

62
4 Vol. IX

REFERENCE

❖❖❖❖❖

Please return this volume on or before the date last stamped.
Overdue volume will be charged ten paise per day.

[illegible]

P15:4k

AT. 4

1316

· IAGADGURU VISHWARADHYA
· A SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

gandawadi Math, Varanasi

Acc. No. 1729

Acc. No. 185-1729

1316

1

SRI JAGADGURU VISHWANATHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No. 1729

1316

1316

संख्यं सुवर्णं नलेः षोडशभिः स्मृतम् । खग-
 रणप्रमाणेन प्रमाणमिह लब्धं वेत् । व्यासाच्च षोड-
 षाभागः सर्वेषां भित्तयः स्मृताः । पक्षेष्टकाज्ञानानां
 च न दाह्यानां कदाचन । नृपदेनापतिरुहेष्वटाशीतिं
 शतैर्युताम् । अङ्गुलानि द्वारमानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 विप्रादीनां विंशतिस्तु अङ्गुलानि च सप्त च । द्वारस्य
 मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोच्छ्राय उच्यते । उच्छ्रायहस्त-
 संख्यायाः परिमाणाङ्गुलानि च । शाखाद्वयेऽपि
 बाहुल्यं कार्यं सार्द्धांशसंयुतम् । उच्छ्रायात् सप्तगुणिता-
 दशीतिः प्रयुता मता । भागः पुनर्नवगुणाशीत्यंशस्तम्भ-
 जानकम् । दशांशहीनं तस्यायं स्तम्भानां परिमाणकम् ।
 वेदाश्चो रूचकः १ स्तम्भो यजोऽष्टांशः २ श्रयुतो मतः । द्विजः ३
 षोडशान्नस्तद्विगुणाश्चः प्रलोककः ४ । समन्तदृष्टो दृष्टाख्यः ५
 स्तम्भः प्रोक्तो द्विजोत्तमैः । विमर्शः नवभा स्तम्भं कुर्या-
 दुद्धनं षट् । पद्मं तु सोत्तरोऽष्टं कुर्याद्भागेन भा-
 गतः । स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुः तानासुपर्युपर्यासम् ।
 भवति गोपतुलानामूनं पादेन पादेन । अप्रतिपिडा-
 लिन्दं रश्मिमतो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविबुधसू-
 हानां कार्ये द्वारैश्चतुर्भिरपि ।
 अथ द्विशालानि दक्षिणे दक्षिणे दक्षिणे दक्षिणे दक्षिणे
 खरसंज्ञकम् । तद्वाताख्यं भवेद्देहं यातरोगप्रदं स्मृतम् ।
 दक्षिणे दक्षिणे गेहं पश्चिमे धान्यं संज्ञकम् । यमस्यैव
 द्विशालं तन्मृत्युदं नाशदं स्मृतम् । पूर्वे तु खरनामान-
 सुत्तरे धान्यसंज्ञकम् । तदुत्तरे तद्विशालं स्थादृष्टं
 कुर्यात् पुनः पुनः । दुरोग इत्यपरे । विषेऽन्तरे जयसं-
 ज्ञकम् । वीच्याख्यं तदुत्तरे सप्तम् । पुत्रधना-
 खरस्य पूर्वदिग्भागे पश्चिम् । मार्गतत्तकोणकूपकं चुम्बो
 द्विशालं तद्वनधान्यविना उच्छ्रायाद्विगुणमिह दक्षिणे भागे
 पश्चिमे धनदं तथा । नृपद्वारं नास्तुसंज्ञं तत्पशुद्वि-
 धनप्रदम् । विपक्षं दक्षिणे व्ययोऽन्तरे क्रूरसंज्ञकम् ।
 शांभनाख्यं द्विशालं तद्विनाशश्च परम् । विजयं
 दक्षिणे भागे विजयं चैव तद्विशालं द्विशालं चैव कु-
 म्भाख्यं पुत्रदारादिसंयुतं स्वयं कुलवि-
 धान्यं चैव तु पश्चिमे । धनदं नीचं तद्विशालं धनदं
 तद्विशालं यच्च भागे द्विशालाख्यं
 पीडावत् सुभद्रं प्राणा-
 श्चविनते तत्प्रजावते । तानि-
 शतं तानि १२ धनधान्य-
 रं नान्यैः । धनदं सर्वदिग्-

भागे सुसुखं वा मनोरमम् । कालनामः १२ तु तद्गेहं
 सर्वश्रेष्ठं शोभनं स्मृतम् । द्विशालानां सद्गुणां च भेदाश्चैव
 तयोदयः । फलपाकार्यमेतेषां मया प्रोक्तं सुविस्त-
 रात् । पूर्वयान्यमथ यावत्पश्चिमं पश्चिमोत्तरसुदीर्घपूर्व-
 मम् । प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु षड्विधमिदं
 द्विशालकम् । अथ त्रिशालानि “उत्तरद्वारहीनं यत्
 त्रिशालं धनधान्यदम् । हिरण्यनाभनामानं १ राज्ञां
 सौख्यविवर्द्धनम् । प्राक्द्वारशालाहीनन्तु सुचेतसं नामं
 तद्गृहम् । दृष्टिदं पुत्रपौत्राणां धनधान्यसम्प-
 द्धिदम् । यान्यशालाविहीनं तत् त्रिशालं चुम्बो-
 संज्ञकम् । विनाशनं धनस्यापि पुत्रपौत्रादिनाशनम् ।
 प्रत्यक्षशालाविहीनन्तु पञ्चमं नाम तद्गृहम् । पुत्राणां
 दोषदं चैव परञ्च पुरवासिनाम् । चत्वारोऽमो मया-
 प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधाः । तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृह-
 कर्मणि कोविदैः । अथ चतुःशालानि “यावत्शालां
 न्यसेदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः । तृतीया चोत्तरे
 स्थाप्या चतुर्थी पूर्वपश्चिमा । गृहाणां क्रमयोगेन
 चतुःपट्टः समासतः । अनेकयोगभेदाश्च शतं विंशोत्तरं
 स्मृतम् । अलिन्दानां व्यच्छेदो नास्ति इत्यसमन्ततः
 तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमन्वितम् । एकपाने
 चतुःशाले दुर्भिक्षे राजविश्वे । स्वाभिना नीयमानायां
 प्रतिशुक्रो न दुष्यति । नृपाणां विबुधानाञ्च गृहं
 सौख्यप्रदायकम् । प्रदक्षिणं ततः सर्वैः शालाभित्तेरलि-
 न्दकैः । विनापरेण द्वारेण नन्द्यावर्त्तमिदं स्मृतम् ।
 अथ सुतारोग्यकरं सर्वेषां शुद्धजन्मनाम् । द्वारा-
 लिन्दोगतस्त्वो नेत्रयोर्दक्षिणाङ्गतः । विहाय द-
 क्षिणद्वारं वर्द्धमानमिति स्मृतम् । शुभदं सर्ववर्णानां
 दृष्टिदं पुत्रपौत्रदम् । पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं प्रागन्तौ
 वैतदुच्छ्रितौ । अन्यस्तम्भव्यपिष्टतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं ४
 शुभम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दो यावन्तगो तद्भवौ परौ
 सौख्यद्वारं विना यत्स्वाङ्गुलकाख्यं ५ तत् स्मृतम् ।
 यन्यस्य यज्जानरं टीकेत्यभियुक्तोक्तेः अत्रास्यष्टार्थानामर्थः
 दृ० सं० वाक्येन मत्स्यपुराणावाक्येन च स्पष्टीक्रियते यथा
 दृ० सं० “उत्तमलदाभ्यधिकं हस्तगतं नृपगृहं प्रयुत्वेन ।
 अष्टाष्टोनाम्येव पञ्च सप्तद्वारि दैर्घ्येण । पङ्क्तिः पङ्क्ति-
 र्नाम सप्तपतिधनं चतुःपट्टि । पञ्चैव विस्तारात्
 पञ्चागसमन्विता दृष्टिदं तद्विहीना वेष्टानि
 भवन्ति पञ्च सचिचक्षुः स्वाष्टांशयुता दैर्घ्ये तदर्धतो राज-

महिषीणाम् । पद्मः पद्मिनीं युवराजस्यापवर्जिता-
ऽशीतिः । तं प्रशान्तिता च दैव्यं पञ्च तदर्थं तदनुजा-
नाम् । नृपसचिवान्तरत्नं सामन्तप्रवरराजपुराणाम् ।
नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेशप्राकलाञ्छानाम् । अर्ध-
जाधिवतानां सर्वेषामेव कोशरतिहस्तम् । युवराज-
मन्त्रिविवरं कर्मान्ताध्यक्षदूतानाम् । चत्वारिंशद्दीना
चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति । पञ्चागयुता दैव्यं
दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः । वास्तुनि यो विस्तारः स एव
चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः । शालैकेषु गृहेष्वपि विस्तारा-
द्विगुणतं दैव्यम् । चातुर्वर्ग्यव्यासे द्वाविंशत् स्था-
नैश्चतुर्होना । आ षोडशादिति परं न्यूनतरम-
तीव हीनानाम् । सदृशं विप्राणां क्षत्रयाणां शर्-
युतं दैव्यम् । पञ्चभागयुतं वैश्यस्य भवति न्यूनस्य
पादयुतम् । नृपसेनापतिगृहयोरन्तरसानेन कोश-
रतिभवने । सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुराण-
णाम् । अथ पारसवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भव-
नम् । हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ।
पञ्चाशमिणाञ्च मितं धान्यायुधवज्ररतिगृहाणां च ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः । सेनापति
नृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकते व्यासे । शाला चत-
र्दशहृते पञ्चविंशहृतेऽलिन्दः । हस्तद्वाविंशादिषु चत-
स्रहस्तिकतिकाः शालाः । सप्तदशतितयतिथितयोद-
शकताङ्गुलाभ्यधिकाः । त्रिविधद्विद्विसमाः क्षयः क्रमा-
दङ्गुलानि चैतेषाम् । व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश
तितयम् । शालाविभागहस्त्या कर्त्तव्या वीथिका वहि-
र्भवनात् । यद्यप्यतो भवति सा सोष्णोषः नाम तद्-
वास्तु । सायान्नयमिति पश्चात् सावदम्भं तं पार्श्वसं-
स्थितया । सुस्थितमिति च समन्तात् शास्त्रज्ञैः पूजिताः
सर्वाः । विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद्गृहो-
च्छ्रायः । द्वादशभागेभ्यो नो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ।
व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्धानां भवति भित्तिः ।
पक्वेष्टकाकतानां दारुकातानां तु स विकल्पः । एकादश-
भागयुतः सप्ततितर्दपवर्णयवो व्यासः । उच्छ्रायोऽङ्गु-
लहस्त्या द्वारस्याङ्गेन विष्कम्भः । विप्रादीनां व्यासात्
पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः । साष्टांशो विष्कम्भो द्वा-
रस्य द्विगुण उच्छ्रायः । उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापार-
म्यङ्गुलानि बाहुल्यम् । शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्धं
तत्प्रादुर्भवयोः । उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः

पृथुत्वनेतेषाम् ।
शहीनोऽप्ये ।
वज्रकोऽद्विगुणः
इति वृत्तः ५ । स्त
ऽस्य भागोऽन्यः
गेन । स्तम्भस
मयति तुलोपत
द्वालिन्दं सम
समूहानां कार्यं
शालाकुञ्जात्
विहाय शेषाणि
क्षिणोऽन्यः शुभ
न दक्षिणं कार्द
गतौ तदुत्थितौ
द्वारं स्वस्तिके
तदवधिस्थितौ
ऽन्यानि शस्त्रा
मानसज्ज्ञं च
नृपादीनाम् ।
लकं धन्यम् ।
वास्तु । याभ्य
तत् । पञ्चम
सिद्धार्थमपरया
ख्यसदृक्पूर्वं व
तु व
कलं ।

जातिविरोधः
तत एकाशीति
सङ्कोक्तम् "स
पदानाम् । स
तान्यशुचिभाय
गृहमर्द्धस्तुव
दङ्गं गृहपति
क्षिप्तं विह
मयं कपालके
सकानि च ।

नवगुणितेऽशीत्य

। सचतुरश्रो रुचकोऽवज्र ।
। द्वाविंशता तु मध्ये प्रलीनक ।
। विमज्ज्य नवधा वहनं भागो वटो
। पञ्च तथोत्तरोष्ठं ४ कुर्याद्भागेन भा-
। बाहुल्यं भारतलानासुपयुपयसाम् ।
। लानामूनं पादेन पादेन । अप्रतिधि-
ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविबुध-
द्वारैश्चतुर्भिरपि । नन्दप्रावर्त्तं सलिन्दः
प्रदक्षिणान्तगतैः । द्वारं पश्चिमसंज्ञितं
। कार्याणि । द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रद-
स्ततश्चान्यः । तद्वच्च वज्रमाने द्वारं तु
म् । अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्त-
चान्यौ । तदवधिस्थितश्चान्यः प्राग्-
शुभदम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ
शेषौ । रुचकेऽद्वारं न शुभदसत्तरतो-
न । अष्टं नन्दप्रावर्त्तं
। स्वस्तिकरुचके
उत्तरशालाही
प्राक्शालया
हीनं चुक्ती
परया वज्र
सुतध्वं सर्वैरकरम् ।
क्षिप्तोत्तरे शाले । दण्डा
ग्युता यास्या । पूर्वापरे
। त्तरे काचम् । सिद्धार्थोऽर्था-
शुः । दण्डवधो दण्डाख्ये
। ताख्ये । वित्तविनाशसुक्ता
।

ष्टिपदश्च द्विधा वास्तुनरविभाग-
नां मध्यानि समानानि यानि च
। विद्यान् परिपीड्यते प्राज्ञः ।
। गद्यैः पीडितानि शल्यैश्च ।
। क्रे प्रयच्छन्ति । कण्डूयते य-
वाऽभराज्जलाम् । अशुभं भवे-
सशल्यं तत । लोहस्ये
शुः स्यात् । अङ्गारे स्तेनमयं
सदान्निभयम् । शल्यं हि सर्व-

संस्थं सुवर्णरजताद्वेत्त्यशुभम् । मर्मस्थमर्मयो वा
 कण्डूप्रयोगं लघुसमूहः) (क्षेपकम्) अपि नागदन्तको
 मर्मसंस्थितो दोषकृद्भवति । रोगाद्वायुं पिबतो कृताशनं
 शोषस्तत्त्वमपि वितथात् । सुख्याद्भृशं जयन्ताच्च
 भृशमदितेश्च सुपीवात् । तत्त्वम्याता नव ये तान्यति
 मर्माणि सम्प्रदिष्टानि । यच्च पदस्याष्टांशस्तत्प्रोक्तं मर्म-
 परिमाणम् । पदहस्तसंख्यया सम्प्रितानि शोऽङ्गु-
 लानि विस्तीर्णः । वंशव्यासोऽध्यर्जः शिराप्रमाणं वि-
 निर्दिष्टम् । रुखमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्रुचेदुग्दही
 गृहान्तःस्थम् । उच्छिष्टाद्युपवातादुत्पत्तिरुपपद्यते
 तस्मिन् । दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थचयोऽङ्गना-
 दोषाः । वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः ।
 स्त्रीदोषाः सुतभरणं प्रेष्यत्वं चापि करेण वैकल्ये । अ-
 विकल्पपुरूपे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि । गृह-
 नगरग्रामेषु च सर्वत्रैव प्रतिष्ठिता देवाः । तेषु च
 यथासुरूपं वर्णां विप्रादयो वास्याः । वासगृहाणि
 च विद्याद् विप्रादीनामुदगदिगाद्यानि । विशतं
 च तथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः । नवगुणसूत्र-
 विभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः । द्वारार्थं यानि तेषा-
 मन्तलादीनां फलोपनयः । अनन्तमयं स्त्रीजन्मप्रभूत-
 धनता नरेन्द्रयाज्ञभ्यश्च । क्रोधपरताऽन्ततत्वं क्रौर्यं च
 पूर्वेषु । अल्पसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतद्विः ।
 रौद्रं कृतज्ञमधनं सुतवीर्यज्ञं च यास्येन । सुतपीडा
 रिपुद्विर्न धनसुताभिः सुतार्थवल्लसम्पत् । धनसम्पत्तु-
 पतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे । वधवन्धौ रिपुद्वि-
 र्धनसुतलाभः समस्तगुणसम्पत् । पुत्रधनाभिर्वैरं सुतेन
 दोषाः स्त्रिया नैःस्वम् । मार्गतत्त्वकोणकूपस्तम्भधमवि-
 द्भमशुभदं द्वारम् । उच्छ्रायाद्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं
 न दोषाय । रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं त-
 रूपा । पङ्कजारे शोको व्ययोऽस्त्वुनि स्त्राविणि प्रोक्तः ।
 कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे । स्तम्भेन
 स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे । उन्मादः स्वय-
 म्ब्रह्मादितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः । मानाधिके
 नृपभयं दस्युभयं व्यसनदं नीचम् । द्वारं द्वारस्यो-
 परि यत्तच्च शिवाय सङ्कटं यच्च । आव्यात्तं जुह्वयदं
 कुक्षं कुलनाशनं भवति । पीडाकरमतिपीडितमन्वि-
 नतं भवेदभावाय । बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते
 दस्युभिः पीडा । मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरतिसन्धीतम्

पङ्कजम् । घटफलपत्रप्रसवादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् ।
 ऐशान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्यैताः ।
 चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति । पुरभवन-
 ग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः । श्वपचादयो
 ऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विद्विष्यायानि । ग्राम्यादिशुभ-
 फला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते । उदगादिषु प्र-
 शस्ताः पुच्छवटोऽम्बराश्वत्याः । आसन्नाः कण्टकिनो
 विपुभयदाः क्षीरिणोऽर्थनाशाय । फलिनः प्रजाक्षय-
 करा दाहण्यपि वर्जयेदेषाम् । न हिन्द्राद्यादि तक्ष-
 स्तान् तदनरे पूजितान्वपेदन्यान् । पुद्गागाशोकारिण-
 वकुलपनसान् शमीशालौ । शस्तौषधिद्रुमस्तामधुरा
 सुगन्धा स्निग्धा समा न सुधिरा च मही नराणाम् ।
 अथध्वनि अमविनोदसुपागतानां धत्ते श्रियं किञ्चुत
 शाश्वतमन्दिरेषु । सचिवालयोऽर्थनाशो धूर्तगृहे सुतवधः
 समीपस्थे । उद्वेगो देवकुले चतुष्यथे भवति चाऽ-
 कीर्तिः । चैत्ये भयं गृहकृतं वल्मीकश्वभ्रसङ्कुले वि-
 पदः । गत्तीयां तु पिपासा क्रूरकारे घनविनाशः ।
 उदगादिपुष्पमिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव । विप्रः स-
 र्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम् । गृहमध्ये हस्तमितं
 खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् । यदूनममिष्टं तत्
 समे समं घन्यमधिकं यत् । श्वभ्रमथ वास्तु पूर्णं पदश-
 तमित्वागतस्य यदि नोनम् । तद्वन्यं यच्च भवेत् पलान्य-
 पामाढकं चतुःषष्टिः । ग्रामे वा गृहस्थे श्वभ्रस्ये दो-
 पवर्तिरभ्यनिलम् । ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा
 भूमिस्तस्य वर्णस्य । श्वभ्रोर्पितं न कुसुमं यस्मिन् प्रस्ता-
 यतेऽनुवर्णसमम् । तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मि-
 न्ननोरमते । सितरक्तपीतलक्षणा विप्रादीनां प्रशस्यते
 भूमिः । गन्धश्च भवति यस्या दृतरुधिराक्षायमद्यसमः ।
 कुशयुक्ता शरवकुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
 अशुवर्णं दृष्टिकरी मधुरकपायान्कटुका च । कटां
 प्रहृदवीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च । गत्वा
 महीं गृहपतिः काले सांवत्सरोद्दिष्टे । भक्ष्येनाना-
 कारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च । देवतपूजां कृत्वा स्वप-
 तीनभ्यर्च्य विप्रांश्च । विप्रः सृष्ट्वा शीर्षं, वक्षश्च क्षत्रियो
 विशशोः । शूद्रः पादौ सृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृहहारम् ।
 अङ्गुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याथवा प्रदेशिन्या । कनक-
 मणिरजतसुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम् । शस्त्रेण
 शस्त्रस्त्युर्वन्धो लोहेन भस्मनाग्निमयम् । तत्स्तरभयं

तद्येन च काष्ठोल्लिखिता च राजभयम् । वक्रा पादा-
लिखिता शस्त्रभयल्ले शदा विरूपा च । चर्माङ्गारास्थि-
क्षता दन्तेन च कर्तुरशिराय । वैरमपसव्यलिखिता
प्रदक्षिणं सम्पदी विनिर्देश्याः । वाचः पर्या निष्ठी-
वितं क्षुतं चाशुभं कथितम् । अर्धनिचितं क्षतं वा
प्रविशन् स्थपतिर्गृहे निमित्तानि । अवलोकयेद्गृह-
पतिः क संस्थितः स्मृतिं किं चाङ्गम् । रविदीर्घां
यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परंपरवः । संस्मृ-
ताङ्गसमानं तस्मिन्देहेऽस्थि निर्देश्यम् । शकुनसमये
ऽयवान्ये हस्तश्चादयोऽनुवाशने । तत्प्रभवमस्थि त-
स्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति । स्तब्धे प्रसारमाणे गर्दभरावो
ऽस्थिशल्यमाचष्टे । श्वश्र्गाललङ्घिते वा स्तब्धे शल्यं
विनिर्देश्यम् । दिशि शालायां शकुनिर्भूरविरावी
यदा तदा वाच्यः । अर्धस्तस्मिन् स्थाने गृहेष्टराधिष्ठिते
ऽङ्गे वा । स्तब्धच्छेदे स्तब्धुः कीले चावाङ्मुखे महान्
रोगः । गृहनाथस्थपतीनां स्मृतिलोपे स्तब्धुरादेश्यः ।
स्तम्भाश्च्युते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे ।
भग्नेऽपि च कर्मवधश्च्युते कराद्गृहपतेस्तब्धुः । दक्षि-
णपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमम् । शेषाः
प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैव संस्तुत्याप्याः । कृत्वा स्वगन्धर्वयुतः
क्षतधूपविलेपनः संस्तुत्याप्यः । स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारो-
च्छ्रायः प्रयत्नेन । विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपति-
तदुःस्थितैश्च फलम् । शक्रध्वजफलसदृशं तस्मिंश्च शुभं
विनिर्दिष्टम् । प्रागुत्तरोक्षते धनक्षुतक्षयः क्षतवधश्च
दुर्गन्धे । वक्रं वन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाश्च दिग्-
मूढे । दृच्छेद्वादि गृहहृदि ततः समन्ताद्दिवधयेत्तु-
ल्यम् । एकोद्देशे दोषः प्रागथवाप्युत्तरे कुर्वीत । प्राग्-
भवति मितवैरं मृत्युर्दक्षिणेन यदि दृष्टिः । अर्धविनाशः
पश्चाद्दृग्बिहारी सनस्तापः । ऐशान्यां देवगृहं महानसं
चार्यं कार्यमाग्नेय्याम् । नैर्ऋत्यां भाण्डोपस्कारोऽथ
धान्यानि मारुत्याम् । प्रागादिस्थे सन्निधे सुतहानिः
शिखिभयं रिपुभयं च । स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैऋ-
वित्तात्मजविहङ्गिः । खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयशस्त्र-
शानस्थान् । क्षीरतरुधवविभीतकनिम्बार्णवर्जितांश्च-
न्द्रात् । रात्रौ क्षतवलिपूजं प्रदक्षिणं क्षेदयेद्दिवा
वृक्षम् । धन्यसदृक् प्राक्पतनं न पाञ्चोऽन्यथा पतितः ।
क्षेदो यद्यविकारो ततः शुभं दारु तद्गृहपथिकम् ।
पीते तु तरुमण्डले निर्दिशेत् तरोर्मध्यगां गोधाम् ।

सङ्गिष्ठाभे भेकं नीले सर्पं तथाकथे सरटः । सुद्गामे-
ऽप्युक्ता कपिले तु भूपकोऽप्यथ खड्गगामे । धान्यगोशु-
क्षताशसुराणां न खपेदुपरि नाप्यनुवंशम् । नोत्तरा-
परशिरा न च नग्नो नैव चार्द्धचरणः श्रियमिच्छन् ।
भूरिपुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णं कलसोपशोभितम् ।
धूपगन्धवलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेदगृहम्
मत्स्यपुराणे वास्तुप्रकरणे चोक्तं यथा “पूर्वं भूमिं
परीते पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् । श्वेता रक्ता तथा
पीता कृष्णा चैवानुपूर्वगः । विप्रादेः शक्यते भूमि-
रतः कार्यं परीक्षणम् । विप्राणां मधुरास्त्रादा कटुका
क्षत्रियस्य तु । तिक्ष्णा कपाया च तथा वैश्यशूद्रेषु
शक्यते । अरतिमात्रे वै गते स्तुलिप्ते च सर्वगः ।
हतमाशशरावस्थं कृत्वा वार्त्तं चतुष्टयम् । ज्वालेद्दु-
भूपरीक्षां तत्पूर्णं सर्वदिङ्मुखम् । दीप्तौ पूर्वोद-
गं स्त्रीयाद्वर्णानामनुपूर्वगः । वास्तुः सामूहिको नाम
दीप्यते सर्वतस्तु यः । शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु
गृहेषु च । अरतिमात्राधोगत्ते परीक्ष्यं स्नातपूर्णे ।
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं सप्ते समम् । फाल-
कृतेऽथवा देशे सर्वबीजानि वापयेत् । लिप्यसमरात्रेण
यत्र रोहिणि तान्यपि । ज्येष्ठा समा कनिष्ठा भूर्धर्ज-
नोयेतरा सदा । पञ्चगव्यौपधिल्लैः परीक्षित्वा च
सेचयेत् । एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन च ।
पश्चात्पिष्टेन चालिष्य स्तब्धेणावेष्ट्य सर्वतः । दश पदांश्च
ता रेखा दश चैवोत्तरायताः । सर्ववास्तुविभागेषु वि-
ज्ञेया नवका नव । एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवि-
त्सर्ववास्तुपु । पदस्थान् पूजयेद्देवांस्तं शतपदं दशैव तु ४५ ।
हातिशङ्खाङ्गुरतः पुञ्ज्याः पुञ्ज्याश्चानुस्तयोदश । नाम-
तस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत । ईशान-
कोणादिषु तान् पूजयेद्दक्षिणा नरः । शिखी चैवाथ
पर्जन्यो जयन्तः कुलिशाशुभः । स्तब्धसन्धौ श्वश्र्चैव
आकाशो यायुरेव च । पूषा च वितथश्चैव वृहत्क्ष-
तयमावुभौ । गन्धर्वो भृङ्गराजश्च गृहः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सुमीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः । वसुरः
शोषपापौ च रोगोहिर्मुख्य एव च । भृङ्गाटः
सोमसर्पौ च अदितश्च दितस्तथा । बहिर्हार्तिशदेते
तु तदन्तस्तु ततः गृहम् । ईशानादिचतुष्कोणसंस्थि-
तान् पूजयेद्दुग्धः । आपश्चैवाथ साधितो ज्योत्स्ना-
स्तथैव च । मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

साध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान्नामतः शृणु । अर्थमा
सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मितोऽथ राज-
वक्ष्या च तथा पृथोधरः स्मृतः । अष्टमस्यापवत्सु
परितो ब्रह्मणः स्मृताः । आपयवापवत्सु पञ्च-
न्योऽग्निर्दतिस्तथा । पदिकानान्तु वर्गोऽयमेव कोणे-
प्रगेपतः । तन्मध्ये तु वह्निर्विशत् द्विपदास्ते तु स-
र्वशः । अर्थमा च विवस्वाश्च मितः पृथोधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितोदिक्षु त्विपदास्ते तु सर्वशः । वंशानि-
दानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् । वायुं याव-
त्तथा रोगात् पिष्टभ्यः शिखिनं पुनः । सुख्यात् श्वशं
तथा शोपाहितयं यावदेव तु । सुप्तीवादिदिति यावत्
हृत्वात् पर्जन्यमेव च । एते वंशाः समाख्याताः क्वचिच्च
जयमेव तु । एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समं
तथा । समं चैतत्समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्च यत् ।
स्तन्मन्त्रासिषु वक्ष्यामि तुलाविधिषु सर्वदा । कीलो-
न्निष्टोपघातादि यज्येद् यत्नतो जनः । सर्वत्र वास्तु-
निर्दिष्टो पिष्टवैद्यानरायतः । मूर्धन्यग्निः समादिष्टो
मुखे चापः समाश्रितः । पृथोधरोऽयना चैव स्तनयो-
स्तावधिष्ठितौ । वज्रःस्थले चापवक्त्रः पूजनीयः सदा
बुधैः । नेत्रयोर्दितपर्जन्यौ श्रौतेऽदितजयन्तकौ ।
सर्पेन्द्रांससंस्थौ तु पूजनीयौ प्रगततः । सूर्यस-
त्यादयस्तद्वत् ब्राह्मोः पञ्च च पञ्च च । रुद्रश्च राज-
वक्ष्या च वामहस्ते समास्थितौ । सावितः सविता
तद्वत्तुहस्तं दक्षिणमास्थितौ । विवस्वानथ मितश्च ज-
ठरे संव्यवस्थितौ । पूषा च पापवक्ष्या च हस्तयोर्म-
णिवन्धने । तथैवासुरगोपौ च वामपादौ समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षणे तद्वत् यितयः सट्टहत्ततः । जर्वो-
र्यमावुपौ ज्यौ जान्व गन्धर्वपुष्पको । जङ्घयोर्भृश
सुप्तीयो स्फुक्स्थौ दौवारिको स्तगः । जयशक्रौ तथा
मेद्रे पदयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे ब्रह्मा हृदये
स तु पूज्यते । चतुःषष्टिपदोवास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा
स्मृतः । ब्रह्मा चतुष्पदस्तत्र कोणेष्वर्धपदास्तथा । वह्निः
कोणेषु वास्तो तु सार्धांशभयसंस्थितः । विंशतिर्हि-
पदार्थं चतुःषष्टिपदे स्मृताः । गृहहारभेषु कण्डूतः
स्वास्थ्यङ्गे यत्न जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे
भयने तथा । सशल्यं भयदं यज्ञादशल्यं शुभदायकम् ।
हीनाधिकाङ्गतां वास्तोः सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगर-
ग्रामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् । चतुःशालं त्रिशालञ्च

द्विशालं चैकशालकम् । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्वरू-
पेण द्विजोत्तम ! । चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपद्वामत-
स्तथा । चतुःशालञ्चतुर्द्वारैरग्निरुद्देः सर्वतोमुखम् । नाम्ना
तत् सर्वतोभद्रं शुभं देयन्तपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च,
नन्दप्रावर्तं प्रचक्षते । दक्षिणद्वारहीनन्तु यज्ञमानं प्र-
चक्षते । पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं नाम विद्युतम् ।
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत् प्रचक्षते । सौम्यशाला-
विहीनं यन्त्रिशालं धान्यकंश्च तत् । क्षेमद्विकरं
नृणां वज्रपुत्रफलप्रदम् । शालया पूर्वया हीनं सु-
क्षेत्रमिति विद्युतम् । धन्यं यशस्वमायुष्यं शोकमोह
विनाशनम् । शालया याव्यया हीनं यन्त्रिशालं तु
शालया । कुलक्षयकरं नृणां सर्वव्याधिविनाशनम् ।
हीनं पश्चिमया यत्न पञ्चदश नाम तत् पुनः । मित
वन्धून् सुतान् हन्ति तथा सर्वभयावहम् । याव्याप-
राभ्यां शालाभ्यां धन्यं धान्यफलप्रदम् । क्षेमद्विकरं
नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् । यमस्यैव विज्ञेयं पश्चि-
मोत्तरशालिकम् । राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरं
च तत् । उदक्पूर्वं तु शाले हि दण्डाख्यं यत्न तद्वत् ।
व्यकालहृत्युभयदं परचक्रभयावहम् । धनाख्यं पूर्व-
याव्याभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् । तच्छक्रभयदं नृणां
पराभवभयावहम् । चुल्लीः पूर्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्यु
स्वचिनी । वैधव्यदायकं स्त्रीणामनेकभयकारकम् । कार्य-
सुत्तरयाव्याभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणां । सिद्धार्थसंज्ञं
वर्ज्याग्निं द्विशालानि सदा बुधैः । अथातः संप्रवक्ष्यामि
भवनं पृथिवीपते । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तसुत्तमादिविभे-
दतः । अष्टोत्तरं हस्तगतं द्विस्तरशोत्तमोमतः । चतु-
र्ज्येष्ठेषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः । चतुर्धर्मा-
धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्रपि निगद्यते । युवराजस्य यक्ष्यामि
तथा भवनपञ्चकम् । षड्भिः षड्भस्तथाशीतिर्हीयते
तत्र विस्तारः । त्रिंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्रपि निग-
द्यते । सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिस्तु विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते ।
पञ्चखेतेषु दैर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् । मन्दिराभय
वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । चतुःषष्टिर्हीना स्यात्
करणदिः प्रविस्तरे । अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्रपि
निगद्यते । सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । चतुर्धाशा-
धिकं दैर्घ्यं पञ्चखेतेषु गण्यते । शिल्पिकञ्च किनाञ्चै

वेश्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत् कराणान्तु त्रिहीनं
विस्तरे क्रमात् । द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव
तत् । द्वितीकमधिकतानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चत-
र्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारोद्वादशैव तत् । अर्धाङ्गकर-
हानिः स्याद्विस्तारात्म्यश्चः क्रमात् । दैवज्ञगुरुवैद्यानां
समास्तारपुरोधसाम् । तेषामपि प्रयच्छामि तथा भवन-
पञ्चकम् । चत्वारिंशत् विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं च षड्भागेनाधिकं भवेत् । चातुर्वर्ग्यस्य
वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् । द्वाविंशतिः कराणान्तु
चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । आषोडशादिति परं नूनमन्याव
सायिनाम् । दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेण च पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते । सेनापतेर्द-
पस्यापि गृहयोरन्तरेण तत् । नृपवासगृहं कार्यं भा-
ण्डागारान्तरे च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ग्यस्य
चान्तरे । वासाय च गृहं कार्यं राजपूज्येषु सर्वदा
चान्तरप्रभवानाञ्च स्वपितृगृहमिष्यते । तथा हस्तशता-
दर्शं गदितं वनवासिनाम् । सेनापतेर्दपस्यापि सप्रत्या
संहिते कृते । चतुर्दशकृते व्यासे शालाव्यासः प्रकी-
र्तितः । पञ्चविंशान्तिं तस्मिन्नलिन्दः सप्तदाहृतः ।
तथा षड्विंशद्वक्ता तु सप्ताङ्गुलसमन्विता । यिप्रस्य
महती शाला न दैर्घ्यं परतोभवेत् । दशाङ्गुलाधिका
तद्वत् क्षत्रियस्य निगद्यते । पञ्चविंशत्करा वैश्ये अङ्गु-
लानि त्रयोदश । नावस्करेण शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ।
शालायास्तु त्रिभागेण यस्याप्ये वीथिका भवेत् । सोष्णीधं
नाम तद्वास्तु, पश्चात् सायाच्छ्रयं भवेत् । पार्श्वयोर्धीथिका
यत् सावदम्भान्तुच्यते । समन्ताद्दीथिका यत् सुस्थितं तदि-
होच्यते । शुभदं सर्वमेतत्प्राज्ञातवर्णे चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशभागस्तथा हस्तचतुष्टयम् । प्रथमो
भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते । द्वादशांशेन सर्वांशु
भूमिकास्तथोच्छ्रयः । पक्षेष्टकाभवा भित्तिः षोडशांशेन
विस्तारात् । दारवैरपि कल्प्या स्यात्तथा कृष्णमयभि-
त्तिका । गर्भमानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते । गृह-
व्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः । संयुतोद्धारविष्कम्भो
द्विगुणोच्छ्रयो भवेत् । दारशाखास्तु बाह्यसुच्छ्रायः-
करसंस्थितेः । अङ्गुलैः सर्ववास्तूनां दृष्टुं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बरोत्तरायामस्तदधर्षं प्रविस्तरात्” २५१ अ० ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् । तत्वा
स्तम्भवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधैः । अशीत्यंशः दृष्टव्यः

स्यादधोऽष्टगुणैः सह । रुचकस्तुरसः स्यादष्टास्रो वज्र-
उच्यते । द्विजः षोडशास्तु द्वाविंशास्तः प्रलीनकः ।
मध्यप्रदेशे यस्तस्मी दृष्टोदृष्ट इति स्मृतः । एते पञ्च सङ्गा-
स्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु । पञ्चवक्त्रोलताकुम्भपल-
दर्पणरूपिताः । स्तम्भस्य नयमांशेन पञ्चकुम्भान्तराणि
तत् । स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीना चोपतुला ततः ।
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः । हीनं हीनं
चतुर्थांशात् तथा सर्वासु भूमिषु । वासगेहेषु सर्वेषां
प्रवेशो दक्षिणेन तु । दाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह
यानि तु । पूर्वोन्ने जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र गस्यते । यास्य
च यितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः । पश्चिमे पुष्पदन्तं
च वारुणञ्च प्रशस्यते । उत्तरेण तु भङ्गाटं सौम्यं तु
शुभदं भवेत् । तथा वास्तुषु सर्वत्र वेधं द्वारस्य वर्जयेत् ।
द्वारे तु रथ्यया विज्ञे भवेत् सर्वकुलजयः । तरुणा द्वेष्ट-
वाह्यं शोकः पङ्केन जायते । अपसारो भवेन्नूनं कूप-
वेधेन सर्वदा । व्यथा प्रस्रवणेन स्यात्कीलेनाग्निभयं भवेत् ।
विनाशो देवताविज्ञे स्तम्भेन स्त्रीकृतो भवेत् । गृहभर्तु-
र्विनाशः स्यात् गृहेण च व्यधे कृते । अमेध्यावस्करै-
र्विज्ञे गृहिणी वस्त्रकी भवेत् । तथा शस्त्रभयं विद्या-
दन्यजस्य गृहेण तु । उच्छ्रायाद्द्विगुणं भूमिं तत्त्वा वेधो
न जायते । स्वयंस्त्राटिते द्वारे उन्मादो गृहवासिनाम् ।
स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाशं विचक्षणः । मानाधि-
के राजभयं न्यूने तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्-
द्वारं तदन्तकसुखं स्मृतम् । अध्वनोमध्यदेशे तु अधिको
यस्य विस्तरः । वज्रन्तु सङ्कटं मध्ये सद्योभर्तुर्विनाशन-
म् । तथान्यपीडितं द्वारं वज्रोदोपकरं भवेत् । मूलहा-
रात्तप्तान्यनु नाधिकं शोभनं भवेत् । कुम्भश्रीपरिध-
क्तीभिर्मूलद्वारान्तु शोभयेत् । पूजयेच्चापि तत्क्षित्यं वलिना
चाक्षतोदकैः । भवनस्य यटः पूर्वे दिग्भागे सर्वकामिकः ।
उदुम्बरस्तथा यान्ये वारुण्यं पिप्पलः शुभः । पुल-
होत्तरतोधन्यो विपरीतास्तसिद्धये । कण्टकी क्षीरवृक्षश्च
असनः फलिनीद्रुमः । भार्याहान्यं प्रजाहान्यं भवेतां
क्रमशस्तदा । न च्छिद्यात् यदि तानन्यानन्तरे स्थापयेच्छु-
भान् । पुत्रागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् । दाडि-
मीपिप्पलद्राक्षा कृष्ण कुसुमगण्डपान् । जम्बीरपूगपनस-
द्रुमकेतकीभिर्जातोसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः । यक्षा-
लिकेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं त्रियमातनो-
ति” २५४ अ० । द्वारवेधे वराहवाक्यं पी० भा० व्याख्यातं यथा

“मार्गतत्कोणकूपस्तम्भमविद्धमगभदं द्वारम् । उच्छ्रा-
याद्दिगुणितं भूमिं त्यक्त्वा न दोषायेति” इ० स० भ्रमोजननि-
र्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः । विद्धं सम्मुखं स्थाप्यतम् ।
अतोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते । तथा च वर्गः “द्वारो-
च्छ्रायाद्दिगुणितं भूमिं त्यक्त्वा बहिःस्थिताः । न दो-
षाय भवन्त्येव” इति । रथ्याविद्धं द्वारं नागाय कुमार-
दोषदं तरुणा ; पङ्कद्वारे शोको व्यथोऽन्वुनि स्थापिणि
प्रोक्तः । कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।
क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति” इ० स०
पङ्कविद्धं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्थाप्यतः निरन्तरं
पङ्कस्तिष्ठति । देवता सुरप्रतिभा । नाशः स्वामिन
एव । ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृ-
ह्यते । यदाह विश्वकर्मा “गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्य
वान्यविनाशनमिति” विरोधमाह भरद्वाजः “शिरो
मर्माणि वंशश्च नालं मध्यं च सर्वशः । विहाय वास्तु-
मध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्म-
स्थानम् । “तत् द्वारं चेन्निधनप्रदमिति” वशिष्ठोक्तेः
अस्यापवादमाह विश्वकर्मा “देवागारे विहारे च
प्रपायां मण्डपेषु च । प्रतोल्यां च मध्ये वास्तुमध्ये द्वारं
निवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं देवालयादिस्था-
नेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति
निष्कर्षोऽर्थः ।

गृहकर्मणि वर्ज्यं काष्ठमाह ज्यो० त० “क्षीरिद्विजो-
द्भवं दारु गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधियासं विहगे-
रनिष्ठानलपीडितम् । गर्जेर्बिभन्नञ्च तथा विदुर्जिह्वानं
पीडितम् । चैत्यदेवालयेष्वपि वज्रभग्नं श्लेशानजम् ।
देवाद्विभित्तं दारु नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकि-
नोऽसारतस्तन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । वटान्ध्रयो च
निर्गुण्डौ कोविदारास्तथैव च । सुक्ष्मं शाल्मलीञ्चैव
पलाशञ्च विवर्जयेत्” ।

गृहजातरक्तपुष्पवृक्षादिफलसक्तं तत्रैव
“रक्तपुष्पाङ्गयं प्राङ्क्षः क्षीरिणा च पशोर्भयम् । कण्ट-
करिभयं कुर्यात् गृहभेदञ्च शाल्मलिः” वास्तुमध्य-
दिग्भेदात् कूपफलसक्तम् स० चि० “कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्ध-
नाशस्त्वैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः । स्त्रीनोनाशः स्त्रीवि-
नाशोऽतिशयः सम्पत्तीडाशतुतः स्याच्च सौख्यम्” सू० “वा-
स्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते सति
स्वामिनोऽर्धनाशः स्यात् । अथैशान्यादिषु पुष्टिरित्या-

दिफलम् । यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः । पूर्वस्यां कूपे
ऐश्वर्यवृद्धिः । आग्नेयां कूपे पुलनाशः । दक्षिणस्यां
कूपे स्त्रीविनाशः । नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्तृमृत्युः ।
पश्चिमायां कूपे सम्पत् । वायव्यां कूपे शत्रुतः
सकाशात्पीडा । उत्तरस्यां कूपे सुखम् । गृहस्वामिन
एव” पी० धा० एयं गृहसन्निवेशप्रकारेऽप्युधारितेऽधुना
गृहारम्भकालः प्रदर्श्यते । तदादौ सौरमासभेदेन वास्तु
नरसुखादिप्रदर्शनेन पूर्वादिमुखगृहारम्भकालमाह
विश्व० वा० शा० “वास्तुनागं जगत्प्राणं पूर्वस्यां प्रथ-
माश्रितम् । कुक्षिप्रदेशे निखनेहास्तुनागस्य मन्त्रितः ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्दि-
ग्मुखो वास्तुनरस्तनुसुखं सदनं शुभम् । अन्यदि-
ग्मुखगेहं तु दुःखशोकभयप्रदम् । दृष्ट्वा कौदितिक
मेघां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तडागे
भकरादिकम् । पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्येते त्रिभि-
स्त्रिभिः । भाद्रादौर्वागपार्श्वे न तस्य क्रोडे गृहं शुभम्”
व्यक्तमाह ज्यो० त० “वास्तुप्रमाणेन तु गालकेण वामेन
श्येते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य भूमौ
तं वास्तुनागं प्रवदन्ति वृद्धाः । भाद्रादिके वासवादिक्
शिराः स्यात् मार्गादिक्षेत्रेषु त्रिषु वास्तुमूर्ध्ना । प्रत्यक्
शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्येष्ठादि कौबेर
शिराः सनागः । मूर्ध्नि स्थाते भवेन्नृत्युः पृष्ठे स्यात्
पुलभार्ययोः । जघनेऽर्धचयं विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे”
गृहारम्भाद्युपयोगिराहुस्तुखादिकमाह वा० शा०

“देशानतः कालसर्पः संहारेण प्रसर्पति । विदित्वा
शेषवास्तोश्च सुखं त्यज्य चतुर्थकम् । खनेश्च सौर-
मानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत् । चतुस्त्रिंशद्विंश-
लानामेष दोषो न विद्यते । एकं नागेन्द्रसंशुद्ध्या
मन्दिरारम्भणं शुभम् । अधोमुखे च नक्षत्रे शुभेऽङ्ग
शुभवासरे । चन्द्रताराजुञ्जे च भवनारम्भणं शुभम् ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात् । पूर्व-
दक्षिणतोयेऽपौलक्यायां क्रमादयुः (राहुः) सप्तमे धन
विनाशः स्यात् द्वारे वज्रभयं भवेत् । गमने कार्य-
हानिः स्यात् गृहारम्भे कुलक्षयः । रजःकुबेरान्नि
जलेशयाभ्यावायव्यकाठासु च स्वर्गप्राप्तावात् । वसेद-
सावदसु दिग्भचक्रे सुखे विवर्ज्यो गमने गृहे च ।
शिरःस्थाते विनाशः स्यान्नातापितोश्च पुष्टके । स्त्रीपुल-
नाशः पुष्टके तु गोतृपुलविनाशनम् । कुक्षौ सर्वसुखद्विः

स्याद्वनधान्यसुतागमः । सिंहादिषु त्रिमासेषु चाग्नेयां
 कुक्षिमाश्रितः । दक्षिकादिषु ईशान्यां कुम्भादिषु च
 वायुदिकम् । वृषादिषु नैर्ऋत्यां सुखपुच्छं न शोभनम् ।
 गृहारम्भविहितमासादि विश्वं वा०शा०उक्तं यथा
 “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो नवः कारयेद्गृहम् । वैशाखे
 धनरत्नानि ज्यैष्ठे नृत्युः तथैव च । आषाढे नृत्य-
 रत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् । श्रावणे मिललाभं च
 ज्ञानं भाद्रपदे तथा । युद्धं चैवाश्विने मासि का-
 त्तिके धनधान्यकम् । धनद्विजं मार्गशीर्षे पौषे त-
 स्कारतोभयम् । माघे चाग्निभयं विद्यालक्ष्मीद्विज्य
 फाल्गुने । गृहसंस्थापनं सूर्ये मेघस्थे शुभदं भवेत् ।
 वृषस्थे धनद्विजः स्यान्निधुने मरणं भवेत् । कर्कटे
 शुभदं प्रोक्तं सिंहे नृत्यविवर्जनम् । कन्या रोगं तुला
 सौख्यं दृष्टिके धनधान्यकम् । कार्तिके च महाहा-
 निर्मकरे स्याद्वनागमः । कुम्भेऽर्के रत्नलाभः स्यान्मीने
 नृत्यभयावहम् । चापमीनन्दयुक्त्या मासा दोषा वहाः
 स्रुताः । ज्यैष्ठेर्जमाघसिंहाख्याः सौरमाने तु शोभनाः ।
 माघे तपस्थे तपसि माघवे नभसि त्रिपे । ऊर्जे च
 गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेष्वपि कालेषु
 सादृश्वे शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो
 न विद्यते । पाषाणेषुकगेहानि निन्द्यमासे न कार-
 येत् । निन्द्यमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभदं गृहम्”
 तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य आह्वतां मासभेदेन पूर्वा-
 दिमुखगृहकरणञ्चाह सु०चि०
 “कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरसुखगृहं श्रावणे सिंङ्क-
 क्त्योः पौषे नक्ते च याम्योत्तरसुखसदनं गोऽजगेऽर्के
 च राधे । मार्गं जूलागिने सत् प्रुवष्टद्वरुणस्वाति-
 वस्त्रकपुट्यैः स्रुतोगेहं त्वदयां हरिभविधिभयोस्तत्र
 शक्तः प्रवेशः । कैश्चिन्मपरवौ सधौ, वृषभगे ज्यैष्ठे,
 शुचौ कर्कटे, भाद्रे सिंङ्गते, घटेऽश्वयुजि चोर्जलौ
 नृगे पौषके । माघे नक्ते शुभं निगदितं गेहं तथो-
 र्जं न सत्कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सत् कृष्णादिमा-
 साङ्गवेत्” मू० । “कुम्भे कूभस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि
 प्रागपरसुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिमसुखं च गृहं सत्
 शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंङ्कार्कसं-
 स्थाकं प्रागपरसुखं गृहं सत् । पौषे मासे नक्ते
 मकरसंस्थाके च प्रागपरसुखं गृहं सत् । अथ गो-
 जगे वृषभेपगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गे

मार्गशीर्षे मासि जूलागिने तुलादृष्टिकगते सूर्ये सति
 याम्योत्तरसुखं सदनम् दक्षिणसुखं उत्तरसुखं च स-
 दनं सत् यदाह नारदः “गृहसंस्थापनं सूर्ये मे-
 घस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनद्विजः स्यान्निधुने मरणं
 भ्रुवम् । कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे नृत्यविवर्जनम् ।
 कन्या रोगं तुला सौख्यं दृष्टिके धनवर्जनम् । कार्तिके
 तु महाहानिर्नकरे स्याद्वनागमः । कुम्भे तु रत्न-
 लाभः स्यान्मीने सदा भयावहमिति चान्द्रमासफलान्याह
 श्रीपतिः “शोकोऽन्यं सृतिपशुहृतिर्द्व्यद्विजि-
 नाशोयुद्धं नृत्यक्षतिरथ धनं शीघ्रं वज्रेभयञ्च । ल-
 क्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारम्भकर्तुः क्रमेण चैलादृचे सुनि-
 रिति फलं वास्तुशास्त्रोपदिष्टम्” इति अन्यच्च “आषाढ-
 चैलाश्वयुजोर्जमाघज्यैष्ठेपु च प्रौषपदेपु नूनम् । निकेत-
 नानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम्”
 इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चा-
 न्द्रमासानां महान् शुभाशुभफलदभेदेन विरोधः ।
 अत्र चिकीर्षितगृहहारात्कुलरविसंक्रमसमीचीनविहित-
 मासिष्वेव वैशाखादिषु गृहारम्भः कार्य इति वि-
 रोधाभावः इति पितृचरणाः । तत्र द्वारनियमसाह
 श्रीपतिः “कर्कनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिमसु-
 खानि गृहाणि । तौलिमेपद्वयदृष्टिकयाते दक्षिणो-
 त्तरसुखानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्भति-
 व्याधिगोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिधुनाङ्गना-
 गते कारयेत्त गृहमेव भास्करे” इति । कर्काकसहिते
 श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् उक्ताङ्गेतोः । एवं
 मकरार्कसहिते पौषे मासे अनेनैव हेतुना दक्षिणोत्त-
 रसुखं गृहं मेघवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुला-
 दृष्टिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादि-
 त्यर्थः । अथात्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां
 निषेधस्तृणादिनिर्णयगृहाद्वारम्भे नैव भवति । य-
 द्दुक्तं व्यवहारसुख्ये “निषिद्धेष्वपि नृक्षेषु स्वा-
 दृश्वे शुभे दिने । तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न
 विद्यते” इति । जगन्मोहनेऽपि “पाषाणेषादिगेहानि
 निन्द्यमासे न कारयेत् । तृणदारुगृहारम्भे मास-
 दोषो न विद्यते” अत्र केचिदनियतदिग्गृहारम्भे
 सर्वदा कालदोषो न प्रवर्तत इत्याहुः तच्च वचनाभा-
 वात् । किं च “दिङ्मूढे कुलनाशः स्यादित्यनियत
 दिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशाभावात् । अथ गृह

निर्माणनक्षत्राणां ह । भ्रुवेति । भ्रुवाणि नष्टूनि
च प्रसिद्धानि वरुणः शतं स्नातो प्रसिद्धा वस्तुः धनिष्ठा
चर्को हस्ता पुष्य एष भेद गृहनिर्माणं सत् शुभफल-
दम् । यदाह गगः “तुत्तरेऽपि च रोहिण्यां पुष्ये
मैत्रे १७ करद्वये १३।१४। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे २७
गृहारम्भः प्रशस्तः” अत्र वाक्ये स्तनानभिधानेऽपि
तदुक्तिर्भस्त्रेण वाक्यालोचनेन “प्रारम्भो भवनस्य वारु-
ण २४ सुद १४।१७।५।२७ स्वात्यर्के १३ पुष्यभ्रुवै ४।१२।२१।२६।
वैश्वत्तरे २२ युतैरिति” अथ स्तिकागृहनिर्माणे वि-
शेषमाह स्तिकागृहमिति । अदित्यां पुनर्वसौ स्तिका-
गृहनिर्माणं शस्तम् । तत्रेति तत्र स्तिकागृहे हरि
भविष्यभयोः अश्विनाभिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः ।
उक्तं च श्रौतपितृना “पुनर्वसौ च स्तिकागृहस्य
निर्मितिः शुभा । विरश्चिषिष्णु भान्तरे प्रवेशनं
हितं भवेत्” इति । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णित-
कपरम् यदाह लङ्गाः “पुनर्वसौ नृपादीनां क-
र्त्तव्यं स्तिकागृहम् । अश्विनाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं
तत्र कारयेदिति” आवश्यकत्वे तु अश्विनाभिजितोर्-
हस्तस्तदुदयो वा याज्ञः इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रा-
गुक्तनक्षत्रेष्वेव स्तिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र स्ति-
कागृहं नैर्ऋत्यां कार्यं यदाह वृहस्पतिः “रेन्द्रां
तु विक्रयस्थानमान्नेत्यां पचनालयः । वारुण्यां भो-
जनगृहं नैर्ऋत्यां स्तिकागृहम् । याव्यायां शयन-
स्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौर्व्यां तु धनस्थान-
मैशान्यां देवतालः” इति । स्तिकागृहगगः
“वारं सुकृते राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । साहस्रव-
दिशि प्रोक्तं स्तिकागृहं बुधैरिति” कालनियम उक्तो
रत्नकोशे “आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेण निश्चयः” इति । वराह-
णात्वानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा “हस्तादित्यशशा-
ङ्गतिष्यपवनप्राज्येशमितोत्तराचित्राश्विनवर्षेषु वृश्चिक-
चटौ हित्वा विरिक्तौ तिथौ । शुक्राचार्यशनेश्वरज्ञश-
शिनं वारेऽसुकृते विधौ सङ्घर्षेऽस्मिन् स्तिकागृह-
विधिः क्षेमद्वारः कीर्त्यते” इति । वेश्मनि चतुर्थे स्थाने
सङ्घः शुभमहैः । स्तिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह
ज्योतिर्वेत्तिष्ठः “अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तिकागृहवेग-
नम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रस्तुति-
सम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेदिति” पूर्वपक्षे शुक्ल-

पक्षे । प्रवेशे नक्षत्रादीन्याह गगः “रोहिण्यैन्द्रपौ-
ष्णे सुतावारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा-
तुत्तरास्तु च । “मैत्रेयाद्रे तथाश्विन्यां स्तिकागृह-
वेशनम्” । “सर्वे शुभमहः केन्द्रे पापाश्च त्रिपदायगाः ।
शुभांशे शुभसन्दृष्टे स्तिकागृहवेशनमिति” । प्राग-
भिहितानां सौरचान्द्रमासानां प्रकारान्तरेणैककाल्यतां
शार्दूलविक्रीडितेनाह । केचिदिति पूर्वदिग्द्वारवशेनै-
ककाल्यता उक्ता इदानीमेतादृशमुच्यते मेघमंस्थे रवौ
मधौ चैत्रे मासि गेहं प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा वृ-
षस्ये सूर्ये ज्येष्ठे मासि, कर्कस्येऽर्के शुचावापादे, सिंह-
गतेऽर्के भाद्रपदे मासि, वटे तुलास्ये रवौ आश्वयुजि
आश्विनमासि । अत्रौ वृश्चिकेऽर्के ज्येष्ठे कार्तिके मासि ।
स्तुगे मकरस्येऽर्के पौषे मासि, मकरवटे मकरकुम्भस्येऽर्के
माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति कै-
चिच्चिगदितम् । अस्यावसागयः । मीनचामेत्या-
दिना द्विस्त्रिभावरणयो निषिद्धाः शोको धान्यमित्या-
दिना च कियन्त्यान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः । अतो-
ऽन्ये सौराचान्द्रा वा विहितास्तेषामयमेव एकया-
क्यताप्रकारः । मेघस्ये रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् ।
यस्तु चैत्रोनिषिद्धः स मीनार्कविषयः । वृषमस्ये रवौ
ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहितएवास्ति ज्येष्ठो
निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्ये सूर्ये आषाढे-
ऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिंह-
गते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । आश्वयुजे तुलास्ये
विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्क-
विषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यस्तस्य
निषेधः । स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्ये सूर्ये कार्तिकेऽपि
शुभं स्यात् निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मागशीर्षो
विहित एव । मकरस्ये सूर्ये पौषे शुभं धनुर्क
साहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्ये सूर्ये माघेऽपि शुभं
निषेधस्तु धनुर्कविषयः । अत एव “पौषफाल्गुनवै-
शाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्हनिर्माणे
एतारोग्यशुभप्रदाः” इति नारदवाक्यम् “मासे तपस्ये
तपसि माघे नभसि त्विषे । ज्येष्ठे च गृहनिर्माणं
पुत्रपौत्रधनप्रदम्” इति वसिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्तिक
माघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुम्भा-
र्कविषयं मीनार्कराहित्यमाश्रयपरं च वचनान्तरबो-
धितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्व

कुम्भार्कविषयं भीनार्कसाहित्ये तु निषिद्धम् । ननु
कार्तिकमासमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयोः को
विषय इत्यत आह व्येतिर्जर्जः कार्तिको मासः
कन्यायां कन्यागते रवौ न सन् न शुभः । च पुनः
तथा मासमासो धनुषि धनुर्के न सन् अपिः पादपूरणे ।
नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति यतश्चान्द्रमासेषु चैत्रादिमास-
संज्ञाः सन्ति तत्र कार्तिके मासि कन्यासंक्रान्तिः ।
माघे मासि धनुर्के च कदापि न सम्भवेत् । यतः का-
र्तिकस्य मासमासस्य च शुक्लप्रतिपदादितिशततिथयः
यावत् तावत् सन्नेत्यत आह कृष्णादिमासादिति ।
अस्ति द्विविधो मासः शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति । तत्र
शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्यन्तः शुक्लादिः । कृष्णपक्ष-
प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तः कृष्णप्रतिपदादिः । यथा ।
चैत्रशुक्लपक्षे सप्तम्येऽपि स एव चैत्रपूर्णिमास्त्रयनन्तरं
कृष्णपक्षः चैत्रमास एव एवं चान्द्रमासो भवति । स
एव कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवह्रियते ।
भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्ववादिसिद्धः । तदा कृष्णा-
दिमासः सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः “अश्व-
युजकृष्णपक्षे तु आह्नं कुर्यात् दिने दिन इति” पी० धा०
तत्र विहितनिषिद्धतिथिनक्षत्रादिनिरूपणम् वा० शा०
“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनियोगम् । यथा-
कालं शुभं ज्ञात्वा तदा भवनमारभेत् । ऋतुवृत्ताति
पुष्यधनिष्ठादित्ये रवौ (१३) । मूले पुनर्वसौ सौम्यवारे-
प्रारम्भणं शुभम् । आदित्यभौमवज्याः स्युर्गाराः सर्वे
शुभावहाः । द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी षष्ठिका
तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादश्याकादशी तथा । तयो
दशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः । दारिद्र्यं
प्रतिपत् कुर्यात् चतुर्थी धनहारिणी । अष्टम्युच्चाटनं
चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशै राजभयं चैव भूते दार
विनाशनम् । धनिष्ठापञ्चके नैव कुर्यात् स्तम्भसमुच्चयम् ।
स्त्रधाराशिलाभ्यां प्राकारादि समारभेत् । जामिन्
द्विविधं चैव वेधोपपञ्चकर्तरी । एकार्गलं तथा लता
युतक्रकचसंज्ञकाः । पातश्च द्विविधो वज्र्यो व्यती-
पातश्च वैधृतिः । कुलिकं कण्टकं कालं यमघण्टस्त-
थैव च । कुयोमातिथिवारोत्थास्तिथिभोत्या भवारजा ।
विवाहादिषु ये वज्र्योऽनेवज्या वास्तुकर्मणि”
वास्तुचक्रं तत्रैव “वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन
भाषितम् । यच्चानुष्ठे स्थितो भातुस्तदादि त्रीणि म-

स्तके । चतुष्कसम्पादे स्यात् पुनश्चत्वारि पश्चिमे ।
पृष्ठे च त्रीणि ऋक्षाणि कुक्षौ चत्वारि वामतः । च-
त्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भवयमेव च । मुखे भवयमेव
सुरष्टायिंशतितारकाः । शिरस्ताराग्निदाह्या गृहोद्वा-
सोऽसम्पादयोः । स्थैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव
धनागमः । कुक्षौ स्यादक्षिणे लाभः पुच्छे च स्वामिनाश-
नम् । वामकुक्षौ च दारिद्र्यं मुखे पीडा निरन्तरम् ।
तत्र वर्ज्यकालमाह विश्ववा० शा० कृष्णपक्षे तिथौ रिक्ते
गण्डान्ते रयिसंक्रमे । रविभौमदिने विष्टौ व्यती-
पाते च वैधृतौ । मासदग्धं वारदग्धं तिथिदग्धं च
वर्जयेत् । अनुक्तेष्वपि धिष्णोषु न कर्तव्यं कदाचन ।
क्रकचं चन्द्रदग्धं च योगानां वर्ज्यसंज्ञकम् । उत्पातै-
र्दूषितस्तृचं लिख्यं दर्शसंज्ञकम् । वर्ज्याघातस्तृचेषु
व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्कम्भगण्डपरिधं वर्ज-
यित्वा च कारयेत् । विहितसुहृत्तमाह तत्रैव
“स्वातौ मैत्रेऽथ माहेन्द्रे गान्धर्वे भगरोहिणे । तथा
वैराजसावित्रे सुहृते गृहमारभेत् । चन्द्रादि सवलं
ज्ञात्वा शुभं लग्नं निरीक्ष्य च । स्तम्भोच्चायादि कर्तव्य-
मन्यत्र परिवर्जयेत्” ।
तिथिभेदेन पूर्वादिद्विदशसुखगृहारम्भनिषेधमाह स० चि० ।
‘पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तराखन्त्यत्र पश्चि-
माख्यम् । दर्शादितः शुक्लपक्षे नवम्यादौ दक्षिणाख्यं न
शुभं वदन्ति” सू० “पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमी-
पर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति । कृष्णनव-
मीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहसुचराख्यं न शु-
भम् । अथ दर्शादितः शुक्लाष्टमीपर्यन्तं पश्चिमाख्यं
गृहं न शुभम् । शुक्लनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं दक्षिणाख्यं
गृहं न शुभं वदन्ति । तासु तिथिषु तत्तद्विदशसुखं
गृहं न कर्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः । यदुक्तं
व्यवहारसमुच्चये “पूर्णिमातोऽष्टमी यावत् पूर्वाख्यं
वर्जयेद्गृहम् । उत्तराख्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतु-
र्दशीम् । अमावास्याष्टमी यावत् पश्चिमाख्यं विवर्जयेत् ।
नवम्यादौ दक्षिणाख्यं यावत् शुक्लचतुर्दशीमिति” ।
दिग्भेदसुखनक्षत्राण्याह “क्षत्तिकाद्याः सप्त पूर्वे मघाद्याः
सप्त दक्षिणे । मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त धनिष्ठाद्यास्तथोत्तरे ।
अथे चन्द्रे स्वामिभयं कर्मकर्ता च पृष्ठके । दक्षिणे च
धनं दद्याद्दामे स्त्रीसुखसम्पदः । गृहोपलब्धकार्येषु यत्र
ऋक्षेषु चन्द्रमाः । शलाकासप्तके देयं क्षत्तिकादिकमेव

च । ऋक् चन्द्रस्य वास्तोश्च अग्ने एष्टे न शस्यते ।
लग्नाद्विचाद्यैः सत्यः फलप्रदः । गृहे
चन्द्रे सम्मुखस्थे एष्टस्ये न शुभं गृहम् । वामदक्षिणतः
चन्द्रः प्रशस्तो वास्तुकर्मणि ।

तत्र विहितनिर्णयलग्नादिकमाह तत्रैव चर-
लग्नं चरांगश्च सवेधा परिवर्जयेत् । जन्मभाष्येपचयमे
लग्ने वर्गे तथैव च । प्रारम्भणं प्रकृतिं नैधनं परि-
वर्जयेत् । पापैस्त्रिपठायगतेः सौम्यैः केन्द्रत्रिकोणगे ।
निर्माणं कारयेद्दीमानष्टमस्यैः खलैर्हतिः । मनुष्य-
लग्ने सौम्यानां दृष्ट्योगे योगतत्तथा । कुम्भं विचा-
यान्यलग्ने सौम्यपङ्कजयुतेक्षिते । जलाशयादिवास्तूनां
प्रारम्भः शुभदः स्मृतः । अत्र शुभयोगास्तत्रैव "गुरुलग्ने
रविः षष्ठे द्यूने ७ सौम्ये सुखे ४ सिते । तृतीयस्थे ५
एते ५ तद्गृहं तु शतायुषम् । भृगुलग्ने ५ स्वरे १० सौम्ये
लाभस्थाने ११ च भास्करे । गुरुः केन्द्रगतो यत्र शतव-
र्षाणि तिष्ठति । ह्युके ४ ज्ये ५ स्वरे १० चन्द्रे लाभे ११ च
कुजभास्करौ । चारम्भः क्रियते यस्य अणीत्यायुः क्रमात्
भवेत् । लग्ने भृगौ पुत्रगेज्ये ५ षष्ठे भौमे त्रिगे रवौ ।
यस्य गृहस्य प्रारम्भः स च तिष्ठेच्छतं समाः । लग्नस्यौ
गुरुगुप्तौ चेत् रिपुहाराशितं कुजे । सूर्ये लाभगते ११
यस्य द्विशतावदानि तिष्ठति । खोच्चस्थो वा भृगुलग्ने
खोच्चे जीवे सुखे ४ स्थिते । खोच्चे लाभगते ११ मन्दे
सहस्राणि समाः स्थितिः । खोच्चे स्वभवने सौम्ये
लग्नस्थे वापि केन्द्रगेः । प्रारम्भः क्रियते यस्य शतद्वयं
च तिष्ठति । इज्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णु धाढजलोडुषु ।
८।१२।२१।२६।८।५।२२।४।२०। गुरुणा सहितेष्वेष्टु कृतं
गेहं श्रिया युतम् । द्विदैवत्वाद्ब्रह्मरीश रुद्रादिति वस्त्र-
डुषु । १६।१४।२४।६।७।२१। शुक्रेण सहितेष्वेष्टु कृतं
धान्यप्रदं गृहम् । हस्तार्थमत्वाद्दक्षचतुराखेन्द्रभेषु च
१३।१२।१४।२।४।१८। बुधेन सहितेष्वेष्टु धनपुत्रसुखप्रदम् ।
कुयोगास्तत्रैव "शत्रुक्षेत्रगतैः खेटैर्नीचस्थैर्वा परा-
जितैः । प्रारम्भं यस्य भवनं लक्ष्मीस्तस्य विनश्यति ।
एकोऽपि परभागस्यो दशमे सप्तमेऽपि वा । वर्णाधिपे
बलैर्हर्षिने तद्गृहं परहस्तगम् । पापान्तरगते लग्ने
चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते । अष्टमस्ये ५ एते च अशीत्यन्दा-
दिहन्त्यते । मन्दे लग्नगते चैव कुजे सप्तमसंस्थिते । शुभे
रवीक्षिते वापि शतवर्षादिहन्त्यते । लग्नगे शशिन
क्षीणे मृत्युस्थाने च भूयते । प्रारम्भः क्रियते यस्य

शीघ्रं तच्च विनश्यति । दशापतो बलैर्हर्षिने वर्णनाथे
तथैव च । पीडितक्षते सूर्ये न विदध्यात्कदाचन ।
पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्णभेषु च १०।१८।११।१२।७ यत्
कृतम् । कुजेन सहितेष्वेष्टु गृहं सन्दहतेऽग्निना ।
मूलस्य रेवती चैव क्षत्तिकापाठमेव च । पूर्वफाल्गुनी
हस्ते च मघा चैव तु सप्तकम् । एषु भौमेन युक्तेषु
यारे तस्यैव वेश्म यत् । अग्निना दहते कृत्स्नं प्रजनाशः
प्रजायते । अग्निस्तमर्चयते सूर्ये चन्द्रे वा तत्र संस्थिते ।
निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदहते । ज्येष्ठातु-
राधके चैव भरणीखातिपूर्वमे । धनिष्ठाज्यपि ऋक्षेषु
शनिक्षिप्ते द्विनस्य च । क्षण्यो नामतः प्रोक्तो धनधा-
न्यादिके गृहे । एते जातेऽथवा तस्मिन् दहते यक्ष-
राक्षसैः । प्रासादेष्वेवमेव स्थावापीक्ष्वेषु चैव हि ।
तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृहप्रारम्भं शुभे शुभम् । नाश-
न्दिशलि मकरालि कुलीरलग्ने, मेघे षष्ठे धनुषि कर्मसु
दीर्घसूत्रम् । कन्याभेषे मिथुनगे ध्रुवमर्थलाभं ज्योति-
र्विदः कलससिंहद्वेषु सिद्धिम् । बायाङ्गे तु कृतं
वास्तु कर्तुं विंशतिनाशदम् । महानिशाक्षपि तथा
सन्ध्यायोनैव कारयेत् । भावस्यपङ्कजानि तत्रैव
"लग्ने ५ के" विघ्नपातः स्थात्कोशहानिश्च शीतगौ । मृत्युं
विश्वम्भराएते दारिद्र्यं रविनन्दने । जीवे धर्मार्थकामाः
स्युः पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे । चन्द्रजे कुशला शक्त्या-
वदायुः प्रवर्तते । द्वितयस्थे रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रु-
भयं भवेत् । भूमिजे बन्धनं प्रोक्तं नानाविघ्नानि
भातुजे । बुधे द्रविणसम्पत्तिर्गुरौ धर्मो भिवर्जितम् ।
यथाकामयिनोदेन भृगौ कामं व्रजेत् फलम् । तृतीय-
स्थेषु पापेषु सौम्येष्वेष्टु विशेषतः । सिद्धिः स्यादचिरा-
देव यथाभिलषितं प्रति । चतुर्थस्थानगे जीवे पूजा
सम्पद्यते नृपात् । चन्द्रजे चार्थलाभः स्याद्भूमिभय
भार्गवे । विद्योगः सुहृदां भानौ मन्त्रभेदो महीसुते ।
बुद्धिनाथो निशानाथे सर्वनाथोऽर्कनन्दने । पञ्चमे तु
सुराचार्ये चित्तो वसुधनागमः । शुक्रे पुत्रसुखावाप्नो-
रत्नलाभस्तथेन्दुजे । सुतदुःखं सहस्रांशौ शशाङ्के क-
लहः स्मृतः । भौमे कार्यविरोधः स्थात्कोरौ बन्धु-
विमर्दनम् । षष्ठस्थानगते सूर्ये रोगनाशं विनिहि-
येत् । चन्द्रे पुष्टिः कुजे प्राप्तिः सौरौ शत्रुबलक्षयः ।
शुरौ मन्त्रोदयः प्रोक्तो भृगौ विद्यागमो भवेत् । सर्व-
ज्ञानार्थकौशल्यं नक्षत्रपतिनन्दने । सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे दैत्यपुरोहिते । गजवाजिधरिलीणां क्रमात्तामं
विनिर्दिशेत् । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् कुजे
विपदमादिशेत् । ह्मिगो क्लेश व्यायासः सौरौ सर्व
धनक्षयः । पतङ्गे पङ्कटादस्थे भौमे सौरौ च रुग्-
भयम् । चन्द्रे रोगविष्टाः स्यात् कुजे शोकागमो
भवेत् । बुधे मानधनप्राप्तिर्भवे च विजयो भवेत् ।
शुक्रे स्वजनभेदः स्यान्मन्त्रस्यापि देहिनः । वागीशे
नवमस्थाने विद्याभोगाभिनन्दनम् । बुधे विविध-
भोगाभिर्भागे विजयो भवेत् । चन्द्रे धातुक्षयः
प्रोक्तो धर्महानिश्च भास्करे । कुजे चाथ भयं विद्या-
द्रविजे धर्मदृषणम् । दशमस्थानगे शुक्रे शयनासन
सिद्धयः । सुराचार्ये महत्सौख्यं विजयः स्त्रीधनं
बुधे । मार्त्तण्डे च सुहृद्विस्तृप्तिश्च शोकविवर्द्धनम् ।
भौमे रत्नागमः प्रोक्तः शनौ कीर्त्तिविलोपनम् ।
लाभस्थानेषु सर्वेषु लाभस्थानं विनिर्दिशेत् । व्यय-
स्थानेषु सर्वेषु विनिर्देश्यो व्ययः सदा । खोच्चे पूर्णफलः
प्रोक्तः पादेनः स्वर्गो गृहः । स्वत्विकोणेऽर्द्धफलदः
पादं मितपदाश्रितः । समक्षे रिपुराशौ च समकटफलो
गृहः । नीचस्थो विफलो द्वेषवर्गेऽसत्फलदः शुभः ।
गृहारम्भे रव्यादिगोचरादिशुद्धिफलादि वांशा-
“गोचरादकवर्गायां वामवेधं विचिन्तयेत् । दशा चा-
न्तर्दिशादि च विचार्य स्वात्त कर्मणि । गुरुशुक्रवले
विप्रात् सूर्यभूमिजयोस्तथा । शशिसौम्यवले सौरि-
वले वर्णाशुर्वर्गः । गृहारम्भं प्रकुर्वीत वर्णनाथवले
सति । सर्वेषामपि वर्णानां सूर्यचन्द्रवले स्मृतम् ।
विषमस्थे रवौ स्वामी पीड्यते गृहिणी विधौ ।
शुक्रेण पीड्यते लक्ष्मीर्जीवेन सुखसम्पदः । बुधेन
पुत्रपौत्राश्च भौमेन भ्रातृभ्रातृवाः । सौरिणा दासवर्गाश्च
पीड्यन्ते नात्त संशयः । विशेषेण तु सूर्यस्य बलं
प्रोक्तं गृहे बुधे । सर्वेषामेव वर्णानां रविशुद्धिर्वि-
धीयते । दशापतौ हीनवले वर्णनाथे तथैव च । पी-
डितर्त्तगते सूर्ये न विदध्यात् कदाचन । प्रथमकोष्ठगे
रोगं द्वितीये चार्थनाशनम् । तृतीये धनलाभं च च-
तुर्थे भयदो रविः । पञ्चमे पुत्रलाभं च शत्रुनाशाय
शत्रुने । स्त्रीकटं सप्तमे सूर्ये स्त्र्युच्चाटमगेहने ।
नवमे धर्मनाशाय दशमे कर्मसंयुतिः । एकादशे भवे-
लक्ष्मीर्द्वादशे च धनक्षयः । पुत्रेऽपि द्वितीये दूनेऽपि च
धर्मं मध्यवलो रविः । द्वितीयपुत्राद्विगतस्त्रिदशाह्वात्

परः शुभः । अस्तगा नीचराशिस्थाः परराशौ परैर्जिताः ।
द्विस्था वालाभावस्या वक्रगाद्यातिचारिणः । रिपुर्दष्ट
वर्गयाता उल्कापातेन दूषिता । न फलन्ति गृहा
गृहप्रारम्भे तान् प्रपूजयेत्” ।

गृहारम्भे खातारम्भोपयोगिनश्चत्वाग्याह माण्डव्यः ।
“अधोमुखैर्भेर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्ध्वमुखैश्च प-
ट्टम् । तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटदानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्भुवैश्च”
अधोमुखादिनक्षत्राग्याह पी०पा०गरुडपु०

“भरणी कृत्तिकाऽश्लेषा मघाभूलविशाखिकाः । तिलः
पूर्वास्तथा चैव अधोवक्त्राः प्रकीर्त्तिताः । वापीकूप-
तडागादिखननं च तृणादिकम् । देवतागारखननं
निधानखननं तथा । गणितं ज्योतिषारम्भं खनी
विलप्रवेशनम् । कुर्याद्वोगतान्येव कार्याणि दृष्टम
ध्वज ! । रोहिण्यार्द्रा तथा पुष्यो धनिष्ठा चोत्तरातप्यम् ।
वारुणं अश्विनं चैव नव चोर्ध्वमुखाः स्मृताः । एषु रा-
ज्याभिषेकं च पट्टवस्त्रं च कारयेत् । उर्ध्वमुखान्युच्छि-
तानि सर्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चित्रा
स्वाती हस्तः पुनर्वसुः । अनुराधा मृगः ज्येष्ठा एताः
पार्श्वमुखः स्मृताः । गलोद्वाश्ववलीवर्द्धदमनं महिषस्य
च । बीजानां वपनं कुर्याद्भ्रमनागमनादिकम् । चक्र-
यन्त्र रथादीनां नावादीनां प्रवाहनम् । पार्श्वेषु यानि
कर्माणि कुर्यादितेषु तानि च”

नक्षत्रभेदे द्वारनिर्माणाय सफलं द्वारचक्रमाह सु०चि०
“सूर्यर्क्षीशुगभैः शिरस्थस्य फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभैर्ना-
गैरुदसनं ततो गजभितैः शाखास्तु सौख्यं भवेत् । देह-
ल्याङ्गुणभैर्द्वारगृहपतेर्नध्यस्थितैर्वेदभैः सौख्यं चक्र-
भितं विलोक्य दुभिया द्वारं विधेयं शुभम्” सू०
“द्वारस्य चत्वारः पाषाणा व्यावश्यकः । द्वौ जह्वाधो-
भावेनावस्थितौ समावृत्यपरिमाणौ । तत्र उत्तरङ्ग-
इत्यूर्ध्ववस्थितस्य संज्ञा । अधोवस्थितस्य तु देहलीति
सर्वसाधारणं नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ महापरिमाणौ
शाखासंज्ञौ (साह) इति भाषया द्वयोरपि संज्ञा एवं
दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति । पाषाणासम्भवे तु काष्ठादेरपि
निवेशः । तत्र द्वारे चिकीर्षिते सूर्याविष्टतन्त्रत्वाद्यु-
गभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्थवस्थितैः सर्जितैः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं
फलं स्यात् । ततस्तद्व्यभैर्नागैः कोणभैर्द्वयोरव-
स्थित्वा चतुःकोणेऽवस्थितैरष्टसंख्यकैर्नक्षत्रैरुदसनं तत्
द्वारगृहं सर्वदा जगयासरहितं स्यात् । ततस्तद्विधौ

गर्जमितेरताभिर्भैः शाखास्तु तत्वावस्थितैर्गृहस्त्रामिनः
सौख्यरूपं फलं स्यात् । ततस्तदपिमेगुं यमैस्त्रिभिर्न-
चत्वेर्देहव्यामवस्थितैर्गृहपतेर्हतिः स्यात् । तत-
स्तदपिमेवेर्देहैरुत्तुभिर्नचत्वेर्भध्यस्वरूपेऽवकाशे स्थितैः
सौख्यं स्यात् । फलितार्थमाह । चक्रमिति । इदं
हारचक्रं विनोक्त्य सुधिया शुभं शुभफलदं हारं विधेयं
कत्तव्यम् । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे “हारचक्रं प्रवक्ष्यामि
भाषितं विश्वकर्मा । सूर्यभाङ्गचक्रं तु हार-
स्योपरि विन्यसेत् । द्वे द्वे कोणे च दातव्ये शाखायुग्मे
द्वयं द्वयम् । अथच त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रति-
ष्ठिताः । राज्यं स्याद्द्विचत्वे कोणेषूद्गहनं भवेत् ।
शाखायां लभते लक्ष्मीमधश्चैव स्मृतिं लभेत् । मध्य-
भेषु लभेत्सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैरिति” अथ हार-
स्थापनम् “हारस्थापननक्षत्राग्न्युच्यतेऽग्निनी चोत्तरा ।
हस्तापुष्यश्रुतिमृगाः स्वरैरेताः प्रकीर्त्तिताः । स्वातौ
पूष्णि च रोहिण्यां हारशाखावरोपणमिति” ज्योतिर्निब-
न्धेऽभिहितत्वात्तेऽपि ग्राह्याः । तिथयोऽपि तत्रैवाभिहि-
ताः “पञ्चमी धनदा चैव सुनिन्दवसौ शुभम् । प्रतिपत्त्यु न
कत्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात् । द्वितीयायां द्रव्यहानिः
प्रशुपुत्रविनाशनम् । तृतीया रोगदा चैवा चतुर्थी भङ्ग-
कारिणी । कुलक्षयं तथा षष्ठी धननाशिनी ।
विरोधकदसा पूर्णा न स्याच्छाखावरोपणमिति” एवं
स्मृति विरुद्धतिथिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु
च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु हारं विहितं शुभफल-
दात् स्यादिति निष्कटोऽर्थः” पी०धा०

तत्प्रवेशकालमाह सु०चि० “सौम्यायने ज्यैष्ठ्यतपो-
ऽस्त्रिमासवे यात्रानिष्ठतौ नृपतेर्नवे गृहे । स्याद्देशनं
द्वाःस्वस्त्युद्गुभु योऽङ्गुभिर्जन्मार्जलमोपचोदये स्थिरे” (१) सू०
“जोषे” गृहेऽग्न्यादिभयाच्चवेऽपि मार्गार्जयोः आवाणि-
केऽपि सन् स्यात् । वेशोऽम्बुमेज्जानिलवासवेषु नावश्य-
मस्तादिविचारणी । (२) श्रद्धुवृत्तिप्रचरेषु मूलभे या-
स्त्वर्चनं भूतपनिष्ठ कारयेत् । त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः
शुभैर्लब्धे त्रिपञ्चालगतैश्च पापकैः । (३) शुक्लाम्बरन्त्रे
विजुर्भुम्भल्लो व्यक्तरिक्ताचरदर्शचैले । अग्रेऽम्बुपूर्यं
कलसं द्विर्वाह्यं विवेक्ष्य भूजुऽशुद्धम् । (४) वामो
रयिर्न्युत्तुतार्थनामतोऽर्कं पञ्चमे प्राग्वदनादिमन्दिरे ।
पूर्वातिथौ प्राग्ददने गृहे शुभो गन्दादिके यावज्जलो-
त्तरानने । (५) वक्त्रे भूरविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्नि-

दाहः कृताः ४ प्राच्यासुद्गहनं कृताः ४ मयगताः ४ लाभः
कृताः ४ पश्चिमे । श्रीवेदाः कलिहृत्तरे युगमिता गर्भे
विनाशो गुदे रामाः २ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः २ कण्ठे
भवेत्सर्वदा” (६) सू०

“तत्पूर्वप्रवेशसुपूर्वप्रवेशयोः कालशुद्ध्यादिकमिन्द्रवशा-
च्छन्दसाह सौम्यायने इति । एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु
पदार्थेषु सत्यु नृपतेर्यात्रानिष्ठतौ अथवा नवे नूतनो-
त्थापिते गृहे प्रवेशनं स्यात् । सौम्यायने उत्तरायणे ।
अत्र शुक्लशुर्वस्तादिको दोषो वायारामतडागेत्यादिनोक्त
इति न पुनरुक्तः । एवं गोर्वाणाम्बुप्रतिष्ठेत्यादिना
दक्षिणायननिषेधोऽपि । अतःपरिशेषात्सौम्यायनग्रहणे
सिद्धे तदुक्तिर्मन्दबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्तयर्थः । उक्तं च
वसिष्ठेन “अथ प्रवेशो नवसङ्गनच सौम्यायने जीवसिने
बलाद्ये” इति बलादेऽपि उदिते । नारदेनापि “अथ सौ-
म्यायने कार्यं नववेशप्रवेशनम् । रात्रां यात्रानिष्ठतौ
वेति” केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां
वोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते । ज्यैष्ठ्येति ज्यैष्ठमास-
फाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं
शुभम् । यदाह नारदः मासफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठ
मासेषु शोभनः । प्रवेशो मध्यमोक्षेयः सौम्यकार्तिक-
मासयोरिति” सौम्यो मार्गशीर्षः । मध्यमोक्तराव-
श्यकविषया । चान्द्रमासफाल्गुन्याह वसिष्ठः “माघे-
ऽर्धलाभः प्रथमप्रवेशे पुनार्धलाभः खलु फाल्गुने
च । चैत्रेऽर्धहानिर्धनधान्यलाभो वैशाखमासे, पशु
पुललाभः । ज्यैष्ठ्ये, च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः
शत्रुभयप्रदश्च” । “शुक्ले च पक्षे सुतरां विष्टव्यं कृष्णे
च यावद्दृश्यं च तावत्” इत्याद्युक्तेरेव मन्यकता पक्ष-
विशुद्धिर्नोक्ता तिथिवारशुद्धिषापे वक्ष्यते । वसिष्ठेन
तु गृहप्रवेशे सौरमानमनूयादुहितं यथा “मृगादिष-
ड्राशिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुम्भं
विनाशेष्वपि केचिदूचुर्न सौरमिष्टं खलु सन्निवेशे ।
इति अस्यार्थः नूतनगृहप्रवेशो मकरादिष्वष्टाशि
संस्थिते सूर्ये शुभफलदो भवति तत्रापि माघादिषु कु-
म्भरहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभतरः ननु “अथ प्रवेशो
मवसङ्गनच सौम्यायने” इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्यु-
क्तत्वात् किमित्येव तत् पुनरुक्तमित्यत आह । कुम्भं
विनेति । सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृह-
प्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । नन्दि-

ज्योः मार्गशीर्षकार्त्तिकयोश्च आयुष्मिकेऽपि आवणे
मासि वेशः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात् । यदाह
सनत्कारः “गृहारम्भोदितैर्मासैर्घृण्यैर्वारैर्वशेद्गृह-
भिति” अत्र सामान्यनो गृहारम्भोदिता मासा गृहप्र-
वेशेऽभिहितः” ते चेन्ने । “सौम्यफालगुणवेशाखमाघ
आवणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्य-
धनप्रदाः” इति नारदोक्तेः मार्गशीर्षफालगुणवेशाख
माघआवणकार्तिका विहिताः । तत्र उत्तरायणे
एव गृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् आवण
कार्त्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्दिग्घने नूत-
नजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथं ? प्रागभिहितना-
रदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशसुपूर्व-
गृहप्रवेशयोर्विधानात् “गृहारम्भोदितैर्मासैः” इत्यनेन तु
सामान्यतस्त्विविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरा-
यणीयामासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः दक्षिणायनीया
मासाः आवणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः । अतएव
नारदो मार्गशीर्षकार्त्तिकयोनूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह
अथार्धजीर्णगृहप्रवेशे उक्तमृष्टत्वमध्यवस्यते । अन्वु-
मेति अन्वुपः शततारका ईज्यः पुष्यः । अनिलः खाती-
वासवं धनिष्ठा एवमपि भेषु जीर्णगृहप्रवेशादिभयाच्चवेऽपि
गृहे प्रवेशः शुभः प्राक्पद्योक्तेषु तु भेषु शुभ एवेति
कैस्तिकन्यायादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे
“प्रवेशो नूतने हस्ये” भ्रुवैर्भैः सुखाग्रये । पुष्ये स्नाति
युतैस्तैश्च जीर्णे स्यादासवद्वये” इति । नावश्यामिति
अत्रैव विधे जीर्णे गृहे अन्यादिभयाच्चवेऽपि गृहेऽवश्य
मस्तादिविचारणा शुक्रास्तुर्वस्तुवाक्याधक्यसिंहस्य
शुरुमकरस्यशुक्रलुप्तं वत्सरादीनां दोषाणां विचारणा
विचारो नास्ति । अस्तादयः कालदोषाः सन्तु वा मा वा
तथापि गृहप्रवेशः कार्यः । परन्तु सोऽपि यथाकथं-
चित्पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमङ्गीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः ।
वास्तुपूजा त्वेव विधेऽपि गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम्
यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने
परिधानके । वधूप्रवेशे भाङ्गल्ये न मौखं शुरुशुक्रयोरि-
ति” वसिष्ठे नाप्युक्तम् “नवप्रवेशे त्वघ कालशुद्धिः इत्यसौ
पूर्विकयोः कदाचिदिति” अस्मार्थः । नूतनगृहप्रवेशे
कालशुद्धिर्विचार्या । इत्थं इन्दाभयस्त्वन्भया-
सौपूर्विको राज्ञो यात्रासमाप्नो गृहप्रवेशः । तादृश-
योगृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता ।

सति सम्भवे सुखेनास्तु । किन्तु प्रवेशदिनीयपञ्चाङ्ग
शुद्धिसहिते सुलग्ने गृहप्रवेशः कार्यः । पूर्वस्मिन्नाद्ये
नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा इत्यसौपूर्विकयोरपि
कार्येत्यर्थः । नारदस्तु यात्रानिष्ठतिप्रवेशे कालशुद्धिरपे-
क्षितैवेत्याह तद्वाक्यं प्रागभिहितम् । तदेतयोर्विक्रयो-
रावश्यकाऽनावश्यकविषयत्वेन व्यवस्था । तयाणां गृह-
प्रवेशानां लक्षणसुक्तं वसिष्ठेन “अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्र-
वेशो यात्रायसाने तु सुपूर्वसंज्ञः । इन्दाभयस्त्वन्भया-
दिजातः प्रवेश एव त्रिविधः प्रदिष्टः” इति । एतद्व्याख्यानं
यात्रानिष्ठताविति पद्याव्याकृतावस्ति तत्तत् एवावधार्यम् ।
अत्रेदं ध्येयम् यत्त्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं
क्रूरकालं क्रूरविशं वा तत्त्वविधा वर्ज्यमिति । उक्तं
च वसिष्ठेन “क्रूरमहाधिष्ठितविश्वं च विवर्जनीयं
त्रिविधप्रवेशे” इति । (२) “अथ गृहप्रवेशदिनात् प्राक्क-
र्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तच्चत्वाग्यपूजातिकापूर्वाङ्गेनाह
स्मदुधुवेति । स्मदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्ष-
त्राणि प्रसिद्धानि मूलभं च एषु सप्तदशसु भेषु नक्ष-
त्रेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्थाचनं भूतवलिं च कारयेत् ।
गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात् । पुरोहितो गृहपतिं
वास्तुपूजादिकं कारयेत् । हृत्पौरन्यतरस्यामिति यौ कर्तुः
कर्मत्वम् । यदाह ऋक्षोच्चयः “चित्वाशतभिषाखाती
हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः । रोहिणी रेवतीमूलं अवणोत्त-
रफालगुनी । धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरा-
निता । अश्विनी मृगशीर्षं च अतुराधा तथैव च ।
वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः । स प्राप्नोति
नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः” इति । वास्तुपूजा-
प्रकारमाह । वसिष्ठः “निर्माणे मन्दिराणां च प्र-
वेशे त्रिविधेऽपि वा । वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यस्मात्तां
कथयाम्यतः । गृहमध्ये हस्तमात्रं समन्तात्तण्डुलो-
परि । एकाशीतिपदं कार्यं त्रिस्तुल्यं सुशोभनम् ।
एकद्विपदाः पञ्चचत्वारिंशत् सुरार्चिताः । द्वात्रिं-
द्वास्ततो वक्ष्यमाणायान्नास्तयोदश । तेषां स्थानानि
नामानि वक्ष्यामीश्वरकोषतः । तत्राग्निः शम्भुको-
णस्थस्त्वसौ चैकपदेश्वरः । तस्याहिनीयः पर्जन्यसाहा-
वेकपदेश्वरः । जयन्तेन्द्राकेश्याख्याभ्यश्च द्विपदेश्वराः ।
आकाशवायु परतः क्रमादेकपदेश्वरौ । एवं प्राच्यां नव
चात्वा त्वेवनेवान्यदिक्षु च । आद्यद्यान्यावेकपदौ
द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । पूषाद्यष्टौ यमानाः (पितृगणा-

धोशान्ताः) सुरमरायाम्यभागगाः । आद्याचान्यवेक-
पदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः । अष्टौ पिङ्गणाधोशात्
रोगान्ताः पश्चिमेष्टराः । आद्यान्तौ द्वौ द्विपदाः
पञ्च मध्यगाः । रोगाददित्यन्तसुराः सप्त सौम्यदिशि
क्रमात् । तत्राधस्वस्त्युक्तोष्णेष्वीशानादिषु च क्रमात् ।
आपः सावित्रविजयवृद्धाश्चैकपदेशराः । मध्ये नवपदो
ब्रह्मा तस्यैशानादिकोणगाः । आपवत्तोऽथ सविता
विबुधाधिपसंज्ञकः । राजयच्छा च चत्वारः सुराश्चै-
कपदेशराः । ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाश्चामरा
अमो । अर्यमा च विवस्वाश्च मितः पृथ्वीधरः क्रमात् ।
स्वस्वस्वेषु देवेषु स्थापितेष्वीशानं भवेत् । कोणेषु पञ्च
पञ्चैव (२०) चतुर्थैकपदाः सुराः । प्रागादिदिक्षु द्विपदाः
पञ्च पञ्च ४० यथाक्रमम् । ब्रह्मणः ६ पूर्वतोदिक्षु त्रि-
पदाः सुः समीपगाः १२ । हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयन्तः
पाकशासनः । सूर्यः सत्यो भृशकाशौ वायुः पूषा च
वैतथः । वृहत्क्षतः पिङ्गपतिर्गन्धर्वो भृङ्गराजकः ।
वृहगः पिङ्गणाधीशस्तथा दौवारिकाह्वयः । सुमीवः
पुष्पदन्तश्च जलाधीशो निशाचरः । शेषः पापश्च
रोगोहिर्मुखो भङ्गाट एव च । सोमसपौ दित्यदितौ
द्वाविंशदमराः स्रुताः । आपश्चैवापवत्स्य जयोरन्ध्र-
स्तथैव च । मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यै तस्य समीपतः ।
प्राच्यां ह्यनुरिता देवाः परितो ब्रह्मणः स्रुताः ।
अर्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः । मितोऽथ
राजयच्छा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् । आपवत्तोऽष्टमः
पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः । ज्ञात्वैवं स्थानानामाग्निं
ब्रह्मणा सहितान्नप्रसेत् । वास्तुजो वास्तुमन्त्रेण गन्ध-
शुष्माक्षतादिभिः । प्रणवेनाचेयेद्वापि अथवा स्वस्वना-
मभिः । शुक्लवस्त्रयुगं दद्यात्तूपदीपफलैः सह । अपू-
षैर्भूरुत्रैवेद्यैः पादौः सह समर्चयेत् । ताम्बूलञ्च ततो
दद्याद्देवेभ्यश्च पृथक् पृथक् । दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कर्त्ता
प्रार्थयेद्वास्तुपुरुषम् । "एतं यः कुरुते सत्यम्वास्तुपूजां
प्रव्रततः । आरोग्यं पुत्रपौत्रादि धनधान्यं लभेन्नरः ।
वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नयमन्दिरं । रोगाद्यानाविधानु-
क्तोऽप्यनुते सर्वसङ्कटम्" । (चतुःपट्टपद्म वास्तुमण्डलम्)
ह.सं.प.१-अ० यथा "अष्टाष्टकपट्टपद्म वा कृत्वा रेखाश्च
कोणगास्त्यक्तम् । ब्रह्मा चतुःपदोऽर्धपदा ब्रह्मको-
णस्याः । अष्टौ च अष्टः कोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः
साक्षाः । उक्तोभ्यो वे शेषास्तौ द्विपदा विंशतिस्तौ च" ॥

अधिकं वास्तुयागशब्दे दृश्यम्) । केचित्तु पञ्चा-
ङ्गशुद्धिमात्रयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजामाहुः यदाह
नारदः "विधाय पूर्वदिनसे वास्तुपूजां बलिं क्रियामिति" ।
श्रीपतिरपि "अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य यात्रानिष्ठत्वा-
वय भूपतोनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्तु-
चर्चनं भूतबलिं च सत्यगति" अथ लग्नशुद्धिं
तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्द्धे नेन्द्रवज्रया चाह ।
त्रिकोणे इति । शुद्धेति । नवमपञ्चमचतुर्थसप्तमदशमैका-
दशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्यैः शुभमप्यहैः ।
पूर्णचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते । अत्र चन्द्रस्य लग्नरा-
हित्यं ध्येयं तथा तृतीयषष्ठैकादशस्यैः पापमहैरुपल-
क्षिते तथा अम्बु चतुर्थस्थानं रज्जुमण्डलस्थानं च । शुद्धे
सर्वमहरहिते अम्बुरन्ध्रे यस्मिंस्तदृशे लग्ने वेष्ट्य
गृहमाविशेत् । यदाह वसिष्ठः "केन्द्रत्रिकोणायधन-
त्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्टायगतैः खलैश्च । लग्नान्नप्रषाद-
मवर्जितेन चन्द्रेण लक्ष्मोनिजयः प्रवेशः" इति । अ-
न्यच्च "प्रवेशलग्नाक्षिधनस्थितो यः क्रूरपहः क्रूर-
गृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिवर्षांश्चान्नप्रषवैः
शुभराशिगच्छेदिति" नारदः "स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ
नैधने शुद्धिसंयुते । त्रिकोणकेन्द्रखलप्रायसौम्यैस्त्रि-
वारिगैः परैः । लग्नान्यायैः समस्थानवर्जितेन हिमां-
शुनेति" प्रवेशः स्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । गुरुः "स-
प्तमं शुद्धसङ्काहे यात्रायामष्टमं तथा । दशमं च गृहा-
रन्ध्रे चतुर्थं सञ्चिष्येने" इति । यत्तु श्रीपतिना
"केन्द्रच्छिद्रव्ययैः शुद्धैः क्रूरैः षट् प्रायगैर्गुरौ । लग्ने
भृगौ वा केन्द्रे वा स्थिरपाम्योदये विधेदिति" केन्द्रस्य
शुद्धत्वस्य तत्पापमहराहित्यकृतं ध्येयम् । लग्नस्य
गुरुभृग्वोरुक्तस्तुतिप्राशस्त्याभिधानार्था । कीदृशे लग्ने
विजनुर्भस्त्रयो भं राशिर्लग्नं च । जनुति जन्मकाले
मे जनुर्भं । ताभ्यां मृत्युरष्टमभवनं दिगतो जनुर्भमृत्यु-
र्यश्मिन् । स्वजन्मलग्नात् स्वजन्मराशेर्वा अष्टमोराशिः
प्रवेशलग्नगो नाऽपेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशे व्यकृ-
रिक्ताचरदर्शचैते । व्यकृरौ प्रसिद्धौ वारौ । रिक्ता
४।६।१४ उपलक्षणत्वाद्गणतिथयोऽपि । चरलग्नानि-
मेधकर्त्तृतापकराः । उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि ।
दर्शोऽमावास्या चैतौ मासः । उपलक्षणत्वादायादोऽपि ।
विगता अर्कादयो यस्मिन् अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा
इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः "न नैधने भेदपि न चाष्टलग्ने

पञ्चेतकेऽप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने
शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा । रिक्तामसं दग्धतिथिं
दिनेशमस्तुपङ्कगं मिनेन्दुदृष्टम् । क्रूरग्रहाधि-
ष्ठितविद्भवं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे” इति । वार
फलमप्याह स एव “दक्षते प्रविशतां च मन्दिरं व-
ङ्गिना नियतमेव वङ्गमे । ब्रह्मभूमिसुतवासरे तथा
शीतरश्मिदिवसे हि दृष्टिदम् । चन्द्रजार्जसितवासरेपुं
च श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् ! सूर्यसुहृदिवसे स्थिर-
प्रदं किन्तु चौरभयसंल विद्यते” इति । एषां निष्कट-
सर्गमाह श्रीपतिः “रिक्ता तिथिर्भूतभानुयारौ नि-
न्द्याश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेघः कुलीरोमकर-
स्तना च व्याघ्राः प्रवेशे हि तथा तदंगाः” इति । निषिद्ध
लग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तगुहे “भूपो यात्वा
मेघलग्ने प्रवेशे नाशङ्कते कर्कटस्योदये वा । व्याधिं
तौलिन्याश्रिते लग्नवर्त्तिन्याकेकेरे चाप्नुयाद्धान्यना-
शम्” । व्याकेकेरे मकरे । “लग्नेऽन्त्यवांशकेऽप्ये घामे
तदुदुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे सुनयो
विदरिति” अन्यानि स्थिराणि द्विषभायानि च ।
उक्तं च वसिष्ठेन “पञ्चाङ्गसंशुद्धिदिने निशेधतारावले
चाष्टकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथ
वा दृष्टगृहे विलग्ने” इति । विशेषो राजमार्तगुहे
“निन्दिता अपि शुभांशमेतास्तौलिमेघमकराः सकु-
लीराः । कर्तृभोषचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफ-
लाय भवन्तीति” । एतल्लग्नान्तराशुद्धौ वङ्गकालासहि-
ष्णुत्वे वा दृष्टव्यम् । शुभांगाः दृष्टमिधुनकन्याधनुर्निना-
नामंशा इत्यर्थः कर्कतुवांशयोः स्वरूपतो निषिद्ध-
त्वात् । विशेषान्तरमाह वसिष्ठः “यः क्षीणचन्द्रो-
ऽन्त्यषडष्टसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथ वा स्यात् ।
कर्तुः स्त्रियं हन्ति स वल्लरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षित
चेदिति” अथ राक्षां यात्वा निष्ठितप्रवेशेऽयं विशेषो-
ध्येयः यत् मासि यात्वा कृता तस्मात्प्रवेशे मासि यात्वा
दिनाक्षवसे दिने वा प्रवेशो निषिद्धः यदाह गुरुः ।
“निर्गमाक्षवसे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे
चैव प्रवेशं नैव कारयेदिति” । वामं रविमिति । गृ-
हप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं तद्दिशमिच्छात् प्रवेश्य-
गृहाहामभागस्थं कृत्वा वेश्म गृहं विशेत् । तथा पुरो-
ऽप्ये स्वसम्मुखं पूर्णघटं जलपूर्णं कचसप्तपञ्चण-
त्वात् पूगीफलादिपूर्णं घटं वा कृत्वा । चकाराऽ-

उक्तमसुद्धयार्थत्वादुवाङ्मनांश्च सजलकलसानपि द्वा-
ह्वाणान्वाप्ये कृत्वा वेश्म विशेत् । अथ गुरुः पृष्ठगः कर्तव्यः ।
इत्युक्तोऽपि विशेषो ध्येयः यदाह वसिष्ठः “कृत्वा
गुरुं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पञ्चानप्यतः पूर्णकु-
म्भम् । हर्म्यं रस्यन्तोरणस्त्रगवितानैः स्त्रीभिः सखी गीत
माख्यैर्विशेत्तदिति” गुरुस्तु वामगोऽप्यगोवा गुरुको
निषिद्धः, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह
“पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेत्तदा । पुरोगं
वामगं वापि गुरुं कृत्वा विशेच्च नेति” अथ गुरुस्यै
दिक्चतुष्टयस्थत्वज्ञानं चन्द्रवदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः ।
तच्च गृह्णारम्भप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम् अयं च सर्ववर्णानां
त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः राज्ञां तु यात्वा निष्ठितौ
विशेषमप्याह श्रीपतिः “कृत्वा विप्रान् सजलकल-
सांश्चाप्यतो वामतोऽर्कं स्नातः सखी विमलवसनो
मङ्गलैर्वदोचैः । व्यक्त्यां ताकथितशकुनेद्धारमाणेण
राजा हर्म्यं पुष्पप्रकरचरित्तोरणाढ्यं विशेच्चेति”
कीदृशं वेश्म भूकूटगुहं भूकूटं पट्टाऽटकादि तेन शु-
द्धम् । उपलक्ष्यत्वाद्विवाहप्रकरणोक्तं “वर्णौवश्यं तथा
तारा” इत्येवमादिकं च । तेनापि शुद्धं ध्येयम् यदाह
वसिष्ठः “राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तये-
दिति” । अथ वामगतार्कज्ञानं त्रिविधेदेन पूर्वाद्या-
भिसुखगृहप्रवेशं चन्द्रवंशाच्छन्दसाह वाम इति ।
अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते
रवौ सति प्राग्वदनादिमन्दिरं प्रवेष्टव्यं गृहप्रवेश-
कर्तृर्वांशो रविर्ज्ञेयः तद्यथा । यस्मिन् लग्ने प्रवेशः
कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत् स्थानं तस्मात् पञ्चसु
स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वांशः
सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाद्यात् पञ्चमस्थानं ततः पञ्चसु
स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृ-
र्वांशः सूर्यः । एवं लग्नाद्याद्द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु
स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वांशः सूर्यः ।
तथैव लग्नाद्यादेकादशस्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये-
स्थिते उत्तराभिसुखगृहप्रवेशकर्तृर्वांशः सूर्य इत्यर्थः ।
उक्तञ्च “रन्ध्रात्पुत्राङ्गनादायात्यञ्चस्वर्के स्थिते क्रमात् ।
पूर्वाशादिसुखं गेहं विशेषेहामो भयेद्यतः” इति ।
विश्वकर्माऽपि “लग्नात्प्रागादितोदिक्षु द्वौ द्वौ राशी-
नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामं विचिन्तयेत् ।
प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणे चैकः । तथा

पूर्णातिथ्याविति । प्राग्बदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पञ्चम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः शुभः । नन्दादिके तिथिगणे यास्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः । यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठा-मेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः । जलं पश्चिमदिक् तद्विगभि-मुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः शुभः । उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः शुभ इत्यर्थः । यदाह गुरुः “नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमासुखम् । जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतोविशेदिति” मूले नन्दादिके इति पदो-पादानाद्रिक्ताग्रहणं यदाप्यायाति तथापि विदिक्षु द्वार-निषेधाद्दिशां चतुष्टयेन चतुर्णाम्द्वाराणां सम्प्रवासाः स्व रूपतो निषेधाच्च रिक्ताग्रहणासम्भवोऽप्येव । सोऽपि सम्प्रतिवाक्ये स्पष्ट एव । ५ । तत्र गृहप्रवेशे वास्तुकलस-चक्रं शार्दूलविक्रीडितेनाह । वक्तो इति । कलस-स्याऽष्टधा विभागाः परिकल्पिताः सुखं कण्ठो गभीरं मूलं चेति चत्वारो विभागाः पूर्वादिदिक्परत्वेन चत्वारो विभागा एवमष्टौ स्युः । तथाविभागपरत्वेन सूर्य भास्वरत्वात्वे फलसुच्यते । वक्तो इति । गृहप्रवेश समये इति सर्वत्रापि सम्बध्यते कुम्भे कलसाकृतौ वा-स्तुनि रविभास्वूयांक्रान्तनक्षत्रादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । रव्यृक्षमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः । तत्र कलसस्य वक्तो-दृष्टे भूरेकं सूर्यांक्रान्तनक्षत्रमेव स्थाप्यन्तत्फलं गृहस्याऽग्निदाहः । ततः सूर्यभात् कृतास्तदग्निमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि, फलसुद्वसनं जनवासस्युन्यगृहं-स्यात् । ततः कृता यमगतास्तदग्निमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि, फलं गृहपतेर्गभीरं द्रव्यप्राप्तिः । ततः कृताः तदग्निमाणि चत्वारि भानि पश्चिमे पश्चिमायां स्थाप्यानि, फलं गृहपतेः श्री प्राप्तिः । ततो वेदाः तदग्निमाणि चत्वारि भानि उत्तरे उत्तरस्यां स्थाप्यानि । फलं कलिर्लोकैः सह गृहसम्बन्धी निरर्धकः कलहः स्यात् । ततोयुगमिता-स्तदग्निमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलसमध्ये स्थाप्यानि, फलं विनाशः । कल्लोकाङ्गायां गर्भोपा-दानाङ्गाविनां गर्भोपां विनाश इत्यर्थः । ततोरासा-स्तदग्निमाणि त्रीणि भानि गुदे बुभे स्थाप्यानि । फलं स्वयं गृहपतेर्दण्डकालं तत्र गृहे निवासः । ततोऽनलास्त दग्निमाणि त्रीणि भानि कण्ठे स्थाप्यानि, फलं स्थिरत्वं

सर्वदा गृहपतेर्भवेत् । एवमभिजिह्वितानि स्युः । तदुक्तं विश्वकर्मणा “वटाकारं लिखेच्चक्रं रविद्विष्यत् क्रमेण च । सुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रितीयां गुद-कण्ठयोः । एवं चक्रं समालेख्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः । अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या । दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते । तथा तदफलनिर्देशस्तत्रैव “यान्ते-मांशो सुखे प्रोक्त, उदासः पूर्वतो भवेत् । दक्षिणे चार्ध-लाभाय, पश्चिमे श्रीपदो भवेत् । उत्तरे कलहश्चैव, गर्भे गर्भविनाशनम् । स्थिरता च गुदे, कण्ठे कलसस्य प्रकीर्तितेति” ज्योतिःप्रकाशेऽपि “भवेदपञ्चकं लि-खितः । १।४।४।४।४।४।३।३ प्रवेशे कलसेऽर्कभात् । स्मृति-गतिर्धनं श्रीः स्याद्वैरं शुक् स्थिरता सुखमिति” वेदपञ्चकं वेदाश्चत्वारस्तोत्रं पञ्चवारं चत्वारि भानि-लेख्यानोक्त्यर्थः । स्मृतिरित्यादीन्यष्टौ यथासङ्गं फ-लानि । अत्र कलसचक्रे शुभफलदस्याने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिष्पहो युक्तस्तत्रापि यद्विदुस्तत्र गृहप्रवेशो विधित्तितः तद्विदुस्तत्रविहितनक्षत्रपरिष्पहः । यथा पूर्वदिङ्मुखगृहप्रवेशे विधित्तिते रोहिणी मृगे स्याद्वै । दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे उत्तरफाल्गुनी-चित्रे । एवं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे । एवम् उत्तराभिमुखे उत्तरभाद्रपदाश्लेषौ स्याद्वै इति निष्-कृतोऽर्थः । अतएवोक्तं वसिष्ठेन “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग् चैरुक्तैः स्थातृन्निशेधो न सर्वैरिति” तद्दिग् चै-रिति उक्तैरिति चानयोः सामानाधिकरण्यानान्ययः । भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्त्तव्यः । “सम्भवत्येक-वाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणमिति” न्यायाच्च । अतएव “अर्कादितेयानिलदक्षविष्णु ऋक्षे प्रविष्टं नव मन्दिरं यत् । अष्टद्वयान्तत् परहस्तयातं शेषेषु धिष्णोऽपु च मृत्तुदं स्यादिति” निषेधोऽप्युपपन्नो भवति” योऽभा-

गृहकच्छप पु० गृहे कच्छप इव । पेषणशिलायाम् शब्दर०

गृहकन्या स्त्री गृहे कन्येव । हतकुमार्याम् राजनि०

गृहकपोत पुंस्त्री गृहे स्थितः कपोतः । कपोतभेदे स्त्रियां

जातित्वात् स्त्रीषु । “शिष्यायितं गृहकपोतशतैर्यथा

स्यात्” सा० द० “आवर्त्तभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः

माघः । कपोतशब्दे दृश्यम् ।

गृहकर्त्तृ लि० गृहं करोति क-तृच् इत० । १ गृहकारके

(वराणि) २ भूरेऽतिष्ठत्से चटकभेदे पुंस्त्री राजनि०

स्त्रियासभयत् स्त्रीषु ।

गृहकारक पुं गृहं करोति क-एवञ् इति० गृहनिर्मा-
णकारके वर्षसङ्करभेदे । “प्रतिमाघटकादेव क-
न्यायां नापितस्य च । सुत्वकारस्य सम्भूतिः सोपान
गृहकारकः” पराशरः २ गृहकर्त्तरि (घराणि) ति० ।
“सृष्ट्युत्पत्तिर्योगात् कुम्भकारो यथा घटम् । करोति
तृणसृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः” याज्ञ० ।

गृहकारिन् ति० गृहं करोति क-णिनि । (घराणि)
१ गृहकारके स्त्रियां ङीष् (कुम्भकार्या) २ कोटभेदे ।
सा च जातिः उपस्करहरणपापजाता । यथाह
“वकीभवति हृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्” मनुः ।
गृहकुक्कुट पुंस्त्री गृहे रुद्धः कुक्कुटः । कुक्कुटभेदे “श्वेताय
दद्याद् गृहकुक्कुटाय चतुर्थभक्त्याय बुभुक्षिताय” सुशु० ।
गृहकुलक पुं गृहस्य कुले समीपे भवः कन् । चिञ्चि-
टारख्ये शाके शब्दार्थचि० ।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव । (टिकटिकी) ज्येष्ठायां रा-
जनि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे घमरः “श्वेता गृहगोधि-
काङ्गनरे” ह० स० ५४ अ० । पुरुषार्थप्रमाणतोयज्ञापिका श्वेता
गृहगोधिकेत्यर्थः । पिङ्गलवर्णायास्तस्यावामे स्थिताया
गमने शुभत्वं यथाह ह० स० ८६ अ० “शिवश्यामा
रत्नाकुक्ष्युः पिङ्गला गृहगोधिका । स्त्रिकरी परपृष्ठा च
पुत्राशानस्य वामतः “गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया
कुलामृतस्यस्य । दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरवाह्यभागे फलानि वि-
द्यात् गृहगोधिकायाः” ८८ अ० । [(टिकटिकी) हेम० ।

गृहगोलिका स्त्री गृहे गोधिका पृष्ठो० । ज्येष्ठग्राम्
गृहचूली स्त्री “पूर्वापरे तु शाले गृहचूली दक्षिणोत्तरे का-
चम्” ह० स० ५३ अ० दिशाले गृहभेदे

गृहज पुं गृहे दास्यां जायते जन-ङ । दासभेदे “ध्वजाह-
तोभक्त दासो गृहजः क्रीतदन्विभौः पैतृकोदण्डदासश्च
सप्तैते दासयोनयः” मनुः । “दासास्तु गृहजादयः”
नारदः १७२५ अ० ८ अ० । [काञ्चिके तिका० ।

गृहणी स्त्री गृहे नीयते नी-कर्मणि क्तिप् संज्ञायां यत्वम् ।
गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव । योयिकायाम् (पिंडा दासोक्ता)
इति ख्याते पदार्थे हारा० ।

गृहदेवता स्त्री गृहे वास्त्वो स्थिता देवता । वास्तुपुरुष-
देहस्थेषु अग्न्यादिषु ब्रह्मान्तेषु ४५ संख्यकदेवताभेदेषु
गृहस्थेऽथग्राम् “गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेव-
ताभ्यः” आश्व० गृ० ११२४ सू०

गृहदेवी स्त्री गृहे तत्कुलो विलिख्य पूज्या देवी । जरानाम

राक्षस्याम् तत्कथा भा० स० १७ अ० “जरानामा-
ऽस्मि भद्रं ते राक्षसी कामरूपिणी । तव वेश्मनि
राजेन्द्र ! पूजिता न्यवसं सुखम् । गृहे गृहे मनुष्याणां
नित्यं तिष्ठामि राक्षसी । गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा
सृष्टा स्वयम्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य
रूपिणी । यो मां भक्त्या लिखेत् कुलो सपुत्रां यौवना-
न्विताम् । गृहे तस्य भवेद् दृढिरन्यथा हानिमाप्नुयात् ।
त्वद्गृहे तिष्ठमाना तु पूजिताऽहं सदा विभो ! । लि-
खिता चैव कुलोऽहं पुत्रैर्बहुभिरावृता । गन्धपुष्पै-
स्तथा भूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सुपूजिता । साऽहं प्रत्युपका-
रार्थं चिन्तयाम्यनिशान्तव । तवेमे पुत्रसकले दृढ-
वत्यस्मि धार्मिक ! । संक्षेपिते मया देवात् कुमारः सम
पद्यत । तव भाग्यानुमहाराज ! हेतुमात्रमहं त्वह ।
मेरुं वा खादितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहसं-
पूजनात्तु ख्या मया प्रत्यर्पितस्तव” [रत्नमा० ।

गृहद्रुम पुं गृहमिव द्रुमः । मेघशङ्खीदृष्टे (गाढरश्मि)
गृहधूप पुं गृहस्य धूप इव । धूपभेदे “मयूरपिच्छं निम्बस्य
पत्राणि दहतीफलम् । सरिचं हिङ्गु मांसीञ्च वीजं
कार्पाससम्भवम् । आगरोमाह्निर्भौकौ विष्टा वेडाचिकी
तथा । गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिद्दुष्टविमिश्रितम् ।
गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बालपुत्रान् जयेत् ।
पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वज्वरहरं भवेत्”
शब्दार्थचि० । गेहधूपोऽप्यत ।

गृहधूम पुं गृहगतो धूमः । (भुक्त) ख्याते पदार्थे । “सैन्धवं
करवीरञ्च गृहधूमं विष्टं तथा” “ततो हरिद्रा गृह-
धूमरोधपतङ्गचूर्णैः समनःशिलाजैः” सुशु० ।

गृहनमन न० गृहं नमयति नम-णिच्-ल्यु पूर्वपदात्
संज्ञायां यत्वप्राप्तौ लुभ्वा० न यत्वम् । वायौ ।

गृहनाशन पुंस्त्री गृहं नाशयति प्रवेशेन नश-णिच्-ल्यु ।
वनकपोते (पुष्ट) राजनि० कपोतशब्दे तस्य गृहनाश-
कता दृश्या स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [ङीष् ।

गृहनीड पुंस्त्री गृहे नीडमस्य । चटके हारा० स्त्रियां
गृहप पुं गृहं पाति पा-क । गृहपतो

गृहपति पुं इति० गृहस्वामिनि, १ गृहस्थे, द्वितीयाश्र-
मिणि २ मन्त्रिणि, ३ धर्मे च चेदि० ४ सत्ययागकर्त्तरि
यजमाने “बहुषु गृहपतये” कात्या० श्रौ० ८।२।३ “गृ-
हपतियाजमानमयुक्तत्वात्” १२।१।८ “याजमानं यत्-
कर्म तत् गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

इतरेषां चाध्वर्यवादिषु योगात्” कर्कः “कत्विल्लय
सदस्येषु स वै गृहपतिस्तदा । उपविष्टेऽपविष्टः भौन-
कोऽथात्रवीदिदम्” भा० आ० ४३० । “वनौकसां गृह-
पतिनामनुत्तमम्” भा० शा० २४३ अ० । आर्षत्वात्
न दीर्घः । ५ यजमानमात्रे “गृहपतिना संयुक्ते जगः”
पा० “गृहपतिर्जमानस्तेन संयुक्तः गार्हपत्योऽग्निः” सि०
कौ० । गृहपतेरपत्यादि अश्वप० अण् । गार्हपत
गृहपतिसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां ङीप् । इ अग्निभेदे
“अग्निगृहपतिनाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते” भा० २२।
अ० गृहस्य पतिः । ७ गृहस्वामिमात्रे स्त्रियां सपूर्वत्वात्
वा नान्तादेशे गृहपती गृहपतिरिति रूपद्वयमितिभेदः ।
“गृहान् गच्छ गृहपती” ऋ० १०।८५। गृहपती
स्त्रगृहस्वामिनी” भा०

गृहपाल लि० गृहं पालयति पालि-अण् । गृहरक्षके
“तमन्त्रं गृहमासीनं गृहपालमथात्रवीत्” भा० व० ३३७
अ० । २ कुक्कुटे शब्दार्थचि०

गृहपोतक गृहं पोत इव यस्य कप् । वास्तुस्थाने शब्दरत्ना०
गृहप्रवेशे पु० ७त० । गृहे विधानेन प्रवेशे गृहशब्दे
तद्विहितदेशात् [शब्दार्थचि० ।

गृहवस्त्र पुंस्त्री गृहस्थितो वस्त्रः । गृहस्थिते नकुले ।
गृहवलि पु० गृहे देवो वलिः । वैश्वदेवकर्मणि “ततो
गृहवलिं कुर्यात्” मनुः ।

गृहवलिप्रिय इत० वकपक्षिणि शब्दार्थचि० ।

गृहवलिभुज् पुंस्त्री गृहे दत्तं वलिं भुङ्क्ते भुज-किप् ।
। काके २ चटके च हेम० ।

गृहभक्त लि० इत० । गृहस्वामिनि “गृहभर्तृस्तत्तुल्येऽवदे-
पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति” वृ० स० ५३२ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमिः । वास्तुभूमौ हलायु०

गृहमणि पु० गृहे मणिरिय । प्रदीपे हारा० ।

गृहमाचिका स्त्री मच-एलुल् इत० (चामचिका) अजिन-
पत्रयाम् त्रिका० । [जातित्वात् ङीप् ।

गृहमृग पुंस्त्री गृहे मृग इव । कुक्कुटे हेम० स्त्रियां

गृहमेध पु० गृहेण दारैः मेधते संगच्छते मेध-अच्
इत० । कतदारपरिगृहे १ गृहस्य । मेध-हिंसायां
भावे घञ् ७त० । २ पञ्चस्त्रनात्मकहिंसायाम् मेधो हिंसा-
हेतुको यज्ञः पञ्चस्त्रनात्मको यस्य । ३ पञ्चयज्ञकर्त्तरि
गृहस्य । गृहे कर्त्तव्य यज्ञो यस्य । ४ मरुद्भेदे “गृह-
मेधास आगत मरुतो माप भूतन” ऋ० ७।५६। ०

गृहमेधिन् पु० गृहेण दारैर्मेधते संगच्छते मेध-सङ्गमे-
ग्निनि । १ गृहस्य “पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृह-
मेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौतो न्यस्योऽतिथिपूजनम् । पञ्चै-
तान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः” मनुः ।

“प्रजायै गृहमेधिनाम्” रघुः । गृहे कर्त्तव्यो मेधो
यज्ञोऽस्त्यस्य इति । २ मरुद्भेदे “मरुद्भ्यो गृहमेधस्यः
सायं चरुः पयसि” कात्या० श्रौ० ५।६।६ । गृह-
मेधः पञ्चस्त्रनानिर्दिष्टहिंसा अस्त्यस्य इति । ३ गृहस्य
“गृहमेधो व्रीहिवाध्यां शरदसन्त्ययोजेत । शत्रूना-
कैर्धन्यैर्धर्षास्तु आपत्काले अन्येन, पुरातनैर्वैति” चा०
३० मृत्तिः । “मेध मेधाहिंसः । यो मेध सङ्गमे चेत्यत्र
चकारेण पूर्वगणस्यमेवाहिंसयोरनुवृत्तिः तेन मेध
हिंसार्थः तथा च गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चस्त्रना
गृहस्यस्य चूली मेपग्युपस्करः । कण्डुनी चोदकुम्भश्च
वध्यते याश्च वाहयन्” इति मनुक्तायाः पञ्चस्त्रनारूप-
हिंसायाः कारी गृहमेधो गृहस्य” इत्यर्थः रघु० ४ तत्-
पत्यां स्त्री ङीप् । पतिगतयज्ञरत्नत्वात्तस्यास्तथात्वम् ।

गृहमेधीय लि० गृहमेधस्येदं छ । १ गृहस्यकर्त्तव्ये कर्म-
भेदे “सान्त्वनीयवेदां गृहमेधीयं विदधत्” कात्या०
श्रौ० ५।६।६ व्या० हरिश्चामी । गृहमेधो मरुद्भेदे
देवताऽस्य छ । २ गृहमेधिनामकामरुद्देवताको हवि-
रादौ लि० । “सहस्रियं दस्य भागमेतं गृहमेधीयं
भरतो जुषध्वम्” ऋ० ७।५७।१४

गृहमेध्य लि० गृहमेधो देवताऽस्य वा यत् । गृहमे-
धदेवताको हविरादौ । अग्नां अच् तत्तुल्ययुक्तेऽपि लि०
“गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत्” शु० त०
कण्व्यश्रद्धः । “गृहमेध्या गृहमेध्यापरा” रघु० ।

गृहयन्त्र स्त्री गृहे यन्त्रं वस्त्रधारणदारविशेषः । गृह-
स्थितवस्त्राद्याधारे (आलना) प्रसिद्धे काष्ठनिर्मिते प-
दार्थे “गृहयन्त्रपताकाश्वोरघौरादरनिर्मिता” कुमा०

गृहयाय लि० चु० गृह—“स्तुदक्षिण्यृहिगृहिष्य
आयः” उ० सू० आय । गृहस्वामिनि इति सिद्धान्तकौ-
स्तुभे । शब्दकल्पद्रुमे गृहयायशब्दकल्पनमतीव प्रामा-
दिकम् आयप्रत्ययस्य पसध्यत्वाभावात्

गृहयालु लि० चु० गृह-आलु । पहीतरि ।

गृहवाटिका स्त्री गृहसमीपे वाटिकेव आरासः । गृह-
समीपस्थोपवने हारा० ।

गृहवित्तं त्रि० गृहं वित्तं यस्य । गृहस्वामिनि हारा-
स्त्रियां टाप् ।

गृहसंवेगक पु० गृहं गृहनिर्माणं संविगति उपजीवति
सम+विश-एवुल् । वास्तुविद्योपजीविनि । “गृहसं-
वेगको दूतो दृष्टारोपक एव च” मनुः ।

गृहस्थ पु० गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरभते स्या-क ।
गृहिणि गृहस्थाचमिणि द्वितीयाश्रमस्ये “गृहस्थस्तु
यदा पणेत्रत् वलीपलितमात्मनः” मनुः ।

गृहस्थधर्म पु० इत० । गृहस्थकर्त्तव्ये धर्मभेदे
स च धर्मः सन्वादिभिर्दर्शितः । तत्वाद्वा मनुनोक्तो यथा
“गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत
द्विजो भार्यां सवर्णां लक्ष्मणान्विताम् । असपिण्डा च
या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रसक्ता द्विजातीनां
दारकर्मणि सैश्वने । महान्यपि सन्वृद्धानि गोऽजाविध-
नधान्यतः । स्त्रीसन्वये दगैतानि कृत्वा निःपरिवर्जये-
त् । हीनक्रियं निष्पुरुषं निःशब्दं रोमशार्णसम् ।
ज्यामयाव्यपस्कारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च । नोद्वहेत् कपि-
लां कन्यां नाधिकार्हणीं न रोगिणीम् । नालोभिकां
जातिलोभां न वाचाटां न पिङ्गलाम् । नक्षत्रक्षनदीनाङ्गीं
नान्यपर्वतनाभिकां । न पक्ष्यहिमेष्यनाङ्गीं न च भीष-
णनाभिकां । अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाङ्गीं हंसधारण-
गाभिनीम् । तनुलोमकेशदशनं वृद्धङ्गीसुहृत् स्त्रियम् ।
यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोप-
यच्छेत् तं प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया । सवर्णां प्रे द्वि-
जातीनां प्रसक्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः
स्युः क्रमशोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा
च विशः सृते । ते च स्वा चैव राजस्य ताश्च स्वा चाय-
जन्मनः । न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यापि हि तिष्ठतोः ।
कश्चिदपि दृष्टान्ते शूद्रा भार्यापदं दृश्यते । हीन-
जातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः । कुलान्येव न-
यन्वाशु असन्नानानि शूद्रताम् । शूद्रावेदी पतन्वत्वेरुत-
यतनयस्य च । शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया
शृगोः । शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो याव्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यदेव जीयते । देवपितृ-
तिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु । नाश्रानि पितृदेवास्तत्र
च स्वर्गं स गच्छति । वृषलोफेनपीतस्य निःश्वासोपह-
तस्य च । तस्याश्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।
चतुर्णामपि वर्णाणां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टा-

विमान् समासेन स्त्रीविवाहान्विवोधत । ब्राह्मो देवस्त-
यैवार्पः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्वो राजसचैव
पैशाचश्चाष्टमोऽधमः । यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदो-
षौ तु यस्य सौ । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च
गुणागुणान् । पदानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽव-
रान् । विटशूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्माग्रान् राजसान् ।
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राज्ञं
क्षत्रियस्यैकमासुरं वैशग्रशूद्रयोः । पञ्चानान्तु तयो
धर्मग्रा हावधर्मग्रीं सृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैव न
कर्त्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथक्वा मित्रौ वा विवाहौ
पूर्वनोदितौ । गान्धर्वो राजसचैव धर्मग्रीं क्षत्रस्य
तौ सृते । आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्त-
यम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।
यज्ञे तु वितते सस्यगृत्विजे कर्म कुर्वते । अलङ्कृत्य
सुतादानं देवं धर्मं प्रचक्षते । एकं गोमिथुनं द्वे वा
वरादादाय धर्मातः । कन्याप्रदानं विधिवदाप्यो धर्मः
स उच्यते । सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य
च । कन्याप्रदानमथ्यर्थं प्राजापत्यो ४ विधिः सृतः ।
जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः । कन्या-
प्रदानं स्वाच्छान्द्यादासुरो धर्म उच्यते । इच्छयान्योऽन्य
संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च । गान्धर्वः ६ स तु विज्ञेयो
सैद्यन्यः कामसम्भवः । हृत्वा चित्त्वा च भित्त्वा च
क्रोशनीं रुदतीं गृह्णात् । प्रसह्य कन्याहरणं राजसोऽ
विधिरुच्यते । सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्नोप-
गच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमो-
ऽधमः । अङ्गिरेव द्विजान्प्राणां कन्यादानं विशिष्यते ।
इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाव्यया । यो यस्यैषां वि-
वाहानां मनुना कीर्तितो गुणः । सर्वं शृणुत तं
विप्राः सस्यक् कीर्त्तयतो मम । दश पूर्वान् परान्
वंशानात्मानञ्चैकविंशकम् । ब्राह्मीपुत्रः सुततन्त्रोचय-
त्वेनसः पितृन् । देवोडाजः सुतस्त्रीस्त्रीन् पट् पट्
कायोदजः सुतः । ब्राह्मप्रादिषु विवाहेषु चतुर्विंशानु-
पूर्वशः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ।
रूपसत्वगुणोपेता धनवान् यशस्विनः । पर्याप्तभोगा-
धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु
नृशंसान्तवादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्महिणः
सुताः । अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ।

पाणिग्रहणसंस्कारः स्वर्णासृपदिश्यते । असवर्णास्वयं
ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि । शरः क्षत्रियया ग्राह्यः
प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनस्य दशा ग्राह्यां शूद्रयोत्-
कटवेदने । ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः
सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तदुद्धतो रतिकाम्यया ।
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रताः ।
चत्वारिंशतरैः सार्द्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः । तासा-
माद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशो च या । तयोदशी च
शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः । युग्मासु पुत्रा जायन्ते
स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु । तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी सं-
विशेदार्त्तवे स्त्रियम् । पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री
भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणे-
ऽस्त्रे च विपर्ययः । निन्द्यास्वरासु चान्यासु स्त्रियो
रात्रिषु वर्जयन् । ब्रह्मचार्यैव भवति यत् तन्नाश्रमे
वसन् । न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छुल्क-
मण्यपि । गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्य-
विक्रयी । स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
नारीयानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्यधोगतिम् ।
आपे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्नृपैव तत् । कल्पो-
ऽप्येव महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः । यासां नाद-
दते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः । अर्हणं तत् कुमारी-
णामान्दशंस्त्र्यं केवलम् । पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभि-
र्हैवरेस्ताः । पूज्याः भूषयितव्याश्च वज्रकल्याणमीप्-
सुभिः । यत् नार्थस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत् देवताः ।
यत्नैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वस्वताफलाः क्रियाः । शोचन्ति
जामयो यत् विनश्रत्प्रायु तत् कुलम् । न शोचन्ति तु
यत्नैता वर्द्धते तद्भिः सर्वदा । जामयो यानि गेहानि
शपन्त्यप्रतिपूजिताः । तानि कल्याहृतानीव विनश्रन्ति
समन्ततः । तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्चादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नैरनित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च । सन्तुष्टो भार्यया
भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्यं
कल्याणं तत् वै ध्रुवम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं
न प्रमोदयेत् । अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ।
स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् । तस्यान्व-
रोचमानायां सर्वमेव न रोचते । कुविवाहैः क्रियालोपै-
र्वैदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणाति-
क्रमेण च । शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कल्या राजोपसेवया । अयान्ययाज-

नैश्चैव नास्ति कथेन च कर्मणा । कुलान्याशु विनश्यन्ति
यानि हीनानि मन्त्रतः । मन्त्रतस्तु सन्तुष्टानि कुलान्य-
त्यधनान्यपि । कुलसङ्क्षुब्धं गच्छन्ति कर्षान्ति च महद्
यशः । वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पञ्चयज्ञविधानञ्च पत्तिज्ञानाहिकी गृही । पञ्च स्रुता
गृह्यस्य चूली मेघणुप्रस्तरः । कण्डूनी चोदकुम्भश्च
वध्यते यास्तु पाहयन् । तासां क्रमेण सर्वार्थां निष्कृ-
त्यर्थं महर्षिभिः । पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृह-
मेधिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौतो न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान्
यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि
वसन्नित्यं स्रुतादोषैर्न लिप्यते । देवतातिथिभृत्यानां
पितृणामात्मनश्च यः । न निर्वपति पञ्चानामुच्छुभं स
जीवति । अहुतञ्च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च ।
ब्राह्मणाहुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते । जपोऽ-
हुतो हुतोहोमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्मणा
हुतं द्विजाप्याह्वं प्राशितं पितृतर्पणम् । स्वाध्याये
नित्ययुक्तः स्याद्देवे चैवेह कर्मणि । देवकर्मणि युक्तो
हि विभक्तीर्दं चराचरम् । अग्नौ प्रास्ताहुतिः स-
स्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं
ततः प्रजाः । यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गृह्यस्याश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः । यस्यान्त्रयो-
ऽध्याश्रमिणो ज्ञानेनात्मेव चान्वहम् । गृह्यस्थेनैव धा-
र्यन्ते तस्याज्येष्टाश्रमो गृही । स सम्भार्यः प्रयत्नेन
स्वर्गमच्यमृच्छता । सुखञ्चेच्छता नित्यं योऽध्यायी
उर्वलैर्न्द्रियैः । ऋषयः पितरो देवा भूतान्यतिथयस्तथा ।
आशासते कुटुम्बिभ्यस्तैभ्यः कार्यं विजानता । स्वाध्या-
येनाह्वयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितृन् आह्वैश्च
नृनक्षत्रभूतानि बलिकर्मणा । कुर्यादहरहः आह्वमन्नाद्यो-
नोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिभावहन् ।
एकमप्याशयेद्विप्रं पितृर्थं पाञ्चयज्ञिके । न चैव प्राश-
येत् कञ्चिद्देव्यं प्रति द्विजम् । वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्यो-
ऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो
होममन्त्रहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव सम-
स्तयोः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वनरय एव च । कुह्वै
चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथि-
व्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्नतः । एवं सम्यक् हविर्हुत्वा
सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्नकायतोन्दुभ्यः सानुगेभ्यो

बलिं हरेत् । मरुद्ग्न इति तु द्वारि क्षिपेदपस्वद्ग्न
इत्यपि । वनस्पतिभ्य इत्येवं सुपलोलूखले हरेत् ।
उच्छोर्पके त्र्ययै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः । ब्रह्मवाक्को-
स्पतिभ्यास्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् । विष्टेभ्यश्चैव दे-
वेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो
नक्तञ्चारिभ्य एव च । पूर्ववास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वा-
त्मभूतये । पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ।
युनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोहिणाम् । वायसानां
क्षमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि । एवं यः सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजो-
मूर्त्तिं पथर्जु ना । कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाश-
येत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्द्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिद्वयरोः । तत्
पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही । भिक्षा-
मप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्त्वार्थ-
विदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । नशत्रिणि हव्यकव्यानि
नराणामविजानताम् । भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाद-
त्तानि दातृभिः । विद्यातपःसम्प्लेपे कृतं विप्रसुखा-
ग्निषु । निस्तारयति दुर्गाञ्च महतश्चैव कलिपात् ।
संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके । अन्नञ्चैव यथा-
शक्तिं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । शिलानप्युच्छतो नित्यं
पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽ-
नर्चितो वसन् । तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च
सून्धता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।
एकारात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मण स्रुतः । अनित्यं हि
स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । नैकस्यामीणमतिथिं
विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याङ्गायां
यत्नाग्नयोऽपि वा । उपासते ये गृहस्थाः परपाकमनु-
द्धयः । तेन ते प्रेत्य पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ।
अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना । काले
प्राप्तस्तकाले वा नास्थानमनु गृहे वसेत् । न वै स्वयं
तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् । धन्यं यशस्यमा-
युष्यं स्वर्गञ्चातिथिपूजनम् । आसनावसथौ शय्यामनु-
ब्रज्यामुपासनम् । उत्तमेष्टमं कुर्याद्बीने हीनं समे
समम् । वैश्वदेवे तु निष्ठंते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् । तस्या
न्यन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न बलिं हरेत् । न भोजनार्थं स्वे
विप्रः कुलगतो निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शंसन्
वान्ताशीत्युच्यते बुधैः । न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे रा-

जन्य उच्यते । वैश्वश्रुद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव
च । यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सुक्तविप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् । वैश्व-
श्रुद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणो । भोजयेत् सह
भृत्यैस्तावान्दशं प्रयोजयन् । इतरानपि सखा-
दीन् सम्प्रोत्था गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्तिं
भोजयेत् सह भार्यया । सुवासिनोः कुमारान्च रोगिणो
गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽप्येतान् भोजयेद्विचा-
रयन् । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुङ्गानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः । भुक्त-
वत्स्वथ विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि । भुङ्गीयातां ततः
पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती । देवान्दधीन्मनुष्यांश्च पितॄन्
गृह्याञ्च देवताः । पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेष-
भुग् भवेत् । अर्धं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकार-
णात् । यन्नशिष्टाशनं हेतुतत् सतामन्नं विधीयते ।
राजत्विक् क्षातकशुक्लं प्रियश्वशुरमातुलान् । अर्ह-
येन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः । राजा च ओ-
त्तियश्चैव यन्नकर्मण्युपस्थितौ । मधुपर्केण संपूज्यौ न
त्वयन्नइति स्थितिः । सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्नं
बलिं हरेत् । वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ।
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रसन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डा-
न्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्नासातुमासिकम् । पितॄणां
मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्मुधाः । तज्जामिषेण
कर्त्तव्यं प्रशक्तेन प्रयत्नतः । तत्र ये भोजनीयाः सुख्ये
च वज्यां द्विजोत्तमाः । यावन्तश्चैव यैश्चाज्ञेस्तान् प्रवक्ष्या-
म्यशेषतः । द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकभयत्न वा ।
भोजयेत् सुसम्प्लेपेऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे । सत्क्रिया
देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पञ्चैतान् विस्तरो
हन्ति तस्माद्गेहे विस्तरम् । प्रथिता प्रेतकृत्येषा पितॄन्
नाम विधुक्षये । तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव
लौकिकी । ओत्तियायैव देयानि हव्यकव्यानि दाहभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
विद्वांसं देवे पितॄन् च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
पारगम् । तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः
स्रुतः । सहस्रं हि सहस्राणामन्त्रचां यत्नं भुङ्क्ते ।
एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः । ज्ञानोत्-
कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्ता-

वसुगदिग्धौ रुधिरैषैव शुद्धतः । यावतो यसते सासान्
हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो यसते प्रेत्य दीप्नून्लक्ष्य-
योगुडान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथा-
परे । ज्ञानानिष्ठाषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः । ह-
व्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि । अश्रोत्रियः
पिता यस्य पुत्रः स्वाहोदपारगः । अश्रोत्रियो वा पुत्रः
स्यात् पिता स्वाहोदपारगः । ज्यायांसमनयोर्विद्यात्
यस्य स्वाच्छ्रोत्रियः पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कार-
मितरोऽर्हति । न आहो भोजयेन्मित्रं धनैः कार्थोऽस्य
संपन्नः । नारिं न मित्रं यं विद्यात् तं आहो भोज-
येद्द्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींषि
च । तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आहोपु च हविःपु च ।
यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छास्त्रेन मानवः । स स्वर्गा-
च्चरते लोकाच्छास्त्रितो द्विजाधमः । समोजनी साऽभि-
हिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः । इहैवास्ते तु सा लोके
गौरव्येवैकवेदस्य । यथेरिणे वीजस्रप्ता न वप्ता लभते
फलम् । तयाऽन्धे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ।
दातृन् प्रतिपत्नीतृन् कुरुते फलभागिनः । विदुषे
दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । कामं आहोऽ-
र्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् । द्विषता हि हविर्भुक्तं
भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छास्त्रे वहुं च
वेदपारगम् । शाखान्गमयाध्वर्युं छन्दोगन्तु समाप्ति
कम् । एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आहमर्चितः । पितृणां
तस्य तृप्तिः स्वाच्छाश्वती साप्पौरुषी । एव वै प्रथमः
कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अतृकल्पस्तयं ज्ञेयः सदा
सङ्गिरनुष्ठितः । सातामहं मातुलञ्च स्वस्वीयं शशुरं
गुरुम् । दौहित्वं विट्पतिं वन्धु स्त्वित्गयाज्यौ च भोज-
येत् । न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् । पित्रे
कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः । ये स्तेनपतितस्त्रीवा
ये च नास्तिकहृतयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्नु-
रव्रवीत् । जटिलञ्चानधीयानं दुर्बलं कितवन्नथा । याज-
यन्ति च ये पूगांस्तान् आहो न भोजयेत् । चिकित्सकान्
देवलकान् सांसविक्रयिणस्तथा । विषणेन च जीवन्तो
वज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो यामस्य राक्षस्य कुनखी
भ्यावदलकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुर्पि
स्तथा । यक्षी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्महिट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च । कुशीलवी-
ऽवकीर्णी च दृषणीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य

चोपपत्तिर्गृहे । भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापित-
स्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वागदुष्टः कुण्डगोलकौ ।
अकारणपरित्यक्ता मातापितृगुरोस्तथा । ब्राह्मण्यै
नैश्च सन्ध्वैः संयोगं पतितैर्गतः । अगारदाही
गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । ससुद्रयायी वन्दी च
तैलिकः कूटकारकः । पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्य-
पस्तथा । पापरोग्यभिशक्तश्च दाक्षिक्यो रसविक्रयी ।
धनुःशराणां कर्त्ता च यच्चाग्नेर्दिधिपूपतिः । मित्रभुक्
द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । भ्रातरी गण्डमाली
च शिल्पियो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युर्वेद-
निन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोऽष्टमको नक्षत्रैर्यश्च
जीवति । पक्षिणां पोषको यस्य युष्ठाचार्यस्तथैव च ।
स्रोतसां भेदको यस्य तेषां द्वावरणे रतः । गृहसंवेशको
दूतो वृत्तारोपक एव च । शूक्रीङ्गी श्येनजीवो च
कन्यादूपक एव च । हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव
याजकः । आचारहीनः स्त्रीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
क्षपिजीवी स्त्रीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च । और-
भिको माहृषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारक-
श्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः । एतान् विगर्हिताचारा
नपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयव
विषर्जयेत् । ब्राह्मणस्तेनधीयानस्तृणाग्निरिव श्राव्यत ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि हूयते । अपा-
ङ्क्तप्रादाने यो दातुर्भवत्यूर्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि
पित्रे वा तं प्रवक्ष्याम्यग्रेथतः । अत्रैतैर्विहजैर्भुक्तं परि-
वेत्तादिभिस्तथा । अपाङ्क्त्येयैर्दण्यैश्च तद्दे रक्षांसि
भुञ्जते । दाराग्निहोतृसंयोगं कुरुते योऽप्यजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः । परिवित्तिः
परीवेत्ता यथा च परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति
दातृयाजकपञ्चमाः । भ्रातृहृतस्य भार्यायां योऽनुर-
ज्येत काशतः । धर्मैर्गपि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधि-
पूपतिः । परदारेषु जायेते-हौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
पत्न्यौ जीयति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः । नौ
तु जातौ परस्मै प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि
हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्तप्राणान्
वावतः पाङ्क्तप्राणान् भुञ्जानाननुपश्यति । तावतां न
फलं तत्र दाता प्राप्नोति वालिशः । वीक्ष्यान्वो नवतैः
काणः घटेः, श्वित्नी शतस्य तु । पापरोगी सहस्रस्य
दातुर्नाशयते फलम् । यावतः संसृष्टे दक्षैर्ब्राह्मणान्

शूद्रयाजकः । तावतां न भवेद्वातः फलं द नस्य पौ-
र्त्तिकम् । वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रति-
ग्रहम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमासपात्रविनाशसि ।
सोमविक्रयिणे विष्टा भिपजे पूयशोणितम् । नटं
देवलके दत्तम् अप्रतिष्ठन्तु वाङ्मूषे । यत्तु वाणिजके
दत्तं नेह नाश्वत्तु तद्भवेत् । भक्षणीयं कृतं हव्यं तथा
पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्क्तोपु यथोद्दिष्टेषु-
साधुषु । मेदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्यन्नं मनी-
षिणः । अपाङ्क्तोपहृता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजो-
त्तमैः । तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्रान् पङ्क्ति-
पावनान् । अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
ओत्वियान्वयज्ञाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः । त्रिणा-
चिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्णः पङ्क्तवित् । ब्राह्मणदेयात्म-
सन्तानो ज्येष्ठसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
ब्रह्मचारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः
पङ्क्तिपावनाः । पूर्वद्वारपरेद्युर्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयेत् त्रयवरान् सम्यग्विपान् यथोदितान् । निम-
न्त्रितो द्विजः पितेऽत्र नियतात्मा भवेत् सदा । न च
च्छन्दोऽधीयीत यस्य आङ्गश्च तद्भवेत् । निमन्त्रितान्
हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवच्चातु-
गच्छन्ति तथासीनानुपासते । केतितस्तु यथान्यायं
हव्यकव्ये द्विजोत्तमः । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूक-
रतां व्रजेत् । आमन्त्रितस्तु यः आङ्गे वृण्व्या सह
भोदते । दातुम्यत् दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ।
अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः । न्यस्तशस्त्रा
महाभागाः पितरः पूर्वदेयताः । यस्मादुत्सृज्यतेतेषां
सर्वेषामयशेषतः । ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्नि-
बोधत । मनोऽर्कैरगल्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः ।
तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः । विराट्-
सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः । अग्निष्वा-
त्ताथ देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः । दैत्यदानव-
यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता
वह्निपदोऽतिजाः । सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां
हविर्भुजः । वैश्वनामाज्यपा नाम शूद्राणाम् सुका-
लिनः । सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भुजोऽङ्गिरःसुताः ।
उलङ्घ्यस्याज्यपाः पुत्रा यशष्ठस्य सुकालिनः । अग्नि-
दग्धानग्निदग्धान् काव्यान् वह्निपदस्तथा । अग्निष्वा-
त्ताथ सौमंश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् । यएते तु गणा

सख्याः पितृणां परिकीर्त्तिताः । तेषामपीह विज्ञेयं पु-
त्रपौत्रमनन्तकम् । ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो
देवदानवाः । देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्यात्पुनरुपवर्णः ।
राजतैर्भाजनैरेषामथ वा राजतान्वितैः । वार्यपि अङ्गया
दत्तमचयायोपकल्पते । देवकार्याद्विजातीनां पितृकार्यं
विशिष्यते । देवं हि पितृकार्यस्य पूर्वमाध्यायनं
स्मृतम् । तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आङ्गमारक्षवर्जितम् । दैवाद्वानं
तदीहेत पितृद्वानं न तद्भवेत् । पितृद्वानं त्वीहमानः
क्षिप्रं नश्यति सान्वयः । शुचिं देशं विविक्तञ्च गोम-
येनोपलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।
अवकाशेषु चोत्तेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च
तृप्तिनि दत्तेन पितरः सदा । आसनेषूपलृप्तेषु वर्हि-
ष्पतसु पृथक् पृथक् । उपसृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानु-
पवेशयेत् । उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वङ्गुलिपुष्पि-
तान् । गन्धनाल्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् । तेषामु-
दकमानीय सपत्निंस्तिलानपि । अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो
ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह । अग्नेः सोमयमाभ्याञ्च कृत्वा-
ध्यायनमादितः । हविर्दानेन विधिवत् पश्चात् सन्तर्पयेत्
पितृन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाण्डिवोपपादयेत् ।
यो ह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते । अक्रोध-
नान् सुप्रसादान् वदन्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्या-
यने युक्तान् आङ्गदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ
कृत्वा सर्वमाहूत् परिक्रमन् । अपसव्येन हस्तेन निर्व-
पेदुदकं भुवि । त्रींस्तु तस्माद्विःशेषात् पिण्डान् कृत्वा
समाहितः । औदकेनैव विधिना निर्वपेद्विष्णुस्रवः ।
न्युप पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निष्टज्याक्षेपभागिनाम् । आचम्योदक् परा-
वृत्त्य विरायस्य शनैरुच्यन् । पङ्क्तवत् नमस्कृत्यात्
पितृनेव च मन्त्रवित् । उदकं निनयेच्छेपं शनैः पिण्डा-
ल्लिके पुनः । अयजिष्वेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युपान्
समाहितः । पिण्डेभ्यस्तल्पिकां मातां समादायानु-
पूर्वशः । तानेव विप्रानासोनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ।
प्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवहापि
तं आङ्गे स्पर्कं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु हन्तः
स्याज्जीवेद्वापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य
कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहोवा तच्छात्रं भुङ्जी-
तेत्यब्रवीन्मनुः । कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समा-

चरेत् । तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित् तिलोदकम् ।
तत्पिण्डाय प्रयच्छेत् स्वधैषामस्तिति ब्रुवन् । पाणि-
भ्यान् पसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् । विमानिके पितृन्
ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् । उभयोर्हस्तयोर्धृत्वा यद-
न्नमुपनीयते । तद्विप्रलुम्बन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।
गुणान् च रूपशकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु । विन्य-
सेत् प्रयतः सस्यक् भूमावेव समाहितः । भक्ष्यं भोज्यञ्च
विविधं मूलानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि
पानानि सुरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं शनकैः
सुष्ठुमाहितः । परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचो-
दयन् । नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येद्भान्तं वदेत् ।
न पादेन स्मृशेदन्नं न चैतद्वधूनयेत् । अन्नं ह्यमयति
प्रेतान् कोपोऽरिं नन्दतः शुनः । पादस्पर्शस्तु रक्षांसि
दुष्कृतीन्वधूननम् । यद्वयद्वोचेत् विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्-
सरः । ब्रह्मोद्याद्य कथाः कुर्यात् पितृणां मेतदीर्घसितम् ।
स्वाध्यायं आवयेत् पितेर्धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च । हर्ष-
येद्ब्राह्मणांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः । अन्नादोनास-
न्नञ्चैतान् गुणेषु परिचोदयेत् । व्रतस्यमपि दौहित्वं
आज्ञे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चासने दद्यात् तिलैश्च
विकिरेन्महीम् । त्रीणि आज्ञे पवित्राणि दौहित्वं
कुतपस्तिळाः । त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्व-
राम् । अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुञ्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाता पृष्टाहविगुणान् ।
यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नाति वाग्यतः । पित-
रभ्यावदन्नानि यावदोक्ता हविर्गुणाः । यद्वेष्टित-
शिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्तसः । सोपानत्कश्च
यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । चाण्डालश्च वराहश्च
कुक्कुटः श्वा तथैव च । रजस्वला च पण्डितश्च नेत्रे-
न्नतो द्विजान् । होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभि-
धीक्षते । देवे कर्मणि पितेर्वा तद्गच्छत्यथानथम् ।
प्रायेण शूकरो हन्ति पक्ष्वातेन कुक्कुटः । श्वा तु दृष्टि-
निपातेन स्वर्गेनावरवर्णजः । खड्गे वा यदि वा काणो
दातुः प्रेषोऽपि वा भवेत् । हीनातिरिक्तगालो वा
तमप्यपनयेत्ततः । ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थ-
मुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत् ।
सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाद्वाप्य वारिणा । समुत्सृजे-
द्भुक्तवतामप्यतो विकिरन् भुवि । अशङ्कतप्रसीतानां

त्यागिनां कुलयोपिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु
विकिरय यः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मसाशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पितेर्भागधेयं प्रचक्षते । आसपिण्ड-
क्रियाकर्त्तुं द्विजातेः संस्थितस्य तु । श्वदैवं भोजये-
च्छाङ्गं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् । सहपिण्डक्रियायान्तु
जतायामस्य धर्मातः । अन्यैवावृता कार्यं पिण्ड-
निर्वपणं कुतैः । आङ्गं भुक्त्वा य उच्छिष्टं दृष्ट्वा
प्रयच्छति । स ह्येव नरकं याति कालक्षलमवाकशिराः ।
आङ्गं भुगृह्यतीत्यं तदहर्होऽभिगच्छति । तस्याः पुरीषे
तन्नासं पितरस्तस्य शेरते । पृष्टा स्वदितमित्येवं तृप्ता-
नाचामयेत्ततः । आचानांश्चातुजानीयादभि भो ! रस्य-
तामिति । स्वधास्तित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु । ततो भुक्त-
वतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् । यथा ब्रूयुस्तथा कुर्या-
दनुज्ञातस्ततो द्विजैः । पितेर्स्वदितमित्येव दास्यं
गोष्ठे तु सुद्युतम् । सम्पन्नमित्यस्य दये देवे रुचित-
मित्यपि । अपराहस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
दृष्टिर्दृष्टिर्द्विजाद्याप्राः आङ्गकर्त्तुं सम्पदः । दर्भाः
पवित्वं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः । पवित्वं यज्ञं
पूर्वाह्णं विज्ञेया हव्यसम्पदः । सुन्यद्दानि पयः सोमो
मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अन्नारत्नवर्णञ्चैव प्रकृत्या
हविरुच्यते । विद्वज्य ब्राह्मणांस्तान्स्तु नियतो वाग्-
यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेभान्
वरान् पितृन् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ति-
रेव च । अज्ञा च नो मा व्यगमदुवड देयञ्च नोऽ-
स्ति । एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तान्स्तदनन्तरम् ।
गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदपसु वा क्षिपेत् । पिण्ड-
निर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते । वयोभिः स्वादय-
न्त्यन्त्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽपसु वा । पतिव्रता धर्म्मपत्नी
पितृपूजननत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सस्यक्
सुतार्थिनी । आयुष्मन् सुतं ह्वते यशोमेधासमन्वितम् ।
धनवन् प्रजावन् सात्विकं धार्म्मिकं तथा । प्रक्षाल्य
हस्तावाचस्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् । ज्ञातिभ्यः सत्कृतं
दत्त्वा वाग्वानपि भोजयेत् । उच्छेषणन्तु तत्तिष्ठेद्-
यावदुविप्रा विसर्जिताः । ततो गृहवर्त्तिं कुर्यादिति
धर्म्मो व्यवस्थितः । हविर्वैश्वररात्राय यज्ञानन्त्याय
कल्पते । पितृभ्यो विधिवद्भुक्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
तिलैर्ग्रीहिर्वैष्णवैरिजैर्मूलफलैश्च वा । दत्तेन मांसं

मीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् । द्वौ मासौ मत्स्य-
मांसेन तीन्दासान् हारिषेण तु । औरभ्रेणाथ चतुरः
शाकुनेनाथ पञ्च वै । पण्मासान् छागमांसेन पार्पतेन
च सप्त वै । अष्टावेषस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ।
दश-मासांस्तु तृष्यन्ति वराहसहिषामिषैः । शशकूर्म-
योस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु । संवत्सरन्तु गव्येन
पयसा पायसे न च । वार्षीणस्य मांसेन तृप्तिर्द्वौ-
दशवर्षिकी । कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहा-
मिषं मधु । आनन्यायैव कल्पन्ते सन्यद्धानि च सर्वशः ।
यत्किञ्चिन्नाधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु तृयीदशीम् । तदप्य-
क्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च । अपि नः स कुले
जायाद्यो नो दद्यात्तयोदशीम् । पायसं मधुसर्पिभ्यां
प्राक्प्राये कुङ्कुमस्य च । यद्व्यहदाति विधिवत् सम्यक्
अज्ञासमन्वितः । तत्तत् पितृणां भवति परत्वानन्त-
मक्षयम् । क्षणपक्षे दशस्यादौ वर्क्ययित्वा चतुर्दशीम् ।
आज्ञे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः । युक्तु कुर्वन्
दिनर्क्षेषु सज्जान् कामान् समञ्चते । अयुक्तु तु पितृन्
सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् । यथा चैवापरः पक्षः
पूर्वपक्षादुविशिष्यते । तथा आज्ञस्य पूर्वार्हणादपराह्णो
विशिष्यते । प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा ।
पितृप्रभा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना । रात्रौ
आज्ञं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । सम्ययो-
रुभयोश्चैव सूर्यो चैवाचिरोदिते । अनेन विधिना
आज्ञं निरवद्वेष्टे हि निर्वपेत् । हेमन्त्योऽश्वर्षासु पाञ्च-
यज्ञिकमन्त्रहम् । न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकोऽग्नौ-
विधीयते । न दर्शेन विना आज्ञमाहिताग्नेर्द्वि-
जन्मनः । यदेव तर्पयत्यङ्घ्रिः पितृन् स्नात्वा द्विजो-
त्तमः । तेनैव कृतस्त्रमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् । वस्त्रं
वदन्ति वै पितृन् रुद्राञ्चैव पितामहान् । प्रपिताम-
हं स्नादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी । विषसाशी भवेन्नित्यं
नित्यं वास्तवभोजनः । विवसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं
तथाऽस्तुतम् । एतद्वोऽभिहितं सर्वं विधानं पाञ्चयज्ञ-
िकम् । द्विजातिमुख्यदृष्टीनां विधानं श्रूयतामिति
३५० । “चतुर्थमायुषो भागसप्तित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । अद्रोहेणैव
भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या दृष्टिस्तं समाख्याय
विप्रो जीवेदनापदि । यातामात्रप्रसिद्धार्थं स्तैः कर्म-
भिरगर्हितैः । अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनसञ्चयम् ।

कृतास्तताभ्याञ्जोवेत्तु स्मृतेन प्रस्मृतेन वा । सत्यान्वता-
ख्यया वापि न श्रद्धया कदाचन । अतस्तुच्छशिवं
ज्ञेयमस्तुतं स्यादयाचितम् । स्मृतन्तु याचितं भैक्षं प्रस्मृतं
कर्षणं स्मृतम् । सत्यान्वतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि
जीव्यते । सेवा श्रद्धातिराख्याता तस्मात्तां परिवर्त्तयेत् ।
कुम्भलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । तत्रै-
हिको वापि भवेद्वस्तुनिक एव वा । चतुर्णामपि
चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्ञायान् परः परो
ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः । षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभि-
रन्यः प्रवर्त्तते । दाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसत्वेण जीवति ।
वर्त्तयंश शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः । इष्टीः
पार्वीयनानीयाः केवला निर्वपेत् सदा । न लोकदत्तं
वर्त्तते दृष्टिहेतोः कथञ्चन । अजिह्वामशठां शुद्धां
जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । सन्नोषं परमास्थाय सुखार्थी
संयतो भवेत् । सन्नोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विष-
य्यः । अतोऽन्यतमया दृष्ट्या जीवंस्तु स्नातको
द्विजः । स्वर्ग्यायुष्ययशस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ।
वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्व्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन्
यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् । नेहेताधान् प्रस-
ङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यमानेष्वर्थेषु नान्या-
मपि यतस्ततः । इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसक्को क-
मतः । अतिप्रसक्तश्चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् ।
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः । यथा-
तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता । वयसः कर्मणो-
ऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च । वेधवाग्वुद्धिसाहस्यमाच-
रन् विचरेदिह । बुद्धिदृष्टिकराख्याय धन्यानि च हि-
मानि च । नित्यं शास्त्राण्यवेक्षते निगमाञ्चैव वैदि-
कान् । यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथातथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते । अभियज्ञं
देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा । न्ययज्ञं पितृयज्ञञ्च यथा-
शक्ति न ह्यपयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्र-
विदो जनाः । अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ।
वाच्येके जुह्वति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्वदा । वाचि
प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्दृष्टिमक्षयाम् । ज्ञानेनैवापरे
विप्रा यजन्त्येतेर्मखैः सदा । ज्ञानमूलां क्रियामेषां
पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते
द्युनिशोः सदा । दर्शेन चार्द्धमासान् पौर्णमासेन चैव
हि । शश्यान् नवशस्येष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयनस्यादौ समाने सौमिकैर्मखैः । नानिद्वा
नवशस्त्रेष्वा पशुना चाग्निमान् द्विजः । नवाक्षमद्या-
न्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः । नवेनानर्जिता ह्यस्य
पशुहव्येन चाग्नयः । प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवाक्षा-
मिषगर्जिनः । आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्देहे शक्तितोऽनर्जितोऽतिथिः । पाप-
ण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् । हेतुकान्
वक्रवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्जयेत् । वेदविद्याव्रत स्ना-
तान् ओत्वियान् गृहमेधिनः । पूजयेद्दहव्यकथ्येन विप-
रीतांश्च वर्जयेत् । शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमे-
धना । संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः । इत्येवं
स्नातक गृहस्थधर्माः उक्ताः शेषं स्नातकशब्दे वक्ष्यते ।
काशी० ख० २६ अ० गृहस्थधर्मा उक्ता यथा

“न क्लेशेन विना द्रव्यमर्थहीने कुतः क्रिया ।
क्रियाहीने कुतो धर्मो धर्महीने कुतः सुखम् । सुखं
हि सर्वदा काङ्क्षन् तच्च धर्मसमुद्भवम् । तस्मादभौत-
कर्त्तव्यश्चातुर्वर्णेऽन यत्नतः । न्यायागतेन द्रव्येण क-
र्त्तव्यं पारलौकिकम् । दानञ्च विधिना देयं काले
पाले च भावतः । विधिहीनन्तथाऽपाले यो ददाति
प्रतिपहम् । न केवलं हि तद्याति शेषन्तस्य च नश्रति ।
व्यसनार्थं कुटुम्बार्थं यदणार्थं च दीयते । तदक्षयं
भवेदत्र परत्र च न संशयः । मातापितृविहीनं
यो भौक्षीपाणिपद्मादिभिः । संस्कारयेन्निजैरर्थैस्तस्य
अयस्त्वनन्तकम् । अग्निहोत्रेन तच्छ्रेयो नाग्नि-
होमादिभिर्मखैः । यच्छ्रेयः प्राप्यते ह्यर्थैर्द्विजैश्चैकस्मिन्
प्रतिष्ठिते । पितृगेहे तु या कन्या रजः पशेद्दसंस्कृता ।
भ्रूणहृता तत्पिता ज्ञेयो वृषली सापि कन्यका । यस्तां
परिणयेन्मोहात् स भवेद्वृषलीपतिः । तेन सम्प्रापण-
न्याज्यमपाङ्क्तयेन सर्वदा । विचाय दोषसुभयोः क-
न्यायाश्च वरस्य च । सम्बन्धं वाचयेत् पश्चादन्यथा दोष-
भाक् पिता । स्त्रियः पवित्राः सततं नैता दुष्यन्ति
केनचित् । मासि मासि रजोह्रासां दुष्कृतान्यपक-
र्यति । पूर्वं त्विभिः सुरैर्भुक्ताः सोमगन्धर्ववज्रिभिः ।
भुञ्जते सानुषाः पश्चाच्चैतादुष्यन्ति केनचित् । स्त्रीणां
गौचं ददौ सोमः पावकः सर्वमेध्यताम् । कल्याण
वाणीङ्गन्धर्वस्तेन मेध्याः सदा स्त्रियः । कन्यां भुङ्क्ते
रजःकालेऽग्निः शशी लोमदर्शने । स्नानोद्भेदे च गन्धर्व-
स्तन्प्रागेव प्रदीयते । दशप्रोमा त्वपत्यज्ञी कुलघ्नी भून्-

यौवना । पितृप्राविश्वतरजास्ततस्ताः परिवर्जयेत् ।
कन्यादानफलप्रेप्सुस्तस्माद्दद्यादनग्निकाम् । अन्यथा
न फलं दातुः प्रतिप्राही पतेदधः । कन्यामभुक्तां
सोमाद्यैर्ददद्दानफलं लभेत् । दैवभुक्तां ददद्दाता
न स्वर्गमधिगच्छति । शयनासनयानानि कुतपं स्त्री-
सुखं कुशम् । यज्ञपात्राणि सर्वाणि न दुष्यन्ति बुधाः
कचित् । वत्सः प्रसूयने मेध्यः, शकुनिः फलपातने ।
नाथ्यैरितिप्रयोगेषु श्वा ऋग्यजुर्गणे शुचिः । अजा-
श्वयोर्मुखं मेध्यं गावो मेध्याश्च पृष्ठतः । पादतो ब्रा-
ह्मणमेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः । वलात्कारोप-
भुक्ता वा चौरहृत्सगतापि वा । न त्याज्या दूषिता
नारी नास्याख्यागो विधीयते । अक्लेन ताम्रगुडिः
स्याच्छुद्धिः कांस्यस्य भस्मना । संशुद्धा रजसा नाथ्यां
स्तटिनी वेगतः शुचिः । मनसापि हि या नेह चिन्त-
येत् पुरुषान्तरम् । सोमया सह सौख्यानि भुङ्क्ते चा-
त्रापि कीर्त्तिभाक् । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतस्यः परः परः ।
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहृत्यामृताष्टतौ । स्वयं
त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् । हृताधि-
कारां मलिनां पिण्डभालोपजीविनीम् । परिभूतामधः
शय्यां वासयेद्भूमिचारिणीम् । व्यभिचारादतौ शुद्धिर्गर्भ-
त्यागो विधीयते । गर्भमर्त्यवधादौ च महत्यपि च
कल्मसे । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः सृते ।
ते च स्वा चैव राक्षस्तु ताश्च स्वा चापजन्मनः । आरोग्य
शूद्रां शयने विप्रोगच्छेदधोगतिम् । उत्पाद्य एव
शूद्रायां ब्राह्मण्यादेव होयते । दैवपितृप्रातिथेयानि
नतुप्रधानानि यस्य तु । देवाद्यास्तानि नाश्रन्ति स च
स्वर्गं गच्छति । जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रति
पूजिताः । कन्याभिर्निहितानीव नशेयुस्तान्यसंश-
यम् । तदभ्यर्च्याः सुवासिन्यो भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सङ्कटेपूतसर्वेषु च । यत् नार्यः
प्रसदिता भूषणाच्छादनाशनैः । रमन्ते देवतास्तत्र सु-
स्तत्र सफलाः क्रियाः । यत् तदप्रति भर्ता स्त्री स्त्रिया
भर्ता च तदप्रति । तत्र वेदज्ञानि कल्याणं सम्पद्ये त पदे
पदे । जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहृतो भौतिको बलिः ।
प्राशितं पितृसंहर्षिष्ठं तं ब्राह्मं द्विजार्चनम् । पञ्च-
यज्ञानिमान् कुर्वन् ब्राह्मणो नापसीदति । एतेषामन-
सुषानात् पञ्चस्नानमाप्नुयात् । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छे-

वाङ्मजातमगमयम् । वैश्यं सुखं समागम्य शूद्रं
 सन्तोषमेव च । जातमात्रः शिशुस्तावदावदौ समा-
 स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्यत्यावद्वैधोपनीयते ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य दृढादृढफलोदयम् । प्रत्यवायोऽह्ना-
 भरणे भर्त्तव्यत्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी त्व-
 पत्यानि समाश्रिताः । अथागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्य-
 वर्गो अग्नी नव । स जीवति पुमान् योऽत्र वञ्चभियो-
 पजीव्यते । जीवन्मृतोऽयं विज्ञेयः पुरुषः सोदर-
 स्मरिः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छ-
 ता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । वि-
 भागशीलसंयुक्तोदयावांश्च क्षमारतः । देवतातिथिभ-
 क्तस्तु गृहस्थो धार्मिकः स्मृतः । शर्वरीमध्ययामौ द्वौ
 कुतशेषश्च यज्ञविः । तत्र स्वपस्तदन्नं च ब्राह्मणो
 नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्याण्यभ्यागते
 सदा । सुधामयानि यत् सौम्यं वाक्पञ्चकुर्मनोसुखम् ।
 अभ्युत्थानमिहायाते सन्नेहपूर्वभाषणम् । उपासन-
 मनुव्रज्या गृहस्थोऽतिहेतवे । तथेपहप्रययुक्तानि
 कार्याण्येतानि वै नव । आसनं पादशौचञ्च यथाशक्तप्र-
 शनं नितिः । शय्या तृणं जलाभ्यङ्गदीपा गार्हस्थ्यसि-
 द्धिदाः । तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना ।
 पेशुन्यं परदाराश्च द्वेष्टः क्रोधान्ताप्रियम् । द्वेषो-
 दम्नाश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि हि । नवावश्यक-
 र्कमाणि कार्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो
 होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवल्घातिथ्यं
 नवमं पितृतर्पणम् । नव गोप्यानि यान्यत्र सुने ! तानि
 निशामय । जन्मार्त्तं मेषुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च पञ्च-
 मम् । आयुर्वेनापमानं स्त्री न प्रकाशप्रानि सर्वथा ।
 नवैतानि प्रकाशप्रानि रजः पापमकुत्सितम् । प्रायोग्य
 स्तृणशुद्धिश्च स्वान्वयः क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणो-
 त्कर्षो नान्यत् केनापि कुतचित् । पात्रमित्विनीतेषु
 दीनानाथोपकारिषु । मातापितृगुरुष्वेतन्नवकं दत्त-
 मक्षयम् । निष्फलं नवकं स्मृतं चाटचारणतत्करे ।
 कुर्वेद्ये कितवे धत्ते शठे मन्दे च वन्दन्ति । आपत्स्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्येऽसति स्वर्खं दाराश्च
 शरणागतः । न्यासाधी कुलवृत्तिश्च निक्षेपं स्त्रीधनं
 सुतम् । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तैर्विशुद्धयति ।
 एतन्नवानां नवकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यच्च नवकं
 वच्मि सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा च

चालिङ्गिनं दया दमः । अकोयमिन्द्रियाक्रोचः सर्वेषां
 धर्मसाधनम् । अभ्यस्य नवतिष्ठेनां स्वर्गमार्गप्रदोऽप-
 काम् । सतानभिमतं पुण्यां गृहस्थो नावसीदति ।
 जिह्वा भार्या सुतो भ्राता मितदानसमाश्रिताः ।
 यस्यैते विनयादप्राप्तं तस्य सर्वत्र गौरवम् । पानं दुर्जन-
 संसर्गः पत्या च विरहाटनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च
 नारीणां दूषणानि घट् । समाधेः धान्यसुद्धयं महाधै-
 यः प्रयच्छति । स हि वाङ्मृषिको नाम तस्यान्नं वैव
 भजयेत् । अप्ये माहिषिकं दृढा मध्ये तु दृषलीप-
 तिम । अन्ते वाङ्मृषिकश्चैव निराशाः पितरोगताः ।
 महिषीत्युच्यते नारी या च स्याद्द्विभिचारिणी । तं प-
 हृष्टं कासयते यः स माहिषिकः स्मृतः । स्वद्वयं या-
 परित्यज्य परद्वये दृषायते । दृषली सा हि वि-
 क्षेया न शूद्रा दृषली भवेत् । यावदुष्णं भवत्यन्नं
 यावन्मौनेन रुच्यते । तावदन्नं पितरो यावन्नोक्ता
 हविर्गुणाः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रोत्रिये गृहमागते ।
 क्रीडन्त्योपधयः सर्वा यास्यामः परमाङ्गतिम् । भ्रष्ट-
 शौचव्रताचारे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीय-
 मानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यस्य कोष्ठगतञ्चान्नं
 वेदाभ्यासेन जीर्यति । स तारयति दातारं दश पूर्वान्
 दशापरान् । न स्त्रीणां वपनं कार्यं न च गाः समनु-
 व्रजेत् । न च गालौ वसेद्गोष्ठे न कुर्याद्द्वैदिकीं श्रुतिम् ।
 सर्वान् केशान् ससुद्धयं च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु
 नारीणां शिरसो रुगडनं भवेत् । राजा वा राज-
 पुत्रो वा ब्राह्मणो वा वञ्च्यतः । अकारयित्वा वपनं
 प्रायश्चित्तं तु निर्दिशेत् । केशानां रक्षणार्थं द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणा दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारणे ।
 यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं
 तस्य न भोक्तव्यं दृष्टापाको हि स स्मृतः । दाराग्नि-
 होतृदीक्षाञ्च कुरुते योऽप्यजे स्थिते । परीवेत्ता स
 विज्ञेयः परिवर्त्तिस्तु पूर्वजः । परिवर्त्तिः परीवेत्ता या
 चैव परिवर्द्धते । सर्वेऽन्ते नरकं यान्ति दाययाजकप-
 क्षभाः । ह्रीवे देशान्तरस्थे च मूके प्रव्रजिते जडे ।
 कुजे खर्वे च पतिते न दोषः परिवर्द्धने । वेदाक्षराणि
 यावन्ति नियुज्यादर्शकारणात् । तावतीर्वै भूणहत्या
 वेदविक्रयवृत्तये । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवते मेषुनं
 पुनः । षष्टिं वर्षसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमः ।
 शूद्राश्च शूद्रसम्पर्कः शूद्रेण च सहासनम् । शूद्राहि-

द्यागमः कश्चित् ज्वलन्तमपि पातयेत् । शूद्रादाहृत्य नि-
र्वापं ये पचन्त्यवुधा द्विजाः । ते यानि नरकं घोरं
ब्रह्मतेजोविधर्जिताः । हस्तदत्ताश्च ये स्नेहाव्यञ्जनं
लवणानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते
तु किल्बिषम् । आयसेनैव पत्रेण यदन्नमुपनीयते ।
भोक्ता तद्विदुषमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् । अ-
ङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् । मृत्तिकाभक्षणं
यच्च समं गोमांसभक्षणैः । पानीयं पायसं मैत्र्यं घृतं
लवणमेव च । हस्तदत्तं न गृहीयात् तल्लं गोमांस-
भक्षणैः । अपतो निवसेन्मुखौ दूरस्थश्च गुणान्वितः ।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
णातिक्रमोनास्ति विप्रे वेदविधर्जिते । ज्वलन्तमग्नि-
सुतृक्ष्णं न हि भस्मनि ऋयते । सच्चिदमधीयान
ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने चैव दाने स दहत्या
सप्तमं कुलम् । गोरक्षकान् बाणिकान् तथा कारुज-
शीलवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुषिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत् । देवद्वयविभागेन ब्रह्मस्वहरणेन च । कुला-
न्यायु विनश्यन्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च । सा देहीति
च यो ब्रूयाद्देवाग्निब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनि
शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । वाग्व्या यच्च प्रतिज्ञातं
कर्मणा नोपपादितम् । ऋणनद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्वं
च । विवसाशी भवेन्नित्यं नित्यञ्चासृतभोजनः । यच्च-
जेष्टोऽसृतं भुङ्क्ते घ्नन्निद्विषसं विदुः । सव्यादंसात्
परिभ्रष्टे नाभिदेशव्यवस्थिते । वस्त्रे स एकवासास्तं
दैवे पितृ च वर्जयेत् । यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन्
स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव सर्वभाप्नोति पितृयज्ञक्रिया
फलम् । हस्तं प्रक्षाल्य गण्डपुं यः पिबेद्भोजनान्तरे ।
दैवं पितॄन् तथात्मानं त्रयं स उपघातयेत् । गणाक्षं
गणिकाक्षञ्च यदन्नं ग्रामयाजके । स्त्रीणां प्रथमगर्भेण
भुङ्क्ता चान्द्रायणश्चरेत् । पत्ने वा यदि वा मासे यस्य
गेहेऽस्ति न द्विजः । भुङ्क्ता दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं
व्रतम् । सतोनान्दोक्षिताणाञ्च यतीनां व्रतचारिणाम् ।
एतेषां स्मृतकक्षास्ति धार्मिकं कर्म कुर्याताम् । अजीर्ण-
ऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्मणि भैक्षने । दुःस्वप्ने दुर्जन-
स्पर्शे स्नानमेव विधीयते । चैत्यद्वयं चितं यूपं शि-
वनिर्मात्य भोजनम् । वेदविक्रयिणं सृष्ट्वा सचेलोजल
माविशेत् । अग्न्यगारे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ
स्नाध्याये भोजने पाने पादुके वै विपर्ययेत् । खलुखल

गतं धान्यं क्वावापीपु यत् जलम् । अग्न्यादादिपि
तदग्न्याह्नं यच्च गोष्ठगतं पयः । यद्वेदितशिरा भुङ्क्ते
यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः । सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते
तदै रक्षांसि भुङ्जते । यातृधानाः पिशाचाश्च रा-
क्षसाः क्रूरकर्मणः । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन
विधर्जितम् । ब्रह्माद्याश्च सुराः सर्वे वर्गिष्ठाद्या मङ्ग-
र्ययः । मण्डलं चोपजीवन्ति ततः कुर्वन्ति मण्डल-
म् । ब्राह्मणे चतुरस्रं स्यात् त्र्यस्रं वै वाङ्मनसः ।
वर्तुलन्तु विशः प्रोक्तं शूद्रस्याभ्युक्ष्यं स्तनम् । नो-
त्सृजे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न
च शय्यायां भुङ्जीत न मलादितः । धर्मशास्त्रयावदा
वेदखङ्गधराद्विजाः । क्रीडार्थमपि यद्वज्रयुः स धर्मः
परमः स्मृतः । रात्रौ दधियुतं द्रव्यं धर्मकामो न भक्ष-
येत् । अग्रतो धर्महानिः स्यात् व्याधिभिक्षोपपीद्यते ।
फ्राणितं गोरसं तोयं लवणं मधु काञ्जिकम् । हस्तेन
ब्राह्मणो दत्त्वा लक्ष्मं चान्द्रायणं चरेत् । गन्धामरण-
माख्यानि यः प्रयच्छति धर्मयित् । स दुर्गन्धिः सदऽस्तुष्टो
यत् यत्नोपजायते । नीलीरक्तञ्च यदस्त्रं दूरं राक्षसिर्वर्ज-
येत् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न उष्यति ।
पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्विच्छेदोपजीयनात् । अपवित्रो
भवेद्विप्रस्त्रिभिः लक्ष्मैर्विशुद्धयति । स्नानं दानं जपो-
होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । दद्यात् तस्य महायज्ञो
नीलीवासो विभर्ति यः । नीलीरक्तञ्च यदा वस्त्रं द्विजः
स्नाङ्गेषु धारयेत् । तन्तुसंघातसं । इत्येते नरके स वसेद्भु-
वम् । अहोरात्रोपधितो भूः । त्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
असृतं ब्राह्मणस्यान्नं जतिः दद्यात् पयः स्मृतम् । वैश्वस्य
चाक्षनेवाक्षं शूद्राक्षं रुधिरं शूद्राय तम् । वैश्वदेवेन हो-
मेन देवताभ्यर्चनैर्जपैः । अमृतं तेन निःशेषात् ऋग्यजुः
सामसंस्कृतम् । व्यवहारानुरूपेण न्यायेन दत्तं यदर्जि-
तम् । क्षत्रियस्य पयस्तेन प्रजापालनतो भवेत् । क्षत्रि-
गोरक्षवाणिज्यादन्नसत्पाद्यं यच्छति । सीतायत्रविधा-
नेन वैश्याक्षं तेन सम्मतम् । अज्ञानतिमिराव्यस्य मद्या-
पानरतस्य च । रुधिरं तेन शूद्राक्षं वेदमन्त्रविव-
र्जितम् । न दद्यात् शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरोबुधः ।
दद्याद् हि शपथं कुर्वन् प्रत्येह च विनश्यति । कामि-
नीषु विवाहेषु गवां भुङ्क्ते धनक्षये । ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च
शपथे नास्ति पातकम् । सत्येन शापवेद्विप्रं क्षत्रियं
वाहनायुधैः । गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यां शूद्रं सर्वैस्तु पा-

तकैः । अग्निं वाऽह्वारयेदेनमपुं चैनं निमज्जयेत् ।
स्पर्शयेत् पुनराह्वारं शिरांस्तेन च वा पृथक् ।" अधिक-
माचारशब्दे ६३२ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

स च धर्मो व्याससंहितायाम् ३२० उक्तो यथा

“नित्यं नैमित्तिकं काश्यमिति कर्म विधा मतम् ।
त्रिविधं तच्च यज्यामि गृहस्थस्यावधार्यताम् । यामिन्याः
पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो हरिं खरेत् । आलोक्य म-
ङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् । कतगौचो निधेव्याग्निं
दत्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वापांशु द्विजः सन्ध्यां
देवार्तिं चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गशास्त्राणि इतिहासानि
चाभ्यसेत् । अध्यापयेच्च मच्छिष्यान् सद्विद्वांसं द्विजो-
त्तमः । अलम्ब्य प्रापयेत्क्षत्र्या क्षणमात्रं समापयेत् ।
समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः कचिद्वसेत् । सरित्स्व-
रसि वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु । स्नायीत यावदुज्ज्वल्य
पञ्च पिण्डानि वारिणा । तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्ना-
यात्तोयैः समाहूतैः । गृहाङ्गनगतस्तत्र यावदश्वरपीड-
नम् । स्नानमब्धैः कुप्यात् पावनैश्चापि मार्जयेत् ।
मन्त्रैः प्राणांस्त्रिरागम्य सौरैश्चार्कं विलोकयेत् । तिष्ठन्,
स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् । ऋचाञ्च
यजुषां सामान्तर्यामिह्वरसामपि । इतिहासपुराणानां
वेदोपनिषदां द्विजः । शक्त्या सव्यक् पठेच्चित्तमल्पस-
म्यसमापनात् । स यज्जदानंतपसामखिलं फलमाप्नु-
यात् । तस्मादहर्हर्षेद् द्विजोऽधीयीत याग्यतः ।
धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तिः पठेत् । कतस्ना-
ध्यायः प्रथमं तर्पयेच्च देवताः । जान्वा च दक्षिणं
दक्षैः प्रागप्यैः सयवैस्तिलैः । एकैकाञ्जलिदानेन प्रक्ष-
तिस्योपवीतकः । समजानुद्वयो ब्रह्मस्त्रधार उदङ्-
मुखः । तिर्यग्दक्षैश्च वामाग्न्यैस्तिलविमिश्रितैः ।
अश्वोभिरुत्तरदक्षैः कनिष्ठामूलनिर्गतेः । हाभ्यां हा-
भ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणाभिमुखः
सव्यजान्वा च द्विगुणैः कुशैः । तिलैर्जलैश्च देशिन्या
मूलदर्भाद्विनिःसृतैः । दक्षिणांसोपवीतः स्नात् क्रमे-
णाञ्जलिभिस्तिलभिः । सनर्पयेद्विष्यपितृस्तत्परं च पि-
तृन् स्वकान् । मातृमातामहंस्तद्वत्प्रीतिं हि त्रिभि-
स्तिलभिः । मातामहानां येऽप्यन्ये गोविण्यो दाहव-
र्जिताः । तानेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् ।
असंस्कृतप्रणीता ये प्रेतसंस्कारवर्जिताः । वस्त्रनिष्पीड-
नाम्नोभिक्षेपामाध्यायनमभवेत् । अतर्पितेषु पितृषु

वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः । निरागाः पितरस्तस्य भवन्ति
सुरमानुषाः । पयोदर्भस्वधाकारगोत्रनामतिलैर्भवेत् । सु-
दत्तं तत्पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना । अन्यचित्तेन
यद्दत्तं यद्दत्तं विधिवर्जितम् । अनासनस्थितेनापि त-
ज्जलं रुधिरायते । एवं सन्निहिताः कामैस्तर्पकांस्तर्प-
यन्ति च । ब्रह्मविष्णु शिवादित्यमित्येव रूपानामभिः ।
पूजयेत्क्षितितैर्मन्त्रैर्वेदमन्त्रोक्तदेवताः । उपस्थाय रवेः
काष्ठां पूजयित्वा च देवताः । ब्रह्माग्नीन्द्रोषधीजीव-
विष्णु नामहतां हसाम् । अपां यत्तेति सत्कायं नम-
स्कारैः स्तनामभिः । कृत्वा सुखं समालभ्य स्नानमेवं समा-
चरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावस्ये कुताशने । पाक-
यज्ञांश्च चतुरोविदध्यादुविधिवद्द्विजः । अनाहितावस-
य्याग्निरादायाच्च हतश्रुतम् । शाकलेन विधानेन जु-
ह्वयाङ्गौकिकेऽनले । व्यक्ताभिव्याहृतभिश्च समस्ताभि-
स्ततः परम् । षड्भिर्देवकतस्थेति मन्त्रवर्ज्यं चाक्रमम् ।
प्राजापत्यं स्विष्टकृतं कृत्वेवं दादशाङ्कती । ओङ्कार-
पूर्वः स्वाह्वानस्त्यागः स्विष्टविधानतः । भुवि दर्भान्
समातीर्य बलिकर्म समाचरेत् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति
सर्वभूतेभ्य एव च । भूतानां पतये चेति नमस्का-
रेण शास्त्रवित् । दद्याद्बलितयश्चाप्ये पितृभ्यश्च स्वधा
नमः । पातनिर्णेजनं वारि वायव्यां दिशि निःक्षि-
पेत् । उज्ज्वल्य षोडशपासमात्ममज्जं हतोच्चितम् । इद-
मज्जं मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा ससृष्टजेत् । गोत्रनाम-
स्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तिः । षड्भ्योऽन्नमन्त्रं
दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् किञ्चि-
दल्पं ब्रह्मसुखाप्तये । ततोऽन्यदन्नमादाय निगम्य भवना-
द्वहिः । कान्तेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेदुष्मासमेव च ।
उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मुहूर्तकम् । अप्रसक्तोऽ-
तिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः । आगतं दूरतः शान्तं
भोक्तुं काममक्रियन्मम् । दद्यात्सम्पुखमभ्येत्य सत्कृत्य प्र-
श्रयाच्च नैः । पादधावनसम्मानाभ्यञ्जनादिभिरर्चितः ।
विदिवं प्रापयेत्सद्यो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । काला-
गतोऽतिथिर्दृष्टवेदपारो गृहागतः । द्यावेतौ पूजितौ
स्वर्गं नयतोऽधस्त्वपूजितौ । विशाखात्तकक्ष्माभृदाचा-
र्यसुहृद्वत्विजः । अर्घ्यां भवन्ति धर्मेण प्रतिवर्षं गृहा-
गताः । गृहागताय सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि ।
भक्त्योपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्जयेत् । विसर्जये-
दनुब्रज्य सुतृप्तश्रोत्रियातिथीन् । पितृमातृलसम्बन्धि-

वाग्वान् ससुपागतान् । भोजयेद्गृहिणोभिर्वा सत्-
कृतां भिक्षुकोऽर्हति । स्वादन्नमन्नखाद ददद्गच्छत्य-
भोगतिम् । गर्भिण्य्रातरभ्यत्वे च बालवृद्धातरादिषु ।
बुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽस्माति किल्बिषम् । ना-
द्याद्गृध्ये च पारक्यं कदाचिदनिमन्त्रितः । निमन्त्रि-
तोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति । शूद्राभि-
शस्तयार्धुषत्रागदुष्टकूरतस्कराः । क्रुद्धापविष्वङ्गो-
वधवन्धनजीविनः । शैलपशौशिककोद्धोन्मत्तब्राह्मण-
व्युताः । नरनस्त्रिकनिर्लज्जपिशुनव्यसनान्विताः ।
कदर्यस्त्रोजितानार्यपरवादकृता नराः । अनीशाः की-
र्त्तिमन्तोऽपि राजदेवस्वहारकाः । शयनासनसंसर्ग-
वृत्तकर्मादिदूषिताः । अश्रद्धाः पतिता भ्रष्टाचारा-
दयश्च ये । अभोज्यान्नाः स्युरन्नादो यस्य यः स्यात् स
तत्समः । नापितान्वधमिवाहं सौरिणो दासगोपकाः ।
शूद्राणामप्यमीषान्तु भुक्ताश्च नैव दुपप्रति । धर्मेणा-
न्योन्यभोज्यान्ना द्विजास्तु विदितान्वयाः । स्ववृत्तोपा-
र्जितं मेध्यमाकरस्यं समाक्षिकम् । अश्वेलीढमगोघ्रात-
मसृष्टं शूद्रायसिः । अतुच्छिष्टमसृष्टमपयुषितमेव
च । अन्तानवाद्यमन्त्राद्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम् । ल-
शराऽपूपसंथावपायसं शक्नुमीति च । नाश्रीयाद्वा-
ह्मणोमांसमनियुक्तः कथञ्चन । क्रतौ आह्वे नियुक्तो
या अनश्रन् पतति द्विजः । सृगयोपार्जितं मांसमभ्यर्च्य
पितृदेवताः । क्षत्रियो, होनशौर्यस्तत् क्रीत्वा वैश्रोऽपि
धर्मतः । द्विजोजग्ध्वा वृथा मांसं हत्वाप्यत्रिभिना पशून् ।
निरयेष्वक्षयं वासनाप्रोत्याचन्द्रतारकम् । सर्वान् का-
मान् समासाद्य फलतश्चमस्य च । सुनिसाम्यमवा-
प्नोति गृहस्थो मांसवर्जनात् । द्विजभैरव्यानि ग-
व्यानि माहिषप्राणि पयांसि च । पलाण्डुश्चेतद्वला-
करक्तमूलकमेव च । गृञ्जानाङ्गवृक्षासृगजतुर्गर्भफ-
लानि च । अकालकुसुमादीनि द्विजोजग्ध्वैर्नृधं च-
रेत् । वाग्दूषितमविज्ञातमन्यपीडितकार्यपि । भूते-
भ्योऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं गृहिणोदहेत् । हैमराजत-
कांक्षेषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृही । तदभावे साधुगन्ध-
लोमद्द्रुमलतासु च । पलाशपद्मपद्मेषु गृहस्थोभोक्तु-
मर्हति । अभ्युज्यान्नं नमस्कारैर्भुवि दद्याद्वनितयम् ।
भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा । अपः प्राश्य
ततः पद्यात् पद्मप्राणाहुतिं क्रमात् । स्नाह्वाकारेण
जुहुयाच्चेष्टमद्यादुयथासुखम् । अनन्यचित्तोभुङ्जीत

वाग्वतोऽन्नमकुत्सयन् । आ तप्तेरन्नमन्नीयादनुक्ष-
पात्सत्सृजेत् । अर्चिष्टमन्नसृज्य आसमेकं भुवि
क्षिपेत् । आचानः साधुसङ्केन सद्विद्यापठनेन च ।
वृत्तवृत्तकथाभिश्च शेषाहमतिवाहयेत् । सायं सन्ध्या-
सुपासीत कृत्वाग्निं धृत्यसंयुतः । आपोशानक्रिया-
पूर्वमन्नीयादन्वहं द्विजः । सायमप्यतिथिः पूज्यो हो-
मकालागतोऽनिगम् । अद्वया शक्तितोनित्यं श्रुतं च-
न्यादपूजितः । नातिवृत्त उपसृष्ट्य पञ्चाख्य चरणौ
शुचिः । अतत्पुत्तरशिराः शयीत शयने शुभे । शक्ति-
मानुदिते काले स्नानं सन्ध्यां न ह्यापयेत् । ब्राह्मे स-
हर्त्ते चोत्थाय चिन्तयेद्विदमात्मनः । शक्तिमान् मतिमान्
नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत् ।

वृहत्पराशरे तु तत्कथं विस्तरतोविधानतथोक्तं विस्तर
भयात् नोद्धतम् ।

दिवसीयसृष्टिभेदे गृहस्थकर्त्तव्यधर्मभेदमाह दत्तः ।

‘प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने । तत्
सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानासुपकारकम् । उदयास्तमयं
यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्भुक्तः का-
म्यैश्चान्यैरगर्हेतैः । यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्
कुरुते द्विजः । अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतितो
भवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कथं तस्योपदिश्यते । दि-
तीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे
चैव अष्टमे च षष्ठक् षष्ठक् । विभागेष्वपि यत्कर्म
तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः । उपःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा
यथायं वत् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।
अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येष
दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशेषनम् । क्षिद्यन्ति हि
प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च । अङ्गानि समतां
यान्ति उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शय-
नादुत्थितः पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपको-
मादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय यो विप्रः प्रातः स्नायी
भवेत् सदा । समस्तजन्मजं पापं त्रिभिवैर्व्यपोहति ।
उपसृष्ट्यसि यत् स्नानं सन्ध्यायासदिते रवौ । प्राजा-
पत्येन तत्पुण्यं सहापातकनाशनम् । प्रातःस्नानं प्रश-
सन्ति वृष्टावृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसर्जनस-
म्यते । अनेन तु विधानेन आचानः शुचितामियात् ।
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिवेद्भुवो वीक्षितम् ।

संख्याङ्कमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततोमुखम् । संहृत्य ति-
 स्तुभिः पूर्वमाख्येवसुप्तसृष्टेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य
 अङ्गानि सुप्तसृष्टेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं
 पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे
 पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठया नाभिं हृदयञ्च तलेन वै ।
 सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्गु चाम्रेण संस्पृष्टेत् । सम्ब्रा-
 याञ्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः । सम्ब्रा-
 नोपासते यस्तु ब्राह्मणोऽपि विशेषतः । स जीवन्नेव
 नृदः स्थान्मृतः स्याच्चैव जायते । सम्ब्राह्मणोऽप्युचि-
 र्निव्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य
 फलमश्नुते । सम्ब्राह्मणस्य तत् स्वयं होमोविधी-
 यते । स्वयं होमे फलं यत् तदन्येन न जायते ।
 ऋत्विक् पुत्रोऽगुरुर्भाता भागिनयोऽथ विट्पतिः ।
 रभिरिव ऊतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि । देवकार्यं
 ततः कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पूर्वाह्णे
 मनुप्राणाञ्च मध्यमे । पितृणामपराह्णे च कार्याण्ये-
 तानि यत्नतः । पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सा-
 यमाचरेत् । न तस्य फलमाप्नोति वस्त्रस्त्रीमैथुनं यथा ।
 द्विसंख्याद्यभागे तु सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा
 भागे वेदाभ्यासोविधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां
 परमं तप उच्यते । ब्रह्मयज्ञः स विज्ञेयः षडङ्गसहि-
 तस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
 ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा । समित्-
 उपपुत्रादीनां स कालः रुसुदाहृतः । तृतीये चैव
 भागे तु पोषप्रवर्गसंसाधनम् । पिता माता गुरुर्भावां
 प्रजा दीनाः सपत्न्यिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चान्यः पो-
 षप्रवर्ग उदाहृतः । ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः स-
 पत्न्यितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोषप्रवर्ग उदाहृतः ।
 भरणं पोषप्रवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पी-
 डने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्वभौतिकमन्नाद्यं
 कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
 व्रजेत् । स जीवति य एवैकोवृक्षमभिशोपजीव्यते । जी-
 वन्तोऽष्टतकाश्चान्ये य आत्मन्धरयो नराः । ब्रह्मार्थं
 जीव्यते कश्चित् कुटुम्बार्थं तथा परः । आत्मार्थेऽन्यो
 न शक्नोति स्त्रोदरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशि-
 ष्टेभ्योदातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्तदाना जायन्ते
 परमाभ्योपजीविनः । यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यज्जुहोति
 दिने दिने । तत्तु वित्तमहं मय्ये शेषं कस्यापि र-

जति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं सृष्टमाचरेत् ।
 तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकलिमे जले । नित्यं नै-
 मित्तिकं कास्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये
 तु यच्चित्तं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मन्त्रापहरणं प-
 श्यान्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानसमाभ्याश्च
 स्नानभेदा प्रकीर्त्तिताः । सार्जनं जलमध्ये तु प्राणा-
 यामोयतस्ततः । उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्रा जप
 उच्यते । सविता देवता यस्या सुखमग्निस्त्रिधा स्थितः ।
 विश्वामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री सा विगिष्यते । पञ्चमे
 च तथाभागे संविभागो यथार्हतः । पिष्टदेवमनु-
 ष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव मनुष्यैश्च त्रियं-
 ग्मभिशोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माच्छोडा-
 शमी गृही । तयाणामाश्रमाणां गृहस्थो योनिरु-
 च्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः । मूल-
 प्राणो भवेत् स्कन्दः स्कन्दाच्छाखाः सपञ्चवाः । मूले-
 नैव विनष्टेन सर्वमेतद्दिनमिति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 रक्षितव्यो गृहाश्रमी । राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो
 माननीयश्च सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण
 गृहाश्रमी । न चैव एतदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः ।
 अस्नात्वा चाप्युक्त्या चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः ।
 देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते । एक एव हि
 भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते । न भुज्यते सः एवैको
 यो भुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिकम् । विभागशीलो यो नित्यं
 जमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु
 धार्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः कृत-
 ज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही सुख्य उच्यते ।
 संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषमुग्भवेत् । भुङ्क्ता
 तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुरा-
 णादौः षडङ्ग संपन्नं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु
 ब्रह्मः सन्ध्या ततः पुनः । होमो भोजनकञ्चैव यज्ञा-
 न्यदुगृहकृत्यकम् । कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं
 किञ्चिदाचरेत् । प्रदोषपश्चिमौ यासौ वेदाभ्यासेन तौ
 नयेत् । यामद्वयंशयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ।
 नैमित्तिकानि कास्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा
 तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते । आत्मन्धेव प्रयु-
 ज्ञानो ह्यात्मन्धेव तु लीयते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
 कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्वं मध्यमो यामो ऊतमेव
 हविष यत् । भुङ्क्षानश्च शयानश्च ब्राह्मणो नावसीदति ।

“कलौ विशिष्टं गृहस्थकर्तव्यकृपादिकं दृष्ट्वाशारे-
णोक्तं क्षिप्रं ऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गादिहोच्यते यथा ३५०

“अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे । धर्म-
साधारणं साक्षात्तुर्वर्णे क्रमागतम् । युष्माकं सख्य-
वक्ष्यामि पाराशरप्रचोदितम् । घट्कर्मसहितो विप्रः
क्षिप्रं सभाश्रयेत् । हीनाङ्गं व्याधिसंयुक्तं प्राण-
हीनञ्च दुर्बलम् । जुदुयुक्तं तृपितं आनमनङ्वाहं
न वाहयेत् । स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं शान्तं पण्ड-
विर्वर्जितम् । अष्टं सबलप्राणमनङ्वाहं तु वाह-
येत् । वाहयेद्दिवसस्याह्ने पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
तृगवैर्न क्षिप्रं कुर्यात्स्वयं धेनुसंयुतः । वन्धनं पा-
लनं रक्षां द्विजः कुर्याद्गृही गवाम् । वत्साश्च यत्नतो
रक्ष्या वर्ज्यन्ते ते यथाक्रमम् । न दूरे तास्तु भोक्तव्या
शरणाय कदाचन । दूरे गावश्चरन्त्यो वै न भवन्ति
शुभायनाः । प्रातरेव हि दोग्धव्या दुग्धाः सायं तथा
गृही । दोग्धुर्विपर्यये नैव वर्ज्यन्ते ताः कदाचन ।
अनादेयतृणं जगध्वा स्रवन्त्यनुदिनं पयः । तृष्टिहृदेव-
तादीनां पूज्या गावः कथन्न ताः । यस्याः शिरसि
ब्रह्मास्ते खन्वदेगे शिवः स्मृतः । शुष्ठे विष्णुस्तथा
तस्यौ श्रुतयश्चरणेषु तु । या अन्य देवताः काश्चित्स्या-
लोमसु ताः स्थिताः । सर्वदेवमयी गौस्तु तृप्येत्तज्ज-
न्तितो हरिः । हरति स्पर्शनात्मापं पयसा पोषयन्ति-
याः । प्रापयन्ति दिवं दत्ताः पुण्या गावः कथन्न ताः ।
यच्छफाहतभूमेस्तु उद्धताः पांशुसंसृजः । प्रीणयेत्
पुरुषस्यै नो वन्द्या गावः कथन्न ताः । शकन्मूलं हि
यस्यास्तु पीतं पुनाति पातकम् । किमप्युच्यं हि तस्या
गोरिति पाराशरोऽब्रवीत् । गौरवत्सा न दोग्धव्या न
चैव गर्भसन्धिनी । प्रसूता च दशाहार्वाग्दोग्धा चेन्न-
रकं व्रजेत् । दुर्बला व्याधिसंयुक्ता पुष्यिता या द्विवत्-
सभूः । सा साधुभिर्न दोग्धव्या वर्णिभिः सुखमीप्-
सुभिः । कुलान्ते पुष्यिता गावः कुलान्ते बहवस्तिलाः ।
कुलान्ते चलचित्ता स्त्री कुलान्ते वन्धुर्विप्यहः । एकत्र
पृथिवी सर्वा शयैल्यनकानना । तथा गौर्ज्यायसी
साक्षादेकलोभयतो रुखी । यथोक्तविधिना चैता वर्णैः
पाल्यास्तु पूजिताः । पालयेत्पूजयन्नेताः स प्रेत्येह
च भोदते । दक्षिणाभिमुखं गाव उत्तराभिमुखं अपि ।
वन्धनीयास्तथैतास्तु न च प्राक्पश्चिमाहवाः । गोष्ठ्य-
वाजिशालायां सुतीक्ष्णं लोहदात्रकम् । स्थाप्यं तु

सर्वदा तस्यां गवि लुप्तविभोक्षणात् । गावो देवाः
सदारक्ष्याः पोष्याः पाल्याश्च सर्वदा । ताडयन्ति च
ये पापा ये चाकर्षन्ति ता नराः । नरके पथ्यन्ते ऽङ्गानि
श्वासेन च प्रपीडिताः । सप्तयुचर्मदण्डेन दृढं तासां
निवर्त्तनम् । गच्छ गच्छेति तां ब्रूयात् मा मा भैरिति
वारयेत् । संस्पृशन् गां नमस्कृत्य कुर्यात्तान्तु प्रदक्षि-
णम् । प्रदक्षिणीकृता तेन सम्प्रद्वीपा वसुन्धरा । तृ-
णोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् । सोऽश्वमेध-
समं पुण्यं लभते नात्र संशयः । पृथिव्यां यानि
तोर्षाणि ससुद्राश्च सरांसि च । गवां षडङ्गोदकक्षाने
कलां नाहंति षोडशीम् । कुतस्तेषां हि पापानि येषां
गृहमलङ्कृतम् । सततं बालवत्साभिर्गौभिः स्त्रीभि-
रिव खयम् । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा
कृतम् । तिष्ठन्त्येकत्र मन्त्राणि हविरेकत्र तिष्ठति ।
गोभिर्यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभिर्देवाः प्रतिष्ठिताः । गो-
भिर्वेदाः ससुद्राणीः सपङ्कपदाः क्रमात् । सौर-
भेयास्तु तस्याप्येष्टतोऽप्यस्य ताः स्थिताः । वसन्ति
हृदये नित्यन्तासां मध्ये वसन्ति ये । ते पुण्यपुरुषाः
क्षीण्यं नाकेऽपि दुर्लभाश्च ते । षडङ्गमूले स्थितो ब्रह्मा
षडङ्गमूले तु केशवः । षडङ्गाप्ये शङ्करं विद्यान्तयो देवाः
प्रतिष्ठिताः । षडङ्गाप्ये सर्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि
च । सर्वे देवाः स्थिता देहे सर्वदेवमयी हि गौः । ल-
लाटायै स्थिता देवी नासामध्ये तु घण्टमुखः । क-
न्धलाश्रितौ नागौ तत्कर्णे यौ व्यवस्थितौ । स्थितौ
तस्याश्च सौरभ्याश्चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वसव-
श्चाष्टौ जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च छ-
ङ्कारे यमयक्षौ च गण्डयोः । ऋषयो रोमकूपेषु प्रस्रावे
जाङ्गवीजलम् । कालिन्दी गोमये तस्या अपरा देवता
स्तथा । अष्टविंशतिदेवानां कोट्या लोमसु ताः स्थिताः ।
उदरे गार्हपत्योऽग्निर्हृद्देशे दक्षिणस्तथा । मुखे
चाहवनीयस्तु चावसाथ्यस्तु कुक्षिपु । एवं यो
वर्त्तते गोषु ताडने क्रोधवर्जितः । महतीं श्रियमा-
प्नोति स्वर्गलोके महीयते । कुल्यं तस्या न लङ्घ्येत्
पूतिगन्धं न वर्जयेत् । यावत्पिबति तद्गन्धं तावत्-
पुण्यं प्रवर्द्धते । यो गां पयस्विनीं दद्यात्तृणं वत्स-
संयुताम् । शिवस्यायतनं दत्तं दत्तन्नेन तु विश्वकम् ।
उक्षा गौर्वेधसा दृष्टा तस्य ह्युत्पादनाय च । तैरु-
त्पादितशस्त्रेण सर्वमेतद्विधायते । यश्चैतान् पालयेत्

यत्नाद्द्वैवेव यत्नतः । जगन्नि तेन सर्वाणि सा-
क्षात् स्तुः पालितानि च । यावद्गोपालने पुण्य-
सक्तं पूर्वमनीषिभिः । उच्छोऽपि पालने तेषां फलं
दशगुणं भवेत् । जगदेतद्भूतं सर्वमनङ्गुलिचराचरम् ।
एष देहावता रक्ष्यः पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भू-
तले साक्षाद्ब्रह्मणा हितकारिणा । त्रैलोक्यं धार-
णायाममन्त्रानाञ्च प्रसूयते । अनादेयानि वासानि विध्वं-
सति सकामतः । भ्रमति भूतले दूरसुखाण्डो न
पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्यानि मर्दयन्ति वहन्ति च ।
आनयन्ति दधीयस्वसुच्छोवा कोऽधिको भुवि । स्तब्धेन
दूराञ्च वहन्ति भारं द्राक्षादि किञ्चिन्न च खादयन्ति ।
स्त्रीयेन जीवेन परस्व जीव रक्षन्ति पुष्पानि विवर्द्ध-
यन्ति । पुष्परास्तु गावो वसुधातलेऽमी विभव्यहो-
ष्टगर्भभारम् । भारः प्रथिव्या दशताडिताया एकस्य
चोष्णो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन दृष्टेण
देन दत्ता भवेयुर्दृश सौरभेयाः । साचेचरीयं धरणी
समाना तस्माद्वात् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-
स्यानि तृणञ्चरन्ति तदेव भूयः सकलं वहन्ति । न
भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहोष्टपाक्षार्यति जीव-
लोकः । तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोक्षाऽहोभवेत् ।
तदा नसा तु भेत्तव्या नैव प्रागुर्वलस्य च । नासा-
वेधनकीलन्तु खादिरं वाथ शैशपम् । द्वादशाङ्गुल-
कक्षार्यन्नज्ज्ञेस्त्रीणि समानि वा । शाला द्विजानां दृष्ट-
गोह्यानां तां । यास्यदिग्द्वारवर्ती विदध्यात् । सौम्या
ककुब्धवारवर्ती सुशोभान्तेषां शनिष्कन् धृतमात्मनश्च ।
गावो दृष्टो वा ह्यहस्तिनो वा अन्येऽपि सर्वे पशवो
द्विजेन्द्राः । यास्यां सुखा दिङ्मुखसुत्तरादिङ्मुखशंका-
स्ते खलु वन्मनीयाः । शालाप्रवेशे दृष्टगोपशनां राजापि
यत्नाद्भयकङ्कराणाम् । होमञ्च सप्पार्चिपि शास्त्रयुक्तं
कुर्याद्विधितो द्विजपूजनञ्च । लाङ्गलं संप्रवक्ष्यामि
यत्काष्ठं यत्प्रमाणतः । हलीशयास्तयामानं प्रतो-
दस्य युगस्य च । चत्वारिंशत्तथाचाटावङ्गुलानि कुहः
सूततः । अथाङ्गुलैर्भज्यं हलीशामेधतश्च यः ।
षोडशैव तु तस्याधः षड्विंशतिस्तथोपरि । वेधस्तथा
च कर्त्तव्यः प्रमाणेन षडङ्गुलः । अष्टाङ्गुलसुरस्तस्य
वेधाद्दूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । सीवा दशाङ्गुला चोर्ध्वं हस्त-
ग्राही ततः स्मृतः । अङ्गुलैश्चाष्टभिस्तत् स्यादेधः स्यात्
प्रतिहारकः । तस्याधस्ताद्वत्वारि स वेधश्चतुरङ्गुलः ।

सर्वलक्ष्यैः शुभः कार्यस्तद्वेधस्त्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चा-
ङ्गुलसुरस्तस्याः सीरस्येति विभाजनम् । प्रथुत्वं शिर-
सोधार्यं हस्ततलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाटौ
उरसः प्रथुता स्मृता । वन्माद्विहः प्रतोहारी षट्-
विंशदङ्गुला भवेत् । सुनीक्षणोहपाशस्य सुक्तादा-
मादिदारकत् । न सीरं चीरदृक्च न विलपिचुमर्दयोः ।
इत्यादीनां हि कुर्वाणो न नन्दति चिरं गृही । प्राञ्जला
सप्तहस्ता तु हलीशा विदुषां मता । तस्या वेधः सवर्णा-
याः कार्यो नववितस्तिभिः । अक्षाक्षयोर्न तत्कुर्यात्
कीर्तिर्ज्ञौ तौ प्रकीर्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्यो
नश्यते गृही । नीचोच्छृष्टमानेन तज्ज्ञास्तां प्रवदन्ति
हि । चतुर्हस्तं युगं कार्यं स्तम्भस्थानेऽर्धचन्द्रवत् ।
मेघशङ्कृताः कदम्बस्य शालाधन्यतमस्य च । सस्या वेधा-
द्विहः कार्यो दशाङ्गुलप्रमाणिका । तन्माने च प्रवाली
च तदनरदशाङ्गुलम् । प्रतोदोविषमपन्थिवैषणवश्च चतुः
करः । तदप्ये तु प्रकर्त्तव्यं यवाकारं तु लोहवत् ।
हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणतः । कुर्या-
दनङ्गुलं दैन्यादैन्यात् नरकं व्रजेत् । यथाभीष्टं यथा
शोभं बाहकस्य प्रमाणतः । भूमेश्च कर्षणायामं तज्ज्ञाः
सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हलस्याथ प्रवक्ष्यामि यथा
तथा । अष्टनक्षत्रसंयुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्
दिने तु बुध्येत तत् कार्यं विज्ञानता । यत् कालं
हितं चापि पुण्यं वा मनसि स्मरेत् । तत् विद्वान्
द्विजश्रेष्ठः पुण्येऽङ्गि तद्वि कारयेत् । माहन्नाञ्च द्विजः
कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । द्रव्यकालानुसारेण कुर्वतो
धर्मतः क्षपिम् । प्रोक्षिखन् मण्डलं पुष्पधूपदीपैः समर्चयेत् ।
इन्द्राय च तथाग्निभ्यां मरुद्भ्यश्च यथा द्विजः । कुर्याद्वलिं
हृतिं विद्वान् उदकानाञ्चयाय च । तथा कुमायै
सीतायै अमुमयै तथा वलिम् । नमः स्नाहेति मन्त्रेण
कामयन्मात्मनः शुभम् । दधिगन्धाक्षतैः पुष्पैः शमीपत्रैः
स्तिलैस्तथा । संहृष्ट्य सीरफालाग्रे हेम्ना वा रजतेन
वा । प्रलिप्य मधुसर्पिर्भ्यां कुर्याच्चैव प्रदक्षिणम् ।
अथोच्छो मण्डलं कुर्यात् कृत्वा सीरप्रवाहनम् ।
पुष्पं लाङ्गलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्ति । सीतायाः
स्थापनं कुर्यात् पाराशरम्भं स्मरेत् । सीतां युञ्जत
इत्याद्यै मन्त्रैः सीरं प्रवाहयेत् । दधिदूर्वाक्षतैः पुष्पैः
शमीपत्रैश्च पुण्यदैः । सीतां पूज्य ततो भक्तोरक्तवस्त्रै-
र्विशानकैः । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पूर्वाह्णो

हली । तानि दत्त्वा खलक्षेत्रे किरन् भूमौ कपेद्विजः ।
 न यवैर्न तिलैर्हीनं द्विजः कुर्याच्च कर्षणम् । तद्वि-
 जीनन्तु कुर्वीषं न प्रशंसन्ति देवताः । तिलमात्रच्युतं
 तोयं दक्षिणेशाम्पतेर्दक्षि । तेन तृप्यन्ति पितरो यावच्च
 तिलविक्रयः । न विक्रीय तिलान् यस्तु तर्पयेत्सर्पिर्देवताः ।
 विमुच्य पितरस्तस्य प्रयानीय तिलैः सह । उषाजलं
 यवस्तम्बपत्रेभ्यो भूतले पतत् । पयोदधिद्विज्याद्यस्तु तर्प-
 येत्सर्वदेवताः । देवपर्जन्यभूसीरयोगात् कृषिः प्रजायते ।
 व्यापारात् पुरुषस्यापि तस्मात्ततोद्यतो भवेत् । शालीन्
 भूशणकापांसं वार्ताकुम्भतीनि च । वापयेत्सर्वबीजानि
 सर्ववापी न सीदति । चन्द्रक्षये पतिर्विप्रो यो युनक्ति
 दृष्टान् कश्चित् । तत्पञ्च दशवर्षाणि त्यजन्ति पितरो हि
 तम् । चन्द्रक्षये द्विजो विद्वान् यो भुङ्क्ते तं पराशनम् ।
 भोक्तुर्मांसार्जितं पुण्यं भवेदशनमस्य तत् । चन्द्रार्कयोस्तु
 संयोगे कुर्याद्यः स्त्रीनिषेवणम् । श्वेतोभोजिनस्तस्य
 पण्मासं पितरः स्थिताः । चन्द्रक्षये च यः कुर्याच्चर-
 स्तरुनिलननम् । तत्पण्यसंज्ञायाम् तस्य भवन्ति भ्रूणह-
 त्यकाः । वनस्पतिगते सोमे योऽप्यध्वानं ब्रजेचरः ।
 प्रभृद्विजकर्माणं तं त्यजन्यमरादयः । वासांसीन्दुप्र-
 णाशे यो रजकस्यामतिः क्षिपेत् । पिवन्ति पितरस्तस्य
 मासं वस्त्रजलन्तु तत् । सोमक्षये द्विजो याति तत्कामस्तु
 उताशनम् । तदेव पितृशापाग्निदग्धो नरकमाविवेत् ।
 अष्टमी कामभोगेन पठी तैलोपभोगतः । कुहूस्तु दन्त-
 काष्ठेन हिनस्त्वासप्तमं कुलम् । चन्द्राप्रतीतो पुरुषस्तु
 देवादद्यादमत्वा यदि दन्तकाष्ठम् । सुराधिराजः सह-
 तस्तु तेन घातः कृतः स्थाप्यदेवतानाम् । तत्राभ्युज्य
 विषाणानि गावश्चैव दृष्टास्तथा । चरणाय विसृज्यन्ते
 आगताक्षिणि भोजयेत् । य उन्माद्येह शस्यानि सर्वाणि
 तृणचारिणः । जगत्सर्वं दत्तं यैस्तु पूज्यन्ते किञ्च ते
 दृष्टाः । येनैकेन प्रदत्तेन दत्तं गोदशकम्भवेत् । यदूपेण
 स्थितो धर्मः पूज्यन्ते किञ्च ते दृष्टाः । पाल्याहि
 यत्नतस्ते वै वाहनीया यथाविधि । स याति नरकं वीरं
 यो वाहयत्यपालयन् । नाधिकाङ्गो न हीनाङ्गः पुष्पि-
 ताङ्गो न दूषितः । वाहनीये हि युद्धेण वाहयन्
 जयमाप्नुयात् । वर्जनीयादृष्टदोषा गावो वै दोहने
 नरैः । पाल्या वै यत्नतः सर्वे पालयन् शुभमाप्नुयात् ।
 अन्नाद्यभेतान् दृष्टमान् ससर्ज परमेस्वरः । अन्नेनाथायते
 सर्वं त्वैलोक्यं सचराचरम् । अग्निर्ज्वलति चान्नाद्यं

याति चान्नाय मातुः । गृह्णाति चात्मसां सूर्यो रस-
 मन्नाय रश्मिभिः । अन्नं प्राणो बलं चान्नमन्नाज्जी-
 वितमुच्यते । अन्नं सर्वस्य चाधारः सर्वमन्ने प्रतिष्ठि-
 तम् । सुरादीनां हि सर्वेषामन्नं बीजं परं स्थितम् ।
 तस्मादन्नात्परं तत्त्वं न भूतं न भविष्यति । द्यौः पुमा-
 न्वरणी नारी अम्नोबीजन्दिवच्युतम् । दुधात्तोय-
 संयोगादन्नादीनां हि सम्भवः । आपोमूलं हि सर्वस्य
 सर्वमप्यु प्रतिष्ठितम् । आपोऽन्तरसो ह्याप आपः
 शुक्रं बलं सहः । सर्वस्य बीजमापो वै सर्वमङ्गः
 समावृतम् । सद्य आप्यायना ह्यापः आपो व्येष्टतरा-
 ह्यतः । किञ्चित्कालं विनाऽन्नाद्यैर्जीवन्ति मनुजादयः ।
 न जीवन्ति विनाप्यङ्गिस्तस्मादापोऽन्तं स्मृतम् । दत्तानि
 चाङ्गिरेतस्यां किं न दत्तं क्षितौ भवेत् । तथाज्ञेन प्रद-
 तेन सर्वं दत्तं भवेदिह । यतोऽप्यन्नाद्यैर्भावेन कर्त्तव्यं
 कर्षणं द्विजैः । यथोक्तेन विधानेन जाङ्गलादिप्रयो-
 जनम् । सीते ! सौम्ये ! कुमारि ! त्वं देवि ! देवा-
 र्चिते ! श्रिये । सत्कृता च यथासिद्धा तथा मे सिद्धिदा
 भव । सत्कृत्योर्विना नास्वा सीतायाः स्थापनं विना ।
 विनाप्यङ्गोरक्षणाद्यं सर्वं हरति राजसः । वापने
 लवने क्षेत्रे खले गन्त्रीप्रवाहणे । एष एव विधिर्ज्ञेयो
 धान्यानाञ्च प्रवेशने । देवतायतनोद्याननिपातस्थानगो
 ब्रजम् । सीमाश्लेषानभूमिञ्च दृष्ट्वायाचितं तथा ।
 भूमिं निखातयूपाञ्च अयनस्थानमेव च । अन्यामपि
 हि चावाह्यां न कर्षेत् कण्ठिक् धरास् । नोपरं
 वाहयेद्भूमिं वचांश्लकर्करीवृताम् । वाहयेद्वाप्रमत्तञ्च
 न नदीपुलिनं तथा । यद्यसौ वाहयेत्तोभातृहेपाहापि
 हि मानवः । जीयते सोऽचिरात्पापात् सप्तपशुवा-
 न्भवः । नरकं घोरतामिह पापेयान् याति चैव सः ।
 योऽपहृत्य परकीयां कपिकृदाहयेद्भरात् । स भूमिस्थेन
 पापेन हानन्तनरकं वसेत् । न दूरे वाहयेत् क्षेत्रं
 न चैवात्यन्तिके तथा । वाहयेच्च पथि क्षेत्रं वाहयन्तुः ख-
 भाग्भवेत् । क्षेत्रेऽप्येवं दत्तं कुर्यात् यासुप्तो नाव-
 लोकयेत् । न लङ्घयेत्पशुयाञ्च नातीयाद्याञ्च शू-
 करः । वन्धश्च यत्नतः कार्योऽस्मदादितासनाय च ।
 अन्नाप्युपहृत्य राजतस्तुरादिसकृद्वत् । संरक्षेत्सर्वतो
 यत्नादन्नात् गृह्णात्यसौ करात् । कपिकृन्तानवस्त्वेव
 मत्वा धर्मं कर्षेद्भुवम् । अनवद्यां शुभां क्षिप्त्वां जलाव-
 गाहनक्षमात् । निम्नां हि वाहयेद्भूमिं यत्नं विस्मृतं

जलम् । बाह्येत्तु जलाभ्यर्णे अपुष्टसकसम्भवे ।
 शारदसञ्चकैः स्थाने कलत्वादि यमेदली । अधीर्भु-
 तामु कापांसं तदन्यत् तद् हेमनन् । वसन्तीशकालीय
 नपसु स्निग्धेषु तद्विदः । केदारेषु तथा शालीन् जलो-
 पानेषु चेत्तु गान् । वृत्ताकशाकमूलानि कन्दानि च
 जलानि के । वृष्टिविज्ञानपानीयक्षेत्रेषु च यथादिकान् ।
 तोष्मांश्च मसूरांश्च खल्वान् खलकुलन्या । सम-
 स्निग्धेषु चोद्यानि भूमिजीवान् विजानता । तिला
 वज्रविधाद्योष्या अतसीशणनेव च । मृदस्वुतो जग-
 त्वर्धं वापयेत्कपिकन्नरः । सम्पश्येच्चरतः सर्वान् गो-
 यणादीन् स्वयङ्गृही । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव
 कपिं व्रजेत् । प्रथमं कपिवाणिज्यं द्वितीयं योनिपोष-
 णम् । तृतीयं विक्रयं, वक्रं चतुर्थं राजसेवनम् ।
 नखैर्विलिखने यस्या ब्रूयुर्दोषं मनीषिणः । तस्याः
 शीरविदारणे किञ्च पापं चितेर्भवेत् । तृणैकच्छेदमात्रेण
 प्रोच्यते जय आयुषः । असङ्ख्यकन्दनिर्वासादसङ्ख्यात-
 मवेदधम् । यदधं मत्स्ववधानां तथा सङ्ख्येणामपि ।
 अंहः कुक्कुटिकानाञ्च तदेव कपिजीविनाम् । वध-
 कानाञ्च यत्पापं यत्पापं रूग्णयोरपि । कदर्थ्याणाञ्च
 यत्पापं तत्पापं कपिजीविनाम् । वर्णानाञ्च गृह-
 स्थानां कपिदत्तुपजीविनाम् । तदेनसौ विशुद्धार्थं प्राह
 सत्यवतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि
 वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनः क्षेत्रिणो ध्रुवम् ।
 क्षत्राक्षदूतभूमौ च विशां वै क्षेत्रभुग्भवेत् । एकैकांशाप-
 कर्षः स्यादावद्दशमसप्तमौ । आग्नेशस्य नृपस्यापि वर्षभिः
 कपिजीविभिः ॥ स स भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कपि-
 भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्मानां देयोऽंशः स्वाक्षत-
 र्दृशः । एकैकांशापकर्षस्तु यावद्दशमसप्तमौ । ब्राह्मणस्तु
 कपिं कुर्धन्वाहयेद्विच्छया धराम् । न किञ्चित्कस्यचिद्दद्यात्
 सर्वस्य प्रभुर्यतः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्व-
 जदादितः । तद्गुणाय ब्राह्म्यासृजत् क्षत्रियानपि ।
 पशुपाल्याशनोत्पत्तौ जरुष्याञ्च तथा विशः । द्विज-
 दास्याय पण्ड्याय पङ्ग्रां शूद्रमकलयत् । यत्किञ्चिज्ज-
 गती यत् भूगेहाश्च गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां
 ब्रह्मा स्वयमकलयत् । ब्राह्मणस्यैव राजा च द्वाव-
 ष्येतौ धृतव्रतौ । न तयोरनरं किञ्चित्प्रजा धर्मेण रक्ष-
 येत् । तस्माच्च ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो धर्मतः कपिम् ।
 आग्नेशस्य नृपस्यापि किञ्चिन्मत्तमसौ बलिम् । अथान्य-

त्यम्भवज्याभिः कपिकच्छुद्विकारणम् । संगृह्यः कर्पकोयेन
 स्वर्गलोकमवाप्नुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वत्र कपि-
 कन्नरः । कुर्यान् कपिं प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीवकत् ।
 सर्वस्य स्थितिकारुण्यात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याणान्तु
 पोषणाय कपिं कुर्यात् क्षयीवलः । वयसि चान्यसत्त्वानि
 क्षुत्तृणापीडितान् द्विजान् । विमोच्य सर्वतापेभ्यः स्वर्ग-
 लोकमवाप्नुयात् । चतुर्दिक्षु खले कुर्यात् प्राच्यामतिध-
 नावृत्तिम् । सैकदारपिधानाञ्च पिदध्याञ्चैव सर्वतः ।
 खरोद्वाजोरणांस्तत्र विगतस्तु निवारयेत् । श्वगूरुगृ-
 गालादिकाकोलूककपोतकान् । तिस्रन्ध्रं प्रोक्षणं कुर्यात्
 दानीयाभ्युक्षणांशुभिः । रक्षा च भक्षणं कुर्यात्खल-
 धाराभिरक्षणम् । तिस्रन्ध्रमर्चयेत्तीतां पराशरमृषिं
 स्मरन् । प्रेतभूतादिनामानि न वदेच्च तदप्यतः । स्मृति-
 काण्डहवत्तत्र कर्त्तव्यं परिरक्षणम् । हरन्यरचितं
 यस्मात् रक्षांसि सर्वमेव हि । प्रशस्तं दिनपूर्वाह्णे नाप-
 राह्णे न सन्ध्ययोः । धान्योन्मानं सदा कुर्यात्तीतापूजन-
 पूर्वकम् । यजेत खलभिर्चाभिः खलेरोहिण्यप्येव हि ।
 भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाक्षयम् । खलयज्ञ
 दक्षिणेषा ब्रह्मणा निर्भिता पुरा । भागधेयमर्थी कृत्वा
 तां गृह्णन्त्वोह मात्तिकाम् । शतक्रत्वादयो देवाः पितरः
 सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च ये चान्ये दक्षिणागनाः ।
 तानुद्दिश्य च विप्रेभ्यो दद्याच्च प्रथमं हवी । विवाहे
 खलयज्ञे च संक्रान्तौ यज्ञेषु च । पूर्वं जाते व्यती-
 पाते दत्तं भवति चाक्षयम् । अन्येषामर्थिनं पशुत्का-
 रकाणां पुनः पुनः । दीनानामप्यनाथानां कुडिनां
 कुशरीरिणाम् । ह्रीवान्श्वविधरादीनां सर्वेषामग्नौ
 दीयते । वर्णानां पतितानाञ्च दुःखभूतानि तपयेत् ।
 चाण्डालानाञ्च पाकानां प्रीत्यायुश्चावचाददत् । ये
 केचिदागतास्तत्र पूज्यास्तै विधियद्विजाः । स्तोकशः
 सीरभिः सर्वे वर्षभिर्गृह्णेन्नेभिभिः । दत्त्वा त्वन्तया
 वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् । तत् कृत्वा स्वगृहं गच्छे-
 च्छ्राद्धमभ्युदयं चरेत् । शरद्धेमन्तवसन्तनवाच्चैः श्राद्ध-
 माचरेत् । नाहत्वाक्षतदग्नीयादन्नंस्तद्वनश्रुते । कथा-
 दत्त्वा धान्यानि खलयज्ञं समाप्य च । सर्वसत्त्वचिते
 युक्तं इहास्तत्र सुखी भवेत् । क्षपेरन्यतमोक्षमो न
 वभेत् कपितोऽन्यतः । न सुखं कपितोऽन्यत् यदि धर्मेण
 कर्षति । अवस्तृतं निरक्षतं कपितो नैव जायते ।
 अनातिथ्यञ्च दुष्टत्वं गोभतो न कदाचन । निर्धनत्वम-

सम्यक् विद्यायुक्तस्य कर्हिचित् । अस्थानित्वमभागत्यत्व
न सुशीलस्य कर्हिचित् । वदन्ति कवयः केचित् कथा-
दोनां विग्रहये । लाभस्याहं प्रदानाच्च सर्वेषां शुद्धि-
ज्ञवेत् । प्रतिपञ्चाक्षरं वाणिग्लामृततीयकम् ।
कपितो विंशतिश्चैव ददतो नास्ति पातकम् । राज्ञो
दत्त्वा च षड्भागं देवतानां च विंशतिम् । त्वयस्त्रिंशच्च
विप्राणां कपिकर्मा न लिप्यते । कथा ससुप्ताद्य
यवादिकानि घान्यानि भूयांसि मखान् विधाय । सुक्तो
गृहस्थोऽपि पराशरेण तस्यापि नो कश्चिदवादि दोषः ।
देवा मनुष्याः पितरश्च सर्वे साध्याश्च यज्ञाश्च सफिद्ध-
राश्च । गावो द्विजेन्द्राः सह सर्वसत्त्वैः कर्माणां न तृप्ताः
क्रिज्ज केऽत्र लोके । यच्चैतदालोच्य कपिं विदध्यात् लिप्येन
पामेन स भू भवेन । सीरेण तस्यापि विदारितापि
स्याङ्गूतधात्री वरदानदात्री । षट् कर्माणि कपिं ये तु
कुर्युर्ज्ञानविधिं द्विजाः । ते सुरादिवरप्राप्ताः स्वर्गलोक-
मवाप्नुयुः । षट् कर्मभिः कपिः प्रोक्तो द्विजानां गृहमे-
धिनाम् । गृहञ्च गृहिणीमाहुस्तद्विवाहोऽप्यथोच्यते ।
गृहस्थस्य भावः कर्म वा ध्यज् । गार्हस्थ्यं गृहस्थ-
धर्मे न ।

गृहस्थश्च पुं न० गृहस्थरूपमाश्रयम् । गृहस्थक-
र्त्तव्यधर्मभेदे । [गृहालम्बनस्तस्मै अमरः ।

गृहस्थ्युणा न० गृहस्थ गृहालम्बना स्थूणा समासे क्लीवता ।
गृहाक्ष पुं गृहस्थालीव यच् समा० । गवाक्षे वातायने
लिका० । [यतिधौ । २ गृहागतमात्रे लि० ।

गृहागत पुं गृहमागतः आ+गम-क्त २त० । १ आगन्तुके,
गृहाधिप पुं ६त० । १ गृहस्थे हलायु० । २ गृहस्थामिनि
लि० २राशीश्वरे च गृहपत्यादयोऽप्यत्र ।

गृहास्तु न० गृहस्थतमस्तम् । काञ्चिके (आमानि) लिका०
गृहायनिक पुं गृहस्थमयनं विद्यतेऽस्य ठन् । गृहस्थे
शब्दरं । [उपयने अमरः ।

गृहाराम पुं गृहे गृहसमीपे आरामः । गृहसमीपस्थे
गृहार्थे पुं गृहे तत्र निष्पादोऽर्थः तत्त्वज्ञानम् । गृह-
कथ्ये "पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिष्कृत्या"
मनुः । [धिकायां (टिकटिक) हारा० ।

गृहालिका स्त्री गृहे आलिरिव कार्याति कै-क । गृहगो-
गृहावग्रहणो स्त्री गृहमवगृह्यते अनेन अव+ग्रह-करणे
ल्युट् ङीप् । देहल्याम् अमरः (देवोयाल) ।

गृहाशया स्त्री गृहे द्वय आयायुक्तस्थाने आशये आ+शी-

अच् । ताम्बूल्यां नागवक्त्रां राजनि० । तस्या गृहाकाश-
स्थाने (वरज) इति ख्याते उत्पन्नत्वात् तथात्वम् ।

गृहाश्रमन् पुं गृहस्थितोऽश्रमा । मेघरां (शिल) लिका० ॥

गृहाश्रम पुं न० आश्रम्यतेऽत्र आ+श्रम-आधारे घञ्
अट्ठङिः गृहमेवाश्रमः । १ गृहस्थे आश्रमे "एवं गृहा-
श्रमे स्थित्वा विधिवत्ज्ञातको द्विजः" मनुः "स उपाध्या-
येनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद्गुरुकुलवासाद् गृहाश्रमं
प्रत्यपद्यत" भा० आ० १२५० । २ गृहस्थधर्मभेदे च ततो-
ऽस्यर्थे इति । गृहाश्रमिन् गृहस्थे । [अमरः

गृहासक्त लि० गृहे आसक्तः । गृहस्थिते पक्षिगृहादौ ।

गृहिन् पुं गृहं भार्यां विद्यतेऽस्य इति । गृहस्थान्निविष्ट
अमरः । "तस्मात् श्रेष्ठश्री गृही" परा० "तिष्ठप्रमा-
दाक्षतेषु तीन् लोकान् विजयेद् गृही" मनुः । गृहं
गृहकथ्यं साध्यतयाऽस्यस्याः इति ङीप् गृहिणो ।
२ भार्यायाम् स्त्री हेमच० । गृहिणीकर्त्तव्यकर्माणि मुक्त-
नीतिशास्त्रे १२० उक्तानि यथा

"न विद्यते पृथक् स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् । पत्युः
पूर्वं सख्यप्राय देहशुद्धिं विधाय च । उत्थाप्य शयनीं
यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् । मार्जनैर्लेपनैः प्राप्य
सागलं यवसां गणम् । शोधयेद्यज्ञकाष्ठानि क्षिप्रान्मुष्येन
वारिणा । प्रोक्षणीश्वेरितान्येव यथा स्थानं प्रकल्पयेत् ।
शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् । मङ्गा-
नस्य पात्राणि वहिः प्रक्षाल्य सर्वदा । स्नानं
शोधयेच्चूर्णीं तत्रान्नं सेवनं न्यसेत् । स्नात्वा नियोग
पात्राणि रक्षान्नद्रव्यानि च । कृतपूर्वाह्णकार्येयं
शशुरावभिवदयेत् । ताभ्यां भक्ष्यां पितृभ्यां वा भ्रातृ-
मातुल बान्धवैः । वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धा-
रयेत् । मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ।
आयेवानुगता स्नान्ना सखीव हितकर्मसु । दास्येव दिष्ट
कार्येषु भार्या भर्तुः सदा भवेत् । ततोऽन्नसाधनं कृत्वा
पतये विनिवेद्य सा । वैश्वदेवोऽतैरन्नैर्भोजनीयांश्च
भोजयेत् । पतिं च तदनुज्ञाता शिष्टमन्नाद्यमात्मना ।
भुक्त्वा नवेदहःशेषं सदसद्व्ययचिन्तया । पुनः सायं
यथा प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च । कृताञ्चसाधना
साध्वी सभ्यत्वं भोजयेत् पतिम् । नातिहृष्टा स्वयं भुक्त्वा
गृहनीतिं विधाय सा । आस्तृत्वा साधु शयनं ततः परि-
चरेत् पतिम् । सप्ते पत्यौ तदध्यास्य स्वयं तद्व्रतमानसा ।
अनन्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा च जितेन्द्रिया । नोश्चै-

वैदेह पश्य' न वञ्च पतिर्माप्रियम् । न केनचिच्च वि-
देदप्रलापविवादिनी । न चार्थव्ययशीला स्याच्च धर्माथं
विरोधिनी । प्रमादोन्मादरोधेर्थावचनान्यतिनिन्द-
तम् । पैयुन्यहंसाविहोपमोहाहङ्कारधूर्तताम् ।
नास्तिक्यसाहसस्त्येदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् । एवं
परिचरन्ती या पतिं परमदेवतम् । यशस्मिह यात्येव
परत्वं च सज्जोक्तताम् । योषितो नित्यकर्मोक्तं नैमि-
त्तिकमयोच्यते । रजसो दर्शनादेया सर्वमेव परित्य-
जेत् । सर्वैरपीक्षिता शीघ्रं लज्जितात्तर्गृहे वसेत् ।
एकास्वरं कथा दीना स्नानालङ्कारवर्जिता । खपेद्भू-
मावप्रमत्ता लपेदेवमह्वयम् । स्नाथीत सा तिरा-
त्वान्ने सचेलोऽभ्युदिते रवौ । विलोक्य भर्तृवदनं
मुग्धा भवति धर्मतः । कृतशौचा पुनः कर्म पूर्ववच्च समा-
चरेत् । द्विजस्त्रीणामयं धर्मः प्रायोऽन्यासामपीष्यते ।
कृषिपगृहादि पुंलये भवेयुक्ताः प्रसाधिताः । सङ्कीर्तैर्भ-
धुरापैः स्वायत्तस्तु पतिर्यथा । भवेत्तथा चरेयुर्वै सायाभिः
कामकोलिभिः । मृते भर्तारि सङ्गच्छेत् भर्ता वा
पालयेद्ब्रतम् । भागव० "द्रौपदी सत्यभामासंवादे" २१२ अ०
इतिवृत्तच्छलेन तस्याः पतिवशीकरणकर्मोक्तं यथा
"केन द्रौपदि ! वृत्तेन पाण्डवानधिपतिरसि ? । लोक-
पालोपमान् वीरान् यूनः परमसंसतान् । कथञ्च
यशगास्तुभ्यं न कृष्यन्ति च ते शुभे ! । तव यश्या हि
मनतं पाण्डयाः प्रियदर्शने ! । सुखमेच्छास्य ते सर्वे तत्त्व-
मेतद्वीक्ष्य मे । व्रतचर्यां तपोवास्ति स्नानमन्त्रौष-
धानि वा । विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ।
समाद्याचक्ष पाञ्चालि ! यशस्यं भगदैवतम् । येन कृष्णे !
भवेन्नित्यं समं लण्यो वशानुगः ? । एवमुक्त्वा सत्यभामा
विरराम यशस्विनी । पतिव्रता महाभागा द्रौपदी
प्रत्युवाच ताम् । असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये ! माम-
नुष्ठक्षसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वयुपपद्यते । तथा ह्युपेता
बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया । यदैव भर्ता जानी-
यान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् । उद्विजेत तदेवास्याः सर्पा-
द्वेश्चगतादिव । उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः
सुखम् । न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा ।
अमितप्रज्ञितांश्चापि गदान् परमदारुणान् । मूलप्रवादै-
र्हि विप्रं प्रयच्छन्ति जिघांसवः । जिह्वया यानि
पुरुषस्तथा वायुपसेवते । तत्त चूर्णानि दत्तानि हन्युः

क्षिप्रमसंशयम् । जलोदरसमायुक्ताः स्त्रियः पक्षिता-
स्तथा । अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिरास्तथा ।
पापानुगान् पापास्ताः पतीदुपसृजन्त्युत । न जातु
विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथञ्चन । वत्तम्यहन्तु
यां वृत्तिं पाण्डवेण महात्मसु । तां सर्वां शृणु मे सत्यां
सत्यभामे ! यशस्विनि ! । अहङ्कारं विहायाहं कामक्रोधौ
च सर्वदा । सदारां पाण्डवाक्षित्यं प्रयतोपचराम्य-
हम् । प्रणयं प्रतिसंहृत्य निवायात्मानमात्मनि ।
सुखं पुनिरभोमाना पतीनां चित्तरञ्जिनी । दुर्व्याहृता-
च्छङ्खमाना दुःस्थितादुदरवेक्षितात् । दुरासितादुर्व्रजि-
ताद्विक्लिताध्यासितादपि । सूर्यवैश्वानरसमान् सोम-
कल्याणहारयान् । सेवे चक्षुर्हृषः पार्थातुषवीर्यप्रता-
पिनः । देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्खलङ्कृतः ।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मत्तः । नाभुक्त-
वति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तारि । न संविशामि
नाश्रामि सदा कर्मकरेणपि । स्नेहादनादा श्लाघाहा
भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युवावाभिनन्दामि आसने-
नोदकेन च । प्रसृष्टभाण्डा मृदाक्षा काले भोजनदा-
यिनी । संयता गुप्ताधन्या च सुसंवृष्टनिवेशना । अति-
रक्तसम्भाषा दुःस्त्रियो नातुसेवती । अनुकूलवती
नित्यं भवाम्यनलसा सदा । अनर्म चापि हसितं द्वारि
स्थानमभीक्ष्ण्यशः । अवस्थारे चिरं स्थानं निष्कृष्टेषु च
वर्जये । अतिहासातिरोधौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये ! भर्तृणासुपसेवने । सर्वथा भर्तु-
रहितं न ममेष्टं कथञ्चन । यदा प्रवसते भर्ता कुटु-
म्बार्थेन केनचित् । सुमनोवर्णकामेता भवामि व्रतचा-
रिणी । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न सेवते ।
यच्च भ्रात्राति मे भर्ता सर्वलज्जयास्यहम् । यथोपदेश
निरता वर्त्तमाना वराङ्गने ! । स्खलङ्कृता ह्युपयता भर्तुः
प्रियरहिते रता । ये च धर्माः कुटुम्बेषु शृङ्गा मे क-
थिताः पुरा । भिक्षा बलिः आङ्गमिति स्थालीपाकाश्च
पर्वसु । सामान्यानां मानसत्कारा ये चात्ये विदिता
मम । तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिवारात्मतन्त्रिता ।
विनयाक्षियमांश्चापि सदा सर्वोत्तमा श्रिता । मृदुन सतः
सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः । आशीविधानिव क्रु-
द्धान् पतीन् परिचराम्यहम् । पत्याश्रयो हि मे धर्मो
मत्तः स्त्रीणां सनातनः । स देवः सा गतिर्नाम्या तस्य
का विप्रियं चरेत् । अहं पतीक्षातिशये नात्मजे

नातिभूषये । नापि परिषदे श्रुत्वा सर्वदा परियन्मिता ।
 अवधानेन सुभगे ! नित्योत्थिततयैव च । भर्तारो वशगा
 मज्ञं गुरुश्रुत्पयैव च । नित्यमार्थामहं कुनीं वीरस्त्रं
 सत्यवादिनीम् । स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभो-
 जनैः । नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः । नाहं
 परिषदे वाचं तां वृथां वृथीषमाम् । अष्टावशे
 ब्राह्मणानां सहस्राणि स नित्यदा । भुञ्जते रुक्मपा-
 लोषु युधिष्ठिरनिवेशने । अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका
 गृहमेधिनः । त्रिंशद्दासीक एकैको यान् विभर्त्ति
 युधिष्ठिरः । दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्यथे रुक्मपालीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् । तान् सर्वान-
 षड्वारेण ब्राह्मणान् वज्रावादिनः । यथाहं पूजयामि
 स पानाच्छादनभोजनैः । शतं दासीसहस्राणि कौन्ते-
 यस्य महात्मनः । कस्तुकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठः
 खलङ्कृताः । महार्हमाख्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनो-
 क्षिताः । मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशा-
 रदाः । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् । शतं दासीस-
 हस्राणि कुलीपुत्रस्य धीमतः । पात्नीहस्ता दिवारात्र-
 मतिथीन् भोजयन्त्युत । शतमश्वसहस्राणि दश नागा-
 युतानि च । युधिष्ठिरस्यानुयात्रामिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
 एतदासीत्तदा राज्ञो यन्मर्हो पर्यपालयत् । येषां संख्यं
 विधिञ्चैव प्रदिशामि शृणोमि च । अन्नःपुराणां स-
 र्वेषां भक्ष्यानाञ्चैव सर्वशः । आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं
 वेद कृताकृतम् । सर्वं राज्ञः समुदयमायञ्च व्ययमेव च ।
 एकाहं वेद्मि कल्याणि ! पाण्डवानां यशस्विनि ! । मयि
 सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः । उपासनारताः
 सर्वे घटन्ति स यरानने ! । तमहं भारमासक्तमप्रष्टव्यं
 दुरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रिगृहानि घटामि
 वै । अष्टव्यं यरणस्यैव निधिपूर्णमिवोदधिम् । एकाहं
 वेद्मि कोपं वै पतीनां धर्मचारिणाम् । अनिशयां
 निशायाञ्च सहायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः
 कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहस्य मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि
 चरमं संविशामि च । नित्यकाञ्चमहं सत्ये ! एतत् संव-
 शनं मम । एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तुः संवशनं
 महत् । असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यान्न का-
 मये । तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कण्ठया तदा ।
 एवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् । अभि-

पद्मासि पाञ्चालि ! याज्ञसेनि ! क्षमस्व मे । कामकारः
 सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ॥ २३२ ॥
 “द्वौपद्यवाच । इमन्तु ते मार्गमपेतसोहं वक्ष्यामि चित्त-
 म्प्रहणाय भर्तुः । अस्मिन् यथावत् सखि । वर्त्तमाना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः । नैतादृशं दैवतमस्ति
 सत्ये ! सर्वेषु लोकेषु सदैवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्व-
 कामा लभ्याः प्रसादात् कुपितस्य हन्यात् । तस्मादपत्यं
 विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि । वस्त्राणि
 मात्यानि तथैव गन्धाः खर्गश्च लोको विपुला च
 कीर्त्तिः । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी
 लभते सुखानि । सा कण्ठमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा
 च नित्यं प्रतिकर्मणा च । तथाऽऽसन्नैश्चारुभिरम्भ्रमाल्ये-
 र्दालिप्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः । अस्याः प्रियोऽस्मीति
 यथा विदित्वा त्वामेव संक्षिप्यति तद्विधत्स्व । श्रुत्वा
 स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन पाद्येन चैनं, प्रतिपूजयस्व ।
 संप्रेषितायामथ चैव दास्यात्सत्याय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
 जानातु कण्ठस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति
 सत्ये ! । तत्सन्निधौ यत् कथयेत् पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं
 परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासुदेवं प्रत्या-
 दिशेत्ते न भवेद्द्विरागः । प्रियांश्च रक्तांश्च हृतांश्च भर्तु-
 स्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । द्वेपत्रैरपत्रैरहितैश्च
 तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोदयतैश्च । मदं प्रसादं पुरु-
 षेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्ण सौनम् । प्रदुन्न-
 शाब्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदाचित् ।
 महार्कजीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिरुत
 सख्यमस्तु । चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च
 दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः । एतद्व्यगस्य भगदैवतस्य स्वयं
 तथा शत्रुनिवर्हणञ्च । महार्हमाख्याभरणाङ्गरागा
 भर्तारमाराधय पुण्ड्रगन्ध्या ॥ २३३ ॥
 “गृहिणी खयिवो रहः सखी प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ”
 रघुः “न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहसुच्यते” उक्तं
 स्मृतिः “प्रायेण गृहिणीनेताः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः”
 कुमाः “शुश्रूषस्व गुरुन्तु कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोपणतया सास्त्रप्रतीपं गमः । भूयिष्ठं
 भव दक्षिणा परजने भोगेष्वस्तुसिक्किनी यान्तेवं गृहि-
 णीपदं युवतयो वामाः कुलखाधयः” शकुं “ज्वालागताभ्यो
 ऽधिगृहं गृहिण्यः” माघः ।

गृहीत लि० सह-कर्मणि क्त । १स्त्रीकृते, २ज्ञाते, ३प्राप्ते
४धृते च । “गृहीतपत्यदुग्मनीयवेगा” कुमा० । “गृहीत
इव केणेषु स्युना धर्माचरेत्” नीतिगा० । “पत्नी गृही-
तव्रता” वेणो० भावे क्त । ५पृच्छणादौ न० ततः
तत्कृतमनेन इच्छादि० इनि । गृहीतिन् कृतग्रहणे लि०
स्त्रियां ङीप् ।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यथा । गर्भवत्यां तल्लज-
णादि गर्भवतीशब्दे २५५५५० उक्तम् । [च हेमच० ।
गृहीतदिक् लि० गृहीता दिक् येन । १पलायिते २तिरोहिते
गृह्णु लि० पृह-कृ । पृहीतरि “इदु भोजो यो गृह्वे ददात्य-
न्नकामाय चरते जगाव” ऋ० १०।१।७।३

गृहेरुह पु० गृहे रोहति रुह-कृ चल्कृ ७त० । गृहजात-
हृजे स चाप्रगस्तः यथाह भा० आनु० १२७७० “भिन्न-
भागल्लक्ष्णं खट्वाञ्च कुक्कुटं शुनकं तथा । अप्रगस्तानि
सर्वाणि यस्य वृद्धो गृहेरुहः”

गृहेनर्दिन् पु० गृहे एव नर्दति न युक्ते नर्द-इनि पात्वे-
समितादिस० । कापुरुषे रणभीरौ गृहे आस्नालयितरि ।
गृहेय पु० इत० । १गृहस्त्रामिनि गृहेश्वरादयोऽप्यत्र
“अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा” वृहत्स०
५३२० । २राशोश्चरे च ।

गृहीलिका स्त्री गृहे चलते चल-चलने क्तुन् वा० सम्प्र० ।
जेष्ठप्रां गृहगोधिकायाम् हेमच० ।

गृह्य पु० सह-पदासुरीत्यादिना क्यप् । गृहासक्ते १खगे
२सूत्रे च पञ्चरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृतत्वात् तेषां
तथात्वम् । ३गृहो मलद्वारे, न० ४अस्त्रैरिणि ५आयत्ते,
६क्षपक्षीये पक्ष्ये च लि० मेदि० । “गृण्यगृहप्रावचने विप-
श्चितः” किरा० । “अगृह्यां धीतकामत्वाद्देवगृहप्राप्ति-
न्दिताम्” भट्टिः । गृहे भयः यत् ७गृहभवे, यस्तुनि
लि० । ८गृहनिमित्तेऽग्नौ ९तत्त्वयकर्मणि च “उक्तानि
वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः” आश्व० गृ० १।१२१गृ-
हनिमित्तोऽग्निः गृह्यः । तत्र भवानि कर्माणिपि लज्ज-
णया गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायाञ्च
वर्तते । यथा “लगृहो गृहमागतः” इत्यत्र हि पूर्वं
गृहशब्दो भार्यावचनः उत्तरस्तु शालावचनः येषाञ्च भा-
र्यासंयोगादुत्पन्नान्नौ इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं
गृह्यशब्दो भार्यावचनः । येषान्तु दायविभागकालेऽग्निस्तु
पद्यते तेषां शालावचनः । “भार्यादिरग्निर्दायादिवान्
तस्मिन् गृह्याणि” इति गौतमस्मृतः नारा० । “तेऽस्य

गृहप्राणि कर्माणि कृत्युवैतानिकानि च ।” वैश्वदेवस्य
सिद्धस्य गृहेऽग्नौ विधिपूर्वकम् । अग्निहोत्रं समादाय
गृह्याग्निपरिच्छदम्” इति च मनुः । तदस्यस्य साध्यतया
अच् । १०वेदोदितकर्मप्रयोगज्ञापके गोभिलस्त्रुतादौ
अन्यभेदे च । गृह्याग्निमधिकृत्य च शास्त्रिभेदेन गृह्या-
काराश्च गोभिलाश्च जायनकात्यायनादयोऽतिविख्याताः ।
११नगरवाहस्ये पामे स्त्री टाप् मेदिनिः स्वार्थे क ।
गृह्यक तत्त्वार्थे । संज्ञायां कन् । गृहासक्ते पञ्चि-
वृगादौ अक्षरः ।

गृ विज्ञापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । गारयते अजीगरत् ।
गृ शब्दे क्रादि० पर० पादि० सक० सेट् । गृणाति अगारोत
जगार जगरत् । गीर्यते गोर्णः । गीः ।

अनु+शंसनविषयहर्षादुक्कृतव्यापाररूपप्रोत्साहने तद्योगे
पूर्वव्यापारणस्य कर्त्ता संप्रदानसंज्ञो भवति यथा अध्वर्युः
होत्रे अनुगृणाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः
प्रोत्साहयतीत्यर्थः सि० कौ०

प्रति+अनुगृणातिवत् अर्थादि अस्यावपूर्वप्रयोगो नास्ति इति
“अवाहुपः” पा० सूत्रे भाष्यकार आह अ

गृ निगरणे तु० पर० सक० सेट् । अस्व वा रस्व लत्वम्
गिरति-गिलति अगारीत् अगालीत् जगार (ल) ।

जगरत् । गीर्यते गोर्णः गीर्णः गिरः गिरिः

अव+नीचैः कथने आत्म० अवगिरते नीचैः कथयतीत्यर्थः ।
उद्+वमने । “रोमन्थः उद्गोर्यं चर्वणम्” सि० कौ० । “अनु-
द्गोर्यं छुरायुधम्” कुमा० ।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म० । संगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः ।
“वस्त्रानि देशांश्च नियत्तयिष्यन् रामं नृपः संगिरमाण
एव” भट्टिः ।

गेद गतौ आ० आत्म० सक० सेट् । गेदते अगेदित् ऋदित् ।
अजिगेदत् । जिगेदे । उदित् । गेदित्वा गेत्वा ।

गेन्दु (गुडु) का पु० गच्छतीति गम-ड गः इन्दुरिव इवार्थे
कन् । कन्दुके वस्त्रनिमित्ते गोलाकारे क्रीडनके ।
पृष्ठो वा डत्वे गेण्डुकश्च तत्त्वार्थे । पृष्ठो गेन्दू (गुडू)
कोऽपि दीर्घमध्यः । तत्त्वार्थे जटाधरः ।

गैय लि० गै-कर्त्तरि नि० यत् । १गायके “गेयो माणवकः
सार्द्धांश्च” सि० कौ० कर्मणि यत् । २गातव्ये लि० “अरण्ये
गेयं साम” भावे यत् । ३गीतौ न० “गेये केन विनीतं
वाम्” रघुः । “वर्णैः कतिपयेरेव अधितस्य स्वरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्येह गेयस्येव विचित्रता” भावः

गैव सेवने भ्वा०आ०सक०सेट् । गैवते अगेविट् । अदित् अजि-
गेवत । जिगेवे । [जिगेवे अदित् अजिगेवत् । गेष्णः ।
गैष् अन्वेधये भ्वा० आत्म० सक० सेट् । गैषते अगेपिष्ठ ।
गैष्ण पु० गैष-वा० न । १पर्वणि यन्वौ (गाटि) १अवयवभेदे
“तस्यक् च साम च गेष्णौ” छा०उ० “तस्य अक् च साम
च गेष्णौ ग्रथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वण्यौ” भा० “तस्य यदूप-
मसुष्य तद्रूपं यौ गेष्णौ तावस्य गेष्णौ” छा०उ०

गैष्णु लि० गै-इष्णुच् । गायने सि०कौ०

गैह न० गो गणेशो गन्धर्वो वा ईहः ईप्सितो यत् । गृहे ।
“जामयोयानि गेहानि” “एतान्यपि सतां गेहे नोच्छि-
द्यन्ते कदाचन” मनुः । “त्यक्त्वा गेहं भटिति यस्य ना
मङ्गुकुञ्जं जगाम” पदाङ्कदू० “गेहदाहेऽग्नये” जामवते
पुरोडाशः कात्या०श्रौ०२५।४।१६ । “यजमानस्य नियास-
गृहदाहेऽग्निगृहदाहे वा जामवद्वामाग्निसहिष्य पुरो-
डाशः निर्वाप्य इत्यर्थः” कर्कः ।

स्वामिभेदादिना गेहानां नामभेदा हेमचन्द्रेण
दर्शिता यथा

“प्रासादो देवभूपानां हर्म्यन्तु धनिनां गृहम् । सठाव
सख्यावसथाः स्नुस्वातप्रतिवेशिनि । पर्णशालोटजस्यै-
व विहारो जिनसद्धानि । गर्भागारे प्रवरको वासौकः
शयनासदम् । भाण्डागारं तु कोषः स्वाञ्ज्दशाला शिरो
गृहम् । कुप्यशाला तु सन्धानी कायमानो तण्यौकसि ।
होत्रोयन्तु हविर्गेहं प्राग्धंशः प्राग् हविर्गृहात् ।
आयवर्णं शान्तिगृहमास्थानगृहमिन्द्रकम् । तैलशा-
ला यन्त्रगृहमरिटं स्तिकागृहम् । रुद्रशाला रसयती
पाकस्थानं मङ्गानसम् । हस्तिशाला तु चतुरं वाजि-
शाला तु मन्दुरा । सन्धानिनी तु गोशाला चित्त-
शाला तु जालिनी । कुम्भशाला पाकपुटी तन्तुशाला
तु गर्जिका । नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी-
च सा । आवेशनं शिल्पिशाला सत्तशाला प्रतिश्रयः ।
आञ्जसस्तु सनिस्थानसुपपन्नस्तनिकाश्रयः । प्रपा पानीय-
शाला स्वाङ्गशाला तु मदिरागृहम् । पक्कणः शयरावासो
घोषस्तुभीरपल्लिका । पण्यशाला निषद्याष्टो हृष्टा विपणि
रापणः । वेष्ट्याश्रयः पुरं वेशो मण्डपस्तु जनाश्रयः ।
ततोऽस्त्यर्थे इति । गेहन् मत्तम् मस्य वः । गेहवत् गृ-
हस्वामिनि स्त्रियां ङीप् । गेहं गेहकथं साध्यतया-
ऽस्त्यस्याः इति ङीप् । भार्यायाम् “मङ्गेहिन्याः प्रिय
इति सुखे ! चेतसा कातरेण” नैष० ।

गैह्वेडिन् लि० गेहे एव व्हेडते व्हेड-इति पात्वे० स० ।
गृहासक्ते युष्ठादावनासक्ते कापुरूपे । युक्तारोह्यादित्वाद्
अस्य आद्युदात्तता ।

गैहदाहिन् लि० गेहे दहति दह-इति पात्वे० स० । कापुरूपे
एवं गेहेविजितिन् गेहेव्याड गेहेनेहिन् गेहेडम्
गेहेष्ट इत्येतेऽपि पात्वे० स० । कापुरूपे आद्युदात्तता च
गैहेशूर पु० गृहयव शूरः पात्वे समितादि स० । कापुरूपे
युक्तारोह्या० आद्युदात्तता [अमरः ।

गैहोपवन न० गेहसमीपस्थउपवनम् । गृहसन्निकटोपवने
गैह्य लि० गेहे भवः गेहाय हितं वा यत् । १गेहभवे २गेह
हिते च । “यस्मै धायुरदधा मर्त्यायाभक्तं चिह्नजते
गेह्यम्” ऋ० १।१०।७

गै गाने भ्वा०पर०सक०अनिट् । गायति । अगासीत् । जगौ
जगत्तुः । गीयते गेयं गानं गीता गीतः गीतिः । गा-
यकः गायनः गाथा गातृम् । गापयति जिगीषति ।
“यशोऽपि तावत् प्रभवामि गातृम्” नैष० “गेये केन वि-
नीतं याम्” ? रघुः । “तत्र आ गाथा गायन्ति सान्ना
परमवल्लुना” भा०व० १७८१ “गीतज्ञो यदि गीतेन
नाप्नोति परमं पदम्” याज्ञ० “जयोदारणं बाह्योर्गाप-
यामास किच्चिरान्” रघुः ।

अनु+पश्चादुगाने । अनुगायति “काचिदञ्चितपद्मरागम्”
अभि+आभिमुख्येन समन्ताच्च गाने “राजधानीषु राज्ञां च
समाजेष्वभ्यगायताम्” रामा० आ०

अव+निन्दने अवगीतम् ।

उत्+उच्च गाने । “उच्चास्वतानिच्छति किच्चराणां” कुमा० ।
“उद्गीयमानं वनदेवताभिः” रघुः ।

उप+समीपगाने । “शिष्यप्रशिक्ष्यैरुपगीयमानमवेहि तत्र-
ण्डनमिन्द्रधाम” शङ्करदिग्विजयः । आधिक्येन गाने
च “निवृत्ततपैरुपगीयमानात्” भाग० [गमेष्पि] मनुः ।

नि+निश्चयेन गाने । “तथा च श्रुतयो बहुप्रोनिगीताश्च
परि+समन्ततो गाने । “तस्य कर्माग्यदाराणि परिगी-
तानि स्मरिभिः” भाग० १।१।१७ “अपिभिः परिगीतानि
कुन्दोभिश्च पृथक् पृथक्” गीता

प्र+प्रकर्षेण गाने । “यावत् कीर्त्तिर्मनुष्यस्य पृथक् लोके
प्रगीयते” भा०उद्यो० १।८४

वि+निन्दने । “सृगया न विगीयते नृपैः” विगीयसे (केतक !)
सन्मधदेहदाहिना” नैष० विविधगाने च । [गायकैः ।
सम्+सम्पन्नगाने । “सङ्गीयमानस्तुकीर्त्तिः” सङ्गीभिः सुर-

गैर त्रि० गिरौ भवः व्यण् । १पर्वतभगे स्त्रियां ङीप् । सा
च (विपलाङ्गला) २लाङ्गलीट् च रत्नमा० (गेरिमाटि)
३उपधातुभेदे न० शब्दार्थचि०।

गैरकंवल न० नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलम्नकालिक
मृद्वयोगभेदे तल्लक्षणादि ततोक्तं यथा

“यस्याधिकारः स्वर्चादि गुभोऽवाऽप्यगुभोऽपि वा ।
केनापि दृश्यमूर्त्तिश्च स मूल्याध्वग इत्यते । लग्नका-
र्योऽथयोरित्यशाले मूल्याध्वगः शशी । उच्चादिपदगुन्यत्वा
च्चेत्यशालोऽस्ति केनचित् । यद्यन्यच्च प्रविश्यैषः स्वभो-
च्चस्थेत्यशालयान् । गैरकंवलमेतत्तु पदोनेनाशुभं-
कृतम् । उदा० । लिप्से सुखमिति प्रश्ने सिंहलग्नं
रविः क्रिये । व्यष्टांशैः, सुखपः कुम्भे भौमोऽंशैः रवि-
भिक्षयोः । इत्यशालोऽस्ति तलेन्दुः कन्यायां चरमेऽ-
ंशके । स्वर्चादिपदहीनस्य नेत्यशालोऽस्ति केनचित् ।
स्वर्चाङ्गणेन शशिनोऽन्यत्वेनेत्यशालकत् । गैरकंवल
मन्येन सहायान्नाभदायकम्” । पृष्ठो० गैरकंवलमप्यत्र
गैरायण पुंस्त्री गिरैर्गोत्रापत्यम् अन्वा० फञ् । गिरिगो-
त्रापत्ये ।

गैरिक न० गिरौ भवम् ठञ् । (गेरिमाटि) उपधातुभेदे तदु-
णादि भावप्र० उक्तं यथा । “गैरिकं रक्तधातुच गैरेयं
गिरिजं तथा । सुयण्गैरिकं त्वन्यत् ततो रक्ततरं
हि तत् । गैरिकद्वितयं स्निग्धं मधुरं त्वरं हिमम् ।
चक्षुषं दाहपित्तान्नकफहिक्काविषापहम्” [राजनि०।

गैरिकाच्च पु० गैरिकमिवाच्च पुष्पमस्य । जलमधुके दृजे ।
गैरेय न० गिरौ भवम् ढक् । शिलाजतुनि अमरः । (गेरि-
माटी) ख्याते उपधातुभेदे भावप्र०।

गो पुंस्त्री गच्छत्यनेन गम-करणे ङी । १खनामख्याते पशुभेदे
वृषस्य यानसाधनत्वात् स्त्रीगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगति-
साधनत्वाच्च तथात्वम् । गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्व-
योगेन यौगिकत्वेऽपि योगरूढत्वम् । एतेन दर्पणकृता
“व्युत्पत्तिलभ्यस्य सूख्यार्थत्वे गौः श्रुते इत्यत्रापि
लक्षणा स्यात् “गमेडोः” इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य
शयनकालेऽपि प्रयोगात्” इति यदुक्तं तत् प्रामादिकमेव
गमेडोः इत्यत्रादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात्
“ताभ्यामन्यतोऽणादयः पा० सूत्रे ऊषादीनां अपादा-
नसंप्रदानभिन्नार्थत्वनियमात् अत्र करणार्थकडोप्रत्ययेन
व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि गतिसाधनस्व-
रूपयोग्यवाचकत्वात् फलोपधायकत्वनियमे याना-

शनशयनादीनामपि गतिशयनादिविगमकाले तच्छब्द-
वाच्यतामुपपत्तेः । गम्यते ज्ञायते अनेन करणे, शीघ्रं
गच्छति कर्त्तरि वा ङी । २रश्मौ किरणे तस्य शीघ्र
गामित्वात् चाक्षुषज्ञानहेतुत्वाच्च तथात्वम् सूत्र्यादिकिरण
संपर्कं विना चाक्षुषज्ञानासम्भवात् रश्मौ ज्ञानसाधनत्वात्
तथात्वम् । ३वज्रे ष्ठीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि
गतिमत्त्वात् तथात्वम् । कर्मणि ङी । ५खर्गे कर्मिभि
र्गम्यमानत्वात् तस्य तथात्वम् भेदि० । ६चन्द्रे विद्मः
कर्मिभिस्तल्लोकगमनात्तस्य तथात्वम् ७सूर्ये ऽगोमेधयज्ञे
भानुदीक्षितः । सूर्यस्य शीघ्रगतिकत्वात् आर्चिरादि-
ष्वधिष्ठातृतया आतिवाहिकत्वात् तथात्वम् । “संवत्स-
रादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसम्” आ० उ० । आतिवाहिकशब्दे
६५१ पृ० दृश्यम् ऽष्टमभनामौषधे राजनि० । तस्य गोना-
मकत्वात् तथात्वम् । करणे ङी । १०नेत्रे स्त्री तस्य
चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्त्तरि ङी ।
११वागे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम् । कर्मणि
ङी । १२दिशि स्त्री दिशं पलायनकाले गम्यमान-
त्वात्तथात्वम् । १३वाचि स्त्री तस्याः ज्ञानहेतुत्वात्
तथात्वम् । आधारेऽङी । १४भुवि स्त्री तस्याः गमना-
धारत्वात् तथात्वम् १५जले च स्त्रीव० व० केचित् तस्य
निम्नगतित्वात् १६पशुमाले अमरः १७मातरि ऽन्तो-
मनि भानुदीक्षितः । १८वृषराशौ २०नवसंख्यायाम्
गोभूमेर्नवखण्डात्मकत्वात् आकाशे सदागतिमत्पक्षाणां
नवत्वाद्वा तत्संख्यासाध्यात् तथात्वम् । २१पुलस्त्यभा-
यायां गविजातशब्दे २५६६ पृ० दृश्यम् । ज्ञानहेतुत्वात्
२२इन्द्रिये गोचरः । पदान्तस्थितस्योपसर्जनस्य समा० च्छसः
शीतशुः सहस्रशुः । अस्य उत्तरपदस्यत्वे तत्पुरुषे षच्
समा० । पुंसि परमगवः स्त्रियां भिच्चात् ङीष् दुग्धगवी
गोः पुरीषं मयट् । गोमय (गोवर) ख्याते पदार्थे न०
गौर्विद्यतेऽस्य भिनि गोभिन् । मत्तप् । गोमत् गोविशिष्टे
गोखामिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । गोः स्थाने गोष्ठच्
गोगोष्ठ गोस्थाने न० गोमांसशुष्या भावप्र० उक्ता यथा
“गोमांसं तु शुक् स्निग्धं पित्तस्त्रेण विवर्द्धनम् । दृंहणं
वातहृत् बल्यमपथ्यं पीनमप्रणुत् । गोरिदं यत्
“आन्तोयि प्रत्यये” पा० अवादेशः । गव्य गोदुग्धादौ
भावप्र० तद्गुणायुक्तं यथा
“गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः । शीतलं
सूक्ष्मं वातपित्तासनाशनम् । दोषघातुष्वच-

स्त्रोतः किञ्चित्कृते देकरं गुरु । जरासमस्तरोगाणां
गान्निहत् सेविनां सदा । चौरवर्गशब्दे २१७७ पु०
विहितः । गव्यदधिगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

“गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्तश्च रुचिप्रदम् । पवित्रं
दीपनं हृद्यं पुष्टिहृत् पयनापहम् । उक्तं दम्भामशेषाणां
मध्ये गव्यं गुणाधिकम्”

“तद्वनीतगुणाः” ततोक्ता यथा

“नवनीतं क्षितं गव्यं हृद्यं वर्णवलाग्निहृत् । संयाहि
वातपित्तासृक्क्षयाशौर्दितकासहृत् । तद्वितं बालके
हृद्वे विशेषादस्मृतं शिशोः”

तद्वृत्तगुणाः भावप्र० उक्ता यथा

“गव्यं वृत्तं विशेषेण चक्षुष्यं दृष्यमग्निहृत् । स्वादुपाक-
करं शीतं वातपित्तकफापहम् । मेधावाधयकान्धोज-
स्तो जोष्टजिकरं परम् । अलक्ष्मीपापरक्षोन्नं वयसः
स्थापकं गुरु । बल्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गल्यं रसायनम् ।
सुगन्धं रोचनं चारु सर्वान्द्येषु गुणाधिकम्” ।

तन्मूलगुणा भावप्र० उक्ता यथा

“गोमूलं कटुं तीक्ष्णोष्णं क्षारं तिक्तं कषायकम् । लघ्वग्नि-
दीपनं मेध्यं पित्तकल्मषवातहृत् । शूलगुल्मोदरानाह
कण्डूक्षिप्रखरोगहृत् । किलासगदवातामवस्तिरुक्
कृमनाशनम् । कासश्वासापहं शोथकामलापाण्डु-
रोगहृत् । कण्डू किलासगदशूलसुखाक्षिरोगान् गुल्-
मातिसारमरुदामयमूलरोधान् । कासं सकृज्जठर
क्रिमिपाण्डुरोगान् गांशुलमेकमपि पोतमपाकरोति ।
सर्वेष्वपि च मूत्रेषु गोमूलं गुणतोऽधिकम् । अतोऽ-
विशेषात् कथमे मूलं गोमूलमव्यते । लीहोदरश्वास
कासशोथवर्चस्य ह्रापहम् । शूलगुल्मरुजानाहकाम-
लापाण्डुरोगहृत् । कषायं तिक्ततोष्णञ्च पूरणात्
कर्णशूलहृत्” ।

तत्र सौरभ्याम् “पद्मे गौरिव सीदति” भा० वि० १६१।

“यथा गौर्गवि चाफला” मनुः “गोब्रवत् विहितः कल्पः”
प्रा० त० विश्वा० वाचि “पद्मगव्यशुष्केषु चाजागरीत्”
मत्स्य० “प्रेयोदूतपतङ्गपङ्कपगव्रीहैयङ्गवीनं रसात्” नैष०
नेत्रादिषु “गोमध्यमध्ये ! नृगगोधरे ! हे सहस्रगोभू-
षणकिङ्कराणाम् । नादेन गोभ्यस्त्रिखरेषु मत्ता
नृथ्यन्ति गोकर्णशरीरभक्षाः” चौरः । “गामात्तसारं
रघुरयवेक्ष्य” रघुः “क्षिप्रवरोधाङ्गनसत्यधेनं गाम्”
माघः । हितादौ यत् । गव्यं गौहितादौ भुवि पदान्ते

गोशब्दस्य अतिपरे पररूपं गोऽयं प्रकृतिवद्भावेन गो
अयं अचिपरे वा अवह गवायम् । अश्वशब्दे परे
गवाश्वादि० इत्येकवद्भावे । गवाश्वम् । [वैद्यक०

गोकण्ट पु० गोः पृथिव्याः कण्ट इव । (गोखुरी) क्षुपभेदे ।
गोकण्टक पु० न० गोः भूमेः कण्टक इव । १ विकङ्क-
तहृत्ते (वदचि) राजनि० २ गोः क्षुरे च नेदि० शततस्ये
स्यपुटे ४ विषमोन्नते हेमच० ।

गोकर्ण पु० गौर्नैलं कर्णो यस्य । १ सपे, “नृत्यन्ति गोकर्ण-
शरीरभक्षाः” इति चौरः । गोरिव कर्णावस्य । २ अश्व-
तरे, ३ मृगभेदे, ४ गणदेवताभेदे, ५ अनामिकायुतविस्तृ-
ताङ्गुष्ठमाने, शैवे इतीर्यभेदे च नेदि० । ७ रुद्रभेदे ।
“गजेन्द्रकर्ण ! गोकर्ण पाणिकर्ण ! नमोऽस्तुते” भा० शा०
२८६ अ० “महाबलस्य गोकर्णे” आगमः “गोकर्णं
भद्रकर्णी स्यात्” देवो गोता “ततोऽभिब्रज्य भगवान् केव-
लांस्तु त्रिगर्तकान् । गोकर्णं ख्यं शिवक्षेत्रं साविध्यं यत्
धूर्जटे” । भाग० द्वाकाशे शिवलिङ्गभेदे च “गोकर्ण-
भारभूतेशो तत्कर्णो परिकीर्त्तितो” काशीख० २२ अ० ।

गोकर्णी स्त्री गोः कर्ण इव पलमस्याः गौरा० ङीप् । सूत्रा-
लतायाम् अमरः । [अणोप्प्रहणात् न ह्रस्वः । गवादौ
गोका स्त्री गौरैव स्वार्थे क । “केऽणः” पा० सूत्रे पूर्वणकारेण
गोकामुख पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे “भारतेऽप्यस्मिन्
वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः । मलयमङ्गलप्रस्य इत्युप-
क्रमे “नीलो गोकासुख इन्द्रकीलः कार्मागिरिरिति चा-
न्ये च शतसहस्रशः शैलाः” भाग० ५।१।६।१५।१७ ङी० ।

गोकिराटिका स्त्री गां वाचं किरति क-क तथा सती
उटति अट-एषुल् । सारिकायाम् खगभेदे हेमच० ।

गोकिराटा स्त्री गोकिरा वाणीकिरा सती अटति अट
अच गौरा० ङीप् । सारिकाखगे राजनि० ।

गोकि(कौल) पु० गोः पृथिव्याः कौल इव । १ मूषले २ हृत्ते च
हारा० पृथो० हृत्स्वसंध्यः तत्त्वार्थे हेमच० ।

गोक्षुल न० इत० १ गोसमूहे । “यानान् वा वङ्गगोक्षुलान्”
भा० व० १७।१७६। गवां कुलमल । २ गोष्ठे “गोक्षुले कन्दु-
शालः यां तैलयन्त्रे लुयन्त्रयोः । अमीमांसाणि शौचानि
स्त्रीषु बालातरेषु च” ति० ग० शा० ता० मधुरापुर्याः पूर्व-
दक्षिणस्थे यद्यनापारवर्त्तिनि ब्रजाख्ये शनन्दगोप
वासस्थाने च “कालेन ब्रजता तात ! गोक्षुले रामकेशवौ”
जानुभ्यां सह पाणिभ्यां रिङ्गमाणां विजहदुः” भाग०
१० स्क० । सोऽभिजनोऽस्य अण् तस्य वङ्गले लुक् । पिता-

दिक्कमेण तद्वासिजनेषु धार्पे प्रयोगे क्वचित् एकार्धेऽपि
लुक् । “लोकं विक्कण्टसुपनेत्यति गोकुलं स्म” भा०
२।२।१२ “गोकुलं गोकुलवासिजनम्” श्रीधरः

गोकुलिकं लिङ्गोर्नेत्यस्य कुलः संख्यानमत्र । १कैकरे । गवि
पङ्कस्यगव्यां कुलिकः जडइव । २पङ्कस्यगव्युपेक्षके च
भेदि० ।

गोक्तं न० १त० । १गोमये २गवा चरिते लि० ।

गोचोडकं उ० स्त्री गवि चोड इव कायति कै-क । सुशुनोक्ते
प्रतुदखगभेदे कपोतादिगणे “कुलिङ्गगोचोडकेत्या-
द्युक्ता “प्रतुदाः” इत्युक्तं सुशुतेन ।

गोखा स्त्री गां भूमिं खनत्यनया खन-डा । नखे पाठा-
न्तरे क्रोडादिषु पाठात् स्त्राङ्गत्वेऽप्युपसर्जने न डोष्
गोखु(चु)र पु० गांः पृथिव्याः खु(जु)र इव । खनामख्याते
चुपभेदे । तत्पयायशुण्याद्युक्तं भावप्र०

“गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्त्राडुकण्टकः । गो-
कण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि । मूलं कषाश्च
दंष्ट्रा च तथा स्याद्विचुगन्धिका । गोचुरः शीतलः
स्त्राडुर्बलहृद वस्तिगोधनः । मधुरो दीपनो वृष्यः पुष्टि-
दद्याश्चरीहरः । प्रमेहश्वासकासारः कच्छहृद्रोग वात-
नुत्” ।

स च लघुपञ्चमूलान्तर्गतोदगमूलान्तर्गतश्च यथाह तत्रैव
“शालपयोर्णीं पृथ्विपयोर्णीं वात्तकी कण्टकारिका । गोचुरः
पञ्चभिस्त्रैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलं लघु स्त्राडु
बल्यम्पित्तानिनापहम् । नात्युष्णं ठं हृणं पाहि च्वर
श्वासश्चरीरोप्युत्” “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलसुदा
हृतम् । दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकाशशिरोरुजः ।
तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडाऽरुचोर्हरेत् ।”

गोखुरिः इकारान्तोऽपि तत्कार्थं शब्दरूपधोऽप्युसाधु ।

गोगोयुग न० गवोर्द्वित्वम् गो+हित्वे गोयुगच् । गवोर्द्वित्वे ।
गोगोष्ठ न० गोः स्थानम् गा+स्थाने गोष्ठच् । गवां स्थाने ।
गोगोष्ठि स्त्री गौर्गृष्टिः जात्या समासे परनिपातः । सकृत्-
प्रसूतायां गवि सि० कौ० ।

गोग्न्यथि पु० गोजातो ग्न्यथिः । १करीषे । गोर्घ्न्यथिर्न्यथ ।

गोष्ठस्थाने । १गोर्घ्न्यथिरिव । गोजिह्वकोषधौ भेदि० ।

गोघ्न लि० गां हन्ति घ्न-क इत० । गोहन्तरि । तदुन्नतं
मनुना दर्शितं यथा

“उपपातकसंयुक्तोगोघ्नोमासं यवान् पिवेत् । कत-
वापोवसेहोषे चर्मणा तेन संततः । चतुर्थकालमश्रीयाद-

चारलवणं मितम् । गोघ्नोऽपि चरेत् स्नानं द्वौ मासौ
नियतेन्द्रियः । दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्मूर्ध्नि रजः
पिवेत् । शुष्कपित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ।
तिष्ठन्नीष्वनुतिष्ठन्नु व्रजन्नीष्वनुव्रजेत् । आसीनासु
तथासीनोनियतोबीतमत्सरः । आतुराभिशक्तां च
चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितं पङ्कमग्नं वा सर्वप्राणै-
र्विमोचयेत् । उष्ये वर्षति शीते वा मारुते वाति वा
भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरहत्वा तु शक्तितः ।
आत्मनो यदि वान्धेषां गृहे चेत्ये स्थलेऽथवा । भञ्ज-
यन्तीं न कथयेत् पिवन् चैव वत्सकम् । कृनेन वि-
धना यस्तु गोघ्नोगामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं
त्रिभिर्मासैर्विष्येति । दृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुच-
रितव्रतः । अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वद्विनिवेदेयेत् ।
“गोघ्नवत् विहितः कल्पचान्द्रायणमथापि वा” प्रा० त०
श्रुतिः । गोर्घ्न्यतेऽप्यै सम्प्रादाने क । २चातिथिभेदे
तस्यागमने हि मधुपर्कार्थं गोहृदनं विहितम् “महोक्षं
वा महाज्वं वा ओत्त्रियाय प्रकल्पयेत्” इति श्रुतेः
कसौ तु तद्विषयः “मधुपर्कं पशोर्वधः” इत्यादिखपु-
राणे कलिवर्ण्येऽपु तस्योक्तेः ।

गोघृत न० गोः घृथिव्या हतमिव शस्य पोषकत्वात् । १घृष्टि-
जले त्रिका० इत० । २गव्ये हते च

गोचन्दन न० गोशीर्षाख्यं चन्दनम् शा० त० । गोशीर्षाख्ये च-
न्दने “गोचन्दनामोह्निकामधुकमाक्षिकं मधु । सुवर्ण-
मिति संयोगः मेयः सौभाग्यमिच्छता” रुशुतः

गोचर पु० गायः इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् नि० अच् । १इन्द्रि-
यवेद्ये रूपरसादौ विषये । एकैकेन्द्रियविषयाश्च शब्दाद-
यस्तत्र ओत्तस्य शब्दो विषयः, एवं त्वचः स्पर्शः, नेत्रस्य
रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः । २ज्ञानमात्र-
विषयेऽपि “सदसत्संशयगोचरोदरी” नैष० “अवाङ्-
मनसगोचरम्” वेदा० सा० गोचरत्वं ज्ञानरूपिता
विषयता सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । कर्त्तरि कच् ।
३भूमिचरे लि० । गायश्चरन्त्यस्मिन् अच् । ४गवां प्रचा-
रवनादौ, “उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्” किरा०
पु० गन्तव्यदेशे “इन्द्रियाणि हयानाह्निर्विषयांस्तु गोचरान्”
कठोप० इदेशमात्रे, “ज्ञानमक्षि समस्तस्य जन्तोर्विषय-
गोचरे” देवोभा० । ७गवां व्योमगतमतां यज्ञाणां
चरः भावे अच् । गतिभेदे च “गोचरे वा विह्वले-
वा ये यज्ञारिष्टरूपकाः” ज्यो० सनिभक्ततया-

ऽस्यस्य अच् । ज्योतिषोक्ते जन्मराश्याधिकेण तत्तत् स्थानेषु ऽसूर्यादिपङ्कगमननिमित्तशुभाशुभनिरूपणे । ज्योतिषोक्त गोचरशुद्धशुद्धी वामवेध दक्षिणवेधादिकं च सु०चि० पो०धा० उक्तम् यथा

“सूर्यो रसान्त्ये खयुगेऽग्निनन्दे शिवाक्षयोर्भौमशनी तमश्च । रसाङ्कयोर्भांशरे गुणान्त्ये, चन्द्रोऽम्बराक्षौ गुणनन्दयोश्च (१) । लाभघटे चाद्याशरे रसान्त्ये नगहये, ज्योतिषशरेऽम्बरामे । रसाङ्कयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये, देवशुक्रः शराक्षौ (२) । ह्यन्त्ये नवाशे द्विगुणे शिवाग्नौ, शुक्रः कुनागे द्विगोऽग्निरूपे । वेदाक्षरे पञ्चनिधौ गजेधौ नन्देशयोर्भांशुरमे शिवाग्नौ (३) । क्रमाक्षुभो विद्व इति पञ्चैः स्यात्पितृः सुतस्यात् न वेधमाहुः । दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधाक्षुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽजः (४) । खजन्मराशेरिह वेधमाहुः पञ्चाधितराशितः सः । हिमाद्रिविन्ध्यान्तर एव वेधो न सर्वदेशेऽस्ति काश्यपोक्तिः (५) । जन्मर्षे निधनं पञ्चे जनिमतो घातः, क्षितिः श्रीर्व्यथा चिन्ता सौख्यकललदौस्थ्यस्तयः स्युर्माननाशः सुखम् । लाभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्यै जपः स्वर्णगोदानं शान्तिरथोपहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे (६) । पापान्तःपापयुक् द्यूने पापाच्चन्द्रः शुभोऽयसत् । शुभांशे चाधिमित्वांशे गुरुदष्टोऽशुभोऽपि सत् (७) । सितासितादौ सद्दृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावुभौ । व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्कटेऽजघलं त्विदम् (८) । वज्रशुक्रोऽजो सुसुक्ता प्रवालं भौमे, ऽग्नौ गोमेदमाक्षौ सुनीलम् । केतौ वैदूर्यं, गुरौ पुष्पकं चो पाचिः, प्राङ्माणिक्यमर्कं तु मध्ये (९) । माणिक्यसुक्ताफलविद्रुमाणि शारत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् । गोमेदवैदूर्यकमर्कतः सूरत्त्रान्यथोक्तस्य रुदे सुवर्णम् (१०) । धार्यं राजावर्त्तकं राज्ञेऽत्योरोप्यं शुक्रन्दोश्च, सुक्ता गुरोस्तु । लोहं मन्दस्मारभावोः प्रवालं ताराजन्माक्षौ त्विराहत्तितः स्यात्” (११) । मू० चि० ।

“अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते तत्र जन्मराशितः प्रोक्तनिपिदस्थानस्थितेदानीन्तनपङ्कवशेन शुभाशुभनिरूपणं गोचर इत्युच्यते तत्र पञ्चाणां गोचरफलं शुभाशुभरूपसुपजातिकाद्वयेनेन्द्रवज्रया चोपजातिका पूर्वाङ्गेन चाह सूर्यो रसान्त्ये इत्यादौ सर्वोद्देशो विभावयैकवक्त्रवतीति समाहारद्वय एकवचनान्तः । शिवाक्षयो-

रित्यादावितरेतरयोगद्वन्द्वः अम्बराक्षावित्यादिषु त्वनित्यमागमशासनमिति नुमभावोध्येयः एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थश्लोकेनान्वयः खजन्मराशेरिति पञ्चमश्लोकस्य पदमत्वाध्याहार्यम् । तत्र सूर्योपहः खजन्मराशेः रसान्त्ये क्रमाक्षुभो विद्वश्च स्यात् । सूर्यः खजन्मराशेः सकाशादादि पठस्थाने तदा शुभम् अतः जन्मराशेर्द्वादशस्थानस्थिताश्चेदन्त्ये पञ्चाः स्युस्तदा विद्वः शुभोऽयशुभफलदाता अत्र शनैश्चरस्य सूर्यपुल्लान्तद्देशोनाङ्गीकार्यः यतः पितृर्जनकस्य सुतसम्बन्धिनं वेधं नाहुः सुतस्यापि पितृसम्बन्धिवेधं नाहुः । तथा खयुगे जन्मराशेर्देशमे सूर्यः शुभश्चतुर्थस्थानस्थिताश्चेदन्त्ये पञ्चाः शनिवर्जिताश्च स्युस्तदा विद्व इत्येवं श्लोकत्रयं सम्यग्व्याख्येयम् । तथा अग्निनन्दे तृतीयनवमयोः, शिवाक्षयोरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः क्रमाक्षुभो विद्वश्च ज्ञेयः उक्तञ्च नारदेन “शुभोऽर्को जन्मतस्यायदशपठस्तु विध्यते । जन्मतो नवपञ्चांश्वव्ययैर्व्याकिंभस्तदा” । अथ भौमेति । भौमशनी तमो राज्ञश्चैते पञ्चाः खजन्मराशितः रसाङ्कयोः ध्रुवस्थानयोः क्रमाक्षुभा विद्वश्चेत्यर्थः परन्तु शनेः सूर्यवेधो नास्तीत्युक्तमेवेति । यदाह वसिष्ठः “त्रिपण्डेकादशसङ्गो धरास्ततो रिष्कधर्मसुतसंस्थैः । दिनकरतनयोऽपि शुभो न विद्यते खेचरैर्विनोष्णकरनिमित्त” । “शनिवद्राहुर्ज्ञेय” इति वचनाद्वाहोरथ्ये वनेवैधे विचारः । राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण “राहुर्कोटफलं सर्वं मन्दवत्कथितं बुधैः । वेधोऽपि तद्देवो ज्ञेयामवेधस्तथैव च ।” अथ चन्द्र इति जन्मराशितः अम्बराक्षौ दशमचतुर्थयोः, गुणनन्दयोस्तृतीयनवमयोः (१) लाभघटे एकादशघटमयोः, चाद्याशरे प्रथमपञ्चमयोः, रसान्त्ये षष्ठ्यादशस्थानयोः नगहये सप्तमद्वितीययोः स्थानयोश्चन्द्रः क्रमात्शुद्धः विद्वश्च ज्ञेयः चन्द्रस्य बुधवेधो नास्ति । उक्तञ्च नारदेन “विध्यते जन्मतोनेन्दुर्दूनाद्यायारिखतिषु । खेज्जटान्याम्बुधर्मस्थैर्विबुधैर्जन्मतः शुभः” इति । अथ च इति जन्मराशेः द्विशरे द्विपञ्चमयोः अम्बरामे चतुर्थतृतीययोः, रसाङ्कयोः षष्ठनवमयोः, नागविधौ अष्टमप्रथमयोः, खनागे दशमाष्टमयोः, लाभव्यये एकादशद्वादशयोः स्थानयोर्ज्ञेयं बुधः क्रमाक्षुभो विद्वश्च ज्ञेयः । परं तत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारदः “ज्ञः स्वाध्यायैश्चायेपु जन्मतश्चेन्न विध्यते । सुतत्राद्याद्याष्टमान्यसंस्थितैरिन्दुजः शुभः” इति अथ देवशु-

रिति जन्मराशितः शराब्जौ पञ्चमचतुर्थयोः, (२) द्वितीये
 द्वितीयद्वादशस्थानयोः, नवांशे नवमदशमयोः स्थानयोः
 द्विगुणे द्वितीयतृतीययोः शिवाग्नी एकादशतृतीययोः ।
 देवगुरुर्हृत्स्थितिः क्रमाच्छुभो विद्वच्च ज्ञेयः उक्तञ्च
 नारदेन “जन्मतः स्वायगोव्यद्रिष्यन्त्याष्टजलत्रिगैः
 जन्मराशेर्गुरुः श्रेष्ठो यच्चैर्वदि न विध्यते” इति । अथ
 शुक्र इति जन्मराशेः कुनागे प्रथमाष्टमयोः, द्विगे
 द्विसप्तमयोः, अग्निरूपे तृतीयप्रथमयोः, वेदाम्बरे
 चतुर्थदशमयोः, पञ्चनिधौ पञ्चमनवमयोः, गजेष्टौ अष्ट-
 मपञ्चमयोः, नन्देश्योर्नवमदशमयोः, भातुरसे द्वाद-
 शषष्ठयोः, शिवाग्नी एकादशतृतीययोः स्थानयोः, (३)
 शुक्रः क्रमाच्छुभो विद्वच्च ज्ञेयः यदाह नारदः “जन्मभा-
 दासुताष्टाङ्गान्यायेष्विष्टो न विध्यते । भार्गवो मृत्युस-
 प्रायश्चाङ्गेशायारिष्टत्वगैरिति” आसुतेत्यभिधायाङ्गः
 सहतेनान्प्राभिविधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थ-
 पञ्चमानां यहाणामित्यर्थः । इदमन्वाकृतं यो यो यः
 रश्मिर्वादादौ प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमानः स स
 यः शुभदः शुभस्थानव्यतिरिक्ताखिलस्थानेषु विद्यमानः
 स स यः शुभमफलदाता अतएवाह श्रीपतिः “सर्वे
 लाभदहस्यिताश्च खरिपुष्पकैः कुजाकीं त्रिपट् ।
 प्राप्नो साद्यस्त्रमन्धवारिपु शशी खास्तारिवर्जं भृगुः ।
 धीधर्मास्तधनेषु वाक्पतिरिति स्वाष्टास्वखस्थो बुधः
 श्रेष्ठो जन्मदह्वादि गोचरविधौ विद्वो न चेत् स्याद्-
 यच्चैरिति” । अर्थादेवानुक्तस्थानेष्वशुभः स स यः । अथ
 यहाणां विहितनिषिद्ध स्थानफलानि विधिरत्ने । तत्र
 रवेः । “स्थानं जन्मनि नाशयेद्भनकरः कुर्वात्, द्वितीये भयं,
 दुश्चिक्रे श्रियमातनोति हिबुकोऽमानक्षयं यच्छति ।
 दैन्यं पञ्चमगः करोति रिपुह्वा षष्ठेऽर्थह्वा सप्तमे
 पीडामष्टमगः करोति परुषां कान्तिक्षयं धर्महृगः ।
 कर्मसिद्धिजनकस्तु कर्म१० गोवित्तलाभदधाय११ संस्थितः ।
 द्रव्यनाशजनितां महापदं यच्छति व्यय१२ गतो दिवाकरः”
 चन्द्रस्य-जन्मन्यद्वन्द्वति हिमगुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्यात्
 द्रव्यं सहजशभवने कुक्षिरोगं चतुर्थे । कार्ये नाशं
 तनयपुष्टहगोवित्तलाभं च षष्ठे द्यूनेऽद्रव्यं युवतिस-
 हितं मृत्युदसंस्थोऽपमृत्युम् । नृपभयं कुरुते नवमः
 शशी दशमघामगतस्तु महत् सुखम् । विविधमाय११ गतः
 कुरुते धनं व्यय१२ गतस्तु रुजं धनसंचयम्”
 कुजस्य-“प्रथमदहगः क्षौणीमृतः करोत्यरिजं भयं

क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्थदः । अरिभ-
 यमतः पातालेऽर्थान् क्षिप्यति हि पञ्चमो रिपुहृद्दह-
 गतः कुर्वाद्दत्तं रुजं मदनस्थितः । जननितो नि-
 धनस्थः शत्रुवाधां धरांजो दिशति नवमसंस्थः कायपी-
 डामतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभ११ गो भूरिनाभं
 १२ व्ययभवन्नगतोऽसौ व्याव्यनर्थादनाशान्”

बुधस्य-“बुधः प्रथमगोभयं दिशति वन्धमर्थे धनेऽर्धं धनं
 रिपुभयान्वितं सहजं शत्रुदर्थेऽर्थदः । अनिर्दृतिं करो
 भवेत्तनय१ गोऽरिहृगः स्थानदः करोति मदनस्थितो-
 बह्विधां शरीरव्यथाम् । अष्टमे शशिसुते धनद्विधर्म-
 हृगस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्म१० गः सुखमयाय११ ग-
 तोऽर्थं द्वादशे भवति वित्तविनाशः ।

शुरोः-“भयं जन्मन्यायो जनयति धनस्थोऽर्थमल्लं तृतीये-
 ऽङ्गलेशं दिशति च चतुर्थेऽर्थविलयम् । सुखं पुत्र-
 ५ स्थाने रुजमपि च कुर्वाद्दरिहृगृहे गुरुद्यूनेऽपूजां
 धननिचयनाशं च निधनेऽर्धं धनं हृदयकरः
 स्वात्पीतिहरो दशमेऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति
 स चाये११ द्वादशगस्तनुमानसपीडाम्”

भृगोः । “जन्मन्यतिक्षयकरो भृगुजोऽर्थदोऽर्थे २ दुश्चिक्रेऽगः
 सुखकरो धनदचतुर्थे । स्वात्पुत्रदंस्तनय१ गोऽरिहृग-
 तोऽरिहृदि शोकप्रदो मदन७ गोनिधनेऽर्धदायी ।
 जनयति विविधास्वेराणि धर्मेऽर्धं न सुखकरो दशमस्थि-
 तस्तु शुक्रः । धननिचयकरः स लाभ११ संस्थो व्यय१२ भ-
 वनेऽपि धनागमं करोति”

शनेः । “वित्तभ्रंशं रुगाग्निं दिनकरतनयो जन्मराशिं
 प्रपन्नो वित्तलेशं द्वितीये धनहरणकृतं वित्तलाभं तृ-
 तीये । पातालेऽशत्रुद्विं सुतभवनपुगतः पुत्रभृत्यार्थ-
 नाशं षष्ठे स्थानेऽर्थलाभं जनयति मदन७ दोषसंघातमा-
 किः । शरीरपीडां निधनेऽर्धं धनं च धर्मेऽर्धं धनक्षयं कर्मणि१०
 दोर्मनसंस्थम् । चपान्त्य११ गो वित्तमनर्थमन्यो १२ शनिर्द-
 दातीत्यदहसिष्ठः”

राहोः केतोश्च-“राहुर्जन्मगतो भयं च कलहं सौभाग्य-
 मानक्षयं वित्तभ्रंशमहासुखं नृपभयं चार्थक्षयं य-
 च्छति । सन्नापं कलहं च वित्तमधिकं शीघ्रं विनाशं
 नृणां केतस्तत्फलमेव राशिषु वदेच्छसन्नि गगोदयः” ।

एतच्छुभाशुभरूपायहा ऋक्षसन्निगतासुधा
 राशिसन्निगता एष्वराशेः फलं ददति वक्रिणस्तु
 प्राग्राशेरित्याह कमलासनः “ऋक्षसन्निगताः

खेटाः राशिसन्निगता यहाः । एष्वराशेः फलं दद्यु-
र्वक्रो तद्विपरीतगतिः" राशिपक्षं नक्षत्रस्याप्यु-
पलक्षणम् । वसिष्ठोऽपि "भवनात्प्रगताधिष्ठातृ-
गताश्च गगनचराः । दद्युः परभवनफलं प्राग्भवनफलं
च वक्रिता यत्" इति । अस्यार्थः पक्षं नक्षत्रं तस्य
सन्धिः एकस्माद्विर्गत्यापरत्वं संक्रमणं सन्धिरेवं राशि-
सन्धिश्च । तत् सन्धिज्ञानम् । "देवद्वयवर्त्तवोऽष्टाष्टौ ना-
द्योऽङ्काः खण्डपाः क्रमात् । वज्याः संक्रमणेऽर्कोदेः
प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दताः" इति विवाहप्रकरणे वक्ष्यति
पञ्चमत् । संक्रमणकाल एव सन्धिकालः सर्वेषां यहाणां
"षट्पञ्चविंशं यहुभुक्तिभक्तं"मित्यादिना भास्करेणोक्तत्वात् ।
तदेतदङ्गाभिः संक्रान्तिप्रकरणे समपञ्चं निरूपितं
तत् एवावधार्यम् । तत् सूर्यादिपहाः देवद्वयवर्त्तवोऽष्टाष्टौ
नक्षत्रकोपलक्षिते नक्षत्रान्ते राश्यान्ते वा स्थिता
जिगमिषितस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं प्रयच्छन्ति यक्रि-
णस्तु पूर्वोक्तलक्षणोपलक्षिते नक्षत्रादौ राश्यादौ वा
स्थिता भुक्तस्य नक्षत्रस्य राशेर्वा फलं ददति । तत् भौ-
माद्याः यहाः वक्रातिचारयोः प्राप्ताधिकृतं कियन्ति
दिनानि प्रयच्छन्त्याह वसिष्ठः "दशदिवं पञ्चदिनं
त्रिपञ्चमतिचारवक्रयोर्दद्युः । भौमाद्याः पञ्चदिनं
प्राप्ताधिकृतं च पञ्च मासांश्चेति" भौमाद्याः स्वगत्या-
यावता कालेन राशिं जहति ततोऽन्तेन न्यूनाधिक-
भावेन स चारः यदा चारसमये राशिं जहति सोऽति-
चारः, वक्रं प्रसिद्धमेव । अथ वामवेधं शुक्रपक्षे चन्द्रवत्
चोपजात्युत्तराहं नाह । इष्टोऽपि स्वजन्मराशेः सका-
शादिनष्टस्थानस्थितोऽपि खेटो विपरीतवेधात् वाम-
वेधाच्चुभः शुभफलदाता । अयमर्थः येषु षष्ठदशमहती-
यैकादशेषु स्थितः सूर्यः शुभफलदाता तद्भ्रान्त्यष्टौ
स्थानान्यशुभान्येव तत् द्वादशचतुर्थनवमपञ्चमाख्येनष्ट-
स्थानेषु स्थितः सूर्यस्तदैवानष्टफलदः स्यादादा प्राक्
पठितैः क्रमेण षष्ठादिस्थानस्थितैः शनिवर्जितैः यहेर्न-
विद्वः यदा तु विद्वज्जदा शुभफलदोऽपि षष्ठादिस्थाने
शुभदो नैव स्यात् । अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ता-
हमेव स्थितः सूर्योऽनष्टफलद एव । एवं चन्द्रबुधयोः
षष्ठेव विद्वज्स्थानानीतिक्रमवेधयामवेधौ स्याताम् । भौमस्य
तु त्रीण्येव शुभानीतराण्यशुभान्येव तत् नवपञ्चमद्वा-
दशस्थानस्थितं भौमस्याशुभस्य क्रमेण षष्ठादशहवीय-
स्थानस्थेयं हेर्नवेधेन शुभत्वमेव । अन्येष्वशुभस्थान-

स्थितेष्वशुभेषु भौमः । एवं शनिराहुतेतयोध्येवाः
शुरोरथेवमेव । तत् त्वं प्रथमषष्ठस्थानस्थो गुरुशुभ
एव । शुक्रस्य तु नवस्थानानां शुभत्वात्तद्व्यतिरिक्तानि
त्रीणि षष्ठसप्तमदशमस्थानान्यशुभानि तेषामेव क्रमेण द्वा-
दशद्वितीयचतुर्थस्थानस्थपक्षजनितवामवेधेन शुभत्वमेव ।
अन्येषां तुत्तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वाम-
वेधविचारार्हत्वमिति परिच्छिन्नोऽर्थः यदाह कश्यपः
"अपि विद्वो यहाः कश्चिन्न ददाति शुभं फलम् । वामवे-
धविधानेन त्वशुभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विधिविधं भूलं
विचार्यासत् फलं वदेत्" इति । वसिष्ठोऽपि "वेधसमन्वितं
स्वचराणां प्रदिशन्तु सत्फलं किञ्चित् । स्वव्यत्ययवेधवि-
धानादपि शुभास्ते शुभप्रदाः सततमिति" व्यत्ययवेधो
वामवेधः । द्विकोण इति । सिते शुक्रपक्षेऽजचन्द्रो द्वि-
कोणे द्वितीयनवमपञ्चमस्थानेषु स्थितः शुभप्रदः अत्रापि
क्रमेण षष्ठादशमचतुर्थस्थानस्थितेषु धवर्जितैर्पहेर्नविद्वः
इत्यपि ध्येयं उक्तं च नारदेन "शुक्रपक्षे शुभचन्द्रो
द्वितीयनवपञ्चमोः । रिपुव्यत्ययसंस्थेर्न विद्वो द्वि-
गगनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४)
अथ द्विवेधवेधे मतद्वयसुपजात्याह स्वजन्मेति ।
इह द्विवेधवेधविधायन्ये नारदादयः । स्वजन्मराशेः
सकाशाद्विधिवेधं वेधं क्रामिकं वामिकं चाहुः । तथा
चोभयत्रापि नारदेन जन्मत इत्युक्तम् । अथ कश्यपादि-
मतस्यत्ये । स पुनर्द्विवेधोऽपि वेधोपहाधिष्ठितराशितो-
त्रेयः यथा सूर्यो जन्मराशेः सकाशात् पठस्थितः शुभः
स सूर्यः स्वाक्रान्तराशितो द्वादशस्थानस्थितैः शनिवर्जितै-
र्पहेर्न विद्वः तथा सूर्यो जन्मराशिद्वादशस्थोऽपि नेष्टः
सः सूर्यः स्वाक्रान्तराशिपठस्थितैः शनिवर्जितैर्पहेर्नविद्व-
श्चेत्तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विवेधवेधस्य देश-
विशेषविधयत्तस्यत्ये । हिमाद्रिविन्ध्यनामानौ पर्वतौ प्रदेश-
विशेषावस्थित्वा प्रसिद्धौ तयोरन्तरालवर्त्तिन्येव देशे स
द्विवेधोऽपि वेधोत्रेयः न सर्वदेशेषु हिमाद्रिविन्ध्यान्तराल-
वर्त्तिभूतसर्वदेशेषु द्विवेधोऽपि वेधदोषो नास्तीति कश्य-
पस्य सनेरुक्तिर्वचनम् । जन्मनक्षत्रादौ स्थानभेदे यहाण-
फलमाह जन्मार्क इत्यादि । "यत्तत्तत्तगतो राहुर्पसते
चन्द्रभास्करौ । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिव-
र्जिताः ।" भार्गवीये विशेषोऽपि "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
स्वर्भागुरपरज्यते । राज्यभङ्गं सृष्ट्वाशं मरणं चात्र
निर्दिशेदिति" राज्यस्य नक्षत्रे अभिवेकनक्षत्रे यदा

कदाचिद्वाङ्मुञ्चमाननक्षत्रपररागनक्षत्रेणैकमेव तदा-
यं सन्दिग्धफलनिर्देशः यदा तु नक्षत्रभेदस्तदोपर-
ज्यमाननक्षत्रेणैव फलनिर्देशः एवं राशिभेदेषूपरज्य-
मानराशिभेदेष्टव्यमेवम् । यतोऽस्मन्मते राहोर्दिग्देश-
कालावरणादिभेदात् ग्रहणत्वमेव नास्ति । तदुक्तं
सिद्धान्तशिरोमणौ “दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च क्वा-
दिकोराहुरिति ब्रुवन्ति” । एतदुपपत्तिर्भास्करेण स्वप-
दौरेव निरूपिता पितृचरणैश्च तोडरानन्दे राह्वार-
विहासे प्रपञ्चिता परन्तु राह्वारहित्यं विना ग्रह-
णानयनस्य शरसंस्मृतिमात्रित्य खण्डानयनविशिष्टस्यासु-
करत्वादिति साहित्यविषयैव राह्वोरपरत्त्वस्यत्ये ।
अतएवोक्तं वराहणे “तस्मिन् काले साक्षिध्वजस्य
तेनोपचर्यते राहुः । यास्योत्तरा शशिगतिर्गणिते ह्युप-
चर्यते तेनेति” ५ । अथ जन्मादिराशिफलस्यत्ये जननिभ-
न इति । पञ्चम्यास्तसिद्ध जन्मराशेरारभ्य द्वादशराशिषु
ग्रहणे सति क्रमादनुक्रमेण वातादिफलं भवति यथा
जन्मराशौ ग्रहणे सति वातः शरीरपीडा, द्वितीय-
राशौ क्षतिः द्रव्यनाशः, तृतीयराशौ श्रीर्लक्ष्मीः, चतु-
र्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुत्रादीनां, षष्ठे
राशौ सौख्यं, सप्तमराशौ कलत्रदौस्थ्यं स्त्रीमरणं, अष्टम-
राशौ मृत्युमरणं, नवमराशौ माननाशः, दशमराशौ
सुखम्, एकादशराशौ लाभः, द्वादशराशौ मृत्युः आ-
त्मन इति केचित् द्रव्यस्येत्यपरे, इदं च फलं प्रणमासप-
र्यन्तमनुक्रमेण ध्येयं तदुत्तरं हि ग्रहणान्तरसम्भावनात्
यथोक्तं देवप्रमनोहरे “वातं हानिमयं त्रियं जननिभा-
द्वध्वंसं च चिन्तां क्रमात् सौख्यं दारविभोजनं च
कुर्वते व्याधिं च मानक्षयम् । सिद्धिं लाभमपायमर्कश-
शिनोः प्रणमासमध्ये ग्रहः इति” कचित्तु “स्थानान्तर-
यवं शुभमध्यमाधमाः” इत्युक्तम् । देवप्रमनोहरे
“यासानृतीयोऽष्टमश्चतुर्थस्तथायसंस्थः शुभदः ख-
राशिः । नवांशधीसप्तमश्च विज्जिः पूज्यो द्विष्टको
दशमाद्यसंस्थः” इति अत्र याक्ये यासराशितोगणनोक्ता
“विषड्दशायोपगतं नराणां शुभप्रदं स्याद्ग्रहणं
रवीन्द्रोः । हिसप्तमन्देपु च मध्यमं स्याच्छेषेष्वनितं
सुनयो वदन्तीति” अत्रावध्यपेक्षायां सजन्मराशे-
रित्याध्याहार्यमेव । अथाशुभसूचकग्रहप्रतीकार-
माह तदशुभेति तत्र सूर्यचन्द्रयोर्ग्रहणस्य संवन्धि
यदशुभं दुष्टफलनस्य ध्वस्त्यै नाशाय जपः स्वर्णगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्वर्णं प्रसिद्धं गोः-
प्रसिद्धा भूमिर्वा उपलब्धत्वादन्येषां कृष्यादीनां यथा
शक्ता दानं कार्यमिति शेषः उक्तं च देवप्रमनोहरे
“स्वर्णनिर्मितं नागं सतिलं ताक्षभाजनम् । सदक्षिणं
सवस्त्रं च श्रोत्रियाय निवेदयेत् । सौवर्णं राजतं
वापि बिम्बं कृत्वा स्वशक्तितः । भवेदपगतक्षेत्रः
क्षिप्ते विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रश्च । तमोमय !
महाभीम ! सोमसूर्यविमर्दन ! । हेमनाग ! प्रदानेन
मम शान्तिप्रदो भव” । स्कन्दपुराणे गोदानं भूमिदानं च
स्वर्णदानं विशेषतः । ग्रहणे क्षेत्रनाशाय दैवज्ञाय
निवेदयेत्” । किंचात्र देशविशेषः पात्रविशेषो
द्रव्यविशेषश्च नामेव्य इत्याह व्यासः “सर्वं गङ्गासमं
तोयं सर्वं ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वभूमिः कुरुक्षेत्रं
ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” । तत्र स्नानदानादिकं कस्मिन्
काले कर्तव्यमित्याह “प्रसमाने भवेत् स्नानं प्रसन्नो होमो
विधीयते । सुखमाने भवेद्दानं सुक्ते स्नानं विधीयते” इति
तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् “सूर्येन्दुग्रहणं या-
वत्तावत् कुर्याज्जपादिकमिति” शिवरहस्योक्तेः आदिशब्दात्
सुरार्चनमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराशोर्ग्रहणशान्ति-
माह वशिष्ठः “यस्यैव जन्मनक्षत्रे प्रसते शशिसाक्षरौ
तस्य व्याधिभयं चोरं जन्मराशौ घनक्षयः । द्रव्यमन्त्रवि-
धानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागस्नानविधिं सम्यग्वज्ये
समासतः । मण्डलं चतुरस्रं तु गोमयेन विलेपयेत् ।
गृहस्थेशानदिग्भागे वर्णकैः समलङ्कृते । स्थापयेत्ततः
कुम्भांस्तत्र तान् सागरात्मकान् । सर्ववेदात्मकान् स्मृत्वा
सर्वतीर्थात्मकान् शुभान् । पञ्चवीशोरशास्यज्यैषधिस-
मन्वितान् । मृत्तिकाहेमरत्नेन दग्धगुग्गुलचन्दनैः ।
पञ्चगव्यामृतभ्राजिस्फटिकैः सर्वपावनैः” । इत्युपक्रमे
“तिलहोमं व्याहृतिभिः सहस्रमष्टसंयुतम् । एवं कृत्वा
प्रयत्नेन स्नानकर्म समाचरेत् । आसनस्थ नवभिर्मन्त्रैः
कुम्भान् संकल्पपूर्वकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्णयेच्चैव
संलिखेत् । कर्तुः शिरसि तं बहुधा वाक्तिकैर्वेदमन्त्रकैः ।
सुमन्त्रितैः कुम्भजलैः स्नायं भीराजयेत्ततः । दध्याज्यमये
विशेष्यः शुक्लमाल्याम्बरः शुचिः । कृत्विग्भ्यो दक्षिणं
दद्याच्छिष्टेभ्यश्च स्वशक्तितः । योऽसौ वज्रघ्नो देव आदि
त्वानां प्रभुर्भूतः । सहस्रनयनश्चन्द्रग्रहपीडां व्यपोहतः ।
यः कर्मसाक्षी लोकानां धर्मो माहृषवाहनः । यमशब्दो-
परागस्य ग्रहपीडां व्यपोहतः । रक्षोगणोधिपः

साक्षात् प्रलयानलसन्निभः । चन्द्रस्य चासि कायस्य
रत्नःपीडां व्यपोहत् १ । नागपोगधरो देवः सदा
मकरवाहनः । वरुणोऽस्य पतिश्चान्द्रपहपीडां व्यपो-
हत् ४ । प्राणरूपो हि लोकानां वायुः कच्छन्मृग-
प्रियः । वायुश्चन्द्रोपरागस्य पीडनं मे व्यपोहत् ५ । योऽसौ
निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः । चन्द्रोपरागकलुषां
पीडां चापि व्यपोहत् ६ । योऽसाविन्दुधरो रुद्रः पिनाकी
दृषवाहनः । चन्द्रोपरागपीडाञ्च नाशयेत् सङ्कटं तथा ।
७ त्वैलोक्ये यानि भूतानि चराणि स्यावराणि च ।
ब्रह्मविष्णु कंयुक्तानि तानि पापं दहन्तु मे ८ । आमन्त्रणो-
क्ते खनोक्तास्तेत एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितॄन्
देवान् गोभूषणान्वरादिभिः । अनेन विधिना यस्तु
पहृस्नानं समाचरेत् । तन्नास्य पहपीडा स्याद्यान-
बन्धुधनक्षयः । परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरा-
वृत्तिदुर्लभम् । सूर्यपहेऽप्येवमेव सूर्यनाम्ना विधी-
यते ।" अत्र यद्यपि जन्मराशौ धनक्षय इत्युक्तं
तत्र च दोषाल्पत्वात् प्रतिमादानशान्तप्रकर्तव्यता प्रतीयते
तथापि प्राग्विलिखितवृद्धवचःसु विरुद्धफलाभिधाना
देवास्य जन्मराशवपि पृहणे शान्तिविधेया । उभयाभि-
धानेन शान्तप्रभिधानात् उक्तं च मत्स्यपुराणे "यस्य
राशिं समासाद्य भवेत्पृहणसम्भवः । तस्य शान्तिं प्रव-
क्ष्यामि सन्तौषधिभिधानतः" । इति अतो जन्मनक्षत्र
जन्मराशिर्व्यतिरिक्ते विरुद्धे पृहणे शान्तिर्न विधेया
वचनाभावात् किन्तु स्वविभवरूपं दानादिरूपं विधेय-
मिति तात्पर्यार्थः । सूर्यपहेऽप्येवमेवेति योऽसौ वज्र-
धरो देव आदित्यानां प्रभुर्भूतः । सहस्रनयनः सूर्यप-
हपीडां व्यपोहत् इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्य-
पदं पूर्वमन्त्रलोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं पृहणं
स्थानविशेषेणारिष्टजनकमित्युक्तं तच्च पृहणं न द्रष्टव्य-
मित्याह नो वीक्ष्यमिति उक्तं च जन्मसम्प्राप्तिरिफाहृदश-
मस्ये निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मार्त्तं निधनेऽपि
चेति जन्मार्त्तं जन्मनक्षत्रं निधनं वधतारा सप्तमी । अत्र
दृष्ट इति पदव्युत्थात् दृष्टस्थानावस्थितो राहुर्दृष्टः
पुंसोरिष्टजनकः यदा तु मेघाद्यावरणेन दृष्टमध्यावस्थित्या
या चक्षुर्गतोऽपि पुंसो राहुर्दर्शनाभावस्तदाऽरिष्टं नास्ति
एवं चात्रस्य यत्र कुत्राप्यवस्थितस्य गृहाङ्घ्रिर्गन्तुम-
शक्नुवतो दृष्टातुरादेः सर्वारिष्टज्ञानादि वा नास्ति
इति तेप्रामाण्यः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं पृहणं

दृष्टमेव ज्ञानाद्यधिकारसम्पादकम् ? उत मेघाद्यावरणे
नादृष्टमपि ? कुतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलब्धेभवा
हि दृष्टवसिष्ठः "सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतकं राहुदर्शने ।
सचेलं तु भवेत् ज्ञानं स्मृतकाच्च विवर्जयेदिति" । पृष्ट-
गन्तवे "सर्वेषामेव वर्णानां स्मृतकं राहुदर्शने । ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीत श्रुतमच्च विवर्जयेदिति" । श्रुतं पक्वं श्रुतं
पाके पाकं इति निपातनात् यद्यपि तस्मिन् स्मृतं "क्षीरक्षि-
पोरेवेति" महाभाष्यतोक्तं तथापि महासुनिप्रयोगादन्य
स्मिन्नपि द्रव्ये ओदनादौ पाकसामान्यादृष्टिः । विष्णुः
"राहुदर्शनदत्तं हि ब्राह्मणमाचन्द्रतारकमिति" । श्रुता-
तपः "ज्ञानं दानतपः आहमन्नं राहुदर्शने" इति
एवमादीनि वचांसि दर्शनपदसहितान्युपलब्धान्ते अन्य-
थापि वसिष्ठः "पृहणे संक्रमे वापि न ज्ञायाद्यदि मानवः ।
सप्रजन्मानि कुटी स्यादुःखभागी च जायते" इति लिङ्ग-
पुराणेऽपि "चन्द्रसूर्यपहे ज्ञायात् स्मृतके स्मृतकेऽपि च ।
अज्ञायौ स्मृत्युमाप्नोति ज्ञायौ पापं न विन्दतीति"
एवमादीनि दर्शनपदानाक्रान्तानि वचांस्युपलब्धान्ते ।
तत्र दर्शनवादिन आहुः दर्शनपदानाक्रान्तेषु वचः-
सु पृहणस्य निमित्तत्वं प्रतिपादयते । "पृहणे संक्रमे
वापीति" निमित्तसप्रस्युपलब्धत्वात् ज्ञानमेव च पृहणं
ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानामेघाद्यां
च राहुदर्शनपदोमेतवचनालोचनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव
निमित्तत्वं यतश्चालुष एव ज्ञाने दर्शनसुखत्वं ज्योतिः-
शास्त्रीयज्ञाने तु लक्षणाप्रसङ्गः । एवं सति मेघा-
च्छन्नपृहणदिवसजातचन्द्रपृहणं रात्रिभवेण सूर्य-
पृहणेषु न ज्ञानदानादावधिकारः तस्मादुपपृहणं दृष्टा
ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थः सम्पन्नो भवति, नैतत्सह-
दयहृदङ्गमं यतो वचनेषु राहुदर्शनपृहणपदयोः समा-
नार्थकता नास्ति कथम् "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो
भगवन्निश्चिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या महाणां गति-
हेतवः" इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिपृहपातानामदृश्य-
तोक्ता पातो राहुश्च पर्यायः । उक्तञ्च तत्रैव "दक्षिणो-
त्तरयोरेव पातो राहुः सरंहसा । विक्षिपत्येव विक्षेप-
न्द्रादोनामपक्रमादिति" केशवाकेश्यायुक्तम् "पर्यायेण तु
राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तान्त्रिकाः इति । अतो
राहुदर्शनमेव गगनकुसुमायमानम् । ननु पृहणे सूर्य-
चन्द्रयोश्चादौ राहुर्दृश्यत एव अतएव "राहुपक्षे
निशाकरे" इत्यादि पुराणोक्ताः साधीयसीति चेन्न

“भाभोभाङ्गे” महीच्छाया तत्तुल्येऽकसमेऽपि वा । शशा-
ङ्गपाते पङ्कणं कियद्भागाधिकोनके” इत्युपक्रम्य “छादको
भास्तरखेन्दुरधःस्यो घनवद्भवेत् । भूच्छायां प्राङ्मुख-
श्चन्द्रो यिशत्यस्य भवेदसाविति” । अतो भूच्छायाऽस्य
चन्द्रस्य छादको भवेदित्यर्थः इति सूक्ष्मसिद्धान्ते स्पष्ट
एव छाद्यच्छादकभावोऽभिहितः पुराणेन सह विरोधं
परिहारस्तु “दिग्देशकालावरणादिभेदाच्च छादको रास्त्र-
रिति ब्रुवन्ति । यन्मानिनः केवलगोलविद्यां स्मरन्ति-
वेदपराणवाक्यमिति” पूर्वपक्षं विधाय “रास्त्रः कुभामण्ड-
लगः शशाङ्गं शशाङ्गगच्छाद्यतिनविष्वम् । तसोमयः
शम्भुवरप्रदानात् स्वर्गमनानामपिरुद्धमेतदिति” भास्त्र-
राचार्यैरेवोक्तः “तस्मिन् काले साक्षिभ्यमस्य तेनोपचर्यते
रास्त्ररिति” वराहेण उक्तम् तस्माद्रास्त्रदर्शनं तु नास्त्येव
भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एवं सति रास्त्रो-
दर्शनं रास्त्रदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्नः । यदि तु
समीपलक्षकदर्शनशब्दमङ्गीकृत्य तदर्थः क्रियते । तदापि
यस्य स्वरूपमेवानुपपन्नं तस्य समीपे तु सुतरामिति
बालैरप्येतद्ब्रुध्यते । तस्माद्दर्शनशब्देनोपरागो ल-
क्ष्यते रास्त्रदर्शनं रास्त्रपरागस्मात्पिन् रास्त्रदर्शने इति ।
अयमर्थः । रास्त्रनाम पातः तस्य सम्बन्धेन दर्शनमुपराग
इति । न च रास्त्रदेवं लक्षणयोपरागपरस्त्वस्य दर्शनमिति
पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं लक्षणा त्वर्थान्तरान्तरा
सम्भवे सति यक्तव्या । “व्यत्यन्तादर्शनं रास्त्रोक्तथा चात्यन्त-
दर्शने । मजापीडा विनिर्देश्या व्याधिर्भुक्तिस्तस्मैरिति”
विष्णुधर्मोत्तरादिशाक्येषु पदान्तरासन्निधानाद्रास्त्रदर्शने-
नोपरागो लक्ष्यते । इदं च रास्त्रोः पातनामकपङ्कणं
प्रति हेत्वर्थान्तरमस्तीत्यतो रास्त्रदर्शनपङ्कणयोः समानार्थ
कता नास्तीत्येवं सिद्धमिति । प्रागुक्तानां सर्ववचसां
पङ्कणे स्थायादित्येव वाक्यार्थः फलितो भवति । किञ्च प-
ङ्कणे चाक्षुषमेव दर्शनं निमित्तं विवक्षितं चेत्तदा “नेत्तेतोद्य
न्मादित्यं नास्तं यान्तं कथञ्चन । नोपरक्तं न वारित्यं न
मध्ये नभसोगतम्” इत्युक्तोपरक्तसूर्यदर्शननिषेधो नोप-
पद्येत नन्वयं निषेधः सूर्योपरागदर्शन एव न चन्द्रोप-
राग इति चेत् “नाशुची रास्त्रतारकाम्” इत्यत्र रास्त्र-
मात्रपङ्कणाद्विचन्द्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्त-
त्वात् अशुचे रजस्रलापतितादेर्पङ्कणं तु दोषा-
धिक्यसूचनार्थं यथा आङ्गे कुलीनानां ब्राह्मणानामा-
मन्त्रये उक्ते अन्येषां निषिद्धत्वादेव कुण्डगोलक ब्राह्मणा

नामनामन्त्रये सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । “भा-
स्त्ररास्त्रोक्तनास्त्रोत्तरादि वर्जयेदिति” स्मृति-
वाक्यस्य तद्वदस्तगात्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य
युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुल्य
बलत्वात्तद्वद्भासायादिति व्याचख्युः तस्मिन् “जन्म-
सप्ताहरिफाङ्गेत्यदिना सामान्यतो निषिद्धस्योपरक्तद-
र्शनस्य पुनर्निषेधात् प्रागुक्तदिशा रास्त्रदर्शनपदस्य
रास्त्रपरागलक्षणत्वेन तत्त्वबलत्वाभावाच्च तस्मादुपर-
क्तयोः सूर्यचन्द्रमसोर्यस्य कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात्
पङ्कणे स्नानदानाद्युक्तैस्तज्ज्ञानं च ज्योतिःशास्त्रैक-
देशगणितपन्थेभ्यो ब्रुवा तस्मिन् काले स्नानदानादि
विधेयमिति सिद्धान्तः । अतएव मेघाद्याहतेऽप्युपरागे
स्नानादिकं विधेयमेव ननु गणितपन्थाधीनमुपरागज्ञान
मेव चेत् स्नानादिप्रयोजकं तदा रास्त्रो सूर्यपङ्कणस्य
जायमानत्वात्तदापि स्नानादिकं स्यात् । सत्यमेवेतत्
वचनात्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे “सूर्यपङ्को
यदा रास्त्रो दिवा चन्द्रपङ्को यदि । तत्र स्नानं न कुर्वीत
दद्याद्दानं न च कचिदिति” । अतएव तादृशे पङ्कणे
इदंऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । न चैतदुभागे
प्रतिषेधादित्यधिकरणेन पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे
न दिवीत्युदाहृतवाक्यवज्ज्ञानानुवाद इति वाच्यं विधि-
शेषत्वाभावात् यथा पृथिव्यामग्निर्नचेतव्य इति न निषेध
विधिरस्ति तत्र नान्तरिक्षे न दिवीति दृष्टान्तो निषेध
विधेः शेषस्तथा सूर्यपङ्को यदा रास्त्रावित्येतद्वाक्यस्य
विधेः शेष इति । किञ्चैवं ब्रुवतस्तत्र मतेऽनर्थकमेव वाक्यं
स्याच्चैतद्युक्तम् अतएवाह जावालिः “संक्रान्तेः
पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरागे
तु यावद्दर्शनगोचरः” इति । यस्तस्यास्तमनपर्यन्तं दर्शन-
गोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति साधयो
व्याचख्यौ तदुक्तं विश्वरूपनिर्णये “दिवा चन्द्रपङ्को रास्त्रो
सूर्यपर्व न पुण्यदम् । सन्धिस्थं पुण्यवत्त्रयेयं यावद्दर्शन-
गोचरः” इति । अन्ये तु मेघाहते तदनाहते चोपरागे
गणितागतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वे-
वंविधे निर्णये भुजहत्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह
वसिष्ठः स्वसिद्धान्ते “सूर्यस्यादर्शनं रास्त्रिर्दिनं तद्दर्शना-
त्तकम् । भुजहत्तादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं स्मृतमिति”
अर्क इत्युपलक्षणं चन्द्रादिपङ्कणलक्षणायां । आकाशप्र-
देशः समन्ताद्भू संलग्न इव यत्र भाति स प्रदेशो भुजशब्द-

षाव्यः अतएव विष्णुधर्मोत्तरे “अहोरात्रं न भोक्तव्यं
स्वयंचन्द्रपक्षो यदा । सक्तिं ददातु भोक्तव्यं ज्ञानं
कृत्वा ततः परमिति ।” पञ्चाङ्गे श्रुतः “पक्षगौ वास्तवमं
सु रवीन्दू प्राप्तुतो यदि । तयोः परेद्युर्दये ज्ञात्वाभ्यस-
हरेक्षरः” इत्यनयोर्वाक्ययोर्दर्शनोदयशब्दौ भुजङ्गोपरि-
स्थितत्वोपलक्षकौ अन्यथा मेघाद्यावरणेन परदिवसेऽपि
दर्शनाभावे उपवासः प्रसज्येत तथा यत्र स्वर्गकाले
पक्षेण दृष्टा ज्ञानं विहितं तत्रानरा मेघावरणात्
स्वयंचन्द्रयोर्दर्शनाभावो दिवसद्वयं तत्र वा स्वात्तत्वात्पु-
नः प्रसक्तः । न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति । तस्मादर्शना-
र्थमभ्युपेत्य शास्त्रीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्तव्या । तस्यां
च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेघानादृतेषु परागे तम-
दृष्टैव प्रसक्तचक्षुषा अन्येन च गन्तुमशक्नुवद्भिर्दृष्टातु-
रैव ज्ञानदानादिकं विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव
भागवते रविपक्षे कुरुक्षेत्रे ज्ञानाद्यर्थं मिलितानां
पाण्डवीयलोकानां मध्ये धृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति
विशिष्टाचारोऽप्यस्ति । एवं च सत्यरिष्टजनकत्वाभावेऽपि
पक्षेण दर्शननिषेधः किं पुनररिष्टजनकत्वे । तस्माज्जन्म
सप्ताङ्गेत्यादिपद्यं निर्मूलत्वाद्युक्तसहत्वाच्चेष्ट्यं
प्रत्यक्षोपलभ्यमानवसिद्धमत्स्यपुराणादिवाक्येषु दर्शनपदा
भावाच्च । अतएव मूले परे इति पदं प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु
दर्शनाभावेऽपि विधातुमुचिता यतोऽरिष्टयोगानां स्वरूप-
सतामेवारिष्टजनकत्वमस्ति अन्यथा पक्षवेधस्योत्पा-
तादिस्त्वचिन्तारिष्टनिवृत्तिहेतुः शान्तिदर्शनाभावे न
विधीयेत इत्यलमिति प्रसक्तानुप्रसङ्गे न (६) । पी० धा० ।
अधिकमुपरागशब्दे १२८५ पृ० दृश्यम् । “अथ चन्द्रबले
विशेषमनुभुमाह पापान्तः इति शुभोऽपि शुभफल-
दोऽपि चन्द्रः पापान्तःपापयुग्मं दूने पापद्वयमध्यवर्ती
पापपक्षयुक्तः पापदूने सप्तमस्याने वर्त्तमानश्चेत्
स्यात्तदा असन् अशुभ एव यदात्वशुभोऽप्यशुभफलदातापि
चन्द्रः शुभांशे सौम्यपक्षेनवांशे स्यादथवाऽधिमित्तस्य
नवांशे स्यात्तथा गुरुणा वृहस्पतिना दृष्टः सन् शुभफल-
दाता भवेत् यदाह राजमार्तण्डः “पापपक्षेण संयुक्तः
पापजामित्वसंस्थितः । पापद्वयमध्यगतः शुभोऽप्यशुभदः
शशी । अनिष्टस्थानसंस्थोऽपि भवेच्छुभकरः शशी । सौ-
म्यभागाधिमित्वांशे गुरुणा वापि वीक्षित” इति (७) । अथ
चन्द्रबलस्य विधानान्तरमनुभुमाह । सितेति सित्तादौ
शुक्रपक्षप्रतिपदि समीचीने चन्द्रे सति सम्पूर्णः शुक्र-

पक्षः शुभः असित्तादौ क्षणपक्षप्रतिपदि दृष्टे चन्द्रे
सति सम्पूर्णः—क्षणपक्षः शुभः व्यत्यासे च पूर्वोक्तादृष्टौ
हैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्रपक्षप्रतिपदि
चन्द्रोदयेऽप्येतदा सकलशुक्रपक्षोऽनिरः । यदा क्षण-
पक्षप्रतिपदि चन्द्रः शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णः क्षणपक्षोऽनिरः
इति उक्तञ्च रत्नमालायां “वल्लभपक्षादिगते हिमांशौ
शुभे शुभं पक्षमुदाहरन्ति । सितेतरादावशुभे च पक्षा-
विन्दावनिष्टौ भवतोऽन्यथा तौ” कश्यपोऽपि शुक्रादीन्दुः
शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शुभमनः । क्षणादीन्दौ त्वशुभदे
शुभस्तद्व्यत्ययेऽन्यथेति” इदमेतादृशमज्ज्वलं चन्द्रबलं तु सङ्गटे
विवाह्यात्वावश्यकर्तव्यं तात्कालिचन्द्रबलाभावे पाह्यं
नान्यथेत्यर्थः (८) । अथ पक्षाणां दौष्ट्यपरिहारपूर्वकं
तुष्टिसम्पादनायं नवरत्नसमुदायधारणं शालिन्याह वज्रं
शुक्रे इति । अत्रैकां सुवर्णसुदृकां कृत्वा तत्र दशधाभागे
वर्तुलाकारे नवधा विभक्ते प्रागादिक्रमेण नवरत्नानि
दृढं निधेयानि तत्र प्रागिति पञ्चम्यन्तमव्ययं पञ्चमी चेयं
ल्यबलोपे अतः प्रागादिदन्तु इत्ययमर्थो जातः तत्र
शुक्रप्रोतये पूर्वस्यां दिशि यज्जकं हीरकं निधेयम् । एवं चन्द्र-
प्रोत्यर्थं शोभनसुक्ताफलमान्तेयां, भौमप्रोत्यर्थं प्रवालं
दक्षिणस्याम् अग्नौ राज्ञप्रोत्यर्थं गोमेदं नैर्ऋत्याम् ।
आर्कौ शनिप्रोतये शोभननीलं पश्चिमायाम् । केतुप्रोतये
वैदूर्यं वायव्याम् । गुरुप्रोतये पुष्पकं पुष्परागम् उत्तर-
स्याम् । बुधप्रोतये पाचिः गारुडतम् ईशान्यां स्वर्गप्रोतये
माणिक्यं मध्यमकोटे इति (९) ।

अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य शक्य-
त्वात्तदुक्तेदानोपसति द्रव्यसामर्थ्ये यदुपपन्नतं दौष्ट्यं
तदुपहरत्नधारणमिन्द्रवज्राह माणिक्येति । स्वर्ग-
प्रोत्यर्थं माणिक्यं धार्यम् । एवं चन्द्रस्य सुक्ताफलम् ।
भौमस्य विद्रुमम् । बुधस्य गारुडतं गारुडं पाचिः ।
गुरोः पुष्पकं पुष्परागः । शुक्रस्य वज्रम् । शनेनीलं
राज्ञोर्गोमेदं (लघु निया इति) कान्यकुब्जभाषयाहः
केतोर्वैदूर्यमित्येवमर्कतोऽर्कादीनां पक्षाणां रत्नानि
धार्याणि स्युः । तत्र यदुपपन्नतं दौष्ट्यं तस्य पक्षस्य
तुष्टौ तद्वत् धार्यमित्यर्थः यदाह कश्यपः स्वर्गादीनां
च सत्तुष्टौ माणिक्यं मौक्तिकं तथा । सुविद्रुमं मरकतं
पुष्परागं च यज्जकम् । नीलगोमेदं वैदूर्यं धार्यं स्वर्गदृढक-
मात् । अथोक्तस्य सुदे सुवर्णमित्यपि मन्त्रोक्तेन सम्बन्धः (१०)
अथ महामूलरत्नधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्तदर्थमस्य-

मूल्यानि रत्नानि तारावलं च शालिन्याह धार्यमिति ।
अथो जस्य बुधस्य सुदे सन्तोषार्थं सुवर्णं यथाशक्ति धा-
र्यम् । राज्ञेकैवः प्रीत्यै राजावर्त्तकं सगणविशेषोधार्यः
एवं शुक्रन्दोस्तुष्टौ रौप्यं, गुरोस्तुष्टौ सुक्ता । मन्दस्य
शनेस्तुष्टौ लोहम् । आरभान्वोर्मङ्गलस्ययोः प्रीत्यै-
प्रवालं धार्यम् । उक्तं च श्रीपतिना “धार्यं तट्टि-
विद्रुमं भौमभान्वोर्द्वयं शुक्रन्दोश्चेमेन्दुजस्य । सुक्ता-
सुरेणैर्महामर्त्तजस्य राजावर्त्तः कौर्त्तितः शेषयोश्चेति”
सुरेः सुरगुरोः । शेषयोः राज्ञेकैवः । दीपिकाकारस्तु
औपधीमूलानि धार्याणीत्याह “मूलं धार्यं तिगुल्याः
सवितरि विगुणे, चौरिकामूलमिन्दौ, जिह्वाहेर्मूमिपुत्रे,
रजनिकरसुते दृढदारोश्चमूलम् । भागी जीवेऽथ शुक्र-
मेवति शुभकरं सिंहपुच्छं मूलं, विच्छोलं चार्कपुत्रे, तम-
सि मलयजं, केतुदोषेऽश्वगन्धमिति” तिगुली विल्वः
चौरिका क्षिरिणी जिह्वाहिर्नागजिह्वा दृढदारुर्वि-
दारी । भागी प्रसिद्धा । सिंहपुच्छं (शघोट चरिवारेति)
मध्यदेशभापया प्रसिद्धम् । मलयजं चन्दनम् । अश्व-
गन्धं प्रसिद्धम् । एतदोषधीमूलधारणं सर्वथा रत्न-
धारणाशक्तौ वेदितव्यम्” पी० धा० गोचरप्रसङ्गात्
तारावलादिकमाह तत्रैव

तारेति । यद्दिने तारावलमस्ति वा नवेति विचारश्चकी-
र्षितस्तद्दिने या तारा सा जन्मर्क्षात् जन्मनक्षत्रात् तिरा-
वृत्तितः पुनरावृत्तित्वेण गणनीया स्यात् । तिरिति
“द्विलिचतुर्थ्यः सुजिति” पा० सुजन्ममव्ययम् । खजन्मनक्ष-
त्राद्दिननक्षत्रे गणिते नवभिर्भक्ते तिष्ठ आष्टत्योमवन्तप्र-
वर्णिततारायाः शुभमशुभं वाच्यमिति फलितोऽर्थः ११ ।

“जन्माख्यसम्प्रदिपदः क्षेमप्रत्यरिसाधकाः । वधमैवाति
मैवाःस्युस्तारा नामसहस्रफलाः १२ ॥ मृत्यौ खर्ण-
तिलान् विपद्यपि युद्धं, शाकं त्रिजन्मसखो दद्यात्सूत्र-
रितारकास्तु लवणं, सर्वो विपत्प्रत्यरिः । मृत्युश्चादिम-
पर्यये न शुभदोऽप्येषां द्वितीयेऽंशका नादिप्रान्प्रवृत्तीयका
अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः १३ ॥ पटि ६०
अं गतमश्वं कृषटीयुक्तं युगाऽहतम् । शराब्धि ४५
हृल्लवतोऽर्कः १२ शेषेऽवस्थाः क्रियादिभोः १४ ॥ प्रवास-
नाथो मरणञ्जयश्च हासारतिक्लेशितसुप्रभुक्ताः ।
ज्वराख्यकम्पस्थिरता अवस्था मेपात् क्रमाक्षमसहक-
फलाः स्युः १५ । लाजाकुष्ठवलाप्रियङ्गुवनसिद्धार्थै-
र्निशादारुभिः पुङ्खालोभयुतैर्जलैर्निर्गदितं ज्ञानं

अहोत्याघहृत् । घेनुः कम्बुर्गणो वृषश्च कनकम्बोता-
म्बरङ्गोटकः श्वेतो, गौरसिता, महासिरज इत्येता रवे-
र्दक्षिणाः १६ । सूर्यारसौम्यास्तु जितोऽक्षनागसप्ता-
द्विषस्तान्निधुरग्निनाडीः । तमोयमेन्वास्तिरसाश्चिमा-
सान् गन्धव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् १७ । इष्टे योगे
हेम, चन्द्रे च शङ्खं, धान्यं तिष्यधे, तितौ तण्डु-
लांश्च । वारे रत्नं मे च गां, हेम नाद्यां, दद्यात्सिन्धु-
त्यञ्च तारास्तु राजा १८ । राश्यादिगौ रविकुजौ फलदौ,
सितेज्यौ मध्ये, सदा शशिसुत, चरमेऽजमन्दौ । अध्वान्न
वर्द्धिमयसन्मतिवस्तसौख्यदुःखानि मासि जनिभे रविवास-
रादौ” १८ म० चि० ।

अथ शेषक्रमेण सकलास्तारासंज्ञा अवष्टुभाह । जन्मा-
ख्येति । सप्तार्थमिदम्प्रद्यम् । यदाह नारदः “जन्म
सम्प्रदिपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः । मितम्परम-
मितन्तु जन्मभाञ्च पुनः पुनरिति” । एवं तारा गणनीया
इति शेषः । तत्र तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्तारा निषिद्धाः
अनिष्ट फलव्यवणात् । अर्थादन्याः समीचीनाः समीचीन
फलव्यवणात् । उक्तञ्च “जन्मतारा द्वितीया च षष्ठी चैव
चतुर्थिका । अष्टमी नवमी चैव षट्च ताराः शुभावहाः”
इति । जन्मनक्षत्रन्तु कार्यविशेषे गृहीतं प्रतिषिक्तञ्च
तच्चाप्ये निर्येधप्रते । तदिदन्तारावलं कण्यपक्षविषयं
न तूभयपक्षसाधारणम् । तदाह नारदः “कण्ये वल-
वती तारा शुक्रपक्षे वली शशीति” । युक्तञ्चेतत् यतो
ऽत्वार्यवादो रत्नमालायां “न खलु वल्लपक्षे शीतरश्मिः
प्रभावः, कथितमिह हि तारावीर्यमायैः प्रधानम् ।
अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा प्रभवति खलु
कर्तुं सर्वकार्याणि योषा । शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्वली-
याञ्च प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र । शक्त्या युक्ते विद्य-
मानेऽपि काले न स्वातन्त्र्यं योषितः क्वापि दृष्टमिति” १२
अथावशप्रकृत्यै इष्टताराणां प्रकारद्वयेन परिहारं
शार्दूलविक्रीडितेनाह “मृत्यौ खर्णतिलानिति । मृत्यौ
सप्तम्यां वधतारायां खर्णतिलान् यथाशक्ति सुवर्णयुक्तां
स्तिलान् ब्राह्मणाय दद्यात् । विपद्यपि विपत्क्षयायां
तृतीयतारायाङ्गुलमिच्छुविकारन्द्यात् । त्रिजन्मसु
तिष्ठु जन्मतारास्तु शाकम्पसिद्धं वृन्नाकादि दद्यात् ।
अथो प्रत्यरितारकास्तु पञ्चप्यान्तारायां लवणन्द्यात् ।
तदाह नारदः “जन्मलिपञ्चसभाख्या ताराऽनिष्टफल-
प्रदा । अनिष्टपरिहाराय दद्याद्धानन्दुजातये । शाकं

गुह्यं लवणं सतिलं काञ्चनं क्रमादिति" अत्र सतिल-
मिति विशेषणं काञ्चनपदस्य न लवणपदस्य तेन वध-
तारायां सतिलं काञ्चनन्देयम् । उक्तञ्च दीपिकायाम्
“प्रत्यरौ लवणन्द्याङ्काकन्द्यान्निजन्मसु । विपत्तारे
गुह्यन्द्याङ्गिधने तिलकाञ्चनमिति" अथ द्वितीयः परि-
हार उच्यते । तत्तादिमपर्यये प्रथमाहत्तौ विपत्त्य-
रिर्न्त्युच्यते । तृतीयापञ्चमीसप्तम्यस्ताराः सर्वा अपि
सामान्यतः षट्षट्टिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः
अथ द्वितीये पर्याये द्वितीयाहत्तौ विपत्प्रत्यरिर्न्त्युना-
मादिप्रान्ततृतीयका अंशान् शुभदाः विपत्तारायां
प्रथमविंशतिषट्टिकास्तप्राज्याः । इतरा चत्वारिंश-
च्छुभाः । प्रत्यरितारायां मध्यमा विंशतिषट्टिकास्त्या-
ज्यास्तदुभयतो विंशतिविंशतिषट्टिकाः शुभाः । वध-
तारायामहिमा विंशतिषट्टिकास्त्याज्या व्याद्याचत्वारिंश-
च्छुभा इति नवीना व्याकुर्वन्ते । जीर्णस्त्वंशज्देन
नक्षत्रचतुर्थीशमाहुः । तथासति आदिप्रान्ततृती-
यकाचरणाः क्रमेण निषिद्धाः इतरे शुभाः । अथ
तृतीये पर्याये तृतीयाहत्तौ विपत्प्रत्यरिर्न्त्युच्यते
सर्वे षट्षट्टिकात्मिका अपि शुभाः शोभनफलदाः
कृताः । तथा च जगन्मोहने गुरुरित्युक्तप्रा पठितं
“पर्याये प्रथमे वज्याविपत्प्रत्यरिर्नैधनाः । द्वितीये त्वंशका
वज्यास्तृतीये त्वखिलाः शुभाः” द्वितीये पर्याये अंशकाना-
ह स एव । “अद्यांशोविपदि त्याज्यः प्रत्यरौ चरमोऽशुभः ।
वधे त्याज्यतृतीयोऽशः शेषा अंशास्तु शोभनाः” इति ।
अद्यांशो नक्षत्रचतुर्थीश उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति-
चेत् उच्यते । “जन्मर्चाद्दृशमङ्गलं सङ्घातक्षेत्रं षोडशम् ।
अष्टादशं सप्तदशं त्रयोविंशं विनाशनम् । मानसं
पञ्चविंशच्च नाचरेच्छुभसेपु त्वं” इति नारदोक्तं वैनाशि-
काख्यत्रयोविंशमस्य दुष्टम् । तदपवादमाह न्ययनः
“वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशं विना । शेषांशाः
शुभदा चोयान्मनीन्दुगतांशकाः” इति । अत्र वैनाशिकं
प्रत्यरिर्नक्षत्रस्य चरमांशस्थानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यं-
शं विनेत्यनेन व्याध्यते इत्यत एकत्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपर-
त्रापि विनियुज्यत इति न्यायादत्रापि मैव व्याख्येति न
नवीनमतज्ञायायोऽप्रमाणकत्वात् १२ । अथ चन्द्रावस्था-
वक्ष्यति तद्वर्णनोपायमनुष्टुभाह षट्षट्टिमिति । अत्र
चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अवस्थाः सन्ति यदाह
नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथा-

क्रमात् । यातोद्वाहादिके कार्ये संज्ञा तस्य फलप्रदा”
तत्ताश्चिनीमारम्य गतमानि षट्प्रा गुण्यानि वर्तमान
नक्षत्रभुक्तघटीयुक्तानि कार्याणि । तानि पुनर्युगैश्चतुर्भि-
राहृतानि शरास्त्रि ४५ हृतं पञ्चचत्वारिंशता भाज्यानि ।
यत्तन्मागतं गतावस्थास्ताः शेषं वर्तमानावस्था तत्र
लब्धाङ्कस्यापि द्वादशाधिक्ये द्वादशभिर्भागे प्रवासा-
द्यावस्था चन्द्रस्य गताः स्युः । ता अवस्था मेपराशेः
पुंसः प्रवासादिसंज्ञा दृषराशिस्थे चन्द्रे नष्टादिसंज्ञाः
स्युः । एवं मिथुनादिदशराशिषु सृतादिसंज्ञाहव-
स्थाः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः “षट्षट्टि-
चन्द्रनक्षत्रं तत्कालघटिकात्वितम् । वेदज्ञमिषु ४५ वेदाप्र-
मवस्था भातु १२ भाजिताः ।” इति । अत्रोपपत्तिः एकैक-
स्मिन् राशौ द्वादशद्वादशावस्थाः सन्ति, सामान्यतो न-
क्षत्रभोगः षट्षट्टिकात्मक इत्येवं सति राशिभोग-
घटिकाः पञ्चविंशदधिकशतं भवन्ति । तत्र त्रैरा-
शिकं यद्येताभिः १५ घटीभिर्द्वादशावस्था लभ्यन्ते तदे-
ष्टघटीभिः किमिति तत्रैकः कल्पः गुणनायां
विकारानापत्तेर्द्वादशानामयमङ्को १५ भाजको जाताः १२
अत्रानयोर्गुणकभाजकयोस्त्रिभिरपवचे गुणकच-
त्वारः ४ भाजकः पञ्चचत्वारिंशत् ४५ तत्कालघ-
टीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोऽपि त-
दाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्यम् यद्यपि
नक्षत्राणां घटीन्यूनाधिकभावः सम्भवति तथापि
षट्षट्टिकात्मकेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमानन-
क्षत्रभुक्तं तत्त्वभोगं ज्ञात्वा षट्षट्टिकात्मकं कृत्वा
तत्र योज्यम् । यथा यदि स्वभोगेन षट्षट्टिका लभ्यन्ते
तदेष्टघटीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टघटीनां षट्-
गुणको नक्षत्रभोगो भाजक इति १४ । अथ द्वाद-
शावस्थानामानि सफलान्युपजात्याह प्रवासना-
शिविति । सप्तार्धमिदं पद्यम् । उक्तञ्च कश्यपेन
“प्रवासनष्टा च सृता जया हास्या रतिर्हृदा । सुप्ता
भुक्ता ज्वरा कम्पा रुस्वितिनर्मसन्निभा” इति । सदा ।
“विदुर्भिदादिभ्योऽङ्” पा० अङ् ततष्टाप् १५ । अथ ग्रहाणां
वैकृतपरिहारार्थं सौमधजलज्ञानं दक्षिणाद्यं शार्दूल-
विक्रीडितेनाह । लाजाकुष्ठमिति । लाजा भ्रष्टशालयः
इति केचित् वस्तुतस्तु ओषधीषाहचर्यालाजाशब्देन
लज्जावती वृद्धते । कुष्ठं प्रसिद्धम् । वला “विर-
याग इति” काव्यकुलभाषायामाहुः । प्रियङ्गुः

राजः । वनो सुखा, सिद्धार्थाः सर्पपाः (शिरसा) इति
महाराष्ट्राः (सरिपा) इति कान्यकुब्जाः । निग्रे हरिद्रा-
द्वयं दारु देवदारुः पुङ्खा शरपुङ्खा । लोभं प्रसिद्धं
एतैरौषधैरुतानि गङ्गादिजलानि तैः कृत्वा स्नानं
दुष्टमहस्रचितारिष्टनाशकं स्यात् । उक्तञ्च दीपि-
कायाम् “सिद्धार्थलोभरजनीद्वयसुसधान्यं लाभ-
ज्जकं सफलानी सवचा च मांसी । स्नानं कुरु यज्ञ-
गणप्रशंसाय नित्यं सर्वे रविप्रभतयः सुसुखीभवन्ति ।”
देवसुसमीहरेऽपि “सप्रियकुरजनीद्वयमांसी कुष्ठलाज-
सितसर्पपञ्चखण्डैः । वारिभिः सहवचैः सहलोभैः
स्नानमस्ति निखिलमहपीडाभिति” वारिभिक्षीर्थोदकैः
रत्नमालायां तु प्रत्येकं यद्वाणामौषधभेदमुनस्तुतं यथा ।
रवेः—“मनःशिलैलासुरदारुकुङ्कुमैरुशीरयटीमधुपञ्चकान्वि-
तैः । सताम्रपुष्पैर्विषमे स्थिते रवी शुभावहं स्नान-
सदाहृतं बुधैः” ।
चन्द्रस्य—“पञ्चगव्यगजदानविमिश्रैः शङ्खगुण्डमुदस्तुटि-
कैश्च । शीतरश्मिकृतवैकृतहन्तृ स्नानमेतदुदितं नृप-
तीनाम्” ।
कुजस्य—“विल्वचन्दनवलारुणपुष्पैर्हिङ्गुकलकफलिनीवकुलै-
श्च । स्नानमङ्गिरिह मांसियुताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवा-
रणमाहुः” ।
बुधस्य—“गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः चौद्रशुक्लिनवमूल-
हेमभिः । स्नानस्तुतिमद्यत्न भूभृतां बोधनाशुभविना-
शनं बुधैः” ।
शुरोः—“मालतीकुसुमयुक्तसर्पपैः पल्लवैश्च मदयनिकोज्ज्वैः ।
क्षिप्रमन्त्रु मधुकेन च स्मृतं वैकृतं गुरुकृतं विनिहन्ति” ।
शुक्रस्य—“एलया च शिलया समन्वितैर्वारिभिः सफलमू-
लकुङ्कुमैः । स्नानतोऽहगुप्ततोपपादितं दुःखमेति विलयं
न संशयः” ।
शनेः—“असिततिलाञ्जनलोभवलाभिः शतकुसुमाघनलाजयु-
ताभिः । रवितनये कथितं विषमस्ये इरितहृदाङ्गवनं
सुनिवृत्त्यैः” ।
राहुकेतोः—“लोभगर्भतिलपत्रकसुक्ताहसिदानन्दनानिप-
योभिः । स्नानमार्त्तिमिह लनति राहोः साजमूलमि-
दमेव च केतोः” । राहुकथितद्रव्यमजमूलसहितं केतुर्थं
स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् “प्रयोज्यमौषधस्नानं
यहविप्रसुरार्चनम् । यद्वाहृदृश्य होमो वा यद्वाणां
प्रीतिमिच्छतां तत्र यद्वाहृपूजाहोमौ वशिष्ठसंहितायां

महता प्रवन्नेनोक्तौ तौ तत एवावगन्तव्यौ इत्यलमस्ति-
विस्तरेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उ-
च्यन्ते । तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेनुगौः । चन्द्रप्रीत्यर्थं कम्बु
शङ्खः । कम्बु इति नपुंसकलिङ्गम् पृथक्पदम् “शङ्खः
स्यात्कम्बुरुस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रीत्यर्थमरुण
आरक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णम् । गुरुप्रीत्यर्थं
पीताम्बरं तच्च यथाविभवं कापीसं कोषजं च । शुक्र-
प्रीत्यर्थं श्वेतो घोटकः । शनिप्रीत्यर्थमसिता श्यामवर्णा
गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिबैरुनौल्यखड्गः । केतु-
प्रीत्यर्थमजः कागो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः
“धेनुं शङ्खं रक्तवृषं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताश्वं
लण्णधेनुञ्च लण्णलोहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा समी-
क्य दातव्या दक्षिणा ततः । आचार्याय जापकेभ्यो-
न्नाङ्गणेभ्योऽथ शक्तितः” इति । अत्र प्रत्येकं दान-
सम्पादकैवोक्ताः अन्यभूयस्त्वभयाच्च लिख्यन्ते । “एवं
यः कुरुते सम्यक् यज्ञयज्ञं नृपोत्तमः । सर्वान् कामा-
नवाप्नोति शुभस्थानफलं लभेत्” नृपोत्तम इत्युप-
लक्षणम् । तेन यः कश्चिदुपहस्योपि कुर्यात् तत्र स
विभवातुर्दूपाणि यद्दानानि प्रोक्तानि कैश्चित् यथा ।
रवेः—“कौमुदमवस्त्रं शुद्धहेमताम्रमाणिक्यमौघमसुवर्ण-
वस्त्रम् । सवत्सगोदानमतिप्रसीतं दुष्टाय सूर्याय
मक्षरिकाश्च” ।
चन्द्रस्य—“हतकलसं सितवस्त्रं दक्षिशङ्खे चैव मौक्तिकसु-
वर्णं । रजतञ्च सखदद्याच्चन्द्रारिहोपशमनाय” ।
कुजस्य—“प्रवालगोघूममक्षरिकाश्च वृषश्च तावः करवीर-
पुष्पम् । आरक्तवस्त्रं शुद्धहेमताम्रं दुष्टाय भौमाय
सचन्दनं हि” ।
बुधस्य—“नीलं वस्त्रं सप्तदानं बुधाय रत्नं पाची दासिका
हेमसर्पिः । कांक्षं दत्तः कुञ्जरश्चाथ मेघो रौप्यं सर्वं
पुष्पजालादिकञ्च ।
शुरोः—“अश्वः सुवर्णं शुक्रपीतवस्त्रं सपीतधाम्यं लवणं
सपुष्पम् । सशर्करं तद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्त्यै गुरवे
प्रदेयम्” रजनी हरिद्रा ।
शुक्रस्य—“चित्रवस्त्रमपि दानवार्चिते दुष्टे सुनिवरेः परि-
गीतम् । तण्डुलं हतसुवर्णरूप्यकं वज्रकं परिमलो
धवलोज्ज्वलः” ।
शनेः—“नीलकं मङ्गिषं लण्णं वस्त्रं लोहं सदक्षिणम् ।
दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्याप्रशान्तये” ।

राज्ञोः—“राज्ञोर्दानं बुधैर्मणो गोमेदं लोहकम्बलौ ।

सुवर्णं नागरूप्यञ्च सतिलं ताम्रभाजनम्”

केतोः—“केतो वैदूर्यममलं तैलं मृगमदस्तथा । ऊर्णाति-
लाञ्छ संयुक्ता दद्यात् क्लेशपशुत्तये” ।

अन्यत्र संहिताप्रदीपे “भानुस्ताम्बूलदानादपहरति
नृणां वैकृतं वासरोत्थ” सोमः श्रीखण्डदानादपनिष्क-
तवरो भोजनात् पुष्पदानात् । सौम्यः शक्रस्य सन्तो हरि-
हर नमनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैस्तैलस्रानात् प्रभाते दिन-
करतनयो ब्रह्मनत्या परौ चेति” । ब्रह्मा ब्राह्मणः ।
परौ राज्ञे १६ । अथ सूर्यादयो पञ्चा गन्तव्यराशेः
प्राक् कियद्भिर्दिनैः फलं दद्यादित्येतदुपजात्याह सूर्या-
रक्षेति । सूर्यादयो पञ्चा गन्तव्यराशेर्जगन्मिषि-
तराशेः पुरस्तात् पूर्वमेवैतत्संख्यकदिवसघटीमासान् अथ
“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति पाण्डितीया ततो नैरन्-
त्येण तावन् कालं फलदाः स्युः तद्यथा । सूर्यो गन्तव्य-
राशेः प्राक् अक्षवस्त्रान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो
भौमोऽष्ट दिवसान् पूर्वं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्,
शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुश्चन्द्रः अग्निनाडीघटिकाव-
यमेव प्राक् फलदः, राज्ञर्गन्तव्यराशेः प्राक् त्रिमासं
फलदः एवं शनिः षण्मासान् । गुरुर्द्विमासान् पूर्वं
फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च “सूर्यः पञ्चदिनं शशी त्रि-
दिकं भौमोऽष्ट वै वासरान् सप्ताहानि भृशुः सप्तो-
मतनयो, मासद्वयं वै गुरुः । षण्मासान् पुरतोऽपि
सूर्यतनयो राज्ञश्च मासत्रयं, केतुश्चैव ददाति भावि
सकलं गन्तव्यराशेः फलमिति” । जगन्मोहने त्वेव
उक्तम् “आदित्यादिपञ्चा द्युर्लभे वा गोचरेऽपि वा ।
सप्तविंशति २७ भागोर्द्वं परराशिफलं खल्विति १७ ।
अथ प्रसङ्गादावश्यकमङ्गलयात्राकर्त्तव्येषु सत्त्वु ति-
थ्यादिविषयकदुष्टयोगसङ्गावे तद्दोषनिवारणार्थं दानं
शालिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे
सति हेम सुवर्णं यथाशक्ति राजा दद्यात् । च पुन-
श्चन्द्रे दुष्टे विहितान्यस्थानस्थिते शङ्खं दद्यात् ।
तिथ्यङ्गे करणे भद्राख्ये दुष्टे धान्यं दद्यात् । तिथौ दुष्टे
चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽनुपचयरूपे
रत्नं प्रवालमुक्तादि दद्यात् । मे राशौ दुष्टे क्रूरपहा-
धिष्ठितत्वादित्दोषसंहिते सति गां दद्यात् । नाडां
घटिकायां दुर्भृच्छादिना दुष्टायां सत्त्वां हेम सुवर्णं
दद्यात् च पुनस्तारासु दुष्टासु विपत्प्रत्यरिवधरूपासु

सिन्धूलं लवणं दद्यात् । पूर्वं दुष्टतारासु प्रत्येकं
विशिष्य दानमुक्तमिदानीं तदशक्तौ लवणमेव देयमिति
पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च टीपिकायासु “योगस्य हेम,
करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च, तण्डुलमणी त्रिवि-
वारयोश्च । तारावलाय लवणान्यथ गां च राशेर्दद्या-
द्विजाय कनकं शुचिनाडिकायामिति” १८ अथात्र
गोचरप्रसङ्गात् सूर्यादयो पञ्चाः राशेः पुनरगताः सन्तः
कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्र-
मासाधिकरणकरविधासरादौ खजन्मनक्षत्रप्रवेशे सति
फलविशेषं च वसन्ततिलकाष्टकेनाह राश्यादिगा-
विति । रविकुजौ सूर्यमङ्गलौ राश्यादिगौ राशि-
प्रथमदशांशमध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफल-
दानारौ । अवशिष्टांशेष्वपि पदीपत् फलदौ । एवं सिने-
ज्यौ शुक्रवृहस्पती मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफल-
दातारावन्त्यत्र पदीपत् । शशिसुतो बुधः सदा त्रिंशदंशेषु
निखिलफलदाता । अक्षमन्दौ चन्द्रशनेश्चरौ चरमदशके
निखिलफलदातारावन्त्यत्र पदीपत् । उक्तञ्च यस्मिन्
“भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च गुरुशुक्रौ ।
अन्तर्गतौ शशिरविजौ सदैव फलदः शशाङ्कसुतः” ।
वराहेणापि “दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ
भवनस्य मध्ययातौ । रविमुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ श-
शितनयः फलदस्तु सर्वकालमिति” रुधिरौ भौमः ।
अध्वेति । यस्मिन् मासे स्त्रीयजन्मनक्षत्रप्रवेशे सूर्यादि-
वाराश्चेत् स्युः तदा तस्मिन् मासेऽध्वादीनि फलानि वा-
च्यानि तद्यथा । रविवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे सति तस्मिन्
मासे अध्वा मार्गेऽटनमिति यावत्, फलं तस्य पुंसो
भवेत् । एवं चन्द्रवारे जन्मनक्षत्रप्रवेशे अक्षं भव्यं तत्-
प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं भौमवारे वज्रिभयं भवेत् ।
बुधवारे सन्नातिः । सती सतीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।
शुक्रवारे वस्त्रप्राप्तिर्भवेत् । भृगुवारे सौख्यं भवेत् ।
शनिवारे दुःखप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिष-
रत्नपंचके वामनेन “अध्वा भोजनमग्निभीः सुमतिता
वस्त्रं सुखं चाक्षुखं सासे सावि फलं भवेज्जननभे
सूर्यादिवारे स्थिते” इति अत्र “मासास्तथा च तिथ-
यस्तुहिनां शुमानादिति” भास्कराचार्यवाक्याच्चान्द्रः शुक्र-
प्रतिपदादि दर्शान्तो मासो गृह्यत इति शिवम्” १९
पी० धा० । अष्टवर्गशुभलाभ एव गोचरशुद्धेर्गाहता
तन्मानम् अष्टवर्गशब्दे ५२२ पृ० उक्तम्

गोचर्मन् न० इत० । गवां चर्मणि, गोचर्मं च स्तम्भे
आसनतया विहितम् यथाह समयाचारतन्त्रे २५८
“मेघासनं तु वय्यार्थमाकृतौ व्याघ्रचर्मं च । शालौ
स्तम्भजिनं शतं मोक्षार्णं व्याघ्रचर्मं च । गोचर्म
स्तम्भे देवि ! मोक्षने वाजिचर्मं च” । “सप्रहस्तेन
दण्डेन त्रिशङ्खेन निर्वर्तनम् । दश तान्येव गोचर्म
ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः” इति २४८ स्तम्भे “दश-
हस्तेन वंशेन दशवंशान् समन्ततः । पञ्च चाभ्यधिकान्
दद्यादेतद्गोचर्मं चोच्यते” इति २४९ शिष्टोक्ते च भूमान-
भेदे “अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते” भा०
आनु० ६२ अ० ।

गोचर्मवसन पु० गोचर्मं वसनमस्य । महादेवे ‘गो-
पालगोपतिर्गामो गोचर्मवसनो हरः’ भा० आनु०
१७ अ० शिवसहस्रनामोक्तौ

गोचारक त्रि० गां चारयति घासादौ चर-णिच्-
एवल् । गोरक्षके (राखाल)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर-णिनि । तपस्विभेदे
“गोचारिणोऽद्याश्चकुट्टादन्तोलूखलिकास्तथा । मरीचि
पाः फेनपाश्च तथैव स्तगचारिणः” भा० आनु० १४ अ०

गोची स्त्री गामश्चति अन्च-किप् ङीप् नलोपे व्यङ्गोपः ।
गवाचीशब्दार्थे । मत्स्यभेदे । गाः शिवस्तुतिरूपाः वाचः
अश्चति अन्च+किप् ङीप् । २४८ मालयपत्न्यां शब्दार्थचि०

गोच्छाल पु० गां भूमिमाच्छादयति छद-णिच्-अण् प्रथो० ।
भूकदम्बे (चाकुलिया) । रत्नमाला

गोज पु० “नृपायां नृपसंसर्गात् प्रसादाद्गूढजातकः । सो-
ऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिप्रेक्षे च वर्जितः । अभिप्रेक्षं
विना चायं गोज इत्यभिधीयते । सर्वं च राजवत्तस्य
गम्यते पदवन्दनम्” इत्युशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य
राजशब्देन समासे राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः द्वन्द्वे
एकवद्भावश्च । “गोदुग्धप्रभवं किं वा क्षागदुग्धसमु-
द्भवम् । भवेत् गोजं विदोषज्ञं रोचनं बलवर्द्धनम् ।
वज्रिहृदिकरं दृष्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु । अतीसारे-
ऽग्निमान्ये च क्ष्वरे जीर्णं प्रशस्यते” । भावप्र० । उक्त
लक्षणके २ गोक्षगदुग्धविकारभेदे न० । १ गोजात-
मात्रे त्रि० । गोलोमिकाष्टके स्त्री राजनि० ।

गोजर पु० गोपु मध्ये जरः जीर्णः । वृद्धवलीवर्द्धे “नाद्रि-
यन्ते यथापूर्वं कीनाशा इव गोजरम्” भाग० ३।२०।
१४। “गोजरं वृद्धवलीवर्द्धम्” श्रीधरः ।

गोजल न० गवि जातं जलम् । गोमूत्रे राजनि० ।

गोजा त्रि० गवि पृथिव्यां व्रीह्यादिरूपेण जायते विट्-
धात्वम् । व्रीह्यादिपु । ऋ० ४।४०।५।३दा० । २ गोलोमि-
काष्टके राजनि० । ३ सुरभ्यां जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे जागरः अप्रमत्तताऽस्य
ठन् । १ मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसावनाय सदोद्यततया तथा-
त्वम् । गवि भूमौ जागरिकः प्रहरीव्यस्य रूपकण्टक-
धारित्वात् । २ कण्टकारवृक्षे । गोषु व्रीह्यादिषु जागरो-
ऽस्य ठन् । ३ भव्यकारके त्रि० शब्दार्थचि०

गोजात पु० गवि जातः । १ गोनामकपुलक्यपत्नीजाते
२ सुरभीजाते वृतादौ ३ स्वर्गजाते त्रि० “श्रुषन्तु नो दिव्याः
पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः” । ऋ० ७।३५।१५

गोजापर्णी स्त्री गोजाः दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पर्णमस्य
गौरा० ङीप् । दुग्धफेनावृक्षे राजनि० ।

गोजित् पु० गां भूमिं जयति जि-किप् । नृपे वलेन
पृथिवीजयित्वात्तस्य तथात्वम् । ऋ० १।१०।६।१। ८।५।६।१०

गोजिहा स्त्री गोजिह्वेव । (गोजिवा) लताभेदे । स्नाथं
क । तत्रैवार्थे अमरः । “गोजिहा गोजिका गोजी
दार्विका खरपर्णिनी । गोजिहा यातला शोता म्या-
ह्मिणी कफपित्तनुत् । हृद्या प्रमेहकासाक्षत्रणक्ष्व-
रहरी लघुः । कोमला त्वरी तिक्ता स्वादुपाकरसा
सृता” भावप्र० तद्गुण्य उक्ताः ।

गोजि(जी)स्त्री गोजिहा प्रथो० । गोजिहाख्ये लताभेदे भावप्र०
वा ङीप् । “गोजी च पिटा सह तालपत्रा” “सह-
द्रुफेनशाकगोजीकाकौडु स्वरिकाः” इति च सुश्रुतः

गोजिरा स्त्री गोभूमिः तज्जशस्यादि जीर्थे तेऽनया जृ-ज
इत० । शस्यादिजारिकायाम् “गोजिरया रंजसायः
पुरन्त्रा” ऋ० ८। ११०।१२ [वृक्षांसगुडके भरतः

गोड पु० गोखल+प्रथो० । (गोड) इति ख्याते नाभौ प्रह-
गोडिख पु० गोभूमिर्गोडिख इव । शृङ्गालजम्बुं शब्दार्थचि० ।
गोडुम्बा स्त्री गां भूमिं तस्मिन् अर्द्धेति त्वि-क प्र० । (गो-
सक) । गवादन्यां (तरसुज) २ शीर्थहन्ते पु० मेदि० ।
स्नाथं क । गोडुम्बिका गवादन्याम् रत्नमाला

गोणी स्त्री गुण-वज् नि० गुणः गोण+आवपनेऽर्थे ङीप् ।
धाम्याधारे (गुण) ख्याते । आवपनपात्रे २ छिद्रवस्त्रे,-
३ शाण्डां, ४ द्विस्पृत्तके मानभेदे, ५ द्रोणीपरिमाणे
च । “गोणी त्वावपनं चेत्” ज्ञानपदा० पा० २४०
सि० कौ० । तस्य द्विस्पृत्तकता भावप्र० उक्ता यथा

“श्रुप्राभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा श्रुता ।
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः । चतुःस-
हस्रपलिका पश्यत्यधिका च सा । पलानां हिसह-
स्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः । तुला पलगतं ज्ञेयं
सर्वत्रैवैष निश्चयः । माषटङ्कान्वितानि कुडवः प्रस्य
मादकम् । राशिगौणी स्फारिकेति यद्योत्तरचतुर्गुण-
म्” । पञ्चभिः सप्तभिर्वा गोणीभिः क्रीतः तद्वितार्थं द्विगौ
परिमाणात् ठञ् । “द्विगोलुग्नपत्त्रे” पा० तस्य लुकि
उपवर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । ततः “इद्गोगण्याः” पा० इत्
पञ्चगोणि सप्तगोणि पञ्चगोग्यादिक्तीते पटादौ लि० ।
ह्रस्वा गोणी षट् पित्वात् ङोष् । गोणीतरी
ह्रस्वगोग्याम् । [च २तद्वति लि० सेदिनिः ।
गोऽण्ड पु० गोरण्ड इव । १नीचजातिभेदे (गाँड) २द्वजनाभौ
गोण्डाकरी स्त्री रागभेदे “गोण्डाकरीरागेण रूपकतालेन
गीयते” गीतगो० ।
गीतम पु० गोभिस्तमोऽध्वस्तं यस्य पृथो० । १सुनिभेदे तन्नामनि-
रुक्तिः भा० आनु० ६३ अ० यथा “गीतमोऽयं सतोऽध्वमो-
टमस्ते मम दर्शनात् । गोभिस्तमोमम ध्वस्तं जातमात्रस्य
देहतः । विद्धि मां गीतमं कृत्ये यातुधानि । निबोध
मे” इति । स च त्रैतवराहकल्पे ब्रह्मणो मानसः पुत्रः
यथाह वायु० गवा० २२ अ० “ब्रह्मा संवृतसंभारो मानसा
नृत्विजोऽसृजत्” इत्युपक्रमे “सूकपालं गीतमञ्च तथा
भेदशिरोव्रतम्” । इति । स च गोत्रप्रवर्तकः गोत्रशब्दे
दृश्यम् । गीतमस्यापत्यम् ऋष्यण् । गीतम तद्वंशे
प्रवरप्रवर्तके ऋषिभेदे वङ्ग्ये तस्य लुक् गोतमाः । गो-
तमशब्देऽधिकं वक्ष्यते आर्षशब्दे ८२७ पृ० उदा० दृश्यम् ।
गीतमवशशास्त्राङ्गिरसगोत्रोत्पन्ना दश तङ्गेदास्तत्रैव
दृश्याः । अतिशयेन गौः लङ्त्वात् तमप् । २अतिजडे
पुं स्त्री । “सृक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रभूचे सचेतमां ।
गीतमं तमवेतेय यथा वेत्य तथैव सः” नैप्र० चार्थको-
क्तिः । तस्य चान्वीक्षिकीधियाप्रकाशकत्वमलपादशब्दे
४३ पृ० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रप्रतिपाद्याद्य ज्ञात् ।
तस्य ज्ञातः गीतम गोतमच्छाले गौरा० ङीष् । गोतमी
तद्भाष्यायां शतानन्दमातरि २अहल्यायाम् स्त्री
गीतमान्वय पु० गीतमोऽन्वयो वंशप्रवर्तकी यस्य । शाक्य-
सुनौ मायादेर्भीषते हेम० ।
गीतमस्तीम पु० गीतमेन दृष्टः स्तोमः । १सृक्तभेदे “अथ
प्रातर्गीतमस्य चतुर्नरस्तोमो भवति तस्य चतुष्टु

वह्निप्यमानसटास्तटास्त्राज्यानि, द्वादशसु माध्यन्दिनः
पयसानः, षोडशसु पृथ्यानि, विंशत्यासामर्भवः पयसानः,
चतुर्विंशत्यामग्निष्टोम साम” गत० ब्रा० १३।५।१।१
दानशीलप्रजाकामनया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये २यज्ञभेदे
च “गीतोमेन य इच्छेत् दानकामा मे प्रजा स्यादिति”
आश्व० श्रौ० ६।५।१४ तद्विधानं तत्रैवोक्तम् दृश्यम् ।
गीतमौपुत्र पु० इत० । गीतस्या अहल्यायाः पुत्रे शतानन्दे
गीतमज पु० प्रशस्तः गौः “प्रशंसावचनैश्च” पा० पूर्वनि० । प्र-
शस्ते गवि स्त्रियामपि पुंस्त्वमेव नियतलिङ्गत्वात् अमरः ।
गोपु मध्ये तल्लज इति शब्दक० व्युत्पत्तिकल्पनं प्रामा-
दकमेव पाणिनीयसूत्रे कर्मधारये तद्विधानात्
गीतीर्थे न० गवा कृतं तीर्थम् । १गोष्ठे “बलिनिवेद्यो गो-
तीर्थं रेवत्यै प्रयतात्मना” सुश्रु० २तीर्थभेदे च । “तस्यां लि-
तस्यो गनसोमनोश्च पृथोरथान्नेरसितस्य वायोः । तीर्थं
सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिपेयं”
भाग० १।१२।२ लितादीनामेकादश तीर्थानि तत्तद्वान्ना
प्रसिद्धानि” अधरः
गीतीर्थक पु० “पार्श्वगतेन शब्देण छेदो गोतीर्थको भवेत्”
सुश्रुतोक्ते छेदभेदे “आधौ तत्र वङ्गच्छिद्रे भिषजा वै-
विजानता । अर्धलाङ्गलिकच्छिदः कार्यो लाङ्गलिकोऽपि
या । सर्वतोभद्रको वापि कार्यो गोतीर्थकोऽपि च”
सुश्रुते तत्प्रयोगे निमित्तसूक्तम् ।
गीत्र पु० गां भूमिं लायते त्रैङ् पातने क । १पर्वते तस्य
विष्कम्भरूपेण पृथिव्या धारकत्वात् तथात्वम् गोत्रमित् ।
गूयते शब्दप्रतेऽनेन गूङ् शब्दे करणे घृन् गूष्टपची-
त्यादिना लो वा । २आख्यायां नामनि तथा शब्द-
मानत्वात्स्यास्तथात्वम् गोत्रसूत्रनम् । २समावनीयबोधे
४कानने ५क्षेत्रे ६मार्गे च मेदि० । ७क्षेत्रे हेमच० ।
८संवे दृष्टव्यौ शब्दच० । १०वित्ते धने विश्वः ११सुनि-
भेदस्वापत्यादिवंशे न० । गोत्रकाराश्चाष्टौ सुप्रसिद्धाः
यथाह नि० सि० बौधायनः
“विश्वामित्रोजसदग्निर्भरहाजोऽथ गीतमः । अतिवैमिषः
कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानाष्टपीणामग्न्याष्टमानां
यदपत्यं तद्गोत्रमिति” मनुस्मृ सप्ताह यथा “जसदग्निर्भर-
हाजो विश्वामित्रावित्योतमाः । वशिष्ठकाश्यपाग्न्या
सुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां यान्यपत्यानि तानि गो-
त्राणि भव्यते” एतदुपलक्षणसम्यग्भासपि दर्शनात् । तथा
च धर्मप्रदीपे गोत्राणि तु चतुर्विंशतिरित्याह तथा च

दृष्टमनुः "शाण्डिल्यः कश्यपश्चैव वात्स्यः सार्वकस्तथा ।
भरद्वाजो गीतमथ सौकालीनस्तथापरः । कल्मषया-
ग्निवेशश्च कृष्णाक्षेयविश्वकौ । विश्वामित्रः कुशिकश्च
कौशिकश्च तथापरः । दत्तकौशिकमौद्गल्यौ आलम्बप्रानः
पराशरः । सौपायनस्तथाऽतिथ वासुकीरोहितस्तथा
वैयाघ्रपट्टकश्चैव जामदग्न्यस्तथापरः । चतुर्विंशति
गौत्राणां कथिता पूर्वपण्डितैः" । "सौकालीनक-
मौद्गल्यौ पराशरदृष्टसौ । काञ्चनो विष्णुकौशिक्यौ
कात्यायनाक्षेयकाण्वकाः । कृष्णाक्षेयः साङ्गुतिश्च कौ-
शिल्यो गर्गसंज्ञकः । आङ्गिरस इति ख्यातः अना-
दृकाख्यसंज्ञितः । नव्यजैर्मिनिदृष्टाख्याः शाण्डिल्यो
वत्स्यश्च । सावर्ण्यालम्बप्रान्वैयाघ्रपट्टा दत्तकौशिकः ।
शक्तिः काण्वायनश्चैव वासुकिर्गीतमस्तथा । शुनकः
सौपायनश्च सुनयो गीतकारिणः । एतेषां ग्रन्थप-
त्त्यानि तानि गौत्राणि मन्यन्ते" । सर्वे द्विचत्वारिंश-
दुगौत्रकाराः । "अपत्यं पौत्रप्रभृति गौत्रम्" पा० १२७ त्ते
पौत्रप्रभृति अपत्यत्वेन विवक्षिते वंशे न० तस्यायमाशयः-
प्रथराध्यायप्रसिद्धं लोके गौत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि
संज्ञार्थमिदम् पौत्रादेरपत्यत्वव्यभिचारादपत्यपदस्या-
पत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विव-
क्षायामेव गौत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः समस्य-
कतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गौत्रत्वम् इति ।
अस्य प्रयोजनं तु "एकोगौत्रे" पा० नियमार्थं तथाहि
गौत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गौत्रापत्यम्
उपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । "गौत्रे सैकोन
संख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा । यद्वा स्वदू नसंख्येभ्यो
ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यम्पिद्वरेव स्यात्ततः
प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्वद्व्ये स्तुतमेतत्तथोत्त-
रम्" मि० कौ० अयमर्थः पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि
उपगोः स्तृतीये वाच्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वजी-
वज्ये षे स्तुतवशे औपगवेः फक् । इत्यमिज्फकोः
परम्परायां मूलाच्छततमे गौत्रे एकोनशतम्प्रत्ययाः स्युः ।
पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये
उपगोरणा इष्टे सिद्धे ऽपि अण्नादिजपि स्यात् चतुर्थे
फगिति ततः फगिजाः परम्परायां शततमे गौत्रे ऽष्टन-
वतिरनष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं स्तुतम्" । इति
गौत्रापत्ये अनेकप्रत्ययाः पा० विहिता विस्तरभयाज्ञोक्ताः ।
गौत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गौत्रान्तरत्वं स्मृतिवि-

हितं यथा "गौत्रिक्ये जनयितुर्न भजेत् दक्षिणः सुतः ।
गौत्रिक्यारुगः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधा" मनुः ।
अयमाशयः दानात् जनयितुः स्वत्वे निष्ठिते द्वादश-
विधपुत्रान्तर्गतत्वेन दत्तदाकीनां पुत्रनिधित्वेन विधा-
नात् विधानेन संस्कारादिना च स्पृहीतः पुत्रत्वे
तद्गौत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु वचनादेय पितृगौत्रापचा-
रेण पतिगौत्रप्राप्तिः तथा च उ० त० व्यपस्थापितं यथा
"तदानीं गौत्रापहारमाह लघुहारीतः । "रूगो-
त्रादुभ्यस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगो-
त्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया" । पाणिप-
हृणादपि पितृगौत्रापहारमाह आङ्गिर्विवेके दृष्टस्यतिः ।
"पाणिपहृणिको मन्त्राः पितृगौत्रापहारकाः ।
भर्तुर्गौत्रेण नारीणां देवं पिण्डोदकं ततः" । यत्तु
सपिण्डनस्य गौत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । "सं-
स्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैतृकं
भजते गौत्रमूर्तुन्तु पतिपैतृकम्" इति कात्यायनीयं
तत् शाख्यन्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव "अनु-
मन्त्रता गुरुं गौत्रेणाभिवादयेत्" इति गोभिलोक्तं
सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिवादनं तत् पतिगौत्रेण
कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् एतेन पितृगौत्रेणेति
सरलाभवदेवभट्टाभ्यासुक्तं हेयम् । आङ्गे गौत्रोक्ते
विशेषः आ० त० प्रचेताः "गौत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परि-
कल्पयन्" । सामगानां आङ्गादिकर्मभेदे तस्य विभक्तिविशे-
षान्तामाह तत्रैव गोभिलः "गौत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
गौत्रस्यालक्ष्यकर्मणि । गौत्रस्तु तर्पणे प्रोक्त एव कर्त्ता
न सुज्ञाति" शाख्यभेदेन पेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मप०
उक्तः । "असृकासृकगौत्रस्तु प्रेतस्तृप्यत्वदं जपन्" ।
"मृत्वा सचेलमाचम्य सिञ्चेयुर्दकं जले । गौत्रनामा-
नुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्" छन्दोगविषयं गो-
भिलवाक्यम् "विपक्षगौत्रं दयितेन लम्बिता" किरा०
"स्फुटमिन्द्रताद्य सयि गौत्रमिदा" भा० । "गौत्रविस्त्र-
लितमूचुरङ्गनाः" रघुः । "अरसि अर ! सेवलागुणैरुत
गौत्रस्त्रलितेषु बन्धनम्" कुमा० । "गौत्रमिदोऽप्यमर्षणं"
रघुः । गौत्रं करोति ल-णिनि । गौत्रकारिन् गौत्र-
प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । "सप्तैत गौत्रकारिणः" बौधा० ।
तच् गौत्रकर्त्तृ तत्त्वार्थं "तर्पस्विनो ब्रह्मविदो गौत्रकर्त्तार
एव च" भा० आहु० ४४० । गां भूमिं दृष्ट्वा लायते त्रै-क ।
१३३ मेवे निरु० । गौत्रमिच्छन्ने दृश्यम् ।

गोत्रकीला स्त्री गोत्रः पर्वतः कील इव विदम्बकत्वात्
यस्याः । पृथिव्यां हेमच०

गोत्रज पुंस्त्री गोत्रे समाने वंशे जायते जन-ड । एक-
गोत्रोत्पत्ते "तत्सुतो गोत्रजो वन्धुः" याज्ञ० ।
यद्यपि गोत्रोत्पत्तमात्रेऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि व्यशौचग्रहणे
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतसूतके । तिरा-
त्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः" व्यासवाक्ये
गोत्रजपदं पारिभाषिकं यथाह बृहन्मनुः "सपिण्डता
तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावास्तु निवर्त्ते-
ताचतुर्दशात् । जन्मनान्नां स्मृतेरेके तत्परं गोत्रजा-
मताः" इति "गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावाः शु०त०रघु० ।
यस्तुतः गोत्रजपदस्य गोत्रोत्पत्तमात्रार्थकत्वेऽपि सामा-
न्यविशेषन्यायेन सपिण्डादेर्विशेषाशौचोक्तोक्तज्जिन्नपर-
त्वम् अत एव "तत्सुतो गोत्रजोवन्धुरित्यत्र याज्ञ०वचने
गोत्रजपदेन पितामहादेर्पक्षमिति तद्व्याख्याने च
मिता० "गोत्रजाः सपिण्डाः पितामहादयः समान-
गोत्राः" इत्युक्तम् ।

गोत्रभाग पु० गोत्राणामेकगोत्रजातानां भागः । गोत्र-
जातानां परस्परविभागे "गोत्रसाधारणं त्यक्त्वा
योऽन्यदेशं समाश्रितः । तद्वंशप्रत्यागतस्यांशः प्रदातव्यो
न संशयः । तृतीयः पञ्चमश्चैव सप्तमोवापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेतांशं क्रमागतम् । यं परम्भ-
रया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं विदुः । तदन्वयस्या
गतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही । मुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्ये
दपरेषां न संशयः । अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां
न सिध्यति । अस्वामिना तु यज्जुक्तं गृह्यत्वेनापणा-
दिकम् । सहृद्वन्धुसकुल्यस्य न तज्ज्ञेन हीयते ।
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च । सुदीर्घे-
णापि कालेन तेषां सिद्धयति तत्तु न" बृहस्पतिः गोत्रं
साधारणं द्रव्यमिति शेषः विवाह्यो जामाता

गोत्रभिद् पु० गोत्रं पर्वतं मेघं वा भिनन्ति भिद्-क्विप् ।
इन्द्रे इन्द्रस्य वृष्ट्यर्थं मेघभेदनात् पर्वतपक्षशातनाहा
तथात्वम् । "पुरन्दरो गोत्रभिद् बाहुरायात्" यजु०
२०।२८ गौर्ममिस्तां वृष्ट्या लायन्ते गोत्रा मेघाः तान्
वृष्ट्यर्थं भिनन्ति गोत्रान् गिरीन् वा भिनन्ति" वेददी० ।
तस्य गिरिपक्षभेदनकथा पौराणिकी अनुसन्धेया ।
यथा "ततोऽद्रो जातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्यता मेदिनीं त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिताः । तत्स्थान-

मसुराणान्तु घातादिष्टं जलार्णवे । प्रतीच्यां पर्वताः सर्वे
निममज्जुयंथा गजाः । तत्रासुरेभ्यः शंसुक्ते आधिपत्यं
सुराभ्यम् । तच्छ्रुत्वासुराः सर्वे चक्रुर्द्व्यो गस्तमम्
इत्युपक्रमे "धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेषु स्थानेषु गो-
पतिः । चिच्छेद पविना पक्षान् सर्वेषां भुवि चारि-
णाम् । एकः सपक्षो सैनिकः सुरैस्तत्समये कृतः"
अग्नि पु० । "पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षैर्वि पर्वतः"
इति तदनुसारेण रघौ वर्णितम् । गोत्रं नाम भिनन्ति ।
श्नामभेदके एकनामोच्चारणकाले अन्यनामोच्चारके च ।
"तदयुक्तमङ्गं तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षणसहस्रत-
यम् । प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य
मयि गोत्रभिदा" माघः । "गोत्रभिदा पर्वतभिदा नाम-
भेदिना च" मल्लि० ।

गोत्रवृत्त पु० गोत्रभवे न गजातो वृत्तः । धन्वनवृत्ते भावप्र० ।
गोत्रस्खलन न० गोत्रे नामनि स्खलनम् । अन्यस्य नामग्रह-
णायथा अन्यस्य नामग्रहणरूपे रागहेतुके स्खलने ।
"जगद् गोत्रस्खलने च कान्तम्" (नलम्) नैष० । "गो-
त्रस्खलने भ्रान्तिं मानिनि ! जानीहि केवलं मेऽत्र ।
आस्थानतोविशेषप्रतिपत्तिः पाणिनीय इव" उद्भटः ।
भावे क्त "गोत्रस्खलितमप्यत्र न० "उत गोत्रस्खलितेषु
वन्धनम्" कुमा० [स्यादिप्रोपणेन त्वै-क्त । २भूमौ अमरः ।
गोत्रा स्त्री गवां समूहः त्व । १गोसमूहे गां लायते श-
गोत्रादि पु० "तिडो गोत्रादीनि कृत्स्नाभीक्ष्णप्रयोः" पा०
तिडन्तात् परस्य अनुदात्ततानिमित्ते शब्दगणे
तद्गणस्य पा० ग० स्तत्वे उक्तो यथा "गोत्रं ब्रुव प्रवचन
प्रहसन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण
विचक्षण व्यचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाश" ।

गोत्र न० गोर्भावः त्व । गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते गवेतरावृत्तौ
सकलगोव्यक्तस्थे जातिभेदे । तल्लक्षणन्तु गवेतरावृत्तित्वे
सति सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वम् । सत्ताद्रव्यत्वादजातेः
सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वात् तद्धारणाय सत्यनम् विशेषणं
गगनादेर्गवेतरावृत्तित्वात् विशेष्यदलम् । वृत्तिताद्वयञ्च
सम्वायेन पाह्यं तेन गवेतरावृत्तादौ कालिकसम्बन्धेन
गोत्रस्य सत्त्वेऽपि नासम्भवः न वा गवेतरासम्बन्धेन गग-
नादेः कालिकेन सकलगोव्यक्तिवृत्तित्वादतिव्याप्तिः ।
तस्यास्य जातेः गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसक्तं काव्य० प्र०
वाक्यपदीये "गौः स्वरूपेण न गौर्नाथ्यगौः गोत्राभि-
सम्बन्धात् गौः" यतो गोत्रसम्बन्धादेः गोर्गोपद-

वाच्यता अतो गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तद्व्यञ्जकञ्च गतकम्बलादिमन्त्ररूपशकारभेदः संस्थानविशेषस्यैव जातिव्यञ्जकत्वात् । तत्र गोपदं गोत्वे शक्तं व्यक्तेर्भानमनुमानात् तल्लयवित्तिवेद्यात्वाद्देति भीमांसकामन्यन्ते अनुमानञ्च गामानवेत्यादौ गोत्वानयनमिति शाब्दबोधत्वात् परस्मै गोत्वकर्मकानयनं गोकर्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनम् । गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिकाः व्यक्तीभावस्य शक्यत्वे व्यक्तीभावानन्तरात् व्यभिचारः । अतद्व्याप्यत्वरूपोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धाः

गोदं पु० गां नेत्रं दायति शोधयति दै-क । १ मस्तकस्थे मस्तिष्के हेम० मस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम् । गां ददाति दा-क । २ गोदानरि त्रि० । “अन्नदस्तु त्रियं पुटं गोदो ब्रध्नस्य पितृपत्नं” मनुः । गोदावर्यां समीपस्थे देशभेदे पु० ततः चतुरर्थ्याम् अण् । गोदः तद्देशादूरभावाद्दौ त्रि० जनपदे तु वरणांतस्य लुप् । गोदो जनपदः “विशेषणानाञ्जाजातेः” पा० । लुवर्थस्य विशेषणानामपि तल्लङ्घनचने न तु जातेः । गोदौ रमणीयौ” सि-कौ०

गोदन् न० गोदं लायते ला-क । मस्तिष्करज्जके चुकटादौ गोदन्त न० गोदं न इवावयवोऽस्य इत० । हरिताले राजनि० गोदा स्त्री गां स्वर्गं ददाति स्रानेन दा-क । गोदावरी-नद्याम् हेम० । “नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत्” छ० चि० । गोदान न० गावो केशालोमानि वा दीयन्ते खण्डग्रन्थेऽत्र । आधारे ल्युट् । केशान्तास्थे द्विजाति संस्कारभेदे केशान्ता शब्दे २२५० पु० दृश्यम् । “अथास्य गोदानविधेरनन्तरम्” श्रुतः । तच्च “एवेन गोदानम्” आश्व० ग्ट० १।१८। इत्यादिसूत्रजा तेन निरूपितम् । “चूडोपनयनगोदानविवाहाः” आश्व० ग्ट० । गवि पृथिव्यां दीयते निधीयते स्नापकात्वे दा-कर्मणि ल्युट् । २ दक्षिणकर्णसमीपस्थे शिरःप्रदेशे । “अपरेण दक्षिणाग्निम् दक्षिणं गोदानमुन्दति” कात्या० श्रौ० ५।२।१४ । “दक्षिणं गोदानं वितार्थीनन्तीमामापः” कात्या० श्रौ० ७।२।१८ । “स्नपद्भिर्गवि पृथिव्यां दीयते इति गोदानं शिरसोदक्षिणं प्रदेशं वितार्थं कङ्कतादिना तत्स्थाने केशान् विजटान् कृत्वा उन्दति क्लेदयति अङ्गिरार्द्रं करोति इमामापः इत्यादि मन्त्रेण” कर्कः । इत० । गोः सुरभ्या वृषस्य वा श्दाने । गोप्रशंसापूर्वकं तद्दानप्रसारो हेमाद्रि० दा० उक्तो यथा

भविष्यत् पुराणे । ब्रह्मोवाच “आदित्यदुहिता गौर्हि पृथिवी” परिकीर्तिता । अथोऽर्थे सर्वलोकानामुत्पन्नक्रतुसिद्धये । ब्राह्मणायैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्र मन्त्रास्त्रिदशानि हविरेकत्र तिष्ठति । गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्तन्ते गोभ्यो देवाः संस्रियताः । गोभ्यो वेदाः संस्रिणीयाः सपङ्कपदक्रमाः । ऋद्धमूलं गवां नित्यं ब्रह्मविष्णु समान्वितौ । ऋद्धाये सर्वतोर्थांनि स्थावराणि चराणि च । शिरोमध्ये महादेवः सर्वभूतमयः स्थितः । ललाटायै स्थिता देवी नासावंगे च पञ्चमुखः । कम्बलाश्वतरौ नागौ नासापुटसुपातितौ । कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ । दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः । सरस्वती च ऊङ्गारे यमयज्ञौ च गण्डयोः । सन्ध्याद्वयं तयोष्ठाभ्यां श्रीयानिन्द्रः समान्वितः । रक्षांसि कण्ठदेशे तु साध्यायोरसि संस्थिताः । चतुष्पात् सकलो धर्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः । खुरमध्ये तु गन्धर्वाः खुराग्रेषु च पद्मगाः । खुराणां पश्चिमाग्रेषु गणाङ्गप्सरसां स्थिताः । रुद्राश्चैकादश पृष्ठे वसवः सर्वसन्निपु । अग्नीतटस्थाः पितरः सोमोऽङ्गूलमाश्रितः । आदित्यरश्मयोवाले पिण्डोभूता व्यवस्थिताः । साक्षाद्ब्रह्मा च गोमूत्रे गोमये यक्षना स्थिता । क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा दधिसंस्थिता । ऊताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः । अष्टाविंशतिदेवानां कोट्योरोमसु संस्थिताः । उदरे पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना । चत्वारः सागराः पूर्णा गवाङ्गे तु पयोधराः । एतद्भि कथितं सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम् । जगद्देवशाह्वल । स देवाश्चुरमानवम् । स्कन्दपुराणे “हृष्यानि खादन्ति वसन्तप्रारब्धे पितृनि तोयान्दपरिग्रहाणि । उहन्ति वाह्मनि पुनन्ति पापं गवां रक्षेर्जीवति जीवलोकः । तृष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं दत्तास्तु गावस्त्रिदिवन्तानि । संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न हृत्स्यं धनमस्ति किञ्चित् । शय्यं सज्जता इददाति नित्यं पापक्षतिं नित्यविवर्द्धनं च । स एव चायैः परिभुज्यते च गोभिर्न हृत्स्यं धनमस्ति किञ्चित् । तृष्यानि शुक्लाणि वने चरित्वा पोत्वापि तोयान्दशतं खवन्ति । यद्गोमयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न हृत्स्यं धनमस्ति किञ्चित्” । हारीतः “वज्रक्षीराद्य यो गा वै ब्राह्मणायोपपादयेत् । उत्तारयेत् आत्मानं सप्त सप्त हृत्स्यं च” ।

देवलः “सुशीलां लक्षणवतीं युवतीं वत्ससंयुताम् ।
वज्रदुग्धवतीं क्षिग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः” । वेद-
व्यासः “यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीः दृढकौशिकः” । तथा
संपासेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति । यावतीः
स्पर्शयेद्गुहावः स तावत् फलमश्नुते” । तावदिति पूर्वोक्त
तावद्गुरोरोमसस्मितं संवत्सरं स्वर्गफलमित्यर्थः । “यो
वै द्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति । स
दिव्यमयुतं शाश्वतवर्षाणां फलमश्नुते” । “अन्नजंताः,
सुक्रयज्ञानलब्धाः पणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च । क-
च्छोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्र-
शस्ताः” । अन्नजंता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाश-
कारः । सुक्रयलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः ज्ञानलब्धाः
प्रतिपहलब्धाः पणक्रीताः भूतिलब्धाः निर्जिता
शुद्धादिना, ओकजाः गृहजाताः, कच्छोत्सृष्टाः
पोषणाभ्यागता अतिव्याध्यादिकच्छाक्रान्ताः सत्यः
स्त्रानिना याख्यक्ताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः ।
“रुष्टा दुष्टा दुर्वला व्याधिता च न दातव्या या च
मूल्यैरदत्तैः । क्लेशैर्विप्रैः यां फलैः संयुनक्ति तस्या-
वीर्याश्चाफलाश्चापि लोकाः” । मूल्यैरदत्तैः स्वीकृतेति
शेषः । तथा । “न कथां पापवत्यां वा वन्ध्यां रोगा-
न्वितां तथा । न व्यङ्ग्यामपरिश्रान्तां दद्याद्गुणं ब्रा-
ह्मणाय वै । यो दद्यान्नोपयुक्ताधीं जीर्णान्वेतुश्च निष्क-
लाम् । तमः संप्रविशेद्दाता द्विजं क्लेशेन योजयन्” ।
ब्रह्मपुराणे “पीतोदकां जग्धतृणां दुग्धचोषां निरि-
न्द्रियाम् । एतन्मत्तमङ्गहीनाञ्च स्तवत्यां महाशनाम् ।
केशबालपुरीषास्त्रिज्यादां सन्निहीं खलाम् । पुटधेनुं
यमलक्ष्मिन्त्र्यं व्रणयितस्तनीम् । न दद्याद्वाङ्मण्येभ्यश्च
सदोषं दृषभन्तया” । पीतोदकां जग्धतृणामिति,
दृढत्वोपलक्षणपरम् । दुग्धचोषां, स्वकीयस्तनपा-
यिनीं, महाशनाम् वज्रभक्षां, पुटधेनुं बाल्यावस्थैव
या गर्भिणी । विश्वामित्रः “नैकशृङ्गाञ्च निःशृङ्गां
स्फुटितार्चीं चलत्सुराम् । न दद्यात् विस्तनीञ्चैव गां
शुभासेव दापयेत्” । महाभारते “अश्वरीभोगवां
दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो प्रतापवान् । अर्बुदानि दशैकञ्च
सराद्रोऽभ्यपतद्दिवम् । दत्त्वा शतसहस्रान्तु गवां राजा
प्रसेनजित् । सवत्सानां महातेजा गतो लोकाननुत्तमान्” ।
तथा । “प्रासादा यत्न सौवर्णाः शय्या रत्नोष्णबा-

स्तथा । वराश्चापसरसो यत्न तत्न गच्छन्ति गोप्रदाः ।
गोप्रदोनरकञ्चैति पथः पीत्वास्वजङ्गलम् । विमाने-
नार्कवर्णेन दिवि राजन् ! विराजते । तच्चारुवेशः
सुशोण्यः शतशोवरयोपितः । रमयन्ति विमानस्थं दि-
व्याभरणभूषिताः । वेणूनां वज्रकीनाञ्च नूपुराणाञ्च
निःस्त्रनेः । हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबु-
ध्यते । यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वास्तावन्ति
वर्षाणि महीयते स्वः । स्वर्गाञ्जुतश्चापि ततस्तु वेगे
कुले सक्तुपश्यति गोमतां सः” । विष्णुः “गोप्रदानेन
स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोलोकं शतप्रदश्च ब्रह्मलोकम्” ।
जाबालः “होमार्थं मग्निहोतृस्य योगान्दद्यादवा-
चिताम् । त्रिविंशत्पूर्णां पृथिवी तेन दत्ता न संशयः” ।
याज्ञवल्क्यः “यथाकर्थाञ्च कृत्वा गां धेनुं वाऽधेनुमेव
वा । अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गं महीयते” ।
अङ्गिराः “मौरेकस्यैव दशतव्या ओतियस्य विशेषतः ।
सा हि तारयते पूर्वान् सप्त सप्त च सप्त च” । नन्दि-
पुराणे “अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारक्षरकं नयेत् ।
कुलैकदिशित्या युक्तं यहीतारश्च तारयेत् । विधिना च
यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा । तदा तारयते
जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः । पात्रागत्याध्यात्मिका
सुख्याः सुशुद्धाश्चाग्निहोतृस्यः । देवताश्च तथा सुखा
गोदानं ह्येतदुत्तमम्” । सहाभारते “वृत्तिग्लाने
स्वीदति चातिमात्रम् कव्यार्थं च होमहोताः प्रकुलाम् ।
गुर्वर्धे वा बाणसंरुद्धये वा धेनुन्दद्याद्देश कालो विशष्टः”
प्रसूत्यां सोमयागे । तथा “न वधार्थं प्रदातव्या न
कीनाशे न नास्तिने । गोजीवे न च दातव्या तथा
गौः पुरुषर्षभ !” । कीनाशो हलवाहकः । व्यात्रेयः
“स्वीदते बहुभृत्याय ओतियायाऽऽहिताग्नये । अतिधि-
प्रियाय दानाय देया धेनुर्गुहान्विता । अकुलीनाय
मूखाय लुब्धाय पिशुनाय च । हव्यकव्यव्यपेताय गौर्न
देया कथञ्चन” । अथ दानविधिः । विश्वामित्रः
“प्राङ्मुखीं गामयस्याय स्वत्मानां सुपूजिताम् ।
पुच्छदेशे तु दाता वै स्नातो वज्रशिखो भवेत् । उदङ्मुख-
श्चस्तु विप्रः स्नात्मात्रलक्षणलक्षितः । आज्यपात्रं करे
कृत्वा कनकेन समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्
हतदिग्धं प्रष्टव्यं च । सतिलं विप्रपाणिन्तु प्राशयन्तु
निधापयेत् । सतिलं सकुशश्चापि गृहीत्वा दानमा-
चरेत् । अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्ते जलं चि-

मेत् । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थाधमणाग्निनी । विश्व-
रूपः परो देवः प्रीयतामनया गवा । अमुब्रज्य त्वं तां
धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां
जपेत् प्रयतः शुचिः । उद्दिष्टाथ वासुदेवं प्रीयतामिति
चानव ।। पालं मनसि सञ्चिन्तय तोयमपुष्टु विनिचि-
मेत् । जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः । अमल-
भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता । गोमतीमाह यमः
“गावः सुरभ्योनित्यं गावोगुग्गुलगन्धिकाः । गावः
प्रतिष्ठा भूतानां गावः सख्ययनं महत् । अक्षमेव परं
गावो देवानां हविर्भूतम् । पावनं सर्वभूतानां र-
क्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तपयन्तृम-
रान्दिवि । अग्नीषामग्निहोतृणां गावो होमप्रति-
ष्ठिकाः । सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणस्तम् ।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलस्तम् । गावः सर्वस्य
लोकस्य गावोभ्याः शुभावहाः । नमोगोभ्यः श्रीम-
तीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च प-
वित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च जलमेकं
द्विधा कृतम् । एकस्य मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकस्य ति-
ष्ठति । अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनु-
दाने दर्जिता । “ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति । सर्व-
गोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः । “हतक्षीरप्रदा
गावो हतयोन्वो हतोद्भवाः । हतनद्यो हतावर्ताक्षा
मे सन्तु सदा गृहे । हतं मे हृदने नित्यं हतं नाभ्यां
प्रतिष्ठितम् । हतं मे सर्वतश्चैव हतं मे मनसि स्थितम् ।
गावोममाप्तोनित्यं गावः पृथतः एव च । गावोमे
वर्जितश्चैव गवां मध्ये वसात्यहम् । “इत्याचक्ष जपन्
सायं प्रातश्च पुरुषः सदा । यदङ्गा कुरुते पापं तस्मात्
स परिमुच्यते । दक्षिणा चाल सुवर्णम् यदाह वशिष्ठः
“सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोदाने महाफले । सुवर्णं
परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न संशयः । गोप्रदानन्तारयते
सप्त पूर्वान् नरांस्तथा । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्वि-
गुणमुच्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं प्राङ्गः परिमाणं परन्तथा” इत्यु-
च्यते । हिरण्यप्रयायत्वे यथाशक्तनुष्ठानम् । अप-
रे त्वाङ्गः सकलद्वैतसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्या-
गानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राङ्गिरित्यादिक्रियाकर्मभूत-
तया द्वितीयान्वयेन लिङ्गविशेषनिर्धारणाच्च परिमा-
णार्थतैव न्यायेति । एवं च सत्यनियतानुष्ठानप्रसङ्ग-

भङ्गः तथा परिमाणपरन्त्येतत्तदपि समञ्जसं स्यात् ।
वर्णभेदेन गोदानफलादितत्त्वोक्तं यथा
“अष्टाङ्गान्ददते यस्तु पटुच्छन्नां सखलङ्कृताम् । वष्टा-
माणाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यलङ्कृताम् । विधिवच्च
द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति । आयुरारोग्यमै-
श्वर्यं दाता कामांश्च मानसान् । श्रेताङ्गान्ददते यस्तु
दिव्यरत्नैरलङ्कृताम् । वष्टामाणाकुलां कृत्वा पुष्पै-
श्चैवाप्यलङ्कृताम् । सुखे धूपः प्रदातव्यो हतेनास्त्रञ्च पूर-
येत् । सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यसुरा शुभा । पटु-
च्छन्ना शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च
गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु । जन्मप्रभृति यत् पापं
सातृकं पैतृकं च यत् । कुलोद्धतस्य धूर्तस्य तत्क्षणा
देव नश्यति । गान्दानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः
प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु
यस्तु गां वै नरः शुचिः । अहोरात्रोपितश्चैव कृतशौ-
चोनरः सदा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां सुक्तालाङ्गूल-
भूषिताम् । वष्टामाणाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृताम् ।
कृतपञ्चाक्षरेत् प्राञ्चोसुखे धूपं प्रदापयेत् । भक्ष्यभोज्या-
न्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत् पुमान् । गान्दानीह
इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यज्ञ-
न्यदुदुष्कृतं भवेत् । पापञ्च तस्य तत् सर्वं दहत्यग्नि-
रिवेन्मनम् । वर्षकोटिशङ्खान्तु पुमान् स दिवि मोदते ।
दासीदासैरलङ्कारैरुज्यते सर्वजन्तुभिः । अरोगश्चैव
जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः । नीलवर्णाञ्च गान्दयाहो-
ग्रीं शीलगुणान्विताम् । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां
सुक्तालाङ्गूलभूषिताम् । पटुच्छन्नां शुभां सौम्यां वष्टा-
दासैरलङ्कृताम् । पञ्चरङ्गेण स्तलेण गजवेष्टनशोभि-
ताम् । रुद्रस्य प्रसूते देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
गां ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । पिता पिता-
महश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते
नीलां गां ददते त्वं यः । वर्षकोटिशङ्खाणि षोडशे ति-
ष्ठति यारुणे । दधिक्षीरवहा नद्यो वर्तन्ते सर्वतः
सदा । हतशैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्वताः । क्षत्रि-
भागी वज्रधनो दुर्भिक्षश्च न पश्यति ।

सुवर्णवत्सख्यतायाः कपिलादिकायागोदानविधि-
कालैव महाभारते ।

“समानवत्सां कपिणां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुव्रतां वस्त्रसम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते” । समान-
वत्सां समानवर्णवत्साम् । “रोहिणीं तुल्यवत्सां च धेनुं
दद्यात्पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसंवीतां इन्द्रलोके मही-
यते । समानवत्सां श्वत्सां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते” । श्वत्सां
कर्तुराम् । “समानवत्सां क्षणान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते । वातरेणुसव-
र्णान्तु श्वत्सां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां
वायुलोके महीयते । समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा
पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते ।
अर्घ्यां हेमसवर्णान्तु श्वत्सां कामदोहनाम् । प्रदाय
वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते । अर्घ्यां, गौः । काम-
दोहनां कनायासदोहाम् । “हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं
श्वत्सां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं
लोकमाप्नुयात्” । पलालधूम्रवर्णान्तु श्वत्सां कामदोह-
नाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते । श्वत्सां
पीवरीन् दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम् । वैश्वदेवमसंवाहं
स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते । सितकण्ठीं क्षणगलाम् । “समान-
वत्सां गौरीन्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् । सुव्रतां वस्त्रसं-
वीतां वस्त्रां लोकमश्नुते । सुव्रता सुखदोह्या । “पाण्डु-
कन्वलवर्णान्तु श्वत्सां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंवीतां
साध्यानां लोकमश्नुते । वत्सोपपञ्चाक्षीलाक्ष्मीं सर्व-
रत्नसम्पन्निताम् । गन्धर्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति
मानवः । गोप्रदानरतोयाति भित्त्वा जलदसञ्चयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् ! विराजते । तद्धार-
वेशाः सुत्रोग्रयः सहस्रं वरयोपितः । रमयन्ति नर-
श्रेष्ठं गोप्रदानरतद्वरम्” ।

देवतोद्देशेन गोदानविधिक्षत्तवै लिङ्गपुराणे

“देवदक्षिणादिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी ।
प्राङ्मुखं वत्सलं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुख-
म् । प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण गृहीयाद्ब्राह्मणः स्वयम्” ।
देवोऽत्र महेश्वरः । “एवंविधानतो दत्त्वा याति
दाता शिवालयम् । तत्र भुक्त्वा च यान् भोगान्ते
ब्रह्मंति शाश्वतम्” । देवोऽत्राणे “नीलां वा यदि
वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि । सदुग्धां वत्सलाञ्चैव
सुखदोहं सुगान्धुप” । “आदाय विधिवद्देवीं पूजये-
च्छुभपङ्कजैः । धूपन्तु पञ्चनिध्यांसन्तु रक्षागुरुचन्दनम् ।

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्वन्तु नैवेद्यसुपकल्पयेत् । पायसं हतं
संयुक्तं जामयेच्च तथा तु ताम् । द्विजाय शिवभक्ताय
सवत्साङ्गं निवेदयेत् । सहस्रवस्त्रकांस्याञ्च सहापुण्यमवा-
प्नुयात् । यावत्तद्गोमसंख्यानं नावद्देव्याः पुरं वसेत् ।
इहैव गतपापोऽसौ जायते नृप्रसन्नम् !” विष्णुधम्म-
“नान्धाता उवाच । ब्रह्मणः प्रीत्यनार्थाय केशवस्य
शिवस्य च । यानि दानानि देवानि तान्याचक्ष्व द्विजो-
त्तम ! । येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम् ।
ऐहिकास्तृप्तिकाप्रियं करोति न विहिन्यते । वसिष्ठ
उवाच । गोदानसादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।
“येन चैव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम् । पुण्ड्रान्दिनम-
थासाद्य स्नात्वाऽऽतर्प्य पितृस्तथा । जनोपवासः सन्ध्याय
पञ्चगव्यं नरेश्वर ! । घृतक्षीराभिषेकश्च कृत्वा विष्णोः
शिवस्य च । तत्रभ्यर्च्य यथान्धातं पुष्पादिभिरनुक-
मात् । उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पय-
स्विनीम्” । गृष्टिः सङ्गतं प्रकृतेत्यर्थः । “सुव्रतां वस्त्रसंवीतां
सितयज्ञोपवीतिनीम् । खर्णशृङ्गीं रौप्यक्षुरां सुवर्णा-
परिसंस्थितान् । शक्तितादक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय
निवेदयेत् । गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् । प्रदक्षिणं
ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम् । इमां नः प्रतिपत्नीष्व
धेनुर्दत्ता मया तव । स मे पापापनोदाय गोविन्दः
प्रीयतामिति” । ब्रह्मपुराणे तु अयमधिको मन्त्रः ।
“या धेनुः काशप्रपत्त्यासीदलोर्ध्वं गीतजस्य च । साभि-
कामफला देवी इह लोके परत्र चेति । एवमुच्चार्य
तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् । अचुव्रजेत्तु गच्छन्
पदान्यहौ नराधिप ! । अनेन विधिना धेनुं यो विप्रोऽयं
प्रयच्छति । सर्वकामसङ्गताया विष्णुलोकं स गच्छति ।
सप्तावरान् सप्तपरानात्मानञ्चैव मानवः । सप्तजन्मकृतात्
पापान्नोचयत्यवनीपते ! । परंपरेऽन्वेषेण गोसवस्य
च मानवः । फलमाप्नोति राजेन्द्र दद्याद्यैवभृङ्गौ हरिः ।
सर्वकामदुघा सत्यक् सर्वकालेषु पार्थिव ! । भवत्यथो पा-
पहरा यावदिन्द्रासत्तुर्दृश । सर्वपासेव पापानां कृता-
नामविजानता । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपटङ्गि-
तम् । सर्वपासेव देवागामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् । ब्रा-
ह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः । लोकाः
कामदुघाः प्राप्ता दत्त्वा तद्विधिना नृप ! । गोव्योऽ-

धिकं जगति नापरमस्ति किञ्चिदुदानम् पवित्रमिति
शास्त्रविदोवदन्ति । ताः सम्पदः सुरसदय समीह-
मानैर्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।”

“यतः परन्तु गोदानं कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ! । गायो-
ऽधिकान्तपस्त्रिभ्यो यस्मात् सर्वेभ्य एव च । तस्मान्महे-
न्दरो देवस्तपस्ताभिः सहास्थितः । ब्रह्मलोके वस-
न्त्येताः सोमेन सह भारत ! । यानां ब्रह्मर्षयः सिन्धुः
प्रार्थयन्ति परां गतिम् । पयसा हविषा दग्धा शकता
चाथ चर्मणा । अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालेषु
भारत ! । नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्धयिष्यं वापि दुःखसासां भवत्युत । ब्राह्मणैः
संहिता यानि तस्मात् पारमकं पदम् । एकं गोब्रा-
ह्मणं तस्मात् प्रवदन्ति मनोपिणः । रन्दिदेवस्य
यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः । अतश्चर्मण्वती राजन् ।
गोचर्मभ्यः प्रवर्त्तिता । पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदाना-
योपकल्पिताः । ता इमा विप्रसख्येभ्यो यो ददाति
मह्यीपते ! । निस्तरेदापदं हृच्छां विषमस्योऽपि पा-
र्धिव ! । गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपद्यते ।
सर्वत्र विजयञ्चापि लभते मनुजाधिप ! । अमृतं वै
गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः । तस्माद्ददाति यो
धेनुममृतं स प्रयच्छति । अग्नीनामव्ययं ह्येनह्यैव
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं स ह्यैव सस्म-
यच्छति । स्वर्गो वा नृत्तिमानेन, हृषभं यो गवां पतिम् ।
विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गे मह्यीयते । प्राणा
वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ! । तस्माद्ददाति यो
धेनुं प्राणानेन प्रयच्छति । गावः शरण्या भूतानामिति
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनुं शरणं स
प्रयच्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीविने न दातव्या तथा गोर्भरतर्षभ ! । दत्तं स
तादृशानां वै नरो गां पापकर्मणाम् । अक्षयं नरकं
यातीत्येवमाहुर्मनोपिणः । न कथां नापवत्यां वा
बन्ध्यां रोगान्वितां तथा । न व्यङ्गां न परिश्रान्तां
दद्यात्तं ब्राह्मणाय च । दशगोसहस्रदे हि शक्रेण
सह मेदते । अक्षयान् लभते लोकाक्षरः शतसहस्रदः ॥

भा०च्यानु० ६६ अ०

गोदारणा न० गां भूमिं दारयति ह-णिच्-ल्यु । १ ला-
ङ्ले अमरः । २ कुट्टाले हेमच० ।

गोदावरी गां स्वर्गं ददाति स्नानात् दा-वनिप् ङीप्

रखानादेशः । खगामख्याते नदीभेदे सा च नदी
दक्षिणस्तु दण्डकारण्यसमीपस्था यथाह “सतकृत्य शर-
भङ्गं स दण्डकारण्यमाश्रितः । नदीं गोदावरीं रम्या-
माश्रित्य न्यवसत्तदा” भा०व० २७ ६५० । “ततो गोदा-
वरीं प्राप्य नित्यं सिद्धनिघेयिताम् । गवामयमवाप्नोति
पाप्मनैर्बोक्तुत्तमम् भा०व० ८५ ५० । “गङ्गे ! च यस्मिन्ने !
सैव गोदावरि ! सरस्वति ! । नमो दे ! सिन्धु ! कावेरि !
जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु” । जले तीर्थं वाहनमन्त्रः ।

गोदुग्ध न० ६० । गोः क्षीरे । आवप्र० तदुगुणा उक्तास्तत्र
वाक्यं गोशब्दे दर्शितम् । वर्षभेदेन गोर्दुग्धस्य गुणास्त-
त्रैव “क्षणाया गोर्भवं दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् ।
पीताया हरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् । ज्ञेयं
गुरु गुल्माया रक्तायाद्यापि वातहृत् । बालवत्सविय-
त्सानां गवां दुग्धं त्रिदोषहृत् । वृक्षयिण्यास्त्रिदोषघ्नं
तर्पणं बलकृत् पयः । जातृलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथो-
त्तरम् । पयो गुरुतरं स्नेहो यथाहारं प्रवर्त्तते ।
खल्यन्नभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरु कफप्रदम् । तत्तु वल्यं
परं वृष्यं स्नानानां गुणदायकम् । पलान्तरणका-
पांसवीजजं रोगिणो हितम्” राजनि० ८० “गवां प्रत्यूषसि
क्षीरं गुरु विष्टम्भिर्ज्वरम् । तस्मादभ्युदिते सूर्ये
यामं यामार्द्धमेव वा । सप्ततार्यं पयोप्याश्रं तत्-
पथं दीपगं लघु । विवत्साबालवत्सानां पयो दोष-
लभीरितम् । शक्तं वत्सैकवर्षायाधवलीक्षणावोरपि”
इत्यादा मासपर्यादा ऊर्द्धशृङ्गो च या भवेत् । तासां
गवां हितं क्षीरं शृतं वाऽशृतमेव वा । गवां सितानां
यातव्यं क्षणानां पित्तनाशनम् । ज्ञेयं रक्तवर्णानां
लीनं हन्ति कपिलापयः” राजनि० ।

गोदुग्धदा स्त्री गोर्दुग्धं ददाति सम्पादयति दा-क्त ।
चणिकावत्ये राजनि० । तस्याभोजनादुगोर्दुग्धवृत्ते-
स्तस्यास्तथात्वम् ।

गोदुह् त्रि० गां दोग्धि डह-किप् ६० । १ गोदोहके (दोयाल)
“चिरं निदध्यो डहतः स गोदुहः” भाषः । १ गोपे च
“चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहं देहमेतत्” उद्ववदु०
डह-क । गोदुहोऽप्यत्र पु० ।

गोदोह पु० भावे घञ् । ६० । “१ गोदोहने ।” “रुद्रायतने
भूमौ गोदोहात् कोटिहोमाच्च” उ० स० २ ६५० । कर्मणि
घञ् । “अकर्मकधातुभिर्योगे देशः काचो भावो
गन्तव्योऽध्वा च कर्मबंध इति वाच्यम्” वार्त्ति० अस्हार्थः

मासमास्ते गोदोहमास्ते इत्यादौ सर्वलाकर्मकधातूनां व्याप्तिर्गर्भितस्वार्थपरतायां तात्पर्यमाहकमिदं वार्त्तिकं यथाह हरिः

“कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वैरकर्मकै-
र्योगे कर्मत्वमुपजायते । अतस्तैः कर्मभिर्युक्तो धातुर्लघ्वे-
रकर्मकः । लघ्वे कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते”

इति । अस्यायं भावः मासमास्ते गोदोहमास्ते इ-
त्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकासनादौ आसनादिकरणक
सम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणाया ज्ञापकमेतद्वार्त्तिकम् ।
तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मक-
त्वात् दुर्हार्दपु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारास-
म्बन्धेन भाव एव लकारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः ।

हिनीयार्थलक्षणायान्तु प्रधानक्रियायाः सकर्मकतया
कालादेव तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मणोऽप्यलकारस्तेन मास
आस्यते गोदोह आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र
लघ्वेत्वभिधानात् कृद्योगे न तेभ्यः पठेति द्योतितमिति
मनोरमायां स्यत् । २गोदुग्धे च “हो गोदोहोद्भवं
वृत्तम्” अमरः । आधारे घञ् । ३गोदहनकाले च
तत्कालश्च सुहृत्तृप्तमभागात्मकः यथाह आ० तं विष्णु
पु० “ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृह्णाङ्गने ।
अतिघम्यह्यण्यायाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया” गोदोहन-
कालश्च सुहृत्तृप्तमभागात्मकः “आचम्य च ततः कुर्यात्
प्राज्ञां हारावलोकनम् । सुहृत्तृप्त्यापमं भागमुद्धोक्ष्योहृ-
तिघर्मवेत्” मार्क० पु० एकवाक्यत्वात् आ० तं रघु० ।

गोदोहन न० भावे ल्युट् इत० । गोदोहने । आधारे ल्युट् ।
२गोदहनकाले । “न लक्ष्यतेऽह्यवस्थानमपि गोदोहनं क-
चित्” भाग० १।१८।३७ । आधारे ल्युट् ङीप् । गोदो-
हनी गोदोहनधारपात्रे गार्थ्याम् स्त्री जटाधरः ।

गोद्व प० इति दु-अच् ५त० । गोमूत्रे राजनि० ।

गोधम न० गवां धनं समूहः । १गोसमूहे गौरेव धनमस्य ।

२गोरूपधनवति ति० गौरेव धनम् । ३गोरूपे धने न० ।

“अद्यैव किं चिरेण स ग्रजामः सह गोधनैः” हरिवं०

६६अ० “गोधनेषु प्रतोलीषु वरद्वारसुखेषु च । अन्नसं-
स्कारदोषेषु पर्युहतास्तत्र शोभनाः” भा०वि० ४७अ०

धन-रवे भावे अच् गोर्वज्रस्य रव इव रवोऽस्य ।

४सूलापवाणे पु० शब्दक० हरिवं० मूलं दृश्यम् ।

गोधर पु० गां पृथिवीं विटम्भकतया धरति धर-अच् ।
महीधरे पर्वते शब्दार्थचि०

गोधर्म पु० गोरिव धर्मः । मैथुनेऽपिचाररूपे गोसदृशे धर्मे
“गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं सुनिः (उह-
सतिः) भा०आ० १०४अ० उतप्यगन्धे १०७५ पु० दृश्यम् ।

गोधा कौटिल्ये कण्डादेराकृतगणः नामधातुः पर० अक-
सेट् । गोधायति अगोधायौत् ।

गोधा स्त्री गुध्यते वेद्यते वाङ्मनया करणे वञ् । धनुर्गुणा

धातवारणाय प्रकोष्ठे १वध्यमाने चर्मणि । “वह-
गोधाकुलितधान” भा० व० १७अ० “गोधाक्षिप्तभुजा

शाखैरभूद्धोमा रणाटवी” साधः । “ततश्चटचटाशब्दो

गोधाघातादभूत्तयोः” भा० द्रौ० १२८अ० कर्त्तरि अच् ।

(गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे स्त्री अमरः “श्वविधं

शङ्ककं गोधां खड्गकुर्मणशंस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखे-

खेतानमुद्गांश्चैकतोदतः” अनुना तन्नांसं पञ्चनखेषु मध्य-

तयाऽभिहितम् । तन्नांसपाकगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“गोधाक्षोष्णजलेभूयः क्षालितां खण्डणः क्षताम् ।

स्निग्धाञ्च तक्रतोयाभ्यां क्षालितां श्लेष्मस्त्रिण्डिताम् । तत्र-

येद् वेसवाराक्षतैः प्रलेहो वा विधानतः । विपाके मधुरा

गोधा वातपित्तमृणाग्निनी । कषाया कटुका मोक्षा

कफघ्नी वलवर्द्धिनी ।” सा तु स्थूलजलभेदादुद्दिष्टा ।

स्वार्थे क । अत्रैवार्थे । गोधायाः अपत्यम् वा द्रक् ।

गोधेर पत्ने शुभ्रा० ढक् । गोधेय उदीचा० सते आरक् ।

गोधार तदपत्ये पुंस्त्री ढकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेदः ।

गोधापदी स्त्री गोधाया इव पादो मूलमस्याः स्वाङ्गत्वात्

जातित्वाद्वा कुम्भपट्या० ङीप् पङ्गावः । (गोयालिया)

क्षताभेदे । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे रत्नमाला ।

गोधायस् ति० गां दधाति धा-वा० अमुष्ण इत० गोधारके

“गोधायसं वि घनसैरदर्दः” ऋ० १०६।७ ।

गोधावीणाका स्त्री गोधायाश्चर्मणा नद्धा वीणा हस्ता

सा कन् । हस्तगोधाचर्मनद्धवीणायासु । “गोधावीणाका

काण्डवीणाश्च पत्योवाद्यन्युपगायन्ति” कात्या० ०००

११।१।७

गोधास्तम्भ पु० गोधेव स्तम्भोऽस्य । विट् खदिरे । राजनि०

गोधि पु० गौर्नैव धीयते यस्मिन् आधारे इन् । १शलाटे

अमरः शुध-इन् । २गोधायां सर्पभेदे शब्दचि० गोधि-

स्वार्थे क, गोधेव क अत इत्त्वं वा । गोधिका (गोसाप)

गोधायासु अमरः ।

गोधिकापुत्र पु० इत० । १गोधायावके सर्पात् गोधायास्तत्तन्ने

(सोना गोसाप) इति ख्याते २सर्पभेदे पुंस्त्री शब्दार्थचि० ।

गोधिनी स्त्री गुध-णिनि । वृहतीभेदे राजनि० ।

गोधूम पु० गुध-वा० उभ । गोधूमे गच्छ० ।

गोधूम ति० गुध-जम् । १नागरङ्गे २त्रीहिभेदे च (गोष्ठम्)

च मेदिनिः तद्भेदादि भावप्र० उक्तं यथा "गोधूमः सुम-
नोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्तितः । महागोधूम
इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः । मधूली तु ततः वि-
हिदस्या सा मध्यदेशजा । निःशुक्रो दीर्घगोधूमः क-
विचन्द्रीसखाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्त-
हरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः सिग्धः सन्धानकृत्-
सरः । जीवनो वृंहणो यगर्धोरुच्यो वीर्यस्थिरत्वकृत् ।
कफप्रदः नवीनो न च पुराणः पुराणयवगोधूम
चौद्रजाङ्गलमूल्यभुगिति" वाग्भटेन यस्य गृहीत-
त्वात् । मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः ।
शुक्रला वृंहणी पथ्या तद्वचन्द्रीसखा स्मृता" तस्य
कृताक्षगच्छे २१८१४० पाकविशेषो दृश्यः ।

गोधूमक पु० स्त्री गोधूम इव कं शिरोऽस्य । राजिसत् सर्प-
भेदे अहिगच्छे ५८१४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

गोधूमचूर्ण इत० (यवदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगो-
धूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टं तु रोटिकासु" भाव० प्र० । कृता-
क्षगच्छे दृश्यम् ।

गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यस्यात् सम्+भू-अपादाने अप्
गोधूमः सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्चिकभेदे राजनि० ।

गोधूमसार पु० इत० । (गोहृतेरपातो) इति ख्याते गोधूमस्य
सारांशे तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुपान्
गोधूमानुदृखले कण्डयित्वा सायङ्काले सृत्तिकादिपात्रे
जले मग्नं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं
क्रमेण दूरीकृत्याऽधःस्थं सारमातमे शुष्कं कृत्वा
पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोबोमिकायां राजनि०]

गोधूमी स्त्री गां धूमयति धूम+णिच्-अण् गौरा० डीप् ।

गोधूलि स्त्री गवां खुरोत्थितो धूलिरत्र काले । गवां प्रचार-
देशात् गृहागमनकाले गोखुरोत्थितधूलियुक्ते समयभेदे
सच कालो यथा "सन्ध्यातपारुणितपश्चिमदिग्निभागे
व्योम्नि स्फुरद्विरलतारकसन्निवेशे । रुद्धे गवां खुरपुटो-
दुगलितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो मृगुजो न योगः" पी०
भा० धृतवाक्योक्तः उपयमगच्छे १२७५।७६४० अस्य
विदितिदृष्ट्या "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविजोमतः ।
ऊर्ध्वां गोधूलियोगं वा स्वीकृत्य गमनं चरेत् । प्राच्या-
नूषां प्रतीच्याञ्च गोधूलिं वर्जयेन्नृपः । दक्षिणे चाभि-

जिह्वैवसत्तरे च निशां तथा" । ज्यो० त० वराहः

गोरजस्य शब्दोऽप्यत्र उपयमगच्छे २५७५।७६४० उदा०

गोधिलु स्त्री गोर्धनुः जाल्या समासे परनिपातः । दुग्धवत्यां
सवत्सायां गवि

गोधिर ति० गुध-एरच् । गोप्ररि जणादिकोषः

गोध्र पु० गां भूमि धरति धृ-मूलवि० क । महीधरे पर्वते
गोनन्दो स्त्री गवि जले नन्दति नन्द-अच् गौरा० डीप् ।

१सारसपक्षिणि हारा० खन्दस्य २गणभेदे पु० "प्रियक-
शैव नन्दस्य गोनन्दस्य प्रतापवान्" भा० शब्द० ४६४०

गोनर्द पु० गवि जले नर्दति नर्द-अच् । १सारसखगे मेदि०
गवा जलेन नर्दति । २कैवर्त्तीसृस्तके न० मेदि० । गवा
वाचा नर्दते अच् । ३देशभेदे पु० स च पूर्वविभागे
व० स० १४ अ० दक्षिणस्यासक्तः "अथ दक्षिणेन लङ्का"
इत्युपक्रमे "दशपुरगोनर्दकेरलाः" । सोऽभिजनोऽस्य
अण् । गोनर्दं तद्देशवासिनि वक्तुं अणो लुक् ।
तद्देशवासिषु व० य० । गोनर्दनीचमृद्धान् वेदेहां-
सानयः स्मृति" व० स० ६४० ।

"तद्वाजेऽपि अण् । गोनर्दं तच्च मे "काश्मीरराजो
गोनर्दोदिरदाधिपतिनृपः" काश्मीर राजो गोनर्दः
करुपाधिपतिस्तथा" हरि० ६१४० वक्तुं तस्य लुप् ।
गवि वृषे नर्दते नर्द-अच् । ४महादेवे पु० "गोनर्दो
गोप्रभावस्य गोवृषेश्वरवाहनः" भा० शा० २८६४० । दक्षजत
शिवस्तुतौ । गोनर्दं देशे भवः "एङ् प्राचां देशे" या०
वृहसंज्ञत्वात् ङः । गोनर्दीय तद्देशभवे ति० प्राचोऽन्यमते
अण् । गोनर्दं तत्त्वार्थे ति० ।

गोनर्दीय पु० गोनर्दं देशे भवः एङादित्वेन वृहसंज्ञत्वात् ङः ।
पतञ्जलिमुनौ हेमच० । तस्य गोनर्ददेशोद्भवकथा वृहत्
कथायां दृष्ट्या सरलोपोहानेऽस्माभि दिङ्मात्वसक्तता ।

गोन(ना)स पु० स्त्री गोवि नाना अस्या वा नसादेशः । मण्डलि
सर्पभेदे (गोखुरासाप) अमरः स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः । अहिगच्छे ५१८४० सुश्रुतवाक्यं
दृश्यम् । गोनसस्तुदाकरोऽस्यास्या अच् गौरा० डीप् ।
२ओषधिभेदे स्त्री । सुश्रुते नल्लक्षणादि तच्च १५६१४०
उक्तम् । दीर्घमध्यस्य श्वैकान्तमणौ हेमच० । [मिनि च ।

गोनाथ पु० इत० । १उपे राजनि० । २भूमिनाथे ३गोसा-
गोनाथ पु० गां नयति नी-कण् । १गोमे शब्दार्थः ।

"तद्यथा गोनाथोऽश्वनाथः पुरुषनाथः" इति द्वा० उप० ।

"गोनाथः गोपालकः" भा० ।

गोनिष्यन्द् पु० गोर्निष्यन्द्ते निष्यन्द्-अच् ५.त०। गोसूत्रे
राजनि०। तस्य गोतोनिष्यन्द्मानत्वात्तथात्वम्।

गोप पु० स्त्री गां भूमिं वा पाति रक्षति पा-क। (गोयाला)
ज्ञातिभेदे स्त्रियां ङीष्। “व्याधांश्चाकनिकान्” गोपान्
मनुः। “मणिवन्द्यां तन्तुवायात् गोपजातेषु सम्भवः”
पराशरः “सच्छूद्रौ गोपनापितौ” इत्युक्तेः तस्य
सच्छूद्रत्वम् २यामाधिक्ये ३भूरक्षके, च पु०।
४गोषाध्यक्षे च मेदि०। गोरक्षकमात्रे च।
“गोपः क्षीरभृतोयस्तु स इह्यादृशतो वराम्। गोस्त्रा-
ध्यक्षमते भृत्यः सा स्थात्पात्रेऽभृते भृतिः” मनुः। “नन्द-
गोपगृहे जाता यशोदा गर्भसम्भवा” देवी भा०। “गोप-
वधूटी उज्ज्वलचौराय” भाषां “तद्वनं तापसानित्यं गो-
पाश्च वनचारिणः” भा० य० १२ अ०।

गोपयति गुप-अच्। इरक्षके। “सर्वे देवाभुवनस्यास्य
गोपाः” भा० आनु० १० अ०। कस्मिंश्चिकस्मिंश्च्युपपदे
गुप-अच्। भूगोपादि तत्तद्वस्तु पालके। “दिव्यास्त्र-
विन्महातेजाः कर्णो वैकर्तनो द्रवः। सेनागोपश्च
स कथम्” भा० कर्ण० ८ अ०। “पृष्ठगोपे वृकोदरे”
भा० आ० २० अ०। स्त्रियां प्रपन्नत्वात् ईप्। सुग्वो०
गौरा-ङीष् पा०। “शालि गोप्योजगुर्गुणान्” रघुः।
७ उपकारके लि० शब्दर०। गां जलं पिबौ पा-क।
८ बोले शब्दार्थचि०।

गोपक लि० गोप वा स्वार्थे क गुप-अच्। १ गोमे २ वज्रपासा-
ध्यक्षे। ३ रक्षके टाप् स्त्रियां ङीष्। ततः शिवा० व्यपत्ये
अच्। गौपिक गोपिकापत्ये पु० स्त्री।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येय प्रियतया। १ शारि-
वोधौ राजनि०। इत०। गोपजातिकन्यायां च
“वज्रवीर्गोपकन्यास्य रार्ता संकात्य कालवित्” नाम
दामोदरेत्येव गोपकन्यास्तुदाऽब्रुवन्” हरिव० ७७ अ०

गोपकर्कटिका स्त्री गोपप्रिया कर्कटिका शाक० त०।
(राखालशशा) ख्याते वृक्षे राजनि०।

गोपघोण्टा स्त्री गोपप्रिया घोण्टा शा० त०। “वदरी-
सदृशकारो वृक्षः फल्गुलो भवेत्। घटव्यामेव सा
घोण्टा गोपघोण्टेति कीर्त्तिता” शब्दर० उक्ते इवृक्षे।
२ वृक्षिकोलौ, रत्नमा० श्विककुतवृक्षे (वैची) राजनि०।

गोपति पु० इत०। गवां पशूनां पत्यौ १ शिवे, २ वृषे, (सांठ)
“रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोपतिम्” रामा०।
भूमिपतौ ३ नृपे ४ श्रीकण्ठे, किरणपतौ ५ सूर्य्ये, ६ स्वर्ग-

पतौ शक्ते, मेदिनिः। ७ कृष्णभनामौपधौ राजनि०।
“गोपालिगौपतिर्यामो गोचर्मावसनो हरः” भा० आनु०
१० अ० शिवसंहनासोक्तौ। “उत्तरो गोपतिगौप्रा” विष्णुसू०
“गवां पालनात् गोपवेशधारणात् गौर्भेहीतस्याः पाल-
नाद्वा गोपतिः” भा० “सिंहेन निहतं गोष्ठे गौः सवत्सेय
गोपतिम्” कि० ४। २२। गोस्त्रामिनि च हारा०। “मुवा
अस्मिन् गोपतौ स्थात् वक्षीः” यजु० ६। ११। “गोपतौ गवां
गत्वावस्थान् यजमाने” वेददी०। सूर्य्यस्य किरणपतित्वान्
तथात्वम्। “मार्त्तण्डो गोपतिः श्रीमान् जतश्च प्रता-
पवान्”। आदित्यहृदयम् “तपसाराध्य वरदं देवं
गोपतिमीश्वरम्” भा० आ० १७३ अ०। सूर्य्यकन्यातपती
विवाहोक्तौ। एवमुत्तरभेदे “गोपतिस्त्राबकेतुश्च निहतौ
शार्ङ्गधन्वना” हरिव० १६१ अ०।

तस्य भावः त्व-गोपतित्व पत्यन्तत्वात् यत्। गोपश्च
गोपतिभावे न० “येनांशेन हृता गावः कश्चपेन महा-
त्मना। स तेनांशेन जगतीं गत्वा गोपत्यमेवति”
हरिव० १६१ अ०।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे।

गोप(थ)पद न० गोः पदं पदस्थानयोग्यस्थानम्। “गो-
प्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु पा० उक्तार्थे सुट्णत्वे।
गयामसेविते वनादौ। १ गोसेविते गोर्गतिगोचरे स्थाने
२ गोपदमात्रप्रमाणे क्षेत्त्रे न० तद्विज्ञार्थे न सुट्।
३ गोश्चरणे।

गोपदल पु० गोपदं गोचरणन्यासयोग्यं स्थानं तदाकारं
वा लानि ला-क। गुवाकवृक्षे तस्य गोचरणन्यासयोग्य-
स्थानस्यत्वात् तदाकारं मूलकाण्डत्वाद्वा तथात्वम्।

गोपन न० गुप-गोपने रक्षणे भावे ल्युट्। १ अपङ्गवे जतस्य
कर्मणोऽप्रकाशने २ रक्षणे च “सेन्येन महता युक्तं
भरद्वाजस्य गोपने” भा० भी० ५३ अ०। “लान्या महा-
धारणे गोपने च” भा० आनु० २६ अ०। चु० गुप-
दोप्तौ भावे ल्युट्। १ दीप्तौ। गुप्य-ईर्ष्याकुलत्वयोः भावे
ल्युट्। २ ईर्ष्यायाम् ईर्ष्याकुलत्वे च। चु० गुप दीप्तौ भावे
सच् गोपना इदीप्तौ स्त्री।

गोपनीय लि० गुप-गोपने रक्षणे वा कर्मणि अनीयर्।
१ अग्रकाण्डे २ रक्षणीये च। “गोपनीयमिदं दुःखमिति मे
निश्चिता मतिः” भा० शान्ति० १८६ अ०। “गोपनीयं
प्रयत्नेन न वाच्यं यस्य कश्चिद्” तन्त्रशा०

गोपन(व)धू स्त्री इत० गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात्।

शारिवोपधौ भावम् २ गोपजातिस्त्रियां "गोपवधूटी
डुकूलचौराय" भाषा० । "प्रक्षतिमगमन् किल यस्य गोपवध्वः"
भाग० १।६।२८। अतः सुकुटः वधूशब्दस्य व्यर्थवादित्वमाह
अस्य वध्नात्यवित्येति वध्वधातोरुपप्रत्ययेन निष्पन्नत्वादिति ।
वस्तुतः उपप्रत्ययस्याकिञ्चान्नलोपाभावप्रसङ्गः । किन्तु
"वह्नीधश्च" उणा० उपप्रत्यये धञ्चान्तादेशेन सिद्धत्वेन
अन्तप्रत्ययवादित्वमेव ज्यायः ।

गोपभद्रं न० गोमे भद्रमिव । शालूके शब्दर० गोमे भद्रा ।
२ काशीरीहच्छेस्त्री राजनि० सञ्जायां कन् । शम्भारीहच्छे
रत्नमाला शालूकादीनां गोपप्रियत्वात् तथात्वम् ।
गोपरम पु० गां जलं पिबति ण-क गोपः रसोऽस्य ।
बौले शब्दरत्ना० ।

गोपरा पु० व० व० गोपप्रधानाः राष्ट्राः शा० त० । भारतवर्षस्य
आभीरप्रधाने जनपदभेदे । "अत ऊर्ध्वं जनपदास्त्रिविध
गदतो मम" इत्युपक्रमे "अश्वसकाः पांशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः
करीतयः" भा० आ० ६५० ।

गोपरिचर्या स्त्री इत० । गोसेवायां तत् प्रकारो हेमा० दा०
उक्तस्तत्वादौ ब्रह्मपुराणे

"वन्दनीयाश्च पूज्याश्च गावः सेव्यास्तु नित्यशः ।
तथा । "गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृतं तेन जगत् सदसदात्मकम् ।" विष्णुः "गावः
पवित्रा माङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञान् गावः सर्वाधस्तदनाः । गोमूत्रं गोमयं सर्पिः
क्षीरं दधि च रोचना । पङ्कजनेत्रमरमं माङ्गल्यं
सर्वदा गवाम् । शृङ्गेदकं गवां पुण्यं सर्वाधविनि-
स्तूदनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकलमपनाशनम् ।
गवां चासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ।" पद्मपुराणे
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! । नमो
गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्म-
हृताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः । मन्त्रस्य शरणादेव
गोदानफलमाप्नुयात्" । आदित्यपुराणे "लवणं च
यथाशक्त्वा गवां ये वै ददयुत । तेषां पुण्यकृतां
लोका, गवां लोकं व्रजन्ति ते । योऽप्यं भक्त्या किञ्चि-
दप्राश्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी । शालो
बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं संवत्सरेणाप्नुयाद्बर्षशीलः" ।
देवीपुराणे "गोपालको गवां गोष्ठं यस्तु धूमं न
कारयेत् । मलिकालीननरके मलिकाभिः स भक्ष्यते ।
ऋतवत्सान्तु गां यस्तु दमिन्त्वा पिबते नरः । वाहि-

ताऽस्याक्षिरं तिष्ठेत् क्षुधात्तौ वै नराक्षमः" । महाभारते
"गोकुलस्य तृपार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप ! । उत्पाद-
यति यो विप्रं तमाहुर्ब्रह्मवातकम् । कृत्वा गवांश्च
शरणं शीत-वात-क्षमं महत् । आसप्तमनारयति कुलं
भरतसत्तम !" । ब्रह्मपुराणे "सदोषा गौर्दहे जाता
परिपाल्या सदा स्वयम् । इःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो
न तु मूढः सुसंयतः । अनाथानां गवां यत्नात्कार्यस्तु
शिशिरे मठः । पुण्यार्थं यत्न दीयन्ते तृण-तेये-म्वनानि
च" । हारीतः "द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये
द्विस्तनं दुहेत् । चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्यायं यथा
वलम्" । ब्रह्मपुराणे "आपाद्यामानश्चुज्याश्च पौष्ठां
माष्यां च सर्वदा । न शृङ्गीयाद्गवां क्षीरं सर्वं
वत्साय निक्षिपेत् । न पण्डान्वाहयेच्चैव न गां मारेण
पीडयेत् । युगादिषु युगान्तेषु पङ्कशीतमुखेषु च ।
दक्षिणोत्तरगे स्तब्धे तथा विषुवतोर्द्वयोः । संक्रान्तिषु
च सर्वांस्तु ग्रहणे चन्द्रस्तर्कयोः । पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यां
द्वादश्यामष्टमीषु च । उपचारो गवां कार्यो मासि
मासि यथाक्रमम् । लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ
हतस्य च । परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ।
द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च । आदौ
विचार्य पयसः परिमाणं वलं रुचि । आकस्मिकन्तु
दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाङ्गिकम् । प्रभाते लवणं यत्न
दीयते च ततो जलम् । ततस्तृणानि भोज्यञ्च पो-
षणं मांसवर्जितम् । निशि दीपः सतन्त्रीको दिव्या
पौराणिकी कथा । एवं कृते महीं पूर्णं रत्नैर्दत्त्वा
भवेत् फलम् । गोप्रदानान्तु यत्पुण्यं गवां संरक्षणा-
ज्जवेत् । मनुष्यैस्तृणतोयादौर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः ।
देयाः पूज्याश्च पोष्याश्च प्रतिपाल्याश्च सर्वदा" । तथा
"तृणोदकाद्येषु यनेषु मत्ताः क्रीडन्तु गावः सहस्राः स-
वत्साः । क्षीरं मधुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधि-
भयैर्विमुक्ताः । इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन्
क्रीडन् ससत्सुजन् । महाभयेषु सर्वेषु समेषु विषमेषु
च । प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्" । तथा
"वासपासादिकं देयं निशि दीपः सुभास्वरः । इति-
हासपुराणानां व्याख्यानं सापवीचनम् । अलस्तुष्टैर्यथा-
शक्त्वा परिचर्या यथाक्रमम् । ताडनाक्रोशश्चेदाश्च
स्वप्नेऽपि न कदाचन । तासां मूलशरीरे तु नोद्वेगः

क्रियते क्वचित् । शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कक्षारा-
दिकैः सदा पीप्रे वृक्षाकुलं वेश्म शीते तप्तं विकर्दमम् ।
वर्षासु चाथ शिशिरे सुखोष्णं वातवर्जितम् । उच्छिष्टं
मूत्रविट्क्षेपमलं जह्यान्न तत्र च । रजस्वला न
प्रवेश्या नान्द्यजातिर्न पुंसलो । न लङ्घयेद्भक्ष्यतरीं न
क्रीडेद्गोष्ठसन्निधौ । न गन्तव्यं गवां मध्ये सौपानत-
कैः सपादुकैः । हस्त्यश्वरथयानैश्च सवितानैः कदाचन ।
दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिभिः । गावः कृशा-
तुराः पाल्याः श्रद्धया पितृमातृवत् । गिरिप्रपातसिंह-
र्क्षशीतातपभयातुराः । महाकोलाहले घोरे दुर्दिने
देशविप्लवे । गवां तृणानि देयानि शीतलं च तथा
जलम् । विष्णुधर्मोत्तरे “पुष्कर उवाच गवां
हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं शृगुनन्दन ! । गावः पवित्रा
माङ्गल्या गोप्ता लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः । शलन्मूलं परं तासाम-
लक्ष्मीतापनं परम् । तद्वि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः
प्रतिष्ठिता । उद्देगश्च न गन्तव्यः शलन्मूले विजानता ।
गवां मूत्रपुरीषे तु घोरनाद्यं न संत्यजेत् । गोरजः
परमं पुण्यमलक्ष्मीविप्लनाशनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव
सर्वकल्मषनाशनम् । गवां शृङ्गोदकं राम ! जाङ्गवीज-
लसञ्चभम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पाने च भा-
गव ! । रक्षःप्रमेतन्माङ्गल्यं कलिदुःखप्रनाशनम् । रो-
चना च तथा धन्या रक्षोदगदरापहा । यस्तु कल्यं
सद्यत्याय सुखमाज्ये निरीक्षते । तस्याऽलक्ष्मीः क्षयं
याति वर्द्धते न च क्लिप्तम् । गवां आसप्रदानेन
पुण्यं सुमहदद्भुते । यावतीः शक्रायादुगास्तु सुखं
धारयितुं शक्ते । धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधाक्षान्नान
धारयेत् । दुःखिता भेनवा यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे ।
नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा । दत्त्वा पर-
गवे आसं पुण्यं सुमहदद्भुते । शिशिरं सकलं
कालं आसं परगवे तथा । दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संयत्-
सरशतानि षट् । अयमक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा
गवाम् । समाटकेन लभते नाकलोकं समाधुतम् ।
सायं प्रातर्भुष्याणामशनं वेदनिर्मितम् । तथैकमशनं
दत्त्वा गवां नित्यमनन्वितः । द्वितीयं यः समश्नाति
तेन संवत्सरान्नरः । गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वानरं
द्विज ! । शीतलाणं गवां कृत्वा शक्ते पुरुषसत्तम ! ।

गवां प्रपाणे पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम ! । वारुणं लोक-
माप्नोति क्रीडत्यप्सरसां गणैः । गवां पानप्रवृत्तानां
यस्तु विघ्नं समाचरेत् । ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा
भवति भार्गव ! । परां तृप्तिं नचाप्नोति यत्र तत्तामिजा-
यते । गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हलादिना ।
नरकं महदाप्नोति यावद्विन्द्राश्चतुर्दश । सिंहव्याघ्र-
भयलक्ष्णां पङ्कलग्नां जले गताम् । गासृङ्गं नरः स्वर्गं
कल्पभोगानुपाप्नुते । गवां लवणदानेन रूपवानभि-
जायते । सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजा-
त्तम ! । व्यौषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्वभिजायते ।
व्यौषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति । तासाञ्चेद्वर-
क्षानाञ्चरत्नीनां मिथो वने । यास्तु मृत्युं वृको हन्वा-
न्न पालस्तत्र क्लिप्तौ । गोवधेन नरो याति नरकाने-
कविंशतिम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तासान् पाल-
नम् । विक्रयाञ्च गवां राम ! नरकं प्रतिपद्यते । तासान्
कीर्त्तनादेव नरः पापाश्च प्रमुच्यते । तासां संस्पर्शनं
धन्यं सर्वकल्मषनाशनम् । दानेन च तथा तासां कु-
ल्यान्यपि समृद्धरेत् । उदक्यास्तिकादोषो नैव तत्र
गृहे भवेत् । भूमिद्वेषस्तथान्योऽपि यत्रैका वसते च
गौः । गवां निःश्वासवातेन परा शान्तिर्गृहे भवेत् ।
नोराजनं तत्परमं सर्वस्थानेषु कीर्त्त्यते । गवां संस्-
र्शनाद्वास ! कल्मषं क्षायते नृणां । गोमूत्रं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च
श्रद्धाकमपि शोधयेत् । पृथक् च प्रत्ययायस्तस्मिन् सान-
पनं कृतम् । सर्वकामप्रदं राम ! सर्वाशुभविनाशनम् ।
कृत्वातिष्ठच्छ्रं पश्य सा दिवसानेकविंशतिम् । निर्भ-
लास्तेन चोष्णेन भवन्ति पुरुषोत्तमाः । तत्र हस्यं
पिबेन्मूलं त्यहस्यं घृतं पिबेत् । त्यहस्यं पयः
पोत्वा वायुमक्षः परं त्यहम् । तत्र लक्ष्मिदं प्रोक्तं
सर्वाशुभविनाशनम् । शीतलक्ष्मिस्तथैवैष क्रमा-
च्छीतैः प्रकीर्त्तितः । सर्वाशुभविनाशाय निर्मितो
ब्रह्मणा स्वयम् । गोमूत्रेणाचरेत् स्नानं वृत्तिं कुर्याच्च
गोरसैः । उत्थितास्तुत्यतस्तिष्ठेदुपविष्टाश्च च स्थितः ।
अभुक्तवत्यां नास्तीयादपीताश्च च नो पिबेत् । त्राणं
चैवात्मना कार्यं भयात्तांश्च समृद्धरेत् । व्यात्मानमपि
सन्दध्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् । सर्वपापप्रशमनं
मासेनैकेन भार्गव ! । व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो-
व्रजेत् । अभीष्टमथ वा राम ! यावद्विन्द्राश्चतुर्दश । गवा-

माहारनिर्मुक्तानश्नन् प्रतिदिनं यवान् । मासेन तद-
याप्नोति यत्किञ्चिन्ननसेच्छति । गोमतीञ्च तथा विद्यां
सायं प्रातस्तथा जपेत् । गोलोकमाप्नोति नरोनात्
कार्या विचारणा । उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकः प्रकी-
र्तितः । निवसन्ति सदा यत् गावस्त्वाकाशगा दिवि ।
विमानेषु विचित्रेषु दृतेष्वप्सरसाङ्गणैः । किङ्किणी-
जालचित्रेषु वीणासु रचनादिषु । सदा कामफला
नद्याः क्षीरपायसकर्दमाः । शीतलामलपानीयाः सुव-
र्णसिकतास्तथा । पुष्करिण्यः शुभास्तत्त्व वैदूर्यकमलो-
त्पलाः । मानसी च तथा सिद्धिस्तत्त्व लोके भृगूत्तमः ।
तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः । गो-
मतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तान्तु मे
गदतो विप्र ! शृणुष्व सुसमाहितः । गावः सुरभयो
नित्यं गावो गुणगुणगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा भूतानां
गावः स्वस्वयनं परम् । अन्नमेव परं गावो देवानां ह-
विरुत्तमम् । पावनं सर्वदेवानां रज्ज्वा च वृहन्ति च ।
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि । ऋषीणाम-
ग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः । सर्वेषामेव भू-
तानां गावः शरणस्तुतमम् । गावः पवित्रं परमं गावो
सङ्गलस्तुतमम् । गावः स्वर्गस्य सोपानं गावोघ्न्याः
सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव
च । नमो ब्रह्मसूताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् । एकत्वं
मन्त्राक्षिपन्ति हविरैकत्वं तिष्ठति । देवब्राह्मणगो-
साधुसाध्वीभिः सकलं जगत् । धार्यते वै सदा तस्मात्
सर्वे पूज्यतमा मताः । यत् तीर्थे सदा गावः पिवन्ति
हृदिता जलम् । उत्तरान्त्रय वा येन, स्थिता तत्त्वं सर-
स्वती । गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा पुष्टिस्तथासां
रजसि प्रष्टव्या । लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्मस्तासां
प्रणामं सततञ्च कुर्यात् । भविष्यत्पुराणे “ब्रह्मोवाच
गामालभ्य नमस्कृत्य कुर्याद्यस्तु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी
कृता तेन सप्रदीपा वसुध्वरा । गवां हृद्भारशब्देन
दृष्टिपातेन सत्तमः । पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्प्रत्ये-
त्युक्ते ताः । कृतस्तस्य भवेत्पापं गृहं यस्य विभूषि-
तम् । सततं बालवत्साभिरर्जुनीभिरलङ्कृतम् । या-
वत्तीर्थानि मेदिन्यामासमुद्रं सरांसि च । गवां शृङ्गो-
दकज्ञानकलां नार्हन्ति षोडशीम् । गवामस्थि न
लङ्घ्यते नृते गन्धं न वर्जयेत् । यावदाप्नोति तद्वन्

तावत् पुण्येन युज्यते । गवां कण्डूयमं धन्यं गोप्रदा-
नफलप्रदम् । त्वत्त्वं गोशनदानस्य भयरोगादिपाल-
नम् । त्वणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्वाङ्मिकम् । कपि-
लाशतदानस्य फलं विद्वान्न संशयः । पञ्चभूते ! शिवे !
पुण्ये ! पवित्रे ! सूर्यसम्भवे ! । प्रतीच्छेदं मया दत्तं
सौरभेयि ! नमोऽस्तु ते । वज्रना च किमुक्तेन गावः
पाल्याः प्रयत्नतः । गावोदेयास्तथा रक्ष्याः पूज्या प्या-
द्याश्च सर्वशः । गां वै ये ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम् ।
ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्वं संशयः । ताडये-
द्यस्तु वै मोहात् यो वा कश्चिन्नराधमः । स गच्छेन्न-
रकं घोरं सम्पीडकमिति श्रुतिः । आयान्तीं हन्तु-
कामां यः सौरभेयीं विभावरीम् । क्षम मातरिति
ब्रूयात् स याति परमं पदम् । वराहपुराणे ‘यम-
उवाच गावः पवित्रं सङ्गत्या देवानामपि देवता ।
यस्माः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते । याव-
ज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नशति । लाङ्गूलेनो-
द्धृतं तोयं मूर्ध्ना गृह्णाति यो नरः । शरत्सु क्षुप-
जातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रक्ष्वे यो गवां स्नायात्
रोहिण्यां मानवो भुवि । सर्वपापकृतान् दोषान् दह-
त्याशु न संशयः । घेनोक्तानाहनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य
यो नरः । शिरसा प्रतिगृह्णीयात् पापेभ्यः प्रमु-
च्यते । आधिकं क्षपिशब्दे २२०१।२ पृ० दर्शिते दृष्टव-
पराशरवाक्ये दृश्यम् ।

गोपवनं न० गोपप्रधानं वनं शाक०त० । गोपभूयिष्ठे
वने तत्त्वं भवः विदा० अज् । गोपवनं तत्त्वं भवे त्वि०
“सङ्गच्छेयमहालेयमवालेयमकाद्रवेयमशौभेयमवामरथ्यम-
गोपवनम्” कात्या० १०।२।१ सोऽभिजनोऽस्य विदा०
अज् । गोपवनं पित्रादिक्रमेण तत्त्वं वासिजने तस्य
गोत्रापत्यम् अन्धध्यानन्तर्थे विदा० अज् । तद्गोत्रापत्ये
वज्रसु तस्य लुक् । गोपयना गोपवनस्यपुरुषापत्येषु ।
गोपवनादि वज्रत्वे गोत्रपत्यस्य लुग्निमित्ते शब्द-
गणे स च गणः पा० ग० उक्तो यथा ।

गोपवनं शिष्यु विन्दु भाजन अश्वावतान श्यामाक श्या-
मक श्यापर्ण विदायन्तर्गणोऽयम् । गोपवनं शिष्यु विन्दु
भोगक भाजन शमिक अश्वावतान श्यामाक श्यामक
श्यावलि श्यापर्ण हरितादिस ।
हरित किन्दाय वज्रस्त अर्कलूष वध्योग विष्णु वज्र
प्रतिबोध रथीतर रथनर । गविष्ठिर निषाद शवर

अलस मठर म्हाकु म्हाकु म्हाकु पुनर्भू पुनर्भू इहिल
ननान्द परस्त्री परशु च ।

गोपवल्ली स्त्री गां पाति पा-क कर्म० । १ भूवांलतायां
राजनि० । २ शत्रामालतायां (शत्रामाघास) । शब्द० ।

गोपस् त्रि० गुप-असुन् चार्द्धधातुकत्वाद्वाऽऽयाभावः । १ गोप्रति
२ रक्षितरि । “स जगार भुवनस्य गोपास्तं कापेयं
माभिपश्यन्ति” छा० उ० ‘गोपाः रक्षिता’ भाष्यम् । अस्य
गोपाशब्दोदाहरणतया कस्यचिदुक्तिः स्यामादिकी । गोपूयं
कक्विबन्धाधातुसिद्धगोपाशब्दस्य गोपालनकर्त्तृकत्वेन
तत्र भुवनस्येति कस्मिन् योनित्वापत्तेः आयापत्ते गोपायस्
गोप्रति त्रि० ।

गोपा स्त्री गां पाति पा-क टाप् । १ शत्रामालतायास्
शब्दरत्ना० । गां पाति पा-क्लिप् । २ गोरक्षके च ।
“गोपा विश्वपावत्” सुग्व०

गोपाध्यक्ष पु० इत० । गोरक्षकपतौ “गोपाध्यक्षो भय-
तस्तौ रथमास्थाय सत्वरः” भा० वि० ३५ अ० ।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां पानं शोषणं गोपानं
तत् स्थिति सो-क गौरा० डीप् । कुक्ष्येषु छाद-
नार्थं बद्धे श्वक्रकाष्ठे (सुदनी) श्वम्बनाधारे पटलाधारे
वंशपञ्चरे च अमरः । “गोपानसीषु क्षणमास्थितानाम्”
माघः । [“गोपायकानां भुवनलयस्य” किरा० ।

गोपायक त्रि० गोपयति गुप-आय+एवुल् । रक्षके
गोपायन न० गुप-आय-भावे ल्युट् । १ गोपने “गोपायनं
प्रकुरुते जगतः सार्वभौतिकम्” हरिवं० ४ अ० । कर्त्तरि
ल्युट् । २ रक्षके । “गोपानां बद्धसाहस्रैर्वलैर्गोपायनेर्हतः”
भा० भी० ७ अ० ।

गोपायित त्रि० गुप-आय-कर्मणि क्त । १ रक्षिते अमरः ।
भावे क्त । २ अतीतगोपने न० ।

गोपाल पु० गां भूमिं पशुभेदं वा पालयति पालि-अण्
उप० स० । १ मृगे २ गोरक्षके च । “क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां
ससृत्पद्मस्तु यः सुतः । स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्योवि-
प्रैर्न संशयः” पराशरोक्ते श्वङ्गीर्णजातिभेदे । “आर्द्धिकः
कुलमित्यस्य गोपालोदासनापितौ । एते शूद्रेषु भोज्यान्ना
यसात्मानं निवेदयेत्” मनुना तस्य भोज्यान्नतोक्ता ।
नन्दनन्दने ४ विष्णोरवतारभेदे तद्रूपञ्च पद्मपुं पाताल
ख० “त्वामहं द्रष्टुमिच्छामि चक्षुर्भ्यां मधुसूदन !” ।
त्रोल्लङ्घनं प्रति व्यासप्रार्थने भगवदुक्तिं व्यासवाक्ये यथा
“पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वरूपं वेदगोपितम् । ततोऽ-

पशुमहं भूप ! वालं वालाम्बुद प्रभम् । गोपकन्यादृष्टम्
गोपं हसन् गोपबालकैः । कदम्बमूलमासीनं पीतवास-
ससृज्ज्वलम् । वनं वृन्दावनं नाम नवपल्लवमण्डितम्
कोकिलभ्रमराराधनोभवमनोहरम् । नदीमपमम्
कालिन्दीमिन्दीवरदलप्रभम् । गोवर्द्धनं तथाऽपमम्
क्षणावामकरोद्धृतम् । महेन्द्रदर्पनाशाय गोगोपालसुखा-
यहम् । दृष्ट्वा विशृणो ह्यभवत् सर्वभूषणभूषणम्
गोपालसबलासङ्गसदितं वेणुनादिनम् ।
तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिकं तन्त्रसारे दृशम् ।

गोपालक पु० गां पालयति पालि-अणुल् इत० ।

१ गोरक्षके २ भूमिरक्षके च शशिवे त्रिका० गोपाल+काटं
क । उक्तार्थे ४ नन्दनन्दने ।

गोपालकक्षा स्त्री गोपालप्रधाना कक्षा । भारतवर्षस्य
प्राच्ये देशभेदे “अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम”
इत्युपक्रमे “कक्षा गोपालकक्षाश्च जाङ्गलाः कुरुर्वराः” ।
भा० भी० ८ अ० । तस्य राजनि अण् । गोपालकक्षः
तद्रूपे बद्धत्वे तस्य लुक् । गोपालकक्षास्तद्रूपेण “ततो
गोपालकक्षांश्च सोत्तरानपि कोसलान्” मल्लानामधिप-
त्यैव पार्थिवांश्चाजयत् प्रभुः” (भीमः) भा० स० २८ अ० ।
भीमप्राचीविजयोक्तौ ।

गोपालकर्कटी स्त्री । गोपालस्य गोरक्षकस्य प्रिया कर्कटी ।
राजनि० । क्षुद्रकर्कश्याम् (राखालशशा) ।

गोपालतापनीय न० गोपालस्तापनीय सेव्या यत् । उप-
निषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ पु० दृशम् । गोपाल-
तापनमप्यत्र न० ।

गोपालधानो त्रि० गोपालोधीयतेऽत्र धा-आधारे ल्युट्
डीप् इत० । गोष्ठे । तस्य पूलासेन समासे राजद०
पूर्वनि० समाहारैकत्वं च गोपालधानीपूलासम् ।

गोपालव पु० गोपालं तद्धर्मं वाति वा-क उप० स० । गो-
पतिधर्मयुक्ते आयुधजीविनि राजन्यभेदे । तस्य ब्राह्म-
णत्वे आयुधजीवित्वेऽपि स्वार्थे न ष्यञ् । “आब्राह्म-
णेति किं गोपालवाः” सि० कौ० ।

गोपालि पु० गां वृषभं पालयति पालि-इन् । “शिवे
“गोपालिर्गोपतिर्पामः” भा० आनु० १७ अ० शिव-
सहस्रनामोक्तौ २ प्रवरभेदे प्रवराध्यायः ।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पालकान्तत्वात् न डीप्
टापि अत इत्थम् । १ आभीरपत्न्याम् २ शारिवोदधौ च श-
ब्दार्थचि० । गवां रक्षणात्तस्यास्तथात्वम् शकीटभेदे हेमच० ।

गोपाली स्त्री गोपालस्तदादरोऽख्यत् अच् गौरा० डीप् ।

१ गोपालकर्मिणां राजनि० गोपालस्य पत्नी डीप् ।

२ गोपपत्न्याम् । गां पालयति पालि-पण् ईप् सुगम् ।

३ गोपालयितॄणां ४ कुमारानुचरे साटभेदे च “चञ्जजाता च गोपाली वृहदध्यात्मिका तथा” भा० श० ४७ अ० ।

गोपाटमी स्त्री गोपमिद्याटमी । कात्तिकस्य शुक्लाष्टम्याम् ।

“शुक्लाष्टमी कात्तिके तु सृष्टा गोपाटमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वं स वत्सपः । तत्र कृष्यात् गवां पृजां गोपासं गोपदक्षिणम् । गवानुगमनं कार्यं सर्वान् कामानभीप्सता” जूर्मण् ।

गोपिका स्त्री गोपायति गुप-खुल् । १ गोपालयितॄणां

गोप्येव स्वार्थे क ह्रस्वः । २ गोपपत्न्याम् । [द्विका० ।

गोपित्त न० गोः पित्तमिव । गोरोचरनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे

गोपिन् स्त्री गोपायति गुप-णिनि । १ रक्षितरि स्त्रियां डीप्

सा च २ गत्राभाजतायाम् शब्दच० । अतिशयेन गोपी इष्टन्

टिनीपः । गोपिष्ठ गोपूतमे द्वि० । “कामचारस्य वा

कामायाय गोपिष्ठो गोपायादिति वा” शत० ब्रा०

२।०।१२ “गोपिष्ठः गोपायितमः” भाष्यम् ।

गोपिन द्वि० गुप-इलच् । गोपिरि ततश्चतुर्थ्यां घञ् ।

गोपलेव गुपिननिर्दिष्टादौ द्वि० ।

गोपी स्त्री गोपजातिः स्त्री जातौ डीप् । १ गोपजातिस्त्रि-

याम् । हुन्दावनस्य गोप्यस्य स्मृतिदेशकनिकन्यारूपा यथा

पद्मपु० पाता० “गोप्यस्तु सुतयो ज्ञेयाः स्वधिका गोप-

कन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र ! न मानुष्यः कथ-

युन” । तत्र अष्टा राधाचन्द्रावलीविगासाललितादयः ।

सूक्तम् उज्ज्वलसङ्गी इत्यम् । “इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताच्चैवं

गोप्यो विचेतसः” भाग० १०।१।१२ । स्त्रा० प्रभा० स्त्र० तु

चन्द्ररूपरूपस्य कलाकृपता तासां कृता यथा । “ततो गोप्यो

सहादेवि ! आद्यायाः पौड्यं स्मृताः । तासां नामानि

ते वक्ष्ये तानि होकमनाः शृणु । लखिनी चन्द्रिका

कान्ता कूटा शान्ता सहोदया । गोपणी नन्दनी शोका

सुपूर्या विसलाऽक्षया । शुभदा शोभना पुण्या हंस-

कृताः कलाः क्रमात् । हंसस्य सनः कृष्णः परमात्मा-

जनाईनः । तस्मैताः शक्तयो देवि ! पौड्यैव प्रकीर्तिताः

चन्द्र रूपी ततः कृष्णः कलाकृपास्तु ताः स्मृताः संपूर्ण

मण्डला तासां मालिनी पौड्यी कला । प्रतिपत्तिधि

आश्रय विहरत्याशु चन्द्रसाः । पौड्यैव कला यास्तु

गोपीरूपा वरानने ! एकैकशक्ताः संभिन्नाः सहस्रेण

पृथक् पृथक्” । गोपायति गुप-अच् गौरा० डीप् ।

२ रक्षिकायां स्त्रियाम् “गीतानि गोप्याः कलमं मृग-

व्रजः” साधः । स्वार्थे क । गोपिका तत्पार्थे “सहा-

समालोकायति ख गोपिका” साधः ।

गोपीगीता स्त्री भाग० १००० उक्तायां गोपीभिः कत-

कृष्णस्तुतौ सा च “जयति तेऽधिकं जन्मनाम व्रजे-

त्याद्यो कलिं शक्तमाध्यायस्या ।

गोपीजनवत्सल पु० गोप्येव जनस्तस्य वत्सलः । श्रीकृष्णे

“गोपीजनवत्सभाय स्वाहा” तन्त्रसारे तन्त्रम् । गोपी-

भक्त्यादयोऽप्यत्र “गोपीभक्तुर्विरहविधुरा कार्चिदन्दी-

वराची” पदाङ्कटतम् ।

गोपीत पु० स्त्री गौर्गौरोचनेव पीतः । खञ्जनभेदे । ह० स०

४५ अ० “पीतो गोपीत इति लेशकरः खञ्जभोटः”

तस्य दर्शने लेशकारितोक्ता ।

गोपीथ न० पा-भावे यक्-“गोपीथेत्यादि” पा० नि० गोः

सोमस्य पीथः । सोमपाने । “प्रति त्वं चारुमध्वरं

गोपीथाय प्रह्वयसे” ऋ० १।१।१ । “गोपीथाय सोम-

पानाय” भा० । गावः पिवन्प्रक्षिन् आधारे यक् ।

२तीर्थे गोर्जलायतरणे सोपाने तीर्थस्य जलायतरण-

सोपानत्वात्तथात्वम् । “गोपीथ तीर्थमाख्यातम्”

उणादि ह० । गुप-भावे यक् नि० । ३ रक्षणे पु०

“गोपीथाय जगत्सुदृष्टेः काले त्वस्यास्तुतात्मकः”

भाग० ४।२२।५० । “जगत्सुदृष्टेर्गोपीथाय रक्षणाय”

श्रीधरः । “अजातशत्रुः पृतनां गोपीथाय सङ्घुष्यः”

भाग० १।१०।३६ । “गोपीथाय रक्षणाय” श्रीधरः ।

गोपीथाय हितं यत् । गोपीथ्य तत्र हिते ति० “जज्ञिष

इत्या गोपीथ्याय हि दद्यात् तत् पुच्छरेव यञ्चोऽजः”

ऋ० १०।६५।११ ।

गोपुच्छ पु० गोः पुच्छ इव पुच्छो यस्य । १ गोलाङ्गुलाख्ये-

वानरे हेमच० “सर्वथानरगोपुच्छा यमृच्छाद्या भजनि वै”

(यं सुपीवम्) भा० य० २८।५० । “गोपुच्छे हिरिभिमर्कैर्न-

कुलैर्नाभिभिर्हृतम्” (आश्रमसु) भाग० १।२।१३३ ।

“गोपुच्छशालाहकमर्कटाश्च” भाग० ८।२।१७ । गो-

पुच्छाकारत्वात् २ हारभेदे व्यसरः । इत० । ३ गोर्लाङ्गुले

न० । “गोपुच्छस्य वल्मीकगोष्ठ्य वा दर्शनं भुज-

ङ्गस्य” ह० स० ६५ अ० । ततः शर्करा० स्वार्थे ण्य् ।

गोपुच्छ तत्पार्थे ति० ।

गोपुटा स्त्री गोरिव पुटमखाः । खल्लुलायाम् राजनि० ।

गोपुष्टिक न० गोः शिववृषस्य पुष्टिकं पुष्टयुक्तं सक्तकम् ।
शिववृषस्य सक्तके त्रिका० ।

गोपुर न० पुर—अप्रगमने क गवां पुरम्, गवा जलेन पूर्यते
पू—वज्रर्णे क वा । १पुरद्वारे २अपद्वारे अक्षरः । तत्र
गवास्यगमनात्तथात्वम् । शक्तिवर्त्तनिके जेदि० तस्य
जलेन पूरणात्तथात्वम् “गुप्तप्रचयप्रत्यैर्गोपुरैर्नन्दनो-
पमैः” भा० व्या० २०६० स्तो० । “गोपुराद्वालकोपेतं चतुर्द्वारं
दुरासदम्” भा० व० १७२४० । “पुरगोपुरं प्रति सत्तै-
सागरम्” नाघः । “पीडा पुरस्त्रैव च गोपुरस्थे”
(शुनि) वृ० ख० ८६ अ० ।

गोपुरक पु० पुर—क इत् गोपुर+कार्थं क । १गवां पुरके
त्रिका० २गोपुरशब्दार्थे च गां भूमिं पिपत्तिं पू—क
संज्ञायां कन् । ३कनूरकवृत्ते राजनि० ।

गोपुरीष न० इत्० । गोसुखे राजनि० ।

गोपेन्द्र पु० गोप इन्द्र इव । १श्रीज्योत्स्ने जेवच० । “गोपे-
न्द्रस्याहुजे ज्येष्ठे नन्दगोपज्ञलोहने” भा० भी० २३४० ।
इत्० । गोपेन्द्रे नन्दे च गोपेन्द्रादयोऽप्यत्र ।

गोपेय पु० इत्० । नन्दकोपे “नोपेयं परितः परे” शुभ०
२शास्त्रमुनौ त्रिका० ।

गोप्रव्य त्रि० गुप—कर्मणि तव्य वा आदाभावः । १प्रकाशे
२रक्षणीये च “पौरजानपदाच्चैव गोप्रव्यास्ते यथा
सुखम्” भा० क० ६५ अ० । इट्प्रत्यये गोपितव्य
आवपत्ते गोपायितव्य तत्त्वार्थे त्रि० ।

गोप्त्र पु० गुप—इच् । रक्षके । “तस्मै सुधाःसभायार्थं गोप्त्रे-
गुप्ततमेन्द्राः” रघुः । “तत्त्वार्थं सर्वभूतानां गोप्त्रारं धर्म-
सालजम्” । प्रवृत्ते द्रव्यकृत्वायाः गोप्ता गोप्ताकृत्वा च
सन्तुः २संवरणे च । श्विष्णौ पु० “उत्तरो गोपतिर्गोप्ता” विष्णु
स० “सकलभूतपालनात् गोप्ता” भा० । “गोहितो गोपति-
र्गोप्ता” विष्णु स० । “स्वात्मानं स्वनायया गोपायति
संद्रव्योति गोप्ता” भा० । स्त्रियां डीप् । “गुह्याति-
गुह्यगोप्त्री त्वम्” देवीजयसमापनसन्तः । इट्प्रत्यये
गोपित्वायपत्ते गोपायित्वा तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां डीप् ।

गोप्य त्रि० गुप—कर्मणि यत् । १रक्षणीये २गोपनीये
अप्रकाशनीये च । “आयुर्विज्ञं गृह्यच्छिद्रं सन्तद्वैद्युन
भेदजम् । तपोदानापमानं च नव गोप्यानि यत्नतः”
काशोख० । ३दामीषले पु० जेदि० ।

गोप्यादित्य पु० प्रभासतीर्थस्थे गोपीस्थापितरविमूर्त्तिभेदे
तत्कथा स्त० प्रभा० ख० यथा

“ततो गच्छेन्नाहादेवि ! गोप्यादित्यमनुत्तमम् । भूदे-
माहायवे भागे धनुर्भिक्षिगतान्तर । वनातिवन्-
दैव्यद्वी दक्षिणाग्नेयसंस्थितम् । धनुषां दण्डके देवि !
संस्थितं पापनाशनम् । तद्वीर्यमूर्त्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रा-
पापहरां शुभास्तु” इत्युपक्रमे “अथ तत्र कृतान् ज्ञात्वा
प्रासादान् वादयैः प्रयत्नम् । ततो गोप्योऽपि ताः सर्वाः
सहस्राणि च षोडश । ह्यष्टानाम् भावेन स्थापयान्-
क्रिरे रविम् कर्पभिरगौरदाद्यैस्तु तथा जेवनिवाकिभिः
तत् प्रतिष्ठापयामासुः प्रतिष्ठापयिता रविम् । प्रति-
ष्ठिते ततः स्वर्येदुर्दुर्दानानि भूरिषः । ततः जेव निवा-
सिथ्यकीर्थं देवरोतेषु वै । ततस्ते कप्रयः सर्वे सन्तुष्टा
हृष्टमानसाः । चक्रमुनिं रवेस्तत्र गोप्यादित्येति
विन्दुतम्” ।

गोप्याधि पु० कर्त्ता० । आधिभेदे आधिभजे ७॥ वृ०
इट्प्रत्यये । “गोप्याधिभोगे नो वृत्तिः” वाच० ।

गोप्रकाण्ड न० प्रकाशो गौः (जातिः) “प्रकाण्डाचपैश्च” पा०
नित्यसं परति० । अथे गवि अक्षरः । निवृत्तकृत्यत
जीवत्वमेव “प्रकाण्डाचपैश्चपैश्च” अपरोक्षेः । षड्भः
उत्सोक्तिश्चिन्त्या । यदपि तत्र गोपु सध्ये प्रकाण्ड
इत्युक्तं तदपि प्रासादिकं “प्रकाण्डाचपैश्चपैश्च” स्तुत
कर्त्ताधारवसनासनालविपक्षत्वात् ।

गोप्रचार पु० प्रचारव्यञ्जित् प्र+चर—आधारे चच् इत्० ।
१गोचारस्थाने । “आनेच्छया गोचारो भूमिराजवनेन
वा” वाच० । “गवादीनां चारणाय क्रियामपि भूमिर्गो-
क्षरः कल्पनीयः” जित्ता । कनन्दपु० प्रभा० खण्डोक्ते
तीर्थभेदे । “गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारका
गमः” वृहद्वा० तत्प्रतिपाद्योक्ते ।

गोप्रतार पु० गवां प्रतारः प्रतरणतुल्याः संसर्गोऽयत् । रामस्य
वैकुण्ठगमनकाळे तदनुमानिनां पुरवासिनां गोप्रतरण-
तुल्यसंसर्गसुते सरसूखे तीर्थं भेदे । “गोप्रतारं ततो
गच्छेत् सरस्यातीर्थसुखसम् । यत्र राघो गतः स्वयं
सख्यवत्सवाहनः । देहं त्यक्त्वा सहाराज ! तस्य
तीर्थस्य तेजसा । राजस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च
भारत ! तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा गोप्रतारे नराधिप !
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके सहीयते” भा० व० ८४४० ।
अदोरप्” पा० अयप् । गोप्रतरोऽप्यत्र “यज्ञोपतरकलोऽभूत्
संसर्गस्तत्र मज्जताम् । अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि
प्रमथे” रघुः । अत्रापि दीर्घमध्यता इत्यर्थे ।

गवा दुप्रभेन प्रतारो गमनमस्य । श्रिये पु० । “गोनर्दी
गोप्रतारस्य गोष्टमेव वाक्यतः” भा० आनु० २८६ अ० ।
प्रिववचननायोक्तैः । अप् इत० । श्मोःप्रतारे पु० अन्तु-
पदम् उक्तं रघुवाक्यम् उदा० ।

श्रीप्रवेशे पु० इत० । श्मोःनादितो ष्टहप्रवेशे “गोप्रवेशसमयेऽ-
प्रतोडपोयाति क्षणपशुरेव वा पुरः” वृ० स० २५ अ० ।
आधारे लुट् । शतृकाजे । स च कालः स्वर्द्या-
क्षमयात् प्राक्कालः तथा च वर्णितस् रघौ “वज्रा-
पूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनात्ते निजवाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पञ्चवरागताम्ना मभा पतङ्गस्य सुनेय भेषुः” ।

गोफणा स्त्री सुवृत्तौ व्रणवस्त्रभेदे तत्र कोपदामेत्या-
द्युपक्रमे “वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश
वस्त्रविशेषास्तेषां नामभिराकृतयः प्रायेण व्याख्याताः”
सुब्रतः “चित्रकम सोडांसवस्त्रिण गोफणा” ।
(विदध्या) सुब्रतः ।

गोवाल् पु० इत० । श्मोके २ तत्त्वोमनि च स च सीमा-
ज्ञानाय भूमी निषेयः यथाह सङ्गः “कश्चनोऽस्मीनि
गोवालांसुपात् भय कपालिकाः । करीणलिकाक्षार
शर्कराः वातुकास्तथा । यानि चैव प्रकाराणि काला-
दुभूर्निर्भ भवन्ते । तानि सर्वाणि सीमाज्ञानप्रकाशानि
कारयेत्” । गोवालि इव वालोऽस्याः “पाककर्णेत्यादि”
पा० डीप् । ओपधिभेदे स्त्री सि० कौ० ।

गोभरडोर पु० स्त्री भट-भाषणे वा० ईरन् गधि जने
भरडोरः । जलकुक्कुभस्त्रगे तिका० । स्त्रियां जाति-
त्वात् डीप् । [स्तस्य चालाजः] हरिवं० ३२ अ० ।

गोभालु पु० तर्जुन्यमौले “तर्जुनोस्तु सुतो वज्रिर्गोभालु-
गोभिल पु० छन्दोपमत्कारके कर्पभेदे ।

गोभृत् पु० गां भूमिं विभर्ति ष्ट-क्लिप् इत० । पर्वते
“गादेन गोर्वाच्छ्वरेपु सत्ताः नृथलि गोकर्णशरीर
भक्ष्याः” चौरः । तेन निर्दत्तम् सङ्गना० अच् । गोभृत
पर्वतनिर्दत्ते लि० स्त्रियां डीप् । [यजुगोमत् त ।

गोम लेपने अद् चुरा० उभ० सक० सेट् । गोमयति-ते
गोमक्षिका स्त्री गोः क्षोषदायिका मक्षिका । (डॉस)
ख्याते मक्षिकाभेदे शब्दः ।

गोमघ लि० गां संहति ददाति सङ्घि-अच् छन्दसि नि नलोपः
ह्रस्व घञ् इत० । गोदातरि । “कदा गोमघा हव-
नानि गच्छाः, क० ६।१५।३ “मंहतेर्दानार्थस्य रूपसुत्तर-
पदम्” भा० “स गोमघा जरिते” ६।१५।४ । “गोमघा

गोदाती” भा० “अद्यासवा गोमघा वा डुसेन” वृ० ७।११।१ ।
गोमण्डल न० इत० । श्मोमसूत्रे श्मोमण्डले । “मगां
च तोयापदि दुत्तरायां गोमण्डलस्योद्वरणं चकार”
मावः । श्रितरणसंघे च ।

गोमत् लि० गौरस्त्वस्य अतुप् । श्मोस्वामिन २ गोमुक्ते च
“इन्द्र ! गोमक्षिहायाहि” यजु० २६।४ “गावः स्तुतिरूपा
वाचः क्षिरणा वा विद्यन्ते ऽस्य गोवान्” वेददी० स्त्रियां
डीप् । सा च श्वदीभेदे स्त्री “गोमतीं धूतपापां च
गण्डकीञ्च महानदीम्” भा० भी० ८ अ० । खन्वपु०
प्रभा० तन्नाहात्तुम् “गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नाना-
दिजं फलम् । चक्रतीर्थस्य नाहात्तुम् गोमत्युदधि-
सङ्गमः” वृहत्पा० तत्त्वखण्डप्रतिपाद्ये । अत्र उदधि
सङ्गम इत्युक्तेः “गङ्गा सरस्वती पुष्पा यमुना च
“सङ्गमदी। गोदावरी गोमती च नदी तापो च नर्हता”
इत्युपक्रमे “नद्यः सङ्गमं दोगात् सर्वाः पुण्याः शुभा-
वहाः” प्रभा० खण्डोक्तौ सा सङ्गमना अस्या तु गोमती
काशीतोऽनतिदूरे उत्तरस्यां गङ्गासङ्गता यथाह” भा०
व० ८४ अ० यथा “गोमतीगङ्गायोश्चैव सङ्गमे लोक-
विद्युते । अस्मिद्योयमवाप्नोति क्षलक्ष्मेव सङ्गरेत्”
गोमतीज्ञान फलं तत्रैव “रामतीर्थे नरः स्नात्वा गोमत्यां
कुसुमन्दन ! । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुलं नरः ।
प्रतस्नाह्वयं तीर्थं तत्रैव भरतर्षभ ! । ततोपसर्जनं
कृत्वा नियतो निवृत्तायनः । गोसङ्गफलं पुण्यं
प्राप्नोति भरतर्षभ !” गौः गोपदमाधिक्येन विद्यते ऽस्यां
विद्यायां सङ्गु डीप् । पविद्याभेदे सा च गोदानशब्दे
२६८८ पु० दर्शिता अस्या तिलसेतुशब्दे वक्ष्यते “गोमत्या
विद्यायां सेतुं तिष्ठानामभिमुख्य च” भा० आनु० ७८ अ० ।
“पञ्चगव्येन गोवाती सासिनेकेन मुष्यति । गोमतीं च
जपेद्द्विधां गवां गोष्ठे च संवसेत्” शाता० गोमत्यां
भवः पक्ष्या० अण् । गोमत तत्रभवे लि० स्त्रियां
डीप् । गोमत्या अदुरभवो देशः अण् । गोमत तत्संघि-
छट देशादौ लि० स्त्रियां डीप् । वृहत्वे तस्य वरणा०
लुप् । गोमत्यः । उक्तगोमच्छब्दस्य सर्वनामस्थाने तुम्
गोमान् गोमन्तावित्वादि रूपम् । गोमानिवाचरति
गोमन्तु-क्लिप् गोमतीति ततः क्लिप् गोमत् । श्मोस्वामि-
तल्ले पत्य सर्वनामस्थाने धातुत्वात् न तुम् । गोमत्
गोमती इत्येव । पठिततुष्ये गोमतीशब्दस्य “वेदेहि
वस्योर्हृदयं विदध्रे” इत्येव “ङ्रापोः सञ्चाच्छन्दसोः”

पा० चार्धे प्रयोगे वा ह्रस्वः । “सा लतेव महासालं
फुल्लं गोमतितीरजम्” भा० वि० २७ अ० । न तु
ह्रस्वान्तं शब्दान्तरम् केषाञ्चित् तथा कल्पनं तु प्रामा-
दिकम् । गौस्तदस्य अन्तास्ति मत्तु ङीप् (भागाद्) ।
ख्यातायां ५ भूमौ “भोजनं यत् तत्रापि शयनं हृष्ट-
मन्दिरं । वरणं गोमतीतीरे” उद्धृतः ।

गोमतल्लिका स्त्री प्रशस्ता गौः (जातिः) “प्रशंसाय
चनैश्च” पा० नित्यम् परनि० । प्रशस्ते गवि पुंस्त्वपि
स्त्रीत्वमेव । “प्रशंसावचनैश्चेति” पा०स्त्वो यचनयङ्ङणं
कृटमात्रशब्दपरिग्रहार्थं तेन वे यौगिकाः शस्तगोभना-
दयः ये च विशेष्यचनः शुचिसाध्यादयः ये च गौण-
वृत्त्या लिङ्गोभावाच्च इत्यादौ प्रशंसां बोधयन्ति ते
स्त्वो व्युत्पद्यन्ते” मनो० । प्रशंसावचनकृद्गज्जादाभरे
पठिता यथा “मत्तल्लिका मच्चिका प्रकाण्ड रुद्रतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमन्ययः शुभावहे निधिः” । गोम-
चर्चिकाप्यत्रार्थे स्त्री ।

गोमत न० गवां मतम् । गव्यूतौ शब्दात् ।

गोमतस्य पु० गौरिव स्थूलोभत्स्यः । सुस्तोक्ते नादेये
भत्स्यभेदे । “तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटला-
राजीववर्णा गौस्तस्यलक्षणस्तस्यवायुञ्जारभूरणसहस्रदंष्ट्रा-
प्रभृतयः”

गोमय लि० गां दुग्धं सयति सय-अच् इत् । गोदुहे
गोपे । ततः चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । गोमयिक
तन्निर्दिष्टादौ लि० ।

गोमन्त पु० सद्यप्यर्थाविवरणे पर्वतभेदे । “ततश्चुपताः
गमिष्यामः सत्तस्य विवरं गिरम् । गोमन्तमिति वि-
ख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम्” हरिवं० ८६ अ० । तद्वर्णनञ्च
“एवं वयं जरासन्धादभतः कतकिल्बिषाः । सामर्थ्य-
यन्तः सम्यग्नाद् गोमन्तं सुसुगमिताः । त्रियोजनायतं
सप्तलक्षान्नं योजनादधि । योजनान्ते शतद्वारं वीर
विक्रमतोरणम्” भा० स० १२ अ० ।

“तद्गच्छ क्षण ! शैलेन्द्र गोमन्तं तु नगात्तमम्”
तत्रैव । जरासन्धेन तत्र क्षणयुद्धकथां तत्पर्वतदाहकथां
च हरिवं० ८६ अ० उक्ता । “मथुरापूर्वार्धे” हिमयद्गोमन्त-
चित्तकूटस्थाः” इ० स० १६ अ० ।

गोमन्द पु० पर्वतभेदे । “क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरीरत्न-
चयाकरः । सम्युज्जते महाराज ! चातुर्वर्ग्येन
नित्यदा गोमन्दः पर्वतो राजन् ! सुमहान् सर्वधातुकः ।

यत् नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचना” भा०
भी० १२ अ० ।

गोमय पुंन० गोः पुरीषं गो+मयट् अर्धचर्दि । (गोवर)
१ गोः पुरीषे तद्गुणादिगोशब्दे २ इ० १ पु० १ अ० १ अ० । “यत्तन्
जीर्णदेहाया वन्यायाश्च विशेषतः । रोगार्तायाः
प्रकृताया न गोमयमाहरेत्” शब्दार्थचि० स्मृतिः ।
गोमयस्य अष्टाकारणम् ।

“शतं वर्षं सहस्राणां तपस्तप्तं सुदुष्करम् । गोभिः पुं
विश्वटाभिर्गच्छेत् अष्टात्मिति । अस्त्रपुरीषस्नानेन
जनः पूयेत सर्वदा । शक्यता च पवित्रार्थं कुर्वीत देव
मानुषाः । ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽग्ने स्वयं
प्रभुः । एवं भवत्विति विभुर्नोऽन्तारयतेति च” । तत्र
चच्छात्रा वासो यथा गोलक्ष्मीसंवादे “अवश्यं
मानना कार्या तवास्माभिर्व्यशस्विनि ! । शक्यत्वे निव-
स त्वं पुण्यमेतद्धि नः शुभे । । श्रीकृष्ण ! दिव्या
प्रसादो युष्माभिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः । एवं भवतु
भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः !” इति भा० शा० दान-
धर्मे उक्तम् । “गोमयं यद्युना साक्षात् गोमूत्रं च
सरस्वती” काशीख० । “गोमयाञ्च दृष्टिको जायते”
शास्त्रकारप्रवादः “सुधाङ्गना गोमयगोसुखानि” माघः ।
“शुचिं देशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्” मनुः ।
२ तद्वात्यके लि० स्त्रियां ङीप् ।

गोमयच्छत न० गोमये तदाधारस्थाने क्षतनिधे । शिलोन्ने
(क्षातिया) । लि० स्वत्यर्थे ङीप् स्मार्थे क । गोमय-
च्छन्निर्वाप तत्रार्थे स्त्री चारा ।

गोमयाप्रय न० गोमयं प्रियमस्य साधनत्वात् । भूदृष्टे
शिलोन्ने रत्नपाला ।

गोमयोद्या स्त्री गोमयादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क टाप् ।
(गुवरियापोका) कीटभेदे हेमच० ।

गोमयोद्भव लि० गोमयाद्भवति उद्+भू-अच् । १ गोमयजाते
२ चारगवधे (गो दाक्ष) वृत्ते च पु० शब्दर० ।

गोमहिषदा स्त्री कुमाराचुचरे मातृभेदे । “शृणु मात-
गणान् राजन् ! कुमाराचुचरानिमान्” इत्युपक्रमे “पयोदा
गोमहिषदा गोविपाशी च भारत !” भा० अ० ४७ अ० ।

गोमांस न० इत् । गवां मांसं तद्गुणादि गोशब्दे २ इ० १ पु०
उक्तं “गोमांसमन्नं प्राजापत्यं चरेत्” सुमन्तुः तद्वा-
ज्ञानतः, ज्ञानतस्तद्गुणं चान्द्रायणं यथाह शातातपः
“अगम्यागमने चैव सद्यगोमांसमन्नं । रुद्रं चान्द्रा-

यणं कुर्यान्नदीं गत्वा सच्छद्गाम्” विष्णुना तु द्विजातीनां तत्र पुनरुपनयनमुक्तं यथा “विड्वराह्यामककुत्तुनरगोमांसभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्यात् ।”

गोमातु स्त्री इतः । गवां सातरि सुरभौ कश्यपपत्नीभेदे । “गोमातरः सुशीलाद्यास्तत्र सन्नि शिवप्रियाः” काशीख. २५० ।

गोमायु पुं स्त्री गां विकृतां वाचं मिनोति सा-उण् । १२३गाले, अमरः “अनु ऊङ् कृते घनध्वनिं नहि गोमायुस्तानि कोशरी” किरा० । “पांशुवर्षे दिशां दाह्ये गोमायुर्विरुते तथा” मनुः । तन्मूत्रादिभक्षणनिषेधमाह मनुः “विड्वराहनरोद्वाह्यगोमायोः कपिककयोः । प्राग्ग्नून्मूत्रपुरीषाणि द्विजचान्द्रायणं चरेत् ।”

तद्गतादिगुभाशुभफलं ६० सं० उक्तं यथा “शुभिः शृगालाः सदृशाः फलेन विज्ञेय एषां शिगिरे मदाग्निः । हृद्भूतान्ते परतश्च टाटा पूर्णः खरोऽन्ये कथिताः प्रदीपाः । लोमाशिकायाः खलु कक्षगन्धः पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः । येऽन्ये खराक्ते प्रकृतेरमेताः सर्वे च दीप्ता इति सखादिष्टाः । पूर्वोदीच्योः शिवा शक्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता । भूमिताभिमुखी ज्वलि खरदीप्ता दिगीचरान् । सर्वदिक्षुगुभा दीप्ता विशेषेणाङ्गप्रभवा । पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा स्त्रियोन्मुखी शिवा । याहीत्यग्निभयं शास्त्रि टाटेति नृतवेदिका । धिग्धिग् दुष्कृतमाचटे सज्जाला देशनाग्निनी । नैव दारुणतानेके सज्जालायाः प्रचक्षते । अर्काश्चलवत्तस्या वक्त्रां लालास्वभावाः । अन्यप्रतिरुता यास्या सोढ्वश्चतुर्गन्धिनी । वारुण्यदुरुता सैव शंसते सलिले स्तितिस् । अजोभः अवणं चेष्टं घनप्राग्निः प्रियागमः । लोभप्रधानभेदश्च वाहनानां च सम्पदास् । फलमासम्पदादेतदप्राप्तं परतो रतस् । यास्यायां तद्विपर्यस्तं फलं घटपञ्चमाडते । या रोमाञ्चं मनुप्राणां शङ्कन्मूत्रं च वाजिनाम् । रावात् त्वासं च जनयेत्या शिवा न शिवप्रदा । मौनं गता प्रतिरुते नरद्विरदवाजिनाम् । या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा सम्यक्कति । भेभे इति शिवा भयङ्करी भो भो व्यापदमादिशेच्च सा । नृतवन्ध निवेदनी फिफी ऊङ्ग चालहिता शिवा खरे । शान्ता त्ववर्णात् परमं स्वकी टाटासुदीर्घातिनि याश्यामाना । टे टे च पूर्वं परतश्च धे धे तस्याः स्वतुष्टिप्रभव

रुतं तत् । उच्चैर्घोरं वर्णमुच्चार्य पूर्वं पश्चात् क्रोशत् क्रोष्टु कस्यानुकूपम् । या सा चेभं प्राह वित्तस्य चाग्निं संयोगं वा प्रोषितेन प्रियेण । श्रुतादिफलं शृगले वक्ष्यमाणं तत्तुल्यफलमेतस्येत्यतिदिष्टम् । २३गन्धर्वभेदे जटाधरः । “वज्रभिः सह गन्धर्वैः प्रागायन च तन्मुखः” इत्युपक्रमे “गोमायुः सूर्यवर्चाय सोमवर्चाय सप्रमः” हरिवं० २६ अ० ।

गोमायुभञ्ज पुं गोमायुं भञ्जयति भञ्ज-अण् उप० सं० । नीचजातिभेदे अर्कपुत्रस्येव उपक्रमे “गोमायुभञ्जग्निक वोककाणाश्चसुखविकलाङ्गाः” सं० १६ अ० तस्य शनि विभागे उक्तिः ।

गोमिन् वि० गौरस्यस्य मिनि । १३गोस्वामिनि अमरः स्त्रियां ङीप् । “यदन्यगोपु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव ते वत्सा मोवः खन्दितादिभक्तम्” मनुः । २७पासके ३२गाले पुं मेदि० । ३४शुभमिच्छुभिष्ये पुं लिङ्गा० । शालागच्छे परे समाने स्वात्प्रादि० । “स्वात्प्रादयः शालायाम्” पा० अथ उदात्तता ।

गोमीन पुं स्त्री गौरिव स्थूलो मीनः । गोमत्स्याख्ये मीनभेदे “न दद्यात् तिक्तकमठं पशुपदङ्गणमेव । गोमीनं चक्रशकुलं वडालराववं तथा” मत्स्यशतकम् ।

गोमुख पुं गोमुखमिव मुखमस्य । १३नक्रे २५अ०भेदे च हेमच० । ३३मातलिपुते “वज्रगोमातले त्वञ्च तव पुत्रश्च गोमुखः” भा०क०६६अ० । ४वाद्यभेदे ५कुटिलाकारे लेपने च न० मेदि० वाद्यभेदे पुंस्त्वमपि यथा “आडम्बरान् गोमुखान्श्च डिण्डिमांश्च महास्वनान्” भा०श०४७अ० । २६दङ्गाक्षर्भराभेद्यः पणवाणकगोमुखाः” भा० द्रो० ८२ अ० । “पणवाणकगोमुखाः सहसैवाप्यश्चहन्त्यन्” गीता । लेपनञ्च तदाकारेण भिन्नौ लेखनम् “सुग्धाङ्गनागोमय-गोमुखानि” वाचः । इतदाकारे सत्त्वभेदे (सुरङ्ग) तन्लोको जपमालारत्ननाय पट्टवस्त्रादिनिर्मिते खनामख्याते उपदार्थे न० । तस्य लक्षणं सुगुह्यमालात० उक्तं यथा ।

“चतुर्विंशकुलमितं पट्टवस्त्रादिसम्पदम् । निर्माया-टाङ्गुलिमुखं पीवायां पडदशाङ्गुलम् । ज्ञेयं गोमुखयन्त्रञ्च सर्वेनन्त्रेषु गोपितम् । तन्मुखे स्थापयेन्मालां पीवामध्यगते करे । प्रजपेद्विधिना शुद्धं वर्णमालाधिकं प्रिये ! निधाय गोमुखे मालां गोपयेन्नाटजारवत्” (गोमुख) ख्याते दनदीभेदे स्त्री गोसु-

खाकारत्वात् ऽहिमालयात् भूशौ गङ्गापतनगुहायां
स्त्री ङीप् ।

गोमूत्र न० इत० । (चोना) इति ख्याति गोमूत्रे गोशब्दे
२६८१ प्र० नदुगुणाद्युक्तम् । “युद्धिर्बिजानता कार्या
गोमूत्रेणोदकेन वा ।” “गोमूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुद-
कमेव वा” “गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः” प्रभुः ।

गोमूत्रिका स्त्री गोमूत्रस्त्रेव गतिरस्थं त्व ठन् । चित्वा
ङ्कारभेदे तल्लक्षणमलङ्कारशब्दे ३६२ प्र० दृश्यम् ।
सा च पादार्द्धलोकविपरीतभेदाच्चतुर्विधा । दिङ्-
मात्वसुदाह्रियते”

प्र । ङ । जे । वि । क । सा । हा । नं । सा । धा । ने । व्या । वि । पा । दि । भिः ।
वा । ङ । पो । वि । क । स । हा । नं । यु । धा । सा । व्या । वि । पा । शि । भिः ।
मा । धे । १६ स० ४६ लोके तल्लक्षणान्तरं सक्लिनाद्योक्तं
यथा “वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्ह्योः । गोमू-
त्रिकेति तत् प्राङ्ङर्कः तद्विदो विदुः” ।

घोडशकोष्ठये पङ्क्तिद्वये द्वयं द्वयं क्रमेण विलिख्य
एकान्तरविनिमयेन पाचने लोकादिप्रतिरिति तदुद्धारः ।
गोमूत्रप्रकारः प्रकारे स्थूलां कन् टाणि अत इत्थम् ।
गोमूत्रतल्लये वक्रसरलप्राये श्रमचारादौ । “गोमूत्रिका-
प्रचारेषु” दशकु० “गोमूत्रतल्लयवक्रसरलप्रचारेषु”
(तात्त्वुडु) ख्याति ४७७भेदे स्त्री राजनि० ।

गोमृग पु० स्त्री गवाक्षतिर्दृगः । गवये तस्य गवाक्षतित्वात्
तथात्वम् । “अथस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः”
यजु० २४।१ स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गोमेद पु० गौरिव मेदति सिद्-अच् । शमणिभेदे २६पी-
भेदे तद्भानिर्दुर्त्यथा “गोमेदे गोपतिर्नाम राजा-
भूद्गोसवोद्यतः । याज्योऽभूद्वह्निकल्पानामौतथ्यानां
मनोः कुले । स तेषु हरियज्ञाय प्रवृत्तेषु भृगून्
गुरुन् । वद्रे, तं गोतमः कोपादगपत् सोऽगमत् क्षयम् ।
यज्ञवाटेऽस्य तागावो दग्धाः कोपाग्निना क्षतेः । तन्मे-
दसा महीच्छन्ना गोमेदः स ततोऽभवदिति” युक्तिकल्प-
तरुः । श्लक्ष्णोपस्थे वर्षाचक्रभेदे तद्वर्षोपक्रमे” मथ्यादा-
कारकास्तेषां तथान्ये वर्षपर्वताः । सप्तैव तेषां नामानी-
त्यभिधाय “गोमेदश्चैव चन्द्रश्च नारदो दुन्दुभिस्तथा ।
सोमकः सुमनाः शैलो वैभ्राजश्चैव सप्तमः” विष्णु पु० ।
स्वार्थे क । शमिभेदे तस्य परीक्षादिशुक्तिकल्पतरावुक्तं
यथा “हिमालये वा सिन्धौ वा गोमेदमणिस्तम्भवः ।

स्वच्छकानिर्गुरुः स्निग्धो वर्णाढ्यो दीप्तिमानपि । वल्लभः
पिञ्जरो धन्यो गोमेद इति कीर्तितः । चतुर्धा जाति-
भेदस्तु गोमेदेऽपि प्रकाशयते । ब्राह्मणः शुक्लवर्णः
स्यात् क्षत्रियो रक्त उच्यते । व्यापीतो वैश्यजातिस्तु
शूद्रस्त्वानील उच्यते । स्त्रिया चतुर्विधा स्त्रेता रक्ता
पीताऽक्षता तथा । गुरुप्रभास्यः सितवर्णरूपः स्निग्धो
स्वदुर्धातिमहापुंराणः । स्वच्छस्तु गोमेदमणिर्धृतोऽयं
करोति लक्ष्मीं धनधान्यवृद्धिम् । लघुर्द्विपोऽतिखरो-
ऽन्यथानः स्त्रे होपलिप्तो मलिनः खरोऽपि । करोति
गोमेदमणिर्विनाशं सम्पत्तिभोगे बलदीर्घरागेः । ये
दोषा हीरके ज्ञेयास्ते गोमेदस्यापि । परीक्षा
वर्जितः कार्यां प्राप्ते वा रत्नकोविदैः ॥ स्फटिकेनैव
तुर्वर्णि गोमेदप्रतिरूपकम् । शुद्धस्तु गोमेदमणस्तु
मूल्यं सुवर्णतो द्वैशुणमाहरेके । अन्ये तथा विदुमत्तल्ल
मूल्यं तथा परे चामरतल्लमाहः । चतुर्विधानामेषान्तु
धारणं परिसम्मतम् । सच जलकालुष्यशोधकः यथाह
सुश्रुतः “तल्ल (जले) सप्त कालुष्यप्रसाधनानि भवन्ति तद्वत्
कतकगोमेदकविसम्पत्त्यैवात्तल्लमूलवस्त्राणि सुक्तामणि-
श्चेति” । स्वार्थे क । द्वीपभेदे । “शाकं ततः शाख-
लमल्ल कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयो-
रन्तरमेकमेकं ससुद्रयोर्द्वीपसुदाहरन्ति” सि० शि० ।

गोमेदसज्जिभ पु० गोमेदेन तल्लः नित्यस० । दुग्धपापापे
राजानं ।

गोमेध पु० मेध-वधे व्याहारे घञ् इत० । गोसवाख्ये यज्ञ-
भेदे गोमेधशब्दे विवृतिः “गवां मेधमवाप्नोति अप्सरो-
भिश्च जेदते” भा० आनु० १०६ अ० ।

गोऽश्वस् न० इत० । गोमूत्रे राजनि० ।

गोयज्ञ पु० गवा क्रतो यज्ञः । गोसवयज्ञे तच्छब्दे विवृतिः ।
गा उद्दिश्य यज्ञः । श्रीकृष्णेन गोपानां हितार्थं
दुन्दावने प्रवृत्तिं गोवर्द्धनगरियज्ञसंज्ञितं गवां मही-
सवकारके श्रव्यापारभेदे तत्तथा हरिवं० ७३ अ० ।
“गरद्वेव” सुशखायां प्राप्तायां प्रावृषः क्षये । नील-
चन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बद्धभिर्द्विजैः । फलैः प्रवालेन
घनमिन्द्रचापघनोपलम् । भवनाकारविटपं लतापरम
मण्डितम् । विशालमूलविततं पवनाभोगधारिणम् ।
अच्येयामोर्गिरिं देवं गात्रैव सविशेषतः । सावतं-
सैर्विषाणैश्च बर्हणीपीडैश्च दंशितैः । वराटाभिश्च प्रल-
म्बाभिः पुष्पैः शारदिकैस्तथा । शिवाय गावः पूज्यतां

गिरियज्ञः प्रवर्त्यताम् । पुञ्जतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-
रक्षाभिरिच्छताम् । गोयज्ञं कारविद्यासि वृक्षादेव न
संग्रहः । एवं श्रीकृष्णेनोक्ते गोपवाक्यं दद्या
“यत्तवया ऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ।
कञ्जकृद्भित्तं शक्तो वेलानिव सञ्चोदये । स्थितः
शक्रसङ्गतात । श्रीमान् गिरिपञ्चस्रयम् । त्वत्प्रणी-
तोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् । भाजनान्युप
कल्पन्तां पयसः पेशलानि च । कुम्भाश्च विनिवेश्यन्ता
सुदपानेषु भोजनाः । पृथ्वाणां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च
विपुलायताः । भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च तत्सर्वं सुपनीयताम् ।
भाजनानि च सांस्रज्यं स्वस्थानाभोदनस्य च । त्विराल-
ञ्चैव सन्दोहः सर्वं बोधस्तु रक्षताम् । विश्वान्ताश्च पशवो
भोज्या ये सङ्घिपादयः । प्रवर्त्यताञ्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसु-
सङ्गुलः । आनन्दजननो चोपो महान् सुदितगोकुलः ।
तूर्यप्रसादबोधैश्च वृषभाणाञ्च गर्जितैः । हृन्ना-
रवैश्च वृक्षानां गोपानां हर्षवर्धनः । दधिहृदः भरा-
वर्त्तः पयःकुल्लाससाहृतः । सांसराभिप्रकृष्टप्रायः
प्रकाशोदनपर्वतः । सं प्रावर्तत यज्ञः स गिरिगोभिः
समाकुलः । तदगोपमणाकीर्णो गोपनारीसनोहरः ।
अथाधिष्ठतपृथ्वाणां पृथ्वाणो यज्ञसंविधौ । यज्ञं
गिरिस्त्रिधौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह । यजनान्ते
तदञ्जन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम् । सांस्रज्यं सायया कृष्णो
गिरिर्भूत्वा सभस्मते । तर्पिताश्चापि विप्राश्चरास्तथाः
सम्पूर्णभोजनाः । उत्तमस्यः प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य
यथासुखम् । भुक्त्वा चावष्टये कृष्णः पयः पीत्वा च
कामतः । संवृष्टोऽस्त्रोति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै । तं
गोपाः पर्वताकारं दिव्यजगजुलेपनम् । गिरिभूडि
स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जम्बुः प्रधानतः । भगवानपि तेनैव
रूपेणाच्छादितः प्रभुः । सह तैः प्रणतो गोपैर्वन्द-
त्तानमात्मना । तस्मैचुर्विष्णिता गोपा देवं गिरिवरे
स्थितम् । भगवंस्त्वद्वये युक्ता दासाः किं कुर्यात् किरूराः ।
स उवाच ततो गोपान् गिरिप्रभवया गिरा । अद्य प्रवृत्ति
याज्योऽहं गोपु यद्यस्ति वो दया । अहं वः प्रथमो
देवः सर्वकामकरः शुभः । सप्त प्रभावाश्च गवाभयुता-
न्युपभोक्ष्यथ । शिवय वो भविष्यानि सङ्गत्तानां
वने वने । रंखेऽहं सच्च युष्माभिर्यथा दिवि गतस्याथा ।
वे चैमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः । एषां
प्रीतः प्रयच्छासि गोपानां विपुलं धनम् । पृथ्वाणुवन्तु

क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुलाः । एवं मम परा
प्रीतिर्भविष्यति न संग्रहः” ७४ अ० ।

गोयानं न० गवा कष्टं यानम् । गवाकष्टे याने (गगड)
“गोयानेनागतस्तुटः पादाभ्यां शुभचर्चितः” ह्युतः
गोयाने सैद्युननिघेयमाह मनुः “सैद्युनन्तु समासेव्य
एंसि योपिति वा द्विजः । गोयानेऽप्युत्त दिवा चैव
सयासाः स्नानमाचरेत्” ।

गोमूति स्त्री “गोमूतौ छन्दसि” पाञ्चध्वपरिमाणे”वार्त्ति-
छन्दोध्वपरिमाणभिन्ने न वान्तादेशः । गोगर्तौ ।
गोरक्ष पु० गां रक्षति सेवनात् रक्ष-अण् उप० स०
(चाकुलिया) श्रुताभेदे शनागरङ्गे सेद० शक्रप्रभनामौ-
पधौ हेम० । शगोपालके त्रि० भावे वज्र । ५ गोः
रक्षणे च । “क्षपिगोरक्षमास्याय जीवेद्वेष्ट्यस्य जीवि-
कास्” मनुः ।

गोरक्षक त्रि० गां रक्षति रक्ष-अणुल् इत० । (राखाल)
गोपालके ‘गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कारुकुशी-
लवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुपिकाञ्चैव विप्रान् मृद्ववदा-
चरेत्” मनुः ।

गोरक्षकर्कटी स्त्री कर्कट० । कुट्टकर्कश्याम् (राखालकाकुड)
भाष्य० । [शोभूने च जटा० ।

गोरक्षजम्बू स्त्री गोरक्षे गोमे जम्बूरिव । शोभूताफले
गोरक्षतण्डुलो स्त्री गोरक्षः तण्डुलो बीजं यस्याः ।
(गोरक्षचाकुलिया) लुपभेदे रत्नमाला ।

गोरक्षतुण्डो स्त्री गोरक्षी तुण्डो । कुम्भाकारतन्त्रासुराजनि०
गोरक्षदुग्धा स्त्री गोरक्षं गोमेषकं दुग्धं नियासोऽस्याः ।
सांलवप्रसिद्धे लुपभेदे गोरक्षीनुमे राजनि० ।

गोरक्षो स्त्री० गां रक्षति रक्ष-अण् ईप् सुग्व० । सालव-
प्रसिद्धे लुपभेदे राजनि० । [सेदि० ।

गोरक्षु पु० स्त्री गवा वाचा रक्षु रिव । पक्षिभेदे लग्नके
गोरक्ष पु० गवि रटति रट-अच् । इच्छदिरे राजनि०
तस्य गोः पोषणाय रटनात् तथात्वम् ।

गोदण न० गुर-भावे ल्युट् । उत्तोलने उद्यमे अमरः ।

गोरथ पु० मगधदेशस्य पर्वतभेदे । “अतीत्य गङ्गां शोणञ्च त्वयं
प्राङ्मुखास्तदा । कुशधीरच्छदा जम्बुभांगधं हेल-
सञ्चुताः । ते शश्वहोषनाकीर्णसम्बु मन्त्रं शुभदुसम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य दहणुर्भागधं (जरासन्धपरम्)
पुरम्” । भा० स० १६ अ० ।

गोरस पु० इत० । शोर्दग्धे शक्ति शक्ते च हेम० । “का-

खानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् । तैलोत्तरं
दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ।” सा०ड०३३अ० । “शालाः
शालीकुगोरसैः” भा० आश्व० ८५ अ० । गोरसानुप-
सुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।” । भा० व० २३६ अ० ।
“अन्नं प्रयुषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः” याज्ञ०
अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह ।
“हरिद्रा गोरसो धान्यं पुनः पाकेन शुध्यति” स्मृतिः ।
४वाक्यरसे च “कोरसा गोरसं विना” उज्जटः ।

गोरसज न० गोरसात् दध्नी जायते जन-ड ५ त० । तक्र
राजनि० ।

गोराज पु० इत० टच् समा० । ओष्ठपे शब्दर० ।

गोराटिका गोरिष रटति रट+ण्वुल् । शारिकापक्षिणि
राजनि० । अच् गौरा० डोप् । गोराटीत्यपि तत्रैव
हेमच० ।

गोरिका स्त्री गोराटिका पु० । शारिकाखगे राजनि० ।
गोरुत न० इत० । गवां शब्दे तद्रुतशुभाशुभफलं गवेक्षितशब्दे
२५६७ पु० उक्तम् । गोरुतं तच्छब्दः स्मृतिगोचर-
त्वेन अस्यस्य अच् । गोरवन्वयणयोग्ये २क्रोशद्वयात्त्रके
देशे हेमच० ।

गोरूप न० इत० । गोः रूपे “जुगोप गोरूपधरा-
मिवोर्वीम्” रघुः । गोः रूपमिव रूपमस्य । शङ्खा-
देवे पु० । “गरूपस्य महादेवो हस्यद्योद्वस्त्राकर्तः”
भा० आनु० १४ अ० । [राजनि० ।

गोरोच न० गवा किरण्येन रोचते रोच-अच् । हरिताले
गोरोचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा । खनाम-
ख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र० ।

“गोरोचना हिमा तक्रा वश्या मङ्गलकान्दिदा ।
विषाडलक्ष्मोपहोन्वादर्भञ्जावचताकहृत्” भावप्र० ।
“गोरोचनापदविभक्तस्याः” “गोरोचनाक्षेपनितात्न
गौरै” कुमा० । सा च यन्त्रलेखनद्रव्यं “गोरोचगालक्तक-
कुङ्कुमेन” तन्त्रसारोक्तेः । [अमरः ।

गोर्द न० गुर । अर्द्धादित्वात् नि० । मस्तिष्के मस्तकस्थे दृते
गोल पु० गुड-अच् डय लः । १सर्ववर्तुले २मदनदृष्टे
रत्नमा० । ३जारात् जाते विधवायाः सुते धरणी । ४धोले
जटाधरः । गोलः विषतयाऽरुस्य अच् । खगोलभूगो-
लज्ञापके भास्कररीये गोलाध्यायाख्ये ५पत्र्ये च ।
“तं तां च प्रणिपत्य गोलममलं वालावबोधं ब्रुवे ।

मध्याद्यां दुसटां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढं
प्रौढसमाप्तं नैति गणको निःसंशयो न स्वयम् ।
भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राजविव-
र्जितं च । समा न भातीयं स्वयङ्कृतीनां गोमान-
भिन्नो गणकस्तथात् । “गोलः स्मृतः क्षेपविशेष
एष प्राज्ञैरतः स्थादृगणितेन गण्यः” सि० शि० उक्ते
इक्षेवभेदे ७मण्डले न० जेदि० दज्जोतिप्रोक्ते-
यहयोगभेदे पु० । “यहाग्यानेकखिन् यदि
भवति पश्यां निवसतिस्तदा गोलोयोग, प्रलयपद-
मिन्द्रोऽपि लभते । भवेत्तोको रक्तः, परिहरति पुनश्च
जननी नृपाणां नाशः स्थात् च्चकति वसुधा शुष्पति
नदी” प्रश्नकौस्तुभे “सप्त यहा यदैकस्या गोलयोग-
स्तदा भवेत् । दुर्भिक्ष्यं राष्ट्रपीडा च तस्मिन् काले
नृपचयः” मयूरचिह्नकम् । “एकादिदृष्टोपेतैरुक्तान्
योगान् विहायसंख्याख्यान् । गोलयुक्त्युल्लेखेदार
पाशदामाख्यवीणाः स्तुः । दुःखितदरिद्रवातककपि-
कर दुःशील पशुपनिपुणानाम् । जन्तु क्रमेण दुःखिनः
परभाग्यैः सर्व एवैते” दीपिका ।

गोलक पु० गुड-ण्वुल् डय लः । १मणिके अलिङ्गरे (जात्रा)
२गुडे च हेमच० । ३गन्धरसे रत्ननाला इक्षुलावे (मटर)
ख्याते शब्दच० तस्य गोलाकृतित्वात् तथात्वम् । गोल+
खार्थे क । ४गोलगन्धार्थे ५पिण्डे च “तेजसां गोलकः
सूर्यः प्रहर्षाग्न्यन्वु गोलकाः । प्रभावन्तोहि दृश्यन्ते
सूर्यरश्मिप्रदापिताः” सू०सि० । ६गोलोके न० “यद्रूपं
गोलकं धाम तद्रूपं नास्ति सामके” तन्त्रसा० । जारज-
गोलकस्य संस्कारार्हता कुण्डलग्ने २०८७ पु० उक्ता ।
७द्वन्द्व्याधिष्ठानभेदे न० । चक्षुर्गोलकम् ।

गोलक्षण न० इत० । गोः शुभाशुभसूचके चिह्नेभेदे ह०
स०तल्लक्षणाद्युक्तं यथा
“पराशरः प्राह दृष्टव्याय गोलक्षणं यत् क्रियते
ततोऽयम् । मया समाप्तः शुभलक्षणोक्ता सर्वास्तथा-
प्यागमतोऽभिधास्ये । साक्षाद्विलक्ष्णाख्यो रूपक
नयनाय न शुभदा गावः । प्रचलक्षिपटविषाणाः
कराः खरसदृशवर्णाः । दशसप्तदशदन्त्राः प्रलम्ब
सुखानना विनतपृष्ठाः । ह्रस्वस्यूलपीवा ययमध्या
दारितखुराश्च । श्यावातिदीर्घाजह्वाशुलफैरतिततु-
भिरतिदृष्टिर्वा । अतिककुदाः लशदेहा नेहा
हीनाधिकाङ्ग्यश्च । दृष्टभोऽप्येव स्फुल्लितलम्ब-

दृषणः सिराततक्रोडः । स्थूलसिराचितगण्डस्त्रि-
स्थानं मेहते यश्च । मार्जाजः कपिलः करटो
वा न शुभदो द्विजखेटः । क्षणोऽतालुजिह्वः चसुनो
यूथस्थ घातकरः । स्थूलशतत्रिणशङ्कः सितोदरः
क्षणसारवर्णश्च । शृङ्गजातोऽपि त्याज्यो यूथविना-
भावहो वृषभः । श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो
विडालाक्षः । विपाणानपि न शुभं करोति वृषभः
परिन्तङ्गीतः । ये चोद्वरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः
क्षणीयाः । कातरनयना चीनाश्च घृष्टतप्ते न भार-
कहाः । स्तब्धसंज्ञतान्त्रोऽस्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
तनुहृत्स्वोद्वयवर्णाः सुकल्यः स्पष्टजङ्गाश्च । आताम्र
संज्ञतखुरा व्यूढोरस्का दृष्टककुदयुक्ताः । स्निग्ध
क्षुण्णतनुत्वप्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः । तनुभूष्य ग्वालधयो
रक्तानविलोचना मङ्गोच्छासाः । सिंहस्कन्धास्तन्यल
कन्वलाः प्रजिताः दुग्ताः । वाभावर्तैर्वामे दक्षिणपात्रे
च दक्षिणवर्तैः । शुभदा भवन्प्रनङ्गो जङ्गामिचै-
रणक्रिभाभिः । वैदूर्यमस्त्रिकावुद्देक्षणाः स्थूलनेत्र-
वर्माणः । पार्श्वभिरस्तुटिताभिः शस्ताः सर्वेऽपि भार-
वहाः । प्राणोद्देशे श्वलो मार्जारसुखः सितश्च
दक्षिणतः । कमलोत्पललाक्षभः सुवालधिवर्जितुल्य
जयः । लघ्वैर्दृषणैर्मोदरश्च सङ्क्षुब्धवङ्गक्रोडः ।
ज्ञेयो भाराक्षसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः । सित-
वर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविपाणैश्चणो महावक्त्रः । हंसो-
नान शुभफलो यूथस्थ विवर्धनः प्रोक्तः । भूष्यग्वाल-
धिरातःस्वङ्गणो रक्तदृक् ककुद्भी च । कल्माषश्च
स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं कच्छपाः । यो वा
सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शस्तफलः । मिश्र-
फलोऽपि आहो यदि नैकानामशस्तोऽस्ति" ६१७० ।

गोलत्तिका स्त्री गर्व भूमौ ललितेव । वनचरपशुलीभदे
“रोहित् कण्डूणाची गोलत्तिका तेऽम्बरसाम्” यजु०
२४।३७। “रोहित् ऋप्रः, कण्डूणाची, वनचरी गोलत्तिका
कापि” वेददी० । [तदप्ये पु० स्त्री ।

गोलन्द पु० ऋषिभेदे तस्यापत्यं गर्गां यज् । गोलन्द
गोलयन्त्र न० सि० शि० उक्ते यन्त्रभेदे ।

“अपट्टनगरविचित्रं क्षितिजे धृत्वा कुजेन संसृते ।
नाडीदृक्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वा जलसमं क्षितिजम् ।
रविचिह्नस्य छाया पतति कुजमध्ये यथा तथा विधृते ।
उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाड्यो द्युजाताः स्युः” ।

“यद्योक्तविधिना खगोलान्तर्भोगेन वद्वा तत्र क्रान्तिदृक्ते
मेपादेरारभ्य रविभुक्तं राशिभागाद्यं दत्त्वा तदप्ये
तच्चिह्नं तदपट्टनगर-रविचिह्नं सृज्यते । भगोलं चालयित्वा-
रविचिह्नं क्षितिजे धार्यम् । तथा धृते कति क्षितिजं
प्राचरां विषुवन्मण्डले यत्र लग्नं तत्र खटिहया
विन्दुः कार्यः । ततः क्षितिजदृक्ते जलसमं यथा भवति
तथा गोलयन्त्रं स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथा चाल्यो यथा
रविचिह्नस्य छाया भूगर्भे पतति । तथा कृते कति
विषुवदृक्ते क्षितिजविन्दोर्मध्ये यावद्यो घटिका
स्तावत्यस्तस्मिन् काले दिनगता ज्ञेयाः । अपट्टन-
मेपादेरारभ्य प्राक् क्षितिजपर्यन्तं यद्वाशिभागाद्यं
तल्लग्नं ज्ञेयम्” प्रमिताक्षरा ।

गोलवर्ण न० गवे देयं परिमितं लवणम् । यावद्गवे लवणं
दीयते तावन्मिमे लवणे । “गाधलवणयोः” पा० प्रमाणे
गव्ये एतयोः परतः पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरता ।

गोला स्त्री गां वड्भूमिम् आधारत्वेन लाति ला-क ।
१ गोदावरीनद्याम् । गां वाचं लाति । २ सख्यां, ३ कुन्याम् ।
गां दीप्तिं जलं वा लाति । ४ पलाञ्जने, ५ मणिके,
६ मण्डले, ७ बालक्रीडनके ८ दुर्गायाश्च मेदि० ।

गोलाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोलापत्यम् अश्वा० फल् ।
गोलाक्षायण तद्गोलापत्ये पु० स्त्री ।

गोलाङ्गूल पु० स्त्री गोलाङ्गूलमिव लाङ्गूलमस्य । १ वानर-
भेदे त्रिका० सच कश्यपपत्न्याः क्रोधायाः कन्यायां हरि-
नान्त्रां जातः यथाह भा० आ० ६६७० “नव क्रोधवशा
नारीः प्रजन्ते क्रोधसम्भवा । स्तुमी च स्तुगमन्दा च
हरी भद्रजना अपि” इत्युपक्रमे “हय्याश्च हरयोऽपत्यं
वानराश्च तरस्विनः । गोलाङ्गुलाश्च भद्रं ते हय्याः
पुत्रान् प्रचक्षते” । २ कण्वानरे राजनि० । तल्लक्षणञ्च
काशी ख० ३४० । “गोलाङ्गूला रक्तसुखा नीलाङ्गा
यूथनायकाः ।”

गोलाध्याय पु० गोलाखरूपादिप्रतिपादके भास्कराये ग्रन्थभेदे ।
गोलाम पु० गां भूमिं लासयति प्रकाशयति लस-णिच् अण्
उप० स० । शिलीन्ने हारा० ।

गोलिह पु० गोभिर्लिह्यते लिह-घञर्थे क । १ ऋत्विगायां २ वण्टा-
पाटलौ (घण्टापाटलि) च जटा० । [पाटलि] अमरः ।
गोलीह पु० गोभिर्लिह्यते लिह-क्त । वण्टापाटलौ (घण्टा-
गोलीक पु० वैकुण्ठोर्द्धस्थे स्थानभेदे तत्स्थानमानादि ब्रह्मवै०
पु० उक्तं यथा

“निराधारश्च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डानां परोवरः । तत्पर-
श्चापि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् । ऊर्ध्वं
निराश्रयश्चापि रत्नसारविनिर्मितः । सप्तद्वारः सप्त-
सारः परिखासप्तसंयुतः । लक्षप्राकारयुक्तश्च नद्या
विरजया युतः । वेदितो रत्नशैलेन शतशृङ्गेण
चारुणा । योजनायुतमानश्च यस्यैकं शृङ्गमुज्ज्वलम् ।
शतकोटियोजनश्च शैलउच्छ्रित एव च । दैर्घ्यं तस्य
शतगुणं प्रस्थे च लक्षयोजनम् । योजनायुत
विस्तीर्णस्तत्रैव रासमण्डलः । अमूल्यरत्ननिर्माणो
यत्तु लक्षन्द्विविधवत् । पारिजातवनेनैव पुष्पितेन च
वेदितः । कल्पवृक्षसङ्घेन पुष्पोद्यानशतेन च ।
नानाविधैः पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चारुणा । त्रिकोटि
रत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रक्षितः । रत्नप्रदीपयुक्तश्च
रत्नतल्पसमन्वितः । नानाभोगसमायुक्तो मधुवापी-
शतैर्हतः । पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वितः ।
गोलोकगृहसंख्यानं वर्णनं वा विशारदः । न कोपि
वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् ब्रजेत्थर !” ।

गोलोमिका स्त्री गोः लोमेव लोमास्य डीप् ततः
स्वार्थे के अणो ह्रस्वः । (पाथुरी) (गोधूमा) इति
च स्वातायां ऽप्रस्तरिण्याम् । २क्रोटुकपुच्छायाश्च ।
राजनि० ।

गोलोमी स्त्री गोर्लोमेव लोम लोमसङ्घं दत्तादिकमस्या
डीप् । ऽच्चेतद्वर्णायाम् । गोलोमेव जाता अण् डीप् ।
२वचायाम् । गवा वाचा लोमयति अतुक्कृतयति
लोमन्+नामधातु-अच् मौरा० डीप् । २वश्यायां
हेमच० । ३गोलोमिकाहस्ते राजनि० ।

गोवत्स पु० इत० । गवां वत्से तन्नामद्वादशीयतम् व्रत
शब्दे दृश्यम् । [(नेकडेवाव) राजनि० ।

गोवत्सादिन् पु० गोवत्समस्ति अद-णिनिइत० । वृके
गोवन्दनी स्त्री गवि भूमौ वन्द्यते वन्द-कस्मै णि ल्युट्
डीप् । १प्रियङ्गो, अमरः २पीतदण्डोत्पले रत्नमाला ।

गोवर न० गोपु त्रियते वृ-वा० अ । “गोष्ठान्तर्गोखुरक्षुण्णयुष्क-
चूर्णितगोमयम् । गोवरं तत्समाख्यातं वरिष्ठं रस-
साधने” भावप्र० उक्ते युष्कगोमयचूर्णं (गेटा)

गोवर्द्धन न० वृध-णिच् भावे ल्युट् इत० । १गवां वर्द्धने ।
करणे ल्युट् । २गिरियज्ञभेदे तत्प्रकारो गेयज्ञशब्दे दृश्यः
वृधि-णिच्-कर्त्तरि ल्युट् इत० । ३हन्दाग्रनस्ये पर्वत-
भेदे पु० तस्य पूजाकालो हरिभक्तिविलासे ऽद्वि० उक्ते

यथा “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतञ्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः । श्री-
कृष्णदासवर्धोऽयं श्रीगोवर्द्धनसूधरः । गुह्यप्रतिपदि प्रातः
कार्तिकेऽर्च्योऽयं वैष्णवैः” । “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य
रात्रौ जागरणं चरेत्” इति कश्चित् पाठः । तस्मा-
त्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रधान्येन च ख्यात-
मप्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिननिर्णयेनाह देवदः
“प्रतिपददर्शनसंयोगे क्रीडनैस्तु गवां मतम् । परविद्वान्तु
यः कुर्यात् पुत्रदारधनक्षयः” । निर्णयान्तरतश्चतुर्गुरा-
णान्तरवचनम् “या कुहः प्रतिपत्तिमिच्छा तत्र गाः
पूजयेच्चृप ! । पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो मही-
पते ! । ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यं के-
द्वितीयासर्गस्तु सर्वथा निषिद्धः तद्यथा “नन्दावां
दर्शने रक्षावलिदानदशाश्च च । भद्रायां गोकुलक्रीडा
देशनाशाय जायते” । पुराणसमुच्चये तु सन्धावितचन्द्रो-
दयो द्वितीयासंयोग एव निषिध्यते “गवां क्रीडा दिने
यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः । सोमोराजा पशून् हनि
सुरभी पूजकांस्तथा” । तदुदयसम्भावनेन च निर्णयान्ते
निर्णीतं यथा “प्रतिपद्यापराह्णिकविभूक्तव्यापिन्यां
द्वितीयायां चन्द्रदर्शनं सम्भाव्यते तदुक्तमग्नप्राधान-
विषये वृद्धगतातपेन” द्वितीया लिख्यते चेत् प्रति-
पद्यापराह्णिको । अग्न्याधानवृत्तदृष्ट्यां परतः सोम-
दर्शनादिति” । अपराह्णश्च पञ्चधा विभक्तस्तद्वाच्यार्थभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि पराह्णिकविभूक्तव्यापिनो द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनेमिति । अन्यदा तत्तरेय प्रतिपत्त-
वृत्तीता तथैवोक्तं पुराणसमुच्चये “वर्द्धमानतिथौ नन्दा
यदा सार्द्धं त्रियासिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा
तत्र चोच्यते” । किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् परतः निष्-
क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्या यद्योक्तं भविष्योत्तरे “यथा
द्वादशभिर्मासैर्मासो वृद्धो मलिच्छुचः । तथैवाहोरात्र-
वृद्ध्या तिथिः प्रोक्तो मलिच्छुचः । यथा मलिच्छुचः पूर्व-
स्याव्योपाह्नस्तथा परः । त्याज्या तिथिस्तथा पूर्वा पाह्ना
चैव तद्योत्तरेति” निर्णयान्तरतस्तत् किन्तु वञ्चुकीन्यायेन
पूर्वैव सन्तुं शक्यते । तद्वदत्रापि देवतादिवचनप्रासाद-
मस्तीति । अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । तत्रैव पादौ
“मथुरायास्तथान्यत्र कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् । गोमयेन
महाखूलं तत्र पूज्यो गिरिर्यथा । मथुरायां तथा
स्नात्वा कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । वैष्णवं नाम संश्रय

कोदते हरिसन्निधौ। पूजामन्त्रः। “गोवर्द्धन! धराधार! गोकुललायकारक!। विष्णुवाङ्मतोच्छ्रायो गवां कोटि प्रदो भव” गोपूजामन्त्रः स्नान्दे तत्रैव “लक्ष्मी-यां लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता। इतं वक्षति वक्षार्थं यमपाशं व्यपोहतु। अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः। गावो मे पार्श्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्”। अथ तत्र गोक्रीडा तत्रैव “क्रोधा-पयेद्वावयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः। दृष्टान् कर्षापयेद्गोपै-रुक्तिप्रत्युक्तिवादानात्”। पादो च तत्रैव “महि-षादेस्तथा भया क्रीडनं वारण्यन्तथा”। तन्वाहात्म्यञ्च तत्रैव “एवं गोवर्द्धनो गाव्य पूजनीया विधानतः। गोवर्द्धनमखोरस्यः कृष्णसन्तोषकारकः”। “गोवर्द्धनस्ना-कतिरन्वकारि” भाषः।

गोवर्द्धनधर पु० गोवर्द्धनं दृन्दावनस्थपर्वतभेदं धरति धर-अच् इत०। श्रीकृष्णे नन्दनन्दने तस्य तद्धारण-कथा हरि० ७५ अ० यथा

“गवां तत् कदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं महत्। गोपांश्चा सन्ननिधनान् कृष्णः कोपं समादधे। स चिन्तयित्वा संरञ्ज्यो दृष्टोपायो मयेति च। आत्मानमात्मना वाक्यमिदं सूचे प्रियंवदः। अथाहमिमसुत्पाद्य सकाननवनं गिरिम्। कलयेयं गवां स्थानं वर्धताणाय दुर्द्धरम्। अयं धृतो मया शैलः पृथ्वीगृहमिवापरम्। त्वास्मिन्ने सत्रजा गावो महस्यञ्च भविष्यति। एवं सञ्चितयित्वा तु कृष्णः सत्यपराक्रमः। बाहोर्वनं दर्शयिष्यन् सभीपे तं महीधरम्। दोभ्यांसुत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवा-परः। स धृतः सङ्गतो मेघैर्गिरिः सव्येन पाणिना। गृहभावङ्गतस्तत्र गृहकारेण वर्षाणा”। “धृतं गोव-र्द्धनं दृष्ट्वा परिव्रातञ्च गोकुलम्। कृष्णस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मितः” हरि० ७६ अ०।

गोवर्द्धनधारिन् पु० गोवर्द्धनं नगं धारयति धारि-णिनि। नन्दनन्दने श्रीकृष्णे। [वन्ध्यायां गवि।

गोवशा स्त्री वशा वन्ध्या गौः जात्या समासे परनि०।

गोवाट न० इत०। गोशालायां गोष्ठे “सार्गलहारगोवाटं मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्” हरिव० ६१। “गोवाटेषु च ये वृक्षाः परिदृष्टान्गेषु च। सर्वे गोठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः हरिव० ६५ अ०।

गोवास पु० वस आधारे घञ्। इत०। गवां वासस्थाने गोष्ठे “निवेशनमथा जन्मुर्जरासन्ध्यास्य धीमतः।

गोवासमिव वीक्षन्तः सिंहा हंसवना यथा” भा० स० २० अ०।

गोवासदासन पु० प्राच्ये देशभेदे तत्र भवः “एङ् प्राचां देशे” पा० एङादेर्द्विसंज्ञत्वात् छ। गोवासदासनीय तत्र भवेति तद्भाजे पु० “गोवासदासनीयानां यशातीनाञ्च भारत!। प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाङ्गाभिमानि-नाम्” भा० व० २३ अ०।

गोवासन पु० गां वासयति वस-णिच्-ल्यु इत०। गवां वासयितरि ब्राह्मणभेदे। “गोवासना ब्राह्मणाश्च दास-नीयाश्च सर्वतः। प्रीत्यर्थं ते महाराज। धर्मराज्ञो महात्मनः” भा० स० ५१ अ०।

गोविकर्त्तृ पु० गां विक्रान्ति वि+कृत-अण् उप० स०। १गोघातके २कर्षके हालिके च। “रौद्रीयजमानस्या-क्षावापगोविकर्त्तृगृहेभ्यो गवेधुकास्” कात्या० श्रौ० १५।३।१२। अपहृतां गां भूमिं विक्रान्ति गोवि-कर्त्तः कर्षुकः गोहिंसको व्याधो वा। “अक्षावापस्य गृहेभ्यो गोविकर्त्तृस्य च गवेधुकां सन्मृत्यु” शत० ब्रा० ५।३।१।१०। “गोविकर्त्तः ऋगयासहायभूतो गो-हिंसको व्याधः” भा०।

गोविकर्त्तृ पु० लि० गां विक्रान्ति वि+कृत-लृच् इत०। पाकादर्थं गोघातके। “आरालिको गोविकर्त्ता स्तूप-कर्त्ता नियोधकः। आसं युधिष्ठिरस्याहम्” भा० वि० २ अ०। “नियोधकः बाहुयुधकारी।

गोवितत पु० गावो वितता अल। गोभूयिष्ठे अश्वमेधयज्ञे “वाजयामास तं कण्वो विधिवद्भूरिदक्षिणम्। श्रीमान् गोविततं नाम वाजिमेधमवाप सः” भा० आ० ७४ अ०। गोविनतोऽप्यल। “गोविनतेन शतानीकः” शत० ब्रा० ११।५।४।१६। “आदाय सङ्गा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन” शत० ब्रा० ११।५।४।२। “गोविनतो नाम वक्ष्यमाणस्तोमविशेषोऽश्वमेधः” भा०। तत्सोमभेदाः। “चतुर्विंश पवमानाः, त्रिदश्यावर्तं चतुश्चत्वारिंशाः पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येक-विंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंशाः पवमानास्तथास्त्रिंशमभ्या-वर्तमग्निष्टोमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिदशमिः” ता० ब्रा० उक्ताः।

गोविदांपति पु० गां वेदवाणीं विदन्ति गोविदः वेदज्ञास्तेषां पतिः अलुक् स०। परमेश्वरे “अनिरुद्धः सुरानन्दो गो-विन्दो गोविदांपतिः” विष्णु स०।

गोविन्द पु० गां वेदमयीं वाणीं गां भुवं धेनुं स्वर्गं वा वि-
न्दति “गवादिषु सञ्जायाम्” पा० ग, इत०। विष्णौ वराह-
रूपेण भुव ऐश्वर्यं प्राप्तेः इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मत्स्य-
रूपेण वेदस्रोतारणात् गोभिर्वेदान्तवाक्यैः विद्यते इति वा
तस्य तथात्वम् “गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः स्रष्टुदाहृतः”
विष्णु स्रष्टुम् भाष्यप्रवृत्तवाक्यम् “नष्टां तु धरणीं
पूर्वनिविन्दत् यत् युगागताम्। गोविन्द इति तेनाहं
वेदेर्वाग्भिरभिदुतः” भा० शा० १४४ अ०। “गौरेषा भयतो
वाणी ताञ्च वेदयते भवान्। गोविन्दस्तु ततो देवसुनिभिः
कथ्यते भवान्।” तदुभापप्रवृत्तहरिवंशवाक्यम्। “अहं
क्विलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति
लोकास्त्रां स्तोत्रमूनि भुवि शाश्वतम्” हरिव० ७६ अ०।
गोमित्र गोविन्दस्याभिप्रेतकथा हरिव० ७६ अ० यथा
“ततः शक्रस्तु तान् गृह्णा घटान् दिव्यपयोधरान्।
अभिपेक्षेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाभि-
पेक्ष्यमानं च गावस्तम् सह यूथपैः। स्तनैः प्रक्ष्वसंयुक्तैः
सिपिचुः क्षणमव्ययम्।” अभिप्रेतं तु तं गोमिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् इति च।

गोविन्दद्वादशी स्त्री गोविन्दप्रिया द्वादशी। फाल्गुन
शुक्लद्वादश्याम् तत्स्वरूपविधानादि ब्रह्म पु० यथा
“फाल्गुनामलपक्षे तु पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि। गोविन्द
द्वादशी नाम महापातकनाशिनी। तस्यामुषोप-
विधिवद्भरः संक्षीणकल्मषः। प्राप्तोत्तुचसां सिद्धिं
पुनरावृत्तिर्लभामिति”। “आमर्दकी द्वादशीति लोके
ख्यातेयमेव हि। यत् आमर्दकीपूजा व्रतसंस्थां
विशेषतः”। तदुक्तं ब्राह्मे पापनाशिनीमाहात्म्य
प्रसङ्गे “फाल्गुने तु विशेषेण विशेषः कथितो नृप।
आमर्दक्याव्रतं पुण्यं विष्णुलोकप्रदं नृणाम्”। प्रभास
खण्डे च देवीमहेश संवादे “फाल्गुनस्य सिते
पक्षे एकादश्यामुपपितः। ज्ञात्वा नद्यां तडागे वा
वायां कूपे गृहेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्
सा प्राप्यते शिवा। क्षीरोदे मय्यमाने तु यदा वृजः
समुत्थितः। आमर्दकीवै दैत्यानां तेन साऽऽमर्दकी
स्रुता। शिवा नक्षत्रीः स्रुता वृजः सेव्यते सुरसत्तमैः।
देवैर्ब्रह्मादिभिः सैर्हृत्क्षोऽसौ वैष्णवः स्रुतः। तत्
गत्वा हरिः पूज्यो वृजसूलेऽथ वा शिवा। पूज्या पुण्यैः
शुनैरातौ कार्यं जागरणं करेः। करकं जलपूणेन
कर्तव्यं पालसंयुतम्। हविप्रान्नं तु कर्तव्यं दीपः

कार्यै विधानतः। एवं जागरणं कार्यं कथाश्रवणं
तत्परैः। मुख्ये देहिनः पापैः कलिजैः कायसम्भैः।
देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे”।

गोविष् स्त्री इत०। गोमये अमरः।

गोविषाण न० इत०। गोः गृह्णे (सिग्) “अनर्थक
सनादुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम्। दन्ताश्च परिसृज्यन्ते
रसश्च न च लभ्यते” भा० शा० १४० अ०। “नैपालं वा
गोविषाणोद्भवं वा” सुश्रुतः। गोविषाणं साधनतयाऽ-
स्थस्य टन्। गोविषाणिक गोविषाणनिर्मिते वाद्यभेदे
पु०। “पट्टहान् भर्भराश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकान्”
भा० श्रुत्य० ४७ अ०।

गोविष्ठा स्त्री इत०। गोमये राजनि०।

गोवीथि स्त्री गगनस्थे नक्षत्रभेदतत्पररूपे मार्गभेदे। “नाग-
गलैरावतट्टभगोजरङ्गवृत्तगाजदहनाख्याः। अश्विन्याद्याः
कैश्चित्त्रिभिः क्रमाद्वीथयः कथिताः”। “पैतामहात्
त्रिभास्तिष्ठो गोवीथ्यामश्विन्यः पौष्णं ह्ये चापि भद्रपदे”
ह० स० ६ अ०।

गोवीथ्य न० इत०। गवां वीथ्ये “भृतावनिश्चितायां तु
दशमं भागमाप्नुयुः। लाभगोवीथ्यं शस्यानां वणिग्-
गोपक्षणीयलाः” नारद स०।

गोवृन्द न० इत०। गोसमूहे हला०।

गोवृन्दारक न० गोवृन्दारकमिव उपसितरुमासे व्याघ्रदे
राकातिगणत्वेन सिद्धेऽपि “वृन्दारकनागकुङ्कुमैः पूज्य-
मानम्” पा० सामान्यप्रयोगेऽपि अथ सनाचार्य
पुनर्यहणमिति सि० कौ०। अ० उ० गवि।

गोवृष पु० गवि वर्धति रेतः वृष-क। अ० उ० वृषे। “मणिः
स्त्वत् इव प्रोतो नस्योत इव गोवृषः” भा० व० २० अ०।
“गोवृषं वत्सकं वापि यथेच्छं विनिन्देत्” व्या० त०
भविष्यपु०। गोवृषं अ० वृषम्” रत्नाकरः। “भगवान्
गोवृषध्वजः” भा० अनु० ८४ अ०। “आय्याणां गोवृषध्वसि
भवां लोकप्रपूजितः” भा० आयु० १४ अ०।

“सृष्टाणामथ शाहू लं गोवृषन्तु गवामपि” हरिवंशे ४४ अ०।
गौश्च वृषश्च तौ साहशेनाख्यत्वाच्च। सामान्यविशेष-
द्योतके गोवलीयर्हन्त्याये, गोवलीवर्दन्यायेऽप्यत्र

गोव्याघ्र न० गौश्च व्याघ्रश्च सदाविरोधित्वात् समाहा० ह०।

गोव्याघ्रसमाहारे।

गोव्याधिन पु० गोतृप्रवर्तके कृषिभेदे प्रवराध्याये मूलं दृश्यम्
गोव्रज पु० इत०। १ गोसमूहे। गावोवृजन्तुल वृज-आधारे

क । श्रगो गतिस्थाने श्रगोष्ठे च पु० “न मूलं पथि कृच्छीत न भयानि न गोत्रजे” “नाधीयीत स्त्रशानान्ते यामान्ते गोत्रजेऽपि वा” । “क्षतवाग्रनो निवसेद् यामान्ते गोत्रजेऽपि वा” अनुः ।

गोत्रत न० गोहृत्त्वानिमित्तं गोपु व्रतम् । श्रगोहृत्त्वानिमित्तं गोपु व्रतभेदे तच्च व्रतं विष्णु नोक्तं यथा ।

“मासमेकं क्षतवाग्रनो गवाहुगमनं कुर्यात् आसीना-
स्त्रासीत स्थितास्तु स्थितः स्थात् अवसन्नाञ्चोदरेत् भये-
भ्यश्च रक्षेत् तासां शीतादिताण्यसहत्वा नात्मनः कुर्यात्
गोमूत्रेण स्थायात् गौरसैश्च वर्त्तेत एतद् गोव्रतं
गोत्रजे कुर्यात्” पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह
“गवां संरक्षणायाय न दुष्टेन्द्रोषवन्मयोः । तद्वधन्तु
न तं विद्यात् कामाकामक्षतलया । अङ्गुष्ठाव-
ल्लोवा बाहुमात्रः प्रमाणतः । आर्द्रस्तु सपलाशश्च
दण्डाद्व्यभिधीयते । दण्डादूर्ध्वं यदन्येन प्रहरेद्वा
निपातयेत् । प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोत्र-
तश्चरेत् । रोधवन्मनयोक्ताणि घातनञ्च चतुर्विधम् ।
एकपादश्चरेद्गोष्ठे द्विपादं वन्धने चरेत् । योक्तेषु
पादहीनं स्थाञ्चरेत् सर्वं निपातने । गोचारे च गृहे
वापि दुर्गेष्वपि सज्जेष्वपि । नदीष्वपि समुद्रेषु खाते-
ऽप्यथ दरोमुखे । दग्धदेशे स्थिताः गावस्तस्मिन्नाद्रोष
उच्यते । योक्तादासकडोरैश्च घण्टाभरणभूषणैः ।
गृहे वापि वने वापि बद्धा स्थाहीर्हता यदि ।
तदेव वन्धनं विद्यात् कामाकामक्षतञ्च तत् । मृत्क्षेत्रे
शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीडितानरैः । गोपतिर्हृत्यु-
माप्नोति योक्ते भवति तद्वधः । मत्तः प्रसक्तवन्मनश्चे-
तनोवाप्यचेतनः । कामाकामक्षतक्रोधाद्दण्डैर्हृत्यादयो-
पलैः । प्रहृता वा मृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने ।
मूर्च्छितः पतितोवापि दण्डेनाभिहतः स तु । उत्थि-
तस्तु यद्वा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा (पदानि) । यासं वा
यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिवेद् यदि । पूर्वव्याध्युप-
हृतश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । पिण्डस्थो पादमेकन्तु
द्वौ पादौ गर्भसंस्थिते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं हत्वा
गर्भसंचेतनम् । पादेऽङ्गरोमवपनं द्विपादे श्शत्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने । पादे वस्त्रयुग-
ल्लैव द्विपादे कांस्यभाजनम् । पादोने गोदधं दद्याच्च-
तुर्थं गोदधं स्यात् । निष्पन्नसर्गगात्रन्तु दृश्यते वा
सचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने द्विगुणं गोत्रतं चरेत् ।

पापाण्येनैव दण्डेन गावोयेनाभिघातिताः । गृह्णभङ्गे
चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन पातने । लाङ्गूले कच्छपा-
दन्तु द्वौ पादावस्थिभङ्गने । त्रिपादश्चैव कर्णं तु चरेत्
सर्वं निपातने । गृह्णभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव
च । यदि जीवति यण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना । यवस-
न्नापहृत्तं व्योयावद् द्रवलोभवेत् । यावत्सम्पूर्णं सर्वाङ्ग-
स्त्वावत्तं पोषयेन्नरः । गानेवं ब्राह्मणस्याग्रे नमस्कृत्य
विमर्जयेत् । यदासम्पूर्णं सर्वाङ्गोहीनदेहोभवेत्तदा । गो-
घातकस्य तखार्जं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । काष्ठलोष्टक-
प्रापाणैः शस्त्रेणोपहतो बलात् । व्यापादयति यो गान्तु
तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्त्वनं काष्ठे, प्राजा-
पत्यन्तु लोष्टके । तप्तकच्छन्तु पापाण्ये शस्त्रे चैवाति-
कच्छकम् । पञ्च सान्त्वनं गावः प्राजाप्रत्ये तथा त्रयः ।
तप्तकच्छे भवन्त्यष्टावतिकच्छे त्रयोदश । प्रमाप्ये प्रा-
णश्रुतां दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यात्तरूपं मूल्यं वा
दद्यादित्यब्रवीन्मनुः । अन्यत्वाङ्गनलक्ष्णं वाङ्गने दाह-
ने तथा । सायं संयमनार्थन्तु न दुष्टेन्द्रोषवन्मयोः ।
अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदने तथा । नदीपर्व-
तसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । अतिदाहे चरेत्
पादं द्वौ पादौ वाङ्गने चरेत् । नासिके पादहीनन्तु
चरेत् सर्वं निपातने । दहनाच्च विपद्येत श्वञ्चो-
वापि यन्त्रितः । उक्तं पराशरेणैव होकपादं यथा-
विधि । रोधवन्मनयोक्ताञ्च भारः प्रहरणं तथा ।
दुर्गप्रतरयोक्ताञ्च निमित्तानि वधस्य षट् । वन्धपाश-
सुगुप्ताङ्गोन्मिथते यदि गोपशुः । भवने तस्य नाशस्य
पाप्मे कच्छार्जमर्हति । न नारिकेलैर्न च शाण्वालेर्न-
चापि मोक्षनेच वृद्धशङ्खलैः । एतैस्तु गावोन निवन्ध-
नीयावद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृहीत्वा । कुशैः काणैश्च
वन्धीयाद्गोपशुं दक्षिणासुखम् । पाशलग्नाग्निदग्धेषु
प्रायश्चित्तं न विद्यते । यदि तत्र भवेत् मृत्युः प्रायश्चित्तं
कथं भवेत् ? जपित्वा पावनीं देवीं सृज्यते तत्र किलि-
पात् । प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षच्छेदेषु पातयन् । गवाश-
नेषु विक्रीणस्ततः प्राप्नोति गोवधम् । आराधितस्तु यः
कश्चिज्जिज्ञासायदा भवेत् । श्रवणं हृदयं भिन्नं मनोवा
कूपसङ्कटे । कूपादुत्क्रान्त्ये चैव मनोवा यीवापादयोः ।
स एवं स्थिते, तत्र त्रीन् पादांस्तु समाचरेत् । कूपस्थाने
तटीवन्धे नदीवन्धे प्रपातु च । पानीवेषु विषजानां प्राय-

दृश्यम् । गोहितं व्रतम् । २ गोसेवाकूपे वृते गोशब्दे
तत्परिचर्याप्रकरणे उदा० तत्प्रकारश्च तत्र दृश्यः ।
गोशक्तत् न० ६ त० । गोमये जटा० । “उदकुम्भां सुमनसो
गोशक्तन्मृत्तिकाः कुशान् । पयोदृतं वाऽऽमरणाक्षोशक्त-
समेव वा” मनुः ।
गोशर्ष्यं लि० शृ-कर्त्तरि वा० यत् गौः शर्ष्यां शीर्ष्या यस्य ।
शीर्षगौ शर्ष्यौ ” “याभिर्गोशर्ष्याणावतम्” ऋ० ८।८२० ।
“गोशर्ष्यः शयुः” भा० ।
गोशाल(ना) स्त्री न० । गवां शाला “विभाषा सेनेत्यादिना”
वा लीयता । गवां शालायास् । तत्रजातः एडादित्वेन
प्राचं सते वृद्धसंज्ञत्वाच् छ, कन्यसते अण्, तस्य स्थाना-
न्गोशालेत्यादि पा० लुक् । गोशाल तत्र जाते लि० ।
स्त्रीत्वपक्षे तु न लुक् । गोशालीय गोशाल वा तत्र-
जाते लि० इति भेदः ।
गोशीर्षं पु० गोः शीर्षमिव शीर्षं यस्य । १ ऋषभपर्वते तस्य
गोशीर्षाकारशृङ्गत्वात् तथात्वम् । स आकरत्वे नास्त्वस्य
अच् । २ चन्दनभेदे । गोशीर्षाद्युत्पत्तिकथा रामा० कि०
का० ४१ स० १६।४० श्लो० । “तच्च देशमतिक्रम्य महाच्छभ
संस्थितिः । सर्वरत्नमयः श्रीमान्ष्टभो नाम पर्वतः ।
गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्चाम” च चन्दनम् । दिव्य-
सुत्पद्यते तत्र तच्चैवाग्निसमप्रभम्” । तदाकारे श्वस्त-
भेदे च “अयोगुडैर्भिन्दिपालैर्गोशीर्षैर्लुखलैरपि” भा०
द्रो० १७६ अ० । ६ त० । ४ गोशुण्डे न० ।
गोशीर्षकं पु० गोः शीर्षमिव कायति कै-क । १ श्रेणी
पृष्ठीदृक्ते रत्नमा० स्वार्थं क । २ चन्दनभेदे गोशीर्ष-
शब्दे उदा० ।
गोशृङ्गं पु० गोः शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । ऋषिभेदे “हिमवद्
वनमध्यस्थो गोशृङ्ग ऋषिसन्तमः” “गोशृङ्गस्य ऋषेस्तत्र
दृष्टान्ते तथाश्रमम्” स्क० पु० प्रभा० ख० । २ दक्षिण-
देशस्थे पर्वतभेदे च । “तथैव सङ्घटेशोऽपि प्रययौ
दक्षिणां दिशस्” इत्युपक्रमे “निपादभूमिं गोशृङ्गं
पर्वतप्रवरं तथा । तरसैवाजयच्च श्रीमान्” भा० स०
१० अ० । ६ त० । १ गोर्विपाणे न० । तदाकारोऽस्त्वस्य
अच् । ४ वर्षर वृक्षे पु० राजनि० ।
गोश्रुति पु० व्याघ्रपदगोत्रापत्ये ऋषिभेदे “तच्चैतत् सत्य-
कामोजावानो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोवाच” छा० उ० ।
गोश्व पु० द्वि० व० । इतरे० द्व० पररूपम् “गवाश्चपश्वतीनि
च” पा० “यथोच्चारितानि तथैव साधूनि श्रुः” सि०

कौ० । पक्षे नैकवदुभावः न क्लीयता च । गवि अथ
च । पक्षे एकवदुभावः अथङ् च । तत्त्वार्थे न० ।

गोष(स)खि पु० गौः सखाऽस्य वेदे वा पत्वम् । १गोसहायके
“स्तोता मे गोपखा स्यात्” ऋ० ८।१४।१। “यस्मिन्निन्द्रः
सोमं पिबति गोसखायम्” ऋ० ५।१७।४। इत० अच्
समा० न पत्वम् । २गोः सहाये

गोषङ्गव न० गवां षट्कस् गो+षङ्गवच् । गोषट्के
एवं क्षागच्छयादयश्चागादिषट्के न० ।

गोषणि(सनि) त्रि० गां सनोति ददाति सन-दाने इन्
सवनादिषु पाठात् न नित्यं पत्वम् किन्तु पूर्वपदात्
वा पत्वम् । १गोदातरि “यस्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनि-
स्तस्य” यजु० ८।१२। पक्षे पत्वम् । “गोषणिं धियमश्वं
वाजसासुत” ऋ० ६।५।१०।

गोषट् त्रि० गवि वाचि सीदन्ति सद-क्षिप् पूर्वपदात् पत्वम् ।
सूत्रनद्धाक्ये । गोषट्तिगङ्गोऽस्यत्वाध्यायेऽनुवाके वा
गोषट् वा वुन् । गोषट्क गोषच्छब्दयुक्ते अध्याये अनु-
वाके च ए० । अच् । गोषट् तत्त्वार्थे त्रि० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः “गोषदादिभ्यो वुन्”
पा० मत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते शब्दगणे । स च
गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा गोषट् इषेत्या सातरिचनु
देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णास्या खरेडा देवीधियः रत्नो-
हण युञ्जाम अञ्जुन प्रभूत प्रवृत्तः कुशानु गोषट् ।

गोषन् त्रि० गां सनोति सन-विच् इत० “सनोतेरनः”
पा० नान्तस्य नित्यपत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा पत्वम् ।
गोदातरि “अंसामि गोषणे नपात्” ऋ० ४।१२।२२ ।

गोषा त्रि० गां सनोति सन-विट् डा । सनोतेरनः” पा०
पत्वम् । गोदातरि “गोषा इन्द्रोऽष्टमसि” सि० कौ०
धृता श्रुतिः “इत्या गृणन्तो मर्हिणस्य शर्षन् दिविष्याम
पाथ्ये गोपतमाः” ऋ० ६।१२।५। अत्र “षरूपेत्यादि”
पा० सू० गोषाशब्दस्य तमपि परे ह्रस्वः ।

गोषा(सा)ति स्तो गो-भावे-क्तिन् जतियूतीत्यादिना
नि०, सन-भावे क्तिन् डा वा इत० पत्वम् । १गोलाभे
गोदाने च “गोपाता यस्य ते गिरः” ऋ० ८।८४।७।
“गोपातो गवां लाभे” भा० सप्तस्था डाच् एव सुत्तरत्वा ।
गवां सातिर्णाभोऽस्य । २लक्ष्यगौ लक्ष्यपशुके त्रि०
“यत्र गोपाता ऋषिषेण खादिषु” ऋ० १०।१८।१।
गोपातो लक्ष्यपशुके” भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादयति सद-णिच्-कण् उ० स०

पत्वं गौरा० डोप् । पञ्चिभेदे । “गोषादी देवानां
पत्नीभ्यः” यजु० २४।२४।

गोषेधा स्त्री गौरिव सेध उत्सेधोयस्याः पूर्वपदात् पत्वम् ।
उर्कक्षणायां स्त्रियाम् । “विश्वपदीं वृद्धतीं गोषेधां
विधमासुत” अथ० १।१८।४। [जुगोटे ।

गोष्ट संवाते भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गोष्टते अगोष्टि ।

गोष्टोम पु० गोसंज्ञः स्तोमोऽत्र । उक्थसंस्थे वृद्धमन्त्रा-
त्मके १स्तोमभेदे । २तदुपलक्षिते एकाहसाध्ये यागभेदे च
“स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरिति मे वै लोका
एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयम्भध्यमो गौरसा-
वुत्तम आयुः” ता० ब्रा० ४।१।७।

“स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोम-
शब्देन विददादिस्तोमवन्त्यहानि लक्ष्यन्ते । तानि
ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योति-
रग्निष्टोमसंस्थः, गौरायुश्चेते उक्थसंस्थे ज्योतिष इयं
स्तोमकृप्तिः । विदद्वहिष्पवमानं पञ्चदशान्याजानि
पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि षड्राणि सप्त-
दश आर्भेव एकविंशोऽग्निष्टोमसामेति । अथ गोष्टोमस्य,
पञ्चदशोवहिष्पवमानः विददाज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य विद-
द्वहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा
इमे लोका वै भूरादिकाः खलु, कः कतमोलोक इति
बुभुक्षायामाह अयमेव लोकोज्योतिः, अयमभ्यमो-
ऽलरिक्तलोको वै असावुत्तमस्तृतीयः खर्लोक आयुः,
स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासास्यात् तच्छब्दता
एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति
शेषः अथेतान् विधत्ते” भा० ।

“यदेते स्तोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्रजनय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति” ता० ब्रा० ८ । “यदेष्टोऽति-
रात्रो भवतीति वाक्यवदेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभि-
प्लवण्डहस्योत्तरं तत्रहं विधातुमाह” भा० “स एत
न्त्रहं पुनः प्रायुङ्क्त तेन षड्रहेन षट्क्रतून् प्राज-
नयत्” ता० ब्रा० ८ । “स प्रजापतिरेतं पूर्वोक्तं तत्रहं पुनः
प्रयुक्तवान् । गौरायुर्ज्योतिरिति क्रमोऽज्ञावगन्तव्यः । तथा
चापस्तम्बः “ज्योतिष्टोममग्निष्टोमं रथन्नरसामानङ्गा-
सक्तं वृहत्सामानमायुषसक्तं रथन्नरसामानं ज्योति-
ष्टोमं वृहत्सामानमिति । तेन षड्रहेन षट् क्रतून् वसना-

दीन् प्राजनयत् सृष्टवान् । अथार्थवादानुगुणाय पूर्व-
विहितेन तत्रहेन संयुज्य इममुत्तरं तत्रहं विधत्ते”
भा० । “तदेव पडहो भवति ऋतूनेव प्रजनयन्ति ऋतुपु
प्रतितिष्ठन्ति” ता० वा० १० ।

गोष्ठ न० गावस्तिष्ठन्त्यत्र घञर्थे क पत्वम् । गवां स्थाने
अमरः । “गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्” साधः ।
गोष्ठी वज्जनाः कर्तृतयाख्यस्य अच् । २ गोष्ठीकर्त्तव्ये
आङ्गभेदे न० “पिलेप्र रुदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु
सुश्रुतम्” मनुः “गोष्ठे गोष्ठीआङ्गे “गोष्ठ्यां शुद्धार्थ-
मप्यम्” इति विश्वामित्रेण द्वादशविधआङ्गगणनायां
गोष्ठआङ्गस्य विधानात्” कुल्ल० ।

गोष्ठपति पु० इ० । गोः स्थानाध्यक्षे अमरः ।

गोष्ठश्च पु० गोष्ठे आ अचतरेत्यादि अच् समा० । १ गोष्ठस्ये
युनि तत्तुल्ये परहिंसके खट्वहे स्थित्वा २ परद्वेष्टरि च
विका० । पष्ठीसमासे तु न अच् समा० । गोष्ठश्चा इत्येव
गोष्ठगार न० इत० । गोष्ठस्य सभाया वज्जजनस्थानस्या-
गारम् । वज्जजनागारे गङ्गे हारा० ।

गोष्ठाध्यक्ष पु० इ० । गोष्ठपतौ ।

गोष्ठान न० गोः स्थानं वेदे पूर्वपदात् पत्वम् । १ गवां स्थाने
गोष्ठे । “व्रजं गच्छ गोष्ठानम्” यजु० १।२५ । लोके
तु गोस्थानमित्येव । “गोष्ठं गोस्थानकम्” अमरः ।

गोष्ठा(पा)ष्टमी स्त्री “कार्तिके शुक्लपक्षे तु सृष्टा गोष्ठा-
(पा)ष्टमी बुधैः । तद्दिने वासुदेवोऽभूत् गोपः पूर्वन्तु वत्-
सपः” इत्युक्तायामष्टम्याम् गोपाष्टमीशब्दे दृश्यम् ।

गोष्ठि स्त्री गावो वाग्विशेषास्तिष्ठन्त्यत्र स्था-वा० किं इत०
पत्वम् । १ गोष्ठीशब्दार्थे २ परस्परसंलापे च । “आलस्यं
मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च । स्तब्धता चाभिमा-
नित्वं तथाऽत्यागित्वमेव च । तएते सप्त दोषाः स्युः
सदा विद्यार्थिनां मताः” भा० उ० १५।६२ लो० ।

गोष्ठी स्त्री गावोऽनेकावाचस्तिष्ठन्ति अत्र स्था-वजर्थे क ।
इत० अस्वान्वेति पत्वम्” गौरा० ङीष् । १ सभायां
परिपदि । “तत्र गोष्ठीषु रथप्राप्तु सिद्धप्रवृजितेषु च ।
भा० वि० ६ । २ परस्परलापे “गोष्ठीसुखमनुभवन्-
स्तिष्ठन्ति” हितो० । ३ पोष्यवर्गे च” । “विषं गोष्ठी
दरिद्रस्य” चाणक्यः । ४ समूहे गोष्ठशब्दे उदा० ।
सभायाम् अथ पुंस्त्वमपि । “सहस्रयान् पर्वतसज्जि-
रोधान् गोष्ठान् हरीणां गिरिसिंहमालाः । भा० व०
१७७ अ० ।

गोष्ठीपति पु० इत० । वज्जपोष्यवर्गपालके २ सभापतौ च ।
गोष्ठेच्छेडिन् पु० गोष्ठे स्नेहते स्निह-स्नेहे णिनि पात्वे
सनि० नि० । प्रगल्भे । युक्तारोह्या० आद्युदात्ततास्य ।
एवं गोष्ठेगल्भ गोष्ठेपटु गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेश्वरः
गोष्ठेविजित इत्येतेऽपि पात्वे सञ्ज्ञिता नि० । सभाप्रगल्भे
सभाकुशले । पूर्ववत् आद्युदात्तताचेपात् ।

गोष्ठेशय पु० गोष्ठे गोस्थाने शेते श्री-अच् अनुक् स० ।
गोष्ठतार्थं गोष्ठशयनकारके । “पञ्चगव्यं पिबेत् गोष्ठो
सासमासीत संयतः । गोष्ठेशयो गोऽनुगामी गोप्रदानेन
युध्यति” याज्ञ० ।

गोष्ठय ति० गोष्ठे भवः यत् । १ गोष्ठे भवे । २ रुद्रभेदे पु० ।
“नमोव्रज्याय च गोष्ठप्राय च” यजु० १६।४४ ।

गोष्पद् न० गोः पदम्, गावः पद्यते यस्मिन् देशे वा
“गोष्पदं सेवितासेवितप्रसाखेपु” पा० सेवितादौ पुट् ।
गोः पदजाते १ गत्ते, २ गोपदप्रमाणे च । ३ गोभिः सेवि-
तदेशे ४ तदसेविते यनादौ च । “वाङ्मथां सागरं
तीर्त्वा लङ्कितं गोष्पदं लघु” रामा० ल० ६८८० । “भीष्म-
द्रोणाख्यं तीर्त्वा कर्णपाताल (वज्जवानल) सम्पश्यम् ।
मा निमज्जस्व सगणः शल्यसासाद्य गोष्पदम्” भा० श०
७ अ० । ५ प्रभासकोत्सवे तीर्थभेदे । तत्स्थानादि स्त० पु०
प्रभा० “इयं सरस्वती पुण्या सर्वदेव हि विद्यते । पञ्चस्रोताः
प्रभासे तु इप्प्रापा विदधैरपि । तस्या यत्पञ्चमं स्रोतो
न्यङ्कुमत्वास्तटानि च । तस्य मध्ये स्थितं तीर्थं गोष्प-
देति च विद्युतम्” “पापिनां सुक्तिदं तीर्थमाद्या रुद्र
गया स्मृता । तदास्मिन् गोष्पदं नाम कलौ ख्यातं
धरातले । यदा चोरोदमथनात् प्रवृत्ता लोकमातरः ।
तदा देवि ! समन्तात् तु ता गतास्तीर्थसन्निधौ । पदं
तत्र निमग्नं च नन्दिन्याथ शिलातले । शिलां सुरा-
ङ्कितां दृष्ट्वा जानुदेशाङ्कितां तथा” इत्युपक्रमे देवान् प्रति
नन्दिनीवाक्यम् । “इदं मम पदं देवाः ! शिला-
संस्थं विराजते । गगनाङ्गणभूमिस्य चन्द्रविश्वामिवा
परम् । अद्य प्रभृति भो देवा ! स्तूलोक्तये सचराचरे ।
गोष्पदं नाम विख्यातं लोके ख्यातिं गतिष्यति” ।

गोस पु० गां जलं खति सो-क । १ बोले २ उष्णकाले श्वि-
भाते भेदि० ।

गोसङ्ग्र पु० गाः संचटे सस्+चल-अच् । गोमे । अमरः ।
“गोसङ्ग्र आसं कुरुङ्गवानाम्” । “तेषां गोसङ्ग्र आसं
वै तन्निपातेति मां विदुः” इति च भा० वि० १० अ० ।

गोसत्र पु० गोभिः कृतं सत्वम् । गवामयनाख्ये सत्वभेदे
“गावो वा एतत् सत्वगासत” ता०वा० ४,१,१, गवामयन
शब्दे विवृतिः ।

गोसहस्र पु० गोः सहस्रः । गोतुल्ये गवये हेम० ।
२जात्यादिना गोतुल्ये त्रि० । गोसहस्रादेर्गोऽपि तत्कार्यं ।
गोसनि पु० गां सरोति सन-इण् इत्० पूर्वपदात् वा
पत्वे प्राप्ते सवना० न पत्वम् । गोदातरि गोषण्णिशब्दे
उदा० दृश्यम् । “गोसनिं वाचसुदेयम्” अथ० २।२।१० ।

गोसम्प्रदाय त्रि० गां सत्यददाति सस्+प्र+दा-“आतोऽनु-
पसर्गे” पा० अनुपसर्गइत्युक्तेः न कः किन्तु यण् ।
गोसंप्रदातरि ।

गोसम्भवा स्त्री गोरिव सन्धवो लोभादिरूपाकारो यस्याः ।
१धेतृर्थायां राजनि० । २गोजाते त्रि० ।

गोसर्ग पु० गवःसृज्यन्तेऽत्र काले सृज-आधारे घञ् ।
गवां वनगमाय मोचन काले सूर्येण किरणानां त्याग-
काले प्रातःकाले “गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्य-
न्दिनेषु च” सुशु० । [ख्याते गोधाख्ये जन्तौ ।

गोसर्प पु० स्त्री गोरिव चतुश्चरणवत्त्वात् सर्पः । (गोसाप)

गोसव पु० गोः स्रवते हिंस्यतेऽत्र स्र-हिंसायाम् आधारे
अप् पूर्वपदात् वान पत्वम् । गोसत्वाख्ये यज्ञभेदे
“सृजिता गोसवेन या” हेमा० दा० लिङ्गपु० । तत्कर्त्त-
व्यता च कात्या० श्रौ० २२,११,२ स्रतादौ उक्तं यथा
“ऋषभगोसवौ” इन्द्र० “ऋषभगोसवश्च क्रतु भवतः”
कर्कः “पूर्वो राज्ञः” इन्द्र० “पूर्वः ऋषभसंज्ञको राज्ञः”
कर्कः “दक्षिणा ऋषभसहस्रं द्वादशं वा गतम्” इन्द्र०
“विकल्पेन ऋषभसंज्ञक ऋषभाणां सहस्रं, द्वादशाधिकं
गतं वा” (दक्षिणा) कर्कः । “उक्त्यो गोसवोऽयुत
दक्षिणः” इन्द्र० । गोसवसंज्ञः क्रतुरुक्त्यसंख्यो भवति
अयुतदक्षिणश्च कर्कः । “वैगप्रयज्ञ इत्येके” इन्द्र०
सन्त्यन्ते । “सर्वेषामिन्द्रपरे” इन्द्र० । सराजानो विशो
यं पुरस्कुर्वीरन् स एतेन यजेत” इन्द्र० “राज्ञा सहिता
विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् सुख्यत्वे-
नाङ्गोर्कुरीरन् स गोसवेन यजेत” । “आस्य-
शिङ्गलेऽभिषिच्यते” इन्द्र० । “प्रतिदुराह्वनीयस्य दक्षि-
णतः” इन्द्र० । “स्थितः आगान्तुकत्वादान् । आह्वनीयात्
दक्षिणस्यां स्थितिं उपविष्टो यजनानः प्रतिदुहा-
धारोष्णेन दुग्धेनाभिषिच्यते “संस्थपतिरित्येनं ब्रूयुः
“गोसवयाजिनं जनाः” कर्कः । “वैश्वस्त्रोम दक्षिणा-

लिङ्गो मरुत्सोमोगणयज्ञो भ्रातृणां सखीनां वा
इन्द्र० वैश्वस्त्रोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि
भवन्ति कर्कः । गां स्वर्गं सुनोति अच् पत्वम्
“दातुः स्वर्गदातरि” “तिलोऽपि सोमदेवतो गोपत्रे
देवनिर्मितः” तिलदानमन्त्रः ।

गोशशस् पु० गवि जले शशति शश-वा० अस्च ७त० ।
बाले रायसुकुटः ।

गोसहस्र न० गवां सहस्रं दातव्यतया यत् । तुलापुरु-
षादिषोडशसहस्रादानान्तगते पञ्चमे सहस्रादानभेदे “अथातः
संप्रवक्ष्यामि सहस्रादानानुकीर्तनम्” । “यत्तत् षोडशधा
प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले” इति चोपक्रम्य “कल्पपाद
पदानञ्च गोसहस्रं च पञ्चमम्” इत्युक्त्वा तद्दान प्रकारः
हेमा० दा० मत्स्य पु० उक्तो यथा
“मत्स्य उवाच । अथातः संप्रवक्ष्यामि सहस्रादानमनुत्तमम् ।
गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् । पुण्यं तिथि-
मथासाद्य युगमन्यन्तरादिकम् । पयोव्रतस्त्रिरात्रं स्वादे-
करात्मयापि वा । लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुष-
दानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्दोमः कार्यस्तथैव च ।
ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । द्रव्यं लक्षण
संयुक्तं वेदिमध्ये ऽधिवासयेत् । गोसहस्राह्निष्कृष्य
गवां दशकमेव” । पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति दानदिनात्
पूर्वं त्रिरात्रं पयोव्रतः स्वादित्यर्थः, अत्रादिशब्देन देश-
काल-वृद्धिश्चाह-श्रवादिपूजा-गृह्यं त्विग्वरण-सधुपर्क-
दान-कुण्डवेदिषितान-चक्रलेखनपताकादीनि मत्स्य-
पुराणोक्ततुलापुरुषदाने विहितानि स्रहान्ते । द्रव्यं लक्षण
संयुक्तं, द्रव्यलक्षणानि, “उन्नतस्त्वम्भककुटुम्ब उज्ज्वलायत
कम्बलम्” इत्यादीनि द्रव्योत्सर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव
वेदितव्यानि, गोसहस्राह्निष्कृष्येति दशोत्तरगोसह-
स्रादिति वेदितव्यम्, अप्ये दशाधिकगोसहस्रादिनिर्देशोद-
नात् । यद्यपि गवां दशकमित्यत्र गोमात्रप्रतीतिः तथापि
उत्तरत्र “ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाह्निवेदेवेदिति”
धेनुसंशब्दनात्, पुराणान्तरे “गोसहस्राह्निष्कृष्य सवत्सं
दशकं गवामिति” श्रवणाच्च धेनुदशकमेवाधवासनीयम् ।
इतरत्र पुनर्गावश्यं धेनुरूपत्वादरः । “गोसहस्रं बहिः
कुर्याद्द्वस्तमाख्यविभूषितम् । सुवर्णं शृङ्गाभरणं रौप्यपाद-
समन्वितम् । अतः प्रवेश्य दशकं वस्त्रमाख्येस्तु पूजयेत् ।
सुवर्णं-वणिष्टकायुक्तं तान्त्रदोहनिक्तान्वितम् । सुवर्णंति-
लकोमेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम् । कौशेयवस्त्रसंवीतं शाल्यगन्ध-

समन्वितम् । हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् ।
पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् । “दशसौवर्णिके
शृङ्गे, खराः, पञ्चपलास्तथा” । पञ्चाशत्पलमितो दोहनकः
अन्यत्र तथाभिधानात् वण्टिकादौ सुवर्णशृङ्गोऽत्र पण्डित-
सापपरिमितहिरण्यवचनः, स्रजद्वयवर्णशृङ्गावगत-
परिमाणपरिध्यागतुपपत्तेः । पादुके काष्ठमयौ, चर्मकते
उपानहाविति भेदः । “गवां दशकसध्ये स्थात् काञ्च-
नो नन्दिकेश्वरः । कौशेयवस्त्रसंयुतो नानाभरणभूषितः ।
लवणद्रोणशिखरे-माख्येक्षुफलसंयुतः । कुर्यात् पलशता-
दूर्ध्वं सर्वमेतदशेषतः । शक्तितः फलसाहस्रवितयं याव-
देव त्व । गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्” । लव-
णद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्थः । नन्दिकेश्वरलक्षणं
ललितविजयात् “जर्द्धस्त्रिनेलो द्विभुजः सौम्यास्थोन-
न्दिकेश्वरः । वामे तु मूलभृङ्गश्चे चाक्षपालासमन्वितः” इति
जर्द्ध इति, अशयानानुपविष्ट इत्यर्थः । पलशतादूर्ध्वं पल-
सहस्रवितयं यावदिति, साभरणनन्दिकेश्वरविषयमेतत्
व्यानन्तर्यात् । गोशते वै दशांशेनेति गोशते देये ग्रामेका-
मेकञ्च उपभवं वेदिमध्ये ऽधिवसयेत् । पलशतादूर्ध्वं पलश-
तत्रयं यावदिति साभरणनन्दिकेश्वरचरणादिकं कुर्यादि-
त्यर्थः । “पुण्यं कालमयासाद्य गीतिमङ्गलनिःखनैः । सर्वो-
पध्युदकज्ञानज्ञापितो वेदिपुङ्गवैः । इमसञ्चारयेन्नन्त-
रुहीतकुसुमाञ्जलिः” । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वद्वारधि-
वासनं विधाय द्वितीयदिवसे ब्राह्मणवाचनामन्तरमग्नि-
कुण्डेषु ऋत्विगुपवेशनादिपूर्णाहुतिपर्यन्तं कर्मशेषं
गुरुः समापयेत् । ततः पुण्यकालम् आत्मातुल्यलङ्घनसङ्ग-
र्गादिलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकलसोदकेन ब्रा-
ह्मणैः स्नापितः शुक्लमाख्यानवरधरो यजमानो वक्ष्यमाण-
मन्त्रानुदीरयेत् । “नमो वो विश्वभूर्भिर्भ्यो विश्वसाहस्य
एव च । लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो
नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ।
ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः । गावो
मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावः शिरसि
मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् । यस्मात् त्वं उप-
हृत्पेण धर्म एव सनातनः । अष्टभूतेरधिष्ठानमतः
याहि सनातनः । इत्यामन्त्र्य त्वं यो दद्यादगुरुवे
नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः ।
ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् । गवां च शत-
मयेकैकं तदङ्गं चायं विंशतिम्” । दश पञ्चाशवा दद्यादन्ये-

भ्यस्तदनुज्ञया” । दानवाक्यसत्तुलापुरुषवद्देदितव्यम्, एते
च शतप्रभृति पञ्चपर्यन्ता विकल्पा ऋत्विग्विषयाः तदा-
नन्तर्यात्, ततश्चायमर्थः सिद्धो भवति गोदशकमध्याह्न-
न्दिकेश्वरयुतं गोयुगं गुरवे प्रतिपाद्य शेषाणामष्टानाङ्ग-
वासेकैकामेकैकस्यै ऋत्विजे दद्यात्, तथा गोसहस्रम-
ध्यात् शतद्वयं गुरवे प्रदाय एकैकं शतऋत्विग्भ्यो दद्यात्,
अथ वा शतं गुरवे पञ्चाशत् पञ्चशतऋत्विग्भ्यः, अथ
वा चत्वारिंशत् गुरवे विंशतिं विंशतिऋत्विग्भ्यः ।
विंशतिं, वा गुरवे दश दशऋत्विग्भ्यः, दश वा गुरवे
पञ्च पञ्चऋत्विग्भ्यो दद्यात् शेषा गास्तदनुज्ञया अन्ये-
भ्योऽपि दद्यात् । दक्षिणाञ्चात् पूर्ववदेव दद्यात् अनुक्त-
दक्षिणासु सुपर्यः दक्षिणेति वचनात् यथाशक्ति सुवर्णं
वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याहवाचन-देवतापूजन-विसर्जनादि
कुर्यात् । “नैका वज्रभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
ब्रह्मप्रत्यैकस्य दातव्या श्रीमतारोग्यदृष्टये । पयोव्रतः
पुनस्त्रिष्टेदेकाहं गोसहस्रदः” । इदञ्च पयोव्रतानुष्ठानं,
शक्तप्रपेक्षम् “अशक्तौ नक्तमिष्यते” इति वचनात् ।
“आवयेत् शृङ्गयाद्वापि स्रज्जादानानुकीर्तनम् । तद्विदं
ब्रह्मचारी स्नायदीक्षे द्विपलां श्रियम्” । आश्वयणमेषध-
ब्राह्मणे “अथातो गोसहस्रविधिमर्गां उदकाले शुचौ
देशे प्राक्षिपिधूपसपसमाधाय अन्वालयथा जुहुयात्,
या गावस्तुक्तेनाद्यं जुहुयात्, महात्रीहीणामेन्द्रवर-
सौम्यञ्च सहस्रं तस्याः पयसि अर्पयित्वा गाव इति,
एवमभय इत्येतेन जुहुयात् पश्चादग्नेस्तीर्थोदकपूर्ण-
कलसमयस्याध्याह्नसंयोगेनेति दश गाः स्नापयेत् त्वर-
माणोऽन्याः समभ्युक्ष्य सहस्रं, तस्याः स्नानोदकेनेम-
सिन्द्रं वर्जय जलियं न इति, राजानमभिपिच्येमा
याप इति, पङ्क्तिभिर्यथोक्तनञ्जनाभ्यञ्जनानुलेपनं कृत्वा
सहस्रतर्फी प्रथमालङ्कृत्य गावो सानुपतिष्ठत प्रजायती
स्त्र्यवासादिति च पर्यासवेत् प्रियमशनन्दत्वा द्विःश-
सप्तम् इति सहस्रतर्फीमालय जपेत् तया गावः पतिना
सवज्जमिति सन्नेषानेनार्घं दत्त्वा सहस्रतर्फीं पुनरुप-
संगृह्य भूमिदा प्रतिगृह्णात्विति जपेत् सहस्रं, तस्याः
पृष्ठतो व्रजन् सर्वाः प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य स्वस्ति
वाच्य ब्राह्मणस्थो निवेद्य दश गा दक्षिणाः कर्त्ते सहस्र-
तर्फीं वस्तुयुग्मञ्च तदपि । सप्तजन्मालुगं पापं पुरुषैः
सप्तभिः कृतम् । तत्क्षणात् विधिनानेन नाशयेन्नोपदो-
नरः । सर्वेषामिह दानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ।

तद्वामोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदानः । अथनेधं
द्वेषोर्षं गोसहस्रयन्तु यः । दद्यान्मोक्षाय इत्याहुः
पितरस्तर्पयन्ति हि । तस्मादनेन विधिना गोसहस्रन्तु
धेनवः । प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परमं
पदमिति । मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
गोसहस्रप्रदो भवेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः सिद्धचारण-
क्षितिः । विमानेनार्कदर्येन किङ्किणीजालमालिना ।
सर्वेषां लोकपालानां लोकैः संपूज्यते सुरैः । प्रतिमन्त्र-
नरं तिष्ठेद्वाजराजो भवेत् पुनः । अथनेधगतं कुर्या-
न्निधध्यानपरायणः । वैष्णवं लोकमास्थाय ततो
उच्येत दम्भनात् । पितरश्चाभिनन्दन्ति गोसहस्रप्रदं
युभम् । अपि स्वात् कुलेऽजाकं पुत्रोदौहित एव च ।
गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धारयति । स यस्तत्कर्मकरो
वा स्यादपि द्रष्टा तथैव च । संसारसागरादज्ञा-
दस्मान् सन्नारयिष्यति । इति पठति य एतद्गो-सहस्र-
प्रदानं शुरुभवनसुमेयात् स्मरेद्वापि पश्येत् । अतुभवति
कुम्भं वा वाच्यमानो निकामस् प्रहृतकलुषदेहः सोऽपि
यातीन्द्रलोकम्” ।

अन्यपुराणोक्तप्रतिष्ठितैव दृष्टः । इतः । श्रगां
सहस्रे च । गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽत्र अथ ।
गौराः ङीप् । शसोमवारयुनायास् ४ सङ्कलवारयुनायां वा ।
अमास्यायास् स्त्री । जाङ्गवीक्षाने तस्यास्तथापुण्य-
जनकत्वसुक्तं ति० त० व्याप्तेन “अमावास्यां भवेद्दारी
यदि भूमिभुतस्य च । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण
जाङ्गवी । सिनीवाणी कुहूवापि यदि सोमदिने भवेत् ।
गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम्” ।

गोसाद ति० गां सादयति सद-णिच् अण् उप० सं० ।
गोचालके गोसारथौ “गौः सदसादिसारथिषु” पा०
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

गोसादिन् ति० गां सादयति सद-णिच्-णिगि इतः ।
गोसारथौ । गोसादयत् पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः ।

गोसारथि पु० इतः । गोचासके सारथौ गोसादयत्
पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः ।

गोस्तन पु० गोः स्तन इव गुच्छो यस्य । शत्रुर्व्यष्टिकहारे
अमरः । इतः । २ गोः स्तने च “करीरपनसास्थि गोस्तना-
काराणि” “सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोज्ज्वलम्” सुश्रु० ।

गोस्तना(नी) स्त्री गोः स्तनइव फलमस्याः स्वाङ्गत्वात् वा
ङीप् । शकपिलद्राक्षाशामवर टावन्तः गोः स्तनाइव स्तना

अस्याः ङीप् । ३ कुमारानुचरमाद्यभेदे । “शृणु मादृगणान्
राजन् । कुमारानुचरानिमान्” इत्युपक्रमे” प्रभावती
विशालाक्षी पाणिता गोस्तनी तथा” भा० श० ४७ अ० ।

गोस्तोम पु० गोनामकः स्तोमः पूर्वपदात् वा पत्वाभावः ।
एकाहसाध्ये अग्निदोमाङ्गे यज्ञभेदे । “गोस्तोमभूमि-
स्तोमवतस्तिस्रयानाम्” याज० श्रौ० ६।५।२ । “गोस्तोमो
भूमिस्तोमोवनस्तिस्रव इति त्रयः एकाहाः कर्त्तव्याः”
नारा० इ० । गोष्टोमशब्दे विवृतिः ।

गोस्थान न० इतः । गोष्ठे अमरः “मध्ये गोस्थानसङ्कु-
लम्” हरिवं० ६।१ अ० । स्वार्थे क । तत्तार्थे ।

गोस्त्राभिन् इतः । गवां स्त्राभिनि । “तावत् भूयो वा गोस्त्रा-
भिने दत्त्वा” कात्या० श्रौ० । १।५।६।२ । “गोस्त्राभ्यनुमते
भृत्यः सा स्त्रात् पालेऽभृते भृतिः” मनुः । “प्राजापत्यं
चरेत् कच्छं गोस्त्राभी व्रतकुत्तमम्” पराशरः । गवा-
भिन्द्रियाणां स्त्राभी । श्रुतेन्द्रिये यतीनामुपाधिभेदे ।
वोपदेवगोस्त्राभी रूपगोस्त्राभी ।

गोह पु० गुह्यतेऽत्र गुह-घञ् वा० कच्चाभावः । गेहे
“अद्रिमौशिजस्य गोहे” ऋ० ४, २१, ६ । “गुहा यदीमौ-
शिजस्य गोहे” ७ “विदद् गौरस्य गवयस्य गोहे” ८
“गोहे गृहे” भाष्यम् । तस्यादूरभवेदेशः सुवास्ता०
अण् । गौह गेहादूरभवे ति० स्त्रियां ङीप् ।

गोहत्या स्त्री इतः । गोहनने । प्राणविवेगफलक-
व्यापारोहननम् यथाह वज्रिपु० “स्त्रात् प्राणविवेग-
फलकव्यापारोहननं स्मृतम् । रागात् द्वेषात् प्रमा-
दाद्वा स्ततः परत एव वा” । हत्याया ज्ञानाज्ञान
कृतत्वं च प्रा० त० न्यरूपि यथा

“अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोवधस्य बुद्धिपूर्व-
कत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति इच्छया
हन्ति, तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्तप्रवृत्तात्, तद-
भावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वम् । अतएव प्रवृत्तप्रवृत्तज्ञानस्य काम-
नाव्यभिचाराभावादेव ‘लब्धंस्तु चतुरः कुर्यात् गोव-
धे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यम्, इति विद्याभि-
त्यवचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यसुक्तम् अन्यत्र कामाका-
माभ्यामित्युक्तम् यथा वृहस्पतिः “कामाकामल-
तं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरुषामेक्षया चैव
निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” । इत्यत्र गवयादिभवेण
योगोवधस्तत्र वधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात् ।
गोत्वेन गां जानन्नयन्तो हे शब्दिज्ञानाचादिना यदि हन्ति

तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात् । तत्र साक्षात् परम्पराकृतव्यापारभेदः मिता० उक्तो यथा “साक्षात्कृतं निमित्तिनोऽप्यभेदस्तोनैव दर्शितः “पापाण्यैर्लुगुडैर्वीपि शस्त्रेणान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये गास्तु कृत्स्नं कुर्युर्ब्रतं हि ते । तथैव बाहुजङ्घांसपार्थ्वीवादिभेदादभेदादिति । एतदुक्तमस्ति । पापाण्यल्लुगुडादिभिर्भीमादिभेदादिना वा ये गां निपातयन्ति । ते साक्षात्कृतारस्तोऽप्येव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहित रोधवन्धादिव्यापारयोगिनस्ते निमित्तिन स्तेषां न कृत्स्नव्रतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति तत्त्वावरोधादीनां व्यवहितव्यापारत्वाविशेषेऽपि वचनात् कचित्पादः कचिद्विपादः पादोनं कचिदिति युक्तम् ।

तस्याः शोधकं प्रायश्चित्तं स्वामिभेदाद्भिन्नं प्रा०त० उक्तं यथा तत्र ब्राह्मणस्वामिकस्य गोर्वधे मानवं प्रायश्चित्तं तच्च गोव्रतस्य दर्शितं तत्र सप्तदश धेनवः तन्मूल्यं वा । क्षत्रियस्वामिकस्य गोर्वधे देवलोक्तं तच्च तत्रैवोक्तं यथा “गोव्रतः प्रणमासान् तच्चर्मणा परिहृतो गोप्यासाहरो गोव्रतो यवायो गोभिरभिसञ्चरन् विप्रसृज्यते” । गोप्यासाहरो गोप्यासाहर्त्ता “कर्मण्यण्” इति साधुः । प्रणमासायावकभक्षणं द्वादशप्राजापत्यतुल्यं दक्षिणा च विशेषातुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्ज्ञानादज्ञानात्तदर्थं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्रोभयपरत्वे पादः । वैश्वसम्बन्धिनो गोर्वधे तु शातातपः “पञ्चगव्येन गोवाती मासिकेन विगुह्यति । गोमतीञ्च जपेद्विद्यां गवां गोष्ठे च संवसेत्” । पञ्चगव्यमाह शातातपः “गोशक्तं द्विगुणं, मूलं सर्पिर्विद्याञ्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये तथा दधि” तथाऽष्टगुणम् । यमः “आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च । प्रणवेन समाजोऽप्यप्रणवेनैव तत्पिबेत्” । उत्थाप्य मिश्रीकृत्य ।

“मन्त्राज्ञाने मिताक्षरायां पट्विंशन्मतम् “जपहोमादि यत्किञ्चित् कृच्छ्रोक्तं सम्भवेच्च चेत् । सर्वं व्याकृतिभिः कुर्यात् मायत्प्रा प्रणवेन च” । गवां गोष्ठे इति श्रवणकण्डलवत् तात्कालिकगोसत्त्वावबोधाय । गोमती जपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजापत्यपञ्चकतुल्यम् । एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्रोभयधर्मपरत्वे पादः ।

शूद्रस्वन्धिनो गोर्वधे तु विश्वामितः “कच्छास्तु चतुरः

कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्थं बालवृद्धयोः । स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” । कच्छान् प्राजापत्यानि । तत्तदुपयाशक्तौ चतस्रोधेनवः द्वादश कार्ष्णिण्या वा । एतज्ज्ञानकृते अज्ञाने तदर्थं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्रोभयधर्मपरत्वे पादः । प्रा०त०रघुः । स्वामिकतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविशेषाच्चारादुक्तः ।

गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गर्भिणीं कपिकां दोग्धीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत्” । गर्भिणीवधे तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गवां निपतने चैव गर्भनाशोयदा भवेत् । एकैकत्र चरेत् कच्छं यथापूर्वं तथा परम्” । कच्छपटं व्रतपरम् द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गालसंस्थिते । पादोनं व्रतमाचटे हत्वा गर्भसंचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं विगुह्ये” । मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा “यदि लुगुडादिभिघातेन गौजीयति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्रपाते यद्योक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गालावयवोत्पत्तौ प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपादत्रयम् । अर्थाच्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनीयम्” । मिताक्षरायान्तु गर्भिणीवधे यदा गर्भोऽपि निहृतोभवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ पट्विंशन्मते विशेषोक्तेः “पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ वृद्धतां गते । पादोनं व्रतसिद्धिं हत्वा गर्भसंचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतःसमन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्याद्वैषा गोव्रतस्य निष्कृतिः” । दोग्धीं वृद्धक्षीराम् । बृहस्पतिः “अतिवृद्धामतिहृशामतिबालाञ्च रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदर्थं व्रतं द्विजः” । पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तत्वे मासिकादिना अतिवृद्धा तृणच्छेदनासनर्था अतिहृशा कशत्वेन दोहनवाहनावोग्या अतिबाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विधीया । तथा च बृहदङ्गिराः “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विर्षिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तत्क्षणी दन्तजन्मनि” । अतएव वक्ष्यते द्विपादस्तु द्विहायने इति संवर्त्तः । व्यापद्धानां वृद्धानाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषङ्गिस्थोपचारे च द्विगुणं गोव्रतञ्चरेत् । एकप्रयत्ने निष्पन्ने वृद्धानां गवां वधे प्रायश्चित्तगौरवसक्तं न तु तन्मता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरं पापमिति प्रायश्चित्तमपि
तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तद्विवक्षायामपि गो-
हयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वै-
गुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहनादिना । क्रमकते तु
प्रायश्चित्तावृत्तिः । यद्योपपातकानुष्ठानो यमः “गोप्रावृ-
त्तिः कल्पयान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूय-
स्ततःपुनश्चिन्तयात्” । तयोर्गोवधतदन्योपपातकयोः ।
संवर्त्तापस्तम्बौ “एका चेद्वृत्तिभिः क्वापि देवाद्वापादिताना
भवेत् । पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक्” ।
हत्याया यत्न यद्विहितं व्रतं तत् तस्यैव पादं प्रत्येकं
कुर्यात्” । एकैकपुलक्षणम् अतोवृत्तिभिर्द्वयोर्वहूनाञ्च
हनने प्रतिपुरुषं पादद्वयं त्वयं वा कल्पनीयमिति
मिताक्षरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्न
जन्यवधे “व्यापन्नानां बहूनामिति” पूर्वोक्तवचनात् एकैक-
पुरुषस्य द्विपादं प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोप्राव-
दित्यनेन तन्वताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्वि-
पादावृत्तिरिति । एतच्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् देवादिति
विशेषोपादानात् कामकते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्न-
दोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सतिष्ठां फलमिव
प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् । “एकं वृत्तां बहू-
नाञ्च यद्योक्ताद्दिगुणोदमः” इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्य-
दर्शनाच्चेति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे “स्वात्त्व-
कामकते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं” इत्यङ्गिरोचनेनाज्ञा-
नात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपादस्य युक्तः ।
सत्वे तु “सप्तदशवाराः कृत्स्निकाः सत्सप्तपासीरन्विति”
अवधानात्तर्हेति । एकं घृतामिति परवचनन्तु गोवधाति-
रिक्तविषयम् गोवधे एका चेदित्युपदेशेन दण्डवत्
प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवसरत्वे
प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात् न पूर्णप्रायश्चित्तमात्रम्
अतएव प्रायश्चित्तविवेके “एकं घृतां बहूनामिति” अनु-
ष्यवधे उक्तम् । बहुभिरित्युपादानात् हास्यां हनने तु
प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।
अथैकहायनादिगोवधप्रायश्चित्तम् दृष्टमचेताः “एकवधे
गवि हते कच्छपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्
द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजा-
पत्यमतःपरम्” । इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अबुद्धिपूर्वका-
धमन्युह्यामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन
यत् स्वाभिकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत् पादादिकमू-

हनीयमतएवातिवालाभित्यत्र तथैवोक्तम् । अतःपरं
चतुर्हायणे इत्यर्थः । बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः”
प्रा० त० रघुः ।
अपालननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा० त० उक्तं यथा
पराशरः “श्रीतानिलहता चैव उद्धन्वनस्तृतापि वा ।
शून्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । अपा-
लनात् प्रणश्येत्तु गौशरन्नी कथञ्चन । जलोवपल्लवे
मग्ना नागविद्युज्जतापि वा । शब्दे वा पतितान्कस्मात्
श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत् कच्छं गो-
स्वामी व्रतमुत्तमम् । शशिशं वपनं कार्यं तिस्रस्यमव-
गाहनम् । दृष्ट्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः ।
आर्द्रमेव हि तर्ज्जम परिधाय स गां व्रजेत् । तासां
मध्ये वसेद्वातौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य
विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चोर्षे
कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनङ्गुलक्षितां गाञ्च दद्याद्विप्राय
दक्षिणाम्” । अत्र गोस्वामोत्पत्तिमिधानात् उत्सृष्टदृष्टवत्-
सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्तकतद्वधे तद्वत्सृष्ट-
दोषोनास्तीति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावेनान्येषां स
स्वाभ्यमानमौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्पतरु-
तत्रज्ञपुराणम् “अथ वृत्ते दृष्टोत्सृष्टे दाता वक्रो-
क्तिभिः पदैः । ब्राह्मणानाह, यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टं तु
निर्जने । तत् कश्चिदन्योन नयेद्दिवाभ्यञ्च यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् कचित्” ।
वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः स्वाभ्यभावेनोत्सृष्टपशोः पाल-
ननियमाभावाद्वाद्यादिभक्षणे मोक्षत्वमथाह याज्ञवल्क्यः
“महोचोत्सृष्टपशवः स्तिकागन्तुकादयः । पालो-
वेपाञ्च ते मोच्या देवराजपरिहृताः” । महोचोऽनि-
र्वायः महावलीवर्हः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन
पितादिनिष्ठमहोद्देशेन वा चक्राद्याङ्गितास्त्यक्तपशवः । स्त-
तिका अनिर्गतदशाहाः । आगन्तुका आमानन्तरादा-
गताः । आदिशब्दात् उशनसोक्ताश्च यथा “अदण्डप्रा-
हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते सृताः । अदण्डप्राः
काणकुण्डाश्च दृष्टमः कृतलक्षणः” कुण्डः खड्गः । अत्र
काणकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्तात्म उच्यते । दृष्टमःकृतलक्षणः
प्रागुक्तोत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा संध्या
मोच्याः तथा च सनुः “अनिर्देशाहं गां सृतां
दृष्टान् देवपशून्तथा । रुपालान् वा विपालान् वा अ-
दण्डप्राण् सनुरव्रवीत्” । एतद्विज्ञानं येषाञ्च पालोऽस्ति

तेऽपि भोच्याः । अर्थात्तत्र पालोदण्डनीयः । देवराज-
परिभुताः गजादिद्रावणात् सेनादिदर्शनाद्वा पला-
यिताः पशवो यदि जले चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः ।

पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः “दिवा यत्कृत्यता पाले
रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगजेनेऽन्यथा चेत्तु पालोव-
क्तव्यतामियात्” । “दिवा पशूनां पालकस्तन्यस्तानां योग-
जेनविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि
रात्रावपि पालकस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने
पाल एव गर्हणीयतां प्राप्नोति” इति कुल्लूकभट्टः ।

स्मृतिसागरे वृहदङ्गिराः “अनागतस्य चानेता आ-
गतस्य च रक्षकः । रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वा-
मी न दोषभाक्” । ननु दण्डप्रकरणोक्तमनुवचनं प्राय-
श्चित्ते कथमिति चेन्न । “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भव-
न्तीति” श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्नापवर्त्तते
युग्यं वैगुण्यं प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
हिंसायां दिगन्तं दमः” इति मनुवचने “यत्र सारथे-
रकौशलात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामनु-
शिक्षितसारथिनियोगात् स्वामी दिगन्तं दण्डं दाप्यः
स्यादिति” कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालक-
समर्पणे स्वामिनो दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत्
शस्यं विनश्येत्तु जेती तावत् फलं लभेत् । पालस्ता-
द्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति” याज्ञवल्क्यवचने
गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति तावदेव पाल-
कात् प्राप्नव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताद्यः स्वामी पूर्वोक्तं
दण्डादिमर्हतीति दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकद्र-
व्यासथावे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयि-
तव्यं कर्त्तव्यं वा । स्तुच्छपालके स्वयं कर्त्तव्यम् ।
सगिखवपनमित्यत्र नैमित्तिकेन सगिखवपनेन “सदा
वद्वशिखेन तु” इत्यत्र “गायत्र्या तु शिखां बद्धा नैर्ऋत्यां
ब्रह्मरम्याः । जुष्टिकान्तु ततोबद्धा ततः कर्म समाच-
रेत्” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यस्य बाधेन
दोषाय फलचमनेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चमसस्य
बाधवच्च । “सगिखं वपनं कार्यमाज्ञानात् ब्रह्मचारिणा ।
इति कात्यायनकृतद्वन्द्वोपपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेकशु-
तिमूलकत्वात् तद्भूतपारस्करीये पर्युप्तगिरसमिति स्म-
त्तेऽपि तथैवार्थः तद्वाप्यज्ञता हरिश्मण्यापि परिसर्वतो-
भावेनोपशिरसं जुष्टतशिरसमिति व्याख्यातम् । न च

“एते लूनशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः । कृशाः काशा
विराजन्ते वटवः सासगा इव” इति विष्णुपुराणी-
ये सासगा इति विशेषणान्नाम्येषां लूनशिखत्वमिति
वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सगिखवपनप्राप्तेः विध्य-
न्तरकल्पनापत्तेः । तृणसागरयोरौपम्यन्तु हरिश्म-
न्यहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भच्छत्वेन गाय-
कत्वेनेति शेषः । एवं प्राचीनाधीतित्वादिना “सदोपधी-
तिना भाव्यम्” इत्यस्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्रा-
ह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मणस्य गवाद्युपगमनं सुख्यम् । एते-
नापालनकृतगोवधे प्राजापत्यं करणीयमिति अत्रैतत्कर्त्त-
व्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वज्ञे हलायुधः ।
वृषभो गौश्च दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनं विशेषयति वृद्ध-
पार्थः “गर्भधानादिकल्पे पु ब्राह्मणान् भोजयेद्गृह” ।
प्राजापत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं तदगन्तौ षट् कार्पाषणाः ।
एवञ्च वृषमूल्यं पञ्च कार्पाषणाः गोमूल्यमेकः कार्पाषणः ।
शूलपाणिप्रभृतिभिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नास्ति ।
एतच्च शूद्रस्वामिकेतरवधविषयम् शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात्
साक्षाद्वधे यत्किञ्चिद्विनिष्कृत्यैव निवर्त्य भिर्य-
वस्यापित्वेनापालनकृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् परं त-
त्तुल्यं कच्छद्वयं युक्तमुत्पश्यानः । अतएव एतद्विषय-
एव स्मृतिसागरसारे वृहदङ्गिराः “अरक्षिते तु ब्रू-
पादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । ब्रताद्धनाचरेत् स्वामी
रक्षिते नास्ति दूषणम्” । ब्रताद्धं कामकृतवृताद्धं
नास्ति दूषणमिति यदि प्रसक्ता गौर्निवारयन्तं पालक-
तिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ ज्वयते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
सत्येव पालके सत्यरूपपालनाभावेन श्वभ्रादौ पातालोर्म-
रणे प्रायश्चित्तमाह विष्णुः ‘पल्लवो वृद्धकव्या ब्रह्मपदादि-
निपातने । श्वभोहृन्मनसर्पाद्यैश्च ते पादोननाचरेत् ।
अपालने तु कच्छं स्यात् शून्यागारादुपपन्नं । पादो-
नं प्राजापत्यमेव उत्तरं वचने कच्छश्रवणात् । तथा
“पादस्याप्राप्ते देवोवत्से स्वामिन्यरक्षितं” । अप्राप्ते
अप्राप्तद्वयस्थे तिहायणपर्यन्ते इति यावत् । एव-
ञ्चभूते वत्से ऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना स्थिते सति स्वामिना
प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तत्वात्
बालत्वादिना नानुमृहः । ततश्चाप्राप्तद्वयवस्ववत्सापाल-
ननिमित्तकवधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम्”
व्यातिदेशिकी गोहत्या वृद्धविधा यथा “सायितुप्रवाच ।
विप्रहत्याञ्च गोहत्यां किंविधामातिदेशिकीम् । का

वा ऋणासगत्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः । एतेषां
लक्षणं सर्वं यद् देविदांवर ! । यम उवाच, नामाहारं
प्रकुर्वन् पिबन् यो नियारयेत् । याति गोविप्रयोर्मध्ये
गोहत्याञ्च लभेत् स । दण्डेर्गान्ताडयन् मूढो यो विप्रो
वृषवाहकः । दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ।
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् । भोजये-
द्वृषवाहकाञ्च स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् । वृषलीपतिं
याजयेद्योभुङ्क्तेऽङ्गं तस्य यो नरः । गोहत्याश-
तकं सोऽपि लभते नात्र संशयः । पादं ददाति वज्रो यो
गाञ्च पादेन ताडयेत् । गृहं विग्रेह्यौताड्भिः स्नात्वा
गोवधमात्रमेव । यो भुङ्क्ते क्षिप्रपादेन गते क्षिप्रधा-
ड्भिरेव च । स्त्रियादये च द्विर्भोजो स गोहत्यां लभेत्
प्रुवम् । अघीरात्रश्च योभुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्वृषुवम् । पितृं च
पर्वकाले च तिथिकाले च देयताः । न स्वेधेऽतिथिं
योहि स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् । स्वभर्तारि च कृष्णे
वा भेदवृद्धिं करोति या । कटूक्तप्रा ताडयेत् कालं
सा गोहत्यां लभेद्वृषुवम् । गोमार्गखननं कृत्वा
ददाति शस्त्रमेव च । तडागे च तदृङ्गे वा स गोहत्यां
लभेद्वृषुवम् । प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यति-
क्रमः । अर्थलोभादयाजानं स गोहत्यां लभेत्प्रुवम् ।
राजके देवके यत्नात् गोस्वामी गां न पालयेत् । दुःखं
ददाति यो मूढो गोहत्यां लभते प्रुवम् । प्राणिनं
लङ्घयेत् यो हि देवाच्चांमनलं जनश्च । नैवेद्यं पुष्प-
मज्जश्च स गोहत्यां लभेद्वृषुवम् । शस्त्रज्ञास्तीति यो वादी
नित्यावादी प्रतारकः । देवदेवी गुरुद्वेषी स गोहत्यां
लभेत्प्रुवम् । देवताप्रतिभां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं
सति ! । न तज्ज्ञानान्नमेत् यो हि स गोहत्यां
लभेत्प्रुवम् । न ददात्याशिषं कोपात् प्रणताय च यो
द्विजः । विद्याधिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेत्प्रुवम्
ब्रह्म देवः पुं प्रकृतिसं० २७८ । “सुक्कमोपकरो-
विप्रो गोवधस्य व्रतं चरेत्” प्रा० त० उक्तेः सुक्कमोपो-
ऽपि व्यादेशिकः गोवधः ।

गोहन् त्रि० गां हन्ति हन-त्रिच् हन० । १ गोहन्तरि मेघस्य
जलभेदके २३८ पु० । “व्या रे गोहा नृहा वधोवः”
ऋ० ७।५।१।७ । “गोहा गवां मेघस्यसलिलानां
भेदकः” भा० ।

गोहन त्रि० गुरु-संवरणे ल्यु कत्वाभावः च्छान्दसः । सं

वरके “समाने अहन् त्रिरवद्य गोहनाः” ऋ० १।२४।२
“गुरु संवरणे नन्द्रादित्वात् ल्युः” ऊदुपाधायाः गोहः
पा० प्राप्तस्य ऊत्त्वस्याभावश्छान्दसः” भा० ।

गोहमुख पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे । भागवतोक्तगोकामुख
पर्वतस्य विष्णु पु० गोहमुखेति नाम । गोकामुखगङ्गे
दृश्यम् । [दृष्टे त्रिका० ।

गोहरितकी स्त्री गोः हरितकीव हितकारित्वात् । विल्ल-
गोहल्ल न० हल-विल्लेखे क्षिप् तं लाति ला-क गोहल्लः ।
गोमये हारा० ।

गोहालिया स्त्री गवां हाणे विल्लेखे साधु वा० व ।
(गोयालिया) ख्याति कताभेदे “पीतं गोवालयामूलं
तिलदध्याच्चसंयुतम् । निवद्धमूलं कथितं प्रयत्तयति
गङ्गा !” इति गारुडे १८० अ० ।

गोहित पु० गवां हितं यस्मात् पु० । १ विल्ले, २ घोषालता-
याञ्च । ३ गोहितकारके त्रि० । ४ विष्णो पु०

“गोहितो गोपतिर्गोप्ता” विष्णु संह० । “गोभ्यो हितो
गोहितः, गोभूमेभौरावतारणेच्छया शरीरपहर्णं
कुर्वन् गोहितोवा” भाष्यम् । [मूले हेमच० ।

गोहिर न० गृह-वा० इरच् घृपो० ऊत्त्वाभावः । पाद-
गोह्य त्रि० गृह-वा णप्रत् व्यञ्च्येव ऊत्त्वस्य नियमनात्
नोत्त्वम् । १ गृहे २ अग्रप्रकाशे ३ संवरणीये च ।

गौकच्य पुं स्त्री गोकचर्षेर्गौतापत्यं गर्गा० यञ् । गोक-
चर्षिगौतापत्ये । तस्य कालः कण्वा० व्यण् यलोपः ।
गौकच तच्छाति गौकच्यस्थापत्यं त्रिका० फिञ् ।
गौकच्यायनि तदपत्ये पुं स्त्री । स्त्रियां क्रौत्वादि०
पठ् । गौकच्या गोकचगोतक्षित्याम् । बङ्गते “यज-
जोच” पा० यजो लुक् । गोकचास्तोत्रोत्पापत्ये पु ।

गौगुलव त्रि० गुग्गुलौ भवः व्यण् । गुग्गुलुभवे धूपादौ
स्त्रियां शाङ्करिया० डीन् ।

गौच्य पु० गोच्याः हिमालयपत्न्याः अपत्यम् ठकि प्राप्ते
वा० यत् । हिमालयपत्ने सैनके शब्दार्थचि० ।

गौञ्जिक पु० गुञ्जा तलामानभेदः तदुपहर्णं शीलमस्य
ठक् । स्वर्णकारे त्रिका० ।

गौड पु० “वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्नगं शिवे ! । गौड-
देशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः” स्कन्दपु० उक्ते
१ देशे २ तद्देशस्ये जने व० व० । “सारखताः
कान्यकुब्जा गौडसैथिककोल्कलाः । पञ्च गौडा इति
ख्याताविष्णुस्तोत्रवासिनः” स्कन्दपु० इत्युक्तेषु विष्णुप-

वर्तितत्तरभायवासिषु शत्राङ्गणभेदेषु च । स्वार्थे क
तत्त्वार्थे । “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “उदयगिरि
भद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिकलाम्बडाः” इ० सं० १४ अ०
कूर्मविभागे पूर्वस्थदेशोक्तौ । “अस्ति गौडविषये
कौशास्वी नाम नगरी” इति० । “गौडोराष्ट्रमनु-
त्तमं निरूपमा तत्वापि राढा पुरी” प्रबोधच० “सर्व
सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिङ्गे गौडगुर्जरे” सुद्धं चि० ।
गुडस्य विकारः अण् । ४ गुडविकारे खण्डासयादौ लि०
“गुडस्य तृप्तामयस्य पीत्वा गौडं सुरासवम्” भा०
व० ४४ अ० । “नानाखादरसानाञ्च खाण्डवानां तथैव
च । भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः”
रामा० वा० ५२ श्लो० । “गौडमस्तुमनस्तं वा पानकं
गुरु मूलम्” सुश्रुतः । ५ सदिराभेदे स्त्री “गौडी
पैटी तथा माध्वी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथै-
वैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः” मनुः ।
“गौडीं माध्वीं सुरां पैटीं पीत्वा विप्रः समाचरेत् ।
तप्तकच्छं पराकं च चान्द्रायणमनुक्रमात्” बृह-
स्पतिः । इकाव्यरीतिभेदे स्त्री “पदसंघटना रीति
रङ्गसंस्थाविशेषवत् । उपकृती रसादीनां सा पुनः
स्यात्तत्तर्विधा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली ला-
टिका तथा” विभज्य “ओजःप्रकाशकैर्वैष्णैर्वन्ध आङ्गुस्वरः
पुनः । समासवद्गता गौडी” सा० द० तल्लक्षणसक्तं
यथा “चञ्चलजम्भमतचण्डगदाभिघात-संचूर्णितोरु-
युगलस्य सुयोधनस्य । स्थानावनद्धवनशोणितशोण-
पाणिरुत्तंसयिष्यति कचंस्तव देवि ! भीमः” वेणीसं० ।
यथा च गौडजनप्रियत्वात् गौडेः प्रयुज्यमानत्वाच्च
गौडीसंज्ञां लभते । गौड+ख । गौडीया अत्रार्थे । “बृह-
तरसमासयुक्तामहाप्राणाक्षरा च गौडीया । रीति-
रनुप्रासमहिमपरतन्त्राऽस्तीभवाक्या च” पुरुषोत्तमः ।
७ रागिणीभेदे स्त्री संगीतदा० । पुरश्चदे परे समासे अथ
“अरिष्टगौडपूर्वम्” पा० अन्तोदासता । गौडपुरम् ।
गौडपाद् पु० माण्डुकोपनिषदि तदर्थकल्लोककारके वेदान्ति
पण्डितभेदे । ते च “बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वोद्भानः-
प्रज्ञस्तु तेजसः” इत्यादयः “दुर्दर्शनमतिगम्भीरमजं साम्यं
विशारदम् । बुद्ध्या पदमनानात्वं नमस्तुभ्यौ यथाबलम्”
इत्यन्ताः शतं श्लोकाः ।

गौडवास्तुक पु० न० “तदेव च बृहत्पलं रत्नं चेत् गौडवा-
स्तुकम्” इत्युक्तलक्षणे वास्तुकभेदे । (चिह्नीशाक) राजनि० ।

गौडिक ति० गुडे साधु गुडा० ठक् । १ इत्थौ । गौडः गूडवि-
कारः साधनतयाऽस्त्वस्य ठक् । २ गुडविकारसाध्ये भक्ष्य
भेदे । “इहं हृणा गौडिका भक्ष्या गुरवोऽनिचिनाशनाः”
“मधुसांसोपदंशं वा पिबेद्वायथ गौडिकम्” इति च सुद्धं
गौण ति० गुणमधिकृत्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः
अण् । १ सादृश्यलक्षणलक्ष्यसम्बन्धरूपया गौण्या
लक्षणया प्रवृत्ते शब्दे “गौण्येच्चात्मशब्दात्”
शा० सू० । २ अथसुखे च । “यद्वाऽऽगमिक्रियासुख
कालस्याथनरात्नवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्-
नकर्मणि” उद्वा० त० हरिहरप्रवृत्तिः । “एवमागमिवा-
गौय सुख्य कालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः काठः
वस्य कर्मणि” छन्दोग० । “तदा गौणमनस्तस्य नामा-
नन्तेति विद्युतम्” भा० शा० १८२ अ० । “बह्विं मम
नामानि कीर्त्तितानि महर्षिभिः । गौणानि तत्र
नामानि कर्म्मजानि च कानि चित्” ३४३ अ० ।
स्त्रियां ङीप् । “गौण्ययुतेः” शा० सू० । (गौणी-
उत्पत्तिः) गुणं सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता अण् ङीप् ।
३ सादृश्यमूलकलक्षणाभेदे स्त्री । “सादृश्यात्तु मता गौण्य-
स्ताच्च षोडशभेदिताः” सा० द० । “सादृश्येतरसम्बन्धे-
ऽपि वृत्तेर्गौणत्वमिच्छन्ति । “अभिधेयाविनाभूतप्रतीति
लक्षणोच्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु
गौणता” काव्य प्र० ।

गुणोऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । ४ अप्रधाने कर्मादौ ।
“गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृल्लप्वहाम्” व्या०
का० । गौणस्य भावः घञ् गौण्य न०, त्व गौणत्व न०,
तत् गौणता स्त्री, अप्रधानत्वे “गवावादेः खोऽन्ते
गौण्येऽनीयसः” सुगम० । “वृत्तेरिष्टा तु गौणता”
काव्यप्र० गौणत्वञ्च प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा० भा०
“प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वसुख्यत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि
प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केशरादिमानाकतिविशेषोऽन्य-
व्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्गः सुख्योऽन्यः प्रसिद्धः ।
ततश्चाप्युत्पद्यः प्रायिकैः क्रौर्वाशौर्वादिभिः सिंहगुणैः
सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ
भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य” ।

गौणचान्द्र पु० । “चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गौणमुख्य-
प्रभेदतः । गौणः क्षणप्रतिपदः पौर्णमास्यन्नैरितः”
शब्दर० उक्ते क्षणपदादिपौर्णस्यान्ते चान्द्रे मासे अत्र
व्यवस्था नि० सि० उक्ता यथा

विकारणरूपः “चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः क्षणा-
दिवति च द्विधा” इत्युक्त्वा देशभेदेन तद्व्यवस्थामाह
“क्षणादिना सासं नास्तीति चेन्न” इति विवक्षितं
न तथाच देशे विवक्षितं दक्षिणे” इति विवक्षितं दक्षिणे
क्षणादिनिषेधाद् उत्तरतोऽप्योरस्यवृत्ता गम्यते तत्रापि
शुक्लादिर्ह्यः क्षणादिर्ह्यः शास्त्रेण चैव शुक्लपक्ष-
योऽव चान्द्रसंवल्लारक्षोक्तोः तदुक्तं दीपिकायां “चान्द्रो
ऽवदोऽवशुक्लपक्षनिषेधारक्षः” इति न हि वे क्षणादिं सन्-
न्ते तेषां वल्लारक्षोभिद्यते अतः शुक्लादिर्ह्यः क्षणा-
दिना सत्त्वसाधनस्याप्यव चान्द्रस्य सर्वत्रात्मभोगेन नाक्ष-
तपासः । सावनादीनां व्यवस्थोक्ता हेलादौ ब्रह्मसिद्धान्ते
“अमावास्यापरिच्छिन्नोमासः स्वादुवाह्याण्यस्य तु । संक्रा-
न्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नष्टपक्षेऽप्येव” । अत्र ब्राह्मणा-
दीनां यत्र कर्मविशेषे वचनान्तरेण “वसन्ते ब्राह्मणोऽ-
ग्निनादधीत” इत्यादिपक्षेण उक्तस्तत्र दर्शान्तव्याप्तं नि-
यम्यते न तु सर्वकर्मसु दर्शान्तव्यतिष्ठत्वात्तथा-
दिनिषेधनिवमवद्विधिव्यावृत्तात् तैवर्षिकानां सर्वकर्मसु
मासविशेषविशेषः सावनादीनां चान्द्राद्युक्तोपादिपरत्वा-
पक्षेति युक्तचरणाः । ज्योतिर्गर्गः “सौरमासो विधा-
कादौ यज्ञादौ साधनः स्मृतः । आर्वादिषु पितृकार्ये
च चान्द्रोमासः प्रशस्तः” । अथर्ववेदः “विवाहव्रतयज्ञेषु
सौरं मासञ्जयते । पार्थिवे त्वष्टकाग्राह्ये चान्द्रमिष्टन्या-
वर्हते” इत्यन्तरे “एकोद्दिष्टविवाहादौ ऋणादौ सौर-
साधनौ” ज्योतिर्गर्गः “आयुर्द्वयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रि-
या तथा । साधनेनैव कर्मव्याप्त्यर्थं चाप्युपासना”
विष्णुधर्म “नक्तसप्तम्ययनानि चेन्द्रोर्मणि कुर्याद्भगवा-
त्कृतेनेति” ब्राह्मणे “तिथिहस्त्ये च क्षणादिं व्रते शुक्लादि-
सेव च” । विवाहादौ च सौरादिमासं ज्ञेयं विनिर्दिशेत्”

गौतमस्य लि० गुणै रूपादौ साधु कथाऽठक् । १ गुणसाधने ।
गुणं वेत्ति तत्प्रतिपादकं अन्यगधीतं वा उक्त्याऽठक् ।
यथाना० ठक् वा । २ गुणवेत्तिरि शतद्वयपाठके च
लि० गुणैः सत्त्वादिभिः निर्दिष्टऽठक् । सत्त्वादिनिर्दिष्टे
ऽपदार्थे स्थिथां ङीप् । तत्र गुणभेदेन गतिभेदो
अनुना दर्शितो यथा
“वेन वांस्तु गुणेनेपां संसारान् प्रतिपद्यते । तान्
समाशेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् । देवत्वं सात्व-
कां यानि मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्त्वं तामसा
नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः । त्रिविधा त्रिविधेषां तु

विज्ञेया गौणिनी गतिः । अधमा मध्यमाऽऽम्रा च
कर्त्तव्यविद्याविशेषतः । स्वाध्यासाद्विद्यया सत्त्वाः स्मृताः
सकच्छपाः । प्रथमश्च रुग्णश्चैव जवन्त्या तामसी गतिः ।
हस्तिनश्च तरङ्गाश्च शूद्रा ज्वेच्छाश्च गर्हिताः । भिक्षा
व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः । चारणाश्च सु-
पर्णाश्च पुरुषाश्चैव दान्तिताः । रक्षांसि च पिशाचाश्च
तामसीपूतना गतिः । अक्ष्मा मृत्तानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्र-
वृत्तयः । द्यूतपानप्रसङ्गाश्च जवन्त्या राजसी गतिः ।
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः । वादयुद्ध-
प्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः । मन्त्रवां युद्धका
यक्षा विवृधालुचराश्च ये । तथैवापसरसः सर्वा राज-
सीपूतना गतिः । तापसा यतयो विप्रा ये च वैश्वानिका-
गणाः । नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ।
यज्जान ऋषयो देवा वेदा ज्योतीर्पि वत्सराः । पित-
रश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः । ब्रह्मा विश्व
वृजोधर्मा महानव्यक्तमेव च । उक्तानां सात्विकीनेनां
गतिनास्तुर्गोपिणः । एष सर्वः सृष्टिर्दृष्टिप्रकारस्य
कर्मणः । त्रिविधस्त्रिविधः कर्तृभिः संसारः सार्वभौमिकः ।
गुणैव अकृत्याऽस्वार्थे ठक् । ५ गुणशब्दार्थे पु०

गौतमस्य पु० गौतमस्यार्थे गौतापत्यस्य ऋष्यण् । १ गौतमस्य गौता-
पत्ये २ भरहाजडनौ पु० स च वैवस्वते मन्वन्तरे सप्तर्षि
संध्यवर्ती यथाह हरिवं ७७० “अतिर्विशिष्टो भग-
वान् कश्यपश्च महावृषिः । गौतमश्च भरहाजो विद्या-
भिरुत्तमश्चैव च । तथैव पुनो भगवान् वीरकश्च महात्मनः ।
सप्तर्षो जमदग्निश्च ऋषयः सायना द्रिषि” शता-
नन्दपिता अहल्यापतिश्च गौतमस्ततोभिश्च एव । तत्-
कथा च” रा० वा० ४८।४६७० “गौतमस्यात्मनं ऋषे
पूर्वमासीन् महात्मनः इत्यादौ दृष्ट्वा
अहल्यापुत्रे शतानन्दे “गौतमश्च शतानन्दः” वीरच० ।
गौतमगोत्रस्य शरद्वतोऽपत्ये ४ क्षपाचार्ये ५ तस्य भगिन्यां
द्रोणपत्न्यां क्षपां स्त्री ङीप् । “क्षपः स्मृतः स वै तस्यात्
गौतमी च क्षपी जता । एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते
गौतमाः स्मृताः” हरिवं २२७० । क्षपश्चे २।६२२०
विष्टतः । “तत आशाश्च तरसा दाक्ष्यं गौतमीकुतम्”
(अथर्वानामम्) भाग० १।७।४७७० । इत्यादिगीतते
आकृत्यगौ असरः । एकतादीनां ङनीनां ७ पितरि ।
“आसन् पूर्वयुगे राजन् ! सुनक्षोभ्यतरस्तवः । एकतय
द्वितयैव तितथादित्यसन्निभाः” इत्युपक्रमे “तेषाञ्च

तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद् गौतमो नित्यं
पिता धर्म्मरतः सदा भा० श० ३७अ० । द्दुर्गायां
स्त्री मेदि० “गौतमीं कंसभयदां यशोदानन्दवर्जिनीम्”
हरिवं० १७अ० । एराक्षसोभेदे स्त्री शब्दर० । तस्येदमि-
त्यण् ङीप् । १० गोदावरीनद्यां स्त्री गौरा० ङीप् । “गौत-
मस्यावनाशिनी” इति गोदावरीस्नानसन्तलिङ्गादधनाशाय
तस्यास्तत्सेवितत्वाद्वा तथात्वम् “ताम्राक्षणा वेत्तवती
पर्णाशा गौतमी तु सा । गोदावरी च वेणा च” भा०
आ० १६५अ० । ११ गौरोचनायाञ्च स्त्री राजनि० । १२ शा-
क्यमुनिप्रणीतविद्यायाम् १३ गौतमप्रणीतायां प्रोङ्गशप-
दार्थविद्यायाञ्च स्त्री । “अधीत्य गौतमीं विद्यां शृगाल-
त्वमवाप्नुयात् । पुराणान्तरे तद्विद्याध्ययननिषेधः ।

गौतमसम्भवा स्त्री गौतमाय तदवनाशाय सम्भवतीति
अच् । गौतमगङ्गायां गोदावरीनद्याम् राजनि० ।
ब्रह्मपु० गौतमं प्रति तत्प्रत्यक्वाक्यम् । “इयन्तु गौतमी
पुत्र ! यत् कापि समाज्या । सर्वेषां सर्वदा नृणां
स्नानान्मुक्तिं प्रदास्यति । कचित् काले पुण्यप्रतमं किञ्चि-
त्तीर्थं सुसङ्गमे । सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नात्र सं-
शयः । इयं माहेन्दरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च ।
ब्राह्मी गोदावरी नन्दा सुनन्दा कामदायिनी । ब्रह्म-
तेजःसमानीता सर्वपापप्रणाशिनी” “एवमेवाऽपि ते
प्राक्ता गङ्गाख्याता महामते ! । माहेन्दरी वैष्णवी च
सैव ब्राह्मी च पावनी । भागीरथी देवनदी हिमवच्छि-
खराश्रया । महेश्वरजटाभारेरेव ह्रैविध्यमागतम् ।
त्रिनयस्य दक्षिणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते । उत्तरे
सापि त्रिनयस्य भागीरथ्यभिधीयते”

गौतम पु० गच्छतीति गं गालुक्तायति उद्+तम-अच्
स्वार्थे अण् । स्यावरविप्रभेदे हेमच० । [सर्वस्मिन् ।
गौदन्तेय त्रि० गोदन्तस्येदम् शुभ्रा० ढक् । गोदन्तचन्दन
गौदानिक त्रि० गोदानं कर्माख्य ब्रह्मचर्यस्य सङ्गा-
नाम्नप्रादिभ्यः प्रथम्ये उपसंख्यानम् वार्ति० ढक् ।
१ गोदानाख्यब्रह्मचर्यं सर्वस्मिन् । गोदाने उक्तं ढक् ।
२ गोदानोक्ते कर्माणि । “उपरि समिधं कृत्वा गामजञ्च
ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं कर्मः कुर्यात्” आश्व०
गट० ३।८। “ततो गोदानोक्तं कर्मोहापि कुर्यात्”
नारा० वृत्तिः । [गौधेरोऽप्यत्र गोधाशब्दे दृश्यम् ।

गौधार पु० गोधायाः अपत्यम् आरक् । गोधापत्ये । गौधेयः
गौधूम त्रि० गोधूमस्य विकारः त्रिला० अण् । गोधूम-

विकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप् । “गोधूमं चाप्यं
भवति” शत० द्रा० ५।२।१।६ । “उत्कीर्णं समाप्यो
गोधूमचपातः” कात्या० श्रौ० १४।१।२२ । “गोधूमपिष्टमय-
श्चपातो भवतीत्यर्थः । [भवनयोग्ये ज्ञेये ।

गौधूमीन न० गोधूमस्य भवनं ज्ञेयम् गोधूम-खञ् । गोधूम
गौधेरकायणि पुंस्त्री गोधेरस्यापत्यं वाकिना० फिज्
कुक्च । गौधेरापत्ये । पक्षे अत इज् न कुक् । गौधेरि
तदपत्ये पुंस्त्री ।

गौनर्द् त्रि० गौनर्द्देशे भवः प्राचोभिन्नमते एकादित्वेऽपि
वृद्धत्वाभावात् न छ, किन्तु अण् । १ गौनर्द्देशभवे श्पात-
ञ्जलसुनौ पु०

गौपत्य न० गोपतिर्भावः पत्यन्तत्वात् यक् । गोपतिभावे
गोस्त्रामित्वे । “विश्वरूप्यजं सा विश्व गोपत्येन” यजु०
३।२२ । “रावस्त्रोपं गोपत्यन्” । ४।१।५ ।

गौपवन पु० गोपवनशब्दे व्युत्पत्तिः । ऋषिभेदे स च मधु-
काण्डस्य वंशस्योच्चनिषेदः “अथ वंशः धौतिमाप्रात्
गौपवनात् गोपपनः” वृ० उ० ४।६।१ ।

गौपिका पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ढकोदाधकः शिवा०
अण् । गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गौपिलेय त्रि० गोपिल+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् गोपिल
निर्द्त्वादौ । [सङ्गे ।

गौपुच्छ त्रि० गोपुच्छमिव शर्करा० इवार्थे अण् । गोपुच्छ-
गौपुच्छिका त्रि० गोपुच्छेन क्रीतम् ढक् । १ गोपुच्छक्रीते ।
गोपुच्छेन तरति ढक् । २ गोपुच्छेन तारको च ।

गौमेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातिस्त्री तस्या अपत्यम्
शुभ्रा० ढक् तन्नामिकाणोऽपवादः । गुप्ताया अपत्ये ।
गौभूत त्रि० गोभृता निर्द्त्तं सङ्ख्या० अण् । गोभृता निर्द्त्तं
गौभृत त्रि० गोभृत्यं भवः पलट्या० अण् । गोभतीनदीभवे
अत्सादौ ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादौ वा० फज् । गोमती
भवादौ । ततः चरीहृणां चतुरर्थ्यां वुज् । गोम-
तायनक० तन्निर्द्त्तादौ त्रि० । [निर्द्त्तादौ ।

गौमयिक त्रि० गोमयेन निर्द्त्तादि कुसुदा० ढक् । गोमय
गौमायन पु० स्त्री गोमिगोलापत्यम् अश्व० फज् टिहोपः ।
गोस्त्रामिगोलापत्ये ।

गौर पु० गुड-गतौ र नि० वृद्धिः गुर-घञ् प्रचादण् वा ।
१ चन्द्रे २ श्वेतसर्पये मेदि० ३ धवळणे राजनि० ४ पीत-
वर्णे ५ श्वेतवर्णे ६ चरुणवर्णे च पु० ७ तद्विशिष्टे त्रि०

स्त्रियां गौराङ्गीप् । दन्त्रीचैतन्यदेवे महाप्रभौ अनन्त-
संहिता । एतद्वक्तृशरे न० जेदि० । १० स्वर्णे ११ कुङ्कुमे च
न० राजनि० । तत्र श्वेतवर्णयुक्ते “कैलासगौर” वृष-
भारुजोः” रघुः प्रीतवर्णाय “गौरोचनापनितान्
गौरे” कुमा० अरुणवर्णाय “कीर्त्तयः पिटातकोवैः ज्ञान
दिवससुखैः कुङ्कुमचोदगौरः” रत्नाव० “तरुणादित्यगौरैश्च
शरगौरैश्च वानरैः” रामा० कि० १० १५० । “नितान्तगौ-
र्यो हृतकुङ्कुमेखलम्” किरा० १२ परिमाणभेदे यथोक्तं
याज्ञ० “जालसूर्यनरीचिस्थं त्वरेणुरजः स्मृतम् । ते
ऽष्टौ लिङ्गा च तास्त्रिंशो राजसर्पस्य उच्यते । गौरस्तु
ते त्रयः षट् च यवोमध्यस्तु ते त्रयः” इति ।
१३ ऋगभेदे पु० स्त्री “गौरजो महिषः क्षणः शूकरो
जवयो हरुः । द्विगङ्गाः पशवश्चैव अचिरदृश्य
सत्तमः । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।
एते चैकगङ्गाः क्षतः !” भाग० ३।१०।२२। अ० ।
“महोरगाश्च भयतो विद्वन्नि सगौरकृष्णाः शरभा-
श्चमर्यः” भाग० ८।२।१६ अ० । १४ विशुद्धे लि० जेदि० ।
“कडारा० कर्मधारयेऽस्य वा पूर्वनिपातः गौरपठः पठगौरः ।
गौरश्च न० गौरचक्षु भावः कर्म वा प्रज्ञ् । वैश्वकर्म्मभेदे
पाशुपाल्ये । “क्षप्रिगौरश्चवाणिज्यं वैश्वकर्म्म स्वभाव-
जम्” गीता ।
गौरश्रीव पु० गौरी श्रीवात् । १ देशभेदे २ तद्देशवासिनि
च तस्यापत्यम् तखेदं वा रैवतकांश्च गौरश्रीवय ।
३ तदपत्ये पुंस्त्री ४ तत्सम्बन्धिनि लि० गौरश्रीवदेशच
ह० स० १४ अ० कूर्मविभागे मध्यभागे उक्तः । “गौरश्रीवो-
द्देहिकगुडाश्चत्वा पाञ्चालाः” ।
गौरचन्द्र पु० चैतन्यदेवे महाप्रभौ “क्षणाद्यैतन्यो गौराङ्गो
गौरचन्द्रः शचीसुतः । प्रभुगौरो गौरहरिर्नामानि
भक्तिदानि जे” अनन्तसंहिता एतस्य दृढतरप्रमाणत्वं
संप्रदायविदो न मन्यन्ते ।
गौरजीवक पु० कर्म० । श्वेतजीवके । राजनि० ।
गौरतित्तिरि पुंस्त्री श्वेततित्तिरिभेदे । “तित्तिरिः सर्व-
दोषघ्नो आर्ही वर्णप्रसादनः । हिक्काश्वासानिबहरो
विशेषात् गौरतित्तिरिः” सुश्रुते तन्मांसशुष्कोक्तिः [राजनि०]
गौरत्वच् पु० गोरी त्वक् यस्य । इङ्गदीदृष्टे (जियापुंति)
गौरपृष्ठ पु० यमसभासदृष्टभेदे । “इन्द्रद्युम्नो भीमजातु
गौरपृष्ठो नक्षोगयः” भा० स० अ० यमसभावर्यने ।
गौरमुख पु० गौरं विशुद्धं मुखमस्य । शमीकर्णः शिष्ये

१ सुनिभेदे तेन हि शिष्येण स्वपुत्रपद्विशापवृत्तान्
शमीकर्पिः परिचिते न्यवेदयत् तत्कथा भा० आ० ४२ अ० ।
“यवमादिश्य शिष्यं स प्रपयामास सुव्रतः । परिचिते
नृपतये दद्यापन्नो महातपाः । संदिश्य कुशलप्रदं
कार्यवृत्तान्तमेव च । शिष्यं गौरमुखं नाम शीलवन्
समाहितम् । सोऽभिगम्य ततः शीघ्रं नरेन्द्रं कुरुवर्द्धनम् ।
विवेश भवनं रात्रिः पूर्वं हास्यैर्निवेदितः । पूजितस्तु
नरेन्द्रेण द्विजो गौरमुखस्तदा । आचख्यौ च परिचान्तो
राज्ञे सर्वसंशेषतः । शमीकवचनं वोरं यथोक्तं
मन्त्रिसन्निधौ । गौरमुख उवाच । शमीकोनाम राजेन्द्र !
विषये वर्त्तते तव । ऋषिः परमधर्मात्मा दानः शान्तो
महातपाः “तस्य त्वया नरव्याघ्र ! सर्पः प्राप्यैर्वियोजितः ।
अवसक्तो धनुष्कोऽप्यास्त्रव्ये मौनान्वितस्य च । क्षान्तवां
स्त्वयं तत्कर्म पुत्रस्तस्य न चक्षमे । तेन शप्नोऽसि राजेन्द्र !
पितुरक्षातमद्य वै । तच्चकः सप्तरात्रेण मृत्युस्तव
भविष्यति । तत्र रक्षां कुरुष्वेति पुनः पुनरथावधीत् ।
तदन्यथा न शक्यञ्च कर्तुं केनचिदप्युत । न हि शक्नोमि
तं यन्तुं पुत्रं कोपसमन्वितम् । ततोऽहं प्रेषितस्तेन तव
राजन् ! हितार्थिना” । गौरं शुक्लं मुखमस्य । श्वेत-
सुखाढे लि० स्त्रियां स्त्राङ्गत्वात् वा ङीप् ।

गौरमृग पु० स्त्री नित्यकर्म० । गौरवर्णे ऋगभेदे स्त्रियां
ङीप् । “क्रोटा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः” यजु० २४।३ ।
गौरव न० गुरोर्भावः कर्म वा पृथ्वा० वा अण् । १ गुरुत्वे
२ तत्कर्मणि च । “तथापि यन्मयपि ते गुरुरित्यस्ति
गौरवम्” माघः । “तामगौरवभेदेन” प्रायश्चलं गौर-
वमाश्रितेषु” कुमा० । “सहस्रं तु पितृन् माता गौरवे
यातिरिच्यते” मनुः । गौरवं साधनतयास्तुल्यं
अच् । ३ गौरवहेतुके अभ्युत्थाने हेम० । गुरोरिदम्
अण् । ४ गुरुसम्बन्धिनि लि० । “मध्यगया भगोनेन गुरो-
गौरववत्सराः” वसिष्ठसिद्धान्तः ।

गौरवाहन पु० श्वेतवाहने नृपभेदे । कुन्तिभोजो महा-
तेजाः पार्थिवो गौरवाहनः” भा० स० १३ अ० ।

गौरवित लि० गौरवं जातमस्य तार० इतच् । पूज्ये ।
“गौरवितक्रियाहेतुर्भक्तिः” शब्दचि० मधुरानाथः ।

गौरशाक पु० गौरः शाकोऽस्य । मधुकभेदे जटा० ।

गौरशिरस् लि० गौरं शिरोऽस्य कतिपयत्वात् । १ शुक्ल-
वर्णकेशयुक्ते २ सुनिभेदे पु० । “शङ्खश्च लिखितश्चैव तथा
गौरशिरा सुनिः” भा० स० ७ अ० इन्द्रसभ्योक्तौ । स च

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह" भा० शा० ५८५० ।
 "विशालाक्षं भगवान् काव्यचैव महातपाः । सङ्घ-
 स्नाक्षो सहेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः । भारद्वाजश्च
 भगवांस्तथा गौरशिरा रुनिः । राजशास्त्रप्रणेतायो
 ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः"

गौरसर्प पृ० कर्मा० । चेतसर्प (सितसरिषा) रत्नसाला ।
 तद्गुणा भावम० उक्ता यथा "गौरस्तु सर्पः प्राज्ञैः
 सिद्ध्यति इति कथ्यते । सर्पस्तु रसे पाके कटुः क्षिप्रः
 सतिक्तकः । तीक्ष्णोष्णः कफघातघ्नो रक्तपित्तोष्णवर्धनः ।
 रक्तोद्गरोजयेत् कण्डूं कुष्ठशोष्ठक्षिप्यहान् । यथारक्त-
 स्तथा गौरः किन्तु गौरोवरोमतः" । स च क्षौमशोधकः
 यथाह मनुः "श्रीफलेरुशुभ्रानां क्षौमाणां गौरसर्पैः"
 द्रव्यसुद्धौ । "सगौरसर्पैः क्षौमम्" गौरसर्प-
 कल्मेन सांज्येन साधितस्य च" याज्ञ० राजसर्पपत्र-
 यन्त्रिते परिमाणे च । "लसरेण्योऽटौ विज्ञेया लिखीका
 परिमाणतः । ता राजसर्पपास्त्रिस्तौ तयो गौर-
 सर्पः" मनुः ।

गौरस्तुतयो पृ० गौरः चेतः सुदुवर्णोऽस्य । चित्तकूट-
 प्रसिद्धे पत्रशाकभेदे "गौरस्तुवर्णं" शिशिरं कफपित्त-
 ज्वरप्रणुत् । दाहार्चिश्चान्तिरक्तश्चनृत् पथप्रमेव
 च" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

गौरा स्त्री गौर+गौरादिगणे वर्णवाचिनएव गौरशब्दस्य
 अहणात् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धायाम् स्त्रियाम्
 द्विरूपकोपः । तदर्थपरतायामेव टावन्ता वर्णवर्त्तने
 तु डीध्नितेत्याकारे स्थितम् ।

गौराङ्ग पृ० गौरं चेतं पीतं वाऽङ्गमस्य । शिष्यो "चेतोरक्त-
 स्तथा पीत इदानीं क्षणतः गतः" भा० १०२०० तस्य
 युगावतारे चेतोङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथात्वम् । गौर-
 विशुद्धमङ्गमस्य । विशुद्धकान्तिगुणो नन्दनन्दने श्री-
 क्षणे च "गौराङ्गं गौरदोभाङ्गं पठेत् स्तोत्रं कृता-
 ङ्गभिः । नन्दगोपपुत्रं चैव नमस्यासि गदायजम्" ब्रह्म
 वायस्यम् । "गौराङ्गो नादगङ्गाधिरः क्षनामाश्रितलाक्षसः"
 क्षणायानन्दम् । शनवर्द्धीपस्यगचीपुत्रे इति वैष्णवाः ।
 ते हि तत् परतथैव यासनवाक्यद्वयं व्याचक्षुः । ४ गौर-
 वर्णदेवके त्रि० स्त्रियां ऊँप् । गौराङ्गताहेतुरौषधसङ्गं
 गरु० पु० १६४ अ० यथा "कुष्माण्डनालक्षारस्तु
 स गोभूषश्च तत्त्वचः । जलपिष्टा हरिद्रा च मिष्टा
 सन्धनवेन हि । नाहिषेण्य पुरीषेण वैपता दृष-

सध्वज ! । अस्या उद्घर्त्तनं कुर्यादङ्गगौरत्वसाधनम्" ॥

गौराजाजी स्त्री कर्मा० । चेतजीरके राजनि० ।

गौरादि पृ० "पिद्गौरादिभ्यश्च" पा० उक्तो डीध्निकर्त्त-
 प्रवृत्तभेदे स च गणः पा० ग० २०० उक्तोदया
 "गौर सत्सु सनुषु पृष्ठे पिङ्गक हय गवय मुहय
 कृपुषु पृष्ठे लृण कृण क्रोण हरिण कावण पटर
 उणक आपलक कुवळ विन्व वदूर धर्कर तर्कर मर्कर
 पुष्कर शिखण्ड सलद मण्डकण्ड सनन्द रुपस रुप
 औचिन्द गडुल पापडुष आढक आनन्द चादय
 चृपाट आपदिश शष्कुल सूर्य गूर्प सूच यूप दृष्ट
 लुप मेघ वल्लक धातक सङ्गक सानक सातत सानक
 वेतस वृष अतस उभय शङ्क मङ्क सट खेट पेन सेट
 चनु तचनु धनकुङ्क अगङ्गाङ्क एवण (करणे) देह
 देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण औदगा-
 हमानि गौतय पारक व्यस्यस्य भौरिकि गौलिकि
 भौलिकि यान मेघ आशमि आलजि आलमि आनजि
 केवान आपक आरट नट टोट मोट सूनाट शातन
 पोतन पातन पानट आतरण अधिकरण अधिकार आप-
 हायण प्रलयरोहिन् रीचन सुमङ्गल (संतायात्)
 अगुर सुन्दर मण्डल सन्पर सङ्गल पट पिण्ड प्रण्ड
 उर्द सुर्द भन रुद आर्द हृद पाण्ड भाण्ड लोहाण्ड
 कदर कन्दर कदल तरुण तनुन कलसाप उहृत् महृत्
 सोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे)
 विशाल निष्काल पुष्कल कटी (श्रोणिबन्धने) । पिप्प-
 ल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी कोशातकी शशी वरी
 शरी पृथिवी कोट्टी सातामही पितामही आक्षतिगणः ।
 गौरशब्दस्य तोषधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-
 स्वरणोत्पन्नताः क्षणैतिवदन्तोदात्ततया व्यन्यतो डीधि-
 त्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः ।
 "उपाद् द्वजजिनसगौरादयः" पा० उपात् परस्य द्वज-
 नादेरन्तोदात्ततायां पशुदक्ते शब्दगणे स च गणः पा०
 ग० उक्तो यथा "गौर तैष तैल खेट खोट दिहञ
 क्षण कन्या गृध्र कल्पपाद ।" उपगौरः

गौरार्द्रा न० नित्यकर्मा० । स्यावरविपभेदे हेमच० ।

गौरावस्तान्दिन् पृ० गुरोरिदं गौरवं गुरुपत्नीरूपं कल-
 तदास्तान्दिति आ + क्कन्द-णिनि वेदे प्रयो० वर्णविप-
 र्ययः । अहल्याजारे शक्रो इन्द्रागच्छेत्युपक्रमे "गौर-
 वास्तान्दिहल्यायै जारेति" शत० ब्रा० १।१।४।१८।

गौराष्ट्र पु० गौरोऽष्टोऽष्ट । १८५भेदे । “अलर्कः कञ्जसेन-
श्च गयो गौराश्च एव च” भा० सं० ८ अ० । यमसभ्योक्तौ
२३ तवाङ्गने श्वेताश्च अर्जुने च ।

गौराष्ट्र पु० स्त्री गौरमाश्रयं यस्य । गौरचखे कण्ठदेहे
वानरभेदे राजनि० । स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् न
ङीप् क्तिन् टाप् ।

गौराहिक पु० स्त्री गौरः शुभ्रः अहिः कर्म० संज्ञायां कन् ।
सुश्रुतोक्ते निर्विषे सर्पभेदे “गौराहिकवृक्षेण्य” इति
सुश्रु० अहिगण्डे दृशप्र० ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इज् । आङ्गिरसे ऋषिभेदे “गौ-
रेराङ्गिरसस्य साम” श्रुतिः ।

गौरिक त्रि० गौरवर्णोऽस्त्यस्य ठन् । १३ तवर्णयुक्ते २३ त-
सर्पे पु० “यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते”
सुश्रुतः ।

गौरिमत् त्रि० गौरीं मन्यते मन+किप् इत० ङ्रापोरिति
संज्ञायां ह्रस्वः । १ गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्स्थे
२ नदीभेदे स्त्री शाङ्कर० ङीन् । (भोगवत् गौरीमत्)
संज्ञायाम् तद्वर्णस्त्वोक्तेः संज्ञायामेव ङीन् अन्यत्र ङीप् ।
गौरिल पु० गौरवर्णोऽस्त्यस्य वा० ङल् । १ सिद्धार्थं श्वेत-
सर्पे २ लौहचूर्णे च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्यां वेदवाचि वीतिः विशेषगतिरस्य
“ङ्रापोरिति” संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिसुनिपुले ऋषिभेदे ।
“गौरवीतिः शाक्त्यः क्लृप्तमिवाह” गत० ब्रा० १२।८।७ ।
“सोमसामा गौरवीतेरवर्जनः” ऋ० ५।१०।११ । गौरिवीति
रेतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुः” भा० । गौरिवीतिना दृष्टं साम
अथ । गौरिवीत तद्दृष्टे सामभेदे “तृतीयसवनान्नि-
द्विषोः शिषिषिष्टवतीषु गौरिवीतेन” कात्या० श्रौ०
२५।१।१६ । “गौरिवीतं नाम शामभेदस्तेन स्तुवीरन्” कर्कः ।

गौरिधक्शु पु० गौर्यां इव सकिञ्च अस्त्व षच् समा० ह्रस्वः
सुपामा० ण्वल् । गौरीतल्यसक्तियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० ङीप् । १ गौरवर्णायां स्त्रियाम्
“कपोलभिक्तीरिव नोभ्रगौरीः” साधः । २ हिमा-
लयसुतायां कालीनाम्नां मेनकाकन्यायां तस्याः प्राक्
क्षणावर्णत्वेन जातित्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथालं
कालिकापुराणशब्दे २०।५५००४५ अ० तन्मूलं दृश्यम् । पुरा-
णान्तरे “योगाग्निदग्धदेहा सा पुनर्जाता हिमालये ।
यद्वेन्दु कुन्दधवला ततो गौरीति सा सृताः” इत्युक्तम्
तत्र कल्याणरविप्रथम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा त

रोहिणी” सृज्युक्तायां २३ अष्टवर्षायां स्त्रियाम् ।
४ हरिद्रायां ५ दारुहरिद्रायां ६ गौरोचनायां ७ वरुण-
पत्न्याञ्च । ८ प्रियङ्गुवृक्षे ९ पृथिव्यां १० नदीभेदे च मेदि० ।
“लेभे प्रसेनजिह्वायां” गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिषक्ता त सा भर्ता नदी वै वाङ्मदाऽभवत्
हरिवं० १२ अ० ११ उक्तायां सूर्य्यवंश्यप्रसेनजिह्वा-
यां याम् तस्याएव वाङ्मदानदीरूपत्वोक्तेः नदीविशेषः
वाङ्मदानदीपर इति बोध्यम् । १३ बुद्धगतिभेदे हेम० ।
१४ मञ्जिष्ठायां १५ श्वेतदूर्वायां १५ मल्लिकायां १६ तुल्ययां
१७ सुवर्णकदल्याम् १८ आकाशमंश्याञ्च राजनि० । सर्वा-
साक्षात् शुभ्र पीतरक्तविशुद्धपलपुष्पादियुक्तास्तथात्मम्
१९ रागिणीभेदे संगीतदात्री० । २० वाचि निघण्टुः ।
“गौरीर्निमाय सलिलानि तत्तल्येकपदी द्विपदी सा चतु-
ष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी सहस्राक्षरा परमे
व्योमन्” ऋ० १।१६।४० । “गौरी गेरुशिला शङ्खचङ्गा-
त्मिका च वाक् मिमाय । मिमतिः प्रतिष्ठार्थं धातुः ।
प्रतिष्ठितानि वटादिद्रव्याणि तज्जती तत्तद्वाचकत्वेन
निष्पादयन्ती । एकपदी अव्याकृतत्वेनैकप्रतिष्ठानैक-
रूपावात्मना । द्विपदी सुपतिङ् भेदेन पदद्वयवती । चतु-
ष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी चाम-
न्वितसङ्घितसुबिभक्तिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी
नवसु पदेषु भवन्ती बभूवुषी पञ्चाङ्गविधाभिव्यक्तिसुपे-
युषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे
सहस्राक्षरानेकाकारेण व्याप्राऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्य-
र्थः” भा० निरु० १।१।४ । व्याख्यानं दृश्यम् । गौरीरिति
सुलोपाभावः छान्दसः “सोमो गौरी अधिष्ठितः” ऋ० ८।१
। १२।१ । गौरी गौर्याम् मध्यमायां वाचि” भा० “सुपां
सुलुक्” पा० सप्रस्था लुक् । “इदूतो च सप्रस्थद्वे”
पा० तस्य प्रष्टव्यसंज्ञत्वात् न यणादेशः, भा० २।१ दीप्ति-
सत्यां स्त्रियां निरु० । “गौरी रोचते ज्वलतिकर्षणः ।
अथ पीतोवा गौरोवर्णः एतस्मादेव प्रजसो भवति तस्या
एषा भवति” “गौरीर्निमाय सलिलानि” श्रुति
मधिकृत्य उक्तनिरुक्तिः । पार्वतीरूपा गौरी च
माघशुक्लचतुर्थ्यां पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु०
माघशुक्लमधिकृत्य “चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुप्र-
जिता । सौभाग्यमस्तुलं कुर्यात्”

गौरीकान्त पु० इत० महादेवे गौरीनाथाद्वोऽप्यत्र ।
गौरीगुरु पु० इत० पार्वतीपतिरि हिमालये “गौरीगुरोर्ग-

हरमाविशेष" रघुः "अखिलमिदमस्य गौरीशुरोः"
किरा० गौरीपितादयोऽप्यत्र ।

गौरीज् न० गौर्यारजसो जायते जन-ड । १ अश्वके राजनि०
अश्वकशब्दे ३१५ पृ० दृश्यम् । २ कार्तिकेये पु० ।

गौरीतक्रस् न० गौर्या निर्मितं तक्रम् । "लवणं सरिचं
विश्वं जीरं नारङ्गजं त्वचम् । एलाचूर्णान्वितं
तक्रं धूपयेत् दत्तहङ्गना । गौर्येदं विहितं तक्रं सर्व-
दोषनिवर्हणम्" शब्दार्थचि० उक्ते तक्रभेदे

गौरीपट्ट पु० गौर्याः पट्टमिव स्थानम् । शिवलिङ्गस्थे
गौर्याः पूजास्थाने शिवलिङ्गशब्दे विवृतिः ।

गौरीपुत्र पु० इत० कार्तिके गौरीतनयादयोऽप्यत्र [राजनि०
गौरीपुष्प पु० गौरी हरिद्रेव पीतं पुष्पमस्य । प्रियङ्गुद्वये
गौरीमन्त्र पु० तन्त्रसारोक्ते गौर्या मन्त्रभेदे तस्योद्धारश्च
"ह्रीं गौरी ! रुद्रदयिते ! योगेश्वरि ! सर्वम् (ङ्) फट् ।
द्विठानः षोडशवर्णोऽयं मन्त्रः सङ्घिरुदोरितः"

गौरीललित न० गौरी हरिद्रेव ललितम् पीतवर्णत्वात् ।
हरिताले राजनि० ।

गौरीशिखर न० गौर्यास्तपःस्थानं शिखरम् । स्नानमख्याते
पर्वतभेददृक्कल्पे तीर्थभेदे "प्रजासु पश्चात् प्रथितं
तदाख्यया जगाम गौरी शिखरं शिखण्डिमत्" कुमा०
गौरीसुत पु० इत० । १ अष्टवर्षोऽजातनये शब्दार्थचि० ।
२ कार्तिकेये च । [ठक् । गुरुपत्नीगामिनि ।

गौततलिक पु० गुरुतल्यं गुरुपत्नीं गच्छति परदारा०
गौलन्त्रणिक त्रि० गौलन्त्रणं वेत्ति तद्व्युत्पन्नमधीते वा
"विद्यालक्षणकल्पान्ताञ्च"वार्त्ति० ठक् । १ गौलन्त्रणवेत्तिरि
२ तद्व्युत्पन्नाध्यायेतरि च ।

गौलन्त्य पुंस्त्री गौलन्दगोत्रापत्यं गर्गा० यज् । गौलन्द-
पिंगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् यलोपः । गो-
लन्दी तदपत्यस्त्रियाम् । गौलन्त्यस्य छात्राः कणा० अण्
यलोपः । गौलन्दास्तच्छात्रेषु ।

गौलाङ्गायन पुंस्त्री गौलाङ्गस्य गोत्रापत्यम् अद्या० फज् ।
गौलाङ्गपिंगोत्रापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गौलिक पु० गुडं साधु ठक् डख लः । सुष्ककटुके राजनि०
गौलोमन त्रि० गौलोमेय शर्करा० अण् । गौलोमसदृशे
स्त्रियां ङीप् ।

गौलमिक पु० गुल्मे रक्षणार्थस्थानभेदे नियुक्तः ठक् ।
गुल्मरूपरक्षणार्थस्थाननियुक्ते यामिके सेनाभेदे
"तदेव गुल्मे संप्रेक्ष्य शयानान् मध्यगौलमिकान्"

"त्यक्ता द्वाराणि च द्वाःस्यास्तथा गुल्मानि गौलमिकाः"
भा० गा० दृश्य० [राजनि० ।

गौलत्र न० गुडस्य भावः घञ् डख लः । साधुर्ये सधुररये
गौशतिक त्रि० गोशतपक्षाक्ति "एकगोपुष्पात्" पा० शत-
सहस्रादित्यपक्षप्र ठज् । गोशतस्त्राभिभि स्त्रियां ङीप् ।
गौष्ठ त्रि० गोष्ठ्यां भवः पलद्या० अण् । गोष्ठं भवे स्त्रियां
ङीप् । स्वार्थे अण् ङीप् गोष्ठीत्यपि गोष्ठ्याम् । तच्छ-
ब्दस्यैव पलद्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।

गौष्ठोन न० पुर्वं भूतं गोष्ठं खज् । भूतपूर्वगोष्ठे । "तासु-
वाच स गौष्ठोने वने स्त्रीषु समीपगणे" भट्टिः

गौसहस्रिक त्रि० गोसहस्रमस्यस्य गौशतिकवत् ठज् ।
गोसहस्रस्त्राभिभि ।

गौहलव्य पुंस्त्री गुहलोकं पेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
गुहलुगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् लोहिता० स्वार्थे ष्फः ।
गौहलव्यायनी ।

गि स्त्री अद्-क्तिन् वेदे घसादेशः उपधालोपश्च तस्य
जश्विधौ न स्थानिवच्चम् । भक्षणे । "सगिञ्च मे"
सि० कौ० घृता द्युतिः ।

गना स्त्री गम-वा० ना ङिञ् । स्त्रीमात्रे "गनास्ता कलत्रपसो-
ऽतन्वत वयित्तो वयन्" ता० वा० १।८।६ "गच्छन्ति पुंमा-
सएना इति ग्नाः स्त्रियः" भा० "जेना ग्ना इति स्त्रीणां
स्त्रियस्यायतेरप्रत्ययपक्षकर्षणः । जेना मानयत्येनाम् ।
ग्ना गच्छन्त्येनाः" निरु० । २ देवपत्न्याम् । "आ ग्ना
अग्न इहायसे होताम्" ऋ० १।२२।१० ग्ना देवपत्नी भा० ।
ग्ना अस्त्रप्रस्य सतृप् सस्य वः । ग्नावत् सपत्नीके । "अभि
यत्तं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः" ऋ० १।१५।३ "सतृ-
वसोरुः" संयुद्धौ विसर्गः भा० । ३ वाचि निघ० ।
"तव ग्नावो सितमहः सजात्यसु" ऋ० २।१।५। ग्ना
स्तुतिवाचक्षाः सन्तीति सतृप् । "छन्दांसि वै ग्नाः
इति द्युतेः ४ वेदे च वेदस्य वाग्विशेषत्वात्तथात्वम् ।
"नराशंसो ग्नासतिर्नो अद्याः" ऋ० २.३८।१० ग्ना-
सतिर्देवपत्नीनां पतिश्छन्दसां पतिर्वा" भा० "ग्ना-
सतिरित्यत्र वा० सुट् । सान् वा शब्दान्तरम् अतएव
निघण्टौ ग्नाः इति विसर्गान् पठितम् ।

ग्मा स्त्री गस्यतेऽत्र गम-वा० ङा । घृष्ट्रियां निघ० ।
ग्रथ कुटिलीकरणे व्यात्म० इदित् सक० सेट् । ग्रन्थते अय-
न्थिष्ट जयन्थे ।

ग्रथन न० ग्रन्थ-वा० क्यु नलोपः । (गाथा) । ग्रन्थने

‘दोषस्थिरत्वात् यथाज्ञ’ सञ्चतः । “यथनञ्च विद-
भञ्च संपुटोरोधनं तथा । योगः पञ्चव इत्येते विन्यासाः
पटु कर्म्मणि” । “लन्तेणान्नरितान् कृत्वा साध्य-
वर्णान् यथाविधि । यथनं तद्विजानीयात् प्रशस्तं
शान्तिकर्म्मणि” २तन्त्रसारोक्ते “मन्त्रेणान्नरितसाध्य-
वर्णविन्यासभेदे च ।

अथित लि० यन्त्र-संदर्भे क्त नलोपः । सूत्रादिना क्त-
सन्दर्भे नाल्पादौ “पथ्यायप्रथिताक्षसूत्रवलयः”

प्रथो० । “अथास्त रत्नप्रथितोत्तरीयम्” “कुसुमेर्माथिताम-
पाथिवैः” (क्षजस्) रघुः । “तच्छ्रुः ककुटमद्यापि यथितं
सुदृढं सुने” भा० आ० १४० । “वर्णैः कतिपयैरेव यथि-
तस्तु खरेरिव” साधः । २काले शिंहिते च भेदि० ।

अथिन् लि० यन्त्र-वा० इति किञ्च नलोपः । जल्पके । “यक्र-
तन् यथिनो वृद्धवाचः” प्र० ७।६।१ । “यथिनो जल्प-
कान्” भा० ।

युन पु० यन्त्र-वा० नङ् । क्षवके । “गलाटु नीलमित्युक्तं
ययः क्षवक उच्यते । कपुटिकाभितः केशाः सूक्ष्मं
पश्चात् कपुटिका” भट्टनारायणहृतवाक्यम् “पश्चात्
पतिरवस्थाय युगलसौदुस्वरं गलाटुप्रधुमावध्नाति”
गोभिलगट्टम् ।

अथ्य संदर्भे वा चु० उभ० पक्षे क्वा० प० सक० सेट् । यन्त्रयति-
ते यथाति यजयन्त्रत् यमयन्त्रित् । यन्त्रयासास बभूव
चकार चक्रे । जयन्त्र जययतुः-जयन्त्रतुः । जयन्त्रिय
जययथि इत्येके । अस्य कविकल्पद्रुमे पा० गणे च
परस्मैपदिष्वेव क्रैयादिकस्य पाठः । णिचि तु उभय-
पदिता । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति “णिञ्चिन्त्रियन्त्रिन्-
जालनेपदाकर्म्मकाणामालनेपदेपूपसंख्यानम्” अन्त्रि-
यन्त्रोराष्ट्रप्रोयत्वात् णिजभावपक्षे यत्नम् । यन्त्रति
यन्त्रम् । यन्त्रति सेखलान्देवदत्तः । यन्त्रते यन्त्रः ।
अयन्त्रित् । अन्त्रते । अयन्त्रित् । इति भारद्वाजीय
मते व्याख्य० । तेनोभयपदिता । सि० कौ० पक्षे स्वा० दित्वमपि
तेन यन्त्रति इत्यादि क्रैयादिकयोस्तु अध्नीते ।
अध्नीते सि० कौ० । एतच्च कर्म्म कर्त्तरि न तु कर्त्तरि
इत्यन्ये

उद् + उत्तोल्य यथने । “केशपक्षान् उदपथ्येतरान्”
आश्व० श्रौ० १०।८।८ “जताप्रतानोदुपथितैः स केशैः” रघुः ।
“माल्यानि तस्योदुपथितानि पट्टैः” भा० व० ११२ अ०
“कर्म्मार्थं यथितसुदुपथयन्ति बलः” भाग० ४।२१।३७।

अथ्य पु० यन्त्र-सन्दर्भे भावे घञ् । शुष्मने । कर्म्मणि
घञ् । २शास्त्रे “यन्त्रयन्त्रिरिह क्वचित् क्वचि-
दपि न्यासि प्रयत्नान्तरा” नैप० । “यन्त्रयन्त्रि” तदा चित्तं
सुनिर्गूढं कुठहलार्त्” भा० आ० १४० । ३३ने ४३-
तिंगवद्वर्णमितानुदुप् छन्दस्ते श्लोके हेम० ।

अथ्यकार स्त्री यन्त्र करोति यन्त्र उ० स० । यन्त्रकारके
(शाकल्यम्) “तच्चाह भगवांस्तुतो यन्त्रकारो भविष्यति”
भा० आनु० ३८४ अ० । क-क्लिप् इत० । यन्त्रकट-
प्यत् । “यन्त्रकल्लोकविख्यातो भवितास्तुजराभरः” भा०
आनु० १४४ अ० । “यन्त्रारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्ट
देवतां यन्त्रकत् परानुशति” काव्यप्र० । तच् । यन्त्र-
कर्म्म एव ल् यन्त्रकारक अत्रार्थे लि० तच्च स्त्रियां डीप् ।

अथ्यकुटी स्त्री यन्त्रस्य कुटीव । लेख्यस्थाने त्रिका० ।
अथ्यन न० यन्त्र-भावे ल्युट् । (गाथा) सन्दर्भे शुष्मने
हेमच० । चु० यन्त्र-युच् । यन्त्रनाऽप्यत्र स्त्री ।

अथ्यसन्धि पु० इत० । यन्त्रस्ये सन्धौ । तन्नामानि च
कतिचित् त्रिका० पठितानि । “सर्गो वर्गः परिच्छेदोदु-
घाताध्यायाङ्कसंप्रज्ञाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः
काण्डसंस्त्रियाम् । स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकञ्च यन्त्रस-
न्धयः” । उपक्रमे युत्सादीत्युक्तेः अन्त्यदपि यन्त्रसन्धि-
नाम भवतीति सूचितम् । तेन कुसुमाञ्जलीस्तवकः,
काव्यप्र० उल्लासः, । वेदे प्रपाठकब्राह्मणानुवाकादयः ।

अथ्यि पु० यन्त्र-संदर्भे भावे करणादौ वा यथायथं सर्व्ववा-
तुभ्य, इन् नितुस्वरः, “खनिकप्रयत्नसीत्यादिना इषां स्वर-
भेदः । १वंशादिपर्व्वणि (गांठ) अमरः । २काण्डसन्धौ
३भद्रसुक्तायाम् ४हृतावल्ग्रां ५पिण्डालौ राजनि० ।
६वन्त्रने ७रोगभेदे भेदि० । दमायापाशे “भिद्यते हृद-
यमन्त्रिष्यद्वान्ते सर्व्वसंशयाः” तैत्ति० उप० । यथि-
कौठिल्ये भावे इन् । ८कौटिल्ये । कर्त्तरि इन् । १०यन्त्रि-
पर्व्वण्ट्ये भेदि० । रोगभेद निदानादि सञ्चते दर्शितं यथा
“अथातो यन्त्रयन्त्रिर्दुर्गलगण्डाभां निदानं व्याख्या-
स्यामः । वातादयो मांसमसृक्प्रदुष्टाः सन्दूष्य भेदश्च
कफानुविद्धम् । वृत्तोद्धतं विप्रथिततनु शोफं कुर्व्वन्त्य-
तोयन्त्रिरिति प्रदिष्टः । आयन्त्रते व्यथयत एति तोदं
प्रत्यस्यते लल्यत एति भेदम् । लण्णोऽस्तुदुर्व्वस्तिप्रिवात-
तश्च भिन्नः सुवेज्ञानिलजोऽस्रमच्छम् । दन्दहते घृथति
चातिमात्रं पापच्यते प्रज्वलतीव चापि । रक्तः सपी-
तोऽथ्य वापि पिताङ्गिन्नः सुवेदुष्णमतीव चाक्षम् । शीतो

विश्वोऽखरजोऽतिकण्डुः पाषाणवत्संहननोपपन्नः ।

विराभिष्टिष्ठ कफप्रकोपाद्भिन्नः स्वेच्छुक्लवनश्च पृथक् ।

शरीरवृद्धिचयवृद्धिहानिः स्निग्धोमहानल्परजोऽति-

कण्डुः । मेदःकतो गच्छति चातिभिन्ने पिण्ण्राकसर्पिः-

प्रतिभन्तु मेदः । व्यायामजातैरवलस्य तैस्तैराक्षय

वायुर्हि शिराप्रतानम् । संपीड्य सङ्कोच्य विशोष्य वापि

ग्रन्थिं करोत्युन्नतमाशु वृत्तम् । ग्रन्थिः शिराजः स तु

लक्ष्मसाध्यो भवेद्यदि स्यात्खरजश्चलश्च । अरुक् सप-

वायचलोमहांश्च मर्मोऽस्थितस्यापि विवर्जनीयः”

अस्थिक न० ग्रन्थिरिव+नायति-कै-क ग्रन्थ+अस्थये

ठन् वा । १पिप्पलीमूले २ग्रन्थिपर्णे ३गुग्गुलौ ४करीरे

वङ्गे ५दैवज्ञे ६सहदेवाख्ये पाण्डवे च पु० मेदि० ।

ग्रन्थित त्रि० ग्रन्थि-क्त । गुम्फिते अमरः ।

ग्रन्थिदूला स्त्री ग्रन्थिर्दलेऽस्याः । मालाकन्दे राजनि० ।

ग्रन्थिदूर्वा स्त्री ग्रन्थिप्रधाना दूर्वा शा० त० । (गाढदूर्वा)

दूर्वाभेदे राजनि० ।

ग्रन्थिन् त्रि० ग्रन्थस्तदर्थो वा ज्ञेयतयाऽख्यस्य १ग्रन्थ-

णिनि वा ग्रन्थार्थवेत्तरि २ग्रन्थयुक्ते तद्विविधे

३ग्रन्थनकर्तरि च । अज्ञेभ्योऽग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थि-

भ्यो धारिणोवराः सन्तुः । “ग्रन्थो भयति पण्डितः”

सर्वत्र स्त्रियां ङीप् । “सुन्न व्यापिर्हृदे चक्षुर्न ग्रन्थिनी

चरण्युः” ऋ० १०।६५।६। ग्रन्थिनी ग्रन्थयती संदर्भ-

यती” भा० । [राजनि० ।

ग्रन्थिपत्र पु० ग्रन्थिप्रधानं पत्रमस्य । चोरकनाम गन्धद्रव्ये

ग्रन्थिपर्णं न० ग्रन्थो पर्णान्यस्य ग्रन्थीनि ग्रन्थयुतानि वा

पर्णान्यस्य । (गाढवाला) १वृक्षभेदे अमरः । “ग्रन्थि-

पर्णं तिलततोष्णं कटूष्णं दीपनं लघु । कफघातविष-

श्वासकण्डूदौर्गन्ध्यनाशनम्” भावप्र० । २चोरनामगन्धद्रव्ये

राजनि० । ३जलकालतायां स्त्री राजनि० । ४गण्ड-

दूर्वायां स्त्री राजनि० । गोरा० ङीप् ।

ग्रन्थिफल पु० ग्रन्थि ग्रन्थियुक्तं फलमस्य । १कपित्थवृक्षे

२मदनवृक्षे ३शाकुरुण्डवृक्षे च राजनि० ।

ग्रन्थिवन्धन न० ६त० । (गाढवांश) पुस्तकादौ १वृद्धवन्ध-

नार्थे बन्धनभेदे २जन्मतिथौ गोरोचनायुतकृत्ववन्धने

च । “गुडदुग्धतिलानद्यात् जन्मग्रन्थेश्च बन्धनम् ।

गुग्गुलुनिम्बसिद्धार्थदूर्वागोरोचनायुतम्” कव्यचि० ।

ग्रन्थिब(व)र्हिन् पु० ग्रन्थिं वर्हति वर्ह-कृतौ ग्रन्थिं

वर्हति वर्ह-वधे णिनि । ग्रन्थिपर्णवृक्षे शब्द०

ग्रन्थिभेद पु० ग्रन्थिं वस्त्रादिग्रन्थिं भिनत्ति भिद-ग्रन्थ

उप० स० । (गाढकाटा) चौरभेदे “अकुलि” ग्रन्थिभेदस्य

छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वध

मर्हति” मनुः “उत्तमे पक्षग्रन्थिभेदौ करसंदंशहीनौ ।

काक्षौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनौ” याज्ञ०

ग्रन्थिमत् त्रि० ग्रन्थिरख्यत्व सतत् । १ग्रन्थियुक्ते (गाढ-

युक्ते) स्त्रियां ङीप् “कण्ठ्यत्वं ग्रन्थिमतीं दधाना”

कुमा० (चाडयोडा) २अस्थिसंहारिवृक्षे पु० भावप्र०

ग्रन्थिमत्फल पु० ग्रन्थिमत् फलमस्य । नकुचवृक्षे (मान्दार)

इति ख्याते वृक्षे राजनि० ।

ग्रन्थिमूल न० ग्रन्थि गुम्फनवत् मूलं यस्य । १वृद्धने

राजनि० । २मालादूर्वायां स्त्री टाप् राजनि० ।

ग्रन्थिल त्रि० ग्रन्थिर्विद्युतेऽस्य सिध्दा० लच् । ग्रन्थियुक्ते

मेदि० २पिप्पलीमूले न० राजनि० । श्वार्द्रको न० गन्धच०

४विकङ्कतवृक्षे (वदचि) ५करीरवृक्षे च अमरः । ६गण्ड-

लीयशके ७हितायल्यां ८पिण्डालौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये

१०विकङ्कतवृक्षे च राजनि० । भद्रसुक्तायां ११माला-

दूर्वायां १२गण्डदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि० । [त्रिका०

ग्रन्थिहर पु० ग्रन्थिं हरति हर-ग्रन्थि । अमात्ये मन्त्रिणि

ग्रन्थीक न० ग्रन्थिक+पृष्ठो० । पिप्पलीमूले द्वि० को०

ग्र(ग्ल)प्स पु० ग्रन्थ+पृष्ठो० द्विधाकृप्स । सत्वके । “अथासौ

दुग्धेन शालाटुप्(ग्ल)प्सेन, सीमन्तं व्यूहति” काश्व०

वृ० १।१४।४। ग्र(ग्ल)प्सः सत्वक उच्यते” नारा० ।

ग्रस भक्षणे भा० व्याक्तं सक० सेट् । ग्रसते अग्रसि

जग्रसे । उद्दिष्टं ग्रसित्वा ग्रस्ता । ग्रस्तः । “हिमां-

शुभाशु ग्रसते तन्मृदिनः स्फुटं फलम्” भावः “सुमहा-

त्मसि पासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया” भा० शा० १७६

अ० । “य इमां पृथिवीं लृप्तां संचिष्य ग्रसते

पुनः” भा० व० २६ श्लो० । “राज्यस्ते निशाकरे” भा०

व० २६६७ श्लो० । पासः । ग्रसनम् । किप् धात्वान्न

दीर्घः सत् ग्रसौ ग्रस इति ।

ग्रस भक्षणे वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० सेट् । ग्रस-

यति-ते ग्रसति अजिग्रसत्-त अग्रसीत् अग्रसीत् ।

ग्रसयाम् वभूय ग्रस चकार चक्रे । ग्रसितः ।

“न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथञ्चन” मनुः ।

ग्रसन न० ग्रस-भावे ल्युट् । १भक्षणे “ग्रसनादजगरः

शरीरप्राणहरो न विधात्” सुश्रु० । २राज्ये चन्द्र-

सूर्ययोरुपराने च । वृ० स० ५ अ० उक्ते तत्रादि

श्यासे च । उपरागगच्छे विवृतिः । ४ अक्षरभेदे पु०
“दृष्टा तदस्मात्तस्मात् सेनानीयसंनोऽसुरः” । “तस-
प्रत्यर्थं जगताञ्जयं चक्रं पपात यसनस्य कण्ठे” ।
“हिंसा तु कृत्वा यसनस्य कण्ठं तद्रक्तधारारुणघोरनाभि”
इति च मत्स्यपु० ।

असिष्ठ त्रि० अतिशयेन यसिता यसिष्ठ+इष्टन् तृचोचोमे
इतोऽसिद्धिः । यसिष्ठतमे “भोगमानलादिद् यसिष्ठ यो
यधीरजीगः” ऋ० १।१६१।७। “यसिष्ठः यसिष्ठतमः” भा०
असिष्ठा त्रि० यस-इष्णुच् । १ यसनशीले “यत्ता चराचर
यहणात्” शा० सू० न्यायात् २ परब्रह्मणि च । “भूत-
भर्तृ च तज्ज्ञेयं यसिष्णु प्रभविष्णु च” गीता ।

अस्त त्रि० यस-कर्मणि क्त उदित्वात् क्लोवेत्कत्वेन इडभावः ।
१ भक्षिते लुपवर्णपदे २ असंपूर्णोच्चारितशब्दे न० अमरः ।
अस्तृ त्रि० यस+इच् आर्षे इडभावः । भक्षके । सिंहाका-
सुपुवे राज्ञम्” “यस्तारं चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च महा-
प्रभम्” हरिवं० २२६ अ० ।

अस्तास्त पु० यस्त एवास्तः । अट्टमोच्चे यासोत्तरमस्त-
गते सूत्र्ये चन्द्रे च । उपरागशब्दे १११५ पु०
विवृतिः ।

अस्तोदय पु० गस्तस्य उदयः । ग्रासोत्तरं रविचन्द्रयोरु-
दये “यस्तास्तादौ विशेषमाह गुरुः “यस्तास्ते
तिदिनं पूर्वं पश्चात् यस्तोदये तथा । खण्डपासे च
तिदिनं निःशेषे सप्त सप्त चेति” । कश्यपस्तु “यस्तोदये
परे दोषो यस्तास्तेऽर्वाक् शशीनयोः । द्युनिशा-
र्द्धेऽभयं तत् खण्डाखण्डव्यवस्थया” इत्याह ।

अस्य त्रि० गृस-कर्मणि वा० यत् । अदनीये “यच्छक्यं
गृसितं गृस्यं गृसं परिणमेच्च यत्” भा० उ० १३४० ।
यत् । यास्य तत्कार्थे त्रि० ।

अह हस्तव्यापारभेदे स्त्रीकारे ज्ञाने च क्रा० उभ० सक० सेट् ।
गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु गृ-
ह्णाण । अगृह्णात् अगृह्णीत । अगृहीत् अलिटि इटो
दीर्घः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । जग्राह जगृहत्
जग्रह्य जगृहिव । जगृहे जगृह्ये । ग्रहीता गृ-
ह्णात् ग्रहीषीष्ट गृह्णीष्यति ते । गृहीतव्यः गृह्णीयम्
ग्राह्यम् पदाखैरिपक्षेपु गृह्यम् । अन्दिषि प्रतिगृह्यम-
पिगृह्यं लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । जलचरे-
ण ग्राहः । ज्योतिषि अच् गृहः । गृहीतः गृहीतिः ।
गृह्यन् अच् गृहः । उद्ग्राहः स्रष्टौ संग्राहः सञ्चये

संग्रहः । गृहीतम् । गृहीत्वा प्रतिगृह्य । ज्ञाने
“हंसं तनौ सन्निहितं चरन् सनेर्जनोदृत्तिरिव स्त्रि-
कायाम् । ग्रहीतुकामादरिणाशयेन” नेप० । “गृह्णाति
चक्षुः सम्बन्धादालोक्योद्भूतकृपयोः” भाषा० हस्तव्यापारे
“गृह्णाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते” “तौ जगृहत्
पादान् राजा राज्ञी च मागधी” रघुः । “दश गृह्णा-
गृह्णाति” श्रुतिः स्त्रीकारश्च स्त्रत्वापदनव्यापारः सेवनादिना
आयत्तीकरणञ्च तत्वाद्ये “तत्र किञ्चिन्न गृह्णीयात्
प्रायैः कण्ठगतैरपि” प्रा० त० गङ्गामा० द्वितीये “गर-
द्रौदं न गृह्णीयात् गृह्णीयात् मार्गपौषयोः” नीतिः
कर्मणि गृह्णीते अग्राहि अग्राहिपाताम् अग्रहीयाताम् ।
अग्राहिष्यते अग्रहीष्यते । णिच् ग्राह्यति ते अजी-
गृहत् त । सन् जिह्वयति ते । यङ् जरोगृह्यते । यङ्-
लुक् जरो(रि)गृहीति जगृहीति जरो(रि)गृह्णित्
जगृह्णित् सुग्व०” सि० कौ० जागृहीति जागृहि । ज्ञान-
सामान्यार्थत्वे णिचि प्रयोष्यस्य कर्मत्वं “णिपं
वेदं ग्राह्यतीति । गृह्यमात्रार्थकत्वेऽपि कर्मत्वम्
सुग्वो० “अजीगृहत् जनको सनुस्तु” भट्टः ।
“अयाचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं
शशाक” कुमा० अन्वयते भङ्गनीयत्वेन विवाह्यत्वेन
च बोधयामासेत्यर्थकत्वात् नानुपपत्तिः । सुग्वो०
द्विकर्मकमध्ये पाठात् “जग्राह यज्वनोभोज्यम्” उदा०
वा० भते न द्विकर्मकतेति भेदः । वेदे हस्य भकारः ।
“इमामगृह्यन् रसनामृतस्य” श्रुतिः । आर्षेऽपि कचिच्
हस्य भः गृभीतशब्दे उदा० ।

अति+अतिक्रम्य वर्तने “अतिगृह्यायनक्षेपेक्षकर्त्तरि
तृतीयायाः” पा० “अतिक्रम्य गृहोऽतिगृहः चारित्य-
तोऽतिगृह्यते चारित्येणान्यनतिक्रम्य वर्त्तते इत्यर्थः”
सि० कौ० “तएतानतिग्राह्यान् दृष्टुस्तानत्यगृह्यन्त”
शत० ब्रा० ४।५।४।२

अनु+आनुकूल्यकरणे “वयमप्यनुगृह्णीमोहिधा कृत्वा बह-
यिनीम्” भा० वि० ६६६।१० ।

सम्+अनु+बन्धनादिना आनुकूल्ये “अवसच्य किरीटं स कैशान्
समनुगृह्य च । उदतिष्ठज्जरासन्धः” भा० सं० ८६५।१० ।
अप+सन्ततधारातोविच्छिद्य पृथक्कृत्वा गृह्ये “अपगृह्य
पुनरिन्द्रवायू” कात्या० श्रौ० ६।६।३ “अपगृह्य
सन्ततधारातोविच्छिद्य पृथक्कृत्वा पुनस्तस्या एव
धाराया गृह्णाति” कर्कः अपसारणे च “अथैकं

तृणमपगृह्णाति" शत० ब्रा० १।८।३।१६। "उभौ
 तृणे अपगृह्णोपासते" २।५।२।४०। रोधने च । "स
 (च्यवनः) ते विप्रः सह वज्रेण बाहुमपगृह्णात्तपसा
 जातमन्युः" सा० आ० ८५०।
 अपि+पिधाने "यत्तैतत् कर्णविपिगृह्ण निनदमिव" छा० उ०
 "अपगृह्ण पिधाय" भा० "तस्मात् कर्णं पिहदैवतं
 हि तदपिगृह्णम्" शत० ब्रा० ३।८।१।१५। आच्छादने
 च "तस्मात् कल्यगन्धानपि गृह्णीत" शत० ब्रा० ४।१।१।८
 अभि+आभिमुख्येन ग्रहणे "अस्वात्मिका च बलवदभिगृह्ण
 चण्डवर्मणा परिणेतुमात्मनोभवनमानीता" दशकु०
 अ+प्रतिरोधे नियमे च "मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्ण-
 साध्यः" मावः "देवनीयं शंसति पदावपहम्" तैत्ति०
 "दृष्टिर्वै तद्विवातेऽवपह्नावपहो सयो" अमरः "राव-
 णावपहक्कालमिति वागवृत्तेन सः" । "दृष्टिर्भवति
 गस्यानामवपहविशोपिणाम्" रघुः ।
 वि+अव+अवनतौ अक्र० । "तलैव कपालम् व्यवगृहीता-
 नमिव भवति व्यवगृहीतान्ते य हि द्यौः" शत० ब्रा० ७।५।
 १।२ "व्यवगृहीतान् विविधमवगृहीतोऽवनतः अन्तो-
 यस्तु" भा०
 आ+आभिमुख्येनाकर्षणे "आ त एता यचोयुजा हरीं गृह्णाण
 सुमद्रवा" ऋ० ८।४।१२६ "आगृभाण अस्मदभिमुखं
 यातुं हस्ताभ्यासाकर्षयेत्यर्थः" भा० । निर्वन्धे "चले-
 ऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः" नैष० ।
 आ+सम्+आभिमुख्येन संप्रहे "आ तू न इन्द्र तुमन्तं
 चित्तं यामि संगृभाय" ऋ० ८।८।१।१। आसंगृभाय
 आभिमुख्येन संगृहाण" भा०
 उद्+ऊर्ध्वं विगृह्य दाने "वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोद-
 यभीव" यजु० १७।६३। ऊर्ध्वं विगृह्य दानम् उद्ग्रहः
 वेददी० "उद्गृह्णते स्वाहोहृहीताय स्वाहा" २२।२६।
 उद्गृह्य उक्तोक्त्य ग्रहणे "शक्तिं योऽग्रप्राप्तयहीव" भट्टिः ।
 उद्+गृह्+णिच् । उद्ग्राहि-उपन्यासे "उद्ग्राहितसु-
 पन्यस्तम्" वैजयन्ती "विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवेद्ग्रा-
 ह्यते मया" मावः । "मोक्षिगृहः सुनीतानि" भट्टिः
 उप+उद्+ज्ञाने । "तस्य हि सुखसुपोहृहृन्नुवाचं" छा० उ०
 "सुखं द्वारं विद्यायादाने दीर्घसुपोहृहृन् जाननि-
 त्यर्थः" भा०
 उप+सामीप्येन ग्रहणे "दशापवितसुपगृह्ण हिं करोति"
 शत० ब्रा० ४।२।२।१३ अथष्टमे च "तेजो वा अह्नो

भूयस्तदा एतद्वायुसुपगृह्णाकाशमभितपति" छा० उ०
 "तदा एतत्तेजो वायुसुपगृह्णावष्टभ्य स्वात्मना निव-
 लीक्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति" भा०
 नि+वलेन निरोधे प्रातिज्ञुत्यकरणेन नियमने च । "स वै
 प्रविशमानस्तु शूद्रेणात्मेन रक्षिणा । निगृहीतो बलाद्
 द्वारि सोऽवातिष्ठत पाथिवः" भा० व० १३६ अ० । "निगृ-
 हीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना" हरिव० २० अ० ।
 "तस्मात् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः । इ-
 न्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता
 "अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनश्चक्षति" याज्ञ०
 प्रति+नि+प्रतिरूपतया ग्रहणे "आदित्यपात्रेण द्रोण-
 कलसात् प्रतिनिगृह्णीते" शत० ब्रा० ४।२।५।६
 वि+नि+विशेषेण निगृहे "शिरःसु विनिगृह्णीतान् योधया-
 मास पाण्डवः" भा० आ० १२८ अ०
 निस्+निःशेषेण ग्रहणे निग्रहे च "शक्रस्त्वमिति यो दैत्यै-
 निर्गृहीतः क्लिभाभवत्" भा० आ० १८६ अ०
 परि+परितोषग्रहणे "वाङ्मना परिजयाह दक्षिणेन शिरो-
 धरास्" भा० आ० ६३२ श्लो० । "ज्ञानेन परिगृह्ण तान्"
 मनुः । स्वीकारे च "कस्य गुप्तः परिग्रहः" भा० आ०
 गन्धर्वं प्रति अर्जुनोक्तिः
 प्र+प्रकर्षेण ग्रहणे । "प्रगृहीतस्य योऽनाख्योनिगृहीतस्य
 कारणैः" भा० वि० १२ श्लो० । सन्धिकार्यनिषेधाय विगृह्य
 ग्रहणे "प्रगृह्ण पदम्" पा० प्रगृह्णगृह्णे दृश्यम् ।
 प्रति+दत्तवस्तुनोपग्रहणे "सप्त वित्तागमाः धर्म्यादायोलाभ
 क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिगृह्ण एव च"
 स्मृतिः "वाजनाध्यापनप्रतिग्रहं ब्राह्मणो धनसर्जयेत्"
 श्रुतिः अदृष्टार्थव्यक्तद्रव्यस्वीकार एव प्रतिगृह्णे मुख्यः
 अन्यत्र भाक्तः । "तोरे प्रतिगृह्ण्यऽज्यत्प्राज्यो धर्मस्य
 विक्रयः" "तल न प्रतिगृह्णोयात् प्राणैः कण्ठगतै-
 रपि" प्रा० तं० गङ्गाभा० । "प्रतिगृह्णादपावृत्तः सन्-
 द्रो येन केनचित्" प्रा० तं० "अपिपद्य च बाहुभ्यां प्रत्य-
 गृह्णादमर्षितः" भा० व० ४४१ श्लो० । प्रतिरूपतया
 शस्तादिग्रहणे च "तथैव पाण्डवो भीष्मे दिव्यमस्त्रं
 सुदीरयन् । प्रत्यगृह्णादयेसात्मा" भा० वि० ६० अ० ।
 स्वीकारमात्रे "प्रतिग्रहीतं प्रणविप्रियत्वात्" कुमा०
 "अनोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्षासुपदमाशिशः" रघुः ।
 वि+विरोधे रोधने । "सन्दधीत न चानार्थं विगृह्णीयात्त
 वन्धुभिः" भा० शा० ७० अ० "विगृह्ण शत्रून् कौन्तेय ।

जेयः क्षितिपतिस्तदा" भा० आश्व० ६५० । विशेषेण ज्ञाने "न विग्रहं कृणाति वैपत्यम्" भाग० ३।२२।१४ श्लो० । "अविग्रहा गतादित्या यथा यामादिकर्मभिः" हरिः विशेषणग्रहः अवयवीभावः । विग्रहो देहः । "रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च" वेणी पञ्चविधवृत्तिस्तु-टीकरणवचनभेदे "वृत्तत्रयविवरणं विग्रहः" सि०कौ० "सप्तम्या विग्रहस्यवा" शब्दश० प० ।

सप्तम्या सञ्ज्ञे नानास्थानपठितस्य एकत्वं समावेगार्थे संदर्भभेदे "संगृह्येस्तसुपागते" वाक्यपदीयम् । सङ्कोचने "संगृह्यती कौशिकसुत्तरीयम्" भा० व० १५६०२ श्लो० एकत्रीकरणे "संगृहा तत्समैरङ्गैर्निर्गन्धे स्त्रियसुत्तमाम्" द० ५६६ श्लो० सम्यक्ग्रहणे "औषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च । चतुर्विधांश्च वैद्यान् वै संगृह्णीयाद्विशेषतः" भा० गा० २६५४ श्लो० । सुटी संग्रहः सञ्ज्ञे द्रव्यसंग्रहः" सि०कौ०

ग्रह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० वेत् । ग्राहयति ते ग्रहति । अजिग्रहतत् अग्रहीत् अ-द्राचीत् ।

ग्रह पु० गृह-अच् । १ नवसु सूर्यादिषु । २ वालारिष्टकारेषु स्कन्दग्रहादिषु भावे अप् । ३ अनुग्रहे, ४ निर्वन्दे, "अवश्यमव्यवयवग्रहग्रहा" नैप० ५ आदाने गृहणे, ६ रणोद्यमे, ७ मलवन्दे, ८ चन्द्रसूर्ययोगांसे च "तदा सम्भाव्यते गृहः इति ज्योतिषम्" "एकरात्" परित्यज्य कुर्यात् पाणिपक्षं ग्रहे" ज्योति० सूर्यादयश्च

"सूर्यचन्द्रोमङ्गलश्च बुधश्चापि दृश्यन्तिः । शुक्रः शनैश्चोरा राहुः केतुश्चेति नय गृहाः" । एषां गतिभेदाः खगगति-शब्दे २४१२ पृ० दर्शिताः । राहुकेतोर्वथा ग्रहत्वं पी० धा० व्यख्यापितं तच्च केतुशब्दे २२३४ पृ० उक्तम् । शा० ति० १ पटले "लोकानद्रीन् खरान् धातून् सुनीन् द्वीपान् ग्रहानपि । समिधः सप्तसंख्याताः सप्तजिह्वा हविर्भुजः" इत्यनेन गृहाणां यत् सप्तवृत्तं तत् वराहमताभि-प्रायेण । तच्च १३११ पृ० उपरागशब्दे अष्टाखाद-विशेषादित्याद्युक्तम् । अन्यमताभिप्रायेण गृहाणां नवत्वं ६ पटले शा० ति० उक्तं यथा "नववर्गाः सप्तपञ्चा नवरत्नेश्चरा गृहाः । अर्केन्दुरक्तजगुरुश्चन्द्राहि-कितवः ।" माणिक्यं मौक्तिकं चारु विद्रुसं गारुडं पुनः । पुष्परागं लसद्वज्रं नीलं गोमेदकं शुभम् । वैदूर्यं नव रत्नानि" ।

स्कन्दग्रहादीनां नवानां लक्षणविभागः सृज्यते उक्तोयथा "अथातो नवग्रहाकतिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ वालग्रहाणां विज्ञानं साधनञ्चायननरम् । उत्पत्तिं का-रणञ्चैव सृज्यतेकमनाः शृणु ॥ स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मारः एव च । शकुनीश्च रेवतीश्चैव पूतनाश्चान्यपूतनाश्च ॥ पूतना गीतनामा च तथैव सुखमण्ड-काद । नवमो नैगमेयश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥ धा-लीमालोः प्राक्प्रदिवापंचाराश्चैव भट्टान्मङ्गलाचारही-नान् । तत्तान् हृष्टांस्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहे-तोर्हि स्थुरिते कुमारान् ॥ ऐश्वर्यं स्यात्ते न शक्या विग्नो देहं द्रष्टुं साधुपैर्विश्रूपाः । आप्नं वाक्यं तत्त्वमी-च्छाभिधास्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ मूलाक्षः क्षतजसगन्धर्वः स्तनद्विद्वक्रास्यो हतचलितैकपद्मनेत्रः । उद्विग्नः सुललितचक्ररत्नरोदी स्कन्दार्तो भवति च गा-ढसुष्टियज्ञाः १ ॥ निःसंज्ञो भवति पुनर्भवेत्यसंज्ञः संरब्धः करचरणैश्च नृत्यतीव । विष्णुमूले सृजति विनद्य जुम्भ-माणः फेनञ्च प्रसृजति तत्त्वखाभिपन्नः २ ॥ अस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धर्वः संस्त्रावित्रणपरिपीडितः सम-न्तात् । स्फोटैश्च प्रतततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्याश्च ॥ रक्तास्यो हरितमलोऽतिपा-ण्डुदेहः श्यावो वा ज्वरसुखपाकवेदनाक्षः । रेवत्या व्यथिततनुश्च कर्णनासं सृजति ध्रुवमभिपीडितः कुमारः ४ ॥ अस्ताङ्गः खपिति सुखं दिवा न रात्रौ विड्भिन्नं सृजति च काकतुल्यगन्धर्वः । अर्द्यार्तो हृषिततनूहः कुमार स्मृणालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५ ॥ यो द्वेष्टि स्तनम-तिसारकासहिक्काब्दीर्भिर्ज्वरसहितः भिरर्द्यमानः । दुर्वर्णः सततमधःशयोऽस्त्वगन्धर्वः ब्रूयुर्वरभिषजोऽन्ध-पूतनार्त्तम् ६ ॥ उद्विग्नो भृगुमतिवेपते प्ररुद्धात् सुलीनः खपिति च यस्य चान्वशूजः । विस्त्राङ्गो भृगुमतिसा-र्यते च यस्तं जानीयाद्विषगिहं गीतपूतनार्त्तम् ७ ॥ अनाङ्गः सुरचिरपाणिपादवत्तो वह्वाशी कलुषसिरा-वृतोदरो यः । सोद्वेगो भवति च मूलतुल्यगन्धर्वः स ज्ञेयः शिशुरथ वक्त्रमण्डिकाक्षः ८ ॥ यः फेनं यमति विनश्यते च मध्ये सोद्वेगं विलपति चोर्लंभीलमाणः । ज्वर्येत प्रततमथो वसासगन्धर्वः भृगो भवति हि नैगमेयजुष्टः ९ ॥ प्रस्तब्धो यः स्तनद्वेपी सृजते चावि-शन्मुहुः । तं बालं नचिराद्विनि गृहः सम्पूर्णवक्ष्यः ॥ विपरीतमतःसाध्यं चिकित्सेदचिरार्दितम् । गृहे पुरा-

ग्रहविषयाभ्यज्य बालं शुचौ शुचिः ॥ सर्षपान् प्रकिरे-
त्तेषां तैलेर्दीपञ्च कारयेत् । सदासन्निहितञ्चापि
जुहुयादुधव्यवाहनम् ॥ सर्वगन्धौषधीबीजैर्गन्धमास्त्यै-
रनुद्धृतम् । अग्नये कृत्तिकाभ्यश्च स्वाहा स्वाहेति
संस्मरन् ॥ नमः स्कन्दाय देवाय गृहाधिपतये नमः ।
शिरसा त्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णोष्य मे वलिम् ॥ नि-
रुजो निर्विकारश्च शिशुर्गो जायतां भुवम् ॥
सोत्पत्तिकमन्यग्रहभेदा भा० व० २२६ अ० उक्ताः यथा

“यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रवाधत मनुष्याणां तावद्रूपैः पृथग्विधैः । अहञ्च वः
प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिताः
सुखं वत्स्यथ पूजिताः । माकेण्डेय उवाच । ततः
शरीरात् स्कन्दस्य पुरुषः पायकप्रभः । भोक्तुं प्रजाः
स सत्प्राणां निष्पपात महाबलः । व्यपतत् सहस्रा
भूमौ विसङ्कोऽथ लुघार्हितः । स्कन्देन सोऽभ्यनु-
ज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्गृहः । स्कन्दापस्मारमित्याहुर्प्रहं
तं द्विजसत्तमाः । विनता तु महारौद्रः कथ्यते शकु-
नीग्रहः । पूतनां राक्षसीं प्राङ्मुखं विद्यात् पूतना-
ग्रहम् । कटा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्भान्
सा मानुषीणान्तु हरते घोरदर्शना । अदितिं रेवतीं
प्राङ्मुखं हस्तस्यास्तु रैवतः । सोऽपि बालान्महाघोरो
बाधते वै महाग्रहः । दैत्यानां या दितिर्माता तामा-
हुर्धुखसङ्घिकाम् । अत्यर्थं शिशुमांसेन संप्रहृष्टा
उरासदा । कुमारश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दस-
न्धवाः । तेषां गर्भभुजः सर्वे कौरव्य ! सुमहाग्रहाः ।
तासामेव तु पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिताः । अत्राय-
माना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्मिणः । गथां माता
तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्द्विप ॥ शकुनिस्तमथा-
रुह्य सह भुङ्क्ते शिशून् भुवि । सरमा नाम या माता
शुनां देवी जनाधिप ! । सापि गर्भान् समादत्ते मानु-
षीणां सदैव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिलया
हि सा । वरदा सा हि सौम्या च नित्यं भूतानु-
कम्पिनी । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुत्रार्थिनां
नराः । इमे त्वटादशान्ये वै ग्रहा सांख्यमधुप्रियाः ।
द्विपञ्चरात्रं (१०) तिष्ठन्ति सततं स्मृतिमागृहे । कद्रुः स्त-
न्यावपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशत्यथ । भुङ्क्ते सा तत्र तं
गर्भं सा तु नागं प्रसूयते । गन्धर्वाणाञ्च या माता

सा गर्भं गृह्णा गच्छति । ततो विहीनगर्भा सा मानुषी
भुवि दृश्यते । या जनित्री त्वपसुरसां गर्भमास्ते प्रगृह्णा
सा । उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः । लोहि-
तस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा सृता । लोहिताय-
निरित्येवं कदम्बे सा हि पृज्यते । पुरुषेषु यथा
रुद्रस्तथायार्थं प्रमदास्तपि । आर्या माता कुमारस्य
पृथक्कामार्थमिच्छते । एवमेते कुमारानां मया प्रोक्ता
महाग्रहाः । यावत् षोडश वर्षाणि ज्ञागिवास्ते शिवा-
स्ततः । ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः । तेषां
प्रशमनं कार्यं ज्ञानं धूपमयाज्जनम् । बलिकर्मोप-
हारश्च स्कन्दस्येव विशेषतः । एवमभ्यर्चिताः सर्वे
प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् । आयुर्वीर्यञ्च राजेन्द्र ! सम्यक्-
पूजानमस्कृताः । ऊर्ध्वं तु षोडशाद्वर्षाद्वये भवन्ति ग्रहा
नृणाम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
यः पश्यति नरो देवान् जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः । आसी-
नश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् । उन्माद्यति स
तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः । अवमन्यति यः
सिद्धान् क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः । उपास्यति च यो
गन्धान्सांश्चापि पृथग्विधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं
स ज्ञेयो राक्षसग्रहः । गन्धर्वाश्चापि यं विद्याः संवि-
शन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व
एव सः । अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं
प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहः पैशाच एव सः ।
आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपथ्ये । उन्मा-
द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः । यस्य दोषैः
प्रकृपितं चित्तं सृजति देहिनः । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः । वैकुण्ठ्याञ्च भयाच्चैव घोराणां
चापि दर्शनात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सान्त्वं तस्य
तु साधनम् । कश्चित् क्रीडितकामो वै भोक्तुं कामस्तथा-
ऽपरः । अभिकामस्तथेयान्यद्विषयेषु त्रिविधो ग्रहः ।
यावत् सप्तविधर्षाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् । अतः परं
देहिनान्तु ग्रहतल्यो भवेज्ज्वरः । अप्रकीर्णैर्द्रव्यं
दानं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् । आस्तिकं शुद्धचारञ्च
वर्जयन्ति सदा ग्रहाः । इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां
प्रकीर्तितः । न स्मृयन्ति ग्रहा भक्ताच्चरान्देवे महेश्वरे” ।

नदगृहध्यानादिकं गृहयज्ञगच्छे वक्ष्यते । गृहकक्षाद-
 आनं तद्गृहादिकञ्च तत्तद्गृहगच्छे उक्तं वक्ष्यमाणञ्च
 दृश्यम् । “उत्पत्य गृहपञ्चने” ति० न० योरामजन्मदिने
 “गृहेततः पञ्चभस्त्रमस्मितैः” रघुः । गृहपञ्चनेन
 करणे अर्प । एतेनादगृहगणनात् “दश गृहान् गृ-
 ह्णाति” “गृहं सनाति” युतिः संसादिपञ्चगणसान-
 पालनामनि च यागभेदेन भिन्नानि तानि “दश सोम-
 गृहान् गृह्णाति” इत्यादौ शत० त्रि० दर्शितानि । एवं
 यागभेदे ग्रहभेदाः तत्त्वोक्ता दृश्याः । गृहपञ्चनेन करणे
 ऽर्प । १० त्राणाद्युक्ते प्राणादीनां गृहत्वम् दृ० उ० उक्तं यथा
 “याज्ञगल्ब्येति होषाच कति प्रहाः कथं तत्प्रहाः ?
 इति अटौ प्रहा अटवतिप्रहा इति ये तेऽटौ प्रहा
 अटवतिप्रहाः कतमे ते ? इति । प्राणो वै प्रहः सोऽ-
 पानेनातिप्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गन्धं जिघ्रति ।
 याग वै प्रहः स नास्नातिप्राहेण गृहीतो वाचा हि
 नामान्य भवति । जिह्वा वै प्रहः सरसेनातिप्राहेण
 गृहीतो जिह्वया हि रसान्वजानाति । चक्षुः वै प्रहः
 स रूपेणातिप्राहेण गृहीतश्चाक्षुः हि रूपाणि पश्यति ।
 श्रोत्रं वै प्रहः स शब्देनातिप्राहेण गृहीतः । श्रोत्रेण
 हि गच्छाच्छृणोति । मनो वै प्रहः स कामेनाति-
 प्राहेण गृहीतो मनसा हि कामात् कामयते । हस्तौ वै
 प्रहः स कर्मणातिप्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां
 हि कर्म करोति । त्वग्द्वै प्रहः स स्पर्शनातिप्राहेण
 गृहीतश्च त्वं हि स्पर्शान्वदति इत्येतेऽटौ प्रहा
 अटवतिप्रहाः” दृ० उ० ।

“ये तेऽटौ प्रहा अनिद्रिताः कतमे ते नियमेन गृही-
 तव्या इति तत्वाह । प्राणो वै प्रहः प्राण इति
 त्राणमुच्यते । प्रकणाद्वायुसहितः सोऽपानेनेति गन्धे-
 नेत्येतदपानसंचितत्वात्पानो गन्ध उच्यते । अपानो-
 पहतं हि गन्धं प्राणेन सर्वांगोको जिघ्रति ।
 तदेतदुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघ्रतीति । वाक्
 प्रहो वाचा हृद्भ्यामपरिच्छिन्नया व्यासङ्गविष-
 यास्पृश्या सत्याऽन्तःस्थवीर्याभ्यां दृक्चक्षुषु व्यावृत्तया
 गृहीतो लोकोऽपहतः तेन वाक् प्रहः स नास्नाति-
 प्राहेण गृहीतः स यागाख्यो प्रहो नाम्ना वक्तव्येन
 विषयेणातिप्राहेणातिप्राहेणेति दर्शयित्वा नान्दसं, नाम
 वक्तव्यार्थं हि वाक् । तेन व्यक्त्यर्थेनार्थेन प्रयुक्ता
 वाक् तेन यशोवता तेन तत्कार्यमज्ञत्वा नैव तस्या

सोचः । अतो नाम्नातिप्राहेण गृहीता वाक् तत्त्वोक्ते
 वक्तव्यासङ्गेन हि प्रयुक्ता सर्वांगव्युच्यते । समान-
 मन्य दयते त्वत्पर्यन्ता अटौ प्रहाः स्पर्शपर्य-
 न्ताश्च एतेऽटवतिप्रहा इति” भा० ।

गृहकक्षाल पु० गृहेषु कक्षाल इव । राहो विक्ताः ।

गृहकुसण्ड पु० गृह्णाति ग्रह-यत् कुसण्डपादा-
 कारोऽस्तत्र अर्च कक्षे । नराणां सुगन्धके कुसण्डा-
 कारे इत्येते । “डाकिनी शाकिनी भूतमेता वेतान
 राक्षसाः । गृहकुसण्डलेटाङ्गा कानकपींगिरगृहाः ।
 सख्यं प्रगमनायानि शिवतीर्थजलोत्थानां” का० ख०
 ३३ अ० । अत्र ग्रह इति भिन्नं पदमन्यथे

गृहगणित न० गृहाणां तद्गृहादीनां गणितं गणनं यत् ।
 तिष्ठस्वज्यौतिषान्तर्गते तच्च मन्त्रे स्थाप्यभेदे “ज्योतिः
 शास्त्रमन्त्रेकभेदविषयं स्वस्वव्याधिष्ठितम्” इत्युप-
 क्रान्ते “स्वस्वेष्वित् गणितेन या ग्रहगणितसन्नाभिधानं
 त्वसौ” दृ० स० १ अ० । “गृहगणितहोरासंहिताहोरा
 गन्धयेत्ता । तत्र गृहगणिते पौलिशरोमकवासिष्ठ
 सौरपैतामहेषु पञ्चस्वतेषु सिद्धान्तेषु” इत्यनेन तत्रैव
 तद्भेदो उक्ताः । तत्प्राप्तविषयाच्च गणकगच्छे दर्शितत-
 हाख्ये उक्तप्रायाः । सौरागमनातिप्राप्तविषयाच्च सि० शि०
 सन्मता यथा । मध्यमाधिकारः कालज्ञानम् भगोलः प्र-
 हकुटीकरणम् । गृहकक्षा प्रत्यङ्गमुद्रः अधिमासादि
 स्फुटीकरणम् । तिग्माधिकारः । पर्वसम्भवः चन्द्र
 गृहणम् सूर्यग्रहणम् गृहणच्छाया गृहोदयास्त-
 निश्चयः । गृह्णति गृहपुतिः भगृहपुतिः पाताधि-
 कारः । एतेषां च विशेषस्तत्तच्छब्दे उक्तोऽप्युच्यते च ।

ग्रहगोचर पु० इत० । गृहाणां जन्मराशितः स्थानभेदेन
 शुभाशुभस्वरूपे गतिभेदे । गोचरगच्छे उक्तप्रायोऽपि
 विशेषोऽत्र भिद्यते यथा दृ० सं० १० अ० । तत्र ये ज्यो-
 कायच्छन्दस्कास्त्राणापि तत्र भङ्गोक्तं दृश्यम्
 “प्रायेण गोचरो व्यग्रहाख्योऽतस्तत्फलानि वक्ष्यामि ।
 नानादृशैस्तत्रो मुखचपलत्वं क्षमन्त्यायाः । साण्डव्य-
 गिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम् । साध्वी
 तथा न पुंसां प्रिया यथा स्वाज्जवनचपला ।
 सूर्यः षट्तिदशस्थितस्त्रिदशषष्ठसप्तपञ्चदशजीवः सप्त-
 नवद्विपञ्चमगता वक्रार्कजौ षट्तिगौ । सौम्यः
 षड्द्विचतुर्दशाष्टमगतः सर्वेऽप्युपात्ये शुभाः शुक्रः
 सप्तमषड्दशचतुर्दशः शार्ङ्गश्चतुर्दशः ।

रवेः—जन्मत्यायासदेऽकः क्षपयति विभवात् कोष्ठरोगाध-
दाता वित्तभ्रंशं द्वितीये दिशति च न दुःखं च्छनां द्युजं
च । स्थानप्राप्तिं तृतीये धननिचयसदाकल्लक्षद्वार-
हन्ता रोगान्भवते चतुर्थे जनयति च रुद्धः स्रग्धरा
भोगविघ्नम् । पौष्टाः स्युः पट्टमथे सवितरि वृद्धयो
रोगारिजनिताः षष्ठेऽर्का हन्ति रोगान् क्षपयति च
रिपूच्छोकांश्च नृदति । अध्वानं सप्तमस्यो जठरगद-
मयं दैन्यं च कुरुते रुक्मसौ चाष्टमस्ये भवति रुद-
दना न खापि वनिता । रथावापदैव्यं रुगिति नवमे
चित्तचेष्टाविरोधो जयं प्राप्नोत्युत्तं दशमद्वये कर्मसिद्धिं
क्रमेण । जयं स्थानं मानं विभवं चैकादशे रोगागं,
सुदृप्तानां चेष्टा भवति सफला द्वादशे नेतरेणाम् ।

विधोः—गभी जन्मन्यक्षप्रवरणयनाच्छादनकरो द्वितीये ना-
नार्थो ग्लपयति सविज्ञश्च भवति । तृतीये वस्तुस्तो-
धननिचयसौख्यानि लभते चतुर्थेऽविद्यासः शिख-
रिणिभुजङ्गेन सदृशः । दैन्यं व्याधिं शुच्यपि गभी
पञ्चमे मागविघ्नं षष्ठे वित्तं जनयति दुःखं शत्रुरोगजयं
च । यानं मानं शयनमशनं सप्तमे वित्तलाभं मन्दा-
क्षाले फण्णिनि हिमगौ चाष्टमे भीर्न कस्य । नवमगृ-
हगो बन्धोद्देश्यमोदररोगकृद्दशमभवने चाज्ञाकर्मसि-
द्धिकरः गभी । उपचयसहृद्दंशो गार्थमोदसुपात्यगो
दृष्टमचरितान्दोषानन्ये करोति हि सव्ययान् ।

कुजस्य—कुजेऽभिघातः प्रथमे, द्वितीये नरेन्द्रपीडा कलहा-
रिदोषैः । अष्टमं च पित्तानलरोगचौरैरुपेन्द्रवज्रप्रतिभोऽपि
यः स्यात् । तृतीयगर्भोरकुमारकेभ्यो भौमः सकाशात्
फलमादधाति । प्रदोषिमात्रां धनमौर्णिकानि धात्वा-
कराख्यनि मिलापरारिणि । भवति धरणिजे चतुर्थगे
ज्वरजठरगदः स्रग्ध्रवः । कुपुरुषजनिताश्च सङ्गमात् प्रस-
भमपि करोति चाशुभम् । रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च शुचो महीवृते । द्युतिरपि नाख चिरं
भवेत् स्थिरा गिरसि कपेरिव मालती कृता । रिपु-
भयकलहैर्विजितः स कनकविद्रुमताम्रकागमः । रिपु-
भवनगते महीवृते किमपरवत्क्षयकारणीयते । कलाव-
कलहाच्चिरं जठररोगकृत् सप्तमे चरत्तजलहृत्ततः
क्षयितवित्तमानोऽष्टमे । कुजे नवमस्थिते परिभवार्थ-
माशादिभविस्त्रितगतिर्भयव्यवहारेऽध्यातुकर्मैः । दश-
मगृहगते सदा महीजे विविधधनाप्तिरुपात्यगे जयश्च ।
जानपदसुपरिस्थितश्च भुङ्क्ते वनमिव प्रवृत्तः सुप-

प्लितगम् । नानाव्ययैर्दादशो महीवृते सनायतेऽ-
नर्थयतेऽथ मानवः । स्त्रीकोपपित्तैश्च स नेत्रवेदनेदौ-
पीन्द्रंशाभिजनेन गर्वितः ।

बुधस्य—दृष्टवाक्यविशुनाहितभेदैर्वन्धनैः सक्तकहेय वृत्तः ।
जन्मगे शशिसुते पथि गच्छन् स्वगतेऽपि कुशलं न
पश्यति । परिभवो धनगते धनकल्लिः सङ्गजे शशिसुते
सङ्गदाप्तिः । नृपतिशत्रु भयशङ्कितचित्तो द्रुतपदं व्रजति
दुश्चरितैः स्त्रैः । चतुर्थगे स्वजनकदुस्वहृदयो धनागमो
भवति च शीतरश्मिजे । रुद्रस्थिते तनयकलविगृहो
निदेवते न च रुचिरामपि स्थियम् । सौभाग्यं विल-
यमथोद्धतं च षष्ठे दैवगर्भं कलहसतीव सप्तमे हः ।
वृत्त्यस्यो द्रुतजयवत्त्ववित्तलाभा नैपुण्यं भवति मति-
प्रहर्षणीयम् । विघ्नकरो नवमः शशिसुतः कर्मगतो
रिपुहा धनदश्च । सप्तमदं शत्रवं च विधत्ते तद्दृष्टोऽष्ट
कुथास्तरणं च । धनदुःखदुतयोऽपि नृमित्रवाचापित्तद्विष्ट
क्षिप्रकिरणपुले लाभगे वृष्टवाक्यः । रिपुपरिभव-
रोगैः पीडितो द्वादशस्ये न सङ्गति परिभोक्तुं
मालिनीयोगसौख्यम् ।

शुरोः—जीवे जन्मन्यपगतधनघ्नोः स्थानभ्रंशो वृद्धकलह-
युतः । प्राप्सार्थेऽर्थान् व्यरिषि कुरुते कानासाजे
भ्रमरविलसितम् । स्थानभ्रंशात् कार्यविघाताश्च तृतीये-
ऽनेकैः क्लेशैर्वन्धुजनोर्त्यश्च चतुर्थे । जीवे शालिं पी-
डितचित्तश्च स विन्देऽथ ग्राप्ते नापि वने मत्तमयूरे ।
जनयति च तनयभवनरूपमतः परजनशुभदुत्तरि-
तरगदयान् । सकनकपुरन्दहयुदतिदसमकृत् मणिशुष-
निकरदपि विबुधयुग्मः । न सखीवदनं तिलकोज्ज्वलं
न भवनं शिखिकोकिलनादितम् । हरिणं श्रुतशार-
विचित्रितं रिपुगते मनःसुखदं शुरौ । निदशयुग्म
शयनं रतिभोगं धनमशनं कुसुमान्युपवाहम् । जन-
यति सप्तमरागिहपेतो कलितपदां च गिरं
धिपशां च । बन्धं व्याधिं चाष्टमे शोकसुषं मार्ग-
क्लेशं न्युत्तलांश्च रोगान् । नैपुण्यज्ञा एतकनार्थ-
सिद्धिं धर्मे जीयः शालिनीनां च लाभम् । स्थानकल-
धनहा दशर्चगस्तुप्रदो भवति लाभगो शुरः । द्वादशे-
ऽध्वनि विलोमपुःखभाग् याति यद्यपि नरो रघोवृत्तः ।

शुक्रोः—प्रथमद्वयोऽगो शुक्रवृत्तः सलोपकरणैः सुरभिमनो-
दगम्वज्जुसाम्बरैरुपचयम् । शयनगृहासनाशनयुतश्च
चातुकुरुते समदविवाहिनीसुखसरोजपट्चरणताम् ।

शुक्रो द्वितीयगृहगे प्रसवायैवान्यभूपालसज्जितकुटुम्ब-
हितान्यथाप्य । संसेवते कुतुम्बरत्विभूपितस्य कामं
यसन्नतिककट्यु तमूर्धजोऽपि । आन्नाद्यमानास्यदभूतिव
स्वशतुल्यवान् दैत्यशुक्रसृतीये । धत्ते चतुर्थस्य सहस्र-
समाजं रुद्रेन्द्रजपतिमां च गतिम् । जनयति
शुक्रः पञ्चमसंस्थो गुरुपरितोषं वन्धुजनान्प्रभम् ।
सुतधनकल्धिं मितसङ्गावान् अनपसितत्वं चारि-
यलेपु । पठो भृगुः परिभवरोगमापदः स्त्रीहेतुकं
जनयति सप्तमोऽशुभम् । यातोऽष्टमं भवन-
परिच्छदप्रदो लक्ष्मीवतीसुपनयति स्त्रियं च सः ।
नयमेतु भर्षवनितासुखभाग् भृगुजेऽर्थवस्त्रानिचयय
भवेत् । दग्नेऽवमानकलहाक्षियमात् प्रमिताः चारागपि
वदन् लभते । उपान्वगो भृगोः सुतः सुहृदनाक्षग-
न्धदः । धनान्वरागमोऽन्त्यगे स्थिरस्तु नाव्वरागमः ।
धृतेः—प्रधने रविजे विषयाङ्गितः स्वजनैर्विद्युतः क्षतवन्ध-
वधः । परदेशसुपेयउद्ध्वग्नो विमुखायुक्तोऽटफ-
दीनसुखः । चारयमाद्वितीयगृहगे दिनकरतनये
रूपसुखापवर्जिततनुर्विगतमदःशः । अन्धगुणैः क्षतं य-
धुचयं तदपि रहस्यं भवत्यन्विष्य वंशपतपतितं न वृद्ध
न च चिरम् । सूर्यसुते तृतीयगृहगे धनानि लभते
दासपरिच्छेदोद्भमहिपाशकृष्णखराण् । सङ्गविभूति-
सौख्यममितं गदव्युपरमं भोकरपि प्रशास्यधि रिपूंच
पीरललितैः । चतुर्थं गृहं सूर्यपुत्रोऽभ्युपेते सुहृदि-
क्षमायादिभिर्विप्रयुक्तः । भवत्यस्य सर्वत्र चासापुदुष्टं
भुजङ्गप्रयातानुकारं च चित्तम् । सुतधनपरिहीणः
पञ्चमस्थे प्रचुरकलहयुक्तार्कपुत्रे । विनिहतरिपुरोगः
षष्ठयाते पिबति च वनितासं श्रीपुटोष्ठम् । गच्छत्य-
ध्वानं सपूमे चाष्टमे च हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीन-
चेष्टः । तद्वर्गस्थे वैरहृद्रोगवन्धैर्धर्मोऽप्युच्छिद्येद्वैश्वदेवी-
क्रियादाः । कर्मप्राप्तिर्दग्नेऽयं जयय विद्याकीर्त्योः
परिहाण्यच सौरे । तेजस्य लाभे परयोषार्णलाभा
खन्ये प्राप्नोत्यपि शोकोलिमालाम् । अपि कालमपेक्ष्य
च पात्रं शुभकं हृदयाल्लुङ्गम् । न मधी वृद्धं कं
शुद्धं च विष्टजलपि क्षेपितानः । रक्तैः पुष्पैर्ग-
न्धैः तान्धैः कनकतुण्डप्रभुलकुम्भैर्दयाकरभूसुतौ भक्त्या
पूज्याविन्दुर्धेन्वा सितकुम्भरजतमसुरैः सितच मदप्रदेः ।
कृष्णद्रव्यैः सौरिः सौम्यो मर्षारजततिलककुम्भैर्गुरुः
परिपीतकैः प्रीतैः पीडा न स्यादुच्चाद्यदि पतति वि-

गति यदि वा भुजङ्गविजृम्भितम् । शमयेद्गतालक्ष-
भट्टिर्नपि विबुधविप्रपूजया । गान्तिजपनियमदान-
दमैः सुजनाभिभाषणसमः गमैस्तथा । रविभौमो पु-
र्वाङ्गे शशिगौरो कथयतोऽन्त्यगो रागेः । सदसज्जस्य
भार्यागोत्र्युः गोत्र्योयथासंस्कम् । आदौ यादृक् सौम्यः
पश्चादपि तादृशो भवति । उपगतेर्मात्राणां गणवत्स-
त्वाभ्युपगो या । आर्याणामपि कुरुते विनाशमन्तर्गु-
र्निधनसंस्थः । गण इव पठे दृष्ट्वा सर्वलघुतां गतो
नयति । अशुभनिरीक्षितः शुभफलो बलिना वलवान्
अशुभफलप्रदश्च शुभद्विषयपयोगतः । अशुभशुभावपि
स्वफलयोर्जनतः समताम् इदमपि गीतकं च खलु
नर्दटकं च यथा । नीचेऽरिभेस्ते चारिदृष्टस्य सां
दृष्ट्या यत्परिकीर्तितम् । पुरतोऽन्त्यश्चैव भामिन्याः
सविलासकटाक्षनिरीक्षणम् । सूर्यसुतोऽर्कफलसमन्व-
दुतय्यन्धतः समनुयाति । यथास्कन्धकार्यापीतिर्वैता-
लीयं च मागधी गाथायां । सौरोऽर्करश्मिरागात्
सविकारो लब्धश्चिरधिकतरम् । पिप्तादाचरति नृणां
पथ्यक्षतां न तु तथायां । यादृशेन गृहेणेन्दुर्गुक्त-
स्तादृशमेतदपि । मनोदृष्टिसमायोगाद्देकार इव
वक्तास्य । पञ्चमं सर्वपादे सुप्रमं द्विचतुर्थदोः । यदृच्छो-
फालरं तद्वत्लघुतां याति दुःस्थितैः । प्रकृत्यापि लघुयुच
हत्तवाहो व्यग्रस्थितः । स याति गुरुतां लोके यदा
सुः सुस्थिता गृहाः । प्रारब्धवृत्तितैर्गृहेयन् कर्मा-
लविदृष्टयेऽनुधैः । विनिहन्ति तदेव कर्म तान् वैतानीय-
मिवायथाकृतम् । सौस्थित्यमवेक्ष्य यो गृहेत्यः काले
प्रक्रमणं करोति राजा । अणुनापि स पौरुषेण हत्त-
स्योपचन्दसिकस्य याति पारम् । अत्र महगोचरफ-
लमध्ये राज्ञोः फलानुत्कीर्तनं महसप्रकाभि-
प्रायेणेति बोध्यम् । अत्र विशेषः ज्योःतः उक्तो यथा
“गोचरपीडायाः नपि राशिचक्रिभिः शुभगृहेष्टः ।
पीडां न करोति तथा पापैरेवं विषयार्थः । गोचराप-
वादः । “दिनकरधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भव-
नस्य मध्ययातौ । रविस्ततश्शनिौ विनिर्गमस्यौ शशि-
तनयः फलदस्तु सर्वकालम्” । राशितिभागफलम् ।
“सप्तमोपचयाद्यस्य सन्धः सर्वत्र शोभनः । शुक्रपक्षे द्वि-
तीयस्तु पञ्चमो न वमस्तथा । सितशनि कुजजीयाकारान्द-
नराणां व्ययउत्तनवमस्योऽपीदताऽप्यतेषाम् । खलुत-
निधनगतेषु सत्युपलार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्यात्

वामनेवेन शुद्धः । वामनेधश्च दूरनजन्देति एवमनेति
वक्ष्यमाणवचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् । “उपचयकर-
युक्तः सव्यगः शुक्लश्च शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्य-
स्थितो वा । सखिवाग्दृष्टयुक्तः कारकत्वेऽपि चेन्दुर्जय-
धनसुखदाता तत्प्रवृत्तान्यथा तु” । सव्यग उक्तोऽयण-
चारी । उपचयकरस्य पञ्चाद्वर्ती वा अतएवोक्तम् ।
“भानां यथा सम्भवत्तरेण पञ्चाङ्गहाणां यदि वा
शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयागे वास्येन यातो न
शुभः शशाङ्कः । यो यस्य दशमगृहगः स तस्य यशो-
भवति नियमेन । स्वर्गउद्गमनत्विकोऽपि गः कष्टकेषु यावन्
स्थास्थिताः । जन्मकालवशगत्ते तु कारकाः कर्मणः सु-
तेषां विशेषतः । वितपत्तादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्ष-
मशुभमशुभे च । कृष्णे गोचरशुभेऽपि शुभः पक्षः
शुभोऽतोऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “शुक्ले पक्षे प्रतिपदि चन्द्रे
शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि ताराशुद्धौ शुभं
विदुः पक्षम्” । सौम्यादस्तत्वे च ।

“नार्कण्डेय पुराणम् “द्रव्ये गोष्ठेषु भव्येषु सुहृत्सु
तनयेषु च । भार्यायाञ्च गृहे दुष्टेभ्यं पुण्यवतां नृणां ।
आत्मन्यथात्पुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न कुलापि-
शपापानां नराणां जायते भयम्” ।

ग्रहगति स्तु इति । गृहाणां प्रत्यहं भाग्यमनभेदे । तत्र
खगगति शब्दे २४१४ पृ० ग्रहगतिभेदास्तत् कारणा-
दिकं च दक्षितम् । तत्र गृहाणां साधनदिनगतिमानं
सि०शि० उक्तं तच्च खगोलशब्दे २४२२ पृ० उक्तोऽयमपि
विशेषोऽलोच्यते । तत्र गृहाणां दिनगतिसाधनं
सि०शि० उक्तं यथा

“महोमितादहर्गणात् फलानि याति तत्कलाः । भवन्ति
मध्यमाः क्रमाद्वर्गसदां द्युभुक्तयः । समा गतिस्तु
योजनेनैवमसदां सदा भवेत् । कलादिकल्पनायशान्मुद-
द्रुता च सा स्मृता” सि०शि० ।

“अत्रोपपत्तिस्तैराधिकेन । पूर्वं गतिर्योजनात्मिका
ग्रहाणां तुल्योक्ता । इदानीमतुल्या । सा कलादि-
कल्पनायगात् । इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह” प्रमिता०
“कलाः सर्वा अपि दिविपदां चक्रलिप्राङ्गितास्ता एते
सम्प्रो लघुनि सहति शुभं हृत्त्य लिप्ताः । तस्मादेते
शगिलक्ष्यगुजादित्यभौमेज्यमन्दा मन्दाक्रान्ता इव शश-
धराद्भानि यान्तः क्रमेण” सि०शि० ।

“यतः सर्वा अपि कलाश्चक्र २१६०० । लिप्ताभिरेवाङ्गिताः

अतो सहति एते सहत्यो लिप्ताः स्युः । लघुनि लघुः ।
तद्यथा चन्द्रकला सर्वाः स्या लघुः । तस्मान्नेका कला
पञ्चदशभिर्दो जनैर्भवति । शनैः कला सर्वापरिख्या सा
सहती । तस्मान्नेका कला योजनानां पञ्चभिः सहस्रै-
रेकसप्तत्योनै ५६२६ भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव ।
अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वोऽर्धस्या बुधशुक्रादयः क्रमेण
मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भानि । मन्दाक्रान्ताः
न्दाऽपि स्मरितम्” प्रमिता० स्फुटगतमाह

“दान्तरस्यष्टमगान्तरं स्फुटं गतः स्फुटा तत्समवा-
नराले । कोटी फलघ्नी स्फुटकेन्द्रमुक्तिस्त्विज्योद्भूता
कस्मिंश्चिदादिकेन्द्रे । तथा युतोना ग्रहसंयुक्तिका-
त्कालिकी केन्द्रपरस्फुटा स्यात् । समीपतियन्तसमीप-
चालनं विधोस्तु तत्कालजयैव युज्यते । सुदूरसंचालन-
साद्यया यतः प्रतिक्षणं सा न समा सहच्यते” सि०शि०
अद्यतनचालनस्फुटग्रहयोरौदयिकयोर्दनाङ्गजयोर्वैद्य
कालिकयोर्वै यदनरं कलादिकं सा स्फुटा गतिः ।
अद्यतनात् दक्षिणे न्युने वक्रा गतिर्ज्ञेया । तत्समयान-
राल इति । तत्र कालस्य मध्यं जनया गत्या गृहवा-
लियतं युज्यते इति । इयं किञ्च स्थूला गतिः । अथ
स्फुट्या तात्कालिकी कथ्यते । तद्गमयूना चन्द्रगतिः ।
अन्येषां ग्रहाणां गृहगतिरेव केन्द्रगतिः । स्फुट-
केन्द्रकाटिफलं हत्वा तेन केन्द्रगतिर्युगला निज्यया
भाज्या लब्धेन कर्कादिकेन्द्रे ग्रहगतिर्युक्ता कार्या ।
स्फुटादौ तु रक्षिता कार्या । एवं तात्कालिकी मन्द-
परिस्फुटा स्यात् । तात्कालिकया युक्त्या चन्द्रस्य
विशिष्टं प्रयोजनम् नदाह । समीपतियन्तसमीप-
चालनमिति । यत्कालिकचन्द्रस्तस्मात् कालादतो वा
गम्यो वा यदावक्षिप्सित्यन्तस्तदा तात्कालिकया गत्या
तिथिसाधनं कर्तुं युज्यते । तथा समीपचालनं च ।
यदा तु दूरतरस्तियन्तो दूरचालनं वा चन्द्रस्य तदा-
द्याया स्थूलया कर्तुं युज्यते स्थूलचालत्वात् ।
यतश्चन्द्रगतिर्बृहत्त्वात् प्रतिक्षणं समा न भवति ।
अतस्तदर्थमयं विशेषोऽभिहितः । अथ गतिफ-
लवासना । अद्यतनचालनग्रहयोरन्तरं गतिः । अत
एव गृहफलयोरन्तरं गतिफलं भवितुमर्हति । अथ
तत्साधनम् । अद्यतनचालनकेन्द्रयोरन्तरं केन्द्रगतिः ।
भुजज्याकरणे यज्ञोम्यखण्डं तेन सा युगया शरदि-
दक्षः २२५ भाज्या । तत्र तावत् तात्कालिकभोग्यखण्ड-

करणावाचुपातः । यदि तिज्यातुल्यया कोटिज्यायां
भोग्यखण्डं शरद्विद्वत्तुल्यं लभ्यते तदेष्टया किमिष्यत
कोटिज्यायाः शरद्विद्वत्ता २२५ गुणस्तिज्या हरः ।
फलं तात्कालिकं स्फुटभोग्यखण्डं तेन केन्द्रगतियुग्म-
नोया शरद्विद्वत्ता भाज्यता । अत्र शरद्विद्वत्तुल्यतयोर्गुण-
कभाजकयोस्तुल्यत्वाद्भागे हते केन्द्रगतेः कोटिज्या
गुणस्तिज्या हरः स्थात् । फलमद्यतनकेन्द्रदोर्ज्या-
रन्तरं भवति । तत्फलकरणाद्यं स्वपरिधिना गुण्यं
भागे १६० भाज्यम् । पूर्व्वं किल गुणकः कोटिज्या
सा यावत् परिधिना गुण्यते भागे १६० ह्येवते
तावत् कोटिफलं जायत इत्युपपन्नं कोटी फलघ्नी स्फुट-
केन्द्रभुक्तिरित्यादि । एवमद्यतनचक्षुःशृङ्गफलयोरन्तरं
तद्गतेः फलं कर्कषादिकेन्द्रे अहर्णफलस्थापचीयमान-
त्वात् तुलादौ धनफलस्योपचीयमानत्वाद्धनम् । सक-
रादौ तु धनफलस्थापचीयमानत्वान्नोपादादणफलस्यो-
पचीयमानत्वाद्धनमित्युपपन्नम्” प्रसिद्धम् ।

ग्रहगण्य पु० इत० । ग्रहवचनशब्दे वक्ष्यमाणे स्वर्याद्दुहेनेन
देये रक्तचन्द्रनादौ ।

अहचिन्तक पु० अहान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति
चिन्ति-एतुल इत० । देशे संयत्सरिके । “वक्तव्यमिदं
जगतोऽगुभं वा शास्त्रोपदेशाद् अहचिन्तकेन” इ० स०
२४अ० ।

अहण न० ग्रह-भावे ल्युट् । १स्त्रीकारे २ज्ञाने । श्चादरे
४उपराने चन्द्रसूर्ययोः राक्षणा यसने करणे ल्युट् ।
५करे जेदि० । ६इन्द्रिये राजनि० । ७शब्दे जटा० । तत्र
करस्य अहणसाधनत्वात् इन्द्रियाणाम् शब्दस्य च
ज्ञानसाधनत्वात् तत्त्वत् । उपरागस्य यथा राक्षसतत्त्व
तथा उपरागशब्दे १२११७० उक्तम् ।

“चक्षुषा दर्शनं राक्षोर्यसद्ग्रहणस्यते” संयत्सर
प्रदीपः । तत्तावत्स्थापि ज्ञानमाह “आदित्यकिरणैः पूतं
धुनः पूतञ्च वर्जिता । जलं, व्याध्यावरः स्नायात्
ग्रहणेऽनुष्णधारिणा” व्यासः । तत्र सर्वजलस्य गाढ-
तुल्यतामाह व्यासः “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससना
द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र संशयः” ।
तत्र आहस्वावशक्ततामाह शाता० । “सर्वस्वेनापि
कर्तव्यं आहं वै राक्षदर्शने । अकुर्वीणस्तु तत् आहं
पक्षे गौरिव सोदति” । तत्तामात्रेण आहमाह प्रचेताः
“आपद्यन्मनौ तीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आम-

आहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” । आम-
आहोऽपि विशेषेण योगिनीतन्त्रे “निरग्नेरामयाहो
तु अन्नं न चालयेत् कश्चित् । उद्यौ तु चालयेदन्नं
संक्रमे ग्रहणेषु च” । ग्रहणयात्रादिकं मन्त्रमासेऽपि
कार्यं यथाह कालसा० स्मृतिः “चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं
याज्ञदानजपादिकम् । कार्याणि मन्त्रमासेऽपि नित्यं
नैमित्तिकं तथा” । तत्र दीक्षायां नैव कालादिगुह्यपेक्षा
“सत्तीर्थेऽर्कविधुषासे तन्तुदामनपर्यणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्वाणो नासर्वादीन् न शोधयेत्” सारसंग्रहः । तत्र वार-
भेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहचन्द्रवारे रवौ सूर्यग्रह-
स्तथा । चूडामणिरयं योगस्तत्त्वानन्तफलं कृतम् । अन्य-
आद्यग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” गरु० पु० । अत्र
पुरश्चरणप्रकारः “यथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते ।
ग्रहणेऽर्कस्य चेन्द्रोर्वा शुचिः पूर्व्वसुषोपितः । नद्यां
सुसुद्रगामिण्यां नाभिमात्रोदके स्थितः । यद्वा पुण्योदके
स्नात्वा शुचिः पूर्व्वसुषोपितः । ग्रहणादि विमोचनान्
जपेन्मन्त्रं समाहितः । अनन्तरं दशायन क्रमाद्विषादिकं
चरेत् । तदन्ते सहर्षं पूजां कुर्याद्वाह्मणतर्पणम् । ततो
मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्र-
सिद्धिः स्याद्देवता च प्रसोदति” । ति०त० पुरश्चरणच० ।
तत्र स्नानस्यावशक्ततामाह इहहसिद्धः “संक्रमे ग्रहणे
चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः । सप्तजन्तुषु कुडी स्नादः स्व-
भागी च सर्वदा” अत्राशौचेऽपि साङ्गज्ञानमात्रं कार्यं
यथाह स्मृतिः । “स्नतके स्नतके चैव न दोषो राक्ष-
दर्शने । स्नानमात्रान्तु कर्तव्यं दानआहविर्वाजितम्” ।
अत्र ज्ञताशौचं नास्ति यद्योक्तम् “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव
स्नतानां पिण्डकर्मणि । नृहातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषोन
विद्यते” भविष्यपु० ।

तत्र ज्ञाने “भार्यात्वसंपादकं ग्रहणं विवाहः” उद्वा०त०
रघु० “स्नतएव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा
यथायथा” नैष० । आदाने “पाणिग्रहणिकाः सन्ना
नियतं दारलक्षणम्” उ० त० स्मृतिः । “आचारधर्म-
ग्रहणात् वभूव” रघुः “स वाङ्मत्तस्य सर्वार्थ
ग्रहणं रणे” हरिवं० ४८अ० । अर्थग्रहणग्रहेनानर्थक्यं
“अनिनश्नन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन तदनर्थविधिं
प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा ।

ग्रहणका न० गृह्यतेऽनेन ग्रह-करणे प्रट् ततः स्वार्थे क ।
आहके शास्त्रे । “हस्तरादौनामपि ग्रहणकशास्त्रवलात्

अचत्वं स्यात्”सि०कौ० । शब्देन्दुशेखरे तु ग्रहणके-
त्यत्र गाहकेति पाठः ।

ग्रह(णि)णौ स्त्री गृह्णाति रोगिणोदेहम् ॥ ग्रह-ग्रहि वा
डीप् । श्पित्तधराख्ये कलाभेदे शतदात्रिते रोगभेदे
प्रवाहिकायां च तद्गोश्याननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा
“दुष्प्रति ग्रहणी जलोरग्निसादनहेतुभिः । अति-
सारे निवृत्तेऽपि मन्दान्नेरहित्ताग्निः । भूयः सन्दू-
षितो वज्रिर्ग्रहणीमभद्रपयेत् । तस्मात्कार्यः परो-
हारस्तृतीसारे विरिक्तयत् । यावन्न प्रकृतिस्थः स्वाद्योपतः
प्राणतस्तथा । पथी पित्तधरा नम या कला परिकी-
र्त्तिता । प्रकामाशयमध्यस्था ग्रहणी सा प्रकीर्त्तिता ।
ग्रहण्यां बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः । तस्मा-
त्संरूपिते वज्रो ग्रहणी मध्यद्वयति । एकशः सर्वशयैव
दोषैरत्यर्थमूर्च्छितैः । सा दुष्टा वज्रशोभुक्तमाममेव विसृ-
जति । पक्वं या सरुजं पूति सुष्ठुर्वृद्धं सुष्ठुर्वृद्धम् । ग्रहणी-
रोगमाहुस्तस्माद्युर्वेदविदो जनाः । तस्योत्पत्तौ विदाहान्न-
सदनालस्यट्कृमाः । बलजयोऽरुचिः कासः कर्णच्छेडा-
न्तकृजनम् । अथ जाते भवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृगः ।
पर्वरुग्लोल्यट्कृदिच्वरारोचकदाहवान् । उद्विगरे-
च्छुक्तित्क्तास्तलोहधूमामगन्धिकम् । प्रसेकसुखवैरस्यतम-
कारुचिपीडितः । वाताच्छ नाधिकैः पायुहृत्पाथोदरम-
क्तैः । पित्तात्सदाहेयुर्गमिः कफात्त्रिभिस्त्रिलक्षणैः ।
दोषवर्णनखैस्तद्विधिं मूलनयनाननैः । हृत्पाण्डूदरगुल्मा-
र्थःस्त्रीहाशङ्गी च मानवः” ।

“नानाविधद्रव्यचौरो जायते ग्रहणीयुतः”शाता० तस्याः
कर्मभेदविपाकतोक्ता । तस्या महारोगत्वमदाद्याशब्दे उक्तम्
“दृढस्य ग्रहणीरोगो नादृहीत्वा निवर्त्तते” वैद्य० ।

ग्रहणीहर न० ग्रहणीं हरति ह-अच् । श्लवङ्गे शब्दच०
२ग्रहणीहारके औपधादौ लि० ।

ग्रहदक्षिणा पु० ग्रहाणां ग्रहोद्देशेन देया दक्षिणा । ग्रहो-
द्देशेन ग्रहयज्ञे देयधेन्वादित्क्षिणायाम् ग्रहयज्ञशब्दे
विद्यतिः ।

ग्रहदान पु० इत० । ग्रहोद्देशेन तदशुभशान्त्यै दानम् । ग्रहा-
शुभनिवारणार्थं देवे द्रव्यभेदे गोचरशब्दे ग्रहगोचर-
शब्दे ग्रहविप्रशब्दे च तद्विद्यतिः ।

ग्रहदृष्टि स्त्री । इत० । ग्रहाणां स्वस्थानापेक्षया स्थान-
भेदः दर्शनभेदे सा च दृष्टज्जातके तद्गोकायां चोक्ता यथा
“विदग्धलिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकायनि चरणाभि-

द्विजितः । रविजानरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो
भवन्ति किल वीक्षणेऽधिकाः” दृष्टज्जा० । “यस्मिन् स्थाने
खेटाः स्थितास्तस्मात्त्रिदशादीनि स्थानानि चरणाभि-
द्विजितः पाददृष्ट्यावलोकयन्ति खेटो यस्मिन् राशौ
व्यवस्थितः तस्मादावृत्तीयगः खेटो दशमगतय तौ
तृतीयदशमराशौ च पादेन चतुर्भांगदृष्ट्यावलोक-
यति एव” लिकोणस्थौ नवपञ्चमस्थानगतावर्द्धदृष्ट्या,
चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनदृष्ट्या
सप्तमगे खेटं परिपूर्णदृष्ट्या । चरणाभिद्विजित इत्यत्रा-
भिद्विजितो वीर्षः द्योतयति चरणचरणदृष्ट्या पादपाद-
क्षेत्रार्थः । यावत्पाददृष्ट्या पश्यन्ति तावत् फलं प्रयच्छन्ति
तथा च स्वल्पजातके “दशमदृष्ट्या नवमपञ्चमे चतुर्था-
ष्टमे कलत्वं च । पश्यन्ति पाददृष्ट्या फलानि चैवं प्रय-
च्छन्ति” । अर्थादेव खेटा उक्तस्थानानि पश्यन्तीति तथा च
सारावल्याम् “सव्यं पश्यति सदा खगाचरणद्विजितः सर्व ।
विदग्धलिकोणचतुरस्रसप्तमगतान् फलं क्रमेणैव ।
पूर्णं पश्यति रविजन्तुतीयदशमे लिकोणमपि जीवः ।
चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिसकराः कलत्वं च” ।
तथा यवनेश्वरः” द्वौ पश्चिमा ११।१२ । पञ्चमय द्वितीयं
संस्थानराशेः परिहृत्य राशिम् । शेषान् खगः पश्यति
सर्वकालमिदेषु चैषां विहिता दृष्टिः । जातितमे दृष्टि-
फलं समस्तं स्वपादहीनं चतुरस्रयोश्च । लिकोणयोर्दृष्टि-
फलार्द्धमाहुर्दृष्टिक्युसंज्ञे दशमे च पादम्” । रविजा-
नरेज्यरुधिरा इति । किलेत्यागमसूचने चरणाभि-
द्विजित इत्यनुवर्त्तते एते रविजादयश्चरणाभिद्विजितः
पादोपचयादीक्षणे दर्शने क्रमशोऽधिकफलप्रदा भवन्ति
रविजः सौरिः स दर्शने पादफलप्रदः, अमरेज्यो दृष्ट-
स्यतिरर्द्धफलप्रदः रुधिरोऽङ्गारकः स पादहीनफलप्रदः ।
अपरेऽर्केचन्द्रबुधशुक्रास्ते वीक्षणे समस्तफलप्रदाः ।
एतच्चैर्गर्गिकं ग्रहाणां दृष्टिफलम् । स्थानवशादेतेषां
यथास्वं दृष्टिफलमूह्यम् एवमेके व्याचक्षते । अपरे तु
व्याजः स्थानफलमेतत् तेन विदग्धादिस्थानगतान् ग्रह-
राशौ पश्यन्तो रविजादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा
भवन्ति तद्यथा तृतीयदशमस्थान् ग्रहान् राशौ वा
शनैश्चरः पश्यन्त्येभ्यो ग्रहेभ्योऽधिकफलप्रदो भवति
परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः । एवं लिकोणस्थान् जीवः, चतु-
रस्रगान् भूमिः, सप्तमस्थान् परे सूर्यचन्द्रबुधशुक्राः ।
एतच्च वज्रतराचार्याणां मतम् । तथा च भगवान्

गर्गः "दृष्टिक्रमं दशमान् सौरिस्तिकोणस्यान् दृष्ट-
स्मृतिः । चतुर्थाष्टमगान् भौमः श्रेयाः सप्तमसंस्थितान् ।
भवन्ति वीज्ये निखलुक्ताधिकफलाः खगाः" । भट्टो
वराहमते राहोर्गृहत्वाभावेन न तस्य दृष्टिस्तेनोक्ता ।
ज्यो० त० अन्यखेटदृष्टः तद्दृष्टिस्तोक्ता यथा
"दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्च
नवमे पञ्चमे परिकीर्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना
परिकीर्तिता । सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्प्यते ।
तृतीयदशमाशक्तिः पश्यन् पूर्णफलपदः । त्रिकोणगान्
शुक्रश्चैव चतुर्थाष्टमगान् कुजः । सुतमदननवान्ये पूर्ण-
दृष्टिः ६०सुरार्युगलदशमराशौ दृष्टिपादत्वार्हः ४५ ।
सहजरिपुचतुष्टयेष्टमे चार्द्धदृष्टिः ३०स्थितिभवनसुपान्यं
नैव दृश्यं हि राहोः" ।

सर्वकर्मापयोगिनैसर्गिकमहदृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	बु	द	शु	श	रा
१	०	०	०	०	०	०	०	०
२	०	०	०	०	०	०	०	४५
३	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	३०
४	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
५	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
६	०	०	०	०	०	०	०	३०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६०
८	४५	४५	६०	४५	४५	४५	४५	३०
९	३०	३०	३०	३०	६०	३०	३०	६०
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	६०	४५
११	०	०	०	०	०	०	०	०
१२	०	०	०	०	०	०	०	६०

तात्कालिकदृष्टिस्तु द्रष्टृदृश्यमहयोर्द्रष्टृखेटराशयोर्वा
अनुपपन्नं वक्तव्यताजतोक्तवत् कल्पनीया

इयंस्तु विशेषः तत्र एकादिशेषे ये भ्रुवा उक्ता अत्र न
तथा किन्तु दर्शितचक्रानुसारेण खगभेदे भ्रुवाः कल्प-
नीया इति । नैसर्गिकतात्कालिकमिलादिकं तु अरिशब्दे
३३५८० उक्तम् । तदनुसारेण मिलादिदृष्टिरुह्या
नीलकण्ठताजके तु वर्षप्रवेशफलोपयोगिनी अन्यविधैव
दृष्टिरुक्ता यथा "दृष्टिः स्थानवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः
स्नेहदा पादोना ४५खिलकार्यसाधनकरी मेलापकाख्यो-
च्यते । गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवमे कार्यस्य संसिद्धिदा-
त्वमशोना ४०कथिता तृतीयभवने मङ्गभाग १०दृष्टिर्भवे ११ ।

दृष्टिः पादमिता १५ चतुर्थदशमे गुप्ताभिभावा स्मृताऽ-
न्योन्यं सप्तममे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला ६० । दृष्टं
दृक्षितयं क्षुताक्षयमिदं कार्यस्य विध्वंसनं संघा-
सादिकलिप्रदं दृष्ट इति स्फुटदृष्टांगान्तरे ।

वर्षप्रवेशोपयोगिग्रहदृष्टिचक्रम् ।

स्थान	र	च	म	बु	द	शु	श
१	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
२	०	०	०	०	०	०	०
३	४०	४०	४०	४०	४०	४०	४० गुप्तस्नेहा
४	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ गुप्ताभिः
५	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५ प्रत्यक्षमिता
६	०	०	०	०	०	०	०
७	६०	६०	६०	६०	६०	६०	६० प्रत्यक्षवैरा
८	०	०	०	०	०	०	०
९	४५	४५	४५	४५	४५	४५	४५ प्रत्यक्षस्नेहा
१०	१५	१५	१५	१५	१५	१५	१५ गुप्ताभिः
११	१०	१०	१०	१०	१०	१०	१० गुप्तमिता
१२	०	०	०	०	०	०	०

तात्कालिकस्फुट दृष्टिस्तु

"अपास्य पश्यं निजदृश्यखेटादेकादिशेषे भ्रुवलिपिकाः
स्युः । अन्यं स्ववेदास्तिथयोऽन्तवेदाः खं पटिरभ्रं शरवे-
दसंख्या । तिथ्यभ्रचन्द्रावियदभ्रतर्काः श्रेयांशयातैष्यविशेष-
घातात् । लब्धैः खराभैरधिकोगतैष्ये स्वर्णं भ्रुवैताः
स्फुटदृष्टिमिताः" नी०ता०उक्तया दिशा चानेया ।

ग्रहदेवता स्त्री इत० । सूर्यादिग्रहाणामधिष्ठानरुद्रादि-
देवभेदे सा च ग्रहयज्ञशब्दे दृष्ट्या गृहाधिदेवतादयो-
ऽप्यत्र । [वक्ष्यमाणे शुगशुलुप्रभृतौ धूपे ।

ग्रहधूप उ० गृहाणां गृहोद्देशेन धूपः । गृहयज्ञशब्दे
ग्रहनायक उ० इत० । इत्यर्थे १ अर्कदृष्टे २ शनौ च शब्दरत्ना०
ग्रहनाश उ० ग्रहं सन्नवन्धं नाशयति नश-णिच्-
अण् उ० स० । शाकदृष्टे (क्वातियान्) शब्दर० ।
ग्रहनाशन उ० ग्रहं सन्नवन्धं नाशयति नश-णिच्-ल्यु
शाकदृष्टे रत्नमा० ।

ग्रहनेमि उ० गृहाणां ग्रहकक्षाणां नेमिरिव । चन्द्रे शब्दच०
तस्य च ग्रहकक्षाधःस्थितत्वेन नेमित्युत्वात् तथात्वम् ।
ग्रहपति उ० इत० । इत्यर्थे २ अर्कदृष्टे अमरः । ३ चन्द्रे
च । "तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्नाः ग्रहपतेरिव"
भा० शा० १६८ अ० ।

ग्रहपुष पु० ग्रहं पुष्पाति स्वकरैः पुष-क । स्वर्थे हेम०

तस्य च तथात्वं खगोलशब्दे पृ० दृश्यम् ।

ग्रहप्रत्यधिदैवत न० इत० । ग्रहाणां देवतानां देवतासु

अग्न्यादिषु ग्रहयज्ञशब्दे २४३५ पृ० दृश्यम् ।

ग्रहबल न० इत० । ग्रहाणां बलभेदे तानि च दृहज्जातके तद्ग्राह्याने भट्टोत्पलेन चोक्तानि यथा

“खोच्चसुहृत्स्वतिकोणनवांशैः स्थानबलं खगृहो-
पगते च । दिक्षु बुधाङ्गिरसौ रविभौमौ स्वर्थस्ततः सित-
शीतकरौ च । उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमा-
गमगाः परिशेषाः । विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाश्चेदित-
वीर्ययुताः परिकल्प्याः । निशिशशिकुजसौराः सर्वदा
जोर्द्ध चान्ये बलवत्सितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्र-
मेण । द्रव्यनदिवसहोराभासपैः कालवीर्यं शक्रबुध-
शुचराद्यादृष्टितो वीर्ययन्तः” दृहज्जा० । “यत्न ग्रहाणां
चतुर्विधं स्थानदिक्चेष्टाकालाख्यं बलम् । तत् तदावत्
स्थानदिग्बलं दोषकेनाह “खोच्चसुहृदिति खगृहणं
प्रत्येकमभिसंबध्यते तत् खोच्चे स्थितो ग्रहो बलवान्
भवति, तात्कालिकस्य सुहृदो सितस्य चेतो स्थितो बलवा-
नेव स्वतिकोणे आत्मीयमूलतिकोणे स्थितः, खनवांशे
स्थितः, खगृहे खराशावुपगतः प्राप्तो बलवानेव, एते-
षामन्यतमे व्यवस्थितो ग्रहः स्थानबलयुक्तो भवति ।
तत्कार्कश्यं चिह्नः स्वतिकोणम् तदेव गृहं चेतम् ।
चन्द्रस्य दृष्य उच्चः स एव त्रिकोणम्, भौमस्य जेपः
त्रिकोणम् तदेव खचेतम्, बुधस्य कन्या उच्चः सैव मूल
त्रिकोणं खचेतम् च । गुरोः धन्यो त्रिकोणं, तदेव
खचेतम् सौरैः कुम्भास्त्रिकोणम् तदेव खचेतम् । शुकस्य
तुला त्रिकोणं तदेव खचेतम् एतेषामाचार्येण
विशेषोक्तः अस्माभिरन्यहोत्र शास्त्रादानीय शिप्र-
द्वितायेह लिख्यते तथा च सारावल्याम् “विंशतिरंशाः
दिंष्टे त्रिकोणमपरे स्वभवनमर्कस्य । उच्चं भागतितथं
दृष्य इन्दोः स्थात्रिकोणमपरेऽंशाः । द्वादशभागा जेपे
त्रिकोणमपरे स्वभन्तु भौमस्य । उच्चफलं कन्यायां बुधस्य
तुङ्गांशकैः सदा चिन्त्यम् । परतस्त्रिकोणजातः पञ्चभिरंशैः
खराशियं परतः । दशभागा जीवस्य त्रिकोणफलं स्वभं-
परं चाये । शुकस्य तु तिथयोऽंशास्त्रिकोणमपरे घटे
खराशियं । कुम्भे त्रिकोणजनिते रविजल रवेर्यथा
शिंष्टे” एतदर्थ्याचतुष्टयम् । दिक्षु बुधाङ्गिरसावित्यादि ।
प्राच्याद्यासु चतुष्टयं दिक्षु क्रमाद्बुधादयो बलिनो भवन्ति

तत् पूर्वस्थां बुधाङ्गिरसौ जजीवौ बलिनौ भवतः
लग्नस्यावित्यर्थः दक्षिणस्थां रविभौमौ स्वर्थाङ्गाकौ
दशमस्यावित्यर्थः पश्चिमायां स्वर्थस्ततः शनिः सप्तमस्य
इत्यर्थः । उत्तरस्थां सितशीतकरौ शुक्रचन्द्रौ चतुर्वि-
द्यावित्यर्थः । यो ग्रहो यत्न बली स तस्मात्प्रमत्त-
नस्यो विवक्षो भवति मध्येऽनुपात जल इति सर्वत्रेयं
परिभाषा ग्रहाणां सुहृन्नीचप्रविभागे राशीनां दिग्बल
प्रविभागेऽपि, तथा च यवनेश्वरः “युदैन्द्वौ पूर्वविल-
ग्नसंस्थौ नभस्तलस्थौ च दिशाकरारौ । सौरोऽक्षगः
शुक्रनिशाकरौ तु त्वर्थे स्थितौ तौ सवलौ भवेतामिति” ।
अन्यत्र ग्रहाणां अन्तरेऽनुपात एव युक्तः । एतत्-
ग्रहाणां दिग्बलमुच्यते । अधुना चेष्टाबलं दोषकेनाह
उदगयने इति सकरादिराशिषट्कसुत्तरसवनं कर्कटादि-
राशिषट्कं दक्षिणमयनमिति उदगयने उत्तरादये
रविशीतमयूखौ स्वर्थचन्द्रमसौ बलिनौ भवतः । परि-
शेषाः भौमबुधशुक्रसितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो
बलिनो भवन्ति तथा सनागमगमग्रन्थेण संहिताः
बलिन एव चन्द्रेण संयोगो ग्रहाणां सनागमगमग्रन्थः
रविणा सहास्तमयो भौमादीनां परस्परं युद्धम् उक्त-
श्चाचार्यविष्णुचन्द्रेण “दिवसकरेणास्तमयः सनागमः
शीतरश्मिसंहितानाम् । कुहुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽ-
न्योन्ययुक्तानामिति” विपुलकरा इति विपुलाः करा येषां
ते विपुलकराः विपरीतरश्मयो बलिनो भवन्ति शीत-
केन्द्रे द्वितीयतृतीयपदस्ये ग्रहस्य विपुलकरत्वं प्रायः
सम्भवति वक्रासन्नत्वात् युधि संग्रामे चोत्तरसंस्था
बलिन एव कुहुतादीनां युद्धमिच्छुक्तम् । तत्त यः उत्तर-
दिग्भागसंस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थ-
ान्तोपलक्षणार्थम् । यत्नेजस्वी स एव बलवान् तत्रै-
तज्जयलक्षणम् “दक्षिणदिक्स्थः परयो जेपदुरप्राय
सद्विहृततनुः । अधिरूढो विलतोनिःप्रभो विवर्णश्च यः ।
स जितः उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनि-
दिष्टः । विपुलः स्निग्धोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जय
उक्तः” इति एतच्छुक्रस्य प्रायः सम्भवति यस्यात्पुलिगा-
चार्यः “सर्वे जयिन उदक्स्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः”
इति । एतच्चेष्टाबलम् एषामन्यतमेन संयुक्तचेष्टाबलं
संयुक्तो भवति । अधुना ग्रहाणां कालबलं नैव-
गिकबलं च मालिन्याह निशीति शशिकुजसौराद्वन्द्व-
भौमशनयः निशि रात्रौ वीर्ययन्तो बलिनः । ज्योतिषः

सर्वदा सर्वास्त्रिन् काले निशि दिने च बली । अन्ये परे
रविगुरुसिता अङ्गि दिने बलिनः । क्रूराः पापाः प्रा-
युक्ताः बलवन्ते, क्षणवन्तेऽपि क्रूरो बलवान् भवति
यवनेश्वरः “मासे तु शुक्ले प्रतिपदपक्षे पूर्वे शशो-
मध्यबलो दशाह्ने । अष्टौ द्वितीयेऽल्पबलस्तृतीये सौम्येस्तु
दृष्टौ बलवान् सदैवेति” सितगताः शुक्लपक्षे स्थिताः सौ-
म्याः बलिनः । द्वयनेति द्वे अयने प्रमाणं यस्य द्वयनं
तत्तु वर्षं स्वर्षे आत्मीयवर्षे, यो गृहो यत्र वर्षेऽधि-
पतिः स तत्र बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवाचरे स्वहो-
रायां कालहोरायाम् । तथा स्वमासे यस्मिन् मासे
योऽधिपतिः स तत्र बली द्वयनदिवसहोराभासानां ये
अधिपतयस्तैर्गृहेः कालबलोपेतैरुपलक्षणीयम् । ते
कालबलोपेता इत्यर्थः केचिद्द्वयनदिवसहोराभास-
पैरिति पठन्ति अन्ये स्वदिवससहोराभासपैरिति पठन्ति
य एषामपरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति
एतत् गृहाणां कालवीर्यम् । एतेषामन्यतमेन संयुक्तः
कालबलसम्पन्नो भवति । शक्रगुगुचराद्या इति शादयो
वर्णाः आद्या येषाम् ते शकाराद्यः भनैश्वरः सर्वेभ्यो
बलहीनः कुकाराद्यः कुजः भौमः शनैश्वराद्वलवान् ।
कुकाराद्यो बुधः स भौमाद्वलवान् गुकाराद्यो गुरुः स-
बुधाद्वली, गुकाराद्यः शुक्रः स जीवाद्वली चकाराद्यश्चन्द्रः
स शुक्राद्वली रकाराद्यो रविः स चन्द्राद्वलीति । एत-
द्गृहाणां नैसर्गिकबलम् । यस्मादेवानेन स्वत्यजातको
उक्तम् “मन्दारसौम्यगर्गपतिसितचन्द्राङ्गं यथोत्तरं
बलिनः । नैसर्गिकबलमेतद्वलसाम्ये स्यादधिकचिन्तेति” ।
यदा गृहाणां गृहयोर्वा बलसाम्यं भवति तदा बलाधि-
क्यम् अधिकवीर्यवत्ता ज्ञेयेति । अत्राचार्येण चतुःप्रका-
रस्य फलं नोक्तं तच्चान्यशास्त्राङ्गि स्थिते तथा च साराव-
ल्याम् “उच्चवलेन समेतः परां विभूतिं खगः प्रसाधयति ।
स्वतिक्रोणवत्तः पुंसां साचिव्यं बलपतित्वं वा । स्वर्च-
वलेन च सहिगः प्रसूदितधनधान्यसंपदाक्रान्तम् । मित-
वशसंयुक्तो जनयति कीर्त्यान्वितं पुरुषम् । तेजस्विनमति
सुखिनं सुस्थिरविभवं नृपाञ्च लब्धधनम् । खनवांशक-
दनयुक्तः करोति पुरुषं प्रसिद्धं च” । सृष्ट्यजातकोक्तम्
“बलवान्मित्रस्वप होच्च नवांशकोऽप्योचितः शुभेष्टापि । च-
न्द्रसितौ स्त्रीक्षेत्रे पुरुषक्षेत्रेऽप्यगः शेषाः” इति तत्र शुभ-
दृष्ट्यादिफलं तावत् “शुभदर्शनबलसहितः पुरुषं कुर्याद्वना-
न्वितं ख्यातम् । सुभगं प्रधानमखिलं सुहृदपदेहं च सौम्यं

च । पुंस्त्रीभवनवलेन च करोति जनपूजितं कलाशुग-
लम् । पुरुषं प्रसन्नचित्तं कल्यं परलोकभीतञ्च” आशा-
बलसमवेतो नयति स्वदिशं नभश्चरः पुरुषम् । न
त्या यस्त्वविभूषणवाहनसौख्यान्वितं कुरुते । कचिद्वाच्यं
कचित्पूजां कचिद्दृष्ट्यं कचिद्व्यगः । ददाति विह्वगच्यं
चेष्टावीर्यं समन्वितः । वृत्तिणस्तु महावीर्याः शुभा राज्य-
प्रदाः खगाः । प्रापा व्यसनदाः पुंसां कुर्वन्ति च दृष्टाटनम् ।
स्वस्थं शरीरसमागमसुखमाह्वयजयवलेन विदधाति ।
शुभमतलं विह्वेन्दो राज्यं च विनिर्जितारानिम् ।
रात्रिदिवावलपुणैर्भूगजलाभेन शौर्यपरिदृष्ट्या । मलि-
नयति शत्रुपक्षं भुङ्गति लक्ष्मीं नभश्चरैः पुरुषः । द्विगुणं
द्विगुणं ददुर्वर्षाधिपमासदिवसहोरेणाः । कुर्युर्दृष्ट्या
सौख्यं स्वदशासु धनं च कीर्तिञ्च । पञ्चवलाद्रिपुनाशं
वराश्वरहस्तिसम्पदं ददुः । स्त्रीजनकभूमिलाभं कीर्तिञ्च
शशाङ्कधवलतराम् । सकलबलभारभरिता निर्मलकर-
जालभासुराः सततम् । राज्यं खगा विदधुः सौख्यञ्च
सनोरयातीतम् । आचारसौख्यशुभशौचयुताः सुहृ-
पास्ते जस्विनः कृतविदो द्विजदेवभक्ताः । सदस्त्रमांल्यजन-
भूषणसंप्रियाश्च सौम्यगृहेर्वलयुतैः पुरुषा भवन्ति । लुब्धाः
कुर्मनिरता निजकार्यनिष्ठाः पापान्विताः सकलहास्य
तमोऽभिभूताः । क्रूराः शठा वधरता मलिनाः कृतघ्नाः
पापगृहेर्वलयुतैः पिशुनाः कुरुपाः । पुंराशिषु गृहेन्द्रे-
र्वीराः संग्रामकाङ्क्षिणो बलिनः । निःक्षेत्राः सुकठोराः
क्रूरा सुखीश्च जायन्ते । युवतिभवनस्थितेषु च सृष्टवः
संग्रामभीरवः पुरुषाः । जलकुसुमवस्त्रनिरताः सौम्याः
कलहैः सुसंयुक्ताः इति “एतत्सर्वं सुगमम्” भट्टोत्पलः ।
ताजकोल्लखगवलं च पञ्चवर्गीशब्दे हादगहादशवर्गी-
शब्दे च वक्ष्यते । [होद्देशेन देये गुहोदनादौ द्रव्ये]

ग्रहवलि पुं चतुर्थ्यर्थे इति । गृह्यज्ञे वक्ष्यमाणे गृ-
हभक्ति स्त्री इति । गृहाणां विभागरूपे देशपुरुषद्रव्यादि
भेदे सा च दृ० स० १६५० उक्ता यथा

रवेः—“प्राङ्मर्षदार्धशोणोऽवङ्गसुष्णाः कलिङ्गवाह्नीकाः ।
शकयवनमगधश्वरप्राग्ज्योतिषचीनकाञ्चीजाः । मेक-
लकिराताटविका बहिरनाः शैलजाः पुलिन्दाश्च । द्रवि-
डानां प्रागर्धं दक्षिणकुलं च यमुनायाः । चम्पोदुम्बर-
कौशाखिचेदिबिन्ध्याटवीकलिङ्गश्च । पुण्ड्रा गोलाङ्गूल-
श्रीपर्वतवर्धमानाश्च । इजुमतो त्वय तस्करपारतकान्ता-
रगोपवीजानाम् । त्वप्रधान्यकटुकतरुफनकदहनविषसम-

रगुराणाम् । भेषजभिषक्चतुष्टयदक्षिकरन्ध्रपहिंस्रया-
विचौराणाम् । व्याहारण्यशोयुततीक्ष्णानां भास्तरः
स्वामी” ।

विधोः—“गिरिसलिलदुर्गकोसलमरुच्छसुद्रोमकतुपा-
राः । वनवासितङ्गणहल्लोराज्यमहार्णवहीपाः ।
मधुरसकुसुमफलसलिललवणमणिशङ्खमौक्तिकालानाम् ।
शालियवौषधिगोधूमसोमपाकन्दविप्राणाम् । सितसुभ-
गहृत्तरतिकरदुर्वतिचमूनायभोज्यवस्त्राणाम् । ऋङ्क-
निशाचरकर्पकयक्षविदां चाधिपचन्द्रः” ।

कुजस्य—“गोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः ।
निर्विन्ध्या वेतवती सिन्धु गोदावरी वेशा । मन्दाकिनी
पयोष्णी महानदी सिन्धु मालतीपाराः । उत्तरपाण्डुरम-
हेन्द्राद्रिविन्धुमलयोपगच्छोन्नाः । द्रविडविदेहान्प्राश-
कभासापुरकोङ्कणाः समं विशिखाः । कुन्तलकेरलदण्डक-
कान्तिपुरमेच्छसङ्करजाः । नासिकगोवर्द्धनविराटविन्ध्या-
द्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोदां नार्पे
ये चापि गोमतीसलिलम् । नागरक्षपिकरपारतङ्कता-
शभाजीविशस्वावात्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकन्द-
शंसावलिप्रानाम् । नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभि-
घातप्रशुपानाम् । रक्तफलकुसुमपिङ्गुमचमूपगुडमद्यती-
क्ष्णानाम् । कोशभयनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षु-
चौराणाम् । शठदोषवैरवह्नाशिनो च वसुधासुतोऽधि-
पतिः” ।

बुधस्य—“लौहित्यः सिन्धु नदः सरयूर्मभीरिका रथाङ्गा
च । गङ्गाकोशिकाद्याः सरितो वैदेहकास्वोजाः ।
मधुरायाः पूर्वार्द्धं हिमवद्गोमन्तचित्तश्रृङ्गस्थाः । सौराष्ट्र
सेतुजलमार्गपाण्यविलपर्वताश्रयिणः । उदयानयन्तगा-
न्धर्वलेख्यमणिरागमन्थुक्तिदिदः । आलेख्यशङ्कगणित-
प्रसाधकायुयशित्यज्ञाः । चरपुरुषकुहकजीवकशिशुक-
विशठसूचकाभिचाररताः । दूतनपुंसकचास्यजभूत-
न्नेन्द्रजालज्ञाः । आरक्षकनटनतेकहततैलस्नेहवीजति-
क्तानि । व्रतचारिरसायनकुशलवेसराश्रयप्रलस” ।

गुरोः—“सिन्धुनदपूर्वभागो मधुरापश्चार्द्धभरतसौवीराः ।
सुवर्णोदीच्यविप्राशासरिच्छतद्रूमठसाल्वाः । त्रैगतपौ-
रवास्वपारतायाटधानयौधेयाः । सारस्वतार्जुनायनमत्-
स्वार्द्धयामराष्ट्राणि । हस्त्यश्वपुरोहितभूपमन्त्रिसाङ्गल्यपौ-
ष्टिकासक्ताः । दारुण्यसत्यशौचव्रतविद्यादानधर्मयुताः
भीरमहाधनशब्दार्थवेदविद्वदभिचारनीतिज्ञाः । मनु-

जेश्वरोपकरणं कृतध्वजचामराद्यं च । शैवेयकर्म-
सीतगरकुष्ठरससैन्धवानि वक्त्राजम् । मधुररसमृष्टि-
दानि चोरकश्चेति जीवस्य” ।

शुक्रोः—“तक्षशिलामार्तिकावतवृद्धिर्गिरगन्धारपुष्कसायत-
काः । प्रस्थलमालवकैकथदशार्णवीनराः शिवयः । ये च
पिबन्ति वितस्ताविरावतीं चन्द्रभागनरितं च । रघुरज-
ताकरकुञ्जरतरुगमहाकावधनयुक्ताः । सुरभिक्षुमा-
तुलेपनमण्यवज्रविभूषणास्तु रुद्रशय्याः । वरतरुणयुय-
तिकाभोपकरणमृष्टान्नमधुरभजः । उदयानसलिलचास-
कयशःसुखोदार्यरूपसम्पन्नाः । विहृदसात्वत्यगजवनट-
क्षत्रिणाण्डजास्तकलाः । कौशेयपट्टकम्बलपतौर्णिकरो-
धपलचोचानि । जातोफलागुरुवचापप्रत्यक्षचन्द्रं च
शुक्रोः” ।

शनेः—“अनर्तावृद्धाप्करसौराष्ट्राभीरयूद्धरैवतकाः । नटा-
यक्षिन्द्रे सरस्वती पञ्चमो देशः । कुरुभूमजाः प्रभासं
विदिशा देदसृतीमहीतटजाः । खलमलिनगीचतैल-
कविहीनसत्त्वोपहतपुंस्त्वाः । चम्पनशाकुनकागुचिकैवत्त-
विरूपट्टसौकरिकाः । गणपज्यस्त्रलितव्रतशवरपुलिन्दा-
र्थपरिहीनाः । कटुतिक्तरसायनविषवयोपितो भुजगत-
स्करमहिषप्रः । खरकरभक्षणकवातुलनिष्पावायाकंपुलस” ।

राहोः—“गिरिशिखरकन्दरदरीविनिविष्टा स्नेच्छजातयः
शूद्राः । गोमायुभक्ष्यूलिकवोक्ताणां सुखविकलाङ्गाः ।
कुलपांसनहिंस्रकृतज्ञचौरनिःसत्यशौचदानाश्च । खर-
चरनियुज्विचोत्रोपगर्भाशया नीचाः । उपहतदाम्नि-
कराक्षसनिद्रावृद्धलाश्च जन्तवः सर्वे । धर्मेण च ह-
न्यक्ता मापतिलाश्चार्कशशितोः” ।

केतोः—“गिरिदुर्गपङ्कजश्चेतङ्गणचोलावगाणमरुचोनाः । प्र-
त्यलधनिमहेच्छव्यवसायपराक्रमोपेताः । परदारविवाद-
रताः पररन्ध्रहृल्लासदोषिक्ताः । मूर्खाधा-
मिकविजिगीषवश्च केतोः समाख्याताः” ।

“उदयसमये यः स्निग्धशुभेहान् प्रकृतिस्थितो यदि च न
हृतो निर्वातोल्कारलोप्यहमर्धैः । स्वभवनगतः स्निग्ध-
प्राप्तः शुभमहवीक्षितः स भवति शिवस्नेहां येषां प्रभुः
परिकीर्तितः । अभिहितविपरीतलक्ष्यैः लयसुषण्णैः
तत्परिग्रहः । उभयभयगदाह्वरा जना नरपतयश्च
भवन्ति दुःखिताः । यदि न रिपुहृतं भयं दृष्ट्वा
सुसुतकृतं नियमादमात्यं वा । भवति जनपदस्य चा-
प्रवृत्त्या गमनमपूर्वपुराद्रिनिस्त्रासु” ।

ग्रहभीतिजित् पुं गृहभीतिं जयति जि-क्तिप् इत् ।

(चिह्नानाम्) गन्धद्रव्ये राजनिम् ।

ग्रहभोजन न० इत् । गृहाणां देवे बलिद्रुमे शुद्धोदनादि
द्रव्ये गृहयज्ञशब्दे विवृतिः ।

ग्रहमण्डल न० इत् । ग्रहसमूहे । ग्रहोद्देशेन पूजा
मण्डलम् । तत्पूजार्थं अष्टपद्माकारे स्थानभेदे च ग्रह-
यज्ञशब्दे विवृतिः ।

ग्रहमैत्र न० गृहयद्देश्यति चन्द्र-विहितराशिपयोर्भैतम् ।
विवाहे रिचाराणीये दम्पतराशिपयग्रहयोर्भैतम् । उप-
यमशब्दे विवृतिः ।

ग्रहयज्ञ पुं गृहाणां तद्देशेन यज्ञः । शान्तिपृष्ठाद्यर्थं
गृहोद्देशेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकालादिकम्
संस्कारं तं उक्तं यथा

दीपिकायाम् “शुभग्रहाङ्कवारेषु स्तुतिप्रभुषेषु च ।
शुभराशिविलम्बेषु शुभं शान्तिकपीठिकम्” । स्तुतगणः

चित्ताभिरावाह्यशरीरेवत्यः । विप्रगणोलघुगणः पु-
ष्ट्याद्विहस्ताः । भुवगणोरोहिण्युत्तरालयम् । “गोचरे
वा विलम्बे वा ये ग्रहारिष्टकचकाः । पूजयेत्तान् प्रय-
त्नेन पूजिताः स्युः शुभाग्रहाः” गोचरे स्वराश्वमेचया
अदा कदापि । विलम्बे जन्मलम्बे स्तुचकान् तद्विरटका-
रकाः । तेन दुष्टग्रहचनीयदोषोपशमनं फलम् ।
अस्यपुराणे “उत्पन्नानन्दमलानयज्ञोद्वाहादिसङ्कले ।

मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
महाद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च । नान्दीमुखे वारादि-
दोषोनास्ति । “नान्दीमुखे पित्राह्वये संक्रान्तां ग्रह-
णद्वये” । अत्र नूदस्याप्यधिकारः “आर्त्तं गूढः समा-
चरेदिति” वचनात् अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाया-
रम्भः कर्त्तव्यः “अतः कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि
आर्त्तमाचरेत् । अथतौ अतिसम्यक्तः कुर्यादाचारम-
न्ततः” इति शातातपीयात् । अन्तत उपक्रमात् परतः ।
शतप्रकारः सत्यं पुं ६२ अ० उक्तो यथा

“श्रीकामः शान्तिकामोवा ग्रहयज्ञं समारभेत् ।

हृदयगुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः । येन ब्र-
ह्मणु ! विधानेन तन्मे निगदतः शृणु । सर्वशास्त्राख्य-
सूक्तस्य संक्षिप्तं सत्यवित्तरम् । ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि
पुराणश्रुतिनोदिताम् । पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा त्रा-
ह्मणवाचनम् । ग्रहान् ग्रहादिदेवांश्च स्थाप्य होमं
समारभेत् । गृहयज्ञस्तिथा मोक्षः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमः स्थाप्यहोमस्ततः परम् । तृतीयः
कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः । अयुतेनाहुतेनाहु
नवग्रहमन्त्रः स्मृतः । तस्य तागद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुति
भाषितम् ।

ग्रहवेदिः—“गर्तस्थोत्तरपूर्वेण वितस्तिद्वयविक्षृताम् । व-
प्रहयाहता वेदिं वितस्तु च्छ्रयसंस्तताम् । संस्थापनाय
देवानाञ्चतुरक्षाचतुर्दण्डाङ्गाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा
तस्यामावाहयेत् पुराणम् । देवतानां ततः स्थाप्या विंग-
तिर्दादशाधिकाश्च । स्वर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीव-
सिताकजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता गृहा लोक-
हितावहाः” ।

मण्डलेस्थानम्—“मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्षि-
णेन तु । उत्तरेण गुरुं विद्यादुबुधं पूर्वोत्तरेण तु ।
पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वेके । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्वाङ्गं पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरतः केतुः”
स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः” ।

अधिदेवता—“भास्करस्येश्वरं विद्यादुमाञ्च शशिनस्तथा ।
स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् । ब्रह्मा-
णश्च गुरोर्विद्याच्छुक्लस्यापि शचीपतिम् । शनैश्चरस्य
तु यमं राहोः कालं तथैव च । केतोर्वै चित्तगुप्तञ्च
सर्वप्रामादिवेवताः” ।

प्रत्यधिदेवता—“अग्निरापः क्षितिर्विष्णु रिन्द्र ऐन्द्री च
देवताः । प्रजापतिश्च सर्पाश्च ब्रह्मा प्रत्यधिदेवताः” ।

पञ्चलोकपालाः—“विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । आवाहयेद्वाहृतिमित्तथैवाश्विकुमारकौ” ।

ग्रहवर्णः—“मन्त्ररेद्वृत्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सो-
मशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलौ (पोतौ) ।
मन्दराह्ण तथा लण्णौ धूम्रौ (चित्तम्) केतुगणं विदुः” ।

ग्रहवर्णानि देयानि वासांसि कुसुमानि च । भूषा-
मोदोऽत्र सुरभिरुपरिष्ठाहितानकम् । शोभनं स्थापयेत्-
प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ।

ग्रहबलिः—गुह्योदमं रवेर्दद्यात्सोमाय हतपायसम् ।
अङ्गारकाय संयायं बुधाय क्षीरषट्कम् । दध्योदनञ्च
जीवाय, शुक्राय च हतौदनम् । शनैश्चराय क्षरमाज-
मांसञ्च राहवे । चित्तौदनञ्च केतुभ्यः सन्निभैश्चैरथाचयेत्” ।
“प्रागुत्तरेण तस्याञ्च दध्युत्ततविभूषितम् । चूतपल्लवसंघं
फलवस्त्रयुगान्वितम् । प्रचुरतसमायुक्तं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
स्थापयेद्ब्रह्मणं कुम्भां वरुणं तत्र विन्यसेत् । गङ्गाद्याः

सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च । गजान्तरथावल्-
भोकसङ्क्रमाद्दुर्गोक्तलात् । रुद्रमानीय विप्रेन्द्र ! सैषा-
भिजलान्वितम् । स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्म-
वित् । सर्वे समुद्राः सरितः सरांसि च नदास्तथा ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः । एवमावाहये-
हेतानमरान् मुनिसत्तम ! । होमं समारभेत् सर्पिर्यवत्री-
हितिलादिना” ।

ग्रहसमिन्—“यर्कः पलाशखदिरावपामागौऽथ पिप्पलः ।
औदुम्बरः शमी द्वयी कुशाश्च समिधः क्रमात्” ।

एकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मधु-
सर्पिभ्यां दध्ना चैव समन्विताः । प्रादेशमात्रा सशिखाः
सबल्काः सुपलाशिनीः । समिधः कल्पयेत् पात्रः सर्वक-
र्म्मसु सर्वदा । देवानामपि सर्वेषां पात्रेषु परमार्थवित् ।
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् । हो-
तव्यं च उताय्यक्तं चरुभक्ष्यादिकं पुनः । मन्त्रैर्दशा-
हुतीर्हुत्वा होमं (अयुतम्) व्याहृतिभिस्ततः । उदङ्मुखः
प्राङ्मुखः वा कुर्यात् ब्राह्मणपुङ्गवाः । मन्त्रवन्त्य कर्त्तव्या-
श्चरवः प्रतिदेवतम् । हुत्वा च तांश्चरुन् सस्यक् ततो होमं
समाचरेत्” ।

ग्रहादिमन्त्राः—“आ हणनेति सूर्याय होमः कार्यो
द्विजन्तना । आयायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात्
पुनः । अग्निर्होमं दिशो मन्त्र इति भौमाय कीर्तयेत् ।
अग्ने ! विवस्वदुपस इति सोमसुताय नै । उहस्यते !
परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः । शुक्रान्ते अन्यदिति च
शुक्रस्यापि निगद्यते । शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति
होमयेत् । कया नश्चित् आभुव इति राहोरुदाहृतः ।
केतं हणवक्ष्यि ब्रूयात् केतनामपि शान्तये” ।

अग्निदेवतामन्त्राः—“आ वो राजोति रुद्रस्य बलिहोमं समा-
चरेत् । आपोहिष्ठे त्रुमायास्तु स्योनेति स्वाग्निस्तथा ।
विष्णोरिदं विष्णु रिति तभीशेति स्वयम्भुवः । इन्द्र-
मिद्वेवतातये इन्द्राय जुहुयात्ततः । तथा यमस्य चायं
गौरिति होमः प्रकीर्तितः । कालस्य ब्रह्मजज्ञानमिति
मन्त्रः प्रशस्यते । चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति मन्त्र-
विदो विदुः” ।

प्रत्यग्देवतामन्त्राः—“अग्निं दूतं, वृणीमह इति वज्रे रुदा-
हृतः । उदुत्तमं वरुणमित्यप्यं मन्त्रः प्रकीर्तितः । भूमेः
पृथिव्यन्तरिक्षमिति वेदेषु पश्यते । सहस्रशीर्षा पुरुष इति
विष्णोरुदाहृतः । इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इति ब्रह्मस्य

शस्यते । उत्तानपर्णं सुभगे इति देव्याः समाचरेत् ।
प्रजापतेः पुनर्होमः प्रजापते इति स्मृतः । नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति सर्पाणां मन्त्र उच्यते । एष ब्रह्मा य
कर्त्तव्य इति ब्रह्मण्युदाहृतः” ।

लोकपालमन्त्राः—“विनायकस्य चातू न इति मन्त्रो बुधैः
स्मृतः । जातवेदसे सुनवानेति दुर्गामन्त्र उच्यते । आ-
दिपत्नस्य रेतस आकाशस्य उदाहृतः । प्रा(क्रा)णा-
शिगुर्महीनाश्च वायोर्मन्त्रः प्रकीर्तितः । एषो उषा
अपूर्व्येति अश्विनोर्मन्त्र उच्यते” ।

पूणांकुतिश्च मूर्ध्नि दिव इत्यभिपातयेत् । अथाभिपेक्षम-
न्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः । पूर्यकुक्षौ न तेनैव होमान्ते
प्रागुदङ्मुखम् । अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् । हेमदग् दामभू-
पितैः । यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्तूपन द्विजैः ।

अभिपेक्षमन्त्रः—“सुरास्त्राभिमपिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णु महेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः । प्रद्युम्नचानि-
रुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते । आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो
वै निर्वृतिस्तथा । यरुणः पयनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा
शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालास्त्वामनु ते ।
कीर्त्तिलक्ष्मीर्हृतिर्मेधा पुष्टिः अज्ञा क्रिया मतिः । बुद्धि-
र्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः कान्तिश्च सातरः । एतास्तान-
भिपिञ्चन्तु धर्मं पत्यः समागताः । आदित्यश्चन्द्रमा भौमो
बुधजीवौ सितोऽजः । गृहास्त्राभिमपिञ्चन्तु राहुः
केतश्च तर्पिताः । देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
क्षपयोऽसुरयो गायो देवसातर एव च । देवपत्यो द्रुमा
नागा दैत्याश्चाप्सरसाङ्गणाः । अस्तासि सर्वशस्ताश्च
राजानो वाहनानि च । औषधानि च रत्नानि कान्ता-
वयवाश्च ये । सरितः सागराः जैलास्तीर्थानि जलदा
नदाः । एते त्वामभिपिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये” ।

ततः शुक्लान्वरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । सैषाप्रधैः सर्व-
गन्धैः स्नापितो द्विजपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः
कर्त्तव्यजः सुसमाहितान् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्-
गतविस्मयः” ।

ग्रहदक्षिणाः—“सूर्याय कपिलां मेतुं शङ्खं दद्यात्तथेन्द्रे ।
रक्तं धुरन्वरं दद्याद्भौमाय च कक्कश्विनम् । बुधाय जात-
रूपन्तु सुरवे पीतवाससी । श्वेताचन्दैस्त्वसुरवे ह्यणाङ्गा-
मर्कश्चनवे । आयसं राहवे दद्यात् केतुभ्यश्चागस्त-
मम् । सुवर्णेन समा कार्या यजमानेन दक्षिणा ।
सर्वेषामथ वा गावो दातव्या हेमभूपिताः । सुवर्णमप्य

दद्याद्गुरुर्वा वेन त्वयति । स्तनन्तेनैव दातव्याः सर्वाः
सर्वे दक्षिणाः” ।

द्रव्यदानमन्त्राः तत्र कपिलायाः—“कपिले ! सर्वभूतानां
पूजनीयानि रोहिणी ! । सर्वदेवस्यो यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” ।

गङ्गा—“गङ्गास्व ! पुण्ड्रानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विष्टतशान्तिं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

वृषभ—“वृषभस्व ! वृषभेण जगदानन्दकारक ! । अष्टमूर्ते-
रधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेम्ब—“हिरण्यगर्भगर्भस्व ! हेम्ब ! वीजं विभावसोः । अन्-
न्तपुण्ड्रफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्र—“पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वातदेवस्य वल्लभम् । प्रदा-
नात्तस्य मे विष्णो ! हातः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अश्व—“विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादस्यतसन्नावः । चन्द्रार्कवा-
ह्नो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

धेनो—“यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्व-
पापहृता नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अयस—“यस्मादायसकन्याणि तवावीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
लाद्यायुशदीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे” ।

कागस—“यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं
विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गो—गवानङ्गे पु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्मा-
च्छिवे मे स्थादहं लोके परतः च” ।

शय्यायाः—“यस्मादभ्युद्यन् शयनं केशवस्य च सर्वदा । शय्या
समायन्मुन्यास्तु दत्ता जन्तानि जन्तानि” ।

रत्नानाम्—“यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रतिष्ठिताः । तथा
रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमे—“यथा भूमिदानस्य कलामार्कानि पोड्गोम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवति च” ।

“एवं संपूजयेद्भक्त्या चित्तशान्तेन यजितः । रत्नकाञ्चनव-
स्त्रोवैधर्म्यमाख्यातलेपनैः । कनेन विधिना यस्तु यज्ञपूजां
समाचरेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे संदीयते ।
यस्तु पीडाकरो नित्यमल्पचित्तस्य वा यहः । तच्च यत्नेन
संपूज्य शेषानप्यर्चयेद् बुधः । यथा गावो नरेन्द्राय
ब्राह्मणाय विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्य-
वसानिताः । यथा वाणप्रहारानां कवचं वारणं
भवेत् । तद्वद्वैद्योपवातानां शान्तिर्भवति वारणम् ।
तस्माच्च दक्षिणाहीनं कर्तव्यं भूमिनिष्कृता । संपूर्णया

दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तपति । सर्वे वायुतहोमोऽयं
नयप्रहमस्ये स्थितः । विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु
कर्मासु । निर्दिष्टार्थं सन्निधेय ! तथेवेगाद्भुतेषु च !
कथितोऽयुतहोमोऽयं लज्जहोममतः उद्गु” ।

लज्जहोमः—“सर्वकामाप्तये यस्मात्तहोमं विदुर्धृषाः । पितृणां
वल्लभं साक्षाद्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् । यहतारावल्लं दृष्ट्वा
कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” ।

मण्डपः—“गृहस्तोत्रपूर्वेण मण्डपं कारयेद् बुधः । रुद्राय-
तनभूमौ वा चतुरस्रसुदृढसुखम् । दशहस्तमथाष्टौ
वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः । प्रागुदक्पुष्पवना-
म्भूमिं कारयेद् यत्नतो बुधः । प्रागुत्तरं सम-
साद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । शोभनं कारयेत् कुण्डं
यथावल्लक्षणान्वितम् । चतुरस्रं समन्तात् सयोनिवक्त्रं
समेखलम् । चतुरङ्गुलवित्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता ।
प्रागुदक्पुष्पवना कार्या सर्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं
सर्वलोकानां नवप्रहमस्यः स्मृतः । मानहीनाधिकं
कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुसम्पूर्णं शान्ति-
कुण्डं विधीयते” ।

विस्तरभवात् कोटिहोमोक्तः तत्रैवाध्यायशेषे दृश्यः ।

अत्र याज्ञवल्क्येन यज्ञाणां मन्त्रान्तरमुक्तं यथा

“यथा हव्येन, इमन्देवा, अग्निर्भूदौ दिवः ककुत् । दधु-
ध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्तिताः । बृहस्पतेः
अतिदर्य, सत्यैवान्नात्परिच्युतः । शन्नो देवीस्तथा, काण्डा-
त्केतुर्बृहस्पतिमाज्ञया” ।

विमानपा० विष्णुधर्म्योत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ताः

हेमाद्रिशान्तिकाण्डे विधानमालादौ चापरे मन्त्रा उक्ता
एवं विप्रतिपत्तौ शाखभेदाद्व्यवस्था । शाखभेदा-
न्मन्त्रभेदाश्च मत्ततत्तत्तदात्मनिर्दिष्टतौ दृश्यः । तत्प्रती-
कानि च विवरणपत्रे यत्नव्यानि तानि च तत्र दृश्यानि ।
कचित् मन्त्रपुराणवाक्यान्मन्त्रभेदस्तु शाखभेदात् व्यव-
स्थाः ।

तत्र यज्ञयज्ञे यज्ञाणां पूजनाय स्मृतिकादिमूर्तिकरणं
तदभावे पटे लेखनं तदभावे मण्डले वस्तुलाद्याकारले-

खनं वा कृत्वा पूजादिकं कार्यं यथाह याज्ञ० १३०

“छर्जः सोमो मर्हीपुतः सोमपुत्रो बृहस्पतिः । शुक्रः
शनैश्चरो राज्ञः केतुश्चेति यथाः स्मृताः” याज्ञ० “एतं
सूर्यादयो नव यथाः पूज्या इत्युक्तं किं कथ्येत्याह
मिता० “तान्मकात् स्मृतिस्मृतिरुक्तचन्दनात् सर्वाकादुभौ ।

रजतादयसः सीसात्कांखात् कार्या यज्ञाः क्रमात् ।
स्वयणैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा" याज्ञ० । "सूर्या-
दीनां मूर्त्तयस्ताच्चादिभिर्वथाक्रमेणैवास्तिदलाभे स्ववर्णकैः
पटे लेख्या मण्डलेषु वा गन्धैरक्तचन्दनादिभिर्वथावर्ण-
लेख्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मत्स्यपुरा-
णोक्तो द्रष्टव्यः । तद्यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भ-
समद्युतिः । सप्ताश्वरथसंस्थोऽपि द्विभुजः स्यात् सदा
रविः । श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिद्विवाह्य कर्त्तव्यो वरदः शशी । रक्त-
माल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघ-
गर्भो वरदः स्याद्वरासुतः । पीतमाल्याम्बरधरः कर्ण-
कारसनद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्यो-
वरदो बुधः । देवदैत्यगुरु तद्वत् पीतश्वेतौ चतु-
र्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ काथ्यौ साक्षस्त्रलक-
मण्डलू । इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
वाणवाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा । कराल-
वदनः खड्गचर्मशूली वरप्रदः । नीलः सिंहासनस्थश्च
राज्जित प्रशस्यते । धूम्रा द्विवाहवः सर्वे गदिनो
विक्रताननाः । गृध्रासनगता नित्यं क्रैतवः स्युर्वर-
प्रदाः । सर्वे किरीटिनः कार्या यज्ञा लोकहितावहाः ।
स्नाह्वलेनोच्छ्रिताः सर्वे शतमष्टोत्तरं सदेति" ।

"यथावर्णं प्रदेयानि वासांभिः कुसुमानि च ।
गन्धाश्च वलयश्चैव धूपोदेयश्च गुग्गुलुः । कर्त्तव्या सन्त-
वन्तश्च चरवः प्रतिदेवतम्" याज्ञ० । "यथावर्णं यस्य यज्ञस्य
योवर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि" मिता० ।

मण्डले यज्ञलेखनाकारस्तु
"वर्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः । अङ्गा-
रक्षिकोणस्तु बुधश्चापगतिस्तथा । पद्माकृतिः गुरुः
कार्यस्ततः कोणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः कार्यो
राजस्तु मकराकृतिः । खट्वाकृतिस्तथा केतुः काथ्यो
मण्डलपूजने" शान्तिदीपिकोक्तः ।

यज्ञध्यानं मत्स्यपुराणोक्तमपि यज्ञयागतत्त्वोक्तं
मण्डले मानभेदगोलजन्मभूम्याद्यनुगुणं ध्यानं प्रदर्शयते ।
सूर्यस्य "चतुर्यं काशग्रपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् । शिवाधिदेवतं
सूर्यं यज्ञप्रत्यधिदेवतम्" ।

शोभस्य "सासुद्रं वैश्रमात्रेयं हस्तमात्रं शिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विवाहं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् । दशाश्वं

श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योन्माधिदेवतम् । जलप्रत्यधिदेवञ्च
सूर्यास्यमाह्वयेत् तथा" ।

मङ्गलस्य "आवन्त्यं चतुर्यं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् । दक्षिणोर्ध्व-
क्रमाच्छक्तिवराभयगदाकरम् । आदित्याभिमुखं देवं तद्वदेव
समाह्वयेत् । स्कन्दाधिदेवतं ध्यायेत् क्षितिप्रत्यधि-
देवतम्" ।

बुधस्य "मागधं द्वादशलात्रेयं वैश्रं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वं क्रमतश्चर्मगदावरदस्त्रङ्गिणम् । सूर्यास्यं सिंहं
सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत् । नारायणाधिदेवञ्च विष्णु-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

बृहस्पतेः "द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पीताम्बरं जीवं सुपद्मस्यं चतुर्भुजम् । दक्षो-
र्ध्वं दक्षवरदकरकादण्डमाह्वयेत् । ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्य-
मिन्द्रप्रत्यधिदेवतम्" ।

शुक्रस्य "शुक्रं सोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम् । पद्मस्य-
माह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् । सदाक्षवरकरका-
दण्डहस्तं शिताम्बरम् । शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्र-
त्यधिदेवतम्" ।

शनेः "शौराष्ट्रं काशग्रपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् । कर्ण-
कर्णास्वरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् । तद्वद्वाण-
वरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत् । यमाधिदेवतं प्रजापति-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

राहोः "राजं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् । कर्ण-
कर्णास्वरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् । चतुर्वाहं
खड्गवरशूलचर्मकरन्तथा । कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्प-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

केतुनाम् "कौशह्रीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् । धूजं
गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेद्विक्रताननम् । सूर्यास्यं धूजवसनं
वरदं गदिनं तथा । चित्रगुप्ताधिदेवञ्च ब्रह्मप्रत्यधि-
देवतम्" ।

अथ चन्द्रस्य सासुद्रत्वं राहोर्मलयजत्वं केतोः कौश-
ह्रीपत्वसक्तं पुराणान्तरानुसारेण वक्ष्यमाणजन्मभूम्यादि-
बोधकवचनेन विरोधभया विकल्प व्याम्रयणीयः स
चाचारभेदात् "व्यवस्थित इति बोध्यम् । एवं वाहनेऽपि
विकल्पः । मत्स्यतत्त्वलादानादिपद्धतौ एतेषां मध्ये केषा-
ञ्चिदन्यवाहनत्वस्य दर्शितत्वात्" ।

अधिदेवादीनां ध्यानसक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

शिवस्य “पञ्चवक्त्रो वृषारूढः प्रतिवक्त्रं तिलोचनः । कपाल-
मूलखट्वाङ्गी चन्द्रमौलिः सदाशिवः” ।
उभायाः “अक्षस्तत्त्वं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा
विभक्तिं हस्तेषु प्रजिता दिदगैरपि” ।
स्कन्दस्य “कुमारः प्रणुसुखः कार्यः शिखण्डकविभूषणः ।
रत्नरत्नाम्बरोदेवो मयूरवरवाहनः । कुक्कुटश्च तथा
चण्डा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्तप्रास्था
शक्तिः कार्या च वामयोः” ।
विष्णोः “विष्णुः कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधरः क्रमात् ।
प्रदक्षिणं दक्षिणाधःकरादारभ्य नित्यशः” ।
ब्रह्मणः “पद्मासनस्थो जटिलो ब्रह्मा कार्यचतुर्भुजः ।
अक्षमालां स्तुवं विभ्रत् पुस्तकं च कमण्डलुम् । वासः
क्षणाजिनं तस्य पात्रे हंसस्तथैव च” ।
शक्रस्य “चतुर्दन्तगजारूढो वज्रो कुलिशभृत्करः । शची-
पतिः प्रकर्त्तव्यो नानाभरणभूषितः” ।
यमस्य “दंशक्रीलोयमः कार्योदण्डहस्तोविजानता । रक्त
दक् पाशहस्तश्च महामहिषवाहनः” ।
कालस्य “कालः करालवदनो नीलाङ्गश्च विभीषणः । पाश-
हस्तोदण्डहस्तः कार्यो वृश्चिकरोभवान्” ।
चित्तगुप्तस्य “अपीचत्रवेशः स्त्राकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः ।
दक्षिणे लेखनीं चित्तगुप्तो वामेऽस्य पत्रकम् । पिङ्गल-
श्चाशुकेशान्तः पीनाङ्गजठरोऽरुणः” । “पिङ्गाक्षत्रितयो-
ऽरुणः” इति वा पाठः ।
प्रत्यधिदेवानां तत्त्वान्तेः “आगस्थः साक्षस्ततोऽग्निः सप्पार्चिः
शक्तिधारकः । चिह्नितं चनरेणास्य करमन्यं प्रकल्पयेत्” ।
जलस्य “आपः स्त्रोत्रधारिण्यः श्वेता मकरवाहनाः ।
दधानाः पाशकलसौ सुक्ताभरणभूषिताः” ।
क्षितेः “शुक्लवर्णां मही कार्या दिव्याभरणभूषिताः । चत-
र्भुजा सौम्यवपुश्चण्डांशुसदृशास्वरा । रत्नपात्रं
सस्यपात्रं पात्रमौषधिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्त्तव्यं
भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णां सा कार्या
पृथगता तथा” । विष्णोरिन्द्रस्य च लक्षणसूक्तम् ।
शचराः “वामे शचराः करे कार्या सौम्यसन्तानमञ्जरी ।
वरदा मण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शची” ।
प्रजापतेः “यज्ञोपवीती हंसस्य एकवक्त्रचतुर्भुजः । अक्षं
स्तुचं स्तुवं विभ्रत् कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः” । अक्षं
अक्षमालाम् । कुण्डिकां कमण्डलुम् ।
सर्पाणाम् “अक्षसूत्रधराः सर्पाः कुण्डिकापुच्छभूषणाः ।

एकभोगास्त्रिभोगा वा सर्वे कार्याश्च भीषणाः” ।
ब्रह्मलक्षणं प्रागुक्तम् ।
अथ विनायकादिपञ्चलोकपाललक्षणानि विष्णुधर्मोत्तरे
विनायकस्य “चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।
नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः । दण्डं दक्षकरे
दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परमं दद्या-
च्चतुर्थे मोदकं तथा” ।
दुर्गायाः “शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणं ।
चन्द्रविस्वमधो वामे खेटमूढे कपालकम् । युक्तं दण्डं
च विभ्राणा सिंहाकूटोरुदिग्भुजा । एषा देवी ससु-
द्विष्टा दुर्गा दुर्गार्त्तिहारिणी”
वायोः “धावद्वरिण्यष्टस्यो ध्वजधारी समीरणः । वरदा-
नकरो धूम्रवर्णः कार्यो विजानता” ।
आकाशस्य “नीलोत्पलामं गगनं तद्वर्णास्वरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यखण्डवत्” ।
अश्विनोः “पीतपद्मसवर्णांभौ पद्मपत्रसमास्वरी । द्विभुजौ
देवभिमजौ कर्त्तव्यौ रूपसंयुतौ । तयोरोपधयः कार्या
दिव्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीया
स्तथाद्विजाः (खगाः) । एकस्य दक्षिणे पात्रे वामे
चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुहृत् चारुदर्श-
नम्”
ग्रहाणां वर्णगोत्रादिस्मृत्तकथ्यानां यागतत्त्वो-
क्तानि पूर्वदर्शितान्येव
विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्थानसूक्तं रुद्रकले
विष्णुधर्म्यथा
“राहुमन्ददिनेशानासुत्तरखां यथाक्रमम् । गणेश-
दुर्गां वायुश्च, राहुकेलोश्च दक्षिणे । आकाशमश्विनौ चेति
पञ्च तान् स्थापयेत् द्विजः” ।
धूपदौ विशेषः हेमाद्रौ स्त.पु. “रवेः कुन्दुरकं धूपं
शशिनस्तु धृताक्षतम् । भौमे सर्जरसं चैव अशुरश्च बुधे
तथा । सिन्धुजं शुरवे दद्यात् शुक्रे विल्वायुश्च स्मृतम् ।
शुग्गुल्ममन्दचारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे” । कुन्दुरकं
शल्वकौ निर्वारः विल्वायुश्च विल्वफलनिर्यससहितमशुर ।
गन्धभेदस्तत्रैव “दिवाकरकुजाभ्यां तु दापयेद्भक्तचन्द-
नम् । चन्द्रे गन्धं भार्गवे च सितचूर्णं प्रदापयेत् ।
कुङ्कुमेन च संयुक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः । अशुर
चापि कस्तूरी राहुकेत्वर्कजेषु च” ।
विधानशास्त्रादौ अन्यविधा गन्धधूपाः पुष्पभेदास्तोक्तास्तौ

च विवरणपत्रे दृष्ट्याः तत्र जीवस्य चतुःसमस्य उक्तः
स च “कलूिकाया द्वौ भागौ चत्वार्यन्दनस्य त ।
कुङ्कुमस्य त्रयस्यैव शशिनस्य चतुःसमम्” इत्युक्तः गुरो-
र्दशाङ्गधूपस्तोक्तः स च “हेमाद्रौ प्रतखण्डे”
पङ्कभागकुष्ठं द्विगुणो गुडश्च लालः त्रयः पञ्च नखस्य
भागाः हरीतकी सर्जरसः सनांभी भगैकनेकं तिलवं
शिलाजम् । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैकोधूपोदशाङ्गः-
कथितो सनीन्द्रैः” रत्नानि तु ग्रहशब्दे शारदा० ६५०
उक्तानि दृष्टव्यानि । “अभावे सितवृष्याग्निं चन्दनं च
विशेषणम् । एतेषां गुग्गुलुधूपो नैवेद्यां दत्तपायसम्” ।

गृहमण्डलेखनप्रकारः—उभयतो हस्तमिति गृह-
वेदिमध्यस्थले पूर्वपक्षिणाग्रायतको दक्षिणोत्तराग्राय
चतुर्दोरेखाः कुर्यात् तथा करणे अष्टाङ्गलदीर्घवि-
स्ताराणि समान्तरालानि नव खण्डानि सम्पद्यन्ते
तत्र विवरणपत्रे यज्यमाणमानकं सूर्यादीनां वर्तुला-
द्याकारं कुर्यात् । स्वस्वमण्डले च स्व स्व स्थापनम्
स्वस्ववानेऽधिदेवानां स्वस्वदक्षिणे प्रत्यधिदेवानां सूर्या-
भिमुखतया सर्वेषां स्थापनम् विनायकादिस्थापनञ्च
प्राशुक्त स्थानेष्विति विवेकः ।

होने समिद्धेदक्षणादिकं विधानपारि० स्कान्द०
“प्रादेशमात्रा व्यक्तस्य समिधस्यार्कसम्भवाः । दक्षिणध्वा-
ज्वरं युक्ताः प्रतिदेवश्च होमयेत् । पालाशी वै सोमाय ।
खादीर्लोहताय च । आपामागीर्बुधयेति आश्व-
त्थीश्च दृष्टतेः । औदुम्बरीश्च शुक्राय रुद्राय च श-
नोभयीः । दीर्घी पाहोः कुशान् कोतोर्होममन्त्रान्ततः
परम्” । समिद्धज्यं चिन्तामणौ “समिधां लक्षणं
दक्षे संख्या तासां तथैव च । विधीर्णां विदना हस्ता
वक्राः सुगुप्तिरा हयाः । अतिस्थूलातिदीर्घाश्च समिधः
कार्यनाशिकाः । विधीर्णांऽऽयुःक्षयकरी विदना पुत्र-
नाशिनौ । सुगुप्तिरा व्याधिजननी हया च रिपुवर्द्धनी ।
दीर्घा विदेशगननी स्थूला चात्मविनाशिनौ । अक्षया
ह्रस्वाऽस्थूला साद्रा च सुपलाशिनौ । प्रादेशः क्षाधिका
न्यूना समित् स्थात् सर्वकर्म्मणि” । अथार्कादीनां फलं
होमसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा “अर्को नाशयति
व्याधिं पलाशः सर्वकर्म्मभृः । खदिरश्चार्थलाभाय अ-
पामागोः सुदर्शनः । अश्वत्थः सर्वकर्माय भागप्राप्तौ-
दुस्वरस्तथा । शमी शमयते पापं दूर्वाऽऽयुर्विवर्द्धनी ।
कुशान् धर्माधिकामागां रक्षन् रक्षसां विदुः । अष्टो-

त्तरन्तु साहस्रं शतमष्टाधिकं तु वा । अष्टाविंशतिमष्टौ
वा एकैकस्य तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषां प्राप्यंशु
परमार्थयेत् । स्नेह स्नेहैव सन्नेह होतव्याः समिधः
पृथक् । होतव्यं च दत्तायकं चरुभक्षादिकं पुनः ।
मन्त्रैर्दृशाङ्गतीर्द्वाद्दोमोव्याहृतिभिस्ततः” अथुतादिहोम
प्रक्रमात् व्याहृतिभिर्युतादिहोमः ।

गृहाणां जन्मभूत्यादिज्ञानावगृह्यकतासाह स्कान्द०
“जन्मभूगौतमस्मिन् यथैव स्थाने सुखानि च । योऽज्ञात्वा
कुरुते शानिं ग्रहास्ते नावसानिताः” अतः शानि-
काले तेषां जन्मभूत्यादिज्ञानमयेचितं तच्च विशेषण
ध्याने दर्शितमपि प्रपञ्चार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां
जन्मभूत्यादयो यथा तत्रैव

जन्मभूः—“उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च चन्द्रमाः ।
अङ्गारकश्च वल्गुः वै भगवेषु हिमंशुजः । सन्धेयु
शुक्रजातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरश्च सौराष्ट्रे
राक्षसैर्धरके पुरे । अन्तर्ज्योतिर्वा तत्रा केतुरित्येता ग्रह-
भूमयः । यस्त यस्त च यद्गोलं तत्तं यज्याम्यतः परम्” ।
ग्रहगोलम्—“आदिद्यः काश्यपे गोले आलेयश्चन्द्रश्च
भवेत् । भारहाजो भद्रैर्होमस्तथात्वेदश्च सोमजः ।
यक्रपुच्छोऽङ्गिरोगोलः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः
काश्यप एवायं राक्षः पैठनस्तथा । केतवो जैमि-
नीयाश्च ग्रहाग्निप्रदन्तरम्” ।

ग्रहवर्णः—“आदिद्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधं खतः । गुरौ चैव
शिली नाम शुक्रो भवति चाटकः । शनैश्चरे महा-
तेजा राक्षकेवोक्तताशनः” इति । इत्येवैव होमकाले
तत्तदग्निनाम कृत्वा जुहुयात् ।

अथेषां वर्णः स च द्विधा विप्रादिजातिरूपभेदात् तत्र
रूपे तत्रैव “भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्रौ शुक्रनिश-
करो । सोमपुत्रो शुक्रश्चैव तानुभौ पीतकौ सृष्टौ ।
हृणः शनैश्चरस्तद्वत् राक्षसित्वश्च केतवः” । विप्रादि-
वर्णस्तु । “व्राह्मणौ शुक्रवागीशौ क्षत्रियौ भौमभास्करौ ।
चन्द्रो वैश्वो बुधः, शूद्रामन्दो राक्षसश्च केतवः” ।
स्थानं तत्रैव “मध्यो तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
दक्षिणे लोहितं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरेण तु । उत्तरे
तु शुक्रं विद्यात् पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्राक्षः दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुः
स्याप्या वै शुक्रतश्चन्द्रौ इति” ।

सुखं खान्द "मुक्ताक्षौ प्राङ्मुखौ प्रोयो गुरुक्षौ तादृङ्मुखौ । प्रत्यङ्मुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखः" ।
अत्र प्राङ्मुखौ ऊर्ध्वदृष्टौ, उदङ्मुखौ वामदृष्टौ, प्रत्यङ्मुखोऽधोदृष्टः, दक्षिणतोमुखो दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम् "आदिष्वभिमुखाः सर्वे" इत्यनेन सर्वेषां सूर्याभिमुखतोक्तेः इति विधानपारिजातादयः । "वर्ष-

रूपगुणैर्बुक्तान् व्याख्यावाहयेत् तामिति" खान्दोक्ते रावाहनसमयेऽपि वर्षभूम्यादिकीर्तनमप्येकमावाहनं कार्यमेवमप्येऽपि होमकाले तथास्मरणमिति बोध्यम् "चित्ताक्षं च" अजाक्षीरेण संस्त्रिणा यथाय तिलतण्डुलाः । अजाकर्णस्य रक्तेन रक्ताक्षितान्त्रसंज्ञिताः" दीपिकोक्तम् प्रयोगो कृततत्तुनादानादिपद्धतौ दृश्यः ।

सूर्यादिग्रहाणां जन्मभूम्यादिसूचकविवरणपत्रम् ।

जन्मभूम्यादि	सूर्याक्ष	चन्द्राक्ष	गौमस्य	बुधस्य	जीवस्य	शुक्रस्य	शनेः	राहोः	केतोः
जन्मभूमिः	कलिङ्गः	यवना	अवन्तिः	मगधः	सैन्धवः	भोजकटः	सौराष्ट्रः	वर्धकः	अन्तर्वेदी
गोत्रम्	कश्यपः	अतिः	भरद्वाजः	अतिः	अङ्गिराः	भृगुः	कश्यपः	पैठिनसिः	जैमिनिः
अग्निः	कपिलः	पिङ्गलः	धूमकेतुः	जाठरः	शिखी	हाटकः	महातेजाः	हुताशनः	हुताशनः
विप्रादिग्रहः	क्षत्रियः	वैश्यः	क्षत्रियः	वैश्यः	विप्रः	विप्रः	शूद्रः	शूद्रः	शूद्रः
रूपालाकवर्णः	रक्तः	शुक्लः	रक्तः	पीतः	पीतः	शुक्लः	लघुः	लघुः	चितम्
मण्डले स्थानम्	मध्यम्	पूर्वदक्षिणः	दक्षिणः	पूर्वोत्तरः	उत्तरः	पूर्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः
मुखम् (सर्वं)	} ऊर्ध्वदृष्टिः अधोदृष्टिः दक्षिणदृष्टिः वामदृष्टिः वामदृष्टिः								
सूर्याभिमुखाः)									
मण्डले आकारः	वस्तुलः	अर्द्धचन्द्रः	त्रिकोणः	चापः	पद्मम्	चतुष्कोणः	सर्पः	मकरः	खड्गः
उभयतोऽष्टाङ्गुल	} ४।व्या० ८।व्या० ४।व्या० २।व्या० ४।व्या० ३।व्या० ४।व्या० ४।व्या० ४।व्या०								
नवकोष्ठेषु त-									
ज्ञानम्	१२५०	२४५०	१२५०	६५०	१२५०	६५०	१२५०	१२५०	१८५०
वाहनम्	सप्ताश्वरथः	दशाश्वरथः	मेघः	सिंहः	हस्ती	हयः	गृध्रः	सिंहः	गृध्रः
शक्तिद्रव्यम्	ताम्रम्	स्फटिकम्	श्वेतचन्दनम्	स्वर्णम्	स्वर्णम्	रजतम्	लोहम्	सीसम्	कांस्यम्
गन्धभेदा-	} रक्तचन्दनम्	} श्वेतचन्दनम्	} रक्तचन्दनम्	} कुङ्कुमम्	} कुङ्कुमम्	} श्वेतचन्दनम्	} कस्तूरी	} कस्तूरी	} कस्तूरी
द्विधा									
मतान्तरे	तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःस्रम्	तत्	सा	कुलाशुख	सा
पुष्पभेदाः	करवीरम्	कुसुमम्	जवा	चम्पकम्	पद्मम्	जातिः	मल्लिका	कुन्दम्	मल्लिका
धूपभेदाः	} गुग्गुलुः	} हताक्षतम्	} सज्जरसा-	} पीताशुख-	} दशा-	} साध्यवि-	} पद्मकाष्ठम्	} दक्षधूपः	} मधुमिश्र-
मतान्तरे	कुन्दुरकम्	हताक्षतम्	सज्जरसः	पीताशुख	सिन्धुजम्	विल्वशुख	गुग्गुलुः	लाक्षा	लाक्षा
फलम्	द्राक्षा	इक्षुः	पूगम्	नागरकम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	दाडिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	लघुम्	लघुम्	चितम्
रत्नानि	शार्ङ्गकम्	सुक्ता	प्रवालम्	गारुडतम्	पुष्परागम्	हीरकम्	नीलकम्	गोमेदकम्	वैदूर्यम्
वर्णभेदाः	गुहोदनः	हतपाथसम्	यावकम्	जीर्यष्टिकम्	दध्योदनः	हतोदनः	लहरम्	आजनांसम्	चित्ताक्षम्
सन्निधः	अर्कः	पलाशः	खदिरः	अपामार्गः	अश्वत्थः	उडुम्बरः	शमी	दूर्वाक्षयम्	कुशक्षयम्
दक्षिणा	कपिलाधेनुः	गङ्गाः	रक्तद्वयः	स्वर्णम्	पीतवज्रम्	श्वेताश्वः	कण्ठाधेनुः	सङ्गः	लागः
जपमाला	६०००	१००००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१६०००	१८०००	७०००
अधिदेवता	शिवः	उमा	खान्दः	नारायणः	ब्रह्मा	शक्रः	यमः	कालः	चित्तगुप्तः
प्रवर्तिदेवता	अग्निः	जलम्	क्षितिः	विष्णुः	इन्द्रः	शची	प्रजापतिः	सर्पः	ब्रह्मा

वेदभेदे महादीनां मन्त्रभेदा हेमाद्राद्युक्ताः प्रतीकतो दर्शयन्ते

महादीनाम्	षड्वेदिनः	यजुर्वेदिनः	सामवेदिनः	अथर्ववेदिनः
रवेः	आ कण्ठेन रजसा	आ कण्ठेन रजसा	उदु त्वं जातवेदसम्	विषासहिं सहमानम्
चन्द्रस्य	आप्यायस्व समेतु	इमं देवा असपत्नम्	सन्ते पर्यासि समुद्यन्तु	शकधूं नक्षत्राणि
भौमस्य	अग्निर्मूर्हा दिवः	अग्निर्मूर्हा दिवः	अग्निर्मूर्हा दिवः	त्वया मन्यो ! सरथम्
बुधस्य	अग्ने ! विषस्वदु	उदुबुध्यस्याग्ने !	अग्ने ! विषस्वत्	यद्वाजानो विभजनः
गुरोः	वृहस्पते ! परिदीया	वृहस्पते ! अतिवदर्थः	वृहस्पते ! परिदीया	वृहस्पतिर्नः परिपातु
शुक्रस्य	शुक्रं ते अन्यत्	अक्षात्परिच्युतः	शुक्रं ते अन्यत्	हिरण्यवर्णाः शुचयः
शनेः	सनग्निरग्निभिः	शन्नोदेवीरभीष्टये	शन्नोदेवीरभीष्टये	सहस्रवाक्कः पुरुषः
राहोः	कथा नक्षत्रः	काण्डात् काण्डात्	कथा नक्षत्रः	दिव्यं चित्तस्त्वधाः
कृतोः	केतुं कण्वन्नकेतवे	केतुं कण्वन्नकेतवे	केतुं कण्वन्नकेतवे	यस्ते पृथुःस्तनयितुः
सूर्याधिदेववक्त्रेः	आ वोराजानम्	त्वियन्वकम्	आ वोराजानम्	मानोविदन् विव्याधिनः
चन्द्राधिदेवोभायाः	गौरीर्भिमाय	श्रीय ते लक्ष्मीश्च	आपोहि वा	आपोहि वा
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमारं माता	यदक्रन्दः प्रथमम्	स्योना पृथिवि !	अग्निरिव मन्यो ! त्विधितः
बुधाधिदेवविष्णोः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	विष्णोरराटमसि	इदं विष्णुर्विचक्रमे	प्र तद्विष्णुः स्वधते
कीर्वाधिदेवब्रह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः	त्वमित् सप्रथाः	ब्रह्म जज्ञानम्
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रं वो विश्वतः	सजोषा इन्द्र !	इन्द्रमित् देवतातये	इन्द्रेभं पतरम्
शन्यधिदेवयमस्य	यमाय सोमं सुनुत	यमाय त्वाङ्गिरस्वते	आयं गौः पृथ्विः	यः प्रथमं प्रथतमाससाद
राह्याधिदेवकालस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	कार्धिरसि समुद्रस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	रोहितः कालो अभयत्
केतवाधिदेवचित्रगुप्तस्य	उषोवाजं हि	चित्रावसो ! स्वस्ति	चित्त इच्छिशोः	आज्ञातं यदनाज्ञातम्
सूर्यप्रत्यधिदेवः	अग्निं दूतं वृणीमहे	अग्निं दूतं पुरोदधे	अग्निं दूतं वृणीमहे	समास्वाग्ने ! ष्वतवः !
चन्द्रप्रत्यधिदेवजलस्य	अपस्तु मे सोमः	आपोहि वा	उदुत्तमं वरुण !	शन्नोदेवीरभीष्टये
भौमप्रत्यधिदेवक्षितेः	स्योना पृथिवि !	स्योना पृथिवि !	पृथिव्यन्तरिक्षम्	भूमे ! मातर्निधेहि
बुधप्रत्यधिदेवहरेः	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे	सहस्रशीर्षा पुरुषः	इदं विष्णुर्विचक्रमे
कीर्वाप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते	इन्द्र आसां नेता	इन्द्रायेन्दो !	इन्द्र ! जुषस्व प्रवहा
शुक्रप्रत्यधिदेवगव्याः	उत्तानपथ्ये ! सुगने !	अदित्यै राक्षसां	एकादका तपसे	प्रेतं पादौ प्रस्फुरतम्
शनिप्रत्यधिदेवप्रजापतेः	प्रजापते ! न त्वदु	प्रजापते ! न त्वदु	प्रजापते ! न त्वदु	नक्तं जातास्त्रोधे !
राह्यप्रत्यधिदेवसर्पाणाम्	आयं गौः प्राग्निः	नमोऽस्तु सर्पेभ्यः	तवेदिन्द्रा वयम्	शेरभक शेरभ !
केतुप्रत्यधिदेवब्रह्मणः	ब्रह्म जज्ञानम्	ब्रह्म जज्ञानम्	एष ब्रह्मा य ऋत्विजः	ये दिशामन्तर्देशेभ्यः
विनायकस्य	आ तू न इन्द्र !	गणानां त्वा गणपतिम्	आ तू न इन्द्र !	निलेज्ज्ञां ललामाम्
दुर्गायाः	जातवेदसे सुनयाम	अस्वे ! अस्विके !	इमं स्तोममर्हते	पृतनाजितं सहमानम्
वायोः	क्राणां शिशुर्महीनाम्	वायो ! ये ते सहस्रिणः	क्राणां शिशुर्महीनाम्	अन्तरीक्षे वायवे
आकाशस्य	आदित् प्रत्नस्य	हृतं हृतपायानः	आदित् प्रत्नस्य	आम्यतः पचतो विहि
अश्विनोः	एषो उषा अपूर्व्या	या वां कगा	एषो उषा अपूर्व्या	सं चेक्षया धो अश्विना
एते च मन्त्रा षड्वेदस्य यादृश	एते च मन्त्राः शुक्रयजु-	वेदे यादृशस्यानस्यास्तस्यि-	एते च मन्त्राः साम-	एते च मन्त्राः अथर्ववेदे
स्थानस्यास्तस्यि	वेदे यादृशस्यानस्यास्तस्यि-	स्तस्यि	वेदस्य यादृशस्यानस्या-	यादृशस्यानस्यास्तस्यि-
दानादिपद्धतौ ७५-७६ पदेषु	स्तस्यि	स्तस्यि	स्तस्यि	स्तस्यि
स्वरूपतो दर्शितास्ततएवावसेयाः ।	पद्धतौ १०६-११० पदेषु	पद्धतौ १०६-११० पदेषु	नादि पद्धतौ १२७-१२० प-	द्विपद्धतौ १४८-१५२ पदेषु
	स्वरूपतो दर्शिताः ।	स्वरूपतो दर्शिताः ।	लेषु स्वरूपतो दर्शिताः ।	पु स्वरूपतो दर्शिताः ।

अहयुति ५० इत० । गृहाणाजेकराश्यादिस्थितिभेदेन भूतलस्थानां कल्पनीययोगभेदे तद्विधेयः सूर्यसि० उक्तो यथा "तारागृहाणामन्योन्यं स्यातां युद्धसमागमौ । समागमः गणाङ्केन सूर्येणास्तमनं सह" इ० सि० "तारागृहाणां भौमादिपञ्चगृहाणां परस्परं योगे युद्धसमागमौ वज्रमाणलक्षणभिन्नौ स्तः । चन्द्रेण सह पञ्चतारान्यतमस्य योगः समागमसञ्ज्ञः । सूर्येण सह पञ्चतारानामन्यतमस्य चन्द्रस्य वा योगस्तदस्तमनं पूर्णास्तङ्गतत्वम् न त्वस्तमात्वम् युध्यभावे प्रागपरकाले तस्य सत्त्वात् । अथ युतेर्गतैषत्वं सार्धल्लोकेनाह" रङ्गना० "शीघ्रं मन्दधिकेऽतीतः संयोगो भवितान्यथा । द्वयोः प्राग्यायिनोरेव वक्रिणोस्तु विपर्ययात् । प्राग्यायिन्यधिकेऽतीतो वक्रिणोऽप्यः समागमः" इ० सि० । "द्वयोर्गृहयोर्योगोऽभिमतस्तयोर्गृहयोर्मध्ये यः शीघ्रगतिर्यहस्तस्मिन् मन्दधिके मन्दगतिगृहादधिके सति तयोः संयोगोयुतिमज्ज्ञोऽतीतः पूर्वं जात इत्यर्थः । अन्यथा मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिगृहादधिके सतीत्यर्थः । तयोर्वोगो भविता एषः । एवमुक्तं गतैषत्वम् द्वयोर्गृहयोः प्राग्यायिनोः पूर्वगतिकयोर्भवति । वक्रिणोर्वक्रगतिग्रहयोर्विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् । तुकारादुगतैषो योगो भवति । शीघ्रगतिग्रहे मन्दगतिगृहादधिके एषः संयोगो, मन्दगतिग्रहे शीघ्रगतिगृहादधिके गतः संयोग इत्यर्थः । अथैकस्य वक्रत्वे आह । प्राग्यायिनोति । द्वयोर्मध्य एकतरस्मिन् वक्रिणि सति तदा वक्रगतिगृहात् पूर्वगतिगृहेऽधिके सति गतो यातः । यदा तु पूर्वगतिगृहाद्वक्रगतिगृहेऽधिके सति समागमो योगस्तदा एषः स्यात् । अतोपपत्तिः । पूर्वगृहोर्गृहयोर्मध्ये शीघ्रगत्याधिकत्वेऽप्ये योगसम्भवात् पूर्वं योगो जातः । मन्दगत्याधिकत्वे शीघ्रगत्याधिकत्वेऽप्ये तन्मन्यूनत्वेन योगसम्भवादेष्टो योगो मन्दगत्याधिकत्वे शीघ्रगत्याधिकत्वे उत्तरोत्तरं न्यूनत्वसम्भवेनाप्ये योगसम्भवाद्गतो योगः । अथ वक्रगतिग्रहात् पूर्वगतिग्रहेऽधिके उत्तरोत्तरं योगसम्भवाद्गतो योगः । पूर्वगतिग्रहाद्वक्रगतिग्रहेऽधिके वक्रगतिग्रहस्य न्यूनत्वेनाप्ये योगसम्भवादेष्टः संयोग इति । अथ युतिकाले तुल्यग्रहयोरानयनं युतिकालस्य गतैष्यदिनाद्यानयनं च सार्धल्लोकेतयेणाह" रङ्गना० ।

यहान्तरकालाः स्वस्वभुक्तिप्राप्तमाहताः । भुक्त्यन्तरेण

विभजेदनुलोमविलोमयोः । द्वयोर्वक्रिण्यैकस्मिन् भुक्तियोगेन भाजयेत् । लब्धं लिप्तादिकं शोध्यं गते, देयं भविष्यति । विपर्ययाद्वक्रगत्यारेकस्मिन् धनव्ययौ । समलिप्तौ भवेतां तौ यद्गौ भगणसंस्थितौ । विवरं तद्वद्वृत्त्यदिनादि फलमिष्टते" सूर्यसि० । "युतिसम्बन्धिनोर्गृहयोरभीष्टकालिकयोरन्तरस्य कलाः पृथक् स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिताः (कर्मभूताः) द्वयोर्गृहयोरनुलोमविलोमयोर्मार्गगयोर्वक्रगयोर्वैत्यर्थः । स्फुटगत्यन्तरेण गणको भजेत् । विधेयमाह । वक्रिणोति अथानन्तरं द्वयोर्मध्य एकतरे वक्रिणि सति तयोर्गतियोगेन भजेत् । फलं कलादि स्वं स्वं गते योगे सति ग्रहयोर्मार्गगयोः शोध्यं, भविष्यति-एव्ये योगे सति तयोर्देयं योज्यम् । द्वयोर्वक्रगयोः स्वं स्वं फलं विपर्ययादुक्तवैपरीत्यात् कार्यम् । गते योगे योज्यम् । एव्ये योगे हीनमित्यर्थः । द्वयोर्मध्य एकतरे तुकाराद्वक्रिणि सति तयोर्गृहयोर्वक्रमार्गगयोः स्वस्वकलात्मकफलाद्गौ धनव्ययौ युतहीनौ कार्यौ । तथाहि । गतयोगे मार्गगग्रहे स्वफलं हीनं, वक्रिणि ग्रहे योज्यम् । एषेऽप्ये योगे वक्रग्रहे शोध्यम् । मार्गगग्रहे योज्यमिति । एवं कृते तौ युतिसम्बन्धिनौ गृहौ भगणसंस्थौ भगणे राश्याधिकितचक्रे संस्थितयोस्तौ राश्याद्यात्मकौ समलिप्तौ समकलौ स्तः । लिप्तापदस्य भगणावयवोपलक्षणत्वेन समौ स्त इत्यर्थः । अथ युतिकालज्ञानमाह विवरमिति । अभीष्टकालिकयोर्गृहयोर्वक्रिणोर्गृहयोरन्तरं कलात्मकं तद्वत् समकलोपयुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतिगुणितमन्तरं गतियोगेन गत्यन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः । तेन हरेण भक्ता फलं दिनादिकं गतैष्ययुतिवशादभीष्टकालाद्गतैष्यसुच्यते । तत्त्वमये तदुत्तिकाले तौ गृहौ समौ स्त इत्यर्थः । अतोपपत्तिः । यदि गत्यन्तरेण गतिकलास्तदा गृहान्तरकलाभिः का ? इति फले गतयुतौ गृहयोः शोध्ये । एष्ययुतौ योज्ये । द्वयोर्वक्रत्वे गत्यन्तरभक्तफले गतयुतौ गृहयोर्गृहयोर्गृहयोः शोध्ये । एष्ययुतौ शोध्ये वक्रग्रहस्योत्तरोत्तरं न्यूनत्वात् । अथैको वक्रो तदा तयोरन्तरं त्व्यं गतियो गेनोपचितम् । अतो गतियोगहरेणागतं फलं गतयोगे मार्गगग्रहे हीनं, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् । वक्रग्रहे योज्यम् पूर्वं तस्याधिकत्वात् । एष्ययोगे मार्गगग्रहे योज्यम् उत्तरोत्तरमधिकत्वात् । वक्रग्रहे शोध्यम् तस्याग्र्यूनत्वात् । यदि गतियोगेन गत्यन्तरेण वा

दिनमेकं लभ्यते तदान्तरकलाभिः किम् ? इत्यनुपातेन
गतेषु दिनाद्यवगमः” रङ्गना०

ग्रहयुद्धं न० इत० । गृहाणाद्युपरिस्थितानां किरण

संस्पर्शादग्रा युद्धभेदे तद्भेदादिकं सू० सि० उक्तं यथा

“उल्लेखं तारकास्यर्गज्ञे भेदः प्रकीर्त्यते । युद्धसं-
युक्तिर्दाह्यसंयुगे परस्परम् । अंगान्दूनेऽपसव्याख्यं
युद्धमेकोऽल चेदणुः । समागमोऽंशादधिके भवतश्चेदु-
बलान्वितौ” सू० सि० ।

‘भौमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकास्यर्ग-
हिम्बनेभ्योः स्पर्शनात्तुल्यसंयुक्तं युद्धं वदन्ति युति-
भेदज्ञाः । इदं तु द्वयोर्मानैक्यखण्डतुल्ययास्योत्तरान्तरे ।
भेदे सगुणतमे भेदो भेदसंयुक्तो युद्धावान्तरभेदो युद्धभेद-
तत्त्वज्ञैः कथ्यते । अयं भेदो मानैक्यखण्डादूने द्वयो-
र्यास्योत्तरान्तरे । अत्र भास्कराचार्यैस्तु “मानैक्यार्धादु-
दुचरविवरेऽस्य भवेद्भेदयोगः कार्यं सूर्यगृहवदखिलं
लब्धनाद्यं स्फुटाद्यम् । कल्पोऽधःस्थः रुधिरागुणदुपरिग-
इतो लब्धनादिप्रसङ्गे किं त्वकादेव लब्धं गृहयुतिसमये
कस्मिन्तर्काच्च साध्यम् । प्राग्बतु तल्लब्धनेन गृहयुति-
समयः संस्कृतः प्रस्फुटः स्यात् । खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ
गृहयुतिसमये कार्यमेव तदैव । यास्योदकस्यदुचरवि-
वरं भेदयोगे स वाणा ज्ञेयः सूर्याङ्गवति च यतः शी-
तयुः सा शराणा । मन्दाक्रान्तोऽन्तर्गुरपि तदाप्रःस्थितः
स्यात् तदैन्द्रां स्पर्शा भोचोऽपरदिशि तदा पारिलेख्योऽ-
वगम्यः” इति विशेषोऽभिहितः । भगवता तु सूक्ष्म-
विश्वयोराकाशे दूरतो विविक्तदर्शनासम्भवाद्दृश्यप्रयासा-
दुपेक्षितमिति ध्येयम् । युतावन्योऽन्यं किरणयोगे सति
अंगुसर्दाख्यं किरणसङ्घट्टनसंज्ञं युद्धं स्यात् । द्वयो-
र्यास्योत्तरान्तरेऽंशात् पटिकलात्मकैकभागादूनेऽनधिके
सत्यपसव्यसंज्ञं युद्धं भवति । अत्र विशेषमाह । एक
इति । अदापसव्ययुद्ध एको द्वयोरन्यतरोऽणुरणुविश्व-
येत् तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्यथा त्वयुक्तं युद्धं
स्यात् । एषां चतुर्णां फलम् । “अपसव्ये भवन् ब्रू-
वात् संग्रामं रश्मिसङ्कुले । लेखनेऽमात्यपीडा स्याद्भेदेन
तु धनक्षयः” इति भाग्यदीपिकेतो ज्ञेयम् । युद्धभेदा-
नुद्धा समागममाह समागम इति । द्वयोर्यास्योत्तरा-
न्तरे पटिकलात्मकैकभागादधिके सति समागमो योगो
भवति । अत्रापि विशेषमाह भवत इति । युतिविषयको
गृहो बलान्वितौ बलेन—“स्यानादिवर्तमानात् व्यर्था

केनापि न स्यता । प्रसक्तयेऽयमाद्यन्तु स्यात्सौख्य-
यत्नं स्यतम्” इति ब्रह्मसिद्धान्तवचनात् स्यूक्तमण्डन-
तवाप्तितौ युक्तौ स्यूक्तविश्वौ समाविश्वर्धः । चेत् स-
स्तदा समागमस्योर्व्यक्तः स्यात् । अन्यथा त्वयुक्तः
समागमः । “हावपि नयूखयुक्तौ विपुलौ क्षिप्रौ समा-
गमे भवतः । अत्रान्योऽन्यं प्रीतिविपरीतावात्सल्यचक्षुः ।
युद्धं समागमो वा यदव्यक्तं तु त्वयुक्तो भवतः । भू-
भूतमपि तदा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम्” इत्युक्तेः ।
“भेदेऽल्लेखांगुसर्गदा अपसव्यस्यथापरः । ततो योगो भवे-
देपानेकांगसमागमनात्” इति काश्यपेति शब्दं निरव-
द्यात् । अथ युद्धे पराजितस्य ग्रहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽणुरदोऽप्रमान् । रुद्धो
विश्वर्णो विश्वलो विजिता दक्षिणाश्रितः” सू० सि० ।
“द्वयोर्मध्ये यस्तदितरेण विश्वलो हतः स विजितः
पराजितो ज्ञेयः । हतस्य लक्षणमाह अपसव्य इति ।
अपसव्ये युद्धे यो जितो जयलक्षणैर्विजितः । एतेनो-
ल्लेखादिभ्ये सङ्ज्ञाफलं न पराजितस्य फलमिति सूचि-
तम् । पिहित आच्छादितोऽव्यक्त इति दायत् । अणु-
रितरग्रहविषादलक्षितः । अदीप्तिमान् प्रभारहितः ।
रुद्धोऽस्त्रिधः विश्वः वर्णो न स्वर्णो न साभाविज्ञेन
रहित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतरग्रहमेवेत्या दक्षि-
णादिशि स्थितः । “ज्ञानो वा व्यपगतरश्मिवान् रश्मि-
मण्डलो वा रुद्धो वा व्यपगतरश्मिवान् लभो वा ।
आक्रान्तो विनिर्पतितः क्षतापसव्यो विज्ञेयो हत इति
सगृहो गृहेण” इति भाग्यदीपिकेतोः । अथ लोको-
त्तरार्धेन जयिनो गृहस्य लक्षणमाह रङ्गना०
“उदकस्यो दोषिणान् स्थ लो जयी वास्येऽपि वो वली” सू०
सि० “इतरग्रहापेक्षयोत्तरदिक्स्थः दीप्तिमान् प्रभायुक्तः
स्यूक्त इतरग्रहविषादमेवेत्या प्रयुविश्वः । जयी जययुक्तः
स्यात् । अयोत्तरदिक्स्थस्त्वक्रमेण जयपराजयौ
न स्त इत्याह यास्य इति । दक्षिणादिशि यो गृहो
वली दीप्तिमान् प्रयुविश्वो भवति स जयी । अपिगच्छ
उत्तरदिशासङ्ज्ञाधिकः । तथा च जयपराजयलक्षणयो
दिक्स्थानसमुपयुक्तमिति भावः । अथ युद्धे विशेषमाह
रङ्गना० “आसङ्गाव्युभौ दीप्तौ भवतश्चेत् समागमः । स्यूक्तौ
हावपि विश्वक्तौ भवेतां कूटविग्रहौ” सू० सि० “उभौ द्वौ
आसङ्गावेकभागात्तरगतान्तरितौ । अपिगच्छाद्युद्धलक्ष-
णाक्रान्तौ । दीप्तौ प्रभायुक्तौ चेत् स्यातां तदा बलान्विता-

विति समागमनञ्चैकदेशसद्भावात् समागमाख्यं युद्धम् ।
 द्वावपि ग्रहौ स्वस्वौ स्वस्वविस्वौ विध्वस्तौ द्वावपि
 पराजयलक्षणाक्रान्तौ स्यातां तदा क्रमेण कूटविग्रह-
 सञ्ज्ञको युद्धभेदौ स्याताम् । अथोत्तरगतः शुक्रस्य जय-
 लक्षणाक्रान्तत्वमस्तीति वदन् समागमः शशाङ्केनेति प्राक्
 प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमतिदिशति" रङ्ग० ।

"उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गवः प्रायशो जयी । श-
 शाङ्केनैवमेतेषां कुर्यात् संयोगसाधनम्" सू०सि० ।

"इतरग्रहाभेद्योदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो बोभयदिशीत्य-
 र्थः । शुक्रः प्रायश उद्वर्गतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी ।
 कदाचित् पराजयलक्षणाक्रान्तो भवतीति तात्पर्यार्थः ।
 एतेषां भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सह संयोगसाधनं
 युतिसाधनमेधाक्तरीत्या गणकः कुर्यात् । अत्र विशेषा-
 र्थकम् । "अयनत्या स्फुटो ज्योतिषः शीतगोयुतौ"
 इत्यर्थं क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति क्षिप्रत्वात्तदु-
 मेक्षितम् अधिकारस्याप्यस्य लोकत्वापत्तेः । एतदुक्तप्र-
 न्ययोगे नतिस्कारनिषेधस्य सिद्धिस्तस्यायुक्तत्वमिति
 तदनुक्तौ सूर्यग्रहणोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र त-
 द्विशेषोक्तेरर्थसिद्धेरिति ध्येयम् । नन्वेषां ग्रहाणां
 दूरान्तरेण सदोर्ध्वाधरान्तरसद्भावात् परस्परं योगा-
 सम्भवेन कथं युतिः सङ्गतेत्यत आह" रङ्ग० ।

"भावाभावाय लोकानां कल्पनेयं प्रदर्शिता । स्वमार्गगाः
 प्रयान्तेते दूरमन्योन्यमाश्रिताः" सू०सि० ।

"एते ग्रहाः स्वमार्गगाः स्वस्वक्षास्या अन्योन्यमाश्रिता
 युतकालज्ज्वाधरान्तराभावेन संयुक्ताः सन्तः प्रयान्ति
 अस्मिन् इति दूरं दूरान्तरेण दर्शनादियं ग्रहयुति-
 कल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तवा प्रदर्शिता पूर्वोक्तग्रह्येन
 कथिता । नन्वस्तुभूता किमर्थमुक्त्यतः प्रयोजनमाह
 भावाभावावेति । लोकानां भूयप्राणिनां भावः
 शुभफलमभावोऽशुभफलं तस्मै शुभाशुभफलादेशायावस्तु-
 भूतापि युतिरुक्तेति भावः" रङ्ग० ।

युद्धभेदात्तद्विषयविशेषाः समागमजयादिफलभेदाश्च ह०
 सं० १७७० उक्ता यथा

"युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिश्यते त्रिकालज्ञैः ।
 तद्विज्ञाने करणं मया कृतं सूर्यसिद्धान्तात् । विद्यति
 चरतां ग्रहाणां सप्तपथं पर्याप्तमार्गसंस्थानात् । अति-
 दूराद्दृष्टविषये समतामिव सख्ययातानाम् । व्यासन्नक्र-
 मयोगाद्भेदोक्तेषां शुभमर्दापस्यैः । युद्धं चतुःप्रकारं

पराशराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् । भेदे दृष्टिविनाशो भेदः
 सुहृदां महाकुलानां च । उल्लेखे शस्त्रभयं मन्त्रिवि-
 रोधः प्रियान्वयम् । अंगुविरोधे युद्धानि भूयतां श-
 स्त्ररुक्क्षुद्रवमर्दाः । युद्धे चाप्यपस्यै भवन्ति युद्धानि
 भूपानाम् । रविराक्रन्दो मध्ये पौरः पूर्वोऽपदे स्थितो
 यायी । पौरा बुधशुक्ररविजा नित्यं शीतांशुराक्रन्दः ।
 केतुकुजराहुशुक्रा यायिन एते हता ग्रहा इत्युः ।
 आक्रन्दयायिपौरान् जयिनो जयदाः स्वर्गस्य । पौरे
 पौरेण हते पौराः पौरान् नृपान् विनिघ्नन्ति । एवं
 याय्याक्रन्दौ नागरयायिग्रहाश्चैव । दक्षिण-
 दिक्स्थः पशुशो वेपथुप्राण्य सन्निवृद्धोऽयुः । अधिगूढो
 विधतो निष्प्रभो विवर्णश्च यः स जितः । उक्त वि-
 परीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः । विपुल
 क्षिप्रो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः । द्वा-
 वपि मयूखशुक्रौ विपुलौ क्षिप्रौ समागमे भवतः ।
 तत्त्वान्योऽन्यप्रोतिर्विपरीतायात्मपक्षत्रौ । युद्धं समागमो
 वा यद्यव्यक्तौ तु लक्षणैर्भवतः । भुवि भूयतामपि
 तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिश्यम् ।

कुजजयस्य "शुक्रा जितेऽपनिघ्नते वाह्नोका यायिनोऽग्नि-
 वातांश्च । शशिजेन मूरसेनाः कलिङ्गसाल्वाश्च पीड्यन्ते ।
 सौरैणारे विजिते जयन्ति पौराः प्रजाश्च सीदन्ति ।
 कोशगारस्ते च्छन्नवियतापाश्च शुक्रजिते" ।

बुधजयस्य "भौमेन हते शशिजे हजसरित्तापसाश्चकनरेन्द्राः ।
 उत्तरदिक्स्थाः क्रतुदो जताश्च भलापमायान्ति । शुक्रा
 बुधे तु विजिते न्नेच्छगूढचौरार्थयुक्तयौरजनाः । तैर्ग-
 र्त्तपार्वतीयाः पीड्यन्ते कस्यते च मही । रविजेन
 बुधे ध्वस्ते नाविकयोध्राजसधनगर्भिण्यः । शुक्रा
 जितेऽग्निर्कोपः सखास्वदयायिविध्वंसः" ।

जीवजयस्य "जीवे शुक्राभिहते कुलूतगाम्भारकैकया मद्राः ।
 साल्वा वल्हा वङ्गा गावः सस्यानि नशन्ति । भौमेन
 हते जीवे मध्यो देशो नरेश्वरा गावः । सौरेण चार्जु-
 नायनवसातिर्यौधेयशिवविप्राः । शशितनयेनापि जिते
 वृहस्पतौ स्ते च्छन्नवियतापाश्च । उपयानि मध्यदेशश्च
 संचयं यच्च भक्तिफलम्" ।

शुक्रजयस्य "शुक्रे वृहस्पतिहते यायी अथो विनाश-
 उपयाति । ब्रह्मचलविरोधः सलिलं च न वासवस्य-
 जति । कोशलकलिङ्गवङ्गा वल्हा मत्स्याश्च मध्यदेश-
 युताः । मङ्गलौ ब्रजन्ति पीडां सप्तसहाः शूरवै-

नाथ । कुजविजिते ऋतुतनये वलमुख्यवधो नरेन्द्रसं-
ग्रामाः । सौम्येन पार्वतीयाः क्षीरविनाशोऽल्पवृष्टिश्च ।
रविजेन सिते विजिते गणसुखाः शस्त्रजीविनः क्षलम् ।
जलजाय निपीड्यन्ते सामान्यं भक्तिफलमन्यत्” ।

शनिजयस्य “असिते सितेन निहतेऽवेष्टिहृदिहृदिहृगमानिनां
पीडा । क्षितिजेन टङ्कणार्धोड्काशिवहलीकदेशानाम् ।
सौम्येन पराभूते मन्देऽङ्गवर्णमिव हृत्पशुनागाः । सन्ता-
प्यन्ते गुरुणा स्त्रीवत्सला सहिष्णुकशाय” ।
अयं विशेषोऽभिहितो हतानां कुजज्ञवागीशसितासि-
तानाम् । फलं तु वाच्यं गृहभक्तितोऽन्यद् यथा तथा
पुनर्निहताः स्वभक्तीः” ।

“नीचस्थितेऽरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा जीवे ऋगौ व्रत-
विधौ सृष्टिकर्म्महीनः” ज्यो० त० । उपयमशब्दे तत्-
कालस्य वर्ज्यतोक्तिर्दृश्यी । अहविषहृद्विषमर्दाद-
योऽप्यत्र, तत्र च चन्द्रस्यान्यत्वेऽः रुमागते विशेषः न
युद्धम् इत्युक्तं ७० सं० १८ अ० यथा

“भानां यथासम्भवसुत्तरेण यातो गृहाणां यदि वा श-
शाङ्कः । प्रदक्षिणं तच्छुभकनराणां यात्येन यातो न
शिवः शशाङ्कः । चन्द्रमा यदि कुजात् प्रयात्युदक्
पार्वतीयवलशालिनां जयः । क्षत्रियाः प्रसुदिताः स्व-
यायिनो भूरिधान्यसुदिता बहुधरा । उत्तरतः
स्वसुतस्य शशाङ्कः पौरजयाय सुभिन्नकरश्च । सस्य-
चयं कुरुते जयहृदि कोशचयं च नराधिपतीनाम् ।
हृत्सुतेरुत्तरगे शशाङ्के पौरहिजक्षत्रियपण्डितानाम् ।
धर्मस्य देवस्य च मध्यमस्य हृदिः सुभिन्नं सुदिताः
प्रजाश्च । भार्गवस्य यदि यात्युदक् शशी कोशयुक्तगज-
याजिह्विदः । दायिनां च विजयो धनुषात् सखस-
स्यदपि चोत्तमा तदा । रविजस्य शशी प्रदक्षिणं
कुर्याच्चेतुरभूतां जयः । शकवाक्क्षिकसिन्धुपक्ष्मवा
सुदयाप्ता ययनेः समन्विताः । वेष्टासुदग्गच्छति भय-
क्षाणां प्राणैरश्रुनिर्गुणपद्मश्च । तद् व्यपौरेतरभक्ति-
देशान् प्रणाति यात्येन निहन्ति तानि । शशिनि फल-
सुदक्स्थे यद्व्यहसोपदिष्टं भवति तदपसव्ये सर्वमेव
प्रतीपम् । इति शशिसमवायाः कीर्तिता भगृहाणां
न खलु भवति युद्धं साकमिन्दोर्पुच्छैः” ।

अहयुद्धं न० गृहयोर्द्वयं यत्र तादृशं भवति । गृहसुडा-
धिकरणे मन्त्रान् उपयमशब्दे उदा० ।

अहवर्षादिफलं न० इत० । १४४० दिग्गृहसामिकरूपमाह-

फलभेदे । ७० । २० द्वौधकशास्त्रे च तच्च ७० सं० २०
अध्यायात्मकं यथा

रवेः—“सर्वत्र भूर्विरलसखयुता यनानि देवादिभक्तियुद्धि-
साहृतानि । खन्दन्ति नैव च पयः प्रचुरं क्षवन्त्यो रुग्-
भेपजानि न तथातिवृत्तानि । तीक्ष्णं तपस्यदित्तजः
शिशिरेऽपि काले नात्यव्युदा जलसुचोऽचलसङ्कागाः ।
नटप्रभर्त्तगणशीतकरं नभश्च क्षीदन्ति तापसकुलानि
सगोकुलानि । हृत्स्थस्यपत्तिमदसहस्रवलेपेता वाणासना-
सिंसुसन्नातिशवाचरन्ति । ज्ञानो नृपा युधि नृपानुचरैश्च
देशान् संवत्सरे दिनकरस्य दिनेऽथ मासे” ।

विधोः—“व्याप्तं नभः प्रचलिताचलकनिकाशैर्व्याप्तानात्मिक-
लच्छविभिः पयोदैः । गां पुरयद्गिरस्त्रिणागमलाभिरद्भि-
रुत्कण्ठकेन गुरुणा ध्वनिनेन चाशाः । तोयानि पद्म-
कुसुदोत्पलवन्यतीव फलद्रुमाद्युपवनान्यलनादितानि ।
गायः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा रामा रतैरविरतं
रमयन्ति रामान् । गोधूनशालिवधवास्त्रयरेक्षुवाडाभूः
पाल्यन्ते नृपतिभिर्नगराकराद्या । विचलद्भिः क्रतुवरे-
टिविद्युदनादा संवत्सरे शिशिरगोरभिसम्पृष्टे” ।

कुजस्य—“यातोऽतश्चरति वज्रिरतिप्रचण्डो गृमान् वनानि
नगराणि च सन्दिधनुः । हाहेति दलुगणपातहता
रटन्ति निःस्त्रीकृता विपशवो भुवि सत्यसङ्गाः । कम्पु-
क्षता वियति संवत्सरेऽपि सुहृन्ति न कश्चिदपः
प्रचुरं पयोदाः । क्षीन्ति प्रजातमपि शोषहृपैति शस्त्रं
निष्प्रजनस्यविनयादपरे हरन्ति । भूपा न सत्यगमिषा-
लनसक्तचित्ताः पिन्नोत्थरुक्प्रचुरता कुजगमकोपः ।
एवंविधैरुपहृता भवति प्रजेयं संवत्सरेऽपि निवृत्तस्य
विपन्नस्य” ।

बुधस्य—“यायेन्द्रजातकुहकाकरनागराणां गार्ग्यवेल्हगणि-
तास्तविदां च हृदिः । पिप्रोप्या नृपतयोऽङ्गुतर्द-
नानि दिक्षन्ति तद्विजननानि परस्परैश्च । वाक्तां
जगत्प्रियथाऽविकला तथी च सत्यक् चरत्यपि मनोरिव
दण्डनीतिः । अथ्यक्षरं स्वभिनिविष्टधियोऽत्र केचित्
आन्धीक्षिकीषु च परं पदमीक्षमानाः । हास्यदूत-
कविवाननपुंसकाणां युक्तिचक्षुजलधृतवासिनां च ।
हृदिं करोति स्तब्धताच्छनजः सकोपदे सासि ऽथ वा
प्रचुरतां भुवि चौपधीनाम्” ।

शुरोः—“ध्वनिस्वरितोऽध्वरे दुर्गाक्षी विपुलो यत्त-
सपां जनांसि गिन्दन् । विचरायनिशं द्विजोत्तमानां

हृदयानन्दकरो ऽध्वरांशभाजाम् । क्षितिरुत्तमसंख्यव्य-
नेकद्विपपत्यचक्रनोरुशोकलाद्या । क्षितिपैरभिपालनप्र-
वृद्धा द्युचरस्त्रभिजना तदा विभाति । विविधैर्विद्यदुन्नतैः
पयोदैर्हतभूमिं पयसाभितर्पयद्भिः । सुरराजगुरोः शुभे
ऽत्र वर्षे वृद्धसखा क्षितिरुत्तमर्द्धियुक्ता ।

श्रुतेः—“शालीकुम्भमपि धरा धरणीधराभधाराधरोज्झित-
पयःपरिपूर्ववत् । श्रीमत्सरोरुहताम्बुतडागकीर्णं
योपेव भावभिनवाभरणोज्ज्वलाङ्गी । क्षितौ क्षितौ
क्षितभूरिवलारिपक्षम् उद्भुतैकजयगङ्गविरावितागम् ।
संवृष्टमिदजनदुष्टविनष्टवर्गां गां पालयन्त्यवनिपा नग-
राकराद्याम् । मेपीयते मधु मधौ सह कामिनीभिर्जे-
गीयते अय्यहारि सवेणुवीर्यम् । बोभुज्यते ऽतिवि-
सृष्टसृजनेः सहान्त्रम् अयदे सितस्य सदनस्य जयाव-
योपः” ।

श्रुतेः—“उद्भुतद्वयगुणभूरिरस्याकुलानि राङ्गागवनेकपशु-
वित्तविनाशतानि । रोह्यमाणहृतवन्मुजनेर्जनैश्च रो-
गोत्तमाकुलकुलानि बुभुक्षया च । वातोद्धताम्बुधरव-
र्जितमलरिजम् आरुग्णनैकविष्टम् च धरातलं, द्यौः ।
नटाकचन्द्रकिरणातिरजोऽवनदा, तोयाशयाश्च विजलाः
सरितोऽपि तन्व्यः । जातानि कुलचिदतोयतया विनाशम्
चक्षन्ति पुष्टिमपराणि जलोक्षितानि । सखानि मन्द-
मभिवर्षन्ति दमपत्नी वर्षे दिवाकरसुतस्य सदा प्रवृत्ते” ।
“अणुरपटुमयूखो नीचगो ऽन्यैर्जितो वा न सकलफल-
दाता पुष्टिदोऽतो ऽन्यथा यः । यदशुभशशुभेऽवदे चासजं
तस्य वृद्धिः शुभफलमपि चैवं याप्यसन्त्योऽन्यतायाम्” ।

अहवर्जि पु० इत० । गृह्यज्ञे गृहोद्देशेन होमाऽधिकरणे
वर्जिभेदे स च ग्रहयज्ञगङ्गे २७६२७० दर्शितः ।

अहविप्र पु० इत० । गृहोद्देशकदागग्रहणेन पतिते विप्रभेदे
(देवज्ञ) “तस्य गृहदागोद्देश्यता च गृहयानले
हृष्टले उक्ता यथा

“तुलादानं चो दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि । आपन्नुक्तो
भवेत् सोऽपि भुवि संशोदते सुखम् । सुवर्णस्य तुलां
दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्य तृष्टः सुरगुरो-
रुद्दिष्टिं करोति सः । यस्तु रोषतुलादानं दद्यात् ग्रह-
विजाय च । सन्तुष्टस्तस्य पुत्रः सन् स ह्यजेहीर्षजीवितम् ।
गृहविजाय यो दद्यात् तुलां ताम्रस्य पार्ष्वति ! । सन्तुष्टो
ग्रहस्तस्य दीर्घायुर्गुणं करोति हि । यो दद्याद् ग्रहविप्राय
पित्तस्य तुलां प्रिये ! । तस्य तृष्टो बुधः कुर्यादायुः-

पुष्टिं सुगौरवम् । गृहविप्राय लौहस्य तुलां यस्तु
प्रयच्छति । प्रीतः गनैश्चरस्तस्य विपुलायुः प्रयच्छति ।
शीतकस्य तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय यः प्रिये ! । तस्या-
यु राक्षः सुप्रीतः सौभाग्यायुः प्रयच्छति । यः स्वर्ण-
तुलां दद्याद् ग्रहविप्राय सुन्दरि ! सन्तुष्टो भगवान् केतु-
स्तस्यायुर्ज्ज्वलेत् सुखम् । तुलां ताम्रस्य यो दद्याद्
गृहविप्राय सुन्दरि ! । आदित्यस्तस्य स प्रीतो दीर्घायुः
परिचच्छति । गृहविप्राय यो दद्याद् तुलां कांस्यस्य
सुन्दरि ! । सन्तुष्टस्तस्य राक्षोविभूत्यायुः प्रयच्छति” ।

ग्रहशृङ्गाटक न० ६० सं० २०७० उक्ते ग्रहयोगभेदे यथा
“यस्यां दिशि दृश्यन्ते विगन्ति ताराग्रहा रविं सर्वे ।
भवति भयं दिशि तस्याभायुधकोपेक्षुधातङ्गैः । चक्र-
धनुःशृङ्गाटकदण्डपुरमाखजसंस्थानाः । जुष्टशुक्ररा-
क्षोक्ते समराय च नानवेन्द्राण्याम् । यस्मिन् खाये दृश्या
गृहसाला दिनकरे दिनान्तगते । तत्त्वान्यो भवति नष्टः
परचक्रोपद्रवश्च महान् । यस्मिन् नृणे कुर्युः समागमं
तज्जनान् गृहा हन्युः । अविभेदनाः परस्परममलम-
यूखाः शिवास्तेषाम् । गृहसंवर्तसमागमसम्भोहसमाज-
सन्निपाताख्याः । कोशस्येतेषामभिवासे लक्षणं
सफलम् । एकर्त्तं चत्वारः सह पौरैर्द्वयिनो ऽथ वा
पञ्च । संवर्तो नाम भवेच्छिखराङ्गयुतः स सम्भोहः ।
पौरः पौरसमेतो वायी सह यायिना समाजाख्यः ।
यमजीवसङ्गमे ऽन्यो यद्यागच्छेत्तदा कोशः । उदितः
पश्चादेकः प्राक् चान्यो यदि स सन्निपाताख्यः । अवि-
कृततनवः स्निग्धा विपुलाश्च समागमे धन्याः । सन्तौ
तु संवर्तसमागमाख्यौ सम्भोहकोशौ भयदौ प्रजानाम् ।
समाजसङ्गतः सुसमः प्रदिष्टो वैरप्रक्षोपः खलु सन्निपाते”

अहसमागम पु० इत० । चन्द्रेण सह भौमादिपञ्चग्रह-
योगभेदे । ग्रहयुतिगङ्गे गृहशृङ्गाटकगङ्गे च विवर्तः
ग्रहादि पु० पा० उक्ते कर्त्तरि णिनिप्रत्ययनिमित्ते धातु-
गणभेदे स च गणः णित्यन्त्या पा० ग० ६० उक्ते यथा
ग्राही उत्साही उदासी उज्जासी स्वायी मन्त्री संभर्ही
(रक्षस्यपशं नौ) निरक्षी निम्नासी निवापी निशायी
(याचूय्याह्वजजद्वयं प्रतिविधानाम्) अयाचो कव्या-
हारी कसंब्याहारी कप्राजी अवादी अवासी (अचः
अचित्तकर्त्तृकानाम्) ककारी अहारी अविनायी
विशायी विधायी (क्षभिभावी भूते) अपराधी
उपरोधी परिभावी परिभावी इति गृहादिराक्षसिगङ्गाः”

ग्रहाधार पु० इत० । भुवनक्षेत्रे । तस्य तर्थात्तु खगो-
लशब्दे पु० २४१।२० दर्शितम् ग्रहाध्यायोऽप्यत्र ।

ग्रहाधिकरण न० ग्रहस्य पात्रविशेषस्यैकत्वाविद्यया-
याज्ञापकमधिकरणम् । न्यायरूपे पञ्चाङ्गे अधिकरणभेदे
तच्च जै० श्व० । पादे दर्शितं संक्षेपतस्तत उद्धृत्य तत्त्व-
बोधिन्यासक्तं यथा

“सोमयागे श्रूयते “दृगापवित्ते ण ग्रहं संमाटीति”
दृगापवित्ते वासःखण्डं ग्रहः सोमरसादिहविःपात्र
विशेषः तत्र एकस्यैव मार्जनसुत एकत्वाविद्यया सर्व-
धानि संशये “पशुना रुद्रं यजेत” इत्यत्रैव एकवचना-
देकत्वविवक्षया एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषां तथा च
सु० “एकत्वं युक्तमेकस्य नृत्तिसंयोगादिति, प्राप्ते ब्रूमः ।

ग्रहाणां यागोपकरणतया प्राप्तानामनेन मार्जनं
संस्कारोविधीयते तत्र ग्रहमिति द्वितीयया एकस्योद्दे-
श्यत्वं फलवत्त्वञ्च बोध्यते प्रधानं ग्रहं प्रति मार्जनं
गुणः “प्रतिप्रधानं गुण आयत्तनीयः” इति न्यायेन स-
र्वेषां मार्जनं प्राप्तम् उद्देश्यगतमेकत्वमविवक्षितं न च
ग्रहत्वजातिमार्जनेन संस्कार्या इति तदाश्रयैक-
मार्जनेन सर्वे संस्कृता भवन्ति, जातेः सर्वदृष्टित्वा-
दित्येकत्वविवक्षायामपि सर्वमार्जनसिद्धिरिति वाच्यं
जातेरभूतत्वात् अपूर्वासाधनत्वाच्च तत्त्वचिन्तानां द्रव्या-
न्नामपूर्वसाधनतया संभागात् तदुक्तम् “उद्देश्य
लक्षणं जातिर्यद्द्रव्यं लक्ष्यते तथा । तस्याङ्गमेव सम्मार्गः
सर्वस्येति यिनिश्चयः” । नचैकत्वं नोद्देश्यगतम् अपि तु
एकत्वं सम्मार्जनञ्चोभयं विधेयमिति वाच्यं “ग्रहं
संस्तृज्यात् सचैकः कार्य इति वाक्यभेदापत्तेः एकत्वस्य
सर्वग्रहेषु सिद्धत्वेन विधानासम्भवात् खसमानाधि-
करणकर्मानि रूपकमार्जनसजातीयकर्मासमानाधि-
करणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपविशिष्ट-
मेकत्वं विधेयं तथा सति सर्वमार्जनासिद्धिः
अतएव एकत्वविशिष्टग्रहस्य मार्जनं विधीयते एकत्वं
ग्रहत्वञ्च सर्वेषु यत्तत इति एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
मार्जनसिद्धिरित्यपि परास्तं तादृशैकत्वस्याव्यावर्तकत्वात्
विशिष्टैकत्वविवक्षयाञ्च उक्तदोषादिति साम्यदा-
यिकाः । अतोदमवधेयम् एकत्वविवक्षायामपि सर्व-
मार्जनसिद्धिः तथाहि एकत्वविवक्षायां प्रत्येकमेव मा-
र्जनं न तु भिन्नानामेकं मार्जनं तथात्वे साहित्ये
रक्तवचनं निर्दिश्येत । तस्यादेकवचननिर्देशात्

प्रतिप्रधानं गुणादृष्टिन्यायात् प्रत्येकं सर्वेषां मार्जनमिति ।
इत्यञ्च खसमानाधिकरणकर्मानिरूपकमार्जननिरूपि-
तकर्मासमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकैकत्वरूपविशिष्टैकत्वमेव विवक्षितं स्यात् । अवि-
वक्षितत्वसिद्धान्तस्तु एकस्यैव मार्जनं न सर्वेषामिति
प्रापकस्य खसमानाधिकरणेत्यादिपूर्वपक्षोक्तस्य सा-
मान्यतो मार्जनघटितैकत्वस्य विवक्षामादाय । न चैव
ग्रहं संमाटीति वाक्यात् कथं सर्वेषां मार्जनबोधः ग्रह-
त्वेनोपस्थितस्यैव ग्रहस्य मार्जनबोधनादिति वाच्यम्
उद्देश्यविधेयभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्त्रे सो-
झारणात् प्रतिप्रधानं गुणादृष्टिन्यायात् सर्वमार्जन-
सिद्धौ वाक्यभेदकल्पनागौरवस्याप्राप्तागिकत्वात् अतएव
भावार्थदीपिकायां रुक्मिणीस्वयंवरीयपट्टवधाराख्या-
ख्याने “न चैव” वाक्यभेदः अनूद्यविधेयभेदेन विभिन्ना-
नामेव वाक्यानां सहप्रयोगात् ग्रहं संमाटीतिवदिति”
दृष्टान्तीकृतं श्रीधरस्वामिचरणैः” ।

ग्रहाधीश पु० इत० । सूर्ये ग्रहाध्यक्षादयोऽप्यत्र ।

ग्रहामय पु० ग्रहगत आयमयः । ग्रहावेशे खान्दपहादा
वेशे राजनि० ।

ग्रहावमर्दने पु० ग्रही चन्द्रसूर्यौ अवमर्द्नाति अय+वृद्ध-
ल्यु । १।राही । चन्द्रसूर्यावमर्दनमिति तदुद्धानलिङ्गा-
त्तस्य तथात्वम् । भावे ल्युट् इत० । २।ग्रहयोः परस्पर
युद्धे च । “ग्रहावमर्दने चैव पुण्यज्ञानं समाचरेत्”
ह० सं० ४८अ० ।

ग्रहाग्निं पु० ग्रहं खान्दग्रहदोषमश्नाति नाशयति अय+
अग्नि-गिति । ग्रहनाशकदृष्टे शङ्कर० ।

ग्रहाक्षय पु० ग्रहं ग्रहदोषमाह्वयति नाशाय आकारयति
आ+ह्वे-श । भूताङ्गुश दृष्टे राजनि० । तस्य ग्रह-
दोषनाशनेऽङ्गुशतुल्यात्वात्तथात्वम् ।

ग्रहीतृ ति० ग्रहीऽस्यस्य काशा० इलच् । निर्वन्धयुक्ते ।
निर्वन्धस्य कोपादतुरागातिशयाच्च भवन्ति तत्र “कोपमूल
निर्वन्धयुक्ते । “न निगाऽखिलयाऽपि वापिका प्रससाद
ग्रहीत्वेव मानिनी” जैप्र० । अतुरागाधीननिर्वन्धयुक्ते
“प्रसाधनग्रहीतुराभिः रसादीनां व्यङ्ग्यत्वमुक्तम्” सा०द० ।

ग्रहीतृ ति० ग्रह-तच् इटोदीर्घः । १।ग्रहणकर्त्तरि २।ग्रह-
याहिणि च । “विषयाणां ग्रहीतृणि यनेः पञ्चेन्द्रि-
याणि च” मनुः । “ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कृत-
स्वार्थं क्षतोव्ययः” मनुः ।

गृह्य पु० ग्रहः हविःपात्रभेद एव स्वार्थे यत् । हविःपात्र
रूपे यज्ञिये पात्रभेदे । “आस्माकोऽसि युक्रस्ते यज्ञो
विचितस्तु” यजु० ४।७४। “ग्रह एव यज्ञः युक्रपदमैन्द्र
वायवादिपञ्चाण्डपलक्षणम्” वेददी० ।

ग्राम पु० ग्रह-ण वेदे ह्यसः । ग्रहके । “आ तू न
इन्द्र! जुषन् चित्त्वं ग्रामं संस्तुभाय” ऋ० ८।८।१।
“ग्रामं ग्रहकम्” भा० ।

ग्राम पु० ग्रस-मन् आदनादेशः । “विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र
चैव वसन्ति हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां ग्राम
एव वा इति” “तथा शूद्रजनप्रायाः सुसन्तुष्टजपी-
वन्ताः । क्षेत्त्रोपयोगभूमध्ये वसन्ति ग्रामसंज्ञिका” इति-
चोक्तलजणे विप्रीदीनां ग्रासस्थाने, “धनुः शतं पर-
णाहोयामात् क्षेत्त्रान्तरं भवेत्” याज्ञ० । “ग्रामेष्व-
त्यविष्टेष्टेषु” रघुः । “त्यजेदेकं कुलस्थार्थं ग्रामस्थार्थं
कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्थार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्य-
जेत्” हितोप० “यथा कुटुम्बिनः सर्वेऽप्येकीभूता
भवन्ति हि । तथा खराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधी-
यते” इत्युक्ते स्वरसंभवभेदे, “पङ्कजग्रामो भवेदादौ
मध्यमग्राम एव च । गान्धारग्राम इत्येतत् ग्रामत्वय-
सदाहृतम्” “नन्दग्रावर्त्तोऽथ जीमूतः सुभद्रो ग्रामका-
स्तयः । पङ्कजमध्यमगान्धारास्तयाणां जन्महेतवः”
मल्लिनाथधृतवाक्यम् तेषाञ्च सप्तस्वरविशेषयोगात् एकविं-
शतिमूर्च्छनाहेतुत्वं यथोक्तं तत्रैव “क्रमान् खराणां
सप्तानामारोहश्चावरोहणम् । सा मूर्च्छनोच्यते ग्रामस्या
यताः सप्त सप्त च” । “ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त म-
ूर्च्छनाः त्रयोविंशतिमूर्च्छना भवन्तीति” मल्लि० । अधिकं
संगीतदामोदरे दृश्यम् । “स्तुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्”
साधः । किञ्चित्पूर्वकंसः शतदर्थसंवाते च यथा शब्दग्रामः
अर्थग्राम इत्यादि । “शब्दाकरकरग्रामः” कविकल्पद्रुमः ।
४जनपदे च “ग्रामाग्रामः प्रदिशि यस्य गावो यस्य
ग्रामा यस्य विश्वे रयासः” ऋ० १।१०।७। “ग्रामस्तेऽत्र
ग्रामाजनपदाः” भा० । स्वार्थे क तेष्वर्थे “दीयन्तां
ग्रामकाः केचित्” भा० उद्यो० १४६६ स्तो० । स्वार्थे
टी ततः स्वार्थे क ग्रामटिका खल्यग्रामे स्त्री “खर्ग
ग्राम” टकाविलुप्तनष्टशोच्यनैः किमेभिर्भुजैः” सा० द० ।
५ग्रामवर्गस्य कर्षकदिजने ६ग्रामसङ्घे संज्ञिते ग्रामसे-
दमण् । ७तत्सम्बन्धिनि दयात्यधर्म” च ।

ग्रामकाम त्रि० ग्रामं स्वकीयत्वेन कामयते कम-णिङ्

अण् उप० म० । ग्रामसम्बन्धितया ग्रामस्य कामके ।
“यथाग्ना ग्रामकामः” कात्या० श्रौ० ४।११।२२। “उपहृत्यो
ग्रामकामस्य” २०।८।७। “दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकाम-
पशुकामानां वा” २२।६।१७।

ग्रामकुक्कुट पुं स्त्री ७त० । ग्राम्ये कुक्कुटभेदे “कुलविह्वं
ह्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम्” “क्षत्राकं विह्वं वराहं
च लघुनं ग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुं गृध्रं चैव मद्या-
जग्ध्वा पतेत् द्विजः” इति मनुना तन्नामभक्षणं निषि-
द्धम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकुमार त्रि० ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दरः । ग्राम-
सुन्दरे । तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् । ग्रामकुमारक
तद्भावे न० ।

ग्रामकुलाल पु० ग्रामे कुलालः । ग्राम्ये कुलाले कुम्भकारे
“ग्रामः शिल्पिनि” पा० अथ वा प्रकृतिसंस्मृता ग्राम
शब्दश्च आद्युदात्तः । एवं ग्रामनापितादिषु वा आद्यु-
दात्तता । ततः मनोज्ञा० भावे वुञ् । ग्रामकुलालक
तद्भावे न० । [हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकूट पुं स्त्री ग्रामस्य कूट इव वज्रनाप्रधानत्वात् । शूद्रे
ग्रामक्रोड पुं स्त्री ग्रामे क्रोडः । ग्राम्यशूकरे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “स दोग्धीं धेनुसुतसृज्य ग्रामक्रोडीं दुवु-
क्षति” काशीख० ३६५० । ग्रामशूकरादयोऽप्यत्र पुं स्त्री० ।

ग्रामगृह्य त्रि० ग्रह-वास्तव्यं कृत्वा पु० । १ग्रामवास्ते
स्त्रियां टाप् सा च २ग्रामवास्तेनायाम् । [तद्यात्वं ।
ग्रामगीय न० ग्रामे गेयम् । ग्रामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्
ग्रामगोदुह पु० ७त० । ग्राम्ये गोपे “ग्रामः शिल्पिनि”
पा० वा अथ वा प्रकृतिसंस्मृता ग्रामे युक्तप्रारोहप्रा०
आद्युदात्तता ।

ग्रामघात पु० ६त० । ग्रामस्य द्रव्यहरणेन हननप्राये व्या-
पारे । “ग्रामघाते हितामङ्गे पांथ मोषाभिदर्शने ।
शक्तितोनाभिधायनो निर्वाखाः सपरिच्छदाः” मनुः ।
“ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने” कुल्लू० । २ग्रामघातजगहनने
च । “सृङ्गोऽसृङ्गग्रामघातमाचरे” वृ० सं० ३०५० ।
“एकस्थाने रुवन्दीप्तः सप्ताहाद् ग्रामघातकत्” दृ० ६०० ।

ग्रामघातिन् पुं स्त्री ग्रामार्थं तत्रस्थलोकभक्षणार्थं हनि
पशून् हन-णिनि । ग्रामस्थवृद्धलोकपोषणार्थं पशु-
घातके । “ग्रामघाती च कौन्तेय ! सांसस्य परिविक्र-
यी” भा० शा० ३४ अ० प्रायश्चित्तोपाख्याने ।

ग्रामघोषिन् पु० ग्रामे कपके घोषोऽस्यस्य इति । संक्रन्दने

इन्द्रे । “संकन्दनः प्रवदोष्टुण्णपेणः प्रवेदकवृद्धधा
ग्रामघोषी” अथ० ५।२०।६। वृद्धं वृद्धकेण शब्दान-
त्वात्तस्य तथात्वम् ।

ग्रामचर्या स्त्री इत० । ग्राम्यधर्मो स्त्रीसम्भोगे “सर्वशो
वर्जयेद्ग्रामचर्याम्” आश्व०श्रौ० १०।८।१। सतिधर्मोक्तौ
“ग्रामचर्या स्त्रीसम्भोगः” नारा०ट्ट० ।

ग्रामज त्रि० ग्रामे जायते जन-ड । ग्राम्ये धान्यादौ ।
ग्रामजननिष्ठा स्त्री कर्म० । नखनिष्ठाव्यां धान्यभेदे राजनि० ।
ग्रामजात त्रि० ग्रामे जायते जन-कर्त्तरि क्त । ग्राम्ये
धान्यादौ “न ग्रामजातान्यार्त्तौऽपि मूलानि च फलानि
च” मनुः वानप्रस्थधर्मोक्तौ । “ग्रामजातानि अफाल
कटभूभागे जातान्यपि फलादीनि न भक्षयेत्” कुल्लू० ।

ग्रामजाल न० । ग्रामसमूहे चक्रशब्दार्थे त्रिका० ।

ग्रामजित् त्रि० ग्रामं संहतं जयति विज्ज्ञेयणेन, जि-
किप् । संधातकस्य वस्तुनः विज्ज्ञेययिनरि । “नियु-
त्वन्तो ग्रामजिता यथा नरः” ऋ० ५।५।८।

ग्रामणी त्रि० ग्रामं समूहं नयति मेरयति स्वस्वकाव्येपु
नी-किप् ण्यत्वम् । प्रधाने ग्रामाध्यक्षे शनापिते पुं-
मेदि० । “ग्रामणीभ्योऽन्नं सुरां सुरामेभ्यः” कौषीत०
ब्रा० । ग्रामं ग्रामधर्मं नयति । भोगिके हेम०
ग्रामेण मैद्युनव्यापारेण नयति कालम् । वृद्धजनभो-
ग्यायां स्त्रियां प्रवेश्यायां इनीलिकायां च स्त्री हेमच० ।
७विष्णो पुं० “अग्रणीग्रामणीः श्रीमाम्” विष्णुसं० ।
“भूतग्रामस्य नेहत्वात् ग्रामणीः भा० । ग्रामण्यः
इदम् तक्षिणं अण् । ग्रामण नत्सम्बन्धनि त्रि० ।
ग्रामणीरिवाचरति क्यच् ग्रामणीयते । ततः कर्त्तरि
अच् ग्रामणीय वक्तुल्ये त्रि० “सिन्धुकूचाश्रिताये च
ग्रामणीयमहावलाः” भा० सं० ३।४० ।

ग्रामणीय्य न० ग्रामण्यः भावः त्व वेदे पृषो० । आशिषल्ये ।
“एषोऽन्नं अयै धारणाय राज्ञस्य वा ग्रामणीय्यप्राय”
शत० ब्रा० ८।६।२।। [तक्षितरि ।

ग्रामतक्ष पुं० इत० टच् समा० । बहूनां साधारणे काठ
ग्रामता स्त्री ग्रामाणां समूहः तल् । ग्रामसमूहे “तस्मा-
द्धेदं प्राच्यो ग्रामताः वृद्धविषाळाः” ऐत० ३।४४।

ग्रामधर्मा पुं० ग्रामे भवः अण् ग्रामो धर्मः । ग्राम्यधर्मो
मैद्युने शब्दार्थचि० तस्य स्त्रीपुं धर्मत्वात्सधात्वम् ।

ग्रामपाल पुं० ग्रामं पालयति पालि-अण् उप० स० । ग्राम
रक्षके ऽसैन्यभेदे ग्रामाध्यक्षे च ।

ग्रामपुत्र पुं० ग्रामस्य ग्रामस्यवृद्धजनस्य पुत्र इव पाल्य-
त्वात् । बहूनां पाल्यतया पुत्रतुल्ये । ततोमनोत्ता-
भावे वृज् । ग्रामपुत्रक तद्भावे न० ।

ग्रामप्रेष्य पुं० इत० । बहूनां प्रेष्ये । ततः मनोत्ता० भावे
वृज् । ग्रामप्रेष्यक तद्भावे न० । ग्रामप्रेष्यस्य आदेशपात्र
तोक्ता यथा “वृषलोपतिः पिशुनोनर्त्तनश्च ग्रामप्रेष्यो
यश्च भवेत् त्रिकर्मा” भा०शा० ६।५४० । “प्रेष्यो ग्रामस्य
राज्यश्च कुनखी ग्रावदनकः” मनुः ।

ग्रामभृत पुं० ग्रामेण तत्त्वस्य समूहे न भृतः प्रेष्यः । वृद्धजनभर-
णीये । स च अत्राह्वणः यथाह गाता० “अत्राह्वणास्तु
एत् प्रोक्ता कर्षणं तत्त्ववादिना । आदौ राजभृतोपं
द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो वृद्धयाज्यः स्यात्
चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य
नगरस्य च । अनागतां तु यः पूर्वां सादित्यां चैव पश्चि-
मात् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स पण्डोऽत्राह्वणः स्मृतः” ।

ग्राममदगुरिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मदगुरिका । ग्रामस्य
मदगुरिकेय वा (सिद्धी) ऽसत्त्वभेदे ग्रामयुद्धे च मेदि० ।

ग्राममुख पुं० ग्रामो ग्रामस्यजनो मुखमिवास्व । वृद्धे
त्रिका० तस्य ग्रामजननिष्ठात्वात्तन्मुखत्वम् ।

ग्रामसृग पुं० इत० । कुक्कुरे हारा० । कुक्कुरस्य ग्रामे ऋग-
तुल्यत्वात्तथात्वम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामयाजक पुं० इत० । ग्रामस्य नानावर्णानां याजके अग्र-
हृदविभे । ग्रामभृतशब्दे दृश्यम् । “गुरौ चान्यतके
पापे कृतघ्ने ग्रामयाजके” भा० व० १६६४० । अपा-
तोक्तौ ।

ग्रामयाजिन् पुं० ग्रामान् ग्रामस्यनानावर्णान् याजयति
यज-णिच्-णिनि । ग्रामयाजके । “नाश्रोतिव्रतते
यज्ञे ग्रामयाजिह्वते तथा” मनुः अश्रोत्यान्तोक्तौ ।

ग्राम(मे)वास पुं० ७त० वा अलुक्सं० । ग्रामे स्थितौ
ग्राम(मे)वासिन् त्रि० ग्रामे वसति वस-णिनि वा
अलुक्सं० । ग्रामे स्थायिनि स्त्रियां ङीप् ।

ग्रामघण्ड पुं० ग्रामे ग्रामधर्मं घण्डः । ग्रामधर्मरहिते
क्तीवे । ततः मनोत्ता० भावे वृज् । ग्रामघण्डक तद्भावे न०

ग्रामस्थ त्रि० ग्रामे तिष्ठति स्था-क । ग्रामवासिनि
ग्रामहासक पुं० ग्रामं हासयति हस-णिच्-ण्वत् ।

भगिनीपतौ शब्दच० ।

ग्रामाधान् न० ग्रामस्य ग्रामप्रोषणार्थसाधीयते आ+धा-
ल्युट् । मृगयायाम् हलायुधः ।

ग्रामान्त न० इत० । ग्रामसमीपे उपग्राम्ये “नावीयोत-
प्रसग्नान्ते ग्रामान्ते गोत्रजेषु वा” “कृतवापनो निवसेत्
ग्रामान्ते गोत्रजेषु वा” मनुः । ग्रामान्ते भवः वृद्ध-
त्वाच्चः । ग्रामान्तोय ग्रामसमीपभवे ति० “पथि जले
परिवृते ग्रामान्तोयेष वा पुनः” मनुः ।

ग्रामिक ५० ग्रामे तद्वृत्तणे नियुक्तः ठज् । ग्रामरक्षणाय
नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे “ग्रामे दीपान् ससुत्पन्नान् ग्राम-
मिकः शनकैः स्वयम् । शसेत् ग्रामदशेशाय दशेशो
विंशतीशने” मनुः । “यानि राजाप्रदेयानि प्रत्यहं
ग्रामवासिभिः । चक्षुपानेस्वनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नु-
यात्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । “ग्रामेयान् गुणदोषांश्च
ग्रामिकः प्रतिभावयेत्” “यानि ग्राम्याणि भोज्यानि
ग्रामिकस्तान्युपासीयात्” भा० शा० ८७ अ० । तस्य भावः
पुरोहि० यज् । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् ति० ग्रामः स्वाधिवेन आधारत्वेन वाऽस्त्यस्य
इति । १ग्रामस्वादिनि २ग्रामवासिनि च । ३ग्राम्यधर्म
युक्ते मैथुनयुक्ते च । आसुरी सेट्सर्वाग्द्वाव्यवाये ग्रामि-
निनां रतिः” भाग० ४।२६।१४ स्त्रियां ङीप् । सा च
४नीलीङ्गे स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पुंस्त्री ग्रामे भवः खज् । १कुङ्कुरे, २काके, सेदि०
३ग्राम्ययुक्ते च राजनिः । ४ग्रामोद्भवे ति० । “ग्रामी-
णस्य प्रथमतः पशुतो गवयादिकम्” भाषा० । ग्रामीण-
वध्वस्तमलक्षिणा जनः” भावः । ५नीलिकोपधौ, सेदि०
६पालङ्कशाके च स्त्री राजनि० ।

ग्रामेय ति० ग्रामे भवः वा० ढक् । १ग्रामभवे “ग्रामेयान्
गुणदोषांश्च” मनुः । २वैश्यायां स्त्री

ग्रामेयक ति० ग्रामे भवः कत्त्रा० ढक्ञ् । ग्रामभवे ।
“ग्रामेयकुलानाञ्च समस्तं सीम्नि साक्षिणः” मनुः ।
अथ ग्रामयिकेति पाठः लिपिकरप्रसादात् ।

ग्रामेय पु० इत० । ग्रामपतौ ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वरादयोऽप्यत्र ।
ग्राम्य ति० ग्राम-भवार्थे-वा यत् । १ग्रामभवे लपकादौ
“अल्पव्ययेन सुन्दरि ! ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति” ह० र० ।
२मूढे प्राकृते । ३मैथुने च “व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च” अ-
मरः । प्राकृते “ग्राम्यानपशुत् कपिशं पिपासतः” भावः ।
मूढे “ग्राम्यभावमपह्नातुमिच्छवः” भावः । ५स्त्रीकारे
हरतय्ये ७मण्डादिपचने अस्त्रीले जालिकादिप्रसिद्ध-
वाक्ये च न० शब्दार्थचि० । ८काव्यदोषभेदे पु० । स
च शब्दगतोऽर्थगतश्च तत्र शब्दगतः सा० द० ।

शब्ददोषविभागे “दुःप्रवृत्तिविधास्त्रीनानुचितार्थाप्रयु-
क्तताः । ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थताः”
इत्यादिना शब्ददोषान् विभज्य “कटिस्ते हरते
मनः” इत्युदाहृतम् “अपुटदुष्कृमग्राम्यव्याजतास्त्री-
लकटताः” इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च “स्वपिह
त्वं समीपे मे स्वपिस्थेषाधुना प्रिय !” इत्य-
र्थश्च ग्राम्यत्वमुदाहृतम् । “ग्राम्या मिथुनतुलास्त्री
चापालिघटा निशासु मेपटपौ च” ज्यो० उक्ते पु० एतदा-
मिथुनादिराशिषु १०रात्रौ मेपटपराशयोच पु० ।
११पशुभेदे पुंस्त्री० । यथाह पैटोनसिः “ग्राम्यारण्या-
तर्हं गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुव्यचेति सप्त
ग्राम्याः पशवः, महिषवानरकच्छसरीसृपकृत्पृषतमृगाश्चेति
सप्तारण्याः” । “अश्वाश्चतरगोखरोद्भवस्तोरचभेदः पुच्छक
प्रभृतयो ग्राम्याः इति सुश्रुतोक्ते १२पशुभेदे पुंस्त्री०
“ग्राम्या वातहराः सर्वे वृंहणाः कर्मापत्तलाः । मधुरा
रसपाकाभ्यां दीपना बलवर्द्दनाः” सुश्रु० । १३ओष-
धिभेदे स्त्री । “तिलमाषत्रीह्रियवाः प्रियङ्गवो गोष्-
माश्चेति सप्त ग्राम्या ओषधयः” तैत्ति० । ओषधि शब्दे
१५६४ पृ० उग्रप्रम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (ग्रामेर ओल) रत्नमा०
ग्राम्यककंटी स्त्री कर्म० । कुष्माण्डे तिका० ।

ग्राम्यकर्मन् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य जालिकादेः कर्म ।
मैथुने व्यवाये । “ग्राम्यकर्मण्यै विश्रुतकल्पावधिः”
भाग० ५।१४।३।

ग्राम्यकुङ्कुम न० कर्म० । कुङ्कुमे तिका० ।

ग्राम्यधर्म्य पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य जालिकादेः धर्मः । व्यवाये
मैथुने अमरः । “प्रमत्तो ग्राम्यधर्म्येषु” भा० व० ४८ अ० ।
“प्रमत्तं ग्राम्यधर्म्येषु” २८० अ० । स अस्त्यस्य इति
ग्राम्यधर्मिन् मैथुनरते ति० । “शूद्रादायो गवयापि
वैश्यायां ग्राम्यधर्मिणः” भा० आहु० ४८ अ० । [दर्शिताः ।

ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेपु ते च पशवः ग्राम्यशब्दे
ग्राम्यमदगुरिका स्त्री कर्म० । शङ्खीमत्स्ये हारा० ।

ग्राम्यसृग पुंस्त्री कुङ्कुरे जटा० स्त्रियां ङीप् ।

ग्राम्यवल्गुमा स्त्री इत० । १पालङ्कशाके (पालङ्ग) राजनि०
जालिकादिग्राम्यप्रियत्वात्तस्य तथात्वम् । २वैश्यायाञ्च

ग्राम्यवादिन् ति० ग्राम्यं वदति शिनि । ग्राम्यशब्दवादके
जालिकादौ । “यः परस्तात् ग्राम्यवादी तस्य गृह्णाद्
ग्रीहीनाहरेत्” तैत्ति० २।१।१।

ग्रास्यशूकर पुंस्त्री कर्म० । विह्वराहे स्त्रियां डीप् ।
ग्रास्या स्त्री ग्रामे भवा यत् । इतुनखां शब्दार्थचि० २नी-
लीटन्ते शनिष्ठावीडन्ते च राजनि० ।

ग्रास्यायणि पुंस्त्री ग्रास्यस्यापत्यस् तिका० फिज् । ग्रास्यस्य
प्राकृतादेरपत्ये । स्त्रियां इदन्तत्वात् वा डीप् ।

ग्रास्याश्च पु० कर्म० । गर्दभे तिका० स्त्रियां जातिस्वेऽपि
अजा० टाप् ।

ग्रावग्राभ पु० ग्रावाणमभिषरणपाषाणं स्तुत्या गृह्णाति
ग्रह-अण् ह्रस्व भः उप० स० । ग्रावस्तुति कृत्विग्भेदे ।
“अग्निमन्त्रो ग्रावग्राभ उत शक्ता सुविप्रः” ऋ० १।
१६।१। “ग्रावग्राभः ग्रावः स्तुत्या गृह्णातीति
ग्रावस्तुत्” भा० ।

ग्रावन् पु० ग्रासते ग्रास-ड ग्राः आवेनति वन-संभक्तौ विच्
कर्म० । १प्रस्ते, २पर्वते, अमरः ३मेघे विव्वः ।
३ट्टे ति० शब्द० । “ओता ग्रावाणोविदुषो न
यज्ञम्” यजु० ६।२६ । “मूर्द्ध्नी ग्रावणां जर्जरा
निर्भरौवाः” माघः । “ग्रावसु संसृष्टेधनिदधाति
क्षत्रं वै सोमोविशोग्रावाणः” शत० ब्रा० १।६।३।३।

ग्रावरोहक पु० ग्रावणि रोहति रुह-एवुल् ७त० । अश्व-
गन्धादन्ते रत्नमा० ।

ग्रावस्तुत् पु० ग्रावाणं स्तौति स्तु-क्विप् इत० । होतुः सहाय
कृत्विग्भेदे अच्चावाकगन्ते ८५ पु० विवर्तितः । ढच् ।
ग्रावस्तोतापत्य । तस्येदम् च ग्रावस्तोत्वय अण् ग्राव-
स्तात् तत्सम्बन्धिनि ति० ग्रावस्तोताय हितम् छ ।
ग्रावस्तोत्वय तस्य हते ति० “प्रस्तोता ब्राह्मणाच्छंस
ग्रावस्तोत्वये” कात्या० श्रौ० २।४।४।५।

ग्रावहस्त पु० ग्रावा अभिषवसाधनं पाषाणोहस्तेऽस्य ।
अभिषवसाधनपाषाणयुक्तहस्ते ग्रावस्तुति कृत्विग्भेदे ।
“ग्रावहस्तासो अध्वरे” ऋ० १।१५।७।

ग्रावायण पु० प्रवरभेदे हेमा० ब्र० ख० प्रवराध्याये दृश्रम्
ग्रास पु० ग्रासते ग्रास-कर्मणि घञ् । स्रुतपुराणयोग्यान्नादौ
तन्मानश्च “कुक्षु टाण्डप्रमाणश्च यावान् वा प्रविशेन्मुखम् ।
एतं ग्रासं विजानीयात् शुद्धार्थं कायशोधनम्” पराशरः ।
“यावतो ग्रासते ग्रासः न हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो
ग्रासते प्रेत्य तीव्रशूलदर्प्रयोशुडान्” “यामादाहृत्य
वाश्रीयाददौ ग्रासान् वने वसन्” “ऐकैकं ग्रासमश्री-
यात् त्वग्हाणि त्रीणि पूर्ववत्” इति च मनुः । “सायं
द्वाविंशतिपांसाः प्रातः प्रद्विंशतिः स्रुताः । अया-

चिते चतुर्विंशः परश्चानशनं कृतम्” पराशरः ।
प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिसङ्ख्यापत्यसुक्तं प्रा० त०
“भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नापापप्रापको विधिः ।
सचाहरहः सन्वप्राप्तपासीत इत्येवं रूपः । नापि
तज्जनणस्यानायश्रुत्वेन स्वाद्योगव्यवच्छेदसाहफलको
नियमविधिः । स च तत्तत्तियो तच्छुद्धान् भुङ्गीतै-
वेत्येवं रूपः । तथा च “स्वख्या क्रियमाणे च यत्नावश्यं
क्रिया कृत्वा । गोद्यते नियमः सोऽत एतावभिगमो
यथा” । तथात्वे च पिष्टमरणादावपि भोजनं प्रसज्येत
हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव सम्प-
दोत तज्जनणसमकालमेवान्वभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् ।
तस्मादगत्या “शुतार्थस्य परित्यागादशुतार्थस्य कल्पनात् ।
प्राप्तस्य बाधादिवेवं परिसंख्या विदोषिका” इत्युक्तं
स्वार्थहान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तबाधरूपदोषत्वदूटापि अ-
न्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्यैव युक्ता, सा च
सति भोजने तत्तत्तियो तच्छुद्धान् ग्रासानेष भुङ्गीत नान्य-
दित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावरत्नेन उप-
वासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं भट्टपादैः “अन्यार्थ
अयमाणा च यान्यार्थपतिषेधिका । परिसंख्या तु सा
ज्ञेया यथा प्रोक्षितभोजनम्” । अन्यथा प्राजापत्य
व्रतेऽपि “त्वग्मद्यादयाचितमिति” “अयाचितन्तु
मध्याह्ने चतुर्विंशन्तु शुद्धये” इति ब्रह्मपुराणोक्तस्या-
याचितस्यान्तामेव व्रतकोपापत्तिः स्यात्” ॥
१प्रहणे द्वादश्यादकथोः २सर्गः । “द्वादशोभास्करस्ये-
न्दुरधःस्य वनवदु भवेत् । भूक्षायां प्राडमुखश्चन्द्रो विग-
त्यस्य भवेददौ” इत्युक्तस्य “यदुप्राहमधिके तस्मिन् सकलं
न्यूनमन्यथा । योगार्हादधिके न स्थापिते ग्राससंख्याः”
इति । “स्फुटितिव्यवसाने तु मध्यमहणमादिशेत् ।
स्थित्यर्जनादिकाहीने ग्रासे मोक्षस्तु संयुते” सू० सि० ।
“स्रुतधर्मान्काले तत्कारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः ।
मध्यमहणं ग्रासोपचयममग्निं कथयेत् । मध्यमहण-
सम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतित्यन्ते तत्सम्भ-
इति कस्यचिद् भ्रमस्तद्धारणार्थम् स्फुटेति । स्थित्यर्जं
घटिकाभिहृते तित्यन्ते ग्रासः स्पर्शः । संयुते
स्थित्यर्धघटीभिर्भुते तित्यन्ते काले मोक्षः । तत्कारः
स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धार्थां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यव-
स्यर्थकः । अलोपपत्तिः । तित्यन्तकाले द्वादश्यादकथोः
पूर्वापरान्तराभावादोगे मण्डलस्यार्थे यावान् भवति

ततः पूर्वमिन्द्रकालयोर्नून एवातोऽन मध्यगृहण-
कालः” इति ।

आसगृह्य न० गृह-शब्दम् । गृहस्थिते मत्स्यादिकण्टक-
रूपे शब्दे तदुद्धारोपायः सुच्यते दर्शितोऽयम् ।

“गृहस्थिते तु कण्टकास्ते निःशङ्कमनवरुद्धस्थाने उटि-
नाभिहन्त्यात् स्नेहं नद्यां पानीयं वा पाययेत्” ।

गृह्य पु० गृह-जलचरे ण । (हागोर) ख्याते जलचरभेदे
अमरः “रुद्धिमज्जजगदिदं गङ्गारे कालसागरे । जरा-
स्त्युशङ्गागृहे न कश्चिदवबुध्यते” भा० शा० २८ अ० ।
“जग्राहाजगरो आहोभुजयोर्भयोर्विलात्” भा० व०
१७८अ० “हृत्पाद् ग्राहाद्विद्यते” मनुः । भावे चञ् ।
२ज्ञाने ३आगृहे निर्वन्ने च । “सूदग्राहेणात्मनोयत्
पीडया क्रियते तपः” गीता । “सूदग्राहे” अविषेककृतेन
दुराग्राहेण” अमरः । ४आदाने हस्तव्यापारे ५स्त्रीकारे
जलचरभिन्नेऽपि कर्त्तरि भेदे ण । इगृहीतरि लि०
“अध्वर्यु” यजमानं वा ग्राहो विन्दति” शत० ब्रा०
३५।३।२५। कस्मिंश्चित् कस्मिन् उपपदे व्यण् । तत्तत्कर्म
ग्राहके “पाणिग्राहस्तु पृष्ठतः” अमरः । “ऋक्ष
ग्राह ऋक्षं दायः” याज्ञ० ।

गृह्यक पु० गृह-एवम् । १शेनपक्षिणि २विषवैद्ये च ।
३गृहीतरि लि० । गृह-णिच्-एवम् । ४ज्ञापके
लिङ्गेन्द्रियादौ “ग्राहकैर्ह्यते चोरो लोभेणाय पदेन
वा” याज्ञ० “यथास्तं ग्राहकाग्रेषां शब्दादीनामि-
मानि तु । इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्ति तथ्यते”
भा० वन० २१०अ० । ५वितावरणाके राजनि० ।

ग्राहिन् पु० गृह-णिनि । १कपिले शब्दच० । २मलवन्ध-
कारके, (धारक) लि० वैद्यकम् । “कपायाचुरसं ग्राहि
स्त्रिधं मेधावन्तावहम्” भावप्र० दाडिमफलगुणोक्तौ ।
३ग्राहके, व्यालपाहो यथा व्यालान् बलादुद्धरते विलात्
काशील० । “पल्लवग्राहि पाण्डित्यम्” उद्भट्टः । स्त्रियां
ङीप् । सा च ४मतिज्ञायात् । “ना स्म भूग्राहिणी
भीरुः” अट्टिः ग्राहिणी मतिज्ञायां जयम० । ५तुह-
दुरात्मभावां स्त्री राजनि० । इताज्जमलादत्ते (चौरः)
रत्नमाला तयोर्मलवन्धकारित्वात्तथात्वम् । [राजनि० ।

ग्राहिफल पु० ग्राहि मलवन्धकं फलं यस्य । कपिलउल्ले ।
ग्राहुक लि० गृह-वा० उक्तञ् । गृहणशीले “उदावर्त्तः
प्रजा आहुकः स्वात्” तैत्ति० ६।३।१।१।

ग्राह्य लि० गृह-एवम् । १गृहीतवृत्तिते, २गृहणयोग्ये,

३उपादेये, ४स्त्रीकार्ये, ५ज्ञेये च । “गन्धं द्विजातिभि
ग्राह्यं धर्मो यतोपरिध्यते” मनुः । “अस्मिंस्तु किल
संभवे” ग्राह्यम् विविधमायुधम्” भा० द्रो० ११२ अ० ।
“अवाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” स्मृतिः
“विषादवस्तुतं ग्राह्यम्” मनुः । “चक्षुर्ग्राह्यं भवे-
द्रूपम्” भाषा० । इतिविवक्षिताने प्रकारोभूतधर्मं
यथा हृदोवङ्गप्रभावयानिति ज्ञानस्य प्रतिबध्यं हृदो
वङ्गिमानितिज्ञानं तत्र प्रकारोभूतो वङ्गिः ।

ग्रीवा स्त्री गिरिवनया गृ-यनिप् नि० । कम्परायास्
“ग्रीवामङ्गाभिरासं सुहृत्सुतपति स्तन्दने दत्तदृष्टिः”
शकु० । तन्मानादिकृत्तं सुच्यते यथा

“चतुरङ्गलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवो-
च्छ्रायद्व्यन्तराणि । हादगाङ्गलानि भगवित्तराजिह-
ननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरस्रजायासनगिष्वक्षप्रकोटस्थौ-
ल्यानि । चतुर्विंशतिवित्तरपरिणाहं सुवचीवम्”
सुशु० । “ग्रीवागुंसंस्तयुगं स्तुरङ्गैः” साधः । “पाद-
योर्द्वाङ्गिकायाञ्च ग्रीवायां दृष्येते च” मनुः । “प्राग्-
ग्रीवसुत्तरलोम” आश्व० ग्ट० १।१४।३। “इदमहं रत्नसं
ग्रीवा अपि कलामि” यजु० ५।२२। दग्धग्रीवः कम्पु-
ग्रीवः इत्यादि । [तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ग्रीवाच पु० कपिभेदे तस्य गोत्रापत्यं शिवा० व्यण् । ग्रीवाच
ग्रीवाघण्टा स्त्री ७त० । ग्रीवास्थितघण्टायां लिङ्गा० ।
ग्रीवाविल्ल न० इत० । ग्रीवान्तर्गते गर्त्तभेदे लिङ्गा० ।
ग्रीविन् पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवाऽख्यस्य वा० इनि टिलोपः ।
१उष्ट्रे जटाधरः स्त्रियां ङीप् । २दीर्घग्रीवायुक्ते लि० ।

ग्रीष्म पु० गृसते रसान् गृस-मनिन् । ज्यैष्ठ्यापादमास-
हयात्मके षष्ठ्यभेदे । “ग्रीष्मे तीव्रकरोभानुर्न हेमन्ते
तथादिधः” सूत्र्यसि० । “विहर्त्तु सिद्ध्योर्विनितासखस्य
तस्यान्धसि ग्रीष्मस्यैव बभूव” रघुः । “अनेन विधिना
आह्वं तिरव्दक्षेह निर्वदेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षांत-
पाञ्चयज्ञिकमन्त्रहृत्” “ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्वात् वर्षास्त
नवकाशिकः” मनुः । स्वार्थे कण् । ग्रीष्म तद्वार्थे तस्ये-
दमण् । तत्सम्बन्धिनि लि० “भुक्तं शुचिच यैष्ठादृतं”
यजु० १।६। “ग्रीष्मौ ग्रीष्मस्वन्विनौ ऋतू ऋतवयवौ”
वेददी० । ऋतोश्च यथा चान्द्रमासात्मकता तथर्तु-
शब्दे १४३७ पु० दर्शिता । सौरत्वं तु ज्योतिर्गण-
नाभातोपयोगित्वेन ज्योतिषे व्यञ्जयते तदपि तत्रैव
शब्दे दर्शितम् । सुष्ठुतोक्तपीष्ठागुणादिकं ऋतुशब्दे दर्शितम् ।

ग्रीष्मे सूर्यकिरणस्य तीव्रत्वे कारणम् सू० सि० उक्तं यथा
“मेघादौ देवभागस्य देवानां याति दर्शनम् । अमु-
राणां तुलादौ तु सूर्यस्तद्भागसञ्चरः” सू० ।

“जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तस्य-
मस्तुत्रेणाकाशे दत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिदत्तं घट्मानरेण
स्यानद्वये लग्नं तन्मेषतुलास्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्त-
मार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुवद्वृत्ताच्चतु-
र्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः, मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्ता-
च्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः, तत् स्वस्थाने प्रवहवायुना
भ्रमति । एवं क्रान्तिदत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना
भ्रमन्ति । तत्र मेघादौ देवभागस्यः “जम्बुद्वीपं च देवानां
देवासुरविभागजदिति” पूर्वोक्तः । तत्स्ववृद्धा मेघादिक-
न्याना राशय उत्तरगोलः । तस्यः सूर्यो मेघादौ मे-
घादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराभ्रवर्तिनां दर्शनं प्रणमासा-
नन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य
तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाभ्रवर्तिना-
मित्यसुराणामित्युक्ते नैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे
समुद्रादिदक्षिणविभागस्यस्तुलादिमीमाना राशयो दक्षिण-
गोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यत्स्थिते तादृशः सूर्यस्तुलादिप्रदेशे
तुकराददर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि
विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात् । अथ प्रवहवायुग्रीष्मे तीव्रकरः
इत्याद्यर्थोक्तप्रसङ्गोत्तरमाह” रङ्गना० ।

“अत्यासन्नतया तेन ग्रीष्मे तीव्रकरा रवेः । देवभागेऽ-
सुराणां तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा” सू० सि० ।

“तेन—उत्तरदक्षिणगोलयोः सूर्यस्योत्तरदक्षिणसञ्चार-
रूपकारणेनेत्यर्थः । देवभागे जम्बुद्वीपे अत्यासन्नतया
सूर्यस्यात्यन्तनिकटस्थत्वेन ग्रीष्मे ग्रीष्मर्तौ सूर्यस्य तेजो-
गोलकस्य किरणालोक्ष्णा अत्युष्णाः, असुराणां देवभाग
इत्यस्यासन्नतया भाग इत्यस्य समन्वयाद्दैत्यानां भागे सम-
द्रादिदक्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तर्तौ तुकरात् अन्यथा
सूर्यस्य दूरस्थत्वेन मन्दता किरणानामत्युष्णताभावः ।
देवभागे हेमन्तर्तौ कराणां मन्दता । अतएव तत्र
शीताधिक्यं च । तथाच देवभागे दक्षिणगोले सूर्यस्य
दूरस्थत्वमुत्तरगोले निकटस्थत्वं मध्याह्ने मतांशानां
क्रमेणाधिकतयात्वादिति भावः” रं० ना० ।

श्तत्कालभवे जघ्मणि शु० शतद्विंशति ति० मेदि०

ग्रीष्मजा स्त्री ग्रीष्मे जायते जन-उ । (बोणा आता)

श्चवत्याम् २ नवमस्तुप्राञ्च गन्ध० । १ ग्रीष्मजातमात्रे ति०

ग्रीष्मधान्य न० ग्रीष्मे जातं तत्कालभवं धान्यम् ।

धान्यभेदे (धोरो) “ग्रीष्मधान्यजननोऽत्र राक्षसः”

दृ० सं० ८ अ० । वर्षभेदे फलोक्तौ । [राजनि० ।

ग्रीष्मपुष्पी स्त्री ग्रीष्मे पुष्पं यस्याः डीप् । कश्चपुष्पद्वये ।

ग्रीष्मभवा स्त्री ग्रीष्मे भवति भू-अच् । १ नवमस्तुकायाम्

रत्नमाला । २ ग्रीष्मजातमात्रे ति० । [स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

ग्रीष्मसुन्दर पु० ७ त० । (गिनः) शाकभेदे । राजनि० ।

ग्रीष्महास न० ग्रीष्मे हासोविकाशोऽस्य । इन्द्रतूले ।

(बुद्धिरसुता) तस्य वियति ग्रीष्मे उड् डीयमानत्वात्

इन्द्रतूलतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

ग्रीष्मी स्त्री ग्रीष्मः कालः कारणत्वेनास्त्वस्य अच् गौरा-

डीप् । नवमस्तुकायां राजनि० ।

ग्रीष्मोज्जवा स्त्री ग्रीष्मे काले उज्ज्वलति उद+भू-अच् ।

१ नवमस्तुकायां राजनि० २ ग्रीष्मजातमात्रे ति० ।

ग्रुच चौथ्यं गतौ च भा० पर० सक० सेट् । अचिति इति

अग्रुचत् अग्रोचीत् । जुग्रोच । उदित् ग्रुचित्वा-

प्रक्ता । क्त्वो वेत्कत्वात् निष्ठायां नेट् युक्तः ।

ग्रैव ति० ग्रीवायां भवः शरीरावयवत्वात् यति प्राप्ते “ग्रो-

वाभ्योऽण् च” पा० अण् । ग्रीवाभवे “नास्त्वत् करिषां

ग्रीव” तिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ।

ग्रैवेय ति० ग्रीवायां भवः “ग्रीवाभ्योऽण् च” पा० चात् ठञ् ।

ग्रीवाभवे “सरलासक्तमातङ्गयैवेयस्कु रितित्विपास्” रघुः ।

ग्रैवेयक न० ग्रीवायां वयः अलङ्कारः “कुलकुचिग्रीवाभ्यः

श्वास्त्वङ्कारेषु” पा० ढकञ् । ग्रीवावद्धे अलङ्कारभेदे

(कण्ठो) “अस्त्राकं सखि ! वाससो न रुचिरे ग्रैवेयकं

नोऽव्यक्तम्” सा० द० ।

ग्रैव्य ति० ग्रीवायां भवः वेदे व्यञ् । ग्रीवाभवे । “सप्त-

चयाः सप्रतिः संयन्ति ग्रैव्या अभि” अथ० ६।२५।२।

ग्रीष्मी स्त्री ग्रीष्मे कृतौ भवः पक्षे ऋत्वण् डीप् । १ नवमस्तु-

कायाम् त्रिका० २ ग्रीष्मर्तुस्त्वन्नि ति० ग्रीष्म कप्ता

तस्येदम् उत्सा० अण् । ३ कृष्णस्त्वन्नि ति० उभ-

यतः स्त्रियां डीप् ।

ग्रीष्मका ति० ग्रीष्मे ऋतौ भवः “ग्रीष्मयसन्ताभ्यामन्यतर-

स्याम्” पा० पक्षे बुञ् । ग्रीष्मर्तुभवे “ग्रीष्मकधान्यं

कुरुते समर्थसुभयोपयोग्यञ्” दृ० सं० ४ अ० “कुरुते पुण्यादि

च ग्रीष्मकम्” ८ अ० । उभयत्र ग्रीष्मकमित्यपवादः

भवार्थे ठञोऽविधानात् तदधीते वेदेत्यधिकारे एव

वसन्ता० ठञो विधानात् भवार्थे बुञोविधानाच्च ।

ग्लैषिक लि० ग्लैषधर्मे वेद तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा
यस्य ता० ठञ् । १ ग्लैषधर्मे वेत्तरि २ तद्ग्रन्थाध्यायिनि च
ग्लपन न० ग्लै-णिच् पुक् ह्रस्वः भावे ल्युट् । १ ग्लानि
करणे “तद्वैशद्यलाघवग्लपनरूक्षणविचारणकरम्” सुश्रुतः ।
कर्त्तरि ल्यु । २ ग्लानिकारके लि० ।

ग्लस भक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ग्लसते अग्लसिट् ।
जग्लसे । उद्दि ग्लसित्वा-ग्लस्ता । ग्लस्तः ।

ग्लस्त लि० ग्लस-क्त क्लोवेकत्वात् नेट् । भक्षिते अमरः
ग्लह आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० वेट् । ग्लाह
यति ते ग्लहति अजिग्लिहत् त अग्लहीत् अघ्राचीत् ।
शिचोऽभावे घाटा । घाटः इत्यादि आदानं च दूत-
क्रीडायां पण्यदानम् । “तदेषां ग्लहमानानां भ्रुवौ
जयपराजयौ” भा० क ८७ अ० । “दुर्योधनो ग्लहते
पाण्डवेन” भा० व० ६१ अ० “शकुने ! हन्त दिव्यामो-
ग्लहमानाः परस्परम्” भा० स० ५६ अ० । सर्वत्र
आप्तम् आत्मनेपदम् । “इमाञ्चेत् पूर्व्वं कितवोऽग्लहीयत्”
भा० स० ६६ अ० ।

ग्लह पु० ग्लह-ग्लह-वा अलोपु ग्लहः” पा० कर्मणि नि० ।
देवगविषये पण्यरूपे ग्राहो वस्तुनि (हृङ्) (वाजि) ख्याते
पदार्थे “व्याख्यजीमभिसरणगुहामदोव्यन्” माघः ।
“अजग्लहः सोऽभिभवेत् परं नः” भा० स० ५८ अ० ।
“महाधनं ग्लहं त्वेकं दृष्ट्वा मे भरतर्षभ !” ७४ अ०
सभिकस्य दूतविषये ग्लहविभागभेदः याज्ञ० दर्शितो
यथा “ग्लहे शतकट्जेषु सभिकः पञ्चकम् शतम् ।
ग्लहोवात् धूर्त्तकितवादितरात् दण्डकं शतम्” ।

ग्लान लि० ग्लै-कर्त्तरि क्त । १ रोगादिना क्षीणदेहादौ
दीने अमरः । भावे क्त । २ दैन्ये न०

ग्लानि स्त्री ग्लै-भावे नि । १ दौर्बल्ये २ स्वकार्याक्षमतायाम्
हेम० । “स्वकर्मभ्योनियत्तन्ले मनश्च ग्लानिस्तृच्छति”
भनुः । “रत्नायासमनस्तापचतुर्पिपासादिस्मृत्वा ।
ग्लानिर्निष्प्राणता कस्यकाश्यानुत्साहतादिहत्” सा० द०
छत्ते इव्यभिचारियुग्मभेदे यथा

“किसलयमिव सुग्धं वस्त्रनाद्विपलूनं हृदयकुसुमशोषी
दारुणो दीर्घशोकः । गुपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः
शरीरं शरदिज इव धर्मः केतकीपत्रगर्भम्” सा० द० ।

ग्लाव पु० दल्भमितयोरपत्ये ह्य्राद्यस्यायणे ऋषिभेदे ।
“अथातः शौचं उक्तीय स्रजं वकोदाल्भ्यो गुणवो वा
मैत्रेयः स्वाध्यायसद्वृत्तान्” छा० उप० ।

ग्लाविन् लि० ग्लै वा० विनि । अहृष्टे “पद्यादोषाय ग्लावि-
नम्” यजु० १०।१७ । “ग्लाविनमहृष्टम्” वेददी० ।

ग्लास्त्रु लि० ग्लै-स्त्रु । ग्लानियुक्ते अमरः । “यस्य
मास्यवति ग्लास्त्रुरामोजिष्णुरघृष्णवत्” भट्टिः ।

ग्लु च चौथे गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लोचति
इरित् अग्लुचत्-अग्लोचोत् । लुगोच उद्दि क्ता वेट् ।
ग्लुचित्वा ग्लुक्ता क्लो वेटकत्वात् ग्लुक्तः । “बहूनाम-
ग्लुचत् प्राणानगुचीञ्च रणे यशः” भट्टिः ।

ग्लुचुक पु० ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् “प्राचामहृङ्गात् फिन्
वह्ललम्” पा० फिन् । ग्लुचुकायनि तद्गोत्रापत्ये
पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप् । ग्लुचुकयनिर्भक्तिः सेव्योऽस्य
“गोत्रक्षतियाभ्यो वह्ललम्” पा० वुञ् । ग्लौचुकायनक
तत्सेवके लि० ।

ग्लुन् च चौथे गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लुञ्चति इरित्
अग्लुचत् अग्लुञ्चीत् लुग्लुञ्च । लुग्लुच (ञ्) ङः ।

उद्दि ग्लुञ्चित्वा ग्लुक्ता । क्लो वेट् कत्वात् ग्लुक्तः ।

ग्लेप दैन्ये अक० गतौ चाले च सक० भा० आ० सेट् ।

ग्लेपते अग्लेपिट् जिग्लेमे ऋदित् अजिग्लेपत् त ।

ग्लेव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट् । ग्लेवते अग्लेविट् ।

जिग्लेये ऋदित् अजिग्लेयत् त ।

ग्लेष् अल्पेण्ये भा० आ० सक० सेट् । ग्लेपते अग्लेविट्
जिग्लेये । ऋदित् । अजिग्लेपत् ।

ग्लै क्लमे हर्षक्षये च भ्वा० पर० अक० अङिट् । ग्लायति
आग्लसीत् । जग्लौ जग्लिथ-जग्लाय । ग्लानिः
ग्लान्तुः । ग्लानः । ग्लेयम् । शिचि गुपयति ते
अजिग्लपत् त । ग्लानिशब्दे उदा० । “मनो गुपयते
तीव्रम् विषं गन्धेन सर्वशः” भा० आनु० ४६८३ लो० ।

“गुपयति यथा शशाङ्कम् न तथा हि कुक्षद्वतीं
दियशः” शकु० । “पतङ्गैर्गुपितावयम्” भट्टिः ।

“नालस्य लक्ष्मीं गुपयन्मिन्दोः” कुमा० । “यत्त्वं
वैराणि कोपञ्च सहदण्डमजिग्लपः” भट्टिः ।

ग्लौ पु० “ग्लौभ्यां ङौ” उणा० ग्लै-ङौ । १ चन्द्रे तस्य प्रतिमासं
क्षयापक्षे हीयमानत्वात्तथात्वम् तन्नामनामके २ कपूर्वे च
अमरः । “लग्नेट् कविग्लौश्च रिपो मृतौ ग्लौर्लग्नेट्
सुराराय मदे च सञ्जे” मूळ० चि० । २ हृदयनाभ्याञ्च

“ग्लौभिर्गुल्गान् हिराभि स्खन्तीः” यजु० २५।८ ।

“ग्लायन्ति आस्यन्ति ग्लौवो हृदयनाभ्याः” वेददी० ।

इति वाचस्पत्ये गकारादि शब्दार्थनिरूपणम् ।

घ

घ घकारखोच्चारणं स्थानं जिह्वासूलं “जिह्वासूत्रे तु कुः प्रोक्तः” शिक्तोक्तेः “अकृहविसर्जनीयानां कसृट्” इत्यु-
क्तिसु जिह्वासूलरूपकण्ठपरा । अखोच्चारणे आस्यन्तरः
प्रयत्नः स्वर्गः जिह्वासूलस्पर्शनेन तदुच्चारणात् अतएवास्त्र
स्पर्शवर्णत्वम् । बाह्यप्रयत्नास्तु घोषनादसंवार महाप्राणाः
वि०को०मूलं दृश्यम् । तस्य तन्त्रे वाचकशब्दा उक्ता यथा

“घः खड्गी घुर्घुरा मण्डी घण्डीशस्त्रिपुरान्तकः ।
वायुः शिवोत्तमः सत्यकिङ्किणी घोरनादकः । मरी-
चिवरूणे मेधा कालरूपी च दासिकः । लज्जोदरी
ज्वालमाला नन्देशो हननं ध्वनिः । तैलोक्यविद्या
संहर्ता कामाख्या मनवा मघा” वस्योद्धारतन्त्रम्
अस्य ध्येयरूपं यथा “मालतीपुष्पवर्णाभां पङ्कजं
रक्तलोचनाम् । शुक्लास्वरपरीधानां शुक्लमाख्यविभूषि-
ताम् । सदा स्मरसुखी रस्यां लोचनत्रयराजिताम् । एवं
ध्यात्वा घकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जप्तेत्” । अस्य मातृ-
कान्यासे दक्षिणकराङ्गुलीयु न्यस्तता ।

घ पु० घट-वा० ड । १घटायां २वर्षरश्मिर्दे च नेदि० ।

घकार पु० घ-स्वरूपे कार । घस्वरूपे वस्ये “एवं ध्यात्वा
घकारान्तु” यणोद्धारतम् । [जवघ ।

घघ घने स्वा० पर० अक० सेट् । घघति अघघीत् ।

घट चेटायां स्वा० आत्म० अक० सेट् घटादि । घटे अघ-
टिष्ठ जघटे घटमानः । प्रित् अङ् घटा । “घटस्य पर-
या वृक्षग्रा सुहृ त्वमपि सायकान्” भा० व० १५८
श्लो० । “कदाचित् तस्य वृक्षस्य घटमानस्य यत्नतः”
१०७३श्लो० । “प्रागेव मरणात्तस्माद् राज्ञायैव घटा-
महे” १३८ श्लो० । “अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ठ
नरान्तकः” भट्टिः । णिच् योजने सक० मित्पात् ह्रस्वः
घटयति । अजीघटत् त “अनेन भैमी घटविष्यतोवि-
धेः” नैप० । “अन्वया घटविष्यामि” शकु० । “इत्यं
जारीर्धटवित्तमलं कामिभिः काममासः” माघः ।

उद्+घटि-आवरणनिवारणे निरावरणकरणे । “द्वारे
पुरखोद्घटितापिधाने” कुमा० ।

प्र+प्रारम्भे “ततः प्रजघटे युद्धम्” भट्टिः ।

वि+विद्युक्तौ अक० “ततोविजघटे शैलैः” भट्टिः । “कार्यं

सहाटितं कापि सध्ये विजघटे यतः” हितो० ।

“विघटिताक्षृणाक्षतामन्ययः” प्रयो० । णिच्-विघो-
जने सक० विघटयति ते ।

सम्+सत्यकृत्तेपे संयोगे अक० । संघटते संयुज्यते इत्यर्थः

णिच् संयोजने सक० संघटयति-संयोजयतीत्यर्थः ।

घट हिंसे सक० संघाते अक० चु० उभ० सेट् । घाटयति-ते
अजीघटत्-त । घाटा ।

उद्+निरावरणे उद्घाटयति द्वारम् “उद्घाटिनी कुङ्जिका”
ऋज्जक० । “उन्नादः स्वयदुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं
कुलविनाशः” वृ०स० ५२अ० ।

घट दुर्गौ वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर० अक० सेट् । घाट-
यति ते घटति । अजीघटत् त अघाटीत् अघटीत् ।

घट शब्दकरणे चुरा० उभ० अक० सेट् इदिट् । वण्टयति-
ते अजघण्टत् त । वण्टा निघण्टुः ।

घट पु० घटे अच् । कम्बुश्रीवादिसति घृशुभोदराकृतियुक्ते
पदार्थे अमरः कुम्भतुल्यनिश्चलताहेतुत्वात् प्राण्यायाम-
भेदे श्रुत्युक्ते । २३३श्रुत्युक्ता च नेदि० । “कुम्भस्तु द्रो-
णविंशतिः” कात्यायनोक्ते द्रोणविंशतिपरिमाणे
इति शब्दक० । तस्मिन्त्यस्य कुम्भशब्दस्यैव तदर्थे परि-
भाषितत्वात् तदर्थकशब्दभावस्य तत्वापरिभाषितत्वाच्च ।
वैद्यकोक्तद्रोणपरिमाणार्थकतापि ततोक्ता चिन्त्या तत्र
कुम्भशब्दस्यैव परिभाषितत्वात् । ४कुम्भाराशौ “हरिः
कीटघटेन च” ज्यो० त० पताकीवेधे

घटक ति० घटयति घट-णिच्-एवम् । १योजके । तद्भेदाः

“धायकोभावकश्चैव योजकश्चांशकस्तथा । द्रुपकः स्तावक-
श्चैव पङ्केते घटकाः स्मृताः” इत्युक्ताः । “घटकं ब्राह्मणं
देवि ! स्वर्गं पु यत्नतश्चजेत्” संहिषमर्हिनीत०तस्यासृ-
श्यतोक्ता । योजकश्च वरकन्ययोर्विवाहे योजकः, वस्तु-
मालयोर्वोजकश्चेति द्विधा ।

२स्वविषयताव्यापकविषयताविशिष्टे “घः स्वार्थघटका-
र्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अहङ्कारोद्वेगव्रीहिः सत-
योरथवादिमः” शब्द०प्र० । “साध्याभावाधिकरणत्वं
च साध्यवस्तुमहविरोधितावटकसम्बन्धेति साध्या-
भावप्रतियोगित्वञ्च साध्यतावटकसम्बन्धेन इति च
नघनैया० । तस्य भावः त्व घटकत्वम् स्वभिन्नत्वस-
व्यापकत्वोभयसम्बन्धेन दिष्यताविशिष्टत्वे । भवति च
वङ्गभावे वङ्गेर्धटकत्वम् वङ्गभावज्ञानीवविषयताया
वङ्गविषयताव्याप्यत्वात् ।

घटकपरे पु० विक्रमादित्यसभ्ये नवरत्नान्तर्गते कविभेदे ।

“धन्यनरिःक्षपणकोऽमरसिंहगङ्गुर्वेताक्षभट्टघटकपरका-
लिदासाः । ख्यातो वराहमिहो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्तु” ज्योतिर्विदाभरणम् ।
तत्कृतकाव्यञ्च नीतिसाराख्यं तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ।
तच्च “गिरौ कलापी गगने पयोदाः” इत्यादिकं
“यथा करोतु नीतिज्ञो व्यवसायनितस्ततः । फलं पुन-
स्तदेव स्यादु यद्विधेर्नसि स्थितम्” इत्यन्तम् । इत० ।
२ भवनघटावयवभेदे (खावरा) “तस्मै वहेयसुदकं वट-
कपरेण” नीतिसारः “घटकपरतीक्ष्णायः” पञ्चत० ।

घटकार्क लि० वटं करोति ल-अण् उप० स० । कुम्भकारे
(कुमार) शिल्पिभेदे “वटकारपुरोहितावद्भ्रातः” इ० स०
१६ अ० । खुल् । घटकारकोऽप्यत्र ।

घटकृत् लि० वटं करोति ल-क्तिप् । कुम्भकारके “विद्वदमा-
त्यत्रिणगृज्जघटक्षित्वा न्यजास्ति फलाः” इ० स० १६ अ० ।

घटग्रह लि० घटं गृह्णाति कर्मण्युपपदेऽपि न अण् कित्तु
“शक्तिनाङ्गुलाङ्गुगतोसरयटिवटवटीधनुष्यु महेरूप-
संख्यानम्” वाति० अनुद्यमने अच् । कुम्भग्राहके ।
उद्यमने तु अण् । घटग्राह तत्तार्थे लि०

घटज पु० घटात् जायते जन-ड । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये-
सुतौ । कुम्भशोनिगच्छे २११७ पृ० दृश्यम् । “किं ब्रह्म-
क्षेत्रेन घटज ! काशी प्राप्ताय तेन वै” काशीख० २० अ० ।
घटजातादयोऽप्यत्र । [अच् ह्रस्वः । कुट्टिन्यां त्रिका०]

घटदासो स्त्री घटयति जायकौ परस्परं योजयति घटि-
घटन न० वटि+त्युट् । योजने संमेलने “अघटनघटना पटोयमी
माया” वेदा० । “तप्तेन तप्तप्रयसा घटनाय योग्यम्” विभा० ।

घटना स्त्री चु० वट-युच् । १ संवत्करणे, २ योजने ३ मेलने,
४ करिणां समूहे च अमरः । “वाच्यं स्यटनिजपराङ्ग
वटनामालोक्य कालवित्तः” इ० स० ५१ अ० । “प्रियजन
घटनामाशु दुःशीलतां च” इ० स० ५२ अ० ।

घटराज पु० घटेन योजनेन राजते राज-अच् । कुम्भे
हारां कपालद्वययोजनात्तस्य जातत्वात्तयात्वम् ।

घटपर्यसन न० इत० । प्रायश्चित्ते पराङ्मुखस्य पतितस्य
त्यागार्थं जीवतएव तस्य प्रेतकार्यार्थं च ज्ञातिभिः
क्रियमाद्ये दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे
ततद्विधिः मनुना दर्शितो यथा

“पतिशोदकं कार्यं सपिण्डैर्वाभ्यवैर्वह्निः । निन्दि-
त्रेऽहनि सायाङ्गे ज्ञात्यृत्विग्युरुसन्निधौ । दासी घटमपां

पूये पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा । अहोरात्रसुपाशीरन्नशौचं
वाभ्यवैः सह । निवर्त्तेर्यं तस्मान्न सन्नापणसहासने ।
दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी । ज्येष्ठता च
निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च यजनम् । ज्येष्ठां प्राप्नुयाच्चास्य
यवीयान् गुणतोऽधिकः” “पतितस्येति । महापातकिनो
जीवतएव प्रेतस्योदकक्रिया वज्रमाणरीत्या सपिण्डैः
समानोदकेन ग्रामाद्वह्निं त्वा ज्ञात्यृत्विग्युरुसन्निधाने
रिक्तायां नवम्यादौ त्रिधौ दिनान्ते कर्त्तव्या । दासीति ।
सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं वटं प्रेतव-
दिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरु-
दको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सहाहो-
रात्रमशौचमाचरेयुः । निवर्त्तेरन्निति । तस्मात् पति-
तात् सपिण्डादीनां सन्नापणमेकासनोपवेशनं च तस्मै
रिक्थदानं सांवत्सरिकादौ निमन्त्रणादिरूपो लोक-
व्यवहारः एतानि निवर्त्तेरन् । ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य
यत् स्तुत्युत्थानादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठ-
लभ्यं च तस्य विंशोद्धारादिकं धनं न देयं यद्यपि
रिक्थप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः निवृत्तः तथापि
यवीयसस्तत्प्राप्तप्रार्थनान्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्धि
धनं सोद्धारार्थं तदनुजो गुणाधिको लभते” कुल्ल० ।

विस्तरस्तु मिताक्षरायास्तुक्तोयथा

“यस्वीड्यादेतच्च चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्याह
“दासो कुम्भं वह्निर्गामाजिनयेरन् खवाभ्यवाः । पतितस्य
वह्निः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्” या० । “जीवतएव
पतितस्य खज्जानयोवाभ्यवाः मातृपक्षात् ते सर्वे सन्निपत्य
दासो प्रेष्या तथा सपिण्डादिप्रेषितयाऽऽनीतं कुम्भमपा-
स्युः ग्रामाद्वह्निर्निनयेयुः । एतच्चतुर्थ्यादिरिक्ततिथिष्वह्निः
पञ्चमे भागे शुर्वादिसन्निधौ कार्यम् “पतितस्योदकद्वार्यं
सपिण्डैर्वाभ्यवैः सह । निन्दितेऽहनि सायाङ्गे ज्ञात्यृ-
त्विग्युरुसन्निधाविति” मनुस्मरणात् । अथ वा दास्येव
सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनुः “दासी घट
मपाम्भूषणैर्मयस्येत् प्रेतवत्तदा । अहोरात्रसुपाशीरन्नशौचं
वाभ्यवैः सहेति” । प्रेतवदिति दक्षिणासुखापस्यत्वयोः
प्राप्तप्रार्थम् । तच्च निनयनसदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियो-
त्तरकालं द्रष्टव्यम् । “तस्य विद्यागुरुयोनिस्त्वस्मांश्च
सन्निपात्य सर्वाण्युदकादीनि प्रेतकक्षांश्च कुर्यात् पात-
ञ्चास्य विपरिपिञ्चे युदांसः कर्म करोवावचारात्मात्मा-
नीय दासी वटं पूरयित्वा दक्षिणासुखी पदा विपरी-

स्येदनुदकसदकङ्करोति नामग्राहानं सर्वं त्वानभेरन्
प्राचीनावीतिनोसुक्ष्मसिखा विद्याशुरयो योनिस्त्वन्वा-
वीक्षेरन्नपडपस्य ग्रासस्यविशेष्युरिति" गौतमस्मरणात् ।
अथ च त्वानभेरोदं वन्मुभिः प्रेयमाणोऽपि प्रायश्चित्तं
न करोति तदा द्रष्टव्यः "तस्य गुरोर्वान्वानां राज्ञश्च
सनक्षन्दोपानभिख्याप्यानुभाष्य पुनः पुनराचारं लभ-
स्तेति स यद्येवमन्यनवस्थितमतिः स्थाततोऽस्य पात्रं वि-
पर्यस्येदिति" शङ्खस्मरणात् । ततस्तं लब्धोदकस्मृतितं
सर्वकार्येषु सन्ध्यापणसहसनादिषु वक्षिःकुर्युर्वर्ज-
येयुः । तथा च मनुः "निर्वृत्ते रंस्ततस्तस्य सन्ध्यापण-
सहसने । दायाद्यास्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि लौकिकी" ।
यदि स्नेहादिना सन्ध्यापणङ्करोति तदा प्रायश्चित्तं
कार्यम् । "अत ऊर्ध्वं नो न सह सन्ध्याप्य तित्तेदेकरात्रं
जपन् सधित्वीमज्जानपूर्व्यं ज्ञानपूर्व्यं त्विरात्रमिति" ।
घटनिनयनादयोऽप्यत्र ।

घटप्रक्षेप न० ६० । "कृतप्रायश्चित्तेन महापुण्यजलाशये
स्नानोत्तरं सपिण्डसमीपे पुण्यजलपूर्णं घटस्थापवर्जने
तद्विविधः मिता० दर्शितो यथा

"यदा तु वन्मुत्वागादन्यथा वा जातवैराग्यः प्रायश्चित्तं
कुर्यात्तदा किं कार्यमित्याह "चरितव्रत आयाते
निनयेरन्नं घटम् । जुगुप्सेरन्नं चाप्येनं संवसेयुश्च
सर्वशः" या० । "कृतप्रायश्चित्ते वन्मुसमीपस्य नरायाते
तत्सपिण्डाद्यास्तेन सहितानवमनुपहतं घटमुदकपूर्णं
निगयेयुः । एतच्च निनयनं पुण्यजलादिस्नानोत्तरकाल
न्द्रष्टव्यम् । "प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् ।
तेनैव सार्द्धं व्याख्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" इति मनु
स्मरणात् । गौतमेन तु विशेष उक्तः "यस्तु प्रायश्चित्ते-
न शुध्येत्तस्मिन्कुक्षे शान्तकुम्भमयस्नातं पुण्यतमाद्भुदा-
त्यूरयित्वा क्षवन्नीभ्यो वा त एनमप्युपस्ययेयुरथासौ-
तन्मात्रन्द दुस्तत्स्यतिगृह्य जपेत् शान्ता द्यौः शान्ता
पृथिवी शान्तं शिवमन्त्रिचं योरोचनस्तमिह गृह्णा-
भोत्येतैर्यजुभिः पावमानोभिस्तरत्सन्दीभिः कृष्णान्डे-
श्चान्यं जुहुयाद्विरणं दद्याद्वाक्चाचार्याय यस्य तु
प्राणान्तिकप्रायश्चित्तं स मृतः शुध्येदेतदेव शान्त्युदकं
सर्वेषूपपातकैर्विति तत एनङ्कृतप्रायश्चित्तनं जैव
कुम्भयेदुक्तथा सर्वकार्येषु क्रयविक्रयादिषु तेन सह
संव्यवहरेयुः" । "प्रकृतपत्र चरितव्रतपिधौ विशेषनाह
"घटेऽपवर्जिते स्नातिमल्लस्यो यवसं गवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं

गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या० मिताज०
अत्रेदं बोध्यम् घटेऽपवर्जिते इत्यादि याज्ञ० वचनस्य
प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुवचनस्य च प्रकरणात्
घटप्रक्षेपस्य पतितविषयकत्वावधारणे "स्नानिरसा यवस-
नादाय गोभ्योदद्यात्" इति हारीतवचनस्य गोप्यास-
मादानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्वप्रायश्चित्तशेषत्वेनावधा-
रणेऽपि "एव" हारीतयाज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यतया
वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्त-
व्यतापरं न तु प्रकरणादसत्प्रतिग्रहमात्रपरं तस्या-
सत्प्रतिग्रहमात्रपरतया यत् कुतूहलं भट्टव्याख्यानं तत्-
प्रदर्शनमात्रम् एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविष-
यस्य यथाह मनुः "उपवासकर्म तं तु गोव्रजात् पुन-
रागतम् । मरुतं परिपृच्छेयुः सत्यं सौम्येच्छसी-
ति किम् । सत्यसद्वा तु विप्रेषु विकिरेत् यदसं गवाम्" ।
इत्यनेन प्रा० त० यद् घटापवर्जनस्यापि सर्वप्रायश्चित्त-
शेषतया व्यवस्थापितम् तद्विन्यम् दर्शितहारीतवाक्ये
"उपवासकर्मभित्वादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यानुक्तेः
पतितविषये च प्रागुक्तमनुयाज्ञवल्क्यवाक्ययोर्घटापवर्जन-
स्योक्तेः उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्वप्रायश्चित्ते
केवलं गोप्यासदानमात्रं शेषकर्त्तव्यं पतितप्रायश्चित्ते तु
घटापवर्जनरूपविशेषकार्यं सहितगोप्यासदानमिति विषय
विवेकसम्भवे मनुयाज्ञवल्क्यवचनस्योपस्थापयुक्तत्वात्
किञ्च हारीतवचनस्य गोप्यासदानविषयकत्वेन अवधे-
ऽपि याज्ञवल्क्यवाक्ये "घटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तपतित
विषयकघटापवर्जनमनुयाज्ञ गोप्यासमात्रविधायकत्वात्
न सामान्यपरत्वं वक्ष्यते घटापवर्जनं विहितं
तद्विषयेऽपि गोप्यासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः
घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते ।
किञ्च पतितविषये दासीपदा घटप्रक्षेपपूर्वकं निरुदक
घटकरणं घटपर्यसनशब्दे मन्वादिवाक्येन दर्शितम्
तदुत्तरमेव मनुयाज्ञवल्क्यवाक्यां घटापवर्जनं विहितमिति
तस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्कोचः इति ।
वस्तुतस्तु घटपर्यसनशब्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एतदेव
शान्त्युदकं सर्वेषूपपातकैषु" इत्युक्तेः शान्त्युदकग्रहणस्य
सर्वेषूपपातक प्रायश्चित्तशेषत्वावधारणात् शान्त्युदकग्रह-
णस्य च पूर्णघटनिनयनपूर्वकत्वौचित्येन सर्वेषूपपातकप्राय-
श्चित्ते शान्त्युदकग्रहणार्थं घटनिनयनं कार्यमिति
सुधीभिर्गोचरमिति । घटापवर्जनवदनिनयनादयोऽप्यत्र ।

घटसम्भवे पु० सम्भवत्यस्मात् सप्त+भू-अपादाने अप् घटः
सम्भवोऽस्य । कुम्भसम्भवे अगस्त्ये घटोद्भवाद्योऽप्यत्र
घटसृज्य पु० व० । दक्षिणस्थे जनपदभेदे “अद्यापरे जन-
पदा दक्षिणा भरतर्षभ ।” इत्युपक्रमे “मूपकास्तनवालाश्च
सनीपा घटसृज्याः” जम्बुद्वीपनिर्माणे भा० भी० ६ अ० ।
घटा स्त्री घट-भावे अङ् । इत्यत्र “यदगारघटादृ कुट्टिम-
रुवदिन्दूपलतुन्दिलापया” नैप० । २ घटनायां श्लोकां
४ सभावाश्च जेदि० । ५ करिणां युद्धादावेकत्वं संघाते अमरः
“आयासवद्भिः करिणां घटाशतैः” भावः । ६ घटने
योजने च अच् । ७ तत्त्वार्थे पु० ।

घटाटोप पु० घटया आटोपः । आडम्बरे ।

घटाभ पु० हिरण्यकशिपुसेनापतौ अत्रभेदे । “तत्वासीनं
महाबाह्वं हिरण्यकशिपुं प्रभुम् । उपावलि” इत्यु-
पक्रमे “घटाभो विकटाभश्च संघादस्तेन्द्रतापनः” हरिवं
२३२ अ० । कुम्भाकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

घटाल लि० घटा घटनाऽख्यस्य निन्दितां सिद्ध्यां ।
“जटाघटाकटाकालाः क्षेपे” ग० सू० लच् । निन्दितघट-
नायुक्ते । [राजनि० ।

घटालावू स्त्री घटइवालावू । कुम्भतत्त्व्याम् (गोललाट)
घटिका न० घटेन तरति तरतीत्यधिकारे “नौद्वयचञ्चन्”
पा० ठन् । घटेन नद्यादितारिणि ।

घटिका स्त्री “गुर्वक्षराणाञ्छदितं च पट्टा पलं पलानां घ-
टिका किलैका” इति ज्योतिर्विदाभरणोक्ते । पट्टिपलालके
दण्डरूपे काले । घटयति विहितकार्यं करणाय घट-
णिच्-ण्वुल् । २ दण्डद्वयरूपे स्रुतार्त्तलके काले । अलो
घटः डीप् ततः स्वार्थे क । ३ स्त्रत्ये घटे । इवार्थे कन् ।
४ नितम्बे न० शब्दच० । “चतस्रो घटिकाः प्रातरण्योदय
उच्यते । यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसहस्रः
स्रुतः । त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यह्नाद्यन्ततदयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्यां दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” कालमां
ब्रह्मवै० । “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये वा तिथिर्घट्टा आज्ञादावस्तगामिनी” विष्णु-
धर्मौ० । “अत्र घटिका स्रुतं आश्रयोऽयं काला-
लोधादिति पच्यते ब्रह्मवै० घटिकादण्डरूपा परवचने
नाडीनामाद्यन्ततदयमिति लुलोधात्” ति० त० रघु० ।
“विश्वत् कलाचीं घटिका क्षणः क्षणं नाडीद्वयं ते
अशुभेर्दिनश्च” सि० पि० । “घाचीं सप्तकृत्तमस्य पटि-
भागः घटिका” प्रणिता० ।

घटिघट पु० घट्या घटते घट-अच् संज्ञात्वात् छत्रः । म-
हादेवे तस्य कान्तरूपेण घटीयत् स्थितत्वात् तथात्वम् ।
“नमोऽघटाय घण्टाय नमो घटिघटाय च” हरिवं
२७८ अ० शिवस्तुतौ ।

घटित लि० घट-णिच्-क्त । १ योजिते रचिते २ स्त्रवि-
षयताव्याप्यविषयताविशिष्टे भवति च वज्रभावः वज्रि-
घटितः वज्रभावविषयताया वज्रविषयताव्याप्यत्वात्
“प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकताया निवेशः”
व्युत्पत्तिवादे गदाधरः । तस्य भावः त्व घटितत्वं तद्भावे
न० । विशिष्टान्तराघटितत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वम्
इति च सामान्यनिरुक्तौ गदाधरः ।

घटिन् पु० घट+स्तदाकारो अख्यस्य इति । कुम्भरागौ “मत्स्यौ
घटी न्मिष्टुनं सगदं सवीणम्” ज्यो० त० । तस्य कुम्भा-
कारत्वात् शिरसि तद्युक्तत्वाच्च तथात्वम् २ कुम्भयुक्ते लि०
स्त्रियां डीप् ।

घटिन्धम लि० घटीं धमति ध्वा-खण् सप्त ह्रस्वच । सख-
मास्तेन घटीयादके । [धायके ।

घटिन्धय लि० घटीं धयति घे-खण् सप्त ह्रस्वच । कुम्भ-
घटिला लि० घटोऽख्यस्य पिच्छा० इणच् । कुम्भयुक्ते ।

घटी स्त्री घटः कालमानज्ञापकः सच्छिद्रः कुम्भः ज्ञापकतयाऽ
स्तस्याम् अच् गौरा० डीप् । १ दण्डात्मके काले ।
“गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरस्रुतैः । पङ्क्तिः पलं तैर्घटिका
खण्डभिः । स्याद्वा घटीपट्टिरहः खराभैः” सि० शि० ।
अल्पाथे डीप् । २ जुष्टे कुम्भे ।

घटीकार स्त्री घटीं करोति अण् । कुम्भकारे शिल्पिभेदे ।

घटीग्रह लि० घटीं नृह्णाति यङ्-अन्त्यमने घटपङ्कवत्
अच् । घटीयाहके उद्यमेन तु अण् । घटीयाह तदर्थे लि० ।

घटीयन्त्र न० घट्याः दण्डरूपकालस्य ज्ञापकं यन्त्रम् ।
कालमानज्ञापके यन्त्रभेदे । (घडि) तच्च यन्त्रं नाना-
विधं सू० सि० रङ्गनाथयोर्दर्शितं तत्र दिवसे काल-
ज्ञानस्य शङ्कुच्छायादियन्त्रैकसाध्यत्वसङ्गा घटीयन्त्रा-
दिकं तु अङ्गनिर्गतज्ञानसाधनमिति घटीयन्त्रादिक-
सेवावतलोक्तं प्रदर्शयति यथा

“अथ घटीयन्त्रादिभिस्समत्कारियन्त्रैर्वा सर्वोपजीव्यं कालं
रुद्धं साधयेदिति कालसाधनसुपसंहरति”

“तोययन्त्रकपालाद्यैर्नयूरनरयानरैः । सहस्ररेशुगर्भैश्च
सम्यक् कालं प्रकाशयेत्” रू० सि० ।

“तल्लयन्त्रं तत् कपालं च कपालाख्यं जलदन्तं वक्ष्यमाणं

तदाद्यं प्रथमं येषां तैर्यन्त्रैर्वांलुकायन्त्रप्रवृत्तिभिः सा-
पेक्षघटीयन्त्रैर्मयूरनरगानरैः । मयूराख्यं स्वयंवहयन्त्रं
निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्काख्यं छायायन्त्रं पूर्वोद्दिष्टं
वानरयन्त्रं स्वयंवहं निरपेक्षमेतैः सख्यरेणुगर्भैः सूत्र-
सहिता रेणवो धूलयो गर्भे मध्ये येषां तैः सूत्रप्रोताः
घटिसङ्ख्याका दृष्टविता मयूरोदरस्था सुखादु घटिका-
न्तरेण खत एव निःसरन्तीति लोकप्रसिद्धा तादृशैर्यन्त्रै-
रित्यर्थः । यद्वा सूत्राकारेण रेणवः सिकतांशा गर्भे
उदरे यस्यैतादृशं यन्त्रं वांलुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन
सहितैर्मयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वांलुकायन्त्रेण चेति
सिद्धोऽर्थः । चकारस्तोययन्त्रकपालाद्यैरित्यनेन सनु-
च्यार्थकः । कालं दिनगतादिकं सत्यक् सूक्ष्मं प्रसा-
धयेत् । प्रकर्षेण सूक्ष्मत्वेनातिकृच्छ्रत्वेनेत्यर्थः । जानी-
यादित्यर्थः । ननु मयूरादिस्वयंवहयन्त्राणि कथं साध्या-
नीयतस्तत्साधनप्रकारा वङ्गवो दुर्गमाश्च सनीत्याह"र०ना०
“पारदाराख्यसूत्राणि शुल्वतैलजलानि च । बीजानि
पांसवस्तेषु प्रयोगास्तेऽपि दुर्लभाः” इति । “तेषु मयूरादि-
यन्त्रेषु स्वयंवहाद्येते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्र-
कर्षस्तु यावदभिमतसिद्धेः । एते क इत्यत आह । पार-
दाराख्यसूत्राणीति । पारदयुक्ता आराः । तथा च सि-
द्धान्तशिरोमणौ “लघुकाष्ठगणसचक्रे समसुषिराराः समान-
तरा नेस्याम् । किञ्चिद्वक्रा योज्याः सुषिरस्यार्धे पृथक्
तासां । रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्यधाराचस्थितं स्वयंभ्र-
मति” । (१) इति । अन्यु जलस्य प्रयोगः । सूत्राणि
सूत्रसाधनप्रयोगः । शुल्वं तावत् । तैलजलानि
तैलयुक्तजलस्य प्रयोगः । चकारात् तयोः पृथक् प्रयो-
गोऽपि । तथा च सिद्धान्तशिरोमणौ “उत्कीर्य नेमि(०)
मथवा परितो मदनेन संलग्नम् । तदुपरि तालद्वयाद्यं
कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत् । यावद्भ्रसैकपात्रे” लि-
प्यजलं नान्यतो याति । पिहितच्छिद्रं तदतच्चक्रं भ्र-
मति स्वयं जलाकटम् । (२) तावदादिमयस्यार्द्धं शङ्खपनच-
स्यम्बुपूर्णस्य । एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमयं त्वधो-
मुखं च वहिः । युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्वहिः
पतति । नेम्यां बद्धा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् । मलकप्रच्युतसखिलं पतति यथा तद्वट्टीमध्ये ।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकटम् । चक्र-
च्युतं स्वसदकं कुण्डे याति प्रणालिकया इति । बीजानि
क्षेपणं तुङ्गबीजप्रयोगाः । पांसवो धूलिप्रयोगास्तैर्युक्ताः ।

अपिशङ्कात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभाः साधा-
रणत्वेन अनुप्यैः कर्तुमशक्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिगृहं
स्वयंवहानां प्राप्नुयौपतेः । इयं स्वयंवहविद्या सनु-
द्धानिर्वासिजनैः फिरङ्गाख्यैः सम्यग्भ्यस्तेति । कु-
हकविद्यात्वादत्र विस्ताराद्युद्योग इति संक्षेपः । अथ
कपालाख्यं जलयन्त्रमाह"रङ्गन०। “तावत्पात्रमधश्छिद्रं-
न्यस्तं कुण्डेऽमलान्वासि । घटिर्भक्ष्यत्वे होरात्वे स्फुटं यन्त्रं
कपालकम्” सू० “यत् तावद्वटितं पात्रमधश्छिद्रमधोभागे
छिद्रं यस्य तत् । अमलान्वासि निर्मलं जलं विद्यते
यस्मिन् तादृशे कुण्डे दृष्टव्याण्डे न्यस्तं धारितं सदहो-
रात्वे नाकलाहोरात्वे घटिः घटिवारमेव न न्यूनाधिकं
सज्जति अधश्छिद्रमार्गेण जलागमनेन जलपूर्यतया
निमग्नं भवति । तत् कपालकं कपालमेव कपालकं
घटखण्डानां कपालपदवाच्यत्वात् घटाधस्तनाधकारं
यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं सूक्ष्मं तद्वटनं तु । “शुल्वस्य
दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोज्जं द्विगुणायतासंम् ।
तदस्तासा घटिपलैः प्रपूर्य पात्रं घटार्धप्रतिभं घटी स्यात् ।
सत्प्रशमापलयनिभिता या हेनः शलाका चतुरङ्गुला
स्यात् । विद्धं तथा प्राक्तनमल पात्रं प्रपूर्यते नाडिकया-
स्वभिस्तत्” इति व्यक्तम् । भगवता तु सूक्ष्मसूत्रम् ।
अथ शङ्खयन्त्रं दिव्ये कालज्ञानार्थं नान्यदेत्याह"
रङ्गन० “नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रवौ ।
छायासंसाधनैः प्रोक्तं कालसाधनसूत्रमम्” सू०सि० ।
रङ्गनाथ धृतसि०शि० वाक्यानि प्रसि० व्याख्यातानि यथा
लघुदाख्येत्यादि (१) अन्यकीलरहिते लघुदारुमेव भ्रम-
सिद्धे चक्रे आराः । किंविशिष्टाः । समप्रमाणाः सम-
सुषिराः समतोल्याः समानतरा नेस्यां योज्याः । ताव-
नद्यापतवदेकत एव सर्वाः किञ्चिद्वक्रा योज्याः । ततस्ता-
सामाराणां सुषिरेषु पारदस्तथा क्षेप्यो यथा सुषिराधेमेव
पूर्णं भवति । ततो सुद्विताराय तच्चक्रमयस्कारशाव-
वद्द्व्यधाराख्यं स्वयं भ्रमति । अत्र युक्तिः । यन्त्रै-
कभागे रसो ह्याराजलं प्रविशति । अन्यभागे त्वारायं
धावति । तेनाकटं तत् स्वयं भ्रमतीति” प्रसि० ।
उत्कीर्येत्यादि (२) यन्त्रनेमिं भ्रमयन्त्रेण समानादुत्कीर्यं
द्व्यङ्गुलमात्रं सुषिरस्य वेधो विस्तारश्च यथा भवति तत-
स्तस्य सुषिरस्योपरि तालपत्रादिकं सदनादिना संलग्नं
कार्यम् । तदपि चक्रं द्व्यधाराचस्थितं क्लृप्तपरि
नेम्यां तावदलं विद्धा सुषिरे रसस्तावत् क्षेप्यो यावत्

सुधिरस्याधोभागो रसेन सुद्रितः । पुनरेकपात्रे जलं प्रक्षिपेत् । तेन जलेन द्रवोऽपि रसो गुरुत्वात् परतः सारयितुं न शक्यते । अतो सुद्रितच्छिद्रं तच्चक्रं जलेनाक्षतं स्वयं भ्रमतीति" प्रमि० ।

ताम्बादिमयस्येत्यादि (३) "ताम्बादिधातुमयस्याङ्कुशरूपस्य यज्ञीकृतस्य नलस्य जलपूर्णस्यैकमयं जलभाग्डेऽन्य-
दयं बहिरधोमुखं चैकहेलया यदि विमुच्यते तदा भाग्डजलं सकलमपि नलेन वहिः क्षरति । तद्यथा क्षिप्रकणलस्य कमलिनीनलस्य जलभट्टभाग्डे क्षिप्रस्य जलपूर्णसुधिरस्यैकमयं भाग्डादुबहिरधोमुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाग्डजलं सकलमपि नलेन वहि-
र्याति । इदं कुक्कुटनाडीयन्त्रमिति शिल्पिनां हर-
मेखलिनां च प्रसिद्धम् । अनेन बह्वयश्चमत्काराः सि-
द्धान्ति । अथ चक्रनेस्त्रां घटीवद्भा जलयन्त्रवत् द्वा-
धाराक्षसंस्थितं तथा निवेशयेद्यथा नलकप्रच्युतजलं
तस्य घटीमुखे पतति । एवं पूर्णघटीभिराक्षतं तदु-
भ्रमत् केन निवार्यते । अथ चक्रचुतस्योदकस्याधः-
प्रणालिकया कुण्डगगने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपनैर-
मेक्षम्" प्रमि० ।

विष्णु पु० अन्यथा तन्निर्माणप्रकार उक्तो यथा

"नाडिका तु प्रमाणेन कला दश च पञ्च च । उन्माने-
नान्मसः सा तु पलान्यर्द्धतयोदश । हेमभाषैः कृतच्छिद्रा
चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु सं-
स्मृतः" विष्णु० पु० ।

"अस्मत् उन्मानेन उन्नीयतेऽनेनेत्युन्मानं पात्रम् ।
अर्द्धेन योगे तयोदश सार्द्धद्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण
घटितानि सार्द्धद्वादशपत्राणि सा नाडिका सार्द्धद्वादश-
पलताम्बनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः ।
किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह । सार्द्धद्वादशपलजले-
न हि मागधदेशप्रस्थः पूर्यते तत्प्रमाणं पात्रं कार्यम्
इत्यर्थात् सिद्धम् । ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिका-
ज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यात्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियासि-
द्धये प्रस्थादि विगिनष्टि हेमेति । मायः पञ्चगुञ्जः ।
हेम्नोभाषैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकारूपेण रचितैः
कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति । सार्द्धद्वादशपलताम्ब-
मयं मागधप्रस्थसंमतमूर्द्धायतं पात्रं चतुर्मापचतु-
रङ्गुलहेमशलाकया कृताधच्छिद्रं जले स्थापितं तेन
क्षिद्रेण यावता कालेन पूर्यते तावान् कालो नाडिकेति ।

तथाच शुक्रः "द्वादशाङ्गं पञ्चोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
स्वर्णभाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलमुत्तमिति" ।
श्रीधरव्याख्या । इत० । उग्रपोः संज्ञायां ह्रस्वः ।
घटियन्त्रमप्यत्र "ततः संसारचक्रेऽस्मिन् भास्यते घटि-
यन्त्रवत्" मार्क०पु० । वक्ष्या कृत्वा उद्धारणार्थं यन्त्रम् ।
२कृत्वा कुम्भोद्धारणार्थं यन्त्रभेदे । घटीयन्त्रं यन्त्रं घ-
टीयन्त्रं तच्च घटीयन्त्रजलोद्धारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसि-
द्धम् । (जलतोलार कल) । "कमलपत्रपुटघटितवटीयन्त्र-
काणि" काद० ।

घटीतृकच पु० भीमेन हिडिम्बायामुत्पन्ने राजसभेदे तदुत्-
पत्तिकथा भा० व्या० हिडिम्बवधप० १५५ अ० यथा
"विभ्रती परमं रूपं रनयामास पाण्डवम् । रमयन्ती
तथा भीमं तत्र तत्र मनोजया । प्रजप्ते राजसी पुत्रं
भीमसेनान्महाबलम् । विरूपाक्षं महाव्रतां शङ्कु कर्णं
विभीषणम् । भीमनादं सुताक्षीं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् । महेष्वासं महावीर्यं महासत्वं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महासायमरिन्दमम् । दीर्घबाणं
महोरक्तं विशटोद्वहपिण्डकम् । अमानुषं मानुषजं
भीमवेगं महाबलम् । यः पिशाचानतीत्यान्यान् वभू-
वातीथ राजसान् । वालोऽपि यौवनं प्राप्तो मानुषेषु
विशाम्यते । । सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वली ।
सद्यो हि गर्भान् राजस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च । काम-
रूपधरायैव भवन्ति बहुरूपिकाः । प्रणस्य विकचः
पादावगृह्णात् से पितृसदा । सातश्च परमेष्वाससौ च
नामास्य चक्रतः । घटी हासोत् कच इति जाता तं
प्रत्यभाषत । अत्रवीक्षेन नामास्य घटीतृकच इति सा ह ।
अनुरक्तश्च तानासीत् पाण्डवान् स घटीतृकचः । तेषाञ्च
दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव ह । संवाससमयो
जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान् । हिडिम्बा समयं ज्ञत्वा
स्त्रां गतिं प्रत्यपद्यत । जलकाल उपस्थास्ये पितृनिति
घटीतृकचः । आसन्त्र रक्षसां ओष्ठः प्रतस्थे चोत्तरां
दिशम् । स हि खटो मधवता शक्तिहेतोर्माहात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोज्ञा महारथः" ।
स च द्रोणप० घटीतृकचवधप० इन्द्रदत्तशक्त्या क-
र्णेन निहतः । तत्कथा तत्र १८० अ० दृष्ट्या यथा
"ततोऽब्रुवन् कुरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाञ्च
मायाम् । शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्यत्वं नश्यन्त्येते
कुरवो धार्तराजाः । करिष्यतः किञ्च नो भीमपार्थी

तपनमेनं जहि पापं निशीथे । यो नः संप्रसाहोर-
रूपादिसुच्येत् स नः पापान् सवलान् योधयेत् । तच्चा-
देनं राजसं घोररूपं जहि शक्त्या वै दत्तया वासवेन ।
भा कौरवाः सर्व एवेन्द्रकल्पा रात्रियुद्धे कर्ण ! नेशुः
सयोधाः । स वध्यमानो रत्नसा वै निशीथे दृष्ट्वा राजं
स्वास्वमानं वलञ्च । महञ्च श्रुत्वा निनदं कौरवाणां
मते दम्भे शक्तिभोजाय कर्णः । स वै क्रुद्धः सिंह
इवात्मधीं नामर्षयत् प्रतिघातं रणे तम् । शक्तिं श्रेष्ठं
वैजयन्तीमसह्यां समाददे तस्य वधं चिकीर्षन् । यासौ
राजन् ! निहिता वर्धयूगान् वधायाजौ सत्कृता फाल्गु-
नस्य । यां वै प्रादात् स्रुतपुत्राय शक्रः शक्तिं श्रेष्ठं
कुण्डलाभ्यां निनाय । तां वै शक्तिं लेलिहानां प्रदीप्तां
पाशैर्बुक्तामनकस्यैव रात्रिम् । मृत्योः स्वसारं ज्वलि-
तामिषोल्लां वैकर्तनः प्राहिणोद्वाक्षसाय । तामुत्तमां
परकायावहन्त्रीं दृष्ट्वा सौतेर्वाहुसंस्थां ज्वलन्तीम् । भीतं
रक्षो विप्रदृष्ट्वा राजन् ! कर्त्तात्मानं विष्णुप्रत्यक्षप्रमाणम् ।
दृष्ट्वा शक्तिं कर्णवाहन्नरस्यां नेदुर्भूतान्यनरीक्षे मरेन्द्र !
वव्यातास्तुमुलाद्यापि राजन् ! सनिर्घाता चाशनिर्गां
जगाम । सा तां मायां भक्ष्य कृत्वा ज्वलन्ती भिक्षा
गाढं हृदयं राजसस्य । जह्वं ययौ दीप्यमाना निशायां
नक्षत्राणामनराग्याविशन्ती । युद्धा चित्तैर्विविधैः
शस्त्रपूर्गेर्दिव्यैर्धैरौ मानुषैराक्षसैश्च । नदन्नादान् विविधान्
भैरवांश्च प्राणानिष्टांस्तप्राजितः शक्रशक्त्या । इदञ्चान्य-
क्षितमश्चर्यरूपं चकारासौ कर्म शत्रुक्षयाय । तस्मिन्
काले शक्तिनिर्भिन्नमर्मा वंभौ राजन् ! शैलमेघप्रकाशः ।
ततोऽनरीक्षादपतद्गतासुः स राजसेन्द्रो भुवि भिन्न-
देहः । अयाकश्चिरात्तद्वगातो विजिह्वो घटोत्कचो
महदास्याय रूपम् । स तद्रूपं भैरवं भीमकर्मा भीमं
कृत्वा भैमसेनिः पपात । हतोऽप्येवं तव सैन्यैकदेशम-
पोषयत् खेन देहेन राजन् ! । [प्रभृतयोषत् ।
घटोत्कचान्तक पु० ६त० । कर्णे त्रिका० । घटोत्कचारि-
घटोद्ग पु० घट इव उदरमस्य । असुरभेदे । “घटोद्गरो
महापार्थः प्रथमः पिठरस्तथा” हरिवं० २३२अ० ।
हिरण्यकशिपुसेनापत्युक्तौ । स च यक्षसभ्यः यथाह
भा० सं० ६अ० । घटोद्ग इत्यादि समानम् ।
घट्ट चालने भा० व्याख० सक० सेट् । घट्टते अघट्टिष्ट ।
जघट्टे । घट्टितः घट्टनम् ।
घट्ट चालने घुरा० उभ० सक० सेट् । घट्टयति-ते अज-

घट्ट-त । घट्टित “विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्”
कुना० । “तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः” “तस्मिन्नी चल-
शक्नोर्विघट्टितघट्टनारुः” भावः । परिस्फुरन्तीनविघ-
ट्टितोरवः” किरा० । “रणद्विराघट्टनया नभस्वतः भावः” ।
घट्ट पु० घट्टतेऽल घञ् । १। स्नानायावतरणस्थाने (घाट) २। शु-
ल्कग्रहणस्थाने (घाटि) “घट्टादिदेये शुल्कोऽस्ती”
अमरः । भावे वञ् । ३। चालने । अमरः ।
घट्टकुटीप्रभात न० घट्टस्या कुटी तत् प्रभातमिव । न्यायभेदे
शुक्लदानभियां विपद्येन रात्रौ पलायमानस्य चौर-
वणिजः घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा अभीष्टसिद्ध-
भावः एवं विपद्येन धावमानस्य तद्दोषतादवस्थारूपो हि
न्यायभेदस्तथाभूतः “तदिदं घट्टकुटीप्रभातदृत्तानमनुह-
रति” । खण्डनखण्डखाद्यम् ।
घट्टगा स्त्री नदीभेदे । राजनि० ।
घट्टजीविन् पु० घट्टं तरिकशुल्कस्थानं नद्यवतरणस्थाने देवं
शुल्कं वा जीवति जीव-णिनि । (पाटुनि) नौकातारके
वर्णसङ्करजातिभेदे स च “वैश्यायां रजकाज्जातः” वि-
वादभङ्गार्थवसेतुः
घट्टना स्त्री चु० घट्ट-युच् । १। चालने “रणद्विराघट्टनया
नभस्वतः” भावः । २। दत्तौ च हेमच० । भा० घट्ट-
ल्युट् । ३। चालने न० । “दृष्ट्वा चित्तैर्विविधैः
शस्त्रपूर्गेर्दिव्यैर्धैरौ मानुषैराक्षसैश्च” भावः । “कम्पयन्ती महाहिक्काशुल्पादपघट्टनैः”
हरिवं० २७०अ० । “सप्तसर्पद्वय दण्डघट्टनात्” रघुः ।
घट्टित लि० घट्ट-कर्षणि क्त १। निर्मिते, २। चालिते, चित्त-
पटादेरञ्जनार्थम् अक्षचूर्णं लिप्ते वसनादौ (कलप दिया
घोटा) । शब्दार्थचि० ।
घण दीप्तो तना० उभ० अक० सेट् । घणोति घणुते । अघा-
णोत्-अघणीत् अघणिष्ट जघाण जघणे । उदित्
घणित्वा-घण्टा । क्लोषेत्कृत्वात् निष्ठा त्वनिट् घण्टः ।
घण्ट लि० घण-क्त उदित्वेन नेट् । १। दीप्ते २। खनामस्थाने
व्यञ्जनभेदे पु० ।
घण्टक पु० घण्ट+संज्ञायां कन् । (घट्काण) जुपभेदे राजनि०
घण्टकर्ण पु० घण्टोदीप्तः कर्ण इव पत्रमस्य । (घट्काण)
जुपभेदे राजव० ।
घण्टा स्त्री चु० घटि-शब्दकरणे अच् । कांश्चनिर्मिते वाद्य-
भेदे । “घण्टा वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत्”
दुर्गाध्यानम् । तच्चिर्माणप्रकारमाहात्म्ये स्कान्दे
ब्रह्मनारदसंवादे “स्नानार्चनक्रियाकाळे घण्टानादं

करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं शृणु ।
वर्षकोटिसहस्राणि वर्षकोटिशतानि च । वसते देवलोके
तु व्यपसरोगणसेवितः । सर्ववाद्यमयी घण्टा केशवस्य
सदा प्रिया । वादनात्मने पुण्यं यत्तकोटिसहस्रवत् ।
वादित्वनिन्दैस्तु गीतमङ्गलनिस्त्रनैः । यः स्नापयति
गोविन्दं जीवन्मुक्तो भवेद्भि सः । वादित्वाणामभावे तु
पूजाकाले हि सर्वदा । घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्व-
वाद्यमयी यतः । सर्ववाद्यमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् । मन्वन्तरसह-
स्राणि मन्वन्तरशतानि च । घण्टानादेन देवेशः प्रीतो
भवति केशवः । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्प्रज्ञादसं-
वादे “शृणु दैत्येन्द्र ! यस्यामि घण्टामाहात्म्य-
सुत्तमम् । प्रज्ञाद ! त्वत्समो नास्ति मङ्गलो भुवन-
त्वे । सम नामाङ्किता घण्टा पुरतो सम तिष्ठति ।
अङ्किता वैष्णवगृहे तत्र मां विद्धि दैत्यज ! । वै-
तेयाङ्कितां घण्टां सुदर्शनयुतां यदि । समाम्ने स्वाप-
येदुयस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् । यस्तु वादयते घण्टां
वैनतेयेन चिह्निताम् । धूपे नीराजने स्नाने पूजाकाले
विलेपने । समाम्ने प्रत्यहं यत्सु ! प्रत्येकं लभते फलम् ।
मन्त्रायुतं गोऽयुतञ्च चान्द्रायणशतोद्भवम् । विधिना स्ना-
तता पूजा सफला जायते नृणाम् । घण्टानादेन तु-
ष्टोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् । नागारिचिह्निता घण्टा
रथाङ्गेन समन्विता । वादनात् कुरुते नागं जन्ममृत्यु-
भयस्य च । गरुडेनाङ्कितां घण्टां दृष्ट्वाहं प्रत्यहं
सदा । प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र ! लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽधनः ।
दृष्ट्वाऽस्तं यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् । सुपर्णे
च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते । स्वरणेन प्रकु-
र्वन्ति घण्टानादं सुभक्तितः । मदीयार्चनकाले तु फलं
कौट्यैन्द्रवं कलौ । अन्यत्र च “घण्टादण्डस्य शिखरे
सचक्रं स्थापयेत्तु यः । गरुडं वै प्रियं विष्णोः स्थापितं
भुवनत्रयम् । सचक्रघण्टानादन्तु मृत्युकाले शृणोति यः ।
पापकोटियुतं स्थापि नश्यन्ति यमकिङ्कराः । सर्वे दोषाः
प्रलीयन्ते घण्टानादे कृते, हरेः । देवतानां सुमोन्द्राणां
पितृणास्तत्सयोभवेत् । अभावे वैनतेयस्य चक्रस्यापि
न संशयः । घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ।
गृहे यस्य भवेच्चित्तं घण्टा नागारिसंयुता । न सर्पाणां
तत्र भयं नाग्निविद्युत्सहस्रवत् । यस्य घण्टा गृहे नास्ति
शङ्कश्च पुरतो हरेः । कथं भागवतं नाम गीयते तस्य

देहिनाः” “यतो भगवतः प्रीत्यै घण्टा श्रीगर्-
हान्विता । सं ग्राह्या वैष्णवै र्यत्नात्तक्रोशोपरिमण्डिता ।
स्नाने शङ्खादिवाद्यान्तु नामसंकीर्तनं हरेः । गीतं
नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रशस्यते” हरिभक्तिविलासः ।
सर्वदेवपूजने धूपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावाद-
नं तन्त्रसारे उक्तं यथा

“धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदातुना
(नमः) । अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं
दहेत्” । श्यामादौ तु तन्त्रान्तविशेषः तन्त्रसारे उक्तः
“तथा जयध्वनिमन्त्रमातः स्थाहेत्युदीर्य च । अ-
भ्यर्च्य वादयेद् घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः” गीतमोवे
“उत्तोल्य दृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।
वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत्” । एवं
नीराजनेऽपि । २घण्टापाटलिद्वये शब्दर० । ३अति-
बलायां ४नागवलायां च राजनि० । [द्वये शब्दर० ।

घण्टाका पु० घण्टेव कायति फनेन कै-क । घण्टापाटलि
घण्टाकर्ण पु० शिवानुचरभेदे (घण्टु) ख्याते “घण्टाकर्णो-
गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” शिवपु० । मीनसंक्रा-
न्तौ तस्य पूज्यतामाह कृत्यचिन्तामणौ “चैत्रे मासि
च संपूज्यो घण्टाकर्णो वटात्मकः । आरोग्याय
क्षुहीमूले संक्रान्त्यां तत्र कारयेत्” । पूजामन्त्रः ।
“घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधिविनाशन ! । वि-
स्फोटकभये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ति० त० ।
२काशीस्थे हृदभेदे । “इयञ्च चित्रघण्टेशो घण्टाकर्ण-
स्त्वयं हृदः” काशी० ३३थ० ।

घण्टाताड पु० घण्टां कालज्ञापकघण्टां ताडयति ताडि-
अण् उप० स० । १कालसूचकघण्टावादके (घण्टापाण्डे)
“मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं संप्रसूयते । नृन् प्रशंसत्यज
सं यो घण्टाताडोऽरुणोदये” मनुस्मृतौ २सङ्कीर्णजातिभेदे च
घण्टानाद पु० इत० । १घण्टाशब्दे । घण्टाया नाद इव
नादोऽस्य । २कुवेरमन्त्रभेदे शब्दार्थचि० ।

घण्टापथ पु० घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्तह-
स्त्यादीनां वा पन्थाः इत० अथ समा० । सहति १राज-
पथे “दशधन्वन्तरो राजमागौ घण्टापथः स्मृतः”
कौटिल्यः ।

घण्टापाटलि पु० हन्यते हन-कर्मणि ट टस्य नेत्वम्
नि घत्यं पट-गतौ घञ् पाटस्तं लाति ला-वा-
हि कर्म० । (घण्टापाटलि) द्व्यभेदे अमरः ।

घण्टारवा स्त्री घण्टेवारौति आ+र-अच् । (घनशण)

दृक्भेदे अमरः यस्य फलं पक्वं सत् घण्टेवारौति

घण्टाली स्त्री घण्टां तच्छब्दमलति अल-अण् ङीप् ।

१कोषातक्याम् । इतः । २घण्टाश्चणौ । राजनिः ।

घण्टावीज पुं घण्टेव बीजमस्य । जयपालवृत्ते । राजनिः

घण्टाशब्द पुं घण्टायाः शब्दश्च शब्दोपस्य । १कांखे

हेमच० । इतः । २तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री लुङ्घा घण्टा खल्यार्थे कन् । लुङ्घण्टायां

तत्तुल्याकारत्वात् २तालुस्यजिह्वायाश्च (आलजिघ)

हेमच० ।

घण्टनीबीज न० घण्टाऽस्त्वस्याः तदाकारफलत्वात् इति

ङीप् घण्टन्याः घण्टायुक्ताया बीजम् । जयपाले

राजनिः ।

घण्ट पुं घण्टि-उन् । १गजघण्टायां २प्रतामे च उणादिकोषः

घण्टेश्वर पुं मङ्गलपुत्रे व्रणदातरि देवभेदे “मङ्गलस्य

प्रिया मेधा तस्यां घण्टे शरीरमहान् । व्रणदाता च

तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह” ब्रह्मवै० ।

घण्ट पुं घण-वा० ड तस्य नेत्वम् । अमरे संज्ञिप्रसारः ।

घतन त्रि० हन्ति हन-हन्तेर्युच्चाद्यन्तयोर्धत्वत्वे” उणा०

युन् । मारके उज्ज्वलद० तत्तार्थे घातनेति प्राठोऽयुक्तः

घन पुं हन-मूर्त्तौ अण् घनादेशश्च । १मेघे २सक्तके ३समूहे

४दाह्ये ५विस्तारे च ६लौहसङ्गरे मेदि० ७शरीरे दक्षिणे

८अश्वके राजनिः । “समतिघातश्च घनः प्रदिष्टः” इति

१०लीलावत्युक्ते समाङ्गल्यवधे । ११निविडे सान्द्रे

त्रि० अमरः १२ दृढे त्रि० मेदि० । १३पूर्णे १४सम्पुटे

त्रि० शब्दर० । १५करतालादिकांस्तथाद्यभेदे १६मध्यम

वृत्त्ये च न० अमरः । १७लौहे न० हेमच० । १८त्वचे

न० राजनिः । तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिकं पुराणसर्वस्वे

ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

“सूत्र्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वतः । जगतो

जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः । आदित्यभूतं भूतेभ्यः

सोमं संक्रमते जलम् । नाडीभिर्वायुयुक्ताभिर्लौकाधारः

प्रवर्तते । यत् सोमाच्च प्रवते सृक्षं तद्वज्रैश्च वतिष्ठते ।

मेघावाय्वभिघातेन विच्छजन्ति जलं भुवि । एवं प्रकरणे-

नैव पतते चासकञ्जलम् । न नाशसदकस्यास्ति तदेव

परिवर्तते । सञ्चारणार्थं भूतानां सायैषा विष्णु निर्मिता ।

अनया मायया व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् । विश्वेशो

लोकलहृदेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः । धाता कृत्स्नस्य

लोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकरः । सार्वलौकिकमन्त्रोय

त्तत् सोमो नभसोरसः । एवं भूतं जगत् सर्वमेतत्तत्त्वं

प्रकीर्तितम् । सृष्ट्यादुष्णं निस्त्रवति सोमाच्छीतं प्रवर्तते ।

शीतोष्णधीर्धौ द्वावेतो युक्ता पाचयतो जगत् । सोमा-

स्ततोद्भवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका । भद्राशेमपुरो-

गाश्च महानद्यो द्विजोत्तमाः । । सर्वभूतशरीरेषु या-

स्त्वापोऽपस्तृताभुवि । तेषु सन्दृष्टमानेषु जङ्गमस्यावरेषु

च । पूर्यन्ते सर्वभूतेभ्यो निष्क्रामन्तीह सर्वशः । तेन चा-

वभ्याणि जायन्ते स्थानमवभ्रमयं कृतम् । तेजोऽर्कः सर्वभू-

तेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् । सप्तद्राहायुसंयोगाद्रश्मयः

प्रवहन्त्यपः । ततस्तृप्तुगते काले परिवृत्तो दिवाकरः ।

नियच्छत्यपोमेघेभ्यः शुक्लकण्ठैर्गर्भस्तिभिः । अन्धमस्याः

प्रपतन्त्यापो वायुना सहदीरिताः । सर्वभूतहितायैव

रस्यभूताः समन्ततः । ततो वर्धते प्रणमासान् सर्वभूत

विवृद्धये । वायव्यं स्तनितञ्चैव विद्युद्गन्धसङ्गता ।

मेहनाञ्च मिहेधातोर्मेघत्वं व्यञ्जयन्त्युत । न भव्यन्ति

यतश्चापस्तद्वत् कथयो विदुः । मेघानां पुनस्तृप्तौ

त्रिविधा योनिरुच्यते । अग्निजा ब्रह्मजा चैव पद्मजा च

पृथग्विधाः । त्रिधा घनाः समारख्यातास्तेषां वज्राग्नि

सम्भवम् । आग्नेयाः सूक्ष्मजाः प्रोक्तास्तेषां धूमात् प्रव-

र्त्तनम् । शीतदुर्दिनवाता ये स्वगुणास्ते व्यवस्थिताः ।

महिषाश्च वराहाश्च सत्तमातङ्गरूपिणः । भूला धरणि

मध्येत्यरमन्ति विचरन्ति च । जीमूता नाम ते मेघा ये

तेभ्यो बीजसम्भवाः । विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारा-

वलम्बिनः । सका मेघा महाकाया आवाहसा वशादुगाः ।

क्रोशमात्राञ्च वर्धन्ति क्रोशाङ्गोर्दपि वा पुनः । पर्वताप

नित्येषु वर्धन्ति गङ्गरेषु च । वलाकागर्भदाश्चैव यालाका

गर्भधारिणः । ब्रह्मजाश्चैव ये मेघा ब्रह्मनिश्चासमायाः ।

ते ह विद्युद्गुणोपेताः स्तनयितुं प्रियस्वनाः । तेषु

शब्दप्रणादेन भूमेः स्वाङ्गरुहोद्भवैः । वायुवाह्याभिषिक्तेषु

वायुर्यौवनमश्नुते । तेष्वियं प्रादुर्भासक्ता भूतानां जीवि-

तोद्भवा । जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।

द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः । इतो योज-

नमात्राञ्च सार्वाङ्गोर्दपि वा च ते । दृष्टिर्गर्भोद्भवा तेषां

धाराऽऽसारः प्रकीर्तितः । पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः

पञ्चसम्भवाः । संयोगाद्वायुनोच्छिन्नाः पर्वतानां महौ-

जसाम् । कामगानां च लोकानां सर्वेषां शिव-

मिच्छताम् । पुष्करा नाम ते मेघा दृष्टोऽऽऽसत्-

सराः । पुष्करावत्तं कास्तेन कारयेनेह शब्दिताः ।
नानास्वरधराश्चैव सहाधोरस्वनाश्च ये । कल्याणदृष्टेः
स्वधारः संवर्त्तमानेनियामकाः । वर्पन्ति ते युगानेषु
तृतीयाक्षे प्रकीर्त्तिताः । अनेकरूपसंस्थानाः पूर-
यन्तो महीतलम् । वायुं परिवहन्ते स्युः श्रिताः
कल्याणसाधकाः । योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राक्ततस्या-
भवत्तदा । यस्मात् ब्रह्मा ससत्पद्मचतुर्वक्त्राः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाण्डकपालानि सर्वमेघाः प्रवर्त्तिताः । तेषामाध्या-
यनं धूमः सर्वपानविशेषतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्य
श्चत्वारश्चैव दिग्गजाः । गजानां पथतानाश्च मेघानां
भोगिभिः सह । कुलमेकं पृथक् भूतं योनिस्त्वेकं जलं
सृष्टम् । पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवाः ।
तुषारदृष्टिं वर्पन्ति हिमं सखविद्वये ।

वायुविशेषकृतएव घनभेदो भा०शा०३२०अ० दर्शितो यथा
“मेरयत्वभ्रसंघातान् धूमजांश्चोष्णान् यः । प्रथमः
प्रथमे मार्गे प्रयच्छो नाम योऽनिलः । अन्तरे स्नेह-
मध्येत्य तद्विद्वत्सोतमद्युतिः । आवाहो नाम संभाति
द्वितीयः स्वसनोदनम् । उदयं ज्योतिषां शशत् सोमादीनां
करोति यः । अन्तर्देहेषु चोदानं यं वदन्ति सनीषिणः ।
वसतुर्थः ससद्रेभ्यो वायुधरयते जलम् । उद्धृत्याददते
चापो जीमूतेभ्योऽन्तरेऽनिलः । योऽङ्गः संयोज्य जीमू-
तान् पर्जन्याय प्रयच्छति । उद्धृष्टो नाम वंछिष्ठ
तृतीयः स सदागतिः । समुत्तमाना वल्लभा येन नीताः
पृथग्घनाः । वर्षमोक्षकतारस्मास्ते भवन्ति घनाघनाः ।
संहता येन चाविद्धा भवन्ति नदता नदाः । रक्षणार्थाय
अभूताः मेघत्वसुपयानि च । योऽसौ वहति भूतानां
विमानानि विहायसा । चतुर्थः संवहो नाम वायुः
स गिरिमर्द्दनः । केन वेगवता रुग्णा रुक्तेणारुजता
लगान् । वायुना सहिता मेघा स्ते भवन्ति वलाहकाः ।
दारुणोत्पातरुद्धारो नभसः स्तनयितुमान् । पञ्चमः स
सहावेशो विवहो नाम सारुतः । यस्मिन् पारिप्लवा
दिव्या वहन्तप्रापोविहायसा । पुण्यञ्चाकाशगङ्गाया
स्तोयं विष्टम्य तिष्ठति ।

समविघातस्येत्यादेरयमर्थः समसंख्यानां त्रयाणां घातः
यद्यप्यत्र समयोर्द्वयोर्घातेन वर्गरूपेण तन्मूलस्य समत्वं
नास्ति तथापि समशब्देन सदृशघातद्विघातत्वेन समत्वं
बोध्यं यथा घनः ? । द्वाभ्यां द्वयोर्युग्मने ४चत्वारः
तेषां द्वाभ्यां युग्मने ८ । एवं त्रयाणां त्रिभिर्गुणने ६नव

तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणने २७ । ययं क्रमेण वारह्यं सम-
समद्विघातरूपवर्गगुणनात् घनरूपत्वं जायते तत्रैकादीनां
दशपर्यन्तानां घनसंख्याः सुबोधाय प्रदर्शयन्ते यथा
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

१ । ८ । २७ । ६४ । १२५ । २१६ । ३४३ । ५१२ । ७२९ । १०००

अस्य प्रकारान्तरं स्याद्योघनोन्यस्येत्यादि लीलावत्यां
दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम् ।

“जटासृक्तां विपर्यस्य घनमाकुर्मनीषिणः” इत्युक्ते
१६वेदपाठभेदे ऋग्वेदशब्दे १४०९।१।१२२० विवर्तितः
तत्र सान्द्रे प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी (रवः)
सृष्टः “वेणी” “जघनेन घनेन सा” “लौहोद्धनघनस्तन्वाः”
भट्टिः । लौहसुद्धरे “प्रतिजघान घनैरिव सृष्टिभिः”
किरा० । मेघे “प्रादृशमिव घनकेशजालाम्” काद० ।
“रजनीतिमिरावगुण्ठिते पुरमार्गे घनशब्दविह्वलाः”
कुभा० “असम्भवदुधनरसा शतालीपरिपेयिता” उद्धटः ।
घनश्रमः । मूर्त्तौ—काठिन्ये “द्वारं तमोघनप्रख्यम्” भट्टिः ।
“तन्मोघनो मूर्त्तिः काठिन्यम् तेन मूर्त्तिमत्तमःसमम्”
जयस० । [त्रिका० ।

घनकफ ए० घनस्य मेघस्य कफ इव । मेघोपले करको ।

घनकाल ए० घनप्रधानः कालः । वर्षर्तौ शब्दच० ।

घनगोलक ए० घनेन मूर्त्तौ गोले इव कायति कै—क ।

संस्निग्धस्पर्शरजते हेमच० । [चि० ।

घनच्छद ए० घना निविडाम्बुदा यस्य । शिग्रौ शब्दार्थ

घनजम्बाल ए० कर्म० । सान्द्रजम्बाले चुलुके (घनसेयोवाला)

त्रिका० । [दीप्तौ च शब्दर० ।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालेव । १वज्जग्नौ । इत० । २मेघ-

घनताल ए० स्त्री० घनतायां निविडतायाम् अलति पर्याप्नोति

अल्—अच् । १सारङ्गस्वगे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

कर्म० । २वाद्यादितालभेदे ।

घनतोल ए० स्त्री० घनं मेघं तोलयति जडं नयति आह्वानेन

तुल—उन्वितौ अण् उप० सं० । चातके खगे तदाराण्ये

हि मेघोत्थानमनुमीयते इति तस्य तथात्वम् । स्त्रियां

जातित्वात् ङीष् ।

घनत्वच् ए० घना निविडा त्वक् यस्य । शिग्रौ शब्दार्थचि० ।

घनद्रुम ए० कर्म० । पिकण्टकवृक्षे राजनि० ।

घननाभि ए० घनस्य मेघस्य नाभिरिव योनित्वात् । धूमे

शब्दर० धूमस्य मेघयोनित्वात् तथात्वम् मेघस्य धूमयो-

नित्वं च घनशब्दे २७८६पृ० दर्शितम् ।

घनपत्र पु० घनानि पत्राण्यस्य । पुनर्थायासु राजनि० ।
२ घनच्छेदे शिखौ च ।

घनपदवी स्त्री इत० । आकाशे शब्दाधेचि० । तस्य मेघा-
धारतया तत्सञ्चारस्थानतया च तथात्वम् । “क्रामङ्गि-
घनपदमीमनेकसंख्यैः” किरा० ।

घनपल्लव पु० घना निविडः पल्लवा अस्य । शोभाञ्जने जटा० ।
घनपाषण्ड पुंस्त्री घनेन मेघध्वनिना पाषण्ड इव उल्लास-
त्वात् । मयूरे शब्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

घनफल पु० घनानि निविडानि फलान्यस्य । विकङ्कटवृक्षे
राजनि० तत्फलानां निविडतया जायमानत्वात्तथात्वम् ।

घनमूल न० घनस्य समन्वितातस्य मूलमाद्यम् । यस्य समा-
ङ्गत्यघातस्य घनरूपता तादृशे अङ्गे । एकाद्यङ्कानां
घनमूलादि प्रदर्शने

१।८।२७।६४।२५।२१।३४।५।२।७२।१०००

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०

तस्य मूलानयनं लीला० उक्तं यथा

“अथ घनमले करणसूत्रं दत्तद्वयम् । “आद्यं घनस्थान
मथाघने द्वे पुनस्तथान्याद्घनतो विभोध्य । घनं पृथ-
क्स्थं, पदमस्य कृत्वा त्रिभूता तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ।
पङ्क्त्यां न्यसेत्, तत्कतिमन्त्रनिर्णीं त्रिणीं त्यजेत्त-
प्रथमात्, फलस्य । घनं तदाद्याद्घनमूलमेवं पङ्क्तिभ-
वेदेवमतः पुनश्च”

अर्थः यस्य घनमूलं गृह्यते तस्याद्यं स्थानं घनस्थानं स्यात्
घनयोधनस्थानमित्यर्थः । अथ द्वे स्थाने अघने तद्वति-
रिक्ते तथा पुनः घनस्थानम् अघने द्वे इति पुनः पुन-
रित्यर्थः । अन्तर्ग्राह्यतः स्थानात्घनं विभोध्य तस्य घनस्य
पदं पृथक्स्थं स्थाप्य तस्य पदस्य कृत्वा त्रिभूता तदाद्यम्
अघनस्थानं विभजेत् । फलं तु पूर्वमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् ।
तस्य फलस्य कतिम् अन्त्रनिर्णीं पङ्क्तिस्थतद्वतिरिक्त
पूर्वकतिनिर्णीमित्यर्थः । त्रिणीञ्च तत्प्रथमादाद्यघनस्थानात्
त्यजेत् । तदाद्यात्घनस्थानात्फलघनं त्यजेत् । एवं पुनः
तद्यथा यस्य पङ्क्त्यात्मकपदस्य कृत्वा त्रिभूता
तदाद्यं विभजेत् । फलन्तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्कतिम्
अन्त्रनिर्णीं त्रिणीं तत्प्रथमात् त्यजेत् । तदाद्यात् फलस्य
घनं त्यजेदिति । एवं कते या पङ्क्तिर्भवेत् तदु घनमूलं
भवति । “अङ्गस्य वामागतिः” इत्युक्तेः वामस्थिता-
ङ्गस्थान्तरत्वं दक्षिणस्थस्य चाद्यत्वमिति सर्वत्र ज्ञेयम् ।
घनपदमयत्वं । “घनपदञ्च ततोऽपि घदात् सखे ! यदि

घनेऽस्ति घना भवतोमतिः” लीला० । घनं मूलमस्य ।
२ मोरटवृक्षे पु० राजनि० ।

घनरस पु० घनस्य मेघस्य सुस्तकस्य वा रसो निव्यन्दः ।
१ जले । २ कर्पूरे च कर्म० । ३ सान्द्ररसे । घनोरसोऽस्य ।
४ पोदुपगर्णी ५ मोरटवृक्षे च मेदि० । इनिविडरसो
ति० । जले तु न० रत्नको० । [किरा० ।

घनवल्ली न० इत० । आकाशे “घनवल्ली सहस्रधेव कुर्वन्”
घनवल्ली स्त्री घना निविडा वल्ली यस्याः कपृच्छसः ।
१ अमृततृणालतायासु । घनस्य वल्लीव २ विद्युति राजनि०
घनवल्ली स्त्री घनस्य मेघस्य वल्लीव । १ विद्युति २ अमृततृणा-
लतायासु राजनि० । [इत० । २ जेघवति ।

घनवात पु० घनो निविडोवातोऽत । १ नरकभेदे हेमच० ।
घनवात पु० घनोवातो नम्रोऽस्य । कुप्याण्डे चारा० ।

घनवाहन पु० घन इव शुभ्रं वाहनमस्य । १ शिवे । घनो-
मेघो वाहनमस्य । २ इन्द्रे च हेमच० ।

घनवीथि स्त्री घनानां वीथिः । आकाशे । “घनवीथिवीथि
मयतीर्थवतः” भाषः ।

घनश्याम पु० घनः मेघ इव श्यामः । निविडकण्ठपथे ।
“अथ राम घनश्याम ! चुत्वाभि सुखपङ्कजम् । यदि
जीवाभि शोकेन पुनर्दृष्ट्वाभि ते सुखम्” महानाटकम् ।
“समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् । हेमावरं
घनश्यामं श्रीवत्सं श्रीनिकेतनम्” भाग० श्रीदण्डपोकौ ।
घनसार पु० घनस्य सुस्तकस्य सारः । १ कर्पूरभेदे १७२२ पु०
विष्टतिः । “शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारेत्वादि”
दशकुमा० । घनोनिविडः सारोऽस्य । २ दक्षिणार्ध-
पारदे मेदि० । ३ दक्षभेदे ४ जले च धरणी । इत० ।
५ अथ वारिदे ।

घनस्कन्ध पु० घनः स्कन्धो यस्य । कोशाकृच्छ्रे राजनि० ।

घनस्त्रन पु० इत० । १ मेघध्वनौ । घनेन तज्जलेन सुषु अगिति
अन-अच् ३त० । २ तण्डुलीयशोके राजनि० ।

घनहस्त पु० घनः समन्वितातमितो हस्तोऽत । दीर्घविकारो-
द्धेपु १ हस्तमाने २ सागधप्रस्थस्वारिकायां च “हस्तो-
न्वितैर्विस्तृतिर्दध्यपिण्डैर्यदुद्वादाशक्तं घनहस्तसंज्ञम् ।
धान्यादिके तदुघनहस्तमानं शास्त्रोदिता सागधस्वारिका
या” लीला० ।

घना स्त्री घन+अस्त्यक्ते अच् । १ मापपण्यौ २ रुद्रजटायाञ्च
राजनि० तयोर्निविडपतत्वात् तथात्वम् । इनिविडायां
स्त्रियाम् । “अदीयसीमपि घनाम्” (वाचस्) भाषः ।

घनाकर पु० इत० । घनानामाकरः घनान् आकरति
आ+कृ-अच् वा । वर्षाकाले शब्दरत्ना० ।

घनागम पु० आगत्यतेऽल आ+गम-आधारे घञ् । घनानां
सेवानामागमः इत० । वर्षाकाले “घनागमे राजपथे
हि पिच्छले” नैप० । भावे घञ् इत० । रसेधा-
गमने च ।

घनाघन पु० हन-अच् नि० । १८न्द्रे २वर्षकमेधे सत्ते
घातुके रगजे, अमरः ४अन्योन्यघट्टने पु० । ५निरनर-
घातुके लि० हेमच० । “ततोऽज्जुनं भिन्नकटेन
दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्षा” भा० क० १८अ० ।
वर्षकमेधश्च भा० शा० २३०अ० दर्शितो यथा “सु-
खमाना वज्रधा येन नीताः पृथक्घनाः । वर्षमोज्ज
लतारस्तास्ते भवन्ति घनाघनाः” “असज्जहायुनाक्षिमे
यथा खल्लो घनाघनः” हरि० ८७ । ७काकनाच्यां स्त्री

घनात्यय पु० घनानामत्ययोयत् । शरत्काले हेमच० ।
“वातिकानां घनात्यये” सुश्रु० । इत० । २घनातिक्लमे पु०
घनव्यवायोऽप्यत् । “घनव्यवायेन गभस्तिमानिव” रघुः
घनामय पु० घनो दृढः आसयो दक्षात् ५व० । खज्जूर-
दृष्टे लिका० ।

घनामल पु० घनोऽमलः विशेषणसं० । वास्तूकशास्त्रे लिका०
घनामय पु० इत० । आकाशे हेमच० ।

घनोद्धि पु० घन उद्धिरत् । नरकभेदे हेमच० ।

घनोपल पु० इत० । करके (शिल) हेमच० ।

घञ्च गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । घञ्चति अघञ्चोत् । जघञ्च
घर पु० हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः हन- “हन्तेरन् घञ्”
उणा० नलोपश्च । गृहे दशपादीदृष्टिः ।

घरट्ट पु० घ-सेके विच् चरं सेकनकृते अट्ट-अतिक्रमे अण्
उप० सं० । (याता) प्रसिद्धे सक्तुप्रेषणाय “प्रतिहट्ट-
पथे घरट्टजात्” नैप० । [सत्सप्तभेदे शब्दर० ।

घर्षट्ट पु० घ-विच् घरे सेकाय घटते घट अच् । (आङ्गारा)

घर्षर पु० वर्षत्यनुकरणशब्दं राति रा-क । १घरट्टजादि-
ध्वनिभेदे । २तद्युक्ते लि० “कलहाज घनान् वदुल्लिता-
दधुनायुज्जति घरेस्वरः” नैप० । ३पर्वतद्वारे ४द्वारे
५उल्लूके ६नदभेदे च पु० सेदि० । ६ध्वनिमात्रे ७हास्ये
हेमच० । घर्षरनदश्च अङ्गदेशान्तर्गतः विन्ध्याद्रेर्निर्गतः
गङ्गायां सङ्गतः चम्पानगरीतोऽनतिदूरपूर्वस्थः । (घाघर)
बोकप्रसिद्धः दधुद्रुघण्णां स्त्री । “घर्षरा क्षुद्रघण्टी
स्यात्” मल्लि० धृतवाक्यम् । “चलावचूडाः कलघर्षरा-

रवैः” माघः । घर्षरेति ‘शब्दानुकरणम्’ तथा ध्वनि-
भेदः । तादृशध्वनिभेदएव घर्षरेति मल्लि० । ८वीणा-
भेदे । सेदि० । घर्षर+अस्तुर्थे अच् । घर्षर नदसङ्ग-
तायां १०गङ्गायां स्त्री वा गौरा० डीप् । घर्षरस्व-
नाप्यत् । “घृणावती घृणिनिधर्घरी घृकनादिनी ।
घृह्णापिञ्जरतनुघर्षरा घर्षरस्वना” काशीख० २६अ०
गङ्गानामोक्तौ । स्वाद्ये क नदभेदे पु० । “शोणे घर्षरके
जनं तु रुचिदं सनापशोषापहम् । पय्यं वज्रिकरम्
तथा तु वलदं जीणाङ्गुष्ठिप्रदम्” राजनि० ।

घर्षरिका स्त्री घरेरोऽस्तुप्रस्थाः ठन् । १नुहनण्टिकायां
२नदीभेदे श्वादिद्विभाण्डे ४अटधान्ये हेमच० । ५वाद्य-
भेदे विश्वः ।

घर्षरित न० घर्षरं करोति णिच्-भावे क्त । शूकरजातीय
ध्वनिभेदे । “निशम्यते घर्षरितं खखेदं क्षयिष्णु माया-
मयशूकरस्य” भाग० ३।१३।५।

घर्षुर्घा स्त्री घ-विच् घुर-ध्वनौ किप् तौ कृन्ति हन-ड

नि० ह्रस्व घः । (घुरघुरिया) कीटभेदे यमकीटे रत्नमा०

घर्षे गतौ स्वा० पर० सक० सेट् । घर्षति अघर्षोत् । जघर्ष

घर्म पु० घरति अङ्गात् घ-सेके (चरणे) कर्त्तरि मक्त्ति नि०

गुणः । १अङ्गनियन्त्रे स्वेदे अमजवारिणि । घरत्यङ्ग-

मनेन करणे मक् । २आतमे ३भीष्मकाले तयोः अङ्गस्वेद

साधनत्वात्तथात्वम् । ४आतपयुक्ते दिवसे निघ० । घर्ष-
आतपादिव स्वरविकारसत्वादि भवति यथाह सा०द०

“विकाराः सत्वसम्भूता सात्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्व-

मात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अयनुभावतः । सत्वः स्वेदोऽथ

रोमाद्घ्नः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैद्यग्यं मनु प्रलय इत्यष्टौ

सात्विकाः सृताः” इति विभज्य “वपुर्जलोद्गमः स्वेदो

रतिघर्मश्चादिभिरिति” सकारणं स्वेदोलक्षितः

५यत्ने निघ० । “पिष्टभिर्घर्मसङ्गिः” ऋ० १०।५।६।

“धर्मसङ्गिः यज्ञसादिभिः” भा० । वै० घ-दीप्तौ मक् ।

वैदिकप्रयोगे इदीप्ते लि० घर्मस्वरत्नगङ्गे उदा० ।

७रसे “मधूनः सारघस्य घर्मं पात वसवः” यजु०

३८।६। “घर्मं रसम् वेददी० दगवादि नियन्त्रे दुग्धे

पु० तस्य गोःचरणात्तथात्वम् । “घर्माय दीव्य” यजु०

३८।२। हे वत्स ! घर्माय घर्मायं दीव्य देहि पथः श्रेय

मां सर्वं पासीत्यर्थः” वेददी० । “रज्जुसंदानसादाय”

कात्या० श्रौ० २६।४।१। “सन्दानम् घर्मधुग्वन्वनायाय

पाशवती रज्जुः कर्कः । “उपयमस्यामाविञ्चति घर्मम्”

कात्या०श्रौ० २६।६।७। “घर्म” घर्मसंबन्धि तन्मध्यस्थि-
तमाज्य उपयमन्यां स्तुचि व्यासिद्धति” कर्कः परीक्षाभ्यां
घर्मस्त्याद्य क्षुक्पुष्करस्योपयधोसखं करोतीत्यर्थः”
सं० व्या० घर्मसंबन्धि घृतस्य उपयमन्यामासिद्धति एवं स्तुक्कस्यम्
नीतमधुना घर्मस्य स्तुचि नयतीत्यर्थः” यजु० २८।१६।
वेददी० । तत्र निदाघकाले “निःश्वासहार्थं पुकमाज-
गाम घर्मः प्रियादेशमिवोपदेष्टुम्” रघुः । जप्ताणि
“स यमन् रूपान् घनघर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः” भाषः ।
घर्मचर्चिका स्त्री घर्मलता चर्चिकेय । (घामाचि) इति
ख्याते घर्मविचर्चिकायाम् । “स्वेदवाहोनि दुष्यन्ति
क्रोधशोकमैस्तथा । ततः स्वेदः प्रवर्त्तते दौर्गन्ध्यं
घर्मचर्चिका । राजिकाकृतिरूपेणेत्या यतो घर्मवि-
चर्चिका” इति प्रयोगावृत्तम् । घर्मविचर्चिकाप्यत्र ।
घर्मदीधिति पु० घर्मोदीधितौ यस्य । सूत्र्यं “यः स-
होम इव घर्मोदीधितिः” रघुः । घर्मद्युति घर्मभानु
घर्मरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र “घर्मद्युतेरिह इहः पटलेन
धान्नाम्” किरा० । “या घर्मभानोक्तनयापि शीतलैः”
भाषः । “लोकालोकव्याहतो घर्मरश्मिः” भावः ।
घर्मदुह स्त्री घर्मं दुग्धं दोग्धि दुह-किप् इत० ।
दुग्धदुहायां धेन्वाम् “घर्मधुग्धाले चादोहे च” कात्या०
श्रौ० २५।६।२। घर्मदुघाप्यत्र । “घर्मदुघाया दोहन
प्रदेशे” तत्सूत्रे कर्कः ।
घर्मपावन् घर्मसूप्पाणं पिबति पा-वनिप् । जप्ताण्ये
पितृगणभेदे । “खाहा पितृभ्य ऊर्जुर्वर्हिभ्यो घर्म-
पावभ्यः” यजु० २८।१५।
घर्मसट् पु० घर्मं यज्ञे सोदति सट्-किप् । यज्ञसादिषु
पितृषु । पूर्वैः पितृभिर्घर्मसङ्गिः” ऋ० १०।१५।८।१०।
“घर्मसङ्गिः यज्ञसादिभिः” भा० ।
घर्मस्तुम् पु० घर्मं स्तुम्नाति स्तुभ-किप् । वायौ ।
प्रचारेण घर्मनाशात्तस्य तथात्वम् । “घर्मस्तुभे (मारु-
ताय) दिव आ पृष्ठे यज्जने” ऋ० ५।५४।१।
घर्मस्वरम् पु० निवर्त्तते वै ए-जरणे दीप्तौ मक् नि० ।
घर्माः दीप्ताः स्तु-यस्तुन् स्वरसोयेषाम् । दीप्ताध्वनौ ।
“घर्मस्वरसोनद्यो अप व्रन्” ऋ० ४।५५।६ “घर्म-
स्वरसोदीप्ताध्वनयः” भा० ।
घर्मस्वेद पु० घर्मोदीप्ताः ज्वरन् वा स्वेदो, घर्मं यज्ञे स्वेदो
गतिर्वाऽस्य । दीप्तागमने स्वरत्वेदजले यज्ञे गन्तरि च
“ब्रह्मण सतिष्ठं षेभिर्वराहैर्वर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्”

ऋ० १०।६७।७। घर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैर्यद्वा ज्वरदुर्कः
अथवा घर्मो यज्ञः तं प्रति गन्तुमिः” भा० ।
घर्मान्त पु० घर्मस्य जप्ताणोऽन्तोयत् । वर्षाकाले राजनि० ।
“घर्मान्ते तोयदोर्स्वामिः” हरिवं० १७७च० ।
घर्मान्तकामुक्ती स्त्री ७त० वल्गाकायाम् राजनि० । वर्षा-
काले एव तस्याः कामयमानत्वात् तथात्वम् ।
घर्षण न० घृष-भावे ल्युट् । (घषा) व्यापारभेदे ।
घर्षणाल पु० घर्षणायालति अल+पर्याप्तौ अच् । गिना-
पुत्रे (लोटा) त्रिका० । [त्रिका० ।
घर्षणी स्त्री दृष्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप् । हरिद्रायां
घल न० घोला+घृणो० । तक्के घोले शब्दच० ।
घप(स) जरणे आ० आत्म० अक० सेट् इदित् । घप(स)ते
अघपि(सि)ट् । जघपे(दे)
घस भक्षण्ये आ० पर० सक० अयिट् । घसति । छदित्
अघसत् । जघास जघतुः जघसिय जघस्य । दस्तः
वेदे भिः लोके, घसितः ।
घसि पु० घस-भावे इन् । भक्षण्ये हेमच० ।
घस्सर लि० घस-घसरच् । भक्षण्ये शीले । “सुराध्वरे घस्सर-
जित्वरेण” भट्टिः “घस्सरा नष्टशौचाच्च माव इत्यनुशुभः”
भा० क० ४० च० । कौशिकपुत्राणां गर्गशिष्याणां गुरु
गवीमांसभक्षण्यात् व्याघ्रजगादियोनिसाप्तानां सप्तानां
मध्ये स्तनभेदे “शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्तदा
स्तगाः । त्वासातुत्पाद्य संविज्ञा रस्ये कालञ्जरे गिरौ ।
उन्मुखो नित्यवित्तस्तः स्तब्धकर्णो विबोचनः । पण्डितो
वस्त्रोनादौ नाभतस्तेऽभवन्मृगाः” हरिवं० २१च० ।
वस्त्र पु० वसत्यन्वकारं घन-रक् । १दिवसे अमरः । २द्विजे
लि० मेदि० ३कुङ्कुमे न त्रिका० ।
घा स्त्री हन-वा० ड हस्य घञ् । १काञ्चुपां २घाते च मेदि० ।
घाट पु० चु० घट-अच् । जीवायाः पञ्चाङ्गमे अवटौ (घाट्
शब्दर० । तत्त्वैवार्थे स्त्री टाप् अमरः । “दीपास्तु
दुष्टास्तय एव मन्त्रां संपीड्य घाटां सुव्रजाः सतीशाम्”
सुशु० । ३घट्टे ४गवादिप्रचारस्थानभेदे “घाटाः किं
बह्वोभातरभिन्नाः सर्वतोऽजले” हरिवं० ३२१च० ।
घाटा अस्त्यस्य अर्थ० अच् । ५घाटायुक्ते लि० ।
घाटाल पु० घाटा+विष्णा० अस्त्यर्थे लच् । सुशुतोक्ते सा-
न्निपातिकविद्रुधिरोगलक्षणभेदे “नानारूपपरजास्तावो
घाटाणो विपमोऽनहान् । विपमं पच्यते वापि विद्रुधः
सन्निपातिकः” सुशुतः । घाटालस्य नद्याद्यवता-

रस्याभवत् गम्भीरतायुक्तत्वात् तद्वदुन्नतानतत्वेन च
तथात्वम् ।

घाटिका स्त्री घाटा स्त्रायै क । घाटायां गङ्गच० ।

घाटिक पु० घण्टया चरति ठक् । “राज्ञां प्रबोधसमये
घण्टागित्यास्तु घाटिकाः” इत्युक्तान्तरे राज्ञां प्रबो-
धनाय घण्टां वादयित्वा ऽस्तुतिपाठके ऽघण्टावादके
ति० अमरः । अथ घाटिकद्रव्यमरटीकायां भरतः
पपाठ । घण्टा तदाकारं दुष्यमन्त्यस्य ठन् । इहसूत्रे चारा-
तस्य तदाकारकुसुमत्वात्तथात्वम् “पुष्पे घाटिकघोषि-
कमवनवगणिकितवकुसुमानि” । “उपतापं यानि च घा-
टिका विभेदश्च जित्वाणास्” इ० सं० १०० अ० । अपघवचनेन
अवधारिणि” मा० णि० । “राजपौरुषिके विभे-
दघाटिके परिचारके” । दैवपैतयोः अपालोक्तौ
तस्माभोज्याक्षतायाह वनः “राजाक्षं हरते तेजः”
इत्युपक्रमे “पापमा तथाक्षं गौरुण्डस्य घाटिककस्य
तथैव च । इतरे ये त्वभोज्याक्षोपामक्षं विवर्जयेत् ।
कच्छं दादग्नरात् वा तप्तजलमवापि वा” । “घाटि-
कोदिव्याचकः” मा० णि० ।

घात पु० हन-घञ् । प्रहारे, शरणे, प्ररणे, गुणने
च । “चरेत् व्रतमहत्वाऽपि घातार्थे ह्येतत् समागतः”
याज्ञ० । “पतन्ति हिरदा भूयै वज्रघातादिवाचलाः”
मा० व्या० १४८ अ० । “समद्विवातः कतिरुच्यतेऽयं”
गीता० । करणे घञ् । ४वाणे सिदि० । चतुरङ्गक्री-
डायां वज्रादिबलानां स्थानविषयेषु प्रथमवाननामागमे
तदपसारणेन तत्स्थाने तदाक्रमे । चतुरङ्गशब्दे दृश्यम् ।
जन्मतारापेक्षया हनिवनाख्ये सप्तमशोडशपञ्चविंशति-
तमनक्षत्रे च ।

घातक ति० घातयति कन-एङ् । हननकर्त्तरि । “अनु-
मत्ता विजयिता गिहला क्रयविक्रयी । संकृतां चोप-
हृतां च खादकश्चेति घातकाः” मनुः । अत्र खादक-
स्यापि घातकत्वमुक्तं मिताक्षरायां तु कर्तृप्रयोजका-
दीनां घातकत्वं समर्पितं यथा

“हृत्तिरयं प्राणवियोगकरे व्यापारे कूटः । यद्वापार-
समन्तरङ्गाकालरे वा काण्डान्तरनिरपेक्षः प्राण-
वियोगा भवति स प्राणायं हतवानिति ब्रह्महा” ।

“तथाशब्दः प्रकारवचनोऽनुयाहकप्रयोजकादिकर्त्तृ सं-
प्रहार्यः । अनुयाहकश्च यः पत्न्यायमानममिलगुपयन्
परेभ्यश्च हनारम्भारिचन् हन्तुर्द्विमानमुपजनयन् पु-

करोति स उच्यते । अतएव अनुना अनुयाहकस्य
हिंसाफलसम्बन्धो दर्शितः “वहूनामेककायाणां सर्वे-
पाम् गुरुधारणाम् । यद्येवोघातयेत्तत् सर्वं ते वातकाः
स्युताः” इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यपस्तम्बेन फल-
सम्बन्ध उक्तः “प्रयोजयिताऽनुमत्ता कर्त्ता चेति स्वर्ग-
नरकफलेषु कर्म्मसु याम्ययारभते तस्मिन् फलविशेषः”
इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः प्रयोजकः स च वि-
प्रकारः । याज्ञापयिताऽभ्यर्चयमान उपदेष्टेति । तत्राज्ञा-
पयिता नाम स्वयमुच्यते सज्जोचकृत्यादिकं यः प्रेषयति
मदीयमभिलङ्गहीति स उच्यते । अभ्यर्चयमानस्तु यः
स्वयमसमर्थः प्राथेनादिना मच्छत् व्युत्पादयेति समर्थं प्र-
र्त्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्धयर्थमेव प्रयो-
क्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं शत्रुमित्रं व्युत्पादयेति
सर्वोद्घाटनादुपदेशपुरःसरम्भरेयन् कथ्यते । तत्र च
प्रयोज्यगतमेव फलमिति तेषाम्भेदः । अनुमत्ता तु
प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकः स च द्विप्रकारः कश्चित् स्वार्थसिद्धयर्थे
मनुजानाति कश्चित्पारार्थमिति । नन्वनुमनस्य कथं
हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राणवियोगोत्पादनेन, तस्य
साक्षात्कर्त्तृव्यापारजन्यत्वात् नापि प्रयोजकस्यैव साक्षात्
कर्त्तृप्रवृत्त्यादनद्वारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च
साधु त्वया व्यवसितमिति प्रवृत्तमेवावुमन्यत इति शङ्क-
नीयम् । तादृगस्यानुमनस्य हिंसाव्यवहेतुत्वाद्ब्रह्म-
त्वाच्च । उच्यते यत् हि राजादिपारतन्त्र्यात् स्वयं मनसा
प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिविच्छेदादागासिदण्डभयाद्वा गिहिकप्र-
यत्नो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिसुपो-
होनयन्तो हिंसाफलमिति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि
मर्त्येन ताडनधनापहारादिना परान् कोपयति सोऽ-
पि मरणहेतुभूतमन्यत्पादनद्वारेण हिंसाहेतुर्भवत्येव ।
अतएव विष्णुनोक्तं “आक्रुष्टताडितोवापि धर्मैर्वापि
वियोजितः । यद्यर्हस्य त्वज्जेत् प्राणांस्तमाकुर्त्तुं ह्यघातकम्” ।
तथा “जातिमितकलत्रार्थं रुहुरेत्वाभिमेष च । यद्य-
र्हस्य त्वज्जेत् प्राणांस्तमाकुर्त्तुं ह्यघातकमिति” । न च
तत्तत्प्राक्प्रयोगनादिषु कश्चिन्नान्यत्पददर्शनादकारण-
तेति शङ्कनीयम् पुरुषस्वभाववैचित्त्यात् येऽन्यतरे-
णापि निमित्तेन जातमन्यवोभवन्ति तेष्वप्यभिचार-
इति नाकारणता । एतेषाञ्चानुयाहकप्रयोजकादीनां
प्रत्यासक्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुत्वाद्यथा-
पेक्षया च फलगुरुत्वाद्यथा प्रावृत्तिसुखाद्यव्यव-
हारेण च फलगुरुत्वाद्यथा प्रावृत्तिसुखाद्यव्यव-

व्यम् “यो भूय चारभते तस्मिन् फलविशेषः” इति वचनात्तथास्तुत्याहकस्य तावत् स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतन्त्रकर्मत्वे सत्यपि साक्षात्प्राणवियोगफलकसङ्गमहारादिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कारवद्भूयो हिंसारम्भकत्वाभावादल्पफलत्वमल्पप्रायश्चित्तं च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्मप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहितत्वात्ततोऽल्पफलत्वम्, प्रयोजकादीनां मध्ये परार्थप्रवृत्तेरुपदेष्टुरल्पफलत्वम् । ननु प्रयोजकस्य हस्तस्थानीयत्वात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्ता प्रवर्त्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि स्थपिततडागखनिहप्रवृत्तीनामपि मूल्येन प्रवर्त्तमानानां स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते । “शास्त्रफलस्योक्तरीति” न्यायेनाधिकारिककर्मगतफलजनका देवकुलतडागनिर्माणादयः । न च स्थपिततडागखनिहादयो देवकुलतडागादिकरणादिव्यधिकारिणोऽस्वर्गकामित्वात् । अत एव परप्रयुक्ता प्रवर्त्तमानानामव्यहिंसायामधिकारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिक्रमनिवन्धनो दोषः । अनुमन्तुस्तु प्रयोजकादल्पफलत्वमप्रयोजकव्यापाराद्विहरकत्वात्तदुत्पत्त्या अनुमनस्य, निमित्तकर्तुः पुनराक्रोशकादेः प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वान्नरणासुसन्धानं विना प्रवृत्तत्वाच्चाहमन्तुः सकाशादल्पफलत्वम् । ननु यदि व्यवहितस्यापि कारणत्वमर्हं सातापितोरपि हन्युपरोत्पादनद्वारेण हननकर्मत्वप्रसङ्गः । उच्यते नहि पूर्वभावित्वमात्रेण कारणत्वमव्यकारणस्यापि तथा भावित्वापत्तेः । यत् खलु स्वहन्नातिरिक्तकार्यैस्तत्पुण्यव्यापारयोगि भवति तद्विकारणं, “यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादेन्द्रवायवायान् पृथगु गच्छोयादिति” रथन्तरसामतैव क्रतोरैन्द्रवायवायनाकरणं, न हि तत्र सोमयागः स्वरूपेण कारणं व्यभिचारात् । न च पितृस्तादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमिति नातिप्रसङ्गः । अनेनेव न्यायेन धर्माभिखन्धिना निमित्तकृशवाध्यादौ प्रमादपतितव्राह्मणादिभरणे खानयितुर्दोषाभावः । न हि कूपोऽनेन खानितः यतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तव्यापादनं यथाऽऽक्रोशादौ अतः कूपकर्तुरपि कारणत्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति सातापितृहृत्यतैव । तथा कचित्कस्यपि हिंसानिमित्ततायोगित्वे परोपकारार्थव्यवृत्तौ वचनाद्दोषाभावः यथाह संवर्त्तः “वन्धने यो-

चिकित्सायै गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते-विपत्तिश्चेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । औपधं स्नेहमाहारन्ददुग्धो ब्राह्मणादिषु । दीयमाने विपत्तिः स्याच्च स पापेन लिप्यते । दाहच्छेदसराभेदप्रयत्नैरुपकर्तव्यताम् । प्राणसन्धानसिद्धयर्थं, प्रायश्चित्तं न विद्यते” इति । एतच्च दानं निदाननिपुणभिषग्विषयम् । इतरत् “भिषग्मिथ्या चरन् दाप्यः” इत्यत्र दोषो दर्शितः । यत्र तु मृत्युनिमित्तक्रोशनादिकमकुर्वतोऽपि नाम गृहीत्वोन्मादादिनात्मानं व्यापादयति तत्रापि न दोषः । “अकारणं तु यः कश्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत् । तस्मै तत्र दोषः स्याच्चतु यस्परिकीर्त्तयेदतिस्मरणात् । तथा यत्क्रोशकादिजनितमन्युत्तानं खड्गादिना प्रवृत्त्य मरणाद्वर्गाक्रोशनादिकृता धनदानादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षसुचैः श्रावयति नात्र क्रोशकस्यापराध इति तत्रापि वचनाच्च दोषः । यथाह विष्णुः “उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत्युनः । तस्मिन्नुते न दोषो ऽस्ति द्वयोश्च श्रावणे कृते” इति । एतेषाञ्च प्रयोजकादीनां दोषगुरुत्वमुभावयतीत्येवमपि प्रायश्चित्तविशेषं वक्ष्यामः” मिता० ।

प्राय० वि० तस्य पञ्चविधत्वसङ्गं यथा “प्राणवियोगफलकव्यापारोवधः तद्विषादकत्वञ्च साक्षात् परम्परोदासीनं सृष्टिकारपरिगणितं वधित्वम् कृतो नेपकारादिव्यतिव्याप्तिः तच्च पञ्चविधं सृष्टिस्वरणात् कर्त्ता प्रयोजकोऽनुमन्ता अनुपाहको निमित्ती चेति यथा व्यापस्तव्यः “प्रयोजयिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्व्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो योभूय चारभते तस्मिन्फले विशेषः” । अनुपाहकमाह याज्ञवल्क्यः “चरेद्ब्रतं सहत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः” तथा सनुः “वह्नात्मैककायार्थाणां सर्व्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्येको घातकस्तत्र सर्व्वे ते घातकाः सृताः” । भविष्ये “यद्येकं बहवो विप्रा भून्ति विप्रमनामसम् । तदेषां निष्कृतिं वच्मि ष्टगुण्ये कमना गुह ! । तेषां यस्य महारेण स विप्रोविधनं शतः । सरस्वतीप्रतिस्त्रोतः सञ्चरेत् पापशुद्धये” । सच द्विविधः । एकोवध्यप्रतिरोधकः अन्यः स्वल्पप्रवृत्ता । निमित्तिनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्त्रो न्यायसर्थयते तु यः । यद्युद्दिश्य त्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । अत्र नरान्नरव्यापारव्यवधानेन वधनिषादकः कर्त्ता, यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः सोऽपि द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं वेतनादिना वधार्थं प्रवर्त्तयति

अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव सन्तोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिदाता अनुमन्ता अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाजननं न सम्भवति तस्य विरोधिनीमया निरोधः कर्तव्य इति सुक्तिरनुमतिः । अपरा एनं हन्तीतिवचने शक्त्याप्रतिषेधः । अतएव कात्यायनः “स्वद्रव्यं दीयमानन्तु यत् स्वाप्नो न निवारयेत् । ऋक्षिभिर्वा परेष्वपि दत्तं तेनैव तदुष्टगुः” दत्तमिति दातुमनुमतमित्यर्थः । तथा “प्रार्थमानोऽर्चना यत् योक्तव्यं न विधाति” । दानकालेऽथवा तृणीं स्थितः सोऽर्थोऽनुजोदितः” । अत्राप्रतिषेध एवानुमतिरुक्ता । अतएव “परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति” न्यायविदः । बध्यस्य पलायनादिरोधकोऽनुपाहकः । उद्देश्यत्वे सति हन्तुमन्युत्पादको निमित्ती । तत्र प्रयोजकस्य कर्तृप्रयुक्तिद्वारेण बधकारणत्वम् अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढतरप्रहारेणोत्पत्तिद्वारेण, अनुपाहकस्य पलायनादासम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वतः प्रहारस्वरूपेतिवचिद्वारेण कारणत्वं, निमित्तिनो हन्तुमन्युत्पादनद्वारेण दत्त प्रयोजकादीनां च चतुर्थीं व्यवहितहननकारणानाम् अयान्नरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः पञ्चविधं बधित्वम् ॥

ततोऽजिक्कनमतं प्रदर्श्य दूषयित्वा स्वमतं तेन दर्शितं यथा “तस्माच्चेतनान्नरव्यापाराव्यवधानेन वात्वर्यनिर्यादकश्चेतनः कर्ता, कर्ष्यकरणादिकारकचक्रप्रयोक्ता वा कर्त्तृति सामान्येन कर्तृलक्षणः । यश्च पदातिद्वारा ब्राह्मणं हन्ति तत्र न पदातेः कारणत्वं हननकर्मकाले कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् न वा तस्याव्यवधायकत्वं प्रमाणाभावात् खङ्गस्य तु व्यवधायकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेतनत्वाभावात् न वा तस्य व्यवधायकत्वं हन्तृव्यापारे हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् द्वैधीभावफलनिष्पत्तौ खङ्गव्यापारस्य सहकारितामात्रम् अतएवाश्वेन पदातिना च राजा सञ्चरतीति सत्यपि चेतनान्नरव्यापारे तस्य सहकारितामात्रं न तु व्यवधायकत्वं स्वव्यापारे राज्ञः साक्षात्कारणत्वात् एवञ्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणे साक्षात्कारणत्वमेव प्रक्षेपादौ च तदङ्गे कृत्विगादिव्यापरः, सत्तेऽपि साधारणद्रव्यत्यागात् सप्तदशानामेव कर्तृत्वम् एकस्य तदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्मणि प्रत्येकं सप्तदशानां कर्मव्यवस्था । अथ वा “सर्गकामो यजेत” सप्तदशवरा-

कृद्धिकामाः सत्सुपासीरज्जिति” वेदे कामिनां कर्तृत्वावगतेस्तदनुपपत्त्या कृत्विगव्यापारानर्भायो न व्यवधायकः आग्नेयादिकरणत्वानुपपत्तिकल्पितोत्पत्तपूर्वमिव । न चेह तया, कर्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्यान्पूर्वोक्तकर्तृलक्षणानाक्रान्त्यादस्वतः प्रवृत्तपदातिप्रेरको न बधकर्ता किन्तु प्रयोजक एव । अनुपाहकोऽपि न कर्ता कर्तृलक्षणाव्याप्यत्वात् सत्ते तु विशेष उक्त एव । पाक्षिकमरणानुमन्तृत्वान्निमित्तिनोऽनुमन्तृत्वमयुक्तम् एवं प्रयोजकस्यानुमन्तृत्वापत्तेः अतो मन्युत्पादनद्वारा योनिमित्तयान् स निमित्तीत्यनुमन्तृतः प्रकारान्नरव्यापारं प्रयोजकादिवत् अतो यथा कथञ्चिन्निमित्ततामात्रेण यदि निमित्तबधः तदा मातापितोरिषुकारस्यापि निमित्तत्वं स्यादिति निरस्तं, ननु सत्यपि मन्युत्पादने, न निमित्तत्वं यथा बध्यस्य बधकमन्युत्पादकस्य, न हानुत्पादितमन्युः कश्चित् कश्चपि व्यापादयति, असत्यपि मन्युत्पादे निमित्तत्वं यथा मरणाभिसम्भवेन अत्र विषप्रक्षेपमुर्नहि तस्य कर्तृत्वं सम्भवति नरान्नरविषमक्षणाव्यापारव्यवधानात् अतस्तत्रापि कर्तृत्वमस्तीति भवदेवमतं निरस्तं सत्यं कर्त्तृदिचतुष्टयविनक्षणे वाचनिकनिषिद्धनिमित्तभाव एव निमित्तीति निमित्तिलक्षणं नेपुकारस्य बध्यस्य वा निमित्तभावो निषिद्धः अभिव्याजदातुश्च निषिद्ध एव । अहितमाहारादिकं मरणफलकं हितनिश्चयेन क्रियमाणं न पापहेतुरिति वदता अहितं मरणफलकमहितबुद्ध्या क्रियमाणं पापहेतुरिति दर्शितं निमित्तवधापवादकवचनेन, एतच्च वक्ष्यते एवं यत्वाभिसम्भवं नास्ति हेतुन्नरव्यवस्थापितं विषं खादित्वा कश्चिन्म्रियते तत्र न बधित्वम् एवं व्याघ्रादिमारणार्थकृतयन्त्रादावन्यस्य मरणे न बधित्वम् एवं कूपखातादावपि । मरणाभिसम्भवेन तु तत्रास्येव । तथा यः कश्चित् संशयस्थाने प्रस्थाप्यते बलवतो च मरणाशङ्का भवति तत्र प्रस्थापितो यदि म्रियते तत्र बधित्वं, पाक्षिकमरणाभिसम्भवानात् अतएवेतरनिमित्तिनो विषप्रक्षेपुर्लघ्वन्त्यम् तथा च याज्ञवल्क्यः “लक्ष्मणं गुरुः कुप्यीत् म्रियेत महितो यदि” । वौधायनः “गुरुः प्रयुक्तश्चेन्म्रियते गुरुस्त्रीन् लक्ष्मणं चरेत्” । उपकाराचरणेन बधनिष्पत्तौ निमित्तवधापवादमाह संवर्तः” “औषधं स्त्रीहमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते । यन्त्रणे गोक्षित्वायां मूढगर्भविमोचने ।

यत्ने कृते विपत्तिः स्थातुं प्रायश्चित्तं न विद्यते। सुदुर्गर्भोऽनर्कृतगर्भः। तथा “दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नेरपकुर्वताम्। द्विजानां गोहिताद्येषु प्रायश्चित्तं न विद्यते”। याज्ञवल्क्यः “क्रियमाणोपकारे तु सृते विप्रे न पातकम्। विप्राक्ते गोवृषाणाञ्च भेषजान्नक्रियासु च”। विशेषनाह्नाङ्गराः “औपधे तु न दोषोऽस्ति खेच्छया पिबते यदि। अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न संशयः”। मन्युत्पादने निसिक्तवधमाह वृद्धशातातपः “गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” विष्णुः “अन्यायेन गृहीतस्त्रो न्यायसंयते तु यः। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। तथा वृहस्पतिनाम्ना पठितानि वचनानि “ज्ञातिमित्तकनत्वायं सुहृत्सत्त्वार्थमेव च। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां चेत्यन्तर्हस्य च। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्। सुर्वधं पितृभ्रातृर्धमात्तार्थमथ वा पुनः। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” पटलिंशन्तमिति कृत्वा पठितम् “आक्रोशितस्ताडितो वा धनैर्वा परिपीडितः। यस्तु द्विष्यत्यजेत् प्राणांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्”। अतोद्दिशेति सर्वत्र कीर्तनात् उद्देशभावे निसिक्ततामात्रेण वधित्वं नास्ति, अर्थादिहरणाक्रोशनताडनादीनां मन्युकारणानादुपात्तत्वादेतिषामभावे धनाद्यर्थं वृक्षारोहणादिना ये स्थिते तत्र कीर्तनमात्रेण निसिक्तवधोनास्ति तथा च पठन्ति “असम्बन्धेन यः कञ्चित् द्विजः प्राणान् परित्यजेत्। तस्यैव तद्वन् पापं न तु यं परिकीर्तयेत्”। असम्बन्धेनेति वाक्यतादिसकलापराधसम्बन्धाभावरम्। यस्तु “सम्बन्धेन विना देव! शुक्वादेन कोपितः”। इति भविष्यपुराणवचनं वार्षिकप्रायश्चित्तविधायकम् तत् वाक्यतेतरापराधसम्बन्धाभावरं “शुक्वादेन कोपितः” इत्यभिधानात्। एनं वलाक्रोशनादौ पश्चात्कृतेनापराधः तत्रापि न वशः। यथा वृहस्पतिः “आक्रुष्टस्तु यदाऽऽक्रोशं स्ताडितः प्रतिनाडयन्। हृत्वाततायिनश्चैव नापराधो भवेन्नरः” शास्त्रविहितताडनादौ कृते यत्नं शिष्यादिस्थिते तत्रापि वधो नास्ति यथा भविष्यपुराणे “पुनः शिष्यस्तथा भार्या आसितश्चेद्दिनशर्मा। न शास्त्रा तत्र दोषेण लिखते देवसत्तम!” अशास्त्रोपताडनादौ भवत्येव यथा मनुः “पुनः शिष्यस्तथा भार्या

दासी दासस्तु पञ्चमः। प्राप्तापराधास्ताड्याः स्वरज्जा वेणुदलेन वा। अधस्तात्तु प्रहर्तव्यं नोक्तमाह कदाचन। अतोऽन्यथा तु प्रहर्तव्यैरस्थाप्नोति कित्त्वपम्”। एवञ्च विहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरग्रहणे क्रियमाणे यदि स्थिते तदापि वधोनास्ति देवदण्डादिशास्त्रविधिविरोधाद्विषेधामृतेः। सोमविषयणे तु रागादेव प्रहर्तव्यं सन्नाश विरोधः। आततायिवधापवादमाह वृहस्पतिः “आततायिवधे हन्ता कित्त्वधं प्राप्नुयात् कञ्चित्। विनाशिनसंघायानं वातयन्नापराधं यात्” कित्त्वधाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः। अपराधाभावोदण्डनिषेधार्थः। यतः “सर्वत एवात्मानं गोपायीत इति श्रुतिमूलमिदम् अतः पन्नायनादिनापि आत्मरक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम्। कात्यायनः “आततायिनमायानमपि वेदान्तपारगम्। जिघांसनं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत्” जिघांसी सन् इयात् गच्छेदित्यर्थः। देवलः “उद्यम्य शस्त्रमायानं भूयन्मयाततायिनम्। निहृत्य भूयन्हा न स्यादहत्वा भूयन्हा भवेत्”। भूयो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमाथम्। मनुविष्णू “शुरू वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा वज्रयुतम्। आततायिनमायानं हन्यादेवाविचारयन्”। एवकारो नियमार्थः “तथा माततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युः सृज्यति” यथाहन्तुर्नम्युः कृत्यमानमन्युः नाशयति न पुनः पुन्योऽह्निं हन्यते वेति हननविधेरनुवादः। “आततायिनमाह यमिष्ठः” “अग्निदोशरदस्यैव शस्त्रपाणिधनापहः। चेतदारापहारी च पठेते आततायिनः” विष्णुकात्यायनौ “उद्यतासिधिमन्त्रिञ्च शापोद्यतकरं तथा। आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु। भार्याति-क्रमिणश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः। यमोदत्तहरान-ऽन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान्”। विशेषमाह कात्यायनः “अनाचारितपूर्वोऽप्यपराधे प्रवर्त्तते। प्राणद्रव्यापहारे च पठतत्याततायिता” अनाचारितोऽनपठतः। एतेन पूर्वकृतापकारस्य आरण्योद्यतस्य माततायिता तेन प्रत्यपकारिवधे दोष एव। ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हने दोषमाह सुमन्तुः “आततायिवधे न दोषोऽन्यत् गोब्रह्मणात् यदा हन्यात् तदा प्रायश्चित्तं कुर्यात्”। तथा भविष्ये “विश्वानमपि गोविप्रं न हन्याद् कदाचन” इति अतः पूर्ववचनविरोधः तत्र व्यव-

आवाह कावाहनः “आतताविनि चोत्तरे तपःखा-
 ध्यावजन्तः । वनस्य तु येन खात् पामे हीने वधो-
 रतुः” । अत्रापदेन जातिः कृतञ्चोच्यते । तेन हन्तेदेववा
 तपोविद्याजातिजुषैरुत्तरेणाततायी बध्यएव । अतएव
 भगवद्गोतावावाह “पापविवायदेदज्ञान् हत्वैताना-
 तताविनः” इति एतात् भीष्मादीन् अन्तर्लोत्तरेणुणा-
 नित्यथैः । एवञ्चातताविनवाहनने फलवत्वाद् उच्य-
 ततः “आतताविनकुत्तरे” इत्यत्राध्यावनयुतम् ।
 यो न हन्त्याह्वयमात्रं सोऽहनेकफलं लभेत्” इत्यपि “युक्-
 तं पुनरुच्यते” इति भूयते तथापि पुरोः सकाशात्
 कृतविद्यातपोभिः शिष्टप्राज्ञाद्युत्कर्षणवात् एव वक्तु-
 म्तादपि । एवमथनयणी सोत्तमयणी न बध्यः । पूर्वजता-
 पराधविषयं वा कुमन्तुवचनम् । गौराततायुपि न बध्यः
 “नखिनां शृङ्गाणां चैव दंष्ट्रणामातताविनाम् ।
 हस्तध्वानां तवालोपं वधे हन्ता न दोषभाग्”
 इति कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गविषयम् विमेष-
 याद् कात्यायनः “उद्वृत्तानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
 न विद्यते । निवृत्तास्तु यदारब्धादुत्कर्षणं न बध-
 यतः” । तन्लोको व्याहृत्यन्तसाधकयोः २गुभाशुभजापके
 राशिचक्रस्थे साधकराश्वमेधया साध्यराशेर्हादशाष्टचतः
 संख्यान्ति कोऽवस्थाने । चक्रगच्छे च राशिचक्रं
 वक्ष्यते तत्र विवृतिः “वर्जितकृत्तनयस्तु पोषका हाद-
 शाष्टचतुरस्तु घातकाः” एतच्च विष्णुविषयम् रामार्चन-
 चन्द्रिकाभूतत्वात्” इत्युक्तम् ।

घातन न० हन-हन्तृत्वात् स्वार्थे णिच्-भावे लृट् ।
 १सारणे हनने २वज्राधीपक्षालक्षणे शब्दार्थः । घात-
 यति कर्त्तरि ल्यु । २सारके लि० हनोरोणादिके युनि
 तु घतन इत्येव घतनशब्दे विवृतिः । शब्दकण्डूमे
 घतनेत्यत्र लिपिकरप्रसादकतवातनशब्दद्वयेनात् सि०
 को० समुदायेन घातनशब्दकल्पनं प्राप्तादिकमेव “ह-
 नोर्बुजाह्वानयोर्वत्यत्वे” उक्ता ५।४२ । घतनस्यैव
 सिद्धेः दोषत्वे निमित्ताभावात् । चुरा० हन्तेजवातत्य-
 कल्पने वत्यतवविधानानर्थक्यमुक्तम् । एवं युद्धित
 पुस्तके “वातनो वारकः” इति दीर्घादोऽपि प्रसादकतएव
 घातवार पु० राशिविमेषजातखाशुभलक्षके वारशेदे यथा
 “गच्छे यौषो गोहृदिस्त्रीषु मन्दस्त्रोद्वेऽर्कोऽजमे जय
 कर्के । शुक्रः कोदण्डादिनीनेषु, कुम्भे यूके जीवो
 घातवारान न यज्ञाः” शब्दार्थेचि० ज्यो० वाक्यम् ।

घातस्थान न० इत० । श्रुताने शब्दार्थविनामयिः ।
 घाति पु० हन-हन् । पक्षिवशने संक्षिप्तसारे उक्तद्वितीतिः ।
 घातिन् लि० हन-ताच्छील्यार्थे णिनि । हननकरणमीडे ।
 स्त्रियां ङीप् ।

घातिपक्षिन् पु० स्त्री० कर्मा० । ज्येनखगे चारा० स्त्रियां ङीप् ।
 घातुका लि० हन-उक्तम् । १शृङ्गे २शूरे च अक्षरः ।
 घाल्य लि० हन-गलत् । १वधे २वधाहे ३युष्मदीये च ।
 वार पु० ह-रीके घञ् । सेचने ।

घारि न० छन्दोविमेषे । “रं विधाय खं निधाय धारि नाम
 वृत्तमेहि” । यथा “राम राम राम राम । सारने-
 तदेव नास” । शब्दार्थे चि० ।

घातिक लि० पु० वृत्तेन निर्दिष्टः उञ् । वृत्तपञ्चरे छिद्रेकत्वे
 (चिद्योङ्) पञ्चाक्षरे हेमच० । वृत्तपुराणवदे दृष्टम् ।
 “तृतीयस्य चार्त्तिकं ददाति स दृष्टाद् “छिद्रेष्वनर्था
 वृद्धीभवन्ति” पठ्यते ।

घार्त्तिय लि० घृताया अपत्यम् व्युत्कत्वात् उञ् । १दोषाया
 व्यपत्ते ततः यौधेया० स्वार्थे अञ् । तदार्थे स्त्रियां ङा-
 र्ज्ञरथा० ङीन् । २तद्वाजे च तस्य च यौधेया० तद्वा-
 जस्य स्त्रियां न लुक् । घार्त्तियो । तत्र घार्त्तियो इति
 तत्र पाठान्तरम् ।

घास पु० घस-कर्त्तरि चञ् । गवादीनां भक्षेत् इत्यभेदे
 अक्षरः । “घासुति परगवे दद्यात् संवत्सरं त्रयः”
 भा० आनु० ६८अ० । “घासं दद्यात् परगवे” प्रा० त०
 २भक्षद्रव्यमात्रे च “अद्यादेव तिष्ठते घासनकौ” यजु०
 ११।७५ । “घासं समिद्रूपम्” वेदो० । “कर्पितं व्याधितं
 क्षिप्तमपानीयमघासकम् । परिश्रान्तं च मन्दञ्च पाकृत्-
 व्यनरेवकम्” भा० आ० १४३अ० ।

घासकुन्द पु० वासार्थः कुन्दः । वासार्थकुन्दे तदुत्पत्त्यने
 ततः कुसुदा० चतुरर्थ्या० उक् । वासकुन्दक तत्सञ्चि-
 तदेशादौ लि० ।

घासि पु० वस वा०-हन् । १यज्ञो लिङ्गा० कर्त्तरि इण् ।
 २भक्ष्ये लृणादौ लि० उज्जलदतः “यस्य पयो यस्य
 वासि जवान” ऋ० ११।२३।३। “वासिदग्नीयम्” भा० ।
 धिया प्रहणे स्वा० आ० सक० सेट् इति । धियाते अचिशिट्
 जिपिये ।

घुध्नो स्वा० आत्त० अक० यनिट् । घवते अघोऽ । चुपु ।
 घु पु० घु-ध्नो वा० डु । १ध्नो जटाधरः । अल धनिः
 दनकपोतस्य (घुघु) क्षातस्य धनिः । नैऋ० पाद्वे व्यक्तं

भविष्यति "दावावदाम् पाठके दावाकृते पारिभाषिके
 २धातुद्वये च । "यास्वेताः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते
 ठिबुभादयः । कथं न तासां साधुत्वं ? नैव ताः
 साधयोसताः" इत्याशङ्क्य "अनपभ्रंशरूपत्वं नाया-
 सामपशब्दता । असाधूनां प्रयोगे वा प्रत्यययोऽपि नो
 तथा" इति हरिणा तस्यानपभ्रंशत्वेन साधुत्वस्य
 संज्ञाकरणफलं तु स्वशास्त्रे तथा व्यवहारः यथा "उप-
 सर्गात् घोः किः" पा० । "दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे भ्रुव-
 मयमभवत् कोऽप्यधीती कपोतः (घुघु) कण्ठे शब्दै-
 चसिद्धिस्तवङ्कठिनीशेषभूषाहुयातः । सर्वं विस्मृत्य
 दैवात् स्मृतिरुपसि गतां घोपयन् यो घुसंज्ञां प्राक्
 संस्कारेण सम्यगपि ध्रुवति शिरः पट्टिकापाठजेन"
 नैप० । "स्वर्गौ गुरु" सुम्भ० परिभाषिते श्लघुयर्थे च ।
 घुट आवर्त्तने (चाँटा) आ० आत्म० सक० सेट् । घोटते
 लृटि अघुटत् जुवुटे । [जुघोड ।
 घुट मतिघाते तु० कृटा० पर० सक० सेट् । घुटति अघुटोत्
 घुट पु० कृ० घुट-अच् । चरणपत्न्यौ गुल्फे हेम० । ततः
 स्वार्थे क, घुट-ण्वल् वा । घुटक व्यतिवार्थे पु० ।
 घुटि (टी) स्त्री कृटा० घुट-इन् वा डीप् । गुल्फे द्विरूपकोः ।
 घुटिक पु० घुट+अक्यर्थे ठन् । गुल्फे हेमच० । तत्पार्थे
 स्त्री टाप् अमरः । [जुघोड ।
 घुड व्याघाते तु० कृ० पर० सक० सेट् । घुडति अघुडोत्
 घुण भ्रमणे आ० आ० अक० सेट् । घोषते अघोषिण्ट ।
 जुघुणे ।
 घुण भ्रमणे तु० प० अक० सेट् । घुणति अघोषीत् जुघोण ।
 घुण ग्रहणे आ० आ० इदित् सक० सेट् । घुणते अघुणिण्ट
 जुघुषे ।
 घुण पु० घुण-क । खनामख्याते काष्ठभक्षके कीटभेदे ।
 "घुणोपहतकाष्ठेण नलनालीयुष्कालाय सुखे खेषप्रस्थ"
 सुश्रुतः । "मग्नं शम्भुधनुर्घुणैरुपहतम्" महाना० ।
 घुणप्रिया स्त्री इत० । उद्वस्वरपतवृत्ते शब्दार्थचि० ।
 घुणवत्तभा स्त्री इत० । अतिविषायां भावप्र० ।
 घुणाक्षर न० घुणकृतमक्षरम् । घुणाख्यक्रमिणा काष्ठच्छेदन-
 दारेण व्ययतानिष्यादिते ऽयस्यकाररेखाभेदे । तत्
 तल्यतयाऽख्यस्य अच् । तत्तुल्ये अनुद्देशेनापि किञ्चि-
 दभीष्टसिद्धिस्तुल्ये २न्यायभेदे पु० "सहज्यमरेदी-
 रामन्यन्ते हि घुणाक्षरम्" राजत० । अवैद्यजीविनां
 सिद्धिः स्यात् घुणाक्षरवत् कचित्" रत्नाव० ।

घुणि ति० घुण-इन् । आन्ते "सं वा शरिष्यते घुणिषांभ-
 विष्यति" शत० ब्रा० ११४।२।१४। [तत्रैवार्थे] । हेमच० ।
 घुण्ट पु० घुट-क नि० सुम् । ऽगुल्फे शब्दमाला । स्वार्थे क ।
 घुण्टिक न० घुण्टस्तदाकारोऽस्तप्रस्थ ठन् । गुल्फाकारत-
 ल्ये वनस्थे करीये (काण्डा) शब्दच० ।
 घुण्ड पु० स्त्री घुण-ड तस्य नेत्वम् । अमरे उणादिको० ।
 घुम् अ० घुण-वा० डुम् । अव्यक्तशब्दे चादावाकतिगणन्यः ।
 घुर ध्वनौ भीमभवने च तु० पर० अक० सेट् । घुरति अघो-
 रीत् । जुघोर । "अघोरीञ्च महाघोरम्" । "जुघुरे
 चातिभैरवम्" मट्टिः । भावे नङ् । घोरम् ।
 घुर ति० घुर-क । ध्वनिभेदकारके । प्रकारे तस्य द्वित्वम् ।
 घुरघुर घुरप्रकारे घोणाशब्दे काद० उदा० ।
 घु(रि)रौ स्त्री घुर-वा० कि वा डीप् । अक्षरतुण्डे "कः
 कः कुत्र न घुघुरायितघुरोघोरोत्सुकः शूकरः" सा० द० ।
 घुघुर स० घु रित्यव्यक्तं घुरति घुर-क । (घुरघुरिया)
 ऽयमकीदे त्रिका० । शूकरशब्दे च । घुघुर इवा-
 चरति क्यङ् । घुघुरायते । "काशवासकतायामः
 कण्ठे घुघुरायते" वैद्यकम् । "कः कः कुत्र न घुघु-
 रायितधुरीघोरोत्सुकः शूकरः" सा० द० ।
 घुघुरक पु० घुघुर इव कायति कै-क । सुश्रुतोक्ते दक्षी-
 करविषोपद्रवभेदे । "दक्षीकरविषेण द्रव्यपक्रमे "स्वराव
 सादो घुघुरको जडतेत्यदि" सुश्रु० ।
 घुघुरिका स्त्री घुघुरोवराहध्वनिरत्यस्याः ठन् । तमकका-
 सोपद्रवे रगभेदे (गला घड्घडे) "तट्स्वेदमधुपावः
 कण्डुघुघुरिकान्वितः । विशेषाद्दिने ताव्येच्छासः स्यात्
 तमकोमतः" सुश्रु० ।
 घुघुरी स्त्री घुघुरः शूकरशब्दोऽस्तप्रस्थ अच् गौरा० डीप् ।
 जलजन्तुभेदे भट्टकिरायाम् त्रिका० ।
 घुलच्च पु० घुर-क्तिप् तमञ्जति अन्च-अण् उप० स०
 रसा लः । (गडगडे) गवेधुकाधाम्ये रत्नमाला ।
 घुल्लुलारव पु० स्त्री पुल्लुलित्यव्यक्तसारोति आ+र-अच् ।
 पारावतभेदे राजनि० ।
 घुष कान्तौ अक० हतौ स० आ० आत्म० सेट् इदित् ।
 घुषते अघुषिण्ट जुघुषे सानोऽयमित्यन्ये घृष्टम् ।
 घुष वधे आ० पर० सक० सेट् । घोषति इदित् अघुषत्
 अघोषीत् । जुघोष । घोषः । घुषितः ।
 घुष स्तुतौ आविष्करणे च वा चु० उभ० पक्षे आ० पर०
 सक० सेट् । घोषयति ते घोषति अजुघुषत् त इदित्

अधुपत् अयोपीत् । जुघोपाम् बभूव आस चकार
चक्रे । जुघोप णिजभावे धुपितः-धुटः । घोपः घो-
पणा । घोपणम् । “इति स द्रुपदो राजा स्वयंवरम-
घोपयत्” भा० आ० १८५ अ० । “सुहृदां प्रियमाख्यातुं
घोपयन्तु च ते जयम्” भा० वि० ३४ अ० । “जयमघोप-
यदस्य तु केवलम्” रघुः । आधिष्कारणञ्च सर्वजनशुति-
योग्यशङ्करणम् । (टेडरामेडा)

घाः+सस्यक् घोपणे । “आघोपयन् भूमिपतिः समस्तम्”
भट्टिः । सततक्रन्दने इत्यन्वये । [ट० स० १६ अ० ।

उद्+जृञ् साधिष्करणे । “उद्हुतजयगङ्गाविराविताशाः”

घु(ष्ट)पित लि० घुप-क्त वा इट् । शङ्किते इडभावे । घुष्ट
इत्यपि तच्च उच्चगङ्गेन प्रकटिताभिप्राये स्वाक्यादौ न० ।
घुष्टान्न न० घुष्टं को भोक्तेत्युद्गुप् देयमन्नम् । कोभोक्ते-
त्युद्गुप् सत्वादौ दीयमानेऽन्ते तस्याभोज्यतामाह सनुः
“गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं
गणिकाञ्च च विदुषां च जुघुप्सितम्” ।

घुष्टृणा न० घुष्टि(सि)-वा० ऋणक् प्रयो० नलोपः घुष्टेःप्रत्य-
स्य । कङ्कुमे लि० । “घुष्टर्णैर्यत् जलाशयोदरे”
इति नैप्रधम् ।

घुष्टृणापिञ्जरतनु स्त्री घुष्टृणमिव घुष्टृणेन वा आ-
पिञ्जरा तनुरखाः । गङ्गायां “घुष्टृणापिञ्जरतनुर्वर्धरी
मर्वरखना” काशी० २६ अ० गङ्गानामोक्तौ

घूक् पुंस्त्री० घू इत्यव्यङ्ग्यं कायति कै-क । उलूके मेचके ।
हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

घूक्नादिनी स्त्री घूक् इय नदति नद-णिनि ङीप् ।
गङ्गायाम् “घर्वरा घूक्नादिनी” काशी० २६ अ० ।
गङ्गानामोक्तौ ।

घूक्कारि पुंस्त्री० इत० । काके हेमच० । तस्य मेचकवैरित्वं
लोकसिद्धम् । स्त्रियां जातित्वात् वा ङीप् ।

घूक्कावाम पु० इत० । शाखोटद्वारे राजनि० । तस्य निवि-
डहस्तशाखाद्युतत्वेन कोटरतुल्यत्वात् दिवाभीरोक्तस्या-
न्यकारादृतत्वे नावाचस्यानत्वात्तयात्वम् ।

घूर हिंसायां सक० जीर्णतायाम् व्यक्तं टि० आत्म० सेट् ।
घूर्णते अघूरिष्ट । जुघूरे ईदित् । घूर्णः । ध्वनौ
च “जुघूरेचातिभेरवम्” भट्टौ दीर्घमध्यं पठित्वा
तस्य ध्वन्यर्थकतां भरत आह ।

घूर्ण भ्रमणे व्यक्तं त० उभ० सेट् । घूर्णति ते । अघू-
र्णीत् अघूर्णिष्ट । जुघूर्णे जुघूर्णे । “शुभमारवमाक्रा-

नयचाल च जुघूर्ण च” रामा० कि० । “केचिदा-
सिप्रत स्तब्धा भयात् केचिदवूर्ण्यु” “अवूर्ण्युष्टां
क्षती ज्ञाञ्च तावगिप्रियतासुभौ” इति च भट्टिः ।
घूर्णितः घूर्णितयान् । “ततोरयो घूर्णितयान् न-
रेन्द्र !” भा० क० ६० अ० । “काटस्वरीमदविघूर्णितनोचनस्य
युक्तं हि लाङ्गलभ्यतः पतनं पृथिव्याम्” उद्भटः ।
“भो दृष्टाः पर्वतस्याः वड्ककुसुमयुता वायुना घूर्ण-
माना” महाना० वायुनेति हेतौ तृतीया स्यकारपाठे
गयन्तात् कर्मणि शानच् कर्तरि तृतीयेति भेदः । णिचि
घूर्णयति ते अजुघूर्णत् त । “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्”
कुमा० । “घूर्णयन् मदिरास्वादमपाटलितद्युतो”
माधवः । कर्मणि घूर्ण्यते अघूर्णि । घूर्ण्यमानः ।
“वायुना घूर्ण्यमानाः” महाना० पाठान्तरम् ।

घूर्ण पु० घूर्णयति अच् । (गिमा) १ शाकभेदे श्रीशुन्दरके
शङ्खच० । २ भ्रान्ते लि० । भावे घञ् । ३ भ्रमणे ।
घूर्ण-णिच्-अच् । ४ घूर्णकारके रोगभेदे
घूर्ण न न० घूर्ण-भावे ल्युट् । १ भ्रमणे चक्राकारावत्ते ।
हेमच० । युच् । घूर्णेनाप्यत्र स्त्री “घूर्णनागात्पतन-
भ्रमणादर्शनादिज्ञत्” सा० ६० ।

घूर्णायमान लि० घूर्णः भ्रान इवाचरति श्चशा० चूर्ध्वं वा
क्यङ् कर्तरि शानच् । आस्यमाणे । “इन्द्राद्यैरखिलार्थ-
साधनपरैः संस्तूयमानं सुहृदः पीतोन्नात्तफलाऽतलालसतया
घूर्णयमानेक्षणम्” इति कलापघातव्याख्यासारः ।

घूर्सि पु० घूर्ण-भावे इन् । भ्रमणे हेमच० ।

घूर्सित लि० घूर्ण-णिच् कर्मणि क्त । १ भ्रमिते । कर्तरि
क्त । २ भ्रान्ते प्रचलायिते अमरः । घूर्णघाते उदा० ।

घूर्सिवा स्त्री शुक्राचार्यकन्यादेवयानीसखीभेदे । “गते
त नाङ्गपे तस्मिन् देवयान्यप्यनिन्दिता । उवाच शोक
सन्तप्ता घूर्णिकामागतां पुरः । देवयान्युवाच । त्वरितं
घूर्णिके ! गच्छ शीघ्रमाचक्ष मे पितुः । नेदानो सख्य-
वेक्ष्यामि नगरं वृषपर्वणः । वैशम्पायन उवाच । सा
तत्र त्वरितं गत्वा घूर्णिकाऽसुरमन्दिरम् । उद्वा काव्य
सुवाचेदं सम्प्रमाविष्टचेतना” भा० का० ७८ अ० ।

घृ सेके भ्यां पर० सक० अगिट् । घरति अघर्णीत् । जघार
घृ सेके ह्यदने च चु० उभ० सक० सेट् । घारयति ते अजी-
घरत् त । घारदां बभूव आस चकार चक्रे । घारितः ।
घा+समन्तात्सेके आधारः । तच्छब्दे ६२५ इत्यम् ।
“प्रणीत पृष्टदाज्याभिघारघोरा” वीरच० ।

हृ भावे चक्रं चैको नक्तं जुं परं अनिट् । निवर्त्ति अ-
धापीत् । अयं वैदिकः । वर्गः (दीप्तः) ।

हृङ् अयं अयत्तवर्द्धे । “हृङ्ङति पपात” इत्युपक्रमे
तद्यहृङ्ङिङ्ङपतत्तसाङ्ङनः” अतः द्रां १४।१।१।

हृण दीप्ती तनां उभं अकं सेट् । अर्णोति हृणोति वर्णते
धृणते अघर्णीत् अघर्णिट् जघर्ण जटणे हणा । उदित् ।
वर्णित्वा हण्टा । ह्यो वेष्टकत्वात् निडा त्वनिट् ।
हणः । वेदे गणव्यत्ययोऽपि “आ यो हणे न तदभाणो
अजरः” ऋ० ६।१।५। “आहणे आदीव्यते” भा० ।

हृण यङ्गणे आं आत्तां सक्तं सेट् इदित् । हणते अट्-
सिण्ट । जघृणो ।

हृण डुधृण-दीप्ती क । १दिवसे निवः । २दीप्ते इउण्ये च ।
“अङ्गा शं भानुना शं हिमा शं धृणेन ऋ० १०।१७।
१०। “धृणेन उण्येन” भा० । “धृणाञ्च भीमा अङ्गिः
ऋ० १।१२।६। “धृणात् दीप्तात्” भा० ।

हृणा स्त्री धृ-चैको नक्तं । १कारुण्ये-दयायां कारुण्येन हि
हृदयं सित्तमिषार्द्रं भवतीति तस्य तयात्वम् । “मन्द-
सखद्विपुलतां धृणया सुनिरेष वः” किरा० । “इत्यङ्गते
नतधृणः क्रियं विधत्ताम्” रघुः २जुगुप्सायां निन्दा-
याच्च अमरः “तां विनोक्त्य वनितावधे धृणाम्” प्राग-
जोयत धृणा ततो मङ्गी” इति च रघुः । “अधरि
पद्मेण तदङ्गिणा धृणा” नैप० ।

हृणालु लि० धृणा+वा० आलुच् । हृणायुक्ते “निष्पादित्य
कार्त्तिकेन भगवद्भिष्टालुभिः” भाग० ४।२२।४१।

हृणावत् लि० धृणा+अलुच् मत्तप् सख वः । हृणायुक्ते स्त्रियां
ङीप् । सा च रगङ्गायास् धृणिनिधिशब्दे उदा० ।

हृणावास पु० इत० । १हृणाङ्गे लिङा० । २हृणायुक्ते च
हृणि पु० वृ-नि नि० गुणाभावः । १किरणे, २स्वाहायास्,
अमरः । ३तरङ्गे, ४स्रथे ५जले न० जेदि० इदीप्ते
लि० “तस्य त्वक्तस्वभावस्य धृणोर्भाषावर्णकः” भाग०
७।२।६। धृणेदीप्तिस्व

हृणिनिधि पु० निधायो अस्मिन् नि+धा आधारे कि
इत० । १स्रथे २गङ्गायास् “धृणावती धृणिनिधिः”
काशीख० गङ्गानानोक्तौ ।

हृणीवत् लि० धृणिरक्तप्रस्य मत्तप् वा०वेदे न सख वः दीर्घः ।
दीर्घप्रति “धृणीनां चेतति लना” ऋ० १०।१७।१।
“धृणीवान् दीप्तिमान्” भा० ।

हृत पुंन० धृ-चैको क्त । अर्द्धर्चाद दुग्धभावे “सर्पिर्विधी-

नसाज्यं हृ घनीभूतं घृतं भवेत्” उक्ते घनीभूते
ऽद्याज्ये घृतं सुगन्धेदादि भावः उक्तं यथा

“हृतमाज्यं हविः सर्पिः सव्यन्ते तद्गुणा अयं हृतं र-
सायनं स्वादु चक्षुष्यं दक्षिदीपनम् । शीतं दीर्घं विषासकं
पापपित्तानिनापहम् । अस्त्राभिष्यन्द् कान्तो जनेनो
क्तान्मन्त्रमुद्धिजत् । स्वरच्युतिनरं सैवमाशुष्यं वदन्तुम् ।
उदावर्त्तं ज्वरोन्मादन्मानाज्जन्मात् हरेत् । क्रियं
कफकरं रक्तः सद्यवीर्यपरेरतुम् ।

गव्यस्य हृतस्य गुणाः गव्यं हृतं विशेषेणेत्यादि भावः
वाक्यम् ५८२ हृ उक्तम् हृतभेदगुणा भावः उक्तं दद्या
माहिषस्य गुणाः । “माहिषस्य हृतं स्वादु पित्तानिना-
पहम् । शीतलं शोणनं हृत्तं गुह्यं स्वादु विषहृत्” ।

छागस्य गुणाः “आज्यमाज्यज्वरोन्मादं चक्षुष्यं वदन्तु-
नम् । कासे स्वासे ज्वरे चापि हृतं पाके भवेत्कटु” ।
अथ उष्ट्रीहृतम् “औष्ट्रं कटु हृतं पाके शोफक्रिमिषा-
पहम् । दीपनं कफघातम् कृत्तुमुत्तमोदरापहम्” ।

अथ आधिकृतम् “पाके खज्जादिकं सर्पिः सर्वरोगविनाश-
नम् । हृदि करोति चास्त्रीनामज्वरोन्मादं रोगपहम् ।
चक्षुष्यमस्मिन् पणं वातदीपनधारकम्” ।

अथ नारीहृतम् । “कफेऽनिधे चोभिदीपे पित्ते रक्ते च
तक्षितम् । चक्षुष्यमाज्यं स्त्रीणां वा सर्पिः स्वादुहृतो-
पसम्” ।

अथाध्वृतम् “हृदि करोति देहाग्नेर्लघु पाके विषा-
पहम् । तर्पणं नेत्ररोगघ्नं दाहसुहृदवाहतम्” ।

दुग्धहृतस्य गुणाः “हृतं दुग्धभवं सार्द्धं शीतलं नेत्र-
रोगहृत् । निहन्ति पित्तदाहकसदस्र्च्छाशमानिनाम्” ।

अथ स्नातनदधिहृतगुणाः “हृदि स्रक्तेन दुग्धोत्तं तन्ना-
द्यैवङ्गधीनकम् । हृदि स्रक्तेन चक्षुष्यं दीपनं रक्षि-
कम् । वदन्तुम् हृत्तं हृत्तं विशेषाज्वरनाशनम्” ।

पुराणधृतस्य गुणाः “वर्षादुक्तं भवेदाज्यं पुराणं तत्-
विदीपयत् । स्रक्तेऽविषोन्मादापसारतिभिरापहम् ।
यथा वषाऽस्त्रिणं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत् । तथा तथा
गुणैः स्त्रैः स्त्रैरधिकं तदुदाहृतम्” ।

अथ नतनस्य घृतस्य विषयाः “योजनेऽप्यजेवाज्यं योजने
तर्पणे अमे । नक्तचये पाण्डुरोगे कालसावेतनरोगघोः” ।
घृतप्रयोगस्त्वाविषयाः “राजश्चक्षुषि बाधे च हृदे स्ने-
हने गदे । रोगे सप्ते हिस्त्रायास् विषये च मदाहवे ।
ज्वरे च दहने सन्दे न सर्पिर्विद्धं नक्त्यते” ।

अस्य गव्यादिघृतभेदास्तद्गुणादिकं च सुश्रुतेनोक्तं यथा
 “घृतन्तु सौम्यं शीतवीर्यं मृदु मधुरमल्लाभिस्यन्दि
 स्ते हननुदावर्तोन्मादापस्मारशूलज्वरानाहवातपित्तप्रशम-
 नश्चग्निदीपनं स्मृतमितिसेधाकान्तिस्वरत्नावगयसौकुमार्यै-
 जस्तोजोबलकरमायुष्यं वृष्टं मेध्यं वयःस्थापनं गुरु
 चक्षुष्यं स्त्रीणाभिवर्द्धनं पापमालक्ष्मीप्रशमनं विषहरं
 रक्तोद्गच्छ । विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ।
 चक्षुःप्रमथं वल्लभं गव्यं सर्पिर्गुणोत्तरम् । व्याजं
 घृतं दीपनीयं चक्षुष्यं बलवर्द्धनम् । कासे श्वासे लघे
 चापि पथ्यं पाके च तज्जघु । मधुरं रक्तपित्तघ्नं गुरु
 पाके कफापहम् । वातपित्तप्रशमनं सुशीतं माहिपं
 घृतम् । औष्ट्रं कटुरसं पाके शोफाक्षिप्तविषापहम् ।
 दीपनं कफघातघ्नं कुष्ठशूलमोदरापहम् । पाके लब्धा-
 विकं सर्पिर्नच पित्तप्रकोपणे । कफानिले योनिदोषे
 शोषे कम्पे च तद्विषम् । पाके लघूष्णवीर्यञ्च
 कषायं कफनाशनम् । दीपनं वद्धमूलञ्च विद्यादेकशफं
 घृतम् । चक्षुःप्रमथं स्त्रीणान्तु सर्पिः स्यादन्ततो-
 पमम् । दृढं करोति देहाग्न्योर्लघुपाकं विषापहम् ।
 कषायं वद्धविण्मूलं तिक्तमग्निकरम् लघु । हन्ति
 कार्णवं सर्पिः कफकुष्ठविषाक्षिप्तभीतु । जीरघृतं पुनः
 संस्थाहि रक्तपित्तभ्रममूर्च्छाप्रशमनं नेत्ररोगहितञ्च ।
 सर्पिर्मण्डस्तु मधुरः सरोयोनिश्चोत्ताक्षिशिरसां
 शूलघ्नो वस्तिनस्यान्निपूरणेऽपदिश्यते । सर्पिः पुराणं
 सरं कटुविपाकं लिदापापहं मूर्च्छामेद उन्मादोदर-
 ज्वरगरशोफापस्मारयोनिश्चोत्ताक्षिशिरःशूलघ्नं दीपनं
 वस्तिनस्यान्निपूरणेऽपदिश्यते । भयान्ति चाल ।
 पुराणं तिमिरश्वासपीनसञ्चः कासनुत् । मूर्च्छाकुष्ठविषो-
 न्माद्यपह्नापस्मारनाशनम् । एकादशशतञ्चैव यत्सरादुपितं
 घृतम् । रक्तोद्गच्छं कुम्भसर्पिः स्वात्परतस्तु सङ्गाघृतम् ।
 मेघं सङ्गाघृतं भूतैः कफघ्नं पवनाधिकैः । वल्लं पवितं
 मेध्यञ्च विशेषाक्षिप्तिरापहम् । सर्पिभूतहरञ्चैव घृतमेत-
 त्प्रशस्यते । “उपगन्धं पुराणं स्याद्दृशवपैस्थितं घृतम् ।
 लाचारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्” राजवल्लभः ।
 तस्य गुरुतमत्वमाह वैद्यके “अन्नाददृगुणं चूर्णं चूर्णा-
 ददृगुणं पथः । पथसोऽदृगुणं मांसं मांसाददृगुणं
 घृतम्” पक्कवृत्तस्य वर्णान्तेऽवीर्यतामाह “घृतमवदात्
 परं पक्कं ह्रीनवीर्यत्वमाप्नुयात्” राजव० । “घृतं
 कांक्षे दशाहिकम्” इत्युक्तवृत्तस्याभक्ष्यता । “तजोवै

घृतमिति” इत्या वाक्यमेवे घृतप्रशंसनात् “अक्ताः
 शकरा उपदधाति” इत्यादौ घृतं नैवाङ्गनम् न तैलेनेति
 भीमांसायां स्थितम् । घृतघटितौषधस्य पणमासपथ्यं न
 वीर्यवच्च वैद्यके उक्तम् । पक्कवृत्तादि नानाविधं
 चक्रदत्तादौ उक्तं विस्तरभयाद्धातम् । “घृतं घृत-
 पावानः पिबत वसां वसापावानः” यजु० ६।१८। घृ-दोमौ
 कर्त्तारि-क्त । २दोमौ ३सेचके च लि० शब्दर० । अस्य
 घृतादित्वात् अलोदात्तता । ४जले न० शब्दाद्योच० ।

घृतकरञ्ज पु० घृतमिव घनीभूतनिर्यासकत्वात् करञ्जः ।
 (प्रियाकरम्भा) करञ्जभेदे राजनि० ।

घृतकुमारी स्त्री घृतमिव कुमारी सुन्दरी । घृततुल्य
 निर्यासे स्वनामख्याते गुल्मभेदे शब्दरत्ना० स्वार्थे क
 ह्रस्वः । घृतकुमारिकाथल स्त्री भावप्र० कुमारीशब्दे
 दृश्यम् ।

घृतकुल्या स्त्री घृतपूरिता कुल्या । घृतपूरितकृत्तिसरिति
 घृतकेश पु० हतोदीपः केश इव ज्वाला यस्य । वज्रौ “ज-
 जोनपातं घृतकेशमीमहे” ऋ० ८।६।२।

घृतकौशिक पु० घृतोदीपः कौशिकः । १।गात्रभेदे २तद्दोत्वान-
 गतप्रवरभेदे च “घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिककौशिक-
 घृतकौशिकाः प्रवराः” उ० त० २८० । “स च यजु-
 र्वेदीयः शान्तर्गतः “घृतकौशिकाए घृतकौशिकः” शत०
 ब्रा० १४।५।५।२१। तथा तत्रैव १४।७।१।२७।

घृतच्युता स्त्री घृतं च्युतं यस्याः । कुशहीपस्ये नदीभेदे ।
 कुशशब्दे २१४५८० दृश्यम् । [लिका० ।

घृतदोषिति पु० घृतेन घृता दीप्ता वा दीधितिरस्य । अग्नौ
 घृतधारा स्त्री घृतं घृततुल्यं जलं धारयति धारि-अण्
 उप० सं० । पश्चिमदेशस्ये नदीभेदे । “सुभासतिरसा-
 न्नैव घृतधारेति विश्रुताम् । वराहः सरितं पुच्छां प्र-
 तीच्यामकरोत् प्रभुः” हरिवं० २२५८० । इत०। २घृत-
 स्थाविच्छिन्नसन्तौ च ।

घृतनिर्णिज् लि० घृतं दीपं निर्णिज् रूपं यस्य । १दीप-
 रूपे । “दीदायानिष्ठा घृतनिर्णिगपु” ऋ० २।२५।३।
 निर्णिगिति रूपनाम दीपरूपः” भा० । “जुष्टो अद्य
 घृतनिर्णिजोऽयुः” ऋ० ४।३५।२। “घृतनिर्णिजो मिथ-
 द्रव्येण दीपरूपः” भा०। घृतं निर्णेनेति निर-निज-
 क्षिप् इत०। तापनद्वाराविलापनेन २घृतशोधके वज्रौ ।
 “शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः” ३।१७।१। “घृत-
 निर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः” भा० ।

घृतप पु० व०३० वृत्तमाज्यं पिबन्ति-पा-क उप० स० ।

आज्यपाख्ये पिष्टगणभेदे । “घृतपाः सोमपाः यव्या वैश्वानरमरीचिपाः” भा० शा० १६६३० । २घृतपान कर्त्तरि लि० ।

घृतपदी स्त्री घृतं पादे संस्थितं यस्या पाङ्गायः स्वाङ्गत्वात् डीपि पङ्गायः । १५डादेयताभेदे । शत० ब्रा० ६डा ब्राह्मणे १।८।१।२६। तद्विरुक्तिर्दर्शिता यथा “मानवी घृतपदीति मनुष्येतामये ऽजनयत तस्मादाह मानवीति घृतपदीति यदेवाख्यं घृतं पादे समतिष्ठत तस्मादाह घृतपदीति” । तद्व्याख्यानोपोद्घाते “इडाया मानवी-मिडादेवतां वक्तुं मानवी घृतपदीमैत्रावरुणीत्येनानि च निगदपदानि व्याख्यायन्ते” भा० घृताः दीप्ताः पादा यस्याः प्राग्वत् पादुभावादि । २सरस्वत्यामिडादेव्याञ्च । “हविषीडा देवी घृतपदी जुषन्” ऋ० १०।७०।८। इडेतन्नामिका देवी सरस्वती घृतपदी दीप्तापदी-मेता” भा० । [राजनि० ।

घृतपर्णक पु० घृतमिव खादु पर्णमस्य कप् । घृतकरञ्जे घृतपीत लि० घृतं पीतं येन आहिता० वा परनिपातः ।

घृतपानकर्त्तरि पक्षे पीतघृत इत्यपि तत्त्वार्थे लि० ।

घृतपूर पु० घृतेन पूर्यते पूरि-कर्म्मणि अच् । प्रकाशभेदे तस्य प्रचुरघृतेन पक्तात्वात्तथात्वम् तत्पाकप्रकारादि शब्दार्थ चि० “मर्दितं समितां क्षीरनालिकेरघृतादिभिः । अथ-गाल्य घृते पक्ता घृतपूरोऽयस्यते । घृतपूरो गुरुवृषः कफक्षतृक्तांसदः । रक्तपित्तहरो हृद्यः खादुः पित्तहरोऽग्निदः । अपि च “क्षीरेण मर्दितं चूर्णं गोधूमानां सुग-लितम् । विस्तार्य सर्पिषा पाच्यं कटाहेऽथ सिता-न्वितम् । घृतपूरोऽयस्यद्विष्टः कर्पूरमरिचान्वितः” । नारिकेलजस्तु “समिता मर्दिता क्षीरे नालिकेलसिता-द्रुकेः । अथगाल्य एते पाच्यो घृतपूरोऽपरः स्रुतः” । दुग्धजोऽपि “पाकपिण्डीकृतं क्षीरं शर्कराचूर्णमिश्रि-तम् । घृतपूरविनिर्माणं कारयेत् खल्यसर्पिषि” । शालिभवोऽपि “सुशालीपिष्टं दुग्धन्तु क्वाधितं वस्तगा-न्वितम् । खण्डयुक्तं घृते पक्कं घृतपूरो भवेदयम्” । कसेरुजोऽपि “कसेरुचूर्णे निःक्षिप्य पाकपिण्डीकृतं ययः । निर्माणं घृतपूराणां शर्करासहितं भवेत्” । आम्बरसजः “पक्काञ्चस्य घृते तप्ते रसस्वनलपिण्डितः । शुद्धशर्करया योज्यो घृतपूरो यद्गृह्यया । क्षीरमाद्यं खण्डपं हि खण्डं चूर्णं ततः स्रुतम् । योजिते यो

विशेषोऽत्र तदाख्यावर्ण संज्ञितः । घृतपूरो गुरुवृषो हृद्यः पित्तानिलापहः । सद्यः प्राणप्रदोऽवल्यः सु-च्योऽग्निप्रदीपनः । शृङ्गाटकसुखानामभ्येवं खादु घृत-पूरकः । विचार्य वस्तुसंयोगं तद्गुणानपि चाहरेदिति” ।

घृतपूर्णक पु० घृतं पूर्णमत्र कप् । करञ्जभेदश्चेति का० । घृतपर्णकरञ्जकोऽप्यत्र भावप्र० करञ्जशब्दे १३८८०-दृश्यम् ।

घृतपृष्ठ पु० घृतं दीप्तं पृष्ठमस्य । क्रौञ्चहीपपतौ प्रियव्रत एते राजभेदे । क्रौञ्चशब्दे २३४१०-विदितः ।

घृतप्रतीक पु० घृतं प्रतीकं सुखं यस्य । अग्नौ । तस्य उत्तरवेद्यामाज्याचारेणोद्दीपनात् तथात्वम् “घृतप्रतीको घृतयोनिः” यजु० ३५।१७।

घृतप्रयस् पु० घृतं तत्सहितं प्रयोऽञ्जं यस्य । वज्रौ “घृत-प्रयाः सधमादे मधूनाम्” ऋ० ३।४२।३। “घृतप्रयाः घृतसहितानि प्रयांसि अचक्षुर्पाणि हवींषि यस्य” भा० ।

घृतप्रसक्त पु० प्र+सद-वा० त ३त० । घृतेन प्रसक्ते यज्ञौ । “घृत प्रसक्तो अहुरः सुशेवः” ऋ० ५।१५।१।

घृतमण्ड पु० इत० । घृतसारे । गलितघृतस्याधःस्थे सारांशभेदे (जमादानाद्य) “ततः स घृतमण्डेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना” । “भुक्तवनं घृतमण्डेन यदी-मधुकसिद्धेन तैलेन वानुवासयेत्” सुशु० । सर्पिर्मण्डो-ऽप्यत्र घृतशब्दे तद्गुणाः सुशुतोक्ता दर्शिता । घृत-मण्डोऽप्यस्याः अच् । शकाकोल्यां स्त्री शब्दच० ।

घृतमण्डलिका स्त्री घृतमण्डं तदाकारनिर्यासं ज्ञाति-ज्ञा-क संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । हंसपदीद्वये राजनि-घृतलेखनो स्त्री घृतं लिख्यतेऽनया लिख-करणे ल्युट् डीप् । दाकमये घृतलेखनपात्रीभेदे हेमच० ।

घृतवती स्त्री द्विव० । घृतसुदकं हेतुत्वेन कार्यत्वेन वा-स्तव्याम् मनुष्यं मस्य वः डीप् । द्यावापृथिव्योः निध० । “अङ्गाः पृथिवी” इति स्तुतेर्भूमेर्जलहेतुक-त्वात् तथात्वम् दिवश्च उदकहेतुत्वात् तथात्वम् । २आज्य-युक्ते १घृतपदयुक्ते च लि० स्त्रियां डीप् । “तैलं प्रति-निधिं कृष्यात् घृतार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा ब्रूयात् होता घृतवतीमिति” ति० त० यज्ञपार्श्वः ।

घृतवर पु० घृतं वरमत्र । घृतपूरे प्रकाशभेदे हेमच० । तस्य घृतप्रचुरत्वात्तथात्वम् ।

घृतस्थला स्त्री घृतसुदकं स्थलसुतपत्तिस्थानं यस्याः घृतं दीप्तं स्थलं नितम्बस्थलं यस्या वा । अणुसरोभेदे । अणु-

सरसां हि जलोद्भवत् भाग० ८।७६। ससृष्टमन्यने उक्तं
यथा “ततश्चाप्सरसो जाता निष्ककण्ठः सुवाससः”
तासां मध्ये अस्याः प्रशस्तनिताम्वस्यन्तत्वात् तथात्वम् ।
“घृतस्यला घृताची च विश्वाची चोर्ध्वी तथा”
हरिवं० २२६ अ० ।

घृतसृग् लि० घृतं सृगति सृग्-किन् । घृतसृग्नि
किन्नन्तत्वात् स्वादौ कुः । घृतसृक् घृतसृग्भ्यामित्यादि
घृताची स्त्री घृतसृदकं कारणतयाऽञ्जति अनुच-किप्
नलोपे स्त्रियां ङीप् पूर्वाणोदीर्घश्च । अप्सरोभेदे तस्या
अङ्गोजातत्वात् तथात्वम् । घृतस्यलाशब्दे दृश्यम् ।
ना च पौरवरोद्राश्वत्पस्य परिपदे दृश्यं पुनान् कन्याश्च
दृश्यं सुपुत्रे यथा हरिवं० ३१ अ० ।

“रौद्राश्वत् घृताच्यां वै दगाप्सरसि स्नयः । कचेयुः
प्रथमस्तेषां कण्ठेयुस्तथैव च । कचेयुः स्थण्डिलेयुश्च
सज्जतेयुस्तथैव च । दगाण्येयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महा-
बलः । वननित्योपनेयुश्च पुलिकाश्च दृश्यं स्त्रियः । रुद्रा
गूडा च भद्रा च मलदा मलहा तथा । स्थलदा चैव
राजेन्द्र ! नलदा सुरमाऽपि च । तथा गोचपला च
स्त्री रत्नकूटा च ता दृश्यं ।

२रात्रौ निध० तस्याः सोमरश्मिजादिशिशिरजलभूय-
स्तात् तथात्वम् । घृतमाज्यमञ्जति प्राप्नोति । ३घृत-
प्राप्तरि लि० स्त्रियां ङीप् । “घृताच्यासि जुहूर्नाम्ना”
यजु० २।६। ४उदकयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् । ६ वज्रनि
स्त्यर्थं घृताचीः” ऋ० ७।६।३ “घृताचीः उदकवत्यः”
भा० । घृतं दीप्नं रूपमञ्जति । ५दीप्नरूपवति लि०
स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम् । “स विश्वाचीरभिचष्टे
घृताचीः” ऋ० १०।१६।१ “घृताचीर्दीप्नरूपवतीः” भा० ।

घृताचीर्गर्भमश्रवा स्त्री घृताच्या गर्भ इव सम्भवति सप्त-
भू-यच् । स्थलैलायाम् राजनि० । घृताच्या गर्भे
सम्भवोऽस्य । २कचेयुश्चतौ पौरवे नृपभेदे पु० इत-
कन्यायां स्त्री घृताचीगण्डे विवृतिः ।

घृतादि पु० घृतमादिर्यस्य “घृतादीनाञ्च” सान्नवाचार्य-
स्तत्वेऽन्ते अन्नोदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च व्याहृति-
मागणः” सि० कौ० ।

घृतान्न पु० घृतमाज्यमन्नमदनौयं यस्य । हविर्भुजि वज्रौ ।
“तपुर्मूर्ध्नी घृतान्नः पावकः” ऋ० ७।१।१। २घृतभोजि-
नि लि० घृतेन मिश्रितमन्नम् । ३घृतमिश्रिते अन्ते न० ।
घृताचिस् पु० घृतेनार्चियस्य घृतं दीप्नमर्चियस्य वा ।

वज्रौ । “घृताचिः प्रीतिमांश्चापि प्रजज्ज्वल दिक्षन्त्या”
भा० आ० ५८ अ० ।

घृतावनि स्त्री घृतस्याविनिरिय । यूपकर्णे हेमच० ।

घृतावृध् लि० घृतसृदकं वर्जितेऽनया किप् दीर्घः इत० ।

उदकवर्जके “घृतेन द्यावापृथिवी अभिवृते घृतमिथ्या
घृतपृचा घृतावृधा” ऋ० ६।१०।४। उदकवर्जके द्यावा-
पृथिव्यावित्यर्थः औस्थाने आच् ।

घृतासुति पु० घृतसृदकं दृष्टिरूपमासुयति आ+सु-किच्
दृष्टिसंपादकयोर्मित्वावरुणयोः “ता (मित्वावरुणौ)
सम्वाजा घृतासुती यज्ञे यज्ञ उपस्तुता” ऋ० १।१३।६।
औस्थाने आच् । घृतमासुतिरजं यस्य । घृतान्नयोः इ-
न्द्राविष्णोः । (इन्द्राविष्णू) “घृतासुती द्रविणं दत्तमग्ने”
ऋ० ६।६।६। अग्ने अस्मभ्यम् ।

घृताहवन पु० घृतेनाहूयतेऽस्मिन् आ+ह-आधारे ल्युट्
जुहोतेरविश्रितकर्मकत्वे नाकर्मकत्वात् घृतस्य कर-
णत्वमेव “तृतीया च होम्यन्दसि” पा० कर्मणि न
तृतीया किन्तु “कर्त्तृकरणयोस्तृतीया” पा० करणे
तृतीया इत० । घृतेनाहवनाधिकरणे वज्रौ । “घृ-
ताहवन ! दीदिवः प्रति प्र रिपतो दहः । अग्ने ! त्वं
रत्नस्त्रिनः” ऋ० १।१२।५। घृताहवन ! अग्ने ! भा० ।

घृताहुति स्त्री घृतेनाहुतिः “तृतीया च होम्यन्दसि”
पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविश्रितकर्मकत्वेना-
कर्मकत्वात् करणे तृतीया वा इत० । घृतेनाहुतौ ।
“यद्यजूर्पि घृताहुतिभिः । यत्सामानि मध्वाहु-
तिभिः” आश्व० म० ३।१।१।

घृताह पु० घृतं तद्गन्धमाहूयते स्रज्जते नियंस्तिन आ+
ह्वे-क उप० स० । घृततुल्यगन्धनिर्वाप्तके सरलद्रुमे
त्विका० ।

घृतिन् लि० घृतमाज्यसृदकं वा प्रागस्येनास्यस्य इनि ।
प्रगस्ताज्यके प्रशस्तजलके च स्त्रियां ङीप् । “पय-
स्त्रिणीं घृतिनीमत्युदाराम्” (गङ्गाम्) भा० आनु० २२ अ० ।

घृतेयु पु० पौरवे रौद्राश्वत्पपुत्रभेदे कतेयुश्च दृश्यं तत्त्व
जलेयुरित्यत्र घृतेयुरिति विष्णु पु० पाठः

घृतेली स्त्री घृते स्नेहद्रव्ये दलति शेते इज-गये अच्
गौरा ङीप् । तैलपायिकायां (तैलापोका) हेमच० ।

घृतोद पु० घृतमिव स्वादु उदकमस्य उदकस्योदः । कृप-
हीपावरके रुद्रभेदे घृतोदध्यादयोऽप्यत्र कुशशब्दे
२।४२ पु० दृश्यम् ।

वृत्तौदन पु० घृतेन मिथः व्योदनः । “भक्ष्येण मिथ्येण”
पा० ३२० । आज्यमिथ्येते व्योदने । “दध्योदनं च जीवाय
शुक्राय च घृतौदनम्” अह्नवलिखने सं० तं ।

घृत्समद पु० गृत्समद+घृपो० । कपिभेदे विष्णु पु० तथापठः ।
घृष संघर्षे स्रङ्गायाञ्च सक० पर० सेट् । घर्षोर्मर्दनम् (घषा)
व्यापारभेदः संमर्द्दो वा घर्षति अघर्षोत् कघर्ष । घर्षणं
घर्षः । उदित् घर्षत्वा घृष्टा । क्लो वेट् कत्वात्
निष्ठा त्वनट् घृष्टः । घर्षित इति प्रयोगस्तु तारका०
इतजलः । “घातुजं सृजते रेणुं वायुवेगेन घर्षितम्”
(शेखराजः) रामा० ३।७६अ० ।

घृष्ट ति० घृष्ट-कर्त्तरि क्त । मर्दिने इतधर्षणे “घृष्ट-
रसाञ्जनं नायाः क्षीरेण” सुशु० । “द्रोपद्या ननु मत्स्य
राजभवने घृष्टं न किं चन्दनम्” पञ्चतन्त्रम् । २ गन्धभेदे
“घृष्टो मलयजोगन्धः सरलश्च न मेरुणा । अगुरुप्रभृति-
श्चापि यस्य पङ्कः प्रदीयते । घृष्टः संघृष्टगन्धोऽयं
द्वितीयः परिकीर्तित” इति शब्दार्थचि० धृत-
वाक्यम् ।

घृष्टि पुंस्त्री घृष्ट-कर्त्तरि क्तिच् । शूकरे मेदि० स्त्रियां वा
ङीप् । (चामरश्यालु) श्वाराह्याम् अमरः । श्वपरा-
जितायाम् स्त्री मेदि० । भावे क्तिन् घर्षणे (घषा)
श्वपारभेदे षस्रङ्गायाञ्च स्त्री मेदि० । क्तिञ्चत्वात्
न ङीप् । (कुलिया) । रत्नमा० ।

घृष्टिला स्त्री घृष्टिं लाति ला-क । घृष्टपण्टांम् । (चा-
घृष्टि पुंस्त्री घर्षति भूमिं तुण्डेन घृष्ट-क्तिन् कविघृष्टि लघी-
त्यादि उ० नि० न यलोपः । श्वराह्णे २ घर्षणशीले ति० ।
“मर्दन्ति वीरा विदधेयु घृष्टयः” ऋ० १।८५।१ । “प्र वः
शङ्गाय घृष्टये” १।३७।४ । “घृष्टये शत्रुघर्षणयुक्ताय” भा० ।
“क्रीडन्ति क्रोडा विदधेयु घृष्टयः” १।१६६।२ । एवं सर्वत्र
घृष्टिशब्दस्य इदन्तत्वेन प्रयोगदर्शनात् किन्प्रत्ययान्तत्वेन
निष्प्रत्ययात् कविर्वराह इति सि० कौ० उक्तेश्च शब्दक०
घृष्टाशब्दस्य नान्तत्वकल्पनं प्रामादिकजेव । स्त्रियां
वा ङीप् ।

घेल्कुलिमा स्त्री (घँचु) ख्याते क्रौञ्चादने दृक् रत्नमाला ।
घोङ्क पुंस्त्री पश्चिमेदे गङ्गच० स्त्रियां ङीप् ।

घोट(क) पु० घुट-अच् ण्वुल् वा । अश्वे । तस्य भुवि-
नेष्टनाकारेण चेष्टनात्तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
“घोटी छेपा विहृतविरुतं त्वं हेतुहीनं हसन्ती”
भा० द० । तल्लक्षणादि अश्वशब्दे ४६८८० दृश्यम्” भा० ।

घोटकमुख पु० घोटकस्य मुखमिव मुखमस्य । किञ्चरभेदे
२ प्रवरपिभेदे च हेमा० द्र० प्रवराध्याये दृश्यम् ।

घोटकारि पु० इत० । मङ्घ्रिषे गङ्गार्थे चि० । तस्य यथा
श्वैरे तथा उपयमशब्दे १२५० घृ० उक्तम् स्त्रियां वा
ङीप् । श्वयारिष्टं करवीरे च । श्वयारिगङ्गे दृश्यम् ।
घोटिका स्त्री घुट्-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । कर्कशात्
राजनि० ।

घोणा स्त्री घुण-अच् । श्वयानासिकायां, २ नासामात्रे
च अमरः । “जयनिरोधस्कीतरोधचुरघुरायमाचघोण-
घोणेन” काद० । “गोरः प्रलब्धोज्ज्वलचारुघोणः” भा०
आ० १८६ अ० । अश्व क्रोडादित्वात् स्वाङ्गत्वेऽपि
न ङीप् दीर्घघोणा स्त्री ।

घोणिन् पुंस्त्री दीर्घा घोणाऽस्तस्य ब्रीह्या० इति । शूक-
रे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

घोण्टा स्त्री घुण-वा ट तस्य नेत्त्वम् । वदरीभेदे (वेको-
लाकुल) २ पृगदृक् च मेदि० । [हेमच० ।

घोण(न)स पु० गीनस+घृपो० । निलत्से गीनसे सभेदे
घोर न० घुर-अच् । श्विषे राजनि० २ भयानके ति० हेम० ।
घोणाशब्दे उदा० । “शिवघोरस्त्रनां पश्चात्” रघुः ।
“घोरेऽस्मिन् भूतसंसारे” मनुः । “घोररावां महारौद्रीम्”
कालीध्यानम् । शशिवे पु० “घोराय घोररूपाय घोर-
घोरतराय च” भा० शा० २८६ अ० शिवस्तोत्रे । “नमोऽ-
पितरोघोराः” यजु० २।३२ ।

घोरक पु० व० । देशभेदे । “काश्मीरश्च कुमारश्च घोरका
हंसकायनाः” भा० सं० ५१ अ० ।

घोरघुञ्ज न० घोरं घुञ्जते घुञ्ज-अच् । कांखे राजनि० ।
घोरं घृष्टं यस्य घोरघुष्टमित्यपि तत्र पाठः । तत्र घं
राजनि० ।

घोरघोरतर पु० घोर+प्रकारे द्वित्वम् ततः तरप् । शशिवे
घोरशब्दे दृश्यम् २ अत्यन्तघोरे ति० ।

घोरदर्शन पुंस्त्री घोरं दृश्यतेऽसौ दृश-कर्म्मणि ल्युट् ।
इल्लुके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ भयानके
ति० । “धीक्षाक्षक्रे महाशङ्खस्तदनं घोरदर्शनम्” भा०
सौ० १ अ० ।

घोरगासन पुंस्त्री घोरं रासनं शब्दोऽस्य । श्वगात्रे शब्द०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ घोरशब्दयुक्ते ति० ।

घोररासिन् पुंस्त्री घोरं रसति रस-णिनि । शशिवे
हेमच० । स्त्रियां ङीप् । २ घोरशब्दकारिणि ति० ।

घोररूप पु० घोरस्य रूपमस्य मन्हादेवे । घोरशब्दे दृश्यम् ।
२८०३०३ लि० ।

घोरवाग्मन पु० स्त्री० घोरं वागते वाग्म-ल्यु । १२८०३०३
शब्दरं स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २८०३०३ शब्द-
कारिणि तिर्यग्जातिमात्रे लि० ।

घोरवाग्मिन् पु० स्त्री० घोरं वागते वाग्म-णिनि । १२८०३०३
हेमच० २८०३०३ शब्दकारिणि पक्षि ऋगादौ च
स्त्रियां डीप् ।

घोरा स्त्री घुर-अच् । १२८०३०३ लतायां, राजनि० भयान-
कायां स्त्रियां त्रिका० । "२८०३०३ घोराम्"
कालीध्यानम् । २८०३०३, ४८०३०३ लतायां राजस्यां मनो-
वृत्तौ शब्दार्थचि० ज्योतिषोक्ते "रघुपुत्रे संक्रमे भास्का-
रस्य भवेद्घोरनाम्नीत्युक्ते" २८०३०३ १२८०३०३ २५८०३०३ संख-
ननन्त्रे ५८०३०३ संक्रान्तिभेदे च । संक्रमणशब्दे विष्टतिः

घोल पु० न० घुड-कर्मणि घञ् डल्य लः । १२८०३०३ सधित-
दधि । "तत्तु सन्ने हसजलं सधितं घोलपुच्यते" सुयु० ।
"मशरं निर्जलं घोलं वातपित्तहरं स्मृतम् । मसुना
रहितं गाल्यं दधि शुभ्रतरे पटे । जीरसैश्वर्यसंनिधौ
घोलं घनतरं स्मृतम् । जीरसैश्वर्यसंयुक्तं घोलं वात-
प्रणाशनम् । अतीसारे च मन्देऽग्नौ हितं रुच्यं
यनप्रदम्" शब्दार्थचि० वैद्यकम् । "हिङ्गुजीरयुतं घोलं
सैश्वर्येण च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमग्नौऽतीसारहृत्
परम् । रुचिदं पुष्टिदं वल्यं वस्तिगूलविनाशनम् ।
मूलकच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचिक्कम् । भावप्र-
द्वयभेदयुतस्य तस्य गुणादिकञ्चतुष्टम् ।

घोलज न० घोलात् जायते जन-ड । घोलजाते हतादौ ।
घोलवटक पु० घोलमिच्छितो वटकः । वटकभेदे "विष्टि-
घोलवटो विदाही पयनापङ्कः" सदनपालनि० ।

घोली(स्त्री) घुड-इन् डल्य वा डीप् । पत्रशाकभेदे राजनि०
घोष पु० घृण-आधारे घञ् । १२८०३०३ आभीरपक्ष्यां तस्यां गोभि-
र्नादात् तपात्वम् कर्त्तरि अच् । २८०३०३ शंकां न०
जेदि० ४८०३०३ त्रिका० । भावे घुञ् । ५८०३०३ इनेव-
शब्दे "हृदां यमः स्वयः+अपौ विसर्गः शरण्य
च । एते शाश्वतप्रदाना व्यघोषाश्च विहण्यते । कण्ठ-
जन्ये तु घोषाः स्युः" शिबोक्ते ७८०३०३ शब्दकारिणा-
यत्नभेदे । ८८०३०३ लतायाम् स्त्री शब्दार्थचि० "न च
हृदावने काव्यो गवां घोषः कदापन" हरिवं० ३३५८०३
शब्दे "दुमन्तं घोषं विजयय कण्ठसहे" ४८०३०३ १०८०३०३

"तल मुक्ता पुनः किञ्चित् तस्य वीर्यं प्रकृतितः"
मनुः । गोमे "हैयङ्गवीनमादाय घोषट्टाचुपस्थितान्"
रघुः । भूमा० घुञ् । घोषक आभीरपक्षीभावे लि० ।

घोषक पु० घाप+कार्ये क । धामार्पणवे घोषातकीलतायाम्
कमरः । [धेतोघोषातकीलताभेदे रत्नमा० ।

घोषकाकृति पु० घोषकस्य लताभेदस्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।
घोषण न० घृण-भावे ल्युट् । १२८०३०३ शिच्-भावे ल्युट् ।
उच्चैः शब्देन ज्ञापने श्रव्यापारभेदे (डेङ्गरा पेठा) ।

"वीर्यविक्रमशौर्याणां घोषणं सहितं भवेत्" रामा०
सुन्द० ५८०३०३ । युच् । घोषणाऽप्यत्र स्त्री । "राजा
सर्वत्र पटङ्गशब्देन घोषणामाज्ञापयामास" पञ्चत० ।
"दिग्विजृम्भितकाकृत्यस्यौलस्यजयघोषणः" रघुः ।

घोषयिन् पु० स्त्री० घृण-णिच् वा० इत्तुच् । १२८०३०३
२८०३०३ । ३८०३०३ लि० शब्दरत्ना० ।

घोषवत् लि० घोषः ध्वनिः वर्णभेदोच्चारणे वाङ्मयप्रत्ययोवा-
स्यस्य सतृप् मस्य यः । १२८०३०३ घोषरूपवाङ्मयप्रत्ययुक्ते गकारादि-
वर्णभेदे । "सर्वे स्वरान्नवन्तो घोषवन्तः कर्त्तव्याः" का०
उ० "घोषवदाद्यन्तरनस्यमभिनिष्ठानान् ह्रस्वरं चतुरचरं
वा" आश्व० ८०३०३ १२८०३०३ १५८०३०३ "वर्णप्रथमद्वितीयवर्णां कृष्णाण्य
हकारवर्जमघोषवन्तः शिष्टाः घोषवन्तः । तदादौ यस्य
तत्तद्योक्तं अन्तरं यन्तः स्थावरलवायस्य तत् तद्योक्तम् ।
अभिनिष्ठानो विसर्गः अन्ते यस्य तत् अक्षरं स्वरः । अ-
कारादयो द्वादश स्वरः शिष्टं व्यञ्जनम् अपरिमितं
व्यञ्जनः । चतुरचरं वा । तत् ह्रस्वचरे भद्रः देवः भवः ।
चतुरचरे भवनायः नागदेवः रुद्रदत्तः नारा० आदौ घोष-
यक्षरं यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीय
रहितं नाम प्रत्ययात् लतम्" गर्गः । शास्त्रिभेदात्
ऽविसर्गान्तरा व्यवस्थाप्या । २८०३०३ ध्वनियुक्ते च । "त्वं यज्ज
सतृप्तं घोषं घोषवांस्त्वं वक्ताहकः" मा० आ० २५८०३०३ ।
स्त्रियां डीप् । सा च श्वीणायां हेमच० ।

घोषा स्त्री घृणते अन्तरिर्णं कर्मणि घञ् । १२८०३०३ आयां,
अधुरिकायां, (सौरि) जेदि० ३८०३०३ शब्दकारिणां, राजनि० ।
५८०३०३ लतायां शब्दार्थचि० । [घोषालतायां रत्नमा०
घोषातकी स्त्री कोषातकी+घृणो० । कोषातकीलतायां श्वेत-
घोषादि पु० "घोषादिपु" पा० परस्मिन्तेषु पूर्वपदस्था-
द्युदात्तानिर्दिष्टेषु शब्दभेदेषु लृ च गणः घोष कट
वक्त्रम् सुद मदरी पिङ्गल पिङ्गल माला रक्षा शाला
कूटशालपक्षी अथल तूण शिली सुनि मेघा ।

घोर पु० घोरस्पर्शपत्रम् कथ्यम् । कण्ठगोलप्रवेशे कपि-
भेदे । “कण्ठानां नङ्कितसज्जमोद एवेति घोरस्य चैके
ब्रूयतेऽवतज्जमोदनाङ्कसघोरकाण्डेति” भा० श्रु०
१२१२।

घंस पु० गन्धने रसा अस्मिन् घस-आधारे घञ् घृषो० ।
इति घञे निघ० । “यो अजो घंस उत वा य जघनि”
ऋ० ५।२४।२। इमास्तृचमधिकृत्य निघ० ६।१०। उक्तं
यथा घंस इत्यङ्गानां प्रकृतोऽस्मिन् रसाः” इति ।
अहस्तुत्ये २दीप्ते ति० “परि घंसभोजना वां वयो गात्”
ऋ० ७।६।४। घंसं दीतम्” भा० । इमास्तृचमधिकृत्य
निघन्ते तु घंसमहरति व्याख्यातम् । घृषो० अन्त्य,
लोपे घृस् अयत् । “न घृस्तताप न हिमो जघान”
अथ० ७।१८।२।

घस्स वृत्त्यात् घातरिति केचित् ।

घ्रा गन्धग्रहणे अक० घ्राणजप्रत्यये सक० स्वा०प० अणिट् ।
जिघ्रति अघ्रात् अघ्रासोत् अघ्राताम् अघ्राणिताम् ।
जघ्रो जिघ्रथ जघ्राथ । घ्राता घ्रेयात् घ्रायात् ।
कर्त्तव्यि भावे वा घ्रायते अघ्रायि “अघ्रायि वात्
गन्धग्रहः दुग्धः” भट्टिः । “पाङ्क्तिर्जिघ्रति
पङ्क्तुणेगः” भाग० १।१।६। नास्तिक्या गन्धज्ञाननिह
(सोडः) ग्रहणम् । उपसर्गपूर्वकस्तदुपसर्गद्वयार्थ-
युक्ते ग्रहणे । घ्रेवः घ्रातं-घ्राणम् घ्रातिः

घ्राण न० घ्रा-करणे ल्युट् । इनासिकेन्द्रिये । तस्य मतभेदेन
भौतिकादिता इन्द्रियग्रहे ६।४०।४० दर्शिता । “इन्द्रियं
घ्राणञ्चक्षणम्” भाषा० तस्य पाथिवत्वे प्रमाणं सिं-
ह० दर्शितं यथा

“घ्राणेन्द्रियं पाथिवं रूपादिषु लब्धे गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वात् कुष्ठमग्न्यादिव्यञ्जकत्वतः न च दृष्टान्ते स्त्र-
कीवरूपादिव्यञ्जकत्वादपिहरिति वाच्यं परकीय-
रूपादिव्यञ्जकत्वस्य तदर्थत्वात् न च नवगरागन्ध-
व्यञ्जकजलेन जैकान्तमिति वाच्यं तस्य सत्तुरसाभिव्य-
ञ्जकत्वात् यद्वा परकीयेति न देयं, वायूपनीतसुरभि-
भागस्य दृष्टान्तत्वस्येति न च घ्राणेन्द्रियस्य विकर्षण-
गन्धभाजव्यञ्जकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे
इति इति विशेषणात्” । कर्त्तव्यि क्त वा तस्य नः ।
२कृतघ्राणे नि० घ्रातोऽप्यत । भावे ल्युट् । (सोडः)
इत्यापारे न० घ्राणेन व्युत्पन्नो हन्ति पक्षवातेन कुष्ठमुटः”
मनुः । तस्याभिव्यक्तारावद्भिः ।

घ्राणज न० घ्राणे जायते कारणसाधारणविशेष्यया “समस्यां
जनेर्द्धः” पा० जन-उ ७त० । नासिकेन्द्रियजाते
प्रत्यक्षभेदे “घ्राणजादभेदेन प्रत्यक्षं पटुविधं मतम्”
भाषा० तत्र प्रत्यक्षं गन्धादेर्विधाह तत्रैव “घ्राणस्य
गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः” । “घ्राण-
साक्षोभवेदुग्धस्यो घ्राणस्यैवोपकारकः” इति च
घ्राणतर्पण पु० घ्राणमिन्द्रियं तर्पयति । दुग्धस्य अमरः ।
घ्राणदुःखदा स्त्री घ्राणस्य दुःखं ददाति दा-क । जि-
ह्व्यां (हृदि) भावः ।

घ्राणत्वम् पु० घ्राणस्य स्वः कर्त्तव्यः । कर्त्तव्येन
सैन्यभेदे । “घ्राणस्याः प्रतिस्पर्धः काकुनाञ्जो ज-
न्यरः” भा० आहु० ४६० । कुमारनैः नकोक्तौ

घ्राति स्त्री घ्रायते अन्वया घ्रा-करणे क्तिन् । इनासिकायां
गवद्घ० । भावे क्तिन् । २घ्राणे (सोडः) व्यापारे स्त्री
“घ्राणस्य रजः कदा घ्रातिरध्वेयमव्ययोः” मनुः ।

इति वाचस्पत्ये घकारादिगव्याद्ये निरूपणम् ।

६

उच्चारः व्यञ्जनवर्णभेदः कथनवद्भासः तस्योच्चारणस्थानं
कण्ठमूलं नासिका च “जिह्वास्थे तु ह्रःस्रोतः” इति
“अलोऽसुनापिका नही” इति च शिक्तोक्तेः तदुच्चारणे
चाभ्यन्तरमदः कण्ठमूले जिह्वामूलस्थः । वाङ्मयताः
संशारनादकोपलभायाः । नासिकायासेऽस्य दन्तकरा-
क्षुब्धस्यैव स्थिता । तत्र तन्ने वाचकमदा वर्णोद्भा-
रतन्त्रे उक्ता यथा “हः गङ्गो गौराक्षस्यो हिन्दूत-
तः शिशुः पिपः । एकोऽद्रोऽद्रजनसः सपेरोऽपिपसूहः ।
कान्तिः खेटाह्वयोधोरोहिजाया ज्वालिनी विद्यत् ।
एतन्नास्तिव भद्वो विद्वेषी आत्मागायकः । एतन्ने-
तो मङ्गानन्दो दुर्धरसम्पन्नः सति । शिवदन्तो नील-
कण्ठः काशेशो चमसांशुर्गौ” । कामधेनुतन्त्रे तस्य ध्वेय
रूपउक्तं यथा । “उच्चारं परमेष्ठानि । खयं परम-
ज्ञानं लीनम् । सर्वदेवमयं सर्वं दिव्यं ब्रह्मलोचने ।।
मह्यप्राणमयं सर्वं उच्चारं प्रथमस्य हम्” “उच्चार-

जायद्वारपद्मौ क्लिष्टातुः कामधेनो भवन
सर्वज्ञातुः यगेपद्मवर्णस्य नकारजयोः उकारस्य
तत्र नकारजत्वम् तेन अङ्क-क्लिष्टं यन् इत्यादि-
रूपम् । तस्य काव्यादौ प्रथमनिर्देशफलं यथा “कः खः
गोवय कच्छीं वितरति नियमोऽङ्कतथा चः कुक्षं ऊः”
इ० टी० इत्युक्तेरप्ययः । [एकान्नरकोपः ।
ऊ पु० ऊ-वा० ड । १ विषये २ विषयसृष्ट्यां मेदि० श्मैरये
ऊ ध्वनौ आ० आत्म० चक० च्यतिट् । ऊभ्ये अङ्कवित् ।
ऊङुवे । सनि ऊङुपते ।

इति वाचस्पत्ये उकारादिगव्यार्थनिरूपणम् ।

च

चकारः व्यञ्जनार्थभेदः चवर्गसाक्षात् व्यञ्जोच्चारणस्थानं
तालु “रुच्यशानं तालु” सि०कौ० उक्तेः तस्योच्चारणे-
व्याञ्जनरप्रयत्नः तालुनि जिह्वाभ्यन्तर्गः श्वासविवारा-
गोपालप्रणाया वाह्यप्रयत्नाः । साहकान्यासे वासवाङ्मूले-
ऽस्य न्यस्तता । अथ पाचकगव्याः यगेर्द्वारतन्त्रे उक्ताः
यथा “चः पुष्कलो हृलो वागी चात्मगतिः सुदर्शनः ।
चर्मरुग्धरो भोमो मक्षिपाचारलक्षणः । एकरूपो
रचिः कूर्जवासुखा दीर्घवाहकः । वासवाङ्मूलं
साया चतुर्भूतिरूपरूपी । दवितय त्रिणेत्यस्य लक्ष्मी-
स्तृतीयलोचनः । चन्दनं चन्द्रमा देवचेतनो
दृष्टिको बुधः । देवो कोटसुखखात्मा कुमारी पूर्वपा-
ल्युनी । अनङ्गदेवता वायुभेदिनी च सुलावणी” ।
तस्य व्यञ्जनं यथा “चवर्गे ऋणु कुञ्जोणि ! चतुर्वर्ग-
प्रदायकम् । कण्डलीरहितं देवि ! खवं परमज्ञ-
रुचोत् । सततं कुञ्जलीयुक्तं पञ्चपाणमयं मदा । पञ्च
प्राणमयं वर्णं पञ्चपाणायकं मदा । त्रिगतिरहितं
वर्णं त्रिबिन्दुरहितं प्रिये !” कामधेनुतन्त्रम् काव्य-
मयादौ प्रयोगे सुखदायकता उच्यते तन्मूलसूत्रम् ।

च अव्य० चि-चण-वा वा० ड । १ पादपूरणे २ प्रज्ञानरद्योगे
१ अवधारणे मेदि० ४ हेतो त्रिका० । पादपूरणार्थस्य

निरर्थकतय । “निरर्थकं चादि पादपूरणैकप्रयोजनम्”
चन्द्राकोशः ५ सञ्ज्ञये इत्याचये ७ इतरेतरेभ्यो ऽसमा-
हारे च” अमरः । “चाद्ये इन्धः” पा० सि०कौ०
व्याख्यातं यथा

“सञ्ज्ञयान्वाचयेतरेतरेयोगमहाकाराद्याः । परस्पर
(१) निरपेक्षत्वाऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्यः
सञ्ज्ञयः । अन्यतरस्मात्पङ्क्तिः (४) त्वेन्वाचयः ।
निमित्तानां (५) सन्त्य इतरेतरेयोगः । सञ्ज्ञः
(६) समाहारः । तत्वे चरं गुरुञ्च भजस्वेति सञ्ज्ञये
भिन्नास्य गाङ्गानवेत्यन्वाचये च न सनातोऽसामर्थ्यात्
(७) । धवस्वदितौ । संज्ञापरिभाषम्” ।
व्याख्यातं चैतद्व्याभिः सरलायास् ।

(१) “परस्परनिरपेक्षत्वेति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमप-
रस्मादुत्तरा तदन्वय इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा । (२)
अनेकत्वेति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोक्तथा-
त्वाभावात् । सञ्ज्ञये चगङ्गेन समनभिव्याहृतपदा
र्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तदसमभिव्याहारे तु न । कत-
एवात्रैक एव चगङ्गः प्रवृत्त्यते तेन यच्छब्दोत्तरं
चगङ्गदत्तत्वेन समभिव्याहृतक्रियादाऽन्वये इतरसापेक्षत्वं
न त्वन्वयेति बोध्यम् । (३) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने
इत्यर्थः अन्य इत्येतस्य यत्वेत्यादिस्तथाच यत्नैवमन्वय-
सात् सञ्ज्ञयस्यगव्यादर्थ इति भावः । न त्वन्वयस्य सञ्ज्ञय
इति अभितव्यम् । अन्यस्य विशेष्यतया विशेष्यतया वा
तत्वाद्यं चैतो गच्छति पचति चेवादौ क्रियासञ्ज्ञये,
अन्वयस् ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादौ इत्यसञ्ज्ञये ।
(४) आनुपङ्क्तित्वमवहेत्यन्वयतरस्य प्राधान्यञ्च तस्य
अधिक्रियाया अपर्यङ्कतव्यत्वरूपं तथाच समभिव्या-
हृतक्रियादिगतमानुषङ्गित्वव्यापनान्वाचयचकारार्थः ।
(५) निमित्तानामिति परस्परपेक्षायाऽसङ्गतावयवभेदक-
समूहरूपाणामित्यर्थः । अन्य इत्येकैकधर्मावच्छिन्ने ना-
न्यइत्यर्थः । तेन सीमातोः संयोगजनकव्यापारजन-
कव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन राजां चामि नयतीत्यादौ
अजापानबोद्धमयोरपि धातुपातक्रियादान्वयेन तत्र
न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य
संयोगाद्भूतव्यापारेऽन्वयादेकत्वान्वाभावात् । अत-
एव यत्नानेककारप्रयोगः, यत्नैवमन्वयस्य तत्वेतरेतरे-
योगसादृश्यसमूहस्य चाद्ये इत्यर्थः । (६) अदृष्टत्वा-
यवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकायवदृष्टिर्धर्म एव प्रह-

क्तिनिमित्तं समाहारे तु द्वित्वित्वादिनैव समूहस्य
भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः । एवञ्च
उभयत्रैव समूहस्य बोधः । (७) असाप्त्यादिति एका-
धीभावभावादित्यर्थः । तथाहि वज्रव्रीहिचटकपदानां
कर्माशुन्तभावेणैव द्वन्द्वचटकपदानां चार्थान्तरभावेणैव
एकाधीभाव व्याप्यकः “समर्थः पदविधिरिति” पा०
परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्वत्वेत्युक्तेः । नचेतरेतरान्वये
परस्परनिरपेक्षाणामेकाधीभावः सम्भवति येन समु-
च्चयान्वाचयावेकाधीभावेऽन्तर्भावो स्याताम् । ततश्चेतरेत-
रयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकाधीभावस्त-
योक्तृदभावाच्च तथेति बोध्यम् । इयांस्तु विशेष इतरेतर-
योगे साहित्यं विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं, समाहारे तु
साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति यथा चानयोर्वोष-
वैलक्षण्यं तथाकरे दृश्यम् । पक्षान्तरं चाल पुनरथकम्
यथा “सूक्ष्मेऽपि शोभते तावत् सभायां यस्त्ववेष्टितः ।
तावच्च शोभते सूक्ष्मे यावत् किञ्चित् न भाषते”
हितो । एतल्लययोगित्वे १०नियोगे च शब्दार्थाचि०
तत्र तल्लययोगितालङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तदर्थकता
यथा “सङ्कुचन्ति सरोजानि स्फैरिणी वदनानि च”
चन्द्रा० । एवं दीपकालङ्कारद्योतकताऽपि ३६६८०
दृष्ट्या । “सती च प्रयोपित् प्रवृत्तिश्च निश्चला” माघः ।
चकारद्वयप्रयोगे क्वचिद्विलम्बयोगितायाः क्वचित्तल्लय
प्राधान्यस्य चावबोधनम् यथा “इतीरिता पत्नयेन
तेन ह्रीणा च हृष्टा च वभाण भैमी” नै० । “कला च
सा कान्तिसती कलाभ्यस्तल्लमस्य लोकस्य च नेत्रौ सुदी”
कुमा० । लिदनुवन्धः चण् यद्यर्थे तस्य प्रयोगे णित्वम् ।
च पु० चीयते शुक्लञ्च किरणैः व्यङ्गं परधनं वा चिनोति
वा चि-ड । १८८२ २कच्छपे ३चौरे ४चण्डेशे ५चर्चये
च-मेदि० । ६निधीजे ७दुर्जने च लि० शब्दरत्ना० ।
चक्र भ्रान्तौ सौ पर० अक० सेट् इदित् । चङ्कति अचङ्कीत् ।
चचङ्क ।
चक्र प्रतिघाते ह्रस्वौ च भ्या० व्या० अक० सेट् । चकते
‘अचङ्कित चचके । निते चकयति । प्रतिघातः भवहेतुकोऽ-
नित्यशङ्कया गमनादिप्रतिरोधः । “व्यचातुकारचकिता
हरिणीव यासि” लङ्का० । “पौण्ड्रयचकितेयः” रघुः ।
उट्+अप्रतिघाते । “यं चकितागमसुचित्तय उच्चकानि”
भाग० ६।१७।४६। उच्चकानि अतिवृत्तानि भवन्ति
चक्रास दीप्तौ अदा० जच्चा० पर० अक० सेट् । चक्रासि

अचक्रासीत् । चक्रासम्-वभूव आस चकार । ऋदित् ।
अचचक्रासत् । “चक्रासति च मांसादास्तया रन्ध्रेषु जा-
यति” । “चक्रासं चक्रु रक्तस्युः” “शोकादभूपैरपि भू-
शकासाशुकारं नागेन्द्रयाश्चानिभैः” भट्टिः । “चक्रासतं
चाश्च जलरुचन्मणा” माघः ।

चकित न० चक-भावे क्त । १भवे २सम्भवे च । “कुतो-
ऽपि दयितस्याप्ये चकितं भयसम्भूतः” सा० द० उक्ते
इत्थीणां सात्त्विकालङ्कारभेदे यथा “तस्यन्ती चलनगरी-
विषडितोरुर्ध्वमोक्षरतिशयनाप विभ्रमस्य । लुब्धनि प्रस-
भमहो विनाऽपि हेतोर्लीलाभिः किमु सति कारणे
तरुण्यः “सचकितसखितवह्नवारिजश्रीः” । “भव-
चकितमाहवे निजयु” माघः । “भः समभनगा यदा
साष्टिच्छिदिह चकिता” वृ० र० उक्ते इत्यन्तोभेदे स्त्री ।
कर्त्तरि क्त । ४शङ्किते ५भीते च लि० ।

चक्रोर पु० चक्र-तृप्ती योरत् । स्वनामस्थिते-पक्षिभेदे
“कोकप्रीतिचक्रोरपारणपटुः” सुरारिः । “इमां किमा-
चामवसे न चक्षुषी चिरं चक्रोरस्य भवन्मुखसृशी”
नैप० । “इतश्चक्रोराजि ! विलोकयेति” रघुः । साधे
क तत्रार्थे अक्षरः । “तन्मांसगुणा राजनिः उक्ता यथा
“चाटकं शीतलं रुच्यं दृष्यं कापिञ्जलाभिपम् । तह-
चक्रोरजं नांसं वपुश्च वल्लुपटिदम्” ।

चक्र आर्त्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् । चक्रयति ते अचचक्रत् त ।
चक्र पु० क्रियतेऽनेन छ-वजर्थे क नि० द्वित्वम् । १चक्रवाके
पक्षिणि, (चक्रा) अक्षरः २रथाङ्के, (चाक्रा) ३सैन्ये,
४समुदाये, ५राष्ट्रे, ६दम्भभेदे, ७कुशकारोपकरणे,
“कलसे निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्राभिनकारितायुगः”
नैपथम् । ८व्यस्तभेदे । ९व्यूहभेदे, १०जलाभेदे,
मेदि० ११पामजाले, तिका० १२तगरपुष्पे, १३तैलिक-
यन्त्रे तन्त्रोक्तेषु मूलाधारादिषु स्थितेषु पटसु १४पद्मेषु,
१५सर्पतोभङ्गादिषु, १६देवाङ्गनन्दनेषु “त्रीचक्रनेतृ-
दितं परदेवतयाः” तन्त्रम् । मन्त्रदोषोपयोगिषु १६अक्ष-
डसादिषु, १७वसेरुदिचक्रेषु, “प्रवृत्ते शैरवीचक्रे सज्जं
वर्णाङ्गिजोत्तमः इति” तन्त्रम् १८अलङ्कारोक्तेषु आव्यव-
धिषे च न । अलङ्कारशब्दे २६०८० दृश्यम् व्यङ्ग्यं चादि-
त्वात् द्विलिङ्गत्वेऽपि लङ्गभेदेनैवास्मात् लिङ्गभेदमियमः ।
तत्र अक्षभेदचक्रलक्षणं हेमाद्रौ परि० लक्षणसूत्रे
“व्योशनसे धनुर्वेदे जमदग्निं प्रति शुक्र उवाच ।
यस्य यथाप्रत्यक्षपदिशमानं निबोध ततोत्तलमध्यमाधमभेदेन

चक्रं त्रिविधं भवति । चन्द्रमहाभिरारैरुत्तमं, पटारं
मध्यमं चतुर्भिरारैः सम्पन्नमधमं भवति । तत्र श्लोकः ।
अष्टारुत्तमं चक्रं पटारं मध्यमं भवेत् । लघ्वं चतुरा-
रं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिधा । द्वादशपलसुत्तमनेकादश-
पलं मध्यमं दशपलमधमं चेति बालानाम् । अवालानां
पञ्चाशत्पलसुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं
कनिष्ठमिति । तथाऽष्टाङ्गुलसुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्य-
ममधमं षडङ्गुलं भवति बालानाम्, अवालानान्तु षोड-
शाङ्गुलसुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममधमं द्वादशा-
ङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ । द्वादशैकादशदशपलानि
क्रमशः शिशोः । अवालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विसप्त द्वाद-
शापि च । बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तषडङ्गुलम् ।
षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधमे । त्रिविधं चतु-
र्दशाङ्गुलमाद्यं द्विहीनं मध्यमं कनिष्ठं वेति । तत्र
तत्रङ्गुला सैख्यायसमर्थी पथमा नेमिः । सार्द्धद्विङ्गुला
मध्यमा नेमिर्द्विङ्गुला तु कनिष्ठा नेमिः सातु मध्य-
मपरिमण्डला नेमिर्भिर्विस्तृताभिः स्यात् मणिरत्नालङ्कृता
स्थूलमूला या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र
सैक्यं गित्तिभिर्विचित्रमनेकविधसंस्थानमतिमनोहरं
चक्रं कर्त्तव्यमग्र्यं सुधारवत्तं कुर्वीत ।

विष्णुचक्रलक्षणन्तु हरिभ० ४३० । “द्वादशारन्तु षट्-
कोणं वलयवयसंयुतम् । चक्रं स्याद्विष्णोवर्त्तः शङ्खश्च
श्रीहरेः स्मृतः”

तन्त्रोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रत्वेन प्रसिद्धम् तत्र च
निष्काशाणां अधिकारः रुद्रयामलोक्ते चक्रपञ्चके तु
सक्तासाक्षात् यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्त्रे
तु रुद्रभाषणे । विविधा पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफलं
लभेत् । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथाऽपरम् ।
वीरचक्रम् चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चमम् । राजचक्रं
राज्यदं स्यान्महाचक्रं तु मोक्षदम् । देवत्वदं देशचक्रं
वीरचक्रं तु सिद्धिदम् । पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोक-
दुःखामयप्रदम् । कापटेऽर्द्धलिङ्गाङ्गीने सर्वचक्रन्तु
निष्फलम् । सकामाश्चैव निष्कामाद्विविधाभुवि मानवाः ।
क्षुद्राशवाः कामिनो ये तेषामन्वाधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय
तु प्रोक्तं भैरवीचक्रसुत्तमम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्व-
चक्रेऽधिकारिता । महानिर्व्याणं च “नात्वाधिकारः
सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकान् विना । परब्रह्मोपासकाये
ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्व-

प्राणिहिते रताः । निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीलाद-
द्व्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मप्राप्तयेयात्वाधिकारिणः ।
ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्व-
विदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता । सर्वब्रह्ममयो
भावश्चक्रेऽस्मिन् तत्त्वसंज्ञके । येषां सुत्पद्यते देवि ! त
एव तत्त्वचक्रिणः” । अत्र सर्वत्र चक्रारेण साधकैरुप-
वेशनात् चक्रत्वम् । चक्रादुद्धानञ्च श्वमारुहस्यादौ दृश्य-
म् । योगोपयोगितया देहस्यमूलाधारादिचक्रनिष्पन्नाय
इडादिनाडीनिवेशनोक्तिपूर्विका चक्रमेदोक्तिः तन्त्रसारे
“गौतम उवाच । देवर्षे ! योगयुक्तानां योगानुभवद-
र्शक ! । सांख्ययोगविशेषज्ञ । कर्मयोगनिपेक्षक ! विना
योगं न सिध्येत्तु कुण्डलीचक्रमः प्रभो ! । मूलपट्टे कु-
ण्डलिनी यावन्निद्रायिता प्रभो ! । तावत् किञ्चिन्न सिध्येत
मन्त्रयन्त्रार्चनादिकम् । जागर्त्ति यदि सा देवी वृद्धिभिः
दृश्यसञ्चयैः । तदा प्रसादमायान्ति मन्त्रयन्त्रार्चनादयः ।
शिववद्दिहरेल्लोके षडैश्वर्यसमन्वितः । योगयोगोद्भवेनु-
क्तिमन्त्रसिद्धिरुत्तमा । सिद्धे मन्त्रे परावार्त्तरिति-
शास्त्रेषु निर्णयः । तस्मात् कार्यं परं योगं कथयस्व
सुनीधर ! । सक्तात्मा येन विहरेत् स्वर्गं मन्त्रे रसातले ।
जीवन्मुक्तश्च देहान्ते निर्व्याणपदमाप्नुयात् । नारद
उवाच । कथयामि तव स्नेहाद्योगयोग्योऽसि गौतम ! ।
संसारोत्तरण्ये युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते । ऐक्यं जीवा-
त्मनोराज्ययोगं योगविशारदाः । तव स्नेहात् समाख्यास्ये
योगविघ्नकरास्त्रिमे । कामक्रोधलोभमोहमदमा-
तृसर्वसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेभिर्निर्वृत्तित्वं योगिगोयो-
गमाप्नुयुः । यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम् ।
प्रत्याहारं धारणास्थं ध्यानं साङ्गं समाधिना । यो-
गाङ्गान्याहरेतानि योगिनां योगसाधने” । “यमाद-
यस्तु । “अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।
क्षमा धृतिर्निर्माद्वारः शौचञ्चेति । यमा दश । तपः
सन्तोषमास्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तत्रयञ्चैव
होर्मतिश्च जगोद्धतम् । दशैते नियमाः प्रोक्ता योगशास्त्र-
विशारदैः” व्यासनानि प्रोक्तानि । “इडयाकर्षयेद्वायुं
वाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःपञ्चा
तु मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं सय्यगहातिशंनुमात्रया
शनैः । नाड्या पिङ्गला चैव रेचयेद्योगवित्तमः ।
प्राणायाममिस्र्याहुर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयो भूयो-
क्रमस्तस्य व्यत्यासेन क्रमाच्चरेत् । सात्वाहृतिक्रमेणैव

सम्यग्हादय घोडय । जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं
विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामस्मरं विदुः ।
क्रमादभ्यस्यतः पुंसो देहस्य दोहभोऽधमः । मध्यमः कस्य-
संयुक्तो भूमित्वागः परोमतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छी-
लनमभियते । इन्द्रियाणां विचरतां विपद्गेषु निवर्तणम् ।
बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फ-
जानूरुसोमनीलिङ्गनाभिषु । हृद्ग्रीवाकण्ठदेशे तु कस्मि-
कायां तथा नसि । भूमध्ये नस्तके रूडिं द्वादशान्ते
यथाविधि । धारणं प्राणमरुता धारणेति निगद्यते ।
समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्तिना । आत्मन्यभीष्ट-
देवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । सप्तत्वभावनां नित्यं
जोवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाङ्गुलनयः प्रोक्तमष्टा-
ङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं विप्र ! कामादिषट्कना-
शनम् । इदानीं कथयिष्येऽहं मन्त्रयोगमनुत्तमम् ।
विश्वं शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सुने । चन्द्रसूर्याग्नि
तेजोभिर्विब्रज्जैक्यरूपकम् । तिस्रः कोट्यस्तद्वेगेन
शरीरे नाड्योगताः । तासु सख्या दश प्रोक्तास्तासु ति-
स्रोऽधप्रस्थिताः । प्रधाना मेरुदण्डेऽल सूर्याग्नि
चन्द्ररूपिणी । शक्तिरूपा सा च नाडी साक्षादष्टत-
विग्रहा । दक्षिणे पिङ्गलाख्या त उरूपा सूर्यवि-
ग्रहा । दाडिनीकुतुमप्रख्या विराभा छनिभिः स्मृता ।
मेरुमध्यस्थिता या तु मूलस्था ब्रह्मविग्रहा । सर्वतेजो
भवो सा तु सुषुम्णा वज्ररूपिणी । तस्यामध्ये विचित्राख्या
कस्तुतन्त्राविणी शुभा । सर्वदेवभवो सा तु योगिनां हृदय-
ङ्गमा । तिसर्गाहिन्दुपर्यन्तं व्याप्य तिष्ठति तत्त्वतः । सूत्रा-
धारं त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भू
लिङ्गन्तु कोटिसूर्यसमप्रभम् । तदूर्ध्वं कामवीजन्तु कर्ण-
शालीन्दुनादकम् । तदूर्ध्वं त शिखाकारा कुण्डली ब्रह्म-
विग्रहा । तद्वाह्ये ज्ञेयवर्णमं भ्रमवर्णं चतुर्दलम् । द्रुत
ज्ञेयममप्रख्यं पद्मं तल विभावयेत् । तदूर्ध्वेऽग्निदशप्रख्यं
पङ्कजं हीरकप्रभम् । बादिजालपङ्कजं न युक्ताधिष्ठा-
नयं चक्रम् । मूलसाधारण्टकानां मूलाधारं ततो विदुः ।
स्वयम्भूदेन परं लिङ्गं स्थापितानं ततो विदुः । तदूर्ध्वे
नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् । जेषाभं विष्णुदाभञ्च
वज्रतेजोमयमतः । सपिण्डलिङ्गं तत् पद्मं अणिपूरं
तथोच्यते । दर्शयिष्ये दर्शयुक्तं द्वादशमालाक्षरान्वितम् ।
शिवेनाविष्ठितं पद्मं विश्वलोकैककारणम् । तदूर्ध्वेऽना-
हृतं पञ्चस्रष्टादित्यचक्रिभम् । कादिठालाक्षरेणैकैरप्येव

समभिष्ठितम् । तन्मध्ये वायुलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र लक्ष्यते । तेनाहताख्यं
पद्मं तन्मणिभिः परिकीर्तितम् । आनन्दसदं तत्तु पुष्-
पाधिष्ठितं परम् । तदूर्ध्वं त्रिंशुद्वाख्यं घोडयदत्र
पङ्कजम् । स्वरैः घोडयभिर्युक्तं भूस्ववर्णं महाप्रभम् ।
विशुद्धिं तनुते यस्माज्जीवस्य हंसलोकनात् । विशुद्धं
पद्ममाख्यातमाकाशख्यं महाप्रभम् । आद्याचक्रन-
दूर्ध्वे तु आत्मनाधिष्ठितं परम् । आद्यासंक्रमणन्तल गुरो-
राक्षेति कीर्तितम् । द्विदं ज्ञेयसंयुक्तं बोधनन्तु तदूर्-
ध्वतः । एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ! ।
सहस्रारामुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वं भीरितम् । इत्येतत्
कथितं सर्वं योगमार्गमनुत्तमम् ।

दीक्षणीयतन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता
विचाराङ्गचक्राणि तन्त्रसारे दर्शितानि यथा

“अनूक्तं मन्त्रं गृह्णीयात्तथाच “स्वताराराशिकोशगावतु-
ज्जानान् भजेन्मनु” । वाराहीतन्त्रे “ताराचक्रं राशि-
चक्रं नामचक्रं तथैव च । तत्र चेतुःसगुणो मन्त्रो मान्य
चक्रं विचारयेत्” । इति तु प्रधानतया बोध्यम् ।
“अस्मिन्मन्त्रे न गृह्णीयादकुलञ्च तथैव च” । यथा-
दिदर्शनात् ततश्च चक्रविचारस्यावश्यकत्वात् प्रथमं
तद्विरुध्यते । तत्र सिद्धिसारस्वते “वृत्तसिंहाक्षराहाणां
प्रसादप्रणयस्य च । सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्वै
शोधयेत् । स्वप्रलब्धे स्त्रिया दत्ते सालामन्त्रे च तत्रवरे ।
वैदिकेषु च सूर्येण सिद्धादीन्वै शोधयेत् । एकाक्षरस्य
मन्त्रस्य सालामन्त्रस्य पार्श्वेति । । वैदिकस्य च मन्त्रस्य
सिद्धादीन्वै शोधयेत्” । सालामन्त्रो यथा वाराहीतन्त्रे
“विंशत्यर्थाधिका मन्त्रा सालामन्त्राः प्रकीर्तिताः । नपुं-
सकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्वै शोधयेत् । हंसस्याष्टाक्षर-
स्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च । एकह्रस्वत्रादिषीजस्य सिद्धा-
दीन्वै शोधयेत्” चासुख्ण्डातन्त्रे “काली तारा महा-
विद्या घोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी त्रिजगन्माता च विद्या
भूमवती तथा । वगला सिद्धविद्या च सातह्रस्वी कमलादि-
का । एता दश जगदाविद्याः सिद्धा विद्याः प्रकीर्तिताः ।
नात्र सिद्धाद्यमेषां जन्तुत्वादविचारण्या । कालादि
शोधनं नास्ति न चास्तिवादितृप्रख्यम् । सिद्धविद्या तथा
नात्र युगदेवापरिचयः । नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! इत्य-
साध्यं कथञ्चन” । सावित्रीविजये “काली तारा महा-
विद्या स्वरिता विजयसूक्ता । याग्यादिनी चाक्षरणी

तथा मन्त्राङ्गरा यता । कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी
शैलवासिनी । इत्याद्याः सकला विद्याः कसौ पूर्णफल-
प्रदाः । चिद्विद्यास्तथा नात्र युगमेषापरिचयः ।
तथा चेता महाविद्याः कलिदोषैर्न बाधिताः” इत्यादि
वचनादेषु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु मणसापरम
सर्वत्र विचारस्यावश्यकम् । दुरदृष्टयगात् कदाचिद्वैरि
सन्तस्य स्वप्नादौ मात्रा तत्तदोपस्य दृष्टत्वादित त
साम्प्रदायिकाः । तत्रादौ

कुलाकृष्यचक्रम् तच्च तच्छब्दे २१३४७० दर्शितम् ।

राशिचक्रम् व्यागमकल्पद्रुमे “रेखाद्यं पूर्वपरिण
कृत्यान्तन्नाध्यतो याव्यकुर्वरेभेदः । एकैकशीशाननिगा-
चरे तु कृतागवायोर्विलिखेततोऽर्थात् । वेदाग्निवह्नि-
युगमयवयाजिखंख्यान् पञ्चेषुवागमपरपञ्चचतुष्टयाणां ।
मेषादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णां कल्याणतान्
प्रविलिखेदय शादिवर्णां” । सङ्केतान्तरं शारदायाम्
“बालं गौरं खुरं शोणं गमो शोभेति राशिषु ।
क्रमशोभेदिता वर्णाः कल्याणं शब्दयः स्मृताः” । अथा
इ ई मेषः । उ ऊ ऋ एषः । ऋ लृ लृ मिथुनम् ।
ए ऐ कर्कटः । ओ औ सिंहः । अं अः शप सङ्क
लजाः कन्यका । कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः ।
टवर्गो धनुः । तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भा । यवर्गो
मीनः । खराशीनामनुकूलं सन्तं भजेत् “खतार-
राशिकोष्ठानाननुकूलं भजेन्मनः” इति वचनात् ।
“राशीनां युभतां ज्ञेया व्यजेच्छत्रु कृतिं व्ययम् । खरा-
शेख्यन्तराग्नन्तं गणनीयं विचक्षणैः” । यदा तु खरा-
शेरजानश्च तदा साधकनामाक्षरसम्बन्धिनं राशिं
गृहीत्वा गणयेत् । “साध्याक्षरराशिनं गणयेत्
साधकाक्षरादिति” रासाज्ञेनचन्द्रिकाधृतवचनात् ।
नारायणीये च “अज्ञाने राशिनक्षत्रे नाजात्यक्षर
राशितः” इति । रासाज्ञेनचन्द्रिकायास् “एतच्चनव-
बान्धवाः स्मृताः द्वौ च पट्टं च दशमास्तु रेवकाः । वज्रि-
रुद्रसुगयस्तु पोषकाः द्वादशाष्टहरस्तु पातकाः” ।
चन्द्रस्तु पातका इति विष्णु विषयं रासाज्ञेनचन्द्रिका-
धृतत्वात् । शक्रादौ तु ऋ वजनीयम् “मृगष्टमादशानि
वर्जनीयानि यत्नतः” इति वचनात् । तन्नामरे “कर्म-
धनं भ्रान्त्यधू पुताभिवक्तव्यकम् । करणं भर्तृक-
र्माव्यया द्वादश राशयः । कर्णोऽतिशेजमशोधनदक्ष
धनम्भवेत् । भ्राता रक्षाकरो बन्धुर्यजत् दुखदः पुतः ।

शत्रुर्नाशाय, सम्पत्तौ कलत्रं भयति ध्रुवम् । मरणं
मरणाद्याय, धर्मोऽस्माय कल्पते । कर्मणि स्वल्पसिद्धिः
स्यादायोऽतिशीघ्रदक्षया । लाभालाभौ व्ययः कृत्यादिपा-
क्षविचारणा । नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं
दिशेत् । वैष्णवे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । तथाच
तन्त्रराजे “तेन भन्नादिशर्णेन नास्त्रदाद्याक्षरेण च ।
गणयेद्वयदि पठं वाय्यटमं द्वादशान्तु वा । रिपुमेन्नाद्य-
वर्गः स्यात्तेन तस्याहितं भवेत् ।”

षट्शर्गचक्रम्—षट्शर्गशब्दे ५२२ पृ० तन्त्रोक्तम् ।

नक्षत्रचक्रम्—भैरवीतन्त्रे “जह्वा दश रेखाः सप्तार्धये
खाद्यतस्तकाः । सप्तविंशतिकोष्ठानि भेषु वर्णास्तु खंद्यथा ।
गणाक्षरनिर्णयः । अथा अश्विनी देवगणः । इ भरणी
मानुषः । ईडजजक्तिका राजसः । ऋष्ट लृष्ट रोहिणी
मानुषः । ए ऋगगिरोदेवः । ऐ धात्री मानुषः ।
ओ औ पुनर्वसू देवः । कः पुष्यदेवः । खगयज्ञे पा
राक्षसः । वङ्क मवा राजसः । च पूर्वफल्गुनी मानुषः ।
छज उत्तरफल्गुनी मानुषः । भज हस्ता देवः । टठ चि-
त्ता राजसः । ड स्वाती देवः । टण विशाखा राजसः ।
तथद अनुराधा देवः । ध व्येठा राजसः । न पक्ष सूता
राक्षसः । व पूर्वाषाढा मानुषः । भउत्तराषाढा मानुषः ।
म अश्विना देवः । यर धनिष्ठा राजसः । ज शतभिषा राजसः ।
वश पूर्वभाद्रपदा मानुषः । पसङ्क उत्तरभाद्रपदा मानुषः ।
अं अः ज्ञत रेवती देवः । निवन्धे “नाप लोभात् पटुः
प्रायः रुद्रस्याद्रिरुःकरम् । लोकलोपपटुः प्रायः
खनौ योभेत् भेदिताः । वर्णाः क्रमात् खरान्त्यौ तु रेवत्य-
शगतौ तदा । अन्यव्यञ्जनसंख्यात् साक्षा वर्गादि-
वर्णतः” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तरादक्षणा
यान्तु रेखां कृत्यास्तुट्योम् । दश रेखाः पश्चिमाद्याः
कर्त्तव्या वरवर्णिनि । अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेतः रकाः
पुनः । वज्रमाणविधानेन तन्मध्ये वर्णकान् लिखेत् ।
अकारादित्तकारानानुद्विचन्द्रवज्रवेदकान् । भूमीन्द नेत्र-
चन्द्रां च व्यज्ञे प्रायां खनी मिये । द्विभूनेत्रनेत्रदुग्मानि
चेन्दुनेत्राग्निचन्द्रकान् । सपादिज्येष्ठापर्यन्तं द्वितीयं
नयतारकम् । वज्रभूमीन्दुचन्द्रां च यमन्दु नेत्रवज्रकान् ।
वेदेन भेदितान् वर्णान् रेवत्यन्यसुगं क्रमात् । पक्षैक तत्र-
जिह्वाधनिभुजकुशुमाशुभूग्नपक्षादुग्नैकजिह्वार-
नक्षत्रशिखिभूद्रे कपक्षान्निवेदाः । वर्णाः क्रमात् ख-
रान्त्यौ तु रेवत्यशगतायुधौ । तथा च निवन्धे “पूर्वोत्तरा-

ह्यय चैव भरण्याद्वा च रोहिणी । इमानि मातृपाण्ड-
नक्षत्राणि मनीषिणः । ज्येष्ठाशतभिषामूलधनिष्ठाश्लेष
कर्त्तिकाः । चित्रामवाविशाखाः स्फुटाराराक्षसदेवताः ।
अश्विनी रेवती पुष्यः स्वाती हस्तपुनर्वसू । अनुराधा
ज्येष्ठशरःश्रवणा देवतारकाः । तथा च “स्वजातौ परमा
प्रोतिमध्यामा भिन्नजातिपु । रक्षोमातृपयोर्नाशोदैरं
दानवदेवयोः । जन्मसम्पत्विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको-
वधः । मितं परममितञ्च जन्मादोनि पुनः पुनः ।
जन्मवृत्तीयपञ्चमसप्रमानि नक्षत्राणि वज्र्यानि । तथा च
“रसाटनवभद्राणि युगयुग्मगतान्यपि । इतराणि न
भद्राणि” इत्यादि । स्वनक्षत्रादेव नक्षत्रं गणनीयम् ।
स्वनक्षत्रात्ताने स्वनामाद्यक्षरसम्बन्धिनक्षत्रादेव नक्षत्रं
गणनीयमिति । प्रादक्षिण्येन गणयेत् साधकाद्याक्ष-
रात् सुधीः ।

अथयहचक्रम्—तच्च अथयहचक्रम् ३८ पृ० दशप्रम
अथयहचक्रम्—गोपालविषयम् अथयहचक्रम् ३७ पृ० उक्तम्
अथयहचक्रम्—नृपतिधनिचक्रम् १४२८ पृ० दशप्रम
अन्यान्यपि तदुपयोगीनि चक्राणि रुद्रयामले दशप्रानि ।
खरोदयसम्मतानि नरपतिजयचर्योक्तानि “खरचक्राणि
चक्राणि भूवलानि बलानि च” इत्यादिना षडङ्गोप-
क्रमे उक्तानि २० खरचक्राणि सर्वतो भद्रादीनि
८४ चक्राणि च क्रमशः प्रदर्शयन्ते । तत्र षडङ्गे पु-
प्रथमाङ्गे खरचक्राणि विंशतिस्तत्तादौ

१ नावाखरचक्रम्—“अथातः संप्रयच्छामि प्रोक्ता ये ब्रह्मा-
यामले । मातादिभेदभिन्नानां खराणां षोडशोदयात् ।
मातृकायां पुरा प्रोक्ताः खराः षोडशसंख्याया । तेषां
हायन्तिभौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः । दश शेषाः खरा-
प्राज्ञाः स्त्रादेकैर्द्विके द्विके । ज्ञेयास्तत्र खरा आद्या ह्रस्वाः
पञ्च खरोदये । लाभाभावं सुखं दुःखं जीवितं मरणं
तथा । जयः पराजयो वेति सर्वं ज्ञेयं खरोदये । खरादि-
मातृकोच्चारोमातृव्याप्तं जगत्त्रयम् । तस्मात् खरोद्वयं
सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् । खरवेत्ता हितस्तेन देवजो
देवतांशकः अकारादिखराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्च देवताः ।
निष्ठुवाद्याः कलाः पञ्च इच्छायां शक्तिपञ्चकम् ।
मायाद्या मन्त्रभेदाद्य धराद्या भूतपञ्चकम् । शब्दादि-
विषयास्ते च कामयागा इतीरिताः । पिण्डं पदं
तथा रूपं इन्द्रातोतं निरञ्जनम् । खरभेदस्थितं ज्ञानं
ज्ञायते गुरुतः सदा । अकारादिखराः पञ्च तेषामष्टौ-

भिदाखरम् । माता यथौ अहो जीव राशिर्भेदं पिण्ड-
योगकम् । “प्रभुभो भाषते येन येनागच्छति शक्तिः ।
नामाद्यवर्णौ या माता माताखरः स हि स्मृतः” ।

२ वर्णखरचक्रम्—“कादिज्ञानान् लिखेद्वर्णान् खराधोड-
भणोज्झितान् । तिर्यक्पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत्प्रकोष्ठे ।
नरनामादिभोवर्णौ यस्मात् खरादधः स्थितः । स खर-
स्तस्य वर्णस्य वर्णखर इहोच्यते । वयौ शसौ खणौ चैव
जयौ चेति परस्परम् । ज्ञेयौ तुल्यवर्णौ भिन्नखरस्त्रा-
धःस्थितावपि । न प्रोक्ता उ जयोवर्णौ नामादौ सन्ति
ते न हि । चेदुभवन्ति तथा ज्ञेया गजडास्ते वधा-
क्रमम् । वदूनि यस्य नामानि नरस्य स्युः कथञ्चन ।
तस्य पञ्चादुभवं नाम प्राज्ञं खरविशारदः । यदि
नान्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः । प्राज्ञस्तस्मादिभो-
वर्ण इत्युक्तं ब्रह्मयामले ।”

३ अहखरचक्रम्—“अखरोमेपसिंहानि, इः कन्याद्वय-
कर्कटाः । उखरे च धनुर्भोगौ एखरे तु तुलावर्णौ ।
ओखरे ज्येष्ठश्रवणौ च राशीशस्तु अहखराः । खरावः
स्यापयेत् खेटान् रागेदोषस्य नायकः । भौमगुह-
त्रचन्द्रार्कौबुधशुक्रारमन्त्रिणः । सौरिः सौरिस्तथा जामो
मेपादीनामधीश्वराः” ।

४ जीवखरचक्रम्—“षोडशाक्षरोऽज्ञावर्गः स्यात् कादिवर्णान्
पञ्चकाः । चतुर्वर्णौ यशो वर्णौ संख्यावर्गे प्रकीर्त्तिताः ।
नान्नि वर्णौ खराप्राज्ञावर्णौ वर्णसंख्याया । पिण्ड-
ताः पञ्चभिर्भक्ताः शेषं जीवखरं विदुः

५ राशिखरचक्रम्—“नेष्टप्रावकारे च निष्ठुवाद्याः षडं-
शकाः । निष्ठुनांशत्वयज्ञैवमिकारे विंशककर्कटौ । इत्या-
तले उकारे च दृष्टिकाद्यास्तदोऽशकाः । एकारे दृष्टि-
स्थांशः षट् चामे षट् स्त्रगादिमाः । अंशास्त्रयोऽष्टगुणान्ताः
कुक्षीनीनौ तथौखरे । एवं राशिखराः प्रोक्ता नवाम्ब-
क्रमोदिताः

६ अक्षखरचक्रम्—“अकारे ममृष्टाक्षणि रेवत्यादि क्रमेण
च । पञ्च पञ्च इकारादावेव अक्षखरोदये”

७ पिण्डखरचक्रम्—“नान्नि वर्णखरात् संख्यातस्य माता
खरात्तथा । पिण्डे शरहते शेषे पिण्डखर इहोच्यते”

८ योगखरचक्रम्—“मातादिखरभेदेन खराद्युत्पाद्य
नामतः । योगे शरहते जेजे योगखर इहोच्यते”

९ द्वादशवार्तिकखरचक्रम्—“प्रोक्ता नैसर्गिकाद्यादौ माता-
द्या नामजाः खराः । एतेषामुदयान् षड्द्वे द्वादशवार्तिक-

क्रमात् । प्रभवादिक्रमेणैव इकारादिस्वरास्तथा । वर्षैर्द्वा-
दशभिर्मानमेकैकस्य खरोदये । उदयोद्वादशाव्दानां प्रत्येकं
द्वादशाव्दितः । अस्थानरोदयोवर्षमासमेकं दिनद्वयम् ।
लोकान्धनाडिकाः ४३ प्रोक्ता अष्टविंशत्पलानि च”
१० वापिकस्वरचक्रम्—प्रभावाद्याव्दमेकैकस्य द्वादशादि-
कः । द्वादशाव्दस्य वर्षेना तद्भुक्तिवर्षिके स्वरः”
११ अयनस्वरचक्रम्—“अखरोदक्षिणे स्वामी इस्वरश्चोत्तरा-
यणे । वर्षभुक्तार्द्धमानेन भोगः पाण्मासिकस्वरः” ।
१२ ऋतुस्वरचक्रम्—“अकारादिस्वराः पञ्च वसन्तादिक्र-
मोदयाः । एकैकस्मिन् खरे प्रोक्तोद्विषप्रतिदिनोदयः ।
षड्दिनानि रदाश्च नाष्टो वर्षवेदश्च पलानि च ।
अनरोदयमानं खादु ऋतुनाम्नि खरोदये” इति
१३ सासस्वरचक्रम्—“नमस्वमार्गवैशाखेस्वरखरोदयोभवेत् ।
आह्विनत्रावणापाटेष्वाकारो नायकः स्मृतः । उकार-
श्चैतपौषे खादेकारो ज्यैष्ठकार्तिके । ओकार उदयं
याति माघफाल्गुनमासयोः । द्वे दिने त्र्यश्वयोश्च
नाड्यन्ताष्टविंशत् पलानि च । अनरोदयउक्तोऽ
साविति सासखरोदये”
१४ पञ्चस्वरचक्रम्—“अस्वरः क्षणपक्षेयः शुक्लपक्षेय इस्वरः ।
पञ्चात्मिकाक्षरा भुक्तिर्मासभुक्तार्द्धमानतः”
१५ त्रिष्वस्वरचक्रम्—“अकारादिक्रमाद्भस्व नन्दादितिधि
पञ्चकम् । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिताः
क्रमात् । दिनखरोदयोनिव्यं स्वस्वतिथ्यादि जायते ।
एकैकस्य स्वरस्य सुवर्चटी पञ्च पलानि भैः२७ । अस्था-
नरोदयः प्रोक्तोदिनस्वरस्य सूरिभिः”
१६ षटीस्वरचक्रम्—“षटीखरो षटीपञ्च पलानि सप्तविं-
शतिः । एवं षटीखरोयाति दिनस्वरषटीस्वरः । अस्था-
नरोदयः प्रोक्तोषटिकाद्धप्रमाणतः”
१७ त्रिष्वारर्क्षादिस्वरचक्रम्—“द्वादशाव्दादिनाड्यन्ताः
स्वस्थानाञ्च स्वकालतः । उदयन्ते पुनस्ते च ते चैकादशधा
स्वराः । वर्षमासदिनानाडीपलानि च यथाक्रमम् । काल-
ज्ञानं मया प्रोक्तं पञ्चधाव खरोदये । द्वादशाव्दस्वरा-
दीनां भुक्तं पलमथन्तु यत् । तद्वक्तं च स्वभोगेन लब्ध-
जेषादिकं भवेत् । लब्धभुक्तस्वरा ज्ञेयाः शेषञ्चैवोदिताः
स्वराः । अस्मिन् षट्प्रादिभक्ते च भुक्तं खादुदितः स्वरः ।
उदितस्य स्वरस्य सुवर्चमस्वरवशेन ताः । पञ्च बाला-
दिकावस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः” ।
(यो यस्य कालवर्षभोगी तस्य कालगतान्तरम् । पिबिष्यंतं

भुक्तिर्भक्तं लब्ध्वाङ्गेन गतोदयः । शेषस्वरोदयोज्ञेयः
स्वस्व संख्याकृते ततः । पञ्चादस्याः स्वरूपेण ज्ञेयं
तस्य बलावलम् । उदयास्तस्वरौ यत्र नामाद्यक्षर-
जस्वरात् । तत्र बालादयोऽवस्था भवन्त्येकादिसंख्या ।
नामस्वरोदयोवालः कुमारश्च द्वितीयकः । तत्तृतीयो-
युवा तथ्यो दृष्टोऽष्ट्युत्तु पञ्चमः) मन्वान्तरेऽधिक पाठः ।
आद्योवालः कुमारश्च युवा वृद्धो ऋतस्त्वया । निजा-
वस्थास्वरूपेण फलदा नात्र संग्रहः । किञ्चिद्ब्रह्मभक्तोवालः
कुमारस्त्वर्जलाभदः । सर्वसिद्धिं युवा दत्ते दृष्टे हानि-
र्हते ज्ञयः । यात्रायुद्धे विधादे च नष्टदृष्टे रुजान्विते ।
वालस्वरोभवेद्दुष्टो विवाहादिशुभे शुभः । सर्वेषु शुभकार्येषु
यात्राकाले तथैव च । कुमारः कुरुते सिद्धिं संप्राप्ते सर्व-
तोजयस् । शुभाशुभेषु कार्येषु मन्त्रयन्त्रादिसाधने ।
सर्वसिद्धिं युवा दत्ते यात्रायुद्धे विधेयतः । दाने देवार्जने
दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने । दृष्टस्वरो भवेद्भुव्योरणे भङ्गो
भयं गमे । विवाहादिशुभं सर्वं संप्राप्ताद्याशुभं तथा । न
कर्त्तव्यं ऋभिः किञ्चिज्जाते ऋत्युस्वरोदये । ऋतोवाल
स्तथा दृष्टः कुमारस्तरुणस्वरः । यथोत्तरवलाः सर्वे ज्ञा-
तव्याः स्वरवेदिभिः । योयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो ऋत्यु-
दायकः । तृतीये तु भवेत् दृष्टिः शेषामध्यफलप्रदाः ।
ऋत्युङ्गीनस्वरे नास्ति जयोनास्ति स्वराधिके ।
सप्तमास्ति भवेत् साव्यं सञ्चिज्यपराजयौ । एकमात्रो-
द्दिनात्तत्र तिचतःपञ्चमात्तकाः । यथोत्तरवलाः सर्वे
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । एकमात्रः कवर्णश्च किवर्णश्च
द्दिनात्तकः । कुस्तृतीयस्तु तथ्यः केः, कोवर्णः पञ्चमा-
त्तकः । आद्ये स्वरे भवेत् साव्यं द्वितीयोऽर्ज फलप्रदः ।
तृतीये तु फलं पूर्णं तथ्यं वज्रपरम्परा । शतोऽर्ज्यु
स्वरे प्राप्ते यूनि प्राप्ते स्वकीयके । तत्काले प्रारभेद्युद्धं
विजयो भवति ध्रुवम् । तत्काले सात्त्विकोऽज्ञोदिने
वर्णस्वरस्तथा । पले अहस्वरोज्ञेयो प्राप्ते जीवस्वरोदयः ।
ऋतौ राग्यं शकोऽज्ञाः पण्मासि क्षिण्प्रसञ्जवः ।
अवदे पिण्डस्वरोज्ञेयो योगो हादमवार्धिके । सर्व-
काले वही वर्णः सर्वव्यापी न संग्रहः । तस्मात्सर्व-
प्रयत्नेन वर्णे वीक्ष्यं वक्तावल्गम् । यथा पदं हस्तिपदे
प्रविष्टं यथा हि नद्याः खलु सागरेषु । यथा हरिर्हेह-
गताश्च देवास्तथा स्वरा वर्णफलोदयाः स्तुः । साधनं
मन्त्रयन्त्रस्य यात्रायोगश्च सर्वदा । अधोमुखानि
कार्याणि मात्रास्वरवले कुरु । वर्णस्वरवले सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम् । सिद्धिदं सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । मारणं मोहनं सम्भविदेषोच्चाटनं तथा विवाहं विग्रहं वातं कुर्यात् पक्षखरोदये । खान पानादिकं सर्वं वस्त्रालङ्कारभूषणम् । विद्यारम्भं विवाहञ्च कुर्याज्जीवखरोदये । प्रासादारामहर्ष्याणि देवतास्थापनार्चनम् । राजाभिषेचनं यात्रा प्रवेशो वीजवापनम् । स्त्रीविवाहश्च दीक्षा च कर्त्तव्या राशिके खरे । शान्तिकं पौष्टिकं यात्रा प्रवेशो वीजवापनम् । स्त्रीविवाहस्तथा सेवा कर्त्तव्या मन्त्रखरोदये । शत्रूणां देशभङ्गश्च कोटयुद्धं च वेष्टनम् । सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्यः पिण्डकोदये । योगेन साधवेद्योगं देहस्थं चानसम्भवम् । व्याणवं शम्भवं चैव शाक्तेयञ्च तृतीयकम् । तिथिवारञ्च नक्षत्रं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् । यत्तदेकत्र संसेल्य कुर्याद्वर्षखरोदये । सखरो वर्षतोयत्र नक्षत्राधःस्थितं कुरु । यस्य नामादिमं वर्षं तिथिवारर्क्षस्तजम् । तद्दिनं वर्जयेत्तस्य हानिस्त्यक्तुं यतः । अनेन खरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् । सन्तदन्तक्रियाहोमं साधयेत्तद्दिने बुधः । तत्र बालादयोऽवस्थाभानुसंख्याभवन्ति हि । उदयान्ते क्रमेणैव स्वस्वभुक्तिप्रमाणतः । घटिकास्थे दिने पञ्चे मासे ऋतुयने तथा । वर्षे द्वादशवर्षे च व्यवस्था जायते खरे । भपलानि घटोपञ्च सप्तादार्द्धं दिनद्वयम् । षडहं पक्षमासं च वर्षैकं मुच्यते क्रमात् । भुक्तस्वरप्रमाणं च पिण्डस्य भोगभाजितम् । गतावस्था गताङ्गेन ज्ञेयास्तत्कालजा मृताः । सूका १ च बाला २ शिशु ३ हामिका ४ च कुमारिका ५ यौवन ६ राज्यदा ७ च । लोका ८ च मोघा ९ चरिता १० प्रवासा ११ मृता १२ च बालस्वरजा व्यवस्था । स्वस्था १ शुभा २ मोहन ३ हर्ष ४ दृष्टि ५ संहोदया ६ शान्तिकरी ७ सदपा ८ समा ९ शान्तिगुणोदया १० च माङ्गल्यदा १२ द्वादशधा कुमारे । उद्याह १ वैद्योपजया २ ११४१ च बाला ५ माङ्गल्ययुक्ता ६ च सकाम ७ पुष्टी ८ सुखा ९ च सिद्धि १० अनेन्दरी ११ च शान्ताभिधा १२ द्वादशधा युवास्थे । वैकल्य १ शोभा २ च तथा च मोघा ३ च्युतेन्द्रिया ४ दुःखित ५ रात्रि ६ निद्रा ७ बुद्धिप्रभङ्गा ८ च तपा ९ च खिन्ना १० जरा ११ मृता १२ द्वादश वृद्धजा च । खिन्ना १ च वन्द्या २ रिपुघातकारी ३ शोका ४ मही ५ ज्वालन ६ कुष्ठदा ७ च । व्रणाङ्किता ८ भेदकरी ९ च दाहा १०

मृत्युः ११ क्षया १२ द्वादश मृत्युजा इमाः । एवं पष्टि-
रवस्थाः स्वरवस्थापञ्चके सदा । तासु सर्वासु विज्ञेयं
स्वनामसदृशं फलम् । व्यवस्था फलम् ।

१८ तात्कालिकदिनखरचक्रम्—“तिथ्यादावुदयं याति कक्षा-
रादिघटीखरः । बालस्वरादिकं प्रज्ञे फलं तस्य
वदास्यहम् । तिथिभुक्तघटीसंख्यां कृत्वा फलमर्थी ततः ।
चक्षवर्ग १२७ हृते शेषे खरस्तत्कालसम्भवः । तिथि-
भुक्तघटी या स्याद्रुद्र ११ पष्टिभाजिता । शेषे तिथि-
स्वरात् मोक्तस्तत्कालजघटीखरः । शेषे रुद्रा ११ हृतं
पष्टि भाजयेच्चान्त्रोदयः । वर्षा तस्य फलं वाच्यं
शेषे तत्कालजखरः । तिथिभुक्तघटीसंख्या विंशत्या
नवखेन्दु ना १०८ हृता घटीखरः शेषे तत्र स्यादनरो-
दयः । यद्यदिष्टं कृतः मन्त्रः फलं तस्य प्रजायते । दश
नोद्विषप्रते किञ्चित् तत्र प्रष्टुः शुभाशुभम् । बालोदये
यदा पृच्छा लाभार्थं खलुलाभदा । रजार्थं चिररोमदग्ने
हानिः क्षयो रणे । कुमारोदयवेलायां लाभोभवति पुष्क-
लः । रजानाभोजनी युद्धे यात्रा सर्वत्र सिद्धिदा । युवोदये
लभेद्राज्यं लोकाश्चेदस्य तत्तज्जात् । संग्रामे शत्रुहन्ता
च यात्रा च सफलामवेत् । दृष्टोदये न लाभः स्यात्
लोहिनां लोशवर्धनम् । संग्रामे भङ्गमायाति यात्रायां
न निवर्त्तते । मृतोदये यदा दूतः पृच्छति स्वप्रयोजनम् ।
तत् सर्वं मृत्युदं चेवं युद्धे मृत्युश्च भङ्गदः । योज-
खराः पुसांसः सुः स्त्रियो युग्मखरान् विदुः । खर-
खरोदये जाते पुसां स्त्रीणां वलं भवेत् । बलिनः सुकटा
तेभ्यो बली स्वस्थ खरोदये । गर्भार्थं पुंखरे पुत्रः कदा
कन्याखरोदये । युग्मे युग्मं, जयो नष्टे मातृमृत्युश्च
संक्रमे । द्युनाडीखरयोः पुंसोः पुंयुग्मं, स्त्रीयुग्मं
स्त्रियोः । तयोस्तु पुंस्त्रियोः पुंस्त्रीयुग्मं गर्भे विनि-
र्द्दिशेत् । तिथिनाडीखरे सास्ये पुं पुं स्त्री स्त्री प्रजायते ।
असास्ये तिथिनाडीस्थे गर्भे सास्यं न विद्यते ।

“तत्तज्ज्ञानि विशेषः । जन्मार्थे जन्मप्रादस्तदर्थे योऽचरजस-
रः । तेनाचरेण विज्ञेयः स्वभावः प्राणिनामिह । चपलः
कातरोऽर्क्षः कपणश्चाजितेन्द्रियः । असत्यवृद्धभाषी च
जाते बालखरोदये । व्यवसायो कलाभिन्नः स्त्रीतः
सुभगः सदा । दीर्घायुर्विग्रही शूरः कुमारोदयसम्भवः ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णो राजा भवति धार्मिकः । सर्वलक्षण-
जयी युद्धे जातो युवोदये शुभः । स्त्रीजितो धार्मिकः
कानी विवेकी स्थिरमाहसः । सत्यवादी सदाचारः

पुमान् दृष्टोदयोद्भवः । क्लेशो समत्सरः क्रूरोनिःकामो वि-
कलेन्द्रियः । सर्वकार्यान्मो दुष्टोजन्म यस्य नृतोदये
जातस्य शुभाशुभनिर्णयः । “ककारादिदकारान्ताः पञ्च
क्षत्राः स्वरास्तथा । बलिनः सूः सिते पक्षे शेषाः
सर्वे सितेतरः । एकस्वरः पृथक् वर्णयोधयोर्भवोऽर्थ्यदि ।
तत्र पञ्चवर्णं याज्ञं युक्तक्षणविभेदतः । एकपञ्चाक्षरैक
स्वरचोद्योधयोर्द्वयोः । युक्ते गौरः परः क्षणे युक्ते जयति
निश्चितम् । वस्त्रिजं च स्वरे क्षणो गौरोवा सुभटोयदि ।
स्वरासञ्ज्ञाक्षरे ह्रस्वोदीर्घाद्वाराक्षरे जयो । प्रमाणनाम
वर्णैक्यं युद्धकारकयोर्द्वयः । तत्र युद्धे बलं देयं यायि-
स्यायि विभेदतः । योधयोः सर्वभेदैक्ये स्वरे यूनि कुमारके ।
यायी जयी तथा स्यायी बालवृद्धानिभस्वरे । व्याद्यास्तिथे
स्वयोवर्णा द्वौ द्वौ शेषकयोर्भौ । एवं तिथिबले ज्ञेया
वर्णसंख्या तिथिस्वरे । वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्म-
हानिर्हतिस्तथा । श्रीजन्म नीरुजा हानौ नृतो
नृत्युर्न संशयः । यदुक्तं यामले तन्वे जातं गुरुप्रसादतः ।
स्वराहिनपञ्चं वक्ष्ये पुंसां कर्मप्रकाशकम् । योगपिण्ड
क्षराख्यायां जीवखेटाक्षरस्वरान् । उत्पाद्य नामत-
द्याष्टौ भावान्नान् स्थापयेत् क्रमात् । तस्याधःस्थास्त्रिखेटाष्टौ
द्वादशावदुदकालजान् । स्वभोगेन समायुक्तान् भोग
यौकादशांशकः । यथोत्तरवलाः सर्वे तथा कालवलात्-
पुनः । काषोदशवलाद्यापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः । व्यका-
रादिस्वराधःस्था संख्याः वेदप्रमाणिकाः । विन्यस्य चक्र-
योगेण तेन विंशोपकासताः । योगात् द्वादशवर्णाः स्वरवस्था
प्रिण्डतोवदके । भस्वराद्यने ज्ञेया राशिस्वराद्वत्स्व-
रे । जीवात् मासस्वरेऽवस्था पञ्चात्पञ्चस्वरे तथा । वर्णा-
हिनस्वरे ज्ञेया मासास्वरात्घटीस्वरे । द्वादशावदादिकः
कालोयत्नाऽकारादिकस्वरे । स्थितस्तत्र शुभो न श्वात्
पञ्चावस्थाशुभोऽपि च । स्वरौ दृष्टान्मो दुष्टौ बालपूर्व-
दन्तं तथा । शेषं सार्द्धं द्वयं भव्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
बालवृद्धानिमादुष्टाः, शुभौ युवकुमारकौ । उत्पाद्यौ
क्रमयोगेण योद्गुरौ शुभाशुभौ । यो यत्र वर्तते कालो
द्वादशावदादिसंशयः । व्यकारादिस्वरस्थाने योगादि
फलनिर्णयः । योगाद् द्वादशवर्णं च पिण्डाद्वर्णं च
सायनम् । भावतज्जीवतोमासं पञ्चात् पञ्चोऽक्षरात्
दिनम् । योगादिस्वरयोगेण द्वादशावदादिकः क्रमात् ।
यावदुत्पाद्यते राशिस्तावत् ज्ञेयं शुभाशुभम् ।”

(अङ्गयुग्माधिकत्वेन तद्दिने तस्य तत्फलम् । द्वादश-

वार्धिकाद्या ये स्नानरोदयसंस्थिताः । ते शुभाशुभकतः
स्याप्यास्वशुभास्त्वन्वतः पृथक् । वेदवेदाङ्गनेत्राणि
वेदसंख्या क्रमेण च । शुभाशुभस्वरूपस्य राशिगुणस्य
मधुरतः । एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम् ।
विंशत्या ताडिते शेषे चतुःषष्टिविभाजिते । लब्ध्या
विंशोपकास्तत्र शुभाशुभप्रकाशकाः । योगे स्वकर्मातः,
पिण्डे शरीराङ्गे सुहृच्छनात् । राशौ स्वकुलतो, जीवे
स्ववित्ताद्, ग्रहतो रिपोः । वर्णो स्वस्वामिनो ज्ञेयो,
मातायां स्त्रीजनात् फलम् । एवं ज्ञात्वा वदेद्दिवादिने
फलशुभाशुभम्) । अन्यान्तरेऽधिकपाठः

१६ दिक्चक्रम्—“पूर्वस्त्रिचस्वरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे
तथा । उस्वरः पश्चिमे ज्ञेयः एःसौम्ये मध्यं श्रीस्वरः ।
यस्मां दिग्गुदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमीं दिग्म् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु यात्राकाले विधेयतः । गच्छतः
पृच्छकस्याशु स्वरस्यास्तमितां दिग्म् । हानिर्हत्वभयं
रोगो जायते नात्र संशयः

२० देहजस्वरचक्रम्—“अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीरस्य
स्वरोदयम् । हंसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं तिकान-
जम् । कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वर-
पिणी । ततोदशोर्द्धगा नाड्योदश चाधोगतास्ततः । द्वे
द्वे तिर्यग्गते नाड्यौ चतुर्विंशतिर्गच्छया । कुण्ड-
लिन्यां महाशक्तौ मूलमार्गे भवन्त्यमूः । तास्यः सृष्ट्या-
सृष्ट्या नाड्यः शरीरस्थानिपोधिकाः । सप्त शतानि
जायन्ते सप्तोत्तराणि संख्यया । प्रधाना दश नाड्यस्तु
दशवायुप्रवाहिकाः । नामानि नाडिकानाञ्च वातानाञ्च
वदास्यहम् । इडा पिङ्गला सुषुम्णा गान्धारी
हस्तिजिह्विका । पूषा यशाऽलंबुषा च कुहूः शङ्खि-
निका तथा । प्राणोऽपानः समानशोदानव्यानौ तथैव
च । नागः कूर्मः कर्करश्च देवदत्तो धनञ्जयः । प्रकटो
वायुसञ्चारो लब्धते देहमध्यगः । पिङ्गलेऽलंबुषा-
भिर्चांडीभिस्तिष्ठतिर्बुधैः । (अष्टाङ्गुले वैहेहङ्गि
रनिलचतुरङ्गुलः । दिवाकराङ्गुला प्रस्थी सलिलं
पोडशाङ्गुलम् । नीलवर्णो भवेद्दूरतवर्णोऽस्त्यश्विनः ।
पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः । चापाकारो
भवेद्वायुस्त्रिकोणो वज्ररुच्यते । चतुरस्रस्तु माहेयो
वर्तुलो वारुणः स्रुतः । कटुस्वादुर्भवेद्वायुस्त्रीक्ष्णसा-
दोऽनलोभवेत् । कपायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणो-
मतः) अधिकपाठः । “इडा नाड्योऽस्थितश्चन्द्रः पिङ्गला

भानुवाहिनी । सुषुम्णा शम्भुरूपेण शम्भुर्हंसस्वरूपकः । हकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशकः । हकारः शम्भुरूपेण सकारः शक्तिरुच्यते । शक्तिरूपस्थितश्चन्द्रो वामनाडीप्रवाहकः । दक्षनाडीप्रवाहे तु शम्भुरूपी दिवाकरः । एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणैवोदयन्ति ताः । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । मध्ये पृथ्वी अधश्चाप ऊर्ध्वं वहति चानलः । तिर्यग्वायुप्रवाहश्च नभोवहति संक्रमे । चलाहितं नभः प्रोक्तं सर्वशस्त्रेषु भाषितम् । अपां स्थाने स्थितं वस्तु पृथिव्यासुत्तरं गतम् । तेजसा पूर्वगं वस्तु त्वाकाशे दक्षिणं गतम् । त्रिशद्दिनावधिः पृथ्वी सलिलं पञ्चसंख्यकम् । एकविंशद्दिनं तेजोवायुः पञ्चदिनं सृष्टम् । वर्षसंज्ञं तु व्योम्नि स्थात् प्रज्ञशस्त्रेषु सञ्जातम् । दूतोक्तवर्णसंख्याङ्कोद्दिगुणोभज्यते त्रिभिः । यद्येकं दितयं श्रेष्ठं ततोये मरणं भवेत् । लग्नं त्रिविधमायुक्तं सनत्तत्वं तयान्वितम् । पञ्चभिस्तु हरेर्ज्ञागं शेषाङ्के तत्त्वमुच्यते । पृथ्वापौ चोत्तमौ प्रोक्तौ तैजसे सर्वसिद्धयः । वायौ च निम्फलं ज्ञेयमाकाशे मरणं ध्रुवम् । पृथ्वाद्येकैकतत्त्वस्थायिकैकघटिकोदयः । अहोरात्रस्य मध्ये स्यात्तेन द्वादशसङ्क्रमाः । आदौ चन्द्रः सिते पक्षे भास्करस्तु सिते तरे । प्रतिपदादिदिनान्येवं त्रीणि त्रीणि कृतोदयौ । चन्द्रोदये यदा सूर्यश्चन्द्रः सूर्योदये यदा । अशुभं हानिरुद्वेगः शुभं सर्वं निजोदये । शशाङ्कं चारवेद्रात्रौ दिवा चार्थो दिवाकरः । इत्यध्यासरतोनिधं स योगी नात्र संशयः । यात्रादाने विवाहे च वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभकर्मणि सञ्चौ च प्रवेशे च शशी शुभः । विग्रहे द्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनसैद्युने । व्यवहारे भवे भङ्गे भानुवाङ्गी प्रशस्यते । दूरयुद्धे जयी चन्द्रः समासजं दिवाकरः । वह्नाडीपदेनैव कृता यात्राऽतिसिद्धिदा । पृथ्वीजले शुभे तत्त्वे तेजोभिश्च फलोदयम् । हानिरुद्वेगौ पुंसां शुभयो व्योमसारतौ । योद्धृद्वयकृते प्रज्ञे पूर्णं च प्रथमोजयी । रिक्तसंस्थे द्वितीयस्तु जयी भवति नान्यथा । युद्धकाले यदा चन्द्रः स्थायी जयति निश्चितम् । यदा सूर्यः प्रवाहश्च यायी च विजयी तदा । पार्थिवे सत्तत्वं युद्धं सखिर्भवति वारुणे । विजयोर्वाङ्मतत्त्वेन वायौ भङ्गो वृत्तित्त्वे । पूर्णनाडीगते पृष्ठे शून्यमप्ये तदपतः । शून्यस्थाने कृते शत्रुर्विजयते नात्र संशयः । पूर्वोत्तरदिशोयन्द्रे भानौ दक्षिमयास्ययोः । स्थितस्तत्र जयी युद्धे स्थायी वायी

क्रमेण च । वामनाड्युदये चन्द्रः कर्त्तव्यो वामसंमुखः । सूर्यो वाहे तथा सूर्यः पृष्ठदक्षिणयोजयी । शयने वा प्रसङ्गे वा युवत्यालिङ्गनेऽपि वा । यः सूर्येण पित्रे चन्द्रं स भवेत्सुमकरध्वजः । जीवेन स्तब्धते जीवो जीवो जीवस्व दीयते । जीवस्थानगते जीवो बाला जीवानवग्रगा । रात्रिद्वियामधेकाद्यां प्रसङ्गे कामिनीजने । ब्रह्मजीवं पित्रे द्यस्तु बालाजीवहरोनरः । अष्टाक्षरं जपित्वा तु तस्मिन् क्षणे रते सति । तत्क्षणे दीयते चन्द्रो मोहमायाति कामिनी । शिव आलिङ्ग्यते शक्त्या प्रसङ्गे यत्क्षणेन तु । तत्क्षणे पाययेच्चन्द्रं मोहमायाति कामिनी । चन्द्रचारी विषं हन्ति सूर्यो बालां वगं नयेत् । सुषुम्णायां भवेत्सोमो एको देवस्त्रिधा स्थितः । भुक्तमात्रे च सन्दाग्नी स्त्रीणां वश्यार्थकर्मणि । शयनं सूर्यो वाहेन कर्त्तव्यं सर्वदा बुधैः । आन्ते शोके विपत्तेः च ज्वरिते मूर्च्छितेऽपि च । सज्जनस्यापि बोधार्थे चन्द्रचारं प्रवाहयेत् । ऊर्ध्वं वामाग्रतो दूतो ज्ञेयो शमपथोदये । पृष्ठे दक्षे तथाऽधस्तात् सूर्यो वाहगमोमतः । पूर्णनाडीगते दूतो यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिदं ज्ञेयं शून्ये शून्यं न संशयः । पृथिव्यादिद्वितत्त्वेन दिनमासाव्दके फलम् । शोभनञ्च तथा दुष्टं व्योमसारतवर्जितम् । द्वादशप्रवेशकाले तु दूतो वाञ्छति जल्पितम् । सर्वतः सिद्धिमायति निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । सूर्यो च विषमान् वर्णान् समवर्णान् निशाकरे । वाहस्थो भापते दूतस्तदा लाभोऽन्यथा न हि । गर्भप्रज्ञे यदा दूतः पूर्णं पुत्रः प्रजायते । शून्ये कन्यायुगे युक्तं गर्भपातश्च संक्रमे । मारणं मोहनं क्षयं विधे पोद्भूतं वशम् । प्रेरणाकर्षणं क्षोभं भाद्रनाड्युदये कुरु । शान्तिकं पौष्टिकं क्षेमं दिव्योपधिरसायनम् । योगाभ्यासादिकर्माणि कर्त्तव्यानि निशाकरे । चन्द्रसूर्यस्वराभ्यासं ये कुर्वन्ति सदा नराः । अतीतानागतज्ञानं तेषां हस्तगतं रुदा । इति खरोदये खरचक्रनिर्णायकं प्रथमाङ्कम् । सर्वचक्रोपयोगि वाचादिचक्रं ज्यो० त० दर्शितं यथा “दृष्टवर्णं च स्वरं च त्वङ्मा कोष्ठेषु पञ्चसु । अकाराद्याः खरा लेख्या एकैकान् द्विकं द्विकम् । कादिहानान् लिखेद्वर्णान् खराधोऽङ्गणोज्झितान् । तिर्यक्पङ्क्ति क्रमेणैव पञ्चतिंशत्प्रकोष्ठके । अकारादिक्रमात् न्यस्य नन्दादिति पञ्चकम् । अर्ककुजौ विधुजौ च गुरुः शुक्रः

शनिस्तथा । वाराः कोष्ठेष्वधो लेख्या अक्षरे सप्त भानि च ।
पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च । प्रसृप्तो बुध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नान्त्रस्वादिवर्णोयत्न
तिष्ठेन्नरस्य च । तस्माद्वालः कुमारस्य युवा वृद्धोऽस्तिः
क्रमात् । किञ्चित्ताभकरोवालः कुमारस्त्वङ्गलाभदः ।
सर्वसिद्धिं युवा धत्ते वृद्धे हानिमर्ते ज्ञयः । यदि
नास्ति भवेद्गर्णः संयुक्ताक्षरलक्षणः । ग्राह्यस्तस्यादिमोवर्ण
इत्युक्तं ब्रह्मयामले । तिथिवारर्जभेदेन प्रत्येकं बल-
मादितः । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं पुंसां दिने दिने ।
तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । युव
त्वये शुभं पूर्णं अशुभञ्च स्तित्वये । अनप्रत्वाप्येवमुहं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम् । ११

वालादेरेय नामान्तराणि क्रमेण जन्मकस्माधानपिण्डच्छि-
द्राणि पञ्चस्वराग्रन्ये उक्तानि तत्र च तिथिसंख्या-
भेदेनाङ्गभेदाद्योक्ताः । ८१।८७।८३।८८।९५।

द्वितीयमङ्गं ८४ चक्रात्मकं खरोदये उक्तं तेषां ना-
मोद्देशः अङ्गशब्दे ७३८ दर्शितः तत्रादौ एकाशीतिपदं

१ सर्वतोभद्रचक्रम्—“अथातः संभवज्यामि चक्रं त्रैलो-
क्यदीपनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सदाप्रत्ययकार-
कम् । ऊर्ध्वगा दश विन्यस्य तिर्यगे खास्तथा दश ।
एकाशीतिपदं चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि-
स्वराः कोष्ठेष्वधो विदिशि क्रमात् । स्फटिभागेण
दातव्याः षोडशैव चतुर्भ्यम् । क्तिकादीनि ध्वण्यानि
पूर्वांगादौ लिखेत्ततः । सप्त सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशति-
संख्यया । अवकृच्छा दिशि प्राच्यां मटपरता दक्षिणे
देयाः । नयभजखाय वारुण्यां गणदचलाद्योत्तरस्यां स्युः ।
त्वयस्त्वयोदपाद्यास्तु पूर्वादिक्रमतोबुधैः । राशयो ह्यदश-
स्थाप्या सेपान्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कोष्ठेष्वेव नन्दा-
दितिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं तत्ति-
थिक्रमात् । भौमादित्यौ तु नन्दायां भद्रायां सोमसोम-
जौ । जयायां देवपूज्यञ्च रिक्तायां भृगुजं लिखेत् ।
पूर्णायाञ्च शनिः प्रोक्तो यद्वेधं विलोकयेत् । शन्यर्क-
राज्ज्जेत्काराः क्रूरा शेषाः शुभाग्रहाः । क्रूरयुक्तो
बुधः क्रूरः क्षीणचन्द्रस्तथैव च । इत्येष सर्वतोभद्र-
प्रस्तावः कथितोभया । यस्मिन्नुक्ते स्थितः खेटस्ततो-
वेधत्वयं भवेत् । यद्वद्विषयेनात्र वामदक्षिणसंमुखे ।
भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरपक्षेण भम् । शुभा-
शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः । वक्रागे दक्षिणा

दृष्टिर्मा दृष्टिश्च शीघ्रे । संमुखो मध्यचारे च ज्ञेया
भौमादिपञ्चके । स्वर्ययुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्कं
द्वितीयगे । समास्तृतीयगे ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ।
वक्राः स्युः पञ्चषष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा नगादगे । नवमे
दशमे भानौ जायते सहजा गतिः । द्वादशै-
कादशे स्वर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः । रविस्थित्यंश-
कलिंशावधेः संख्याऽत्र कल्प्यते । न तु राश्यान्तर-
स्पर्शात् द्वितीयादिनिरूपणम् । राज्ज्जेत् सदा वक्रौ
शीघ्रगौ चन्द्रभास्करौ । गतेरेकस्त्रभावात्वादेषां दृष्टि-
त्वयं सदा । क्रूरा वक्रा महाक्रूराः सौम्या वक्रा
महाशुभाः । स्युः सहजाः स्वभावस्याः सौम्याः क्रूराश्च
शीघ्रगाः । कक्षसन्निगताः खेटा राशिसन्निगता-
स्तथा । एवराशेः फलं दद्युर्वक्रे तु विपरीतगम् ।
घड्छाः पण्ठाश्चैव घफटस्थभजास्तथा । एतत्त्रिकं
त्रिकं पिङ्गं विद्धैः कपभदैः क्रमात् । घड्छा रौद्रगे
वेधे पण्ठाहस्तगे ग्रहे । घफटाः पूर्वापादायां यभजा
भाद्र उत्तरे । ववौ शसौ खयौ चैव जयौ शनौ
परस्परम् । एकेन हि द्वयं विद्धं शुभाशुभपक्षवधे ।
अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयोर्वधः । युग्मवर्णां प्रके-
वेधे अनुस्वारविसर्गयोः । (अकारादियुग्मवर्णात्मकवेध-
वदनुस्वारविसर्गयोरेकवेधाद्बुधवेधइत्यर्थः) । “कोणस्थ-
ध्विष्णुयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे । अकारादिचतुष्के
तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन फलं पुंसां
प्रजायते । उद्देशश्च भयं हानिव्याधिर्हृत्युः क्रमेण च ।
कक्षे भ्रमोऽक्षरे हानिः खरे व्याधिर्भयं तिथौ । राशौ
विद्धे महाविघ्नः पञ्चविधोऽत्र जीवति । एकवेधे भयं
युद्धे युग्मवेधे धनक्षयः । त्रिवेधे तु भवेद्भङ्गो मृत्युर्वेधे
चतुर्वेधैः” । (दृष्टित्वये उदाहरणम् “भरण्यकार-
वृषभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च तम् । विशाखां हरिभं वि-
ध्येदुंयह आग्नेयसंस्थितः । उदाहरणान्तरम्
“यं युग्मभौस्वरं कन्यां रेफं स्वातीसुकारकम् । अश्विनीं
रोहिणीसुधोऽभिजिज्ञमेवं परेषूपि) जात्या दुष्टफलाः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्ताः पुनः सौम्या-
ज्ञेयाः क्रूरफलप्रदाः । अर्कवेधे मनस्तापोद्रव्यहानिश्च
भूयते । रोगपीडाकरः सौरीराज्ज्जेत् च विघ्नदौ । चन्द्रे
मिश्रफलं पुंसां रतिहाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत्
प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः । खल्वेतस्ये बलं पूर्णं पादोनं
मितमे ग्रहे । अर्कं समदृष्टे प्रोक्तं पादं शतदृष्टे

स्थिते । इदञ्च सौम्यक्रूराणां बलं स्थानवशात् समम् ।
 एतदेव फलं विद्धि सौम्ये क्रूरे विपर्ययात् । स्थान-
 वेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते बलम् । तत्संख्यं
 वेध्यवस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । ग्रहाः सौखा-
 स्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रोच्चनीचगाः । स्थानञ्च वेध्य-
 मित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् । यक्रमहे फलं विद्धं
 त्रिगुणं खोच्चसंस्थिते । स्वभावजं फलं शीघ्रे नीचस्थे ऽर्द्ध-
 फलोपहः । तिथिराश्विनचतुर्विद्धं क्रूरग्रहेण
 यत् । सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न
 नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्त्तते । न रोगात्-
 मच्यते रोगी वेधवेलाक्ततोद्यमः । रोगकाले भवेद्वेधः
 क्रूरखेचरसम्भवः । यक्रमत्या, भवेन्मुक्त्युः शीघ्रे चाप्य-
 रुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः
 (भङ्गः) प्रजायते । कविप्रवेशनं तत्र योधा-
 चातश्च तत्र वै । (कविचौरयोद्धा) । “यत्र पूर्वादि-
 काथायां दृपराश्रादिगो रविः । सा दिगस्तमिता
 ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः । ईशानस्याः स्वराः
 प्राचरां ज्ञेया आग्नेयगा यमे । नैऋतस्याश्च
 वारुणां, वायव्यां सौम्यगा मताः । नक्षत्राणि
 स्वरा वर्णा राशयस्त्रिदशदिशः । ते सर्वे ऽस्तमिता
 ज्ञेया यत्र भातुस्त्रिमासिकः । नक्षत्रेऽस्ते रुजा,
 वर्णे ज्ञानिः, शोकः खरेऽस्तमे । राशौ विघ्न, स्तिथौ
 भीतिः, पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
 द्वारं प्रासादहर्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ता-
 शाभिसुखं नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नास्ति प्रथम-
 मजरम् । स आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहृतो नरः ।
 अरौ कोटे तथा युद्धे चातुरङ्गे महाबले । त्यजेदस्त-
 गतान् योद्धा यदोच्छेद्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टि,
 वर्णे लाभः, खरे सुखम् । राशौ जय, स्तिथौ तेजः
 पटप्राप्तिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवेद्विद्धं यत्तन्मन् क्रूर-
 खेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यं, मिथ्यैर्मिथ्यफलं भवेत् ।
 ग्रहेन विद्धं यत्तन्मन् फलं लग्नस्वभावतः । ज्ञातव्यं दे-
 गिकेन्द्रेण भाषितं यच्चरादिकम् । (शीघ्रोदये सौम्यवि-
 लग्नवर्गे लग्ने ऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा-
 त्वे तु तदन्यथात्वं, मिथ्यं विमिथ्यैरधिकं बलाद्यैः । केन्द्रोप-
 गानवमपञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राद्वर्जमशुभास्त्रिषडाय-
 संस्थाः । सर्वार्थसाधनकराः परिरुद्धतां स्युरेभिर्विप-
 र्ययगतैस्तु विपर्ययः स्यात् । लग्नाधिनाथोयदि केन्द्रगः

स्यात् तन्मित्रसेतस्य च केन्द्रगं वा । व्ययादकेन्द्रागपद्वाय
 पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्योत्तमा-
 धिपः कार्ये लग्ने कार्याधिपोयदि । लग्नपः कार्यप-
 थापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यगौ स्यातां
 यदि लग्नपकार्यपौ । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रवे-
 दधिकं फलम् । एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं तद्वत्तदयम् ।
 पूर्णनाडीस्थितो दूतोयत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं
 सिद्धिमाप्नोति ग्रन्थे न्यूनं समोरणे । आदौ न्यूनगतः
 पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विधेद् यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः
 स्यात् वामे वामं न संशयः । श्वासप्रवेशकाले चेद् दूतो-
 जल्पति वाञ्छितम् । तस्मार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति
 सुन्दरम् । जङ्घामाम्पुतो दूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः । पृष्ठे
 दले तथाधस्ताद्वत्वाहौ गतोमतः । यात्रादानविवाहेषु
 वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेगे वामगः
 शुभः । कलहं दूततयुद्धेषु स्नानभोजनमैशुने । व्यवहारे
 भये भङ्गे दक्षनाडी प्रशस्तोत्त । अन्यप्रकरणोक्त
 सेतत् ज्यो० त० प्रक्षिप्तम् । “क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्या-
 क्षरतिथिस्वराः । राशिधिष्ण्यश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामोदुर्गं देवालयं पुरम् ।
 क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकावां
 तथा पुष्ये रेवत्याश्च पुनर्वसौ । वेधे सति क्रमादेधो-
 वर्णेषु ब्राह्मणादिषु । पञ्चात्वं तथाग्नेयं ब्राह्मणानां
 प्रकीर्त्तितम् । उत्तरात्रितयं पुष्यं क्षत्रियाणां विनिर्द्दि-
 शेत् । पौष्णं सैत्रं सघा चैव प्राजापत्यं विशांपतेः ।
 आदित्यमश्विनीं हस्तं शूद्राणामभिजित्ता । विहै-
 रेभिर्द्दिजातीनां कारुकाणां च शेषके । तौल्यं भास्वं
 रसोधान्यं गजाश्वादिचतुष्टयाः । सर्वं महावर्तां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितः । क्रूरवेधसमाधौ
 यक्षोपग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगहापि
 रणेऽपि वा । सूर्यभात् पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विदु-
 न्मुखाभिधम् । न्यूनश्चाष्टमं प्रोक्तं सन्निपोतश्चतुर्द-
 शम् । केतुरष्टादशं प्रोक्तसुक्ता स्यादेकविंशतिः । हवि-
 वतितमं कम्पस्तयोविंशश्च वज्रकम् । निर्घातश्च चत-
 विंशस्तु अष्टादशपञ्चाशः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः
 सर्वकार्येषु सर्वदा । प्रसङ्गादत्र
 १ पञ्चनाडीचक्रं नवनाडीचक्रञ्चोक्तं यथा “जन्मं कर्म
 व्याधानं विनाशः सासुदायिकम् । सांघातिकमिदं धिष्ण्यं
 षट्कं सार्वजनीनकम् । जातिदेशाभिपेक्षैश्च नव धिष्ण्यानि

भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभा-
शुभम् । जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञकम् । एको-
नविंशमाधानं तयोर्विंशं विनागकम् । अष्टादशच नक्षत्रं
सासुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं विष्णुं
योद्धुशमेव हि । षट्त्विकञ्च राजजातेर्जातिनाम
स्वनामभम् । देशभं देशनामज्ञं राज्यभं चाभिपेक्षकम् ।
वृत्त्युः स्थाज्जन्मभे विज्ञे कर्मभे लोभ एव च ।
आधानर्त्ते प्रयासः स्थात् विनागे वन्धुविग्रहः । सासुदा-
यिकभे रिष्टं हानिः सांघातिके तथा । जातिभे कुल-
नाशः स्थात् वन्धनञ्चाभिपेक्षकम् । देशर्त्ते देशभङ्गः स्थात्
क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे वृत्त्युर्भवति
नान्यथा । भयं भङ्गश्च घातश्च वृत्त्युर्भङ्गशुता सतिः ।
क्रूरैरेकादिपञ्चानैर्युधि वेधे फलं भवेत् । तिथिं
धिष्णुं स्वरं राशिं वारञ्चैव तु पञ्चमम् । यद्दिने
वेधयेच्चन्द्रस्तद्दिने स्थात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके
विज्ञे चन्द्रयोगोयदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं
तद्दिने ग्रहसम्भवम् ।

अथाद्यं संप्रवक्ष्यामि यदुक्तं चादिजामले । एकाशीति
पदे चक्रे ग्रहभेदाच्छुभाशुभम् । देशः कालस्ततः पण्य-
मिति त्रीण्युच्यन्ति । चिन्तनीयानि विद्वानि सर्व-
कालं विचक्षणैः । देशोऽथ मण्डलं स्थानमिति देशस्ति-
थोच्यते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते ।
घातुर्भूलं च जीयश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिकं
तयस्यास्य वक्ष्यामि स्वाभिखेचरान् । देशेणा राज-
मन्देज्या मण्डलस्वामिनः पुनः । केतुसूर्यसिताः स्थान-
नाथाश्चन्द्रारचन्द्रजाः । वर्षेणा राजकेलाकिं जीवा मासा-
धिपाः पुनः । भौमाक्षजसिता ज्ञेयाश्चन्द्रः स्थात् दिवसाधिपः ।
धात्वोशाः सौरिपातारा, जीवेशाश्चन्द्रः सूरयः । मूलेशाः
केतुशुक्रार्का इति पण्यधाधिपपञ्चाः । पुंमहा राजकेत्वर्क
जीवभूमिमुता मताः । स्त्रीमहौ शुक्रशनिनौ सौरिसौ-
म्यौ नपुंसकौ । सितेन्द्र सितवर्णेशौ रक्तेशौ भौम
भास्करौ । पीतेनौ जगुरु लण्णनाथाः केतुतमोऽर्कजाः ।
ग्रहोवक्रोच्चयोः स्यादुदये च बलाधिकः । देशादीनां
स एवैकः स्वामी खेटस्तदा मतः । खेटहे वक्रतुङ्गे खा-
दुदये च बलाधिकः । वक्रोदये खहस्ये च पूर्णवीर्यो-
ग्रहो भवेत् । तदपष्टग्रे खेटे बलं तैराशिकात्
मतम् । उज्ज्वलस्ये बलं पूर्णं नीचांशस्ये दलं बलम् ।
तैराशिकवशात्क्षेयमनन्तरं तु बलं बुधैः । एवं देशा-

दिनाथा ये ग्रहवेधे व्यवस्थिताः । सुहृदः शत्रुशम-
ध्याचिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्समगतां विध्यन्
देशादिकं क्रमात् । शुभग्रहः शुभं दत्ते चतुस्त्रिंशो-
कपादकैः । दुष्टं दुष्टग्रहः कुर्थादेकद्वित्रिचतुःपदैः ।
विद्वं पूर्णदशा पश्यन् तत्पादेन फलं ग्रहः । अविद्वं
तदन्यथा ज्ञेयं फलं दृष्टशुमानतः । वर्णादिस्वरराशेनां
नेपाद्ये राशिमण्डले । ग्रहदृष्टिग्रहात् सर्वं विद्वं वर्णादिकं
मतम् । स्वरवर्णः स्वचक्रोक्तस्तिथिवेधाच्च पीडयेत् ।
तिथिवर्णेषु यो राशिसदृष्टिः स्थात्तिथीक्षणात् । अशुभो
वा शुभोवापि शुक्लो विध्यंस्तिथिं ग्रहः । सर्वं
निजफलं दत्ते लण्णे पक्षे तु तद्दलम् । खेटकेकैकांशके
ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिहीने पुनर्वेधे न
स्थात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्दिष्टं
सकलं फलम् । वर्णादिपञ्चके विज्ञे ग्रहो दत्ते शुभा-
शुभम् । सौम्यः पूर्णदशा पश्यन् विद्वं वर्णादिपञ्च-
कम् । फलं विंशोपकाः पञ्च क्रूरस्य चतुरोदशेत् ।
वर्णादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तावती । दृष्टिस्तदनु-
मानेन वाच्यं विंशोपका बुधैः । एवं विंशोपका येऽत्र
सम्भवन्ति शुभाशुभाः । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां शेषात् ज्ञेयं
शुभाशुभम् । देशध्वंसः प्रजापीडा नृपविप्रवक्ष्यता ।
यत्र दृष्टस्तु तत्र स्याद् दुर्भिक्षं मण्डले तथा । वर्त्तमानार्धं
विंशंशाः कल्प्या विंशोपका इह । ते क्रमात् वर्त्तमा-
नार्धे देयाः पात्याः शुभाशुभाः । अकालेऽपि फलं
पुष्पं दृष्टाणां यत्र जायते । स्वजातिमांसभुक्तिश्च
दुर्भिक्षं तत्र रौरवम् । परचक्रागमोयत्र विग्रहश्च
स्वराज्यके । ऋतोर्विपर्ययो यत्र दुर्भिक्षं मण्डले
भवेत् । भूमिकम्पोरजःपातो रक्तदृष्टिश्च जायते । देशे
सर्वसुखोपेते वेधादेतद्देतुबुधः । दीपो यथा गृहस्थान-
लसुदुद्योयति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभद्रं चक्रं ज्ञान-
प्रकाशकम् ।

२ शतपदचक्रम्—“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋत्विगाक्षरसम्भ-
वम् । नामादिवर्णेतोत्रेवा ऋत्विगाक्षरशकस्तथा । तिर्य-
गूर्जगता रेखा रुद्रसंख्यालिखेद्बुधः । जायते कोष्ठ-
कानाञ्च शतैकं १०० नात्र रंशयः । न्यखेद्वकह-
डादि रौद्रादिविदिशि क्रमात् । (अ वक्रह डा ऐशान्यां
स ट प र ता हरिति चाग्नयेत्याम् । न य भ
ज खा नैर्ऋत्यां ग श द च लायायव्याम्) पञ्च पञ्च
क्रमेणैव विंशवर्णान् नियोजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैकं पञ्चधा कुरु । (अथर्णाद्यास्तयोज्ञेयाः सन्वृत्तचर
युतस्तथा । सजातीयैक्यमास्याय पञ्चस्वरविनिर्णयः ।
षट्कृतोत्तरप्यकारेण श्रेण सस्य परिग्रहः) अधिक पा० ।
“कृत्यात् कुप्रभुदुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुषड्को
भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्रीणानगोचरे । पुष्पण्डो भवेत् स्तम्भे
हस्ते चान्नेयसंज्ञके । भुधफटोभवेत् स्तम्भे पूर्वाप्रादे च
नैर्कते । दुयभङ्गो भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्रपत्तरे ।
एवं स्तम्भचतुष्कञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्णप्राणि
कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । साभिजित्यंशका-
स्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यदृक्षांशकोष्ठस्थः क्रूरः
सौम्योऽपि वा यज्ञः । तत्तत्तं वेधयेत् तिर्यक् पुंसोनामा-
दिमाचरन् । सौमैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः ।
मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्वेधे न शुभाशुभम् । यदुक्तं
सर्वतोभद्रे यज्ञोपयज्ञवेधतः । शुभाशुभफलं सर्वं तदि-
हापि विचिन्तयेत् । (पञ्च स्तराः अ इ उ ए ओकारास्त-
योगे धिष्णप्राणि नक्षत्राणि । अ त्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं
यथा । अ इ उ ए ३ ओ वविवु । ४ । वेवोक्ककि । ५ ।
कुषड्क । ६ । केकोहृहृ । ७ । ऊहेहोड । ८ ।
डिडुडेडो । ९ । ममिसुमे । १० । मोटटिटु । ११ । टेटो-
पपि । १२ । पुष्पण्ड । १३ । मेपोररि । १४ । रुरे-
रोत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोय-
यियु । १८ । येयोमभि । १९ । भुधफट । २० । मेभो-
जजि । २१ । जुजेजोख । (अभिजित्)० । खिखुखे-
खो । २२ । गगिगुगे । २३ । गोशशिगु । २४ ।
शेशेदिदि । २५ । दुयभज । २६ । देदोचचि । २७ ।
चचेचोल । १ । जिलुलेलो । २ । नृलृयुक्तः अकार-
युक्तेन ज्ञेयः । ह्रस्वेन दीर्घोऽज्ञेयः । तालव्यशकारेण
दन्यसकारोऽज्ञेयः) ।

३ अंशचक्रम् — “अष्टाविंशोर्द्धगा रेखा अष्टाविंशतितिर्यग्-
गाः । अंशचक्रं भवत्येवं यदुक्तं चादिजामले । कृत्तिकादीनि
भान्यत्र पादाक्षरक्रमेण च । साभिजित्ति न्यसेत् सर्वा-
व्यष्टाविंशतिसंख्यया । यो यज्ञो यत्र ऋक्षांशे तं तत्रैव
न्यसेद्बुधः । वेधयेत् संख्यं वर्षं शुभो वाय्यशुभोऽपि वा ।
आद्यं श्रेण चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन
तृतीयं तृतीयेन द्वितीयकम् । यस्य नामाक्षरं
विद्वंसंशचक्रे ग्रहेण त । क्रूरैः रिष्टं, शुभैर्हानिद्वर्ष-
द्वैर्भृत्युर्न संशयः । क्रूरोभयस्थिते वेधे सृष्ट्युर्विघ्नं
शुभाशुभैः । शुभोभयगते वेधे व्याधिपीडा च वन्ध-

नम् । वैधव्यञ्च विवाहे तु यात्राकाले महाभयम् ।
रोगे सृष्ट्युरणे भङ्गः क्रूरवेधे न संशयः । अद्रवः
सागरानद्यो देश्यामपुराणि च । क्रूरवेधे विनश्यति
नात्र कार्या विचारणा । चन्द्रस्वर्णांशको विद्धो भवेद्यदा-
परग्रहेः । तन्नामं तद्दिनं वर्ज्यं सर्वदा शुभकर्मणि”

४ कृतवयचक्रम् — आदौ चक्रं समालिख्य कृतवयसुगोभि-
तम् । अश्विन्यादीनि लेख्यानि सप्तविंशतिभावि च । अश्वि-
न्याद्यं सप्तम्याञ्च सूनाद्याञ्च क्रमेण च । उत्तरे पूर्वैकं दाय्ये
चैतच्छतवयं मतम् । प्रतीचीमध्यरेखायासीगानानं
हृयाधिपः । अग्नेयाननं नराधीशस्तन्मध्ये च गजा-
धिपः । अश्वाध्यक्षो गजाध्यक्षोनराध्यक्षः क्रमेण च ।
एषां कृतविभागेण ज्ञातव्यं हि शुभाशुभम् । अन्येषां
भूयतासृजं यत्र कृते व्यपस्थितम् । तच्छतं तस्य भूपक्ष
शुभाशुभफलपदम् । यत्र कृते स्थितः सौरिभङ्गं तद्व
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकं च दद्यात्-
हम् । चामरं कलसं वीणा कृतं दण्डं पतङ्गम् ।
आसनं कीलकं रज्जुर्ज्वय भेदा प्रकीर्त्तिताः ।
चामरे षचण्डता वायोरनाट्टदिष्ट जायते । दुर्भिक्षं
च भवेद्दुष्टोरं प्रजापीडा न संशयः । कनसस्ये
२ भवेद्दुष्टुर्दं रणे भङ्गो महङ्गयम् । वातपातादिकं
सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थे षचर्कपुत्रे
पट्टराज्ञी विनश्यति । चलचिचो भवेद्राजा भयभीता
च भेदिनी । यदाक्षचतुये सौरिस्सृते ४ दण्डे ५ पत-
ङ्गहे ७ तदा तस्य भवेद्भङ्गश्चतुस्त्रयापि न संशयः । आसनस्य
भवेद्ग्राश आसनस्ये ७ शनैश्चरे । युधराजजयः कीलेद वस्त्रं
रज्जुसंस्थिते ८ । सौम्ययुक्तोऽतिचारस्यः शनिरुक्त-
फलो न हि । वक्रगः क्रूरयुक्तश्च सर्वं क्रूरं करोति
सः । शनिरास्तुजादित्यायदाजीवेन्दुसंयुताः । उत्त-
राधीशराज्यस्य निश्चितं कृतभङ्गदाः । क्रूरचतुष्टयं
चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वकृतविनाशाय फलितं
पूर्वस्वरिभिः । एवं पापचतुष्कं च यदा शुक्लेन्दु
संयुतम् । दक्षिणाधिपतेऽस्तुविनाशो भाषितो बुधैः ।
एवमन्येषु राज्ञेषु यत्र यस्य च सम्भवः । उपग्रह
समायोगाच्छतभङ्गं विनिर्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरि-
स्तथा सौम्यफलोयुक्तः । भौमज्ञौ शुक्रराज्ञश्च रविचन्द्रौ
बले समौ । यथा हानिकराः क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः ।
क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरचन्द्रः सौम्ययुतः शुभः । सौम्य-
क्रूरा यदा कृते अष्टावेकतु संस्थिताः । कृतभङ्गो भवे-

सस्य परचक्रागमेण च । नृपनामर्त्तगोराहः केतुर्वा यस्य
संस्थितः । छत्रभङ्गोभवेत्तस्य विप्रदानेन भूपतेः ।
नृगयां साहसं यातां दुष्टाश्चगजवाहनम् । विप्रहृष्ट
त्यजेद्राजा छत्रस्यैः क्रूरखेचरैः । एवं ज्ञात्वा सदा
राजा करोति अहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे
तेन शान्तिर्भविष्यति" इति

५ सिंहासनचक्रम्(३)—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासन
तयम् । येन विज्ञातमात्रेण कथिते राज्यनिर्णयः । सप्त-
विंशतिनक्षत्रेष्वेकैकन्तु नवाक्षरम् । अश्विनीमधूमूलाद्यां
पञ्चमाङ्गीविभेदितम् । अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्यां पूर्व-
तः स्थितम् । मूलाद्यां दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतितयम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्त्ततोषदेत् । शुभाशुभमिदम्
सर्वं यस्य यत्तु शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चभेदेन एकैक-
स्याऽऽसनं भवेत् । आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं
तथा । आधारदिफलं सर्वैकैकस्य वदास्यहम् । अहवेध
यशाज्जेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । नृपस्याऽऽधारना-
मर्त्तं यदा पट्टमभिप्रेचनम् । पराधीनगतं राज्यं कुरुते
नातु संशयः । आसनस्थेन नृपेण नीतियुक्तो भवेन्नृपः ।
प्रधानपुरुषादेशो प्रजाशान्तिकरो भवेत् । पट्टनृपे यदा
राजा चोपविष्टो यदासने । पूर्वराजस्थिते सुख्यं चिरं
पालयते सहीम् । सिंहरूपी भवेद्राजा सिंहनृचासने
स्थितः । संप्रामस्य प्रियोनित्यमसाध्यो मन्त्रिणः सदा ।
सिंहासनगते नृपे तेजस्वी भीषणाकृतिः । चलचित्तो
अहाक्रोधी प्रजापीडाकरोनृपः । तत्कालेन्दुगते
नृपे क्रूरनिर्वैधनाडिके । शुभावस्थे शुभलग्ने संस्थाप्यो
नृप आसने । ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने ।
उच्छिद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं करोति सः । क्रूरपह
गतनाद्यासुपविष्टो यदासने । वध्वनं भूमिनाशश्च तथा
नृपुः प्रजायते । आधारदिफलं तत् क्रूरैरेव शुभैः
शुभम् । आधारनृपचक्रः सौरिरनाडिकं करोति सः ।
उर्ध्वं च सौरिं घोरं प्रजाहृत्पुः प्रजायते । आसनस्थो
यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदोभवेत् । अथ वा व्याधिपीडा च
घातदुःखञ्च जायते । पट्टं नृपे यदा सौरिः पट्टराज्ञी
विनश्यति । प्रियो वाध कुमारो वा मन्त्रिवर्गक्षयोऽपि
वा । सिंहे सिंहासने वाध यदि तिष्ठति सूर्यजः ।
तदा नृपुर्न सन्देहो यदि शक्रसमोनृपः । शन्यर्क-
राहमाज्ञेया यदा चन्द्रर्क्षसंयुताः । यस्यासनगता एते
तदा तस्य क्षयङ्कराः । क्रूरयुक्तोऽतिवक्रश्च क्रूरनाडीगतो-

ऽपि वा । आसने चन्द्रयोगेण कालरूपी शनैश्चरः । एवं
शुभफलं ददप्राद्वैवमन्त्री न संशयः । करोति विपुलं-
राज्यं यस्यासनगतो गुरुः”

६ कूर्मचक्रम्(५)—“कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे ।
येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः । यस्य गृह्णैक
देशस्या देवास्त्रिंशकोटयः । स मेरुः पृथिवीमध्ये चू-
यते दृश्यते न तु । तादृशः पर्वताच्चाष्टौ सागरा द्वीप
दिग्गजाः । सर्वे तु विष्टताभूत्या साधता येन तं गृह्णु ।
दंष्ट्रायां सा वराहेण विष्टता सवराधरा । सुस्ताखन-
नतोयस्य शोभते नृत्तिका यथा । ईदृशोऽपि महाकायो
वराहः शेषमस्तके । तस्य चूडामणेरुद्धं शोभते मणिकोपमः ।
एवंविधः स शेषोऽपि कुण्डलीभूय संस्थितः । कूर्मपृष्ठैक
भागेन विसतन्तुरिवावभौ । वपुःस्तम्भः शिरः पुच्छनखाङ्ग
प्रभृतीनि च । मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः ।
शङ्कोः शतसहस्राणि योजनानि वपुः स्थितम् । तदङ्गेन
भवेत् पुच्छं पुच्छाङ्गेन तु कुक्षिकम् । ग्रीवाऽस्याऽयुतकोटीभि
र्मस्तकं सप्तकोटिभिः । नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरैका प्रजा-
यते । सुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः । अङ्गु-
लीनां नखाभ्यो तु योजनयुतसंख्याया । एवं कूर्मे
प्रमाणान्तु कथितं चादियामले । तस्योपरिस्थिता चेवं सप्त
द्वीपपती सही । कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्ववयवसंयुतम् ।
पूर्वभागे सुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले । पूर्वापरं लिखे-
द्द्वेषं वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधं वेधनाग्नेय
भारुते । नाभिशीर्षचतुःपादकुक्षिपुच्छेषु संस्थिते ।
तारात्वयाङ्किते ज्ञास्मिन् सौरिं यत्नेन चिन्तयेत् ।
अधिके भक्तिके तत्र पादार्धेषु भ्रमण्डलम् । चतुर्विंशति
संस्थाः स्फुल्लान्श हन्ति शनिः क्रमात् । अश्विन्याद्युत्तरे-
भागे मघाद्यां पूर्वतः स्थितम् । मूलं च दक्षिणे भागे
ज्ञातव्यं नृपतितयम् । व्यापकप्रहराशस्थे चन्द्रे
सन्दोविषेयदा । यद्यदुधिष्णुप्रपादार्धं च तत् दोषा
भवन्त्यमी । अतिदृष्टिरनाडिकामूर्धिकाः शूलभाः शुकाः ।
खचक्रं परचक्रञ्च सप्तैताः ईतयः स्मृताः । कत्तिका
रोहिणी सौम्यं (५) कूर्मनाभोगतं तयम् । साकेता
मिथिला चम्पा कौशाख्यो कौशिकी तथा । अहिच्छत्रं
गया विन्ध्यमन्त्रिर्देदी च मेकला । कान्यकुब्जं प्रयागञ्च
अध्रदेशो विनश्यति । रौद्रस्मृन्वर्षस्य पुष्यः कूर्मस्य च
शिरःस्थितम् । समौडो हस्तिवन्धश्च पञ्चराटश्च कामरुः ।
वरेन्द्री च तथा ज्ञेया मगधश्च तथैव च । खरसिनी वने-

वासः पूर्वदेशो विनश्रुति । अन्नेषा च मघापूर्वफाल-
गुन्याग्नेयगोचरे । अङ्गवङ्गौ कलिङ्गश्च पूर्वजाश्चैव को-
शलाः । डाहलोजयहना च तथैव च सुलङ्किना । उड्डो-
यानं वराटश्च अग्निदेशो विनश्रुति । उत्तरा हस्तचित्ता
च दक्षिणं कुक्षिमाश्रिताः । दर्दुरश्च महेन्द्रश्च वनवासश्च
सिंहलः । तापी भीमरथी लङ्का तिकूटं मलयस्तथा ।
श्रीपर्वतः किष्किन्धा इति नश्रुति दक्षिणः । स्वाती
विशाखा जैत्रं च कूर्मनैर्ऋत्यगोचरे । नासिक्यं च सुराष्ट्रं
चोत्तरमालवकं तथा । वाङ्गीकं च प्रकाशश्च भृगुकच्छ-
श्च कोङ्कणम् । खेटापुरं च मौटेरं देशा नश्यन्ति चेदृशाः ।
जेठ्ठा मूलं तथापाठा पुच्छे कूर्मस्य संस्थिताः । पारावतं
मरुच्छमवन्ती पूर्वमालवः । पारातवर्षरक्षीपं खौराष्ट्रं
सैन्धवं तथा । जनस्थानं विनश्यन्ति स्त्रीराज्यं
पुच्छपीडने । उत्तरादित्तिक्छाणि पादे वायव्यगोचरे ।
गुर्जरं तङ्गणश्चैव मरुदेशं सरस्वतीम् । जालन्धरं
वराहं च पालुकोदधिसंयुतम् । मेरुदङ्गं विनश्यन्ति
ये चान्धे कोणसंस्थिताः । शतभिषादित्यश्चैव उत्तरं
कुक्षिमाश्रितम् । नेपालं कीरकाप्रसारीरगञ्जनं खुर-
सानकम् । मायुरं क्लृप्त्तदेशश्च खसकोदारमण्डले ।
हिमाचला विनश्यन्ति ये देशाश्चोत्तराश्रयाः । रेवती
चाचिनी याव्यं २ पादे त्वीशानगोचरे । गङ्गाहारं
करुत्तेवं श्रीकण्ठं हस्तिनापुरम् । अश्ववक्त्रेकपादाश्च
गजकर्णस्तथैव च । विनश्यन्ति च ते सर्वे देशा
स्त्रीशानगोचरे । सौरिः खदेशगोयत् तत् यत्नेन चिन्त-
येत् । परदेशस्थितः कुर्याद्विग्रहं प्रति यशोवतेः । यत्स्थः
पीडयेत्तत् वेधस्थाने तथैव च । देशनामर्त्तगः सौरिर्भङ्ग-
दो नात् संशयः । पृथ्वीकूर्मं समालेख्यं हस्तिकादि यमा-
नकम् । देशादिस्त्रस्त्रकादि वक्ष्ये कूर्मचतुष्टयम् । पूर्व-
चक्रमालिख्य देशनामर्त्तपूर्वकम् । २ देशकूर्मो भवेत्तत् यत्
सौरिचयन्तया । नगरे शनागरसृजं कृत्वा लेख्यं तत् पूर्व-
वत् । सौरिस्थाने भवेदुष्टं वेधस्थाने तथैव च । ४ क्षेत्रजे
क्षेत्रभान्यत् कृत्वा कूर्मं यथास्थितम् । सौरिस्थाने तथा
वेधे जायतेऽत महद्भयम् । ५ गृहकूर्मं समालिख्य गृहदा-
रसुखस्थितम् । स्वायम्बुर्पूर्वकम् कृत्वा ततोवीक्ष्यं शुभा-
शुभम् । गृहमध्यस्थितः सौरिः शोकसन्तापदायकः । द्वारे
विघ्नप्रदो ज्ञेयः पावके वज्रदायकः । ज्ञेयो मृत्युप्रदो या-
व्ये राजसिंहासनादयम् । वारुणे शुभदो ज्ञेयो वायव्ये
मृत्युदायकः । अर्धलाभप्रदः सौम्ये शाङ्करे सर्वसिद्धिदः ।

सौरिर्वलाधिकोदुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभावहः । समकानं
पीडयेद्यत् भानुजः कूर्मपञ्चकम् । तत् स्थाने
महायुद्धं जायते नात् संशयः । दुष्टस्थाने गते चन्द्रे
कर्त्तव्यन्तत् शान्तिकम् । यदुक्तं यासले तन्ने सर्वद्वि-
विनाशकम् । यन्देशश्चैव पशुगन्ति राज्ञोभयान-
शराः । परचक्रभयं चाग्निदुर्भिक्षन्तत् दारुणम् । कूर्म
चक्रं महाचक्रं कथितञ्चादियामले । त्रिकालविषय-
ज्ञानं पाणिस्थं येन जायते” ।

तन्त्रोक्ते मन्त्रग्रहणतत्साधनोपयोगिकृष्णचक्रे त
कूर्मचक्रशब्दे पृष्ठे उक्ते तत् दृश्ये ।”

७ पदमचक्रम्—“पद्माकारं लिखेच्चक्रमष्टपदं सुगोमनम् ।
कोष्ठकं नवमं मध्ये पद्मचक्रं प्रजायते । हस्तिकादीनि
भान्यत् त्वीणि त्वीणि यथाकमम् । मध्यकोटादि स-
द्धानं सप्तविंशतिसंख्यया । नव खण्डा धरा सा च
नवभागेषु संस्थिता । यत् खण्डे स्थितः सौरिः खण्डं
तच्च विनश्यति”

८ ऋषीश्वरचक्रम्—“हस्तिकाश्च लिखेच्चक्रं सप्तकोणं
ऋषीश्वरम् । सप्तनाडीसमायुक्तं सौरिवेधं विनोदयेत् ।
नाडीकैकसमायोगे जम्बूद्वीपादि गण्यते । सप्त द्वीपाः
क्रमेणैव पीड्यन्ते सौरिपीडया । जम्बूद्वीपस्तथा शाकः
कुशः कौक्षश्च शालमलिः । सप्तमः पुष्करद्वीपः पीड्यन्ते
सौरिपीडया” । कालानलचक्राणि सप्त

९ राजकालानलचक्रम्—(१) “अथातः संप्रवक्ष्यामि मोक्षं
या ब्रह्मयामले । राजकालानलौ याता सदः प्रवच-
कारणम् । ग्रहयोगवशाद्वाता ज्योतिःशास्त्रे प्रमा-
पिता । या सा शुभेषु कार्येषु फलदा न तु शङ्करे ।
यस्य छायाप्रभावेण छाद्यते शशिभास्करौ । तस्य राज्ञोः
प्रभावश्च वक्ष्येऽहं रणकर्त्ताणि । केचित् सूक्ष्मा वद-
न्त्येव ग्रहोराक्षरकारणम् । यतो वर्षे दिने लभे-
ज्वाधिपत्यं न दृश्यते । आधिपत्ये स्थिता ये च वर्षे महे-
दिवानिशोः । ते चाधिकारिणो ज्ञेया राज्ञा राज्ञः
सिधीयते । वेदागमपुराणेषु विख्यातो राज्ञश्चेतः । तस्य
आज्ञात्प्रमज्जात्वा मिथ्या जल्पति स्वल्पदित् । दुष्टारिष्टे
सर्वेषु जातकादिषु मन्यते । सदः प्रवचयदो राज्ञः
स कथं ह्यादकारणम् । भ्रमं च कालरूपेण संहारेण
महीतले । स्ववृत्तद्वया रौद्रो ज्ञेयो राज्ञश्च संभवः ।
ग्रहाप्राप्तमयाद् यस्य हृदि मार्गे भ्रमन्ति च । तस्य वा-
मान्यहं वक्ष्ये सुखं पुच्छं कुमेण च । राज्ञश्चक्रम्

पातः स्वर्भानुः सिंहाकासुतः । दैत्यम्बाया गिरोवक्तां
 ग्रहारिष्य विधुनुदः । पुच्छं केतुः शिखी सर्पौ गुदं गुह्यं
 वटोमतम् । उत्पातो विषगर्भश्च भूचक्रालः ग्रहानलकः ।
 ऋक्षाधारगतोराहुः संप्रेक्ष्येण संस्थितः । तस्य चक्रं
 प्रवक्तव्यं राहुकालानलाख्यकम् । शलाकासमकं चक्रं
 भोगादौ क्षतिकादिकम् । साभिजित् सर्वमालिख्य यथा-
 विंशतितारकाः । यत् ऋक्षस्थितोराहुवदनं तदुपनिर्दि-
 भेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छं तस्य व्यवस्थितम् ।
 एकोत्तरगतं स्थायाः जायन्ते तत् केतवः । व्याघ्रवन्तो
 जगत्सर्वं सहस्रार्कधनत्वपः । राहुभुक्तानि ऋक्षाणि
 जीवपक्षे तयोदश । तयोदशाऽपि भोगप्राणि स्तपक्षः
 प्रकीर्तितः । मृतपक्षे सुखलस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् ।
 एवमङ्गद्वयं राहोर्ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । जीवपक्षे चपा-
 लाद्ये मृतपक्षे रवौ स्थिते । तस्मिन् काले शुभा यात्रा
 विपरीता तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्ष-
 व्यवस्थितौ । तत् क्षेपं जयो लाभो यात्राकाले न
 संशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ ।
 तदा हानिर्भयं भङ्गोन्मुख्यार्त्ताफलं मतम् । जीवप-
 क्षस्थिते चन्द्रे कार्यं स्यादऽमृतोपमम् । मृतपक्षे मृतं
 क्षेपं यतश्चन्द्रवलात् बलम् तत्राङ्गभेदेन फलभेद उक्तस्तत्
 राहुपञ्चविभागचक्रम्— “यतः पञ्चभेदेन राहु-
 चक्रं वदाम्यहम् । सुखं हृदयं गुह्यं पुच्छं मस्तक-
 क्षेपं च । सुखेन हृदये सप्त पञ्चार्काणि तथोदरे । ऋक्षैकं
 गुह्यं तस्य पट् पुच्छे
 “सुखाद्यङ्गनामभेदः सप्तमस्तके सुखाद्यङ्गस्य नामानि फलं
 चास्य वदाम्यहम् । यथोत्तरं क्रमेणैव चन्द्रार्कधमणेन
 च । यत् ऋक्षे स्थितो राहुस्तस्याभिधानमीरितम् ।
 गणितं कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्गं वदनं तथा । राहु-
 धिष्णप्राप्तः सप्त भुक्तधिष्णप्राणि यानि च तानि सम्यु-
 संज्ञानि कामाङ्गं हृदयन्तथा । हृदयाग्रे स्थिता-
 याश्च तारका रससंख्यया । कामाङ्गं जठरं जीवं सम्यु-
 टोदरसंज्ञकम् । तत्परोयत्तु नक्षत्रमेकं पञ्चदशं सु-
 खात् । गुदसदृगणितं गुह्यं केतुश्चन्द्राङ्गकर्त्तरी ।
 गुदधिष्णप्राप्तोद्यानि धिष्णप्राणि रससंख्यया । पुच्छं
 सूर्याङ्गज्ज्वाङ्गपुष्टिमृत्युस्तथैव च । शेषाणि सप्त भा-
 न्यत् मध्यस्थान्यस्य पुच्छयोः । कपालं मस्तकं शीर्षं
 रुद्राङ्गं भोगिमण्डलम् । स्थिररूपी स्थितोभातश्चरूपश्च
 चन्द्रमाः । क्रमेणैकशोऽङ्गानां योगपट्कं वदाम्यहम् ।

सुखादियोगपट्कम्—“राहुवक्त्रे स्थिते सूर्ये चन्द्रे हृदय-
 संस्थिते । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्ग आहवे ।
 सुखामसंस्थिते सूर्ये चन्द्रे चोदरगे तथा । अत्र यायी
 जयेद्युद्धे हेतुया नात्र संशयः । भास्करे गणितार्द्रस्थे
 चन्द्रे वज्राङ्गसंस्थिते । स्थायी भङ्गमवाप्नोति यायी
 जयति सन्नतः । राहुऋक्षस्थितो भानुचन्द्रे पुच्छाङ्ग-
 संस्थिते । स्थायिनोविजयोयुद्धे यायिनो न्युत्सादिगेत् ।
 राहुजिह्वां गते सूर्ये चन्द्रे रुद्राङ्गसंस्थिते । बलावर्ते
 भवेत्तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । राहुऋक्षस्थितोभानुचन्द्र-
 स्तत्रैव संस्थितः । न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्ययो-
 रुभयोःजयः” ।

हृदयादियोगपट्कम् । “हृदयस्थे दिवानाथे जठरस्थे
 निशाकरे । निर्दिष्टः स्थायिनोऽन्यथ्यायी जयति
 निर्गणः । हृदयस्थो यदा भानुः शशाङ्गोऽगुदमाश्रितः ।
 हेतुया जयते यायी स्थायी च जयते रणे । कामाङ्गके
 दिवानाथे पुच्छपट्के निशाकरे । स्थायिनो विजयस्तत्र
 यायिनश्च पराजयः । सम्युटस्थो यदादित्यो रुद्राङ्गे
 चन्द्रमा स्थितः । यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्थायी
 जयी रणे । कामाङ्गं याति चेत् भानुचन्द्रे राहुसं-
 स्थिते । संग्रामे विजयी यायी, स्थायिनो भङ्गमादिगेत् ।
 हृदयाङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यवस्थितौ । देवानपि
 जयेत् यायी किंपुनर्मर्नवं बलम्” ।

उदरादियोगपट्कम्—“उदरस्थे दिवानाथे निशानाथे गुद-
 स्थिते । समयुद्धं भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । स-
 म्युटस्थो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमाः । यायिभङ्गो,
 जयः स्थातुस्तत्र काले न संशयः । कामाङ्गः सहस्र-
 शुर्मास्तकस्थो निशाकरः । यातिकोभङ्गमायाति स्थाने वासी
 जयी रणे । भानुरुदरगोयत्त निशेगोराहुवक्त्रगः । विवादी
 हीयते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । स्वर्भानोरुदरे
 भानुर्हृदये तारकाधिपः । अनायासेन संग्रामे यायिनो
 जयमादिगेत् । उदराङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ
 व्यवस्थितौ । तदा सन्निर्घ्नं सन्देहः सैन्ययोरुभयोरपि” ।

गुदादियोगपट्कम्—“केतुधिष्णेन स्थिते सूर्ये चन्द्रे वज्राङ्ग-
 संस्थिते । यायिभङ्गो, जयी स्थायी भाषितं ब्रह्मयामले ।
 गुदे तीक्ष्णं गुसंयुक्तं कपालस्थे निशाकरे । यायी च
 भज्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । गुदऋक्षस्थितः
 सूर्योराहुऋक्षस्थितः शशी । महाहवं भवेद् वीरं
 किञ्चित् स्थायी जयी रणे । भानुरुदगणिते ऋक्षे शशश्च

संपुटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादि-
शेत् । गुदमे वर्तते भानुर्जठरे रोहिणीपतिः । दण्ड-
यित्वा रिपोः सैन्यं याताभ्येति निजालयम् । गुदे
दिनकरो यत्र तत्रैव यामिनीकरः । समयुद्धं भवेत्तत्र
किञ्चिदागन्तुको जयी” ।

वज्राङ्गयोगपट्कम्—“सूर्याङ्गस्थः सहस्रांशुर्जिह्वायां
शीतगुः स्थितः । यायिनोविजयं विद्यात् स्थायिनश्च
पराजयम् । पुच्छक्षेत्रस्थितो भानुः रुद्रक्षेत्रे तु चन्द्रमाः ।
यायिनो मृत्युं रायाति जयलाभौ च स्थायिनः । पुच्छ-
पट्के यदादित्यः कामाङ्गे चन्द्रमाः स्थितः । यायी वि-
जीयते तत्र शक्रतुल्योऽपि वैरिभिः । अंगुमासी स्थितो वज्र-
जठरस्थे सुधाकरे । आदत्तेऽरिभ्यं सर्वां जित्वा यायी
रणाङ्गणे । भास्करे राक्षपुच्छस्थे मृगाङ्गे गुदमाश्रिते ।
समयुद्धं भवेत् तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे ।
सूर्याचन्द्रमसौ यत्र वज्राङ्गे यदि संस्थितौ । सैन्य-
योद्धमयोस्तत्र वधो भवति निश्चितम्” ।

कपालादियोगपट्कम्—“रुद्राङ्गस्थे दिवानाथे राक्षजिह्वा-
ङ्गः शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिनः ।
राक्षशीर्गस्थिते मिते शशाङ्गे हृदि संस्थिते ।
विना युद्धेन मृत्क्षीयाद्यायी सर्वांमरिभ्यम् । कपाल
संस्थितः सूर्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । यायिना जीयते
तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तकस्थे दिवानाथे
धिष्णप्रनाथे गुदस्थिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु
पराजयः । राक्षशीर्गतो भानुः पुच्छक्षेत्रे तु निशाकरे ।
अन्योऽन्यं विग्रहं घोरं युद्धं भवति दारुणम् ।
दिनेशो राक्षरुद्राङ्गे चन्द्रस्तत्रैव सङ्गतः । विनाशं
कोपराज्यस्य यायिनो मृत्युमादिशेत्” ।

राक्षदशाङ्गविभागचक्रम्—“हृदयादीनि चाङ्गानि जिह्वान्तानि
क्रमेण च । दशसंख्यान्वहं वक्ष्ये राक्षचक्रस्य मध्यतः ।
पुष्पितं फलितं चैव निःफलं भटितं गुदम् । राजत-
न्नामसं दृढं मृतं जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते तीर्ण
धिष्णप्रानि जेमलाभकराणि च । शत्रुभङ्गो भवेद्युद्धे
यात्रा मासेन लाभदा । ततश्चत्वारि धिष्णप्रानि पक्षै-
केण फलन्ति च । गजवाजिधनं देशं यायी तु लभते
ध्रुवम् । अफलेषु त्रिविष्णुषु परमासूर्यायिनं प्रति ।
सन्धिं सेवां तथा देशं स्थायी यच्छति निश्चितम् ।
फलं प्राप्नोति वर्षेण भटितैश्च तितारकैः ।
हस्त्यश्चपुलमितादि देशकोपपरिग्रहैः । गुदैकेन भृशं

लक्ष्मीः पट्टमिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पन्ना
नासयुग्मेन लभ्यते । विग्रहस्य भवेद्युद्धयुद्धे भङ्ग
स्तथैव च । रोगपीडा भवेद्दर्पे राजसाख्यैस्तितारकैः ।
हस्त्यश्चपुलमितादि देशकोपपरिग्रहैः । पट्टमिनी-
विनश्यन्ति यायिनस्तामसत्वमे । तामसाये चतुष्के तु
तारकादृष्टसंज्ञकाः । सर्वनाशकराः प्रोक्ता सासंकेन न
संशयः । ततस्त्रीणि मृत्युभानि राजमृत्युप्रदानि च ।
आशोवातश्च गुल्मश्च पक्षैकेण फलन्ति च । युद्धे भङ्गो-
नृणाभीतिर्द्रव्यनाशः कुलक्षयः । सद्यो मृत्युं लभेत्-
यायी राक्षवृत्ते सुनिश्चितम्” इति दशाङ्गफलम् ।

“युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगो न लभ्यते । उत्पाद्यते
तदा शीघ्रं तत्कालेन्दु दिवाकरौ । दृष्टनाद्योहताधिष्ण्यैः
पट्टिभागप्रवेशके । अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युतस्तत्काल-
चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्यश्चेत्कालिकः ।
अहोरात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्णप्रमण्डले । स्त्रि-
चक्रे पुरा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफलं सदा । चरचक्रेऽप्यनेनैव
प्रकारेण फलन्मवेत् । सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले
विशेषतः । सर्वकाले शुभचन्द्रोत्थो हृदि गुदोदरे ।
पुच्छपट्के कपालस्थे शशाङ्गे राक्षवृत्तगे । वन्दनं ज्ञानि
मृत्युश्च सर्वकार्येषु जायते । हृदि गुदोदरे चन्द्रे विवाहे
नन्दति द्वयम् । नैःखं वैधव्यविद्वेषौ सुखे पुच्छे तु
मस्तके । पुष्पिते फलिते गुह्ये प्रसङ्गकाले शशी गुह्यः ।
अफले भटिते मध्ये मृत्युः शेषाङ्गो विधौ । जडं तु
खेचरं चक्रमधोभूचरमुच्यते । उभयोः सन्निपातेन
राक्षकालानलं जतम्” ।

१० सूर्यकालानलचक्रम्—“जर्जरास्त्रिभुजः शूलापाति
स्त्रिभुजश्च संस्थिताः । द्वे द्वे नाड्यौ स्थिते कोण
शङ्खयुग्मे तथैकया । मध्ये त्रिभुजदण्डाधो भानुभाद्य
भसङ्गलम् । राभिजिज्ञ प्रदातव्यं सव्यसागेण सर्वदा
काष्ठाटके जयोलाभः काष्ठापट्के तथा पुनः । शङ्खयुग्मे
रुजाभङ्गो मृत्युः मृत्युलये मृत्युटम् । नामकञ्चं स्थितं
यत्र ज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् । अधोगतैश्च नक्षत्रैरुद्देशो-
वधवन्धनम् । विवाहे विग्रहे युद्धे रोगाक्षौ गमने तथा ।
सूर्यकालानलं चक्रं ज्ञातव्यं च प्रयत्नतः” (रोगे च
कुजनक्षत्रं दिनं फलन्तु युद्धके । प्रयागे वक्तिका लेखा
अन्यत्कार्कस्य दीयते) । कश्चित् अधिकपाठः

११ चन्द्रकालानलचक्रम्—“चन्द्रकालानलं चक्रं व्योमाकारं
लिखेद्बुधः । चतुर्दिक्षु त्रिभुजानि मध्ये भिन्नानि कार-

येत् । पूर्वत्रिगुलमध्यस्थं दिनचक्रादि लेखयेत् । सव्य-
मार्गेण दातव्या व्यटविंशतितारकाः । त्रिगुले च वहिर्मध्ये
मध्ये वहिस्त्रिगुलके । त्रिगुले चक्रवाह्ये च चक्रमध्ये
तथैव च । नामचक्रं स्थितं यत् तत् ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
त्रिगुले च भवेन्मृत्युर्भयञ्च वहिरष्टकम् । लाभः
क्षेमः जयः प्रज्ञा चन्द्रगर्भं न संग्रहः । वर्जनीयं
प्रयत्नेन प्रथमाष्टपञ्चकम् । कक्षं द्वाविंशकं चात्र
कालरूपं न संग्रहः । लाभालाभौ सुखं दुःखं जय
अथ पराजयः । चन्द्रकालानलं चक्रं ज्ञात्वा संग्रह-
वर्जितम् ।

३२ घोरकालानलचक्रम्—“शलाकासप्तकं चक्रं लिखित्वा
चन्द्रभादितः । त्रिषु त्रिषु च ऋतुषु नव सूर्यादयो-
पचाः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारणं जायते । फल-
नक्षत्रं प्रवक्ष्यामि एकैकस्य यथाक्रमम् । भानुना शोकस-
न्नापः शशाङ्कः क्षेमलाभदः । भूसुतो मृत्युमाधत्ते बुधे-
बुद्धिः प्रजायते । जीवे लाभः, शुभं शुक्रे, सूर्यपुत्रे
महद्भयम् । राहुणा घातपातश्च केतौ मृत्युर्न संग्रहः ।
यात्राजन्मविवाहेषु संप्रप्तं विप्रहेऽपि वा । घोर
कालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारभेत्” ।

३३ गूढकालानलचक्रम्—“सप्तरेखोद्धवं चक्रं चन्द्रभाद-
भमण्डलम् । लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं षडङ्गं जयका-
ङ्क्षिभः । दिनचक्रादङ्गते चक्रे गूढसम्पुटकर्तरी ।
दण्डः कपालं वज्राङ्गं ज्ञातव्यं खरवेदिभः । यत् चक्रं
स्थितश्चन्द्रस्तत्तादौ त्रीणि गूढकम् । सम्पुटे नव भान्य-
त्वं कर्तरी च ततस्त्रिभिः । दण्डे धिष्णुपानि च त्रीणि
कपाले धिष्णुसप्तकम् । वज्राङ्गे त्रीणि धिष्णुपानि षडङ्ग-
स्येति निर्णयः । यदङ्के नामनक्षत्रं युद्धकारणं जायते ।
यज्ञे शुभाशुभं तस्य गूढकालानले स्थितम् । गूढस्य
विश्वभो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे । कर्तार्यां सज्जतं
युद्धं, दण्डे भङ्गो न संग्रहः । कपालस्थ भवेन्मृत्युर्वज्रे
तस्य महद्भयम् । गूढकालानलं चक्रं भाषितं ब्रह्म-
जामले” ।

३४ शशिचन्द्रकालानलचक्रम्—“द्वादशारं लिखेच्चक्रं मेधादि
द्वादशान्वितम् । ज्ञेययुग्मञ्च तत्रैव विख्यातं रविचन्द्रयोः ।
विंहाद्यं भकरान्ध्रं भादृजेत्सदाहृतम् । कुम्भादिकर्क
पर्यान् चन्द्रजेत् न संग्रहः । चन्द्रजेतगते सूर्ये चन्द्र-
स्तत्रैव संस्थितः । यायिनो विजयोयुद्धे स्थायिनो भङ्ग-
शादिशेत् । सूर्यजेते गते चन्द्रे सूर्यस्तत्रैव संस्थितः ।

यायी भङ्गमवाप्नोति स्थायिनो विजयो भवेत् ।
सूर्ये सूर्याङ्गसंयुक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्गसंगते । तदा
काले भवेद्दुःखं तस्य विपर्यये । सूर्यजेते गते
चन्द्रे चन्द्रजेतगते रवौ । महायुद्धं प्रवर्त्तेत संहारः
सैन्ययोर्द्वयोः । यात्रायां युद्धकाले च चक्रमेतद्दि-
लोकयेत्” । यत्र विशेषः । “एकेन क्रूरवेधेन विद्धो
भवति चन्द्रमाः । स्वल्पं युद्धं तदा काले जायते नात्र
संग्रहः । द्वाभ्यां वापि त्रिभिर्वापि पापैर्विद्धो यदा
शशी । तदा युद्धं महाघोरं सैन्ययोरुभयोरपि ।
यज्ञैः पृष्ठे भवेद्दुःखमयं चेवातिचारिभिः । मध्यगत्या
भवेन्मध्ये पापैः सौम्यैस्तु तत् न हि । ऊर्ध्व-
दृष्टौ भवेद्दुःखं मध्यदृष्टौ तु मध्यमे । अधोदृष्टौ-
यधस्ताच्च केकरे णार्हतो भवेत् । शनिराहुकुजादित्या-
स्त्वेकरेखागता यदि । चन्द्रेण संयुक्तास्ते च तदा पात
चतुष्टयम् । शनिना चन्द्रयुक्तेन जीववेधगतेन
च । तदा दृष्टिर्भवेच्चूनं वर्णोपलभयोच्छ्रितम् । भौमे-
नाग्नेर्भवेत् पातो राहुणा लौघपातकत् । भानु-
ना चण्डवातश्च सख्यैः सख्यैः भवन्ति च । शुक्रेण
जलपातोऽपि पांगुपातः शशाङ्के । गुरुणा चञ्चल-
पातः दिग्दाहः केतुना भवेत्” ।

३५ संघट्टचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविंशति
तारकम् । त्रिकोणं नवभिवेधः कर्त्तव्यस्तिर्यगाङ्कति ।
अश्विनीरेवतीवेधो वेधश्चाश्विनज्येष्ठयोः । मघापूर्वा
मघाश्लेषे अश्लेषामूलयोस्तथा । एवं संघट्टचक्रं च
कार्यं नृक्षगता पचाः । भूपनामर्चभङ्गके युद्धं भवति
नान्यथा । निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्धं नास्ति न संग्रहः ।
क्रूरवेधे भवेद्दुःखं तत्काले घोरदर्शनम् । युद्धकाङ्क्षी
भवेद्वाजा यस्य भं क्रूरवेधितम् । युद्धे षी भवेत् सौम्ये
तथा वेधविजिते । सौम्यक्रूरविभागेन निरान्वित
क्रमेण च । वक्रातिचारगत्या च युद्धं स्वल्पञ्च नास्ति च” ।

३६ कुलाकुलचक्रम्(३)—“द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुल-
सुदाहृतम् । विषमा अकुलाः सर्वाः शेषाश्च तिघयः
कुलाः । रविचन्द्रौ गुरुः सौरिचत्वारोऽप्यकुलागताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः २ । शर-
णाद्गर्भजिन्मूलं कुलाकुलसदीरितम् । कुलानि
समधिष्णुपानि शेषभान्यकुलानि च ३ । तिथौ वारे च
नक्षत्रे अकुलैः यायिनो जयः” । कुलाख्ये स्थायिनो नूनं
सन्धिवैव कुलाकुले” ।

१७ कम्बचक्रम्(२)—“कुम्भाकारं लिखेच्चक्रं तिर्यग्येखाप्रभे-
दितम् । तस्य चोर्ध्वमधोलेख्यमेकैकान्तरभं क्रमात् ।
भानुभाद्यं न्यसेत्तल रिक्तां पूर्णमिति क्रमात् । एवं
राशिक्रमाज्ञेख्यारिक्ता पूर्णा इति क्रमात् । रिक्ते
रिक्ता भवद्यात्वा पूर्णे यात्वा शुभावहा । इति यात्वा
फलं ज्ञेयं कुम्बचक्रद्वये स्थितम्” ।

१८ प्रस्तारचक्रम्—“तयोदशोर्ध्वगारेखा दश रेखाश्च तिर्य-
गाः । भवेयुः कोष्ठकास्तल सङ्ख्ययाटोत्तरं शतम् ।
मेपाद्या राशयोलेख्यास्तिर्यक् प्रथमपङ्क्तिषु । नवां-
शराशयचाधो नवधा सर्वराशिषु । कवर्गाद्वधा
लेख्यं कोष्ठके प्रथमाष्टके । द्वितीये सप्तमे चाद्या एवं
टाद्यास्त्रिपङ्क्तौ । यश्वर्गौ चतुर्थे च अष्टवर्गः पञ्चमे
तथा । नवद्वादशके ताद्याः शेषे पाद्याः द्विकोष्ठके । चतु-
रक्षरसंयोगात् अश्विन्यादिक्रमेण च । ज्ञेया नवां-
शका वर्या मेपादिराशिमण्डले । भोमं शुक्रं बुधं
चन्द्रं भातुं सौम्यं सितं कुजम् । गुरुं शौरिं शनिं
जीवं विदध्यात् कोष्ठकोपरि । कोष्ठाक्षरगतौ ज्ञेय
चन्द्रस्तत्कालसम्भवः । तदधीनं फलं सर्वं लाया-
लाभजयादिकम् । दिनचर्याचगतानाड्यः सप्तविंशति
ताडिताः । पटिभक्तो भवेत्तत्कालेन्दुगतं स्फु-
टम् । इष्टनाड्योक्ताधिष्णयः पटिभागान्तरशेषके ।
अश्विन्यादीन्दुभक्तेन युक्तस्तत्कालचन्द्रमाः । क्रूर
क्षेत्राक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्वकर्मसु । शुभक्षेत्रे शुभं
चैव प्रस्तारे चन्द्रनिर्णयः । नाडीफलौ यशौ वर्गा
वर्गौद्यु फलोदयः । कुपक्षेण च मासेन षष्ठौ च
तोऽयनोदयः । जन्मकाले विवाहे च याने जन्मनि
सङ्करे । शशाङ्कस्य फलं अष्टस्वरशास्त्रेषु निश्चितम् ।
अशक्तेनांशकं गुण्यं भुवयुक्तं कृतं पुनः । चतुःस्था-
मनयः (७, ७, ७, ७), स्वर्याः १२ सप्त ७ रन्ध्र ६ गुणे-
पवः ५३ । मासाः १२ शैलाः ७ इना १२ स्तत्वा २४ राशीनां
च प्रयादमे । गुणाः २ शैलाः ७ युगाः ४ पञ्च सप्त
द्विचतुष्टयो ७ युगाः ४ । नागाद वाणा ५ रसा ६ भूता ५
मेपादेरंशका इमे । नग्नस्य योऽंशकोदेवि ! तस्य स्वाधी
च यो ग्रहः । तद्वशात् कालविज्ञानघृदितांशकसं-
ख्या । सूर्योऽयनं क्षणचन्द्रे दिनान्यारे तथा बुधे ।
ऋतवश्च, गुरो मासाः, शुक्रे पक्षः प्रकीर्तितः । सूर्य-
पत्ने समा देवि ! सर्वदेवविधिः स्तुतः” ।

१९ त्वस्वरचक्रे दृष्टचक्रम्—“प्रस्तारे द्वादशारे च षडक्षर-

क्रमेण च । नवांशराशिमार्गेण चक्रं भवति त्वस्वरम् ।
यत् मेपादिराशिस्यस्तत्कालेन्दुः प्रजायते । ग्रहदृष्टि-
शात् सर्वं ज्ञेयं तत् शुभाशुभम् । त्रिदशे पञ्चमे धर्मे
चतुर्थाष्टमसप्तमे । पादद्वया निरीक्षन्ते प्रयच्छन्ति
तथा फलम् । जडदृष्टौ च भौमाक्षौ केकरौ बुधभाग-
वौ । समदृष्टौ च जीवेन्दु शनिराह त्वधोत्तरी । मेधो
दृष्टौ ऋगः कन्द्य कर्कसीनतुलास्तथा । व्यादित्यादियहे-
प्ता नीचं तु तस्य सप्तमम् । परमोच्चा दिगो १० रामा १
अष्टाविंशतियोन्द्रियाः १५।१५ । सप्तविंशस्तथा विंशः
स्वर्यादीनां तथांशकाः । परमोच्चात् परं नीचमर्धचक्रां-
शसंख्यया । नीचस्यानात् क्रमेणोच्च उक्तोऽभावत् खेचरः ।
उच्चाक्षीचाच्च यत्तुल्यं समस्थानं तदुच्यते । उच्चनीच
समस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत् । उच्चस्थानस्थितं
चन्द्रं भौमादित्यौ प्रपश्यतः । समस्थाने च गुरोर्निन्दु
नीचस्थं राहस्तुल्यं जौ । बुधशुक्रौ त्रिकोणे च चन्द्रं
तत्कालसम्भवं । अन्यत्रस्थं न पश्यन्ति ज्ञात-
व्या इव खेचराः । सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्वं सौम्यं
प्रजायते । क्रूरदृष्टिगतं पुंसां स्त्रियुर्हानिमहद्भयम् ।
एवं शुभयुते चन्द्रे सर्वं सौम्यं प्रजायते । क्रूरः
क्रूरफलं तत् मित्रैर्मित्रं न संशयः । रक्ता पीतं सितं
क्षणे चन्द्रे वर्णचतुष्टयम् । ज्ञातव्यञ्च प्रयत्नेन प्रज्ञाकाले
सदा बुधे । रविभौमः सितः सौम्यो गुरुः शौरिः श-
शी तमः । वर्गशास्त्र व्यवर्गादौ ग्रहाज्ञेया विच-
क्षणैः । स्थातां रविकुजौ रक्तौ पीतौ जीवबुधौ मृगौ ।
शशिशुक्रौ सितौ वर्णौ क्षणत्वं राहमन्दयोः । यद्वर्ण
वर्गगचन्द्रस्तस्य स्वाधी च यो ग्रहः । तस्य वर्णेन
वर्णत्वं शशाङ्कस्य प्रजायते । रक्तो चन्द्रे भवेद्गुप्तं
क्षणे स्त्रियुर्न संशयः । पीते शुभं विज्ञानीयात्पिते
शुभतरं फलम्” ।

२० त्वस्वरचक्रम्—“द्वादशारं लिखेच्चक्रं नाडिकैका त्रिधा
पुनः । पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्यग्बन्धं तथा क्रूर ।
अष्टोत्तरशतं चैव नाडीभङ्ख्या प्रजायते । अक्षराण्यस्य
चक्रस्य नाडिकाग्रेषु विन्यसेत् । क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रे यदा
तत्कालसम्भवः । तदा तस्य फलं वक्ष्ये विवाहादौ
शुभाशुभम् । विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विशीलता ।
यात्रायाञ्च भवेज्जानिस्तुल्यं भङ्गोमहाह्वे । क्रूराः
सर्वे हानिकरप्रहाः सौम्याः शुभप्रदाः । द्वादशेधो
भवेद्यास्य तस्य स्त्रियुर्न संशयः । तत्कालेन्दुफलं सर्वं

यदुक्तं चादिजामले । गोपितं त्वन्यशास्त्रेषु मया चाल
प्रकाशितम् । अङ्कशब्दे ७३४० चक्रनामोद्देशे चर-
मित्युक्तम् । तत्त्वरसिति गुडम् एवमन्यस्यायगुड-
स्यात् दशितचक्रनामानुसारेण तत्र गुडता बोध्या

२१ भूचरखेचरचक्रम्—“अधःस्थं भूचरं चक्रमर्हस्यं
खेचरं तथा । चरस्थिरविभागेन स्थायी यायी फलं
कृमात् । सेपादिहादशारे च वाममार्गेण भूचरम् ।
तत्सोर्ध्वं खेचरं चक्रं दक्षमार्गेण सर्वदा । ये यद्द्वाराहु
मार्गस्था भूचक्रे ते व्यवस्थिताः । सूर्यमार्गेण ये लग्नाः
खेचराः खेचरस्थिताः । भूचक्रे संस्थितैः पापैः खेचक्रे
सौम्यखेचरैः । स्थायियायिवलं ज्ञेयं कृमात् खर
विचक्षणैः । सौम्याश्च भूचरे चक्रे क्रूराः खेचरगा यदि ।
मं हारोजायते तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । भूचरस्थायिहा
यत्र दृश्यन्ते च गुभाशुभाः । यायी संहारमायाति-
स्थायी सार्द्धं जयी । खेचरे खेचराः सर्वे सौम्याः
पापगतायदा । स्थायिनो बलसंयुक्ता यायी जयति
सत्ततः । भूचरे खेचरे सर्वे यदा मित्रा गुभाशुभाः ।
नदा मित्रं फलं वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा ।”

२१ पथचक्रम्—“अश्विन्यादीनि धिष्ण्यानि पङ्क्तियुक्तानि
लिखेद्बुधः । नाडीनाञ्च तत्र वेधः सर्पाकारः पथाख्यके ।
क्रूरवेधस्थिता नाडी तदधिष्ण्येन युते दिने । यात्रा
युद्धं न कर्तव्यं पथचक्रे त्विदम् फलम्” ।

२२ नाडीचक्रम्(१)—आर्द्रादिकं लिखेच्चक्रं नृगालञ्च
लिनाडिकम् । भुजङ्गसदृशकारं मध्ये मूलं प्रतिष्ठि-
तम् । यद्दिने चैकनाडीस्थायन्नामर्चभास्कराः ।
तद्दिनं वर्जयेत्तस्य विवाहे विषहे रणे । एकनाडीगते
भौमे रविजीवसम्पन्ति । यदा चन्द्रेण संयुक्ते तदा-
क्षौणी परिश्रुता । ऊर्ध्वनाडीगतो यायु मंवरनाड्यां
समोभवेत् । अधोनाड्यां भवेत्तद्वटि रेतद्दृष्टेस्तु लक्षणम्
विवाहाङ्गलिनाडीचक्रम्—“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं
सर्पाकारं लिनाडीकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवा-
हादि गुभाशुभम् । आद्यानाडोगनचक्राण्यश्विरौह पुनो-
त्तराः ७।१२। इत्येन्द्रमूलवायव्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा । यास्यः
सौम्योऽथ गुरुद्वयोर्निःशिला भिलः १७ जलाह्वयस् २० ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिताः । क्तिका
रोहिणी सर्पश्च मघास्वातोविशाखकम् । उत्तरा श्रवणं
पौष्णं २७ पृथ्वीनाडीव्यवस्थिताः । वेधनाड्युत्तमश्विन्यादि-
प्रथं च द्वितीयकम् । यास्यादि तृतीयं च क्तिकादि

द्विकं द्विकम् । एवं निरीक्ष्य बोद्धव्यं कन्यामन्त्रे गुरौ
खरे । पथखलीस्त्रामिन्त्रेषु देगे ग्रामे पुरे गृहे ।
एकनाडीस्थितानि यदा खुर्यं रक्तन्ययोः । तदा
वेधं विजानीयाद्गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतोवदेत् । प्रनष्टं जन्मं यस्य
तस्य नामार्चतो वदेत् । द्वयोज्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्ज्ञानं
क्षयोस्तथा । जन्मनामर्चयोर्वेधो न कर्तव्यः कदाचन ।
एकनाडीस्थिता दुष्टा भर्तुश्चैव कुलाङ्गना । तस्मा-
न्नाडीव्यधोधीक्षेत्रा विवाहे शुभमिच्छता । आद्यानाडी
व्यधे भर्ता मध्यनाडीव्यधे द्वयम् । पृथ्वीनाडीव्यधे कन्या
स्थिते नात्र संशयः । समासन्ने व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चि-
रेण तु । व्यधानरभमानेन वर्षे रिष्टं प्रजायते । एकर्चं
जायते यत्र विवाहे वरकन्ययोः । मूलवेधो भवेत्तत्र
महादुष्टफलप्रदः । एकनाडोऽस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रव
देवताः । तत्र द्वेधं रुजं नृत्तुं क्रमेण फलमादिगेत् ।
प्रभुः पथ्याङ्गना मितं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एक
नाडोऽगता भव्या न भव्या वेधवर्जिताः । क्रूर
पथगता नाड्यो यस्य जन्मर्चसम्भवाः । तस्य नृत्तुर्न
सन्देहो यात्रायुद्धे भयं भवेत् । द्वादिक्रूरव्यधो यस्य
चक्रे चैव लिनाडिके । हानिर्विघ्नं भयं क्षोभोजायते
वधवन्धनम् । एवं सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्ण्ये प्रजायते ।
जयो लाभः सुखं तस्य जायते नात्र संशयः । शुभपाप-
महैर्षिहा यस्य जन्मर्चनाडिका । तस्य मित्रं फलं
वाच्यं नाडीचक्रे खरज्ञैः” २ ।

“एतच्चक्रं समालिख्य अश्विन्याद्यं हि पङ्क्तितः ।
वेधो द्वादशनाडीभिः कर्तव्यः पद्मगलतिः । आद्या-
शेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृती-
यञ्च तृतीयेन द्वितीयकम् । एवं चांशव्यधोयेषां जायते
वरकन्ययोः । तेषां नृत्तुर्न सन्देहः शेषांशाः स्वस्व-
दुःखदाः । गुरुमन्त्राश्च देवाश्च स्वस्थाने च सुशोभनाः ।
अन्यांशकगताभ्यवा ज्ञातव्या खरवेदिभिः । एवं जाना-
ति यच्चक्रं चक्रराजं लिनाडिकम् । तस्य पाणितले
ज्ञानं सर्वदैव प्रतिष्ठितम्” ३ ।

२३ कालचक्रम्—“नवोद्देशानि धिष्ण्यानि नव तिर्यग्ग-
तानि च । अधोगतानि धिष्ण्यानि नव चैव विनिर्दिशेत् ।
चतुर्धाडीलतो वेधो मध्यच्छतयोज्जितः । सर्पाकारञ्च
तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते । त्रीणि मध्यगतर्चाणि
तानि कालसंख्यानं च । कोणस्थिते च ये धिष्ण्ये ते च

दंष्ट्रे द्वयं मतम् । दिनर्चमादितः कृत्वा नामर्चं यत्
संस्थितम् । सुखदंष्ट्रागतो नृत्युः शुभमन्यत्वं संस्थिते ।
ज्वरिते नष्टदंष्ट्रे च विवाहे विप्रहे रणे । काल
दंष्ट्राखणं नाम यस्य तस्य महद्भयम् ।

२४ सूर्यफणिचक्रम्—“सप्तविंशतिभान्यत्वं पङ्क्तियुक्तप्रा
क्रमेण च । तत्रान्तरे तत्रान्तरे चैव फणिचक्रं त्रिना-
डिकम् । यत् कञ्चे स्थितो भातुस्तदादि गणयेद्बुधः ।
नामर्चं च स्थितं यत् ज्ञेयं तत् शुभांशुभम् । कुर्व्या-
न्मृत्युं च रोगञ्च नाडीविवं गतो नृणां । वर्ज्येत्
सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । निर्वर्धनं कमध्यस्थं
यस्य नाम प्रजायते । सिद्धान्ति तस्य कार्याणि संप्रामे
यिजयो भवेत्” ।

२५ “चन्द्रफणिचक्रम्—“सूर्यफणीश्वरे चक्रे यदुक्तं च शु-
भांशुभम् । चन्द्रादौ तत्फलं चक्रे ज्ञेयं सर्वं फणीश्वरे ।”

२६ कविचक्रम्—“हीनसैन्यः सदा स्थायी यायी सैन्या-
धिकः सदा । अवलस्य बलोपायं वक्ष्ये ऽहं कविचक्रे ।
प्रयाणे चोत्प्रयाणे वा निशीथे मृगयाङ्गते । शोकार्त्तिं
व्यसनप्राप्ते हृतसैन्ये विनायके । अष्टधा कविकाल-
स्तु कथितो दुर्वले नृपे । इत्थं कुर्वन् परान् युद्धे जवती-
ह न संशयः । चतुरस्रं त्रिनाडिकम् कविचक्रं लिखे-
द्बुधः । प्रवेशे निर्गमे भाति स्थानविष्णुप्रादि विन्यसेत् ।
यत् नामार्ङ्गते स्थाने शत्रुसैन्यं व्यवस्थितम् । तत्
चक्रम् समालेख्यं सेनाध्यक्षे पूर्वकम् । त्रीणि त्रीणि
प्रवेशे च ईशादौ विदिश क्रमात् । निर्गमे तुर्यतुर्यौ
च पूर्वांशादिक्रमेण च । सौम्याः क्रूरा यहायत्वं
प्रवेशे निर्गमे स्थिताः । वक्रातिचारगास्तत् ज्ञात्वा
कविरणं कुरु । जीवपक्षस्थिते चन्द्रे अकुलञ्चे प्रवे-
शके । यानं कविरणे प्रोक्तं ज्ञात्वा प्रवेशनिर्गमौ ।
उदितेऽस्तस्वरो यस्य यत् जन्मेन्दुसम्भवः । तद्दिने
ते भटाः सर्वे वर्जनीयाः कवौ रणे । क्रूरे शीघ्रे प्रवे-
शजं यत् तत् विशदये । वक्रस्थे निर्गमे सौम्ये
तद्दिशि निर्गमं कुरु । प्रवेशे च प्रवेशं च निर्गमे
निर्गमे कुरु । भूवलं पृष्ठतः कृत्वा प्रोक्तः कविरणे जयः ।”

२७ खलचक्रम्—“चतुरस्रं चतुर्द्वारं खलचक्रं लिखे-
द्बुधः । नन्दाद्यास्तिथयोन्यस्याः पूर्वद्वारक्रमेण च ।
पूर्वांशादिचतुष्के तु सप्त सप्त क्रमेण तु । कृत्तिकादि
लिखेन्मध्ये खले भान्यष्टविंशतिम् । शनिचन्द्रौ कुज
सौम्यौ भातुशुक्रौ दृष्ट्यतिः । मध्ये बहिर्गतादेया

अपसव्यं दिशां क्रमैः । यद्दिने यद्दिशि स्फुक्ते तिथि-
विष्णुप्रादिनाधिपाः । प्रवेशः खलकद्वारे कर्तव्यको न
सर्वदा । खलकाभ्यन्तरे कालः शनिसूर्येज्जमङ्गनैः ।
बुधशुक्रेन्दुभिर्वाहो यायी स्थायी क्रमाज्जयी । ख-
लके मध्यमक्षेत्रे यो ग्रहो यत्वं संस्थितः । तत् कृत्वा
गते चन्द्रे फलं वक्ष्ये शुभांशुभम् । सूर्यस्थाने-
स्थिते शूरे नृत्युयन्त्रसमाश्रिते । भौमस्थाने भट्टा-
क्रोधी बुधस्थाने महद्भयम् । गुरुस्थाने स्थितः
स्थास्तु भङ्गमायाति भार्गवे । शनिस्ये सज्जतं युद्धं
राजस्थे मरणं भुवम् । वक्रस्थाने भवेद्युद्धं शीघ्रं
स्थाने च धावति । समचारगते स्थायी क्षोणेन्दु-
स्थे च मोहनम् । क्रूरपृष्ठे जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे
पराजयः । क्रूरे च संमुखे नृत्युर्जयः सौम्य-
पृष्ठे स्थिते । योधयोः पृष्ठगाः क्रूरा उभयोर्मृत्यु-
कारकाः । सौम्याः सन्धिप्रदा युद्धे मित्रा मित्रफलप्रदाः ।

२८ कोटचक्रम्(८)—“अथातः सः प्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य
निर्णयम् । अस्फारिः कुरुते यत् भूरिभैरवपराभवम् ।
यस्याश्रयवलादेव राज्यं कुर्वन्ति भूतले । विप्रहं
चतुराशायां सामात्यैः शत्रुभिः सह । विप्रमं दुर्गमं
घोरं चक्रं भीरुभयावहम् । कपिशोर्पञ्च शोभायं
रौद्राङ्गलकमण्डितम् । प्रतोली यत् कालाक्षं परिखा
कालरूपिणी । रणमण्डलताटोपः टिड्डुनीयन्तमण्डितम् ।
सुसलैर्द्वारैः पाशैः कुलखड्गैर्धनुःशरैः । संयुतैः सुभटैः
शूरैरिति दुर्गं समादिशेत् । दुर्गस्थो दुर्गमः
शत्रुरसाध्यो येन सिधति । कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि
विशषादष्टधा मतम् । प्रथमं नृगमयं कोटं जवकोटं
द्वितीयकम् । तृतीयं ग्रामकोटञ्च चतुर्थं गिरिगङ्गम् ।
पञ्चमं पर्वतारोहं षष्ठकोटञ्च डामरम् । सप्तमं
यक्रभूमिस्थं विपसाख्यं तथाष्टमम् । नृगमये साधवेत्
खण्डिर्जलस्थो जलमोक्षणम् । ग्रामदुर्गं ग्निदानञ्च
प्रवेशो गङ्गारथं च । पर्वते स्थानभेदश्च भूवलं डामरे-
रणे । चक्राख्ये कवियागश्च विप्रमे स्थायिवायिता ।
अतिवर्षां कालकर्णञ्चक्रावर्त्तं च डामरम् । ताता-
वर्त्तञ्च पटुमाङ्गं यक्षभेदञ्च शाम्बरम् । एतन्नामाष्टकं
ज्ञेयं दुर्गाष्टकक्रमेण च । यस्य वर्गस्य योमन्त्रः
स वर्गस्तस्य भङ्गदः । अ गुरुः क माज्जारिः च विंशः
ट शुनीचुतः । त सर्पः प आखुक्च य गजः श चज-
कुतः । दुर्गवर्गस्य ये भक्ष्या वज्रास्तङ्गागजा नराः ।

तद्वर्ग्यास्तु रणे त्वान्या न कर्तव्या गडाधिपाः स्वर्ग-
पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते । अवर्गाद्यष्टकं
ज्ञेयं पूर्वाद्यष्टदिगां क्रमात् । कोटचक्रं लिखेच्चादौ
चतुरस्रं विनाडिकम् । कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभि-
जिन्ति न्यसेद्बुधः । बहिः कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे
बहिर्वहिः । प्रवेगो निर्गमस्तत्र ज्ञातव्यः स्वरवेदि-
भिः । ईशात् प्रवेगधिष्णुनि मध्यात् प्राचीविनि-
र्गमः । बहिर्द्वादश भान्यत्र प्राकारे तारकाष्ट-
कम् । दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ तन्मध्ये स्तम्भतुर्यकम् ।
कृत्तिका पुष्यसार्पश्च मघास्त्रातीविशाखकम् । अतुराधा-
भिजित् कर्णो धनिष्ठाश्रियमाङ्गयम् । ब्राह्मं पुनर्वसु
भाग्यं चित्रा ज्येष्ठा तथोत्तरा १२ । शतभं रेवती चैवं
प्राकारे तारकाष्टकम् । मृगशिरा उत्तराहस्तमूलमाषाढ-
पूर्वकम् । पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये ताराष्टकं तथा ।
प्राच्यां रौद्रं यमे हस्तं पूर्वाषाढा च पश्चिमे । कौबेर्या-
सुत्तरा भाद्रा होतस्तम्भचतुष्टयम् । कृत्तिकाद्यं मघाद्यञ्च
मैत्राद्यं वासवादिष्टकम् । त्रीणि त्रीणि प्रवेगे च द्वाद-
शर्चाणि निर्गमे । कृत्तिकादिरयं न्यासः सुबोधार्थः प्रद-
र्शितः । दुर्गभाद्रगणना चात्र यद्देवार्च्यं ततः फलम् ।
दुर्गनामस्थितो वर्षार्थदुर्गोच्चारितः स्फुटम् । तदाशादि-
लिखेच्चक्रं क्रमात् स्वरविचक्षणैः । चतुरस्रं १ वृत्तं २ दीर्घं ३
ति कोणं ४ वृत्तदीर्घकम् । अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोस्तनं ७
धनुराकृतिः । चतुरस्रे यथा न्यासे भूमिभागक्रमेण च ।
प्रवेगे निर्गमे ह्यस्ति तथा वृत्तादिप्रक्रमे । दुर्गे भित्ति
विभागेन दातव्यं धिष्णुप्रमण्डलम् । तत्र स्थैः खेचरैः सर्वैः
फलं वाच्यं यथोदितम् । बाह्ये मध्ये वापि यत्स्थाः
क्रूरखेचराः । तत्र स्थाने कृतं यत्तं हन्ति दुर्गं ससैन-
कम् । बुधशुक्रेन्दुजोवाश्च सदा सौम्या यहा मताः ।
शन्यर्कराज्जकेत्वारो मताः क्रूरा बुधैरिमे । त्रिप्रकारो
यहे चारो वक्रः शीघ्रः समोमतः । उच्चनीचसमास्ते च
त्रिधा चक्रे भ्रमन्ति च । ऊर्ध्वं चाधः समास्तुर्यगडि-
भेदश्चतुर्विधः । स्वके मिते समं शत्रौ चतुर्धा च
गृह्णे यहाः । सूर्यसृक्ता उदीर्यन्ते शीघ्राश्चाक्रे
द्वितीयगे । समास्तुतीयगे यानि मन्दगत्या चतुर्थगे ।
वक्रः स्यात् पञ्चपथेऽक्रे त्वतिवक्रोऽष्टप्रमे । नवमे
दशमे भानौ जायते कुटिला गतिः । शीघ्रगाश्च भवन्ते प्रते
द्वादशैकादशे तथा । राजर्वक्रः सदा ज्ञेयो रथीन्द्र शीघ्र
गो तथा । शीघ्रोऽतिचारगत्या च समश्च सप्तमन्द्या ।

वक्रातिवक्रकौटिल्यगत्या वक्रयुद्धोमतः । क्रूरोऽति-
क्रूरतां याति सौम्योऽत्यन्तसौम्यताम् । वक्रचारे ससु-
तपन्ने शीघ्रे ढूक्तविपर्ययः । मेघो दृष्योऽमृतः कन्या कर्क-
मीनतुल्लासया । रव्यादीनां क्रमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्त-
मम् । उच्चानीचाश्च यत्तुर्यं समस्थानं तदुच्यते । उच्चस्थं
मध्यमं नीचं वक्रं यत्तु व्यवस्थितम् । ऊर्ध्वदृष्टौ च
भौमाक्षौ केकरौ बुधभागवौ । समदृष्टौ च जीवेन्द्र-
शनिराह त्वधोदृष्टौ । सृष्टदोर्केन्दुभौमेज्या एवं
शुक्रज्जभासजाः । अन्योन्यं वैरिणोऽस्ते राहोः सर्वे च
शत्रवः । खल्ले तस्ये वलं पूर्णं पादोनं मितं मे यहे ।
अर्द्धं समगृहे ज्ञेयं पादं शत्रुगृहस्थिते । क्रूरोगर्भे पुरं-
हन्ति प्राकारे खण्डिकारकः । बहिःस्थो वेष्टके सैन्ये
मृत्युदो नात्र संशयः । क्रूरागर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितान्ते
पुरानकाः । सौम्या मध्ये बहिः क्रूरा असाध्यं
दुर्गमुच्यते । क्रूरचतुष्टयं मध्ये प्राकारे सौम्यखेचराः ।
भेदोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन गृह्यते । प्राकारे
संस्थिताः क्रूरामध्ये सौम्यापहा यदि । दुर्गमङ्गे
समुत्पन्ने भङ्गमायाति वेष्टकः । मध्ये नाडोऽस्थिताः
सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिताः । सैन्यावर्त्तोर्बहिः शत्रो-
र्विना युद्धेन जायते । प्राकारे पुरमध्ये च यदा
क्रूरा व्यवस्थिताः । सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्ने-
नापि सिद्धिः । सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये
पापयहा यदि । देवैर्ब्रह्मादिभिर्दुर्गं रणारम्भे न
गृह्यते । प्राकारबाह्यगाः क्रूराः सौम्या मध्यगता यदि ।
युद्धे प्राकारखण्डिश्च पुरमङ्गो न जायते । सौम्या
बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरयहाः स्थिताः । स्वयं दुर्गं
प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपाः । बाह्याभ्यन्तरगाः क्रूराः
प्राकारे शोभना यहाः । रिपुपक्षः क्षयं याति विना-
युद्धेन निश्चितम् । प्राकारस्था यहाः क्रूराबहिर्मध्ये
शुभाः स्थिताः । समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डिपातो दिने
दिने । स्तम्भान्तरगता यस्य यहाः सौम्याः शुभा-
न्विताः । भवेयुक्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कदाचन ।
यदि साक्षादहं (शिवः) तत्र यद्भ्रमानोरणेऽम्बिके ! !
तथापि न भयं विद्यादिति सत्यं च नान्यथा ।
भौम्याः क्रूरापहाचाष्टौ मध्ये प्राकारबाह्यगाः ।
एकस्या यत्र कुर्वन्ति सङ्ग्रामं तत्र दारुणम् ।
गजाश्वरथभूपालैः सामन्तैर्मण्डलेवरैः । तत्राध्यक्षभटा-
महं उभयोः सैन्ययोः क्षयः । बाह्ये शत्रुप्रवेशे

संपातं चारभेदादा । तदा विधत्ति तत् दुर्गं न करो-
तीह विस्मृतम् । कोटस्थैस्तु गतोयोद्धा शस्त्रहस्तो
महाबलः । शस्त्रं त्यक्त्वा व्रथीत्येवं धर्मं मार्गं दद-
स्य मे । निर्गमेपु च ऋक्षेपु संपातं यदि चारभेत् ।
नैव सिद्धति तद्दुर्गं कोटस्थश्च जयावहः । बाह्यना-
ड्यां स्थिता ये च यद्वाः पापान्विता यदा । मध्ये शुभा-
न्विता ये च तत्र भङ्गो न जायते । गडाधीशः सृताः
सौम्या वेटाधीशश्च पापकाः । चेत्युष्मे स्थिता ये च
ज्ञातव्याश्च प्रयत्नतः । गडाधीशो भवेच्चन्द्रो वेटाधीशश्च
भास्करः । चन्द्रसूर्ययिभागेन ज्ञातव्यं च बलावलम् ।
व्यंशधीशोभवेच्चन्द्रस्ताराधीशोहि भास्करः । चन्द्र-
सूर्यगतिं ज्ञात्वा पचाद्द्वेषं तु कारयेत् । वेटाधीशो
भवेन्मध्ये गडाधीशो हि बाह्यगः । स्वयं दुर्गं प्रय-
च्छन्ति वेटकस्य गडाधिपाः । चापकुलगदापाशखड्ग-
हस्तैर्महाभटैः । अभङ्गयोर्द्वयो राक्षोः सेन्यावर्त्तो हि
जायते । बाहिन्यो रक्तबाहिन्यो दुस्तराः प्रेतस-
ङ्कुलाः । वसाङ्कपङ्कलिप्राङ्गा व्यन्तमात्रावगुण्डिताः ।
गृध्रकाकशिवाग्रेनशाकिनीप्रेतराक्षसाः । वेतालखेच-
रा भूताः पिशाचाः स्वेच्छयादताः । दैवशस्त्रं महा-
घोरं तत्काले जायते भुवम् । न कश्चिद्विजयी युद्धे-
द्वयं याति यमालयम् । समसंख्याः शुभाः क्रूराः
बहिर्मध्ये यदा स्थिताः । तदा सन्धिं विजानीयात्
सैन्ययोरुभयोरपि । क्रूरैर्भङ्गोजयः सौम्यैर्मित्रै-
र्मित्रं फलं मतम् । विचार्य युद्धं कर्त्तव्यं कोटचक्रे
स्वरुदये । प्रवेशधिष्णुग्रे चन्द्रे जीवपक्ष्मसंस्थिते ।
निशि कविरणं दुर्गं कर्त्तव्यं बाह्यसैन्यैः । निर्गम-
क्षसंस्थिते चन्द्रे दुर्गाभ्यन्तरगैर्दृष्टैः । कर्त्तव्यं कवि-
युद्धं तु रात्रौ सुप्ते बहिर्जने । प्रवेशनिर्गमावुक्तौ
सैन्ययोरुभयोरपि । कवौ कोटे जययुद्धे विपरीते
पराजयः । क्रूरोवक्त्री प्रवेशक्षेत्रे पुरमध्यगतो यदा ।
तदा कोटविनाशाय कोटस्थो बाह्यभूपतेः । प्रवेशे बा-
ह्यगैर्वाक्त्रैः क्रूरैः स्वसैन्यविपक्षः । दुर्भिक्षं नृत्युर्भङ्गश्च
बहिःसैन्यस्य जायते । निर्गमक्षेत्रे बहिःस्थे च क्रूरो-
वक्त्रं करोति चेत् । प्राकारस्य भवेद्भङ्गः प्राकारस्ये
पुरस्य च । पुरभे निर्गमे वक्त्राः कथञ्चित् क्रूरखेचराः ।
दुर्गं सुक्ता तदा काले दुर्गस्थः प्रपलायते । यथा क्रूरैस्तथा
सौम्यैः फलं याह्यं विपर्यये । मित्रैर्मित्रं विजानीयात्
कोटचक्रे न संशयः । उक्तग्रहैः समायोगो न चान्य-

नं बलोच्छ्रितैः । न भास्करकरोच्छ्रितैर्न खेचरपरा-
जितैः । दुर्गसैन्यं तथा तूष्णे प्राकारे मधुभागतः ।
नीचस्थं वेटकं सैन्यं ज्ञातव्यं स्वरुदिनिः । कोटं
कोटाधिपौ नीचौ निम्नलौ भौमभास्करौ । समस्थौ
च पुरं सर्वसुक्ष्मो निफलौ च तौ । प्राकारवेटकान्
धृन्तावुक्ष्मो राक्षसूर्यजौ । प्राकारस्थौ बहिः-
सैन्यं नीचस्थौ निफलौ चतौ । समदृष्ट्या गुरु-
चन्द्रौ पश्यतः सर्वतः सदा । तिर्यक्संस्थानं बुधगुप्तौ
फलदौ नात्र संशयः । उर्ध्वदिष्टग्रहैः कुयात्-
ठङ्कुलीयन्त्रवाहनम् । समे च साधयेत् खण्डिरभृगत-
मधोमुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्ये जलशोषः प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्गः, कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलानराः । वाक्पते
दुर्गमध्यस्थे सुभिक्षं प्रचुरं जलम् । चलचित्तानराः शुक्रे,
नृत्युरोगो शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते राक्षौ भेदोभङ्गो
महद्भयम् । केतौ मधुगतं तत्र विषदानं गडाधिपे ।
इत्युक्तं फलं मध्ये एवं बाह्यस्थितैर्ग्रहैः । उपपन्नं
समायोगादयत्नं प्राणसंगमः । व्यकारादिस्तराः पञ्च
पूर्वाद्याशाचतुष्टये । मध्ये अन्यं सव्यमान्तिव्यं यत्नस्थाने
च खण्डिका । दुर्गनान्तः स्वरुयस्य बालो वान्तमितो-
ऽपि वा । तद्दिने प्रारभेद्युद्धं दुर्गं सिद्धति नान्यथा ।
वज्रागैर्लविधानं च कर्त्तव्यं दुर्गरक्षणे । भङ्गने दम-
राजाख्यं यदुक्तं चादिजाले । शुक्रोबुधोशुक्रमन्दो
राक्षमन्दः सितोबुधः । चन्द्रः सूर्यः शनिः सौम्यो
वैशाखात् कोटपालकाः ।

२८ गजचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं मात-
ङ्गनामकम् । येन विज्ञातमात्रेण यात्रायुद्धे जयोभवेत् ।
गजाकारं लिखेच्चक्रं सर्वावयवसंयुतम् । अष्टाविंशति
भान्यत्र देयानि सृष्टिभार्गतः । मुखे शुण्डाप-
नेत्रे च कर्णे शीर्षाङ्घ्रिपुच्छके । द्विकं द्विकञ्च दातव्यं
पृष्ठोदरे चतुश्चतुः । हिरदनाभमान्यादौ वदनाङ्गण्यते बुधैः ।
यत्र धिष्णुग्रे स्थितः सौरिज्ञेयं तत्र शुभाशुभम् ।
मुखशुण्डापनेत्रे च सौरिभं मस्तकोदरे । युद्धकाले
भनेदास्य जयस्तस्य न संशयः । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्णे
संस्थे शनैश्चरे । नृत्युर्भङ्गो रणे तस्य ऐरावतसमोवदि ।
एतेषां दुष्टभानाञ्च यत्काले संस्थितः शनिः । तत्काले
पट्टवन्धश्च वर्जनीयः प्रयत्नतः । पृष्ठिव्या भूषणं नेरः
शर्व्वव्या भूषणं शशी । नराणां भूषणं विद्या सैन्यानां
भूषणं गजः । शरतोमरचक्रादौ गजस्तन्महतानराः ।

तत्त्वज्ञानात् स्वर्गमायानि तस्मात् स्वर्गोपमागजाः ।
नास्ति हस्तिसमोयोद्धा नास्तिहस्तिसनः सखा ।
नास्ति हस्तिसमोवन्मुक्षीति हस्तिसमोरिपुः” ।

३० अश्वचक्रम्—“अश्वकारं लिखेच्चक्रमश्वविष्णुप्रादिता-
रक्ताः । वदनात् स्फटिगा देवा अष्टाविंशतिसंख्यया ।
सुखान्तिकर्णशीर्षेण पुष्पाङ्गुली दुग्धमसंख्यया । पञ्च
पञ्चोदरे पृष्ठे सौरियत्वं फलं ततः । सुखाज्युदरशी-
र्षेण यदा सौरियं वसथितः । युद्धकाले तदा तस्य जयो
भवति नान्यथा । कर्णपुष्पाङ्गुली पृष्ठस्थे अश्वचक्रे ऽर्क-
नन्दने । विभक्तं भङ्गं हानिञ्च करोत्यथो महाहवे ।
एतत्स्थाने स्थितः सौरियदा काले हयस्य च । पट्ट-
वन्धे गजे युद्धे वर्ज्यं देवं हयं नृपः । देशान्तर-
स्थितास्तस्य रिपवः सन्ति शङ्किताः । तरङ्गावस्य
भूपस्य विचरन्ति महीतले । मेदिनी तस्य यस्याश्वा
इति वाक्यं विनिश्चितम् । सर्वाः श्रियो न राजन्ने विना-
ऽश्वेन महीभुजाम्” ।

३१ रथचक्रम्—“आदौ चक्रं समालिख्य रथाकारं सुशो-
भनम् । रथाम्ने त्रिविण्णलानि रथचक्रं लिदण्डकम् ।
भानुभं मध्यगूलाम्ने ततः स्वर्णगतानि च । त्रीणि त्री-
णि लिखेदेवं सप्तविंशतिसंख्यया । महारथिकनक्षत्रं
यत् तत् शुभाशुभम् । शृङ्गे स्तुत्युज्ज्वलचक्रे रथे
भन्धिः सदण्डके” ।

३२ व्यूहचक्रम्—“अष्टारं वक्तुं नाकारं व्यूहचक्रं त्रिना-
डिकम् । दण्डचतुष्टयं बाहेर् कर्त्तव्यञ्च चतुर्दिगम् ।
पूर्वदण्डायतोन्वयस्य दिनभाटां भनण्डकम् । प्रवेशे निर्ग-
मे चैव त्रीणि त्रीणि प्रदक्षिणे । शशिसंज्ञाष्टकं मध्ये
तद्बाहेर् भादुसंज्ञकम् । तृतीयं राडसंज्ञं च क्रौट
दण्डचतुष्टये । चन्द्रो विजयोत्तमः सूर्योत्तमं मध्यमं
फलम् । राडविष्णुप्रादके विन्नं नृत्युः क्रौटचतुष्टये ।
एवमुक्तं चतुःस्थाने यद्दिने यस्य नामभम् । तद्दिने
तत् फलं तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

३३ कुलचक्रम्—“कुलाकारं लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसम-
न्वितम् । दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकलयम् ।
राजभं नयके यत् तत् वक्ष्ये शुभाशुभम् । तीक्ष्णे मृधु
ज्योदण्डे शेषविष्णु सप्त रणम्” ।

३४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्रं समालिख्य नवभेदसमन्वि-
तम् । योषधिविष्णुप्रात् समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखे-
द्बुधः । यवं वज्रं तथा स्फटिं पालिकां वन्धधारिके ।

खड्गं तीक्ष्णं विजानीयान् नवाङ्गानि विधानतः ।
यवादौ यत् वन्धान् जायन्ते क्रूरखेचराः । मृधु-
भङ्गो भवेद्बुद्धं सौम्यैर्लाभो जयस्तथा । खड्गे
धाराद्वये तीक्ष्णे क्रूरैर्जयति सङ्गरे । सौम्यैस्तथा
भवेद्भङ्गो मित्रैर्मित्रफलं मतम्” ।

३५ क्षुरिकाचक्रम्—“यथा खड्गं तथा विद्याच्छुरिका
चक्रनिर्णयम् । क्रूरसौम्यविभागेन योषधिविष्णुप्रादि
विन्यसेत्” ।

३६ चापचक्रम्—“चापचक्रं समालिख्य गुणवागसमन्वितम् ।
शशिनक्षत्रतोभानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत् । त्रीणि-
वाणस्य मूले तु मध्ये मूर्द्धि क्रमात्तथा । चापमूलस्य
मध्येऽङ्गे त्रीणि त्रीणि तथा पुनः । गुणे तु त्रीणि
त्रीण्येव योधनक्षत्रतः फलम् । गरमूले भवेन्मृदुर्मध्ये
व्याधिः फले जयः । गुणमध्ये भवेद् भङ्गश्चापमध्ये
धनक्षयः । चापोऽङ्गे विजयोत्तमो, गुणोऽङ्गे लाभसंयु-
तः । चापाधो विष्णो स्तुत्युगुणाधोऽपि तथा फलम् ।
पापग्रहयुते नेटं विशेषेण तु नान्यथा । सौम्ययोगे
जयोत्तमश्चापचक्रे समादिशेत् । शुभपापसमायोगे
वलाधिक्ये वलं स्फुटम्” ।

३७ शनिचक्रम्—“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभा-
दितः । नामविष्णु भवेद्यत् ज्ञेयं तत् शुभाशुभम् ।
सुखेकन्दक्षदोस्तुत्यं पट्टपादे त्वयं वामके । हृदि पञ्च
त्रयं शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विकं द्विकम् । हान्यास्ये दक्षदोर्लाभः
भ्रमोऽङ्गुली वामदोरुजम् । हृदि श्रीर्लोकके राज्यं नेत्रे
सौख्यं नृतिगुदे । जन्माष्टदादशे त्वयं यदा विन्न-
करः शनिः । तदा सौख्यं यपुस्यं चेत् हृत्शीर्षे नेत्रद-
क्षदोः । तृतीयैकादशे पष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ।
तदा विघ्नं शरीरं चेत् वज्राङ्घ्रिगुह्यवाभदोः । यस्य
पीडाकरः सौरिस्तस्य चक्रमिदं स्फुटम् । लिखित्वा
क्षणवर्णेन तैलमध्ये क्षिपेद्बुधः । निःक्षिप्य भूमिसम्यक्स्यं
क्षणपुष्पैः प्रपूजयेत् । तदिदं याति न सन्देहः पीडां
कुक्ता शनैश्चरः” ।

३८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्रं शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तयोदरे ।
पादयोः सप्त चक्षुषि साभिजिन्यत्वं विन्यसेत् । स्वाभि-
भादुष्टयभं गुण्यं, शत्रुभात् स्वाभिभं तथा । निष्कलं
पादपृष्ठस्थे फलदं मस्तकोदरे” ।

३९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवसंयुतम् ।
येन विज्ञातमालेण क्रियते घातनिर्णयः । सुखैकं मस्तके

तीणि हस्ते पादे चतुश्चतः । हृदि पञ्च त्रिकं कण्ठे
रामिजित् तत्र विन्यसेत् । कृत्वा योधभमादौ तत्र सुख-
मस्तकवामके । हस्तपादोदरे कण्ठे दक्षहस्ताङ्घ्रि
गम्यते । यत्नाङ्गे भानुभौमाकिराहवोधिष्णुसंस्थिताः ।
तत्र घातं विजानीयात् चन्द्रयोगे विशेषतः । यज्ञ-
भुक्तिप्रमाणेन नवांशकक्रमेण च । प्रहारोजायते तत्र
वक्रं द्विगुणसंख्यया । निजमे चाङ्घ्रिघातं च पादोनं
मितमे पृष्ठे । उदासीने भवेत् सर्वं द्विगुणं शतूज्ज्वले ।
एकोऽप्यनेकघातं च करोति भूवलोज्ज्वलः । भूवले
च यदा खेटाः स्थिताघातं न कुर्वते । यत्र यत्र स्थिते
घातो यत्रयत्रस्थितेन हि । तत्फलं कथयिष्यामि
अहमभिवशात्पुनः । क्रूराघातं न कुर्वन्ति पृष्ठदक्षिणग-
रणे । सम्मुखामगा हेतुते योधाङ्गे घातकारकाः ।
दक्षिणाङ्गे गताः क्रूराः सौम्यावामाङ्गसंस्थिताः । शिर-
स्छेदे ससुत्पन्ने भटं धावति सम्मुखम् । यस्य
वामाङ्गगाः क्रूराः सौम्या यस्य च दक्षिणे । तस्य भङ्गे
रणे नूनं यदि शूरो महाभटः” ।

४० डिम्बचक्रम्—“डिम्बचक्रे न्यसेदुभानि भानुभात् तीणि
मस्तके । सुखे तीणि द्वयं स्कन्धे एकैकं बाहुहस्तयोः ।
पञ्चहृन्नाभिगुह्यैकं पटुजान्कैकपादयोः । विलेख्य-
क्षर्यनक्षत्रात् जन्मभं तत्र चिन्तयेत् । शीर्षस्थे कृत्वा
भय वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धेऽवनी च, बाहुभ्यां
स्थानभटोमवेक्षरः । पाणिभ्यां तस्करोलङ्घी हृद्यल्लायुष
नाभिमे । गुह्ये कामी, भ्रमो, जानौ, स्तोकजीवी च
पादयोः” ।

४१ पञ्चचक्रम्—“चञ्चुमस्तककण्ठे च हृद्युदराङ्घ्रिपक्षयोः ।
तीणि तीणि क्रमेणैव शशिभाद्विन्यसेदुबुधः । चञ्चुस्ये
नाममे मृगः, शीर्षं कण्ठोदरे हृदि । विजयः ज्ञे
मन्त्राभय च भङ्गदं पादपक्षयोः” ।

४२ वर्गचक्रम्—“अग्ररुडः क मार्जारश्च सिंहः टः शुनी-
सुतः । तः सर्पः प याखुश्च य गजः शय्यासुतः । वसु-
वाणाङ्गवेदास्तु चन्द्राग्निनेतृवज्रयः । वर्गाङ्काः क्रमशो-
ज्ञेया वैनतेयाद्यजानकाः । पूर्वोदिक्रमशो ज्ञेयं वर्गो-
परिदिगष्टकम् । नाग्नि माताक्षराः ग्राह्या वर्गाङ्कोपेत
संख्यया । प्रत्येकं स्थापयेत्तत्र पिण्डं कृत्वाऽभिर्भजेत् ।
शेषसंख्यो ध्वजोऽध्वजः २ सिंहः २ श्वा ४ वृष ५ रास
भौ ६ । गजो ७ बाहुः ८ क्रमेणैवमायाहटौ भवन्ति च ।
धातुश्चरासभोक्षाणो गजः सिंहोऽध्वजोऽनलः । यथो-

त्तरवलाः सर्वे ज्ञातव्याः खरवेदिभिः । प्रभौ योधे
पुरे देशे मितनारोऽहं च । बलिनप्राये भवेन्नाभोन
लाभोऽवलवर्जिते” ।

४३ व्यायचक्रम्—“ध्वजोऽध्वजोऽथ सिंहः श्वा सौरभेयः ख-
रोगजः । ध्वजश्चेति क्रमेणैव व्यायष्टकदिगष्टके ।
प्रतिपदाद्वितीयादौ तिथिभुक्तिप्रमाणतः । अहो-
रात्रे ततः सर्वे व्यायभुक्ता भवन्ति च । इन्द्रस्थाने महा-
लाभ व्याग्न्येयां मरणं ध्रुवम् । दक्षिणे विजयः
सौख्यं, नैर्ऋत्यां वन्दनं मृतिः । वारुण्यां सर्वलाभश्च
वायव्यां हानिकारकम् । उत्तरे धनवान्यं च
त्वैशान्यां निःफलं मतम् । अतीतं गोहृदिषाङ्गं
वर्त्तमानं ध्वजेऽनले । अनागतं परं विद्यात् ध्वज
कुक्कुट हस्तिभिः । वृषे ध्वजे समीपस्थं, दूरस्थः गजसं-
हयोः । श्वाने खरे च मार्गस्थो निःफलं ध्वजधातुयोः ।
ऐन्द्राग्नेयो मूलचिन्ता धाताहृदि चिन्तनैर्ऋतौ । वारु-
ण्यां धातुचिन्ता च जीवचिन्ता उत्तरे शिवे” । व्याय-
वर्गाष्टके ज्ञेया दिगष्टकक्रमेण च । खोदये मृगदं ज्ञेयं
सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

४४ विरिञ्चिचक्रम्—“अघातः संप्रवक्ष्यामि सद्यः प्रत्यक्षा-
रकम् । चक्रं विरिञ्चिषिख्यातं यत्सूरैरपि दुर्गमम् ।
लक्षिका चोत्तरा फाल्गुन्युत्तराषाढभादितः । पञ्च
युक्ता नृसिद्धानि क्रमेण नवकलयम् । वेधोऽपि तिर्य-
गस्तत् कर्त्तव्यो नवकलये । क्रूरसौम्यैश्चैर्विहं ज्ञेयं तत्र
शुभाशुभम् । जन्मसम्पद्विपत्तयेनं प्रत्यक्षः साधको
वधः । मित्रातिमित्रागस्तारानव भेदा भवन्ति च ।
जन्मतृयस्य वेधेन मृगः क्रूरग्रहैर्भवेत् । जयो-
लाभः शुभैस्तत् मित्रैर्मित्रफलं मतम् । सौम्योयः
शुभतारास्ताराराभावोपकः । दुष्टास्तो दुष्टमाधत्ते
क्रूरे तस्माद्विपर्ययः । जन्मतृये स्थितः सौरिः ज्ञेमादे-
राङ्गभूमिजौ । मित्रातिमित्रे सूर्ये जायते वधवन्दनम् ।
जन्मतृये यदा मन्त्री ज्ञेमाये बुधभागवौ । मित्राति
मित्रे चन्द्रे जयलाभसुखानि च । त्रिपञ्चसप्ततासु रोगोत्
पत्तिर्यदा तदा । चिरं रोगे मृतिस्तासु क्रूरविश्रास
जायते” ।

४५ सप्तशलाकचक्रम्—“तिर्यगूर्ध्वं गतारेखा सप्तसप्त न्ये-
द्वुधः । लक्षिकादीनि भान्यत् साभिजिन्ति क्रमेण च ।
भुक्तं भोग्यं तथाऽऽकालं विद्धं पापप्रहेष भम् । शुभा-
शुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः । यस्याभिधान

सचतं विद्धं क्रूरपक्षेण च । देशग्रामं पुरं सैन्यं नरो-
नारी विनश्यति । अधिकसुपयमशब्दे १२६३८० दृश्यम् ।

४६ पञ्चगुणाकचक्रम्—“तिर्यग्गुणताः पञ्च द्वे द्वे रेखे च
कोणयोः । देशकोणामरेखायां कृत्तिकां विलिखेदुभयः ।
विशाखाकृत्तिकावेधो भरण्याश्चानुराधया । धनिष्ठा
सार्पयोवेधो मघाश्रयणयोस्तथा । शुभाशुभौर्ध्वैर्विद्धं
विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्धं महादुष्टं क्रूरपक्षे-
महद्भयम् । अधिकसुपयमशब्दे १२६३८० दृश्यम् ।

४७ चन्द्रचक्रम्—वक्रेन्दु सदृशं चक्रं त्रितिशूलसम-
न्वितम् । मध्ये द्वादश भाव्यतः षट् पृष्ठे नव शूलके ।
मध्ये शूलस्य मध्यस्थं शशभट्टजमादितः । सव्येन
गम्यते चक्रं यावद्वयोधस्य नामभम् । शृङ्गे मृत्युर्भयं
मध्ये पृष्ठे भङ्गो महाह्वये । चतुरङ्गे कवौ कोटे द्वन्द्वे
युद्धे विधेयतः ।

४८ भास्करचक्रम्—“रेखात्रयं त्रिशूलाग्रं तिर्यग्येखा-
पङ्क्तिम् । एकैकाः कोणगास्तत्र मध्याधोभानुभादितः ।
अधस्तये भवेन्मृत्युचतुर्भिः कोणगैः शुभम् । द्वादश
मध्ये संप्रोक्ता नवर्चाश्चैव दाहकाः ।

४९ प्रथममाहकाचक्रम्—“धोडगोर्द्धगता रेखाः पञ्च रेखाश्च
तिर्यगाः । कोष्ठकानां भवेद् पट्टिर्मातृहृत्स्वरयोजना ।
पुष्पिमादिविलोमचान् लिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो
माहकालेख्या ङजगान्त्यखरोज्झितान् । संगृह्य
नामवर्णाङ्कान् मातृभावेन संयुतान् । सुनिभि(७)स्तु
हरेद्भागं पश्चात् ज्ञेयं शुभाशुम् । माताधिके भवेन्नाभो
माताहीने पराजयः । मातृकायाः प्रभेदोऽयं तस्मात्
ज्ञेयः प्रयत्नतः ।

५० द्वितीयमाहकाचक्रम्—“द्वादशगुणता रेखाः पञ्च-
रेखाश्च तिर्यगाः । माहकाग्रस्तरे तत्र पण्डान्त्यखर-
वर्जितान् । कोष्ठकाधोलिखेदङ्कान् पञ्च युग्मं त्रिकं
तयन् । षड्विंशमष्टकं त्रीणि नवकैकं तथैव च । नाम
वर्णस्य या संख्या मातासंख्या तथैव च । पिण्डिता
नवभिर्भङ्गा जयोमाताधिके रणे ।

५१ तृतीयमाहकाचक्रम्—“भानुमार्त्तण्डदोर्वीणतिथ्यद्विरस-
दिगुजः । नवाङ्कास्तद्वः स्थायाः पञ्चखरफला-
दितः । ङजगोना हकारानां नवधा कोष्ठक्रमैः ।
नाममाताचराङ्गैक्यप्रशेषेऽधिके जयः ।

“भूवाणादित्यदोर्वीणतिथिपेदाश्चदियसान् । वसुनन्दान्त-
कान् लिख्य पण्डकोज्झितमाहकात् । पुत्रासवर्णमाताया

मङ्कयोगेऽङ्गेषके । माताधिके जयो युद्धे माताहीने
पराजयः” पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—“अथ सारतरं वक्ष्ये लम्पटाचार्यभाषि-
तम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणतः स्फुटम् ।
लग्नालग्नप्रभेदेन घोषाघोषक्रमेण च । प्रवेशनिर्ग-
माभ्यां च चक्रं जयपराजयम् ।

५३ श्येनचक्रम्—“श्येनचक्रं समालिख्य पक्षिरूपं
कुशोभनम् । चञ्चुये भानुभं कृत्वा अष्टाविंशतिर्भं लिखेत् ।
कृत्वा च चञ्चुकोटिस्थं शीर्षं नेत्रे त्रिकं त्रिकम् ।
पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम ऋचं
स्थितं यत्र फलं तस्य वदाम्यहम् । चञ्चुये बधव-
न्धाय नामर्चं च यदा भवेत् । लाभः शीर्षोदरे नेत्रे-
ऽशुभं स्थात् पादपृष्ठयोः ।”

५४ तोरणचक्रम्—“नाडीचतुष्टयं चक्रं लिखित्वा तो-
रणाकृति । नटभादित्यसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा ।
स्तम्भमूले स्थितान्यष्टौ सिंहद्वारे तथाष्टकम् । माताया-
मष्टकं चैव चतुर्ध्विष्टानि तोरणे । निर्गमे चन्द्रमा
यत्र प्रवेशे यत्र भास्करः । तत्र काले शुभा यात्रा
विपरीता च हानिदा । चन्द्रः प्रवेशकृत्तस्यो नि-
र्गमस्यो दिवाकरः । यधवन्धनदा यात्रा प्रवेशे तत्र
शोभना । चन्द्रादित्यौ प्रवेशे अथ वा निर्गमे स्थितौ ।
मित्रं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । क्रूरपक्ष
युतचन्द्रः प्रवेशे वाऽथ निर्गमे । तद्दिने भूमजां चैव
निषिद्धा राजपट्टिका । शुभमहयुते चन्द्रेऽसिंहद्वार-
भक्तं स्थिते । प्रवेशः पट्टवन्धनं भूमजां शोभनः स्मृतः ।
स्तम्भे सौरिन्दपं हनि सिंहे खचक्रविग्रहः । माता-
स्थिते वलं राज्यं तोरणे सर्वसिद्धिदः ।

५५ अहिचक्रम्—“अहिचक्रं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वज्ञ
भाषितम् । द्रव्यं शल्यं तथा मूल्यं येन जानन्ति सा-
धकाः । निधिर्जिर्वर्गनैकस्यः सम्भ्रान्तो यत्र भूतले ।
तत्रचक्रमिदं स्थायं स्थानद्वारसुखस्थितम् । ऊर्ध्वरेखा-
ष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रं भवत्येव
मष्टाविंशतिकोष्ठकम् । अहिगत्या च नक्षत्रे तत्-
काले यत्र चन्द्रमाः । द्रव्यं शल्यं भवेत्तत्र चन्द्र
भास्करसंक्रमे । तत्र पौष्पाश्रियाभ्यर्चकृत्तिकासच-
भाग्यकम् । उत्तराफालगुनी लेख्यं पूर्वाषाढां भवं-
न्नकम् । अहिर्भुजपादचक्रं शतं ब्राह्मणसर्पभम् ।
पुण्यं हस्तं सभावेख्यं द्वितीयपङ्क्तिर्भवेत्तत् । विधिं

विष्णुं धनिष्ठाख्यं सौम्यं रौद्रं पुनर्वसुम् । चित्रम्
च हतीयायां पङ्क्तौ वै विष्णुसप्तकम् । विश्वम्
तोयम् सूनं ज्येष्ठं चैत्रविशाखके । स्वातीं पङ्क्तां
चतुर्थीं च कृत्वा प्रविलोकयेत् । एवं प्रजायते चक्रे
प्रसारः पद्मगणितः । द्वारस्तम्भे सवायाम्ये द्वारस्या
कृत्तिका ततः । अश्विन्यादितिकृत्तञ्च आर्द्रादिपञ्चकं
नथा । रेवती पूर्वभाद्रेन्दोः पूर्वाषाढचतुष्टयम् । ज्येष्ठाणि
भाद्रभाद्र्यत्र प्रोक्तानि सर्वसंख्यया । शशाङ्के चन्द्र-
मे द्रव्यं शल्यं भवति सूर्यभे । उदयादिगतानाङ्गो
भ२७प्राःषष्टप्राग्गेषके । दिनेन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्
तत्कालचन्द्रमाः । यद्भुक्तानि धिष्णुप्राणि खल्वभे
गुणयेत्ततः । भुक्तपादकलायोज्याः प्रज्या भाजं ततो-
हरेत् । लब्धस्य त्रिंशता भागो यहाःस्युः शशिपूर्वकाः ।
अश्विन्यादीन्दुभुक्तानि भावि षष्टिहतानि च । खभुक्त
बाढीसंयुक्तं द्वितं नन्दहृतं तिधा । दिनेन्दुभुक्तभा-
गादि जायन्ते चेटकालिकाः । चन्द्रवत् साधयेत्-
स्वर्यसृष्टस्यं चेटकालिकम् । पश्चात् विलोकयेत् तौ
च खक्रुच्छे चालभे स्थितौ । चन्द्रक्षे च यदाऽ-
केन्दू तदाणि निश्चितं निधिः । भातृक्रुच्छे-
गतौ द्वौ च तदा शल्यं न संशयः । खल्वभे
द्वितयं ज्ञेयं नास्ति किञ्चिद्विपर्यये । स्थितं न लभ्यते
द्रव्यं चन्द्रे क्रूरपहान्विते । एते चन्द्रे भवेत्पुष्टः
क्षीणे चन्द्रेऽल्यको निधिः । यद्दृष्टवशात् सोऽपि वि-
ज्ञेयो नयथा बुधैः । नवांशकातुमानेन भूमानं
तस्य कलयेत् । कालमानेन तत्संख्या धातुज्ञानं
निरीक्षणैः । हेमं तारं च ताम्रं च रत्नं कांक्षाय-
सं तप । चन्द्रे नागं विजानीयाद् भास्करादिपह्वेक्षिते ।
भिन्नाभिन्ना भवेद्द्रव्यं शून्यं दृष्टिविर्जिते ।
सर्वपह्वेक्षिते चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः । हेमं
तारञ्च ताम्रारं पाषाणं मृण्मयायसम् । स्वर्यादिदृष्ट-
मे चन्द्रे द्रव्यमाण्डं प्रजायते । भुक्तराश्यां समा-
नेन भूमानं कायिकैः करैः । नीचे निम्नः, परे नीचे-
जलस्थोऽसौ महानिधिः । खोच्चस्थो जङ्गुगं द्रव्यं न-
वांशकक्रमेण च । कोष्ठद्वयं परित्यज्य लेख्या मे-
षादयः क्रमात् । प्रश्नलग्नाधिपोयत् तत्त द्रव्यं
विनिर्दिशेत् । परमोच्च परे तुङ्गे भित्तिस्यसृष्ट-
संक्रमे । चन्द्रांशभुक्तमानेन द्रव्यसंख्याभिधीयते ।
लक्षाद्वययुगा दृष्टिः षड्वर्षे तु वलक्रमात् । अधिषितं

भवेत् द्रव्यं यच्च चन्द्रो यहान्वितः । तदधिष्ठायको-
ज्ञेयो भास्करादिपह्वेक्षितः । यद्द्रव्यं सृष्टयद्द्रव्यं चैव
क्षेत्रपालं च साहकाम् । दीपेशं भीषणं रुद्रं यच्च नागं
विदुः क्रमात् । यद्दे होमः प्रकर्तव्यो सुख्ये नायरापो
बलिः । क्षेत्रपाले सुरासांसं साहकायां महाबलिः ।
दीपेशे दीपिकापूजा भीषणे भीषणाचनम् । रुद्रे
च रुद्रयोजायोयजे यक्षादिशालयः । नागे नाग
ग्रहाःपूजा गणनाथेन संयुताः । लक्ष्मीधरादिनृपानि
सर्वकायेषु पूजयेत् । निर्वर्त्तनैकमध्यं च सम्भ्रान्तौ
यत्त भूतले । तत्त चक्रं लिखेद्दीमान् द्रव्यशल्यं
निर्णयम् । एवं कृतविधाने तु असाध्यो निधिराषते ।
निधिं प्राप्य नरा लोके वन्दनीया न संशयः” ।

५६ चन्द्रशङ्कोक्षतिचक्रम्—“मीनसेधोदयचन्द्रः सततं
दक्षिणोत्तरा । उत्तरोत्तरप्रेषु समस्यं दृष्टकुम्भयोः ।
विटवरं स्यात् समे चन्द्रे दुर्भिक्षं दक्षिणोक्षते । इति
रोगं भयं शूले सुभिक्षं तुत्तरोक्षते” ।

५७ जीवचक्रम्—“शेषे राज्यं चतुर्भिर्भवति खलु करे
दक्षिणे श्रीचतुर्भिः पीडां पङ्क्तिः पदस्यैर्द्विरपि
च भवेद्दामहस्ते चतुर्भिः । कशटे चैकेन भूतिमदन-
शरमितैश्चक्षि प्रीतिलाभः स्वाक्षेत्रस्यैस्त्रिभिर्नरैरि
यशसुखं वाक्पतेष्वक्रमेतत्” ।

५८ लाङ्गलचक्रम्—“लाङ्गलं दण्डिकायूकं योतद्वयसम-
न्वितम् । दण्डिकादि लिखेद्भानि दिनेशक्रान्तादितः ।
दण्डिकाहलूकानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् । योतयोः
पञ्चकं सव्यगणना चक्रलाङ्गले । दण्डस्थे च गणं
हानिर्युगस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोतस्ये
क्षेत्रारक्षो दिनर्तगे” । “त्रिकं त्रिकं त्रिकं पञ्च त्रिं
पञ्च द्विकं द्विकम् । अशुभानि शुभानि स्युस्तत्रे लाङ्गल
संज्ञके” कचिदधिकः पाठः ।

५९ वीजोप्तिचक्रम्—“सूर्यभादुरगं स्थाप्यं तिवाङ्गिकान
नरं क्रमात् । सुखे तीणि गले तीणि भानि हादय
चोदरे । एच्छे त्वयं बहिः पञ्च दिनभाजं फलं वदेत् ।
यदने पुलाकं विद्याङ्गलकोऽङ्गारकस्तथा । उदरे धान्य-
दृष्टिश्च पुच्छे धान्यचयोभवेत् । इतिरोगभयं बाह्वे चक्रे
वीजोप्तिचक्रम्” ।

६० दृष्टचक्रम्—“दृष्टचक्रं दृष्टाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा धिन्यसेद्भानि दृष्टनामर्चपूर्वकम् । सुखाणि-
कर्णशीर्षेषु शृङ्गस्त्रके द्विकं द्विकम् । तीणि शूले द्विकं

पुच्छे द्विर्द्विः पादोदरे न्यसेत् । हलप्रयाह्वीजोमिपार-
म्भादिदिनर्जकम् । यत्नाङ्गे संस्थितचन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभा-
शुभम् । हान्यास्ये च सुखानि लोचनगते कर्णे च
भिन्नाटनम्, शीर्षे स्थात् स्तितरल षट्कयुगे स्तम्भे स्थिते
शोभनम् । पृष्ठे राजभयं च पुच्छभगते पादे भ्रमं हृत्-
सुखमेवं चन्द्रभजं फलं प्रकटितं चक्रे वृषाखेत्रे नृणाम्” ।

६१ सप्तनाडीचक्रम्—“अथातः संप्रवक्ष्यामि यच्चक्रं
सप्तनाडिकम् । येन विज्ञातमात्रेण दृष्टिं जानन्ति
साधकाः । कृत्तिकादि लिखेज्जानि साभिजिन्नि क्रमे-
ण च । सप्तनाडीव्यवस्तव कर्त्तव्यः पद्मगाहतिः ।
ताराचतुष्कवेधेन नाड्यैकैका प्रजायते । तासां ना-
मान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च
विशाखा च मैत्रास्यं भरणी तथा । जङ्घास्थ्या शनि
नाडी स्थाञ्जलनाड्यभिधा मता । रोहिणी स्थाति
ज्येष्ठाश्च द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी
वायुनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्णं
च चतुर्थकम् । तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाखत्रा तथै-
व च । रौद्रं हस्तं तथा पूर्वाषाढमाद्रोत्तरा तथा ।
चतुर्थी जीवनाडी स्थात् सौम्या नाडी प्रकीर्त्तिता ।
पुनर्वसूत्तराफाल्गुन्युत्तराषाढतारका । पूर्वभाद्रपद शुक्रा-
खत्रा पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यर्चं फाल्गुनी
पूर्वा साभिजिच्छततारका । मघी नाडी च विज्ञेया
बुधखत्रा जलनाडिका । अश्लेषर्चं मघा कर्णो धनि-
ष्ठाभं तथैव च । अमृताखत्रा हि चन्द्रस्य सप्त नाड्यः
प्रकीर्त्तिताः । मध्यमार्गे स्थिताः सौम्या नाडी तस्याय
पृष्ठतः । सौम्ययास्यगतं ज्ञेयं नाडिकानां त्रिकं
त्रिकम् । क्रूरा यास्यगता नाड्यः सौम्याः सौम्यदि-
गात्रिताः । मध्यनाडी च मध्यस्या पञ्चरूपफल
प्रदा । एकनाडीगता ताराया यहाः क्रूराः शुभायदि ।
ततोनाडीफलं वाच्यं शुभं वा यदिवाऽशुभम् । यहाः-
कृत्युर्माहायातं गताखण्डाखत्रनाडिकाम् । वायुनाडीं
गतावायुं दहन्यामपि दाहकाः । सौम्यनाडीगता-
मध्या नीरस्या सेधवाहकाः । जलायां दृष्टिदा चन्द्र
नाडिकाऽप्यतिदृष्टदा । एकोऽप्येतत्फलं दत्ते खनाडी
संस्थितो यहाः । भूसुतः सर्वनाडीषु भक्ते नाडीभवं
फलम् । प्रादृष्टकाले समायाते रौद्रचक्रगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम् । यत् नाडी
स्थितचन्द्रस्तस्याः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्वि-

मिश्रैश्च तद्दिने दृष्टिस्तथा । एवमृच्छांगसंयोगो
जायते यदि खेचरैः । तत्र काले महादृष्टियावत्
तस्यांगके शशी । केवलैः सौम्यपापैर्वा यहेविद्वो यदा
शशी । तदा तत्र तच्छपानीयं दुर्दिनं त भवेदुधुवम् ।
यस्य ग्रहस्य नाडीस्थचन्द्रमास्तदप्येव च । दृष्टो
युक्तः करोत्यम्भो यदि क्षीणो न जायते । पीयूषनाडी
गच्छन्नुत्तल खेटाः शुभाशुभाः । त्रिचतुःपञ्चपानीयं
दिनान्ये कतिपयकम् । एवं जलाखत्रनाडीस्ये चन्द्रे
मिश्रपहान्विते । दिनार्द्धं दिवसं पञ्च दिनानि जायते
जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्स्यैः पूर्ववद्-
यहैः । यामं दिनार्द्धकं त्रीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादित्ये यत् भवति सर्वखेचराः । तत्र दृष्टिः
क्रमाज्ज्ञेया धृत्यैकरसवासरात् । सौम्यनाडीगताः
सर्वे दृष्टिदास्तै दिनतयम् । शेषनाड्यां महावात
दृष्टदृष्टिप्रदा यहाः । निर्जला जलदानाडी भवेद्योगे
शुभाधिके । क्रूराधिकसमायोगे जलदा ऽप्यनुवाहिका ।
एकनाडीसमादौ चन्द्रभोधरणीयतौ । यदि तत्र
भवेज्जीवस्तदा वारिमयी मही । यामत्रनाडीगताः
क्रूरा अनादृष्टिप्रस्तचकाः । शुभयुक्ता जलाख्यास्या-
स्तेऽतिदृष्टिप्रदायकाः । बुधशुक्रौ यदैकत्र गुरुणा च
समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काले जायते दृष्टिस्तथा ।
जलयोगसमायाते यदा चन्द्रसितौ यहा । क्रुरै
दृष्टौ युतौ वापि तदा मेघोऽत्यदृष्टदः । उदयास्त
मिते मार्गे चक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगताः खेटा
महादृष्टिप्रदामताः” । “प्रादृषि शीतकरो भृगुपुलात्
सप्तमराशितः शुभदृष्टः । सूर्यस्तान्नवपञ्चमगोवा सप्त-
मगश्च जलागमनाय” । कश्चित् पाठान्तरम् ।

६२ सप्तसरचक्रम्—“चक्रं सांवत्सरं वक्ष्ये यदुक्तं कौ-
शलागमे । येन विज्ञायते सव्यगवर्षे वर्षे शुभाशुभम् ।
द्वादशारं लिखेज्जक्रं तत्र मेघादिराशयः । संस्थाप्याः
क्रमयोगेण मीनान्ताः सव्यमार्गगाः । तत्र चक्रे स-
मावेष्ट्या मेघादिराशिमार्गगाः । प्रभवादावदमेकैकं
यदपञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्र वत्सरो-
वर्त्तमानकः । तद्वाशिस्यं फलं वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिकं
मतम् । चेत्ते या प्रतिपच्छुक्ता तस्याः काले प्रवेशयेत् ।
एतद्विषयकयेज्जक्रं कालज्ञानविनिश्चये । तत्र सप्त यहा-
व्यस्य राशौ यो यत्र संस्थितः । वर्षे राशौ विचिन्त्रा-
को रेखास्थानवता यहाः । उपचयेषु गताः क्रूराः सौम्य-

स्त्रिद्वान्वयवर्जिताः । यद्वरेखाप्रदाज्ञेया मित-
मध्यस्थिता यहाः । खर्त्तं द्वित्रं फलं दत्ते खोत्रे त्रित्रं
तथैव च । फलार्द्धं शत्रुगेहस्थो नीचस्थो निष्फलो-
यहाः । एवं रेखाप्रमाणेन वर्षविंशोपका मताः । ज्ञातव्या-
दिशि केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयततः । एवं वर्षफलं प्रोक्तं चैव-
मासाद्यवासरत् । व्यापाङ्गे कार्तिकेऽप्येवं जलं धान्यं
विचिन्तयेत् । ननु देशे पुरे ग्रामे फलं भिन्नं प्रदृश्यते ।
तस्मात् तत्कारणं वाच्यं येन जानन्ति साधकाः । दे-
शादिराशिनाथस्य यो रेखादायको यहाः । मितोदासीन
शत्रुत्वे फलं भिन्नं करोति सः । मितं द्वित्रं फलं
दत्ते समः सास्यं करोति च । शत्रुः सर्वहरोज्ञेयः
सर्वदा कालचिन्तकैः । एवं विचार्य कर्त्तव्या काल
विंशोपकावुधैः । तथा पानीयधान्यानां स्वकाले च
विचिन्तयेत् ।

६२ स्थानचक्रम्—“स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं लम्पटा-
गमे । येन विज्ञायते सम्यक् स्थाने स्थाने शुभाशुभम् ।
स्थानपोडाप्रभावेण राक्षां पीडा प्रजायते । तस्मादपी-
डिते स्थाने स्थातव्यं सर्वदा बुधैः । स्थाननामोल्लव-
राशिं कृत्वादौ द्वादशारके । राशिमण्डलकं न्यस्य वाम-
मार्गेण संस्थितम् । तत्र नव यहा स्थाप्याः मासचन्द्रः
स्वराशिमे । तेषां विलोकनं वीक्ष्य स्थानराशिगतायथा ।
द्वितीयैकादशे पादं द्विपादं व्योमवन्तुगे १०।४। त्रिकोणे ५।८।
त्र्यङ्गि मूर्त्युक्ते १।७। पूर्णं पश्यन्ति खेचराः १।१। शन्यक्
राक्षकेत्वारः पञ्च क्रूरा यहा मताः । तेषां चतुष्टयं
सौम्यं मासेन्दुः शपि पञ्चमः । एवं पञ्च यहाः क्रूराः
पञ्च सौम्यास्तथैव च । तेषां शुभाशुभम् दृष्टिं ज्ञात्वा
स्थानवलं यदेत् । एकैक्यज्ज्ञा दृष्टिः पूर्णपादचतुष्ट-
यम् । पञ्चमे लापकैस्तेषां पादानां विंशतिर्भवेत् ।
तत्र विंशोपकाज्ञेया सौम्यक्रूरहोद्भवाः । एवं प्र-
साधयेद्दृष्टिं युक्तं मानं शुभाशुभम् । वही स्तोकोमिता
शेषा जायते ढक्शुभाशुभा । ते च विंशोपकास्तस्य
स्थानस्य वलनिर्णये । एवं देशे पुरे ग्रामे वलं यत्र शभा-
धिकम् । तत्र स्थाने स्थितो राजा दुष्टारिष्टैर्न पोड्यते ।
स्थानवलप्रभावेण स्ववलस्य वलोदयः । शत्रुसैन्यं जयं
याति यावत्स्थाने शुभे स्थितः । एतानि सर्वं चक्राणि
ज्ञात्वा युद्धं समारभेत् । जयेदिह न मन्देहः शक्र-
हृल्योऽपि भूमिजि । एतेषां लिपिष्टस्यैकाक्येऽपि खवा-
नरचक्रसंख्याभेदेन चतुरशीतिसंख्यापूरणम् ।

चक्रशब्दे ७३ पु० दर्शितानि “तथा चान्तरचक्रं च सप्त-
चक्रं तथैव च । अचक्रं यातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु
चतुष्टयम्” गगोक्तानि च चत्वारि चतुष्टयङ्गानि वि-
मध्ये अन्तरादिचक्राणि यानि तत्र चान्तरचक्रं ७० सं-
८० च ७० उक्तं यथा

“केन्द्रां दिशि शालायां विरुद्वन्नुपसंश्रितागमं वक्ति ।
शकुनिः पूजालाभं सणिरत्नद्रव्यसम्प्राप्तिम् । तदनन्तर-
दिशि कनकागमो भवेद्वाञ्छितार्थसिद्धिः । आयुधधन
पूगफलागमस्तृतीये भवेद्भागो । क्षिप्रद्विजस्य मन्दर्शनं
चतुर्थे तथाऽऽहिताग्नेः । कोणेऽनुजीविभिक्षुपद-
र्शनं कनकलोहाभिः । यास्ये त्वाद्यो नृपपुत्रदर्शनं सि-
द्धिरभिसतस्याभिः । परतः स्त्रीधन्याभिः सर्वपयवर्त्तनिर-
प्युक्ता । कोणाञ्चतुर्थखण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्वमदस्य । यदा
तदा फलमपि यात्रायां प्राप्तुं याद्याता । यात्राशिभिः
प्रथमदक्षिणेन शिखिर्माहृपकुक्कुटाभिः । यात्राहिनीय-
भागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः । ऊर्ध्वं सिद्धिः कैवल्य-
सङ्गमो मीनतत्तिराद्याभिः । प्रव्रजितदर्शनं तत्परे च
पक्वान्नफललब्धिः । नैर्ऋत्यां स्त्रीलाभस्तुरगानङ्गारदूतव-
शाभिः । परतोऽस्य चर्मतच्छिल्पिदर्शनं चर्ममयलब्धिः ।
यानरभिक्तुश्चमणावलोकनं नैर्ऋतीतीतीयांशे । फलकुसुम-
दन्तघटितागमस्य कोणाञ्चतुर्थांशे । वारुण्यामर्षवजान-
रत्नवेद्व्यं सणिमयपाभिः । परतोऽतः शवराव्याधचोर-
सङ्गः पिशितलब्धिः । परतोऽपि दर्शनं धातुरोगणां
चन्दनायुग्माभिः । आयुधपुस्तकलब्धिस्तद्वृत्तिसमागम-
सौर्ध्वम् । वायव्ये फेनकचामरौष्णिकाभिः समेति वा-
यस्यः । मृगमयलाभोऽन्यस्मिन् वैतालिकडिण्डिभाण्डा-
नाम् । वायव्याद्यातृतीये मितेण समागमो धनप्राप्तिः ।
यस्त्राश्चाग्निरतः परमिष्टमुह्यत्सम्ययोगश्च । दक्षिणव-
लाजानां लब्धिर्दृग्दर्शनं च विप्रस्य । चर्चाशग्निरत-
न्तरमुपगच्छति साधवाङ्मय । ज्येष्ठावदुष्टासमागमः परे
शुष्कपुष्पफललब्धिः । अतः परं चित्रकरस्य द्दनेन
यस्तसम्प्राप्तिः । ऐशान्यां देवकोपसङ्गमो धान्यरत्न-
पशुलब्धिः । प्राक् प्रथमे वस्त्राभिः समागमश्चापि व-
यक्या । रजकेन समायोगा जलजद्रव्यागमश्च परतो
ऽतः । हस्त्युपजीविमसाजशाखाङ्गनङ्किललब्धिः ।
हातिंशत् प्रविभक्तं दिक्चक्रं वास्तुवन्वनेऽप्युक्तम् ।
अरनाभिस्थैरनः फलानि नवधा विकल्पानि । वा-
मिस्थे वन्मुसुहृत्समागमस्तुष्टिरुत्तमा भवति । प्रापञ्च

पटुवस्त्रागनस्त्ररे नृपतिसंयोगः । आग्नेये कौलिक-
तन्त्रपारिकर्षावसूतसंयोगः । लब्धिव तत्कृतानां द्रव्या-
णामन्तर्लब्धिव । नेमीभागं बुद्ध्या नाभीभागं च दक्षिणे
योऽरः । धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्धर्माभय ।
उक्ताक्रोडकपाणिकाशयो नैर्घते सहृदितः । वृषभस्य
चात्र लब्धिवर्षकुलव्याघ्रगर्भं च । अपरस्यां दिशि यो
ऽरस्तत्तासक्तिः क्षीयत्वैर्भवति । सासृद्रव्यसुसारकाचफल-
सन्तुल्यम् । भारवहृतन्त्रभिन्नुक्तसन्दर्शनमपि च वायु-
दिक्स्थले । तिलककुसुमस्य लब्धिवः सनागपुद्गागकुसु-
मस्य । कौवेर्यां दिशि शकुनः शालायां वित्तलाभमा-
ख्याति । भागवतेन समागमसाचटे पीतवस्त्रे च ।
ऐशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं समुपयाति । लब्धिव
परिज्ञेया कल्याणोवस्त्रघण्टानाम् । यास्येऽष्टांशे प-
चाष्टिष्टद्विसप्ताष्टमेषु सध्यफला । सौख्येन च द्वितीये
शेषेष्वतिशोभना जाता । अध्यन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा
भवति षष्ठ्यु चारेषु । वायव्यानेर्घतयोरुभयोः क्लेशा-
वहा जाता । 'शान्तासु दिक्षु फलमिदं क्लेशं दीप्तास्त्वतो
ऽभिधास्यात् । ऐन्द्र्यां भयं नरेन्द्रात् सपागमस्यैव
शत्रूणां । तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णका-
राणाम् । अर्धचन्द्रस्तृतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च ।
अग्निभयं च चतुर्थे भयसाग्नेये च भवति चोरेभ्यः ।
कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः । प्रस-
टागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेत्तुल्यं च । हैरगलकका-
रुद्रयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च । अथ पञ्चमे नृपभयं
सारीकृतदर्शनं च पश्यन् । षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्ध-
वीणां सद्योस्वनाम् । धीवरशाकुनिकानां सप्रसभागे
भयं भवति दीप्ते । भोजनविघात उक्तो निर्गन्धिभयं
च तत्परतः । कलहो नैर्घतभागे रक्तकायोऽथ शस्त्र-
कोपश्च । अपराद्ये चर्मकृतं विनश्यति चर्मकारुभयम् ।
तदनन्तरे परिब्राट्चपणभयं तत्परे त्वनशनभयम् ।
हृदिभयं वारुण्यां श्वतस्कराणां भयं परतः । वायुप्र-
स्ते विनाशः परे परे शस्त्रपुस्तवाचानाम् । कोणे पुस्तक-
नाशः परे विप्रस्तेन वायुभयम् । परतो वित्तविनाशो
मित्येः सह विचक्ष्य विज्ञेयः । तस्यासन्नेऽश्वघ्नो
भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम् । गोहरणशस्त्रघाता-
नुदक् परे सार्धघातधननाशौ । आसन्ने च श्वभयं ब्राह्म-
हृजदासगणिकानाम् । ऐशानस्यासन्ने चित्तास्वरचित्त-
जङ्गलं प्रोक्तम् । ऐशाने त्वग्निभयं दूषणस्युत्तमस्त्री-

णाम् । प्रोक्तसौवासन्ने दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च ।
भयसूध्ये रजकानां विज्ञेयं काच्छिकानां च । हस्त्या-
रोहभयं स्वाद् द्विरदविनाशश्च सगृहसमाप्तौ । अध्य-
न्तरे तु दीप्ते पत्नीहरणं ध्रुवं पूर्वे । शस्त्रानलप्रकोपा-
वाग्नेये वाजिनरणशिल्पिभयम् । यास्ये धर्मविनाशः
परे ऽग्नप्रवस्कन्दचोक्तवधाः । अपरे तु कर्मणां भय-
मयं कोणे चानिले खरोद्भवधः । अत्रैव सद्युपायां
विस्त्रिचकाविप्रभयं भवति । उदगर्धविप्रदीडा दिग्यै-
शान्यां तु चित्तसन्नापः । आभोगोपपीडा तत्र च
नान्या तथात्वधः" ।

२४गचक्रं वृ० सं० ६२ अ० यथा

"सीमागता वन्द्यसृगा खन्नः स्थिता व्रजन्तो ऽथ समा-
पतन्तः । सम्प्रत्यतीतैष्यभवानि दीप्ताः कुर्दन्ति शून्यं
परितो भ्रमन्तः । ते ग्रास्यस्त्वैरनुवाश्यामाना भयाय
रोधाय भवन्ति वन्द्यैः । हास्यामपि प्रत्यनुवागितास्ते
वन्द्यपहायैव स्तूतौ भवन्ति । वन्द्ये सत्वे द्वारसंस्थे
पुरस्य रोधो वाचः सम्प्रविष्टे विनाशः । स्तूते स्तूत्युः,
स्वाङ्ग्यं संस्थिते च गेहं याते वन्द्यं सम्प्रदिष्टम् ।"

३ चक्रं वृ० सं० ८६ अ०

"नृतरगकरिकुम्भपर्याणसकीरवृत्तेऽकासञ्च यच्छतश या-
सनोलूखलानि ध्वजं चामरं शाङ्खं पुष्पितं वा प्रदेशं
यदा श्वायसूत्रप्राप्तो याति यातुलदा कार्यसिद्धिर्भवेद्दार्ढ्यं के
गोमये विष्टभोज्यागमः शुष्कसन्तुल्ये गौडिकामोदकावा-
प्तिरेवाय वा । अथ विपतस्कण्टकीकाठपाशाणशुष्कद्रुमा-
स्थिशृगानानि सूत्रप्रावहत्यायवा याचिनो ऽग्रेसरो
ऽनितमाख्याति शय्याकुलानादिभाण्डान्यभुक्तान्यभि-
क्षानि वा मूत्रयन् कन्यकादोपहृद् भुञ्जमानानि चेद्दुष्टतं
तद्गृह्णयास्तथा स्वादुपानत्फलं गोस्तु सन्तुल्ये वर्णजः
सङ्करः । गमनसुखसुपानहं सान्द्राहोपतिष्ठेद्यदा
स्यात्तदा सिद्धये मांसपूर्णाने ऽर्वाहिरार्द्धे च आसूया
शुभं साग्नप्रजातेन शुष्केण चासूया स्तूतीतेन स्तूत्युः
प्रशान्तीलुक्केनाभिघातो ऽथ पुंसः विरोक्तपादादि-
वक्त्रो भुयो ह्याग्नौ वस्त्रचौरादिभिर्यापदः केचिदाहुः
सज्जते शुभम् । प्रविशति तु गृहं समुत्कारित्यवक्त्रो
प्रधानस्य तस्मिन् वधः शृङ्खलाशीर्षवृत्तीवरतादि वा वस्त्र-
नं चोपगृह्णीतपतिष्ठेद्यदा स्यात्तदा वस्त्रनलेडि पादौ विधु-
न्वन् स्तकण्ठावप्याक्रमंश्चापि विज्ञाय यातुर्विरोधे विरोध-
स्तथा स्वाङ्गकण्डूयने स्वात् खगं धर्मपादः यदा दो-

वक्रन् । सूर्योदये ऽर्काभिमुखो विरौति यामस्य मध्ये
यदि सारमेयः । एको यदा वा बहवः समेताः शंसन्ति
देशाभिपमन्यमाशु । सूर्योन्मुखः श्वा ऽनलदिक्स्थितश्च
चौरानलवासकरोऽचिरेण । मध्याह्नकाले ऽनलमृत्यु-
शंसी सशोणितः स्वात्कलहो ऽपराह्णे । रुवन्दिनेशाभि-
मुखो ऽस्तकाले क्षयीवलानां भयमाशु धत्ते । प्रदोष-
कालेऽनिलदिङ्मुखस्तु धत्ते भयं मारुततस्करोत्थम् ।
उदङ्मुखश्चापि निशाधकाले विप्रव्यथां गोहरणं च
शास्ति । निशायसाने शिवदिङ्मुखश्च कन्याभिदूषानल-
गर्भपातान् । उच्चैः खराः स्फुल्लकूटसंस्थाः प्रासादवेष्मो-
त्तमसंस्थिता वा । वर्षासु दृष्टिं कथयन्ति तीव्रामनप्रल-
म्ब्यु दहनं रुजश्च । प्राट्कालेऽवयहे ऽम्भो ऽवगाह्य
प्रत्यावृत्तै रेचकैश्चाथभीक्ष्णम् । व्याधुन्वन्तो वा पिबन्तश्च
तोयं दृष्टिं कुर्वन्त्यन्तरे द्वादशाहात् । द्वारे शिरो न्यस्त
बहिः शरीरं रोरुयते श्वा गृहिणीं विलोक्य । रोगप्रदः
स्यादथ मन्दिरान्तर्बहिर्मुखः शंसति वन्धकीं ताम् ।
कुड्मस्तिकरति वेश्मनो यदा तत्र खानकभयं भवेत्तदा ।
गोष्ठस्तिकरति गोमृहं वदेदुषानप्रलब्धिमपि धान्यभूमिषु ।
एकेनाच्छा साशुणा दीनदृष्टिर्मन्दाहारो दुःखलक्ष्म-
हस्य । गोभिः सार्धं क्रोडमानः सुभिज्जं क्षेमरोग्यं
चामिधत्ते सुदं च । वामं जिघ्रेज्जासु विज्ञानमाय
स्त्रीभिः साकं विप्रहो दक्षिणं चेत् । ऊरुं वामं चेन्द्र-
यार्थोपभोगाः सव्यं जिघ्रेदिष्टिस्तैर्विरोधः । पादौ
जिघ्रेद्यायिनश्चेद्वातां प्राहार्थाग्निं वाच्छ्रितां निश्चलस्य ।
स्थानस्थस्योपानहौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्रं यातां सारमेवः
करोति । उभयोरपि जिघ्रेतौह बाह्वोर्विज्ञेयो रि-
पुचोरसम्प्रदानः । अथ गोपायति भस्मनि खभक्षान् सां-
सास्थीनि च शीघ्रमग्निंकापः । यामे भपित्वा च बहिः
प्रस्रजाने भपन्ति चेदुत्तमपुविनाशः । यियासतश्चाभि-
मुखो विरौति यदा तदा श्वा निरुणद्धि याताम् ।
उकारवर्णेन रुते ऽर्थसिद्धिरोकारवर्णेन च वामपाद्ये ।
व्याजपमोकाररुतेन विद्यान् निषेधकत्ववर्तुतेश्च पश्चात् ।
खड्गेति चोच्चैश्च सुष्ठुर्धुयै रुवन्ति दण्डैरिव ताड्य-
मानाः । श्वानो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शून्यतां
मृत्युभयं च कुर्व्युः । प्रकाश्य दन्तान् यदि लेडि हृक्किणी
तदाऽशनं मष्टिगुणितं तद्विदः । यदाननं चावलिहेद्य
हृक्किणी प्रवृत्तभोज्येऽपि तदाश्चिघ्नकत् । यामस्य मध्ये
दृष्टिं वा पुरस्य भपन्ति संहत्य सुष्ठुर्धुयै । ते क्लेश-

माख्यानि तदीश्वरस्य चारणदसंस्थो मृगयर्हन्त्यः ।
वृक्षोपगे क्रोशति तोयपातः स्यादिन्द्रकीले सचिवस्य
पीडा । वायोर्दृष्टे शस्त्रभयं गृहान्तः पीडा पुरस्त्रे
च गोपुरस्याः । भयं च शय्यासु तदीश्वराणां वाने भण्णो
भयदाश्च पश्चात् । अयापसव्या जनसन्निवेशे भयं भणः
कथयन्त्यरीणाम् ।

४अनिलचक्रञ्च अनिलगण्डे १६६ष्टुं दर्शितम् । व्यूहचाल
चक्राकारः स च द्रोणेनाभिमन्युवधपर्वणि कृतः ।
“चक्रव्यूहो महाराज ! ह्यत्राचार्येणाभिकल्पितः” भा०
द्रो० ३४ अ० । द्रव्यादिनोक्तः । यन्त्ररूपचक्राणि यन्त्रगण्डे
वृक्षन्ते । तत्र राष्ट्रे “स्वचक्रं परचक्रञ्च” इति-
कथने एतद्वच्छब्दे अनुपदं दर्शितवाक्ये । मूढे
“भूरेण्यो नभसि नक्षत्रयोदचक्रम्” साधः । दिक्-
चक्रमाक्रामति” मृच्छं । सुदर्शनस्थे राष्ट्रे च ।
“अविचालितचारुचक्रयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया”
साधः । “न चक्रमस्याक्रमताधिकम्भरम्” साधः ।
चक्रवाके । “तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रव-
र्त्तिनौ” उल्लटः । कुम्भकारचक्रे चक्रवाके च । “कनसे
निजहेतुदण्डजः किञ्च चक्रभ्रमिकारितागुणः । स त-
त्तुक्चौ भवन् प्रभाभरचक्रभ्रमिनातनोति यत्” नैष० ।
राशिचक्रे “विंशतुल्यो युगे भानां चक्रं प्राक्प्रवि-
रुते” सू० सि० । “रवेश्वरभोगोऽर्कायं प्रदिष्टम्” दि०
शि० । २० मण्डलाकारे रेखाविन्यासभेदे “चक्रो
सचक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन” “चित्तस्य वात्स्यायनचक्र-
चङ्क्रमान्” नैष० । “शालग्रामशिलाचक्रम् गोमती-
चक्रम्” एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम्” शाल-
ग्रामगण्डे दृश्यम् ।

चक्रक पु० चक्रमिव कारयति कै-क । तर्कभेदे । तद्वर्णं
स्वामेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिवन्धनः प्रसङ्गचक्रकः”
तर्के जगदीशः । अपेक्षा च तन्मौ उत्पत्तौ स्थितौ च ।
अन्योन्याश्रयणञ्चे दर्शिते व्यापादके जन्यपदमन्तर्भाव्योदा-
हरणम् । अपेक्षा चात्र साक्षात्परस्परसाधारणी
आज्ञा” तर्के जगदीशः । तत्र तन्मौ एतद्वृत्तज्ञानं यद्ये-
तद्वृत्तज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यं स्यात् तदा एतद्वृत्त-
ज्ञानजनप्रज्ञानजन्यज्ञानभिन्नं स्यात् । उत्पत्तौ घटोऽयं
यद्येतद्वृत्तजन्यजन्यजन्यः स्यात् तदा एतद्वृत्तजन्यजन-
भिन्नः स्यात् । स्थितौ घटोऽयं यद्येतद्वृत्तवृत्तिवृत्तिः स्यात्
तथात्वेनोपलभ्येतैति । २१ ह्यपिभेदे पु० चक्रस्य गोत्र-

पत्यम् अद्यां फञ् । चान्नायण चक्रगोत्रापत्ये पुंस्त्री
 “उशस्तिर्ह चान्नायणः” छा० उ० । कुण्डलकलितनगण-
 मिह सुलभं गन्धकुसुमरसधिरचितवलयम् । चक्रसुरग-
 पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिचुललितभणितम्”
 इत्युक्तलक्षणे २२ छन्दोभेदे चक्राकारे २३ दहुरोगे
 चक्रमर्हः । २४ मन्त्रस्तत्त्वे चक्रगदाधरगङ्गे उदा० ।
 गिरिनद्यां ततः परं नदीनितम्बशब्दस्थनस्य वा णत्वम् ।
 चक्रकारक न० चक्रं चक्राकाररेखां करोति क-ण्वुल्
 इत० । १ नखे शब्दार्थचि० । तस्य नारीकुचयोः चक्रा-
 काररेखाकरणात् तथात्वम् २ व्याघ्रनखाख्ये गन्धद्रव्ये
 अमरः । [(चाकुरिया) शब्दच० ।
 चक्रकुल्या स्त्री चक्रस्य तदाकारस्य कुल्येव । ३ चित्रपण्यां
 चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दहुरोगे गजस्य मर्हकत्वात् ।
 चक्रमर्हं वृत्ते (दादमर्दनवृत्ते) राजनि० ।
 चक्रगण्ड पु० चक्रमिव गण्डुः । (गालवाल्लिख) ख्याते उप-
 धानभेदे हेमच० ।
 चक्रगदाधर पु० “मन्त्रस्तत्त्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिकां
 गदाम् । धारयन् लोकरक्षार्थं गुप्तचक्रगदाधरः” विष्णु सं-
 भाष्यछन्दसाश्रित्य परमेश्वरे
 चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य । अशोकवृक्षे शब्दच० ।
 चक्रचर लि० चक्रेण संवशचरति चर-ट । संवीभूय चा-
 रित्ति गजविहगादौ । “तथा नागाः सुपर्णाश्च वि-
 हायकचरास्त्रया” भा० व० ८२१४ श्लो० ।
 चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति णिनि । रथे । “विधिरैकक
 चक्रचारिणं किञ्च निर्मसित्सति मान्मथं रथम्” नैप० ।
 चक्रजीवक पु० चक्रेण कुलसाधनचक्रेण जीवति जीव-ण्वुल्
 इत० । कुल्यकारे हेमच० ।
 चक्रतीर्थ न० चक्रेण सुदर्शनेन क्षालनेन कृतं तीर्थम् । प्रभाष
 कोत्रस्थे वैष्णवे तीर्थभेदे तत्कथा स्क० प्रभा०
 “तस्य सीसं प्रवज्यामि विष्णुं क्षत्रस्य भामिनि ! । पूर्वे-
 यमेश्वरं यावत् श्रीसीनेशस्तु पश्चिमे । उत्तरे तु विगा-
 लाक्षी दक्षिणे सरितां पतिः” इत्युपक्रमे “चक्रतीर्थं नरः
 स्नात्वा सोपवासाजितेन्द्रियः । द्वादश्यां कार्त्तिके मासि-
 दद्यात् विप्रेषु काञ्चनम् । विष्णुं संपूज्य विधिना सच्यते
 सर्वपातकैः । देव्युवाच चक्रतीर्थं कथं नाम त्वया
 प्रोक्तं वृषभ्यज ! । कुत तिष्ठति तत्तीर्थं किंप्रभावं वदस्व
 मे । ईश्वर उवाच । पुरा देवासुरे युद्धे हत्वा दैत्यान्
 जनाह्ननः । चक्रं प्रक्षालयामास तत्र वै रक्तरङ्गितम् ।

अष्ट कोटीस्तु तीर्थानि तत्रानीय स्वयं हरिः । तीर्थे
 प्रक्षालयामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने । तीर्थस्य चक्रे
 नामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम् । अष्टायुतानि तीर्थानि
 नामष्टौ कोऽस्त्येव च । तत्र सन्ति महादेवि । चक्रतीर्थं
 न संशयः । यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तमः ।
 सर्वतीर्थभिद्रेकस्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम् । तीर्थानि
 नामष्टकोऽस्त्यस्तु निवसन्ति वरानने । एकादश्यां विशेषेण
 चन्द्रसूर्यपहे तथा । तत्र स्नात्वा महादेवि ! यज्ञ-
 कोटिफलं लभेत् । तस्य कल्पेषु नामानि ग्रहणं ते
 कथयामाहम् । कोटितीर्थं पूर्वकल्पे श्रीनिधानं द्विती-
 यके । तृतीये शतधारं च चक्रतीर्थं चतुर्थके । एवं ते
 फलनामानि अतीतान्यखिलानि ते । कथितान्येवमन्यानि
 ज्ञेयानि विबुधैः क्रमात् । तत्र यद्दीयते दानं तस्य
 संख्या न विद्यते । अर्द्धक्रोशप्रमाणञ्च विष्णुचेतः प्रकी-
 र्त्तितम् । ब्रह्महत्यापसर्पाय सत्यमेतन्मयोदितम् ।
 मासोपवासी तत्क्षेतमग्निहोत्रो पतिव्रता । स्वाध्यायी
 यज्ञयाजी च तपश्चान्द्रायणादिकम् । तिलोदकं च
 पितृणां आहुञ्च विधिपूर्वकम् । एकरात्रं विरात्रं वा
 कच्छसानपनं तथा । मासोपवासी तत्रैव अन्यद्वा पु-
 न्यकर्मकम् । दैत्यारिचेतुमासाद्य यत्किञ्चित् कुरुते
 नरः । अन्यक्षेत्रात् कोटिगुणं पुण्यं भूयान्न संशयः ।
 सुदर्शने वरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत् । सत्यक्यात्रा-
 फलप्रेप्सुः सर्वपापविशुद्धये । चाण्डालः श्वपचोवापि
 तिर्यग्योनिगतस्तथा । तस्मिन् तीर्थे नृतः सत्यक् व्या-
 ध्युतं लोकसाधुयात् । इति संचोपतः प्रोक्तं चक्रतीर्थ-
 सङ्ग्रहम् । माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम्” ।
 चक्रतैल न० चक्रस्य तत्फलस्य तैलम् । चक्रमर्हफल-
 जाते तैले । “चक्रतैलेन चाभ्यज्य सज्जचूर्णेन चूर्णयेत्” ।
 “कृत्वा शृङ्गणे नेत्रेण चक्रतैलेन तर्पयेत्” सुश्रुतः ।
 चक्रदंष्ट्र पुंस्त्री चक्रमिव दंष्ट्रास्य । शूकरे राजनि० ।
 चक्रदत्त न० चक्रपाणिना निर्मिते वेदाकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्ती पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्याः । दन्तीवृत्ते
 राजनि० ।
 चक्रदन्तीबीज न० इत० । जयपालबीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० यादवे नृपभेदे । “अष्टादश सहस्राणि भ्रातृणां
 सन्ति नः कुले । आडकस्य शतं पुत्रा एकैकस्त्रिंश-
 वरः । चारुदेणः सह भ्राता चक्रदेवश्च सात्यकिः । अहञ्च
 रौहिणेयश्च” भा० सं० १३७० । लण्योक्तिः ।

त्वत्तो न किञ्चिदधिकं शिव ! । तथाऽऽनन्दवनादस्मात्
किञ्चनास्त्वधिकं क्वचित् । विना सङ्ख्येन योगेन विना
स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः श्रेयोऽस्तु प्राणि-
नामिह" । [अस्त्रभेदे त्रिकां० ।

चक्रफलं न चक्रमिव फलमयं यस्य । चक्राकारायुक्ते
चक्रवन्धुः पुं० इत० । स्रष्टुं हेमच० । चक्रवान्महादयोऽप्यत्र ।
चक्रभृत् पुं० चक्रं विभर्ति भृ-क्तिप् इत० । १६ दर्शनधरे
विष्णौ २ चक्रास्त्रधारिणि च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्रवाकौ भिनत्ति वियोजयति
भिद-णिनि ङीप् । रात्रौ त्रिकां० रात्रौ हि तयो-
र्वियोगात्तथात्वम् ।

चक्रभोगः पुं० चक्रस्य राशिचक्रस्य भोगः । "यत्स्थानमारभ्य
चलितो यद्गः पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परि-
वर्त्त संज्ञः" इति सू० सि० टी० रङ्गनाथोक्ते यद्वाणां राशि
चक्रभोगे "तेषाम्नु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः"
इति सू० सि० टी० कायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रमः पुं० चक्रमिव भ्रमति भ्रम-अच् । कुन्दाख्ये
शिल्पिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् चक्रभ्रमिरप्यत्र ।
भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रवाकभ्रान्तौ च "किञ्च
चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष० ।

चक्रमण्डलिन् पुं० चक्रमिव मण्डलोऽस्यस्य इति ।
अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां ङीप् । [भा० भौ० ४४० ।

चक्रमन्दः पुं० भागभेदे । "तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ"
चक्रमर्दः पुं० चक्रं चक्राकारं दद्रुरोगं मृद्नाति मृदु-अण्

उप० सं० (दादमर्दनं) लुपभेदे राजनि० । एबुल् । चक्र-
मर्दकोऽप्यत्र अमरः । "चक्रमर्दोलघुः स्नादुरुहः
पित्तानिलापहः । हृद्यो हिमः कफश्वासकुष्ठदद्रु क्रिमीन्
हरेत् । हन्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्रु विषानिलान् ।
गुल्मकासकृमिशसनशनं कटुकं स्मृतम्" भावप्र० ।

चक्रमुखः पुं० चक्रमिव दृत्तं मुखमस्य । शूकरे हारा०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चक्रमुद्रा स्त्री "हस्तौ ह संमुखौ लता संलग्नौ सुप्रसा-
रितौ । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ लग्नौ मुद्रैषा चक्रसंज्ञिका"
तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गमुद्राभेदे ।

चक्रमुपलः पुं० चक्रं मुपलञ्च साधनतया अत्वास्ति अच् ।
चक्रमुपलनिष्पाद्ये युद्धभेदे "तत्तु चक्रं हलञ्चैव गदां
कौमोदभीलथा । सौनन्दं मुपलञ्चैव वैष्णवान्यायुधानि
च । दर्शयिष्यन्ति संपाप्ते पाशानि च महीचिताम् ।

रुधिरं कालयुक्तानां ययुभिः कालसन्निभैः । स चक्र-
मुपलो नाम संपाप्तः क्षण ! विद्युतः । देवतैरिह
निर्दिष्टः कालः स्यादेष संज्ञितः" हरि० ८६४० । चक्रेण
निर्दिष्टम् अण् । चाक्र तन्निर्दिष्टे युद्धे "चाकं यौधन-
मिद्येवं संपाप्तं रणवित्तमाः । कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन्
ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः" हरि० १०४० ।

चक्रयानः न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ ।
"असौ पुष्य(पु)रयचक्रयाणं न समराय यत्" अमरः ।

चक्ररक्षः पुं० चक्रं रक्षति अण् उप० सं० । युद्धे सेनापति
चक्ररक्षके योद्धाभेदे । "माद्रेयौ चक्ररक्षौ ह फाल्गुनश्च
तदाऽकरोत्" भा० व्या० १३८४० । "यसौ च चक्ररक्षौ ते
भवितारौ महाबलौ" भा० वि० ३३४० । "चक्ररक्ष
शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः" ३३४० । एबुल् चक्र
रक्षकोऽप्यत्र । [जातित्वात् ङीप् ।

चक्ररदः पुं० चक्रमिव दृत्तोरदोऽस्य । शूकरे त्रिकां० स्त्रियां
चक्ररक्षणा स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुष्ठे लक्षणं प्रतीकार
साधनरूपं चिह्नमस्य । गुड्याम् रत्नमा० ।

चक्रलताम् पुं० चक्र-तृप्पौ करणे रक् चक्रः तृप्पिसाधनं
लताम् । दृढरसालवृक्षे राजनि० । [सुक्ताभेदे अमरः ।

चक्रला स्त्री चक्रं दद्रुरोगं लाति ला-क । उच्चटायाम्
चक्रलिप्ता स्त्री इत० । राशिचक्रस्य कलारूपे भागभेदे
कलाश्च २१६०० मिताः । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य
एकैकराशेश्चिंशांशत्मकत्वात् ३६० अंशात्मकं राशिचक्रम्
अंशश्च ६० कलामितः तदङ्गस्य पट्टा गुणने २१६००
कलाभवन्ति इति कलापर्यायलिप्तानां तावन्मितत्वम् ।

चक्रवत् ति० चक्रमस्यस्य मत्पुं मस्य वः । १ चक्रास्त्रयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । २ तैलिके च । "सुनाचक्रध्वजवतां वेशे-
नैव च जीवताम्" मनुः । "सुनावान् पशुमारणपूर्वक
मांसविक्रयजीवी । चक्रवान् वीजवधविक्रयजीवी तैलिकः
ध्वजवान् मद्यविक्रयजीवी शौण्डिकः" कुल्लूकः । चक्रं
तदाकारोऽस्यस्य । चक्राकारसदृशाकारयुक्ते ३२४० त-
भेदे पु० । "तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाचलम् । सह-
स्रकूटं विपुलं भगवान् संन्यवेशयत्" हरिवं० २२५४० ।

चक्रवर्त्तिन् पुं० चक्रे भूमण्डले, वर्त्तितुं, चक्रं सैम्यचक्रं
वा सर्वभूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य दृढ-दृढ-णिच्-वा
णिनि । १ ससुद्रपर्यन्तक्षितेरधीवरे, अमरः २ वासूक-
शाके राजनि० । ३ जलकायां शब्दार्त्तचि० ४ जटामा-
स्याम् ४ अलक्तके च स्त्री ङीप् राजनि० । ५ जनीनाम-

गन्धद्रव्ये स्त्री अमरः चक्र इव वर्तते । चक्रवाकतुल्येति ।
 “तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ । आसञ्ज-
 च्छितीशोऽपि भवान् यत्न करप्रदः” उद्धतः । “यश्चक्र-
 वर्त्तित्वमवाप धीरः स्त्रीः कर्मभिः शक्रसमप्रभावः”
 हरिवं० १५४ अ० । “हृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्त्ती” कुमा० ।
 “जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव । पुत्रमेवं गुणोपेतं
 चक्रवर्त्तिनमामुहि” शक्र० । “विद्याधरराज्यमिव चक्र-
 वर्त्तिनरवाहनोचितम्” काद० ।

चक्रवाक पु० स्त्री० चक्रगण्डेन उच्यते वच-परिभाषणे कर्मणि
 घञ् न्यङ्का० कृतम् । स्तनामख्याते खगे अमरः ।
 “परस्परक्रान्दिनि चक्रवाकयोः पुरोवियुक्ते मिथुने
 क्षपायती” कुमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “वस्-
 णाय चक्रवाकीम्” यजु० २४।२२ । “सरिदपरतटा-
 न्नादागता चक्रवाकी” माघः । “दूरीभूते मयि सहचरे
 चक्रवाकीमिवैकालम्” मेघ० ।

चक्रवाकवतो स्त्री चक्रवाकाः भूम्ना सन्त्यत मत्प मस्य वः
 ङीप् अजिरा० संज्ञायामपि न दीर्घः । वल्लभचक्र
 वाक्युक्ते नदीभेदे ।

चक्रवाट पु० चक्रस्येव वाटोऽत्र वट-वेष्टने घञ् । शक्रिया-
 रोते कर्मप्रारम्भे २ पर्यन्ते शशिखातरौ च भेदि ।

चक्रवाड(ल) पु० चक्रमिव वाडते वेष्टयति वाड-घञ् । वा डल्य
 लः चक्रमिव बलते बल वा० ण्य लस्य वा डः । श्लोका-
 लोकपर्वते । २ मण्डले न० अमरः । लोकालोकपर्वतस्य
 भूमण्डलवेष्टनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम् । २ मण्ड-
 लाकारेण वर्त्तिनि समूहमात्रे च “किरीटहा-
 राङ्गदचक्रवाडैर्विभूषिताङ्गाः पृथुवाहयस्ते” भा० व्या०
 १८७ अ० । “एवं स लण्यो गोपीनां चक्रवालैरलङ्कृतः”
 हरिवं० ७७ अ० । वल्लभातोर्वाडधातोर्वा अन्तःस्थादि-
 त्वेन वग्यादिनाभावात् अस्य शब्दस्य वग्यं मध्यत्वकल्पनं
 प्रामादिकमेव ।

चक्रवात पु० चक्रमिव वातः । (घुर्गति) । अग्निवायो वात्वा-
 याम् । “दैव्योनास्त्रा हृषावर्त्तः कंसभृत्यः प्रचोदितः ।
 चक्रवातस्त्रुमेण जहारासीनसर्मकम्” भाग० ७।१८ श्लो०
 चक्रवृद्धि स्त्री चक्रमिव वृद्धिः । “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि-
 रुदाहृता” इति नारदोक्ते शृङ्गिभेदे । तद्वादिप्रकारः
 मनुना दर्शितो यथा “नातिसांवत्सरीं वृद्धिं न वाडटं
 पुनर्हरेत् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च
 या । ऋणं दातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।

स दत्त्वा निर्जिता वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् । अदग्नेदित्वा
 तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् । यावती सम्भवेद् वृद्धिस्त-
 वतीं दातुमर्हति” । “समैकस्त्रिंशसि मासद्वये मासद्वये
 वा गते तस्य वृद्धिः विगण्य एकदा दातव्ये त्वेवं विशि
 नियमपूर्वकवृद्धिपङ्क्त्युत्तमर्णः संवत्सरपर्यन्तं कुर्यात्
 नातिक्रान्ते संवत्सरे वृद्धिं गृह्णीयात् न च शान्त्रोक्त-
 धर्म्यद्विकालिकशताद्याधिकां गृह्णीयात् । अधर्म्यत्वबोध-
 नार्थं निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिचतुर्थीं चाशौक्षीयां न
 गृह्णीयात् । तासां स्वरूपनाह वृहस्पतिः “कायिका
 कायसंयुक्ता मासग्राह्या च कालिका । वृद्धेर्द्विवृद्धिः
 कारिता ऋणिना कृता” । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव
 गर्हिता । कालवृद्धिस्तु द्विगुणाधिकपङ्क्त्येन । कायिका
 चातिवाहदोहादिना । कारिता ऋणिनेन वा आपत्-
 काल एव उत्तमर्णपीडया कृता । चतस्रोऽपि वृद्धीणां
 स्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च वृहस्पतिः “भागो
 यद्विगुणादूर्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते । पूर्णं च सोद्वं
 पश्चात् वार्धुष्यं तद्विगर्हितम्” । कात्यायनः “ऋणिनेन
 कृता वृद्धिरधिका मय्यकल्पिता । आपत्कालकृता निम्नं
 दातव्या कारिता तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्जं दातव्या
 कथञ्चन” । ऋणं दातुमिति । अथमर्णो धनदानासाम्यात्
 यदि पुनर्लेख्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत् स निर्जितां
 उक्तमर्णं सन्त्यतया आत्मसात् कृतं वृद्धिं दत्त्वा करणं
 लेख्यं पुनः कुर्यात् । अदग्नेयित्वेति । यदि देवगत्या
 वृद्धिहिरण्यस्यैव सम्यं दातुं न शक्नोति तदा तद्
 गृह्णीत्वैव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहिर-
 ण्यादिभेषमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिर्न तदानीं
 सम्भवति तद्दातुमर्हति” कुल्लू० ।

चक्रमस्तस्य ऋच् चक्रं चक्रवच्छकटादि तन्निमित्ता वृद्धिः ।
 शकटादिभाटकल्पनाभे च । “चक्रवृद्धिं समाहृदो
 देशकालव्यवस्थितः । अतिक्रान्त्यं देशकालौ न तत्फल-
 मवामुयात्” मनुः । “चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिगण्डे-
 नात्र चक्रवच्छकटादिभाटकल्पा वृद्धिरभिमतता चक्र-
 वृद्धिमाश्रित उत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितः । यदि वारा-
 णसोपर्यन्तं लवणादि शकटेन वहासि तदा समेय-
 ज्ञनं दातव्यमिति वेतने देशव्यवस्थितिः । यदि मासं
 यावद्वहामि तदा समेयज्ञनं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः
 एवमस्युपगतदेशकालौ नियमस्थौ दैवादपूरयन् शक-
 टादिनाऽवहन् लाभरूपफलं सफलं न प्राप्नोति” कुल्लू० ।

चक्रव्यूहं पु० चक्राकारः व्यूहः । चक्राकारे सेनासन्नि-
वेशभेदे चक्रव्यूह इत्यम् ।

चक्रग्रन्था स्त्री चक्रमिव शब्दमल । श्वेतमुद्रायां राजनि०
चक्रग्रन्थो स्त्री चक्राणां श्रेणिरन्त डोव । अजशङ्कग्राम्
वृजभेदे रत्नमाला तस्याः फलानां चक्राकारशङ्करूपतया
जातत्वा तयात्वम् । [२चक्रवाके अमरः ।

चक्रमुञ्ज न० चक्रस्य संज्ञा संज्ञाय । श्वेते घातभेदे हेमच०
चक्रसंवर पु० चक्रमिन्द्रियचक्रं संवृणोति अच् । बुद्धभेदे
त्रिका० ।

चक्रसक्त्य त्रि० चक्रमिव सक्तिय यस्य पच् पचः पितृत्वेन
मित्रमनोदात्तता "सक्त्यश्चाचक्रान्तात्" पा० चक्रान्ताप्रति-
प्रेधात् न विभाषयाऽनोदात्तता । चक्रतुल्यसक्तियुक्ते ।

चक्रसाहच्य पुंस्त्री० चक्रेण समाना आह्वा यस्य । चक्रवाके
"चकोरान् वानरान् हंसान् सारसान् चक्रसाहचरान्" भा०
आनु० ५४अ० । जातित्वेऽपि योषधत्वात् स्त्रियां टाप् ।

चक्रहस्ता पु० चक्रं हस्तेऽस्य । चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधा-
रिमात्रे त्रि० । [चक्राच्च राजनि० ।

चक्रा स्त्री चक्र-हस्तौ रक् । शनागरसस्तायां, २चक्रट्ट-
चक्रांग पु० चक्रस्य रागिचक्रांगः । रागिचक्रस्य ३६०
पटुप्रसरणतत्वात्मके भागे ।

चक्रा(की)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणाकृति अङ्कते वा अक-गतौ
अङ्किङ् गतौ अच् गौरा० डोप् । हंसां शङ्करत्वा० ।

चक्राङ्ग पु० चक्रमिवाङ्गचक्रमिवाङ्गं यस्य । १हंसे । स्त्रियां
जातित्वात् डोप् । चक्रमङ्गमस्य । २रथे अमरः । "इ-

दमचय चक्राङ्गा वचः काङ्गं विहङ्गमाः" भा० कर्ण०
४१अ० हंसकाकीये । ३चक्रवाके "कलविहङ्गं ह्वयं हंसं
चक्राङ्गं ग्रामककुटम्" मनुः अभ्यक्ष्यमांसोक्तौ । हंसस्य
पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्यता । [लतायां रत्नमाला ।

चक्राङ्गा स्त्री चक्रमिवाङ्गमस्तप्रस्थाः अच् । सुदर्शनायां
चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं तन्निष्करमङ्गं याऽस्याः डोप् ।

१कटुरोहिण्याम् मेदि० । २हंसां शङ्कर० । ३हि-
मलोचिकायां त्रिका० । ४मञ्जिष्ठायां ५टपपर्यां
च राजनि० । ६कर्कटशङ्करां रत्नमा० ।

चक्राट पु० चक्रं चक्राकारमटति अट-अण् उप० स० ।
१विषयैरे २धृत्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि० ।

चक्राधिरासिन् पु० चक्रं तन्निष्करमधिरासयति अधि-रासि
णिनि । तन्निष्करसौरभयुक्ते नागरङ्गवृत्ते (नारेङ्गवृत्ते) त्रिका० ।

चक्रायुध पु० चक्रमायुधमस्य । १विष्णौ "चक्रा" चक्रावधयो

पिबतोऽमृतमोजसा । शिरश्चक्रम्" भा० आ० १८२अ० ।

२चक्रास्तधारिमात्रे चक्रप्रहरणादयोऽयत् ।

चक्रावर्त्त पु० चक्रस्येवावर्त्तः । घूर्णने हेमच० ।

चक्राङ्ग पु० चक्रेति आह्वा यस्य । १चक्रमङ्गे राजनि० ।

२चक्रवाके च ।

चक्रि त्रि० कृ-कि द्वित्वम् । करणशैले "चक्रिं विद्वानि
चक्रये" ऋ० १।६।२। विद्वानीत्यत्र कियोगे षष्ठी
निषेधात् कर्मणि द्वितीया । [राजनि० ।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्यस्याः ठन् । जानुनि

चक्रिन् पु० चक्रमस्यस्य इनि । १विष्णौ २ग्रामजालिके

३चक्रवाके ४सर्पे पुंस्त्री० । ५कुन्ताले ६स्तचके त्रि०

मेदि० । ७यजे पुंस्त्री० दत्तैलिके शङ्कर० । चक्रं राष्ट्रचक्रं

स्वत्वेनास्यस्य इनि । ८चक्रवर्त्तिनि हेमच० । १०चक्र-

मङ्गे तस्य तदाकारपलत्वात् । ११तिलिगे १२व्यालनखे पु०

१३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि० । तयोश्चक्रवृ-

क्षमण्यत्वात्तथात्वम् । १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्वत्र स्त्रियां

डोप् । १६चक्रयुक्तरथाद्याखुटे त्रि० । "चक्रिणोदग-

भीर्यस्य" मनुः । "चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्याखुटस्य"

कुल्लू० । "वैश्यायां शूद्रतथौराज्यातचक्री स उच्यते"

उगनसोक्ते १७संकीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० । "पदं महे-

न्द्रालयचारं चक्रिणः" माघः । विष्णोश्च मनस्तत्त्वा-

त्मकचक्रस्य लोकरक्षार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात्

नथात्वम् । अतएव "अरौद्रः कुण्डली चक्री" "शङ्ख-

श्चन्द्रकी चक्री" विष्णुस० द्विधा प्रयोगः अवय-

वार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम् ।

चक्रीन्त पुंस्त्री० चक्रं तदङ्गमणमस्यस्य मनुष्य आसन्दी-

वदिह्य० प्रा० नि० । १गर्दभे अमरः । "चक्रीवदङ्गरुहं

धृष्यचो विसक्तुः" माघः । २राजभेदे पु० सि०कौ० ।

वैदिकप्रयोगे ३चक्रयुक्तमात्रे च । "सदोहविधानानि

चक्रीवनि" कात्या० श्रौ० २४।२३।२० । सदोहविधाना

मीध्राणि त्रैविनि २४।५।२६ । स्त्रियां सर्वत्र डोप्

चक्र, त्रि० द्वित्वम् । कर्त्तरि उच्चबद० ।

चक्रेश्वर पुंस्त्री० १जिनानां विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे पु० ।

चक्रापजीवः पुंस्त्री० चक्रं त्रैविनि ३मीडनयन्त्ररूपजीवति उप

जीव-णिनि । ४चक्राङ्ग ।

चक्र कथने त्यागे चक्रं त्याग्यं सक्तं च । चक्रं । अथत्

अथत् त्यागे हं सक्तचक्रिष्ट चक्रौ चक्र्ये चक्र्ये ।

अनु+पश्चादन्तो “परायती मातरमन्वचट” ऋ० ४।१८।३।
 अभि+आभिसुख्येन दर्शने “कदा चिकित्वा अभिचक्षसे नः”
 ऋ० ५।१।१।
 अक्ष+अधोदर्शने। “सुपर्णोऽवचक्षत क्ष्मां सोमः” ऋ० १।७।१।१।
 आ+आख्याने। “विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते”। “स रावण-
 हतां ताभ्यां वचसाचट मैथिलीम्” रघुः। [१।४।४।१।
 अनु+आ+अन्वाख्याने “एतमेव तदन्वाचक्षते” शत० ब्रा०
 अभि+आ+आभिसुख्येनाख्याने। “अभ्याचक्षानुरागासुर-
 न्नीभूतेन चक्षुषा” भाग० १।१।१।१। “अभ्याचक्षु” प्रच-
 क्रमे” ८।५।१४। [शत० ब्रा० १।१।१।४।
 उद्+आ+उदाहरणे “तस्मादध्वर्युरेव गोवीर्यागल्युदाचष्टे”
 प्रति+आ+प्रत्याख्याने निराकरणे “युरुपुत्रीति क्त्वाऽहं
 प्रत्याचक्षे न दोषतः” भा० व्या० ७।७।३०।
 वि+आ+व्याख्याने विवरणे। “व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
 ध्यासस्व” शत० ब्रा० १।४।५।४।४।
 सम्+आ+सम्यगाख्याने। “तत्सत्यं नः समाचक्षु” भाग० १।
 ४।१३। [परिचक्षते” मनुः।
 परि+परितः कथने विख्यातौ “वेदप्रदानादाचार्यं पितरं
 प्र+प्रकर्षेण कथने विख्यातौ। “तं देवनिम्मितं देशं ब्रह्मा-
 वक्तं प्रचक्षते” मनुः “दहति प्रेतमिति प्रचक्षते” रघुः।
 प्रति+प्रत्युत्तरोक्तौ प्रतिरूपोक्तौ च “यदा तु सर्वभूतेषु दारु-
 ष्मिनिव स्थितम्। प्रतिचक्षीत मां लोकः” भाग० १।१।१।
 वि+विशेषेण कथने विख्यातौ “विश्वं विचक्षते धीराः
 योगराज्ञेन चक्षुषा” भाग० १।१।१।७। विचक्षणः।
 सम्+सम्यक्कथने। “मेरोरथ्यन्तरे पाश्वे पृथ्वं संचक्ष
 सञ्जय !” भा० भी० ७।३०।
 चक्षण न० चक्ष-ल्युट् न ख्यादेशः। १ अनुपपद्येण “मने कद्व-
 रणस्य चक्षणम्” ऋ० १।१०।५।६। “चक्षणमनुपपद्यदर्श-
 नम्” भा०। २ कथने च। करणे ल्युट्। ३ अवदंशे
 मद्यपानादिरोचके (चाकना) द्रव्यनेत्रे च।
 चक्षणि लि० चक्ष-अणि। प्रकाशके। “स नो विभावा
 चक्षणिर्न” ऋ० ६।४।१। [उपपद्येण चदि कोषः।
 चक्षस् पु० चक्ष-अधि न ख्यादेशः। लि० चक्ष-
 चक्षुः अक्षस् पु० स्त्री० चक्षुषा ऋणोति चक्षुः चक्षुरेव
 अवः कर्णो यस्य वा। सपे अमरः। “अदस्तादकणि-
 फलाढ्यजीवितं दशोदयं नस्तदवीचि चाफलम्। इति
 अ चक्षुः अवसां प्रिया नृपे स्तुयन्ति चक्षुः हृदा तदा-
 त्तनः” नैष०।

चक्षुर्मल न० इत०। (पिचुटि) नेत्रमन्त्रे शब्दार्थचि०।
 चक्षुर्वैदिका स्त्री शाकदीपस्ये नदीभेदे। “महानदी-
 च कौरव्य ! तथा मणिजला नदी। चक्षुर्वैदिका
 चैव नदी भरतसत्तम !” भा० भी० १।३०। [रत्नमा-
 चक्षुर्वैदिक न० चक्षुस्तज्जोतिर्वहति वह-ल्यु०। १ मेपष्टङ्गीहृत्ते
 चक्षुर्विषय पु० इत०। १ चक्षुर्पादो रूपादौ। स च
 भाषा० उक्तो यथा “उद्धूत रूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि
 तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वे स्नेह
 द्रव्यत्वं परिमाणयुक्तम्। क्रियां जातिं योग्यवर्तनं
 समवायश्च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादा-
 लोकोद्भूतरूपयोः”। २ नेत्रप्रचारस्थाने च “गुरोस्तु
 चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत्” मनुः।
 चक्षुर्हन् लि० चक्षुषा हन्ति हन-किप् इत०। दृष्टिमात्रेण
 घातिनि “सर्पस्पर्शसमाः केचित्तथान्ये मकरस्रगः।
 विभाष्य घातिनः केचित्तथा चक्षुर्हृणोऽपरे” भा० आनु०
 १५।३०। “त्वां ते चक्षुर्हृणं प्राप्य दग्धा घोरेण च-
 क्षुषा” भा० भी० १।२२।३०।
 चक्षुष्मत् लि० प्रशस्तं चक्षुरस्यस्य महत्पु०। प्रशस्तनेत्रयुक्ते
 “चक्षुष्मता तु शास्त्रेण सृष्ट्याकाव्यावेदर्शना” रघुः।
 चक्षुष्य लि० चक्षुषे हितः यत्। १ चक्षुर्हिते २ प्रियदर्शने
 जटा०। ३ केतकटके ४ पुण्डरीकटके पु० मेदि० ५ गो-
 भाञ्जनटके पु० राजनि० ६ रसाञ्जने हेमच०। ७ सौ-
 वीराञ्जने दक्षर्परीतुल्ये ८ प्रपौण्डरोके च न० राजनि०।
 “शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत्” सुश्रु०।
 “चक्षुष्यः मृतो भवति य एयं वेद” छा० उ०। चक्षु-
 प्रि भवः शरीरावयवत्वात् यत्। १० नेत्रजाते लि०।
 “चक्षुष्यः खलु महतां परैरजड्यः” भाषः। “चक्षुष्यः
 अक्षिजः प्रियश्च। “प्रियेऽक्षिजे तु चक्षुष्य” इति
 विश्वः” मल्लि०।
 चक्षुस् न० चक्ष-धातुनामनेकार्थत्वात् दर्शने करणे उशि०।
 १ नेत्रे तच्च चाक्षुषज्ञानसाधनमिन्द्रियभेदः अक्षिशब्दे
 ४५ पु० दृश्यम् तस्य तैजसत्वं सत्ता० समर्पितं यद्यः
 “चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीय
 रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वा-
 दाद्यं परकीयेति वटादेः स्वीयरूपव्यञ्जकत्वात् व्यभिचा-
 रधारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभावावहानत्
 “यादाद्यं परकीयं न देयम्” चक्षुःसन्निकर्षं तथात-
 दादिनाऽयं द्रव्यत्वे सतीति वाच्यम्”। चक्षुषोऽधिष्ठातृदेः

स्वर्यः । “दिग्वातार्कं प्रचेतोऽधीत्यादि” गा० ति० उक्तेः ।
२तेजसि च । स्वर्यं दक्षुपे” तारुणं ब्रा० । चक्षुपे
तेजसे” भा० ।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत् । १गुभगायां स्त्रियां २कु-
लत्त्रिकायां भेदि० । ३अजष्टङ्गग्राम् ४वनकुलत्त्रिकायाञ्च
राजनि० ।

चक्षुराग पु० चक्षुरोरागः रक्ता । १नेत्रारुणतायां चक्षुषः
तदाकर्षकः रागः अनुरागः । २नेत्राकर्षके अनुरागे “च-
क्षुरागः कोकिलेषु (न परकलत्रेषु)” काद० ।

चक्षुरोग पु० इत० । नेत्ररोगे नेत्रायवविभागः सुश्रुतोक्तः
अक्षिशब्दे ४५ पृ० दर्शितः । तत्र निदानादि सुश्रुते उक्तं
“उष्णामितप्रसू जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् सप्रविपर्ययाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोपक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च । शु-
क्तारनालान्कुलत्रयमापनिषेवणाद्देगविनिमृष्टाच्च । स्वे-
दादृजोष्मनिषेवणाच्च कर्द्विघाताद्वधनातियोगात् । वा-
युप्यहास्यक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
दोषाः । वातादृश तथा १० पितात् कफाच्चैव त्रयोदश । र-
क्तात् षोडश विज्ञेया सर्वजाः पञ्चविंशतिः । तथा ब्राह्मणौ
पुनर्द्वौ च रोगाः षट्सप्ततिः स्मृताः । हताधिमन्योऽ-
निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या । यच्च वातहतं वर्त्म
न ते सिध्यन्ति वातजाः । याप्योऽथ तन्मयः काचः
साध्याः स्युः सान्यमारुताः । शुष्काल्पिकाधोमन्यखन्द-
मारुतपथ्याः । असाध्योऽस्रजालो यो जलस्रावश्च
पैत्तिकः । परिस्नायी च नीलश्च याप्यः काचोऽथ त-
न्मयः । अभिष्यन्दोऽधिमन्योऽस्नाध्युपितं शुक्लिका-
ह्वया । दृष्टिः पित्तविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः ।
असाध्यः कफजस्रावो याप्यः काचोऽथ तन्मयः । अ-
भिष्यन्दोऽधिमन्यश्च बलासमथितश्च यत् । दृष्टिः क्षो-
ष्पविदग्धा च पोथक्यो लगणश्च यः । क्रिमियन्त्रि-
परिक्षिप्तवर्त्मशुक्लाम्पिष्टकाः । क्षेप्सोपनाहः साध्यस्तु
कथिताः क्षेप्सजेषु तु । रक्तस्रावोऽजकाजातं शोणि-
ताशोऽवलम्बितम् । शुक्लं न साध्यं काचश्च याप्य-
स्तज्जः प्रकीर्तितः । मन्यखन्दौ क्षिष्टवर्त्महर्षोत्पातौ
तथैव च । सिराजावज्जनाख्या च सिराजालश्च यत्
स्मृतम् । पर्वण्यथाव्रणं शुक्लं शोणितान्माञ्जुनश्च
यः । एते साध्या विकारेषु रक्तजेषु भवन्ति हि । पू-
यस्रावो नाकुलान्त्रमक्षिपाकात्स्योऽलजी । असाध्याः
सर्वजा याप्याः काचः कोपश्च पक्ष्मणः । वर्त्मविवर्तो

यो व्याधिः सिरासु पिडका च या । प्रस्तार्थमाधि-
मांसार्मस्त्रावर्मेत्स्निग्घनी च या । पूयालसार्वाद्दृष्ट्या-
वकर्दमवर्त्मनी । तथाशोर्वर्त्मशुक्रार्मः शर्करावर्त्म यच्च
वै । सशोफस्याप्यशोफश्च पाको बहुलवर्त्म च । अ-
क्षिप्तवर्त्म कुम्भीका विसर्पवर्त्म च सिध्यति । अनिमित्तो
ऽनिमित्तश्च दावसाध्यो तु बाह्व्रजौ । षट्सप्ततिविका-
राणामेषा संप्रहर्कोत्तना । नव सन्ध्याश्रयास्तेषु व-
र्त्मजास्ते कविंशतिः । शुक्रभागे दशैकश्च चत्वारः क्ष-
ण्णभागजाः । सर्वाश्चयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
बाह्व्रजौ द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ । भूय
एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्क्षेपारूपचिकित्सितैः ।

“अथातः सन्धिगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
पूयालसः १ सोपनाहः २ स्नावाः ३ ४ ५ ६ पर्वणिका-
लजी ७ ८ । क्रिमियन्त्रिश्च ९ विज्ञेया रोगाः सन्धि-
गता नव । पक्वः शोफः सन्धिजः संस्रवेद्यः सान्द्रं
पूयं पूति पूयालसः १ सः । यन्त्रिनाम्नो दृष्टिसन्धा-
वपाकः कण्डूप्रायो नीरुजं सूपनाहः २ । गत्वा
सन्धीनशुभागेण दोषाः कुर्युः स्नावान् रुग्णहीनान्
स्वलिङ्गान् । तान् वै स्नावान् नेत्रनाडीमथैके
तस्या लिङ्गं कीर्त्तयिष्ये चतुर्धा । पाकः सन्धौ
संस्रवेद्यश्च पूयं पूयास्रावोऽनैकरूपः प्रदिष्टः । श्वेतं
सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेच्च क्षेप्सास्रावो नीरुजः स प्र-
दिष्टः । रक्तास्रावः ३ शोणितोऽथ सरक्तं कोष्णं नात्यं
संस्रवेद्भातिसान्द्रम् । पीताभासं नीलमुष्णं जलाभं
पित्तमावं ४ संस्रवेत् सन्धिमध्यात् । तान्मा तन्नी दाह-
शूलोपपन्ना रक्ताज्ज्ञेया पर्वणी ७ वृत्तशोफा जाता सन्धौ
क्षण्णशुक्ले ऽलजी ८ स्यात्तस्मिन्नेवाख्यापिता पूर्वलिङ्गैः ।
क्रिमियन्त्रिवर्त्मनः पक्ष्मणश्च कण्डूः कुर्युः क्रमयः ९
सन्धिजाताः । नानारूपा वर्त्मशुक्लस्य सन्धौ चरन्तोऽ-
न्ननयनं दूषयन्ति ।” “अथानोवर्त्मगतरोगविज्ञानीयम-
ध्यायं व्याख्यास्यामः । पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा
वर्त्मव्यपाश्रयाः । सिरा व्याप्यायतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिक-
मूर्च्छिताः । विवर्द्धं मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यपाश्र-
यान् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान्निबोधत ।
उत्सङ्गिन्दघ १ कुम्भीका २ पोथक्यो ३ वर्त्मशर्करा ४ ।
तथाशोर्वर्त्म ५ शुष्कार्शक्ष्मद्वेषवाञ्जननामिका ७ । बहुल-
वर्त्म ८ यज्ञापि व्याधिवर्त्म ९ श्वन्धकः ९ । क्षिष्टकर्दमव-
र्त्म १० श्याववर्त्म ११ तथैव च । प्रक्षिप्त १२ सपरि-

क्लिन्नं १३ वर्त्म १४ यातहत १५ नु यत् । अर्बुदं १६
निमिष १७ यापि शोणितार्थ १८ च यत् स्फुटम् ।
लगणो १९ विसनामा २० च पक्ष्मकोप २१ स्तथैव च ।
एकविंशतिरित्येते विकाराः वर्त्मसंश्रयाः । नामभिस्ते
समुद्दिष्टा लक्षणैस्तान् प्रचक्ष्यहे । पिडकास्थानरसुखी
बाह्याधोवर्त्मसंश्रया । विज्ञे योत्सङ्गिनी ? नाम तद्रूपपिड-
कान्विता । कुम्भीकवीजप्रतिभाः पिडकाः पक्ष्मवर्त्मनोः ।
आध्मायन्ते तु भिन्ना याः कुम्भीकपिडकास्तु ताः २ ।
कण्डूस्त्रावान्विता युव्योरक्तसर्पपसन्निभाः । पिडकाश्च रु-
जावत्यः पोथक्यश्च इति संज्ञिताः । पिडकाभिः सप्त्र-
ज्याभिर्धनाभिरभिसंज्ञता । पिडका या खरा स्थूला
सा ज्ञेया वर्त्मशर्करा ४ । सूक्ष्माः खराश्च वर्त्मस्यास्तदर्शो
वर्त्म ५ कीर्त्यते । दीर्घोऽङ्गुरः खरः स्तब्धो दारुणो वर्त्म
सम्भवः । व्याधिरप्येव समाख्यातः शुष्कार्थ ६ इति संज्ञितः ।
दाहतोदवती तास्मा पिडका वर्त्मसम्भवा । स्तब्धी
मन्दरुजा सूक्ष्मा ज्ञेया सा ऽङ्गुलनामिका ७ । वर्त्मोपचो
यते यस्य पिडकाभिः समन्ततः । खवर्णाभिः समाभिच्य
विद्याहलवर्त्म ८ तत् । कण्डू मतात्यतोदेन वर्त्मशोफेन
यो नरः । न समं काटयेदक्षि भवेद्वन्धः ९ स वर्त्मनः ।
स्तद्वल्यवेदनं तास्त्रं यद्वर्त्म सममेव च । अकस्माच्च भवे-
द्रक्तं क्लिष्टवर्त्म १० तदादिशेत् । क्लिष्टं पुनः पित्तयुक्तं वि-
दहेच्छोणितं यदा । तदा क्लिप्तत्वपापक्षुच्यते वर्त्मक-
र्तमसु ११ । यद्वर्त्म बाह्यतोऽन्त्य श्यावं शूनं सवेदनम् ।
दाहकण्डूपरिक्रोदि श्याववर्त्म १२ तन्मतम् । अरुजं
बाह्यतः शूनमनः क्लिन्नं स्त्रवत्यपि । कण्डू निस्तोदभू-
यिष्टं क्लिप्तवर्त्म १३ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि
सम्बन्धप्रान्ते पुनः पुनः । वर्त्मन्यपरिपक्वानि विद्यादक्लि-
प्तवर्त्म १४ तत् । विमुक्तसन्निधयेष्टं वर्त्म यन्न निमी-
ल्यते । एतद्वातहतं १५ विद्यात् सरुजं यदि वाऽ-
रुजम् । वर्त्मनिरस्थं विप्रधं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । वि-
ज्ञेयमर्बुदं १६ पुंसां सरक्तमवलम्बितम् । निमेषणीः
सिरा वायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः । चालयेदतिवर्त्मनि
निमेषः १७ स गदो मनः । क्लिन्नाश्क्लिन्ना विवर्जन्ते व-
र्त्मस्था स्तदवोऽङ्गुराः । दाहकण्डू रजोमेतास्ते ऽर्शः शो-
णितसम्भवाः १८ अपाकः कठिनः स्थूलो ग्रन्थिर्वर्त्म भवो
ऽरुजः । सकण्डूः पिच्छिलः कोलप्रमाणो लगणस्तु १९
मः । शूनं यद्वर्त्म बद्धभिः स्तब्धैः स्त्रिष्ट्रैः समन्वितम् । विसम-
लक्षण इव विसवर्त्म २० तन्मतम् । पक्ष्माश्रयगता दोषा-

स्तीक्ष्णाग्राणि खराणि च । निर्वर्तयन्ति पक्ष्माणि
तैज्जुष्टिज्ञानि द्रव्यते । उत्पाटितैः पुनः शान्तिः पक्ष्मभि-
शोपजायते । वातातपानलद्वेषी पक्ष्मकोपः २१ स उच्यते ।
शुक्लभागरोगभेदास्तु ११ अस्मिन् शब्दे ३७९८ सुयुतोक्ता
दर्शिताः तत्त्वं ततः शेषन्तु यथा
“स्नायुर्भैत्यभिपठितं खरं प्रपाण्डु ५ । श्यावाः स्युः पिशि-
तनिभास्तु विन्द्वो ये युक्तिर्वा सितनयने स युक्तिसंज्ञः ६ ।
एको यः शशरुधिरोपमः सुविन्दः शुक्लस्यो भवति तम-
ज्जुनं ७ यदन्ति । उत्सृजः सलिलनिभोऽथ पिष्टशुक्लो
विन्दुर्धुः स भवति पिष्टकः ८ सुदृक्तः । जालाभः कठिन-
सिरो मङ्गान् सरक्तः सन्नानः स्फुट इह जालसंज्ञि-
तः ९ । शुक्लस्याः सितपिडकाः सिरावता यास्मा वि-
द्यादसितसमीपजाः सिराजाः १० । कांक्षाभो भवति
सिरावतः सिते यो विन्दुर्धुः स तु निरुजो
वल्गासकाख्यः ११ ।”

कृष्णभागतरोगास्तु तत्रोक्ताः ४ कृष्णगतशब्दे २२ १२७
दर्शिताः । सर्वगतरोगास्तु ५ तत्रोक्ता यथा
“यथातः सर्वगतरोशविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
खन्दास्तु ४ चत्वार इहोपदिष्टास्तावन् एवेह तथाधि-
मन्थाः ४ । शोफान्वितोऽशोफयुत १७ च पाकाविलेपमेते दग्ध
सम्प्रदिष्टाः । कृताधिमन्थो ११ निलपर्ययः १२ च शुष्काजि-
पाको ऽनप्रत एव वातः १४ । दृष्टस्तथान्ताधुपिता १२
सिराणास्तुताहर्षयपि १६ सर्वभागाः । प्रायेण सर्वे
नयनामयास्ते भवन्त्यभिप्यन्दनिमित्तमूलाः । तस्मादभि-
प्यन्दसुदीर्घमाणसुपाचरेदाशु हिताय धीमान् । नि-
स्तोदनं स्तम्भनरोमहर्षसङ्घर्षपाक्ष्मशिरोऽभितायाः ।
विशुष्कभावाः शिशिराश्रुता च वाताभिपन्ने नयने भवन्ति १ ।
दाहप्रपाकौ शिशिराभिनन्दा धूमायनं वाय्वसङ्क्षयश्च ।
उष्णाश्रुता पीतकनेत्रता च पित्ताभिपन्ने नयने भवन्ति २ ।
उष्णाभिनन्दा शुक्ताक्षशोफः कण्डूपदेहौ सितताति-
शैल्यम् । स्त्रावो मुहुः पिच्छिल एव चापि कफाभिपन्ने
नयने भवन्ति ३ । तास्माश्रुता लोहितनेत्रता च राज्यः
समन्तादतिलोहिताश्च । पित्तस्य लिङ्गानि च यानि तानि
रक्ताभिपन्ने नयने भवन्ति ४ । दृष्टैरैतैरभिप्यन्दैर्नरा-
णामक्षियावताम् । तावन्स्त्वधिमन्थाः स्युर्नयने तोत्रवे-
दनाः । उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा ।
शिरसोऽङ्गुन्तु तं विद्यादधिमन्थं स्त्रलक्षणैः । नेत्रसु-
त्पाद्यत इव मथ्यतेऽरणिवच्च यत् । सङ्घर्षतोदनभेद-

मांससंरब्धमाविलम् । कुञ्चनास्कोटनाध्मानवेपथुव्यथनैर्यु-
तम् । शिरसोऽर्द्धं च येन स्यादधिमन्यः स मारुतात् ५ ।
रक्तराजिचितं स्त्रावि वङ्गनेवावदहृते । यक्षत्पि-
गण्डोपमं दाहि चारेणाक्तमिव क्षतम् । प्रपक्वोच्छून-
वर्णान्तमस्त्रेदं पीतदर्शनम् । मूर्च्छाशिरोदाहृतं पि-
त्ते नाव्यधिमन्यतम् ६ । शोफवन्नातिसंरब्धं स्त्रावकगण्डू-
समन्वितम् । शैत्यगौरवपैच्छिन्यद्रूपिकाहर्षणान्वितम् ।
रूपं पश्यति दुःखेन पांशुपूर्णमिवाविलम् । नासाध्मा-
नशिरोदुःखयुतं स्त्रेष्ठाधिमन्यतम् ७ । वन्धुजीवप्रतीकाशं
तान्यति स्पर्शनाक्षमम् । रक्तासाव' सनिस्त्रोदं पश्य-
त्वग्निनिभा दिशः । रक्तमग्नारिष्टवच्च कण्ठभागश्च
लज्यते । यद्दीप्तं रक्तपथ्यन्तं तद्रक्तेनाधिमन्यतम् ८ ।
हृन्प्रादृष्टि' सप्ररावात्कफोत्थोऽधीमन्योऽष्टकसम्भवः प-
ञ्चरावात् । पङ्गावाद्वा मारुतोत्थो निहन्प्राग्निस्थ्या-
चारात्यैक्तिकः सद्यएव । कण्डूपदेहाद्युतः पकोडु-
स्वरसन्निभः । दाहसंहर्षताञ्जत्वशोफनिस्त्रोदगौरवैः ।
जुष्टो सङ्घः स्रवेदास्रसृणुगीताम्बुपिच्छिलम् । संरम्भी
पच्यते यश्च नेत्रपाकः स शोफजः ९ ॥ शोफहीनानि लि-
ङ्गानि नेत्रपाके त्वशोफजे १० ॥ व्यन्तः सिराणां श्वसनः स्थितो
दृष्टिं प्रतिक्षिपन् ॥ हृताधिमन्य' ११ ॥ जनयेत्तमसाध्यं विदु-
र्बुधाः । पञ्चद्वयाक्षिभ्रुवमाश्रितस्तु यत्नानिलः सञ्चरति
प्रदुष्टः । पर्यायशस्यापि रुजः करोति तं वातपर्याय-
१२ सुदाहरन्ति ॥ यत्कृणितं दारुणरूक्षवर्त्म विलोकने
वाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्का-
क्षिपाकोपहतं १३ तदन्ति ॥ यस्यावटूकर्णशिरोहस्तस्यो
मन्यागतो वाप्यनिलोऽन्यतो वा । कुर्याद्भुजोऽतिभ्रुवि
लोचने वा तमन्यतोवातः १४ सुदाहरन्ति ॥ अन्तेन भुक्तेन
विदाहिना वा सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् । शोफा-
न्वितं लोहितकं सनीलैरेतादृगस्त्राध्युपितं १५ वदन्ति ॥
अवेदना वापि सवेदना वा यस्याक्षिराज्यो हि भवति
ताम्बाः । सुक्षुर्विरज्यन्ति च ताः समन्तादप्राधिः सिरो-
त्पातः १६ इति प्रदिष्टः ॥ महान्सिरोत्पातउपेक्षितस्तु जायेत
रोगस्तु सिरामर्हः १७ । ताम्बाच्छमकं स्त्रवति प्रगाढं
तथा न शक्नोत्यभिबीक्षितञ्च ॥ अथातो दृष्टिगतारोग-
विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ महारदलमात्रान्तु
पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां
तेजोभिरव्ययैः ॥ आहतं पटलेनाच्छावांस्तेन विवरा-
क्षतिम् । सीतमात्रां नृणां दृष्टिमाङ्गनयनचिन्तकाः ॥

रोगांस्तदाश्रयान् वीरान् पट् च पट् च प्रचक्षते । पट-
लानुपविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ सिराभिरभिस-
म्भाप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भ्रमम् । प्रथमे पटले दोषो वस्य
दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव
प्रपश्यति । दृष्टिभ्रंशं विज्ञनति द्वितीयं पटलं गते ॥
सज्जिकान् लशकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परि-
प्लवांश्च विविधान् वर्पमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि
रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च
दृष्टेर्गोचरविश्वमात् । यत्त्वानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न
पश्यति ॥ जडं पश्यति नाधस्तान्तृतीयं पटलं गते ।
महान्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्ण-
नासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते । यथादोषश्च
रज्येत दृष्टिर्दोषे वलीयसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूर-
स्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न
पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव प्रगच्छति ।
दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते
त्रिधा पश्येद्द्विधा चानर्वास्थिते । तिमिरास्यः स वै
दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणक्षि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः
स उच्यते । तस्मिन्नपि तनोभूते नातिरूढे महगदे ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि
च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्ग-
नाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः । तत्र वातेन चारूणि
भ्रमन्तीव स पश्यति ॥ आविलान्यरूपाभानि व्यापि-
ङ्गानि च मानवः । पिप्तेनादित्यखद्योतशक्रचापमण्ड-
पुणान् ॥ शिखिर्हविचित्राणि नीलकण्ठानि पश्यति ।
गौरचामरगौराणि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥ पश्येद्-
सूक्ष्मागम्यार्थं व्यभ्रं चैवाभ्रसंज्ञवम् । सन्निलज्जाविता-
नीव परिजाद्यानि मानवः ॥ तथा रक्तेन रक्तानि
तमांसि विविधानि च । कफेन पश्येद्रूपाणि क्षिग्धानि
च सितानि च । हरितशपावकण्ठानि धूमधूमाणि
चेक्षते ॥ सन्निपतेन चित्राणि विष्णुतानीव पश्यति ।
वज्रवा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्ततः । हीनाधि-
काङ्गान्यथ वा ज्योतींश्चपि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्यात्-
परिच्छाद्य मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता दिशक्तयो-
द्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥ विकीर्यमाणान् खद्योतै-
र्दृक्षांस्तेजोभिरेव च । वक्ष्यामि पट् विधैरागैर्लिङ्गना-
शमतः परम् ॥ रागोऽरुणो मारुतजः प्रदिष्टः पित्तात्

परिष्ठाप्यथवापि नीलः । कफात् सितः शोणितजस्तु
रक्तः समस्तदोषोऽथ विचित्ररूपः ॥ रक्तजं मण्डलं दृष्टौ
स्थूत्रकाचारुणप्रभम् । परिष्ठाप्यनि रोगे स्थानुस्त्राया-
नीलञ्च मण्डलम् ॥ दोषक्षयात् कदाचित् स्थातुस्त्रयं तत्र
च दर्शनम् ॥ अरुणं मण्डलं वाताञ्जलं परुषलघा ।
पित्तान्मण्डलमानीलं कांक्षाम् पीतमेव वा ॥ क्षेपणा
वङ्गलं क्षिप्रं शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरम् । चलत्यङ्गपला-
शस्यः शुक्लविन्दुरिवान्धसः ॥ मृद्यमाने च नयने मण्डलं
तद्विषमिति । प्रवालप्रद्वपलाभं मण्डलं शोणितात्मकम् ॥
दृष्टिरागो भवेच्चित्तो लिङ्गनाशे त्रिदोषजे । यथास्वदोष-
लिङ्गानि सर्वेष्वेव भवन्ति हि ॥ पङ्क्तिङ्गनाशाः पङ्क्तिमे
च रोगा दृष्ट्याश्रयाः पङ्क्च पङ्क्वे च स्तुः । तथा
नरः पित्तविदग्धदृष्टिः १ कफेन चान्यस्त्वधूमदग्निः ॥
यो हृत्तजात्योऽनकुलान्धता ५ च गम्भीरसंज्ञा ६ च तथैव
दृष्टिः ॥ पित्तेन दृष्टेन गतेन दृष्टिं पीता भवेद्यस्य
नरस्य दृष्टिः । पीतानि रूपाणि च मन्यते यः स
मानवः पित्तविदग्धदृष्टिः १ ॥ प्राप्ते तृतीयं पटलन्तु दोषे
दिवा न पश्येन्नृशि वीक्षते च । तथा नरः क्षेप-
विदग्धदृष्टिः स्तान्येव शुक्लानि हि मन्यते त ॥ त्रिपु
स्थितोऽस्यः पटलेषु दोषो न क्षान्धमापादयति प्रसङ्ग ।
दिवा स स्वर्यानुगृहीतदृष्टिर्वीक्षते रूपाणि कफाल्य-
भावात् ॥ शोकच्चरायासशिरोभितापैरभ्याहता यस्य
नरस्य दृष्टिः । सधूमकान् पश्यति सर्वभावांस्तं धूम-
दग्निंति ३ वदन्ति रोगम् ॥ स हृत्तजात्योऽदिवसेषु दृष्ट्या-
ङ्गस्त्रानि रूपाणि च यो न पश्येत् । रात्रौ स
शीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्यभावादपि तानि पश्येत् ॥
विद्योतते येन नरस्य दृष्टिर्दोषाभिपन्ना नकुलस्य यद्वत् ।
चित्ताणि रूपाणि दिवा स पश्येत् स वै विकारो
नकुलान्धसंज्ञः ५ । दृष्टिर्विद्वपा असनोपसृष्टा सङ्गुच्यते
ऽभ्यन्तरतश्च याति ॥ रुजावगाढा च तमक्षिरोगं
गम्भीरिक्केति ६ प्रवदन्ति तज्ज्ञाः । बाह्यौ पुनर्द्वाविह
सम्यग्दृष्टौ निमित्ततथायानिमित्ततश्च ॥ निमित्ततस्तत्र
शिरोऽभितापाज्जं यस्त्वभिपन्निर्दर्शनैश्च । सुरर्षि-
गन्धर्वमहोरगाणां सन्दर्शनेनापि च भासुराणां ॥
हृन्येत दृष्टिर्भुजस्य यस्य स लिङ्गनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ।
तत्राक्षि विस्मयमिवावभाति वैदूर्यवर्णां विजला च दृष्टिः ।
विदीर्यते वीर्यं हीयते वा नृणां सभोधातहता तु
दृष्टिः । इत्येते नयनगता महाविकाराः सङ्ख्याताः पृथ-

गिह पङ्क्च सप्ततिश्च । एतेषां पृथगिह विस्तरेण सर्वं
वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितञ्च तावत् ॥ [चचाव ।
चक्षु धातने स्वादिपरं सकंसेट । चक्षोति यच्चोत् यचाशो
चक्षुर ५० सौ चकि-भ्रान्तौ कर्तृकरणादौ-उरच् । १२६
२४८८ च मेदि । श्यानमात्रे न० त्रिका० ।
चङ्क्रमणं न० क्रम+यङ् ल्युट् यञोलुक् । श्रुतिवेगेन
गमने २ पुनः पुनर्भ्रमणे च । तस्य गुणमाह सुश्रुतः “यन्
चङ्क्रमणं नीतिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि
प्रदमिन्द्रियबोधनम्” । “अमानिलहरं दृष्टं पुटिनि-
द्राधितिप्रदम्” “अनारोग्यमनायुषं चक्षुषोरुपघातकम् ।
पादाभ्यामनुपानङ्ग्रां सदा चङ्क्रमणं नृणां” इति
च सुश्रुतः । रोगभेदे तन्निषेधः सुश्रुते दर्शितो यथा
अनर्हं लुपक्रमे “यज्ज्येदित्यनुवृत्तौ अन्नादियानं
व्यायासं मेधुनं वेगनिपद्यम् । व्यत्यशनं चङ्क्रमणसुप-
वासं गुरुणि च” । “स्थानासनं चङ्क्रमणं यान-
यानाभिभाषणम् । व्रणवात निषेधेत्” । “तत्र क्षिप्र
स्त्रिज्वान्निर्विरक्तास्थापितानुवासितसिराविह्वैः परि-
परिहर्तव्यानि क्रोधायासमेधुनदिवास्त्रवाम्प्रायाय
यानोत्थानासनचङ्क्रमणशीवातातपविरुद्धासात्याजोषा-
न्यावललाभात् मासमेके मन्यन्ते” ।
चक्षु त्रि० चीयते ची० वा० ड चमङ्गं यस्य शक० । (चाङ्गा)
ख्याते १ शुभे २ शोभने ३ दृष्टे च मेदि० ।
चचर त्रि० चर-अच् वा० द्वित्वम् । चरणशीले “पतरेव
चचरा चन्द्र निर्गिक्” ऋ० १०।१०६।८। चचरा संचलौ
भा० औस्थाने आच् ।
चचेण्डा स्त्री चम् उपचीयमानं प्रकारे द्वित्वम् उपचीय-
मान प्रकारेण अण्डमिव फलमस्य पृष्ठो० । (टिचिडा)
क्राते दृष्टफले पटोल सहशे लताभेदे वैद्य० ।
चक्षु ५० चनुच-अच् । पञ्चाङ्गले मानभेदे शब्दार्थचि० ।
चक्षुत्पुट ५० “ताले चक्षुत्पुटे ज्ञेयं गुरुदन्तं लघुसुतम्
संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।
चक्षुरिन् पु० स्त्री चर-यञोलुक् वा० उत्त्वाभावः णिनि ।
भ्रमरे । “करी वरीभरीति चेत् दिशं सरीसरीति-
काम् । स्थिरी चरीकरीति चेत् न चक्षुरीति चक्षुरी”
उङ्गटः” स्त्रियां ङीप् । [भ्रमरे त्रिका० ।
चक्षुरीक पु० स्त्री चर-फर्फरीकादि० ईकन् नि० द्वित्वम् ।
चक्षुरीकावली स्त्री “यमौ रौ विख्याता चक्षुरीकावली गः
ह० र० टी० उक्ते तयोदयाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

चञ्चल पु० चनुच-अलच् चञ्चं गतिं लाति ला-क वा ।
 १कासके, २वायो शब्दार्थः । ३चपत्ते, ४अस्थिरे च लि०
 अमरः । ५विद्युति, ६लज्जाम्राञ्च स्त्री मेदि० । पि-
 प्लव्यां शब्दच० । “चञ्चलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलि
 परम्” । (अण्णम्) छन्दोम० । “नागजिह्वे चञ्चला”
 भा० क० ७७अ० ।

चञ्चा स्त्री चनुच-अच् । नलनिर्मिते कटभेदे (चाच)
 मेदि० । चञ्चेवेति इवार्थं कन् “लुक् मनुष्ये” इति तस्य
 लुप् । तृणमयपुरुषे लुपिव्यक्तिचनत्वात् स्त्री

चञ्चु पु० चत्च-उन् । १एरण्डच्छे मेदि० २श्वगे शब्दर० ।
 ३रत्नैरण्डे ४चुहचञ्चुच्छे राजनि० । ५नाडीचयाके श-
 ब्दार्थचि० (चेचनाडी) ख्याते इपलशाकभेदे स्त्री
 भावप्र० । “चिञ्चुश्चुचिञ्चुकी च दीर्घपत्ता सति-
 क्तिका । चञ्चुः शीता सरा रुच्या स्वादी दोषत्वयापहा ।
 धातुपुटिकरी वल्ल्या मेध्या पिच्छिलिका स्मृता” । ७पक्षि-
 णामोष्ठे स्त्री वा ऊङ् । “खगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तव कः
 अमः” चातका० । “करयन्लणदत्तुरानरे व्यालिखञ्चञ्च-
 पुटेन पक्षिणे” “उनुटे ननुगण्डपण्डितः पटुचञ्चु पुटकोटि-
 कुट्टनैः” इति च नैप० । स्त्रीार्थं क । पक्षिणामोष्ठे स्त्री ।

चञ्चुपत्र पु० चञ्चुरिव पत्रमस्य । चञ्चुशाके राजनि० ।
 चञ्चुभृत् पुंस्त्री० चञ्चुं विभक्तिं श्च-क्तिप् । पक्षिणि त्रिका०
 चञ्चुमत् पुंस्त्री चञ्चुरस्यस्य मउग । पक्षिणि हारा०
 स्त्रियां ङीप् ।

चञ्चुर पु० चनुच-उरच् । १पलशाकभेदे चञ्चुनामके शाके
 राजनि० । २दले लि० “पुराणः पुण्यचञ्चुरः” भा०
 आ० ६०४७८० । “विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो लौकिका-
 चारचञ्चुरः” काशी० १०अ० ।

च(चु)ञ्चुल पु० विश्वामित्रभेदे । “विश्वामित्रस्य च सुता
 इत्युपक्रमे “उद्वराह्यभिष्णातास्तारकायणच(चु)ञ्चु-
 लाः” हरि० २७अ० । [शाकभेदे ।

चञ्चुशाक न० चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य ।
 चञ्चुसूचि पुंस्त्री० चञ्चुः सूचिरिव यस्य । कारणवपक्षिणि
 स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । वा कप् । अत्रैव ।

चट भेदे आ० पर० सक्त० भेट् । चटति अचटीत्-अचटीत् ।
 चचाट । चटुः चाटुः ।

चुट वधे भेदे च चु० उभ० सक० सेट् । चाटयति ते अचीचटत् त
 उट्+भेदने वधे उत्तासने स्थानान्तरायने च । “उच्चा-
 टनीयः करतालिकानाम्” नैष० । उच्चाटनम् ।

चटक पुंस्त्री० चटति भिनत्ति घान्यादिकम् चट-कुनु ।
 १कलविङ्के (चडुइ) अमरः जातित्वेऽपि स्त्रियामजादि-
 त्वात् टाप् न तु ङीप् । स्वार्थं क । चटककोऽप्यत्र ।
 स्त्रियां जातित्वेऽपि टापि क्षिपका० नित्यं न अत
 इत्त्वम् । तन्मांसगुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“चटकः कलविङ्कः स्यात् कुलिङ्गः कालकराटकः । कु-
 लिङ्गः शीतलः स्निग्धः स्याद् युक्तकफपदः । सन्नि-
 पातहरो ग्रामचटकश्चातिशुकलः” । २पिप्पली
 मूले न० अमरटीका । ३श्यामाखगे स्त्री राजनि० ।
 चटका+स्वार्थं क । अतो वेत्त्वम् चटकाका चटकिा”
 सि० कौ० । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अण्
 ऐरक् । चाटकैर चटकापत्ये पुंसि । स्त्रियान्तु अणो
 लुक् । चटका चटकयोः स्त्रप्रत्यये स्त्री ।

चटकामुख न० चटकाया मुखमिव मुखमस्य । अस्तभेदे
 “लुरप्रैश्चटकामुखैः” भा० क० ४० अ० । [हेमच० ।

चटकाशिरम् पु० चटकायाः शिर इव । पिप्पलीमूले ।

चटचटाय चट-भेदने अच् प्रकारे द्वित्वम् । चटचटम्
 चटचटेत्यव्यक्तं शब्दं वा करोति श्चशा० च्वाये वा क्यङ्
 नामधातुः आत्म० अक० सेट् । चटचटायते अचट-
 चटायिष्ट । “ऊतभुक्तेन चाक्षेन श्चं चटचटायते”
 सुश्रु० । “चामरतिलसिद्धार्थकादीन् निरन्तरं चट-
 चटायितान्” दशकु० । क्रिप् यङ्लोपाङ्गोपौ । चट-
 चट । तादृशशब्दकरणे “ततश्चटचटाशब्दः प्रादुरासीत्
 महारणे” । [हला० ।

चटिका स्त्री चट-वा० इक्तम् । १पिप्पलीमूले २चटकायां
 चटिकाशिरम् न० चटिकायाः शिर इव । पिप्पलीमूले
 अमरः । “सर्वे सान्ना अदन्ताःस्युः” इत्युक्तेः पृथो-
 चटिकाशिरोऽप्यत्र भरतः ।

चटु पु० चट-ङन् । १प्रियवाक्ये, २त्रतिनामासनभेदे, ३उदरे
 च मेदि० । प्रियवाक्ये न० संदि० । “छायां निज-
 स्त्रीचटुलालसानाम्” माघः ।

चटुल लि० चट-उलच् । १चञ्चले, चपले हेमच० । २वि-
 द्युति स्त्री जटाधरः । “भदेन किञ्चिच्चटुलालसानां”
 “आयस्तमेक्षत जनश्चटुलापपादम्” चञ्चुमदचटु-
 लाह्मिपताकयाऽन्ये” माघः । “लासातिमात्रचटुलैः
 शरतः सुनैलैः” रघुः ।

चटुल्लोल लि० चटौ उल्लोलः । १चाटुकारलोके २चञ्चले
 त्रिका० ३सुन्दरे उण्यादिको० उचञ्चले हारा० ।

चण्ड कोमे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । चण्डते अचण्डित् ।
चचण्डे । चण्डः चण्डो [चण्डत् त ।

चण्ड कोमे चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । चण्डयति ते अच-
चण शब्दे भ्वा० पर० सक० सेट् । चणति अचाणीत्-अचणीत्
चचाण चेणतुः ।

चण गतौ हिंसे च भ्वा० पर० सक० सेट् या घटा० मित् ।
चणति अचाणीत्-अचणीत् । चचाण चेणतुः चण-
यति ते-चाणयति ते ।

चण दाने भ्वा० पर० अक० सेट् घटा० । चणति अचणीत्-
अचाणीत् । चणयति । चचाण चेणतुः । चणकः ।

चण् अव्य० चण्-क्रिप् । चेदर्थे अस्य णित्वम् । सञ्चया-
दौ तु अननुबन्ध एव चण्ड इति मनोरमा

चण पु० चण-अच् । चणके शखभेदे (छोला) राजनि० ।

चणक पु० चण-दाने कृन् । शखभेदे (बुट्ट) (छोला) अमरः
२ सुनिभेदे च तस्य गोत्रापत्यं गगा० यञ् चाणक्यः । “चणकः
शीतलोत्तः पित्तरक्तकफापहः । लघुः कपायो विष्टम्भी
वातलो ज्वरनाशनः । सचाङ्गारेण सम्भृष्टसौलभ्यश्च
तद्गुणः । आर्द्रभटो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
शुष्कभटोऽतिरूक्षः स्याद्वातकुष्ठप्रकोपनः । स्निग्धः पित्त-
कफं हन्यात् रूपः क्षोभकरोऽहितः । आर्द्रोऽतिकोमलो
रूच्यः रक्तपित्तहरो हिमः” । हरिताड् चणकरन्मन्तु ।
“सुहरित हरिमन्यः क्षोदभिन्नो नखापैः प्रथमसुदक-
सिक्तो वेश्वारेण सिद्धः । लवणसरिचसङ्गात् तैलहिङ्ग-
प्रसिक्तः शिखरयति विभोक्तुर्जाठरं मन्दवक्त्रम् । छोला-
भिधायकफलं परिगृह्य शुद्धं तप्त्रे दत्ते सुललितकथितो-
पणाध्याम् । संसाधितम् सुरभितं युचिरामटेन जिह्वा-
तले विशति नित्यमतिप्रकामम्” शब्दार्थचि० धृतवेद्यकम् ।

तस्य शाकगुणपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा “रूच्यं
चणकशाकं स्याद् दुर्जरं कफघातकम् । अम्लं विष्टम्भ-
जनकं पित्तनुद्दन्तशोथहृत् । सकृत् चाणकं शाकमम्ल-
तक्रेण साधितम् । सहिङ्गुलवणे तप्त्रे भर्जितं रामठा-
न्वितम् । चारास्तभायसहजायणकप्रवालाः सम्मर्दिता
सरिचसैन्धवशृङ्गवेरैः । संचूर्णिताः कटुकतैलयुतैः
सुपकोष्टैः सहिङ्गुचणकैः परिदत्तवासाः ।”

चणकरोटिका स्त्री चणककर्षणनिर्मिता रोटिका । “चा-
णक्या रोटिका रूक्षा क्षेपपित्तासृत्तु शुरुः । विष्ट-
म्भिनी न चक्षुष्या” शब्दार्थचि० धृतवेद्यकोक्ते चण-
करोटिकारूपे भक्ष्यभेदे ।

चणकात्मज पु० इत० । चाणक्ये वात्स्यायने सुभौ हेमच०
चणकास्त न० चणकजातमस्तम् । चणकचारे तच्छाक-
पाकेन निष्पादिते चारभेदे “चणकास्तकमत्यस्तुं दीपनं
दन्तहर्षणम् । लवणानुरसं रूच्यं शूलाजीर्णविवन्ध-
नुत्” भावप्र० । [शब्दार्थचि० ।

चणकास्तवारि न० इत० । क्षेपस्थचणकपत्र (शिरजने
चण्डूम पु० चणश्चणकइव द्रुमः । क्षुद्रगोक्षुरे राजनि०
चणपत्री स्त्री चणस्थ चणकस्थ पत्रमिव पत्रमस्याः डीप् ।
रुदनीदृक्षे राजनि०

चणिका स्त्री चणति रसं चण-दाने वा० कृन् चण इव
इवार्थे कृन् वा । गोदुग्धायाम् तृणभेदे राजनि०

चण्ड न० चण्डि-कोमे अच् चण-दाने चण-अदने वा० ड
तस्य नेत्त्वम् । शतीक्ष्णे शब्दर० । शतिनिडीदृक्षे यमकि-
ङ्करे शदैत्यभेदे च पु० सेदि० । “चण्डसुखी ब्रह्मा-
सुरौ देवीमा० । ४ अत्यन्तकोपने त्वि० अमरः ५ तीव्रता-
युक्ते त्वि० शब्दर० । “अथैकधेनोरमराधचण्डात्” रघुः ।
“चण्डयाहयतीं श्रीमान्” भा० व्या० १७७ अ० । बह्वा०
पाठात् स्त्रियां वा डीप् । चण्डी चण्डा । तस्य भावः
तत् चण्डता स्त्री त्व चण्डत्वं न० इमं निच चण्डमन् पु०
तीव्रत्वे । “भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा” वीरच० । ततः
शिवा० अपत्ये अण् चाण्ड तदपत्ये पु० स्त्री स्त्रियां डीप्
चण्डकौशिक पु० ऋषिभेदे “अथ काचोवतः पुत्रं गौत-
मस्य महात्मनः । भुश्याव तपसि आन्तसुदारं चण्ड-
कौशिकम्” भा० सं० १६ अ० । चण्ड कौशिको वर्ण्यत्वेन
ऽस्यत्वं अच् । २ स्त्रनामख्याते नाटकभेदे न० ।

चण्डतुण्डकी पु० गरुडात्मजभेदे “सुवर्णचूडो नागाशो
दारुणश्चण्डतुण्डकः” भा० उ० १०० अ० । गरुडात्मजोक्तौ
चण्डनायिका स्त्री दुर्गानायिकाभेदे । एवं चण्डवती च-
ण्डोद्या अपि दुर्गानायिकाभेदे ।

चण्डबल पु० वानरभेदे “बलं चण्डबलाख्यञ्च वज्रबाहुञ्च
वानरम्” भा० व० २८ अ० ।

चण्डभार्गव पु० चप्रवन्वश्ये ऋषिभेदे । “तल होता बभूवाय
ब्राह्मणश्चण्डभार्गवः । व्यवनस्यान्वये ख्यातो विप्रो वेदविदां
वरः” भा० व्या० ५१ अ० । सर्पसत्ने होतायुक्तौ

चण्डमुण्डा स्त्री चण्डश्च मुण्डश्च ग्राह्यत्वे नास्त्वस्याः अच् ।
चाण्डायां हेमच० । चाण्डाशब्दे दृश्यम् ।

चण्डमुण्डी स्त्री स्थानभेदे “चण्डमुण्डीमहास्थाने दण्डिनी
परमेश्वरी” तन्त्र० ।

चण्डरुद्रिका स्त्री चण्डोरुद्रोवेद्यत्वेनास्यस्याः ठन् । विद्या-
भेदे शब्दरत्ना० ।

चण्डवृष्टिप्र(यात)ताप पु० “यदिह नयुगलं ततः सप्र-
रेफालदा चण्डवृष्टिप्र(यातो) पातोभवेद्दण्डकः” छ०
२० उक्ते दण्डकभेदे ।

चण्डशक्तिं पु० चण्डा शक्तिरस्य । वलिहेन्यस्यदैत्यभेदे ।

“युञ्ज्युः पुचण्डशक्तिश्च कुशनेनः शशिध्वजः” हरि० २४ अ०
चण्डा स्त्री चडि-अच् चन-चसु वा ड तस्य नेत्त्वं वा टाप् ।

१ दुर्गानायिकाभेदे । उग्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोद्या
चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चण्डनायिकाप्यति
चण्डिका” देवीपु० । जिनानां २ शासनदेवताभेदे हेम० ।
३ चोरनामगन्धर्व्ये अमरः ४ शङ्खपुष्पीद्रुमे मेदि० ।
५ लिङ्गिनीलतायां इकपिकच्छाम् ७ आखुपगर्वां दन्धे-
तद्वर्षायां च राजनि० । ८ नदीभेदे शब्द० । एतासांच-
ण्डवीर्यत्वात् तथात्वम् । १० कोपनायां स्त्रियां च स्त्री

चण्डांशु पु० चण्डास्त्रीव्रा अंगवो यस्य । सूत्र्ये अमरः ।
चण्डदीधितिचण्डभासुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चण्डात पु० चण्डमतति अत-अण् । करवीरे अमरः ।

चण्डातक पु० न० चण्डां कोपनामतति अत-एवुल् । वर-
स्त्रीणासर्गैरुपर्यन्ते वस्ते अमरः अस्य पुंस्त्वमप्येके

चण्डाल पु० चडि-आलच् । १ स्त्रिनामख्याते जातिभेदे, शूद्रेण
ब्राह्मणप्राप्तत्वादिते सङ्कीर्णवर्गे “शूद्रादायोगवः क्षत्ता
चण्डालश्चाधमोमतः” मनुना वैश्वक्षत्रविप्राङ्गनासु
शूद्राज्जातानां क्रमेण आयोगवादिशंज्ञा कृता । ततः
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् प्राप्ते शाङ्करवा० ङीन् स्मरे
भेदः । “चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।
पतत्यज्ञानतोविप्रः ज्ञानात् सास्यन्तु गच्छति” स्मृतिः ।
चण्डालस्मृष्टजलस्य अमेयशब्दे २५४ पृ० तदन्नभक्ष-
णस्य अभक्ष्यशब्दे २७४ पृ० तत्संशयस्य असंशयशब्दे ५७०
पृ० तद्द्रव्यग्रहणस्य च निषेधः अपाह्नशब्दे ६७ पृ०
उक्तः । “अथ रात्र्यां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव
ह । चण्डालदर्शनो राम ! सद्य एव दुराकृतिः । नील-
पोताम्बरधरो रक्ताम्बरकृतोत्तरः । संरञ्जिताम्बोराक्षः
करालो हरिर्पिङ्गलः । कृच्छ्रचर्भनिवासी च लौहाभर-
णभूषितः” तस्य स्वरूपादिकं रामा० उक्तम् । तत्क-
र्मादि मनुनोक्तं यथा “चण्डालश्चपचानान्तु बहि-
र्षांमात् प्रतिश्रयः । अपपात्राय कर्त्तव्या धनमेषां
श्वार्हभम् । वासांसि मृतचेतानि भिक्षमाण्डेषु भोजनम् ।

काष्णायस्मलङ्कारः परिब्रज्या च नित्यशः । न तैः सम
यमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो भिद्यस्तेषां
विवाहः सदृशैः सह । अन्नमेषां पराधीनं देवं स्थाङ्गिन्न
भाजने । रात्रौ न विचरेयुस्ते आस्ये नगरेषु च ।
दिवा चरेयुः कार्याणि चिह्निता राजशासनैः । अवाप्तं
श्ववच्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः । वध्यांश्च हन्युः सततं
यथाशास्त्रं नृपाक्षया । वध्यावासांसि मृत्तवीर्यः शय्या-
न्नाभरणानि च ।” २ क्रूरकर्मणि वि० । “कर्म चण्डा-
लयोगोत्थं मम पापक्षयं कुरु” ग्रहणशक्तित्तानमन्त्रम्

चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रियः कन्दः शाक० । कन्दभेदे राजनि

चण्डालवल्लकी स्त्री इत० । वीणाभेदे कण्डोले अमरः ।

चण्डालिका स्त्री चण्डालः भक्षकत्वेन वादकत्वेन वास्यस्याः
ठन् । १ चण्डालवीणायां २ ओषधिभेदे च । चण्डमन्त्रति
अल-एवुल् । ३ उमायां स्त्री मेदि० ।

चण्डि स्त्री चडि-कोप्ते इन् । दुर्गायां भरतः

चण्डिकघण्टा पु० चण्डस्त्रीक्ष्णस्त्रोऽस्त्यस्याः ठन् चण्डिका
तीक्ष्णस्त्रना घण्टा यस्य । शिवे । “नमश्चण्डिकघण्टाय
घण्टाय घण्टघण्टिने” मा० शा० २८६ अ० शिवस्तुतौ
चण्डिका स्त्री चण्डी स्त्रार्थे क चडि कोप्ते एवुल् वा । इ-
र्गायाम् अमरः ।

चण्डिल पु० चडि-कोप्ते इलच् चण्ड+अस्यर्थे इलच् वा ।
१ नापिते श्वास्तुकशाके हेम० नापितस्य तीक्ष्णास्त्रव-
त्त्वात् वास्तुकस्य तीक्ष्णवीर्यवत्त्वाच्च तथात्वम् । २ नदीभेदे
स्त्री उणादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड-वह्ना० वा ङीष् । १ दुर्गायां सप्तगती-
व्याख्यायां शुप्रवत्यां तु तन्नामनिर्दत्तादिशुक्तं यथा
“प्रसादो निष्कनो यस्य कोपोऽपि च निरर्षकः । न
तं भर्तारमिच्छन्ति घण्डं पतिमिव स्त्रियः” इत्यादिना
महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तेस्तद्वश एव
कोप्ते चडिधातोर्लृट्प्रत्यया प्रष्टत्वेस्तद्वशादेव “नमस्ते
रुद्र मन्यव” इत्यादिना प्रथमं मन्यव एव नमस्कार दर्श-
नात् “भीषास्मादातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्माद-
ग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धायति पञ्चमः” इत्यादिश्रुत्या वाय्वादि
भयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव अतएव “मह-
ङ्गयं यजुमुद्यतमिति श्रुतौ वज्रपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुध
विशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तमक्षरमीमांसायाम् । “क-
म्पनादित्यधिकरणं । तस्माच्छब्दात्पुंयोगलक्षणे ङीप् च-
ण्डीति पदनिष्पत्तिः । तत्स्वरूपं चोक्तं रत्नत्रयपरीक्षायाम्

दीक्षितैः “नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्य
मेकं धर्मोपभोगं भेदद्वितयमिति पृथग्भूय माया-
वशेन । धर्मस्तत्त्वानुभूतिः सकलविषयिणी सर्वकार्यानु-
कूला शक्तिचेच्छादिद्वया भवति गुणगणस्याश्रयस्त्वेक-
एव । कर्तृत्वं तत्र धर्मो कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादि-
कृत्ये धर्मः पुंरूपमाप्नुा सकलजगदुपादानभावं विभक्तिं ।
स्वीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादि-
कर्तुः प्रोक्तो धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मवत् ब्रह्मकोटी-
इति ॥” बृहद्वासिष्ठे उत्पत्तिप्रकरणे द्वादशे खर्गे सृष्ट्या-
रम्भकालिकं ब्रह्मसत्तामात्रं प्रकृत्य “तदात्मनि स्वयं
किञ्चित्तेत्यतामिव गच्छति । अष्टहीतात्मकं संविदहं-
मर्शनपूर्वकम् । भाविनामार्थकलमैः किञ्चिदूहितरूपकम् ।
आकाशादणु शुद्धं च सर्वस्मिन् भाति बोधनम् । ततः सा
परमा सत्ता सचेतश्चेतनोन्मुखी । चिन्नामयोग्या भवति
किञ्चिन्नभ्यतया तदा । धनसंवेदना पञ्चाङ्गाविजीवा-
दिनामिका । सम्भवत्याक्तकलना यदोद्भवति परं पद-
मित्यादि” । तट्टीकायामपि सन्नातस्य ब्रह्मणः “स ईक्षत
लोकास्तु सृजते” इति श्रुतिसिद्धमीक्षणभावं दर्शयति तदि-
ति त्रिभिः । अष्टहीतात्मकम् अष्टङ्काराध्यासरहि-
तम् । अतएव संविन्मात्रेणाहन्ताविमर्शः । सर्वस्मिन्नपि
सृज्यविषये भाविनामरूपातुसन्धानांशेऽपि किञ्चिदेव
संप्रकृतिव । अतएवाकाशादणुष्वेव न तु धनम् ।
अतएव च शुद्धमेव धनमालिन्याभावाद्ब्रह्मैव । चेत्यनां
गच्छन्तीव सती सचेतश्चेतना ईक्षणवृत्तिप्रभिव्यक्तचैतन्यं
तदनुसृज्यती तत्प्रधाना सती किञ्चिन्नभ्यतया वाक्प्रवृत्ति-
विषय धर्मोत्पत्तिर्भवति तदा चिन्नामयोग्या भवतीत्यर्थः । प-
ञ्चाक्षुः सैव वृत्तिश्चिरादित्या धनीभूता सत्यमेवात्तकलना
सूक्ष्मप्रपञ्चात्मभावलक्षणपरिच्छेदस्याहिणी सती परं
पदमपरिच्छिन्नभूमानन्दात्मभावं यदा विस्मरति तदा-
हिरण्यप्रभमस्यसमष्टिजीवादिनामिका भवतीत्याह ।
धनेति । ईदृशेक्षणाद्यात्मिका चण्डी चिदादि-
नामकसमष्टिचिद्रूपधर्मात्मकशुद्धब्रह्माभिज्ञानां ज्ञाने-
च्छाक्रियाणां तिष्ठणां व्यतीनां महासरस्वतीमहा-
कालीमहालक्ष्मीरिति प्रवृत्तिनिमित्तवैलक्ष्येण नाम-
रूपान्तराणि तादृशनामरूपविशिष्टदेवतात्वयसम-
ष्टित्वं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य धर्मो चण्डिकेति व्यव-
हारः । एवं व्यतीनां वामाज्येष्ठारौद्रीति पञ्चगव्यसम-
ष्टौ वैखरीति ब्रह्मा विष्णुः रुद्र इति रूपभेदेन समष्टे-

रपि अम्बिका शान्ता परेत्यादि संज्ञा धननाः
तन्त्रान्तरादवगन्तव्याः द्वितीयसमष्टित्वादेवैषा तुरीयेति
शक्ति निर्दिशते आचार्यभगवत्पादैरप्युक्तं “गिरा-
माहर्देवीं द्रुहिण्यष्टहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं
पद्मां हरसहचरीमद्भित्तयाम् । तुरीया कापि तं
दुरधिगमनिःसीममहिमा मङ्गमाये ! विद्यम्यमयमि
परब्रह्ममहिषीति” । शक्तिं प्राप्यां शक्तिपनायात्र
मेदिनी । “मल्लिकाकुलं चण्डिका !” सा ८० “ननु-
गमयुगगुरुभिः किल चण्डी” वृत्तं २० उक्ते ४४८-
भेदे उपचारात् दुर्गागाथात्प्रावेदके मार्कण्डे-
यपुराणान्तर्गते सप्तशतीमात्रात्मन्वाताके प्रथमभेदे ।
तत्पाठप्रकारादि यथा वाराहीतः “अगलं कीलक-
ञ्चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जप्ते सप्तशतीं
पश्चात् क्रम एव शिवोदितः । अगलं दुरितं हन्ति कीलकं
फलदं तथा । कवचं रक्षयेन्नित्यं चण्डिका त्वितयं तथा”
तिथितः मत्स्यसू. । “जप्ता च प्रणवं चादौ
स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्यु-
वाचादिपूरुषः । सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यन्यथा विफलं
भवेत् । शुद्धेनाऽनन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे
स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः । हस्तसंस्थापना-
देव यच्चादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च लिखितं यत्
कतिना लिखितं न यत् । अत्राङ्गुलीने लिखितं तच्चापि
विफलं भवेत् । ऋषिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणः । स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्याध्यासचारेत् ।
सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः । अध्यासं
प्राप्य विरमेन्नतु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये
तु अध्यासादि पठेत्तरः” तत्रैव भविष्यपु. “ब्राह्मणं वा-
चकं विद्यान्वायवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् !
वाचकाक्षरकं व्रजेत् । देवाश्चैवमयतः कृत्वा ब्राह्मणानां
विशेषतः । मन्यन्तु शिथिलं कुर्वन्द्वाचकः कुलनन्दन ! ।
पुनर्व्रज्येति तत्सूत्रं न सङ्गा धारयेत् कचित् । विष्टम-
द्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदनया । कलस्वरसमायुक्तं रस-
भावसमन्वितम् । बुध्यमानः सदर्थं वै मन्यार्थं कृत्स्नो
नृप ! । ब्रह्मणादिषु सर्वेषु मन्यार्थेष्वप्यर्थयन्निव । य एवं
वाचयेद्ब्रह्मन् ! स विप्रो व्यास उच्यते । सप्तस्वरसमायुक्तं
काले काले विशागते ! । प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचये-
द्वाचको नृप ! । तस्य फलं यथा “चण्डीपाठ-

फलं देवि ! यदुष्ण गदतो मम । एकादृत्तादिपाठानां
यथावत् कथयामि ते । संकल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गे पु मनू
संस्तु । पाठाङ्गलिप्रदानाङ्गि सिद्धिमाप्नोति मानवः ।
उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिराष्ट्रं पठेन्नरः । यज्ञोपशान्त्यै
कर्त्तव्यं पञ्चाष्ट्रं वरानने ! । महाभये समुत्पन्ने सप्ता-
ष्ट्रं सन्नुत्तरे । नवाष्ट्रं भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं
लभेत् । राजवश्याय भूयै च रुद्राष्ट्रं सुदीरयेत् ।
अर्काष्ट्रं काश्यपसिद्धिर्वैरहानिच जायते । मन्वा-
ष्ट्रं रिपुवशं शतं स्त्री वशतामियात् । सौख्यं
पञ्चदशाष्ट्रं शिवमाप्नोति मानवः । कलाष्ट्रं पुत्र-
पौत्रधनधान्यागमं विदुः । राज्ञां भीतिविमोक्षाय
वैरह्याष्ट्रं शतं च । कुर्यात् सप्तदशाष्ट्रं तथाष्ट्रं
प्रिये ! । महाव्रणविमोक्षाय त्रिंशाष्ट्रं पठेत्
सुधीः । पञ्चविंशतिनाम्न भवेन्नृपविमोक्षणम् ।
सङ्कटे समनुप्राप्ते दुश्चिन्तितसमये तथा । जातिध्वंसे
कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते । वैरिद्वौ व्याधिद्वौ
धननाशे तथा क्षये । तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चेवाति-
पातके । कुर्याद् यत्नात् शताष्ट्रं ततः सम्पदाते
शुभम् । श्रियोष्ट्रः शताष्ट्राच्चष्ट्रं सुधापरे । मनसा
चिन्तितं देवि ! सिध्येदष्टोत्तराष्ट्रतात् । शतान्वेधय-
ज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ! । सहस्रावर्त्तनात् लक्ष्मी-
राष्ट्रं स्वीयं स्थिरा । मुक्ता मनोरथान् कामान्
नरोभोक्षमाप्नुयात् । यथाश्मेषः क्रतुराष्ट्रं देवानाञ्च
यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तवः ।
अथ वा वज्रनोक्तेन क्रमेतेन वरानने ! । चण्ड्याः शता-
ष्ट्रपाठात् सर्वाः सिद्धयः सिद्ध्यः । तिष्ठितमत्स्यसूक्तादि
“सकामैः संपुटो जायो निष्कामैः संपुटं विना । शत-
साद्री शतज्ञाने संपुटोऽयमुद्गच्छतः” इत्याद्युक्तेः कामना
भेदेन नवार्णं (ऐ ह्रीं क्लीं चानुष्टुभे विद्महे)
मन्त्रादिभिरस्या संपुटता, अथवा वा नवार्णस्य संपुटता
कार्येति मतद्वयं तत्र गुणवत्यां सप्तशतीस्तोत्रेण नवा-
र्णस्य संपुटोक्ता यथाह डामरतन्त्रे “सार्कण्डेय
पुराणोक्तं गत्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य
जपेनाप्नोति वाञ्छितमिति” । पुटितमिति पाठक्रिया-
विशेषणम् । पुटितत्वं संपुटाकारता । तथा च स्तवोपशान्त्यै
मूलमन्त्रजपस्य संपुटाकारोभवति तथा पठनान्मूलजपस्य
यद्वाञ्छितफलान्तरं चिन्तितार्थः । ततस्तथीयार्थादिन्यास-
पूर्वकश्चरितव्यमपठित्वा मध्ये सप्तसंख्यानुसारेण

सहस्रादिसंख्याकं नवार्णं पूजित्वा पुनश्चण्डीस्तवं पूजय-
तेत् । परंत्येतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं जप्त्वाऽऽत्मनि-
वेदनादिकं कुर्यात् । अयं च जपोऽङ्गभूतो न प्रधानसंख्या-
यास्तपयुज्यते इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरितव्यस्य
ऋष्यादीमुक्ता “एवं संस्तुत्य ऋष्यादीन्वात्वा पूर्वोक्त-
मागतैः । सार्धं स्मृतिः पठेच्चण्डीस्तवं स्पष्टपदाक्षरम् ।
समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा पङ्कजम् । जपे-
दष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि” । केचित्तु मूल
मन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तवं पठन्निति प्रथमं श्लोकं योज-
यन्सरमश्लोके पुनर्विधानं संख्यामात्रपरमिति मन्य-
मानाः सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन संपुटीकारोविधीयत-
इत्यङ्गाङ्गीभाववैपरीत्यमिच्छन्ति । तदयुक्तं “वज्रं
तन्त्रे नवार्णं प्रकथ्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन
नवार्णजपस्य प्राकरणिकत्वेनान्याङ्गत्वायोगात् । तत्र-
विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुतेः प्रयाजफलश्रुतेः
“वसन्तमेवर्त्तनानामवस्थे” इत्याद्यावद्विचिन्तितार्थ-
कत्वात् । सरीचिकले “रात्रिमुक्तं जपेदादौ मध्ये
चण्डीस्तवस्पष्टेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति
क्रमः । एवं संपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम्” इत्य-
नेन वैदिकसूक्तद्वयेन संपुटिततायाः सप्तशत्यां विधा-
नाच्च । सच स्तवः सार्कण्डेयपुराणस्य तिसप्तत्यध्यायो-
त्तरं पङ्कशतितमाध्यायान्तमभिव्याप्तः । “सावर्णिः
सूर्यतनयः” इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मरुतिर्यन्तस्तयो-
दशभिरध्यायैः परिच्छिन्नः श्लोकसन्हातको माला-
मन्त्रत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सप्तशतीत्यवधारस्तु न
श्लोकसंख्याया तेपां पटशतोऽपि न्यूनत्वात् । नापि
कथंचादित्यरहस्यतययोर्मेलनेन, संख्याधिक्यापत्तेः ।
“जपेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कवचं पुरः” इत्यनेन
कवचस्य सप्तशत्याः पृथङ्निर्देशाच्च । तस्याज्जपे एक-
मन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन संपुटितत्वेन
च सप्तशतं विभजनात् शतरुद्रिप्रसवेकानेकमन्त्रात्मक-
त्वे विरोधाभावात्तथा व्यवहारोपपत्तिः । एतदुक्तम-
त्यन्तं तन्त्रान्तरे “यथाश्मेषः क्रतुपु देवानाञ्च यथा
हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तस्या सप्तशतीस्तवः” ।
तत्रापि कलावतिप्रशस्तः “कलौ चण्डीविनायकाविति”
वचनात् । वाराहीतन्त्रे सर्वेषां स्तोत्राणां परशुराम-
शापमुक्ता तद्विरहितानि कतिचिद्वर्तितानि “भीष्म-
पर्वणि या गीता सा प्रशस्ता कलौ युगे । विष्णोर्नाम

सहस्राख्यं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्याः सप्तशतीः
 स्तोत्रं तथा नामसहस्रकम् । इत्यादिना “भार्गवाख्येन
 रामेण शप्तान्यन्यानि कारणात्” इत्यन्तेन । यद्यपि तन्ना-
 न्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशायः कीलनं चेति सिद्धिनिरोध-
 काशुक्तौ तथापि तत्रैव शपोद्धारोत्कीलनयोः कर्मविशे-
 षयोस्तदङ्गत्वेन सकृत्कारणविधानात्तदकरणे सिद्धिविर-
 होक्त्या तदावश्यकत्वपरौ तावर्थवादौ । तत्र शपोद्धा-
 रोयथा त्रयोदशप्रथमौ, द्वादशद्वितीयौ, एकादश तृतीयौ,
 दशमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमषष्ठौ, अध्यायौ
 पठित्वा सप्तमध्यायं द्विः पठेदित्याकारकः प्रयोजः ।
 उत्कीलनं यथा । आदौ मध्यमचरितं पठित्वा ततः
 प्रथमचरित्वन्ततस्तृतीयचरित्वं पठेदित्याकारकः । “अ-
 न्यायार्कहिरुतिदिग्भ्रष्टाङ्गैर्विभर्तवः । अश्वोऽश्व इति
 सर्गाणां शपोद्द्वारे मनोः क्रमः । उत्कीलने चरि-
 त्वाणां मध्याद्यान्यमिति क्रमः” । अङ्कोनवमः इपुः
 पञ्चमः इभोऽष्टमः । “दशति प्रतिपद्यति नान्यथेपा
 प्रसिद्धति” इति सिद्धितं दानप्रतिग्रहनामकमहोत्की-
 लनं तु कीलकाध्यायव्याख्यावसरे विशदीकरिष्यते ।
 एवं सम्प्रदायस्य निर्दोषसुत्तमङ्गलौ शीघ्रसिद्धिदमिद-
 मिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहोत्तनो
 “यावन्न पूर्यतेऽध्यायस्तावन्न विरमेत्पठन् । यदि प्रमा-
 टादध्याये विरामोभवति प्रिये ! । पुनरध्यायमारभ्य-
 पठेत्सर्वं सङ्गृह्य । अतुक्रमात्पठेद्देव शिरःकम्पादि-
 कं त्यजेत् । न मानसं पठेत्स्तोत्रं वाचिकन्तु प्रशस्यते ।
 कण्ठगतः पाठाभावे तु पुस्तकोपनि वाचयेत्” । तल्लेखने-
 ऽपि तत्र विशेषः “न खयं लिखितं स्तोत्रं न्यात्राङ्गण
 लिपिस्पष्टेत् । न च खयं हतं स्तोत्रं तथान्येन च यत्-
 कृतम् । यतः कलौ प्रशंसन्ति ऋषिभिर्भूषितं तु यत्” ।
 यत्तु “आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । हस्त
 संस्थापनादेव भवेद्द्विफलं भ्रुवमिति” । तस्य व्यवस्थापि
 तत्रैव “पुस्तके वाचनं हस्ते सहस्रादधिकं यदि ।
 ततोऽन्य नस्य तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना” । सहस्रान्यून
 अन्तस्य कण्ठे पाठसत्त्वे पुस्तकं विनैव वाचनं, तदभावे
 आधारे पुस्तकस्यापनेनैव वाचनं सहस्राधिकस्य तु
 पाठसत्त्वेऽप्याधारस्यापितुस्तकोपर्येव वाचनमिति वच-
 नार्थः । प्रकृतस्तोत्रस्य सहस्रान्यूनत्वात् “ततः कृता-
 ङ्गलिपुटः स्तुवीन चरितैरिभैरिति” वैकृतिकरहस्ये विधा-
 नाच्च कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्याधारे स्थापनेनैव वाचनम् ।

कण्ठपाठीकस्य पुस्तकं विनैव तु कृताङ्गलितया पठन-
 सुत्तममिति द्रष्टव्यम् । यत्र सहस्रशब्देन द्वाविंश-
 त्स्वरामकस्यैकैकानुष्टुप्प्रकल्पनेन तादृशानुष्टुप्कन्दः
 सहस्रं ज्ञेयमिति स्पष्टम् शक्तिसङ्गमतन्त्रराजे “द्वाविं-
 शता खरैर्युक्त एकोऽप्युक्तो निगद्यते । स एव गदितः
 लोकस्तारानेवसहस्रवः” इत्यादिना । तेन गद्यात्मक-
 मालामन्त्रेष्वस्य नियमस्य प्रसरो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्वो-
 त्तरभागपाठाभावे नैष्कल्यादिवचनानि शक्तिसङ्गमएव
 द्रष्टव्यानि । “ऋषिच्छन्दोदेवतादि पठेत् स्तोत्रं समाहि-
 तः । यत्र स्तोत्रे न दृश्येत प्रश्वन्यासमाचरेत्” । डामरे
 “सप्तशयाश्चरित्वे तु प्रथमे पञ्चभूर्सुनिः । छन्दो गायत्र-
 सुदतं महाकाली तु देवता । वाग्बीजं पायकस्तत्त्वं
 धर्मार्थं विनियोजनम् । मध्यमस्य चरितस्य सुनिर्विण्ण-
 रुदाहृतः । उष्णिक्छन्दो महालक्ष्मोर्देवता बीज-
 भद्रिजा । वायुस्तत्त्वं भवेत्तत्त्वमोक्षार्थं विनियोजनम् ।
 उत्तरस्य चरितस्य ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप् छन्दो
 देवतास्य सहापूर्वा सरस्वती । कामोबीजं रविस्तत्त्वं
 कामार्थं विनियोजनम् । ह्रीं चण्डिकायै व्यक्तेन सम-
 स्तेन पठङ्गकौ । वाग्भैरवद्रिजा ह्रीं कामः क्लीं इति
 नवार्णप्रथमबीजत्रयस्य ध्यानादिकं नवार्णयत् । अस्य पुर-
 ष्वरणस्वरूपं सरीचिकल्पे “लण्णाष्टमीं समारभ्य यावत्-
 लण्णचतुर्दशीम् । ह्रस्वैकोत्तरमाजायं पूर्वसंपुटितन्तु तत् ।
 एवं देवि ! मया प्रोक्तः पौरुषरणिकः क्रमः । तदने-
 ह्वनं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिस्तु प्रति-
 ष्ठं तथा देव्याय स्तुतकम् । स्तुत्वान्ते प्रजपेत्स्तोत्रं
 आदौ पूजादिकं सुने !” इति । पूर्वार्थां पूर्वोक्ताभ्यां
 रात्रिस्तुतदेवीस्तुताभ्यां संपुटितम् । प्रतिश्लोकेनेति
 अन्तविभागोपलक्षणम् काव्यायन्दादितन्त्रोक्तसप्त-
 शतीविभागपन्थस्य हवनादिभिर्प्रति वाक्यशेषत्वेन
 तेनैव वेद्यपदार्थनिर्णयवश्यकत्वात् “यच्च दुःखेनेत्या-
 देः स्थलान्तरस्थस्यायग्निहोत्रादिशिविशेषत्वेन स्त्रीका-
 रेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसंमतत्वात् । होम
 संख्या तु स्तोत्रस्य त्रिराष्टत्विहमेति दृष्टाः । रात्रि-
 स्तुतदेवीस्तुते च ऋग्वेदशकलसंहितायां प्रसिद्धे तथे-
 त्यनेन जपे कृत्प्रक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तच्छ-
 द्दस्य पूर्वपरामर्शितत्वात् । तस्य लोकपूरणमात्रार्थत्वे
 तु द्वाव्यामपि स्तुताभ्यां त्रिराष्टसप्तशतीहोमोत्तर-
 मेव य. ठक्रमानुसारेण होमः । “विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीम्”

इति स्तवोराविस्मृतम् । “नमो देव्यै महादेव्यै” इति
स्तवो देवीसूक्तमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिज्ञोक्तेन
प्रतिष्ठाचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋक्-
सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव सूत्रा प्रसिद्धेः ।
अतः सूक्तमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य । केवल
यौगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षणे-
त्युक्तिरपि साहस्यताम् । समुद्रमनोध्यानादिविधौ
बृहद्रथनरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणा-
व्यवस्थाया इव प्रकृते ह्युपमाया एव शक्तेर्व्यवस्थादादृष्ट-
स्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमालोचयते
“विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं यद्वृक्षणाः पुरा । स्तुतये
योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर ! । रुद्रिपालकरी
सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदमथा । देव्या यथादिकं दिव्यं दृष्टं
देवैः सहर्षिभिः । देवि ! प्रपन्नार्त्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं
तथा । नारायणीस्तुतिर्नमः सूक्तं परमशोभनम् ।
अमुपप्रास्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो
देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति” विशकलितवेप्रेण
पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहृतादर्शनादेतेषां स्तोत्राणा-
मपौरुषेयसिद्धान्तत्वाच्च सूक्तचव्यवहारो युज्यत
एवेति, तदा ब्राह्मण्यनीतनमते विश्वेश्वरीमिति स्तो-
कात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च
त्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रा-
त्यकरातिदेवतात्वान्मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश
इति समाधेयम् । परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरी-
मिति श्लोकाङ्गहोसदशायां न होतव्यम् । स्तोत्रान्त्रिम
श्लोकस्य द्वधा विभागेऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि
त्वेवा विभागेऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिपेक्षाङ्ग-
विधायन्त्रेण प्रतिष्ठाचमिति पदे लक्षणाकल्पने साना-
भावादित्यवधेयम् । क्रोडतन्त्रे “प्रतेऽकावर्त्तनं देवि !
त्वन्मन्त्रेण संसितम् । त्रिराष्ट्र्या लभेत्कामान् पञ्चाष्ट्र्या
रिपून् जयेत्” । काव्ये तु प्रयोगे विधेयः । स्तुतप्रायनी
तन्त्रे “एकाष्ट्रादिपाठानां प्रतप्रहं पठतां नृणां ।
सङ्कल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु सज्जन् सक्तत् । पञ्चाङ्गलि-
प्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः” । बलिश्च ब्राह्मणादिभेदेन
व्यवस्थयोक्तः कालिकापुराणे विशेषः दृष्टव्यः । तत्राशक्ता-
नामपि तत्रैव “कुष्माण्डमिलुदण्डश्च सदासाव
मेव च । एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तौ छागसमाः सदा” ।
छागसमाः पञ्चविंशतिवर्षाविधिरभिजनकाः “अजा-

विकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षाविकीम् । तस्मिन्माप्नोति
परमां शार्दूलरुधिरैस्तथेति” तत्रैवोक्तेः । वस्तुतस्तु
“न हिंसा दिति” निषेधस्य संकोचमन्त्रेणैव छागसमा-
नस्तस्मिन्मन्त्रे छागबलिर्ब्राह्मणैर्न कार्यएव । एवं
अद्यासवे अपि न देये । “वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो
नार्पयेत्सुरामिति” “ब्राह्मणो मदिरां दत्त्वा ब्राह्मण्या-
देवहीयते” इति च बृहत्संह्येतन्त्रवचनात् । अत-
एव तत्प्रतिनिधिरपि कालिकापुराणे स्मर्यते
“अवश्यं विहितं यत् नष्टं तत् द्विजः पुनः । नारिकेल
जलङ्कांश्च, तास्ते चैवात्सृजेन्मनु” । काव्यायनी
तन्त्रे “उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिराष्ट्रं पठेन्नरः ।
महदोपोपशान्त्यर्थं पञ्चाष्ट्रं वारनने ! । महाभये
समुत्पन्ने सम्राट्सुदीरयेत्” इत्यादिना फलभेदेन
संख्याभेदानेनानुक्तोपसंहृतम् “अथ वा ब्रह्मोक्तेन
किमन्येन वारनने ! । चण्ड्याः शताष्ट्रपाठात्सुवांः
सिध्यन्ति सिद्धयः” इति । इतोऽप्यधिकाः सङ्कल्पसंख्या-
दयोऽत्र दृष्टव्याः । हरशौरीतन्त्रे “श्रीकामः पुत्रका-
मोवा सृष्टिर्मानक्रमेण तु । जपेच्छक्रादिमारभ्य शुभ-
दैतप्रवधावधि । आदिमारभ्यः प्रजपेत्सुवाच्छेषं समा-
पयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वत्र स्थितिमागक्रमेण तु ।
सावर्णिः सूर्यतनयः सावर्णिर्भविता मनुः । सङ्कटे चा-
न्यमारभ्य पञ्चादादि समापयेत्” । इत्यादिकस्य कामना-
भेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्-
प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तरो ह्यमरादितन्त्रस्योपन्यास-
रेभ्य एवावगन्तव्यः । कौरवास्तु एकैकस्मिन्दिवसे एकैकमेव
चरितं पठेदिति दिनत्रयेणैकाष्ट्रितिरित्येकः पक्षः ।
“चन्द्राक्षिभूवेदकरेन्दुदक्षसङ्क्राकानध्यायान् क्रमेण
दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैरेकाष्ट्रितिरित्यन्यः
पक्षः इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव पक्षं पाठोऽयं द्वि-
प्रकारः । इति सप्तार्च्यी संकल्पान् बहवस्तदनुया-
यिनोऽनुतिष्ठन्ति तच्चतुर्थपञ्चमैर्वैरिहमपिण्डान्यैरक्ष-
रैरङ्गाः नेत्रे न्यूनं ज्ञेयं तथा स्तरे केवले कथिते”
इति प्रसिद्धपरिभाषया प्रकार्यकारककारा एकस्मिन्
ठपरेफा द्वयोर्द्विशब्दचतुर्षु संकेतित इति । तत्रमूलत-
न्त्राणि त एव जानन्ति । सन्त्यपि तानि तन्त्रवचनानि
एकदिनेनैकाष्ट्र्यशक्तपराणि । अस्ति हि तादृशोऽप्यस्य
प्रयोगः काव्यायनीतन्त्रे मन्त्रविभजनान्त्रे होमे स्वाहा-
निमा एते पूजायां तु नमोऽनिमाः । तर्पणे तर्पया-

स्यन्ता जहनीयावुर्भेताः” इति वचनात् सप्तशत-
ब्राह्मणभोजने प्रतिव्यक्तप्रोक्तमन्त्रेण काण्डानुसमयेन
षोडशोपचाराणां पदार्थानुसमयेन वा पञ्चोपचारा-
णां वा कर्तुं मशक्यतया स्वेच्छयाऽध्यायभेदेन वाऽनेक
दिनसाध्यैकप्रयोगप्रसक्तौ उक्तवचनैर्विभजननियमो-
विधीयत इति । अत्र स्वयं पठितुमसमर्थास्तु वा प्रभोर्वा
ब्राह्मणद्वाराऽपि प्रयोग इहः । तत्तन्ने दक्षिणा
नियमस्तन्त्रेषु “पञ्चसूत्रां गतावृत्तेः पञ्चावृत्तेस्तु त-
त्तयम् । पञ्चावृत्तेः स्वर्णमेकं तिरावृत्तेस्तदर्थकम् ।
एवाऽन्तो पादमेकं दद्याद्वा शक्तितो बुधः” इति गुप्त-
वर्ती । पाठे इतिवधशब्दैर्न पाठ्यौ अध्यायान्ते विधा-
नपरिजाते स्थितम् ।

नन्दादिशक्तिभेदास्मास्यार्थादिवीजभेदाश्च अन्यतोक्ता द्रष्टव्याः ।
चण्डप्राः होमाङ्गत्वेन संपुटार्थत्वेन च सप्तशतमन्त्रवि-
भागः कात्यायनीतन्त्रे दर्शितः गुप्तवर्त्यां च तद्वाक्यव्या-
ख्यानपूर्वकं मन्त्रविभागे विभेदं युक्तप्रा निष्णीय संपह-
श्लोकैर्यथा निरूपितं तथात्वं प्रदर्शयते । तत्र एकाध्यायात्मक
प्रथम चरितस्य मन्त्रविभागसूचकास्तत्तत्तयाः श्लोका यथा
“मार्कण्डेय उवाचेति मन्त्रः प्राथमिकोमतः । सावर्णाद्या
मुनिराश्रमाणाः श्लोकका दृश । गोऽचिन्तयत् तदा तत्वे-
त्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । मत्पूर्वैरित्युपक्रम्य सप्त श्लोका
नृपालिमाः । अथ वैश्वः, समाध्याद्याः संस्थितानास्तत-
स्तयः । किं नु तेषां कथं ते किम् इत्यर्धश्लोककौ मनु ।
राजोवाच ततोयैस्तेष्वित्यर्धश्लोकमन्त्रकौ । मार्कण्डेयस्तु
तस्मै समाधिः श्लोकाधेमन्त्रकौ । वैश्वोक्तिरेवमित्याद्या
बन्धुवन्तास्ततस्तयः । तेषां कृते करोमीति द्वावर्धश्लोकम-
न्त्रकौ । कृत्वा तु ताविति श्लोको राजोक्तिर्भगवच्चरित ।
दुःखायेति च मन्त्रौ द्वावर्धश्लोकात्मकौ मतौ । मसत्या-
द्यामूढतान्तास्त्वारोऽथ ऋषेर्वचः । ज्ञानमस्तीत्युपक्रम्य
सुक्तयेऽन्तास्ततोदृश । सा विदेति च संसारेत्यर्धश्लोक
कौ मनु । राजोक्तिर्भगवन् केति श्लोको यत्तदिति द्वयम् ।
अर्धश्लोकात्मकश्चर्पितैवेति तथापि तत् । द्वावर्धश्लोक-
मन्त्रौ स्तो देवानां कार्यमादितः । तेजसः प्रभुरित्यन्ता
श्लोकाः षड्ब्रह्मणोऽथ वाक् । त्वं स्वाहा त्वं स्वधेत्याद्याः
श्लोकमन्त्रास्ततोदृश । प्रबोधं चेति बोधयेत्यर्धश्लोका-
त्मकौ मनु । ऋषिरेवं स्तुतेत्यादि विभक्तं श्लोकपञ्चकम् ।
तावपीत्युक्तपन्नाधित्यर्धश्लोकमनुद्वयम् । भगवांश्च भवेतां
किमन्येनेत्यर्धयुक्तकम् । ऋषिवाक्यं दक्षिताभ्यामित्येकः

श्लोकमन्त्रकः । आवां जह्नीत्यर्धश्लोककश्चेति श्लो-
कयुग्मम् । इत्यष्टसप्तश्लोकोऽन्तरध्यायप्रथमात्मनः । प्र-
मस्य चरितस्य सर्वे मन्त्रास्ततः शतम् १०४ । तेषां च
द्वितीयात्मना द्वे प्रकटेषु कतिपञ्चभिः । सृष्टृगण्डितभगवद्देवै-
ब्रह्मण्डपार्षभिः । चतुर्दश स्तुः श्लोकाश्चतुर्विंशतिर-
रिताः । अथशिरास्तु षट् षष्टिः श्लोकमन्त्रा इति स्थितिः ।
अध्यायलयात्मकस्य द्वितीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचका
स्तत्तत्तयाः संपहश्लोका यथा

“ऋषिवागवृष्टिः स्तुः श्लोकादेवास्तुतदयः । एवं दि-
तीयकोऽध्याये मन्त्रा एकोन सप्ततिः ६६ । ऋषिनिर्दिष्ट-
मानाद्याः पञ्चलिङ्गचतु मन्त्रकाः । देव्युक्तिर्गर्ज मन्त्रे
श्लोक एक ऋषेर्वचः । पञ्च श्लोका इति चतुर्वत्तारि-
शतं ४४ तृतीयको । ऋषिः शक्रादयः श्लोकाः षड्विंशति-
रथप्रिवाक् । श्लोकद्वयमथो देवी श्लोकाधे द्वियतामिति
देवा उच्यन्तयः श्लोका भगवत्या कृतादिकाः । उद्भवोक्त-
प्रपन्ना त्वमित्यर्धश्लोककोमनुः । ऋषेर्वचस्तुः श्लोका-
ध्याये तु चतुर्थको । मन्त्राद्विचत्वारिंशत् ४२ सुरध्या-
वितयात्मनः । मध्यमस्य चरितस्य पञ्चपञ्चागदुत्तराः ।
शतं १५५ मन्त्रा स्तेषु देव्या वचसी द्वे ऋषेस्तु षट् । देव-
नामेकमर्धं द्वे अन्ये श्लोका इति स्थितिः” ।

नवाध्यायात्मकस्य तृतीयचरितस्य मन्त्रविभागसूचकाः
तत्तत्तयाः संपह श्लोका यथा

“ऋषि वाक्पुराणुस्तेत्यादयः श्लोककास्तु षट् । देव-
जचुर्नमोदेव्या इत्यादिश्लोकपञ्चकम् । ततः श्लोकैकविंशति-
प्रतिश्लोकं त्रिंशस्त्रिंशः । विभागादनुपङ्गाभ्यां त्रिंश-
स्ततयो यथा । महाकात्यायनार्धभेदान्मसस्तथा इति तथ-
मन्त्राः पूर्वोत्तरौ श्रेष्ठौ या देव्यर्धं नमोनमः । तेणमाद-
नयोर्द्वौ प्रतिमन्त्रक्रमेण तौ । तेन पर्यवसानं स्तो-
देकैकोमन्त्र ईदृशः । या देवीत्यर्धश्लोकार्थं नमस्त-
नमोनमः । इत्युत्तरेत् त्रिपादुगायत्रे प्रया त्वर्धं वसिष्ठा
एते पूर्वोत्तरौ द्विद्वयोर्गोत्रा एकविंशतिः । भवन्ति वि-
ष्णुमायादिभ्रान्त्यन्तपदगर्भिताः । प्रथमा विष्णुमाये
द्वितीया चेतना ततः बुद्धिर्निद्रा क्षुधात्याया शक्तिर-
तथादधी । ज्ञानिर्जातिरथो लज्जा शान्तिः वश-
त्रयोदशी । ज्ञानिर्लक्ष्मीस्ततोदृष्टिः स्मृतिर्देव-
संस्थिता । दद्या तद्विस्ततोमर्ता भ्रान्तिरित्येकविंशति-
स्वस्थानदृष्टप्रा त्रिः प्रोक्ता स्तिपटिर्भनवः कृता
इन्द्रियाणामिति श्लोक एकमन्त्रस्तदुत्तरः । वि-

कूपेण येल्लेप प्राग्वन् मन्त्रव्यात्मकः । स्तुता सुरै
रिति श्लोकाष्टधरेवं स्तवादिकाः । श्लोकाः सप्तदशाधर्षि
निश्चय्येति मन्त्रव्यम् । दूतोक्तिर्देवि ! दैत्येति नव-
श्लोका ऋषेर्वचः । इत्युक्ता सा तदैत्येकः श्लोको
देशीवचस्ततः । सत्यसुक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ दूत-
वाक् । अत्रलिप्तेति चत्वारः श्लोका देव्यास्ततोवचः ।
एवमेतदिति द्वावित्येकोनविंशदुत्तरम् । शतं १२६ मन्त्राः
पञ्चमे षट्सप्तति ७६ श्लोकमण्डिते । अथर्षिरित्या-
कण्येति चतुःश्लोकी ऋषेर्वचः । तेनाज्ञप्रदति श्लोक
त्रयं देशीवचस्ततः । दैत्येश्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त
इत्यमी । द्वादशेति मताः षष्ठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः २४ ।
अथर्षिवाक् मयाज्ञप्ता इत्याद्यास्त्रिंशतिः २३ ।
ऋषिस्तावित्युभावित्यं सप्तमे सप्तविंशतिः २७ । अथर्षिवाणी
चण्डे चेत्यारभ्यप्राभजवान तम् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चा-
शच्छ्लोकामन्त्रास्ततः परम् । सुखेन काली जगद्दे
इत्यर्धश्लोकमन्त्रकः । ततोऽसाविति षट् श्लोकास्त्रि-
षट्चैत्यमष्टमे ६३ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोक
द्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्याः सप्तविंश
दुदीरिताः । इत्येकचत्वारिंशत् ४१ स्थुर्नवमाध्यायमन्त्र-
काः । ऋषिर्निगुम्भं निहतमिति द्वावित्येका-
वचः । ऐक्येति द्वयं देवी तत एकोऽहमित्यृषिः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकारम्भयोदश । तत्तापि सा नि-
राधारेत्यर्धश्लोकात्मकोमनुः । नियुद्धं खे तदा दैत्य
इत्याद्या मनवोनय । इत्येवं दशमेऽध्याये द्वाविंशन्
मनवोमताः ३२ । ऋषेर्देव्याहते तत्त्याद्यास्त्रिंशच्चतु-
र्युता ३४ । देवीवाग् वरदैत्योको देवाः सर्वेति चैककः ।
देवी वैवस्वतेत्यष्टावथ शाकम्भरो मनुः । अर्धश्लोका-
त्मकः पञ्चाच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे
मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदोरिताः ५५ । देवीवागेभिरित्याद्याः
श्लोका अष्टादशोदिताः । सर्वे ममैतदित्यर्धं पञ्चाद्याः
श्लोकका दश । ऋषेर्वचनमित्युक्तेत्याद्याः श्लोका-
स्ततस्त्रयः । निगुम्भे चैत्यर्धमनुरेवं भगवतीति षट् ।
इत्येकचत्वारिंशत् ४१ सप्त द्वादशाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरे
तत्त इत्यर्धश्लोको मन्त्रस्ततस्त्रयः । एवंप्रभावा से
त्याद्या मार्कण्डेय उवाच ह । इति तस्येति षट् श्लोका-
देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाथ ततो वज्रे
अनुद्वयम् । देव्युवाच ततः स्वल्पैरहोभिरिति षण्म-
ताः । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति

दत्त्वा तयोरेवं देव्यावरमिति द्वयम् । द्विर्दण्डकलितन्या-
यादावृत्तं स्याच्चतुष्टयम् । इत्येवमेकोनविंशन् २६ मनवः-
स्युः तयोदश । अत्रापरे नथाधर्षीन केचिदेकादशाभ्यधुः ।
न तत् कात्यायनीतन्त्रजल्पितं किन्तु कल्पितम् । इत्यु-
त्तरचरितेऽस्मिन् अध्यायविधनाऽत्मनि । सम्भूय मन्त्र
संख्यैकचत्वारिंशच्चतुःशतो ४४१ । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा
स्तेषु द्वादश कीर्तिताः । त्रिपादु मन्त्रास्तु षट्षष्टिर्दे-
श्लोकौ पुनरुक्तौ । श्लोका अपुनरुक्तास्तु त्रिंशती सप्त-
विंशतिः ३२७ । राजैको देवदूतोक्ती द्वे द्वे देव्युक्तयो-
दश । मार्कण्डेयोक्तयस्त्रिंशच्छ्रुतिवाक्यानि षोडश ।
इत्युवाचाङ्गितामन्त्राश्चतुस्त्रिंशदिति ३४ स्थितिः । अथ-
सर्वे मिलितास्तदध्यायेषु तयोदश । पञ्च शतानि
श्लोका अष्टसप्ततियुतानि ५७८ । तेष्वन्यौ श्लोकौ द्विषुणौ
भवतस्त्रेधा द्वाविंशतिभागः । एकोनविंशतेश्च द्वेधा ते
पञ्चषट्परितरिताः । ब्रह्मा भगवान्दूतोवैश्वरो देवा
नृपो ऋकण्डुस्ततः । देव्युपयचैकैर्द्विद्वित्वचतुः
शरार्कऋक्षमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच
पदाङ्कितता अमी अधिकाः । द्वाविंशतिशतमेधां
श्लोकैर्योगेन मन्त्रसप्तशती । इति विभजनमुदित
प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकम-
पूर्णमन्यन्तु यामलप्रभृति । एकमन्त्रस्त्रिपान्मन्त्रः पुन
रुक्तोऽधेमन्त्रकः । उवाचाङ्गितइत्येवं मन्त्रः प्रोक्तोऽत्र
पञ्चधा । मन्त्रपिण्डः श्लोकपिण्डोऽध्यायपिण्ड इति
विधा । गुप्तवती

नागोजोभट्टकतविभागस्त्वन्यादशः विस्तरभयाक्षोक्तः उ-
भयोश्च युक्तायुक्तत्वसुभयमन्यदर्शनेन सुधीभिर्विचिन्त्यम् ।

तदयं संक्षेपः ।

अध्यायः श्लोकः श्लोकात्मा अर्धश्लोकात्मा त्रिपादु उवाचाङ्गितः मन्त्रः

१	च०	१	७८	६६	२४	०	१४	१०४
२	६८	६८	०	०	१	६८		
३	४१	४१	०	०	३	४४		
४	३६	३५	२	०	५	४२		
२८०१	१४५	१४४	२	०	८	१५५		
५	७६	५४	०	६६	८	१२८		
६	२०	२०	०	०	४	२४		
७	२५	२५	०	०	२	२७		
८	६१॥	६१	१	०	१	६३		

अध्यायः श्लोकः श्लोकात्मा अर्द्धश्लोकात्मा त्रिपाद उवाचाङ्कितः मन्त्रः

८	३८	३८	०	०	२	४१
१०	२७॥	२७	१	०	४	३२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	३८	३७	२	०	२	४१
१३	१७॥	१४	७	०	६	पुनरुक्त२२८
३८०	८	३५५	३२७	१२	६६	३४ पुनरुक्त२४४१

समष्टिः १२ ५७८ ५३७ ३८ ६६ ५७ पुनरुक्त२ ७००

अस्या रहस्यसुक्तं मार्करण्डेय पु० प्राधानिकादिरहस्ये
“राजोवाच । भगवन्नवतारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिताः ।
एतेषां प्रकृतिस्त्वुत्तम ! प्रधानं यत्तु मर्हसि । आराध्यं
यन्मया देव्याः स्वरूपं येन च द्विज ! । विधिना ! ब्रूहि
सकलं यथावत् प्रणतस्य मे । कपिर्हृदं रहस्यं परम-
मनाख्येयं प्रचक्षते । भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्तथावाच्यं
नराधिप ! । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।
लक्ष्मालक्ष्मस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता । मातु-
लिङ्गङ्गदां खेटं पानपात्रं च विभ्रती । नागं लिङ्गं च
येनिञ्च विभ्रती नटपुष्पनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्त-
काञ्चनभूषणा । शून्यं तदखिलं खेन पूरयामास
तेजसा । शून्यं तदखिलं लोकं विलोक्य परमेश्वरी ।
वभार रूपमपरन्तमसा केवलेन हि । सा भिन्नाञ्जनसं-
काशा दंष्ट्राचिंतवरानना । विशाललोचना नारी वभूव
तनुमध्यमा । खड्गपात्रशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा ।
कवचहारं शिरसा विभ्राणा हि शिरःस्रजम् ।
ताम्बोवाच महालक्ष्मीस्तामसीं प्रमदोत्तमाम् । ददामि
तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते । महामाया स-
हाकाली महामारी चुवा तपा । निद्रा तप्या चैकवीरा
कालरात्रिर्दुरत्यया । इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि
कर्माणि । यदि कर्माणि ते ज्ञात्वा योऽधीते सौऽऽप्नुते
सुखम् । तामित्युक्त्वा महालक्ष्मीः स्वरूपमपरन्तम् ।
मत्वाख्येनातिशुद्धेन शुद्धेनेन्दुप्रभन्दधौ । अलमालाङ्कुश-
धरा योणापुस्तकधारिणी । सा वभूव वरा नारी नामा-
न्यस्यै च सा ददौ । महाविद्या महावाणी भारती वाक्-
सरस्वती । आर्या ब्राह्मी महाधेनुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी ।
अथोवाच महालक्ष्मीर्भहाकालीं सरस्वतीम् । युवां
जनयतान्देव्यौ मिथुने स्वादुरूपतः । इत्युक्त्वा ते महा-
लक्ष्मीः सस्रजं मिथुनं स्तयम् । हिरण्यगर्भौ रुचिरी

स्त्रीपुंसौ कमलासनौ । ब्रह्मन्विधे विरिञ्चेति धा-
तरित्वाह तं वरम् । श्रीःपद्मे कमले लक्ष्मीतवाह-
माता स्त्रियञ्च ताम् । महाकाली भारती च मिथुने
वृजति स्म ह । एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदा-
मि ते । नीलकण्ठं रक्तवाङ्मं श्वेताङ्गं चन्द्रशेखरम् ।
जनयासास पुरुषं महाकालीं सितां स्त्रियम् । स रुद्रः
शङ्करः स्थाणुः कपर्दी च त्रिलोचनः । तयो विद्या
कामधेनुः शास्त्रीभाषाक्षराक्षरा । सरस्वती स्त्रियङ्गौरीं
लक्ष्मं च पुरुषं नटपः । जनयासास नामानि तयोरपि
वदामि ते । विष्णुः लक्ष्मो हृषीकेशो वासुदेवो जनार्दनः ।
उमा गौरी सती चण्डी सुन्दरी सुभगा शिवा । एवं
युवतयः सततं पुरुषत्वं प्रमेदिरे । चक्षुष्मन्तोऽनुपमनि
नेतरेऽतद्विदो जनाः । ब्रह्मणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मी-
र्नटप तयोम् । रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च
श्रियम् । स्वरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् ।
विभेद भगवान्नुद्रस्तद्वीर्या सह वीर्यवान् । अण्डमध्ये
प्रधानादि कार्यजातमभूच्चरम् । महाभूतात्मकं सर्वं
जगत्स्थावरजङ्गमम् । पुषोप पालयामास तं लक्ष्म्या सह
केशवः । महालक्ष्मीरेवमजा राजन् ! सर्वेश्वरेश्वरी ।
निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभट् । नामा-
नरैर्निरूप्यैषा नास्ति नान्येन केनचित्” १४५० ।
“कपिर्वाच । त्रिगुणा तामसी देवी सात्विकी या
त्रिधोदिता । सा शर्वा चण्डिका दुर्गा भद्रा
भगवतीयेति । योगनिद्रा हरेरुक्ता महाकाली तमो-
गुणा । सधुकैटभनार्थं यान्तुष्टावास्तुजासनः ।
दशवक्त्रा दशभुजा दशपादाञ्जनप्रभा । विशालया राज-
साना त्रिशूलोचनमालया । सूरदशगदंष्ट्राट्टा भीम
रूपापि भूमिप ! । रूपसौभाग्यज्ञानीनां सा प्रतिष्ठा
महाश्रियाम् । खड्गवाणगदाशूलचक्रशङ्खमुगुण्डिभट् ।
परिधं कार्त्तिकं शीर्षं निश्चोतद्रुधिरे दधौ । एषा
सा वैष्णवी माया महाकाली दुरत्यया । आराधिता
वशीकुर्यात्पूजाकर्तुं शराचरम् । सर्वदेवशरीरेभ्यो याऽऽ-
विर्भूताऽस्मिन्प्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः साक्षान्-
हिमर्हिनी । श्वेतानना नीलभुजा सुश्वेतस्तनमण्ड-
ला । रक्तमध्या रक्तपादा नीलजङ्घोरुखन्दा । सुचित
जघना चित्रमाल्यास्वरविभूषणा । चित्रानुलेपना कान्ति
रूपसौभाग्यशालिनी । अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्र
भुजा सती । आयुधान्वला वज्रान्ते दक्षिणाक्षःकर-

क्रमात् । अक्षमाला च कमलं वाणोऽसिः कुलिशङ्गदा ।
चक्रं त्रिशूलं परशुः शङ्खो घण्टा च पाशकः । शक्ति-
दण्डश्चक्रचापं पानपात्रं कमण्डलुः । अलङ्कृतं भुजा-
नेभिरायुधैः कमलासनाम् । सर्वदेवमयीमीशां महा-
लक्ष्मीमिमां नमः ! । पूजयेत्सर्वदेवानां सर्वलोकानां प्रभु-
मिव । गौरीदेहात्सङ्गता या सत्त्वैकगुणायया ।
साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिवर्हिणी । दधौ
चाटभुजा वाणसुपले शूलचक्रम् । शङ्खं घण्टां लाङ्ग-
लञ्च कार्मुकं वसुधाधिप ! । एषा संपूजिता भक्ता सर्व-
ज्ञत्वं प्रयच्छति । निशुम्भमयिनी देवी शुम्भासुरनिव-
र्हिणी । इत्युक्तानि स्वरूपाणि मूर्त्तिर्नानव पार्थि-
व ! स्वरूपाणि जगन्मातुः, पृथगर्चां निशामय । महा-
लक्ष्मीर्ददा पूज्या महाकाली सरस्वती । दक्षिणोत्तरयोः
पूज्ये पृष्ठतो मिथुनतयम् । विरिञ्चिः स्वरया मध्ये रु-
द्रोगौर्या च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या हृषीकेश इत्येवन्दे-
वतालयम् । अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशानना ।
दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्महती तां समर्चयेत् । अष्टादशभुजा-
चैषा यदा पूज्या नराधिप ! । दशानना चाटभुजा दक्षि-
णोत्तरयोस्तदा । कालस्त्यू च संपूज्यौ सर्वारिष्ट-
प्रशान्तये । यदा चाटभुजा पूज्या शुम्भासुरनिवर्हिणी ।
नयास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ । नमो
देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्चयेत् । अवतार-
त्रयार्चायां स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रयाः । अष्टादशभुजा चैषा
पूज्या महिषमर्दिनी । महालक्ष्मीर्महाकाली महती च
सरस्वती । ईश्वरी पुण्यपापानां सर्वलोकमहेश्वरी ।
अहिपालकरी येन पूजितासौ जगत्प्रभुः । पूजयेज्ज-
गतां धार्त्रीं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । अर्घ्यादिभिरलङ्का-
रैर्गन्धपुष्पैस्तद्योत्तमैः । धूपैर्दीपैः सनैवेद्यैः नानाभक्ष्य-
क्षमन्वितैः । रुधिराक्तैर्न वलिना मांसैर्न सुरया नमः ! ।
सुरभिणा स्नानीयेन चन्दनेन सुगन्धिना । सकूर्पैश्च
नान्वूलैर्भक्तिभावसमन्वितैः । वामभागेऽयतो देव्याः
क्षिप्रशीर्षं महासुरम् । पूजयेन्महिषं येन गतं सा-
युज्यमोशया । दक्षिणे पुरतः सिंहमलुपं धर्म्ममीश्व-
रम् । ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुथीत चरितैस्त्रिभिः । एके-
न वा मध्यमेन त्रैकेनेतरयोरिह । चरितार्द्धं न जपे-
ज्जपन् क्षिप्रमवाप्नुयात् । स्तोत्रमन्त्रैस्तुथीतेषां यदि वा
जगदम्बिकाम् । प्रदक्षिणममस्कारं कृत्वा मूर्त्तिं क-
ताञ्जलिः । क्षमापयेज्जगद्भार्तीं सुहृद्भङ्गरतन्द्रितः ।

प्रतिश्लोकञ्च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा । जुहुयात्स्तोत्र-
मन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हविः । नमोनमः पदैर्देवीं
पूजयेत् सुसमाहितः । प्रयतः प्राञ्जलिः प्रह्वः प्राणानां
रोष्य चात्मनि । सुचिरम्भावयेद्रीं चण्डिकानन्दयो
भवेत् । एवं यः पूजयेज्जगतां प्रत्यहं परमेश्वरीम् ।
भुक्ता भोगानुयथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् । यो न
पूजयते नित्यं चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । भस्मीकृत्यास्य
पुण्यानि निर्दहेत्परमेश्वरी । तस्मात्पूजय भूपाल !
सर्वलोकमहेश्वरीम् । यद्योक्तेन विधानेन चण्डिकां
सुखमाप्स्यसि” १५. अ० ।
“कपिरुवाच । नन्दा ! भगवतो नाम या भविष्यति नन्द-
जा । संस्तुता पूजिता ध्याता वशीकुर्याज्जगत्त्रयम् ।
कनकोत्तमकान्तिः सा मुक्तान्तिकनकाश्वरा । देवी क-
नकदामाष्टा कनकोत्तमभूषणा । कमलाङ्गुशपाशा-
लैरलङ्कृतचतुर्भुजा । इन्दिरा कमला लक्ष्मीः सा-
श्रीरुक्मावुजासना । या रक्तदन्तिका नाम देवी प्रोक्ता
अयानघा । तस्याः स्वरूपं वक्ष्यामि शृणु सर्वभया-
पहम् । रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा ।
रक्तायुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशाऽतिभीषणा । रक्ततीक्ष्ण-
नखा रक्तदशना रक्तदंष्ट्रिका । पतिं नारीवाशुरक्ता देवी
भक्तं भजेज्जनम् । वसुधाभनितम्बा सा सुमेरुयुगल-
स्तनी । दीर्घा लम्बावतिस्त्र्यलौ तावतीव मनोहरा ।
कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वानन्दपयोनिधी । भक्तान्
सम्याययेद्देवी सर्वकामदुघौ स्तनौ । खड्गपात्रं च सु-
सलं लाङ्गलञ्च विभर्त्ति सा । आख्याता रक्तचासुगण्डा
देवी योगेश्वरीतिता । अनया व्याप्तमखिलं जगत्स्या-
वरजङ्गमम् । इमां यः पूजयेज्जगतां स व्याप्नोति च-
राचरम् । अधीते य इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुस्तवम् ।
तं सा परिचरेद्देवी पतिस्मिन्मिवाङ्गनाम् । शाकम्भरी
नीलवर्णा नीलोत्पलविभूषणा । गम्भीरनाभिस्त्रिवली
विभूषिततनूदरी । सुकर्कशसमोत्तुङ्गवृत्तपीनवनस्तनी ।
सुदौ शिलीमुखैः पूर्णं कमलं कमलालया । पुष्प-
पल्लवमूलादिफलादिशाकसञ्चयान् । काव्यान्तरसै-
र्युक्तं युक्तं गन्धलुजरापहम् । कार्मुकञ्च स्फुरत्-
कान्तिविभर्त्ति परमेश्वरी । शाकम्भरी शताक्षी स्था-
तृषैव दुर्गा प्रकीर्तिता । शाकम्भरी स्तुवन्ध्यायन् जप-
नसंपूजयन्नमन् । अक्षयमश्नुते श्रीधूमन्नादानादि सर्व-
शः । भीमाऽपि नीलवर्णा सा दंष्ट्रादशनभासुरा ।

विशाललोचना नारी वृत्तपीनघनस्तनी । चन्द्रहासं
च डमरुं शरं पातञ्च विभ्रती । एकवीरा काल-
रात्रिः सेवोक्ता कामदा स्तुता । तेजोमण्डलदुर्धर्षा-
भ्रामरीश्च चित्रकान्तिभृत् । चित्रमरपाणिः सा महा-
मारीति गीयते । इत्येतामूर्त्तयो देव्या व्याख्याता वसु-
धाधिप ! । जगन्मातृश्चण्डिकायाः कीर्तिताः कामधेनवः ।
इदं रहस्यं परमं न वाच्यं कस्यचित्त्वया । व्याख्यानं
दिव्यमूर्त्तीनामधीष्ठावहितः स्वयम् । देव्याध्यानं मया
प्रोक्तं युद्धात् युद्धतरम्भहत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सर्वकाम
फलप्रदम् । १६५० ।

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोद्भवैः १८ तरङ्गे नवार्णं
प्रयोगानन्तरं प्रतिपादितं यथा

‘शतचण्डीविधानन्तु प्रवक्ष्ये प्रीतये नृणां । नृपो-
पद्रव्यापन्ने दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । अतिवृष्टावना-
वृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्वे विघ्ना विनश्यन्ति शत-
चण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणां नाशो धनपुत्र
सन्तुष्टयः । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् ।
मण्डपं द्वारवेद्याटं कुर्व्यात् सध्वजतोरणम् । तत्र
कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीच्यां मध्यतोऽपि वा । स्नात्वा नित्य
कृतिं कृत्वा दृगुयाद्दश बाह्वान् । जितेन्द्रियान् सदा-
चारान् कुलीनान् सत्यवादिनः । व्युत्पन्नांश्चण्डिका-
याठरताल्लज्जाद्यावतः । मधुपर्कविधानेन वस्त्रस्व-
र्णादिदानतः । जपार्थमासनं मालां दद्यात्तेभ्योऽपि
भोजनम् । ते हविष्यान्नमग्नौ मन्त्रार्थगतमानसाः ।
भूमौ शयानाः प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेय-
पुराणोक्तं दशकृतः सचेतसः । नवार्णं चण्डिकामन्त्रं
जपेयुश्चायुतं पृथक् । यजमानः पूजयेच्च कन्यानां
नवकं शुभम् । द्विपर्षाद्यादशावदानाः कुमारीः परि-
पूजयेत् । नाधिकाङ्गां न हीनाङ्गीं कुट्टिनीञ्च त्रणा-
ङ्किताम् । अम्बां काणां केकराञ्च कुरुपं रोमयुक्-
तनुम् । दासीजातां रोगयुक्तां दुष्टां कन्यां न पूज-
येत् । विप्रां सर्वेऽसंसिद्धैः यशसे क्षत्रियोद्भवाम् ।
वैश्यजां घनलाभाय पुत्राप्त्यै शूद्रजां यजेत् । द्विपर्षां
सा कुमायुक्ता तिमूर्त्तिर्हायनतिका । चतुर्वेदा त
कल्याणी पञ्चवर्षां तु रोहिणी । षड्वेदा कालिका प्रोक्ता
चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्षां शान्मयी स्याद्दुर्गा च
सप्तहायनी । सुभद्रा दशवर्षां ता मन्त्रैः परिपूज-
येत् । एकाव्दायाः प्रीत्यभायो रुद्राव्दा तु विवर्जिता ।

तासामावाहने मन्त्रः प्रोच्यते शङ्करोदितः । मन्त्रा-
न्तरमयीं लक्ष्मीं मातृणां रूपधारिणीम् । नवदुर्गा-
त्मिकां साक्षात् कन्याभावाद्वाच्यमहम् । कुमारिकाट
कन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रूवेऽधुना । जगत्पूज्ये ! जग-
द्वन्द्ये ! सर्वदेवस्वरूपिणि । पूजां गृह्णाण कौमारि !
जगन्मातृर्ममोऽस्तु ते । त्रिपुरांश्च त्रिपुराधारां त्रिवर्गज्ञान-
रूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां देवीं तिमूर्त्तिं पूज-
याम्यहम् । कालात्मिकां कलातीतां कारुण्यहृदयां
शिवाम् । कल्याणजननीं देवीं कल्याणीं पूजयाम्य-
हम् । दृष्टिमादिगुणाधारामकाराद्यचरात्मिकाम् ।
अनन्यशक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् । काम-
चारां शुभां कान्तां कालचक्रस्वरूपिणीम् । कामदां
करुणोदारां कालिकां पूजयाम्यहम् । चण्डवीरां च-
ण्डमायां चण्डचण्डप्रमञ्जिनीम् । पूजयामि महादेवीं
चण्डिकां चण्डविक्रमां । सदानन्दकरीं शान्तां स-
र्वदेवनमस्कृताम् । सर्वभूतात्मिकां देवीं शान्मयीं पूज-
याम्यहम् । दुर्गमे दुस्तरे कार्ये भवार्णवविनाशिनीम् ।
पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गांतिनाशिनीम् ।
सुन्दरीं खण्डवर्णां सुखसौभाग्यदायिनीम् । सु-
भद्रजननीं देवीं सुभद्रां पूजयाम्यहम् । एतैर्मन्त्रैः
पुराणोक्तैस्तान् कन्यां प्रपूजयेत् । गन्धैः पुष्पैर्भक्ष-
भोज्यैर्वस्त्रैराभरणैरपि । वेदां विरचिते रस्ये सर्वतो
भद्रमण्डले । घटं संस्थाप्य विधिवत्तावाह्याच्चैर्विष्णु-
वाम् । तदग्रे कन्यकाद्यापि पूजयेद्ब्राह्मणानपि ।
उपचारैस्तु विविधैः पूर्वोक्तावरणान्यपि । एवं चतु-
र्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत् । पायसान्नस्नि-
ग्धमध्वक्षैर्द्वारमार्गफलैरपि । मातुलाङ्गैरिन्धुखण्डै-
र्नारिकेलैः पुरैस्तिलैः । जातिफलैराक्षफलैर्यैर्भु-
खस्तुभिः । सप्तशत्या दशाष्टत्या प्रतिश्लोकं हुतञ्चरेत् ।
अयुतञ्च नवार्णेन स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वाऽऽ-
वरणदेवानां होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्णाहुतिं
सम्यग्देवमग्निं विस्तृज्य च । अभिषिञ्चेच्च यष्टारं वि-
प्रौघः कलसोदकैः । निष्कं सुवर्णमथ वा प्रत्येकं द-
क्षिणां दिशेत् । भोजयेच्च शतं विप्रान् भक्ष्यभोज्यैः
पृथग्विधैः । तेभ्योऽपि दक्षिणान्दत्त्वा गृह्णीयादग्नि-
स्ततः । एवं कृते जगद्दय्यं सर्वैर्नश्यत्युपद्रवाः । राज्ञं
धनं यशः पुत्राद्विष्टमन्यं लभेत सः ।
सहस्रचण्डीविधानं तत्रैव १८ तरङ्गे

“एतद्दृश्यं कुर्याच्चण्डीसाहसिकं विधिम् । विद्या-
वतः सदाचारान् ब्राह्मणान् दृश्याच्छतम् । प्रत्येकं
चण्डिकापाठान् विदधुस्ते दिशाः० मितान् । अयुतं
प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्वोक्ताः कन्याः
पूज्याः पूर्वमन्त्रैः शतं गुभाः । दशाहमेवं संपाद्य-
होमं कुर्याः प्रयत्नतः । सप्तशत्याः शतावृत्त्या प्रति-
श्लोकं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्वोक्तैर्द्रव्य-
सङ्घैः । होतव्यो दक्षिणां दत्त्वा पूर्वोक्तान् भोजये-
द्द्विजान् । सहस्रसंमितान् साधून् देवाराधनतत्-
परान् । एवं सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ नष्टम् ।
सिध्यत्यभीप्सितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । मारी-
दुर्भिक्षरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनोच्चयाः । नेमं विधिं व-
देद्दुष्टे खले चौरैः गुरुदुःखैः । साधो जितेन्द्रिये दाने
वदेद्विधिमिमं परम् । एवं सा चण्डिका तृप्ता वक्तॄन्
श्रोतॄश्च रक्षति” ।

चण्डीनवाचरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

“अथोनवाचरमन्त्रं वक्ष्ये चण्डीप्रसक्तये । वाङ्माया
सदनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सवक्
जलं कूर्मद्वयं भिगटोऽगसंयुतम् । (ए हो लीं चास-
ण्डायै विज्ञे) नवाचरोऽस्य ऋषयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
चन्द्रांशुक्ताग्निं सुनिर्भाय तुरप्णिगनुत्तुभः । देव्यः प्रोक्ता
महापूर्वा काली लक्ष्मीः सरस्वती । नन्दाशाकम्भरी
भीमाः शक्तयोऽस्य मनोः सृताः । स्थावृत्तदन्तिकादुर्गा
भ्रामर्योऽधीजसङ्घयः । अग्निवायुभगास्तत्त्वफलं वेदत्वयो-
दितम् । सर्वाभीष्टप्रसिद्धयर्थं विनियोगउदाहृतः ।
अप्रिच्छन्दोद्देयतानि शिरोमुखहृदि न्यसेत् । शक्तिवीजानि
स्तनयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकेनैकेन चैकेन चतुर्भि-
र्गुणैश्च । समस्तेन च मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि षट्
सुधीः । ततएकादश न्यासान् कुर्वीतेऽफलप्रदान् ।
अथमोसातृकान्यासः कार्यः पूर्वोक्तमार्गतः । कृतेन
नैन देवस्य साक्ष्यं याति मानवः । अथ द्वितीयं कुर्वीत
न्यासं सारस्वताभिधम् । बीजतयन्तु मन्त्रादां तारादि
हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यसेत् कनिष्ठाद्यास्त
मञ्जुषु । करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिवन्धे च कर्परे । हृद-
यादिपङ्क्त्यु विन्यसेत् जातिसंयुतम् । अस्मिन् सारस्वते-
न्यासे कृते जाड्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्वीत न्यासं
मातृगणान्वितम् । मायावीजादिका ब्राह्मी पूर्वतः पाठ
सां सदा । माहेश्वरी तथाग्न्यां कौमारी दक्षिणेऽवत ।

विष्णवी पाठ नैऋत्ये वाराही पश्चिमेऽवत । इन्द्राणी
वायुकाण्ये च चासुण्डा चोत्तरेऽवत । ऐशानेऽवत महा-
लक्ष्मीरुद्धं व्योमेश्वरी तथा । सप्तदीपेश्वरी भूमौ रत्ने-
न्नागेश्वरी तले । तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविज-
यी भवेत् । न्यासं चतुर्थं कुर्वीत नन्दजादिसमन्वितम् ।
नन्दजा पाठ पूर्वोक्ते कमलाङ्कुशमण्डिता । खड्गपात-
करा पाठ दक्षिणे रक्तदन्तिका । पृष्ठे शाकम्भरी पाठ
पुष्पपल्लवसंयुता । धनुर्वाणकरा दुर्गा वामे पाठ सदैव
माम् । शिरःपातकरा भीमा मस्तकाञ्चरणावधि ।
पादादि मस्तकं यावदुभयमरी चित्कान्तिभट्ट । तृर्थं
न्यासं नरः कुर्वन् जराशूलं व्यपोहति । अथ कुर्वीत
ब्रह्माद्यां न्यासं पञ्चमसुतमम् । पादादिनाभिपर्यन्तं
ब्रह्मा पाठ सनातनः । नाभेर्विद्युद्विपर्यन्तं पाठ नित्यं
जगद्गर्भः । विद्युदेव ब्रह्मरन्ध्रान् पाठ रुद्रस्त्रिलोचनः ।
हंसः पाठ पदद्वन्द्वं वैनतेयः करद्वयम् । चतुर्धी-
दृषमः पाठ सर्वाङ्गाणि गजाननः । परापरो देहभा-
गौ पात्मानन्दमयोहरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे
सर्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यासं ततः कुर्यान्महाल-
क्ष्म्यादिसंयुतम् । मध्यं पाठ महालक्ष्मीरष्टादशभुजा-
न्विता । ऊर्ध्वं सरस्वती पाठ भुजैरष्टाभिर्हृजिता ।
अधः पाठ महाकाली दशबाहुसमन्विता । सिंहोहस्त
द्वयं पाठ मम हंसोऽक्षियुग्मकम् । महिषं दिव्यमारु-
ढोयमः पाठ पदद्वयम् । महेशश्चण्डिकायुक्तः सर्वा-
ङ्गाणि समावतु । पृष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सद्गतिं
प्राप्नुयाच्चरः । मूलाचरन्यासरूपं न्यासं कुर्वीत
सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे शूलोर्नासिकयोर्मुखे ।
पाथौ मूलमनोर्वर्णास्ताराद्यान्महाऽन्वितान् । विन्यसेत्
सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयोभवेत् । पायुनो ब्रह्मर-
न्ध्रान् पुनस्तानेव विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् षष्ठमे न्यासे
सर्वदुःखं विनश्यति । कुर्वीत नवमं न्यासं मन्त्रव्याप्त
स्वरूपकम् । मस्तकाञ्चरणं यावच्चरणाभ्यस्तकावधि ।
पुरोदले पृष्ठदेशे वामभागेऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्रं कृते-
न्यासो नवमो देवताभिज्ञः । ततः कुर्वीत दशमं पङ्क्त्य-
न्याससुतमम् । मूलमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृद-
यादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्यं
वशं भवेत् । दशन्यासोक्तफलदं कुर्यादेकादशं ततः ।
खड्गिनी शूलिनीत्यादि (१७०-१५५) पठित्वा लोकपञ्च-
कम् । आदां (ऐ) कृष्णतरं बीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गके न्यसेत् ।

मूलेन पाहि नो देवीयादि (४५०२३-२६) लोक-
चतुष्टयम् । पठित्वा स्तुत्यं सप्तशं द्वितीयं (ह्रीं) सर्वतो-
न्यसेत् । सर्वस्वरूपे सर्वेशे इत्यादि (११५०२३-२७)
लोकपञ्चकम् । पठित्वा स्फटिकाभासं तृतीयं (क्लीं)
स्वतन्त्रौ न्यसेत् । ततः पङ्क्तं कुर्वीत विभक्तौ नैलवर्णकैः ।
एकैकैकेन चैकेन चतुर्भिर्बुधैः च । समस्तेन च
मन्त्रेण कुर्यादङ्गानि पट्टं सुधीः । शिखायां नेत्रयोः
शुभोर्नसोर्वक्त्रे गुदे न्यसेत् । मन्त्रवर्णान् समस्तेन
व्यापकं त्वष्टश्चरेत् । खड्गं चक्रगदेषु चापपरिधानं
शूलं भुशुण्डीं शिरः शङ्खं सन्धर्तनीं करैस्त्रिनयनां
सर्वाङ्गभूषाभूषतम् । जीलाश्लक्ष्मितामालपाददशकां सेवे
महाकालिकां यामस्तौत् शयिते हरौ कमलजोहन्तुं
सधुकैटभौ । अक्षकम्पपरं गदेषुकुलिशं पद्मं धनुः कु-
ण्डिकां दण्डं शक्तिमविष्टं चर्मं जलजं चण्डां सुरा-
भाजनम् । शूलं पाशसुदर्शने च दधतीं हस्तैः प्रवाल
प्रभां सेवे सैरिममहिनीमिह महालक्ष्मीं सरोजस्थि-
ताम् । वराटाशूलहलानि शङ्खसुसले चक्रं धनुः
सायकं हस्ताजैर्दधतीं घनान्तविलसच्छीतांशुतुल्य
प्रभाम् । गौरीदेहसङ्गतां त्रिजगतामाधारभूतां
महापूर्वांमल सरस्वतीमनुभजे शुभादिदैतृप्रादिभीम् ।
एवं ध्यात्वा जपेत्पञ्चचतुष्कं तद्दशशतः । पायसाब्जेन
जुहुयात् पूजिते हेमरेतसि । जयादिशक्तिभिर्बुक्ते पीठे
देवीं यजेत्ततः । तत्पश्चात्पलायतत्पञ्चे पट्कोणादङ्गानि
न्यते । त्रिकोणमध्ये संपूज्य ध्यात्वा तां मूलमनुवतः ।
पूर्वकोणे विधातारं स्वशक्त्या सह पूजयेत् । विष्णुं
प्रियां च नैर्ऋत्ये, वायव्ये तृमया शिवम् । उदग्दक्षिणयोः
सिंहं महिषञ्च क्रमाद्यजेत् । पट्कोणेषु च पूर्वोदो
नन्दजं रक्तदन्तिकां । शक्रधरीं तथा दुर्गां भीमाञ्च
आमरीं यजेत् । सविन्दुनामवर्णाद्यालाराद्याञ्च
नमोऽर्पिताः । नन्दजाद्या यजेच्छक्तीर्विष्णुमाणा अपो-
हर्षीः । अष्टपदे पञ्चवक्त्राणी पृथ्वा माहेश्वरी परा ।
कौमारो वैष्णवी चाथ वाराही नारसिंहपि । प-
ञ्चादेन्द्री च चासृण्डा तथा तत्पश्चात् दुर्गेध्विनाः ।
विष्णुमाया चेतना च बुद्धिर्निद्रा क्षुधा ततः । ह्याया
शक्तिः परा नृणां क्षान्तिर्जातिश्च लज्जया । शान्तिः
अद्वा कान्तिरुच्छ्रयौ धृतिर्दृष्टिः श्रुतिः स्मृतिः ।
दया तुष्टिस्ततः पुष्टिर्माता भ्रान्तिरिति क्रमात् ।
हृदिभूतहृकोणेषु गणेशः क्लृप्तपात्रकः । वटुकश्चापि

योगिन्यः पूज्या इन्द्रादिका अपि । एवं सिद्धे मन्त्रो
मन्त्रो भवेत् सौभाग्यभाजनम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तं
नित्यं चण्डीस्तवं पठन् । पुटितं मूलमनुवते जपन्ना-
मोति वाञ्छितम् । आश्विनस्य सिते पक्षे आरभ्याग्निदिशि
सुधीः । अष्टम्यन्तं जपेत्पञ्च दशशं होममाचरेत् ।
प्रत्यहं पूजयेद्देवीं पठेत् सप्तशतीमपि । विमानाराध्य
मन्त्रो स्तुतिर्दार्ढ्यं लभतेऽचिरात् । सप्तशत्याश्चरिते तु
प्रथमे पद्मभूषणिः । छन्दो गायत्र्युदितं महाकावी
तु देवता । वाग्बीजं (ह्रौं) पावकस्तत्त्वं धर्माद्यै विनियो-
जनम् । मध्यमे च चरिते तु सुनिर्विण्णु रुदाहृतः । उ-
ष्णिकुच्छन्दो महालक्ष्मीदेवता बीजमद्रिजा (ह्रौं) । वायु-
स्तत्त्वं धनप्राप्तौ विनियोग उदाहृतः । उत्तरस्य चरितस्य
ऋषिः शङ्कर ईरितः । त्रिष्टुप्छन्दो देवता च महा-
पूज्यं सरस्वती । कामोबीजं (क्लीं) रक्षितत्त्वं कामाप्तौ
विनियोजनम् । एवं संस्तुत्य ऋष्यादीन् ध्यात्वा पूर्वोक्त
मार्गतः । सार्वकृति पठेच्चण्डीस्तवं सप्तपदाचरम् ।
समाप्तौ तु महालक्ष्मीं ध्यात्वा हत्वा पङ्क्तकम् । जपे-
दष्टशतं १०८ मूलं देवतायै निवेदयेत् । एवं यः कुरते
सोऽल नावसीदति जातचित् । चण्डिकां प्रभजन्नालो-
धनेर्भास्यैर्यशस्यैः । एतैः पौत्रैश्चाऽऽरोम्यैर्बुक्ते
जीवेद्बुद्धः सदाः” ।

निर्गुणसि २परि० शतचण्डीविधौ विधेय उक्तो यथा
रुद्रयामले “शतचण्डीविधानञ्च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत्
सर्वोपद्रव्यनाशार्थं शतचण्डीं समारभेत् । पौड्गलम
संयुक्तं मण्डपं पञ्चशोऽङ्गजम् । वसुकोणयुतां वेदीं मध्ये
कुर्वीत्त्रिभागतः । पकोटकाक्षितां रस्यासृष्ट्याये हस्तस-
न्विताम् । पञ्चवर्णवितानञ्च कृत्वाजीजालमखण्डितम् । आचम्य
समं विमानं वरवेदश्च सुव्रतान् । ऐशान्यां स्थापयेत्कुम्भं
पूर्वोक्तविधिमाचरेत् । वारुण्याञ्च प्रकर्तव्यं कुण्डं
लक्षणांलक्षितम् । सूर्तिं देव्याः प्रकुर्वीत सुवर्णस्य पतेन
वै । तदर्धेन तदर्धेन तदर्धेन सहामते ! अष्टादशभुजा-
न्देवीं कुर्याद्वाटकरामपि । पट्कूतयुगच्छन्नान्देवीं मध्ये
निधापयेत् । देवीं संपूज्य विधिवज्जपं कुर्युर्दश द्विजाः ।
शतमादौ शतज्ञाने लभेन्नन्त्रं नवार्णकम् । चण्डीं
सप्तशतीमध्ये संपुटोऽयसुदाहृतः । एकं ह्ये त्रीणि च-
त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् । रूपाणि क्रमशस्तद्वत् पूज-
नादिकमाचरेत् । पञ्चमे दिवसे प्रातर्होमं कुर्याद्विधा-

नतः । शुद्धीस्पायसन्दूषान्निष्ठान् शुक्लान् यवानपि ।
 चण्डीपाठस्य होमस्तु प्रतिलोकन्दशांशतः । होमं कु-
 र्याद्गृहादिभ्यः ससिदाय्यचकृन् क्रमात् । कृत्वा पूर्णा-
 कृतिन्दद्यात्विप्रैश्चो दक्षिणां क्रमात् । कपिलाङ्गां
 नीलमणिं चेतोश्च ज्वलामरे । अभिषेकनतः कुर्याज-
 मानस्य ऋत्विजः । एवञ्च तेऽमरेणान ! सर्वसिद्धिः
 प्रजायते । “सहस्रचण्डी” विधिवच्छृणु विष्णो
 महाभयम् ! । राज्यभ्रंशे स होत्याति जनभारे महाभये ।
 गजकारेऽश्वकारे च परचक्रभये तथा । इतः प्रादिवि-
 धिषु दुःखे ज्वरोगादिभे भये । सहस्रचण्डिकापाठं
 कुर्याद्वा कारयेत्तथा । जापकास्तु शतशोक्ता विंश-
 क्षय मण्डपः । भोज्याः सहस्रं विमोहनाशं शतं दक्षिणा-
 न्दिशेत् । सुरवे द्विगुणन्देयं शय्यादानमथैव च । सप्त-
 धान्यं च भूदानं चेतोश्च च मनोहरम् । पञ्चनिष्क-
 मितौ मूर्तिः कर्त्तव्या वाऽर्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी
 सर्वशुभविभूतिता । अवारितान्नं दातव्यं सहस्रं
 इतः प्रहस्यभो ! । शतं वा नियताहारः पयःपानेन
 वर्त्तयेत् । एवं यच्चण्डिकापाठं सहस्रं तु समाचरेत् ।
 तस्य स्वात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारयेति । एत-
 द्द्वयं यदापि महानिबन्धेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूप-
 त्यादुक्तमिति दिक् । वाराहीतन्त्रे “सङ्कटे सममुप्राप्ते
 दुःशिक्षितप्राप्तये तथा । जातिभ्रंशे कुलोच्छेदेऽप्यायुषो
 नाश आगते । वैरिद्वन्द्वौ व्याधिरद्वन्द्वौ धननाशे तथा-
 जये । तथैव विविधोत्पत्ते तदा चैवातिपातके । कु-
 र्याद्द्विचण्डिकाः शताष्टचिन्ततः सप्पद्यते शुभम् । चोदोदधिः
 शताष्टताद्राज्यद्विजिता परा । अनया चिन्तितन्दे वि ।
 सिध्येद्देशेतराच्छतात् । सहस्रावर्त्तनाक्ष्णीराष्टमोति
 स्त्वं स्थिरा । भुक्ता अनोरथान् कामान्नरो मोक्षमवा-
 प्नुयात् । चण्डिकाः शताष्टचण्डिकाः सिध्यन्ति सिद्धयः ।
 कात्यायन भैरवभेदे पु० । “अचिताङ्गोरुच्यण्ड उन्मत्तः
 क्रोधनस्तथा” तन्त्रसा० । शत्रुनाशवारणाभैरवोक्तौ ।
 मन्त्रायां कन् । चण्डिका सप्तवर्षायां कुमार्याम् अत्रैव
 शब्दे सन्तमहोदधिवाम्यम् दृश्यम् । [राजनि० ।
 चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य । रक्तकरवीरवृक्षे ।
 चण्डीगुह्य पु० रुद्रगणभेदे “चण्डे (गुह्ये) यः पूषणं देवं
 भगं नन्दीश्वरोऽप्यहीत्” भाग० ४।५।१६ । इतः । २ शिवे
 पु० चण्डीश्वरोऽप्यत्र त्रिभुवनपुरोर्ध्वं चण्डीश्वरस्य” भेदः
 चण्डु पु० चण्डि-चन् । उन्दुरे मूढिके शब्दच० ।

चण्डेश्वर पु० चण्ड ईश्वरः । रक्ततनौ शिवमूर्तिभेदे
 “चण्डेश्वरं रक्ततनुं त्रिनेत्रम्” तन्त्रसारः ।

चण्डोग्रभूलपाणि पु० शिवमूर्तिभेदे । “चण्डोग्रभूल
 पाणे च नतुलः सर्वार्थसाधकः” तन्त्रसारः तन्त्रतुलः उक्तः ।
 चत याचने स्वा० उभ० द्वि० सेट् । चतति ते एदित् अच-
 तीत् । अचतिट् । चचात चेत । निरुक्तौ अयं ग-
 त्यर्थतयोक्तः । “शुद्धा चतनद्युशजो नमोभिः” ऋ० १०।
 ४६।२ । “चतनं चततिर्गतिकर्मा” निरु० भा० । अस्य
 वैदिकेऽनित्यम् चतः । “चतो इतश्चाततः” ऋ०
 १०।५५।२ । “दूरे चत्तावच्छनत्सङ्गहनम्” ऋ० १।१२।
 ६ । याचनस्य हिंसायां हतेरस्य हिंसार्थत्वमपि ।
 “तं व इन्द्रं चतिनमस्य” ऋ० ६।१६।४ । “चतिनं नाश-
 कर्माति” भा० । वा० इति ।

चतुःकूटा स्त्री श्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्त्रसारः तत्स्वरूपं दृश्यम्
 “चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता” तन्त्रसा० ।

चतुःपञ्च ति० चत्वारः पञ्च वा वार्थे वङ्ग० डच् । चतुः-
 संख्यके पञ्चसंख्यके वा । “अज्ञानतामिवान्योन्यं चतुः
 पञ्चावशेषिताः” भाग० १।५।२३ । वा रस्य पत्वे च-
 त्पञ्चैत्यर्थः ।

चतुःपञ्चाशत् ति० चत्वारविका पञ्चाशत् । (चौपात्र)
 १ चत्वारविकपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्यान्विते च “पशु-
 पुरोडाशो हविस्तत्तुः पञ्चाशत्” शत० ब्रा० ६।२।२३ ।
 ततः पूरणार्थे डच् । चतुःपञ्चाशत् तत्संख्यापूरणे ति०
 स्त्रियां ङीप् । वा रस्य पत्वे चतुष्पञ्चाश इत्यर्थः ।

चतुःपत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्न्याख्याः । जुहवापाण-
 भेदे राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्पत्नीत्यर्थः ।

चतुःपर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपर्णं पर्णान्याख्याः ।
 जुहवास्तिकायाम् (आमरुक्) । राजनि० । वा रस्य पत्वे
 चतुष्पर्णीत्यर्थः ।

चतुःपुण्ड्र पु० चत्वारि पुण्ड्राणीनाम् । भिण्डाष्टके
 राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्पुण्ड्र इत्यर्थः ।

चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलन्याख्याः । नागवलायाम्
 राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्फलात्यर्थः ।

चतुःशाला न० चतसृणां शालानां समाहारः । अन्योन्वाभि-
 सुखशालाचतुष्टये “एकस्मान्ने चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्र-
 विप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति
 ज्यो० त० । वा रस्य विसर्गपत्वे चतुःशालेत्यर्थः ।
 ह्रस्वे वा ङीप् चतुः(ग)शालीत्यर्थः स्त्री ।

चतुःषष्टि स्त्री चतुरधिका षष्टिः। (चौषष्टि) चतुरधिका षष्टि-
संख्यायां २८ तत्संख्यान्विते च। वा रस्य विसर्गपत्वे। ततः
पूरणे ङट्। चतुःषष्ट तत्संख्यापूरणे त्रिंस्त्रियां ङीप्।
चतुःषष्टिकला स्त्री चतुःषष्टिमिता कला। उपविद्याभेदे
तास्य कलाशब्दे श्रीधरपुत्रवाक्ये दर्शिताः। खिलशुक्र-
नीतिशास्त्रे तु २४० अन्यविधा उक्ता यथा
“पृथक् पृथक् तु विद्यानां लक्षणं संप्रकाशितम्।
कलानां न पृथग् लक्ष्यं नाम चास्तीह केवलम्। पृथक्
पृथक् क्रिया चात्र कलाभेदस्तु जायते। यां यां
कलां समाश्रिता, तन्नाम्ना जातिरुच्यते। हावभावादि-
संयुक्तं नर्तनं १ च कला स्मृता। अनेकवाद्यविकृतौ
ज्ञानं तद्वादेन २ कला। वस्त्रालङ्कारसंधानं ३ स्त्रीयूनोश्च
कला मता। अनेकरूपाविर्भावकतिज्ञानं ४ कला
स्मृता। शय्यास्तरणसंयोगे पुष्पादिमयनं ५ कला।
दूताद्यनेकक्रीडाभिरञ्जनं ६ तु कला स्मृता। अनेकासन
संधाने रतिज्ञानं ७ कला स्मृता। कलासम्प्रकमेतद्वि-
गाभ्यर्षे ससदाहृतम्। मकरन्दासवादीनां मद्यादीनां
कतिः ८ कला। गुह्यशलप्रचूतौ ज्ञाने सिरा-
त्रणव्यधः ९ कला। हीनादिरससंयोगे ज्ञादिसंपाचनं
१० कला। वृक्षादिप्रसारोपपातनादिकतिः ११ कला।
पापाण्यधात्वादिद्गुतिस्तम्भस्य करणं १२ कला। याव-
द्विचुविकाराणां कतिज्ञानं १३ कला स्मृता। धात्वो-
पधीनां संयोगक्रियाज्ञानं १४ कला स्मृता। धातु-
साङ्ख्यं पार्थक्यकरणं १५ तु कला स्मृता। संयोग-
पूर्वविज्ञानं १६ धात्वादीनां कला स्मृता। द्वारनिष्कासन
ज्ञानं १७ कलासंज्ञं तु तत् स्मृतम्। कलादशकमेतत्तु ह्या
युर्वेदागमेषु च। शस्त्रसम्भानदिज्ञेयः १८ पदादिन्या-
सतः कला। सम्प्रदायात्तादृष्टिभेदेऽर्कयुद्धं १९ कला-
स्मृता। कलाऽभिलक्षिते देशे यन्त्राद्यस्त्रनिपातनम्
२०। वाद्यसंकेततोव्यूहरचनादि २१ कला स्मृता।
गजाश्वरथगुप्ता तु युद्धसंयोजनं २२ कला। कला
पञ्चकमेतद्वि धनुर्वेदागमस्थितम्। विविधासनसङ्गा-
भिर्देवतातोषणं २३ कला। सारय्यञ्च गजाश्वादेर्गति-
शिक्षा २४ कला स्मृता। मृत्तिकाकाष्ठपाषाणधातु-
भाग्छादिसत्क्रिया २५। २६। २७। २८। पृथक् कला
चतुष्कं तु चित्तीद्याने खनिः २९ कला। नडागवापी-
प्रासादसमभूमिक्रिया ३० कला। यज्ञाद्यनेकयन्त्राणां
धाणाद्यानां कतिः ३१ कला। हीनमध्यादिसंयोग

वर्णादेरञ्जनं ३२ कला। जलवायुग्निसंयोगनिरो-
धादिक्रिया ३३ कला। नौकारधादियानानां कतिज्ञानं
३४ कला स्मृता। स्त्रवादिरेज्जुकरणे विज्ञानं ३५ तु
कला स्मृता। अनेकतन्तुसंयोगैः पटवन्धः ३६ कला-
स्मृता। वेधादिसदसज्ज्ञानं ३७ रत्नानां तु कला स्मृता।
स्वर्णादीनां तु याथात्म्यविज्ञानं ३८ च कला स्मृता।
कतिमस्त्ररत्नादिक्रियाज्ञानं ३९ कला स्मृता।
स्वर्णाद्यलङ्कारकतिः ४० कला लेपादिसत्कतिः ४०।
साहवादिक्रियाज्ञानं ४१ चर्म्मणां तु कला मता।
पशुचर्म्माङ्गनिर्हारक्रियाज्ञानं ४२ कला स्मृता।
दुग्धदोहादिविज्ञानं ४३ वृत्तानां तु कला स्मृता।
सीवने कञ्जुकादीनां विज्ञानं ४४ तु कला स्मृता।
वाह्यादिभिश्च तरणं ४५ कलासंज्ञं जले स्मृतम्।
मार्जने गृहभाण्डादेर्विज्ञानं ४६ तु कला मता। पक्व
सम्प्राजनं ४७ चैव क्षुरकर्म्म ४८ कले ह्युभे। तिलमां-
सादिक्षेपज्ञानं कला निष्कासनं ४९ मता। सीराद्या-
कर्षणे ज्ञानं ५० वृक्षाद्यारोहणे ५१ कला। मनोऽ-
नुकूलसेवायाः कतिज्ञानं ५२ कला मता। वेणुहृणादि
पात्राणां कतिज्ञानं ५३ कला मता। काचपात्रादि
करणविज्ञानं ५४ तु कला मता। संसेचनं ५५ संहर-
णं ५६ जलानां तु कला स्मृता। लोहाभिसारशक्ता-
कतिज्ञानं ५७ कला मता। गजाश्वरथभोद्धाणां प-
ल्लानादिक्रिया ५८ कला। शिशोः संरक्षणे ज्ञानं ५९
धारणे ६० क्रीडने ६१ तथा। सुयुक्तताडनज्ञानं ६२
मपराधजने तथा। नानादेशीयवर्णानां सुसम्ब-
लेखनं ६३ कला। ताम्बूलरक्षादिकतिविज्ञानं ६४
तु कला स्मृता। व्यादाने आशुकारित्वं प्रतिदाने-
चिरक्रिया। कलासु द्वौ गुणौ ज्ञेयौ सर्वस्वोक्तौ मनी-
प्रभिः। चतुःषष्टिः कलाह्योक्ताः संक्षेपेण निदर्शिताः।
यां यां कलामाश्रितोयस्तांतां कुर्यात् स एव हि”।
“चतुःषष्टिकलाविद्या ईश्वरीप्रोक्तवर्द्धनम्” गायत्रीकर-
चम्। वा रस्य विसर्गपत्वे चतुःषष्टिकलापत्य
चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः। (चौहत्तर) चतुर-
धिकासप्ततिसंख्यायां २८ तत्संख्यान्विते च ततः पूरणे
ङट्। चतुःसप्त तत्पूरणे त्रिंस्त्रियां ङीप्। वा
रस्य विसर्गपत्वे चतुःसप्तति स्त्री चतुरधिका सप्ततिः।
चतुःसप्त न० चत्वारि समानि यत्। “लवङ्गं जीरकं पथ्या
यमानी च चतुःसप्तम्” दैद्यकोक्ते लवङ्गादिचतुर्द्वयान्ते

चौपधभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्गुणा उक्ता यथा
“लवङ्गं जीरकं पथ्या यमानी च चतुः समम् । आम-
शूलविष्वक्पानं पाचनं भेदि शोषणम्” । “कस्तूरीकाया
हो भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयस्यैव शशि-
नस्य चतुःसमम्” इत्युक्तेषु स्थितेषु तत्तत्परि-
माणान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य
विसर्गसत्त्वे चतुश्चमस्य भयम् ।

चतुर् त्रि० व० य० चत-उरन् । १ चतुःसंख्यायाम्, २ चतुः-
संख्यानिते च । “चत्वारोऽवयवत्वजः स भगवान्
कर्मापदेष्टा हरिः” वेणी० । स्त्रियां गौणे मुख्ये च
चतुश्चादेशः । “तासामाद्याचतसस्तु निन्दितैकादशी
च या” मनुः । प्रियचतसा अतिचतसा । नञा सुना
विना च समासे वङ् अच् समा० । अचतुरः सुच-
तुरः विचतुरः । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् ।
अवयवे तयप् चतुष्टय । चतुःसंख्यायां तदन्विते च त्रि०
स्त्रियां ङीप् “चरितार्था चतुष्टयी” कुमा० । “ततोऽवारे
कुच् “रातृचस्य” पा० सङ्गीते । चतुर् २ चतुर्वारे अव्य० ।
तत्कार्ये चतुस् इति शब्दकल्पनं ग्रामादिकम् । “चतुर-
वन्तः कात्या० श्रौ० । “चतुर्नभो अष्टकलो भवाय”
अथ० ११।२।६। “चतुरूपह्वयते” ते० स० २।६।७।३।
चतुष्टयार्थे च “गूढमैथुनधर्म” च काले काले च संप-
हम् । अग्रमादमनालस्यं चतुः शिञ्जेत वायसात्” इति
चाणक्यः ।

चतुर पु० चत-उरच् । १ वक्रगतौ २ हस्तिशालायाञ्च हेमच० ।
३ कार्यदत्ते ४ आलस्यहीने ५ निपुणे च त्रि० । ६ नायकभेदे
पु० तत्त्वक्षणं रसमञ्जरीम् “वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमचतुरः ।
तत्र वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा “तमोजटाले हरिदल-
राले काले निशायास्तव निर्गतायाः । तटे नदीनां
निकटे वनानां घटेत शतोदरि ! कः सहायः” । चेष्टा
व्यङ्ग्यसमागमो यथा “काले कनकजम्बोरं करे
कमपि कुर्वति । अपारनिश्चले भानौ विन्दुमिन्दु-
मुखी ददौ” । तां वीक्ष्य लीलाचतरामनङ्गः “नव प्रियं
यश्चतरावलोकितः” कुमा० । “न पुनरैति गतं चतुरं
वयः” । “वृथया जहार चतुरैव कामिनी” रघुः ।

चतुर्+अर्थ० अच् । ६ चतुर्विंशति त्रि० ।

चतुरंशा स्त्री वर्णवृत्तभेदे “द्विजवरकण्ठां विहरसवर्णां
भवति यदा सा किल चतुरंशा” छन्दोप० ।

चतुरक्रम पु० “द्वुतद्वन् द्वुतद्वन् तथा प्राप्ते शुद्धमिवेत् ।

दाविंशद्वरैर्युक्तः षट्कारे चतुरक्रमः” इति संगी०दा०
उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १ हस्त्यश्वरथपदातिरूपा-
ङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । “प्रयातेऽस्मिन्नरव्यात्र । वनेन म-
हताष्टतः । कृमेन चतुरङ्गेण वत्सेन जितकासिना”
भा० व० २० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि
बलस्वरूपाणि क्रीडासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराजो)
२ क्रीडाभेदे । तत्क्रीडाप्रकारः त्रि० त० व्यासयुधिष्ठिरसंवादे
“युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठाश्च या क्रीडा तां मे
ब्रूहि तपोधन ! । प्रकर्षेणैव मे नाथ ! चतुराजी यथा
भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य
प्रदक्षिणक्रमेण तु । अरुणं पूर्वतः क्षत्वा दक्षिणे हरितं
बलम् । पार्थ ! पश्चिमतः पीतचतुरे श्यामलं बलम् ।
राक्षोवामे गजं कुथ्यात् तस्मादश्वं ततस्तारिम् । कुथ्यात्
कौन्तेय ! पुरतो युद्धे पत्तिचतुष्टयम् । कोणे नौका-
द्वितीयेऽश्वसृतीये च गजो वसेत् । तृतीये च वसेद्राजा-
वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटी राजा, चतुष्के-
णैव कुञ्जरः । त्रिकेणैव चलत्पथः पार्थ ! नौका हयेन तु ।
कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतोयाति भूपतिः । अग्रेण
वटी याति बलं हन्यन्कोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति
चतुर्दिक्षु महीपते ! । तिर्यक् चतुरङ्गभो याति लङ्घ-
यित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य प्रजेन्मैका युधि-
ष्ठिर । सिंहासनं चतुराजी नृपाकष्टञ्च पटपदम् । काक-
काष्ठं वृहच्चौका नौकाकष्टप्रकारकम् । धाताघाते वटी
नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ! । राजा गजो ह्यश्वापि
त्यक्त्वा घातम् निहन्ति च । अत्यन्तं खवलं रज्जेत् खराज
बलसुतमम् । अत्यस्य रक्षया पार्थ ! हनव्यं बलसुत-
मम्” । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
धिक्यमश्वस्य । “मत्तङ्गस्य गर्वेण राजा क्रीडति निर्भ-
रम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रज्जुं कौन्तेय ! कुञ्जरम् ।
सिंहासनं चतुराजी यदयस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्य-
गर्जैर्वापि रक्षितव्यो महीपतिः । अन्यराजपदे गत्वा
यदा घातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते
नृपसत्तम । राजा च नृपतिं हत्वा कुथ्यात् सिंहासनं
यदा । द्विगुणं वाहयेत् परममन्यथैकगुणं भवेत्” ।
द्विगुणं पणं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्रसिंहासनं
पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं
नयति तद्वलम् । यदा सिंहासनं कर्तुं राजा प्रह-

यदाश्रितः। तदा घातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः। विद्यमाने नृपे यच्च स्वकीये च नृपत्वम्। प्राप्नोति तु यदा तस्य चतुराजी तदा भवेत्। नृपेणैव नृपं हत्वा चतुराजी यदा भवेत्। द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्। स्वपदस्य यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव!। चतुरङ्गे तदा भूप! वाहयेच्च चतुर्गुणम्। यदा सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता। चतुराजी भवत्यत नतु सिंहासनं नृप!। अत्रेदं वीजम् उभयथा जवेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवधे शौर्या धिक्कनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायापि तथा कल्पते। “राजद्वयं यदा हस्ते आत्मनोराज्ञि संस्थिते। परेण संहृतयैको बलेनाप्यपहायते। राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः। तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति। नृपाक्षतो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर!। घाताघाते पि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः। कोणे राजपदं त्यक्त्वा वटिकानं यदा व्रजेत्। वटी च षट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत्। यदा तस्य भवेत् पार्थ! चतुराजी च षट्पदम्। तदापि च चतुराजी भवत्येव न क्षयः। पदातेः षट्पदे विद्धे राजा वा हस्तिना तथा। षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं षट्पु पार्थिव!। सप्तमे कोष्ठके यत् स्याद्वटिका दशमेन वै। तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्बलं बलम्। त्रिवटीकस्य कौन्तेय! पुरुषस्य कदाचन। षट्पदं न भवत्येव इति गौतमभाषितम्। नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलेने यदि। गाढावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति। पदं राजपदं कोणपदञ्च। “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत्। वदन्ति राजसाः सर्वे तस्य शक्तौ जयाजयौ। प्रोत्थिते पञ्चमे राज्ञि ऋते वञ्चाञ्च षट्पदे। अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम्। द्विराष्टत्प्रागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयौ। पार्थ! सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत्। सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते। उपरिष्ठाञ्च यत्स्थानं तस्योपरि चतुष्टये। नौकाचतुष्टयं यत् क्रियते तस्य नौकया। नौकाचतुष्टयं तस्य वृहन्नौकेति भण्यते। न कुर्वीत धर्मज्ञः पापपक्षे भविष्यति। स्थानाभावे यदा पार्थ! हस्तिनं हस्तिंसंखम्। क्षरिष्यति तदा राजन्! इति गौतमभाषितम्। प्राप्ते

गजद्वये राजन्। हन्तव्यो वामतोगजः। इति चतुरङ्गक्रीडनम्।

चतुरङ्गिन् त्रिं चत्वारि अङ्गानि हस्त्यश्चरपदातयः भूम्ना सन्त्यस्य इति। बाह्येन हस्त्यादिषेनाङ्गचतुष्टययुक्ते। “चालयन् वसुधां चेमां बलेन चतुरङ्गिणा” भा० आ० ६४ अ०। स्त्रियां ङीप्। “प्रेषविधौ तवाधाय वाहिनीं चतुरङ्गिणीम्” ७३ अ०।

चतुरङ्गुला स्त्री चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्य पञ्चणः सप्तसमा०। अचारग्वधे (सोन्दाह)। अमरः। २ चतुरङ्गुलमिते त्रिं। “स चतुरङ्गुलसेवोभयतोऽन्तत उपगृह्णति” शत० ब्रा० १०। २। १। “तच्छाखाश्च समा दीर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः” आ० त० छन्दोप०।

चतुरङ्ग न० चतुर्णामष्टदृशाणां समाहारः पात्रा० न स्त्रीत्वम्। “अश्वेतसृष्ट्यान्वृष्टहज्जम्बीरनिम्बुकैः चतुरङ्गं हि, पञ्चाश्वं वीजपूरयुतं भवेत्” भावप्र० उक्ते अश्वेतसृष्ट्यादिवत्त्वे।

चतुरशीति स्त्री चतुरधिका अशीतिः। (चौराशी)। चतुरधिकाशीतिसंख्यायां २ तत्संख्यान्विते च। पूरणे उट्। चतुरशीत तत्संख्यापूरणे त्रिं स्त्रियां ङीप्।

चतुरश्र त्रिं चतस्रोऽश्रयः कोणा अश्रय त्रिं अच्। चतुष्कोणे पा० तालव्यमध्यस्थैव निपातनम्। दन्तमध्यत्वे चतुरश्रितिर्येय स्यात्। अस्य दन्त्यमध्यत्वं शब्दकल्पद्रु-ओक्तं चिन्तप्रम् सुप्रातस्तुयेति” पा० ५। ४। १। स्त्र० ताल-मध्यस्थैव ग्रहणात् “चतुरश्रं त्रिकोणं वा वक्तुं लब्ध्वाहचन्द्रकम्। कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्ड-लम्” बौध्वा०। २ ब्रह्मसन्ताने केतुभेदे पु० “चतुरश्रा, ब्रह्मसन्तानाः” वृ० सं० ११ अ०। केतुशब्दे दृश्यम्। ३ शन्यु-नानतिरिक्ते त्रिं। “बभूव तस्याश्चतुरश्रशोभि” कुमा०। “चतस्रोऽश्रयोऽस्य तश्चतुरश्रमन्युनानतिरिक्तम्” मणि०।

चतुरात्मन् पु० चतुरं निपुणम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारो-बुद्ध्यादय आत्मानोयस्य, चतस्रोविभूतय आत्मानोऽस्य वा। प्रसेचरे विष्णौ। “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः” चतुरात्मा चतुर्भावचतुर्वेदविदेकपाद इति च विष्णुः। “रागद्वेषादिरहितत्वाच्चतुरं मनोऽस्येति मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चतुष्टयमात्मा अस्मेति वा चतुरात्मा। ब्रह्मा दद्यादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः। विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः। विष्णुर्भन्वादयः कालः सर्वभूतानि च विज। स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता

विभूतयः । रुद्रः कालान्काद्याश्च समस्ताश्चैव जनयः ।
चतुर्धा प्रलययिता जनार्दनविभूतयः” विष्णु पु० ।
उभयविधव्युत्पत्त्या द्विधानामकत्वात् विष्णुसं द्विरुक्तिः
चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य । चतुर्थस्त्रे वेधसि
व्यमरः । “अस्यां स चास्मोरुहकर्णिकायामवस्थितो
लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विहत्तनेतश्च-
त्वारि लेभेऽनुदिशं सुखानि” भाग० ३।८।१८। उक्तोक्तस्य
तथात्वम् । “इतरतापशतानि यद्येच्छया वितर तानि
सद्ये चतुरानन !” उद्घटः

चतुराश्रम न० चतुर्णामाश्रमाणां समाहारः । “चत्वार-
आश्रमा ब्रह्मचारिण्यहस्त्वानप्रस्थपरिव्राजकाः” वसि-
ष्ठोक्तेषु ब्रह्मचार्यादिषु । तेषां विशेषधर्मास्तत्तच्छब्दे
दृश्याः । तेषां साधारणधर्मा मनुनोक्ता यथा
“चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमभिर्हि जैः । दशलक्षणको-
धर्माः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
शौचमिन्द्रियनियमः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं
धर्म्मलक्षणम् । दश लक्षणानि धर्म्मस्य ये विप्राः सम-
क्षीयते । अक्षीय चानुवर्त्तन्ते ते यानि परमाङ्गतिम् ।
दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्
विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदन्तोद्विजः” ।

तस्य भावः ष्यञ्, स्त्रार्थे वा ष्यञ् । चातुराश्रमस्य तद्वर्म्मो
चतुर्णामश्रमेषु च न० । “चातुराश्रमधर्म्माश्च वेदधर्म्माश्च
पार्थिवः” भा० शा० ६५ अ० ।

चतुरूपण न० चतुर्णामूषणानां समाहारः । पिप्पलीमूल
सहिते शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटौ । “तू-
पणं सकणामूलं कथितं चतुरूपणम् । व्योमस्यैव शुणाः
प्रोक्ता अधिकाश्चतुरूपणे” भावप्र० ।

चतुर्गति स्त्री चतुर्णां वर्णाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः ।
ः परमेष्ठरे । “चतुर्भूतिश्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः”

विष्णुसं० । चतुर्भिर्गतिरस्य । २कक्ष्ये पु० स्त्री हेमच० ।

चतुर्जातक न० चतुर्णां जातकानां सुरन्दराणां सुरभीणां
समाहारः । त्वगेलापलकनागकेशरेषु तदुपक्रम्य “एतच्च
रोचनं कृत्वा तीक्ष्णं सुखगन्धहृत् । लघु पित्तानि-
ज्जदुवर्णं कफवातविषापहम्” भावप्र० । “त्रिकटु चतु-
र्जातककुसुम्बु रुमिश्रं खादेत्” सुश्रुतः ।

चतुर्थ(न)वति स्त्री चतुर्भिरधिका नवतिः पूर्वपदाद् वा
णत्वम् । (चौरानव्युद्) । चतुरधिकनवतिसंख्यायां
इतत्संख्येये च । चतुर्थ(न)वत्यधिकानि त्रीणि शतानि

कात्या० श्रौ० १।६।८।२३। पूरणे डट् । चतुर्थ(न)वत
तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्थ लि० चतुर्णां पूरणः डट् युक् च । चतुःसंख्या
पूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २चतुर्थकलायाः
छासद्विहृपायां तिथौ” चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेजितव्यः
कदाचन” ति० त० पुरा० । श्रव्याकरणपरिभाषिते डे
श्याम्भ्यसूत्रे विभक्तिभेदे “सम्प्रदाने चतुर्थी” पा०
“धृतिहोमे न प्रयुज्यात् गोनामस्तु तथाऽस्तु” छन्दोगप० ।
चतुर्थीमिति शेषः शुक्लकण्ठपञ्चयोचतुर्थ्यां उभयदिनप्राप्तौ
कस्या ग्राह्यता तच्चिन्त्यः कालमा० चतुर्थीप्र० यथा

“अथ चतुर्थी निर्णयिते । सा च युग्मवाक्यात् पर-
विद्धा पूज्या । न च शुक्लपक्षे तथात्वेऽपि कण्ठपक्षे
पूर्वैव स्यादिति शङ्कनीयम् युग्मवाक्यस्य पक्षद्वयसाधा-
रणत्वात् । “चतुर्दश्या च पूर्णिमेत्येते चक्षुःपक्षविषयत्वे
लिङ्गमिति चेत् तस्यैकस्य युग्मस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि
“प्रतिपदायमावास्या” इत्यनेन पक्षद्वयस्पर्शना युग्मे न
साहचर्यादितरेषामपि पक्षद्वयस्पर्शित्वं किं न स्यात् ।
एवं तर्हि साहचर्ययोर्द्वयोरपि परस्परकलहाद्विर्णय
इति चेत् न कारणान्तरेण निश्चेत्यव्यवत्वात् । तर्हि
चतुर्दशीपूर्णिमायुग्मेकपक्षवर्त्तितितिथिद्वयात्मकत्वात् द्वि-
तीयादियुग्मैः सदृशं प्रतिपदाभावाद्यायुग्मन्तु
भिन्नपक्षद्वयवर्त्तितितिथिद्वयरूपत्वादिलक्षणम् । अतः पू-
र्णिमायुग्मसाहचर्येणैव निश्चय इति चेन्नैवम्
श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिशब्दो
मुख्यया ह्युक्त्या पक्षद्वयवर्त्तनक्षयीन् ब्रूते । सोऽयं श्रुति
लिङ्गादिषु षट्सु प्रथमं प्रमाणं साहचर्यन्तु सन्निधिः ।
स च स्थानायान्तरभेदत्वात्प्रथमं प्रमाणम् । तच्च प्रथमा-
दत्यन्तदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां नृतीयाध्याये
श्रुतिलिङ्गादिस्त्रे महता प्रबन्धे न प्रपञ्चितः जै० सूत्र-
ज्ञैतत् “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये
पारदोर्बलप्रमर्शविप्रकर्षादिति” । इममेव च श्रुतिसन्नि-
ध्योर्विरोधसिद्ध्युत्तरमीमांसायां शुणोपसंहारे विचा-
रितम् । तथा हि ताण्डिशाखायां श्रूयते “ओमि-
त्येतद्वरसन्नीयसुपासीतेति” । अस्यायमर्थः । पञ्चभक्ति-
युक्तस्य सान्न उद्गीथास्या भक्तिः कश्चिद्वयवः तद्वावयव-
ज्ञाता यागकाले गायति । गीयमानं तदुद्गीधं सप्तो-
द्गीता ताण्डिशाखानतोपनिषद्विहितैरनेकैर्यैरुपासी-
तेति ते च शुणास्तान्निशाखायामेव विहितः । उद्गी-

अभक्तिस्तु ताण्डिशादूर्लभ्यैमिनीयतलवकारादिषु सर्वांस्तु
सामशाखास्तु पठिता । तत्र यदिदन्ताण्डिशाखोक्तगुणा-
नामुपासनं तत्किन्ताण्डिशाखागत एवोद्गीयविशेषे अव-
तिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीयसामान्ये सञ्चरतीति
संशयः । तत्र सन्निधिवशादुद्गीयविशेषेऽवतिष्ठत इति
पूर्वः पक्षः । उद्गीयशब्दो मुख्यया वृत्त्योद्गीयसामान्यं
व्रूते । न च सन्निधिना पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य
श्रुतेः सङ्कोचोयुक्तः । तस्मादुपासनमुद्गीयसामान्ये संचर-
तीति राज्ञान्तः । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साहचर्याख्येन
सन्निधिना द्वितीयादिश्रुतेः सङ्कोचायोगाद्युगमादि-
शास्त्रं पक्षद्वयविषयं द्रष्टव्यम् । यदि चतुर्दशीपूर्णि-
मयोः कृष्णपक्षविषयत्वं न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैकत्र
शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युग्ममपि गत्यन्तरा-
भायात्मकद्वयसम्बन्धिविषयम् एवं व्यवस्थितौ सत्यां युग्म-
शास्त्रेण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थीं परविद्धैव प्राप्नोति । ननु
वचनान्तरेण चतुर्थीद्वयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च
मार्कण्डेयपुराणे “शुक्लपक्षे तिथिर्माहा यस्यामभ्यु-
दितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्माहा यस्यामस्तमितोरवि-
रिति” । अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मा-
दिशास्त्रनियमद्वारा एकवाक्यतया तिथीनां व्यवस्थाप-
कसुत स्थातन्नेत्रेण । यदि नियमद्वारा तर्हि युग्माग्नी-
त्यादियुग्मे पूर्वतिथीनामुत्तरविज्ञानास्य ज्यत्वेन “शुक्ल-
पक्षे तिथिर्माहा यस्यामभ्युदितोरविः” इत्येतत्पूर्वा-
र्द्धमविरोधि उत्तरार्द्धं नु विरोधि । तथा तेष्वेव युग्मे पु
चरमतिथीनां पूर्वविज्ञानां पूज्यत्वेन “कृष्णपक्षे तिथि-
र्माहा यस्यामस्तमितोरविः” इत्युत्तरार्द्धमविरोधि ।
पूर्वार्द्धं नु विरोधि । तथा दर्शप्रतिपद्युग्मे कृष्ण-
पक्षगतस्य दर्शसोदये पूज्यत्वं शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदो-
ऽस्तमये पूज्यत्वं तथा सति तत्रोभयत्र विरोधः स्फुट-
तरः । तस्माच्च युग्मादिशास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् ।
नापि स्थातन्नेत्रेण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र
युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । अविरोधेन
तु शुक्लादिवाक्यस्य दशम्यादिविषयत्वमतिप्रकरणे
प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मा-
दिशास्त्राच्चतुर्थीं परविद्धा याह्या । दृढद्विषयोऽपि
“एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उयोष्ठाः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः” इति । ननु परवि-
क्षोपवासः कच्चित् प्रतिपिध्यते । “द्वितीया पञ्चमी वेधा-

दशमी च तयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पूर्वो-
त्तरे तिथी” इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वोत्त-
रीन्तिथिस्तुतराञ्च षष्ठीं तिथिस्तुपवासविषये हन्ति अतः
पञ्चमीविज्ञायां चतुर्थीक्षोपवास इति । नैपटोक्ष्य,
व्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्ति हि चतुर्थीस्मिन्नदेवता
विषयाणि ब्रह्मन् व्रतानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरप्रोक्ते
चतुर्भूर्तिव्रते मूर्तिचतुष्टयोपेतो विष्णुर्देवता । स्कन्द-
पुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीव्रते भौमो देवता कूर्म-
पुराणोक्ते यमव्रते यमोदेवता । सौरपुराणादिप्रोक्तेषु
दूर्वागणपत्यादिव्रतेषु विनायको देवता कूर्मपुराण-
प्रोक्ते नागचतुर्थीव्रते शेषशङ्खपालादयः सर्पादेवता-
स्तत्र विनायकनागव्यतिरिक्तानां व्रते परेद्युरपवासः
प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधनिषेधो व्यवस्थाप-
नीयः । तथा पूर्वविज्ञापनं सा च तस्मिन्नेव विषये
द्रष्टव्या । अतएव ब्रह्मदेवते पूर्वोत्तरविज्ञयोर्विधि-
निषेधौ स्मर्येते “चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया, च
चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्कचि-
दिति” । तथा तत्रैव पूर्वविज्ञा प्रशस्यते “चतुर्थी-
संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया
या महापुण्यफलप्रदेति” । तस्याच्च विनायकव्रतविष-
यत्वं तत्रैव सूचितम् “कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्सु । गणनाथ-
स्तोषणीति” स्कन्दपुराणेऽपि “विनायकव्रते कार्या
सर्वमासेषु षण्मुख । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाथ-
स्तोषणीति” । विनायकव्रतावृत्ताने चतुर्थी मध्याह्न-
व्यापित्वं मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह वृहस्पतिः “चतु-
र्थी गणनाथस्य मातृविज्ञा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी-
चेत् स्यात्परतश्चेत्परेऽहनीति” । (विनायकस्य माता दु-
र्गातिथिसृतीया तथा विज्ञा) यदा पूर्वद्युर्मध्याह्नव्या-
पिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वा-
न्मातृविज्ञत्वगुणसङ्गावाच्च सा याह्या तादृशे विषये परे-
द्युः सत्या अपि मध्याह्नव्यापिन्याख्याज्यता । अत-
एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्या-
पिनी तदा मातृविज्ञत्वगुणाभावेऽपि प्रधानप्रयोजकात्-
सारेण परविद्धैव याह्या । तथा च सूत्र्यनरम्
“मातृविज्ञा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्नेऽ
परतश्चेत् स्यान्नागविज्ञा प्रशस्यते” इति । ननु बह्वेषु वचनेषु
पूर्वविज्ञायां गणनाथसन्नोपकत्वसक्तम् । अतः पूर्ववि-
ज्ञत्वस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता । सैवम् । मध्याह्न

व्यापित्वस्यैव वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अवश्यं हि तदा-
मध्याह्नव्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति । अतस्तद्विधानं व्यर्थं
व्यावर्त्याभावात् । अथोच्येत पक्षान्तरेऽप्यनेकवचन
विहितस्य पूर्वविद्धत्वस्य वैयर्थ्यं न दवस्यम् मध्याह्न
व्यापित्वेनैव तन्निर्णयादिति तन्न यदा तिथिचय
वशादुभयत्र मध्याह्नव्याप्तिर्नास्ति यदा चोभयत्र कृत्-
स्त्वमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्त
सर्वत्र मध्याह्नव्याप्ता निर्णयाभावे सति पूर्वविद्धत्वेनैव
निर्णेतव्यत्वात् । एवं तर्हि सावकाशनिरवकाशयो
निरवकाशस्वलीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य नि-
रवकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं न तु मुख्यतयेति
चेत् । मुख्यत्वस्यापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म-
कालव्याप्तिशास्त्रस्य मुख्यत्वज्ञास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे
दर्शितम् । कर्मकालश्च विनायकव्रतस्य मध्याह्नः ।
“प्रातःशुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेद्भूमेति” तत्कल्पे
विधानात् । अतोमुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रबल-
मिति । ननु कस्याञ्चित्स्मृतौ पूर्वविद्धत्वेन मध्याह्न
व्यापित्ववाध उपलभ्यते । “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी
ह्रस्वते यदि । जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धाच्च कारये
दिति” स्मरणात् । सैवम् । अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्न
स्पर्शाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाहि पूर्वदिने
विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेदु-
र्भुर्हर्त्तव्यवशान्नमध्याह्नादवागेव चतुर्थी समाप्ता-
तदा दिनद्वये कर्मकाले आह्वयतिथेश्चतुर्थी अभावा
द्विनायकव्रते किन्दिनमुपादेयमिति वीक्षायां पूर्वदिनं
विधातुं परदिनं प्रतिपेक्षति । अथोच्येत । “जया च
यदि सम्पूर्णा” इत्यनेन कर्मकालरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्य-
न्तत्वं विवक्षितम् किन्तु स्तमयपर्यन्तत्वमिति । एवं
तर्हि पूर्वविद्धत्वेन नास्ति वेधिकायाः पूर्वतिथेः सम्पूर्णत्वे
सति वेध्यायाश्चतुर्थी अनवकाशत्वात् । अथ मा भूत्पूर्-
वविद्धत्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्यां जयायां विहि-
तायां परेदुर्भ्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत् । सैवम् ।
न खलूत्तरदिनहेतवे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपन्य-
स्यते किन्तु नागविद्धत्वम् । अतो नागविद्धत्वनिन्दायां
वचनस्य तात्पर्यम् न चतुर्थीरहितजयाविधाने । अन्यथा
चतुर्थीनिन्दायामपि तात्पर्यं प्रसज्येत । नच तदुक्तम् ।
नहि वरधाताय कन्यासुहाह्वयन्ति । वचनच्छाया तु
कैकुतिकन्यायेनाभिलक्ष्यते यदिशब्दप्रयोगात् । यद्यपि

जया सम्पूर्णा तथापि नागविद्धा हेया । किमुत जया
युक्तायाश्चतुर्थी सम्भवन्त्यामितिहि वचनव्यक्तिः ।
मध्याह्नव्याप्तावियती भक्तिः कुतस्तवेति चेत् । चतु-
र्थीरहितायां शुद्धतृतीयायान्वापि कुतो भक्तिरिति
समानः पर्यनुयोगः । वचनबलादित्युत्तरमस्माकमपि ।
वचनयोः परस्परकलहे पूर्वोक्ताभ्यां मुख्यत्वनिर-
वकाशत्वाभ्याममध्याह्नवचनमेवातिप्रबलं सिद्धिविना-
यकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम् । जया-
वचनन्तु गौर्यादिव्रते चरितार्थम् । तच्च व्रतं भविष्यत्पु-
राणेश्मिहितम् “विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुन-
न्दन ! । सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्यसिद्धिमवाप्नुयात्”
इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते “निद्रां रतिं शिवां
भद्रां कीर्त्तिं मेधां सरस्वतीम् । प्रज्ञां तुष्टिं तथा-
कान्तिं तत्तैवाह्नि पूजयेत् । विद्याकामो विशेषेण
पूजयेच्च सरस्वतीमिति” । लिङ्गपुराणेश्मि “चतुर्थ्यान्तु
गणेशस्य गौर्यायैव विधानतः । पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं
सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति” । नारदीयपुराणेश्मि
“माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु गौरीमाराधयेद्बुधः । चतुर्थी
वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजितेति” । अतो यथोक्तरीत्या
विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः । गौरीव्रते
तु जयावचनमद्वयम् । तत्र यदा दिनद्वयेऽप्येतद्द्वयस्य
मध्याह्नैकदेशव्यापिनी तदा पूर्वदिने तन्महत्त्वेति
तदेवोपादेयम् । उत्तरदिने तन्महत्त्वे किन्महत्त्वगुणेन
तदुपादेयं ? किं वा मातृविद्धत्वगुणेन पूर्वमुपादेयमिति ?
संशये पूर्वमिति ब्रूमः । परस्य नागविद्धत्वदोषोपेतत्वात्
पूर्वस्य च तदभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे
पद्यते “ज्येष्ठे च वटसावित्री तथानन्दतयोदशी ।
विनायकचतुर्थी च कर्त्तव्या संशुषी तिथिरिति” । विना-
यकव्रतवद्भागवतेऽपि चतुर्थी मध्याह्नव्यापिनी आह्वा ।
नागव्रतञ्च कूर्मपुराणे दर्शितम् । “तिथौ युगाह्वयायाश्च
समुपोष्य यथाविधि । शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च
महात्मनः । पूजा कार्या पुष्पगन्धचोराप्यायनपूर्वकम् ।
विषाणि तस्य नश्यन्ति नच तान् ज्ञानि पन्नगाः” इति ।
युगाह्वया चतुर्थी । मध्याह्नव्यापित्वञ्च देवसेनोक्तम्
“युगमध्यन्दिने यत्र ततोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणा-
प्याय्य पञ्चस्यां पूजयेत्प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति
न तान् हिंसन्ति पन्नगाः” इति विनायकचतुर्थीनागचतु-
र्थीरित्यान्विशेषः । एकभक्तन्यायेन मध्याह्नव्याप्तेः षोढा-

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायक
चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चम्य भेदेषु जयायोगस्य
प्रशस्तत्वात् पूर्वोद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्वो-
द्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा । इतरेषु
तु पञ्चम्य भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रशस्तत्वात् उत्तरा-
भवति । तत्प्राशस्त्यञ्च पूजयेदिति वचनादवसीयते ।
चतुर्थक पु० चतुर्थेऽङ्गि भवोरोगः कन् । “दिनत्रयमतिक्रम्य
यः स्यात् स हि चतुर्थकः” इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे ।
चतुर्थकाल पु० चतुर्थः कालः भोजनकालः । “सुनिभि-
र्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मत्स्यवासिनां नित्यम् । अहनि
च तमस्विन्याम्” छन्दोपरिशिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य
विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजन-
काले । “चतुर्थकालमन्नीयादक्षारणवणं मितम्” मनुः ।
चतुर्थभक्त न० चतुर्थे चतुर्थकाले भक्तं यत् । सार्द्धदि-
नात्मके भक्तकाले । “चतुर्थभक्तक्षपणं वेश्ये शूद्रे विधी-
यते” भा० आनु० १०६५० ।
चतुर्थभाज् पु० चतुर्थमंशं भान्यादेः भजते करूपेण भज-
यिष्व । आपदि चतुर्थभागरूपकरपाहिणि नष्टे । “चतु-
र्थमाददानोऽपि क्षलियोभागमापदि । प्रजाः रक्षन्
परं शक्त्या किल्बिषात् प्रतिमुच्यते” मनुः । “चतुर्थभाज्
महाराज ! भोज इन्द्रसखो बली” भा० स० १६५० ।
चतुर्थ्यांश पु० कर्मा । १ चतुर्भागैकभागे “चतुर्थ्यांशोऽथ धर्मस्य
रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०५० । चतुर्थोऽं-
शोऽस्य । २ चतुर्थ्यांशस्वामिनि त्रि० । “सर्वेषामर्द्धि-
नो मुख्यास्तद्वेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशा-
श्चतुर्थ्यांशाश्च पादिनः” मनुः दक्षिणार्थगोशतविभा-
गोक्तौ । तृतीयांशादयोऽप्यत्र । “क्षीरसे पुनरुत्पन्ने तृती-
यांशहराः सुताः” कात्या० सू० ।
चतुर्थिका स्त्री । पलपरिमाणे वैद्यकपरिभाषा तस्य चतुः-
कर्षात्मकत्वात्तथात्वम् ।
चतुर्थीकर्म पु० विवाहादनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्तव्ये
कर्मभेदे । “अथातश्चतुर्थीकर्म” गोभिलः “विवाह-
निष्पत्यनन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्ति-
यते” सं० त० रघुनन्दनः ।
चतुर्दंष्ट्र पु० चतस्रोदंष्ट्रा यस्य । स्कन्दस्य सैनिकभेदे । “चतुर्दंष्ट्रो-
ऽष्टजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवाः” भा० श० ४६०५० स्कन्द-
सैनिकोक्तौ । २ बलिसेन्यभेदे । “अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादो
जलम्भमः” हरिव० २४०५० बलिसेन्योक्तौ । ३ परमेष्ठरे च ।

“चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः” विष्णु स० । “चतस्रोदंष्ट्रा अस्य
चतुर्दंष्ट्रोऽष्टजिह्वश्च सादृशप्राज्ञा शृङ्गं दंष्ट्रा इत्यु-
च्यते चतस्रोदंष्ट्राः शृङ्गाणि अस्य “चत्वारि शृङ्गा इ-
शीर्षे” इत्यादिश्रुतेः” भा० ।

चतुर्दन्त पु० चत्वारो दन्ता अस्य । ऐरावते इन्द्रगजे
हेमच० । “चतुर्दन्तगजारूढो वज्री कुलिशभृत्करः”
विष्णु ध० इन्द्रध्यानम् । चत्वारोदन्ता अस्य गवाटेः
संख्यापूर्वकत्वात् वयसि दत्तादेशः । चतुर्दत् चतुर्दन्तोप-
लक्षितवयोविशिष्टे गवादौ स्त्रियां ङोप् ।

चतुर्दंशन् पु० व० व० । चतुरधिकवादश । (चौदा) ? चतु-
रधिकदशसंख्यायां शतसंख्येये च । ततः पूरणे ङट् ।
चतुर्दंश तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङोप् । सा च
चन्द्रस्य चतुर्दंशकलाया ह्वासद्विह्वलपक्रियारूपायां
तिथौ । “चतुर्दंश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा”
ति० त० पु० ।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसत्त्वे कर्मभेदे कस्या यादृता
तन्निर्णयः कालमा० चतुर्दशीप्रक० यथा

“यद्य चतुर्दशी निर्णीयते । अत्रापि शुक्लपक्षभेदेन
व्यवस्था भवति । तत्र युग्मशास्त्रेण शुक्लचतुर्दशी पर-
विज्ञा ग्राह्या । तथा व्यासोऽपि “शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या
परविज्ञा सदा व्रते” इति । पूर्वविज्ञापतिपेक्ष उत्तरविज्ञा
विधिष्वेत्युभयम्भविप्रत्युत्तराण्ये पठ्यते “सदा कावो
तयोदश्या न तु युक्ता चतुर्दशी । पौर्णमासीयुता सा
स्याच्चतुर्दश्या च पूर्णिमेति” । नारदीयेऽपि “हृतीदै-
कादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या
कर्त्तव्या परसंयुतेति” । यत्तु भाट्टगुप्तचतुर्दश्यामनन
व्रतम्भविप्रोत्तरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविज्ञा परविज्ञा वा
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्येति केचिदाहुः । लिङ्ग
तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति । “मध्याह्ने भोज्यवेलायां स
सुतीर्थं सरित्ठे । ददर्श शीला सा स्त्रीणां समूहं रत्न
वाससाम् । चतुर्दश्यामर्चयन्मन्त्रा देवं पृथक् पृथ-
गिति” । “अत्र मध्याह्ने भोज्यवेलायामित्यनेन मध्याह्नस्य
कर्मकालत्वं प्रतीयते । अतस्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या ।
नैतत्सारम् । यथा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेच्चैवेति
सुध्याह्नः कर्मकालत्वेन विहितः । नात्र तथा विधिरिति ।
उदाहृतं तु लिङ्गमर्थवादगतत्वाच्च स्वातन्त्र्येण कल्पि-
तस्य प्रमापकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपेक्षितं
भवति । नचात्र प्रमाणान्तरम्भ्यामः । कृतं

वध्याङ्गः कर्मकालः । तथा सति ह्यौदधिकी याज्ञेति
 पचनेन युग्मशान्तादिभिश्चोदयव्यापिनी याज्ञा । सा च
 तिव्यन्तरवत्त्रिमूढतेति मुख्यः कल्पः । "द्विसङ्कतेत्यनुकल्पः
 एवं सति शिष्टाचारोप्यनुष्ठहीतो भवति । चैवश्रावण
 चतुर्दशी शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिन्यौ याज्ञेति ।
 तथा च बौधायनः "मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु
 चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याज्ञा परा पूर्वाह्ण
 गामिनीति" । परा मासान्तर्वात्तनी शुक्लचतुर्दशी ।
 कृष्णा चतुर्दशी तु पूर्वविज्ञैव याज्ञा । तथा चापस्तम्बः
 "कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा तु
 कर्त्तव्या परविज्ञा न कस्याचिदिति" । अपराह्णव्यापित्वे
 तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविज्ञा याज्ञा तथा च स्कन्दपुराणे
 "चतुर्दशी च कर्त्तव्या तयोदश्या युता विभो । ।
 मम भक्तैर्नृणावाहो ! भवेद्या चापराह्णिकी । दर्शविज्ञा-
 न कर्त्तव्या राकाविज्ञा कदाचनेति" । अत्र मम भक्तैरि-
 तीश्वरोक्तिलिङ्गाच्छिवचतुर्दशीविषयत्वं दृश्यम् । तदेवं
 ब्रतान्तरेषु चतुर्दशी निर्णीता । अथ शिवरात्रिव्रतं
 निर्णीयते । तत्रेदञ्चिन्त्यते । किमयं शिवरात्रिशब्दः
 कूटः ? किं वा यौगिकः ? उत लाक्षणिकः ?
 अथ वा योगकूटः ? इति । किन्नावत्प्राप्तम् । कूटइति ।
 तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य संज्ञारूपेण स्मरणात् ।
 तथा च स्क० नागरखण्डे "माघमासस्य शेषे या प्रथमा
 कालगुणस्य च । कृष्णे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः
 प्रकीर्त्तितेति" । कान्तिके "माघमासेऽसिते पक्षे विद्य-
 ते या चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्थात्स्वर्गुणशु-
 भावहेति" । यद्यप्यत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यव-
 यवाहः प्रतीयते तथापि योगात् कूटैवत्वत्वाद्योगेऽत्र
 न याज्ञा । प्रावत्युच्चाश्चकर्णादिशब्देऽवगम्यते । अश्व-
 स्य कर्ण इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तस्यपेक्ष्य कूट्या वृक्षवि-
 शेषवाचित्वस्वीकारात् । ननु काकदन्तपरीक्षासमानोऽयं
 विचारः । यद्यप्यं शिवरात्रिशब्देकूटः यदि वा
 यौगिकः उभयथायनुष्ठाने विशेषाभावात् । मैवम् ।
 अत्रैव महाश्वशेषः । यौगिकत्वे शिवसम्बन्धिव्रतजातं
 सर्वं यस्यां रात्रावनुष्ठीयते सा सर्वाश्वरात्रिः स्यात् ।
 माघमासादिपदञ्च तदानीसुपलक्षणं भवेत् । कूटि-
 पक्षे तु माघमासादेविशेषणत्वात् तद्विशिष्टाया
 एकस्याएव तिथेः शिवरात्रित्वम् । अतः कर्त्तव्यएव
 विचारः । तत्राहीनन्यायेन कूटिमेवाद्रियामहे । तस्य

च न्यायस्य संपादकावेतौ ह्यौ भवतः "अहीनस्य
 द्वादशेति प्रकृतौ विकृतावुत । न हीन इति योगेन
 प्रकृतौ तद्विकल्पप्रताम् । शीघ्रधीहेतुतो कूटैरहीने
 विकृताविदन् । उत्कृष्टप्रतां द्वादशत्वं साक्षात् प्रकृत-
 कर्मणः" । अयमर्थः ज्योतिष्टोमे श्रूयते "तिस्र-
 एव साङ्गस्योपसदोद्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सर्वोयत्वावेति" ।
 अज्ञा सच्च वर्तत इति साङ्गः । एकदिननिष्पाद्योज्योति-
 ष्टोमः । तस्य प्राचीनेषु त्रिषु दिनेष्वङ्गत्वेनानुष्ठेया होमा
 उपसच्छब्दाध्याः । तास्मिन् उपसदो विधाय पुनरहीन-
 शब्दवाचप्रस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते । तत्र
 संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्त्वं हिरात्वादहीनप्रकृति
 भूते साङ्गशब्दवाचे प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते ? आहो-
 स्विदहीनशब्दवाचे विकृतिरूपे हिरात्वादावुत्कृष्टप्रते ?
 इति । तदर्धमिदञ्चिन्त्यते । अहीनशब्दो यौगिको कूटो-
 वेति । तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विषयः प्रतिभासा-
 द्यौगिकएवायम् । तदर्थश्च प्रकृतानुपपन्नः । साङ्गप्रधानस्य
 सर्वस्य साक्षाद्वाचकशब्दैरेवोपदिष्टत्वेन हीनत्वाभावादि-
 कृतौ तु विशेषणव वाचकशब्दरूपदिशते । इतरत्सर्व-
 मतदेशात् प्राप्यते । अत उक्तिसङ्कोचात् विकृतेहीन-
 त्वम् । एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवा-
 त्प्रकराणानुपपन्नाञ्च तत्रैव द्वादशत्वं निविशते । न च
 पूर्ववाक्यविहितेन तित्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययोः
 समानबलत्वेन ग्रीह्यववद्विकल्पोपपत्तेः । तस्मादु-
 ज्योतिष्टोमएव द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विकृति-
 रूपे हिरात्वादाविदं द्वादशत्वं विधीयते । कुतः अ-
 हीनशब्दस्य श्रौतप्रयोगवाङ्मलेन तत्रैव कूटत्वात् ।
 कूटिश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वेन योगाद्बलीयसी, योगे त्ववय-
 वार्थं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्सदायार्थो निश्चेतव्य इति
 विलम्बः । न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः
 बलीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्मादिदं
 द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्टप्र विकृतिषु हिरात्वा-
 दिषु निवेशनीयमिति । अत्र यथा कूटोऽहीनशब्द-
 कृता शिवरात्रिशब्दोऽपि कूट इति प्रथमः पक्षः । अ-
 पर आह । यौगिकएवायं शिवरात्रिशब्दः । कुतः
 शिवसम्बन्धसुपजीव्य तच्छब्दस्य पृष्ठत्वात् । तथा च
 स्कन्दपुराणे "माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी ।
 शिवरात्रिस्तु सा स्थाता सर्वपापनिघूदनी" । "तस्य रात्रिः
 सुसाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया । तस्यां सर्वेषु चि-

ङ्गेषु सदा संक्रमते हरः । यानि कानि च लिङ्गानि
चराणि स्यावराणि च । तेषु संक्रमते देवि ! तस्यां रात्रौ
यतो हरः । शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्ल-
भेति । शिवरात्रये “तत्प्रभृत्येव देवर्षे ! साधकण्यचतु-
र्दशी । शिवरात्रिः समाख्यता प्रियेयन्त्रिपुरद्विपः” इति
स्क० चवन्तिखण्डे “साधकालगुणयोर्मध्ये अस्मिता या
चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ख्यता सर्वपापनिपूदनी” ।
तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौग-
कोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य
संपादकावेतौ श्लोकौ “संस्कारजातियोगेषु कं ब्रूते
प्रोक्षणीरिति । संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिमुद्भवेनो-
त्पन्नः । अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जातिः कल्पप्रशक्तितः ।
यौगिकः क्लृप्तशक्तित्वात् प्रव्याकरणे स्थिता” अयमर्थः ।
दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते “प्रोक्षणीरासादयतीति” ।
तत्र संशयः । किमर्थं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणासाद-
नाद्युदकसंस्कारं ब्रूते ? किं वा जलावाप्तरजाति
विशेषम् ? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्याभिरिति यो-
गम् ? । तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राप्तद्व्युतः ? सार्व-
भौमत्वात् । सर्वेषु हि संस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु
प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते । “प्रोक्षणीरासादयेध्मावर्हिह रूप
सादयेति” प्रैषवाक्यप्रयोगः । “प्रोक्षणीरासादयतीति”
विधिवाक्ये । एवमभिमन्त्रणादियान्यन्यदुदाहरणी
यानि तस्मात्संस्कारं ब्रूत इत्येकः पक्षः । जातिं ब्रूत
इति पक्षान्तरम् । लोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणी
भिरुद्भेजिताः स इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते । तत्र न
तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते । कुतः ?
अन्योन्याश्रयत्वात् । नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः
पक्षोयुक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशक्तेर्व्यवहारे
पूर्वमक्लृप्तत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात् ।
नच योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव क्लृप्तत्वात्
व्याकरणे हि उच्च सेचन इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्य-
येन शब्दो व्युत्पादितः । तथा सति प्रकर्षेणोच्यते अने-
नेति योगेन सेचनसाधनसदकादिकं सर्वं प्रोक्षणशब्द-
वाच्यं सम्पद्यते । प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानामपां
सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्त-
त्वेन प्रोक्षणीरिति द्वितीयावच्छेदचनान्तः शब्दो निष्प-
द्यते । नन्वहीनाधिकरणे रूढेः प्राबल्यप्रसक्तम् ।
प्रोक्षणीधिकरणे च योगस्य प्राबल्यप्रसक्तम् । अतः

परस्परविरोधः । मैवम् लब्धात्मिका हि रूढि
योगमपहरतीति । नच प्रोक्षणीशब्दे रूढिलभ्यते ।
उद्व्यवहारेण जाताव्युत्पादितत्वात् । अहीनशब्दोऽपि
द्विरात्मादिषु न उद्व्युत्पादित इति चेत् न । व्याकरणे
व्युत्पादितत्वात् । “अङ्गः खः क्रतौ” इत्यनेन वाररुचेन
वार्तिकेनाहन्शब्दात् स्वप्रत्ययस्युत्पादप्रत्ययनादेशं कृत्वा
क्रतुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः । नन्वेवं सति
षट्कुटीप्रभातन्यायस्यैव प्रसज्येत यतोऽहीनशब्दे योग-
स्परिहर्तुकामेन भयता व्याकरणस्य प्रसज्यो योगे पर्यव-
सानं कृतम् । नायन्दोषः । पूर्वपक्षिणोऽभिमते समास
लक्षणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात् । नच नञ्स्य
सासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम् ।
नञ्समासस्वीकारे सति “अयन्नोवाएष” इत्यादाविधाऽ-
हीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तोऽत्रयं शब्द-
आम्नायते । तस्मात्प्रोक्षणीयं योगसाम्येऽपि समासरूप
योगस्यैव पक्षाभिमते निराकृत्य त्रौतर्हृदिः सिद्धान्तिना स-
माश्रिता । तामेव रूढिं प्रकटयितुं वररुचिना वार्तिकं
कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न
शङ्कितं शक्यते । तथा गोत्वजातौ रूढस्यापि गो-
शब्दस्यौणादिकसूत्रेषु “गमेर्डोः” इति प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गङ्गत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तद-
दत्तावयवगन्तव्यम् । प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढिज्ञापनाय
किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किन्तु
सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन
व्युत्पादितत्वात् । यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः ।
तस्मात्प्रोक्षणीशब्दावच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति
द्वितीयः पक्षः । अन्ये तु पुनर्भन्त्यन्ते । लाक्षणिकोऽयं
शिवरात्रिशब्दः । तिथिवाचकेन शब्देन तत्तियौ
क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात् । अतएव-
शानसंहितायासुक्तम् “शिवरात्रिव्रतज्ञानं सर्वपाप-
प्रणाशनम् । आचारण्डालमनुपप्राणं मुक्तिर्मुक्ति
प्रदायकम् । अर्द्धरात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
तत्तिथ्यावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । शिवरात्रि-
व्रतकार्यं भूतान्वितमहानिधि । शिवरात्रिव्रतन्देव कार-
ण्ये शिवसन्निधौ । निर्दिष्टं कुरु मे देव । भक्त्याह्वय !
सहेश्वरेति” । नारदीयसंहितायाम् “अर्द्धरात्रयुता-
यत्र साधकण्यचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्या-
ज्जागरणं तथेति” । पद्मपुराणेऽपि “अर्द्धरात्रादध-

‘शोधं’ यदि युक्ता चतुर्दशी । तत्तिथ्यावेव कुर्वीत शिव-
रात्रिव्रतं व्रती” स्कन्दपुराणे “शिवरात्रिव्रतन्देव !
कथयस्व महेन्द्रेति” । नच कालवाचकस्य शब्दस्य
लक्षकत्वमदृष्टचरमिति शङ्कनीयम् । कालवाचकाभ्या-
ममावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां यागत्वयोरुपयोरिष्टो-
क्तत्वालसम्बन्धिन्योरुपलक्षितत्वात् । अतएव श्रूयते
“यएवंविद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां
यजते” इति । स्मृतिष्वपि सर्वत्र तिथिवाचकैः शब्दैस्त-
त्त्वन्विनो व्रतविशेषेण लक्ष्यन्ते । स्कन्दपुराणे “जन्मा-
ष्टमी नैव क्ता कदाचित्कल्पायुतं पच्यते रौरवेष्मिति” ।
छप्रशब्दोऽपि “एकादशीन्तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी
यदेति” एवमन्यत्वायुदाहार्यम् । तस्मात्क्षान्तिकोऽयं
शिवरात्रिशब्द इति तृतीयः पक्षः । अथ सिद्धान्तं ब्रूमः ।
योगरूढेणैव शिवरात्रिशब्दः । योगोद्वितीयपक्षो-
पस्थासेन दर्शितः । रूढिश्च प्रथमोपस्थासेन । तत्वेकस्य
स्वीकारे सत्यमविषयं शास्त्रेनदुष्टाहकउदाहृतो
न्यायश्च बाध्यते । नच यौगिकत्वे सति शिवव्रतोपेतेषु
त्वयोदशादितिप्रत्ययैः शिवरात्रित्वं प्रसज्येतेति-
वाच्यम् । तस्यातिप्रसङ्गस्य रूढ्या निवारणात् । यथा
पङ्कजशब्दे पङ्काज्जायत इति योगं स्वीकृत्य भेकादिष्विति
प्रसङ्गो रूढिस्वीकारेण निवार्यते । तद्वदत्रापि योग
रूढतायां न कोऽप्यतिप्रसङ्गः । नच मुख्ये सम्भवति
लक्षणाद्ययणलक्षितम् । अथोच्यते । लक्षणाया
अभावे व्रतविषयत्वञ्च स्यादिति । तच्च । वज्रव्रीहि
स्वीकारे योगेनैव तत्सिद्धेः । शिवस्य प्रिया रात्रिर्यस्मिन्-
व्रतेऽङ्गत्वेन विहिता तद्व्रतं शिवरात्रिप्राख्यं तस्यान्नि
अन्यप्रन्यायेनात्र योगरूढः शिवरात्रिशब्दः । तस्यात्र
न्यायस्य संग्राहकः श्लोकः “निर्मन्त्र्यो यौगिको योगरूढो
वा योगभाषनात् । यौगिकोऽचिरजाते ऽग्नौ नियते
यौगरूढभाक्” । अस्यावसर्गः । इष्टकाचयने श्रूयते
“निर्मन्त्र्यो नेष्टकाः पचन्तीति” । तत्र संशयः । किमयं निर्म-
न्त्र्यशब्दो यौगिकः ? किं वा योगरूढः ? इति । निःशे-
पेण शयप्रत इति योगस्य प्रतीत्यमानत्वात्प्रोक्षणीन्यायेन
योग इति पूर्वपक्षः । अत्र द्वावगनी विद्येते चिरनिर्म-
थितोऽचिरनिर्मथितश्च । चयनस्य क्रमोऽस्मात् निर्माय तस्या
स्रज्वायाङ्गुलिकालान्वारणाय योऽग्निनिर्मथप्रते सोऽचिर
निर्मथितः । तेनेष्टकाः पच्यन्ते तस्यैव प्रत्यासन्नत्वात् ।
तथा च सम्यग्वाग्निद्वितयसाधारण्येऽप्यचिरनिर्मथित

मग्निं नियन्तुं रूढिराश्रयणीया । यथा वा नावनीत-
ङ्गुत नित्यत्र गवनीतजनप्रत्ययोगस्य चिराचिरयोरुभयोः
साधारण्येऽपि नूतनएव व्रते नावनीतशब्दो लोके प्रसिद्धे-
नियम्यते तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् । तथा च सति प्रती-
यमानयोगस्यापरिहृतत्वान्नियत्यै रूढिस्वीकाराच्च योग-
रूढोऽयं निर्मन्त्र्य इति राज्ञान्तः । अनेनैव नप्रायेण
शिवरात्रिशब्देऽपि योगरूढिराश्रीयते । तत्र शिवस्य
रात्रिः शिवरात्रिरिति तत्पुरुषसमासेन योगेन प्रवृत्त-
मानः शब्दोरूढ्या साधक्यणचतुर्दशीरूपे कालविशेषे-
नियम्यते । शिवस्य रात्रिर्यस्मिन् व्रते इति वज्रव्रीहि
समासेन योगेन प्रवृत्तः शब्दोरूढ्याव्रतविशेषे नियम्यते ।
तच्च शिवरात्रिव्रतमेकदाशीजयन्तीव्रतवत्त्वं योगप्रवृत्त-
न्यायेन नित्यङ्गान्यङ्गैरुभयविधम् । तत्र नित्यत्वमक-
रणे प्रत्यवायवीप्सानित्यनित्यलशब्दैरवगन्तव्यम् ।
तत्वाकरणे प्रत्यवायः स्कन्दपुराणे पठ्यते “परात्पर
तरन्नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् । न पूजयति भक्ते-
शं रूद्रन्निभुयनेन्दुरम् । जन्तुजन्तसहस्रेषु भ्रमते नात्र
संशयः” । बीप्सापि तत्र पठिता “वर्षे वर्षे महादेवि !
नरोनारी पतिव्रता ! शिवरात्रौ महादेवङ्कामस्तुक्ता
प्रपूजयेदिति” । नित्यनित्यलशब्दौ च तत्रैव “माव
क्षणचतुर्दश्यां यः शिवं शंसितव्रतः । सुसक्तः पूजयेन्नित्यं
स लभेदीप्सितफलमिति” । “अण्वो यदि वा शु-
प्रेत् क्षीयते हिमवानपि । मेरुमन्दरलङ्काश्च ओगैलो-
विन्ध्र एव च । चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिव-
व्रतमिति” । काव्यत्वञ्च फलश्रवणादवगन्तव्यम् । तच्च
स्कन्दपुराणे “शिवञ्च पूजयित्वा योजागर्त्ति च चतु-
र्दशीम् । सातुः पयोधररसञ्च पिबेत् कदाचन । यदी-
च्छेद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवसनोरसान् । त्याग-
मोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमस्यदम् । सप्त भक्तस्ततो
देवि ! शिवरात्रिस्तपोपकः । गणत्वमक्षय्यन्दिव्यमक्षयं
शिवशासनम् । सर्वान्मुक्ता महाभोगान्क्षीतो भूयो न
जायते” इति । काव्यव्रतस्थे शानसंहितायां वर्षसंख्या-
पठ्यते “एवमेतद्व्रतङ्कुर्यात्पुनस्तत्संस्मरणं व्रती । द्वाद-
शाङ्गिकनेतृप्राञ्चतुर्विंशाङ्गिकान्तु वा । सर्वान् कामान-
वाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः” इति । नित्यकामरूपस्यास्य
व्रतस्य सर्वाधिकारित्वमीशानसंहितायादुक्तम् “शिव-
रात्रिव्रतज्ञान सर्वपापप्रणाशनम् । आचारण्डाल
मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकमिति” । अधिकारिण

यमाः स्कन्दपुराणे दर्शिताः “माघमासे तु कृष्णा या-
फाल्गुनादौ चतुर्दशी । सा च पुण्या तिथिर्द्यौः सर्व-
पातकनाशिनी । अहिंसा सत्यमक्रोधो ब्रह्मचर्यं दया
क्षमा । शान्तात्मा क्रोधहीनश्च तपस्वी ह्यनसूयकः ।
तस्मै देयमिदन्देवि ! गुरुपादानुगोयदि । अन्यथा
योददातीदं स तदा नरकं व्रजेदिति” । उक्ताधिकारिणा
मुठेयं वृत्तरूपं त्रिविधम् “उपवासो जागरणं-
पूजा च । तदुक्तं नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण
बलादपि च जागरात् । शिवरात्रौ तथा तस्य लिङ्गस्यापि
च पूजया । अक्षयानुत्तमते भोगान् शिवसायुज्य
माप्नुयादिति” । स्कं सहाखण्डे “अथ लिङ्गमभ्यर्च्य
सोपवासः सजागरः । अजानक्षपि निष्पापो निपादो
गणतं गतः” । अत्रेदञ्चिन्त्यते किमेता उपवासजागर
पूजा यतस्तत्तुल्ये स्वेच्छया विकल्पान्ते ? । उत सञ्ज्ञि-
ताएवेति ? । तत्र विकल्पान्ते इति तावत्प्राम् । कुतः ।
एकैकस्थेतरनिरपेक्षतया विधानात् । तथाहि स्कन्द-
पुराणे केवलपवासविधिः पठ्यते “अखण्डित
व्रतोयोहि शिवरात्रिमुपोषयेत् । सर्वान् कामानवाप्नोति
शिवेन सह मोदत इति” । तथा केवलजागरणं पठ्यते
“कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् । जागर-
कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत्” । तथा केवलपूजा प-
ठ्यते “यः पूजयति भक्तेः प्रथमनेकफलतां व्रजेदिति” ।
तस्मादुपवासाद्यस्तयोऽपि विकल्पान्ते । यदि नागर-
खण्डसहाखण्डयोः सञ्ज्ञयविधिरस्तौच्यते । तर्हि-
प्रत्येकं वा ससुदायोवा यथेष्टमनुष्ठीयतामिति प्राप्ते-
ब्रूमः । वैश्वानरविद्योपासनन्यायेन ससुदाय एवात्मा
मुठेयः । तस्य च नप्रायस्य संप्राहकावेतौ लोको
“वैश्वानरमुपास्तेऽत्र प्रत्येकससुदायतः । विकल्पः ससु-
दायो वा नियतोद्विधाद्विधेः । विकल्प इति चेन्नै-
वं ससुदायप्रशस्तितः । अथयुत्यानुवादेन प्रत्येकोक्तु-
पपक्षितः” इति । अयमर्थः । स्कन्दो गौराम्नायते
“वैश्वानरमुपास्ते इति । द्युलोकादित्यवायाकाशोदक
पृथिवीरूपैः षड्भिरवयवैरुपेतोऽवयवी सर्वात्मको विराट्
गुरुणो वैश्वानरश्चन्द्रवाचप्रः । तत्र संशयः । किं द्यु-
लोकाद्यवयवा अवयवी च प्रत्येकं विकल्पेनोपास्याः ?
उतावयव्येव नियमेनोपास्यः ? इति । विकल्प इति
तावत् प्राम् । कुतः द्विविधस्य विधेः श्रूयमाण-
त्वात् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिडोहाडक

नामभिः प्रज्ञिमहर्षिभिः क्रमेण द्युलोकादयः षड्-
वयवाः प्रत्येकमुपासिताः । तद्वृत्तान्तकथनपरंप-
वाक्येषु पण्णामवयवानां प्रत्येकमुपस्तिविधयो निव-
माश्च फलसहिता उपलभ्यन्ते । पुनश्चान्ते षड्भ्यस्तेभ्यो
महर्षिभ्योऽश्वपती राजा ससुदायोपास्तिमवोचत । अतो-
द्विविधविधिवत्त्वेन यथेच्छं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः ।
ससुदायएवात्र नियमेनोपासितव्यः कुतः प्रस्तुत-
त्वात् । अवयवोपास्तिवाक्यान्यवयुत्यानुवादात्फलत्वेना-
प्युपपद्यन्ते । तस्मात्ससुदाय उपास्य इति राज्ञानः ।
अनेन न्यायेन प्रकृतेऽप्युपवासादीनान्वयाणां ससुदायस्यैव
व्रतरूपत्वम् । ननु कश्चिदुपवासादित्यं विधाय पुनः
पक्षान्तररूपेणोपवासव्यतिरिक्तं द्वयं पठ्यते । “अथवा
शिवरात्रिञ्च पूजाजागरणं नयेदिति” । नायन्दोषः ।
अथ वेत्यनुक्त्योपक्रमेणाशक्तविषयत्वोपपत्तेः । यत्र व्रते
विहितान्वयाणां परस्परमङ्गाङ्गिभावबोधकप्रमाणा-
भावादान्ते यादिपद्यागवत्युत्प्रेकाकालसम्बन्धविधानात्फल-
विधानाच्च सभं प्राधान्यन्दृष्टव्यम् । अस्त्यैवोपोद्वक्तं
लिङ्गसमिधीयते । लुब्धकस्य भद्रादजन्म प्राप्नवतो
दुर्वासवा सह संवादे पठ्यते “लृणपक्षे चतुर्दश्याम्
कश्चिन्मृगमाप्नवान् । अथपि प्राणरक्षार्थं मुधा-
सम्प्राडितोऽवसत्” इत्युपक्रम्य “धनुःकोटप्राज्ञान्येव
विल्वपत्नायि मानद ! । पतितानि सहाराज ! गन्धोः
शिरसि भूतले । तत्रैव तस्यो राजेन्द्र ! सर्वरात्रमत-
न्द्रितः । रात्रिशेषं स्थितो व्याधः क्षवष्टटिरनामिषः ।
प्रभाते विसले जाते वृद्धा तत्रैव शङ्करम् । विल्वपत्नैर्नर-
श्रेष्ठ ! कन्दमूलैश्च पारितः” इति । एतस्मिन् यद्योक्त-
यिज्ञिष्येत्तुम् इदं विचार्यते । किं व्रतान्तरेष्विवात्वाप्युदवाक्ष
मयवेध आदर्त्तव्यः ? किं वा प्रदोषवेधः ? आहोस्त्रिशीष
वेध ? इति । तत्र पूर्वैरुदये तयोदशीवेधः परेद्युरक्त
मये दशवेध इत्युदयास्तमये वेधोयुक्तः । तस्य व्रतान्तरेषु
कृतृत्वात् कृतृस्य च कल्पप्राज्ञनीयत्वात् । भवम् ।
समान्यादिशेषस्य बलीयत्वात् । समानप्ररूपोक्तु
दयास्तमयवेधः सर्वतिथिसु समानत्वात् विशेषरूपौ
प्रदोषनिशीथवेधौ कृष्णचतुर्दशीलक्षणे तिथिविशेषे
शिवरात्रिप्राख्यं व्रतविशेषमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । एतदे-
वाभिप्रेत्य ईशानसंहितायास्तुतम् । “उदयेऽन्विताः
कचिद्ब्राह्माः कचिदस्तमयेऽन्विताः । व्रतिभिरुप्यो
यस्माहर्जयित्वा व्रतन्निदमिति” । अस्मिन् व्रते प्रदोष

वेधोवायुपुराणे दर्शितः “त्वयोदशसंज्ञे स्वर्ये चतसृ-
ष्वेव नाडिषु । भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतचतु-
दिति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “प्रदोषव्यापिनी आह्रा शिव-
रात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां सप्त-
पोषयेदिति” । कामिके “आदित्यास्तमये काले अस्ति-
चेद्या चतुर्दशी । तद्वातिः शिवरात्रिः स्यात्सम्भवे
दुत्तमीक्षतेति” । निशीथवेधो नारदीयसंहितायां
दर्शितः । “अर्द्धरात्रयुता यत्र मावकणचतुर्दशी ।
शिवरात्रिव्रतन्त्र सोऽश्चमेधफलं लभेदिति” । स्मृत्य-
न्तरेऽपि “भवेद्यत्र त्वयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिव्रतन्त्र कुर्याज्जागरणन्तर्धेति” । देशान-
संहितायाम् “मावकणचतुर्दश्यामादिदेवोमहा-
निशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिस्वर्यसप्तमः ।
तत्कालव्यापिनी आह्रा शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्ध-
रात्रादधयोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथायेव
कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नार्द्धरात्रादधयोर्ध्वं
युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतङ्कुर्यादायुरैश्वर्यहानि
देति” । “व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यान्त लभ्यते या चतुर्दशी ।
तस्यामेव व्रतङ्कार्यं सत्यसादार्थिभिर्नरैः । पूर्वेद्यु-
र्वा परेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते
यस्यान्तस्यां कुर्यात्प्रव्रतन्तरः । चिद्भाविर्भावकाले तु व्याप्ता-
आह्रा चतुर्दशी । तदूर्ध्वार्धोन्विता भूता सा कार्या
व्रतिभिः सदा । मम प्रियकरी हेतुषा मावकणचतुर्दशी ।
महानिशान्वितायान्तु तत्र कुर्यादिदं व्रतमिति” । एवं
सति पूर्वेद्युरेव यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिस्तत्र व्रत-
माचरणीयम् । पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ स्कन्दपुराणे प-
द्यते । “त्वयोदशी यदा देवि ! दिनभुक्तिप्रमाणतः । जा-
गरे शिवरात्रिः स्याद्विशि पूर्या चतुर्दशी । दिनभुक्तिरस्त-
मयः । परेद्युरेवोभयव्याप्तौ कामिके पद्यते “निशाद्वये
चतुर्दश्यां पूर्वा त्वान्वा परा शुभेति” । दिनद्वयेऽप्युभय-
व्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यासद्वयवृद्धेरभावात् । दिन-
द्वयेऽप्युभयव्याप्तिप्रभावेऽपि न सम्भाव्यते यासद्वयवृद्धेरभावात् । एकैकस्मिन् दिन एकैकव्याप्तौ तु कथमिति चेत् ।
सा हेतुर्वं प्रसज्यते । पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परेद्युः
प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्दिनद्वये समानत्वेऽपि
जयायोगस्य प्रशस्तत्वाद्दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्वेद्यु-
रेवोपवासः । जयायोगप्राशस्त्यज्ञानेकवचनैराहतत्वादवग-
म्यते । तथा च स्कन्दपुराणे पद्यते “कणाक्षो स्कन्द-

यर्षी शिवरात्रिचतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्ति-
थ्यन्ते पारणम्भवेत्” । “जन्माष्टमी रोहिणी च शिव-
रात्रिस्तथैव च । पूर्वविज्ञेय कर्त्तव्या तिथिभान्ते च
पारणम्” । “आवणौ दूर्गनयनी तथा दुर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिवर्णेर्दिनमिति” । “जय-
न्ती शिवरात्रिश्च कार्या भद्राजयान्विते” इति । नागर-
खण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये अस्मिता या चतु-
र्दशी । अन्तर्जने समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथि-
रिति” पद्मपुराणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्ताच्चेज्जयायोगो
यदा भवेत् । पूर्वविज्ञेय कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिव-
प्रियैरिति” । ब्रह्मवैवर्ते “रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या
संभृती तिथिः । अन्येषु व्रतकल्पेषु परयुक्तासुपावमे-
दिति” । दर्शवोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता
“महतामपि पापानां दृष्टा वै निःकृतिः पुरा ; न दृष्टा
कुर्वतां पुंसां कुह्युक्तां तिथिं शिवमिति” । अन्यान्य
पि यानि कानिचिद्दर्शयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र
स्मर्यन्ते । तानि सर्वाण्यस्मिन्निषेधे योजनीयानि ।
यदा पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता चतुर्दशी, परेद्युः क्ष-
यवशात्निशीथादवर्गेव समाप्ता तदा पूर्वेद्युः प्रदोष
निशीथव्याप्तिरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्युः प्रदोषव्याप्ते-
रेकस्याः सङ्गाथाच्च परविज्ञेय ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य-
स्मर्यते “माघासिते भूतदिनं कदाचिदुपैति योगं यदि
पञ्चदश्या । जयाप्रयुक्तां न तु जात कुर्याच्छिवस्व-
रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति” । यदा पूर्वेद्युः प्रदोषादूर्ध्वं
प्रवृत्ता चतुर्दशी, परेद्युः क्षयवशात्प्रदोषादवर्गेव समाप्ता
तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तेः स-
ङ्गावाज्जयायोगाच्च पूर्वेद्युरेवोपवासः । अत्रायं वि-
वेकः सम्पन्नः । दिनद्वये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च
प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनद्वयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ
तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्
दिन एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । अथ
शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाह्नि रात्रौ च सम्बन्धे
साधारणे सति अर्द्धवेधेषुमेव प्रदोषनिशीथयोरेव
कुतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधा-
नत्वादिति ब्रूमः । तत्प्रधान्येन चोपपत्तिः स्कन्द-
पुराणे पद्यते “निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृद्-
शतः । अतस्तस्यां त्वयोदश्यां सत्यां तत्पूजनम्भवेदिति” ।
तस्यान्तयोदश्यामिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ । तथा

चायमर्थः सम्पद्यते । तयोदशीनिशीधे तस्यां चतुर्दशीं
विद्यमानायां शिवपूजनम्भवेदिति । नागरखण्डेऽपि
“माघमासस्य कृष्णायां चतुर्दशीं सुरेश्वर ! । अहं या-
स्यामि भूयस्ते रात्रौ नैव दिवा कलौ । लिङ्गेषु च
समस्तेषु चरेषु स्यावरेषु च । संक्रमिष्याम्यसन्दिग्धं
वर्षेषापविशुद्धये । रात्रौ तस्यां हि मे पूजां यः करि-
ष्यति मानवः । मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपापः स भवि-
ष्यतीति” । सा च शिवरात्रिचतुर्दशी तिथा भवति ।
एकतिथ्यप्रतिका तिथिद्वयात्मिका तिथित्रयात्मिका
चेति । तत्र सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता परदिनोदयप-
र्यन्तैकतिथ्यप्रतिका । सा वेधदोषाभावात्प्रशस्ता ।
तिथिद्वयात्मकत्वं च द्वेधा भवति । जयायोगेन दर्श-
योगे न च । तत्र योगद्वयमेकैकस्मिन्निषये प्रशस्तम् ।
स च विषयविशेषः पूर्वमेवोदाहृतः । तिथिद्वयात्मकत्वं
न्वतिप्रशस्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य पुराणे पठ्यते “तयो-
दशीकलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी । अन्ये चैव सिनी-
वाली लिख्यंशौ शिवमर्चयेत्” । यथा लिख्यंशौ प्रशस्ता
तथा वारविशेषेण योगविशेषेण च प्रशस्ता भवति । तथा
च स्कन्दपुराणे पठ्यते “माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो
यदा भवेत् । भौमोवाच भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतसुत्त-
मम् । शिवयोगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तममिति” । शिव-
रात्रिव्रतन्वेतत्तद्भवेदुत्तमोत्तममिति” । ननु यदा पूर्व-
विज्ञायासुपवासस्तदा परेद्युः किं तिथ्यन्ते पारणम्भवति
किं वा तिथिमध्ये । शास्त्रान्तु पक्षद्वयेऽपि समानम् ।
तत्र तिथ्यन्तपारणवचनानि पूर्ववदाहृतानि “तिथि
मध्यपारणवचनान्तु स्कन्दपुराणे पठ्यते “उपोषणं चतु-
र्दश्यां चतुर्दश्यान्तु पारणम् । कतैः सुकृतकक्षेय लभ्यते
वायवानवा । ब्रह्मा स्वयं चतुर्वर्त्तः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।
सिक्थे सिक्थे फलनस्य शक्तौ वक्तुं न पार्वति ! । ब्र-
ह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्थितानि
भवन्तीह भूतार्थं पारणे कते” । “तिथीनामेव सर्वासा-
सुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणङ्गुर्थादिना शिव
चतुर्दशीमिति” । वाटम् । अस्ति हि द्विविधं शास्त्रं
तस्य च द्विविधस्य शास्त्रस्य प्रतिपत्पूकरणोक्तन्यायेन
व्यवस्था द्रष्टव्या । यदा यामलयादवागेव चतुर्दशी परि-
समाप्यते । तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा तु चतुर्दशी
यामलवमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमध्ये पूर्वाह्णे पारण-
ङ्गुर्थात्” । ति०त० अन्यथोक्तं गौडमातयाहृत्वाज्ञोक्तम् ।

चतुर्दशीमासस्य । चतुर्दशीमासस्य ति० । “अधीति-
बोधाचरणप्रचारणैर्देशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः । चतु-
र्दशत्वं कृतयान् कृतः ? स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दश-
स्वयम्” नैप्र० । प्रकारे धात् । चतुर्दशधा चतुर्दश
प्रकारे अव्य० । नान्तत्वात् पूरणे ङटि प्राप्ते असंख्यादे
रिति पर्युदासेऽपि क्वचिदार्थं ङट् । चतुर्दशम चतुर्दश
पूरणे ति० । “मनुर्वी इन्द्रचावर्णिचतुर्दशम इत्यपि”
भाग० ८।११।५।

चतुर्दशभुवन न० सना० द्विषुः पातादि न डीप् स्त्रीते ।
भूलोकादिषु चतुर्दशसु लोकेषु । “भूर्लोकान्धो
दक्षिणो व्यज्जदेशात् तस्मात् सौख्योऽयं भुवः स्वय मेरुः ।
लब्धः पुण्यैः खे सहः स्वाज्जनोऽतोऽनलानल्पैः स्वा-
त्तपः सत्यमन्यः” “सि० शि० भुवनकोष्ठे भूलोकादि
सप्तकुक्षसु “अयनेरप्यधस्तात् सप्त भूविपरा एकैकशो
योजनायुतान्तरेणायासविल्लारेणोपलभ्याः । कृतं
वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पाताल
मिति” भाग० ५।२४।११ लोके अतलादिसप्तकुक्षसु
तद्विवरणं तत्राध्याये दृश्यम् । भूलोकादिविवरणं
काशीख० २३७० । “पादगन्धं हि यत् किञ्चि-
दस्त्वस्ति धरणीतले । तद्भूर्लोक इति ख्यातं सावि-
त्रीपादिकाकाननम् । भूर्लोकस्य भुवर्लोक आग्रभात्
समुदाहृतः । आदितादाभ्रयं विप्र ! रुर्लोक इति
गीयते । सहर्लोकः क्षितेरुर्लोककोटिप्रमाणतः ।
कोटिद्वयोत्तरः ख्यातो जनो भूर्लोकयोजनैः । चतु-
कोटिप्रमाणस्तु तपोलोकोहि भूतलात् । उपरिष्ठात्
क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यजीरितम्” ।
योगिनां तनुमध्ये ध्येयानि स्थानभेदे चतुर्दश भुव-
नादीनि योगस्वरोदये उक्तानि यथा ।
“ब्रह्माण्डे सन्ति ये आण्डाः पिण्डमध्येऽपि संस्थिताः ।
तलं पादाङ्गुलतले तस्योपरि तलातलम् । महातलं शु-
क्लमध्ये शुक्लोपरि रसातलम् । सुतलं जङ्घयोर्मा-
ध्ये वितलं जाङ्गमध्यगम् । जघनोर्माध्ये तलं प्रोक्तं स-
पातालमारितम् । तलातलश्चातलञ्च महातलरसा-
तलञ्च । सप्तपातालमेतत्सु सुतलं वितलं तलम् । इदानीं
पिण्डमध्येऽथ सप्तलोकं शृणु प्रिये ! । सूत्राधारे तु भूर्लोक
लिङ्गाग्रे तु भुवस्ततः । रुर्लोको लिङ्गमूले तु मेरु-
सहस्रथा । मेरुक्षिप्त्रे जनोलोको मेरुनाशं त-
स्तथा । कण्ठे सत्यलोकेस्तु इति लोकाः पृथक् पृथक् ।

भूभुवःस्वर्गहस्तेति जनश्चैव तपस्तथा । सप्तमःसत्यलोकस्तु
सप्त लोका इति स्मृताः । सप्तलोकैस्तु पातालैर्भुवनानि
चतुर्दश । अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थान्त्यारो लोकपालकाः ।
पिण्डमध्ये तु तान् ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरोभवेत् । इन्द्रो-
ब्रह्मा विष्णुरीशश्चत्वारश्चात्मदेवताः । मूलाधारे चतुःपदे
गजाङ्गदो महानिति । सृष्टिकर्त्ता च तत्रैव स्वाधिष्ठाने
महान् हरिः । मणिपूरे मूलपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-
महान् । तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे वज्रःकण्ठके ।
शृङ्गाटिकाकपाले च लम्बिकाब्रह्मरन्ध्रके । नवचक्र-
मूर्ध्नि चक्रं ६ त्रिकूटस्थे कविंशतिः । ब्रह्माण्डानि वसन्ती
ति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः । सप्त द्वीपानि कथ्यन्ते ऽधुना-
नानि शृणु प्रिये ! । जम्बुद्वीपन्तु मज्जायां शाकद्वीपन्तु
मध्यमे । शालमद्वीपः शिरोमध्ये मांसमध्ये कुशस्तथा ।
त्वचि क्रौञ्चोलोममध्ये गोमेदद्वीप ईरितः । नखमध्ये
तथा श्वेतः सप्तद्वीपा वसुन्धरा । जम्बुःशाकस्तथा शा-
ल्मःकुशःक्रौञ्चश्च गोमयः । श्वेतः सप्तैति खण्डानि
सप्तखण्डैर्वसुन्धरा । सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये
स्थितानि च । सप्तद्राःसप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये
वप्रस्थिताः । लवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलानकाः ।
लवणः खेदमध्ये तु इक्षुरक्ते सधु त्वचि । सर्पिर्मदेवसा-
मध्ये दधिनीरं ललाटके । वीर्यमध्ये ऽस्मृताश्चैव पादे
कूर्मः स्थितोमहान् । इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डा-
नि संशृणु । पायादौ भारतं खण्डं काशीरं त्रिकम-
ण्डलु । द्विजखण्डमेकपादं खण्डं वक्ष्ये समण्डलम् ।
कैवर्त्तगर्तगान्धारं नवखण्डमिति स्थितम् । इदानीं
पर्वतादौ च कथ्यन्ते शृणु यत्नतः । मेरुदण्डे सुमेरुस्तु
पीठमध्ये हिमालयः । वामस्कन्दे तथा दक्षे मलयोमन्द-
राचलः । विम्बप्रस्तु दक्षिणे कर्णे वामे सैनाक ईश्वरि ! ।
ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैलः परमेश्वरि ! । तथा ब्रह्मकपा-
लस्थः कैलाशःपर्वतोमहान् । सुमेरुर्हिमवान् विम्बरोमलवो-
मन्दरस्तथा । श्रीशैलः सैनाकश्चेति कैलाशोऽष्टौ च पर्वताः ।
अपरे पर्वताःसर्वे अङ्गुलीमध्यवासिनः । शरीरे नव-
नाडीस्या नर्मादा च महेश्वरि ! । इडायां ययुना देवि !
पिङ्गलायां सरस्वती । सुषुम्णायां वहेदुगङ्गा चान्याऽ
न्यासु च नाडिषु । गङ्गासरस्वतीगोदानर्मदायमुना-
तथा । कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती ।
द्विसप्ततिसहस्रेषु नदीनदपरिचयः । इतस्ततोदेहमध्ये
षष्ठ्याणि सप्तविंशतिः । योगाश्च राशयश्चैव महाश्च तिथ-

यस्तथा । लहरीषु भीनमणी वाहनं स्थापनं तथा ।
सर्वाङ्गेषु च देवेशि ! सम्यक्त्वमण्डलम् । त्वयस्त्रिंशत्-
कोटयस्तु निवसन्ति च देवताः । तथा पीठानि सर्वाणि
देहमध्ये स्थितानि च । हृदये व्योममध्ये तु अनन्ताद्या-
स्तु वासुकिः । उदये व्योममध्ये तु परे नागा व सन्ति हि ।
गन्धर्वकिन्नराःशूरा विद्याधराप्सरादयः । अनेकतीर्थ-
वर्णाश्च पुष्टकाश्च वसन्ति हि । अनन्तसिद्धये बुद्ध्या प्रका-
शोवर्त्तते हृदि । मेघस्य मण्डलं ज्ञेयमनुपाते तथैव च ।
चन्द्रार्कौ नेत्रयोर्मध्ये जङ्गलोमसु सर्वाणि । त्वय्यु-
ल्मादिकञ्चापि विश्वरूपं स्मरेत्ततः । सम्यग्दर्शनान्मुक्तः
स्वर्गभोगञ्च सत्सुखम् । तदेतच्चिन्तया याति रोगशोक-
विवर्ज्यताम्” ।

चतुर्दशविद्या स्त्री व० व० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदादिषु
चतुर्दशसु विद्यासु । ताश्च “विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण
तु यथास्थिति । षडङ्गमिश्रितावेदा धर्मशास्त्रं
पुराणकम् । मीमांसातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश”
नन्दि पु० । “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश”
या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेस्तासां तथात्वम् ।
चतुर्दशान् न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य । “चिरञ्जरे वात-
कफोत्पत्ते वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः । किरात-
तिक्तादिमण्यः प्रयोज्यः शुद्धार्थिना वा लिङ्गता विमिश्रः”
चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

चतुर्दश न० चतुर्दश दिशानां समाहारः अष्टांशत्वात्
द्विषुः । चतुर्दश दिक्षु । दिक्शब्देन समासे चतुर्दिशु
इत्येव । संज्ञात्वे तु कर्मधा० । प्राच्यादिषु चतुर्दश
दिक्षु व० व० । “शिवभिर्घोरैरावाभिचतुर्दिक्षु समन्वि-
ताम्” कालीध्यानम् ।

चतुर्दश पुं न० (चण्डोल) इति (चन्दोल) इति ख्याते
“राज्ञोयद् द्विपदं यानं विशेषाख्यमलं विदुः । चतुर्भि-
रुह्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते” उक्ते चतुर्भिर्वाह्ये
यानविशेषे । प्रसङ्गाच्चतुर्दोलोत्पत्त्यलक्षणभेदादिकं भोज-
देवोक्तं प्रदर्श्यते । “चतुर्भिर्वाह्ये देण्डैः षड्भिः
कुम्भैः सुसंस्थितैः । सम्भ्रैरष्टाभिरुदितं चतुर्दोलमनु-
त्तमम् । तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
चतुर्विधानां भूपानां चतुर्दोलः प्रकाशिताः । लिङ्ग-
समितायामो द्विङ्गस्तपरिणामहवान् । हस्तद्वयोन्नतः
प्रोक्तश्चतुर्दोलो जयाख्यया । चतुर्दशायतोयम्भु सर्वाङ्गस्त-

स्तु विस्तृतौ । चतुर्दशैः समाख्यातः कल्याणस्तावद्वज्रतः ।
 पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाहवान् । तावदेशो-
 चतोयोरचतुर्दशैः उदाहृतः । आयामपरिणाहाभ्यां
 चतुर्हस्तमितोहि यः । चतुर्दशैः सिंहास्तदर्थे-
 नोक्तः शुभः । सर्वोऽयं द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिद्यापि-
 निश्चदिः । आद्यः समरवर्षास्तु परः केलिघनात्यये ।
 सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्थाद्वज्रवारणः । चन्दने-
 नैव घटना सर्वेषामप्युच्यते । लोमजं सर्वेषामप्यु-
 क्तकं सर्वेषामप्यु । कुम्भस्य पद्मकोषस्य गिरिस्थेति
 यथाक्रमम् । तद्देशानां महीन्द्राणां चतुर्दशैः
 विन्यसेत् । दर्पणं चाङ्गचन्द्रश्च हंसः केकी शुक्रो-
 गजः । अश्वः सिंहश्च तस्याग्रे आदित्यादिदशो-
 त्तारान् । मणिनियमस्तु दण्डवत् । “रक्तः शुक्लश्च
 पीतश्च कृष्णश्चिह्नतयाऽरुणः । नीलः कपिल इत्युक्तः
 पताकानान्तु सङ्ग्रहः । चतुर्दशैः सपताकः शुभयान
 मिति स्मृतः । सक्तास्तवकैर्देशभिर्युक्तः स्थाद्वज्रके-
 शानाम् । चामरदण्डैर्देशभिर्दिग्जयिनं चतुर्दशैः ।
 चापपक्षस्य पुच्छश्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । यात्रा-
 सिद्धिरयं नाम्ना चतुर्दशैः महीभुजास् । सन्मन्त्र-
 दिरहितो निश्चदिरुक्तचतुर्दशैः” । मानं पूर्वधत् ।
 “स पुनर्द्विविधः प्रोक्तः सध्वजश्चाथ निर्ध्वजः । ध्वजान्
 षडङ्गं न्यस्यन्ति षडङ्गविजयैरिणः । तेषां मानन्तु
 चत्वारः स्वामिहस्तैकसम्मिताः । कोणेषु पश्चादप्येषु
 हस्तद्वयमितौ ध्वजौ । सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधानां
 महीभुजास् । मणिचामरकुम्भानां खड्गादीनां
 विन्ययः । चतुर्दशैः ध्वजोराज्ञां विज्ञेयो नवदण्डवत् ।
 निर्ध्वजे तु चतुर्दशैः मानमन्यविधं शृणु । आद्या
 मपरिणाहाभ्यां चतुर्हस्तमितोहि यः । विजयोनाम
 विज्ञातचतुर्दशैः महीभुजास् । विजयो मङ्गलो
 भव्योर्वित्तस्यैकैकद्वितः । त्रिविधानां महीन्द्राणां
 यानत्रयमुदाहृतम् । अष्टाभिरुच्यते यस्तु अष्टदोल
 मुह्यन्ति तम् । सोपानद्वितयश्चात्र विज्ञेयं शिल्पि
 निर्मितम्” । भोजस्तु । “अष्टाभिर्वाहकैर्दण्डैः षड्-
 भिस्तु दशभिर्घटैः । सन्मन्त्रैस्तु दशभिर्जयमष्टदोलं मही-
 भुजास् । तद्देशजयकल्याणवीरसिंहा यथाक्रमम् ।
 चतुर्विधानां भूपानामष्टदोलाः प्रकीर्तिताः । षड्भि-
 र्हस्तैर्मितायामः परिणाहे चतुर्भुजः । चतुर्हस्तोन्नतो
 द्वात्रिंशदोलं जयं विदुः । आयामपरिणाहाभ्यां

पञ्चहस्तमितोहि यः । कल्याणस्थोऽष्टदोलोऽयं चतु-
 र्हस्तमितोन्नतः । सप्तहस्तायतः कार्योविकारे पञ्च-
 हस्तकः । पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो महीभु-
 जास् । आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोहि यः ।
 सिंहानामाष्टदोलोऽयं विज्ञेयः षड्भुजोन्नतः । सर्वोऽयं
 द्विविधः प्रोक्तः सच्छदिद्यापि निश्चदिः । कावच-
 घटादीनां मणीनां चामरस्य च । चतुर्दशैः षड्भु-
 योनियमोऽन्योऽपि स्वरभिः । पूर्ववन्निश्चदेमानं ध्वज-
 मानमिहोच्यते । दशध्वजास्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्त
 द्वयोन्नताः । पश्चादप्येषु ध्वजौ राजश्चतुर्हस्तमितौ सतौ ।
 मणिचामरपक्षाणां निर्णयो निष्प्रताकवत् । निर्ध्वज-
 चाष्टदोलोऽयः शिविकेति च गद्यते । मणिकुम्भसुखादीनां
 नियमो नवदण्डवत्” । “एवं द्वादश षोडश विंशति दोला-
 दिकाः कार्याः । मानं सार्धं द्विगुणितं सार्धं त्रिगुणितं
 युक्तमेतेषाम् । विंशतिदोलात् परतो भोजयते सन्मवेद्या-
 तम्” । यानं षड्भुजोच्चं षड्भुजमेतज्जगाद वै
 व्यासः” । भविप्रोत्तरेऽपि “यदुक्तं द्वैपदं यानं तेन
 मानेन योन्तः । स्वयानं कुरुते दिव्यं स चिरं सुखम-
 श्रुते । स्वयोगयुक्तयानस्यो भोगमाप्नोति मानवः ।
 परयौगिजयानस्यः लेशमाप्नोति पुष्कलम् । योदस्मादप-
 वाऽज्ञानाद्यानं प्रकुरुतेऽनर्थकम् । तस्मैतानि विनश्यन्ति
 आयुर्विद्यायशोभनम् । प्रधानं यानमाश्रित्य नियमोऽयं
 समाहितः । नाप्रधाने निर्णयोऽस्ति तत्किञ्चन मनोज्ञम्” ।
 चतुर्दशैः न चत्वारि द्वााराण्यस्य । षड्भुजं खे गृहभेदे ।
 समाहारद्वयः । षड्भुजं द्वारेषु नम् । “मण्डपं कार-
 येत्तत्र चतुर्दशैः सन्मितम्” हेमाद्रौ तुल्यदानप्रकरणे ।
 चतुर्दशैः अथ चतुःप्रकारम् धात् । चतुःप्रकारे । “तत्र च
 प्रविभज्य शीघ्रमर्द्धं चतुर्दशैः मम चात्मनश्च” भा० वा०
 १८२ अ० । “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्दशैः प्रथमं पुनः ।
 स्वस्ते तरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते” पञ्चदशी
 चतुर्दशैः पु० चत्वारोवाहवोऽस्य । विष्णौ “पीतवासावतु-
 र्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः” भाग० ८।१७।२। षड्भु-
 जयुक्तमात्रे लि० । षड्भुजोऽयं चेति च न० ।
 चतुर्भुजं नः चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां
 श्रेयसां समाहारः । षड्भुजार्थकाममोक्षाख्यानां भद्राणां
 चत्वारि भद्राण्यस्य । षट्भुजो लि० । “स चैकमात्र
 सङ्गय । चतुर्भुजतरस्त्रया” भा० भा० द्रो० अभि-
 न्यु० प० षोडशराजिके षड्भुजः प्रयुक्तम् ।

चतुर्भावं पु० चतुर्णां भावः उत्पत्त्यपादानम् । विष्णो
परमेश्वरे “चतुरात्मा चतुर्भावंचतुर्वेदविदेकपात्”
विष्णुसं० । “धर्माधिकामनोक्षाख्यं पुरुषार्थचतुष्टयं भव-
त्युत्पद्यतेऽस्मादिति चतुर्भावं” भा० ।

चतुर्भुजं पु० चत्वारो भुजा यस्य । १ विष्णो “चतुरात्मा
चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रोश्चतुर्भुजः” विष्णुसं० । २ तदवतारे
पाशुदेवे नन्दनन्दने च “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सह-
स्त्रवाहो ! भव विश्वमूर्ते !” गीता । “तमद्भुतं बाल-
कमन्वजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधम्” भाग० १०।
६।६। श्लो० ३ चतुर्बाहुयुक्ते त्रि० । “सुक्तकेशीं चतुर्भु-
जाम्” श्यामाध्यानम् । “सबाल आसीद्वपुषा चतु-
र्भुजः” (शिशुपालः) माधः । ४ चतुष्कोणे ज्ञेये न० ।
भुवक्ति भुज-क चतुर्णां धर्माधिकामानां भुजः ।
५ धर्माधिकामनोक्षभाजने त्रि० ।

चतुर्मुखं पु० चत्वारि मुखान्यस्य । १ चतुरानने वेधसि
चतुराननशब्दे दृश्यम् । “चतुर्वर्गफलं ज्ञानं काला-
वस्थाश्चतुर्गुणम् । चतुर्वर्णमयोलोकस्त्वत्तः सर्वं चतु-
र्मुखात्” मनुः । २ चतुर्द्वारे गृहे न० । चतुर्णां
मुखानां समाहारः ङीप् । ३ चतुर्षु मुखेषु स्त्री ।
चतुर्मुखसमीरिताः” कुमा० । “चतुर्भिर्मुखैः समीरिताः
वाय्वे उत्तरपदद्विभुः । समाहारे चतुर्मुखो स्यात् ।
४ औपधमेदे पु० तल्लक्षणं दैत्यके यथा
“रसगन्धकलौहाभ्रं समं स्फुटाङ्गि हेम च । सर्व-
खल्लतले क्षिप्त्वा कन्यारसविमर्दितम् । एरण्डपत्रै
रावेष्ट्र धान्यराशौ दिनलयम् । संस्थाप्य तत उद्धृत्य
रुर्वरोगेषु योजयेत् । एतद्रसायनवरं त्रिफलामधु-
संयुतम् । तद्यथाग्निबलं खादेत् बलीपलितनाश-
नम् । क्षयमेकादशविधं कासं पञ्चविधं तथा । कुष्ठ
मृदादशविधं पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् । मूलं श्वासञ्च
हृत्काञ्च मन्दार्गिं चाक्षिपित्तकम् । वृणान् सर्वा-
न्नाम्नवातविषमं विद्रधिं तथा । व्यपस्मारमहोन्मादान्
अर्श्यांश्चि त्वगाशयान् । क्रमेण सेवितं हन्ति वृक्ष-
मिन्द्राशनिर्दथा । पौष्टिकं बलप्रमायुषं प्रलप्रसवकार-
णम् । चतुर्मुखेण देवेन कृष्णातयेण सूचितम्” ।
चतुर्मुखप्रकाशितत्वादस्य चतुर्मुखत्वम् ।

चतुर्भूर्त्तिः पु० चतस्रोभूर्त्तयोऽस्य । १ परमेश्वरे तस्य विराट्-
स्वभावात्स्वाकृततुरीयभूर्त्तिकत्वात् तथात्वम् । “चतुर्भूर्त्ति-
श्चतुर्बाहुश्चतुर्व्यूहश्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । चतस्रो भूर्त्तयः

विराट्स्वभावात्स्वाकृततुरीयात्मानोऽस्य” शाङ्करभाष्यम् ।
चतुर्गुणं न० चतुर्णां युगानां समाहारः पात्नादिन ङीप्-
स्त्रीत्वे । सत्यत्वे तादापरकनिरूपेण चतुर्षु युगेषु
“तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्गुणमुदाहृतम् । सृष्ट्यावृ-
त्तसहस्रा द्वितिसागरैर्युताहृतैः ४३२०००० । सन्ध्या-
सन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्गुणम्” सू० चि० ।
चतुर्वक्त्रं पु० चत्वारि वक्त्राण्यस्य । चतुरानने चतुर्वदना-
दयोऽप्यत्र ।

चतुर्वयं पु० चत्वारोवयाः शाखा अवयवा यस्य । चमसभेदे ।
“एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयम्” ऋ० ४।३६।४।
वयाः शाखाः चतुःशाखं चतुर्वयवम्” भा० ।

चतुर्वर्गं पु० इत० । धर्माधिकामनोक्षसमुदाये “चतुर्वर्ग
फलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्गुणम्” मनुः ।

चतुर्वर्गचिन्तामणिं पु० हेमाद्रिकृते स्मृतिनिबन्धभेदे “यः
पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुणं मन्दराद्रिः समुद्रम्
निर्मथ्य प्रायशोऽयं वितरति वज्रगः प्रार्थनादर्थमेव ।
सम्यक्पालोच्य सर्वस्मृतिनिगमपुराण्येतिहासाम्बुराशीन्
हेमाद्रिः स्पृष्ट्वैव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं सः ।
“खण्डानि चास्मिन् व्रतदानतीर्थमोक्षाभिधानि क्रमशो
भवन्ति । यत्पञ्चमं तत्परिशेषखण्डमखण्डितो यत्
विभाति धर्मः” हेमाद्रि ब्र०ख० । “चतुरेण चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिवर्णिज्यया । हेमाद्रिवैपदेवेन सुक्ताफलम-
चीकरत्” सुक्ताफलम् ।

चतुर्वर्णः पु० ४००० चत्वारोवर्णाः संज्ञात्वात् न समां हिं
कर्म्म० । ब्राह्मणकृतियवैश्वस्युद्गेषु चतुर्षु वर्णेषु ।
“चतुर्वर्णमयोलोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्” मनुः ।
स्वार्थं भावे वा व्यञ्ज् चातुर्वर्ण्यं चतुर्षु वर्णेषु तल्लवे च
न० । “चातुर्वर्ण्यं मया प्रोक्तं गुणकर्म्मविभागाशः” गीता ।
चतुर्वर्णादि पु० स्वार्थे व्यञ्जप्रत्ययनिमित्ते का० वार्त्तिको-
क्ते शब्दगणे । “चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्या-
नम्” का० वार्त्ति० । स च गणः “चतुर्वर्णं चतुराश्रम
सर्वविद्य त्रिलोक त्रिखर षड्गुण सेना कननर सज्जिधि
समीप उपमा मुख तदर्थ इतिह मणिक” चतुर्वर्णादिः ।
चतुर्विंशति स्त्री चतुर्भिरधिका विंशतिः । (चत्विश)
१ चतुरधिकविंशतिसंख्यायां २ तत्संख्येये च । पूरणे ङट् ।
चतुर्विंश नत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
चतुर्विंशतिकं त्रि० चतुरधिका विंशति र्यत्र कप् । १ चतु-
र्विंशतिसंख्यायुक्ते । २ सांख्योक्ते प्राकृतिके गणे पु०

“पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्मचतुर्भिर्देशभिस्तथा । एतच्चतु-
र्विंशतिकं गणं प्रधानिकं विदुः । महाभूतानि पञ्चैव-
भूरापोऽग्निर्वायुश्चैव । तन्मात्राणि च तावन्ति ५ गन्धा-
दीनि मतानि वै । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्द-
भसननासिकाः । वाक्करो चरणौ नेत्रं पायुर्दंशश्च
उच्यते । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यनरात्मकम् ।
चतुर्द्वी लक्ष्यते मनोवृत्त्या लक्षणरूपया” भाग० २।२६।१४।
तादृशगणश्च “प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारस्तस्मात् गणश्च
षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि”
शा० का० उक्तः ।

चतुर्विंशतिमुक्तिं स्त्री कर्म० । विष्णोर्हस्तभेदेनचक्रादि
विन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके भूतिभेदे तन्भूतिं
लक्षणं तद्भेदेन विष्णोर्नामभेदाश्च अग्निपु० उक्ताः यथा
“ओरूपः १ केशवः पद्मशङ्खचक्रगदाधरः । २ नारायणः
शङ्खपद्मगदाचक्री प्रदक्षिणम् । ततो मदी ३ माधवोऽ-
रिशङ्खपद्मी नमामि तम् । चक्रकौमोदकीपद्मशङ्खी
४ गोविन्द कर्जितः । मोक्षदः श्रीगदी पद्मी शङ्खी
विष्णु ५ च चक्रधृक् । चक्रशङ्खाजगदिनं ६ मधुसूदनमा-
नमे । भक्त्या त्रिविक्रमः ७ पद्मी गदी शङ्खी च चक्र-
पि । शङ्खचक्रगदापद्मी वामनः ८ पातु मां सदा ।
सुक्तिदः श्रीधरः ९ पद्मी, चक्री गदी च शङ्खपि ।
हृषीकेशो १० गदाचक्री पद्मी शङ्खी च पातु नः । वरदः
पद्मनाभ ११ शङ्खशङ्खाजगदिगदाधरः । दामोदरः १२
पद्मशङ्खगदाचक्री नमामि तम् । रत्नेश्वरगदी शङ्ख-
चक्री वासुदेवो १३ जलजगत् । सङ्कर्षणो १४ गदी
शङ्खी पद्मी चक्री च पातु नः । चक्री शङ्खगदी
पातु प्रद्युम्नः १५ पद्मशङ्खः प्रभुः । अनिरुद्धः १६ चक्रगदी
शङ्खी पद्मी च पातु नः । सुरेशो १७ जलशङ्खाजग-
श्रीगदी पुरुषोत्तमः १८ । अधोलजः १९ पद्मगदी चक्री
शङ्खी च पातु नः । देवो नृसिंह २० चक्राजगदा-
शङ्खी नमामि तम् । अच्युतः २१ श्रीगदी पद्मी चक्री
शङ्खी च पातु नः । बालरूपी शङ्खगदी उपेन्द्र २२
चक्रपद्मपि । जनार्दनः २३ पद्मचक्री शङ्खधारी
गदाधरः । शङ्खी चक्री च पद्मी च हरिः २४ कौमा-
दकीधरः । कृष्णः २५ शङ्खी गदी पद्मी चक्री मे भुक्ति-
सुक्तिदः । आदिभूतिर्वासुदेवस्तस्मात् सङ्कर्षणोऽभवत् ।
सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्धकः । केशवादि-
भेदेन एकैकस्य त्रिधा क्रमात् । द्वादशाक्षरकं स्तोत्रं

चतुर्विंशतिभूतिभूतिम् । यः यथेच्छं गुणाद्यापि निर्मलः
सर्वमाप्नुयात्” ।

चतुर्विंशतिभूतीनां दक्षहस्तोर्द्धादिष्वस्तन्यासभेदेन

नामभेदविष्टितः ।

भूतिनाम	दक्षोर्द्ध	दक्षधः	वामोर्द्ध	वामधः ।
१ केशवस्य	१ पद्मम्	१ शङ्खः	१ चक्रम्	१ गदा
२ नारायणस्य	१ शङ्खः	१ पद्मम्	१ गदा	१ चक्रम्
३ माधवस्य	१ गदा	१ चक्रम्	१ शङ्खः	१ पद्मम्
४ गोविन्दस्य	१ चक्रम्	१ गदा	१ पद्मम्	१ शङ्खः
५ विष्णोः	२ गदा	२ पद्मम्	२ शङ्खः	२ चक्रम्
६ मधुसूदनस्य	२ चक्रम्	२ शङ्खः	२ पद्मम्	२ गदा
७ त्रिविक्रमस्य	२ पद्मम्	२ गदा	२ शङ्खः	२ चक्रम्
८ वामनस्य	२ शङ्खः	२ चक्रम्	२ गदा	२ पद्मम्
९ श्रीधरस्य	३ पद्मम्	३ चक्रम्	३ गदा	३ शङ्खः
१० हृषीकेशस्य	३ गदा	३ चक्रम्	३ पद्मम्	३ शङ्खः
११ पद्मनाभस्य	३ शङ्खः	३ पद्मम्	३ चक्रम्	३ गदा
१२ दामोदरस्य	४ पद्मम्	४ शङ्खः	४ गदा	४ चक्रम्
१३ वासुदेवस्य	४ गदा	४ शङ्खः	४ चक्रम्	४ पद्मम्
१४ सङ्कर्षणस्य	५ गदा	५ शङ्खः	५ पद्मम्	५ चक्रम्
१५ प्रद्युम्नस्य	५ चक्रम्	५ शङ्खः	५ गदा	५ पद्मम्
१६ अनिरुद्धस्य	६ चक्रम्	६ गदा	६ शङ्खः	६ पद्मम्
१७ पुरुषोत्तमस्य	५ चक्रम्	६ पद्मम्	५ शङ्खः	६ गदा
१८ अधोलजस्य	५ पद्मम्	६ गदा	६ चक्रम्	६ शङ्खः
१९ नृसिंहस्य	६ चक्रम्	५ पद्मम्	६ गदा	५ शङ्खः
२० अच्युतस्य	६ गदा	६ पद्मम्	५ चक्रम्	६ शङ्खः
२१ उपेन्द्रस्य	६ शङ्खः	५ गदा	६ चक्रम्	६ पद्मम्
२२ जनार्दनस्य	६ पद्मम्	५ चक्रम्	६ शङ्खः	५ गदा
२३ हरेः	५ शङ्खः	६ चक्रम्	५ पद्मम्	६ गदा
२४ कृष्णस्य	६ शङ्खः	६ गदा	६ पद्मम्	६ चक्रम्

हेमाद्रिप्र० ख० संहितप्रस्तो ११४८० चतुर्विंशतिभूती-
नां ध्यानवाक्यत्वेन यन्मूर्धितं तत्र केशवभूतिं विहाय
त्रयोविंशतिभूतीनां ध्यानानि सन्ति तत्र चरमे “विष्णु-
विभक्तिं यः” इत्यत्र “कृष्णोविभक्तिं यः” इत्येव सवितु-
सूचितम् विष्णोः पूर्वसूक्तत्वात् कृष्णस्यानुक्तत्वात् ।
तथा वासुदेवादीनां त्रयोविंशतिभूतीनामेव भूति-
ज्ञापकाः सार्धैकादशश्लोकाः सन्ति केशवभूतिज्ञापक-
मर्द्धपद्यां पठितम् । तच्च संस्कर्तुः प्रमादवशात्
एवं भूतिभेदलक्षणैक्यमपि इति सुधीभिर्विद्वद्भिः ।

चतुर्षु हस्तेषु चतुरस्त्रविन्यासभेदाच्चतुर्विंशतिसंख्यका एव
भूतिभेदा भवन्ति । “स्थानान्तमेकादिचत्वारिंशत्घातः
संख्याविभेदाः” लीला० उक्तदिशा १।२।३।४। २४संख्या
इति तद्वृत्तौ उक्तम् ।

चतुर्विद्या स्त्री चतस्रः विद्या संज्ञात्वात् कर्म० । षष्ठ्ययुजः
सामायर्ष्यास्तु विद्यास्तु । चतस्रोवेदरूपा विद्यास्तु ।
२चतुर्वेदाभिज्ञे । ततः स्वार्थे चतुर्वर्णा० ष्यञ् चतु-
शतिका० उभयपदद्वयः । चातुर्वेद्य चतुर्वेदाभिज्ञे
चतुर्विधं त्रि० चतस्रो विधा अस्तु । चतुःप्रकारे “एष वोऽभि-
हितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” । “पारुष्यमनृतं चैव
पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्था-
ञ्चतुर्विधम्” इति च मनुः । चतुर्विधशरीराणि (जरा-
युजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यानि) धृत्वा सक्ता सहस्रशः ।
सुकृतान्मानवोभूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात्” शब्दार्थ-
चि० धृतवाक्यम् ।

चतुर्वीजं न० समाहारद्विगुः । “मेधिकाचन्द्रश्चरश्च कणा
जानी यवानिका । एतच्चतुष्टयं युक्तं चतुर्वीजमिति
स्मृतम्” भावप्र० उक्ते वीजचतुष्टये । “तच्चतुर्वीजं भक्षितं
नित्यं निहन्ति पवनामयान् । अजीर्णं शूलमाध्मानं
पार्श्वशूलं कटिव्यथाम्” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

चतुर्वेदं पु० चत्वारो वेदाः प्रतिपादका अस्तु, चतुरो वेदान्
वेत्ति कथीते वा विद-अण् उप० सं० वा । १परमेश्वरे
“चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः” हरिव० २२८अ० ।
२चतुर्वेदाभिज्ञे च । ततः स्वार्थे ष्यञ् । चतुर्वेदसोभय
पदद्वयः । चातुर्वेद्य तदर्थे पु० ।

चतुर्वेदविद् पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद-क्लिप् इत्० ।
१विष्णौ “चतुरात्मा चतुर्भाषश्चतुर्वेदविदेकपाद्” विष्णुसं० ।
२चतुर्वेदाभिज्ञमात्रे च ।

चतुर्व्यूहं पु० चत्वारो व्यूहा अस्तु । १विष्णौ “चतुर्व्यूह-
श्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । “शरीरपुरुषः, कन्दः पुरुषोवेद
पुरुषो महापुरुषः इति बह्वृचोपनिषदुक्ताश्चत्वारो व्यूहा
अस्येति चतुर्व्यूहः” भा० । “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः”
विष्णुसं० । “सृष्ट्यादिकाव्यर्थं चत्वारो व्यूहा विभागा
वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धसंज्ञा भूतयो यस्य सः” भाष्य-
म् । उभयविधव्युत्पत्तियोगास्तु द्विनामतया द्विधा प्रयोगः ।
तथा । “व्यूह्यात्मानश्चतुर्धा वै वासुदेवादिभूतैः” इति
विष्णुपु० । मार्कण्डेयपुराणे च “मूलकारणं वासु-

देवाख्यं व्यूहश्चतुर्धा” “द्वितीया प्रथिनी” मङ्गलौ
शेषाख्या धारयत्यधः । तानसी सा समाख्याता तिर्य-
क्ते चतुर्धा चिता । तृतीया कर्म कुरुते प्रकापालन
तत्परा । सत्वोद्दिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थान
कारिणी । चतुर्थी जलमध्यस्था येते पद्मगतलम्बा ।
राजस्यास्तद्वृणः सर्गं सा करोति सदैव हि ।
साङ्ख्ये २भोजशास्त्रे । तत्र हि हेयं हानं हेयहेतुः
हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपाद्याः सन्ति ।
तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् ।
प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः । विवेक-
ख्यातिस्तु हानोपाय इति । ३चिकित्साशास्त्रे च न० ।
तत्र च रोग आरोग्यं रोगनिदानं भेषज्यमिति चत्वा-
रो व्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम् ।

चतुर्हयन(ण) त्रि० चत्वारो हयना अस्तु । चतुर्वर्षोद्भवे
जनौ वयोवाचित्वे स्त्रियां ङीप् णत्वञ्च । वयोऽन्यत्र
न ङीप् णत्वं वा । चतुर्हयना शाला ।

चतुर्होत्रं पु० कर्म० । चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिषु होत्रेषु
“चतुर्होतार आप्रियश्चातुर्मास्थानि नोविदः” अथ०
११।७।१६। चतुर्होतृणां कर्म अण् । चातुर्होत्रं तत्-
कृतकर्मणि । “चतुर्भुजश्चतुर्भुजश्चातुर्होत्रप्रवर्तकः”
हरिव० ३७६ अ० ।

चतुर्होत्रं पु० चत्वारि होत्राणि । होमा प्रीत्यर्थं अस्तु ।
१विष्णौ परमेश्वरे । चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुरात्मा सनातनः”
हरिव० २२८अ० ।

चतुर्होत्रकं न० चत्वारि होत्राणि यत्र कर्मणि कप् । च-
तुर्होत्रविधायके चतुर्वेदे “तथा चतुर्होत्रकविद्यया
च” भाग० ७।१।२८।

चतुल त्रि० चत-उलच् । स्थापयितरि संचिप्रसा० ।

चतुश्चक्रं न० रुद्रयामनोक्ते दीक्षाक्रमेण गुह्यज्ञापके चक्रमेदे
यथा “चतुश्चक्रं प्रवक्ष्यामि शृणु पार्वतीवल्लभ ! । वाम-
दक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमालिखेत् । पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च
रेखाः समालिखेत् । चतुष्कोष्ठे दक्षभागे चतुष्कोष्ठे च
मन्त्रवित् । तदधश्च चतुष्कोष्ठे तद्दक्षिणे चतुर्गृहे ।
प्रलिखेत् क्रमशश्चाद्ये चतुर्भुजमध्यगे । क्षिप्रश्च
शीतलं जम्बं सिद्धञ्चापि ततः परम् । अकारश्च उकारश्च
लृमोकारं ततः परम् । क्षिप्रश्चमिति वर्णं च शीत-
लस्यं शृणु प्रभो ! । अकारश्च जकारश्च लृमोकारं
ततः परम् । तदधोजम्बगेहस्यं वर्णं शृणु महाप्रभो ! !

इकारश्च ऋकारश्च एतमोङ्कारतः परम् । सिद्धगेहस्थितं
वर्णं शृणु सर्वसुखप्रदम् । ईकारश्च ऋकारश्च औका-
रश्च ततः परम् । दक्षे चतुर्गेहस्थितान् वर्णान् तव वदामि
तान् । आङ्गादं चापि प्रत्यायं मुख्यं शुद्धमित्यपि ।
एतत्कोष्ठस्थितान् सर्वान् शुभाशुभफलप्रदान् । कका-
रश्च खकारश्च भकारश्च जकारकम् । आङ्गादस्य
मिति प्रोक्तं प्राप्तिमात्रेण सिद्धिदम् । प्रत्यायस्यं
गकारश्च चकारं सचमित्यपि । सुप्रस्यं हि ङका-
रश्च टकारं ङठमित्यपि । शुद्धस्य टकारश्च थकारं
सतमित्यपि । तदधःस्थं चतुर्गेहं लौकिकं सन्निकं
तथा । मानसिकं राजसिकं चतुर्गेहस्थितं त्विमम् ।
लौकिकस्यं घकारश्च दकारं च मकारकम् । सात्विकस्यं
धकारश्च नकारश्च यकारकम् । मानसिकस्यं शृणु भो
पकारं च फकारकम् । तद्दामस्यचतुर्गेहं शृणु
पञ्चानन ! प्रभो ! । सुप्तं क्षिप्तं क्षिप्तं दुष्टमन्दं प्रकी-
र्तितम् । एतद्गेहस्थितान् वर्णनात्मान् गृह्णाति
द्योनरः । वर्जयित्वा सुप्तमन्त्रं क्षिप्तं क्षिप्तं दुष्टकम् ।
ऐहिके सिद्धिमाप्नोति परे सुक्तिमवाप्नुयात् । यदाभास्य-
वशात् सुप्तादिषु गेहेषु लभ्यते । तदा मन्त्रं शोधयेत्
वै सुप्तसन्निहितकीलितैः । वर्जितैर्दोषजालस्यैरशुभं
भूतशुद्धये । भूतलिप्या पुटीकृत्य जपत्वा सिद्धिं ततो
लभेत् । न तु वा वर्जयेत् गेहं चतुष्कं वर्णवेष्टितम् ।
सुप्तगेहस्थितं वर्णं शृणुष्व पञ्चकानन । वकारश्च
भकारश्च ततोऽन्यगृहस्थितम् । शकारश्च लकारश्च
क्षिप्तगेहस्थितं द्वयम् । घकारश्च चकारश्च क्षिप्तगेहस्थितं
द्वयम् । दुष्टगेहस्थितं माध ! सकारं गगनं तथा ।
निजस्वभावसुक्तं यत्तन्मन्त्रं ससुपाश्रयेत्” ।

चतुश्चत्वारिंशत् स्त्री चतुरधिका चत्वारिंशत् । (चोया-
द्विंश) चतुरधिका चत्वारिंशत्संख्यायां शतसंख्यान्विते
च । पूरणे ङट् । चतुश्चत्वारिंशत् तत्संख्यापूरणे लिं
स्त्रियां ङोप् ।

चतुश्शृङ्ग ५० चत्वारि शृङ्गाण्यस्य । १ कुशक्षीपस्य वर्ष-
पर्वते “बभ्रुश्चतुश्शृङ्गः कपिलाक्षितकूटोदेवानीकजङ्घ-
रोसा द्विविणः” भाग० ५।२०।११ स्तो० । २ परमेष्ठिने च ।
“चत्वारि शृङ्गा तयो यस्य पादा द्वे शीर्षे” इत्यादि श्रुतौ
तस्य चतुश्शृङ्गत्वोक्तेस्तथात्वम् । शशशृङ्गाश्चैव
तस्य नामाख्यातनिपातोपसंग्रहपञ्चतुर्विधार्थबोधकत्वात्
तथात्वम् ।

चतुष्कं न० चतुरवयवं चत्वारोऽवयवायस्य वा कन् । १ चतुः-
संख्यायां शतदन्विते च “एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं
पञ्चकं तथा । नामार्था इति सर्वेऽपी पक्षाः शास्त्रे
व्यवस्थिताः” हरिः । “एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं
कामजे गण्ये” द्विकन्तिकञ्चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम्”
इति च मनुः । २ चतुस्तम्ये मण्डपभेदे “चतुष्कपुष्प-
प्रकरावकीर्ययोः” “नार्थ्यश्चतुष्काभिमुखं व्यनेणुः” इति
च कुमा० । “नारीयनांसीव चतुष्कमनः” रघुः । ३ मय-
काय्यां (मशारि) ५ पुष्करिणीभेदे च स्त्री ङोप् भेदि० ।
इयदिभेदे न० शब्दार्थः ।

चतुष्कर्णी स्त्री चत्वारः कर्णा अस्या ङोप् । १ कुमारानुचर
साहभेदे “चुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा नद्या”
भा० श० ४७ अ० कुमारानुचरमातृगण्योक्तौ । चत्वारः
कर्णाः श्रवणसाधनं यत् । २ द्वाभ्यां क्रियमाणे मन्त्रे ५०
“षट्कर्णाभिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णः स्थिरोभवेत्” पञ्चत० ।
चतुष्कल ५० चतस्रः कलाः सात्वायत् । आर्यादिषु चत-
र्मात्वायुते गणभेदे “ज्ञेया सर्वान्तमध्यादिपुरवोऽत्र चत-
ष्कलाः गणाश्चतुर्लघुमेताः पञ्चार्यादिषु संख्याः” इ० ।
चतुष्कोण लिं चत्वारः कोणा अत्र । १ चतुरन्त्रे तदाकारे
श्चेत्तभेदे न० ।

चतुष्टय लिं चत्वारोऽवयवा विधा अस्त्य तयप् । १ चतुर्विधं
भागवति चतुष्के । स्त्रियां ङोप् “प्रवृत्तिरासोऽङ्गाणां
चरितार्था चतुष्टयी” कुमारः । “तदैषु सर्वमेवेतत्प्र-
युज्जीत चतुष्टयम्” मनुः । “चतुष्टयमर्थदेहादिदण्डम्” ।
चतुर्णामवयवः तयप् । २ चतुःसंख्यायाम् “सुक्तं
सप्तिसुक्तं चतुष्टयेन” कुमा० । “केन्द्रं चतुष्टयं ज्ञेयम्”
नील० ता० ङोप् ३ लङ्गनचतुर्थसप्तमदशमस्थानेषु न० ।

चतुष्टोम ५० चतुरन्तरः स्तोमः लिङ्गत्पञ्चदशसप्तदशैकविं-
शानां समूहः मध्यपदलोपी स० । चतुरन्तरस्तोमे “विष-
त्तौऽष्टाचत्वारिंशः धत्तं चतुष्टोमः” यजु० १४।२१ चत-
र्हिंक्षु स्तूयमानत्वात् श्वायौ च । “यएव चतुष्टोम
स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धत्तं भिति प्रतिष्ठा
वै धत्तं” प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुवै धत्तं चतुष्टोमः
स व्याभिद्यतस्त्वभिर्दिग्भिः स्तुते वायुवै सर्वैर्वा भूतानां
प्रतिष्ठा तदेतद्गुणमुपदधातीति” शत० ब्रा० ८।४।१२६।
श्स्तोमभेदे । “समीचीर्दिशः स्युताश्चतुष्टोमः स्तोमः”
यजु० १४।२५ । “चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्या-
दिशः स्युताः” वेददी० ।

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौपात्र) १ चतु
स्तरपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्येय्ये च । ततः पूरणे
डट् । चतुष्पञ्चाश तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां डीप् ।
चतुष्पत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्न्याः जातित्वात्
डीप् । १ मुनिपणके (मुमुनि) शाकभेदे “चाङ्गेरो
सङ्गः पत्न्यश्चतुर्द्वय इति स्मृतः । शाकोजलान्विते देशे
चतुष्पत्नीति चोच्यते” शब्दार्थचि० । २ रुद्रपाशाभेदिनि
च राजनि० ।

चतुष्पथ पु० चत्वारः पन्थानः ब्रह्मचर्यादयः आश्रमा यस्य
अच् समा० । १ ब्राह्मणे अमरः ब्राह्मणानां हि “एष
वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” मनुना चाह-
राश्रमस्य उक्तत्वात् तथात्वम् । चतुर्थां पथां समाहारः
अच् । २ चतुर्मुखे (चौमाथा) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्याः । कुमारानुचर-
मातृभेदे “चतुष्पथनिकेता च गोकर्षा महिषानना” भा०
श० ४७ अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त० । कुमारानुचरमातृभेदे । “चतु-
ष्पथरता चैव भूतितीर्थान्यगोचरा” भा० श० ४७ अ० ।

चतुष्पद् पुंस्त्री चत्वारि पदानि चरणा यस्य । १ चतुश्चरणे
गवादौ जन्तौ स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ त्रिव्यङ्ग्यरूपे
भुवकरणभेदे न० । करणशब्दे १६६० पृ० सू० सि० वाक्ये
दृश्यम् । यस्य शब्दक० पुंस्त्वोक्तिः सौरागमविरुद्धा ।
“सृगधनुराद्यान्याङ्गे वृषाजसिंहाश्चतुश्चरणाः” ज्यो०
त० उक्तेषु श्मकराद्याङ्गे धनुरन्याङ्गे मेघवृषसिंहराशिषु
पु० । स्त्रीणां ४ करणभेदे न० हेमच० ।

चतुष्पदवैकृत न० इत० । इ० स० उक्ते चतुष्पदजन्तुप्रस-
वादिविकारे यथा

“परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् ।
उज्जाणो वान्योऽन्यं पिबन्ति आ वा सुरभिपुत्रम् ।
मासत्वयेण विद्यात् तस्मिन्निःसंशयं परागमनम् ।
तत्प्रतिधातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्वागो
विवाहनं दानं तत्तस्यायु शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाङ्ग्यां
शाल जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातार
पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्ब्रह्म
दक्षिणम्” ४६ अ० ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादा यस्यः अन्यलोपः समा० वा
डीप् पादः पङ्कावः । १ पद्ये “पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं
जातिरिति द्विधा” छन्दोम० । २ प्राकृतभाषादिप्रसिद्धे

(चौपाया) छन्दोभेदे २ चतुश्चरण स्त्रीपशौ च अन्य-
लिङ्गे चतुष्पादित्येव ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्ने पत्ने पत्न्याः
डीप् । (सुसुनी) शाकभेदे । राजनि० ।

चतुष्पाटी स्त्री चतस्रोदिशः पाठयति पाटि-अण् उप० स० ।
नद्यां शब्दमाला

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्णां वेदानां पाठोऽत्र गौरा० डीप् ।
आत्राणामध्ययनमण्डपे (चौपाठी) गृहे ।

चतुष्पाणि पु० चत्वारः पाणयोऽस्य । १ विष्णौ हारा० २ चतु-
र्बाहुयुक्तमात्रे लि० ।

चतुष्पाद् लि० चत्वारः पादा यस्य अन्यलोपः समा० ।
चतुश्चरणयुक्ते गवादौ स्त्रियां डीप् पादः पङ्कावः चतु-
ष्पदीत्येव । समासान्तविधेरनित्यत्वात् अन्यप्रलोपा-
भावे चतुष्पादोऽपि तत्रार्थे “भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषयं
परिकीर्तितम्” छन्दोम० ।

चतुस्तन स्त्री चत्वारः स्तना यस्याः वा न डीप् । सुरभौ
गवि । “तस्यै स्तनानुचयति । ऊधसस्तन स्तनानुचयति
सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि मौः” शत० ब्रा० ६।
५।२।१८।२। महिष्यादौ च पक्षे डीपि चतुस्तनीत्यपि ।

चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका त्रिंशत् । (चौतश) १ चतुर-
धिकत्रिंशत्संख्यायां २ तत्संख्येय्ये च । पूरणे डट् ।
चतुस्त्रिंश तत्संख्यापूरणे लि० स्त्रियां डीप् ।

चतुस्त्रिंशज्जातक पु० बुद्धभेदे हेमच० ।

चतुस्सन पु० व० व० चतुर्णां धर्माधिकामनोक्षाणां सनः
दाता सन-दाने अच् इत० चत्वारः सनेतिशब्दा नर्भञ्ज
भेषां वा । १ सनकसनतकुमारसनन्दसनातनेतिनामकेषु
चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु ऋषिषु तन्नाम्नां सनादित्वेन तथात्वम् ।
२ तदवतारधारिणि चतुर्वर्गदातरि वा २ विष्णौ पु०
“तप्तं तपो विविधलोकसिद्धयया मे व्यादौ सनात्-
स्तपसः स चतुःसनोऽभूत्” भाग० २।७।६।

चतुस्सक्ति पु० चतस्रः सक्तयः कोणादिपूपा यस्य । चतु-
र्दिगवच्छिन्ने । “चतुःसक्तिर्नाभिर्हृत्तस्य” यजु० ३८।२० ।
“चतस्रः सक्तयः कोणा दिपूपायस्य सः” वेददी० ४ ।
“चतुःसक्तिरेष कूपो भवति” शत० ब्रा० ६।१।२।२६ ।

चतुराजी स्त्री चतुर्णां राज्ञां समाहारः टच् समा० चतुरङ्ग
क्रीडायां क्रीडाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६१ पृ० दृश्यम् ।

चतुरात्र न० चतुर्दशां रात्रीणां समाहारः चतुर्दशभिः रात्रि-
भिर्निर्दिष्टः अण् तस्य लुक् वा अच् समा० “संख्यापूर्वकं

रात्रिमिति पा० लोपत्वम् । १ चतसृषु रात्रिषु २ तत्साध्ये
क्रतुभेदे च । “चतुरात्रम्” कात्या० श्रौ० १६।१।१४। “अयं
क्रतुर्भवतीति शेषः” कर्कः । चतुरात्रादिष्वविकम्” कात्या०
श्रौ० २१।१।७। “सहस्रमधिकं दक्षिणा” कर्कः ।

चत्वर न० चत-वरच् । १ स्थण्डिले होमार्थं कृतसंस्कृत
भूभागे २ गृहहस्तहिरङ्गने (उठान) (चाताल) इति च
ख्याते स्थाने अमरः “गृहस्थानां गृहवास्तूनि कार्येणां
त्रिकचत्वरः” हरि० ११३ अ० । ४ नानाजनस्थानानां
वासस्थाने “सहि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसति” ऋक्० ।
“न चत्वरे निशि तिष्ठेत् निगूढः” भा० उ० ३६ अ० ।
(चोतारा) ५ ख्याते स्थाने “चत्वरान् राजमागांश्च
समानन्तःपुराणि वः” हरिवं० ११६ अ० । ६ चतसृषां
ख्यानां सङ्क्रमे शब्दार्थचि० । “अचुरथासु सर्वास्तु चत्व-
रेषु च कौरव !” भा० व० १५ अ० ।

चत्वरवासिनी स्त्री चत्वरे वस्तुं शीलमस्याः वस-णिनि
ङीप् । कुमारानुचरमाहभेदे । “अज्ञाभिका निम्बुटिका
रामा चत्वरवासिनी” भा० ४७ अ० ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रोदशतयः परिमाणमस्याः । “पङ्क्ति-
विंशतित्विंशत्वारिंशत्” इत्यादि” पा० नि० । (चाक्षिश्)
१ संख्यायां २ तत्संख्येये च । ततः पूरणे तमप् । चत्वा-
रिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

चत्वाल पु० चत-वालञ् संज्ञापूर्वकत्वेन वृद्धेरनित्यत्वात् न
वृद्धिः । चात्वाले १ होमकुण्डे २ दर्भे च भेदि० ।

चद् याचने भा० द्विक० उभ० सेट् । चदति ते एदित् अच-
दीत् अचदिष्टम् । चचाद् चेदतुः चेदे ।

चद् आह्लादे दोषौ च भा० अक० प० सेट् इदित् । चन्दति
अचन्दीत् चचन्द चचन्दतुः । चन्द्रः ।

चद्दिर पुंस्त्री चद-किरच् । १ हस्तिनि २ भुजगे च स्त्रियां
जातित्वात् ङोप् । ३ चन्द्रे ४ कर्पूरे च पु० संचिप्रसा० ।

चन हिंसे भा० प० सक० सेट् । चनति अचनीत्-अचा-
नीत् चचान चेनतुः । मित् णिचि चनयति ते ।

चन शब्दे तु० प्र० अक० सेट् । चनति अचा (च) नीत्
चचान चेनतुः । णिचि चानयति ।

चन अव्य० चन-शब्दे अच् । असाकल्ये “असाकल्ये तु
चिञ्चन” इत्यमरः । समुद्रायार्थकशब्देन नञः समास
इत्यन्ये “युधोरिदापश्चन प्र मिणन्ति व्रतं वाम्” ऋ० २।२४।
१२। “चनेत्ये तत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपदं त्वध्यापक
साम्यदायिकम् । २ नेत्यर्थे “पूर्वेष्वन प्रसितयस्तरानि”

ऋ० ७।३२।१३। “चनेति समुदायो नेत्यर्थे” भा० ।
३ अथर्थे “स्वप्नश्चेदन्तस्य प्रयोता” ऋ० ७।८६।६।
“स्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि” भा० । “महिम्न एषां पितरश्चने-
शिरे” ऋ० १०।५६।४। पितरश्चन पितरोऽपि” यत्तु
सुग्वयो “किमः क्षत्रान्नाच्चिञ्चनौ” विभक्तान्नात् किमः
चिञ्चनप्रत्ययौ विहितौ तच्चिन्त्यम् अथर्थकेन असाकल्या-
र्थेन वा चनशब्देन गतार्थत्वात् कदाचन कथञ्चने-
त्यादौ कदापि कथमपीत्यर्थलाभात् न प्रत्ययान्तरकल्प-
नम् । प्रागुक्तप्रयोगे किमोऽभावेऽपि प्रयोगदर्शनात् किम
इत्यस्य प्रार्थिकत्वकल्पनेऽपि चनप्रत्यये परे पूर्वसुप्तः
लोपापत्तेश्च । तन्मते चिच्चेन प्रत्ययस्याव्ययसंज्ञकत्वात्
तयोश्चिच्चाभावेनानव्ययत्वापत्तेः स्वरवैलक्षण्यप्राप्तपरेश्च
चनस् न० चाय पूजादौ “चायतेरन्ने हस्तश्च” उषा० अष्टन्
चात् रुट् । १ भक्ते उज्ज्व० । “चनो धाः सहस्रो
यहो” ऋ० १।२६।१०। “चनोदधिष्व पचतोत सोमम्”
निरुक्तधृतश्रुतिः ।

चनसित न० च न शब्दे अच् चनः सित अवधानमस्य ।
ब्राह्मणस्याप्रत्ययचनमभेदे । “नाध्यक्षनाम्नाऽऽ चनीत
चनसितेत्यहंता सह । सम्भाषमाणो ब्रूयाद्विचक्षणे-
तीतरैरिति” कर्कधृतमनुवाक्यम् ।

“जागर्त्येतां रात्रिं क्रीते राजनि द्वितीयां श्वः सुप्तायां
तृतीयां चनसितं विचक्षणमिति” नामधेयान्तेषु दृष्टाति
चनसितेति ब्राह्मणं, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ “विच-
क्षणचनसितवर्ती वाचम्” कात्या० श्रौ० ७।१।७।
“विचक्षणशब्दवर्ती चनसितशब्दवर्ती च वाचं ब्राह्मणा-
दिनामधेयभूतां वाणीं वदेत्” कर्कः ।

चनस्य चनोऽन्निच्छति क्यच् नामधातुः अन्नेच्छायां पर०
अक० सेट् । चनस्यति अचनस्यीत् । “पुरुभुजा चनस्य-
तम्” ऋ० १।२।१।

चनिष्ठ त्वि० चनोच्चम् उपचारात् तद्वान् ततः व्यतिशये इष्टन्
डिङ्ङावे टिलोपः । अचनवत्तमे “अन्ने यो अस्तु सुप्त-
तिश्चनिष्ठा” ऋ० ७।५७।४। “चनिष्ठा अचनवत्तमा” भा० ।

चन्द पु० चदि अह्लादने ग्यन्तात् अच् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे च
शब्दार्थर० ।

चन्द(न्द्र)क पु० चन्द(न्द्र)इव कायति शुभ्रत्वात् कै-क ।
(चादा) मत्स्यभेदे “चन्द(न्द्र)कौरुचिकत् वल्लवानभि-
प्रन्दकदपि” राजवल्गुभः ।

चन्दन पु० न० चदि-ग्यन्तात् ल्यु । खनामख्याते मनयाच-

लङ्गे, हलविशेषे तङ्गेदशुणादिकं भावपू. उक्तं यथा श्रीखण्डं चन्दनं न स्त्री मद्रन्नीसौलपणिकः । गन्ध-सारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च सः । स्वादे तिक्तं कषे पीतं क्सेदे रक्तं तनौ सितम् । मन्थिकोटारसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते । चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाक्षु-दनं लघु । अमशोषविपक्षेष्ण दृष्णापित्ताक्षदाहनुत् । अथ पीतचन्दनम् (कलम्बक) । “कालीयकन्तु कालीयं पीताभं हरिचन्दनम् । हरिप्रियं कालसारं तथा कालानुसार्यपि । कालीयकं रक्तगुणं विशेषा-द्वज्जनाशमम्” । अथ रक्तचन्दनम् “रक्तचन्दनं भाख्यातं रक्ताङ्गं चुद्रचन्दनम् । तिलपूर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् । रक्तं शीतं गुरु स्वादु कर्दितृष्णा न्दपित्तहृत् । तिक्तं नेत्रहितं दृष्यं ज्वरत्रणविपापहम् । तत्र पुंसि “सत्वध्वंशयसुखोऽपि दूष्यते क्षणसर्पशि-शुनेव चन्दनः” शकुं । स्त्रीषु “विना मलयमन्यत्न चन्दनं न विवर्द्धते” पञ्चतं । “ततः कृताङ्गिकाः सज्जे दिव्यचन्दनभूषिताः” भा० सं० ५७अ० । “चन्द्रचन्दन-रोलम्बरुतादुहीपनं मतम्” सा०द० तस्य शृङ्गारोद्दीप-कत्वञ्जितम् । रक्तचन्दने न० मेदि० श्वानरभेदे पु० हेम० । शशारिषोपधौ स्त्री राजनि० । (मधुखाली) नगरीसमीपस्थे पुनदीभेदे च स्त्री ।

चन्दनगिरि पु० चन्दनस्रोतपत्तिस्थानं गिरिः । मलयाचले चन्दनगोपी स्त्री चन्दनमपि गोपायति गुप-अण् । शारि-वाभेदे राजनि० ।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या मृताया नाय्यां उद्देशेन पुत्रदात-व्यायां चन्दनाङ्कितधेनौ । तद्विधिमाह रत्नाकरे देवलः “जीवद्भर्तुं तु या नारी पुत्रिणी ज्ञियते यदि । सवत्-सामङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् । पतिपुत्रवती नारी ज्ञियते याम्यतस्तयोः । द्रुपं नचोत् सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति” । तथा कर्मोपदेशिन्यां ब्राह्मणधर्मसूत्रे च हज्जायुधधृतानि वचनानि स्मृतिः “पतिपुत्रवती नारी ज्ञियते भर्तुरप्यतः । चन्दनेनाङ्कितां “धेनुं तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्” । तथा जातुकर्मः धेनुं चन्द-नमालिष्य यो दद्यान्मातृहेतवे । यदि पापघ्नेत्युक्ता तथापि स्वर्गमाप्नुयात्” । तथा वशिष्ठः “न युक्तश्च द्रुपोत्सर्गः पिता यावत् तु जीवति । चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत्” । “चतुर्हस्तो भवेद्द्यूषो यज्ञ-वृक्षससङ्गवः । वक्तुं लः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो धेनु-

मौलिकः । विलुप्त्य वक्तुस्यैव कनौ यूषः प्रशस्यते । अभावे वारुणेनापि यूषं कुर्याद्विधानतः” । “तरुणिरूप सम्पन्नः सुशीला च पर्यास्त्रिणी । न्यायार्जिता गृहे जाता देया सा ओलियाय गौः । नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च । ग्रीहिच्छले कुशच्छले राजद्वारे चतुष्पथे” । येषु वचनेषु द्रुपोत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्सर्गविध्योर्युगपदुपसंहारदर्शनात् द्रुपोत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते अतोऽस्य द्रुपोत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । “एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाञ्चैव सर्वदा । अहन्त्ये-कादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते” इति आहविवेकधृतो-शनोवचने त्रिदण्डसन्नासिनाम् एकोद्दिष्टनिषेधपार्वण्य विध्योर्युगपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्वण्यमिव । यद्वा पतिपुत्रवतीरूपमेतद्विशेषाधिकृतद्रुपं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यद्रुपोत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणी-भूतद्रुपकर्मकल्याणमनूय तत्कर्मीभूतद्रुपमपचाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिलोचयादवगम्यते । पशुयागे सामान्यविध्यवगतापः प्रणयणीयाधिकरणचमसस्थाने “गो-दोहेनापः प्रणयेदिति” विशेषविधिना गोदोहगुणविधिवत् । “नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इत्यत्र एकादशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधिवत् । अन्यथा धेनुत्सर्गस्य पृथक्कर्मत्वे फलभावनातत्करणनियोजनानां पृथक्कल्पने गौरवं स्यात् । उक्त-विधिनियेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । नतश्च कारणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्वविशक्तिपूर्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एवं कपिलोक्तमन्त्रस्य पापव्यपगमस्वर्गप्राप्त्यनायास्यपि तथैव तात्पर्यम् । तथा जातुकर्मवचनस्य पापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-पर्यं बोध्यम् । भूतार्थानां विशेषेष्णिमेव जैमिन्युक्तप्रामाण्येन प्रकृते सिद्धे विधिशेषित्वे लाघवात् “पापि-ष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृत्यापि वेति” कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्वं एव तात्पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषप्रीभूतकर्तृत्ववि-सरणानन्वयित्वेन न विशेषणत्वं किन्तु फलक्षयत्वमेव ततश्च काकवन्नो देवदत्तस्य गृहा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्ता-भादायापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते । तथापि

“कपतस्तयोः” “भर्तुरपतः” इत्याभ्यां मरणकालिकी पति
पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत् । अथ वा
पराङ्मन्येन धेनूत्सर्गकालिकीति । न च “अपुष्पिता
सृता काचित् तस्याधेनु विगर्हिता” इति कपिलवचने
अपुष्पितायाः पुत्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्त-
तया सपत्नीपुत्रकर्तृकधेनूत्सर्गनिषेधप्राप्तिरिति तद्दृष्ट्वा
पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अथवा
वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्व
मिति वाच्यम् । अपुष्पितेति कपिलाङ्गस्य प्रसक्ति
पूर्वकतार्थं पतिपुत्रवतीनिवृत्त रजस्वाया धेनूत्सर्ग
निषेधार्थत्वात् गत्यां सत्यां लक्षणाया वीजाभावात् ।
प्रतियोगिवत् ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावविरो-
धित्वमते तु अजातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि
“तस्या धेनुविगर्हितेति” अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता
धेनुदाननिन्दा स्तुतिपरा । यथा हरेरुत्थाने “पौष्ण
शेषेण किन्नेन प्रतिपद्यथ योनिश्चि” इत्यप्रसक्तापि निन्दा
एकादशग्रादिपौष्णमाख्यलपञ्चके रेवत्यन्तपादयोगविधि
स्तुतिपरा यथा वा वेदगाने “यो गिरा गिरेति ब्रूयात्
स आत्मानमपि गिरेत्” इत्यप्रसक्तनिन्दा “एतं ब्रूयात्
अगिरेदिति विधेः स्तुतिपरा । अतएव उक्तं शा-
वरभाष्ये “न हि निन्दा निन्दन् निन्दितुं प्रवर्त्तते
अपि तर्हीतरत् स्तोतुमिति” । स्तुतौ हि अप्रसिद्ध
गुणदोषारोपो न दोषाय । न चाल् काव्यस्यैव कार्त्तिक-
क्यादिउपोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदानं विधीयते इति
वाच्यम् । तन्मात्रपरत्वे मानाभावात् । प्रत्युत
स्त्रियत इति वर्त्तमानार्थकविभक्त्या वर्त्तमानसामीप्ये-
नाचिरप्रमीतोपस्थितेय । ये तु “ब्रह्मीनामेकपत्नीना
मेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तन पुत्रेण प्राह
पुत्रवतीमनुवर्ति” मनुना पुत्रवतीत्वाभिधानादेव पति-
पुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ब्रुवते
तेऽतीव भ्रान्ताः । पुत्रवतीतिपदस्याखण्डतया मनुया
पतिपदस्यान्वये तदस्यत्वापत्तेः । ननु दृष्टव्यवयो
वर्णोद्वेगः स्याद्विज्ञा हिजाः । दृष्टोत्सर्गे तथा
पुंसं स्त्रीणां स्त्रीगोविश्रियते” इति भविष्यसंवा-
दाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या दृष्टोत्सर्गे दक्षिणादा-
नस्य विशेषरूपम् । न तु प्रधानकर्म्मालारं गौरवात् ।
न च दक्षिणाया अङ्गत्वेन फलासङ्गतिः । “यस्य पर्थ-
स्यो जुहूर्भवति न स पापलोकं गच्छतीति” वत्तदम् ।

पत्तेरिति चेत् न दृष्टोत्सर्गदक्षिणातश्चन्दनाङ्कित
धेनुदानस्य प्रकरणान्तरान्वायेन प्रकरणान्तरन्यायतः
प्रधानत्वसिद्धेः दृष्टोत्सर्गस्थानीयत्वे गानुवर्त्तमान
शिष्टाचारात् । धेनुदानयुगनद्धदृष्टोत्सर्गनिषेधाना-
मसङ्गतेः कपिलपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति
कर्त्तव्यतायं दृष्टरूपदक्षिणादानविधानात् । यदा
कपिल उवाच “अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुदानमनु-
त्तमम् । पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तुरपतः ।
चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्” । तदा-
“जीवद्भवी तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि सवत्सा-
मङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । साध्वी पतिव्रता नारी
स्त्रियते यापतस्तयोः । दृष्टं नैवोत्सृजेत् पुत्रः पिता
यावत् तु जीवति । सृष्टपुत्रा च या नारी संवृहीता तु
या भवेत् । तस्या धेनुर्न दातव्या दृष्टोत्सर्गे विधीयते ।
“अपुष्पिता सृता काचित् तस्या धेनुविगर्हिता । दद्याद्देव
सुतो ज्येष्ठः कनिष्ठो दृष्टसृष्टजेत् । द्वयोः सोदरयोरेको
भवेत् ज्येष्ठः प्रधानतः । तयाणां द्वौ सुतौ ज्येष्ठौ चतु-
र्णाञ्च त्वयः सृताः । पञ्चानां सोदराणाञ्च त्वयोज्येष्ठाः
प्रकीर्त्तिताः । ज्येष्ठे नैव तु कर्त्तव्यं धेनुदानं विधा-
नतः । हेमदृष्टीं चतुरै रूपाः सुगोला वस्त्रसंयुताम् ।
कांस्योदरीं तावत्पुत्रं घण्टाचामरभूषिताम् । प्रवाल
मालिकां दद्यात् कर्णयोरुभयोरपि । चन्दनेनाङ्कितां
धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । गवां लोकमवाप्नोति
दिवि देवैश्च सोदते । चन्दनेनाङ्कितां धेनुं दत्त्वा-
गच्छेत् सुरालयम् । तावन्तिष्ठति खलौके यावदाहृत
संज्ञयम् । नचोत्सर्गे दृष्टस्यात्र वत्सतय्यन्वितस्य
च । दृष्टोत्सर्गं विधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च । मान
स्त्रोकेति मन्त्रेण दत्त्वे दृष्टोऽज्यसीति च । धेनोव
सकृदिदेशे तु त्रिशूलाङ्कं समालिखेत् । यामभागे विशेषे
ऽयं दत्त्वे चक्रं समालिखेत् । तत्रान्यद्वर्जयेद्दिहानाचा-
र्यस्तु विधानवित् । ततो वै संलिखेच्चक्रं पञ्चाङ्गुल
प्रमाणकम् । शूलं पङ्कजं कार्यं दत्त्वे यामे यथाविधि ।
पूर्वाशामिच्छन्ती धेनुं यजमानोत्तराङ्मुखः । सप्तकादि
क्रमेणैव पतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्” ।
“एवमिच्छन्तां तां धेनुं दत्त्वा तर्पणमारभेत् । पुच्छं
संवृहीत्वा पितादीन् यथोत्सर्गविधानतः । ऐशान्यां
चालयेत् किञ्चित् आचार्याय च दक्षिणाम् । दृष्टमनु
ततो दद्यादाचार्याय गुणान्वितम् । पूजयेत् ब्राह्मणां चैव

वस्तुमात्रादिभिस्ततः । कांक्षयात् वस्तुयुग्मं सुगन्धं च विशेषतः । आचार्याय प्रदातव्यं ब्रह्मणे कनकनया । व्यागतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः । दीनास्तं क्षपणादींश्च अन्नाद्यैः परिपोषेत् । पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा

“एकादशाहे प्रेतायाः पण्मासे चाविदके तथा । त्रिपक्षे मासिके वापि दद्याद् गां चन्द्रनाक्षिताम्” तथा ब्राह्मपुराणम् “अयने विषुवेऽस्यां युगाद्यापूणिमासु च । दर्शे मन्वन्तरे चैव धेनुं दद्यात् सुपूजिताम्” । ननु “आद्यश्चाङ्गे त्रिपक्षे वा” इत्यादिना आद्यश्चाङ्गकर्तव्यमित्यद्वयोत्सर्गकालस्य परपरकालो गौणः । न वा सर्वे सुख्याः कालाः स्युः । तत्र नाद्यः त्रिपक्षादौ शिष्टाचारविरोधात् । नापि द्वितीयः त्रिपक्षादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुतः आद्यश्चाङ्गे द्रव्योत्सर्गस्य नित्यत्वं त्रिपक्षादौ कास्यत्वम् । आद्यश्चाङ्गपदम् अशौचान्नद्वितीयदिनपरम् “अशौचान्नात् द्वितीयेऽङ्गीत्याद्ये कवाक्यत्वात् । अत्र च आद्यश्चाङ्गस्य विप्रपतितत्वेन एकादश्यादौ क्रियमाणत्वे द्रव्योत्सर्गमपि न कुर्यात् । आद्यश्चाङ्गदिने द्रव्योत्सर्गाकरणे त्रिपक्षाद्यान्यतमकालेऽपि द्रव्योत्सर्गस्यावश्यमेतत् परीहारकत्वेन तस्य पुनः संवत्सरसाध्यसकृत्कृतस्य नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं धेनुदानस्यापि । अतएव पूर्णसंवत्सरे मलमासप्राप्तेऽपि प्रागजतचेत् कार्यं एव इति नवीनाजगुः । एककर्तृकानेकद्रव्योत्सर्गोऽपि शिष्टाचारादेकदिनेऽपि । तथा हि स्वर्गलोकगमनफलश्रुतेः कास्यत्वेन “यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इति न्यायादविरोधः । ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः “सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् न चैकत्र क्रियाद्वयमिति वचनाच्च । अत्रायं विशेषः कास्यनैमित्तिकं फलविशेषार्थं भूयः कार्यं, नैमित्तिकमात्रं तु सकृदेव । किञ्च । संक्रान्त्यादिनिमित्तकश्चाङ्गमपि पुनः पुनः स्यात् । मैवं तत्र पिष्टवस्त्रिपक्षप्रधानफलस्य अत्वेन चरितार्थत्वात् । अलोक्तानि सर्वाण्येतानि दत्तानि तिर्यग्गधिकरणन्यायमूलानि तथा हि तिर्यग्गधिकरणे तिर्यक्पङ्क्तुत्वादेव देवतानामनधिकार इति यागमात्रे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरश्चां विशिष्टानलकरणविरहात् त्राघेयाणाम् अन्धविधिरमूकानामवेक्षणश्रवणोच्चारणविरहात् साङ्ख्यागांसासथ्ये तेषां यथा यागानधिकारस्तद्भूत “स्वपितुः पितृज्येष्ठ

अधिकारो न विद्यते” इति बन्धोगपरिगटे अग्निष्वात्ताद्यलङ्घनानुज्ञा “जीवत्पितृकृत्येतानन्यांश्चेतरं” इति कात्यायनसूत्रे च जीवत्पितृकृत्य पितृतर्पणनिषेधात् द्रव्योत्सर्गे तदङ्गभूततत्पुष्कलतोदकतर्पणविरहात् साङ्ख्यकरणासामर्थ्ये द्रव्योत्सर्गेऽनधिकारः । अतएव द्वैतनिर्णयेऽपि स्त्रियाः करणीभूतऋगवाधेन यागवद्द्रव्योत्सर्गस्य बाध उक्तो वाचस्पतिमिश्रेण । धेनुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकारश्रुतेः जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवाभ्युदयिकश्चाङ्गवत् जन्ममास्युपनयनाङ्गसंश्लेषपनवत् । अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास एव । स यदि पतिपुत्रवतीभिन्नाया द्रव्योत्सर्गं कुर्यात् इत्येवंमात्रस्तदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रभिन्नो द्रव्योत्सर्गं कुर्यादिति विशिष्टरूपक्षयापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहितायाश्च जीवत्पितृकपौत्रादिना द्रव्योत्सर्गः स्यात् । स चायुक्त एव प्रायुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् समुदायवचनसार्थक्याय पतिपुत्रवतीभिन्नाया द्रव्योत्सर्गं कुर्यात् । तथा जीवत्पितृकभिन्नो द्रव्योत्सर्गं कुर्यात् इति वचनन्यायसंवादाद्वाक्यद्वयमेव सिद्ध्यति प्रमाणवद्भैरवस्य सवैरङ्गीकृतत्वात् दर्शपोर्णमासयोः षट्प्राधानापूर्ववत् । अथ बोक्तृदेवतादिचने “ज्येष्ठेनैव तु कर्तव्यं धेनुदानं विधानतः” इत्यन्तकापिलादिसकलवचनपर्यालोचनया कनिष्ठपुत्रवतीभिन्नपतिपुत्रवतीतरजनस्य काचित्पतिप्रसूतकनिष्ठपुत्रभिन्नजीवत्पितृकादन्यो जने द्रव्योत्सर्गं कुर्यात् इति सामान्यत एव द्रव्योत्सर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या ज्येष्ठपुत्र एव चन्द्रनाक्षितधेनुसत्सृजेदिति विधिश्च सिद्ध्यति । ततश्च पतिपुत्रवत्याः कनिष्ठपुत्रसत्त्व एव तदत्यस्तपितृकेण वा द्रव्योत्सर्गः कार्यः । कनिष्ठपुत्राभावे तु न केनापि । एवं पत्यादिना न चन्द्रधेनुदानमिति । प्रतिप्रसूतकनिष्ठान्यजीवत्पितृकेण न कस्यापि द्रव्योत्सर्गः कार्य इत्यपि च पर्यायवसितम् । वस्तुतस्तु पतिपुत्रवत्या द्रव्योत्सर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिसत्त्वं पुत्रसत्त्वं वा सत्पुत्रत्वादिप्रायुक्तकापिलवचने पतिसत्त्वे कनिष्ठपुत्रसत्त्वे च द्रव्योत्सर्गावगतेः तत्पुत्रस्य पितुः सत्त्व एवानधिकारोक्त्या तत्तरणे द्रव्योत्सर्गावगमाच्च । न वा तदुभयसत्त्वं मिलितम् उक्त-

न्यायावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतौरेव तादृश
निषेधप्राप्तेः पतिपुत्रसत्त्वयोर्निर्वीजहेतुत्वकल्पना
नौचित्यात् तयोर्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया
अनायत्नत्वात् सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया
पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने
गौरवाच्च । यस्तु जीवत्पितृकत्वधर्मात्तर्गनिषेधे पति-
पुत्रवत्याः पृथगुपसंहारः सोऽपि तस्याः पुत्रानधिकार-
मात्रप्रयुक्तसिद्धदृष्टोत्सर्गभावभागित्वात्तुवादः पूर्व-
वाक्यावगतधेनुदानस्य दृष्टोत्सर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं
एवेति प्रागपि निरूपितम् । ततश्चोक्तवचने तिर्य-
गधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य दृष्टोत्सर्गकर्तृ-
त्वाभावनून्य सपतिकाया दृष्टोत्सर्गस्थाने चन्दना-
ङ्कितधेनूत्सर्ग एव विधीयते । एतेन दृष्टोत्सर्गकर्तृ-
रि कपिलप्रतिप्रसूतसपतिकादृष्टोत्सर्गकृतमत्कनिष्ठपुत्रान्य-
जीवत्पितृकैतरत्वविशेषणं सपतिकाया दृष्टोत्-
सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाङ्कितधेनूत्सर्गमात्रे च
लभ्यते । अतो जीवत्पितृकेण कास्यदृष्टोत्सर्गः पतिते
प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिदृष्टोत्सर्गश्च
न कार्यः । एवं सपतिकाया अपि पुत्रस्य कर्मायो-
ग्यत्वे अथत्वे वा पत्या कन्यादिना वा दृष्टोत्सर्गः
कार्य एवेति स्थितम् । इदन्तु रत्नाकरहलायुधा
चार्य चूडामणिविद्याभूषणशुभङ्करमहादेवभट्टाचार्य प्रभृ-
तीनामपि सम्मतं तेषां पृथक् पृथक् पङ्क्तिरपि
प्रसिद्धास्ति । अचिद्देशे आर्त्तभट्टाचार्यस्यापि समूल
पङ्क्तिर्दृश्यते । अत एवाल विशेषादर्शनामनाचारो-
ऽनाचार एव । अत भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिकएव
“स्मृतिशास्त्रे विकल्पो हि आकाङ्क्षापूरणे सतीति” जैमि-
न्युक्तेः । तत्त्वतः पूजाहोमाद्यङ्गेषु विशेषमन्त्रोक्तेः ।
कपिलकल्पेन दृष्टोत्सर्गधर्मातिदेशेन , विशेषोक्त-
निरासाच्च नव्यवाच्यसतिमतम् । रघुनन्दनमते तु चन्द-
नधेनोः कास्यत्वमात्रत्वात् दृष्टोत्सर्गं विहाय केवलं चन्द-
नधेनुदानं न शास्त्रसिद्धं कास्येन नित्यवाचायोगात् सति
सामर्थ्ये उभयकर्तृव्यतार्यं दृष्टोत्सर्गं निन्दा चन्दनधेनु
दानस्तुतिपरा । रघुनन्दनकृततत्त्वज्ञसिद्धिचिन्तासिद्धि
कास्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति सास्यदायिकाः

चन्दनपुष्प न० चन्दनमिव सुगन्धि पुष्पमस्य । लवङ्गे राजनि-
चन्दनमय त्रि० चन्दनात्मकः मयट् । चन्दनद्वयनिर्मिते प-
र्यङ्कादौ “यः सर्वः श्रीमण्यः पर्यङ्को निर्मितः स फल-

दाता” इत्युपक्रमे “चन्दनमयोरिष्टो घर्म्मयगेदीर्घ
जीवितकृत्” इ० स० ७८ अ० तन्मयपर्यङ्कस्य फलसुक्तम् ।

चन्दनशारिवा स्त्री चन्दनद्वय सुगन्धिः शारिवा । शारिवा
भेदे राजनि० । [इ० । २४८ चन्दनसारे च ।
चन्दनसार पु० चन्दस्यैव सारोऽस्य । १४ जूजारे राजनि०
चन्दनाचल पु० चन्दनस्याकरोऽचलः । मलवाचले राजनि०
चन्दनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चन्दनादि पु० “चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरोगन्धवाकुची ।
एलाकचूरुगोहृलाः सप्तैते चन्दनादयः” इति वैद्यकोक्ते
पित्तोपशमने द्रव्यसप्तके ।

चन्दनाद्य न० “चन्दनाद्यं नखं वायं” यद्विशेष्यपदम् ।
मञ्जिषा सरलं दाह शथेलापूतिकेशरम् । पत्रं तैलं
सुरा मांसी कक्कोलं वनिताम्बुदम् । हरिद्रे शारिरे
तिक्ता लवङ्गायुक्तकुडुमम् । त्वघ्रे युनलि कटुभिस्तैलं मलु
चतुर्गुणम् । लाक्षारससमं सिद्धं महम् बलवत्स-
कृत् । अपस्मारज्वरोन्मादकृत्याऽलक्ष्मीविनाशनम् ।
आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणसुत्तमम्” चक्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

चन्दनीया स्त्री चन्दप्रतेऽनया वा० करणे अनीयर् । गोरो-
चनयाम् राजनि० । [पु० मेदि० ।

चन्दिर पुंस्त्री० चदि-किरच् । १ गजे स्त्रियां ङीप् । २ चन्द्रे
चन्द्र पु० चदि-आङ्गादे शिच्-रक् । व्योमस्य जलमये म-
ण्डलाकारे (चाँद) ख्याते पदार्थे । तन्मण्डलमानादि
इन्दुशब्दे ६५५।५६ पु० उक्तम् । स च महभेदः तदधि-
ष्टादेवादि महयज्ञशब्दे २७५७ पु० दर्शितम् । अधि-
कमिन्दुशब्दे ६३० पृष्ठादौ दृश्यम् । तस्योत्पत्तिः
अत्रिजशब्दे १११ पु० उक्तम् । तद्वंशादि हरिवंशे भाग-
वते च दृश्यम् । चन्द्रस्य दिग्बलवर्णादिज्ञानाय सर्वपहा-
यां दिग्बलाद्युच्यते तत्र ज्यो० त०

“रक्तश्यामोभास्करोगौरवन्दुर्नालुच्चाङ्गोरक्तगौरोमही-
जः । दूर्वाश्यामोज्ञो गुरुरगौरागलः श्यामः शुक्रोभा-
स्करिः क्षण्णदेहः” । “सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैचि-
केयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राचादि-
दिग्धीश्वराः” । “प्राचां सौम्यसुराचार्यौ श्यामां
भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिद्रीचप्राप्तु सिन्दू-
दिग्बलान्वितौ” । “भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्षोवी सोम-
जभातुजौ । स्वप्राख्यौ भागवचन्द्रौ द्वौ तत्पतिता-
स्योच्यते” । “चन्द्रार्कजीवाश्चितौ कुजाकीं यथाक्रमं

सत्वरजस्तमांसि । “कटुलवणतिक्तमिश्रितमधुरास्तौ च कषायकोऽर्कतः” । “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौम-भास्करौ । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवायजुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपोभौमः शशिजोऽथर्ववेदराट्” । “मधु-पिङ्गलहृक्चतुरश्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकचः । तनुवृत्ततनुर्वज्रवातकफः प्राज्ञशशी स्तुवाक् शुभहृक् । भूमिजस्तरुणमूर्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः क्षयमध्यः । श्लिष्टाक् सततहास्यरुचिर्हः पित्तमारुतकफप्रकृतिश्च । दृहत्तनुः पिङ्गलमूर्धजेक्षणेदृहस्यतिः श्रेष्ठमतिः कफा-त्मकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिला-त्माऽसितवक्रमूर्धजः । मन्दोऽलसः कपिलहृक् क्षयदीर्घ-गात्रः स्थूलोऽङ्गुलः परुषलोमकचोऽनिलात्मा” । “मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजीवाः सूर्येन्दुजौ सूर्य-शशाङ्कजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ चन्द्रजभार्गवौ च । “सितासितौ चन्द्रमसौ न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रवित-स्तमित्रा मित्राविशेषस्तु समः प्रदिष्टः । बुधः कुजेज्या-स्तुजिदर्कपुलाः, शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः । शनिः, कुजेज्या सुरराजमन्त्री रव्यादिनोऽभी समसंज्ञिताः स्तुः” । तत्कारफलादिकम् ८००० उक्तम् तच्च इन्द्रशब्दे ६३११२ ८०० इत्यम् “अर्द्धादूनः शशी पापः” समवास्तम् । अहिजातसोमस्य चन्द्रलोकप्राप्तिकथा काशीख० १४३० । “पिता सोमस्य भो विप्र ! जज्ञेऽन्विर्भगवान्दपिः । ब्रह्म-ण्योमानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । अमुत्तरं नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नौ श्रुतम् । जर्द्धमाचक्रमे तस्य रेतः सोमत्वभीषिवः । नेत्राभ्यां तच्च सुज्ञाव दशधा द्योतयत्-दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दशदेव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्नैव ताः समशङ्कुवन् । यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्तानि सज्जः सोमो नि-ष्पपात वहुम्बराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोक-पितामहः । रघमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया । स तेन रघुस्येन सागरानां वसुम्बराम् । द्विः सप्रकृत्यो द्रुहिण्यकाराये प्रदक्षिणम् । तस्य यत् स्थावितन्नेजः पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्यः समृद्धता याभिः सन्धार्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्ते मे महाभाग ! पद्मानां दयतीर्दिश । अविस्मृतं

समासाद्य जेतुं परमपावनम् । संस्थाय लिङ्गममृतं चन्द्रशाख्यं खनामतः । वीजोषधीनां तोयानां राजाऽभूच्च द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिना-किनः । तत्र कुण्डं विधायैकममृतोदमिति स्मृतम् । यस्या-म्बुपानस्तानाभ्यां नरोऽज्ञानात् प्रमुच्यते । तद्वेन देव-देवेन स्वमौलौ योद्धतः सदा । आदाय तत्कलामेकां जगत्सञ्जीवनीं पराम् । पद्याद्वेण्ये शप्नोऽपि मासान्ते क्षयमाय च । आप्यायतेऽसौ कलया पुनरेव नया शशी । स तत् प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः । राजसूयं समाजह्ये सहस्रशतदक्षिणम् । दक्षिणामददत् सोम स्थिलोकानिति नौ श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सद-स्येभ्यश्च भोद्विज ! । हिरण्यगर्भो ब्रह्माविर्भृगुर्यत्त्वर्जितोऽभवन् । सदस्योऽभूद्विरस्तत्र वज्रभिर्मुनिभिर्दत्तः । तं सिनी च कुक्ष्येव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः । कीर्तिर्द्विषश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिधेविरे । उभया सहितं रुद्रं सन्ध्याध्वरकर्मणा । प्राप सोमदति स्थातिं दत्तां सोमेन शम्भुना । तत्रैव तप्तवान् सोमस्तपः परमदुष्क-रम् । तत्रैव राजसूयञ्च चक्रे चन्द्रेश्वरायतः । तत्रैव ब्राह्मणेः प्रीतेरित्युक्तोऽसौ कलानिधिः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदक्षिणः । तत्रैव देवदेवस्य विलोचनपदङ्गतः । शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्याह्ला-दहेतवे । त्वं ममापि परा मूर्तिरित्युक्तस्तप्तपोवलात् ! जगत्तपोदयं प्राप्य भविष्यति सुखोदयम् । त्वत्पीड्य च मयैर्हस्तैः स्पृष्टमेतच्चराचरम् ! भासुतापपरीतञ्च परां ग्मानिं विहास्यति” । “इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विज ! । अन्विर्हंतो महेशानस्तस्मिन् वेद्येश्वरे पुरे । तदारभ्य च लोकोऽस्मिन् द्विजराजाऽधिपोऽभवत्” । तस्य मासमध्ये दक्षशापात् क्षयवृद्धौ पाप्मे स्वर्गखण्डे उक्ते यथा “अहिन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता विधुः । रोहिण्यदा मेव सततं वदन् प्रेमा रराम ह । दृष्ट्वा तदितरास्तास्तु तप्ताः पितरमब्रुवन् । अस्माकं कामदस्तात ! जानाता तव रोहिणीम् । रमयत्येव सततं तेन तप्ता वयं पितः ! । तत् श्रुत्वा चापिप्यं दक्षः सोममाह भजस्व भोः । प्रेम्णा समेन सर्वार्थत्वं दुहितृर्मम मानद ! । जगद्देव त्वद्वचोमेव सोमः सप्रेम रोहिणीम् । तथैव रमयामास श्रुत्वा दक्षशुकोप ह । शशाप तेन भविताऽपत्नीणोऽसद्वचो-तिगः । यत्प्रणा च परिपक्वो भव त्वं क्षीणरेतकः ।

अथ जयमते तस्मिन् सर्वास्ताः रुहिताः स्त्रियः ।
पितरं शरणं प्राप्ताः क्षीयते नः पतिः पितः । न वयं
तेन वत्सो विना सुखनिरासताः । उवाच दत्त
स्ताः सर्वां शपो मे नान्यथा भवेत् । मासमध्ये पक्ष-
मेकं वर्जितं स क्रमेण वै । जयं क्रमेण प्राप्तो पक्षमेकं
व्यवस्थया । एवं शपं वरञ्चैव लेभे तस्य व्यवस्थया ।
तथैव राजते व्योम्नि जयवृक्षी दधद्भिः । ज्योति-
प्रोक्ततत्कारणन्तु इन्दुशब्दे ६३३ प्र० दर्शितम् ।

२ आह्लादजनकद्रव्यमात्रे त्रिका० । ३ कर्पूरे ४ स्वर्णे ५ जले
६ काम्बिल्ले ७ मेदि० । ७ द्वीपभेदे शब्दमा० । दविसर्गवर्णे
तन्त्रसंकेतः चदि-दीप्तौ रक् । ८ कमनीये त्रि० १० मयूर
पिच्छे मेचके हेमच० । ११ शोणसुक्ताफले व्याडिः ।

अन्यपदलोपे १२ चन्द्रगुप्ते न्यपे च । “क्रूरग्रहः सकेतः
चन्द्रमसं पूर्य मण्डलमिदानीम्” सुहारा० । “चन्द्र” गता
पद्मगुणान्न मुहूर्ते” कुमा० । “बभूजनश्चन्द्रमधश्चकार”
माघः । “चन्द्रचन्दनरोलम्बरुतादुद्दीपनं मतम्” सा०
द० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वमुक्तम् । स्वर्णे “चन्द्रग्रहः
“होता मनुजः शृङ्गवन्नुद्ग्रहः” ऋ० ११४१ । १२ १३ हीरके ।

चन्द्राधिष्ठातृके १४ मृगशिरोनक्षत्रे १५ एकाङ्के च ।

चन्द्रक पु० चन्द्र इव कायति कै-क । मयूरपुच्छस्ये चन्द्रा-
कारे ऽपदार्थे अमरः । २ नखे शब्दच० ३ मतस्यभेदे
(चाँदा) राजनि० । “चन्द्रकस्त्रनभिष्यन्दी मधुरो बलव-
र्जनः” राजनि० तद्गुणोक्ताः । स्वार्थे क । ४ चन्द्रशब्दाद्ये
जले पतितस्ते हांशस्य चन्द्राकारे ५ मण्डले च “यां चन्द्रकै-
र्मण्डलस्य महानदीनाम्” माघः । ६ सितमरिचे न०
राजनि० ७ शिष्यबीजे न० शब्दार्धचि० चन्द्रकोजातो-
ऽस्य तारका० इत्युच्यते । चन्द्रकित जातचन्द्रके त्रि० ।

चन्द्रकला स्त्री इत० । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागैकभागे
तासं नामानि कलाशब्दे १७८४ प्र० दर्शितानि तिथिभेदे
स्त्रीणां देहांशभेदे स्थितानां दासां नामभेदाश्च काम-
शास्त्रे उक्ता यथा

“पुषा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा धृतिः । ऋद्धिः
सौम्या मरीचिश्च तथा चैवांगुमाजिनी । अङ्किरा
शशिनी चेति द्वाया सम्युर्ध्वमण्डली । तृप्तिचैवाश्रिता
चेति कलाः सोमस्य षोडश” ।

चन्द्रकवत् पुंस्त्री चन्द्रकोऽप्यस्य मतम् मस्य वः । मयूरे
“प्रादुर्भवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाद्यात्” माघः ।
स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकाटुकि पु० प्रवरभेदे हेमा० त्र० ख० खलं दृश्यम् ।
चन्द्रकान्त पु० चन्द्रः कान्तोऽभीष्टो यस्य । सनायस्वार्थे
१ मर्षभेदे तद्दर्शने हि तस्य जलस्त्रावात् तत्कालतम् ।
२ कैरवे, ३ श्रीखण्डचन्दने क न० । ४ रात्रौ, ५ ज्योतिष्वादे,
स्त्री मेदि० । ६ चन्द्रवोषायां, चन्द्रपत्न्याश्च स्त्री हेमच० ।
“चन्द्रकान्तोद्भवं वारि पित्तज्ञं विमलं स्मृतम्” सुत० ।
“सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्तः” दृष्टा तस्यामत्र
वपरिदं चन्द्रकान्तानुसारि” अमरुश० । “चन्द्रकाना-
भिधां रौ तौ विरामः खराटौ” ह० र० टी० ४३
पञ्चदशाक्षरपादके ७ चन्द्रभेदे स्त्री । “चन्द्रकान्तज
चन्द्रकेतुराजधान्यां स्त्री चन्द्रकेतुशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्येव कान्तिरस्य शुभत्वात् । राजते
रूपे, इत० । तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा

“विपुरस्य वधार्थाय निर्विभिषैर्विलोचनैः । नि-
रीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिप्ररितः । अग्निस्त-
कालमपतत्तस्यैकस्माद्विलोचनात् । ततो रुद्रः सप्तमव-
द्वैशानर इव ज्वरन् । द्वितीयादपतत्त्रेव शृङ्गवन्दुस्तु
वामभात् । तस्माद्रजतमत्यन्तसुक्तकर्मसु योजयेत् ।
क्षितिमञ्च भवेत्तद्वि वज्रादिरसयोगतः । ह्यन्य-
रजतं तारश्चन्द्रकान्ति सितप्रभम् । गुरुक्षिप्रं मृद-
स्वेतं दाह्ये केदे घनचयम् । वर्णाढ्यं चन्द्रवत् स्रक्
रूपं नवगुणं शुभम् । कठिनं क्षितिमं हृत्कं रत्नं पीतं
दलं लघु । दाह्यच्छेदधनैर्नष्टं रूपं दुष्टं प्रकीर्ति-
तम् । रूपं शीतं कषायान्नं स्वादु पाकरसं सरम् ।
पयसः स्थापनं क्षिप्रं लेखनं वातपित्तजित् । प्रमे-
हादिकरोगंश्च नाशयत्यचिराद्भुवम् । तारं शरी-
रस्य करोति तापं विद्धं वनं बलं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हृत्ति तनोश्च पुष्टिं महागदान् शोषयति
हायुजम्” । चन्द्रस्य २ दीप्तौ [स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकिन् पु० स्त्री चन्द्रकोऽप्यस्य इति । मयूरे विहा०
चन्द्रकुण्ड पुंन० इत० । कामरूपस्ये चन्द्रकते कुण्डभेदे
चन्द्रकुण्डशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रकूट पु० कामरूपस्ये पर्वतभेदे तत्कथा कालिका० पा०
“पूर्वं वायुगिरेः शैलश्चन्द्रकूट इति स्मृतः । त्रिको-
स्तान्त्रसङ्काशकूटश्चैव चन्द्रमण्डलम् । द्वितीयवर्णा-
द्यन्तु विन्दिन्नुभ्यामलङ्कृतम् । चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं
तेन चन्द्रं प्रपूजयेत् । अद्यापि प्रतिदृश्यं तं पर्वतं तं
निशापतिः । प्रदक्षिणीकरोत्येव दयभोरप्रति-

वृत्तः । तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाक्षयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते । स्वर्गा-
दव्यक्तचन्द्रः कामाख्यासेवने यदा । तदा तद्भस्मसंघात
निःसृतास्त्रोयराशयः । तैस्त्रोयैर्वासवः कुण्डमक-
रोदिन्द्रचन्द्रयोः । मध्ये पुण्यतमस्थाने स्वयं ब्रह्मा
शिबोपरि । चन्द्रभस्मसंघट्टत ! चन्द्रकुण्डमहोदधेः ।
सुधास्रवण ! साक्षाद् ! त्वं चन्द्र ! कलुषं हर । इत्यनेन
तु मन्त्रेण सुज्ञातश्च चन्द्रपाथसि । चन्द्रकुण्डं समारुह्य
पूजयेद्यस्तु तं नरः । अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता
तस्य जायते । परत्र चन्द्रभवनं भिक्षा याति परं
पदम् । तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः । न्यञ्चभावं
समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः । सेवितुं त्विदृशेयानीं
सततं वर्तते नरः । चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा-
गिरेः । प्रतिदृश्यं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ।
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् । आराध्य
शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ।

चन्द्रकूप पु० चन्द्रजनः कूपः । काशीस्थे कूपभेदे । “चन्द्र-
कूपजले स्नात्वा जप्राह्म नियमं व्रती” काशीख० १०५० ।
चन्द्रकेतु पु० भारतप्रसिद्धे १ सौवर्णानुचरे सैन्यभेदे “शतुञ्जयं
चन्द्रकेतुं महामेघं सुवर्चसम् । सूर्यभासञ्च पञ्चैतान्
हत्वा विव्याध सौवर्णम्” भा० द्रो० ४८५० । २ लक्ष्मणात्मज-
भेदे । तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा० उ० १०२४० ।
“इमौ कुमारौ सौमित्रौ । तव धर्माविशारदौ । अङ्गद-
चन्द्रकेतुश्च राज्यार्थे दृढविक्रमौ । इमौ राज्येऽभि-
षेक्ष्यामि देशः साधु विचोयताम् । रमणीयोद्भवाधो-
रमेतां यत्र धन्विनौ । न राज्ञां यत्र पीडा स्यान्नाश्र-
माणां विनाशनम् । स देशो दृश्यतां सौम्य नापराध्या-
महे यथा । तथोक्तवति रामे तु भरतः प्रत्युवाच ह ।
अयं कारुण्यो देशो रमणीयो निरामयः । निवेश्यतां
तत्र पुरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकेतोः सुवचिरं
चन्द्रकान्तं निरामयम् । तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिज-
प्राह्म राघवः । तच्च कृत्वा वशे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ।
अङ्गदीया पुरी रम्याप्यङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया
सुगुप्ता च रामेणाक्लिष्टकर्मणा । चन्द्रकेतोश्च मङ्गस्य
मङ्गभूयः निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या
स्वर्गपुरी यथा । ततो रामः परां प्रीतिं लक्ष्मणो भर-
तस्तथा । ययुर्युवे दुराधर्माभिषेकश्च चक्रिरे ।

अभिषिञ्च्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ । अङ्गदं
पश्चिमां भूमिं चन्द्रकेतुसदङ्गसम् । अङ्गदश्चापि सौमि-
त्रिर्लक्ष्मणोत्तजगाम ह । चन्द्रकेतोस्तु भरतः पार्श्वं
ग्राह्यो बभूव ह । [यमावास्यायाम् भेदि० ।

चन्द्रक्षय पु० जीयतेऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् । इत० ।
चन्द्रागिरि पु० चन्द्रकुण्डस्थे पर्वतभेदे
चन्द्रगुप्त पु० सौर्यवंश्ये राजभेदे तद्राज्याभिषेककथा
वृहत्कथायां विस्तरतो दृष्ट्या । “नव नन्दान् द्विजः
कश्चित् प्रपन्नानुव्रियति । तेषामभावे जगतीं सौम्यां
भोज्यन्ति वै कलौ । स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभि-
षेक्षति” भाग० १२।१।७। स्त्रो० । “द्विजः कश्चित्
चाणक्यः” श्रीधर० “ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकगत-
तये । भविष्यं नन्दराज्यञ्च चाणक्योयानु हनिष्यतीति”
स्कन्दपुराणकथाकथत्वात् तत्पार्थता ।

चन्द्रगुह न० इत० । कर्कराशौ । चन्द्रमन्दिरादयोऽप्यत्र
चन्द्रगोल पु० चन्द्रएव गोलः । गोलकाकारे चन्द्रमण्डले
चन्द्रगोलस्य पु० व० व० । चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्था-क ।
चन्द्रलोकस्थेषु स्वधामोजिषु पितृलोकेषु त्रिका० ।
“विभूर्भागो पितरो वसन्ति” स्क० सि० उक्ते स्तोपां तथात्वम् ।
चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनाख्यस्य ठन् ।
ज्योत्स्नायां हेम० ।

चन्द्रचञ्चल पु० चन्द्र इव चञ्चलः । (खलिसा) १ मत्स्यभेदे
जटा० । (चादा) २ मत्स्ये स्त्री शब्दर० ।

चन्द्रचार पु० चन्द्रस्य चारः गतिभेदः । चन्द्रमण्डलस्य
राशिविशेषे गतो नृत्तफलम् इन्दुशब्दे ६३।१५० उक्तम्

चन्द्रचूड पु० चन्द्रः चूडायाम् यस्य । चन्द्रशेखरे शिवे ।

चन्द्रज पु० चन्द्राज्जायते जन-ड । बुधे चन्द्रजातादयोऽ-
प्यत्र । इन्दुजशब्दे ६३४५० दृश्यम् । “रौद्रादीनि
मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा” वृ० स० ७।३।

चन्द्रतापन पु० दानवभेदे । “श्वेतशीर्षचन्द्रहनुचन्द्रहा
चन्द्रतापनः” हरिवं० २४० अ० दानवोक्तौ

चन्द्रदार पु० व० व० इत० । अश्विन्यादिषु १ दत्तकन्यासु
चन्द्रकलत्रेषु २ तन्नामनक्षत्रेषु च ।

चन्द्रदेव पु० भारतप्रसिद्धे कुरुदलस्थे नृपभेदे “प्रत्युद्यु-
स्त्रिगर्तास्तम् (अर्जुनम्) इत्युपक्रमे” “सत्यसेनचन्द्रदेवो-
मित्रदेवः सुतञ्जयः” “शतुञ्जयश्च विंशत्या चन्द्रदेव
तथाऽभिः” इति च भा० क० २७ अ० ।

चन्द्रद्युति पु० चन्द्रस्य द्युतिरिव द्युतिरस्य । चन्द्रने

भावप्र० चन्द्रनशब्दे दृश्यम् इत० । २चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री
चन्द्रमाभ ५० चन्द्रोनाभौ यस्य संज्ञायाम् अच् । भारत-
प्रसिद्धे दानवभेदे । “सूर्यनाभश्च विक्रान्तचन्द्रनाभश्च
भारत ।” हरिवं० ३२४अ० दानवोक्तौ ।

चन्द्रनामन् ५० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य । कर्पूरे
शब्दार्थचि० । चन्द्रसंज्ञचन्द्राङ्गादयोऽप्यत्र
चन्द्रपाद ५० इत० । चन्द्रकिरणे । “नियमितपरिखेदा
तच्छिरश्चन्द्रपादैः” कुमा० । चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुत्र ५० इत० । वधे चन्द्रनन्दनादयोऽप्यत्र ।
चन्द्रपुष्पा स्त्री चन्द्र इव श्वेतं पुष्पमस्याः । श्वेतकण्टका-
र्याम् राजनि० ।

चन्द्रप्रभ ५० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य । जैनभेदे हेम० ।
“कमिरिपदहनव्योपतिफलामरदारुचव्यभूनिन्वम् । माग-
धिमलं सुस्तं सशटिवचामाक्षिकञ्चैव । लवणचार
निशायुगकुस्तुम्बु रुगजकरणातिविषाः । कर्षांश-
कान्येव समानि कुर्व्यात् पलाटकञ्चाश्चजतोविदध्यात् ।
निष्पत्तशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलद्वयं लौहरजस्तथैव ।
सिताचतुष्कं पलमत्र वंश्यानि कुम्भकुम्भतिमुन्वि-
युक्तम् । चन्द्रप्रभेयं गुटिका प्रयोज्या चार्शसि निर्या-
तयते पडेव । भगन्दरं पाण्डुरकामलाञ्च निर्नष्ट
वक्त्रेः कुरुते च दीप्तिम् । हन्यामयान् पित्तकफानि-
लोत्थान् नाडीगते मर्मागतव्रणे च । पण्यवृद्धे विद्र-
विराज्यक्षणेर्महे भगाख्ये प्रवले च वोज्या । शुक्र-
क्षये चास्फुरिमूलकञ्चैव शुक्रप्रवाहेऽप्युद्रामये च ।
भक्तस्य पूर्व्वं सततं प्रयोज्या तक्रानुपानं त्वथ मस्तु-
पानम् । आजोरसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा
शीतजलानुपानम् । बलेन नागस्तुरगोजवेन दृष्ट्वा
सुपर्णः श्रवणे वराहः । बलीपलितनिर्मुक्तो दृष्ट्वोऽपि
तरुणायते । न पानभोजेऽपरिहार्यमस्ति न शीत-
यातातपमैद्युनेषु । शम्भुं समश्चर्य्य कृतप्रसादेनाप्रा-
प्यती चन्द्रमसः प्रासादादिति” सुखशोधोक्ते गुटिका-
भेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते श्वर्त्तिभेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
“तिफलाकुक्कुटाण्डत्वक्काशीसमयशोरजः । नीलोत्पलं
विडङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः । अजेनं पयसा पिष्ट्वा
भावयेत्ताम्भाजने । सम्राजं स्थितं भूयः पिष्ट्वा क्षीरेण
वर्त्तयेत् । एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्वस्याभिन्नचक्षुषः ।
चन्द्रनतिफलापूगपलाशतरुशोणितैः । जलपिष्टैस्त्रियं
वर्त्तिरशेषतिमिरापहा । निशद्वयाभयामांसीकुष्ठतृष्णा-

विचूर्णिता । सर्वनेतामयान् हन्यादेतत् सौगतमञ्जनम् ।
व्योपोत्पलाभयानुष्ठानाच्चैर्वर्त्तिः कृता हरेत् ॥ अर्चुदं
पटलं काचं तिमिराभ्यांनुनिष्कृतिम् । तूष्णं त्रिफ-
लावक्रसैन्धवालमनःशिलाः । क्लोदोपदेहकण्डूनी वर्त्तिः
शस्ता कफापहा । एकगुणा मागधिका द्विगुणा च
हरीतकी । सलिलापिष्टा वर्त्तिरियं नयनसुखार्थ-
तिमिरपटलकाचाश्चहरी । अञ्जनं श्वेतमरिचं पिप्पली
मधुयष्टिका । विभीतकस्य मध्वन्तु शङ्खनाभिर्मनःशिला ।
एतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेयेत् । स्त्रायामुष्कां
कृतां वर्त्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् । अर्चुदं पटलं काचं
तिमिरं रक्तराजिकाम् । अधिसांसं मलञ्चैव यद्य रात्रौ
न पश्यति । वर्त्तिश्चन्द्रप्रभा नाम जाताम्बुमपि
शोधयेत् ।”

चन्द्रबाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य बालेव तृत्यगन्वितात् ।
इस्थलैलायाम् राजनि० । अन्तःस्थवमध्य इत्यन्ये ।
२श्रौषधभेदे इत० । ३ज्योत्स्नायां ४चन्द्रपत्न्याञ्च ।

चन्द्रभस्मान् न० चन्द्र इव शुभ्रं भस्म । कर्पूरे शब्दार्थचि०
चन्द्रभाग ५० चन्द्रस्य भागोऽत्र । १पर्व्वतभेदे तत्र जातायां
२नद्यां स्त्री । तयोः कथा कालि० पु० २०।२२अ० यथा
“कपय जघुः । “चन्द्रभागा कथं सिन्धुस्त-
लोत्पन्ना महागिरौ । कीटकसरस्तद्विप्रेन्द्र ! दृढ-
ह्लोहितसंज्ञकम् । कथं स पर्व्वतश्चेदयन्द्रभागा-
ह्वयोऽभवत् । चन्द्रभागाङ्गाया कस्याक्षदी जाता
दृषोदका । एतन्नः श्रोत्र्यमाणानां जायते कौतुहं
महत् । साहाय्यं चन्द्रभागायाः कासारस्य गिरे-
स्तदा । मार्कण्डेय उवाच । श्रूयतां चन्द्रभागाया
उत्पत्तिर्हि ज सत्तमाः । युष्माभिश्चन्द्रभागस्य महाक्रमं
नाम कारणम् । हिमवदुगिरिसंज्ञतगतयोजनवि-
स्तृतः । योजनविंशतोऽष्टाधः कुन्देन्दुधवलोगिरिः ।
तस्मिन् गिरौ पुरा वेधाश्चन्द्रं शुद्धं सुधानिधिम् ।
विभज्य कलयाभास देवार्थं स पितानहः ।
पितृर्धञ्च तथा तस्य तिथिदृष्टिचयात्मकम् । कलयाभास
जगतां हिताय कमलासनः । विभक्तश्चन्द्रमा वस्त्रात्
तस्मिन् पर्व्वतसत्तमे । व्यतो देवाश्चन्द्रभागं नाम्ना-
चक्रुः पुरा गिरिम्” कालि० पु० २०।२२अ० ।

“मार्कण्डेय उवाच । “यत्र देवसमा भूता सानौ तस्य
महागिरेः । तत्र जाता देवनदी सीताख्या वचनादिधेः ।
स्नापयित्वा यदा चन्द्रं सीतातोयैर्मनोहरैः । चन्द्रं

पुर्वज्ञायात् सख्ये ते त्रिदिवौकसः । तदा सीता-
जलं चन्द्रक्षानयोगाच्च सावृतम् । भूत्वा निपतितं
तस्मिन् दृढलोहितसंज्ञके । तद्विद्वं तदा तोयम्
तस्मिन् सरसि निर्मलम् । तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विद्वं
क्षुभु तज्जलम् । तद्दर्शनाज्जलान्तरादुत्थिता कन्यको-
त्तमा । चन्द्रभागेति तन्नाम विधियुक्ते स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्तान् जप्याह ब्रह्मसम्पते । तत्रैवा-
धिष्ठितं तोयं गदाप्येण निशार्पितः । निर्भिद्य पथिमे
पाथे गिरिं तनु प्रवाहते । तत्सावृतजलं भित्त्वा
दृढलोहितसंज्ञकम् । कासारं सागरं जातं चन्द्र-
भागा नदी तु सा । सागरोऽपि तदा भार्या चन्द्र-
भागां महानदीम् । तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं
स्वकम् । एवं तस्मिन् ससुत्पन्ना चन्द्रभागाङ्गया नदी ।
चन्द्रभागे महाशैले गुणैर्गङ्गासमा सदा ।

चन्द्रभूति न० चन्द्रस्येव भूतिः कान्तिरस्य । रजते राजनि०
तस्य चन्द्रतुल्यकान्तिमत्त्वात् तथात्वम् । [हेमच० ।
चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियोमणिः शाक० त० । चन्द्रकान्तमणौ
चन्द्रमण्डल न० इत० । गोलाकारे विन्दे चन्द्रस्य तन्मा-
नादि इन्द्रगुह्ये ६१२ पु० दृश्यम् ।

चन्द्रमल्ली स्त्री चन्द्र इव मल्ली । अष्टापद्यां शब्दचि० ।
चन्द्रमस् पु० चन्द्रमाह्लादं मिमीते मि-असुन् मादेशः चन्द्रं
कर्पूरं माति तल्लयति सा-असुन् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः । “सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित्” ज्यो०त० ।
“राज्ये हस्ते भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” श्रुतिः । “क्रूर-
पहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूषं मण्डलमिदानीम्” छद्गारा० ।
तस्योदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि “तिथिश्चान्द्रमसं
दिनम्” सू० सि० । स्त्रियां ङीप् । “पद्माश्रिता
चान्द्रमसीमभिख्याम्” कुमा० ।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण सीयते सा-वजर्थे क । नदीभेदे ।
“कौशिकी मिश्रपा शोणं बाङ्गदामथ चन्द्रमाम्” भा०
भी० ६ अ० भारतवर्षे नदीकथने ।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावस्य । महादेवे इन्द्रमौलि
शब्दे ६३६ पु० दृश्यम् । “चन्द्रमौलिः सदाशिवः”
विष्णुधर्मो० ।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाह्लादको रसोऽस्याः । भारतवर्षस्य
नदीभेदे । “चन्द्ररसा ताम्रपण्यादि” भाग० ५।१८।१८।
नद्युक्तौ “तत्रचन्द्ररसा ताम्रपण्यादयः” भाग० ४।२।३१।

चन्द्ररेखा स्त्री इत० । चन्द्रस्य मण्डलसूचकरेखाभेदे

२अप्सरोभेदे च “चन्द्ररेखा तिलोत्तमा” काशीख० ८ अ० ।
३वाकुचोलतायाम् राजनि० । ४चन्द्रशेखरसङ्गायां
चन्द्रशेखरशब्दे दृश्यम् । “नसरयुगलैश्चन्द्ररेखर्तु-
लोकैः” दृ० र० टी० उक्ते ५छन्दोभेदे च

चन्द्ररेणु पु० चन्द्राह्लादकोरेणुरस्य । काव्यचौरे त्रिका० ।
चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशख्याते श्देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०
चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्रं तत्कान्तिं लिखति लिख-अण्
उप० स० । (हाकुच्) ख्याते श्रुताभेदे राजनि० । इत० ।
२चन्द्ररेखायाम् । “कौमोयौ चेदुभवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्र-
लेखा” छन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।
चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभं लोहकं धातुद्रव्यम् । रजत-
धातौ राजनि० ।

चन्द्रवय पु० इत० । चन्द्रस्य सन्तानादिपरम्परायां स च
हरिवं २५ अध्यायादौ उक्तः । तत्र भवः यत् । चन्द्रवंश
तद्वंशोद्भवे त्रि० । [द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

चन्द्रवर्त्तनम् न० चन्द्रवर्त्तं निदगदन्ति धनभसैः दृ० र० उक्ते
चन्द्रवल्ली स्त्री इत० । सीमलतायाम् भरतः ।
चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुच्चावित्वात् ।

१माधवीलतायाम् राजनि० । २सीमलतायां च ।
चन्द्रविन्दु पु० चन्द्रः अर्द्धचन्द्रयुक्तोविन्दुः । अर्द्धचन्द्रा-
कारोपरिगतविन्दुरूपसन्निवेशरूपे वर्णभेदे ।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव अर्द्धाङ्गे शुभः विहङ्गमः ।
(शङ्खचिल) शङ्खिनि खगे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्तये व्रतम् नियमः । चा-
न्द्रायणसंज्ञके व्रते । चान्द्रायणशब्दे दृश्यम् ।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्रः शलेवाधारो यस्याः । १ज्योत्स्ना-
याम् त्रिका० । चन्द्र इव शाला उच्चस्थितत्वात् ।
२प्रासादोपरिस्थे गृहे (चित्रेश्वर) हारा० । “विद्यद्वतः
पुष्पकचन्द्रशालाः” रघुः । “गृहराजः धोडशकस्त्रि-
चन्द्रशाला भवेद्बलमी” “वज्ररुचिरचन्द्रशाला षड्विंशः
पञ्चभौमश्च” दृ० स० ५६ अ० । ततः स्मार्थे क । चन्द्र-
शालिका १वटभ्यां त्रिका० ।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक० मध्यपद० स० । चन्द्र-
कान्ते प्रसरभेदे । “प्रह्लादिता चन्द्रशिलेव तर्पणम्” भट्टिः ।

चन्द्रशु(स्)र पु० चन्द्रे तज्जोह्वैषिके रोगे शु(स्)र इव ।
चादस्तर (हालौ) इति च ख्याते दृढभेदे तत्फल-
न० भावप्र० । “चन्द्रशु(स्)र” हितं हिक्वावात-
होसातिसारिणाम् । तदुगुणा उक्ताः

न्यागुरिवाह्लादकत्वात्” भा० । इत० । २चन्द्रस्य किं
रणे च ।

चन्द्रातप पु० चन्द्रस्य आतो गमनं ततः पाति पा-क ।
(चादोया) १चित्ताने चन्द्रस्य आतप इव किरणः ।
०ज्योत्स्नायाम् हेम० । “चन्द्रातपमिव रसतामुपे-
तम्” काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रात्मज पु० इत० । बुधे इन्द्रजगद्दे दृश्यम् । चन्द्र-
चन्द्रानन पु० चन्द्र इवाननमस्य । कार्तिकेये “अमोवस्त्रन
घो रौद्रः शिवचन्द्राननस्तथा” भा० व० २३१ अ० ।
कार्तिकेयनामोक्तौ । २चन्द्र तल्यवदने तिम० ।

चन्द्राई पु० इत० । चन्द्रस्य कलाखेपे भागे तल्यभागाई
परत्वे अईचन्द्र इत्येव स्यात् । “भुजासक्तेन शुशुभे
गजदन्तेन केशवः । चन्द्राई विम्बसंसक्तो यथैकशिखरो-
गिरिः” हरिवं० ८७७० । “मोहयन्म्वुजाक्षीवन्द-
चन्द्राईचूडे ! प्रभवति य महाघोरवाणावतंसे !”
श्यामास्तवः ।

चन्द्रालोक पु० पीयूषवर्षकविक्रते अलङ्कारप्रबन्धभेदे ।
“चन्द्रालोकमसुं स्वयं वितनुते पीयूषवर्षः कविः” इति
इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री चन्द्रायनस्य गोपीभेदे । “राधाचन्द्रावली-
सख्याः प्रोक्ताः नित्यं प्रिया व्रजे । कृष्णवज्रित्यसौन्दर्यं
वैदग्ध्यप्रादिगुणान्वयाः” उज्ज्वलमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्यदा स्त्री चन्द्र आस्यदं यस्याः । कर्कटश्चक्रपाम् ।
चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽस्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चदि-दीप्तौ
इत् ततः स्वार्थे क वा । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । २स्थू-
लैलायां(चादा) । ३मत्स्यभेदे ४चन्द्रभागानद्याश्च शब्दर० ।
५कस्य स्तोत्रालतायां ६मल्लिकाया० । ७श्वेतकण्टकार्यां
८मेथिकायां ९स्थूलैलायां राजनि० । १०चन्द्रसूरे भावप्र० ।
“मेघसंज्ञविशदां स चन्द्रिकाम्” रघुः । “नवचन्द्रिका-
कुसुमकीर्णतमः” भावः । “न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं
चन्द्रिका” सा० द० । चन्द्रि चन्द्रयुक्तं कं शिरोऽस्य
११शिवे पु० । “चन्द्रिकातुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका”
१२ज्योत्स्नाया इव आह्लादिकायां स्त्रियां स्त्री स्मृति-
चन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिका इत्यादि ।

चन्द्रिकाद्राव पु० चन्द्रिकया द्रावोनिष्यन्दो यस्य । चन्द्र-
कान्तमणौ राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् पुंस्त्री चन्द्रिकां पिबति पा-यिनि । च-
क्रोरपक्षिणि शब्दार्थचि० स्त्रियां डीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभ्रनम्बुजम् । शितोत्पले
राजनि० ।

चन्द्रिन् तिम० चन्द्रोऽस्यस्य इति । १चन्द्रयुक्ते “चन्द्रि-
कातुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका” २सुवर्णयुक्ते च
“चन्द्रो यजति प्रचेताः” यजु० २०।३७ । “चन्द्रो”
सुवर्णमयः” वेददीपः । [श्वास्तूके च मेदि० ।

चन्द्रिल पु० चन्द्र+वा० अस्त्यर्थे इलच् । १शिवे । २नापिते
चन्द्रो स्त्री चदि-रक् गौरा० डोष् । वाङ्म्याम् राजनि० ।
चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रेश्वरिते काशीस्ये शिवमूर्तिभेदे चन्द्रयुद्धे
दृश्यम् । चन्द्रेशोऽप्यत्र लिङ्गपरत्वे न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इष्टोयस्याः निष्ठायाः वा परनिपातः ।
उत्पलिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड पु० चन्द्रकृतसुदकं यत्र वा उदादेशः कर्म० ।
काशीस्ये कुण्डरूपे तीर्थभेदे “तथा चन्द्रोदकुण्डे च
आह्वानं नृप्यन्ति पूर्वजाः” काशीख० १४ अ० ।

चन्द्रोदय पु० चन्द्रोदयः । विधोः प्राथमिकदर्शनयोग्य-
स्यानेषु १प्रकाशे दिनेषु तिथिसङ्ख्येभेदस्थित्या तत्त्विरूपं
हरिभक्तिविलासे १६ वि० यथा
“प्रतिपद्यापराह्निकतिसृहूर्त्तव्यापिन्यां द्वितीयायां चन्द्र-
दर्शनं सम्भाव्यते । तदुक्तमग्नप्राधानविषये दृष्ट-
यातातपेन । “द्वितीया तिसृहूर्त्तां चेत् प्रतिपद्यापरा-
ह्निकी । अग्नप्राधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति
अपराह्णश्च पञ्चषा विभक्तस्याङ्गचतुर्थभागः । ततश्च
यत्र प्रतिपदि अपराह्णे तिसृहूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र
चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति”

सुखबोधोक्ते २औषधभेदे तत्पाकप्रकारो यथा सुखबोधे
“पलं ऋदुस्पर्णदलं रसेन्द्रं पलाटकं षोडश गन्धकस्य ।
शोथैः सुकापांसभवेः प्रसूनैः सर्वे विमदाय कुमारि-
काङ्गिः । तत्काचकुम्भे निहितं सुगादे ऋतुकर्पटे
क्षद्विषस्रवयश्च । पचेत् क्रमाग्नौ शिकताख्ययन्त्रे त
तोरजः पञ्चवरागरस्यम् । तिग्दद्यात् त्रैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तथैव । जातीफलं सोषणमिन्दु
पुष्पं कजूरिकाया इह शाप एकः । चन्द्रोदयोऽयं
कथितस्तु माघे भुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती । मदन-
दानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं क्षययत्नकाण्डे ।
द्वतं घनीभूतमतीव दुग्धं ऋदूनि बांसानि समस्तजानि ।
माषाक्षपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्यानन्ददायोन्यपराणि
प्रातः । तृतीपक्षितभायनस्तुभृतां वयःक्षभनः प्रमस-

गदखण्डनः प्रचुरोगपञ्चाननः । गृहेषु रसराङ्गं
भवति यस्य चन्द्रोदयः सपञ्चरदर्पितो गृहशान् भवे-
द्बुद्धिः । श्चक्रदत्तोक्ते वर्त्ति भेदे स्त्री तत्प्रकारो यथा
“हरीतकी वचाकुण्डं पिप्पली मरिचानि च । विभीत-
कस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्वमेतत् समं
कृत्वा छागीक्षीरेण मेषयेत् । नाशयेत्तिमिरं कण्डू-
पटलान्यत्रुदानि च । अधिकानि च मांसानि यस्य
रात्रौ न पश्यति । अपि दिवार्पिकं पुष्पं माषेणैकेण
साधयेत् । वर्त्तिश्चन्द्रोदया नाम नृणां दृष्टिप्रसादनी” ।
चन्द्रोपल पुं चन्द्रप्रियः उपलः । चन्द्रकान्तमणौ हेमच-
न्द्रकिरणसंपर्कात् तस्य क्षरणात् तत्प्रियत्वम् ।
चन्द्रौरस पुंश्रुतः । १बुधे “भूमौ न्यौ लो चेदिह भवति च
चन्द्रौरसः” इ० र० टीकोक्ते चतुर्दशक्षरपादके
श्वर्णवृत्तभेदे च
चप चूर्णीकरणे चु० उभ० सक० सेट् घटा० । चपययि-ते
अचोचपत्-त । चिवातोरेव स्वार्थे णिचि तद्रूपमित्यन्ये ।
चप सान्त्वने स्वा० पर० सक० सेट् । चपति अचापीत-अच-
पोत् । णिचि चापयति ।
चप गतौ पु० उभ० सक० सेट् इदित् । अम्पयति ते अचचम्पत् त
चपट पु० चपेट+पृषो० । (चड) चपेटे अमरटीका ।
चपल न० चुप-मन्दायां गतौ कल उपधोकारस्याकारः ।
१श्रीमे मेदि० २क्षणिके त्रि० हेमच० । ३पारदे ४मत्स्ये
५चातके ६प्रस्तरभेदे च पु० मेदि० । ७क्षये पु० राजनि० ।
८तरले चञ्चले च त्रि० मेदि० । ९दोषमनिश्चित्य कर्मका-
रिणि त्रि०अम० । १०विकले त्रि० शब्द० । ११लक्ष्म्यां स्त्री
“निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म-
तया । दिवसाव्यायुतदपि सुक्लमहो चपलाजनं प्रति
न चोद्यमदः” भावः । १२विद्युति १३पुंश्रुत्यां १४पिप्प-
ल्याञ्च स्त्री मेदि० । १५जिह्वायां स्त्री शब्दच० । १६वि-
जयायां १७मदिरायां स्त्री राजनि० । “नीचि नियतमिह
यज्ञपलो नियतः स्फुटं नभसि निम्नगास्तुतः” भावः
“शेषवाञ्छपलमप्यशोभत” रघुः । “न पाणिपादचपलो न
नेत्रचपलोऽनुजुः” मनुः । श्रौण्डा० ७त० । नेत्रचपलः ।
पादचपलः । अग्रेष्वा० कृतादिभिः अभूततद्भावाद्यैः समासः ।
चपलकृतः चपलभूतः । विस्मृता० गुणवचनशब्दे परे
तत्पुरुषे अस्य प्रकृतिस्वरत्वात् अनोदात्तता । चपलकटुकम् ।
प्रियादि० तस्मिन् परे पूर्वस्य न पुं वत् । प्रकाशमाना चपला
विद्युत् यत् प्रकाशमानाचपल इत्यादि । चपलस्य

भावः अण् चापल न० अण् चापल्य न० त चप-
लत्वं न० अनवस्थितत्वे “सहजचापलदोषसमुद्भूतः”
भावः । “मा चापलायेति गणान् न्यपेक्षीत्” कुमा० ।
“उभयार्द्धयोजकारो द्वितीयतुल्यौ गमध्यगौ यस्याः । चप-
लेति नाम तस्याः प्रकीर्तितं नागराजेन” इ० र० उक्ते
आर्याविशेषे १८मातावृत्तभेदे स्त्री । स्वार्थे क । चञ्चले त्रि० ।
भृशा० अभूततद्भावाद्यैः क्यङ् । चपलायते अचपलाविट्
चपलता स्त्री चपल-तल् । चाञ्चल्ये सा० द० उक्ते २व्यभि-
चारिगुणभेदे । “सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः”
व्यभिचारिण उद्दिश्य “मातृसर्वद्वेषरागादेशापत्य-
मनवस्थितिः । तत्र भर्तृसुनपारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः”
इति लक्षित्वा “अन्यास्तु तावदुपभोगसहासु भृङ् !
लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु । सुगन्धजातरजसं
कालिकामकाले व्यर्थं कदर्पयसि किं नवमालिकायाः”
सा० द० उदाहृतम् ।

चपलाङ्ग पु० चपलमङ्गमस्य । शिशुमारो जलजन्तुभेदे ।
हारा० । [र० उक्ते कन्दोभेदे ।
चपलावृत्त न० “चपलावृत्तमयुजोर्नकारश्चेत् पयोराशेः” इ०
चपेट पु० चप-वज्र्यै क चपाय सान्त्वनाय एटति गच्छति
इट-क । विस्तृताङ्गुलिके हस्ते (चापड) स्त्रीत्वमीधते
“खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति” भाष-
प्रयोगात् । स्वार्थे क । अत्रैवाद्यैः अमरः ।
चपेटौ स्त्री भाद्रयुक्तपञ्चमाम् । “प्रसूत्या द्वादशे मासि
सम्पूज्यापत्यवृद्धये । सुते जाते तथा पञ्चमां षष्ठीद्वादश
रूपिणी । वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे चारग्यसंज्ञिता ।
आषाढे कार्दमी ज्येष्ठा आश्विने लुण्ठनी मता । भाद्रे
चपेटौ विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा । नाशास्या
कार्तिके मासि मार्गे मूलकरूपिणी । पौषे मास्यरूपा
च शीतला तपसि स्मृता । गोरूपिणी फाल्गुने च
चैत्रेऽशोका प्रकीर्तिता, स्कन्द० पु०

चप्य त्रि० चप-पवर्गान्तत्वात् कर्म्मणि यत् । अदनीये ।
“चयं भवत्यन्नाद्यस्यावरुह्य” शत० ब्रा० १२.७ । १।१।
“चयं न पायुर्भिषगस्य” यजु० १६ । ८८ ।
चम अदने स्वा० प० सक० सेट् । चमति आचामति । वि-
चमति । आचमीत् चचाम चमत्तुः । उदित् चमिता
चान्त्वा । आचानः । आचमनम् आचमनीयम् । “आ-
चानः पुनराचामेत्” स्मृतिः । “मनाग् मनोऽपि
नाचामसि” प्रबोधच० । “चचाम मधु माधीकम्”

भट्टिः । णिचि चामयति । “इमां किमाचामयसे न चक्षुषी” नेप० ।

चम भवे खादि० वैदिकः प० सक० सेट् । चन्नोति उदित् चमत्वा चान्त्वा । कविकल्पद्रुमे “कुस्त्रियां गन्तृ गत्यां चम् नृचम् जम् जिष्ठ भम्” इति वाक्ये “परोऽनुबन्धः पूर्वेषाम्” इति तल्लोकेः सञ्ज्ञेपासुदित्वं तेन शब्द-कल्पद्रुमे खादिगणीयस्य उदित्त्वानुक्तिः प्रामादिकी

चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्तं क्रियते क-भावे घञ् । लोका-नीतवस्तु दृष्ट्वा चित्तस्य आनन्दहेतौ १ प्रकाशे विषये, “लोकोत्तरचमत्कारप्राणदश्च प्रमादभिः” । “चमत्कारश्च चित्तविस्ताररूपो विषयापरपर्याय” सा० द० । “रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते” तडूतधर्मदत्तपाक्यम् । “चमत्कारश्च लोकातीतार्थाकलनेन किमेतदितिज्ञान धाराजननेन चित्तवृत्तेः दीर्घविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽ-सम्भावितत्वज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धानाय मनसो-व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये । सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे । चमत्कारत्वञ्च आह्लादगतो जाति-विशेषः यथाह रसगङ्गाधरे “रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यं रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञान-गोचरता लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्याय-योऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः” इति । “इत्थं च चमत्-कारजनकभावनाविषयाथप्रतिपादक शब्दत्वं यत्प्रतिपा-दार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदकं तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थं प्रतिपादकतासंसर्गेण चम-त्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम्” इति च । कर्त्तरि व्यण् । २ अणामागे लिङ् ।

चमर पुंस्त्री चम-अरच् । १ महिप्राकृतौ ऋगभेदे, यस्य पु-च्छेन चामराख्यं व्यजनं भवति, स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । “कुर्वन्ति वालव्यजनेश्चमर्यः” “वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः” कुमा० । “स्फुरति चातुवनं चमरीचयः” माघः । २ दैत्यभेदे पु० । ३ चमरवालजाते चामरे न० ।

चमरपुच्छ पुंस्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य । (केकडे) त्रिलेशये १ पशुभेदे । राजनि० । इत० । २ चामरे न० ।

चमरिक पु० चमरमिव केशरोऽस्यस्य ठन् । कोविदारदत्ते रक्तकाञ्चनारे दृष्टे कसरः

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीष् चमरमिवाकारोऽस्यस्या व्यच् गौरा० ङीष् वा । १ चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे उदा० । २ मञ्जुयां भेदि० ।

चमस पुंन० अर्जुर्चादि० चमत्स्मिन् चम-असच् ।

१ पलाशादिकावजाते यन्त्रियपात्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यन्त्रपात्रं चत० यथा

“चमसानां तु वक्ष्यामि दण्डाः स्युश्चतुरङ्गुलाः । तत्र कु-लस्तु भवेत्स्तम्भो विस्तारश्चतुरङ्गुलः । विकटतमयाः सञ्ज्ञावाग्बिलाश्चमसाः स्मृताः । अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्ते पां दण्डेषु लक्ष्यम् । होतुर्मण्डल एव स्था-द्वृक्ष्यश्चतुरश्रकः । उद्गातॄणां च तत्र त्रिः स्याद्याजमानः घृष्टः स्मृतः । प्रशास्तुरवतटः स्यादुत्तटो ब्रह्मर्षिसिनः । पोतुरपे विशाखी स्याच्चेष्टुः स्याद्विष्टहीतकः । अक्का-वाकस्य राज्ञाव आग्नीध्रस्य मयूखकः । इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजां यज्ञकर्मणि । पलाशाद्वा वटाद्वा-न्यद्विष्टाद्वा चमसाः स्मृताः” कात्या० श्रौ० १।३।३६ । स्तम्भाद्ये कर्कः “स च चमसश्चतुरश्रो द्वादशाङ्गुल दीर्घश्चतुरङ्गुलखातः सटन्तश्च भवति परिशिष्टात् स्तम्भकारप्रस्थानाच्च । चमसवत्क्षुवेणेति क्षुवस्य चतु-रश्रतां विधातुं चमसवदित्येव चमसस्य सिद्धां चतु-रश्रतामाह” कात्या० श्रौ० २।३।१ । “चमसवद्विशेषात्” शारी० सू० । “अर्वाग्विलचमस” इति तद्भाष्यप्रथितमुक्तिः । स्त्रीत्वमपि भेदि० । २ सोमपानपात्रभेदे च । कर्मणि व्यच् । ३ पपटे पित्रकभेदे ४ लङ्ङुको च पु० “चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते” भायत्र० उक्ते (धूमसी) ख्याते ५ माषचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीष् ।

चमस्मिन् पु० चमस+अस्त्रार्थे इनि । चमसयुक्ते स्त्रियां ङीष् ततः नडा० व्यत्यये फक् । चामसायन तदपत्ये पुंस्त्री०

चमसोज्जेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्निकस्ये तीर्थभेदे ।

“ततस्तु चमसोज्जेदमच्युतस्त्वगमद्वली । चमसोज्जेद इ-त्येवं यं जनाः कथयन्त्युत” भा० शल्य० ३६ अ० । “एष वै चमसोज्जेदो यत्नादृश्या सरस्वती । यत्नैनामभ्यवर्त्तन्त सर्वाः पुण्याः ससद्गताः” भा० व० १३० अ० । चमसोदन-मप्यत्र न० “आश्रमान् सरितश्चैव सरांसि च नराविप ! । चमसोज्जेदनं विप्रास्तत्वापि कथयन्त्युत” द८ अ० ।

“स्नात्वा तु चमसोज्जेदे अग्निहोमफलं लभेत्” द२ अ० ।

चमीकर पु० लतस्तराभिधे स्वर्णसोत्पत्तिस्थाने शब्दार्थचि० यद्योगात् स्वर्णं चामीकरमित्युच्यते ।

चमू स्त्री चम-ज । सेनामाले (गजाः ७२६, रथाः ७२६ अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५), एतत्संख्याभेदान्विते सैन्यभेदे च अमरः । “अक्षौहिणीशब्दे ४६४८ दृश्यम् ।

“रक्षाहेनोनवशश्रिता वासशीनां चमूनाम्” मेघ० ।

आधारे क । १चमसे स्त्री “द्रुपसा मधुसूतः” ऋ० १।

१४।४। “चमूतः चमसुदिपातेषु खस्थिताः” भा० ।

४दावापृथिव्योः द्वि० व० निघ०

चमूचर इ० चमूष चरति चर-ट । २सैनिके शब्दार्थचि० ।

चमूनाथ पु० इत० । सैन्याध्यक्षे “युवतिचमूनाथभोज्य-
वस्त्राणाम्” ऋ० सं० १६ख० । चमूपत्यादयोऽप्यत्र ।

चमूरु पुंस्त्री चम-खजूरा० ऊरु पृथो० अत ऊचम् । नृग-
भेदे । “चकाशतं चारुचमूरुचर्मणा” माघः । “इद-
मूरुयुगं न चमूरुद्वयः” प्रसन्नरा० ।

चमूहर पु० चमू देवसैन्यं हरति हृ-अच् । महादेवे
‘चमूहरः सुरेणश्च व्योमारिः शङ्करोभवः’ भा० आनु०
६१ख० शिवनामोक्तौ । [पुष्पादौ न० ।

चम्प पु० तु० चपि-अच् । १कोविदारहृत्ते शब्दमाला २तत्-
चम्पक पु० चपि-एवुल् । (चापा) प्रसिद्धपुष्पप्रधाने
ऽद्वयभेदे अमरः । “चम्पकः कटुकस्तिक्तः कपायो मधु-
रोहिमः । विषकृमिहरः कृच्छ्रकफवाता श्लिपिचूहृत्”
भावप्र०तदुगुणा उक्ताः । २तत्पुष्पादौ न० “व्यालोकयञ्च-
स्मककोरकावलीः” नैष० । “उज्ज्वलपुष्पचनचम्पकपिङ्ग-
भावा” माघः । ३पनसफलैकभागभेदे (चापी) ख्याते
पदार्थे (चापाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे पु०तत्फले न०
राजनिः । “चम्पकं वातपित्तघ्नं गुरु वीर्यकरं तथा ।
कृतिशीतं रसे पाके मधुरं कथितं बुधैः” भावप्र०तदुगुणा
उक्ताः । ५साङ्ख्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे “न्यायेन खयं
परीक्षितमययं तावन्न अहृदते यावद्गुरुश्लिष्यसन्न-
चारिभिः सह न संवाद्यते अतः सुहृदां गुरुश्लिष्य-
सन्नचारिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा
सिद्धिचतुर्थी चम्पकस्यते इति” सांख्यशास्त्रम् ।

चम्पकचतुर्दशी स्त्री ज्यैष्ठ्यगुलचतुर्दश्याम् ज्यैष्ठमासे
इत्युपक्रमे “चतुर्दश्यां च शुक्लायां चम्पकैः पूजयेत् शि-
वम् । अयुतैर्वा सहस्रैर्वा शतैर्वा परमेश्वरि ! । पायसञ्च
बलिं दद्यात् ततो नक्तं चरेद्ब्रवीति । वृषस्येऽर्के विशेषेण
न भूयो जायते भुवि । तिमिष्यक्तचम्पकैश्च सहस्रं
जुहुयाच्चिशि । जयपटिं खरान् हन्ति कृत्वा द्रोहाणि
यानि च । चम्पकचतुर्दशी ख्याता पूजयेद्देवसुदाशिवम् ।

दशजन्महतं पापमर्जनादेव नश्यति” मत्स्यसू० ४५प०

चम्पकमाला स्त्री चम्पकपुष्पनिर्मिता माला इत० । १चम्पक
पुष्पमालायाम् । २चम्पकपुष्पाकारे स्त्रीणां कथाभरण-

भेदे । (चापकलि) शब्दार्थः । “भौ सगयुक्तौ चम्पक-
माला” ऋ० उक्ते दशाक्षरपादके श्वर्णवृत्तभेदे चम्पक
मालेत्यत्र “रत्नप्रतीयम्” इत्यपि पाठः ।

चम्पकरम्भा स्त्री चम्पकोपपदा रम्भा शा० त० । (चापा-
कला) कदलीभेदे राजनिः ।

चम्पकारण्ड न० चम्पकप्रधानमरणम् । भारतपुत्रि
तीर्थभेदे “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! चम्पकारण्डवृत्तम् ।
ततोऽप्यु रजनीमेकां यमसहस्रफलं लभेत्” भा० उ०
८४ख० । [उण् । पनसे (काटाल) शब्दार्थचि०

चम्पकालु पु० चम्पकेन पनसावयवभेदेन अलति अल-
चम्पकावती पु० चम्पक+अस्त्वर्थे मत्पु मखवः संज्ञादां
दीर्घः । चम्पापुर्यां कर्षराजधान्याम् (भागलपुर)
ख्याते पुरीभेदे शब्दरत्ना० ।

चम्पकुन्द पु० चम्पस्य कुन्दते कुदि-अच् । (चादंङ्गा)
मत्पुभेदे राजनिः । [इत० । पनसे त्रिका० ।

चम्पकोप पु० चम्पकैरुपपन्ने अत्र वस-वज्र्ये आपरे क
चम्पा स्त्री चम्प-अच् । कर्णपुर्यां तद्देशस्येऽपुरीभेदे ।
(चापाद) ख्याते तज्जिह्वस्ये २नदीभेदे ३पनसावयवभेदे
(चापि) शब्दार्थचि० [शब्दे ७८८ उ० दृग्गम् ।

चम्पाधिप पु० इत० । कर्णे तस्य तद्वाञ्छकतया अङ्गाधिप-
चम्पापुरी स्त्री चम्पानामिका पुरी । अङ्गदेशस्ये कर्षराज-
धान्याम् । चम्पानग्यादयोऽप्यत्र ।

चम्पातु पु० चम्पया अलति अल-उण् । पनसे शब्दरत्ना०
चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेशस्यः नदीभेदः अस्त्वस्याः मत्पु
मखवः । चम्पापुर्यां शब्दरत्ना० ।

चम्पू स्त्री चपि-अच् । “गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्वाभि-
धीयते” इत्युक्ते काव्यभेदे जटा० ।

चम्पेश पु० इत० । कर्णे त्रिका० । [वासिपु व०

चम्पोपलक्षित पु० इत० । १अङ्गदेशे हेमच० २तद्देश-
स्य गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । चञ्चति अचञ्चोत् । चचन
चञ्चिष् ति० चमूष चमसेषु इत्यति गच्छति इष-किप् वेदे
नि० वखरः । चमस्ये । “तस्य चञ्चिप्रोऽत्यो न” ऋ०
१।५६।१। “चमूष चमसेषु इषः वर्त्तमानाः” भा० पृथो०
दीर्घः चञ्चोऽ इत्यप्युत्तरार्थे । “चञ्चीषो न शरद-
पाञ्चजन्यः” ऋ० १।१००।१२।

चय गतौ भ्वा० व्या० सक० सेट् । चयते अचयिष्ट चवे ।

चय पु० चि-भावकर्मादौ अच् । १समूहे । २वपे ३प्राकार
मूलवन्धने । यदपरि प्राकारो निरूप्यते प्राकारमूलवन्धने

वेदिकेति यावत् । तथा चार्थयास्त्रम् । “खातसुद्धृत
मृदा वप” कारयेद् तस्योपरि प्राकारमिति । पगार
इति गौडभाषा । ४परिखोद्धृतमृत्तूपे । तत्त-
समूहे “स्फुरति चानुवनं चमरोचयः” । “निल-
प्रेषु नल्लमसिनाम्ननाञ्चये” “चयस्त्विषामित्यवधा-
रितं पुरः” इति च साधः । वपे “चयाङ्गालकशोभिना”
भा० व० १६० अ० । ५ अग्न्यादेचयने संस्कारभेदे । “यज्ञांश्च
यचयानलान्” हरिवं० ४१ अ० । ६ पुष्पादेः समाहरणे
उपेति भेदि० । चये कुशलः आकर्षणं कन् । चयक
चयनकुशले ति० ।

अयन न० चि-सावे ल्युट् । १ पुष्पादेः समाहरणे २ अग्न्यादेः
संस्कारभेदे च । चयनप्रकारः कातीयादौ दृश्यः “स
यथा कासयेत तथा कुर्यादिति अचयनस्य तथाचयन-
स्येति” शत० ब्रा० ६।५।२।११ चोयतेऽनेन करणे ल्युट् ।
संस्कारसाधने श्युपादौ च । “येन भागीरथी गङ्गा
चयनेः काञ्चनैक्षिता” भा० द्रो० ५।२ अ० ।

चर गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । चरति अचारीत् ।
चचार चेतुः । “दिवा चरेयुः कार्याधि” चिह्निताराज
गामनैः” मनुः । “चेतुः खरदूषणौ” भट्टिः “हंसं तनौ
सन्निहितं चरन्तम्” नैष० । चरः चारः चरणम्
चरितं चरितम् । चरन् चंचूर्यते “ततश्चंचूर्यमाण-
शौ” भट्टिः । यङ्लुकि चंचुरीति चंचूर्ति ।

अति+अतिक्रम्य गमने “अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुच पर-
स्परम्” भाग० १।१७।१४। “अयोगतथात्यचरत् योगं
दिधि निशाकरः” हरिवं० २२६ अ० । “पुत्राः पितृनत्य-
चरन्त्यर्थात्यचरन् पतीन्” भा० शा० ८३८ उक्ती० ।

अतिचारणशब्दोक्तेऽर्थे अतिचारणशब्दे ६६४० दृश्यम् ।

वि+अति व्यतिक्रमे “त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदा-
चन” रामा० ल० १०१ । [१।६।१।८]

अधि+आधिक्येन चरणे । “यासुपरिष्ठादधिचरसि” शत०
अनु+अनुगमने पश्चाद्गमने सादृश्यकरणे । अनुचरः ।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने । “योयस्तेषामपचरेत् त
माचक्षीत वै द्विजः” भा० शा० ६५८६ । “पितृदेवर्षि-
भृत्याश्च न चापचरिता मया” मार्क० पु० ।

अभि+आभिमुख्येन चरणे अतिक्रमे व्यभिचारे च “प्रति
या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता” मनुः “यद्येवाहं
नाभिचरे कदाचित्” भा० वि० ४५७ अ० । अनिष्ट
सम्पादने “श्येनेनाभिचरन् यजेत” इति । अभिचारश्च

भारणोच्चाटनादीनि षट्कर्माणि “प्रति तमभि-
चर योऽस्मान् द्वेष्टि” अथ० २।११।२ अभिचारशब्दे
दृश्यम् ।

पि+अभि+विशेषेण अतिक्रमे । यस्य यथात्वसुचितं तस्य
तदतिक्रमे । “उन्माणां व्यभिचरतीव सप्रसप्तौ” किरा०
“व्यभिचचार न तापकरोऽनलः” नैष० । हेतोः साध्या-
भाववद्वृत्तित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगित्वं व्यभिचारः । “न तावद्व्यभिचरितत्वं
तद्धि न साध्याभाववद्वृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० । स्त्री-
याश्च प्रतिसतिक्रम अन्यपुंसि गमनं व्यभिचारः ।

अव+समन्तात् चरणे । “कषायं अवचारितम्” । “कफ-
वातज्वरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम्” “प्रमार्जनं
घावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्” “दूर्वां पुनर्ववाञ्चैव
लेपे साध्यवचारयेत्” इति च सुश्रु० ।

आ+अनुष्ठाने । “प्रस्थितायां प्रविष्टेया स्थितायां स्थिति-
साचरेः” रघुः । “यदादाचरति श्रेष्ठः” गीता । प्रति-
पाल्यत्वादिना सदृशीकरणे च “संप्राप्ते षोडशे वर्षे
इत्वं मिलवदाचरेत्” चाण० ।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे “शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा
न समाविशेत्” मनुः ।

अनु+आ+अनुगमने तत्पुरुषपादुष्ठाने “कोऽनु तत्कर्मा रा-
जर्षेर्नाभेरन्याचरेत् पुमान्” भाग० ४।५।७ ।

सम्+उद्+आ सम्यगाचरणे । “बालानपि च मार्गस्थान्
ज्ञान्तेन समुदाचरेत्” भा० शा० ३३ अ० ।

उप+आ+उपासने । “उपाचरति तल्लघ्नघनानामीश्वरम्
प्रभुम्” भा० स० १० अ० ।

यस्+आ+सम्यगाचारे । “त्वया पापानि घोराणि समा-
चीर्णानि पाण्डुपु” भा० क० ११ अ० । उपघातइत्त्वम् ।

“उच्छिष्टाक्षनिषेकश्च दूरादेव समाचरेत्” मनुः ।

उद्+उल्लङ्घ्य गतौ सक० आत्म० । धर्म्मसुचरते “धर्म्म-
सुल्लङ्घ्य गच्छतीति” सि० कौ० । उपरिष्ठाद्वतौ अक०
प० । वाप्स उच्चरति “उपरिष्ठाद्वक्तति” सि० कौ० ।

“सौदामनीसुचरन्तीं यथैव” भा० व० १।१३ क० । “जीवा-
हन्दैरुदचरत्” भट्टिः “दिव्यसूर्यध्वनिरुदचरत् व्यञ्जु-
वानोद्विगन्तान्” रघुः । कलहतास्त्राद्यभिघातेन उत्सा-
दने “सकतचरितः शब्दः सकदर्थं गमयतीति न्यायः ।
“अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव साधः
गात्” रघुः ।

वि+उट्+विशेषेण उल्लिखितौ । “यथाऽग्नेः क्षुद्राविस्फुलिङ्गा

व्युच्चरन्ति” शत० ब्रा० ४।१।१।२२।

सम्+उट्+सम्यगुल्लिखितौ । “सञ्चरन्त्यस्मादापः” निरु० ६।१।

उप+उपासने “गिरिशुभपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी” कुमा०।

अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वप्रतिपादनरूपे शब्दादि-

व्यापारभेदे उपचारस्य लक्षणा ल्लं वा । “यथा लोके

स्वशक्तिषु योधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ राक्षि उप-

चर्यते” सा० द० । “तेनोपचर्यते राज्ञः” । “याम्यो-

त्तरा शशितगतिगणितेऽप्युपचर्यते तेन” ह० स० ५।१५।

उस्+उटाचरणे । “कामवक्तव्यहृदया भर्तारं उच्चरन्ति याः”

रामा० आर० २।२५।

निस्+निर्गमने “इतश्चेतश्च निश्चेरुहृष्टाः सर्वे युयुत्सवः”

हरिव० २२अ० । “यतोयतोनिचरति मनश्चञ्चलमस्थि-

रम्” गीता ।

परि+परितो गमने “कङ्का श्येनास्तथा गृध्रा नीचैः परि-

चरन्ति च” रामा० ल० १६।११। परिः सेवने “गात्र-

संवाहनेनैव अमापनयनैस्तथा । शक्रः सर्वेषु कालेषु

दितिं परिचचार ह” रामा० वा० ४६ अ० ११ ।

“आत्मं क्षित्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु यः” रा०

अयो० ३५।१४ । परिचर्या परिचारकः ।

प्र+प्रकाशने गतौ । “प्राणः प्राणीयत ततः पुनश्च प्रचचार

ह” भा० आश्व० २३अ० । प्रकर्षेण चरणे च । “यैः कर्मभिः

प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः” मनुः । प्रचारः ।

सम्+प्र+सम्यग् प्रकाशके । “अद्य प्रभृति चैवेह लोके संप-

चरिप्रति” भा० आनु० ८६अ० ।

वि+विशेषण गतौ “विचरन्ति महीपाला यात्रार्थं विजि-

गीषवः” रामा० आर० २१।७ । “ततोद्वौर्णिर्महावीर्यः

पार्थस्य विचरिप्रतः” भा० वि० ५८अ० । “रात्रौ न

विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च” “इन्द्रियाणां विच-

रतां विषयेष्वपहारिषु” मनुः । वि+वु० चर

पर्यालोचनया निर्णये । “आयतिं सर्वकार्याणां तदा-

त्वञ्च विचारयेत्” मनुः । “मित्रामित्रं विचारयेत्”

भा० पा० ३८२६ । “विचारद्वक्चारद्वग्ययर्त्तत”

“भविता न विचारचार चेत्” नैष० ।

सम्+सम्यग्गतौ “नैव वाताः प्रतायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति

च” हरिव० १०७५८ । “ग्रामेष्वलं सञ्चरतां घना-

नाम्” कुमा० “सञ्चारोरतिमन्दिवावधि” रतिमञ्जरी

करणविभक्तिसहकारे धातुः । “रथेन सञ्चरते” सि०

को० । “पङ्ग्रां नृपः सञ्चरमाण एव” नैष० ।

चुर संशये असंशये च चुरा० उभ० सक० सेट् । चारयति-ते

अचीचरत् त विचारयति विचारणा विचारितः

चर पु० चर-अच् । स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तज्ञानार्थं राजनियोगेन

इतस्ततो भ्रमणकर्त्तरि चारे १प्रणिधौ, अमरः २कप-

हृके, राजनि० । ज्योतिषोक्तेषु श्लेषकर्त्तृत्वज्ञानकर-

राशिषु ४स्वातिपुनर्वसुश्रवणादितिकरूपे नक्षत्रभेदे

५भौमवारे ६अक्षय्यतमेदे । ७चले अगवस्थिते ति०मेदि०।

८खञ्जनखगे पुंस्त्री शब्दभा० । चरलक्षणादिकसक्तं

युक्तिकल्पतरौ “विवस्त्रानिव तेजोभिर्नभस्त्रानिव वेगतः ।

राजा चरैर्जगत् सर्वं प्राप्नुयाद्भोक्तृसन्ततैः । तर्कैर्ज्ञतज्ञः

स्मृतिमान् स्त्रीयभावप्रकाशकः । क्लेशायाश्चक्षो दक्षः

सर्वत्र भयवर्जितः । सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां

प्रतिपत्तिमान् । नृपोनिहन्त्याच्चारणे परराष्ट्रं विच-

क्षणः । कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।

तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् युद्धचेतसः । अक्रुश्वंश्च

तथाऽलुब्धान् दृष्टार्थान् तथ्यभाषिणः । पाषाण्डान्

स्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् । स्वदेशपरदेश

ज्ञानं सुशीलान् सुविचक्षणान् । वाक्तां हृथ्याण् वधूंचैव

चराणां विनियोजयेत् । नैकस्य वचने राजा चारस्य

प्रत्ययं वहेत् । द्वयोः संवादमात्राय यद्व्युक्तं कार्यमार-

भेत् । तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चरान् वञ्छुस्त्रान् वधून् ।

नीरेतोवामनाः कुजास्तद्विधा ये च कारवः । भिक्षुस्य

धारणा दास्यो मालाकार्यः कलाविदः । अन्तःपुरगतां

वाक्तां निर्हरेयुरलक्षिताम् । प्रकाशस्थाप्रकाशश्च चरस्य

द्विविधो मतः । अग्रकाशोऽयसद्विष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञकः ।

“शत्रुप्रजाभृत्यवृत्तं विज्ञातुं कुशलश्च ये । ते गुह्यचाराः

कर्त्तव्याः यथार्थश्रुतबोधकाः” शुक्रविलनीतिशा० ।

“चरस्थिरद्वयात्मकनामधेयामेषादयोऽभी क्रमशस्तिषासुः”

ज्यो०त० । “वातादित्यहरितयं चरण्यः” ज्यो० त०

१५।१।२२।२३।२४ संख्यकनक्षत्राणि चराणि । “येनेन

लङ्कोदयकालिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये सुः । देश-

न्तरं प्रागपरं तथान्यद् याम्योत्तरं तच्चरसंज्ञसक्तम्

सि०शि० “यउदयान्तरकर्मणा लङ्कायामौदयिका यहा

जातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरौदयिकाः सुः । तच्च

देशान्तरं द्विविधम् । एकं पूर्वापरगम्यद्वयाम्योत्तरम् ।

तच्चरसंज्ञसक्तम्” प्रसि० उक्ते याम्योत्तरादौ देशान्तरे ।

चरानयनप्रकारादि सू० सि०र० नारदाभ्यां दर्शितं वक्ष्ये

“अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थं चरानयनं विवक्षुः प्रथमं तदुपयुक्तां सप्तक्रान्तिसाह” २० ना०

“विज्ञेयपापक्रमैकत्वे क्रान्तिर्विज्ञेयसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्रष्टा भास्वरस्य यथाऽऽगता” सू०

“यस्य ग्रहस्य सप्तक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायनांशसंस्कृतस्य भुजज्यातः परमापक्रमज्ज्वल्यादिना क्रान्तिरयनांशसंस्कृतस्य गोलदिक्का ज्ञेया । तस्य विज्ञेयोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण पातोऽनगोलदिक्को ज्ञेयः । गोलस्य मेघादिषट्कसुत्तर-मुलादिषट्कं दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्योरेकदिक्त्वेन क्रान्तिः कलाद्या कलात्मकविज्ञेयेण युता तयोर्दिगन्तत्वे क्रान्तिर्विज्ञेयेण विद्युतान्तरिता श्रेयदिक्का स्रष्टा क्रान्तिः स्यात् । ननु सूर्यस्य विज्ञेयभावात् कथं स्रष्टा क्रान्ति-ज्ञेयेत्यत आह भास्वरस्येति । सूर्यस्य यथागता पूर्वागता क्रान्तिरेव स्रष्टा क्रान्तिः । अतोपपत्तिः । विषुवद्वृत्तादुपग्रहविष्वक्केन्द्रपर्यन्तं यास्यसुत्तरं वानरं सप्तक्रान्तिरिति तयोरेकदिक्त्वे तद्योगतुल्यमनरं, भिन्न-दिक्त्वे तदन्तरमितमनरमिति । अत्र शरस्य क्रान्ति-संस्कारयोग्यत्वसम्पादिका क्रिया लोकत्रयमभयात् स्रष्टा-नरत्वाज्ञेयेतिता भगवता कृपावता । अन्यथा शरस्य ध्रुवाभिमुखत्वे भगवदुक्तमायनदृक्कर्मा कथमव्याहृतं स्या-दित्यलम् । अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रास्रष्टु साधयति” २० ना० ।

“यहोदयप्राणहता खखाट्कोद्धृता गतिः । चक्रास्रष्टो लब्धयुताः साहोरात्रास्रष्टः स्मृताः” सू० ।

“ग्रहस्य येऽयनांशसंस्कृतश्रेयस्यमाणनिरहोदयाग्र-तैर्युग्मिता निजस्तुटगतिः कलाद्याष्टादशशतभक्ता फलेन युताचक्रास्रष्टः षष्टिषट्कानामस्रष्टः षट् शतयुतैकविंशति-सहस्रमिताः स्रष्टव्यग्रहसाहोरात्रास्रष्टः कालतत्त्वज्ञैः कथिताः । अतोपपत्तिः । ग्रहः पूर्वगत्या लम्बितः प्रवहेण गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तान्नरसुदेत्यतो भचक्रपरिवर्तकालः षष्टिषट्कानामुमितो ग्रहगतिकलास-स्वज्ञाखात्मककालेनाधिको ग्रहाहोरात्रमखात्मकं नाक्षत्र-प्रमाणेन भवति । तत्रैकराशिकलाभिर्यदि ग्रहसम्बद्ध-राश्यादयमाणास्तदा गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यस्य इत्युपपन्नं ग्रहोदयेत्यादि । अनेनैव लोकेन ग्रहाणा-स्रष्टयान्तरकस्मापित्युक्तं भगवता । तथाहि । अनु-यातानीतमध्यग्रहाणां नियताहोरात्रमानान्तरकाले ग्रहाणां सिद्धिः रविमध्यगत्यस्त्रानां प्रतिराशौ भिन्न-

त्वेन मध्यमसूर्याहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावादतस्त्रे-राशिकावगतग्रहा अनियतमध्याकां होरात्रकालान्तरेणार्थ-

रात्रि यत्संस्कारेण भवन्ति तदेवोदयान्तरं तस्मात्तद्वर्ग-भगवता स्रष्टान्तरत्वादुपेक्षितम् । कथमन्यथा गति कलास्रष्टां स्रष्टव्यसुमेस्य गतिकलानामस्रष्टो भगवदुक्ताः स्रष्टव्यत्वे उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पन्नत्वात् । अथ चरोपयुक्तां क्रान्तिज्यां युज्यां चाह” २० ना० ।

“क्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र द्वे कृत्वा ततोत्क्रमज्यथा । हीना विज्या दिनव्यासदलं तद्विज्ञेयोत्तरम्” सू० ।

“सप्तक्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र क्रमजोत्क्रमजेत्र द्वे अपि प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमजप्रया विजया हीना दिनव्यासदलमहोरात्रदलस्य व्यासाधं युजेत्प्रत्यर्थः । त-दिनव्यासाधं दक्षिणोत्तरं दक्षिणगोल उत्तरगोले च स्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात् । अपरा क्रान्ति-जैव । अतोपपत्तिः । क्रान्त्यंशानां क्रमजया क्रान्ति-जया भुजो विषुवद्वृत्तात्तुकाराग्वहोरात्रदलान्युभय-गोले तदुभयतस्तद्वासाधं युज्या कोटिस्त्रिजया कर्ण-दा गोले प्रत्यक्षम् । विजयादल उन्मण्डले यास्योत्तरदले वा प्रत्यक्षम् । तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपदं कोटिरिति क्रान्तिज्यावर्गोनास्त्रिज्यावर्गान्मूलं युज्या । तत्रापि भुजोत्क्रमजप्रया हीना विजया कोटिक्रमजया स्यादिति उक्ते प्रत्यक्षदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमजप्रयोना विजया युज्या स्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासिर्नोक्तं भगवता क्रान्ते-रित्यादि । अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं लोकावयेणाह” २० ना० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्वृत्तौ क्षितिजया द्वादशोद्धृता । विजयागुणाहोरात्रार्धकर्णांशा चरजास्रष्टः । तत्कार्कसुदकक्रान्तौ धनहानी पृथक्स्थिते । साहो-रात्रचतुर्भागे दिनरात्रिदले स्मृते ।

यास्यक्रान्तौ विपर्यस्ते द्विगुणे तु दिनचमे । विज्ञेययुक्तो-नितया क्रान्त्या भानामपि स्त्रिके” सू० ।

“क्रान्तिजया विषुवद्वृत्तीयमध्याङ्गे द्वादशाङ्गुलशङ्कोष्ठा-यया गुण्या द्वादशभक्ता फलं कुजया स्यात् । सा वि-जया युग्मिताहोरात्रार्धकर्णांशाहोरात्रदलस्यार्धकर्णेन व्यासदलेन युज्यया भक्ता फलं चरजा जया चरजे-त्यर्थः । अस्माच्चरजाया धनुःसर्वशरास्रष्टो भवति । साहोरात्रचतुर्भागे स्रष्टव्यचरसम्बन्धिनो ग्रहस्य प्रायुक्ता-होरात्रास्रष्टो षां चतुर्थींशे पृथक्स्थिते स्याद्व्यस्ये उक्त-

रक्रान्तौ सत्यां चरासू धनहानी युतहीनौ कार्यौ तौ
क्रमेण दिनरात्रिदले दिनार्धरात्रिर्धे कालविज्ञिरक्ते ।
दक्षिणक्रान्तौ सत्यां विपर्यक्ते दिनरात्रिदले यत् हीनं
तद्दिनार्धं, यत् युतं तद्वात्रार्धमित्यर्थः । तत्कारात् ते
दिनरात्रिर्धे द्विगुणे दिनक्षमे दिनमानरात्रिमाने ग्रहस्थ
स्तः । चक्ररीत्या नक्षत्राणामपि दिनरात्रिमाने साध्ये
इत्याह । विक्षेपेत्यादि । नक्षत्रभ्रुवाणामानीतया
क्रान्त्या नक्षत्रविषयेष्वेकभिन्नदिक्क्रमेण युक्तयानरित-
योक्तप्रकारेण सिद्धया स्वके नक्षत्रदिनरात्रिमाने साध्ये
इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कुः कोटिः
फलभा भुजोऽक्षकर्णः कर्णः, क्रान्तिजग्रा कोटिः, कुजग्रा
भुजोऽप्यक्ष कर्ण इत्यक्षक्षेत्रद्वयं प्रसिद्धम् । तत् यदि द्वादश-
कोटौ फलभा भुजः, तदाक्रान्तिजग्राकोटौ को भुज इ-
त्यनुपातेन कुजग्रा । नत्स्वरूपं तु निरक्षदेशक्षितिजस्वदेश-
क्षितिजान्तरालस्थिताहोरात्रिदलप्रदेशस्य द्युजग्राप्रमाणेन
जेति त्रिजग्राप्रमाणेन तज्जग्रा चरजेति द्युजग्राप्रमा-
णेन कुजग्रा त्रिजग्राप्रमाणेन केत्यनुपातेन चरजग्रा तद्व-
त्तुचरासवोऽहोरात्रिदलप्रदेशे निरक्षक्षक्षितिजान्तर-
ाल उत्तरगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षक्षितिजादधःस्थिता-
निरक्षक्षक्षितिजयास्त्रोत्तरवृत्तान्तरालेऽहोरात्रिदलचतुर्थांश-
त्वादहोरात्रासुचतुर्थांशे चरासवो युता दिनार्धं हीना
रात्रिर्धं दक्षिणगोले स्वक्षितिजस्य निरक्षक्षक्षितिजादूर्ध्व-
स्थिताहीना दिनार्धं, युता रात्रिर्धमित्युपपन्नं सर्वं
क्रान्तिजेत्यादि ।

तत् प्रणिधौ । “राजन्यक्रान्त्युपावहैरेकाधर्नि चरैस्त्व”
मावः । “तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्ग्राह्येषु तच्चरैः”
मनुः । चले “तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च
“देवेभ्यश्च जगत्सर्वं चरं स्यात्वनुपूर्वशः” मनुः । सुपि
कर्माण्युपपदे “चरेष्टः” पा० ट चरश्चकर्तरि लि० । भूचरः
खचरः । “शोभित्यादिनीतश्च वक्रतचरोद्विजः”
मनुः । मेपादौ “चरलम्ने चरांशे वा स्थापनं च
विसर्जनम्” ति० तं । स्वार्थे षण् । चार प्रणिधौ
चरक ५० चरण स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १चरे द्रुत-
भेदे । २आयुर्वेदकारकचुनिभेदे ५० । “देवाकसूर्यस्य सुष्ठ-
तेन चरकस्योक्तेन जानेऽस्थितं स्यादस्या नलदं विना
न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” नैप० । सन्निवेद्योयोरेक-
रूपोक्तौ । चरकनामनिरुक्तिः आयुर्वेदशब्दे ७८८ ५०
दर्शिता । शततुल्ये अन्ये च भावप्रका० तत् च

ग्रन्थे स्तवस्थानं निदानस्थानं विमानस्थानं शरीर-
स्थानम् इन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कल्याण-
सिद्धिस्थानम् इत्यष्टौ स्थानानि । ४५पट्टे राजनि० ।
५चक्रकरे द्विचौ शब्दार्थचि० ।

चरकः ५० “निरक्षदेशक्षितिजाख्यवृत्तसुन्दरुलं तज्ज-
गुरन्यदेशे । स्वे स्वे कुजेऽर्कस्य सप्तज्ञोऽस्माद्वार्षम-
कोदययोस्तु मध्ये” सि० शि० । “आदौ स्वदेशेऽयं निर-
क्षदेशे स्वर्गोदयोऽस्तमयोऽन्यथातः । ऋणं ग्रहोऽ-
स्मादुदये स्वमन्ते फलं चरोत्यं रविसौख्यगोले । दाढ्ये
विलोमं खलु तत् यस्मादुन्मण्डलं स्वक्षितिजादधस्तात् ।
नात्याह्वयादुत्तरयाव्यभागौ गोलस्य तावत्तरयाव्यगोलौ”
सि० शि० । उक्तं दिनमानज्ञानोपाये कालभेदे ।

चरणह न० चरणं गृहम् । मेपकर्कशतामकरूपेण
राशिषु । चरणेहादयोऽप्यत्र । [जातितात् जीप् ।
चरट पुंस्त्री चर-वा० अटच् । खञ्जनखणे शब्दमा० स्त्रियां
चरण ५० चर-करणे ल्युट् । १देहावयवभेदे पादे “सुंन
धातोश्चरणौ भुवस्तले” मावः । “द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये
वधमर्हति” मनुः । २वेदैकदेशे शाखापरपयाये “गोलं
च चरणैः सह” सहभाषप्रका० । चरणव्यूहः । ३अ-
र्कादेः क्रिये । ४श्लोकानां चतुर्षां भागे पादे च । “प्रव-
साङ्घिः समोयस्य तृतीयश्चरणोभवेत्” छन्दोम० । “५चतुर्थ-
भागमात्रे । “पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिर्द्विजैः” ज्योति० ।
६एक देशमात्रे “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू० ।
भावे ल्युट् । ७अनुष्ठाने “अक्षत्वा भैक्ष्यचरणम्” “त-
पश्चरणैश्चोपैः” मनुः । “रमणीयचरणा अग्रासोह
रमणीयां योनिमापदोरन्” श्रुतिः चरणशब्दस्य आचा-
रार्थकत्वेऽपि कश्चिन्मात्रपरत्वमुक्तं शा० सू० भा० ।
तद्वानुशयशब्दे १८६ ५० उक्तम् चरण+चतुरर्थ्यां लृप्-
स । चरणस्य तद्विद्वत्तादौ लि०

चरणग्रन्थि ५० इत० । गुल्फे हेमच० ।
चरणपर्वन् न० इत० । गुल्फे त्रिका० ।
चरणव्यूह ५० चरणानां वेदशास्त्रानां व्यूहोऽत्र । वेद-
शास्त्राविभाजके ग्रन्थभेदे ।
चरणायुध पुंस्त्री० चरण आयुधं यस्य । कुक्कुटे चरः
“आकर्ण्य सम्पत्तिं कृतं चरणायुधानाम्” शा० द० ।
स्त्रियां जातितात् जीप् ।
चरणि ५० चर-अनि । मनुष्ये “सुविद्वांसं च जलं चर-
णीनाम्” छ० ८।३४।३३ । “चरणीनां मनुष्याणाञ्च” शा०

चरि

[२८१]

चरु

चरयितुं लि० चरणेन निर्दिष्टादि काशादि० चतुरर्थ्याम्
इल । चरणनिर्दिष्टादौ [हेमच० ।

चरयितुं स्त्री चरयितुं + प्रपो० । चरयितुं सुवर्णिनां
चरण्य पु० चरण इव शाखा० यत् । चरण्यत्वे प्र० ।

चरण्य चरण-गतौ कण्डू० सक० पर० सेट् । चरण्यति
अचरण्यते । वरणगतौ इति पाठान्तरम्

चरण्य लि० क० चरण्य-उष् "चरणशीले "चतुर्न पन्थिनी
चरण्युः" क० १०।६५।६ "चरण्युचरणशीला" भा० ।

चरय लि० चर-गतौ अय । जङ्गमे । "स्यात्तुचरयमत्तु न-
व्युत्थोत्" क० १।६८।१ "चरयं जङ्गमम्" भा० ।

चरभ न० कर्म० । भेषकैर्दत्तं तृणमकरराशिषु चरराशिषु
चरलग्नादयोऽप्यत्र ।

चरम लि० चर-अमच् । १ अन्ये २ पश्चिमे ३ शेषभवे "अत्र-
वीत् क्रियतामेपा स्तानां चरमा क्रिया" भा० वि०
२४ अ० । चरमज्झाभृत् । जसि सज्जामत्वात् वा जसः
श्रीभावः चरमे चरमाः । ४ अन्ते न० । "उत्तिष्ठेत्
प्रथमं चैव चरमं चैव संविशेत्" मनुः ।

चरमज्झाभृत् पु० कर्म० । अस्ताच्छे पश्चिमस्थे अचचे ।
अमरः चरमाचलचरमगिर्यादयोऽप्यत्र ।

चरय लि० चरवे हितः उदन्तत्वात् यत् । चरुहिते दण्डु-
लादौ चि० कौ० ।

चराचर लि० चर-अच् लि० । १ जङ्गमे । २ आकाशे
धरणिः । चरयाचरय समाहारद्व० । ३ स्थावर-
जङ्गमरूपे जगति न० मेदि० । "तथा विश्वजगते
विश्वं जगदेतच्चराचरम्" देवीमा० । "एवं स जायत-
स्वप्नाभ्यामिदं विश्वं चराचरम्" मनुः । इतरेतरद्व० ।
४ चरे वचरे च लि० । "सर्वे भावाश्चराचराः" रामा०
कि० ४३.४४ स्तो०

चरि पु० चर इन् । पशौ उणादिकोषः ।

चरित लि० चर-कर्मणि क्त । १ अयुष्ठिते । भावे क्त । २ च-
रिते शस्त्रभावे । "सर्वं खलस्य चरितं मशकः करीति"
हि० । "उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते" ।
उत्तररामच० । वीरचरितम् । कण्ठोद्यमे प्रथमादिचरि-
तादि वज्जलत्वः लटा० । "वाग्देवताचरितचित्रितच-
लसद्वा" गीतगो० कर्मणि क्त । ४ गते ५ प्राप्ते ६ ज्ञाते च ।
चरितार्थ लि० चरितः कृतः प्राप्तोऽर्थः प्रयोजनं येन ।
१ कृतार्थे कृतप्रयोजने २ प्राप्तफले नफले ।

"नभ्यः कृतसंस्कारा चरितार्थेव भारतो" रामरावणयो-

र्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्" इति च रघुः "प्रवृत्तिरासी-
च्छब्दानां चरितार्था चतुर्थी" आद्यासयत् सुचरि-
तार्थपदैवचोभिः" इति च कुमा० "अन्योन्याभावतो-
नास्य चरितार्थत्वमुच्यते" भाषा० ।

चरित न० चर-इत् । १ अयुष्ठिते २ कृतकर्मायुष्ठिते
३ स्वभावे ४ चेष्टिते ५ लोलादौ च शब्दरत्ना० । इति लि०
डोष्टले स्त्री शब्दर० ।

"एतद्देशप्रसूतानां सकाशादप्यजन्मनाम् । खं खं
चरितं शिञ्जेत्तुं पृथिव्यां सर्वमानवाः" "खां प्रकृतिं
चरितुं च कुलमात्मनमेव" मनुः । "चरितवन्धक-
कृतम्" याज्ञ० । स्वायं अण् । चारितं तत्तार्थे न०
पृथो दीर्घः चरीतृमध्यतृ न० शब्दरत्ना० ।

चरिष्णु लि० चर-इष्णुच् । चरणशीले "यदाणुमात्रिको
भूया वीजं स्यात्तु चरिष्णु च" मनुः ।

चरु पु० चरति होमादिकमस्मात् भीमा० व्यपादाने चर-
उन् । हव्यान्ने होमार्थं पाच्यान्ने, "अनवस्थावितानन्-
लक्ष्मपाकयोदनश्चरति याज्ञिकाः । चरन्प्रापोऽत्र
आधारे उन् । २ मेघे निघ० । ३ चरुपाकपात्रे भाण्डे
विश्वः चरुलक्षणसूक्तं कर्मप्रदीपे

"खशाखोक्तः प्रसुखिन्नो ह्यदग्धोऽकठिनः शुभः । न
चातिशयितलः पाच्यो स चरुः स्यात्तु चारमः" चरुपाक-
प्रकारः कातीये ४।१।१। स्वभाषप्रयोर्दर्शितो यथा
"अपरेण गार्हपत्यं चरुमपुर्णं सुचं वा तृष्णीं
गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहति तिष्ठन्" पू० ।
"गार्हपत्यादपरस्यां दिशि अपूर्णं चरुं चर-
स्यालीम् तृष्णीं मन्त्रस्याविधानाङ्गौकिक्वागुश्चारय
वर्जम् ग्रीहीत्तुर्जनेन छणिना प्राचीनावीती दक्षिणा-
सुखोऽध्वर्युर्गृहीत्वा यथ वा अपूर्णं सुचम् एवं
गृहीत्वा दक्षिणाग्नेरुत्तरतो गार्हपत्यस्य पुरस्ताद्दक्षि-
णाभिमुखस्तिष्ठत्तुवहति अत्र शाखान्तरादक्षिणाग्ने-
रुत्तरत उदगपीठं दक्षिणाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं
निधाय तस्मिन् ग्रीहीणां प्रक्षेपं कृत्वा सुवल्मादाय
दक्षिणाभिमुखस्तिष्ठत्तुवहन्तं कण्डून् ग्रीहीणां करोति
ततः शूर्पमादायोलूखलाद्ग्रीहीन् निष्कास्य निष्पन्नेन
तृणान्निष्काशयेत्" कर्कः "सकृत् फलीकरोति" सू० "लोके
तस्य पुनः पुनः क्रियमाणत्वात् सकृदित्युच्यते, कर्कः
"सारतण्डुलमपुर्णं अपथित्वाभिघार्थोद्देश्य नेचयेन
लुहोत्यग्नय इति सोमार्थे च" ७ सू० "इममेव चरु

सारतण्डुलमीपत्स्त्रिजतण्डुलम् अपूर्णं यथा दृष्टेन
चरुणां स्थात्याः पूरणं न भवति तथा अपयित्वा आसा-
दितेनाजेनाभिवाय्यं दक्षिणत उद्वाह्य दक्षिणाम्नेः
पूर्वमार्गेणापदक्षिणमुत्तरत आनीय सव्यं कृत्वा तिष्ठं
स्तिष्ठः समिध आधायोपविश्य प्राङ्मुखो मेक्षण-
चरुं जुहोति” कर्कः ।

शास्त्रान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवपद्धत्यादौ ज्ञेयः ।
“यवमयश्चरुर्भवति” श्रुतिः । “श्यामकगात्रेषुकनैवारयव-
मयः” तै० सं० “चरुं देवानामन्नमोदनो हि चरुः”
शत० ब्रा० ४।४।२।१। “ये पूष्यो चरुं कुर्वन्ति प्रपि-
ष्टानामेव कुर्वन्ति यथा दन्तकायैवम्” १।७।४।७।
“यद्यथ्यदन्तकः पूषा पौष्टमन्ति सदा चरुम् । अग्नीन्द्रे-
श्चरुमाधमात्रांस्तण्डुलोऽत्र विधीयते” छन्दो० । “हे-
मपात्रगतं दोभ्यांम् आदधानः पयश्चरुम्” “स तेजो
वैष्णवं पत्योः विभेजे चरुसंज्ञितम्” “चरोरर्द्धाङ्गं भा-
गाभ्यां तामयोजयतासुभे” इति च रघुः ।

चरुचेलिन् चरुचेलमिवास्त्यस्य इति । महादेवे । “चरु-
चेली मिलीमिली” भा० श० २८६ अ० शिवनामोक्तौ
चरुव्रण पु० चरोर्ब्रण इव । चित्तापूमे (चिताइपिटा)
विका० ।

चरुस्थाली स्त्री इत० । चरुपाकार्थस्थात्यां “तिर्य्यगूर्द्ध-
मनिन्मात्रा इडा नातिष्ठन्मुखी । मृण्मयौडम्बरी
वापि चरुस्थाली प्रशस्यते” कर्मप्रदीपे तल्लक्षणसूक्तम् ।
चर्च अध्ययने चुरा० उभ० सक० सेट् । चर्चयति-ते अचच-
र्चत-त् । चर्चितः चर्चा ।
चर्च उक्तौ भर्त्तने च त० पर० सक० सेट् । चर्चति अचर्चति ।
उत्तरत विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्चरी स्त्री चर्च-वा० चरन् गौरा० डीप् । १।गोतिभेदे ।
२।अन्त्यजुक्ते १।करध्वनौ च । “चर्चरी गीतिभेदे च
केशभित्करशब्दयोः” रुद्रः । ४।हर्षक्रीडायां सुभूतिः ।
५।कार्पटिकानां सादरवचने इतीर्यतिके ७।वसन्तसमय-
क्रीडायाम् दम्भश्याम् । ८।साटोपवाक्ये शब्दार्थचि०
९।वण्डितविशेषे । यथा हारयुक्तमुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख-
विराजिता पादनूपूरसङ्कता सुपयोधरद्वयभूषिता । शो-
मिता वलयेन पिङ्गलपद्मगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव
चेतसि चाकशीति सुसङ्कता” “अनन्तरे चर्चरी”
“जलहर ! संहर एह कोयमद् व्याणत्तयो, अविमल
धारा साराकनदिसासुहृद्यो । ए ! मज्जि पुहन्नि भमन्ते

जइ पिथ पेक्खिहिमि, तवेव जं जु करोहिमि, तं
सहोहिमि” “अनन्तरे चर्चरी” “गन्धमादय-मङ्गयर-
मीएहिं वज्जन्तेहिं परइ अदूरेहिम् । पसरिय-
पवणुवेवत्तिअ-पत्तय-णिअरु सुललिय-विविहपआरेहिं
णच्चइ कप्पयइ” इति च विक्रमोर्व० ।

स्वार्थे क अत इत्त्वस् । चर्चरिकाप्यत्रार्थे

चर्चरीक पु० चर्च-इकन् फर्फरी० नि० । १।महाकाशभैरे
२।केशविन्यासे शशाके च मेदि० ।

चर्चस् पु० चर्च-अस्तुन् । १।निधिभेदे त्रिका० निधिशब्दे दृग्गम्
चर्चा स्त्री चर्च-अच् । १।दुर्गायाम् । चु० चर्च-भावे कङ् ।
२।विचारणायां श्चिन्तायां ४।चार्चिक्ये चन्दनादिना
देहलेपने च मेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तेष्वर्थेषु चर्चां
वेत्ति तत्परं मन्यं वाऽधीते उक्त्या० ठक् । चार्चिक
विचारणाभिज्ञे तत्परमन्याध्येतारि च त्रि०

चर्चि स्त्री चर्च-भावे इन् । विचारणायाम् “द्वे चर्चावति-
गिच्येते एकया गौरततिरक्तः एकयायुक्तः” तै० ब्रा०
१।२।२।२।

चर्चिक्य न० चार्चिक्य पृथो० ह्रस्वः । चार्चिक्ये हेम०
चर्चित चि० चर्च-कर्मणि क्त । १।चन्दनादिना कृतमे
देहादौ । “पयोधराचन्दनपङ्कचर्चिताः” अतुषः ।
“भुजं चन्दनचर्चितम्” भा० सं० २३७२ स्तो० । भावे क्त
२।तथावेपने न० ।

चर्च्य त्रि० चृत-कर्मणि यत् । ह्रननीये ।
चर्पट पु० सौ० चृप-दीप्तौ अटन् । १।स्फारे २।विपुले ३।पेटे
४।पर्पटे च मेदि० । ५।भाद्रगुक्तपङ्कत्रां चमेष्ट्याम् स्त्री श-
ब्दार्थचि० । २।पिटकभेदे पौल्यां स्त्री गौरा० डीप् ।
विका० । त्रि० । चर्चव ।

चर्च गतौ भक्षणे च आ० पर० सक० सेट् । चर्चति अच-
चर्चत पु० चर-क्षिप् भट-अच् कर्मधा० । १।इषारी क-
र्कट्यां हला० गौरा० डीप् २।हर्षक्रीडायां ३।साटोप-
वाक्ये ४।चर्चायाच्च हेम० ।

चर्म्म न० चर्म्म साधनतया अक्षत्रस्थ अच् टिलोपः । चर्म्म-
निर्मिते फलके (ढाल) भरतः ।

चर्म्मकषा(सा) स्त्री चर्म्म कष(स)ति कष-अच् । पविम-
देशप्रसिद्धे गन्धद्रव्यभेदे (चाजरकषा) २।समलालतायां
चर्म्मकसाप्यत्र भरतः

चर्म्मकार त्रि० चर्म्म तन्निर्मितं पाडुकादि करोति क-अच्
उप० सं० । १।पाडुकादिकारके “चाण्डाल्यां तीव-

राजातश्चर्मकार इति स्मृतः” पराशरोक्ते २२स्त्रीर्ष-
जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “चर्म-
कारस्य द्वौ पुत्रौ गणकोवाद्यपूरकः” । “मनुना तु वैदेह्यां
निषादाज्जातस्य कारावराख्यचर्मकारसंज्ञोक्ता यथा
“कारावरो निषादानु चर्मकारः प्रसूयते” उत्तरत
वैदेह्याभेदेत्युक्तेः अत्रापि तस्याभेदेत्यन्वयः । उश-
नसा तु “सूताद्विप्रप्रसूतायां सूतोवेषुक उच्यते ।
वृषायामेव तस्यैव जातोयश्चर्मकारकः” इत्युक्तम् ।
एवञ्च सुनिवयप्रामाण्यात् त्रिविधैव चर्मकारजातिः ।
“धिग्वर्णानां चर्म कार्यम्” मनुना तेषां वृत्तिरुक्ता ।
चर्मकरोति किप् चर्मकदण्डत्वं । एवुल् चर्मकारक
तत्त्वार्थे [यधौ भेदि २चर्मकारजातिस्त्रियां च
चर्मकारौ स्त्री चर्म किरति कृ-अण् । १चर्मकपायामो-
चर्मकील पुं चर्मणि कील इव । शुद्धजाते रोगभेदे
(हारिण) ख्याते रोगे “व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणम् ।
करोत्यर्शस्त्वचो वहिः । कीलोपसंस्तरखरं चर्म-
कीलन्तु तद्विदुः । वातेन तोदपारुष्यं पिप्तादसित-
रक्तता । श्लेष्मणा स्निग्धता तस्य यधितत्वमवर्णता”
माधवकं तन्निदानाद्युक्तम् । “चर्मकीलं जलमणिं
मसकान् तिलकालकान् । उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत्
क्षाराग्निभ्यामशेषतः” भावप्र० । [पत्वायां हेमच०
चर्मचटका स्त्री चर्मणा चटकेष । (चामचिका) अजिन
चर्मचट्टी स्त्री चर्म चटति भिनत्ति चट-भेदे अच् गौरा०
ङीप् । (चामचिका) अजिनपत्वायां शब्दरत्ना० ।
स्त्रार्थे क । चर्मचटिकायत्वं । [रोगे राजनि० ।
चर्मचित्रक न० चर्म चित्रयति चित्र-एवुल् । श्वेतकुष्ठ-
चर्मज न० चर्मणि जायते जन-ड । १रोमणि । २रुधरे
च राजनि० ।
चर्मण्य त्रि० चर्मणि भवः शरीरावयवत्वात् यत् । चर्म-
भवे । “श्लेष्मणा चर्मण्यं वान्यद्वा विच्छिष्टं संश्लेष-
येत्” ऐत० ब्रा० ५।१२।
चर्मण्वती स्त्री चर्मन्+असृप्रथे मत्तप् मस्य वः संज्ञायां
आसन्दीवदित्यादिना नि० । नदीभेदे । सा च रन्ति
देवस्य यज्ञोपकल्पितगोराशिचर्मन्त उत्पन्ना यथाह
“महानदी चर्माशेरुत्क्षेदात् सुष्ठवे यतः । ततश्च
संखतीत्येव विख्याता सा महानदी” भा० शा० २८अ० ।
“रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः । अतश्चर्म-
ण्वती राजन् ! गोचर्मभ्याः प्रवर्त्तिता” भा० अतु० ६६अ०

नर्मदाफलं दक्षिणसिन्धुफलञ्चोक्ता भा० व० ८२अ०
तन्माहात्म्यं यथा “चर्मण्वती समासाद्य
नियतो नियताशनः । रन्तिदेवाभ्यनुज्ञातो अग्नि-
टोमफलं लभेत्” । अतस्तस्या दक्षिणदेशस्यत्वम् । असं-
ज्ञायां तु चर्मवत् इत्येव । चर्मयुक्ते त्रि० स्त्रियां
ङीप् । [राजनि० ।
चर्मतरङ्ग पु० चर्मणि तरङ्ग इव । जरया पलिते बलौ ।
चर्मतिल त्रि० चर्मणि तिला अख्य । चर्मोपरिजात
कण्ठतिलके (तिल) युक्तदेहादौ [हेम० ।
चर्मदण्ड पु० चर्मणा कृतोदण्डः । कषायाम् (कोड़ा)
चर्मदल न० चर्म दलयति दल-अण् । स्वल्पकुष्ठभेदे ।
“स्युष्येन कण्डूव्ययनौषधोपास्तेषु तच्चर्मदलं वदन्ति”
सुश्रुतः । “चर्मदलाजगल्लीमशकाघिष्ठाना” सुश्रुतः ।
चर्मदूषिका स्त्री चर्म दूषति दूषि-एवुल् । कोठरोगे
राजनि० ।
चर्मद्रुम पु० चर्म चर्मकारवलकलं तत्प्रधानोद्गमः । मूर्ज-
वृक्षे राजनि० । तस्य चर्मोकारवलकलत्वात् तथात्वम् ।
चर्मन् न० चर-मनिन् । १देहावरिकायां त्वचि, २इन्द्रियभेदे
येन स्पर्श उपलभ्यते तस्मिन् ३फलके (ढाल) च ।
“त्वगिन्द्रियन्तु वायवीयं यथाह देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्”
भाषा० । तस्य तथात्वं सि० सु० समर्थितं यथा “शरीर
व्यापकं स्पर्शपाहकमिन्द्रियं तच्च वायवीयं रूपादिषु
मव्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्घिसलिलशैत्यव्यञ्जक
व्यजनवातवत्” । मनसा त्वग्योगोज्ञानसामान्ये कारणं
यथाह तत्रैव “त्वचयोगो मनसा ज्ञानकारणम्”
“त्वङ्मनःसंयोगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थः किं तत्र
प्रमाणं सुषुप्तिकाले त्वचं त्यक्त्वा पुरीतति वर्त्तमानेन
मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिकाले किं ज्ञानं
भविष्यति अन्तुभवरूपं स्मरणरूपं वा । नाद्यः अन्तुभव-
सामय्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे चक्षुरादिना
सह मनःसंयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे
च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावात् नातु-
मिति, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमिति, पदज्ञानाभावात्
न शाब्दबोधः, इत्यन्तुभवसामय्यभावात् नातुभवः ।
उद्वोषकाभावाच्च न स्मरणम् । मैवं सुषुप्तिप्राक्कालोत्-
पन्नेष्वादिव्यक्तेस्तत्त्वमन्त्रेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदती-
न्द्रियत्वे मानाभावात् सुषुप्तिप्राक्काले निर्विकल्पमेव जायत

इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे त्वङ्मनः
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्ष-
काले स्पर्शनप्रत्यक्षं स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य
विषयत्वसंयोगस्य च तदा सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धा-
देकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या
त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिसामग्र्याः
स्पर्शनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधात् कल्प्यते इति ।
अन्ये तु घुषप्रप्रहरोधात् चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञान-
हेतुत्वं कल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकाले त्वचि मनः-
संयोगाभावाच्च स्पर्शनप्रत्यक्षमिति वदन्ति । चर्मत्व-
चोर्भेद इति तु रहस्यम् । त्वचश्च सप्तविधा यथाह सुश्रुतः
“तस्य खल्वेवमष्टतस्य शुक्रशोणितस्याभिपच्यमानस्य
क्षीरस्येव सान्त्वानिकाः सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा-
ऽवभासिनी नाम या सर्ववर्णानवभासयति पञ्चविधाश्च
क्षयां प्रकाशयति सा त्रीहेरटादशभागप्रमाणा सिन्धुपद्मा-
कण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम षोडशभाग-
प्रमाणा तिलकालकन्यच्छव्यङ्गाधिष्ठाना, तृतीया श्वेता
नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मदलाजगत्तीक्ष्णकाधिष्ठाना,
चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुष्ठाधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीहिपञ्चभागप्रमाणा
कुष्ठविसर्पाधिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम त्रीहिप्रमाणा
अन्धप्रपच्यर्बुदक्षीपद गलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मांसधरा
नाम त्रीहिद्वयप्रमाणा भगन्दरविद्वध्यशैऽधिष्ठाना” यदे-
तत्प्रमाणं निर्दिष्टं तन्मांसलेखकाशेषे न ललाटसूक्ष्मा-
ङ्गुलानि । यतो वज्रत्युदरेषु त्रीहिमुखेनाङ्गुष्ठो
दरप्रमाणमवगाढं विध्येदिति” ।

कवचविदित्युक्तिकल्पतरौ यथा
“शरीरावरकं शस्त्रं चर्म इत्यभिधीयते । तत्पुन-
र्द्विविधं काष्ठचर्मं समभवदेतः । शरीरावरकत्वञ्च
लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितचर्मणां गुण-
संग्रहः । शिरोरक्तस्य पीतः क्षण इत्यभिधितः ।
ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णं निर्णयः । चित्तवर्णस्य
सर्वेषां सर्वदेशोपपद्यते” इति भोजदेवः ।

चर्मजालिका स्त्री चर्मनिर्मिता जालिका । क्षयायां
ताडन्यां (कोड़ा) शब्दार्थचि० ।

चर्मपट्टिका स्त्री चर्मनिर्मिता पट्टिका । (चामाटी) चर्म-
मयपट्टिकायाम् शब्दार्थचि० । [नपलायां जटा० ।

चर्मपत्रा स्त्री चर्मवत् पत्रं प्रसोऽस्याः । (चामचिका) क्षुजि-

चर्मपादुका स्त्री चर्ममयी पादुका । चर्मजतपादुकाये ।
“ततो ब्रह्मचारी क्षणेन मन्त्रेण चर्मपादुके पादयोर्निद-
ध्यात्” भवदेवः । [मयपात्रभेदे (कुषा) भेदि० ।

चर्मपुट(क) पु० चर्ममयं पुटमत्र वा कप् । इति संप्रज्ञे चर्म-
चर्मप्रभेदिका स्त्री चर्मं प्रभिनन्ति प्र+भिद-एवुल् टाप्
अत इत्त्वम् इत० । चर्मवेधनेऽस्त्यभेदे अमरः

चर्मप्रसेविका स्त्री चर्मणा प्रसीव्यते प्र+सिघ-वा० कर्मणि-
वुन् टाप् अत इत्त्वम् । भस्त्रायास् क्षुजिसन्दीप-
नार्थे चर्ममये यन्त्रभेदे अमरः ।

चर्ममण्डल पु० व० य० । देशभेदे “अपरान्ताः परान्ताश्च
पञ्चवाचर्ममण्डलाः” भा० भौ० ६४० देशोक्तौ ।

चर्ममय त्रि० चर्मणोविकारः मयट् । चर्मनिर्मिते पात्रादौ
क्षियां डोप् । “होपिचर्ममयश्चैव व्याघ्रचर्ममयैरपि”
भा० भौ० ४६४० । “यथा काष्ठमयो हस्ते यथा
चर्ममयो ऋगः” मनुः ।

चर्ममुण्डा स्त्री चासुण्डा+पृषो० । दुर्गायां हेमच० ।

चर्ममुद्रा स्त्री “वामहस्तं तथा तिर्यक् कृत्वा चैव प्रसार्य
च । आकुञ्चिताङ्गुलीः कुप्यात् चर्ममुद्रेयमोरिता”
तन्त्रसारोक्ते देवपूजाङ्गे मुद्राभेदे ।

चर्मम्ना त्रि० चर्ममये कवचादौ मन्त्रि अम्यस्यति म्ना-क ।
चर्ममयकवचादौ कृताभ्यासे । “कथयचर्मम्ना अभितो-
जनाः” ऋ० ८।५।२५ । “वाध्येभ्यश्चर्मन्मसु” यजु० २।
१५। पुरुषमेधे देवभेदोद्देनालभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।

चर्मगष्टि स्त्री चर्ममयी यष्टिरिय । अश्वादेजाह्व्यां
(कोड़ा) । शब्दार्थचि० ।

चर्मरङ्गा स्त्री चर्मणे रङ्गोऽस्याः । १। आवर्त्तकीजतायां
विभाण्डग्राम् राजनि० । २। देशभेदे पु० स च देशः ६०४०
कूर्मविभागे १४४० पश्चिमोत्तरदिशि उक्तः । “दिशि पवि-
मोत्तरस्याम्” इत्युपक्रमे “गुरुहागुरुकच्छर्मरङ्गास्याः” ।

चर्मरी स्त्री चर्म-राति रा-क गौरां डोप् । स्वार-
विधानगते फलविधे लताभेदे । “कुसुमतीरेणुकाकरम्
कर्कोटकरेणुकखटोतकचर्मरीत्युपक्रमे फलविधाः” सुश्रु० ।

चर्मरु पु० चर्म-राति रा-वा० कु । चर्मकारे त्रिका० ।

चर्मवत् त्रि० चर्मन्+वत्त्वर्थे मत्तप् मस्य वः असंज्ञात्
न नि० । १। चर्मयुक्ते स्त्रियां डोप् । “लोहचर्मवती
चापि साग्निः सगुडट्टिका” भा० व० १५४० ।
२। सुवलाजभेदे पु० । “गजोगयाक्षो वृषभश्चर्मवानजवः
शुकः । षड्भेदे वलसम्पन्ना निर्ययुर्महतो बलात्” इत्यु-

क्रमे “अष्टधर्माणां सत्ते सर्वे सुवर्णस्यैव जातव्ये” भा०
भी० ६१ अ० इत्युक्तम् ।

चर्मवसन ५० चर्म गजामुरचर्म वसनमस्य । कृत्तिवाससि
शिवे कृत्तिवाससश्च २१८८ ५० इत्युक्तम् ।

चर्मवृत्त ५० चर्मप्रधानः चर्मतुल्यवल्कप्रधानोऽवृत्तः ।
भूर्जवृत्ते । “खर्जुरा नारिकेलश्च चर्मवृत्तो हरितको”
हरिवं० । ११ अ० ।

चर्मसम्भवा स्त्री चर्मणि त्वचि सम्भवति समु+भू-अच् ।
स्युल्लेखायां हारा० । तत्फलस्य त्वङ्मध्ये सम्भवात्तस्या-
स्यत्वात् ।

चर्मसार ५० चर्मणः सारः । रसे राजनि० । भुक्ताच्चादेः
रसस्य त्वङ्मध्ये जायमानत्वात् तस्य तथात्वम् ।

चर्माम्बु ५० चर्मणोऽम्बुः । चर्माम्बुस्य रसे राजनि० ।
भुक्ताच्चादिरसस्य चर्माम्बुस्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

चर्मार ५० चर्म शिलासाधनतया कृच्छति कृ-अण् । उप०
स० । चर्मकारे जटा० ।

चर्मावकर्त्तिन् ५० चर्मं व्यकृन्नति स्त्रिशिल्पनिर्वाह्याय
अव+कृती क्छेदे णिनि । चर्मकारे । तद्वत्तुल्यं मनुना
निपिडं यथा “आयुः सुवर्णकाराणां यश्चर्मकवर्त्ति-
नाम्” ।

चर्मिकं त्रि० चर्मं चर्मण्यं फलकं (ढाल) । युक्तसाधनतयाऽ-
स्त्रस्य त्रीह्या० वा ठन् । चर्ममयफलकेन योज्यरि (ढाली)
तस्य भावः कर्म वा पुद्गोहिता० यक् । चार्मिक्य
तद्भावे न० ।

चर्मिन् त्रि० चर्मं देहावरकं (ढाल) फलकं वा अलप्रस्य वा
इति टिलोपः । चर्मयुक्ते (ढालि) ख्याते चर्मिके ।
“नागे नागे दश रथा शतमश्वा रथे रथे । अश्वेऽश्वे दश
धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः” भा० भी० २० अ० ।
चर्माणि वल्कलान्यस्यां सन्ति वा इति । भूर्जवृत्ते
असरः । शकदन्त्रां ४ भृङ्गरीटे च ५० शब्द० ।

चर्या स्त्री चर-“परिचर्यापरिसर्यैत्यादि” पा० परोक्षस्या-
विवक्षातः भावे क्यप् । आचारमाले “वनवासस्य शूरस्य
सम चर्या हि रोचते” रामा० अ० २६।१५ । २ गतौ
“चर्यायां हयस्रुत्सृष्टम्” भा० आ० ६१७ श्लो० ।
शर्यापथस्थितौ परित्राजकादीनां व्रतानुष्ठाने नियमा
परित्यागे । “गदमदचरेत्यादि” पा० कर्मणि यत् ।
शुक्लनुष्ठेये आचरणयोगे त्रि० “षट्त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ
लैवेदिकं व्रतम्” मनुः भावे यत् । अवश्यचरणे न० ।

चर्व भक्षणे दन्तैश्चूर्णने (चिवान) वा चुरा० उभ० पञ्जे भ्वा०
पर० सक० सेट् । चर्वयति-ते चर्वति अचचर्वत्-त
अचर्वीत् चर्वयां वभूव आस चक्रे चर्व्व । चर्व्वणं चर्व्वणा
चर्व्वितः । रसास्वादव्यापाने चर्व्वणशब्दे इत्युक्तम् ।

चर्व्वण न० चर्व्व-भावे ल्युट् । दन्तैश्चूर्णने (चिवान) २ रसा-
स्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्व्वणायत्न स्त्री ।
“प्रमाणं चर्व्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम्” चर्व्वणाऽऽ-
स्वादनम् । तच्च “स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मनन्दसमुद्भवः ।
“निष्पत्त्या चर्व्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः” “यद्यपि
रसाभिन्नतया चर्व्वणस्यापि न कार्यत्वं तथापि तस्य का-
दाचित्ततया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपचर्यते”
इति च सा० द० ।

चर्व्या स्त्री चर्व्व-अङ् । चर्व्वणे २ तलप्रहारे शब्दार्थचि० ।
चर्व्वित त्रि० चर्व्व-कर्मणि क्त । अभिहिते दन्तैश्चूर्णीकृते
श्वास्वादिते च ।

चर्व्वितपात्र न० इत० । चर्व्वितस्य तावत्स्वादोक्तप्रमाणार्थम्
पात्रम् (पिकदानी) ख्याते पतदुपप्ले । “तावत्सुं दर्पणं
मानपात्रं चर्व्वितपात्रकम्” पद्मपु० पा० ख० ।

चर्व्यं त्रि० चर्व्व-कर्मणि ण्यत् यत् वा । दन्तैश्चूर्णीये भक्ष्यभेदे
आहारशब्दे ८६६ ५० भावप्रका० वाक्यम् यथा “भोज्यं
भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च
चिपिटकचणकादि” । “षट्कोटिं ब्राह्मणानाञ्च भोजया-
मास नित्यशः । च्यूषयेयन्नेष्टाचव्यैरतिहृष्टिं दिने दिने”
त्र० वै० पु० ।

चर्व्वणि पु० क्षय-अनि “आदेश चः” उणा० । मनुष्ये निध० ।
“यएकश्चर्व्वणीनां वस्त्रनाम्” ऋ० १।७।६ “अयं मृणो
मातृका पत्नी तयोश्चर्व्वणयः सुताः । यत्र वै मानुषी जाति
ब्रह्मणा चोपकल्पिता” भाग० ६।६।२१ श्लो०, तद्व्या-
ख्यायां चर्व्वणयः क्षताक्षतज्ञानवन्तः” श्रीधरः । विचर्व्वणि
विश्वचर्व्वणीत्यादिना निचरुहौ चर्व्वतेः पश्यतिकमेष्ट-
त्वात्वेन तथार्थत्वम् । अस्यायमभिप्रायः “क्षेपरादेश चः”
उणा० २।१०२। सूत्रे उज्ज्वलदत्तेन “आदेश धः” इति
पठित्वा धर्षयिषः वन्धकील्युदाहृतम् । अतश्चर्व्वणिनिष्-
त्तिर्निचरुहो प्रोक्तचर्व्वणातोरेव । सि० कौ० तु “आदेश चः”
इति पाठात् क्षयधातोरेव तच्छब्दनिष्पत्तिरिति भेदः ।
तयोर्धुक्तायुक्तत्वे सुधीभिर्भाष्ये । कदिकारान्तत्वात् क्षियां
वा ङीप् । २५ चर्या स्त्री “सचर्व्वणीनामुदगाकुचो-
द्गजन्” भाग० १।२८।२ वाक्यस्य चर्व्वणीनां ५ चर्व्वीनाम्

इत्यधिपरत्वं युक्तम् । मनुष्यजातिपरत्वे स्त्रियां वा
 ङीप् । “इदनुक्ता चर्षणीयता” ऋ० ८।६०।५। चर्षणी-
 यताऽसुरहननदारेण मनुष्यजातिधारकवज्रेण” भा०
 चल गतौ आ०पर० सक० सेट् । चलति अचालीत् । चचाल ।
 चेलतः । चलन् चलितः ज्वलादि० चालः पचा० चलः ।
 “कृष्णेन निहते चैवो चचाल च वसुधरा” भा० सा०
 ४४अ० । “चलत्येकेन पादेन तिलत्येकेन बुद्धिमान्”
 चाण० । “तिलमात्रमपि चलितं न शक्नोति” पञ्चत० ।
 व्यापे व्यात्म० । “न धर्माञ्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः”
 भा०स० ७८अ० । णिचि । चलयति चालयति । “चाल-
 यन् वसुधां चेमां वलेन चतुरङ्गिणा” भा० व्या० ६४अ०
 कम्पने ङक० मिञ् । चन्नयति ते । अचीचलत् “चलयन्
 भङ्गरुचस्तवालकान्” रघुः । “तां प्राविशत् कपिआप्र-
 स्तहन्चलयन् शनैः” भट्टिः । “यूनां मनश्चलयति प्रसभं
 नभस्मान्” ऋ० स० गत्यर्थस्य न मित्त्वम् “मिञ्चले” इति
 कविकल्पद्रुमे कम्पार्थेण तस्य मित्त्वोक्तेः “आचालयेयुः
 शैलांस्ते क्रुद्धाभिन्दुर्महीतले” हरिव० ५४अ० ।
 पर्वतानाञ्च शिखराण्याचालयति वेगवान्” भा० शा०
 १५४अ० ।

उटु+जङ्गमनेने उत्क्रम्य गतौ “पुष्पोञ्जलितपटपदम्” रघुः
 उत्थाय गतौ च । “उञ्जलितः प्रयाताम्” रघुः ।

वि+विशेषेण चलने । “व्यचालीदम्भरां पतिः” भट्टिः ।
 चल विहासे त्व० प० अ० सेट् । चलति अचालीत् चचाल ।
 चल भृतौ पोषणे चु० सक० उभ० सेट् । चालयति ते
 अचीचलत् ।

चल त्रि० चल वा पचा० अच् । १तरले, चञ्चले, २कम्प-
 युक्ते अमरः । ३परमेष्ठरे पु० । “धूताशीरचलचलः”
 विष्णु स० । “न खलुपात्र सामर्थ्यात् नच ज्ञानादि-
 कात् गुणात् । चलनं विद्यते यस्मादचलः कीर्तितो-
 ऽनुप्रतः” सूत्रेः । वायुरुपेण चलतीति चलः” भा० ।
 कम्पार्थकचलतेः स्तार्थे णिचि भावे अच् । ४कम्पने
 सेदि० । “मिञ्चले” कविकल्प० । चलनं च रजसः कार्यं
 यथाह सा० का० “सत्वं लघु प्रकाशकमिदमस्यपदम्भकं
 चलञ्च रजः” ।

“सत्वतमसी स्वयमक्रियतया खलकाय प्रवृत्तिं प्रत्यवशी-
 दनी रजसोपपद्यते अवसादात् प्रत्याव्य खकाय ते
 उत्साहं प्रयत्नं कार्यते । तदिदमनुपपद्यमकम्
 इति । कष्पादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः

प्रवृत्त्यर्थत्वं दर्शितम् । रजस्तु चलत् परितस्त्रैगुण्यं
 चालयद्गुण्याऽऽ दृष्टता च तमसा तत् तत् प्रवृत्ति-
 प्रतिबन्धेन कचिदेव प्रवर्त्तते” । सा०त०कौ० ।
 “भौनजौ भौ चेञ्चलमिदमदितं युगैर्नभिः सूरैः”
 उ० र० उक्ते अष्टादशाक्षरपादके पूर्ववृत्तभेदे न०
 “स वृत्तचूलचलकाकपल्लवैः” रघुः । “यथाम्भसा प्रच-
 लता तरवोऽपि चला इव” भाग० ७।१२१। “न खलु
 प्रेम चलं सुहृज्जने” “प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु” कुप०
 चलकेतु पु० कर्म० । केतुभेदे स च “अपरस्यां चलकेतुः
 शिखया याम्यापयाङ्गलोच्छ्रितया । गच्छेत् यथा यथोदकं
 तथा तथा देव्यभायाति” उ० स० ११अ० । उक्तः
 चलचञ्चु पुंस्त्री चला चञ्चुरस्य । चकोरखगे हेम० ।
 चलत्पूर्णिमा स्त्री चलनी पूर्णिमा तदुपलक्षितः चन्द्र
 इय । (चादा) चन्द्रकमोने त्रिका० ।
 चलदङ्ग पुंस्त्री चलन्ति अङ्गान्यस्य । (चेङ्चा) मत्स्यभेदे
 राजनि० । वा कप् । चलदङ्गक तत्तार्थे जटा० ।
 चलदल पु० चलानि चञ्चलानि दलान्यस्य । अश्वदृष्टे
 अमरः । चलपत्नादयोऽप्यत्र । “अङ्गेन (स्त्रीचिङ्-
 भेदेन) केनापि विजेतुमस्या गवेष्प्रते किं ? चञ्चपत्न-
 पत्नम् । न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु
 कुतोभयेन” नैष० । तस्य कम्पयुक्तपत्नता वर्णिता ।
 चलन न० चल-भावे ल्युट् । १कम्पे २गतौ च । कर्त्तरि ल्यु ।
 ३कम्पयुक्ते त्रि० सेदि० । ४हरिणे पुंस्त्री जटा० जाति
 त्वात् स्त्रियां ङीप् । करणे ल्युट् । ५चरणे हेमच० ।
 चलनका न० चलन+संज्ञायां कन् । चण्डातके हेमच० ।
 चलनी स्त्री चलत्यत्र चल-आधारे ल्युट् ङीप् । १गज-
 वन्धन्यां वाय्याम् २चर्वय्याञ्च (घाघरा) वक्षभेदे
 हेमच० ।
 चलसंक्रान्ति स्त्री कर्म० । अयनांश्चलनभेदात् तत्त-
 द्वाशिविशेषांशे रव्यादेः प्रभासुञ्जसञ्चारे अयन संक्रान्ति-
 शब्दे १२८पृ० विवृतिः । [द्रव्यभेदे च रत्नभा०]
 चला स्त्री चल-अच् । १लङ्घ्यां सेदि० २सिद्धके गम्-
 चलाञ्चल त्रि० चल-अच् नि० । ३चञ्चले अमरः ३काके
 पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “चलाचवै-
 रनुपदमाहताः सूरैः” माघः । “जन्निनोऽस्य स्थितिं
 विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम्” किरा० ।
 चलातङ्ग पु० चलस्य चलनस्यातङ्गोभयमस्मात् । वातामय
 भेदे राजनि० ।

चलित लि० चल-कर्त्तरि क्त । इकस्मिन्ने अमरः । २गते
“चलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः” “चलितः पुरः पतिसुमे-
तमात्मजम्” भावः । २भाप्ते ३ज्ञाते च लि० । भावे क्त ।
४चलने प्रगतौ च न० ।

चलु पु० चल-उन् । गण्डूषे हेमच० । [मेदि० ।
चलुक पु० चलुना भीयते कन् । १प्रसृतौ २भाण्डभेदे च
चलेषु पु० चलो लक्ष्यमप्राप्त इत्यर्थः । लक्ष्यमप्राप्तवाणके
मन्दधातुके । अत्र “उदराश्वेषु जेमे” पा० इपु
शब्दे परे जेमे पूर्वपूर्वपदस्यानोदात्तताविधानात्
पूर्वपदमनोदात्तम् ।

चवर्ग पु० च+प्रातिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः इत० वा । तालु-
स्यानोच्चरितानां स्पर्शवर्णानां वर्गे (च छ ज झ ञ)
वर्गेषु । ततः “वर्गान्नाच्छः” पा० छ । चवर्गीय तद्वये-
भावे लि० ।

चवल पु० चर्व-वा० अलच् पृषो० । राजभाषे कलायभेदे
शब्दार्थचि० । [डीप् । तत्पार्थे शब्दर०

चवि स्त्री चर्व-इन् पृषो० । चव्ये (चड) शब्दर० । वा
चविका स्त्री चवि+स्वार्थे क । चव्ये अथ्य क्लीवत्वमाह
रुद्रः “कटूणा चविका लघी रोचनी दीपनी मता ।
जलूद्रे कश्चासकासगूलरोगविमर्दिनी” राजनि० ।
“भेदिनी कफनाशिनी” इत्यधिकं राजवल्लभेनोक्तम् ।

चव्य न० चर्व-कर्मणि ण्यत् पृषो० । १चविकायाम् तस्य
स्त्रीत्वमप्याह भरतः । स्वार्थे क चव्यिका तत्पार्थे
राजनि० । सा च २वचायां मेदि० । [राजनि० ।

चव्यजा स्त्री चव्यमिव जायते जन-उ । गजपिप्पल्याम्
चव्यफल न० चव्यमिव फलति फल-अच् । गजपिप्पल्याम्
राजनि० ।

चव्यादि न० “चव्यं त्रिकटुकं पाठा जीरं कुसुम्बुरुणि
च । यमानी पिप्पलीमूलसुमे च विडसैम्बवे । चिवकं
विश्वममयां पिप्वा सर्पिर्विपाचयेत् । शलद्वातातुलौ-
स्यार्थं जाते दक्षि चतुर्थये । प्रवाहिकां गुदभ्रंशं मूल-
लच्छं परिश्रवम् । गुदवल्ग्वण्मूलञ्च दतमेतद्वप्रो-
हति” चक्रदत्तोक्ते दतभेदे ।

चप भक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट् । चपति ते अचधीत्
अचाधीत् अचधिष्ट चचाप चेष्टतः चेष्टे ।

चप वधे भ्वा० प० सक० सेट् । चपति अच-(चा)धीत् ।
चपक पु० न० चप-करणे कुन् अर्द्धचार्दि । १मद्यपानपात्रे
अमरः । तल्लक्षणादिकं युक्तिकल्पतरावुक्तम् यथा

“यत् पानपात्रं भूपानं तज्ज्ञेयं चपकं बुधेः । कानकं
राजतं चैव स्फाटिकं काचमेव च । दत्तं खराटदिकं
च चतुर्णां पृथिवीभुजाम् । इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्णयः
पाठसम्मतः । खसुष्टिसम्मतं रत्नेश्चतुर्वर्णैः सम-
न्वितम् । मार्त्तिकं वाथ फालं वा सर्वेषामुपयुज्यते ।
काष्ठजं धातुजं शैलं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यद-
न्यतोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजां भवेत् । एवं तत्रापि
नियम इति भोजस्य सम्मतः” “आननैः परिहृतं चप-
कानलः” भावः । कर्मणि कुन् । २मधुनि, ३मद्यभेदे
च न० मेदि० [च सि० कौ० ।

चपति पु० चप-भक्षे वधे वा भावे अति । १भक्षे २वधे
चपाल पु० न० चप-आलच् अर्द्धचार्दि । यूपकटके यज्ञिय-
पशुवन्धनार्थं यूपमध्ये देये वलयाकारे काष्ठमये लोह-
मये वा पदार्थे अमरः । तल्लक्षणादिकमुक्तं का० श्रौ०
६।१।२८ । स्त्रियादौ

“अपाञ्चपालं पृथमात्ममदाश्रि मध्यसंगृहीतम्” २८ सू०

“यूप परिवासनाननरं यदवशिष्टं पृथक्कृतमप्यम् ततश्चपा-
लं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिः पाणिरामणिवन्धनान् पृथक्
इत्युच्यते चपालमिति संज्ञा सं व्यवहारार्था “या चपाले-
क्षणात्” इत्यादौ । अष्टान्नि अष्टकोणम् तदपि तल्लेखेनाष्ट-
कोणं कुर्यात् तच्चैव । उलूखलवन्मध्ये संकुचितम्” कर्कः ।

“जडं मये प्रतिसृजति” २९ सू० “तच्चपालं यूपस्याप्ये जडं
प्रतिसृजति अतएवोर्ध्वप्रतिभोकविधानाच्चपालस्य तथा
वेधः कार्यः । प्रतिसृजतीति वचनाच्च चूडाप्रो यूपः
चपालं च समुपिरमिति गम्यत इति हरिश्चामिनः
तथा चाहापस्तम्बः “मूलतोऽतद्वपरम् अष्टाश्रिरु
पूर्वोऽप्यतोऽप्यीयान् प्रज्ञानाष्टाश्रिरिति” कर्कः
“द्वप्रङ्गुलं त्रप्रङ्गुलं वा तद्भातिक्कानं यूपस्य” ३० सू०
“यूपस्य यूपामस्य द्वप्रङ्गुलं त्रप्रङ्गुलं वा चपालं तद्भाति-
क्कानं चपालच्छिद्राप्रवेधादतिक्रान्तं भवति अतिक्रमोर्ध्वं
निःसृतं भवति तथा चपालस्योर्ध्वं प्रवयणं कर्त्तव्यम्
यथा चपालो यूपामादधो द्वप्रङ्गुले त्रप्रङ्गुले वा तिष्ठ-
तीत्यर्थः” कर्कः “भूचपालतल्लिताङ्गुलीयकम्” भावः

चह कल्के (प्रतारणे) भ्वा० पर० सक० सेट् । चहति
अचहीत् । चचाह चेष्टतः ।

चह कल्के (प्रतारणे) अद्० चुरा० उभ० सक० सेट् ।
चहयति-ते अचचहत् त । चह्या, बभूव आस-चकार
चक्रे ।

चक्षुः कलके प्रतारणे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० चक्षयति
ते अक्षीचक्षु-त ।

चाक्षुचक्षु न० चक्ष-चक्षु चक्षः प्रकारे द्वित्वं चक्षचक्षुस्य
भावः चक्षुः । उज्ज्वलतायाम् । “नहि लोकासिद्धसामग्र्यो
प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । त-
थाहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोयति द्रव्य-
संयोगादिदमाकारा चाक्षचक्षुकाकारा च काचिदन्तः-
करणवृत्तिरुदेतीति” “चाक्षचक्षुसंदर्शनसमस्तुद्धरजत-
त्वसंस्कारसमीचीना” इति च वेदान्त० प० । पृष्ठो० ।
चाक्षचक्षुसम्यक् शब्दार्थचि० ।

चाक्षुचक्षु स्त्री चक्ष-चक्षु चाक्षं दीप्तिं चिनोति चि-
क्विप् तथासती चीयते चि-वा० ड । श्वेतवुज्जायं
रत्नमा० ।

चाक्षु लि० चक्षुः निर्वृत्तम् धण् । चक्षुनिर्वृत्ते “चाक्षुः
मौपलभित्वेवं संपादं रणवृत्तयः” हरिवं० १०० अ० ।
चाक्षुवर्मण्यं पु० चक्षुवर्मण्योऽपत्यम् धण् न टिलोपः ।
चक्षुवर्मण्योऽपत्ये व्याकरणाचार्यभेदे । “कपशा-
क्षुवर्मण्य” उणा० ३।१।३६० । “इह चाक्षुवर्मण्य”
पा० ६।१।३६० । [टञ् । चक्षुवाकसमीपादौ ।

चाक्षुवाक्येय लि० चक्षुवाक्यस्यादूरदेशादि चक्षुःस्थानं सख्या०
चाक्षुयण पु० चक्षुस्थानं गोत्रापत्यम् अन्धादि० फञ् । चक्षु-
स्थानं गोत्रापत्ये उषस्ती “मटचीहतेषु कुहूष उष-
स्तिह चाक्षुयण इत्यप्यामे प्रज्ञाण व्यास” छा० उ० ।

चाक्षुकि लि० चक्षुः समूहेन यन्त्रभेदेन चक्षुयुक्तशकटेन
वा चरति ठक् । संघीभूय मिलित्वा स्तुतिपाठके
। चाक्षुकि अमरः “पिपुनान्दतिनां चैव तथा
चाक्षुकिवन्दिनाम्” याज्ञ० । “चाक्षुको घोषयामास
पुरो मृदकुहलः” हरिवं० १५६ अ० । २तैलकारे
हेमच० ३शाकटिके (गाडकोयान) ख्याते च शब्दार्थचि०
“भिक्षुकां चाक्षुकां चैव क्लीबोन्मत्तान् कुशीलवान् ।
वाह्यान् कुशीलचरान् चो दोषाय ते स्मरन्वधा” भा०
शा० ६६ अ० । [टञ् । चक्षुनिर्वृत्तादौ ।

चाक्षुयेय लि० चक्षुः निर्वृत्तादि चक्षुः+सख्या० चक्षुःस्थानं
चाक्षुष न० चक्षुषा गृह्यते चक्षुः+शेषिकोऽण् । चक्षु-
षां चो० । रूपादौ २तद्वति लि० । तदुपाद्यविषयाय
चक्षुःविषयशब्दे २८३२ पृ० दृश्याः । चक्षुषा निर्वृत्तः
धण् । १प्रत्यये न० । तज्ज्ञाने चक्षुषः करणत्वेऽपि
विषयभेदेन तस्य व्यापारभेदा भाषा० उक्ता यथा

“द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः । द्रव्येषु सम-
वेतानां तथा तत्समवायतः । तत्रापि समवेतानां शब्दस्य
समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु यद्वृत्तिः” ।
द्रव्यचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयोगोव्यापारः । द्रव्यसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेत-
चाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः” । चक्षुषोऽ-
पत्यम् । चक्षुर्नामकस्य रिपुञ्जयत्पस्य पुल्ले पठे मनुभेदे
तत्कथा यथा “चक्षुषा ब्रह्मदौहित्र्यां वीरिण्यां स रिपु-
ञ्जयः । वीरण्यात्माजायान्तु चक्षुर्मुमुक्षुजीनन् । मनुर्वै
राजकन्यायां नडुलायां स चाक्षुषः । जनयासास तन-
यान्दश शूरानकलमथान् । जहः पूरः शतशुक्ल
क्षपस्त्री सत्यवाक् हविः । अग्निष्टुतिरात्रच
सद्युक्त्यापराजितः । अभिमन्युस्तु दशमो नडुला
यामजायत” मत्स्यपु० ४४० । “यहं ते सख
वक्ष्यामि नन्विबोध नराधिप ! । भृगुर्जगो विषयांश्च
लुप्तमा विरजास्तथा । अतिनामा सहिष्णुश्च सप्रैते
तु महर्षयः । चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्द्वयः
निभान् शृणु । व्याप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाद
दिवौकसः । लेखा नाम महाराज ! पञ्च देवगणाः-
स्रुताः । ऋषेरङ्गिरसः पुत्रा महात्मानो ब्रह्मजसः ।
नाडुलेया महाराज ! दश पुत्रास्तु विभुताः । जहः
प्रभृतयो राजन् ! यहं मन्वन्तरं स्रुतम्” हरिवं० ७६० ।

चाक्षु लि० चक्षु-वा० स पृष्ठो० । दृष्टरि “चाक्षुः
यदाचं भरते मती” ऋ० २।२।६। “चाक्षुः दुर्बल
द्रष्टा” भा० ।

चाक्षु पु० चीयते चि-ड चमङ्गमस्य । १चाक्षुर्ध्यां रावसु ।
चमङ्गं तदवयवो दन्तोऽस्मात् । दन्तपटुत्वे शब्दार्थचि० ।
चाक्षुरी स्त्री चाक्षुः दन्तपटुत्वमीरयति ईर-अण् उप-
स० गौरा० डीप् । अम्बलोष्णिकायाम् (अमरुल) कर्मरः ।
“चाक्षुरी दीपनी ख्या लघूणा कफवातहत । पित्त-
लाक्षा ग्रहण्यर्थः कुष्ठातीसारनाशिनी” भावप्र० ।

चाक्षुरीष्टत न० चक्षुःदन्तोक्ते चाक्षुरीपके हतभेदे तत्-
पाकविधिर्यथा “नागरं पिप्पलीमूलं चित्तकं हृत्तिपि-
प्पली । श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यसानिहा ।
चाक्षुरीसरसे सर्पिः कलकैरेतैर्विपाचितम् । चक्षु-
येन दग्धा च तदुदृतं कफवातहतम् । अर्थांसि यह-
णीदोषं मूलकच्छं प्रवाहिकाम् । शुद्धं शक्तिमान्नाहं
इतमेतद् व्यपोहति” चक्रदत्तः

चाट पु० चु० चट-भेदे अच् । आदौ विश्वाससत्त्वाद्य
पश्चात् धनापहर्तारि चोरे "चाटचारणदासेषु दत्तं
भवति निष्कलम्" स्मृतिः । "चाटतस्करदुष्टं तमहा-
साहसिकादिभिः । पीडयानाः प्रजारक्षात् कायस्थैश्च
विशेषतः" याज्ञ० । "चाटाः प्रतारकाः विश्वास्त्य ये
परधनमपहरन्ति" मिताक्षरा

चाटपुट पु० "गुरुर्लघु प्रुतयैव भवेच्चाटपुटानिधः" सङ्गी-
तदामोदरोक्ते तात्पर्ये ।

चाटु पु० न० चट-जुष् । प्रियवाक्ये श्रमिथ्याप्रियवाक्ये
(खोसासुदेरकथा) च । "कुर्वन् चाटुसहस्राणि अव्यक्तक-
लया गिरा" हरिवं० २० । "नो चाटुश्रवणं कृतं न
च दृशा हारोऽनिके वीक्षितः" सा० द० । स्वार्थे क ।
अत्रेवार्थे "विश्वश्चाटुकशतानि रतान्तरेषु" सा० द०
चाटुकार त्रि० चाटुं करोति । हेत्वादौ प्राप्तस्य टस्याप-
वादेन "न शब्दलोकेत्यादिना" पा० अण् । सतत चाटु-
वाक्यकर्तारि । "चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य
या" सा० द० ।

चाटपट्ट पु० ७त० । भण्डे (भाङ्) हारा० ।

चाटु(ट्)लोलील त्रि० चाटुषु लोलः (उल्लोलः । (खोसा-
सुदे) चाटुकारे हारा० ।

चाटुवट्ट पु० ७त० । विदूषके क्रीडासहचरे भण्डे ।

चाटुक्ति स्त्री इत० । प्रियकथने । चाटुवाक्यस्योक्तिर्यत् ।
२सेवायाम् हारा० । [क्यङ्कात्वे ।

चाणक पुंस्त्री चाणक्यस्य ब्राह्मः अण् यलोपः । चाण-
चाणकीन न० चाणक्यस्य भवनं कोत्वं खञ् । चाणकोत्पत्ति
योग्यत्वे ।

चाणक्य पु० चाणक्यस्य सुनेर्गोत्रापत्यम् गगां यञ् । १वात्-
स्यायने चन्द्रगुप्तमन्त्रिणि कौटिल्ये "नव नन्दा भविष्यन्ति
चाणक्योयान् इतिप्रति" विष्णु पु० । चन्द्रगुप्तशब्दे दृश्यम्
सहि नन्दवंशोत्थातेन मौर्यैश्च चन्द्रगुप्तं राज्येऽ-
भिषिक्तवान् । दृष्टव्यं कथायां तद्विद्वत्तः । चाणक्येन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृतपत्र्ये २नीतिशास्त्रभेदे च ।
"चाणक्यं सारसंपहम्" चाणक्यम् । चाणक+स्वार्थे
प्रज् । २चाणक्यशब्दार्थे ।

चाणक्यमूलक न० चाणक एव चाणक्यम् तद्विषयं मूलमस्य ।
(चाणकमूली) ख्याते मूलकभेदे । शब्दार्थचि०

चाणू(नूर) पु० कंसानुचरे मल्लयुद्धाभिज्ञेऽसुरभेदे । "नागं
कुशल्यापीडं चाणू(नूरं) सुष्टिकं तथा" हरिवं० ४२ अ० ।

"वराहश्च किशोरश्च ममो दानवसक्तमौ । मल्लो रङ्ग-
गतौ तत्र यातौ चाणू(नूर)सुष्टिकौ" हरिवं० ४५ अ० ।
अस्य दन्त्यनकामध्यतेति केचित् ।

चाणू(नूर)सूदन पु० चाणू(नूरं) सूदयति सूदि-ल्यु ।
वासुदेवे कृष्णे तद्वधकथा हरिवं० ८७ अ० ।

"ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः । चाणू(नूर)-
रमाद्रिशदयुद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम्" इत्युपक्रमे "दोभ्यां-
मानस्य कृष्णस्य चाणू(नूरं) पूर्णजीविनम् । प्राहरन्मु-
ष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जातुना । निःसृते सायु-
रुधिरं तस्य नेत्रे स्रवन्ने । तापनीये यथा वरुणे
कक्षोपरि विलम्बिते । पपात स तुरङ्गस्य मध्ये निः-
सृतजोचनः । चाणू(नूर)ो विगतप्राणो जीवितान्ते
महीतले" । चाणू(नूर)मर्दनादयोऽप्यत्र ।

चाण्ड पुंस्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा० अण् । १चण्डस्यापत्ये ।

चण्डस्य भावो युवा० अण् । २चण्डतायाम् न० ।

चाण्डाल पुंस्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अण् । चण्डाल
शब्दार्थे अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चाण्डालकि पु० स्त्री चाण्डालस्यापत्यम् इज् "व्यासवरुड-
निपादचाण्डालेत्यादि" पा० अकङ् । चण्डालापत्ये ।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्दत्ता ठक् । वीणाभेदे
अमरः । चण्डालेन कृता जुला० अण् । २चण्डालकृत-
यसुमात्रे त्रि०

चाण्डालिकाश्रम न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे "कोकामुखे
विगाह्याय गत्वा चाण्डालिकाश्रमे" भा० आनु० २५ अ० ।

चाण्डाली स्त्री चाण्डालाति आ+ला-ङ गौरा० ङीप् ।
१लिङ्गिनीलतायः राजनिं जातौ ङीप् । २चाण्डाल-
लजाति स्त्रियाश्च ।

चातक पुंस्त्री चत-याचने कर्त्तरि ण्वल् । सारङ्गे खनाय
ख्याते खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । अयञ् पक्षी
तत्राह्वेषु सुष्ठुते पठितः । "तत्राह्वेषा विकिराचत्युक्ता
मधुराः कषाया दोषशमनाश्चेति" सामान्यतस्मै-
णास्तलोक्ताः । "स्वगयन्त्यमूः शमितचातकार्त्तस्वराः"
माधः । "किं चातकः फलमपेक्ष्य स्रजजपाताम्" उद्भटः ।

चातकानन्दन पु० चातकमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-ल्यु ।
१वर्षाकाले राजनि० । २मेघे । दृष्टिजननस्य चातक
व्रतत्वेन मेघस्य तथात्वम् ।

चातकाष्टक न० काव्यभेदे काव्यसंपद्ये दृश्यम् ।

चातन न० चत-णिच्-ल्युट् । १अर्द्धे २पीडने च ।

चातुर ति० चतुर एव स्वार्थे अण् । १चतुरे ३नियन्तरि
३नेतृगोचरे भेदि० । चतुर्भिरुच्यते शेषकोऽण् । “च-
तुश्चक्रयुक्ते २शकटे न० सि० कौ०

चातुरच्च न० चतुर्भिरुच्यते निष्पाद्यते अण् । १क्रीडाभेदे
२उपधानभेदे (गालवालिङ्ग) ५० भेदि० ।

चातुरर्थिक ५० चतुर्षु अर्थेषु विहितः ठक् । “तद-
क्षिप्तस्तीति देशे तन्नाम्नि” ०४।२।६७। “तेन निष्ठं तम्”
६८ । “तस्य निवासः” ६९ । “अदूरभवश्च” ७० पा०
स्त्रत्वचतुष्कोक्तार्थेषु विहिते प्रत्ययभेदे । “जनपदे लुप्”
पा० । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्”
सि० कौ० ।

चातुराश्रमिक ति० चतुर्षु आश्रमेषु विहितः ठक् ।
ब्रह्मचर्याद्याश्रमविहिते धर्मे । “चातुर्विद्या” यथावर्णं
चातुराश्रमिकान् परम् । तानहं संप्रवक्ष्यामि शाश्वतान्
लोकभावनान्” भा० आ० १५५० ।

चातुराश्रम्य न० चत्वार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्म० ततः
ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । ब्रह्मचारिण्डहस्यवानप्रस्थ-
भिक्षुकरूपेषु आश्रमेषु “चातुर्विद्यां चातुर्होतृं चातु-
राश्रम्यमेव च” भा० शा० ४६५० ।

चातुरिक ५० चातुरीं वेत्ति ठक् । सारथौ जटावरः ।
चातुरी स्त्री चतुरस्य भावः ष्यञ् पिप्वात् ङीप्प्रलोपो ।
चतुरतायां “तद्भटचातुरीवरी” नैप०

चातुर्जातक न० चतुर्जातकएव स्वार्थेऽण् । शुद्धत्वगेना
नागकेशरूपे गन्धचतुष्टये राजनि० ।

चातुर्दंश न० चतुर्दंश्यां दृश्यते शेषिकोऽण् । १रक्षसि
सि० कौ० । चतुर्दंश्यां भवः सन्निवेला० अण् । २चतु-
र्दंशीभवे ति०

चातुर्दंशिक ५० चतुर्दंश्याम् अनध्यायेऽधीते ठक् । चतु-
र्दंश्यामध्येतरि । “शिर्षं हन्ति चतुर्दंशी” मनुना
तस्या अनध्यायतोक्ते स्थात्वम् ।

चातुर्भद्र न० चतुर्भद्रमेव स्वार्थे अण् । नागरातिविषा-
सस्ताशुद्धीरूपे द्रव्यचतुष्टये राजनि० ।

चातु(र्थ)र्थिक ५० चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भवः ठक् तुञ् वा ।
चतुर्थचतुर्थदिनजाते ज्वरभेदे “चातुर्थ(र्थ)कोज्वरोरुदो-
हान्ये चैव ज्वरास्ततः । जम्बूफलं हरिद्रा च सर्प-
स्यैव च कञ्जुकम् । सर्वज्वराणां धूपोऽयं हर-
यातुर्थ(र्थ)िकस्य च” गारुडे १८७५० ।

चातुर्वर्ण्यं न० चत्वारो वर्णा एव चतुर्वर्णा० स्वार्थे ण् ।

ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु “चातुर्वर्ण्यं” मया दृष्टं
शुण्कर्मविभागस्यः गीता ।

चातुर्भद्रावलीह ५० चतुर्भद्रैर्निर्दिष्टः अण् कर्म० ।
“कटफलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह ।
काशश्चासञ्जरहरः ओष्ठो लेहः कफान्नक्तु “चक्रद-
त्तोक्तो व्यवलेहभेदे ।

चातुर्भौतिक ति० चतुर्भिः पृथिव्यप्तेजोवायुभिर्निर्दिष्टः
ठक् अनुश० द्विपदद्वयः । चतुर्भूते निर्दिष्टादिदे देहादौ
नैयायिकादिमते आकाशस्थारम्भकत्वाभावात् चाकाश-
मते आकाशस्थभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारब्धता ।
वेदान्त्यादिमते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वमिति भेदः । यद्यपि
मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वं नैयायिकैरङ्गीकृतं तथापि
अन्यभूतानां तत्त्वोपपत्त्यकत्वात् चातुर्भौतिकत्वम् इति
विवेकः ।

चातुर्भद्राराजिक ५० चत्वारो महाराजिकाः स्वाकार-
त्वेनास्त्रस्य प्रज्ञा० अण् । परमेश्वरे “महाराजिक
चातुर्भद्राराजिक” भा० शा० ३४० अ० नारदकृतविष्णु-
स्तो० । महाराजिकानां च चतुर्भद्रासंख्यकगणदेवतात्वात्
तस्य तदात्मकत्वेन तथात्वम् ।

चातुर्मास ति० चतुर्षु मासेषु भवः असंज्ञायाम् अण् ।
चतुर्षु मासेषु भवे । २८दौ ३पौर्णमास्यां च स्त्री ङीप् ।
संज्ञायान्तु यत्ते ग्यः । चातुर्मास इत्येव तच्छब्दे दृष्टम्

चातुर्मासिक ति० चतुर्मासान् व्याप्य ब्रह्मचर्यमस्य ठक् ।
चतुर्मासव्यापकब्रह्मचर्ययुक्ते कर्मणि । यत्ते तु
“चतुर्मासान् ग्योयत्ते” वार्ति० ण्य । चातुर्मास इत्येव ।

चातुर्मास्य ति० चतुर्षु मासेषु भवोयत्तः “चतुर्मासान्
ग्योयत्ते” वार्ति० ण्य । चतुर्माससाध्ये यत्तभेदे ।

चातुर्मास्ये च चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रभासशक्र
मेघस्तुनाशीरीयसंज्ञानि । तत्कर्त्तव्यप्रयोगादि का० श्रौ०
५अध्यायादौ दृष्टम् । तदारम्भकालश्च फाल्गुनीपूर्णि-
मात्तरं प्रतिपदि ततोक्तः । २वार्तिकचातुर्मासकर्त्तव्ये व्रते च
यथाह वराह५० “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामपि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावे
तु तृतीयां अपि मन्त्रेण नियमं व्रती । कार्तिके शुक्ल
द्वादश्यां विधिवत् तत् समापयेत् । चतुर्थापि हि तृतीयां
चातुर्मास्यं व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु
द्वादश्यां तत्समापयेत्” । मातृस्ये “चतुरो वार्तिकान्
मासान् देवस्योत्थापनावधि । मधुसरोभवेन्नित्यं नरो शुद्ध

विषर्जनात् । तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
 कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते । लभते सन्ततिं
 दीर्घां स्यात्पीपाकमभक्षयन् । सदा मुनिः सदा-
 योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नीरुगोज्ञी
 विष्णुभक्तश्च जायते । एकान्तरोपवासेन विष्णु
 लोकमवाप्नुयात् । धारणाक्षलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने
 दिने । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते । घृत
 त्यागात् सुलावण्यं सर्वस्निग्धवर्षभवेत् । फलत्या-
 गेन सतिमान् वञ्चपुत्रश्च जायते । नमोनारायणायेति
 नत्वाऽनशनजं फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेदुगो-
 दानजं फलम् । एवमादिब्रतैः पार्थ ! त्वष्टिमायाति के-
 शवः । “अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकण्टहृत् । “एकरात्रं
 वसेत् यामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु
 मासांश्च चतुरो वसेत्” । एतदशक्तविषयम् । “जडं
 वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासी” इति शङ्खोक्तेः ।
 “चातुर्मास्यगते या (द्वितीया) तु” ति०त० अनध्यायोक्तौ
 चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री “आषाढे फालगुनोर्जंघे या
 द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति
 महर्षयः” इति सूत्र्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुष्के
 चातुर्थ्यं न० चतुरस्य भावः ध्वज् । चतुरतायां दक्षतायाम्
 “चातुर्थ्यं सुद्वतमनोभवया रतेषु” सा० द० “संभोगक्षेत्रे
 चातुर्थ्यं हविनास्यमनोहरैः” भा० व्या० १८०५ ।
 चातुर्वर्ण्यं न० चत्वारो ब्राह्मणादयोवर्णा एव स्वार्ये ध्वज् ।
 ब्राह्मणादिषु चतुर्षु १वर्षेषु “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमिति”
 गीता । भावे-ध्वज् । २चतुर्वर्णधम् । वर्षभेदेन धर्म-
 भेदाः शङ्खेन दर्शिताः यथा ।
 “चातुर्वर्ण्यं हितार्थाय शङ्खः शास्त्रमथाकरोत् । यजनं
 याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिपहञ्चाध्ययनं
 विप्रः कर्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च
 यथाविधि । क्षत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मेदं परिकीर्त्तितम् ।
 क्षत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । क्षत्रिगोरक्ष
 वाणिज्यं वैश्यस्य परिकीर्त्तितम् । शूद्रस्य द्विज-
 शुश्रूषा सर्वशिल्पानि चाप्यथ । क्षमा सत्यं दमः
 शौचं सर्वेषामविशेषतः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्य
 स्त्रयोवर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु
 विज्ञेयं मौञ्जवन्धनम् । आचार्यस्तु पिता प्रोक्तः
 सावित्री जननी तथा । ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मौञ्जी-
 वन्धनजन्मनि । विप्राः शूद्रसमास्तावद्विद्येयास्तु विच-

क्षयेः । यावद्भेदे न जायते द्विजात्रेयास्तु तत्परम् ।
 “ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्रित्यारः ।
 तेषामाद्याद्विजातयः । तेषां निषेकाद्यः श्रमणान्तो
 मन्त्रवत् क्रियासमूहः । तेषाञ्च धर्माः, ब्राह्मणस्याध्यापनं
 क्षत्रियस्य शस्त्रनिष्ठता वैश्यस्य पशुपालनं शूद्रस्य
 द्विजातिशुश्रूषा । द्विजानां यजनाध्ययने । अद्यैतेषां
 वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिपत्तौ, क्षत्रियस्य क्षिति-
 त्वाणं, क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यकुसीदयोनिपोषणानि वैश्यस्य,
 शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपद्यनन्तरा वृत्तिः” विष्णु स० ।
 चातुर्होतृक ५० चतुर्होतृप्रतिपादकपन्थस्य व्याख्यानः
 ऋत्वात् ठक् । चतुर्होतृप्रतिपादकपन्थव्याख्याने ।
 चतुर्होतृणां कर्म अण् । चातुर्होतृ चतुर्णां होतृणां
 कर्मणि । चतुर्होतृशब्दे उदा० ।

चातुष्टय ५० चतुष्टयं कलापसूत्रवृत्तिं वेत्ति अधीते वा अण् ।
 “सूत्राच्च कोपधात्” पा० कोपधात् प्रत्ययस्य लुको-
 विधानात् अस्य च कोपधत्वाभावात् न लुक् । चतुष्टय
 वृत्त्यभिज्ञे

चातुष्पाश्र्य न० चतुर्भिरध्वर्युर्ब्रह्मादिभिर्होतृभिः प्राश्यम्
 ततः स्वार्येऽण् । चतुर्होतृत्विजां भोजनपथ्यामे
 ओदने । “चातुष्पाश्र्यमोदनं पचन्ति” शत० ब्रा० २।१।४।४।
 “दशपौर्णमासानीजानोदक्षिणान्निपकं चातुष्पाश्र्यं
 ब्राह्मणान् भोजयेत्” का० श्रौ० ४।६।१० ।

चातु न० चाय-करणे डन् । अग्निमन्त्रयन्त्रावयवभेदे ।
 अग्न्युद्धारण्यदे ६२ पृष्ठे वृषम् । तत्र च पृष्ठे चतु-
 र्भिति पाठः प्राचीनसुद्रितपन्थपाठादुत्तरेण प्रमादात्
 सुद्रितः सर्वत्र चातुर्भित्येव पाठः साधुः का० श्रौ०
 ४।८।२६ सूत्रभाष्ये तत्संस्कारादिकम् कर्क व्याह ।

“अथ पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखे स्थिते मन्त्र्यनं कुर्यात् । तत्र
 च प्रथममधरारणिसुत्तारयां निधाय उत्तरारण्या
 देशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्वाङ्गुलविपुलं प्रमन्यं
 क्षित्वा तस्य मूलं चातुर्वृत्ते प्रवेश्य अधरारणया मूला-
 दष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अप्याच्च द्वादशाङ्गुलं त्यक्त्वा तदन्तराखे
 अष्टाङ्गुलचतुष्टयपरिमिते पूर्वारण्यन्ते मन्त्र्यान् कृत्वा
 चातुर्वृत्तप्रोतस्य प्रमन्यस्याप्यं नत्र निधाय चातुर्मास्य
 कौलकायस्योपयुद्गपामौवीर्णं निधाय यन्त्रं चार-
 यित्वा चातुर् नैत्रेण प्रदक्षिणं त्रिवेद्यित्वा तथा
 मन्त्र्यनं कुर्यात् यथा जातोऽग्निः प्राच्यां पतति तत्र यज-
 मानः प्राङ्मुखो यन्त्रधारणं करोति पत्नी चातुर्

नेत्रेण त्रिवेदयित्वा मन्थनं करोति तथा शाखान्तरादध्व-
र्युच तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽभिमन्यतीति'। चात्र च
खादिरं द्वादशाङ्गुलदीर्घं वर्तुलम् अपरे लोहकीलयुक्तम्
बुधे प्रमन्यापप्रवयनार्थगर्तयुक्तम् मूलेऽप्ये च लोह
पट्टिकया संयुक्तं कार्यम्'। "औषधीली च खादिरौ
द्वादशाङ्गुलदीर्घा चत्वारङ्गुलविपुलाधोभागे समा चात्वाप-
स्थितकीलकोपरिस्थापनायलोहपट्टिकायुक्ता उपरि-
भागे वर्तुला च कार्यी। नेत्रं च गोवालशयस्त्रै-
स्त्रिहत् व्याममात्रं कार्यम्। केचित् प्रमन्यापेण
मन्थन्ति, अपरे तु मूलेन"

चात्वाल पु० चत-वालज्। १यज्ञकुण्डे २दर्भे १उत्ताने
४उत्कटे च विश्वः ४उत्तरवेदाङ्गे ऋतून्मे ५तत्कतावटे
च "चात्वालोत्करायन्तरेण सञ्चरः" का०श्रौ० १।२।४२।
"चात्वालश्च उत्करश्च चात्वालोत्करौ तौ अन्तरेण
तयोरन्तरालेन सर्वेषां विहितकार्यार्थं संचरः गमना-
गमनमार्गोभवति। अयं च सोत्तरवेदिकेषु वरुणप्रधा-
समहाहविःपशुसोमेषु ज्ञेयः चात्वालस्यैव सत्त्वात्
सोत्तरवेदिकेषु सर्वेष्वनेनैव मार्गेण गमनागमने कार्ये"कर्कः।
"तस्मात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माता नात्र
मातास्ति यत्नैव स्वयं मनसा मन्येताप्येणोत्करं तस्मात्वालं
परिलिखेत्" शत० ब्रा० १।५।१।२६। "सा चात्वालस्य
माता यैवोत्तरवेदेरुक्ता सैवेतर्प्यः चात्वालखननोत्पन्न-
यैव ऋदोत्तरवेदिकरणात्" भा०।

"चात्वालं चात्वालवत्सु" आश्व० श्रौ० १।१।६। "चात्वा-
लोनामावटः पशुसोमादिष्वस्ति येषु उत्तरवेदार्थं यत्र
ऋत् खात्वाह्वयते तद्वत्सु" ना० रा० उक्तेः उत्तरा-
वेदार्थं द्वादशहरणजातावटएव चात्वाल इति गम्यते।

चानराट न० चनराटस्येदम् अण्। चनराटनृपस्याख्ये
तस्मिन्शब्दे परे दिक्शब्दा अन्नोदान्ताः। "पूर्वचा-
नराटम्" सि० कौ०।

चान्द्रनिक त्रि० चन्द्रेण सम्पद्यते ठक्। चन्द्रेण कृतशोभे
"वपुश्चान्द्रनिकं यस्य कार्यवेदनिकं सुखम्" भट्टिः।

चान्द्र त्रि० चन्द्रस्येदम् अण्। १चन्द्रसम्बन्धिनि दिनमासादौ
२तन्माने च। "अर्कादिनिः सूर्यः प्रार्ची यदुयात्वरहः
शशी। तच्चान्द्रमानसंश्लेषे ज्ञेया द्वादशभिक्षिधिः"
सू० सि०

"सूर्यात् समागमं लब्ध्वा विनिश्चयः पृथग्भूतः संसन्द्रो-
द्गहरहः प्रतिदिनं यत् यत्कृत्वाभित् प्रार्ची पूर्वा

दिशं गच्छति तत् प्रतिदिनं चान्द्रमानं तत्तु गत्यन्तरां
शमितम्। ननु सौरदिनं सूर्यांग्रेण यथा भवति तदै-
तद्रूपेभागेः कियद्भिः पूर्णं चान्द्रं दिनं भवतीत्यत आह।
अंगैरिति। भागैस्तुकारात् सूर्यचन्द्रान्वरोत्यस्यैतस्य
तद्रूपत्वात्। द्वादशभिर्द्वादशमङ्गुलैश्चिधित्तया। एवं
चान्द्रदिनं ज्ञेयमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति सूर्यचन्द्र-
योगाच्चान्द्रदिनप्रवृत्तेः पुनर्योगे माससमाप्ते भक्षणान्तरेण
चान्द्रो मासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकः। अतस्त्रिंशद्विंशदि-
भगणांशान्तरं तदैकेन किमिति। द्वादशभागैरेकं चान्द्र-
दिनम्। "दशः सूर्येन्दुसङ्क्रमः" इत्यभिधानाद्दशायधिकमा-
सस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकत्वात् तिथिश्चान्द्रदिनरूपेति। अथ
चान्द्रव्यवहारमाह" र०न० "तिथिः करणसुहाहः सौरं
सर्वक्रियास्तथा। व्रतोपवासयान्त्राणां क्रिया चान्द्रेष
ऋहते" सू० सि०।

"तिथिः प्रतिपदाद्या करणं यथादिकसुहाहो विवाहः
सौरं चोलकर्म। एतदाद्याः सर्वक्रिया व्रतवन्वाद्युत्सव
रूपा व्रतोपवासयान्त्राणां नियमोपवासगमनानां क्रिया
करणम्। तथा सप्तस्यार्थकः। चान्द्रमानेन द्वा-
हृते अङ्गोक्रियते। अथ चान्द्र मासं प्रवृत्तात्
पितृमानं चाह" र०ना०।

"तिथिता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पितृग्रमहः ऋतम्"
सू० सि० "कालेन येनैति पुनः शशीनं क्रामन् भवकं
विवरेण गृह्या। मासः सचान्द्रोऽङ्गुल्यमाः कुरामाः
पूर्णेऽप्ययः। २८।११।५०। सत्तुक्तादिनप्रमाणम्" सि० सि०
"दशान्ते किल शशी रविष्या युक्तो भवति। ततोद्वाप्ति
पूर्वतो गच्छतः। तयोः शशी शीघ्रगत्यात् प्रत्यहं गत्व-
न्तरेणाप्यतो याति। एवं गच्छंश्चक्रकला २१६०० तस्य
अन्तरं यदाप्यतो याति तदा रविष्या योगनेति। तयोः
कालयोरन्तरालं चन्द्रमासः। तत्प्रमाणमनुपातेन।
चन्द्रार्कयोर्मध्यगती आदौ सम्यक् सावयवे क्त्वा यदि
गत्यन्तरेणैकं कुदिनं लभ्यते तदा चक्रकलासत्येनान्तरेण
कियन्तीत्यनुपातेन चान्द्रमासे कुदिनानि लभ्यन्ते।
२८।११।५०। प्रमिताः। अधिकं गौणचान्द्रशब्दे
२७१५ पृ० दृश्यम्। आपस्तम्बः "चन्द्रमाः क्षण-
पक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते। सन्निकषादथारभ्य शत्रि-
कषावधिः परम्। चन्द्रार्कयोः रवेर्मसिचान्द्र इतिभि-
धीयते" विष्णुस०। २चान्द्रायणव्रते न०। "चान्द्रं वृत्तं
तद्वत्" च वृत्तचलविशं विधिः" प्रा० त०। "चान्द्रं

चान्द्रायणम्" रघु० । ३चन्द्रकालमणो ५० हेमच० ।
४चन्द्रसम्बन्धिनाले लि० स्त्रियां ङोप् "शुक्रावप्रानुगां
विभ्रत् चान्द्रीमभिनभः प्रियम्" भावः । सा च ५श्चेत-
कण्टकार्या राजनि० । ६आर्द्रके न० राजनि० ।
७रुद्रगशीर्षनक्षत्रे न० तस्य तद्देवताकत्वज्ञात्तेषांशब्दे
४८७ ५० उक्तम् [राजनि० ।

चान्द्रक न० चान्द्रमार्द्रकमिव कायति कै-क । शुण्डग्राम्
चान्द्रपुर ५० १पूर्वदेशस्य देशभेदे १तद्देशवासिषु व० व० ।
स च देशः "अथ पूर्वस्यासु" इत्युपक्रमे "चान्द्रपुराः
शूर्पकण्ठैश्च" इ० स० १४४० कुम्भविभागे उक्तः ।
चन्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽंशोऽस्याम् । चन्द्रभागा-
नद्याम् चन्द्रभागाशब्दे दृश्यम् ।

चान्द्रमस लि० चन्द्रमसदम् अण् । १चन्द्रसम्बन्धिनि
दिनमासादौ । "तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्" ति० त०
सूत्र्यसिद्धान्तीयवाक्यत्वेन पठितम् । २रुद्रगशीरोनक्षत्रे
न०तस्य तद्देवताकत्वत्वात् । ३चन्द्रसम्बन्धिनाले लि०
स्त्रियां ङोप् "लवोदया चान्द्रमसीव लेखा" । "पञ्चा-
श्रिता चान्द्रमसीमभिव्यासु" कुमा० । "सुरद्विपचान्द्र-
मसी सुधेव" रघुः ।

चान्द्रमसायनि ५० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फ्रिज् ।
बुधपक्षे ङला० । ५५० । चान्द्रमसायनोऽपत्यम् ।
चान्द्रमास ५० कर्म० । चन्द्रसम्बन्धिनासे चान्द्रशब्दे दृश्यम्
चान्द्रव्रतिक ५० चान्द्रव्रतं चान्द्रायणं वा व्रतमन्वयस्य
ठन् । १चन्द्रव्रतव्रताचारिणि ङप् । "परिपूर्णं यथा-
चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन्
स चान्द्रव्रतिको ङपः" मनुः । २चान्द्रायणव्रता-
चारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रस्यायनमिवायनमत्र पूर्वपदात् संज्ञायां
णत्वम् । संज्ञायां दीर्घः सार्वेऽण् वा । व्रतभेदे तज्ज्ञेदा-
दिकं मित्वा उक्तं यथा । "तिथिदृष्ट्वा चरेत्पिण्डान् शुक्ले
शिख्यण्डसंमितान् । एकैकं ह्रासयेत् क्षण्ये, पिण्डश्चान्द्रा-
यणश्चरन्" या० । "चान्द्रायणाख्यं कुर्वन्मयूराण्ड-
परिमितान् पिण्डान् शुक्ले व्यापूर्यमाणपक्षे तिथि
वदृष्ट्वा चरेद्भक्षयेत् यथा प्रतिपदप्रभृतिषु तिथिषु
चन्द्रकलानामेकैकशोद्विहरिर्भासे । तद्वत्पिण्डान् प्रति-
पद्येको द्वितीयायां द्वावित्येवमेकैकशोवर्जयन् भक्ष-
येद् यावत्पौर्णमासी ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश यासान्
भुक्त्वा ततः कृष्णपक्षे प्रतिपदि, चतुर्दश द्वितीयायां

तयोदशेत्येवमेकैकशो यासान् ह्रासयन्पौर्णमासी-
यश्चतुर्दशी । ततश्चतुर्दशग्रामेकं यासं यस्मित्वेन्दुक्षयेऽ-
र्थादुपपद्येत् । तथा च वशिष्ठः । "एकैकं वर्जयेत्पिण्डं
शुक्लक्षणे च ह्रासयेत् । इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रा-
यणो विधिरिति" । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्
कर्मणि ह्रासद्विभ्यां तच्चान्द्रायणम् संज्ञायान्दीर्घः
(णत्वञ्च) इदञ्च ययवत्प्रात्ययोरणीयो मध्ये स्वीय
इति ययमध्यमिति कथ्यते । एतदेव व्रतं यदा क्षण-
पक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणानुशीयते तदा
पिपीलिकामध्यमिव ह्रस्वसम्भवतीति पिपीलिकातनु-
मध्यमिति कथ्यते तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण क्षणप्रति-
पदि चतुर्दश यासान्भुक्त्वाकैकफासापचयेन चतुर्दशीं
यावद्भुञ्जीत ततश्चतुर्दशग्रामेकं यासं यस्मित्वाभावाद्या
यासपोष्य शुक्लप्रतिपद्येकमेव यासस्याप्रीयात्तत एकैकोप-
चयभोजनेन पक्षशेषे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यामनुदश-
यासाः सम्पद्यन्त इति युक्तैव पिपीलिकामध्यता ।
तथाच वशिष्ठः । "मासस्य क्षणपक्षादौ यासानद्याश्चतु-
र्दश । यासापचयभोजी सन् पक्षशेषं समापयेत् । तथैव
शुक्लपक्षादौ यासम्भुञ्जीत चापरम् । यासोपचय
भोजी सन् पक्षशेषं समापयेदिति" यदा त्वेकस्मिन् पक्षे
तिथिद्विह्रासवशात् षोडश दिनानि भवन्ति चतुर्दश
वा तदा यासानामपि द्विह्रासो वेदितव्यौ "तिथि
दृष्ट्वा पिण्डांश्चरेदिति नियमात् । गौतमेन त्वत्र विशेषो
दर्शितः "अथातश्चान्द्रायणलसोक्तोपविधिः । लव्हे
वपनं व्रतञ्चरेत् । शोभूतास्मोर्णमासोऽपपद्येत् । व्याप्या-
यस्य" (ब्र० १११११६) "सन्ने पर्यासि (१७) नवोनवः"
(ब्र० १०।८५।१६) इति चैताभिरुपपन्नमाव्युहोभो
हविषश्चातुमन्त्रणसुपस्थानश्चन्द्रमसः । "यदेवादेवहेङ्-
नम्" इति चतुर्भिराव्युं जुहुयात् । देवकृतस्येति
चान्ते समिद्धिसिद्धिभिः । को भूमेवः सः महः जनः
तपः सत्यं यशः श्रोः जर्कं इट् कोजः तेजः
पुरुषः धर्मः शिवः इत्येतैर्यासानुमन्त्रणम् । प्र-
तिमन्त्रं मनसा नमःस्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव यासा-
ननुभुञ्जीत यासप्रमाणमास्याधिकारेण चक्रमैव्यस्यशुक्लक्ष-
यावकपयोदधिघृतमूत्रफलोदकानि हर्षयितुस्तरोत्तरप्रश-
स्तानि पौर्णमास्यां पञ्चदश यासान् भुक्त्वाकैकापचयेना-
परपक्षमप्रीयात् । कमावास्यायामुपौष्यैकोकोपचयेन पूर्व-
पक्षं विपरीतमेकैकशम् एष चान्द्रायणो मासः" इति । अत्र

यासप्रमाणमास्याविकारेणेति यदुक्तलङ्घ्याभिप्रायम्
तेषां शिख्यण्डपरिमितपञ्चदशपासभोजनाशक्तेः । जी-
रादिद्रवहविषां शिख्यण्डपरिमितत्वन्तु पर्णपुटिकादिना
सम्पादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डाद्ग्रीमलकादीनि तु
पासपरिमाणानि सूत्र्यन्तरोक्तानि शक्तविषयाणि शिख्य-
ण्डपरिमाणान्नुत्पत्तिर्वा, यत्पुनरत्र 'शोभूतास्मौर्णमासी
सुपवसेदिति' चतुर्दशप्रासवासमभिधाय पौर्णमास्यास्य
दश पासानु भुक्त्वादिना द्वाविंशदहरात्मकत्वं चान्द्राय-
णस्योक्तम् तत्पचान्तरप्रदशनार्थम् न सार्वत्रिकम् ।
योगेश्वरादिवचनानुरोधेन विंशदहरात्मकस्य दर्शित-
त्वात् । यद्येतावन्नैव स्यात्तदा नैरन्तर्येण संवत्सरे
चान्द्रायणानुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् चन्द्रगत्यनुवर्तनानु-
पपत्तिश्च । चान्द्रायणान्तरमाह"मिता०। "यथा कथञ्चि-
त्पिण्डानाञ्ज्वत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रा-
यणमथापरम्"या० । "पिण्डानाञ्ज्वत्वारिंशदधिकं शतद्वयं
मासेन भुञ्जीत यथाकथञ्चित्पुतिदिनं मध्याह्नेऽष्टौ पासान्
तथा नक्तन्दिनस्योत्तररश्मिरो वा । अथवैकस्मिंश्चतुरोऽ-
परस्मिन् द्वादश वा तथैकरात्रसुपोष्यापरस्मिन् षोडश
वेत्यादि प्रकाराणामन्यतमेन शतप्रपेक्षया भुञ्जीतेत्येत-
त्पौर्णमास्याचान्द्रायणद्वयादपरं चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं
पाससंख्यानियमः । किन्तु तत्र पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसं-
ख्यैव । मनुना चैते प्रकारा दर्शिताः "अष्टावष्टौ समञ्जीया-
त्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रा-
यणञ्चरन् । चतुरः प्रातरञ्जीयात्पिण्डान्निप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणञ्चरन् । यथाकथ-
ञ्चित्पिण्डानानि स्रोऽशीतोः समाहितः । मासेनाश्रन्
हविषप्रस्य चन्द्रस्यैति सलोकतामिति । "तथा चत्वारिं-
शच्छतद्वयाञ्चूनसंख्यकपाससम्पादास्यापि संयद्गार्धमपर-
ग्रहणम् । यथाह यमः "तीक्ष्णीन् पिण्डान् समञ्जी-
यान्नियतात्मा दृढव्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासस्य चान्द्रा-
यणं कृतमिति" । एषु च यतिचान्द्रायणप्रभृतिषु न चन्द्र-
गत्यनुसरणमपेक्षितमतस्त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासेन नैर-
न्तर्येण चान्द्रायणानुष्ठाने यदि कथञ्चित्तिथिद्विह्वासाव-
शेन पञ्चम्यादिद्वारम्भोभवति तथापि न दोषः । यदपि सो-
मायनाख्यं मासव्रतं मार्कण्डेयेनोक्तम् "गोचीरं सप्त-
रात्रन्तु पिबेत् सनचतुष्टयात् । सनत्रयात्सप्तरात्रं सप्त-
रात्रं सनद्वयात् । सनेनैकेन षट्परात्रं त्रिरात्रं वायुभुम्भ-
वेत् । एतत्सोमायनं नाम व्रतं कृत्स्नमनाशनमिति" । तदपि

चान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेनापि "अथातश्चान्द्रायणं
मनुक्रमिप्रास इत्यादिना सेतिकर्तव्यताकश्चान्द्रायणं
समिधाय" एवं सोमायनमित्यतिदेशस्याभिधानात् । यत्पुन-
स्तेन कृष्णचतुर्थीवारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यन्तं सोमायनं
सुक्तम् "चतुर्थीभृतिचतुःस्तनेन त्रिरात्रं" तिस्रस्तनेन
त्रिरात्रं, द्विस्तनेन त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तन-
प्रभृति पुनश्चतुःस्तनान्ते या ते सोम ! चतुर्थीं तनूजया नः
पार्हि तस्यै स्वाहा या ते सोम ! पञ्चमी षष्ठीत्येवं दद्या-
र्यान्तिहि होमा एकमात्रा एताभ्यः पूतश्चन्द्रमसः सामान्यतां
समानलोकतां सायुज्यञ्च गच्छतीति" । चतुर्विंशति-
दिनात्मकसोमायनमभिहिततन्प्रदशक्तविषयम्"मिता० ।
प्रायश्चित्तविषयेऽत्र विशेषोऽभिहितो यथा
"तत्र मनुः । "एकैकं ह्यासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च
वर्जयेत् । उपसृष्टं क्षिपयणमेतच्चान्द्रायणं कृतम् । एव-
मेव विधिं कृत्स्नमाचरेदयमध्यमे । शुक्लपक्षादिनि-
यतश्चैवान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समञ्जीयात् पि-
ण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यति-
चान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरञ्जीयात् पिण्डान् विप्रः
समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं
कृतम् । यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतोः समा-
हितः । मासेनाश्रन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्"
एतत्पञ्चविधं चान्द्रायणं पिपीलिकातनुमध्यं यवमध्यं
यतिचान्द्रायणं सर्वतोमुखं शिशुसाह्वञ्च । तथाच
जावालः । पिपीलिकं यवमध्यं यतिचान्द्रायणमथा ।
चान्द्रायणं तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं
शिशुसाह्वञ्च त्वत्त्वं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदवारभ्य
मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकमध्यं भवति ।
शुक्लप्रतिपदवारभ्ये यवमध्यम् । उभयत्रमावास्यायाम-
भोजनम् । कृष्णप्रतिपदि चतुर्दशपासभोजनाशक्ते
ह्यासक्रमेण चतुर्दशमेकोपासः समावास्यायामभोजन-
मेव प्राप्नोति । तथाच वशिष्ठः "मासस्य कृष्णपक्षादौ पा-
सानद्याञ्चतुर्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं पास-
शतद्वयं स्यात् । न चत्वारिंशदपासाधिकशतद्वयं तद्
याज्ञवल्केनोक्तम् "यथा कथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छ-
तद्वयम्" । इति "यथा कथञ्चित्पिण्डानां तिस्रोऽशीतोः
समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते । संयमदिवसे
पौर्णमास्याममावास्यायां वा पञ्चदशपासभोजनेन संखा-
पूरणकम्भवात् । अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतं न प्रति-

पदादिकं चतुर्दशमेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः “पौर्णमास्यां पञ्चदश यासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमयीयात् अमावास्यायास्तपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीतमेकेषाम्” । शङ्खलिखितौ “अमावास्यां व्रतोपायनं यवमध्यम् । अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानञ्जीयात्” । उपायनमारम्भः । युक्तञ्चेदम् “अमावास्यास्तपोष्य पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्यप्रवृत्त्यात् अत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु दृष्टिशब्दवाच्यत्वात् । जावालः “एकैकं वर्जयेदुपासं शुक्ले कण्ठे च ह्रासयेत् । अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः । एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कण्ठे, शुक्ले च वर्जयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यम्” । अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् “एकैकं ह्रासयेदिति कण्ठप्रतिपदि पञ्चदश यासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोपासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ पासावेवं दृष्टिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश यासाः सम्पदान्ते पौर्णमास्यां चोपवासइति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम् । एवं यवमध्ये शुक्लप्रतिपदि एकोपासः एवमेकैकोपचयने पूर्णमास्यां पञ्चदश यासाः कण्ठप्रतिपदि चतुर्दश यासा एवमेकैकापचयेन अमावास्यायास्तपवासः” । अपिचान्द्रायणमाह यमः “तीर्त्स्नीन् पिण्डान् समञ्जीयाद्ययतात्मा ददव्रतः । हविष्याक्षस्य वै मासमष्टिचान्द्रायणं स्रुतम्” । अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । यासपरिमाणमाह पराशरः । “कुक्कुटागुलप्रमाणान्तु यावान् या प्रविशेन्मुखम् । एतं पासं विजानीयाच्छुद्धार्थं कायशोधनम्” । सकलचान्द्रायण एव चतुर्दश्यास्तपवासं क्त्वा अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्यः तत्फलमाह । बौधायनः । “शुक्लाञ्चैव चतुर्दशीस्तपवसेत् कण्ठां चतुर्दशीं वा केशग्रस्तशुनखरोमाणि वापयित्वा” इत्यभिधाय तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहसक्तवान् विस्तरभयात् लिखितम्” ।

“एकमाप्ता विषापोविषाप्ता सर्वमेनोहन्ति द्वितीयमाप्ता सपूर्वांन् दशपरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तिञ्च पुनाति संवत्सरश्चाप्ता चन्द्रमसः सलोकताम्याप्रोतीति” गौतमः । एवञ्च सर्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्रसम्बन्धिनो लोकस्थायनं यथादिति व्युत्पत्तिरित्यवधेयम् । अस्य पुंस्त्वमपि “एष चान्द्रायणोविधिः” प्रायुक्तमृतेः अत्र तस्येदमित्यर्थे ऽपि तत्र चान्द्रायण

शब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वात् पुंस्त्वमित्यन्ये । चान्द्रायणव्रताशक्तौ तत्प्रत्ययान्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि० व्याप्रस्तम्भः “कापालिकाज्जभोक्तृणां तच्चारोगाभिमानथा । ज्ञानात् कच्छाब्दसुदृष्टिज्ञानादेन्द्वहयम्” तथा रजकाद्यन्यजाधिकारे यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कच्छाब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादेन्द्वहयम्” । ज्ञानतः कच्छाब्दं त्रिंशद्वेनुदानसमानं विधायाज्ञाने तदर्थं चान्द्रायणद्वयं विदधाति । तेन चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः अर्धादेकस्मिंश्चान्द्रायणे सार्धसप्तधेनवः । यत्नैकमेव चान्द्रायणं तत्सार्धधेनोरसम्भवाद्देनवकं देयम् । शिशुचान्द्रायणे तु पादोनधेनुचतुष्टयम् । यतोऽत्र प्रात्यङ्हिकाष्टयासपरिमाणेन मासैकेन चत्वारिंशदुत्तरपासगतद्वयेन द्वाविंशदुत्तरस्य स्तेति व्यवस्थया सार्धसप्तदिनभोजनं पर्यवस्यति सार्धद्वाविंशतिशोपवासाः पर्यवस्यन्ति । अतः सङ्कलनया पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात् । यदापि यवमध्यपिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरप्येतावन् एव यासास्तथापि वचनात्तुष्टिद्वयुपवासैः क्लेशातिशयाच्च सार्धसप्त धेनवः । अत्र तु तदभावानुन्यायाच्च पादोनधेनुचतुष्टयमेव । एवं यतिचान्द्रायणसर्वतोमुखचान्द्रायणविचान्द्रायणेषु बोध्यम्” प्रा० वि० ।

मिताचरायां विशेष उक्तो यथा

“चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं तदशक्तस्य प्रत्ययान्नायस्तावनेव । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् “अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्ययान्नायविधौ सदेति” तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्ययान्नायविषयम् । मासातिजच्छ्रविषयभूते पुनरुपपातके सार्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्ययान्नायाश्च धेन्वादयस्तावन् एव । यच्च चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्ययान्नसक्तम् । “चान्द्रायणं मृगारेष्टः पवित्रेष्टस्तथैव च भित्तिविन्द्यापशुचैव कच्छम्भासत्यन्तथा । नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानाञ्चैव कर्माणाम् । इदीनाम्पशुवन्धानामभावै चरवःकृताः” इति । तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु कच्छम्भासत्यन्तथेति कच्छाष्टकमत्यान्नातम् । तदतिजठरमूर्खविषयम् । “चान्द्रायणस्त्रिभिः कच्छैरिति दर्शितत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन ।” ऐन्दवादयो ऽप्यत्र ।

चान्द्रायणिक त्रिचान्द्रायणमावर्त्तयति उज्ज्वलं । चान्द्रायणव्रतानुष्ठायिनि राजनि० ।

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण् । १चन्द्रपत्न्यां २ज्योत्स्ना-
याञ्च । तत्तुल्यशुभ्रत्वात् श्वेतकण्टकार्याञ्च राजनि० ।

४चन्द्रसम्बन्धिन्यां स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा० ।

चाप पु० चपस्य वंशभेदस्य विकारः अण् । १धनुषि, अमरः
सेषावधिके २नवमे राशौ च “दृक्षगुल्मादृते चापै-
रसिचर्मायुधैः स्थले” मत्तः । “स चापस्तृ-
ष्ट्य विद्वज्जलतरः” रघुः । “कस्यायमसितचापः
पञ्चशार्दूललक्षणः” भा० वि० ४२३० । ३दृक्षतेत्याङ्गे
“दलीकृतं चक्रघण्टि चापम् कोदण्डखण्डं खलु
तूर्यगोलम्” सि० शि० । जप्राभेदेन चापभेदा
नयनं च लोला० दर्शितं तच्च वाक्यं जेत्यशब्दे २४०४
दर्शितम् । [शब्दार्थ चि० ।

चापपट पु० चापश्चापावयवद्वय पटः पलमस्य । पियालपट्चे
चापल न० चपलस्य भावः कर्म्म वा अण् । अविष्टय-
कारितारूपे प्रयोजनं विनाऽपि पाग्यादेशालनरूपे वा
१चपलकर्म्मणि चपलशब्दे उदा० “मातृसूर्यद्वेप-
रागादेशापलं तनवास्थितिः” सा०द० २८३३३३ लक्षणे नत्र-
स्थाने च । घञ् । चापल्यमस्यत् ।

चापिन् पु० चापोऽस्यस्य इनि । १धनुर्धारिणि योधभेदे ।
२शिवे पु० । “त्वं गदी त्वं शरी चापी खडाङ्गी भर्म्मरी
तथा” भा०शा० २८६३३३ । दक्षतशिवस्तुतौ ३धनूराशौ
च । “चापी नरोऽञ्जजो मकरोऽष्टगायः” जगो०त०
काफट्टि पु० स्तो चफट्टैरपत्यम् इज् । चफट्टैरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । यूनितौल्लला० फक् तस्य न लुक् ।
चाफट्टायनि यूनितदपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

चामर पु० न० चमर्याः विकारः तत्पुच्छनिर्मितत्वात् ।
चमरोपुच्छकतयत्रजने अमरः । चामरलक्षणादिकृत्तं
युक्तिकल्पतरौ यथा

“अथ चामरोद्देशः । “हस्तद्वयोन्नतः शुक्लः सुवर्ण
बलिभूषितः । हीरेणालङ्कृतो राज्ञां भव्यमानसुख-
प्रदः । वलेशामरदैव्यांश्च आयासत्वं प्रकाशितम् । भव्यो
भद्रोजयः शीलः सुखः सिद्धयलः स्थिरः । वित्तस्य
कैरुसंष्ट्रा दिनेशादिदिशं भुवाम् । सौवर्ण्यं राजतं
युग्मं त्रैदेशानां मञ्जीभुजासु । योजयेदिति निश्चित्य व-
लिकल्पनकर्म्मणि । स्थलजं जाङ्गलोराजा जानूपो जलजं
वहेत् । हीरञ्च पद्मरागञ्च वैदूर्यं नीलएव च ।
मणिवल्लिपु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । शुक्रो
रुक्तोऽथ पीतञ्च नानावर्णं यथाक्रमम् । चामरो राज-

केशस्य न सामान्यस्य भूषतेः । न भव्यमानतो नूनं
चामरं गुणमावहेत्” । अथ चामरपरीक्षा । “स्थलजं
जलजं चेति चामरं द्विविधं विदुः । मेरौ हिमालये
विष्णौ कैलासे मलये तथा । उदयेऽस्तमिरौ चैव
गन्धमादनपर्वते । एषमेतेषु शैलेषु यावन्मर्थो भव-
न्नि हि । तासां बालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ।
आपीताः कलकाद्रिजा हिमगिरेः शुभ्रा मता विन्ध्य-
जाः कैलासादसिताः सिता मलयजाः शुक्लाक्षया
पिङ्गलाः । आरक्ता उदयोद्भवश्चमरजा आनीतशुक्र-
त्वियः क्षणाः केचन गन्धमादनभवाः पाण्डुत्विय-
चामराः । अन्येषु प्रायगः क्षणाचामराः सम्भवन्ति-
हि । ब्रह्मक्षत्रियविट् शूद्रजातयः स्थावर्त्तुर्विधाः ।
चमर्यः पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणवद्वाः । दीर्घ-
वालाः सुलघवः क्षिप्रवाङ्गाश्चपि कोमलाः । विरलाः
स्तनुपर्वणश्चमर्यो ब्रह्मजातयः । विना संस्कार
मयासां चामरं विभलं भवेत् । दीर्घवालाः सुगुरवः
क्षत्रियास्तु भृशं घनाः । पित्रेया स्तूलपर्वणश्चमर्यो
वैश्यजातयः । संस्कारे चाप्यसंस्कारे न स्वभावं लजे-
दिदम् । खर्ववालाः सुलघवः कोमलाङ्गाः भृशं घनाः ।
चमर्यस्तनुपर्वणो विज्ञेयाः शूद्रजातयः । संस्कारे-
चापि मलिनमासां चामरमिष्यते । दीर्घता लघुता चैव
सूक्ष्मता घनता तथा । गुणाश्चत्वार इत्येते चामराणां
प्रकीर्त्तिताः । खर्वता गुरुता चैव वैवर्ण्यं मलिना-
ङ्गता । दोषाश्चत्वार इत्येते चामराणां प्रकीर्त्तिताः ।
दीर्घे दीर्घाधुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् । सूक्ष्मे-
स्याङ्गनकीर्त्तिभ्यां घने स्युः स्थिरसम्पदः । खर्वे खर्वो
गुरुद्विष्टं गुरुर्गुरुभयप्रदः । विरले रोगशोकाभ्यां मलि-
ने स्तूत्युपादिशेत्” । इति स्थलजम् । अथ जलजम् ।
“लवणेषु सुरासिर्पिर्द्वितीयपयोऽधिपु । यद्योत्तरं गुण-
वद्वाचमर्थः सप्त सप्तसु । पुच्छानि तासां कृत्तानि
जन्तुभिर्भक्षरादिभिः । कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुण्य-
शालिभिः । लवणाविसृज्यतः पीतं गुरुं तथा लघु ।
यज्ञौ क्षिप्रञ्च बालश्चेत् क्षिप्रि चटचटायते । इक्षु
सिन्धुज्वं तास्यं चामरं विभलं लघु । मल्लिका मशका-
श्चैव तस्मिन् व्यजति चामरे । सुराव्यजातं कलुषं
कर्षून् पुरुकर्मणम् । तद्वन्वेनैव माद्यन्ति अपि दृष्टा मत्-
ङ्गजाः । सर्पिःसिन्धुभवं क्षिप्रं श्वेतापीतं घनं लघु ।
वायुरोगाः प्रशस्यन्ति तस्य योजनवायुना । जल-

सिन्धुद्वयं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् । अस्य वातेन
नग्रेषु लण्णासूक्ष्ममदोभ्रमः । नारिष्टं न भयं तस्य
यखेदं चामरं गृहे । चीरोदसम्भवं श्वेतं दीर्घं
लघु घनं महत् । अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुण
विस्तरः । नात्मेन तपसा लब्धो देवानामपि जायते ।
ह्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नागैः सम्पत्तिर्लोलुपैः । एषां
पूर्ववदुच्चेयं जातिदोषगुणादिकम् । स्थलजे जलजे
चैव भाव्यमेतद्विशेषणम् । स्थलजं सुखदहं
हि दाहे मिषमिषायते । जलजं वज्रिदहं
नहानं धूमसुहारेत् । चामराणां समुदिरमित्येवं
लक्षणद्वयम् । एवं विष्टपत्र यो धत्ते स राजा सुख
मश्नुते । जलजं चामरं राजा यो धत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
तस्याचिरात् कुलं वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च नशति ।
अनूपाधीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा । तस्य
तानि विनशन्ति लक्ष्मीरायु र्यगो बलम् । नालं वर्ग-
द्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् । संस्कारो बालका-
यन्त्रे मस्तरसज्जितादिभिः । तदुष्णसलिलकायात् कति-
शतं विपद्यते” ।

“सचामारे देवमसेविदाताम्” कुमा० । “गच्छन्सुच-
लितचामरचारुमद्यम्” माघः । “शशिप्रभं क्वचुभे
च चामरे” रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि या डोप् । तत्राद्यै
भरतः ।

चामरग्राह ति० चामरं गृह्णाति गृह्-अण् उप्० सं० ।
चामरेण वीजनकर्त्तरि स्त्रियां टाप् सुग्वबोधमते यण्
डोप् इति भेदः । ततः रेवत्यां अयत्ये ठक् ।
चामरग्राहिक तदपयो पुंस्त्री । णिनि चामरग्राहिन्
तत्रार्थे ति० स्त्रियां डोप् ।

चामरपुष्प(क) पु० चामरनिव पुष्पमस्य । १क्रसुके, २काशे,
३केतके ४आम्ने च मेदि० एषां चामरतुल्यगुच्छव
त्वात् तथात्वम् । वा कप् । तत्रार्थे जटा० ।

चामरिन् पुंस्त्री चामरनिव केशरोऽस्यस्य इति । १घोटके
जटाध० । २चामरयुक्तमात्रे ति० स्त्रियां डोप् ।

चामीकर न० चमीकरे खर्णाक्षरभेदे भवम् अण् । १खर्णे
०धूसूरे च अमरः । “जगतीरिह स्मरितचारु
चामीकराः” माघः । तस्य विकारः अण् । ३खर्णमये
ति० “सशब्दचामीकरकिङ्किणीकः” कुमा० । अस्योत्-
पत्त्यादिकं कनकशब्दे १६४४ पु० उक्तम् ।

चासुण्डा स्त्री “यस्माच्चण्डं च सण्डञ्च गृहीत्वा त्वत्पागता ।

चासुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यसि” देवीमा०
निरुक्तनामके देवीभेदे । २परब्रह्मणः समष्टिरूपशक्ति-
भेदे ३ब्रह्मविद्यायाश्च गुप्तवती । तत्र (ऐं ह्रीं क्लीं
चाटुण्डायै विद्महे) इति चण्डिकानवांस्तुतिनिर्णये
उक्तं यथा ।

“निर्धूतनिखिलध्वान्ते ! नित्यचुक्ते । परात्परे ! । अखण्ड
ब्रह्मविद्यायै चित्सदानन्दरूपिणि ! । अनुसन्दधुहे नित्यं
वयं त्वां हृदयाम्बुजे । इत्यं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी
नवाक्षरी । अस्या महिमलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते ।
बहूनां जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एनमर्थं
युरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिपञ्च परां
लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयादित्यादि” । अत्र प्रथमश्लोके
संबुद्धित्वं ततश्चतुर्थ्यन्ततः पुनः संबुद्धिर्भवति सप्रतिः
पदेः क्रमेण मन्त्रे सप्रधा परिच्छेदः । पदानां तत्तद्वि-
भक्त्यन्तता तत्तदर्थश्चेति कथितं तदुत्तरपद्याङ्गेनाकाङ्क्षित
पदानामध्याहार उक्तः । इतरत्सप्तम् । सच्चिदानन्दाः
त्मकपरब्रह्मधर्मत्वादुद्देश्येणैव विरूपत्वम् । तत्र
चिद्रूपा महासरस्वती वाग्विजे न (ऐं)सम्बोध्यते । ज्ञाने-
नैवाज्ञाननाशात् निर्धूतनिखिलध्वान्तपदेन तद्विवरणम्
युक्तमेव । नित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् । अतएव
सुक्तत्वं कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन
सद्रूपात्मकलक्ष्मीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीं) सम्बोधनमिति
व्याख्यातम् । पर उक्तृष्टः सर्वानुभवसंवेद्य आनन्द एव
तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । “आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति” श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वेनानन्दस्यैव सर्वं
शेषितया परत्वात् । स च मातृपानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं
शतगुणाधिक्येन श्रुतौ वज्रशोर्वर्णितः “तेषु परमाति
शायी स एको ब्रह्मण आनन्द” इति परमावधित्वेनाम्ना
तएव परात्परः “सात्मानन्दस्त्वभीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्निः”
इति पुराणं च तेन आनन्दप्रधानमहाकालीसरूपस्य
कामवीजेन (ह्रीं) सम्बोधनमुक्तम् । चासुण्डाशब्दो हि
मोक्षकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः । तादर्थ्ये
चतुर्थी चसू सेनां वियदादिसमूहरूपाण्डाति लङ्घयी
रैक्याज्ञानि आदत्ते सात्मसात्कारेण नाशयतीतिव्यु-
त्पत्तेः । प्रपोदरादित्वात्सर्वसाधु” इत्याहुः । “मया
तवालोपहृतौ चण्डसण्डौ महासुरौ” इति पद्ये
द्विवचनयोः स्तारखेन तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयपरत्वम्
“यस्माच्चण्डं च सण्डञ्च गृहीत्वा त्वत्पागता ।

चासुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति”
 पदोऽपि तुल्यमूलाविद्यापरताऽवसेया इति रह-
 स्यम् । विज्ञे इति । वित् च, इ, इति पदत्रयात्मकं
 बीजक्रमेणोक्तानाञ्चित्तदानन्दानां वाचकं सम्बुध्यन्
 अस्य स्त्री ई इत्यस्य ह्रस्वे इ इति हे आनन्दमय-
 ब्रह्ममहिषि इत्यर्थः । चित्पदं ज्ञानपरम्पसिद्धमेव
 चकारोऽपि नपुंसकः सन् सत्यपर इति योज्यम् अतुस-
 न्दभ्रह्मइत्यादिः शेषः । इत्यञ्च महासरस्वत्यादिरूपेण
 चिदादिरूपे ! चण्डिके त्वाम्ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं वयं
 सर्वदा ध्यायेम इतिमन्त्रार्थः फलितः । तस्यायं सङ्ग्रहः
 “महासरस्वति चिते ! महालक्ष्मि ! सदात्मिके ! ।
 महाकालप्राणन्दरूपे ! तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये । अतुसन्दभ्रह्मे
 चण्डि ! वयन्वां हृदयाम्बुजे” इति । यद्यपि श्रीम-
 त्वेव बीजममहालक्ष्म्याःप्रसिद्धम् । न हृल्लेखा (ह्रीं) ।
 तथापि हकारशकारयोर्लक्ष्म्यवर्णत्वेन साजात्याच्चा-
 तोव भेदः । अतएव “ओञ ते लक्ष्मीश्च ते पत्याविति”
 श्रुतौ शाखान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रीपदपाठः । एवं काम-
 बीज एव लकारस्य स्थाने रेफयोजनेन कालीबी-
 जता रजयोश्चान्यस्यत्वेनैक्याच्चात्यन्भेदः । तन्त्रान्तरेषु
 तु कालीसरस्वत्योर्वैस्तविकभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरी-
 त्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम् । अयं चार्थः
 प्राचीनैर्वर्णितप्राय एव सम्यक्परिष्कृतोक्तः । वस्तु-
 तस्तु लक्षणविरोधस्य ब्रह्मसत्त्वेन प्रयोदरादिपाठकल्प-
 नया च समाधानस्याविवादादन्योऽपि प्रकारः सुवचः ।
 चस्र अदने इति घातोः उण् चासुरदनीयः पदार्थः
 स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “अन्ता चराचरग्रहणात्”
 इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् तण्डापयति उड्डापयति
 न विषयोक्तुते ब्रह्ममात्रविषयिणीति यावत् । अथवा
 चकार एकाक्षरनिघण्टु, रीत्या चन्द्रवाचक आह्लाद
 प्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर आनन्दपरो वा सन्
 ब्रह्मैव वक्ति । तत् आसमन्तान्मुण्डयतीति चासुण्डा
 मुण्डनं नामाधारापेक्षया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरासः शिर-
 दस्मापेक्षया न्यूनसत्तावतामेव केशानां वपने प्रयोगात् ।
 गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणम् मुण्डनं
 मुण्डकोपनिषदि प्रोक्तं अथवा । चानाम्बुद्धानां मुखानां
 वा मुण्डमिव शीर्षमिव स्थिता सर्वोत्तमा चरमवृत्तिरूपा
 ब्रह्मविद्येति यावत् । अथ चण्डिकारूपदेवतापरएव चासु-
 ण्डाशब्दः । अत एव मन्त्रान्ते वञ्जिताया योज-

नेन होमे चासुण्डाया इदमित्येव त्यागो विधि-
 शब्दस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणन्यायसिद्धौ युज्यते । चतुर्थी
 वलाच्च नमःशब्दस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमवयव
 रूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यष्टिदेवतात्वयावाचकमभेदोक्तं
 तद्विशेषणम् विज्ञे इत्यप्यस्यण्डमवयवं सरादेरा-
 क्षतिगणत्वात् । मन्त्रस्य पदखण्डशो न्यासप्रकरणेऽस्य
 युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात् । भगमालिनी
 नित्यामन्त्रादिषु वज्रपु तस्य प्रयोगसत्त्वेन ततोहार्द
 रीत्या निर्वाहाभावाच्च ततश्च हे अस्व वम्भनकरणोभूता-
 मिमां रज्जुं यन्मिविसर्जनादिना मोचयेति । स्त्री
 सम्बोध्यकमोक्षप्रार्थनारूपो विशिष्टस्तदर्थः । यदापि
 दक्षिणामूर्तिसंहितायां भगमालिनीमन्त्रस्य देवतागण-
 नायसरे “अमोघां चैव विज्ञाञ्च तथेशीं क्लृप्तदेवतामिति”
 पाठाद्विज्ञानामिका काचिद्देवतैवेत्यालोच्यते तदापि परि-
 करालङ्कारेण साभिप्रायं चासुण्डाविशेषणम् ।

चाम्पिला स्त्री चपि-भावे अङ् चम्पैय चाम्पा ततः
 अस्यर्थे इलच् । चम्पानद्याम् लिकां ।

चाम्पेय न० चम्पायां नद्यां जम्बुनद्यां भव० ढक् । १।सर्षे
 २धुसूरे च अमरः । ३चम्पके ४नागकेशरे च पु०क्तिप्रसङ्गे
 न० स्वार्थे क तत्कार्ये राजनि० । तत्र स्वर्णं मणिषा-
 णिक्यचाम्पेयद्रुकूलेभाश्वगोधनम्” काशी० ख० २४अ० ।
 ५चम्पायां भवे लि० । इतिश्रामित्वात्मजभेदे पु०
 “अवालिनार्चिकस्यैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा” भा० आ०
 ४अ० । विश्रामित्वात्मजोक्तौ ।

चाय निशाने (चाक्षुषज्ञाने) पूजने च सक० उभ० वेट् ।
 चायति ते आचायीत् अचासीत् अचायिष्ट अचास्र
 ऋदित् । अचचायत् त । “तं पर्वतीया प्रमदाच-
 चायिरे” माघः । “अनाद्यनन्तं महतः परं प्रुवं नि-
 चाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” कठोप० । यङि चैकी-
 यते । चायश्चिभावः । अपचितिः अपचितः ।

चाय लि०चयस्य विकारः ताला०अण् । चयमये स्त्रियां ङीप् ।
 चायनीय लि० चाय-कर्म्मणि अनीयर् । पूजनीये “उप-
 स्तञ्चित्तामराश्रयम्” इत्यस्यावृत्ति चित्तशब्दनिर्गतौ
 चित्तं चायनीयं महनीयमिति” निरुक्तकारः १।१।

चायमान पु० चयमानस्य राज्ञोऽपत्यम् शिवा० अण् ।
 १चयमानव्यपापत्ये । “अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति”
 ऋ० ६।२८।८ । “चायमानश्चयमानस्य व्यपस्य पुनः”
 भा० । चाय-शानच् । २पूजयति ३पश्यति च लि०

चायु त्रि० चाय-उण् । पूजके । “यज्ञेयं यत् चाययः”

पृ० १।२।४। “चाययः पूजकाः” भा० ।

चार पु० चरण् यण् । प्रणिधौ शुभचरे “चारैश्चा-
नेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य यशमानयेत्” “तत्कारप्रतिषेधार्थं
चारैश्चाप्यनुचारयेत्” उपपट्टास्यद्वयं चारान् सम्य-
त्स्वभाय च”-इति च मनुः । २प्रियालङ्घ्ये (पिया-
लङ्घ्ये) भेदि० शकारागारे हेम० चर-भावे घञ्

४गतौ गोप्रचारः प्रहचारः “चारोदयाः प्रशक्ताः
अथममवादिमूलहस्तेषु” ह० स० ६५० “भगवार्ध-
मान्तरितो गृह्णाति कथं नियतचारः” ५५० । कार्यभेदे
द्रुततितोगादिकं कालिकापु० ८२५० उक्तं यथा ।

“क्षुधितं गन्धं वाणिज्यं खल्यानां करसाधनम् । आदामं
सैन्यकरयोर्वन्धनं गजवाजिनोः । शून्यप्रसूता-
माञ्च भोजनं सततं जनेः । प्रजानां सारसितूनां
वन्धनं चेति चाष्टमम् । एतदष्टाहं वर्गेषु चारान्
सम्यक् प्रयोजयेत् । कार्याकार्यविभागाय चाष्ट
वर्गाविकारिणाम् । अष्टौ चारान् निशुद्धीयादष्ट
वर्गेषु पार्थिवः । दशस्त्रेषु युद्धीत क्रमशः श्रेणु तानि
मे । स्वानी सचिवराष्ट्राणि प्रियं कोपो बलं तथा ।
दुर्गन्धु सप्रभं श्रेयं राक्षसाङ्गं शुभभाषितम् । दुर्गन्धुक्तं

एतद्वर्गं चारं मातृनि योजयेत् । तस्मादिमानि
शेषाणि पञ्च चारपदानि तु । शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु सक्
पुपादौ महानसे । शत्रूदासीनयोश्चैव बलावलविनि-
श्वये । आदौ दशस्र चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।
न यत् प्रकाशं जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् । नि-
रूप्य तत्प्रतीकारमयशं छिद्रतश्चरेत् । यथानियोग-
नेतेषां यो यो यत्नान्यथा चरेत् । ज्ञात्वा तत्र नृप-
चारैर्दण्डयेद्वा नियोजयेत् । चारांस्तु मन्त्रिणा सार्धं
रहस्ये संस्थितो नृपः । प्रदोषसमये प्रच्छेत्तदानी
मेव साधयेत् । स्वपुत्रे चाथ शुद्धान्ते ये तु चारा महा-
नसे । निशुक्तांस्तान् मध्यरात्रे प्रच्छेत् यथापि
मन्त्रिणि । एतान् चारान् स्वयं पश्येत् नृपतिर्मन्त्रिणा
विना । अन्यांश्च मन्त्रिणा सार्धं निरूप्य प्रदिशेत्
फलम् । नैकवेशधरधारो नैको मोत्साहवर्जितः ।
संस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदीर्घो न वासनः । सततं न
दिवाचारी न रोगी नाप्यबुद्धिमान् । न वित्तविभवै
र्हीनो न भार्यापुत्रवर्जितः । कार्यधारो नृपतिना
शुहृत्तत्त्वविनिर्णये । अनेकवैयर्थ्यहणक्षमं भार्यास-

तैर्युतम् । वज्रदेशवचोभिर्चं पराभिप्रायवेदकम् । दृढं
भक्तं प्रकुर्वीत चारं शक्तमसाध्वसम् । अशितितेत्
स्वयं राजा क्षपिमात्मसमैस्तथा । वर्णक्षपटे च
दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् । अन्तःपुरे पितृस्तुत्यान्
धीरान् दृढान् नियोजयेत् । पण्डितान् पण्डितान् तथा
दृढान् स्त्रियो वा बुद्धितत्परः । शुद्धान्तद्वारं युद्धी-
यात् स्त्रियो बुद्धिमनीषिणीः” । चरेण चरणेन निहृ-
तम् अण् । ५कृत्स्नविधे-न० हेमच० ।

चारक त्रि० चारयति चर-णिच्-एवल् । गवादीनां
हृणादिषु गमयितरि १पशुपालके भेदि० चार-स्वार्थे
क । २वन्धे ३गतौ च । ४प्रियालङ्घ्ये राजनि० ।
५कागागारे । हेम० । “निर्गन्धितचरणा चारके निरो-
धव्या” दशकु० ।

चारकीण त्रि० चरकाय हितम् खञ् । चरकहिते ।

चारचक्षुस् पु० चारचक्षुरस्य । नृपे । “यस्मात् पश्यन्ति
दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिपाः । चरेण तस्मादुच्यन्ते
राजानश्चारचक्षुषः, रामा० १ । ३७ । “प्रकाशं चाप्र-
काशं च चारचक्षुर्महीपतिः” मनुः “गावः पश्यन्ति
गन्धेन वेदैः पश्यन्ति च द्विजाः । चारैः पश्यन्ति
राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” नीतिशा० । “स्वप्न-
मण्डलकार्यालोकने चाराश्चक्षुषि क्षितिपालाना-
मिति” नीतिवाक्यावृतम् ।

चारटिका स्त्री चर-णिच् शकादि० अष्ट संज्ञायां कन्
अतद्वत्त्वम् । नलीनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

चारटी स्त्री चर-णिच्-शकादि० अष्टन् गोरा० डोप् ।
१पञ्चचारिणीवृत्ते अमरः । २भूम्यालक्यां राजनि० ।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्-ल्यु । कीर्त्तिसञ्चार-
के नटे अमरः । “चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्क-
लम्” कृतिः । “गन्धर्वाणां ततो लोकः परतः शत-
योजनात् । देवानां गायनास्ते च चारणाः स्तुति
पाठकाः” पर० पु० ख० ख० । [राजपथे हेम० ।

चारपथ पु० चारार्थः वज्रजनगल्यर्थः पन्थाः अच् समा० ।

चारभट पु० चारे बुद्धिसञ्चारे भटः । धीरे हेम० ।

चारमिक त्रि० चरममधीते वसन्ता० ठक् । ग्रन्थसमाप्तिप-
र्यन्ताध्यायिनि । [धजे वायौ त्रिका० ।

चारवायु पु० चारेण रवेरुदगन्तिभेदेन कृतोवायुः । निदा-
चारायण पुंल्लो चरस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । चर-
गोत्रापत्ये । तेषां ह्यतः अण् “दृष्टाच्छः” पा० क ।

चारायणीय तच्छात्रे । चारायणेभ्य आगतः वृज् ।

चारायणक तत आगते त्वि ।

चारिणी स्त्री चर-णिनि ङीप् । करुणीष्टले राजनि ।

चारित्र न० चर-"चरेष्टे" उणा० णितन् चरितमेव

स्वार्थे अण् या । १ चरिते २ स्वभावे हेम० । ३ कुलक्रमा-

गताचारे शब्दार्थचि० । "चारित्रं येन नो लोके दूषितं

दूषितात्मना" हरिव० १७० । ४ तिलिङ्गीष्टले स्त्री

शब्दरत्ना० ५ मरुत्वनन्दपुत्रभेदे पु० "मरुत्वतो मरु-

त्वन्तो देवानजनयत् सुतान्" इत्युपक्रमे "नडपं चाङ-

तिञ्चैव चारित्रं ब्रह्मपद्मम्" हरिव० २०४ अ० ।

चारित्र न० चरितमेव स्वार्थे ण्यञ् । चरितशब्दार्थे ।

चारिन् त्वि० चर-णिनि । सञ्चारकारिणि गन्तरि "सङ्गमाय

निशि गूढचारिणम्" रघुः "प्राणापानौ समौ कृत्वा ना-

साभ्यन्तरचारिणौ" गीता स्त्रियां ङीप् स्त्रैरचारिणी ।

चारी स्त्री चारो गतिभेदोऽस्तप्रस्था अच् गौरा० ङीप् ।

गतिभेदयुक्तव्यक्रीडायां सङ्गी० दा० तद्गोदलक्षणादि-

कसक्तं यथा

"न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्याङ्गं प्रवर्तते । शृङ्गार-

रादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिकाम् । माधुर्योद्घर्त्तना

नृत्ये चारी चारुगतिर्भता" अन्ये तु "एकपादप्रचारो यः

सा चारी न निगद्यते । पादयोश्चारणं यच्च सा चारी-

ति निगद्यते । करणानां समायोगः खण्डकः परिकी-

र्त्तितः । त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्व्यामण्डलं समुदाहृतम् ।

समनखा नूपुरविज्ञा तिर्यङ्मुखी सरला च । कातरा

च कुवीरा च विलिष्टा रथचक्रिका । पाष्णिरेचि-

तका तलदर्शिनी गजहस्तिका ! परावृत्ततला चारु-

ताडितायङ्गमण्डला । सन्ध्याक्रीडनिका मृगला-

सिका चारोचिका । तलोद्भृता सञ्चरिता स्फुरिका-

पि तथैवच । लङ्घिजङ्घा सङ्घटिता स्यादथैव मदालसा ।

उत्कुञ्चिता तिर्यग्गूर्ध्वं कुञ्चिता चापकुञ्चिता । यङ्विंशति

भौमचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः" । अन्ये तु । "सम-

पादस्थिता विज्ञा शकटस्यार्जिकापि च । विव्याधा

ताडिताऽऽ वज्ञा एकैका क्रीडिता तथा । ऊरुवृत्ता छ-

न्दिता च जनिता सन्दिता तथा । सन्दितावत् सम-

तन्वी समोत्सारितघटिता । उच्छन्दिता च विज्ञेया

शार्ङ्गः षोडश भूमिगाः । इति भूमिचारी । आकाश

चारी यथा "चारीआकाशगा वज्र्ये विज्ञेया त्वधरी

तथा । अङ्घ्रिताडिता भ्रमरी पुरःक्षेपा च रुचिका ।

अपक्षेपा जङ्घावर्त्ता विज्ञा च हरिणमुता "जङ्ग-

ज्जान्दोलिता च जङ्घाजङ्घालिका तथा । विद्युत्क्रान्ता

भ्रमरिका दण्डपार्श्वेति षोडश" । अन्ये तु "विधाना-

तिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्श्वक्रान्तिका । जङ्घाजङ्घाल-

पादोवृत्ता नूपुरादिका । भुजङ्गभासिका चिन्ताऽऽविज्ञा

ताला च रुचिका । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा

तथैव च । आकाशचरिका एताः षोडशैव निरूपिताः" ।

एताश्चैव भूमिचारीष्वप्यन्तरभेदोऽस्ति । "तिर्यक्चारी

जङ्घाचारी अथचारी ति ता जहनीयाः । तैलाभ्यन्तेन

गात्रेण लब्धाहारो जितश्चमः । सन्धे वा भित्तिदेशे वा

प्रथमं ताः प्रयोजयेत् । रुचाहारं तथान्तश्च भुज्जा तां

न समाचरेत् । नृत्ये पादस्य विन्यासचारी सैवाभिधीयते ।

शृङ्गारादिरसानान्तु भवेद्दीपनकारणम् । माधुर्यं भूयसा

नृत्ये हृद्यतालतयान्विताः । नियताङ्गं विशेषाणां चारी

सञ्चारतो भवेत्" स० दासो० ।

चारु पु० चरति चित्ते-उण् । १ छहस्रतौ २ मनोहरे त्वि०

मेदि० "चक्रागतं चारुचमूरुचम्पणा "जङ्घाप्रसारित

सुराधिपचापचारु" भावः । गुणवचनत्वेन स्त्रियां वा

ङीप् चाङ्गी चारुः । ३ कु० मे न० शब्दार्थचि० ।

४ रुक्मिणीतनयभेदे पु० "चारुगर्भशब्दे दृशप्रम् ।

चारुक् पु० चारु+संज्ञायां कन् । शरवीजरूपे लुब्धकभेदे

भावप्र० तद्गुणा उक्ता यथा "चारुक्तः शरवीजं

स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा व्यथ । चारुको मधुरो रुचो

रक्तपित्तकफापहः । शीतलो लघुउपश्रव कफायो वात-

कोपनः" । [याम् राजनि ।

चारुकेयरा स्त्री चारुणि केशराण्यस्याः । नागरमला-

चारुगर्भ पु० श्रीलण्णस्य रुक्मिणीगर्भजाते तनयभेदे वधा

"तस्याम् (रुक्मिण्याम्) उत्पादयामास पुत्रान् दश म-

हारयान् । चारुदेणं सुदेण्यश्च प्रद्युम्नश्च महाबलम् ।

सुषेणं चारुयुग्मश्च चारुवाङ्मयं वीर्यवान् । चारुविन्दः

सुचारुश्च भद्रचारुस्तथैव च । चारुश्च वलिनां श्रेष्ठं

सुतां चारुमतीं तथा" हरिव० ११८ अ० । चारुगुप्ता-

दयोऽप्यलोक्ताः तत्पुत्रभेदे ।

चारुचित्र पु० छतराद्रपुत्रभेदे "चित्तोपचित्तौ चित्ताक्षचार-

चित्तः शरासनः" भा० आ० ११७ अ० ।

चारुधारा स्त्री चारुं चारुतां धारयति धारि-अण्

चाङ्गी धाराऽस्या वा । इन्द्रपत्न्यां शच्याम् तिका० ।

चारुनेत्र त्वि० चारु मनोहरं नेत्रमस्य । १ सुलोचने

२हरिणे पुंस्त्री त्रिका० । श्वप्सरोभेदे स्त्री “चार-
नेत्रा हताची च मेनका पुष्पिकास्थली” काशीख० १०अ० ।
चारुपर्णी स्त्री० चारुणि पर्णान्यस्याः ङीप् । (गन्धभादात्)
प्रसारिण्याम् राजनि० ।

चारुपुट पु० चारु-पुटमत् । तालभेदे संगीतदा० ।
चारुफला स्त्री चारु फलमस्याः । द्राक्षायाम् राजनि० ।
चारुयशस् पु० श्रीकृष्णपुत्रभेदे “त्वया द्वादश वर्षाणि व्रती
भूतेन शुष्यता । आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्यां जनिताः-
सुताः । चारुदेणः सुचारुश्च चारुवैशी यशोवरः ।
चारुश्च वा चारुयशः प्रदुग्धः शम्भुरेव च । यथा ते
जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविक्रमाः” भा० अतु०
१४अ० । चारुगर्भशब्दात्तुक्ताः अतोक्ताश्च चारुश्रवस्
इत्यादयोऽपि तत्पुत्रभेदे ।

चारुलोचन त्रि० चारु लोचनमस्य । १सुन्दरनेत्रयुक्ते
२हरिणे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् शब्दार्थचि० ।
चारुवक्त्र त्रि० चारु वक्त्रमस्य । १सुखे २कुमारानुचरभेदे
पुं “श्वेतवक्त्रः सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाण्डुरः” भा० श०
४६अ० कुमारानुचरोक्तौ

चारुवर्जना स्त्री चारु चारुतां वर्जयति वृध-णिच्-ल्यु ।
१नार्यां राजनि० । २मनोहरतावर्जकमात्रे त्रि० ।

चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्याः । १मासोपवासिन्यां स्त्रियां
त्रिका० २तादृशव्रतयुक्ते पुरुषे पु० ।

चारुशिला स्त्री नित्यकर्मा० । १मणिमात्रे त्रिका० । क-
र्मा० । २मनोहरशिलामात्रे स्त्री “कुलहलाञ्चारु-
णिलोपवेशम्” भट्टिः ।

चारुशीर्ष त्रि० चारु शीर्षमस्य । १जनोत्तमस्तके २शक्रसुखे
आलम्बायने पु० । “चारुशीर्षस्तु तं प्राह शक्रस्य
दयितः सुखा । आलम्बायन इत्येव विद्युतः करुणा-
त्मकः” भा० अतु० १८अ० । स च आलम्बार्थेऽपत्यम् ।

चारुहासिन् त्रि० चारु हसति हस-णिनि । १मनोहर-
रासिनि स्त्रियां ङीप् । सा च “ययुग्मश्च चारुहा-
सिनी” वृ० र० उक्ते श्वतालीयभेदे छन्दसि ।

चास्मिक्य न० चर्च-धात्वर्थे ण्वल् चर्चिकैव स्वार्थे षप्रज् ।
चन्दनादिना गात्रलेपने अमरः । [वेदिते रथे ।

चास्मि पु० चर्माणां परिहृतो रथः अण् । चर्माणां सर्वतो
चास्मिण न० चर्मणां समूहः अण् । चर्मसमुदाये ।

चास्मिक त्रि० चर्माणां निर्धत्तः ठक् । चर्मनिर्मिते
भाण्डादौ । “चर्म चास्मिकभाण्डेषु” मनुः । ततः

पुरोहिता० भावे यक् । चास्मिक्य तद्भावे न० ।

चास्मिकायणि पुंस्त्री चर्माणोऽपत्यम् वाकिनाम्पि कुक्
नलोपश्च । चर्माणो (ढाली) नामकयोधस्यापत्ये ।

चास्मिण न० चर्माणां समूहः अण् । चर्माणां समूहे ।

चाव्याक पु० चारुः लोकसम्मतोयाकोवाक्यं यस्य प्रयो० ।

वृहस्पतिशिष्ये लोकायते नास्तिकभेदे तन्मतसिद्ध-
पदार्थादि सर्वद० स० दर्शितं यथा ।

“अथ कथं परमेश्वरस्य निःश्रेयसप्रदत्वमभिधीयते वृह-
स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चाव्याकेण
दूरोत्थारितत्वात् । इदञ्चेदं हि चाव्याकस्य चेष्टितम् ।
प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत् “यावज्जीवं सुखं जीवेद्वाप्ति
मृत्योरगोचरः । भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः”

इति लोकगाथासमुद्भवाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणा-
र्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नु-
वानाश्चाव्याकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव
तस्य चाव्याकमतस्य लोकायतमित्यन्वयमपरं नामधेयम् ।

तत्र पृथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव
देहाकारपरिणतेभ्यः क्तिन्वादिभ्यो मदशक्तिवत् चैतन्यमुप-
जायते, तेषु विनष्टेषु सत्यं, स्वयं विनश्यति । “तदिह
विज्ञानधन एषैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन-
श्रति न प्रेत्य संज्ञास्तीति” । तत्र चैतन्यविशिष्टदेह

एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैक-
प्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्यभा-
वात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न

चास्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्वव्यम्
अवर्जनीयतया प्राप्तस्य दुःखस्य परिहारेण सुखमात्मस्यैव
भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्प्राप्तौ सशल्कान् सकशट्कान्
मत्प्राप्तुपादत्ते स यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते ।

यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति
यावदादेयं तावदादाय निवर्त्तते । तस्माद्दुःखभयान्नाह-
कृष्टवेदनीयं सुखं त्यक्तुमर्हति । न हि मृगाः
सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि भिक्षुकाः सन्तीति
स्याल्यो नापिञ्चीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्दृष्टं सुखं

त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मुखी भवेत् । तदुक्तम् “त्याज्यं
सुखं विषयसङ्गमज्जम् पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचार-
शेषा । व्रीहीन् जिह्वासति सितोत्तमतण्डुलाद्यान् को
नाम भोक्तुमर्हति पण्डितान् हिताधी” । ननु पारलौकिक

सुखभावे वज्रविजयशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ

विद्यादृष्टाः कथं प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न
प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीडे अन्ततव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दूषित-
तया वैदिकमन्त्रैरेव धूर्त्तयकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामा-
ण्यवादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिश्च
कर्मकाण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन त्वया धूर्त्तप्रलापमाल-
त्वेन अग्निहोत्रं त्वयो वेदास्तिदण्डं भक्ष्यगुणनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति दृष्टस्यतिः ॥ अत एव
कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं लोकसिद्धो राजा
परमेश्वरः देहोच्छेदो भोजः । देहात्मवादे च लघोऽहं
लघोऽहमित्यादि सासानाधिकरणोपपत्तिः । सम शरीर
मिति व्यवहारो राहोः शिर इत्यादि वैदौषचारिकः ।
तदेतत् सर्वं समग्रार्हम् । अत्र चत्वारि भूतानि भूमि
वार्थनलानिलाः । चतुर्थः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुप-
जायते । किष्वादिभ्यः समेतैर्यो द्रव्येभ्यो मदश्चिह्नम् ॥
अहं खलुः लघोऽस्मीति सामानाधिकरण्यात् । देहः
स्यौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ॥ सम देहोऽय
मित्युक्तिः सम्भवेदौषचारिकीति ॥ स्वादेतत् स्वादेप मनो
रथा यद्यनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रा-
माण्यं कथमन्यथा धनोपलम्भानन्तरं धूमध्वजे प्रेक्षावतां
प्रवृत्तिरुपपद्यते । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचन
श्रवणसमनन्तरं फलार्थिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदे-
तन्मनोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मात्ताशालि हि
लिङ्गं गमकमभ्युपगतसत्तुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्ति-
द्योभयविधोपाधिविधुरः सन्त्वन्धः स च सत्तया चक्षुरादि
यच्चाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । कः खलु ज्ञानोपायो
भवेत् । न तावत् प्रत्यक्षं तच्च वःक्षमान्तरं वाऽभिसतम् ।
न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषय ज्ञानजनकत्वेन भवति
(वर्त्तमाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोक्तदसम्भवेन
सर्वोपसंहारवत्या व्याप्तेर्दृष्टान्तात् । न च व्याप्तिज्ञां
सामान्यगोचरमिति सन्नव्यं व्यक्त्योरविनाभावभावाभा-
वप्रसङ्गात् । नापि चरमः अन्नःकरणस्य बहिरिन्द्रिय
तन्त्रत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्
“चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्भूतः इति । नाप्यनुमानं
व्याप्तिज्ञानोपायः तत्र तत्राप्येवमिति अनवस्थादौस्थ्य
प्रसङ्गात् । नापि शब्दस्तदुपायः काणादमतानुसारेणा
नुमानपदान्तरभावात् अनन्तभावे वा दृष्टव्यवहाररूपलि-
ङ्गावगतिरपेक्षतया प्राशुक्तदूषणजङ्गलत्वात् धूमध-

मध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे मन्त्रादिदु-
विश्वासाभावाच्च । अतुपदिष्टाविनाभावस्य पुरुषस्याधो-
नरदर्शनेनार्थान्नरातुमित्यभावे स्वाधुनुमानकथाय
कथाशेषत्वप्रसङ्गाच्च । उपमानादिकन्तु दूरापास्तं तेषां
संज्ञासंज्ञिसम्बन्धादिबोधकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वा
सम्भवात् । किञ्च उपाध्यभावेऽपि दुरवगमः उपाधीनां
प्रत्यक्षत्वनिर्णयमाशङ्क्येन प्रत्यक्षाणामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि
अप्रत्यक्षाणामभावस्याप्रत्यक्षतया अनुमानाद्यपेक्षायामुक्त
दूषणानतिवृत्तेः । अपि च साधनाव्यापकत्वे सति साध्य-
समव्याप्तिरिति तल्लक्षणं कक्षोक्तव्यम् । तदुक्तम् “क्षया
प्रसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति”
शब्देऽनित्यत्वे साध्ये सकर्तृकत्वं घटत्वमन्वावृणतां च
व्यावर्त्तयितुमुपात्तान्यत्र क्रमतो विशेषणानि लीलि ।
तस्मादिदमनयद्यं समासमेत्यादिनोक्तमाचार्यैश्चेति ।
तत्र विध्यध्यवसायपूर्वकत्वादिपेक्षाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने
जाते तदभावविशिष्टसम्बन्धरूपं व्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञान-
धीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्परान्यवयवजुषहारदोषोक्त
लेपायते ; तस्मादविनाभावस्य द्वौषधतया नानुमानाद्यव-
काशः । धूमादिज्ञानानन्तरमग्न्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः
प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा युज्यते । क्वचित् फलपूर्व
सम्भस्तु सणिमन्त्रौषधादिवत् यावच्छिक्तः । अतस्तत्साध्य-
मदृष्टादिकमपि नास्ति । नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्त्यप्रसङ्ग-
विकं स्यादिति चेत् न तद्गृहं स्वभावादेव तदुपपत्तेः ।
तदुक्तम् “अग्निरूपो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिष्ठः ।
केनेदं चिहितं तस्मात् स्वभावात्तदवस्थितिरिति” । तदे-
तत् सर्वं दृष्टस्यतिनाप्युक्तम् । “न स्वर्गो नापवर्गो वा
नैवात्मा पारलौकिकः । नैव यणोऽशमादीनां क्रियाश्च
फलदायिकाः । अग्निहोत्रं त्वयो वेदास्तिदण्डं भक्ष-
गुणनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धाहनिर्णिता ।
पशुचेष्टिहताः स्वर्गं व्योतिष्टोमे गमिष्यति । क्षपिता
यजमानेन तत्र कक्षाच्च हिंसेते । रुतानामपि जनूनां
आजं चेत्तृप्तिकारणम् । गच्छतामिह जनूनां यदं
पाथेयकल्पनम् । स्वर्गस्थिता यदा हविर्गं गच्छेयुस्तत्र
दानतः । प्रासादस्योपरिस्थानासत्र कक्षाच्च दीयते ।
यावच्छीवेत् त्वं जीवेदणं कृत्वा दत्तं पिबेत् । भक्षीभूतस्य
देहस्य पुनरागमनं कुतः । यदि गच्छेत् परं लोकं देहा-
देव विनिर्गतः । कक्षाद्भूयो न चायाति ? वन्मुक्षेह-
माकुलः । ततश्च जीवनोपायो ब्राह्मणैर्हितस्तिह ।

मृतानां प्रेतकाव्याणि न त्वन्यद्विद्यते कचिद् । तयो
वेदस्य कर्तारो भण्डवृत्तिनिशाचराः । जर्फरीतर्फरीत्यादि
पण्डितानां वचः शृतम् । अथस्यात् हि शिष्यन्तु
पत्रीपाहं प्रकीर्तितम् । भण्डैस्तद्वत् परश्चैव पाहं
जातं प्रकीर्तितम् । मांसानां खादनं तद्वन्निशाचरसमी
रितमिति । तस्माद्वृत्तनां प्राणिनामनुग्रहाय चाव्याक्रम
तमाश्रयणीयमिति रमणीयम् । नैषधे च तन्मत्तं
भङ्ग्या वरितं यथा

“पावोन्मज्जनवदुयत्तफलेऽपि श्रुतिमत्यता । का अद्वा
तव धीढङ्गाः ! कामाध्वा यत् खिलीकृतः । केनापि बो-
धिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना । यद्देवसर्मभेदाय जगदे
जगदस्थिरम् । अस्मिहोतं त्वयीतन्नं त्विदण्डं भण्ड-
गुण्डनम् । प्रज्ञापौरुषनिःस्नानां जीवो जल्यति
जीविकाः । शुद्धिं गृह्यीशुद्धौ पितोः पितोर्यदेकशः ।
तदन्तर्जालादुदोपाददोषा जातिरस्ति का । कामिनीवर्ग-
संसर्गेन कः सङ्क्रान्तापातकः । मास्माति स्नाति हा
मोहात् कामलाभमिदं जगत् । ईश्वर्या रक्षतो नारी-
र्षिक् कुलस्थितिदाम्भिकान् । स्मरान्मत्वाविशेषेऽपि तथा
नरमरुतः । परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनाहतः ।
अहल्याकेलिलोलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना । गुरुतत्त्व-
गतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ! । येषां वः पत्युरत्यु-
च्चैर्युग्दारमहे सङ्गः । पापात्ताया, सुदः पुण्यात्,
पराधोः स्फुरिति श्रुतिः । वैपरीत्यं ध्रुवं साक्षात्तदा-
ख्यानं बलावले । सन्देहेऽप्यन्यदेहान्नेर्विषय्यं वृजिनं
यदि । त्यजत श्रोत्रियाः ! सत्वं हिंसादूषणसंशयात् ।
यस्मिन्वेदिविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्य वः ।
रामाया ज्ञानकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा । सुकृते
वः कथं अद्वा सुरते च कथं न सा ? । तत्कर्म पुरुषः
कुर्व्याद्येनान्ते सुखमेधते । बलात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मत्सर-
व्रवीत् । स्वागमाद्येऽपि माऽस्मिन्त्यक्तीर्थिका ! विचिकि-
त्सितवः । तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ।
श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कैकमत्यं महाधियाम् । व्याख्या
वृद्धिबलापेक्षा सा नोमेव्या सुखोन्मुखी । यस्मिन्सुतीति
धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा । कापि किन्तु फलं न
स्यादात्मेति परसाक्षिके । मृतः स्मरति कर्माणि मृते
कर्मफलोर्भयः । अन्यभुक्तं मृते तस्मिन्विलं धूर्त्वावर्त्तया ।
एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्वेऽजन्मनि । हेतुमाहुः

स्मन्मादीनसाङ्गानन्यथा पिटाः । जनेन जानतामीति
कायं नायं त्वमित्यसौ । त्याज्यते याच्यते चान्यदहो
श्रुत्याऽतिघूर्त्तया । एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निम-
ज्जनः । कः श्रौतस्यात्मनो भीरो ! भरः स्यादु डरितेन
ते । किन्ते हन्ताहृतात् पुण्यात् तन्मात्रे हि फलत्वदः ।
न्यास्यं तन्मूर्खं न्यन्यस्य न्यासमेवाशङ्कते यदि । तृणानीव
हृणायादान् विघ्नय वधूरुतु । तवापि तादृशस्यैव का
चिरं जनवधुना । कुरुष्वं कामदेवाणां ब्रह्माद्यैरथ-
लङ्घिताम् । वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्ताज्ञा काधिका-
र्हणा । प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।
केनाभास्येन दुःखाच्च विधीनपि तथेच्छथ । श्रुतिं
अद्वय दिक्षिप्ताः । प्रक्षिप्तां ब्रूथ च स्वयम् । मीमांसा
मांसलप्रज्ञा ! स्तां यूपद्विपदायिनीम् । को हि वेद-
हस्तमिन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः । सव्यामाख्यादृष्टं
लोकं लोकः प्रत्येकं वा कथम् । धर्माधर्मौ मत्तुर्ल-
क्ष्यक्यार्जनवर्जनौ । व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अदधायि
सुधा दुधैः । व्यासस्यैव मिरा तस्मिन् अद्वावद्वा स्य
तान्त्रिकाः । मत्तुस्याप्युपदेशान् वः कोमत्स्नानपि
भाषताम् । पण्डितः पाण्डुवानां स व्यासश्चाटुपदुः कविः ।
निनिन्द तेषु निन्दतुस्तु वत्सुस्तुतवाच्च किम् ? ।
न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् समासजत् ।
दासीरतस्तदासीद्यन्माता तन्मायदेशि किम् ? । देवैर्हिजैः
कृता पत्न्याः पत्न्या येषां तदाडतो । मां नतैः किं न
तैर्युक्तं ततोऽप्यात्माऽधरोलतः । साधु कासकता सुक्ता
शान्तस्नानैर्मखोन्मुखैः । शरङ्गबोचनाशारां दिवं प्रेत्यापि
लिप्सुभिः । उभयो प्रकृतिः कामे सज्जेदिति सुनेर्मतम् ।
स्वपवर्गे हतीयेति भयतः पाणिनेरपि । विश्वत्पुत्रि
यानाय जना जनितामज्जनाः । विप्रहायापतः पश्चादु-
गत्तरोरध्वविश्वमम् । कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः ! प्रीयाप्रीतौ
परिश्रमः । भक्षीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं श्रमः । एन-
सानेन तिर्यक् स्यादित्यादिः का विभीषिका । राजिबो-
ऽपि हि राजेव सैः सुखी सुखहेतुभिः । हताचेर्हि वि
दोव्यलि देव्या दैत्यारिणा रणे । तन्नापि तेन बुद्ध्यानां
हता अपि तथैव ते । स्वप्नं ब्रह्म च संसारे सुक्तौ तु ब्रह्म
केवलम् । इति स्तोत्रिस्तिसुक्तान्तिर्दधौ वेदवादिनाम् ।
सुक्तये यः शिवात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् । गीतमं
तमवेतैव यथा वित्य तथैव सः । दारा हरिहरादीनां
तन्मन्मनसो भयम् । किं न सुक्ताः पुनः सन्ति कारा-

गारे मनोभुवः । देवसेदस्ति सर्वज्ञः कस्याभागवन्ध-
वाक् । तत्किं वाग्व्ययमात्राद् कतार्थयति नार्थिनः ।
भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः । स्वादकारण-
वैरी नः कारणादपरे परे । तर्कप्रतिष्ठा सात्यादन्यो-
न्यस्य व्यतिवृत्ताम् । नामाभाष्यं मतानां स्वात् केपां
सत्तिपक्षवत् । अक्रोधं शिष्यन्यन्यान् क्रोधना ये
तपोधनाः । निर्वृतास्ते घनावैव घातुवादोपदेशिनः ।
किं वित्तं दत्तं तद्वेवमदातरि हरिप्रिया । दत्त्वा सर्वं
धनं सुगन्धो बन्धनं बन्धनान् बलिः । दोग्धा दोग्धा
च सर्वोऽयं घनिनश्चेतसा जनः । विस्तृत्य लोमसंजो-
भमेकदा यद्युदासते । दैव्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभयं कुक्षि-
वक्ष्णा । स्त्राच्यन्त्यस्तानन्दकन्दलीकन्दमेककम्”
इत्योपनिषदस्ये राक्षसभेदे चावर्कवधपर्वशब्दे विवृतिः
चावर्कवधपर्वन् न० मा० शान्तिपर्वान्तर्गते अद्वान्तर-
पर्वभेदे तद्वधकथा च तत्र १८८० यथा ।

“निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं
ब्राह्मणं च चावर्को राक्षसोऽब्रवीत् । तत्र दुर्योधन
सखो भिक्षुरूपेण संवृतः । साक्षः शिखी त्रिदण्डी च
ष्टो विगतसाध्वसः । वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशौ-
पीदविवक्षुभिः । परःसहस्रैः राजेन्द्र ! तपोनिधनसं-
व्रितैः । स इष्टः पापभार्यसुः पाण्डवानां भक्षाल-
नाम् । अनामन्त्रैव तान् विप्रान्सुवाच अक्षीपतिम् ।
चावर्क उवाच । इमे प्राहृष्टिजासुसर्वे समारोष
वचोभयि । धिग्भवन्तं कुन्तपतिं ज्ञातिघातिनस्तु
वै । किं तेन स्वाक्षि कौन्तेय ! कृत्वेमं ज्ञातिसङ्क्षयम् ।
घातयित्वा शुद्धं चैव श्रुतं श्रेयो न क्षीयितम् । इति ते
वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः । विषयुक्नुयु-
ख्यैव तस्य पात्रप्रश्रयिताः । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स
च राजा बुधविरः । द्रोहिताः परमोहिन्नाक्षुण्णो
मासन् विगाम्यते । । बुधविर उवाच । प्रसीदन्तु
भवन्तो मे प्रणतश्चाभिवाचतः । प्रत्यासन्नव्यसनिनं
न मां विहर्तुमर्हथ । वैशम्पायन उवाच । घतो
राजन् । ब्राह्मणास्तो सर्वेऽप्य विगाम्यते । । अचुर्ध्वं तव-
चोऽस्त्रार्थं श्रीरस्तु तव पार्थिव ! । अचुर्ध्वं नृप-
जातस्तु क्षामचक्रुवा । ब्राह्मणा वेदविदासंघपोजिर्विदमो
कृताः । ब्राह्मणा अचुः । एव दुर्योधनसखा चावर्को
नाम राक्षसः । परित्राजकरूपेण दितं तस्य चिन्ती-
रति । न दयं ब्रूम प्रमादम् व्येत ते भवमीदृशम् ।

उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं आह्वयिभिः सह । वैशम्पायन
उवाच । ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे छहारेः क्रोधम्
च्छिताः । निर्भल्यन्तः युच्यो निजम् । पापराक्षसम्” ।
उद्धृतपुस्तके शान्तिपर्वणि एतत्पर्वं दृश्यते चित्तु
मा० आदिपर्वणि उपक्रमणिकाध्याये स्त्रीपर्वान्तर्गत-
पर्वोक्तौ “चावर्कस्तत्र वधः पर्व रक्षसो ब्रह्मरूपिणः ।
आभिषेचनिकं पर्वं धर्मराजस्तत्र घोषतः । प्रविभागो
ष्टह्वाणाश्च पर्वोक्तं तदनन्तरम् । शान्तिपर्वं ततोयम्
राजघर्षानुशासनम्” । प्रत्यनेन षट्पञ्चमाध्याय-
मस्तत्र स्त्रीपर्वत्वेन तत्रोक्तिः । तत्र पर्वं उद्धृतपुस्तके
शान्तिपर्वणि ४४ अध्यायपर्यन्तम् । अतस्तत्पर्वममेव
स्त्रीपर्वं तदुत्तमीयते अन्यथा प्रतिज्ञाविरोधः स्यात् यदि
च स्त्रीपर्वं च सम्प्रविंशतिरध्याया एव आदिनोऽप्युप-
पत्तिकाध्याये प्रतिज्ञाताः प्रतिज्ञाताश्च शान्तिपर्वणि ११८
अध्यायाः उद्धृतपुस्तके च स्त्रीपर्वणि २७ अध्याया एव
इत्युक्ते उद्धृतपुस्तके शान्तिपर्वणि च ४४ अध्याये षट्-
विभागो दृश्यते इत्यध्यायाधिक्यं तद्यापि शान्तिपर्वणि
१२८ अध्यायानामेव वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् उद्धृत-
पुस्तके च ११७ अध्यायानां दर्शनात् अध्यायाधिक्यस्य
लिपिकरप्रमादकृतत्वस्येव स्त्रीपर्वेऽपि सम्प्रविंशतिसंख्या-
धिक्यस्य लिपिकरप्रमादकृतत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।
वस्तुतस्तु उपक्रमणिकाध्याये चावर्कस्य वधः पर्व इत्यतः
पूर्वमेव “शान्तिपर्वं ततः प्रोक्तम् इत्यादि पद्यं सूच-
यत्येव स्थितम् । लिपिकरप्रमादात् उत्तरतः उद्धृतमित्ये-
व कल्पयितुं शक्यतः अतस्तस्य शान्तिपर्वान्तर्गतत्वेऽपि न
विरोधः । अध्यायान्तराधिक्यस्य तु लिपिकरप्रमादकृत-
त्वममेव ज्ञातः । अतएव उपक्रमणिकायां स्त्रीपर्व-
प्रतिपाद्यविषयवक्षणे “तोयकर्मणि चारव्धे राक्षसद-
दामिहे । गढोत्पन्नस्य चास्त्रानां कर्णस्य पृष्ठदाहिनः”
इत्यनेन स्त्रीपर्ववृत्तान्तोक्तिः सङ्गच्छते ।

आवर्कघाट (त) ४० चारु आह्वानि आ-+हन्-“दारावा-
हणोऽयं अन्तस्य च टः संज्ञायाम्, चारौ वा” वार्त्ति-
जण् वा टानादेशः । कुन्दरावातके खगभेदे
आवर्कदि ४० मजः परतः अजोदात्ततानिनिचे पा० ग०
अप्रोक्षे शब्दगण्ये सच मणः “चारु, चाधु यौषणि अन्-
कृषिजय यदाम्य (अहस्त्रात्) यर्षमान वर्धमान त्वरमाण
(अवमाण प्रीयमाण रोचमान शोभमानः) संज्ञायाम् ।
विहारः (सहये) अफासमस्ते । षट्पृति षट्पृति ।

उप+इहो अथ० वदने अथ० । आनि वने कपाढान्युप-
 चिन्वन्नि वेद्यसः० तै०त्ति०॥१७॥१॥ "अथ नौद्विमतस्ते-
 न्दोर्विशदेदयानांशुभिः । उपचिष्यन् प्रमां तन्वीम्"कुमा० ।
 नि+निशेधेण चयने ससंख्ये च "एधः शरैर्धे निक्षितः०" भा०
 ७॥१४॥ "सख्ये निक्षिता दोषा अन्धस्मिन् कोप-

मामताः” सुश्रुतः “त्रयः परार्थे क्षिप्रानि साक्षिणः
प्रतिभू कुलम् । चत्वारस्तूपदीयन्ते विप्र व्याधौ वणिङ्
नृपः” मनुः

परि+परिचये पुनः पुनरनुशीलने । “चरणारविन्दस्य ध्यान-
परिचितभक्तियोगः” भाग० ५।७।१। “सुक्ताजालं चिर-
परिचितं त्वाजितो देवगत्या” मेघः । “हेतुः परिचय-
स्यैवै वक्तुं गुणनिकैव सा” माघः ।

प्र+प्रकर्षेण चयने समाहारे च सक० “कर्णिकारान् प्रचि-
ण्वती” भा० व्या० ७७ .

वि+विशेषेण चयने । “पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न
कारयेत् । मालाकार इगारामे न यथाङ्गारकारकः”
भा० उ० १११।३०

सम्+सम्बन्धे चयने समाहारे “संचिन्वन्ति सदा युक्ता जा-
तरूपञ्च मौक्तिकम्” हरिव० ५२२६

चिकित्ति लि० लु० चि-ज्ञाने कर्मणि क्त “कन्दसुभयथा”
पा० निष्ठायाः सावधानकसंज्ञायां शप् जुहोत्यादित्वात्
तस्य लुः द्वित्वम्, कित-ज्ञाने यङ् लुक् पचाद्यच् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् व्यभ्यासगुणाभावः इति माघवः । १ज्ञाते
२व्यतिशयज्ञातरि च “त्वं सोम ! प्रचिकितो मनीषा” ऋ०
१।६।१। अस्य माघे उक्ता व्युत्पत्तिर्यस्या । २ऋधि-
भेदे । तस्यापत्यम् इज् इजलत्वात् यूनि फक् । चैकि-
तायन तस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री । “त्वयोहोहोषे कुशला
वभूवः शिलकः शाळावत्यश्चैकितायनोदात्तभ्यः”
का० उ० ।

चिकितान् लि० कित-ज्ञाने कानच् । १अभिज्ञे “तपोवसो !
चिकितानो अचित्तान्” ऋ० १।१८।२। “चिकितानः
कर्माभिज्ञः” भा० । २ऋधिभेदे पु० । तस्यापत्यमण् ततः
यूनि वा० ढक् । चैकितानेय तस्य यून्यपत्ये । “तद्वापि
ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं मलयद्भुवाच” इ० उ० ।

चिकितु लि० कित-ज्ञाने उन् वेदे द्वित्वम् । अभिज्ञे
“अचेत्यग्निचिकितुर्हव्यशट्सुमद्रथः” ऋ० ८।५६।५।

चिकित्वन् लि० कित-ज्ञाने ङ्वनिप् वेदे नि० द्वित्वम् । ज्ञात-
रि । “केतेन गर्भेनृक्षते सुषामण्डग्नौ ! तृभ्यं चि-
कित्वना” ऋ० ८।६०।१८।

चिकित्वित् लि० कित-ज्ञाने वा० किति वेदे नि० द्वित्वम् ।
अभिज्ञे “यवयद्देषसं त्वा चिकित्वित्स्त्रुतावरि” ऋ०
४।५२।४। “चिकित्वित् मनसं त्वा देवं मर्तांश्च जतये”
ऋ० ५।२२।२।

चिकित्सक पु० कित-रोगापनयने स्वार्थे सन्-खुल् ।
रोगापनयनकर्त्तरि वैद्ये अमरः । “पुयं चिकित्सक-
स्याक्षम्” मनुः । तल्लक्षणादि चिकित्साशब्दे इयम्
चिकित्सा स्त्री कित-स्वार्थे सन्-भावे च । रोगप्रती-
कारे रोगनिवारणोपाये अमरः । अस्य लक्षणभेदाङ्का-
दिकम् भावप्र० उक्तं यथा

“या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते ।
दोषघातुमलानां या साम्यज्ञत्वं सैव रोगहृत्” ।
क्रियात् कर्म व्याधिर्हन्त्यतेऽनयेति व्याधिहरणी “हर-
णाधिकरणयोश्चेति” पा० सूत्रेण करणार्थे ल्युट् तथाच ।

“याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे घातवः समाः । सा
चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्विप्रजाम्मतम्” । “या
ह्युदीर्यं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधिं हरत्यन्यसदीरयेत्” । क्रियात् चि-

कित्सा । तथा चामरसिंहः “आरम्भो निष्कृतिः
शिष्टा पूजनं सम्प्रधारणम् । उपायः कर्म चेष्टा च
चिकित्सा च नवक्रिया इति । अथ चिकित्साविध्यु-

पदेशः । “जातमात्रचिकित्सः स्यान्नोपेक्ष्योऽत्यतदा
गदः । वज्रिश्चतुर्विधैस्तुल्यः स्वस्योऽपि विक्रो-
त्यसौ । रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्” । अय-

मर्थः भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचारयेत् । ततः
पश्चाद्भोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं सावधानो न त्व-
ज्ञाय कर्म चिकित्सामौषधदानादिक्रियां समाचरेदित्यर्थः ।
रोगाज्ञानेन चिकित्साकरणे दोषमाह

“यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माणप्रारभते भिषक् । कस्यौ-
षधविधानञ्चक्षस्तु सिद्धिर्यद्विच्छया” । स्वैरितया सिद्धि-
र्भवति नापि भवतीत्यर्थः । अन्यञ्च
“भेषजं केवलं कर्तुं यो जानाति न चामयम् ।
वैद्यकर्म स चेत् कुर्व्यादुवधमर्हति राजतः” ।

रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।

“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्वविचक्षणः । तं वेद्यं प्राप्य
रोगी स्याद्यथा नौनारिषिकं विना” । नारिषिकं कर्णधारं विना
यथा गौः सङ्कटे पतति तथा स रोगीत्यर्थः । अन्यञ्च
“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्त्रकुशलो भिषक् । स मृद-
त्वाह्वं प्राप्य यथा भीरुरिवाहवम्” ।

रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।

“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभैषज्यकोविदः । देशकालविभा-

गज्जलस्य सिद्धिर्न संशयः । आदायने रुजां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः । भेषजानां विधानेन ततः कुर्याच्चिकित्सितम्” । चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः ।

“विकाराणामकुशलो न जिह्तीयात् कदाचन । न हि सर्वविकाराणां नामतोऽस्ति भ्रुवा स्थितिः” ।

न जिह्तीयात् न लज्जेत । भ्रुवा नियता । “नास्ति रोगो विना दोषैर्यस्मात्तस्माच्चिकित्सकः । अतस्तस्मिन् दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । येन कुर्वन्त्यसाध्यानां चिकित्सां ते भिषग्वराः । अतो वैद्यैः अमः कार्यः साध्यासाध्यपरीक्षणे” । रोगज्ञानोपाया अप्ये वक्ष्यन्ते । “शीते शीतप्रतीकारसुष्णे तृष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्रापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रिया हीनातिरिक्ता च साध्येष्वपि न सिद्ध्यति” । अयमर्थः । काले चिकित्साऽवसरे अप्राप्तेऽनागते । या क्रिया चिकित्सा । यथा ज्वरे जीर्णतामप्राप्ते तरुणत्व कपायदानक्रिया न सिद्ध्यति । या च क्रिया चिकित्सावसरे प्राप्ते न कृता अर्थात् पश्चात् कृता । यथा दाहे कथञ्चिच्छान्ते पश्चाच्छीतलासु-लेपनादिक्रिया । तथा हीनातिरिक्ता च क्रिया साध्येष्वपि न सिद्ध्यति । अतिरिक्तां हीनां च क्रियां वर्जयद्वाह । “विकारेऽले स हृत् कर्म क्रिया लघी गरीयसि । हयमेतदकौशल्यं कौशल्यं युक्तकर्म ता । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां ज्ञानवेगायां न क्रियासङ्करोहितः” । भिन्नरूपाभिस्तु क्रियाभिः साङ्ख्यैर्मपि न दोषाय । यतश्चाह “क्रियाभिस्तुल्यरूपाभिर्न क्रियासङ्करो हितः । ताभिस्तु भिन्नरूपाभिः साङ्ख्यैर्नैव दुष्यति” । अतएवोक्तम् “लङ्घनं बालुकास्त्रे दो नश्यं निष्ठीवनं तथा । अवलेहोऽङ्गनश्चापि प्राक् प्रयोज्यं त्विदोपजे” । ज्वर इति शेषः । “नचैकान्तेन निर्दिष्टे शास्त्रे निविशते बुधः । स्वयमप्यत्र भिषजा तर्कणीयं चिकित्सता” । यतश्चाह “उत्पद्यते च सावस्था दोषकालवलयति । यस्य कार्यमकार्यं स्यात् कर्म कार्यं विवर्जितम्” । विवर्जितं कर्म कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । अथ चिकित्सायां फलमाह । “कचिदर्थः कचिन्मैत्री कचिद्धर्मः कचिदशः । कस्माभ्यासः कचिच्चेति चिकित्सा नास्ति निःफला । आयुर्वेदो-दितां युक्तिं कुर्वाणा विहितां च ये । पुण्यायुर्द्वि-संयुक्ता निरोगाश्च भवन्ति ते । नैव कुर्वीत लोभेन

चिकित्सां पुण्यविक्रियाम् । ईश्वराणां बहुमतां लिप्से-तार्थन्तु वृत्तये । चिकित्सितं शरीरं यो न निष्करो-णाति दुर्मतिः । स यत्करोति सुकृतं सर्वं तद्विषग-श्रुते । न देशो मनुजैर्हीनो न मनुष्या निरामयाः । ततः सर्वत्र वैद्यानां सुसिद्धा एव वृत्तयः” । अथ चिकित्साया अङ्गानि । “रोगो दूतो भिषग्दीर्घमायु-र्द्रव्यं सुसेवकः । सदौषधं चिकित्सायाम् इत्यङ्गानि बुधा जगुः” । तत्र रोगिणो लक्षणमाह । “रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्सस्तु यादृशः । यादृश-चाचिकित्सोऽपि वक्ष्यमाणो निश्चयताम्” । तत्र चिकि-त्स्यः । “निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्वेन चक्षुषा । चि-कित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः” । सर्वं व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविह्वलताकरं तेन युक्तः । चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन । ततोऽन्येनापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगानुमोचयितव्यः । अन्यच्च “आयुष्मान् सत्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मितवानपि । चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकदास्तिकः” । आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य आस्तिकः । अथाचिकित्स्यः “चण्डः साह-सिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च । शोकाकुलो सस-र्पुश्च विहीनः करणैश्च यः । वैरो वैद्यविदग्धश्च अज्ञा-हीनश्च शङ्कितः । भिषजामविधेयाः सुनीपक्रम्या भिष-ग्विधाः । एतामुपाचरन्वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात्” चण्डोऽत्यन्त क्रोधशीलः । कृतघ्नो वैद्यकतोपकारलो-पकः । व्यग्रो व्याकुलः । विहीनः करणैश्च यः नि-जेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरो न चिकित्स्यः कदाचि-द्रोगोद्रेके अपवादभयात् । वैद्यविदग्धो वैद्यभूतः । तथा च सुश्रुतः । “स न सिध्यति वैदास्तु गृहे यस्य न पूज्यते” । शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजा-मविधेयाः वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधाः वैद्यतुल्याः एते नोपक्रम्याः न चिकित्साः । अथ दूतस्य लक्षणम् । “यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते । स च यादृक् ससूचितस्तादृगत्र निगद्यते । दूताःसजातयो व्यङ्गाः पटयो निर्मलास्त्रराः । सुखि-नोऽश्वद्वयारूढाः शुभपुष्पफलैर्युताः । सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि सङ्गता । भिषजां समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे” । सजातयः रोगिसमानजातवः । “यस्यां प्राणमरुदाति सा नाडी जीवसंज्ञिता” । अथ दूतस्य यात्रायां शतनविचारः । “वैद्याङ्गनाय दूतस्य

गच्छतो रोगिणः कृते । न शुभं सौम्यशुक्रं प्रदीपस्तु
सुखावहः” । प्रदीपोऽग्निः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो
वैद्यं न पश्येत् । तथाच “रिक्तहस्तो न पश्येत्तु
राजानं भिषजं शुक्रमिति” । अथ वैद्यस्य लक्षणम् ।
“चिकित्सां कुरुते वस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च
यादृक् समीचीनसादृशोऽपि निगद्यते । तत्त्वाधिगत-
शास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्ववद्भूतो । लघुहस्तः शुचिः
शूरः सद्योऽपस्कारभेषजः । प्रत्युत्पन्नमतिधीमान् व्यव-
सायो प्रियंवदः । सत्यवर्त्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रश-
स्यते” । दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः
स्वयद्भूतो स्वयं चिचिन्साकुशलः । लघुहस्तः विहित
मङ्गलः । अथ निषिद्धो वैद्यः । “कुचेलः कर्कशस्तब्धो
पामीणः स्वयमागतः । पञ्च वद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरि-
समा यदि । कर्कशः क्षमियवादी स्तब्धः साभि-
मानः । पामीणः व्यवहाराचतुरः । अथ वैद्यस्य
कर्माह । “व्याघ्रेक्षत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निषिद्धः ।
एतदेवैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः” । आश्रयमर्थः
व्याघ्रेः सम्यक्परिचयो व्यथाशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म
नतु वैद्य आयुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेव व्याच-
क्षते व्याघ्रेक्षत्त्वतः परिचयो वेदनाया शान्तिकरणम् ।
एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं किन्तु यैव आयुषः प्रभुः आगन्तु
मृत्युशतहरणात् । तथा च सुश्रुते धन्वन्तरिः
“एकोत्तरं मृत्युशतमथर्वाणः प्रचक्षते । तत्रैकः काल-
संयुक्तः शेषास्तागन्तवः स्मृताः” । अथमर्थः अथर्वाणः
अथर्वतत्त्वज्ञेनाथर्वतत्त्वाः मृत्युमेकोत्तरं शतं प्रचक्ष-
ते । तत्रैको मृत्युः कालसंयुक्तः । काल आयुषो-
ऽन्ते शरीरिणामवश्यं संहर्ता । सर्वैरुपायैर्निवारयितु-
मशक्यः । स मन्त्रादीनायुषोऽन्ते संहर्ति । यत आह
लिङ्गपुराणे कार्तिकेयं प्रति महादेवः “यमायु-
र्नसते कालः कुतः पुनः । रसायनमिति” । तेन
कालेन संयुक्तः । संहाराय नियुक्तः सोऽवश्यं भावी
शेषाः शतं स्मृतप्रवः आगन्तवः आगन्तुरूपहेतुजन्यान्ः
कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । आगन्तवो हेतवः यथा
“विषमक्षयमजीर्णोऽत्यन्तभोजनञ्च दुर्देशजलपानम् ।
तथाऽतिवृष्यवैरिव्याघ्रयनमहिषमत्तमातङ्गादिभिर्मुञ्चम् ।
दन्तद्वयेन क्रीडनमत्युच्चपापारोहणम् बाहुभ्याम्
महातरङ्गिणीतरणमेकाकिनो रात्रौ दुर्गे मार्गे गमनम्
इत्यादि । आगन्तुहेतुजा मृत्यवो दुर्निमित्ता भावि-

भावनव्रतवत्त्वादायुषि सत्यपि मारवन्ति । यथा
तैलवर्त्तिवज्रिषु विद्यमानेषु पात्वा दीपं नाश-
यति । तथाच “यथा सत्यपि तैलादौ दीपं निवार-
येन्मरुत् । एवमायुष्यहीनेऽपि हिंसन्यागन्तुमृत्यवः” ।
किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं शक्यन्ते । यत
आह सुश्रुते धन्वन्तरिः “दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः
रसमन्त्रविशारदौ । रक्षेतां नृपतिं नित्यं यद्वाइद्य
पुरहितौ” । वैद्यमन्त्रिणौ नृपतिं नित्यं यद्वाइद्येताम् ।
कुतः दोषागन्तुनिमित्तेभ्यः दोषा निषिद्धाहारविहार
दूषिता वातपित्तकफरोगोत्पादकाः । आगन्तवः निषिद्धा
विहारा अतिवृष्यवैरिविषहादयः ते निमित्तानि
येषामन्त्रेभ्यः शतमृत्युभ्यः । वैद्यपुरोहितौ यद्यं मृत्यु-
शतं निवारयितुं शक्नौ तदाह । यतस्तौ रसमन्त्रवि-
शारदौ प्रथमं वैद्येन दिनचर्यारात्रिचर्यार्थं चर्चोक्ताहा-
रविहारार्थां वातपित्तकफवातमलान् समानेन
रक्षति ततो रसमन्त्रादुत्पन्नं तत्रैव विनिर्दिष्टा-
हारविहारदूषितदोषजितान् विकारान्मृत्युहेतुनः
पहरति । मन्त्री च सदुद्बुद्धिदानेन मृत्युहेतुभ्यो
निषिद्धविहारभ्यो नृपतिं निवारयति । तत्र आगन्तु
मृत्युको निवारयितुं शक्या मत्सवयप्रश्लाभिः । अथा-
युविचारः । “भिषगादौ परीक्षेत रोग्यस्यायुः प्रयत्नतः ।
नत आयुषि विस्तीर्णं चिकित्सा सफला भवेत्” । एतच्च
विधा “आतुरी मातुषी देवी चिकित्सा सा विधा मता ।
छून (पारद) प्रधाना देवी स्यात् छेदभेदात्मिका ऽऽतुरी ।
मातुषी षड्रसा ज्ञेया जपहोमादिषत्कृता । कनो
चात्मवले लोके मातुषी तत्र पूजिता” वैद्यकम् ।

चिकित्सितं त्रिं कित-स्वार्थं सन् कर्मणि क्त । १। कतरोग-
प्रतीकारे । साधे क्त । २। चिकित्सायां न० अमरः ।
“छूतानानश्चसारथ्यमन्वडानां चिकित्सितम्” मनुना
अन्वडानां चिकित्सितवृत्तिरुक्ता । चिकित्सा जाताऽस्य
मारका० इतच् । ३। जातचिकित्से त्रि० । ४। नृपिभेदे पुं०
तस्यापत्यं गर्मा० यञ् । चैकित्सित्य तदपत्ये पुंस्त्री
स्त्रियां छीप् यलोपश्च चैकित्सितौ ।

चिकित्स्य त्रिं कित-स्वार्थं सन् कर्मणि यत् । प्रतीकाथे
चिकित्स्यन्त्ये उदा० । “क्षेत्रियश्च परस्मै चिकि-
त्स्यः” पा० । भेषजैः स चिकित्स्यः स्यात् य उन्मा-
नेष गच्छति” भा० शा० १४७० । “अन्तोऽचिकित्सा
स्वर्गेगाग्ना मत्तं आग्ने विरंशकाः” या० ।

चिक्किन्, ति० निनता नासिका इमच् "पिटक्किचि च" यार्ति०
इमच् प्रकृतेषु चिक्यादेशः । निनतनासिके (खादा)

चिक्किल्ल पु० चि-वा० इमच् कुक् च । पङ्के हेम० ।

चिक्कीर्यक् ति० क-सन-एल्लु । कर्त्तुमिच्छौ अल्ल एल्लो-
लित्त्वात् "लिति" पा० प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तता ।
अल्ल "न पदान्निर्दिष्टचनवरेयलोपखरेत्यादि" पा० ।
करोतेः सवन्नात् एल्ल अतोलोपः स च लितेति खरे
कर्त्तव्ये न स्थानिवत् । इति अनोरभोक्तेः खरे कर्त्तव्ये
अलोपस्य न स्थानिवत्त्वम् ।

चिक्कीर्यक् ति० कर्त्तुमेध्यम् क-सन् कर्मणि यत् । कर्त्तु-
मेधे अल्ल यत्तत्त्वात् "तित्त्वरितम्" पा० स्वरितस्वरः

चिक्कुर पु० चि इत्यव्ययं शब्दं कुरति कुर-क । १ क्रेये,
अमरः "चिक्कुरप्रकराः ज्यन्ति ते" नैष० शृङ्गभेदे,
शर्पते, शरीरस्य च । पृथपते, तरले, दृक्चले
च ति० भेदिनी । चपस्य दोषमनित्य वध-
पक्षमादिकारी । अल्ल सर्पः सर्पभेदः सुसुखपिता
यथाह" भा० उ० १०२४० "शेरावतकुले जातः
सुसुखोनाम नागराट् । स्यात्कस्य मतः पौलो
दौहितो वाक्मस्य च । एतस्य हि पिता नागचिक्कुरो-
नाम जातले ! । नचिराह्वैतेन पञ्चलपपादितः ।
ततोऽमयीत् प्रीतमना जातलिनारदं वचः । यष मे
रुचितस्तत । जामाता भुजगोत्तमः । क्रियतामल्ल यलो
हि प्रीतिमानप्राप्तेन वै । अस्मै नागाय वै दातुं प्रियां
दुहितरं सुने !" । कचार्थकात् अस्मात् समूहाथे पक्ष
माय हल प्रत्ययाः । चिक्कुरपक्ष चिक्कुरपाय चि-
क्कुरहल केशसमूहे पु० । चिक्कुर+कृतौ णिच् कर्मणि क्त ।
चिक्कुरित चञ्चुडीकृते ति० । "आरक्तचिक्कुरितेक्षणां"
काद० ।

चिक्कुर पु० चिक्कुर+प्रुपो० । क्रेये शब्दभेदप्रकाशः ।

चिक्क पोडने चु० उम० सक० सेट् । चिक्कयति ते अचि-
चिक्कत् त । [यामि । (कुं को) लिक्का०

चिक्क पु० चिक् इत्यव्ययत्वेन शब्देन कार्याति कै-क । छु कुन्द-
चिक्कण पु० चिक्क-किप् चिक् तं कणति कण-शब्दे अच् ।
१ गुवाकड्डे । शतफले न० राजनि० । शमस्ये स्त्रिध्वे
(चिक्कण) ति० । शब्दमा० ४ चिक्कणगुणवत्त्वाम् उत्तमायां
मवि स्त्री । अमरः "कठिनचिक्कणः दृक्छणः
पिच्छलो नट्ट दाहणः" भा० शा० १८४४० । गौरा०
डोप् । पूगड्डे हरीतक्यां तदफले च स्त्री राजनि० ।

अस्य कन्वानो तत्पुरुषे स्त्रीयता चिह्ना० व्यादुदात्तता
च चिक्कणकन्वम् ।

चिक्कस पु० चिक्क-असच् । यवचूर्णे हेमच० ।

चिक्का स्त्री चिक्क-अच् । १ पूगड्डे राजनि० । शतफलेऽपि स्त्री
चिक्किर पु० चिक्क-वा इरच् । भूपिकभेदे । उन्दुरगड्डे
११८८४० दृश्यम् । "लालनः पुल्लकः लण्योहंसिरचिक्कि-
स्तथा" सुश्रुत० ।

चिक्किद ति० क्किद-यङ् लुक् अच् नि० । अतिशयक्रेदयुक्ते ।

चिक्कट्ट पु० चिक्क+प्रुपो० । मत्स्यभेदे हारा० । "चिक्कट्ट-
सु गुरुपांही मधुरो बलवर्द्धनः । भेदः पित्तान्त्र
नाशी तृ दृष्टोरोचनकृतथा । कफवातकरो ज्ञेयः"
राजयन्त्र० । अल्पाथे डोप् । (गुपाचिक्की) चुङ्-
चिक्कटे "चिक्की मधुरा हृद्या कफवातविनाशिनी
गुर्वी श्लेष्मकरी ज्ञेया" राजवं० ।

चिक्कड पु० चिमिल्यव्ययशब्देन गम्यते भक्ष्यते गल भक्षे-
कर्मणि चञर्थे संज्ञायाम् क लस्य डः । (चिक्की)
मत्स्यभेदे शब्दमाला

चिच्चिण्ड पु० चि-वा० इण्डच् चुक् च । फलप्रधाने वृक्षे
भावप्र० । "चिच्चिण्डो वातपित्तघ्नः पथ्यो बलरुचिप्रदः ।
शोषिणोऽतिहितो ज्ञेयः पटोलात् किञ्चिद्रूढकः" तड्डुणा
उक्ताः ।

चिच्छिटिक्क पु० चीयते चि-कर्मणि किप् चिदग्निः
तल्ल चिटिं प्रेषणं गच्छति गम-ड प्रुपो० सुम् । कीट-
भेदे कीटशब्दे २०५८४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्तिः । चैतन्ये संचेष्टगारोरकम्
"चिच्छक्तिः परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते" ।
"चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जयतु
विदितो भवत्युक्तः । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रभ-
वत्युपनि कर्त्तुं विहर्तुमपि सञ्चलितुं स्वयत्तया"
देवीभागवतम् । "मायासदस्य चिच्छक्त्या चैतन्यं
स्थितमात्मनि" भाग० १।७।२४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चिति वृद्धादेः, बुद्धादौ वा चिते
काया प्रतिबिम्बः तस्या आपत्तिः । सांख्यमते १ चितौ
बुद्धादेः प्रतिबिम्बमाप्तौ वेदान्तिमते २ बुद्धादौ चितः
प्रतिबिम्बमाप्तौ च । चित्प्रतिबिम्बस्वीकारश्च सोप-
पत्तिकः "अन्तःकरणस्य तदुच्छलितत्वाद्गोहृवदधि-
हातृत्वम्" सां० सू० भाष्ये समर्थितस्तस्य वाक्यं १६५।
६६४० उक्तम् ततः शेषेण "ननु प्रतिबिम्बहेतुतया

संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना व्यर्थं प्रतिविम्ब-
कार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । सैव-
म् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बचैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे
सुखप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कमकटं पिरोधेन सुखं सा-
क्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ
चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति
चोच्यते । यद्य चैतन्ये बुद्धेः प्रतिविम्बः स चारुद-
विषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारनयैवार्थ-
ग्रहणस्य बुद्धेरन्यत्र स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगवि-
शेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्यनौचित्यात् अर्थाकार-
स्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्थाकारः पुरुषे
परिणामो न सम्भवतीत्युच्यते । प्रतिविम्बरूप एव पथव-
स्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिविम्बो योगभाष्ये
व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । “चितिशक्तिरपरिणामिनप्रति-
संक्रमा च परिणामिनप्रत्ये प्रतिसंक्रान्तेय तद्वृत्तिमनु-
पतति तस्याय प्रामाण्येनोपपन्नरूपपाया बुद्धिदत्तेरनु-
कारिमात्रतया बुद्धिदत्तप्रविष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्या-
ख्यायत” इत्यादिना ।

अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदः सा० पू० भाष्ये
समर्थितस्तदाक्यञ्च अन्तःकरणशब्दे १६५ पु० उक्तम्
विच्छिन्न पु० १ देशभेदे २ तदासिपु व० व० । मेलकैस्त्रैपुरे-
चैव चिच्छिन्नैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।

विज्ञा स्त्री चिमित्यव्यक्तं शब्दं चिनोति चि-ड । १ ति-
निडीदृजे अमरः । तत्फलं अण् हरितक्या-
लुपि व्यक्तवचनत्वात् स्त्री । स्वार्थे क । २ गुह्यायां
चिच्छिकायत्वा गौरा० डीप् । चिञ्जीत्यथल केचित्
चिच्छिड पु० चिमित्यव्यक्तशब्देन चिडति चिड-वासे ।
चिञ्चिण्डदृजे भावप्र० । चिञ्चिण्ड इत्यत्र चिञ्चिड इति
पाठः गुणास्तु चिञ्चिण्डशब्दोक्ताः

चिञ्चाटक पु० चिञ्चेवाटति अट-एलु । (चँचको) दृष-
भेदे रत्नभा० । चिञ्चोटक इत्यपि पाठः तत्त्वार्थे प्रथो०

चिञ्चास्त न० चिञ्चेवास्तम् । अस्तशक्ते ! (आमरुल) राजनि० ।
चिञ्चासार पु० चिञ्चाया इव सारोऽस्य । अस्तशक्ते (आ-
मरुल) राजनि० । [चिचेट-चेटः चेटी ।

चिट प्रेषणे भा० पर० सक० सेट् । चेटति अचेटीत् ।
चिट प्रेषणे चु० उभ० सक० सेट् । चेटयति ते अचीचिटत् त
चिटौ स्त्री चिट-क गौरा० डीप् । चण्डालवेशधारिण्यां
योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्मन्त्रे उक्तो यथा । “तारं

चिटिद्वयं ब्रूयाच्चाण्डालि च ततः परम् । महदाद्यं ततो
ब्रूयादसुकं मे ततः परम् । वशमानय ठ-इन्द्रं चिटि-
मन्त्र उदाहृतः (यो चिटि ! चिटि ! महाचाण्डालि
असुकं मे वशमानाय स्नाहा) सप्तभिर्दिवसैर्भूषान्
वश्येद्विधिना जनः” । विधि साह । “विनिष्कृत्वा ताल-
पत्रे तं साध्यनाम्नाधिगर्भितम् । निःक्षिप्य क्षीरसं-
मिश्रे जले तत्काथयेन्निशि । वश्यो भवति साध्यो-
ऽस्य नात्र कार्या विचारणा । तालपत्रे लिखित्वेन
भद्रकालीयद्वे खनेत् । वश्याय सर्वजनानां प्रयोगो
ऽयमुदाहृतः” ।

चित ज्ञाने भा० पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् ।
चिचेत ईदित् चित्तः । “य इन्द्र । सोमपातघोमदः
शविष्ठ चेतति” ऋ० ८।१२।१ । “एवं तेऽचेतिपुः सर्वे”
भट्टिः । “कृतानीदृश कर्त्तुं चेतने दस्युतर्हणाम्” ऋ०
६।४७।२ । अ० वेदे पदव्यत्ययः । चेतः चेतनः चित् ।
“कृमरहितमचेतननीरजीकारितक्षाम्” भट्टिः ।

चित ज्ञाने चु० आत्म० सक० सेट् । चेतयति ते अचीचितत् त
चेतना चेतितः । “पूर्व” चेतयते जन्तुरिन्द्रियैर्विषयान्
पृथक्” भा० शा० ६८६० “किञ्चु सुप्तोऽस्मि जागर्मि
चेतयामि न चेतये” भा० स्वर्गा० २ अ० “राक्षसचेत-
यन्ति न” भट्टिः । अथ अदन्तत्वमपि । तस्य चित-
यतीत्यादिरूपम् “इन्द्र न यज्ञैश्चितयन् आयवः” ऋ०
१।१२।१२

चित स्मृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । चिन्तयति ते
अचिचिन्तत् त चिन्तितः चिन्तनम् चिन्तनाचिन्ता ।
“यद्यहं नैप्रधादन्यं मनसापि न चिन्तये” भा० व०
६३ अ० “तस्मादस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत्”
मनुः ।

चित् स्त्री चित-संस्पदा० भावे क्तिप् । १ ज्ञाने चेतनायाम्
अमरः । २ चैतन्ये । “सञ्चिदानन्दविग्रहम्” वे० सा०
३ चित्तवृत्तिभेदे । “चिदसि मनासि क्षीरसि” यजु० ४।१६ ।
“अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती वाङ्मव-
स्तुषु निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिवृत्तिं
तदेवात्र चिदित्युच्यते” वेददी० ४ निर्विशेषस्वरूपभावे
चेतने स्वतएव प्रकाशमाने ब्रह्मणि “निर्विकल्पकं सर्वावभा-
सकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदिति” व्याख्यातारः
“चिदिहोऽतीति चिन्तालेभिर्दं चिन्मयमेव च । चित्तं
चिदहमेति च लोकाचिदिति भावयेत्” वेदान्तपू० चिद्वः

चिद्वचनः “चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलसागरीरिणः ।
उपासकानां सिद्धार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ।” तत्किं-
सिद्धार्थे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिवि-
म्बन्ति सरसीव चन्द्रमाः” योगवासिष्ठः
चिनोति चि-कर्त्तरि क्तिप् । ५ चयनककर्त्तरि त्रि-
अग्निचित् । कर्म्मणि क्तिप् । इवन्मौ । ७ असाकल्ये अव्य-
अमरः । कश्चित् कथञ्चित् जातचित् । ८ अव्यक्तातुकरणे
च अव्य- चित्कारः “नहि करिणि दृष्टे चित्कारेण
तमनुमनतेऽनुमातारः” वाचस्पतिमिश्रः । रुध्रवोषे
विभक्त्युन्नात् किमः चिञ्चनौ प्रत्ययौ विहितौ इति-
भेदः । तच्चिन्त्यं चमगच्छे तच्चेत्तुक्कः जातचित्
इत्यादिप्रयोगाविज्ञिष्य तस्य किमः प्रकृतिकत्वाभावात् ।

चिति त्रि- चि-कर्म्म क्त । १ कृत्ते भेदि- २ कृतचयने “अव-
चितवलिपुष्पा भेदिसम्भार्गदद्या” कुमा- ३ सञ्चिते ४ सञ्चि-
दिते च “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमसत्त्व
पुण्यचितः क्षीयते” श्रुतिः ५ श्रवदाहाधारचूलीभेदे
स्त्री अमरः । “प्रणिपाताञ्जलियाचितं चिताम्” कुमा-
“यद् वामोर ! चिताधिरोहणम्” रघुः “तथा न पठिता
चण्डी मया नापि चिकित्सितम् । अकस्माद्भगरोपान्ते
कथं घूमायते चिता” हास्यार्थः । “चितान्नेरुह-
द्वाव्यम्” भा० व० २१४ अ० । “सगोलजैर्दृष्टीत्वा तु
चितामारोप्यते शवः । अधोरुखो दक्षिणादिक्चरणस्तु
पुमानिति । उत्तानदेहा मारी तु सपिण्डैरपि वस्तु-
भिः । चाण्डालान्नेरमेध्यान्नेः सूतिकांनेश्च कर्हि-
चित् । पतितान्नेश्चितान्नेश्च न शिष्टैर्षहणं स्मृतम्”
शु-त० । अधिकं चितिशब्दे दृश्यम् । अन्नसाधनाद्भूतचित्ता
लक्षणं तन्त्रसारे उक्तं यथा “असंस्कृता चिता पाद्या
न तु संस्कारसंस्कृता । चाण्डालादिषु संप्राप्ता केवलं
शीघ्रसिद्धिदा” । चितासाधनप्रकारः वीरतन्त्रे
“अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां पक्षयोर्भयोरपि । लक्षणपक्षे
विशेषेण साधयेद्दीरसाधनम् । तत्सार्धं प्रहरे यामे गते
च सुरसुन्दरि ! । शवं वापि चितं वापि नीत्वा गत्वा
यथासुखम् । साधयेत् स्मृतं मन्त्री मन्त्रध्यानपरा-
यणः । अयं नैव तु कर्त्तव्यं हास्यन्तत्वं विवर्जयेत् ।
चतुर्दश्यां न वीक्षते मन्त्रमेव समभ्यसेत्” । तत्र पूजा-
द्रव्यम् “सामिषाच्च गुडं द्वागं सुरापायसपिष्टकम् ।
नानाफलञ्च नैवेद्यं स्रक्कलौक्यसाधितम् । चितास्थानं
समानीय सुहृद्भिः शस्त्रपाणिभिः । समानगुणसम्प-

न्नैः साधयेत् वीतभीः स्वयम्” । [त्रिका० ।

चिताचूडक न० चितैव चूडकं चूडकम् लक्ष्य उः । चितायां
चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन् । १ चितायाम् तत्कर-
णदेशादिः का० श्रौ० २५।७।५। स्त्रोक्तो यथा
“वितानं साधयित्वा समे बल्ललटणेऽन्नराग्नौ चितिं
चिनोति” १५ सू० वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं
कृत्वा समे लणवस्तुले देशेऽन्नराग्नौ काष्ठैः चितिं चिनो-
ति” कर्कः “पूर्वतरम् उद्धृत्य क्षीरिणीः पुरुषाङ्गतीः”
१६ सू० “पुरुषाङ्गानं यासामोमधीनाम् ताउद्धृत्य” देव-
“क्षीरयुक्ताः पुरुषाङ्गतीः पुरुषनाम्नीः पुंलिङ्गशब्दा-
भिधेयाः अर्काद्याः” कर्कः । “विशाखाशराश्लगन्वाष्ट्रि
पर्यध्यण्डाय” १७ सू० “उद्धृत्येति वर्त्तते विशाखा
दूर्वा शरोक्तञ्चः पृथ्निपर्णी माघपर्णी अध्यण्डा लण्ड-
णिका” देव- “अश्लगन्वा आसन्धिः पृथ्निपर्णी लक्ष्येण
परे अध्यण्डा च ब्रह्ममाण्डूकीति निगमे” कर्कः “चिति-
यञ्च” कात्या० श्रौ० २१।१२१ “देशो भवति तद्गुणयुक्त
इत्यर्थः । स चितिवत् स्तस्य दाहार्थं यादृशैः काष्ठै-
श्चितिविहिता तादृशे देशे” कर्कः । भावे क्तिन् । २ समृहे
भेदि- । अग्न्यादेः ३ चयने संस्कारभेदे । अग्नि-
चयनप्रकारः शत० ब्रा० ७।१।१।१। “गार्हपत्यं चैवानु
पचाशशाखा व्युद्धति अवस्यति स्तैतद् गार्ह-
पत्यं चिनोति इत्यादिके” विश्वेरोक्तः । चीय-
तेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे ४ इष्टकाभेदे
तासाधुपधानादि संस्काराः शत० ब्रा० ८।१।१।१।
“प्राणश्चत सपदधाति । प्राणा वै प्राणश्चतः प्राणा-
नेवैतदुपदधाति ताः प्रथमायां चितावुपदधाति” “एयोऽ-
ग्नेर्यत् प्रथमा चितिः पुरस्तात्तत् प्राणानुपादधाति तस्मा-
दिमे पुरस्तात् प्राणाः इत्यादिके उक्ता दृश्यन्” । “प्रथमो-
त्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः” कात्या० श्रौ० १७।७।२६।
“प्रथमोत्तमयोश्चित्योरतिरिक्ता सा पादमात्री भवति
नातोऽतिरिक्ता चेति” कर्कः प्रथमापञ्चम्योः अतिरिक्ता या
महत्त्व इष्टकास्ताः पादमात्रीरुपदधाति” स० व्या० । ५ कु-
लस्थेष्टकादीनां समूहविशेषे । इष्टकामानेन चितिमान-
ज्ञानोपयोगिव्यवहारः चितिव्यवहारः । स च लीला-
दर्शितो यथा चितौ करणस्त्वं सार्धं दृष्टम् । “उच्छ्रेयेण
गुणितं चितेः किल ज्ञेयसम्भवफलं घनं भवेत् । इष्टिका-
घनहृते घने चितेरिष्टिकापरिमितश्च लभ्यते । इष्टि-
कोच्छ्रेयहृदुच्छ्रितचितेः स्थुः साराश्च दृष्टदां चितेरपि ।

रजस्तमसी यदा मिथःसमे भवतः तदैश्वर्यं च विष-
याश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्यमा-
धान्यात् खलु चित्तं तच्चे प्रणिधित्सदपि तत्त्वस्य तम-
सा पिहितत्वादिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्र-
णिधित्सति प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा क्षिप्तमा-
णम् । तत्प्राप्त्यवस्थिति तत् प्रियमात्रं भवति । श-
ब्दादिषु पुनरस्य सरसवाही प्रेमा निरुद्ध एव । तद-
नेन चित्तं चित्तसक्तम् चित्तं दर्शयन् मूढमपि सूच-
यति तदेव तमसेति । यदा हि तमो रजो विजित्य
प्रसूतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमः ससुखारणेऽशक्त-
त्वात् रजस्तमस्यगितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानञ्च
विपर्ययज्ञानमभावप्रत्ययालम्बनञ्च निराज्ञानसक्तम् ।
ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति । अनेन्दुर्यं स्वर्गलो-
काप्रतिपातः । अधर्मादिव्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः ।
यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमः पटलं स-
रजस्कं भवति तदा धर्माज्ञानवैराग्यैश्वर्याग्लुपगच्छती-
त्याह प्रचीणेत्यादि । सोहस्तमसदेव चावरणं प्रकृष्टे-
ण जीवं यस्य तत्तथोक्तम् । अतएव सर्वतो विशेषावि-
शेषलिङ्गमात्राऽल्लिङ्गपुरुषेषु प्रद्योतमानं तथापि न ध-
र्माद्यैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्तप्रभावादित्यत आह । अ-
नुविद्धं रजोमात्रया रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्ति धर्मादि-
रित्यर्थः । तदनेन संप्रज्ञातसमाधिषम्यन्नयोर्मधुभूमिक-
प्रज्ञाज्योतिषोर्माध्याधमयोर्योगिनोचित्तसत्त्वं संवृद्धीतम्
संप्रत्यतिक्रान्तभावनीयस्य ध्यायिनस्तुथी चित्तस्याव-
स्थामाह तदेव चित्तं रजोलेशान्मलादपेतम् अतएव
स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रवन्धविघ्नतरजस्तमोम-
यस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियप्र-
त्याहृतस्थानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेक-
ख्यातिः परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्यपुरुषा-
भ्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपमं भवति ।
धर्ममेघश्च यक्ष्यते । अत्रैव योगिजनप्रसिद्धिमाह
तदिति । सत्यपुरुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममे-
घपर्यन्तं परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिनः । चित्त-
सामान्याधिकरणं च धर्मधर्मायोरभेदविवक्षया द्रष्ट-
व्यम् । विवेकख्यातेर्हानिहेतुं चित्तिशक्तेरुपादानहेतुं
निरोधसमाधिमवतारयितुं चित्तिशक्तेः साधुतामसाधुता-
ञ्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चित्तिशक्तिरित्यादि । सुखदुः-
खमोहात्मकत्वमशुद्धिः । सुखमोहावपि विवेकिनं दुः-

खोजितः । अतो दुःखवद्भेदो तथाचातिसुन्दरमथल-
यत्तु नोति । तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । सेयमवि-
शुद्धिरन्तश्च चित्तिशक्तौ पुरुषे न क्त इत्युक्तं शुद्धा
चानन्ता चेति । ननु सुखदुःखमोहात्मकशब्दादीन् इय
चेतयमाना तदाकारापक्षा कथं विशुद्धा तदाकारपरिप-
हपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेतत्तु उक्तं दर्श-
नविषयेति । दर्शितो विषयः शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता ।
भवेदेतदेवं यदि बुद्धिवशितिशक्तिर्विषयाकारतामापद्येत ।
किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाका-
रायै चित्तिशक्त्यै विषयमादर्शयति ततः पुरुषश्चेतयत
इत्युच्यते । ननु विषयाकारं बुद्धिमानाकृताया
चित्तिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न
तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिसंक्रमेति ।
प्रतिसंक्रमः सञ्चारः स चित्तेर्नास्तीत्यर्थः । स एव कु-
तोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति । न
चित्तेस्त्रिविधोऽपि धर्माधर्माऽवस्थालक्षणः परि-
णामोऽस्ति येन त्वितयकूपेण परिणता सती बुद्धिसंयो-
गेन परिणमेत । चित्तिशक्तेरसंक्रान्ताया अपि विषय-
संवेदनसुपपादयिष्यते । तस्मिन् चित्तिपक्षिः शोभनेति,
विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अत-
श्चित्तिशक्तेर्विपरीततेति । यदा च विवेकख्यातिरपि
हेया तदा कैय कथा दृष्ट्यन्तराणां दोषवृद्धलानामिति
भावः । ततस्तद्भेदो निर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह
अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैरा-
ग्येण विवेकख्यातिमपि निरुणहीत्यर्थः । अथ निरु-
द्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कीदृशमित्यत आह तदवस्थमि-
त्यादि । स निरोधः क्वस्या यस्य तत्तथोक्तम् ।
निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्वीज इति । क्लेशसहितः
कर्माशयो जातप्रायुर्भोगोवीजं तस्याच्चिर्गतः निर्वीजः
अस्यैव योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति । न
तत्तेति । उपसंहरति । द्विविधः स योगश्चित्तवृत्ति-
निरोध इति विवरणम् ।

‘तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिविधात्मा पुरुष ।
किंस्वभावः?’ इति-भा०

‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्’ २०० ।

‘स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चित्तिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थान-
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा’ भा० ।

‘संप्रत्युत्तरवृत्तमवतारयुं शोदयति । तदवस्थे चेतसीति

किमाक्षेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिविधात्मा त्वयं पुरुषः
सदानुभूयते न तु बुद्धिविधेरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य
बुद्धिविधेस्वभावः सवितुरिव प्रकाशः । न च संस्कारशेषे
चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपह्नाय भावो वर्तितुम-
र्हति इति भावः । स्यादेतत् संस्कारशेषामपि बुद्धिं
कक्षात् पुरुषो न बुध्यते ? इत्यत आह विषयाभावा-
दिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती
बुद्धिः । विवेकख्यातिविषयभोगो च पुरुषार्थो तौ च
निरुद्धावस्थायां न स इति सिद्धौ विषयाभाव इत्यर्थः ।
सूत्रेण परिहरति "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽयस्यानम्" सू० ।
"स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमूढस्वरूपं निवर्त्तयति
पुरुषस्य हि चैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकम् न तु बुद्धिविधः
शान्तादिरूप औपाधिको हि सः स्फटिकस्यैव स्वभावतः
स्वच्छवत्तस्य जपाकुसुमसंज्ञिधानोपाधिररुणिमा न चो-
पाधिनिवृत्तावुपहितनियुत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः ।
स्वरूपस्य चाभेदेऽपि भेदं विकल्प्य अधिकरणभाव उक्त
इति । अयमेवार्थोभाषप्रकृता द्योत्यते । स्वरूपप्रति-
ष्ठेति । तदानीं निरोधावस्थायां न व्युत्थानावस्थाया-
मिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता,
स्वरूपे चितिशक्तिः, निरोधावस्थायां प्रतिनिष्ठनी परि-
णामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपप्रतिष्ठाने सति व्युत्थान
निरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्ते त्विति
न जात कूटस्थनित्या चितिशक्तिः स्वरूपात् च्यवते । तेन
यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः
प्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्ययौ भवतः
प्रतिपक्षा त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते । निरो-
धसमाधिमेवैव सम्प्रज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति विवरणम् ।
"कथनर्हि दर्शितविषयत्वात्"—भा०

"वृत्तिसाक्ष्यमितरत्न" ३०

"व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा
च सूत्रं "एकमेव दर्शनं" "ख्यातिरेव दर्शनमिति"
"चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सच्चिद्विमात्रोपकारि दृश्य-
त्वेन खं भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे
पुरुषस्यानादिसम्बन्धोऽहेतुः" भाषप्रम् ।

"स्वप्नान्तरमवतारयितुं प्रच्छति कथनर्हि इति । यदि
भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत
इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य सूत्रं पठति । दर्शित
विषयत्वात् । वृत्तिसाक्ष्यमितरत्न । इतरत्न व्युत्थाने

याचित्तवृत्तयः शान्तघोरमूढास्ता एव विशिष्टा सच्चिदा-
वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः साक्ष्यमित्यत्र सयज्
एकपर्यायः । एतदुक्तं भवति जपाकुसुमस्फटिकयोरेव
बुद्धिपुरुषयोः सच्चिदानादभेदमहे बुद्धिहृत्तीः पुरुषे समा-
रोप्य शान्तोऽस्मि दुःखितोऽस्मि मूढोऽस्मीति व्यध्यवस्थिति ।
यथा मलिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं सुखं मलिनतामारोप्य
शोचत्यात्मानं मलिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमारोपोऽपि
शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिः यद्यपि च प्राकृतत्वेना-
चिद्रूपतयातुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्
पुरुषवृत्तिरिवानुभव इवावभासते । तथाचायमविपर्ययोऽ-
प्यात्मा विपर्ययवानिवाऽभोक्तापि भोक्तेव विवेकख्याति-
रहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकख्यातेः प्रकाशते । एतच्च
चित्तेरप्रतिप्रसङ्गायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन-
मित्यत्र सत्त्वपुरुषयोरतत्प्रज्ञासङ्कीर्णयोः प्रत्यूयाविशे-
षोभोग इत्यत्र चोपपादयिष्यते । एतच्च मतान्तरेऽपि
सिद्धमित्याह तथा चेति । पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रम्
"एकमेव दर्शनमिति" । ननु कथमेकं दर्शनं यावता बुद्धेः
शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया जडत्वे
नानुभाव्या, दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवौ
दर्शनमित्यत्र आह "ख्यातिरेव दर्शनमिति" उदयव्यय-
वर्त्मनीं वृत्तिं ख्यातिं लौकिकीमभिप्रेतेत्युक्तमे-
वेति चैकमेव चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न ख्यातिः । तत्तु न
लोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्यागमानुमानगोचर इत्यर्थः । तद-
नेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्यां दर्शयता तदे-
तत्संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि सूचित इति
तदुपपादयन्नाह । चित्तं खं भवति । पुरुषस्य स्वामिन
इति सम्बन्धः । ननु चित्तजनितसुषुप्तकारं भजमानो हि
चेतनश्चित्तस्येति शिता न चास्य तत्त्वनिर्तोपकारसम्ब-
न्धदसम्बन्धादनुपकार्यत्वात् तत्संयोगतदुपकारभागित्वे
परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं
सच्चिद्विमात्रोपकारि दृश्यत्वेनेति । न पुरुषसंयुक्तं चि-
त्तमपि तु तत्सच्चिद्वितं सच्चिद्विषय पुरुषस्य न देयतः
कालतो वा तदसंयोगात् किन्तु योग्यताज्ञानस्योऽपि च
पुरुषस्य भोक्तृशक्तिसत्तस्य भोग्यशक्तिः । तदुक्तम् इत्य-
त्वेनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः ।
भोगश्च यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिसत्तस्य धर्मास्तथापि
चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाद् वृत्तिसाक्ष्यात् पुरुषस्ये-
त्युक्तम् । तस्माच्चित्तेनासंयोगेऽपि तत्त्वनिर्तोपकारभागिता

पुरुषस्यापरिणामिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किञ्चिन्मिता न खलु निर्निमित्तं कार्यसत्पद्यते । यथाहुः “स्वप्नादिपदविद्यायाः प्रवृत्तिः कस्य किंकृता” इति शङ्कासुपसंहारव्याजेनोद्धरति । तस्मात् चित्तवृत्तयोर्धे शान्तघोरमूढाकारचित्तवृत्तपुपभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादानादिसंयोगः हेतुः अविद्यावासनयोश्च सन्तानो वीजाङ्कुरसन्तानवदनादिरिति भावः” विवरणम् ।

अनःकरणशब्दे १८५४० अधिकसूक्तम् ।

कैवल्यपादे च ज्ञानप्रयोज्योर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष उक्तो यथा “कुतश्चैतदन्यायम्” भा०

“वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः” सू० ।

“वस्तुचित्तावलम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणं तत् खलु नैकचित्तपरिकल्पितं मायनेकचित्तपरिकल्प्यं” किन्तु स्वप्रतिष्ठितं कथं ? वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्, धर्माभिन्नं चित्तस्य वस्तुसाध्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्माभिन्नं ततएव दुःखज्ञानम्, अविद्याभिन्नं ततएव मूढज्ञानं सम्यग्दर्शनाभिन्नं ततएव आध्यत्मज्ञानमिति । कस्य तच्चित्तेन परिकल्पितं ? नचान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो-युक्तः तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्प्राप्त्यपहणभेदभिन्नयोर्विभक्तः पन्था नानयोः सङ्करगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यप्रज्ञे पुनर्वस्तु-विगुणं चलञ्च गुणदृष्टमिति धर्मादिनिमित्ताभिन्नचित्तैरभिसंबद्धप्रते निमित्तानुरूपस्य च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य तेन तेनात्मना हेतुर्भवति । केचिदाहुः ज्ञानसहभूरेवार्थो-भोग्यत्वात् सुखादिवदिति तत्र तथा हारा साधारणत्वं धावमानाः पूर्वोत्तरेषु क्षणेषु वस्तुरूपमेवापङ्कवते” भा० तदेवमुक्त्वा भाष्यकद्विज्ञानातिरिक्तस्यापने युक्तिसङ्गा सौर्ली युक्तिसंगतरयति कुतश्चैतदिति । वस्तुसाध्ये इति यद्वानात्वे यस्यैकत्वं तत्ततोऽत्यन्तं भिद्यते यथा चैतस्य ज्ञानमेकं मिच्छेद्यो देवदत्तविष्णुमिलनैवप्रत्ययेभ्यो भिद्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति विज्ञानेभ्योऽस्यः अभेदार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणां परस्परप्रतिसम्मानादवधीयते । अस्ति हि रक्तद्विद्विभूदमध्यस्थानाभेदक्यां योप्रति प्रतीयमानायां प्रतिसम्मानं या त्यया दृश्यते सैव मयापीति । तस्माद्वस्तुसाध्ये चित्तभेदात् ज्ञानभेदात्तयोर्धेज्ञानयोर्विभक्तः पन्थाः स्वरूपभेदोपायः सुखज्ञानं कान्तायाः कान्तस्य सपत्नीनां दुःखज्ञानं तामविन्दतो विषादः । स्यादेतत् यत्नैकस्य चित्तेन परि-

कल्पितं कामिनीलक्ष्मणोऽर्थः तेनेवान्धेभामपि चित्तसुप-रज्यते इति साधारणसुपपद्यते इत्यत आह नचान्येति तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व एव नीलज्ञानवन्तः स्युरिति नन्वर्थवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाद्विज्ञ-विज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणत्वात् कारणात् कार्यभेदोयुक्त इत्यत आह साङ्ख्यपञ्च इति एकस्यैव बाह्यस्य वस्तुमन्त्रैरुपपत्तिरिति तत्त्वस्य तत्त्वस्य सुपपन्नम् ।

एवमपि सर्वेषामविशेषेण सुखदुःखमोहात्मकं विज्ञानं स्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्ताभिन्नं रजःसहितं सत्त्वं धर्माभिन्नं सुखज्ञानं जनयति । एवमधर्माभिन्नं रजो दुःखं, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम् । सत्त्वमेव तु विगतजरजस्तं विद्याभिन्नं माध्यस्थ्यज्ञानमिति ते च धर्मादयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति । किन्तु कश्चित् कश्चिदिति अर्थोपपन्ना व्यवस्थेति । अत्र केचिदाहुः प्रवादकाः ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं भवति भवत्यर्थो ज्ञानात् व्यतिरिक्तः तथाप्यसौ जडत्वात् न ज्ञानमनरेण शक्यः प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु भासनीयः-तथाच ज्ञानसमयएवास्ति नान्यदा प्रमाणाभावादिति तदेतन्मत्तं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र तथा हारेति वस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरम्परोद्गमानं परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्विज्ञानेन सह भवेत् नूनमेवंविधमेव चेदिदमंशस्योपरि कोऽयमनु-रोधः येन सोऽपि नापङ्कूयेत्यर्थः” विव० ।

“नचैकचित्ततन्त्रं वस्तुप्रदप्रमाणकं तदा किं स्यात्” सू० ।

“एकचित्ततन्त्रं चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यप्ते निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापराष्टमन्यस्याविषयीभूतमप्रमाणकमष्ट-हीतस्वभावकं केनचित्तदानीं किं तत्प्रात् ? सम्ब-ध्यमानं वा पुनश्चित्तेन कुत उत्पद्यते ये चास्यानुप-स्थिताभागास्ते चास्य न स्युरेव नास्ति घटमित्युदरमपि न मृच्छते तस्मात् सतन्त्रोऽर्थः सर्वपुरुषसाधारणः स्व-तन्त्राणि च चित्तानि प्रतिपुरुषं प्रवर्त्तन्ते तयोः सम्ब-न्धादुपलब्धिः पुरुषस्य भोग इति” भा० ।

“भा वा भूदिदमंशस्यापङ्कवो ज्ञानसहभूरेवास्तव्यः तत्प्राह नचैकं किं स्यात् यद्वि घटस्याहि चित्तं नदु यदा घटद्वय-व्यपतया न घटे वर्त्तते यदु वा विवेकविषयमासीत् तदेव च निरोधं समापद्यते तदा घटज्ञानस्य वा विवेकज्ञानभेदमात्रं जीवनसङ्गायाजट एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः । संबध्यमानञ्च चित्तेन तदु

वस्तु विवेको वा चटो वा कुत उत्पद्यते नियतकारणान्वय
व्यतिरेकानुविधायिभावानि हि कार्याणि न स्वका-
रणमतिवर्त्य कारणान्तराद्भावितुमीयते, ना भूदकारणत्वे
तेषां कादाचित्कत्वव्याघातः न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव
तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आशाभोदकस्य उपाज्जि-
तभोदकस्य बोधयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाकादिसाम्य
प्रसङ्गात् तस्मात् साधूक्तं सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति ।
अपि च योयोऽवगम्भागः स सर्वोऽमध्यपरभागव्याप्तः
ज्ञानाधीने सद्भावे त्वस्याननुभूयमानत्वान्मध्यपरभागौ न
स्त इति व्यापकाभावादवगम्भागोऽपि न स्यात् इत्यर्थभा-
वात् कुतो ज्ञानसहभूरर्थ इत्याह । ये चास्तेति व्यु-
पस्थिता अज्ञाताः, उपसंहरति तस्मादिति सुगमं
शेषम्" विवरणम् ।

"तदुपरागमेति ज्ञातचित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्" सू० ।

"अयस्कान्तमणिकल्प विषयाः । अयःसधर्मकं चित्त-
मभिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेषोपरक्तं चित्तं
स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यः पुनरज्ञातो वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस-
रूपत्वात् परिणामि चित्तम्" भा० ।

"स्यादेतत् अर्थचेतुः स्वतन्त्रः स च जडस्वभाव इति न
कदाचित् प्रकाशेत प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगत
मिति भावोऽप्यपगच्छेत् न जात स्वभावमपह्नाय भावो-
क्तिरुमहेति न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य
धर्मः प्रकाश इति साम्प्रतम् ! अर्थधर्मत्वे नीलत्वादित्यु-
सर्वपुरुषसाधारण इत्येकः शास्त्रार्थश्च इति सर्वे एव
विद्वांसः प्रसज्येरन् न जालम् कश्चिदस्ति । न चातीता-
नागतयोः धर्मः प्रत्युत्पन्नयुक्तः तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थउप-
लम्बविषय इति मनोरथमात्रमेतदित्यत आह

तदुपरागेति । जडस्वभावोऽप्यर्थ इन्द्रियप्रणाडिकया
चित्तमुपरञ्जयति तदेवंभूतं चित्तदर्पणसुषुप्तसंक्रान्तप्रतिवि-
म्बा चितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानार्थमनुभवयति
नत्वर्थे किञ्चित् प्राकट्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबन्धा चित्तेन,
तत् प्रतिविम्बसंक्रान्तेरुक्तत्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वा-
च्चित्तस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्धः
तथापि यत् शरीरे वृत्तिमच्चित्तं तेन सह सम्बन्धो विष-
याणामित्ययम्यान्तमणिकल्प इत्युक्तम् अयःसधर्मकं
चित्तमिति । इन्द्रियप्रणाडिकयाभिसंबध्योपरञ्जयन्ति
व्यतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति" विव० ।

"यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्" भा० ।

"सदा ज्ञाताचित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामि-
भित्वात्" सू० ।

"यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुषः परिणमेत् ततस्तद्विषया
चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाताः स्युः सदा
ज्ञातवन्तु मनसस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमा-
पयति" भा० ।

"तदेव चित्तव्यतिरेकेणार्थमयस्याप्य तेभ्यः परिणति-
धर्मकेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्वैधर्म्यपरि-
णामित्वमस्य वक्तुं पुरयित्वा सूत्रं पठति "यस्य तु तदेव
चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्" । चित्तमूढवि-
चित्रैकाग्रतावस्थितं चित्तमानिरोधात् सर्वदा पुरुषो-
नुभूयते वृत्तिमत् तत् कस्य हेतोः ? यतः पुरुषोऽपरि-
णामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञात-
विषयो भवेत् । ज्ञातविषय एव त्वयं तस्मादपरिणामी
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति तदेतदाह
यदि चित्तवदिति । सदा ज्ञातत्वं तु मनसः वृत्ति-
कस्य तस्य यः प्रभुः स्वामी भोक्तेति यायत् तस्य प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वमनुमापयति तथाचापरिणामित्वस्य
परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः" विव० ।

"स्यादाशङ्काचित्तमेव स्वाभासं विषयामासञ्च वैशेषिकाणां
चित्तात्मवादिनाञ्च भविष्यत्यस्तिवत्" भा० ।

"न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात्" सू० ।

"यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वाच्च स्वाभासाणि
तथा मनोऽपि प्रत्ये तत्त्वम् । न चाग्निरत्र दहानः न-
ह्यग्निरात्मरूपमप्रकाशं प्रकाशयति । प्रकाशश्चात्र प्रका-
श्यप्रकाशकसंयोगे दहः न च स्वरूपमात्रेऽस्ति संयोगः
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्याहमेव कस्यचिदिति श-
ब्दार्थः । तद्यथा स्वात्मप्रतिबिम्बाकाशमित्यप्रतिबिम्बार्थः
स्त्वुद्दिप्रचारप्रतिबिम्बेदगात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
क्रुद्धोऽहम्भोतोऽहमसत्त्वं मे रागोऽसत्त्वं मे क्रोध इत्येतत्
स्त्वुद्देरपह्नुये न युक्तमिति" भा० ।

"स्वत्वं वैनाशिकस्यत्यापयति स्यादाशङ्केति अयमर्थः स्यादेत-
देवं यदि चित्तमात्मनो विषयः स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने
तत् विषयामासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य सद्रूपत्वं तत्कुतः
पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कुतस्तरां वाऽपरि-
णामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भवे-
देतदेवं यदि स्वसंवेदनं चित्तं स्यात्तत्वेतदस्ति
तज्ज्ञ परिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यम् । यज्ञातुमव-

व्याप्यं न तत् स्थाभासं भवितुमर्हति स्वात्मनि दृष्टिवि-
रोधात् नहि तदेव क्रिया च कर्म च कारकञ्च न हि
पाकः पच्यते क्षिदा वा क्षिद्यते पुरुषस्त्वपरिणामी नानुभ-
वकर्मेति नास्मिन् स्वयंप्रकाशता न युज्यते अपराधीनप्र-
काशता ह्यस्य स्वयंप्रकाशता नानुभवकर्मता तस्मात् दृश्य-
त्वात् दर्शनकर्म चित्तं न स्थाभासम् आत्मप्रकाशप्रतिवि-
म्बितस्यैव चित्तस्य तावद् दृष्टिविषयाः प्रकाशन्त इति
भावः । ननु दृश्योऽग्निः स्वयं प्रकाशश्च न हि यथा
घटादयोऽग्निना व्यञ्जन्ते एवमग्निरग्न्यन्तरेणेत्यत आह ।
नचाग्निरन्तेति कस्मात् ? न हीति सा नामाग्निरग्न्यन्तरात्
प्रकाशित विज्ञानात् तु प्रकाशत इति न स्वयं प्रकाशत
इति न व्यभिचार इत्यर्थः । प्रकाशादप्रवच्छिनन्ति । क्रियारू-
पः प्रकाश इति यावत् एतदुक्तं भवति या या क्रिया सा
सा सर्वा कर्तृकरणकर्मसम्बन्धेन दृष्टा यथा पाको दृष्टसैला-
ग्नितण्डुलसम्बन्धेन तथा प्रकाशोऽपि क्रियेति तथापि तथा
भवितव्यं सम्बन्धभेदाभ्ययो नाभेदे सम्भवति इत्यर्थः ।
किञ्च स्थाभासं चित्तमित्यप्राहमेव कस्यचिदिति शब्दा-
र्थः । स्यादेतत् सा भूत् प्राज्ञं चित्तं न हि ग्रहणस्य
कारणस्याव्यापकस्य च निवृत्तौ चित्तनिवृत्तिः इत्यत
आह खलुहीति बुद्धिचित्तं प्रचारा व्यापाराः सत्वाः
प्राणिनश्चित्तस्य दृष्टिभेदाः क्रोधलोभादयः स्वाश्रयेण च
सह प्रत्यात्मसमुभूयमानाश्चित्तस्याप्राहृतां विघटयन्ती-
त्यर्थः । खलु बुद्धिप्रचारप्रतिसंवेदनमेव विशदयति क्रुद्धोऽ-
हमिति विवरणम् ।

“एकसमये च भयावधारणम्” । सू० ।

“न चैकस्मिन् लघे स्वरूपपावधारणं युक्तं क्षणिकवा
दिनां यद् भवनं सैव क्रिया तदेव च कारकमित्युप-
पन्नः” । भा० ।

“स्थाभासं विषयाभासं चित्तमिति त्रुवाणो न ता-
वत् येनैव व्यापरेणात्मानमवधारयति तेनैव विषय-
मपीति वक्तुमर्हति नह्यविषयलो व्यापारः कार्यभे-
दाय पर्याप्तः तस्माद्व्यापारभेदोऽङ्गीकर्तव्यः न च वैनाशि-
कानामुत्पत्तिभेदानिरक्तः अस्ति व्यापारः न चैकस्या-
वोत्पत्तेरविलक्षणयाः कार्यवैलक्षण्यसम्भवः तस्याकस्मि-
कत्प्रसङ्गात् । न चैकस्योत्पत्तिद्वयसम्भवः तस्मादर्थस्य च
ज्ञानरूपस्य चावधारणं नैकस्मिन् समये इति तदेतद्भाष्ये
णोच्यते न चैकस्मिन् लघे इति तथाचोक्तं वैनाशिकैः
“भूतियैषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति तस्मा-

द्दृशप्रत्ययमेतच्चित्तस्य सदातनं स्थाभासत्वमुपनयत् दृष्टारञ्च
दृष्टुरपरिणामित्वं च दर्शयतीति सिद्धम्” विवरणम् ।

“चित्तान्तरे दृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च” । सू० ।

“स्थान्मतिः स्वरसनिरुद्धं चित्तं चित्तान्तरेण सम-
मन्तरेण गृह्यते” इति । अथ चित्तं चेच्चित्तान्त-
रेण गृह्येत बुद्धिः केन गृह्यते साधन्यया
साधन्ययेत्यतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च यावन्बुद्धिदृष्टी-
नामनुभवास्तावन्तः स्मृतयः प्राप्नुवन्ति तत्तद्विराज्ञे-
कस्मृत्यनवधारणञ्च स्यादित्येवं बुद्धिप्रतिसंवेदनं पुरुष-
मपलपद्भिः वैनाशिकैः सर्वमेवाङ्गीकृतं, ते तु भो-
क्तृस्वरूपं यत् कचन कल्पयन्तो न न्यायेन संगच्छन्ते ।
केचित् सत्वमात्रमपि परिकल्पयन्ति स तत्त्वो य एतान्
स्मृत्यान् निश्चित्यान्वांश्च प्रतिसन्दधातीत्युक्त्वा ततएव
पुनस्तस्मान्नि तथा स्मृत्यानां पुनर्निवेदाय विसागा-
यातत्वादाय प्रशान्तये शूरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं चरिष्या-
मीत्युक्त्वा सत्वस्य पुनः सत्त्वमेवापङ्कजते “साङ्ख्ययोगाद-
यस्तु प्रवादाः स्तश्चन्द्रेन पुरुषमेव स्वात्मिनं चित्तस्य
भोक्तारमुपयन्तीति” भा० ।

“पुनर्वैनाशिकस्तथापयति । स्थान्मतिः सा भूत् दृश्यत्वेन
स्वसंवेदनम् एवमप्यात्मा न सिध्यति । स्वस्मान्नवर्तिना
अरमचित्तक्षणेन स्वरसनिरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादि-
त्यर्थः । समञ्च तज्ज्ञानत्वेनानन्तरञ्च प्रवर्हितत्वेन स-
मनन्तरं तेन । चित्तदृष्टयश्च । बुद्धिरिति चित्तमित्यर्थः
नागृहीता चरमा बुद्धिः पूर्वं बुद्धिग्रहणसमयां ह्यनवबुद्ध-
मुक्त्वा संवदा पूर्वा बुद्धिबुद्धा भवितुमर्हति । नह्यगृहीत-
दण्डो दण्डनसवगन्तुमर्हति तस्मादनवस्येति विज्ञानवेदन
संज्ञारूपसंस्काराः स्मृत्याः । साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः
साङ्ख्यश्च योगाश्च तेषां वैशेषिकादिप्रवादानान्ते
साङ्ख्ययोगादयः प्रवादाः ह्युपसमन्त” विवरणम् ।

“कथं ?” भा० “चित्तेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ
खलुद्विसंवेदनम्” सू० ।

“अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परि-
णामिन्यथैव प्रतिसंक्रान्तेव तद्दृष्टिमनुपगतं तस्याश्च
प्राप्तचेतन्योपग्रहपाया बुद्धिहृत्तेरुत्कारिमात्रतया बु-
द्धिदृष्ट्यविशिष्टा हि ज्ञानदृष्टिराख्यायते तथाचोक्तं “न
पातालं न च विषरं गिरीणां नैवान्धकारं कुलयो नो-
दधीनाम् । शुभा यस्यां निहितं ब्रह्म शशतं बुद्धिदृष्टि-
विशिष्टं कवयो वेदयन्ते इति” भा० ।

“स्यादेतत् यदि चित्तं न स्वाभावं नापि चित्तान्तरेद्यं
आत्मनापि कथं भोक्ष्यते चित्तं? न खत्वात्मन स्वयंप्रकाश-
स्याप्यस्ति काचित् क्रिया न तामन्तरेण कर्त्ता न चास-
म्बन्धचित्तेन कर्मणा तस्य भोक्ता अतिप्रसङ्गादित्याशय-
वान् पृच्छति कथमिति । सत्त्वोत्तरमाह चित्तेरिति ।
यत् तदयोचत् वृत्तिसारूप्यभितरत्वेति तदितः ससत्त्वित-
चित्तेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्त्वदाकारापत्तौ चित्तिप्रति-
विम्बाधारतया तद्रूपतापत्तौ सत्त्वं यथाहि चन्द्रमसः
क्रियामन्तरेणापि संक्रान्तचन्द्रप्रतिविम्बममलं जलमचलं
चलमिव चन्द्रमसमवभासयति एवं विनापि चित्तिव्या-
पारम् उपसंक्रान्तचित्तिप्रतिविम्बं चित्तं स्वगतया क्रियया
क्रियावतीमसङ्गतामपि सङ्गतां चित्तिशक्तिमवभासयत्
भोग्यभावनादादयत् । भोक्तृभावमापादयति तस्या इति
सूत्रार्थः भाष्यमप्येतदर्थमसङ्गत्तत्वं तत्त्वं व्याख्यातम् इति न
व्याख्यातमलं बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वे ज्ञानवृत्तेरागमसदाह-
रति तथाचोक्तं न पातालमिति शाश्वतस्य शिवस्य
ब्रह्मणो विगुह्यस्वभावस्य चित्तिच्छायापक्षां मनोवृत्तिमेव
चित्तिच्छायापक्षत्वाच्चित्तेरप्यविशिष्टं गुह्यं वेदयन्ते तस्या-
मेव गुह्यायां तद् गुह्यं ब्रह्म तदवगमयितुं स्वयंप्रकाश
मनावरणमनुपसर्गं प्रद्योतते परमदेहस्य भगवत इति
तदेवं दृश्यत्वेन चित्तस्य परिणामिन स्रष्टिरितिः पुमान्
परिणतिधर्म्मोऽप्युपादितः” विव० ।

“अथ चेतदभ्युपगम्यते” भा० ।

“इष्टदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्” सू० ।

“मनोहि मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं तत् स्वयञ्च विषयत्वादि-
पयिषा पुरुषेणातीत्यया वृत्त्याभिसम्बद्धं तदेतच्चित्तमेव
इष्टदृश्योपरक्तं विषयविषयिनिर्भासं चेतनाचेतनसंरूपा-
पक्षं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनं चेतनमिव स्फ-
टिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारू-
प्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः अपरे चित्त-
मात्रमेवेदं सर्वं, नास्ति स्वत्वयं गवादिषट्पादस्य
सकारणो लोक इति, अनुकम्पनीयास्ते कस्मात् ? अस्ति
हि तेषां आन्तिवीजं सर्वरूपाकारनिर्भासं चित्तमिति
समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः प्रतिविम्बीभूतस्तस्या-
लम्बनीभूतत्वादन्वः स चेदर्थचित्तमात्रं स्यात् कथं प्रज्ञ-
यैव प्रज्ञारूपमवधार्यते तस्मात् प्रतिविम्बीभूतोऽर्थः प्र-
ज्ञायां येनावधार्यते स पुरुष इति एवं ग्रहीतृपक्ष-
याहृत्संख्यचित्तभेदात्प्रत्ययस्येतत्तत्त्वजातितः प्रविभजने

ते सम्यग्दर्शिनश्चैरधिगतः पुरुषः” वेदव्यासभाष्यम्
“संप्रति लोकप्रत्यक्षमप्यत्र प्रमाणवति । अतः चेतदिति
अपश्यं चेतदित्यर्थः । इन्द्रियादि यथा हि नीला-
द्युपरक्तं चित्तं नीलादर्थं प्रत्यक्षेणैवावस्थापयति
एवं इष्टच्छायापत्त्या तदुपरक्तं चित्तं इष्टारमपि
प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्ति हि द्वाकारं ज्ञानं
नीलमहं सम्बल्येभि” इति तस्मात् ज्ञेयवत् ज्ञाता-
पि प्रत्यक्षसिद्धोऽपि न विविक्षावस्थापितो यथा ज्ञे-
यचन्द्रमसो विम्बं नत्वेतावता तदप्रत्यक्षं न चास्य जल-
गतत्वे तदप्रमाणमिति चन्द्ररूपेण प्रमाणं भवितु
मर्हति तस्माच्चित्ते प्रतिविम्बिततया चैतन्यगोचरापि
चित्तवृत्तिर्न चैतन्यागोचरेति तदिदं सर्वार्थत्वं चित्त-
स्येति तदेतदाह मनोहीति न केवलः तदाकारापत्त्या
मन्तव्येनार्थेनोपरक्तं मनः अपितु स्वयं चेति चकारो
भिन्नक्रमः पुरुषेणेत्यस्यानन्तरं इष्टव्यः तच्छायापत्तिः
पुरुषस्य वृत्तिः इत्यञ्च चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्य येनाशिकै-
रभ्युपेतव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयाम्भूवु-
रित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः ।
अपरे विज्ञानमात्रवादिनः । ननु यदि चित्तमेव
इष्टाकारं दृष्टाकारं चातुभूयते हन्त चित्तादभिन्नावे-
क इष्टदृश्यो यथाहुः । “अभिज्ञोऽपि हि बुद्ध्यात्मा
विपर्यासितदर्शनैः । याहृत्प्राहकसंविच्छिन्नभेदाशिव
लक्ष्यते” इति तत्कथमेतेऽनुकम्पनीया इत्यत आह ।
समाधिप्रज्ञायामिति ते खलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्ताति-
रिक्तं पुरुषमभ्युपगमय्याष्टाङ्गयोगोपदेशेन समाधि-
प्रज्ञायामात्मगोचरायानवतार्य बोधयितव्याः । तद्-
यथा समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेयोऽर्थः आत्मप्रतिविम्बी-
भूतोऽन्यः कस्मात् ? तस्मात्तनः आत्मस्वनीभूतत्वात् अथ
चित्तादभिन्नेव कस्मात्तत्त्वान्नं भवतीति यदि युक्ति-
बोधितापि वैजात्याददेत् तत्वे हेतुमाह स चेदात्मरूपोऽर्थः
चित्तमात्रं स्यात् न तु ततो व्यतिरिक्तः ततः कथं प्रज्ञ-
यैव प्रज्ञारूपमवधार्यते तस्मान्नि वृत्तिविरोधात् । उप-
संहरति तस्मादिति । सजीवीनोपदेशेनानुकम्पिता भव-
नीति आह । एवमेतदिति जातितः स्वाभावतः इत्यर्थः (वि०)
“इतश्चेतत्—तदसङ्गे प्रत्ययासनाभिचित्तमपि परार्थं
संहत्यकारित्वात्” सू० ।
“तदेतच्चित्तमसङ्गे प्रयाभिर्वासनाभिरिव चित्तोक्तमपि
परार्थं परस्य भोगापवर्गाय न स्वार्थं संहत्यकारित्वात्-

संज्ञवत् संज्ञकारिणा चित्तेन न ज्ञार्थेन भवितव्यं न
सुखचित्तं सुखार्थं न ज्ञानं ज्ञानार्थं भयमथेतत्
परार्थं बन्धभोगेनापवर्गेण चार्थं नार्थवान् पुरुषः स एव
परो, न परः सानाम्यमात्मन् यत्तु किञ्चित्परं सामान्य-
मात्रं स्वरूपेणोदाहरेद्वाशिकस्तत् सर्वं संज्ञकारि-
त्वात् परार्थमेव स्यात् । यस्तस्यै परोविशेषः स न संज्ञ-
त्वकारी पुरुष इति” भा० ।

“चित्तातिरिक्तात्मसङ्गावे हेतुनिरमवतारयति इत-
श्चेति । यद्यप्यसङ्ख्येयाः कर्मवासनाः गुणवासनाश्च
चित्तमेवाधिगते न तु पुरुषं, तथाच वासना-
धीना विपाकाचित्तमात्रयतया चित्तस्य भोक्तृताभाव-
इति । भोक्तुरर्थे च भोग्यमिति सर्वं चित्तार्थं
प्राप्तं तथापि तच्चित्तमसङ्ख्येयवासनाविचित्तमपि परार्थं,
कस्मात् ? संज्ञकारित्वादिति सूत्रार्थः । व्याच-
ष्टे तदेदिति । स्यादेतच्चित्तं संज्ञेत्यापि करिष्यति स्ना-
र्थश्च भविष्यति कः खलु विरोध इति यदि कश्चित्
ब्रूयात् तं प्रत्याह । संज्ञकारित्वेति सुखचित्तमिति
भोगसुखस्ययति तेन दुःखचित्तमपि द्रष्टव्यं ज्ञानमित्य-
पवर्ग उक्तः । एतदुक्तं भवति सुखदुःखचित्ते प्रतिकूलानु-
कूलतामेवात्मनि सम्भवतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्
न चान्योऽपि संज्ञकारो साक्षात् परम्परया वा सुखदुःखे
विदधानस्ताभ्यामनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा तस्मादयं
साक्षात् परम्परया वा न सुखदुःखयोर्व्याप्रीयते स एवा-
यमनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा, स च नित्योदासीनः
पुरुषः एवमपश्यते येन ज्ञानेन तस्यापि ज्ञेयतन्त्र-
त्वात् स्वात्मनि च वृत्तिविरोधाच्च ज्ञानार्थत्वं न चान्य-
विषयादस्मादपवर्गसम्भवो विदेहप्रकृतिलयानामपवर्गा-
सम्भवात् तस्मात्तज्ज्ञानमपि पुरुषार्थमेव न तत् स्वार्थं
संज्ञतपरार्थत्वे चानवस्थाप्रसङ्गादसंज्ञतपरार्थसिद्धिरिति”
विव० ।

“विशेषदर्शिनस्वात्मभावभावनानिष्ठतिः” सू० ।

“यथा प्राष्ठमि तृणाद्दुरस्योद्भेदेन तद्दीजसत्तातुमीयते
तथा मोक्षमार्गान्श्रवणेन यस्य रोमहर्षांशुपातौ दृश्येते
तत्प्राप्त्यसि विशेषदर्शनवीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितं
शित्यतुमीयते तस्यात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते
यस्याभावादिदृष्टं स्वभावसङ्गा दोषाद् येषां पूर्वपक्षे
हचिर्भवत्यहचिच्चि निर्णये भवति । तत्तात्मभावभावना
कोऽहमासं कथमहमासं किं सिद्धिदं ? कथं ? सिद्धिदं

के भविष्यामः कथं भविष्यामः ? इति । सा तु विशेष-
दर्शिनो निवर्तते कुतः चित्तस्यैव विचित्रः परिणामः
पुरुषस्त्वस्यात्मविद्यायां शुद्धचित्तधर्मैरपराकृत इति
ततोऽप्यात्मभावभावना कुशलस्य निवर्तते इति” भा० ।
“तदेवं कैवल्यमूलवीजममलमात्मदर्शनसङ्गा तदुपदेशाधि-
कृतं पुरुषमनधिकृतपुरुषान्तरादप्रादुर्भूतमाह । विशेषे-
त्यादि यस्यात्मभावे भावनासि तस्यादाह्ययोगोपदेशा-
द्यनुतिष्ठतो युज्जानस्य तत्परिपाकात् चित्तसत्त्वपुरुषयो-
र्विशेषदर्शनादात्मभावभावना निवर्तते । यस्यात्मभावभावनेव
नास्ति नास्तिकस्य, तस्योपदेशानधिकृतस्यापरिनिश्चितात्म-
तत्परलोकाभावस्य नोपदेशो न विशेषदर्शनं नात्मभाव-
भावनानिष्ठतिरिति सूत्रार्थः नन्वात्मभावभावनायाः
चित्तवर्त्तिन्याः कुतोऽवगमः ? इत्यत आह । यथा
प्राष्ठमिति प्राग्भवीयं तत्त्वदर्शनवीजमपवर्गभागीयं
यत्कर्मोदाह्ययोगानुष्ठानं तदेकदेशानुष्ठानं वा तदभिनि-
र्वर्तितमस्तीत्यनुमीयते तस्य चात्मभावभावनाऽ-
वश्यमेव स्वाभाविकी यस्तस्यासं विनापि प्रवर्तते अनधि-
कारिणमागमिनां वचनेन दर्शयति यस्याभावादिदमिति
पूर्वपक्षो नास्ति कर्मफलं, परलोकिनोऽभावात् परलोका-
भाव इति तत्र रुचिः, अहचिच्च निर्णये पक्षविश्रितितत्त्व-
विषये । आत्मभावभावना प्राग्व्याख्याता । विशेषदर्शिनः
परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्य विशेषदर्शनकुशलस्या-
त्मभावभावना विनिवर्तते इति” विवरणम् ।

चित्तस्य च बाह्येन्द्रियव्यापारं विना बाह्यार्थेष्वसा-
मर्थ्यं, गुणभेदेन विकारभेदाच्च पञ्चदशप्रासङ्गा यथा
“मनोदशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलके स्थितम् । तन्मानः-
करणं बाह्येन्द्रियात्तन्प्रादिनेन्द्रियैः । अन्तेन्द्रियादिने-
न्द्रेतदुपपन्नोपविचारकम् । सत्त्वं रजस्तमसाश्च गुणा
विक्रियते हि तैः । वैराग्यं ज्ञानिरौदार्यं नित्याद्याः
सत्त्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभयत्नावित्वाद्या रजसो-
स्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्त्राद्या विकारास्तमसोस्थिताः ।
सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसैर्नो-
भयं किन्तु दृथाशुःक्षपणं भवेत्” । पातञ्जलमते तस्य वृत्तयः
पञ्चविधास्तासां स्वरूपादिकं समाधिपादे सूत्रभाष्ये विव-
रणादौ दर्शितं तच्च लिटिपद्ये २१४४ पु० दर्शितम्
चित्तज ५० चित्ते जायते जन-ड । मनोभवे कामदेवे
चित्तजम्भानुचित्तयोनिप्रभृतयोऽप्यत्र “चित्तयोनिरभवत्
पुनर्वचः” रघुः ।

चित्तज्ञं त्रिं चित्तं चित्तवृत्तिं जानाति स्ना-क । आशया-
भिज्ञे । “कलाकौशलसत्साहो भक्तिचित्तप्रज्ञता स्मृता”
भा० ६० । [श्रुत्यन्ते दोषे ।

चित्तदोष उ० इत० । चित्तस्य विषयापहृणासामर्थ्यं रूपे
चित्तनदी स्त्री चित्तवृत्तिरूपानदी । मुख्यपापरूपोभय
स्रोतोवाहिन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र “विवेकनिम्ना
कैवल्य प्राग्भारा पुण्यवाहिनी । अविवेकनिम्ना संसार-
प्राग्भारा पापवाहिनी” इति भेदः ।

चित्तपरिकर्म्मन् न० इत० । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसाद-
नाख्ये मैत्रादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्
चित्तप्रसन्नता स्त्री इत० । हर्षं हेम० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादनं प्रसन्नताकरणम् । पात-
ञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके मैत्रादिभावनाजन्ये
चित्तसंस्कारभेदे मैत्रादिभावनानां च तथात्वं पात०
स्वरूपादावुक्तं यथा

“यस्य चित्तस्यावस्थितस्थेदं शास्त्रेण परिकर्म्म निर्दि-
श्यते, तत्कथं ?— भा०

“मैत्रीकरुणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम्” सू० ।

“तत्र सर्वं प्राणिषु सुखसम्भोगापक्षेपु मैत्रीं भावयेत्.
दुःखितेषु करुणाम्, पुण्यात्मकेषु सुदिताम् । अपुण्य-
शीलेषु मेक्षाम्—एवमस्य भावयतः शुक्लोधर्म्म उपजायते—
ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते” भा० ।

“अपरिकर्म्मितमनसोऽसुखादिमतः समाधितदुपायसम्बन्ध-
तत्वादात् चित्तप्रसादनोपायान्स्वरूपादविरोधिनः प्रतिपा-
दयितुमपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्थेदमिति ।
मैत्रीकरुणेत्यादि प्रसादनानाम् । सुखितेषु मैत्री सौ-
हार्दं भावयत ईर्ष्याकांक्षानुषङ्गं निवर्त्तते चित्तस्य । दुः-
खितेषु च करुणामात्मनीयं परस्मिन् दुःखप्रहाणेच्छां
भावयतः परापकारचिकीर्षाकांक्षानुषङ्गं चेतसोनिवर्त्तते ।
पुण्यशीलेषु प्राणिषु सुदितां हर्षं भावयतः असुखाकां-
क्षानुषङ्गं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां मा-
ध्यस्थ्यं भावयतोऽमर्षकांक्षानुषङ्गं चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य
राजसतामसधर्म्मनिवृत्तौ सात्त्विकः शुक्लोधर्म्म उपजायते ।
अत्योत्कर्षसम्पन्नः सम्भवति । इत्ति निरोधपक्षे तस्य
प्रसादस्वामाख्याञ्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नस्य वक्ष्यमाणेभ्य
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्त्वां पुनर्मैत्र्या-
दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पन्ते” वि० ।

करणे व्युद्-ङ्गीय । चित्तप्रसादनी मैत्रादिभाव-
नायाम् । “तत् प्रचिणु चित्तप्रसादनीयतको मैत्रादि
भावनाः” वीरच० । [दयोऽप्यत्र ।

चित्तभू उ० चित्ते भवति भू-किप् ७त० । क्षामे चित्तमवा-
चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलप्रसिद्धे
चित्तस्थावस्थाभेदे तदुभयस्य च नानाविधाः तत्र चित्तशब्दे
दर्शिता क्षिप्रमूढविचित्रैकाग्रताः चतस्रः उक्ताः ।
मधुमत ज्योतिष्मती विशोका षडतन्त्ररा च समाधिभूय-
सान्यास्ताश्चित्तचिन्तेष्वब्दे वक्तव्ये च दृश्याः ।
साधनपादे च सूत्रभाष्यप्रादौ सप्तान्या अप्युक्ताः यथा
“सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा” सू० ।

“तस्मैति । प्रत्युदितख्यातेः प्रत्याख्यायः सप्तधेति क-
शुद्रावरणमलापगमाञ्चित्तस्य प्रत्ययान्तराहुत्यादे सति
सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद् यथा परिज्ञातं
हेयं, नास्य पुनः परिचयेनस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुन-
रेतेषु ज्ञेतव्यमस्ति, साक्षात्कृतं निरोधसमाधिना ज्ञानम् ।
भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपायइत्येषा चतुर्थी
काव्याविभक्तिः प्रज्ञायाः । चित्तविवेकित्तस्य त्रयी चरिता-
धिकारा बुद्धिशुषा निरिगिखरकूटव्युतांश्च प्रावाणो-
निरवस्थानाः स्वरूपेण प्रत्यभिज्ञाः सृष्टेनाम्
गच्छन्ति । न चैषां विहीनानां पुनरुच्यत्यादः प्रयो-
जनाभावादिति एतस्यावस्थयायां गुणसम्बन्धातीतस-
रूपमात्रज्योतिरमलः केवली पुरुष इत्येतां सप्तविधां
प्रान्तभूमिप्रज्ञासप्तपञ्चान् पुरुषः कुशलइत्याख्यायते परि-
पुस्येऽपि चित्तस्य सक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वा-
दिति विज्ञा भवति विवेकख्यातिर्हानोपायः इति” भा० ।
“विवेकख्यातिनिष्ठायाः स्वरूपसाहचर्येण तस्येत्यादि ।
व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वैतन् मानख्यातेर्वैगि-
नः प्रत्याख्यायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसत्त्वस्य
तदेव मलं तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तराहुत्यादे ताम-
सराजसव्युत्थानप्रत्ययाहुत्यादे निर्विषयविवेकख्यातिनि-
ष्ठासापन्नस्य सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयभे-
दात् प्रज्ञाभेदः । प्रकटोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थानां तास-
द्योक्ता यतः परं नास्ति संपूर्णः प्रान्ता भूयः यस्याः
प्रज्ञाया विवेकख्यातेः सा तथोक्ता ता एव सप्त प्रकाराः
प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्व्यथेति । तत्र पुरुषपुत्र्यत्वं
निष्पाद्यासु चतसृषु भूमिषु प्रथमासुदाहरति परिज्ञातं
हेयं यावत् किञ्च प्राधानिकं तत्त्वत्वं परिणामतामसः

कारैर्युगवृत्तिविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञा-
तम् । प्रान्तात् दर्शयति नास्ति पुनः किञ्चिदपरिज्ञेय-
शक्तिः । द्वितीयाभाह् क्षीणा इति । प्रान्ताभाह्
त्र पुनरिति । तृतीयाभाह् साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण
निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि-
साध्यं ज्ञानं न पुनरस्यात् परं निश्चेतव्यमस्तीति शेषः ।
चतुर्थीभाह् भाषितो निष्पादितः विवेकस्यातिरूपोहा-
नोपायः, नास्ति परं भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
चतुर्थी कार्यविशुद्धिः, समाप्तिकार्यतया प्रयत्ननिष्पा-
द्या दर्शिता । कश्चित् पाठः कार्यविशुद्धिरिति कार्यान्-
तरेण विशुद्धिः प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्यासङ्गा-
तदनिष्पादनीयामप्रयत्नसाध्यां चित्तविशुद्धिमाह चित्त-
विशुद्धिस्तु त्वयो इति । प्रथमाभाह् अरिताधिकारा-
दुद्भितभोगापवर्गकार्येभ्यः । द्वितीयाभाह् गुणादिति
प्रान्ताभाह् न चेपामिति । तृतीयाभाह् एतस्या-
वस्थायामिति एतस्यावस्थायां जीवक्षेपे पुरुषः
कुशलोक्त इत्युच्यते चरभदेहत्वादित्याह एतमिति ।
अनौपचारिकं सक्तमाह प्रतिपुसवे प्रधानत्वेऽपि
चित्तस्य सक्तः कुशल इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति
विवरणम् । चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम् । रचितरूपक्षेत्रे
तस्मिन् मैत्रीकरुणासदितोषेच्छाऋषेः संस्कारैः संस्कृते
समाधिबलमिति योगशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

चित्तविशेषः ५० इति । पाठः स्वभाषायाद्युक्तेषु योगा-
नारायभूतेषु व्याख्यादिषु नवसु । ते च यथा
“व्याधिस्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालस्य-
भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविशेषास्तेऽन्तरायाः” इति ।
“अथ केऽन्तरायाः ? ये चित्तस्य विशेषकाः के पुनस्ते ?
कियन्तोवेति ? भवन्ति नयानरायाचित्तविशेषाः
सृष्टेते चित्तवृत्तिभिः, एतेषांभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताचित्त-
वृत्तयः । व्याधिर्षातुरसकरणवैषम्यम् । स्थानम् अकर्म-
ण्यता चित्तस्य । संशयः उभयकोटिस्मृत्विज्ञानं स्था-
दिदेवेन, नैवं स्यादिति । प्रमादः समाधिसाधनानाम-
भावनम् । आलस्यं—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः ।
अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गुरुः । भ्रान्ति-
दर्शनं विपर्ययज्ञानम् । अलक्ष्यभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
लभः । अनवस्थितत्वं—प्रागल्भ्यायां भूमौ चित्तस्या-
प्रतिष्ठा । समाधिप्रतिबल्लो हि सति तदवस्थितं स्यादिति
एते चित्तविशेषाः नव योगमहा योगप्रतिपक्षा योगा-

नराया इत्यभिधीयन्ते” महर्षिवेदेव्यास भाष्यम् ।
“वृत्तति—अथ के इति । सामान्योत्तरं—ये इति । विशेष-
संस्थे वृत्तति—के इति । उत्तरं—व्याधीत्यादिसूत्रम् ।
अनरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयोयोगानरायाः = योग-
विरोधिनश्चित्तस्य विशेषकाः । चित्तखल्वनी व्याध्याद-
योयोगाद्विचिपन्ति अपनयन्तीति विशेषाः । योगप्रति-
पक्षत्वे हेतुभाह्,—सृष्टेते इति । संशयभ्रान्तिदर्शने
तावद् वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षा-
इत्यर्थः । पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति । धात-
पोवातपित्तक्षेत्राणः शरीरधारणात्, अशितपीता-
हारपरिणामविशेषोरसः करणानीन्द्रियाणि तेषां
वैषम्यं न्यूनाधिकभावः । अकर्मण्यता कस्यान-
र्हता । संशय उभयकोटिस्मृत्विज्ञानं सत्यव्यत-
द्रूपप्रतिष्ठत्वेन संशयविषयांस्योरभेदे उभयकोटि-
स्मृत्संशयक्षेपाऽवान्तरविशेषविवक्षयाऽत्र भेदेनोपन्यासः ।
अभावनमकरणं तत्प्राप्तयत्न इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कफादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भः दृष्ट्या । मधु-
मत्यादयः समाधिभूमेयः लब्धभूमेर्यदि तावतैव सुस्थित-
मन्यस्य समाधिभूमेः स्थाततस्तस्या अपि भूमेरपायः
स्यात् । यस्मात् समाधिप्रतिबल्लो तदवस्थितं स्थात-
त्वात्तत् प्रयतितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविट् ५० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद-क्षिप् । बौद्धभेदे ।
आशयाभिज्ञे हि । [उन्मादरोगे हेमचः :
चित्तविट् ५० चित्तस्य विट् ५० नयस्थानं यस्मात् ५० ।
चित्तविट् ५० चित्तस्य विट् ५० विशेषेण भूमणमनवस्थानं
यस्मात् ५० । उन्मादरोगे क्षमरः । “अहोचित्त-
विकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविट् ५०” भा० स्वर्गा० २४०
चित्तल पुंस्त्री चित्तं जाति मनोहरत्वात् ला-क । ऋगभेदे ।
“असिततिलोद्भवतैलविपकं लवणयुतं नवहृत्तरसा-
द्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्रं बद्धगुणचित्तल
मांसमनर्धम् । रसे पाके च मधुरं रक्तपित्तविना-
शनम्” शब्दार्थचिः हतवाक्यम् ।

चित्तवृत्ति स्त्री इति । चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
“योगवृत्तवृत्तिनिरोधः” पा० । तद्देहाद्य पञ्चधा
क्षिप्यते ११४४५० उक्ताः ।

चित्तसमुच्चति स्त्री सम्+उद् नम-क्तिन् इति । चित्तस्य
सम्यगुत्थमने तद्देहो रगल्लो क्षमरः ।

चित्तहारिन् त्रिंशत् हरति हृ-णिनि। मनोहरे स्त्रियां
ङीप् अण्। चित्तहार एवुल्। चित्तहारक तत्पार्थे
ताप्तीत्ये ट। चित्तहर मनोहरणशीले त्रिं स्त्रियां
ङीप्। [एकविपये स्थिरचित्तायाम् अमरः।

चित्ताभोग पु० सस्य भोग आभोग एकविपयता इत०।
चित्ति स्त्री चित-ज्ञाने भावे क्तिन्। प्रज्ञायाम् "उडु त्वा

विश्वे देवा अग्ने ! भवन्तु चित्तिभिः" यजु० १२२।

श्चिन्तने च "चितिं जुहोमि मनसा घृतेन" १७/७८।

"चितिं चिन्तनम्" वेददी०। शकर्मणि। "सा चित्ति-
भिर्निचकार, इति कचमधिकृत्य "चित्तिभिः कर्मभिः"

निरु० उक्तम् कर्तरि क्तिच्। ४ज्ञापयितरि प्रापके च

त्रि० "चित्तिरपि दधे विद्यायुः" ऋ० १।६७/५।

"चित्तिचेतयिता प्रापयिता वा" भा०। भावे क्तिन्।

इत्यातो स्त्री। "चितिं दत्तस्य सुभगमश्चे" ऋ० २।

२।६। चितिं स्वातिम् भा०। [हेमच०।

चित्तोन्नति स्त्री इत०। चित्तोन्नतौ तद्धेतत्वात् शग्वे

चित्पति पु० इत०। चितःज्ञानस्य पतिः। मनोभिमानिनि

जोवे। अथ "न भूयाक्चिदित्यादि" पा० न पूर्वपद

प्रकृतिसंरः। "चित्पतिर्मा पुनात" यजु० ४।४।

चित्य न० चि-क्यप्। चितायां शवदाहचूल्याम् त्रिकां

स्त्रीत्वं तत्पार्थे अमरः। शचयनीये त्रि०। भावे क्यप्।

शचयने स्त्री

चित्र क्षणिके-लेख्ये अङ्गुते च अद० चु० उभ० सक० सेट्।

चित्रयति ते अचिचित्रत् त। चित्रितः चित्रः।

चित्र न० चित्र-भावे अच् चि-ड्रन् वा। शित्तिके।

श्यालेख्ये शचङ्गुते ४कर्मरवख्ये ५तदुक्ते त्रि० भेदि०।

इत्याकाशे उक्तभेदे हेम०। दयमभेदे पु० "हृत्कोदराय

चित्राय" यमतर्पणमन्तः। एरण्डहृत्ते १०अशोकहृत्ते

११चित्रकहृत्ते राजनि० १२चित्रगुप्ते चित्रगुप्ते दृश्यम्

१३शब्दालङ्कारभेदे न० अलङ्कारशब्दे २८०ष्ट० दृश्यम्।

"चित्रसंज्ञमीरितं प्रमाणिकापदद्वयम्" ह० र० उक्ते

१५शोडशाक्षरपादके कन्दोभेदे। "निर्गमचित्त्विल-
कृत्स्नपञ्चणा" "चित्रं चकार पदमर्द्धपुलायितेन"

"स्थिरचित्ततनूरुहशक्तिभिः" इति च भाषः।

चित्रक न० चित्रमिव कायति कै-क चित्-स्वार्थे क वा।

शित्तिके भेदि० चित्रेण कायति कै-क। श्याये श्याय-

भेदे (चितावाच)। पुंस्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात्

ङीप्। (चिराता)ख्याते ४ओपदिभेदे पु० "चित्रकः कटुकः

पाके वज्रिजत् पाचनो लघुः। हृत्तोयो यदृणीकुशो-

पार्थःकमिकासहत्। वातश्चेष्टहरो पाही वातार्थः-

हेष्पचित्तहृत्। विचित्रं चैलकं शाकं कासमर्द्ध-

मर्द्धितम्। तप्ततैले स्याद्धीवे पाचितं तक्रसम्भृतम्।

भावप० तदुणादि। चित्र-कानु०। ५चित्रकरे त्रि०

इत्युरे उक्तगान्तके शब्दार्थेचि० एरण्डहृत्ते पु०अमरः।

चित्रकण्ड पु०चित्रः कण्डोऽस्य। १पारावते शतज्ञेदे वनकपोते

च (घुघु)। जटाधरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदत्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा

"चित्रकः पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ लदणानि च। व्योष-

हिङ्गवज्जमोदाश्च चव्यञ्चैकल चूर्णयेत्। गुटिका

मातुलुङ्गस्य दाडिमाश्चरसेन वा। कृत्वा विपाचये

द्वयामं दीपवत्यागु चानलम्। सौवर्चलं सैन्धवश्च विड-

भौद्भिदेव च। साद्यद्रेण समं पञ्च लवणान्यत्र बो-

जयेत्"।

चित्रकष्टत न० "चित्रककायकल्कस्यां यदृणी" एषं

हविः। शुल्मशोफोदरश्लीहाम्बुलाशौर्णं दीपनं परम्

इति चक्रदत्तोक्ते हतभेदे।

चित्रकतैल न० "चित्रकं चर्विकं दीप्यं निदिग्धिकावरह-

वीजलवणार्कैः। गोमूलयुक्तं विडं तैलं मामाशं

विहितम्" चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकम्बल पु० कर्म०। कम्बलभेदे। (गाविका)

चित्रकर त्रि० चित्रं लेख्यभेदम् आख्यं वा करोति ता-

प्तीत्यादौ ट। लेख्यादौ १चित्रशिल्पकरे। विड-

कर्मणः शुद्धागर्भजाते वर्षासंस्कारभेदे शरङ्गाजीदे

पुंस्त्री अमरः।

चित्रकर्मन् त्रि० चित्रं कर्माख्यं। १चित्रकरे श्याव्य-

कारके च शतिनिशब्दे पु० शब्दच०। इत०। ४चित्र-

लेखक्रियाकृते शिल्पे न०।

चित्रकचरीतकी स्त्री चित्रकपका चरीतकी। चक्रदत्तोक्ते

औषधभेदे "चित्रकस्यामलक्याश्च शुडूल्या दृश्यमूलजम्।

शतं शतं रसं दत्त्वा पथ्याचूर्णैर्दकं गुहात्। शतं पञ्च

घनीभूते पलं द्वादशकं चिमेत्। व्योपलिजातयोः क्षारव-

पलाङ्गमपरेऽहनि। पुण्यार्द्धमधुनोदत्त्वा यथामन्यादात-

न्वितः। हृदयेऽग्नेः कथं काशं पीनसं दुस्तरं त्रिभूम्।

शुल्भोदावत्तुङ्गमन्त्रासान् हन्ति रसायनम्"।

चित्रकाय पु० चित्रः कायोऽस्य। १व्याघ्रे हेमच० (चित-

वाच) २व्याघ्रभेदे राजनि०।

चित्रकार लि० चित्रं करोति क-च्यप् उप० स० । १ चित्रक-
र्माकारके । “स्यपतेरपि गान्धिकां चित्रकारोष्यवना-
यत” पराशरोक्ते २ सङ्कीर्णजातिभेदे पु० स्त्री० ।

चित्रकुण्डल पु० छतराङ्गपुत्रभेदे । “चित्रवाणचित्रवर्मा
सुवर्मा दुर्विचोचनः । अयोवाङ्महावाङ्मित्राङ्ग
श्चित्रकुण्डलः” भा० आ० ११७ अ० । चित्रवाण, चित्रवर्मान्
चित्रमण्डन चित्राङ्ग तत्पुत्रभेदे । तत्राध्याये दृश्यम् ।
चित्रकूट पु० चित्रं कूटं षडङ्गमस्य । पर्वतभेदे स च पर्वतः
प्रयागक्षेत्रनिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजना-
द्विषणतस्तिष्ठति यथा रामा० अयोध्याकाण्डे ६२ अ०
भरतं प्रति भरद्वाजवाक्यम् “भरताङ्ग तृतीयेषु योजनेष्व-
चने वने । चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्भरकाननः ।
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रु-
मसंक्षन्ना रम्यपुष्पितकानना । अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटं
च पर्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात ! तत्र तौ वसतोभुव-
म्” । “ददर्श चित्रकूटस्य सरामं सहजलक्षणम् ।
तापसानामलङ्कारं धारयन् धनुर्धरम्” भा० व० २७ ६ अ० ।
“ततो गिरिवरश्चेष्टे चित्रकूटे विशास्यते !” ८५ अ० ।
“मथुरायाः पूर्वाधेहिमवदुगोमनचित्रकूटस्याः” ८०
स० १६ अ० । “चित्रकूटवनस्यञ्च कथिता स्वर्गतिगुरोः” ।
“हम्नः ककुद्धानिव चित्रकूटः” इति च रघुः ।

चित्रकृत् लि० चित्रं करोति क-कृप् । १ चित्रलेखकारके
२ आश्रयकारके च । ३ चित्रकरे पु० हला० ४ तनिशष्टत्वे
पु० अमरः । तस्य भावः त्व । चित्रकृत् चित्रकारित्वे
अङ्ग तत्वे च हेमच० ।

चित्रकैतु पु० १ गरुडपुत्रभेदे । “सुसुखचित्रकैतुश्च चित्रवर्ह-
स्तघाशनलः” भा० उद्यो० ६६ अ० । गरुडपुत्रोक्तौ ।
२ लक्षणपुत्रभेदे “अङ्गदक्षिणकैतुश्च लक्षणस्यात्मजौ सु-
तौ” भाग० ६।१।१७ । वसिष्ठस्य जज्ञायां जाते ३ पुत्र
भेदे “जज्ञायां जज्ञिरे पुत्रा वसिष्ठस्य परमप ! । चित्र-
कैतुप्रधानास्ते सप्त सप्तर्षयोऽमलाः । चित्रकैतुः सुरो-
चिश्च विरजा मित्र एव च । उल्लणो वसुधेत्यानोद्युमान्
यज्ञादयोऽपरे” भाग० ४।१।२१।२४ । “देवभागस्य
कंसायां चित्रकैतुदहृद्भुजौ” भाग० १।१।२४।२ । उक्ते ४ य-
द्वंशे देवभागपुत्रभेदे । ५ शूरसेनपुत्रभेदे “आसीद्वाजा
सार्धं भौमः शूरसेनेषु वै नृप ! । चित्रकैतुरिति
ख्यातोयस्यासीत् कामधुङ्गही” भाग० ६।१।४।६ । तस्मै च
पुत्रशेकतप्ताय नारदः तत्त्वज्ञानार्थं वासुदेवमन्त्रादिक-

सुपदिष्टवान् तत्कथा ततः परेऽध्यायत्रये दृष्ट्या । ६ चित्र-
पताके लि० । [ख्याते कीटभेदे २ च्छेद्यां शब्दर० ।
चित्रकोण पु० चित्रः कोणोऽस्य । १ अङ्गनिकायाम् (अङ्गनी)
चित्रगन्ध न० चित्रो गन्धोऽस्य । १ हरिताले राजनि० ।
२ आश्रयगन्धयुक्ते लि० ।

चित्रगत लि० चित्रे गतः । १ लेख्यलिखिते चित्रापिते “युगु-
भाते रणेऽतोव पटे चित्रगते इव” भा० भी० ४४ अ० ।

चित्रगुप्त पु० यमभेदे “चित्रगुप्ताय वै नमः” यमतर्पण-
मन्त्रः । कायस्यगर्भे १६३२ अ० तद्रूपत्यादिकं दृश्यम् ।
यमनियुक्तस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा० सू० भा०
व्यवस्थापितं यथा

“ननु विरुद्धमिदं यमायता यातनाः पापकर्माणोऽनु-
भवनीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो
नानाधिष्ठातारः स्वर्यन्ते इति, नेत्याह” भा० । “तत्रापि
च तद्व्यापारादविरोधः” शा० सू० “तेष्वपि सप्तसु नर-
केषु तस्यैव यमस्याधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमाद-
विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽधि-
ष्ठातारः स्वर्यन्ते” ।

तस्य च संयमन्यां पापिनां प्रबोधनप्रकारः पुराणसमुच्चये
त्रिपथमोक्षरे उक्तो यथा

“निर्भर्त्ययति चात्यर्थं यमस्तान् पापकर्माणि । चित्र-
गुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्क-
तकर्माणः ! परद्रव्यापहारिणः ! । गर्विता रूप-
वीर्यवैः परदारविमर्द्दकाः ! । यत् स्वयं क्रियते
कर्म तत् स्वयं भुञ्जते पुनः । तत् किमात्मप्रता-
पार्थं भवद्भिः दुष्कृतं कृतम् । इदानीं किं प्रत-
प्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्मभिः । भुञ्जध्वं स्वानि
कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते पृथिवी-
पालाः संप्राप्ता मत्समीपतः । स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैः
दुष्कृता बलदपिताः । भो भो नृपा ! दुराचाराः !
प्रजाविध्वंसकारिणः ! । अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं
दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः
प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुञ्जध्वमधुना नृपाः ! ।
क तद्वाजत्रं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं कृतम् । तत्सर्वं संपरि-
त्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामस्तद्वलं लब्धं
येन त्वद्दण्डिताः प्रजाः । यमदूतैस्तद्व्यमाना अधुना
कीदृशं भवेत्” । अस्य यमलेखकत्वकथा स्क० पु० प्रभा० यथा
“एवमुक्त्वा स्ववतस्तस्य चित्रस्य विमलात्मनः । तथा तदः

सहस्रांशुः कालेन सहता विभुः । अत्रवीद्वत्स ! भद्रं
ते वरं वरय सुव्रत ! ! सोऽत्रवीद्वत्सि मे त्वरो भगवां
स्तीक्ष्णदीधिते ! ! प्रौढत्वं सर्वकार्येषु जायतां सन्मति
स्तथा । तत् तथेति प्रतिज्ञातं स्मृत्यैव वरवर्णिनि ! । ततः
सवेज्जतां प्राप्तिश्चोत्तमकुलोद्भवः । तं ज्ञात्वा धर्मा-
राजस्तु बुद्ध्या परमया युतः । चिन्तयामास मेधावी
लेखकोऽयं भवेदादि । जाता मे सर्वसिद्धिश्च मिहतिथ परा
भवेत् । एवं चिन्तयतस्तस्य धर्मारजस्तु भामिनि ! ।
अग्नितीर्थं गतश्चित्रः स्नानार्थं लवणाम्बुषि । स तत्र
प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिङ्करैः । सशरीरो महादेवि !
यमादेशपरायणैः । स चित्रशुभ्रनामाभूत् विश्वचारित्र
लेखकः । चित्रादित्येति नामास्य ततो लोके वरानने ! ।
सप्तम्यां नियताहारायुक्तं पूजयते नरः । सप्त जन्मानि
दारिद्र्यं न दुःखं तस्य जायते” ।

चित्रघण्टा स्त्री चित्रा घण्टाऽस्याः । काशीस्थे देवीभेदे
“विघ्ने ! विघ्ने ! विश्वभुजे । नमोऽस्तु ते त्रीचित्र-
घण्टे ! विकटे हृदयिके !” काशी० ५५० ।

चित्रघण्टेशी स्त्री काशीस्थे देवीभेदे । “इयञ्च चित्रघण्टे-
थी घण्टाकर्णस्त्वयं हृदः” काशीख० ३१५० ।

चित्रचाप पु० धतराष्ट्रपुत्रभेदे “अयोवाङ्मूर्ध्निवाङ्मूर्ध्निचा-
पमुकुललो” भा० व्या० ६७५० ।

चित्रजल्प पु० उज्ज्वलमण्डुक्ते वाक्यभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
तत्तत्तं यथा

“मेघस्य सुहृदा लोके गूढरोपाभिजृम्भितः । मूरि-
भावमयोजल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठतान्वितः । चित्र-
जल्पो दशाङ्गोऽयं पूज्यः परिजल्पितम् । विजल्पो
ज्जल्पसंजल्पावयजल्पोऽभिजल्पितम् । आजल्पः प्रति-
जल्पश्च रुजल्पश्चेति कीर्तिताः । एष भ्रमरगीता-
ख्योदशमे प्रकटीकृतः । असंख्यप्रभाववैचित्र्यचमत्-
कृतिस्तदुत्तरः । अपि चेच्चित्रजल्पोऽयं मगाक् तद-
पि कथ्यते । तत्र पूजल्पः १ । अख्येयार्थमदयुजा यो
ऽवधीरणसद्वया । प्रथेया कौशलोल्लारः पूजल्पः स त
कीर्त्तते । यथा मधुप ! कितवयम्बो ! मा स्मृथा-
ङ्गि सपत्न्याः कुचविलुब्धितमालाकुङ्कुम श्लशुभिर्नः ।
वहन्त मधुपतिस्तन्माभिनीनां प्रसादं यदुषदधि विडम्ब्य
यस्य दूतस्त्वमीदृक् । १ । अथ परिजल्पितम् २ ।
प्रभोर्निर्दयताशाठ्यचापलादुपसादनात् । स्वनि-
श्चयताव्यक्तिर्भङ्ग्या स्यात् परिजल्पितम् ३ । दृष्ट्वा

सहस्रवरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव
सद्यो दुस्तत्रजेऽस्मान् भवादृक् । परिचरति कथं तत् पाद
पद्मं तु पद्मा अपि वत हृतचेता श्रुत्तमल्लोकजल्पैः २ ।
अथ विजल्पः ३ । “व्यक्त्याऽ स्मृत्या गूढमानसद्वान्तरा-
लया । अथ द्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः १ ।
यथा किमिह वज्र पडङ्ग्ये ! गायसि त्वं यदुना
मविपतिमग्टहाणामप्यतो नः पुराणम् । विजयसख-
सखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः क्षपितकुचरजस्ते वल्प-
यन्तीष्टनिदाः । २ । अथोजल्पः ४ । हरेः कुह-
कताख्यानं गर्भं गर्भितयेव्यया । सास्त्रयस तदा-
क्षेपो धीरैरुज्ज्वलपदर्थ्यते ४ । यथा दिवि भुवि च
रसायां काः स्त्रियस्तदुपायाः कपटस्त्विहाराभ्र-
जृम्भस्य याः स्त्रुः । चरणरजउपास्ते यस्य भूतिर्वयं
का अपि च कपलपक्षे श्रुत्तमल्लोकजल्पः । ४ । अथ
संजल्पः ५ । सोऽनुष्ठया गहनया कथाप्याक्षेपसद्वया ।
तस्यास्ततस्तदादुक्तिः संजल्पः कथितो बुधैः ५ । यथा
विस्तृत शिरसि पादं वेद्यप्रहं चाटुकारैरुत्तमयविदुषो-
ऽभ्येत्य दीप्त्यैर्हृकुन्दात् । खलत इह विस्तृतापत्य-
पत्यन्यलोका व्यस्तजलकतचेताः किञ्चु सन्नेवमस्मिन् ५ ।
अथ अवजल्पः ६ । हरो काठिन्यकान्तिवधौक्तो-
दासकप्रयोगप्रता । यत्र सेव्यं भियेवोक्ता सो
ऽवजल्पः सतां मतः ६ । यथा स्तम्भपुरिष कपोन्
विवप्रधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृतविलुषां स्त्रीजितः काम-
यानासु । बलिमपि बलिमत्त्वा वेष्टयन्नाङ्गवद्वद्वद्वद्व-
मसितसस्यैर्द्वयजलत्कथार्थः ६ । अथाभिजल्पितम् ७ ।
मङ्गला त्यागोचितं तस्य खगानामपि खेदनात् । यत्र
सात्तुयं मोक्तं तद्वेदमभिजल्पितम् । यथा यद-
नुचरितलीला कर्णपीयूषविष्णुट् सज्जददनविधूतहन्
धर्मा निनाः । सपदि नृहकुटुम्बं दोनस्तुष्ट्य
धीरा वहव इव विहङ्गा भिक्षुचर्यां चरन्ति । ७ ।
अथ आजल्पः ८ । जैह्वं तस्यार्तिदत्तञ्च निर्वेदा-
द्याल कीर्त्तितम् । मङ्गलान्यसुखदत्तञ्च स आजल्-
प लदोरितः । यथा ययमृतमिव जिह्वं वप्राकृतं
अक्षधानाः कुलिकरुतमिवाज्ञाः क्षणवधो हरि-
ण्यः । ददृशुरसज्जदत्तञ्च सस्यतीव्ररजउपमन्निन् !
भग्यतामन्यवाचा । ८ । अथ प्रतिजल्पः ९ ।
दुख्यजहन्भावोऽस्मिन् प्राप्तिर्नाहेत्यनुष्ठितम् । दूतसंभा-
ननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः । पियसख ! ९ ।

रागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुकम्बे माननी-
योऽसि मेऽङ्ग । नयसि कथमिहार्हान् इत्यज इव-
पार्श्वं सततसुरसि सौम्य ! श्रीवधूः साकमाक्षे । ६ ।
अथ सुजलपः १०॥ यत्तार्जवात् सगाम्भीर्यं सदैव्यं सह
चापलम् । सोत्कण्ठश्च हरिः प्रष्टः स सुजलपो
निगद्यते । यथा-अपि वत मधुपुण्यामायं पुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगेहान् सौम्य ! वन्धून् गोपान् । कश्चि-
दपि स कथां नः किङ्करीणां गृह्णीते भुञ्जमशुक्लगन्धं
मूर्ध्नि धास्यत् कदा तु १० ।

चित्रतैण्डुल न० चित्रकण्डुलोऽस्य । विडङ्गे रत्नमा-
ला । तत्पार्श्वे स्त्री चमरः ।

चित्रत्वत् ५० चित्रा त्वक् यस्य । भूजत्वचे । राजनि० ।

चित्रदण्डक ५० चित्रोदण्डःकाण्डो यस्य कप् । (ओष्ठ)
चरणे रत्नमाला ।

चित्रदीप ५० पञ्चदशीप्रकरणान्तर्गते दीपभेदे

‘यथा चित्रपटे दृष्टमयस्यानां चतुष्टयम् । परमात्मनि
विद्येयं तथावस्थाचतुष्टयम् । यथा धौतो धृष्टितश्च
लाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्यामिस्तुलाणि विराडा
त्मा तथेयते । स्वतः शुभ्रोऽल धौतः स्वाहृष्टितो ऽज-
विशेषनात् । मस्याकारैर्लाञ्छितः स्वात् रञ्जितो वर्ण
पूरणात् । स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी स्फुल्लदृष्टितः ।
स्वात्मा स्फुल्लदृष्ट्योप विराडित्युच्यते परः । ब्रह्मा-
द्यास्तत्त्वपर्यन्ताः प्राणिनोऽल जडा अपि । उत्तमा-
धमभावेन दर्शने प्रटचित्रवत् । चित्रार्पितमनु-
ष्याणां वस्त्राभासाः पृथक् पृथक् । चित्राधारेण वस्त्रेण
सदृशा इव कल्पिताः । पृथक् पृथक् चिदाभासा
श्चैतन्याध्यस्तदेहिनाम् । कल्पान्तजीवनान्मानोवज्जुधा
संस्मरन्त्यमी । वस्त्राभासा स्थितान् वर्णान् यद्वदाधार
ब्रह्मगान् । विदित्यज्ञास्तथा जीव संसारं चिदुगतं
विदुः’ इत्युपक्रमे । ‘जगच्चित्रं स्वचैतन्ये पटे चित्रमि-
यार्पितम् । मायया तदुपस्थैव चैतन्यम् परिशिष्यताम् ।
चित्रदीपमिमं नित्यं ये तु संदधते बुधाः । पञ्चान्नोऽपि
जगच्चित्रं ते सद्यन्ति न पूर्ववत्’ पञ्चदशी ।

चित्रदेवी स्त्री चित्रं दीव्यति दिव-अच् गौरा० छोष् ।

महेन्द्रवारुणां राजनि० । २कुमारानुचरभेदे ५०

‘तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्यवान्’ भा० शल्य०

४६५० । कुमारानुचरोक्तौ

चित्रधर्मन् ५० भारतप्रसिद्धे ऋषभेदे ‘विष्णुपात्रस्तु दैतय

चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्मेति विख्यातः चित्रा-
यासोत् स पार्थिवः’ भा० व्या० ६७५० ।

चित्रनेत्रा स्त्री चित्रं नेत्रं यस्याः । शारिकायां चारा० ।

चित्रपत्र पुंस्त्री चित्रौ पत्रायस्य । तित्तिरिच्छने जटा-

धरः । स्त्रियां छोष् । ‘चित्रपत्रः कफहरः वातघ्नो

पङ्कथीप्रणुत्’ भावप्र० तन्मांसगुणा उक्ताः ।

चित्रपट ५० कर्म० । (छिट) प्रभृतौ १वस्ते शब्दार्थ-

चि० । २चित्राधारपटे पु० चित्रदीपशब्दे उदा० ‘निः-

शेषं दृष्टिसेन्यं तु स्थितं चित्रपटे यथा’ हरिवं०

२१७५० ।

चित्रपत्र ५० चित्रं पत्रं पत्रोऽस्य । चित्रपत्रे खगमान्ते

‘चित्रपत्रशकुनिनीडद्योतितेत्यादि’ काद० ।

चित्रपत्रिका स्त्री चित्रं पत्रं पत्रे यस्याः कप् कापि

अतदन्तम् । चित्रपत्रादिच्छे रत्नमाला २द्रोणपुष्पां

राजनि० कवभावे गौरा०छोष् । चित्रपत्नी जलपिप्पल्यां

स्त्री राजनि० ।

चित्रपथा स्त्री प्रभासतीर्थस्थचित्तानद्याम् तत्कथा स्त्र० पु०
प्रभा० यथा

‘ततो गच्छेन्महादेवि ! नदीं चित्रपथां शुभाम् । ब्रह्म

कुण्डसमीपस्थां चित्रादित्यस्य मध्यतः । यदा चित्र-

स्तु संनीतो यमदूतैः सुरप्रिये ! ! सगरीरः महाप्राज्ञो

यमादेशपरायणैः । एवं ज्ञात्वा तु तत्तस्या भगिनी तस्य

दुःखिता । चित्रा, नदी ततो भूत्वा तथा तस्य महात्मनः ।

प्रविष्टा सागरे देवि ! अन्विष्यन्तीष वान्धवम् । तत-

श्चित्तप्रधानास तस्याद्यक्रुद्धिजातयः । एवं तत् ससुत्-

पत्ना सा नदी वरवर्णिनि ! । तस्यां ज्ञात्वा नरोयस्तु

चित्रादित्यं प्रपश्यति । स याति परमं स्थानं यत्तु देवो

दिवाकरः । अस्मिन् कलियुगे देवि ! अन्नर्क्षानं गता

नदी । प्राष्टकालेऽथ दृश्येत दुर्लभं तत् दर्शनम् । स्नानं

दानं विशेषेण सर्वपातकनाशनम् । भक्तो वाच्य वाऽभक्तो

रात्रौ वा यदि वा दिवा । पर्वकालेऽथ वाऽ काले पवि-

त्रोद्ध्य वाऽशुचिः । यदैव दृश्यते तत् नदी चित्रपथा

प्रिये ! । प्रनाथं दर्शनं तस्या न कालस्तत् कारणम् ।

इहा नदीं महादेवि ! पितरः स्वर्गसंस्थिताः । गायन्ति

तत्तु वाञ्छन्ति नृत्तानि च हसन्ति च । अस्माकं वंशजः

कश्चित् आह्वयन् करिष्यति । यावत् कल्यं तथास्माकं

प्रीतिसुत्पादयिष्यति । एवं ज्ञात्वा नरस्तत् स्नानं आह्वय

कारयेत् । सर्वपापविनाशार्थं पितृणां प्रीतये तथा ।

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभास-
लेतुमासाद्य संस्थिता पापनाशिनी ।

चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्वाधिष्ठानस्थानं यस्याः । गोघा-
लतायां शब्दमां अष्टाक्षरपादके शब्दोभेदे च । त-
ल्लक्षणं “चित्रपदा यदि भौ गौ” इन्दोम० । आचार्य-
पदं शब्दभेदोऽत्र । श्चित्तपदयुक्ते वाक्यादौ त्रि० ।
“अल्गु चित्रपदं लक्षणं याज्ञसेनी तथा वचः” भा० व०
११५० । “सप्त यदा भगव्याः परतो गुरुरन्तगतो लघु-
कोजितदेश ! चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृ-
वैरिधराधिकेश ! । सा कथिताधिकमङ्गल ! पिङ्ग-
लनागवरेण दयाभिर्निवेश ! गौडकुलोज्ज्वल ! धारय
चेतसि हे यशवन्त ! नरेश !” उत्तरलोको शब्दोभेदे च
चित्रपत्नी स्त्री चित्राणि पत्न्याः । (चाकलिया) स्वाते
पृथ्निपत्न्याम् अमरः । २जलपिपत्न्यां श्रोणपुष्पां च
राजनि० । ४मल्लिधारां रत्नमाला । स्वार्थे क । चित्र-
पत्नी का चित्रपत्नीभेदे रत्नमाला ।

चित्रपादा स्त्री चित्रौ पादौ यस्याः । शारिङ्गायां हारा-
चित्रपिच्छक उंस्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राज-
नि० स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपुङ्ख उ० चित्रः पुङ्खोऽस्य । शरभेदे राजनि० ।

चित्रपुष्पो स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । अश्वघा-
लतायाम् राजनि० । [वल्ली स्त्रियां ङीप् ।

चित्रपृष्ठ उंस्त्री चित्रं पृष्ठमस्य । कलविह्वपजिणि । हारा-
चित्रफल उ० चित्रं फलं फलकमिवाकरोऽस्यस्य अच् ।
(चित्तल) मत्स्ये राजनि० । स्वार्थे क । चित्रफलक
तत्त्वार्थे ।

चित्रफला स्त्री चित्रं फलं यस्याः अजा० टाप् । १चि-
र्भक्षां २रुगेयोरौ श्लिङ्गिन्यां ४महेन्द्रवारुण्याम्
५याक्ताक्यां ६शङ्खकाक्याञ्च राजनि० । एतासां चित्र-
फलत्वात्तत्त्वम् ।

चित्रवर्च उंस्त्री चित्रा वर्हा यस्य । १मयूरे स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् । “काकेनेमांचित्तवर्हान् शाट्ठुलान् क्रोष्टु-
केन च । शीघ्रोक्ष पाण्डुवान् राजन् ! सा मल्लीः
शोकदागरे” भा० व० ६०५० । २गरुडालम्बभेदे । “सु-
खचित्तकेतव चित्रवर्हस्तथाऽनलः” भा० उ० १००५० ।
गरुडालम्बजोक्तौ । [६७५० । तत्पुत्रोक्तौ ।

चित्रवाहु उ० धृतराष्ट्रभेदे । पित्रवाहुचित्तवर्मा” व्या०
चित्रभानु उ० चित्राभानवो यस्य । १अग्नौ शब्दार्थे,

२चित्रकडले, ३चक्रकडले च मेदिनिः । ५भैरवे शब्द-
रत्ना० । तत्त्वान्नी “पुच्छैः शिरोभिश्च भ्रमं चित्रभानुं
प्रपेदिरे” भा० व्या० ५२५० सर्पसत्ते । “किन्तिमे
मानवाः सर्वे दहन्ते चित्रभानुना” भा० शा० २२६५० ।
६अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । तयोश्चित्रभानुस्त्वर्थ-
जातत्वात् तथात्वम् “प्रपूर्वगापूर्वजौ चित्रभानू” भा०
व्या० ६०५० अश्विनोःस्तुतौ । प्रभवादिपट्टिर्वैष्णु
उपोद्धये वर्धे “चणका सुहृन्मापाय अन्वय इदं
प्रिये ! । महाधं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ! ।
“अष्टं चतुर्थस्य (ह्रीताग्रस्य) युगस्य पूर्वं यश्चित्रभानुं
कथयन्ति वर्धम्” इ० स० ८५० ।

चित्रभेषजा स्त्री चित्रमाश्चर्यं भेषजं यस्याः ५३० । काको-
दुम्बरिकायाम् राजनि० ।

चित्रमण्डल उंस्त्री चित्रं मण्डलमस्य । मण्डलानि सर्प-
भेदे सुश्रुतः अहिशब्दे ५८११० दृश्यम् ।

चित्रमृग उ० चित्रवर्णो मृगः । पृथते मृगभेदे शब्दार्थ-
चिन्ता० । “पण्मासां मृगागमांसेन पार्श्वेन च सप्त वै”
मनुष्या० “पृथतश्चित्रमृगः” कुल्लू० ।

चित्रमेखल उंस्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे त्रिका० ।

चित्रयोधिन् त्रि० चित्रं युध्यति युध-णिनि । १आश्चर्यं
युद्धकारके स्त्रियां ङीप् । “यदा द्रोणो विविधानस्त्रमा-
गान् निदर्शयन् समरे चित्रयोधी” भा० व्या० १५० ।
“विरुपाक्षश्च दैतेयश्चित्रयोधी महाशूरः” भा० व्या०
६७५० । २अञ्जुने तन्नामनामके शब्दञ्जुनश्च उ०
राजनि० ।

चित्ररथ उ० चित्रोरथोऽस्य । १स्त्र्ये २गन्धर्वभेदे च मेदि० ।

स च गन्धर्वः कथपात् सुनिनाक्षत्रां दक्षकन्यायां वभूव
यथाह “भीमोत्पत्तेनौ चेत्युपक्रमे “भीमश्चित्ररथश्चैव
विख्यातः सर्वविहारी” इत्युपक्रमे “इत्येते देवगन्धर्वा
सौनेयाः परिकीर्त्तिताः” भा० व्या० ६५५० । इत्युक्तम्
स च अङ्गारपर्यनाभा अञ्जुनेन च तस्य दम्बर-
त्वात् दम्बरथनामा वभूव यथाह भा० व्या० ७७५० ।
“गन्धर्व उवाच; “जितोऽहं पूर्वकं नाम सुव्यासङ्गार-
पर्यताम् । न च स्त्राय्ये वल्लभाङ्ग नास्त्राय जन-
सदि । साध्विर्न लब्धवांस्तुभीमोऽहं दिव्यास्त्रधारिणम् ।
गान्धर्व्या माययेच्छानि संयोजयितुमशक्नुन ! । अस्त्रा-
ग्निना विचित्रोऽयं दम्भोऽस्ति रथ उवाच; । सोऽहं चित्र-
रथो भूत्वा नास्त्रा दम्बरथोऽभवम्” ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः” गीता । “सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्धितस्य च । गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुः” हरिवं ४४० । तस्य गन्धर्वाधिपत्यं कृतम् । २ नदीभेदे स्त्री उपपत्तोः पुल्ले पुं चैत्ररथिणश्चेदृश्यम् । चित्ररथमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ । चैत्ररथ भारतस्यादिपर्शनगतेऽवान्तरपर्वणि । तच्च पर्व व्यादिपर्वणि १६५ अथर्व १८२ अध्यायपर्यन्तम् ।

चित्ररश्मि लिं चित्रारश्मयोऽस्य । १ नानावस्त्वरश्मियुक्ते २ मरुद्गणभेदे पुं हरिवं २०४ अ० “अग्निश्चतुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मितमेव च । अमरं शरद्विष्टं सङ्गयञ्च महामुजम् । विरजञ्चैव शुक्रञ्च विश्वावसुविभावसु । अश्मन्लङ्घितुरश्मिञ्च तथा निष्कुपितं ऋषम् । नक्षत्राञ्छितञ्चैव चारित्रं ब्रह्मपञ्चगम् । वृहत्तञ्च वृहन्नृपं तथैव परतापनम् । भरुत्वती तथा यज्ञे एतं वै मरुतां गणम्” ।

चित्ररेफ पुं शाकद्वीपाधिपस्य प्रैयव्रतस्य मेघातिथेः १ पुल्लेभेदे तन्नामके तत्त्वत्वे २ वर्षभेदे च । शाकद्वीपोपक्रमे “तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिः नाम्ना मेघातिथिः । सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुल्लनामाङ्गितेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजव पयमान घुस्वानीक चित्ररेफ वज्ररूप विश्वाधार संज्ञान् निघाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्तस्वावेशितमतिस्तपोवनं प्रविशेत्” भाग० ५।१२।१८।

चित्रल पुं चित्रमाथर्थं लाति ला-क । १ कर्षूरयस्यै २ तद्वति लिंशङ्करत्वा० । ३ गोरक्षीहस्ते स्त्री राजनि० ।

चित्रलता स्त्री० नित्यकर्म० । मञ्जिष्ठायां राजनि० ।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे ङीप् । (तली) कृष्याम् । उज्ज्वलद० ।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख-ल्यप् उप० स० । १ वाणा-सुरमन्त्रिणः कुम्भाण्डस्य कन्यायाम् २ अप्सरोभेदे च । तस्याय चित्रलेखनदक्षता हरिवं १७६ अ० वसिष्ठा यथा “जपायावचनं श्रुत्वा रामा वाक्यमिदं पुनः । उवाच रुदतोच्चैव कुम्भाण्डतनया सखी । कुशला ते विशालाक्षि ! सर्वथा सन्निविष्टे । अप्सरा चित्रलेखा नै क्षिप्रं विज्ञाप्यतां सखि” । अस्याः सर्वमशेषं वै त्रैलोक्यं विदितं सदा । एवमुक्त्वा तदेवोपा हर्षेणागतविभ्रया । तामप्रसमानाय चित्रलेखां सखीं प्रियाम् । कृताञ्जलिपुटा दीना जघा वचनमवब्रवीत् । परमं शृणु मे वाक्यं यत्त्वं वक्ष्यामि भाविनि ! । भर्तारं यदि

मेऽद्य त्वं नानयिष्यसि मत्प्रियम् । कान्ते पद्मपत्रागञ्जं मतमातङ्गविक्रमम् । त्वच्छास्यहं प्रियान् प्राणांस्ततः कमललोचने ! । चित्रलेखाऽत्र शीघ्राक्यमूर्णं हृदयेतौ शनैः । नैपोऽर्थः शक्यतेऽस्माभिर्वैचुं भाविनि ! सुव्रते ! । न कुलेन न यथेन न ग्रीलेन न रूपतः । न देश-तय विज्ञातः स हि चोरो मया सखि ! । किन्तु शक्यं यथा कर्तुं बुद्धिपूर्वं मया सखि ! । प्राप्नुञ्च शृणु मे वाक्यं यथाकाममवाप्स्यसि । देवदानवदक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् । ये विशिष्टाः प्रभावेण रूपेणाभिजनेन च । यथाप्रधानतः सर्वानालिखित्यास्यहं सखि ! । मनुष्यलोके ये चापि प्रवरा लोकविश्रुताः । संप्रलावेण ते भीरु । दर्शयिष्यामि तानहम् । ततो विज्ञाय पटुस्यं भर्तारं प्रतिनृपस्यसे । सा चित्रलेख्या प्रोक्ता जघा हितचिकीर्षया । क्रियतानेवमित्याह चित्रलेखां सखीं प्रियाम् । ततः कुशलहस्तत्वाद्यथालेख्यं समन्ततः । इत्युक्त्वा संप्रलावेण कृत्वा लेख्यगतांस्तु तान् । चित्रपटुगतान् सुखानामन्यामास शोभना । ततः प्रसीर्य पटुं सा चित्रलेखा स्वयंकृतम् । जपायै दर्शयामास सखीनाञ्च विशेषतः” । “ततस्तु देव्या रूपेण चित्रलेखा वराप्सराः” तत्राध्यायादौ । भाग० १०।६२ अ० । कुम्भाण्डकन्यया चित्रलेखयैव तया चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा “वाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चित्रलेखा च तत्सुता । सख्यष्टच्छतं सखीमूर्धं कौतूहलसमन्विता” इत्युपक्रमे । “चित्रलेखोवाच व्यसनं तेऽपकर्षाणि त्रिलोकां यदि भाव्यते । तन्मनेषे नरं यस्ते मनोहृतां तमादिश । इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् । दैत्यपिद्यावरान् यक्षान् न्यूरमानकडुन्दुभिम् । व्यलिखत् रामकण्ठौ च पद्मं च वीक्ष्य लज्जिता । अग्निरुद्धं धिलिखितं वीक्ष्यैषा वाङ्मुखीक्ष्णिया । सोऽसावसाविति प्राह अयमाना महीपते ! । चित्रलेखा तमाज्ञाय शौर्यं कृष्णस्य योगिनो । ययौ विहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालिताम्” “मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता चित्रलेखा” रुन्दोभ० उक्ते शृङ्गादशाक्षरपादके “रुद्रायै मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम्” व० र० टी० उक्ते च ४ रुन्दोभेदे । “समजा मजगा गुदिक्खरैर्भवति चित्रलेखा” व० र० टी० उक्ते ५ रुन्दोभेदे । ६ व्रजाङ्गनाभेदे । “शङ्खेऽसृग्निन् जगति रुग्णदृशं साररूपं यदासोदाकष्येदं व्रजयुवतिसभा वेषसा

सा व्यधायि । नैतादृक् चेत् कथमुद्विगतामनरेणाच्यु-
तस्य प्रीतं तस्यां नयनयुगमभूत् चित्रलेखाङ्गुतायाम्”
उज्ज्वलमणिः कर्म० । ७चित्रायां रेखायाम् स्त्री
रत्नयौरेक्यात् इत० । ७चित्रस्य लेखने पु० । “ऊषा-
ऽनिरुद्धसमागममिव, चित्रलेखादर्शितविचित्रकलमुवना-
कारम् । (राजकुलम्) काद० । [जटाधरः ।
चित्रलोचना स्त्री चित्रं लोचनमस्याः । शारिकाखगे
चित्रवदाल पु० चित्रवद् व्या समन्तात् व्यलति व्या+चल-
अच् । पाठीनमतस्य (वोयादल) जटाधरः ।
चित्रवर्म्मन् पु० १ छतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाङ्मचित्रवर्म्मन्” भा०
आ० ६७अ० । चित्रं वर्म्मन् । २ चित्रकवचयुक्ते त्रि० ।
चित्रवल्गिक पु० वल्गीव कायति कै-क प्रयो० ह्रस्वः कर्म० ।
पाठीनमतस्य हेमच० ।
चित्रवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १ सृगेर्वीरौ २ महेन्द्रवाङ्मत्याञ्च
राजनि० कर्म० । ३ चित्रायां लतायाम् ।
चित्रवहा स्त्री चित्रं वहति वह-अच् । भारतप्रसिद्धे
नदीभेदे “करीपिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्”
भा०भी० ६अ० । मानानद्युक्तौ “ऋषिकुल्या तथा मेध्या
नदी चित्रवहा तथा” भा० आनु० १६५अ० तीर्थौ ।
चित्रवाण पु० १ छतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाणश्चित्रवर्म्मन् सुवर्म्मन्
दुर्विभोचनः” भा० आ० ११०अ० । २ चित्रशरयुक्ते त्रि०
चित्रवाहन पु० मणिपूरेश्वरे नागभेदे । “मणिपूरेश्वरं
राजन् ! धम्मचं चित्रवाहनम्” भा० आ० २१५अ० ।
चित्रवीर्य्य पु० चित्रमाश्रयं वीर्य्यमस्य । रत्नैरण्डे । राजनि० ।
चित्रवेगिक पु० चित्रवेगोऽप्यस्य ठन् । नागभेदे “वराहको
धीरणकः सुचित्रश्चित्रवेगिकः” भा० आ० ५७अ० ।
नागोक्तौ ।
चित्रगाला स्त्री चित्रलेखननिर्माणायां गाला । चित्रलेखन-
निर्माणायायाम् गालायाम्, जालिन्याम् हेम० ।
चित्रशिखण्डिज पु० चित्रशिखण्डिनोऽङ्गिरसो जायते
जन-ड । दृश्यतौ अमरः । चित्रशिखण्डिप्रसूतादयो-
ऽप्यत्र ।
चित्रशिखण्डिन् पु० चित्रः शिखण्डः अस्त्यस्य इनि । “मरी-
चिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्चेति
सप्तैते त्रयोश्चित्रशिखण्डिनः” इत्युक्तेषु सप्तसु सुनिपु
अमरः । “ये हि ते ऋषयः ख्याताः सप्त चित्रशिखण्डि-
नः । तैश्चैकमतिभिर्भूत्वा यत्प्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्” ।
“मरीचिरत्रङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च

महातेजास्ते हि चित्रशिखण्डिनः । सप्त प्रजनदो
ह्येतास्तथा स्त्रायम्भयो ऽपसः । एताभिर्षोडशै
ल्लोकास्ताभ्यः शास्त्रं विनिःसृतम्” भा० शा० ११०अ० ।
चित्रशिरस् पु० चित्रं शिरोऽस्य । १ गन्धर्वभेदे “महाशक्ति
श्चित्रशिरा जर्णायुरनवस्तथा” हरिवं० २६१अ० गन्धर्व-
भेदोक्तौ । २ मूलपुरीषविषे सत्वभेदे सुश्रु० “चित्रशिरः
सरावकुहिं शतदारुकारिमेदकशारिकाहृष्टासृष्टसन्धे वि-
शर्जिता मूलपुरीषविषाः” सुश्रुतः ।
चित्रशीर्षक पु० चित्रं शीर्षमस्य कप् । कीटभेदे सुश्रुतः ।
कीटशब्दे २०५८प्र० दृश्यम् ।
चित्रसर्प पु० नित्यकर्म० । शालुधानसर्पे शब्दः ।
चित्रसेन पु० छतराष्ट्रपुत्रभेदे “तेषां छतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना वभूवुः । दुष्योधनो दुःशासनो विश्व-
श्चित्रसेनश्चेति” भा० आ० ६५अ० । २ गन्धर्वभेदे । चि-
त्रसेनश्च शीतोष्णस्तथा चित्ररथोऽपि च । एते चान्ये
च गन्धर्वा धनेश्वरसुपासते” भा० स० १०अ० । ततको
खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयत् । गन्धर्वराजस्तान्
सर्पान्ब्रवीत् कौरवान् प्रति” भा० व० २४०अ० ।
अर्जुनेन तत्पराजयकथा तत्रैव दृश्यम् । “ऋतुमन्त्र-
राजानं चित्रसेनमरिन्दमम् । विजिग्ये तरसा हंस्ये
सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम्” भा० वि० ४६अ० । चित्रगुप्ता
द्वितितथानगते अर्जुनलोकायिवेचको द्रुपदादजसत्किञ्च
भेदे कायस्थशब्दे १६३३प्र० दृश्यम् । ५ नदीभेदे स्त्री
चित्रवहाशब्दे दृश्यम् ।
चित्रहस्त पु० चित्र आश्रयो हस्तः हस्तक्रिया यत्र । मङ्ग
युद्धाङ्गहस्तक्रियाभेदे “चित्रहस्तादिकं कृत्वा कृत्वा
च चक्रतुः” भा० स० २२अ० । भीमजरासन्धोर्भक्त
युद्धवर्णने ।
चित्रा स्त्री चित्र-अच् । १ मृषिकपण्णो २ गोहृन्वायां ३ सु-
ह्रावां ४ दन्तिकायां ५ मायायां ६ सर्पभेदे ७ नदीभेदे च
जेदि० । ८ चित्रगुप्तस्य भगिन्यां सा च नदी भूत्वा चित्र
पथा नदी जाता सेव चित्रा नदी । चित्रपथाशब्दे दृश्यम्
६ अथपसरोभेदे हेमच० । १० प्रजाङ्गनाभेदे उज्ज्वलमणिः ।
“परमप्रेष्ठमध्ये तु ललिता सविशाखिका । सचित्रा च-
म्बकलता तुङ्गविम्बेन्दुलेखिका । रङ्गदेवी सुदेवी । चेलदौ
सर्वशुणाः त्रिधा” “चित्रानाम यच्छन्दोऽङ्गान् सुखलो-
भास्ततो यौ” इ० टी० उक्ते पञ्चदशानुपादवे
यत्पुत्रभेदे । राशिचक्रस्य १२ नक्षत्रभेदे । सा च

राशिचक्रस्य १७३।२० अथधि १८६।४० पर्यन्तं १३।२०
अंशाव्याप्तिका तत्संख्यादिकम् अष्टप्राशब्दे
३६७५० उक्तम् । “हिमनिर्गन्तयोयोगे चित्राचन्द्र-
मसोरिव” रघुः । चित्रानामके चन्द्रकलत्वे १२दण्ड-
कन्याभेदे च । १४मृगेश्वरो १५श्वेतद्वार्या १६मञ्जि-
श्यां राजनि । चित्रायां जाता अण् “चित्रारोहिणी
कलिकारोहिणीभ्यः स्त्रियासप्तसंख्यानम्” वात्ति०
जातायां लुक् । १७चित्राजातायां स्त्रियां स्त्रीभिन्ने तु
न लुक् चैवः इत्येव ।

चित्राच्च त्रि० चित्रमच्च यस्य षच् समा० । चित्रनेत्रयुक्ते
स्त्रियां प्रिप्वात् ङीप् । सा च शारिकाखगे तिका०
३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे ५० “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चरुचि-
त्वाङ्गदश्च” भा० व्या० ६७अ० ।

चित्राक्षपु ५० नित्यक० पृथो० द्रोणपुष्पाम् शब्दार्थे चि० ।
चित्राङ्ग ५० ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “अयोवाञ्छमहावाञ्छश्चित्राङ्ग
शिवकुण्डलः” भा० ११७अ० तत्पुत्रोक्तौ । २चित्राङ्गयुक्त-
मात्रे त्रि० । ३रक्तचित्रके ४सर्पभेदे ५चित्रके (चित्ते)
राजनि० । चित्रमङ्गं यस्मात् । ६हरिताले ७मञ्जि-
श्यां ऽहिकुले च न० राजनि० ।

चित्राङ्गद ५० शान्तनोः सत्यवत्यां जाते पुत्रभेदे । “भीष्मः
खनु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्यवतीं मातरसदृशहयत्
यामाञ्जनेश्वकालीमिति तस्यां पूर्व कानीनो गर्भः
पराशराद् द्वैपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्तनोरन्यौ
द्वौ पुत्रौ बभूवुः । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयो
रप्राप्तयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्र-
वीर्यस्तु राजासीत्” भा० व्या० ६५अ० ।

ब्रह्मपादजचित्रगुप्तादितितयान्मृते अधोक्तोक्तविचारके
२जतभेदे च । कायस्थभेदं चित्राङ्गदसुपक्रम्य “कले-
र्देश सहस्राणि नागलोकेश्वरोभव । ततस्त्रिलोकनाय
स्तमिन्द्रहोभविष्यति” इति प्रति तं ब्राह्मणशायसङ्गा ।
“तत आनन्दमनसा गतश्चित्राङ्गदस्तलम्” इत्युक्तम्
आचार निर्णयतन्त्रे । ४गन्धर्वभेदे । हरिवं० १०८अ०
दृश्यम् । ५अप्सरभेदे स्त्री । “अलम्बूषा हताची च चित्रा
चित्राङ्गदा रुचिः” भा० व्या० १६० । मणिपूरेश्वरचि-
त्तवाहनस्य कन्यायाम् श्वर्जुनकलत्रभेदे च स्त्री
“अभिगम्य महावाङ्मरभ्यगच्छन्महीपतिम् । मणिपूरेश्वरं
राजन् ! धर्मानं चित्रवाहनम् । तस्य चित्राङ्गदा नाम
इहिता चारुदर्शना । तां ददर्श पुरे तस्मिन् विच-

रर्त्तो यदृच्छया । दृष्ट्वा च तां वरारोहं चक्रमे चैव-
वाहिनीम्” भा० व्या० १२५अ० “चित्राङ्गदा वरा-
रोहानपराध्यति किञ्चन” भा० व्या० ८१अ०

चित्राङ्गद स्त्री चित्राङ्गदं स्त्रते सू-क्तिप् इत० । सत्य-
वत्यां शान्तनुपकलत्रभेदे राजनि० ।

चित्राटीर ५० चित्रां नक्षत्रमटति चित्रं वा अटति कट-
वा० ईरच् । १चन्द्रे २घण्टाकर्णे शिवाश्वरभेदे
३वलिखामरक्ताङ्कितभावे च भेदि० ।

चित्रादित्य ५० चित्रस्य चित्रगुप्तस्य आदित्यः तत्पुजित-
त्वात् । प्रभासतीर्थस्य चित्रगुप्तस्यापि आदित्यमूर्तिभेदे
चित्रपथाशब्दे दृश्यम् ।

चित्राच्च न० नित्यकर्म० । चित्रोदने “दध्योदनं हविश्चूणं
मांसं चित्राच्चमेव च” याज्ञ० ऋग्वेदचण्ड
“अजाक्षीरेण संखिन्ना यवाश्च तिस्रस्तण्डुलाः । अजा-
कर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्राच्चसंक्षिताः” दीपिकोक्तम् ।

चित्रापूप ५० नित्यकर्म० । पिष्टकभेदे त्रिका० ।

चित्रामघा स्त्री० ऊपसि निघण्टुः । [राजनि० ।

चित्रायस न० कर्म० अच् समा० । तीक्ष्णलोहे (इस्मात्) ।

चित्रायुध त्रि० चित्राण्युधान्यस्य । १आश्वर्यायुधयुक्ते
२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे ५० “चित्रायुधो निघण्टो च पागी
छन्दारकस्तथा” भा० व्या० ११७अ० । “कायैश्चित्रा-
नराशित्वा शिलायुधसदावहन्” भा० द्रो० २३अ० ।
कर्म० । आश्वर्यायुधे न० चित्रायुधसुरचितम्” भा० रु०
१६अ० । [चित्रलिखितपुत्तलिकादौ ।

चित्रारम्भ ५० आरभ्यते आ+रभ कर्मणि घञ् ७त० ।

चित्रार्पितारम्भ त्रि० चित्रेऽर्पित आरम्भोऽस्य । चित्र-
लिखिते “तच्छासनात् काननसेव सर्वं चित्रार्पितारम्भनि-
यावतस्यो” कुमा० ।

चित्रावसु ५० चित्राणि विविधानि चन्द्रार्कलक्षिण्य वसन्ति
यस्यां वस ए-ष्ट० दीर्घः । रात्रौ “रात्रिर्वै चित्रावसुः
ज्ञा चित्राणि संगृह्य यमतीति” शत० ब्रा० २।१।१।२।
“चित्राणि यहनन्तुदोनि” भा० । “चित्रावसो !
खणि ते पारमसीय” यजु० ३।१८।

चित्रिक ५० चैत्रिक+प्रयो० । चैत्रमासे शङ्करत्वाः चित्रा
साथे क । चित्राशब्दे स्त्री ।

चित्रिन् त्रि० चित्र-णिनि चित्र+अङ्गर्थे इति वा ।
१आश्वर्यकारके २चित्रयुक्ते च । स्त्रियां ङीप् । “अभि-
विद्वांसि तद्विकिरा चित्रिणीषा” ऋ० ४।३२।२।

“चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तासु” भा० । श्नायिकाभेदे स्त्री रतिमञ्जरी । “भवति रतिरसज्ञा नातिदोषा न खल्वी तिलकुसुम सुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी । कठिनघनकुचाट्या सुन्दरी सा सुशीला सकलगुण-विचित्रा चित्रिणी चित्रवक्त्रा । पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो मृगो हृषोऽश्वश्च स्त्रीषु सोजातिलक्षणम् । शशके पद्मिनी तृष्टा चित्रिणी रमते मृगम् । हृषके शङ्खिनी तृष्टा हस्तिनी रमते हयम् । पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा च मन्दगन्धा च हस्तिनी” ।

चित्रे श पु० इत० । १ चन्द्रे शब्दच० । २ चित्रेश्वरशिव-लिङ्गे न०

चित्रेश्वर न० प्रभासचोलेख्ये चित्रगुप्तास्थापिते शिवलिङ्गभेदे यथा “ततो गच्छन्महादेवि ! चित्रेश्वरमतुतमम् । घटुषां सप्तके तस्य स्थितमान्नेयदर्शने । लिङ्गं महाप्रभावं हि सर्वपातकनाशनम् । तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकात् न म-वेद्भयम् । यत्तदस्त्रिगतं पापं चित्रोमार्जयति प्रिये ! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा । तस्मात् पाप युतोवापि नरकं नैव पश्यति” ।

चित्रोक्ति स्त्री चित्रा व्याख्यार्थकरी उक्तिः । व्याकाश-बाण्णां त्रिका० । २ चित्रकथने च ।

चित्रोपला स्त्री इत० । चित्र उपलोयस्याम् । १ नदीभेदे । “चित्रोपलां चित्रपथां मञ्जुलाम् मञ्जुवाहिनीम्” भा० स्त्रीप० ६४० । नदीकथने । इयं चित्रोत्पलेति पुरु-षोत्तमतत्त्वे उक्ता । “नदी तत्र महापुण्या विष्णु-पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा” “चित्रोत्पला महानदी” रघुनन्दनः ।

चित्रोदन पु० नित्यकर्म० । केतुवलिङ्गमे चित्राक्षे चित्रा-क्षगच्छे लक्षणसक्तम् । “चित्रोदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समञ्चयेत्” संस्कार० त० ।

चित्रत्र लि० चित्र-कर्मणि यत् । पूज्ये “सूर्यमा घत्योदिवि चित्रत्रं रथम्” ऋ० ५।६।३।७ । “चित्रत्रं पूज्यम्” भा० । चिदु अव्य० । चित्+प्रयो० । १ यसाकल्ये चिच्छब्दार्थे । तस्य असाकल्यार्थत्वेऽपि “यथ निपाता उच्चावचैर्ज्वर्येषु निपतन्त्युपमार्थेऽपि” निरुक्तोक्तेः अव्ययाना मनेकार्मत्वात् वा २ उपमायाम् । “दधि चिदित्युप-मार्थे” निरु० । १ निन्दायाम् “कुन्नापांश्चिदाहरेदिति कुत्सिते” निरु० । १, “चनचिदियगोलादितद्विज्ञाने डि-

तेषु गतेः” पा० पठसु परेषु तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चित्” सि० कौ० “किं दत्तं च चिदुत्तरम्” पा० । “अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् किं दत्तं तदुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्” । “विमक्तान्तरं इतरडतमान-किमोरूपं किं दत्तम्” सि० कौ० ।

चिदाकाश पु० न० । चिद व्याकाशमिव निर्लेपत्वात् सत्त्वाधारत्वाच्च । व्याकाशवच्चिर्लेपे गुप्ते ब्रह्मणि ।

चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य । चैतन्य-स्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परपुरुषे । “एतद्रूपं भगवतोऽङ्गरूपस्य चिदात्मनः” भाग० १।१।१५। श्लोकः

चिदाभास पु० चित् व्याभासः प्रतिबिम्बः । बुद्ध्यात्म प्रतिबिम्बे जीवे “बुद्धिदृष्टिचिदाभासाविति वेदान्तकाः । चित्रदोषगच्छे दृश्यम् । [१ चूदयालौ हेमच० ।

चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य । १ यात्मनि, २ स्फूर्तिमति च । चिन्तन न० चिति-भावे ल्युट् । अतुध्याने “परद्वयेष्वभि-ध्यानं मनसाऽनित्यचिन्तनम्” मनुः । युच् । चिन्-नायत् स्त्री ।

चिन्ता स्त्री चिति-भावे छ । १ अतुध्याने सा० द० उक्ते २ व्यभिचारिगुणभेदे च तत् “सृष्टिचिपलताग्लानिचिन्ता वितर्काः” व्यभिचारिणो विभज्य “ध्यानं चिन्ता हितानाम्नेः शून्यताश्चासतापजत्” सा० द० उचि तम् । “चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः” चाणक्यम् । “चिन्तामपरिमेयाच्च प्रलयाना-सृपाश्रिताः” गोता । “धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्विक गुणलक्षणम्” मनुः । ३ दर्शनसंभोगभावनाभेदे रसमङ्गलम् ।

चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोषनिः शा० त० । चिन्तितार्थप्रदे मणिभेदे । “चिन्तामणौतुदारांश्च चि-न्तिते सर्वकामदान्” हरिवं० १५२ च० । “सामर्थ्यसम्पा-दितवान्चित्तार्थचिन्तामणिः स्याच्च कथं हनूमान्” भट्टिः । २ सर्वकामदे परमेश्वरे च “व्याधुरारोग्यमर्थञ्च भोगां-यैवातुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यम् सर्वकामप्रदो-हरिः” इत्युक्ते सस्य तथात्वम् । ३ मन्त्रविशेषे “सहज-स्थानगो भौमो भाग्यस्थश्च दृहस्पतिः ! चिन्तामणिसमा-ख्योऽयं यातुः संकल्पपूरकः” ज्यो० उक्ते ४ यातायोगभेदे ५ बुद्धवेदे त्रिका० । ६ स्वर्गमणौ “यथा चिन्तामणिं सृ-ष्ट्वा लौहं काञ्चनतां व्रजेत्” । पद्मोत्त० ख० कपिलवृद्धपा-दुभूते तदीयचिन्तामणिहारकगणदेवताशक्ते ७ गणेश-भेदे तत्कथा “गणं हत्वा महावीर्यं चिन्तामणिस्तया-

ऽऽहृतः चिन्तामणिरिति ख्यातं तव नाम भविष्यति ।
अनुचिन्तामणिं नाथ ! त्वमेव स्त्रीकुरु प्रभो ! ।
“सुनिना कपिलेनासौ प्रार्थितोऽभिजिताऽपि च । मणि-
चिन्तामणिं त्वत्वा शुशुभे स विनायकः । चिन्तामणि-
रिति ख्यातिस्ततोऽपि परमां दधौ । कपिलस्य गृहे
जातः कपिलाख्यामतो ययौ” स्तं पु० गणपतिकृत्यो
चिन्तामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिमूर्तिभेदे
“चतुर्थावरणे काश्यां भक्तविघ्नविनायकाः । इष्टव्या हृष्ट-
चेतोभिः सष्टमष्टौ विनायकाः” इत्युपक्रमे “हेरम्बा
हृदिदिग्भागे चिन्तामणिविनायकः । भक्तचिन्तामणिः
साक्षात् चिन्तायै समर्पकः” काशी० पु० अ० ।

चिन्तावेष्मन् न० इत० । यन्त्रणागृहे ।

चिन्ति पु० चिति-इन् । देशभेदे तस्य सुराष्ट्रेण सह इत्थं
कार्तिकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिसरः चिन्तिसुराष्ट्राः ।

चिन्तिडी स्त्री तिन्तिडी+टपो० । तिन्तिडीइत्थे द्विरुको० ।

चिन्तितं त्रि० चिति-कर्म्मणि क्त । चिन्ताकर्म्मणि “सख्या
सुखं सद्युपयास्यसि चिन्तितानि” किरा० । कर्त्तरि क्त ।
२चिन्तायुक्ते शतनामिकायां स्त्रियां स्त्री । भावे क्त ।
३चिन्तायाम् न० ।

चिन्तिति स्त्री० चिति-क्तिन् वा० इट् णिलोपश्च । चिन्तायाम्
शब्दरत्ना० । [त्रिका० ।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+स्वार्थे वा० च । चिन्तायां
चिन्त्य त्रि० चिति-कर्म्मणि यत् । चिन्तनीये “केषु केषु च
भावेपु चिन्त्योऽसि भगवन् ! मया” गीता । “अयं हि
सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः” भा० व्यास० ४४अ० ।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्यः सन् द्योतते द्युत-अच् । देवभेदे ।
“गणा देवानामग्रपाः सोमपाश्च लोकाः सुयामास्तुप्रिता
ब्रह्मकायाः । आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च वाचा विरु-
द्धाश्च मनोविरुद्धाः । शुद्धाश्च निर्माणरताश्च देवाः
स्वर्गशयना दर्शपा आज्यपाश्च । चिन्त्यद्योता ये च देवेषु
सुख्याये चाप्यन्यादेवताशयनीदः । सुपर्णगन्धर्वपिशा-
चदानवा यक्षास्तथा चारणपद्मगाश्च” भा० व्यास० १८अ० ।

चिपिट पु० चि-पिटच् क्तिञ् । (चिड्डा) ख्याते पृथुके
हेमच० : तत्करणप्रकारादि भावप्र० उक्तं यथा .

“शालयः सत्पथा आर्द्रां भृष्टा व्यस्फुटितास्ततः । कुट्टि-
ताश्चिपिटाः प्रोक्तास्तैः सृताः पृथुका अपि । शालयो
यवनालाद्याश्चिपिटा पुष्टिर्वर्जनाः” । अस्य भक्ष्याभक्ष्यत्वं
यथा “द्विः स्निग्धमन्नं पृथुकं शुद्धं देशविशेषके । नात्य-

न्मृक्षं विप्राणां भोजने च निवेदने । अभक्ष्यं तत्
यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम्” ब्रह्मसू० पु० । “नासि-
काया नते इन्च् पिटच् चिकचि च” पा० वार्त्ति०
पिटच् प्रकृतेः चिः । शतनामिकायां (खांदा) शतवृत्ति
त्रि० (चिपटा) ४ख्याते पदार्थे “करतलपीडनचिपिटी-
कृतत्रयणपुटेन” काद० । “उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्जु-
लोऽतलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौ-
भाग्यभञ्जकः । चिपिटीभिर्भवेद्दासी” इति काशी० स्तं
३७ । प्रान्ते व्यङ्गुल्यानिपीडनेन ५नेत्रस्याकुलतायाम् ।
“असि द्विचन्द्रनतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्तौ दृगन्त-
चिपिटीकरणादिरादिः” नैप० । “दृगन्तचिपिटीक-
रणं नेत्रान्ताकुलीकरणम्” मल्लि० । अङ्गुल्या द्वि नेत्र-
प्रान्तनिपीडने एकपदार्थस्य द्विधा भानं लोकप्रसिद्धम् ।
इयुष्माग्निनीहणे स्त्री राजनि० पृथो० चिपटोऽपि
पृथुके हेमच० । स्वार्थे क । चिपिटक पृथुके अमरः ।

चिपिटनासिक पु० चिपिटा नासिका यत् । १देशभेदे
स च देशः “उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे “केशधरचि-
पिट नासिकदासेरकवाटधानाः” इ० स० १४०अ० कूर्मदि-
भागे उत्तरस्यासक्तः । सोऽभिजनोऽस्य अणः तद्भाजानो
वा वहुल्वे लुक् । शतदेशवासिषु शतवृषेषु च त्र० व० ।

चिपुट पु० चिपिट+पृथो० । पृथुके रुद्रः ।

चिप्य पु० “नखमांसमधिष्ठाय वातं पित्तं च देहिनाम् ।
करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमाद्भिरेत्”
भाव० उक्ते नखरोगभेदे । (आङ्गुल हाडा)

चि(क्लि)प्यिका पु० रात्रिचरजन्तुभेदे “लोभाशिकापिङ्गल
चि(क्लि)प्यिकाख्यौ वल्गुलूकौ शशकश्च रात्रौ” इ०
स० ८८अ० । “सर्वे स्वकालोत्क्रमचारिणः सुदेशस्य
नाशाय नृपानदा वा” तस्य दिवाचारेऽनिष्टफलउक्तम्
“नानाविधानि विरतानि हि चि(क्लि)प्यिकायास्तथाः
शुभः कुलकुलु न शुभास्तु शेषाः” इ० स० ८८अ० ।

चिप्य पु० सन्त्युतोक्ते क्षमिभेदे क्षमिशब्दे दृश्यम् ।

चिमि पु० चि-वा० मिक् । १शुकखगे शब्दरत्ना० । २पृष्ट-
कटचे (पाटशाक) शब्दमाला । स्वार्थे क तत्पार्थे ।

चिर न० चि-रक् । १दीर्घकाले । २तद्वर्तिनि पदार्थं त्रि० ।
लघुदौ (१५) त्रिकले गण्ये शब्दार्थचि० “दीर्घवृत्ती चिर-
क्रियः” अमरः । चिरजीवी चिरकारी चिरकालादि ।

चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति क्-णिनि । १चिरेण कथं
कर्त्तरि दीर्घस्मृते । २गौतमस्य पुत्रभेदे पु० ।

“चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याभवत् सुतः । चिरेण सर्वकार्याणि विन्दयार्थान् प्रपद्यते । चिरं सञ्चिन्तय-
च्छांश्चिरं जायत् चिरं स्वपन् । चिरं कार्याभित्तिञ्च
चिरकारी तथोच्यते” भा० शा० २६७अ० । तस्य
चिरकारिताफलं तत्प्राप्त्याये वर्णितम् । स्वार्थे क,
चिरःकारः क्रियाऽस्तप्रत्यय ठन् वा । चिरकारिकोऽप्यत्र
तत्तद्वोदा०

चिरकाल इ० कर्म० । दीर्घकाले । [क्रियाकारके अमरः ।
चिरक्रिय ति० चिरा क्रिया यस्य । दीर्घस्त्वने विलम्बेन
चिरजात ति० चिरं दीर्घकालं जातः । दीर्घकालजाते ।

इन्द्रद्युम्नशब्दे ६४५५० उक्ते भा० व० वाक्ये उदा०
चिरजीवक इ० चिरं जीवति जीव-ण्वल् । १जीवकट्ठे ।
जटाधरः । २चिरजीवनयुते ति०

चिरजीविका स्त्री कर्म० । दीर्घकालवृत्तौ “वृणीष्व
वित्तं चिरजीविकाञ्च कठ० उ०

चिरजीविन् ति० चिरं जीवति जीव-णिनि । १दीर्घकाल-
जीवनयुक्ते २विष्णौ ३काके च इ० सेदि० ४जीवकट्ठे
५शाल्मलिहृत्ते इ० राजनि० । ६मार्कण्डेये “अश्वत्थामा
बलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः । कपः परशुरामश्च
सप्तैते चिरजीविनः” ति० त० उक्तेषु ७अश्वत्थामादिषु
“चिरजीवी यथा त्वं भोः” ति० त० । मार्कण्डेयपूजा-
मन्त्रः । अथ राज्ञोवभूवैव हृदस्य चिरजीविनः” (दशर-
थस्य) रामा० अयो० १।३६। श्लोकः । [दाघे ।

चिरञ्जीविन् इ० चिरं जीवति जीव-णिनि । चिरजीविप-
चिरण्टी स्त्री चिरेण व्यटति पितृगृहात् भर्तृगेहम्
व्यट-अच् प्रथो० । १यौवनवत्यां पितृगेहस्यायां
स्त्रियाम् । अमरः २युवत्यां रुद्रः । [शब्दरत्ना० ।

चिरतिक्त इ० चिरस्तिक्तो रसो यत् । (चिराता) भूनिध्वे
चिरत्न ति० चिरे भवः चिर+त्न । चिरन्तने पुरातने जटा० ।
चिरन्तन ति० चिरम्+भवार्थे श्रुल् तट् च । पुरातने
अमरः । “सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनिश्चिरन्तन-
स्तावदभिन्यजीविषत्” भाषः । स्त्रियां ङीप् ।

चिरपाकिन् इ० चिरेण पाकोऽस्तप्रत्यय डूर्जर्त्वात् इति ।
कपिले राजनि० ।

चिरपुष्य इ० चिराणि पुष्याण्यस्य । वकुलहृत्ते राजनि० ।

चिरम् अव्य० चि-वा० रञ्क् । वङ्कालार्थे हेम० । “चिरं
चकोरस्य भवन्मुलसूयौ” नैष० । “ततः प्रजानां चिर-
मात्मना धृताम्” । “विपक्षभावे चिरमस्य तस्य पुः”

रञ्क् । एषु क्रियाविशेषणत्वात् चिरशब्दात् द्वितीयेत्यपि
भविष्यमर्हति । चिरन्तनः चिरञ्जीवन इत्याद्येवात् उदा०
चिरमेहिन् इ० चिरेण मेहति मिह-णिनि । दीर्घ-
कालेन प्रसायकारिणि गर्हमे हेमच० ।

चिरभ्रण इ० स्त्री० चिरं भ्रणति भ्रण-अच् । चिक्षे त्रिका० ।
तस्य दीर्घकालरावात्तथात्वम् ।

चिररात्र न० चिरा रात्रिः योगविभागात् अच् समा० ।
दीर्घकाले “चिररात्रोपिता खेह ब्राह्मणस्य निवेशने”
भा० व्या० १६८अ० । “चिररात्रेऽप्युत्तं कर्म तद्वान्
कर्तुमर्हति” भा० उ० ६३अ० ।

चिररात्राय अव्य० चिररात्रमयते अय-अण् उप० इ० ।
दीर्घकाले । “हविर्यदु चिररात्राय तन्वानन्याय कल्पते”
मनुः “शक्यते दुस्तप्रजेऽप्यथे चिररात्राय जीवितम्”
भा० व० १३१अ० ।

चिरलोक इ० चिरः चिरकालस्यायी लोकोवेष्टाम् ।
प्राप्तपितृलोकेषु पितृषु “स एकः पितृणां चिरलोक
लोकानामानन्दः” तैत्ति० उ० । “चिरकालस्यायी लो-
को येषां पितृणां चिरलोकाः पितरः” भा० ।

चिरविल्व इ० चिरं विलति विल-भेदने व । करञ्जहृत्ते
अमरः । “चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसंज्ञकम्”
भा० श० ५५अ० । [अमरः । स्वार्थे क अत्राघे

चिरसूता स्त्री चिरं सूता । वङ्कालप्रशववत्यां गवादी ।
चिरस्य ति० चिरं तिष्ठति स्या-क । १चिरस्यायिनि २ना-
यके इ० त्रिका० । स्या-णिनि । चिरस्यायिन् दीर्घ-
कालस्यायिनि ति० स्त्रियां ङीप् ।

चिरस्य अव्य० चिरमस्यते अस-यत् शक्० । दीर्घकाले ।
अमरः । “चिरस्य दृष्टेव मृतोऽस्त्येव” कुमा० ।

चिराटिका स्त्री चिरमटति व्यट-ण्वल् कापि व्यटत्त्वम् ।
श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा० । २चटिकाहतायाञ्च (पाताडी)
वैद्यकम् । “गोमूतगुडस्य पुरातनस्य यदावऽसक्तानि
चिराटिकायाः” वैद्यकम् ।

चिरात् अव्य० चिरमतति अत-किप् । १दीर्घकाले,
“चिराहारैः समागतम्” रामा० ४।२७। १७। “तस्यां
चिरान्महतास्तेहेन ऋगकाकौ निवसतः” हितो० ।
२गरुडे इ० त्रिका० । ३चिरतिक्ते (चिराता) शब्द० ।

चिराय अव्य० चिरमयते अर्थ-अण् । चिरकाले दीर्घकाले ।
“चिराय यदि ते सौम्य । चिरमस्मि न दुःखितः”
भा० शा० २६७अ० । “चिराय नाम्नः प्रथमाभिषेव-

ताम्" । "अभीष्टमासाद्य चिराय कालः" भाषः ।
 चिरायुस् पुं चिरमायुष्यस्य । १देवे । २चिरजीविनि त्रि०
 त्रिका० "लब्धदौर्हृदा च वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं
 जनयति" सुश्रुतः । [अचिरायीत् । वेदिकोऽयम् ।
 चिरि हिंसे स्वादि० पर० सक० सेट् । चिरिणोति
 चिरि पुं चि-वा० रिक् । शुक्रस्यगे त्रिका० । स्वार्थे क् ।
 तत्तार्थे हेमच० ।
 चिरिण्टी स्त्री चिरण्टी+पृषो० । स्ववासिन्यां पितृगेह-
 स्थायां कन्यायाम् अमरे रिमध्यपाठान्तरम् ।
 चिरिविल्ल पुं चिरविल्ल+पृषो० । करञ्जकटले भावप्र० ।
 चिरु न० चीयते चि-वा० रुक् । बाहुसन्धौ शब्दच० ।
 चिरे अव्य० चिरेमेति इ-विच् । दीर्घकाले । "चिराय
 चिररात्राय चिरस्याद्याचिरार्थकाः" अमरटीकायाम्
 आद्यशब्देन चिरे चिरेण चिरात् इति गृह्यन्ते
 भानुजदीनितः ।
 चिरेण अव्य० चिर+ वा० एनप् । दीर्घकाले "निद्रा चि-
 रेण नयनाभिमुखी बभूव" रघुः । "चिरेण मितं वध्नी-
 यात् चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण च कृतं मितं
 चिरं धारणमर्हति" भा० शा० २६७अ० । [हेम० ।
 चिर्मिटी स्त्री चिरेण भटति भट-अच् गौ० ङीप् पृषो० । कर्कश्याम्
 चिर्मिट पुं चिर्मिटी+पृषो० । १कर्कटीभेदे गोरक्षकर्कटग्राम्
 (गोसुख) राजनि० । फले न० "चिर्मिटं मधुरं क्लृप्तं
 गुरु पित्तकफापहम् । अत्युष्णं ग्राहि विष्टम्भि पक्कं
 तृणञ्च पित्तलम्" भावप्र० तत्फलगुणोक्तिः । [चिचेल ।
 चिल्ल वासे आच्छादने तु० पर० अक० सेट् । चिल्लति अचेलीत् ।
 चिल्ल(मि)म्रीलिका स्त्री चिरं मिलति मीलति वा एबुल् ।
 रम्यलः १कण्ठीभेदे २खद्योते ३विद्युति च मेदि० ।
 चिल्लिचिम पुं चिल-इन् चिलिं वासं चिनोति चि-मक् ।
 (वेलेगुडगुडिया) मत्स्यभेदे अमरः । अथ पृषो०
 चिलिचोम चिलीचिम चिलीचिमि चिलीचोम चे-
 लिचोम चेलिम चिल्लिम चिलीचोमि इति रूपान्तरा-
 णि । (चेङ्ग) ख्याते मत्स्ये भरतः ।
 चिल्लमौनक पुं चिल-क कर्म० संज्ञायां कन् । (चेङ्गो)
 मत्स्ये भरतः । [अचिल्लोत् । चिचिल्ल ।
 चिल्ल शैथिल्ये भाववतौ च भा० पर० अक० सेट् । चिल्लति
 चिल्ल पुं चिल्ल-अच् । १पल्लभेदे (चिल) अमरः । लिच+
 पृषो० । २क्षिप्ते ति० मेदि० ।
 चिल्लक् पुं स्त्री चिल्ल इव कायति शब्दायते कै-क । भिल्लि-

कायां शब्दरत्ना० चिल्ल+स्वार्थे क चिल्लशब्दाथे पु० ।
 "खरोष्ट्रमहिषा व्याघ्रा । सिंहा खमरचिल्लकाः" भा०
 द्रो० अ० ।

चिल्लभच्या स्त्री इत० । इष्टविलासिन्यां शब्दच० ।
 चिल्लाभ पुं चिल्ल इव प्रसङ्गहारित्वादाभाति आ+भा-क ।
 ग्रन्थभेदके चोरे त्रिका० ।

चिल्लि पुं चिल्ल-इन् । भूमध्ये शब्दार्थचि० । स्वार्थे क
 तत्तार्थे । "खलिलचरकेतनशरासनानतां चिल्लिकाल-
 ताम्" काद०

चिल्ली स्त्री चिल्ल-वा० ई । लुद्रवास्तुकशास्त्रे राजनि० ।
 "तण्डुलीयकोपोदकाऽश्वत्थाचिल्लीपालङ्गावास्तूकप्रभ-
 तीनि । खट् मूतपुरीषाणि सञ्चारमधुराणि च । मन्द-
 वातकफान्याह रक्तपित्तहराणि च । कटुर्विपाके क्लमिह-
 भेषाग्निबलवर्धनः । सञ्चारः सर्वदोषघ्नो वास्तूको
 रोचकः सरः । चिल्ली वास्तूकवत् ज्ञेया पालङ्गा
 तण्डुलीयवत्" सुश्रुः । २भित्तिकायां शब्दर० । स्वार्थे
 क । चिल्लिकायाम् ।

चिवि स्त्री चीव-इण् ण्यो० । चिवुके जटाधरः ।

चिविट पुं चिपिट+पृषो० । चिपिटे त्रिका० ।

चिविल्लिका स्त्री रक्तदलायां लुद्रचुपभेदे राजनि० ।

चिवु(क) न० चीव-संवरणे उ ण्यो० लुङ् । ओठाघोभा-
 ने अमरः । "वस्ति तालूदरं शीर्षं चिवुके गल-
 शुण्डिके" याज्ञ० । स्वार्थे क तत्तार्थे । २सुचकुन्द-
 वृक्षे पुं राजनि० ।

चिच्य्रा अव्य० इपुषिशब्दविशेषातुकरणे । "चिच्य्रा क्योति
 समनावगम्य" क० ६।७।५। चिच्य्रति शब्दातुक-
 रणे इपुष्युद्धियमाणेष्विपुषिचिच्य्राशब्दं करोति" भा० ।

चिह्ण ति० चिह्ण+पृषो० । चिह्णणे "आदिचिह्णादी-
 नाम्" पा० अथ लीवकन्यशब्दे परे आद्युदात्तता ।
 चिह्णकन्यम् सि० को० ।

चिह्णादि पुं लीवकन्यशब्दे परे आद्युदात्ततानिमित्ते
 शब्दगणे स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा
 "चिह्ण मङ्गर मङ्गुर वैतल पटत्क वैडालिकर्ण
 नैडालिकर्णि कुकुट चिह्ण चिह्ण चिह्णादिः ।

चिहुर पुं चिहुर+पृषो० । चिहुरे शब्दार्थचिन्तामणिः ।

चिह्ण लक्षणे अ० चु० उभ० सक० सेट् । चिह्नयति ते अचि-
 चिह्नत् । सीतोऽयमिति वृद्धाः ।

चिह्न न० चिह्न-अच्, चह-न उपधाया इत्त्वम् वा ।

लघादिके (१५) श्लिकले गण्ये शब्दार्थचि० । २लक्षणे च
“चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेवचिह्नाः “स्वनामचिह्नं निच-
खान सायकम्” रघुः ।

चिह्नकारिन् लि० चिह्नं करोति क-णिनि । शिह्नकर्तारि
२चोरदर्शने विश्वः स्त्रियां ङीप् ।

चिह्नधारिन् लि० चिह्नं धारयति धारि-णिनि । शिह्न-
युक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २शत्रुमालतायां शब्दच० ।

चिह्नित ति० चिह्न-कर्मणि क्त । शिह्निते २लाञ्छिते ।

“दिवा चरेयुः कायार्थं चिह्निताः राजशासनैः” मनुः ।

चिह्नं पु० चिह्न+प्रथो० (गान्धारी) पर्वतप्रसिद्धे हृत्तभेदे
शब्दार्थचि० । स्वार्थे क । तत्प्राये “चिह्नकोवातनि-
हारी क्षेमप्रोधातुपट्टकत् । आग्नेयो विप्रहृत्तस्य फलं
मत्स्यनिपूदनम्” भावप्र० ।

चीक मर्षणे वा चु० उभ० पञ्चे भ्वा० पर० सक० सेट् । ची-
कयति ते चीकति अचीचिकत् त अचीकीत् ।

चीचीकुटि अख्य० शारिकादिशब्दातुकरणे “चीचीकूटीति
वाशने सारिका दृष्टिवेशसु” भा० मौ० २अ० ।
“चीचीकूटीति वाशनं त्वामद्य न शृणोमि किम्”
हरिव० २०अ० । [राजनि० ।

चीडा स्त्री चिड-प्रथो० । स्वनामख्याते गन्धद्रव्ये ।

चीन पु० चि-नक् प्रथो० दीर्घः । “कश्मीरं तु समारभ्य काम-
रूपात्तु पश्चिमे । भोटान्देशोदेविशि । मानसेशाश्च दक्षि-
णे । मानसेशाहचपृष्णे चीनदेशः प्रकीर्तितः” शक्ति
सङ्गमतन्त्रोक्ते श्देशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य अयः तद्वाजा-
यो वा वज्रत्वे लुक् । २तद्देशवासिषु तद्गृहेषु च व०
व० । “वाजिनां च सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च” भा० उ०
२७अ० । अयस्य देशः ह० सं० १४अ० कूर्मविभागे
ऐशान्यासक्तः । ऐशान्यामित्युपक्रमे “वनराजकिरात
चीनकौलिन्दाः” “यवनास्त्रीनकाव्योजा दारुणा-
न्वेच्छजातयः” भा० भी० ६अ० जनपदोक्तौ । तद्देश
नृपाश्च क्रियालोपात् शनैर्दृष्टत्वं गताः यथाह मनुः
“शनैस्तु क्रियालोपादिभाः क्षतियजातयः । दृष्टत्वं
गता लोके ब्राह्मणादर्शने न च । पौण्ड्रकाञ्चोद्ध्रविडाः
काम्योजाः यवनाः शकाः । पारदाः पट्टवास्त्रीनाः किरा-
तादरदाः खसाः” । ४तद्देशजे वस्तुभेदे च “काष्ठीटीचीन
पीनस्तनवसनदयान्दोलनस्यन्दमन्दः” उद्भटः । ५व्रीहिभेदे
अष्टादशधान्यशब्दे ५२४पृ० उद्भटम् । “चीनकः कङ्कुभेदो-
ऽस्ति स त्रैयः कङ्कुवद्गुणैः” भावप्र० । इह्यते ७भृगुभेदे च

मेदि० । दपताकायां न० त्रिका० । एसीसके न० रत्न-
माला तन्त्रोक्ते १०तद्देशवासिजनानामाचारभेदे पु० ।

प्रथो० अख्य णत्वमपि वदन्ति । ११चीनकर्पूरे राजनि० ।

चीनकर्पूर पु० चीनोपपदः कर्पूरः । कर्पूरभेदे राजनि० ।

चीनज न० चीने तद्देशे जायते जन-ङ । ११तीक्ष्णसौहे
राजनि० । २चीनजातमात्रे लि०

चीनपिष्ट न० चीनस्य सीसकस्य पिष्टं चूर्णं इत० ।
(चीनेर सिन्दुर) शिन्दूरभेदे हेमच० । चीनं पिष्ट-
मिव । २सीसके राजनि० ।

चीनवङ्ग न० चीनभवं वङ्गम् । सीसके राजनि० ।

चीनांशुक न० कर्म० । चीनाख्ये पट्टवस्त्रभेदे “चीनांशु-
ककेतुसालम्” कुमा० । “चीनांशुकमिव पीनस्तनज-
घनायाः कुलीनायाः” उद्भटः ।

चीनाक पु० चीनं तदाकार म कति अक-अण् । (चीनिद्या)
कर्पूरभेदे । “चीनाकसंज्ञः कर्पूरः कफक्षयकरः स्मृतः ।
कुष्ठकमिविप्रहरस्तथा तित्तरसश्च सः” भावप्र० ।

चीनाकर्कटी स्त्री चीनमिव खादुः कर्कटी प्रथो० दीर्घः ।
१राजकर्कशां चित्तकूटप्रसिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।

चीभ प्रशंसायां भ्वा० आत्म० सक० सेट् । चीभते अचीमिष्ट ।
चिचीभे कृदित् अचिचीभत् त ।

चीर न० चि-क्रन् दीर्घश्च । श्वस्तखण्डे मेदि० । (कानि)
“चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षाम्” शा-
न्तिश० । २वृत्तत्वचि सुभूतिः । श्गोस्त्रने ४वस्तुभेदे
प्रेखा लक्षणभेदे मेदि० । इवस्तमात्रे ७चूडायां एसीसके
हेमच० । एलिखनभेदे श्वल्कले च शब्दार्थचि० “तं बदा-
चित् तपस्वनमार्द्रा चीरजटाधरम्” भा० व० १८७अ० ।
“चेरुशीरपरिपङ्काः” कुमा० । [स्वार्थे क । चीरशब्दादेः

चीरक न० चीर+संज्ञायाम् कन् । विकारलेखने विश्वः ।
चीरपत्रिका स्त्री चीरमिव पत्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् ।
चञ्चुशके राजनि० ।

चीरपर्ण पु० चीरमिव पर्णमस्य । शालवृक्षे राजनि० ।

चीरनिवसन पु० चीरं निवसनं वस्त्रं यत् । “ऐशान्या-
मित्युपक्रमे “पौरवचीरनिवेशननिनेलसुझाद्रिगन्धर्वाः”
ह० सं० १४ उक्ते श्देशभेदे २तद्देशवासिषु शतद्वृषेषु व० व० ।
४चीरधारिणि लि० [सर्पजाः” सुवतः ।

चीरलि पु० पक्षिभेदे “धारयेदपि जिह्वाश्चापचीरलि
चीरि स्त्री चि-वा० क्रि दीर्घश्च । श्वेतान्शुके शब्दत्रा० ।
२भिक्षिकायां शकच्छटिकायां शब्दार्थचि०

चोरिका स्त्री चीरोति कायति कै-क । भिक्षिकायां
हेमच० ।

चोरिणी स्त्री वैवस्वतमनोस्तपस्यास्थानसमीपस्थे वदरीजेत्वस्थे
नदीभेदे । “जह्वं वाङ्मविशालायां वदर्यां स (वैवस्वतः)
नराधिपः । इत्युपक्रमे “तं कदाचित् तपस्यन्तमार्द्रचोर
जटाधरम् । चोरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्”
भा० व० १८७५० । [पालङ्कप्रशाके भावप्र० ।

चोरितच्छेदा स्त्री चोरयदाचरितः रुदो दलं यस्याः ।
चोरीवाक पु० चोरीतिशब्दोवाकः वाचकोऽस्य । कीटभेदे
“चोरिवाकस्तु लवणं वलाका शकुनिर्दधि” मनुना
लवणहरणकर्म्मविपाके तद्योनिरुक्ता “श्विनी वस्त्रं
वा रमन्तु चोरी लवणहारकः” याज्ञ० ऐकवाक्यात्
अस्य चोरीसमानार्थकताऽवसेया ।

चोरुक स्त्री चीति-रौति-रुशब्दे वा० क । भिक्षिकायां
शब्दार्थचि० । सा साहज्येनास्यस्य अच् । २फल-
प्रधानवृक्षभेदे न० ।

चोर्षं त्रि० चर नक् पृथो० अत इत्त्वम् । शक्ते शशीलिते,
श्चस्मादिते “चोर्षं व्रतानपि सदा कृतघ्नसंघितानिमान्”
याज्ञ० । श्विदारिते च । [स्वहृत्ते च मेदि० ।

चोर्षपर्सं त्रि० चोर्षं विदारितं पण्यमस्य । श्वजूरवृक्षे शनि-
चोलिका स्त्री चीति शब्दं लाति ला-क टापि अत इत्त्वम्
चोरिका+रस्य लोवा । भिक्षिकायां शब्दरत्ना० ।

चोर्लक पु० चीदिति शब्दं लङ्गति लङ्-अच् पृथो० । भिक्षि-
कायां शब्दर० ।

चीव ग्रहणे संहतौ च भा० उभ० सक० सेट् । चीवति ते
अचीवीत् अचीविट् । चिचोव चिचीये ऋदित् । अचि-
चीवत् तं ।

चीव दीप्तौ चुरा० उभ० सक० सेट् । चीवयति ते अचीचिवत् त
चीवर न० चि-वरच् नि० दीर्घः चीव-अच् वा । भिक्षु
प्रावरणे उज्ज्वलदं “कौपिनाच्छादनं यापयतादिच्छेच्च
चीवरम्” भा० व्या० ८१५० । “प्रेतचीवरवसा स्वनो-
पया” रघुः । “पुच्छभाण्डचीवराण्डि” पा० चीव-
रादर्जने परिधाने च” वार्त्ति० चीवराणि अजयति
परिधत्ते वा संचीवरयते भिक्षुः सि० कौ० । [त्रिका० ।

चीवगिन् पु० चीवरमस्त्रास्य इति । भिक्षुके बुद्धिभिक्षुके
खुक्क पीडने च० उभ० सक० सेट् । चुकयति ते अचुचुकत् त ।

चुक्रार पु० चुक्र-भावे-अच् चुक्रं पीडनमाराति सम्यक्-
ददाति आ+रा-क । सिंहरादे त्रिका० ।

चुक्र न० चक-रक् अत उत्त्वम् । श्वस्त्रसे २ अन्तवेतसे
पु० विभुः २शाकभेदे, (चुक्रपालङ्क) श्वश्रुभेदे च
शब्दार्थचि० । “चुक्रमत्यन्तघृणाच्च दोषनं पाचनं
परम् । शूलशूलमविवन्मावतातज्ञे श्वहरम् परम् ।
बनिट्ठणास्यैरस्यहृत् पीडावर्द्धमान्द्रहृत्” भावप्र० ।
५काञ्चिकप्रभेदे । ह्रसन्ते ७सन्धानविशेषे शब्दार्थचि०
“यन्मास्त्रादि शुचौ भाण्डे सगुडं चौद्रकाञ्चिकम् ।
धान्यराशौ विरातस्यं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते । द्विगुणं
शुद्धमध्वारनालमस्तुक्रमादिह” वैद्यकपरिभाषा । ततः
हडा भावे इमनिच् । चुक्रमन् अन्तत्वे पु० । स्वार्थे
क संज्ञायां वा कन् । चुक्रक तत्पार्थे । (चुक्रपालङ्क)
शाके न० ।

चुक्रफल न० चुक्रं फलति फल-अच् । वृक्षान्ते राजनि० ।
चुक्रवास्तुक न० चुक्रं वास्तुकमिय । (चुक्रपालङ्क) शाकभेदे
राजनि० । [राजनि० ।

चुक्रवेधक न० चुक्रमिव विधयति विध-एषुल् । काञ्चिकभेदे
चुक्रा स्त्री चक-रक् अत उत्त्वम् । श्वार्थे च्याम् (आमरुल)
मेदि० । २तिनिध्यां शब्दर० । स्वार्थे क चुक्रिका । अन्त
लोणिकायाम् (आमरुल) अमरः ।

चुक्रास्त न० चुक्रमिवास्तम् । श्वार्थे च्याम् (चुक्रपालङ्क)
२शाके श्वस्तलोणिकायां (आमरुल) स्त्री राजनि० ।

चुक्रो स्त्री चुक्र+गौरा० डीप् । चाङ्ग्रेथ्याम् “चुक्रो त्वन्त-
तरा स्वाधी वातघ्नी कफपित्तहृत् । रुच्या लघुतरा
पाके वृन्नाकेनातिरोचनी” भावप्र० ।

चुच्चा स्त्री चप वधे वा० स पृथो० । श्विंसायां चुच्चा
शोलमस्य रुक्ता० ण । चौच्च श्विंसाशीले त्रि० ।
“शिलाकीर्णं स्वयं श्वधं नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावि-
तानसंश्रुतं चौच्च(ण्ड)ण्डमित्यभिधीयते । अश्लादिभिरव-
डं यत् चु(ण्ड)जेति च परे जगुः । तत्तत्त्वसुदकं चौ-
(ण्डम्)च” सुनिभिःसमुदाहृतम्” भावप्र० उक्ते
जलाधारभेदे । सुन्तने तज्जलस्य चौष्टसंज्ञोक्ता अचौ-
लसलिललानित योनिम्” इति सुन्तने निदानस्थाने
चौचेति पाठास्तु लिपिकरप्रमादकतः भावप्र० वङ्गपु
पुस्तकेषु चौण्डमिति पाठः युक्तएव त्रिकाण्डे चुष्टा-
शब्दस्य उपकूलजलाशयार्थकत्वात् तत्तत्त्वजलस्यैव चौण्ड-
संज्ञौचित्यात्

चुचु(च)क पु० न० चुचु इत्यव्यक्तशब्दं कायति पीयमानं
कै-क । श्वचक्षामे अमरः तत्तत् चुचुकमिति । दीर्घ-

इयमिति भरतः प्रथो। २दक्षिणदेशभेदे ३तद्देशवासिषु
“युहाः पुलिन्दाः शवराश्चुका मद्रकैः सह” भा०
शा० २०७अ० । [(सुपुण्णि) त्रिका० ।

चुचू पु० चु० चू वा० उ प्रथो० । सुनिषस्युके शाकभेदे
चुचुपा पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु व० व० । अम्बस्तालच-
राश्चैव चुचुपा रेणुपास्तथा” भा० उ० १२६अ० ।

च चूक पु० चुचुक+प्रथो० । कुचाग्रं “चुचुको ना कुचस्या
यमिति रत्नकोपात् ए० स्वस्म ।

चु(चू)चू पु० शाकभेदे । “चुचू प्रतिका तरुणीजीवली
विम्बीतिकानन्दीभल्लातकच्छगलान्त्री स वृक्षादनीफल्ली-
शाल्मलीशेलु वनस्पतिप्रसवशरणकर्तुं दारकोविदार
प्रभृतीनि । कषायस्वादुतिक्तानि रक्तापित्तहराणि च ।
उपप्लान्त्यनिलं कृयुः संप्राहीणि लघूनि च । लघुः
पाके च जन्तुघ्नः पिच्छिलोऽग्निनां हितः । कषाय सधुरो
प्राही चु(चू)चूस्तेषां त्रिदोषहा । “सतीनोवास्तुक
चुचू(चू)चिल्लीमूलकपोतिकाः । मण्डूकपर्णी जीवली
शाकवर्गे प्रशस्यते” सुश्रु० । “चुचू(चू) प्रभृतीनां
लोधासवः” सुश्रुते तस्यानुपानसक्तम् ।

चुचु स्नाने मन्थने पीडने सुरादिशब्धाने च भा० पर० सक०
चुच्यति अचुच्यीत् इदित् चुक्तः ।

चुचु पु० १कुबुन्द्यां हारा० । “चुचुर्मङ्गल वेदेह
वन्दिस्त्रियोर्ब्राह्मणेन जातो वौधायनोक्ते २कुङ्की-
र्णजातिभेदे । “मेदाम्बु चुचु मङ्गनामारण्यप्रयुजिंस-
नम्” मङ्गना तद्भृत्तिरुक्ता । [तस्यार्थे हारा० ।

चुचुसी(ली) स्त्री तिलिङ्गीबीजयूते त्रिका० । वा रस्य लः
चुचुल पु० गोतृप्रवर्तके विश्वामित्रपुत्रभेदे “चौदुस्वराहामि-
ष्णातास्तारकायचुचु लाः” हरिव० २७अ० ।

चुट अस्त्रीभावे भा० पर० अक० सेट् । चोटति अचोटीत्
चुचोट । [चोटोत् । चुचण्ट ।

चुट अस्त्रीभावे भा० पर० अक० सेट् इदित् । चुटति अचु-
चुट छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । चुटयति-ते
अचुचुटयन्त ।

चुट छेदने वा चु० उभ० पक्षे तदा० कृटा० पर० सक०
सेट् । चोटयति-ते अचूचुटयन्त पक्षे चुटति अचुटोत्
चुचोट ।

चुड अस्त्रीभावे चुरा० उभ० अक० सेट् । चुडयति-ते अचु-
चुडयन्त । [अचुचुण्डयन्त ।

चुड छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । चुण्डयति-ते

चुड अस्त्रीभावे भा० पर० अक० सेट् इदित् । चुण्डति
अचुण्डीत् ।

चुडड(ड्ड) कृतो हावे च भा० पर० सक० सेट् । चुडडति
अचुडडीत् । क्षिपि दोषघ्नस्य चुट्टोपधस्य चुट्ट
चुण्ण छेदने त० कु० पर० सक० सेट् । चुणति अचुणोत्
चुचोण ।

चुण्डा स्त्री चुडि-अच् । कृमे त्रिका० । गौरा० डोप् ।
उपकूपस्यजलाशये । तत्र भवः अण् । चौरड
तत्रत्यजले सुश्रुतः । चुचाग्रन्दे इग्नम् ।

चुत चरणे भा० प० अक० सेट् । चोतति इदित् अचुतत्
अचोतेत् चुचोत [चण्डरता० ।

चुत पु० चोतति शोणितशस्त्रात् वा० चजर्थे क । गुट्टारे
चुट्ट नोदने चु० उ० सक० सेट् । चोदयति-ते अचूचुट्टयन्त
चोदितः चोदना । “वियो योनः प्रचोदयात्” “चोद-
नालक्षणेऽर्थोऽधर्माः” जैमि० ।

चुट्टी स्त्री चुट्ट-वा० की । कुट्टिन्यां हेमच० ।

चुप मन्दगतौ भा० पर० सक० सेट् । चोपति अचोपोत् ।
चुचोप । “किं खित् खप्रङ् न मिपति किं खिज्जा-
यत्त चोपति” भा० व० १२३अ० अष्टावक्रं प्रति पञ्चः ।

चुपुनीका स्त्री चुप-वा० उभङ् ततः स्त्रार्थे रेकक् । जनि-
चयनाद्यै इष्टकाभेदे “इष्टका चुपुनीका” तैत्ति०
४।४।५।१ ।

चुप्य त्रि० चुप-क्यप् । १शूनैर्गन्तरि गोत्रप्रवर्तके
२क्षत्रभेदे पु० तस्य गोत्राप्यत्यस्य अस्या० फज् । चौप्राव
न तन्नोत्रापत्ये पुं स्त्री० ।

चुव चुम्बने सुखसंयोगभेदे वा चु० उभ० पक्षे भा० पर०
सक० सेट् इदित् । चुम्बयति ते चुम्बति अचुचुम्बन्त
अचुम्बोत् चुचुम्ब । “धूर्त्तेऽपरां चुम्बति” सा०
“प्रियासुखं किं पुरुषश्चुम्ब” कुमा० । “दशनच्छद एव
चुम्बयितुम्” दशकुमा० ।

चुवुक चिबुक+प्रथो० चुवि उक्क प्रथो० नलोपो वा ।
चिबुकार्थे “चौदम्बरं सैवावरणदण्डमासद्वयं चुवुक
ध्वं वा” आपस्तम्बसूत्रम् ।

चुरु पु० चु क नि० । सुखे उज्जलदन्तः ।

चुसुरि पु० ऋग्वेदप्रसिद्धे असुरभेदे “धुनी चुसुरी वा ह
खिष्य” ऋ० ६।२०।१३ । धूनिश्च चुसुरिबन्धेतस्मात्
कावसुरौ” भा० ।

चुस्व पु० चुवि-भावे षज् अच् वा । १चुम्बने भावे च ।

२ चुस्वने स्त्री “खेदोऽस्य चुस्वा प्रथमाऽभियोगः”
“चुस्वाविरामे वदनं प्रमादि” इ० स० ७८३० ।

चुस्वक पु चुस्वति लौङ्गम् चुवि-एषुल् । स्तनामख्याते
अयस्कान्ते मणिभेदे “चुस्वको लेखनः शीतोमेदोविष
गरापहः” भावप० । २ घटशोषय्यावलस्वने श्वङ्ग-
यन्त्रकदेये । ४ चुस्वनकर्त्तरि ५ कासुके ६ चुस्वनपरे
७ धूत्ते च त्रि० शब्दार्थचि० ।

चुस्वन न० चुवि-भावे ल्युट् । सुखसंयोगवियोगे ।
“समास्त्रिष्टाः सनास्त्रेयैश्चुस्विताश्चुस्वनैरपि । दष्टाश्च
दंशनेः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः” सा० द० ।
चुस्वनस्थानमाह कामशास्त्रे “सुखे स्तने ललाटे च
कण्ठे च नेत्रयोरपि । जघने कर्णयोश्चैव कक्षोरुभग-
मूढसु । चुस्वनस्थानमित्युक्तम् विज्ञेयं कासुकैरिह” ।
चु० चुवि-भावे सञ् । चुस्वनायत्व स्त्री

चुस्व स्त्रेये (परद्व्यापहरणे) वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०
पर० सक० सेट् । चोरयति-ते चोरति अचूचुरत्-त
अचोरीत् “यथाग्निं चोरयेत् गृह्णात्” याज्ञ० । “अचू-
चुरत् चन्द्रसप्तोऽभिराशताम्” भावः ।

चुस्व त्रि० चुर-भ । चौथ्यकर्त्तरि [अचुरण्योत् ।
चुस्वण चौथ्यं कण्ठा० पर० सक० सेट् । । चुरण्यति
चुरा स्त्री चुर-वा० भावे अ । चौथ्ये शब्दरत्नाः । चुरा-
गीलमस्य कृत्वा० ण । चौर चुरागीले त्रि० ।

चुरि(री) स्त्री चुर वा० किं वा डीप् । उपक्रमे कूपसजीपस्य
जलाधारे हेम० ।

चुरचुर पु० त्रि० चुर-क चुर-क कर्म० । पिशुने
अस्य कर्णे उपपदे पातसमि० स० । कर्णेचुरचुर कर्णे-
पिशुने युक्तास्ते आशुटात्तताऽस्य । [त पा०

चुल समुच्छये वाहुरा० उभ० सक० सेट् । चालयति-ते अचूचुलत्
चुल त्रि० चुर-क रश्च लः । चोरे ततः चतुरर्थ्यां बला० य
च । चुल तन्निर्दिष्टादौ त्रि० ।

चुलका स्त्री नदीभेदे “कावेरी” चुलकां चापि वेणां
गतवलासपि” भा० भी० ८३० । नद्युक्ती

चुलुक पु० चुल-उकक् । १ प्रसूतौ २ निविडपङ्के, ३ भाण्डभेदे
च त्रिका० ४ मापमात्रमज्जनयोग्ये जले न० हेमच० ।

“काश्यामुत्तरवाहिन्या एकेन चुलुकेन तत्” काशी०
३८३० । ६ गोत्रप्रवर्त्तके षष्ठिभेदे पु० ततः गगां गोत्रे
यञ् । चोन्नक्य चुलुकगोत्रापत्ते पुंस्त्री० । क्षत्रियां
स्त्री० यज्ञोपध चोलुकी ।

चुलुकिन् पु० चुलुक+अक्षयं इति । शिशुमाराकां
मत्स्यभेदे शब्दरत्ना० । चुलकशालिनि त्रि० स्त्रियां डीप् ।

चुलु(नप)म्प लौख्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । चुलुम्पति
अचुलुम्पोत् “अम्नोधेनान्तिकेनीरसमिव चुलुकेरुचुलुम्प-
न्यपो ये” महावी० । अस्य नोपधत्वे किपि चुलुन्
नोपधत्वे चुलुम् । [२ क्ताभ्यां स्त्री त्रिका० ।

चुलम्प पु० चुलुम्प-भावे मञ् । १ बाललालने जटा० ।
चुलुम्पिन् पु० चुलुम्प-णिनि । शिशुमाराकृतमत्स्ये
शब्दर० ।

चुल्ल भाव जतौ भ्वा० पर० अक० सेट् । चुल्लति अचुल्लोत्
चुल्लुत् । [२ तद्युक्ते जने त्रि० भेदि० ।

चुल्ल न० क्षिप्रस्य चुल्लादेशः लच्प्रत्ययः । १ क्षिप्रनेत्रे
चुल्लकी स्त्री चुल्ल-एषुल् गौरा० डीप् । शिशुमारे कुम्भी-
रभेदे भेदि० ।

चुल्लो(क्षि) स्त्री चुल्ल-इन् वा डीप् । चुल्ल-वा० निक्त् वा ।
पाकागमनिस्थापनस्थाने (चुल्ला) अमरः । “चुल्लो चिह्नं
रोदिति” उद्भटः । “पञ्चसूना गृहस्थस्य चुल्लो मेघगुप-
स्कारः” मनुः । अच् । चुल्लायत् । दीर्घान्तः चितायां भेदि०

चुल्ल पुंन० चु-क्त वा० सट् । १ वृक्षे मांसपिण्डभेदे
२ स्थालीभ्रष्टमांसे च शब्दार्थचि० । पनसफलान्तर्गते (भुति)
इति ख्यातिं गदादेर्भरतः ।

चूचूक न० चूचते चूप-वा० जक्तः पृष्ठो० पक्ष च ।
कुचाग्रे भरतः २ चूपण्यक्षिरहिते त्रि० पापयोनं
समापन्नायागुलालामूकचूचूकाः” भा० व्याख० ३३ अ० ।

चूडक पु० चूडास्तस्य वा० कन् । कूपे त्रिका० ।

चूडा स्त्री चुल्ल-अङ् चुल्ल-समुच्छये सङ् डश्च लः नि०, दीर्घः ।
१ मयूरशिखायां २ शिरोमध्यस्थशिखामात्रे, जुटिका-
यासु अमरः । ३ वडभ्यां ४ वाङ्मूषये, भेदि० । ५ अयं
हेमच० । ६ कूपे त्रिका० । ७ संस्कारभेदे तद्विहि-
तनक्षत्रादि सङ्ग० पी० धा० उक्तं यथा ।

“चूडा वर्णाक्षरीयात् प्रभवति विषमेऽष्टाक्षरिक्ताद्यष्टी-
पर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये चेन्दुशुक्रज्यकानाम् ।
वारे, लग्नागयोश्चास्त्रमनिधनतनौ नैषवे शुद्धिशुक्ते
शाक्रोमेतैर्विभैर्नृडचरलभुमैरासष्टाक्षर्यपापैः (१)

क्षीयचन्द्रकुलसौरिभास्करैर्नृशुशस्त्रमृतिपङ्कताञ्जराः ।
सुः क्रमेण बुधजीवमार्गवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया (२)
पञ्चमासाधिके मातृ गर्भे चौखं शिशोर्न सत् । पञ्च-
वर्षाधिकस्यैव गर्भिण्यासपि मातरि । (३)

र्त्तु कर्मनक्षत्रे” इति गुरुवचनमपि तद्विषयमेव वैदिक
चुरपरश्चैतत्कक्ष्यापादिवाक्यमिति समञ्जसम् । अथ
लग्नबलमाह । आयेति । एकादशपञ्चदशतीथस्थानस्थितेः
पापपक्षेऽप्यलक्षिते काले चूडा स्यात् । “अपठान्त्यारिगे
चन्द्रे पापैरायारिर्स्थितैः” इति काशप्रोक्तेः । (१)
जीर्णैः । तथा जीर्णचन्द्रः । कुजो मङ्गलः सौरिः
शनिः भास्करः सूर्यः एतैः केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासङ्गं
मृत्युः मरणं, शस्त्रमृतिः शस्त्रानुमृतिः, पङ्कता खड्गता
ज्वरः प्रसिद्धः एतानि फलानि ख्युर्भवेयुः । बुधजीव
भार्गवैस्तु केन्द्रस्थैः शुभङ्गल्याणकारि फलं चूडाकतुः
स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां “क्षौरर्क्षेषु खकुलविधना
चौलभाङ्गसु नोन्दाः केन्द्रं यातेर्गुरुभृगुधैस्तत् सूर्ये
ज्वरः स्यात् । शस्त्रान्नाशो धरणिजनये पङ्कता चार्द्ध-
पुत्रे शीतज्योतिष्यपचिततनो निश्चितं नाशमेति” । केन्द्र-
व्यतिरिक्तस्थानफलमपि तत्रैव “धनव्ययतिक्कोणगैरसङ्ग-
हैर्मृतावपि । चुरक्रिया न शोभना शुभैस्तु पुष्टिकारि-
णीति” मृतौ तु युक्त एव शक्तौ नान्ये शुभग्रहाः
प्रागुक्तपराशरवाक्यस्मरणात् । चुरक्रिया चौलम्
इदतारयेति च पुनरिदतारया गोचरप्रकरणोक्तया
शुभफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तञ्च राजमार्कण्डेन
“रविगुह्यौ गृहकरणं रविगुरुगुह्यौ व्रतोद्वाहौ ।
क्षौरन्ताराशुद्धौ शेषचन्द्राश्चित्तं कर्मेति” । ज्योतिर्नि-
बन्धे “विवाहे सविता, शक्तोव्रतवन्धे वृहस्पतिः ।
क्षौरे ताराविशुद्धिश्च, श्रेष्ठे चन्द्रबलस्त्वलमिति” ।
चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठः “सर्वेषामेव वर्णाणां
चूडाकर्मविधिः स्मृतः । केशमूलं पिता ज्ञेयः, केशायं
जननी तथा । चौलेनैवायुषोदृष्टिश्चौलेनैवायुषः क्षयः ।
तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमान्नरः”
व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः
“केशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रम्पूरीमहिच्छताम् । दिति
मदितिञ्च ज्वरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणमिति” ।
यत्तु कैश्चिदुक्तम् “चन्द्रशुद्धिर्यत् नास्ति तारायाश्च
विशेषतः । अक्षौरभेऽपि कर्त्तव्यं वारेण बुधशोभयोः”
इति तत्त्वामान्यक्षौरविषयम् (२) । पीयूषधारा
अथ सगर्भायां स्वमातरि सत्यां शिशोश्चौलार्थङ्गल
अनुष्ठुमाह । पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशो-
र्मातृगर्भे पञ्चमासिभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभ
फलदातृ नैव स्यात् । अतः पञ्चमासिभ्यः पूर्वञ्चौलङ्कृतं

सच्छुभफलमित्यर्थः तदुक्तं गृह्यपरिणिष्टे “चूडा-
कर्मं न कर्त्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी । करोति
यदि मन्दात्मा तदा गर्भस्य नाशनम् । पितृमृतिं
वदन्त्येके चतुरवदोत्तरे स्फुटम्” इति । वसिष्ठः “पुत्र
चूडाकतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते
गुरुश्चैव दम्पती शिशुरवदतः । गर्भे मातुः कुमारस्य
न कुर्व्याच्चौलकर्म च । पञ्चमासादधः कुर्यादतज्जघ्मं
न कारयेत्” इति । अस्यापवादमाह । पञ्चेति पञ्चवर्षाधि-
कस्थोल्लङ्घितपञ्चमवर्षस्य शिशोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्यां
पञ्चमासादध जघ्मं विहितकाले चौलमिदङ्गल्याणकारि
भवेत् । अतो बालो यावत्पञ्चवर्षे न भवति तावन्म-
र्यन्तं निषेध इत्यर्थः । तदाह नारदः “सुनोर्मा-
तरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चमावदात्
प्रागयोध्वं” गर्भिण्यामपि कारयेत्” । यदा त्वपनयनेन
सह चौलञ्चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारदः
“सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते” इति ।
अतः तु पञ्चवर्षाणां न्यूनाधिकभावो नापेक्षितः
सर्वापवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन सौञ्जीपि स-
गर्भायां संस्कार्यमातरि सत्यां न भवति । तदुक्तम्
“सुनोर्मातरि गर्भिण्यां सौञ्जीचूडे न कारयेत् । गते
तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां मृतिर्भवेत् (३) ।
अथ चौले ताराबलभावश्रुतिमित्युक्तं तत्तु दुष्टायां
तारायां सत्यानपवाद् शान्तिन्याह तारादौष्ट्रे इति ।
नाराणां दुष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत एवायं
धार्यम् । तस्मात्तारादौष्ट्ये सत्यपि क्षौरञ्चौलं सञ्जो-
भनं स्यात् । कस्मिन् सति ? अज्जे चन्द्रे त्रिकोणगे
नवपञ्चमस्थानस्थिते, अथ बोधगे वृषरापिस्थे । अथ वा
सौम्यानां बुधगुरुशुक्राणां वर्गे षड्भगे अथ वा स्वस्वौव
षड्भगे सति । उक्तञ्च ज्योतिस्तत्त्वे “सौम्यगृहं द्वि-
जवर्गे चन्द्रे तदङ्गे त्रिकोणगे वापि । क्षौरादिकोप
करणे तारादोषो न दोषाय” । आदिशब्देन याता ।
“विपत्तारे गुहं दद्यात्” इत्यादयोऽपि तारादौष्ट्रप्रापवादाः
प्रागुक्तास्तेऽप्यत्रोद्धाः । अथ शुभतारायाङ्गुणमाह
सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अज्जे शोभने चन्द्रे गो-
चरोक्ताऽस्थानस्थे सति इदताराऽसमीचीनतारापि चेत्
स्यात्तदा क्षौरयात्रादि मङ्गलकृत्येषु शक्ताऽतिप्रशक्ता
निखिलदोषापवादिता स्यादित्यर्थः । तदयुक्तं ज्योति-
स्तत्त्वे “कृत्स्नरुधन्विणी रिक्ता चन्द्रादमगस्तथा ।

तत्सर्वं नाशयेत्तारा षट्पञ्च नवमी तथा । जन्माख्य-
द्वष्टमी तारा न शुभा नापि निन्दितेति । (४) पी०घा०
“अथ चौलादिकृत्ये कालविशेषनिषेधमाह षट्
मत्या इति । षट्ः स्त्रीधर्मः स यस्या अस्तीति ऋत-
मती तस्यास्तथा स्तिकाया जातापत्यायाः स्त्रुनोः
पुत्रस्योपलक्षणत्वात्कन्याया वा चौलोपनयनविवाहा-
द्युक्तवक्ष्यमाणकृत्यं नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं
च प्रचेतसा “यस्य माङ्गलिकं कृत्यन्नस्य माता रज-
स्वला । वैधव्यं जायते तत्र न्यूनार्थः पाणिपीडने” ।
पाणिपीडने वैधव्यमन्यत्र न्यूनरित्यर्था । स्तिकाया
अपि कर्मानर्हकाल उक्तोविष्णु स्मृतौ । “स्तिकास्युत्त-
रतीं त्रिंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्री-
जननीमिति” ।

अतएव स्तिकाया उक्तकालपर्यन्तं कर्मानर्हत्वात्तदपत्य-
स्यापि मङ्गलकृत्ये निषेधः । ज्येष्ठेति ज्येष्ठापत्यस्याद्य-
गर्भस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतधन्यविवाहादि शुभकृत्यं
ज्येष्ठमासे न भवति उक्तञ्च रत्नमालायाम् “आद्यगर्भ-
दुहितः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलमिति”
कैचिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि केचिदाचार्यै-
राद्यगर्भसुतकन्ययोर्मङ्गलकृत्यं नेष्यते तदाह वात्स्या-
“मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च । ज्येष्ठपुत्र-
दुहितोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा” । भरद्वाजोऽपि “मार्ग-
शीर्षे तथा ज्येष्ठे चौरे परिणयं व्रतम् । आद्यपुत्र-
दुहितोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्” । अस्मादेव ज्ञापकात्
द्वितीयादिगर्भपुत्रदुहितोर्ज्येष्ठे मार्गशीर्षे च न मङ्ग-
लकृत्यानां निषेधः किं तु विधिरिति प्रतिभाति”
पी० घा० ।

चूडामणि पु० चूडास्थितोमणिः शा० त० । शिरःस्थे रत्ने
अमरः । “चूडामणीकृतविष्णुवलयीकृतवाष्पकिः” सि०
सु० “चूडामणिभिरुदुष्टपादपीठं महीक्षिताम्” रघुः ।
चूडायां मणिरियास्य । २काकमाचिकाफले जेदि० ।
इयङ्गणविशेषे यथा गारुडे । “सूर्य्यग्रहः सूर्य्यवारे
सोमे सोमपङ्कतथा । चूडामणिरयं योगस्तत्त्वानन्तं फलं
स्मृतम् । अन्यथाद् यङ्गणात् कोटिगुणमतं फलं लभेत्”

चूडाम्ब न० चूडायामपेऽम्बम् । दृष्टाम्बे राजनि० ।

चूडार त्रि० चूडाम्बकृति ऋ-अण् । चूडागते ततः । प्रगद्या०
चतुरर्थ्यां अत्र । चौडार्थं तच्चिदं तादौ त्रि० ।

चूडारक त्रि० चूडाम्बकृति ऋ-एवन्, चूडा+वा०

चारक वा । चूडायुक्ते २४धमेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम्
इज् । चौडारकि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । वज्रत्वे तद्द्वे
अद्वे च इजो लुक् । चूडारकाः तद्गोत्रापत्ये पुं व० ।

चूडारत्न न० चूडाया रत्नम् । चूडामणौ हेमच० ।

चूडाल त्रि० चूडा अस्त्यस्य पाणिस्थत्वात् ल । चूडायुक्ते

“चूडालाः कर्णिकालाश्च पहाश्च पिठरोदराः” भा०

सौ० ७३० । २४स्तके न० शब्दरत्ना० । २४श्रुतार्थे

स्त्री अमरः ४३तगुण्यां ५नागररुक्तायां च राजनि० ।

चूडावत् त्रि० चूडा अस्त्यर्थे पक्षे बला० मत्पृ मस्य वः ।

चूडाविशिष्टे पक्षे इति । चूडिन् तत्रार्थे पुरोहिता-

दिगणे चूडिक इति निर्देशात् पक्षे ठमपि । चूडिक

उक्तार्थे । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । चौडिञ्च

चूडाविशिष्टत्वे न० । [चूणत् त ।

चूण सङ्कोचे चुरा० उभ० सक० सेट् । चूणयति ते कचु-

चूत पु० चूण-क्त चोतति रसम् चुत-कच वा प्रणे० ।

१आच्ये, अमरः “नवचूतप्रसवोगमियति” “चूताङ्गु-

रास्वादकयायकण्ठः” । “सहचरमधुहस्तान्चूता-

ङ्गुरास्त्रः” कुमारः । च्यू-क्त प्रणे० । २शुद्धारे न० ।

स्वार्थे क । चूतक व्याख्ये कूपके च ।

चूरे दाहे दिवा० व्याख्ये सक० सेट् । चूर्यते अचूरि ।

चुचूरे ईदित् चूर्णः । [दृष्टम् ।

चूर् पु० चूर-उण् । क्षमिभेदे सुश्रु० क्षमिभञ्जे २।८४४२०

चूर्स्ये मेघे चु० उभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते कचु-

चूर्णत् त । चूर्णः चूर्णितः

चूर्स्यं न० चूर्ण-कर्मणि अच् । १मेघज्जाते जोदे (मयदा)

प्रभृतौ राजनि० “अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं

प्रयः” वैद्य० । तल्लक्षणसक्तं भावप्र० “अल्लनगुणं

तदुद्भूतं सुपिष्टं वस्तुगालितम् । तत् स्याच्चूर्णं रजः

जोदस्तन्मात्रा कर्षसम्मिता । चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा-

द्विगुणा मता । चूर्णं तु भर्जितं हिङ्गु देहं नो-

तृकोदकज्जवेत् । लिङ्गेचूर्णं द्रवैः सदैव तादृर्दिगुणो-

न्मिताः । पित्रेञ्जतृगुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ।

चूर्णश्लेहगुटिका कल्कानामनुपानकम् । पित्तगत

कफातङ्गे त्रिष्वेकपलमाहरेदिति” (आवीर) २स्वाते ।

जोदे “अल्लकेषु चमूरेषु चूर्णप्रतिनिधोक्तः” रघुः ।

४धूलौ तच्च लोपकरणे ५चारे (चूण) जेदि० । “चूर्ण-

मानीयतां त्वणं पूर्णचन्द्रनिभामने । पण्यानि सर्ववर्णानि

सीदन्त्याकर्णलोचने” उद्भटः । भावे अच् इत्येष्टे पु०

चूर्णिक न० चूर्ण+स्थार्थे क। १चूर्णने २चूर्णशब्दार्थे
३पद्यभेदे न० तल्लक्षणादिकं कुन्दोऽक्तं यथा “अपादः
पदसन्नानोगद्यं तत्तु विधा मतम्। चूर्णकोत्कलि-
काप्राट्ठगन्विप्रभेदतः” “अकठोराचरं खल्यसमासं
चूर्णकं विदुः। तत्तु वेदभीरौतिस्थं गद्यं हृद्यतरम्
भवेत्” ३सक्तौ (छात) पु० तिका०।

चूर्णकार ति० चूर्णं करोति क-अण् उप० स०। मेघण-
कारके। (चूर्ण) इति पदार्थनिष्पादके (चूनारी) इति
ख्याते २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री०। सच नटकन्यायां
पुण्ड्रकाज्जात इत्याह पराशरः।

चूर्णकुन्तल पु० चुर्ण्यते इति चूर्णः कर्म०। शिरःस्थे
क्षुद्रकेये अलके अमरः। [ख्याते कर्करे हारा०।

चूर्णखण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम्। (काकरघटिङ्)
चूर्णपारद पु० चूर्णं पारदस्य एकदेशि०। पारदहेतुभूते
चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि०। [शाके राजनि०।

चूर्णशाकाङ्ग पु० चूर्ण इव शाकः अङ्गो यस्य। गौरसुवर्ण-
चूर्णादि न० अग्राणिषट्पन्नात् परस्यस्य आद्युदात्तानि
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा
“चूर्णं करिष करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तृप्त कुन्दम
दलप चमसी चक्कन चौल। “चूर्णादीनामग्राणि-
षट्प्राः” पा०। सूत्रचूर्णम्।

चूर्णि(णीं) स्त्री अग्रेषविदुषां तर्कं चूर्णयति चूर्ण-इन्।
पतञ्जलिहते महाभाष्ये “चूर्णिभागुरिवाभटाः” व्या-
का०। २कपदेकशते सि० कौ० ३कार्षापणे पुराण
परिमितकर्पदेके “अशीत्युत्तरपरिमितधेनुशतं देयं तदशक्तौ
चत्वारिंशत्पुराणोत्तरचूर्णीशतपञ्चकम्” प्रा० वि०।
भावे इन्। ४चूर्णने स्त्री वा डीप्।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णौ चूर्णने नियुक्ता दासी शा० त०।
मेघनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि०।

चूर्णिका स्त्री चूर्णचूर्णनमस्यस्याः ठन्। सक्तुषु शब्दार्थचि०
चूर्णिकत् पु० चूर्णिं महाभाष्यं करोति क-किप्।
महाभाष्यकारके पतञ्जलिभिनौ। [सि० कौ०।

चूर्णिन् लि० चूर्णैः संसृष्टः इति। चूर्णसंसृष्टे अपूपादौ
चूर्ति स्त्री चर-भावे क्तिन् अत उत्त्वम्। चरणे

चूल पु० चुल-क प्रयो० दीर्घः। केये अमरः। “सक्तके-
शाय चूलिनः” लिङ्गपु०। “शिखिनं चूलिनञ्चैव
तप्तङ्गण्डलभूषणम्” हरिवं० ४५ अ०। “मृहीतचूलको
विप्रोच्छेन्न रजकादिना मल्लप्रभ०।

चूला स्त्री चूला+डस् लः। मृहोपरिमृहे चन्द्रमाकायां
(चिलेघर) शब्दार्थचि० २चूडायाञ्च। तस्या इदम् अण्।

चौल चूडासम्बन्धिनि संस्कारभेदे चूडाशब्दे इयम्।

चूलिक न० दतभ्रष्टसमितायाम् (लुचि) शब्दार्थ०।

चूलिका स्त्री चुल-सप्तचये ण्वुल् प्रयो० दीर्घः। १हस्ति-
कर्णमूले, २नाटकाङ्गभेदे च “अर्थोपलक्षकाः पञ्च वि-
ष्टम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्गावतारोऽयं स्यादङ्ग-
सुखमित्यपि” सा० द०। अर्थोपलक्षके नाटका-
ङ्गानि विभज्य “अन्तर्जवनिकासंस्थैः सूचनाऽर्थस्य
चूलिका” इति लक्षितम्। यथा वीरचरिते चतुर्थाङ्क-
स्यादौ “भो भो वैमानिकाः प्रवर्तन्तां रङ्गमङ्गलानी-
त्यादि” रामेण परशुरामोजितः इति नेपथ्ये पात्रैः
लक्षितम्। “अंशुलताजालजटिलचूलिकानाम्” काद०।

चूष पाने (चोपा) आ० पर० सक० सेट्। चूषति। अचू-
षोत्। चुचूष। चूषम्।

चूषा स्त्री चूष्यते पोयते पृष्ठमांसेनाऽऽश्रयतां नीयते चूष-
यत्यर्थे क। १हस्तिमध्यपञ्चनरज्वाम् कक्षायाम् अमरः
भावे ऋङ्। २चूषणे स्त्री

चूष्य लि० चूष-कर्मणि गत्यत्। जिह्वोष्ठाभ्यां, संयोगभेदेन
मेये आहारशब्दे चर्व्यशब्दे च इयम्। “प्राग्निर्भक्ष्य-
भोज्यलेहमेयचूष्याभ्यवहाय्याणाम्” भा० श० १८१ अ०।

चृत हिंसे मन्यने च तृदा० सक० सेट्। चृतति अचर्तौत्
चचर्त्। चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति।

चृत(प) संदीपने वा चु० उभ० पक्षे आ० पर० सक० सेट्।
चर्त्त(पं)यति-ते। अचोचृत(प)त्-त अचचर्त्त(पं)त् त।
पञ्चे चर्त्त(पं)ति अचर्त्तौ(पं)त्।

चेकित लि० कित-यङ् लुकि अच्। १क्षतिशयवासज्ञानाभ्यां
युक्ते। २कृषिभेदे पुं तस्य गोलापत्यं गगां यज्।
चैकित्य तद्गोलापत्ये पुंस्त्री०।

चेकितान लि० कित-यङ् लुकि ताच्चीत्ये चानश्।
१अत्यन्तज्ञानयुक्ते २महादेवे पु० “रुद्रभीशानमृधमं
जिह्वां शम्भुं कपर्दिनम्। चेकितानं परं योनिं
तिष्ठतो गच्छतश्च ह” भा० द्रो० २०१ अ०। ३नृपभेदे।
“धृष्टद्युम्नश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान्” गीता।

चेट(ड) पु० चिट-परप्रौढे अच् वा टस् लः। १दास्ये
हेमच० स्त्रियाम् उभयत्र डीप्। २दास्याम्। ण्वुल्
चेटक १दास्ये अमरः। उपपत्तिनायके २सम्मान-
इत्ये रसम्। स्त्रियां चेटि(डि)का। “शङ्करस्य

सहाया विटचेटविदूषकाद्याः सुः । ‘उत्तमाः पीठ-
मर्दाद्याः मध्यौ विटविदूषकौ तथा । शकारचेटाद्या
अधमाः परिकीर्त्तिता” सा० द० । “ताम्बूलाक्तं दश-
नभसकत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

चेत् अयं चित्त-विच । १यदर्थे २पञ्चानरे, अमरः ३यस-
न्देहेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थचि० । “सत्यं
चेत् गुरुवाक्यमेव पितरोदेवाश्च चेत् योगिनी प्रीता
चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शाक्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाज्ञाप्यमोघास्ति चेत्
स्नातन्वा अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्थान्ते जयः
सर्वदा” तन्वम् । ‘चेत्कण्ठके पणफरे तु यहाः समस्ता”
नील० वा० । अधिकं (चेद्) शब्दे दृश्यम्

चेतकी स्त्री चेतयति उन्मीलयति बुद्धिबलेन्द्रियाणि
चित्त-णिच्-एबुल् गौरा० डीप् । १हरीतक्याम्
अमरः । तस्या उत्पत्तिभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“पपात विन्दुर्भेदित्यां शक्रस्य पित्रतोऽमृतम् । ततो दि-
व्या सस्यत्तना सप्तजातिर्हरीतकी । हरीतक्यभया
पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हेमवत्यव्यथा चापि
चेतकी श्वेयसी शिवा । त्रयस्या विजया चापि जीवन्ती
रोहिणीति च । विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽ
भया । जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेयाः सप्त जातयः ।
अन्नावुत्ता विजया १वृत्ता सा रोहिणी २सृता । ३पू-
तनाऽस्थिमती स्त्रव्या कथिता सांख्यसांख्यमृता ४ । पञ्चरेखाऽ
भया ५ प्रोक्ता जीवन्ती स्वर्णवर्णिनी ६ । त्रिरेखा चेतकी ७
ज्ञेया सप्तानामियमाकृतिः । विजया सर्वरोगेषु रो-
हिणी व्रणरोहिणी । प्रलेपे पूतना योज्या शोधना-
र्थेऽमृता हिता । अक्षिरोगेऽभया शस्ता जीवन्ती
सर्वरोगहृत् । चूर्णार्थे चेतकी शस्ता यथावोगं प्रयो-
जयेत् । चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्ण-
तः । षडङ्गुलायता गुक्ता, कृष्णा त्वेकाङ्गुला सृता ।
काचिदास्वादमात्रेण काचिद् गन्धेन भेदयेत् । काचित्
स्पर्शेन दृष्ट्या चतुर्धा भेदयेच्छिवा । चेतकी पाद-
पच्छायासुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तच्छृण्वादेव
पशुपत्तिमृगादयः । चेतकी तु धृता हस्ते यावन्ति-
ष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येत रोगैस्तु प्रभावाज्ञात्वं संशयः ।
न धार्म्यं सुकुमाराणां लग्नानां भेषजद्विषाम् । चेतकी
परसा शस्ता हिता सुखविरेचनी । सप्तानामपि जा-
तीनां प्रधानं विजया सृता । सुखप्रयोगा सुलभा

सर्वरोगेषु शस्यते । हरीतकी पञ्चरसा लवणा तु वरा
परम् । कृन्तोष्णा दीपनी मेध्या स्वादुपाका रसायनी ।
चक्षुष्या लघुरायुष्या वृंहणी चातुलोमिनी । श्वाफका-
सप्रमेहार्शः कृष्ठशोथोदरकमीन् । वैश्वर्यं यक्ष्णोरोगवि-
बन्धविषमज्वरान् । गुल्माध्मानवृषाच्छर्दिहृक्काकण्डू-
हृदामयान् । कामलां मूलसामानाहं मीहानश्च यक्ष-
था । अश्वरीं मूलकच्छ्वं मूलाघातश्च नाशयेत् । साद-
तिक्तकषायत्वात्पित्तहृत्फहृत् तु सा । कटुतिक्तकषाय-
त्वादमूलाघातहृच्छिवा । पित्तहृत्कटुकामूलाघातहृत् कटं
शिवा । प्रभावाद्दोषहन्त्वं सिद्धं यत्तत् प्रकाशते !
हेतुभिः शिष्टप्रबोधार्थं न पूर्वं क्रियतेऽधुना । कर्मान्यत्वं
गुणैः साम्यं दृष्टमाश्रमभेदतः । यतस्ततो नेति चिन्त्यं
धात्रीनक्तचयोर्यथा । पथ्याया मज्जनि खादुः स्नाया-
मलो व्यवस्थितः । धृतौ तिक्तस्तचि कटुरस्यनितरो
रसः । नवा स्निग्धा घनावृत्ता गुणैः क्षिप्ता च याम्भसि ।
निमज्जेत् सा प्रशस्या च कथितातिगुणप्रदा । नवादि
गुणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता । हरीतक्याः फले यत्न
द्वयं तच्छ्रेष्ठमुच्यते । चर्विता वर्जयत्यग्निं पेष्टिता मन्-
शोधिनी । स्त्रिधा संयाहिणी पथ्या श्वेता प्रोक्ता त्रि-
दोषनुत् । उन्मीलिनी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मूलिनी
पित्तकफानिलानाम् । विचसिनी मूलशङ्खमूलानां
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन । अक्षपानकृतान्
दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकी हरत्यागु
भुक्तस्य परियोजिता । लवणेन कफं हृन्ति पित्तं हन्ति
शर्करा । घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् शुडा-
न्विता । सिन्धूत्यशर्कराशुण्ठीकणामनुशुद्धैः क्रमात् ।
वर्षादिद्विभया प्राश्या रसायनगुणैः प्रिया । अघ्नातिस्त्रिदो-
षलवर्जितश्च कृत्तः कणो लङ्घनकर्षितश्च । पित्ताधिक्ये
गर्भवती च नारी विस्फुरत्तस्त्वभयां न खादेत् । तस्याः
फलम् अणुं हरीतक्या० तस्य लुप् लुपि व्यक्तवचन-
त्वम् । २तत्फलेऽपि स्त्री । इजानिषुष्मे राजनि० ।

चेतन पु० चित्त-ल्यु । १थात्मनि जीवे २परमेश्वरे हेमच० ।
३भक्तुपत्रे राजनि० । ४प्राणिमात्रे अमरः । ५प्राणयुक्ते
लि० भेदि० । “उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतननाचेतनेषु” च सा-
द० । “चेतनं पुष्करं कोशैः क्षुधाध्मातैः समनतः”
हरिवं० ६७अ० । तस्य भावः अजं चैतन्य न० । त
चेतनत्व न० तत् चेतनता स्त्री चेतनायाम् “शरीरस्य
न चैतन्यम्” भाषा० “चैतन्यमात्मनोविद्या” श्रुतिः ।

चेतनको पु० चेतनं करोति क्लृप्तं गो० डीप० । हरीतक्याम् राजनि० ।

चेतना स्तो रु० चित-युच् । बुद्धौ २ज्ञाने ३चैतन्ये चिति खरूपज्ञानव्यञ्जिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां ४चित्तवृत्तौ “चेतनानामधिष्ठानं मनोदेहस्य सेन्द्रियः । केशलोमनखाप्यान्मूलद्रव्यगुणैर्विना” शब्दार्थाचि० धृत-याक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्व-सुक्तम् । गर्भस्थस्य सप्ते मासि चैतन्ययोगः यथाह याज्ञ० “मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुसिरायुतः । सप्ते, चाष्टमे चैव त्वङ्मांससंस्क्रुतिमानपि” अथौ पूर्वोक्तो गर्भः सप्ते मासि मनसा चेतनया च युक्तः” मिता० । “निमेषश्चेतना यत्न आदानं पाञ्चभौतिकम्” याज्ञ० “पठस्तु चेतना धातुर्मान इत्यभिधीयते” भा० व० २०६ अ० । [जनि० । २३ये त्रि० ।

चेतनीया स्तो चेतनायै हिता ख । १छद्भिनामौघे रा-चेतम् न० चित-करणे व्यसृज् । १चित्ते व्यसरः “चेतो नलं कामयते मदीयम्” “चेतो जन्मशरप्रसूनमधुभि-र्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० “गच्छति पुरः शरीरं धावति पथादसंस्थितं चेतः” शकु० । २चित्तवृत्तौ निष० । चित्तवृत्तेः सांख्यमते पौरुषेयबोधकरणत्वात् तथात्वम् । ३कर्त्तरि व्यसृज् । २ज्ञातरि त्रि० भावेऽसृज् । ४चैतन्ये ५पज्ञायाम् न० ।

चेतिष्ठ त्रि० अतिशयेन चेतयिता इदन् तृणोलोपे तद्वि-मित्तेटो निवृत्तिः णिलोपच । अतिशयचेतयितरि “क्रत्वा चेतिष्ठो विशासुप्रभुत्” ऋ० १।६५।५। “चे-तिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता” भा० । “वसुश्चेतिष्ठो यमुधा-तमश्च” यजु० २७।१५।

चेतोऽशु पु० चेतस्यैतन्यस्यांशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्म-कस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलाकंसमाः प्राज्ञतैजस-विश्वभेदेन देवतिर्यगादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति वेदान्तप्रकरणोक्तेस्तस्य तथात्वम्

चेतो जन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य । मनोभवे कन्दर्पे “चेतो जन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैष० । चेतो-भवादयोऽप्यत्र ।

चेतोमत् त्रि० चेतस्+अस्यर्थे महत् वा० न मस्य वः । १चेतोयुक्ते २चैतन्ययुक्ते । “चेतोमन्ति च सामानि धनुर्वेदस्य भारत !” भा० व० ।

चेतोमुख पु० चेतोमुखं द्वारं यस्य । चैतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति

प्रधाने प्राप्ते” “आनन्दमुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति श्रुतिः । चेतसो मुखत्वञ्च चेतःकारणाज्ञानवृत्ति-मुखत्वात् ।

चेत् त्रि० चित-अन्तर्भूतगण्ये ताच्छील्ये तन् वेदे नि० इडभावः । ज्ञापयितरि । “स चेत्ता देवता पटम्” ऋ० १।३२।५। “चेत्ता ज्ञापयिता” भा० प्रक्रिया उक्तृत्वाच्च चेत्य त्रि० चित-कर्मणि णात् । ज्ञेये । “तं ज्ञाता चरणे चेत्यः” ऋ० ६।१।५। “चेत्येन हृदयं चेतः क्लेशतः प्राविशद् यदा” भाग० १।२६।५ अ० ।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अणः, तद्राजाण्य वक्तृत्वे लुक् । २तद्देशवासिषु ३तद्देशेषु च व० व० । “चेदि-मत्स्यकक्ष्याय भोजाः मिन्द्रकुलिन्दका” भा० मी० ६ अ० जनपदोक्तौ । स च देशः युक्तामतीनदीतीरस्यः उपरिचरशब्दे १२२० पृ० । दृश्यम् । चेदि+स्वार्थे क । चेदिदेशे ण० स० १४ अ० कूर्मविभागे अथ पूर्वस्या-मित्युपक्रमे “शौलिकविदर्भवत्साम् चेदिक्ताद्योर्द्ध-कण्ठाश्च” ।

चेदिपति पु० इत० । १उपरिचरनामके वसुभेदे उपरि-चरशब्दे १२१६ पृ० दृश्यम् । २दमघोषसुते शिशुपाले च । “एवं तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः । चेदी-नामघोषोऽधावत् बलवानन्नकोपमः । दमघोषसुतो धीरः शिशुपालो नहीपतिः” भा० आ० १८७ अ० । चेदि-पादयोऽप्यत्र “वसुपूर्णां च वसुधां वस चेदिषु चेदिषु !” भा० अ० १०६ अ० ।

चेदिराजं पु० चेदिषु राजते राज-किप् । चेदिपतौ १उपरिचरवसौ २शिशुपाले च त्रिका० । “मा वेदि-यदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति” माघः ।

चेदिराज पु० चेदोनां राजा टच् समा० । उपरिचरराज्ये वसौ । तस्य भूमिविवरगतिकथादि भा० शा० ३३६ अ० । “अजेन यदव्यमिति पाञ्चर्हवा द्विजोत्तमान् । स च क्षाणोऽप्यजोक्षेत्रो नान्यः पशुरिति स्थितिः । क्षप्रय जचुः । वीजैर्यज्ञेषु यदव्यमिति वै वेदिकी श्रुतिः । अजसंज्ञानि वीजानि क्षाणं नो हन्तुर्महद्य । नैष धर्मः सतां देवा ! यत्न बध्येत वै पशुः । इदं क्षतयुगं अष्टं कथं बध्येत वै पशुः । भीष्म उवाच । तेषां संवदतामेव-मृषीणाम् विबुधैः सह । मार्गागतो नृपश्चेद्वत् देशं प्राप्तवान् वसुः । अन्नरीक्षचरः श्रीमान् समप्रबल-याहनः । तं दृष्ट्वा सहसा यान्तं वसुं ते त्वन्नरीक्षगम् ।

जचुर्हि जातयोदेवानेष च्छेत्सुति संशयम् । यच्चा दान
पतिः श्रेष्ठः सर्वभूतहितप्रियः । कथं स्त्रियथा ब्रूया-
देव वाक्यं महान् वसुः । एवं ते संविदं कृत्वा विबुधा
वृषयस्तथा । व्यपृच्छन् सहस्राभ्येत्य वसुं राजान
मन्त्रिकात् । भो राजन् ! केन यदव्यमजेनाहोसिदौ-
षधैः । एतं न संशयं हिन्दि प्रमाणं नो भयान्ततः ।
स तान् कृताञ्जलिभूत्वा परिपप्रच्छ वै वसुः । कस्य वैको-
मतः कामोब्रूत सत्यं द्विजोत्तमाः ! । ऋषय जचुः ।
धान्यैर्यदव्यमित्येव पक्षोऽस्माकं नराधिप ! । देवानान्तु
पयुः पक्षो मतो राजन् ! वदस्व नः । भीष्म उवाच ।
देवानान्तु मतं ज्ञात्वा वसुना पक्षसंश्रयात् । आग्नेना-
जेन यदव्यमेवमुक्तं वचनदा । कुपितास्ते ततः सर्वे
मनयः सूर्यवर्चसः । जचुर्वसुं विमानस्य देवपक्षार्धं
दादिनम् । सुरपक्षो गृहीतस्ते यस्मात्तस्यादिवः पत ।
यद्य प्रभृति ते राजन्नाकाशे विहृता गतिः । अस्म-
च्छापाभिघातेन मर्ह्यं भित्त्वा प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मि-
न्मुहूर्तेऽथ राजोपरिचरस्तदा । अघो वै सम्बभूवायु-
भमेविवरगो नृपः । स्मृतिस्त्वेनं न विजहौ तदा
नारायणाक्षया । देवास्तु सहिताः सर्वे वसोः शप
विमोक्षणे । चिनयामासुरव्यपाः सुकृतं हि नृपस्य तत् ।
अनेनास्मत्कृते राज्ञा शपः प्राप्तो महान्मना । अस्य
प्रतिप्रियं कार्यं सहितैर्नो दिवौकसाम् । इति बुद्ध्या
व्यवस्थाया गत्वा निचयमीश्वराः । जचुः संहृष्टमनसो
राजोपरिचरन्तदा । ब्रह्मण्यदेवभक्तस्तं सुरासुर-
गुरुर्जरिः । कामं स तव तृष्टात्मा कुर्याच्छापवि-
मोक्षणम् । मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै महा-
त्मनाम् । अवश्यं तपसा तेषां फलितव्यं नृपोत्तम ! ।
यतस्त्वं सहसा भ्रष्ट व्याकाशाम्दिनीतलम् । एकन्व-
तुषहं त्वभ्यं दग्धो वै नृपसत्तम ! । यावत्त्वं शपदोपेण
कालमाश्रयसेऽनव ! । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्त्वं
कालमाप्स्यसि । यज्ञेषु सुकृतं विप्रैर्वसोर्द्वारां समा-
हितैः । प्राप्स्यसेऽस्मदनुष्ठानान्ना च त्वां ग्लानि-
रस्यृगत् । न क्षुत्पिपासे राजेन्द्र ! भूमेःक्षुद्रे भवि-
ष्यतः । यसोर्द्वाराभिपीतत्वात्तेजसाध्यायितेन च । स
देवोऽस्मद्वरात् प्रीतो ब्रह्मलोकं हि नेष्यति ।

चेत्री(वी) स्त्री रागिणीभेदे हला० ।

चेय त्रि० चि-कर्माणि यत् । १चेतव्ये चयनीये २साधनान्त्र
संस्कारसंस्कार्ये यज्ञौ च “अग्निचेयो वज्रभिश्चाग्नि

यज्ञैः” मा०शा०२८३अ० । ३चेतुं योग्ये । हस्तचेयम्
अङ्गुशचेयं पुष्पम् । [भगं यमुत्तये] ऋ० पा०११०।
चेरु पु० चि-वा० र । चयनशीले “त्वं होहि चरेवे दिदा
चेल लौल्ये अक०गतौ सक०भा०प०सेट् । चेलति अचेलीत्
चिचेल छदित् अचिचेल्यत् त ।

चेल न० चिल-आच्छादने कर्माणि वज् । १वस्त्रे । चेल-नौ
ल्ये अच् । २अधमे न० अमरः । “चेलचम्पापान-
श्च तिरात्वं स्यादभोजनम्” मनुना तस्य हरणे
तिरात्तोपवासीर्विहितः “मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्
भूः” भट्टिः ज्ञातिचेलमित्यत्र “कुत्सितानि कुत्सने”
पा० समासे परिपातः । “चेलखेटकटुकाण्डं
गर्हायाम्” पा० निन्दायां चेलादीनाम् आद्युदात्तता ।
पुल्लखेलमियचेलसादृश्येन पुल्लस्य निन्दा गम्यते सि०कौ०
“वह्णचेलडब्बवेत्यादि पा० चेलडादीनि दृष्टिविषये
कुत्सनयाचोनि” सि० कौ० तेषु परेषु डग्रन्थ ह्रस्वः
पचादिपु टित्करणसामर्थ्यात् ङीप् “ब्राह्मणिचेकी”
सि० कौ० । “चेले क्रोणे” पा० अस्मिन् उपपदे क्रोणे-
र्यसुच् चेलक्रोपम् ।

चेलगङ्गा स्त्री चेलमिव गङ्गा । गोकर्णसमीपस्य नदीभेदे ।
“गोकर्णस्योपरिष्ठात् अस्मिन् स महासुरः । पणत
चेलगङ्गायाः पुलिने सह कन्यया” हरिव० १८६अ० ।
“गङ्गा सरस्वतो चैव चेलगङ्गा च निम्नगा” १२६अ०
चेलान पु०चेल-वा० आनच् । फलप्रधाने लताभेदे (फलन)
रत्नमा० ।

चेलाल पु० चेलमिवावति कल-व्यच् । लतापनसे त्रिका० ।
चे(चै)लाशक पु० चेलं तत्स्ययूकामन्नाति अश-एतुल् ।
प्रेतभेदे । “चे(चै)लाशकस्तु भवति मृदो धर्मात्
स्वकात् व्युत्तः” मनुः । “चेलः कीटभेदस्तद्भक्षकः प्रेतो
भवति” गोविन्दराजः । “चेलसम्बन्धिनी यूका चेल-
कस्तद्भक्षकः” इति कुल्लूकभट्टः ।

चेलिका स्त्री चेल-एतुल् । पट्टवसने (चेलिर कापट्) “हृदं
कृष्णस्य वनिता पीतशारीपरिच्छदा । रक्तचेलिकया
रुद्धा शातकुम्भाभिस्तनी” पद्मपु० ।

चेलुक पु० चेल-उक् । बुद्धभिक्षुश्रयि त्रिका० ।
चेल चालने गतौ च भा० पर० सक० सेट् । चेलति अचे-
लीत् चिचेलु ऋदित् अचिचेलुत् त ।

चेष्ट ईहायां भा० आ० सक० सेट् । चेष्टते अचेष्टि ।
चिचेष्टे । अचचेष्टत् अचिचेष्टत् न । चेष्टितः चेष्टा चेष्ट-

मानः । “गङ्गायां हि न शक्नोमि दृष्टव्याचेष्टितं
चिरम्” मत्स्यपु० । “अतस्त्वरश्च तान् योजुमचिचेष्टश्च
राघवौ” भट्टिः “रुचेष्टितभूमिपु” रघुः । “यास्ते शेते
चेष्टतेऽतिवति परिचावति” भाग० ५।२६। “यदा
स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्” मनुः ।
“चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम्” मनुः । “तद्वेष विहितं यन्त्रं
तथा चेष्टयितुर्वशे” भा० शा० ११२० ।

चैष्टक लि० चेष्ट-एवम् । १ चेष्टान्विते । २ रतिवन्मभेदे पु० ।
“पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेणैव चेष्टयेत् । कान्ताक्रोडे
स्थिता नारी वक्रोऽयं चेष्टकोमतः” अरदीपिका ।
चेष्टा स्त्री चेष्ट-अङ् । “आत्मजान्या भवेद्विद्या इच्छाजान्या भ-
वेत् कृतिः । कृतिजान्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजान्या भवेत् क्रिया”
इत्युक्ते कृतिजान्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे ।
“चेष्टावदन्यावयपित्वं शरीरत्वम्” सि० ह० । “बाह्यैर्वि-
भावयेल्लिङ्गैर्भावेरन्तर्गतं दृष्टव्यम् । स्वरवर्णैर्द्विताकारै
श्चक्षुषा चेष्टतेन च । आकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया
भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च दृष्ट्यातेऽन्तर्गतं मनः”
मनुः “चेष्टा हस्तास्फालनादि” कुल्लू० । “चेष्टाभोजन
वाग्योधे नेत्रादिप्रतिभेदेन” याज्ञ० । “वायोस्तु स्पर्शनं
चेष्टां व्यूहं रीत्यनेव च” याज्ञवल्क्येन तस्य वायुकार्य-
त्वमुक्तम् ।

चेष्टानाम् पु० चेष्टायानाशोऽयम् । प्रलयकाले राजनि० ।
चेष्टावल न० ज्योतिषोक्ते स्पृहाणां वलभेदे तच्च दृष्टव्या-
उक्तं यथा
“उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परिशेषाः ।
विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाचेष्टितवीर्ययुताः परि-
कल्पाः” व० जा० ।
“अधुना चेष्टावलं दोषकेनाह उदगयने इति सकरादि
राशिषट्कसुत्तरमयनं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयन-
मिति । उदगयने उत्तरायणे रविशीतमयूखौ स्पर्श-
जन्मसौ बलिनौ भवतः । परिशेषाः भौमबुधशुक्र-
सितसौराः वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनो भवन्ति तथा
समागमगाश्चन्द्रेण सहिताः बलिन एव चन्द्रेण
संयोगेस्पृहाणां समागमश्चन्द्रवाच्यः रविणा सहास्रमयो
भौमादीनां परस्परं युद्धम् । उक्तञ्चाचार्यविष्णुचन्द्रेण
“दिवसकरेणास्तमयः समागमः शीतरश्मिसहितानाम् ।
कुसुतादीनां युद्धम् निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानामिति” विपु-
लकरा इति विपुलाः करा येषां ते विपुलकराः

विकीर्णरश्मयो बलिनो भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीय-
तृतीयपदस्थे स्पृहस्य विपुलकरत्वं प्रायः संभवति
वक्रासन्नत्वात् युधि संप्रामे चोत्तरसंस्था बलिन
एव । कुसुतादीनां युद्धमित्युक्तम् तत्र यः उत्तरदिग्भाग
संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थितमलोपलक्ष-
णार्थम् । यस्तेजस्वी स एव बलवान् । तत्रैतज्जय
लक्षणम् “दक्षिणदिक्स्थः परधोवेषयुरग्राम् सच्चिद्रट-
तनुः । अधिरुढोविक्रतोनिःप्रभो विवर्णश्च यः स जितः ।
उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्टः ।
विपुलः क्षिप्रोद्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः”
इति एतच्छ्रुतस्य प्रायः सम्भवति यस्मात्पुलिगाचार्यः
“सर्वे जयिन उदकस्या दक्षिणदिक्स्थो जयी युक्तः” इति
एतच्चेष्टावलम् । एषामन्यतमेन संयुक्तचेष्टावलसंयुक्तो
भवति” भट्टोत्पलः ।

चैष्टित लि० चेष्ट-कर्त्तरि क्त । १ चेष्टायुक्ते । भावे क्त
२ गतौ शकायादिव्यापारे च न० मेदि० चेष्टाशब्दे उदा० ।
चैकित् पुंस्त्री चैकितस्य गोत्रापत्यम् । गगा० यङ् ।
चैकितर्षेणोत्रापत्ये तस्य जात्रः कणा० कण् यलोपः ।
चैकित तच्चात्त्रे ।

चैकित्सित् पुंस्त्री चैकित्सितर्षेणपत्यम् गगा० यङ् ।
चैकित्सितर्षेणपत्ये ततः कणा० जात्रे कण् । चैकित्-
सित । तच्चात्त्रे । [स्त्रियां अणन्तत्वात् ङीप् ।
चैकीर्षित लि० चैकीर्षित एव प्रज्ञा० कण् । चैकीर्षिते
चैटयत लि० चेट इव यतते यत-कच् ततः स्त्रार्थे कण् ।
चैटतल्ययत्नशीले तस्यापत्यं त्रिका० फिज् । चैटय
तायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रोडग्रा० ण्यङ् ।
चैटयत्वा । चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विषल ।
चैटयतविध तद्विषये न० ।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा ध्वज् । वेदा-
निमित्ते चित्स्वरूपे परमात्मनि न्यायादिमते श्वात्मधर्मे
चेतनायाम् । “चैतन्यमात्मनोविद्यान् विभेति कुतश्चन”
श्रुतिः वेदानिमित्ते राहोः शिर इति बहु कभेदे षष्ठी,
अन्यमते भेदे । “शरीरस्य न चैतन्यं स्मृतेषु व्यभिचारतः”
भाषा० १ प्रकृतौ मेदि० । “प्रकृतश्च दृष्टान्तात्परोधात्”
शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाऽङ्गीकारेण तथा-
त्वम् । “चैतन्यं परमाणूनां प्रधानस्यापि नेष्यते ।
ज्ञानक्रिये जगत्कृत्यौ दृश्येते चेतनाश्च” वेदा-
नका० । चेतन् एव स्वार्थे ण्यङ् । १ श्चोगर्भजाते

कलौ कृष्णावतारभेदे च्यवनसंहिता । तस्या न प्रामा-
णिकत्वमिति स्मार्त्तानुयायिनः । वैष्णवास्तु तन्मूलतयेव
चैतन्यदेवस्य कृष्णावतारत्वमिच्छन्ति । ययं तु तस्याः
प्रामाणिकत्वे संवादिमूलग्रन्थान्तरस्यादर्शनात् उदासीना
इत्यतः न किञ्चित् ब्रूमहे । यदि चासौ अवतारः
यदि वा न, तथापि तस्य वैष्णवसम्प्रदायगुरुत्वात् पूज्यत्वं
मन्यामहे चैतन्यचन्द्रोदयः चैतन्यचरितामृतं चैतन्य-
भागवतम् इत्यादयो ग्रन्थाः तन्माहात्म्यप्रावेदका
वैष्णवसम्प्रदायप्रसिद्धाः सन्ति । [दिकं दृश्यम् ।

चैतन्यभैरवी त्वा तन्ममारोक्ते भैरवीभेदे तत् तन्मन्वा-
चेत्त न० चित्तस्तेदम् अण् । चित्तसम्बन्धिनि १ स्मरणादौ ।
“चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमाद्विधयन्त्रितेन मनो-
बुद्धिहङ्कारचित्ताख्यानान्तरिन्द्रियचतुष्कोण क्रमात्
संशयनिश्चयाहङ्कार्यचैत्तांश्च सर्वानेतान् स्थूलविष-
याननुभवतः” वेदान्तसा० । श्वित्ताभिमानिके चेत्यत्र
“चेत्येन हृदयं चैतः चेत्यत्रः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव
पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत” भाग० । १।२६।५।६। बौद्धमते
विज्ञानस्त्वान्तरिक्षे ४ स्तम्भमात्रे । तैस्तु चितं चैत-
मिति द्विविधस्यैव पदार्थस्याङ्गीकारेण विज्ञानातिरि-
क्तस्य चैतत्वात् । बुद्धशब्दे तद्भेदो दृश्यः ।

चैत्य न० चित्याया इदमण् । १ आयातने अमरः । २ मुख-
रहिते सचित्ये अचित्ये वा यज्ञायतने भरतः ।
३ देवायतनमात्रे ४ देवकुले (देउल) च । ५ बुद्धे ६ विष्णवे
७ उद्देश्यदृष्टे भेदि० । प्रामादिप्रसिद्धमहादृष्टे । ८ देवावासे
१० जनतरौ पु० भेदि० । “सेतुवल्मीकिभिक्षास्थित्या-
द्यैरुपलक्षिता । चैत्यप्रशानसीमास्तु पुण्यस्थाने सुरा-
लये” याज्ञ० । “चैत्ये भयं पृथक्कृतम्” इ० स०
५१२० । “चैत्यस्थाने स्थितं दृष्टे फलघनमिव द्विजाः”
भा० अणु० १६६० । चैत्ये भवः अण् चैत्यस्ये देव-
भेदे चैत्यमखभेदे शब्दे दृश्यम् ।

चैत्यक पु० चैत्य इव कावति कैक । अश्वत्थदृष्टे त्रिका० ।
गिरिव्रजपुरवेत्कपञ्चगिरिमध्ये २ पर्वतभेदे “वैहारो
विपुलः शैलो वराहो दृढमस्तथा । तथा ऋषिगिरि-
स्तात ! शुभाचैत्यकपञ्चमाः । एते पञ्च महाशृङ्गाः
पर्वताः शीतलद्रुमाः । रचनीवाभिसंहत्य संहताङ्गा
गिरिव्रजम्” । “मागधानान्तु रुचिरं चैत्यकान्तरमाप्न-
वान्” “भङ्गा भेरीत्वयं तेषां चैत्यप्रकारमाद्भवन्” ।
“मागधानां सुरुचिरं चैत्यकानां समाद्भवन्” । “चैत्यकस्य

गिरेः शृङ्गं भित्त्वा किमिह कृद्माना” भा० स० १०३० ।
चैत्यगृह न० चैत्यस्य समीपे गृहम् । चतुष्पथस्य चैत्य-
चिह्निते गृहे शृङ्गार्थचि० ।

चैत्यतक पु० कर्म० । ग्रामादौ १ प्रसिद्धदृष्टे २ अदृष्टदृष्टे
रत्नमाला । चैत्यदृष्टादयोऽप्यत्र । “चैत्यतरो मा पति-
सत्कृतपीडां करोत्युल्का” इ० स० १३२० । “चैत्य-
प्रशानेपु” मनुः । [त्रिका० ।

चैत्यमुख पु० चैत्यस्य देवकुस्येव मुखमस्य । कण्डको
चैत्ययज्ञ पु० आश्व० गृहोक्ते यज्ञभेदे तस्य विधानादि दृष्टम्
“चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतचैत्याय बलिं हरेत्”
सू० । चैत्ये भवाचैत्याः । शङ्करः पशुपतिः आद्यौ
ज्येष्ठा इत्येवमादयः । यदि कस्यैचिद्देशतायै प्रतिक
गृह्णीति यदि आत्मनोऽभिप्रेतं वस्तु लब्धं तत्तत्त्वा
महमाज्येन स्थालीपाकेन पशुना वा यज्यामीति ततो-
लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात् स चैत्ययज्ञः ॥
तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेत् नमस्कारा-
न्नेन नामधेयेन पुनश्चैत्यस्य पृथक् प्रत्यक्षहरणार्थम् ॥
तेन चैत्यायतने एवोपलेपनादि कुर्यात् ना० इ० ॥
“यद्यु नै विदेशस्य” पलाशदूतेन यत् वेच्छा वनस्थाने
इत्येतयचौ द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीथिभ्यां प्रायः दूताव
प्रयच्छेदिमन्त्रस्यै बलिं हरेति चैनं ब्रूयादयं तथ्य-
मिति यो दूताय” सू० । “यदि विदेशस्य चैत्यं
यजेत् तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं
वीथिद्वयं कुर्यात् । यत् वेच्छेत्तु चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा
वीथिभ्यां प्रायः दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं
निर्दिश्य दूतं वदति इमं तस्यै बलिं हरेति ।
अपरं दूताय प्रयच्छति अयं तथ्यमिति । एतच्चैति
यचनम् अन्यत्वात् पादपृथगेऽपि क्वचित् सूक्तं भवतीत्येव
मर्थम् । तेन “आत्माहार्धमन्त्रेधीति ऋषिं वा
समानानागिति” च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरथा-
सार्थं मन्त्रान्ते पिण्डकरणे वीथिभ्यां प्रायः दूताव
प्रदाने इति ना० इ० । “प्रति भयं चेदनरा शस्त्रमपि
किञ्चित्” सू० । “कर्तुं चैत्यस्य च मध्ये भयमस्ति चेत्
शस्त्रमपि किञ्चित् दद्यात् दूताय” ना० इ० । “नात्वा
चेत् नद्यान्तरा ज्वरूपमपि किञ्चिदनेन तरितव्यमिति”
सू० । “उभयोर्मध्ये यदि नावा तायां नदी स्यात्
तदा ज्वरूपमपि किञ्चित् दद्यात् अनेनेति मन्त्रेण”
ना० इ० । “धन्वन्नरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चानरा ऽतो-

हितायाये वलिं हरेत्” सू० । “यदि धन्वन्तरि
 यौवो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहिता-
 याये वलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तरये
 मम इति । धन्वन्तरौ विदेशस्थे त्वयं विशेषः धन्वन्तरये
 पुरोहितस्य चैकः पिण्डः द्वितीयो द्रुतस्य” । ना० ६० ।
 चैत्रविहार पु० चैत्रस्य विहारोऽयम् । जिनद्वये हेम० ।
 चैत्र न० चि-द्रुण् चित्रमेव स्मार्थे अण् पा । १देवकुले
 (देउल) २स्मृते मेदि० ३बुद्धिभक्तके पु० ४वर्षाचलभेदे पु०
 त्रिका० कुलपर्वतशब्दे २१२३४० दर्शिते विष्णु पु० वाक्ये
 “गोमेदस्यैव चन्द्रस्यैव चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात्
 त्रिकाण्डोक्तिः समञ्जसा । चित्रायां भवः अण् । बुधस्य
 कलत्रभेदचित्रावागर्भजे ५बुधपुत्रभेदे पु० ब्रह्मवि० पा०
 ख० । चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् डीप् चैत्री-
 सास्मिन् मासे पुनरण् । चित्रानक्षत्रयुक्तापौर्णमासी
 युक्ते तदुपलक्षिते वा ६चान्दे मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे
 दत्तयाभूते अर्द्धमासे मीनस्थरविके ८सौरचैत्रे च
 कार्तिकशब्दे १६४८८० दृश्यम् । चित्रायां भवः अण् ।
 १०चित्रानक्षत्रजाते त्रि० स्त्रियास्तु तस्याणो लुक् ।
 चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे दृश्यम् ।
 स्मार्थे क तत्कार्ये श्वरत्वा० । “फाल्गुर्न वाथ चैत्रं वा
 मासं प्रति यथावलम्” मनुः । “मीनादिस्थो रविर्ये पा-
 मारम्भः प्रथमक्षणे । भवेत् तेऽवदे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या
 द्वादशः स्मृताः” व्यासः “चैत्रे मदीनादिनी” उद्वा० त० ।
 चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्हत्तम् अण् । १कुवेर-
 स्थोद्याने अमरः । “वभौ वल्लुजनाकीर्णं वनं चैत्ररथं
 यथा” हरिव० ३२४५० । “एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्”
 रघुः २सुनिभेदे पु० “आविक्रितमभिधनं तथा चैत्ररथं
 सुनिम्” भा० व्या० ६४५० । चैत्ररथेः शशविन्दोरपत्यम्
 स्त्री अण् डीप् । ११शशविन्दोःसुतायां स्त्री “मात्मात-
 र्युवनाश्वस्य त्रिकोकीविजयी सुतः । तस्य चैत्ररथी माय्यां
 शशविन्दोःसुताऽभवत्” हरिव० १२५० । चित्ररथं गन्धर्व-
 मधिकृत्य कृतोपन्यः अण् । १३भारतपर्वान्तर्गतेऽवान्तर-
 पर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे दृश्यम् । “तथा चैत्ररथं
 देव्याः पाञ्चात्याश्च स्त्रयंवरम्” भा० व्या० १०५० अवा-
 न्तरपर्वोक्तौ ।
 चैत्ररथि पु० चित्ररथस्य उपद्रुपुत्रस्यापत्यम् अण् । उपद्रुपुत्र
 चित्ररथस्यापत्ये शशविन्दौ नृपे “ततः प्रसूतिमिच्छन्
 वै उपद्रुः सोऽप्युपमात्मजम् । जज्ञे चित्ररथस्तस्य पुत्रः

कर्म्मभिरन्वितः । आसौ चैत्ररथिर्भीरो यज्वा विपुल
 दक्षिणः । शशविन्दुः परं वृत्तं राजर्षीणां समन्वितः”
 हरिव० ३७५० ।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्मार्थे अण् । चैत्ररथवने “मानसे
 चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रतः” भाग० ३।१३।३८५० ।
 चैत्रमख पु० चैत्रे कर्णव्यो मख इव महोत्सवः । चैत्रमासे
 मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच० ।

चैत्रायण पुंस्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । १चित्रस्य
 गोत्रापत्ये । चित्रेण निर्हत्तादि पक्षा० फक् । २चित्र-
 निर्हत्तादौ त्रि० ।

चैत्रावली स्त्री चैत्रे आवलिः सम्यक् वलिरत्र डीप् ।
 चैत्रपौर्णमास्यां त्रिका० । “चैत्रावल्याः परे ऽपि या”
 ति० त० । “चैत्रावली मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामेव
 मदनपूजाविधानात्तस्यास्तथात्वम् ।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साऽस्मिन् मासे
 पक्षे ठक् । चैत्रमासे अमरः ।

चैत्रिन् पु० चैत्री विद्यतेऽस्मिन् व्रीह्या० इति । चैत्रमासे
 राजनि० । तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र वा० इज् ।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् डीप् ।
 चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां सा हि चैत्रमासे एव
 भवति योग्यत्वात् कार्तिकशब्दे १६४८८० दृश्यम्
 “चैत्रा हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति” भा०
 व्यास० ७२५० । “चैत्रां वा मार्गशीर्षां वा सेना-
 योगः प्रशस्यते” भा० शा० १००५० ।

चैदिक पुं त्रि० चेदिदेशे भवः काश्या० ठज् जिठ् वा
 इदित् । चेदिदेशभवे स्त्रियां तु ठजि डीप् जिठि-टाप् ।

चैद्य पु० चेदीनां जनपदानां राजा षण्ज् । १शिशुपाले ।
 “क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति” “त्वया विप्रलतचैद्यः” माघः ।

चैन्तित पुंस्त्री० चिन्तितायाः तन्नामिकायाः स्त्रिया अपत्यम्
 “अव्यङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः” पा० अण् ।
 चिन्तितानामिकायाः स्त्रिया अपत्ये । चिन्तायुक्तायाः
 स्त्रिया अपत्ये तु ठक् । चैन्तितेय इत्येव ।

चैल त्रि० चेलखेदम् अण् १वस्त्रसम्बन्धिनि स्मार्थे अण् ।
 २चैले वस्त्रे चे(चै)लाशकशब्दे दृश्यम् । “चैलकम्बल-
 वेश्मानि विचित्राणि महानि च” भा० व्या० १२८५० ।
 “प्रदीप्तमिव चैलान्नं कस्तं देशं न सन्नज्जेत्” भा० श०
 २८६५० ।

चैलिकि पु० चैलकस्यैरपत्यम् इज् । जीवलनामभौ “तद-

होवाच जीवल्लखे लकिः" शत० ब्रा० २।१।१३४ । चेल-
कप्रिये "चेलक उन्नाद शाण्डिल्यायन" इति शत०
ब्रा० १०।३।५।३०। शाण्डिल्यगोत्रे उक्तः ।

चैलधाव त्रि० चैलं वस्त्रं धावति माष्टिं धाव-मृजि
अण् उप० म० । वस्त्रक्षालके रजके (धोपा) "चैल-
धावसुराजीयिसहोपपतिवेप्रसनाम्" याज्ञ० तद्वभोजनं
निष्ठिम् ।

चोक्कुटि पु० गोत्रप्रवरभेदे हेमा० प्रवरा० ।

चोक्ष पु० १।स्वभावसिद्धशुचिषु यनप्रदेशेषु । "अवकाशेषु
चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" अनुव्या० कुक्षू० ।
तत्र भयं यत् । चौक्ष्य तत्रभवे उदके "अचौक्ष्यसलिल-
जानितयोनिसु" सुश्रुतः । "युचौ दक्षे च चोक्षः स्यात्"
त्रिका० उक्ते २८८ । "अद्वावन्तो दयावन्तश्चोक्षोक्ष-
जनप्रियाः" भा० अनु० १४४४० ।

चोच न० चु-वा० च । १।वल्लखे २।चर्माणि धरणिः ।
प्रशस्तं चोचमस्यास्ति अच् । इत्यक्पत्वे पु० अमरः
४।युङ्त्वचि शब्दार्थः । स्वार्थे क । तत्कार्थे "दद्याच्चाल
पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकैल्यादि" सुश्रु० ।

चोड पु० चुल-समुच्छ्राये अच् लस्य डः । १।प्रवरणे २।देशभेदे
व० व० भेदिः । चोलशब्दे दृश्यम् ।

चोडो स्त्री चुल-अच् गौरा० डीप् लस्य डः । शाखां हेमच० ।

चोद पु० चोदयति चुद-अच् । अश्वादेः प्रेरके १।कशादौ ।

"जघने चोद एषां पि सक्त्यानि नरो यष्टुः" ऋ० ४।६।१ ।

३। "चोदः प्रेरिका कशा अरायकाष्ठविशेषो वा"

२।प्रेरकमात्रे त्रि० "चोदः कुशितज्यात् जातमेवितः"

ऋ० १।१४१।७। "चोदः प्रेरकः" भा० ।

चोदक पु० चुद-एवुङ् । १।प्रवर्तके विधियाक्ये "वर्त-
मानोपदेशाच्चोदनाशब्दात्सुख्यर्थाभावात्तवैचेति वचनादि-
देशात् कर्मचोदकः" कात्या० श्रौ० १।१०।१ "अग्नी-
दग्नीमित्यादिः कर्मचोदकः कर्मविधायकः विधियाक्यभि-
त्यर्थः न तु मन्त्रः । कुतः वर्तमानोपदेशात् एवमादयो
वर्तमानमर्थमनुष्ठेयत्वेन यत उपदिशन्ति अग्निविहरणं
कर्त्तव्यं स्मरणं च कर्त्तव्यमित्येवमुपदिश्यते किं च
चोदनाशब्दात् अपि च एषु प्रेषेषु चोदनाशब्दो
विधिशब्दोऽस्ति विधौ हि लोट् अयते । लोट् चेति"
पा० । लोटो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विहर
स्युणीहि आसादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्मचोदका एते"
क्रुर्कः २।प्रेरकमात्रे त्रि०

चोदन न० चुद-भावे ल्युट् । १।प्रवर्तने चोदनाशब्दार्थे ।
"प्रथमेऽव्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं स्मृतिचोदनात्" मनुः ।
२।प्रेरणमात्रे च "कार्यकारणसन्देहे भवत्यन्योन्यचोद-
नात्" भा० अदु० १।अ० । कर्त्तरि ल्यु । ३।चोदने त्रि० ।
"अपिप्रयं चोदना वा भिमाना" यजु० २६।७।
"चोदना चोदनानि कर्माणि" वेददी० ।

चोदना स्त्री चु० चुद-युच् । "चोदना चोपदेशच वि-
धिसौ कार्यवाचिनः" इति मंडोक्ते प्रवर्त्तनावाक्ये "चोद-
नान्त्युपदेशो धर्मः" इति भीमभास्करम् । २।प्रेरणार्थं,
३।प्रवर्त्तनायाश्च । चोदयतेऽनया करणे वा० युच् ४।प्रवृत्तिर्बो
च "ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म चोदना" गीता ।
"ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं वक्ष्यं ।
परिज्ञाता एतज्ज्ञानान्तर्यः, कर्म चोदना कर्म चोदये
प्रवर्त्त्यतेऽनया चोदना ज्ञानादित्यतः प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः"
श्रीधरः । ५।अज्ञातार्थज्ञापके शब्दमात्रे — "चोदनाप्रवृत्ति-
भेदाच्च" "या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वर्गमे
नियुज्जानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुष-
बोधयत्येव केवलम्, अयबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् न
पुरुषोऽवबोधे नियुज्जते यथाऽन्तर्बुद्धिकर्तृत्वात्तद्वै
तद्वत्" शा० सू० शाङ्करभाष्यम् । "अज्ञातज्ञापकः यदः
चोदना तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च विज्ञात
भेद इत्यर्थः । संप्रहवाक्यं विद्वन्पोति या हीति तदर्थं
प्रमाणं "स्वर्गकामोयजेत" इत्यादि वाक्यं हि स्वर्गमे
धर्मे यागादिके स्वर्गभावनाकूपे फलहेतुवागादि
गोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा, पुरुषं प्र-
वर्त्तयदेवावबोधयति "अहमात्मा ब्रह्म" इत्यादि वाक्यं
तु पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति
विषयाभावात् नन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्रापि
न पुरुष इति ब्रह्मचोदनाया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्तते
इत्यतः हेतुः पूर्ववाक्येनाह अयबोधस्येति । सत्यं
ज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तकमित्यतः दृष्टान्तमाह यदेति
मानादेव बोधस्य ज्ञातत्वात् जाते च तज्ज्ञानं विधि-
योगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तत्रापि
प्रवर्त्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमात्रेण ब्रह्मेति
रत्नप्रभा । लोकादिभास्करेणापि "वेदप्रतिपाद्यप्रबो-
जनयर्थो धर्मः" इति धर्मलक्षणमुक्त्वा "चोदनालक्षणो
ऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रस्यचोदनापदस्य वेदमात्रपरत्व
सुररीकृतम् । तल्लक्षणे चार्थपदस्य इत्यभाष्यपरत्वमेव

विद्धे प्रच्छाभावात् ब्रह्मणः सङ्गत्वेन द्रव्यमाणात्वा-
भावात् वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।
५ चोदनाविषये यागादिप्रयत्ने च । “एकं वा संयोग
रूपचोदनाऽख्याऽविशेषात्” जै० सू० । “कस्मैक्यपति-
पादका संयोगरूपचोदनासंज्ञारूपाः पदार्थास्तेषा-
मभिप्रेषणादेक्यम् । “तत् चोदना प्रवर्तकः शब्दः चोदित-
प्रयत्नो वा” रत्नप्रभा । [उः । कन्दुके त्रिका० ।

चोदनागुह्यं पु० चोदनया नोदनया गुर्यते गुर-ञ् रस्य
चोद्य न० चुद-ण्यत् । १ प्रश्ने २ पूर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि
उत्तरदानाय प्रवर्त्तनात् तयोस्तथात्वम् । “चोद्यं वा
परिहारोवा क्रियतां द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोद्यं
नास्ति नापि तदुत्तरम्” वेदलका० । श्रुत्याद्ये च
“चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः” भाषः । “चोद्यं चोद-
नीयम् कथमित्याजेष्यम्” मङ्गि० “सत्यं ध्यानं समाधानं
चोद्यं धैर्यामेव च” भा० उ० ४२४० । ४ अद्भुते
५ प्रेरणाहेति । “नित्योत्थिता गुरुकर्म्मस्वचोद्याः” भा०
अनु० १०२४० ।

चोपन न० चुप-ल्युट् । १ मन्दगमने, २ तृणीकृत्ये, ३ भौने च ।
चोर पु० चुर-अच् । १ स्तेयकर्त्तरि परद्रव्यापहारे केश्चर० ।
२ गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० शृङ्गाशयाच्च हड्डचन्द्रः । ब्राह्मणां
कर्म्मणि ष्यञ् । चौर्यं तत्कर्म्मणि परद्रव्यापहरणे ।
“सा च द्रव्यवशा कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यं द्यूतपरिपक्षोऽपि भवतो नष्टस्य काऽन्या गतिः”
उद्भटः । चोरस्य भावः मनोज्ञां वुञ् । चौरिका चोर-
भावे स्त्री । ४ कविभेदे पु० कविरमरः कविरमरः कवी
चोरमयूरकौ उद्भटः । तत्कृतपन्थश्च चोरपञ्चाशिका” ।
तत् चौर्यपदार्थो निखीयि प्रदश्यते । परमात्मस्त्ववद्द्रव्य
हरणमेव चौर्यं तेन साधारणधनापहारे न चौर्यम् ।
यथाह दायभागे “य एव हि परस्तेदमिति विशेषं
जानानः परस्ते स्त्वहेतुमन्तरेणैव स्त्वमारोपयति स
स्तेन इति लोकाप्रसिद्धोऽर्थः न चात्रेदं परकीयम् इदं
वा ममेति विवेक्तुं शक्नोति द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ।
यथा यदेव हि ममेदमिति विशेषं जानानः परस्त्वत्वा-
पनये स्वामी त्यजति, परस्य विशेषेणेदं ममेति स्त्व
प्रत्येति तत्रैव दाननिष्पत्तिः । न च साधारणधने
तथा सम्भवतीति साधारणधनमदेयमुक्तं तथा स्तेय-
मपि नैतन्मम धनं परस्तेदमिति जानत एव भवतीति न
साधारणधनापहारे स्तेयनिष्पत्तिः” । “परद्रव्य-

हरणं स्तेयमिति परगङ्गात् आत्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव-
परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोः साधा-
रणस्यैव शीघ्रप्रतीतिः । चोरचौर्यभेदलक्षणदण्ड-
भेदादिकं च धीरमित्योदये दर्शितं यथा ।

“मनुः स्यात्साहसं तन्वयवत् प्रसभङ्गं यत् कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं हृत्वापङ्गुयते च यदिति” अस्या-
यमर्थः । अन्वयवद्द्रव्यरचकराजाद्यध्यक्षादिसमन् वन ।
वदम्भेन यत्परधनापहरणादिकं क्रियते तत् माह
सम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाभ्याद्यसमन् यद्व्ययित्वा
परधनाद्यपहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्यध्यक्षादि
समन्मपहृत्य न मयेदं कृतमिति भयाच्चिह्नयते तदपि
स्तेयमिति । अतएव नारदः “उपायैर्विविधैरेषां
कलयित्वाऽपकर्षणम् । सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्भ-
नीपिण” इति ॥ एषामित्ये तत् क्षुद्रादिनिर्देशान्ताभ्याह
स एव “क्षुद्राण्डासनखड्गास्त्रिदाराचर्मैर्यादि यत् ।
शमीधान्यं कतान्नञ्च क्षुद्रं द्रव्यमुदाहृतम् । वासः कौपे-
यवर्जं च गोवर्जं पश्यस्तथा । हिरण्यवर्जं लोहञ्च
मध्यं व्रीहियवादि च । हिरण्यरत्नकौपेयस्त्रीपुङ्गो-
गजवाजिनः । देवब्राह्मणराजाञ्च विज्ञेयद्रव्यसुत्तम-
मिति” । वलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्ते-
यमित्याह स एव “तस्यैव भेदः स्तेयः स्वादिशेष
स्तत् तदुच्यते । आधिः साहसमाक्रम्य स्तेयमाधिष्ण्ये-
न तु” इति । तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा
धनापहरणादिवारा आक्रम्य प्रसङ्ग परस्य क्रियमाणः
लेशः साहसरूपं स्तेयम् । क्लेने क्रियमाण आधिः
केवलस्तेयमित्यर्थः । तत्करज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः
“माहकैर्हृते चोरो लोभेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चागुह्यवासकः । अन्येऽपि
शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिज्ञैः । द्यूतस्त्रीपान
सक्ताश्च शुष्कभिन्नसुखसराः । परद्रव्यगृहाणाञ्च
पृष्का गूढचारिणः । निराया व्ययवन्तश्च विनष्ट-
द्रव्यविक्रयाः” इति । माहकैराजपुरुषैर्बोर्पलेणापहृत
भाजनादिना, अगुह्यवासः अप्रज्ञातस्थानवासी ।
जातिनिज्ञो नाहं मूढइत्येवं रूपः । नामनिज्ञो
नाहं डित्य इत्येवं रूपः । आदिप्रहरणात् स्वदेश-
यामकुलाद्यपलापेन च लज्जिता माहृताः । द्यूत-
पण्याङ्गनामदयानादिष्वितिप्रसक्ताः तथा कुतोऽपि
त्वमिति चोरमाहिभिः पृष्टो यदि शुष्कसुखोभिन्नसरो

वा भवति । वञ्चयचनात् खिन्नललाटादीनां ग्रहणम् ।
 तथा ये निष्कारणद्वयदस्य द्रव्यं किं वास्य गृहमित्येवं
 पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मानङ्गूढयित्वा चरन्ति । ये
 चायामात्रेऽपि वञ्चव्ययकारिणः । ये च विनष्टद्रव्याणा-
 ङ्गीर्णवस्त्रभिन्नभाजनादीनामनिर्ज्ञातस्वामिकानां विक्र-
 यकारिणः, ते सर्वेऽपि चौयसम्भावनाया ग्राह्या
 इत्यर्थः । एवंविधलिङ्गयुक्तान् पुरुषान् गृहीत्वैते चौरा
 भवन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्मात्रेण निश्चि-
 यात् अचौरस्यापि लिङ्गसम्बन्धसम्भवात् । अतएव
 नारदः “अन्यहस्तात्परिभ्रष्टकामादुत्थितम्भुवि ।
 चोरेण वा परिजिप्तं लोप्यं यत्नात् परीक्षयेत् ।
 असत्याः सत्यसङ्गाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्ते
 विविधा भायास्तस्मादुक्तं परीक्षणमिति” । स्तेयस्य
 त्वैविध्यमाह स एव “तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्ष-
 न्मनीषिभिः । जुष्टमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्ष-
 णादिति” । चौरस्य द्वैविध्यमाह बृहस्पतिः “प्रका-
 शाद्याप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः । प्रज्ञासाम-
 र्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रधेति” । प्रकाशतस्करा-
 नाह स एव । “नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योक्तोचकव-
 ष्टकाः । दैवोत्पादविदो भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिकूपकाः ।
 अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः । प्रकाश-
 तस्करा ह्येते तथा कुहकजीविनः” इति प्रतिकूपकाः
 प्रतिकूपकराः । अतएव नारदः “प्रकाशयष्टकास्तत्र कूट-
 मानतुलान्विताः । उक्तोचकाः सोपधिका वष्टकाः परयो-
 धितः । प्रतिकूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तयः । इत्येवमादयो
 ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भवन्ति” । नैगमादिव्याजेन ये
 परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः । अप्रकाशतस्कररूप-
 भेदानाह व्यासः “साधनाङ्गान्विता रात्रौ विचरत्य-
 विभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नत-
 स्कराः । उत्क्षेपकः सन्निभेता पान्यसुष्ट्यन्यभेदकः ।
 स्तोषङ्गोऽथ पशुक्षेयी चौरो नवविधः स्मृतः” इति ।
 रात्राविति प्रायिकम् चरण्यादौ दिवापि सम्भवात् ।
 उत्क्षेपकः धनिनामनवधानतां निश्चित्य तत्समीपस्थं
 धनमुत्कृत्य ग्राहकः । सन्निभेता गृहयोः सन्धौ
 स्थित्वा तत्तत्प्रभित्तिभेत्ता । पान्यसुष्ट्कान्तरादौ प-
 थिकानान्वनप्रत्यपहारकः । अन्यभेदकः परिधा-
 नीयादिप्रथितं धनं ग्रहीतुं तदुपन्यसोचक इति ।
 प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह स एव “स्त्रीषु सौ वञ्च-

यन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः । गृहलानि वृद्धना चर्च-
 मनार्थस्वार्थलिङ्गिनः । नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या
 दोषातुरुपतः । यथा तेन नियतं ते तिवन्ति सन्धे-
 तथेति” । दोषातुरुपतो दण्ड्या नतु धनानुरूपतः
 इत्यभिप्रायः । केपाक्षित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमा-
 ह बृहस्पतिः “प्रच्छाद्य दोषं व्यामिश्र पुनः सं-
 स्कृत्य विक्रीय । पण्यं तद्विगुणं दास्यो वणिग् दण्डं
 च तत्समम् । अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यच्च व्याधेरतत्तत्तत् ।
 रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यचोरवृत्तिवक् । कृदाच-
 देविनः क्षुद्रा राजलभ्यहराश्च ये ! गणका वञ्चका-
 श्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः । अन्यायवादिनः
 सभ्यास्तथेवोक्तोचजीविनः । विश्वस्तवष्टकाश्चैव निर्वाद्याः
 सर्वेऽप्ये ते । ज्योतिर्ज्ञानन्थोत्पातमविदित्वा तु वे-
 द्यताम् । आवयन्त्यर्णकोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ।
 दण्ड्याजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये । हिंसन्ति
 वृद्धानां नृणां वध्यास्ते राजपुरुषैः । अल्पमूल्यं
 संकृत्य नयन्ति वञ्चमूल्यताम् । स्त्रीवालकान् वञ्च-
 यन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः । हेमरत्नप्रवाणाद्यान्
 कलिमान् कुर्वन्ते तु ये । क्रोतुमूल्यं प्रदायास्ते राजा
 तद्विगुणं दमम् । मध्यस्थं वञ्चयन्त्येकं स्तेहोभा-
 दिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दायास्ते द्विगु-
 णं दममिति” । राजलभ्यः करविशेषः । सधुरपि “सर्व-
 कण्टकपापिष्ठं हेमकारान्तु पार्थिवः । प्रयत्नमान
 मन्याये छेदयेज्जवशः क्षुरैरिति ।” विष्णुरपि “दूते
 च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः” इति । अप्रकाशतस्कराणां
 दण्डमाह स एव “उत्क्षेपकस्य सन्दंशश्चेत्यो-
 राजपुरुषैः” । सन्दंशोऽत्र करः तथा च याज्ञवल्क्यः
 “उत्क्षेपकपण्यभेदौ करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ
 द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविनि” । अकृष्टतर्ज-
 ग्योर्मान्यमोचने साधकतमत्वेनात्र सन्दंशश्चेन
 तयोर्ग्रहणम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण पापि
 सन्दंशाभाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे उभावप्येकपा-
 णिपादाभावावेतौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । सन्निभेत्तृणां दण्ड-
 माह मनुः “सन्निभित्त्वा तु ये चौयं रात्रौ कुर्वन्ति
 तस्कराः । तेषां कृत्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णमूले निवेप-
 येदिति” । तानिति शेषः । बृहस्पतिरपि “सन्निच्छेदहो-
 ज्ञात्वा मूलमापाहयेत् प्रभुरिति” । आपाहयेत् आरो-
 पयेदित्यर्थः । पान्यसुष्टि दण्डमाह स एव “तथा

पान्यसुपं वृजं गले बद्धावलम्बयेदिति । पान्यसुपं पथि-
लुण्ठकम् । पान्यभेदकस्य दण्डमाह मनुः “अङ्गुली
पान्यभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये वधमर्हतीति” । अङ्गुली तर्जन्यङ्गुली । द्वितीये
हस्तस्य चरणस्य च छेदः तृतीये वध इत्यर्थः । अतएव
नारद व्याह “प्रथमे पान्यभेदानामङ्गुलहस्तयोर्वधः”
इति । स्त्रीहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “स्त्रीहर्ता लोह-
शपथे दग्धव्यो वै कटाग्निनेति” । पुंहर्तुर्दण्डमाह स
एव “नरहर्तुर्हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यचतुष्पथे” इति ।
गोहर्तुर्दण्डमाह वृहस्पतिः “गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा
बद्धाम्भसि निमज्जयेदिति” । नारदः “सर्वस्वं हरतो
नारीं, कन्यां तु हरतो वधः । वाजिवारणलो-
हानां चाददीत वृहस्पतिरिति” । सर्वस्वमित्यनुपङ्गः ।
पशुहर्तुर्दण्डमाह व्यासः “पशुहर्तुस्त्रिद्वेपादं
तीक्ष्णशस्त्रेण कर्त्तयेदिति” । पशुहर्ता पशुसुषारिण
दण्डनीय इत्याह नारदः “महापशून् स्तेनयतो
दण्डसुतमसाहसम् । मध्यमपशून् पुंसन्तु क्षुद्रपशून्
तथा हृतः इति । हृत इति पठे । वन्दीपहादीनां
दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “वन्दिग्रहांस्तथा वाजि-
कुञ्जरानां च हारिणः । प्रसङ्गघातिनश्चैव शूलमारो-
पयेन्नुपः” इति । अङ्गुच्छेदादयः उत्तमसाहसत्वाद् ब्राह्मण
व्यतिरिक्ते पूज्यद्रव्यापहारविषयाः “साहस्येपु य
एवोक्तस्त्रिपु दण्डोमनीप्रभिः । स एव दण्डः स्तेयेऽपि
द्रव्येषु लिख्युक्रमेणादिति” नारदेनोत्तमसाहसस्योत्तम-
द्रव्यविषयत्वेन व्ययस्यापनात्तेन क्षुद्रमध्यमद्रव्यान्ते-
पकादीनां तदनुकूलो न करच्छेदादिः । तत्करस्यापहृतं
धनन्तस्वामिने दापयित्वा दण्डः कर्त्तव्य इत्याह
याज्ञवल्क्यः “चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विधैर्वधैरिति”
धान्याद्यपहरणे दण्डमाह मनुः “धान्यं दशभ्यः कुम्भे-
भ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः । शेषे त्वेकादशगुणं दायस्तस्य
च तद्धनमिति” । कुम्भो विंशतिप्रस्थाः शेषे दशकुम्भाधि-
काक्षत्रून्, तस्य धान्यस्वामिनः । रत्नहरणे दण्डमाह
स एव “सुख्यानाञ्चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति” ।
स एव “सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम् । पञ्चा-
शतस्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते । शेषे त्वेकादशगुणं
मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानाञ्चारी-
णाञ्च विशेषतः” इति । अत्र सुवर्णादीनां संख्या कर्षमिते-
त्याहुः वृद्धाः इति मदनरत्ने । अत्राङ्गुच्छेदादिदण्डो

ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः “सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा
खराद्वाहिप्रयासयेदिति” याज्ञवल्क्यस्मरणात् । चिह्नं
ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम् । तथा च मनुः “गुरुतस्ये
भगः कार्यः सुरापाणे सुराध्वजः । स्तेये च श्वपदं
कार्यं ब्राह्मणस्य शिरः पुमानिति” । एतच्च प्रायश्चि-
त्तमकुर्वतां दण्डोत्तरकालं न तु प्रायश्चित्तं चिकीर्षताम् ।
“प्रायश्चित्तञ्च कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् । नाङ्ग्रा
राक्षा ललाटे तु दाय्यनुत्तमसाहसमिति” मनुस्मर-
णात् । जात्यादिभेदेन च दण्डतारतम्यमाह स एव
“अटापादान्तु शूद्रस्य स्तेये भवति क्षिप्रम् । षोडशैव-
त वैश्यस्य द्वाविंशत् क्षत्रियस्य तु । ब्राह्मणस्य चतुः-
षष्टिः पूर्णं वापि शतम्भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टि
स्तदुदोषगुणवेदिनः” इति । यस्मिन्नपराधे यो दण्ड
उक्तः स शूद्रकर्तृके तस्मिन्नष्टगुणः दापनीयः वैश्यकर्तृके
षोडशगुणः, क्षत्रियकर्तृके द्वाविंशद्गुणः । ब्राह्मणकर्तृके
चतुःषष्टिगुणः शतगुणो वा अटाविंशत्युत्तरशतगु-
णोवेत्यर्थः । साधान्यूनमूल्यानां क्षुद्राणां मूल्यात्
पञ्चगुणोदम इत्याह नारदः “काष्ठभागद्वयतृणादीनां
मृण्मयानानथैव च । वेणुवैण्यवभागानां तथा स्नाय-
स्थिचर्मणाम् । शाकानामार्द्रमूलानां हरणे फल-
मूलयोः । गोरसेक्षुधिकाराणां तथा लवणतैलयोः । पक्वा-
नानां कतानानां मत्स्यानामौषधस्य च । सर्वेषामल्पमूल्या-
नां मूल्यात्पञ्चगुणो दमः” इति । यत्पुनः क्षुद्रद्रव्यविषये
द्विगुणदण्डप्रतिपादकं मनुवचनम् “सूत्रकापांसकि-
रवानां गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पा-
नीयस्य तृणस्य च । वेणुवैण्यवभागानां लवणानान्त-
थैव च । मृण्मयानां च हरणे मृदोभक्षण एव च ।
अजानां पक्षिणाञ्चैव लवणस्य दतस्य च । मांसस्य
मधुनश्चैव यज्ञान्यत् पशुसम्भवं । अन्येषाञ्चैवमादीनां
मद्यानामोदनस्य च । पक्वानानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्-
द्विगुणोदमः” इति । तदल्पप्रयोजनविषयम् । पान्या-
दीनामल्पप्रयोजनद्रव्यापहरणे न दण्डः यथाह स
एव “द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविंशू द्वे च गूढके ।
आददानः परस्तेलाच्च दण्डं दातुमर्हति । चणक
ब्रीहिगोधूमयवानां सुह्रमापयोः । अग्निपिदैर्यहीत-
व्या सुष्टिरेका पथि स्थितैः । तथैव सप्तमे भक्तो भक्तानि
घडनभृता ! अश्वसूतविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः”
इति । न केवलं चौरस्यैव दण्डः किन्त्वचौरस्यापि

चौरोपकारिणः इत्याह याज्ञवल्क्यः “भक्तावकाश-
ग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान् । दत्त्वा चौरस्य वा हन्तु
जानतो दम उत्तमः” इति । भक्तम् अशनम् । अवकाशो-
निवासस्थानम् । अग्निचौरस्य शीतापनोदनादर्थः ।
उदकनृपितस्य । मन्त्रः चौर्यप्रकारोपदेशः, उपकरणं
चौर्यसाधनम् । व्ययः अपहारार्थन्देशान्तरङ्गच्छतः पा-
थेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि यः
प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थः । कात्यायनोऽपि
“चौराणां भक्तदा ये स्तुत्यग्न्युदकदायिनः । दातारश्चैव
भागदानं प्रतिपादयिष्य एव च । समदण्डाः स्मृता
ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति” । चौर्येलाकारिणं
प्रत्याह नारदः “शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभा-
गिनः । उत्क्रोशताञ्जनानान्तर्दृष्टियमाणे ध्रुवे तथा ।
श्रुत्वा ये नाभिधावन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः”
इति । द्रव्यभेदेन चौर्यं प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे
दृश्यम् । तत्कर्म विपाकस्य कर्मविपाकण्डे १७४२४०
दृश्यः ।

चोरक पुं चोरः खनामख्यातवृत्तद्वयं कायति कै-क ।
इयन्विपर्ययचे रत्नमाला । स च “शैलेयकमांसीतगरकुष्ठ-
रससंस्वानि वल्लीजम् । मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरक-
श्चेति जीवस्य” इ० सं० १६४० जीवभक्तौ उक्तः
चोरघात पुं चोरं हन्ति हन-अण् । राक्षं हस्तिभेदे
शब्दार्थः ।

चोरपुष्पी स्त्री चोर इव पुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्वात् ।
शङ्खिन्याम् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । चोरपुष्पिका-
यत् अमरः । [नासायाम्] शब्दार्थचि० ।
चोरस्त्रायु पुं चोरस्य गन्धद्रव्यभेदस्य स्त्रायुरिव । काक-
चोरा स्त्री चोरतुल्यं रात्रिविकाशित्वेन पुष्पमस्याः अर्थः
अच् । शङ्खपुष्पिकायाम् शब्दार्थचि० ।

चो(चौ)रिका स्त्री चोरस्य भावः जनोच्चां हुञ् ठन् वा ।
चौर्ये रायसकुटः ।

चौल पुं चुल सप्तच्छाये कर्मणि वञ् । १ स्त्रीणां कञ्चुके
२ आप्रपदीने वस्त्रे इक्षुपौसके । (चोला) इति ख्याते पुंसां
वस्त्रभेदे । “द्रविडलङ्कयोर्मध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लब्ध-
कर्णाश्च ते प्रोक्तास्तद्भेदोऽवान्तरो भवेत्” इत्युक्ते ४ देशे
“अपरे जनपदा दक्षिणेन” इत्युपक्रमे “कौकुट्टकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मालधानकाः” भा० भी० ६४० ।
जनपदोक्तौ । सच देशः कधुना (ताञ्जोर) इति ख्यातः ।

स च इ० सं० १४४० कूर्मविभागे दक्षिणस्यासक्तो यथा
अथ दक्षिणेन” इत्युपक्रमे “कर्णाटमहाटविचित्रकूट-
नामिक्यकोल्लगिरिचोलाः” । तस्य राजाऽण्, सोऽभिज्ञो-
स्य वा अण् । चौल तच्च मे तद्देशवासिनि च । वङ्गते
तस्य लुक् । चोलाः ५ तद्देशवासिणु इतच्च मे च व-व ।
तच्च पाश्च क्षत्रिया अपि स्वेच्छतामाप्ताः काम्बोजभेदे
१६०६४० दृश्यम् । ७ चीनदेशस्य सुदभेदे शब्दार्थचि० ।
चौलक पुं चौल इव कायति कै-क । १ याणवारे कवे
२ वल्कले च शब्दार्थः ।

चौलकिन् पुं चौलकमिवास्तस्य इति । १ करीरे (वाशे-
कोड) । २ नागरङ्गे मेदि० इक्षिपुर्पण्णि हारा ।
चौरगणेश पुं कर्म० । करच्छिद्रयतां जापिनां जपद्रु-
हारके तन्त्रोक्ते गणेशभेदे ।

चोलण्डुक पुं चीलखाण्डुक इव शक० । शिरोवेष्टे विभ्रा-
चोलन न० चोलइवाचरति क्षिप् ततः कर्त्तरि लु ।
१ नागरङ्गे २ करीरे इक्षिपुर्पण्णि च शब्दार्थचि० ।

चौली सं चुल-वञ् गौरा० डीप् । स्त्रीणां १ कङ्कुमाङ्गे
आपपदीने वस्त्रे (चोला) इति ख्याते पुंसां वस्त्रभेदे
च शब्दार्थचि० [शब्दार्थचि० ।

चौलीण्डुक पुं चोलसण्डुक इव । शिरोवेष्टे उष्णो-
चौघ पुं चौयते चः स चाभावुपोदाहश्चेति । पाश्चत्येनाभि-
नेव जनिते सन्तापभेदे । “हृच्छूलपीडनयुतं पवनेन
पित्तात्तृड् दाहचोपवज्जलं सकम्पप्रवेकम्” “चोयः पाव-
स्थिताग्निनेव सन्तापः” भावप्र० ।

चौघ्य न० चूप-यत्तु पृषो० गुणः । चूघ्ये चूपणीये । “पचा-
स्यच्च चतुर्विधम्” गीताव्याख्यायां “प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं
भोज्यं वेद्यां चूषं चेतुर्विधमन्नं पचामि । तच्च
यदुदन्नैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यते अप्रपादि तद्भक्ष्यं
यत्तु केवलं जिह्वया विलोद्य निगौर्यते पायसादि
तद्भोज्यम् । यज्जिह्वायां निःक्षिप्य, रसासादेन
निगौर्यते द्रवीभूतं गुडादि तद्भोज्यम् । यत्तु दंष्ट्राभिर्नि-
षीद्य रसं निगौर्यावशिष्टं त्यज्यते इत्तुदण्डादि तच्चू-
षप्रभिति चतुर्विधस्य भेदः” श्रीधरः । अत्र क्वचित्पुष्प-
चूप्रभित्यत्र चोषप्रभितिपाठदर्शनात् चोषप्रशब्दकस्य-
ना केषाञ्चित् प्रामादिकी अनापवाक्ये पृषो० कस्य-
नाया अयुक्तत्वात् । किन्तु “भोजनीयानि येषादि
भक्ष्याणि विविधानि च । वेद्यान्यमृतकल्याणि चो-
षाणि च तथाऽर्जुन” भा० आ० १७५ अ० । अतार्थ-

त्वात् प्रयो० कल्पना युक्तैव । एवं “भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च
चोपप्रं लेहं तथैव च” हरिव० १४५ अ० ।

चोस्क पु० १ ह्योत्तमे शब्दार्थचि० । २ सिन्धुवारे (सौं दाल)
वृक्षे च तिका० ।

चौड(त्त) न० चूडा प्रयोजनमस्य चूडा० णः वा डस्य लः ।
चूडाकर्म्मणि चूडाशब्दे २६५७ पृ० दृश्यम् “गर्भै-
र्हीमैर्जातकर्म्म चौडमौज्जीनिवन्धनैः” मनुः । चूडेव
स्वार्थे अण् । चूडायाम् “लेलिहानैमेहानागैः कृत-
चौडममित्वहन्” भा० व० १७ अ० ।

चौडि पुंस्त्री चूडायाम् इदम् बाह्या० इज् । चूडासम्ब-
न्धिनि स्त्रियां वा० डीप् ।

चौगुह्य(गुह्य) न० जलभेदे चुलाशब्दे पृ० २६५५ दृश्यम् ।

चौदायनि पु० गोत्रप्रवर्तके प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे

चौपयत पु० चुप-अच् चोपः सन् यतते यत-अच् ततः

स्वार्थे अण् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिज् ।

चौपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु क्रौञ्चा० पृज् । चौ-

पयत्या । चौपयतानां विषयः भौरि० विधल् । चौपयत-

विध तद्विषये न० । गोत्रापत्ये अथा० फक् चौपयतायन

तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

चौपैया स्त्री मातावृत्तभेदे तल्लक्षणं यथा “चौपैयावृत्तं त्रिं-
शत्मात्रं फणितपितृकुलभणितं कुरु सप्ततरङ्गममति
हृदयङ्गम मन्त्रेणुपनीतम् । यदि दशवसुरविभिक्ष-
न्देविद्धिः क्रियते यतिरभिरामम् सपदि स्तवसमये
वृषतिः कथये वितरति संसदि कामम्” ।

चौर पु० चूरा शीलमस्य चूडा० णः चौरएव अण् वा ।

प्रच्छन्नपरद्रव्याहारके अमरः । “सुवर्णं चौरः कौनख्यं

सुरापः शत्रावदन्तताम्” मनुः २ कविभेदे कवी चौर-

मयूरकौ” उद्भटः तत्त्वतमन्यचौरपाञ्चाशिका ।

चौरपुष्पौषधि स्त्री चौरपुष्पिकानामौषधौ मेदि० ।

चौरिकाक पु० काकभेदे “लवणं चौरयित्वा तु चौरिकाकः

प्रजायते” भा० अ० १११ अ० ।

चौलि(डि) पु० चौलस्यापत्यम् इज् । प्रवराध्यायप्रसिद्धे

ऋषिभेदे ।

चौलुक्य पुंस्त्री चुलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । चुलु-

कर्षिगोत्रापत्ये तस्य छान्नः कक्षा० अण् यलोपः ।

चौलुक चौलुक्यच्छान्ते ।

च्यवन पु० च्यु-ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिर्दिष्टः

भा० आ० ६ अ० दर्शिता यथा ।

“भृगोः सुदयिता भार्या पुत्रोभौत्यभिधियुता । तस्यां

समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भवः । अग्निं गर्भेऽय

सम्भूते पुलोमाया भृगुदत्तात् । समये समशीतिन्यां

धर्मपत्न्यां यशस्विनः । अभियेकाय निष्काले भृगौ

धर्मभृतां वरे । आश्रमं तस्य रक्षोऽय पुलोमाऽभ्याज-

गाम ह । तं प्रविश्याश्रमं दृष्ट्वा भृगोभार्यामनि-

न्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेताः समपद्यत” ।

५ अ० इत्युपक्रमे “अनरेथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रज

हरताम् । वृक्षान् ! वराहरूपेण मनोमारुतरं हृषा ।

ततः स गर्भो निवसन् कुलो भृगुकुलोद्भवः । रोषान्

मातृश्रुतः कुलेऽश्रुवनस्तेन सोऽभवत् । तं दृष्ट्वा

मातृरुद्राश्रुतमादित्यवर्चसम् । तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं

पपात परिसृज्य तासु । सा तमादाय सुश्रोणीं ससार

भृगुनन्दनम् । च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता”

६ अ० । २ चरणयुक्ते त्रिं “यस्तु न च्यवते नित्यं यश-

सा वर्चसा श्रिया । अग्निर्निश्चावनो नाम” भा० व० २१८

अ० । भावे ल्युट् । ३ चरणे न० दुष्कृश्रुवनः ।

च्यवनप्राश पु० च्यवनेन प्राश्र्यते प्र+अश्न० कर्मणि घञ् ।

चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे यथा

“विस्त्राग्निमन्यश्लोनाकाशसूर्यः पाटली बला । पण्य-

सतस्रः पिप्पल्याः श्वदंष्ट्रा वृहतीहयम् । शृङ्गी ता-

मलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करा गुरु । अभया सासृता

षड्विजिर्वकर्मभकौ शठी । सुप्तं पुनर्णवा मेदा सूक्ष्मै-

लोत्पलचन्दने । विदारी वृषमूलानि काकोली काक-

नासिका । एषां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामल-

कस्य च । पञ्च दद्यात् तदैकध्वं जलद्रोणे विपाचयेत् ।

ज्ञात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् । तज्जाम-

लकसुद्रुत्य निष्कुलं तैलसर्पिणोः । पलद्वादशके भृष्टा

दत्त्वा चार्द्धं तुलां भिषक् । मत्स्यखण्डिकायाः पूताया

लेहवत् साधु साधयेत् । पट्पलं रुधुनश्चात्र सिद्धीति

प्रदापयेत् । चतुष्पलं तु गाम्भाय्याः पिप्पल्या द्विपलतया ।

पलमेकं निदध्याच्च त्वगोलापलकेशरात् । इत्ययं च्यवन-

प्राशः परसुक्तो रसायनः । कासश्वासहरश्चैव विशेषे-

णोपदिश्यते । चीणक्षतानां वृद्धानां बालानाञ्चाङ्गवर्ध-

नम् । स्वरक्षयसुरोरोरगं हृद्दोगं वातशोणितम् ।

पिपासां मूलशुक्रस्थान् दोषांश्चैवापकर्षति । अस्य मातुं

प्रयुज्जीत चोपरुन्ध्याच्च भोजनम् । अस्य प्रयोगाच्चरुवनः

सुहृदोऽभूत् पुनर्युवा । मेघां स्फुटिं कान्तिमनामयत्वं

वपुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् । स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्नि-
वद्भिं वर्षप्रसादं पवनानुलोम्यम् । रसायनस्यास्य नरः
प्रयोगाङ्गमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् । जराकृतं
पूर्वमपास्य रूपं विभक्तिं रूपं नवयौवनानाम् । सिता
मत्स्यगुडकाऽलाभे धातूनाश्च मृदु भर्जनम् । चतुर्भाङ्ग-
जले प्रायो द्रव्यं गतरसं भवेत् ।”

अवान पु० अवन+प्रपो० दीर्घः । अवनपौ “प्रसञ्चलं
द्रापिमिव अवानात्” ऋ०१।१।१६।३० । “अवानात्
अवनादयोः” भा० “युवं अवानमश्विना जरन् पुन-
र्युवानं चक्रथः शचीभिः” ऋ०१।१।७।१३ । “हे
अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्नैषज्यलक्ष्यैः कर्मभिः
जरन् जीर्णं अवानमेतत्संज्ञस्तृपि युवानं पुन-
र्यौवनोपेतं चक्रथः” भा० “चवानकृष्टिर्भवति स्तोत्राणां
चवानमित्यस्य निगमा भवन्ति” इति निरु० ४।१६

आवन ति० चु-णिच्-ल्यु । चुतिकारके “दुश्चरावचरा-
वनो जेता हन्ता ब्रह्मदिपां हरः” भा० कर्ण० ३४अ० ।
भावे ल्युट् । २च्युतिसम्पादने “यद्दं चरावनं स्थानात्
प्रतिष्ठाञ्च यतक्रतोः” हरिवं० ३८ अ० ।

च्यु गतौ स्वा० आत्म० सक० अणिट् । अयते अच्योष्ट ।
चुच्युवे । च्युतः । च्युतिः “यस्तु न च्रवते नित्यम्
यशसा वर्चसा श्रिया” भा०व० २।१८ अ० । “अद्य ते
कतिचिद्रात्रच्युतस्त्यार्थकवेशानः” रा० अयो० ७२।५।
“न च्रवेयं स्वधर्मात्” भा०व० २८६ अ० । “अच्योष्ट
सत्त्वानुष्टपतिच्युताशः” “च्युताशनायाः फलवद्विभूत्या”
भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्तगतौ ।

च्यु सङ्गे सक० ह्रस्वे अक० चु० उभ० सेट् । चरावयति
अचि(चु)चयत् त । चु(चि)आवयिषति
च्युत चरणे स्वा० पर० अक० सेट् । च्योतति इति अ-
च्युत अच्योतीत् । चुच्योत । च्युतः । “इदं शोणित
मथ्ययं संप्रहारेऽच्युतनयोः” इदं कवचमच्योतीत्”
इति च भट्टिः । [च्युतः । च्युतोपलः ।

च्युत लि० च्यु-क्त च्युत-क वा । १गते २चरिते च । अ-
च्युति स्त्री च्यु-भावे क्तिन् । १गतौ “सत्यात् च्युतिः
क्षत्रियस्य न धर्मेषु प्रशस्यते” भा० आ०१०।३अ० । “कुथ्यां
हरस्यापि पिनाकपाणे धैर्यं च्युतिं के सम धन्वि-
नोऽन्ये” कुमा० । च्यु भावे क्तिन् । ३चरणे । मद-
च्युतिः । च्योतति शोणितमस्मात् अपादाने कि ।
४शुद्धारे शब्दार्थचि० ।

च्युप पु० अयन्ते भापन्ते ऽनेन धातुनामनेकार्थत्वात् च्यु-भाप-
णे प किञ्च । वक्त्रे उज्ज्व० । पान्तादुपधत्वात् पुस्तम् ।
च्युस ज्ञानौ हसने चु० उभ० अक० सेट् । च्योमयति ते
अच्युच्युसत् त ।

च्युत पु० च्युत+प्रपो० । आम्बुज्ये शब्दर० पाठान्तरम् ।
च्यौत न० च्यु-गतौ करणे लृप् । १वले निघ० । वक्तृरि
लृप् । २गन्तरि २अणुजे-२च्यौणपुण्यजने” सि०कौ०।

इति वाचस्पत्ये चकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

२८८ ७पु० चयशब्दपरिशिष्टम् ।

भावप्र० उक्ते ददोषदृष्ट्यादौ “कालस्वभावोऽयमाहारादि-
वशात् पुनः । चयादीन् यानि सद्योऽपि दोषाः काले
विशेषतः । चयकोपशमाः पूर्वाह्णे वसन्त्य निद्रां,
मध्याह्ने योष्यस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्
शरदमर्द्धरात्रे प्रत्युषसि हेमन्तमुपलक्ष्येत् । एवमङ्गो-
रात्रमपि वर्षासि वृषीतोष्णवर्षादोषोपचयप्रकोपोपशमान्
जानीयादिति । सुश्रुतः । चयकोपशमा दोषा विहाराहार-
सेवर्नः । समानैर्यान्त्र्यालोऽपि विपरीते विपर्ययम् ।
समानैः तुल्यैः चयादिद्योग्यैरिति यावत् । विपर्ययं
कालेऽपि वैपरीत्यं बोध्यम् । चयलक्षणमाह
सुश्रुतः । स्वस्थानस्थस्य दोषस्य वृद्धिः स्वाच्छास
कोष्ठता । पीतायभासता वज्रमन्दता चाङ्गौरवम् ।
आलस्यञ्चयहेतौ तु द्वेषश्च यलक्षणम् । सञ्चयोपहृता
दोषा लभन्ते नोत्तरां गतिम् । ते तत्तरास्त गतिषु
भवन्ति बलवत्तराः” ।

२८७२ पृ० चौरगणेशगण्डपरिगिटम् ।

चौरगणेशमन्त्रादिककुक्षं गणेशविमर्षिण्यम् “चतुर्द्वयं
तथा कर्णद्वयं नासापुटद्वयम् । सुखं नाभिं लिङ्ग-
मूलं गुदस्थानं तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये
दशैव द्वारसंज्ञिताः । अङ्गुशं प्रथमं बीजं हृदये
दशधा जपेत् । प्रजपान्ते ततो सातः ! कपाटं निःक्षि-
पेत्ततः । कर्णयोश्च तथा कूर्चं कालीं नासापुटे ततः ।
सुखे स्त्रीं द्विविधं बीजं नाभौ वाणीं ततो जपेत् ।
ह्रसौ बीजं लिङ्गमूलैव गुदे परिकीर्तितम् । आकारञ्च
भ्रुवोर्मध्ये मनःस्थाने तथैव च । एतदेकादशं बीजं
प्रतिद्वारे कपाटवत् । चौरगणेशमन्त्रं जप्त्वा कर्म-
सात् न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदादोष उक्तो वर्ण-
विनासतन्त्रे । “गणेश उवाच । अधुनाहं प्रवक्ष्यामि
चौरमन्त्रमतः शृणु । चौरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे
ब्राह्मणेश्वरि ! । पुराणं प्रपठेद्वयस्त्वं न एव सूक्तिमान्
कनिः । परजन्तानि पापिष्ठः स भवेच्चौरकक्रूरः । शिव-
पूजा विष्णुपूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्वपूजास्तु यत्तेजो
हरते गणपः स्वयम् । पञ्चाशद्गणदेवानां ज्योतीर्षि
रुनिपुङ्गवा ! । प्रतिद्वारपथे गत्वा प्रतिपक्षेषु जृम्भते ।
हरन्ति जपतेजसि प्रतिपक्षेषु संस्थिताः । जपपूजा
स्तु यत्तेजस्तत्र चौरौ गणाधिपः । तस्माच्चौरप्ररोधार्थं
चौरमन्त्रं जपेद्दश । ततस्तु पूजयेद्दोगान् यस्य या
इष्टदेवताः । ततः कलमवाप्नोति ब्रह्मादित्तिदिवौकसः ।
चौरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्गणतोषणम् । चौर-
मन्त्रं विना भद्रे ! नान्निस्त्रस्तयनं कुतः । कर्णद्वयं
तथा चतुर्द्वयं नासा सुखं ततः । नाभिस्थाने लिङ्ग-
मूले गुदस्थाने तथैव च । मनोहारं भ्रुवोर्मध्ये दशैकं
द्वारभीरितम् । प्रतिद्वारे न्यसेन्मन्त्रं चौराख्यं ब्राह्मण-
ेश्वरि ! । चौरमन्त्रञ्चाह भद्रे ! प्रतिद्वारे कपाटवत् ।
रक्ष्यं ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्गणतोषणम् । अङ्गुशं
पञ्चमं बीजं प्रथमे दशधा जपेत् । प्रजप्य सुभगे !
सातः ! कपाटं निःक्षिपेत्ततः । अन्यथा अङ्गुशैर्बीजैः
कपाटं भेदिरे गणाः । चन्द्रिकालग्नानित्यं शङ्करं
वरचन्द्रम् । चन्द्रिकास्तु सखलीनः शिञ्जिनी अणिमा
गुणः । चन्द्रविन्दाभिका भित्त्वा गणेशपरिपूजिता । ह्रीं
ह्रीं बीजद्वयजिति विन्यसेन्नयनद्वये । कर्णयोश्च तथा
ह्रीं ह्रीं छं छं नासाद्वये तथा । सुखे स्त्रीं द्विविधं

बीजं नाभौ ह्रीं सुभगेश्वरि ! । ह्रसौ बीजं लिङ्गमूले
गुदेवं परिकीर्तितम् । ऊङ्कारञ्च भ्रुवोर्मध्ये मन-
स्थाने तथैव च । एतदेकादशद्वारे चौरमन्त्राणि
विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा वापि बीजकम् ।
अनेनैव जपेनापि प्रतिद्वारे कपाटकम् । जपकालोऽपि
तत्रैव । “शृणु चापि प्रवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् ।
प्रातःकाले च शय्यायां सुकृत्स्नापः स्वदेहके । पूर्वयन्त्रा-
हकान्यायं विन्यसेन्नाहकारस्थले । तथा एकादशद्वारे
चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दशधा चौरमन्त्रञ्च एकधा
वापि संजपेत् । चौरमन्त्रजपात् तृष्टिर्गणेशस्य तदा
भवेत् । यस्य नाभिकारोऽपि चौरमन्त्रजपात् म्रिये ! ।
सर्वमन्त्रजपात्तेजः सर्वपात् सकुपस्यितम् । तत्तेजो
हरणे शक्तिगणेशस्य नचैव हि” चौरगणेशोऽप्यत ।
अथञ्च शब्द उक्तपृष्ठे चौरगण्डात् परं बोध्यः तत्र च
कर छिद्रेत्यत्र करणच्छिद्रेति शुद्धस्करणं च नेत्नादि ।
छिद्रं द्वारानावरणम् ।

छ

छकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञस्तस्योच्चारणस्थानं
तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वास्थाने तालुस्थानः । वाह्य-
प्रयत्नाः विवारन्वासाऽधोषा महाप्राणश्च । सातृका-
न्यासेऽस्य वामकूर्परे न्यासः । तन्त्रसते यस्य वाचक-
शब्दाः । “छन्दन्तं रुमुम्णा च पशुः पशुर्पति-
र्हतिः । निसेलं तरलं यङ्गिर्भूतमात्रा विनासिनी ।
एकनेत्रश्च दृषती द्विशिरा वामकूर्परः । गोकर्णौ ला-
ङ्गली रामः काममाता सदाशिवः । साता निशाचरः
पाशुर्विज्ञतः स्थितिशब्दकः” वर्णाभिधानम् । “नातृका
वर्णात्मिकायास्तस्या ध्यानसुक्ता वर्णोद्धारतन्त्रे
“ध्यानमस्याः प्रवक्ष्यामि हिभुजां तु त्रिलोचनाम् ।
पीताम्बरधरां नित्यं वरदां भक्तवत्सलाम् । एवं
ध्यात्वा छकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । काव्येऽस्य
प्रथमनिर्देशफलं ६० २० टी० उक्तं यथा “कः खोगो
वद्य लक्ष्मीं वितरति वियशोऽस्तथा चः सुखं छः प्रीतिं
जोमितलामभित्यादि” ।

छ पु० ! छकारवर्णं । ओ-वज्रयै भावे क । शब्देने स्त्री

कर्त्तव्यं वज्रं क । इतिर्म्मले त्रिं मेदि । ४ गृहे न ।
शब्दार्थचिं । छट्-वा० भावे ड । ५ छादने ।
छग पुं स्त्री छं रोनभिच्छादनं गच्छति गम-ड । अजे छागे
हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।
छगण पुं न० । छाव वज्रेच्छादनाय गणयते गण-कर्मणि
अच् । करीषे हेमच० ।

छगल पुं स्त्री छो-कलच् गुक् ह्रस्व । १ छागे स्त्रियां जा-
तित्वात् डोप् । २ नीलवस्त्रे न० । ३ छद्मदारकवस्त्रे पुं
हेमच० । ४ छगलप्रधानदेशे पुं । सोऽभिजनोऽस्य तत्त-
थिला० अच् । ५ तद्देशवाचिनि त्रिं । इतिपत्नीभेदे
स्त्री छागली ७ ऋषिभेदे पुं । ततो वाह्वा० अपत्ये
इज् । छागलि तदपत्ये पुं स्त्री । आत्वेये ह् अपत्ये ।
छागल आत्वेये छागलापत्ये । तद्भिन्ने छागला अपत्ये
च ढक् । छागलेय ऋषिभेदे सच अतृत्कर्ता ।

छगलक पुं स्त्री छगल+कार्थे क । छागे अमरः ।

छगलण्ड पुं दक्षिणदेशे सङ्ग्रहसन्निधौ प्रचण्डादेव्याः स्थाने
गर्द्धार्यचिं ।

छगलाङ्गि (स्त्री) स्त्री छगलखेवान्मम् आङ्गि मूलं वा यस्याः
अदनात् गौरा० डोप् । १ छद्मदारकौषधे अमरः २ वृक्षे
गर्द्धार० । स्तार्थे क । अत्रैवार्थे ।

छगलिन् पुं ऋषिभेदे । स च कलाप्यन्तेवासी । हरिदु-
च्छगली तन्मुरलपयत्वारः कलाप्यन्तेवासिनः”
अनो० तत्र कलाप्यन्तेवासित्वात् अणि प्राप्ते विशेषवि-
धिका तेन प्रोक्तनीयते इत्यर्थे टिडुक् । छागलेयिन्
तदुक्ताव्ये लपु व० व० ।

छच्छिका स्त्री “छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवा-
रिका । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमदण्डरी ।
वातसुत् कफजत् सा ह दीपनी लवणान्विता” इत्युक्ते
तत्प्रभेदे । भावप्र० । सरहीनं दधीति शेषः ।

छटा स्त्री छो-अटन् किञ्च । १ दीप्तौ, २ परम्परायाञ्च शब्दा-
र्थचिं । “यस्याश्चलहारिविधारिवीचिच्छटोच्छलच्छञ्च”
कुलाकुलेन “गठच्छटाभिन्नघनेन विभक्ता” भाषः ।
“स्रच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरान्छटा” का-
व्यप्र० । “कोरेन्दीवरदामसुन्दरवपुस्तस्याः कटाञ्च-
च्छटा” सा० द० ।

छटाफल पुं छट्ये परम्परान्वितं फलं यस्य । सुवाके । त्रिका० ।
छाटभा स्त्री छट्वा दीप्त्या भाति भा०-क । विद्युति
हारा० ।

छत्त पुं छट्-णिच् ड्रग् छुलः अर्द्धं चां० । छात्ताकारपत्रे
(छात्तारिया) १ चुपभेदे रत्नमात्रा । २ आतपत्रे न० ।
मेदि० । ३ अतिच्छत्तायां (छत्ता) वृक्षे स्त्री । ४ भूव-
राजनि० । तत्र आतपत्रशब्दे ६३६४० उष्णभारव-
शब्दे १३८० पृष्ठे च विवृतिः । “रथाश्च हस्तिनं वृत्तं
धनं धान्यं पशून् स्त्रियः” । “अभ्यङ्गमङ्गनञ्चाद्या
रूपानच्छत्तधारणम्” मनुः । शशिप्रभं वृक्षभेदे च
चामरे” रघुः । ५ आतपत्रमात्रे च । छत्तं पुरो वैकु-
ण्ठाच्छादनं शीलं यस्य छत्ता० ण । छात्त शिषे ।

छत्तक पुं छत्तमिव कायति कै-क । (राङ्गाकुलेवाड)
१ वृक्षे, २ मत्स्यरङ्गे पक्षिणि च रत्नमात्रा । स्तार्थे क
३ वृक्षे न० । ४ ईश्वरगृहभेदे शब्दार्थचिं ।

छत्तगुच्छ पुं छत्तमिव गुच्छोऽस्य । गुग्गुलुष्ये राजनि० ।
छत्तध(धा)र पुं छत्तं धरति धारयति वा अच् अण वा ।
छायाकरणाय नियुक्ते दासभेदे तत्र अणनस्य “अवि-
नियुक्ते” पा० पूर्वं पदमाद्युदात्तम् ।

छत्तपत्र पुं छत्तमिव पत्रमस्य । १ स्थलपत्रे, रत्नमात्रा
२ भूर्जपत्रवृक्षे च त्रिका० ।

छत्तपुष्प(क)पुं छत्तमिव पुष्पमस्य वा कप् । त्रिज्वरे
शब्दार्थचिं । [छातन्नेत्र च मेदि०]

छत्तभङ्ग पुं छत्तस्य भङ्गो यत्र । १ छपनागे २ वैद्यके ३
छत्ता स्त्री छट्-त्वण् टाप् । (मौरि) वृक्षे मेदि० २ अतिच्छे
(छत्ता) ३ कस्तुर्युरौ (धनिवा) ४ शिथीन्त्रे च मेदि० ।
५ मङ्गिषायां राजनि० ।

छत्ताक न० छत्ता अतिच्छत्तेय कायति कै-क । १ शिथीन्त्रे
“छत्ताकं विड्वराङ्गुते” मनुः । “पलाण्डुं विड्व-
वराङ्गुं छत्ताकं यामकुङ्कुटम्” याज्ञ० । २ स्तार्थ-
वर्करक्षे पुं राजनि० गौरा० डोप् । ३ राक्षसां स्त्री
अमरः ।

छत्तातिच्छत्तं पुं छत्तमतिक्रम्य छत्तमावरणमकल्प-
अच् । छत्ताकारे जलोद्भवे सुगन्धिवृक्षभेदे शब्दप्र० ।

छत्तादि पुं “छत्तादिभ्योणः” पा० शीलाथे षप्रत्ययवि-
निप्ते पा० ग० स्तु० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा
छत्त शिवा प्ररोह स्या बुभुक्षा चुरा तितिवा उप-
स्थान लघि कर्मन् विश्वघा तपश् सत्व अदत्त विशिषा
विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडः श विश्वा चुक्षा वत्त
छात्तः चौर इत्यादि राजनि० ।

छत्ताधान्य ग० छत्ता धान्यमिव । कुस्तुर्युरौ धान्यमिव

कर्माणि वज्रये क । इनिर्मले त्रि० मेदि० । ४ गट्टे न०
गव्दार्थचि० । छद्-वा० भावे ड । ५ खादने ।
छग पुंस्त्री छं रोमभिस्खादनं गच्छति गम-ड । अजे छागे
हेमच० । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
छगण पुंन० । छाय वज्रेस्खादनाय गण्यते गण-कर्मणि
अच् । करीषे हेमच० ।

छगल पुंस्त्री छो-कलच् गुक् ह्रस्व । १ छागे स्त्रियां जा-
तित्वात् डीप् । २ नीलवस्त्रे न० । ३ दृष्टदारकवृक्षे पु०
हेमच० । ४ छगलप्रधानदेशे पु० सोऽभिजनोऽस्य तक्ष-
शिला० अच् । ५ तद्देशवासिनि त्रि० । ६ छनिपत्नीभेदे
स्त्री छागली ७ ऋषिभेदे पु० । ततो बाह्वा० अपत्ये
इज् । छागलि तदपत्ये पुंस्त्री । आत्त्रिये ह्य अण् ।
छागल आत्त्रिये छागलापत्ये । तद्विज्ञे छागल्या अपत्ये
च टक् । छागलेय ऋषिभेदे सच अतृत्कर्ता ।

छगलका पुंस्त्री छगल+स्त्रार्थे क । छागे अमरः ।

छगलखण्ड पु० दक्षिणदेशे समुद्रसन्निधौ प्रचण्डादेव्याः स्थाने
गव्दार्थचि० ।

छगलाङ्घ्रि(न्त्री) स्त्री छगलस्योवाचम् अङ्घ्रि मूलं वा यस्याः
अदन्तात् गौरा० डीप् । १ दृष्टदारकौषधे अमरः २ द्रुके
गन्दर० । स्त्रार्थे क । आत्त्रिवार्थे ।

छगलिन् पु० ऋषिभेदे । स च कलाप्यन्तेवासी । हरिद्रु-
म्बगली तम्बुवरुणपञ्चवारः कलाप्यन्तेवासिनः”
मनो० तत्र कलाप्यन्तेवाधित्वात् अणि प्राप्ते विशेषवि-
धिना तेन प्रोक्तनधीयते इत्यर्थे टितुक् । छागलेयिन्
तदुक्ताध्वेयपु व० व० ।

छच्छिका स्त्री “छच्छिका सरहीनं स्यादच्छा प्रचुरवा-
रिका । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तत्रमटणहरी ।
वातमुक् कफज्ज्ञत् सा तु दीपनी लवणांनिता” इत्युक्ते
तत्रभेदे । भावप्र० । सरहीनं दवीति शेषः ।

छटा स्त्री छो-अटन् किञ्च । १ दीप्तौ, २ परम्परायाञ्च गव्दा-
र्थचि० “यस्याचलहारिविशारिवीचिच्छटोच्छ लच्छञ्च
कुलाकुलेन” “गठच्छटाभिन्नघनेन विभ्रता” भाप्रः ।
“स्रक्तन्दोच्छलदच्छकच्छकुरच्छातितराम्युच्छटा” का-
व्यप्र० । “कोरेन्द्रीवरदामसुन्दरवपुस्तस्याः कटाच-
च्छटा” वा० द० ।

छटाफल पु० छदेव परम्परान्वितं फलं यस्य । सुवाके । त्रिका० ।

छाटभा स्त्री छटया दीप्त्या भाति भा०-क । विद्युति
हारा० ।

छत्त पु० छद्-णिच् ड्रग् छुल्लः अर्द्धं चां० । कृत्ताकारपत्रं
(छातारिया) । क्षुपभेदे रत्नमाला । २ चातपत्रे न० ।
मेदि० । ३ अतिच्छत्तायां (सुत्या) वृक्षे स्त्री । ४ भूदृष्टौ
राजनि० । तत्र चातपत्रगव्दे ६३६४ उष्णधारण-
गव्दे १२८० पृष्ठे च विवृतिः । “रथाश्वं हस्तिनं दृष्ट्वा
धनं धान्यं पशून् स्त्रियः” । “अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाच्छा-
रुपानच्छत्तधारणम्” मनुः । शशिप्रभं दक्षसुभे च
चामरे” रघुः । ५ आयरणमाले च । छत्तं गुरोर्वैद-
ण्यप्राच्छादनं शीलं यस्य छत्ता० ण । छात्त शिषे ।

छत्तका पु० छत्तनिव कायति कौ-क । (राङ्गाकुवेवाड)
१ वृक्षे, २ सत्स्वरङ्गे पक्षिणि च रत्नमाला । स्त्रार्थे क
३ कृत्ते न० । ४ ईश्वरगट्टभेदे गव्दार्थचि० ।

छत्तगुच्छ पु० छत्तमिव गुच्छोऽस्य । सुगड्डरणे राजनि० ।
छत्तध(धा)र पु० छत्तं धरति धारयति वा अच् अण् वा
छायाकरणाय नियुक्ते दासभेदे तत्र अणनस्य “दक्षि-
नियुक्ते” पा० पूर्वपदमादादात्तम् ।

छत्तपत्र पु० छत्तमिव पत्रमस्य । १ स्थलपत्रे, रत्नमाला
२ भूर्जपत्रवृक्षे च त्रिका० ।

छत्तपुष्प(क)पु० छत्तनिव पुष्पमस्य वा अण् । तिनत्रवृक्षे
गव्दार्थचि० । [स्नातन्त्रे च मेदि०]

छत्तभङ्ग पु० छत्तस्य भङ्गो यत्र । १ चपनागे २ वीधये ३ च-
छत्ता स्त्री छद्-लण् टाप् । (सौरि)वृक्षे मेदि० २ अतिच्छ-
(सुल्पा) ३ कस्तुरिचुरौ (धनिद्या) ४ शिलीमुखे च मेदि० ।
५ शक्तिशाय्यां राजनि० ।

छत्ताक न० छत्ता अतिच्छत्तेव कायति कौ-क । १ शिलीमुखे
“छत्ताकं विड्वराङ्गुलेति” मनुः । “पलाखुं विड-
वराङ्गुलं छत्ताकं पामककुटम्” याज्ञ० । २ शाल-
ववुरकक्षे पु० राजनि० गौरा० डीप् । ३ शालादां क
अमरः ।

छत्तातिच्छत्तं पु० छत्तमतिक्रम्य छत्तमावरणपत्राच्च
अच् । छत्ताकारे जलोद्भवे सुगन्धिवृक्षभेदे गव्दार्थचि० ।
छत्तादि पु० “छत्तादिभ्योणः” पा० शीलार्थे अणलवर्ति-
नित्ते पा० ग० स्त० उक्ते गव्दभेदे स च गयो वच्
छत्तं शिवा प्ररोहं स्या बुभुक्षा चुरा तित्तिवा वन-
स्थानं क्षपि कर्मन् विश्वघा तपस् सत्य अद्वत विविच
विधिका भक्षा उदस्थान पुरोडश विद्या बुद्धा वन्द
छात्तः चौर इत्यादि राजनि०

छत्ताधान्यं ग० छत्ता धान्यमिव । कुसुमुरौ इति

छत्तिका स्त्री छत्तं तदाकारं पुष्पं वाऽस्यस्य ठत् ।

१ गिलीन्ध्रे स्वेदजे शाकभेदे हारां तस्या उत्पत्ति-
स्थानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“उक्तं संस्वेदजं शाकं भूमिच्छत्तं गिलीन्ध्रकम् । क्षिति
गोमयकाष्ठेषु दृष्टादिषु तदुद्भवत् । सर्वं संस्वेदजाः
शाकादोपलाः पिच्छलाश्च ते । गुरयश्चर्द्यतीसारज्वर-
श्चेष्मामयप्रदाः । श्वेतशुभ्रस्यलीकाष्ठव'शगोमयसम्भवाः ।
नातिदोषकरास्तो ह्युः शेषास्तेभ्योविगर्हिताः” । २ छत्त-
विशिष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे यक् । छान्निक्य
छच्चयुक्तत्वे न०

छत्तिन् त्रि० छत्तमस्यस्य । १ आतपत्रयुक्ते । “छत्तिणो
गच्छन्ति” सा० द० । “वर्षातमे च छत्ती दण्डी रात्रि
टथीषु च” भावप्र० “मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्ती
दण्डाजिनी तथा” (यामनः) हरिवं० ७६२ अ० ।
२ नापिते पु० शब्दरत्ना० [सि० कौ०

छत्वर पु० छद्-प्ररच् नि० दस्य तः । १ गृहे २ कुञ्जे च
छद् संवृतौ अद० चु० उभ० सक० सेट् । छद्यति ते अचिच्छदत् त
छद् संवृतौ वा चु० पक्षे भ्या० उभ० सक० सेट् । छाद-
यति ते छदति ते अचिच्छदत् त अच्चादोत्-अच्छदोत्
अच्छदित् । छर्जने बलाधाने जीयगे चायं भित् ।
छद्यति ते इति भेदः । छज्जः-छादितः । छे ह्रस्वः छदः ।
“अग्निमन्त्रच्छादयसि” अथ० ६, १, १४, “अन्नं छाद-
येदाज्येन” कात्या० श्रौ० ४, ६, १, “छादयन्निषु जालेन”
भा० शा० १२८ अ० । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्ग-
द्वोत्वार्थयुक्तसंवरणे “आच्छाद्या चार्क्ष्यित्वा च” मनुः ।

छद् संवृतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् पाणि० । छन्द-
यति ते अचिच्छन्दत् त । छन्दः ।

छद् पु० छद्-पुं सि संज्ञायां घः ह्रस्वः । १ दृष्टादिपक्षे
२ खगपक्षे अमरः ३ अर्धवर्णद्वये ४ तमालद्वये च भेदि०
“कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्नाटिकच्छदाम्” (नलिनीम्)
भा० सू० ४६ अ० । “नित्यपुष्पफलास्तत्र प्रादपाः हरि-
तच्छदाः” भा० व० ८६ अ०

छद्न न० छद्-ल्युट् । १ पत्ते, २ पत्रे भेदिनिः (तेजपात)
इत्यच् राजनि० । भावे ल्युट् । ४ पिधाने न० । “विम-
लस्नाटिकाभाणि पाण्डुरच्छदनानि” हरिवं० २३६ अ० ।
“विमलस्नाटिकाभाणि पाण्डुरच्छदमैर्द्विजैः” भा० व०
१५८ अ० ।

छद्पत्त पु० छदायं पत्रगुण । भूर्जपत्रे रत्नमात्रा ।

छदि स्त्री छद्-कि । छदिपि पटले (चान) अमरः “छदिः
स्त्रियाम्” पा० उक्तेरिदन्तत्वात् ।

छदिस् न० छद्-इति । पटले सान्नं ह्रीवं रायसुकृतः ।

“इन्द्रस्य छदिरसि” यजु० ४, २, ८, २ गृहे निघण्टुः

छद्गतापस पु० छद्गना छत्तेन तापसः । लोकप्रतार-
णार्थं तापसताप्यापनाय तापसलिङ्गधारिणि तत्कर्म-
ननुष्ठायिनि वैडालयुक्तिके शब्दार्थाच्चि०

छद्गन् न० छाद्यते स्वरूपमनेन छद्-मनिन् । १ कपटे २ छले ।
३ स्वरूपाच्छादने भेदि० । “जगाद् यदनच्छद्गपद्गपथ्यं न
पातिना” माघः । “छद्गना चरितं च तत्” मनुः
“शकांश्च यवनांश्चैव अजयच्छद्गपूर्वकम्” भा० सं० २६ अ०

छद्गिका स्त्री छद्ग अक्षय्याः व्रीह्या० इति संज्ञायां कन् ।
गुडूच्यां राजनि० ।

छद्गिन् त्रि० छद्ग अक्षयर्थे व्रीह्या० इति । छद्गयुक्ते “ब्राह्म-
णच्छद्गिने देवकोक्ते गन्ता परां गतिम्” भा० व० २६६ अ० ।
“वाङ्मकच्छद्गिनं नलम्” ७७ अ० । स्त्रियां डीप् ।

छन्द पु० छदि-संवरणे धातोरनेकार्धत्वात् इह इच्छायाम्
अच् । १ अभिलाषे, २ वशतायाम्, “स्वच्छन्दोच्छन्दकच्छ-
कुहरच्छातेतरान्बुच्छटा” काव्यप्र० । ३ विषभेदे च अमरः
४ विषे शब्दच० । ५ रहसि त्रि० अमरटीका । “छन्दा-
नुवृत्तिदुःसाधाः सुहृदोविमनीकृताः” माघः । “वर-
दानात् पितुः कामं छन्दस्तदु रसि प्रभो !” भा० शा०
५० अ० ।

छन्दक त्रि० छन्दयति संवृणोति रक्षति छदि-एतुल् ।
१ रक्षके २ वास्तुदेवे पु० । “वास्तुदेव ! स्वच्छन्दक ! हरि-
ह्व ! हरिनेध ! सहाय्य” । भा० शा० २४० अ० नारद-
कृतनारायणस्तोत्रे ।

छन्दःपसं पु० छन्दांसि वेदविहितकर्माणि पश्यानीय यस्य ।
मायामये संसारे । “छन्दांसि यस्य पश्यानि यज्ञं वेदं च
वेदवित्” गीता छन्दांसि द्वादानात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात्
संसारवन्धनादीनि कर्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि
पश्यानीय यस्य यथा ह्रस्वस्य द्वादानाथानि रक्षणाथानि च
पश्यानि एवं धर्माधर्मोपार्जनेन कर्माभिः संसार
द्वन्द्वोरप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

छन्दश्चिति स्त्री इत० छन्दसां समूहे । तत्र छन्दोभेदे
एकादिशुब्धानाय करणस्त्वं लीला० उक्तं यथा
“छन्दश्चित्यादौ करणस्त्वं लोकलयम्” “एकाद्येकोत्त-
राक्षका ज्येष्ठा भाव्याः क्रमस्थितैः । परः पूर्वेषु सङ्कु-

णप्रस्तारस्तत्यरेण च ॥ एकद्वित्रादिभेदाः स्वरिदं
साधारणं स्मृतम् । छन्दश्चित्तरं छन्दस्युपयोगोऽस्य
तद्विदाम् ॥ सृपायहनभेदादौ खण्डभेदौ च गित्युक्ते ।
वैद्यके रसभेदोये तज्जोक्तं विसृतेर्भयात् । तत्र छन्दश्चि-
त्युत्तरं किञ्चिदुदाहरणम् । “प्रस्तारे मित ! गायत्र्याः
स्युः पादे व्यक्तयः कति । एकादिगुरवश्चाशु कथ्यतां
तत्प्रथक् प्रथक् । इह हि षडक्षरगायत्रीचरणः
अतः षडन्तानां एकाद्येकोत्तराङ्काणां व्यस्तानां क्रम
स्थानाञ्च न्यासः

६ ५ ४ ३ २ १

१ २ ३ ४ ५ ६

६ १५ २० १५ ६ १ यथोक्तकरणेन लब्धाः

एकगुरुव्यक्तयः । ६ । द्विगुरवः । १५ । त्रिगुरवः । २० ।

चतुर्गुरवः । १५ । पञ्चगुरवः । ६ । षड्गुरवः ।

१ । तथैका सर्वलक्षः । १ । एवमासाधैक्यं

पादव्यक्तिमिति । ६४ । एवञ्चतुस्त्रयाक्षरचतुष्टयप्रकान-

ङ्गान् यथोक्तं विन्यस्य एकादिगुरुभेदानानीय

तान् सैकानेकीकृत्य जाता गायत्रीवृत्तव्यक्तिसङ्ख्या ।

१६७७७२१६ । एवमुक्त्याद्युक्तृतिपर्यन्तं छन्दसां
व्यक्तिमितिर्ज्ञातव्या” ।

अधिकं प्रस्तारवर्ण्ये मर्कटोजालवर्ण्ये मेरुवर्ण्ये पता-
कावर्ण्ये च दृश्यम् ।

छन्दस् न० छन्दयति अतुन् । १वेदे भावे अतुन् । २स्वैरा-
चारे ३अभिज्ञापे च सेदि० । ४कपटे । नियताक्षरवर्ण-
मात्रादिमन्त्रिवेशवशात् ५चतुस्त्रयाक्षरी पद्ये । लौकिक
तत्संज्ञाभेदाय वृत्तरत्नाकरादौ सलक्षणा उक्तास्ते तु
तत्तच्छब्दे उक्ता वक्तव्याश्च । वैदिकछन्दांसि तु सर्वाहु-
क्रमिकायां कात्यायनेन दर्शितानि यथा

“अथ अन्दांसि गायत्र्युपङ्क्तिष्णिगनुष्टुप्बृहतीतिष्टुप्-
जगत्यातिजगतीशकुर्यतिशक्येष्ट्रत्यष्टिष्टत्यतिष्ठतयः कति-
प्रलब्धास्तद्विलक्षितसंख्यतिलक्ष्यतुल्यतयः चतुर्विंशत्य-
क्षरादीनि चतुस्त्रयाणि । जनाधिकेनैकेन निचृद्भू-
रिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ । पादपूरणार्थं तु चैप्रसं-
योगैकान्तरीयवान् व्यूहेत् । आद्ये तु सप्तमर्गे पादवि-
शेषात् संज्ञाविशेषास्तान्नुक्तामन्त्र एवोदाहरिष्यामो वि-
राट् रूपं विराट्स्थानाच्च षडङ्गा अपि लिष्टुभ एवेत्यु-
द्देशः । तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्वैष्टुभजा-
गता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाद्यतुष्ट्यादाय-

चैः । प्रथमं छन्दश्चिपदा गायत्री । पञ्चकाच
त्वारः षट्कचैकचतुर्थचतुष्को वा षट्पङ्क्तिः । षट्-
सप्तैकादशा उष्णिगगर्भा । त्रयः सप्तकाः पाद निचृन्-
मध्यमः षट्कचैदतिनिचृद्भृगचैद्यावमध्या । यस्यास्तु षट्
सप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा । द्वौ
षट्को सप्तकचैति ह्युसीयसी ।

द्वितीयउष्णिक विपदान्यो द्वादशकः । आद्यचैत्तु पर
उष्णिङ् मध्यमचैत्तु कृष्ण । त्वैष्टुभजागतचतुष्काः कृष्ण
न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्य-
पीलिकमध्याद्युपङ्क्तस्तयोऽष्टका अनुष्टुप्गर्भा । चतुः-
सप्तकोष्णिगेव । १२

तृतीयननुष्टुप् । पञ्चपञ्चकाः षट्कचैको महापद-
पङ्क्तिः । जागतावटकश्च कति । मध्ये चेदष्टकः पिपी-
लिकमध्या । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । नववैरा-
जत्वयोर्दशैर्नष्टरूपा । दशकास्तयो विराट्कादशका वा । १४
चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशकः । आद्यचैत्तु परका-
चृहती । द्वितीयचैत्तु सारिण्युरोट्बृहती स्तब्ध-
ओवी वा । अन्तश्चैत्तु परिष्टाबृहती । अष्टिनोर्मध्ये
दशको विष्टारबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती । त-
योदशिनोर्मध्ये षट्कः पिपीलिकमध्या । नवकाष्टका
दशाष्टिनो विपमपदा । चतुर्नवका वृहत्येव । ५

पञ्चमं षट्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतुष्पदा विराट्-
दशकाः । अष्टुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्वि-
परीताऽऽद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्तर्गौ चेदास्तारपङ्क्ति
राद्यन्तर्गौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विशार
पङ्क्तिः । ६

षष्ठं लिष्टुप् त्वैष्टुभपदा । द्वौ तु जागतौ यस्याः सा
जागते जगती त्वैष्टुभे लिष्टुप् । वैराजौ जागतौ
चाभिसारिणी । नवको वैराजस्तैष्टुभश्च द्वौ वा वै-
राजौ नवकस्तैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्तयोऽष्टकश्च
विराटरूपा । द्वादशिनस्तयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती । यतो-
ऽष्टकस्ततो ज्योतिः । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाष्ट-
हती । मध्ये जागतश्चैद्यावमध्या आद्यौ दशकावटका-
स्तयः षट्कुत्तरा विराट्पूर्वा वा । ७

सप्तमं जगती जागतपदा । अष्टिनस्तयः स्त्रौ च द्वौ
महासतोबृहती । अष्टको सप्तकः षट्को दशको
नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिः” ।

तत् प्रतिपादकमन्यस्य वेदाङ्गत्वं यथोक्तं शिक्षापन्ये

३१।७। “छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तोक्त ल्योऽथ पठ्यते
ज्योतिषानयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोतसुचरते । शिखा घ्राणं
तु वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यै-
व ब्रह्मलोकं सङ्गीयते” इति ।

छन्दोग्यस्य वेदोपयोगिता ऋग्वेदभाष्ये दर्शिता यथा
छन्दोग्यस्योऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहित-
तत्वात् । “तस्मात् सप्त चतुरश्रराणि छन्दांसि प्रातरनु-
याकोऽनचरन्ते” इति ज्ञान्नातम् । गायत्र्युपनिषद्गुह्यं
वृहतीपञ्चमिहोत्रं वृजगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधि-
काशविंशत्यक्षरोपिणक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टु-
पादयोऽवगन्त्याः । तथान्यत्वापि श्रूयते । “गायत्री-
भिर्नाक्षत्राण्य दध्यात्, त्रिष्टुप्भीराजन्यस्य, जगतीभि-
र्वैश्वस्येति” । तत्र मग्नयगणादिसाध्यो गायत्र्यादि
विवेकश्छन्दोग्यमन्त्रेण न सुविज्ञेयः । किञ्च “यो
ह वा अविदितार्थेयश्छन्दोदेवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं यच्छति । गते वा
पत्यते । प्र वा भीयते पापीयान् भवति तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” श्रूयते । तस्मात्तावदेदनाय
छन्दोग्यस्य उपयुज्यते ।

इदमभेदे “छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत”
श्रुतिः छन्दोगः ।

छन्दोऽधीते “श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते” पा० अण् वा श्रो-
त्रियन्नादेशः । श्रोत्रिय छन्दोऽध्येतारि पक्षे अण्भावत् ।
छान्दस तत्पार्थ “श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ” अजरः ।
छन्दसा इच्छया निश्चितम् यत् । छन्दस्य इच्छया नि-
श्चिते लि० । छन्दसो व्याख्यानो ग्रन्थः यत् अण् वा ।
छन्दस्य छान्दस वेदव्याख्यानग्रन्थे । तत्र गायत्र्यादौ
छन्दसि “सप्त छन्दांसि क्रतुनेत्रं तन्वनि” भा० व०
१२४अ० । “गायत्री छन्दसामहम्” गीता । “छन्दो-
भिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयन् तच्छन्दसं छन्दस्त्वम्”
आ० उ० । वेदे “छन्दसि बह्वलम्” पा० । “युक्तश्छ-
न्दांस्तुधीयत” मनुः “हिरण्यगर्भो भगवान् यएष छन्दसा
स्तुतः” हरिवं० २२६ध० । “आसीन्महीक्षितालाद्याः
प्रणवश्छन्दसामिव” रघुः । इच्छायाम् छन्दसः ।
छन्दस इदम् अण् । छान्दस वेदसम्बन्धिनि लि०
उप्यच्छन्दसि समाङ्गसंविषमभेदादिज्ञानाय लीला-
उक्तं यथा

“समादिष्टज्ञानाय करणस्त्वत् साङ्गीयौ । पादा-
क्षरमितगच्छे गुणवर्गफलञ्च वे द्विगुणे ॥ समष्टतानां
सङ्ख्या तद्वर्गोवर्गवर्गश्च । स्वस्वपादोनौ स्यातामसमा-
नाञ्च विषमाणाम् ॥ उदाहरणम् । समानामर्द्धतुल्यानां
विषमाणां पृथक् पृथक् । दत्तानां यद् मे सङ्ख्यामनुष्टुप्-
छन्दसि द्रुतम् ॥ न्यासः । उत्तरगुणः । २ । गच्छः ।
८ । लब्धाः समष्टतानां सङ्ख्याः । २५६ । तथार्द्ध-
समानाम् । ६५२८० । विषमाणाञ्च । ४०६४८०१७६० ।
“अङ्गुलीयस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलजिताः । तच्छन्दः
शास्त्रतत्त्वज्ञाः समष्टतं प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्गुलीसंभोयस्य
तृतीयशरणोभवेत् । द्वितीयस्तुर्जवद्दृत्तं तदङ्गं समस्यते ॥
यस्य पादचतुष्कोऽपि लज्जा भिन्नं परस्परम् । तदाङ्ग-
विषमं दृत्तं छन्दःशास्त्रविगारदाः” ॥

छन्दस्तुभ् पु० छन्दसा पक्षेण स्तुत्याति स्वर्यम् स्तुभ-किप् ।
गवडापक्षेऽरुणे तस्य तत्कथा “पितानह उवाच ।
एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुमुद्यतः । पश्यन्नेव हि-
लोकान् स भस्मराशीकरिष्यति । तस्य प्रतिविधानञ्च
विहितं पूर्वमेव हि । कश्यपस्य सुतोधीमानरुणेत्यभि-
विश्रुतः । महाकायो महातेजाः स स्यात्यति पुरोरेव ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजसास्य हरिष्यति । लोकानां
स्वस्ति चैवं स्थावरीणाञ्च दिवौकसाम् । प्रमतिरुवाच ।
ततः पितामहाक्षतः सर्वं चक्रे तदाऽरुणः । उदितश्चैव
सवितायरण्येन समाहतः” भा० आ० २४अ० ।

छन्दु लि० छदि-उण् । उपच्छन्दयितरि । “कषा छन्दुर्भवति
हृत्यतः” ऋ० १८५४, ४ । “छन्दु रूपच्छन्दयिता” भा० ।

छन्दोग पु० छन्दः सानवेदं गायति गै-क । “सामवेदश्चे-
“बलेन भोजयेत् आङ्गे बह्वृचं वेदपारगम् । शाखान्त-
गमथाध्वर्थुछन्दोगन्तु सनाप्तिकम्” मनुः । “छन्दो-
नैर्विविधैः पृथक्” गीता । छन्दोगपरिगृहम् ।

छन्दोदेव पु० ब्राह्मणं नापितेन जाते मतङ्गनामके चण्डा-
लभेदे तपस्यया इन्द्रदत्तवरेण छन्दोदेवनामतां प्राप्ते
स्त्रीणां पूज्ये देवभेदे तत्कथा भा० आनु० २७अ० ।
“ब्राह्मणं दृष्ट्वेन तं सत्तायां नापितेन ह । जात-
स्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मणं तेन तेऽनशत्” २७अ० इत्यु-
पक्रमे तेन निर्विद्य तपसरत्नं तं प्रति इन्द्रस्य वरदानादि
“जूनं देवं न शक्यं हि पौरुषेणातिवर्त्तितम् । तदर्थं
यत्नमानेवं न लभे विपतां विभो ! । एवं गते तु धर्मज्ञ ।
दातुमर्हसि मे वरम् । यदि तेऽहमनुपाह्यः किञ्चिद्वा

सुखतं मम । वैशम्पायन उवाच । दृष्टीञ्चेति तदा प्राह
ततस्तं बलद्वलहा । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गः पात्र-
योदिदम् । यथा कामविहारी स्थां कामरूपी विहङ्गमः ।
ब्रह्मबलाविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयामहम् । यथा ममा-
क्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरन्दर ! । कर्तुमर्हसि तद्देव !
शिरसा त्वां प्रसादये । शक्र उवाच । छन्दोदेव इति
ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्तिय तेऽतुला
वत्स ! त्रिषु लोकेषु यास्यसि । एवं तस्मै वरं दत्त्वा
वासयोऽन्तरधीयत । प्राणाञ्जयञ्चा मतङ्गोऽपि संप्राप्तः
स्थानसुखमम्” भा० अ० २८ अ० ।

छन्दोभाषा स्त्री छन्दसा भाषा । छन्दसा कथने ततोभवे
तद्व्याख्याने ग्रन्थे ऽर्थे षष्ठयनादि० अण् । छान्दोभाष
तत्रभवे तद्व्याख्याने ग्रन्थे च । उपपाङ्गशास्त्रभेदे
“उपाङ्गानि षष्ठ्यु प्रभो !” इत्युपक्रमे “प्रतिपदननुपदं
छन्दोभाषासमन्वितम् । मीमांशान्यायतर्काच्च उपाङ्गं
परिकीर्त्तितम्” चेमां दा० ख० देवीपु० ।

‘छन्दोम पु० तिसूत्रे’ अहीने यागभेदे “तत्रहाः पञ्च गर्गवैद
छन्दोमान्धसुपराकाः” कात्या० श्रौ० २३।२। तत्रहा-
स्तिष्ठत्याः पञ्च अहीनाः “द्वितीये विष्टतोऽतिरात्राः सर्वे
राज्यकासस्य” ६।१० सू० । “विष्टतस्त्रिष्टतोमयुक्ताः
अतिरात्राः (सर्वे गर्गादयः) पञ्च राज्यकासस्य क्रतवो
भवन्ति” कशः ।

छन्दोमदशाह ५० दशाहषाध्ये यागभेदे “छन्दोमदशाहः
पशुकामस्य” कात्या० श्रौ० । २१।५।२८। छन्दोमदशाह
इति संज्ञा स पशुकामस्य भवति” कर्कः। तत्ताहान्याह ।
“ष्टषावल्म्बाश्चत्वारश्छन्दोमाः” २६छ० । “चतुर्थे दश-
रात्रे षष्ट्रावल्म्बाद्दुर्ध्वं द्वादशाहिकाश्चत्वारश्छन्दोमा
भवन्ति तत्र पूर्वं वृहद्भ्यन्तरष्टाः पञ्चाहाः ततश्चत्वार-
श्छन्दोमाः ततोदशगोविश्वजिदतिरात्रः” स० व्या० ।

कृन्दोमान न० ६त० । कृन्दां माने ततो भवे व्याख्यान-
च नृगयनादि० अण् । कृन्दोमान तत्र भवे तद्व्या-
ख्यानं च ।

छन्दोविधिति स्तो इतः । छन्दसां गायत्र्यादीनां । सचु-
दाये । छन्दसां विधितिर्यचयोयत् । छन्दःशास्त्रे
च । “छन्दोविधितिरित्येवं षडङ्गोपेक्ष्यते” ततः
चतुर्गणः भवे व्याख्याने चार्धे अण् । छान्दोविधित
तद्भवे तद्व्याख्याने च !

हृन् त्रि० चु० छद-ता नि० । १आद्यादिते । २निज्जने

शरहसि न० “छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु बल” साधः । पक्षे-
छादित तत्त्वार्थे त्रि० ।

छप गतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्या० पर० सक० सेट् इदित्।

छस्ययति ते छस्यति अचच्छस्यत् त अच्छस्यीत् । चच्छस्य ।

कृम भक्षणो भ्या० पर० सक० सेट् । कृमति यच्छमीत् ।

उदित् क्षमित्वा-क्षान्त्वा क्षान्तः । क्षमण्डः [दिक्षोः ।

कमण्ड पु० कम-अण्डच् । मातापितृविहोने (छोँट) उणा-

कृद् वयने चुरा० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचकृद्
त । कृदितः । कृदिः ।

कृद् न० कृद्-भावे अच् । वसने हेम० । स्त्रीवत्त्वमभिधानात् ।

छर्दं न न० छर्द-भावे ल्युट् । श्वसने । हेमच० । “छर्दं न”

दध्युद्विज्जगामय वा तरङ्गुलाख्युना" रुशु० । कर्त्तरि

ल्य । श्वसनकर्त्तरि त्रि० । श्वनम्बुपराक्षसे पु० । हेतौ

गिच्-ल्यु । ४ निस्ववृत्ते पु० हेमच० ५ मदनवृत्ते भायद्र० ।

छर्द्दापनिक्ता स्त्री छर्दं वमनमापयति व्याधि-ल्यु स्वार्थे ङ

अत इत्थम् । कर्षाद्याम् राजनि० ।

छद्दि स्त्री छर्दयति छर्द-हेतौ णिच्-इन् । यमनरोगे

तन्निरुक्तिनिदानादि च सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथातस्त्वर्हि पतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अति-

द्वैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि । अकाले चातिमात्रैश्च त-

वा ऽसात्सौत्रं भोजनैः। असात् जयात्ययोद्दे गादजीर्णः।

त्क्रुमिदोपतः। नाय्यांशापन्नसत्त्वायास्तयाऽतिदुतमग्रतः।

बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्दुःखसमुत्क्रान्तो यन्नात् । आद्य-

ज्ञानं वेगैरहं यत्तद्भञ्जनैः । निरुच्यते हृदि रिति

दोषो वक्ता' प्रधायितः । दोषानुदीरयन् दृष्टानुदानो

व्यानसङ्गतः। जङ्घागच्छति भृगं विरुद्धाहारसेविनाम्।

हृन्नासोद्गाररोधौ च प्रसेको लयणस्तनुः । द्वेषोऽन्न-

पाने च भृशं वमीनां पूर्व लक्षणम् । प्रच्छर्द्दयेत् फेनज-

मलयमलयं शूलार्द्धितोऽभ्यर्द्धितपार्श्वपृष्ठः । आन्तः स-

घोषं वज्रगः कषायं जीर्णं ऽधिकं साऽनिलजा यमिस्तु।

योऽन्नं भृशं वा कटुतिक्तवत्तः पीतं सरक्तं वृत्तिं

वमेहा । सदाहचोपज्वरवक्त्राशोषरूक्षान्विता पित्ति-

मित्रजा सा । यो हृदरोमा मधुरं प्रभूतं युक्तं हिमं

मान्द्रकफानुविद्धम् । अमक्तान्गौ रवसाद्युक्तो वमेदनी ।

सा कफकोपजा स्यात् । सर्व्वानि रूपाणि भवन्ति

यस्यां सा सर्वदोषाभवा मता तु । बीभत्सजा दौहृद-

जाऽमजा च याऽसात्मप्रतोवा हामिजा च या हि। सा

पञ्चमी ताञ्च विभावयेत्तु दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादी ।

आमागयोत्कृष्टगमयाय सर्वात्म्यप्रदितं लक्षणमेव
तासु। मूलकृष्णसवङ्गना क्षमिजा च विशेषतः। क्षमि-
हृद्गोमत्येन लक्षणं च लक्षिता। क्षीणक्षोपद्रव्यैर्युक्तां
सान्द्रकृपां सतन्द्रिकाम्। हृदि प्रसक्तां कुशलो नार-
भेन चिकित्सितम्। वसीषु वृद्धदोषसु हृदनं हित-
सुच्यते। विरेचनं वा कुर्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक्।
संसर्गं शानुपूर्व्येण यथास्वं भेषजाय तान्। लघूनि
परिशुष्काणि सात्वतान्यन्नानि वाऽऽचरेत्। यथास्वञ्च
कषायाणि ज्वरघ्नानि प्रयोजयेत्”।

“कासः श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्तमेव च।
हृद्गोमस्तमसश्चैव क्षेयान्मृदुर्देहपद्रवाः” इति माधवकरः।
या डीप्। तत्पार्थ “आमागयोत्कृष्टगमया हि सर्वाच्छ-
दोर्मता लक्षणमेव तस्मात्” सुच्यते।

हृदि का स्त्री हृदि-गिच् खुल्। १ उक्तासिकायां। २ विष्णु-
क्रान्तायाञ्च। धात्वर्थे खुल्। ३ वसने। राजनि०।
स्वार्थे क टपो०। हृदीकायत्। च शब्दच०।

हृदि कारिषु स्त्री पु० इत०। १ शुद्धैलायाम्। २ हृदिनागके
हृदिषु पु० हृदिं हनि-हृन-टक्। १ निम्बभेदे। २ हृदिना-
गके त्रि० रत्नमाला स्त्रियां डीप्।

हृदिम् स्त्री हृदि-भावे इति। १ वमने। २ कर्त्तरि इति।
३ वमिरोगे इच्छारे च। हृदि-कर्त्तरि इति। ४ गृहे
निघ०। “यातं हृदिं पात नः परस्माः” ऋ० ८। ११।
“हृदिरिति गृहगाम तस्य पालकाः” भा०। “अग्निद्वा-
भिपातु मन्त्रा स्वस्या हृदिषा” यजु० १३। १८। “हृदिषा
गृहेण” वेददी०। हृद-दोषौ इति। ४ तेजसि “वायु-
द्वाभिपातु मन्त्रा स्वस्या हृदिषा” यजु० १४। १२।
“हृदिषा तेजोविशेषेण” वेददी०।

छल न० छल-अच्। १ स्वरूपाच्छादने २ व्याजे ३ यथाधूगूहने
४ कृत्युद्धादिना तत्कार्यादायाश्चलने ५ शास्त्रे ६ कापथ्ये
न्यायमतसिद्धे कार्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वादुक्तशब्दार्थान्तर-
कल्पनया प्रतिवादिना दत्ते ७ दूषणभेदे तल्लक्षणभेदा-
दिकं गौ० सू० वृत्तौ दर्शितम्। यथा “विधातोऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या छलम्। १। तत् त्रिविधं याक्छलं सा-
मान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति। २। अविशेषाभिहितेऽर्थे
वक्तुरमतायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम्। ३। समा-
वृत्तौ ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्प्रतार्थकल्पना सामान्य-
च्छलम्। ४। धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसम्भावप्रतिषेध-
उपचारच्छलम्। ५। वाक्छलसेवोपचारच्छलं तदवि-

शेषात्। ६। न तदर्थान्तरभावात्। ७। अग्नि-
पे या किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः। ८। गौ० सू०
“क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति। अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो
विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुप-
पत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विधातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः यत्तु तात्पर्याविपर्ययार्थकल्पनेन
दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविपर्ययत्वं विशेष्ये
विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नयकस्त्वन्व-
त्त्वादित्यत्र नयसङ्ख्यापरत्वकल्पनया ऽसिद्धाभिधानं, प्रमेयं
धर्मत्वादित्यत्र पुण्यार्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम्
वर्जितान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्। १ वृ०
लक्षितं छलं विभजते। २। तत्र वाक्छलं लक्षयति।
यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावा-
दनभिप्रेतशक्यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानं तद्वाक्छलं, लक्ष-
यन्तु शक्त्या एकार्थशाब्दबोधतात्पर्यं कश्चिदस्य शक्या-
र्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपाला-
दागतोऽयं नयकस्त्वन्वत्त्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नयसङ्ख्याकः
कस्त्वला इति एवं गौर्विषाणीत्युक्ते कुतो गजस्य शृङ्गं
श्वेतो धावतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धाव-
तीत्यभिधानमित्यादिकच्छलम् ॥ २ वृ०। सामान्यच्छलं
लक्षयति। सामान्यविशेषसम्भावदर्थान्निप्रायेणोक्तस्य
अतिसामान्ययोगादसम्प्रतार्थकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न
इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयतीति
कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पत्त्या व्यभिचारात् ॥ ४ वृ०। उपचारच्छलं लक्ष-
यति। धर्मशब्दार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्ति-
लक्षणात्यन्तररूपज्ञया शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते
शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा
मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्या एव क्रोशन्ति
न तु मञ्चाः एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः। एवम् अहं
नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते अचकस्मादुत्पन्नत्वं कथं नित्य
इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन
छलस्यासदुत्तरत्वम्। न च क्षिप्तलक्षणिकप्रयोगाद्वा-
दिनपराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया
प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोर्वक्रिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवक्रिमानित्यादि-
दूषणेनानुमानादुच्छेदः स्यात् ॥ ५ वृ०। प्रसङ्गाच्छलं

प्ररीक्षितं पूर्वपक्षयति । शब्दस्वार्थान्तरकल्पनाऽविशेषा-
द्वाक्कलनेवोपचारच्छलं स्यादिति द्वित्वमेव न तु द्वित्व-
मिति शङ्कार्थः ॥ ६८ ॥ समाधत्ते । उपचारच्छलस्य
वाक्कलनाभेदो न, तयोरर्थान्तरभावात् भिन्नत्वात् भिन्न-
तया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः । पूर्वोक्तभेदकधर्मेण
भेदसम्भवेऽपि यत्किञ्चिद्धर्मेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य
सर्वत्र सम्भवादिभागः कुत्रापि न स्यादिति । ७८ ॥
विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे कि-
ञ्चिद्वाधस्याच्छलत्वादिरूपाच्छलस्यैक्यं स्यान्न तु त्वद-
भिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ ८८ वृत्तिः

“आक्षिप्तकौतुक्यसैन्यगजच्छलेन” साधः । “धर्मेण
व्यवहारेण कलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्च-
मेन वलेन च” मनुः । “भुवनहितच्छलेन यस्मि” भट्टिः
“अध्यासरोहेव रजस्च्छलेन” रघुः । “छलं निरस्य
भूतेन व्यवहाराच्चयेत्, पः” टात्तु । “भूतं तत्त्वार्थ-
सम्बद्धं प्रमादाभिहितं छलम्” नारदोक्ते ऽप्रमादा-
भिहिते च छलकारिणि त्रि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे
“आवास्यां (मधुकैटभाभ्याम्) छाद्यते विश्वं रजसा तमसा
तथा । रजस्तमोमयावावां यतीनां दुःखलक्षणा । छलको
धर्माशीलानां दुस्तरौ सर्वदेहिनाम्” हरिवं० २०२४० ।
१० नाटकप्रभेदव्यवहारेभेदे न० “वीर्यासेको भवेदङ्कः”
इत्युपक्रमे “अस्यान्त्ययोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति कनी-
पिणः । उद्दुवात्यकावल्गितेत्यादिना विभज्य सा० ८०
लक्षितं यथा “प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य छलना
छलम् “यथा वेषां भोमाञ्जुनौ” “कक्षां द्यूत-
च्छलानां जलमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानो
राजा दुःशासनादेयुररुजयतस्तदाङ्गराजस्य मितम् ।
क्षणः केशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पारुडवा यस्य दासाः
कास्ते ? दुर्धनोऽसौ कथयतु न रुधा द्रुष्टुमभ्या-
गतौ हः” ।

छल नामधातुः छल+कृतौ-णिच् सक० सेट् । छलयति
“छलयति विक्रमणे अद्भुत वामनः” गीतगो० “द्यूतं
छलयतामस्मि” गीता ।

छलन न० छल+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रतारणे
“यथापरं यथायोनं न च स्वात् छलनं पुनः” भा०
भी० १४० । युच् । २ वञ्चनायां स्त्री शब्दार्थचि० ।
“छलना छलम्” सा० ८० ।

कलिक न० नाटकभेदे अलङ्कारशब्दे ३६२४० उक्ते दृश्य

काव्यभेदे दृश्यम् । “देवि ! शस्मिन्वायाः कर्तुं चतुष्प-
दीम् कलिकं दुष्प्रयोज्यमुदाहरन्ति” मालविका० ।

छलित छल+नामधा० कर्त्तृणि क्त । १ प्रतारिते “छलितरामं
नाटकम् । भावे क्त । २ प्रतारणे न० ।

छली स्त्री छट्-किप् तां लाति ला-क गौरा० डीप् । १ वन्-
कले (छाल) शब्दरत्ना० २ नतायाम् ३ नलतौ च ।
सेदि० ला-वा० कि । छल्लिरपि तत्त्वार्थे ।

छवि (वी) स्त्री छति असारं छिनति तमो वा छो-वि-
किञ्च वा डीप् । १ गोभायां २ कालौ च अमरः
“आपाण्डुरसुखच्छविः” रघुः । “आपाण्डुरीभूतसुख-
च्छवीनाम् कुमा० ।

छप वधे भ्या० उभ० सक० सेट् । छपति ते अच्छा (क)पेत्
अच्छपिट । चच्छाप चच्छपे । [ति० ।

छा पु० छो-किप् । १ पारदे एकाक्षरको० २ छेदनकर्त्तरि
छाग पुंस्त्री छो-गन् खनानख्याति पशुभेदे अमरः । जाति-

त्यात् स्त्रियां डीप् । २ पुरोडाशे न० शब्दार्थचि० ।
छाग्रा दुग्धम् अण् । २ छाग्या दुग्धे न० छाग्ये द-
कण् । ३ छागलस्यन्विनि त्रि० स्त्रियां डीप् । छागल
लक्षणादिकं वृ० सं० दर्शितं यथा

“छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाटदलाक्ते ।
घन्याः स्यान्वा वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदला वे ।
दक्षिणपार्श्वे पण्डलसन्ति शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
अध्वनिभक्षणलोहितवर्णानां चेतमपि शुभदम् ।
स्तनवदवलम्बते यः कण्ठोऽजानां जणिः स विज्ञेयः ।
एकमणिः शुभफललङ्घ्यतमा द्वित्रिमणयो वे ।

सगङ्गाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वलण्डेहाव ।
अर्धासिताः सितार्धा घन्याः कपिलाधेक्षणाव ।
विचरति लूथस्याग्ने मयमं चान्द्रोऽवगाहते योजः ।
स शुभः सितमूर्धा वा सूर्धनि वा टिल्लिका यस्य ।
स पृथककण्ठशिरा वा तिलपिठनिभश्च ताच्छङ्क शस्तः ।
लण्णचरणः सितो वा लण्णो वा चेतचरणो यः ।
यः लण्णाण्डः चेतो मध्ये लण्णेन भवति पट्टेन ।
यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनज्जागः ।
जृष्टशिरोरुहपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभलक्षणागः लोकाश्चायत गगैर्क्तः । कुट्टकः
कुटिलस्यैव जटिलो वागनस्तथा । ते चत्वारः त्रियः प्रजा
नालक्ष्मीके वसन्ति ते । अथाप्रशङ्गाः खरतल्यनादाः
प्रदीपपुच्छाः कुम्भखा विवर्णाः । निक्षतकर्णा द्विपमस्तकाव

भवन्ति ये चाक्षिततालुजिह्वाः । यथैः प्रशस्तैर्नेत्रिभिश्च
 युक्ता सुगुह्यं ये तावद्विलोचनाश्च । ते पूजिता
 वेष्टुश्च दानवानां सौख्यानि कुर्वन्ति यशः त्रियं च ।
 वलौ तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिफलतरौ दर्शितं यथा
 “तेषां शुभाव निर्दिष्टं पशुवस्तुत्वयं वलौ । ये कृष्णाः
 सुचयम्खागाः पशवोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिरुत्-
 तृज्याक्ते सर्वार्थोपनिष्ठे । ये पीता हरिता वापि
 नरजातेरुदिरिताः । ये शुक्लाश्च महानो वा रक्तो
 जातेः सुमप्रदाः । यो गोहृदय वाऽज्ञानाह्वलिसन्धे
 प्रयच्छति । यश्च एव फलं तस्य नान्यत् किञ्चित् फलं
 भवेदिति । तस्यांसुषुणा भावप्र० उक्ता यथा
 “छागलो वर्करम्खागो वस्तोऽजः खेलकः सुभः । अजा
 छागो सुभा चापि खेलिका च गलजनी । छागमांसं
 लघु क्षिप्रं खादुपाकं लिदोपनुत् । नातिशोतकदाहि
 खात् खादु पीनवनाशनम् । परं वलकरं ख्यं हृत्तयं
 वीर्यवर्धनम् । अजाया अमस्तयाया मांसं पीनस-
 नाशनम् । शुक्लाक्षिःख्यौ शोभे हितमग्ने च दीपनम् ।
 अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं शृतम् । हृद्यं
 ज्वरहरं ओष्ठं कुष्ठं वलदं शृणुम् । मांसं निष्कुपि
 ताख्यस्य (खाति) छागस्य कफजङ्गु । श्रोतःशुद्धिकरं
 वल्यं मांसं वातपित्तनुत् । हृद्यं वातलं ख्यं तथा
 व्याधिस्तस्य च । जङ्गलं विकारघ्नं छागसुखं रचि-
 प्रदम् । तदुद्धृष्टादिगुणास्त्वोक्ता यथा “छागं कपावं
 समुदं शीतं चाहि पयो लघु । रक्तपित्तातिहारघ्नं
 क्षयकासज्वरापहम् । अजायां लघुकायवाजानाह्व-
 निपेयणात् । नात्यल्पपानाह व्यावसायात् सर्वव्याधि-
 हरं पयः । अजं दध्युत्तमं चाहि लघु दोष
 लयापहम् । शस्यते चासकासाशःक्षयकासेषु दीप-
 नम् । तदु हतगुणा हतशब्दे २७६८ प्र० दृष्ट्याः ।
 तन्मूलगुणाः “गोजाविमहिषीणां तु स्त्रीणां मूलं
 प्रशस्यते । खरोष्ठेभनरात्रानां पुंसां मूलं हितं
 शृतम् । ” “अनादेशे पशुम्खागः” ति० त० “मातृस्व-
 हारिणकौरभभगाकुनच्छागलार्पणः” याज्ञ० । “पशुना-
 सांम्खागमांसिनं” मनुः “अनादेशे यज्ञे स एव पशुशब्द-
 वाच्यः यथाह कात्या० श्रौ० ६।१।२० “छागं मन्त्रान्नानात्”
 सू० । “अजं पशुमुपाकरोति होता यज्यदक्षिनौ छाग-
 खेत्वादिषु मन्त्रेषु छागलान्नानात् तथा “अग्नीषोमाभ्यां
 छागलं यपायै जेदसोऽनुनीतीतं यदि च छागो वाग-

साधनं भवति तदा अयं मन्त्रः संगताद्यो भवति
 नान्यथा । पुनः कीदृशम् । “पन्नदम्” सू० । “पन्नदो
 जातदन्त इति निगमेपूजम्” । “अव्यङ्गम्” सू० ।
 विगतमङ्गं चतुःकर्णादिषां यस्यासौ व्यङ्गः अनूनाङ्गम्
 शाखानरात्” कर्कः “वायव्यं चेतनाभेत” श्रुतौ छाग
 एवावध्यः “छागो वा मन्त्रवर्णात्” जै० सू० तथा निग्यात् ।
 छागस्य पु० क्वा छादनेन गगलते गण-कर्माणि अच् ।
 छगण+स्वार्थे अण्-वा । करीषाग्नौ लिङ् ।
 छागभोजिन् पु० छागं भुङ्क्ते भुज-णिनि । शृके राज-
 नि० । २ छागमांसमचको लि० स्त्रियां ङीप् ।
 छागमय न० छाग+मयट् । खन्दस्य पठे यत्ने “पठं छागमयं
 यत्नं खन्दस्यैवेति विधिं तत् । पट्प्रिरोध्यन्तरं राजन् !
 नित्यं मातृगुणादितम् । “पशुान्तु प्रयं तस्य शीर्षाणा-
 मिह शब्दप्रते । शक्तिं येनाह्वयिह्यात् भद्रशाख
 इति ख ह” भा० व० २२७ अ०
 छागमुख पु० छागस्य मुखमिव मुखमल । शृङ्गारातु-
 चरभेदे २ शृङ्गारे कार्त्तिकेये च तस्य पठगिरचच्छागनु-
 ख्याकारत्वात् तथात्वम् “शृङ्गाराक्ते विशाखद्व पितृत्वे
 समकालवन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रक्षन् छागमुख-
 खदा” भा० व० २२७ अ० ।
 छागमिद पु० छागस्य मितम् । देशभेदे तत्र भवः काश्चा०
 ठक् जिउ वा इदित् । छागमिदं तद्वे लि० स्त्रियां
 ङीप् ङीप् जिउ टात् ।
 छागरथ पु० छागोरथोऽस्य । छागवाहने वज्रौ हेतवः
 छागल पुंस्त्री छगल एव प्रज्ञा० अण् । छागे पशुभेदे ।
 छगलखार्पणार्त्तापलम् अण् । २ यत्नेवे ऋषिभेदे आ-
 लेयमिन्ने तु छागलिरित्येव छगलशब्दे डग्रम् । स्वार्थे
 क । तत्त्वार्थे संज्ञायां कन् । “चेतं लुपाकं सनदीवडसं
 निःशुल्कलं छागलकं यदनि । गणे द्विजः किल तस्य
 पृष्ठे कण्टः सुपथगो रचिदोवलप्रदः” राजनि० उक्ते
 ४ मत्स्यभेदे
 छागलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते छागनांसपके हतभेदे यथा
 “छागमांसतुलां षट्क्ष्वा सावोऽक्ष्वाश्वमि । पाद-
 शेषेण तेनैव हतपस्यं विपाचयेत् । कृद्धिरी च भेदे
 द्वे जीवकर्मभक्तौ तथा । काकोली चौरकाकोली-
 पृथक् कल्कैः पलोन्वितैः । सख्यं निम्ने स्वगताय
 शीते तस्मिन् पदापयेत् । शर्करायाः पलान्यष्टौ मधुनः
 कुड्मं क्षिपेत् । पत्रं पत्रं पिबेत् प्रातर्यक्ष्णं हनि

इज्जयस् । क्षतक्षयश्च कारश्च पार्श्वश्चलमरोचकम् ।
स्वरक्षयस्रोतोरोगं नासं हन्यात् सुदारुणम् ।

“तोयद्रोणद्वितये मांसं आगन्तस्य पलशतं पक्षा । जल-
मष्टांशं सुकृतं तस्मिन् विपाचयेत् इतं प्रस्थम् । कल्केन
जीवनीयानां कुडवेन तु मांससर्पिरिदम् । पित्तानिलं
निह्न्यात् तज्जानपि रसकयोजितं पीतम् । श्वास-
कासाद्युपौ यच्छाणं पार्श्वं हृद्भुजां घोरान् । अध्वव्याप-
शोपं शमयति चैवापरं किञ्चित् । आगमलद्रुमलक्ष्मी-
र्दन्ना च साधितं सर्पिः । सत्वारं यक्ष्महरं कास-
श्वासोपशान्तये परमम् । भैषज्यरत्नावल्यां विशेषो यथा
“आजं चर्मा विनिर्मुक्तं त्वक्तृशृङ्गनखादिकम् । पञ्चभूमी-
द्वयञ्चैव जलद्रोणे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण इत-
प्रस्थं विपाचयेत् । जीवनीयैः सयष्ट्राह्वैः क्षीरञ्चैव
शतावरी । आगलाद्यभिदं नान्ना सर्ववातविकारहृत् ।
अर्दिते कर्णशूले च बाधित्ये मूकमिन्मिने । जडगद्गद-
पङ्क्तूनां खड्गे ग्टप्रसिद्धजयोः । अपतानेऽपतन्त्रे च
सर्पिरेतत् प्रशङ्कते । पृथगूर्द्धं तुलां पञ्चमूलहन्ताजमां-
सयोः । निःकाय्य सलिलद्रोणे काये पादावशेषिते” ।
“आगमांसतुलां गृह्णा दशमूल्याः पलं शतम् । अश्व-
गन्धपलशतं वाद्यालकशतं तथा । हताढकं पचेत्तो-
यैश्चतुर्भागावशेषितैः । क्षीरं स्नेहसमं दद्यात् शता-
वर्षा रसं तथा । तावत्पात्रे दृढे चैव शनैश्च हस्तिना
पचेत् । अस्थौषधस्य कल्कस्य प्रत्येकं शुक्तिरुज्जितम् ।
जीवनी मधुकं द्वात्रा काकोल्यौ नीलकन्तलम् । सुस्तं
धचन्दनं राक्ष्सा पर्णिनीद्वयं शारिषे । मेदे द्वे च
तथा कुष्ठं जीवकर्मभकौ शटी । दाक्षीं प्रियङ्गुः त्रिफला
नतं तालीशपद्मकौ । एलापत्रं वरी नागजातीकुसुम
धान्यकम् । मञ्जिष्ठा दाडिमं दारु रेणुकं शैल-
वालुकम् । विडङ्गं क्षीरकञ्चैव मेपयित्वा विनिः-
क्षिमेत् । वस्त्रपूते च शीते च शर्कराप्रस्थसंयुतम् ।
निधापयेत् क्षिण्णभाण्डे आद्रे वा भाजने शुभे । अस्थौ-
षधस्य सिद्धस्य शृणु वीर्यमतः प्ररम् । देवदेवं नमस्कृत्य
संपूज्य गणनायकम् । पिबेत् पाणितलं तस्य व्याधिं
भीक्ष्णानुपानतः । सर्ववातविकारेषु अपस्यारे विशेषतः ।
उन्मादे पच्यवाते च आध्माने कोष्ठनिग्रहे । कर्णरोगे
शिरोरोगे बाधित्ये चापतन्त्रके । भूतोन्मादे च ग्टप्रस्थां
खोद्वारे चाक्षिपातजे । पार्श्वशूले च हृच्छूले वाद्याया-
मार्द्धिते तथा । वातकण्ठकहृद्गोमूतकच्छे सपङ्कणे ।

क्रोष्टुशीर्षे तथा खड्गे कुजे चाध्मानमिन्मिने ।
अपतानेऽन्तरायामे रक्तापित्ते तथोर्ध्वे । आनाहे-
ऽर्शोविकारेषु चातुर्थकज्वरेऽपि च । हनुमहे तथा
शोषे क्षोषे चैवापवाङ्गके । दन्तापतानके भग्ने दाहे
चाक्षेपके तथा । जीर्णज्वरे विषे कुष्ठे श्लेष्मन्म-
सदात्यये । आद्यावातेऽग्निमान्द्ये च पातरक्तगदेषु च ।
एकाङ्गरोगिणे चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे । हस्त
कम्पे शिरःकम्पे जिह्वाकम्पे जडे श्मे । क्षोणेन्द्रि-
नष्टयुक्ते शुक्रनिःसरणे तथा । स्त्रीणां यानास्रपाते च
पटले चाक्षिण्दने । एकाङ्गस्त्रन्दने चैव सर्वाङ्गस्त्रन्दने
तथा । नागादिजनिते वाते स्त्रीणां यानास्रपाते च ।
आभिचारिकदोषे च घनसन्नापसज्जये । ये वातप्रभवा
रोगा ये च पित्तसङ्कुञ्जवाः । शिरोमध्यगता ये च
जङ्घापादादिदंस्थिताः । साहस्यहाभिमतश्च प्रियुषं
विशुष्टप्रति । प्रक्षीणवलमांसश्च न बलं गमनक्षमः ।
इतेनानेन सिध्यन्ति यज्जुहतिरिवाचुरान् । निहन्ति
सकलान् रोगान् इतं परमदुर्लभम् । रसायनं वज्र-
वलप्रदञ्च वपुःप्रकर्षं विदधाति रूपम् । दन्ता-
वलेन्द्रेण समानतेजा दीर्घायुषं पुत्रशतं करोति ।
स्त्रीणां शतं गच्छति वातिरेकं न याति तस्मिन् सरसः
समाङ्गः । अपुलिषी पुत्रशतं करोति शतायुषं
कामसमं वलिष्ठम् । महत् इतं नाम तु आगलाद्यं
विनिर्मितं वातनिवृद्धनञ्च । शिवं शुभं रोगमयाप-
हञ्च चकार हारीतसुनिर्विशिष्टः । शृङ्गालवर्हिणः
पाके पुनांसं तत्र दापयेत् । मयूरी जम्बुकी च्छागो
वीर्यहीनाः स्वभावतः । आपितं काशिराजेन आग-
मेव न पुंसकम्” । [काव्यप्र०]

आगवाहनं पु० आगोवाहनमस्य । वज्रौ लिङ्गा० । [च्छटा]
छात लि० को० क्त० । इच्छते इदं च अमरः । “छातेतराशु-
च्छात्रं पु० छत्रं गुरोर्गुरुणावरणं शीलमस्य छत्रा० ण ।
इत्यन्तेवासिनि शिष्ये शसुभेदे न “वरटाः कपिलाः
पीताः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति छत्राकारं तु
तज्जं छान्नं मधु स्फुटम् । छान्नं कपिलपीतं खात्
पिच्छलं शीतलं गुरु । खादुपाकं क्षमिन्नं च रक्त-
पित्तप्रनेहजित् । अमलम्पमोहविषहृत् तपश्च गुणा-
धिकम्” भावप्र० । [अल्पज्ञे मन्दे शिष्ये चारा० ।
छान्नगण्डं पु० छान्नो गण्ड इव । पदास्य पादमात्रवेत्तरि
छान्नदर्शनं न० छान्नं मधुभेद इव दृश्यते दृश-कर्माणि

ल्युट् । १ मधुतल्यास्त्रादे ह्येङ्गवीने शब्दच० । इत्०
२ शिपग्रस्य दर्शने च ।

छात्रियं सकं पु० छात्रो व्यंसकः सयू० परनि० । मन्दशिपग्र
छात्रि स्त्री चु० छद-क्तिन् । छादने । कर्तरि क्तिच् । २ छादके
अस्य शालाशब्दे परे “छात्रादयः शालायाम्” पा० ।
आद्युदात्तता । छात्रिशाला “यदापि शालान्न
स्तत्पुरुषे न पुंसकलिङ्गोभयति तदापि “तत्पुरुषे शालायां
न पुंसके” पा० इत्येतस्मान् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वरः
छात्रिशालम्” सि० कौ०

छात्रादि पु० “छात्रादयः शालायाम्” पा० शालान्न
तत्पुरुषे आद्युदात्ततानिमित्ते शब्दगणे स च गण
छात्रि मेलि भाण्डि व्याडि आस्रण्डि आटि गोनि”
छात्रिशाला छात्रिशालम् ।

छाद् न० छदयति चु० छद-अच् । पठवे (छात्) चाल ।
इतिख्याते पदार्थे लटाधरः ।

छादन पु० चु०-छद-ल्यु । १ नीलाश्लगवृक्षे । भावे ल्युट् ।
२ छादने । “छादनार्थं प्रकीर्ण्य कटैश्च नृणसङ्गतैः”
हरिवं० ६६ अ० । करणे ल्युट् । २ पत्ने न० राजनि० ।
“छादने वक्रदारुणि” अमरनिर्देशात् कर्तरि ल्यु ।
४ छादके लि० । “फणाभृतां छादनमेकमेकशस्त्रम्” माघः ।

छादित लि० छद-क्त “वादान्तत्यादिना पक्षे णिलो-
भावः । आच्छादिने छद्वे । [ढक् । ढणे ।
छाद्विधेय न० छद्वे हितम् “छद्विरुपधिवलेढक्” पा० ।
छाद्विक लि० छद्वना चरति व्यवहरति ठक् । १ कापटिके
कपटव्यवहारिणि “धर्मध्वजी सदा लुब्धच्छाद्विको
लोकदम्भकः” ननुः ।

छान्दस पु० ऋषिभेदे

छान्दस पु० छन्दोऽधीते धेति वा पक्षे अण् । वेदाध्येतरि
१ त्रोटिये अमरः । छन्दसो व्याख्यानो मन्वः तलभयो
वा अण् । २ वेदव्याख्याने मन्वे ३ वेदभवे च लि० । तस्ये-
दम् अण् । ४ वेदसम्पत्तिनि लि० स्त्रियां सर्वत लीप् ।
“छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः (कर्णैः) ससलङ्कृतः
(वराहः)” हरिवं० २२ अ० । छान्दसः प्रयोगः ।
ततो मनोज्ञा० भावे वुञ् । छान्दसिका छान्दसभावे स्त्री ।

छान्दोग्य न० छन्दोगानां धर्मं आम्नायः समूहो वा
“चरणेभ्यो धर्मवत् पा० छन्दोगोक्त्येभ्योञ्” पा० अत्र ।
छन्दोगानामाम्नायभेदे उपनिषद्भूमे । उपनिषच्छब्दे
१२२६ पु० दृश्यम् । तेषां २४ श्लो० २४ सूहे. च ।

छान्दोमिक लि० छन्दोमखेदम् ठक् । यत्र भेदसम्पत्तिनि
१ सङ्गते २ अहनि च “छान्दोमिकं सूक्तम्” निरु० ७।२१ ।

“अहनी छान्दोमिके” २२।६।२२ कात्या० श्रौ० कर्कः

छाया स्त्री स्त्री-ण । १ आतपाभावे २ प्रतिविम्बे ३ स्वर्यपत्नी-
भेदे संज्ञाप्रतिज्ञतौ ४ कान्तौ च अमरः ५ पालने
इत्कोचे ७ पङ्क्तौ भेदि० । दकात्यायन्यां शब्दरत्ना० ।
६ तमसि हेमच० । तत्र अनातमे “छायामिमे सातु-
गतां निषेव्य” कुमा० । “छायामच्छाच्छति सलि-
लस्य” माघः “छायेव तस्यालगतिस्य पश्चात्” नैप० ।
“स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम् । कान्तेन प्रतिपद-
वारितातपायाः । स छात्रादपरविजालिनीसमूहाच्छा-
यासीदधिकतरा तदा परस्याः” माघः ।

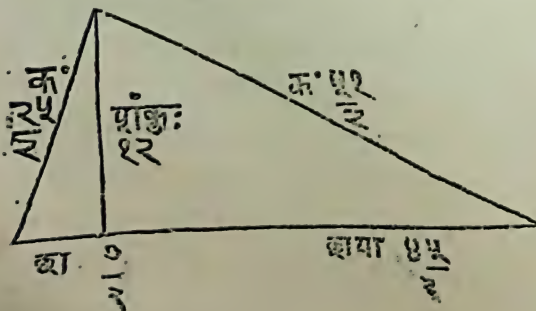
“गुहां प्रविष्टौ सुज्ञतस्य लोके छायातपो ब्रह्म-
विदो वदन्ति” श्रुतिः संज्ञाप्रतिज्ञतिछायाकथा हरि-
वं० ६ अ० । “स यै विवस्वतः पूर्वं आद्भदेवः प्रजापतिः ।
यमस्य यमुना चैव यमजौ संयभूवतुः । श्यामवर्णं च
तद्रूपं संज्ञा दृष्ट्वा विवस्वतः । असहनी तु स्तां छायां
सवर्णां निर्भमे ततः । मायासयी तु सा संज्ञा तस्या-
म्र्यायासस्रस्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छायां संज्ञां
नरेन्द्रे ! । उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचि-
क्षिते ! । स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ! ।
संज्ञोवाच अहं यास्यामि भद्रन्ते स्वमेव भवनं पितुः ।
त्ययेह भवने महं वसत्यं निर्विकारया ।

इमौ च बालकौ महं कन्या देयं सुमध्यमा । संभा-
व्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते कचिच् । छायोवाच ।
आ कचग्रहणाद्देवि ! आ शापान्नैव कर्हिचिच् । आख्या-
स्यामि मतं त्वभ्यं गच्छ देवि ! यथाशुखम् । यैश्चम्पायन
उवाच । समादिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तथा च सा ।
त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव तपस्विनी । पितुः समीपगा
सा तु पित्रा निर्भक्षिता तदा । भर्तुः समीपं गच्छेति
नियुक्ता च पुनः पुनः । अगच्छत्तुवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूप
मुनिन्दिता । कुरुनथोत्तरान् गत्वा तृणान्यथ चचार ह ।
द्वितीयायान्तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदि-
त्यो जनयामास पुत्रेनात्मसमं तदा । पूर्वजस्य मनो-
ज्ञात सदृशोऽयमिति प्रभुः । सहुरेवाभयन्नान्ता सावर्ण्यं
इति चोच्यते । द्वितीयोयः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनै-
श्चरः । सततं पार्थिवी तात ! स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ।
चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै । मनुसस्याख्यः

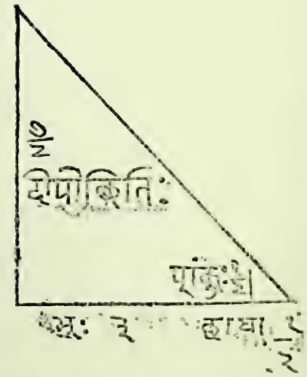
सत्तु यमस्तस्या न चक्षमे । तां स रोपाञ्च बाह्याञ्च
भाविनोऽर्धस्य गौरवात् । पदा सन्नर्जयामास छायां
वैवस्वतो यमः । तं शशाप ततः क्रोधात् सावर्णजननी
नृपः । चरणः पततामेव तवेति भृशदुःखिता ।

छाया च तमोऽपद्रव्यान्तरमिति मीमांसकाः ।
तेन “त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिवा-
यसानच्छायेव पुरोमूर्त्तं वनस्थितेः” शकुं । छाया-
गतिरुक्ता सङ्गच्छते” नैयायिकास्तु तेजःसामान्या
भाव एव तमच्छायादिकसङ्गीतः तत्र गत्यादिक-
सौपचारिकम् ” “अत्र च तेजःसामान्याभावप्रयोजकस्य
छायासम्बन्धित्वम् यथा वृक्षस्यातपसम्बन्धप्रतिरोधात्
छायासम्बन्धित्वं तथा च वृक्षप्रयुक्तातपाभावः” इति बोधः
“छाया वाङ्मये” पा० । छायास्तत्पुरुषो न पुंसजं
स्यात् पूर्वपदार्थवाङ्मये” इच्छूनां छाया इच्छूनायम्
सि० कौ० । कस्य वाङ्मयमित्यपेक्षायां छायायानिमि-
त्तभूतावरकद्रव्याणामेव वाङ्मयमर्थोक्तिः तच्च पृष्ठी-
तत्पुरुषे पूर्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्वपदार्थत्वमुक्तम् ।
“इच्छूनायानिप्रादिच्य” इत्यत्र व्याङ्ग्येनः” सि० कौ० ।
“आवरकद्रव्यत्वेनात्वे तं “विभाषा रेनासुराच्छायेत्यादि”
पा० वा स्वीयत्वम् कस्य छाया कस्य छाया ।

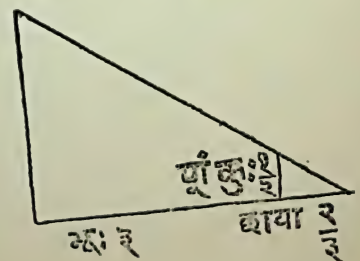
छायातपाभावश्च तेजःसामान्यप्रभासद्वाराभावः तेन प्रदीप
प्रभावरूपपदार्थस्य प्रभानिरोधसम्बन्धित्वात् शङ्खुच्छाया
नरच्छाया इत्यादि । दीपादिच्छायानानाकारार्थो व्यव-
हारः छायाव्यवहारः तत्र करणसूत्रं लीलाञ्जलिं यथा ।
“अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् । छायायोः
कर्णयोरन्तरे ये तयोर्गोविन्दोपभक्ता रसाद्रीपवः । सैक-
ल्येः पदमन्त कर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दृष्टे स्तः प्रभे ।
उदाहरणम् । नन्दचन्द्रैरितं छायायोरन्तरं कर्णयो-
रन्तरं विश्वतुल्यं ययोः । ते प्रभे वक्ति योयुक्तिमान्
नेत्यसौ व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि सन्त्येऽखिलम् । न्यासः

छायात्तरं । १८ । कर्णान्तरम् । १२ । अनयोर्वर्ग-
न्तरेण । १८२ । भक्ता रसाद्रीपवः । १५७६ । लब्धं ३ । सैक-
ल्यस्य । ४ । मूलम् । २ । अनेन कर्णान्तरं । १२ । गुणितं
। २६ । द्विष्यं । २६ । भान्तरेण । १८ । जनयुतं । ७।
४५ । तदर्थं लब्धे छाये ७/२।४५/२ तत्त्वयोर्गोपद-
मित्यादिना जातौ कर्णौ २५/२।५१/२ । छायात्तरं
करणसूत्रं वृत्तार्थम् । शङ्खुः प्रदीपतन्मशङ्खुतलान्तरं
नरच्छाया भवेद्विनरदीपशिखौचत्रभक्तः ।
उदाहरणम् । शङ्खुप्रदीपान्तरभूजिह्वता दीपोच्छ्रितः
सार्धं करतया चेत् । शङ्खोक्तदा काङ्क्षुचसंस्तस्य तत्र
प्रभा स्थात्कियती वदायु । न्यासः

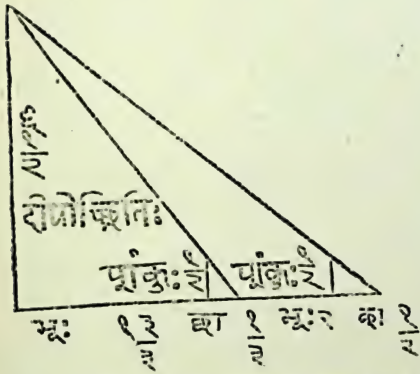
शङ्खुः १/२ प्रदीपशङ्खुतलान्तरं २ अनयोर्वर्गः २/२
विनरदीपशिखौचत्रेण । २ । भक्तोच्छ्रितं छायाङ्गुलानि
। १२ । अप दीपोच्छ्रितानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्थम् ।
छायाङ्गुते त नरदीपतलान्तरं शङ्खौ भवेन्नरयुते खनु
दीपकौचत्रम् ।
उदाहरणम् । प्रदीपशङ्खुनरभूजिह्वता छायाङ्गुलैः
प्रोङ्गभिः समा चेत् । दीपोच्छ्रितः स्थात्कियती वदायु
प्रदीपशङ्खुनरयुच्यतां मे । न्यासः

शङ्खुः । १२ । छायाङ्गुलानि । १६ । शङ्खुप्रदीपान्तरं

हस्ताः । १ । लब्धं दीपकौचत्रं हस्ताः ११/४ । प्रदीप
शङ्कुन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्ताङ्गम् । विशङ्कु
दीपोच्छ्रयसङ्कुणा भा शङ्कुङ्कुता दीपनरान्तरं स्यात् ।
उदाहरणम् । पूर्वोक्तएव दीपोच्छ्रायः ११/४ शङ्कु
ङ्कुलानि । १२ । छाया । १७ । लब्धाः शङ्कुप्रदीपा
न्तरहस्ताः । १ ।

छायाप्रदीपान्तरदीपोच्छ्रायनयनाय करणसूत्रं साङ्ग-
वृत्तम् । छायायथोरन्तरसङ्कुणा भा छायाप्रमाणान्तर
हृद्वेङ्गः । भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते
दीपशिखौचत्रमेवम् । तैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं
स्वभेदेहेरिणेव पिबम् । उदाहरणम् । शङ्कोर्भार्क-
मिताङ्गलस्य सुमते ! दृष्टा किलाष्टाङ्गला छायाप्राभि-
सुखे करद्वयमिते न्यस्तस्य देशे पुनः । तस्यैवार्कमिता-
ङ्गला यदि तदा छाया प्रदीपान्तरं दीपौचत्रञ्च कियद्वद
व्यवहृतिं छायाभिधां वेत्ति चेत् । न्यासः

यत्न छायायथोरन्तरसङ्कुलात्मकं । ५२ । छाये च । ८ ।
१२ । चनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । गुणिता
। ४१६ । छायाप्रमाणान्तरेण । ४ । भक्ता लब्धं भू-
मानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायायदीपतलथोरन्तरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयच्छायाप्रमाणं । १५६ । भूशङ्कुघातः प्रभया
विभक्त इति जातसमयतोऽपि दीपौचत्रं सममेव हस्ताः
६/१/२ एवमित्यत्र छायाव्यवहारे तैराशिककल्पनयाऽऽ-
नयनं वर्तते तद्यथा । प्रथमच्छायातोद्वितीयच्छाया ।
। १२ । यावताधिका तावता छायावयवेन यदि छाया-
पान्तरतुल्या भूज्जाभ्यते तदा छायाया किमिति एवं पृथक्
पृथक् छायाप्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततोद्वितीयं
तैराशिकं यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिलता भूतुल्ये
भुजे किमिति लब्धं दीपकौचत्रमुभयतोऽपि तल्यमेव ।
एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं तैराशिककल्पनयैव सिद्धम् ।

“भवेत्सैव (सैवविस्मृजितैव) छाया तयुगगयुता स्याद-
द्वादशान्ते यदा” इत्युक्ते जनविश्वस्यचरपादके १०
छन्दोभेदे च ।

शङ्कुछाया हि दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्ना-
धिकारे सूर्यसिद्धान्तरङ्गनाथाभ्याम् । तत्र च त्रयाणां
दिग्देशकालानां प्रश्नाः त्रिप्रश्नाः तेषामधिकार इति
त्रिप्रश्नशब्दार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

“शिलातलेऽन्वुसंयुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्कु-
ङ्कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापये-
च्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायायं सृष्टेद्वय-
वृत्ते पूर्वापरार्धयोः । तत्र विन्दुं विधायोभौ वृत्ते
पूर्वापरार्धयोः । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षि-
णोत्तरा । यास्योत्तरादिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ।
दिङ्मध्यमत्पैः संवाध्या विदिशस्तद्देव हि” । सू० सि०
“तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममन्वुसंयुद्धे जलवत्समी-
कते शिलाप्रदेशे । अपि वाच वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे
चत्तरादौ घुग्गुनादिना समस्याने कते शङ्कुङ्कुलैः
शङ्कु स्थाङ्कुलविभागमानान्दहीतैरभीष्टरुद्धाकाङ्कुलैर्व्यासा-
र्धरूपैर्वृत्तमवक्रमालिखेत् । सर्वतः केन्द्रादुत्तपरिधिरेखा
तस्या यथा स्यात् तथेत्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य
केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्कुप्राकाङ्कुलानि तल्लानि
यस्मिन् द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतल-
मस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्धयो-
र्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायायं स्थापितशङ्को-
च्छायाप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे सृष्टेत् ।
दिनस्य प्रथमविभागेऽनुत्तरेण छायाह्वासादृक्ते यत्र प्रवि-
शति, दिनस्यापराधं छायानुत्तरेण दृष्टेर्दृक्ते यत्र निर्ग-
च्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोर्द्वौ द्वौ विन्दू
पूर्वापरसङ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा
तन्मध्ये पूर्वापरविन्द्वन्तरमध्ये तिमिना नक्षत्रेण रेखा
कार्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । नक्षत्रस्य विन्-
नरालसूत्रमितेन व्यासार्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्त-
द्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागा-
भ्यामन्तर्गतं नक्षत्राकारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो
सुखं वास्तव्यभागसम्प्राप्त्यनेन, अपरसंयोगस्तु पुच्छ-
मितरवृत्तभागद्वयसम्प्राप्त्यनेन । सुखपुच्छावधृजौ रेखा
दक्षिणोत्तररेखा । तत्र पूर्वविन्दोः सव्यं रेखायं द-
क्षिणा दिक् । पश्चिमविन्दोः सव्यं रेखायन्ततरा दिक् ।

अनन्तरं पूर्ववत्तं मत्प्रत्ययं सम्मार्जनीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानाच्चिन्तास्थः इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिभिना दक्षिणोत्तररेखाभितेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्थानेत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्यः । तत्र पूर्वविन्दोरासन्नं रेखायं पूर्वा, पश्चिमविन्दोरासन्नं रेखायं पश्चिमेति मत्प्रत्ययसम्मार्जनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानादुदिकसाधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तसिद्धये तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्थ दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्दयान्तरोत्पन्ना लघयस्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थत्वेन ज्ञेयाः । अत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्त संयोगौ पूर्वापरविभागस्थौ पूर्वापरदिगे तत्र पूर्वापरविभागज्ञानं सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरवृत्तं कुत्र लग्नमिति ज्ञानं त विपुवद्वृत्तक्रान्तिवृत्तसमातस्य सूर्योदयास्तास्य लज्जानेन विपुवद्वृत्तस्य पूर्वापरक्षितिजवृत्तसमातयोः सम्बद्धत्वात् । अथान्यस्मिन् दिने सूर्योदयास्तावयान्शान्तरेण यास्योत्तरे भवत इति सूर्योदयास्तास्थानाभ्यामयान्शान्तरेणोत्तरयाव्ये पूर्वापरस्थानं भवतीति क्षितिजस्य सहत्वाद्दुर्गत्वाच्च तद्धानेन पूर्वापरज्ञानमशक्यमतस्तत्सूत्रेण स्वाभीष्टप्रदेशे तज्ज्ञानार्थमभीष्टसमस्थले क्षितिजाहुकारं वृत्तं कृतम् । तत्रापि सूर्योदयास्तास्य सत्त्वेण स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वात् छायायं शङ्कुः स्थायः । तथापि सूर्योदये छायायान्त्याद्वृत्तपरिधौ तदप्रसङ्गाभावः । परन्तु यथा यथा सूर्य ऊर्ध्वं भवति तथा तथा छायाह्लासादतल छाया वृत्तपरिधौ यदा प्रादिशति तत्स्थानात् तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्तोऽर्धव्याकारेण देयस्तदुत्क्रमज्ज्ञा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पश्चिमा । छायायस्य पूर्वापरस्त्वानुज्ञान्तरेण यास्योत्तरपतनात् सूर्योपरदिशि छायापतनाच्च । एवं दिनापराधे सूर्यो यथा यथातः सञ्चरति तथा तथा छायावृद्धेः शङ्कुच्छायावृत्तपरिधौ यत्र यदा निर्गच्छति तात्कालिको वक्ष्यमाणभुजो व्यस्तो-

ऽर्धव्याकारेण तत्स्थाने देयस्तदुत्क्रमज्ज्ञा यत्र परिधिप्रदेशे लगति तत्र शङ्कुस्थानस्य पूर्वा । तत्सूत्रं पूर्वापरस्त्वम् । इदं शङ्कुरपलक्षणत्वेन ज्ञानं तथा छायापलक्षणेनापि प्रदेशस्य पूर्वापरस्त्वज्ञानम् । तथा हि । यत्र छायायं विशति तत्रापरा, छायायं यतो निर्गच्छति तत्र पूर्वा । तत्रापि प्रवेगनिर्गमयोरेककालत्वासम्भवात्कालिकः प्रवेगस्तत्काले छायायाः पश्चिमत्वं तत्र वस्तुभूतं तत्काले निर्गमनस्य पूर्वत्वासम्भवः । एवं निर्गमकाले निर्गमस्थानस्य पूर्वत्वं वस्तुभूतं तत्काले प्रवेगस्य पश्चिमत्वासम्भवः । एककालिकसिद्धिप्रसङ्गमयोरेकतरं चिह्नं चाख्यं तात्कालिकभुजयोरनन्तरेण तत्र पूर्वचिह्नं भुजान्तराङ्गुलैरयनदिशि चाख्यम् । पश्चिमचिह्नं वा व्यस्तयनदिशि चाख्यम् । तत्सूत्रं स्त्वमध्यदेशस्य पूर्वापरस्त्वम् । एतत्तन्मध्ये स्थापितशङ्कोच्छायायप्रवेगनिर्गमचिह्नाभ्यां यथोक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरस्त्वेषाभिन्नत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “तत्कालापसजीवयोस्तु विवराङ्गाकार्यमित्या हतात् लम्बज्याप्रमिताङ्गुलैरयनदिशैर्द्री स्तुटा चालिता” इति । तदेतज्जगता लोकासु कस्याः खल्लान्तरत्वादेकतरविन्दुचालनं नोक्तं सुखाद्ये किञ्चित्सूत्रावेव निर्गमप्रवेगविन्दू पूर्वापराभिवाहुतौ । एवञ्चाभीष्टस्थानं प्रवेगनिर्गमस्त्वमध्ये यथा भवति तथानेन प्रकारेण मण्डलकेन्द्रगङ्गुस्थापनादिनाऽभीष्टप्रदेशे पूर्वापरदिगे साध्ये इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाविन्दुद्वयोत्पन्नमध्यमत्प्ररेखैवेति । यास्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्द्वि-
धमध्यमत्प्ररेखैवेति यास्योत्तरदिशोरित्यादि सम्यगुक्तम् । ननु पूर्वापरविन्दूभ्यां मत्प्रयेन या दक्षिणोत्तररेखा तदप्राभ्यां मत्प्रयेन रेखा पूर्वापरविन्दुसृष्टेवेति पूर्वं तस्या एव विन्दुत्वरत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थमन्यथा दक्षिणोत्तररेखाया अव्यसङ्गतत्वापत्तेरिति चेत् सम्यम् । दक्षिणोत्तररेखाशुद्धार्थमेव पूर्वापरविन्दुसृष्टरेखायाः पुनः साधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु दक्षिणोत्तरपूर्वापरस्त्वसम्पातरूपाभीष्टस्थानात् केन्द्रात् प्रागुक्तवृत्तस्य वक्ष्यमाणोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च पूर्वापरविन्दुत्तरस्त्वानुज्ञानाद्विन्दुत्तररेखा मूलापयोगवर्धनीया सा तत्र वृत्ते पूर्वापररेखा भवति । तस्या विन्दोरपर्यवश्यं वक्रत्वं कदाचित् स्यादतः प्रथममेव पूर्वापररेखासिद्धिर्धनं विन्दुत्तरसिद्धमत्प्रसङ्गमुपक्रमतः

रेखाया विन्दनराधिकत्वेन तदुत्पन्नमस्य रेखाया सञ्ज्याः
सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखासाधनं युक्ततरमिति
तत्त्वम् । एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नलघुमत्स्यै-
श्वर्यमिति स्वरैर्दत्ते कोणदिग्गः । तदिदमभीष्टस्यान-
केन्द्रकमण्डले दिग्दृष्टं सिद्धम् ॥ अथ दिक्स्वरूपसम्पात-
रूपाभीष्टस्यानात् तात्कालिकच्छायायस्थानमाह" र० ना०
"चतुरश्रं बहिः कुर्यात् स्वरैर्मध्यादिनिर्गतैः । भुज-
स्वरूपाङ्गलैस्तत्र दत्तैरिष्टमभा स्रुता" सू० सि० ।

"मध्यादभीष्टस्यानादिरेखा सम्पातरूपादिनिर्गतैर्निः-
स्रुतैरिष्टमभा रूपैः । बहिर्दिक्स्वरूपसम्पातकेन्द्रवृत्ताद्व-
हिः । अनेनैव दृष्टकरणं पूर्वमनुक्तं द्योतितम् । अन्यथा
बहिरिष्टस्यानुपपत्तेः । पूर्ववृत्तचङ्गे त्वदिष्टेखा-
सम्पातस्य नध्यत्वाह्वयपत्तेः । चतुरश्रं कोणरेखाधिक-
भूतकर्णद्वयतुल्यं सप्तचतुर्भुजं कुर्यात् । यथा च तद्व-
र्तनम् । तत्र चतुरश्रे भुजस्वरूपाङ्गलैर्विद्यमानभुजमित-
स्वरूपस्वाङ्गलैर्निर्गलप्रायेयकालिकैर्दत्तैः पूर्वापरसूत्रतदर्थव्या-
वृद्धीयमानैस्तत्र दत्तैर्विष्टम् प्रदेशे भुजायं तत्प्रदेशे
इष्टमभा निर्गलप्रायेयान्यतरकालिकच्छायायस्रुतम् । प्रती-
तिस्तु दिक्स्वरूपसम्पातस्वरूपं न ज्ञेया । अत्रोपपत्तिः ।
वक्ष्यमाणभुजस्य छायायपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादि-
तत्वादिरच्छायायस्रुतदिशा ज्ञातं सम्यक् । चतुरश्र
करणं यज्जनायाम्यसाधकप्राच्यपररेखासुकाररेखाया
वृत्तान्तसद्विह्वं चतुर्जुलसिद्धमिति । अथ पूर्वा-
पररेखायाः सञ्ज्ञानरमाह" र० ना० ।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्ना-
स्रुतं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्तते" सू० सि० ।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा
समवृत्तमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः
समुच्चये । उभयवृत्तकं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः ।
क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगौ पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापर-
सूत्रमिति । पूर्वापरवृत्तस्य भूमावृद्धाधिरासुकारिवृत्तत्वेना-
दर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तजपि तत्-
सूत्रम् । पूर्वापरवृत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात्
तद्रेखासममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ खनिरक्षदेशक्षितिज-
वृत्तस्योन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्य-
सूत्रत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि गत्वात् पूर्वापरसूत्रसम्ब-
न्धसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसञ्ज्ञया स्वदेश-
क्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षिति-

जवृत्तसञ्ज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्थानयोः क्षितिजवृत्तस्य
संलग्नत्वादुत्क्षिप्तवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च । एवं
निरक्षदेशपूर्वापरवृत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्थानयोः
संलग्नमिति तन्मध्यसूत्रत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात्
पूर्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसञ्ज्ञं क्रान्तिवृत्तस्य दृग्भूतस्य
च चलत्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्थानसंलग्नत्वात्
तत्सञ्ज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथाप्याज्ञानमाह" र० ना० ।
"रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवज्जायगा तथा । इष्ट-
च्छायाविषुवतोर्मध्यमयाऽभिधीयते" सू० सि० ।

"तस्मिन्चतुरश्रे पूर्वापररेखात् उत्तरभागे विषुवज्जाय-
गाऽक्षभायप्रदेशस्याक्षभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखासुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथे-
च्छायापररेखाभुजान्तरेण तथाक्षभान्तरेण कार्या ।
अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोर्दिष्टच्छायापररेखाक्षभायरेखयो-
रित्यर्थः । मध्यं चतुरश्रेऽङ्गुलान्तरकमनरात्रं सर्वतस्तु-
ल्यम् । अथा कर्णवृत्ताप्योच्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य
कर्णवृत्ताया पलभासंस्कारेणाप्येव वृत्ताद्विज्ञानगोले पल-
भाधिकोत्तरभुजसङ्गात्वेन पलभोनो भुजोऽप्येति, प्राच्यप-
रसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभायरेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो-
रेखयोरन्तरमभा पलभोगभुजरूपा । एवमुत्तरगोले
उत्तरभुजस्य पलभात्यत्वाद्भुजोनपलभाप्येति पलभारेखा
प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्या भुजरेखातोऽप्यध्यान्तरेणोत्त-
रदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभात्पक्षं कर्ण-
वृत्ताया । एवं दक्षिणभुजस्य पलभोगात्वात् पलभा-
युतो भुजोऽप्येति प्राच्यपरसूत्राद्भायपलभायरेखयोः
क्रमेण याव्योत्तरत्वात् तयोरन्तरात्रं पलभाभुजैक्यरूप-
मया, पलभायाः शङ्कु तलाहकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छाया
सम्बन्धादुक्तम् गोले शङ्कु तलस्य दक्षिणत्वादुपहाप-
रदिशि छायासङ्गः । अतएव प्राच्यपरसूत्राद्विज्ञान-
भागे दक्षिणभुजवशादक्षभायरेखाकल्पने वृत्तानुपपत्त्या
सम्यगुत्तरभागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवज्जायगोत्यत्र व्याख्या-
तम्" अथ प्रवृत्ताज्ज्ञातच्छायातः कर्णज्ञानं तच्छुद्धिं
चाह" र० ना० ।

"शङ्कुच्छायाक्षितिजयुतेर्गुणं कर्णोऽस्य वर्गतः । प्रोक्तम्
शङ्कु क्षितिं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात्" सू० सि०

"द्वादशाङ्गुलशङ्कुच्छाययोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः
स्यात् । अथास्य शुद्धिरूपं छायासाधनमाह । अ-
स्तेति । छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कु वर्गं चतुस्तारिणः

दक्षिणं गतं विशोध्य मूलं छाया । प्रकारान्तरेण छा-
याकर्णशुद्धिमाह । शङ्कुरिति । विपर्ययाच्छायासाधनवैप-
रीत्याच्छायाकर्णवर्गच्छायावर्गं विशोध्य मूलमित्यर्थः ।
शङ्कुर्द्वादशाङ्गुलमितः स्यात् । व्यलोपपत्तिः । द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कुः कोटिरक्षमा भुजस्तत्त्वोयोर्योगपदं कर्ण इत्यक्ष-
कर्णः कर्णे इत्याद्यक्षजेताद्युक्तरौप्योपपन्नम् । ननु दिक्-
साधनोत्तरमिदप्रभाषाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन
किमर्थमुक्तमप्येस्यादीनां स्वतन्त्रतयोक्तत्वात् । न च वि-
ना गणितयममप्यज्ञानार्थमिदं युक्तमुक्तमिति वाच्यम् ।
वक्ष्यमाणभुजज्ञानस्याप्योपजीव्यत्वेन तस्याश्च भुजोपजीव्य-
त्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञाताप्यायाः पुनः साध-
नस्य व्यर्थत्वाच्च । न च भुजसूत्राङ्गुलैर्दत्तैरित्यनेनेष्टच्छा-
यायं ज्ञातमिति न, किन्त्वेतदुक्तं प्रादिकसूत्रसम्पातस्यश-
ङ्कोर्वृत्तिपरिधौ छायाप्रज्ञानात् तत्पूर्वापरसूत्रान्तरे भु-
जसङ्गावाहना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्योन्या-
श्रय इति वाच्यम् । तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्र-
योजनत्वोक्तेरनुचितत्वात् । विना प्रयोजनं सन्देहोत्तर-
भावाच्च । न हि दिक्साधनेऽप्यभुजादिकमावशग्रकं
येन तदुक्तिर्युक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्तं प्रा-
वक्ष्यमाणकर्णसाधनतुल्यत्वेनात्र कथनसमुचितम् । न
हि दिक्साधनार्थः “भाकर्णमित्याहतादिति” सिद्धान्त-
शिरोमण्युक्तिवदत्र छायाकर्ण उपयुक्तो येन तदुक्ति-
र्युक्तेति चतुरश्रमित्यादिहोक्तचतुष्टयमन्येन सन्देहविना
क्षिप्तं न भगवतोक्तमिति चेन्नैवम् । भुजसाधनोप-
जीव्याप्याया एतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिशः सम्यक् सिद्धा
इति दिक्साधनसुप्रयत्नसाधनम् । प्रकारान्तरेणापि
वक्ष्यमाणत्रिज्यापृष्ठीयाप्यत्रा त्रिज्या लभ्यते तदानया-
गतया केव्यनुपातेन साधितकर्णसंवादेन शुद्धप्रथमार्थं
कर्णसाधनं चोक्तम् । अनयाप्यया कर्णसदा त्रिज्या-
वृत्तीयप्याया क इति फलस्य त्रिज्यातुल्यज्ञानयनार्थं वा
कर्णसाधनमिति केचित् । वस्तुतस्तु सङ्गुले छायाप्र-
वेशनिर्गमस्थानस्थितपूर्वापरविन्दोः प्रात्यक्षं रेखेति
रेखाद्वयं सर्वतत्त्वज्ञानं कार्यं तेनान्तरेणान्यतरो
विन्दुश्चाख्यज्ञौ पूर्वापरविन्दू तद्वेष्टासम्यस्थानस्य पूर्वा-
पररेखेति । ततोभयविन्दु रेखयोरन्तराङ्गुलज्ञानं
स्वल्पत्वाद्गणयितुमशक्यमतः प्रात्यक्षरेखे प्राच्यपररेखे
प्रकल्प्य तन्मध्यक्रेन्दात् पूर्ववृत्तं प्रात्यक्षमिति वृत्तद्वयं
कुर्यात् । तत्र स्वखट्वे स्वस्वप्राच्यपररेखाखट्वा

कार्या ताभ्यां स्वखकालिकौ भुजौ स्वखट्वे देयौ तदपे
छायापररेखे स्वखट्वे कार्ये स्वस्वप्राच्यपरसूत्रात् स्वख-
ट्वे उत्तरभागेऽन्तराङ्गुलान्तरेण रेखे कार्ये ततः
स्वखट्वे स्वखट्वे खयोरन्तरं स्वखट्वे उभयकालिककर्ण-
वृत्तायो वृद्धत्वेन गणयितुं शक्ये तदनरं पूर्वविन्दुयो-
स्योत्तरमन्तरं कर्णवृत्ताप्यासाधनकथनेनानीतं भुजान्तरस्य
विन्दुद्वन्तरत्वात् तस्य चाप्यान्तरत्वेन फलितत्वात् । विपु-
र्वद्विने गोलेभेदे तु भुजान्तरमप्ययोग इति विन्दुयो-
स्योत्तरमप्ययोग इति । तेनोक्तरीत्या विन्दुश्चाख्यज्ञौ त्वं
पूर्वापरसूत्रं स्फुटमित्याशयेन भगवताप्या निरूपिता
तस्याः शुद्धार्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम्” २० ना॥
अतः परं “त्रिंशत्तुल्यो युगे भानासित्यादिः” मन्वः । स च
अयनशब्दे ३२६३३७ पृ० दर्शितः । सोऽज्ञानुसन्धेयः ।
“स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेद्यने विपुवद्वे । प्राक्
चक्रं चलितं ह्रीने छायाकांत् करणागते । अनन्तरांश-
यादित्य पञ्चाच्छेपैस्तथाधिके” स्म० ।

“अयने दक्षिणोत्तरायणसम्बन्धौ विपुवद्वे गोलेभ्यो
चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायासं
गच्छेत् । तत्र प्रात्यक्षतत्त्वान्तरनन्तरं दृश्यते इत्यर्थः ।
तथा च खट्वादिफले रेवतीयोगतारासङ्गावधि मेपत-
लादयोः कर्कसकराद्योर्विपुवायनप्रद्वेरेदिदानीं त्वन्व, तत्स्वरूपे
प्रात्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितसम्यथा तदनु-
पपत्तेरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरत्वं वा चलितमिति
कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायाकांद्द्वयद्विने
सूर्यखायनदिक्प्रावर्तनसद्वे प्राच्यपरसूत्रस्यत्वं वा त-
स्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा सध्याङ्गच्छायातो वक्ष्यमा-
णप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तज्जादित्यर्थः । करणागते प्रायु-
क्तप्रकारेणानीतः सटः सूर्यस्तस्मिन्निर्गमः । न्यूने
सति । अनन्तरांशः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके
सति ज्ञेयैः सूर्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिदृश्य पञ्चात्
पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । व्यलोपप-
त्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस-
म्पाताङ्गितागतासु रेवतीयोगतारासङ्गावधितोऽन-
त्ययोरन्तरमयनंशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्ववद्वे गणि-
तागताकांच्छायाकोऽधिको वर्तते । पश्चिमचलने तु
न्यूनो भवतीति सत्यमुपपन्नम् । अथ चराद्युपजी-
व्यां पञ्चमासाह” २० ना॥

राशित्रितयान्तर्गतोऽर्कः स्यात् । कर्कादित्येऽर्के चक्रा-
र्धात् षड्भागत आगतार्कं त्यक्त्वा शेषं मध्याह्नकाले स्फु-
टोऽर्कः स्यात् । तुलादित्ये षड्भ्युतादागतार्कात्
स्फुटोऽर्को ज्ञेयः । आगतोऽर्कः षड्भ्युतः स्फुटोऽर्कः
स्यादित्यर्थः । मकरादित्येऽर्के द्वादशराशिभ्य आगतार्कं
त्यक्त्वा शेषमयनांशसंस्कृतः स्फुटोऽर्कः स्यात् । करणाग-
तज्ञानार्थं व्यस्तयनांशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम् । पूर्वं तत्-
संस्कृतमहात् क्रान्तिः साध्येत्यर्थसिद्धोक्तेः । अतोप-
पत्तिः । एकदिशि क्रान्त्यक्षयोगाच्चतनं दक्षिणमतोऽचोनं
क्रान्तिर्दक्षिणा । भिन्नदिशि क्रान्त्यूनान्चो नतं दक्षि-
णमनेनाचो हीनः क्रान्तिरुत्तरा । अचोनक्रान्तिर्नतं
तत्तरमतोऽचयुतं क्रान्तिरुत्तरा । अस्या ज्या क्रान्तिर्कज्या ।
यदि परमक्रान्तिज्या विज्याभुजः स्यात् तदानया
केतीटा सायनार्कभुजज्या तद्वतुः सायनार्कभुजः । भुज-
स्य चतुर्थं पदे तुल्यत्वात् प्रथमपदे जेपादित्ये सूर्य-
स्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः । कर्कादित्ये द्वितीयपदे
षड्भादूनस्यार्कस्य भुजत्वाद्भुजोऽर्कभुजः । एवं तृती-
यपदे तुलादित्ये षड्भेन हीनार्कस्य भुजत्वात् षड्भ्युतो
भुजोऽर्कः । चतुर्थपदे मकरादित्ये सूर्योऽनभगणस्य
भुजत्वात् सूर्योऽनभगणोऽर्क इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगम-
तरम् । अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतुल्यत्वज्ञान
मागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्यमार्कतुल्यत्वेन
विशेषं वक्तुं श्लोकार्धेनाह २० ना० ।

“तन्मान्दमसहजामं फलं मध्यो दिवाकरः” । सू० सि० ।
“तज्जादागतस्फुटसूर्यान्मान्दं फलं मन्दफलमसहजानेक-
वारं वामं व्यस्तं संस्कृतं स्फुटसूर्योऽहर्गणानीतः
स्फुटसूर्यः स्यात् । अयमर्थः । स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
कल्प्य पूर्वमन्दोच्चात् प्रागुत्तरीत्या मन्दफलं धनवृणमा-
नीय स्फुटसूर्ये ऋणं धनं कार्यं मध्यमसूर्यः । अस्मा-
दपि मन्दफलं स्पष्टसूर्ये व्यस्तं संस्कृतं मध्यमोऽस्मादपि
मन्दफलं स्पष्टे व्यस्तं मध्यमार्क इति यावदविशेषस्ता-
वदसहजं साध्योऽर्को मध्योऽहर्गणानीतो भवतीति । त-
था च मध्यमार्कात् स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफल-
संस्कारः स्फुटार्कान्मध्यमार्कसाधने त्वनेकवारं मन्दफल-
व्यस्तसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः । अतोपपत्तिः ।
मध्यमसूर्यादानीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यः स्फुटोऽर्को
भवति । अयं वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्तं संस्कृतो मध्यो
भवति । अत्र स्फुटार्कान्मध्यमार्कसाधने मध्यमज्ञानासम्भवात्

तदानीतमन्दफलज्ञानमशक्यमतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
कल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतसन्नेन स्फुटोऽर्कोऽयम्
संस्कृतो मध्यमसहजः । अस्मादपि मन्दफलमभिमतस-
हजमपि पूर्वस्मात् सूक्ष्ममिति यावदविशेषे मध्यमार्कमिति
मन्दफलं भवतीति निरवयवं सर्वशुक्तम् । अथ मध्याह्ने
छायाकर्णयोरानयनं विवक्षुः प्रथमं तात्कालिकनतांशज्ञानं
कथयंस्तद्भुजकोटिज्ये कार्ये इत्याह २० ना० ।

“साक्षात्कर्णपक्रमयुतिर्दिकसायं उत्तरमन्यथा । शेषं नतां-
शाः सूर्यस्य तदुच्चाङ्गज्या च कोटिजा” सू० सि० ।
“दिकसायं एकदिक्त्वे स्वदेशाचांशमध्याह्नकालिकसूर्यक्रा-
न्त्यंशयोर्योगः । अन्यथा अत उक्तादेकदिक्त्वाद्द्विपरीत्ये
भिन्नदिक्त्वे इत्यर्थः व्यक्षांशक्रान्त्यंशयोरनन्तरं कार्यं
शेषं संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशान्तेषां
नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिजा तदंशं नवति-
शुद्धाः कोटिस्तत उत्पन्ना ज्या । चः ससुच्ये । साध्या ।
अतोपपत्तिः । यास्योत्तरवृत्ते सूर्यस्य मध्याह्ने खसन्ति-
कादनन्तरं नतांशा विषुवद्वृत्तपर्यन्तमक्षांशाः । विषु-
वद्वृत्तसूर्ययोरनन्तरं क्रान्त्यंशाः । अतो दक्षिणक्रान्तौ
क्रान्त्यक्षयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्यूनान्चोऽचोन-
क्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशास्तेषां ज्या दृग्व्या भुजस्त-
त्कोटिज्या महाशङ्कुः कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति
छायाक्षेत्रे तदंशानां भुजत्वात्” अथ छायाकर्णयो-
रानयनमाह । २० ना० ।

“शङ्कुमानाङ्गुलाभ्यस्ते भुजतिज्ये यथाक्रमम् । कोटि-
ज्या विभज्यामे छायाकर्णवर्द्धले” सू० सि० ।

“भुजतिज्ये नतांशज्यातिज्ये इत्यर्थः । शङ्कोः प्रमा-
णाङ्गुलानि द्वादश तैर्गुणिते कार्ये । उभयत्र कोटि-
ज्या नतांशोनवव्यंशानां व्ययेत्यर्थः । भक्त्वा त्व-
द्दे यथाक्रमं भुजज्यातिज्यास्थानीयफलक्रमेण मध्याह्ने
छायातत्कर्णौ भवतः । अतोपपत्तिः । द्वादशाङ्गुलशङ्कोः
कोटिरिष्टच्छायाभुजस्तत्कर्णयोर्योगपदं कर्ण इति छाया-
कर्णः कर्ण इति छायाक्षेत्रे । महाशङ्कुकोटौ दृग्ज्या-
तिज्ये भुजकर्णौ तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कुकोटौ काविल-
रुपातेन मध्याह्नकाले छायातत्कर्णौ भवतः । साधक-
योस्तात्कालिकत्वादित्युपपन्नम्” २० ना० ।

अथ भुजसाधनं विवक्षुः प्रथमसया कर्णापे आनयति ।
“क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णशुभाप्रा शङ्कुजीवया । अर्काप-
खेपकर्णज्ञौ मध्यकर्णोऽङ्गुता खका” सू० सि० ।

सूर्यक्रान्तिज्या अक्षकर्णगुणिता शङ्कुजीवया शङ्कुर्द्वादशा-
ङ्गुलसद्रूपा ज्ञा तथेत्यर्थः । द्वादशभिरिति फलितम् ।
भक्ता फलं सूर्यस्याया । उपलक्षणादुपहस्यापि । इय-
मया स्वाभिसतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्य-
कर्णोद्भूता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्या-
सार्द्धं लिज्या तथेत्यर्थः । भक्ता फलं स्वका स्वकर्णया
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिज्योन्मण्डले कोटिरया
क्षितिजे कर्णः कृज्या भुज इत्यन्ते त्वे द्वादशकोटायन्-
कर्णः कर्णस्तदा क्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपातेन-
नाया । लिज्याद्वत् इयं कर्णद्वत् केत्यनुपातेन कर्ण-
द्वत्तापेक्षुपपन्नम् । अथ भुजानयनं लोकाभ्यामाह”
२० ना० ।

“विषुवद्वायुताकांया यास्ये स्यादुत्तरो भुजः । विषु-
व्यां विशोध्योदगगोले स्याद् बाह्यरुत्तरः । विषयया-
ङ्गुजो यास्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे । माध्याह्निको भुजो
नित्यं छाया माध्याह्निकी सृता” सू० सि० ।

“अर्कांया सूर्यस्याभीष्टकालिककर्णया यास्ये दक्षिण-
गोले विषुवद्वायुताजच्छायाया युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्या-
त् । उत्तरगोले विषुवत्यां पलभायां कर्णायां विशोध्य
न्यूनीकृत्य शेषमुत्तरदिक्को भुजः स्यात् । ननु कर्णाया
पलभायां यदा न शुध्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत
आह । विषययादिति । अत्रभां कर्णायां विशोध्य
शेषं दक्षिणो भुजः स्यात् । ननु भुजस्य यास्यत्वमुत्त-
रत्वं वा कक्षादित्यत आह प्राच्यपरानतर इति ।
पूर्वापरसूत्रादन्तरालपदेशे यास्ये उत्तरो वा भुजः स्या-
दित्यर्थः । ननु तथापि द्वितीयावधेरनुक्तत्वादन्तरस्याप-
सिद्धेः पूर्वापरसूत्रात् कक्षान्तरं भुज इत्याशङ्क्याया
उत्तरं मध्याह्निकायास्वरूपकथनच्छेदेनाह माध्याह्निक
इति मध्याह्निकालिको भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्न-
कालिकी छायायोज्ञा । तथा च छायायं प्राच्यपरसूत्रा-
द्यास्यमुत्तरं वा यदनरेण स भुज इति व्यक्ती-
कृतम् । अत्रोपपत्तिः । शङ्कुमूलं प्राच्यपरसूत्रा-
दुयास्यमुत्तरं वा यदनरेण स यास्योत्तरो भुजो
पहस्य । शङ्कुस्तु पहादवलम्बसूत्रं क्षितिजसम-
सूत्रावधि तत्रायं भुजः शङ्कुतलापयोः संस्का-
रजः । शङ्कुतलं तु स्नाहोरावृत्तस्थितोदयास्त-
सूत्राच्छङ्कुमूलं यदनरेण तद्वक्ष्यम् । अथा त
पूर्वापरसूत्रादुदयास्तसूत्रावधन्तरमुत्तरदक्षिणगोलक्रमेणो-

त्तरदक्षिणा । तत्र पहापरदिशि षड्भान्तरेऽस्का-
द्वस्तमिति शङ्कुतलमुत्तरमप्यपि व्यस्तदिक्केति
तत्संस्कारो भुजो गोले प्रत्यक्षः । स महाशङ्कोरिति
यदि महाशङ्कोरयं तदा द्वादशाङ्गुलशङ्कोः क इत्यनुपातेन
भुजः पूर्वापरसूत्राच्छायायावधिः । तत्र शङ्कुतलाप्ये
द्वादशाङ्गुलशङ्कोः साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव ।
तत्राप्यप्य पूर्वं साधिता शङ्कुतलं तु द्वादशाङ्गुलशङ्कोः
पलभा महाशङ्कुः कोटिः शङ्कुतलं भुजो हृतिः कर्ण
इत्यन्ते त्वे द्वादशकोटौ पलभा भुजस्तदा महाशङ्कुकोटौ
को भुज इत्यनुपातेन शङ्कुतलमानीय महाशङ्कोरियं
द्वादशाङ्गुलशङ्कोः किमित्यनुपातेन गुणहरयोस्तुल्यत्वा-
च्चायेन पलभाया एवावशिष्टत्वात् । सा तत्तरो दक्षिण-
गोलेऽप्याया उत्तरत्वादेकदिक्तेन पलभापयोर्धौगे उत्तरो
भुजः । उत्तरगोलेऽप्याया दक्षिणत्वेन भिन्नदिक्तात्
पलभापयोरन्तरं भुजस्तत्र पलभायाः शेषमुत्तरो भुजो-
ऽप्यायाः शेषं दक्षिणो भुजः । मध्याह्ने छायाया
भुजस्वरूपत्वान्मध्याह्निकालिको भुजो मध्याह्निकावेति सर्वं
युक्तम् । अथ यास्योत्तरदक्षिणच्छायाकर्णसूत्रा पूर्वापर-
दक्षिणच्छायाकर्णं प्रकारद्वयेनाह” २० ना० ।

“लम्बाक्षजिवे विषुवच्छायांद्वादशशङ्कुणे । क्रान्तिजग्राप्ते
तु तौ कर्णौ सममण्डलगे रवौ” सू० सि० ।

“लम्बजग्राच्चजे क्रमेषाक्षभाद्वादशभ्यां गुणिते उभयत्र
क्रान्तिजग्राया भक्ते तुकारात् फले, समद्वन्द्वस्यैके तौ
द्वयोऽस्यच्छायासम्बद्धौ कर्णौ भवत उभयत्र छायाकर्णः
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । सममण्डलोपरि पूर्वापरानुका-
रेण यद्दृत्तं तत्सममण्डलसज्जम् । तत्रस्थस्य छाया-
कर्णानयनम् । पलभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णस्तदा क्रान्ति-
जग्राभुजे कः कर्ण इति समशङ्कुः क्रान्तिज्याभुजे समशङ्कु
कुजगोनतद्भूयोः क्रमेण कर्णकोटित्वात् । अस्माच्छङ्कु
मानाङ्गुलाम्यस्ते इत्यादिना विजग्रा द्वादशगुणितानेन
भक्ता तत्र ।

“हेदं त्वं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽत्र भाग
हरणे गुणानाविधिश्च” इत्युक्तेः । पलभापि गुण्या
क्रान्तिज्याक्षकर्णाभ्यां भक्ता । तत्र लिज्या द्वादशगुणि-
ता अक्षकर्णभक्ता लम्बजैव सिद्धातो लम्बज्या पलभागुणि-
ता क्रान्तिज्याभक्ता फलं समद्वन्द्वगतच्छायाकर्णः । अथात्रैव
पलभाभुजे द्वादशकोटिरक्षज्याभुजे का कोटिरिति लम्ब-
ज्यापहणे पलभायस्तुल्यत्वाच्चायादक्षजग्रा द्वादशगुणा

क्रान्तिजग्रा भक्ता छायाकर्णः समसण्डलगतः । क्रान्ति-
जग्रायाः सदायं कर्णः सिद्धेन हि सर्वदा समष्टगतो
ग्रह इति समष्टगतग्रहस्यैव कर्णः साध्यो नान्यदेति
रूचनार्थं समसण्डलगे रवावित्युक्तम् ।
ननु ग्रहाधिष्ठिताहोरात्रपूर्वापरवृत्तसंस्थातादृशस्वरूप-
समशङ्कोर्गोले प्रत्यक्षसिद्धस्य साधनार्थं समष्टतत्त्वत्वाभावे-
ऽपि छायाकर्णः साध्यः । समसण्डलगे रवावित्युक्तिस्तु
स्वाधिष्ठिताहोरात्रवृत्तपरा न त्वन्यदा न साध्योऽन्यथा-
लक्ष्यत्वेन प्रकारस्यातिप्रसङ्गापत्तेः । न हि प्रकारे
तद्वर्गावर्तकं विशेषणं प्रतिज्ञं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु
यदा समसण्डलेऽक्षांशाधिकक्रान्त्या ग्रहाधिष्ठितदुरात्र-
वृत्तानामसम्बन्धस्तदा गोले समशङ्कोरदर्शनात् तत्र कथं
तत्साधनमनिवारितमित्यतः समसण्डलगे रवावित्यस्य
पूर्वोक्त एवार्थ इत्यभिप्रायं समसण्डलकर्णानयनप्रका-
रान्तरकथनच्छेदनाह" २० ना० ।

"सौम्याक्षोना यदा क्रान्तिः स्थातदा द्युदन्त्रयः ।
विषुवच्छाययाभ्यस्तः कर्णो मध्याग्रयोद्धृतः" सू० सि०

"यदोत्तरा क्रान्तिरक्षादस्ता स्थात् तदा द्युदन्त्रयः
समष्टतत्त्वत्वात्क्रान्तिसाधितमध्याङ्गकर्णः । न तु मध्या-
ङ्गकालिकः । अक्षभयां गुणितो मध्याग्रवा गृहीत-
मध्याङ्गकर्णायामा भक्तः फलं समसण्डलगतग्रह-
विवस्व छायाकर्णः स्थात् । अत्र सौम्येत्यनेन
दक्षिणक्रान्तौ तदसाधनं समसण्डलगतग्रहविवस्व-
स्थादर्शनादिति स्फुटञ्जम् । अन्यथाचाक्ष्यक्रान्तौ
दक्षिणगोले समशङ्कोः प्रत्यक्षत्वात् तन्निवारणानुपपत्तेः ।
अतोपपत्तिः । समसण्डलप्रवेशकालिकमध्याङ्गच्छाया-
कर्णायस्तुभूतात् कर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कुस्तदा विज्या-
कर्णेन क इति मध्यशङ्कुस्तात्कालिकः । द्वादशकोटा-
वज्रभा भुजस्तदा सहाशङ्कुकोटौ क इति शङ्कुतलम् ।
द्वादशनाशात् पलभातिजग्राघातो मध्यकर्णभक्त इति ।
अनेन भुजेन मध्यशङ्कुस्तदाऽप्राभुजेन क इति समशङ्कु-
द्वादशाग्रमध्यकर्णघातो मध्यकर्णपलभायां भक्तोऽप्राभुजे
समशङ्कुतदुदयोः कोटिकर्णत्वात् । अस्मात् पूर्वप्रका-
रेण छायाकर्णानयने द्वादशनाशान्मध्यकर्णपलभाति-
जग्राघातोऽग्रामध्यकर्णायां भक्त इति तल्लयोर्यध्य-
कर्णमित्युत्तरयोर्नाशकरणेन सिद्धम् स्वतन्त्रेच्छया
नियोक्तुमशक्यत्वात् । तत्रापि भाजग्रहौ विजग्राया-
ऽपवर्त्य हरस्थाने मध्यकर्णगुणिताया विजग्राभक्तेति

मध्यकर्णाय सिद्धातो मध्याग्रयोद्धृत इत्युक्तम् ।
भाजग्रस्थाने तु मध्यकर्णपलभाघात इति दक्षिणगोले
ग्रहादर्शनाच्च साधितः । उत्तरगोलेऽपि क्रान्तिरक्षा-
धिका तदा समसण्डलप्रवेशासम्भवाच्च साधितः सम-
सण्डलावध्यक्षांशत्वात् । अक्ष्यक्रान्तौ तदसम्भवाच्च
साधितः । नक्षत्रविद् गोले गणितसाध्यं मानाभावा-
दिद्युपपन्नं सौम्येत्यादि । भास्कराचार्यैस्तु भौतगुहः
समसण्डलं प्रविशति खलेऽपने स्थात् पलात् दृश्यो
ह्युत्तरगोल एव स विभन् साध्या तदेवास्व भा । अत्रा-
ग्रेऽपि समसण्डलमण्डलमिने यः शङ्कु इत्युच्यते नूनं सोऽपि
परानुपातविधये नैवं कचिदुच्यति" इत्यनेन तत्रापि
साधितः । अथ स्वाभिसतकर्णेन स्वस्वकाकाक्षे भुजार्धं
कर्णवृत्ताग्रमा साध्येति सूचनार्थं कर्णाग्रानुक्तप्रकारेण
पुनरपि मध्यकर्ण इति प्रागुक्तस्य स्फुटीकरणार्थं
चाह" २० ना० ।

"खक्रान्तिजग्राविजिगीवाक्षी लम्बजग्राग्राऽग्रा भौविका ।
खेष्टकर्णहता भक्ता विजग्रायाग्राङ्कुलादिका" सू० सि०
"स्वाभिसतकालिकक्रान्तिजग्रा विजग्राया गुणिता लम्ब-
जग्राया भक्ता फलमप्रा जग्रावृत्ता । लम्बजग्राकोटौ वि-
जग्रा कर्णः क्रान्तिजग्राकोटौ कः कर्ण इत्यप्येत्युपपत्तिः ।
उत्तरार्धं पुनरुक्तं व्याख्यातप्रायम् । यदि तु पूर्वोक्तकर्ण-
वृत्ताग्रानयनश्लोके शङ्कु जीवयेत्यस्य शङ्कोः कोटिरूपत्वात्
पूर्वसाधितवर्ताग्रभुजकोटिजग्रावेत्यर्थे मध्यकर्ण इत्यस्य च
तात्कालिकमध्याङ्गच्छायायाः कर्णस्तदा न पुनरुक्तम् ।
परन्तुर्कर्मैत्यस्य तात्कालिकमध्याङ्गकालिककर्णापार्थः
स्वकैत्यस्य च स्वाभौटकालिककर्णापार्थो बोध्यः ।
एतदुपपत्तिस्तु द्वादशकोटावज्रकर्णः कर्णस्तदा क्रान्ति-
जग्राकोटौ कः कर्ण इति स्वकालिकाया । विजग्रावृत्ते
इयं तदा तात्कालिकमध्याङ्गकालिकच्छायाकर्णेन न तां-
शकोटिजग्राभक्तद्वादशविजग्राघाताल्लेन केति द्वादश-
विजग्राघातयोर्गुणहरत्वेन तल्लयोर्योर्नाशद्वयकर्णगुणित-
क्रान्तिजग्रा तात्कालिकमध्याङ्गनतांशकोटिजग्रा भक्तेति
तात्कालिकमध्याङ्गच्छायाकर्णेनैवं कर्णाग्रमा तदा स्वाभौट-
कालिकच्छायाकर्णेन केति स्वकालिकी कर्णाग्रैलु-
पपन्ना । सूर्याधिष्ठिताहोरात्रवृत्तयाव्योत्तरवृत्तोर्ध्व-
स्यातस्तात्कालिकमध्याङ्ग परानुपातार्थं बोध्यम् । अथ
कोणच्छायाकर्णसाधनार्थं कोणशङ्कुदृग्जग्रे श्लोक-
पञ्चकेनाह" २० ना० ।

“विजयावर्गाधितोऽप्यजया वर्गेनाद्वादशाहतात् ।
पुनर्द्वादशनिष्ठाञ्च लभ्यते यत् फलं बुधैः । शङ्खवर्गाध-
संयुक्तविषयवर्गभाजितात् । तदेव करणीनाम तां पृथक्
स्थापयेद्विषयः । अर्कग्री विषयच्छायाऽप्यजया गुणिता
तथा । भक्ता फलाख्यं तद्वर्गसंयुक्तकरणीपदम् । फलेन
हीनसंयुक्तं दक्षिणोत्तरगोलयोः । याम्ययोर्विदिशोः
शङ्खरेव याम्योत्तरे रवौ । परिभ्रमति शङ्खोस्तु शङ्ख-
रुत्तरयोस्तु सः । तत्विजयावर्गविच्छेदान्मूलं दृग्जयाभि-
धीयते” सू० सि० ।

“पूर्वप्रकारानीतैस्तात्कालिकापजयाया न तु कर्णी-
यायाः पूर्वं कर्णस्थैवासिद्धेः । वर्गेण हीनात् विजया-
वर्गाधद्वादशगुणात् पुनर्द्वातीयवारं द्वादशगुणात् ।
चः सञ्जये । तेन द्वादशगुणितस्य द्विधा स्थापननिरासा-
च्चतुश्चत्वारिंशदधिकशतगुणितादित्यर्थः । पृथक् गुणको-
क्तिसु गुणनसुखार्थम् । शङ्खोद्द्वादशाङ्गुलात्मकस्य वर्गा-
धेन द्विसप्तत्या युक्तेन पलभावेर्गण भाजितात्तु धैर्गणित-
कर्तृभिर्यत्तद्व्याप्तं फलं प्राप्यते तत्तद्व्याप्तं करणी
नामसञ्ज्ञया करणी । तां करणीं बुधो गणकः पृथ-
गेकत्र स्थाने स्थापयेत् । ततो द्वादशगुणिता पलभावे-
जया पूर्वगृहीतया गुणिता तथा द्विसप्ततियुतेन पल-
भावेर्गण भक्ता लब्धं फलसञ्ज्ञं तस्य फलस्य वर्गेण
युतायाः करणया मूलं दक्षिणोत्तरगोलयोः क्रमेण फले-
नोनयुतम् । एवमुक्तप्रकारेण सिद्धः शङ्खः, शङ्खोर्ग-
णितकर्तुः सकाशादक्षिणोत्तरे सूर्ये परिभ्रमति सति
तुकारः क्रमार्थे क्रमेण याम्ययोरुत्तरयोर्विदिशोरान्नेय-
नैर्कृत्योरैशानीवायव्योः कोणयोर्दक्षिणः । द्वितीयत-
कारः पूर्वापरदिने विभागक्रमाद्येकत्वेन विदिशोरित्यन्ता-
न्वेति तेन दिनपूर्वाधेः आग्नेयैशान्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेण,
दिनापराधेः नैर्कृत्यवायव्योर्दक्षिणोत्तरक्रमेणेति फलि-
तार्थः । स कोणसञ्ज्ञः शङ्खः स्यात् । कोणशङ्ख-
विजययोर्वर्गान्तरान्मूलं दृग्जयोच्यते” र० ना० ।

अथैतच्छायाच्छायाकर्णयोरानयनमाह ।

“स्वशङ्खना विभज्याप्ते दक्षिणे द्वादशाहते । छाया-
कर्णौ तु कोणेषु यथास्वं देशकालयोः” सू० सि० ।

“कोणोदृग्जयाविजये द्वादशगुणे दृग्जयासम्बन्धिको-
णशङ्खना भक्ता लब्धे दृग्जयाविजयाक्रमेण छायाच्छा-
याकर्णौ स्तः । तुकारादेवं कोणेषु चतुर्षु देशकालयोः
यथास्वं स्वमनतिक्रम्येति यथास्वं यथादेशं यथाकालं

छायाच्छायाकर्णौ साध्यौ । अयमर्थः । ‘कचिद्दे-
शे चतुर्षु कोणेषु कचिच्च कोणद्वये कचिच्च दिनार्धे एव
कोणद्वय इत्यादि देशकालानुरोधेन यथायोग्यमिति ।
अतोपपत्तिः प्रायुक्ता सदा च’ । अथ दिक्पदेशसम्ब-
न्धेन छायाकर्णोक्त्या कालसम्बन्धेन सार्धं लोकाभ्यामाह”
र० ना० ।

“विजयोदृक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विजिता । अन्या
नतोत्क्रमजयोना साहोरात्रार्धसङ्खुणा । विजयाभक्ता
भवेच्छेदो लम्बजयाधोऽथ भाजितः । विभजया भवे-
च्छङ्खुस्तद्वर्गं परिशोधयेत् । विजयावर्गात् पदं दृग्जया
छायाकर्णौ तु पूर्ववत्” सू० सि०

“उत्तरगोले चरोत्पन्नया जया चरजयेत्यर्थः । पूर्व-
चरानयने चरजयायश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः । युक्ता
विजयाऽन्या स्यात् । याम्यगोले तथा चरजययोना
विजयाऽन्या स्यात् । नतोत्क्रमजयोना सूर्योदयाद्दिन-
गतघञ्चो दिनशेषघञ्चो वा दिनार्धान्तर्गता उन्नतसञ्ज्ञा-
स्ताभिस्तु दिनार्धं नतकालो घञ्चात्मकस्तस्यासुख्यो वि-
प्रास्तचयभैरित्यादिविधिना, सुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्यु-
क्तोत्क्रमजयापिण्डजोत्क्रमजया । पञ्चदशघट्टधिकनते
तु पञ्चदशघट्टूननतस्य क्रमजयास्वर्गः क्रमजया तथा
युक्ता विजयोत्क्रमजया भवति । तथा हीनेत्यर्थः ।
साहोरात्रार्धसङ्खुणा । गृहीतचरजयासम्बन्धेन साहो-
रात्रव्यासार्धं द्युजया तथा गुणिता विजया भक्ता
फलं छेदसञ्ज्ञं स्यात् । अथानन्तरं छेदो लम्बजया
गुणितस्त्रिजया भाजयः फलमिदकाले शङ्खः स्यात् ।
तस्य शङ्खोर्गं विजयावर्गाच्छोधयेत् । शेषस्य मूलं
दृग्जया । आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् । पूर्वोक्त-
रीत्या भवतः । अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छाया-
कर्णसाधनलोकात्मकस्य ग्रहणात् तच्छोकोत्तररीत्या-
ऽपीष्टशङ्खदृग्जयाभ्यां छायाकर्णौ साध्यावित्युक्तम् ।
अतोपपत्तिः । याम्योत्तररुद्रोद्भागपद्माधितदुरात्र-
दत्तसम्पातात् क्षितिजदुरात्रदत्तसम्पातद्वयवद्दोदयास्तसू-
त्रक्षितिजसम्बन्धयाम्योत्तररुद्रसूत्रसम्पातपर्यन्तसाहोरात्रदत्ते
सूत्रं विज्यानुबद्धमन्या । सा तत्तरगोले चरजयायुता
विजया दक्षिणगोले चरजययोना विजया ।
उन्नतलयास्योत्तरसूत्रावध्यहोरात्रदत्तव्यासार्धे वि-
जयात्वात् उन्नतलयास्योत्तरदक्षिणक्रमेण क्षितिजाद्व-
र्धाधःस्थत्वेन तदयाम्योत्तरसूत्रयोर्ध्वे चरजयात्वात् ।

यहां होरातृष्टते यास्योत्तराऽहोरात्रतत्तसम्माता-
 दुभयत् नतवद्यनरस्थाने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्ण-
 जग्रा । तन्मध्यादूर्ध्वसूत्रं शररूपं नतोत्क्रमजग्रा । तथा
 हीनान्या यद्व्यानादहोरात्रतृष्टते उदयास्तसूत्रपर्य-
 न्तजुसूत्रं त्रिजग्राभक्त्या मष्टाख्या । तत्तुल्या यास्योत्त-
 रोर्ध्वव्यासमूत्रान्तर्गता सा दुजग्राप्रमाणसाधितेष्टहतिः ।
 दुजग्रागुणा त्रिजग्राभक्ता फलं छेदः । यदि तस्मात् त्रि-
 जग्राकर्णं लम्बजग्रा कोटिरुदेष्टहतिकर्णं का कोटिरि-
 त्वनुपातनेष्टहतिः । अस्माद्दुजग्रा च्छाया तत्कर्णा
 उक्तरीत्या सिद्धातीत्युक्तमप्युक्तम् । अथ लोकतद्वेण
 छायाकर्णाभ्यां नतकालानयनसाह" २० ना० ।
 "अभीष्टच्छायायाम्भ्यां त्रिजग्रा तत्कर्णभाजिता । दृग्-
 जग्रा तद्वर्गसंयुक्ता त्रिजग्रावर्गसंयुक्ता पदम् । शङ्कुः
 सतिभजीवान्नः खलम्बजग्राविभाजितः । छेदः स त्रि-
 जग्रायाम्भ्याः साहोरात्रार्द्धभाजितः । उन्नतजग्रा
 तथा हीना खान्त्रा गेपस्य कार्मुकम् । उक्तमजग्रा-
 भिरेवं स्युः प्राक्पश्चादधनतासवः" । सू० सि०
 "अभीष्टकालिकच्छायाया गुणिता त्रिजग्रा गृहीतच्छा-
 यायाश्चायां कर्णेन भक्ता फलं दृग्जग्रा दृग्जग्राया वर्गेण
 हीनात् त्रिजग्रावर्गादयत्नसूत्राभितं मूलम् । चकारोयत्त-
 दोर्नित्यसम्बन्धात् तच्छब्दपरः । अभीष्टशङ्कुः । स
 इष्टशङ्कुस्त्रिजग्राया गुणितः स्वदेशीयलम्बजग्राया भक्तः
 फलं छेदः । स छेदस्त्रिजग्राया गुणितो दुजग्राया
 भक्त उन्नतकालस्य जग्रा विलक्षणा । यद्वत्तुन्नतकालो
 न भवति । तथानीतयोन्नतजग्राया हीना खान्त्रा
 खद्युजग्रासम्बन्धजग्रायावगतान्त्रा । अवशेषस्योत्-
 क्रमजग्राभिः "नुनयोरन्वयमलाः" इत्याद्युक्तोत्क्रमजग्रा-
 पिण्डैर्धनुः । अवशेषस्य त्रिजग्राधिकत्वे तु यदधिकं
 तस्य क्रमजग्रापिण्डैर्धनुस्ततः पञ्चाशद्युक्तस्तत्क्रमधनुर्भवति ।
 एवं प्रकारेण सिद्धाङ्गा दिनस्य पूर्वार्धपरार्धयोर्नतका-
 लासवो भवन्ति । अतोपपत्तिः । पूर्वोक्तव्यत्यासात्
 सुगमा । तत्र छेदस्त्रिजग्रापरिणत इष्टान्त्रा तस्या
 जग्रात्यासम्भवाः । अथप्युदयास्तसूत्रसाहोरात्रतत्तव्यास-
 स्तत्त्वभावादित्युन्नतजग्राकारेण खलान्तरत्वेन दर्शना-
 दुन्नतजग्रायुक्तम् । अत एव भास्कराचार्यैः "इष्टान्त्र-
 क्रमजग्राकालमौर्ध्वतुल्यां प्रकल्प्य" इत्याद्युक्तम् । तद्वत्तु-
 मूनासन्नतकालत्वापत्त्या तथा हीनेत्यादिभागस्य व्यर्थ-
 त्वापत्तेरिति दिक्" २० ना० ।

"इति त्रिप्रश्नाधिकारः" सू० सि० ।

"दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्तमिच्छते ।
 तत्र दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्त्वस्वभे-
 दसमकोणयास्योत्तरशङ्कुनां साधनान्यपि दिग्गन्तान्यानि-
 यतानि । पलभालम्बादिदिशाधनं देशनिरूपणं निय-
 तम् । अस्माचरादिदिशाधनमनियतम् । कालसाधनं
 तद्वशाच्छायादिदिशाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः"
 २० ना० ।

एवं शङ्कुच्छायाया देशभेदेन सूक्ष्मे कालसाधने स्थिते
 वक्ष्यमाणच्छायापादेन कालज्ञानं स्थूलं किञ्चिद्देशविषय-
 स्त्रैलवधेयस्य छायाकर्णादिकं प्रसङ्गादतोक्तम् । तत्तद्वे-
 द्यतस्तद् विविधं नोक्तम् । [छत्रधरे हेमचः]

छायाकर त्रि० छायां करोति छत्रेण छ-ट इत० ।
 छायाङ्क पु० छाया स्वरूपं प्रतिविम्बः अङ्कोऽस्य । चन्द्रे
 हेमच० । तस्य स्वरूपं किरणप्रतिविम्बे नैव प्रकाशः इन्दु-
 शब्दे २१:४० वृ० स० उक्तदिशा दर्शितः "छाया
 कृगाङ्क छायाभेदादयोऽपि चन्द्रे ।

छायातनय पु० इत० । शनैश्चरे हला० । छायाशब्दे तस्य
 तत् पुत्रकथा दृश्या । छायास्तदादयोऽप्यत्र । "स्वरूपं पुत्रं
 मत्तावाङ्गं छायागर्भसंज्ञकम्" शनिप्रणाममन्त्रः ।

छायातत् पु० छायाप्रधानस्ततः शा० त० । "पूर्वाह्णे च
 पराह्णे च तलं यस्य न रुच्यति । अत्यन्तशीतला छाया
 स छायातरुच्यते" इत्युक्ते छायाप्रधाने दृष्टे ।
 "स्निग्धच्छायातरुपु वसति" रामगिर्याश्रमेणु" मेघः ।
 छायावृत्तोऽप्यत्र स च नसेरुदन्ते शब्दार्थचि० ।

छायापथ छायायुक्तः पन्थाः । आकाशस्थे ज्योतिश्क्रमध-
 र्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरश्चीने आकाशस्थानभेदे ।
 "छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्" रघुः ।

छायापाद पु० छायायाः शङ्कुच्छायाया पाद इव ।
 द्वादशाङ्गुलशङ्कोच्छायापादमाने । सासभेदे मध्याह्ने तत्-
 संख्याभेदः तेन च दिनमानज्ञानं साह" ज्यो० त०
 "अर्काङ्गुला तु सच्ययत्रा काष्ठी द्वादशमूलिका । शङ्कु-
 संज्ञा भवेत्त्रैव तच्छायां परिकल्पयेत् । मध्याह्नहीने-
 रादित्ययुक्ते छायाङ्गुलैर्हरेत् । षट्पूरितदिवादण्डं
 लब्धं दण्डादिकं भवेत् । पूर्वोक्तच्छायायातीतं परा-
 ङ्गच्छाययैव्यक्तम् । शून्येकरामवाणेभेदिशोरुद्राः ॥
 १।५।८।१०।११। क्रमोत्क्रमैः । छायापादो मास-
 छाया माध्याह्निकी मता । अयनांशजमासान्ते व्युत्-

क्रमेणादितो वृधैः । संख्याक्तान्वदिने भागहारे दृष्टी-
तरे तथा । प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चावधिरामदुग्मेक
ग्रन्थैकयुग्मवज्रयः । चतुःपञ्चर्वो) ५.४.३.२.१.०.१.
२.३.४.५.६. चाथात् छायापादा दिनाईके । अयना-
वृजमासान् विपादगणनक्रमात् । दिने दिने भाग-
हारो मध्यच्छायापदे मतः । अङ्गुः पट्टांशको व्यङ्ग्य-
रक्तुलेव्यङ्गुलिस्तथा । सदृशं दिगतं हीनं मध्य-
यादेश पञ्चयुग्मैः । छायापादैश्च मध्योनेः पञ्चयुतैर्हि-
युगैर्हरेत् । आहमादिपदाईं त लब्धा दण्डा गतेषुक्राः ।
प्राक् पश्चिमदिनाईं तु शेपात् पट्टयुगात्पलम् । इदञ्च
देशभेदविषयं स्थूलं च सूक्ष्मन्तु सू० सि० उक्तं तच्च
छायाशब्दे दृश्यम् ।

छायापुरुष पु० छायायां दृश्यः पुरुषः पुरुषाकृतिः । आकाशे
दृष्टव्ये निजचछायासुरूपे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे ।
तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् ५ पट्टे
“शिव उवाच । निरञ्जं गगनं देवि ! यदा भवति निर्म-
लम् । तदा छायासुखो भूत्वा निश्चलः प्रयतो धिया ।
खच्छायाकल्पमात्रोक्त्य स्वपुरुषोक्तमज्ञेय वै । सन्मुखं
गगनं पश्येन्ननिमेषस्तथैकधीः । शुद्धस्फटिकसङ्काशः
पुरुषस्तत्र दृश्यते । न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परी-
क्ष्यते । बद्धधा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेत् भुवम् ।
कस्यचित् भाग्यतो दृशेता यदि विश्वाऽक्षिणोचरः । भव-
त्येव न सन्देहो गुरुविश्रासतः शिवे ! । गुरुं सम्यक्
पूजयित्वा पश्येच्छायां समाहितः । तथा पश्यमासप-
र्यन्तं नृत्त्युक्तस्य न विद्यते । शिरोहीनं यदा पश्येत्
पश्यमासाभ्यन्तरे स्मृतिः । यदा पादौ न दृश्येते भार्या-
ह्वानिनं संशयः । न दृश्येते यदा पाणो भ्रातृह्वानिनं
संशयः । एतज्ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् सङ्गातीरं समा-
श्रयेत् । योगाभ्यासेन सततं प्राणायामेन संस्कृतः ।
यथा वा सत्समीपस्यो लज्जं नृत्त्युज्जयं जपेत् । यो ह्य-
भुक्तो हविष्याशी यतशग्यतमानसः । नृत्त्युज्जयेन
सन्देहो अन्यथा नृत्त्युच्छ्रति । यदा तु मलिनं पश्येत्
ज्वरपीडा भवेत्तदा । तस्य शान्तिं प्रकुर्वीत शिवसेयां
समाहितः । रक्तवर्णं यदा पश्येदश्वत्थं भवति भुवम् ।
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् शत्रुघातो भवेत्तदा । एवं
प्रदर्शनं देवि ! ज्ञानवान् भवति भुवम् । नारदाय
पुरा प्रोक्तं मया पुरुषदर्शनम् । तत्प्रसादान्महा-
योगी भूत्वा लोकांश्चरत्यपि । खच्छायादर्शनं देवि !

कलौ पुरुषलक्षणम् । दीर्घायुः समयाप्नोति ज्ञानश्चापि
सुनिर्मलम् ।

छायायन्त्र न० छायाया कालज्ञानसाधकं यन्त्रम् । काल-
ज्ञानसाधकेषु शङ्खुयटिचक्रप्रभृतिषु यन्त्रभेदे । “शङ्खु-
यटिधनुश्चक्रैश्छायायन्त्रैरनेकधा । गुरुपदेशादिचैयं
कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि० ।

छायामान पु० छायाया स्वरूपप्रतिबिम्बेन मीयते मा-कर्मणि
स्युट । १ चन्द्रे हेमच० इत० । २ छायायाः प्रमाणे न० ।
छायामिव न० छायाया मिवमिव । आतपत्वे शब्दरत्न० ।
छायाभृगुशब्द पु० छायाभृगुं स्रगं धरति छ-अच् । चन्द्रे-
तिका० । छायाशशशरादयोऽप्यत्र ।

छायाविप्रतिपत्ति स्त्री छायायां देहकालीनां तत्प्रभृतीनां
विप्रतिपत्तिविरुद्धा प्रतिपत्तिः । सुश्रुतोक्ते नृणां म-
रणसूचके देहकाल्यादीनामन्यथाभावे यथाह सुश्रुतः ।
“अथातच्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्यामः । श्वावा
लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् । अभि-
द्रवति यं छाया स पराशुरसंशयम् । ह्योश्चिचौ न-
श्यतो यस्य तेज ओजः स्मृतिः प्रभा । अकस्माद्यं भजन्ते
नो स पराशुरसंशयम् । यस्याधरौष्ठः पतितः क्षिप्र-
शोर्ध्वं तथोत्तरः । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं
तस्य जीवितम् । चारुता दशना यस्य श्वावा वा स्युः
पतन्ति च । खञ्जनप्रतिभा वापि तं गतायुषमादि-
शेत् । कृष्णा स्रग्वावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य
वै । कर्कशा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यक्षरम् ।
कुटिला स्फुटिता वापि शुष्का वा यस्य नासिका ।
अश्वस्तूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः । सङ्क्षिप्ते
विषमे स्रग्ध्वे रक्ते अस्ते च लोचने । स्थातां वा प्र-
क्षुते यस्य स गतायुर्नरो भुवम् । केशाः सीमन्तिनो
यस्य संचिप्ते विनते भ्रुवौ । लुनन्ति चाक्षिपक्ष्माणि
सोऽचिराद्याति नृत्त्येव । नाहरत्यक्षमास्रस्यं न धा-
रयति यः शिरः । एकाग्रदृष्टिर्मूढात्मा सदाः प्राणान्
जहाति सः । बलवान् दुर्बलो वापि सम्मोहो योऽधि-
गच्छति । उत्थाप्यमानो बद्धशस्त्रं धीरः परिवर्जयेत्
उत्तानः सर्वदा शेते पादौ विकुरुते च यः । विप-
सारणशीलो वा न स जीवति मानवः ! शीतपादकरो-
ष्कासंस्त्रिज्वांसश्च यो भवेत् । काकोष्कासश्च यो म-
ल्लक्षं धीरः परिवर्जयेत् । निद्रा न क्षिद्यते यस्य यो
वा जाभर्त्ति सुर्वदा । सद्यो दा वक्तुं कापस्तु मत्याख्येयः

स जानता । उत्तरौष्ठश्च यो जिह्वाद्वारांश्च करोति
यः । प्रेतैर्वा भाषते सार्द्धं प्रेतरूपं तमादिशेत् ।
स्वेभ्यः सरोमजूमेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्त्तते । पुरुषस्या
विघातस्य सद्यो जहृत्वा जीवितम् । वाताशीला
तु हृदये यस्योर्ध्वमनुयायिनी । रुजान्नविद्वेषकरो स
परासुरसंशयम् । अनन्योपद्रवकतः शोफः पादसमु-
त्थितः । पुरुषं हनि नारीन्तु सुखजो गुहृजो द्वयम् ।
अतिसारो ज्वरो हिक्का कर्दिः श्लान्णमेदता । श्वा-
सिनः कासिनो वापि यस्य तं परियर्जयेत् । स्वेदो
दाहश्च बलवान् हिक्का श्वासश्च मानवम् । बलवन्-
मपि प्राणैर्विद्युज्ज्वलिन न संशयः । श्वावा जिह्वा भवे
द्यस्य सव्यं चाक्षि निमज्जति । सुखञ्च जायते पूति
यस्य तं परियर्जयेत् । वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्विद्यतश्चर-
णावुभौ । चक्षुश्चाकुलतां याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ।
अतिमात्रं लघूनि स्युर्गात्राणि गुरुकाणि च । यस्या-
कक्षात्स्व विज्ञेयो गन्ता देवस्वतालयम् । पङ्कजमल-
वसातैलवृत्तगन्धंश्च ये नराः । मृदगन्धंश्च ये वान्ति
गन्तारस्ते यमालयम् । युक्ता ललाटमायान्ति वलिं
नाश्रन्ति वायसाः । येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते
यमालयम् । ज्वरातिसारशोफाः स्युर्ग्रन्थान्योन्याव-
कादिनः । प्रक्षीणबलमांसस्य नासौ शक्यश्चिकित्सितम् ।
क्षीणस्य यस्य लुप्तृण्यो हृदौर्मिदौर्हितैस्तथा । न शक्यतो
ऽन्नपानैश्च तस्य मृत्युरुपस्थितः । प्रवाहिक्का शिरः-
शूलं कोष्ठशूलञ्च दारुणम् । पिपासा बलहानिश्च
तस्य मृत्युरुपस्थितः । विषमेषोपचारेण कर्मभिश्च
पुराकतैः । अनित्यत्वाच्च जलनूनां जीवितं निधनं
व्रजेत् । प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिमुखं नित्यरुपसर्पन्ति मानवम् । तानि भेषज-
वीर्याणि प्रतिघ्नन्ति जिघांसया । तस्मान्नोवाः क्रियाः
सर्वा भयन्त्येव गतायुषः ।

छाल पु० न० छा० वा० अलच् अर्द्धांर्चा० । वल्कले ।

छालिक्य पु० छालिके रूपकभेदे भवः ध्वज् । गानभेदे । तच्च
गानं देवल्लोके स्थितं वासुदेवेन तत आनीय नरल्लोके
प्रचारितं यथाह हरिवं० १४८ अ० ।

“छालिक्यगानं वड संविधानं यद्देवगान्धर्वसुदाहरन्ति ।

जयाह वीणामथ नारदस्तु षड्गामरागादिसमाधियु-
क्ताम् । हृल्लोपकन्तु स्वयमेव कण्ठः सुवैशद्येन नरपप्रियार्थम् ।
मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान् वरापसरास्ता जगद्भः

प्रतीताः । आसारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोत्थिता
स्वाभिनयाय तज्ज्ञा । तथाभिनीते वरगात्रयट्टा
ततोप रामश्च जनार्दनश्च । अथोर्वशी चार्क विशालनेत्रा
हेमा च राजन्मथ मिश्रकेशी । तिलोत्तमा चाश्वथ
मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् । जगु-
स्तथैवाभिनयञ्च चक्रुरिदंश्च कामैर्म्मनसोऽनुकूलैः ।
ता वासुदेवोऽप्यनुरक्तचित्तः सन्दन्यगोताभिनयैरुदारैः ।
नरेन्द्रस्तुनो ! परितोषितेन ताम्बूलयोगेन वरापसरोभिः ।
तदागताभिर्न वराहतास्तु कण्ठे पसया मानमयास्तथैव ।
फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीरगन्धालिक्यगान्धर्वमथा
हृतञ्च । कण्ठे च्छया च त्रिदिवाक्षदेव ! अतुपह्वार्धं
भुवि मानुषाणाम् । स्थितञ्च रम्यं हरितेजसैव प्रयो-
जयामास स रौक्मिण्येव । छालिक्यगान्धर्वसुदारवुद्धि
स्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् । प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्र-
तुल्यैश्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् । शुभावहं
वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम् । पुण्ड्र
पुटप्रभ्युद्वावहञ्च नारायणस्येष्टसुदारकीर्तिः । जया-
वहं धर्मधुरावहञ्च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमानम् ।
करोति पापञ्च तथा विह्वलि शृण्वन् सुरावासगतो
नरेन्द्रः । छालिक्यगान्धर्वसुदारकीर्तिर्मेने किलैकं
दिवसं सहस्रम् । चतुर्थुगानां नृपरेवतोऽथ ततः
प्रवृत्ता सुकुमारजातिः । गान्धर्वजातिश्च तथा प-
राणि दीपाद्याथा दीपशतानि राजन् ! । विवेद
कण्ठश्च सनारदश्च प्रद्युम्नसुख्यैर्नृपभैरसुख्यैः । विज्ञात
मेतद्वि परं यथावद्देशमात्राणि जनैस्तु लोके ।
जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ वा
समुद्रे । ज्ञातं हि शक्यं हिमवान् गिरिर्वा पलाय-
तो वा गुणतोऽथ वापि । शक्यं न छालिक्यमृते
तपोभिस्ताने विधानान्यथ मूर्खनास्तु । षड्गामरागेषु च
तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ! । लेशाभिधानं
सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयाति । छालि-
क्यगान्धर्वगुणोदयेषु ये देवगान्धर्वमहृषिसंघाः । निष्ठां
प्रयान्तीत्यवगच्छ नुष्ट्रा छालिक्यमेवं मधुसूदनेन ।
भैरवोत्तमानां नरदेव ! दत्तं लोकस्य चानुपह्वार्यथैव ।

छि स्त्री लो-वा० कि । गर्हायाम् एकाक्षरकोपः ।

छिक्कनी स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं नासिकाशब्दं कनति शब्दा-
यते कन-अच् गौरा० लोप् । (नाक्छिक्कनी) वृक्षभेदे
“छिक्कनी कटुका रूच्या तीक्ष्णोष्णा वज्रपित्तकृत् । वात-

रक्तहरी कुडकमिवातकफापहा” भावप्र० तदुगुणोक्तिः ।
 छिक्कर पु० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ड । ङ०
 स० ८६५० उक्ते छिक्कारे ऋगभेदे “कुक्कुटेभपिरीलुग्रय
 शिखिकञ्जलछिक्काराः” “स्त्रीसंज्ञा भाषभपककपित्रीकर्ण-
 छिक्काराः” “छिक्करः कटपूरी च पिरीनी चाङ्गि
 दन्तिनाः” । [शन्द्रता० ।
 छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ड । जुते ।
 छिक्कार पु० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति क-अण् । ऋगभेदे ।
 “छिक्कारो ऋगजातिः लकवाकः कुक्कुटः प्रोक्तः” ङ०
 स० ८६५० ।
 छिक्किता स्त्री छिक्का जुतं साध्यत्वेनास्तप्रस्थाः वा० ठन् ।
 छिक्कन्यां (नाकछिक्कनी) भावप्र० । छात तत्त्वार्थे ।
 छित्ति लि० छा-क्त वा इत् । छिन्ने अमरः इडभाषपक्षे
 छित्ति स्त्री छिद-क्तिन् । छेदने कर्त्तरि क्तिच् । श्वरञ्जल्ये
 शब्दर० ।
 छित्त्वर लि० छिद-प्वरप् पु० दृश्य तः । श्वैरिणि, श्भूत्ते
 श्वेदके च उणादिको० । पिच्चात् क्षियां डोप् ।
 छिद् द्वौघोरणे अभा० उभ० सक० अनिट् । छिनन्ति छिन्ने
 इरित् । अछिदत्, अछेत्तीत् अछिन्ति । “न छिन्त्या-
 न्नखलोमानि” “न छिन्द्यात् करजैर्नखम्” मनुः
 “अछिन्दन्नुत्तमाङ्गानि” भा० व० १२।६३५ । भिदा-
 दिवात् अङ् छिदा । “कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च
 भिदादयः” इत्युक्तेः ततः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः छिद्यते
 कटः स्वयमेव । छिदुरः स्वयंछिद्रः ।
 अय+अपञ्जल्य छेदने “एतस्यै वा एपापच्छिद्यै प्रैव पुनर्भवत्यपि”
 शत० ब्रा० ५।१।४।६ । [४२० पृ० दृश्यम् ।
 अय+विभागभेदे । स च दैशिकः कालिकश्च अवच्छेदशब्दे
 वि+अय+व्यावर्त्तने निरासने व्यवच्छेदः ।
 अय+आक्षप्र हरणे । (काङ्क्षालयोया) अपहरणे “आ-
 छिन्द्युरितरासु च” नारदः । “भिषतामाच्छिन्नन्ति
 नः” कुमा० । सय्यकच्छेदे च । “आच्छेत्स्त्रास्यहमेतस्य
 धनुर्ज्यामपि चाहवे” भा० व० १६६३० ।
 उदु+समूलनाशने । “किं वा रिपूस्तव गुरुः स्वयमच्छिन्नन्ति”
 रघुः “उच्छेत्तुं प्रभवति यच्च सप्तसप्तः” शकु० ।
 परि+इत्यतया विभागे । परिच्छेदः । “यशःपरिच्छेत्तुमि-
 यत्तयालम्” रघुः । “परिच्छिन्नप्रभावविर्न मया न च
 विष्णुना” कुमा० ।
 वि+विभागे भेदे च “विच्छिद्य तौ शरीरौ” हरिवं०

८५१०० । “यद्वै विच्छिन्नं भवति कृतसम्मानमिव
 तत्” शकु० । [छिद्रः रामा० सु० १७।१० ।
 छिद्रु लि० छिद-क्तिप् । छेदनकर्त्तरि । “रामस्य हृदय-
 छिद्रक न० छिद-कुन् । यज्ञे उणादिको० ।
 छिद्रा स्त्री छिद-भावे भिदा० अङ् । छेदने ।
 छिद्रि स्त्री छिद्र-इन् क्तिच् । श्वरगौ श्वज्ञे उज्ज्वल० । श्वेत्तरि
 लि० । [४करवाले च मेदि० ५ अमौ उज्ज्वल० ।
 छिद्रिर पु० छिद-किरच् । श्वरगौ श्वज्ञे उज्ज्वल० । श्वेत्तरि
 छिद्रु लि० छिद-किरच् । श्वैरिणि, श्भूत्ते श्वेदके, श्वेद-
 नद्रव्ये च मेदि० । कर्मकर्त्तरि किरच् । ५ स्वयंछिन्ने
 लि० । “संलक्ष्यते न छिद्रुरोऽपि चारः” रघुः ।
 छिद्र भेदने अद० चुरा० उभ० सञ्० सेट् । छिद्रयति ते
 अचिच्छिद्रत् त । छिद्रितः छिद्रम् ।
 छिद्र न० छिद-रक् छिद्र-अच् वा । श्वरगौ श्वज्ञे, श्वय-
 कागे श्व्योतिपोक्ते लग्नतोऽपमस्थाने । “छिद्राख्यमपमं
 स्थानम्” ज्यो० त० । “छिद्रं नियारयेत् सर्वं श्वगुर-
 सुखानुगम्” मनुः । “छिद्रेष्वनयां वज्रलोभवन्ति” शकु०
 “नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु” मनुः ।
 देहे छिद्रसंख्यामाह याज्ञ० भित्ताक्षरयोः
 “रोम्णां कोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्य एव च । सप्त-
 पटितया लक्षाः सार्द्धाः खेदायनैः सह । वायवीयै-
 र्विगण्यने विभक्ताः परमाणवः” याज्ञ० । “पूर्वोदित-
 सिराकेशादिसहितानां रोम्णां परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्म-
 तरूपा भागाः खेदस्रवणशुप्रैः सह चतुःपञ्चा-
 शत्कोट्यः तथा सप्तोत्तरपटितक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्र-
 सहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पवनपरमाणुभिः पृथक्
 कृता विगण्यने” भित्ता० । एता सूक्ष्मछिद्रसंख्याः
 स्थूलछिद्रसंख्या तु नव मुखनेत्रवर्णना सादृश्यपायूपस्य
 स्थानभेदात् तत्संख्याः तल्यत्वेन ५ नव संख्यायां च
 छिद्रकर्ण लि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य । दुर्लक्षणरूपच्छिद्रयुक्त
 कर्णविशिष्टे छिन्नकर्णशब्दे दृश्यम् ।
 छिद्रदंशिन् लि० छिद्रं पश्यति दृश-णिनि । श्वरगौ श्वज्ञे-
 पिणि रिपौ । कण्डूरीकशब्दे १६११ पु० दंशिते
 योगभटे बाभ्रव्यपते श्विप्रभेदे च “छिद्रदंशो सुनेत्रय
 तथा बाभ्रव्यवत्सयोः । जातौ अत्रियदायादौ वेद
 वेदाङ्गपारगौ” हरिवं० २३५० । [राजनि०
 छिद्रवेदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वेदेही । गजपिप्पल्याम्
 छिद्रान्तर पु० छिद्रमन्मध्ये यस्य । नवे । राजनि० ।

छिद्राफल न० छिद्रं दूषणमाफलति आ+फल-अच् । कप-
टहेतो मायाहमे फले राजनि० ।

छिद्रित त्रि० छिद्र-कर्म्मणि क्त । १कतवेधे विज्ञे हेमच० ।

छिद्र+तारका० इतच् । २जातच्छिद्रे । [विश्वः ।

छिहर त्रि० छिद-ध्वरच् वा दस्य न तः । छित्तरशब्दार्थे

छिन्न त्रि० छिद-क्त । १कतच्छेदने लूने अमरः । “सच्छि-

न्नन्वा विरयः” देवीमा० । २विभक्ते च “छिन्ना-

भमिव नश्यति” गीता । ३मन्त्रभेदे कुमारशब्दे २१६०

ष्ट० दृश्यम् । ततः “अनन्यलग्नौ क्तात्” पा० कन् ।

छिन्नक ईशच्छिद्रे । “अनन्यलग्नतिः साकल्येन

सम्बन्धाभावः प्रकृतिवाच्यया छिदाक्रियया क्ताथस्य

कर्म्मण एकदेशप्रतीत्या साकल्येन सम्बन्धाभावो गम्यते”

सि० की० । आगन्तुषु षट्सु त्रयेषु श्वर्णभेदे ।

“अनेकालनिरागन्तुः स भिषग्भिः पुरातनैः । समारतो

लक्षणतः पुद्बुधः परिकीर्तितः । छिन्नं भिन्नं तथा

विद्धं क्षतं पिञ्चितमेव च । दृष्टमाहुस्तथा पठं तेषां

वक्ष्यामि लक्षणम् । तिरश्चीनं ऋजुर्वापि यो वृणश्चायतो

भवेत् । गात्रस्य पातनं चापि छिन्नमित्युपदिश्यते” ।

छिन्नकर्ण त्रि० छिन्नः कर्णोऽस्य “कर्णे लक्षणस्य” पा० पूर्वस्य

दीर्घे प्राप्ते विदादित्वात् न दीर्घः । छिन्नकर्णरूप

दर्शचणयुक्ते । छिन्नकर्णकर्म्मविपाकस्तु ऋगुभारते

८अ० दृश्यः । [लतायाम् । राजनि० ।

छिन्नग्रन्थिनी छिन्ना ग्रन्थिनी संज्ञायां कन् । त्रिपणिका-

छिन्नवैध त्रि० छिन्नं वैधं संशयोऽस्य । वेदानादिश्रवण

परिपाकेण निवृत्तसंशये । छिन्नसंशयादयोऽप्यत्र

छिन्ननास त्रि० छिन्ना नासोऽस्य । द्विधा भूतनासिके तस्य रोगस्य

कर्म्मविपाको ऋगुभारते ८अ० दृश्यः । [नादी राजनि० ।

छिन्नपत्नी स्त्री छिन्नं पत्नं यस्याः डीप् । अम्बठायाम् । (आक-

छिन्नमस्ता स्त्री छिन्नं मस्तं यस्याः । दशमहाविद्यानगते

देवीभेदे । “भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या भूमावती तथा”

तन्त्रसारः ।

छिन्नरुह उ० छिन्नः सन् रोहति रुह-क । १तिलकहृष्टे

राजनि० २गुडूचग्राम् स्त्री अमरः ३स्पर्शकेतक्यां ४गङ्गा-

क्याञ्च स्त्री राजनि० ।

छिन्नवेगिका स्त्री छिन्नो वेगो यस्याः संज्ञायां कन्-टापि

अतदन्त्वम् । पाठायाम् (आकनादी) शब्दच० ।

छिन्नश्वास उ० कर्म्म० । जुह्वाशब्दे २३८३ष्टे दर्शित

सुश्रुतवाक्योक्ते श्वासभेदे ।

छिन्ना स्त्री छिद-क्त । १गुडूचग्रां २पञ्चल्याञ्च विश्वः ।

छिन्नोज्झवा स्त्री छिन्नायुज्झभवति उद्+भू-अच् । गुडूचग्राम्
राजनि० ।

छिलिहिण्ड उ० पातालगरुडहृत्वे “छिलिहिण्डः परो
दृष्यः कफघ्नः पयनापहः” भायप्र० तदुपुणोक्तिः ।

कुक्कुका स्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तशब्दं कायति कै-कृपो ।

कुक्कुन्दर्याम् (कुङ्को) शब्दार्थचि० ।

कुक्कुन्दर उ० स्त्री कुक्कु इत्यव्यक्तः शब्दोदीर्यतेऽस्मात् इ-अ-

पादाने अप् कृपो । (कुङ्को) इति ख्याते मृषिकभेदे

एन्दुरशब्दे ११८८ष्ट० सुश्रुतवाक्ये दृश्यम् । “कुक्कुन्दरेष

विड्भङ्गो श्रीवास्तवोविजम्भूणम्” सुश्रु० । छिन्नो

जातित्वात् डीप् । कृपो कुक्कुन्दरिरप्यत्र “मत्स्यकुङ्कु-

न्दरिमत्कुणगन्धो यथा” सुश्रुतः । “कुक्कुन्दरिः शुभान्

गन्धान् (हृत्वा) पत्रशकान्तु वर्हिणः” मनुः । “पत्रशकं

शिखी हृत्वा गन्धान्कुक्कुन्दरिः शुभान्” याज्ञः ।

कुच्छु स्त्री कुक्कुकायाम् “शिवा शत्रामा रत्ना कुक्कुः

पिङ्गला गृहगोक्षिका । शूकरी परपुष्टा च पुष्टामानव

वामतः” इ० स० ८६अ० याज्ञायां तस्या वामतः

शुभदत्तसुक्तम् ।

कुट छेदने वा चुरा०उभ० पक्षे तु० कुटा० पर० सक० सेट् ।

कोटयति ते कुटति । अचुच्छत् त अचुकीत् ।

कुड छेदने तु० कु० पर० सक० सेट् । कुडति अचुकीत्

चुच्छोड [च्छोड ।

कुड पिधाने भ्वा० प० सक० सेट् । कोडति अचुकीत् च

कुट्र न० कुद-रक् कृपो । १प्रतीकारे २रश्मौ च उणा-

दिको० । [चुक्कोप ।

कुप स्वर्गे तु० पर० सक० अनिट् । कुपति अचुकीत्

कुप उ० कुप-कर्त्तरि क्, घञर्थे क वा । क्षुप्ते हृल्लगणे

हृत्वे २स्वर्गने भेदि० । ३चपले त्रि० आधारे क ।

४युद्धे उ० विश्वः ।

कुवुक न० चुवुक+कृपो । चुवुके ओषधरप्रदेशे । “कसां-

भ्यां कुवुकादधि” ऋ० १०।१६३। “कुवुके व्यपदिशन्नुवा

चैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः” शत० ब्रा० १०।६।१।१।

कूर छेदे भ्वा० पर० सक० सेट् । कूरति अचुकीत् । चुक्कोर

कूर लेपने तु० कु० पर० सक० सेट् । कूरति अचुकीत् ।

चुक्कोर कूरितः । “कूरितमिव विद्युद्यनैर्विचित्रैः” इ०

स० २४०अ० । “कुसुमलवचकूरितपर्यन्ते पर्यङ्कतवे”

दशकु० । “मनःशिलाविचकूरिता निषेडः” कुमा० ।

कुरा स्त्री कुर-क । सौधलेपनद्रव्ये सुधायां चूर्णे (कलि-
चुन)हारा० ।

कुरिका स्त्री कुर-छेदे क स्वार्थे क टाप् चित् इत्त्वम्
कुर-वा० कृन् वा । स्वनामख्याते अस्त्रभेदे ।

कुरिकापत्नी स्त्री कुरिकेय पत्नमस्याः ङीप् । श्वेताजता-
यास् राजनि० ।

कुरित लि० कुर-क । स्वचित्ते जटाधरः । श्लिप्ते शक्ति-
च लि० “परस्परं च कुरितामलच्छवी” माघः ।

कुरी स्त्री कुर-क गौरा० ङीप् । कुरिकायाम् असिधेनौ
भरतः ।

कुरिका स्त्री कुरिका+प्रथो० । कुरिकार्थे श्वन्प्रयायां भवि
“गोषु ब्राह्मणसंस्थासु कुरिकायाश्च भेदेन” कुरिकाया
वन्प्रयाया गोवर्धनाश्रये नाम्नाभेदेन” कुल्लू०

कुरी स्त्री कुरी-प्रथो० । कुरिकायां हेम० ।

कृद् सन्दीपने वा चु० उभ० पठ्ठे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
कृदयति ते कृदति अचिच्छृत्-त अचच्छृत् त
अच्छृदीत् ।

कृद् देवने दौप्रो च अक० वमने सक० रुधा० उभ० सेट् ।
कृणन्ति कृन्ते इरित् । अच्छृद् अच्छृदीत् । अच्छ-
र्हिष्ट कर्हिष्यति-कर्त्तव्यति उदित् कर्हिष्या कृत्वा कृन्तः
कृप याचने द्विक० शब्दे अक० वा चुरा० उभ० पठ्ठे भ्वा०
पर० सेट् । कृपयति ते कृपति । अचिच्छृत् त-अच-
च्छृत् त । अच्छृदीत् ।

कृक पु० क्री-वा० डेकन् । शृङ्गासक्ते मृगपक्ष्यादौ शनागरे
विदग्धे लि० मेदि० । विदग्धप्रिये शृङ्गालङ्काररूपे
श्वनुपासभेदे अनुपासशब्दे १७८पृ० दृश्यम् । ४मत्तायां
स्त्रियां स्त्री शृङ्गार्थवि० । [दृश्यम्]

कृकापङ्कति स्त्री अर्थाङ्कारभेदे । अलङ्कारशब्दे पृ० १६८
कृद् छेदने अद् चु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचि-
च्छृत् त ।

कृद् पु० छिद-भावे घञ् अच् वा । शब्देने “अभि-
ज्ञाच्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः” कुमा० ।
कर्त्तरि अच् । शब्देने, भाजके “छेदं गुणं गुणं छेद-
मिति” लीलावती । कर्मणि घञ् । श्वण्डे, लि०
“यलाहकच्छेदविभक्तरागाम्” कुमा० । “विसृक्सल्य-
च्छेदपान्थयवन्तः” मेघः । खण्डार्थस्य तु लिङिङ्गत्वेन
स्त्रियां गौरा० ङीप् । ततोऽनित्यमर्हति ठञ् । छेदिक
नित्यच्छेदाहे वेतसादौ ।

छेदन न० छिद-भावे ल्युट् । द्विधाकरणे “करपाददतो-
भङ्गे छेदने कर्षनासयोः” याज्ञ० । करणे ल्युट् । शब्दे-
नसाधने “तद् शस्त्रं शस्त्रविदां न शस्त्रं छेदने श्रुतम्”
भा० सं० ५४अ० । कर्त्तरि ल्युट् । शब्देने लि०

छेदनीय पु० छेदनाय जलकालुष्यभेदनाय हित-छ । शक्त-
कष्टत्वे राजनि० । छिद-कर्मणि अनोयर् । शब्दे लि०

छेदादि पु० नित्यमर्हतीत्यर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः “छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थ
संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संपन्न विप्रन्न
विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरङ्ग च)” पा० ग० सू० । छेदिकः

छेदि पु० छिद-इन् । श्वञ्जे उज्ज्व० । शब्दे लि० ।
श्वङ्गकौ पु० धरणिः । [हेमच० ।

छेदित लि० छेदो जातोऽस्य तारका० इतच् । द्विधाकृते
छेद्य लि० छेत्तुं योग्यः कर्मणि योग्यार्थे गद्यत् । भेत्तुं
योग्ये “शीघ्रं छेदामतोऽहं त्वाम्” भट्टिः ।

छेद्याक्षिरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा “अथात-
श्छेद्यारोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः । स्निग्धं भुक्तवतो ह्यत्र
सुपविष्टस्य यत्नतः । संरोषयेत् नयनं भिषक्चूर्णेन
लावणेः । ततः संरोषितं तूष्णं सुखिन्नं परिचरितम् ।
अर्धं यत्नं बलीजातं तत्रैतल्लगयेद्भिषक् । अपाङ्गं प्रे-
क्षमाणस्य पडिशेन समाहितः । सुचण्डिप्राग्दृष्ट मे-
धायां सूचीसूत्रेण वा पुनः । नचोत्तापयता क्षिप्रं
कार्यमभ्युक्षतं तु तत् । शस्त्रपातभयाञ्चास्य वर्त्मनी या-
हयेद्दृष्टम् । ततः प्रथियलीभूतं त्रिभिरेव विलम्बितम् ।
उल्लिखन्मण्डलाप्येण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् । विस्तृतं
सर्वतश्चापि कृष्णाच्छुक्लाञ्च मण्डलात् । नीत्वा कनीन
कोपानं क्षिन्द्याच्चातिकनीनकम् । चतुर्भागस्थिते मांसे
नाक्षि व्यापत्तिमर्हति । कनीनकवधादस्त्रं नाडी चाप्यु-
पजायते । हीनच्छेदात्पुनर्द्विं शीघ्रमेवाधिगच्छति ।
अर्धं यज्जालवद्वापि तदधुन्यार्ज्यं लम्बितम् । छि-
न्द्यादक्रेण शस्त्रेण वर्त्म युक्त्वा न्नाश्रितम् । प्रतिषा-
रणमच्छोरतु ततः कार्यमनन्तरम् । यवनालस्य चूर्णेन
त्रिकटोर्लवणस्य च । स्वेदयित्वा ततः पञ्चाङ्गभ्रियात्
कुशलो भिषक् । देशर्नुवलकालञ्च स्वेदं दत्त्वा यथा-
हितम् । वृणवत् संविधानन्तु तस्य कुर्यादतः परम् ।
तद्वाहन्मुक्त्वा करस्वेदं दत्त्वा शोधनमाचरेत् । करञ्ज-
बीजामलकमधुकैः साधितं पयः । हितमाचरोतनं
न्युत्वे द्विरङ्गः शीघ्रसंयुतम् । मधु कोलकल्लुक्कद्वय-

कल्कैश्च मूर्धनि । प्रलेपः सदतः शीतः क्षीरपिष्टः
प्रशस्यते । लैल्याञ्जनैरपहरेदन्मृशेषं भवेद्यादि । अर्म्भं
चाल्यन्दधिनभक्षीलं रक्तमथापि वा । धूसरलसु यज्ञापि
शुक्रवत्तदुपाचरेत् । चर्म्माभम्बहलं यन्तु स्नायुमांसघना-
हतम् । छेद्यमेव तदन्मृश्यात्कृष्णमण्डलगञ्ज यत् । विशुद्ध-
वर्णमस्त्रिष्टं क्रियास्त्रिगुणतत्त्वम् । छिन्नेऽर्म्भेऽपि भवे-
त्सम्यग्यथास्त्रमनुपद्रवम् । सिराजाले सिरायास्तु कठि-
नास्ताश्च वृद्धिमान् । उल्लिखेन्मण्डलाग्रेण वडिगे-
नावलन्विताः । सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति
भेषजैः । अर्म्भं वन्द्यमण्डलाग्रेण तासाञ्छेदनमिष्यते ।
रोगयोश्चैतयोः कार्यसन्मोक्षां प्रतिसारणम् । विधि-
द्यापि यथादोषं लेखनद्रव्यमस्मृतः । मन्त्रौ संखेद्य
शस्त्रेण पर्वण्योकां विचक्षणः । उत्तरे च त्रिभागे च
वडिगेनावलन्विताम् । छिन्द्यात्ततोऽर्द्धमप्ये स्यादधुनाडी
हृतोऽन्यथा । प्रतिसारणसत्तापि सैम्बवच्चौद्रमिष्यते ।
लेखनीयानि चूर्णाणि व्याधिषेपस्य भेषजम् । शङ्खं
ससुद्रफेनञ्च मण्डूकीञ्च ससुद्रजाम् । स्फटिकं कुरु-
विन्दञ्च प्रवालाश्चलकन्तथा । वैदूर्योपलकं सुक्तामय-
स्ताम्बरजांसि च । समभागानि सम्मिष्य सार्द्धं शोतो-
ऽञ्जनेन द । चूर्णाञ्जनं कारयित्वा भाजने भेष
शृङ्गजे । संस्थाप्योभयतः कालमञ्जयेत्सततं बुधः ।
अर्म्भाणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै ।
अर्गक्षथा यच्च नाम्ना शुष्काशौर्दुदमेव च । अथ्यन्तरं
वर्त्मशया विधानं तेषु वक्ष्यते । वर्त्मोपखेद्य निर्भुजप्र
सूच्योत्क्षिप्य प्रयत्नतः । मण्डलाग्रेण नीक्ष्येन मूले
छिन्द्याद्विषग्वरः । ततः सैम्बवकासोसकृष्णाभिः प्रति-
सारयेत् । स्थिते च रुधिरं वर्त्म दहेत्सम्यक्शलाकया ।
क्षारेणालिखेद्यापि व्याधिषेपो भवेद्यादि । नीक्ष्यैरुभ-
यतो भागैस्ततो दोषमधिक्षिपेत् । वितरेच्च यथादोष-
मभिष्यन्दक्रियाविधिम् । शस्त्रकर्मण्युपरते मासञ्च
स्यात्सुयन्वितः” ।

छिमण्ड पु० ऊमण्ड+पुणे० अत एत्त्वम् । माहपितृहीने
बालके (छाँड) उज्ज्वलदतः ।

छेलक पु० स्त्री को-कर्मणि वा० डेलकन् । १ छागे २ छाग्यां
स्त्री टाप् । भावप्र० छागशब्दे दृश्याम् ।

छेलु पु० को-वा० डेलु । सोमराज्याम् शब्दच०

छेदिक लि० छेदं निव्यमर्हति ठञ् । निव्यच्छेदाहं वेतसे पु०
सि० कौ० ।

छेदने दि० पर० सक० अनिट् । छति अच्चात्-अच्चा-
सीत् । चच्छौ । छातः-छितः । [देखोया] ।

छोटिका स्त्री छुट-एवन् । तर्ज्जन्त्यङ्गुष्ठध्वनौ (तुडी-
छोटिन् पु० छुट-णिनि । कैवर्त्ते त्रिका० ।

छोरण न० छुर-भावे ल्युट् । १ परित्यागे त्रिका० ।

छोलङ्ग पु० छुर-वा० अङ्गच् रस्य लः । मातुलुङ्गे (शग-
लेवु) शब्दरत्ना० ।

छोहारा स्त्री द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम् । “खर्जुरी गोत-
नाकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे सा
छोहारिति कीर्त्यते” भावप्र० खर्जूरशब्दे २४६८८
तद्गुणा दृश्याः ।

छु गतौ भ्या० धात्व० सक० अनिट् । छवते अच्छोष्ट
शेषादि अचि(चु)च्छप्रवत् त । शेषः सनि चु(चि)
च्छप्राथयिषति ते ।

इति वाचस्पत्ये छकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः स्पर्शसंज्ञस्तस्योच्चारणस्थानं तालु, आध्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्यभागेन तालुस्पर्शः बाह्यप्रयत्नाश्च घोषसंवारनादाः अल्पप्राणश्च । मातृ-कान्धासेऽस्य वाममणिवन्धे न्यासः । तन्तोक्ता अस्य वाचकशब्दा यथा “जचतुराननः ग्ली भोगी च विजया स्थिरा । वलदेवो जयो जेता धातकी सुसुखी विभुः । लब्धोदरी स्मृतिः शाखा सुप्रभा कर्तृकाधरा । दीर्घबाह्वर्चिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः । जवनो वेगितो वाममणिवन्धपदात्मकः । हृन्मा-रुतेन्दुरो वेशी चाभोदो मदविह्वलः” वर्योद्धारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा “जकारं परमेशानि ! या स्वयं मध्यकुण्डली । शरच्चन्द्रप्रतीकाशं सदा त्रिगुणसंयु-तम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्ति सहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं त्रिपये !” कामधेनुतन्त्रम् । काव्येऽस्य प्रथमविन्यासफलं दत्तं २० टी० उक्तं “जोमित्रलाभमित्यादि” ।

ज पु० जि-जन-जु-वा ड । १ मृत्युञ्जये २ जन्मनि ३ पितरि ४ जनार्दने नि० मेदि० ५ विषे ६ भुक्तौ ७ तेजसि ८ पिशाचे च । शब्दरत्ना० ९ उग्रे १० एकाक्षरकोपः “जो गुरुमध्यगतः” इत्युक्ते गुरुमध्ये पानयोल्लुपद्वययुक्ते छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे (१५) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे “भुजगो-रुजं ज” इत्युक्ते रोगः फलम् सप्रेऽस्य देवः ११ जाते नि० “प्राष्ट्रशरत्कालद्वयं जे” पा० अलुक् सं० । प्राष्ट्रपिजः शरदिजः कालेजः द्विपिजः । “विभाषा वर्षस्त्रशरे-त्यादि” पा० । वर्षेज वर्षज इत्यादि । “तत्पुरुष कति वल्लवम्” पा० । मनसिजः मनोजः सरसिजं सरोजमि-त्यादि । जरायुजः अशङ्कजः खेदजः उद्विज्जः । १२ वेगिते १३ जेतारि नि० शब्दरत्ना० । [कृष्णे न० मेदि०] जकुट पु० जं जातं कुटति कुट-क । १ मलयचले २ यत्ता-जज भवे सक० हासे अक० जज्जा० खपादि० प० सेट् । खपादिश्च रुदाद्यन्तर्गणत्वेन अलादेः सार्वधातुकस्य इट् । जज्जति जजितः अश्वस्तसंज्ञः तेन जजति । अजज्जीत् “उतेव स्त्रीभिः सह सोदमानो जज्जते वापि भयानि पश्यन्” शत० त्रा० १४७१११४१ “अश्वत्थां कश्चिदश्नाति जज्जत्वां सह जज्जति” भाग० ४।२५।५७।

“हविर्जज्जति निःशङ्कोमखेषु भववानसौ” जज्जिमो-ऽनपराधेऽपि” भट्टिः । अस्थानः स्वादितां केचित् मन्यन्ते । “यज्यतामिति येऽप्युक्तास्ते वै यजास्तु यज्जणात्” विष्णुपु० यज्जनामनिरुक्तौ तथादर्शनात् । जज्ज दाने भा० इदित् आ० सक० सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात् अतुपधस्यापि तुम् । जज्जते अज्जिज्जट । भित् । अज्जिज्ज अजाज्जि (जा) जज्जम् । इदित्करणात् जज्जते । जजग न० जज-माये ल्यट् । भज्जणे हेमच० । जगच्चक्षुस् पु० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सूत्र्ये हेमच० जज्जादि पु० “जज्ज जागट् दरिद्रा च चकास्तिः शास्तिरेव च । दीधी वेधी च विजोयो जज्जादिः पञ्चकोगणः” इत्युक्ते अश्वस्तसंज्ञे धातुपञ्चके “नाभ्यस्ताच्छतः” पा० जजत् जाय्त् इत्यादि । जगत् पु० गम-किप् नि० हित्वम् तुक् च । १ वायौ २ जङ्गने ति० मेदि० । ३ विश्वे न० अमरः । ४ लोके सचराचरे प्रपञ्च-भूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये संसारचक्रे यथोक्तमभियुक्तैः “न निरूपयितुं शक्या विस्मयं भासते च या । सा मायेतीन्द्रजालादौ लोकाः संप्रति-मेदिरे । स्मटं यथा जगच्चेदमशक्यं तन्निरूपणम् । मायामयं जगत् भाति वीक्षस्त्रापक्षपाततः” “जगद्योनि-रयोनिस्त्वं जगदन्नो निरन्तकः । जगदादिरनादिस्त्वं जग-दीशो निरीश्वरः” कुमा० । “जगतः पितरौ वन्दे पार्व-तीपरमेश्वरौ” रघुः । “यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेतते जगत्” भट्टः । लोके “जगत्यपथ्याप्रसहस्रभाडुना” “युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनोजगति यस्यां सविकाशमा-सत” भावः । जङ्गमे “जगतां तस्युपय” सन्धानन्त्रः । किञ्चान्तत्वात् जगत् जगतौ इत्यादिरूपम् “पृथक्पृथक्-गच्छवच्च” पा० निपातनपक्षे जगन् जगन्तौ इत्या-दिरूपमिति केचिदाहुस्तच्चिन्त्यम् तस्य शब्दतुल्यत्वेऽपि “नाभ्यस्ताच्छतरिति” पा० निषेधात् न तुम् । गज-तुल्यत्वयोजनं तु स्त्रियां ङीप् जगती [हेमच० । जगत्कर्त्तृ पु० इत० । १ ईश्वरे तदभेदात् २ चतुर्ष्वखादौ जगच्छन्द ४ जगती छन्दोऽस्य वेदे नि० पुं वङ्गावः । जग-त्वा छन्दसा स्तुत्ये । “स्त्रोऽसि गवोऽमि जग-च्छन्दाः” ता० वा० १।५।१५ । जगत्पति पु० इत० । १ परमेश्वरे तदभेदात् २ हरिहरादौ “यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेः” कुमा० जगदीया-दयोऽप्यत्र । “जगदीशो निरीश्वरः” कुमा०

जगत्प्राण ५० जगत् प्राणित्यक्तात् प्र+चन्-अपादाने घञ्
इतः। वायौ चरः “जगत्प्राण ! प्राणानपहरसि
किन्ने व्यवसितम्” सा० द० ।

जगत्साक्षिन् ५० इतः । ईश्वरे स्तुत्ये च हेमच० ।

जगत्सेतु ५० जगतः सेतुरिव सर्वमय्यादाकारकत्वात् ।
परमेश्वरे जगतां सन्नारण्येत्वात्संभेदकरत्वाच्च
वर्णाश्रमादीनां, “एष सेतुर्विधरणो लोकानामसंभेदाय”
श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । अलुक् समा० । जगतः सेतुरप्यत्र
“औषधं जगतः सेतुः” विष्णुसं० ।

जगती स्त्री गभ-क्लिप् “ष्टपन्महज्जगच्छवत्” पा० शब्द-
तुल्यात्वात् ङीप् । अभुवने । २ष्टयिष्यां “आर्य्यमभृमते
भूमेश्चलत्वात् गतिमत्त्वेन तथात्वम् । अन्यमते जगदा-
धारत्वात् तस्यास्तथात्वमिति भेदः । १हादशाक्षरपादके
छन्दोभेदे छन्दःशब्दे दृश्यम् । ४जम्बुसेते हेमच० । ततो-
भवादौ उत्सा० अञ् । जागत जगतीभगादौ । स्त्रियां
टाप् । छन्दःशब्दे उदा० ।

जगदम्बिका स्त्री इतः । दुर्गायां स्त्रायै क । जगदम्बिका-
यत् । “सृष्टिस्थितिविनाशानां विधात्री जगदम्बिका”
देवीगीता । जगद्वातीशब्दे उदा० ।

जगदादि ५० इतः । परमेश्वरे । २तदभेदाच्चतरानगादौ
“जगदादिरनादिस्तम्” कुमा० ।

जगदादिज ५० हिरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते
जन-उ । परमेश्वरे । “भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहि-
ष्णुर्जगदादिजः” विष्णुसं० ।

जगदाधारः ५० इतः । वायौ शब्दच० । २जगदाश्रये काले
च “कालोहि जगदाधारः” ति० त० । जगदाश्रया-
दयोऽप्यत्र “जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः”
भाषा० ।

जगदायु(युस्) ५० जगतामायुःसाधनत्वात् आयुः पृषो०
वा सञ्जोपः । वायौ । “अहं केशरिणः क्षेत्वे वायुना
जगदायुना” भा०य० १४७अ० । “वायुना द्विपदां श्रेष्ठः
कथितो जगदायुषा” भा० शा० ३४०अ० ।

जगद्गुरु ५० इतः । परमेश्वरे । “सहि पूर्वेषामपि गुरुः
कालेनानवच्छेदात्” पात० सू० तस्य सर्वगुरुत्वसक्तम्
तदभेदात् शशिवादौ “अथ ते सुनयः सर्वे मानयित्वा जग-
द्गुरुम्” (शिवम्) कुमा० । “मेने पराज्ज्ञात्मानं गुरु-
त्वेन जगद्गुरोः” रघुः । ३जगतासुपदेष्टरि नारदादौ ।
“नारदस्तु जगतोगुरुश्चैर्विषयाय गगनं विबलहृत्”

नैप० जगद्गुरोः गुरुः पञ्चमीत० । ४जगद्गुरो गुरुद्वये च ।

जगद्गौरी स्त्री जगत्सु मध्ये गौरी । मनसादेव्यां शब्दर० ।

जगद्दीप ५० जगतोदीपद्वय प्रकाशकत्वात् । परमेश्वरे “तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति” श्रुतिः तदभेदात् शशिवादौ
“जगद्दीपं जगद्दीपं जयिनं जगतोगतिम्” भा० द्रो०
२०३ शिवस्तवः ।

जगदुधात् ५० इतः । परमेश्वरे । दुर्गामूर्तिभेदे स्त्री
ङीप् । तस्याः पूजाकालव्यवस्था ।

निगमकल्पसारे ज्ञानसारस्तु गम्ये च दुर्गाश्लो-
“श्रीशिव उवाच । प्रसीद जगतां मातर्ज्जगन्निस्तारका-
रिणि ! ! अतएव महेशानि ! तवाहं शरणागतः ।
त्वया यत् कथितं पूर्वं तत्सर्वेच्च श्रुतं मया । जग-
त्तात्री महादुर्गा चतुर्वर्गफलप्रदा । तस्याः पूजाविधि-
दिनं कालस्तत्र प्रकाशितम् । तदेव कथयेशानि !
श्रोतुमिच्छामि साधितम् । श्रीदेव्युवाच । कथयामि
महेशान ! सावधानावधारय । तस्याः पूजाविधि-
दिनं समयं भावभेदतः । कार्तिके शुक्लपक्षे च या
दुर्गानवमी तिथिः । सा प्रशस्ता महादेव ! महादुर्गा-
प्रपूजने । प्रातश्चात्त्विकी पूजा मध्याह्ने राजसी
मता । सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्तिता ।
जपयज्ञादिभिर्देव ! इति त्रैकालिकी मता । अयान्तु
संप्रवक्ष्यामि शृणुष्व परमेश्वर ! । सप्तम्यादि नवम्यान्
पूजाकाल इतिरितः । त्रिदिने त्रिविधा पूजा दशम्याच्च
विसर्ज्येत् । पूजा परेऽङ्गि देवेश ! तत्राप्यत्र विसर्जनम् ।
वेधितायाः प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता । शिव
उवाच, त्रिसन्ध्याऽव्यापिनी सा तु यदि स्नानवती तिथिः ।
त्रिकांशे त्रिविधा पूजा कथं देव्या जगन्मायि ! । कथयस्व
महेशानि ! इति मे संशयोहृदि । श्रीदेव्युवाच । सा प्रातः
व्यापिनी यत्र वासरे नवमी तिथिः । त्रिसन्ध्यं पूजये-
त्तत्र वासरे जगदम्बिकाम् । सुहृत्तव्यापिनी चापि
तत्र याह्या महेश्वर ! । एककाले त्रिधा पूजां साधकोनैव
कारयेत्” ।

तत्पूजायां दशम्यां बलिदाननिषेधः तन्नाम्नरे “श्री
पार्ष्णिवाच । दशम्यां बलिदानन्तु निषिद्धं जगदो-
श्वर ! । कथं त्रिकालं पूजा सा सम्भवेत् परमेश्वर ! ।
शिव उवाच “नवमीतिथिमाश्रित्य यत्र पूजाविधि-
र्भवेत् । निषिद्धं बलिदानन्तु दशम्यां तत्र सुन्दरि ! ।
नवमीदिनमाश्रित्य पूजाविधिरिहोदितः । दशम्यां

अलिदानन्तु निषिद्धं नात्र पार्वति” । ज्ञानादृतसारे
 पूर्वं प्रकारसङ्गा “सङ्कर्तव्यापिनी चापि प्रातश्चेत्तुभी
 त्रिभिः । तद्दिने पूजनं कार्यं” त्रिसन्ध्यं वरवर्णिनि । ।
 त्रिकालं पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन” । कात्यायनीतन्त्रे
 उपदले । “कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्यां कार्त्तिक-
 कस्य च । उपस्यर्जोदितो भ्रातुर्दुर्गामाराध्य यत्न-
 ज्ञात् । सुतारोग्यं तत्र लेभे लोकसाक्षित्वमेव च ।
 तां त्रिभिः प्राणैः प्रभुजः शनिभौमदिने यदि । प्रपूज-
 येन्महादुर्गां धर्मकार्यमोजदाम्” । शक्तिसङ्ग-
 मतन्त्रे “कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् । ऋणमयीं प्रतिमां
 शक्ता जगद्धात्रीं विधागतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमां
 तां विसर्जयेत् । पुत्रपौत्रधनैश्चार्थं संयुताऽस्य भवेत् पुरी” ।
 तन्त्रान्तरे । “कुजवारे युगाद्यायां नवस्यान्तु जगत्प्रसूः ।
 प्रादुर्भूता महेशानी तत्र तां परिपूजयेत्” तन्त्रान्तरे । “त्रि-
 कालं पूजयेद्दुर्गां मूलैर्नैकाक्षरेण च (दूँ) । नानारत्नविधा-
 नेन गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याञ्च
 विशेषतः । कर्त्तव्यं साधकश्चेष्टो लभेद्राज्यमकण्टकम्” ।
 योगिनीतन्त्रे “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याञ्च विशेष-
 प्रतः । उद्धृजान्तु जगद्धात्रीं पूजयेद्दीपमालया” आगम
 तत्त्वसारे “कार्तिकेऽमलपक्षे तु नवम्याः भौमवासरे ।
 आविर्भूता जगद्धात्री युगादौ दैत्यनाशिनी” उत्तरकामा-
 ख्यातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रयोयात्रां प्रथमेऽ-
 हनि । त्रिसन्ध्यं पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदक्षये” ।
 कुञ्जिकातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगद-
 स्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्मकार्यसिद्धये ।
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ “कार्तिके शुक्लपक्षेऽङ्गि भौम-
 वारे जगत्प्रसूः । सर्वदेवहितायैय दुर्घत्तशमनाय च ।
 आविरासीत् जगच्छान्त्यै युगादौ परमेश्वरी” । व्रतकाल-
 विवेकधृतवचनम् “कार्तिकेऽमलपक्षस्य त्रयोयात्रां नवमेऽ-
 हनि । पूजयेत्तां जगद्धात्रीं सिंहपृष्ठे निषेदुधीम्” स्मृतिः ।
 “युगाद्या वर्षद्वित्रिंशत् सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयभी-
 क्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” । कृत्यतत्त्वार्णवे “कार्तिके-
 ऽमलपक्षे तु युगाद्या नवमी सृता । पूर्वाह्णसमये तत्र
 पूजाविधिरिहोदितः” । कृत्यतत्त्वार्णवे भविष्यपुराणम्
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी सृता । पूर्वाह्ण
 समये काष्ठात्मिका परदिने यदि । तत्र पूजादिकं कुर्यात्
 पिण्डनिर्वपणादते” । स्मृतिसागरे “कार्तिकस्य युगा-

द्यायाद्विक्रामोऽर्चयेदुभयम्” । ततश्च उक्तवचनेषु
 तत्तिथेयुर्गादित्वेन कीर्त्तनात् तत्पूजायाश्च युगाद्यादिन-
 कर्त्तव्यत्वेन विधानात् पूर्वापरदिनयोस्तस्याः सम्बन्धे
 परदिन एव कर्त्तव्यता न तु युग्मगान्धेय अष्टमी
 विज्ञाया आहता युगाद्या वर्षद्वित्रिंशत्त्यादि वचनात्
 यत् “आवर्णी दौर्गन्धमी दूर्वा चैव छतागिनी ।
 पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्येत्यादि” वचनं तत् एतद्विज्ञ
 नवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तच्च व्रतं व्रतशब्दे वक्ष्यमाणं
 दृश्यम् । जगद्धात्रीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे
 ७६४० । “पार्वत्युवाच । भगवन् ! प्राणनाथे ! सर्वं
 तत्त्वविशारद ! । श्रुता कात्यायनीविद्यासमुत्पत्तिस्त्रि-
 लोचन ! । महादुर्गाजगद्धात्रीविद्योत्पत्तिर्भवेद्व्यतः ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् ! कृपया परमेश्वर ! । इति देवी
 प्रश्ने “श्रीशिव उवाच । शृणु पार्वति ! वक्ष्यामि
 रहस्यं परमाद्भुतम् । यत् श्रुत्वा लभते देवि ! सौ-
 भाग्यसुखसुत्तमम् । पुरा पुरन्दरसुखाः स्त्रेश्वरत्वाभि-
 मानिनः । प्राहुः किमीश्वरोऽस्यैकानतिरिच्य सुरा-
 निति । अथ दुर्गा-जगन्माता-नित्या चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषां धर्मसेतुनाभिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् । करिष्या-
 भीति निश्चित्य ज्योतीरूपं दधावलम् । तेषामाविर-
 भूद्दुर्गा जगद्धात्री जगन्मायी । कोटिस्त्र्यं प्रतीकम्
 चन्द्रकोटिसमप्रभम् । ज्वलन् पर्वतमिव सर्वलोक
 भयङ्करम् । तद्दृष्टुः सुराः सर्वे भयमापुर्महौजसः ।
 किमेतच्च विनिश्चेतुं शक्तास्ते ह्यभवन् सुराः । वायु
 माहुः समाह्वय किमेतत् परमाद्भुतम् । विजानीहि मरु-
 होर मातरिश्चन् ! दिशां पते ! । ततो वायुर्दुतं तत्र गत
 कोजोऽनिकं ततः । तमनिकसुपायातं प्राह तेजो
 मयी ततः । बलवन् ! कस्तमायातो वीर्य” किञ्चास्ति
 वा त्वयि । आदातं गच्छते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ।
 इति प्रत्युक्तवान् वायुः श्रुत्वा तलैव तिष्ठति । आदत्तस्वैतत्
 त्वणमिति निदधौ वायवे त्वणम् । वायुः सर्वप्रयत्नेन
 मादातं तत्त्वमोऽभवत् । ततो देवाः प्राङ्गरग्निं भीता
 अहिग्नमानसाः । अग्ने ! एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म
 चाद्भुतम् । इत्युक्तो देवताहन्दैरग्निस्तेजोऽनिकं गतः ।
 अमरो जातवेदा वा तेजोवागित्युवाच तम् । स प्रोक्तवा-
 नग्निरग्निं सर्वदाहकशक्तिकः । दहैतत् त्वणमल्ल
 मिति तस्मै त्वणं ददौ । अग्निः सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैत-
 तत्त्वमोऽभवत् । ततो निवहते बह्निर्भूत्वा सोऽपल-

पान्तिः । एकत्वस्थाः सुराः सर्वे मन्त्रयामासुत्तमम् ।
इयमेवेश्वरी नूनं स्तोत्राभोनेश्वरावयम् । इति निश्चि-
तधियस्तुष्टुः परमेश्वरीम् । प्राङ्मुख्यगणाः सर्वे त्व-
मीशा नेश्वरा ययम् । ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सुदु-
ष्कृतम् । क्षन्तुमर्हसि तत् सर्वं क्षपया जगदन्विके । तव-
रूपं सुगोप्यं यन्मङ्गल्यं सर्वमङ्गलम् । तदुष्टुं वय-
मिच्छामो देहि दर्शनसुत्तमम् । इत्युक्तानां सुबुद्धीनामा-
विरासीच्छिवास्वरे । तेजस्थान्निर्हिते तस्मिन् चमत्कारि
कलेवरे । सृगेन्द्रोपरि सुखेरा सर्वालङ्कारभूषिता ।
चतुर्भुजा महादेशी रक्ताम्बरधरा शुभा । बालार्क
सदृशी देहे नागयज्ञोपवीतिनी । त्रिनेत्रा कोटिचन्द्रा-
भा देवर्षिगणसेविता । दर्शयामास देवानामेवं रूपं
जगन्मायी । ततस्तां तुष्टुबुद्धेया जगद्बालीं महेश्वरीम् ।
वरं प्रापुः सुरगणायथेष्टं त्रिदशालये । तत्रैवान्निर्हिता
देशी महादुर्गा जगन्मायी । इयमेव कथा प्रायशः
केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यञ्च इन्द्रशब्दे ६४२ पृ०
दर्शितम् । इयांस्तु विशेषः तत्र इन्द्रादिनयोधनाय
प्रादुर्भूतया ब्रह्मणकृता हैमवत्या ब्रह्मसहात्म्येनैव
इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरुक्ता अत्र तु शक्तिशक्तिम-
तोरभेदेन जगद्बालीरूपेणाविर्भूताया देव्या साहा-
त्म्योक्तिरिति ।

जगद्वल पु० जगतां बलमस्मात् । वायौ त्रिका० । तस्यैव
व्यानरूपस्त्वष्टिभेदात् सर्वबलजक्रियाहेतुत्वस्य भङ्गप्रा-
प्त्यान्द्वाग्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा “अथोयान्यन्या-
नि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्यनमाजेः सुरणं
वदस्य धनुष आयमनमप्राणक्षनपानंस्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यानमेवोद्गीयस्तुपासीत” । बलस्य च सर्वक्रिया
हेतुत्वं ब्रह्मोन्मये भूमविद्यायास्तुतं यथा “बलं वाव वि-
ज्ञानाङ्गूयोऽपि ह शतं विज्ञानवतामेको बलवानाकम्प-
यते स यदा बली भवत्यद्योत्याता भवत्युत्तिष्ठन् परिच-
रिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्ष्ट्रा भवति
ओता भवति मत्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन नै प्रथिवी तिष्ठति बलेनान्तरिक्षं
बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च-
वयंसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपी-
लिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपासुतेति” । सर्वक्रियाणां
वायुकार्यत्वं च सुच्यते दर्शितं यथा “वायव्याः स्पर्शः
स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टादयः सर्वशरीरस्थान्दनं लघुता च”

तेन सर्वचेष्टानां वायुकार्यत्वोक्तप्रा वलस्य च तत्र हेतु-
त्वोक्तप्रा च वायोरेव बलहेतुत्वमवधीयते ।

जगद्योनि स्त्री जगतां योनिरिवोत्पत्तिस्थानत्वात् । परमे-
श्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम् । शिवे शिविणौ
४ चतुर्मुखे तु तदभेदोपचारात् “जगद्योनिरयोनि-
स्त्वम्” कुमा० ब्रह्मसूत्रे । “जगद्योनिं जगद्दीपं जयि-
जगतोगतिम्” भा० भी० २० अ० शिवस्तवे । “नारायणं
जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम्” हरिव० १०७ अ० ।
विष्णुस्तवे । ५ पृथिव्यां शब्दच० तस्याः भूतचतुष्टयो-
त्पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् ।

जगद्वहा स्त्री जगन्नि वहति धारयति वह-अच् । ध्वं-
धरायां नेदिन्याम् त्रिका० ।

जगद्दिनाथ पु० जगतोऽखिलकर्त्तृवतो विनागोऽव ।
कल्पान्ते प्रलयकाले । प्रलये च सर्वं क्रियाशून्यत-
यथाह मनुः । “यदा खपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निरो-
धति । तस्मिन् खपिति तु खल्वे कर्मात्मानः शरीरिणः ।
खल्वर्क्ष्योनिवर्त्तने मनश्च मनानिष्ठच्छति । दुग्ध-
प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि । तदायं सर्वमात्मा
सुखं खपिति विहृतः । तमोऽयन्तु समाचित्य चिर-
निष्ठति सेन्द्रियः । न च खं कुरुते कर्म तदो-
क्तामति मूर्त्तितः” ।

जगन्(नु) पु० जगता नम्यते नम-वा० कर्माणि हु वा
पृ० धो० तनोपः । १ जनौ वैश्वानरे २ वज्रौ च मेदिग विद्मे
जगन्नु रिति पाठस्तत्त्वार्थे । तत्र जन्तोश्चेतनत्वेन जग-
तां नम्यमानत्वात् यज्ञेस्तु सर्वैर्नम्यमानत्वात् तथात्वम्

जगन्नाथ पु० ६ त० १ परमेश्वरे “एष सर्वेश्वरः” इत्यादिश्रुतेस्तस्य
सर्वेश्वरत्वात् तथात्वम् । तदभेदात् २ विष्णो । अर्थ० अच् ।
२ तदोद्यत्त्वभेदे न० तत्त्वत्वस्य तन्नामताकारणं स्रन्दु-
उत्कलखण्डे यथा “एतत्त्वत्ववरं चास्य वपुर्भूतं
महात्मनः । स्वयम् वपुश्चान् यन्नास्ते खनान्ना स्थापितं
हि तत्” । तत्स्थानसीमातीर्थभेदादि पुरुषोत्तमतत्त्वे
उक्तं यथा

ब्रह्मपुराणे “पृथिव्यां भारते वर्षे कर्मभूमिरुदाहृता ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । तत्रास्ते
भारते वर्षे दक्षिणोदधिसंस्थितः । ओङ्देश इति
ख्यातः स्वर्गमोक्षप्रदायकः । ससुह्रादुत्तरे तीरे याव-
द्विरजमखण्डम्” । तीर्थकाण्डकल्पतरौ वासनपुराणम्
“उपोष्य रजनीमेकां विरजां स नदीं ययौ । क्षाता

वैरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृस्तथा । दर्शनार्थं
ययौ धीमानजितं पुरुषोत्तमम् । तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षम-
न्तरं परमं शुचिः । उपोष्य स तिलान् दत्त्वा सहेन्द्र ।
दक्षिणं ययौ । उपोष्य स्थित्वा । तथा “आदौ यद्वाह
लुपते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदालभस्व दुर्दुर्नो !
तेन याहि परं स्थलम्” तैत्तिःश्रुतिः । अथ व्याख्या
सांख्यानभाष्ये “आदौ विप्रकष्टे देशे वर्त्तमानं यद्वाह
दारुण्यं पुरुषोत्तमाख्यदेवतागरीरं लुपते जलस्योपरि
वर्त्तते अपूरुषं निष्कारितरहितत्वेन अपूरुषं तत् आल-
भस्व दुर्दुर्नो ! हे ! होतः, तेन दारुण्येन देवेन उपाख्य-
यानेन परं स्थलं वैष्णवं लोकं गच्छेत्पर्यः । अथर्ववेदेऽपि
“आदौ यद्वाह लुपते सिन्धोर्मध्ये अपूरुषम् । तदा
लभस्व दुर्दुर्नो तेन याहि परं स्थलम्” । अत्रापि
तथैवार्थः यथैव नीरे । स्कन्दपुराणम् “इन्द्रदत्त !
प्रसन्नो भक्त्या निष्कामकर्म्मभिः । उत्सृज्य चित्त-
कोटीस्तु यन्मयायतनं कृतम् । भङ्गेऽप्येतस्य राजेन्द्र !
स्थानं न त्यज्यते मया” । ब्रह्मपुराणे “विरजे विरजा
नाम ब्रह्मणा संप्रतिष्ठिता । तस्याः सन्दर्भेन सत्यः
पुनरुत्पत्तिर्लोकस्य । स्नात्वा दृष्ट्वा तु तां देवीं भक्त्याऽऽ-
पूज्य प्राप्य च । नरः स्वर्गसुखं सप्त लोकं स
गच्छति । आसौ वैतरणी नाम सर्वपापहरा नदी ।
तस्यां स्नात्वा नरस्येष्ट । सर्वपापैः प्रमुच्यते” । वैतरणी
अधिकृत्य महाभारते “आयातभागं सर्वभ्योभागेभ्यो-
भागस्तुतमम् । देवाः सङ्कल्पयानाहुर्भयाद्गृह्यन् शान्त-
तीम् । इमां गाथां ससुहृद्व्य सप्त लोकं स गच्छति ।
देवायनं तस्य पत्न्याः अक्रतुर्वै विराजते” । ब्रह्मपुराणे
“आसौ स्वयम्भूस्तत्वेन क्रोडरूपी हरिः स्वयम् ।
दृष्ट्वा प्रणम्य तं भक्त्या नरोविष्णुपुरं व्रजेत्” । तथा
“विरजायां सम चेत्ये पिण्डदानं करोति यः । स
करोत्यक्षयां तृप्तिं पितृणां नात्र संग्रहः । सम चेत्ये
मुनिश्चेष्ट ! विरजे वे कथेवरम् । परित्यज्यन्ति पुरुषास्ते
भोक्तं प्राप्नुवन्ति वै । नदी तत्र सहायुषा विन्ध्य-
पादविनिर्गता । चित्तोत्थयेति विख्याता सर्वपाप-
हरा शुभा” । चित्तोत्थना महागदी । तथा “सत्यं
सत्यं पुनः सत्यं चेत्यं तत् परमं महत् । इन्द्राख्यं
सहदृष्ट्वा सागराश्चःसन्नन्तृतः । ब्रह्मविद्यां सन्न-
ज्ज्वाला गर्भवासी न विद्यते” । पुरुषोत्तमचेतदर्शनसागर-
सरणब्रह्मविद्याजपानां प्रत्येकं गर्भवासाजनकत्वम् ।

कूर्मपुराणे “तीर्थं नारायणस्यास्य स्नात्वा तु पुरुषो-
त्तमम् । अत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूरुषः ।
पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र स्नात्वा द्विजोत्तमाः । । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्” । आद-
कल्पतरौ वायुपुराणे “धूतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा-
दक्षिणस्तथा । गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आहुमानन्त्यमनुते” । ब्रह्मपुराणे
“चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात् प्रासादोपरि संस्थितम् । सह-
सा सुच्यते पापात् सर्वस्मादिति मे मतिः” । तथा
“मार्कण्डेयस्तु दे गत्वा स्नात्वा चोदङ्मुखः शुचिः ।
निमज्जे त्रींश्व वारांश्च इमं सन्तुमुदीरयन्” । “मार्क-
ण्डेयस्तु दे त्वेवं स्नात्वा दृष्ट्वा तु शङ्करम् । दमानास्य-
नेधानां फलं प्राप्नोति मानवः । पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः
शिवलोकं स गच्छति । तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान्
यावदाहृतसंपन्नम् । इह लोकं समासाद्य ततो
मोक्षमवाप्नुयात् । कल्पवृक्षं ततो गत्वा कृत्वा तं त्रिः-
प्रदक्षिणम् । पूजयेत् परवा भक्त्या सन्नेषानेन तं
वटम्” । “भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा महाकल्पवटं
नरः । सहसा सुच्यते पापात् लोकेत्येव इवोरगः ।
आयां तस्य समासाद्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः । ।
ब्रह्महत्यां नरो दृष्ट्वा पापेष्वन्वेषु का कथा । दृष्ट्वा
क्षणाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम् । न्यमोधाकृतिनं
विष्णुं प्रणिपत्य च भोद्विजाः । । राजसूयाश्चमेधाभ्यां
फलं प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्वर्गसुखं विष्णु-
लोकं स गच्छति । वैनतेयं नमस्कृत्य क्षणस्य पुरतः
स्थितम् । सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततोविष्णुपुरं व्रजेत् ।
दृष्ट्वा वटं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सङ्कर्षणं
सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् । प्रविश्यायतनं विष्णोः
कृत्वा तं त्रिःप्रदक्षिणम् । सङ्कर्षणं स्वप्रन्ते च भक्त्याऽऽ-
पूज्य प्रसादयेत्” । “एवं प्रसाद्य चानन्तमजेयं त्रि-
दशार्चितम् । कैलाशशिखराकारं चन्द्रात् कान्ततराननम् ।
नीलवस्त्रधरं देवं फणाधिकलमजकम् । महावलं हस्तधरं
कुण्डलैकविभूषणम् ! रौहिणेयं नरोभक्त्या लभेताभि-
मतं फलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स ग-
च्छति । आहृतसंज्ञं यावत् भुक्त्वा तत्र सुखं नरः ।
पुण्यक्षयादिहागत्य मयरे योगिनां कुले । ब्राह्मणप्रव-
रोभूत्वा सर्वं शास्त्रार्थपारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य
सक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् । एतन्मध्यं हृदिनं ततः

कृष्णं विचक्षणः । द्वादशाक्षरमन्त्रेण पूजयेत् सुमहा-
 दितः । आहृतसंज्ञं यावत् भूतसंज्ञं यावत् व्यापलय
 कालम् इति यावत् कान्दसोभकारस्य हकारः । द्वाद-
 शाक्षरमन्त्रेण ओं नमोभगवते वासुदेवाय इत्यनेन ।
 “द्विषट् कर्णमन्त्रेण भक्त्या ये पुरुषोत्तमम् । पूजयन्ति
 सदा धीरास्ते मोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । तस्मात्तेनैव मन्त्रेण
 भक्त्या कृष्णं जगद्गुरुम् । संपूज्य गन्धमाख्याद्यैः
 प्रणिपत्य प्रसादयेत्” एवं प्रसाद्या देवेशं वरदं भक्तवत्स-
 लम् । सर्वपापहरं देवं सर्वकामफलप्रदम् । ज्ञानदं हि-
 भुजं देवं पद्मपत्मायतेक्षणम् । सहोरसं महाबाहुं पीत-
 वस्त्रं गुहाननम् । ब्रह्मचक्रगदापाणिं सुकुटाङ्गद-
 भूषणम् । सर्वलक्षणसंयुक्तं वनमालाविभूषितम् । इहा
 नरोऽञ्जलिं बद्धा दण्डवत् प्रणिपत्य च । अश्वमेध-
 सहस्राणां फलं प्राप्नोति भोद्विजाः ! । यत् फलं सर्व-
 तीर्थेषु ज्ञानदाने प्रकीर्तितम् । नरस्तत् फलप्राप्नोति
 इहा कृष्णं प्रणम्य च” । अत्र यद्यपि इहा प्रणम्येति
 श्रवणात् सहस्रितएव फलान्वयोऽन्यथा वाक्यभेदः स्यात्
 तथापि श्रेये दर्शनमात्र एव फलोपसंहारात् प्रत्येकं
 फलान्वयइति वदन्ति । ब्रह्मपुराणे “ततः पूज्य स्वम-
 न्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलाम् । प्रसादयेत्ततोविप्राः ! प्रणि-
 पत्य कृताञ्जलिः” । स्वमन्त्रेण प्रणवादिनमोन्तेन
 नाम्ना । यथा गारुडे “प्रणवादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तश्च
 सत्तमाः ! । देवतायाः स्वं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्तितः” ।
 “एवं प्रसाद्या तां देवीं जगद्गात्रीं जगद्धिताम् । वलदेवस्य
 भगिनीं सुभद्रां वरदां शिवाम् । कामगेन विमानेन
 नरोविष्णुपुरं व्रजेत् । निष्कस्य देवतागारात् कृत-
 कृत्योभवेक्षरः । प्रणम्यायतनं पश्चात् व्रजेत्तत्र च भो-
 द्विजाः ! । भक्त्या इष्ट्वा च तं देवं प्रणम्य नरकेशरिम् ।
 सन्त्यते पातकैर्म्मर्त्यः समस्तैर्नात्र संशयः” । नरकेशरिं
 नरकेशरिणम् । तथा ‘अनन्ताख्यं वासुदेवं इष्ट्वा
 भक्त्या प्रणम्य च । सर्वपापयिनिर्मुक्तोनरोयाति परं-
 पदम्” । तथा “श्वेतगङ्गां नरः स्नात्वा यः पश्येत्
 श्वेतमाधवम्” । तथा “कुशाग्रेषां राजेन्द्र ! श्वेत-
 गाङ्गेयमम्बु च । स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यति मङ्गला ये
 शमाहिताः । यस्मिन् प्रतिमां लोके माधवाख्यां
 शशिप्रभाम् । विहाय सर्वलोकान् वै सम लोके मही
 यते” । तथा “श्वेतमाधवमालोक्य समीपे मत्प्र-
 माधवम् । एकारणवजले मग्नं रोहितं रूपमास्थितम् ।

वेदानां तारणार्थाय रसातलतले स्थितम्” । तथा
 “आद्यावतारणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम् । प्रणम्य
 प्रयतोभूत्वा सर्व दुःखादिसृज्यते” । तथा “पूर्वोक्तेन
 तु मन्त्रेण नमस्कृत्य तु तं वटम् । दक्षिणाभिमुखो-
 गच्छेत् धन्वनरशतद्वयम्” । धंसुशतहस्तम् । तथा “उप-
 सेनं पुरा इहा स्वर्गद्वारेण सागरम् । गत्वाचम्य शुचि-
 स्नात्वा ध्यात्वा नारायणं परम् । न्यसेदटाक्षरं मन्त्रं
 पश्चाद्वृक्षशरीरयोः” । “समुद्रोदकेन नाञ्जामेत्” तस्मा-
 द्मेयवत्स्य तैत्तिरीयश्रुतावुक्तत्वात् । “ये कृतः सर्वभो-
 ऽग्निस्त्वमेयश्च महोदधिः । क्षयी चाप्यायितवन्द्यः
 कोन नश्येत् प्रकोप्य तान्” इति मनुनाभिहित-
 त्वाच्च” तस्मात्सृष्टृत्वेऽपि विधिभेदेनैव तस्य सृष्टृता
 यथाह ब्रह्मपुराणम्

“एवमुक्त्यर्थं विधिवत्ततः स्नानं समाचरेत् । अन्यथा
 भोद्विजश्रेष्ठाः ! स्नानं तत्र न शस्यते” । वनपर्वणि
 “अग्निश्च तेजो बद्ध्वा च देहोरेतोधाविष्णोरस्तस्य
 नाभिः । एवं ब्रुवन् पाण्डव ! सत्यवाक्यमतोऽवगाहेत
 प्रति नदीनाम् । अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ ! स्पृष्ट्वो न
 सहौदधिः । कुशाग्रेषां कौन्तेय ! देव्योनिरपां-
 प्रतिः । देवान् पितृस्तथा चान्यान् सन्नयार्चय
 वाग्यतः” (अन्यान् ऋषीन्) ब्रह्म७० । “कृत्वा त्वाद्देवते
 र्मन्त्रैरभिषेकश्च मार्जनम् । अन्नर्जले जपेत् पश्चात्
 विराट्पञ्चमर्पणम्” । अन्तर्देवतेः “आपोहिष्ठा” इत्या-
 दिभिः । अथमर्पणम् ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि । “हस्तमात्रं
 चतुःकोणं चतुर्द्वारं सुशोभनम् । पुरं विनिश्चय्य भो
 विप्रास्तीरे तस्य महोदधेः । एवं मण्डलमालिख्य पूजये-
 चत्तमोद्विजाः ! । अष्टाक्षरविधानेन नारायणमजं
 विभुम् । ज्ञानमो नारायणाय” इत्यष्टाक्षरमन्त्रः ।
 ब्रह्मपुराणे “तीर्थे चाभ्यर्च्य विधिवत् नारायणमना-
 मयम् । रामं कृष्णं सुभद्राञ्च प्रणिपत्य च सागरम् ।
 दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ! सर्वपाप-
 विनिर्मुक्तः सर्वदुःखविवर्जितः । कुलेकविंशसङ्ख्ये विष्णु-
 लोकञ्च गच्छति । पितृणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र
 विधानतः । अक्षय्यां पितरस्तेषां तृप्तिं संप्राप्नुवन्ति
 वै” । तथा “कोद्यो नव नवत्यश्च तत्र तीर्थानि सन्ति वै ।
 तस्मात् ज्ञानञ्च दानञ्च होमं जपसुतार्जनम् । यत्
 किञ्चित् क्रियते तत्र चाक्षयं भवति द्विजाः ! ।
 ततो गच्छेत् द्विजश्रेष्ठाः ! तीर्थं यज्ञाङ्गसम्पन्नम् ।

इन्द्रयुक्त्तसरोनाम यत्नास्ते पावनं शुभम् । गत्वा
तत्र शुचिः श्रीमानाचम्य मनसा हरिम् । ध्यात्वो-
पस्थाय च जपन्निदं मन्त्रसुदीरयेत् । “एवमुच्चार्य
विधिवत् स्नात्वा देवान्दीन् पितॄन् । तिलोदकेन
ज्ञान्यांश्च सन्तर्प्य चम्य वाग्यतः । दत्त्वा पितॄणां
पिण्डं च संपूज्य पुरुषोत्तमम् । दशाक्षमेधिकं सम्यक्
फलं प्राप्नोति मानवः” । तथा “नाना नद्याः समुद्राश्च
सप्ताहं पुरुषोत्तमे । ज्यैष्ठ्यशुक्लदशम्यादि प्रत्यक्षं यान्ति
सर्वदा । स्नानदानादिकं तस्मात् देवताप्रेक्षणादिकम् ।
यत् किञ्चित् क्रियते तात ! तस्मिन् । कालेऽक्षयं भवेत् ।
एवं कृत्वा पञ्चतीर्थमेकादश्यामुपोषितः” । “ज्यैष्ठ्ये शुक्ल
दशम्यान्तु पश्येत् श्रीपुरुषोत्तमम् । स पूर्वोक्तं फलं
प्राप्य क्रीडित्वा चाच्युतालये । प्रयाति परमं स्थानं
यस्माच्च विनिवर्त्तते” । तीर्थभेदेन स्नानान्तरावृत्तिमाह
निगमः । “नावर्त्तयेत् पुनः कर्त्तुं तर्पणादिकम-
न्यहम् । काव्यनैमित्तिके हित्वा एकां ह्येकालं वासरे ।
व्यपोह्य चाष्टमं भागसदयादयत्नं कुलचित् । तिथ्यो-
र्युग्मेऽप्ययुग्मे वा यद्वयदाङ्गिकमाचरेत्” । ब्रह्मपुं-
“मार्कण्डेयावटः क्षण्योरौहिणेयोमहोदधिः । इन्द्र-
युक्त्तसरश्चैव पञ्चतीर्थी विधिः स्मृतः” । मार्कण्डेया-
वटोमार्कण्डेयहृदः । क्षण्योऽक्षयवटः “न्यपोषाकृतिनं
विष्णुमिति” पूर्वोक्तात् । वराहपुराणे “यस्मिन्नेक-
पादेन कुरुक्षेत्रे नराधिप ! । वर्षाणामयुतं सप्त वायु-
भक्षोजितेन्द्रियः । ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु
विशेषतः । पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकफलं लभेत् ।
अग्निपुराणे “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्ब्रह्मलेपनैरतिशोभनम्” । तथा “ज्यै-
ष्ठ्यामहञ्चावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवासरम् । तस्यां मे
क्षपनं कुर्यात् महाज्ञानविधानतः । ज्यैष्ठ्ये प्रातस्तने
काले ब्रह्मणा सहितञ्च माम् । रामं सुभद्रां संस्थाप्य
मम लोकमवाप्नुयात्” । तथा “व्यासादस्य सिते पक्षे
द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे रुमारोप्य रामं मां
भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याप प्रीत्येषु द्विजान्
बहून्” । तथा “पुष्याभावात्तथा कार्या सदा सा
प्रीतये मम” । स्कन्दपुराणे “फाल्गुन्यां क्रीडनं
कुर्यात् दोषायां मग भूमिप !” । ब्रह्मपुराणे “सत्तरे
दक्षिणे विप्रास्तयने पुरुषोत्तमे । दृष्ट्वा रामं सुभद्राञ्च विष्णु
लोकं व्रजेन्नरः । नरोदोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरु-

षोत्तमम् । फाल्गुन्यां संयतोभूत्वा गोविन्दस्य पुरं
व्रजेत् । विष्णुवह्निवसे प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।
कृत्वा मञ्जुगतं कर्णं दृष्ट्वा तत्रापि मोहिजाः । नरः
समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । विद्युक्तः सर्व-
पापेभ्योविष्णुलोकञ्च गच्छति । यः पश्यति तृती-
यायां कर्णं चन्दनरूपितम् । वैशाखस्य सिते पक्षे स
यात्राच्युतमन्दिरम्” । तथा “मासि ज्यैष्ठ्ये द्वे संप्राप्ते
नक्षत्रे शक्रदेवते । पौर्णमास्यां तथा स्नानं सर्वकामं
हरेर्हिजाः । तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरु-
षोत्तमम् । बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ।
तथा “स्नातः पश्यति यः कर्णं व्रजन्तं दक्षिणासुखम् ।
शुण्डिकामण्डपं यान्ति ये पश्यन्ति तथास्थितम् । कर्णं
वलं सुभद्राञ्च ते यान्ति भयनं हरेः । ये पश्यन्ति तदा
कर्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् । हरिं रामं सुभद्राञ्च
विष्णुलोकं व्रजन्ति ते” । तथा, सत्त्वस्वरमुपोषित्वा आस-
तयसर्थापि वा । तेन जपं कृतं तेन तेन तपः तपोम-
हत् । स याति परमं स्थानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।
तथा “दृष्ट्वा रामं महाज्यैष्ठ्यां कर्णं सह सुभद्रया । वि-
ष्णुलोकं नरो याति समुद्रतः शतं कुलम्” । तथा “वाग्निं
कांस्यद्वारोमासान् यावत् स पुरुषोत्तमे । काशीवासयुगा-
न्यष्टौ दिनेनैकेन लभ्यते” । मत्स्यपुराणे “कोटिजन्मकृतं
पापं पुरुषोत्तमसन्निधौ । कृत्वा स्मृत्यं च स्नानं विष्णु-
क्षति महोदधौ” । ब्रह्मपुराणे “पथि प्रशान्ते गृहम-
ण्डपे वा रथ्याप्रदेशेऽपि च यत्र तत्र । इच्छन्निच्छन्-
पि यत्र तत्र संत्यज्य देहं लभते च मोक्षम् । देहं त्य-
जन्ति पुरुषाः ये तत्र पुरुषोत्तमे । कल्पवृक्षं समासाद्य
सक्तास्तेनात्र संशयः । वटसागरयोर्मध्ये ये त्यजन्ति
कलेवरम् । ते दुर्लभं परं मोक्षमाप्नुवन्ति न संशयः” ।
तत्रैव “तथा चैवोत्कले देशे कीर्त्तिवासा महेश्वरः । सर्व-
पापहरं तस्य स्नेहं परमदुर्लभम् । लिङ्गकोटिसमायुक्तं
वाराणस्या ममं शुभम् । एकात्मकेति विख्यातं तीर्थं
एकमस्यितम् । तीर्थं पिन्दुसरोनाम तस्मिन् स्नेहे द्विजो
त्तमाः ! । देवान्दीन् मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्पयेत्ततः ।
तिलोदकेन विधिना नामशोत्वविधानवित् । स्नात्वा वि-
धिवत्तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् । पिण्डं ये संप्रयच्छन्ति
पितॄभ्यः सरसस्तटे । पितॄणामक्षयां तृप्तिं ते कुर्वन्ति
न संशयः । ततः शम्भोर्दक्षं गच्छेद्वाग्यं तः संयते-
न्द्रियः । प्रविश्य पूजयेत् पूर्वं कृत्वा तत्र मदक्षिणम् ।

आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करम् । अदीक्षितश्च
वा देवान् मूलमन्त्रेण चाञ्चयेत् । तथा सर्वपापविनि-
र्मुक्तोऽप्यौघनगर्वितः । कुलैकविंशसङ्ख्य शिवलोकं स
गच्छति । 'पश्येद्देवं विष्णुपात्रं देवीञ्च शारदां शिवाम् ।
गणचण्डं कार्तिकेयं गणेशं वृषभं तथा । कल्पद्रुमञ्च
सावित्रीं शिवलोकं स गच्छति । एतन्नाया मुनिश्रेष्ठाः ।
क्षेत्रं प्रोक्तं सुदर्लभम् । कोलाकेशोदधेस्तीरं भक्तिभक्ति
फलप्रदम् । स्नात्वा सागरे दत्त्वा स्नानार्थात् प्रणम्य
च । नरोवा यदि वा नारी सर्वकामफलं लभेत् । ततः
स्नानार्थं गच्छेत् पुष्पनादाय वाग्यतः । प्रविश्य पूज-
यन्नातुं कुर्यात् त्रिःप्रदक्षिणम् । दशानामश्वमेधानां
फलं प्राप्नोति मानवः" इत्युक्तं उक्तकलखण्डे ।
"तथा चाहुर्दिनं देव्याः सिद्धाः ब्रह्मदेवस्तथा । समर्च्य
तुमिहायानि देवेशं न तथान्यतः । अहो तत्परमं
क्षेत्रं विष्णुतं दशयोजनैः । तीर्थराजस्य सलिलादुत्थितं
यालुकाचितम् । नीलाचलेन सहता मध्यस्थेन विराजि-
तम् । एकं स्तनमिव पृथ्वाः सुदूरात् परिभावितम् ।
ब्रह्माणं प्रति विष्णुवाक्यम् । "सागरस्रोतरे तोरे नृणां
नद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेशः पृथिव्यां हि सर्वतीर्थ
फलप्रदम् । एतान्नाननाह् वायुह् दक्षिणोदधितीरभूः ।
पदात् पदात् अष्टतमः क्रमेण परिकीर्तितः । सिन्धु
तोरे च यो ब्रह्मात् राजते नीलपर्वतः । पृथिव्यां गो-
पितं स्थानं तन्वापि सुदर्लभम् । सुरासुराणां दुर्जेयं
माययाञ्छादितं मम । सर्वसङ्गपरित्यक्त स्तव तिष्ठामि
देहभृत् । दृष्ट्वा जयेन नाक्रान्तं क्षेत्रं मे पुरुषोत्तमम् ।
नीलाद्रेरन्तरभुवि कल्पन्यप्रोधमूलतः । वारुण्यं दिशि-
यत् कुण्डं रोहिण्यं नाम विन्दुतम् । तत्तोरे निवसन्तो
मां पश्यन्तश्चर्मचक्षुषा । तदस्मान् क्षीणपापा नम सा-
युजप्रसादुयुः । वृतेषु तीर्थेषु च यत्तदानयोः पुण्यं
यदुक्तं विमलालमां हि । अहर्निवासात्तमते च सर्वं
निमेषवासात् खलु चान्दमेधिकम्" "जैमिनिस्वाच ।
उद्धारः समागत्य कुतश्चिदायसोत्तमः । कारणोदक
संपूर्णं तस्मिन्कुण्डे निमज्जितः । विलोक्य साधवं
नीलरत्नकान्तिं कृपामिषम् । काकदेहं ससृज्जगत्
लुठमानं सुष्ठुः क्षितौ । शङ्खचक्रगदापाणिस्तस्य पाथे
व्यवस्थितः" । यत्नं प्रति लक्ष्मी वाक्यम् । "पञ्चक्रोशमिदं
क्षेत्रं सद्यःप्रवर्धयितम् । त्रिकोशं तीर्थराजस्य तट
भूमौ मुनिभूतम् । सुवर्णयालुकाकीर्णं नीलपर्वत

शोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देवः साक्षात्तारायणात्-
कः । संयस्य विषयग्रामं सद्यःतटमास्थितः । उपा-
सितं जगन्नाथं चतुःपञ्चुत्तमः प्रभुः । यमेश्वर इतिख्या-
तो यमसंयमनाशनः । यं दृष्ट्वा पूजयित्वा तु कोटि
लिङ्गफलं लभेत् । सीमा प्रतीचि क्षेत्रस्य शङ्काकारस्य
शूर्पनि । शङ्काप्रे नीलकण्ठः स्थादेतत् क्रोशं सुदर्लभम् ।
परमं पावनं क्षेत्रं साक्षात्तारायणस्य वै । शङ्खस्रोतर-
भागस्तु सद्यःस्रोदकसंस्तुतः । यत्सम्पत्तात् सद्यःस्रोत
तीर्थराजत्वमागतः । यथाऽयं भगवान् भक्तिप्रदोऽपि
पथं गतः । तथेदं मरणात् क्षेत्रं सिन्धुस्नानाद्विभक्ति-
दम् । चिच्छेद ब्रह्मणः पूर्वं रुद्रः क्रोधात् पञ्चमम् ।
तच्छिरो दुष्यजं ब्रह्मणं । ब्रह्माण्डं परिवर्धने । तत्तन्तो
यदा ब्रह्म कपालं परिचक्षुषान् । कपालभोचनं तीर्थं
द्वितीयावर्त्तसंस्थितम् । तस्य दक्षिणपाथे तु मरणं
भवभोचनम् । तृतीयावर्त्तसीमायां शक्तिं मे विम-
लाह्वयाम् । जानीहि धर्मराज ! त्वं भुक्तिभुक्तिफल
प्रदाम् । नाभिदेशे स्थितं क्षेत्रं त्वयं कुण्डं वटो विभुः ।
कपालभोचनं वायुद्वर्गगती प्रतिष्ठिता । मध्यं शङ्ख-
स्य जानीयात् सुपुत्रं चक्रपाणिना । तां दृष्ट्वा प्रणमे-
द् वस्तु भोगान् सोऽप्नोति शाश्वतान् । सिन्धुराजस्य
सलिलात् ज्ञानमूलं वटस्य वै । कीटपक्षिमनुष्याणां
मरणात् भुक्तिदो मतः । अन्तर्बोदीतीयं पुण्या वाञ्छ्यते
विदेशैरपि । अत्रस्थितान् हि पश्यन्ति सर्वे यत्तज्ज-
धारिणः । कामाख्या क्षेत्रपालस्य विमलं चानुरा स्थि-
ता । साक्षाद्ब्रह्म खण्डोऽसौ नृसिंहो दक्षिणे विभोः ।
अन्तर्बोद्धा रक्षणार्थं शक्तयोऽप्यौ प्रकल्पिताः । उभे
तपसा पूर्वमहं सर्वेण भाविता । पत्न्यर्थं सा मया दृष्टा
गौरी तत्वाय भाविनी । सर्वसौन्दर्यवसतिर्षुपोमे
विनिर्गता । तदा दृष्टा मया भद्रे वचनं मे प्रियं कुरु ।
अन्तर्बोदीं रक्ष मम परितस्त्वं स्वमूर्तिभिः । साऽत्र तिष्ठति
मत्प्रोत्था व्यदधा दिक्षु संस्थिता । मङ्गला वटभूले तु
पश्चिमे विमला तथा । शङ्खस्य पूर्वभागे तु संस्थिता सर्व
सङ्गला । अर्द्धाशनी तथा लम्बा कुबेरदिशि संस्थिता ।
काकरातिर्दक्षिणस्यां पूर्वस्थान्तु अरोचिका । काकरा-
तप्रास्तथा पश्चात् चण्डरूपा व्यवस्थिता । रुद्राख्या
चाष्टधा भेदं दृष्ट्वा रुद्रोऽपि शङ्करः । आत्मानमष्टधा
भित्त्वा उपास्ते परमेश्वरम् । कपालभोचनं नाम
क्षेत्रपालं यमेश्वरम् । मार्कण्डेयं तथेशानं विश्वेशं

नीलकण्ठकम् । वटमूले वटेशञ्च विज्ञान्यटौ नहेशितः ।
यानि दृष्टा तथा स्मृष्टा पूजयित्वा विमुच्यते” ।

तत्रैवेद्यान्त्रस्य चण्डालादिसर्गे स्थानभेदे भोज्यता ।
कैयिदपि निवन्धुभिः तत्रैवेद्यान्त्रस्य चण्डालादिना
सर्गे भोज्यताया अमुक्तोः तन्मूलोभूतवचनानाम्
मूलकत्वं निवन्धुभिरष्टतत्वात् समूलकत्वे तत्त्वैव-
मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि “प्रविशन्तस्तु तत्त्वैव”
सर्वैः स्युर्विष्णुमूर्त्तयः । यत्तान्नपाचिका लक्ष्मर्भोक्ता
यत् जनार्दनः । चण्डालेनापि संस्मृतं याज्ञं तत्ता-
न्नमजैः” ब्रह्मवैवर्त्तपुराणवचनस्य समूलकत्वे तत्-
त्त्वप्रवेशनात्वेण सर्वेषाम् विष्णुमूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्त्वैव-
स्ये एवान्यजादिसर्गे न दृष्टत्वं नान्यत्वी । “विष्णुल-
गतं तद्वि निर्मात्यं पतितादयः । स्मृगन्ति चेन्न दृष्टं हि
यथा विष्णुस्तथैव तं” इति उक्तं चण्डालोद्यवाक्यस्य समू-
लत्वे विष्णुलगतमिति विशेषणात् तत्वेयं तस्य स्वर्गदो-
पराहित्यं नेतरत्वं । यत् “चिरस्यमपि संयुक्तं नीतं
वाऽदूरदेशतः । यथा तयोपयुक्तं तु सर्वपापापनोदनम्”
तत्त्ववाक्यान्तरम् तत् नीतं वाऽदूरदेशत इत्यकार
प्रक्षेपः बोध्यः वा एवार्थे अदूरत एव निकटे स्थितमेव
नीतं केनापि दृष्टतामिति व्याख्येयम् पूर्वोक्तवचनद्वयेक-
वाक्यत्वात् । वैष्णवास्तु तन्न नान्यत्वे । ते हि सर्वतः तद्व-
स्योपयोगं कुर्वन्ति । वङ्गदेशीयानां स्मार्त्तानां तु अन्य-
स्थानगतस्य पावनत्वेऽपि न भक्षणाचरणम् । “शालग्रामो
हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथस्य भारत ! कलेदेशसहस्रान्ते त्यक्त्वा
यायात् हरेः पदम्” ब्रह्मवै० पु० । “कलेदेशं सहस्राणि
विष्णुं क्लिष्टमिदिनीम् । तद्वं जाङ्गलीनीयं तद्वं
प्राप्यदेशता” इति च पठन्ति । “विमला तव देवः स्वात्
जगन्नाथस्तु भैरवः” इति तन्मोक्ते तत्त्वैवस्ये पीठरचके
भैरवभेदे पु० । भाभिनीविलासरसगङ्गाधरादिमन्त्रकारके
श्विद्वेदे । “जगन्नाथस्वायं सुरधुनि! सङ्गारसमयः”,
तत्त्वगतगङ्गाधरी

जगन्निवास पु० इत० । १ परमेश्वरे तदभेदात् श्विष्णौ च
“जगन्निवासो बहुदेवसङ्गानि” साधः । ईश्वरस्य प्रलये
सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम् ।

जगन्मङ्गलं न० जगतां मङ्गलं यस्मात् । कालीश्वरभेदे
“श्रीजगन्मङ्गलं” नाम कवचं पूर्वोक्तचितम् भैरवीत० ।
जगन्मोहिनी स्त्री जगन्नि मोहयति दुह-रिण-च-रिणि
इत० । १ महाभायायां २ तदभिमानिन्यां दुर्गायां च ।

जगर पु० जागर्त्तिशुद्धे ऽनेन जागृ-अच् प्रपो० ।
कवचे हेम० ।

जगल पु० जन-ड गल-अच् कर्मधा० । १ सुराकलके
(मेथोया) अमरः २ मदनदत्ते ३ पिष्टमद्यो ४ धूर्त्तं वि०
मेदि० कवचे न० हेम० । गोमये न० रत्नमाला । तत्र
सुराकलकगुणाः भावप्र० उक्ता यथा “प्राज्ञुष्णोऽजगलः
पक्ता रुचिदृक्फ शोफहृत्” ।

जग्ध वि० अद-कर्मणि क्त । १ भुक्ते अमरः मावे क्त ।
२ भोजने न० । [“गहिताद्वाद्ययोजग्धिः” स्मृतिः ।

जग्धि स्त्री अद-क्तिन् । १ भोजने, २ सहभोजने च अमरः ।

जग्मि पु० गम- किन् द्वित्वम् १ यायौ तस्य सततगतित्वात्
तथात्वम् । २ गन्तरिति० स्त्रियां वा ङीप् ।

जगुरि वि० गृ-निगरणे किन् द्वित्वं वेदे उत्त्वम् ।
उद्गुस्मि० । “दूरे ह्यध्वा जगुरिः पराचैः” ऋ० १० ।
१०८१ । २ जङ्गमे च “इमास्तत्रप्रविहन्त्य जगुरिः जङ्ग-
न्यतेः” ११२५ । निरुक्ते उक्तेस्तथात्वम्

जघन न० वक्रं हन्ति हन-यङ् अच् प्रपो० । स्त्रीणां
१ श्वाणिपुरोभागे, २ श्रोणी च । “चोनांशुकमिव पीन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः” उद्भटः । “जघनेन
घनेन सा” भट्टिः । “गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथि-
व्या जघनं कृतम् । प्रयागं जघनस्थानम्” भा०
व० ८५ अ० । [कुङ्कुन्दरयोः हला० ।

जघनकूपक पु० द्वि० व० जघनस्य कूप इव कायतः कै-क ।
जघनचपला स्त्री “प्राक्प्रतिपादितमर्धे” प्रथमे प्रथमेतरे तु
चपलायाः । लक्ष्माश्वेतोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनच-
पला” इ० र० उक्ते सात्वावृत्तभेदे ।

जघनेफला स्त्री० जघने इव मध्यभागे फलमस्याः अलुक्स० ।
काकोडुस्वरिकायाम् अमरः ।

जघन्य वि० जघनमिव शाखा० यत् जघने भयः दिगा० यत्
या । १ चरमे २ गहिंते “घर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्या-
योहेप्रकसक्तः स जनोजघन्यः” शल्लक्षणयुक्ते नरे ४ अल्पे
५ गूढे च शब्द० । “जघन्यं सेवमानान्तु संयतां
वासयेदुष्टहे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योवधमर्हति” मनुः
वर्ग्यादि० अकर्मधारये तत्पुरुषे अस्मात् उत्तरपद-
स्याद्युदात्तता । इराजातुचरभेदे तत्त्वचणादि ह० स० ६६ अ०
उक्तं यथा “पञ्चापरे वामनको जघन्यः” इत्यादिना ।
विभज्य “मातव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डे न्दुतल्यथयणः
सुगन्धिः । मुक्ताणसारः पिशुनः कविश्च रुच्यन्धविः

स्थूलकराङ्गलोकः । क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ता-
म्वक्ष्विः स्वात् परिहासशीलः, उरोऽङ्गु हस्ते जसि-
शक्तिपाशपरश्वधाङ्गश्च जघन्यनामा” । “जघन्यगुण-
वृत्तस्या व्यधो गच्छन्ति तामसाः” गीता ।

जघन्यज पु० जघन्ये चरमे जायते जन-ड । १२५६, २६६ निष्ठे
ति० मेदि० । “ततोऽपि पण्डुरजघन्यो जघन्यजः” हरिवं०
६५० । “जघन्यजस्तु कश्च श्रुतसेनेति यः सुतः” भा०
व्या० १५० जघन्यप्रभवादयोऽप्यत्र । “जिह्वायाः प्राप्नु-
याच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः” मनुः ।

जघन्यभ न० कर्म० । “आर्द्रांशेषा तथा स्वातिर्जगृष्ठा च
भरणी तथा । शततारा जघन्यानि तारास्तु कथितानि
वै” ज्यो० उक्तेषु षट्सु न चत्तेषु ।

जघ्नि पु० हन-किन् द्वित्वञ्च । हननसाधनास्त्रादौ ।

जघ्नु ति० हन-ञ्च द्वित्वञ्च । घातके ण्या० ।

जघ्नि ति० ब्रा-किन् द्वित्वम् । प्राणकर्त्तरि “भ्राजन्त्यभि-
विक्त जघ्निः” ऋ० १। १६२ १५।

जङ्गम ति० गम-यङ्-कच् । सततगतियुते । “शरीरिणां
स्यावरजङ्गमानाम्” कुमा० “गुल्मैः स्यावरजङ्गमैः” मनुः

जङ्गमकुटी ली जङ्गमा कुटीर । वृक्षे तिका० ।

जङ्गमगुल्म पु० कर्म० । रक्तके पदातिसमूहे “एवं विधान् नृपो-
देशान् गुल्मैः स्यावरजङ्गमैः । तस्करप्रतिषेधार्थं चारै-
श्चाप्यनुचारयेत्” मनुः ।

जङ्गमविष न० सुश्रुतोक्ते विषभेदे तत्स्थानादि तत्तत्तं यथा
“अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
जङ्गमस्य विषस्रोक्तान्वधिवानानि षोडश । समासेन
मया यानि विस्तरस्तेषु वक्ष्यते । तत्र दृष्टिनिःश्वास-
दंष्ट्रानस्रमूलपुरीषशुक्रलालार्त्तवसुखसन्दंशविशर्जितशुदा-
स्यपित्तशूकश्वानीति । तत्र दृष्टिनिःश्वासविषास्तु
दिव्याः सर्पाः । भौमास्तु दंष्ट्राविषाः । मार्जारश्ववा-
नरमण्डूकपाकमत्स्यगोघ्रायम्बूकप्रचलाक (सौम्यकीटभेदः)
मृदङ्गोदिका ककलासचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रान-
खविषाः । चिपिटपिच्छककपायवासिकसर्पपवासिक
तोटकवक्षःकीटकौण्डिल्यकाः शङ्खमूलविषाः । भूपिकाः
शुक्रविषाः । लूताश्च कालामूलपुरीषसुखसन्दंशनखशुक्रा-
र्त्तवविषाः । दृष्टिकविश्वरराजीवमत्स्योच्चिष्टिङ्गाः
ससृष्ट्रद्वयिकाद्यालविषाः (अनःपुच्छाग्नयन्तिकराठकाः)
(डल) इति । चित्तशिरःसरायकुर्दिशतदारुकारिभेदक-
पारिकासुखासुखसन्दंशविशर्जितमूलपुरीषविषाः । मन्त्रि-

काकणभजलायुका सुखसन्दंशविषाः । विषहृतास्त्रिपद-
गुटकवरटीमत्स्यास्थिकेत्यस्थिविषाणि । शङ्खकीमन्सरक्त-
राजीवरक्तमत्स्याश्च पित्तविषाः । सूक्ष्मातुण्डोच्चिष्टिङ्ग-
वरटाशतपदीशूकवल्भिकाः मृदङ्गीभ्रमराः शूकतुण्डविषाः ।
कीटसर्पदेहा गतासवः श्वविषाः शेषास्त्वृक्षा वृक्ष-
सन्दंशविषेभ्येव गणयितव्याः । राज्ञोऽरिदेगे रिपस-
न्धास्तु मार्गान्नधूमन्मनान् विषेण । संदूषयन्त्यभिरति-
प्रदुष्टान् विज्ञाय लिङ्गैरभिषोधयेत् । इष्टं जलं पिच्छ-
लसुप्रगन्धि फेनान्वितं राजिभिरावृतञ्च । मण्डूक-
तुल्यं क्षियते विहङ्गा मत्ताश्च सानूपचरा भ्रमन्ति ।
मल्लन्ति ये चात्र नराश्वनागास्ते च्छर्द्दिमोहज्वरदाहयो-
फान् । गच्छन्ति तेषामपहृत्य दोषान् इष्टं जलं शोध-
यितुं यतेत” ।

जङ्गल न० गल-यङ्-कच् प्रथो० । १५५, २२६ मि शब्दा-
र्थचि० ३५५ स्त्री मेदि० १५५५ अरिदेगे शब्द० ।

जङ्गाल पु० गम-यङ्-लुक् वा० ड जङ्गं कुटिलगतिम्
अलति वारयति अल-अण् । जलगतिवारणार्थं सेतो
(जाङ्गाल) जटाधरः ।

जङ्गिड पु० राजसादिभयनिवारके मणिभेदे । “मणिं विष्क-
म्बदूषणं जङ्गिडं विष्टमो वयम्” “अयं नोविश्वभेदजं
जङ्गिडः पातं हसः” “देवैर्दत्तेन मणिना जङ्गिडेन-
मयोभुवा” अथ० २। ४। १। १४।

जङ्गल न० गम-यङ्-लुक् वा० डल । विषे तिका० ।

जङ्गा स्त्री जघन्यते कुटिलं गच्छति गत्वथेकस्य हनेः
कौटिल्ये यङ्-लुकि अच् प्रथो० । गुल्फजान्वोरनरावे
व्यवधये अमरः । “पादजङ्गयोः सन्धाने गुल्फः”
“जङ्गयोः सन्धाने जानु नाम” सुश्रु० । “वत्सार्थ-
रत्निकास्थीनि जङ्गयोस्तावदेव च” याज्ञ० ।

जङ्गाकर ति० जङ्गां तत्साध्यगतिं करोति क-“दिवावि-
भेत्वादिना” पाठ० । जङ्गाकरिके धावके जङ्गाकर-
सार्थे क । तत्पार्थे

जङ्गाकरिक ति० कृ-अप् करः विक्षेपः इत० ततः अस्त्वर्थे
ठन् । जङ्गाचालनेनाजीविनि धावके (घावडे) अमरः ।
जङ्गात्राण न० त्रायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट् इत० । जङ्गा-
सञ्चाहे तिका० ।

जङ्गाप्रहत ति० जङ्गा तद्गतः प्रहतास्य निष्ठानत्वात्
परनि जङ्गागतिसूच्ये मन्दगतिके । ततः अल्लुतात्
निर्दण्डेऽर्थे ठञ् । जाङ्गाप्रहतिक तच्चिह्नं ति० ।

जङ्गामप्रहतं त्विं जङ्गा महुताऽस्य । महुतजङ्गाव्यापारे ।
 ततः अक्षयूतां निहतेऽर्थे जाङ्गामप्रहृतिक
 तन्निहते त्विं । [स्थाया भृगुः] भा० सं० ४४० ।
 जङ्गावन्धु पु० अक्षयभेदे । “जङ्गावन्धुश्च रैभ्यश्च कोपवेग-
 जङ्गारश्च पु० जङ्गा रश्च इव यस्य । ऋषिभेदे । तस्य
 गोत्रापत्यम् इज् । जाङ्गारश्च तद्गोत्रापत्ये बहुल्ये
 त यस्मात् गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । जङ्गारश्चास्तद्गोत्रापत्ये पु
 जङ्गारि पु० विश्वामित्रभेदे । “मार्गमर्षिर्हरिण्याचो जङ्गारि
 वाम्भवावर्णिः” भा० आनु० ४४० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।
 जङ्गाल त्विं जङ्गा वेगवती अस्त्वस्य लच् । धावके जङ्गाजो
 विनि । “हरिणैश्चकुरङ्गव्यं पृथतन्यङ्कु गन्धराः । रा-
 जीवश्च, तथा सुण्डो जङ्गानाः परिकीर्त्तिता” भावप्र०
 उक्तोपु मृगेपु पु० स्त्री । “जङ्गालाः प्रायशः सर्वे पित्तले-
 ष्वहराः भृताः । किञ्चिदातकराद्यापि लघवो बल-
 यर्जनाः भावप्र० तन्मांसयुक्तोक्तिः ।
 जङ्गाशूल न० जङ्गायाः शूलमिव । जङ्गायां व्यथाकारके
 शूलरोगभेदे । “जङ्गाशूलसुरक्षम्” सप्तमहाप्र
 नाशयेत्” मरुतपु० ।
 जङ्गिल त्विं अतिगयवेगवती जङ्गास्तप्रस्य पिच्छा० इज् ।
 वेगवज्जङ्गाविशिष्टे धावके । [जजाज जेजतः
 जज युवे भ्वा० पर० अक० सेट् । जजति अजाजोत्-अजजोत्
 जज युवे भ्वा० प० अक० सेट् इदित् । जजति अजजोत्
 जजङ्ग “पृथुजयो अस्त्रयैव जजती” ऋ० १।१६।७ ।
 अस्त्राणि जज्जते
 जज्भक्त शब्दकरणे भ्वा० अक० सेट् गिरु० । जज्भक्ति
 अजज्भोत् ” “सरतो जज्भक्तोरिव” ऋ० ५।५२।६ ।
 “जज्भक्तीः शब्दकारिण्यः “जज्भक्तीरापो भवन्ति
 शब्दकारिण्यः” निरु० ६।१६ ।
 जज्जि त्विं ज्ञा-जन-या किन् द्विलङ् । ज्ञातरि ज्ञाते च ।
 जज्ज त्विं जजि-अच् । श्वोद्धरि भावे घञ् । श्वोधने ।
 उष्णादि० वज्जन्तत्वेन अन्नोदात्तता ।
 जज्जन् त्विं जन-घङ्-लुक्-अच् । प्रथोः पुनः १पुनर्जन्यवति
 ततोऽभूततद्भावे चि भूवोऽनुप्रयोगः प्रथोः शत्वदी जज्जणा
 भूतद्भावे “जिह्वाभिरह्नन्मदचिंसा जज्जणमभवन्”
 ऋ० ८।४१।८ । २व्वलति निरु० ।
 जज्जपूक त्विं जप-यङ्-ऊक । अतिशय जपशीले ।
 जज्जभ्यमान त्विं जभ-यङ्-शानच् । गात्रविनामेन
 विदारितमुखे पूर्वमीमांसा ।

जट संहतो भ्वा० पर० अक० सेट् । जटति अजाटोत्-
 अजटोत् । जजाट जटतः जटा ।
 जटा स्त्री जट-अच् जन-उणा० टन् अन्यतोपच । १केश-
 विकारे अन्योन्यसंलग्नकेशे श्रुतिनः शिश्यायां शृगला-
 याम् अमरः । ५मूले शृगायां मेदि० । ७कपिकक्ष्म
 राजनि । ८जटामांसां हरिजटायां १०गताध्यां
 रत्नमाला० १।वेदपाठवेदे ऋग्वेदगण्डे १४१।१२८० इत्यम्
 जटाचीर पु० जटामहितं चीरं वसनमस्य । शिवे त्रिका० ।
 जटाजूट पु० जटानां जूटोवन्धः । जटासमूहे । (मुं टि)
 “जटाजूट समायुक्तामर्जेन्दुततेश्वराम्” दुर्गाध्यानम्
 “शम्भोजटाजूटतटादिनापः” माघः ।
 जटाज्वाल पु० जटेव ज्वालास्य । प्रदीपे हारा० ।
 जटाटङ्ग पु० जटा टङ्गइवाय । शिवे महादेवे त्रिका० ।
 जटाटोर् पु० जटामटति अट-ईरन् । महादेवे त्रिका०
 जटाधर पु० इत० । शिवे १महादेवे शब्दर० । श्वुद्धभेदे
 त्रिका० । श्दक्षिणात्ये देशभेदे स च देशः “क्रौञ्चद्वी-
 पजटाधर कावेर्योरिष्यमूकश्च” इ० सं० १४४० दक्षिणस्या
 सुक्तः ४कोपकारभेदे च ५जटाधारके त्विं ।
 जटामांसी स्त्री जटां मन्यते मन-स दीर्घश्च । खनामख्याते
 गन्धद्रव्यभेदे । “जटामांसी भूतजटा जटिला च तप-
 स्विनी । मांसी त्रिक्ता कथाया च मेध्या कान्तिवन्नमदा ।
 स्वाद्वी हिमा त्रिदोषाकदाह्वीसर्पकुष्ठतुत्” भावप्र० ।
 जटायु (स्) पु० जटां याति या-कु जटा+जर्ण०
 युच् वा जट-संहतो अच् जटं संहतमायुरस्य
 वा । १खनामख्याते खगभेदे, २गुगुलौ च मेदि०
 “हो पुत्रो विनतयास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
 तस्मात् जातोऽहमरुणात् संपातित्य समापजः । जटायुरिति
 मां विद्धि श्येनोपुत्रमरिन्दम ! सोऽहं राम ! सहायस्त्वं
 भविष्यामि यदीच्छसि । सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते
 सलक्ष्मणे “जटायुषं तु प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिच-
 ज्य च सज्जतोऽभवत् । पितृहिं शुचाव सखितमात्मवान्
 जटायुषा संकथितं पुनः पुनः” रामा० आ० १४४०
 “सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः । मृधराजो
 महावीरः सत्पातित्यस्य सोदरः । स ददर्श तदा सीतां
 रावणाङ्गतां स्तुणाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पत्नी रावणं
 राक्षसेश्वरम् । अथैनमद्रथीदृष्टो रुद्ध रुद्धस्व भैचि-
 लोम् । प्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ! ।
 न हि मे भोक्से जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

उक्तां राक्षसेन्द्रं तं चक्री नखरैर्भयम् । पक्षतण्डु
महारैश्च वज्रगो जजोक्तम् । चक्षार रुधिरं
भूरि गिरिपक्षयशैरिव । स वध्यमानोऽप्रेण रामप्रिय
हितेपिणा । खड्गमादाय चिक्षेद भुजो तस्य पत-
तिणः । निहृत्य गृध्राजं स भिक्षाभ्रगिखरोपसम् ।
जडमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्गेन राक्षसः” भा० व०
२७८ अ० तत्कथा दृष्ट्वा ।

जटान् पु० जटा-अक्षरार्थे सिद्धा० लच् । १ वटवृक्षे २ कुचुरे
३ शृङ्गके ४ गुग्गुली च राजनि० ५ जटायुक्ते त्रि०
“चोरिणः शिखिनश्चास्य जटालोर्द्विशिरोरुहाः”
हरिवं० १८३ अ० । ६ जटामांखां स्त्री राजनि० ।
जटावत् लि० जटा-अक्षरार्थे मत्पुं मल्ल वः । १ जटायुक्ते
स्त्रियां डोप् सा च २ जटामांखां राजनि० ।

जटावल्ली स्त्री जटैव यल्ली । रुद्रजटायाम् राजनि० ।
जटामुर पु० जटायुक्तोऽमुरः । १ अमुरभेदे । स च ब्राह्मण-
रूप उद्गता वनगतबुधिरावासे स्थित्वा भीमे वनान्तरं-
गते बुधिरादित्य संहितां द्रौपदीं जहार ततोयदच्छा-
माप्रेन भीमेन हतः । तत्कथा वनपर्वणि जटामुरवध-
पर्वणि दृग्गता । २ तदधिष्ठाने देशभेदे स च देशः वृ० स०
१४ अ० कूर्मविभागे ऐशान्यासुक्तः । “भल्लापलो जटामुर
कुनटस्त्वधोपकुचिकाख्याः” ।

जटामुरवध पु० जटामुरस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्
आख्यायिकायां लृप् लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
भारतवनपर्वान्तर्गतेऽपान्तरपर्वभेदे । “जटामुरवधः पर्व
यत्नयुद्धमतः परम्” भा० आ० अ० वनपर्वणि अवाल्-
रपर्वोक्तौ ।

जटि (टो) पु० जट-इत् । १ वटवृक्षे, शङ्करत्ना० २ जटायं
३ समूहे उणादिको० ४ जटामांखां स्त्री वा डोप् अमरः ।
डोवनः ५ पक्षीयवृक्षे शङ्कर० ।

जटित् पु० जटा अस्त्वस्य इति । १ वृक्षे (पाकुड़) अश्वत्थवृक्ष-
पत्रयुक्ते वृक्षभेदे । २ जटावति लि० । “सुरापानापनु-
त्तरार्थं चौरावासा जटो ध्वजी” मनुः ।

जटित् पुं स्त्री जटा-अक्षरार्थे पिच्छा० इलच् । १ सिंहे
शङ्कर० स्त्रियां जातित्वात् डोप् । २ जटायुक्ते लि० ।
“विवेश कश्चिजटिलस्योवनम्” कुमा० “खण्डो वा
जटिलो वा स्यात् अथ वा स्यात् शिखाजटः” मनुः ।
३ ब्रह्मचारिणि च । “जटिलश्चानधीयानं दुर्वलं कितवं
तथा” मनुः । स्त्रियां टाप् ४ जटावत्यां स्त्रियां ।

५ जटामांखां अमरः ६ पिप्पल्यां मेदि० । ७ वचायाम्
८ उडुटायां रत्नमाला एदमनकवृक्षे राजनि० ।

जट(डु)त् पु० जट-उलच् प्रथो० टड्य डो वा । देहस्य
क्षणचिह्नभेदे पिप्पौ (जडुल) अमरः ।

जठर पुंन० जायते जन्तुर्गर्भे वास्मिन् जन-अर-ठानादेशः ।
१ कुक्षौ । २ वद्वे, ३ कठिने च लि० मेदि० । ४ देगभेदे
“अतजडे जनपदान्” इत्युपक्रमे “जठराः कुकराश्चैव
सदृशीण्यश्च भारतः” भा० भी० ८ अ० । “आक्रोश्याः
जठरे वीर्यमविपक्षम् सुरद्विपाम्” भाग० ७।७।८।
“वायुवेगसमौ वीरौ जठरौ तरगोत्तमौ” राधा-
अयो० १०७।१२। “यः कदाचित् सत्यम् पचति कदा-
चिदाध्मान्मूलोदावर्तान्तिसारजठरगोरथान्मज्जनप्रवाह-
णानि कृत्वा स विपयः” सुश्रु० । जठरयन्त्रणा जठर-
व्यथा जठरामयः ।

जठरानुद् पु० जठरं नुदति रेचनाय नुद-क्तिप् इत्
आरग्वधे (मां दाल) शङ्कर० तस्य सेवने हि
उदरभङ्गातस्य तथात्वम् ।

जठरान्नि पु० जठरस्थितोऽग्निः । कौत्सेये अन्नादिपाचने
वक्त्रौ “अक्षरभोजठरान्निना पच्यमानोरक्ततां प्रतिपद्यते”
मिताक्षरा जठरान्नादयोऽप्यत्र “जठरान्निहि वायुना
संघुष्यमाणोऽन्नं पचति तत्पकारो योगार्णवे उक्तोदयः
“आयुर्ग्रं भुक्ताहारं स वायुः कुर्वते द्विधा । सं-
विश्यान्नमध्यं तु पृथक् किङ्कं पृथक् मलम् । अनेरुं
जलं स्याथ तदन्नञ्च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्रायः
स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुनाध्मायमानोऽग्निरलु-
प्यं कुर्वते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पचते
पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किङ्कं पृथक् रसम् ।
रसेन तेन ता नाड्यः संपूर्यन्ते क्रमेण च । प्रतर्पयन्ति
सम्पूर्णताय देहं समन्ततः” ।

जठरामय पु० इत् । उदररोगे राजनि० अतिसारग्रहे
१०६ प्र० दृग्गताम् । जठरगदादयोऽप्यत्र । “भवति परपि
जे चतुर्थगे ज्वरजठरगदाहृष्टवः” वृ० स० १०७ अ०

जठञ्ज न० जठरं सादृश्येनास्तस्य अर्थ० अच् राञ्ज लः ।
जठरवदुदकाधारे “चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टाः” वृ०
१।१८२।६। जठलस्य जठरवदुदकाधारस्य” भा० ।

जड लि० जलति घनीभवति जल-अच् डड्य लः । “जडं
वानिडं वा न वेत्ति योमोहात् । परवशगः २ भवेदिह
नाम्ना जडसंज्ञकः पुरुषः” उक्तलक्षणे १ मन्दबुद्धौ २ मूर्खे

वेदमङ्गलसमर्थे “अनंगौ क्लीवपतितौ जात्यन्ववधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिच्चिरिन्द्रियाः” मनुः
“वेदमङ्गलसमर्थो जडः” इति दायभागः ४ हिममस्ते
हिमेन मन्दक्रियेऽसूके क्षुद्रपत्रे च मेदि० । ७ जले न० रा-
यसुकुटः । ८ सीसके न० राजनिः । ९ चेतनभिन्ने अज्ञानादि
समूहे वेदान्तः । तन्मते हि पदार्थोद्दिष्टा जडोऽजडश्च
तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्यसंघः । अजडश्चेतनः इति
भेदः । “अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु” वेदान्तसा०
“वेदासक्ते किं वा जननि ! वयसुञ्जैर्जडधियः” कालीस्तवः
“नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् नचान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक आचरेत्”
मनुः । तस्य भावः अज जडश्च न० तत्र जडता स्त्री त्व

जडत्वं न० इमनिच् जडिमन् पु० जडभावे । [हलायुधः
जडक्रिये त्रि० जडस्य हिमक्रियेव क्रियास्य । चिरक्रिये ।
जडता स्त्री जड+भावे तल् । अपाटवे शीतलत्वे “उदञ्च
द्रोमाञ्च” वृजति जडतामङ्गमखिलम्” सा० द० “भुज-
लता जडतामवलज्जनः” रघुः । “अपतिपत्तिर्जडता
स्याट्टिष्टानिष्टदग्नेनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरी-
क्षणतृष्णीन्भावादयस्तत्र” सा० द० उक्ते व्यभिचारिगुण-
भेदे । अज् जाय त्व जडत्वं तत्त्वार्थे न० ।

जडभरत उ० जडोमूक इव भरतः । आङ्गिरसप्रवरसुते योगि-
भेदे सहि पूर्वतरजन्मनि भरतनामा नृपतिरासीत् स च
वानप्रस्थायाम्ने हरिणगिरिमुपासनेन तत्पुत्रे हवशात्
मृत्यु काले तमनुष्मरन् मृगत्वभावा कर्माजयात् तद्देहं
त्वक्ता पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पुत्रताभावात् स्नेहदोषेण
पुनस्तित्यग्नौनिर्माप्रिशङ्कया ज्ञानयानपि जडत्वमिव
व्यग्रयज्ञासीत् । तत्कथा च भाग० ५ स्क० स्थिता
दिङ्मात्रमत्र प्रदर्शयते ।

“अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपः-
स्त्राध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयविद्यानसूयात्म-
ज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशशुतशीलाचाररूपौदार्यशुणा नव
षोडश्यां ऋङ्गजा बभूवुः । मिथुनञ्च यवीयस्यां
भार्यायाम् । यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजपि-
प्रवरभरतमुत्पृष्टमृगशरीरम् चरमगरीरेण विप्रल-
गतमाहुः । तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भगवतः कर्मा-
बन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणारविन्दयुगलं
सनसा विदधदात्मनः प्रतीवातमाशङ्कमानो भगवदनु-
पदेणानुसृतखपूर्वजन्माविरात्मानमन्मत्तजडान्ववधिर-

स्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि ह वा आत्म-
जस्य स विप्रः पुत्रस्नेहातुवद्वचना आसमावर्त्तनात्
संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुनः
शौचाचमनादीन् कर्मानियमाननभिप्रेतानपि सम-
श्लिष्यत् । अतुष्टिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ।
स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासधोचोचनमिव स्म
करोति । कृन्दांस्तुध्यापयिष्यन् स ह व्याहृतिभिः
सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं यैश्चवासनिकान्मासान-
धीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास । एवं स्वतनुज
आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियम-
गुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाणकर्माग्नयनभियुक्तान्यपि स्व-
यमतुष्टिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमतुष्ट्यास्व स्वयं
तावदनधिगतमनोरथः कालेनाग्रमत्तेन स्वयं ग्रह एव
प्रमत्तउपसंहृतः । अथ यवीयसी द्विजसनी स्वर्गभजातं
मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमतुष्ट्यया पतिलोक-
मगात् । पितर्यु परते भ्रातर एनमतत्प्रभावाविवदस्त्रयां
विद्यायामेव पर्यवसितमतयोः परविद्यायां जडमति-
रिति आतुरनुशासननिर्वन्धाच्चरुत्सन् ।

स च प्राक्तनैर्हि पदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरमूकेत्यभिभाष्य-
माणो यदा तदनुसूपाणि प्रभापते कर्माणि च कार्य-
माणः परेच्छया करोति । विदितो नेतनतोवा याच्यया
यदृच्छया वोपसादितमत्स्यं वज्रमिष्टं कदम्बं वाभ्यवहरति
परं नेन्द्रियभीतिनिमित्तम् । नित्यनिष्ठचित्तमिष्ट
स्वसिद्धयिमुद्गातुमवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःख-
योर्द्वन्द्वमिष्टयोरसम्भावितदेहाभिमानः । शीतोष्ण
वानवर्षेण हृषद्वापाटताङ्गः पीनसंहननाङ्गः स्थ-
ण्डिलसंवेशनाहुमर्द्दनामज्जनरजसा महामणिरिवान-
भिव्यक्तग्रन्थवर्चसः कुपटादृतकटिरुपवीतेनोरुमधिष्ठा-
द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति सञ्ज्ञयाऽतज्ज्ञजानायमतो
विचचार । यदा तु परत आचारङ्कुरा नेतनतईह-
मानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्माणि निरूपितस्तदपि
करोति । किन्तु न समं विप्रमं न्यूनमविकर्मितं वेद ।
कणपिगत्याकफलीकरणकुलगापस्यालीपुत्रीप्रादीनप्यन्त-
वदभ्यवहरति । अथ कदाचित् कसिहृषलपतिर्भट्ट-
काल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः । तस्य ह देववि-
रुक्तस्य पथोः पदयौनदनुचराः परिधावन्तो निशि नि-
शीथसमये तमसा पाटतायामनधिगतपशव आकस्मिकेन
विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्ष-

माणमङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् । अथ तएनमनवद्य-
लक्षणमवष्टब्ध भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमानावद्वा रश-
नया चण्डिकादहमुपनिन्युर्मुदा विकसितवदनाः ।
अथ पण्यस्तं स्वविधिनाभिषिच्याकृतेन वाससाक्षाद्य-
भूषणानुलेपस्नक्ताम्बूलादितिलकादिभिरुपस्कृतं भुक्तवन्नं
धूपदीपमाल्यलाजकिसलयार्कुरफलोपहारोपेतया वैश-
ससंस्थया सहता गीतस्तुतिस्तदङ्गपण्यवधोषेण च
पुरुषपयुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः । अथ ह्य-
लराजपतिः पुरुषपयोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्य-
माणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरालनिशितमुपाददे । इति
तेषां ह्यलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्
सिक्तमनसां भगवत्कलाधीरकुलं कदर्थीकृत्योत्पद्येन खैरं
विहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणं यद्
ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिमुतस्य निर्वैरस्य सर्वभूतसु-
हृदः स्तनायामप्यननुमतमालम्बनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसा-
ऽतिदुर्विपहेण दन्द्यामानेन वपुषा सहस्रोच्चचाट सैव
देवी भद्रकाली । अथममर्षरोषावेशरभसविलसि-
तभृकुटिविपकुटिलदंष्ट्रारूपेक्षणाटोपातिभयानकवदना
हन्तुकामैवेदं महादृष्टासमत्तिरंशेण विमुञ्चन्ती
तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विहङ्ग-
शीर्ष्णां गलात् स्त्रयन्तपसृगासवमत्युष्णं सहगणेन नि-
पीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्श्वैः सह जगौ
ननर्त्त च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया । एवमेव
खलु महदभिचारातिक्रमः कार्त्तस्त्रेनात्मने फलति ।
न वा एतद्विष्णुदत्त ! महदद्भुतं यदसंख्यमः स्वशिरश्छेदे
ध्यापतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभावसुहृद्दृढयपन्थीनां सर्व-
सत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषाऽरि-
वरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैरभिरक्ष्यमाणानां तत्पदमूल-
मकुतश्चिह्नयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम्” । ६७०
“अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गणस्य ब्रजतद्भुमत्यास्तटे
तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरूपान्वेषणसमये देवैर्नोप-
सादितः स द्विजवरउपलब्धः । एष पीवानसंहननाङ्गो-
गोखरवहुरं वोढुमलमिति पूर्वविष्टिगृहीतैः सह
गृहीतः प्रसभमतदहंउवाह शिविकां स महानुभावः !
यदा हि द्विजवरस्य पुमात्वावलोकानुगतेन समाहिता
सुरप्रगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां रङ्गण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह । हे वोढारः साध्वतिक्रा-
न्त किमिति विषमसृज्यते यानमिति ? । अथ त ईश्वर-

वचः सोपालम्भमुपाकर्ण्य उपायाचुरीयाच्छ्रित-
मनसस्तं विज्ञापयां बभूवुः । न वयं नरदेव ! प्रमत्ता
भवन्नियमासुपथाः साध्वेव वद्मामः । अयमधुनैव नि-
युक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति नानेन सह योद्धुं सह वयं पारदा-
मदति । सांसर्गिकोदोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां
सांसर्गिणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निश्चय्य कृपण्यचो
राजा रङ्गण उपसासितद्वयोऽपि निरुर्गेण वनात्कृत
रूपदुलितमन्युरविस्मयब्रह्मतेजसं जातवेदसमिव रजसा-
दृतमतिराह अहो कष्टं आतव्यं क्लेशरूपरिश्नानो दीर्घ-
मध्वानमेक जह्वान् सुचिरं नातिपीवानसंहननाङ्गो
रजसा चोपद्रुतो मयान् सखे ! नो वा परएते संवद्विन
इति वहुविप्रलब्धोऽप्यविद्याया विहितद्रव्यगुणकर्मण्ये
स्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषे अहं ममेत्यनध्या-
रोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतसूष्णीं शिविकां पूर्ववदु-
वाह । अथ पुनः स्वशिविकायां विषमगतायां प्र-
कुपित उवाच रङ्गणः । किमिदमरे त्वं जीवन्मृतोमां
कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि । प्रमत्तस्य च ते
करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनतायाः यथा
प्रकृतिं स्वां भजिष्यसीति । एवं बह्वव्यस्यमभिभाषमाणं
नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृता
शेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान्
ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां
नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ।
श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः
स जे स्यादुद्यदि वीर ! भावः । गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्या-
पीवेति राशौ न विदां प्रवादः । सौख्यं कार्यं
व्याधयसाधयश्च क्षुत्तुल्यभयं कलिर्निष्ठा जरा च । निद्रा-
रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सति ।
जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद् यद्विजतस्य
इष्टम् । स्वस्वाम्यभावो ध्रुवर्द्धा ! यत् तद्गुच्यतेऽसौ-
विधिद्वैतयोगः । विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च पश्यामि
यत्न व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत् किमीशितव्य
मथापि राजन् ! करवाम किन्ते । उन्नतपत्तजडवत्
स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन । अर्थः किंवा
अयता शिञ्जितेन स्तब्धप्रसक्तस्य च पिष्टमेघः । श्रीशुक
उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य स
सुनिवर उपशमशील उपरतानात्मप्रनिमित्त उपभोगेन
कर्मरिक्त्वं व्यपनयन् राजयानमपि तथैवोवाह । स

चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौशोरपतितत्त्वजिज्ञासायां
सम्यक्श्रद्धयाधिकारस्तद्दृश्यन्विचिनोचनं द्विज-
यच आनुत्य बद्धयोगमन्यसम्मतं त्वरयाऽवरुह्य
शिरसा तत्पादमूलसुपस्तृतः क्षमापयन् विगतवृषदेव
स्मय उवाच । कस्त्वं निगूढचरसि द्विजानां विभर्षि-
स्त्वं कतमोऽवधूतः । कस्यासि कुलस्य इहापि कस्मात्
क्षेमाय नचोदसि नोत युक्तः । नाहं विगङ्गे सुरराजवज्रा
क्ष तत्रलक्ष्मलाक्ष यमस्य दण्डात् । नाग्यर्कसोमानिलवि-
त्तपास्ताच्छङ्के भृगं ब्रह्मकुलावमानात् । तद् ब्रह्मसङ्गो
जडवद्भिन्नगुदविज्ञानवीर्योविचरस्वपारः । वचांसि योग
यथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसापि भेतुम् ।
अहञ्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां सुनीनां प्रवरं गुरुवै !
प्रदुः प्रदुः किमिहारणं यत्साक्षाद्भिर्ज्ञानकलावतीर्णम् ।
स वै भवान् लोकनिरोक्षार्थमव्यक्तलिङ्गोविचरत्यपि
सित् । योगेश्वराणां गतिमन्दुबुद्धिः कथं विवचनीत
मृहानुवदः" १०५० ।

ततः तेन रङ्गणनृपाय योगसङ्गा प्रारब्धाव-
साने सुतो बभूवेति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जडं करोति जड+णिच्-अच्-टाप् । १गूक
गिम्ब्राम् अमरः २भूस्यामलक्याम् रत्नमा० ।

जडिमन ए० जडश्च भावः दृढाऽदमनिच् । जाड्ये । "जनित
जडिम व्याकुलं व्याहरन्तो" "इष्टानिष्टापरिज्ञानं
यत्र मध्येष्वनुत्तरम् । दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽ-
भिधीयते" इत्युज्ज्वलमण्युक्ते अवस्थाभेदे ।

जतविल्वि० जतुना निर्दत्तादि काशा० इल । जतुद्रव्य
निर्दत्तादौ १कलकद्रव्ये २वङ्गेरुद्वीपने द्रव्यभेदे ।

जतु न० जन-ड तोऽन्तादेशः । १अलक्ते, २लाक्षायाञ्च ।
स्वार्थे क । तत्त्वार्थे भेदि० । "शणं तैलं दृतञ्चैव जतु-
दाहूनि चैव हि" भा० व्या० १४४अ० । "अप्राप्तमधिकं
पापं स्निह्यते जतुकाष्ठवत्" भा० शा० ३००अ० । ३चर्म्म-
चटिकायां स्त्री "सन्धिभ्यो जतुः" यजु० २४।२५ ।
"जतुः पलाख्याः पक्षिणीः" भेदि० । तस्य विकारः
"तपजतनोः सुक् च" पा० अण् सुक् च । जातुप तद्वि-
कारे (कड़ चुडि) मृष्टतौ व्याभरणे ।

जतुक न० जतु इव कायति कै-क । १हिङ्गौ भेदि० ।

२जनीनामगन्धद्रव्ये स्त्री भरतः । ३चर्म्मचटिकायां स्त्री
(चामचिका) शङ्करता० । ४पर्यट्टां मालवदेशप्रसिद्ध-
लतायां स्त्रीभावप्र० "पर्यट्टी रङ्गना कृष्णा जतुका जननी

जनी । जतुकृष्णाग्निर्गन्धश्च जतुका चक्रवर्त्तिनी । पर्यट्टी
तवरा तिता शिगिरा वर्षणक्षुब्धः । विषप्रणहरी
कण्डूकफपित्ताक्ष कुष्ठवृत्" भावप्र० तदुपयोगोक्तिः ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संक्षेपमृच्छति ऋ+अण् उप० स०
गौरा० डोष् । जतुकालतायां राजनि० ।

जतुकृत् स्त्री जतुवत्संक्षेपं करोति कृ-क्तिप् इत० । जतु-
कालतायाम् अमरः ।

जतुकृष्णा स्त्री जतिव कृष्णा । जतुकालतायाम् भावप्र० ।

जतुनी स्त्री० जतु संक्षेपेण तद्रूपं नयति स्वसंक्षिप्तद्रव्यम्
नी-क्तिप् इत० । चर्म्मचटिकायां त्रिका० तस्य संक्षेपात्
द्रव्यस्य जतुवद्रूपापत्तिर्लोकसिद्धा ।

जतुपुत्रक ए० जतुनिर्मितः पुत्र इवा (पुत्तली) । पाशकपु-
टियां तस्य जतुनिर्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादि
रचितस्य त्व उपचारात् तन्नामता ।

जतुमणि ए० "समस्तसुसन्नमरुजं मण्डलं कफरक्तजम् ।
सृजं लक्ष्म चैकेपां लक्ष्यो जतुमणिश्च सः" इति साधव-
करोक्ते रोगभेदे ।

जतुमुख ए० जतुनेव संक्षिप्तं मुखमस्य शा० त० । व्रीहिभेदे
"क्षणाव्रीहिशालासुखजतुसुखनन्दोसुखनाराचक त्वरित-
ककुकुटान्तकपारावतकपाटलमृष्टयो व्रीहयः" सुश्रु० ।

जतुरसः ए० इत० । अलक्ते के राजनि० ।

जतूस्त्री जतुः चर्म्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि०
जड् । पक्षिभेदस्त्रियाम् "कृच्छो जतुः सुषो लका ते
त्वय इतरजनानाम्" यजु० २४।२६ । जतुः सुषो लका
एतौ पक्षिविगेषौ" वेददी० ।

जतूकर्म ए० कर्मभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
जातुकर्मणं तद्गोत्रापत्ये तस्य जात्रः कर्णा० अण् य-
लोपश्च । जातुकर्मणं तच्छात्रे । जातुकर्मण्यश्च उपसृत्तिकर्त्ता
यथाह हेमा० दा० अङ्कुराः "जावालिनोचिकेतश्च स्त-
न्दोलौगात्तिकश्यते । व्यासः सनत्कुमारश्च शतद्रुज-
नकस्तथा । व्यासः कालायनश्चैव जातुकर्मणः कपि-
ञ्जलः । बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रश्चैव च । उप-
सृत्तिकृतएतान् प्रवदन्ति मनीषिणः" । जातुकर्मण्य इत्यत्र
जातुकर्म इति पाठः लिपिकरप्रमादात् तच्छात्रस्य उप-
सृत्ति कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्ये ।

जतूका स्त्री जन-उलूका० नि० । १चर्म्मचटिकायां अमरः ।
२जनीनामगन्धद्रव्ये शङ्कर० ।

जतु न० जन-र तोऽन्तादेशः । स्तम्भवृक्षसम्भौ "मीथा पञ्च-

दशास्थि स्यात् जलैकैकं तथा हनु" याज्ञ० वक्षोऽं-
 योः सन्धिः जलुः" भिता० "जङ्ग जलुगतान् करोति
 च विशेषतः" सुश्रु० "जलुदेशे भृगं वीरो व्यवासीदृष्ट्ये
 तदा" भा० व० १७७० । स्वार्थे-क तत्कार्थे शब्दरत्ना० ।
 जत्वश्मक न० जलरूपमश्लकम् । शिलाजलनि राजनि० ।
 जन जनने जुहो० पर० अक० सेट् घटा० । जजन्ति ।
 अजनीत् अजनीत् घटा० । जनयति जनितः
 वि-अति परस्परजनने आत्म० । व्यतिजजने । सार्वधातु-
 कसधोरिट् व्यतिजजिषे व्यतिजजिध्वे
 जन जनने दि० आ० अक० सेट् जायते अजनि अजनिष्ट ।
 जजान जजलः ईदित् । जातः । घटा० । जनयति ।
 उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तत्तदुपसर्गयोर्लार्थयुक्त-
 जनने तत् ।
 अति-अतिक्रम्य जनने सक० ।
 अधि-आधिक्येन जनने । अधिपत्येन जनने च "तेजस
 एव तदध्यापोजायन्ते । "ब्राह्मणो जायमानोऽपि पृथि-
 व्यामधिजायते" मनुः ।
 अहु+ पश्चाज्जनने अक० । "पुत्रिकायां कृतायां च यदि
 पुत्रोऽनुजायते" मनुः । पश्चादुत्पत्त्या सादृश्यं करणे
 सक० । "असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्रिविष्टपस्येव
 पतिं जयन्तः" रघु० ।
 समु+अहु+सम्यगनुजनने सक० "पितृन् समनुजायन्ते
 नरा मातरमङ्गनाः" रामा० अयो० ३५।२६ ।
 अभि+अभिलक्ष्यीकृत्य जनने सक० "भवन्ति सम्यग् देवीमभि-
 जातस्य भारत !" । "अज्ञानञ्चाभिजातस्य पार्थ ! सम्यग्
 मासुरीम्" गीता । सम्यगनुजनने अभिसुख्येन
 जनने अक० "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभृष्टोऽभि-
 जायते" "कामात् क्रोधोऽभिजायते" गीता ।
 प्रति+प्रतिरूपजनने अक० । "प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव
 प्रतिजायसे" प्रश्नो० ।
 वि+विशेषेण जनने विरुद्धजनने विकारे च "प्रतिना
 रक्षिता तस्मात् पुत्रं देवी व्यजायत" रामा० आदि०
 ७०७० । गर्भपोचने सक० "यूनां मत्ता प्रथमं विजज्ञतः"
 ऋ० ८।६८।५ । "पशुस्तिष्ठन् गर्भं धृत्वाहुप विश्व
 विजायते" शत० ब्रा० ७।४।१।१ । "काममाविज-
 नितोः सम्भवेम" तै० स० ३।५।१।५ । "तस्मात् व्यजायत"
 रामा० वा० १।७० । "यद्यी पुत्रं व्यजायत" वा २७।८ ।
 जन पु० जन-अच् । १।७० । "जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविव"

भावः २ महर्लोकादूर्ध्वलोके ३ अक्षरभेदे च जनार्दनः ।
 तल्लोकप्राप्तिहेतुकथनं भूमेरुच्युताक्तिय "इत्यं कथं
 कथयतोर्भगवद्भयोः प्रिये ! । क्षणार्धेन विमानं तज्जन-
 लोकं निनाय तान् । निवसन्त्यमलायत्र मानसाः ब्रह्म-
 सुताः । सनन्दनाद्या योगीन्द्रा सर्वे तेह्यूर्ध्वरेतसः । अन्ये
 तु योगिनो वै ह्यस्त्रलङ्घ्यक्षारिणः । सर्वे ह्य-
 विनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मलाः । महर्लोकः क्षितेरूर्ध्व-
 मेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु संख्यातो जनो भू-
 कतो जनैः" काशी० ख० ।

जनक पु० जन-णिच्-ण्वल् । १।पितरि अक्षरः "शुभेनु-
 जनकस्त्रिभिः" शु० तं । २।उत्पादके त्रि० "जन्यानां
 जनकः कालो जगतामाश्रयोमतः" भाषा० "उपसृति-
 कारको ३।अभिभेदे जलकर्णशब्दे दृश्यम् निर्विवंशजाते
 ४ विदेहचन्द्रभेदे । इक्ष्वाकुवंश्यनिमिषसिधयोरन्यो-
 न्यापात् विदेहताप्राप्तौ वसिष्ठस्य देहप्राप्तिश्चक्षा रामा०
 छत्त० ५६ अ० । निमेर्जनकोत्पत्तिकथोक्ता यथा
 "दृष्ट्वा विदेहं राजानमृषयः सर्वे एव ते । तच्च ते याजया-
 मासुर्यज्ञदीक्षां मनीषिणः । तच्च देहं नरेन्द्रस्य रत्न-
 नि-
 द्विजोत्तमाः । गन्धर्वाण्येव वस्त्रेण पौरुषस्य स-
 न्विताः । ततो यज्ञे समाप्ते तु भृगुस्तत्त्वेदमब्रवीत् ।
 आनयिष्यामि ते चेतस्तुष्टोऽस्मि तव पार्थिव ! । सुप्रीताश्च
 सुराः सर्वे निमेषे तस्तदाऽब्रुवन् । वरं वरय राजर्षे क ते
 चेतोनिष्कृत्याम् । एवमुक्तः सुरैः सर्वैर्निमेषे तस्तदाऽब्रु-
 वीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेयं सुरसत्तमाः । । वाद-
 मित्येव विबुधानिमेष्टे तस्तदाब्रुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां
 वायुभूतश्चरिष्यसि । त्वत्कृते निमिषिष्यन्ति चक्षुषि
 पृथिवीपते ! । वायुभूतेन चरता विश्रामार्थं सुहृद्विहः ।
 एवमुक्त्वा तु विबुधाः सर्वे जगत्सुर्यागतम् । ऋषयो-
 ऽपि महात्मानो निमिदेहं समाहरन् । अरुणित्व
 निक्षिप्य मथनञ्चक्रु रोजसा । सन्त होमैर्महात्मानः पुत्र-
 हेतोर्निमेष्टदा । अरण्यां सन्त्यसनायां प्रादुर्भूतो
 महातपाः । मथनान्निधिरित्याहुर्जननाज्जनकोऽभवत् ।
 यस्मादिदेहात्संभूतो वैदेहस्तु ततः कृतः । एवं विदेह-
 राजस्य जनकः पूर्वकोऽभवत् । मिथिनाम महातेजा
 स्तेनायं मैथिलोऽभवत् । इति सर्वमशेषतो मया क-
 थितं संभवकारणन्तु सौम्य । नृपपुङ्गवः शापजं द्विजस्य
 द्विजशापाच्च यदद्भुतं नृपस्य" ।
 ५।शम्भुराक्षरपुत्रभेदे । "सेनस्तन्मोऽतिसेनश्च शनको जन-

कस्ततः” हरिवं १६१अ० । “तद्वैतज्जनको वेदेहो
याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ” शत० ब्रा० ११।१। १।२। “सह-
स्रमेतस्यां वाचि दक्षो जनको जनक इति वै जना
धावन्तीति” १४।५।१।१।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्पात्यत्वात् । रामकलत्रे
जनकयज्ञे वेद्यां हलाकर्षणजातायां सीतायां सा हि
सद्युगे दृहस्यतिस्तुतकुशध्वजकन्या वेदवती नामासीत्
तेतायां सीताजातत्वात् सीतानामा बभूव रामा० उक्त०
१७अ० तत्कथा यथा ।

“कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरमितप्रभः । दृह-
स्यतिस्तुतः श्रीमान् बुद्ध्या तल्लो दृहस्यते । तस्याहं
कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मनः । सम्भूता वाङ्-
मयी कन्या नाम्ना वेदवती सृता । ततो देवाः स
गन्धर्वायक्षराक्षसपद्मगाः । ते चापि गत्वा पितरं
वरणं रोचयन्ति मे । न च मां स पिता तेभ्यो दत्त-
वान् राक्षसेश्वर ! । कारणं तद्वदिष्यामि निशामय महा-
भुज ! । पितृस्तु मम जामाता विष्णुः किल सुरेश्वरः ।
अभिप्रेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नामस्य मे पिता । दातु-
मिच्छति तस्मै त्वं तच्छ्रुत्वा बलदर्पितः । शम्भुनाम
ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् । तेन रात्रौ शयानो
मे पिता पापेन हिंसितः । ततो मे जननी दीना तच्छ-
रीरं पितृमम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हव्य-
वाहनम् । ततो मनोरथं सत्यं पितुर्नारायणं प्रति ।
करोमीति तमेवाहं हृदयेन समुहहे । इति प्रतिज्ञा-
मारुह्य चरामि विपुलं तपः । एतत्ते सर्वमाख्यातं
मया राक्षसपुङ्गव ! । नारायणो मम पतिर्न त्वन्यः
पुरुषोत्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरी-
प्सया । विज्ञातस्त्वं हि मे राजन् ! गच्छ पौलस्त्य-
नन्दन ! । जानामि तपसा सर्वं त्वे लोको यच्चि वर्तते ।”
ततस्तं कामयमानेन रावणेन सा धर्षिता तस्मै शपं
दत्त्वा ममारः तत्कथा

“एवमुक्त्या तत्र वेदवत्या निशाचरः । मूर्धजेषु तदा
कन्यां कराग्र्येण पराकृशत् । ततो वेदवती क्रुद्धा
केशान् हस्तेन साऽच्छिनत् । अस्मिभूत्वा करस्तस्याः
केशांश्चिन्नां प्रदाऽकरोत् । सा ज्वलन्तीव रोषेण दंष्ट्र-
नीव निशाचरम् । उवाचाग्निं समाधाय मरणाय
कृतवरा । धर्षितायास्त्वयाऽनार्य ! न मे जीवितमिष्यते ।
रक्ष स्तस्मात् प्रवेष्ट्यामि पश्यतस्ते कृताशनम् । यस्मात्तु

धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं
हि समुत्पत्स्याम्यहं पुनः । न हि शक्यः स्त्रिया हन्तुं
पुरुषः पापनिन्दय ! । शपे त्वयि मयोत्सृष्टे तपस्य
व्ययो भवेत् । यदि त्वस्मि मया किञ्चित्कृतं दत्तं ह्यतः
तथा । तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिणः सुता ।
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पयात
च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः । सैषा जनकरा-
जस्य प्रसूता तनया प्रभो ! । तव भार्या महाबाहो !
विष्णुस्त्वं हि सनातनः । पूर्वं क्रोधहतः शत्रुर्ययासौ
निहतस्तथा । उवाचयित्वा शैलामस्तव वीर्यममातुषम् ।
एवमेवा महाभागा मत्वे पूत्यत्स्यते पुनः । क्षेपे हल-
सुखोत्कटवेद्यामग्निशिखोपमा । एषा वेदवती नाम
पूर्वमासीत् कते युगे । तेतायुगमनुप्राप्य वधार्थं
तस्य रक्षसः । उत्पन्ना मेथिलकुले जनकस्य महा-
त्मनः” । कालिकापु० ३७अ० तस्याः पृथिव्या उत्पत्ति-
रुक्ता । कल्पभेदादविरोधः । जनकात्मजाजनकतनया-
दयोऽप्यत्र ।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे ।

जनकसम्राट् पु० सप्तभिः रात्रिभिःसाध्यः अणु तस्य लुक्
अच् समा० जनकेन दृष्टः सम्राट् । जनकदृष्टे सप्त-
रात्रिसाध्ये यागभेदे । “जनकसम्राट्पृथ्वीकामः अग्नि-
सुव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः” आश्व०
श्रौ० १०।१।१४। “जनकसम्राट्पृथ्वीकामः कृत्वा प्रिच्यते ।
अभिषुव चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति”
नारा० “जनक सम्राट् चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम्” ।
कात्या० श्रौ० २१।५।६ “चतुर्भ्यः पार्थिवैः परो विश्व-
जिन्महाव्रतं च” ।

जनकारिन् पु० जनैः क्षीयते कृ-मा० कर्म्मणि णिनि ।
अलक्तके राजनि० । [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।
जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापितः ईश्वरः । जनकस्यापिते
जनहृदम् पु० स्त्री जनेभ्योगच्छति वहिः गम-सच् सप्त च ।
चण्डाले स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “अवधीत् । जन-
हृदम् इवैव यदि हतदृष्टो दृष्टस्तु । सशर्मशुचिवपुरर्हति
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम्” भाषः ।

जनचक्षुस् न० जनस्य चक्षुरिव । लोकचक्षुर्गत्प्रकाशके सूत्र्ये
“सहस्राभ्युदिते सूत्र्ये जनचक्षुषि निष्कले” हरिवं०
१४३ । लोकचक्षुःप्रभृतयोऽप्यत्र । “लोकचक्षुर्दिवकरः”
आदित्यहयम् ।

जनजन्मादि ए० जनस्य जनिमतो जन्मान आदिः । पर
मेश्वरे । “जननो जनजन्मादिः” विष्णुसु० ।

जनत् पु० जन-भावे व्यति । जनने जनद्वच्छब्दे दृश्यम् ।

जनता स्त्री जनानां समूहः तत् । जनसमूहे धर्मः ।

“आगामिनीं गृहिरे जनतास्तद्व्याम्” । “विहित-
ज्जलिर्जनतया दधती” माघः ।

जनत्रा स्त्री जनान् त्रायते त्रै-क । जङ्गमकुक्ष्याम्" हारा० ।

जनदेव पु० जनोद्देव इव उपमितस० । नरदेवे नरश्रेष्ठे

राजनि “जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः”

भा० शा० २१८व्य० ।

जनदत् ५० जनत् जननमस्तुप्रस्य मतुप् मस्य वः । जनन
गुणयोगिनि वक्ष्ये “अग्नये तपस्वते जनदत्ते पायकवते
स्वाहा” ऐत० ब्रा० ७।८।

जनधा यं जनं दधाति धा-क्विप् । जनपोषको वज्रौ स हि
जनानां जठरस्थित्याद्भादेः पाचनेन रसवीर्यसम्पादन-
द्वारा पोषकः इति तस्य तथात्वम्” तैत्ति० ब्रा०
४१।१।१।१।१ उदा० ।

ज्ञानन न० जन-भावे ल्युट् । १८३३वे २जन्मनि (खादृष्टो
 पनिवद्गरीरग्रहणे) २आविर्भावे च “यदैव पूर्वं जनने
 गरीरम्” कुमार० । दीक्षितस्य यज्ञादिषु ४दीक्षादि-
 संस्कारभेदे दीक्षितस्य दीक्षारूपजन्यत्वात् तथात्वम्
 “पुनर्वा एतच्छ्रित्जो गर्भं कुर्वन्नि ये दीक्षयन्तीत्यादि”
 श्रुतेः । “मातुरग्रे ऽधिजननं द्वितीयं भौक्षिगन्धने ।
 तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनादिति” मनुः ।
 ध्याप्तावे ल्युट् । ५३३ये । जन-णिच्-भावे ल्युट् ।
 इत्पादने । “अन्योऽन्यशोभाजननाद् वभूव” कु-
 मार० । कर्त्तरि ल्यु । ७उत्पादको त्रि० “सोमापूषणा
 जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः”
 ऋ० २।४०।१। ८परमेष्ठिने पु० “जननो जनजन्मादिः”
 विष्णु स० ।

जननाशौच न० जनननिमित्तमशौचम् । प्रसवनिमित्ता-
शौचे अशौचशब्दे ४८६ष्ट० दृश्यम् ।

जननि स्त्री-जन वनि । जनीनामगन्धद्रव्ये शब्दरत्नाः ।

जननी स्त्री जनयति जन-णिच्-ञिन् जन-व्यपादाने
 ञिन् वा, डीप् । मातरि "जनन्यां संस्थितायान्तु सप्त सर्वे
 सहोदराः । भजेरन् मातृकं रिक्तं भगिन्यस्य सनाभयः"
 मतुः । २ दयायां ऋदि० ३ जनीनामगन्धर्व्ये ४ चर्मचटिकायां
 ण्ठर० ५ युधिकायां ण्ठच्० ६ कट्टायां ७ सर्पिष्ठायां

द्व्यलक्षणे च राजनि । एतत्पादकस्त्रीमात्रे “वदा-
मस्ते किं वा जननि ! वयस्यैर्जडवियः” कालीकृतः
“वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति” रघुः । “मासेन
स्त्रीजननी” विष्णुसूक्तम् । १० जटानां स्त्र्यां राजनि ।

जनपदं पुं० जनाः पदान्ते गच्छन्ति यत् पद-आधारे व ।
देशे । अमरः । “कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान्
जनपदानपि” याज्ञव० । जनपदभेदाश्च भा० भी० ६ अ०
दर्शिता यथा

“अतज्ज्ञं जनपदान्निबोध गदतो मम । तत्रमे कुर-
पाञ्चानाः शाल्वा माद्रेयजाङ्गलाः । शूरसेनाः पुनि-
न्दाश्च बोधा मालास्तथैव च । मत्स्राः कुशट्टाः कौ-
शल्याः कुन्त्यः काशिकोशलाः । चेदिमत्स्यकरुणाश्च
भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः । उत्तमाणीं दशार्णीश्च मेक-
लाश्चोत्कलैः सह । पाञ्चानाः कोशलाश्चैव नैकपृष्ठा
युगन्धराः । बोधा मद्राः कलिङ्गाश्च काशयोपरका-
शयः । जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णीश्च भारतम् । कु-
न्त्योऽवन्त्यश्चैव तथैवापरकुन्त्यः । गोमन्ता मल्लकाः
पाण्ड्याः विदर्भाः नूपवाहिकाः । अश्वकाः पांशुराष्ट्राश्च
गोपराष्ट्राः करीतयः । अधिराज्यं कुशट्टाश्च मल्लराष्ट्र-
श्च केरलाः । वारवाणप्रापवाह्याश्च वक्रा वक्रातयः
शकाः । विदेहा मगधाः कल्या मलया विजयास्तथा ।
अङ्गा यङ्गाः कलिङ्गाश्च यक्षक्षोमान एव च । मल्लाः
सुद्रेणाः मल्लदा भार्हिषाः शशकास्तथा । वाह्लीका
वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः । अपरान्ताः
परान्ताश्च पक्ष्वाश्चर्म्मचण्डकाः । अटवीशिखराश्चैव
मेरुभूताश्च मरिच ! । उपाटन्तामुपाटन्ताश्च हुराष्ट्राः के-
कयास्तथा । कुट्टाः परान्ता साहेयाः क्रुचाः सातद्रनि-
ष्कुटाः । अम्ब्राश्च वज्रवो राजन्नलगिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाभटाः । महुत्तराः
प्राष्ट्रपेया भार्गवाश्च जनाधिप ! । शुङ्गा भागाः कि-
राताश्च सुद्रेणा वासुनास्तथा । शका निघादनिष-
धास्तथैवानर्त्तनैर्कर्त्ताः । दुर्गलाः पूर्तिमत्स्राश्च कुल-
लाः कुशलास्तथा । क्षीरप्रहाः शूरसेना रैजिकाः
कन्यकाशणाः । तिलभारा मसीराश्च मधुमत्ताः सुक-
न्दुकाः । काशसीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शका-
स्तथा । अभीसारा उलूताश्च शैबला वाह्लिकास्तथा ।
दक्षीचिरा नवादव्यां वातजामरधोरगाः । वज्रवट्टा-
श्च कौरव्य ! सुदामानः सुमल्लिकाः । वज्राः करीषकाः ।

यापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा । वानायको दशाः पाश्चात्
रोमाणः कुशविन्दवः । कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्ग-
लाः कुरुवर्णकाः । किराता वर्ष्मराः सिद्धा वैदेहास्तान्त्र-
लिपकाः । ओड्रा स्नेच्छाः ससैरिन्ध्राः पार्वतीयाश्च
मारिप ! । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ! । द्र-
विडाः केरलाः प्राच्या मूपिका वनवासिकाः । कर्णा-
टका माहिषका विकल्या मूपकास्तथा । भिल्लिकाः
कुल्लाश्चैव सौहृदा नलकाननाः । कोकुटकास्तथा
चोलाः कोङ्कणा मालवा नराः । समङ्गाः कनकाश्चैव
कुङ्कुराङ्गारमारिपाः । ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः
शालसेनयः । व्यूढकाः कोरकाः प्रोडा समवेगवशास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलिकाः पुलिन्दा वल्कलैः सह । मालवा
वल्गवाश्चैव तथैवापरवर्त्तकाः । कुलिन्दाः कालदाश्चैव
दण्डकाः करटास्तथा । मूपकास्तनवालाश्च सनीमा
वटसृङ्गयाः । अलिदायाः शिवाटाश्च स्तनपाः
मुनयास्तथा । ऋषिका विदर्भाः काकास्तङ्गनाः परत-
ङ्गनाः । उत्तराश्वापरे स्नेच्छा जना भरतसत्तम ! ।
ययनाश्च सकाप्नोजा दारुणा स्नेच्छजातयः । सङ्गह-
हाः कुलत्याश्च हृणाः पारसिकैः सह । तथैव रम-
णाश्चीनास्तथा च दशमालिकाः । क्षत्रियोपनिवेशश्च
वैशम्पत्यकुलानि च । शूद्राभीराश्च दरदाः कश्मीराः
पशुभिः सह । खाशीकाश्चान्तचाराश्च पङ्गवा गिरि-
गङ्गाराः । आलेयाः समरद्वाजास्तथैव स्तनपोषकाः ।
द्रोपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः । तोमरा
हन्वमानाश्च तथैव करभङ्गकाः । एते चान्ये जन-
पदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च” ।

वृ०सं० १४७० कूर्मविभागे तु तेषां मध्ये केपाञ्चित्
दिग्भेदेन स्थितिर्दर्शिता ते च कूर्मविभागशब्दे पृ०
उक्ता देशानां सीमादि तत्त्वशब्दे उक्तं वक्ष्यमाणश्च
केचिद्भेदास्तु पृ० सध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा
“तस्मिन् कुरुपाञ्चालाः शाल्वाश्चैव सजाङ्गलाः । शूर-
सेना सुद्रकारा बोधकाः सपटञ्चराः । मल्लपाः किराताः
कुल्लाश्च कुल्लयः कुल्लिकोशलाः । आवन्ताश्च कुलिङ्गाश्च
कोलाश्चैवान्ध्रकैः सह । मध्यदेशे प्रायजपदाः प्रायजः
परिकीर्त्तिताः । वाङ्मला वाटधानाश्च आभीराः काल-
तोयकाः । परञ्ज्याश्चैव शूद्राश्च पङ्गवाश्चालखण्डिकाः ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः । शका द्रुह्याः
पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिकाः । रामठाः कण्डकाराश्च

केकयादेशमानिकाः । क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैशम्पत्य-
कुलानि च । आलेयोऽथ भरद्वाजः कश्यपाः सदशेरकाः ।
लम्बकास्तनपानाश्च सैनिकाः सह साङ्गजैः । एते देशा
उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत । अङ्गावङ्गामदुगुरका
अन्तर्गिरिवह्निगिराः । ततः, प्रवङ्गा मातङ्गा मल्लया
मल्लवर्त्तकाः । स्फल्गोकराः प्रविजया भागवाङ्गैय-
मालवाः । प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्तान्त्र-
लिपकाः । शाल्मगधगोनर्हीः प्राच्या जनपदाः सृताः ।
तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्डुराश्च
केरलाश्चैव चोलाः कुल्लास्तथैव च । सेतुकास्तथैव
चैव कुपयाचारवासिकाः । नवराट्टाः माहिषकाः
कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कावेराश्च सहेधीकैराटव्याः श्व-
रास्तथा । पुलिङ्गाविन्ध्यमूपीका वैदर्भा दण्डकैः सह ।
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तमसैः सह । तथा तैत्ति-
रकाश्चैव सर्वे कारस्तरास्तथा । नासिकाद्याश्च ये
चान्ये ये चैवान्तरनमंदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः
सह सारस्वतेस्तथा । काञ्चीयाश्च सुराट्टाश्च आनर्त्ताद्या-
वृद्धैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ।
मालवाश्च कुरुपाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह । उत्तमाशाः
दशार्णाश्च भोजाः किष्किन्विकैः सह । तोपलाः कोश-
लाश्चैव तैपूरा वैदिकास्तथा । तुमरास्तुम्वुराश्चैव
पटुमान्निपथैः सह । अनूपास्तुण्डिकैराश्च धीनिहोता
अवनयः । एते जनपदाः ख्याता विन्ध्यपृष्ठनिवा-
सिनः । अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्चयिष्ये ये ।
निर्दारा हंसवर्णाश्च कुपया अपथाः खथाः । कुच-
प्रावरणाश्चैव उर्षादर्भाः समुद्रकाः । लिगर्ना मण्ड-
लाश्चैव किराताश्चामरैः सह” । शक्तिरङ्गमतन्त्रे
देशभेदसोमाद्युक्तं यथा “देवव्यवस्था देवेशि ! । पृथ्यते
शृणु तत्परा । वैदनाथं समारभ्य भुपतिशान्तं शिवे ! ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां नहि दुष्परि । रत्नाकरं
समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे ! । वङ्गदेशो महा प्रोक्तः
सर्वसिद्धिप्रदर्शकः । जगन्नाथात् पूर्वभागात् क्षपा-
तीरान्तर्गं शिवे ! । कलिङ्गदेशः सम्प्रोक्तोऽयमार्ग-
रायणः । कलिङ्गदेशमारभ्य पञ्चाष्टयोजनं शिवे ! ।
दक्षिणं महेशानि ! काञ्चिङ्गः परिकीर्त्तितः ; सुवा-
ह्मण्यं समारभ्य यावद्देवो जगन्मूर्तिः । तावत् केरल-
देशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धिकेशः । समिन्धरात् व्युत्प्रेषात्
हंसकेरलनामकः । अनन्तशैलमारभ्य यावत्प्रादव्यं

परे । तावत् सर्वेशनामा तु केरलः परिकीर्तितः ।
 शारदामठमारभ्य कुङ्कुमाद्रितटान्तकम् । तावत्काश्मीर-
 देशः स्यात् पञ्चाशद्वयोजनान्तकः । कालेश्वरं श्वेत-
 गिरिं त्रैपुरं नीलपर्वतम् । कामरूपमिधो देशो गणेश-
 गिरिर्भूविनि । त्रिपञ्चकं समारभ्य मध्ये चोज्जयिनी-
 शिवे । माज्जारीतीर्थं राजेन्द्र ! कोलापुरनिवासिनी ।
 तावद्देशो महाराष्ट्रः कर्णाटस्त्रामिगोचरः । जगन्ना-
 थादूर्ध्वभागादूर्ध्वं श्रीश्वरान्तिकात् । तावदम्भामिधो-
 देशः सौराष्ट्रं शृणु सादरम् । कोङ्कणात् पश्चिमं तीर्थं
 ससुद्रप्रान्तगोचरम् । हिङ्गलाटान्तको देवि ! दशयोजन-
 देशतः । सौराष्ट्रदेशो देवेशि ! तस्मात्तु शुक्लं राभिधः ।
 श्रीशैलन्तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः । तैलङ्ग-
 देशो देवेशि ! ध्यानाध्ययनतत्परः । सुरास्त्रिकां समारभ्य
 मलयान्तरालं शिवे ! । मलयालामिधोदेशो मन्त्रसिद्धि-
 प्रवर्तकः । रामनाथं समारभ्य श्रीरङ्गान्तं किलेश्वरि ! ।
 कर्णाटदेशो देवेशि ! सास्त्राज्यभोगदायकः । ताम्रपणीं
 समारभ्य शैलार्द्रशिखरोर्ध्वतः । अवन्तीसंज्ञको देशः
 कालिका तत्र तिष्ठति । भद्रकाली महापूर्वं रामदुर्गाच्च
 पश्चिमे । श्रीविदर्भमिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति ।
 शुक्लं रात् पूर्वभागे तु द्वारकातो हि दक्षिणे । मरुदेशो
 महेशानि ! उद्भोत्पत्तिपरायणः । श्रीकोङ्कणादधोभागे
 तापीतः पश्चिमे परे । आभीरदेशो देवेशि ! विन्ध्या-
 शैले व्यवस्थितः । अवन्तीतः पूर्वभागे गोदावर्यास्तथो-
 त्तरे । मालवास्थो महादेशो ! धनधान्यपरायणः ।
 द्रविडतैलङ्गमध्ये चोलदेशः प्रकीर्तितः । लब्ध-
 कर्णाच्च ते प्रोक्तास्तद्भेदोवान्तरो भवेत् । कुरुक्षेत्रात्
 पश्चिमे तु तथा चोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थान्महेशानि !
 दशयोजनकद्वये । पाञ्चालदेशो देवेशि ! सौन्दर्यगर्व-
 भूषितः । पाञ्चालदेशमारभ्य श्लेष्माहृत्पिण्डपूर्वतः ।
 काम्बोजदेशो देवेशि ! वाजिराजिपरायणः । वैदर्भ-
 देशादूर्ध्वं इन्द्रप्रस्थाच्च दक्षिणे । मरुदेशात् पूर्वभागे
 वैराटः परिकीर्तितः । काम्बोजाहृत्पिण्डभागे तु इन्द्र-
 प्रस्थाच्च पश्चिमे । पाण्डुराष्ट्रदेशो महेशानि ! महाशूरत्व-
 कारकः । गण्डकीतीरमारभ्य चम्पारण्यान्तकं शिवे ! ।
 विदेहभूः समारभ्य तैरभुक्ताभिधः स तु । काम्बोज-
 देशमारभ्य महाश्लेष्मात्तु पूर्वको । वाङ्मालिकदेशो-
 देवेशि ! अश्वोत्पत्तिपरायणः । तप्तकुण्डं समारभ्य
 रामक्षेत्रान्तकं शिवे ! । किरातदेशो देवेशि ! विन्ध्याशैलेऽव-

तिष्ठति । करतोयां समारभ्य हिङ्गलाटान्तकः शिवे !
 सलतानदेशो देवेशि ! महाश्लेष्मपरायणः । हिङ्गु-
 पीठं समारभ्य मङ्गेशान्तं महेश्वरि ! । खुरसानामिधो-
 देशो श्लेष्ममार्गपरायणः । तन्मध्ये चोत्तरे देवि ! वैराटः
 परिकीर्तितः । काश्मीरन्तु समारभ्य कामरूपात्तु पश्चिमे
 भोटान्तदेशो देवेशि ! मानदेशाच्च दक्षिणे । मानसेना-
 हृत्पूर्वं चीनदेशः प्रकीर्तितः । कैलानीरं समारभ्य
 सरयूं परितः परे । आमरगान् महेशानि ! महाचीना-
 मिधो भवेत् । जटेश्वरं समारभ्य योगिन्यन्तं महेश्वरि ।
 नेपालदेशो देवेशि ! शिलहट्टं शृणु प्रिये । गणेश्वरं समा-
 रभ्य महोदध्यन्तकं शिवे ! । शिलहट्टामिधो देशः पर्वत-
 तिष्ठति प्रिये ! । वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तकं शिवे ।
 गौडदेशः समाख्यातः सर्वविद्याविशारदः । गोकर्ण-
 शात् पूर्वभागे आर्यावर्त्तात्तु चोत्तरे । तैरभुक्तात् पश्चिमे
 तु महापुण्याच्च सर्वतः । महाकोशलदेशश्च सूर्यवंश-
 परायणः । व्याघ्रेश्वरं समारभ्य तप्तकुण्डान्तकं शिवे ! ।
 मगधास्थो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति । दक्षोत्तर-
 क्रमेणैव क्रमात् कीकटमागधौ । चरणाद्रिं समारभ्य
 गङ्गाप्रान्तकः शिवे ! । तावत् कीकटदेशः स्यात्तदनान्त-
 गधो भवेत् । जगन्नाथप्रान्तदेशश्चोत्तकः परिकीर्तितः ।
 कामगिरिं समारभ्य द्वारकान्तं महेश्वरि ! । स्त्रीकुल-
 लामिधो देशोऽङ्गणं शृणु महेश्वरि ! । कामगिरेर्दक्षि-
 भागे मरुदेशात्तथोत्तरे । हृणदेशः समाख्यातः शूरास्तत्र
 रमन्ति च । अथाप्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशश्च मध्ये ।
 ससुद्रप्रान्तदेशो हि कोङ्कणः परिकीर्तितः । ब्रह्म-
 पुत्रात् कामरूपात् मध्यभागे तु कैकयः । मागधाहृत्
 भागे तु विन्ध्यात् पश्चिमतः शिवे ! । शौरसेनामिधो-
 देशः सूर्यवंशप्रकाशकः । हस्तिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रा-
 च दक्षिणे । पाञ्चालपूर्वभागे तु कुरुदेशः प्रकीर्तितः ।
 कुरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्रेर्दक्षिणे शिवे ! । सिंहलास्त्रो
 महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः । शिलहट्टात् पूर्वभागे
 कामरूपात्तथोत्तरे । पुलिन्ददेशो देवेशि ! नरनारायणः
 परः । गणेश्वरात् पूर्वभागे सरुद्रादुत्तरे शिवे ! । कच्छ-
 देशः समाख्यातः सुदेवं शृणु सादरम् । पुलिन्दादुत्तरे-
 भागे कच्छाच्च पश्चिमे शिवे ! । मत्स्यदेशः समाख्यातो
 मत्स्यवाङ्माल्यकारकः । वैराटपाण्डुरयोर्मध्ये पूर्वदक्ष-
 क्रमेण तु । नद्रदेशः समाख्यातो माद्रोह तत्र तिष्ठति ।
 शूरसेनात् पूर्वभागे गण्डक्याः पश्चिमे ! शिवे ! ।

सौवीरदेशो देवेशि ! सर्वदेशाधमाधमः । अयन्तीतः
पश्चिमे त्वं वेदभाङ्गिण्योत्तरे । छाटदेशः समाख्यातो
वर्वरं शृणु पार्थिव ! । मावापुरं समारभ्य सप्तशृङ्गा-
न्तयोत्तरे । वर्वराख्यो महादेशः सैन्धवं शृणु सादरम् ।
लङ्कामदेशमारभ्य मज्जानं परमेश्वरि ! । सैन्धवाख्यो
महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ! । एते षट् पञ्चाशद्देशा
मया प्रोक्ता महेश्वरि ! । एतन्मध्ये ऽपि देवेशि ! देशभेदा
ज्ञानेक्षणः । कोटिषः सन्ति देवेशि ! एते सुख्याः प्रकी-
र्त्तिताः । रैहस्यातिरहस्यञ्च गोमयं पशुसङ्घटे । इति
संक्षेपतः प्रोक्तं किमन्यत् श्रोतुमिच्छसि” ।

तत्र भवः उत्साहं व्यज् । जनप्रदादागत अणु तस्येदम्
अणु वा । जानपदं तत्र भवे तत आगते तत्सम्बन्धिनि
च । “नीवारपाकादिकडङ्करीयैराख्यपुत्रे जानपदैर्न कश्चित् ।
“देयं चौरहृतं द्रव्यं राज्ञा जानपदाय त्वं” याज्ञो-
स्त्रियां त्वं वृत्तौ जानपदेत्यादि पा० ङीप् । वृत्तावेव
ङीपो नियमात् अन्यत्र जानपदा व्यञ्जनस्य ङीपि जान-
पदी तत्र भवस्त्रियां पिप्वात् आद्युदात्तता । “त्यजेदेकं
कुलस्यार्थं पामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । पामं जनपदस्यार्थं
आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत्” मीतिसारः ।

जनपदिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य स्वत्वेन इति । जनपद-
स्त्रामिनि । “जनपदिनां जनपदेन समानशब्दानाम्”
पा० “जनपदिनां जनपदस्त्रामिनाम्” सि० कौ० ।
स्त्रियां ङीप् । [तायां हेमच० ।

जनप्रवादं पु० जनेषु प्रवादः ७८० । जनापवादे वचनीय
जनप्रियं पु० ६८० । १ शोभाङ्गुनद्वये २ घन्याके च राजनि० ।
श्लोकप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभञ्जं पु० जनानां भञ्जः भज-वा० कर्मणि स । २ यज-
मानानां कामदानेन भजनीये । “सत्तासाहो जनभञ्जो
जनं सङ्गः” ऋ० २।२।१।२। २ जनानां भञ्जणे च ।

जनमेजयं पु० जनमेजयति एज-णिच्-खण् । १ परोक्षितो
नृपतेः पुत्रो २ कुरुनामभूपुत्रभेदे च । “ततः संवरणात्सौरी
तपती सुपुत्रे कुरुम् । राजद्वेतं प्रजाः सर्वा धर्म्मज्ञ
इति वज्रिरे । तस्य माम्नाऽभिधिख्यातं पृथिव्यां कुरु-
जाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपाः ।
अविलितमभिध्नन् तथा चैत्ररथं सुनिम् । जनमेजय
ञ्च विख्यातं पुत्रांश्चास्यानुशुभ्रमः । पञ्चैतान् वाहिनी
पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया
भुवि ख्याता महाबलाः” भा० आ० ६४७० । २ पुरुन्दपुत्रे

च “पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजासीञ्जनमेजयः” हरिव-
२।४० । तत्र परोक्षितः पुत्रो जनमेजयः सर्पसन्ने भारतं
श्रुतवान् तत्कथा भा० आ० ५०४० ।

“मन्त्रिणाञ्च वचः श्रुत्वा स राजा जनमेजयः । पर्यात-
यत दुःस्वार्त्तः प्रत्यर्पिषत् करं करे । निःश्वासमुष्णम-
सहर्षी राजीवलोचनः । सुभोचाश्चूषि च तदा
मेलाभ्यां प्ररुदन्नृपः । दुर्धरं वाक्ससत्सुख्यं स्रुष्ट्वा
चापो यथाविधि । सङ्घत्तमिव च ध्यात्वा निश्चिन्ध
मनसा नृपः । अमर्षी मन्त्रिणः सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवतां वाक्यं पितुर्मे स्वर्गतिं
प्रति । निश्चितेयं मम मतिर्यां च तां मे निबोधत ।
अनन्तरञ्च मन्येऽहं तच्चकाय दुरात्मने । प्रतिकर्तव्यमि-
त्येवं येन मे हिंसितः पिता । ऋषेर्हि शृङ्गिण्योवाक्यं
कृत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं
यो न्यवर्त्तयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो ननु जीवेत्
पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्थिवः ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च । स त्वं वारि-
तयान्नोहात् काश्यपं द्विजसत्तमम् । सञ्जिवीवयिषुं
प्राप्तं राजानमपराजितम् । महानतिक्रमो ह्येष तच्च-
कस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्द्वयं वा नृपं जीव-
येदिति । उतङ्गस्य प्रियं कर्तुमात्मनश्च सङ्घत् प्रियम् ।
भवताञ्चैव सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुः” ।

“सौतिरुवाच । एषमुक्त्वा ततः श्रीमाम्मन्त्रिभिश्चानुभो-
दितः । आरुरोह प्रतिज्ञां स सर्पसन्नाय पार्थिवः ।
ब्रह्मन् । भरतशार्दूलो राजा पारीक्षितस्तदा । पुरोहित-
मथाह्वय ऋत्विजो वसुधाधिपः । अश्रवीद्वाक्यसम्पन्नः
कार्यसम्पत्करं वचः । यो मे हिंसितवांस्तातं तच्चकः
स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवन्तो ब्रुवन्तु मे ।
अपि तत्कर्म विदितं मयतां येन पञ्चगम् । तच्चकं स
प्रदीप्तेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सवान्धवम् । यथा तेन पिता मद्दं
पूर्वं दग्धो विषाम्निना । तथाहमपि तं पापं दग्धु-
मिच्छामि पञ्चगम् । ऋत्विज उचुः । अस्मि राज-
न्महत् सत्वं त्वदर्थं देवनिर्मितम् । सर्पसत्तमिति ख्यातं
पुराणे परिपश्यते । आहृतां तस्य सत्वस्य त्वदान्योऽस्ति
नराधिप ! । इति पौराणिकाः प्राङ्तरंश्चाकं चास्ति
स क्रतुः । सौतिरुवाच । एषमुक्त्वा स राजर्षिर्भवे-
दग्धं हि तच्चकम् । कुताशनसुखे दीप्ते प्रविष्टमिति
सत्तम ! । ततोऽश्रवीन्मन्त्रविदस्तान् राजा ब्राह्मणाञ्च ।

आहरिष्यामि तत् सत् सन्माराः सन्निभयन्तु मे ॥५६॥
 “श्रुत्वा ते सर्पसत्ताय दीक्षितं जनमेजयम् । अथा-
 गच्छदधिर्विहानं कण्वद्वैपायनस्तदा ॥ इत्युपक्रमे “इदं
 पञ्चाङ्गिजत्रेयं पर्थं पृच्छां कतञ्जलिः । जनमेजय
 उवाच । कुरुणां पाण्डवानाञ्च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान् ।
 तेषां चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज ! । कथं सम-
 भवद्भेदोपममिदं कर्मणाम् । तच्च युद्धं कथं वृतं
 भूतान्तरकणं महत् । पितामहानां सर्वेषां दैवमाविष्ट-
 चेनसाम् । कार्त्तुस्त्रैनैतन्ममाचक्ष्व यथावृतं द्विजोत्तम ! ।
 सौतिरुवाच । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कण्वद्वैपायनस्तदा ।
 शशास शिष्यमारीनं वैशम्पायनमन्तिके । व्यास उवाच ।
 कुरुणां पाण्डवानाञ्च यथा भेदोऽभवत्पुरा । तदस्मै
 सर्वमाचक्ष्व यन्मतः हृतवानसि । गुरोर्वचनमाज्ञाय स
 तु त्रिपर्यमस्तदा । आचक्ष्व ततः सर्वमितिहासं पुरा-
 तनम् । राज्ञो तच्छे सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वशः ।
 भेदं सर्वविनाशश्च कुरुपाण्डवयोस्तदा ॥ ६० ॥

“वैशम्पायन उवाच । गुरवे प्राङ्मनस्कृत्य मनोबुद्धि-
समाधिभिः । संपूज्य च द्विजान् सर्वांस्तथाऽन्यान्
विद्वान् जनान् । महर्षेर्विश्रुतस्येह सर्वलोकेषु धीम-
तः । प्रवक्ष्यामि मतं कर्तुं व्यासस्यास्य महात्मनः ।
‘ओतु’ पातञ्ज राजंस्तु’ प्राथमेमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्त्रपरिषन्दो मनः प्रोत्साहतीव मे । शृणु राजन् ।
यथा भेदः कुरुपाण्डवयोरभूत् । राक्ष्यार्थे दूततसम्भू-
तो वनवासस्तथैव च” । ६१ अ० ।

“तं कदाचिन्मृगयां गतः पारोक्षितो जनमेजयः क-
स्मिंश्चित् स्वविषये व्याम्रममपश्यत्” भा० व्या० १२अ० ।
“परोक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः । जममेजयस्य
दायदास्त्रय एव महाराथाः । मृतसेनोपसेनौ च भीम-
सेनश्च नामतः” । “हाष्टौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परी-
क्षितौ । भीमसेनास्त्रयो राक्षन् द्वौ चापि जनमेजयौ” ।
“ऋक्षश्च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः ।” “क्षमि-
मन्योः परीक्षितु पिता तव जनेश्वर !” भा० व्या० १२अ० ।
४ पुरञ्जयव्यासपुत्रे “जनमेजयो महाराज ! पुरञ्जयसुतो-
ऽभवत् । जममेजयस्य राजर्षेर्ब्रह्मालोऽभवत् सुतः”
हरिवं० ११अ० ।

जनयति स्त्रो जन-णिच्-वा० यावे व्यति वेदे नि० णि०
लोपामावः । उत्पादने “जनयत्यै” स्वा संभौमि”
ब्रज्ज० । १/२३।

जमयित् पु० जम-णिच्-हृच् । १पितरि २उत्पादके त्रि०
३मातरि स्त्री ङीप् ।

जनरव ष० ६त० । लोकापवादे । “परीषदस्थो भवति
वितथोवापि महतां तयायुधैश्चो हराति महि-
मानं जनरवः” उद्धृतः ।

जनराज ५० जनेयु राजते राज-क्षिप् ७१०। जनाविधे
 "जनराडसि रक्षोद्धा" यजु० ५।२४। जनराजादयो-
 ष्यत् । [प्रिये त्रि० ।

जनवत्सल पु० ६त० । श्वेतरोहितद्वये राजनि २लोक-
जनवाद पु० ७त० । लोकापवादे । “द्यूतं च जनवादश्च
परीवादं तथान्धतम्” मनुः । तत्र साधु कथा० ठक् ।
जानवादिक जनप्रवादसाधौ द्वि० । ध्यलुक्त्स० । जने
यादोऽप्यत्र ततः साध्वर्थे कथादि० ठक् । जानेवादिक
तत्साधौ त्रि० ।

जनश्रुत निजने श्रुतः विख्यातः । शोकविख्याते राजभेदे
 पुनस्त्यागत्वम् इज् । जानश्रुति तदपत्ये पौदायणे जान-
 श्रुतिर्ह पौदायणः अज्ञादेयो बह्मदायी व्यास' द्वा०८० ।

जनश्रुति स्त्री जनेभ्यः श्रूयते श्रु-क्षिप् । सत्यासत्य-
साधारणलोकप्रसिद्धायां किंवदन्त्याम् व्यमरः ।

जनस्त्री द्वि० य० । जनयतः जन-यिच्-लृट् । सधैरूत-
जनयित० प्रोद्यावापृथिव्योः । “पायुं जननी उभे बहू”
ऋ० १।२।४।२ २ जनलोके न० “जनरूपः सत्यनिवादिनो
जनाः” भाग० १।११।२५।

जनस्थान न० १ दण्डकारण्ये जटाधरः । शतवत्यस्थानभेदे
तत्र स्थानं पूर्वम् इक्ष्वाकुराजपुत्रदण्डस्य राजधानी
वासिन् दण्डेन च युष्माचार्यकन्या यत्नात्कारेणा-
क्षीभ्याघणिता तेन कुपितेन वसिष्ठेन शप्नोदण्ड-
स्तत्कथा रामा० उक्त० यथा “सम्प्राप्तेण राजासौ
समृत्यवलवाहनः । पापकर्म समाचारो वधं प्राप्-
स्यति दुर्मतिः । सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्थिरा-
णि च । सर्वेषां पांगुवर्धेण क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ।
दण्डस्य विषयो यावत् नावत् स वनमाश्रमम् । पांगुभूत
मिवाकस्मात् सम्प्राप्तात् भविष्यति । इत्युक्त्वा क्रोधस-
म्प्लस्तदान्धमनिवासिनम् । जनं जनपदस्थाने स्थीयता-
मित्ययोचत । सम्प्राप्तात् मन्त्रसादभूतः स चापि ब्रह्म-
तेजसा । तस्य दण्डस्य विषयोयिष्मशैलस्य सातृप् ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तज्जमस्थानमुच्यते ” प्राप्य चागु
जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ” अमी जनस्थानमुपदे-

विज्ञम् रघुः । “जनस्थाने शिरस्त्रिदं राक्षस्य
दुरात्मनः” । भा० पं० ४०५० “खरेणासीन् महर्षेः
जनस्थाननिवासिना” भा० आ० २७६ अ० । जनानां
स्थाने च “जनस्थाने धान्” कनकसूक्तं तृष्णाश्रितविद्या
सा० २० ।

जना स्त्री जन-वा० ऋक् । उत्पत्तौ । [तीते ।

जनातिग त्रि जनमतीत्य गच्छति अति+गम-ङ । लोका-
जनाधिनाथ पु० इत० । लोकाधिपे राजनि० । “जनाधि-
नाथो न ययौ विष्टणताम्” माघः जनाधिपादयोऽप्यत्र
जनान्त पु० इत० । जनसमीपे जनमय्यादायाञ्च । (जेला)
स्थाने क्षीमाभेदान्तिते देशभेदे घनञ्जयः ।

जनान्तिक न० त्रिपताककरेणान्यानपथार्यान्तरा कथा ।
अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम्”
भा० २० उक्ते षष्ठप्रकाशकघने नाटकेऽस्य भूरि-
प्रयोगः । इत० । जनसमीपे च ।

जनाह्नं पु० जनैरहर्ति याच्यते पुरुषार्थलाभाय अह्नं-
याचने कर्माणि स्युट् । जनं जननमर्हति हिनस्ति
ताडयति जनान् ससुद्रवांसिनोऽसुरभेदान् अह्नयति
वा कर्त्तरि ल्युट् । “श्रियिष्णौ परमेष्ठिने सर्वगः सर्व-
विद्वानुर्विष्वक्सेना जनाह्नः” विष्णु स० जनपीडके
त्रि० “जनावनायोद्यमिनं जनाह्नम् ज्ञेये जगज्जीनपिवं
वटन् शिवम्” नैष० गयातीर्थस्थे श्रियिष्णुमूर्तिभेदे तद्वस्त्रे
जीवत्पुरुषेण स्त्रियिष्णुस्य दानविधिः वायु पु० गया-
माहात्म्ये यथा

“जनाह्नो भस्मकूटे तस्य हस्ते तु पिण्डदः । आत्मनो-
ऽप्यथ वान्धेपां सव्येनापि तिलैर्विना । जीवता दधिसं-
मिश्रं सर्वे ते विष्णुलोकगाः । यस्तु पिण्डो मया दत्त
स्तत्र हस्ते जनाह्नः । मासुद्दिश्य त्वया देव! तस्मिन् पिण्डे
मृते प्रभो! । एष पिण्डो मया दत्तस्तत्र हस्ते जनाह्नः ।
अनकाले गते महं त्वया देवो गयाशरे । जनाह्नम् ।
नमस्तुभ्यं नमस्ते पितृभ्योऽहम् । पितृभावे नमस्तुभ्यं
नमस्ते पितृरूपिणे । गयायां पितृरूपेण स्वयमेव
जनाह्नः । त्वां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मृच्यते च षष्ठ-
तयात्” । ४शालग्रामभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।
तस्मान्ना भोजनकाले हरेः स्मरणीयता भोजने च जना-
ह्नम् इत्युक्तेः “आसत्तमासाद्य जनाह्नस्य” माघः

जनाश्रमे पु० जनानां श्रान्ति अश्र-भोजने ल्युट् । इत्ये राजनि० ।
२लोकभोजनि त्रि० भावे ल्युट् इत० १लोकभञ्जणे न० ।

जनायय पु० जनानां लोकानामाश्रयः । मण्डपे अश्रः ।

जनासाह् पु० जनान् सहते सह-एव पूर्वदीर्घः । लोक-
सहिष्णौ “जलं जनासाहिन्य ! तव्यम्” ऋ० १।५।११।
“सहेः साहः” पा० अत्र पत्वम् ।

जनि(नी) स्त्री जन-भावे इन् वा डीप् । उत्पत्तौ “जनिः
कर्त्तुः प्रकृतिः” पा० २अभूतप्रादुर्भावे । जज्यते स्वयं गर्भे
वाऽस्याम्, आधारे इ । २नाय्याम् । ३मातरि ऋक्षु ध्यायां च
अश्रः ५जायायाम् । जायते आरोग्यमनया १।६च्योधि-
भेदे ७जलकायाञ्च शब्दरत्ना० । दजनीनामगन्धद्रव्ये
रायसुकुटः । “उदीर्यं भुयं कपटाज्जनीं जनः” नैष० ।

जनिका स्त्री जनि(नी)+स्त्रार्थे क । १जनिशब्दार्थे । जन-
यति जन-णिच्-एलुल् कापि अत इत्त्वम् । २उत्पादि-
कायां स्त्रियां स्त्री ।

जनित त्रि० जन-णिच्-क्त । उत्पादिने “सेनाचरीमयदि
भाननदानवारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरुण्णीः”
नैष० । “ज्ञातिजनजनितनालपदाश्च” माघः ।

जनित पु० जन-अन्तर्भूतगृह्ये तृच् । १पितरि शब्दरत्ना० ।
२मातरि स्त्री डीप् शब्दच० ।

जनित्व पु० जन-णिच्-इत्यन् । १पितरि २मातरि स्त्री
उज्जल० । जन-मविष्यति इत्यन् । ३जनित्यभावे “अदिति-
जातमदितिर्जनित्वम्” यजु० २।५।२१। “जमित्यं जनिष्य-
माणम्” वेददी० ।

जनित्वन न० जन-भावे वा० इत्वन । जनने । “जनित्वनाय
भीमहे” ऋ० २।१।१२। “जनित्वनाय जननाय” भा० ।

जनिनीलिका स्त्री जन्या नीलिका । महानीलीरुचे राजनि०
जनिमत् त्रि० जनिर्जन्मास्यस्य मतप् । जन्मशुक्ते स्त्रियां
डीप् वेदे मस्य वः । जायाशुक्ते “अन्यदस्यमेनां विज्ज-
निषतस्यकथं” ऋ० ५।१।२ जनियतो जायायनः” भा० ।

जनिमन् पु० जन-भावे मनिन् । जन्मनि उज्ज्व० ।

जनिषत्र त्रि० जन-वा० भविष्यति-स्य । जनिष्य-
भावे “श्रुतएव जनिषत्रांस्तु रुषावादपरायणः” भा०
शा० १।६६अ० । “जातो वापि जनिषत्रो वा” रामा०
आर० ६६।१४।

जनेष्ट पु० इत० । १सुहृदरुचे राजनि० । २जलकायां शब्दहि-
नामौषधौ ४हरिद्रायां ५जातीष्वष्टके स्त्री राजनि०
६जनाभिमतं त्रि० ।

जनीदाहरण स० जनैरुदास्यते उद्+आ+ह-कर्म्मणि
ल्युट् । यषसि घनञ्जयः ।

जनौ त्रि० जनानवति चव-किप् जठि दृष्टिः । जनरक्षके ।
जन्तु पु० जन-तन् । १जननशीले प्राणिनि अमरः अविद्या-
दोषात् देहात्माभिमानिनि २जीवे । “एतेषामेव जन्तूनां
भार्यात्वमुपयानि ताः” मतुः । “ज्ञानमस्ति समस्तस्य
जन्तोर्विषयगोचरे” देवीमा० “स्वेदजाः कलयः प्रोक्ता
जन्तवश्च यथाक्रमम्” भा० व्यास० ११२६ स्तो० । सोमकस्य
वृषस्य भार्याशते जायमाने पुत्रभेदे “युधिष्ठिरासीन्
वृषतिः सोमको नाम धार्मिकः” इत्युपक्रमे “कदाचित्तस्य
दृष्टस्य घटमानस्य यत्नतः ! जन्तुनाम सुतस्तस्मिन् स्त्रीशते
समजायत” इत्युक्त्वा “तस्य राज्ञ एकपुत्रत्वदुःखनियार-
णाय लोमशेन वज्रौ जन्तुवपाया हवने कृते जन्तुपूर्वकं
पुत्रशतं स्त्रीशते तस्याजायत इत्युक्तम् भा० व० १२७।
२२८ च० । जन्तुपाख्याने दृश्यम् । ४मनुष्ये व० व०”
निघण्टुः ।

जन्तुक पु० जन्तु+स्वार्थे क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुवृषस्य
गोत्रापत्यम् इज् । जान्तुकि तद्गोत्रापत्ये उपका० वक्तृत्वे
तस्य इजो लुक् इन्वे अहन्वे च । जन्तुक २तद्गोत्रापत्येषु
व० व० ।

जन्तुकम्बु पु० जन्तुवृषः कम्बु । कमिशङ्खे राजनि० ।

जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै-क । १जात्रायां,
तस्याहि कीटैः प्रकाशः । २नाभीहिङ्गुनि च राजनि० ।

जन्तुघ्न पु० जन्तून् हन्तीन् हन्ति हन-क । १वीजपूरे ।
राजनि० २प्राणिघातके त्रि० । ३विडङ्गे, ४हिङ्गुनि च न० ।
शब्दमा० ५विडङ्गे स्त्री डीप् राजनि० । [राजनि० ।

जन्तुनाशन न० जन्तून् नाशयति नश्-णिच्-ल्यु । हिङ्गुनि
जन्तुपादप पु० जन्तुप्रध्वनः पादपः । कोषाश्वत्थे राजनि० ।
जन्तुफल पु० जन्तवः फलेऽस्य । उडुम्बरे अमरः । [चितौ ।
जन्तुमती स्त्री जनयः सन्त्यस्यां वाङ्मयेन भद्रम् डीप् ।
जन्तुमारी स्त्री जन्तून् हन्तीन् मारयति मृ-णिच्-अण्
उप० गौ० डीप् । निम्बूके (निमकी) । राजनि० । [त्रिका० ।

जन्तुला स्त्री जन्तून् लाति ला-क । काशहये
जन्तुहन्त्री स्त्री जन्तून् हन्ति हन-तृच् डीप् । १विडङ्गे
राजनि० २जन्तुनाशके त्रि० ।

जन्तव त्रि० जन-ह्यर्थे तन् । जनितव्ये “यज्जातं यश्च
जन्तवम्” ऋ० ८।८।६ । “जन्तवम् जनितव्यम्” भा०

जन्म न० जन-या० मन् । जन्मनि मरतः ।

जन्मकील न० जन्म नः कील इव रौचकत्वात् । विष्णौ त्रिका०

जन्मतिथि पु० स्त्री जन्मनतिथिः । जन्मकालिकतिथिपञ्चा-

तीयतिथौ स्त्रीत्वे वा डीप् तत्र ह्यनानां गौणचान्दे-
णैव कर्तव्यता । तद्विधानादि त्रि० त० दर्शितं यथा

“तच्च बलमासे न कर्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन साव-
काशत्वात् । न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे तन्मासे
तत्तिथेः कदाचिदप्राप्नो तदर्थं तत्कृत्यलोपापत्तेः न चेदा-
पत्तिः प्रतिसंवत्सरन्विह्वानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च
“सर्वेषु जन्मादिषु स्मृतैर्मङ्गलपाणिभिः । सुदेवाम्ब-
विप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः । स्नानक्षत्रञ्च पितरौ तथा
देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरञ्चैव कर्तव्यञ्च भक्तो-
वयः” । स्मृतैस्तत्कृतैः तथाच तत्तिथिमपि त्रि-
‘तिलोद्गी’ तिलह्वयी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक्
तिलवापी च पटुतिली नावसीदति ।’ प्रजापतिर्वक्त्रा ।
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्देवतया
गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन शुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच ह्यचिन्तामणौ ‘शुद्धदुग्धनिदानदा-
ज्जन्मपन्थेयं वन्दनम् । शुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागो-
रोचनायुतम् । संपूज्य मातुर्विघ्ने शौ मङ्गलिं प्रार्थयेदिदम् ।
चिरंजीवी यथा त्वं भो मविष्यामि तथा सुने ! । रूपवान्
विनवांश्चैव श्रियायुक्तञ्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग !
सम्प्रकल्पान्तजीवन ! । आयुरिदार्थसिद्धयर्थमस्माकं वरदो-
भव” । स्नानक्षत्रमिति स्नानक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतजन्माका-
लीननक्षत्रं मामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुरा-
णोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्नैव पूजाविधानाच्च तद-
ज्ञाने स्नानक्षत्राय नम इत्युक्ते ख्यम् । पूजायामध्या-
नन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपादादिकन्तव्यं
मधुपर्कं प्रयोजयेत् ।’ पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह मरसिंह-
पुराणम् । ‘पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदा-
पयेत् ।’ तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयया ऋचा उभय-
क्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः इति श्रीदत्तः । श्रीपतिव्यव-
हारनिर्णये ‘नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।’
तथा ‘द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुदृढं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो फल्गुना पूजयेत् प्रयतस्तथा । ततो दीर्घा-
युषं व्यासं रामं द्रौणिं कपं वलिम् । मत्तादश्च हनुमन्
विभीषणमथार्जुने ।’ रामोऽत्र परशुरामः चिरजीवि-
साहचर्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा ‘स्नानक्षत्रं जन्मतिथिं
प्राप्य सम्पूजयेत्तरः । षष्ठीञ्च दक्षिणक्षेत्रे वर्षे वर्षे पुनः-
पुनः ।’ एकैकां देवतां राम ! सहस्रिह्यं यथाविधि । चतु-
र्थ्यान्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना । होमद्रव्यस्यैकैकं

शतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । एवं होमे स्वाहानता च मन्त्रस्य “स्वाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” इति स्मृतेः । अथगौ तु देशीपु-
राणम् “होमपचादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” । स्कान्दे “खण्डनं नखकेशानां कण्ठनाश्वानमेव च । आभिषे-
कनक्षं हिंसां वर्षष्टहो विवर्जयेत्” । अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गरमिति कश्चित् पाठः सङ्गरं युद्धम् । वर्षष्टहो जन्मादिने । षड्वसतुः “स्मृते जन्मानि संक्रान्तौ आदौ जन्मादिने तथा । अस्मृश्वस्यर्शने चैव न स्नाया-
दुष्णवारिणा” । जन्मानि पुत्रजन्मानि । ज्योतिषे “स्नात्वा जन्मादिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टां त्रियम् भू-
स्थानोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्धते । सक्तून् खादति यस्तु तस्य रिपवोनाशं प्रयाति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः” । दीपि-
कायाम् “जन्मर्क्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्म-
तिथिर्भवेच्च । भवति तद्वत्सरमेव यावच्चैरुज्यसम्मान-
सुखानि तस्य । क्षतानकुजयोर्वारे यस्य जन्मादिनं भवेत् । अष्टमयोगसंप्राप्तौ विप्लवस्तस्य पदे पदे” । क्षता-
नकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य सर्वौषधिज्ञानं पच-
धिपसुरार्चनम् । पचातुर्दृश्य होमोवा पचाणं प्रीति-
मिच्छता । सौरारयोर्दिने सक्ता देवान्ते तु काञ्चनम् । सुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्प-
कसुक्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः” ॥ सौरारयोः शनि-
भौमयोः । रजनीद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे । एषां पलादी-
नामपि पचणम् । कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम्
“एषां पलाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमा-
दीनि चान्यानि कषायाख्योगणः स्मृतः” । तत्र क्रमः ।
तिलयुक्तजलेन ‘स्नानं नववस्त्रपरिधानं शुग्गुलुनिवन्धने तस्यैवपट्टार्वागोरोचनात्मकजन्मप्रस्थिं दक्षि-
णपाणौ बध्नीयात् । गुरुदेवाग्निविप्राः पूजनीयाः स्ननक्षममपि पूजनीयम् । अत्र च “हस्तास्त्रातो श्रवणा
अक्षीवे मृगशिरोनडंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं पुंस्त्री स्त्रियः शेषाः” इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । अनुमन-
क्षवादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे “गोपयेज्ज-
न्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत्” । धनसारं धनश्रेष्ठं मलं क्षिद्रम् ।
पितरौ प्रजापतिः सूर्यौ गणपतिर्मांशुर्गणेशश्च पूज-

नीयः । ‘सतिष्ठं गुह्यसंयुक्तमञ्जल्यर्जितं पयः । मार्क-
ण्डेयवरं लब्ध्वा पिपास्यायुष्यहेतवे” इति गुह्यतिलगुह्य-
पानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रौ । ‘चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सने ! । रूपवान् वित्तवान्येव त्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्रकल्पान् जीवन ! । आयुरिष्टार्थसिद्धयर्थमस्माकं वरदोभव” । ततो-
व्यासपरशुरामाश्वत्थामकपवलिप्रह्लादहनुमद्विभीषणाः पू-
जनीयाः । पठपि । “तैलोक्ये यानि भूतानि स्वाव-
राणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः साजं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । पितृमातृ-
पादपङ्कजमस्तु विष्णुपुराणादुच्यते यथा “क्षणोऽपि वसुदेवस्य पादौ जम्पाह सत्वरः । देवक्याश्च महा-
वाक्कुर्वन्तु देवसहायवान्” । एवञ्च “सहस्रन्तु पितृ-
माता गौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने सहस्रं पितृ-
नपेक्ष्य यत्नैरवसृज्यं तत्पुत्रपण्यं रक्षादम् । अतएव मनुः
“स्मृते भर्त्सरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” । वाच्यो-
गर्हणीयः । अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः
“वेदमन्त्रवर्जम् शूद्रस्य” इति छन्दोगाङ्गिकाचारचिन्तामणि-
छतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्वे-
तव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं
पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञज्ञानआज्ञेयु पौराणिक-
मन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेषु पञ्चयज्ञाच्च हापयेत्” इति याज्ञवल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशा-
मेव सन्तवत् स्नानमिष्यते । तृष्णीमेव हि शूद्रस्य स नम-
स्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन आह्वयमधिकृत्य
“अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति बराहपुराणेन
च नमस्कारेणेति तृष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभि-
धानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचनं
“अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । अनुपनीतस्यापि
शूद्रसमन्तेन आह्वयतिरिक्तवेदाठनिषेधमाह मनुः
“नाभिव्यःहारवेद्गुह्यं स्वधानिनयनादते । शूद्रेण हि सभस्तावत् यावद्दे न जायते” । स्त्रीणामपि वैदिक-
मन्त्रनिषेधमाह ऋषिंहतापनीयम् “सावित्रीं प्रणवं यजुर्वेदीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्वेदीं स्त्री शूद्रोवदि जानीयात् स्मृतोऽधोगच्छति” इति नेच्छन्तीतिपर्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् ।

जन्मतिथेः प्रागुक्तवृत्तपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्मासा-
दरः । मृहस्पतिरिष्टम् “उपाकर्म्म तथोत्तर्गः
प्रसवाहोऽष्टकादयः । मानवृद्धौ पराः काव्या वर्जयित्वा तु
पैतृकम्” । अत्राष्टकासाहचर्याज्जन्माष्टम्यां तथा
दर्शनाच्च प्रसवाहो जन्मदिनम् । “द्वादश मासाः संवत्सरः
कच्चित्तयोदश मासाः संवत्सरः” इति श्रुत्या वर्षे मासवृद्धि-
रूपा मानवृद्धिरुक्ता सेवात्मा ग्राह्या न तु सौरे मानि
तिथिद्वयत्वाभ्यानुमानवृद्धिर्जीमूतवाहनोक्ता ग्राह्या ति-
थिद्वयत्वाभ्यां मानवृद्धित्वे प्रमाणाभावात् । मान-
वृद्धावित्यत्र मासवृद्धाविति हेमाद्रिणा धृतम् । पैतृकं
सपिण्डोत्तराणं मन्मथमासवृद्धस्य प्रत्यावृत्तकञ्च तयोर्मन्म-
थमासेऽपि विधानात् । ज्योतिः पराशरोऽपि “उपाकर्म्म
तथोत्तर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः । मासवृद्धौ पराः काव्या-
वर्जयित्वा तु पैतृकम्” । जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु
देवीपुराणम् “बुधाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती-
प्रिया । रवेरुदयमीक्ष्यते न तत्र तिथियुग्मता ।
चन्द्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्ममभसंयु-
तैव । असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भव-
तीह यत्नात्” । भं मन्मथं परवचनं वृहद्वाजपत्ये-
रुद्धेऽपि । पूर्वार्द्धे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्नः कालस्तु कर्म्मणः । नक्षत्र
कर्माग्नित्वेव तिथिकर्म तथैव च” इति वृहस्पतिवचनात् ।
खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहितकालः
प्राप्नः । नक्षत्रद्वये तु बौधायनमार्कण्डेयौ “तद्वक्ष्यन्म-
होरात् यस्मिन्सक्तं गतोरविः । यस्मिन्नुदेति सविता
तद्वक्ष्यन् दिनं हृतम्” । पूर्वार्द्धं महोरात्साध्योपवासन
तत्कर्मक्षेत्रे “तत्रैवोपवसेद्वक्ष्यन् यस्मिन्शीयादधोभवेत् ।
उपवासे यद्वक्ष्यन् स्यात् तद्वि नक्षत्रकर्मक्षेत्रयोः” इति स्कन्द-
पुराणात् निशीथादक्षय्यनेन अर्द्धरात्रिपूर्वकालत्वेन
सूर्यास्तमयकालस्यापि लाभात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं
येनास्तं याति भास्वरः । यत्र वा युज्यते राम !
निशीथे शशिना सह” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । उपवास-
यज्ञकव्रतादीनामहोरात्रसाध्यता अहोरात्रसाध्यभो-
जनद्वयस्य कतरपरित्यागसहितकालविशेषनियामकत्वात् ।
यस्मिन्नुदेतीति तु दिवसकर्त्तव्यस्नानदानादविति बोध्यम् ।
पितृकार्येऽपि शुक्लपञ्चम्यां व्यवस्थामाह बौधायनः
“सा तिथिस्तत्र नक्षत्रं यस्मिन्नुदेतीति । वर्द्धमानस्य
प्रज्ञस्य हीने त्वत्तमयं प्रति” । हीने चन्द्रस्य हीनत्वात्

जगत्पक्षे, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्लपक्षस्य ।
कालमाधवीयोऽप्येवम् । भोजरात्रः “योजन्ममासे चुर-
कर्म्मयात्रां कर्म्मस्य वेधं कुरुते च मोहात् । मृतं स रोगं
धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढोऽप्यवन्मनानि । आतं दिनं
दूषयते वशिष्ठयाष्टौ च गगौयनोदशाहम् । जन्मा-
स्यमासं किल भागुरित्य चूहे विवाहे चुरकर्म्मवेधे” ।
एतद्विषयभेदस्तु राजमार्कण्डे “उक्तानि प्रतिषिद्धानि
पुनः सम्भावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुति-
वाक्यानि कोविदैः” । सापेक्षनिरपेक्षाणि समर्था-
समर्थविषयकारिणि । चुरेति चुरित्कर्म्म । राजमार्कण्डे
“देवकाय्ये” पितृयाज्ञे रवेरंशपरिचये चुरित्कर्म्म
न कुर्वीत जन्मासासेऽथ जन्मभे” । एवञ्च चूहे इति
चूडाकरणे अधिकदोषाय । माव्यास्तु जन्मासासे विवाह-
माह श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये “ज्ञानं दानं तपो-
विद्या सर्वमङ्गल्यवर्णनम् । उवाहच कुमारीणां
जन्मासासे प्रशस्यते” । एवं “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथ वा जन्मानि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न-
युक्नुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
वचनेन जन्मासासे उपनयनविधानात्तदङ्गसंश्लेषपक्षेऽपि
न दोषः । उदये लङ्गे भे राशौ नवङ्गस्तुतोऽपि सत्य-
विद्योऽपि । अत्र जन्मासासकल्याणत्वे सौरादरो यावा-
दिषाहचर्यात् व्यवहारोऽपि तथा । प्रतिभासे जन्म-
नक्षत्रकल्याणमाह विष्णुधर्मोत्तरम् “जन्मनक्षत्रे सोमे
शिरःस्नानेन यत्नतः । पूजा सोमस्य कर्म्मव्या नक्ष-
त्रस्य तथात्मनः । आहं कुर्व्यात् प्रयत्नेन वङ्गमाहूय
पूजने । वाहनायुधरत्नाद्यं पूजनीयं प्रयत्नतः ।
सुराणामर्चनं कार्यं केशयस्य विशेषतः” ।

जन्मद ४० जन्म ददाति दा-क । पितरि शब्दच० ।

जन्मदिन न० जन्मनोदिनम् । जन्मादिवसे तच्च तिथिरूपं
जन्मतिथिशब्दे उदा० ।

जन्मन् न० जन्मभावे सनिन् । १७८५. २. आद्यजन्मसम्बन्धे.
२. गर्भवासतोयोनिद्वाराभिः शरणे ४. आद्याद्युक्ते अपूर्व-
देहग्रहणे, अपूर्वदेहादिभिरात्मनः सम्बन्धे ज्योति-
योक्ते ५. जन्मनक्षत्रे, तदधिके ६. दशमे ७. जन्मविशेषे च
नक्षत्रे । तत्र मनुष्याणां जन्मप्रकारस्तु गर्भशब्दे २५४८
पृ० उक्तप्रायोऽपि अत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्शयते ।

“सूतौ विकाशा भवति योनिः कसलवत् सदा । गर्भाय
स्ततः शुक्रं धत्ते रक्तसंमिश्रितम् । अन्यत्र काले सुकुवा

योनिर्भवति योपिताम् । सृष्टं शुक्रमतो योनौ
 नेति गर्भाग्नयं शनैः । ऋतावपि तु योनिश्चेद्वातपित्त-
 कफाहता । भवेत्तदा विकास्यत्वं नैव तस्यां प्रजायते ।
 ऋतुकाले यदा शुक्रं निर्दीपं योनिर्स्थितम् । तदा
 तद्वायुना सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् । निपेक्षं
 मनवं स्त्रीणां बीजं प्राप्तं रजस्य च । युक्तमात्रोऽपि
 नरकात् स्वर्गाद्यापि प्रपद्यते । विसर्गकाले शुक्रस्य
 जीवः कारणसंघतः । धृत्वा प्रविशते योनिं कर्मभिः
 स्वैर्नियोजितः । तच्छुक्ररक्तमेकस्यमेकाहात् पललं
 भवेत् । पञ्चरात्रेण कललं बुद्बुदाकारतां व्रजेत् ।
 बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेयी भवेत्ततः । द्विसप्तरात्रा-
 द्भवेत् पेयी रक्तमांसचित्ता दृढा । बीजस्यैवाङ्गुराः
 मेघः पञ्चविंशतिरात्रतः । भयन्ति मांसमात्रेण
 पञ्चधा जायते पुनः । स्त्रीया शिरश्च कण्ठश्च घृष्टं च
 क्तथोदरम् । पाणिपादं तथा पाश्र्वं कटिमात्रं
 तथैव च । मांसद्वयेन सर्वाणि क्रमशः समावर्ति हि ।
 त्रिभिर्मांसैः प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्गुरसन्धयः । मांसैश्च-
 तुर्भिर्कृत्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् । स्वैर्यं चतुर्थं
 चाङ्गानां पञ्चमे शोणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य मस्त-
 लोन्मात्रं सम्भवः । दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखाः
 पुनः । कर्णयोश्च भवेच्छृङ्गं प्रथमासाध्यन्तरेण च ।
 पायुर्धेदुष्टपस्यञ्च नाभिश्चैवोपजायते । सन्धयो ये च
 मात्रेषु जायन्ते पाणि सप्तमे । मनस्तु चेतनायुक्तं
 नामोच्चावुसिराहततः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांसं
 स्मृतिमानपि । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरःकेशसम-
 न्वितः । विभक्तावयवः स्रष्टः पुनर्मांसादमेन च ।
 नवमे दशमे पाणि प्रबलैः स्मृतिमारुतैः । नि-
 श्चर्यते वाणश्च जन्तुश्चिह्नं सञ्चरः । मनसश्च-
 ज्वलत्वेन यदा गर्भस्थिति भवेत् । तदा विकृतिरूपेण
 यापात्मा हि प्रजायते । पुष्टद्वयं समासाद्य यदा
 वहति मारुतः । तदा प्रसृते पापिष्ठान् घण्डान्
 कर्म्मवहिकृतान् । मातरङ्गोत्तरा नारी पितुः शुक्रो-
 त्तरो नरः । उभयोर्बीजसामान्ये जायते वै मणु-
 सकम् । विषमायां तिथौ क्षिप्रं कुर्याद् बीजन्तु
 कन्धकाम् । समायां पुरुषं नूनं केचिदाङ्ग-
 मनीषिणः । वामाङ्गेन भवेद्गारी दक्षिणेन पुमान्
 भवेत् । रक्ताधिक्ये मादृरूपं शुक्राधिक्ये तु पैतृकम् ।
 शुक्रशोणितसंघाते वायुना च द्विधा हते । यमौ

स्थातां द्विधा चेति चतुर्धा वक्ष्यामि वा । ततो
 हीनाधिक्यङ्गुलजवामनकादयः । जायन्ते सर्प-
 कुण्डाण्डा विकृतान्याश्च योचयः । “गर्भात् कोटिपुण्यं
 दुःखं योनियन्त्रनिपीडने । संसृज्यो तस्य जठरा-
 ज्जायमानस्य देहिनः । जायमानः पुरीषाश्चङ्मल
 शुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्त्रि-
 बन्धनः । अधोमुखो वै क्रियते प्रपलैः स्मृतिमारुतैः ।
 क्लेशात् निष्कृन्तिमायाति जठरान्मातरातरः । ततस्तं
 वैष्णवी माया समास्मन्दति भोहिनी । तथा विमोहिता-
 त्मासौ ज्ञानभ्रंशमवाप्नुयात् । सृष्टमात्रस्य घोरश्च ज्वरः
 सद्यप्रजायते । तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजा-
 यते । कण्ठकैरिय च्छिन्नाङ्गः क्रकचैरिय दारितः ।
 पृतिघ्नणान्निपतितो घरण्यां क्रिमिको यथा । तड्बु-
 भुक्षापरीताङ्गः कचित्तिष्ठति वा रटन् । विष्णुमलज-
 णाद्यञ्च गतज्ञानः समाचरेत् । कण्डूयनेऽपि चाशक्तः
 परियत्तैऽप्यनीश्वरः । ज्ञानपानादिकाहारमवाप्नोति
 परेच्छया । अगुचौ संसारे सृज्यकोटदंशादिभिरुत्था ।
 भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे । केन वन्नेन
 यज्ञोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं
 वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते । कोऽधर्मः कथं वै धर्मः
 कश्चिन् वा यत्तते कथम् । किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं किं
 वा किं शुण्दोपवत् । समूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजा-
 यते पुनः । मतिः संजायते तूष्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ।
 एतौ ब्रूवश्च लोकोयमकार्यं सम्भवति । देही देहं
 परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति । तस्मात् कीटोऽपि
 जन्तूनां समूहो जायते मृगम् । न चात्मानं विजानाति
 न परं न च दैवतम् । न ऋणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि
 नेक्षते । बुद्धौ सत्यां न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि ।
 संसारे ह्रियते तेन रागलोभवशात्तुगः” उच्यते ।
 जन्म च “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते
 नश्यति” यास्कोक्तेषु षट्पु भावविकारेषु आद्यो भाव-
 विकारः । “जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भ्रुव” जन्म मृतस्य
 च” गीता । “जन्मसम्प्रद्विपत्तेर्मे प्रवृत्तिः साधको बधः ।
 मितं परममितञ्च विराट्स्थिता पुनः पुनः” ज्यो० त० ।
 “शकं दद्यात् विजन्मनि” । “जन्मस्यै मिधनेऽपि च”
 ज्यो० त० । कर्त्तरि मनिन् । एजने निरु० । आधारे
 मनिन् । एजन्मलम्ने १० जन्मराशौ च “जन्मनीत्यं
 विचिन्त्यवान्” । “जन्मनीक्षितशुक् शुभैः” श्री० क० ता० ।

जन्मप ५० जन्म जन्मलब्धं याति पा-क । १ जन्मलब्धस्तौ
२ जन्मराशिपतौ च जन्मपत्यादयोऽप्यत्र । “जन्मपः क्रूरि-
तोऽशुभैः” नी० ता० ।

जन्मभ न० ६० । १ जन्मनक्षत्रे २ जन्मलब्धे ३ जन्मराशौ च
४ जन्मनक्षत्रादिसजातीये नक्षत्रादौ जन्मर्क्षादयोऽप्यत्र ।
“जन्मर्क्षे निधनेऽपि च” ज्यो० त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६० । जन्मस्थाने । “जननी जन्मभूमिश्च
स्वर्गादपि मरीयसी” उद्धृतः ।

“यज्ञं नीया वयं नूनं त्वया यादव नन्दन ! । अथ वा
प्राणिनस्तात ! रमन्ते जन्मभूमिषु” हरिवं० १०३ अ० ।

जन्ममास ५० ६० । १ जन्माधारमासे २ तत्सजातीये मासे च
“न जन्ममासे न च चैत्रपौषे क्षीरं विवाहो न च कर्ण-
वेधः” ज्यो० त० । “जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि ।
जन्मलब्धे भवेद्गुदा धनाढ्या जन्मभोदये” चण्डेश्वरः ।
जन्ममासस्य यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स मासः इत्येके
जन्मतिथिभारम्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममास
इति पक्षान्तरं यथाह सु० चि० व्याख्यायां पी० धा०
“जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रवैष्ट्यमापितृदिनानि
तिथिचयर्क्षी । न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपातविक्रम-
वज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम्” सु० चि० । जन्मर्क्षमास
तिथिप्रभृतयः पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्ज्या इति द्वितीय
श्लोकेनान्वयः तान् पदार्थानाह जन्मर्क्षेति यस्मिन्नक्षत्रे
जन्म भवेत् तज्जन्मर्क्षे यस्मिन् मासे जन्म भवेत् स
जन्ममासः यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मतिथिः
यते वर्ज्याः यदाह वशिष्ठः “स्वजन्ममासर्क्षतिथिचक्षुषे
वैनाशकाद्युत्तरेषु भेषु । नोद्वाह्यात्माभ्युदया-
मिलाषी नैवाद्यगर्भद्विनयं कदाचित्” । अयं च जन्म-
नक्षत्रमासतिथिनिषेधः आद्यगर्भस्यैव यदाह नारदः
“जन्ममासे न जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्य-
गर्भस्तस्यापि दुहितृवा करप्पहः” इति अनेनाद्यगर्भ-
व्यतिरिक्तकन्यायास्त्रादश्वरस्य जन्मर्क्षमासतिथिषु शुभ-
फलत्वसक्तं भवति अतएवाह न्ययनः “जन्मर्क्षे
जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मलब्धे भवेद्गुदा
गुलाढ्या पतिवत्सुभा” । अथ जन्ममासलक्षणं जगन्मो-
हने दृढगर्गः “आरभ्य जन्मदिवसं यावन्निर्गन्धिनं
भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गृहितः सर्वकर्मसु” इति
अस्यापि विशेषस्तत्रैव “जातं दिनं दूषयते वशिष्ठः
यच्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः । तज्जन्मपक्षं किल भाय-

रिच व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति” । वस्तुस्तु यथि-
चान्द्रमासे चैत्रादौ जन्ममाभूत् स चान्द्रमासो जन्म-
मासतया त्याज्य इति युक्तसत्यस्यामः “इन्द्राग्नी यत्
हृयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ
मध्ये समाप्तौ पितृशोभकाविति” हारीतवचनात् “उद-
वासव्रतोद्वाहा यात्रा क्षीरोपनायनम् । तिथिवर्णादि-
निखिलं चान्द्रमानेन षट्पते” इति कश्यपोक्तेः । अत्र
चान्द्रमासस्यैव चूडादौ निषेध इति स्थितम् ।
जन्ममासस्य जन्मतिथिलब्धे चान्द्रपरता क्षीरादि
निषेधे सौरपरतेति स० त० २५० । “विवाहादौ स्मृतः
सौरः” इति तद्भृत्यवचनात् । आचारभेदात् देशभेदाच्च
व्यवस्था । उपयमशब्दे १२४४ पृ० अधिकं दृश्यम् ।

जन्मराशि ५० ६० । जन्मकालिकराशिसजातीये राशौ ।
जन्मवर्त्मन् न० ६० । योनौ त्रिका० । “योनैः शरीरम्”
शा० सू० तस्याः शरीरोत्पत्तिस्थानत्वकीर्तनात् तवात्वम् ।
जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्तं शय्या । प्रसवार्थशय्यायाम् ।
“स दर्शनं महात्मानं शरत्स्यगतं प्रभो ! । जन्मशय्यागतं
वीरं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम्” भा० भी० १२५ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मयू० स० । भवान्तरे परलोके ।
ततः गृह्णा० भवार्थे क् । जन्मान्तरीय परजन्मभवे त्रि०
“जन्मान्तरीयतत्पापवतः सहस्ररूपेणोद्धारः” शु० त० २५०

जन्माष्टमी स्त्री कृष्णस्य जन्माधारोऽष्टमी । कृष्णजन्माष्टम्याम्
कृष्णाष्टमी शब्दे २२२० पृ० विवर्तिता । हरिभक्तिविलास-
मते तु तत्तत्प्रसक्तकालव्यवस्था यथा
“जन्माष्टमी पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या कदाचन । पल्लवे
तु विमेन्द्र ! सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् । सुराया विन्दुना
स्रष्टुं गङ्गान्धः कलशं यथा । पिना षष्ठ्येण कर्त्तव्या
नवमी संयुताष्टमी । सप्तम्यापि न कर्त्तव्या सप्तमी
संयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभं बुधैः ।
वेधे पुण्यक्षयं याति तसः सूर्योदये यथा । यच्च वज्र-
पुराणादौ प्रोक्तं विज्ञाष्टमीव्रतम् । अयैष्यन्नपरं तच्च
कृतं वा देवमायया” । [जीवे क्षमरः ।

जन्मिन् त्रि० जन्माख्यस्य व्रीह्यादि० इति । प्राणिनि
जन्मेजय ५० जनमेजय+प्रपो० । जन्मेजयशब्दे हारा० ।
जन्म त्रि० जन-“भव्यगयेत्यादि” पा० कर्त्तरि यत् । जायमाने ।
जन-णिच्-कर्मणि यत् । २८५ आद्ये “जन्यानां जन-
कालः” भाषा० । कर्त्तरि यत् । २ जनके च मेदि० जनीं
वधूं वहति नयति वा यत् । ४ नवोढाज्ञातिमित्त्वत्-

स्त्रिंशेऽपि त्रिंशेऽपि ५५५, ६५५, ७५५ च न०
मेदि० “तत्र जन्म रघोर्धरे” पार्वतीयजनैरभूत्” रघुः
पदेहे पु० शब्दचि० । भावे यत् । एतन्मने न० ।
१०मातृवयस्यायां स्त्री मेदि० । जनाय हि तं यत् ।
११जनार्जने त्रि० । “तुष्टाव जन्म विष्णुजन्म जगद्गमम्”
भाग० १।६।३ जन्मशब्दात् उत्तरा० चतुर्थ्यां छ ।
जन्मीय तन्निर्दिष्टे त्रि० । “याहीति जन्माभवद् कुमारी”
रघुः । १२प्रोक्तौ स्त्री हेम० । जन्म जन्मः जन+जन्मे-
र्ध्वे यत् । १३जनस्य जन्मे पु० ।

जन्मु पु० जन-युच् वा०-न अनादेशः । १घातरि २वज्रौ
३प्राणिनि च मेदि० । भावे युच् । जनने पु० “अमृताया-
द्वितीयोऽयं जन्मुर्हि मम सर्वथा” हरिवं० १२५ अ० ।
जप उच्चारणे वाचि च भ्वा० पर० सक० सेट् । जपति
अजापीत्-अजपोत् । जजाप जेपतुः । जप्ता । “एत-
दक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्” मनुः । “ततः
सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत्” गोमि० । “जपेत्
सप्रणवीं मध्ये” चण्डीशब्दे दृश्यम् ।

अभि+आभिसुख्येन जपे “चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभि-
जजाप च” रामा० अथो० २५।१० । सम्यक्कथने च
उप+भेदेने । (काण्फु सन्नि देशोया) “जतारं कुहराजस्तु
शनैः कर्णसुपाजपत्” भा० वि० २२।१६ “उपजयातु-
जपेत्” मनुः “उपजापः कृतस्तेन” भावः ।

जप त्रि० जप-कर्त्तरि अच् । १जपकारके । “कर्णे जपे
राहितराज्यलोभा” मट्टः । ततस्तु “जिगते काले लभते
जपतामपि” भा० आनु० २८अ० । कारुण्यपृथग्गन्धे १८६०५०
दृश्यम् । भावे अच् । २मन्त्रादेराहूतौ चण्डीशब्दे दर्शित
सप्रणवाः ३पाठे च । तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा० “मनः
संहृत्य विषयान्मन्त्रार्थगतमानसः । न द्रुतं न त्रिल-
म्बञ्च जपेन्मौक्तिकपङ्क्तिवत् । जपः स्यादक्षरा-
वृत्तिर्मानसोपांशुवाचिकैः । धिया यदक्षरत्रयीं
वर्णस्वरपदात्मिकाम् । उच्चरेदर्थवद्दृश्य मानसः
स जपः स्मृतः । जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवता
गतमानसः । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यादुपांशुः स
जपः स्मृतः । मन्त्रसुधारयेद्वाचा वाचिकः स जपः
स्मृतः । उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः । जिह्वा-
जपः स विज्ञेयः केवलम् जिह्वया दुधैः” । तत्र
वज्रानि “विष्णुसूक्तोत्पन्नमश्वहादियुक्तः कर्म करोति च ।

जपार्चनादिकं सर्वमपवित्तं भवेत् प्रिये ! । मन्त्रिनाम्बर-
केशादिषुषदौर्गन्धस्य संयुतः । यो जपेत्तं दृष्ट्वायु
देवता युग्लिसंस्थिता । आत्मस्य जन्मार्थं निद्रां कुर्वं
निधीवनं मयम् । नीचाङ्गस्यर्गनं कोपं जपकाले विव-
र्जयेत्” । देवताभेदे करमालाविशेषनियमो यथा

“तर्जनीमध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विणा । पर्वद्वयं
मध्यमाया मेरुत्वनोपकल्पयेत् । अनामामध्यमारभ्य
कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु
संजपेत् । अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत्” । एतद्वचनन्तु
अष्टोत्तरशतादिविषयम् । शक्तिविषये पुनः । “अना-
मिकाद्वयं-पर्व कनिष्ठादित्तिपर्विका । मध्यमा-
याश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्यणि । तर्जनीयं तथा
मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् । अनामामूलमारभ्य
प्रादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु
संजपेत्” । श्रीविद्याविषये तु । “अनामामध्यमयोश्च
मूलायञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाञ्च तर्जनीयास्तयं पर्व
सुदेशरि ! । अनामामध्यमयोश्च मेरुः स्यात् द्वितयं
युभम् । प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ! जपेत् त्रिपुरसन्दरीम् ।
कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च । तर्जनीमूल-
पर्यन्तमष्टपर्वसु संजपेत् । इदमपि अष्टोत्तरशतादि-
विषयम् । “अङ्गुलीर्न विद्युज्जीत किञ्चिद्वाङ्मुञ्चते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च क्षिप्रं च स्रवते जपः । अङ्गु-
ल्यप्ये च यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने । पर्वसंविषु
यज्जपं तत्सर्वं निष्कृतं भवेत् । गणनाविधिसङ्गुप्तं
योजयेत्तज्जपं यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत्
सर्वथा दुधः । हृदये हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा
कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा
जपेत्” । जपसंख्यासाधने द्रव्यभेदेनविधौ यथा ।
“नाक्षतैर्हस्तपर्यैर्वा न घान्यैर्न च पुष्पकैः । न चन्दनैर्हृत्ति-
कया जपसंख्याञ्च कारयेत्” । तत्र विहितद्रव्याणि
“लाक्षा कुशीदसिन्दूरं गोमयञ्च करीषकम् । एभिर्नि-
र्माय मृटिकां जपसंख्यान्त कारयेत्” । वर्णमाला
जपनियमो यथा । “सविन्दुं वर्णसञ्चार्यं पञ्चान्मन्त्रं
जपेद्दशः । अकारादिकारान् विन्दुं युक्तं विभाव्य
च । वर्णमाला समाख्याता अष्टलोमविद्योमतः ।
पञ्चाशत्त्रिभिर्भस्मीया विहिता सर्वकर्मसु । अका-

रादिलकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता । क्षाणं मेरु-
सुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! । अनया सर्वमन्त्राणां
जपः सर्वसम्पदः । जपफलञ्च “जपनिष्ठो हि ज
अष्टोऽखिलयज्ञफलं लभेत् । सर्वपापेभ्यः यज्ञानां
जायतेऽसौ महाफलः जपेन देवता नित्यं स्तूय-
माना प्रसीदति । प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्सक्तिञ्च
शाश्वतीम् । यत्तद्वत्पिशाचाश्च यज्ञाः सर्पाश्च
भीषणाः । जपनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ।
यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तपांसि च । सर्वे
ते जपयज्ञस्य फलां नार्हन्ति षोडशीम् । माहात्म्यं
वाचिकस्यैतत् जपयज्ञस्य कीर्तितम् । तस्माच्छत
गुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्त्रसा० ।
“नोज्जैर्जपञ्च संक्रियात् रजः कुर्यादतन्त्रितः । समाहितमना
स्फूर्णी मनसा वापि चिन्तयेत् । विधियज्ञात् जपयज्ञो
विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो
मानसः स्मृतः । विना दर्भैस्तु यत्तज्ज्ञानं यच्च दानं विनो-
दकम् । असंख्यातन्तु यज्ज्ञानं सर्वं तदफलं स्मृतम् ।
सज्जाफलैर्विदुमेण रुद्राक्षैः स्मृतिक्तेन वा । गणना सर्वथा
कायां सम्यगङ्गुलिपत्रैः । हिरण्यरत्नमणिभिर्जपु
शतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्राक्षैः पद्माक्षैर्युतं
भवेत् । नियुतं वापि रुद्राक्षैर्भद्राक्षैस्तु न संशयः ।
पुत्रजीवकजपस्य परिसंख्या न विद्यते । दशभिर्जप-
जनितं शतेन च पुराजतम् । नियुतं तु सहस्रेण गायत्र्या
ज्जनि दुष्कृतम् । प्राङ्मुखो यत्तयेत् मातां सहस्रं
शतमेव वा” अग्निपु० ।

जपाङ्गमन्त्रचैतन्यादिकज्ञानसावशङ्कं तत्र मन्त्रचैतन्यं यथा
कुञ्जिकातन्त्रे पञ्चमपटले । “ओपार्वत्युवाच । भगवन् !
सर्वदेवेश ! लोकानां हितकारक ! चतुर्वर्गप्रदं देव ! चैतन्यं
मे प्रकाशय । गङ्गुर उवाच । शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि
चैतन्यं परमाद्भुतम् । रजस्य परमं पुण्यं गोपनीयं
त्वया पुनः । चिच्छ्रान्नाध्वनितं देवि ! परिणामक्रमेण तु ।
वर्णभावं सवास्य निर्मलं विमलात्मकम् । षट्चक्रञ्च
तथा मित्वा शब्दरूपं सनातनम् । नादविन्दुसमायुक्तं
चैतन्यं परिकीर्तितम् । अथ वान्यप्रकारेण श्रूयतां
पद्मलोचने ! । विना येन न सिध्येत् जपपूजादिकिञ्चन ।
अनाहतस्य मध्ये तु यथितं वर्णसत्तमम् । सुषुम्णा-
वर्त्तना देवि ! कण्ठदेशादुविनिर्गतम् । चैतन्यञ्च महेशानि !
योगिनां योगरूपकम् । सहस्रारे वर्णरूपं परिणाम

क्रमेण तु । कर्णिकामध्यस्थे तु नादविन्दुसन्निभम् ।
एवं संचिन्तयेद्देवीं चैतन्यञ्च पुनः पुनः । मन्त्राक्षराणि
चिच्छ्रान्तौ यथितानि महेश्वरि ! । तानि सञ्चिन्तयेद्देवि !
सहस्रारदले तथा । चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यान्त-
दायिनी । चैतन्यनादशक्तिश्च चैतन्यवर्णरूपकम् । मणि-
पूरे सदा चिन्त्यं मन्त्राणां प्राणरूपकम् । अथयान्यप्रकारेण
श्रूयतां वरवर्णिनि ! । कामबीजं (क्रीं) रमाबीजं (श्रीं)
शक्तिबीजं (ह्रीं) सुरेश्वरि ! । एतानि पूर्वसुचार्यं मादृकां
तदनन्तरम् । पुष्टितं मूलमन्त्रञ्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
कोटिकोटिशुणञ्चैव लभते नात्र संशयः । अथयान्य
प्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति ! । येन विज्ञातमात्रेण
परमं पश्यति ध्रुवम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं चिन्तयेद्-
मूलमन्त्रकम् । अष्टोत्तरशतं जप्यं मूलविद्यास्वरूपकम् ।
युक् सञ्चिन्तयेत्तत्र शिवरूपं सनातनम् । शक्तिञ्च चिन्ते-
त्तत्र ब्रह्मरूपां सनातनीम् । एवं सञ्चिन्तयेद्यस्तु
जपेद्वा सुरसुन्दरि ! । नासाध्यं तस्य लोकेऽस्मिन्नुक्ति-
र्देवि ! करे स्थिता । तथा प्रथमपटले “मन्त्रार्थं मन्त्र-
चैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः । न सिद्धयति वरारोहे !
कल्पकोटिशतैरपि । शतकोटिजपेनापि तस्य विद्या
न सिद्धयतीति” । सरस्वतीतन्त्रे “कथयामि महा-
मन्त्रं मन्त्रार्थञ्च महेश्वरि ! । येन विज्ञातमात्रेण
सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् । केवलं भावयुद्धा च मन्त्रार्थं
प्राणवद्भवे ! । केवलं ज्ञानयोगेन जीवन्मुक्तो भवेद्-
ध्रुवम् । काली तारा महाविद्या षोडशीं भयनेश्वरी ।
भैरवी विष्णुमस्ता च विद्या ध्मावती प्रिये ! । वगता
चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्तिता । ब्रह्मविष्णुमहेश्वर
शाद्वैश्वदेवैर्देर्मसकृता । भोगटा मोक्षदा देवी कोटि
ब्रह्माण्डगोपिता । अस्मात्प्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तस्तु
साधकः” । वरदातन्त्रे षष्ठपटले “शिव उवाच । मन्त्रार्थं
कथयाम्यद्य शृणुष्व परमेश्वरि ! । विना येन न सि-
ध्येत् साधनैः कोटिभिः शिवे ! । आदौ प्रसादशीलस्य
मन्त्रार्थं शृणु पार्वति ! । शिववाची हकारस्तु औकारः
स्वात् सदाशिवः । शून्यं दुःखहरन्तु स्वात् तस्मान्नेन
शिवं यजेत् । हौं । दं दुर्गावाचकं देवि ! अक्षरवापि
रक्षणे । विश्वमाता नादरूपा । सर्वार्थो विन्दुरूपकः ।
तस्मान्नेनैव बीजेन दुर्गाभाराघयेत् शिवे ! । दूं । “क
काली ब्रह्मर मोक्तं महाभायार्थकञ्च ई । विष्णुमाता-
र्वकोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थसः । तेनैव कालिका

देवीं पूजयेद्दुःखशान्तये । क्रीम् । हकारः शिववाची-
 स्थात् रेफः प्रकृतिरुच्यते । महाभायार्थं ईशब्दो नादो-
 विश्वप्रभुः स्रुतः । दुःखहरार्थकोविन्दुर्भुवनं तेन
 पूजयेत् ह्रीम् । महालक्ष्म्यार्थकः शः स्त्राज्ञानार्थो
 रेफ उच्यते । ईं तद्वर्णोऽपरो नादो विन्दुर्दुःखहरा-
 र्थकः । लक्ष्मीदेव्या वीजमेतत्तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 श्रीं । सरस्वत्यर्थं ऐशब्दो विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 सरस्वत्यावीजमेतत्तेन वाणीं प्रपूजयेत् । ऐं । कः काम-
 देव उद्दिष्टोऽप्यथवा क्षण उच्यते । लइन्द्रं तद्विद्याची
 सुखदुःखप्रदञ्च यम् । कामवीजार्थं उक्तस्ते तव स्नेहान्
 महेश्वरि । ह्रीं । हः शिवः कथितो देवि ! जमैरव इहो-
 च्यते । परार्थो नादशब्दस्तु विन्दुर्दुःखहरार्थकः ।
 वर्मवीजमयोहात् कथितस्तव यत्नतः । ह्रूं । गणेशार्थं
 गउक्तस्ते विन्दुर्दुःखहरार्थकः । गंवीजार्थस्तु कथितस्तव
 स्नेहान् महेश्वरि । गं । ग गणेशो व्यापकार्थो लकारस्ते
 ज और्मतः । दुःखहरार्थकोविन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् ।
 ग्लौं । जौन्दसिंहो ब्रह्मरश्मिर्जगदन्तर्धकश्च औः । दुःख-
 हरार्थको विन्दुर्दुःखहरार्थकः तेन पूजयेत् । जौं । ना-
 मादिवर्णः सर्वेषां नामउक्तं स्वयम्भवा । तेनैवार्थान्तु-
 जानीयादर्थलभ्यन्तु चिन्तयेत् । यथायथं विभक्तान्
 मन्त्रार्थं चिन्तयेच्छिवे । तत्तद्वर्णोदियोगेन संज्ञेपात्
 कथितं त्वयि । दुर्गोत्तारणवाचीस्तारकार्यस्तकारकः ।
 सक्त्यर्थारिफउक्तोऽयं महाभायार्थकश्च ई । विश्वमातार्थ-
 कोनादो विन्दुर्दुःखहरार्थकः । वध्वीजार्थं उक्तो-
 ऽयं तव स्नेहान् महेश्वरि । स्त्रीं । यत्न विन्दुद्वयं
 मन्त्रे एकं दुःखहरार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि !
 ज्ञात्वा चार्थं विचिन्तयेत् । यत्न विन्दुद्वयं मन्त्रे अन्यत्
 पूर्णार्थकं मतम् । स्त्राज्ञाभायार्थका देवो परार्थो वा प्रकी-
 र्तिता । शक्रमाता वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका गिरा ।
 सुरार्था फट्प्रोक्ता विघ्नं वीजं विनिर्दिशेत् । यं-
 वीजं वायुवाचि स्थात् लमैन्द्रं परिकीर्तितम् । अने-
 काक्षरवीजे च स्वस्ववीजं स्वनामकम् । एवं ज्ञात्वा
 महेशानि ! मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकवीजद्वयं यत्न
 पृथगर्थं प्रकल्पयेत् । वीप्सार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा
 मन्त्रं जपेज्जिया । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थः
 परमेश्वरि ! ईंवीजेनैव पुष्टितं मूलमन्त्रं जपेदुद्यदि ।
 तदेव मन्त्रचैतन्यं भवत्येव सुनिश्चितम् । सरस्वतीतन्त्रे
 प्रथमपटले “ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि !

सायधामावधारय । सूत्राधारे मूलविद्यां भावयेदित-
 देवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् ।
 भावयेदक्षरत्रेणीमिदविद्यां सनातनीम् । सङ्कर्ताईं
 विभाव्यैतां पञ्चाङ्गानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महे-
 शानि ! सङ्कर्ताईं ततः परम् । ततो जीवो महेशानि !
 मनसा कमलेक्षणे ! स्त्राधिष्ठानं ततो गत्वा भावयेदित-
 देवताम् । वन्धूकारणसङ्काशां जवासिन्दूरसन्निभाम् ।
 विभाव्य अक्षरत्रेणीं पद्ममध्यगतं पराम् । ततो जीवः
 प्रसन्नात्मा पक्षिणा सह सुन्दरि ! मणिपूरं ततो गत्वा
 भावयेदितदेवताम् । विभाव्य अक्षरत्रेणीं पद्ममध्यगतं
 पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् ।
 ततो जीवो महेशानि ! पक्षिणा सह पार्वति ! हृत्पद्मं
 प्रययौ शीघ्रं नीरजायतलोचने ! इदविद्यां महेशानि !
 भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरत्रेणीं महासरकत-
 प्रभाम् । ततो जीवो वरारोहे ! विशुद्धं प्रययौ प्रिये !
 तत्पद्मगहनं गत्वा पक्षिणा सह पार्वति ! इदविद्यां
 महेशानि ! आज्ञांशे परिचिन्तयेत् । पक्षिणा सह देवेश !
 खड्गनाजि ! शुचिस्मिते ! इदविद्यां महेशानि ! साक्षा-
 दुब्रह्मस्वरूपिणीम् । विभाव्य अक्षरत्रेणीं हरिदण्डां
 परानने ! आज्ञाचक्रे महेशानि ! षट्चक्रे ध्यानमा-
 चरेत् । षट्चक्रे परमेशानि ! ध्यानं कृत्वा शुचिस्मिते !
 ध्यानेन परमेशानि ! यद्रूपं सप्तपस्थितम् । तदेव पर-
 मेशानि ! मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति ! अथ कुङ्कुमादि ।
 सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले “तारायाः कुङ्कुमा
 देवि ! महानीलसरस्वती । पञ्चाक्षरी कालिकायोः
 कुङ्कुमा परिकीर्तिता । कालीकूर्चं वध्माया फट्कारान्ता
 महेश्वरि ! छिन्नावास्तु महेशानि ! कुङ्कुमाष्टाक्षरी
 भवेत् । वज्रवैरोचनीये च क्वान्ते यमं च पूरयेत् । सम्पत्-
 प्रदायाः प्रथमं भैरव्याः कुङ्कुमा भवेत् । श्रीमत्त्रिपुर-
 सुन्दर्याः कुङ्कुमा द्वादशाक्षरी । वाग्भवं प्रथमं वीजं
 कामवीजमनन्तरम् । लज्जावीजं ततः पश्चात् त्रिपुरेति
 ततः परम् । भगवतीति ततः पश्चादन्ते उदयस्फुरेत् ।
 अथ कामवीजञ्च कुङ्कुमा परिकीर्तिता । प्रामाद-
 वीजं शम्भोश्च सङ्कुचोचै पङ्कजम् । एकाक्षरी भुवनेश्वर्यां
 विष्णोः स्यादष्टवर्णकम् । नमो नारायणायेति प्रथ-
 वाद्यञ्च कुङ्कुमा । मातङ्ग्याः प्रथमं वीजं माया धूमा-
 वर्तीति । वाल्मीकाश्च वध्वीजं लक्ष्म्याश्च निजवीजकम् ।
 सरस्वत्या वाग्भवञ्च अक्षदाया अनङ्गक ! अपरेषाञ्च

देवानां मन्त्रमात्रं प्रकीर्त्तितम् । इत्यन्ते कथिता देवि !
 संक्षेपात् कुङ्कुमा मया । अज्ञात्वा कुङ्कुमासेतां
 योजमेदधमैः प्रिये ! । पञ्चत्वमाशु लभते सिद्धिर्हानिस्तु
 जायते । तथा जपार्दिकं सर्वं निष्फलं मात्र संशयः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्ध्नि कुङ्कुमा । तथा
 “विप्राणां प्रणवः सेतुः क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्याना-
 म्भूव फट्कारो माया शूद्रस्य कथ्यते । अजत्वा
 हृदि देवेशि ! यो वै मन्त्रं ससृजरेत् । सर्वेषामेव मन्त्राणां
 अधिकारो न तस्य हि । महासेतुश्च देवेशि ! सुन्दर्या
 भुवनेश्वरी । कालिकायाः स्ववीजञ्च तारायाः कूर्ध्व-
 वीजकम् । अन्यासान्तु वधूवीजं महासेतुर्वारानने ! ।
 आदौ जत्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः । धने
 धनेशतल्योऽसौ वाग्भवाणीश्वरोपमः । युद्धे कृतान्त
 सृष्टो नारीणां मदनापमः । जपकालो भवेत्तस्य सर्वः कालो
 न संशयः । अथ वक्ष्यामि निर्वाणं शृणुष्वान्वहितानघे ! ।
 प्रणवं पूर्वसुखाय मातृकायां ससृजरेत् । ततो मूलं
 महेशानि ! ततो वाग्भवाञ्चरेत् । मातृकास्तु समस्तास्तु
 पुनः प्रणवसृजरेत् । एवं पुटितमूलन्तु प्रजपेन्-
 मणिपूरके । एवं निर्वाणमीशानि ! यो न जानाति
 पामरः । कल्पकोटिसहस्रेण तस्य सिद्धिर्न जायते” ।
 अथ सुखशोधनम् । पञ्चमपटले “ईश्वर उवाच । अप-
 रैकं प्रवक्ष्यामि सुखशोधनसुत्तमम् । यच्च कृत्वा महादेवि !
 जपपूजा इत्या भवेत् । अष्टाङ्गजिह्वया देवि ! योजमेत्-
 स तु पापहृत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिह्वाशोधनमाचरेत् ।
 महाविपुलसुन्दर्या सुखस्य शोधनं शुभे ! । श्रीवीजं प्रणवो
 लक्ष्मीस्तारः श्रीः प्रणवस्तथा । इमं पञ्चरं मन्त्रं
 सुन्दर्या दशधा जपेत् । शृणु सुन्दरि ! श्यामाया सुख
 शोधनसुत्तमम् । निजवीजत्वं देवि ! प्रणवत्विनयं पुनः ।
 कामत्वं वज्रविन्दुरतिचन्द्रयुतं पृथक् । एषा नया-
 क्षरी विद्या सुखशोधनकारिणी । तारायाः शृणु-
 चार्वाङ्ग ! अपूर्वसुखशोधनम् । जीवनं मध्यमं लज्जां
 भुवनेशी ततः प्रिये ! । त्र्यक्षरीयं महाविद्या विज्ञेया-
 ऽस्तवविष्ठी । दुर्गायाः शृणु चार्वाङ्ग ! सुखशोधन-
 सुत्तमम् ; दादगस्वरसङ्गत्य विन्दुयुक्तं त्वयं तथा । अपरैकं
 प्रवक्ष्यामि वगशासुखशोधनम् । वाग्भवं भुवनेशीञ्च
 वाग्वीजं सारवन्दिते ! । मातङ्ग्याः शोधनं देवि ! अष्टयुं
 वाग्भवन्तथा । वीजञ्चाष्टु शमेतज्जि विज्ञेयं त्र्यक्षरी-
 यकम् । लक्ष्म्याश्च शोधनं देवि ! श्रीवीजं कमलानने ! ।

दुर्गायाः शोधनं माया वाग्वीजपुटिता भवेत् । दुर्गे-
 स्नाह्वा पुनर्मर्त्या वाग्वीजञ्च पुनश्च वाक् । प्रणवं
 दानसङ्गत्य वामकर्णविभूषितम् । पुनः प्रणवसङ्गत्य
 घनदासुखशोधनम् । एवं मन्त्रं महेशानि ! धूमा-
 यत्नाभवेदपि । प्रणवो विन्दुमान् देवि ! पञ्चालकोशसे-
 शितः । वेदादिगगनं वज्रभनुमुन्मत्तु चन्द्रवत् ।
 द्व्यक्षरः परमेशानि ! । विष्णोश्च सुखशोधनम् । कन्यासां
 प्रणवं देवि ! वाजादीनां प्रकीर्त्तितम् । स्त्रीणाञ्च शूद्र-
 तल्यं हि सुखशोधनमीरितम् । सुखशोधनमात्रेण जिह्वा-
 ऽस्तवयौ भवेत् । अन्यथा सुखविड्युक्ता जिह्वा भवति
 सर्वदा । मण्यैर्दूषिता जिह्वा मिथ्यावाक्येन दूषिता ।
 कस्यैर्दूषिता जिह्वा तत्कथं प्रजपेन्मन्त्रम् । तच्छोधन-
 मनाचर्यं न जपेत् पामरः कश्चित् । शैवशास्त्रेणैव
 सर्वस्यावशमेव वा । अन्यथा प्रजपेन्मन्त्रं मोहेन यद्
 भाविनि ! । सर्वं तस्य दृष्टा देवि ! मन्त्रसिद्धिर्न जायते ।
 अन्ते मरकताग्री च भवेत् सोऽपि न चान्यथा । देवो यदि
 जपेन् मन्त्रं अजत्वा सुखशोधनम् । तपनं तस्य देवेशि !
 किं पुनर्मर्त्यवासिनाम्” । पठपटले “ईश्वर उवाच ।
 अथ वक्ष्यामि देवेशि ! प्राणयोगं शृणुष्व मे । विना प्राणं
 यथा देहः सर्वकर्मसु न क्षमः । विना प्राणं तथा मन्त्रः
 पुरश्चर्यांशतैरपि । मायया पुटितो मन्त्रः सप्रधा जपतः
 पुनः । सप्राणो जायते देवि ! सर्वत्वायं विधिः स्मृतः ।
 तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्वमन्त्रे च भाविनि ! । कञ्चकारे
 ष्टहे यद्वच्च किञ्चित् प्रतिभासते । दीपनीरहितो मन्त्र
 क्षयैव परिकीर्तितः । वेदादिपुटितं मन्त्रं सप्रधारं
 जपेत्पुनः । दीपनीयं समाख्यात्वा सर्वत्र परमेश्वरि ! ।
 वेदादिपुटितं कृत्वा प्रयत्नेन सृरेश्वरि ! । दशधा प्रज-
 पेन्मन्त्रं क्षतकद्वयसुकरे । अथोच्यते जपस्यात्र क्रम-
 स परमः स्मृतः । यं कृत्वा सिद्धिसंवातामधिपोजावते
 नरः । नतिगुर्वीदिनामादौ नमो मन्त्रशिखां भजेत् ।
 ततोऽपि मन्त्रचैतन्यं मन्त्रार्थभावना ततः । गुरुध्यानं
 शिरःपद्मे हृदीदध्याममाचरेत् । कुङ्कुमाञ्च ततः
 सेतुं महासेतुमननरम् । निर्वाणञ्च ततो देवि ! योनि-
 सृष्टाविभायना । अङ्गन्यासं प्राणायामं जिह्वाशोधन-
 मेव च । प्राणयोगं दीपनीञ्च अशौचभङ्गमेव च ।
 च मध्ये वा नसोरप्ये दृष्टो सेतुं जपेत् पुनः । सेतुमशौच-
 भङ्गञ्च प्राणायाममिति क्रमः” । चतुर्थपटले । “कुङ्कुमां
 मूर्ध्नि संजप्य हृदि सेतुं विचिन्तयेत् । महासेतुं विपुशौ

च कण्ठदेशं समुद्धरेत् । मणिपूरे तु निर्वाणं महाकुण्ड-
लिनीमधः । स्वाध्याने कामभीजं राकिणीयूर्ध्वं संस्थि-
तम् । विचिन्त्य विधियद्देवि ! मूलाधारान्तिके शिवे ! ।
विशुद्धानं स्मरेद्देवि ! विसतन्तुतनीयसीम् । वेदिस्थानं
हि जीवानं मूलमन्त्रावृतं मुहुः” ।

जपन न० जप-भावे ल्युट् । जपे । “सत्प्राप्त एव वेदान्ते
वर्तते जपनं प्रति” भा० शा० १०१३ अ० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपाया माला । जपसाधने मालायां
तद्विधानादि अक्षमालाशब्दे ४३ पृ० उक्तप्रायमधिकमत्र
प्रदर्शिते ।

नित्यातन्त्रे नवमपटले “ईश्वर उवाच । अक्ष-
मालां समाश्रित्य मातृकार्णखरूपिणीम् । अथ सुक्ता-
फलमयी भोगमोक्षप्रदायिनी । राजवशङ्करी सर्व-
सिद्धिदा नात्र संगयः । यथा सुक्ताफलमयी तथा स्फटिक
निर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे ! मोक्षदा च सखिद्धिदा ।
प्रयागघटिता माला वश्यदा कर्मेसाधिनी । माणिक्य-
रचिता माला साम्राज्यफलदायिनी । पुल्लजीवक-
माला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्मशीजालमाला
तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनवोजालमाला-
वश्यफलप्रदा” । सुगुणमालातन्त्रे द्वितीयपटले
“स्फाटिकैर्भोजालाभः स्यात् रुद्राक्षैश्च पुल्लदा । जीव-
पुल्लैश्च धनदा पापक्षयैर्भोगमोक्षदा । शुद्धस्फटिक-
माला तु महासम्पत्प्रदा प्रिये ! । प्रज्ञानधूसुरैर्माला
एका भूमावतीविधौ” । तथा । “मणिरत्नप्रचालैश्च
हेमराजतस्मिन् । माला कार्या कुण्डल्यत्रा सर्वभोग
फलप्रदा” । समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटले “पूर्वा-
न्नायादि सर्वेषां मालां शृणु यथाक्रमम् । जप्त्वा ये-
नाशु लभते फलं देवेश दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो
मातृकार्णखरूपिणी । अथ सुक्तामयी माला रतिमोक्ष
फलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशङ्करी । प्र-
वालमालावशङ्गार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । माणिक्यरचिता
माला साम्राज्यफलदायिनी । पद्माक्षरचिता माला
यशोलक्ष्मीप्रदा सदा । सुवर्णरचिता माला सर्वकाम-
फलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा मोक्षदा
भवेत् । रुद्राक्षरचिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्व-
मालां प्रपूज्याथ चन्दनेन विलेपिताम् । समाश्रित्य
जपेन्नित्यं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे !
पञ्चान्नायेषु पूजिताः” सुगुणमालातन्त्रे “देव्यावाच

अक्षमाला तु कथिता यत्नतो न प्रकाशिता । अक्षमा-
लेति किं नाम फलं वा किं वदस्व मे । ईश्वर उवाच
अक्षमाला तु देवेशि ! काम्यभेदादनेकधा । भवति शृणु
तत् प्राप्ते ! विस्तरादुच्यते मया । अशुलोमविनोमेन
क्षुप्रया वर्णमालया । आदिलान्तलादिस्थानक्रमेण परमे-
श्वरि ! । लकारं मेरुपञ्च लङ्कयेन्न कदाचन” । मेरु-
लङ्कनदोषस्तु तत्रैव “मेरुक्षीना च या माला मेरु-
लङ्का च या भवेत् । अशुद्धप्रतिकाशा च सा माला नि-
ष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्त्राभा व्रजानाङ्गोगतानरा ।
तथा संस्थिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशतं
जप्त्वा आदिक्लीवं समाचरेत् । ऋक्षलृहृद्वयं यत्तु तद्वि-
क्लीवं प्रचक्षते । वर्गाणामष्टभिर्वापि काम्यभेदात् क्रमेण
तु अक्षयतपयशा अष्टौ वर्गाः प्रकीर्त्तिताः” । मालया-
जपविशेषस्तु नित्यातन्त्रे “अक्षमालां प्रपूज्याथ चन्द-
नेन तुलचने ! । समाश्रित्य जपेद्द्विद्वान् लक्षमात्रमन-
न्यधीः । योषितः सकला वशगाः सप्तद्वीपस्य पार्वति ! ।
ततो द्वितीयलक्षं प्रजपेद्द्वोरवन्दते ! । पाताल-
तलनागेन्द्रकन्या वशगा भवन्ति हि । ततो लक्षत्रयं
मद्रे ! प्रजपेत् साधकोत्तमः । देवाङ्गना भवन्त्येव
वशगास्तस्य महेश्वरि ! । महापातककोटीश्च नाश-
येत् कमलेक्षणे ! अभिमानेन सौभाग्यं गौख्यं सौ-
न्दर्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं पूज्याथ महायोगीश्वरो
भवेत् । पञ्चलक्षजपाद्वि ! कुबेरपदवीं व्रजेत् । पञ्चलक्षं
तु प्रजप्याथ देवपूज्यो भवेत्तरः । अग्निमाद्यष्टविद्दीनां
नायको नात्र संगयः । राजानोवशगास्तस्य योषितश्च
विशेषतः । नवलक्षं महादेवि ! योजयेत् साधकोत्तमः ।
रुद्रपूतिः स्वयं साक्षात् कर्ता हर्ता न संगयः” । समया-
चारतन्त्रे “उत्तरान्नाये या माला भूयः शृणु वदामि ते ।
अथ वर्णमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । महाशङ्ख-
मयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उडुस्तरफलस्याथ
सूक्ष्मस्याथ क्षता मता” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे
द्वितीय पटले “ईश्वर उवाच । वर्णमाला शुभा प्रोक्ता
सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि ! महाशङ्ख-
मयी शुभा । महाशङ्खः करे यस्य तस्य सिद्धिरदूरतः ।
तदभावे वीरवन्द्ये ! स्फाटिकी सर्वसिद्धिदा” । मणिभेदेन
फलभेदमाह सुगुणमालातन्त्रे “त्रिंशत्तैश्च फलदा पञ्च-
विंशेस्तु मोक्षदा । चतुर्दशमयी मोक्षदायिनी भोगवर्जिनी ।
दशपञ्चात्मिका माला गारुडोच्चाटने स्थिता । कामने मोक्षने

वशे रोधने अञ्जने तनोः । पादुकासिद्धिं च शतसंख्या
प्रकीर्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्यादथवा सर्वकामदम् ।
योगिनी तन्त्रे “मणि संस्था महादेवि ! मालायाः कथ
यामि ते । पञ्चविंशतिभिर्गोचं पुष्टैः तु सप्तविंशतिः ।
त्रिंशद्भिर्धनसिद्धिः स्यात् पञ्चाशन्मन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशतैः
सर्वसिद्धिरेव महेश्वरि ! । एतत्साधारणं प्रोक्तं विशेषं
कामिनां वदे । शिव उवाच । दत्तमाला जपे काव्ये
गले धार्या नृणां शुभा । दशनैर्यदि कर्त्तव्या संख्यादत्तस्य
ते प्रिये ! । सर्वसिद्धिप्रदा माला राजदत्तेन मेरुणा ।
अन्यथापि महेशानि ! मेरुत्वेनैवमादिशेत् । नित्यं जपं
करे कुर्याच्च काव्यमवरोधनात् । काव्यमपि करे कुर्या-
न्मालाभावे प्रियंवदे ! । अत्राहुल्या जपं कुर्यात् अङ्गुष्ठा-
ङ्गुलिभिर्जपेत् । अङ्गुष्ठेन विना कर्म कृतं तन्निष्फलं
भवेत् । उत्पत्तितन्त्रे प्रथमपटले “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं
करे कुर्याद्विचक्षणः । करमाला महादेवि ! सर्वदोषविव-
र्जिता । छिन्नभिन्नादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन ।
अक्षयस्तु करोदेवि ! माला भवति तादृशी । मन्यः सा
कुण्डलीशक्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी । अतएव महेशानि !
करमाला महाफला ” । योगिनी तन्त्रे “तथातथातो
यथनं मालानां तत्र शोधनम् । पूजां विधाय भक्त्या तु
शुचिः पूर्वमुद्योषितः । विजने यथवेनुमौनी स्वयं
मालाञ्च साधकः । कृतनित्यक्रियः शुद्धः शुद्धर्त्तु
च मन्त्रयित् । यथाकालं यथाकाममन्त्राग्यानीय-
यत्नतः । अन्योऽन्यसमरूपाणि नातिस्थूलकृशानि
च । कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नयानि
च । गव्यैस्तु पञ्चभिस्तानि पक्षाण्य च पृथक् पृथक् ।
पृथ्वीदेवेन्द्रपुण्ड्रस्त्रीनिर्मितं मन्यवर्जितम् । त्रिगुणं
त्रिगुणीकृत्य पट्टसूत्रमथापि वा । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं
शान्तिवशाभिचारके । सूत्रं संपातयेद्दिहान् तत्प्र-
क्षाल्य च पृथक् । मालामेकैकसादाय सूत्रे संपातयेत्
सुधीः । मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योजयेत् ।
गोपुच्छसदृशी काव्याथ वा सर्पलतिर्भवेत् । तत्तज्जा-
तीयमेकाक्षं मेरुत्वेनाप्यतो न्यसेत् । एकैकमालामध्ये तु
ब्रह्मपत्न्यं प्रकल्पयेत् । उत्पत्तितन्त्रे पट्टपटले
“क्रमोत्क्रमाच्छतादृश्या पञ्चाशद्वर्णमालया । योजपः स
तु वज्रो य उत्तमः परिकीर्तितः । अकारादि चकारान्ता
वर्णमाला प्रपीर्तिता ” । अधिकं जपशब्दे दृश्यम् ।
तदुपयनप्रकारादि तन्त्रसारे दर्शितं यथा

सनत्कुमारीये “कार्पाससम्भवं सूत्रं धम्माकाराद्यै
भोजदम् । तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितञ्च सुशोभनम् ।
शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पट्टसूत्रमथापि वा । शान्ति-
वशाभिचारेषु मोक्षैश्वर्यं जपे च । शुक्लं रक्तं
तथा पीतं कृष्णं वर्णेषु च क्रमात् । सर्वेषामेव वर्णानां
रक्तं सर्वेप्सितप्रदम् । त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य यथयेत्
शिल्पगास्त्वतः । एकैकं साटकावर्णं सतारं प्रजपन्-
सुधीः । मणिमादाय सूत्रेण यथयेनुमध्यमा
गतः । ब्रह्मपत्न्यं विधायेत्यं मेरुञ्च मन्यसंयुतम् ।
यथयित्वा पुरोमालां तत्संस्कारं समाचरेत् । कक्षचि-
चिन्तते मूलविद्याया यथयेत् तथा च एकगीराकले
“माटका वर्णतो मन्यं विद्याया वाय कारयेत् । सुव-
र्णादिगुणैर्वीपि यथयेत् साधकोत्तमः । ब्रह्मपत्न्यं
ततो दद्यात् नागपाशमथापि वा । कवचेनाववधीया-
न्मालां ध्यानपरायणः । सर्वशेषे ततो मेरुं सूत्रद्वय-
समन्वितम् । यथयेतारयोगेन वधीयात् साधको-
त्तमः । एवं निष्पाद्य देवेशि ! प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ।
गौतमीये “मुखे मुखन्तु संयोज्य पुच्छे पुच्छन्तु योज-
येत् । गोपुच्छसदृशी माला यदा सर्पलतिः शुभा ।
मुखपुच्छनियमस्तु सूत्रेण माहेश्वरे “रुद्राक्षसोदृतं
प्रोक्तं मुखं पुच्छञ्च निम्नगम् । कमलानक्षत्रं सूत्रांगं
सविन्दुद्वितयं मुखम् । सविन्दुं कस्य स्थलांगं ददं
लक्षणमिति स्थितम् । एवं ज्ञात्वा मुखं पुच्छं रुद्रा-
क्षाम्भोरुद्राक्षयोः । तत्सजातीयमेकाक्षं मेरुत्वेना
प्यतो न्यसेत् । एकैकं मणिमादाय ब्रह्मपत्न्यं प्रकल्प-
येत् । एकैकमाटकावर्णान् यथनादौ तु संजपेत् ।
मन्यनियमस्तु सूत्रेण माहेश्वरे “तिष्ठतिपत्न्येनै-
केन तथाङ्गेन विधीयते ” । अथ वा “नवभिस्तनुभिर्यथ
रज्जुं कृत्वोपधीतवत् । सार्द्धं द्रव्यवर्त्तनेन मन्यं कुर्या-
दाथा ददम् ” । इत्येताभ्यामिच्छापिकल्पः । तथा “हादयां
वैष्णवी माला कर्त्तव्या सोपवासतः । सप्तद्वयं विष्णु-
पत्न्येण दिवाभागे प्रयत्नतः । रात्रौ नामपि कर्त्तव्या रात्रि-
न्यक्ता यथाविधि । अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च चतुर्दशीरात्रौ
च । त्रयोदशीरात्रौ कुर्याच्छिवस्याथ सुरेश्वरि ! शुभे लग्ने
शुभे वारे शुभर्त्ते च शुभे तिथौ । प्रतिष्ठां कारयेन्मन्यौ
स्वयं वा गुरुणापि वा । एवं निष्पाद्य मालां वै शोधये-
न्मुनिसन्तम् । कालिकापुराणे ब्रह्मपत्न्ययुतं कुर्यात्
प्रतिबीजं यथास्थितम् । अथ वा मन्यरहितं दद-

रज्जुसमन्विताम् । अथत्यपत्नयकैः पद्माकारान्तु कल्पयेत् । तन्मध्ये स्थापयेत्मालां माटुकां मूलसुशरन् । चालयेत् पञ्चगव्यैस्तु सद्योजातेन सज्जलैः । इत्यादि । मालासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले “अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः । सर्वं तद्विफलं विद्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । खच्छन्दमाहेश्वरे “मध्यमायां न्यसेत् मालां ज्येष्ठेनावत्तयेत् सुधीः । भुक्तिमुक्तिप्रदा सेयं किञ्चाथ माहकाक्रमत् । कामनाभेदे अङ्गुलीनियमो यथा “तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन शङ्खणां नाशने जपेत् । अङ्गुष्ठमध्यसायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता । अङ्गुष्ठानामिकायोगाच्छलोत्थाटनं मतम् । ज्येष्ठानिकानिकायोगेन शङ्खणां शासनं मतम्” । “वैशम्पायनसंहितायाम् अङ्गुष्ठमध्यमानाञ्च गण्येयं मध्यमागतः । तर्ज्जन्या न स्पृशेदेनां सुक्तिदो गणनक्रमः । जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रं प्रशयित्वा शतं जपेत् । प्रमादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् । जपेन्निषिद्धसंस्मरणं चालयित्वाऽक्षमालिकाम्” । द्वित्रेऽष्टोत्तरशतजपः कार्यः करभट्टच्छिद्रयोस्तुल्यत्वात्” तन्त्रसारः ।

जपयज्ञः पुं जपय यज्ञः । जपरूपे यज्ञे तद्भेदादिकं चारीतेनोक्तं यथा “विधियो जपयज्ञः स्यात्तस्य तत्त्वं निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधाकृतिः । त्रयाणामपि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रसुशारयन् वाचा जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयन् मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुजपः स्मृतः । भित्ति पदालक्षणे गढा अवस्थमपदालक्षम् । मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं स्मृतम् । जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति । प्रसन्ने विपुलान् भोगान् प्राप्नुवन्ति मनीषिणः । राजसाम्यपिशाचाश्च महासर्पाश्च भीषणाः । जपिताक्षोपसर्पेण दूरादेशं प्रयान्ति ते । रुद्रकृष्णादि विज्ञाय जपेन्मन्त्रमन्त्रितः” । “विधियज्ञाजपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् शतगुणः साहस्रो मानस स्मृतः” । “ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः । सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्” मनुः “जपयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याद्याध्यात्मिको जपेत् याज्ञं यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि” गीता ।

जपस्थान न० ३० । नानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे । तानि च नामातन्त्रोक्तानि प्रदर्शयन्ते ।

“शारदायां द्वितीयपले “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुह्यं पर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं सरः । उद्यानानि विविक्तानि विल्वमूलं तटं गिरैः । देवाद्यायतनं कूलं ससुद्रस्य निजं गृहम् । साधनेषु प्रशस्यन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्यनदीतीरं सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । विविक्तानि विजनानि । राघवमदृष्टम् “प्रत्यङ्मुखश्चिवस्थाने दृष्टमादिविर्वर्जिते । अथत्यविल्वतुलसीवपुष्पान्तरादृते । गवां गोष्ठेऽथत्यमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते” । गोष्ठ इत्यनेनैव गोस्थाने लब्धे गवामिति यदुक्तं तत्तात्कालिकगोस्वस्वज्ञापनाय तेन गोसमीपे जपादिकम् प्रशस्तमतएव गवां समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्यस्थाने गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च । विप्राणाञ्च गवाञ्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । अथ वा प्रजपेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति” । सुण्डमालातन्त्रे तृतीयपटले च “नदीतीरे विल्वमूले श्मशाने शून्यवेश्मनि । एकलिङ्गे पर्वते वा देवागारे चतुष्पथे । शयस्थोपरिसुण्डे वा जले वाऽऽकण्ठपूरिते । संचामभूमौ योनौ वा स्थाने वा विजने यने । यत्र कुत्र स्थले रम्ये यत्र वा स्थानमनोलयः” इह-स्त्रीतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे चतुष्पथे । हर्म्ये वा साधयेद्देवीं सर्वाभीष्टप्रदायिनीम्” “पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरभोक्ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति श्यामारहस्यधृतेनेकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “उज्जटे पर्वते वापि निर्जने वा चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये विल्वमूले नदीतटे । खण्डे निर्जनेऽरण्ये तथा चाथत्यसन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रे प्रथमपटले च “एकलिङ्गे श्मशाने वा शून्यागारे नदीतटे पातालभवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । शक्तिक्षेत्रे महापीठे विल्वमूले शिवालये । धात्रीदक्षतलेऽथत्यमूले चैव तरोक्षले” । पातालभवने भूमिमध्ये । समयाचारतन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि ! सिद्धपीठानि यानि च । सिद्धपीठे च शय्यायां खट्वा शय्या विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे गुरुदेवालये तथा । वटान्तरविल्वमूले रम्भाया विपिने तथा । नदीतीरे शिवागारे गुहापर्वतमस्तके । जपस्थानानि देवेशि !

कथितानि नगात्मजे ! । शृणु देवि ! विशेषेण उक्त-
 रास्त्रायहेतवे ! । वेद्याष्टहे श्रुशाने वा गत्वा सैथुन-
 माचरेत् । ततो जपादिकं देवि ! कृत्वा च लभते
 फलम् । अथ वा स्वष्टहे रात्रौ भक्तिमान् सुसमाचरेत् ।
 स प्राप्नोति फलं सर्वं चिन्तादिभयवर्जितः । पुरश्चरण-
 रसोल्लासतन्त्रे चतुर्थपटले “गोष्ठं चतुर्थयज्ञैव त्रिपथञ्च
 वरानने ! । निजोच्च तथारण्यं शून्यगेहं तथैव च ।
 पर्वतञ्च नदीतीरं तथैव दोर्घिकातटम् । अश्वत्थवृक्षमूले च
 वटवृक्षतले तथा । धात्रीवृक्षतले देवि ! तथैव वज्रलस्य
 च । यत् पद्मवनं भट्टे ! युक्तं रक्तं वरानने ! । द्रोण-
 पुष्पस्य चार्वाङ्गि ! यदि भाग्येन लभ्यते । अरुणादित्य-
 सङ्काशं जपकालं परात् परम् फलविशेषस्तु राघवभट्टे-
 नोक्तो यथा । “ष्टहे जपः सप्तः प्रोक्तो गोष्ठे शतशुणस्तु
 सः । आरामे च तथारण्ये सहस्रशुण उच्यते । अयुतः
 पर्वते पुण्ये नद्यां लक्षशुणस्तु सः । कोटिर्देवालये प्राङ्ग-
 रनन्तं शिवसन्निधौ” तत् सिद्धपीठानि कुञ्जिकातन्त्रे
 ७म पटले । “शिव उवाच । अयुतां सावधानेन सिद्ध-
 पीठं पतिव्रते ! । यस्मिन् साधनमात्रेण सर्वसिद्धीश्वरो
 भवेत् । सायावती सधुपुरी काशी गोरक्षकारिणी ।
 हिङ्गुला च महापीठं तथा जाक्ष्म्वरं पुनः । ज्वाला-
 मुखीमहापीठं पीठं नगरसङ्गमम् । रामगिरिर्महा-
 पीठं तथा गोदावरी प्रिये ! । नेपालं कर्णसूत्रं
 महाकर्णं तथा प्रिये ! । अयोध्याञ्च कुरुक्षेत्रं सिंहनादं
 मनोरमम् । मणिपूरं हृषीकेशं प्रयागञ्च तपोवनम् ।
 बदरीञ्च महापीठं अश्विकानर्द्धनालकम् । त्रिवेणीं
 च महापीठं गङ्गासागरसङ्गमम् । नारिकेलञ्च विरजा
 उड्डोयानं महेश्वर ! । कमला विमला चैव तथा
 माछेष्टती पुरी । वाराही त्रिपुरा चैव वाङ्मती गोल-
 याङ्गिनी । गोवर्द्धनं विन्ध्यगिरिः कामरूपं कलौ
 युगे । षण्ढाकर्णोऽक्षयणीवो साधवश्च सुरेश्वर ! ।
 जोरप्पामं वैद्यनाथं जानोयाद्वासलोचने ! । कामरूपं
 महापीठं सर्वकामफलप्रदम् । कलौ शीघ्रफलो देवि !
 कामरूपे जपः स्मृतः । अन्यत्र जपेऽपि कामाख्यावस्तु-
 योगेन फलमुक्तं तत्रैव “कामाख्यावस्तुमादाय जप-
 पूजाः समाचरेत् । पूर्णकामं लभेदेवि ! सत्यं सत्यं न
 संशयः” तन्त्रचूडामणौ महापीठान्युक्तानि यथा ।
 “इश्वर उवाच । मातः ! परात्परे ! देवि ! सर्वज्ञानमयी-
 श्वरि ! । कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तीभैरवदेवताः” देव्यु-

वाच । “शृणु यत् ! प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ! ।
 यानिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः । एकपञ्चा-
 शतं पीठं शक्तीभैरवदेवताः । अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णु-
 चक्रक्षतेन च । समास्य वपुषो देव ! हिताय त्वयि
 कथ्यते । ब्रह्मरन्ध्रं १ हिङ्गुलायां भैरवो भीमलोचनः ।
 कोट्टरीशा महादेव ! त्रिगुणा सा दिगम्बरी । श्करीरे
 त्रिनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी । क्रोधीशो भैरवस्तत्र
 शृङ्गन्वायाञ्च नासिका देवस्त्वाम्बकनामा च सुनन्दा
 तत्र देवता । ४ काश्मीरे कण्ठदेश्य त्रिसम्प्रे श्वरभैरवः ।
 महाभाया भगवती गुणातीता वरप्रदा । ५ ज्वालामुख्यां
 महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः । अश्विका सिद्धिदानाप्नो
 स्त्रनं ६ जालान्तरे मम । भीषणो भैरवस्तत्र देवी
 त्रिपुरभालिनी । हृद्यपीठं ७ वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
 देवता जयदुर्गाख्या । ८ नेपाले जातु मे शिव । कपाकी
 भैरवः श्रीमान् महाभाया च देवता । ९ मालवे दक्षक
 मे देवी दाक्षायणी हर ! । अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धि
 प्रदायकः । १० उत्कले नाभिदेश्यन्तु विरजाक्षेत्रसुच्यते ।
 विमला सा महादेवो जगन्नाथस्तु भैरवः । ११ गण्डकां
 गण्डपातय तत्र सिद्धिर्न संशयः । तत्र सा गण्डकी
 चण्डो चक्रपाणिस्तु भैरवः । १२ वज्रलायां वामवज्र-
 र्वज्रलाख्या च देवता । भीष्मको भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदा-
 यक । १३ उज्जयिन्यां कूर्परञ्च साङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
 भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका । १४ चण्डे
 दक्षवज्रभैरवश्चन्द्रशेखरः । व्यक्ररूपा भगवती भवानो
 तत्र देवता । विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ।
 १५ त्रिपुरायां दक्षपादो देवी त्रिपुरसुन्दरी । भैरवस्त्रिपुरे-
 शश्च सर्वाभीष्टप्रदायकः । १६ त्रिस्रोतायां वामपादो आमरी
 भैरवेश्वरः । योनिपीठं कामार्गरो १७ कामाख्या तत्र
 देवता । यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाशाण्डर्पणी ।
 यत्रास्ते साधवः साक्षादुमानन्दोऽथ भैरवः । सर्वदा
 विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न संशयः । तत्र श्रीभैरवी देवी
 तत्र च क्षेत्रदेवता । प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रि-
 पुरात्मिका । वगला कमला तत्र भुवनेशी सधूमिनी ।
 एतानि नव पीठानि शंसन्ति वरभैरवाः । अङ्गुलीहृन्
 हस्तस्य १८ प्रयागे ललिता भवः । १९ जयन्त्यां वामजङ्घा च
 जयन्ती क्रमदीश्वरः । सर्वत्र विरला चाहं कामरूपे गृहे
 गृहे । २० गौरीशेखरमास्तु पुनर्जन्म न पिद्यते । भूत-
 धात्री महाभाया भैरवः क्षीरकण्ठकः । युगाद्या सा म-

हामाया दक्षाङ्गुष्ठपदो मम । नकुलीशः कालीपीठे
दक्षपादाङ्गुली मम । करतोयां समारभ्य यावद्द्विकर-
वासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ।
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादयः । भुवनेषी
सिद्धिरूपा किरीटस्था २१ किरीटतः । देवता विमला-
नान्नी संवर्णे भैरवस्तथा । २२ वाराणस्यां विशालाक्षी
देवता कालभैरवः । मणिकर्णीति विख्याता कुण्ड-
लञ्च मम श्रुतेः । २३ काल्याघ्रमे च पृष्ठं मेऽनिमेषो
भैरवस्तथा । सर्वाणि देवता तत्र, २४ कुक्ष्ये च
गुल्फतः । स्थाणुनाम्नी च सावित्री अश्वमायस्तु
भैरवः । २५ मणिवन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ।
२६ श्रीरैले च मम योया महालक्ष्मीस्तु देवता । भैरवः
शम्बरानन्दो देशे देशे व्यवस्थितः । २७ काञ्चीदेशे च
कङ्कालो भैरवो कुरुनामकः । देवता देवगर्भाख्या
नितम्बः २८ कालमाधवे । भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली
सुसिद्धिदा । दद्या दद्या नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमाप्नु-
यात् । २९ शोणाल्ये मङ्गसेनस्तु नर्मदाख्या नित-
म्बके । ३० रामगिरौ तथा नासा शिवानी चण्ड-
भैरवः । ३१ वृन्दावने केशजालसुमानान्नी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः । संहाराख्य जर्ज-
दने देवी नारायणी ३२ शुचौ । अधोदन्ते महारुद्रो
वाराङ्गी ३३ पञ्चसागरे । ३४ करतोयातटे तत्संवासे
वामनभैरवः । अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपकरोद्भवा ।
३५ श्रीपर्वते दक्षगुल्फं तत्र श्रीशुन्दरी परा । सर्वसिद्धी-
चरी सर्वा सुगन्दा ऽऽनन्दभैरवः । ३६ कपालिनी भीम-
रूपा वामगुल्फविभागके । भैरवश्च महादेवः सर्वानन्द-
शुभप्रदः । उदरञ्च ३७ प्रभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरवश्चोर्ध्वे भैरवपर्वते । ३८ व्यथन्याञ्च
महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः । ३९ चित्तके भ्रामरी देवी
किङ्कभाख्यजले स्थले । भैरवः सर्वसिद्धीशस्तत्र सिद्धि-
रत्नतमा । ४० गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमा-
हका । दण्डपाणिभैरवस्तु ४१ यामे गण्डे तु राक्षिणी ।
भैरवोत्सनामस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः । ४२ रत्नावल्यां
दक्षस्तम्बे कुमारी भैरवः शिवः । ४३ मिथिलायां
महादेवी वामस्तम्बे महोदरः । ४४ नलाहायां
नलापातो योगीशो भैरवस्तथा । तत्र सा कालिका देवी
सर्वसिद्धिप्रदायिका । ४५ कालीघट्टे वृणुपातः
क्षोभीशो भैरवस्तथा । देवता जयदुर्गाख्या नानाभोग-

प्रदायिनी । ४६ वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रमायस्तु
भैरवः । नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ।
४७ यशोरे पाणिपद्मञ्च देवता यशोरेक्षरी । चण्डश्च
भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात् । ४८ अष्टहासे चौडपातो
देवी सा फुल्लरा स्मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वाभीष्ट-
प्रदायकः । हारपातो ४९ नन्दिपुरे भैरवो नन्दि-
केश्वरः । नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
५० लङ्कायां कुर्परञ्चैव भैरवो राक्षसेश्वरः । इन्द्राक्षी
देवता तत्र इन्द्रेशोपासिता पुरा । ५१ विराटदेशमध्ये
तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चाष्टताख्यश्च देवी
तत्रान्विता स्मृता । एतास्ताः कथिताः पुञ्ज ! पीठना-
याधिदेवताः । क्षेत्वाधीशं विना देव ! पूजयेन्नायदेवताम् ।
भैरवैर्हियते सर्वे जपपूजादिसाधनम् । अत्रात्रा भैरवं
पीठं पीठशक्तिञ्च गच्छत ! । प्राणनाथ ! न सिध्येत्तु
कल्पकोटिजपादिभिः । न देवं परमिच्छेद्यो निन्दयाय
दुरात्मने । शठाय क्रूरकार्याय दत्त्वा स्तुत्युपवाप्नुयात् ।
दद्यात् शान्ताय शिष्याय सन्ती मन्त्रार्थसिद्धये । महा-
नीलतन्त्रे पञ्चमपटले "पीठार्चनं महादेवि ! तत्र सिद्धि-
रत्नतमा । पीठानां परमं पीठं कामरूपं महाफलम् ।
तत्र या क्रियते पूजा सल्लापि महेश्वर ! । विज्ञाय
सर्वपीठानि तस्य देहे वसत्यहम् । तस्माच्छतगुणं प्रोक्तं
कामाख्यायोनिमण्डलम् । तेषां फलं महेशानि !
वक्तुं किं शक्यते मया । तत्र कोटिपुणैः सार्धं मान्या
वसति तारिणी । यत् पीठं ब्रह्मणा गुप्तं वक्तुं सर्व-
सुखावहम् । यतो देवाश्च वेदाश्च सुनयश्चैव भावजाः ।
सर्वेऽप्याविर्भवन्त्येते तेन गुप्तं सदा कुरु । द्विविधञ्चैव
यत् पीठं गोप्तव्यं तन्महेश्वर ! । गुप्तादगुप्तं सङ्गापुण्यं
दुरापं साधकाधमैः । व्यक्तं सर्वत्र देवेशि ! लभ्यते कुल-
सुन्दरि ! । पीठप्रसङ्गाद्देवेशि पीठानि शृणु भैरवि ! ।
शृणु तानि महाप्राज्ञे ! अष्टस्थानानि यानि च ।
सिद्धिप्रदानि साधूनां महद्भिः सेवितानि च । पुष्करञ्च
गयाक्षेत्रम् अक्षयाख्यवटस्तथा । वराहपर्वतश्चैव
तीर्थश्चाभरकण्टकम् । नर्मदा यमुना पिङ्गी गङ्गाद्वारं
तथा प्रिये ! । गङ्गासागरसङ्गश्च कुशावर्तश्च विष्णुकम् ।
श्रीनीलपर्वतश्चैव कलम्बकुजके तथा । शृणुतङ्गञ्च
केदारं सर्वप्रियमहावनम् । ललिता च सुगन्धा च
शकभरी सुरप्रियम् । कण्वतीर्थं महागङ्गा तण्डुलिका-
खमण्य च । कुमाराख्यप्रभासौ च तथा धन्या सरस्वती ।

अगस्त्याश्वमेधं च कथाश्रमणतः परम् । कौशिकी-
सरयुःशोणो ज्योतिःसरःपुरःसरम् । कालोदकं प्रियं
श्रीमत् प्रियवत्तरमानसम् । सतङ्गवापी सप्ताश्विर्नहा-
विष्णुपदं महत् । वेदानाथं महातीर्थं प्रियःकाला-
ञ्जरीगिरिः । रामोच्छेदं गर्गोच्छेदं हरोच्छेदं महा-
वनम् । भद्रेश्वरं महातीर्थं लक्ष्मणच्छेदमेव च ।
जानीहि प्रियश्रेष्ठ च कावेरी कपिलोदका । सोमेश्वरं
शुक्रतीर्थं लण्वेन्द्राप्रभेदकम् । पाटला च महाबोधि-
नगतीर्थं मदन्तिके । पुण्यं रामेश्वरं देवि ! तथा जेधवनं
हरेः । ऐलं वनफलञ्चैव गोवर्जनमजप्रियम् । हरि-
शङ्करं पुरश्चन्द्रं पृथूदकमपि प्रियम् । इन्द्रनीलं महानादं
तथैव प्रियमैनकम् । पञ्चापसरं पञ्चवटी वटीपर्वटिका
तथा । गङ्गाविल्वप्रसङ्गञ्च प्रियनादवटं तथा । गङ्गा-
रामाचलञ्चैव तथैव ध्वजमोचनम् । गौतमेश्वरतीर्थञ्च
वशिष्ठतीर्थमेव च । हारीतञ्च तथा देवि ! ब्रह्मावर्त्तं
शिवप्रियम् । कुशावर्त्तमभिश्चेष्टं हंसतीर्थं तथैव च ।
प्रियङ्गारकवनं ख्यातं हरिद्वारं तथैव च । तथैव
वदरीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च । जयन्ती विजयनञ्च
कर्कल्ल्याणदं प्रिये ! । विजया सारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं
तथा । अश्वतीर्थं लुविख्यातं तथा देवशिवप्रियम् ।
ओषधती नदी चैव तीर्थमश्वप्रदं तथा । व्यागलिङ्गं लाट-
गणं करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरं तीर्थं लिङ्गाख्यं
सर्वमोहनम् । किरीटसुत्तरे तीर्थं दक्षिणे तीर्थसुत्त-
रम् । विशालतीर्थं काल्याय वनं हन्दावनं तथा ।
ज्वालामुखी हिङ्गुला च महातीर्थं गणेश्वरम् । जानीहि
सर्वतीर्थानां हेतुस्थानानि सुन्दरि ! । यत्तु दक्षिणिता
नित्यं सर्वे देवा महर्षयः । पितरो योगिनश्चैव ये ये
सिद्धिपरायणाः । आशु सिद्धिर्नाम कर्माणि अज्ञाभक्ति-
मतां प्रिये ! । पुण्यकाले पठेत् यस्तु तत्पुण्यसम्यग् भवेत् ।
आङ्गकाले पठेत् यस्तु जुह्याद्वापि भक्तितः । अचयं
तद्भवेत् कथं पितृणां परमं सुखम् । तस्मिन् स्थाने
पठेद् यस्तु सिद्धिर्भवति तत्क्षणात् । अथ वक्ष्ये महेश्व-
रानि ! यत्तु या देवता शृणु । यत्तु ते यानि नामानि
कथयिष्यामि तत् शृणु । मन्त्रोऽहं परमानन्दे तत्
कथामृतवारिधौ ! शुक्ले कमलाक्षी च गयायाश्च
गयेश्वरी । अक्षया अक्षयवटेश्वरी सरस्वती । वराह-
पर्वते च त्वं वाराही धरणीप्रिया । नर्मदा नर्म-
दायाश्च कालिन्दी यमुनाञ्च । शिवामृता च गङ्गायां

अथा देहलिकान्त्रये । शारदा सरयुतीरे शोणे च कन-
केश्वरी । अप्रकाशा सदा देवी ज्योतिर्नयस्त्रिभुवने ।
श्रीरङ्गं श्रीगिरौ चैव काली कालोदके तथा । महोदरी
महातीर्थे नीला चोत्तरमानसे । जातङ्गिनी मतङ्गे च
शुभाश्विर्विष्णुपादुके । स्वर्गदा स्वर्गमार्गे च गोदाय्यां
गयेश्वरी । विष्णुस्त्रिभुव गोमत्यां विपाशायां महाबला ।
शतद्रुं शतरूपा च चन्द्रभागा च तत्र वै । ऐरावत्याश्च
ईर्नाम सिद्धिदा सिद्धतीरके । दक्षपञ्चनदे चैव दक्षिणाहं
प्रकीर्तिता । औजसे वीर्यदा च त्वं सङ्गमा तीर्थसङ्गमे ।
वाङ्मदायामनन्ताहं कुरुक्षेत्रे रणक्षणा । तपस्विनी
पुण्यतमा भारती भारताश्रमे । सुकथा नैमिषारण्ये
पाण्डौ च पाण्डुरानना । विशालायां विशालाक्षी
सुण्डपृष्ठे शिवात्मिका । अज्ञा कनखले तीर्थे शुद्धबुद्धि-
र्हनीश्वरी । सुवेशा सुमना गौरी मानसे च सरोवरे ।
नन्दापुरे महानन्दा ललिता ललितापुरे । ब्रह्मापी
ब्रह्मागिरिसि महापातकनाशिनी । पूर्णमा चेन्दुमन्दाश्च
सिद्धमतिप्रिया सदा । जाङ्गलीसङ्गमे वृत्तिः सदा च
पितृवृत्तिदा । पुण्यग्राहं वाङ्मदायाश्च प्रपायां पापना-
शिनी । शत्रुसंहारिणी चैव घोररूपा महोदरी ।
स्वर्गोच्छेदे महावारिप्रवला च महावने । भद्रा च भद्र-
काली च भद्रेश्वरी शिवप्रिय ! । भद्रेश्वरेश्वरमा विष्णु
प्रिया विष्णुपदे तथा । दारुणा नर्मदाच्छेदे कावेर्यां
कपिलेश्वरी । भेदिनी लण्वेन्द्रायां संभेदे शुभवशिनी ।
अज्ञा च शुक्रतीर्थे च प्रभासे चेश्वरी तथा । महाबोधौ
महाबुद्धिः पाटले पाटलेश्वरी । सुबला नागतीर्थे च
नागेशी नागनन्दिता । मदनी च मदनी च प्रमदा च
मदन्तिका । जेधखना जेधवासे विद्युत्सौदामनीच्छदा ।
रामेश्वरे महाबुद्धिर्वीरा चेलापुरे सती । प्रिया च
भार्गवे दुर्गा सुवेशा सुरसुन्दरी । काल्यायनी महादेवी
गोवर्धनेऽखिलात्मिका । शुभेश्वरी हरिशङ्करे पुरश्चन्द्रे
पुरेश्वरी । पृथूदके महावेगा मैनाकेऽखिलवर्द्धिनी । इन्द्र-
नीले महाकाला रत्नवेशा सुशोभना । माहेश्वरी महा-
नादे महामतेजा महावने । प्रत्यक्सरसि सारङ्गा पञ्च-
वक्त्रां तपस्विनी । वटीशा वटिकायाश्च सर्ववर्णा सुर-
ङ्गिणी । सङ्गमे विन्ध्यगङ्गायां विन्ध्ये श्रीविष्णुवा-
सिनी । महानन्दा नन्दतटे गङ्गारामाचले शिवा । व्या-
वर्त्तं महायां त्वं विष्णुस्त्रिभुवमोचने । अट्टहासे च
चासुण्डा तन्त्रे श्रीगौतमेश्वरी । वेदमयी ब्रह्मविद्या

वागिष्ठे त्वमस्मृती । हरिते हरिणाची च ब्रह्मावर्ते
 ब्रजेन्द्री । गायत्री चैव सावित्री कुशावर्ते कुशप्रिया ।
 हंसेन्द्री महातीर्थे परहंसेन्द्री । पिण्डारकवने
 धन्या सुरसा सुखदायिनी । नारायणी वैष्णवी च
 गङ्गाद्वारे विसृजिता । श्रीविद्या वद्रीतीर्थे रामतीर्थे
 महाधृतिः । जयन्ती च जयन्ते त्वं विजयन्तेऽपराजिता ।
 विजया च महासुखिः शारदायाश्च शारदा । सुभद्रे
 भद्रदा भव्या भद्रकालेन्द्री तथा । महाभद्रा महाकाली
 हयतीर्थे गवीन्द्री । वेददा वेदसाता च विदेहे वेद-
 भक्तके । युवत्याश्च महाविद्या महानद्यां महोदया ।
 चण्डा च त्रिपदे चैव क्षागलिङ्गे बलिप्रिया । मातु-
 र्देशे जगन्माता करवीरपुरे सती । नलिनीरङ्गिणी रामा
 परमा परमेन्द्री । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षिरुल्लेखरी ।
 अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । माधवी
 मधुरायाश्च देवकी यादवेन्द्री । हुन्दागोमेन्द्री राधा-
 रासठन्दावने रमा । कात्यायनी महासाया भद्रकाली
 कलावती । चन्द्रमाला महायोगी महायोगिन्यवीन्द्री
 ब्रजेन्द्री यशोदेति ब्रजे श्रीगोकुलेन्द्री । काञ्चनां कनक-
 काञ्ची स्यादवन्तप्राप्तप्रियावती । विद्या विद्यापुरे चैव
 विमला नीलपर्वते । राजेन्द्री सेतुवन्धे विमला पुष्पो-
 त्तमे । विरजा यागपुर्याश्च भद्रेऽपि भद्रकर्णिका ।
 तमोलिप्ते तमोप्ती च स्वाहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीर्वंश-
 दक्षिण साधवी साधवप्रिया । सङ्गले ! सङ्गले कोटे राडे
 सङ्गलचण्डिका । ज्वालासुखी शिवापीठे भन्द्रे भुवने-
 न्द्री । कालीघट्टे शुक्लाक्षी किरीटे च महेन्द्री ।
 किरीटेन्द्री महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गावहिनी । साक्षी-
 सर्व्व भक्तानामभक्तानां कुतोऽपि न । अथान्यत् सख्य-
 वक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि ! । सर्वपापविनाशार्थं
 सर्वसिद्धिप्रदं नृणां । निर्मितानि शिवेनेह सिद्ध-
 स्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भव्यानि प्रकाशप्रा-
 न्यविकारिण । अमरेशमहापीठे कुशतुङ्गारसंज्ञकः ।
 तत्र दुर्गाद्वयं नाम चण्डिका च महेन्द्री । प्रभासे
 सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेक्षणा । देवदेवाधिपः
 शम्भुर्नैमिषे च महेन्दरः । तत्र प्रज्ञा च देवी च
 शिवानी लिङ्गधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः पुर-
 ङ्गता महेन्द्री । श्रीपर्वते श्रिया नाम शङ्करस्त्रिपुरा-
 नकः । मायावी शङ्करी तत्र भक्तानामखिलाधदा ।
 जयेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिशूलिनी । त्रिशूली

शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । आम्नातकेन्द्रे सृष्ट्या-
 सृष्ट्याख्या परमेन्द्री । गणक्षेत्रे मङ्गलाख्या शिवोयः
 प्रपितामहः । कुरुक्षेत्रे शिवः स्याणुः शिवा स्याणुश्रिया
 परा । इटनामे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता ।
 उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोयं शिववक्त्रभा । विमलेन्द्रे
 विश्वशम्भु विश्वाविश्वप्रिया सदा । कट्टहासे महानन्दो
 महानन्दा महेन्द्री । महान्तको महेन्द्रश्च पावती च
 महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा ।
 वस्तपादे भयो नाम भवानी भुवनेन्द्री । अद्रिच्छ्रे
 महायोगा रुद्राणी परमेन्द्री । अविस्मृते महादेवो
 विशालाक्षी शिवा परा । महामाये हरो रुद्रो महा-
 भागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च
 चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्णिका तथा ।
 सुपर्णाख्ये सहस्राख्य उत्पत्ता परमेन्द्री । स्याणुसंज्ञे
 शिवस्या श्रीः खरस्या श्रीधरा शिवा । कसलाख्ये महा-
 स्थाने कसलाख्यो महेन्दरः । कमलाक्षी मङ्गेशानी ।
 सकलार्थप्रदायिनी । क्षागला तु कपर्दी च प्रसभा च
 रुहेन्द्री । जङ्गरेतामहारण्ये सम्ब्राह्म्या परमेन्द्री ।
 साकोटाख्या महाकोटे शिवा च सुखदेन्द्री । मातु-
 लेन्दरपीठे च करवीरार्थेश्वरा । श्रीमद्वागपुरे
 साक्षात्परनामा सभापतिः । शिवः सभापतिर्नाम यत्र
 नृत्यति शङ्करः । आत्मानन्दसङ्गानादपूर्णानन्दमहा-
 र्थवत् । नृत्यन्तं यत्र देवेशं देवेशी परिपश्यति । यत्र
 चामु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्तं यत्र
 सर्वेशं वीक्ष्य लोको विस्तृते । पुण्यस्थानेषु सर्वेषु स्थान-
 भेदतदनुत्तमम् । यद्युत्तमार्थाणि सर्वाणि अक्षयाणि
 भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यम-
 ङ्गुतम् । तङ्गागजलि तत्तीरे दक्षिणे नृत्यतीन्दरः ।
 तङ्गागेऽङ्गिन् वरन् ज्ञात्वा समानार्थं समीक्ष्य तु । अटो-
 त्तरसङ्घर्षं तु जपेच्छुद्धो सुदान्वितः । यानि ते कथिता-
 न्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवताः । भवन्ति सिद्धगन्धर्वाः
 सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं हतं जप्तं स्नान-
 मक्षयपुण्यदम् । यद् यत् प्रकीर्तितं नाम भैरवं
 परिपूज्य च । प्रणवादिहृदन्तेन लभतेऽभीष्टसुखम् ।
 भोजयेद् ब्राह्मणान् योऽत्र अक्षयं फलमश्नुते । इह
 नानासुखं भुक्त्वा हरगौरीपुरं व्रजेत् । शोकदुःख-
 विनाशोऽयं करुणानिधिरेश्वरः । निम्नमे सर्वसत्तयै
 पुण्यक्षेत्राणि भूतले । अकाले पुण्यशुभानामनेकपुण्य-

साधनैः । आस्तिकानां भवेदत्र निवासः साधनं प्रति । तस्मिन् यत्नेन कर्तव्यमत्र साधनसत्तमैः । इदानीं शृणु चार्वाङ्ग ! पीठं सर्वाङ्गसन्दरम् । अक्षमालामयं पीठं ब्रूहि मे परमेश्वरि ! । यत् सिद्धयन्ति कार्याणि स्थितिस्ते शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया महेश्वरि ! । अन्येषाञ्चैव देवानां युष्मत्पदनिवासिनाम् । प्रसादो हि भवत्याशु तत्र प्रीतिरतुरुत्तमा” ।

जपा स्त्री जप-अच् टाप् । जवायुचे हेमच० । तत्पुष्पे-ऽपि स्त्री । “ओङ्पुष्पं जपा चाय त्रिसन्ध्या साऽरुणा-सिता । जपा संपाहिणी केश्या त्रिसन्ध्या कफवात-जित्” भावप्र० तद्गुणोक्तिः । “सान्ध्यां तेजः प्रति-नवजपापुष्परक्तं दधानः” मेघ० ।

जप्य लि० जप-कर्मणि यत् । १ जपनीये अवनर्णणादौ । “फलदानान्तु दद्याणां ह्येदने जप्यस्तु कृतम्” मनुः । भावे यत् । २ जपे । “जप्येनैव तु संसिद्धयेत् ब्राह्मणो नात्र संशयः” मनुः ।

जप्येश्वर पु० सिद्धस्थानभेदे । “जप्येश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिभुलिनी । त्रिशूली शङ्करस्तत्र सर्वपापविमो-चकः” तन्त्रवाक्यम् । जपस्थानशब्दे दृश्यम् ।

जवास् न० जवमान् (जरमाण)-रोहिण्यु+प्रपो० । जवमानरो-हिणि२जरमाणरोहिणि च । “प्रश्नो रयोरुप आरूपितं जवारु” ऋ० ४,५,७ । “जवारु जवमानरोहि जर-माणरोहि वा” भा० । “जवारु जवमानरोहि जरमाण-रोहि” निरु० । ६,१७ ।

जवाला स्त्री सत्यकामस्यैः मातरि । जवालायां भवः अण् । जवाल सत्यकामाख्ये ऋषौ तत्कथा यथा

“सत्यकामोह जवालो जवालां मातरमात्मन्-याञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति । विवत्स्यामि किं गोत्रोऽन्व-हमस्मीति । सा हैमसुवाच नाहमेतद्वेद तात ! यज्ञोत्-स्वमसि बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यज्ञोत्स्वमसि जवाला तु नानाहमस्मि स सत्यकाम एव जवालो ब्रवीथा इति । स ह हारिद्रु-मतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्ममिति । तं होवाच किं गोत्रोऽनुसोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यज्ञोत्स्वोऽष्टय्यं मातरं सा मां प्रत्यब्रवीदुबह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यज्ञोत्स्वमसि जवाला तु नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं सत्य-

कामो जवालोऽस्मि भोः इति । तं होवाच नैतदब्रा-ह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपत्वा नेष्टे न सत्यादगाः” इति ।

जम मैथुने आ० पर० सक० सेट् । जमति अजन्मीत् । जजम् जजम्भसुः जजम्भतुः । जमितः । मैथुनञ्च मैथुनेन वर्षणम् । ता इमा जमितुं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो !” भाग० १२०, २७ । “जमितुं मैथुनेन वर्षयितुम्” श्रीधरः ।

जम मैथुने आ० पर० अक० सेट् इदित् । जमति धातुनामनेकार्थत्वात् भक्षणेऽपि “श्वा न्वस्य जम्भिषदपि” ऋ० १०, ८६, १४ । “जम्भिषत् भक्षयत्” भा० ।

जम जृम्भे चुरा० उभ० सक० इदित् । जम्भयति ते अज-जम्भत् त । “जम्भयतमभितो रायतः शुनो” ऋ० ११, ८२, १४ । “हत्तु हकस्य जम्भया” अथ० १६, ४७, ६ । [जेभे ।

जम जृम्भे आ० आ० आत्स० सेट् । जमते अजम्भिषत् जजम्भे जम भजे आ० पर० पर० सक० सेट् । जमति अजम्भोत् उदित् जमित्वा जान्त्वा । अथञ्च धातुः नैगमे २, १४ गत्यधिक-त्वेन । १, १७ जमदिति च्चकार्यर्थत्वेन चोक्तः । जामि-शब्दनिरुक्तौ च १, ६ जनतेर्वा श्वाङ्गतिकर्माणो निर्ग-कनप्राया भवति” जमदग्निशब्दनिरुक्तौ च १, २४ । “जम-दग्नेयः प्रजभिताग्नेयो वा प्रज्वलितान्गयो वा” इत्युक्तम् ।

जमज लि० द्वि० व० यमज+प्रपो० । यमजातयोः द्विरूपको० । जमदग्नि पु० जमन् प्रज्वलितोऽस्मिन्निति । भृगुवंश्ये ऋषि-भेदे । तन्निरुक्तिः जमघातौ दर्शिता । भा० आ० ६, १४, १७ । अन्यथा निरुक्तिर्दर्शिता यथा “जाजमद्वजजानेऽहं जीजाहीह जिजायिषि । जमदग्निरिति स्यात-मतो मां विद्धि शोभने !” । तदुत्पत्तिकथा “ओर्वि-स्तृणां ससभवद्रु” भित्त्वा महायशः । महातेजा महावीर्यो बाल एव गुणैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् । जमदग्नेस्तु चत्वार व्यासन् पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां जघन्योऽभूदजवन्त्यैर्युणैर्युतः” भा० आ० ६, ६ अ० अस्थोत्पत्तिकथा ऋचीकशब्दे १, ४१, ४ प्र० दर्शिता । स च एतन्मन्त्रे सप्तविंशत्यग्नयः यथा हरिवं० ७ अ० “गौतमञ्च भरहाजो विश्वामित्र-स्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवान्भोक्तस्य महात्मनः । सप्तमो जमदग्निश्च ऋषयः सायमतं दिवि । साध्या रुद्रश्च विश्वे च वसवो सवतस्तथा” ।

अथञ्च गोत्रकारकः तद्विदितः गोत्रशब्दे २, ७, ६६ पु० दृष्ट्या । जमदग्नेरपत्यम् गर्गां यज् । जामदग्न्य तद-

पत्ने पु० स्त्री । वज्रत्वे अस्त्रियाम् यजो लुक् । जम्बु-
द नयः तदपत्नेषु स्त्रियां तु न लुक् । जामदग्न्यः स्त्रियः ।
जम्बु न० जम्बु-भावे ल्युट् । भक्षणं अमरकोषे “जेमनं लेप
याहार” इत्यत्र जम्बुमिति पाठान्तरम् ।

जम्बुतो पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्व० जायाया जम् ।
दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः अमरः । पत्ने जायापती
तत्पार्थे ।

जम्बाल पु० जम्बु-घञ् जम्बमालाति आदत्ते आ+ला-क ।
१ पङ्के, अमरः । शैवाल्ये, मेदि० । श्केतक्यां शब्दच० ।
“जम्बुवज्जलविष्वज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत्” उद्भूतः
“लणं मौलिजजम्बालजटीकल्य ध्रुवो ययौ” काशो० ख०
१६ क० ।

जम्बालिनी स्त्री जम्बाल+अस्त्र्यर्थे इनि । नद्याम् हेमच० ।
जम्बीर पु० जम्बु-गम्भीरा० नि० ईरन् वुक् च । (जाम्बीर
नेव) ख्याते दृढभेदे । “जम्बीरस्य गुर्वस्त्रं वात-
क्षेपविषमवतुत् । मूलकासकफक्षेपक्षेपिण्यसदोष-
जित् । आस्यवैरस्यहृत्पुड्यापङ्गिमान्द्रुममीन् हरेत् ।
स्वस्वजम्बीरिका तद्वत्पुष्पाच्छर्दिनिवारिणी” भावप्र० ।
२ मरुत्तके, ३ सितार्जके, राजनि० प्र० चतुः
जम्बिर तत्पार्थे पु० शब्दर० ।

जम्बु (म्बू) स्त्री जम्बु-अदने कृ नि० वुक् प्र० वा चतुः ।
(नाम) १ दृक् अमरः तत्र चतुःखान्ते । “तस्या जम्बुः फल-
रसो नदीभूय प्रवर्तते” विक्रमादित्यः । परिणत-
जम्बु फलोपभोगहृष्टाः” किरा० । दीर्घान्ते । तस्याः
जम्बुः फलरसो नदी भूत्वा जलाधिपः” भा० भी० ७ अ०
२ जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । जम्बुः
फलम् अण् पक्षे यञ् । जाम्बव तत्फले न० । तस्या वा
लुक् लुप् वा लुपि व्यञ्जित्वचनत्वात् । जम्बु न० जम्बू स्त्री ।
जम्बुका पु० जम्बु इव कायति कै-क । (गोलायजाम्) इति
ख्याते १ दृक् । २ नीचे त्रि० श्लोकात् राजनि० । स्वार्थे
क । ३ जम्बुशब्दार्थे । ४ शृङ्गाले पु० स्त्री० । “गृध्राः कङ्का
वलाः श्लेनावायसा जम्बुकास्तथा” भा० श्रौ० ६७ अ० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “मत्स्यसांसपरिभ्रष्टा
किं जम्बुकि ! निरोक्षसे” उद्भूटः । ५ कुमाराचरभेदे ।
“शृणु नामानि चाथेषां येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिकाः”
इत्युपक्रमे “सञ्चारकः कोकनदो गृध्रपत्न्यश्च जम्बुकः”
भा० श० ४६ अ० । दीर्घमध्येऽपि तदनुचरे तत्पार्थ्याये
चास्यक्तश्च जम्बुकः शाक्यक्तश्च कज्जलः” ।

जम्बुकेश्वर पु० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जम्बु (म्बू) खण्ड पु० जम्बुद्वीपे “मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे” केतु-
मालो महीपते ! । जम्बुखण्डे च तत्रैव महाजनपदो
व्यप !” भा० भी० ७ अ० ।

जम्बु (म्बू) खण्डविनिर्माणा, न० जम्बुखण्डस्य विनिर्माणां
निरूपणं यत्र । भा० भीष्मपर्वान्तर्गते अथान्तरपर्वभेदे ।
“जम्बुखण्डविनिर्माणां पर्वोक्तं तदनन्तरम्” भा० आ०
१ अ० अथान्तरपर्वोक्तौ ।

जम्बु (म्बू) द्वीप पु० न० जम्बु (म्बू) वृक्षयुक्तो द्वीपः भूमेः
सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे । तत्सीमाधिभागादि विष्णु पु०
उक्तं यथा ।

“जम्बुप्लवाङ्गयौ द्वीपौ गाल्मलिच्छापरो द्विज ! कुगः
क्रौञ्चस्तथाशकः पुष्करयैव जम्बुसः । एते द्वीपाः सप्त-
द्वैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः । लवणक्षुद्ररासर्पिर्दधि-
दग्धजलैः समम् । जम्बुद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यसं-
स्थितः । तस्यापि मेरुभैलेय ! मध्ये कनकपर्वतः । चतुर-
शीतिसाहस्रो योजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशाध-
स्तादुद्वालिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो
विस्तारस्तस्य भूधृतः । भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कणिका-
संस्थितिः स्थितः । हिमयान् हेमकूटश्च निपद्यस्तस्य
दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्वताः ।
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्यौ दग्धनीनास्तथा परे । सहस्र-
द्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ! नाभिश्च प्रथमं वर्षं
ततः किंपुरुषं स्रुतम् । हरिवर्षं तथैवान्यत् मेरोर्दक्षि-
णतो द्विज ! । रमणञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हरिण्यम् ।
उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकै-
कमेतेषां द्विजसत्तम ! । इलाहृतश्च तनुमध्ये सौवर्ण्यौ
मेरुश्चक्षितः । मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरः ।
इलाहृतं महाभाग ! चत्वार उपपर्वताः । दिक्कल्पा र-
चिता मेरोर्योजनायुतसंक्षिताः । पूर्वेषु मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-
श्चोत्तरे श्रुतः । कदम्बस्तेषु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव
च । एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतवः । जम्बु-
द्वीपस्य सा जम्बू नामहेतुमहासुने ! । महागजप्रमाणानि
जम्बुस्तस्याः फलानि वै । पतन्ति भूधृतः पृष्ठे शीर्ष-
माणानि सर्वतः । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बुनदीति
वै । सरित् प्रवर्तते सा च पोयते तद्विवाहिभिः ।
न खेदो न च दौर्गन्धर्वा न जरा नेन्द्रियक्लमः । तत्-

पानसुखमनसां जनानां तत्र जायते । तीरस्तत्र सं-
प्राप्य सुखवायुविशेषिता । जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं
सिद्धमूषणम् । भद्राक्षं पूर्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
वर्षे हे त्वं सुनिश्चेष्ट ! तयोर्मूलमिलादृतम् । वनं चैव-
रथं पूर्वं दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्व-
दुत्तरे नन्दनं श्रुतम् । व्यरुणोदं महाभद्रं संसितोदं
समानसम् । सरांस्थेताति चत्वारि देवभोग्यानि
सर्वदा । शीतान्ध्रैव सुझञ्ज कुपरी माल्यवांस्तथा । वै-
कल्यप्रसूखा मेरोः पूर्वतः केशराचलाः । त्रिकूटः शिगिर-
श्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा । निपधाद्यो दक्षिणतस्तस्य
केशरपर्वताः । शिखिवासाः सर्वदूर्यः कपिलो गन्ध-
मादनः । जारुधिप्रसूखास्तद्वत् पश्चिमे केशराचलाः ।
मेरोरननराङ्गेषु जठरादिष्ववस्थिताः । शङ्खकूटोऽथ
कदम्भो हम्भो नागस्तथापरः । कालञ्जराद्याश्च तथा
उत्तरे केशराचलाः । चतुर्दशसहस्राणि योजनानां
महापुरी । मेरोरुपरि मैत्रेय ! ब्रह्मणः प्रथिता पुरी ।
तस्याः समन्ततश्चाष्टौ दिशास्तु विदिशास्तु च । इन्द्रादि-
लोकपालानां प्रख्याताः प्रवराः पराः । विष्णु पदादुविनिष्-
क्रान्ता पूरयित्वेन्दुमण्डलम् । समन्तादुब्रह्मणः पुण्यां
गङ्गा पतति वै दिवः । सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्धा
प्रत्यपद्यत । सीता चालकनन्दा च वङ्गुर्भद्रा च वै
क्रमात् । पूर्वेण शैलात् सीता तु शैलं यात्यनरीक्षणा ।
ततश्च पूर्ववर्षेण भद्राश्चैनैति सार्णवम् । भद्रा तथोत्तर-
गिरीनुत्तरांश्च तथा कुरुन् । अनील्योत्तरमक्षोधिं सम-
भ्येति महासुने ! । वङ्गुश्च पश्चिमगिरीनतील सकलां-
स्ततः । पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षमभ्येति सार्णवम् ।
तथाचालकनन्दापि दक्षिणेनेत्य भारतम् । प्रयाति सागरं
भूत्वा सप्तमेदा महासुने ! । आनीलनिपधायासौ माल्य
वङ्गन्धमादनौ । तयोर्मध्ये गतो मेरुः कर्णिकाकार-
संस्थितः । भारताः केतुमालाश्च भद्राश्चाः कुरवस्तथा ।
पद्मानि लोकपद्मस्य । मर्यादाश्चैव बाह्यतः । जठरो देव
कूटश्च मर्यादापर्वतावुभौ । तौ दक्षिणोत्तरायामा
वानीलनिपधायतौ । मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथा
पूर्वौ तथा स्थितौ । लिङ्गकूटो जारुधिश्चैव उत्तरे वर्ष-
पर्वतौ । पूर्वपथायतावेतावर्षवान्व्यवस्थितौ । इत्येते
सुनिवर्त्योक्ता मर्यादापर्वतास्तव । जठराद्याः स्थिता
मेरोर्वर्षां द्वौ द्वौ चतुर्दिग् । मेरोश्चतुर्दिग् ये तु
प्रोक्ताः केशरपर्वताः । शीतान्धाद्या सुने ! तेषामतीवेह

मनोरमाः । शैलानामनरद्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः ।
सुरस्याणि तथा तेषु काननानि पुराणि च । वङ्गो-
विष्णुमिच्छर्यादिदेवानां सुनिसत्तम ! । तान्यायतव-
गर्थाणि जुष्टानि वरकिन्नरैः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि तत्र
दैतेयदानवाः । प्रीडन्ति ताम् सुरस्यास्तु शैलद्रोणीव-
निशम् । भौषाद्येते स्मृताः स्वर्गाधर्म्मिणामाववा
सुने ! । नैतेषु पापकर्मणो यानि जन्ममतेरपि ।
मद्राश्च भगवान् विष्णुराक्षो हयगिरा द्विज ! । वराहः
केतुमाले तु भारते कूर्मरूपधृक् । मत्स्यरूपश्च गोविन्दः
कुरुष्वाक्षो सनातनः । विश्वरूपेण सर्वत्र सर्वः सर्वेशो
हरिः । सर्वस्वाधारभूतोऽसौ मैत्रेयास्तेऽखिलात्मकः ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महासुने । न तेषु
शोकोनायासो नोद्वेगः क्षुब्धयादिकम् । सुस्थाः प्रजा
निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः । दशदादशवर्षाणां
सहस्राणि स्थिरायुषः । न तेषु वर्षवर्षेषु भौमान्-
र्म्मांसि तेषु वै । कृतवृत्तादिका नैव तेषु स्थानेषु कलना ।
सर्वेष्वेतेषु वर्षेषु सप्त सप्त कुलाचलाः । नद्याश्च शतशस्तैः
प्रधृता या द्विजोत्तम ! । “पराशर उवाच । उत्तरं यत्
समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम
भारती यत्र सन्ततिः । नवयोजनसाहस्रो विलारो-
ऽस्य महासुने । कर्मभूमिरियं स्वर्गमप्यर्गश्च गच्छताम् ।
महेन्द्रो मलयः सहाः युक्तिमान्वक्ष्यपर्वतः । विश्वत्र्य
पारिपालश्च सप्ताल कुलपर्वताः । अतः संप्राप्यते स्वर्गो
सुक्तिमन्मातृ प्रयानि च । तिर्यक्त्वं नरकतश्च यान्यतः
पुरुषा सुने ! । इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थानश्च
गम्यते । न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ।
भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशमय । इन्द्रहीपः
कशेरुमांस्तान्मवर्णो गभस्तिमान् । नागहीपस्तथा शौलो
गन्धर्वस्त्वथ वारुणः । अयन्तु नवमस्तेषां हीपः सागर-
संघतः । योजनानां सहस्रान्तु हीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः । ब्राह्मणाः
क्षत्रिया वैश्यत्रा मध्ये शूद्राश्च भागशः । इन्द्रायुव-
वणिज्याद्यैर्वर्त्तयन्तो व्यवस्थिताः । वेदस्मृतिस्तथासाह्याः
पारिपालोद्भवा सुने ! । नर्मदा सुरसाद्याश्च नद्यो
विश्वत्र्यविनिर्गताः । तापीपयोष्णीनिर्विन्ध्याकावेरी
प्रसूखा नदी । गोदावरीभीमरघोऽजयन्तेन्द्रादिना-
स्तथा । सहापादोद्भवा नद्याः श्रुताः पापमयापहाः ।
कृतामृताताम्रपर्णीप्रसूखा मलयोद्भवाः । त्रिषाण

अधिकक्षायाः शुक्तिमत्पादसम्भवाः । शतद्रुचन्द्र-
भागाद्या हिमवत्पादनिःसृताः । आसां नद्युपनदद्युष
सन्त्यन्यास्तु सहस्रशः । पश्चिमे कुरुपञ्चालमध्यदेशाद-
योजनाः । पूर्वदेशादिकश्चैव कामरूपनिवासिनः । श्योड्राः
कलिङ्गामगधा दालिण्यात्याश्च सर्वशः । तथापरान्ताः
सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथाबुद्धाः । भारुका मालवाश्चैव
पारिपालनिवासिनः । सौवीराः सैन्धवाङ्गणाः शाल्वाः
शाकलवासिनः । मद्राभागांस्तथाख्यवाः पारसीकादय-
स्तथा । आसां पिवन्तः सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ! । जतं त्वेता
द्वापरञ्च कलिशान्यत्र न कश्चित् । तपस्तप्यन्ति सनयो
जुह्वते चात्र यन्निवः । दानानि चात्र दीयन्ते पर-
लोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेज्यते ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महामुने ! । यतो हि
कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूयसः । अत्र जन्मसह-
स्राणां सहस्रैरपि सत्तम ! । कदाचिज्जन्मते जन्तु-
स्मांतुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गपवर्गास्तदहेतुभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् । कर्म्मगुणैकचित्ततत्
फलानि सत्तमस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां
कर्म्ममहीमनन्ते तस्मिन् यं ये त्वमलाः प्रयान्ति । जानीम
नैतत् क वयं विक्षीणे स्वर्गपदे कर्म्मणि देहवन्धम् ।
प्रापस्यामो धन्याः खलु ते मनुष्याये भारते नेन्द्रियविप्र-
होणाः । नयधर्मुन्तु मैत्रेय ! जम्बूद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं संचेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीपं
समाष्टव्यं लक्षयोजनविस्तृतः । मैत्रेय ! वलयाकारः
स्थितः क्षारोदधिर्वाहः” ।

भाग ५ । १६ अ० तद्वर्णनमन्त्रोक्तम् यथा

“यो वा अयं द्वीपः कुवलयकमलाभ्यन्तरकोषोनियुत-
योजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥
अस्मिन्नाव वप्रीणि नवयोजनसहस्रायामानि अष्टभि-
स्येयीदागिरिभिः सुविभक्तानि ॥ ७ ॥ एषं मध्ये इला-
वृतं नामाभ्यन्तरवर्धं यस्तु नाभ्यामवस्थितः सर्वतः
सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायामस्रच्छाहः कर्ण-
काभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वाविंशत्सहस्र-
योजनविस्तृतो मूले षोडशसहस्रं तावतान्मूर्ध्यां
प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेषेलावृतं नीलः श्वेतः शङ्कु-
ग्रामिति त्वोरस्यकहिरण्मयकुक्ष्यां मूर्ध्यादागिरयः

प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो हिमाञ्चलप्रथव
एकैकशः पूर्वक्षात् पूर्वक्षादुत्तरेण दृग्गाधिकंशेन दैर्घ्यं
एव ह्रसन्ति ॥ ९ ॥ एवं दक्षिणेनेलावृतं निपतो हेमकुटो
हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयु-
तयोजनोत्सेधा हरिर्षर्पकिंपुरुषभारतानां यथा
सङ्ग्रहम् ॥ १० ॥ तथेनेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवदु-
गन्धमादनावानीलनिषधायतो हिमह्रस्व पप्रथतुः
केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो
मेरुमन्दरः सुपाशः कुसुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा-
मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उपकृप्ताः ॥ १२ ॥ चतुर्वेतेषु
चूतजम्बूकदम्बन्ययोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव
इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहास्तावद्विपर्विततयः शतयोजन-
परिणाहाः ॥ १३ ॥ ह्रदाचत्वारः पयोमध्विस्तुरस्रष्टजलाः
यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्चर्याणि स्वाभाविकानि
शरतर्द्धम ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि
नन्दनं चैत्ररथं वैश्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥ येज्जमर-
परिदृष्टाः सह सुरललनाललाभयूपतय उपदेवगणैरुप-
गीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥ मन्दरोत्सङ्ग
एकादशशतयोजनोत्सङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि
फलान्यस्रुतकल्पानि पतन्ति ॥ १६ ॥ तेषां विशीर्य माषा-
नामतिमस्रुरस्ररभिस्तुगन्धिवहलारुणरसोदेनारुणोदा नाम
नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्वेषेलावृतमुपप्लाव-
यति ॥ १७ ॥ यदुपजोषणाङ्गवान्या अयुचरीणां पुण्यजनवधू-
नामवयवस्पर्शस्तुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनुवासयति ॥
१८ ॥ एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रा-
याणाभिभक्तायनिभानां रसेन नदी जम्बूनाम नदी मेरुम-
न्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं
यावदिलावृतमुपस्यन्दति ॥ १९ ॥ तावदुभयोरपि रोधसो वा
श्रुतिका तद्वसेनानुविध्यमाना च वायुर्कंसयोगविपाकेन
सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥
यद्वह वाव विबुधादयः सह युवतिभिर्द्विद्विद्वत्कटककटिस्तु
कुण्डलाद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥ यस्तु महा-
कदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिरुद्धस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखराव
पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुभोदयन्ति । यास्तु पयुञ्ज-
नानां सुखनिर्व्यासितोवायुः समन्ताश्चतयोजनमनु-
वाहयति ॥ २२ ॥ एवं कुसुदिनरुदोयः शतवज्रो नाम वद-
स्तस्य खन्नेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगूडाक्षा-

दाम्बरश्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः
कुसुदापात् पतन्तस्तुत्तरेणोलाहृतमुपयोजयन्ति । यानुप-
जुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितकृम-
स्त्रेददौगन्धजराभयापस्तृण्योतोष्णवैवर्ण्योपसर्गादयस्ता-
पविशेषा भवन्ति । यावज्जीव' सुखं निरतिशयमेव
कुरङ्गकुरङ्गकुसुमवैकङ्कलिकुटशिखरपतङ्गरुचकनिपद्यति
वासःकपिलशङ्खवैदूर्यजारुधिरहंसर्पभनागकुञ्जरनीरदादयो
गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केशरभूतामूलदेशे
परित उपकृप्ताः ॥ २३ ॥ जठर देवकूटौ मेरुं पूर्वं
ष्ठाटादशयोजनसहस्रसदगायतो द्विसहस्रष्टूतङ्गौ
भवतः । एवमपरेण पयनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलास-
करवीरौ प्रागायतौ । एवमुत्तरतः त्रिशङ्कमकरौ अष्टा-
भिरेभिः परिष्कृतोऽग्निरिव परितश्चास्ति काञ्चन-
गिरिः । मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्भध्यत उपकृप्तां
पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शातकौर्म्यीं वदन्ति
॥ २४ ॥ तामनुपरितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं
यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावपकृप्ताः ॥ २५ ॥ इत्यं

“तत्र चतुर्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिश-
मभिस्यन्दती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति । सीता-
ऽलकनन्दाय ह्यभ्रेति ॥ ७ ॥ सीता तु ब्रह्मसदनात् केश-
राचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु
पतित्वान्तरेण भद्राश्च वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभि-
प्रविशति ॥ ८ ॥ एवं साल्यवच्छिखराक्षिप्यतली तत उप-
रतवेगा केतुमालमभि वङ्गुः प्रतोच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ९ ॥ भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता
गिरिशिखराङ्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादव-
स्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुलूनभित उदीच्यां दिशि लवणा-
शयं प्रविशति ॥ १० ॥ तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसद-
नाद्वह्नि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यति-
रभसतरङ्गसु लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि
लवणजलधिमभिप्रविशति ॥ ११ ॥ अन्ये च नदानद्याश्च
वर्षं वर्षं सन्ति वङ्गुमेव्यादिगिरिदुहितरः शतशः ।
“अत्रापि भारतमेव वर्षं कर्मक्षेत्रम् ॥ १२ ॥ अन्यान्पृथ-
वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमस्वर्गपदानि
व्यपदिशन्ति” ॥ १३ ॥ १७ अं

“भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः ॥ १६ ॥
मलयो मङ्गलप्रस्योभैनाकस्त्रिकूट म्पमः कूटकः कोल्लः
सह्यो देवगिरिकृत्त्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रोवारि-

धारोविन्ध्यः शक्तिमान्जगिरिः पारिपात्रोद्गोण-
श्चित्तकूटो गोवर्द्धनो रैवतः ककुभोनीलोगोकासुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्ब
प्रभवानदानद्याश्च सन्त्यसंख्याताः ॥ १७ ॥ एतासानयोभारतः
प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मानं चोपसृशन्ति । चन्द्र-
वशा ताम्रपर्णीं व्यवटोदा कतमाला वैहायसी कावेरी-
वेन्ना पर्यस्त्रिणी शर्करावर्त्ताऽङ्गभद्रा क्षणवेन्ना भीमश्री
गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसानमदा
चर्मण्वती अन्यः शोणश्च नदी महानदी वेदश्रुतिः क्षप्रि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती
दृषद्वती गोमती सरयूरोधवती सप्तवती सुपमा शतद्रू-
चन्द्रभागा मरुद्वधा वितस्ता असिक्तोविद्येति महान-
नदाः ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेर्लब्धजन्मभिः पुङ्गवो-
हितक्षणावर्णेन स्तारम्भेन कर्मणा दिव्यामानुपनारकग-
तयोवङ्गु आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वांश्च सर्वेषां विधी-
यन्ते । यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति” ॥ २० ॥ १८ अं

“जम्बुद्वीपस्य च राजन्नुप द्वीपानष्टौ श्लोके उपदि-
शन्ति । सगरात्मजाश्चान्ध्रपण इमां महीं परितो
निखनञ्जिरूपकल्पितान् । तद्याथा स्वर्णप्रस्यचन्द्रगुक्त
आवर्त्तनो रमणको मन्दहरिणः पाञ्चजन्यसिंह-
लोलह्वेति” २० अं । अत्रत्य जनपदाश्च जनपदशब्दे उक्ता ।
भा० भी० ८ अं । जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा ।

“आर्यान्तेष्वाश्च कौरव्य । तैर्मिथ्याः पुरुषा विभो ! ।
नदीं पिबन्ति विपुलां गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् । गोदा-
वरीं नर्मदाञ्च याङ्गदां च महानदीम् । शतद्रू चन्द्रभागाञ्च
यमुनाञ्च महानदीम् । दृषद्वतीं विषाशाञ्च विषापां स्त्रु-
वालुकाम् । नदीं वेत्तवतीञ्चैव क्षणवेन्नाञ्च निम्नगाम् ।
हरायतीं वितस्ताञ्च पयोष्णीं देविकामपि । वेदश्रुतीं
वेदवतीं त्रिदिवामिन्धुमालवीम् । करीपिणीं चित्र-
वह्नीं चित्रसेनाञ्च निम्नगाम् । गोमतीं धूतपापाञ्च
गण्डकीञ्च महानदीम् । कौशिकीं निश्चितां कल्यां
मिचितां लोहतारिणीम् । सरयूञ्च रहस्यां च शतकुमां
तथैव च । चर्मण्वतीं चन्द्रभागां हस्तिसेमां दिशं तथा ।
शरावतीं पयोष्णीञ्च परां भीमरथीमपि । कावेरीं
चुलकाञ्चापि वेणां शलत्रलामपि । नीवारं महि-
ताञ्चापि सुपयोगां जनाधिप ! । पयितां कुण्डलां सिन्धुं
राजनीं पुरमालिनीम् । पृथ्वीभिरामां वीराञ्च भीषा-
मोधवतीं तथा । पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पाट-

लावतोस् । करोषिणीमसिक्तीञ्च कुशचीरां महानदीम् ।
 सकरीं प्रवरां जेनां हेमां हतवतीं तथा । पुरावती-
 मनुष्णाञ्च शैव्यां तापीञ्च भारत ! । सदानीरामद्वयाञ्च
 कुशधारां महानदीम् । सदाकालां शिवाञ्चैव तथा
 वीरवतीमपि । यास्तु सुवास्तु गौरीञ्च कम्पनां सहि-
 रस्वतीम् । वरां वीरह्वराञ्चापि पञ्चसीञ्च महानदीम् ।
 रथचित्रां ज्योतिरपां विश्वाभिलां कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रां
 ब्रह्माञ्चैव कुशोरां मधुवाहिनीम् । दिनदीं पिञ्जलां
 वेणां तृङ्गवेणां महानदीम् । विदिशां क्षणवेणाञ्च
 ताम्बाञ्च कपिलामपि । शैलुं सुवामां वेदाद्यां हरिदद्यां
 मङ्गोपमां । गीष्माञ्च पिच्छलाञ्चैव भारद्वाजीञ्च निम्न-
 गां । क्रौञ्चिकीं निम्नगां शोणां वाङ्मदामय चन्द्रमां ।
 दुर्गामन्दशिलाञ्चैव ब्रह्मबोध्यां दृढवतीम् । यवक्षामय
 रोहोञ्च तथा जाम्बूनदीमपि । सनसां तमसां दार्शीं
 वसाञ्च वरुणामसीम् । नालां धृतिमतीञ्चैव पूर्णाशाञ्च
 महानदीम् । तामसीं दृषामाञ्चैव ब्रह्ममेध्यां दृढ-
 वतीम् । एताद्यान्याश्च ब्रह्मा महानद्यो जनाधिप ! ।
 सदानिरामयां क्षणां सन्दगां सन्द्वाहिनीम् । ब्रह्मा-
 णीञ्च महानदीं दुर्गामपि च भारत ! । चित्रोपलां
 चित्ररथां सङ्कुलां वाहिनीं तथा । सन्दाकिनीं वैत-
 रणीं कोशां चापि महानदीम् । शुक्तिमतीं सलिङ्गाञ्च
 पुष्परेणून् लावतोस् । लोहित्यां करतोयाञ्च तथैव
 दृषकाञ्चयाम् । कुमारीन्दपिङ्गुल्याञ्च सारिपाञ्च सर-
 स्वतीम् । सन्दाकिनीन्तु पुण्याञ्च सर्वसङ्गाञ्च भारत ! ।
 विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः । तथा
 नद्यस्तप्रकाशाः शतशोऽप्य सहस्रशः । इत्येताः सरितो
 राजन् ! समाख्याता यथास्मृति । अन्याः काचित् नद्यः
 कालिकापुराणोक्तास्तच्छब्दे २०१३ प्र० दर्शिताः । जम्बु-
 द्वीपस्या जनपदाश्च भा० भी० ७७५० उक्ताः जनपदशब्दे
 १०२० प्र० दर्शिताः । कूर्म विभागशब्दे च तत्स्थानञ्चोक्तम् ।
 २ जम्बु(म्बू)द्वीपाकारसंनिवेशयुक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधा-
 नादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

“इष्टु देवि ! महादानं जम्बु(म्बू)द्वीपाङ्गयन्तु तत् ।
 यथाह भगवानद्या पद्मयोनिर्जनार्दनः । पुण्येऽङ्गि
 पुण्यनक्षत्रे पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्पथनादौ च
 ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेऽप्य वा कुर्याज्जन्मर्चे
 वा विशेषतः । अष्टम्यां पञ्चदश्यां वा नित्यं वा दानमा-
 चरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेवाद्यादिषु । दानं गृहे

वा दातव्यं अद्या वा यत्न जायते । विप्रन्तु वेदविद्वासं
 गुरुं सम्पूज्य यत्नतः । भूलेपनादि यत्नायैवं सर्वं
 विप्रेण कारयेत् । विलेपयेत्सर्वभूमिं गोमयेन सवारिणा ।
 तत्र विंशतिहस्तान्तु लेपयेत्परिमण्डलम् । लवणेनोदधिं
 तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमात्रं विस्तारादष्ट-
 द्रोणेन पार्ष्वति ! । तत्राक्षताक्षिर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः
 समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मृदं धान्यभारतयेण वै ।
 मेरुर्नहान्नोहिमयस्तु मध्ये सुवर्णकल्पद्रुमसंयुतः स्यात् ।
 पूर्वेषु सक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परगैः ।
 पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरगैः ।
 श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवाललतान्वितः शुक्तिशिलातलः
 स्यात् । शुक्लान्वराग्यम्बुधरावली स्यात् पूर्वेषु पीतानि
 च दक्षिणे तु । वासांसि पश्चादथ कर्पुराणि रक्तानि
 चैवोत्तरतो घनाली । ब्रह्मा तु मध्ये कपलासनस्य चतु-
 र्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः । चतुर्भुजश्चात्र निवेशनीयो
 दधत् क्षुचं चात्र कमण्डलुञ्च । तथाचक्षुः जपसाधनञ्च
 क्षणाजिनं चोपवीतं च विभूतं । गङ्गां चतुर्धा पतितं
 निधाय चतुर्दिशं चोदकपूर्णं स्यात् । रौप्यान्महेन्द्र-
 प्रभृतीन्धाटौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
 द्विजौघानि च राजतानि ऋगाश्च सर्वत्र निवेशनीयाः ।
 पूर्वेषु मन्दरगिरिरिवतण्डुलाभ्याम् शुक्लान्वरेण परितः
 परिवेष्टितान्तः । मृजेण काञ्चनसयेन दृपेण तद्वृक्षेण
 दृक्षस्तगपक्षियुतो विधेयः । यास्येन गन्धमदोऽप्य गि-
 रिस्तु कार्यो सप्तैव जम्बुतरुणा च हिरण्यमयेन ।
 हेमेन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण परितः
 परिवेष्टितश्च । पश्चात्तिलाचलमथोपरि कर्पुराभम् वासः
 सपिप्पलहिरण्यमयहंसयुक्तम् । आकारयेद्विपुलमल-
 सुगन्धपुष्पम् रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपाशं मपि माध-
 मयं सुवस्त्रम् । न्ययोधदक्षमपि हेममयं सधेनुम्
 रौप्यैश्च शक्तिघटितैश्च शुभं विधाय । मेरोश्च पुष्पाभरणञ्च
 कार्यम् दतोदकं प्रस्त्रवणञ्च दिक्षु । क्षीराज्यदध्ना
 मधुना सरांसि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । हेमा-
 दिक्कटनिषधौ क्रमशश्च यास्ये सौम्ये च नीलक्षितशङ्ख-
 युतौ क्रमेण । प्रादेशमात्रं परनिःसृताक्षे प्रागायता
 ह्युपरि वस्त्रयुताश्च सर्वे । प्रत्येकमत्र वसनच्छदपर्वतानाम्
 भारेण धान्यपरिमाणस्य शलि सन्नः । शक्ता च रौप्य-
 जतपक्षियुताश्च सर्वे सौगन्धिपुष्पफलवस्त्रयुगा विधेयाः ।

क्षानीलनिपधायाभौ मान्यवद्वन्नादनौ । तेषां मध्य-
गतो मेरुस्तौ च धान्यविनिर्मित । निपधः पारिपातश्च
मर्यादापर्वताविभौ । मेरोः पञ्चमभागेन यथा तौ गन्ध-
मादनौ । गन्धमादनशैलोऽसौ पूर्वपश्चाद्याविधौ ।
श्वेततण्डुलनिर्माणौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । सितान्तः-
प्रसृष्टाः सर्वे दक्षिणे ककुभादयः । शङ्खकूटादयश्चैव
उत्तरे परिकीर्तिताः । तांस्त्रीन् केशरशैलाश्च कृत्वा
धान्यमयान् शुभान् । वस्त्रैरावेष्ट्य शैलेन्द्रं मेरुसम्यांश्च
वेष्टयेत् । दक्षिणं भारतं वर्षं तत् किंपुरुषसंष्टतम् ।
हरिवर्षं ततः प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतस्ततः । इलाहृतं हृतं
मेरोश्चतुर्थं हृत्पथं तथा । रम्यं हरिणमयं तस्मात्
क्रूरवशेति चोत्तराः । भद्राश्वः केतुमालश्च पूर्वपश्चिमतः
स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामतः ।
हिमाद्रिमध्ये देवेशं त्रियञ्च विनिवेशयेत् । प्रसादाभि-
सुखावेतौ काञ्चनेन विनिमितौ । शङ्ख-चक्र-गदा-
पाणिं पीतवाससमञ्चुतम् । किरीट-केयूर-धरं श्रीव-
त्स्याद्वितवल्गुसम् । पद्मासने समासीनां पद्महस्तां सुलो-
चनाम् । प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोऽन्यसेत् । कै-
लासनध्यतो माञ्च त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च शङ्ख-
रनामानं त्वां च गौरीं वरानने ! । चतुर्भुजं हृत्पथञ्च
जटिलं चन्द्रमौलिनम् । खट्वाङ्गगूल-वरदाभय-हस्तञ्च
मां न्यसेत् । मण्डलङ्गगतां त्वां च दर्पणेन्दीवरान्विताम् ।
भद्रासने भगवन् हयवृक्षं हरिम् । सौवर्णं
स्थापयेद्देवं भारते कूर्माक्षपिणम् । वाराहं केतुमाले
वै मत्स्यं कुरुपु चोत्तरे । सौवर्णानय वा रौप्यान् स्थाप-
येत्तु यथाक्रमम् । एवं जम्बूद्वीपं कृत्वा चैव
यथाविधि । अर्चपादासनं स्नानं यथावत् स्थापनं
क्रमात् । ब्रह्मादयस्तथा देवाः शैलाः कल्पद्रुमास्तथा ।
स्वनाममन्त्रैः पूजाह्नां नमस्कारान्दीपितैः । गन्ध-
पुष्प-नमस्कार-धूप दीप-फलैस्तथा । तथोपहरणाद्यैश्च
पञ्चयित्वा प्रव्रजतः । भद्राश्ववर्षे होमन्तु सर्पिषा च
ममाचरेत् । स्वनाममन्त्रैर्होतव्यं स्नाह्वाकारसमायुतैः ।
दशोत्तरगतं कृत्वा ब्रह्मणे मेरवे तथा । इतरेषाञ्च
सर्वेषामष्टोत्तरशताहुतैः । स्नानार्थं यजमानस्य पुरतः
कलशञ्चरुषेत् । आङ्कोदरपुष्पान्तु खड्गचं वस्त्रवेष्टितम् ।
गन्धाः सुमनसस्तस्य कुशपाप्पान्निवेशयेत् । याश्च श्रेयो
विधास्तानि ताद्यात्वावाहयेत्ततः । गङ्गाद्याः सरितः
सुवर्गाः ससुद्राश्च सरांसि च । आयातु यजमानस्य

इरितक्षयकारकाः । इत्यावाह्य ततस्तस्य कलशं विभक्तो-
दकम् । अथ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैः स्थापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
स्थापयेत् प्राङ्मुखं तत्र दातारं कलशोदकैः । कलशं विभक्त्य-
देवीभिः सावसानाभिरेव च । दानकाले च सस्मात्
दाता नारी नरोऽथवा । स्थापितो गुरुणा तेन साङ्गं
दानं समाचरेत् । त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृह्णीतकुमुधा-
ञ्जलिः । प्रत्येकं पर्वतान् सर्वान् प्रणिपातपुरःसरम् ।
मध्यमं पुरवे दद्यादिसं सन्तुष्टीरयेत् । अन्यस्यै वा
प्रदातव्यं तस्मानुज्ञासवाप्य च । यथा च भूरादिसम-
लोकास्त्वयि स्थिता भूधरराज ! नित्यम् । अमी सुरा-
व्यसुरा लोकनाथा ब्रह्मादयो देवगणाय नित्यम् । तत्-
सन्ध्यानादहमप्यशेषैः पापैर्विमुक्तस्तु यथा भवेयम् । यदे-
स्तथा पर्वतराज ! मद्भक्तं कुरु प्रभो ! देववरैश्च साङ्गम् ।
इतीदं ब्रह्मा प्रदत्तु मेरुं सकाञ्चनं राजतवस्तुयुग्मम् ।
प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानां प्रागादि दद्यादितान्
क्रमेण । सुरासुराणामष्टार्थल्लयैः त्वया कृतं मन्द-
शैल ! सत्य ! । तथा च मां रक्ष च सर्वतस्तु तव प्रसा-
दाद्विरजा यथाहम् । गन्धाद्रिमादन इतीरितभूधरेन्द्र !
वेदेदितस्य गरुडाय नमोऽस्तु तभ्यम् । तत्सम्पदान-
हतपापसमस्तदोषं क्षायाविशैलवर रक्ष च मामजकम् ।
देवालयाय विपुलाय नमोऽस्तु त्वया हंसाय वेदपुष्पाय
नमोऽस्तु त्वया । युष्मत्प्रदाननिहताखिलपापप्राप्तिं
हंसेन साङ्गं ममराचल ! पाहि मां त्वम् । वन्दे तुपाय-
ममराचलमप्रमेयमेतुञ्च देवसुरभिं प्रणतोऽस्मि
नित्यम् । त्वद्दानभक्तियुतसत्क्रिययाहमद्य त्वामेव
यामि शरणार्थमवेहि मां त्वम् । श्रीवत्सवल्गुस-मनादि-
मजं समस्तलोकाधिपं सकलकारणनच्युतञ्च । नारायणं
शरणमेभि धराधरेन्द्रैः साङ्गं श्रिया हिमवतः स्थिति-
यादिभीडैः । देवाय देवगणपूजितपादपद्मयुग्माय भक्त-
जनदुःखविनाशनाय । कैलासशैलनिलयाय भवाय
नित्यं गौरीप्रियाय वरदाय नमः श्रियाय । चक्रो
त्वनादिनिधनः शरणागतं माम् भद्राश्वनामनि गतो
हरिरच्युतोऽसौ । आस्ते घनावनयपुः सनकादि-
योगिपुंगवैरभिष्टुतपुरातनकीर्तिर्युक्तः । मध्ये महार्णव-
हिमाचलयोर्निपत्य कूर्माक्षं शरणमेभि भवाभवाय ।
पारावरं मथितमत्र सदा दधाति यस्तु नभामि सुर-
पूजितमप्रमेयम् । वाराहकृपिणमनन्तमनन्तकेतुम् लो-
कसकृपिणमनेकशिरोक्षिपादम् । वन्दे ब्रह्माधिरामेय-

अपारकीर्षिं यक्षशेपि शरणं हरभीषितारम् ।
 देवस्तोत्ररक्तुष्वपि नित्यमास्ते मत्प्रः सुरेन्द्रगणपूजि-
 तपादपद्मः । रक्तत्वशेषजगतां पतिरच्युतोऽसौ संसार-
 दुःखचलितं शरणागतं माम् । उद्ध्वैयमात्रमचनागन-
 दानमन्त्रं प्रत्येक-नेकं द्विजपुङ्गवानाम् । भुक्त्वा शुभानि
 मनसिच्छति यानि वासो गच्छेद्यत्नं न निवर्तयतोऽहं
 मर्त्तप्रः । गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी ।
 चागोपकरणां सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् । इत्याह भगवान्
 प्रीतः पार्वत्याः परमेश्वरः । अहमथब्रुवं सर्वं बुध्नाशं
 सुनिसत्तमाः ! ।”

जम्बू नदी स्त्री जम्बू फलरसजाता नदी । जम्बू फलरसजाते
 नदीभेदे जम्बू द्वीपशब्दे ३०४३ प्र० विवृतिः । ब्रह्मलोकात्
 प्रवर्त्तमानाऽस्य सप्त नदीषु मध्ये नदीभेदे च “ब्रह्मलो-
 कादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वस्त्रोक्तसारा? नलिनी? २
 पावनी च सरस्वती? जम्बू नदी? च सीता? च गङ्गा? ३
 सिन्धु? ७ सप्तमी” भा० भौ० ६५० ।

जम्बू मार्ग न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे पुष्करोपक्रमे “प्रद-
 क्षिणक्षुपादृत्य जम्बू मार्गं समाविशेत् । जम्बू मार्गं
 समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 सर्वकामसम्पन्नितः । तत्रोप्य रजनीः पञ्च पूतात्मा
 जायते नरः । न दुर्गतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति
 वीर्यमाप् । जम्बू मार्गादुपादृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्”
 भा० व० ८२ अ० । “जम्बू मार्गे त्रिभिर्मासेः संयतः
 सुसमाहितः” भा० अ० २५ अ० । “जम्बू मार्गं गमिष्यामि
 जम्बू मार्गं वसाम्यहम् । एवं सङ्कल्पयानोऽपि रुद्रलोके
 महीयते” हरिव० १४१ अ० ।

जम्बूल पु० जम्बू तन्नामफलं लानि ला-क । जम्बू वृक्षे
 श्वेतकवृक्षे च मेदि० । “जम्बू जम्बूलवृक्षाद्यं कद्रु-
 कन्दलभूषितम्” हरिव० ६७ अ० । श्वरकन्यापत्नयोः
 परिहासवचने न० नीलकण्ठः ।

जम्बूलमालिका स्त्री इत० । श्वरकन्यापत्नयोः परि-
 हासवचनसमूहे । “आशीर्भिर्वर्द्धयित्वा च देवर्षिः
 क्षणमवधीत् । अनिरुद्धस्य वीर्यास्थो विवाहः क्रियतां
 विभो ! । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धां हि मम जायते ।
 ततः प्रहसिताः सर्वे नारदस्य वचःश्रवात्” हरिव०
 १८८ अ० । “जम्बूलमालिका कन्यावरयोर्ष्वचन्द्रिका”
 हारावव्युत्पत्त्यर्थकतया उद्घात० व्याख्यानात् शतार्थं च ।
 जम्बू (म्बु) वनज न० जम्बू वन इव जायते जन-ड ७ त० ।

श्वेतजवापुष्पे । “पारिभद्रं पाटला च वक्रुलं गिरि-
 शालिनी । तिलकं जम्बू वनजं पोतकं तगरन्वपि ।
 एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युताञ्जने” यामन पु०
 जम्बू वृक्ष पु० कर्मा० । जम्बू नामके (जामगाछ) वृक्षे स च
 वृक्षतुल्यभेदेन द्विविधः यथाह भाय० प्र०

“फलेन्द्रा कथिता नन्दी राजजम्बू र्महाफला । तथा
 सुरभिपत्ना च महाजम्बूरपि सृता । राजजम्बू फलं
 स्वादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् । लुद्रजम्बूः सूक्ष्मपत्ना
 नादेयी जलजम्बुका । जम्बूः संग्राहिणी कृत्वा
 कफपित्तान्नदाहजित्” ।

जम्भ पु० जम्भ-अच्-तुम् । १ दैत्यभेदे । करणे घञ् । २ दन्ते
 कर्माणि घञ् । ३ जम्बीरे । भावे घञ् । ४ सञ्ज्ञणे मेदि० ।
 कर्माणि घञ् । ५ अंगे । करणे घञ् । ६ हने च
 हेमच० । जम्भदैत्यश्च सहिषासुरपिता । स च इन्द्रात्
 पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य तैलोक्यविजयिपुत्ररूप-
 वरप्राप्तौ गृहे गमनात् प्रागेव नारदोपदेशात् इन्द्रेण
 युद्धायाहृतः स्नानच्छलेन सरोऽवगाहकाले सहिषीं
 दृष्ट्वा तस्यां गर्भमाधाय इन्द्रेण युद्धं कृतवान् तेन
 निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० इत्या । कालिकापु०
 ६१ अ० तस्य रम्भेतिनामेति भेदः । अन्योऽपि तन्नामाऽसुरो
 विष्णुनाहतो यथोक्तं भा० व० १०२ अ० । “असुरश्च
 महेष्वासो जम्भ इत्यभिविद्युतः । वज्रच्छिद्रकरः सत्यैव
 विनिपातितः” हरिं प्रति देवानामुक्तिः । ७ राव-
 णादुचरभेदे “पर्वणः पतनो जम्भः खरः क्रोधवशो
 हरिः । प्रज्जहारजश्चैव प्रघसच्चैवमादयः । ततो-
 ऽभिपततां तेषामदृग्यानां दुरात्मनाम् । अन्तर्ज्ञानवधं
 तज्जञ्चकार स विभीषणः” भा० व० २८४ अ० । ८ मध्ये
 सिंक्रौ० । तत्र मध्ये “इति ते कथयन्ति स्म ब्राह्मणा
 जम्भसाधकाः” भा० उ० ६३ अ० । दन्ते “इमं जम्भघृतं पिवः”
 क० ८।६।२ । “जम्भघृतं दनैरभिपुतम्” भा० सुजम्भा-
 हरितजम्भा । जम्भ-जृम्भायां भावे घञ् । ९ जृम्भ-
 याञ्च । “जम्भा सुहरितवर्णसोमेभ्यः” पा० वज्रव्रीहौ
 खनिच् समा० । सुजम्भा हरितजम्भा वर्णं जम्भो भक्ष्यं
 यस्य वर्णजम्भा सोमजम्भा । स्वार्थे क । जम्भक तत्तार्थं
 जम्भ-खुल् । जम्भक भक्षके त्रि० । [जम्भिकाप्यत्र ।
 जम्भका स्त्री जम्भैव स्वार्थे क । जृम्भायां राजनि० । पञ्चे
 जम्भग पु० जम्भाय भक्ष्याय गच्छति गम-ड । राजशभेदे ।
 “देवा यक्षासुरा नागा गन्धर्वाप्सरसुराः । क्रूराः

सर्पाः सुपस्याय तरवो जम्भगाः खगाः” तर्पणमन्त्रः ।
जम्भहिष् ५० जम्भमसुरं वेष्टि द्विष-क्षिप् । इन्द्रे हेमच० ।
जम्भभिदिन् ५० जम्भमसुरं भिनन्ति भिद-णिनि इत० ।
इन्द्रे अमरः जम्भारिपुमष्टतयोऽप्यत्र । मार्क० ५० तन्मूलं
दृश्यम् ।

जम्भार ५० जम्भं भक्षणरुचिं राति ददाति रा-क । १जम्बीरे
शब्दच० । वा रस्य नः । जम्बल इतत्तार्थे २चुडभेदे च
मेदि० । श्रावसीभेदे स्त्री । “ससृद्रसोत्तरे तीरे जम्भला
नाम रावसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी
भवेत्” ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जम्भ-जृम्भायां भावे च । जृम्भायां राजनि० ।
जम्भारि ५० जम्भस्य भक्ष्यस्य असुरभेदस्य वा अरिः । १वज्रौ
२वज्रे च विश्वः ३इन्द्रे च । “जम्भारिदम्भोलयः” नैप०
जम्भिन् ५० जम्भ-णिनि लुम् । १जम्बीरे शब्दच० तत्तार्थे
न० हेमच० । २जृम्भापुक्तौ लि० । [२मरुचके भरतः ।
जम्भौर ५० जम्भ-गम्भीरा-ईरन् लुम् च । १जम्बीरे अमरः
जम्भार ५० जम्भ एव स्वार्थे यत् जम्भ-कर्मणि गत्यत् वा
दन्ते । “यस्तद्गर्णस्यमासयोर्विद्यस्मादिमाः प्रजा अदनका
जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते
यस्मादासां संतिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व
एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधर एकाम्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मा-
दणीयांस एवाधरे प्रथीयांस उत्तरे यस्माद् द्वा वर्षीयसी
यस्मात् समा एव जम्भाराः” शत० ब्रा० ११।४।१।५। “दंष्ट्राभ्यां
मन्त्रिभून् जम्भारैस्तस्करान्” यजु० ११।७८ “दन्ता जम्भाराः
जम्भार्वर्तिमान्मिता जम्भाराः” २वेदटीपोक्तार्थे च ।

जय ५० जि-भावे अच् । परामेक्षया इत्कर्षलाभे (जित
हृद्योया) २वशीकरणे इन्द्रियजयः । “मौनं सदासनजयः
स्यैर्य” प्राणजयः शनैः भाग० ३२।८। ३शत्रु पराङ्मुखी-
करणे ४संयामादिजये । “सप्त वित्तागमा धम्मार्प दायो
लाभः क्रयो जयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिपह एव
च” मनुना तस्य धर्म्यस्त्वहेतुत्वसक्तं तच्च क्षत्रियस्यैव
“स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाविगमेपु ब्राह्मणस्या-
धिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विदं वैश्यशूद्रयोरिति”
गौतमस्मृततेः । “जयो रम्भारहारिणाम्” रघुः । “समदुःख-
सुखे कृत्वा लाभान्नाभौ जयाजयौ” गीता । जि-कर्त्तरि
अच् । ५परमेष्ठरे ५० तस्य सर्वभूतजयित्वात् तथात्वं
“नयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः मात्वतां पतिः” विष्णुस० ।
इजयन्ते इन्द्रपुत्रे असुरजयात्तस्य तथात्वम् ७युधिष्ठिरे

क्रोधजयात् शुद्धतन्नामकत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । विराट्-
नगरे लङ्गवेगेन स्थायिनः युधिष्ठिरस्य यथा शुक्लं तन्नाम
तथात्वं “जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्वलः” इति
शुक्लानि नामानि तेषां चक्रे युधिष्ठिरः” भा० विष्णुस० ।
दक्षमिमन्वद्वजे रोगजयात्तस्य तथात्वम् । ८दानवभेदे “जयो
निकुम्भः कुपयच दानवो ररञ्जुरेते दशदानवाधिपम्”
हरिवं० २४२च० । ९विद्यामित्रसुतभेदे । “सधुक्कन्दा
जययैव देवलस्य तथादकः । कच्छपो हारितयैव विदा-
मित्रस्य ते सुताः” २७च० । ११सोमवंश्ये सृष्टयन्त्रपुत्र-
भेदे “ऐलपुत्रा बभूवुस्ते रुद्र देवसुतोपमाः । दिविजाता
महात्मान आयुर्वीरानमावसुः” इत्युपक्रमे “आयोः
पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भासुतन-
यायाञ्च प्रभायां जज्ञिरे नृप ! । नहुमः प्रथमं दत्ते
दृष्टधर्म्मां ततः परम् । रक्षो रजिरनेनाच त्रिपु लोद्रेपु
विश्रुतः” इति आयुपुत्रभेदादुक्त्वा “अनेनसः सुतो राजा प्रति
क्षलो मचायशाः । प्रतिक्षलसुतस्यापि सृष्टयो नाम
विश्रुतः । सृष्टयस्य जयः एतो विजयस्तस्य चात्तः”
हरिवं० २८च० । ऐलस्योर्वशीगर्भजाते १२सुतभेदे । “ऐलस्य
चोर्वशीगर्भात् पङ्कससत्ताजान् नृप ! । आयुः सुतायुः
सत्यायू रथो ह विजयो जयः” भाग० ६।१५।१ ।
दशमे ब्रह्मसामान्मन्त्रे १३हिजभेदे “दशमो ब्रह्मसाम-
न्त्रिरुपलोकसुतो महान् । तत्सुता भूरिसेनाया हवि-
ष्मत्प्रमुखा द्विजाः । हविष्मान् सुहृतः सत्यो जयो मूर्ति-
स्तदा द्विजाः” भाग० ८।१३।१० । १४जनकवंश्ये मैदिने
नृपभेदे । “जन्मना जनकः सोऽभूत् वेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता” इत्युप-
क्रमे “श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्विजयोऽस्मादृतः सुतः”
भाग० ६।१३।१६ । सोमवंश्ये १५सृष्टयसुते १६सृष्टि-
नृपसुते च । “कुशात् प्रतिक्षलवृक्षात् सृष्टयस्तत्सुतो
जयः ; ततः सुतः कृतस्यापि जज्ञे हृर्यश्चान् नृपः ।
सहदेवस्ततोऽहीनो जयत्सेनस्तु तत्सुतः । सृष्टि-
स्तस्य च जयः क्षत्रधर्म्मा महारथः” भाग० ६।१०।१ ।
अत्र जयस्य द्विधा कीर्तनात् तद्वंशे द्वौ जयौ । १७सृष्टा-
कुवंश्ये विजननन्दननृपभेदे हेम० । १८विष्णुदौवारिक-
भेदे । जयविजयो हि विष्णुद्वारपौ भगवद्दिव्यग
वैकुण्ठगतान् नग्नान् सनकादीन् भगवदभ्यन्तरे गम-
नाय निवार्य वेत्तेण ताडयन्तौ तैरभिगमौ हिर-
ण्याक्षाद्यसुरभावेन जातौ तत्कथा भाग० १।१६ च० ।

“मानसात्मसुता युष्मत्पूर्वजाः सनकादयः । चेर्विहा-
यसा लोकान् लोकेषु विगतस्यृहाः । त एकदा भगवतो
वैकुण्ठस्थामलात्मनः । ययुर्वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम्”
इत्युपक्रमे ।

“तस्मिन्नतीत्य सुनयः षडसञ्जयानाः कक्षाः समान-
ययसावथ सप्रमायाम् । देवावचक्षत गृहीतगदौ
पराङ्मुखैरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ । मत्तद्विरेफ
वनमालिकया निवीतौ विन्यस्तया सितचतुष्टयवाङ्म-
मध्ये । दक्षं भ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्यां रक्ते-
क्षणेन च सनाम्भसं दधानौ । हाथ्यैतयोर्निविशिशु-
र्मिषतोरष्टदा पूर्वा यथा पुरटवज्रकपाटिकायाः । सर्वत्र
तेऽधिपमया सुनयः खट्व्या ये संचरन्त्यविहता
विगताभिगङ्गाः । तान् वीक्ष्य वातवसनांश्चतुरः कुमा-
रान् दृष्ट्वा दृष्ट्वा दृष्ट्वा विदितात्मतत्त्वान् । वेत्ते ण
चास्त्रलतयतामदर्हणांस्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रति-
ज्जुषशीलौ । ताभ्यां मिषतुस्त्रिभिषेपु निषिध्यमानाः
स्वर्हत्तमा अपि हरेः प्रतिहारपाश्याम् । जघुः
सुहृत्तमदिहकृतमङ्ग ईषत्कानाञ्चुजेन सहसा त
उपगुताञ्चाः । श्रीसुनय जघुः । कोयाइहैव भगवत्-
परिचर्योच्चैस्तद्वर्णनं निवसतां विषमस्वभावः ।
तस्मिन् प्रशान्तपुरे गतविमृष्टे वां कोवात्मवत्कुह-
कयोः परिशङ्कनीयः । नष्टान्नरं भगवतोह समस्तकुक्षा-
वात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः । पश्यन्ति यत्र
युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदिभ्यं
यतोऽस्य । यद्वा मनुष्यपरमस्य विकुण्ठभक्तुः कर्तुं
प्रकटमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकानितो वृजत
मन्नरभावदृष्टा पापीयसस्तय इमे रिपयोऽस्य यत्र ।
तेषामितोरितसुभाववधार्यं चोरं तं ब्रह्मदण्डमनि-
वारणमस्त्रपूगैः । सद्यो हरेरनुचरावसु विभ्यतस्तत्-
पादप्रहायपततामनिकातरेण । भूयादधोनि भगवद्भि-
रकारि दण्डो यो नो हरेत सुरहेलनमथशेषम् ।
माधोऽनुतापकलया भगवत्सृष्टिप्रो मोहो भवेदिह
त नो वृजतोरबोधः । एवं तदैव भगवानरविन्द-
नामः खानां विबुध्य सदतिक्रममार्थं हृद्यः । तस्मिन्
ययौ परमहंसमहासुनीनामन्वेष्टणीयचरणौ चलयन्
सहस्रीः” । ततः कुमारैः भगवन् दृष्ट्वा जतां तत्-
स्तुतिमुपवर्ण्योक्तम् ।

“इति तद्गुणतां तेषां सुनीनां योगधर्मिणाम् । प्रति-

नन्द्य जगादेदं वैकुण्ठनिचयो विभुः । श्रीभगवानुवाच ।
एतौ द्वौ पार्श्वदौ मद्भ्यं जयो विजय एव च । कदर्थी-
कथ्य मां यद्वो बह्वक्रातामतिक्रमम् । यस्ते तयोर्द्वौ तो
दण्डो भवद्भिर्मानुवृत्तैः । स एवानुमतोऽस्माभिर्भुनक्तो !
देवहेलनात्” । ततः कथाशेषो यथा
“श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः
संरम्भसम्भृतसमाध्यनुवद्भ्योगौ । भूयः सकाशमुपया-
स्यत आशु योयः शापो मयैव निमित्तस्तद्वैत विप्राः ! ।
श्रीब्रह्मोवाच । अथ ते सुनयोदृष्ट्वा नयनानन्द-
भाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठञ्च स्वयं-
प्रभम् । भगवन् परिक्रम्य प्रणिपत्यनुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रसदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम् । भग-
वाननुगावाह यातं मा भैदमस्तुताम् । ब्रह्मतेजःसम-
र्थोऽपि हन्तुं नेच्छे सतन्तु मे । मयि संरम्भयोगेन
निस्तोर्थं ब्रह्महेलनम् । प्रत्येष्टतं निकामं मे कालेना-
ल्पीयसा पुनः । द्वाःस्थवादिशत्रु मगवान् विमान
अग्निभूषणम् । सर्वातिशयं लक्ष्म्या जुष्टं स्तन्विष्णु-
माविशत् । तौ तु गीर्वाणद्वयभौ दुस्तराद्विरलोकितः ।
हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतश्रियौ । तदा विकुण्ठ-
धिषणात्तयोर्निपतमानयोः । हाहाकारो महानासो
दिमानाम्नेषु पुलकाः ! । तावेव ह्यधुना प्राप्नो पार्श्वद-
प्रवरौ हरेः । दितेर्जठरनिर्घटं काशप्रपं तेज उल्ल-
णम् । तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि यः ।
आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद्विधित्सति” ।
भाग० १।१२ अ०-१६ अ० । जयति संसारमनेन । जि-
करणे अच् । १८ भारतादौ मय्यभेदे । “ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम्” “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ! । कार्णा-
ख्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराष्ट्र
धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” इति “नारायणं नम-
स्कृत्य नरक्षेत्रं नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो
जयसुदीरयेत्” सर्वपुराणारम्भे पाद्यलोकः । २० दक्षिणद्वारे
गृहे शङ्कार्थं चि० । पटिवर्धमध्ये अष्टाविंशतितमे २१ यत्सुरे ।
तत्फलं यथा “क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्तकाः ।
पीडितास्तो वरारोहे ! जये सर्वे न संशयः” ज्यो० त० ।
जये कुशलः आकर्षणं कन् । जयक जयकुशले ति० ।
२२ कुमारानुचरनागभेदे । “प्रददावग्निपुत्रस्य महापादि-

पदायुधौ । जयं महाजयञ्चैव नागौ स्वजनसूत्रे”
भा० अ० ४६ अ० । २३ दुपदराजपुत्रभेदे “जवान सुरधं
नाम दुपदस्य सुतं विभुः । पुनः शत्रुञ्जयं नाम सुरध-
स्यासुजं रणे । रथानीकं जयानीकं जयञ्जालं निज-
वान्” भा० द्रो० १५६ अ० । २४ अर्जुने “यदि नोत्तिष्ठति
जयः पिता मे नरसत्तमः । अस्मिन्नेव रणे ह्ये शेषयिष्ये
कलेवरम्” भा० आ० ८० अ० । मातरं प्रति बभ्रुवा-
हनोक्तिः । “दलुक्ता सोऽवतीत् पुत्रं मणिप्रपतिं जयः”
दा० अ० । २५ हतराष्ट्रपुत्रभेदे । “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सुः
करणस्तथा । ततो दुःशासनश्चैव दुःसहश्चैव भारत ! ।
दुर्मर्षो विकर्णश्च चित्तसेनोपि दिशति । जयः सत्यव्रत-
श्चैव पुरुमित्रश्च भारत ! । वैशंपायनो युयुत्सुश्च एका-
दश महारथाः” भा० आ० ६१ अ० ।

जयकोलाहल पु० जयस्य कोलाहलो यस्मिन् । १ पाशक-
क्रीडाभेदे शब्दच० । ६ तं । २ जयध्वनौ ।

जयटक्का स्त्री जयचुचिका टक्का । वाद्यभेदे ।

जयतीर्थं न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयत्सेन पु० विराटनगरे कृष्णवेशिनि नकुले पाण्डवे । जय-
शब्दे दृश्यम् । जयन्ती सेनाऽस्य । २ विक्रान्तसैन्यके नृपे ।
३ मागधन्तपभेदे । “मगधेषु जयत्सेनस्ते ग्रामासीत् स
पार्थिवः । अष्टानां प्रवरास्तोषां कालेयानां महासुराः”
भा० आ० ६७ अ० । ४ परवृत्त्ये सार्वभौमाख्यन्तपुत्रे ।
“अहंयातिः खलु जतवीर्य इह तिरस्रपथे मे भानु-
मर्तौ नाम तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः । सार्वभौमः खलु
जित्वा जहार कैकेयीं सुमन्दां नाम तासुपथे मे तस्या-
मस्य जज्ञे जयत्सेनो नाम । जयत्सेनः खलु वैदर्भी
सुपथे मे सुभुतां नाम तस्यामस्य जज्ञे अशाचीनः” भा०
आ० ८५ अ० । ५ सोमवंश्ये अहीनन्तपुत्रे च । जय-
शब्दे मूलं दृश्यम् ।

जयदत्त पु० इन्द्रपुत्रे जयन्ते हेमच० ।

जयदुर्गा स्त्री दुर्गामूर्तिभेदे तन्मूर्त्तिचक्षणं तन्त्रसारे “काला
आभां कटाक्षे रिकृत्तभयदां मौलिवज्रेन्दुरेखां शङ्खं
चक्रं लपाणं त्रिशूलमपि (त्रिशूलम्) करैरुद्वहन्तीं त्रि-
नेत्राम् । सिंहस्तम्बाधिरूपां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूर-
यन्तीं ध्यायेद् दुर्गां जयाख्यां त्रिदशपरिवृतां सेवितार्
सिद्धिकामैः” । अस्याः मन्त्रप्रयोगादिकं तत्रैव दृश्यम् ।

जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुविल्लपामयाश्विनि
कविभेदे “भायं शङ्करारसारस्तमयजयदेवस्य विष्णु-

वचांसि” गीतगो०

[शब्दे दृश्यम् ।

जयद्वल पु० विराटावासे कृष्णवेशिनि पाण्डवे सहदेवे जय-
जयद्वय पु० १ पौरवे दृहन्मनसो नृपस्य यशोदेव्यां जाते पुत्र-
भेदे । तदुत्पत्तिकथा “दृहद्वर्भक्तो दस्तु राजा नाम्ना
दृहन्मनाः । तस्य पत्नीद्वयश्चासीद्वै नतैरसुते शुभे ।
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते । सव-
द्रथस्तु राजेन्द्र ! यशोदेव्यां व्यजायत” हरिवं० १।३० ।
सिन्धुदेशाधिपदृहक्षत्रसुते २ राजभेदे । स च हतराष्ट्रकन्यां
दुःशलासुपथे मे । स च सौवीरदेशाधिपः “जयद्रथो नाम
यदि श्वतस्ते सौवीरराजः सुभगे ! स एवः” भा० व० २६ ।
स च द्रौपदीं हृत्वा पलायमानो विजित्य भीमेन गृहीतो
सुधिराराज्या सकृच्च । ततो निर्वेदमासाद्य तस्या
तोषितात् रुद्रतो वरं लेभे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु संप्रेक्ष्य भ्रातरावुदतायुधौ । प्राधा-
वत्तूर्णमव्ययो जीवितेषुः सुदुःखितः । तं भीमसेनो
घायन्नमवतीर्य रथाद्वली । अभिद्रुत्य निजपाद-
केशपक्षे ह्यमर्षणः । ससुदयस्य च तं भीमो निमिषेव
महीतले । शिरो गृहीत्वा राजानं ताडयामास
चैव ह । पुनः सङ्गीवसानस्य तस्योत्पतितमिच्छतः ।
पदा मुङ्क्तिं महाबाहुः प्राहरहिलपिष्यतः । तस्य जानु-
ददौ भीमो जघ्ने चैनमरत्निना । स मोहमगमन् राजा
महारथरपीडितः । सरोधं भीमसेनं ह वारयामास
फाल्गुनः । दुःशलायाः जते राजा यत्तदाहेति
कौरवः । भीम उवाच । नायं पापसमाचारो मत्तो
जीवितमर्हति । कृष्णायास्तदनर्हायाः परिहृष्टा नरा-
धमः । किञ्च शक्यं मया कर्तुं यद्वाजा सततं हृषी ।
त्वञ्च वालिशया बुद्ध्या सदैवाम्नान् प्रवाधसे । एव-
हृक्षा सटास्तस्य पञ्च चक्रे हकोदरः । अर्धचन्द्रेण
वाघेन किञ्चिद्व्ययतस्तदा । विकल्पयित्वा राजानं
ततः प्राह हकोदरः । जीवितञ्चेच्छसे मूढ ! हेतुं मे
गदतः शृणु । दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संसृज्य च
समासु च । एवं ते जीयितं दद्यामि सुव्रजितो
विधिः । एवमस्त्विति तं राजा कथ्यमाणो जयद्रथः ।
प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवशोभिनम् । तत एनं
विचेष्टन् बद्धा पार्थो हकोदरः । रथमारोपवा-
मास विसृज्य पांशुशुण्डितम् । ततस्तं रथमासाध
भीमः पार्थातुगस्तदा । अभ्येत्यात्मममस्यमभ्यगच्छद्-
सुधिरम् । दर्शयामास भीमस्तु तदवश्यं जयद्रथम् ।

तं राजा प्राहसद् दृष्ट्वा सत्यतामिति चान्वीत् । राजा-
मञ्चाव्रवीक्षीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासभावं
गतो ह्येष पाण्डूनां पापचेतनः । तस्यैव ततो
ज्येष्ठो भ्राता सारथ्यं यचः । सुष्टे ममधमाचारं
प्रमाणं यदि ते वयम् । द्रौपदी चान्वीक्षीममभिषीक्षा
युधिष्ठिरम् । दासोऽयं सत्यतां राक्षसत्वा पञ्चषटः
कृतः । स सुतोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
वयन्दे विद्वानो राजंस्तान् दृष्ट्वा सुनीलदा । तस्यैव
हृष्टो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । तथा जयद्रथं
दृष्ट्वा स्तब्धोऽसौ सत्यसाचिना । अदासो गच्छ सुतोऽसि
मेवं काशीः पुनः पुनः । स्त्रीकामञ्च धिगस्तु त्वां
क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् । एवंविधं हि कः कुर्यात्त्वदन्यः
पुरुषधर्मः । गतसत्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमगुभक्ष्य तम् ।
संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपाशुक्रो नराधिपः । धर्मे ते
वर्द्धतां दुर्जिमां चाधर्मे मनः कथाः । सान्धः सरथ
पादातः क्षुब्धो गच्छ जयद्रथ ! । एतस्मिन् सुतोऽसि
क्षिप्रदाहस्तुतः । जगाम राजा दुःखात्तौ गङ्गा-
द्वाराय भारत । स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुभा-
यतिम् । तस्यैव चरणं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ।
वर्द्धिं स्वयं प्रत्यष्टृणात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वर-
श्चासौ ददौ देवः स जगद्गच्छ तच्छृणु । जयद्रथ
उवाच । मनस्तान् सरथान् पञ्च जयेयं युधि पाण्डु-
वान् । इति राजाव्रवीदेवं नेति देवस्तमव्रवीत् ।
महेश्वर उवाच । अजय्यांसायवध्यांश्च वारधिविधि
तान् युधि । कृतेऽर्जुनं महाबाहू नरं नाम सुरे-
श्वरम् । यद्यथा तत्प्रतपसं नारायणसहायकम् ।
अजितं सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् । मया दत्तं
याग्यपतम् दिव्यमप्रतिमं शरम् । अवाप लोकपालेभ्यो
वज्रादीन् स महाशरान् ” ।

“प्रधानं शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रज्यते । सहायः
पुण्डरीकाक्षः श्रीमानतुलविक्रमः । सगानस्यन्दने
पार्थमास्थाय परधीरहा । न शक्यते तेन जेतुं
विदुषैरपि दुःसहः । कः पुनर्मातुषो भावो रथे पार्थ
विजेष्यते । तमेवं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं
वधम् । चतुरः पाण्डवानां जन ! दिनैकं जेष्यसे
रिपून् । स च भारतयुद्धकाले द्रौणरचितचक्रव्यूहद्वारे
स्थित्वाऽर्जुनस्य युधिष्ठिरादीन् चतुरो भ्रातृन् जिगाय ।
अभिमन्युश्च जघान । तच्चक्रपतेनाज्जुनेन श्वः

सूर्यास्तमयात् प्रागेव त्वां हन्ता तथा त्वामहत्वा स्वयं
वा मर्तेति प्रतिज्ञाय स निहतः तच्छिरस्य व्यनत्यत्र
तपस्तप्तपितृर्हस्तेऽवस्थितं शरपरम्परया पातितं
तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन स्वशिरः शतधा-
भूतं तत्कथा यथा भा० द्रो० १४४ अ० ।

“एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदं गच्छति भास्करे । अत्र-
वीत् पाण्डवं राजंस्वरमाणो जनार्दनः । एष मध्ये
कृतः पङ्क्तिः पार्थ ! योरेमं हारयैः । जीवितेष्ट-
महाबाहो ! भीतस्तिष्ठति सैन्यवः । एताननिर्जित्य रथे
पङ्क्त्यान् पुरुषधर्म ! । न शक्यः सैन्यवो हन्तुं यत्तो
निर्व्याजमर्जुन । योगमत्र विधास्यामि स्वर्ग्यस्वावरणं
प्रति । अस्मिन् गत इति व्यक्तं प्रेक्षत्येकः स सिन्धु-
राट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ! ।
न गोपस्थिति दुराचारः स व्यात्मानं कथञ्चन । तत्र
छिद्रे प्रहर्तव्यं त्वयास्य क्रूरसत्तम । व्यपेक्षा नैव
कर्तव्या गतोऽस्तिमिति भास्करः । एवमस्तिमिति बोधस्तुः
केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽसृजत्तमः कृष्णः स्वर्ग्यस्या
वरणं प्रति । योगी योगेन संयुक्तो योगिनामीश्वरो
हरिः । सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तिमिति भास्करः ।
त्वदीया जहृपुर्वोधाः पार्थनाशास्त्रराधिप ! । ते प्रहृष्टा
रथे राजन्नापश्यन् सैनिका रविम् । उन्नास्य वज्राणि
तदा स च राजा जयद्रथः । वीक्षमाणे ततस्तस्मिन्
सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेवाव्रवीत् कृष्णो धनञ्जय-
मिदं वचः । पश्य सिन्धुरातिं वीरं प्रेक्षमाणं दिवा-
करम् । भयं विपुलस्तत्सृज्य त्वत्तो भरतसत्तम । अयं
कालो महाबाहो ! वधायास्य दुरात्मनः । इत्येवं
केशवेनोक्तः पाण्डुपुत्रः प्रतापवान् । न्यवधीत्तावकं
सैन्यं शरैरकौमनसैश्चभैः ” ।

“एवं तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान् ।
उज्जहार शरं घोरं पाण्डुवोऽनलसन्निभम् । इन्द्रा-
शनिप्रपत्यं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं
शस्त्रहन्त्रमाख्याञ्चितं महत् । वज्रेणास्त्रेण संयोज्य
विधिवत् कुरनन्दनः । समादधत्त हवाङ्गुलीवे
क्षिप्रमर्जुनः । तस्मिन् सन्धीयमाने तु शरे ज्वलन-
तेजसि । अन्नरीक्षे महानादो भूतानामभवदृषः ।
अव्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः । धनञ्जय !
शिरश्छिन्वि सैन्यवस्य दुरात्मनः । अस्मिन् महीधर-
श्रेष्ठं वियासति दिवाकरः । ग्रहण्यैतच्च कार्यं मे

जयद्रथवधं प्रति । दृष्ट्वा त्वः सैन्यवस्य पिता जगति
विस्तृतः । स कालेनेह महता सैन्यं प्राप्तवान्
सुतम् । जयद्रथमभिव्रज ! तत्रोवाच तदा नृपम् । अन्-
र्हिता पुरा वाणी मेघदुन्दुभिनिखना । तयात्मजो मनु-
ष्येन्द्र ! कुलशीलदमादिभिः । गुणैर्विष्यति विभो ! सद्यो
यंशयोर्द्वयोः । क्षत्रियप्रवरो लोके नित्यं शूराभिसत्-
कृतः । शत्रुभिर्युध्यमानस्य संपाप्ते त्वस्य धन्विनः ।
शिरश्छेत्स्यति संक्रुद्धः शत्रुरालक्षितो भुवि । तच्छ्रुत्वा
सिन्धुराजश्च ध्यात्वा चिरमरिन्दमः । ज्ञातीन् सर्वांनु-
वाचेदं पुत्रस्नेहाभिनीदितः । संपाप्ते युध्यमानस्य
वह्नौ महतीं धुरम् । धरण्यां मम पुत्रस्य पातयिष्यति
यः शिरः । तस्यापि शतधा मूर्ध्नां फलिष्यति न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । दृष्ट्वा त्वो
वनं यातस्तपशोऽयं समास्थितः । स तप्यते च तेजस्वी
तपो घोरे दुरासदम् । समन्तपञ्चकादस्मादुवर्चिर्वायनरके-
तन ! । तस्माज्जयद्रथस्य त्वं शिरश्छित्त्वा महासृष्टे ।
दिव्येनास्त्रेण रिपुहन् ! घोरेणाङ्गुतकर्मणा । सकुण्डलं
सिन्धुपतेः प्रभञ्जनमुतावुज ! । उत्सङ्गे पातयाद्याशु
दृष्ट्वा त्वस्य भारत ! । अथ त्वमस्य मूर्ध्नां पातयिष्यसि
भूतले । तयापि शतधा मूर्ध्नां फलिष्यति न संशयः ।
यथा चेदं न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा
कुरु कुरुश्रेष्ठ ! दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । न ह्यसाध्यमकार्यं
वा विद्यते तव किञ्चन । समस्तोऽपि लोकेषु त्रिषु वास-
वनन्दन ! । एतच्छ्रुत्वा ह वचनं सृक्कणी परिसंलिङ्गन् ।
इन्द्राग्निमसमस्त्रं दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसहं
शशङ्कमाल्याङ्कितं शरम् । विससज्जार्जुनस्तूर्णं
सैन्यवस्य वधे धृतम् । ततो धनञ्जयः शीघ्रं शरं तं
भास्करत्विजम् । उज्जिहीर्षुः शिरः कायात् सैन्यवस्य
महात्मनः । स पार्थभुजनिर्मुक्तः शरः श्येन इवाशुगः ।
क्षित्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तच्छिरः
सिन्धुराजस्य शरैर्हृदमवाहयत् । दुर्हृदामप्रहर्षाय
सुहृदां हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीकृत्य काले तस्मिन्
पाण्डुरः । योधयासास तांश्चैव पाण्डवः पश्यन्
रथान् । ततः सुमहदाश्चर्यं तत्प्रापश्याम भारत । सम-
न्तपञ्चकादुवासां शिरो यद्गृह्णरत्ततः । एतस्मिन्नेव काले
ह दृष्ट्वा त्वो महीपतिः । सम्प्राप्तप्राप्ते तेजस्वी सम्बन्धो
तव भारिण ! । उपासीनस्य तस्याथ क्षणकेशं सकुण्ड-
लम् । सिन्धुराजस्य मूर्ध्नामस्तङ्गे सपपातयत् ।

तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तस्मात्कुण्डलम् । दृष्ट्वा
त्वं त्वस्य नृपतेरलक्षितमरिन्दम ! । ततोभीतस्त तस्याथ
दृष्ट्वा त्वस्य भारत ! । उत्तिष्ठतस्तत् सहा शिरोऽगच्छ-
क्षरातलम् । ततस्तस्य नरेन्द्रस्य पुत्रमूर्ध्नि भूतलम् ।
गते तस्यापि शतधा मूर्ध्नागच्छदरिन्दम ! ततः सर्वाणि
सैन्यानि विष्यन् जग्मुस्तमम् । वासुदेवं सर्वभूतं
प्रशंसन्सुर्महारथम् । ततो विनिहते राजन् ! सिन्धु-
राजे किरीटिना । तमस्तदुवाचदेवेन संहृतं भरत-
पेभ ! । पञ्चाज्ज्ञातं महीपाल ! तय पुत्रैः सहातुगैः
वासुदेवप्रयुक्तोऽयं मायेति नृपसत्तम ! ।

“जयद्रथवधे राजन् ! दुर्विधमधनञ्जयौ । सवितारं
निरीक्षते मौढा बाला वधूरिव” उद्भटः ।

जयद्रथवधं पुं जयद्रथस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अथ तस्य
व्याख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात् पुंस्त्वम् । भारत-
द्रोणपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च द्रोणपर्वणि ८५ अध्या-
यावधि १५२ अध्यायपर्यन्तम् “जयद्रथवधः पर्व द्रोत-
कचवधस्ततः” भा० आ० १५० । अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयद्रथविमोक्षणं न० जयद्रथस्य विमोक्षणमधिकृत्य कृतो
ग्रन्थः अथ तस्य व्याख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात्
स्त्रीवता । भारतवनपर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्व
वनपर्वणि २७ अध्यायात्मकम् । “द्रोपदीहरणं तत्र
जयद्रथविमोक्षणम्” भा० आ० १५० । अवान्तरपर्वोक्तौ ।

जयधर्म्यं पुं कुरुसेनानीभेदे । “कमलाक्षः परक्राथी जय-
धर्मा सुदर्शनः । एते त्वामनुयास्यन्ति पत्नीनामनुतामि
पट्” भा० द्रो० १५६ अ० ।

जयध्वजं पुं कार्तवीर्यार्जुनस्य तनये आवन्त्रे नृपभेदे
“शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः क्षण एव च । जयध्वजश्च
नाम्नासीदावन्त्यो नृपतिर्महान् । कार्तवीर्यस्य तनवा
वीर्यवन्तो महाबलाः । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तावज्जुहो
महाबलः” हरिवं० ३४ अ० ।

जयनं न० जि-करणे ल्युट् । इत्यादिसंज्ञाहे “तुरङ्गिणो
जयनयुजश्च वाजिनः” भाष० । भावे ल्युट् । २ जये मेदि० ।

जयनी स्त्री इन्द्रकन्यायाम् त्रिका० ।

जयन्तं पुं जि-क । इन्द्रपुत्रे अमरः २ शिवे ३ चन्द्रे च
त्रिका० । विराटावासे लक्षवेशिनि ४ भीमे तस्य तथागुह्य-
नामता जयशब्दे दृष्ट्या । ५ विष्णौ “जयन्तः सर्व-
विज्जयी” विष्णुसं० । ६ रुद्रभेदे “अजैकपादहिर्बभौ
विष्णुपाशोऽथ रैवतः । हरश्च वज्ररूपश्च तत्रम्बकश्च

सुरेश्वरः । सावित्य जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः”
भा० शा० २०८ अ० । रुद्रोक्तौ “अजैकपादचिबुत्रो
विष्णुपाक्षश्च रैवतः । हरश्च वज्ररूपश्च तत्प्रसक्तश्च सुरे-
श्वरः । रुद्रा एकादश मोक्षा जयन्तश्चापराजितः”
विष्णुध० “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ” “त्रिविष्ट-
पस्येव पतिं जयन्तः” इति च रघुः । ७ तालभेदे “आदि-
ताले जयन्तः स्यात् षट्काररससंयुतः । रुद्रसंख्या
चरपद आयुर्वृद्धिकरः परः” सङ्गीतदाभोदरः ।

जयन्ती स्त्री जि-भक्त गौरा० डीष् । १ दुर्गाशक्तिभेदे
“जयन्ती मङ्गला काली मद्रकाली कपालिनी । दुर्गा
शिवो जमा धात्री खडा खडा नमोऽस्तुते” कालिपु० ।
२ जयन्तमग्न्यां शक्रपुत्रां ३ पताकायां च चेदि० ।
४ खनानख्याते दृढभेदे सा च नवपत्रिकात्तर्गता “कदली
दाडिभी धान्यं हरिद्रा मानकं कज्जुः । विस्वोऽशोको
जयन्ती च विजयेता नव पत्रिकाः” दुर्गासंप्रदायुक्तेः । तद्-
धियाली देवता च कार्तिकी मूलं तत्तैव दशमम् ।
“जयन्ती सद्गन्धाढ्या तिलो चैव कटूष्णिक्ता । कसि-
मूलायजित् स्याता कण्ठशोषणक्षन्ता । कण्ठा रसा-
यनो तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते” राजनि० । “तच्छाकं विध-
दोषन्नं चतुष्पं मधुरं हिमम्” राजव० “जयं पुण्यञ्च
जुहते जयन्तीमिति तां विदुः । रोहिणीसंहिता
कण्ठा मासे च आचरणेऽष्टमी । अर्घ्यं रात्रादधोर्द्ध्वं कल-
यापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप-
प्रणाशिनी” ति० त० खान्दोक्ते पूजावर्णनपाठ्यो
रोहिणीयोगे कण्ठाष्टमीशब्दे २२२१ पृ० विवृतिः । “अभि-
जिह्वास नचात्र जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्तोविजयो
नाम यत्र जातो जनार्दनः” हरिवं० ६० अ० “यत्र
खोजगतचन्द्रो लम्बादेकादशे स्थितः । जयन्तो नाम
योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशकत्” ज्योतिषोक्ते ह्यात्मायोग-
विशेषे पु० । “प्रभावनीके तनवै जयन्तीः” भाष० स्वार्थे क ।
जयन्तिका तत्तार्थे संज्ञायां कन् । हरिद्रायां राजनि० ।
दुर्गासखीभेदे च । तद्भेदाच्च काशी० ४७ अ० दर्शिता यथा ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका । शुभा-
नन्दा सुनन्दा च कौसुदी च यथोर्भिला । यथा
चक्षकमाला च यथा मलयवासिनी । कर्पूरलतिका
यद्वदसृग्धारा यथा शुभा । अशोका च विशोका च
यथा कमलगन्धिनी । यथा च मन्दनिःश्वासा यथा
सृगमदोत्तमा । यथा च कोकिलालापा यथा मयूर-

भाषिणी । गन्धपद्मनिधिर्यद्वदसृक्ता यथा च सा ।
दृगञ्जलेङ्गितज्ञा च यथा लतमनोरथा । यानचित्तहरा
यद्वत्तथा स्वेपा सुलक्षणा” ।

जयपत्न न० जयसूचकं पदम् । राज्ञा दत्ते जयसूचके
पत्ररूपे राजकीयलेख्यभेदे । राजलेख्यं पत्रं च चतुर्विधं
यथाह वशिष्ठः “राज्ञः खड्गसंयुक्तं सप्तश्राविकृतं
तथा । राजकीयं स्रुतं लेख्यं सर्वेष्वर्थेषु साक्ष्यम् ।
शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् । आज्ञाप्रस्था-
पनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्” । जयपत्रलक्षणभेदादिकं
वीरसि० दर्शितं तत्राह व्यासः

“व्यवहारान् स्वयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राङ्निवाकतः ।
जयपत्रन्ततो दद्यात् परिज्ञानाय पाथिवः । जङ्गमं
स्यावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिशाप-
सन्दिग्धे यः सत्यनिजयो भवेत् । तस्मै राज्ञा प्रदा-
तव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् । पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्-
प्रमाणपरोक्षणम् । निगदश्रुतिपाकञ्च यथासत्त्वं वि-
निश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रेऽभिचेष्टयेदिति” ।
प्रमाणस्य पृथग्ग्रहणात् क्रियापादेन प्रत्याकलितजल
वृद्धते । परिज्ञानाय प्राङ्ग्रावय्य बोधनाय । भागेऽ-
भिशापे वा सन्दिग्धे । विवादपदलोपलक्षणम् ।
तेन विवादविषयो यो यत्र विवादे स तत्र लेखनीयः ।
जयपत्रं राजसुद्राङ्कितं कार्यमित्याह दृढवशिष्ठः
“यथोपन्यस्तसाध्यार्घं संयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधा-
रणकञ्चैव जयपत्रकमुच्यते । प्राङ्निवाकादिहस्ताङ्कं
सुद्वितं राजसुद्रया” । अत्र च राज्ञः सभ्यानाञ्च खड्ग-
स्तोऽप्येक्षितः इत्याह कात्यायनः “चिह्ने नार्धेन
संयोज्यो वादो सत्कारपूर्वकम् । लेख्यं खड्गसंयुक्तं
तस्मै दद्यात्तु पाथिवः । सभासदश्च ये तत्र श्रुतिशास्त्र-
विदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तत्र खड्गसन्द्बुरेव
ते” । कचित्पश्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तैव
“अनेन विधिना लेख्यं पश्चात्कारं विदुर्बुधाः । निरस्ता
तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना । पश्चात्कारो भवेत्तत्र
न सर्वोऽहं विधीयते । अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां
प्रदीयते । वृत्तासुवादसंसिद्धनञ्च स्वाज्जयपत्रकजिति ।”

जयपाल पु० जयं पालयति पालि-अच् उप० सं० । १ विधौ
२ विष्णौ ३ भूपाले च शब्दच० (जमालगाटा) ४ खनान-
ख्याते दृढभेदे । “जयपालः कटुः पाके उष्णश्चैव विरे-
चनः । कसिलेष्णामजठरामयहृत् दीपनोमतः” राजनि० ।

जयपुत्रक पु० एव इव पुत्रकः जयसूचकः पुत्रकः । पाशक-
भेदे शब्दर० ।

जयप्रिय पु० विराट्पद्मभाटभेदे । “गजानीकः सुतानीको
वीरभट्टः सुदर्शनः । सुतध्वजो बलानीको जयानीको
जयप्रियः । विजयो लब्धलब्धश्च जयाश्चो रथयाहनः ।
चन्द्रोदयः कामरूपो विराट्भातरः शुभाः” भा० द्रो०
१५८ अ० । २कुमारगुचरमाटभेदे स्त्री “षट्पञ्चा-
श्विका निष्कुटिका वामा चत्वरवाहिनी । सुमङ्गला
स्वस्तिमती बुद्धिकासा जयाप्रिया” भा० शब्द० ४७ अ० ।
जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमस्मात् । १राजवाद्ये हस्तिभेदे
शब्दरत्ना० “चतुर्विंशतिवर्षाङ्गिः कथितो जयमङ्गलः ।
शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाचपुटे च सः” सङ्गीतदा०
उक्ते २भुवकभेदे च ।

जयमङ्गलरस पु० जयेन रोगजयेन मङ्गलं यस्मात् तादृशो
रसः । वैद्यकोक्ते सर्वच्चरणागके व्योषभेदे । “हिङ्गूल-
सम्भवं सूतं गन्धकं टङ्गुणं तथा । ताम्रं वङ्गं माञ्जिकञ्च
सैन्धवं मरिचं तथा । समं सर्वं समाहृत्य द्विगुणं स्वर्ण-
भस्मकम् । तद्वर्द्धं कान्तलौहञ्च रुच्यभस्मापि तत्समम् ।
एतत् सर्वं विचूर्ण्य भाषयेत् कनकद्रुवैः । शेफाली-
दलजैश्चापि दशमूलरसेन च । किराततिलककायैस्त्रिवारं
भाषयेत् सुधीः । भाषयित्वा तु तत्कार्या गुञ्जाद्वयमिता
वटी । अनुपानं प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसंयुतम् । जीर्णं
ज्वरं महाघोरं चिरकालसहजम् । ज्वरमष्टविधं हृन्ति
साध्यासाध्यमथापि वा । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । १मेदोगतं २मांसगतमस्थिशमज्जागृतं
तथा । ३पृथ्णगतं महाघोरं हृयङ्गिस्थञ्च विशेषतः ।
७नानादोषोद्भवञ्चैव ज्वरं दशुक्रगतं तथा । निश्चिन्तं
ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशासनात् । जयमङ्गलनामायं
रसः श्रीशिवनिर्मितः । बलपुष्टिकरश्चैव सर्वरोगनिव-
र्हणः” भैषज्यरत्नावली । अत्र द्विगुणं स्वर्णभस्मकमित्यत्र
सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुणं स्वर्णमिति सूच्यः
कल्पः । प्रत्येकामेजया द्विगुणमिति कनिष्ठः कल्पः ।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे । कलिङ्गसुतयुजोपक्रमे
“जयरातरथस्याथ सुहृः सिंह इयानदत् । जयरात-
मयाक्षियानदत् सव्येन पाणिना” भा० द्रो० १५५ अ० ।

जयवाराहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य जयनस्य वाहिनी । १शय्याम्
२रुद्राणाम् हेमच० “चारुधारा महेन्द्राणी चेन्द्राणी

जयवादिनीति” पाठान्तरम् । कम्म० । २ जय युक्तस्यैव
स्त्री शब्दार्थचि० ।

जयशब्द पु० जयसूचकः शब्दः शाक० त० । १जयध्वनौ ।
“उद्घुष्टनैकजयशब्दविराधिताशाम्” दृष्ट० १० अ० ।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्यकृतिनि-
बन्धकारके नटभेदे ।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य । १सागधे नटभेदे “सुता-
युधश्च कालिङ्गो जयसेनश्च सागधः” भा० स० ४७० ।
आयुष्टपवंशत्रे २अहीनसुते नटभेदे । “सहदेवसुतो-
ऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुतः” भाग० ६।१७।१० ।

जयस्तम्भ पु० जयसूचकः स्तम्भः । देशान्तरजयानन्तरं स्व-
कीर्त्तिख्यापनाय राज्ञा ख्याते जयसूचके स्तम्भे । “वि-
भूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः” “निचखान जय-
स्तम्भान् गङ्गाकोतोऽन्तरेण सः” रघुः ।

जयस्वामिन् पु० काव्यायनकल्पसूत्रव्याख्यातृभेदे । “तत्र
शिरः कर्णौ चाप्राहतौ तद्वृत्तिरिक्तं सर्वं शरीरमा-
च्छादनीयमिति जयस्वामिनः” काव्या० श्रौ० १०।६।२
सूत्रभाष्ये कर्कः ।

जया स्त्री जि-यच् । १जयनीष्ट्ये अमरः । रोगजयात् तस्या-
स्तथात्वम् । २दुर्गासहचरीभेदे । जयन्तिकाशब्दे दृश्यम् ।
“नन्दा भट्टा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्कृमात्”
ज्यो० उक्ते उभयपक्षीयहतयोयादमीत्यथोदशीरूपे इति वि-
भेदे ४हरीतक्यां जेदि० । ५विजयायां (भाङ्ग) हनीत-
द्वयीयाम् । ७अग्निमन्वृत्ते राजनि० । दपताका
भेदे युक्तिकल्पतरुः । “जयः कल्याणयचन व्याकारो
दातृवाचकः । जयं ददाति सा नित्यं सा जया परि-
कीर्त्तिता” ब्रह्मवै० उक्तनिरुक्तियुक्तायां ६दुर्गीयाम् । “जया
त्वं विजया चैव संयामे च जयपदा । ममापि विजयं
देहि वरदा त्वञ्च साम्प्रतम्” भा० वि० ६५० दुर्गास्तुतिः ।
सा च गौर्यादिषु षोडशसु साहसु अन्यतमा । यथाह
शृङ्गपरिशिष्टम् “गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री
विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोक-
मातरः । शान्तिः पुष्टिर्दृष्टिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवता” ।

जयादित्य पु० व्याकरणयन्त्रकारके विद्वद्भेदे ।

जयानीक पु० १द्रुपदपुत्रभेदे जयशब्दे दृश्यम् । २विराट्भाट-
भेदे जयप्रियशब्दे दृश्यम् ।

जयावती स्त्री जय-अख्यर्थे मत्तपु मस्य वः संज्ञायां दीर्घः

डीप् । कुमारानुचरमातृभेदे । “जयावती मा-
तिका भुवरत्ना भयङ्करी” भा० श० ४७ अ० । कुमा-
रानुचरमातृगणोक्तौ ।

जयावहा स्त्री जयं रोगजयभावहति आ+यङ्-अच् ।
भद्रदलीष्टके राजनि० । [राजनि० ।

जयायया स्त्री जयमाश्रयति आ+श्रि-अच् । जरडीतृणे
जयाश्चः पु० विराटश्चातरि जयप्रियशब्दे दृश्यम् ।

जयाहा स्त्री जयस्याहा व्याह्वा यस्याः । भद्रदलीष्टके राजनि०
जयिन् त्रि० जि-शीलार्थे इनि । जयणीले । “उद्यता

जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुवितं पुनः” काव्यप्र०

“जगति जयिन्स्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः” सा० द० ।

“पौरुष्यानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी”

रघुः स्त्रियां डीप् ।

जयिष्यु त्रि० जि-वा० इष्णुच् । जयणीले । “आरुग्णाश्च
यथा वीरा दुरागाराजयिष्युवः” भा० द्रो० २३ अ० ।

जयुस् त्रि० जि-उसि । जयणीले । “वि जयुषा रय्या
यातमहिम्” ऋ० ६।६२।७ “वि जयुषा ययुः सान्द्रैः”

१।१७।१६ “जयुषा जयणीलेन” सा० ।

जय्य त्रि० जेतुं शक्यः जि-यत् “क्रयजय्यौ” तदर्थे पा० नि० ।
जेतुं शक्ये व्यसरः । “सोऽयं अनुष्यलोकः पुत्रेणैव

जयोनान्येन कर्षणा” शत० ब्रा० १४।४३।२४ ।

जर पु० जृ-भावे अप् । जरायां वयोहानौ “द्वादशारं
नहि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रम्” ऋ० १।१६४।११ २ विना-

शने च । “त्रितं जराय जुरतामदास्याः” ऋ० २।२४।१० ।

“जराय पिनाशनाय” भा० ।

जरठ त्रि० जृ-वा० अठ । १ कर्कशे कठिने २ पाण्डुवृक्षे पु०
मेदि० । ३ जीर्णे त्रि० हेन० ४ जरायां विश्वः । “नीरञ्जस्तु-

मानिखन्तु जरठच्छेदानलपन्थयः” सा० द० । “वयमति

जरठाः प्रकाशयुक्ताः” माघः । ५ परिणते च । “जरठक-

मलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः” माघः ।

जरडी स्त्री जृ-वा अड गौरा० डीप् । गर्भोटीकायां
तृणभेदे राजनि० । “जरडी मधुरा शीता सारिका

रुचिकारिणी । दाहरक्तदोषहृत् सा पशुनां दुग्धदा-

यिनी” राजनि० ।

जरण त्रि० जृ-ल्यु । १ जीर्णे २ जीरके ३ लणजीरके ४ सौव-
र्चलवणे च पु० शब्दर० । ५ हिङ्गुनि ६ कुष्ठौषधौ न० ।

७ काशमर्दे पु० राजनि० । ८ लणजीरके स्त्री राजनि० ।

“भद्रं जीवनो जरणामशीमहि” ऋ० १।१७।६ ।

६ जरायां स्त्री “विप्रस्य जरणाद्येयुषः” १।१६।८ “प्रात-
र्जरेथे जरणेव कापया” १।१८।१ । सुव्यर्थक-जरते-
युच् । १० स्तुतौ “वक्त्रा जरणा अनागतः” ऋ० १।१८।७ ।
“जरणा स्तुतिः” भा० ।

जरणाद्रुम पु० नित्यक० । अश्वकर्णहृत्के ।

जरणि त्रि० जृ-अनि । क्षोतरि । “सन्नि कृधो जरणि प्रा
कृध्याः” ऋ० १।१०।१२ । “जरणि प्राः स्तोतृणां पूरयितृः”

जरणा स्त्री जरणमर्हति “अन्यावस्था च्छन्दसि च” पा० यत् ।

जरायाम् । “युवं वन्दनं निर्वर्तं जरणप्रया” ऋ० १।११।६

७ । “जरणप्रया जरया” भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्ति-

दर्शिता । जरणप्रयेति शब्दकल्पनं ग्रामादिकमेव ।

जरण्यु त्रि० जरणं स्तुतिनिच्छति क्यच्-उन् । आत्मनः स्वय-

नेच्छौ “सरत्सरण्युः कारवे जरण्युः” ऋ० १।१६।१

२२ जरण्युः स्तुतिमिच्छन्” भा० ।

जरत् त्रि० जृ-अतृ । १ जीर्णे २ हृत्के जरत्त्रेयायिकः जरन्ती-

यांसकः जरद्भवः । स्त्रियां डीप् जरतो अर्द्धं जरती ।

जरत्कर्ण पु० ऋषिभेदे “अग्निहृत्वं जरतः कर्णमावाभिः” ऋ०

१।८०।३ । “जरतः कर्णं जरत्कर्णमानान्द्रुपिम्” भा० ।

जरत्कारु पु० १ सुनिभेदे तत्पत्न्यां २ मनसादेव्यामास्तीकमातरि

च । तत्कथा “सौतिरुवाच । एतत्सुत्वा जरत्कारुर्भवं

शोकपरायणः । उवाच तान् पितॄन् दुःखाद्वाप्यसन्दि-

ग्धया गिरा । जरत्कारुरुवाच । मम पूर्वं भवन्तो वै

पितरः सपितामहाः । तदुन्नूत यन्मया कार्यं भवतां

प्रियकाव्यथा । अयमेव जरत्कारुः किल्बिषी भवतां

सुतः । ते दण्डं धारयत मे इष्कुतेरलतात्मनः ।

पितर ऊचुः । पुत्र ! दिष्ट्यासि संप्राप्त इमं देशं यदृच्छया ।

किमर्थञ्च त्वया ब्रह्मन् ! न कतो दारसंभ्रहः । जरत्-

कारुरुवाच । ममायं पितरो ! नित्यं हृदयार्थः परि-

वर्त्तते । जडुरेताः शरीरं वै प्रापयेयमसुत्रं वै ।

न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावितं मनः ।

एवं दृष्ट्वा तु भवतः शकुन्तानिव जम्बतः । मया निव-

र्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात् पितामहाः ! । करिष्ये वः

प्रियं कामं निर्वेद्येहमसंशयम् । सनात्नीं यद्याहं

कन्यासुपलप्स्ये कदाचन । भविष्यति च या काचित्

भैलवत् स्वयस्यता । प्रतीपहीता तामस्मि न भरे-

यञ्च यामहम् । एवंविधमहं कुर्यां निर्वेशं प्राप्नुयां

यदि । अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत् पितामहाः ! ।

तत्र चोत्सृजते जन्तुर्भवतां तारणाय वै । शाश्वतावाच्य-

याश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम। स्मृत उवाच। एव-
सक्ता त्वं स पितृन्श्चचार पृथिवीं हनिः। न च स्म-
लभते भार्यां दृष्टोऽयमिति शौनकः।। यदा निर्वे-
दमापन्नः पितृभियोदितस्तथा। तदारण्यं स गत्वो-
च्चैश्चक्रोऽथ शृङ्गदुःखितः। स त्वरण्यगतः प्राज्ञः पितृणां
हितकाव्यया। उवाच कन्यां याचामि तिक्रोवाचः
शनैरिमाः। यानि भूतानि सन्नीहं स्थावराणि चराणि
च। अन्वर्हितानि वा यानि तानि शृण्वन्तु मे वचः।
उप्ये तपसि वर्तन्तं पितर्योदयन्ति माम्। निर्विश-
स्त्रेति दुःखात्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्वेशाया-
खिलां भूमिं कन्याभैक्षं चरामि भोः। दरिद्रो
दुःखशीलश्च पितृभिः सन्नियोजितः। यत्नं कन्यांस्तु
भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिताः। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु
चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनास्त्री या भैक्ष-
वञ्चोद्यता भवेत्। भरेयश्चैव यां नाहं तां मे कन्यां
प्रयच्छत। ततस्ते पन्नगा ये वै जरत्कारौ समा-
हिताः। तामादाय प्रवृत्तिन्ने वासुकोः प्रत्यवेदयन्।
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रस्तां कन्यां समलङ्कृताम्। प्रवृ-
त्तारण्यमगमत् समीपं तत्र पन्नगः। भा० अ० ४६ अ०
इतः परमास्त्रीकशब्दे ८६२ अ० दृग्गमम्। “यो जरत्का-
रुणा जातो जरत्कारौ महायथाः” तत्रैव। [गच्छ०।

जरत्कारुप्रिया स्त्री इतः। मनसादेव्यामास्त्रीकमातरि
जरतिन् जृ-अतच् जरतः ततः अक्षय्ये इति। जरायुक्ते
ततः शुभ्रा० अपत्ये ढक्। जारतिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०।

जरद्वय पु० कर्म० टच् समा०। इष्टदृष्टे अमरः जरन्
गौरिव टच् समा०। २८ प्रविशे “अज्ञातकुलशीलस्य वासो
देवो न कस्यचित्। माज्जारस्य हि दोषेण हतो दृष्टो
जरद्वयः” हितो०। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मद्वयः।
शास्त्रप्रतिपादिते क्षीयमाणे धर्मरूपद्वये। “नैतखेह
यथास्माकं शशच्छास्त्रं जरद्वयः। अलसः क्षुत्परो
मूर्खस्तेन पीवान् शुना सह” भा० अ० १३ अ०।
“शास्त्रं तत्प्रतिपादितः जरन् क्षीयमाणो धर्मः”
नीलक०। आकाशस्थे षोडशभेदे स्त्री लोप्। “नाग-
गजैरावतदृपभगोजरद्वयवृद्धगाजदहनाख्या” इत्युपक्रमे
“जरद्वयां श्रवणात् लिभं वृद्धाख्या लिभञ्च मैत्राद्यम्”
ह० स० ८ अ०।

जरद्विप् त्रि० जरतो दृष्टान् वेवेष्टि विप्र-क इतः।

जरत् विप्रं जलं यथाहा। १जीर्णशुष्कदृष्टव्यापके

२जीर्णोदके वङ्गौ। “त्वासन्ने अतिथं पूर्वम् सुगन्धानं
स्वयं जरद्विप्” ऋ० ५। ८। २ “जरद्विप् जरतां दृष्टाच्चं
विप्रं व्यापकं जीर्णोदके वा” भा०। [त्रिका०।

जरन्त पुंस्त्री जृ-अच्। नहिपे स्त्रियां लोप्। २८६ ति०
जरमान पु० अक्षिभेदे ततो गर्गा० गोत्रे यच्। जारमान्य
तद्वोत्पापत्ये पुंस्त्री स्त्रियां लोप् यलोपः। जारमानी।
जरसान पु० जृ-असानच्। पुरुषे उज्ज्वलदत्तः।

जरा स्त्री जृ-अङ् गुणः। १ययः कृतस्त्रयमांसाद्यव्या-
विशेषे “क्षणावर्त्तन्ति गुणान् गणयन्ती जीवनेषु लघु-
न्यहुरागम्। आगता वत जरेष हिमानो मेव्यां
सुरतरङ्गिणी” उज्जटः “मदेकपुला जननी जरातुरा” नै०
२जराहेतौ “वा हृदयनसा नित्यं स्थानमानविचक्षया।
भर्तुः प्रीतिकरी नित्यं सा भार्या हीतरा जरा” २जरा-
विषातृदेयताभेदे। सा तु कालकन्या। यथा “कानकन्या
जरा साक्षात् लोकक्षां नाभिनन्दति। स्मरारं जटहे
खट्वुः क्षयाय जगतामिह” भागवतम्। जराति-
क्रमोपायाच्च दर्शिता यथा “खट्वु रोगाः सुताश्चैव
जरा तस्य च कन्यका। जरा च श्लाघाभिः सार्धं शृङ्ग-
यति भूतलम्। एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च साध-
तम्। पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमियोरगाः। चतुर्जलद्व
व्यायासः पादावसौलक्ष्यवन्। कणे तैलं मूर्ध्नि तैलं
जराव्याधिविनाशनम्। वसन्ते भ्रमणं धृष्टिश्च
ऽस्त्रप्रकरोति यः। बालाश्च सेवते काले जरा तं
नोपगच्छति। खातशीतोदकस्त्रायी सेवते चन्दन-
द्रवम्। नोपयाति जरा तच्च निदाघेऽनिलसेवि-
नम्। प्रादुर्दृष्टोदकस्त्रायी घनतोयं न सेवते। सम-
ये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति। शरदौहं
न गच्छति भ्रमणं तत्र वर्जयेत्। खातस्त्रायी समा-
हारी जरा तं नोपतिष्ठते। खातस्त्रायी च हेमन्ते
काले वङ्गिं निपेयते। भुङ्क्ते नयाक्षपणञ्च जरा तं
नोपगच्छति। शिशिरेऽंशुकवङ्गिं च नवोष्णाक्षञ्च सेवते।
य एवेष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति। सद्योमांसं
नयाक्षञ्च बालस्त्रीं क्षीरभोजनम्। द्रवञ्च सेवते योहि
जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते सदृशं क्षुत्कावे
तृष्णायां पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं
जरा तं नोपगच्छति। दधि हैयङ्गवीगञ्च नवगीतं तथा-
शुभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति।
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तरुणं दधि। तं सेवन्

जरा याति पृच्छा आशुभिः सह । रात्रौ ये द्वि-
सेपने पृथनीञ्च रजस्रनाम् । तस्यैति जरा हृष्टा
आशुभिः सह सुन्दरि ! इतिब्रह्मवैषम्यब्रह्मख० ४राजसी
भेदे जरासन्धगच्छे दृशम् । ५क्षीरिणीवृक्षे शब्द-
च० ६स्तुतौ निरु० "जराबोध ! तद्विविडिड" ऋ० १/२७।१०
इत्यस्याष्टचि निरुक्ते ४।६।३ । "जरा स्तुतिर्जरतेः
स्तुतिकर्मणः" इत्युक्तम् ।

अजादौ प्रत्ये परे लुह्ये गौणे च वा जराया जरस् ।
जरसी जरे जरया जरसा । "न ह्यस्या अपरं चन जरसा
मरते पतिः" निरु० ११।३८ "धृता ऋक् "दृष्टत्वं जरसा
विना" "सृगैरजयं" जरसोपदिष्टम्" रघुः गौणे "वीत-
जन्म जरसं परं शुचिः" किरा० निर्जरसम् निर्जरम् ।
"अजरांसि च वस्त्राणि धारयन्ति गतकृमाः" भा० अनु०
१२३अ० अय्ययीभावसमासे नित्यम् अच् जरस् च सा०
जरायाः अभावः अजरसम् । सह जरया सजरसम् ।
७निषादभेदे । "जरानामनिषादानां प्रभुः सर्वधनुष्मताम्"
हरिवं० १६२ अ० । जरेति नाम येषां तेषां निषादानाम्
इत्यर्थः । तत्र स्तुतौ "तासां जरां प्रसृज्येति" । ऋ०
१।१४०।८ "अच्छावदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम्" ।
१।१८।११ [जरातुरा" नैष० ।

जरातुर त्रि० २त० । १जीवे २जरापक्षे शब्द० "जननी
जरापुष्ट पु० २त० । जरासन्धे नृपे शब्द० ।

जराबोध पु० जरया स्तुत्या बुध्यति बुध-अच् । स्तुत्याबोधमा-
नाम्नौ "जराबोध तद्विडिडिविणे विण यज्ञियाय" ऋ०
१।२७।५ । "जरया स्तुत्या बोधमानाग्नेः" भा० तत्र
जराबोधेयस्याष्टचि भवः ऋ । जराबोधीय जराबोध्य-
स्याष्टचि गोयमाने सामभेदे "अग्नेः युङ्क्ष्या ह्रियेत चेति
जराबोधीयमन्त्रोससाम कायम्" ताण्ड्य० ४।२।१५।

जराभीरु पु० जरातो भीरुः ५त० । १कामदेवे हेमच० ।
तस्य जीर्णयसि हीयमानत्वात् तथात्वम् । २जरातो
भयशीले त्रि० ।

जरायुगि पु० जराया राक्षसा अपत्यं तया पात्यत्वात्
वा० फि । जरासन्धे मागधे नृपे शब्द० ।

जरायु पु० जरामेति इ-जुण् । १गर्भावरणचर्मणि २गर्भा-
शये, "जरायुणा सुखे च्छब्दे कण्ठे च कफवेष्टिते ।
वायोर्मार्गनिरोधस्तु न गर्भस्थः प्ररोदिति" सुश्रु० । "या
तु चर्मावतिः सृच्छा जरायुः सा निगद्यते" देवीभाग० ।
१जटाधौ पक्षिणि च मेदि० । ४अग्निजारवृक्षे राजनि० ।

५कुमारानुचरमातृभेदे । "पक्षालिका मत्कुणिका
जरायुर्ज्ज्वरानना" भा० श० ४७ अ० ।

जरायुज त्रि० जरायौ जायते जन-ड ७त० । जरायु-
मध्यजाते मनुष्यादौ अमरः । जरायुजभेदाय मनुना
दर्शिता यथा "पशवश्च ऋगाश्चैव व्यानाद्योभयतो-
दतः । रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः"
"पशवः गवाद्याः ऋगा हरिणाद्या व्यानाः सिंहाद्याः"
कुङ्कु० "लोणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं" नोपपद्यते ।
स्थानमापस्तथाकाशं जन्म चापि चतुर्विधम् । अण्डजो-
द्भिज्जसंस्तेदजरायुजमथापि वा । चतुर्धा जन्म इत्ये-
तद्भूतप्राप्तस्य लक्षणम्" इत्युपक्रमे "द्विपादवृद्धपा-
दानि तिर्यग्गतियुतानि च । जरायुजानि भूतानि" भा०
आनु० ४२अ० संक्षेपेणोक्ताः । "या तु चर्मावतिः सृच्छा
जरायुः सा निगद्यते । शुक्रशोणितयोर्योगस्तस्मिन्
संजायते यतः । तत्र गर्भो भवेद्यस्मात्तेन प्रोक्तो जरा-
युजः" इति देवीभाग० ।

जरासन्ध पु० जरया राक्षसा सन्धा देहयोजनस्य ।
दृष्टद्वयभूपसुते मागधे नृपे तस्योत्पत्तिकथा यथा ।
"राजा दृष्टद्वयो नाम मगधाधिपतिर्वली" इत्युपक्रमे ।
"नाससाद नृपश्चेष्टः पुत्रं कुलविधर्षनम् । अथ
काचीवतः पुत्रं गौतमस्य महात्मनः । शुश्राव तपसि
आलसुदारं चण्डकौशिकम् । यदृच्छयागतं तन्तु दृष्ट-
भूलसुपाश्रितम् । पत्नीभ्यां सहितो राजा स च रत्नै-
रतोषयत् । तमब्रवीत्सत्यधृतिः सत्यवाग्दपिसत्तमः । परि-
दृष्टोऽस्मि राजेन्द्र ! वरं वरय सुव्रत ! । ततः सभार्यः
प्रणतस्तनुवाच दृष्टद्वयः । पुत्रदर्शननैराश्याद्वाप्यसंदि-
ग्धया गिरा । राजोवाच । भगवन्नाज्यसुतसृज्य
प्रस्थितोऽहं तपोवनम् । किं वरेणात्सभाग्रस्य किं
राज्येनामजस्य मे । कण्णउवाच । एतत् श्रुत्वा
सुनिध्याममगमत् क्षुभितेन्द्रियः । तस्यैव चासृष्टस्य
छायायां ससुपाविशत् । तस्योपविष्टस्य सुनेरुत्सङ्गे
निपपात ह । अथानमशुकादष्टमेकसाम्फलं किर ।
तत् प्रष्टव्यं सुनिश्चेष्टो हृदयेनाभिमन्त्र्य च । राज्ञे
ददावप्रतिसं पुत्रसंप्राप्तिकारणम् । उवाच च
महाप्राज्ञस्तु राजानं महासनिः । गच्छ राजन् !
हताथोऽसि निवर्त्तस्व नराधिप ! । एतत् श्रुत्वा मुने-
र्वाक्यं शिरसा प्रणिपत्य च । सुनेः पादौ महाप्राज्ञः
स नृपः स्वगृहं गतः । यथा समयमाज्ञाय तदा स

ततस्तमजितं जेतुं जरासन्धं वक्रोदरः । संरम्भं बलिनं
 श्रेष्ठो जग्राह कुरुनन्दनः । भीमसेनस्ततः कृष्णमुवाच
 यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय विपुलां जरासन्धवधेप्सया ।
 नायं पापो मया कृष्ण ! युक्तः स्यादुदरोऽधतम् । प्राग्नेन
 यदुशादूल ! बद्धकलेण वामसा । एवमुक्तस्ततः कृष्णः
 प्रत्युवाच वक्रोदरम् । त्वरयन् पुरुषव्याघ्र ! जरासन्ध
 वधेप्सया । यत्ते देवं परं सत्वं यच्च ते मातरिन्दनः ।
 बलं भीम ! जरासन्धे दर्शयासु तदव्य वै । एवमुक्तस्तदा
 भीमो जरासन्धमरिन्दमः । उत्क्षिप्य भ्रामयामास
 बलवन्तं महाबलः । भ्रामयित्वा शतगुणं जातुभ्यां
 भरतर्षभ ! । वभञ्ज घृष्टं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ।
 करे गृहीत्वा चरणं द्वेषा चक्रे महाबलः । तस्य
 निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः । अभवत्तु सुलो
 नादः सर्वप्राणिभयङ्करः । धिते सुमार्गधाः सर्वे स्त्रीणां
 गर्भाश्च सुक्षुब्धुः । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ।
 किं न स्याद्विमयान् भिन्नः किं नु स्विहीर्यते मही ।
 इति वै मागधा जङ्गुभीमसेनस्य निःस्वनात् । ततो रात्रः
 कुलहारि प्रसन्नमिव तं नृपम् । रात्रौ गतासुसुप्तस्य
 निश्चक्रमुरिन्दमाः । जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा
 पताकिनम् । आरोप्य भ्रातरौ चैव मोक्षयामास वाम्ब-
 यान् ।”

जरित लि० जरा जाताऽस्य तारका० इतच् । १जातजरे
 वृद्धे मन्दपालार्थिकलवेऽपक्षिणीभेदे तत्कथा

“तच्छ्रुत्वा मन्दपालस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम् । क
 नु शीघ्रमपत्यं स्याद्वृद्धं चेत्यचिन्तयत् । स चिन्तयन्नध्य-
 गच्छत् सुवक्त्रप्रसयान् खगान् । शार्ङ्गिकां शार्ङ्गिको
 भूत्वा जरितां सङ्गमेषयान् । तस्यां पुत्रानजनयत्सुरो
 ब्रह्मवादिनः । तानपास्य स तत्रैव जगाम लपितां
 प्रति । बालान् सुतानखण्डगतान् सह माता मुनिर्वने ।
 तस्मिन् गते महाभागे लपितां प्रति भारत ! । अपत्य-
 स्ते हसंयुक्ता जरिता यद्वचिन्तयत्” “तेन त्यक्ता-
 सन्त्याज्यान्धपीनखण्डगतान्वने । न जहौ पुत्रशोकात्तं
 जरिता खाण्डवे सुतान्” भा० आ० १२६ अ० ।

जरित लि० जृ-तृच् । “स्रोतरि निघण्टुः “इमा ब्रह्माणि
 जरिता यो अर्जित्” ऋ० १।१६५।१८ “अभीष्टु णः सखी-
 नामविता जरितृणाम्” ४।३१ । २जीर्णे च स्त्रियां ङीप् ।
 जरितारि पु० १जरितायां जाते मन्दपालर्षेः ज्येष्ठपुत्रे “जति-
 तारौ कुलं ह्येतत् ज्येष्ठत्वेन प्रतिष्ठितम्” भा० आ० २६ ।

जरिन् लि० जराऽख्यस्य इति । १वृद्धे जरायुक्ते हेमच०
 स्त्रियां ङीप् ।

जरिमन् पु० जृ-भावे इमिच् । जराया स् । “इमो न ह्यं
 जरिमा मिनाति” ऋ० १।७।१० । “यस्तमिवेत् जरि-
 मायं जगम्याम्” १।११६।२५ ।

जरुथ पु० जृ-जयन् । १मांसे तिका० । २जरणीये च । ग-
 वां जयन् घृणो० । ३परुषभापिणि । “जरुथं हन्यचि-
 राये पुरन्ध्रम्” ऋ० ७।६।६ । “जरुथं परुषभापिणं
 जरणीयं वा रजोगणम्” भा० इगास्तचमधिकृत्य निरु०
 ६।१७ । उक्तं “जरुथं गरुथं गृणातेः” । “विश्वामित्रे !-
 ऽपदहारागीर्येभिस्तपोभिरदहो जरुथम्” ऋ० ७।१।७

“येभिर्यैस्तपोभिर्जरुथं परुषगव्दकारिणं राजसम्” भा०
 जर्च(र्क) उक्तौ तु० प० सक० सेट् । जर्च(र्क)त अज-
 र्च(र्क)त् ! जजर्च(र्क) । [जजर्ज जजरेः ।
 जर्ज उक्तौ भर्त्सने च तु० प० सक० सेट् । जर्जति अजर्जीत्
 जर्जर पु० जर्ज-वा० चर । १शैले २शक्रध्वजे ३जीर्णे लि०
 मेदि० । “जर्जरं चास्य विषयं कुर्वन्ति प्रतिकूपकैः” भा०
 शा० ५६अ० । “लघु जर्जरं दधिनिभं वृहद्विषं स्थान-
 मपि हैमम्” इ० ८अ० । ३खण्डिते च “क्षत्वा पुंस्त् पात-
 सुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्द्ध्नि याव्णां जर्जरा निर्भरौवाः” माघः ।
 जर्जरानना स्त्री कुमाराचरमातृभेदे । “घृष्टुक्ता मधु-
 लिका मधुकृम्भा तथैव च । पञ्चालिका मत्कुण्डिका
 जरायुर्जर्जरानना” भा० श० ४७ अ० ।

जर्जरित लि० जर्जरं करोति जर्ज+णिच्-कर्मणि क्त ।
 १जीर्णीकृते २शकलीकृते । “कृष्णो जर्जरिताङ्गस्य कुङ्क-
 रस्यार्त्तचेतसः” हरि० ८६ अ० । “जराजर्जरितं
 पतिम्” भा० व० १२२ अ० । [२जरातुरे च मेदि० ।
 जर्जरीक लि० जर्ज-ईक फर्फरीका० नि० । १वृद्धिश्चिद्व्ये
 जर्भ उक्तौ भर्त्सने च तु० पर० सक० सेट् । जर्भति
 अजर्भीत् जजर्भ । [हेमच०

जर्ग पु० जृ-नन् । १चन्द्रे २वृद्धे च मेदि० । ३जीर्णे लि०
 जर्त्तिक जृ-वा० तिक । १वाहीकदेशे । सोऽभिजनोऽस्य अण्
 बहुषु जनपदे लुप् । २तद्देशवासिषु व० व० । “जर्त्तिका
 नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दितम्” भा० क० ४४अ० ।
 जर्त्तिल पु० जृ-विच् नित्यक० । १आरग्यतिले “जर्त्तिलः
 कथ्यते सङ्घिररग्यप्रभवस्तिलः” शब्दार्थचि० । “जर्त्तिलै-
 र्जुहोति” शत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्त्तिला अरग्य-
 तिलाः” भा० “जर्त्तिलिभ्रान् गवेमुकासक्तून् अजा-

नृपसत्तमः । द्वाभ्यानेकं फलं प्रादात् पत्नीयां भरत-
 र्धम् । ते तदात्र दिवा कृत्वा भक्षयामासतुः शुभे ।
 भाषित्वादिपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया सुतेः । तयोः
 समभवद्गर्भः फलप्राशनसम्भवः । ते च दृष्ट्वा स नृपतिः
 परां सुदमवाप ह । अयं काले महाप्राज्ञ ! यथा
 समयमागते । प्राजायेतामुभे राजन् ! शरीरशकले
 तदा एकान्निवाङ्मचरणे अर्द्धोऽरसुखस्मिन्ने । दृष्ट्वा
 शरीरशकले प्रवेगदुर्गमे भृगम् । उद्दिग्ने सच्चसंमन्त्र
 ते भगिन्यो तदाऽवने । सजीवे प्राणिशकले तज्यजाते
 सुदःखिते । तयोर्धातुयौ सुसंवीते ते कृत्वा गर्भसंज्ञवे ।
 निर्गम्यान्तःपुरद्वारात् ससुतसृज्याभिजम्भतुः । ते
 चतुष्पथनिःक्षिप्ते जरा नामाथ राज्ञसी । जयाह
 मनुजव्याघ्र ! मांसशोणितभोजना । कर्तुं कामा सुख-
 वहे शकले सा तु राज्ञसी । संयोजयामास तदा
 विधानवलनोदित । ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुष-
 र्धम् । एकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत ।
 ततः सा राज्ञसी राजन् ! विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
 न शशाक ससुदोदुं वज्रसारमयं शिशुम् । बालस्ता-
 मृतलं मुष्टिं कृत्वा चास्ये निधाय सः । प्राक्रोशदति-
 संरब्धः सतोय इय तोयदः । तेन शब्देन सुभ्रान्तः
 सहस्रान्तःपुरे जनः । निर्जगाम नरव्याघ्र ! राज्ञा सह
 परन्तप ! ते चात्रले परिन्ताने पयःपूर्णपयोधरे ।
 निराशे पुत्रलाभाय सहसैवाभ्यगच्छताम् । ते तु दृष्ट्वा
 तथाभूते राजानञ्छेष्टसन्ततिम् । तच्च बालं प्रवलि-
 चिनयामास राज्ञसी । नाह्नीति विषये राज्ञो वसन्ती
 पुत्रवृद्धिनः । बालं पुत्रमिमं हन्तुं धार्मिकस्य महा-
 त्मनः । सा तं बालमुपादाय मेघलेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मानुषं रूपमुवाच वसुधाविपम् । राज्ञस्यु-
 वाच । दृष्ट्वा दृष्ट्वा ! सुतस्तेऽयं मया दत्तः प्रवृत्ताताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिवरशासनात् । धात्रीजन
 परित्वक्त्रो मयायं परिरक्षितः । कृष्ण उवाच । ततस्ते
 भरतश्चेष्ट ! काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्याशु
 प्रसन्नैरभ्यशिक्षताम् । ततः स राजा संहृष्टः सर्वं तदुप-
 लब्ध च । अष्टच्छेदमगर्भाभां राज्ञसीं तामराक्षसीम् ।
 राजोवाच । का त्वं कमलगर्भाभि ! मम पुत्रप्रदायिनी ।
 काम्यया ब्रूहि कल्याणि ! देवता प्रतिभासि मे ।”

राक्षस्युवाच । जरा नामास्मि भद्रान्ते राज्ञसी
 कामरूपिणी । तव वेश्मनि राजेन्द्र ! पूजिता न्ययसं

सुखम् । गृहे गृहे मनुष्याणां नित्यं तिष्ठामि
 राज्ञसी । गृहदेशीति नाम्ना वै पुरा कृष्टा स्वय-
 म्भुवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्यरूपिणी ।
 यो मां भक्त्या लिखेत् कुड्ये सपुत्रां यौवनान्विताम् ।
 गृहे तव भवेद्दृष्टिरन्यथा जयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठ-
 माना तु पूजिताहं सदा विभो ! । लिखिता चैव
 कुड्ये पुत्रवैकुण्ठभिराहता । गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्भक्ष्य-
 भोज्यैः सुपूजिता । साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तया
 भ्यनिशं तव । तवेमे पुत्रशकले दृष्टवत्यस्मि धार्मिक ! ।
 संक्षेपिते मया देवात् कुमारः समपद्यत । तव भा-
 ग्यन्तद्वाराज ! हेतुमात्रमहं त्विह । मेरुं वा खा-
 दितुं शक्ता किं पुनस्तव बालकम् । गृहे सम्पूजनात्
 तृष्ट्वा मया प्रत्यर्पितस्तव । कृष्ण उवाच । एवमुक्त्वा
 तु सा राज्ञस्तत्त्वैवान्तरधीयत । स संवृत्ता कुमारं
 तं प्रविवेश गृहं नृपः । तस्य बालस्य यत् कृत्यं
 तच्चकार नृपस्तदा । आत्तापयच्च राज्ञस्या मगधेषु
 महोत्सवः । तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता ।
 जराया सन्वितो यस्माज्जरासन्वो भवत्वयम् । सोऽवर्द्धत
 महातेजा मगधाधिपतेः सुतः । प्रमाणवलसम्पन्नो
 कृताकृतिरिवानलः । मातापितोर्नन्दिकरः शुक्लपक्षे यथा
 शशी भा० सं० १७/१८ अ० ।

जरासन्धबध पु० जरासन्धस्य बधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
 अथ आख्यायिकायां तस्य लुपि व्यक्तवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
 भारतसभापर्वान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे तच्च पर्वं सभापर्वणि
 १८ अध्यायावधि २७ अध्यायपर्यन्तम् । “जरासन्धबधः
 पर्वं तथा दिग्विजयस्ततः” भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित् पु० जरासन्धं जितवान् जि-किप् इत० ।

भीमे पाण्डवे तज्ययकथा भा० सं० २३ अ०

“कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्तं प्रथमेऽहनि । अना-
 हारं दिशरात्रमविश्रान्तमवर्तत । तदुदत्तं तु तयोदश्यां
 समवेतं महात्मनोः । चतुर्दश्यां निशायान्तु निवृत्तो
 मागधः कृमात् । तं राजानं तथा क्लान्तं दृष्ट्वा राजन् !
 जगार्दनः । उवाच भीमकर्माणं भीमं सन्वोदयन्निव ।
 क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय ! लभ्यः पीडयितुं रणे । पीड्य-
 मानो हि कात्स्न्येन जह्याज्जीवितमात्मनः । तस्मात्तेनैव
 कौन्तेय ! पीडनीयोजनाधिपः । समसेतेन युध्यस्य बा-
 ह्व्यां भरतर्धम् ! । एवमुक्तः स कृष्णेन पाण्डवः पर-
 धीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रे मतिं बधे ।

लीरनेके" कात्या० श्रौ० १८।१।१ । कर्केण तदर्थकतया व्याख्यातम् ।

जलं पु० जन-“जनेसु रश्च” उणा० ५।४६ सू० तु रश्चान्ता-
देशः । १योनौ तस्यां देहस्य जायमानत्वात् तथात्वम् ।
२हस्तिनि च उणादिकोषः अत्र शब्दकल्पद्रुमे जनेति
अकारान्तशब्दकल्पनं प्रामादिकमेव । संचिप्रसारे च लिपि-
करप्रमादकृतमेवाकारान्तत्वम् । [अजस्तीति । जजस् ।
जस् भर्त्सने उक्तौ रत्नणे च आ०पर० सक्त० सेट् । जस्ति
जर्भरि वि० जुभ-गात्रविनाये अरि, भृ-यङ्लुक् इः प्रपो०
बख जः । १गात्रविनामकर्त्तरि २भर्त्तरि च । स्त्रियां
वा डोप् । “सृण्वेव जर्भरी तर्फी तु” सू० १०।१०६।
६। भाष्ये तथैव व्युत्पादितम् निरु० परि० १।५ “इमा-
मृचमधिलय”द्विविधा सृणिः जर्भरि भर्त्ता च कृन्ता च
तथाश्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारौ” १ । इमा
मृचमधिलय चावाकैरुपहसितम् “तयोवेदस्य कर्त्तारो
भगवद्भर्त्ता निशाचराः जर्भरीतर्फीत्यादि पण्डितानां
वचः स्रुतम्” सर्वद० चाव्याकदर्शने । स्त्रियां वा डोप् ।
जर्हिल पु० जर्जिल+प्रपो० । जर्जिले आरण्यप्रतिवे राजनि०
जल आच्छादादने चुरा० उभ० सक्त० सेट् । जालयति ते
अजीजलत् त ।

जल तीक्ष्णोभवने जीवनोपयोगिक्रियायां च अक०आ०पर०सेट् ।

जलति अजालीत् जजाल जेलतुः ज्वलादि जलः जालः ।

जल वि० जल-अच् उख लोवा । १जडे । २दके,
३होवेरे गन्धद्रव्ये, ज्योतिषोक्ते लम्बावधिके ४चतुर्थस्थाने,
५पूर्वापाङ्गान्तत्वे च न०शब्दार्थचि० । जलञ्च पञ्चभूतान-
गतभूतभेदः तद्भेदगुणादिकं सुश्रुतोक्तं अम्बुगण्डे ३२८३०
पृष्ठे दर्शितम् धनशब्दे २७८६ पृष्ठे च तस्य विवृतिः ।
“अपां शैल्यं तथा क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता । जिह्वा-
भिपप्रन्दनश्चापि भौमानां अपणं तथा । चतुर्थमापो
विज्ञेयं जिह्वाध्यात्मं प्रचक्षते । अधिभूतं रसास्तत्र सोम-
स्तत्वाधिदेवतम्” भा० आश्व०अ० । “तदङ्गनिपप्रन्दजलेन
लोचने” “जलाभिलाषी जलमाददानाम्” रघुः । “न
तज्जलं यच्च सुचारुपङ्कजम्” भट्टिः ।

“तृषिताय रोगिणोऽपि जलं देयं तथा च “पानीयं
प्राणिनां प्राणस्तदायत्तं हि जीवनम् । तस्मात् सर्वा-
स्त्वस्यासु न कश्चित् वारिवार्यते । अक्षेनापि विना जन्तुः
प्राणान् धारयते विरम् । तोयाभावे पिपासार्तः
क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते । तृषितो मोहमायाति मोहात्

प्राणान् विमुञ्चति । तस्माज्जलमवशम् हि दातव्यं
भेजैः समभिति” राजवल्गुभः । “पादेन घटसुखाय
भाजने पूरयेज्जलम् । तज्जलं सदिराहृत्यं भाण्डस्यं
सुरया समम्” इति कर्मलोचनः तस्य दानमाहात्म्यं
यथा । “अन्ने दत्ते नरेणैव प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
प्राणदानाद्भि परमं न दानमिह विद्यते । अन्नं चापि
प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना
न किञ्चित् संप्रवर्त्तते । अन्नोपश्रो महाराज! वीर-
ध्वज जलोज्ज्वलः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति
विशाम्यते ! । तस्मात् पानीप्रदानाद् न परं विद्यते
कश्चित् । तच्च दद्यान्नरो नित्यं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते । शब्दवाच-
धि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति
कीर्त्तिं चैवैव शाश्वतीम् । प्रेक्ष चानन्त्यमश्नाति पापे-
भ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुजव्याघ्र ! क्षणे गत्वा
महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यव्रवीन्
मनुः” शा० शा० दा० अ० हेमाद्रौ दा० खण्डे विग्रहो
दृश्यः “पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं मङ्गलं
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती” जलदानमन्त्रः
जलवर्षणज्ञानाय वर्षादधिपराजाद्यानयनं तत्प्रवृत्त-
त्वसिंसंज्ञे दर्शितं यथा

“वटिभूला कपिः सर्वा वटिभूलञ्च जीवनम् ।
तस्मादादौ प्रयत्नेन वटिज्ञानं समाचरेत् । ततो वर्ष-
राजानं मन्त्रिणं मेघमेव च । आहूकं सलिलञ्चापि
वटिज्ञानाय शोधयेत् । शकं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं
सुनिना (७) हरेत् । भागशितो न्योजेयो न्यपान्नी
चतुर्थकः ।” अथ न्यपादिफलम् । “चित्तनाशके न्ये
वटिर्हटिख्या निशापतौ । वटिर्मन्दा सदा भौमे चन्द्रजे
वटिरुत्तमा । गुरौ च शोभना वटिर्भागवे वटिरुत्तमा ।
पृथिवी धूलिसम्पूर्णं वटिहीना शनौ न्ये । यस्मिन्
संवत्सरे चैव अको राजा भविष्यति । शस्यज्ञानिभवेत्तत्र
नित्यं रोगश्च जायते । यास्मिन्नवदे विभूराजा शस्यपूर्णं
च मेदिनी । नैरुज्यञ्च सुवटिश्च सुभिचं क्षितिमण्डवे ।
यास्मिन्नवदे कुजो राजा शस्यशून्या च मेदिनी । नैरुज्य
विनिहन्तश्च दुर्भिचं क्षितिमण्डवे । यत्नावदे चन्द्रजो
राजा सर्वशस्या च सूर्भवेत् । धम्मो स्थितिर्मनःस्थैर्यं
वटिकारणमुत्तमम् । यत्नावदे च गुरुराजा सर्वा रस-
वती मङ्गी । न्यपाणां वर्जनं नित्यं धनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैत्यगुरुः कृत्यान् सर्वशस्त्रं धरातलम् ।
 संक्रामो वातदृष्टिः रोगोपद्रव एव च । मन्दा दृष्टिः
 सदा वातो राजा संवत्सरे शनिः । शकस्य कालं
 त्रिगुणीकृतञ्च द्विगुणवस्त्रव्यसमन्तितम् । राजा च
 मन्त्री च जलाधिपश्च शस्याधिपः स्थान्मुनिभाजितेन ।
 (शकस्य कालं त्रिगुणीकृतञ्च पक्षेण युक्तं सुनिना
 हरेत् । सूर्यादि वर्षाधिपतिश्च शेषो मन्त्री चतुर्थो भवति
 प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । यथा दृष्टिफलं प्रोक्तं वत्-
 सरे यज्ञभूपतो । तथा दृष्टिफलं ज्ञेयं विज्ञैर्वत्सर-
 मन्त्रिभिः ।" अथ मेघानवनम् । "शकं वज्रिसमायुक्तं
 नेत्रेण भागमाहरेत् । शेषं मेघं विजानीयादायत्तादि
 यथाक्रमम् । आवर्तश्चैव संवत्तः पुष्करो द्रोण एव
 च । चत्वारो जलदाः प्रोक्ता आवत्ताद्या मनोविभिः ।
 शकदेवेन चावत्तं संवत्तं सर्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं
 वारि द्रोणे वज्रजला मही ।" अथ जलादक-
 निर्णयः । "शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनसुष्क-
 तम् । खादकस्य भवेन्मानं सुनिभिः परिकीर्तितम् ।
 युष्माज्जगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति ।
 यतादकं कं हरिकाम्बुकेऽर्धं वदन्ति कन्यासृगयोरशी-
 तम् । कुबेरकुम्भातिस्तलाभिधाने जलादकं पश्यति
 वदन्ति । अनेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य नीरं क्षपि-
 कर्म्म कार्यम्" । एतत्सर्वं विंशत्या हरणीयम् ।
 सप्तद्वे दश भागांश्च पञ्चभागानपि पर्वते । पृथिव्यां
 चतुरोभागान् सदा वर्धति वासवः ।" अथ पौष्पादि-
 मासीयदृष्टिलक्षणम् । "सार्द्धं दिनद्वयं मानं कृत्वा
 पौष्पादिना बुधः । गणयेन्मासिकीं दृष्टिमदृष्टिं वानिल-
 क्रमात् । सौम्यवारुणयोर्दृष्टिरदृष्टिः पूर्व्यास्ययोः ।
 निष्ठांति दृष्टिहानिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुलं जलम् । एकैकं
 पञ्चदशेन मासस्य दिवसो मतः । पूर्वाङ्गे वासरी दृष्टि-
 रक्षराङ्गे च नैशिकी । दत्त्वा दण्डे पताकान्तु वात-
 स्यात्तुक्रमेण च । विज्ञेया मासिकी दृष्टिर्दृष्टा वातं
 दिशानिश्चयम् । धूलीभिरेव श्वलीकृतमनरीचं विद्यु-
 ष्कटाच्छुरितवारुणदिग्विभागम् । पौषे यदा भवति
 मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला ज्वते धरित्री ।
 पौषे मासि यदा दृष्टिः कुञ्जटिब्बा यदा भवेत् । तदादौ
 सप्तमे मासि तां तिथिं ज्ञाव्यते मही । अथ माघादिफलम् ।
 माघस्य सितसप्तम्यां दृष्टिर्वा मेघदर्शनम् । तदा संवत्सरो
 सत्यः सर्वशस्त्रफलप्रदः । सप्तम्यां स्वातियोने यदि पतति

जलं माघपक्षेऽन्वकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजलधरो
 गर्जितो वासरे वा । विद्युन्माताकुलं वा यदि भवति
 नभो नष्टचन्द्रार्कतारं तावद्वर्षन्ति मेघाः पूतवरणितले
 यावदाकार्तिकान्तम् । माघे वज्रलसप्तम्यां तथैव फाल्गु-
 नस्य च । चैत्र-शुक्लतृतीयायां वैशाखे प्रथमेऽहनि ।
 एतासु चण्डवातो वा तडिद्दृष्टिरथापि वा । तदा स्यात्
 शोभना प्रादुर्भावत् शस्त्रवती क्षितिः । धनुर्मकरकुम्भे
 यदा वर्धति वासवः । तदादि सप्तमे मासि वारिपूर्णा
 भवेन्मही ।"

अथ चैत्रलक्षणम् । प्रतिपदि मधुमासे भातुवारः
 सितायां यदि भवति तदा स्वाक्षितला दृष्टिर्वदे ।
 अविरलपृथुधारासान्द्रदृष्टिप्रवाहैर्धरणिमलमेघं ज्ञाव्यते
 सोमवारे । अवनितनयवारे नास्ति दृष्टिर्न शस्यं कवि-
 गुरुभ्युजानां वासरे शस्यपूर्तिः । जलनिधिरपि शोभं
 याति वारेण शौरेर्भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या ।
 चैत्राद्यभागे चित्वायां भवेत्क्षितिस्तला क्षितिः । शेषे-
 ऽपि चैत्रचात्यर्थं ज्ञा मध्ये वज्रवर्षिणी ।

अथ वैशाखलक्षणम् । प्रवाहयुक्तनद्यान्तु दण्डं
 न्यस्य जले निशि । वैशाखयुक्तप्रतिपत्तियौ दृष्टिं निरु-
 पयेत् । स्यो विद्विरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् ।
 अक्षयित्वा तु तं दण्डमक्षतल्ये जले क्षिपेत् । प्रातरु-
 त्थाय सहसा तदङ्गुलिं निरुपयेत् । समं चैवाधिकं नूतनं
 भविष्यज्जलकाङ्क्षया । गतवत्सरवद्धारि वन्या चैव समे
 भवेत् । ह्रीने ह्रीनं भवेद्धारि भवेदुवन्त्या च तादृशी ।
 अक्षाधिक्ये च द्विगुणा दृष्टिर्वन्त्या च जायते । इदं
 परागरेणोक्तं भविष्यदृष्टिलक्षणम् । सूर्योदये विषुवतो
 जगतां विपत्तिर्मध्यं गते दिनकरे वज्रशस्त्रहानिः । अस्तं
 गते दिनकरे तु तदङ्गं शस्यमैश्वर्यं भोगमस्तुलं खलु चार्ज-
 रात्मी । तदा संवत्सरो धन्यो वज्रशस्त्रफलप्रदः ।

अथ ज्येष्ठलक्षणम् । ज्येष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादौ
 दशमक्षके । सजला निर्जला यान्ति निर्जलाः सजला
 इव । रेखात्रयं ससृज्जिह्वं ताभिस्ताश्च विवर्धयेत् ।
 त्रिष्टङ्गं सर्वकोषेषु पर्वतं तत्र दापयेत् । रैशानादि
 दक्षिणाङ्कान् संचिखेदनलादितः । येन येनाजसंक्रान्ति
 स्तेन प्रादुर्फलं भवेत् । अतिदृष्टिः सप्तद्वे स्यादना-
 दृष्टिस्तु पर्वते । कक्षयोश्चित्तला दृष्टिः सप्तद्वेः शैव-
 सन्धिषु । (मतान्तरे । रेखात्रयं कक्षजिह्वं ताडितं वेद-
 सभावेः । रैशानदक्षिणे षट्क्षं चिखेदनलादितः । येन

येनाजसंक्रान्तिस्तेन प्राष्टफलं वटेत् । अग्निन्यादौ ससु-
द्रेषु नक्षत्रेषु द्वयं द्वयम् । कक्षपर्वततोरैषु एकैकं परि-
कीर्तितम् । ”) “चित्रास्वातिविशाखासु ज्यैष्ठे मासि
निरभ्यता । तास्त्रेव आवणे मासस्य द वर्षति, वर्षति ।”
अथ आषाढजलक्षणम् । “आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपति-
ककुभं वात वातः, सुहृदिः, शस्यध्वंसं प्रकुर्व्याद्दहनदिशि
गते, मन्दहृदयमेव । कर्कट्यां शस्यहानि, वरुण-
दिशि जलं, वायुना वायुकोपः, कौबेर्यां शस्यपूर्णं
प्रथयति नियतं मेदिनीं, शस्यमीशे । आषाढस्य सिते
पक्षे नवम्यां यदि वर्षति । वर्षयेव तदा देवस्तत्वाष्टौ
कुतो जलम् । शुक्लाषाढीनवम्यासुदयगरितटीर्नमेलत्वं
प्रयाते स्त्रीयं कालं विधत्ते खरतरकिरणो मण्डला-
कारमख्यम् । जीमूतैर्वेष्टितोऽसौ यदि भवति रविगन्ध-
मानेऽस्तगौ तावत् पर्यन्तमेव प्रणदति जलदो यावदस्तं
तुलायाः ।”

अथ आषाढजलक्षणम् । “रोहिण्यां आवणे मासि
यदि वर्षति वासवः । तदा हृदिर्भवेत्तावदुयावन्नो-
त्तिष्ठते हरिः । कर्कटे रोहिणीकक्षे यदि हृदिर्न
जायते । तदा पराशरः प्राह हाहा लोकस्य का
मतिः । आवणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्षणं यदि ।
विफलारम्भसंज्ञेगास्तदा स्युः क्षिप्रतयः ।”

अथ भाद्रजलक्षणम् । सिंहे च भौमवारे च पूर्वफल्गुनि
ऋतुके । व्यतीपाते च नन्दायां तुलायां वर्षयेद्विः ।”
अथ सद्योहृदिज्ञानम् । जलहस्तो जलस्थो वा निकटे
ऽथ जलस्य वा । दृष्ट्वा पृच्छति हृदि प्रथं हृदिः संजायते
ऽचिरात् । अकस्मादन्नमादाय उच्यते पिपोलिका ।
भेकः शब्दायतेऽकस्मात्तदा हृदिर्भवेद्भुवम् । विडाला
नकुलाः सर्पा ये चान्ये वा विलेशयाः । धावन्ति शरभा
मत्ताः सद्यो हृदिर्भवेद्भुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गे
धूलीभिः सेतवन्मनम् । मयूराश्चैव नृत्यन्ति सद्यो हृदिः
प्रजायते । अवातवातदुष्टानां नृणामङ्गव्यथा यदि ।
दृष्ट्वाद्यारोहणश्चाहेः सद्यो वर्षणलक्षणम् । पक्षयोः शोषणं
रौद्रे खगानामप्युचारिणाम् । भिक्षीरवस्तथाकाशे
सद्यो हृदिः प्रजायते ।”

अथ अष्टसञ्चारे हृदिजलक्षणम् । “चलत्यङ्गारके
हृदिर्भुवा हृदिः शनैश्चरे । वारिपूर्णं मर्ह्यं कृत्वा
त्रयात् सञ्चरते गुरुः । प्रहाणासुदये चास्ते तथा वक्रा-
तिचारयोः । प्रायो वर्षन्ति जलदा नृपाणासुदयेऽपि

च । चित्रामध्यगते जीवे भिन्नभाण्डमिव क्वेत् ।
ततः स्वानीं समासाद्य मञ्जारेष्वान् विमुञ्चति । प्रायेणो-
पचितान्मेघान् स्वातिरेकाऽप्यपोहति । अवणे जनितं
वर्षं रेवत्याञ्च विमुञ्चति ।”

अथ अनाहृदिजलक्षणम् । “भुवे च वैष्णवे हस्ते मने शक्ते
चरन् कुजः । सद्यः करोत्यनाहृदिं क्षत्तिकासु मघासु च ।
कजपृष्ठगतो भानुर्भानुपृष्ठगतः कुजः । ह्यर्थेण च युतो
भौमः समुद्रमपि शोषयेत् । सद्यो निकलनवेद्दृष्टं चित्रा-
मध्यगता शृगुः । अङ्गारको यदा सिंहे तदा द्वारमयी
मर्ह्यी । स एव रविणा युक्तः समुद्रमपि शोषयेत् ।”
ज्यो० त० कश्चिद्विधेय उक्तो यथा

“भुजबलभीमे व्रजति यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव
भिन्नतलो जलं ददाति । अथ भवति दिवाकरापतचेत्
प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् । यावन्त्यान्ते गङ्गसुवचरति
धनुरयो मन्मथं मीनकन्ये तावद्दुर्मिच्छापीडा भवति च
मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् । उर्वीं निक्षुप्य शब्दा शव-
शिरपटलेन तैयन्ते पिशाचाः प्यासाः शून्या भवेयुर्नर-
पतिरहिता ह्यस्ति कङ्कालमाला । यत्र करोति रविजो
धरणीसुतो वा मूलक्षेत्रहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । ह्योप-
भङ्गपतनादि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौत-
देशः । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत्
क्षिप्रतयमण्डले । तदाङ्गवङ्गान्ध्रकोशलेषु विभागशेषं
कुरुते बहुश्वराम् । तिष्ठेतां यावदेकैर्वाक्पत्न्यवर्जितौ ।
पदे तावत् क्षुद्रो गसंभामात् प्रजानां क्षयमादिशेत् । “शारभ
शुक्लपतिपत्तिथिं मार्गात् चैवकं गर्भनीहारेर्जलदैरिति
प्राष्टपरीक्षणम् । यन्नक्षत्रं गतवति विधौ जायते तत्र
गर्भः पश्चादस्माच्चवतिशतके १६चाङ्गि तस्य प्रकृतिः ।
गर्भशब्दे च २५५१ अश्वगर्भो हृत्संहितोक्तो दर्शितः ।
वर्षणसूचकनिमित्तानि ह० सं० २४ अ० उक्तानि यथा
“ज्यैष्ठ्यां समतीतायां पूर्वप्राज्ञादिसम्पद्येन । शुभ-
मशुभं वा वाच्यं हरिमाणं चाम्भसस्तज्जैः । हस्त-
विशालं कुण्डकमधिलव्याम्बुप्रमाणनिर्देशः । पञ्चाशत्यल-
नादकमनेन मिथुयाज्जलं पतितम् । येन धरिनीसुद्रा
जनिता वा विन्द्वस्तृणाग्रेषु । हृदेन तेन वाच्यं
परिमाणं वारिणः प्रथमम् । केचिदथाभिहृष्टं दश-
योजनमण्डलं वदन्यन्ते । गर्गविशेषपराशरमतमेतद्वाद-
शाक्ष परम् । येषु च भेष्वभिहृष्टं भूयस्तेष्वेव वर्षति
प्रायः । यदि नाप्या(२०)दृष्टुं हृष्टं सर्वेषु तदा त्वनाहृदिः ।

हस्तायः० सोम्यः चित्रापौष्णः० धनिष्ठासु षोडश द्राक्षाः। शतभिषगैन्द्रः० स्वातिषु चत्वारः कृतिकासु दश। अथग्रे भवानुराधाभरणीमूलेषु दश चतुर्थीक्षाः। फल्गुन्यां पञ्च कृतिः० पुनर्वसु विंशतिर्द्रोणाः। ऐन्द्राग्नः० ख्यः० वैश्वे०० च विंशतिः सार्पः० भे दश त्र्यधिकः। २५ अहिर्बुध्न्यः० मृगशिराजपत्येषु पञ्चकृतिः०५। पशुदशजोऽप्ये च कीर्त्तिता वार्जिभं दश द्वौ च। रौद्रेऽष्टादश कथिता द्रोणा निरुपद्रवेष्वे। रविरविसुतकेतुर्गोहिते भे क्षिति- तनयत्विधधातु ताहते च। भवति हि न शिवं न चापि दृष्टिः शुभसंज्ञिते निरुपद्रवे शिवं च।”

“वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णयः तत्रैव २८ अ० यथा “वर्षाप्रश्ने सलिलनिलयं राशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे। सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरसदकं पापदोऽल्पमम्भः प्राकट्यकाले वृजति न चिराच्चन्द्रवद्भागवोऽप। आर्द्रं द्रव्यं स्पृशति यदि वा वारि तत्सज्जकं वा तोयासज्जो भवति यदि वा तोय- कार्योन्मुखो वा। प्रष्टा, वाच्यं सलिलमचिरादस्ति निः- संशयेन प्रच्छाकाले सलिलमिति वा श्रूयते यत् शब्दः”।

अथ सप्तदृष्टिनिर्णयः “उदयगिखरिसंस्थो दुर्निरीक्ष्यो- ऽतदीप्रप्रा द्रुतकनकनिकाशः क्षिप्रवैदूर्यकानिः। तद- द्दिनि कुरुऽम्भस्तोयकाले विवस्वान् प्रतपति याद वोच्चैः खं गतोऽतोव तीक्ष्णम्। विरससदकं गोनेत्राभं विरहि- मला दिगो लवणविक्रतिः काकागण्डाभं यदा च भवेन्नभः। धवननिगमः पोद्भूयन्ते भगः स्थलगामिनो रसनमस- क्तमण्डूकानां जलागमहेतवः। माजौरा भृगुमवनिं नखैर्लिखन्तो लोहानां अनलिचयः सविस्मयः। रथ्यायां शिशुनिचिताश्च सेतुवन्ताः सम्प्राप्तं जलमचिरा- द्निवेदयन्त। गिरयोऽञ्जनप्रज्ञसन्निभा यदि वा वाष्प- निरुद्धकन्दराः। लकवाकु वलोचनोपमाः परिवेपाः शशिनश्च दृष्टिदाः। विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डो- पसंक्रान्तिरहित्यवायः। द्रुमाधिरोहश्च भजङ्गमानां दृष्टेर्निमित्तानि गवां म्लुतं च। तरुशिखरोपगताः लकलासा गगनतलस्थितवृष्टिनिपाताः। यदि च गवां रविपीलणमूर्ध्नि निपतति वारि तदा नचिरेण। नेच्छन्ति विनिर्गमं गृह्णादुन्वन्ति अथणान् खुरानपि। पशवः पशुवश्च कुर्कुरा यदि चान्मः पततीति निर्दिशेत्। यदा स्थिता गृहपटलेषु कुर्कुरा भवन्ति वा यदि विततं दिशोन्मुखाः। दिवा तडिद्यदि च पिनाकिदिग्भवा

तदा क्षमा भवति समातिवारिणा। शुक्लपोतविष्टो- चनसंज्ञो मधु नभश्च यदा हिमदीर्घतिः। प्रतिगशी च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिरादिवः। स्तनतं निशि विद्युतो दिवा, रुधिरनिभा यदि दण्डवत् स्थिताः। पवनः परतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदा- गमो भवेत्। वल्लीनां गगनतलोन्मुखाः प्रवानाः स्ना- यन्ते यदि जलपांशुर्भविहङ्गः। सेवन्ते यदि च सरीसृपास्तृणाम्याग्यासज्जो भवति तदा जलस्य पातः। मयूरशुकचापचातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कज- द्युतिसुपञ्च सन्ध्याचनाः। जलोर्मिनगनक्रकच्छपयराह- मोनोपभाः प्रभूतपटसञ्चया न तु चिरेण यच्छन्त्यपः। पर्यन्तेषु सुधाशशाङ्गधवला मध्येऽञ्जनालित्विधः स्निग्धा नैकपुटाः लरञ्जलकणाः सोपानविच्छेदिनः। माहेन्द्री- प्रभवाः प्रयान्दपरतः प्राक् चाम्बुपाशोद्भवा ये ते वारि- सुचक्षुजनि नचिरादम्भः प्रभूतं भुवि। शक्रचाप- परिघप्रतिस्त्रयां रोहितोऽथ तडितः परिवेपाः। उद्ग- मास्तसमये यदि भानोरादिगत् प्रचुरमम्भु तदाशु। यदि तित्तिरिपत्तनिभं गगनं सुदिताः प्रवदन्ति च पक्षिगणाः। उदयास्तमये सवितुर्द्युनिशं विस्मजन्ति घना नचिरेण जलम्। यद्यमोषकिरणाः सहस्रगोर- क्षभूधरकरा इवोच्छ्रिताः। भूसमं च रसते यदासुद- क्षन्महङ्गवति दृष्टिलक्षणम्। प्रादृषि शीतकरो भृगु- पुतात् सप्तमराशिगतः शुभदृष्टः। सूर्यसुताक्षवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जलागमनाय। प्रायो यद्वाणामुदयास्त- काले समागमे मण्डलसंक्रमे च। पञ्चमये तीक्ष्ण- कारयनान्ते दृष्टिर्गतेऽर्के नियमेन चार्द्रांम्। समागमे पतति जलं जगुक्रयोर्ज्जलीययोर्गुरुसितयोश्च सङ्क्रमे। यमारयोः पवनकुताशजं भयं न दृष्टयोरसहितयोश्च सङ्क्रमे। अपतः प्रुष्टतो वापि यद्वाः सूर्यावलम्बिनः। यदा तदा प्रकुर्वन्ति महीमेकार्णयाभिव”

लघौ केदाराज्जलमोचनकाल उक्तो यथा “नैरुज्यार्थं हि धान्यानां जलं भाद्रे विमोचयेत्। मूलमातन्तु संस्थाय कारयेज्जलमोक्षणम्। भाद्रे च जलसम्पूर्णं धान्यं विविधवाधकैः। प्रपीडितं लघाणानां न धत्ते फलसुतमम्”। लघिपराशरः। [हारा०। जलकण्टक ५० जले कण्टक इव। १२६ कण्टके २ कुम्भीरे च जलकपि ५० जले कपिरिव। शिशुमारो जलजन्तुभेदे (सोसक) हारा०।

जलकपीत ५० जलजातः कपोतः । जलपारावते राजनि० ।
जलकरङ्ग ५० जलस्य करङ्ग इवाधारः । १ नारिकेल, २ मेघे
च । जलस्य करङ्ग इव । १ पद्मे च मेदि० ।

कलकल्क ५० जलेन कल्क इव । जम्बावे हारा० ।

जलकाक ५० जले काक इव लणत्वात् । (पानकौडी)
पलिभेदे । राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकाङ्क ५० जले काङ्कति काङ्क-अण् लप् ० स० ।

१ हस्तिनि त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २ जलाभि-
लाषिणि लि० । पा० स्त्रियां टाप् सुध्वो० षण् ईप् ।

जलकाङ्गिन् ५० जले काङ्कति काङ्क-णिनि । १ हस्तिनि
हारा० । २ जलाभिलाषिणि लि० । स्त्रियां ङीष् ।

लकान्तार ५० जलमेव कालारो दुर्गमवर्त्म यस्य । वरुणे
हेम च० । [भिलाषुके लि० ।

लकामुक ५० इत० । १ कुटुम्बिनीद्वये राजनि० । १ जला-
लकिराट ५० जले किराट इव । पाहे (हाङ्गोर) ।
हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुट ५० जले कुक्कुट इव । (गाङ्गचिचल) पलिभेदे
हारा० । “भङ्गराजस्यैवा हंसेदायूहैर्जलकुक्कुटैः”
भा० व० १०८ अ० । “कादम्बैश्चक्रयाकेच कुरैर्जलकुक्कुटैः”
१५८ अ० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकुक्कुभ ५० जले कुक्कुभ इव । कोयटिष्ठगे (कोडा
पाख) हेम० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [यद्गार्थचि० ।

जलकुन्तल ५० जलस्य कुन्तलः केय इव । जलकेये शैवावे ।

जलकुञ्जक ५० जले कुञ्ज इव कायति कै-क । पङ्कारे
यद्गार्थचि० । [मेदि० ।

जलकूपी स्त्री जलेन कूपीव । १ कूपगते २ पुष्करिण्यां च
जलकूर्म ५० जले कूर्म इव । शिशुमारो त्रिका० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलकेश ५० जलस्य केश इव । शैवावे हारा० ।

जलकेतु ५० “जलकेतरपि पश्चात् स्निग्धं शिखया परेण
चोन्नतया” इ० स० । १ अ० वृत्ते केतुभेदे ।

जलक्रिया स्त्री जलसाध्या क्रिया । पितादीनां तर्पणे
“कालिन्द्रां विधिवत् स्नात्वा कृतपुण्यजलक्रियः”
भाग० ६।१६।१४ “कृत्वा वंज्यां जलक्रिया” आ० त० ।

जलक्रीडा स्त्री इत० । नद्यादौ सखिभिः परस्परं जल-
संचनरूपक्रीडायाद् । “सहिताः भ्रातरः सर्वे जल-
क्रीडामवाप्नुमः” । “ततस्तौ सहिताः सर्वे जलक्रीडा-
भर्तृवत्” भा० आ० १२८ अ० ।

जलखग ५० स्त्री० इत० । जलचरविहगे स्त्रियां जातित्वात्
ङीष् । “हृदिनी विलासिनीनां जलखगनखविहगे
रम्येषु” इ० स० ४८ अ० ।

जलगर्भ ५० जलस्य चको गर्भः । इ० स० लङ्गे मेघनिःसृ-
जलस्य चको निमित्तभेदे गर्भगर्भे २५९१ इ० विट्तिः ।

जलगुल्म ५० जलस्य गुल्म इव । १ जलावत्ते (बुराणे)
२ कमठे ३ जलचत्वरे च (चातर जल) मेदि० ।

जलङ्ग ५० जलं गच्छति गम-ङ नि० मुम् । महाकावे शो-
धिभेदे राजनि० । [भरतः ।

जलङ्गम ५० जलं गमयति स्त्रियां गामि-वा० च । चखते
जलचत्वरे न० जलेन चत्वरे । (चातरजल) सलसवि-
युक्ते देशे मेदि० ।

जलचर लि० जले चरति चर-टक् ७त० । पाहादिषु जल-
जन्तुषु । “अथीतास्तरो माघे—चैत्रे जलचराः स्युः”
चाणक्य० । “याम्येन योजजलचरकाननहा वङ्गिष्ठ-
दव” इ० स० ४ अ० । “गोवृषजलचरकर्मकशिलोच्चैर्दव-
सम्पन्नाः” १५ अ० ।

जलचारिन् ५० जले चरति चर-णिनि ७त० । १ प्रस-
२ जलचरमात्रे लि० स्त्रियां ङीष् । “सर्वाणि च मनोप्राणि
समन्तात् जलचारिभिः” भा० व० १६८ अ० ।

जलज न० जले जायते जल-ङ । १ पद्मे २ शङ्खे च मेदि० ।
३ स्नानभेदे राजनि० । ४ मत्स्ये ५० स्त्री० यद्ग० ।
५ हिप्पलवृक्षे ५० (जलवेत) इवानीरवेते ७ शैवावे
च ५० राजनि० । दकुपीलौ भावप्र० एजलजौ कर्कट-
मीनौ सकरान्याङ्गश्च शिवमते कुम्भः” ज्यो० चन्द्रो
१० कर्कटादिराशिषु । १ जलजातमात्रे कुम्भीरादौ लि०
“जलजानां पद्मानां स्थलानाञ्चैव सर्वशः” भा० स०
१ अ० । “जलजैः प्राणिभिः कीर्णम्” “जलजैर्भूषितां
युष्मेः” । “जलजैः कुसुमैश्चिताम्” “जलजैर्हरितोद्गमम्”
हरिवं० ६८ अ० तत्र पद्मे “वाचस्पतिरुवाचेद् प्राज्ञि-
र्जलजासनम्” कुमा० । शङ्खे “निवेद्य दध्नी जलजं
कुमारः” “जलजासिगदायाङ्गं चक्रवाङ्कितमूर्तिभिः”
रघुः । मत्स्यादौ “न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा या सखा-
हृताः । स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः”
सुख० । “निषेव्यमाणो जलजैव सप्तैः” हरिवं० २४१ अ० ।
१ अजले चन्द्रे च तस्य सलिलमयत्वात् सप्तज्जातत्वाद्
तथात्वम् । [अमरः ।

जलजन्तु ५० जलजातो जन्तुः । यदसि जलजाते प्राणिनि

जलजन्तुका स्त्री जलजन्तुसंज्ञायां कन् । जलौकायां भरतः ।

जलजन्मन् न० जले जन्म यस्य । पद्मे हेमच० । “निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्मतया” भाषः ।

जलजम्बूका स्त्री जलजाता जम्बूका । लुट्जाम्बुम् शब्दचि० । जलजाजीव पु० जलं जलजमत्स्यवधिविक्रयादिकमाजीवति आजीव-अण् । जलचरघातके (जले) शब्दार्थचि० । [हारा० ।

जलजिह्व पु० जना जडा स्वादे असमर्था जिह्वाऽस्य । नक्रे जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमत्स्यादिना जीवति जीव-णिनि । (जले) सत्स्योपजीविनि । “स्त्वजालैर्यथा मत्स्यान् वधन्ति जलजीविनः” भा० शा० २०३२४० ।

जलडिम्ब पु० जले डिम्ब इव । शम्बूके । (शाम्बूक) हारा० । जलतण्डुलीय पु० जलजातस्तण्डुलीयः । कञ्चटे शाकभेदे शब्दार्थचि० ।

जलतापिन् पु० जलतां स्वे दरूपस्त्रेहजलमयतामाप्नोति पाककाले व्याप+णिनि । (इलिग) मत्स्यभेदे शब्दर० । स्वार्थे क । जलतापिक तत्त्वार्थे । संज्ञायां कन् । काक-माचीष्टचे च शब्दर० । [(इलिग) मत्स्यभेदे शब्दर० ।

जलताल पु० जलतायै च्यलति पथ्याप्नोति च्यल-अच् । जलतिक्तिका स्त्री खल्यं तिक्ता कन् तिक्तिका जल-प्रधाना तिक्तिका । शल्लकीष्टचे राजनि० ।

जलत्रा स्त्री जलात् त्रायते त्रै-क । १७८० २जङ्गमकटपाञ्च हारा० ।

जलत्रास पु० जलात् तद्दर्शनात् त्रासः, सोऽस्य वा । दंष्ट्रिणा दंशनोत्तरं जलं दृष्ट्वा १त्रासे २तद्युक्ते त्रि० । “येन चापि भवेदृष्टस्तस्य चेष्टारुतं नरः । वज्रगः प्रति कुर्वाणः क्रियाहीनो विनश्यति । दंष्ट्रिणा येन दृष्टं तद्रूपं यदि पश्यति । अप्सु वा यदि वाऽऽदर्शं रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् । तस्यत्यक्काद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्टापि वा जलम् । जलत्रासस्तु विद्यात् रिष्टं तदपि कीर्तितम् । अदृष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति । प्रमुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थोऽस्वस्थो न सिध्यति” सुश्रु० ।

जलद पु० जलं ददाति दा-क । १मेघे, २कर्पूरे च ३जल-दातरि त्रि० मेदि० । “अनतिचिरोज्झितस्य जलदे-न चिरस्थितवज्जुदुवदस्य पयसोऽनुकृतिम्” । “प्रौढ-ध्वान् दिनमिह जलदाः” भाषः “सन्देशं मे तदनु-जलद ! आप्रसि श्रोतयेयम्” मेघ० ।

जलदकाल पु० इत० । वर्षाकाले “जलदकालमवोधतं दिशाम्” भाषः ।

जलदक्षय पु० जनदानं क्षयोऽयम् । १शरत्काले “सर्वाणि तनुतां यानि जनानि जलदक्षये” हरिवं० ७३२४० ।

जलदहुर पु० जलं दहुर इव । जलरूपे दहुराद्यभेदे (तालदिवा जलवाजान) “अवाद्यंस्ता जनदहुरांश्च वाद्यानुरूपं जगुरेव हृष्टाः” हरिवं० १४८४० ।

जलदागम पु० जलदानां मेघानामागमो यत् । वर्षाकाले । जलदाशन पु० जलदैरायते अश-भोजने कर्मणि ल्युट् । शालवृक्षे शब्दच० । तत्पत्वायां मेघैर्भोजनस्य कोक-प्रसिद्धेस्तस्य तथात्वम् ।

जलदुर्ग न० जलवेष्टितं दुर्गम् । दुर्गभेदे । दुर्गशब्दे विवर्तितः ।

जलदेव पु० जलं देवः अधिष्ठात्रीदेवता अस्य । १पूर्वापादान-क्षत्रे तस्य जलदेवतत्वम् अक्षेपाशब्दे ४८७७७० दृश्यम् । “मूलेऽन्धमद्रकपतिर्जलदेवे काशिपोसरणमेति” दृ० ११३० । केतुपहाक्रान्तनक्षत्रभेदे फलोक्तौ । “इष्टानन्दकलतो वीरो दृढसौहृदश्च जलदेवे” दृ० स० १०११०० वैवाहिकनक्षत्र-फलोक्तौ । ७त० । २जलस्थिते देवे च । जल-देवताप्यत्र “अन्वीयमानो जलदेवताभिर्निपेय्यमाणो जल-जैश्च सत्वैः” हरिवं० २४३१०० ।

जलद्राक्षा स्त्री जले द्राक्षेव । शालज्झीशाके शब्दार्थचि० ।

जलद्रोणी स्त्री जलस्य जलसेचनार्थं द्रोणीव । नौकाया जलसेचनपाले शब्दार्थचि० ।

जलद्वीप पु० जलप्रधानो द्वीपः । द्वीपभेदे ।

“गिरिभिर्ये च गस्यन्ते ज्वनेन ज्वनेन च । यत्नवन्तो जलद्वीपं सम्राज्योपशोभितम् । सुवर्णरूपकद्वीपं सुवर्ण-करमण्डितम् । जलद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः । एतेषां गिरि-दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च । मार्गध्वं संहिताः सर्वे राम-पत्नी यशस्विनीम्” रामा० कि० ४०००० । कृचित् पुस्तके यवद्वीप इति पाठः ।

जलधर पु० जलं धरति धृ-अच् । १मेघे २रुस्तके च अमरः ३सकृदे हेमच० । ४तिनिगृह्यते राजनि० । तस्य रस-

रूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ४जलधारकमात्रे त्रि० । “नभो जलधरेर्हीनं साङ्गारक इयंशुमान्” भा० अ० १३४४० । “अथन्यस्मिन् जलधरे । महाकालमासाद्य काले” जेध० ।

जलधरमाला न० इत० । १मेघपङ्क्तौ हादशाक्षरपादके २रुन्दोभेदे च । “अध्वराभिर्जलधरमाला स्त्री स्त्री” दृ०

२० “या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां तापच्छेदे जलधर-
माला नव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकृते केलिलोला
हरितनुरव्यात् सा वः” छन्दोम० ।

जलधार पु० जलं धारयति धारि-अण् उप० स० । शाकहीपस्थे
गिरिभेदे । शाकहीपोपक्रमे “तथैव पर्वता राजन् ! सम्राट्
मणिभूषिताः । रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे
शृणु । अतीव गुणवत् सर्वं तव पुण्यं जनाधिप ! ।
देवर्षिगन्धर्वश्रुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतो महा-
राज ! मनयो नाम पर्वतः । यतो मेघाः प्रवर्तन्ते
प्रभवन्ति च सर्वशः । ततः पूर्वेषु कौरव्य ! जलधारो
महागिरिः । यत् नित्यमुपगच्छे वासवः परमं जलम्”
भा०भी० ११ अ० १२ जलधारके लि० । इत० १२ जलसन्ततो स्त्री ।

जलधि पु० जलं धीयते ऽत्र धा-आधारे कि उप० स० ।
अथौ समुद्रे “ह्येव या स्वर्जलधेर्जलेषु” आत्मा-
नमेव जलधेः प्रतिबिम्बिताङ्गः माघः । “एकदशशतसह-
स्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमजं सर्वनिखर्व-
महागङ्गागङ्गावस्तस्मात् । जलधियान्यं मध्यं परार्द्ध-
मिति दशगुणोत्तराः संख्या” लोलायलुक्ते २ संख्याभेदे ।
४ चतुःसंख्यायां च ।

जलधिगा स्त्री जलधिं गच्छति गम-ड । नदीमाले हेमच०
सर्वासां नदीनां साक्षात् परस्परया समुद्रगामित्वात्तथा-
त्वम् अतएवोक्तं “सर्वा नद्याः समुद्रगाः” इति साक्षात्
समुद्रगामिन्यां २ गङ्गादिनद्याश्च । समुद्रगादयोऽप्यत्र ।

जलधिज पु० जलधौ जायते जन-ड । १ चन्द्रे । २ लक्ष्म्यां
स्त्री त्रिका० । ३ समुद्रजातमाले लि० ।

जलधेनु स्त्री दानार्थकल्पितायां जलादिनिर्मितायां धेन्वां सा
च नानाविधा तद्विधिः हेमा० दा० उक्तो यथा

“जलधेनुं प्रपूज्यामि प्रीयते दत्तया यथा । देवदेवो
हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः । जलकुम्भं नरव्याघ्र !
सुवर्णरजतान्वितम् । रत्नगर्भमशेषैस्तु मास्यैर्धान्यैः
समन्वितम् । सितवस्त्रयुगच्छत्रं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
कुठमांघ्रीसुरीशोरवालकामलकैर्युतम् । प्रियङ्गुपल-
सहितं सितवस्त्रोपवीतनम् । सच्छत्रं सोपानत्कं च
दर्भविष्टरसंस्थितम् । चतुर्भिः सहतं भूप ! तिलपालै-
श्चतुर्दिगम् । स्थापितं दधिपालेषु दत्तचौद्रवता मुखे ।
उपोषितः समन्वित्य वासुदेवं जलेश्वरम् । पुष्पधूपोपहा-
रैस्तु यथाविभवमाहृतः । सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भं
तमभिपूज्य च । पूजयेद्भक्तकलहत् कुम्भं जलमयं बुधः ।

एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सिकाम् । सितवस्त्र-
धरः शान्तो वीतरागोविमल्वरः । दद्यात् द्विजाय
राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः । जलशायी जगद्योनिः
प्रीयतां मम केशवः । इति चोच्चार्य भूनाथ ! विप्राय
प्रतिपाद्य ताम् । अपक्वाद्वाग्निना स्वयमहोरात्मतः-
परम्” । जलकुम्भमित्यादि कुम्भोऽत्र कलसः । सुवर्ण-
रजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-
रत्नानि धान्यानि च परिभाषयासक्तानि अत्र यद्यपि
सामान्येनोपदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथा-
मितिन्यायादितरधेनुवदविरुद्धधर्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च
सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं रजतस्य खुराकृतित्वं, तिल-
पालाणां ताम्रपालमयत्वं, दधिपालस्य कांस्यपालमयत्वं,
चानुसन्धेयं तथा धान्यानि पार्श्वद्वये, कुठादीनि प्राप-
देशे, प्रियङ्गुपलं अग्रणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थाप-
येत् । वस्त्रोऽपि चतुर्दिशेन धेनुवत् कार्यः । कश्चिन्
“पूजयेद्भक्तं तद्वत् कृतं दत्तमयं बुधः” इति स्मृतात् वृत्-
जलयोर्विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा
चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति । “अनेन विधिना दत्त्वा
जलधेनुं नराधिप ! । सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या
ये च मानुषाः । शरीरारोग्यमावाप्नोष्यमः सावका-
मिकः । नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः” ।
इति विष्णुधर्मोक्तो जलधेनुदानविधिः ।

“मानुषवाच । जलधेनुं प्रपूज्यामि प्रीयते दत्तया यथा ।
देवदेशो मयूखेशः सर्वगः सर्वभावनः” । जलकुम्भं
समानीयेत्यादि विष्णुधर्मसूत्रार्थः, विशेषस्तु “ततः सं-
पूज्यं चादित्यं जलधेनुं सवत्सिकाम् । दद्याद्द्विजाय देवाय
प्रीत्यर्थं मिहिरस्य त । आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां
मिहिरः सदा । इति चोच्चार्य तां गान्तु विप्राय प्रति-
पादयेत् । अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महासुने ! ।
सर्वान् कामानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः । सर्वपाप
विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् । प्रपितामहं यथा-
पूर्वपुरुषाणां चतुष्टयम् । आत्मानं समुतं पौत्रं
तदधस्ताच्चतुष्टयम् । तारयेत् स सुनीन्द्रे ह जलधेनुप्रदो-
नरः । यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवंविधाः कुले ।
चतुर्दिशं तथा चैव ददत्तश्चासुदोदतः । दीयमानां
प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः । तेऽप्यशेषावनिर्मुक्ताः
प्रयान्ति परमां गतिम्” । इति आदित्यपुराणोक्तो
जलधेनुदानविधिः । तोयधेनुरप्यत्र ।

“अगस्त्य उवाच । तोयधेनुं गृह्णु वत्स ! यथा
देवी प्रसीदति । कृष्णं तोयसुसंपन्नं रज्यवस्त्रयुगा-
न्वितम् । समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोभितम् ।
समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि । “दूर्वालतदधिगङ्गाकृष्ण-
मलकचन्दनैः । माल्यच्छत्रसमायुक्तं तिलपात्रैश्च
संयुतम् । दक्षिणोरुदरं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
वत्सकं कल्पयेत्स्थान्तुरीयमयं बुधः । देवीमय्यर्च्य
विधिवत् सोपवासोऽयं नक्तवान् । देवीभक्ते प्रदद्यात् स-
र्वान् कामानवाप्नुयात् । जगे! ऽरिस्तदनि ! देवि ! देवानां
भयनाग्नि ! वेदमातङ्गरे ! दुर्गे ! सर्वगे ! सुभगे !
नमः । अनेन वत्स ! मन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा” इति
देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः ।

जलनकुल पु० जले नकुल इव । उद्रे (धाडिया) (उद्दि-
डाल) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका० ।

जलनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा+आचारे कि उप०
४० । ससुद्रे अमरः । “तलासौ भगवान् देवः स्वपन्
जलनिधौ तदा” भा० व० २७१ अ० । २ चतुःसंख्यायाम्
“वारे १ गीतकरं तिथौ जलनिधिं ४ भेऽग्निञ्च २ योगे
द्वयम्” सत्कृत्यसुक्तावली “जलनिधिरणनायाः स्वामितां
याति भूमेः” ह० सं० १२ अ० ।

जलनिर्गम पु० जलानां निर्गमः । १ नद्यादेर्जलअमणे, अक्षः स्थि-
तस्य २ जलस्योर्ध्वगतौ, जलनिःसरणे च अमरभरतौ ।
जलनीली स्त्री० जलं नीलयति नील+कल्करोति णिच्-अण्
उप० सं० गौरा डीप् । शैवाले अमरः स्वार्थे क । जल-
नीलिकाप्यत्र ।

जलन्ध्रम पु० जलं धसति ध्वा-खण् । दानवभेदे “अष्टदंष्ट्र-
चतुर्दंष्ट्रो मेधनादौ जलन्ध्रमः” हरिवं० २४० अ० ।
सत्यभामायां क्षणाज्जाते २ कन्याभेदे स्त्री “जज्ञिरे सत्य-
भामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः । रोहितो दोमिमांश्चैव
ताम्रजाक्षो जलान्ध्रकः । भानुर्भीमरिका चैव ताम्रपद्मा
जलन्ध्रमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुडध्व-
जात्” हरिवं० १६२ अ० ।

जलन्ध्र पु० जलं धरति वा० ख सुम् । १ अक्षभेदे तस्य गोत्रा-
पत्यं नडा० फक् । जलन्ध्रायण तत्तोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
२ अक्षभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाद्मोत्तरखण्डे दृश्यते ।
३ शोभाङ्गे बन्धुभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख० ४१ अ०
उक्तं यथा “बभ्राति च सिराजालमधोगामि न भोजनम् ।

एष जलन्धरो बन्धुः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे
कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणो । न पीयूषं पतत्यग्नौ न च
वायुः प्रधावति” “महासुद्रां नभोसुद्रासुड्ढीवानं
जलन्धरम् । मूलवन्धश्च च यो वेति स योगी योग-
सिद्धिभाक्” तत्त्वभाष्याये ।

जलपत्तिन् पु० जलस्थितः पत्नी । जलचरखगे ।

जलपति पु० इत० । १ वरुणे । हेमच० । तस्य जलपतित्व-
कथा काशीख० १२ अ० यथा

“ततस्तं तनयः पृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च । जगाम
तर्पणं तपसे श्रीमद्वाराणशीं पुरीम् । तत्र तप्ता तपो
घोरं लिङ्गं संस्थाय गाम्भवम् । पञ्च वर्षसहस्राणि
स्थितः पापाण्यनिञ्चलः । आविरासीन्महादेः सुद-
स्तु तपसा ततः । उवाच कर्दमे ! ब्रूहि कं ददामि
वरोत्तमम् । कर्दमिह उवाच । यदि नाथ ! प्रसन्नोऽसि
भक्तानामनुकम्पन ! । सर्वसामाधिपत्यं मे देहापां याद-
सामपि । इति श्रुत्वा महेगानः सर्वचिन्तितदः प्रभुः ।
अभ्यर्च्य ततस्तच्च वारुणे परमे पदे । रत्नानामन्वि-
जातानामञ्जानां सरितामपि । सरसां पल्लवानाञ्च
वाय्वभ्युद्योतसां पुनः । जलागयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चैव
वै दिशः । अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वामरप्रियः”
३ ससुद्रे जलं पतिरस्य । ३ पूर्वाषाढानक्षत्रे च जलनाथा-
दयोऽप्यत्र ।

जलपथ पु० जलमेव पन्थाः अच् समा० । १ जलमार्गे “या-
दोनाथाः गिवजलपथा कर्मणो नौचराणाम्” रघुः ।
इत० । २ प्रणाल्यां जलनिर्गममार्गे च ।

जलपारावत पुंस्त्री जले पारावत इव । जलकपोते
(पानकौडि) पक्षिभेदे राजनि० । स्त्रियां डीप् ।

जलपित्त न० जलस्य पित्तमिव । १ कृष्णपित्ते अग्नौ शब्दः
तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम् ।

जलपिप्पली स्त्री जलजाता पिप्पली । (जलपिप्पली)
पिप्पलीभेदे । “जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकुन्तादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्वा लाङ्गलीत्यपि कीर्तिता । जल-
पिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या युक्ता लघुः । संधाहिणी
हिमा रुचा रक्तदाहव्रणपहा । कटुपाका रसा
रुच्या कषाया वज्रिर्जनी” भावप्र० ।

जलपुष्प न० जलजातं पुष्पम् । कमलादौ ।

जलपूर पु० इत० । जलसमूहे । “हन्दावनविधिने परिसरः
परिगतयसुनाजलपूरे विहरति” गीत० ।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन-ड ७त० ।

शैवाले शब्दच० । [जलदाने तर्पणे ।

जलप्रदान न० प्रेतादिभ्यः जलस्य प्रदानम् । प्रेताद्युद्देशेन

जलप्रदानिक न० जलप्रदानं युद्धतानां प्रेतानासुद्देशेन

जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन् । भारतस्त्रीपञ्च-

नगते अचान्नरपर्वणि तच्च स्त्रीपर्वणि प्रथमावधि १५

अध्यायपर्यन्तं "जलप्रदानिकं पर्वे स्त्रीविनापस्ततः

परम्" भा० आ० २च० ।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जलदानार्थं प्रपा । जलदानार्थं शाला-

याम् (जलसल) । "यात्रोद्वाहजलप्रपाशिशुमंस्कारव्रत-

श्चाष्टका" सु०चि० टी० धृतवाक्यम् ।

जलप्रान्त पु० इत० । जलसमीपस्थाने । [अमरः ।

जलप्राय न० जलं प्रायं यत् । जलवज्जले देशे अनूपदेशे

जलप्रिय पुंस्त्री इत० । चातकखगे शब्दर० । मत्स्ये शब्दच०

स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । जलप्रियमात्रे

त्रि० । [जन्तुभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलप्लव पुंस्त्री जले प्लवते प्लु-अच् । (उद्दिङ्गल) जल-

जलफल न० जलजातं फलम् । शृङ्गाटके भाष्यम् ।

"शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणफलमित्यपि । शृङ्गाटकं

हिमं स्वादु गुरु द्रव्यं कषायकम् । पाहिशुकानिल-

लोष्णप्रदं पित्तप्रदाहृत्तु" ।

जलबन्ध पु० जलं बध्नाति बन्ध-एबुल् । जलस्रोतोनिरोध-

के दारुशिलामये ऽमेतौ शब्दर० । भावे षञ् इत० ।

२जलस्य बन्धे च । [यिना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम् ।

जलबन्धु पु० जलं बन्धुर्यस्य । मत्स्ये शब्दर० जलं

जज्जालक पु० जलं जाल इव यस्य कप् । विन्ध्यपर्वते

हेम० । जलस्य बालिकेव । ऽविद्युति स्त्रौ हेम० ।

जलविस्व पुंन० इत० । जलस्य बुद्बुदे मध्यावकाशयुक्ते

शिथिलसंयोगेन लज्जाकारे तोयांशभेदे जेदि० । "जम्बू-

वज्जलविस्वज्जलजवज्जलवज्जालवत्" उद्भूतः ।

जलवि(वि)त्त्व पु० जलप्रधानो वित्त्व इव । १कर्कटे । त्रिल-

भेदने क । २जनचत्वरे(चातरजल) ३खलजलदेशे हारा० ।

जलमुद्गुद न० इत० । जलविस्वे । "मानुष्ये कदली-

स्तम्भानिःसारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै सूदो

जलबुद्बुदषट्त्रिभे" शब्दार्थच० धृतवाक्यम् ।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव । हिलमोच्यां त्रिका० ।

जलभू पु० भवत्यस्मात् भू-अपादाने किप् इत० । १मेघे

२तन्नामनामके कर्पूरे च जलं भूरूपत्तिस्थानमस्य ।

३कच्छटे शब्दच० इत० । ४जलाधारभूमौ स्त्री ।

जलभृत् पु० जलं विभर्ति भृ-किप् इत० । १मेघे २तन्नाम-

नामके कर्पूरे च ३तोयधारकमात्रे घटादौ त्रि० ।

जलमज्जिका स्त्री जलजाता मज्जिका । तोयजकमौ त्रिका०

जलमण्डुक न० जलं मण्डुकमिव । मण्डुकवाद्यतुल्ये

करतः ङनेन तद्दृष्ट्वनिकारके जलदर्दरे "जम्बुर्जनानि

जलमण्डुकवाद्यवत्स्यु" भाषः । "जलमेव पाणिनो

त्यापितमपरेण ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति जोह-

प्रसिद्धम्" भट्टि० । [मत्स्यपरङ्खविचग्रे हारा० ।

जलमङ्ग पु० जले मङ्गु रिव निरन्तरमञ्जनोन्मञ्जनकारित्वात् ।

जलमधूक पु० जलसन्निवृष्टजातो मधूकः । जलानिह-

जाते मधूकभेदे मधूलके भाष्यम् ।

"मधुको गुडपुष्पः स्यात् मधुवृक्षो मधुस्रवः । वानप्रस्थो

मधुशीलो जलजोऽल मधूलकः । "मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं

गुरु दृंहणम् । फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्त-

रुत् । अहृद्यं हृत्नि दृष्ट्वा च दाहश्चासजतत्तयान्" ।

जलमय त्रि० जलात्मकः जल+मयट् । १जलात्मके चन्द्रादौ

"सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयः" वृ०स० तस्य तघात-

सक्तम् । २तन्मोक्तस्य कर्मिणामन्मये देहे च । स्त्रियां

ङीप् । "उभे एव जमे योदुसुभयोर्धौजमाहितम् ।

सा या शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम" कृष्णः

शम्भोः क्षिप्र्याद्यट्मूर्तिकत्वेन तन्मूर्तिर्जलमयत्वम् ।

जलस्य ब्रह्मबीजाधारत्वं च मनुनोक्तं यथा "अप एव

ससर्जादौ तासु बीजमवावृत्तम्" ।

जलमसि पु० जलं स्वस्थितं तोयं मस्यति क्षिपति

स्फूर्ष्ट्वांशतया भिनत्ति मस-इन् इत० । १मेघे हारा० ।

२तन्नामनामके कर्पूरे च ।

जलमार्ग पु० जलस्य तद्वाहस्य मार्गः । १प्रणाल्याम् (पयनावा)

हेम० । जलमेव मार्गः । २जलस्य मार्गे च (जलपथ) ।

जलमार्जार पुंस्त्री जलनकुले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

जलमाहका स्त्री जलस्थिता माहका । जलस्थिते माहका-

भेदे तज्जेदाः सप्त विधानपा० उक्ता यथा "मत्सी कुर्मी

वराही च दर्द्दरी मकरी तथा । जलूका जन्तुका चैव

सप्तैता जलमाहकाः" ।

जलमुच् पु० जलानि मुञ्चति मुच-किप् । १मेघे अमरः

तन्नामनामके २कर्पूरे च । "शङ्खास्पृष्टा इव जलमुचस्ता-

दशा यत् जालैः" मेघ० । ३जलमोचनकर्त्तरि त्रि० "नाल-

स्वुदा जलमुचोऽचलसन्निकाशाः वृ० १८ ।

जलमूर्ति ५० जलं मूर्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्तिशब्दे
५२० ५० दृश्यम् ।

जलमूर्तिका ५० जलस्य मूर्तिः घनीभायो यत्न कप् । कर-
कायाम् उष्णवातसंयोगजाते घनीभूते जले शब्दच० ।

तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ ५० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविनं सुद-स्थि-
च्छण् उप० सं० । उशीरे (वेणारमूल) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्क्षेपणार्थं यन्त्रम् । (फोहारा)
ख्याते १धारायन्त्रे २कूपादितस्तोयोत्थापकयन्त्रभेदे
“विलिप्तगात्रा जलयन्त्रहस्ताः” हरिवं० १४८ अ० ।
जलेन तदाकर्षणेन यन्त्रं घटीयन्त्रम् । शकालशापके
वटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे १७८१ दृश्यम् । स्वार्थे क ।
तत्त्वार्थे “हस्तप्रसक्तैर्जलयन्त्रकैश्च प्रकृष्टरूपाः सिध्दि-
स्तदानीम्” हरिवं० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्रं तन्मध्य इव स्थितम् गृहम् ।
चतुःपात्रे जलयुक्ते जलमध्ये निर्मितगृहे (जल-
टुडि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हारा० १६८० (फोहा-
राधर) २जलयन्त्रयुक्ते गृहे ।

जलयात्रा स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं यात्रा । शुभकर्मसम्पा-
दनाय जलाहरणाय यात्रायाम् । तद्विधानादिकमाह
वि०पा० वशिष्ठः “शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना
बुधः । कुरुते यदि वा मोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् ।
तडागादिर्गतितृष्ण देशतायतनादिषु । लक्षहोमेकोटि-
होमेषु तहोमे तथैव च । व्रतोत्सर्गमहादाने
यज्ञे वा वितते शुभे” । व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने
इत्यर्थः । “जलयात्रां पुरा क्त्वा अष्टं कर्म समाचरेत् ।
अथातः संप्रवृत्तामि जलयात्राविधिं शुभम् । यज्ञ-
शालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह । यजमानः
सपत्नीकः सहृदम्बुजनैर्युतः । अश्वाखटो गजाखटो
वस्त्रालङ्कारभूषितः । गृहीत्वोपस्कारं सर्वं गन्ध-
पुष्पाक्षतादिकम् । जलाशयन्ततो गच्छेद्भीतयादित्वनि-
खनैः । अगाधं च हृदं गच्छेद्भर्तुं वायु ससुदृगम् ।
सुभासिन्योऽपतः कार्याः सर्वालङ्कारभूषिताः । हैमरा-
जतताच्चान् वा गृह्णम्यान् कलशाच्छुमान् । गृहीत्वा
गन्धपुष्पाद्यैरर्चितान् सुदृढान् नवान् । जलाशयं समा-
साद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरश्रीकृते जले तत्र
स्नानकमालिखेत् । यथैवा तण्डुलैर्वीपि पद्ममण्डलं लिखे-
दित्यादि” । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले वायते गम्यतेऽनेन या-करणे ल्युट्
७त० । जलेगमनसाधने नौकादौ । “व्यसनार्थवमभ्येति
जलयानैर्यथार्णवम्” भाग० २११४१६ ।

जलरङ्ग पुंस्त्री जले रङ्ग इव । वक्त्रक्षिप्ति हेमच० स्त्रियां
जातित्वात् ङीष् ।

जलरङ्ग, पुं जले रङ्गुरिव । दात्व ह्रस्वगे हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रन्ज-अच् । वक्त्रगे हेमच०
स्त्रियां जतित्वात् ङीष् ।

जलर(क)ण्ड पुं जलस्य र(क)ण्ड इव । जलावत्ते २तोय-
रेणौ १भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
उकारयुक्तमध्यः भेदि० ।

जलरस पुं जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रसः ।

१लवणे हारा० लवणस्य जलविशेषपाकेन जातित्वात् तथा-
त्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्वप्रकृतिजलरूपत्वं
भवतीति लोकवेदयोः प्रसिद्धम् । इत० । २तोयस्य रसे च ।

जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहिकानाम्नां
आयां गृहीत्वाऽऽकर्षिण्यां लवणाम्भसि स्थितायां राक्ष-
स्याम् “शतयोजनविस्तीर्णं निहत्य जलराक्षसीम्” भा०
व० २८१ अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा०
सु० १ अ० उक्तम् ।

“सुवमानन्तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा
चिन्तयामास प्रहृष्टा कामरूपिण्यो । अद्या दीर्घस्य कालस्य
अविषयाम्यहमाशिता । इदं मम महासत्त्वं चिरस्य वश-
मागतम् । इति संचिन्त्य मनसा आश्रयामस्य समाक्षि-
पत् । आश्रयां गृह्णामाणायां चिन्तयामास वानरः ।
समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्क्तुतपरक्रमः । प्रतिलोमेन
वातेन महानौरिव सागरे । तिर्यग्ध्वं मधुश्चैव वीक्ष-
माणस्तदा कपिः । ददर्श स महासत्त्वस्थितं लवणा-
म्भसि । तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास सारुतिर्विकृताननम् ।
कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्वमङ्गुतदर्शनम् । आश्रयायाह
रुहावीर्यं तदिदं ज्ञातुं संशयः । स तां बुद्धिध्वंसितत्वेन
सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्धत महाकायः प्रादधीव
वलाहकः । तस्मात् सा कायसुदीक्ष्य वर्षमानं महाकपेः ।
वक्त्रं प्रसारयामास पातालाभ्ररसचिम्बम् । घनराजीव
गर्जनी वानरं समदिद्रवत । स ददर्श तत्तस्या विहृतं
सुमहन्मुखम् । कायमात्रञ्च मेधावी मर्माणि च महा-
कपिः । स तस्या विहृते वक्त्रे यज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य
सुहृदालानं निपपात महाकपिः । आस्ये तस्याभिमज्ज

नन्ददृष्टः सिद्धचारणाः । यस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्वं
पदैषि राक्षसा । ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्मिण्युत्कृत्य
यानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनःसम्पातविक्रमः ।

जलराशि ५० इतः । जलसमूहे जलानां राशिरत्न ।

२सप्तद्वे च “जमातलं बलजलराशिरानशे” भाषः ।

जलरुहं न० जले रोहति रुह-क्रिप् ७त० । पद्मे हेमच० ।

क । जलरुहमप्यत्र हेमच०, “जलं तच्छु शुभे रुद्रं पुष्पै-
र्जलरुहैस्तथा” भा० शा० १२८ अ० । २तोयरोहिमात्रे त्रि० ।

जलरूप ५० स्त्री जलस्य रूपमिव रूपमस्य शुभत्वात् । मकरे

त्रि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । इतः १२तोयस्य रूपे न० ।

जललता स्त्री जलस्य लतेव सन्ततिमत्त्वात् । तरङ्गलेखायां
हारा । [त्रयभेदे] । हारा० ।

जलवरण ५० जलप्रधानो वरणः । (पानिवसन) वसन-

जलवत्कल ५० जलानां वत्कल इव । कुम्भिकायाम् ।

(नना) हारा० ।

जलवक्रौ स्त्री वक्रजातः वक्षी । शृङ्गाटकलतायां राजनि० ।

जलवायु न० जलं वायुमिव । पाणिताडने वायुतुल्यध्वनि-

युक्ते जले “वाकाशमङ्गाजलवायुतज्ज्ञाः” हरिवं०

२६८ अ० ।

जलवानीर ५० जलजातो वानीरः । अम्बुवेतसे शब्दार्धचि०

जलवायस इ० स्त्री जले वायस इव कणत्वात् । (पानि-

कौडो) मद्गुह्ये । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलशस न० जलेन वास्यते सुरभीक्रियते वासि-कर्मणि

अच् । १उधीरे राजनि० । तस्य जलसेचनेन सौर-

भोत्पादान्वात्तम् । ७त० । २तोये वासे । “स चिनया-

मास सुनिर्जलवासे कदाचन” भा० शा० २६२ अ० ।

जलं वासयति सुरभीकरोति वासि अण् ७प० स० ।

१विष्णुकन्दे राजनि० ।

जलवाह ५० जलं वहति वह-अण् ७प० स० । १यारिवाहे

मेघे हेमच० तद्वाभनायके २कपूर्वे च “साद्रिजलधिलज-

वाहपथम्” किरा० । २जलवाहकमात्रे त्रि० “जलवा-

हास्तथा मेघाः वायवस्तनयित्ववः” भा० स० ७ अ० ।

जलविडाल ५० स्त्री जले विडाल इव । (उड्डिडाल) जल-

नकुले हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जायते जन-ङ । यावता-

जीर्णकराभेदे राजनि० । २तोयविन्दुजातमात्रे त्रि० ।

जलविषुव(त्) न० जलप्रधानं विषुव(त्) । राशिचक्रस्ये

तुल्याराशिरूपे स्थानभेदे “भचक्रनाभौ विषुवद्विषयं

समच्छत्रगम्” सू० सि० “भचक्रनाभौ भगोवस्य ध्रुव-

द्वयाभ्यां तल्यान्तरेण मध्यभागे विषुवद्विषयं विषुवद्व-

द्वयं समच्छत्रगं परस्परं व्यासच्छत्रान्तरितं ध्रुवमध्ये

विषुवद्विषयानात् तद्वृत्ते क्रान्तिद्विषयभागे यौ हनौ

तौ क्रमेण पूर्वापरौ विषुवत्संज्ञौ मेघतुल्यौ

चेत्यर्थः” रङ्ग० । २विषुवन्तु समाख्यातं तुल्यमेघयो-

स्तथा” ज्यो० ज्यो० २तत् रवेः संक्रमे च । संक्रा-

न्तिच चलस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा अयनसंक्रान्तिभेदे

३१८ दर्शिता । जलविषुवसंक्रान्तिनक्षत्रतः स्थानविधे

स्वनक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं जलविषुवचक्रं ज्यो० उक्तं

यथा । “षड्भूद्विंशति, वदने पञ्च, चत्वारि, हृदये, तथा ।

त्रितयं करपादेयु” पयोविषुवभक्रमात्” त्रितयं त्रितय-

मिति करपादेयु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्वाभानि

तत्र स्थानभेदे फलज्ञोक्तं “मानं वैरं वज्रसुखलाभं भोगं

लासं जलविषुवेयु” ज्यो० । पयोविषुवादयोऽप्यत्र ।

जलवृश्चिक ५० जले वृश्चिक इव । (चिह्नार्द्ध) मत्स्ये त्रिका० ।

जलवेतस ५० जलजातो वेतसः । अम्बुवेतसे वेतसभेदे राजनि०

जलवैकृत न० विकृतस्य भावः अण् इतः । दूर्निमित्तकृद्दे

नद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलदादिकसक्तं इ० स०

४६ अ० यथा ।

“अपसर्पणं नदीनां नगरादचिरेण मृन्यतां कुरुते ।

शोषश्चाशोष्याणामन्येषां वा क्षुद्रादीनाम् । क्षेहाक्षु-

र्मांसवहाः सङ्कुलकलुषाः प्रतीपगाद्यापि । परचक्र-

स्यागमनं सद्यः कथयन्ति घण्टमासात् । ज्वालाधूम-

काथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम् । गीतप्रजलि-

तानि च जनभरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरस्ताते

गन्धरसविषय्ये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ

वा महङ्गयं तत्र शान्तिरियम् । सलिलविकारे कुर्यात्

पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शम-

मेयं पापमुपयाति” । [त्रिका० ।

जलव्यध ५० जलं विध्यति व्यध-अच् । कङ्कलोटमत्स्ये

जलव्याल ५० जलस्यो व्यालो हिंस्रः (टोड़ा) १ सर्पभेदे, अमरः ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । क्रूरकर्मणि २जनौ च ।

जलशय ५० जले शेते शी-अच् ७त० । विष्णौ हेमच०

सप्तम्या वा अलुकि । जलेशयोऽप्यत्र ।

जलशयन ५० जलं शयनमस्य । विष्णौ हला० ।

जलशायिन् ५० जले सप्तद्वजले शेते शी-णिनि । नारा-

यणे । “एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रासुपागतः । आसी-

यथेष्टमभजत् कल्याणे भगवान् प्रभुः" देवीमा० ।

जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव । शम्बू के अमरः ।

जलशूक न० जलस्य शूकमयमिव । शैवाले हेमच० । "जीर-
शूकाजलशूकमधुरवर्गे प्रतिवापं तैलं वा पाचयित्वा
खनुगुप्तं निदध्यात्" सुश्रुतः ।

जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव । कुम्भीरे हेमच० ।

जलसम्भ पु० धृतराष्ट्रभेदे । "विविंगतिर्विकर्णश्च जलसम्भः
मुलोचनः" भा० व्या० ६७० । तत्पुत्रोक्तौ ।

जलसमुद्र पु० जलमयः समुद्रः । लवणादिषु समस्त समुद्रेषु
शेषसमुद्रे "लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्" इत्यु-
पक्रमे दम्नो धृतस्येक्षुरसस्य तस्मात् मद्यस्य च स्वादु-
जलस्य चान्यः" सि० शि० । [सरोभेदे ।

जलसरस न० नित्यसं सरस्+संज्ञायाम् अच् समा० ।

जलसर्पिणी स्त्री जले सर्पति स्वरूपिणि । जलौकायाम्
(जोक) हेमच० ।

जलसूचि स्त्री जलस्या सूचिरिव । १कङ्कलोटमत्स्ये
२शङ्खाटके ३गिगुमारे ४जलौकायां च मेदि० ५काके
६स्त्री हेमच० ।

जलस्तम्भ न० जलं स्तम्भतेऽनेन स्तम्भ-करणे ल्युट् । १जल-
स्तम्भसाधने मन्त्रादौ । भावे ल्युट् । जलस्य २स्तम्भने च
जलस्तम्भनविद्या च दुर्ध्याधनविदिता तथा द्वैपायनसुद-
जलं संस्तम्भय स मुष्ठाप तत्कथा भा० शा० २० अ० । "एवमुक्त्वा
महाराज ! प्राविण्यत्तं महासुदम् । अस्तम्भयत तोयञ्च
मायया मनुजाधिपः" इत्यादिका ।

जलस्था स्त्री जले तत्समीपे तिष्ठति स्था-क । १गण्डद्वयां
राजनि० २जलस्थितमात्रे त्रि० । [त्रिका० ।

जलह न० जलेन हन्यते-हन-वा० ङ ३त० । खल्यजलयन्त्रह
जलहरण न० ६त० । तोयस्य स्थानान्तरनयने "लघुगुरुकनि-

यमगतमिह फणिपतिमतमवगतमतिमुखनिगदपदम् दश-
धनुभयनैर्यतिरिह यदि भवति हि रसिकजनहृदय-
विहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणहृतगुणिगण-
चरणविरामाहितसगणम् कचिदपि गुरुवहितं भवति
कविहितं हन्दः सुन्दरि ! जलहरणम्" इत्युक्तलक्षणे
२मात्रावृत्तभेदे । [भेदे । हेमच० ।

जलहस्तिन् पु० जले हस्तीय ७त० । जलस्ये हस्तिरूपे जन्तु-

जलहार त्रि० जलं हरति हृ-अण् उप० सं० । जलहारके
जलवाहके (भारि) प्रभृतौ स्त्रियां टाप् पा० सुग्वो० षण्
६प् । "शिरसा धृतकुम्भाभिर्वहैर्यस्तनास्यरैः । यमुना

तीरमार्गेण जलहारोभिरावृतम्" हरिवं० ६१ अ० ।
अत्र पा० गौरा० ङीप् ।

जलहारिन् त्रि० जलं हरति हृ-णिनि । जलवाहके ।
स्त्रियां ङीप् । "यामिरिदं शरीरमाराम इव जल-
हारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपक्षिप्ततेऽनुगृह्य-
ते च" सुश्रुतः । [फेने च । त्रिका० ।

जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात् । १फेने, २ससृ-
जलहोम पु० जले क्षिप्तः होमः ७त० । जले क्षेप्ये वैश्व-
देवादिहोमभेदे तद्विधिः सं० त० दर्शितो यथा "लौकिके
वैदिके चैव हूतोच्छिष्टं जले क्षितौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः
पञ्चसूनापसृत्तये" ।

जलहृद् पु० जलप्रचुरो हृद्दः शा० त० । जलवह्वले हृदे
जलहृदस्येदं तत्र भयो वा शिवा० अण् । जलहृद
तत्सम्बन्धिनि तत्र भवे च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

जलाका स्त्री जले आकायति प्रकाशते आ०+कै-क । जलौ-
कायां शब्दर० ।

जलाकाश पु० जलप्रतिविम्बितः जलावच्छिद्यो वा आकाशः
शा० त० । जलप्रतिविम्बिते २जलावच्छिद्ये वा आकाशे
"जलावच्छिद्ये नीरं यत्, तत्र प्रतिविम्बितः । साध-
नक्षत्राकाशो जलाकाश उदोर्ध्वति" शब्दार्थच० ।
नीरूपस्याकाशस्य प्रतिविम्बासम्भवेन साधनक्षत्रेति विवे-
क्षणम् । एतच्च प्रतिविम्बवादे नीरूपस्य प्रतिविम्बासम्भ-
वसमिप्रेत्य विवरणाचार्यै रवच्छिद्यवादेऽङ्गीकृतः । तन्मते
जलावच्छिद्यआकाश एव जलाकाश इति भेदः । अव-
च्छिद्यवादशब्दे ४२० पु० दृश्यम् ।

जलाक्षी स्त्री जलमच्छोति व्याप्नोति कारयतया अण्-अण्
गौरा० ङीप् । जलपिप्पल्यां शब्दर० ।

जलाक्षु पु० जले आक्षुरिव । जलनकुले त्रिका० ।

जलाञ्जल न० जलमञ्जति अन्च-वा० अलच् ६त० । १शैवाले
जलस्याञ्जलमिव । २स्ततो वारिनिर्गमे (स्ततो निर्गच्छहा-
रिणि) मेदि० ।

जलाञ्जलि पु० जलपूर्णोऽञ्जलिः । १जलपूर्णोऽञ्जलौ अञ्जलि-
पूर्ववारिणि उपचारात् २तद्दानरूपायां पितृणां तर्पण-
क्रियायाम् । "कुपलभासाद्य कुतो जलाञ्जलिः" चाण० ।

जलाटन पुंस्त्री जले अटति अट-ल्यु । १कङ्कपक्षिणि स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २जलौकायां स्त्री मेदि० तत्र गौरा०
ङीप् । [हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलाण्टक पुंस्त्री जले अटति अट-ण्वुच् प्रथो० । नक्रराजे

जलाण्डक न० जले अण्ड इव कायति कै-क । प्रोताघाने

सुद्रे मत्स्याण्डसंघाते जले अणुरिव कायति कैः क ।

जलाणुक इति पाठान्तरम् तत्पार्थे हेमच० ।

जलात्मक लि० जलमेवात्माऽस्य कप् ; १ जलमये । २ जलौकायां

स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्त्वम् । [नामपगमे च ।

जलात्यय पु० जलस्यात्ययोः यत् । १ शरत्काले इत० । २ जला-

जलाधार पु० इत० । जलानामाधारे तडागादौ अमरः ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् । तथा-
त्मकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवांशुमान्” याज्ञ० ।

जलाधिदैवत पु० न० इत० । १ वरुणे जलायुधः लिपिकर-

प्रसादकतपाठदर्शनात् पुंस्त्वोक्तिः प्रसादिकी शरवक्त्रिङ्ग

इन्वतत्पुरुषयोः पा० तत्पुरुषे परलिङ्गस्यैव विधानेन

पुंल्लोवत्वस्यैवोचित्यात् । जलमधिदैवतमस्य । २ पूषाग्राहा-

नक्षत्रे न० ।

जलाधिप पु० इत० । १ वरुणे । “नाशक्रोदपतः स्यात् विप्र-

चित्तेर्जलाधिपः” हरिवं० ५२ अ० । जलाधीशादयोऽप्यत्र ।

वत्सरभेदे २ जलपतौ रव्यादिपदे च जलशब्दे कवि-

पराशरवाक्यम् दृश्यम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयनं

तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा “जीवार्कबुधमन्दारकाव्य-

चन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री जलाधीशः शस्योऽङ्घ्रि-

७ हृतात् शकात्” । सप्तहृतशकाङ्के एकशेषे जीवो राजा

अर्को मन्त्रीबुधो जलाधिपः शनिः शस्याधिपः । द्वत्रवशेषे

रव्यादिः । तत्रवशेषे बुधादिः । चतुरवशेषे मन्दादि ।

पञ्चावशेषे भौमादि । षड्वशेषे काव्यादि । सप्तावशेषे

चन्द्रादि । मालान्यायेन पुनः जीवादीनां ग्रहणम् ।

जलान्तक पु० जलमेवान्तो भूमण्डलस्य सीमा यत् कप् ।

सप्तसमुद्रान्तर्गते स्वादूदके समुद्रे तदुत्तरं द्वीपान्तरा-

भावेन तस्य भूमण्डलस्यान्तसीमात्वम् । “लवणेषुसुरा-

सर्पिर्द्भिदुग्धजलान्तकाः” त्रिका० । वासुदेवस्य सत्य-

भामायां पत्न्यां जाते २ पुत्रभेदे “जज्ञिरे सत्यभामाया-

मित्युपक्रमे “रोहिता दीप्तिमांश्चैव नाम्नजाज्जो जला-

न्तकः” हरिवं० १६२ अ० ।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव । कूपे हारा० ।

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् हृणो० । जलौकायां

(जांक) शब्दरत्ना० तद्भेदलक्षणाधिकं सुश्रुते उक्तं यथा ।

“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति

जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश

तासां सविषाः षट्, तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः

क्षणा कर्बुरा अलग्ना इन्द्रायुधा सासृद्रिका गोचन्दना

चेति । तास्वप्नचूर्णवर्णां पृथुशिराः क्षणा । वर्ष्म-

मत्स्यापदायता क्षिप्रोन्नतकुक्षिः कर्बुरा । रोमशा महा-

पाश्या क्षणसुख्यलग्ना । इन्द्रायुधवदूर्ध्वराजिभिस्त्रित्वा

इन्द्रायुधा । ईषदसतपोतिका विचित्रपुष्पाक्षितिचित्रा

सासृद्रिका । गोष्टपणवदधोभागे द्विधाभूताक्षतिरणु-

सुखी गोचन्दनेति । तामिदंष्ट्रे पुरुषे दंष्ट्रे श्वदुरति-

मालं कण्डूर्भूर्च्छां ज्वरोदाहृच्छादिर्मदः सदनमिति

लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपनस्य

कर्मादिप्रयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः

सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः । अथ निर्विषाः ।

कपिला पिङ्गला शङ्खुसुखी मूषिका पुण्डरीकसुखी

सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारक्षिताभ्यामि-

पाश्याभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्षां कपिला । किञ्चिद्रुक्ता

दत्तकाया पिङ्गाऽऽयुगा च पिङ्गला । यक्षद्वर्षां गोष-

पाथिनी दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्खुसुखी । मूषिकास्त

वर्षाऽनिष्टगन्धा च मूषिका । सुद्गवर्षां पुण्डरीकसुखी-

वक्त्रा पुण्डरीकसुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्षाऽदृष्टा-

ङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पद्मवर्षे इत्येता अविश

व्याख्याताः । तासां यवनपाण्डुरसङ्घापोतनादीनि

क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपाविन्दो

महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति । तत्र सविष-

मत्स्यकोटर्द्दुर्मूलपुरीषकोथजाताः कलुषेष्मन्तः च

सविषाः । पद्मोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिककुवलयपुण्ड-

रीकशैवालकोथजाता विमलेष्मन्तः च निर्विषाः ।

भवति चाल । क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सन्निपेपु रुग्-

न्निपु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्कशेवाः

सुखाः । तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्दृष्टी-

यात् । अथैनानां नवे महति घटे सरस्तङ्गागोदकपङ्कमावाच

निदध्यात् भक्ष्यार्थं चासासुपहरेच्छैवलं वल्लूरुमोदकांश्च

कन्दान् सुखीकृत्य शयार्थं तत्र मौदकानि च पलाप ।

तत्रहातत्रतहास्नान्यज्जलं मन्त्रं च दद्यात् सप्तरात्रात्-

सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चाल । सूत-

मध्याः परिक्लिष्टाः पृथ्योषा मन्दचेष्टिताः । क्षपा

हिण्योऽल्पपाथिन्यः सविषाश्च न पूजिताः । अथ जवौ

कोऽवसेकसाध्यव्याधितरुपवेश्य संवेश्य वा विरुच्य चक्ष

तमवकाशं मृद्भोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । मृहीताश्च

ताः सर्पपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्राः सचिवसरक-

मध्ये सङ्घर्षस्थिता विगतकृमा ज्ञात्वा ताभीरोगं
प्राहयेत् । सूक्ष्मशुक्लार्द्रपिचुस्रोतावच्छर्त्वा कृत्वा सुखमपा-
ठय्यादगृह्यते । नीरविन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा
कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदानीं प्राहयेत् ।
यदा च निविशतेऽश्वखुरयदानं कत्वोन्मथ्य च स्नानं
तदा जानीयाद्गृह्णीतीति गृह्णीतं चार्द्रवस्त्रावच्छर्त्वा
धारयेत्तु चयेत् । दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावेजानीयाच्छुद्ध-
मियमादत्तदति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ शोणित-
गन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत् । अथ
पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगार्त्वीं तैललवणाभ्यक्त-
सुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां गृहीतपुच्छं दक्षिणह-
स्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैरनुलोममुत्साजयेदासुखादामयेत्ता-
वद्यावत्सम्यग्वानलिङ्गानीति । सम्यग् वान्ता सलिलसर-
कन्यस्ता भोक्तुं कामा सती चरेत् । या सीदति न चेष्टते
सा दुर्वाणा तां पुनः सम्यग्वामयेत् । दुर्वाणाया व्याधि-
रसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुवान्तां पूर्ववत्सजि-
दध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्ध-
धुनावघट्टयेच्छीताभिराङ्गय परिषेचयेद्ब्रूयत वा व्रणं
कषायमधुरास्निग्धशीतैश्च प्रदेहेः प्रदिक्षादिति । भवति
चात । ज्ञेयाणि ग्रहणं जातोः पोषणं सावचारणम् ।
जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्ददान्” ।

जलार्कः पुं जलप्रतिविम्बितोऽर्कः । जलप्रतिविम्बितसूत्र्ये
“प्रकृतिस्योऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतैर्युगैः । अविका-
रादकर्तृत्वात् निर्गुणत्वात् जलार्कवत्” भाग० १।२।१ ।

जलार्णवः पुं जलमयः अर्णवः । अन्ये स्वाद्रुदके समुद्रे ।

जलार्द्रा स्त्री जलेनार्द्रा । आर्द्रताल्लहने “धुवितं ताल-
हलं स्यात् तद्ददत्तत्वेपणञ्च तत् । जलेनार्द्रं जलार्द्रं स्यात्”
वैज० २जलार्द्रवस्त्रे न० हारा० ३जलेनार्द्रं च त्रि० ।

“पुष्पासारैः स्नपयत् भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः” मेघ० ।

जलालुः पुं जलजात आलुः शा०त० । (पाण्डिया आलु)
आलुकभेदे राजनि० । [शालूके राजनि० ।

जलालुकः ग० जलस्थालुरिव कायति कै-क । पद्मकन्दे

जलालुका स्त्री जले अलति गच्छति अल-गत्यादौ वा०
उक् । जलौकायां शब्दर० । [जलौकायां भरतः ।

जलालुका स्त्री जले आलोक्यते आ+लोक-कर्मणि घञ् ।

जलावत्तं पुं आ+वृत्-णिच्-भावे अच् इत० । जलस्य
स्वतो भ्रमणे जटाधरः ।

जलाशयः पुं जले तत्समीपे आशये आ+शी-अच् । १उशीरे

अमरः २नामज्जके गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । आ+शी-
आधारे अच् इत० । २समुद्रे हेमच० । ४जलाधारे
तडागादौ “कुशेशयैरल जलाशयोपिताः” साधः ।
“न वासोभिः सहाजस्रं नाविज्ञाते जलाशये” “तेनैव
सार्द्धं प्राख्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये” मनुः । तद्भेदादि
जलाशयोत्सर्गशब्दे दृश्यम् । जलमाशय आधारो यस्य ।
५शृङ्गाटके राजनि० । ६गुण्डालीवृक्षे स्त्री राजनि० ।
जलाशयोत्सर्गः पुं इत० । कूपार्देर्जलाशयस्य प्रतिष्ठाकृते
उत्सर्गे जलाशयोत्सर्गतत्वे तस्य भेदलक्षणादिकमुक्तं यथा

“अथ जलाशयाः । ते च खननसाध्याश्चत्वारः ।

कूपवापीपुष्करिणीतडागरूपाः । तथाच मत्स्यपुरा-
णम् । “एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । कूप-
वापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च” । कूपोऽद्वार-
कोगर्त्तविशेषः वडसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः ।
वस्तुतो वापीलक्षणं वक्ष्यते । पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टसंहितायाम् “चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तत्तदुत्तरः ।
शतधन्वनरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता । एतत्पञ्च-
गुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः” । धनुर्हस्तचतुष्टयं
चतुर्त्तरश्चतुर्गुणहस्तोयस्तदनुः तथाच विष्णुधर्मो-
त्तरे प्रथमकाण्डम् “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयञ्च
शतः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशोधनुः-
सहस्रकः” । कापिले “चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्विंश-
करेर्धनुः” । शयोहस्तस्तेन स्वातचतुर्द्विंशु विंशतिहस्ता-
न्यूनतायां चतुःशतहस्तान्यूनान्नरत्वेन पुष्करिणी ।
चतुर्द्विंशु पञ्चत्वारिंशद्विंशान्यूनतायां सहस्रद्वितय-
हस्तान्यूनान्नरत्वेन तडागः । एतन् जलाधारपरं
नहपरितटपरम् । नव्यवर्द्धमानधृतोवशिष्टः “शतेन
धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः शतैर्दीर्घिका । चतुर्भि-
र्द्वीणः पञ्चभिस्तडागः । द्रोणाद्दशगुणा वापी” इति
संहितायामन्नरपदश्रुतेरत्रापि तथावगम्यते । तेन
चतुर्द्विंशु पञ्चत्रिंशद्विंशान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्नरा
न्यूनत्वे स दीर्घिका । चतुर्द्विंशु चत्वारिंशद्विंशान्यून-
तायां षोडशशतहस्तान्नरान्यूनत्वे द्रोणः । चतुर्द्विंशु
त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडशसहस्रहस्ता-
न्नरान्यूनत्वेन वापी । करोऽल कपोल्यु पद्ममध्य-
माङ्गुल्युपपर्यन्तः तथाच कल्पतरुत्वाकरयोः “मध्या-
ङ्गुलिकूपैरयोर्मध्यः प्रामाणिकः करः” । तत्करण-
फलमाहादित्यपुराणम् “सितवस्वरता ये च तीर्थ-

शौचरताश्च ये । तडागकुपकर्त्तारोऽस्यन्ते ते तडा-
भयात्” । सेतुजलधारणहेतुर्वन्धः । तीर्थशौचं घट्ट-
कपरिष्कारः । तेन सेतुवन्धवट्टपरिष्कारतडागादीनां
करणे प्रत्येकं तट्टभयमोचनं फलम् । विष्णुः “अथ कूप-
कर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृताई” विनश्यतीति” ।
तत्प्रवृत्ते कूगाडस्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे “तडागकुपकर्त्ता-
रस्तथा कन्याप्रदायिनः । छत्रोपानहदातारस्ते नराः
स्वर्गगाभिः” । तोयं विना सङ्कुचितप्राणिदेशे तु
नन्दिपुराणम् “योवापीमथवा कूपं देशे तोयविव-
र्जिते । खानयेत् स दिवं याति विन्दौविन्दौ शतं
ह्रमाः” । ततश्च वाप्यादिखनने प्रत्येकजलविन्दुसम
संख्यशतयपौवच्छिन्नस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एतत्सङ्ख्या-
नन्तरं वास्तुयागसङ्ख्याः कार्यः । विष्णुः “कूपाराम-
तडागेषु देवतायतनेषु च । पुनः संस्कारकर्त्ता तु लभते
सौलिकं फलम्” । संस्कारविधौ तु “अजले जलसत्-
पाद्य” इति वक्ष्यमाणवचनात् जलस्युद्देशखनन एव-
प्रतिष्ठा न तु पञ्चोद्धारमात्रे । मत्स्यपुराणे “प्रासा-
दभवनादीनां विशेषं विस्तराद्दद । कुर्यात् केन विधा-
नेन कथं वास्तुवदाहृतः” इत्युपक्रमस्य वाप्यादीनाम-
व्यभिधानात् आदिपदात् कूपादेर्यज्ञम् । “प्रासादेऽप्ये-
वमेव स्यात् कूपवापीषु शस्यते” इत्यभिधानाच्च, तेन वाप्या-
दिकरणेऽपि वास्तुयागः । महाकपिलपञ्चरात्रे “जला-
धारप्यहार्थञ्च यजेद्वास्तुम् विशेषतः । ब्रह्माद्यादिति-
पर्यन्ताः पञ्चाशन्नयसंयुताः । सर्वेषां कुलवास्तूनां
नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य हि तान् मर्त्यान्
प्रासादादीन् कारयेत् । अनिष्टतिर्विनाशः स्यादुभयो
धर्मधर्मिणोः” । ब्रह्माद्यादितिपर्यन्ता इति कल्याणरम् ।
देशीपुराणोक्तेषादिकल्योव्यवहिते । धर्मधर्मिणोस्तडा-
गादितत्कर्त्तारैः । तद्विने तदकरणे उत्सर्गदिनेऽपि
वाप्यादौ तत्करणम् । “प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भपरि-
वर्त्तने । पुरवेशप्रवेशे च सर्वदोषापत्तये । इति वास्तू-
पशमनं कृत्वा स्त्रेण वेष्टयेत् । वास्तुयागमकुर्वन्गन्त-
वाहारो भविष्यति” । इति मत्स्यपुराणवचने पुरवेश-
प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्वाङ्गवचनेन प्रासादधर्माति-
देशादत्रापि प्रासादप्रतिष्ठापत् वाप्यादिप्रतिष्ठादिने वास्तु-
यागकरणम् । तदारम्भकालो दीपिकायास्तु यथा “पुष्या-
श्रैतकरोत्तराश्विनवर्षाब्रह्माश्वपितृन्दुमैः शस्तेऽर्के शुभयोग-
वारतिथिषु क्रूरेष्वथीयेषु च । पुष्टेन्दौ जलराशिगे

दशमगे शुके शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो
जीवेन्दुपुत्रोदये” । पुष्याश्वराधाहस्तोत्तराश्वपितृन्दुमै-
शतभिषारोहिणीपूर्वाषाढामघाश्वगशरोभिः । मातृश्वे
“चन्द्रादित्यवलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् । समो-
च्छायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्यते । अश्विनीरोहिणी-
मूलसुत्तराश्वमेन्दवम् । स्वाती हस्ताश्वराधा च तट्टा-
रम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च व्यतीपातातिग-
ण्डयोः । विष्णुभृगुशरदपरिधवर्जं योगेषु कारयेत् ।
आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रासादे-
ऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि” । तदुत्सर्गफलम् ।
“संक्षेपात् प्रवक्ष्यामि जलदानफलं ग्रन्थे । पुष्करि-
ण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वदृक्” । जलाशव-
करणार्थं भूमिदाने फलमाह चित्रशुभः “जलाशवार्थं
यो दद्यात् वारुणं लोकमाप्नुयात्” । भूमिमिति येषः ।
कालमाह मत्स्यपुराणे “ग्रन्थे राजन् ! प्रवक्ष्यामि
तडागादिषु यो विधिः । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे
या माघे तथा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा
भवेत् । प्राञ्च पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्” । अतीते
प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठासम्बन्धे “माघे च फाल्गुने चैव
शैलवैशाखयोरपि । ज्येष्ठापादकयोर्वपि प्रवृत्ते चोत्-
तरायणे” । पुण्येऽङ्गि अष्टमचन्द्रादिमूल्यो ब्राह्मणवाचनं
पुण्याहस्वस्त्युद्दिवाचनम् । “पञ्चमी च द्वितीया च
तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा
श्रेष्ठा त्रयोदशी । द्वात्रिंश प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला
भवेत्” । मातृश्वे “आषाढे द्वे तथा मूलसुत्तराश्वमेव
च । ज्येष्ठाश्वगशरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा । हस्ता-
श्विनी रेवती च पुष्योमृगशिरस्तथा । अश्वराधा तथा
स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते । बुधो बृहस्पतिः शुक्रश्च
एते शुभावहाः । एतन्निरीक्षितं लग्नं नक्षत्रञ्च प्रश-
स्यते । अहतरावलं लब्ध्वा अहपूजां विधाय च ।
निमित्तं स्वयं ज्ञात्वा वर्जयित्वा तथाऽशुभम् । शुभयोगे
शुभे लग्ने क्रूरश्च विवर्जिते । लग्ने षष्ठे च क्षीते
प्रतिष्ठादिकसुत्तमम् । अयने विषुवे तद्वत् षडशीतसुखे
तथा । “शराणां स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा” ।
भविष्ये “प्रतिपञ्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता । सोमो
बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यमहाः

प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि । प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहार-
मसृज्यः “कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि शस्यते” ।
दीपिकायां “पुष्याश्विगुरुभगदैवतवासवेषु सौम्यानिवेश-
मघरोहिणिसूक्तम् । पौष्णानुराधहृरिभेषु पुन-
र्वसौ च कार्याभिषेकतत्कूपरयप्रतिष्ठा” । वसवी धनिष्ठा
द्वेष्टा आर्द्रा । “आर्द्रायाञ्चैव सौभाग्यमिति” प्रतिष्ठासं-
ज्ञयात् । वापीदानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राधिकारे
जातुकर्मः “वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च ।
अन्नप्रदानभारामाः पूर्त्त इत्यभिधीयते । अग्निहोत्रं
तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् । व्यातिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्ट-
मित्यभिधीयते । ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधी-
यते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तधर्मे न वैदिके” । वैदिके
वेदाध्ययनसाध्ये ऽग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ दृष्ट-
मितिः “पितृव्यगुरुदौहित्यान् भर्तुः स्त्रीयमातु-
लान् । पूजयेत् कव्यपूर्त्ताभ्यां दृष्टानाघातिथीन् स्त्रियः”
एतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरवतारणानुमन्त्रणयोर्यज-
मानकर्तृकोमन्त्रपाठः । तत्त्वामन्त्रकतया स्त्रीशूद्रयोरन-
धिकारेण तद्वनि त्यागेऽप्यनधिकारः विशेषोपदेशविर-
हादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मण-
द्वारा “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते”
इति वराहपुराणात् । अमन्त्रस्तेति परिभाषया स्त्री-
णामप्यधिकारः । अस्य पूर्त्तत्वाद्दृष्टिश्चाहमस्यादौ
कर्तव्यम् । यथा गोभिलः “दृष्टिः पूर्त्तेषु युष्मानाश-
येत् प्रदक्षिणसुपचारः यवस्तिलार्थ इति” । हयग्रीवं
पञ्चरात्रे “वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुर्याद्यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमोत्तमम् । कन्यसं दश-
हस्तन्तु कूपे शक्तं तथा नव । द्विष्टकं कारयेद्वाप्यां
पुष्करिण्यां चतुर्दश । द्विष्टकं कुर्यात् तडागमण्डपं
शुभम्” । कन्यसङ्कनीयसंम् । सङ्कल्पविधित्तु भविष्ये
“मृच्छीत्वौदुम्बरं पालं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । दर्भत्रयं
सायमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् । जलाशयारामकूपे
सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः साधारणे । चोत्तरास्य ऐशान्यां
तज्जलं क्षिपेत्” । मत्स्यपुराणे “प्रागुदकपूजने
देगे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चत-
रस्यां चतुर्मुखीम्” । कारयेदिति शेषः । तथा “सर्वतः
प्रवर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुताः” । समवर्णा वक्ष्यमाण-

लोकपालवर्णाः । “अथत्योऽदुम्बरजलवटशाखाकृतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्” । तथा “कुल-
शीलसमापन्नः स्थापकः स्याद्विजोत्तमः” । स्थापक आ-
चार्य इति रत्नाकरः । तथा “सौवर्णौ कुर्ममकरो
राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ । ताम्रौ कुलोरमण्डकावायसः
शिशुमारकः । एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विना-
म्यते” । युक्तामाल्याम्बरधरः युक्तागन्धालेपनः । सर्वै-
षध्यादुक्तज्ञानस्त्रापितोवेदपुङ्गवैः । यजमानः सपत्नीकः
पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्द-
यागमण्डपम् । ततोमङ्गलगङ्गेन भेरीणाञ्च खनेन च ।
रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारं
भवेच्छक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रन्तु परितोदृक्तं मध्ये
शुणोत्तरम् । वेद्याश्चोपरि तत्कृत्वा ग्रहाङ्गोक्तपतींस्तथा ।
विन्दसेत्यन्वतः सर्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः । अघादीन्
स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः” अघादीन् ।
कूर्मादीन् । “ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापये-
द्बुधः । विनायकन्तु विन्दस्य कमलामम्बिकान्तथा” ।
पूजयेदिति शेषः । मत्स्यपुराणम् “नवपञ्चमसं कृत्वा
तदः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं
प्राप्यते कश्चित्” । ततः कर्मशेषस्तत्रैव दृश्यः ।
“जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देशप्रकृतेन प्रकटचेतनोद्दे-
शप्रकृतेन प्रकटचेतनोद्देशप्रकृत्यागत्वमपि ततश्च कीटादे-
र्ममेदमिति स्त्रीकारयोग्यत्वेन वेदभेयोद्देश्यगतस्त्वत्वाजनक
त्यागरूपत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्ग-
सुपक्रमस्य मत्स्यपुराणेऽपि “प्राप्नोति तदुयागवलेन भूय”
इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तज्जलं स्वस्वत्वद्वारीकरणेन
नद्यादिवत् साधारणोक्तम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो-
मया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि ज्ञानपानाय-
गाङ्गनैः” इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि
स्वत्वमिति । ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपत्तेरन्यतत्वात्
साधारणजलस्य परिपञ्चमात्रेण गौतमोक्तेन दातुः
स्वामित्वान्तर्यजमानस्यापि तथात्वेन स्वामित्वात्तत्र ज्ञाना-
दावदोषः । तथाच गौतमः “स्वामी ऋक्थक्थयसंविभाग-
परिग्रहाभिगमेषु ब्राह्मणखालिच्यं लब्धं क्षत्रियस्य
विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” इति परिग्रहोऽनन्य
पूर्वस्य जलदणकाठादेः स्त्रीकार इति मितान्तरा” ।
जलाश्रयं पुं जलमान्यर्थोऽस्य । वृत्तगुणदृष्टे राजनि-
श्चलाकायां शश्वतीदृशे स्त्री द्वारा

जलाप न० जायते जल-ड जः लापोऽभिलापो यत् । १ सुखे
निव० अन्ये च्छानधीने च्छाविषयत्वात् तस्य तथात्वम् । अ-
ख्यर्थे अर्श० अच् । २ तद्धेतौ लि० । “यो अस्ति भेषजो जलापः”
ऋ० २।११।७ “जलापः सर्वेषां सुखकरः” भा० “गतिभेष-
पतिं रुद्रं जलापभेषजम्” ऋ० ४६।४ । ३ जले निध० ।
जलापाह् लि० जलं सहते सह-एव-पूर्वपददीर्घः सुपामादि०
षत्वम् । जलसोदरि । सुपामादिगणे अमन्ततयैव पाठा-
दन्यत् न षत्वम् । जलासाहौ । सादौ झलि तृ “साङ्गेः
षः” साङ् रूपत्वे षत्वम् जलापाट् जलापाड्स्यामित्यादि ।
जलाष्टीला स्त्री जलेनाष्टीला । पुष्करिणग्राम् हारा० ।
जलासुका स्त्री जलमेवासवोऽस्याः कप् । १ जलौकायाम् अमरः
जलाद्वय पु० जले आद्वयः शोभमानतया कीर्तनमस्य ।
उत्पले राजनि० । [भरतः ।
जलिका स्त्री जलसङ्गवस्थानत्वेनाख्यस्याः ठन् । जलौकायां
जलुका स्त्री जल-उक । जलौकायां शब्दर० ।
जलूका स्त्री जलमोको यस्याः प्रथो० । १ जलौकायाम् हेमच०
“न जलूकादिवत् संक्रमणमिहोपदिश्यते” तैत्ति० भा० ।
जलेचर पुंस्त्री जले चरति चर-ट या अलुक् स० । हंसादौ
स्त्रियां टित्त्वात् डोप् । “यचोऽहमस्मि भद्रं ते
नास्मि पत्नी जलेचरः” भा० व० २।१२५० । स तमा-
दाय कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेचरम्” भा० आ० २।५०
जलेच्छया स्त्री जलमेति इ-किप् जलेति शेते शी-अच् ।
जलोपेतस्थानरोहिणि हस्तिगुण्डाहले शब्दर० ।
जलेज न० जले जायते जन-ड वा अलुक् स० । वारिजे
१ पद्मे । “उद्गासीनि जलेजानि दुन्वन्त्यदितं जनम्”
भट्टिः । २ जले जातमात्रे लि० ।
जलेजात न० ७त० । १ पद्मे शब्दरत्ना० । २ वारिजातमात्रे लि० ।
जलेन्द्र पु० इत० । १ वरुणे २ महादेवे जम्भलाख्ये ३ पूर्वयत्ने
मेदि० ।
जलेन्धन पु० जलान्येवेन्धनानि यस्य । १ बाहुवानले बाहुवा-
नलशब्दे दृश्यम् । २ शौरविद्युदादितेजसि शब्दार्थवि० ।
जलेभ पुंस्त्री जलजात इभः । जलहस्तिनि स्त्रियां जाति-
त्वात् डोप् । “प्रस्फुरत्तमिजलेभजिह्वगः” इ० १२५०
जलेयु पु० पूर्वयत्ने रौद्राश्वत्थपाप्सरोजाते पुत्रभेदे “रौद्रा-
श्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि स्नवः” इत्यु पक्रमे “स्थण्डि-
लेयुर्वनेयुश्च जलेयुश्च महायशः” भा० आ० ६४ अ० ।
जलेरुहा स्त्री जले रोहति-रुह-क-अलुक् स० । १ रुद्र-
भ्वनीहृत्ते राजनि० । २ जलेरोहिण्य पद्मादौ लि० ।

जलेलास्त्री कुमारानुचरमाहभेदे “उत्क्राथिनी जलेला च
महावेगाय कङ्कणा” भा० स० ४७ अ० ।
जलेवाह पु० जले तोयाभ्यन्तरे वाहो गतिरस्य । (हुगारि)
ख्याते जलमज्जलेन तत्स्थपदार्थो नोल्लोके पुरुषभेदे ।
“जलेवाहानयाह्वय वह्नस्तत् न्ययोजयत् । ते हता
परमं यत्नमापुराभरणं न तत्” पाद्मे पा० ख० ।
जलेग पु० इत० । १ वरुणे २ सप्तद्रे च “कालं गतिं तेऽसुख-
देवतात्मनो दिशश्च कर्षीं रसनं जलेगम्” भाग० ८।७।२०
विराड् रूपोक्तौ “पातयामास सेनायां जलेगश्च स
दानवः” हरिवं-२५२ अ० । जलेश्वरादयोऽप्यत्र । “भीमो-
द्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च” नैप० । “यमकुवेरजदे-
श्वरवज्रिणाम्” रघुः । २ वर्षभेदे जलाधिपे रव्यादौ च ।
जलेगय पु० जले शेते शी-अच् अलुक् स० । १ विष्णौ
“सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजलेगयम्” रघुः । तस्य
तथात्वं जलशायिशब्दे दृश्यम् । २ जलस्यायिमात्रे लि०
“यस्य हंहितशब्देन क्रूरमोऽप्यन्तर्जलेगयः” भा० आ०
२८ अ० । ३ मत्स्ये पुंस्त्री तिका० । योपधत्वात् स्त्रियां
टाप् ।
जलो(ली)का स्त्री जलमोकोऽस्य प्रथो० । (जोकि) जलस्य
सरोद्धपभेदे भरतोऽस्य द्विधा पपाठ ।
जलोच्छास पु० जलान्युच्छ्रसन्त्येभिः उद्+अस-घञ् । १ प्रह-
जलस्य निर्गममार्गे २ परीवाहे अमरः । भावे घञ् इत०
३ अधिकजलस्य सर्वतोवहने च । (क्यलापि) ।
जलोदर न० जलप्रधानसुदरं यस्मात् ५ व० । उदरामयरोगभेदे ।
“यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विविक्तोऽप्यथ
वा निरुद्धः । पिबेज्जलं शीतलमायु तस्य स्त्रोतांसि
दृष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ चापि तेषु-
दकोदरम् पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत् परिदत्तना-
मिसमाततं पूर्णमिवास्वना च । यथा वृत्तिः क्षुब्धति
कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरन्तत् । जन्मनैवोदरं
सर्वं प्रायः कच्छतमं मतम् । बलिनस्तदजातास्वयत्र-
साध्यं नवोत्थितम्” माधवकरस्तत्रिदानाद्वारम्भ ।
जलोद्धतगति स्त्री “रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः” इ० र० उक्ते
हादशाक्षरपादके १ छन्दोभेदे । जलेन उद्धता गतिरस्य ।
२ जलेनोद्धतगतिके लि० “यदीयहृत्तो विबोक्ष विपदं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः” छन्दोम० ।
जलोद्भव लि० जले उद्भवोऽस्य । १ जलजाते २ गुण्डानाक्षुपे
३ लघुब्राह्मीभेदे स्त्री राजनि० जलसङ्गवत्यस्मात् भू अपादाने

अप । १ हिमालयस्थे देशभेदे । “ततो हिमवतः पार्श्वं
समर्थेत्यं जलोद्भवम् । सर्वमन्त्रेण कालेन देशं चक्रो
वर्गं बली” भा० सं० २८अ० । २ जलजाते त्रिं “गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवम्” भा० व० ८४अ० ।
३ लघुब्राह्मणम् राजनि० ।

जलोद्भूत त्रिं जले उद्भूतः । जलभवे श्लुपभेदे स्त्री राजनि० ।
जलोद्भवा स्त्री जले उद्भवा दीवत्वात् विषयत्वाच्च पृथगे ।
जलोकायां सारकुन्दरी ।

जलौकस् स्त्री व० व० जलनोको वसतिरावासः । (जोक्)
ख्यातायां रक्तपायास् अजरः । अस्त्रं वज्रवचनत्वं
प्रायिकम् । “जलोद्भवा जलौका तु जलोका च जलौ-
कसीति” संसारावर्तौक्तेः । “अभिहितो जलौकसः”
इति तुष्टुतोक्तेः । ३ जलस्थानके जन्तुमात्रे त्रिं “जलौ-
कसं स सत्वानां वभूव प्रियदर्शनः” भा० अनु० ५०अ० ।
जलौकस पुं स्त्री जलनोकः स्थानमस्त्रस्याः—अच् । जलौ-
कायां रायसुकुटः ।

जल्प वाग्विशेषे उक्तौ च भा० पर० संक० सेट् । जल्पति अजल्पीत् ।
जजल्प तत्र कथाभेदे “नयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघु-
नाथे मनुतां तदव्ययैव” इति अनुमानशिरोमणिः । कथा-
मात्रे “यनागमः प्रजानाञ्च प्रसादादिव जल्पतः” भा० सं० २१
अ० “कुरुते जल्पते वैरो एकपाले च मुञ्जते” हरिवं० २०अ०
अत्र वार्पत्वात् पदव्यत्ययः, मुञ्जते इत्यत्र गणव्यत्ययश्च ।
अनुक्तयनोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च “जल्प-
न्मानवजल्पति” भाग० ४।२५।५८ । [आर० १अ० ।
अभि+आभिमुख्येन कथने “अन्योन्यमभिजल्पन्तः” रासा०
प्रति+प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च । “न चैयोक्ता नवा-
ऽनुक्ता हीनतः परस्पा गिरः । भारत ! प्रतिजल्पन्ति सदा
तूत्तमपुरुषाः” भा० सं० ७०अ० ।
वि+अति+अन्योन्यकथने शब्दकर्मकत्वात् व्यतिहारेण तङ् ।
व्यतिजल्पति” सि० कौ० ।

जल्प पुं जल्प-भावे वज् । १ कथने । “इति प्रियां वल्गु-
विचित्रजल्पैः” भाग० १।७।१८ । आर्षेऽस्य स्त्रीव-
तापि । “तूष्णींभव न ते जल्पसिद्धं कार्यं” कथञ्चन”
भा० आ० १२८अ० “कैकेयीं संश्रितं जल्पं नेदानीं
प्रतिभाति ते” रासा० अयो० ६०अ० । उभयत्र जल्पप्रभिति
पाठस्तु सत्यम् । परमतनिराकरत्वं पूर्वकथनतस्यापनन्दने
विजिगीषोः शक्याभेदे च । तल्लक्षणं गौतमेनोक्तं यथा

“यद्योक्तोपपन्नश्चलनातिनिग्रहस्थानसाधनोपायश्चो

जल्पः” गौत० सू० । व्याख्यातश्चैतत् विद्यमान्येन ।

“यद्योक्तोपु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । मध्यपद-
लोपी समासः । तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपायश्चो-
पपन्नप्रतिपक्षपरिपक्ष इत्यस्य योग्यतया पराभर्गः अन्यथा
जल्पस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण
ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् आरो-
पितप्रमाणभावेनाभावेऽपि जल्पनिर्वाहात् । यद्यपि
छलादिभिरुपायश्च एव न तु साधनं तथापि साधनस्य
परकीयानुमानलोपालक्ष्यो यत्नेत्यर्थान्न दोषः । परपक्षदूषणे
सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये । उभय
पक्षस्यापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतो वितर्कयाज्ञाति-
त्याग्निः “स प्रतिपक्षस्यापनाहीनः” इत्युत्तरसूत्रात् प्रकृते
उभयपक्षस्यापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनिगमोऽपि लभ्यत
इति वदन्ति । अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपायलक्ष्यो न विशे-
षेण व्याप्तिरपि तु तदोग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकान्तु
वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादत्वावच्छिन्नभेदस्तत्तद्वा-
दभेदो वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं
बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथाचोभय-
पक्षस्यापनावतो विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थः इत्यपि
वदन्ति । अत्र चायं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं
हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सानान्यतो न्यायविद्व
इत्यादि विशेषतो वा । प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादनिरासाय
परोक्तसन्वादेव लाभे उच्यमानस्याज्ञानमात्रकालायां-
निरनिरर्थकानामलाभे उक्तप्राज्ञायां प्रतिज्ञाज्ञानप्रति-
ज्ञानप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थवि-
ज्ञेयमतानुज्ञान्युनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोञ्ज्यानुयोगपरि-
ज्ञानानामलाभे पर्यानुयोञ्ज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वा
देवानुपन्यासार्हतया यथासम्भवहेत्वाभासेन परोक्तं
दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः । ततो वादिना ततोय-
कक्षार्थ्यतेन परोक्तमनूदा स्वपक्षदूषणसुष्ठु त्याज्यत्वालो-
च्यमानस्याज्ञाहेत्वाभासाविरक्तोक्तप्राज्ञायां नलाभे हेत्वा-
भासेन यथासम्भवं प्रतिपक्षवादिनः स्यापना दूषणीया ।
अन्यथा क्रमविपर्ययादिप्रमाणकालं चानवसरे दूषणीयेन च
निरनुयोञ्ज्यानुयोगः यथा त्वय्यसि चेत् प्रतिज्ञाज्ञानि-
विशेषयसि चेत्तेत्वनरमित्यादिप्रतिज्ञाज्ञान्यादिपक्षहेत्वाभा-
सानाञ्ज्यत्वात्वाविशेषेऽपि चर्चदोषत्वेनाप्रधानत्वाच्चर-
नसम्मानमिति” । उक्त्वादि-अस्मान्नोदात्तता ।

जल्पन त्रिं जल्प-नन्त्या० ल्यु । १ कथने । भावे ल्युट् ।

२कथने न० । अविमिक्तमङ्गलनस्त्रे दाशुनिपातजल्पना-
द्यानिः"६० सं० ४६ अ० ।

जल्पाक ति० जल्प-प्राक । १वाचाले वञ्जकृत्सितवादिनि
अमरः । २कथनान्ते च स्त्रियां पित्वात् ङीप् । "जल्पा-
कीभिः महासीनः स्त्रीभिः प्रजविना त्वया" भट्टिः ।

जल्पित ति० जल्प-कर्मणि क्त । १कथिते अमरः भावे क्त ।
२कथने न० ।

जल्हु पु० दह-वा० ऊ प्रथो० । १अग्नौ "न पाप्रासो सनामहे
मावायसौ न जल्हवः" ऋ० ८।५।१।१ । "न जल्हवः
अनग्नयः" भा० ।

जव पु० सौ० जु-भावे अप् । १वेगे । "जवेन पीठादुदतिष्ठ-
दच्युतः" "जवेन कण्ठं सभयाः प्रप्रेदिरे" माघः ।
"जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्" नैष० । कर्त्तरि
अच् । २तद्वति ति० अमरः ।

जवन न० जु-भावे ल्युट् । १वेगे अमरः । "तं सन्धे जेषुप्रस्य
जवने महशं हयम्" भा० वि० ४५ अ० । कर्त्तरि ल्यु । २जव-
युक्ते ति० "आरुह्य जवनानन्दान् नियन्तुमुपचक्रने"
हरिवं० १।७ अ० । ततः टडा० भावे इमनिच् । ३जवनिमन्
जवे पु० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्वदेशे च हेमच० । सो-
ऽभिजनोऽस्य अण् । ५जावन तद्देशवासिनि ति० वञ्जत्वे
अणो लुक् । इतद्देशवासिपु व० व० । ७स्त्रीकारोच्चे
टवोटकभावे च पुंस्त्री राजनि० । ८स्त्रीजातिभेदे यव-
नजातौ पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "जवनी नव-
नीत कोसलाङ्गी शयनीये यदि नीयते कथञ्चित्"
उद्भटः । रघुनन्दनमतेऽयं ताकव्यादिः । जवनदेशंभव-
त्वादस्य तथात्वम् ।

जवनाल्ल न० जवनायालति पर्याप्नोति अल-अच् । (जनार)
फलभेदे । "जवनालं स्रुतं खादु शीतं वायुकरं मतम् ।
कफपित्तविनाशि स्यात्" राजवल्लभः ।

जवनिक्का स्त्री सौ० जु-करणे ल्युट् संचायां कन् । (कानात्)
(चिक) प्रभृतौ व्यथघायकवस्त्रादौ अमरः । "रेजु-
जवनिकाक्षेपैः सपक्षा इव खे नगाः" हरिवं० ८६ अ० ।
"सतां जवनिकानिकामसुखिनाम्" माघः ।

जवनी स्त्री जु-करणे ल्युट् ङीप् । (कानात्) १जवनिका-
याम् २ओपधिभेदे च हेमच० । ३जवनजातिस्त्रियाञ्च ।

जवस् पु० सौ० जु-अद्यत् । १वेगे । "व्या श्येनस्य जवसा"
ऋ० १।८।११ । "जवसा वेगेन" भा० ।

जवस न० सौ० जु-कर्मणि अद्यच् । घासे शब्दरत्ना० ।

जवा स्त्री सौ० जु-अच् । १खनासख्याते टक्ते अमरः । "जवा
कटूष्णद्रुमुनाशद्यत् भिषजां मता । विच्छद्दिष्टे च-
निका सूर्यस्वाराधने हिता" राजव० । पाटला० पुष्पे-
ऽपि स्त्री अद्यत्तो गुरुध्वता जवापुष्पसमप्रभः" हरिवं०
२२७ अ० । "जवाकुलुमसङ्काशं काश्यपेयं महायु-
तिसु" सूर्यनतिसन्तः । "पारिजातवनेऽथैव जवाशोक-
वनैस्तथा भा० व० २२० अ० ।

जवादि न० "जवादि नीरसं स्निग्धसीपत् पिङ्गं सुगन्धिरम् ।
चातमे वञ्जलायोदं राज्ञां योग्यञ्च तन्मतम्" इत्युक्तमन्त्रे
मृगशर्मा जाते कृतिने गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिका पु० जवेनाधिकाः । १अधिकजवयुक्ते ऽत्रे अमरः ।
२अधिकवेगयुक्ते ति० ।

जविन् ति० जव+अस्वर्णे इनि । १वेगयुक्ते हेमच० "सम-
काशमिषुं क्षिप्रमानीयान्यो जवी नरः" याज्ञ० । स्त्रियां
ङीप् । "अजवसो जविनीभिर्विद्वच्चन्" ऋ० २।१।६ ।

जविन पु० जव-वा० इमन् । कौकड्डट्ते राजनि० ।

जवीयस् ति० अतिशयेन जववान् ईयद्युक्तं वतोर्लुक् । अति-
शयितवेगयुक्ते "अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देशा या-
मुवन् सार्पत्" यजु० ४०।४ । स्त्रियां ङीप् । इष्टं जवि-
योऽप्यत्र । "कृतस्य न्यमन्ये मनसा जविषा" ऋ० ४।१।३ ।

जम वधे स्वा० उभ० सक० सेट् । जपति ते अजापीत् अज-
पीत् अजपिष्ट । जजाप जेपतुः जेपे ।

जस सोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जस्यति इति अज-
सत् अजासीत् अजसीत् जजास जेसतुः अजसम् ।
उदित् जसित्वा जस्त्वा । जस्तः । [ते अजीजसत् त ।

जस वधे अनादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । जासयति
उहृ+ङ्सने । एतद्योगे कर्माणि पठ्यी । "निजौतसो-
ज्जासमिहं जगद्गुहासु" माघः । "धृत्वा नावस
वेदेहि । मन्योरुज्जासयात्मनः" भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टुः स्वा० पर० सक० सेट् । जसति अजा-
(ज)सीत् । जसित्वाङने उपक्षये च मास्रवः । जसुरिः ।
जस रक्षणे चु० उभ० सक० सेट् इति । अंसयति ते अज-
जंसत् त ।

जसु पु० जस-उन् । आद्युधे "यदा वलस्य पीयतो जसुम्"
ऋ० १०।६।६ । "जसुमायुधम्" भा० ।

जसुरि पु० जस-उरिन् । १वज्रे उज्ज्वलदन्तः २व्याधिते ति० "वि
या जानाति जसुरिम्" ऋ० ५।६।१० । "जसुरिं व्यधितम्"
"जसित्वाङनकस्योपक्षयकर्म वा" भा० । ३उपक्षययुक्ते च ।

जखन् लि० जस-उपक्षये वनिप् । उपक्षयकर्त्तरि “भा
खजने उपभ !” ऋ० ६।४०।११। “जखने उपक्षयिणे” भा० ।
जहक लि० हा-कुन् द्वित्वम् । १।वाले २।त्यागिनि च उज्ज्वल० ।
३।काले त्रिका० ४।निष्पत्तिं संक्षिप्तम् । तस्य त्याज्यत्वात्
तथात्वम् । ५।गात्रसङ्कोचार्थं स्त्री । “इतरजनाय जहका
वैष्णवी” यजु० २४।३६ । “जहका गात्रसङ्कोचनी” वेददी० ।
जहत्स्वार्था स्त्री जहत् स्वार्थोऽयम् । १।लक्षणाभेदे, यथा
आयुर्धनम् आयुर्धनमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात्
स्वार्थस्यायुषस्यागात् तथात्वम् । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थं
द्वे वृत्तौ ते पुनस्त्रिधा” हरिका० वैयाकरणभूषणे तु
जहति पदानि स्वार्थं यस्यामिति विग्रहो दर्शितः ।
जहदजहल्लक्षणा स्त्री जहच्च अजहच्च स्वार्थौ यां तादृशी
लक्षणा । याच्यार्थैकदेशत्यागेनेकदेशवृत्तौ लक्षणायां
यथा सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्कालैतत्कालरूपार्थत्यागेन
केवलदेवदत्तनामार्थबोधनात् वाच्यार्थैकदेशवृत्तित्वात् ।
एवं “तत्त्वमसि चेतकेतो !” छा० उ० वाक्ये विरुद्धं सर्वज्ञ-
त्वात्तत्त्वार्थत्यागेन चैतन्मत्त्वबोधनात् तथात्वम् ।
जहल्लक्षणा स्त्री जहत् स्वार्थोऽयम् उत्तरपदलोभे कर्म० ।
जहत्स्वार्थां लक्षणायां । यथा आयुर्धनम् । लक्ष-
णाभेदादाहरणादिकं वेदान्तपरिभाषायां दर्शितं यथा
“प्रकारान्तरेण लक्षणा त्रिधा जहल्लक्षणा अजह-
ल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्य
यत्प्राधान्यं प्रतीतिस्तत्र जहल्लक्षणा यथा विषं भुञ्जे-
त्यत्र स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते ।
यत्र शक्यार्थमन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीतिः तत्राजहल्ल-
क्षणा यथा युक्तः पट इति अत्र हि युक्तशब्दः स्वार्थं
युक्तयुक्तमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणाया वृत्तते ।
यत्र हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशं विहाय एकदेशे
वृत्तते तत्र जहदजहल्लक्षणा यथा सोऽयं देवदत्त इति
अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैक्यानुपपत्त्या पद-
द्वयस्य विशेषमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्-
पदवाच्यसर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्य त्वपदवाच्येनान्तःकरण-
विशिष्टैक्यावोगात् ऐक्यसिद्धयर्थं स्वरूपे लक्षणेति
साध्यदायिकाः । ययन्तु ब्रूयः सोऽयं देवदत्तः तत्त्वमसी-
त्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न
लक्षणा शक्त्युपस्थितयोरैक्यानुपपत्तावपि
विशेष्ययोः शक्त्युपस्थितयोरेवान्वयबोधाविरोधात् यथा
घटोऽनित्य इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेशघटत्वस्थानित्यत्वायो-

ग्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सञ्चानित्यत्वान्वयः । यत्र पदा-
र्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितित्तत्त्वैव स्वातन्त्र्येणोप-
स्थितये लक्षणास्य पगमः यथा नित्यो घट इत्यत्र घट-
पदादुपपत्त्यस्य शक्त्या स्वातन्त्र्येणानुपस्थित्या तादृगोप-
स्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव तत्त्वमस्यादि-
वाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्त्व-
पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा गेहे घटः
घटे रूपं घटमानय इत्यादौ घटत्वगेहेत्वादेरभिमत-
ान्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेषप्रमात-
परत्वे लक्षणा च स्यात् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्येषु
आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमयादेन बोध्या । जह-
दजहल्लक्षणादाहरणन्तु काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्या-
दिकमेव । तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपवात-
कत्वपुरस्कारेण काको काकशब्दप्रवृत्तेः” ।

जहा स्त्री जहाति हा-वा०श् । सृष्टितिकायां (सृष्टिरी)
शब्दच० । [हेमच० ।

जहानक् पु० हा-शोभायै शानच् संज्ञायां कन् । प्रक्षये
जहिजोड़ अय्य० जहि जोड़ इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० स० । त्यागजोड़ार्धनियोगक्रियायां ।
जहिस्तम् अय्य० जहि स्तम् इत्युच्यते यस्यां क्रियायां
मयूर० स० । त्यागस्तम्ननियोगक्रियायां ।

जहु पु० हा+उन् नि० द्वित्वम् । १।अपत्ये “कृतानुपङ्ग आ-
सनशयनाटनस्नानाशनादिषु सह सृगजङ्गना” भाग०
५।८।१३। “सृगजङ्गना सृगापत्येन” श्रीधरः । २।कुर्वंश्चे
पुष्पवतोऽपत्ये राजभेदे “जह्ने सत्यवतोऽपत्यं पुष्पवां-
स्तत्सुतो जहः” भाग० ६।२२।५ ।

जह् पु० भरतवंशे याजमीदृशपुत्रे १।अपत्ये । “भरतस्या-
न्वये चैवाजमीदो नाम पार्थिवः । तस्य पुत्रो महा-
नासीज्जुर्नाम नरेश्वरः । इहिरमनुमाम्ना गङ्गा यस्य
महात्मनः” भा० अतु० ४७० । गङ्गायास्तद्गृहित्वकथा
रामा० आदि० ४३ अ० ।

“यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यमस्त्रिनी ।
जगाम सरितां श्रेष्ठा सर्वपापप्रणाशिनी । यतो हि
यजमानस्य जहोरङ्गुतकर्मणः । गङ्गा संज्ञावयामास
यज्ञवाटं महात्मनः । तस्यावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जह्नुश्च
राघव ! । अपिबतु जहं सर्वं गङ्गायाः परमाङ्ग तम् ।
ततो देवाः सगन्धर्वौ ऋषयश्च सुविशिताः । पूजयन्ति
महात्मानं जह्नुं पुरुषसत्तमम् । गङ्गां चापि नयन्ति स

इहिवत्वे महात्मनः । ततस्तुतो महातेजाः ओला-
भ्यामसृजत् प्रभुः । तस्माज्जुसुता गङ्गा प्रोच्यते
जाङ्गवीति च । जङ्गोरपत्यमण् ङीप् । जाङ्गवी गङ्गा-
याम् । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां सृष्टं सृष्ट्वा विभर्त्ति यः”
प्रा० त० । जङ्गोरियं अण् वेदे प्रुपो० ह्रस्वाकार-
विपर्ययो । जङ्गावी जङ्गुसन्धिन्यां प्रजायास् ।
“आ जङ्गावीं सुमनसो पराजैः” ऋ० १।१।६।१६ ।
“जङ्गावी जङ्गोर्महर्षेः सन्धिन्यां प्रजा” भा० २विष्णो च
“सत्कर्त्ता सत्कृतः साधुर्जङ्गुर्नारायणो नरः” विष्णुस० ।
“जनान् संसारादपङ्गुते व्यपनयतीति जङ्गुः जङ्गात्
विदुषः स्वभक्तान्नयति परं पदमिति वा” भा० तद्वृत्-
पत्तिर्दृशिता प्रुपो० साधु ।

जङ्गुकन्या स्त्री इत० १। गङ्गायाम् । “जङ्गोः कन्यां सगरतन-
यस्वर्गक्षोपानपङ्क्तिम्” मेघ० “जलनिधिनसृष्टं जङ्गु-
कन्यावतीर्त्ता” रघुः । जङ्गुतनयादयोऽप्यत्र ।

जङ्गुसप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपञ्चम्याम् । “वैशाखशुक्लपञ्चम्यां
जङ्गुना सुनिना पुरा । क्रोधात् पीता पुनस्त्यक्ता कर्ण-
रम्भान्तु दक्षिणात् । तस्यां सनचयेद्देवीं गङ्गां भुवनमेख-
लाम् । स्नात्वा सत्यं विधानेन स धन्यः सुकृती नरः ।
तस्यां सन्प्रयेत देवान् पितॄन् मर्यान् यथाविधि । साक्षात्
पश्यन्ति ते गङ्गास्नातकं गतपातकम्” ब्राह्मणम् ।

जङ्गान् न० हा-मनिन् प्रुपो० द्वित्वान्तलोपो । उदको निघ-
उदकनामसु तत्र जन्मेति पाठान्तरम् ।

जा स्त्री जन-वा० ङ । १। मातरि २ देवरपत्याम् एकाक्षरको० ।
३ जननकर्त्तरि लि० गवादौ उपपदे जन-विट् ङा ।
गोजा गविजाते लि० ।

जागत लि० जगती छन्दोऽस्य अण् । जगतीछन्दस्ते
मन्त्रादौ । जगत्यां भवः उत्सा० अञ् । २ जगतीछन्दसि
भवे सासभेदे न० । ३ जगत्यां प्रुधिष्यां भवे च लि० ।

जागर प्रु० जागृ-भावे घञ् गुणः । १ निद्राक्षये (जागा)
अन्तरः “त्ययोदशसमास्तीर्णां जागरेण सुदुःखिताः” भा०
क० ८६ था० । “रात्रिजागरपरो द्विवाशयः” रघुः ।
२ अन्तःकरणस्य कृत्स्नवस्तुप्रकाशात्मके २ वृत्तिभेदे ।

जागरक लि० जागृ-ण्वल् गुणः । निद्रारहिते ।
जागरण न० जागृ-भावे ल्युट् । १ निद्रारहित्ये ।

जागरित न० जागृ-भावे क्त गुणः । १ जागरणे निद्राभावे
२ इन्द्रियैरर्थज्ञाने स्वप्नदर्शनहेतुकर्णक्षये च जागरित-
मागच्छन् स्वोपाध्यन्ःकरणेन्द्रियसचिवस्तत्तदिन्द्रिय-

विषयाननुभवेयांश्च स्थानान् व्यवहारिकान् यथाननु-
भवति यथावस्थायां तत् जागरितमित्युच्यते वेदान्तमतस्य
जागरितस्थानं प्रु० जागरितं स्थानमस्य । वेदान्तमतसिद्धे
वैश्वानरे आत्मनि । तत्स्वरूपपादिकं सुखदुःखोपनिवृत्ति-
तद्भावे च दर्शितम् ।

“जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशति-
सुखः स्थूलसूक्ष्मैश्वानरः प्रथमः पादः” सुखदुःखोप०

“जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिः
स्वात्मव्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञो
बहिर्विषयेषु प्रज्ञाऽविद्याज्ञताऽवभासत इत्यर्थः । तथा
सप्ताङ्गान्यस्य । “तस्य ह वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्नि
सुतेजाश्चक्षुर्विचक्षुः प्राणः प्रुधमन्तात्मा सन्देहो वडको
वक्तिरेव रविः प्रुधिव्येव पादौ” अग्निहोत्रकल्पनामपते-
नानिर्गुणत्वेनाहवनीय उक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि ब्रह्म
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिसुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि
च दश वायव्य प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहङ्कारचित्त-
मिति सुखानीय सुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । न
एवं विविष्टो वैश्वानरो यद्योक्तैर्द्वारैः शब्दादीन् स्थानान्
विषयान् भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विषयेषां नरापाद-
नेकधा नयनाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वज्ञासौ नरश्चेति विज्ञा-
नरः विज्ञानर एव वैश्वानरः । सर्वविषयात्मन्येवात्तं स
प्रथमः पादः” भा० ।

जागरितान्त प्रु० जागरितस्थानः तत्र विज्ञेयः । जागरित-
मध्ये तत्र विज्ञेये “स्वप्नान् जागरितान्ज्ञोभौ देवानु-
पश्यति” कठोप० “स्वप्नान् स्वप्नसंध्यं स्वप्नविज्ञेयमि-
त्यर्थः । तथा जागरितान् जागरितसंध्यं जागरितवि-
ज्ञेवं चोभौ स्वप्नजागरितान्ज्ञौ देवानामनुपश्यति
लोकोः” भा० ।

जागरित् लि० जागृ-शीकार्थे तृच् । जागरणशीवे अन्तरः ।
जागरिन् लि० जागृ-शीकार्थे णिनि गुणः । जागरणशीवे
हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

जागरूक लि० जागृ-जङ् । जागरणशीवे अन्तरः । “तपनो
जागरूकश्च यावार्थं वेद कस्तव” रघुः । २ स्वकर्त्तव्ये
सावधाने अप्रमत्ते च “वर्षात्रजावेक्षणजागरूकः” रघुः ।

जागर्त्ति स्त्री जागृ-भावे क्तिन् । जागरणे रायसु० ।

जागर्त्या स्त्री जागृ-भावे क्यप् गुणः । जागरणे । अ । जाग-
रायत् स्त्री अन्तरः ।

जागुड प्रु० १ देशभेदे सोऽभिजगदोऽस्य अण् । २ तद्देशवासिनि लि०

“जागृङ्गन् रामठान् ज्ञपान् स्त्रीराज्यनय तङ्गणान्”
भा० । व० व० । तत्र भवः अण् । शतद्देशभवे लि० ।
४कुङ्कुमे न० । “अवनिं जागृङ्गन् माभिताम्नाम्” साधः ।
जागृ निद्राभावे अदा० पर० अक० सैट् जङ्गा० । जागर्ति
जाग्रति अजागरीत् । जागराम्-धभूव आस चकार
जजागार । अथ अपि वृद्धिः तङ्गिन्ने जिति णिति
च गुणः विन्भिन्ने सर्वत्र आर्द्धधातुके गुणः । जागर्थ्यते
अजागरि जागरयति कर्मणि अजागरि अजागारि इति
भेदः “कुसुमशरस्रजागरयति” उङ्गटः । जागरकः ।
जागृविः “जागर्ति लोको ज्वनति प्रदीपः” उङ्गटः ।
इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च । “या निशा सर्व-
भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः” गीता । “पद्मगङ्गीमुष्मेषु चा-
जागरीत्” मङ्गि० ।

जागृति पु० जागृ-किन् न गुणः । १८८८ उज्ज्वल० तस्य
स्वकार्येऽप्रमत्तत्वात् तथात्वम् । २४२० हेम० ३जाग-
रणशब्दे लि० “समानमज्मन् पथ्येति जागृविः”
ताण्ड्य० ब्रा० १।७।६ । “जागृविः जागरकः” भा०
“विभीदको जागृविर्महामच्छान्” ऋ० १०।२४।१ । “जनस्य
गोपा कजनिट जागृविरग्निः” ऋ० ५।११।१ ।

जाग्रत् लि० जागृ-शट् । १जागरणकर्त्तरि २साधने
अप्रमत्ते ३प्रकाशमाने च । “जाग्रत्कलङ्केरवध्वंसं हस्त-
यते च या सुपनसासुक्तासिनी मानसे” चन्द्रालोकः ।
स्त्रियां ङीप् । जीवानां श्रोत्रादिभिः ४शब्दादिविषय
ज्ञानावस्थामेदे सा च लिङ्गा “प्रमितिर्जागरे जाग्रदु-
भ्रमः स्वप्नोऽथ मूढता । पानादिजन्या सुप्तिः स्यादेवं
जागरणं लिङ्गा” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । “एवं स जाग्रत्-
स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्” मनुः । “जाग्रत्स्वप्नः
सङ्कुलः पापः” ऋ० १०।१६।५ । “जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः
सम्बन्धी पापः” भा० । “जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिधामरहितः
प्राप्तः प्रबोधोदयः” प्रबो० । [रायसङ्कटः ।

जाग्रिवा स्त्री जागृ-भावे पञ्चे शः रिङादेशः । जागरणे
जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं शैपिकोऽण् ङीप् । १जरौ
लिङ्गा जघनस्याङ्गे जघनैकदेशे भवः अण् ङीप् । २पुच्छ-
काण्डे “अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति जघनार्द्धं”
जाघनी जघनार्द्धादौ योषाये प्रजाः प्रजायन्ते” शत० ब्रा०
१।८।६ । “जाघनी बालदण्डः” भा० । “बनिष्ठु जाघनि
चावद्यति” कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनी-

शब्दस्य मतभेदेन कर्केण नानार्थतोक्ता यथा “जाघनी
जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः जाघनी पयोः पुच्छ-
मिति हरिस्वामिना । जाघनी बालदण्ड इति साधवा-
चार्याः । “जाघनी येन मशकानपनयतोति धूर्त्तस्वामिनः ।
जाघनी बालधिरुच्यत इति ज्ञानदीपिकाकारः । क्षुधार्त-
श्चात्तु मध्यगाद्विद्यामित्रः श्वजाघनीम् । चण्डालहस्तादा-
दाय धर्माधर्मविचक्षणः” (मनुः) इत्यत्र श्वजाघनीम् श्व-
पुच्छमिति ऋतिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् । जाघनी
पयोः पुच्छमित्यधिकरणमालायाम् तृतीयेऽध्याये । जाघनी
चैकदेशत्वादधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभूतिहरि-
हरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य त्रौण्यपर्यायत्वात् श्रोग्रयोश्च
प्रागुक्तत्वादिति अतः पुच्छकाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते
इति । विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गादुच्यते ।

“विश्वामित्रोऽथ भगवान् महर्षिरनिकेतनः । क्षुधा-
परिगतो धीमान् समन्तात् पर्यधावत । त्यक्त्वा दारांश्च
पुत्रांश्च कथांचित् जनसंसदि । भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निर-
ग्निरनिकेतनः” इत्युपक्रमे “स दर्शं श्वमांसस्य कुतर्ली
विततां मुनिः । चण्डालस्य मृहे राजन् ! सद्यः शस्त्र-
हतस्य वै । स चिन्तयामास तदा सैन्यं कार्यमितो
मया । न ह्रीदानीमुपायो मे विद्यते प्राणधारणे ।
आपत्सु विहितं सैन्यं विशिष्टञ्च सहोयसः । विप्रेण
प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः । ह्रीनादादेयमादौ
स्यात् समानात्तदनन्तरम् । असम्भवे वाददौ विशिष्टादपि
धार्मिकात् । सोऽहमन्यावसानाय हराभ्येनां प्रतिप-
न्नात् । न सैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्वजाघनीम्” ।
इति निश्चित्य तां हर्तुमुपक्रान्तस्य चण्डालेन सह
संवादो यथा “विश्वामित्रस्तु मातङ्गसुवाच परिसान्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् । क्षुधितः
कलुषं यातो नास्ति ह्रीरश्वनाथिनः । क्षुब्धं मां दूषय-
त्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् । अवसीदन्ति मे प्राणाः
श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा । उर्वलो नटसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्य-
विवर्जितः । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्व-
जाघनीम् । अटन् भैक्षं न विन्दामि यदा सुष्माक-
मालये । तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघ-
नीम्” भा० शा० १४।१० । कथाशेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भवः जङ्गलप्रायो वा अण् । १वनप्राये
२जङ्गलस्पृशुमांसे तत्रत्ये ३उदके च शब्दार्थचि० ।
“अस्योदकदण्डो वस्तु मवातः प्रचुरानपः । स चोबो

जाङ्गलो देशो वज्रधान्यादिसंयुतः” कुङ्कु. पृथक्वाक्योक्त-
लक्षणे ४ देशभेदे पु०। भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणसुक्तं यथा

“आकाशगुह्य उच्चैश्च स्वल्पपानीयपादपः। शम्भो-
करीरवित्कार्कपीलकर्कन्धुसङ्कुलः। हरिणैर्गण्यं पृथक्
गोकर्णखरसङ्कुलः। सुस्वादुफलवान् देशो वातलो
जाङ्गलः स्मृतः”।

“वज्रदकनगोऽनूपः कफमारुतरोगवान्। जाङ्गलो-
ऽस्याङ्गशाखी च पित्तासृङ्मासुतोत्तरः” तद्देशगुणा-
स्ततोक्ता जाङ्गलानां पशूनां विशेषः तन्मांस
गुणाश्च तत्रैवोक्ता यथा “हरिणैर्गण्यं कुरङ्ग्यं
पृथक्न्यङ्कुशं वराः। राजीवोऽपि च सुगन्धी चेत्वाद्याः
जाङ्गलसंज्ञकाः। हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेष्टः क्षणः
प्रकीर्तितः। कुरङ्ग रंजिताम्बः स्यादेष्टस्तस्याकृतिर्मे-
हान्। ऋष्यो नीलाङ्गको लोके सारोह्य इति की-
र्तितः। पृथक्चन्द्रविन्दुः स्यादु हरिणात् किञ्चिद-
त्यक्तः। न्यङ्कुर्वज्रविषाणोऽथ शंखरो गवयो महान्।
राजीवस्तु सृगो ज्ञेयो राजिभिः परितोद्यतः। यो सृगः
शृङ्गहीनः स्यात् स सुगन्धीति निगद्यते। जाङ्गलाः
प्रायशः सर्वे पित्तहृद्यहराः स्मृताः। किञ्चिद्वातकराद्यापि
लघ्वो बलवद्भूनाः”। “तत्रैमे कुरपाञ्चालाः शास्त्रा
माद्रेयजाङ्गलाः” भा० भी० ८७०। ५ कपिल्लखगे
पु० स्त्री मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

जाङ्गलपथिक लि० जाङ्गलस्यः पन्थाः अच् समा०। तेना-
हृतं तेन गच्छति वा ठञ्। १ जाङ्गलपथेनाहृते २ तेन
गन्तरि च।

जाङ्गल न० गम-यङ् लुक् वा० डुल पृथो० दीर्घः। १ विषे
तस्य कुटिलगतित्वात् तथात्वं २ जालिनीफले शब्दरत्ना०।
जाङ्गलि पु० गम-यङ् लुक् वा० डुलि १ विषवैद्यो शब्दरत्ना०।
“परोक्षितं समश्रियात् जाङ्गलिभिर्भिषगृह्यतः” वैद्यकम्।
जाङ्गलिक पु० जाङ्गली विषविद्या तामधीते वेद वा तथा
दीव्यति वा ठञ्। विषवैद्यो अमरः। [हेमच०।

जाङ्गली स्त्री जाङ्गलस्य विषखेयम् अण्। विषविद्यायाम्
जाङ्गि लि० जाङ्गायां भयः तस्या इदं वा बाह्यादेराकृति-
गणत्वात् इज्। १ जाङ्गाभवे २ तत्सम्बन्धिनि च।

जाङ्गिक लि० जाङ्गाभ्यां जीवति वेतना० ठञ्। १ धावके
(धाचोङ्) २ उष्ट्रे पु० स्त्री० ३ श्रीकारीदृष्टे पु० राजनि०।

जाजलि पु० ऋषिभेदे तस्य तपश्चरणकथादिकं भा० शा० २६२ अ
दृश्यम् “यने वनचरः कथिज्जाजलिनाम वै द्विजः”

इत्यादि। स च प्रवरप्रवर्तकः हेम० ब्र० दृश्यम्।

ज.जिन् लि० जज-योधे-ताच्छीत्ये णिनि। योधगति०।

“जजौजाजजिजिज्जाजौ” माघः।

जाभा(ट)लि पु० ज(भ)ट-संघाते वज्। तं वाति वा-
वा- डि। वज्रभेदे अमरः।

जाटालिका स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे “जाटालिका काम-
चरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा” भा० शा० ४७ अ०।

जाटासुरि पु० जटासुरस्यापत्यम् इज्। जटासुरापत्ये “साटा-
सुरिभैमसेनि” नानाशस्त्रैरवाकिरत्” भा० श्लो० १७१ अ०।

जाटिलिक पु० स्त्री जटिलिकाया अपत्यं शिवाच्यम्।
जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

जाठर पु० जठरे भवः अण्। जठरस्थिते १ यज्ञौ “जठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽक्षय पाचकः” सुशु०। २ कुमारानु-
चरभेदे “विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः” भा०
शा० ४६ अ०। तस्येदमण्। ३ जठरसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां
ङीप्। “नानाशनः स्यान्न महाशनः स्यादलोपुः साधु
भिरागतः स्यात्। यात्रार्थमाहारमिहाददीत तद्याह
स्याज्जठरी द्वारशुभिः” भा० शा० २७० अ०।

जाठर्य लि० जठरे भवः वा० अण्। जठरभवे रोगादौ
“एतन्नवायसमेतेन जाठर्य” न भवति सन्नोऽग्निरावा-
यते” सुशु०।

जाडार पु० स्त्री जडस्यापत्यम् वा चारङ्। जडस्यापत्ये।

जाड्य न० जडस्य भावः णज्। १ जडतायां २ शैत्ये च हेमच०
“आलस्यमगमभादौर्जाड्यं जृम्भासितादिहत्” सा० द०।

“इदं जाड्यमिदं मौढ्यमिदमत्यङ्गुतं वचः” हरिवं० १०८ अ०।

जाड्यारि पु० इत०। जम्बीरे राजनि०।

जात लि० जन-कर्त्तरि क्त०। उत्पन्ने २ व्यक्ते च भावे क्त०।
४ जनानि ५ समूहे च मेदि० तत्र उत्पन्ने “तस्मात् कुमारं
जातं इतं वैवाच्ये प्रतिवेद्ययनि स्नानं वातुधापयन्ति”
शत० ब्रा० १४ ४। १४ “सुवीजं चैव सुजले जातं संपद्यते
यथा” मनुः संघे “निःशेषविश्राणितकोजजातम्” रघुः।
“चतुर्विधस्य लघुरीरजातम्” वेदान्तः। “सर्वेषां धन-
जातानामाददीताप्यमपजः” मनुः।

जातक लि० जात+कार्त्थं क०। उत्पन्ने “उभौ तौ नाह्नौ
भागं जारजातककामजौ” मनुः। जातं जन्म तदधिकृत्य
कृतो पन्थः अण् संज्ञायां कन्। २ होरातन्त्रे। तत्र
नानाज्योतिर्विद्विनां नाविधं रचितं तत्र दृष्टजातकस्यैव
अतिप्रामाण्यकत्वात् तच्छास्त्रप्रतिपाद्यविषया पन्थकता

२५ अ० वराहमिहिरेणोक्ताः प्रदर्शयन्ते । “राशिप्रभेदो ग्रहयोनिभेदो विधोनिजन्माथ निपेककालः । जन्माथ सद्योमरणं तथायुर्देशाविपाकोऽष्टकवर्गसंज्ञः । कर्माजीवो राजयोगाः खयोगाश्चान्द्रा योगाद्विषयाद्याश्च योगाः । प्रवृत्त्याथो राशिशीलानि दृष्टिर्भास्वस्मादाश्रयोऽथ प्रकीर्णः । नेष्टायोगा जातकं कामिनीनां नियोगं स्यान्न-
ष्टजन्मद्रिकाणः । अत्राध्याया विंशतिः पञ्चयुक्ता जन्म-
न्योतदात्मिकं चाभिधास्ये” ।

“राशिप्रभेदः प्रथमेऽध्याये । ग्रहयोनिभेदः द्वितीये विधोनिजन्म तृतीये । निपेककालचतुर्थे । जन्मविधिः पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभागः सप्तमे । दशा-
विभागोऽष्टमे । अष्टकवर्गो नवमे । कर्माजीवो दशमे । राजयोगा एकादशे । खयोगाः (नाभसयोगाः) द्वादशे । चान्द्रयोगाः सुनफाद्याचान्द्रयोगास्तयोदशे द्विषहृत्पिह-
योगाश्चतुर्दशे । प्रवृत्त्यायोगा पञ्चदशे । राशिशीलम् षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टादशे । आश्रय एकोनविंशतितमे । प्रकीर्णफलम् विंशतितमे । अनिष्ट-
योगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) जातकं द्वाविंशे । नियोगं (मरणं) तन्निरूपणं त्रयोविंशे । नष्टजातकं चतुर्विंशे । द्रव्याणां स्वरूपादि पञ्चविंशे । एवं पञ्चयुक्ताध्या-
यानां विंशतिर्जन्मनि जातके कथिता एतज्जातके उक्ताः ।
जन्मफलं पञ्चमे उक्तं यथा

“पितृजातः परोक्षस्तु लग्नमिन्द्रावपश्यति । विदेशस्यस्य चरमे मध्याह्ने दिवाकरे । उदयस्येऽपि वा मन्दे कुजे वास्तु समागते । स्थिते वान्तःक्षपानाथे शशाङ्क-
सुतशुक्रयोः । शशाङ्के पापलग्ने वा दृष्टिकेऽंशविभागगे । शुभैः स्थायस्थितैर्जातः सर्पस्तद्वेष्टितोऽपि वा । चतुष्पद-
गते भानौ शैवेयीयसमन्वितैः । द्वितनुस्येय यमलो भवतः कोशवेष्टितौ । जगसिंहदृष्टैर्लग्ने तत्स्थे सौरेऽथवा कुजे । राश्यां सदृशं गतं जायते नालवेष्टितः ।
न लग्नमिन्द्रुश्च सुरुनिरीक्षते न वा शशाङ्कं रविणा समागतम् । सपापकोऽक्षेण बुधोऽथवा शशी परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । क्रूरर्चगतायशोभनौ स्त्र्याद्युन नवाज्जस्थितौ । वज्रस्तु पित्रा विदेशगः स्वे वा राशिव-
शादथो पथि । पूर्णं शशिनि खराशिगे सौम्ये लग्नगते शुभे सुखे । लग्ने जलजेऽस्तगेऽपि वा चन्द्रे पोतगता प्रसूयते । आप्योदयमाप्यगः शशी संपूर्णः समवेक्षतेऽथ वा । मेघरूपवन्मुलग्नगः स्यात् सृतिः सलिले न संशयः ।

उदयोदुपयोर्व्ययस्थिते शुभ्रां पापनिरीक्षते यमे । अश्वि-
कर्कियुते विलग्नगे सारे शीतकरेक्षितेऽप्यष्टे । मन्दे-
ऽजगते विलग्नगे बुधस्यैन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रोडा-
भवने सुरालये सोमरभूमिषु च प्रसूयते । नृलग्नगं प्रेक्ष्य कुजः श्लेष्मगाने रम्ये सितेन्दुं सुररग्निहोत्रे ।
रविर्नरेन्द्रामरगोकुलेषु शिल्पालये ज्ञः प्रभवं करोति । राश्यां शसमानगोचरे मार्गे जन्मचरे स्थिरे गृहे । स्वर्वांग-
गते स्वमन्दरे बलयोगात् फलसंगकर्त्तव्योः । आरार्क-
जयोस्त्रिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विस्तृत्यतेऽन्यथा । दृष्टे-
ऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुखभाक् च स स्रुतः । पापे-
क्षिते तृहिनगावुदये कुजेऽस्ते त्वक्तो विनश्रति कुजार्क-
जयोस्तथाये सौम्येऽपि पश्रति तथाविधनस्तमेति सौम्ये तरेषु परहस्तगतोऽन्यथायुः । प्रिहमावृष्टेषु तदुबलाचरुशालादिषु नीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु वीक्षितौ लग्नेन्दुं विजने प्रसूयते । मन्दर्चांशे शशिनि ह्रिवुके मन्ददृष्टेऽजगे वा तद्युक्तौ वा तमसि शयने नीचसंस्थेय भूमौ । यद्वाशिशं व्रजति हरिजं गर्भमोक्षस्तु तद्वत्पापैश्चन्द्रात् स्मरसुखगतेः लोभमाहर्जनन्याः ।
क्षेत्रेः शशाङ्कादुदयाच्च यतिर्दीपोऽर्कयुक्तर्चवशाच्चराद्यः । द्वारं च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थेयं ग्रहैर्वैयसमन्वितैर्वा । जीर्णं संस्मृतमर्कजे क्षितिमुते टग्धं नवं शीतगौ काश्याद्यं न दृढं रवौ शशिसुते तच्चैश्विल्युद्भवम् । रम्यं चितयुतं नवं च भृगुजे जीवे दृढं मन्दिरं चक्रस्यैव यथोपदेश-
रचनां सामानपूर्वां वदेत् । मेघकुलीरतलालिषटैः प्रायु-
त्तरतो गुरुसौम्यगृहेषु । पञ्चमतश्च दृष्टेण निवासो दक्षिण-
भागकरो नृगसिंहौ । प्राच्यादिगृहक्रियादयो द्वौ द्वौ कोणगताद्विमूर्तयः । शयास्त्रपि वास्तुवद्देह तत्राद्यैः षट् त्रिनवान्यसंस्थितैः । चन्द्रलग्नान्तरगतैर्षहैः स्युरप-
सृतिकाः । बहिरन्तश्च चक्रार्जे दृष्टादृष्टेऽन्यथा परे । लग्ननवांशपतल्यतनुः स्यादीर्ययुतमृहत्तल्यतनुर्वा । चन्द्र-
समेतनवांशपवर्णः कादिविलग्नविभक्तभगालः । कं दृक् ओलनसा कपोलहनवा यत्नश्च होरादयस्ते कण्ठां सकवाङ्कपार्श्वहृदयं क्रोडानि नाभिस्ततः । वक्षिः शिश्न-
गुदे ततश्च दृष्ट्यावूरु ततो जातुनी । जङ्घाङ्ग्री हाभयल वामस्रुदितैर्द्वेक्षाणभागैस्त्रिधा । तस्मिन् पापयुते ज्ञं शुभयुते दृष्टे च ब्रह्मादिशेष स्वर्वांशे स्थिरसंयुते च स-
हजः स्यादन्यथाऽऽगन्तुकः । मन्देऽश्लानिलजोऽग्निशस्त्र-
विषजो भीमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठचतुष्पदे, हिमगौ

शङ्खप्रज्जोऽन्यैः शुभम् । समनुपतिता यस्मिन् भागे
तयः सवुवा चहा भवति नियमात्तस्यावाप्तिः शुभेष्वयु
भेषु वा । त्रणकदशुभः षष्ठे देहे तनोर्भसमाश्रिते ति-
लकमसकदृष्टः सौम्यैर्युतश्च स लक्ष्मवान्” ६७० अष्ट-
वर्गफलसुक्तं तच्चाष्टवर्गशब्दे ५२०४० दर्शितम् । नाभसा-
दियोगास्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ।

तत्तोनविंशोरिष्टाध्यायो यथा

“लग्नात्पुलकलत्वमे शुभपतिप्राप्तेऽथ वाऽऽलोकिते
चन्द्राद्वा यदि सम्पदस्ति हितयोर्ज्ञेयोऽन्यथासम्भवः ।
पाथेनोदयगे रवौ रविस्तुतो भीनस्थितोदारहा
पुलस्यानगतश्च पुलभरणं पुलोऽवनेर्यच्छति । अथ-
यहैः सितचतुरस्रसंस्थितैर्मध्यस्थितै भृगुतनयेऽथयो-
यथोः । सौम्यपहैरसहितसंनिरीक्षिते जायावधोदहन-
निपातपाशजः । लग्नाद्द्वारिगतयोः शशितिग्गरश्मिप्रोः
पत्न्या सहैकनयनस्य यदन्ति जन्म । दूनस्थयोर्नव-
मपञ्चमसंस्थयोर्वा शुक्रार्कयोर्विकलदारुगन्ति जातम् ।
कोणोदये भृगुतनयेऽस्तचक्रसन्धौ वक्ष्यापतिर्यदि न सुत-
र्क्षमिष्टसुक्तम् । पापयहैव्ययमदलग्नराशिसंस्थैः क्षोणे
शशिन्यसुतकलजन्मधीस्थे । असितकुजयोर्विगेऽस्तस्थे
सिते तदवेक्षिते परयुवतिगस्तौ चेत् सेन्दूस्त्रिया सह
पुञ्चलः । भृगुजशिनोरस्तोऽभ्यार्थो नरोविशुताऽपि वा
परिणततनून्स्त्रोर्दौ शुभैः प्रमदापती । वंशच्छेत्ता
खमदसुखगैश्चन्द्रदैव्यज्यपापैः शिल्पी त्रंगे शशिसुतयुते
केन्द्रसंस्थाकिंष्ट्रदे । दास्यां जातोदितसुतयुरौ रिप्फगे
सौरभागे नीचेऽर्कैर्नोर्मदनगतयोर्दष्टयोः सूर्यजेन । पापा-
ऽऽलोकितयोः सितावनिजयोरस्तस्थयोर्वाध्यरुक्ने कर्कट
दृष्टिकांशकगते पापैर्युते गुह्यरुक् । श्विती रिप्फधनस्थयो-
रगुमयोश्चन्द्रोदयेऽस्ते रवौ चन्द्रे खेऽधनिजेऽष्टगे च वि-
कलो यद्यर्कजोवैशगः । अन्तःशशिन्यशुभयोर्दृग्गे पतङ्गे
स्त्रासन्नयस्त्रिहृक्विद्विधगुल्मभाजः । शोफीपरस्सरग्टहंग-
गयोरधीन्द्रोः क्षेत्तेऽथवा युगपदेकगयोः क्षणो वा । चन्द्रे-
ऽश्विभध्यभ्रपार्किकृशाजभागे कुडो समन्दरुधरे तदवेक्षिते
वा । यातैस्त्रिकोणमलिकर्किदृष्टैर्दृग्गे च कुडो च पापसहि-
तैरवलोकितैर्वा । निधनारिधनव्ययस्थिता रविचन्द्रारयमा
यथा तथा । बलवद्गृहदोषकारणैर्मनुजानां जनयन्त्य-
नेत्रतमम् । नवमावतृतीयधीयुता न च सौम्यैरशुभा
निरीक्षिताः । नियमाच्छरणोपघातदा रद्वैकल्यकराश्च
सप्तमे । उदयत्युडुपे सुरास्त्रे सपिशाचोऽशुभयोस्त्रिको-

णयोः । तमसोपप्लवमण्डले रवानुदयस्थे नयनोपश्रितः ।
संस्पृष्टः पवनेन सन्दग्गयुते द्यूने विलम्बे हरो सेन्नादो
ऽधनिजे स्थितेऽस्तमवने जीवे विलम्बान्श्रिते । तद्वत्सूर्य-
सुतोदयेऽधनिस्तुते धर्मात्मजद्यूने जाते वा ससहस्ररश्मि-
तनये क्षोणे व्यथे शीतगौ । राश्यां शपोष्णकरशीतकराम
रेज्यैर्नीचाधिपांशकगतैररिभावगैर्वा । एभ्योऽस्तमध्व-
बद्धभिः क्रमशः प्रसूताज्ञेयाः स्फुरभ्युपगमक्रयगर्भदासा
विकृतदशनः पापैर्दष्टे दृषाजहयोदये खलतिरशुभक्षेत्रे
क्षणे ह्ये दृषभेऽपि वा । नवमसुतगे पापैर्दष्टे रयावद्वे
क्षणे दिनकरसुतेऽनेकव्याधिः कुजे विकलः प्रभान् ।
व्ययसुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भवनसमाननिबन्धनं विकल्पम् ।
भुजगनिगडपाशभट्टकागैर्वलवदसौम्यनिरीक्षितैश्च तद्वत् ।
परुषवचनोऽपमारात्तः क्षयो च निशापतौ सरवितनवे
वक्रान्तोक्तं गते परिवेषगे । रविमकुजैः सौम्यादष्टैर्नभ-
स्थलमाश्रितैर्भूतकमनुजः पूर्वोर्दष्टे वराधमसध्यसाः ।”
चान्द्रयोगास्तु १२७० उक्ता यथा ।

“अधमसमवरिष्ठान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनय-
वित्तज्ञानधीनेषुणानि । अहनि निशि च चन्द्रे स्त्राधि-
मितांशके वा सुरयुक्तसितदष्टे वित्तवान् स्यात् सुखी च ।
सौम्यैः स्मरारिनिधनेष्वधियोग इन्द्रोत्तमैश्चमपसचि-
चित्तिपालजन्मा सम्पन्नसौख्यविभवा हतशत्रवश्च दीर्घायुषो
विगतारोगभयाश्च जाताः । हित्वाकं सुनफाऽनफा दुरुधरा
स्त्रान्त्योभयस्त्वैर्पहैः शोतांशोः कथितोऽन्यथा त्व बद्धभिः
केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथवा पृथुते केम-
द्रुमो नेष्यते केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः
प्रसिद्धा न त्व । त्रिंशत्संख्याः सुनफाऽनफाख्याः पार्ल-
यन्दौरुधरे प्रभेदाः । इच्छाधिकलैः क्रमशोऽभिनीय नीते
निर्दत्तः पुनरन्यनीतिः । स्त्रयमधिगतवित्तः पार्थिव-
स्तत्त्वभो वा भवति हि सुनफायाभ्योवनस्त्रातिमांश्च ।
प्रभुरगदशरीरः शीलवान् ख्यातकीर्तिर्धिषयसुखसुखेभो
निर्दत्तज्ञानफायाम् । उत्पन्नभोगसुखभुगधनवाहनाद्य-
ख्यागान्वितो दुरुधराप्रभवः सुभ्यः । केमद्रुमे मलिन-
दुःस्थितनीचनिःस्त्राः प्रेष्याः खलाश्च नृपतेरपि वंग-
जाताः । उत्साहशौर्यधनसाहसवान् महीजः सौम्यः
पटुः सुवचनो निपुणः कलासु । जीवोऽर्थधर्मसुखभुग्
नृपपूजितश्च कामी भृगुर्वृद्धधनो विषयोपभोक्ता । परवि-
भवपरिच्छदोपभोक्ता रवितनयो बद्धकार्यक्षेत्रेषः । अशु-
भजडुडुपोऽङ्गि दृष्टमूर्तिर्गञ्जिततदुश्च शुभोऽन्यथान्यदुश्चम् ।

जनादतीव वसुमान् वसुमांश्चगाङ्गास्त्रीस्यैरुपचयोप-
गतैः सप्तैः। द्वाभ्यां सप्तोऽत्यरसुमांश्च तदूनतायामन्ये-
षसत्स्वपि फलेष्विदस्तुतेन” ।

द्विपदादियोगास्तु १३ अ० उक्ता यथा

“तिग्मांशुर्जनयत्युपेगसङ्गितो यन्त्राप्रकारं नरं
भौमेनाचरतं युधेन निपुणं धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम् ।
क्रूरं वाक्पतिना न्यकार्यनिरतं शुक्रेण रङ्गायुधैर्लब्धस्वम्
रविजेन धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा । कूटस्वप्राप्तय
कुम्भपण्यमशिवं सातुः सप्तकः शशी संज्ञः प्रफुल्लितवाक्य-
मर्थनिपुणं सौभाग्यकीर्त्यान्वितम् । विक्रान्तं कुलसुख्य-
मस्थिरमतिं वित्तेच्चरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितः
क्रयादिकुशलं सार्किकं पुनर्भूतम् । नूलादिस्त्रैः कूटै-
र्व्यवहरति वणिग्वाङ्मयोद्वा ससौख्ये पुण्यध्वजः स-
लीवे भवति नरपतिः प्राप्नोति द्विजो वा । गोपो
सङ्कोऽथ दक्षः परयुवतिरतोद्युतज्ञः सासुरेभ्यो दुःखार्त्तो
ऽसत्प्रसन्नः ससयितनये भूमिजे निन्दितश्च । सौख्ये
रङ्गवरो बहुलतिथुते गीतप्रियो नृत्यविद्वान्भो भूगणपः
सितेन वटुना मायापदलङ्घकः । सहिदो धनदारवान्
वड्गुणः शुक्रेण युक्ते सुरौ । ज्ञेयः प्रसन्नकरोऽसितेन
वटुलज्जातोऽन्कारोऽपि वा । असितसितसमागमेऽत्य
चक्षुर्युवतिसमाश्रयसंप्रदहवित्तः । भवति च लिपिपुस्त-
कित्वेत्ता कथितफलैः परतो विकल्पनीयाः” ।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् दृष्टव्यातके १६ अ० ।

“प्रियभूषणः सुहृदः सुभगो दक्षोऽश्विनीपु मतिमांश्च ।
कृतनिश्चयः सत्यवाग् दक्षः सुखितश्च भरणीषु । वड्-
भुक्परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः । रोहिण्यं
सत्यगुचिः प्रियवदः स्थिरमतिः सुहृदश्च । चपलश्चतरो
भीरुः पटुस्तुसाही धनी वृद्धे भोगी । शठगर्वितः कृत-
घ्नो हिंस्रः पापश्च रौद्रजैः ६ । दान्तः सुखी सुशीलो दु-
र्मेधो रोगभाक् पिपासुश्च । अल्मेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते सवृजः । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंस्तुतः पुष्टे । शठसर्वभक्षः पापः कृतघ्नधूर्त्तश्च
भौजङ्गैः ८ । वड्भट्टधनोभोगी पितृसुभक्तो महोदमः
पितृ १० । प्रियवाग् दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको
भाग्यैः ११ । सुभगो विद्याप्रधानो भोगी सुखभाग द्वितीय-
फालगुण्यः १२ । उत्साही धृष्टः पानपोऽदृष्टो तस्करो
हृष्टः । चित्ताम्बरमात्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति
चित्तायाम् । दान्तो वणिक् क्षपाळुः प्रियवाग् धर्मान्वितः

स्नातो । ईर्ष्युर्लुब्धो द्युतिमान् यचनपटुः कलहक-
दिशाखासु । आढ्यो विदेगवासी क्षुधालुरटनोऽनुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न वड्भिवः सन्तुष्टो धर्मज्ञः प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी नहिंस्रः स्थिरो
भोगी । इष्टानन्दकलतो मानी इष्टः सौहृदश्च जलदेवैः १५ ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिकवड्भिवः कृतज्ञसुभगश्च । श्रीमान्
अवशे श्रुतवानुदारो धनान्वितः ख्यातः । दाताऽऽढ्य
श्रुतः गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः । स्फुटवाग् व्यसनी
रिपुहा साहसिकः शतभिषजि दुर्मांसः । भाद्रपदासु-
द्विग्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च । वक्ता सुखी प्रजा-
वान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु । सम्पूर्णज्ञः सु
भगः शूरः शुचिरथर्वान् पौष्णे २७ ।

जन्मराशिफलम् तत्रैव १७ अ० ।

“दत्ताताम्रद्विपुणशाकलसुभुक् क्षिप्रप्रसादोऽटनः कामी
दुर्वलजासुरस्थिरवनः शूरोऽङ्गनाथक्षमः । सेवाज्ञः कुनखी
नृणाङ्कितशिरोमानी सहोत्थामजः शक्तप्रा पाणितले-
ऽङ्कितोऽतिचपलस्तोये च भीरुः क्रिये १ । कान्तः खेल-
गतिः पृथ्वद्वदनः पृष्ठासुपाश्वेऽङ्कितस्यागी क्लेशसहः
प्रभुः ककुदवान् कन्याप्रजः ज्येष्ठजः । पूर्वैर्वन्धुधनात्मजै-
र्विरहितः सौभाग्ययुक्तः क्षमी दीप्राग्निः प्रमदाप्रियः
स्थिरसुहृन्मध्यान्त्यसौख्ये गवि २ । स्त्रीलोभः सुरनो-
पचारकुशलस्ताम्बेक्षणः शास्त्रविद्वद्वृतः कुञ्चितमूर्धजः
पटुमतिर्हास्ये क्लितद्युतवित् । चावङ्गः प्रियवाक् प्रभक्षण-
रुचिर्गीतिप्रियो नृत्यवित् क्लीवैर्वीति रतिं ससन्नतनस-
सन्द्रे ततीयर्त्तगे ३ । व्यावक्रुद्रुतगः ससन्नकटिः स्त्रीनि-
र्जितः सत्सुहृद्दैवज्ञः प्रचुरालयः क्षयधनैः संयुज्यते
चन्द्रवत् । हृष्टः पीनगलः समेति च वशं साम्ना सुहृद्वत्
सलस्तोयोद्यानरतः स्ववेश्मसङ्गिते जातः शशाङ्के नरः ।
तीक्ष्णः स्थूलहनुर्विशालवदनः पिङ्गेक्ष्णोऽल्पात्मजः
स्त्रीद्वेषी प्रियमांसकाननगः कुप्यत्युत्तमैः चिरम् ।
लुत्तृष्णोदरदन्तमानसरुजासंपीडितस्यामवान् विक्रान्तः
स्थिरधीः सुगर्वितमना मातृविषयोऽर्कभे ४ । म्रीडासम्बर-
चारवीक्षणगतिः स्वस्तांसवाङ्मः सुखी लक्ष्णः सत्यरतः
कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्वार्मिकः । मेधावी सुरतप्रियः
परगृहैर्वित्तैश्च संयुज्यते कन्यायां ६ परदेशगः प्रियवचाः
कन्याप्रजोऽल्पात्मजः । देवत्राक्ष्णसाधुपूजनरतः प्राज्ञः
शुचिः स्त्रीजितः प्रांशुचोन्नतनासिकः लज्जलङ्गालो-
ऽटनोऽर्थान्वितः । हीनाङ्गः क्रयविक्रयेषु कुशलो देवदि-

नामा सख्यवन्तानामप्यकारकद्विरूपितस्यक्तस्तु तेः सप्रमे७।
 पृथुलनयनवक्ष्यात्तज्जल्लोकात्तुर्जनकगुरुविभुक्तः शैशवे
 व्याधितश्च । नरपतिकूनप्रज्यः पिङ्गलः क्रूरचेष्टो भव-
 कुलिशखगाङ्गच्छपापोऽनिजातः ८। व्यादीर्घांशुशिरो-
 धरः पिष्टधनतप्रागो कविर्विश्वान् यक्ता स्यूलरदन्त्रोऽध-
 रनसः कर्मोद्यतः शिल्पवित् । कुजांसः कुनखी समंसल
 भुजः प्रागल्भ्यवान् धर्मविद्वन्मुद्दिट् न वलात् समेति
 च वशं सान्त्विक्साध्योऽऽश्वजः ९। नित्यं लालयति खदा-
 रतनयान् धर्मध्वजोऽधःक्षयः खलः क्षामकटिर्गृहीतवचनः
 सौभाग्ययुक्तोऽनघः । शीतालुर्मनुजोऽटनश्च मकरे १०
 सत्वाधिकः काव्यकण्ठो गम्यजराङ्गनासु निरतः संवत्स-
 लज्जोऽष्टणश्च । करभगलसिरालुः खरलोमशदीर्घतनुः
 पृथुचरणोरुपृष्ठजवनास्यकटीजठरः । परवनितायपापनि-
 रतः क्षयद्विजितः भियक्तुसादुलेपनसङ्गृह्य घटजोऽऽध्व-
 सः । परजनधनभोक्ता दारवासोऽनुरक्तः समरुचिर
 शरीरस्तुङ्गनासो वृहत्कः । अभिभवति सपत्नान् स्त्रीज-
 तश्चारुदृष्टिर्दुतिनिधिवधभोगी पण्डितश्चान्यरागौ १२।
 वन्वति रागौ तदभिपतौ च खवन्वयुतः स्वाद्यदि त
 हिनांशुः । वधितफतानाकविकलदाता शशियदतोन्वे
 त्वनुपरिविन्द्याः ।

स्वर्थादिनः क्षितराशिफनम् तत्रैव १८३० उक्तं यथा
 “प्रथितयतुरोऽटनोऽल्पवित्तः क्रियगेऽत्ययुधभट्टित-
 क्तभागे । गविर् वस्तुगम्यपण्यजीवी वनिताद्विट् कुश-
 लश्च गेयवाद्ये । विद्याज्योतिषवित्तवान् मिथुनगेश भानौ
 कुलोत्तमः ४। स्थिते तीक्ष्णोऽस्त्रः परकार्यकच्छमपरः क्षेपैश्च
 संयुज्यते । सिंहस्थे ५। वनशैलगोकुलरतिर्वीर्यान्वितोऽजः
 पुमान्, कन्यास्ये ६। लिङ्गि लेख्यकाव्यगणितज्ञानान्वितः स्त्री
 वपुः । जातस्तोत्रिणि ७। गौ शङ्कोऽध्वनिरतो हैरग्यको
 नोचकत् क्रूरः साहसिको विप्रार्जितधनः शस्त्रालगोऽ-
 लिदस्थिते । सत्पूज्यो धनवान् धनुर्द्धरगतेऽ तीक्ष्णो भिष-
 क्कारुको नीचोऽजः कुवणिगृह्णे १०। सत्पूज्यवत्तु व्योऽन्य-
 भाग्ये रतः । नीचो घटे ११। तनयभाग्यपरिच्छुतोऽस्त्रस्तो-
 योत्पण्यविभवो वनितादतोन्वे १२। सू०। नक्षत्रमानवतनु-
 प्रतिमे विभागे लक्ष्मादिशेक्तुहिनरश्मिदिनेशयुक्ते । नरपति
 सत्कृतोऽटनश्चमूपवणिकसधनाः क्षततदुद्योरभूरिविषयांश्च
 कुजः स्वष्टहे १८। युवतिजितान् सङ्गृह्य विषमान् पर-
 दाररतान् कुङ्कसुवेषभीरुपूरुषान् सितभे २। ७। जनयेत् ।
 वीधेश ६। स हस्तनयवान् विमुह्यत् क्षतज्ञो गान्धर्वयुद्धकुशलः

कपणोऽभयोऽर्थी । चान्द्रे ४। सर्थवान् सलिलयानसमर्जितः
 स्वः प्राज्ञश्च भूमितनये विकलः खलश्च । निस्त्रः क्षेपसहो
 वनान्तरचरः सिंहोऽल्पपदारात्मजो जैवे ६। १२। नैक-
 रिपुर्नरेन्द्रसचिवः स्थातोऽभयोल्पात्मजः । दुःखार्तो
 विधनोऽटनोऽन्तरतस्तोच्छ्रयः कुम्भ ११। स्थिते भीमे
 भूरिधनात्मजो ज्वग १०। गते भूपोऽयथा तत्त्वमः । म०।
 द्यूतर्णपानरतनास्तिकधौरनिःस्त्राः । कुम्भीककूटक्षद-
 खलरताः कुजर्चे १८। व्याचार्यभूरिमुतदारधनात्त-
 नेष्टाः शौक्रो २। ७। वदव्यगुरुभक्तिरताश्च दौन्धे । वि-
 त्यनः शास्त्रकलाविद्वयः प्रियंवदः सौख्यरतस्तृतीये
 जलाजितश्चः खजनस्य शत्रुः शशाङ्को भोतकरर्चोऽयुक्ते ।
 स्त्रीद्वेष्यो विधनसुखात्मजोऽटनोऽजः स्त्रोलोलः सुपरि-
 भयोऽर्कपराशिगे जे । त्यागी जः प्रचुरगुणः दुःखी क्षमा-
 वान् युक्तिज्ञो विगतभयश्च पटरागौ ६। परकर्मक्षदः
 शिल्पसुक्षिप्त्वावान् विटिकरो बुधेऽर्कजर्चे १०। ११। नृप-
 सत्कृतपण्डिताप्रवाक्यो नवमे ६। १२। न्ये जितमेवकोन्य
 शिल्पः” वु० । सेनानीर्वृद्धवित्तदारतनयो दाता
 सुभ्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वितः सुरगुरौ स्थातः
 पुमान् कौजभे १८। कल्याङ्कः ससुखोऽर्थमिवतनयस्त्राभी
 प्रियः शौक्रभे २। ७। वीधे ३। ६। भूरिपरिच्छदात्मजसङ्गृह-
 साधिव्ययुक्तः सुखी । चान्द्रे ४। रत्नगुणसदारविभवः
 प्रज्ञासुखैरन्वितः सिंहो स्थादु वलनायकः सुरगुरौ प्रोक्तु
 यच्चन्द्रभे । खर्चे ६। १२। माण्डलिको नरेन्द्रसचिवः
 सेनापतिर्वा धनो कृष्ण ११। कर्कटवत् फलानि मकरे १०
 नीचोऽल्पवित्तोऽसुखी । १०। परयुवतिरतस्तदपेक्षादेर्द्धत-
 विभवः कुलपांसनः कुजर्चे १८। सवत्समतिधनो नरेन्द्र-
 पूज्यः खजनविभुः प्रथितोऽभयः सिते स्त्रे २। ७। नृप-
 कथकरोऽर्थवान् कलाविनिष्ठुने ३। पटगतेऽतिनीच-
 कर्मा । रविजर्चे १०। ११। गतेऽमरारिपूज्ये सुभगः
 स्त्रीविजितो रतः कुनार्याम् । द्विभार्योऽर्थी भीरुः
 प्रवत्समदशोकश्च शशभे ४। हरौ योषाप्रार्थः प्रवरयुवति-
 र्भन्दतनयः । गुणैः पूज्यः सखस्तुरगऽसहिते
 दानवगुरौ भटे १२। विद्वानाढ्यो नृपजनितपूजोऽति-
 सुभगः । यु० । सूखोऽटनः कपटवान् विमुह्यमेऽजे
 कीटे ८। त वन्ववधभाक् चपलोऽष्टणश्च । निर्होऽसार्ध-
 तनयः खलितश्च लेख्ये रक्षापतिर्भवति-सुख्यपतिश्च वीधे
 ६। वर्ज्यस्त्रीघोनवृद्धविभवो भूरिभार्यो वृषस्थोऽस्त्रातः
 स्त्रीजे ७। गणपुरवलप्यामपूज्योऽर्थवांश्च । ४। कर्कणस्त्री-

विकलदशमी मातृहीनोऽसुतोऽसुतः विच्छिन्नार्थो विमु-
खनयो विटिक्तु सूर्यपुत्रे । स्वर्गप्रवर्धितो नरेन्द्रभ-
वने सत्पुत्रजायाधनो जीवन्नेव १२ गतेऽर्कजे पुरवल-
यामाप्नोतास्य या । अन्यस्त्रीधनरंजनः पुरवलयामा-
यणीर्भन्दकस्त्वचेत् १० ११ । मलिनस्थिरावविभवो भोक्ता
च जातः पुमान् । श० । शिशिरकरसमानभीक्ष्णानां
सदृशफलं प्रवदन्ति लग्नजातस् । फलमधिकमिदं यदत्र
तत्तद्वनभनायगुणैर्विचिन्नोदयम् ।

लग्नतदंगयोर्षहृदिफलम् १६ अ० तल्लौकोक्तं यथा
“चन्द्रे भूपुत्रो नृपोपमगुणो स्तेनोऽधनश्चाजगे निःस्रः
स्तेन नृमान्यभूपधनिनः प्रेषः कुजाद्यैर्गविर । नृस्ये ३
ऽयोव्यवहारिपार्थिववृषाभीक्ष्णवयो धनो स्वर्लो ४ योद्ध-
कविज्जभूनिपतयोऽयोजीविहृद्गोमिणौ । ज्योतिर्ज्ञास्तेनरे-
न्द्रनापितनृपक्षो ग्रा वृषाद्यैर्हरीपूतद्वहू पचनूपनैपुणयुता ।
पठे ६ सुभैरग्राययः । जूकेऽभूपसुवर्णकारवणिजः श्रेषे-
क्षिते नैज्जती, कोटेऽ युग्मपिता नतश्च रजकोऽव्यङ्गोऽधनो
भूपतिः । ज्ञात्युर्ध्वजनान्मयश्च तुरगे ८ पापैः सदम्भः
शठस्यायुर्ध्वनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योभूपो नृगे १० ।
भूपो भूपसोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते ११ हास्यज्ञो
नृपतिर्बुधश्च हारगे १२ पापश्च पापेक्षिते । होरेगर्भं
दत्ताग्रितैः शुभकरोडः शशी तद्गतस्य श्रे तत्पतिभिः सु-
हृद्भवनगैर्दी वीक्षितः शस्यते । यत् प्रोक्तं पतिराशिवीक्षण-
फलं तदुदादशंगे स्मृतं सूर्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिनि
ज्ञेयं नवांगेष्वतः । व्यासिको वधरुचिः कुशलो नि-
युद्धे भूपोऽर्थवान् कलहकृत् क्षितिजांगसंस्थे । सूर्योऽ-
न्यदारनिरतः सुकविः सितान्गे सत्काव्यकृत् सुखपरोऽ-
न्यकललग्नः । वीधे हि रङ्गचरचौरकवीन्द्रमन्त्री गेयज्ञ
शिल्पनिपुणः शशिनि स्थितेऽंशे । स्वांगेऽलपगावधनलुब्ध-
तपस्विमुखः स्त्रीपोषिष्ठयनिरतश्च निरोज्यमाणे ।
सक्रोधो नरपतिर्गन्धतो निधीशः सिंहांगे प्रभुरसुतोऽति
हिंस्रकर्मा । जीवांगे ग्रथितवलो रणोपदेष्टा हास्यज्ञ
सचिवविकामवृद्धशीलः । अलपापव्यो दुःखितः सत्यपिः
स्त्रे मानासक्तः कर्मणि स्त्रेऽनुरक्तः । दुष्टस्त्रीष्टः कार्पण्यश-
र्किभागे चन्द्रे मानौ तद्वदिन्द्रादिष्टे । वर्गोत्तमस्वपरांगे
शुभं यदुक्तं तत्पुष्टमध्यलघुताशुभसत्क्रमेण । वीथ्या-
न्वितोऽंशकपतिर्निरुणञ्चि पूर्वं राशीक्षणस्य फलमंश-
फलं ददाति” ।

जन्मादिद्वादशभावस्य सूर्यादिपक्षफलम् तल्लैव २० अ० उक्तं यथा

“शूरस्तम्भो विकलनयनो निर्धनोऽर्के तनुस्ये मेघे
सखस्तिभिरनयनः हिंङ्गसंस्थे निगन्धः । नीचेऽऽम्भो-
ऽस्रः शशिगृह ४ गते सुदुनुदासः पतङ्गे भूरिद्रव्यो नृप-
हृतधनोवक्त्रो गी द्वितीये २ । मतिविक्रमवान् तृतीय-
शेऽर्के विमुखपोडितमानसश्चतुर्थे ४ । अस्तुतो धनवर्जि-
तस्त्रिकोणे ५ बलवाञ्छलुजितश्च शत्रु ६ याते । स्त्री-
भिर्गतः परिभवं मद्गे ७ पतङ्गे खलुपात्तजोनिधनगे ८
विकलेक्षणश्च । धर्मे ९ सुखार्थसुखभाक् सुतर्थायभाक् खे १०
लाभे ११ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिपुषे १२ । ख० । सूकोन्म-
त्तजडाभ्यहीनवधिरप्रेष्याः शशाङ्कोदयेः स्वर्चाजोच्चगते
धनो वज्रसुतः सखः कुटुम्बी धने २ । हिंस्रो भ्रातृगते
सुखे । सतनये ५ तत्प्रोक्तभाषान्वितो नैकारिष्टदुकायवङ्गि-
मदनस्त्रीच्छोऽलसवारिगे ६ । ईषुर्गस्तीव्रमदो मदे ७ वज्र-
मतिव्याध्यर्दितश्चाष्टमे ८ सौभाग्यात्मजमिववन्धनभाक्
धर्मस्थिते शीतगौ । निष्पत्तिं सप्तमि धर्मधनधीशौथै-
र्युतः कर्मगे १० ख्यातो भावगुणान्विते भवः ११ गते क्षुद्रो-
ऽङ्गहीनो व्यये १२ । च० । “लग्ने १ कुजे क्षततनुधनगे २
कदम्बोर्ध्वेऽर्धवान् खरकरप्रतिमोऽन्यसंस्थः । म० । विद्वान्
धनी प्रखलपण्डितमन्त्रशत्रुधर्मश्च विद्युतगुणः परतो-
ऽर्कवज्ज्जे । वु० । विद्वान् सुवाक्यः क्षणः सुखी च
धीमानशत्रुः पितृतोऽधिकश्च । नीचस्तपस्वी सधनः
सन्नाभः खलश्च जीवे क्रमशो विलग्नात् । व० स्मरनिपुणः
सुखितश्च विलग्ने प्रियकलहोऽस्तु ७ गते सुरतेऽप्युः ।
तनय ५ गते सुखितो भृगुपुत्रे गुरुवदतोऽन्यदृष्टे द्रविणी
स्यात् । शु० । अष्टार्था रोगी मदनवशोऽन्यन्नमलिनः
शिशुत्वे पीडार्तः सवितृवृत्तलग्नेऽलसवाक् । गुरु १२-
ख १० ११ क्षौद्रोऽस्ये नृपतिरसदृशो मामपुरपः सुविद्वांश्च-
र्वङ्गोदिनकरसमोऽन्यत्र कथिनः । श० । सुहृदरिपरकीयस्व-
र्चाङ्गस्थितानां फलमनु परिचिन्त्य लग्नदेहादिभावैः ।
सहपचयविपत्ती सौम्यपापेषु सत्यः कथयति विपरीतं
रिपुफणष्टमे ५ । उच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रु नीचगृहा-
र्कगैः शुभं संपूर्णपादोनदलपादात्मनिःफलम्” ।
व्याश्रयफलं तल्लैव २१ अ० उक्तं यथा ।

“कुलसमकुलस्य वन्मुपूज्या धनिमुखिभोगिन्द्रपाः
स्वभैकवृद्धा । परविभवसुहृत्स्ववन्मुपोष्या गणपवलेय
नृपाश्च भित्तभेषु । जनयति नृपमेकोऽप्युच्चगो भित्तवदः
प्रचुरधनसमेतं भित्तयोगाच्च सिद्धम् । विधौनविमुखमूढ-
व्याधितो गन्धतप्तो वधदुरितसमेतः शत्रुनीचर्त्तवेषु । न

ज्ञानमन् युभमाह सद्यो न भागभेदाद् यवना वदन्ति ।
कस्यांशभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुसुप्तः ।
यातेष्वसत्स्वसभेषु दिनेशहोरां ख्यातो महोद्यम-
वन्तार्थयुतोऽतितेजाः । चान्द्रीं शुभेषु युजि मार्वकान्ति-
सौख्यसौभाग्यवीमधुरवाक्ययुतः प्रजातः । तास्तेव हो-
रास्वपरत्नेषु ज्ञेया नराः पूर्वगुणेषु मध्याः । व्यचस्तहोरा
भवनस्थितेषु मर्त्या भवन्त्युक्तगुणैर्विहीनाः । कल्याण-
रूपगुणमात्मसुहृदृढकाण्ये चन्द्रोऽन्यगस्तदधिनायगुणं क-
रोति । व्यालोद्यतायुधचतुश्चरणगण्डजेपु तीक्ष्णोऽति-
हिंस्रगुरुनल्परतोऽटनश्च । स्तेनो भोक्ता पण्डितादयो
नरेन्द्रः क्लीवः शूरो विष्टिह्रासवृत्तिः । पापो हिंस्रोऽ-
भीय वर्गोत्तमांशेष्वेधामीशाराशिवद्वाद्शांगैः । जायान्वितो
बलविभूषणसत्त्वयुक्तस्तेजोऽतिसाहस्ययुतश्च कुजे स्वभागे ।
रोगी मृतस्वयुवतिर्विषमोऽन्यदारो दुःखी परिच्छेदयुतो
मलिनोऽर्कपुत्रे । स्वांशे गुरौ धनयशःसुखवृद्धियुक्तास्ते जसि
पूज्यनिरुद्यमभोगयन्तः । मेधाकलाकपटकाव्यविवाद-
शिल्पशास्त्रार्थसाहस्ययुताः शशिलेऽतिमान्याः । स्वे त्रि-
शांगे वज्रतुतसुखारोग्यभाग्यार्चरूपः, युक्ते तीक्ष्णः सुल-
लितवपुः सुप्रकीर्णोन्द्रियश्च । शूरस्तस्त्री विषमवधकौ सद्गु-
णाद्यौ सुखितौ चाविहोऽतौ रविशशियुतेष्वारपूर्वांशकेषु
प्रकीर्णकफलं तत्रैव २३३० उक्तं यथा

“सर्वं तद्गुणमूलविकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आ-
श्रिताः । सर्व एव तेऽन्योन्यकारकाः कर्मगस्तु तेषां विशेष-
यतः । कर्केटोदयगते यथोदुपे खोज्ञाः कुजयमार्कस्म-
रयः । कारका निगदिताः परस्परं लग्नगण्य सकलोऽस्व-
रास्वगः । स्वत्रिकोणोज्ञो हेतुरन्योन्यं यदि कर्मगः ।
सुहृत्तद्गुणसम्पन्नः कारकस्यापि स स्रुतः । शुभं वर्गो-
त्तमे जन्म वेगिस्थाने च सदृपहे । अन्येषु च केन्द्रेषु
कारकाख्यपहेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्था
गुरुजन्मलग्नपाः । पृष्ठोभयकोदयर्चगास्त्वन्तेऽन्तःप्रथनेषु
पाकदाः । दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुशुजौ भय-
नस्य मध्ययातौ । रविस्तुतशशिनौ विनिर्गमस्यौ शशितनयः
फलदस्तु सर्वकालम्” ।

स्त्रीजन्मनि विशेषस्तत्रैवोक्तः २४ अ० यथा

“यद्यत्फलं नरभवेऽलममङ्गनानालक्षदेत् पतिषु वा
सकलं विधेयम् । तासां तु भर्तृमरणं निधने वपुस्तु
लान्देन्दुो सुभगताऽस्तमये पतिश्च । युग्मेषु लग्नशशिनोः
प्रकृतिस्थिता स्त्री सञ्जीवभूषणयुता शुभदृष्टयोश्च । ओज-

स्थयोश्च पुरुषाकृतिशीलयुक्ता पापा च पापयुतश्री-
तयोर्युगोना । कन्यैव दुष्टा व्रजतीह दास्यं साध्वीममा
या कुचरितयुक्ता । भूस्यात्मजः । क्रमशोऽंगदे-
वक्रार्कजिबेन्दुजभार्गवाणाम् । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा
कलाज्ञा ख्याता गुणैश्चासुरपूजितत्वे । स्थात् कापटी
क्लीवसमा सती च बौधेशः । गुणाद्या प्रविर्कीर्णामा ।
स्वच्छन्दा पतिवातिनी वज्रगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभे-
ऽनाचारा कलटार्कभेषु नृपवधूः पुच्छेष्टिताऽगम्यगा ।
जैत्रे (६।१२) नैकगुणाल्परव्यतिगुणा विज्ञानयुक्ता सती ।
दामी नीचरताकिर्मे (१०।११) पतिरता दुष्टप्रजा स्वांगदैः ।
शशिलग्नसमायुक्तैः फलं त्रिशाशकैरिदम् । बनावच-
धिकल्पेन तयोरुक्तं विचिन्त्येत् । दृक्स्थेयवित-
सितौ परस्परंशे शौक्रे वा यदि घटरागिसम्भोऽंगः ।
स्त्रीभिः स्त्री सदनविपानलं प्रदीप्तं संगानि नयति
नराकृतिस्थिताभिः । शून्ये कापुरुषोऽवलेऽस्तभवने
सौम्यप्रहावीक्षिते क्लीवोऽस्ते बुधमन्दयोश्चरदृष्टे नित्यं
प्रयासान्वितः । उत्तुष्टा रविणा कुजेन विधवा बाल्येऽ-
स्तराशस्थिते कन्यैवाशुभवीक्षितेऽर्कतनये द्यूने ज्ञां
गच्छति । आग्नेयैर्विधवाऽस्तराशस्थितैर्मित्रैः पुनर्भू-
र्भवेत् क्रूरे हीनवलेऽस्तगे स्वपतिना सौम्ये स्थिते
प्रोच्छिन्ता । अन्योन्यांगगयोः सितावनिजयोरन्यप्रसङ्गा-
ङ्गना द्यूने वा यदि शीतराशिसहितौ भर्तुसदातुजया ।
सौरारच्यं लग्नगे सेन्दुयुक्ते माता सार्जं वन्धकी पाप-
दृष्टे । कौजेऽस्तांगे सौरिणा व्याधियोनिशरुचोषी
वज्रभा सदृपहांगे । वृद्धो मूर्खः सूर्यजर्जोऽंगे वा
स्त्रीलोलः स्थात् क्रोधनशायनेने । शौक्रे कालोऽतीव
सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्ता नैपुणञ्च बौधे । सदनवश-
गतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशगुरौ गुणवान् जितेन्द्रियश्च ।
अतिसुदुरतिकर्मक्षश्च सौम्ये भवति गृहेऽस्तमयस्थितेऽंगे
वा । दीर्घान्विता सुखपरा शशिशुक्रलग्ने ज्ञेयोः क-
लाज्ञ निपुणा सुखिता गुणाढ्या । शुक्रजयोस्तु रविरा
सुभगा कलाज्ञा लिप्यनेकवपुसौख्यगुणा शुभेषु ।
क्रूरेऽस्तमे विधवता निधनेश्वरेऽंगे यस्य स्थितो वयसि
तस्य सने प्रदिष्टा । सत्स्वर्गेषु मरणं स्वयमेव तस्याः
कन्यालिगोहरिषु चाख्यस्तत्त्वमिन्दौ । सौरै मध्यवले
वलेन रहितैः शीतांशुशुक्रेन्दुजैः श्रेयैर्वैधमन्वितैः
पुरुषिणी यद्योजराशुद्भवाः । जीवारास्तु जितेन्द्रिये
वलिषु प्रागलग्नराशौ सने विख्याता भुवि नैकशास्त्र-

निगुणा स्त्री ब्रह्मणादिचपि । पापेऽस्ते नयमगतमहस्य
तस्यां प्रव्रज्यां युवतिरूपैः संशयेन । उद्वाहे वरणविधौ
प्रदानकाले चिन्तायामपि सकलं विधेयमेतत् । जातक-
पद्धत्यादौ विस्तरो दृश्यः । ५ सुन्दरे त्वि० चतुर्जातकम् ।

जातकचक्रम् ज्यो० उक्ते जातस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
तच्च चक्रं ज्यो० त० उक्तं यथा

“शुद्धजयार्थं वै यस्मिन्नृचे स्थितोभानुस्तदादिवीणि
मन्तके । सुखे त्वीणि तथा हे मे स्वस्वयोर्भुजयोरुभे ।
हे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानु-
युगे द्वे द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् । चरणक्षेपे यो जातः
सोऽल्पपाशुर्भवति प्रिये ! । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्यो-
स्यात् पारदारिकः । नाभौ खलपधनो देवि ! हृदये
स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो भवेच्चैरो भुजयोर्दुःख-
भाजनम् । स्वस्वयोर्भोगमोगी च सुखे धर्मरतो धनी ।
मूर्ध्नि राजा भवेद्देवि ! बालानां जन्मतेवदेत् । खरो-
दये । “सुखे गर्भे शतं वर्षं नयतिः स्वस्वयोर्द्वयोः । पञ्चा-
शीतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् । बाह्वोः
षष्ठ्यष्टिवर्षाणि गुह्ये षष्ठ्यष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्वनयात्सजीवनः” ।

जातकर्मन् न० जाते कर्म । पुत्रजन्मनिमित्ते पित्रकर्तव्ये
पुत्रसंस्कारभेदे । तच्च आद्य० ग्ट० ११५।१ दर्शितं यथा ।

“कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात् सर्पिर्मधुनी
हिरण्यनिकाशं हिरण्येन प्राशयेत् “प्र ते ददामि मधुनी
हतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्
गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मि-
न्निति” । स० । “इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारी-
निवृत्त्यर्थम् । ननु कुमार्या अपि भवत्येव जातकर्म ।
कुतः । वक्ष्यति “आद्यतैव कुमार्याः” इति, उच्यते । प्रवा-
सादागतस्य विहितं कर्मावृत्ता भवति न जातकर्म
अनन्तरत्वात् । एवमेके अन्ये पुरनराद्यतैव कुमार्या
इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि
जातकर्म भवति । मनुनाथ्युक्तम् “अमन्त्रिका
तु कार्येयं स्त्रीणामाद्यदशेषतः” इति । तर्हि
कुमारग्रहणं किमर्थम् ? अधिकारार्थम् । “अष्टमे वर्षे
ब्राह्मणमुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात्
न कुमार्या इति । ननु ब्राह्मणमिति पुलङ्गनिर्देशा-
देव न भविष्यति । न जातिनिर्देशे लिङ्गमविश-
न्नितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्यते इति ब्राह्मणप्रति-

न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्यते तद्विद्वत्पर्यं
कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमधिकारार्थम् । “गो-
दानं षोडशे वर्षे” इति जन्मतः प्रवृत्तिषोडशोदया स्यात्
उपनयनप्रवृत्ति सा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः अन्य-
ग्रहणमनधिकृतान्मन्त्रात् प्राक् कर्म कर्तव्यमित्येव-
मर्थम् । सर्पिमधुनी हिरण्येन निकाशयति । ते हिरण्य-
संघट्टे हिरण्येन प्राशयेत् सातुरूपस्य आसीनं “प्र ते
ददामोति” मन्त्रेण नारा० वृ० ।

“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । “मेधान्ते
देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधान्ते अश्विनौ
देवावाक्तां पुष्करजौ” । स० “अस्य कर्णयोः हिरण्यं
निधाय मेधाजननं जपति मेधान्ते इति । उपग्रहणं
तस्य सुखसमीपे चात्मनोसुखं निधाय जपार्थं मेधा
जननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सङ्गन्तः । पर्यायेणोप-
निधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति” नारा०
“गर्भेर्होमैर्जातकर्म चोद्धमौद्धीनिवन्धनैः । प्राह-
नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते” मनुः ।
“नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बन्धात् नाडीच्छेदनात् । वैज-
वापिः “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
देवादतीतः कालश्चेत् अतीते सुतके भवेत्” । एवञ्च,
“स्युधुचरन्निप्रभेष्टेषासुदशेऽपि वा । गुरौ शुक्रेऽथ वा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” इति ज्योतिःशास्त्रोक्ते
देवात् कालोत्कर्षे वेदितव्यम् । अस्तुत्कर्षेऽपि न चत्वादि-
नियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभाषित्वेन निरव-
काशत्वात् ज्यो० त० ।

जातमात्रं त्वि० जात एव । सद्योजाते । “जातमात्रं न यः
शत्रुं रोगं च प्रशमं नयेत्” पञ्चत० ।

जातरूपं न० जातं प्रशस्तं जात+प्राशस्त्ये रूपम् ।
। स्वर्णं २ धूस्रं वृक्षे पु० अमरः । ३ उत्पन्नरूपे त्वि० ।
“न जातरूपच्छदजातरूपता” नैप० । “कमण्डलुमुपा-
दाय जातरूपमयान् शुभान्” भा० स० ४७ ख० ।

जातविद्या स्त्री जाते निष्पन्ने होमादौ विद्या विद्यते-
ऽनया विद्या प्रायश्चित्तज्ञापिका वाक् । होमादि
निष्पत्त्यनन्तरं प्रायश्चित्तबोधके वाक्यभेदे “ब्रह्मा त्वो
वदति जातविद्याम्” ऋ० १०।७।१२ । “जाते जाते
कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विदां वेदयित्रीं वाचं वदति
ब्रह्मा हि सर्वं वेदितं योग्यो भवति खजु” भा० ।

जातवेदस् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति विद-

लाभे व्यसुन् । १५३ औ व्यसरः तस्य तथात्वञ्च
 ऋ० ३।१।२० उक्तं “जन्मन् जन्मन् निहितो जातवेदाः”
 “जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितो जातवेदाः”
 भा० । जातमातस्य जाठरानलसम्पर्कान्तस्य तथात्वम् ।
 २जातानां वेत्तरि च “आदाव जातवेदः” ऋ० १।४४।१।
 हे जातवेदः जातानां वेदितः” भा० निरुक्ते ७।१६।
 तस्य वहुधा व्युत्पत्तिर्दिर्गता यथा
 “जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जानाति वै न विदुर्जाते
 जाते विद्यत इति वा जातवितो वा जातधनो जातविदो
 वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून्विन्दतेति तज्जात-
 वेदसो जातवेदस्त्विति ब्राह्मणम् । तस्मात् सर्वाण्डतूष्ण-
 वोऽग्निमभिसर्पणीति च” २जातप्रज्ञे ४जातधने ५सूत्र्ये
 च “उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः” ऋ०
 १।५०।१ । “जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितारं
 जातप्रज्ञं जातधनं वा” भा० “पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो
 जातवेदसाम्” “विदुद्युते वाडवजातवेदसाम्” माचः ।
 जातवेदस इदं स देवताऽस्य वा अण् । जातवेदस तत्-
 सम्बन्धिनि लि० । “प्र नूनं जातवेदसमन्वम्” निरु० ७।२०
 धृता ऋक् । तद्देवताके सामभेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव
 निरुक्ते “तदेकमेव जातवेदसं गायत्वं तृचं दशतथीयु
 विद्यते यत्तु किञ्चिद्वाग्नेयं तज्जातवेदसां स्थाने युज्यते”
 इत्युपक्रमे “उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी उच्येते” भा० ।
 जातायन पुंस्त्री जातस्य गोत्रापत्यम् अथा० फञ् । जातस्य
 गोत्रापत्ये स्त्रियास्तु जातायाः अपत्यम् ढक् । जातेय
 जाताया अपत्ये पुंस्त्री ।

जाति स्त्री जन-क्तिन् । १जन्मनि, २अनुगतैकाकारबुद्धि-
 जननसमये, अथवा व्यङ्ग्ये सकृदपदेशव्यङ्ग्ये च ३धर्मभेदे,
 व्याकरणोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ४गोत्रे, ५वेदशाखाभेदे
 च । व्यायोक्ते साधर्म्यप्रवैधस्मात्प्राभ्यां व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां
 वादिवाक्येषु ह्रस्वपदान्तरूपे वाक्ये, ७षड्जादिषु सप्तसु
 खरेषु, ८अलङ्कारभेदे, ९चूलप्राप्ति, शब्दाद्येचि० ।
 आमलक्यां, १०जातिफले, ११मालत्यां, (चामेली)
 पुष्पप्रधानवृक्षे च भेदि० १२कास्मिन्ने विश्वः ।

तत्र व्याकरणोक्ते जातिलक्षणं यथा

“चाकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदा-
 ख्याननिर्माद्या गोत्रञ्च चरणैः सह” भा० । अस्वार्थः ।
 आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानम् । गृह्यते-
 इति ग्रहणं ज्ञानम् । आकृत्या ग्रहणं यस्याः

सा आकृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा संस्थान-
 व्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन मनुष्यगोष्ट्यङ्गसादीनां पृथक्
 पृथक्संस्थानैर्व्यज्यमानत्वात् मनुष्यत्वगोत्रत्वगृहत्व-
 दिर्जातिः । एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक्
 संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यादिति
 लक्षणान्तरमाह लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या
 सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीपुंसयोरपत्यन्नाद्विचलः षट्पदोरगाः । जातिभेदाः
 पुमानाख्या” इत्यमरसिंहेन जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति
 नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जाति-
 त्वम् । किन्तु अजातहंसस्य जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि
 तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं न शक्यते इति हंसत्व-
 स्यापि जातित्वं न स्यादिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं
 देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभागित्वाभावाज्जाति-
 त्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः इति दोषद्वय-
 मपाकर्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह सकृदाख्यात
 निर्माद्वेति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निव-
 येन ग्राह्या यज्ञीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन देवगो
 हंसइत्युपदेशे हंसं दृष्टवत्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यञ्जितं
 शक्यते एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादि
 संज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यजित् ज्ञानाभावात्
 जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः
 पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभागित्वात्
 संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्गादीनां जातित्वानुपपत्ती
 तृतीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृतिक-
 मपत्त्रं गोत्रमिति पूर्वोच्चार्यपरिभाषितं गोत्रमिह
 गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह चरणैः
 सहेति चरणञ्च जातिरित्यर्थः । चरणशब्दो वेदैकदेश-
 वाची कठादिरूपः स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन गृह्य-
 त्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचकः । तेनास्य
 जातिसंज्ञार्थं चरणैः सहेत्युक्तम् । गार्गादीनां
 यज्येति ङीप् सिद्धेऽपि जातिसंज्ञाफलान्तु सरार्थम्
 तथा गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ
 “जातेत्येति” पुंवङ्गावनिषेधः । गार्गी चासौ भार्या
 चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ “पुंवत् कर्मधारयेति”
 पुनः पुंवदुभावः” “प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युग-
 पद् युगैः । असर्वलिङ्गां बहुधां तां जातिं कथये
 विदुः” इति महाभाष्ये लक्षणान्तरमुक्तम् ।

आगम्य गोत्वं वर्त्तते न तावत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य गोत्वापत्तेः नापि गोत्वमपि तदानीमेवेत्युक्तं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाथन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात् नच एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्तुं कदेशविकल्पानुपपत्तेः । नहि ह्युक्तमेकत्वे वृत्तं अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् । नाथेकदेशेन जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति नच तत्वासीन्नचोत्पन्नं नचांशवत् । जहति पूर्वं नाधारमहोव्यसनसन्ततिः” इति । सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्मगतमपीति सगोत्वकलहः । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्यासकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशानां गोव्यवहारपत्तिः समवायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि कालो रूपवानित्यप्रतीतिव्यवहारयत् नच कालो नास्त्येव पञ्चस्कन्धसंज्ञाभेदमात्रमित्यभ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयिष्यमाणत्वात् । तथाच यत् पिण्ड उत्पद्यते तत्समेव गोत्वं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धश्चेत्येकः काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन कीदृश्यान्त्रे वर्त्तते इत्यत्र यत् प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुत्र प्रतीयते इत्यत्र यत् वर्त्तते इत्युत्तरम् । गोत्ववृत्तेः पूर्वं स पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम् । एवञ्च “न याति नच तत्वासीत् इत्यादिकं परिदेवनमात्रम्, अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यस्य गौरयमिति विधिदुःखः प्रत्यय एव बाधकः । नञ्ज्ञानभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं “विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः” इति न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भासते । कार्त्तुं कदेशविकल्पस्तदाभवेत् यदोक्तस्य साचानस्य कार्त्तुं भवेदेकदेशो वा ह्युक्तता हानेकाश्रयेता । सा चैकस्मिन्नुपपन्ना गौरयमित्यनुभव एवावधिपयो न वस्तुव्यवस्थापनक्षम इत्यत्रोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तद्यद्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकं तदा किमपराद्धं गुणकर्मगतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसाद्यनुगतधीः सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभात् रूपत्वादिजातिषु न तद्वद्व्यङ्ग्यभेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तोनामनेकत्वात् नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकलसत्वादिवद्वा तत्त्वत्वं बाधकं तच्चान्यूनानतिरिक्तव्यक्तित्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वाद्यपेक्षया चाधिकव्यक्तिकत्वात् स्वतएव न सङ्करः भूतत्वमर्त्त-

त्वत्, परस्परान्वयान्नाभावसामानाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्यभावात् नाप्यनवस्था रूपत्वादिगत-सामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि रूपहानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुदृष्टित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपहानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु, प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजातिबाधकौव्यक्तप्रभेदएव तथापि यन्मते उत्पादविनाशशोभाः बहवः समवायास्तन्मते द्रष्टव्यम् । अभावत्वादजात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्, (व्यक्तेरभेदस्तुल्यं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंभूतः) । विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तमाध्या अत्राधितानुगतमतितात् दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति दृष्टिकारास्तन्निमित्तम् । उप० दृष्टिः ।

“भावोऽनुवृत्तेरव हेतुत्वात् सामान्यमेव” । सू०

“सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं तदुपपादयन्नाह । भावः सना अतुष्टतेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथा च विशेषसंज्ञां लभते” । उप० दृष्टिः

“द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च” । सू०

“केषां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह । चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातोः ससृज्जिनोति । द्रव्यत्वमित्यादावसमासः परस्परं व्याप्यव्यापकभावाभावसूचनार्थम् सामान्यानि विशेषास्त्यत्वासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति पठोपमासम्भ्रमः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतमतिसाक्षिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित्, तत्त्वत्वेऽपि यायाकाशादौ तदसम्भवात् नच गुणत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः नित्यानित्यदृष्टितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्यनुयोगस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वादावच्छेद्या न्यूनदृष्टित्वात् नापि सतावच्छेद्याऽधिकदृष्टित्वात् अवश्यं स्यावच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्य-

थाकस्मिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु द्व्यणुकासमवायिकारणवत्तया द्व्यणुकेषु त्र्यणुकासमवायिकारणवत्तया विभुचतुष्टयस्य संवत्संसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधारतया वांयौ तृणादिमोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि कार्यकार्यदृष्टितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वमूल्ये सामान्यवति यत्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगविभागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्” । उप० दृष्टिः । १३ ब्रह्मणादियर्थे वर्णरूपजातयश्च द्विविधा शुद्धा सङ्कीर्णा च तत्र शुद्धाजातयः ब्राह्मणादयः । सङ्कीर्णजातयश्च भूद्वैविश्रुतादयः नाना तदेतत् मनुना १००० उक्तं यथा

“ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्तथे यणौ द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः । सर्ववर्णेषु तस्यासु पत्नीक्षतयोनिषु । आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते । स्त्रीधननरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् । सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् । अननरासु जातानां विधिरिव सनातनः । द्व्येकाननरासु जातानां धम्मर्षं विद्यादिभं विधिम् । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाम्बुधो नाम जायते । निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते । क्षत्रियाश्शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारयान् । क्षत्रशूद्रवर्जन्तुरुपो नाम प्रजायते । विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु ऋषतेर्वर्णयोर्हयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् पडतेऽपसदाः सुताः । क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतो भवति जातितः । वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ । शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो ऋणाश्च । वैश्यराजन्वविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । एकान्ते त्वानुलोम्यादन्वधेयौ यथा सुतौ । क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्प्रातिहोस्येऽपि जन्मनि । एता येऽननरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । तानननरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामाहतो नाम जायते । आभीरोऽम्बुकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः । अयोगवश्च क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो ऋणाश्च । प्राति-

लोभेन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः । वैश्यान्मागधवेदेहौ
 चत्त्रियात्कृत एव तु । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदा-
 स्तयः । जातो निपाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः । जन्तु-
 जातकथोपायां चपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन
 तन्वष्ट्रास्तमो वेष उच्यते । द्विजातयः सवर्णास्तु
 जनयन्त्रतांस्तु यान् । तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् द्राव्या
 इति विनिर्दिशेत् । द्राव्यान्तु जायते विप्रात् पापात्मा
 भूर्जकुट्टकः । व्यापन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैखण्ड
 च । भक्तो मल्लश्च राजन्याद्द्राव्यान्निष्क्रियरेव च ।
 नटश्च करणचैव खरो द्रविडएव च । वैश्यान्तु जायते
 द्राव्यात् सुधन्वाचार्य एव च । कारुपथ्य विजन्मा च
 मैत्रः स्यात्तएव च । व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदेनेन
 च । स्वकर्मणास्तु त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः । सङ्की-
 र्णयोनयो वे तु प्रतिकोमानुलोमजाः । अन्योन्यव्यति-
 पन्नाश्च तान् प्रवक्ष्याम्यग्रेपतः । स्मृतोवैदेहकश्चैव चण्डा-
 लश्च नराधमः । मागधः क्षत्रजातिश्च तथाऽयोगवश्च
 च । एते षट् सङ्गान् वर्णान् जनयन्ति स्वयानिपु ।
 सातृजात्यां प्रवृत्त्यन्ते प्रवरास्तु च योनिपु । यथा तयाणां
 वर्णानां ह्योरात्माश्च जायते । आनन्त्यार्त्तं स्वयोन्यान्तु
 तथा बाह्येऽपि क्रमात् । ते चापि बाह्यान् सुवर्ण-
 स्ततोऽप्यधिकदूषितान् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति
 विगर्हितान् । यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यं बाह्यं जन्तुं
 प्रवृत्तते । तथा बाह्यतरं बाह्यसातृवर्णं प्रवृत्तते ।
 प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः । क्षीना
 क्षीनात् प्रवृत्त्यन्ते वर्णान् पश्यदशैव तु । प्रसाधनोप-
 चारजनदासं दासजीवनम् । सैरिन् वागुरादृतिं स्मृते
 दसुरयोगवे । भैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुकं सम्प्रवृत्तते ।
 ननु प्रशंस्यजन्तं यो घण्टाताडोऽरुणोदये । निपादो
 भार्गवः स्मृते दाशं नौकर्षाजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं
 प्राङ्गराव्यवर्त्तनिवासिनः । स्मृतवस्त्रध्वजारीषु गर्हि-
 ताक्षणास्तु च । भवन्त्यायोगधीवते जातिहीनाः
 पृथक् तयः । कारावरोनिपादात् चर्म्मकारः प्रवृत्तते ।
 वैदेहकादम्बुमेदो बहिर्मांसप्रतिश्रयौ । चण्डालात्
 पाण्डुसोपाकस्तृक्षारव्यवहारवान् । आहिंशिकोनिपा-
 देन वैदेहामेव जायते । चण्डालेन तु सोपाको मूल-
 व्यसनवर्त्तमान् । पुक्लसां जायते पापः सदा सज्जन-
 गर्हितः । निपादक्षी तु चण्डालात् पुनर्मन्यावसा-

यिनम् । श्मशानगोचरं स्मृते बाह्यानामपि गर्हितम् ।
 सङ्करे जातयस्वेताः पिष्टमाद्यप्रदर्शिताः । प्रच्छन्ना
 वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः । सजातिजानन्-
 रजाः षट् सुता द्विजधर्मिणः । शूद्राणान्तु सवर्म्मांशः
 सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः । तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति
 युगे युगे । एतर्कपञ्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मनः ।
 शनकेस्तु क्रियालोपादिमाः चत्त्रियजातयः । दृष्टव्यं
 गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाशौद्रविद्धाः
 कास्वोजा जयनाः शकाः पारदाः पङ्गवाक्षीनाः किराता
 दरदाः खसाः । सुखवाङ्मरुपञ्जानां वा लोके जातयो
 बहिः । श्लेच्छवाचचार्यवाचैः सर्वे ते दक्षवः स्मृताः ।
 ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजाः स्मृताः । ते निन्दि-
 तैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः । स्मृतानामन्वसारय्यनन्व-
 षानां चिकित्सितम् । वैदेहकानां स्त्रीकार्ये मागधानां
 वर्णकूपयः । मत्स्यवातो निपादानां तटिस्त्रयायोगवश्च
 च । जेदान् चक्षुमद्गुणामारगवपशुहिंसनम् । जन्तु-
 यपुक्लसानान्तु विलौकोवधवन्धनम् । धिक्वणानां चर्म्म-
 कार्यं वेणानां भाण्डवादनम् । चैत्रद्रुमश्लशानेषु श्लै-
 पूवनेषु च । वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः स्वकर्मभिः ।
 चण्डालश्चपचानान्तु बहिर्मांसात् प्रतिश्रयः । अपपात्वाश्च
 कर्त्तव्या धनमेपां श्वगर्दभम् । वासांसि स्मृतचेष्टानि
 भिक्षुभाण्डेषु भोजनम् । काष्ण्यासमलङ्कारः परि-
 ब्रज्या च नित्यशः । न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म-
 साचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सङ्गैः सह ।
 व्यसनेषां पराधीनं देयं स्थाज्जिभजने । रात्रौ न
 विचरेयुस्ते यामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्याणि
 चिह्निता राजशासनैः । अवाग्व्यं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति
 स्थितिः । वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाजया ।
 वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याद्याभरणानि च । वर्णमित-
 मपिज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्यरूपमिवानार्थं
 कर्म्मभिः स्वैर्विभावयेत् । अनार्थता निष्ठुरता क्रूरता
 निष्क्रयात्मता । पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयो-
 निजम् । पितृं वा भजते शीलं सातृवर्म्भयमेव वा ।
 न कथञ्चन दुर्वर्त्तिनः प्रकृतिं स्वां नियच्छति । कुवे
 सुखेऽपि जातस्य यस्य स्यात्थोनिमङ्गरः । संश्रयत्येव
 तच्छीलं नरोऽप्यमपि वा वड्ड । यत्न त्वेते परिध्वंसा
 जायन्ते वर्णदूषकाः । राष्ट्रिकैः सह तद्वाङ्मं क्षिपमेव
 विनश्यति । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्मृतः ।

स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ न बाह्यानां सिद्धिकारणम् ।
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामा-
सिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽनूवर्तन्ते । शूद्रायां ब्राह्मणा-
ज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते । अन्येयान् श्रेयसीं
जातिं गच्छत्यासन्नमादुयुगात् । शूद्रो ब्राह्मणतामेति
ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैद्या-
न्तयेव च । अनार्याणां ससत्यो ब्राह्मणास्तु यदृच्छया ।
ब्राह्मणप्रामथ्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वं केति चेद्वेत् । जातो-
नार्यामनार्यायासायां दार्याभिर्वेदगुणैः । जातोऽप्यना-
र्यां दार्यायामनार्य इति निश्चयः । तावुभावप्यसंस्का-
र्याविति धर्मो व्यवस्थितः । वैश्याज्जन्मनः पूर्वसुत्तरः
प्रतिभोमतः । सुवीजश्चैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते
यथा । तथा र्याज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ।
वीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः । वीजक्षेत्रे
तथैवान्ये तत्रैवन्तु व्यवस्थितिः । अक्षेत्रे वीजसुखद-
मन्तरैव विनश्यति । अवीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं
भवेत् । यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्यग्जाः ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते । अनार्य-
मार्यकर्माण्यमार्यं चानार्यकर्माण्यम् । सस्रधार्त्या-
ब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ।”

जातिभेदाद्वह्न्यहारीतेनाप्युक्ता यथा

“ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णा यथाक्रमम् ।
आद्यास्तयो द्विजाः प्रोक्तास्तोष्ठां वै मन्त्रसत्क्रियाः ।
सवर्णैः सवर्णैश्च जायन्ते हि सजातयः । तेषां
सङ्करयोगाच्च प्रतिलोमानुलोमजाः । विप्रान् मूर्धाव-
सक्तस्तु क्षत्रियायामजायत । वैश्यायान्तु तथा म्वष्टो
निषादः शूद्रा तथा । राजन्यादुवैश्याशूद्रोस्तु माहि-
ष्योऽथ तौ सृजते । शूद्रायां वैश्यात् तु करणस्त्रिवै-
तेऽनुलोमजाः । विप्रायां क्षत्रियात् सूतः वैश्यादु
वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा शूद्रात्सर्वकर्मसु
गर्हितः । सागधः क्षत्रियायां वै वैश्यात्, क्षत्रा
शूद्रतः । शूद्रादयोगवै वैश्या जनयामास वै सुतम् ।
रथकारः करणयान्तु माहिष्येण प्रजायते । असत्त्व-
तयो ज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः । प्रतिलोमासु वै
जाता गर्हिताः सर्वकर्मसु” ।

उभय साऽप्युक्ता यथा

“अतः परं प्रवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् ।
अनुलोमविधानञ्च प्रतिलोमविधिं तथा । सान्तरालक-

संयुक्तं सर्वं संक्षिप्तं चोच्यते । नृणां ब्राह्मणकन्यायां
विवाहेषु समन्वयात् । जातः पुत्रोऽत्र निर्दिष्टः प्रति-
लोमविधिर्द्विजः । वेदानर्हस्तथा चैषां धर्माणामनु-
बोधकः । सूतादपि प्रसूतायां सृजते वैष्णुक उच्यते ।
नृपायामेव तस्यैव जातो यशर्मकारकः । ब्राह्मण-
क्षत्रियाश्चैव प्रार्थयकारः प्रजायते । उत्तञ्च शूद्रश्च
द्विजत्वं प्रतिपिध्यते । यानानां ये च बोद्धारक्षेपाश्च
परिचारकाः । शूद्रश्च तत्र जीवन्ति न क्षात्रं धर्म-
माचरेत् । ब्राह्मणं वैश्यासंसर्गाज्जातो मागध उच्यते ।
वन्दित्वं ब्राह्मणानाञ्च क्षत्रियाणां विशेषतः । प्रश-
स्तिको जीवेद्देशप्रमेयकरस्तथा । ब्राह्मणां शूद्रसंसर्गा-
ज्जातश्चाण्डाल उच्यते । सीसमाभरणं तस्य कणादि-
समथापि वा । वर्ध्नी कण्ठे समावध्य भङ्गरीं कञ्चतोऽपि
वा । मल्लापकर्षणं ग्रामे पूर्वाह्णे परिगृह्णन् ।
नापराह्णे पूर्वोऽपि बहिर्गम्यान् नैर्हते । पिण्डीभूता
भवन्त्यत्र नो चेदु वध्या विशेषतः । चण्डालाद्देश-
कन्यायां जातः श्वपच उच्यते । श्वसंसर्गजं तेषां
ज्ञान एव च तद्वत् । नृपायां वैश्यासंसर्गादयोगव
इति स्मृतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांशोपजीविनः ।
शीलिकाः केचिदत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मिते । आयोगेन
विप्रायां जातास्तान्शोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां
जातः स्तनिक उच्यते । स्तनिकस्य नृपायान्तु जाता
उद्वन्धकाः स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अश्वशृगाश्च
भवन्त्यतः । नृपायां वैश्यासंसर्गात् पुलिन्दः परिकी-
र्तितः । पशुवृत्तिर्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्त्वान् ।
नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातः पुक्कश उच्यते । सुरावृत्तिं
समारुह्य मधुविक्रयकर्मणा । कृतकानां सुराणाञ्च विक्रते
पाचको भवेत् । पुक्कशाद्देशप्रकन्यायां जातो रजक
उच्यते । नृपायां शूद्रसंसर्गाज्जातो रजक उच्यते ।
वैश्यायां रजकाज्जातो नर्तको गायको भवेत् । वैश्यायां
शूद्रसंसर्गाज्जातो वैदेहकः स्मृतः । अजानां पालनं
कुप्यर्णान्निहिषीणां गवामपि । दधिक्षीराज्यतक्राणां
विक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदेहकास्तु विप्रायां जाताश्च-
शोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव कुचिकः पाचकः
सृजतः । वैश्यायां शूद्रसंसर्गाज्जातश्चक्री स उच्यते ।
तैलपिष्टकजीवी तु लवणं भावयन् पुनः । विधना
ब्राह्मणः प्राप्य नृपायान्तु समन्तकम् । जातः सुवर्ण
इत्युक्ताः सातुलोमद्विजः सृजतः । अथ वर्णक्रियां कुर्व-

क्षित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । अथ रथं हस्तिनं वा वाहयेद्वा नृपाज्ञया । सैन्यापत्यञ्च भैषज्यं कुर्याज्जीवेत्तु हस्तिषु । नृपायां विप्रतद्यौर्यात् संजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिषिक्तनृपस्याज्ञां परिपाल्ये स वैद्यकम् । आयुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं यापि कायिकीं हस्तिमाचरेत् । नृपायां विधिना विप्राज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपसंसर्गात् प्रमादाद् गूढजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेकं च वर्जितः । अभिषेकं विना प्राप्तो गोज इत्यभिधानकम् । सर्वेण राजवत्तस्य शस्यते पदवन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञां नृपकाचीन एव च । वैश्यायां विधिना विप्राज्जातो ह्यम्बु उच्यते । क्षत्राजीयो भवेत्तस्य तथैवाग्नेय हस्तिनः । ध्वजिनी जीविका वापि अम्बुषाः शस्त्रजीविनः । वैश्यायां विप्रतद्यौर्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुलालवृत्त्या जीवेत् नापिता वा भवन्त्यतः । स्तुतके प्रेतके वापि दीक्षाकालेऽथ वापनम् । नाभेरुर्ध्वान्तु वपनं तस्माद्वापित उच्यते । कायस्य इति जीवेत्तु विचरेच्च इतस्ततः । काकाक्षौल्यं यन्मात् क्रौय्यं स्वपतेरथ क्लृप्तम् । आद्याक्षराणि संयुक्ता कायस्य इति कीर्तितः । शूद्रायां विधिना विप्राज्जातः पारशवोमतः । भद्रकादीन् समाश्रित्य जीवेशुः पूजकाः स्मृताः । शिवाद्यागविद्याद्यौस्तथाभ्यङ्गलहृत्तिभिः । तस्यां वै चौरिका वृत्त्या निपादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं मांसविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां गृह्यायां विधिना स्तुतः । वैश्यावृत्त्या तु जीवेत्तु क्षात्रधर्मं न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चोरेण मणिकारः प्रजायते । मणीनां रचनां कुर्यान्नुत्सुकानां वेधनक्रियाम् । पुत्राजानाञ्च स्त्रित्वं शास्त्रानां वलयक्रियाम् । शूद्रायां विप्रसंसर्गाज्जात उच्य इति स्मृतः । नृपस्य दण्डधारः स्याद्दण्डं दण्डेषु सञ्चरेत् । तस्यैव चौरसंयुक्त्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टान् समारोप्य शुण्डाकर्म्मणि योजयेत् । शूद्रायां वैश्यासंसर्गाद्विधिना सूचकः स्मृतः । सूचकादिप्रकन्यायां जातस्तत्तत्तु उच्यते । शिल्पकर्म्मणि चान्यानि प्रासादलक्षणं तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो मत्स्ववन्धकः । शूद्रायां वैश्यासंसर्गात् कटकार इति स्मृतः । वशिष्ठशास्त्रेतायां केचित् पारशवास्तथा । वैखानसेन केचित् केचिद्भागवतेन च । वेदशास्त्रावलम्बास्तौ भविष्यन्ति कलौ युगे । कटकारास्ततः

पश्चाच्चारायणगणाः स्मृताः । शास्त्रा वैखानसेनोक्ता तन्मार्गविधिक्रियाः । निषेकाद्याः प्रशयानानाः क्रियाः पूजाङ्गसूचकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तं प्रोक्तं धर्मं समाचरेत् । शूद्रादेव तु शूद्रायां जातः शूद्र इति स्मृतः । द्विजशुश्रूषणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रं तं विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्यात् काकवचो ज्ञेयश्चाश्वानां तृणवाहकः । एतत् संक्षेपतः प्रोक्तं जातिवृत्तिविभागशः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते संकल्प्यादित एव तु । पराशरोक्तादासादिजातयस्तत्तच्छब्दे दृश्याः अन्या अपि जातयो ब्रह्मवै० ब्र०ख०१०अ०दर्शिता यथा

“वभुवर्ब्रह्मणो ब्रह्मादन्याब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो वाङ्मदेशाञ्च जाताः क्षत्रियजातयः । ऊरुदेशाञ्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्करजातेन वभूवुर्वर्णसङ्कराः । गोपनापितलोलाश्च तथा भोदकमूत्रवौ । ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा वणिजजातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बुषो वैश्याद्विजन्मनोः । विश्वकर्म्म च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः । ततो वभूवुः पुत्राश्च नवै ते शिल्पकारिणः । मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कंसकारः षड्भे शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च । पतितास्तौ ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः । स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम ! । वभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशामेन कर्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शामेन पतितो भुवि । शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा । पतितो ब्रह्मशामेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः । कश्चिद् वणिक्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः । कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः । वभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः । अट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति । वभूव कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति । वभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति । वभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः । तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति । वभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः । लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्णरान् । अङ्गं मङ्गं माठरञ्च भङ्गं कोलञ्च कन्दरम् । ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो

जारदोषतः । सद्यो बभूव चाण्डालः सर्वस्वादधमोऽयुचिः । तीवरेणैव चाण्डालां चर्मकारो बभूव ह । चर्मकार्याश्च चाण्डालात् मांसच्छेदी बभूव ह । मांसच्छेद्यां तीवरेण कोचश्च परिकीर्तितः । कोचस्त्वियान्तु कैवर्त्तात् काण्डारः परिकीर्तितः । सद्यचाण्डालकन्यायां लेटवीर्येण शौनक ! । बभूवस्तु द्वौ पुत्रौ हृड्डिक-शौण्डिकौ तथा । क्रमेण हृड्डिककन्यायां सद्यचाण्डाल-वीर्यतः । बभूवः पञ्च पुत्राश्च भ्रष्टा वनचराश्च ते । लेटाक्षीवरकन्यायां गङ्गातोरे च शौनक ! । बभूव सद्यो-यो वालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्तितः । गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः । बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्तितः । वैश्याक्षीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह । शुण्डीयोपति वैश्यान्तु पौण्ड्रकश्च प्रकीर्तितः । क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह । राजपुत्रान्तु कर-णादागरोति प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण वैश्यायां कैवर्त्तः परिकीर्तितः । कलौ तीवरसंसर्गाक्षीवरश्च प्रकीर्तितः । तीवरीं धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः । रजक्यां तीवराश्चापि कोदाली च बभूव ह । नापिताक्षीवरकन्यायां सर्वस्वो तस्य योषिति । क्षत्राद्बभूव व्याधश्च वलवान् ऋगहिंसकः । तीवरात् शुण्डिककन्यायां बभूवः सप्त-पुत्रकाः । ते कलौ हृड्डिसंसर्गाद्बभूवुर्दुःखवः सदा । ब्राह्मणान्धपित्रीर्येण ऋतोः प्रथमवासरे । कुत्सितयो-दरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः । तदर्थोचं विप्रतुल्यं पतितोऽहृतदोषतः । सदाः कोटिकसंसर्गादधमो जगती-तले । क्षत्रवीर्येण वैश्यायास्ततोः प्रथमवासरे । जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च धनुर्धरः । चकार यागतीतश्च क्षत्रियो वारितक्षया । तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण शूद्रायास्तदोषेण पापतः । वलवत्यो दुरन्ताश्च बभूवुस्तेऽजगतयः । अविज्ञककर्णः क्रूरा निर्भया रणदर्जयाः । शौचाचारविहीनाश्च दुर्ज्ञेया धर्मप्रज्जिताः । स्नेह्यात् कृविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्तितः । वर्षसङ्करदोषेण बह्वृष्य शठ-जातयः । तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं हिज ! क्षमः । वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति । वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बह्वो जनाः । ते च प्याथ-शुण्डाश्च मन्त्रीपधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालपाहिणो भुवि” ।

शोडशपदार्थमध्ये जातिरूपपदार्थभेदश्च गौ०सू० उक्तो यथा

“साधस्यवैधस्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः” सू० विद्वत्तु तन् विद्वन्नाथेन । “क्रमप्राप्तां जातिं लक्षयति । साधस्यवैध-स्याभ्यामिति सावधारणो निर्देशस्तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधस्यवैधस्याभ्यां प्रत्यवस्थानं दूषणाभिधानं जातिरित्येव यदाप्युभयां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरद-प्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वे परप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिरन्यत-रप्रत्यवस्थानं नियतं सर्वत्र जातावभावात्तथापि व्याप्ति-निरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्द-र्भेण दूषणासमर्थत्वं स्वव्याघातकत्वं वा दर्शितं तथा च खलादिभिन्नदूषणासमर्थसुत्तरं स्वव्याघातकसुत्तरं वा जातिरिति सूचितं साधस्यसमादिचतुर्विधत्वान्तरं तदर्थ इत्यपि वदन्ति” ।

तद्भेदाद्यतुर्विंशतिस्ते च गौतमेन दर्शिता यथा

“साधस्यवैधस्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्णविकल्पसाध्यप्राप्ति-प्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टानास्तु तत्तिसंशयप्रकरणहेतुर्वाप्यवि-शेषोपपत्तुप्रपलब्धनुपलब्धनिव्यानिव्यकार्यसमाः” सू० “तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते” सू० ।

अत्र च साधस्यादीनां कार्यान्नानां द्वन्द्वे तैः समा इत्थ-र्यात् साधस्यसमाद्यस्तुर्विंशतिर्जातय इत्यर्थः अत्र च जातेर्विशेषत्वात् समाशब्दं सन्त्यन्ते भाष्यवाचित्वादौ समाशब्दः अस्मिन्लक्षणे तु समाशब्दो निर्विवाद एव तत्र जातिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयकत्वापि प्रतिषेधो विशेष्य इति भाष्यादयः । वयन्तु तद्विकल्पादिति सूत्रस्यविकल्पस्यैव विशेष्यत्वं विविधः कल्पः प्रकारो विकल्पः तथा चेति साधस्यसमाद्योजातिविकल्पा एव सन्निवृत्तव्येऽपि । इत्यत्र जातेर्विशेषप्रत्यये साधस्यसमे-लीयते त्रुमः समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति वार्त्तिकं यद्यपि नैतावता समीकरणं तथापि समीकरणोद्देशक-त्वनस्तत्रैव अथ वा साधस्यस्यैव समं यत्र स साधस्यसमः एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि सगधस्यं सममेवेति भावः” इति “साधस्यवैधस्यप्राभ्यामुपसंहारे तद्वर्त्तविपर्ययोपपत्तेः साधस्यवैधस्यप्रसभौ” १।२ सू० ।

“साधस्यवैधस्यसमौ लक्षयति । उपसंहारे साध्यसो-पसंहारेणादिना कृते तद्वर्त्तस्य साध्यरूपधर्मस्य यो विपर्ययो व्यतिरेकस्तस्य साधस्यवैधस्याभ्यां केवलाभ्यां व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतोः साधस्यवै-धस्यसमाद्युच्येते तदयमर्थः वादिना अन्येन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिनः साधस्यमात्रप्रवृत्तौ

तदभावापादनं साधर्म्यसमा? वैधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना
तदभावापादनं वैधर्म्यसमा? तत्र साधर्म्यसमा यथा
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादुच्यते व्यतिरेकेण वा व्योम-
वदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यवृत्तसाधर्म्याच्चित्वाकाश-
वैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्याच्चित्वाकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्यः
स्याद्विगेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यसमा यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वाद्दुच्यते आकाशवद्देति स्थापनायाम् अनित्यवृत्त-
वैधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्यः स्याद्विगेषो वा वक्तव्य इति अत्र
साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपयिकमित्य-
भिमानीतु सत्प्रतिपक्षदेशनाभासे चेमे अनैकान्तिकदेश-
नाभासे इति वार्त्तिके त्वनैकान्तिकपदं योगात्सत्प्रति-
पक्षपरं एकान्ततः साध्यसाधकत्वाभावात् इतिः ।

“गोत्वाद्गोसिद्धिर्वत् तत्सिद्धिः” सू० ।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । गोत्वात् गोसिद्धिर्गोव्य-
वहार इति सम्प्रदायः यद्यन्तु गोत्वाद्भवेतरासमवेतत्वे
सति गोसमवेतात्मात्मादितः, एतेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वे
दर्शिते गोर्गोत्वस्य तादात्म्येन गोरेय वा सिद्धिर्यथा
तथैव कृतकत्वादपि व्याप्तिपक्षधर्मतासिद्धतादनित्यत्व-
सिद्धिर्नतु व्याप्तिपक्षधर्मतारहितत्वात् साधर्म्यमात्रात्, तथा
सति अदूषकसाधर्म्यात्प्रमेयत्वादितस्त्वद्वचनमसदूषकं
स्यादित्येवं विगेषः” इतिः ।

“साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोक्तपौपकर्म-
गर्णवर्णविकल्पसाध्यसमाः” ३।४।५।६।७।८ सू०

“क्रमप्राप्तं जातिपटकं” निरूपयति । उक्तवैषेण सम
इत्कर्षसमः एवमपकर्षसमोऽपि वगर्णवर्णसाध्येति भाव-
प्रधानो निर्देशः वगर्णत्वादिना समो वर्णप्रसमादिः ५।६
७।८ अविद्यमानधर्मारोप उक्तर्षः विद्यमानधर्मापचयो-
ऽपकर्षः वर्णप्रत्वं वर्णनीयत्वं तच्च सन्दिग्धसाध्यकत्वादि
तदभावाऽवर्णप्रत्वं विकल्पोद्भवविध्यं साध्यत्वं पञ्चाययव-
साधनीयत्वं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादिति पञ्चाना-
सुखानवीजम् उभयसाध्यत्वादिति पक्षः । तदयमर्थः
साध्यतेऽन्तेति साध्यं पक्षः तथा च साध्यदृष्टान्तयो-
रित्यस्य पक्षदृष्टान्तयोरन्यतरसिद्धित्वर्थः धर्मविकल्पो
धर्मस्य वैचित्र्यं तच्च कचित्त्वं कचिदसत्त्वं प्रकृते
साध्यसाधनान्यतररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्सत्त्वादयोऽ-
विद्यमानधर्मारोपः स उक्तर्षसमः व्याप्तिमपुरस्कृत्य
पक्षदृष्टान्तान्यतरसिद्धिं साध्यसाधनान्यतराविद्यमान-
धर्मप्रसङ्गनं उक्तर्षसमः इति फलितार्थः । यथा शब्दो-

ऽनित्यः कृतकत्वादिति स्थापनायाम् अनित्यत्वं कृतकत्वं
घटे रूपसहचरितमतः शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा
च विवक्षितविपरीतसाधनाद्विगेषविश्लेषो हेतुस्तद्देशना-
भासा चेयम् । एवं आवणशब्दसाधर्म्यात् कृतकत्वाद्वदोऽपि
आवणः स्याद्विगेषात् । यस्तुतस्तु घटे आवणत्वापादनेऽ-
र्थान्तरमत उक्तलक्षणे दृष्टान्तपदं साध्यपदञ्च न देयम् ।
अपकर्षसमायान्तु धर्मविकल्पः धर्मस्य सहचरितधर्मस्य
विकल्पोऽसत्त्वं ततः अपकर्षः साध्यसाधनान्यतरस्याभाव-
प्रसङ्गनं तथा च पक्षदृष्टान्तान्यतरसिद्धिं व्याप्तिमपुरस्कृत्य
सहचरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभावप्रसङ्गनमप-
कर्षसमः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र यद्य-
नित्यसहचरितवृत्तधर्मात् कृतकत्वादनित्यः शब्दस्तदा
कृतकत्वानित्यत्वसहचरितवृत्तधर्मरूपवत्त्वव्यावृत्त्या शब्दे
कृतकत्वानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्योऽसिद्धिदे-
शना द्वितीये बाधदेशना, एवं शब्दे कृतकत्वसहचरित-
आवणत्वस्य संयोगादावनित्यत्वकृतकत्वसहचरितगुणत्वस्य
च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्वं कृतकत्वञ्च व्यावर्त्तेतेति दृष्टान्ते
साध्यसाधनवैकल्यदेशनाभासाऽपीयम् । यत्तु वार्त्तिके
शब्दोनीरूप इति घटोऽपि नीरूपः स्यादित्यपकर्ष इति.
तदसत् घटे नीरूपत्वापादनस्यार्थान्तरत्वात् व्याचार्य-
स्वरसोऽप्येवं यत्तु वैधर्म्यसमाया अत्रैवान्तरभावः स्यादिति
तच्च उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् वर्णप्रसमायान्तु
साध्यः सिद्धिभाववान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा तस्य धर्मः
सन्दिग्धसाध्यकादिदृष्टिहेतुस्तस्य विकल्पात्सत्त्वात् दृष्टान्ते
वर्णप्रत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वापादनं वर्णप्रसमः ५। तद-
यमर्थः पक्षदृष्टिहेतुर्हि गमकः पक्षस्य सन्दिग्धसाध्यक-
स्तथा च सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिहेतुस्तस्या दृष्टान्तोऽपि स्वी-
कार्यः तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् सप-
क्षदृष्टित्वानिश्चयादसाधारण्यो हेतुस्तद्देशनाभासा चेयम् ।
हेतुः सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिर्थादि न दृष्टान्ते तदा गमक-
हेत्वभावात् साधनविकल्पो दृष्टान्तः स्यादिति भावः ।
अवर्णप्रसमायान्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यो धर्मो हेतु-
स्तस्य सत्त्वात् पक्षे शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापादन-
मवर्णप्रसमाद् दृष्टान्ते हेतोर्यादृशत्वं तादृशो हेतुरेव
गमक इत्यभिमानेन एवभावापादनं दृष्टान्ते यो हेतुः
सिद्धसाध्यकदृष्टिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात्
स्वरूपासिद्धिः स्यादतस्तद्विशेषो हेतुरवश्यं पक्षत्वाभिमाने
स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वलक्षणपक्षत्वाभावा-

दान्यासिद्धिः असिद्धिदेशनाभासा चेयम् । विकल्पसमा-
यान्तु पक्षे दृष्टान्ते च बोधार्थस्तस्य विकल्पोविस्तृतः
कल्पो व्यभिचारित्वम् उपलक्षणं चैतत् अन्यद्विधधर्म-
स्यापि बोध्यं व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मान्तरं प्रति
धर्मान्तरस्य साध्यं प्रति धर्मान्तरस्य धर्मान्तरं प्रति वा
तथा च कस्यचिद्वर्गस्य कचिद्व्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वावि-
शेषात् प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यं प्रति व्यभिचारापादनं
विकल्पसमा७ यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र कृतक-
त्वस्य गुरुत्वव्यभिचारदर्शनाद्गुरुत्वस्यानित्यत्वव्यभिचार-
दर्शनादनित्यत्वस्य सूक्ष्मत्वव्यभिचारदर्शनाद्धर्मत्वाविशेषात्
कृतकत्वमनित्यत्वं व्यभिचरेदित्यनैकान्तिकदेशनाभासा
चेयम् । पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनं स साध्य-
समाप्त तत्वायमाशयः एतत्प्रयोगसाध्यस्यैवानुमितिविषयत्वं
तथा च पक्षादेरनुमितिविषयत्वात् साध्यवदेतत्प्रयोगसा-
ध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पक्षादेः पूर्वं सिद्धत्वे
एतत् प्रयोगसाध्यत्वाभासानुमितिविषयत्वं पूर्वमसिद्धत्वे
पक्षादेरज्ञानादाश्रयासिद्धप्रादयस्तद्देशनाभासा चेयम् ।
सूत्रार्थस्तु उभयसाध्यत्वात् उभयं पक्षदृष्टान्तौ तद्वर्गो
हेत्यादिः तत्साध्यत्वं तदधीनानुमितिविषयत्वं साध्यस्येव
पक्षादेरपीति तुल्यतापादनमिति लिङ्गोपहितभानमते
लिङ्गसाध्यनुमितिविषयत्वात् साध्यसमत्वं हेतोश्च सा-
ध्यत्वे हेतुमान्दृष्टान्तोऽपि साध्य इत्याशयः” इति ।
“किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्बोधमात्रादप्रतिषेधः” इ० ।
“एतासामसदुत्तरत्वे बीजमाह किञ्चित्साधर्म्यात्
साध्यविशेषात् व्याप्तिरहितत्वात् उपसंहारसिद्धेः साध्य-
सिद्धेः वैधर्म्यादेतद्विपरीतात् व्याप्तिरपेक्षात् साध्य-
मात्रात् भवता कृतः प्रतिषेधो न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा
प्रमेयत्वरूपासाधकसाधर्म्यात् तद्द्रष्टव्यमयसस्यक् स्यादिति
भावः । तथा चायं क्रमः अनित्यत्वव्याप्यात् कृतकत्वात्
शब्दोऽनित्यत्वमुपसंहारामो न कृतकत्वं रूपस्यापि व्याप्यं
येन ततो रूपमथापादनार्थं शब्दे, एवं अनित्यत्वं न
रूपव्याप्यं येन रूपाभावादनित्यत्वाभावः शब्दे स्यात् एवं
वर्गसमेऽपि किञ्चित्साधर्म्यात् व्याप्यतावच्छेदकाव-
च्छिन्नाहेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वञ्च दृष्टान्ता
प्रयोजकं न तु पक्षे यावद्विशेषणावच्छिन्नो हेतुस्तावदव-
च्छिन्नहेतुमत्त्वम् अन्यथा त्वयाऽपि दूषणीये दृष्टान्तौ
कर्तव्यः सोऽपि न स्यात् एवमवर्णप्रसमेऽपि व्याप्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नस्य दृष्टान्तदृष्टस्य पक्षे सत्तात्साध्यसिद्धिर्न

तु दृष्टान्तवृत्तियावद्वर्गवच्छिन्नस्य पक्षे सत्त्वम् । एवं
विकल्पसमेऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्य-
सिद्धिस्तद्वैधर्म्यात् यत्किञ्चिद्व्यभिचारात् कृतः प्रतिषेधो
न सम्भवति नहि यत्किञ्चिद्व्यभिचारादेव प्रकृतहेतोः
प्रकृतसाध्यासाधकत्वमिति प्रसङ्गात् । एवं साध्यसमेऽपि
व्याप्याहेतोः सिद्धे पक्षे साध्यसिद्धिर्न तु पक्षदृष्टान्ता-
दयोऽप्यनेन साध्यत्वे तथा सति कचिदपि साध्यसिद्धिर्न
स्यात् त्वदोयदूषणमपि विलीयेत” इति ।

“साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः” इ० ।

“यद्यप्यवर्णप्रसाध्यसमाप्तु समाध्यन्तरमप्याह दृष्टान्तो-
पपत्तिर्दृष्टान्तोपपत्तिः साध्यातिदेशात् दृष्टान्ते हि
साध्यमतिदिश्यते तावदेव दृष्टान्तत्वमुपपद्यते नत्वशेषे
धर्मः पक्षदृष्टान्तयोरभेदापत्तेः पक्षादेरपि साध्यसमत्-
वतेन प्रत्युक्तं दृष्टोऽन्तो दृष्टान्तः पक्षः तस्माद्विना-
नित्यतः पक्षोक्तोक्तनात्तथा च साध्यसाध्यातिदेशात् साध-
नात् पक्ष इत्युच्यते न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गा-
दिति भावः” इति ।

“प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्तिरा अवशिष्टत्वात्-
प्राप्तिरावसाधकत्वाच्च प्राप्तिप्राप्तिरसौ” इ० ।

“क्रमप्राप्तौ प्राप्तिप्राप्तिरसौ लक्ष्यति । हेतोरिति
साधकत्वमिति शेषः प्राप्तिपक्षे दधमाह प्राप्तिरवि-
शिष्टत्वादिति द्वयोरपि प्राप्तत्वाविशेषात् किञ्च साधकं
अप्राप्तिपक्षे दोषमाह अप्राप्तिरा इति अप्राप्तिरसाधकत्वे
ऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वञ्चात्र कारकज्ञापकसाधारणम्
एवञ्च कारकज्ञापकलक्षणं साधनं कार्यज्ञानलक्षणेन
साध्येन सम्बद्धं सत्साधकं चेत्तदा सत्त्वाविशेषाच्च कार्य-
कारणभावः सत्सम्बन्धस्य प्रागेव ज्ञातत्वाच्च ज्ञा-
ज्ञापकभावः प्राप्त्योर्न जन्यजनकभावः प्राप्तत्वेन लवणो-
दकयोरिवाभेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्राप्ति-
अविशेषादनिरुपादानेन प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमाप्त । यदि
चाप्राप्तं लिङ्गं साध्यवृद्धिं जनयति साध्याभाववृद्धिरेव
किन्तेन न जनयेत् अप्राप्तत्वाविशेषात् तथा चाप्राप्तिरा
साधकत्वादनिरुपादानमप्राप्तिरसमाप्त । प्रतिबुद्धतर्कदेशना-
भासे चेमे” इति ।

“घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः” इ० ।

“अनयोरसदुत्तरत्वे बीजमाह । दण्डादितो घटादि-
निष्पत्तेर्दर्शनात् सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वादिभिचारात् श्वे-
नादितः शत्रुपीडने च व्यभिचाराच्च तदुक्तः प्रतिषेधः

सम्भवति न हि कारणं दण्डादि प्रागेव घटादिना
सम्बद्धमपि तु घटादिना, श्येनादिरप्युद्देश्यतया पोद्धो
जनयति अन्यथा लोकवेदसिद्धकार्यकारणभावोच्छेदे
त्वदुक्तो हेतुरप्यसाधकः स्यादिति" इति ।

"दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ" ११।१२ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जाती लक्षयति ।
दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदनपदेशोऽनभिधानम् अभि-
धानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे
प्रमाणाभावात् प्रत्यवस्थानमर्थः यद्यपीदं सदुत्तरमेव
तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणान्तरमित्य-
नवस्थायाः प्रत्यवस्थाने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्यैः "नव-
स्थाभासप्रसङ्गः प्रसङ्गसमः" इति एतन्मते हेतोर्हेत्वन्त-
रमित्यनवस्थाऽपि प्रसङ्गसमा एव । पूर्वमते तु हेत्वन्व-
स्थादिकं वक्ष्यमाणान्तिगणेष्वनभूतमिति विशेषः । अन-
वस्थादेशनाभासा चेयम् । प्रतिदृष्टान्तसमः प्रत्येतव्यः
प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानात् प्रतिदृष्टान्तसमः १२ एतच्च
साधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रवलेन प्रत्यवस्थानमर्थः
तेन साध्यसमाव्युदासः यदि घटदृष्टान्तवलेनानित्यः
शब्दः तदाकाशदृष्टान्तवलेन नित्य एव स्यात् नित्यः किं न
स्यादिति बाधः प्रतिरोधापादनीयः हेतुरनङ्गं
दृष्टान्तमात्रवलादेव साध्यसिद्धिरित्यभिमानः बाधप्रति-
रोधान्यतरदेशनाभासा चेयम्" इति ।

"प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः" सू० ।

"प्रसङ्गसमे प्रत्युत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निर्दर्शनस्यान-
त्वेन साध्यनिश्चयार्थमपेक्ष्यते न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताद्यनव-
स्थितपरम्परा लोकसिद्धा बुक्तिसिद्धा वा । अन्यथा घटा-
दिप्रत्यक्षाय प्रदीप इव प्रादीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीप-
परम्परा प्रसज्येत त्वदीयसाधनमपि व्याहन्येत" इति ।

"प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः" सू० ।

"प्रतिदृष्टान्तसमे प्रत्युत्तरमाह । अत्रायमुत्तरक्रमः
प्रतिदृष्टान्तस्त्वया किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्बाधार्थं
सत्प्रतिपक्षितत्वार्थं वा नाहः यतः प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुत्वे
स्वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः नासाधकस्तथा
चातुल्यबलत्वाच्च बाधः न वा द्वितीयोऽपि यतः प्रति-
दृष्टान्तस्य स्वार्थसाधकत्वे उच्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्तः
मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुकत्वादधिकबलः वस्तुतो हेतु-
विना दृष्टान्तमात्रेण न सत्प्रतिपक्षसम्भावना तदभाव-

व्याप्यवत्तान्नाभावात् हेतुपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति
भावः इति" इति ।

"प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः" १३ सू० ।

"क्रमप्राप्तमनुत्पत्तिसमं लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साध-
नाङ्गस्येति शेषः कारणाभावात् हेत्वभावात् तथा च
साधनाङ्गपक्षहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तेः प्राक् हेत्वभाव इत्य-
नुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्पत्तिसमः १३ यथा घटोरूपवान्
मन्दात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तेर्गन्धोत्पत्तेश्च पूर्वं हेत्व-
भावादसिद्धिः पटे च गन्धोत्पत्तेः पूर्वं हेत्वभावेन
दृष्टान्तसिद्धिः एवं व्याप्यक्षणे रूपाभावाद्वाधश्च अनु-
त्पत्त्या प्रत्यवस्थानस्य तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्वं
हेत्वाद्यभावेन प्रत्यवस्थानस्यैव लक्षणत्वात् जातित्वे
सतोति च विशेषणीयं तेनोत्पत्तिकालावच्छिन्नी घटो
गन्धवानित्यत्र बाधेन प्रत्यवस्थाने नातिव्याप्तिः असिद्ध्या-
दिदेशनाभासा चेयम्" इति ।

"तथाभावादनुत्पत्तस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः" सू०

"अलोत्तरमाह । उत्पत्तस्य तथाभावात् घटाद्यात्म-
कत्वात् तत्र कारणस्य हेतोरुपपत्तेः सत्त्वात् कथं कार-
णप्रतिषेधः । अयमाशयः पक्षे हेत्वभावाऽसिद्धिः नत्वतुल्ये
हेत्वभावः सम्भवति अधिकरणाभावात् न हि हेत्वभा-
वमात्रासिद्धिः त्वदीयहेतोरपि कश्चिदभावसत्त्वात् एतेन
दृष्टान्तसिद्धिर्व्याख्याता यदा कदाचिद्धेतुसत्त्वेनैव दृष्टा-
न्तत्वोपपत्तेः एवं हेत्वादीनां यदा कदाचित्तत्वे सत्त्वादेव
हेत्वादिभावो न तु सार्वत्रिकी तदपेक्षेति" इति ।

"सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसा-
धर्म्यात् संशयसमः" १४ सू० ।

"क्रमप्राप्तं संशयसमं लक्षयति । नित्यानित्यसाधर्म्या-
दिति संशयकारणोपलक्षणं तेन समानवर्गदर्शनादि-
यत्किञ्चित्संशयकारणबलात् संशयेन प्रत्यवस्थानं संशय-
समः १४ अधिकान्द्राहरणपरं तथा हि शब्दोऽनित्यः
कार्यत्वाद्दृष्टवदित्युक्ते सामान्ये गोत्वादौ दृष्टान्ते घटे
ऐन्द्रियकत्वं तल्लं यथा कार्यत्वादिप्रमाणैकादनित्यत्वं
निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् संशयकारणादनित्यत्वं
सन्दिह्यताम् एवं शब्दत्वाद्यसाधर्म्यदर्शनादपि संशयो बोध्यः
तथा च हेतुज्ञानेऽप्रमाण्यशङ्काधानद्वारा साध्यसंशयात्
सत्प्रतिपक्षदेशनाभासेयम्" इति ।

"साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयो-
ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या-

प्रतिषेधः" गौतमसूत्रस्य पञ्चमाध्याये आङ्गिकस्यसूत्रम् ।
 "अत्रोत्तरम् । साधन्यासाधन्यदर्शनात् संशय व्यापाद्य-
 मानेऽपि न संशयो वैधर्म्याद्वैधर्म्यदर्शनात् यदि च
 कार्यत्वमविशेषदर्शनेऽपि संशयस्तदाऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गः
 संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तथाऽभ्युपगन्तुं शक्यमि-
 त्याह नित्यत्वेति सामान्यस्य सामानधर्मदर्शनस्य नित्य-
 त्वानभ्युपगमात् नित्यसंशयजनकत्वानभ्युपगमात्तथा
 सति त्वदीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधकः स्यादिति
 भावः । सामान्यस्य गोत्वादेर्नित्यत्वानभ्युपगमात् नित्य-
 त्वानभ्युपगमप्रसङ्गात् तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वा-
 दिना संशय एव स्यादिति केचित्" इति ।

"उभयसाधन्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः १५" सू० ।

"क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाधन्यात्
 प्रकर्षेण क्रिया अन्वयसङ्गचाराद्व्यतिरेकसङ्गचाराद्वा प्र-
 क्रिया तत्साधनं विपरीतसाधनमिति फलितार्थः तत्सिद्धे-
 स्तस्य पूर्वमेव सिद्धेः तथाचाधिकवृत्तत्वे नारोपितप्रमाणा-
 न्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानं प्रकरणसमः १५ यथा शब्दो-
 ऽनित्यः क्षतकत्वादित्युक्ते नैतदेवं आवणत्वेन नित्यत्व-
 साधकेन बाधात् बाधदेशनाभासा चेयम्" इति ।

"प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षो-
 पपत्तेः" सू० ।

"अत्रोत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधक-
 त्वेनाभिमतच्छावणत्वादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीय-
 साध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः
 कुतः प्रतिपक्षोपपत्तेः त्वत्पक्षामेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीय-
 पक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशयः आवणत्वेन पूर्वं
 नित्यत्वस्य साधनादो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्वं
 साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्कृतकत्वेनानित्य-
 त्वस्यापि पूर्वं साधनादिति त्वत्पक्षप्रतिषेधोऽपि
 स्यात्" इति ।

"तैकाल्यासिद्धे हेतोरहेतुसमः १६" सू० ।

"क्रमप्राप्तमहेतुसमं लक्षयति । तैकाल्यं कार्य-
 कालतत्पूर्वापरकालाः तेन हेतोरसिद्धेः हेतुत्वासिद्धेः ।
 अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्ववर्तितया कारणं
 तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव
 न घटाद्युत्तरकालवर्तिनयाऽपि नवा समानकालवर्ति-
 तया तुल्यकालवर्तिनोः सव्येतरविषाणयोर्विवादिनि
 गमनापत्तेः तथा च कालसम्बन्धखण्डनेनाहेतुतया

प्रत्यवस्थानमहेतुसमः १६ कारणमात्रखण्डनेन त्रि-
 हेतोरपि खण्डनाच्च तदसंभवं प्रतिज्ञातकदेशनाभासा
 चेयम्" इति ।

"न हेतुतः साध्यसिद्धे स्तैकाल्यासिद्धिः" सू० ।

"अत्रोत्तरमाह । तैकाल्यासिद्धिस्तैकाल्येन सा-
 सिद्धिरुक्ता सा न, कुतः हेतुतः साध्यसिद्धेः त्वयाऽऽ-
 स्युपगमात्" इति ।

"प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेधव्याप्रतिषेधः" सू० ।

"पूर्ववर्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अन्यथा तदी-
 यहेतोरपि साध्यं न सिध्येदित्याह हेतुत्वभावा-
 खण्डने प्रतिषेधस्याप्यनुपपत्तेः प्रतिषेधव्यस्य परकीव-
 हेतोर्न प्रतिषेध इत्यर्थः" इति ।

"अर्थापत्तिः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः १७" सू० ।

"क्रमप्राप्तमर्थपत्तिसमं लक्षयति । अर्थापत्तिर्वा-
 प्त्याभासः तथा चार्थापत्त्याभासेन प्रतिपक्षसाधनाच्च
 प्रत्यवस्थानमर्थपत्तिसमः १७ । अयमाशयः अर्थापत्तिर्हि
 उक्तो नानुक्तमाक्षिपति यथा शब्दोऽनित्य इत्युक्तेऽर्था-
 दापाद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च दृष्टान्तासिद्धिः विरोध-
 क्षतकत्वादित्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नम् अन्यथादेतोर्वः
 सत्प्रतिपक्षो वा अनुमानादनित्य इत्युक्ते प्रत्यक्षादिव
 इति च बाधः । विशेषविधेः शेषनिषेधफलकत्वमि-
 भिमानः सर्वदेशनाभासा चेयम्" इति ।

"अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षज्ञानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनेकानि-
 कत्वाच्चार्यापत्तेः" सू० ।

"अत्रोत्तरम् । किमुक्तेन अनुक्तं यत्कश्चिदेशा-
 दापाद्यते उक्तोपपादकं वा आद्ये त्वत्पक्षज्ञानिरवशा-
 द्यतां त्वयानुक्तत्वात् अन्ये अस्या अर्थापत्तेरनेकानि-
 कत्वम् ऐकान्तिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तद्वाचि
 न हि अनित्य इत्यस्योपपादकं नित्यत्वमिति न हि
 विशेषविधमात्रं शेषनिषेधफलकम्, अपि तु सति तात्पर्ये
 कचित् न हि नीलाघट इत्युक्ते सर्वमन्यदनीलमिति
 कचित्प्रतिपद्यते" इति ।

"एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोप-
 पत्तेरविशेषसमः" १८ सू० ।

"अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य क्षतकत्वादेः
 शब्दे घटे चोपपत्तेः सत्त्वात् यदि शब्दघटयोरनित्य-
 त्वेनाविशेषः उच्यते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः
 सद्भावोपपत्तेः सतः सत्मात्रस्य ये भावाधर्माः सत्त्वप्रमे-

यत्वाद्यस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्विभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽवान्तरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविलयइत्यादि तथा च सन्ना-
तवृत्तिधर्मेणाविशेषापादनमविशेषमेति १८ फलितम्
अत्र चाविशेषसम इति लक्ष्यनिर्देशः सङ्गाधोपपत्तेः
सर्वाविशेषप्रसङ्गादिति लक्षणं श्रेयं व्युत्पादकम् । प्रति-
कूलतर्कदेशनाभासा चेयम्” इति ।

“कचिद्वस्तुपुनरुपपत्तेः कचिन्नोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः” सू०

“अतोत्तरमाह । तद्वर्त्मस्तस्य हेतोर्धर्मोव्याप्तादि-
स्तस्य कचित् कृतकत्वादौ उपपत्तेः सत्त्वात् कचित्-
सत्त्वादौ अनुपपत्तेः अभावात् त्वदुक्तस्य प्रतिषेधस्या-
भावोऽसम्भव इत्यर्थः” इति ।

“उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः” १८ सू० ।

“उपपत्तिसमं लक्षयति । उभयं पक्षप्रतिपक्षौ तयोः
कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्तेः सत्त्वात् तथा च व्याप्ति-
मयुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्धर्मेण परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसा-
धनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः १९ यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्पक्षेऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति
तथा सत्यज्ञोऽपि सप्रमाणकः त्वत्पक्षसत्यत्वात्परत्वात्
तथाच बाधः प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्” इ० ।
“उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः” सू० ।

अतोत्तरमाह । अयं त्वदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति-
कृतः सत्यत्वे उपपत्तिकारणस्य सत्यत्वासाधकप्रमाणस्य
त्ववाऽभ्यनुज्ञानात् त्वया हि सत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन
सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते
कर्तुम् अनुज्ञातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न
प्रतिषिध्यते” इति ।

“निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धदुपलब्धिसमः” २० सू० ।

“उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य
कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलब्ध्यात् प्रत्यव-
स्थानमनुपलब्धिसमः २० इत्यर्थः । तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रधारणार्थमुच्यते न च तत्सम्भवति
धूमं विना आलोकादितोऽपि वज्रसिद्धेः तथा च न
तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कः न वा धूमाद्वज्रिमाने-
वेत्यवधारणं द्रव्यत्वादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत
एव वज्रिमानेवेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महा-
नसादेरपि वज्रसत्त्वादित्यथा दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् एवं
वज्रिभूतपर्वतस्यापि सत्त्वाद्वाध इत्यादि तद्देशना

भासा चेयम्” अस्य विद्वनाथविरचिता वृत्तिः ।

“कारणान्तरादपि तद्वस्तुपुनरुपपत्तेरप्रतिषेधः” सू० ।

“अतोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालो-
कादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्योपलब्धेस्तदुक्तः प्रति-
षेधो न सम्भवति । अयमाशयः न हि ययमवधारणार्थं
वज्रिमान् धूमादित्यादिकं प्रयुञ्ज्महे अपि तु सन्दि-
ग्धस्य वज्रेः सिद्धार्थम् अन्यथा त्वदुक्तमसाधकतासाधन-
मपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्” इति ।
“तदनुपलब्धेरनुपलब्ध्यादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेर-
नुपलब्धिसमः २१” सू० ।

“अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेयं द्वितीया-
ध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमा २१ जातिरेव-
मिति तत्प्राप्तौ तत्र क्रमप्राप्तोऽभिधीयते तत्प्रायं क्रमः
नैयायिकैस्तावच्छब्दा नित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो
नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलब्ध्यते न हि घटा-
द्यावरणकुल्यादिवच्छब्दावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति
तत्रैव जातिवादी प्रतप्रवर्तिते यद्यावरणानुपलब्धे
रावणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपल-
ब्ध्यादावरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानु-
पलब्धिप्रमाणक आवरणाभावो न स्यादपि त्वावरणोप-
पत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तं
नन्यनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तराममेक्षणात् कथमेवमिति चेत्
इत्यम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्तराममेक्षणे स्वयमेव
स्वस्तिज्जनुपलब्धिरेति वाच्यं तथा च तथैवानुपल-
ब्ध्यानुपलब्धत्वसत्त्वात्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धि-
रुप-
त्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यन्त-
रामेक्षणेऽनवस्था स्पष्टैव इत्यत्रैवंरूपेण प्रत्यवस्था-
नमनुपलब्धिसमः २१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इति ।

“अनुपलब्ध्यात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः” सू० ।

“अतोत्तरमाह । अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरिति
कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरेति चेन्नयत्वे स्वविषयिण्यनु-
पलब्धिरिति चेन्नैदं प्रवृत्तं अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यात्म-
कत्वात् उपलब्ध्याभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्विषयक-
त्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या
इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविषयो न भव-
तीति नायं घटः स्वविषयो न भवतीति । नायं घटः
आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविषय इति चेत् क एव-

बाह किन्त्वनुपलब्धिसहकृतेन्द्रियग्राह्यादनुपलब्धियाह
इत्युपचर्यते अतस्तदनुपलब्धेरनुपलब्धादित्यादिकमहेतुः
अन्यथा, त्वत्साधनमपि दोषानुपलब्धेरनुपलब्धात् स-
दोषमेव स्यादिति" इतिः ।

“ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्” सू० ।

“ननु पलब्धेः स्वस्मिन्नुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धिरपि
केन सिध्येदत आह अध्यात्मम् आत्मन्यधि ज्ञानवि-
कल्पानां ज्ञानविशेषाणां भावाभावयोर्मनसा संवेदनात्
घटं साक्षात्करोमि यङ्गमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्येवं
ज्ञानविशेषतद्भावानां मनसैव स्मृत्वादिभिर्भावाः” इतिः ।
“साधर्म्यान्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्य-
समः २२” सू०

“अनित्यसमं लक्षयति । यदि दृष्टान्तघटसाधर्म्यात्
कृतकत्वात्तेन सह तुल्यधर्मतोपपद्यते शब्देऽनित्यत्वं
साध्यते तदा सर्वस्यैवानित्यत्वं स्यात् सत्त्वादिरूपसा-
धर्म्यसम्भवात् नचेदमर्थान्तरपक्षमिति वाच्यं सर्वस्या-
नित्यत्वे व्यतिरेकाग्रहादनुमानदूषणे तात्पर्यात् परस्या-
न्यव्यतिरेकिण एवानुमानत्वादित्याशयः तथा च व्याप्ति-
मपुरस्कृत्य यत्किञ्चिद्दृष्टान्तसाधर्म्येण सर्वस्य साध्य-
वत्त्वापादनमनित्यसमा २२ साध्यभेदाद्विशेषसमातोव्यव-
च्छेदस्तत्र सर्वविशेष एवापाद्यते नतु सर्वस्य साध्यवत्त्वम् ।
यत्तु अनित्यत्वेन समाऽनित्यसमेति भावप्रधानो
निर्देशस्तथा च अन्वर्थलक्ष्यमेव लक्षणमिति तत्र वङ्गि-
मान् धूमादित्यादौ महानससाधर्म्यस्य सत्त्वात्सर्वस्य
यङ्गमत्वं स्यादित्यस्य जात्यन्तरत्वापत्तेः । आचार्यास्तु
साधर्म्यं वैधर्म्यस्याप्युपलक्षकं यथाकाशवैधर्म्यात्
कृतकत्वाच्छब्दोऽनित्यस्तथाकाशवैधर्म्यादाकाशभिन्नत्वादितः
सर्वमेवानित्यं स्यादित्यञ्च लक्षणे यत्किञ्चिर्मेयेत्येव वाच्य-
मित्याहुः । अत्र च वैधर्म्यस्य विपक्षाद्वृत्तित्वाच्च सर्वस्य
साध्यवत्त्वापादनं किन्वात्मादीनामनित्यत्वं स्यादिति
तत्र चार्थान्तरमित्यवधेयं प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इतिः ।

“साधर्म्यादसिद्धे प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याञ्च” सू०

“अत्रोत्तरमाह । यदि यत्किञ्चित्साधर्म्यात्सर्वस्य
साध्यवत्ताभावापादयतस्तत्र साधर्म्यस्यासाधकत्वमभिमतं
तदा त्वत्कृतप्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः तस्यापि प्रतिषेध्यसाध-
र्म्येण प्रवृत्तत्वात्त्वया ह्येवं साध्यते कृतकत्वं न
साधकं दृष्टान्तसाधर्म्यरूपत्वात्सत्त्वादिवत् अत्र च

त्वदीयहेतुस्त्वत्प्रतिषेधेन मदीयहेतुना कृतकत्वेन
सत्त्वेन च सह साधर्म्यरूपस्तथा चायमपि न साधकः
स्यात्” इतिः ।

“दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतु-
त्वात्तस्य चोभयथाभावाच्चाविशेषः” सू०

“यदि च साधर्म्यभावं न साधकमपि तु व्याप्ति-
सहितमित्यभिमतं तदा कृतकत्वे तदस्ति नतु सत्त्व-
इति विशेष इत्याह । साध्यसाधनभावेन व्याप्या-
पकभावेन दृष्टान्ते प्रज्ञातस्य प्रमितस्य तस्य हेतुत्वात्-
साधकत्वात् तत्र हेतुत्वस्य उभयथा अन्यत्वेन व्यतिरेकेण
च भावात् मदीयहेतौ सत्त्वात्साधने सत्त्वादिति ना-
ऽविशेष इति यदुक्तं तच्च भवति” इतिः ।

“नित्यमनित्यभावादित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः २३” सू०

“नित्यसमं लक्षयति । अनित्यस्य भावः अनित्यत्वं
तस्य नित्यं सर्वकालं स्वीकारे अनित्ये शब्दे नित्यत्वं
स्यादित्यापादनं नित्यसमा २३ अयमाशयः अनित्यत्वस्य
नित्यमस्वीकारेऽनित्यत्वाभावदशायां तस्यानित्यत्वं न,
तस्यापि नित्यत्वापत्तिः नहि दण्डाभावदशायां दण्डी-
त्युच्यते अतोऽनित्यत्वस्य नित्यमेव स्वीकार इत्यभ्युपग-
मव्यं तथा च शब्दस्यापि नित्यत्वापत्तिः तेन बाधः
सत्प्रतिपक्षो वा तद्देशनाभासा चेयम् । एवमनित्यत्वं
यदि नित्यं कथं शब्दस्यानित्यतां कुर्यात् नहि रक्तं
महारजनं परस्य नीलतां सम्पादयति अथाऽनित्यं तदा
तदभावदशायां अनित्यत्वं न स्यादित्यादिकमूढम् । एत-
दनुसारेण लक्षणमपि कार्यमित्याचार्याः वयन्तु अनि-
त्यस्य भावो धर्मस्तस्य नित्यमभ्युपगमेऽनित्यत्वेनाभ्युप-
गतस्य नित्यत्वं स्यात् यथा क्षितिः सकटं केवलम्
अनित्यक्षितेर्धर्मः सकटं कत्वं त्वया क्षितौ नित्यस-
मेयते न वा न चेत् तदा साध्याभावादंशतोबाधः अत्र
क्षितौ नित्यमेव सकटं कत्वं विरुद्धं तद्देशनाभासा चेव-
मिति ब्रूमः” इतिः ।

“प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः” सू०

“अत्रोत्तरमाह । प्रतिषेध्ये सत्ये शब्दे सर्वदा
अनित्यभावात् अनित्यत्वात् अनित्ये शब्दे अनित्यत्वमुप-
पद्यते न हि सम्भवति अनित्यत्वं नित्यमस्ति अथ च
तच्चित्यमिति व्याघातात् नच नित्यमिति सर्वकालमित्यर्थः
तथा च शब्दस्यानित्यत्वे कथं सर्वकालमनित्यत्वमभवत्

इति वाच्यं सर्वकालमित्यस्य यावत्सत्त्वमित्यर्थात् अतः तत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्ये-
ऽनित्यत्वोपपत्ते हेतोस्तत्पायः प्रतिषेधः कृतः स च सम्भवतीत्यर्थः” इति ।

“प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः २४” सू० ।

“कार्यसमं लक्षयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पा-
दनीयस्यानेकत्वात् अनेकविधत्वात् । अयमर्थः शब्दे-
ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वं प्रयत्नकार्ये” षटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने
कीलकादावपि दृष्टान्त द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकं
आद्ये तु असिद्धं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभि-
तविशिष्टनिराकरणेन प्रत्ययस्थानं कार्यसमा २४ असिद्धदेश-
नाभासा चेयम् । अथ वा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्त्तव्यानां
कर्त्तव्यप्रयत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्-
युक्तान्यस्य वृत्ताघातकमुत्तरं कार्यसमा तथा चास्या
आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा
त्वत्पक्षे किञ्चिद्गुणं भविष्यतीति शङ्काऽपि शङ्का समा
कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वे ऽनवस्थे त्वनुपकारसमा
इत्यादिः” इति ।

“कार्यान्त्ये प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः” सू० ।

“अलोत्तरम् । शब्दस्य कार्यान्त्येऽकार्यत्वे प्रय-
त्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा
स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणमावरणादिकमुपपद्यते न
च तच्छब्देऽस्त्योत्तर्यः । आकृतिगणपक्षे तु कार्याणां
जातीनामन्यत्वे नानाविधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीय-
द्वयप्रयत्नस्य अहेतुत्वं असाधकत्वाभावः उपलब्धेः
कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः
निर्दोषयाक्याधीनोपपादनं तदभावात् तद्वाक्यस्य स्वव्या-
घातकत्वादित्यर्थः” इति ।

१४ स्वभावे जातिवैरम् जातिमुन्दरम् । जातिश्च प्रकार-
विशेष्यतया वा शब्दशक्तिज्ञानविषयः । तत्र प्राभाकरमते
आकृतिव्यङ्ग्याया एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिक-
मते तु असुगतैकबुद्धिनियामकत्वात् नित्यत्वे सति अनेक-
समवेतत्वरूपलक्षणयोगाच्च गुणत्वादीनामपि जातित्वम-
स्येव । “समानप्रसवात्मिका जाति गौःसूत्रभाष्ययोक्त-
व्येभोक्ते च । जातिशक्तिवादशब्दे च तद्भाष्यं दृश्यम् ।
अतएव “द्रव्यादित्कटित्तस्तु सत्ता परतयोच्यते ।
परभिन्ना तु या जातिः सैवापरतयोच्यते । द्रव्यत्वा-

दिकजातिस्तु परापरतयोच्यते” भाष्यासक्तम् । छन्दो-
भेदश्च । “पद्यं चतुष्पदी ज्ञेयं वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमचरसंख्यातं जातिर्भावाकृता भवेत्” छन्दोमञ्ज-
र्युक्तेः साक्षात्कृतं छन्दः । “इयमच्युतलीलाढ्या सद्-
वृत्ता जातिशालिनी” छन्दोमञ्जरी । दृष्टजातिशेषजातिविज्ञेय-
जातिप्रभृतयश्च प्राचीनानामिष्टकर्मसंज्ञाभेदा लीलाव-
त्यादौ इष्टकर्मप्रकरणे दृश्याः । “सङ्केतो गृह्यते जातौ
गुणद्रव्यक्रियासु च” काव्यपूर्णम् । “असम्मादयतः कश्चिदर्थ-
जातिक्रियागुणैः” माघः । ब्राह्मणादिजातौ “जातप्रा
काममवध्योऽसि चरणं त्विदमुद्धृतम्” वेणीसं । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च संवधे । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं
जातिश्चाश्रित्य लक्ष्यते” प्रा० त० । जन्मनि “आचार्य-
स्तस्य यां जातिं विधिवद् वेदपारगः । उत्पादयति
सावित्प्रा सा नितप्रा साऽजराऽमराः” मनुः ।
आकारव्यङ्ग्ये “सृष्ट्वर्म्मणि सूत्रायः काष्ठयत्कलवास-
साम् । अजातौ जातिकरणे विक्रये यादृगुणोदमः”
याज्ञ० । १५ जातिवाचकशब्दे च “पोटायुवतिस्तोकक-
तिपयष्टिभेनुवशावेहृद्व्यक्यणीप्रवक्तृचोत्त्रियाध्यापकधृत्तै
जातिः” “कृत्यतुल्याख्या अजात्या” “जात्याख्यायासेक-
स्मिन् वज्रवचनमन्यतरस्यात्” (ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मण-
पूज्यः) “जातेरस्त्रीविप्रवाद्योपपत्ता” इति च पा० ।

जातिकोश(घ) पु० न० जातेः जातीफलस्य कोशमिव ।
(जायफल) जातीफले भावप्र० “जातीफलं जातिकोशः
मात्रतीफलमित्यपि । जातिफलं रचे तित्तं तीच्छोणं
रोचनं लघु । कटुकं दीपनं माहि स्वर्यं ज्ञेयानिला-
पहम् । निहन्ति मुखवैरस्यमलदौर्गन्धप्रज्जणताः ।
लभिकासवमिन्वासशोषपीनसहृदुजः” भावप्र० । हेमचन्द्रे
अयं मूर्जन्यवान् दीर्घमध्यश्च पठितः ।

जाति(ती)कोषी स्त्री जातिं जातिफलं कुण्ठाति कुप-नि-
कपे-अण् उप० स० गौरा० ङीप् । जातीफले राजनि०
जातिधर्म्यं पु० इत० । ब्राह्मणादीनां धर्मभेदे । स च
भा० शा० इ० अ० दर्शितो यथा

“ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि केवलम् ।
इममेव महाराज ! धर्ममाहुः पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्य-
सनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते । तच्चेद्विद्वत्सुपागच्छेद्दर्शनं
स्वस्वकर्मणि । अकुर्वीणं विकर्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पि-
तम् । कुर्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च । संविभज्य
हि भोक्तव्यं घनं सङ्गिरतीर्यते । परिनिष्ठितकार्यं सु

स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्नैतो ब्राह्मण उच्यते । चत्त्रियस्यापि यो धर्मस्तन्ने वक्ष्यामि भारत ! । दद्याद्वाजन् याचेत यजेत न च याजयेत् । नाध्यापयेदधीयत प्रजाश्च परिपालयेत् । नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतयन्तश्च भूमिपाः । य एवाहवजेतारस्त एषां लोक-जित्तमाः । अविचतेन देहेन समराद्यो निवर्त्तते । चत्त्रियो नास्य तत् कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः । एवं हि चत्त्रवन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिवर्हणात् । दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमं विधीयते । तस्माद्वाज्ञा विशेषेण बोद्धव्यं धर्म-मीप्सता । स्वेष्टु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः । धर्मेण सर्वकृत्यानि शमनिष्ठानि कारयेत् । परिनिष्ठित-कार्यप्रस्तु नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजान्य उच्यते । वैश्यास्यापि हि यो धर्म-स्तन्ने वक्ष्यामि शाश्वतम् । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसञ्चयः । पितृवत् पालयेद्देश्यो युक्तः सर्वांन् पशू-निह । विकर्म तद्भवेदन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् । रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजा-पतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददौ पशून् । ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यज्ञ तस्योपजीवनम् । पश्यामेकां पिबेद्वेष्टुं शताञ्च मिथुनं हरेत् । लब्धाञ्च सप्तमं भागं तथाऽऽहङ्गे कलाऽसुरे । शस्यानि सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः । न च वैशप्रस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिनि । वैशे च चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्म-स्तन्ने वक्ष्यामि भारत ! । प्रजापतिर्हि वर्णाणां दासं शूद्रमकल्पयत् । तस्माच्छूद्रस्य वर्णाणां परिचयर्षी विधी-यते । तेषां शुश्रूषणाञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् । शूद्र एतान् परिचरेत्स्त्रीन् वर्णानिस्तुपूर्वशः । सञ्चयंश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन । पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्भरीयसः । राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यज्ञ तस्योप-जीवनम् । अवशप्रभरणीयो हि वर्णाणां शूद्र उच्यते । कृत्वं वेष्टनमौशोरसुपानहृजानानि च । यातयामानि देवानि शूद्राय परिचारणे । अधायर्षीणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः । शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् । यज्ञ किञ्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराजनेत् ।

कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः । देवः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यो वृद्धदुर्बलौ । शूद्रेण तु न हातव्यो भर्त्ता कस्याहिदापदि । अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिचये । न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्ताह्वय-धनो हि सः । उक्तस्त्रयाणां वर्णाणां यज्ञस्य च भारत ! । स्वाहाकारवष्टकारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते । तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् । पूर्णपात्र-मयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणास् । शूद्रः पैजवो नाम सहस्राणां शतं ददौ । ऐन्द्राग्न्येन विधानेन दक्षिणा-भिति नः श्रुतम् । यथा हि सर्ववर्णाणां यज्ञस्यैव भारत ! । अयम् सर्वेषु यज्ञेषु चङ्गायज्ञो विधीयते । देवतं हि सहच्छ्रद्धा पवित्रं यजताञ्च यत् । देवतं हि परं विप्राः स्वेन स्वेन परस्परम् । अयजन्निह सत्तैस्ते तैस्तैः कामैः समाहितैः । संसृष्टा ब्राह्मणैरेव त्रिषु वर्णेषु सृष्टयः । देवानामपि ये देवा यद्वब्रुयुस्ते परं हितम् । तस्माद्द्वैतैः सर्वयज्ञाः संसृज्यन्ते न काव्यदा । ऋग्यजुःसामवितृपुज्यो नित्यं स्याद्देववर्द्धनः ।

सङ्कीर्णजातिधर्मास्तु सन्नाद्युक्तो जातिशब्दे दर्शितः “उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः” गीता । जाति(ती)पत्नी स्त्री जाते(तत्राः) जातीफलस्य पत्नी गौरा-लीप । (जायती) स्याते गन्धद्रव्यभेदे “जातीफलस्य तन् प्रोक्ता जाति(ती) पत्नी भिषग् वरैः । जाति(ती) पत्नी लघुः स्वादुः कटूष्णा रुचिपर्णकृत् । कफकासवमिश्र-तृष्णाक्षनिविषापह्ना” भावप्र० ।

जाति(ती)फल न० जातिः(ती) तन्नामकं फलं, इत० वा । (जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच० ।

जातिवाधकं त्रि० इत० । जातिवाधके प्राचीननैयायिकेभ्यो व्यक्तेरभेदादौ स च जातिशब्दे दर्शितः ।

जातिब्राह्मणं पु० जात्या जन्मना ब्राह्मणः । तपःसाधाय-रहिते ब्राह्मणे “तपः श्रुतञ्च योनिश्च त्वयं ब्राह्मणप्रना-रणम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

जातिभ्रंश न० पापभेदे । तत्स्वरूपप्रायश्चित्ते मनुनोक्ते प्रा० वि० व्यवस्थापिते च यथा ।

“तत्र मनुः “ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा जातिरभ्येयमद्योः । जैह्वाप्रञ्च जैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्” । जातिभ्र-शकरं कर्मा कृत्वा न्यतममिच्छया । चरेत् सानपनं कर्त्तुं प्रजापत्यमनिच्छया” । रुजः कृत्वा पीडाकरणम् । अभ्येयं

ननुनादि जैष्ठ्यं मिते कटिन्तत्वं पुंसि सैथुनं पुरुषे प्राच्य
धर्मकरणम् । अत्र कामतः सान्त्वनं तत्र धेनुद्वयम् ।
अकामतः प्राजापत्यं तत्र धेनुरेका । एतज्जाभ्यामे वोढ-
व्यम् । रुजः कृत्ये तत्र विषयमाह मनुः “अवगुर्व चरेत्
लक्ष्ममतिकच्छं निपातने । लक्ष्मातिकच्छं कृवीत विप्रसू-
त्पाद्य गोणितम्” । तथा याज्ञवल्क्यः “विप्रदण्डोद्यमे
लक्ष्ममतिकच्छं निपातने । लक्ष्मातिकच्छंऽऽसृक्पाते-
कार्योऽभ्यन्तरगोणिते” । अत्र दण्डशब्दः शस्त्रमपि लक्ष-
यति । अतिकच्छे धेनुतयं लक्ष्मातिकच्छे धेनुपञ्चकम् ।
यमः “लक्ष्मातिकच्छं कृवीत चान्द्रायणमथाचरेत् । दश
संख्याश्च गा दद्यादङ्गच्छेदो यदा भवेत्” । अत्र द्विजा-
ङ्गच्छेदे व्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च ससञ्चयः । विशेषमाह
बृहस्पतिः, “काष्ठादिना ताडयित्वा त्वग्भेदे लक्ष्माच-
रेत् । अस्थिभेदेऽतिकच्छन्तु पराकं चाङ्गकर्त्तने” ।

जातिमात्र न० जातिरेव जाति+एवार्थे मात्रच् । स्वाध्या-
यादिहीने जन्ममात्रे “जातिमात्रेण किं कश्चिद्व्युत्पत्ते
पूज्यते कश्चित्” इति० । “जातिमात्रोपजीवी वा कामं
स्यात् ब्राह्मणब्रूयः” । “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमा-
त्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिपद्यो देयो न शिला तारये-
च्छिवाम्” मनुः ।

जातिमाला जातिविशेषज्ञापके पन्थभेदे ।

जातिवैर न० जात्या स्वभावेन वैरम् । स्वभाववैरे यथा अहि-
नकूनयोः उपयमशब्दे योनिक्लृप्तकरणे १२५० प्र० दृश्यम् ।

जातिशक्तिवाद पु० जातौ शक्तौर्वादः । शब्दानां जातौ
शक्तिसमर्थके कथ्यभेदे स च वादः शब्दशक्तिप्र० पूर्वपक्ष
विषया दर्शितो यथा

“ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयना-
देरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं
प्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्थकर्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव
प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साक्षाद्भूत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन
बोधस्तत्तरकालमाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-
त्वात्, अयानयनं गोवृत्तिकर्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-
दित्याद्यनुमानसाम्बाध्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं
तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवंप्रहादपि
शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारक-
ज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारक-
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यं गोपदं
गोत्वशक्तमित्याकारकज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धत्वे गोत्वस्य

विषयतासम्बन्धेन शक्तप्रशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेश-
गौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः
प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो मानाभावात् अर्थं
गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य
ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्राग-
तुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्त्वोपनयायोगात् । एतेन जाते-
र्निर्वच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात्
केवलस्य गोत्वादेः शक्तप्रशे विषयतया सुवर्थकर्मत्वांगे च
परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्यैव
एव व्यभिचारात् । न चैवं कालोगौः पदं गौरित्यादि-
प्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिशब्दसम्बन्धेन गात्वादिति
तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिशब्दसम्बन्धेन गोत्वादेः
प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः
प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्व-
मते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतिः समवायेन प्रमात्वस्य
दुर्वारतापत्तेः शाब्दस्त्वेव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादि-
बोधस्य नियमतोगवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवा-
च्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः ।”

जातिशक्तिवादिप्रभाकरमतं च तत्रैवेति यथा

“प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्येण
गोशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतो गोत्वशक्तिप्रहाद
गोत्वेन गवयादेः न वा इत्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽति-
प्रसङ्गः । न चैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं
न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्द-
धीविषयत्वं तच्च गोत्वस्त्वेव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं
गवादिपदवर्त्मिकस्य शक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनक-
तावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्त-
तापेक्षया गोशक्तत्वस्य श्रुतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशाब्दं
प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवाव्ययबुद्धेरात्म-
स्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् । अस्तु वा
गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं
प्रत्येव हेतुविशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य
नियामकत्वकल्पनाच्च नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव
गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमका-
भावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्द-
त्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः
कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्व-
शक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुत्य-

वित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनालद्विषयत्वसिद्धेः प्रमाण-
विरहादेव गोत्वादिना गवयाद्विषयत्वस्य तत्तासिद्धेः ।
यद्यपि जातेर्विषयत्वं तत्त्वमवायव्यक्तिविषयतानिरूपित-
मिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालो गोत्ववानित्यादिवोधे
च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथा-
त्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेन जाना-
मीत्याकारे तथात्वात् तथायन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वा-
दिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्ता-
दृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्यर्थ-
नात् गुरुणां गोत्वेन गवयादिवोधस्यालीकत्वात् । अत-
एव गवाद्यर्थे गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धा-
न्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्वैतशक्तिज्ञानस्य तदीयसम्ब-
न्धभानं प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्तं शाब्दभतेः शुद्ध-
गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्यैव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिवलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एतच्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन
जनकतायां विषयतयावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपद-
स्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशवच्छेदकधर्मवत्त्वप्रयु-
क्तो गौः । नचैवं मय्यादिधातोरपि गत्वादौ शक्तिर्न
स्यादुक्तत्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृश्या गत्वादेर्गम्यादि-
धातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरुणां गतित्वादेः
संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्याव-
च्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रहा-
योमात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्त-
क्रियात्वतावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया
तादृशक्रियातावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचि-
त्वात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादि-
धातुनान्तत्र शक्तत्वेऽपि जल्यभावाच्च । पत्यादिपदानामपि
लोभवज्जाङ्गूनादिपर्यवसिते पशुत्वादिभावे न शक्तिस्तत्-
वृत्तिरप्यहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्यालाभात्
लोभादीनां सान्प्रयतल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोभवज्जाङ्गूलवान्
देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राहुः ।
नैवमयिकास्तु तदेतन्मतं पूर्वपक्षविधया व्यक्तादीनां केव-
लानां शब्दवाचतां निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्वं
अवस्थापितं यथा गौः सूत्रे तद्भाष्ये च ।
“तदर्थे व्यक्ताशक्तिजातिसन्निधावपचारात् संशयः ।” सू०
“अभिनाभाववृत्तिः सन्निधिः अयिनाभावेन वर्तमानासु
व्यक्ताशक्तिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न ज्ञायते

किमन्यतमः पदार्थः उत सर्व इति । शब्दस्य प्रयोगक-
मर्थ्यात्पदार्थावधारणम् न स्यात् भाष्यम् ।

“याशब्दसमूहत्यागपरिप्लवसंख्याद्वदुपपचयवर्णसमादा-
नुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः” सू०

“व्यक्तिः पदार्थः कस्मात् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचा-
रादुपचारः प्रयोगः । या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णति
नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् इत्याभिधायकम्,
गवां समूह इत्यभेदात् इत्याभिधानं न जातेरभेदात्, वै-
द्याय गां ददातीति इत्यस्य त्यागो न जातेरभेदात्
प्रतिक्रमात्क्रमात्तुपपत्तेः । परिप्लवः स्वल्पेनाभिसम्बन्धः,
कौण्डिन्यस्य गौ ब्राह्मणस्य गौरिति इत्याभिधाने इत्य-
भेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिधानं तु जातिरिति,
सङ्ख्या दश गायो विंशतिर्गाव इति भिन्नं इव सङ्ख्यावते
न जातिरभेदादिति, वृद्धिः कारणवतो इत्यस्यावयवोप-
चयः अवर्जित गौरिति निरवयवा तु जातिरिति, एते-
नापचयो व्याख्यातः । वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति
इत्यस्य शुक्लादियोगो न सामान्यस्य, समासः गोहितं
गोसुखमिति इत्यस्य सुखादियोगो न जातिरिति । चतुर्वचः
सरूपप्रजननसन्तानो गौ गां जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मताद-
इत्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । इव व्यक्तिरिति हि
नार्थान्तरम्, अस्य प्रतिषेधः ।” भा० “न तदनवस्थानात्” सू०

“न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् याशब्दप्रभृ-
तिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दर्थो या गौस्तिष्ठति स
गौर्निषण्णति न इत्यभावात्सर्वविशिष्टं जात्या विनाऽभिधी-
यते, किन्निहि जातिविशिष्टं, तस्माच्च व्यक्तिः पदार्थः
एवं समूहादिषु दृष्टव्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः क्वं
तर्हि व्यक्तावुपचार इति । निमित्तादतद्भावेऽपि तदुप-
चारो दृश्यते खलु” भा० ।

“सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाध-
नाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशट-
काक्षपुरुषेष्टतद्भावेऽपि तदुपचारः” सू०

“अतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभि-
धानमिति, सहचरणात् यदिकां भोजयेति यदिकासह-
चरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते इति, स्थानात् मन्त्राः क्रोश-
न्तीति मन्त्रस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटार्षेण
वीरणेषु व्यूहमानेषु कटङ्करोतीति, वृत्तात् यमो राजा
कुवेरो राजेति तद्वृत्तं इति, मानात् व्यादिकेन मिताः
सक्तवः व्यादिकसक्तव इति धारणात् तद्वया धनं चन्दनं

तुनाचन्दनमिति, साभीष्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति
सन्निकटोद्देशोऽभिधीयते योगात् कश्चन रागेण युक्तः
शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते, साधनात् अन्नं प्राणा इति ।
आविपत्यात् अयं पुरुषः कुलं अयं गोत्रमिति तत्वायं
सहचरणादोगाहा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति
यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तीरर्थोऽस्तु तर्हि ।" भा०
"आकृतिसदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू०

"आकृतिः पदार्थः कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थान-
सिद्धेः । सत्त्वावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह
आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां सत्वव्यवस्थानं सिध्यति
अयं गौरयमश्च इति नागृह्यमाणायां, यस्य ग्रहणात्
सत्वव्यवस्थानं सिध्यति तं शब्दोऽभिधातुमर्हति सोऽ-
स्यार्थ इति नेतदुपपद्यते तस्य जात्या योगस्तद्वत् जाति-
विशिष्टमभिधीयते गौरिति । नचावयवव्यूहस्य जात्या
योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य द्रव्यस्य, तस्माद्वा-
कृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः" भा०

"व्यक्ताकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्प्रोक्षणादीनां सृष्टवके-
जातिः" सू०

"जातिः पदार्थः, कस्मात् व्यक्ताकृतियुक्तेऽपि सृष्टवके
प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां
देहीति नैतानि सृष्टवके प्रयुज्यन्ते कस्मात् जातेरभा-
वात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तीरख्याकृतिः यद्भावात्
तत्वासम्बन्धः स पदार्थ इति ।" भा०

"नाकृतिव्यक्तापेक्षत्वाज्जात्यभिप्रेत्यक्तेः" सू०

"जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणाया-
माकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं गृह्यते तस्माच्च जातिः
पदार्थः इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् कः
सत्त्विदानो पदार्थ इति" भा०

"व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः" सू०

"तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यं प्रधानाङ्गभाव-
स्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा वि-
षयतिष्ठ तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गन्तु जात्याकृतौ । यदा तु
भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः प्रधानमङ्गन्तु
व्यक्ताकृतौ स्वीकृते तदेतद्वृत्तलं प्रयोगेष्वाकृतेस्तु प्रधा-
नभाव उत्प्रेक्षितव्यः । कथं पुनश्चायन्ते नानाव्यक्ता-
कृतिजातय इति लक्षणाभेदात् तत्र तावत्" भा०

"व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः" सू०

"अज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियपादोति न सर्वं द्रव्यं

व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां अशान्तानां गुरुत्वजनक-
द्रव्यत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं
तदुद्भवम्, मूर्तिः कूर्च्छितावयवत्वादिति" भा०

"आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू०

"यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं
विद्यात् । सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानाञ्च निवृत्त
व्यूहादिति नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जाति
लिङ्गं शिरसा पादेन न गामनुमित्वानि । नियते तु
सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्रं प्रख्यायत इति । अना-
कृतिव्यक्तिकायां जातौ सत्सुवर्णं रजतमित्येवमादिवा-
कृतिर्निर्यत्ते जहाति पदार्थत्वमिति" भा०

"समानप्रसयात्मिका जातिः" सू०

"या समानां बुद्धिं प्रच्छते भिन्नेष्वधिकरणेषु यथा बह्व-
नीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्ति-
निमित्तं तत् सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिद्देदं कृतचिद्देदं
करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति" भा०

शब्दगतिप्रकाशिकायामपि तदेतन्मतं समर्थितं यथा

"जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे
हि सङ्केताद्वृत्तेर्भावं सुदुष्करम्" "यन्नाम जात्य-
वच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैवाः
सा हि गोत्वचैतत्त्वादित्वावच्छिन्नमेव गवादिक्वमभि-
धत्ते न तु गोत्वादित्वात्मा गोपदं गोत्वे सङ्केतित-
मित्याकारक्यहाद्गामान्येत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्व-
यानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात्"

ततः परं प्राक्दर्शितं भट्टमतं प्रदर्शय दूषितं यथा

"विनायात्त्रेपं गामान्येत्यादितोगवादिक्वमताकत्वेनानय-
नादेरन्वयबोधस्यानुभाषिकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्ध-
गोत्वे गतिमत्त्वाद्यान्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्या-
नुपस्थित्या च गोत्रं गच्छतीत्याद्यानुभवस्यासम्भवात्
स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादित्हेतुना गवादौ
साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्यात्त्रेपस्य व्यभिचारादिदोषेण
दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं
गोवृत्तित्वं विनानुपपत्तिमित्यनुपपत्तिधीसङ्गतेन गामि-
त्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गभीयमित्योपादानिकोगवादि-
व्यक्तेर्बोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोपिच्छाभ्यां
शब्दत्वात्पापित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दा-
नुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधोपादानिकबोधस्य जनना-

योगात् । यत्तु गौर्जायते गौर्नश्यति सर्वत्र गोत्वादि-
जातिगुणैर्नैव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिविशिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुल्येनान्यलक्ष्यत्वेन च तत्र
भक्तेरकल्पनात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीज-
त्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्याः “जातेरस्तित्वनास्तित्वे न
हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वात् लक्षणीयाया व्यक्तौ न हि
विशेषणे” इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादि-
जातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रशाशक्यत्वे
तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्ध-
स्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्वो मद्भिष इत्यादौ
पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन
युद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्य एव जातौ मुख्य-
प्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्निग्धगोत्वा-
वच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकल्पार्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात्
अन्यथा गोगोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्ति-
द्वययोगपद्यापत्तेः यस्तुतः युद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधी-
प्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्स्वावधित्वादौ
स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटः एव द्रव्यं घट
इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नाना-
त्वोपगमादिति” ।

ततः परं प्रागुपदर्शितं प्राभाकरमतसुत्याय दूषितं यथा
“शाब्दमतेर्गवादिपदवगाहित्वमवश्यङ्कारणप्रयोज्यं
जन्यधीविषयतायास्तत्प्रयोज्यत्वनियमादन्यथा पञ्चधर्मिक
साध्यावगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोज्यता न स्यादनु-
मित्यादि सामान्यं प्रत्येव ज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्य लाघवे-
नौचित्यात् पक्षतादिसहकृतपरामर्शाद्युत्तरज्ञानस्य तत्
प्रकाशस्यैव वा पक्षे साध्यावगाहित्वनियमादेवानुमित्यादेः
प्रतिनियतपक्षाद्यवगाहित्वसिद्धेः । किञ्च गोत्वशक्यत्वं
न गोत्वसमर्थत्वं यस्य धीरन्वयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि
तद्गोचरमभिधानासक्तं पदार्थान्तरं तत्र मानाभावात् न
वा गोत्वानुभवजनकत्वं पटादिपदस्यापि गोत्वशक्यत्वाप-
क्षेस्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिसाच्चित्त्वेन गोत्वानुभव-
जनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्यं प्रति हेतुत्वकथा
गवादिपदेऽप्यसत्त्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारक-
नित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वशक्त्य-
मिति साम्प्रतं, गोपदं गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया
न सङ्केतितमित्यादिपक्षेऽपि तस्य ग्रहादुगोत्वेन गो-
रन्वयधीप्रसङ्गात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया

सङ्केतितत्वं तथा, तथा च पदधर्मिकतज्ज्ञानत्वेन
गोत्वप्रकारकशाब्दं प्रति हेतुतायां गोत्वस्यैव नहिगिरस्य
गोरपि विषयविधयवच्छेदकत्वादवश्यं गोत्वादिविशिष्टो
गवादिगवादिपदस्यार्थः” ।

जातिशब्द पु० जातिवाचकः शब्दः । प्रकारविधया विशेष-
विषया वा जातिवाचके शब्दे हेमचन्द्रादिशब्दादौ ।

“चिद्वैवर्तैर्भवेद्वर्तते जातिशब्दोऽपि वाचकः” हेमच० ।

जातिशब्द न० ६० । (जायफल) सुगन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थवि-

जातिसङ्कर पु० जात्योर्विरुद्धयोः सङ्करः । परस्परविरुद्धयोः
(परस्परभावसमानाधिकरणयोः) । जात्योरेकत्वसमावे-
शे च जातिशब्दे जातिवाचकतया वैशेषिकसूत्रोपस्करे
प्रदर्शितः । २४०० सङ्करे विभिन्नजातिकाभ्यां मातापितृभ्यां
सङ्कीर्णवर्णे च यथा मूर्द्धावसक्ताम्बुषादि ।

जातिसार न० ६० । (जायफल) ख्याते पदार्थे राजनि-

जातिस्फोट पु० व्याकरणमतसिद्धे स्फोटभेदे वैयाकरणभूष-
सारे हि वर्णस्फोटः पदस्फोटः वाक्यस्फोटः अक्षर-
पदवाक्यस्फोटौ इति वर्णस्फोटः पञ्च वर्णपदवाक्य-
भेदेन जातिस्फोटास्तय इत्यदौ स्फोटा उक्ताः । तत्र
जातिस्फोटत्वयं क्रमेण हरिणा दर्शितं यथा

“शक्यत्वं इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम् । सौ-
पाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्” इदं
भावः । वर्णास्तावदावश्यकः उक्तरीत्या च सौ-
गकार इति बहु योऽयं गकारः श्रुतः सोऽयं हकार
इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार
इत्यनापत्तेश्च । किञ्च स्फोटे गत्वाद्यभ्युपेयं न वा
आद्ये तदेव गकारोऽस्तु वर्णनित्यतावादिभिरतिरिक्त-
गत्वानङ्गीकारात् । तथा चातिरिक्तस्फोटकल्पन एव
गौरवम् । अन्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायु-
संयोगवृत्ति ध्वनिवृत्ति वा वैजात्यमारोप्य तथा प्रत्येव
इति चेन्न प्रतीतेर्विना बाधकं अमत्वास्तम्भात् कसु
वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष
इति चेद्वर्णयदुपपत्तेरिति कृतं स्फोटेन । तस्मात्सन्त्येव
वर्णाः । परन्तु न वाचकाः गौरवात् । आहलधिर-
रणन्यायेन जातेरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि युक्तत्वात् ।
इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या ह्युपस्थितित्वावच्छेदेन
हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदवच्छेदकतया च जाति
विशेषस्यावश्यकत्वप्रत्वात् । न च वर्णानुपपत्त्यैव प्रतीत्य-
वच्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि संयोगविशिष्ट-

मृदा आकारादिभिश्चान्यथासिद्धापत्तेः । तस्मात्ता
जातिरेव याचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति । ननु
सरोरस इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदबोधो न स्यादि-
त्यत आह यौपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपाधिरानु-
पूर्वी सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जिकेति भेदः कारणीभूत-
ज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्त-
ज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्णानामिति । ननु जातेः
प्रत्येकं वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधः स्यादित्यत
आह । “अनेकव्यक्तप्रभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति
स्मृता । कैश्चिद्व्यक्तै एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ।”
अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जातिः स्फोट इति
स्मृता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य
नित्यत्वात्त्वार्थबोधोपात्तिरित्यपास्तम् । व्ययं भावः यद्यपि
वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदशक्यपक्षयोर्न,
तत्र तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्य धर्मिण्याहकमानसिद्धत्वा-
दिति । कैश्चिद्व्यक्तयोर्ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्य-
त्थमेवमेव इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे
“बुधैर्वाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य
ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः” इति ।

ननु का सा जातिस्तत्वाह । “सत्यासत्यौ तु यौ भागौ
प्रतिभायं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या
व्यक्तयोः सताः ।” प्रतिभावस्मृतिपदार्थम् । सत्यांशो
जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव
जातिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्योपाध्यव-
च्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाचप्रमित्यर्थ इति” । “ब्रह्म-
तत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति” च । कथं तर्हि
ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातिरेव सत्त्वादनित्यत्वम्, आत्मैवेदं
सर्वमिति श्रुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अधिद्या
आविष्टिको धर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ।

जातिस्मर पु० जातिः स्मर्यतेऽत एव ज्ञानादिना स्मृ-आधारे
वा० अ० १।तीर्थभेदे “ततो देवदुर्देऽरण्ये कृष्णवेनाजलो-
द्भवे । जातिस्मरहृदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः” भा०
व० ८५ अ० जातिं पूर्वजन्मदृष्टान्तं स्मरति स्मृ-अच् । २ पूर्व-
जन्मदृष्टान्तस्मरके लि० । तत् स्मरणहेतुकर्म च मनुनोक्तं
यथा “वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च । अद्विहेण
च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकीम्” । “शुभेन कर्मणा
तेन जाना जातिस्मरा मृगाः । त्रासानुत्पादप्र संविना-
रस्ये कान्छरे गिरौ” हरिवं २१ अ० ।

जाती स्त्री जन-क्तिच् वा ङोप् । साक्षत्वां पुष्पप्रधानदृष्टे
अमरः । पुष्पेऽपि स्त्री “पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिकाः”
इत्यमरोक्तेः । “जातिजाती च सुमना साक्षती राज-
पुत्रिका । चेतिका हृद्यगन्धा च सा पीता खर्गजा-
तिका । जातीयुगं च तित्तोष्णं त्वरं लघु दोषजित् ।
शिरोक्षिप्तस्वदन्तार्तिविषकुष्ठानिलाक्षजित्” भावप्र० ।
“तत् कुम्भलं नेत्ररोगव्रणविस्फोटकुष्ठहृत्” राजनि० ।

जातीय लि० जातौ भवः क् । जातिभवे । अस्य किञ्चिद-
पदादेव प्रयोगः सजातीयः विजातीयः तुल्यजातीयः ।
जातु अव्य० जै-चये जन-वा वा० क्तुन् । १ कदाचिदित्यर्थे
अमरः । “मनस्तु यं नोजकति जातु यातु मनोरथः
कण्ठपथं कथं सः” नैष० । “न जातु वैनायकमेकमु-
द्धृतम्” माघः । “न जातु कामः कामानामुपभोगेन
शास्यति” मनुः २ सन्भावनायां शगर्हायाञ्च शब्दर० ।
गर्हार्थकेन जातुशब्देन योगे अन्यलकारवाधेन सर्वत्र
लट् । “जातु निन्दसि गोविन्दसपि निन्दसि शङ्करम्”
सुश्व० । “जातु तत्त्वभयान् दृष्टं याजयति” ।

जातुक न० जातु गर्हितं कं जलमस्मात् । हिङ्गुनि शब्दच०
जातुधान न० जातु गर्हितं धानमभिधानमस्य । यातुधाने
राक्षसे अमरटीकायां रमानायः ।

जातुष लि० जातुनो विकारः अण् सुक् च । जातुनिर्मिते ।
“यदाऽश्वौषं जातुपाद्वेऽश्मन्तान्” भाः आ० १३ अ० ।
जातू पु० जन-ङ जान् तूर्वति हिनस्ति तूर्व-क्तिप् पूर्वपद-
दीर्घः । वज्रे । “स जातूभर्मा अद्धानः” अ० १।१० ३।२ ।
“जातू इत्यश्वनिमाचक्षते” भा० व्युत्पत्तिस्तथैवोक्ता ।

जातूकण पु० कृपिभेदे । स च अष्टाविंशतितमे द्वापरयुगे
जातः यथोक्तं हरिवं० ४२ अ० “नवमे द्वापरे विष्णो-
रष्टाविंशे पुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकणं
पुरःसरः” स च उपसृक्तिकर्त्ता यथोक्तं हेमा० दा० सू०
अङ्गिरसा “जावालिनोऽधिकेन च स्कन्दो लौगाक्षि
कशप्रपी । व्यासः सनत्कुमारश्च शतगुर्जनकस्तथा ।
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकणः कपिञ्जलः । बौधायनः
कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च । उपसृतय इत्येताः
प्रवदन्ति मनीषिणः” । ततो गंगां कपये यज् ।
जातूकण्यं तदपत्ये पुं स्त्री । स्त्रियां ङोप् यलोपो ।
जातूकणी ।

जातूष्ठिर लि० जातु कदाचित् स्थिरः तेन जा० धत्वं ण्यो-
दीर्घश्च । सर्वदास्थिरः । “जातूष्ठिरस्य पश्यः सहस्रतः”

अ० २।१।१। “जातूधिरस्य सर्वदास्थिरस्य” भा० ।
जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टिः । पुत्रजननोत्तरं श्रुति-
विहिते वैश्वानराख्ये इष्टिभेदे ।

जातेष्टिन्याय पु० जैमिनिप्रदर्शिते पित्रकृतेष्ट्या पुत्रगत-
फलसूचके एकस्य कास्यत्वनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे
स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पादे यथा ।

कास्येष्टिकाण्डे श्रूयते । “वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् पुत्रो जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन
ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यद्वचकपालस्त्रिदशैवास्मिन्स्तेजो
दधाति यद्वचकपालो विराजैवास्मिन्नाद्यं, यदेकादशपाल-
स्त्रिदशैवास्मिन्निन्द्रियमादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्त्र्यै-
वास्मिन् पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्व-
पति स एव पूता बलवान् तेजसो अन्नाद् इन्द्रियावी
पशुमान् भवतीति” । अत्राष्टादिसंख्यासामान्यात् पुरो-
डाशदीनां गायत्र्यादिरूपताफल्यना कृता द्वादशकपालेषु
या संख्या तस्यामष्टादिसंख्यानामन्तर्भावात् संख्यां निमि-
त्तीकृत्याग्निहोत्रादिशब्दवत् अष्टाकपालादिशब्दाः कर्म-
नामधेयानीत्येकः पक्षः ।

अयमनुपपन्नः तथा हि द्वादशकपालादिशब्दानां संख्यापराः
किन्तु पुरोडाशद्रव्यपराः द्वादशकपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः
एवमष्टाकपालादिशब्दादयोऽपि तथा सति नामधेयस्य
निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशद्रव्यरूपगुणो विधीयतां
न च द्वादशकपालं निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिषिष्टद्वादशपुरो-
डाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यं ब्रह्म-
वर्चसादिविशेषफलाय तद्विधीनामुपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अयमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्य-
भेदापत्तेः न च भिन्नान्येव वाक्यानि, द्वादशकपालं
निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामित्युप-
संहारेण एकवाक्यत्वावगमात् द्वादशकपाल इतीष्टेर्नाम-
धेयमिष्टिरंशी अष्टाकपालादिभिरंशैः श्रूयत इति
सिद्धान्तः पक्षः । अत्र च पुत्रजननिश्चयः, पुत्रस्य पूतत्वा-
दिफलकामना चेति संवलिताधिकारः कास्यनैमित्तिक
त्वात् अतः केवलपुत्रजनरूपनिमित्तनिश्चयवतः केवलपुत्र
पूतत्वादिकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीर्भिर्विभाव
नीयम्” तत्त्वबो० ।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनता-
ऽपि सूचिता यथा पुत्रकृतश्राद्धेन पितुः स्वर्गादि फलं
जन्यते एवं पित्रकृतेष्ट्या पुत्रगतपूतत्वादिकलसिद्धिः ।

अतएव हेमाद्रिणा श्राद्धकले अयमेव न्यायः श्रुत-
तश्राद्धेन पितरूपकारकत्वे दृष्टान्ततयोक्तः ।

जातोक्ष पु० जातः प्राप्तदस्यावस्थः उक्षा टच्समा० युवधे
इह जातत्वं प्राप्तवलीवर्द्धभावत्वं प्राप्तदस्यावस्थत्वमिति यावत्
जात्य त्रि० जातो भवः यत् । १ कुलीने, २ अष्टे, ३ काले च मेदि० ।
४ सुन्दरे जटाधरः “किं वा जात्याः स्वामिनो ह्येयमिन्”
माघः । “जात्यस्तेनाभिजातेन गूरः शौर्यवता कुशः”
रघुः । “सर्ववर्णेषु तृत्यास्तु पत्नीष्वक्षतयोनिषु । आह-
लोस्येन संभूता जात्या जातास्त एव ते” मनुः ।

जात्यन्ध त्रि० जातो जन्मन्येवान्धः । जन्मान्धे “खनशो
क्षीवपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । उन्मत्तजडपूषा
ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” मनुः ।

जात्यासन न० “अथ जात्यासनं वक्ष्ये येन जातिसरो भवेत् ।
हस्ताङ्गुल्युग्मं भूमौ च गमनागमनं ततः” रुद्रजाम-
लोक्ते आसनभेदे ।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिविधुरसाधर्म्यवैधर्म्यादिना
उत्तरम् । न्यायोक्ते असदुत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविधं
जातिशब्दे दर्शितम् ।

जान पु० जन-भावे घञ् वेदे वृद्धिः । १ उत्पत्तौ “को वेद जान
मेषाम्” ५।५।१। “जानस्यत्तिम्” भा० । जनसे-
दमण् । २ जनसम्बन्धिनि त्रि० । “महते जान-
राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय” यजु० ६।४० । स्त्रियां ङीप् ।
जानक त्रि० जनकस्य पितुः तन्नामन्तपस्येदं वा अष् ॥ पित्र-
सम्बन्धिनि २ जनकन्तपसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप् ।
सा च शरामपत्न्यां सीतायाम् “समोच जानन्नपि जानकीं
न यः” माघः ।

जानकि पु० जनकस्यापत्यम् इज् । भारतमसिद्धे नृपभेदे ।
“विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः । जानकि
नाम विख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः” भा० व्या० ६७६।
“जानकिश्च सुशम्भौ च मणिमान् पोतिमत्सकः” भा० उ० ३६० ।

जानन्ति पु० ऋग्वेदिभिरुपनीये ऋषिभेदे । “जानन्ति
वाहविगाग्यं गौतमशाकल्यवाभ्यव्याण्डव्यमार्कण्डेयाः”
इत्युपक्रमे “ते सर्वे ह्यपन्वति” आश्व० गृ० २।४।४ ।

जानपद पु० जानेन उत्पत्त्या पदाते पद-अप् । १ जने
लोकमात्रे “कृतप्रज्ञश्च मेधावी बुधो जानपदः शुचिः”
भा० शा० ६३७० । जनपद एव स्वार्थे अष् । २ देशे च
मेदि० । जनपदादागतः जनपदे भवो वा अष् ।
जनपदादागते शकरादौ “स यथा महाराजो जान-

पदान् गृहीत्वा स्त्री जनपदे यथाकामं परिवर्त्तते" शत०
ब्रा० १४।५।१।२० । ४देशभवे च "देयं चौरहृतं द्रव्यं
राज्ञा जानपदाय ह" याज्ञ० । ५८तौ स्त्री ङीप्
जानपदी कन्यत्व ङीप् । खरे भेदः । नियमपक्षे टाप्
इति भेदः । वरणा० वज्रत्वे अणो लुक् । जनपदाः ।
जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः ऋषेरपत्यम् "इतश्चानिजः" पा०
ठक् । जनश्रुतेरपत्ये औपनिनामके राजर्षिभेदे "औपनिनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरोढम्" शत० ब्रा० ५।५।१।१।५ ।
जानायन पुंस्त्री जनस्य तन्नामकर्त्तुं गौत्रापत्यम् अश्वा० फञ् ।
जननामकर्त्तुं गौत्रापत्ये ।
जानु न० जन-जुण् । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे (कांटु) स्त्राथे
क थत्त्रैवाथे अमरः । "निगृह्य पारीसुभयेन जानुनोः"
माघः । "ऊरु चरत्नीं जानुनीं विशोभेऽङ्गानि सर्वतः"
यजु० २७८ "जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च" इ० स० ५८८०
जानुकारक पु० रविपार्श्वगभेदे शब्दार्थचि० ।
जानुजङ्घ पु० नटभेदे । "अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्तथैव
च" भा० अनु० १६५ अ० ।
जानुप्रवृत्तिक न० जानुना प्रवृत्तं प्रहारस्तेन निर्दत्तम्
अक्षयूता० ठक् । जानुप्रहारनिर्दत्ते मल्लयुद्धभेदे ।
जानुविजानु न० खड्गयुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराच्च हातिं शत
हरिवं० २१६ दर्शिता यथा
तत्र तावसिना युद्धं चक्रतयुद्धलालसौ । भ्रान्तसुद-
भ्रान्तमाविद्धं प्रविद्धं वज्रनिःसृतम् । आकारं विकरं
भिन्नं निर्मयार्दममानुषम् । सङ्कुचितं कुलचितं सव्यं
आनुविजानु च । आहितं चित्तकं चिप्रं कुद्रवं लघुषं
हतम् । सर्ववाङ्मूर्तिनिर्वाङ्मः सव्येतरमथोत्तरम् । त्रि-
वाङ्मूर्तिवाङ्म च सव्योत्तरमुदासि च । पृष्ठतः प्रथित-
ञ्चैव यौधिकं प्रथितं तथा । इति प्रकारान् हातिं शत-
क्रतुः खड्गयोधिनौ" ।
जानुहित त्रि० जनैः हितं परिकल्पितम् पृथो० । जनपरि-
कल्पिते । "एतद्धि वा व्यस्य जानुहितं प्रज्ञातमवसानं
यज्ञतृप्पथम्" शत० ब्रा० २।६।२।७ । "जानुहितं जनैः
परिकल्पितम्" भा० । [एव च "हरिवं २६ अ० ।
जान्य पु० ऋषिभेदे । गार्ग्यः पृथुस्तथैवाग्रे जान्यो वामन
जाप पु० जप-घञ् । जप्ते मन्त्रोच्चारणे कर्मण्युपपदे अण् ।
मन्द्रजापादयः मन्त्रादिजपकर्त्तरि त्रि० । धरणिः ।
जापन न० । चु० जप-भावे ल्युट् । १निरसने २निवर्त्तने च
जाबाल पु० जवालाया व्यपत्यम् अण् । सत्यकामे ऋषिभेदे

जवालगवदे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । २सामवेदीये
उपनिषद्भेदे च उपनिषच्छब्दे १२२२ टु० दृश्यम् । एत-
स्मिन् परे कर्मधारये महच्छब्दस्य प्रकृतिस्ररः महाजा-
बालः । महच्छब्दश्चान्नोदात्तः । तदीयस्रर एव न समासस्ररः ।
जाबालि पु० जवालस्यापत्यम् इज् । ऋषिभेदे स च उप-
सृत्तिकर्त्ता । जातृकणेशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।
जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । जमदग्ने
ऋषेरपत्ये परशुरामादौ । "तेजोभिर्गतवीर्यत्वात् जाम-
दग्न्यो जङ्गीकृतः" रामा० वा० ७७।१२ । कण्वा०
ततोऽण् यलोपः । जामदग्न तच्चात्वे ।
जामदग्नेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्त्यह्रस्वस्य
प्रतिषेधेऽपि आर्धत्वात् "अग्निर्कलिभ्याम्" पा० ठक् ।
परशुरामे "भार्गवं जामदग्न्यं राजा राजविमहेनम्"
रामा० वा० ७४ अ० । [दृश्यम् ।
जामल ग० आगमशास्त्रभेदे । तस्य वर्ग्यादित्वमपि रुद्रजामले
जामा स्त्री जम-अदने वा० अण् स्त्रीत्वम् । इहितरि ।
"अन्यत्र जामया सार्द्धं पूजानां पुत्र ईहते । इहिता-
न्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते" भा० अनु० ४५ अ० ।
"जामया कन्यया सार्द्धं पुत्रः पितृर्धनधीहते"
इत्यर्थः नीलक० ।
जामाट पु० जायां माति मिनोति भिमोति वा निपा० ।
इहितपतौ, अमरः । २सृष्ट्यावृत्ते, स्वामिनि च मेदि०
उणादिषु निपातनसिद्धत्वेन तृणलताभावात् सर्वनाम-
स्थाने परे न वृद्धिः । जामातरौ जामातरः इत्यादिः
"ऋत्विक्स्त्रियजामाटयान्यश्चशुरमातृलाः" याज्ञ० ।
"विष्णुं जामातरं मन्ये" ।
जामि(मी) स्त्री जम-इन् नि० वृद्धिः । १भगिन्यां २कुल-
स्त्रियां, अमरः ३इहितरि, ४क्षुपायां, ५सच्चिहितसपि-
ण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि० "जामयो यानि गेहानि
शपन्त्यप्रतिपूजिताः" "शोचन्ति जामयो यत्र विनश्रन्त्याशु
तत्कुलम् । शोचन्ति तु न यत्नैता वर्द्धते तद्धि सर्वदेति"
मनुः । "महपतिसंवर्द्धनीयसच्चिहितसपिण्डस्त्रियो
जामय इति" कुल्लू० वा ङीप् । तत्पार्थे शब्दर० !
"मातापितृभ्यां जामोभिर्भ्राता पुत्रेण भार्यया ।
इहत्वा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्" भा० शा०
२४२० । स्त्री व० व० । इउदके ७अङ्गुलौ निघण्टुः ।
जा(या)मित्र न० "जा(या)मित्रं सप्तमं स्थानम्" ज्योतिष-
परिभाषिते लग्नात् सप्तमे स्थाने । "तिथौ च जा(या)

मितृगुणान्वितायास्” कुमा०। उपचारात् तिथेस्तत्ताहित्यम्
जा(या)मित्वेव पापात् सप्तमस्थानस्य चन्द्ररूपे योगभेदे।
उपयमशब्दे दृश्यम्। “सूक्तिकोणनिजमन्दिरगोऽथ
पूर्णं मितर्वसौ स्यष्टहमोऽथ तदीक्षितो वा जा(या)-
मित्वेव विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविधं
विधत्ते” ज्यो० तं०।

जामिषत् ४० उदके निघण्टुः जामीत्यत्र पाठान्तरम्।
जामिय त्रि० जात्या भगिन्या अपत्यम् ढक्। भागिनेये हेम०।
जाख्व न० जख्वाः फलं अण् तस्य वा न लुप्। जख्वाः
फले जाख्वेन निर्दत्तम् चरीहणा० वुज्। जाख्वक
तन्निर्दत्ते त्रि०।

जाख्ववत् ५० रामायणप्रसिद्धे ऋक्षराजभेदे। तस्यापत्यं
स्त्री अण् डीप्। १२तदुहितरि श्रीलक्ष्मणपत्नीभेदे “वासुदे-
वस्तु निर्जित्य जाख्वयन्” महावल्गम्। लेभे जाख्वयतीं
कन्याऋक्षराजस्य सम्प्रताम्” हरिवं० ३६ अ० “जाख्व-
वन्नीलसहितं चारुसद्भाषमब्रवीत्” भट्टिः।

“ऋक्षराजस्य पुत्रीऽत्र महाप्रज्ञः सुदुर्जयः। पिता-
महसुतश्चापि जाख्ववानिति दुर्जयः” रामा०। जाख्वं
तदाकारोऽस्यस्याः सतप् सस्य वः पृषो० वलोपः डीप्।
३नागदमन्यां स्त्री राजनि०। [नागदमन्याम् राजनि०।

जाख्वी स्त्री जाख्वं तदाकारोऽस्यस्याः अण् डोप्।
जाख्वौष्ठ न० जाख्वमिव ओष्ठोऽस्य। सुश्रुतोक्ते व्रणादि-
दहनोपकरणभेदे “अथेमानि दहनोपकरणानि
तद्यथा पिप्पल्यजाशङ्कदुगोदन्तशरशलाकाजाख्वौष्ठेतर-
लोहा, चौद्रुडुक्ते हाश्च। तत्र पिप्पल्यजाशङ्कदु-
गोदन्तशरशलाकाख्वगगतानाम्। जाख्वौष्ठेतरलोहानि
मांसगतानाम्। जख्वौष्ठमप्यत्र “जख्वौष्ठेनाग्निवर्णेन
तप्तया वा शलाकया” “जख्वौष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चा-
च्छेद्यं दहेद् भिषक्” सुश्रु०।

जाख्वीर(त्) न० जख्वीरस्य फलं अण् वेदे रस्य वा लः।
१जख्वीरफले तदाकारे २जानुमध्यभागे च। “जाख्वीले-
नारगण्डम्” यजु० २५। ३। “जाख्वीरं जख्वीरतरो, फलं
रत्नयोरभेदः। तदाकारेण जानुमध्यभागो जाख्वील-
स्तेनारगण्डदेवं प्रीणाभीति” वेददी०।

जाख्ववत् ५० जाख्ववत्+पृषो०। ऋक्षराजे द्विरूपको०।

जाख्वूनद न० जख्वूनद्यां भवम् अण्। १ख्वर्णे तद्भानामके
२कनकाह्वये धूसुरे च राजनि०।

जख्वूनद्यां तदुत्पत्तिकया जख्वूहोपशब्दे ३०४५ पृ०

भाग० व दृश्यम्। “दक्षिणेन तु नीलस्य निष-
स्योत्तरेण तु। सुदर्शनो नाम महान् जख्वूहः सना-
तनः। सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः। तस्य
नाम्ना ससाख्यातो जख्वूहोपः सनातनः। योजनानां
सहस्रञ्च शतञ्च भरतर्षभ!। उत्सेधो ह्यक्षराजस्तु दिव-
स्य कृन्नुजेध्वर!। अरत्नीनां सहस्रञ्च शतानि दय
पञ्च च। परिणाहस्तु ह्यस्य फलानां रसभेदिनाम्।
पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्नि विपुलं स्नम्। सुहृन्नि च
रसं राजन्! तस्मिन् जतसन्निभम्। तस्यां जख्वाः
फलरसो नदी भूत्या जनाधिप!। मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा
सम्प्रयात्युत्तरान् कुर्वन्। तत्र तेषां मनः शान्तिं
पिपासा जनाधिप!। तस्मिन् फलरसे पीते न जरा वाधते
च तान्। तत्र जाख्वूनदं नाम कनकं देवभूषणम्” भा०
भी० ७३०। “दक्षद्विरभितस्तटौ विकचयारिजाख्वूनदै-
र्विनीदितदिनकृमाः कतरुचय जाख्वूनदैः” माघः “वदिं
निर्गतं तस्यास्तप्तजाख्वूनदप्रभम्। काञ्चनं धरणीं प्राप्तं
हिरण्यमभवत्तदा” रामा० वा० २८ अ०।

जाख्वूनदेश्वरी स्त्री १देवीभेदे २तदीयस्याने च शब्दार्थचि०
जायक न० जयति गङ्गान्तरं जि-एलुल्। पीतवर्णे सु-
गन्धिकावरूपे गन्धद्रव्यभेदे अमरः।

जाया स्त्री जायतेऽस्यां जनैर्यक् व्यावृत्तम्। १पत्यां विधिनो-
दायास् अमरः। “पतिर्भात्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह
जायते। जायायास्तद्वि जायात् यद्यस्यां जायते पुनः”
मनुः “पतिः शुक्ररूपेण भात्यां संप्रविश्य गर्भतामापद्य
तस्यां भात्यां पुत्ररूपेण जायते। तथा च श्रुतिः
“आत्मा वै पुत्रनामासीति। जायायास्तदेव जायात्”
यतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते। तथा च बह्वृच ब्राह्मणम्,
“पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्। तस्यां
पुनर्नवो भूत्वा दशमे भासि जायते। तज्जाया
भवति यदस्यां जायते पुनः। ततश्चासौ रक्षणीयेत्येत-
दर्थं नाम निर्वचनम्” कुल्लू०। “अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायाप्रतिष्ठाहितगन्धमाल्याम्” रघु० “कः स्रज्जे
विरहविधुरां त्वय्युमेचेत जायास्” जघः। २ज्योति-
पोक्ते लब्धार्वाधकवृत्तस्थाने। तत्र स्थाने जायायाः
शुभाशुभचिन्तनीयत्वात् तथात्वम्। अत्रो० जायाशब्दस्य
निष्। युयती जायास्य युयुजाणिः “युयुजानिर्धनुष्याणि”
भट्टिः। पतिशब्देन द्वन्द्वे तस्याः जम् दम वा भवति।
जम्पती दम्पती वा पक्ष जायापती।

जायाघ्न पु० जायां हन्ति “लक्षणे जायापत्योष्क” पा० लक्षणे-
रि हन-टक् । जायाह्ननक्षत्रकलक्षणयुक्ते भर्त्तरि ।
“असतुप्रकृतृके च” पा० टक् । २ तिलकालके सि० कौ० ।
तस्य जायाह्ननक्षत्रकत्वात् तथात्वम् । एवं ज्योतिषोक्ते
श्योगभेदे च “यावन्तः यापखेटासदनसदनगास्तावकीनां
विरामः” इत्युक्तयोगस्य जायानाशसूचकत्वात् तथात्वम् ।
जायाजीव पु० जायया तद्वर्त्तनदृष्ट्या जीवति-अच् । नटे
अमरः । [नटे २ वक्ष्यते च भेदि० ।
जायानजीविन् पु० जायया अनुजीवति अनु+जीव-णिनि ।
जायिन् त्रि० जै-णिनि । १ जययुक्ते “अफलं जन्म तस्याहं
मन्ये दुर्जातजायिनः” भा० व० ३५ अ० “जायीतिनाम्ना
ध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः । सज्जिप्रातेन ताबेन शृङ्गा-
रेऽभीष्टदो रसे” सङ्गीतदा० उक्ते २ ध्रुवकभेदे पु० । तत्र
जायीति पाठ न्तरम् । गीतार्थे तु इति जयीत्येव ।
जायु पु० जयति रोगान् जि-उण् । १ औषधे अमरः । २ जय-
शोभे त्रि० । “सखायमिती जाययोरथे” १११६।३ ।
“वनेषु जायुर्लक्षे” पु० ऋ० १।६७।१ ।
जाये(ग)न्य पु० जि-चा० ए (या) न्यण् । जयशोभे । “यो
हरिमा जायान्योऽङ्गभेदे विशत्यकः” अथ० १६।४४।२ ।
तैत्तिरीये तु जायेन्य इति पाठः ।
जार पु० जीर्यत्येन जृ-करणे घञ् । १ उपपत्तौ अमरः ।
“सूदो वदयां जारो न पोषमनुमन्यते” यजु० २३।१ ।
“जारं चौरैर्यभिवदन् दास्यः पञ्चशतं दत्तम्” याज्ञ० ।
भा० कर्त्तरि घञ् । २ जारके च । “रुसारं जारो
अभ्येति पचात्” ऋ० १०।३।३ । “जारोजरयिता” भा० ।
जारज पु० स्त्री जारात् उपपत्तेर्जायते जन-ङ । अनियुक्तायां
स्त्रियां उपपत्तिजाते (वेजन्ता) पुल्ले २ तथाभूतकन्यायां
स्त्री “अनृते जारजः कुण्डः नृते भर्त्तरि गोलकः”
अमरः । जन-क्त ५ त० । जारजातादयोऽप्यत्र । “अनि-
युक्तास्तुतथैव पुल्लिङ्गाप्रथम देवरात् । उभौ तौ नार्हतौ
भागं जारजातकक्रामजौ” मनुः ।
जारजयोग पु० जारजस्य सूचको योगः । ज्योतिषोक्ते
योगभेदे । “न लग्नमिन्दुश्च गुरुनिरीक्षते न वा शशाङ्कं
रविणा समायुतम् । सप्तपङ्कोऽर्केण युतोऽथवा शशी
परेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । मन्मपादर्क्षयोगात्
द्वितीया द्वादशी यदि । सप्तमो चाकर्मन्दारे जायते
जारजो ध्रुवम्” । अन्योऽपि योगः बृहज्जातकोक्तः
जातकगण्डे १८६ पु० दृश्यः ।

जारण पु० जारयति जृ-णि-ल्यु । जारके इव्यभेदे ।
जार्थतेऽनेन जृ-णिच् करणे ल्युट् । २ जारणसाधने
इव्यभेदे । कर्त्तरि ल्यु । ३ जारके स्त्री ङीप् राजनि० ।
भावे-ल्युट् । ४ जीर्यतासम्पादने न० ।
जारतिनेय पु० स्त्री जरत्या अपत्यम् टक् कल्याण्योऽनन्तः ।
१ जरत्या अपत्ये । जरतिनोऽपत्यं शुभ्रः टक् । २ जरति-
नोऽपत्ये च । [पौत्रके ।
जारभर पु० जारं विभर्त्ति पोषयति भृ-पचा० अच् । जार-
जारित त्रि० जृ-णिच्-क्त । १ शोधिते २ मारिते धात्वादौ ।
जारी स्त्री जृ-णिच्-कच् गौरा ङीप् । (जाड़ी) ख्याते
औषधभेदे भेदि० ।
जारु पु० जृ-उण् । १ जरायौ । “बीजानीतराणि चेत-
राणि चाण्डजानि च जारुजानि च खेदजानि च
चोद्भिज्जानि” ऐत० उ० । “जारुजानि जरायुजानि
मनुष्यादीनि” भाष्यम् । २ जारके त्रि० ।
जारुधि पु० जारुर्जारको इव्यभेदो धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे
कि उप० स० । सुमेरोः कर्णिकाकेशरभूते पर्वतभेदे । “कुरङ्ग
कुरर कुमुद वैकङ्क त्रिकुट शिखर पतङ्ग रुचक निषध-
शितवास कपिल शङ्ख वैदूर्य जारुधि हंसपद्म नाग-
कालङ्गर नीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया इव
केशरभूता मूलदेशे परित उपजृम्भाः” भाग० ५।१६।२२ ।
जारुथी स्त्री जरुथेन असुरविशेषेण निर्दिता अण् ङीप् ।
नगरीभेदे “जारुथ्यामाहुतिः क्रायः शिशुपालोजनैः सह”
भा० व० २२ अ० । “जारुथ्यां नगथ्याम्” नीलक० “जारुथ्या-
माहुतिः क्रायः शिशुपालश्च निर्जितः” हरिवं० १६ अ० ।
जारुथ्य त्रि० जरुथं मांसं स्तोत्रं वा तदर्हति ज० । १ मांस-
दानपुष्टे स्तोत्रार्हे च “दशान्वेधानाजह्ने जारुथ्यान्
स निरर्गलान्” भा० व० १६ अ० । “जारुथ्यान् त्रिशुण्डक्षिणा
नित्यर्जुनमिश्रः” तस्मिन् जृषभ्यामथक्षिण्यादिस्तुत्रे
अथनि जरुथं मांसमिति शाब्दिकाः तथा च मांसमयान्
मांसादिदानप्रधानान् पुष्टानित्यर्थः । जरुथोऽसुरविशेषः
इति वेदभाष्यम् । अत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारुथ्यादर्थो
विरोधाच्च जरुथं स्तोत्रमुच्यत इति जारुथ्यान् स्तोत्रा-
र्हानित्यर्थः” नीलक० । जारुथ्यशब्दकल्पनं प्रामा-
दिकमेव ।
जाल पु० न० जल-घाते ज्वला० ण, चु० जल-संवरणे कर्त्तरि
अच् वा । १ शण्डालनिर्मितं खनामख्याते पदार्थे अमरः
“अभ्याययुजं तं देशं निश्चिता जालकमण्य । जालं ते

योजयामाहर्निःशेषेण जनाधिप । भा० अनु० ५०८० ।
 २ गगच्छे ३ समूहे च व्यस्तु टफलादौ ४ चारके (जालि) ।
 ५ दन्ते मेदि० मगच्छो गवाक्षच्छदं तत्र "गवाक्षजाले
 रभिनिष्पतन्त्यः" भट्टिः समूहे "नीहारजालमलिनः पुन-
 रक्तस म्द्राः" "करजालमस्तुसमथोऽपि सताम्" भावः
 "गवाक्षबोधजालपतितं रविभाषः" किरा० ६८८ जाले
 हेम० ७७ नदन्वाले पु० मेदिनिः ।

जालक पु० जालमिव कायति कै-क । गगच्छे हेमच० ।
 ख धे० क । २ जालमन्त्रार्थे । "मलिकाः मगकात् कैगान्
 जालकातिव पयति" सुशु० ३ चारके पु० स्त्री स्त्रियां
 ङीप् शब्दार्थचि० । ४ जालतुल्ये मेघलोम्नि च ।

जालकाकि पु० क-खलु इत० । जालस्य मलिकादिगत-
 नाय जालाकारस्य कारके-मकटे (माकड़सा) हेमच०
 शाश्वेन कर्मस्य शर्कर्तरि लि० । शाश्वेन कृतपदार्थस्य
 स्वरूपाच्छेदकत्वेन जालतुल्यकरणान्तस्य तथ त्वम् ।

जालाकि पु० विगतपशान्गते आयुधजीविभेदे । "आह-
 स्त्रिगतपशान्स्तु कौण्डोपरथदाहिङ्किः क्रोष्टुकिर्जाल-
 मात्रिय ब्रह्मयुगोऽथ जालाकिः" सि० कौ० ततः स्वार्थे
 ङ । जालजीय तदर्थं । बहुषु लुक् । जालकय इत्येव ।

जालतिनी जालमिव कयति कै-क जालकं देहलोभ-
 तदवस्थाः इति ङीप् । मेदि० त्रिका० २ मेघे १० ।

जालकीट पु० जाते पतितः कीटोऽस्य । मर्कटे लूतायां
 (माकड़सा) तदीयजाले मगकादीनां पतनान्तस्य तथा-
 त्वम् । जालकीटे भवः पनद्या० अण् । २ तद्भवे लि० ।

जालजीव्यं न० जाले जालके चोरं तत्र साधु यत् । चोर-
 विषे वृत्तभेदे । स्याथरविपोषकने "क्षुधदग्नी क्षुही
 जालजीव्याणि त्रीणि चोरणिपिणि" सुश्रुतः ।

जालगर्हभ पु० लुहरोगभेदे । जलरोगगच्छे २३८० पृ० दृश्यम् ।

जालगोमिका जालमिव गोमो यत्र कप् ह्रस्वः । दक्षिमा-
 न्वनभाण्डे त्रिका० ।

जालन्तर ३० देवभेदे "पुरा जालन्तरं देव्यं जनापि परि-
 कम्पनम् । पादाङ्गुष्ठस्य रेखातयुक्तं हृद्गं हरोऽहरत् ।
 तच्च चक्रं मया लब्धं नेत्रपद्माचनान् विभोः ।
 सुदर्शनस्यैव चक्रं देवचक्रं यमई नम्" काशी० २१ अ०
 भ्रुवं प्रति विष्णोरुक्तिः । २ विगतदेशे पु० तद्देशस्य तेन
 कृतत्वात् तथात्वम् । सोऽभिजनोऽस्य अण् । पितादिपर-
 स्मरया ३ तद्देशवासिनि । बहुषु तस्य लुक् । ४ कृष्णभेदे पु०
 ततः नडा० गोलापत्ये फक् । जालन्तरायण तद्गोला-

पत्ये इत्की० । जालन्तरायणस्य विषयो देशः राजन्ता-
 दुज् । जालन्तरायणक तस्य परिणीतिते देशे पु० ।

जालपाद पु० जालमिव पादोऽस्य हस्त्यादि० नान्यलोपः ।
 १ हंसे । "जालपादभुजौ तौ तु पादयोश्चक्रन्त्रयो"
 (नरनारायणौ) भा० शा० ३१४५ अ० । "प्रतुदान्
 जालपादांश्च कोयटिनश्च विष्किरान्" मनुः "जान-
 पादान् खड्गरीटान्जातांश्च स्तगद्विजान्" याज्ञ० तन्मा-
 समञ्जनं निषङ्गान् । स्त्रियां कुम्भपद्या० अन्यलोपे
 ङीप् पादः पञ्च । जालपदी हंस्याम् वरणादिगणे जान-
 पदीत्यत्र जालपदीति पाठान्तरे जालपद्या व्यदूरभयो देशः
 वरणा० अण् । जालपदं तस्या व्यदूरभवेदेशे लि० पृषो-
 अन्य लोपः । जालपादु हंसे त्रिका० ।

जालप्राया स्त्री जालस्य प्राप्ते वाह्यत्वं यस्याम् । लोह-
 मथाङ्गरक्षिण्यां (साजोया) हेमच० ।

जालमालि पु० आयुधजीविभेदे । ततः स्वार्थे ङ । तद्वै
 जालकशब्दे दृश्यम् ।

जालवर्धुरक पु० जालाकारो वर्धुरकः । (कांटावाधवा)
 वृक्षभेदे । "जालवर्धुरयो वृक्षौ वातरोगकफापहः ।
 पित्तदहकरश्चोष्णः कषायश्च प्रकीर्तितः" राजनि० ।

जालमरस न० गित्यकं अण् गुमा० । सरोधरभेदे ।

जालहृद् लि० जलहृत्पुत्रो हृद्गः तत्र भवः तस्येदं या मित्रा०
 अण् । जलहृत्पुत्रभवे २ तस्यन्वक्षिनि च स्त्रियां ङीप् ।

जालाक्ष पु० जालमिव अक्षि पञ्च गुमा० । गवाक्षे "हेमजाला-
 क्षनिर्गच्छद्भूमेनायुस्मन्निवा" भाग० ८।५।१६ ।

जालात्र न० मेघजभेदे "जालात्रेणाभिपिञ्चत जालात्रेणोपवि-
 क्षत । जालात्रस्य भेदजं तेन गो वृष्ट जीवश्च" शक०
 ६५७।२ ।

जालिका पु० जालेन चरति पर्या० ण् । जालेन जीवति
 वेतना० ठञ् वा । १ जालजीविनि जालेन २ चारिण्य वा
 ३ कैरते त्रिका० ४ मर्कटे हेमच० । ५ जालजीविनि
 यायुरिके स्तगवन्त्रार्थं जालपातिनि स्तगयुभेदे चमरः
 षनि स्त्रियां ङीप् इति भेदः । जालमस्त्यस्य ठञ् ।
 ६ जालोपजाविनि आलजाकिनि च लि० हेमच० ।

जालिका स्त्री जाल+यञ्छर्थे ण् । १ वृक्षभेदे स्त्रीयं
 सुखावरणवस्त्रे २ गरिषारे ३ जगौकायां ४ विधवायां
 योधानासङ्गरचिताङ्गरक्षणतां (गजोया) च मेदि० ।
 (जालि) ५ चारके शब्दार्थः ।

जालिनी स्त्री जाल+यञ्छर्थे इति । १ पितृशालायां हेमच०

१कोषातकीडजे राजनि०। घोषातव्यां रत्नना०। ४३मेह-
रोगिणां पिडकभेदे सुश्रु०। "तत्र यस्मादेदोभ्यामपच-
यरीरस्य त्रिभिर्देवैश्चानुगतजातोः प्रमेहिणो दग्धपिडका
जायते। तद्यथा शरायिका सर्पिका कच्छपिका
जालिनी विनता पुलिणी मसूरिका अलजी विदारिका
विद्रुधिका चेति। शरायमात्रा तदूपा निम्नमध्या शरा-
यिका। गौरसपेसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्पयोः।
सदाहा कूर्नेसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका२ बुधैः। जालिनी४
तीव्रदाहा तु मांसजालसमाहता। महती पीडका
नीका पिडका विनता५ सूता। महत्त्वस्याचिता ज्ञेया
पिडका सा तु पुलिणी६। मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा
तु मसूरिका७। रक्ता सिता स्फोटवती दारुणा त्वज्जी-
भवेत्। विदारीकन्दवद्वृत्ता वटिना च विदारिका८।
विद्रुधेलेनैर्बुक्ता ज्ञेया विद्रुधिका१० बुधैः" सुश्रुतः।

जाली स्त्री जानमस्तप्रस्थाः अच् गोरा०डीप्। १ज्योत्स्नां
(भिक्षा) अमरः२पटोले राजनि०। (जालि)श्चारके च।

जाल्य लि०चु०जल-वा०न। १पानरो०कूरे २असमोश्चकारिण
च मेदि०। "त्वयि पूजनं जगति जालम्!" भाषः। "जगं
विश्रास्यतां जालम्! स्तब्धस्ते यदि बाधते। न तथा
बाधते स्तब्धे यथा बाधति बाधते" वृद्धः। "जनान्
योऽभिभवन्न्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्। नत्वेव-
जालभीं कपाकीं वतिनेष्वुमर्हसि" भा०गा०१२२च०
स्त्राये क। तत्कार्ये "नितव्रह्मगुरुद्वेपी जाल्मकः सुवि-
गर्हितः" भा० ह्यो० १८६ अ०।

जाल्य पु० जल-शब्दः। गिने "मत्पुो जनचरो जाल्यो-
ऽकलः वेनिकलः कलिः" भा०गा०-२८६ अ० शिवस्तुतो।

जावन्य न० जवनस्य भावः वृद्धा० वा व्यज्। वेगे।
पक्षे इयमिच् जवमिन् पु०, तल् जवनता स्त्री, त्य
जवनत्य न० तत्कार्ये। [दिशादौ।

जावायनि लि० जय+चतुरर्थ्यां कर्णा० फिज्। जययुक्त-
जापक न० जापक+पृथो०। जापके कालीयनामगन्धर्व्य
अमरटीकायां संसारदुन्दरी।

जास्तमद् पु०स्त्री पक्षिभेदे। "यनिहग जापकमदा गृध्राः
श्रेणाः पतन्निष" अथ०११।६।१।

जासति पु० जायते जन-ङ+जायाः दुहितुः पतिः वेदे
नि०। जामातरि "वदमजासति या" ऋ०१।१८।८।

"जाः पुत्रः तासां पतिं जामातरम्" भा०।

जासत्य न० जाया च पतित्य जावापतो तयोर्भाषः कर्म वा

व्यज् पृथो०। जायःपथोः १कर्मणि "मं जासत्यं सुयममा"
अ०५ २८.२ "जासत्यं आयापथोः कर्म" भा०१२तद्भावे च।

जाहक पु० दह-खुल्-पृथो०। (वेङ्क) इति ख्याते १खने,
२माज्जारे, ३खट्वायां ४कारुण्डिकायां मेदि०। ५विद्येगदे
जन्तुभेदे राजनि०। "जाहकाहिगमक्र सुगोधानां
कीर्तनं युभम्" वृहत्सं० ८५ अ०।

जाहुप पु० राजभेदे "परिगिटं जाहुपं विश्रुतः" अ०
१।१।६२०। "जाहुपः कश्चित् राजा" भा०।

जाहुवी स्त्री जङ्ग+शब्द डोप्। "जानुद्वारा परादां जङ्गः
संपीय कोपतः। तस्य कन्यारूपेण च जाहुवी तेन
कीर्तिता" इत्युक्तनिर्वचनायां गङ्गायाम्। जङ्गुयद्दे
२०८।४० दृश्यम् "ज्येष्ठे मासि चित्तसुतदिने शुक्रपक्षे
दशम्यां हस्ते गैनाजिरमर्दयं जाहुवी मर्त्यलोचम्"
ति०त० गङ्गुः तस्यां तिथिद्योपे स्नानफलं यथा
"सामान्यदासस्नानमङ्गलं शृणु सुन्दरि!"। पुण्यं
दशगुणञ्चैव सौपकस्नानतः परम्। ततस्त्रिंशदगुणं
पुण्यं रविसंक्रमणे दिने। अमायाद्यापि तत्तुल्यं
द्विगुणं दक्षिणायने। ततो दशगुणं पुण्यं नराणःश्रो-
त्ररायणे। चातुर्भांदां पौर्णमासान्ननन् पुण्यमेव
च। अन्नयायात्र तत्तुल्यमेतद्देदिनहपितम्। असंख्य
पुण्यफलदनेतेषु स्नानदानकम्। सामान्यदिवसस्नानात्
दानात् शतगुणं भवेत्। अन्ननरायां देदिगि! युगा-
द्यायां तथैव च। साधस्य सितसप्तम्यां भीष्माटम्यां तथैव
च। ततोऽप द्विगुणं पुण्यं नन्दायां भवदुर्लभे!। दय-
हरादशम्याच्च युगाद्यादिभ्यं फलम्। नन्दासमञ्च
वास्यायां सहस्रगुणं चतुर्गुणम्। ततश्चतुर्गुणं पुण्यं
द्विभक्तपूर्वके सति!। इण्प्र कोटिगुणञ्चैव सामान्य-
स्नानता हि यत्। चन्द्रोपरागसमये सूर्ये दशगुणं
ततः। पुण्येऽप्यर्द्धोदये काले ततः ५तदगुणं फलम्।
सर्वेषांमेव सङ्ख्यं वैष्णवानां विपर्ययः" इति ब्रह्मवै-
प्रकृतिख०। "अपरयत्सा जनविद जङ्गुी" भावः।

जि जो अभिभवे स्वा० पर० सक० अगिट्। जयति अजेयोत्
जिगाय जिग्यतुः जिगायिच जिगेथ। जेतः जीयात्
जेयति। जापयति-ते अजीजपत्-त। जिगीयत।
जेता जकी जितः जयः। "जययतिवजो रामोऽज्जयव
महाबलः। राजा जयति सुप्रीवो राक्षसेशानुषजितः"
रामा० बृहत्कलः प्रयोगः। "इदं द्रव्याणि कुप्यन्त यो
यज्ययति तस्य तव" गङ्गा। "इहोद्विगो श्लोपदि! स्यदजै-

जीत्"भा०सं० ६५अ० । "जिगाय तस्य हलारं स रामः
सर्वगौकिकः" भट्टिः "गर्जितानन्तरं दृष्टिं सौभाग्येन
जिगाय सा" कुमा० । "जीयात् पण्डितगवैर्पदतपविः
श्रीशोपदेवकविः" सङ्घवो० कस्य त्वन्तुस्थाने तिवन्तो ।
जयति जयन्ति । "जयति जयति देवः" नाटकेषु
बहुस्थाने कञ्चुकाद्युक्तिः । "नगरसरुचिरां निर्मिति
मादधतो भारती कवेर्जयति" काव्यप्र० । जयच्च सर्वेभ्य
उत्कर्षस्तेन सामेक्षयाप्युत्कर्षबोधनात् तस्य नमस्कार-
व्यञ्जकता यथाह काव्यप्र० "जयत्यर्थेन च नमस्कार
व्याक्षिप्यते इति तामसि प्रणत इति" । अभिभव-
पूर्वकग्रहणे अयं द्विक० । दुह्याच्च पञ्चदण्डं रुधि प्रच्छि-
चित्रं शासु जिमन्त्यं सुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथिततथा
स्यान्नोहकप्रहाम् इत्युक्तेः । शतं जयति देवदत्तम्"सि०
कौ० "इन्द्रं वाजं जापयत" यजु० ६।१। "यदि त्वत्पुत्र्यं व
आजिं जापयेयुः" आश्व० ६।८ । "इमाञ्च पृथिवीं कृत्-
स्मानेकाह्वा स व्यजीजपत्"भा०द्रो० ६२अ० स्वार्थे णिच् ।
व्यजीजयत् इति पाठे पुगभाव आर्षः । "गर्तं जिगीपतः
पादौ रुद्रहातेऽनिकामिकाम्" भाग० २।१०।२५ । "अगा-
हताष्टादशतां जिगीपया" नैप० । जेगीयते । कर्मणि
अजीयत अजायि । "प्रागजीयत घणा ततो मही"रघुः ।
अति+अतिशयेन जये "धिराडियं सुभजा अत्यजैपीत्"
अथ० १४।२।७४ । [धैर्यं तस्य गच्छतः" भट्टिः
वि+अति परस्परजये आत्म० । "व्यतिजिग्ये सप्तद्वोऽपि न
अधि+आधिकोने जये"सपत्न्याध्विजीयाज्" भट्टिः ।
अनु+अनुरूपजये पञ्चाज्ये च । "कौशल्योऽन्वजयत्
महोत्सु" भा० शा० १।२४ अ० ।
अभि+आभिसुख्येन जये । "ते चान्द्रमसमेव लोकमभि-
जयन्ति" प्रश्नो पु० । अधिगमे च "वेदश्रुतिभिराख्या-
नैरर्थानधिजिगीयति" भा० शा० ८४६५ ।
अध+अधरोक्त्य जये । "शरेर्विध्वस्य तांश्चौरानवजित्य च
तदनम्" भा० आ० ७७६ । "अवजित्य सुशर्माणां धनं
आदाय सर्वगः" भा०वि० २३अ० ।
परा+पराक्रमपूर्वकजये आत्म० । पराजयते । "खं परा-
जयमानोऽसावुज्जया पवनात्मजम्"भट्टिः । "पराजितेनापि
कृतो हरस्य"कुमा० । ग्लानौ अक० तत् "पराजेरसोदः"
पा० सद्यार्थस्यापादानता । "अध्ययनात् पराजयते
ग्लायतीत्यर्थः सि० कौ० "तां पराजयमानां सा प्रीते
रक्ष्यां दशामनात्" भट्टिः ।

प्रति+प्रतिरूपजये । "अजाविकं मायया प्रत्यजैपीत्"
भा० द्रो० १३५७श्लो० । "यं प्रतिजिगीपन्नसत्त तान्
समभिदुताः"४२७६ श्लो० ।
वि+विशेषेण जये आत्म० विजयते । "येन देशान् सनुषांश्च
पार्था विजयते ऋधे" भा० वि० १३४५श्लो० । "जगादाहि-
जिगीषाः । "दैत्यं कुलं विजिग्ये" भट्टिः ।
जि ति० ज्ञा+वा०कि । इत्ययमीति २पिशाचे पु० एकाक्षरको ।
जिजन पु० सृष्टिनिबन्धकारके विद्वद्भेदे ।
जिगत पु० गम-कृतं सन्त्य । प्राणवायो उज्ज्वलद० ।
जिगति पु० गृ-वा०ति हित्वञ्च । आच्छादके । "जिगर्ति-
मिन्द्रो अपजशूरारणः"ऋ० ५.८६।४ "जिगर्तिं गरन-
आच्छादयन्तम्" भा० ।
जिगीषा स्त्री जि-सन् भावे च । इज्येच्छायां २प्रकषे,
३उद्यमे च सेटि० । "वेवस्वतजिगीषया"रघुः । "अवा-
हताष्टादशतां जिगीपया" नैप० ।
जिज्ज पु० जिघांसु+ष्टपो० । जिज्जन्ती । "यो नः सनुव
उत वा जिघत्तुः" ऋ० २।१०।६ "जिघत्तुर्जिघांसुः"भा०
जिघत्ता स्त्री अन्तुमिच्छा अद-सन् घसादेशः भावे च ।
१भोजनेच्छायां २क्षुधायां हेमच० । [अमरः ।
जिघत्सु ति० अन्तुमिच्छति अद-सन्-घसादेशे उ । क्षुधे
जिघांसु ति० हन-सन्-उ । हननेच्छो "प्रशान्तचेष्टं हरिं
जिघांसुः" भा० २रिपौ पु० हेमच० ।
जिघृक्षा स्त्री यङ-सन् भावे च । यद्व्येच्छायां "पटुरपि
प्रियकण्ठजिघृक्षया" रघुः ।
जिघ्र ति० घ्रा-कर्तरि श जिघ्रादेशः । घ्राणकर्तरि "स्नापौ
निश्चमितेऽप्यसृयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः" सा० द०
"अजिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्ग्लपिता वयम्"भट्टिः ।
जिङ्गिनी स्त्री जिगि-गतौ णिनि । (फिङ्गी)क्षतायां भावप्र०
"जिङ्गिनी मधुरोष्णा च कषया योनिशोधनी । कटुका
त्रणहृद्रोगघातातीसारहृत् पटुः"भावप्र० । [अमरः ।
जिङ्गी स्त्री जिगि-गतौ आच् गौरा० ङीष् । मञ्जिष्ठायाम्
जिज्ञासा स्त्री ज्ञा-भावे च । इज्ञासमिच्छायां २तदर्थविचारे च ।
"अथातो धर्म्मजिज्ञासा"जै० सू० । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"
शा० सू० । उभयत्र विचारार्थकताकरे दृष्ट्या "इःस-
त्यभिघातात् जिज्ञासा तदवघातके हेतौ"वा०का० ।
जिज्ञासु ति० ज्ञासमिच्छुः ज्ञा-सन्-उ । इज्ञासमिच्छौ
२सस्यौ च "चतुर्विधा भजन्ते माम्-आर्त्तो जिज्ञासुर-
वाँर्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।" गीता ।

जिज्ञास्यि न० अख्युः जिज्ञासा राजद० परनि० साजोपय ।
अस्मिजिज्ञासायाम् ।

जित् ति० जि-क्रिप् । जेतारि । “मारजित् लोकजि-
ज्जिनः” अमरः “स्वजिता यजेत” “विश्वजिता यजेत”
श्रुतिः । “यजेत वाचनेधेन स्वजिता गोपवेन वा” मनुः
जित ति० जि-कर्षाणि क्त । १पराजिते २पराभूते । भावे
क्त । ३जये न० । तदस्यास्ति अच् । ४अर्हदुपासकभेदे
पु० हेमच० ।

जितकाशि पु० जितः अभ्यासपटुतया दृढीकृतः काशः
सृष्टियेन । दृढसुप्तौ योधभेदे नीलकण्ठः ।

जितकाशिन् ति० जितेन जयेन काशते प्रकाशते काश-
स्मिन् । १जिताह्वे, जयिनि हेमच० । “अनिरुद्धो
रणे वाणो जितकाशी महाबलैः” हरिवं० १७७ अ० ।

जितक्रोध ति० जितः क्रोधो येन । १क्रोधशून्ये श्विष्णौ
पु० । “मनोहरो जितक्रोधो धीरवाङ्मनोदारणः” विष्णु स०
“वेदमर्यादां स्थापयन् असुरान् हन्ति न तु कोपवशात्”
भाष्योक्तेः तस्यासुरहननाय न कोपः किन्तु वेदन्या-
दारचार्य एवेति न तस्य कोपशालितेति बोध्यम् ।
जितमन्युरप्यु भवत्य । “अनन्तलूपोऽनन्तधीर्जितमन्यु-
र्भयापहः” विष्णुस० ।

जितनेमि पु० जिता नेमिरत्न । आश्वत्यदण्डे हेमच०
जितलोक ति० जितः आयत्तीकृतः कर्मादिद्वारा लोकः
स्वर्गादिर्द्येन । इष्टापूर्वादिकर्माभिः आयत्तीकृतस्वर्गा-
दिलोके धार्मिके “स एकः पितृणां जितलोकानामा-
नन्दः अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दः शतं
ब्रा० १४७.१.१३१ “पितृणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम्
आक्षिपिण्डपितृयज्ञादिकर्माभिः पितृतोषणद्वारा जितो
लोको यैस्ते ब्रह्मा जिता लोका वेद्यामिति जितलोकाः”
भा० । २अभिभूतलोके ति० ।

जितवत् ति० जि+क्तवत् । १कृतजये स्त्रियां ङीप् सा च
उशीनरन्तपत्य २कन्यायाम् । “अस्ति जे मानुषे लोके
नरदेवात्मजा सखी । नाम्ना जितवती नाम रूपयौवग-
शानिनी । उशीनरस्य राजर्षेः सख्यसख्य धीमतः ।
दुहिता कथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा” भा० आ० ६६ अ०

जितव्रत ति० जितनायत्तीकृतं व्रतं येन । १आयत्तीकृतव्रते
पृथुवंशे २हविर्धानपुत्रभेदे पु० “हविर्धानाङ्गविधानी
विदूराद्वत् पटुस्तान् । बहिर्पदं गयं शुक्लं कण्ठं सत्यं
जितव्रतम्” भाग० ४।२३।८ ।

जितशत्रु पु० जितः शत्रुर्द्येन । १पराजितरिपुके रिपुजय-
कर्त्तरि । २अर्हतां पितृभेदे पु० हेमच० ।

जितानर ति० जितानि आयत्तीकृतानि अचरानि गोघ्नं
तद्वाचनपाठवादि येन । दृष्टिमात्रेण दृक्चरवाचनशक्ति-
युक्ते ।

जितात्मन् ति० जितो-वशीकृत आत्मा इन्द्रियं मनो वा येन ।
१जितेन्द्रिये । २आद्धभागाहं देवभेदे पु० कीर्त्तिमच्छब्दे
२०६.१.४० दृश्यम् ।

जितामित्र ति० जितः अमित्रो येन । १शत्रुपराजयकर्त्तरि
२जितकामादिरिपुके च । श्विष्णौ पु० शब्दरत्नां “अजो
महाहर्षः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः” विष्णु स०
“जिता अमित्रा आभ्यन्तरा रागद्वेषादयो बाह्या राव-
णादयश्च येनासौ जितामित्रः” भा० ।

जितारि पु० जिता अरयो आभ्यन्तरा रागादयो बाह्याश्च
रिपवो येन । १वृद्धे त्रिकां २वृत्ताहर्षतृपितरि हेमच०
३जितशत्रौ शत्रुजयकारिणि ४कामादिरिपुजयकर्त्तरि
च ति० ५अविजितो नृपस्य पुत्रभेदे पु० “अविजितः
परिजित्तु शत्रुलाञ्छय वीर्यवान् । आदिराजो विराजय
शाल्मलिश्च महाबलः । उच्चैःश्रवा भङ्गकारो जितारिश्चा-
त्मः स्रुतः” भा० आ० ६४ आ० ।

जिताष्टमी स्त्री आश्विनक्षणाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजादङ्गभू-
तायां जीमूताष्टम्यां तत्र कर्त्तव्यमुक्तं चमत्कारचि०
भविष्योत्तरे “द्वेषमाश्वसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका ।
शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः । तस्यां पूज्यः
स नारोभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया । प्रदोषसमये
स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः । पुष्करिणीं विधायाच
प्राङ्मुखे चतुरस्तिका” । विष्णुधर्मोत्तरे “पूर्वेद्युर
परेद्युर्वा प्रदोषे यत्र चाष्टमी । तत्र पूज्यः सदा
स्त्रीभिः राजा जीमूतवाहनः” । तथा च यद्दिने
प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतम् । उभयदिने चैव
परदिने तिस्रन्ध्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ
उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्ययास्तसिन्धौ “लक्ष्मी
व्रतं चायुदिते शशाङ्के यत्वाष्टमी चाश्विनक्षणापक्षे ।
तत्रोदयं वै कुरुते दिनेश ! तदा भवेज्जीवितपुत्रिका
सा” इति अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् “आश्विन-
स्थासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽङ्गं हि भुञ्जते । स्रुतवत्-
सा भवेयुस्ता वैधव्यञ्च भवेदधुवम्” वचनात् ।

जिताहव ऽ० जितः शत्रुराहवे येन । जितकाशनि हेम० ।

जितेन्द्रिय त्रि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन ।

यथेष्टमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधनि । वशीकृतोन्द्रिये “श्रुत्वा
सृष्टाय दृष्टा च भुक्ता प्राप्ता च यो नरः । न हृष्यति
ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः” मनुक्ते हर्षविषाद-
शून्ये स्थाने जने । इन्द्रियजपश्च शौचकार्यः आत्म-
दर्शनयोग्यत्वे च हेतुः । यथोक्तं पात० सू० भा०

“सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि
च” पात० सू० । “भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्वशुद्धिस्ततः
सौमनस्य” तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शन-
योग्यत्वं बुद्धिसत्वस्य भवतीति । एतच्छौचस्थैर्यादधि-
गम्यत इति” भा० । २कामद्विष्टोऽपि ऽ० शब्दार्थचि० ।

जितु(त्त)म मिथुनराशौ “क्रियतावुरि जितु(त्त)म कुलीर-
लेय-पाथेय-यूककौपीण्याः । तौजिकव्याकोकोरो हृद्दोग-
सान्धमं चेत्यम्” ज्यो० त० मेधादिसंज्ञोक्तौ । अतिशयेन

जितु जित्तम २ अतिशयजययुक्ते त्रि० । [काष्ठमयपदार्थभेदे

जित्या स्त्री जि-क्यप् । दृढद्वले लटभूमिसमीकरणार्थं

जित्वन् त्रि० जि-कनिप् । जयशीले । ततः कर्णां चतुरर्थ्यां

फिञ् । जैतनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर त्रि० जि-करप् । जयशीले “सुराध्वरे वस्तरजित्वरेण”

“शस्त्राणुपायंसत जित्वराणि” भट्टिः । “करदीकृतभूपालो
भ्रातृभिर्जित्वरैर्द्विषाम्” भाषः । करपः टिड्ढाण
जित्वादि” पा० सूत्रे पाठात् स्त्रियां ङीप् । सुगन्धं मते
स्वरप् पित्वात् ईप् इति भेदः । सा च २काशीपूण्यां
त्रिका० ।

जिन ऽ० जि-नक् । १ बुद्धे अमरः २ अर्हन्नामवौद्धभेदे श्विष्णौ

च हेमच० । ४ अतिदृढे उणा० । ५ जित्वरे त्रि० भेदि० ।
तस्योदमण् । जैन जिनसम्बन्धिनि त्रि० “हस्तिना पीड्य-
मानोऽपि न गच्छेच्चैनमन्दिरम्” । तदीयमते च तच्च
अर्हच्छब्दे १८० ऽ० दर्शितम् ।

जिनसङ्गन् न० इत० । जिनगृहे चैत्ये विहारे हेमच० ।

जिनेन्द्र ऽ० जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १ बुद्धे हला०

२ व्याकरणकारके विद्वद्भेदे च । स्वार्थे अण् । तत्कार्थं
“पाणिन्यपरजनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” कवि-
कल्याणः ।

जिनेश्वर ऽ० इत० । बुद्धे हेमच० ।

जिम भवे आ० पर० सक० सेट् । जेषति अजेमीत् । उदित्

जे मत्वा जान्वा जितः । “जेमनं लेप आहारः” अमरः

जिरि हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् । जिरिष्यति अजिरा-
यीत् । अयं वैदिकः ।

जिज्ञिक ऽ० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण् ।
तस्य राजा वा अण् । जैज्ञिक पित्रादिक्रमेण तद्देश-
वासिनि तच्चृमे च वज्रपु तस्य लुक् । तद्देशवासि
तच्चृमे च व० व० । “जिज्ञिकाः कुल्लाराश्च सौहृ-
दाननकाननाः” भा० स० ८ अ० ।

जिव प्रीणने आ० पर० सक० सेट् इदित् । जिन्वति अजि-
न्वीत् जिजिन्व इदित्त्वात् नोपघालोपः जिन्वते ।
“भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः” ऋ० ॥

१६४।५। “इन्द्रेण जिन्वितो मणिरागमन्” ऋ०

८।३।७। “रश्मिरसि ज्यस्य ज्य” जिन्व सधित्-

प्रसूती” ताण्ड्य० ब्रा० १।८ । “अर्पा रेतसि जिन्वति”

ऋ० ८।४४।१६ । “यदा त्वं प्राण ! जिन्वसि” १।४।

१४ । दृष्टौ च व्यक० । वेदे अस्य कश्चित् आत्म “इ

जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञोरन्” ऋ० १।२।११ । “जिन्वते

वर्जते” भा० । वेदे नमध्यस्थैव प्रयोगात् शब्दकलत्रेणे

अन्त्यस्थवानस्यले तस्य निवेशनात् जिन्वतीति प्रयोग-

दर्शनाच्च व्योष्यत्वभ्रान्त्या मत्ततश्चक्षुस्त्वोममहानिद्रौ

जिन्वतीति औष्ठप्रान्ततया रूपप्रदर्शनं प्राप्तादिक्रमेव ।

कविकलत्रेणे अन्तःस्थवानसमर्थं पाठात् धिविधातोरेव

न मध्यत्वस्योचितत्वात् ।

जिवाजिव ऽ० स्त्री जीवज्जीव+प्रथो० । नकोरखगे शब्द-
जातित्वात् स्त्रियां ङीप् ।

जिब्रि ऽ० जृ-रिक् रस्य वः । १ समये २ खगे च सि० कौ० ।

जिघ्र सेके आ० पर० सक० सेट् । जेषति अजेपीत् ।

उदित् जेषित्वा जिघ्रा । जिघ्रः ।

जिष्णु ऽ० जिघ-गृह्णु । १ विष्णौ हेमच० २ इन्द्रे ३ अज्युने

च ३ जेतारि त्रि० भेदि० । तत्वाज्युने जयशीले च ।

“यसुनाहृदोपरिगहं समण्डलदुतिजिष्णु जिष्णुरभ्यतोश्च-

वारणम्” “भूमजश्च परलोकजिष्णुवः” भाषः “अहं

दुरापो दुर्जयो दमनः पाकशासनिः । तेन देव-

मनुष्येषु जिष्णु नामाऽस्मि विन्धतः” भा० वि० ४४ अ० ।

इन्द्रे “जयंश्च जिष्णुश्चाभित्वा जयतामिन्द्रमेदिनौ” अथ०

१।८।१८ । विष्णौ “विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनात्

जिष्णुव्यत्ये” भा० उ० ६८ अ० । जिष्णु गामनिरुक्तौ ।

जिह्वा त्रि० हा-मन् सन्वत् आलोपश्च । १ कुटिले २ मन्दे शतग-

रद्वये न० भेदि० । “सस्त्रिताजिह्वावीक्षितैः” ऋत० ।

“जिह्वं त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत्” याज्ञ० ।
 ‘सृष्टदर्शमाहितमजिह्वाधियाम्’ साधः ४ कपटे न० । “तदाशु
 कर्तुं” त्वयि जिह्वसृष्टये” किरा० “जिह्वं कपटम्”
 मक्ति० । ५ पिहिते ति० “जिह्वारमपोषुत” क० ८८ ४५ ।
 ‘जिह्वारं पिहितद्वारम्’ भा० । ६ अथस्तादृशमाने
 च । “उच्चावृष्टं चक्रतर्जिह्वारम्” क० ११११ ६ । ११ ।
 “जिह्वमधस्तादृशमानम्” भा० । ७ अथप्रसन्ने च । “विधि-
 समयनियोगाद्वीप्तिं संहारजिह्वम्” किरा० “जिह्वम-
 प्रसन्नम्” मक्ति० ।

जिह्वाग पुंस्त्री जिह्वं कुटिलं मन्दं वा गच्छति गम-ड ।
 १ सपे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ मन्दगे ति० मेदि०
 स्त्रियां टाप् । “व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्वगानां
 धृतव्रतः” “स दृष्ट्वा जिह्वगान् सर्वांस्त्रीव्रकोपसमन्वितः”
 भा० व्या० ६ अ० । [शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 जिह्वमेहन पुंस्त्री जिह्वं मन्दं मेहति मिह-ल्यु । भेके
 जिह्वशब्द पुंजिह्वं कुटिलं गत्यमस्मात् । खदिरदृष्टे जटा०
 जिह्वाशिन् ति० जिह्वं मन्दमन्नाति अश-णिनि । मन्द-
 भोजनि ततः अपत्ये शुभ्रा० टक् । जैह्वाशिनेय तद-
 पत्ये पु० स्त्री ।

जिह्वल ति० हल-थच् वा० सन्त्रज् जिह्वं जिह्वाव्यापारं
 लाति ला-क वा । भोजनलोनुपे । “आज्ञं कृत्वा पर-
 आज्ञे भुञ्जते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके घोरे लुप्त-
 पिण्डोदकक्रियाः” आ० त० ।

जिह्वा स्त्री लेट्प्रनया लिङ्-खादे व “शेवयङ्जिह्वेत्यादिना”
 नि० । १ रसाखादकरणे इन्द्रियभेदे २ तदधिष्ठाने गोलके
 (जिव) ख्याते पदार्थे च । तदिन्द्रियस्य जलीयत्वं
 सि० सु० समर्थितं यथा “रसनं जलीयं गन्धाद्यव्य-
 ङ्गकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सत्तुरसव्यञ्जकोदकवत्
 रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे शतीति विशेष-
 षणीयम् । नस्याधिष्ठातृदेवता च प्रचेताः “दिग्याताकर्मचे-
 ऽश्वीत्यादि” शा० ति० उक्तोः । अन्नेर्जिह्वाश्च सप्त तन्ना-
 मानि “काजी कराजी च मनोजवा च सुलोहिता या
 च सुधूस्रवर्णा । स्फुजिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलाय
 माना इति सप्त जिह्वाः” सुखडकोप० । “तस्याः कफादि-
 दोषात् लक्षणादिकं भाव० प्र० दर्शितं यथा “शाकपलप्रभा
 रूक्षा स्फुटिता रसनाऽनिच्छात् । रक्ता श्यामा भवेत्
 पित्ताक्षिप्राद्वर्णा घवता कफात् । परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा
 दोषत्वयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषहितयलक्षणा”

अस्य क्लीयत्वं भरत आह अ । जिह्वचः । इन्द्रिय-
 परत्वे तथात्वमिति त्व युक्तम् । श्वाक्ये निघण्टुः
 जिह्वाजप पु० जिह्वया जपः । “जिह्वाजपः स विज्ञेयो
 केवलं जिह्वया बुधैः” तन्त्रसारोक्ते जपभेदे । “उच्चैर्जपा-
 द्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्युग्मैः । जिह्वाजपः शतयुगः
 साहस्रो मानसः स्मृतः” तन्त्रसा० तत्फलसूक्तम् ।
 जिह्वानिलैस्वन न० जिह्वा निर्लिख्यतेऽनेन निर्+लिख-
 करणे ल्युट् । (जिव व्याचङ्गान) द्रव्यभेदे तल्लक्षणं यथा
 “जिह्वानिलैस्वनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा ।
 पाटितं शृङ्गं तत्काष्ठं शृङ्गपत्रमयं तथा । तत्काष्ठं
 दन्तधावनयोग्यकाष्ठम् । दशाङ्गुलं शृङ्गं स्निग्धं तेन
 जिह्वां लिखेत् सुखम् । तल्लिह्वामलवैरस्यदौर्गन्ध्य
 जडताहरम्” भाव० प्र० ।

जिह्वाप पुंस्त्री जिह्वया पिवति पा-क । १ कुकुरे २ व्याघ्रे
 ३ विडाले ४ भल्लुके च शब्दरत्नावली ५ चित्तकव्याग्रे
 विश्वः । स्त्रियां जातित्वात् सर्वत्र ङीप् ।

जिह्वामूल इत० । जिह्वास्थितमूले कुलुके त्रिका० ।

जिह्वामूल न० इत० । जिह्वाया मूले । तत्र भवः ख ।
 जिह्वामूलीय अयोगवाहान्तर्गतवर्णभेदे । “जिह्वामूली-
 यस्य जिह्वामूलम्” सि० कौ० । स च कखयोः परयोः
 विसर्गस्थाने जातः । कवर्गे च “जिह्वामूले त्व कुः प्रोक्तः”
 शिखायां कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जिह्वारद पुंस्त्री जिह्वा रद इव यस्य । पक्षिणि हारा०
 तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् ।

जिह्वारोग पु० मुखरोगान्तर्गतजिह्वागत रोगभेदे । तल्लक्ष-
 णादि भावप्र० उक्तं यथा ।

“वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः । उपजि-
 ह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः । तत्र वातजस्य
 लक्षणमाह । जिह्वाऽग्निवेन स्फुटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाक-
 च्छदनप्रकाशा । स्फुटिता सनाग्विदीर्णा । प्रसृप्ता रसा-
 नभिन्नतया सुप्तेव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमि-
 जातो द्रुमः तद्वत् कण्टकाचिता । पित्तजमाह ।
 पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरत्तैरपि कण्टकैश्च ।
 कफजमाह । कफेन शुष्मं बद्धलाचिता च मांसोच्छ्रयैः
 शाल्मलिकण्टकाभैः । बद्धला स्थूला । मांसोच्छ्रयैः
 मांसजकण्टकैः । अलासमाह । जिह्वास्थले यः शययुः
 प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्तिः । जिह्वां सरक

स्तम्भवति प्रष्टव्यो मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ।
प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दारुणः । कफरक्तमूर्तिः
कफरक्तास्थं मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वा-
स्तम्भेन वायुरत बोद्धव्यः । भृशं पाकेनेति पित्तञ्च अत-
स्त्रिदोषजोऽयम् । असाध्यत्वञ्चास्य । उपजिह्विका-
माह । जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वासन्नास्य जातः
कफरक्तयोनिः । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसा-
वुपजिह्विकेति । जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः भावप्र० ।
“पक्वान्नहरथाच्चैव जिह्वारोगः प्रजायते” शातात० ।

जिह्वाश्लेष्म ५० जिह्वायाः श्लेष्मिवास्त्रस्य अच् । खदिरवृक्षे
राजनि० ।

जिह्वावत् ५० यजुर्वेदीयवंशान्तर्गतभिभेदे । “अथ वंश”
इत्युपक्रमे । “जिह्वावतो वाध्योगाज्जिह्वावा वाध्योगः”
शत० ब्रा० १४।६।१२। २ जिह्वायुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।
जिह्वास्वाद ५० जिह्वाया स्वादः । लेहने (चाटा) हेमच० ।
जीति स्त्री जि-क्तिन् वेदे दीर्घः । जये “अजीतयेऽहृतये
परस्य सक्तये” ऋ० ६।६।४ । “अजीतये अजयाय”
भा० । लोके तु ज्या-क्तिन् सम्प्रसारणे “अचः” इति
पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घः । २४ानौ स्त्री ।

जीन त्रि० ज्या-क्त सम्प्रसार० दीर्घः । जीर्णे अमरः “जीन-
कार्मुकवस्त्रादीन् प्रथक् दद्यात् विशुद्धये” मनुः ।

जीमूत ५० जयति नभः, जीयतेऽनिलेन वा । जि-क्त ।
“जेष्ठत् चोदान्तः दीर्घश्च” । जीवनस्योदकस्य मूतं
बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन ।
मूड् बन्धने कर्मणि क्तः प्रपोदरादित्वात् साधु ।
ज्यानं जीर्णं ज्या-सं० क्तिप्, जिया वयोहान्या
मूतो बद्ध इति वा जीवनं सञ्चति वा प्रपो० ।
१पर्वते २मेघे ३सुस्तायां ४देवतावृद्धौ च अमरः ५इन्द्रे
६भृतिकरे ७षोपकलतायां च हेम० । मेघे “यथा जीमूत-
शब्देन खोषां तापोऽभिजायते” इन्दुभिपूजामन्त्रः ।
“जीमूतैरपिहितसाधुरिन्द्रकीलः” किरा० । “जीमूतस्यैव
भवति प्रतीकम्” ऋ० ६।७।१ । “प्रतिचरणविष्टद्वरेफाः
स्युरण्यव्य्यालजीमूतकीलाकरोहामशङ्कादयः” वृ० २०
उक्ते ददण्डकभेदे तथा च एकादशभोरगणैः रचितो
जीमूतास्यो दण्डकः । स्वार्थे क । जीमूतक तेवर्थेषु ।

जीमूतकूट ५० जीमूतो मेघः कूटेऽस्य । पर्वते हारा० ।

जीमूतकीतु ५० विद्याधरपत्नी राजभेदे जीमूतवाहन
पितरि । नागानन्दे दृश्यम् ।

जीमूतमूल ५० जीमूतस्य सुस्तकस्य मूलमिव मूलमस्य । शशां
शब्दरत्ना० ।

जीमूतवाहन ५० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने
१इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २नटभेदे जितादमीगर्ध्ने
दृश्यम् । जीमूतकीतोः विद्याधरस्य ३पुत्रे च तत्कथा
नागानन्दे दृश्या ।

जीमूतवाहिन् ५० जीमूतं मेघमुद्दिश्य वहति जडिं
गच्छति वह-णिनि । धूमे हेमच० । मेघानां धूमादेश-
विर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर ५० ज्या-रक् संप्र० दीर्घः । १जीरके, २खड्गे, ३अणौ च ।
मेदि० जीरी रक् च” उणा० सौ० जु-रप्रत्ययः ईयाना-
देशः । ४जवशीले ५क्षिप्रे च उज्ज्वल० जीरदातुः । “उत नः
सुद्योता जीराश्चः” ऋ० १।१४।१२ । “जीराश्चः क्षिप्राश्चः”
भा० । संज्ञायां कन् । (जीर) अस्मिन् पदार्थे मेदिनि० ।
मदनपालनिघण्टो तस्य क्षीयता तद्देहा गुणा-
सोक्ता यथा “जीरकं दीर्घकं शुक्लमजाजीरक-
जीरकम् । जीरकं जरणं क्षणं वर्षकाली तुगन्धिकम् ।
कालिका वाष्पिका कुष्ठिकारयी चोपकुष्ठिका । पृष्ठीका
सुखवी पृष्ठी स्फुलजाप्युपकालिका । जीरकतितयं
वृक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संयाहि पित्तं मेध्यं
गर्भाश्वयिगुद्धिहत् । चक्षुष्यं पवनान्धानगुल्मच्छर्दि-
वलासजित्” मदनपालः ।

जीरण ५० जीरक+प्रपो० । जीरके राजनि० ।

जीरदातु ५० जीरं क्षिप्रं जवशीलं वा ददाति दा-तु । १जव-
शीलदाने, २क्षिप्रदातरि च “विद्यामेघं वृजन् जीरदा-
तुम्” ऋ० १।१६।१५ “जीरदातुं जवशीलदानम्”
भा० । “जीरदानूरेतो दध्यक्षोपधीषु गर्भम्” ५।८२।१
“जीरदातुः क्षिप्रदानः” भा० ।

जीरि ५० जीर्थति जु-वा० रिक् । १सुप्रप्रे “रक्षन्ति जीरयो
वनानि” ऋ० ४।५।१६ “जीर्थन्ति इति जीरयो मनुष्याः”
भा० । जु-अन्तभूतगर्थे रिक् । २जारके श्वभिभावके
च त्रि० । “प्रजीरयः पित्तं सध्रक् प्रथक्” ऋ० २।१७।३
“जीरयो जरयितारः” भा० ।

जीर्ण त्रि० जु-क्त । १जरायुक्ते २पुरातने च अमरः “वाषांश्चि
जीर्णानि यथा विहाय गीता । “जीर्णमन्नं पृथुशीवात्
शस्त्रञ्च गृहभागतस्” चाणक्यः । २मैत्रजे न० राजनि० ।
३उदरार्त्नना कृतपादो त्रि० । “अजीर्णे भोजं वारि जीर्णे
वारि बलप्रदम्” वैद्यकम् ।

द्रव्यभेदे जीर्णतासाधनद्रव्यभेदा जीर्णसञ्ज्ञासुक्ता यथा
 'नारीकेलफलेषु तण्डुलमय चीरं रसाले हितं जम्बीरो-
 त्यरसो हते ससुचितः सर्पिस्तु मोचाफले । गोधूनेषु च
 फर्कटी हिततमा सांसात्यवे काञ्जिकं नारङ्गे गुड-
 मक्षणञ्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः । पिष्टान्ने सलिलं
 पियालफलजे पय्या सिता मापजे खड्गं चीरभवे तु
 तक्रमुष्णं कोष्णाश्वु कोलन्वजे । मत्स्ये चूतफलं त्व-
 जीर्णशमनं मध्वश्वु पानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं
 शेषास्तु बुद्ध्या जयेत् । मनसि कदलं कदले च हतं घृत-
 पाकविधायपि जम्बूरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं
 लवणेषु च तण्डुलवारि वरम् । नारिकेलफलतालवीजयोः
 पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति सुनयोऽथ
 तण्डुलान् चीरवारि परिपाचयत्यपि । दाडिमान-
 लकतालतिन्दुकीवीजपूरलवलीफलान्यपि । वाकुलेन
 च फलेन पाचयेत् पाकजेति वक्तुं स्वसूत्रतः । मधूक-
 मालूरन्तपादनानां पक्कप्रखञ्जूरकपित्तकानाम् । पाकाज
 मेयं पिचुमर्दशौजं हतेऽपि तक्रं प्रयदन्ति पथ्यम् । गो-
 धूममापहरिमन्वसतीनसुद्धपाको भवेदिति च सात-
 लपत्रकेण । खञ्जूरिका विसक्तशेरुसितासु शक्तं
 शङ्काटके लघुफलेष्वपि भद्रमुक्तम् । पिशितमनसवोः
 स्यादाचशीजेन पाकः । सगरजहृदयोपित्तचीरयोः
 सैम्भवेन । चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपिकाभ्या
 मपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम् । कपूरपूगीफल
 नागवल्लीकाष्ठीरजातीफलजातिकोशम् । कस्तूरिका
 तिक्तकनारिकेलजलं पचत्याशु रुसुद्रफेनः । श्यामाक
 नीशारकुलत्यपटिनिष्पायकङ्गू दधिमस्तकस्तु । चिह्ना-
 कुलत्यौ तिलतैलयोगात् जटाङ्गनादस्य निहन्त्यधाम् ।
 कणेरुशङ्काटखणालच्छदी खञ्जूरखण्डा व्यपि
 नागरेण । पलाशभस्याश्वु तथार्द्रजो वा रसो निहन्त्या-
 द्रसभिजुजातम् । कन्धमे केनाप्यथ व्योपभोज कोष्णा-
 श्वुना वा हतमेति पाकम् । तिलादितैलान्यपि का-
 ङ्गिकेन सञ्ज्यै सञ्जा पनसामलक्यौ । किमत्र चित्तं
 वङ्गमर्षमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय शुक्तम् । इत्य-
 ङ्गुतं केवलवह्निपक्वमांसेन मत्स्यं परिपाकजेति ।
 कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिशितानि जम्बू ।
 काशस्य मूलं परिमेयक्षुण्णं सुखी भवेत्ता वङ्गशो न
 भूतम् । व्योपैः रसाला सुरभीयवस्तुमण्डेन
 कोष्णेन विपाकमेति । शङ्खस्य चूर्णेन हवाशिरा-

पयोदधिचीररूपेति पाकम् । यटो वेसवाराङ्गवङ्गेन
 फेनो शमं पर्यटः शिषुवीजेन याति । कणामूलतो
 लङ्ङुका पूषकादेर्विपाको भवेच्छकुलीमण्डयोऽथ ।
 श्राविद्रोधागण्डकाशिततैलाद् यायत् चारात् कौल-
 कूर्पादयोऽपि । जीर्णान्येव पायसो सुद्वयपात् सासु-
 द्रादप्यारनालं सुखाय । तप्तं तप्तं हेम वा तारमन्वौ
 तोये क्षिप्तं सप्तकत्वस्तदम्भः । पीत्वावशत्रं दीर्घकालो-
 पपन्नमभो जीर्णं शीघ्रमेव जहाति । पानाङ्गिका
 केसुककारवेल्ली वाताकुर्वशाङ्कुरमूलकानाम् । उपोद-
 कालावुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ।
 शुण्ठीसतीनस्य च नागरङ्गजम्बीरयोः कोद्रवको
 निहन्ता । जराभिरागैरिकचन्दनाश्वामभ्येति शीघ्रं
 वङ्गशो न भूतम् । पटोलवंशाङ्कुरकारवेल्लीफलान्य
 लामूनि वङ्गनि जम्बू । चारोदकं व्रणतरोर्निर्णीय
 भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव । विपच्यते शूरणको गुडेन
 बथालुकं तण्डुलतोयपानात् । जम्बीरनीरेण निशा-
 रसोनं रुक्तेन तूष्णं परिपाचयेति । चञ्चूकसिद्धार्थक
 वास्तुकानां गायत्रिसारकचित्तेन पाकः । शाकानि
 सञ्ज्यैपयानि पाकं क्षारेण सदास्तिलनालजेन ।
 व्यास्नातकोदुम्बरपिप्पलीनां फलानि च लज्जवटादि-
 कानाम् । सुः, शमनं पर्युपितोदकेन पियालमञ्जा च
 कटुपण्केन । स्नेहाजीर्णं रोगिणां सुद्वयं ज्वालां
 सुस्तो हन्ति वैरेचकानाम् । माषो भूयास्त्रिभूलेन
 पाकविज्ञा सुक्ष्मस्मृतं चूर्णयोगात् । एष्येन शीतं
 गिशिरेण चोष्णमस्तेन च क्षारगण्यो गुणाय । स्नेहेन
 वीक्ष्णं वमनातियोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः ।
 ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदह्यते यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा केवलकाङ्गिकेन । सुखाय गण्डूपमसौ विद-
 ध्यात् । शीतोदकं नखजरोरुहारि नारीपयश्चाङ्गन-
 रन्विनाशि । एलोदकं धूमगदे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपो-
 ऽतिविरेचनेषु । जगस्य मांसं अमजेः सुकृशं प्रवातहृष्टिः
 सुरतावसाने । क्षीरोपणा सैम्भयसाधितन्तु क्षागाण्ड-
 सुक्तं सुरतातिरेके । अवणपूरणजे तिलतैलतः अवण-
 पूरणमेव सुखं भिदः । कवलजेषु गदेष्टय कारयेत्
 कवलमार्द्रकजद्रवजं पुनः ।

जीर्णक ति० जीर्णप्रकारः सूला० कन् । जीर्णप्रकारे ।
 जीर्णज्वर ३० कर्मधा० । दादशाहाभिककालोत्पन्ने ज्वरे
 तज्जलणादिकं भावप्रका० उक्तं यथा ।

“यो ह्यदग्भ्यो दिवसेभ्यः ऊर्ध्वं दोषत्वयेभ्यो द्वि-
गुणेभ्य ऊर्ध्वम् । नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो निपग-
भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः” । जीर्णज्वरस्यैव विगेषं
वातवलासकमाह । नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कच्छेण
विध्यति । सत्वाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातवलासकी ।
वातवलासकी नर ईदृग्भवेत् । शूनः शोथी । श्लेष्मभूयिष्ठो
बहुश्लेष्मकः । जीर्णज्वरी नरः कुर्यान्नोपवासं कदाचन ।
लङ्घनात् स भवेत् जीर्णो ज्वरस्तु खाद्वली यतः ।
पुराणोऽपि ज्वरे दोषा यद्यप्यर्थः पुनस्तथा । लङ्घयेत्
तत्र तत्पश्चात् पूर्वमेवाचरेत् क्रियाम्” तथा पूर्ववत् ।

जीर्णदारु पु० नित्यक० । दृढदारुकच्छे (विधारा) राजनि०
जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य । पट्टिकालोभ्रे शब्दार्थ० ।

२जीर्णपत्रयुक्ते ति० । वङ्ग० कप् कापि अत इत्त्वम् ।

जीर्णपत्रिका २११शपत्नीतृणे स्त्री राजनि० ।

जीर्णपर्ण पु० जीर्णाणि पर्णान्यस्य । १कदम्बे । २पुरातनपत्र-
युक्ते ति० । कर्म० । ३पुरातनपत्रे न० । ४पुरातन-
ताम्बूले च । “पर्णमूले भवेद्ग्राविः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।

जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी” वैद्यकम् ।

जीर्णफल्ली स्त्री नित्यक० । दृढदारुके दृक्षे (विधारा) राजनि० ।

जीर्णबुध पु० जीर्णं बुधं मूलमस्य । पट्टिकालोभ्रे राजनि०
तदिय कायति कै-क । जीर्णबुधक । (केओटा मुद्या)

ख्याते सुस्तकभेदे । [राजनि० ।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव । वैक्रान्तमणौ
जीर्णवज्र न० कर्मे० । पुरातनवज्रे पटञ्जरे अमरः ।

जीर्णा स्त्री जृ-क्त । स्थूलजीरके राजनि० ।

जीर्णास्थिसृत्तिका स्त्री । कृत्स्नसृत्तिकाभेदे ।

“अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिसृत्तिकाकरणं प्रिये ! ।

शिलालतस्यले कुर्याद् दीर्घं गत्तं मनोहरम् । निः-
क्षिपेत् तत्र नानास्थिसञ्चयं द्विचतुष्टयम् । सर्जिचारं
महाचारं चतुष्टयं लवणानि च । गन्धकोणजलं
क्षेप्यं नानासूत्राणि तत्र च । एवं कृत्वा मासपट्कं दद्यात्
पापाण्यसृत्तिकां । कङ्कास्थ्यूर्ध्वं तदूर्ध्वं न्तु कुर्याद्वज्री-
दृक्तां शुभां । त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृष्ट-
व्यम् । ततो निष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्भ-
मेत् । प्रशस्तं भोजनं तत्र सूचयेदन्नद्रूपणम् । महा-
विषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादि-
संयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि । तत्र क्षिप्तं क्षुद्र-
विषं पात्रं क्षणं प्रजायते । एवं ज्ञात्वा तत्र दद्याच्च

कदाचिद्विषादिकमिति रावणः” शब्दार्थचिन्तामणिः ।

जीर्णो स्त्री जृ-क्तिन् । जीर्णतायाम् । अमरः ।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः ।

१पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भग्नतादौ स्वस्थानादुद्गारे
तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० उक्तं यथा ।

“भगवान् उवाच । जीर्णोद्धारविधिं वक्ष्ये भूपतिं
स्नपयेद् गुरुः । अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णं परि-
त्यजेत् । व्यङ्गां भग्नां च शैलादप्रां न्यसेदप्यां च पूर्व-
वत् । संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः ।
सहस्रं नरसिंहेन कृत्वा तासुद्धरेद् गुरुः । दारवीं दण्ड-
द्वज्जौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले । धातुजां रत्नजां वापि अग्रावे
वा जलेऽन्वुधौ । यानमारोप्य जीर्णाङ्गं ह्यद्य वक्त्रा-
दिना नयेत् । वादित्रैः प्रक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत् ।
यत्प्रभाषा च यदुद्रव्या तन्मानां स्थापयेत् पुनः । जू-
वापीतङ्गागादेर्जीर्णोद्धारो महाफलस्तु” नि० सि० विशेषो यथा

“अथ जीर्णोद्धारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चरितं
वा कार्यः । अयं चानादिचिद्विप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-
दिदृष्टेऽपि न कार्यः । तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति
त्रिविक्रमः । कर्त्ताऽनुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
पुण्याहं वाचयित्वा आचार्यं स्तुतिञ्च कृत्वा लिङ्गे
द्यौं व्यापकेचरहृदयाय नमः द्यौं व्यापकेचरशिरसे
स्वाहेत्येवं पङ्क्तं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं
प्रतिष्ठाप्याचोरेण घृतसर्पपैः सहस्रं कृत्वा इन्द्रादिभ्यो
नाम्ना वलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-
मण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत् ।
“जीर्णभग्नमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणाम् । अस्मोद्धारो
कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया । जीर्णोद्धार-
विधानञ्च नृपराष्ट्रहितावहम् । तदध्वक्षिपतां देव ! प्रह-
रानि तवाज्ञयेति” । ततः क्षीराज्यमधुदूवाभिः समिद्धिचा-
ष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण कृत्वाऽङ्गानां दमशेन
लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन कृत्वा लिङ्गं
प्रार्थयेत् । “लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम् ।
यायास्त्वं संमितं स्थानं सन्त्यज्यैव शिवाज्ञया । अत्र
स्थाने च या विद्या सर्वविद्यैश्वर्यैर्युता । शिवेन सह
संतिष्ठेति” मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विस्मर्जयेत् । ततोऽक्ष-
मन्त्रितेन खगलेण स्वात्वा लिङ्गमानोय नद्यादौ वाप-
देवेन लिङ्गं प्रणवेन मूर्तिं क्षिपेत् । दारुजन्तु मधुना-
ऽभ्यज्याघोरेण दहेत् । हेमरत्नादिसयन्तु दग्धं चरितं

वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः
सहस्रं कृत्वा प्रार्थयेत् । “भगवान् भूतभव्ये ! लोक-
नाथ ! जगत्पते ! । जीर्णलिङ्गसुसुद्धारः कृतस्तवाज्ञया
मया । अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले ।
प्रायश्चित्ताय देवेश ! अघोरास्त्रेण तर्पितम् । ज्ञान-
तोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं
पूर्णमेवास्तु त्वत्पसादानाद्देह्यरेति” । ततो यजमानः
प्रार्थयेत् । “गोविप्रशिखिलभूतानामाचार्यास्तु च यज्वनः ।
शान्तिर्भवतु देवेश ! अस्मिन् जायतामिदम्” । मूर्त्तौ
तु विशेषः । “त्वत्पसादेन निर्विघ्नं देहं निर्माप-
यत्वसौ । वारं कुरु सुरश्च ! तावत्त्वं चात्मके गृहे ।
वसन् लोके सहित्वेह मूर्त्तिं वै तव पूर्ववत् । यावत्
कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति” । ततो नवां
मूर्त्तिं लिङ्गं वा कल्पेन विधिना स्थापयेत् ।
भग्नमन्दिरादेः संस्कारे च स च विष्णु धर्मोत्तरे तृतीय-
काण्डे उक्तो यथा “यस्य राज्ञस्तु विषये देववैश्वानरं विधी-
र्यते । तस्य सोदति तद्वाज्यं देववैश्वानरं यथा तथा ।
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देववैश्वानरं । द्विगुणं
फलमाप्नोति नालं कार्या विचारणा” । विष्णुराहस्ये
“पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता । विष्णोरा-
यतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्” अग्निपुराणे
“पतितं पतमानन्तु तदाहं स्फुटितं नरः । सुसुद्धृत्य
हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्” देवीपुराणे “मूला-
च्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्” । हयशोर्षपञ्चरात्रे
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानच ! । प्रतिमानां
समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि । पुण्यं शतगुणं
तस्य भवेन्नूलान्न संशयः । प्रतिष्ठाया विधिः कार्य-
स्तथा मन्दिरनिर्मिते । प्रायः श्रीहयशोर्षोक्तेरनुसारेण
वैष्णवैः । देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः । देवगृहं
देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा । संस्कार्यं मनुजा-
नान्तु सुसुदायोऽस्य वाम्भ्याम्” हरिमन्त्रि० २० विलासः ।

जीर्वि पु० ज-किन् । कुठारे उज्ज्वलदन्तः ।

जीव प्राणने अक्षधारणे आ-अक्ष० प० सेट् । जीवति अजीवीत्
जिजीव । ऋदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः
जीविका । “संशयं पुनराकृत्वा यदि जीवति पश्यति”
हितो “यातः परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः”

सा० द० “ज्योन् जीवति” आ उ० “शतं जीवन्तु शरदः”
छ० १०।१८।१ । प्राणधारणञ्च प्राणधारणयोगोपपत्ति
धारणमपि “नक्षत्रैर्यस्य जीवति” मनुः । करणे सक० ।

“जीवेद्दृश्यस्य जीविकाम्” मनुः । जीवेत् कृत्यात् [रघुः ।
अति+अतिक्रम्य जीवने सक० । “अत्यजीवदमराजकेन्द्रौ”
अनु+पञ्चाज्जीवने अतुरूपजीवने च सक० । “जीवन् त्वातु-
जीवन्तु पुत्राः सर्वा युधिष्ठिर !” भा० उ० ४५३५
श्लो० “यां तां त्रियमस्तुयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अद्य
तामनुजीवामः” भा० द्रो० ४११ श्लो० ।

आ+वृत्तिकरणे लपभोगे च सक० । “आजीवन् स्वेच्छया
दण्डो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम्” वाङ्म० । “आजीवन् उप-
भुञ्जानः” भिता० । “ययाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि
सञ्जय !” भा० उ० १३२ अ० ।

उद्+उच्छ्वासने अक्ष० । “उदजीवत् सुमिताभूभ्राताऽस्त्रिष्यत्त-
मायतम्” भट्टिः ।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोच्चीवने ।

उप+आश्रित्य वर्तने सक० । “पूर्ववयसे पुत्राः पितर-
सुपजीवन्ति उत्तरवयसे पुत्रान् पिता” शत० ब्रा० १२।२।
३।१ । “शेषास्तसुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा” मनुः ।
उपजीवी उपजीव्यः ।

जीव पु० जीव-कर्त्तरि क । १ प्राणिनि २ जीवन्तीदृष्टे शृङ्ग-
स्यतौ च भेदि० । ४ कर्णे ५ चेतने त्रिका० । भावे घञ् ।
इ अक्षधारणे अमरः करणे घञ् । ७ उटौ आजीविकायां
भेदि० । मनुष्यादिकीटपर्यन्ते प्राणिनाम् एकार्यकारण-
सङ्घाते । अनेकानवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परि-
भाषिते १० पदार्थभेदे । त्रिविधस्यासौ अनादिसिद्धसक्त-
वद्भेदात् । अत्रानादिसिद्धोऽहेन् जीवास्तिकायाः ।
व्यपेतमोहादिवन्मो सक्तः । मोहाद्यादृतस्तु बद्ध इति ।
११ उपाधिप्रविष्टे वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे
ब्रह्मणि । घटावच्छिन्नाकाशवत्शरीरत्रितयावच्छिन्ने
१२ चेतन्ये । दर्पणस्थसुखप्रतिविम्बवद् बुद्धिस्थे १३ चेतन्य-
प्रतिविम्बे । १४ साभासाहङ्कारे चित्प्रतिविम्बे । प्राणा-
दिकलापस्य १५ धारितरि “प्राणान् चेतन्यरूपेण धार-
यन् जीव उच्यते” इत्यभियुक्तोक्तेः १६ लिङ्गदेहे । “एवं
पञ्चविधं लिङ्गं तिष्ठत् षोडशं विस्मृतम् । एष चेत-
नया युक्तो जीव इत्यभिधीयते” इति श्रीभागवतम् ।
पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । तिष्ठत् त्रिगुणम् । षोडश
विकारात्मना विस्मृतमित्यनाद्यभिमानीत्वेन इहलोक

परलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते । “बालायशत भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते” श्रुतिः । “बालायशतशोभागः कल्पितस्तु सहस्रधा । तस्यापि शतशोभागो जीवः स्रक्ष्य उदाहृतः” शङ्खः । “जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तलक्षात्तौ त्वम्पदार्थो योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संसरति योऽयं संसारी नतु देहादिर्जीवः तस्य दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेः । “अस्ति देवि ! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निम्नोऽव्ययः । स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंश जीवसंज्ञकाः । अनाद्यविद्योपहिता यथान्वै विस्फुल्लिङ्गकाः । देवादुपाधिसम्भिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः । सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्तिताः । तत्तज्जातियुतं देहमादुर्भोगञ्च कर्मजम् । प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामप्यपरं पुनः । स्रक्ष्यं लिङ्गशरीरं तदामोक्षादक्षयं प्रिये !” कुलार्णवः । १७ विष्णौ, “जीवो विनयिता साक्षी सुकुन्दोऽमितविक्रमः” विष्णुः सह० । तत्र दृष्टव्यं

“जीवः सप्पन्नयद्विपञ्चसंगतः” “जीवाकिंभानुज्येज्यानां जेताणि स्युरजादयः” ज्योतिः । ८ पुपन्नचत्वे च । तस्य जीवाधिष्ठातृत्वात् तथात्वम् अस्ते पाण्डे ४६८ पु० दृश्यम् । वटसंहत आकाशे नीयमाने यथा घटे । घटो नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः । आर्हतमतसिद्ध-जीवभेदाच्च अर्हच्छब्दे ३८४ पु० दृश्याः । स च जीवो विभुरिति साहचर्येयायिकवैशेषिकपातञ्जलवेदान्तिनः । अणुपरिमाण इति रानानुजादयः । मध्यपरिमाणः इति माध्यमिका । आत्मानुशब्दे ६७२ पु० दृश्यम् “ह्लासं हिमसाक्षिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नाम-रूपे व्याकरवाणि” छा० उ० । “भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्ती त्विमां गुणौ” भाषा० जीव-क १६ जीवमयुक्ते त्रि० । “कर्णन्तो लाङ्गलैः पुंसो ब्रह्म भूषि-शयान् बहून् । जीवानन्यांश्च सुबहून् स्रज्ज किं प्रतिभाति ते । धान्यवीजानि यान्याङ्गुलींश्चादीनि द्विजोत्तम ! । सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते । अध्या-क्रम्य पशून्वापि ब्रह्मि वै भजयन्ति च । वृक्षांस्यथौ-षधीश्चापि बिन्दन्ति पुरषा द्विज ! । जीवाहि बहूयो ब्रह्मन् ! वृक्षेषु च फलेषु च । उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते । सत्यैः सत्त्वानि जीवन्ति ब्रह्मणा द्विज-

सत्तम ! । प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते । चक्रवर्त्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितात् बहून् । पद्भ्यां ब्रह्मि नरा विप्र ! तत्र किं प्रतिभाति ते । उप-विष्टाः शयानाश्च ब्रह्मि जीवाननेकशः । ज्ञानविज्ञानबल-तत्र किं प्रतिभाति ते । जीवैर्गन्तमिदं सर्वमाक्रम्य ग्रथिषी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते । अहिंसति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा । केन हिंसन्ति । जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम ! ।” भा० व० २०७ अ० । अत्र जीवस्य हिंसा देहवियोजनम् ।

जीवक पु० जीवयति जीव+णिच्-एवुल् । १ अटवर्गान्तं १ अयोपधिभेदे “जीवकर्मभक्तौ ज्यौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारो स्रक्ष्यपत्रकौ । जीवः कूर्चकाकारः पद्मभो वृषश्चक्रेवत्” तदभावे विदारो-मूलं प्रतिगन्धितया देयमिति । “जीवकर्मभक्तौ बलौ शीतौ शुल्लकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहार्गः काश-वातक्षयापहौ” भावपु० २ पीतसालवृक्षे श्लेष्मके च पु० जीव-एवुल् । ४ प्राणधारके त्रि० मेदि० १ देवे ६ वृक्षप्राजीविनि त्रि० ७ अहिर्बुध्न्ये पु० मेदि० ।

जीवकाद्यतैल न० चक्रदन्तोक्तं तैलभेदे । तत्र तैलं द्विविधं लघुवृक्षेदात् यदाह तत्रैव “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा सिता यष्टी बलोत्पलैः । तैलं नखं पयः पक्कं वातपित्त-शिरोरुदे” । लघु । “जीवकर्मभक्तौ द्राक्षा मधूकं मधुवं बला । नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारो शर्करा तथा । तैल-प्रस्थं पचेद्देभिः शनैः पयसि पङ्गुणैः । जाङ्गलस्य तु मंसस्य तु लाङ्गलस्य रसेन तु । सिद्धमेतद्भवेन्नखं तैलम-र्द्धविशेषकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च तिनिरं गदगुष्ठि-कास् । वातिकं पैतृकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति । दन्तचालं शिरः शूलमर्द्धं तज्जापकर्षति” वृहत् । चक्रद० ।

जीवघन पु० जीव एव घनो भूतिरसु । हिरण्यगर्भे तस्य सर्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात्वं यथाह पुनोपभा० खोम् शब्दे २५६ पु० तद्वाक्यम् दृश्यम् । “स एतस्मा-ज्जीवघनात् परात् परम्” ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवजीव+टपो० । चकोरखगे शब्द-स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । “हृत्वा रक्तानि वासांसि जायते जीवजीवकः” अनुः ।

जीवजीव पुंस्त्री जीवं जीवयति विघनाशकत्वात् जीव-भा-खच् । चकोरपक्षिणि अस्मरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “जीवजीविकसङ्घादाद्यनुगच्छन्ति पण्डितान्” भा० उ०

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकं यस्याः । जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां । (जेयोत् पोयाती) हेमच० ।

जीवत्पति स्त्री जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् वा न ङीषौ । सधयायां स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कप् । विद्यमान-पितृके जने । “अनाप्तानं गयाश्राद्धं दक्षिणासुखभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते तु पितृहा भवेत्” ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य श्राद्धविशेषेऽधिकारः निर्णयसिद्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

“जीवत्पितृकस्य सामन्तेव वृद्धिश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः ” न जीवत्पितृकः कुर्याच्छ्राद्धमभिनश्यते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्यात् साग्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कुर्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे” इति चन्द्रिकायां सुननूक्ते-रित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्यादि-तीदं व्याख्यातम् तच्च “अनग्निकोऽपि कुर्यात् जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्प-येदिति” हारीतोक्तेः सौमन्यवन्तु वृद्धिश्राद्धमिच्छन्त्या-परमित्युक्तं मदनरत्ने । आहपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयाम्भते तु हारीतोयेऽनग्निको-नाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्ववचने तु साग्निः श्रौताग्निः श्रात्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तच्च पूर्वोक्तदिशा गतिसद्यवेनाग्निपदस्य श्रात्ताग्निपरत्वे सा-नाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् “पितरो जनकस्येव्या यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो विरोधाच्च । अपराक्रेऽपि समावर्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यादित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु उपदे-योऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितृकस्य पुत्रनामकर्मादौ न वृद्धिश्राद्धम् हारीतोये जन्मादावित्यादिशब्देन तत्-प्राप्तावपि “उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रोत्पत्त्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मणं ध्यायते वेदेते जीवतः पितृरिति” शैल-परिशिष्टे उद्वाह एव तत्सोपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति तच्च उद्वाहपदस्य स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् पुत्रविवाहपरत्वे साना-भावात् “नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा” इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य चौलाद्यङ्गत्वावगतौ नित्यानित्य-संयोगविरोधाच्च अतो जन्मादाविति सर्वसंस्कारसंयहः ।

तथा च कात्यायनः “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कार-कर्मण । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्” । सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान् श्राद्धम् । “पिण्डदोऽंशहरचैषामिति” दर्शनात् औद्वाहना-द्विवाहपर्यन्तं दद्यात् विवाहश्च प्रथमः “नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्ध्वं प्रजुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति” सूत्रेः तस्य पितृरभावे तत्क्र-मात् “असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति” यः कर्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्दद्यादिति चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितृरभावे यः पितृव्य मातुलादिः संस्कुर्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृ-क्रमादद्यात्तु स्वपितृभ्य इति व्याचक्ष्यौ । समावर्तनस्यापि विवाहप्राचो न सुतसंस्कारत्वात्पितृव्येव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रातादिः तदभावे स्वयमेव कुर्यात् । उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे-ऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्म्मार्थं तत्पुत्र-मन्यः संस्कुर्यात्तदा संस्कार्यपितुः पितादिभ्यो दद्यात् “पितरो जनकस्येव्या यावद्व्रतमनाहितम् । समाहित-व्रतः पश्चात् स्वान् यजेत पितामहानिति” पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषमात्रं कात्यायनः “वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः” इति । तीर्थे इव प्राय-श्चित्ताङ्गश्राद्धेऽपि तस्याधिकारः ।

“पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता-कुर्यात्तेषां कुर्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्यात् तेषां कुर्यात् त्रिषु जीवन्तु नैव कुर्यात्” विष्णु० सू० “जीवत्पितृकोऽपि” कात्या० श्रौ० सू० पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते च । “जीवान्निर्हितेऽपि” कर्कसू० “जीवपितृकस्य जीवेन पितादिना अन्निर्हितेऽपि व्यवहि-तेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव “येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः” इति कर्कसूत्रेः । “जीवपितृकस्य होमान्नमनारम्भो वा” सू० । “जीवपितृकस्य यजमानस्य होमान्नमेव पिण्डपितृयज्ञ-संज्ञं कर्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृयज्ञस्य वाच्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः । अन्नानारम्भपक्ष एव युक्तः यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-नुष्ठानं न घटते । एवं जीवान्निर्हितेऽपीति पक्षं दूष-

दत्त्वा जीवत्पितृकस्य होमान्तमित्यत्रोपपत्तिमाह” कर्कः।
 “न व्यवेते जातृकगर्ह्ये न जीवन्तमति ददातीति” सू० ।
 “जीवत्पितृकस्य होमान्तकर्म” कुर्वतः यतो जातृकगर्ह्ये
 आचार्ये न व्यवेते जीवता पित्रा व्यवहिते पितामहादौ
 पिण्डदानं न भवतोत्याह कुतो न भवतीत्यत्र हेतुः “न
 जीवन्तमति ददातीति” शास्त्रान्तरे श्रवणात् अतः प्रधाने
 पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निषिद्धे अनात्म एव घटते
 न होमान्ता । आपस्तम्बः “यदि जीवत्पिता न दद्यादा
 होमात् कृत्वा विरमेदिति” मानवे च “यदि दद्याद्येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति” काठके “पितापुत्रौ
 चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
 पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं
 निधाय पितामहात्पराभ्यां द्वाभ्यां दद्यादिति” कर्कः
 जीवपुत्रोऽप्यत्र । समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् ।
 जीवपितृ इत्यपि तत्पार्थे ।

जीवथ पु० जीव-अथ । १ कुर्म २ प्राण्ये ३ मयूरे ४ मेघे च
 ५ विरायुष्के ६ धार्मिके च ७ जीवनविति त्रि० उणादिको०
 जीवद् पु० जीवं जीवं ददाति द्यति वा दा-दो-या क ।
 १ वैद्ये २ रिपो ३ मन्त्रिपर्यवृत्ते च मेदि० ४ जीवनदातरि
 त्रि० । ५ जीवन्तीवृत्ते स्त्री राजनि० ।

जीवदाह त्रि० जीवं ददाति दा-हच् । १ जीवनदायिन
 स्त्रियां ङीप् सा च २ छद्दिनामोपधौ ३ जीवन्तीवृत्ते च
 राजनि० ।

जीवदानु त्रि० जीवं ददाति दा-वा० नु । १ जीवनदातरि
 “विरिप्सञ्जुदादाय वृथिर्धौ जीवदानुम्” यजु० १।२८।
 जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा । जीवन्तीवृत्ते राजनि०
 जीवधन न० जीव एव धनम् । गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०
 जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्ते ऽस्याम् धा+अधि-करणे ल्युट्
 ङीप् । वृथिव्याम् । “दर्श गं तत्र सुषुप्सरमे यां
 जीवधानीं सयमभ्यधत्” भाग० २।११।२। “जीवधानीं
 सर्वजीवाधारभूतां महीम्” श्रीधरः ।

जीवन न० जीव-भावे ल्युट् । १ वृत्तौ २ प्राणधारणे ।
 करणे ल्युट् । ३ जले मेदि० । जलं विना प्राण-
 धारणासम्भवात्तस्य जीवनकरणत्वम् अत एव “अन्नमयं
 हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणः” छान्दोग्ये प्राणानां
 जलमयत्वमुक्त्वा तस्य तथात्वं समर्थितं यथा ।

“आपः पीतास्तेषा विधीयन्ते तासां यः स्यविधो
 धातुस्तन्मूलं भवति यो मध्यमस्तज्जोहितं योऽग्निष्ठः स

प्राणः” “अपां सौम्य ! पीयमानानां योऽग्निमा स ऊर्ध्वं
 सद्यदीपति स प्राणो भवति” “पोद्गशकलः सौम्य ! पुरयः
 पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिवापोमयः प्राणो, न
 पिवतो विच्छेत्सुत्रे” इति छा० उ० । ४ जीवनसाधने त्रि०
 “सर्वोऽर्च्यो जीवनः प्राता” सुगन्धर्वो० । ५ हेयङ्गुधीने शब्दच०
 सद्योद्यतस्यायुष्टं द्विकरत्वेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम् ।
 ह्मज्जनि राजनि० ७ वातेऽजीवकौपधौ च पु० राजनि०
 ट्चुट्फलवृत्ते पु० शब्दच० । १० पुत्रे पु० हेमच० । जीवयति
 जीव-णिच्-कर्त्तरि-ल्यु । १। परमेष्ठरे पु० “वीरहा
 रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः” विष्णु सु० । “सर्वाः
 प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः” भा० । “प्रवृत्तिश्च
 निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम्” भाषा० । “जीवं जीवं
 हन्ति प्राणान् हन्ति सनीरणः । किमाचर्य चारदेवे
 प्राणदा यमद्वतिका” उल्लटः । वृत्तौ १२ जीविकायाम् ।
 “क्षपिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवा
 रूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि त्वं याच” “विद्या
 शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः क्षपिः । वृति-
 भैक्षं कुसीदश्च दश जीवनहेतवः” मनुः । १३ जीवदातरि
 “शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धिं जीवनः शुचिः” भा०
 व० १६८ अ० ।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन् । अन्ने हेमच० ।
 कलौ प्राणस्याजगतत्त्वोक्त्या तस्य तथात्वम् ।

जीवनयोनि स्त्री इत० । न्यायोक्ते देहे प्राणसञ्चार-
 कारणे अतीन्द्रिये इत्यत्रभेदे । “यत्नो जीवनयोनिस्तु
 सर्वदातीन्द्रियो भवेत् । शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परि-
 कीर्तितम्” भाषापरि० । “जीवनयोनिर्यत्नो याव-
 ज्जीवनमनुवर्तते स चातीन्द्रियः । तत्र प्रमाणमाह
 शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्तितमिति । प्राण-
 सञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नतः साध्यः । इत्यत्र
 प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षयत्नस्य बाधा-
 चातीन्द्रियत्वसिद्धिः । स एव जीवनयोनिरयत्नः” सुक्ता०
 जीवना स्त्री जीवयति जीव-णिच्-ल्यु । मेदोपधौ
 मेदि० ।

जीवनाघात न० जीवनस्याघातो यस्मात् । विषे शब्दच० ।
 जीवनादास पु० जीवनं जलमावासोऽस्य । वरुणे शब्दच० ।
 इत० । २ प्राणायतने देहे च ।

जीवनी स्त्री जीवयनेन जीव-करणे ल्युट् ङीप् । १ वा-
 कोल्यां २ ङोद्यां ३ मेदायां ४ महामेदायां ५ जीवन्त्या

राजनि०। इयूथ्यां शब्दच०। संज्ञायां कन् । जीविका
हरितक्याम् राजनि० ।

जीवनीय न० जीव-वा० करणे अनीयर् । १जले हेमच० ।
२जीवनीयस्त्री अमरः। कर्मणि वनीयर् । ३उपजीव्ये
ति० । भावे अनीयर् । वर्त्तनीये । ४विद्याशिल्पमित्रादिभ-
न्यव्याख्यायाम् । “एभिर्देशभिरापदि जीवनीयम्” कुल्लूक०।
जीवनीयगण पु० औषधभेदे “अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवनी-
मधुकं तथा । जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवन्तु पुनस्तथा”
वैद्यकम् । [राजनि०

जीवनेत्रो स्त्री जीवं नयति नी-हृच् ङीप् । सै'हल्याम् ।
जीवनीषध न० जीवनस्य स्त्रियमाणप्राणस्य रक्षणार्थमौ-
षधम् । जीवातौ स्त्रियमाणस्य प्राणरक्षके औषधे अमरः।
जीवन्त पु० जीव-कर्त्तरि भ् । १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे ति० ।
जीव-णिच्-भ् । ३औषधे च ण्णा०।

जीवन्तिका स्त्री जीव-जीव-णिच्-वा भ्-संज्ञायां कन् ।
१वन्दायां वृक्षोपरिजातलतायां २शुद्ध्यां ३जीवाख्यशके
भेदि० ४जीवन्त्यां इहरीतक्यां च राजनि० ।

जीवन्ती स्त्री जीव-भ् गौरा० ङीष् । (जीवद्) ख्याते
(जियाता) ख्याते । इहृत्ते । “जीवन्ती शीतला खाडः
क्षिप्त्वा दोषत्रयापहा । रसायना बलकरी चक्षुष्या
पाहिणी लघुः । जीवन्त्याः कोमलं पलं क्षिप्तं तक्र-
सुभर्जितम् । हिङ्गुना संयुते तैले तक्रं क्षिप्त्वा प्रले-
हयेत्” भावप्र० । “क्षरण्याय जीवन्त्या हविष्येण च
संश्लः” भा० सं० ४अ० । (चोड़ी) ख्याते गुर्जरदेश-
प्रसिद्धे २लताभेदे ३श्यां ४शुद्धचूत्रां ५वन्दायां इडोद्यां
७हरितक्याम् राजनि० । सा च “हरितकी जीवन्ती
स्वर्णवर्णिनी” इत्युक्तलक्षणा ।

जीवन्त्याद्यधृत न० चक्रदत्तोक्तो पक्षधृतभेदे “जीवन्ती मधुकं
द्राक्षां फलानि कुटजस्य च । शठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं
गोक्षुरकं वलाम् । नीलोत्पलं चामलकीं त्रायनायां डरा-
लभाम् । पिप्पलीञ्च स्रमं पिप्पा दतं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्वाघ्रिसमूहस्य रोगे शस्यसमुत्थितम् । रूपमेकादश-
विधं सर्पिरघ्नं व्यपेक्षति” ।

जीवन्मुक्त ति० जीवन्नेव सक्रः जीवत्येवात्मज्ञानेन बन्धरहितो
“जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञान
बाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञान
कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादिखल-
बन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठ” इति वेदान्तशा० । ननु जीवन्मुक्तो

व्यवहरति न वा । आद्ये तस्य ब्रह्मज्ञ विवक्षयता, द्वितीये
देहस्थानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह ।
“अथन्तु व्युत्थानसमये मांसशोणितमूलपुरीषादिभाजनेन
शरीरेण आन्ध्रमान्द्रपटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियप्रायेण
अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चान्तःकरणेन
पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुञ्जमानानि
ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात्
परमार्थतो न पश्यतीति” वे०सा० । दृष्टान्तेनोक्तमर्थं स्पष्ट-
यति । “यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं
पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति” न पश्यति । उक्तञ्च “सुषुप्ति-
वज्ज्यापति यो न पश्यति इयन्तु पश्यन्नपि चाऽइयत्वंतः ।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविद्वान्य इतीह
निश्चयः” इति वेदान्तशा० । “वेदविद्याकृतं ज्ञानं देशिकस्य
सुखात् स्वयम् । गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजो-
त्तमाः । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते”
तन्त्रम् । अष्टोत्तरशतसुपनिषदाम् । २कौलिके च “धन्या-
माहेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानशालिनः । स्वपरिज्ञानमा-
त्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि । महामन्त्रप्रभावेण
कुलाचारप्रभावेण । स्वेच्छाचारा निर्बिकल्पा जीवन्मुक्ता-
हि कौलिकाः” तन्त्रशास्त्रम् । “योऽन्त्यौभयदत्यच्छः स
जीवन्मुक्तः उच्यते” कुलार्णवे ।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा ।

“निर्गुणब्रह्मसात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं” न तस्य
प्राणा उत्क्रान्तीति श्रुतेः किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं
सुखदुःखे अतुभूय पश्चादपवृज्यते । ननु “क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इत्यादिश्रुत्या “ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि” श्रुत्या च
ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्था-
नमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य “तावदेव चिरं यावच्च विमो-
क्ष्येऽयं सम्पत्त्यै कैवल्येनेत्यादि” श्रुत्या “नाभुक्तं क्षीयते
कर्मकल्पकोटिशतैरपीत्यादि” श्रुत्या च ज्ञानादित्येव क-
र्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणां भवनादित्येव ज्ञानाव-
गमात् । सञ्चितं द्विविधं सकृत् इच्छुतं । तथाच
श्रुतिः “तस्य पुत्रादायस्ययन्ति सुहृदः साधुक्षयां द्विषन्तः
प्रापक्षत्यामिति” । ननु ब्रह्मज्ञानान्मुक्ताज्ञाननिष्ठस्तौ तत्-
कार्यप्रारब्धकर्मणोऽपि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनां देह-
धारणस्यपदयत इति चेन्न अपतितवदज्ञानस्यैवाज्ञाननिव-
र्त्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिवन्धकदशायासंज्ञाननिष्ठो-

रनङ्गीकारात् । “नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकसक्तौ सर्व-
सक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वेनैतच्चिदन्तौ कचिदपि
संसारयोगादिति चेन्न इत्थपत्तेरित्येके । अपरे त्वेत-
द्दोषपरीहारायैव “इन्द्रोमायाभिरिति” वङ्गवचनश्रुत्यु-
क्तहीतमविद्यानानात्वमङ्गीकर्त्तव्यमित्याहुः । अन्ये त्वेकै-
वाविद्या तस्यासाविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरण-
शक्त्यो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः नत्वन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपा-
वरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमाच्चैकसक्तौ सर्व-
सक्तिः । अतएव “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्
इत्यस्मिन्नधिकरणे अधिकारिपुरुषाणामत्यन्ततत्त्वज्ञाना-
नामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारा-
पादकप्रारब्धकर्म्मसमाप्तिनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धा-
न्तितम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः “उपासनादिसं-
सिद्धितोषितेश्वरचोदितम् । अधिकारं समाप्यते प्रवि-
शन्ति परम्यदमिति” । एतच्चैकसक्तौ सर्वसक्तिरिति पक्षे
नोपपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभे-
दोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया” ।

शा० सू० भाष्ययोश्च जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत्
प्रारब्धकर्म्मसमाप्तिस्तत्तद्देहादिसम्बन्धः समर्थितो यथा
“यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” १।१।३२ सू० ।
“विदुषो यत्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरसम्पद्यते न
वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ
कैवल्यनिर्वाप्तिः स्याच्च वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि
याज्ञसाधनसम्पत्तायोदनो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भ-
वति, नापि भुञ्जानमृष्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना
त्वयं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केपाञ्चित् इतिहासपुराण-
योर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमानाम
वेदाचार्यैः पुराणविर्विष्णुनियोगात् कलिह्यपरयोः
सम्बन्धो ज्ञानद्वैपायनः सम्भूयेति स्मरणं, वसिष्ठश्च
ब्रह्मणो मानसं पुत्रः सच्चिनिगापादपगतपूर्वदेहः पुन-
र्ब्रह्मादेशात् मित्वावरुणाभ्यां सम्भूयेति । भृग्व्यादीना-
मपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वरुणे यज्ञे पुन-
रुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः
पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव ।
एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तर-
त्यक्तिकथा तेषां तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ श्रुतावपि
अन्तार्थवादयाः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित् यतिते

पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगै-
श्वर्यवशादनेकदेहागमन्यायेन, सर्वे चैते समधिगतसकल-
वेदाद्याः स्मर्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पात्तिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं हेतु-
उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरमःप्रभृतीनां वेदप्र-
सङ्गादिषु लोकास्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधि-
कारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सह-
स्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उद्वा-
शमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, “अथ ततज्ज्ञं पदेन
नैवोदेता नास्तेमेतैकल एव मध्ये स्याता” इति श्रुतेः ।
यथा च यत्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगजये कैवल्यमनु-
भवन्ति “तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्ष्येऽव सम्-
त्स्ये” इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीन्द्राः
परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः पृथग्वि-
सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावचीनकर्माणो यावदधिकार-
वतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सह-
प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिगह-
यन्तः । स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं
सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुक्तिस्तदव एव
देहेन्द्रियप्रकृतियशित्वात् निर्ज्वाय देहान् युगपत्क्रमेण
वाधितवन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यते, तेषां ते,
इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा “सुखभा ब्रह्मवादिनी जन-
केन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविष्ट
व्युद्य तेन पश्चात्तं स्वमाविवेश” इति स्मर्यते । यदि ह्यु-
युक्ते सञ्चतुष्टये कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकार-
णमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धधीजं कर्मान्तरं तदस्य
प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पात्तिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं
वा शङ्कोत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्मबीज-
दाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—
“भिद्यते हृदयपन्थिर्ब्रह्मद्वन्द्वे सर्वसंशयाः । सोऽन्वे-
चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति “स्मृति-
ब्रह्मे सर्वपन्थीनां विप्रमोक्षः । इति चैवमाद्या । स्मृति-
रपि ‘यथैषांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! ।
ज्ञानान्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा” । इति—
“वीजान्यन्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञान-
दग्धैस्तथा क्रोशैर्नामा सम्पद्यते पुनः” इति—चैव-
माद्या । न चाविद्यादिक्रोशदाहे सति क्रोशबीजस्य
कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न

ह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशमरोहो दृश्यते । प्रवृत्त-
फलस्य तु कर्माशयस्य सुक्तेषोरिव वेगक्षयात् निवृत्तिः
“तस्य तावदेव चिरम्” इति शरीरपातक्षेपकरणात् ।
तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न
च ज्ञानफलस्थानैकान्तिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव
सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति ‘तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तथैषां तथा मनुष्याणाम्’ इति । ज्ञाना-
न्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः सुखमर्हयः ते पश्चादैश्वर्य-
क्षयदर्शनेन निर्विद्याः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाव कैवल्यं
ययुरित्युपपद्यते । ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति-
सञ्चरे । परस्थान्ते लतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्”
इति स्मरणात् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहा-
गङ्गानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादायुःशुभानामुद्दे-
स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अनुभवाकूटान्त-
ज्ञानफलं “यस्याच्चादपरोच्चादुन्नम” इति श्रुतेः, “तत्त्वमसि”
इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि “तत्त्वमसि” इत्यस्य
वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परि-
शेषतम् । “तद्धेतु पश्यन् पृथिवीमदेवः प्रतिपेदेऽहं
मनुरभव” इत्यर्थः इति सत्यगदर्शनकालमेव तत्फलं
सर्वात्मत्वं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्य-
सिद्धिः भा० । ४।१।५।६ च ।

“तदधिगमे उत्तरपूर्वाघयोरन्तेष्वविनाशौ तद्व्यपदे-
शात्” १२२० ।

“गतस्तृतीयशेषः, अघेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं उरितं क्षीयते
न वा क्षीयत इति संशयः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थ-
त्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फल-
दायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तद-
न्तरेणैव फलोपभोगसुपस्थित्येव श्रुतिः कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च ‘न हि कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति ।
नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष
दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृह्णद्गृह्णद्वा-
दिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात्
भवेदपि दोषलक्षणार्थता, न त्वेवं ब्रह्मविद्याया विधान-
मस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फल-
स्यावशप्रभोक्तव्यत्वादनिसौख्यं स्यात् । नेत्युच्यते देश-
कालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवदुभविष्यति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे उरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्तं ब्रूमः

तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाघयोरन्तेष्वविनाशौ
भवतः, उत्तरस्यान्तेषः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तदु-
व्यपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्य-
मानसम्बन्धस्यागामिनो उरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो
व्यपदिशति “यथा पुष्करपलाश आपो न स्निध्यन्त एव-
मेवंविदि पापं कर्म न स्निध्यते” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य उरितस्य व्यपदिशति “तद्यद्येषीकातूलमग्नौ
प्रोतं प्रदूयेतैव” इत्यस्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति ।
अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदय-
चम्यन्मिच्छत्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य
कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष
दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानी-
महे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण
प्रतिबध्यत इति यदामः । शक्तिमदुभावमाने च शास्त्रं
व्याप्यते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म
क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादन्ते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना
उरितस्य क्षयः “सर्वं पाप्मानं तरति” “तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते” । य उच्येनमेव वेद इत्यादि श्रुति-
स्मृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भवि-
ष्यन्ति इति । तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां
दोषनिष्कृतिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत्-
पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधान-
मस्तीति अत्र ब्रूमः । सगुणाय तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनि-
वृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्ती-
त्यतः पाप्मप्रहणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तार्था फलमिति नि-
क्षीयते । निगुणायान्त विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति
तथाप्यकलात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अन्तेष इति
चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदित
दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं
प्रतिपेदे इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्ते-
स्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्ध-
कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृ-
त्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता
भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति
ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

हृत्प्रादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः
स्यात् । न च देशकालनिमित्तामेक्षो मोक्षः कर्मफलवत्
भविष्यतीति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च
ज्ञानफलस्य । तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति
स्थितम्” । भा०

“इतरस्याप्येवमसंज्ञेयः पाते तु” ४।१।१४ सू०

“पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरप्यस्य स्वाभाविकस्यालोप-
विनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशाद्विरूपितौ, धर्मस्य
पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्या-
शङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते ।
इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमवयवसंज्ञेयो विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः । कुतः, तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन
ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् । “उभे उद्देवैष एतेन
तरति” इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत् सुकृतस्याऽपि प्रणाश-
व्यपदेशात् अकर्तृत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृत-
दुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति
चाविशेषश्रुतेः । यत्नापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते
तत्तापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानामेक्षया
निरुद्धफलत्वात् । अस्ति च श्रुतेः पुण्येऽपि पाप्मशब्दः
‘नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः’ इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृत-
मप्यनुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्” इत्यविशेषणैव
प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तृशब्दोऽ-
वधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्वन्धहेत्वोर्विद्यासाम-
र्थ्यादन्धेषु विनाशसिद्धेरवशम्भाविनी विदुषः शरीरपाते
सुक्तिरित्यवधारयति ।” भा०

“अनारब्धकार्ये” एव तु पूर्वे नटवधेः ।” ४।१।१५ सू०

“पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विना-
शोऽवधारितः, स किमविशेषणारब्धकार्ययोरनारब्ध-
कार्ययोश्च भवत्युत विशेषणानारब्धकार्ययोरेवेति विचा-
र्यते । तत्र “उभे उद्देवैष एतेन तरति” इत्येवमादि-
श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषणैव क्षय इत्येव” प्राप्ते
प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्ते फले एव
पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानो-
त्पत्तेः सञ्चितं सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयते नत्वा-
रब्धकार्ये” सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं
जन्म निर्मितम् । कुत एतत्, “तस्य तावदेव चिरं यावच्च
विमोक्ष्ये” इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः,
इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात्

ज्ञानप्राप्तिरनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षा
नाच्छीति । ननु वस्तुवलेनैवायमकर्तृत्वबोधः कर्माणि
क्षययन् कथं कानिचित् क्षययेत् कानिचित्क्षेपेक्षेत, न
हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केपाश्चिद्बीजशक्तिः क्षोदने
केपाश्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते,
न तावदान्निव्यारब्धकार्यं कर्माण्यं ज्ञानोत्पत्तिरु-
पपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगदा-
ऽन्तराले प्रतिबन्धासम्भावान्नपति वेगक्षयप्रतिपादनम्,
अकर्तृत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्यु-
च्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्
संस्कारवशात् कश्चित् कालमनुवर्तत एव । अपि च
नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कश्चित् कालं शरीरं प्रियते
न प्रियत इति । कथं हेतुकस्य सहृदयप्रत्ययं ब्रह्मदेवं
देहधारणश्चापरेण प्रतिक्षेपं शक्येत । श्रुतिस्मृतिः
च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादा-
रब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् च
इति निर्णयः ।” भा०

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते” ४।१।१६ सू०

“अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् च
उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्ये” पुण्यप्राप्ते उपभोगेन क्ष-
पयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते “तस्य तावदेव चिरं यावच्च ति-
मोक्षेऽप्ययं सम्पत्स्ये” इति “ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायेति”
इति चेवमादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सत्यगदर्शने दश
प्राग्देहपाताङ्गेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं प-
श्चादध्यनुवर्तते । न, निमित्ताभावात् । उपभोगशेषक्षयं
हि तत्तावदुत्तिनिमित्तं, न च तावदशमत्तं किञ्चिदस्ति ।
नन्वपरः कर्माण्योऽभिनवसुपभोगमारप्स्यते । न, तत्र
दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्” हि कर्मान्तरं देह-
पाते उपभोगान्तरमारभते, तत्र मिथ्याज्ञानं सत्य-
ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्येतदारब्धकार्यक्षये विदुषः
कैवल्यमवशम्भावीति ।” ४।१। भा०

“यत्तु सञ्चितं कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलस्य दग्धमूल-
त्वात् । अविद्यादयो हि लोकाः कर्मणस्तत्फलस्य च
मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे “लेशमूलः कर्माण्यः सति
मूले तद्विपाकः” इति तत्र मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुत
पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्” आदिगो-
सांख्यकारिकायां तत्त्वकौस्तुभ्यामत्रविशेषो उक्तो यथा
“सत्यगज्ञानाधिगमाद्ब्रह्मादीनामकारणप्राप्त । तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्भूतशरीरः ।” साङ्ख्यकारिका ।
 “तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि
 कर्मांशप्रचयोदग्धवीजभावतया न ज्ञात्याद्युपभोग-
 लक्षणाया फलाय कल्पते । क्लेशमलिलागमितायां हि
 बुद्धिभूमौ कर्मवोजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-
 यीतसकलक्लेशमलिलायामपरायां कुतः कर्मवीजाना-
 मङ्कुरप्रसवः । तदिदं सुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति
 व्यकारणत्वप्राप्तवित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
 संस्कारवशात्तिष्ठति । यद्योपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं
 वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमतिष्ठति । कालपरिपाकवशा-
 त्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च
 प्रारब्धपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ । तथाच
 श्रूयते “भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाय सम्पद्यत” इति
 “तावदेवाय चिरं यावत्तु विमोक्षेऽय सम्पत्स्ये” इति ।
 प्रचीयमाणाविद्याविशेषस्य संस्कारस्तद्वशात्तत्त्वसामर्थ्याद्-
 तशरीरस्तिष्ठति” तत्त्वकौ ।

सांख्ये भाष्येऽप्युक्तं यथा

“वाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः” सू० । “सकृत्
 सम्प्रज्ञानयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्य-
 मविवेकेऽपि सति पुरुषे वाधितानामपि दुःखादीनां
 प्रारब्धवशात् प्रतिविस्वरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भव-
 तीत्यर्थः । विवेकिन्यपि चापुनरुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव
 भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽतीति प्रतिपादयितुं
 मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात्
 पूर्वं अवगमननन्धान्मात्ररूप इति विभागः” भा० ।

जीवन्मुक्तश्च सू० ।

“जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ।

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह” भा० ।

“उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः” सू० ।

“शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्त-
 सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्त्वोपदेष्टृत्वसम्भवादिति” भा० ।

“श्रुतिश्च” सू० ।

“श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति “दीक्षयैव नरो सचेत्तु
 तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विपहे । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छि-
 न्नोऽपि भ्रमेद्वटः” । “ब्रह्मैव सन् ब्रह्मायैतीत्यादि”
 रिनि । नारदीयस्मृतिरपि “पूर्वाभ्यासवलात् काथ्ये” न
 लोको न च वैदिकः । व्यग्रयुपापः सर्वात्मा जीव-
 न्मुक्तः स उच्यते” इति । ननु अवगमनान्तेणा-

प्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह” साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

“इतरथाऽन्वपरम्परा” सू० ।

“इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्वपरम्परापत्तिरि-
 त्यर्थः । सामग्र्येणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिं-
 सिदंशे स्वप्नेषेण शिष्यमपि भ्रान्तीकृत्यात् सोऽप्यन्यं सो-
 ऽप्यन्यमित्येवमन्वपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति
 कथं जीवनं स्यात् तत्राह” भा०

“चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः” सू०

“कुलालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्-
 कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुवृत्तावपि प्रार-
 ष्ठकर्मवेगेन चेदमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तिस्तिष्ठतीत्यर्थः ।
 ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं
 शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं
 मानमिति वाच्यम् । “व्युत्थाननिरोधसंस्कारद्वयोरभिभव-
 प्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम” इति योगसूत्रतत्त्वसिद्धेः ।
 चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभि-
 भावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।” भा०

“संस्कारलेशतत्त्वसिद्धिः ।” सू०

“शरीरधारणहेतवे ये विषयसंस्कारास्तोषामत्यावशेषात्
 तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्या-
 संस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादि-
 रूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वान् । योगभाष्ये व्यासै-
 स्तथा व्याख्यातत्वात् । “वीतरागजन्मादर्शनादिति”
 न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्तु च
 नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढे-
 खेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्राशुक्तम् ।
 यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठ-
 तीत्याह तत्र धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्वपरम्प-
 राप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजना-
 भावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति” भा० ।
 जीवन्मुक्तिस्ती जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिवृत्तौ
 जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेष-
 क्लेशादिरूपस्य निवृत्तौ । तस्या उपायास्तु अवगमनन-
 योगाभ्यासादयः तन्मोक्तकुलाचाराश्च । “जीव-
 न्मुक्तायुपायस्तु कुलभागौ हि नापरः” इति तन्मोक्तेः ।
 जीवन्मृतं त्वि जीवन्नेव मृतः मृततुल्यः । जीवता कर्तव्य-
 कार्यस्याकारणात् मृतसमे व्यात्मधारौ स हि जीवन्नपि
 वैश्वदेवातिथिभोजनाद्यान्तरेण आत्मनः पोषणेन नित्यका-

य्यंकरणात् नृतसमः। अतएवाह दक्षः “जीवन्तो नृत-
काश्चान्ये य आत्मभरयो नराः” ।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपूर्वत्वात् वा न
न डीपो जीवङ्गन्तृकायां सधवायां “स्त्रीचैतदास्याय
लभेत् सौभगं त्रियं प्रजां जीवपतिर्यशोयुग्मम्” भाग०
६।१८।२० वा कप् जीवपतिकादयोऽप्यत्र ।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् नः डीप्
च । जीवपतिकायां सधवायाम् “ब्राह्मण्याच्च दृष्टायाः
जीवपत्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्” ।
“वाचं विष्टजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति” व्याश्व०
४० १।७।२१।२१ । “तमेतमवेक्षितकशरं वीरमूर्जवस्तुः
जीवपतीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादिभिर्वाग्भिरुपासीरन्”
संत० गोभिलः ।

जीवपत्रप्रचायिका न० जीवस्य जीवपुत्रकस्य पत्न्याणि
प्रचीयन्तेऽस्याम् “नित्यं क्रीडाजीविकयोः” पा० सं० ।
क्रीडायां प्र+चि-भावे ण्वुल् । उदीचां क्रीडाभेदे ।
“जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीडा” सि० कौ० । प्राचां
क्रीडायां त्र पा० सन् प्राचामिति विशेषणात् न पूर्व-
पदस्याप्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः ।

जीवपुत्र पु० जीवः जीवकः पुत्र इव हर्षहेतुत्वात् । (जिह्वापोती)
इच्छभेदे । जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः । २जीवसुतायां
स्त्रियां “सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनी” हरिवं०
१३८३० । जीववत्सादयोऽप्यत्र । “काकवन्त्रा च या नारी
नृतवत्सा च या भवेत् । वक्ष्मपत्या जीववत्सा सा
भवेच्चात्र संशयः” कालीकृतवः । “नृतपूजा जीवपुत्रा धने-
श्वरी” भाग० ६।१८।२१ । शतादृशपुरुषे पु० “कश्चित् पुत्रा
जीवपुत्राः सुसम्यक्” भाग० उ० २८ ।

जीवपुत्रक पु० जीवयतीति जीव-क जीवः पुत्र इव हर्ष-
हेतुत्वात् इवार्थे कन् । (जिह्वापोती) इच्छभेदे । शब्दर० ।
जीवपुष्या स्त्री जीवयतीति जीव-ण्विच् अच्-जीवं जीवकं
पुष्यं यस्याः । इहजीवन्तीवृक्षे राजनि० । जीवः जन्तुः
पुष्यमिव । २जन्तुरूपपुष्ये न० । “अस्माकं शिपिरे तावन्-
निशिताः शस्त्रपाणयः । शत्रूणां जीवपुष्पाणि
विचिन्वन्तु नगेधिव” रामा० सु० ४३३० ।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री-क इत० । १हरीतक्याम् ।
राजनि० । इत० । २जीववृक्षभे ति० ।
जीवभद्र स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५३० । जीवन्तीलतायां
राजनि० । इत० । जीवकुशले न० ।

जीवमन्दिर न० इत० । शरीरे राजनि० तस्य जीवभोगा-
यतनत्वान्त्वात् जीवमृत्वाद्योऽप्यत्र ।

जीवमातृका स्त्री इत० । “कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला
वला । पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः”
विधानपारिजातोक्ते कुमार्यादौ मातृकासप्तके ।

जीवयाज पु० जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज-ण्विच्
भावे अच् । पशुभिर्याजने । “जीवयाजं यजते सोम-
पादिवः” ऋ० १।२।१५ । अस्य भाष्ये “याजयतेर्घञ् षेर-
निटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्
चजोः कुघिण्यण्प्रतोरिति कुत्वाभाव इति” यदुक्तं तत्
प्रामादिकं याजयतेर्हलन्तत्वाभावात् चजोऽप्रसक्तेः “एरच्
पा० इवर्णनादचः एव प्रसक्ते च ।

जीवयोनि स्त्री जीवा जीवन्वती योनिः । सजीवजनौ
“तिर्यङ्मनुष्यविविधादिषु जीवयोनिषु” भाग० १।८।२०
जीवरक्त न० जीवोत्पादकं रक्तम् शाक० त० । स्त्रीणामार्त्तवे
शोणिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्तस्यजीवोत्पादकत्वं
यथाह सुश्रुतः “आर्त्तवं शोणितं त्वान्नेयमग्नोषोमी-
यत्वाद् गर्भस्य, पाञ्चभौतिकञ्चापि जीवरक्तमाहाराचार्याः
विस्तृता द्रवता रागः स्यन्दनं लघुता तथा । भूस्यादीनां
गुणास्ते दृश्यन्ते चात्र शोणिते” ।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं लाति सेवनात् ला-क । सेंह-
लीलतायां राजनि० ।

जीवलीक पु० जीवानां लोकः भोगसाधनम् । १संसारे
“माता पिता गुरुजनः स्वजनो ममेति मायोपमे जनति
कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो ब्रजति कर्म पुरःशरो-
ऽयं विश्रामदृक्षसदृशः खलु जीवलोकः । सायं
सायं वासदृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति ।
त्वक्कान्थोन्यं तच्च दृक्षं पिङ्गकान्तदृक्षं तद्वज्रज्ञातयो
ज्ञातयचेति” । “ममेवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः”
गीता । “जीवलोके संसारोपभोगार्थम्” श्रीधरः । कर्म० ।
२जीवरूपे जने च “महागुणं हरति हि पौरुषेण तदा
वीरोजीवति जीवलोके” भा० व० ३४३० । “आलोकमर्कादिव
जीवलोकः” रघुः ।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव-ण्विच्-अच् कर्म० । वीर-
काकोल्याम् राजनि० ।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः । पाशुपात्ये हेमच० ।
तत्र जीवरक्षादिना वैश्यादेर्दृष्टिरिति तस्य तथात्वम् ।
जीवे वृत्तिः स्थितिरस्य । २जीवनिष्ठे गुणादौ लि०

“जीवहृत्तो त्विमौ शुणौ” भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशाक ५० कर्म० । सालवदेशप्रसिद्धे शाकभेदे । “जीव-
शाकः सुमधुरः दृक्गुणो यस्तिशोधकः । दीपनः पाचनो
बल्यो दृढः पित्तपहारकः” राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्प्रोव शुक्ला चीर-
काकोल्याम् राजनि० । अन्यस्य पक्षतायामेव शुक्लत्वमस्याः
पुनर्जीवन्प्रोव एव तथात्वमिति तन्नामता । [राजनि० ।
जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । अङ्गिनामौषधौ
जीवसंज्ञ ५०जीव इति संज्ञाऽस्य । कामद्विष्टिहृत्ते राजनि०
जीवसाधन न०जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०
जीवसू स्त्री जीव जीपरां सूते सू-किप् । जीवत्पति-
कायां स्त्रियां हेमच० । “जीवसूयोस्त्रभद्रे ! वल्लभौ व्य-
समन्विता” भा० आ० १८६ छ० ।

जीवस्थान न० इत० । मर्मणि हला० ।

जीवहीन ५० “पङ्करो जीवहीनः” विश्वसारतन्त्रोक्ते
पङ्करो मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ प्र० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव-यच् जीवयतेरच् वा टाप् ज्ञा-किप्
संसारणे दीर्घः सा व्यस्यस्य व । १धनुषो शुणे ज्ञायां
२जीवन्तिकायामौषधौ, ३वचायां, ४शिञ्जिते, ५भूमौ
६जीवनोपाये च मेदि० जीव-भावे च टाप् । ७जीवने
जटा० । धनुराकारक्षेत्रस्य दृक्क्षेत्रोभयरेखादृक्क्षेत्रसंलग्ने
क्षेत्रभेदे तन्नामानयनादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रशब्दे
२४०२ प्र० दर्शितम् । दृक्क्षेत्रद्वयव्याप्यपयोगिनी
राशिरूपक्षेत्रस्य जीवा तु क्रमज्याशब्दे २२०२प्र० उक्ता
अधिकं ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्पत्तिप्रकारः सि० शि०
उक्तो यथा

“इटाकुलव्यासदृष्टेन हतं कार्यं दिगङ्गं भलयाङ्कितं
च । ज्यासंख्ययाप्रा नयतेर्लवा ये तदाद्यजीवा धनुरेत-
देव । द्वित्वादिनिर्जं गदनन्तराणां चापे तु दत्त्वोभयतो
दिगङ्गात् । सौयं तदधदधचङ्करज्जोरधं व्यकार्धं निखि-
लानि चैवम् । अथान्यथा या गणितेन वचमि ज्याधार्मि
तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकतिर्दोषु षण्वर्गहीना
मूलं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते
त्रिभज्ये दृक्क्षेत्रके कोटिशुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये
खलु योऽल वाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात् वेद्या ।
त्रिज्याधार्मि राशिज्या तत्कोटिज्या च षट्भागानाम् ।
त्रिज्यावर्गधर्षपदं शरवेदांश्च ज्या भवति । त्रिज्याकतिपु-
थाताम् त्रिज्याकतिवर्गपञ्चतस्य । मूलोनाददृक्क्षेत्रान्मूलं

पट्त्रिंशदं गज्या । गजहयगजेषु ५८७८ निम्नो त्रिभ-
जीवा वा ऽयुतेन १०००० संभक्ता । पट्त्रिंशदं जीवा तत्-
कोटिज्याकतिपुथातान्मूलं त्रिज्यो-
नितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भव-
त्येवम् । क्रमोत्क्रमज्याकतियोगमूलादृक् तदर्धगक-
शिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यानिर्हतेर्दलस्य मूलं
तदर्धगकशिञ्जिनी वा । तस्याः पुनस्तद्वत्भागकानां
कोटेश्च कोटिश्रृङ्गदलस्य चैवम् । अन्यज्यासाधनसूक्तमेवं
पूर्वैः प्रवक्ष्ये ऽथ विगिष्टमस्मात् । त्रिज्याभुजज्याकति-
हीनयुक्ते त्रिज्याकति तद्वत्तयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त
त्रिभखण्डयोज्ये कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् ।
यद्दोःकोटयोरन्तरमिदयोर्यत्कोटिज्योस्तत्क्षेत्रतयोगमूलम् ।
दन्तीकृतं स्याद्भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवधमनेकधा वा ।
दोःकोटिजीवावधरस्य वर्गो दन्तीकृतस्तस्य पदेन तुल्या ।
स्यात् कोटिबाह्वोर्धिवरार्धजीवा वक्ष्ये ऽथ मूलपङ्कणं
विनापि । दोःकोटिज्यामदन्तीकृतार्धभक्ता लब्धत्रिभोव्यो-
र्विधरेण तुल्या । दोःकोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याज्ज्या-
धार्मि वा कानिचिदेवमत्र । रूगोऽङ्केपुपङ्ग्वेन (६५६६)
वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः क्षुणा
त्रिषष्ठेपु- (५७३) विभाजिता । तदैक्यमपजीवा स्यादन्तरं
पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षट्तिरन्यास्ततस्ततः ।
व्यासार्धेऽष्टगुणाव्यग्रितुल्ये खुनेवतिर्ज्याकाः । कोटि-
जीवा शताभ्यस्ता गोदक्षतिथि (१५२६) भाजिता । दोःकोट्यो
स्याद्द्व्यङ्कवेदांश्च (४६७) हीना तद्योगसंभिता । तदप्यज्या
तयोद्यापि विधरे पूर्वशिञ्जिनी । तत्त्वदन्ता २२५नगं-
शोना एवमन्ताद्यशिञ्जिनी । ज्यापरम्परयैवं वा
चतुर्विंशतिमौर्विकाः । चापयोरिदयोर्दोःकोट्यो मिथः-
कोटिज्याकति । त्रिज्याभक्ते तयोरेक्यं स्याच्चापैक्यस्य
दोःकोट्यका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोःान्तरसंभिता ।
अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदित । समास-
भावेना चैका तथान्यानन्तरभावेना । व्याज्याचाप-
भागानां प्रतिभागज्याकाविधिः । या ज्यानुपाततः सेट-
व्यासार्धं परिणय्यते । व्याज्यादोःकोटिजीवाभ्यान्निव
कार्या ततो रुद्धः । भावेना खुरुदप्यज्या दृष्टे व्यास-
दले स्फुटाः । स्फूलं ज्यानयनं पाश्चात्तिह तद्दो-
दितं मया । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः
दृग्गमा च सा । सद्विशेषाधुना नत विवेकाद्विष्टयो-
न्यतः” । तत्र तावदाचार्याणां पदवीमित्यादि शाकपञ्चकं

सममम् । अथ गणितेन ज्याज्ञानार्थं मूलभूतज्याचतु-
ष्कसिद्धप्रकारमेवाह । तत्प्रकारो हि बीजगणित-
क्रियया । त्रिज्यार्धं राशिष्वेत्यादि । त्रिज्यार्धेन
१७।८ त्र्य्या त्रिंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः
कोटिज्या षट्तिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं पञ्च-
चत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ त्रिज्यावर्गात्
पञ्चगुणात् त्रिज्याकतिवर्गपञ्चघातस्य मूलेन हीना-
दष्टदृष्टात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ वा गज-
हयगजेषु ५८७८ निम्नी त्रिज्याऽयुतेन १०००० भक्ता षट्-
त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत्
कोटिज्याद्वाञ्चतुष्पद्मादंशानां ज्या । तथा त्रिज्यावर्गस्य
पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतुर्भक्तं सदष्टादशभागानां
ज्या भवति । तत्कोटिज्याद्वाञ्च द्विसप्ततिभागानाम् ।
अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमेत्क्रमज्येत्यादि । कोटि-
ज्योना त्रिज्याभुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना
त्रिज्याकोट्युत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य-
योश्च वर्गयोगपदद्वयं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् ।
अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातद्वयस्य मूलं तदर्धंशक-
शिङ्गिनी स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमुत्पन्नज्याया
अपि कोटिज्या सा तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेव-
मन्यास्तदर्धंशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः ।
तद्यथा । यत् चतुर्विंशतिज्यास्तत् त्रिज्यार्धमष्टमं
ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या
द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धंशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ ।
तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २
द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयादायं १ तयोर्विंशं च २२ ।
विंशतितमादृशं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम्
५ एकविंशं च १८ । द्वाविंशादेकादशं ११ तयोदशं
च १२ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ
द्वादशात् षष्ठं ६ सप्तादशं च १८ । षष्ठात् तृतीयं ३
मेकविंशं च २१ । अष्टादशाक्षयम् ८ पञ्चदशं च १५ ।
त्रिज्या चतुर्विंशतिमिति । एवं किल पूर्वैरन्यज्यायाङ्गन-
सुक्तम् ! इदानीं विनायुत्क्रमज्यायाभिनयप्रकारेणाह ।
त्रिज्याभुजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन
त्रिज्याकतिरेकतोनान्यत् युता । द्वे चार्धिते । तयोर्मूले ।
आद्यं भुजोनखाङ्गंशानां द्वावज्या ज्ञा । द्वितीयं भुजा-
न्खाङ्गंशानां द्वावज्या । एवमतोऽन्यन्याः । तद्यथा ।
अष्टमात् षोडशं १६ ज्यार्धम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं

च २० । चतुर्थादृशम् १० । चतुर्दशं च १४ । एव
सर्वाण्यपि । प्रकारान्तरमाह । यद्देज्योरनरमित्यादि ।
इष्टदेज्योरनरमित्यादिनां कोटिज्योश्च यत् तयोर्विंशं
एवं भुजयोरनरमित्यादि ज्ञा भवति । एवमन्ययोर-
न्यान्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याष्टमी ८
देज्यो । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां
प्रथमेत्यादि । तथा देःकोटिज्योरनरवर्गद्वयस्य मूलं
देःकोटिभागान्तरमित्यादि ज्ञा स्यात् । तथाष्टमी ८
देज्यो । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४
स्यादित्यादि । अथ मूलग्रहणक्रियया विनापि देःके-
टिभागान्तरज्यायनमाह । देज्योर्कतिरित्यादि । दो-
ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः । तस्य त्रिज्यायाश्च विवरं
देःकोट्यनरस्य ज्ञा स्यात् । कानिचिदेवमत ज्यार्धाणि
साध्यानि । तद्यथा । यत् किल त्रिंशज्यार्धाणि तत्
त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् ।
शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षट्त्रिंशज्या द्वादशम् ।
तत्कोटिज्याष्टादशं ज्यार्धम् । अष्टादशभागानां ज्ञा
षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशतिमिति । क्रमेत्-
क्रमज्याकतिथोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्
पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं
चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टा-
दशाक्षयमेकविंशं च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति
नान्यानि । अत उक्तं कानिचिदेवमस्मेति । यद्देज्यो-
रनरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चमेका देज्यो ।
नवममन्या । आभ्यां यद्देज्योरनरमित्यादिना प्रका-
रेण भुजयोरनरमित्यादि ज्योत्पद्यते । तच्च द्वितीयं ज्यार्धम् ।
तत्कोटिज्याष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमेत्क्रमज्याकति-
थोगमूलादित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्या-
चतुर्दशं सिध्यन्ति । अथ ज्ञाभावना । सा च द्वेधा ।
एका समासभावना । अन्यान्रभावना । तदर्थमाह ।
खगोक्तेषु पुण्ड्रेणेत्यादि । यत् किल यद्यत्रिवेदामि
१४१८ त्र्य्या त्रिज्या नवतिथ ज्यार्धाणि तत् ताव-
दुच्यते । तत् मूलभूतज्यानां मध्ये काचनेष्टा भुजज्या
तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाप्या । भुजज्या खतयपट्टिपु-
रस्व ६५६८ विभागेन रहिता काव्या । कोटिज्या तु
द्वयगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भाज्या । तयोरेकं तदपज्या ।
अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिंशत्संख्याकं
१० ज्यार्धम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्संख्यम् ।

तस्याद्वात्रिंशत्संख्यमित्यादि । अन्तरभावनया त्वेकौन-
त्रिंशमष्टाविंशमित्यादि । पूर्णं दोर्जां कोटिज्जां
त्रिज्जां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेवं षट्ः ६० स्यात् ।
अथ यदि सैव त्रिज्जा चतुर्विंशतिज्जांवांनि तदर्धमाह ।
कोटिजीवाशताभ्यस्तेत्यादि । अत्रापि त्रिज्जार्धमष्टमं
ज्जार्धं सा भुजज्जा । षोडशं कोटिज्जा सा को-
टिज्जा शतगुणा गोदस्रतिथि(१५२६) भाजिता । या तु
दोर्जा सा तु निजेन सप्ताङ्गवेदांगेन ४६७हीना कार्या ।
यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्जार्धं भवति ।
वदन्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एवं समासभावनया
नवमादशमं दशमादेकादशमित्यादि । तथान्तरभावनया
सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि । एवं प्रथमं सप्तांशो
नं तत्तद्वद्वत् २५मितं भवति । अथवा पूर्णं ० दोर्जां
त्रिज्जां च कोटिज्जां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव । ततः
समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति । अथ वा
त्रिज्जां दोर्जां प्रकल्प्य पूर्णं कोटिज्जां च प्रकल्प्य
साध्यते तदा त्रयोविंशत्तद्वत् तस्यादन्तरभावनया द्वाविं-
शम् २२ । ततोऽप्येकविंशम् २१ । एवमखिलान्यपि
निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि ।
इष्टयोश्चापयोर्ये दोर्जे ते कर्णभूमौ स्थाप्ये । तयोरध-
स्तात् कोटिजे च । ततः प्रथमकोटिज्जा द्वितीयदो-
र्जाया गुण्या । ततो द्वितीयकोटिज्जा प्रथमदोर्जाया
गुण्या । द्वे अपि त्रिज्जाभाजे । फलयोः समास-
श्चापैक्यभुजस्य ज्जा भवति । अन्तरं चापान्तरस्य ज्जा
भवति । इयं सिद्धज्जातोऽन्यज्जासाधने भावना ।
तद्यथा । त्वत्त्वभावनया प्रथमज्जार्धस्य प्रथमज्जार्धेन
सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैवं चतुर्थ-
मित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः समा-
सभावनया पञ्चमम् । अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि ।
अष्टमव्यासार्धं ज्जाज्ञानार्थमाह । आद्यज्जाचापभागा-
नामित्यादि । यावद्भिरंगैरेका ज्जा लभ्यते ते आद्यज्जा-
ज्जाचापांशः । प्रतिभागज्जाकारिधिरिति । तिस्र-
पञ्चभि ५७३ भक्तात्यादिना प्रायुक्तप्रकारेणैकभागस्य
ज्जामानीय तद्भावनतो भागद्वयस्यैवं तेषां भागानां
ज्जा साध्या साभीष्टत्रिज्जा हृता वलनलाविविह्वलिभि
३४३८ भक्ता प्रथमज्जा स्यात् । तस्यास्त्यैव सह भाव-
नया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति” प्रमिताक्षरा ।

जीवातु ५० जीवयति जीव-णिच्-कर्त्तरि आतु, जीवत्य-

नेन जीव-करणे वा आतु । १ अत्र २ जीवनौपधे ३ मृत-
संजीवनौपधे च भावे आतु । ४ जीवने । मेदि० “रे कृत् !
दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विश्वज मृद-
सुनौ कृपाणम्” उत्तरच० । “आर्त्तया पुनर्जीवातवे न
मर्त्तवे” ताण्ड्य० ब्रा० १।५।१८ । जीवितमिति भाष्योक्तेः
तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्थे तवे वा-
दीर्घः । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितमित्यर्थकता
तच्च तवेप्रत्ययान्तत्रयैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् ५० जीवातु+मत् । आयुष्कामेष्टौ देवता-
भेदे “आयुष्कामेष्टां जीवातुमनौ” आश्व० श्रौ० २।१०।
२ । “जीवातुमनौ सव्योपयुपस्था” २।१६।१६ ।

जीवात्मन् ५० जीवति जीव-णिच् कर्म । प्राणसञ्चार-
युक्ते आत्मनि प्राणिनि । “संयोगो योग इत्युक्तो
जीवात्मपरात्मनोः” योगशा० । “जीवात्मन् ! पश्य भद्रं
ते मातरं पितरञ्च ते” भाग० ६।१६।२ ।

जीवादान न० इत० । “व्ययोगस्तु भयोराध्यानं परिकर्त्तिका
परिष्ठावाः प्रवाहिका हृदयोपसरणमप्रहोऽभियोगो
जीवादानमिति नय व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति”
सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापङ्गे दे तच्च वमनविरचनव्या-
पङ्गे देः यथोक्तं तत्रैव

“अथातो वमनविरचनव्यापङ्गिकित्तिं व्याख्यास्यामः ।
वैद्यातरनिमित्तं वमनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वम-
नस्याधोगतिरुद्धं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यसुभयोः
सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिदोषापहृतत्वं
यातशूलनयोगातियोगौ जीवादानमाध्यानं परिकर्त्तिका
परिष्ठावः प्रवाहिकाहृदयोपसरणं विवन्ध” इति ।

जीवाधार ५० इत० । हृदये हेमच० । “हृदयं तस्याहृद-
यम्” छा० ८० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जीवान्तक ५० जीवमन्त्यति अन्ति-नामधा० ण्वुल् । जीवनार्थं
प्राणिनाशके शाकुनिके अमरः २ प्राणिनाशकमात्रे त्रि० ।

जीवाङ्गपिण्डक ५० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रस्तराशिकलानां
१८०० शतानामष्टमे मागे २२५ यथाह सू० सि० “राशि-
लिप्ताष्टमो भागः पथसं ज्जाङ्गं सुचरते” तत्तद्विभक्तौ लब्धो
नमित्तं तद् द्वितीयकम् । आद्योनेवं क्रमात् पिण्डान्
भक्त्वा लब्धोनसंयुताः । खण्डकाः स्युस्तुर्विंशज्ज्जार्ध-
पिण्डाः क्रमादमी” । “एकराशिकलानामष्टादशशता-
नामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्वमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्जाङ्गं सम्पू-
र्यजीवाङ्गपिण्डकः कथ्यते तदभिज्ञैः” रङ्ग० । अत्र

चक्रार्द्धस्य धनुराकृतित्वात् तत्रोभयपार्श्वस्थरेखासंलग्न-
सरलरेखायाः व्याकृपत्वात् तस्यार्द्धस्यैव लाघवेन शास्त्र-
कारैर्ग्रहणेन तदीयार्द्धस्य पिण्डसंज्ञा कृतेति बोध्यम् ।
जत्रार्द्धपिण्डोऽप्यत्र । [राजनि० ।

जीवान्ना स्त्री जीवमात्राति व्या+ना-क । सै'हल्यां लतायां
जीवास्तिकाय पु० व्यङ्ग्यतसिद्धे जीवपदार्थे व्यङ्ग्यच्छब्दे
दृश्यम् । जीवशब्दे चोक्तमायः ।

जीविका स्त्री जीव-क कन् घट इत्त्वम् । १जीवनोपाये
व्याजीवने । २जीवनीयत्वे मेदि० ।

जीवित न०जीव-भावे क्त । १जीवने प्राणधारणे "जीवित-
नाथो भवेत्तस्याः" शा० द० "नाभिनन्देत मरणं नाभि-
नन्देत जीवितम्" जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यत-
स्ततः" मनुः । कर्त्तरि क्त । २जीवनयुक्ते त्रि० । माङ्-
मत्वा सत्यमख्यानं जीवितास्मीति लज्जिता" रघुः ।

जीवितकाल पु० इत० । आद्युपि प्राणधारणसमये व्यसरः ।
जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा-ज्ञानं यस्याः ।
नाद्याम् । राजनि० । तस्यास्यजने हि नरस्य जीवनज्ञानात्
तथात्वम् ।

जीवितेय पु० इत० । १प्राणनाथे यमे २चन्द्रे ३सूर्ये च
शब्दरत्ना० । ४जीवातौ हेमच० । ५जीवितेचरे त्रि०मेदि० ।
"राममनाधारेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्भिरचन्दोचिता जीवितेश्वरसं तं जगाम
सा" रघुः । चन्द्रसूर्ययोश्च देहमध्यस्थेऽपिङ्गला-
नाड्योः स्थित्या प्राणसञ्चारणहेतुत्वात् तथात्वम् ।
"इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" शा०
ति०५ पटले उक्तम् । इडाशब्दे ८२०ष्ट० दृश्यम्
इडाशब्देऽनुकृतात् प्रसङ्गात् इडापिङ्गलयोः स्वरू-
पादिकमलोच्यते "इडा यामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा
पिङ्गलापरे" शा० ति० "या वामसुषुम्णसंज्ञा या
क्षिप्यति सुषुम्ण्या । दक्षिणं सुषुम्णाश्चित्र धनुर्वक्त्रा
हृदिस्थिता । वामांसजन्तुनरगा दक्षिणानासिकाभि-
यात्" । तथा दक्षिणसुषुम्ण्या नासयोर्वामरन्ध्रगा"पदा-
र्यादर्शयतवाक्यम् । तन्वातरेऽपि "सुषुम्णाकलितापीडा-
सुषुम्णं दक्षिणमस्थिता । हृत्ता दक्षभागस्य जलमध्यममा-
स्थिता । दक्षिणानासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे ।।
वामसुषुम्णसंज्ञा तथाप्रा सव्यनासिकानिति" अन्वयोः
स्वरूपसंज्ञं योगार्णवे "इडा च शब्दस्वकुन्दाभा
तस्याः सव्ये व्यवस्थिता । पिङ्गलाऽवितरक्ताभा दक्षिणं

पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेऽधोः क्रमेण सूर्या-
चन्द्रमयोः स्थितिरुक्ता भवति" पदार्थादर्शः ।

जीविन् त्रि० जीव-णिनि । १प्राणधारके प्राणिनामे
२जीवनोपाययुक्ते च । जीविनां दाहणो रोगः
कर्म्मभोगः शुभाशुभः । भक्तो वैद्यक्तं निहन्ति हरि-
भक्तिरसायनात्" ब्र०वै०गण०ख० । तत्र कालेन जादने
मानवा दीर्घजीविनः" । "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःख-
जीविनः" मनुः । "पश्चान्तु शूद्राः क्षत्रिजीविनश्च" भूतानां
प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनुः क्षियां
डीप् "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्कानिरोतयः । यन्-
दीयाः प्रजास्तस्य" रघुः ।

जीवेष्टि स्त्री जीवोद्देशिका इष्टिः । दृढस्मृतिसव्ये शब्दार्थवि०
जीवोत्पत्तिवाद पु० जीवस्य सङ्कर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः ।
पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीव्यासोद्भवसाधने पादे तत्र हि
"ब्रह्मणो वासुदेवाख्याज्जीवः सङ्कर्षणाभिधः । जायते च
मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः । व्यहङ्कारोऽनिरुद्धा-
स्यस्त्वारो विश्वरूपकाः । वासुदेवाराधनादौजायते बन्ध-
मोक्षणमिति" । तदेतन्मतं शा०सू०भा० निराकृतं यथा
"उत्पत्त्यसम्भवात्" सू० ।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् देहरोऽभि-
मतस्तेषां पञ्चः प्रत्याख्यानः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता
चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पञ्चः प्रत्याख्या-
यते । ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवैश्वरः प्राक् नि-
र्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च
कृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पञ्चः
प्रत्याचिख्यासित इति । उच्यते । यद्यप्येवंजातीयो-
ऽंशः समानत्वाच्चविशेषादगोचरो भवत्यस्ति त्वंगानरं
विशेषादस्यानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानारम्भः । तत्र
भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जन-
ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्व, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभक्त्य
प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्यु-
म्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च वासुदेवो नाम
परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम
मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा
प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य, तमिष्यन्तु तं भग-
वन्तगभिगमनोपादानेजत्रास्वाध्याययोगैर्वर्धयतमिहा क्षीण-
क्षो भगवन्मेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तापयुज्यते
योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रविष्टः परमात्मा

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यायस्थित इति, तच्च निराक्रियते, “स एकधा भवति त्रिधा भवति” इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात् । यद्यपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमन-न्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिसुख्यो-रीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत् पुनरिदं दृश्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्ना-ज्ञानिरुद्ध इति । अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् पर-मात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अति-त्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वा-दयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्त्व भगवत्प्राप्तिमोक्षः स्यात्, कारणाप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधि-ष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्तिं “नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च” तस्मादसङ्गतैषा कल्पना” भा० ।

“न च कर्तुः करणम्” सू० ।

“इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, कस्माच्च हि लोके कर्तुर्देव-दत्तादेः करणं परमाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः ‘कर्तृजीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकसुख्यते कर्तृजाच्च तस्मादिनिरुद्धसंज्ञकोऽह-ङ्कार उत्पद्यते” इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः । न चैवम्भूतां श्रुतिरुपलभामहे” भा० ।

“विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः” सू० ।

“अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभि-प्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यशक्तिबल-वीर्यतेजोऽभिरैश्वर्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्रयि, तस्मा-न्नायं यथावर्णितं उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति । अ-लोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभि-प्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्व-संस्तीति, ततोऽनेकेश्वरस्यनानर्थक्यम्, एकैर्नैश्वरेणेश्वर-कार्यसिद्धेः । सिद्धान्तज्ञानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्रायः एक-स्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्यु-म्नाज्ञानिरुद्धस्य, धृतिशयाभावात् । भवितव्यं हि

कार्यकारणयोरतिशयेन यथा सृष्टद्वयोः । न क्लृप्त्यति-शये कार्यं कारणमित्यवकल्पते न च पञ्चरात्रविद्वान्ति-सिर्वांसुदेवादियु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारत-न्यततः कश्चिद्देवोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुः-सङ्ख्या, ब्रह्मादिसम्बन्धपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यू-हत्वावगमात्” भा० ।

“विप्रतिषेधोच्च” सू० ।

“विप्रतिषेधस्यास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुण-गुणित्वकल्पनादिलक्षणः । ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यते-जांसि गुणाः आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादि-दर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं अयो-ऽलम्बा शाखिल्य इदं शास्त्रम् अधिगतवान् इत्यादि-वेदिनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्” भा० जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्ति-मत्त्वं तत्रैव २२७। ३ पादे समर्थितं यथा

“चराचरव्यपात्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भाव-भावित्वात्” सू०

“स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो ऋतो देवदत्त इत्येवं जातीयकान्त्वौक्तिकव्यपदेशाज्जातकर्मादि-संस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्विद्वान्तिः, तामपह-दासः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोप-पत्तेः । शरीराहुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तर-गतेष्टानिष्टाप्राप्तिपरिहाराथौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम् । श्रूयते च “जीवापेतं वाव क्लृप्तं स्त्रियते न जीवो स्त्रियते” इति । ननु लौकिक जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितं, भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं सुखो यदमेजया भाक्त इति, उच्यते । चरा-चरव्यपात्रयः । स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममर-णशब्दौ, स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च स्त्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ सुखौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते तद्भावभावितात् । शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः । नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो ऋतो वा जैनचिदुपलक्ष्यते । “स वा ख्यं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रा-न्तु स्त्रियमाण” इति च शरीरसंयोगविशेषनिमित्तावेव

जन्ममरणशब्दो दर्शयति । जातकर्मोदिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परमादात्मनः उत्पत्तिर्विद्यदादीनामिवास्ति नास्ति येत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयो तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न क्तः इत्येतदनेन सूत्रेणाधोच्यते" भा० ।

“नात्माऽऽनुतेर्नित्यत्वाच्च तास्यः” सू० ।

“अस्यात्मा जीवास्तः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धो, स किं व्योमादिवदेवोत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विदुब्रह्मण देव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः कासुचित्श्रुतिष्वग्नविष्णुलिङ्गादिनिर्दर्शनैर्जीवात्मानः परमात् ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते कासुचित्तत्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायते इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । (एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयस्यपरुध्येत । न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातं, लक्षणभेदात् । अपहृतपाप्मत्वाद्विधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारात्मसिद्धिः । यावान् हि व्याकाशादिः प्रविभक्तः सर्वे विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्म सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति" भा० ।

अपि च “यथानेः क्षुद्रा विष्णुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” इति प्राणादेर्भाष्यजातस्य सृष्टिं शिवा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तृणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शक्तिः । “यथा सुदीप्तात् पावकात् विष्णुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति स्वरूपास्तथाक्षराद्विधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति” इति च जीवात्मानुत्पत्तिप्रलयावुच्येते स्वरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना स्वरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् । न च कचिदश्रवणमन्यत् श्रुतं वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्द्रस्य सर्वतोपसृहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते

ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्तु प्रदेशेषु । ननु कचिदश्रवणमन्यत् श्रुतं न वारयतोऽप्युक्तं, सत्त्वं श्रुतं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति यदामः । कस्मात् नित्यत्वाच्च तास्यः । चण्डादजत्वादित्येव । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः “न जीवो जियते” “स वा एष सज्जानजः” “आत्माऽजरोऽमृतोऽभवो ब्रह्म” “न जायते जियते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः” “तत् क्षुद्रा तदेवातुप्राविशत्” “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः” “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवर्जयति । ननु प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं व्यलोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” इति श्रुतेः, बुद्ध्यादुपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्यैव घटादिसम्बन्धनिमित्तम् । तथा च शास्त्रम् “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः” इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य स्वतोऽस्यैकानेकबुद्ध्यादिभयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वस्यास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्तप्रा तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्वीमयो जालम् इत्यादिवदुद्भवम् । यदपि कचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धाच्चेतव्यम्, उपाधुत्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति । तदा च दर्शयति “प्रज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः सृष्ट्याव तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संजास्ति” इति । तद्योपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव “मा भगवान्सोऽहमापीयदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संजास्ति” इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, “न वा अरे अहं ब्रवीष्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्तिवर्मा मात्मासंसर्गस्तस्य भवति” इति । प्रतिज्ञानुपरोधादप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदादप्यनयोपाधिनिमित्त एव । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । यस्माच्चैवात्पद्यते प्रवि-

लीयते वेति" शरीरकसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्यः ।
जोवोपाधि पु० इत० । १ स्वप्रसुप्तमिजापदवस्थासु । तयो
हि जीवस्योपाधयः । तत्र सुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कार-
वाहितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रदासनामयं
बिङ्गशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसं-
सृष्टं स्थूलशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितसुप्-
त्प्रदेरुपाधित्वम् । "कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरौश्वर" इत्युक्तेः अज्ञानस्य स्वव्यतिशक्तिभेदे च
तस्यास्तु समष्टिज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायो-
पाधिरयं जीवोक्तविद्योपाधिरौश्वरः" इत्यादौ मायावि-
द्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोपाधि स्त्री इत० । जीवतो मेपादेरोमणि "पवित्तम-
स्मिन् करोति युक्तं जीवोपाधिनाम्" कात्या० श्रौ० ६।
२।१६ । "जीवन्मोपरोमनिमित्तसूत्रानिमित्तम्" कर्कः ।
जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १ हरीतक्याम् २ जीवन्त्यां
३ गोरुदुग्धयाञ्च राजनि० ४ जीवोपाधये त्रि० जीवो-
पायं तु भगवान् सम किञ्चित् करोतु सः" हरिवं०
२६३० ।

जु रंइसि भा० पर० अक० अजिट् । जवति । अजौघोत् ।
जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति ते अजी-
जवत् त ततः सनि०जजावयिषति । अस्य परस्मैपदत्वं
गतिकर्मत्वञ्च निघण्टूक्तम् "जयति जवति" इत्युप-
क्रमे इत्येते गतिकर्माण इत्युक्तेः । वेदे गणव्यव्यासः
"वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।१८।३ । "येन
न यातमपां जुनाम" १।१८।५ । अयं धातुः ऋ०
भाष्ये सौत्र इति साधवः । दीर्घान्तोऽपि । "वातो न
जुतः स्तनयद्भि रभ्यः" ऋ० ४।१७।१२ ।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अजिट् । जवते । अजोष्ट ।
जुजुवे । "यद्भि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति०
सं६।१।७।२ ।

जुग त्यागे भा० पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अजुङ्गीत्
जुजुङ्ग । कर्मणि इदित्वात् जुङ्गते ।

जुगुप्सन न० गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे ल्युट् ।
१ निन्दने अग्रः । कर्त्तरि युच् । २ निन्दाशीले
ति० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे अ टाप् ।
निन्दायाम् अग्रः । सा च वीभत्सरस्य स्थायिभावः
ज्ञानरसव्यभिचारिभावश्च । यथोक्तं सां० द० "अवि-

रुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमन्वयाः । आस्तादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । रतिर्हाम्य
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जगुप्सा विस्मयश्चेत्य-
मष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" रसभेदे स्थायिभावभेदादुक्ता
"दोषेच्छणादिभिर्गर्हा जगुप्सा विमयोङ्गवा" तां लक्ष-
यित्वा "शृङ्गारवीरयोर्हामोवीरे क्रोधस्तथा मतः ।
शान्ते जगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः"
देहजगुप्सा च शौचकार्यं यथोक्तं पात० सू० भा०
"शौचात् स्वाङ्गजगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "साङ्गे
जगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभि-
षङ्को भवति किञ्च परैरसं सर्गः कायस्वभाववल्लोकी
स्वमपि कार्यं जिह्वासुष्टंज्जलादिभिराज्जालयन्नपि काय-
शुद्धिपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संख्यते"
भा० । देहे जगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्द-
नीयत्वे हेतुः विवेकचूडामणायुक्तो यथा "मज्जास्थिभेदः-
पलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् । पादोरुवचो
भुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन
तु देहपंस्थितिसुपवर्ण्य "इत्येतदस्थिरं वर्णं यस्य
मोक्षाय कथ्यते" इत्युक्तं व्याख्यातं च मितम् ।

"इतीदृशमस्थिसंज्ञायाद्वारवधमेतदगुचिनिधानं वर्णास्थि-
रमिति यस्य बुद्धिरसौ हती पण्डितो मोक्षाय समर्थो
भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्भौक्षोपायत्वात्
अस्थिमूलपुरीषादिप्राचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत
एव व्यासः "सर्वागुचिनिधानस्य कतन्नस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि हते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नामास्य
कायस्य यदन्तस्तद्विर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं
शुनः काकांश्च धारयेदिति" । तस्मादीदृशकुलितशरीर-
स्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् ।

जुगुर्वणि त्रि० गृ-सुतौ यङ्लुकि क्तिपि वेदे नि० वन-
संभक्तौ इन्-णत्वम् इत० स्तोत्राणां संभक्तरि । "मन्द-
जिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८ । [तत्पार्थे पुं० राजनि०
जुङ्ग पुं० जुगि-अच् । दृढदारकहस्ते अग्रः । खलु । जुङ्गक
जुङ्गा स्त्री जुगि-अच् । दृढदारकहस्ते रमानाथः ।
जुटक न० जट-संहतौ अच् संज्ञायां कन् प्रथो० । जटायं
शब्दर० । [स्थाने पिस्त्राभेदे शब्दर० ।

जुटिका स्त्री जट-संहतौ वा० कुन् प्रथो० । (भुंटी)
जुड प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् । जोडयति ते अजुजुङ्गत् ।
जुड वम्भे (जोडादेकोया) । तदा० जुटा० पर० सेट् । जुडति

अजुडोत् जुजोड । धजि जुडः । [धजि जोडः ।
जुड गतौ त० पर० सक०सेट् । जुडति अजोडोत् । जुजोट ।
जुत दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोतिट ।
जुजुते । अदित् अजुजोतत् ।

जुन गतौ त० पर०सक०सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।
जुस्वक पु० वरुणे “पृथिवीं तृचा जुस्वकाय स्वाहा” यजु०
२५।६। “जुस्वकाय वरुणाय” वेददी० “प्रत्येव तिष्ठति
जुस्वकाय स्वाहेत्यवष्टय उत्तमामाहुतिं जुहोति धरुणो
वै जुस्वकः” शत० ब्रा० १२।३।६।५।

जुर्व पु० वधे भ्वा० पर० सश० सेट् । जुर्वति अजूर्वीत् । जूर्त्तः
जूर्तिः । क्तिप् जूः ।

जुल पेपणे चु० उभ०सक०सेट् । जोलयति ते अजुजुलत् त
जुवस ति० सो०जु-वा० अद्युत् किञ्च । वेगवति । “आ नः
सोमः सहो जुवो रूपम्” ऋ० ६।६५।१८ ।

जुष तृप्तौ अक०तर्के सक० वा चु०उभ०पक्षे भ्वा० पर०सेट् ।
जोषयति ते जोषति अजुजुषत् त अजोषीत् ।

जुष हर्षे अक० सेपायां सक० तदा० आ० सेट् । जुषते
अजोषिष्ट जुजुषे जुषमाणः । ददित् । जुष्टः । जीत्
वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । “पौलस्त्योऽजुषत युचं विपक्ष-
वन्तुः” भट्टिः “यत् देवासो अजुषन्ति विश्वे” यजु०
४।१। “इन्द्र ! जुषस्व प्रवह” अथ० २।५।१। “अजा-
सेकाम्-अजोहोत्ये को जुषमाणोऽनुशते” श्वेताश्वतरोप०।
“एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्” भा० व० १२५।६६ स्त्रो० ।
“सत्त्वं जुषाणाय भवाय देहिनात्” भाग० ८।५।२३ ।
“परजुष्टनयान्निवर्त्तमानः” दीधितिः । आर्षे गणव्य
त्यसात् अदादित्वम् । “देवा नाश्रद्धानाद्भि हविर्जुषन्ति”
भा०व० १२७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः । “पारिजातगुणान्
मत्वां जुषन्ति यदि नारद ! । देवानां मानुषाणां च न
विशेषो भविष्यति” हरिवं० ७२७२ । लेटि जोजिषत्
“तुपेगसस्करति जोजिषद्भि” ऋ० २।१५।१ । “जुषी
प्रीतिरिवनयोः लेष्टाङ्गमसः । विकरणः सिप् । इडा-
गमय” भा० । प्राय पवर्गपूर्वकस्य प्रादिद्योत्यतत्तदर्थयुक्ते
सेवनादौ ।

जुक्क क पु० जु-कक् ततः संज्ञायां कन् । यूपे शब्दच० ।

जुष्ट न०जुष-कर्मणि क्त । १।उच्छिष्टे । सेविते ति० जेदि०
“परजुष्टनयान्निवर्त्तमानः” दीधितिः । “पुण्यो महाब्रह्म-
समूहजुष्टः” भट्टिः । [सेवने न० ।

जुप्र ति०जुष-कर्मणि क्यप् । १सेव्ये भावे क्यप् । २अवश्य-

जुहुराण पु० । ऊर्च्-सन्-आनच् सनो लुक् ऋतोपच ।
१चन्द्रे पु०उज्ज्वल० । २कौटिल्यकारिणि ति० । “युयो-
ध्यसज्जुहुराणमेनः” व० ६० । “जुहुराणं कुटिल-
कारिणम्” भाष्यम् ।

जुहुवान पु० ऊ-कर्मणि कानच् । १अग्नौ २वृक्षे च । सं-
क्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्थैव तदर्घता
हृक्केसद्रूपसिद्धेस्तदर्थनौचित्यात् अतस्तत्र लिपिकर-
प्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः
समुचितः ।

जुह्व स्त्री जुहोत्यनया ऊ-क्तिप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यच्चिरे
सुगात्र्ये पातभेदे सा च पलाशवटिता “पलाशी जुह्वः”
कात्या० श्रौ० १।१।२४ । “जुहोत्यनया जुह्वः सुह्वः
सा च पलाशी पलाशवृक्षकाठनिर्मिता” कर्कः । “यस्य
पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति” श्रुतिः ।
“पर्णमयी पलाशकाठमयीत्यर्थः” । एषा चानारभ्याधी-
ताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं ताण्ड्य० ब्रा० ।

“अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन
क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य
प्रथमाधिकरणे पर्णवाक्यसुदाहृत्याभिहितः । “प्रकृतौ
पिक्तौ वा साद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः । प्रकृतेरेव वा
तुल्याद्वचनादुभयोरसौ । जुह्वमाश्रित्य पर्णत्वविधिः
प्रकृतिनालगः । चोदकेनोभयप्राप्तेर्विक्तौ विधिनात्र
किम्” । अनारभ्य श्रूयते “यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स
पापश्लोकं शृणोतीति” । तत्राव्यभिचारितक्रतुसम्बन्ध-
वर्ती जुह्वमाश्रित्य तद्वैतुः पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते ।
या जुह्वः सा पर्णमयीति वाक्यञ्च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्य-
मेव प्रवर्त्तते उभयत्वाश्रयभूताया जुह्वः सत्त्वात् ।
तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते,
ब्रूमः किमयं विधिविक्तौ चोदकात् पूर्वविधिते
पश्चाद्वा । नाद्याः, आश्रयभूताया जुह्वः चोदकमन्-
रेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव
चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिवैषम्यादयं विधिः
प्रकृतिनालगः” । जुहोत्यस्यां दिशि-आधारे क्तिप् ।

२प्राग्देशे प्राङ्मुखतयैव होमकरणात् तत्राज्ञायात् ।

जुह्वरा(वा)ण पु०जुह्वं र(व)णति र(यण-अण्) । १अध्वर्युः
२अग्नौ । ३चन्द्रे विश्वः । [वः । अग्नौ शब्दः ।

जुह्वत् पु० जुह्वपातं होमोद्देश्यतयास्वस्य मतृप् वा० मस्य
जुहोति स्त्री जु-धात्वर्थनिर्देशे श्रुतिप् । होमभेदे “यजति

जुहोतीनां कोविशेषः" कात्या० श्रौ० १।२।५। इति
मन्त्रे यजतिलक्षणमुक्त्वा "उपविष्टहोमाः स्वाहा-
कारप्रदाना जुहोतयः" १।२।७ इति लक्षितम् । "उपवि-
ष्टेन कर्त्ता होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण
प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः
स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते" कर्कः
अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी । "क्षरन्ति
सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः" मनुः ।

जुह्वास्य पुं जुहूरास्यमिवास्य । होमीयवङ्गौ । "हव्यवाहो
जुह्वास्यः" ऋ० १।१२।६ । [जृतः ।

जू गतौ सौत्व० सक० प० सेट् । जवति अजाधीत् जुजाव ।
जू स्त्रीसौ०जू-गतौ यथायथं कर्त्तुं भावादौ क्तिप् । १।५।काशे
२सरस्वत्यां श्पिशाच्यां च ४जवने शङ्करत्ना० ५जवयुक्ते
वि० विश्वः । इत्तरागमने ७गमने च स्त्री सेदि० ।

जूट् पु०जट-संहतौ अच्-प्रथो०।जटासंहतौ वस्त्रे २जटा-
याम् शङ्करार्थि० । "जटाजूटसमायुक्तामङ्गेन्दुहस्तशेख-
राम्" दुर्गाध्यानम् । "भूतेशस्य भुजङ्गयन्त्रिभयसङ्क-
नङ्गजूटाजटाः" सालतीमा० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

जूत वि० सौ०जू-क्त । १गते २आहते च । "रथो ह वा
मृतजात्यभिजुतः" ऋ० १।५।८ । "अभिजुतः स्तोतृ-
भिराहते" भा० ३।८।८ च "युवं चेतं पेदव इन्द्रजुतम्"
ऋ० १।१।८ । "इन्द्रजुतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्" भा० ।

जूति स्त्री जु-रं हसि भावे क्तिन् सातिहेतीत्यादिना नि० ।
१वेगे अमरः । "उत आस्य पलयन्ति जगा जूतिं कष्टि-
प्रो अभिभूतिनाशाः" ऋ० ४।३।८ "मनो जूतिर्जुषता
माव्यस्य" यजु० २।१।६ । "जूतिः जयतेर्गतिकर्मणः"
वेददी० अथ मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः ।
मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः कृतिः" ऐ० उ०
"जूतिश्चेतसो रुजादिदुःखित्वाभावः" २भाष्योक्ताऽर्थे च ।

जूतिका स्त्री जूत्या कारयति कै-क । कर्पूरभेदे राजनि० ।
जूर वयोहानौ अक० वधे सक० दिवा० आत्म० सेट् । जूर्यते
अजूरिष्ट । ईदित् । जूर्यः । कोपे च "इच्छाविभङ्गा-
कुलमानसत्वात् भस्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजुरे" भट्टिः ।

जूर्ण पुं जूर-क्त । (उलुखङ्ग) तृणभेदे रत्नमालायां
जूर्णां स्वेति तत्पूर्याये निर्देशात् तस्य तथात्वम् । जूर्णेति
आख्या यस्य जूर्णां स्थोऽयत्न ।

जूर्णाद्वय पुं जूर्णमाह्वयते काण्डेन स्रज्जते व्या+ङ्ङे-वा०
श । देवधान्ये (देधान) हेमच० ।

जूर्णि स्त्री ज्वर-रोगे नि०जट् जूर-वेगे वा नि० । १स्त्रीरोगे
२वेगे । ३आदित्ये ४देहे ५प्रक्षणि च संवि० उणा० । जूर
कोपे नि० । ६कोपे निघण्टुः निरुक्ते ६।४।३। "अस्यानि-
रुक्तिरन्या दर्शिता" जूर्णिर्जयतेर्वा द्रवतेर्वा डुनोतेर्वा" तत्
प्रथो० । तेन ७वेगयुते ऽद्रवयुते ऽतापके च । "क्षिप्रा
जूर्णिर्न यजति" ऋ० १।१२।८ । "जूर्णिवेगयती सेना" भा० ।
१०स्तुतिकुशले च । "ऋष्युणां जूर्णिर्होतृ ऋष्याम्"
ऋ० १।१२।१० । "जूर्णिः स्तुतिकुशलः" भा० ।

जूति स्त्री ज्वर-भावे क्तिन् जट् । ज्वरे ।

जूय वि० जूर-कर्त्तरि वा०ण्यत् । १जीर्णे "रखः पुरीव
जूयः" ऋ० ६।२।७ । "जूयः जीर्णः" भा० २।४।३ च ।

जूष वधे स्वा० उभ०सक०सेट् । जूषति ते अजुषीत् अजुषिष्ट
जुजुष ये । जूषः ।

जूष पुंन० यूप+प्रथो० । मुद्रादिकाथे भरतः ।

जूषण न० जूष-ल्यु । दृक्भेदे (घाङ्फुल) शङ्ख० ।

जू न्यङ्कारे स्वा० पर० सक० अनिट् । जरति अजाधीत् ।
जजार ।

जृभ जृम्भे (हाइतोला) गात्रशैथिल्ये च स्वा० आत्म०अक०
सेट् ईदित् । जृम्भते अजृम्भिष्ट । जजृम्भे । "आत्मान-
माधाय मधुर्जजृम्भे" कुमा० जृम्भा जृम्भः । जृम्भिबः ।
"जृम्भते सुडरासीना वाला गर्भभरालसा" सा० ८० ।

जृभ जृम्भाणे स्वा० आ० अक० सेट् । जृभते अजृम्भिष्ट
जजृम्भे । ईदित् । जृम्भः ।

जृम्भ पुंन०जृम्भि-भावे घञ् अङ्गर्चां (हाइतोला) गात्रशैथि-
ल्यापादके २सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । भावे च ।
तत्त्वार्थे स्त्री । जृम्भा च अमगर्भादिजनितजाड्यकायप्रां
यघाह सा० ८० "आलस्यअमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादि
कृत्" तत्कारकवायुश्च देवदत्तः । "विजृम्भाणे देवदत्तः
शुद्धस्फटिकसन्निभः" पदार्थादर्शे योगार्णवः । "जुतोत्पत-
नजृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः । सुरोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्" तिथित० । श्विकाशे ४विस्फारे
च पु० शङ्ख० । "पीत्यैकं आसमन्निहः पुनस्यजति
वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इति कथ्यते"
"जृम्भात्यर्थं समीरणात् । जृम्भावेगे ससत्पत्रे शोभने
शयने नरम् । स्नापयेत् तेन नियमात् जृम्भावेगः प्रशा-
स्यति । जृम्भावेगक्षयं याति कटुतेलेन मर्दनात् । भोज-
नात् साड्भोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात्" वैद्यकम् ।

जृम्भक वि० जृम्भ-ण्वुल् । १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे पु०

“पृष्ठतोऽनुययौ यान् वरदं वषमध्वजम् । जृम्भकैर्यक्ष-
रक्षोभिः क्षत्रिभिः समलक्षणेः । यात्यसोषो महा-
यक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः” भा० व० २३० अ० ।
जुम्भयति जृम्भि-ण्वल् । शक्याश्चनितनये ४ तद्विहिते
अस्त्रभेदे च “कशाश्चतनयवृषाण्यस्त्राणि विश्वामित्रेण
रामाय दत्तानि तत्कथा रामा० वा० २८ अ० ।

“संहारान् व्याजहाराथ प्रतिमान् सुव्रतः शुचिः ।
सत्त्वन् सत्यकीर्ति” छट् रभसमेव च । प्रतिहारतरं
नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् । लज्जालज्ज्याविमौ चैव वृद्ध-
नाभसुनाभकौ । दशाक्षतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ।
यद्वनाभौ महानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ । जग्रेतिपं
गकुनञ्चैव तैरास्त्रविमलावुभौ । यौगन्धर्वनिद्रौ च
दैत्यप्रमथनौ तथा । शुचिवाङ्महावाङ्मर्निषकलिर्विरुच-
स्तथा । सार्चिभालौ प्रतिमालौ प्रतिमान् रुचिरस्तथा ।
पितृः सौमनस्यैव विधूतमकरावुभौ । करवीरं रति-
श्रैव धनधायौ च राक्षसः । कामरूपं कामरुचिं मोह-
मावरणं तथा । जृम्भकं सपेनाथं च पन्थानवरुणौ
तथा । कशाश्चतनयान् राम ! भास्वरान् कामरूपिणः ।
प्रतीक्ष्य मम भद्रन्ते पातयतोऽसि राक्षस ! । वादमि-
मित्येव काकुत्स्थः प्रकृष्टेनान्तरात्मना । दिव्यभास्वर-
देहाय मूर्तिमत्तः सुखप्रदाः । केचिदङ्गारसदृशाः
क्लिञ्चूभोपमास्तथा । चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्ला-
जलिपुटास्तथा । रामं प्राञ्जलयो भूत्याऽब्रुवन् सधुर-
भाषिणः । इमे स्म नरशार्ङ्ग ! शधि किङ्करयाम ते ।
राक्षसाभिति ज्ञानाह यथेष्टं रघुनन्दनः । मनसा
कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ । अथ ते राज्ञसा-
गन्धर्व लत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एवमस्त्विति काकुत्स्थ
सक्ता जन्तुर्वधागतम् २८ अ० । सायं क अत इत्यम् ।
४ जृम्भायां स्त्री (हाइतोला) वा च इन्द्रवृत्तयोर्गुह्ये इन्द्रे
वृत्तयस्ते देवैः सृष्टा ततः प्रकृति लोकप्राणवायुमंस्था
यथाह भा० उ० ८ अ० “ततो जपाह देवेन्द्रं वृत्तो वीरः
शतक्रतुम् । अपाहत्याक्षिपद् वज्रो शक्रं कोपसमन्ततः ।
अस्ते वृत्तेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः । अस्त्रजंस्ते
महाश्रवाजृम्भिकां वृत्तनाशिनीम् । त्रिजृम्भनाथस्य ततो
वृत्तस्यास्यादप्रायतात् । स्त्रान्यङ्गान्धमिषद्विष्य निष्-
क्रान्तो यत्ननाशनः । ततः प्रकृति लोकस्य जृम्भिका-
प्राणसंश्रिता” ।

जृम्भण न० जृम्भि-भावे ल्युट् । (हाइतोला) शगावशैथि-

ल्यापादके २ सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे । “सुड-
संजृम्भणतत्पराणि—अङ्गान्यनङ्गः प्रमदाजनस्य
करोति लावण्यरसोत्सुकानि” छट् सं० “जम्भकस्तद्विहृष्टं
तं जृम्भणाख्यां तत्तु प्रभोः” भाग० २।२०।४२ । जृम्भि-
ण्वल् । २ जृम्भणकारिणि २ जृम्भकास्ते च “जृम्भणं
नाम सोऽप्यस्त्रं जपाह पुरुषोत्तमः । हरं स जृम्भा-
सास क्षिप्रकारो महाबलः” हरिवं० १८४ अ० । “जृम्भणं
पातनञ्चैव त्वाङ्ग्यापि सुदारुणम्” २३४ अ० ।

जम्भिणी स्त्री जृम्भि-णिनि । एलापण्यां गृह्यत् ।
जृम्भित लि० जृम्भि-क्त । १ चेटिते २ प्रवृत्ते च भावे क्त । १ जृम्भायां
४ स्तुटमे हेमच० स्त्रीणां ५ करणभेदे न० नेदि० ।
जृ जरायां दिवा० पर० व्यक्त० सेट् जोर्यति इति ।
अजरत् अजारीत् । जोर्यः । पित् । जरा । घटादि० ।
जरयति । “या न जोर्यति जोर्यतः” नीतिमा० जोर्यते
रहन् । जरन् । जजार । जरीता जोर्यः । “नति-
तृणां सतां भुवः स्रतये” वायदेव्यगानमन्त्रः ।
जृ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्पादि० पादि० अक० सेट् ।
घटा० । जरयति ते अजीजरत् त । जृषाति । इति
अजरत्-अजारीत् ।

जेट् लि० जि-हृच् । जयशीले । “जेता ऋभिः इन्द्रः
पुत्रम्” ऋ० १।१७८।३ । “जेतारं लोकपादानां सु-
खैरर्चितेश्वरम्” रघुः । क्षत्रियां ङीप् । श्विष्यौ
पु० । “अनघो विजयो जेता” विष्णुसं० । जयत्यति-
येते सर्वभूतानि इति जेता भा० ।

जेतव्य लि० जि-कर्मणि तव्य । जये “जय्यो यः शक्यते जेतुं
जेयो जेतव्यत्वात्के” अमरः ।

जित् लि० जि-यनिम् वेदे नि० दीर्घस्यापि ङक् । जेत्ये ।
“अस्यागते जयत जेतानि” ऋ० १४७।२६ । “जेतानि
जेतव्यानि” भा० ।

जिन्ताक न० खेदसेवनार्थं गृहभेदे (भापरान्धोवार वर)
तन्निर्मितप्रकारोऽभिहितस्वरके वथा

“अथ जिन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत । तत्र पूर्वस्यां
दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कल्पवृत्तिके
सुवर्णवृत्तिके वा परीवाप्रपुष्परिक्वादीनां जलाशयानां
अन्यतनस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सप्तमीर्धे समवृत्तिभक्त
भूमिभागे सप्ताष्टौ वा चरत्तीनुपक्रमोदकात् प्राङ्मुख-
सुदङ्मुखं वाभिसुखतीर्थं कूटागारं कारयेत् । तत्रै-
धविस्तरतः परस्परतः षोडश समलात् स्रुतं स्र-

कर्म सम्यक्प्रमनेकवातायनम् । अस्य कूटागारस्थान्तः सम-
न्ततो भित्तिमरत्नीविचारोत्प्रेषां पिण्डिकां कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्पङ्क्तुमात्र-
पुरुषप्रमाणं नृणामयं कन्दुनस्यानं वज्रसूक्ष्मच्छिद्रम-
ङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
श्यामाश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स
यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतभूतानि अव-
तप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेद्योग्येन चोष्णया
युक्तमिति तल्लैर्न पुरुषं यातहराभ्यक्तगात्रं वज्रावच्छिन्नं
प्रवेशयेत् प्रवेशयन्त्येनमनुशिष्यात् । सौख्यं प्रविश कन्त्रा-
पायारोग्याव चेति । प्रविश्य चैनं पिण्डिकाविरुद्धं
पादौपरपादौभ्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदमू-
च्छांपरीतेनापि सता पिण्डिकेया धिमोक्तव्या आ प्राणो-
च्छ्वासात् । भ्रम्यमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वार-
मनधिगच्छन् स्वेदमूच्छांपरीततवा सद्यः प्राणान् जह्याः
तस्मात् पिण्डिकाभेनां न कथञ्चन सुषेधाः त्वं यदा
जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रक्षुतस्वेद-
पिच्छं सर्वस्रोतोविसृज्य लघुभूतमपगतविबन्धस्तन्मसृजि-
वेदमागौरवमिति । ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपाल-
नाथं शीतोदकमुपसृजेथाः । अपगतसन्नापकमसु सङ्ग-
त्तात् सुखेष्टेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्वीथाः
अस्य स्वेदार्थकता शब्दकल्लद्रुमे लक्ता चिन्त्या “भूटहेपु
च जेनाके कण्ठगर्भगृहेपु च । विषूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः
स्त्रियति ना सुखम्” इति आधाररूपगृहहादिषाह-
चर्यात् गृहभेदस्यैवोपक्रमात् । उपसंहारे च इति
जेनाकस्वेद इति कीर्तनं सप्तमीतत्पुरुषपरम् । इति
जेनाकः स्वेद इति संविसर्गपाठोऽनाकरः ।

जैन्यं त्रिंजि-जन+धिन्-वा वा० डेच्य । १ जयशीले “अग्नि-
र्यज्ञेपु जैन्यो न विश्रुतिः” ऋ० ११२८।७ । “जैन्यः जय-
शीलः” भा० । २ उत्प्राद्ये च “जनिष्ट हि जैन्यो अग्ने
अङ्गाम्” ऋ० ५।१।५ । “जैन्य उत्प्राद्यः” भा० ३ जेतव्ये
च “दुग्धं ययो वृषणा जैन्यावसू” ऋ० ७।७४।३ । “जैन्यं
यसु धनं ययोः । वेदे पूर्वपददीर्घः । “जैन्यावसू जेतव्य-
वनौ” भा० । “गर्तं देवेभिर्जेन्यावसू” ऋ० ८।२८।७ ।

जैमन् त्रिंजि-मनिन् । १ जयशीले “उदन्त्यजेय जैमना मदेरु”
ऋ० १०।१०६।६ । “जैमना जयशीलो व्यौश्याने व्याच-
क्रान्दसो दीर्घाभावः । लोके तु जैसा जैमानौ इत्येव ।

जैतुर्भावः इमनिच् तृणो लोपः । २ जैतुर्भावे जये च
३ जयसामर्थ्ये पु० । “जैमा च महिमा च मे” यजु० १८।४ ।

जैमन् न० जिम-भावे ल्युट् । भक्षणे अमरः ।

जियं त्रिं जि-कर्मणि यत् । जेतव्यमात्रे अमरः ।

“देवैरजेया निर्वृताश्चार्जुनेन । तदा नागंसे विजयाय
सज्जय !” भा० आ० १५० । “विष्टस्य शत्रून् कौन्तेय !
जयेः क्षितिपतिस्तदा” भा० आश्र० ६५० ।

जिघ गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । जेपते व्यजेपिट ऋदित्
व्यजिजेपत् त । “अपां तोकस्य तनयस्य जेपे” ऋ०
१११०।११ ।

जिह यत्ने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । जेहते व्यजेहिट ।
ऋदित् व्यजिजेहत् त । “पातन्मृगवो जेहमानसू”
ऋ० १११०।५ । “जेहमानं प्रयतमानसू” भा० । निरुक्ते
अस्य गतिकर्मतोक्ता “दृढशानपवेर्जेहमानसू” ऋ०
१०।३।६ । कचित् व्याप्तरर्थताऽपि “सुगेभिररेणुभिर्जेह-
मानं पतन्त्रि” ऋ० ११।६३।६ । “जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नु-
वत्” भा० । गत्यर्थकधातोः प्राप्त्यर्थकत्वात् प्राप्त्यर्थतापि ।
“ये तादृषुर्देयत्वा जेहमानाः” ऋ० १०।१५।६ । “जेह-
मानाः प्राप्ताः” भा० । [व्योदित् जानः ।

जै क्षये भ्वा० पर० सक० अनिट् । जयति । अजासीत् ।
जैगीषव्य पु० जिगीषोरपत्यं गर्गां यञ् । योगविदि सनि-
भेदे तत्कथा भा० श० ५१ अध्याये शा० पर्वणि च २३५
अ० ६३ । “असितो देवलयैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित्” भा०
शा० ११ अ० । स्त्रियां लोहिता० नित्यं ऋ पित्त्वात्
ङीप् । जैगीषव्यायणी ।

जैत्र त्रिं जेतैव जेत+प्रज्ञादि० अण् । १ जयशीले अमरः ।
= पारदे पु० ३ जैषधे न० राजनि० । “रणास्र
जैत्रः प्रदिशस्त्रिव त्वराम्” किरा० । “शरीरिणा जैत्रशरेण
यत्” नावः । “देवसूतमुजान्मन्वी जैत्रमध्यास्त राघवः”
रघुः । ततश्चतुरार्यां कर्णां फञ् । जैत्रायणि जैत्रादूर-
देशादौ त्रि० ।

जैत्ररथ त्रिं जैत्रो रथोऽस्य । जयशीले हला० ।

जैत्री स्त्री जेतरोव जेत+स्त्रार्थे कण् ङीप् । जयशीले च ।
शब्दर० । [उपासके च ।

जैन पु० जिन एव, जिनोदेवतास्य वा अण् । १ अर्हति २ अर्ह-
जैपाल पु० जयपाल+प्रथो० । जयपालवृक्षे द्विरूपकोषः
जैमिनि पु० सनिभेदे स च सामवेदे वेदव्यासशिष्यः यथाह
भाग० १।६।६ । “यान्नां जैमिनये प्राह तथा चन्द्रो-

गसंहिताम्” स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान् । तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधिकरणमालायां साधवाचाख्येण संगृहीता यथा

“धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणेः । प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः । अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः । ऊहोऽभाषश्च तन्त्रं च प्रसङ्गोद्दिताः क्रमात्” । “लक्षणाध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोमेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तृरधिकारो नाभ्यादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छ्रेनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौख्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नयेपुरोडाशेति कर्तृव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावगन्ने जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विहृतौ सौख्यचरायग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण च सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमाद्यूहः । दशमे हण्यलेषु चोदकप्राप्त्यावघातस्य वितृणीकरणसम्भवेव लोप इत्येवमादिर्वाधः । एकादशे यज्ञनामाग्नयेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति” “विध्यर्थवादस्मृतयोनाम चेति चतुर्विधम् । प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानीरितम्” “प्रथमे पादे विधिरूपं यानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । तृतीये स्मृतिरूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उल्लिखित्वादिनामरूपम्” “उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः । प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः” ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे व्याख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसङ्गाप इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो

वर्णितः । द्वितीये घातभेदधनरुक्तादिभिः कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाव्ययोः प्रयोगयोर्भेदः” । “श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तिवर्धयस्वास्वयो अष्टपादगाः” । “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिर्लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिविध्यार्थादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि । सप्तमे वस्तुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे याजमानानि” । “प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः” । चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूताभिन्ना दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं यत्पापकरणं शास्त्राच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुष्टपर्वण्यीत्वादेरपापलोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाच्चतूतादिचिन्ता” । “श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो दृष्टप्रवर्धने । श्रुत्यादेर्वचता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः” । “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजमेव गतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकैकधर्मित्यादिदृष्टिः । अद्याभ्यपहचिन्तिग्योरनावृत्तिरित्यादि दृष्टप्रभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः । “अधिकारी तस्य धर्मः प्रतिनिध्यर्थलोपने । दीक्षा सत्त्वं देयवङ्गो षष्ठे पादेऽमी स्थिताः” । षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तृरस्यन्वादेर्गोस्ति स्त्रिया अस्ति योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्ताधिकारिणां प्रत्येकं लक्ष्णं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः । कान्यकर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिना निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् । अवत्तनाग्रे सत्याज्येन यजेत । इडाद्यर्थनाग्रे सति शेषाज्जं ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापरामेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।

ज्योतिषमस्यैकादयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश-
दीक्षा इत्यादि निरूपितम् । पष्ठे सत्वाधिकारिणस्तुल्य
कल्या एव । सन्त्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् ।
सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् सहाभूमिर्न देयेत्येवमादि-
देयविचारः । अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोतः,
स्वपतीष्टितथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः । “प्रत्य-
क्षोक्तान्तिदेशोऽस्य श्रेयः सामनिरूपणम् । नास-
लिङ्गान्तिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः” । “सप्तमा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्रेणेनेत्यादि प्रत्यक्ष
वचनान्तिदेशः । द्वितीये रथनरशब्देन गानमात्राभि-
धायिना गानस्यैवान्तिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तान्तिदेशस्य
श्रेयो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोतृनामान्तिदेशः ।
चतुर्थे निर्वाणपौषद्रव्यादिलिङ्गान्तिदेशः” । “सप्तलिङ्गा-
दथास्यपात् प्रवलादपवादतः । अन्तिदेशविशेषः सु-
रक्षमाध्यायपादगाः” । “अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे
स्यटेन लिङ्गेनान्तिदेशविशेषः । तद्यथा सौर्यचरा-
वन्तिदेशकानि निर्वाणसङ्घितेन देवतानिर्देश एकदे-
वतात्वसौपथद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्यटान्याग्नेयलि-
ङ्गानि । द्वितीये त्वस्यैर्लिङ्गैरन्तिदेशः । तद्यथा
वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽति-
दिश्यते । तत्र लिङ्गनस्यटसु शीघ्रं तद्वृद्धप्रवृत्तपाद-
मात् । तृतीये प्रवलेन लिङ्गेनान्तिदेशः । तद्यथा
आभिचारिकेष्टाशान्नावैश्वस्यारखतवार्हस्येषु हविःपु-
त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते
द्विदशत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैश्वे तृतीय-
स्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवले च द्विदशत्य-
त्वम् शब्दोद्धारणमालेण सहसा प्रतिभासात्
क्रमस्तु विवक्षितप्रतीत्या दुर्बलः चतुर्थे दविहोमेत्यति-
देशोऽपेक्ष्यते” ।

“जह्वास्त्रोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः । नवमा-
ध्यायपादेषु चतुर्थेति प्रकीर्तिताः” । “नवमाध्या-
यस्य प्रथमे पादे उदोद्वातपूर्वकमूहविचारपारम्भः ।
तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः । अथवात-
मन्त्रादिष्वपि विहितं ब्रीह्यादिखरूपं साधनविशेषत्व-
मात्रं विवक्षितमित्यादिप्रोद्भातः । सवितृविपूष-
शब्दानां विहितेषु नाख्यमूहः । अग्निशब्दस्याख्यमूह
इत्यादिकजह्विचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः शा-
मोहः । तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गात्

पतितो विचारः” । “ह्वास्त्रोपोऽस्य विस्तारः कार्यै-
कत्वं ससञ्चयः । अहसामप्रकीर्णानि नज्यर्थाष्ट-
पादगाः” । “दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतु-
ह्वास्त्रोपो निरूपितः । तद्यथा स्वयंजता वेदिर्भव-
तीत्यत्र वेदिनिष्पादग्रूपस्य ह्वास्त्रोपोऽनेन निष्पादका-
नासङ्गनादीनां बाधः । कण्ठेषु वितृपीकरणरूपस्य
ह्वास्त्रोपोऽनेनावचातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य
ह्वास्त्रोपस्य वज्रमिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाध-
कारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादि
दक्षिणाया फलत्विक्परिक्रयः कार्यः । तथा विकृति-
रूपे भूगान्त्रोकाहे घेरुहपायास्तदेव कार्यम् । ततो
घेन्वा गवाश्चादि दक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते ।
चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहितं उपहोमाचोदकप्राप्तौ नौरिष्ट-
होमैः सह ससञ्चयत्वं इत्यादि ससञ्चयः । पञ्चमे षोड-
शिमहः प्रकृतिगामी । स चाभ्ययणपात्रादेव यज्जीतव्य
इत्यादिर्वाधप्रसङ्गागतो यज्जीतविचारः । पष्ठे साम
तृचे गेयमित्यादिर्वाध प्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे
पञ्चङ्गेषु हविर्भेदः । षष्ठ्यमेघीयमपूर्वकमेत्यादिर्वाध
प्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेत्यति-
पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिराल इति प्रतिषेध
इत्यादिर्वाधोपयुक्तो नज्यर्विचारः” ।

“उदोद्वातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः । आवाप
विस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः” । “एकादशा-
ध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योदोद्वातो वर्णितः । द्वितीये
तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रस्युदाहरण-
वाङ्मलेन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रप-
ञ्चितः” । “प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः ससञ्चयविकल्पने ।
द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंक्षेपः” । द्वाद-
शाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः सौमिकपेदेऽस्तरकाशीनकसह प्रसङ्ग इत्यादि
विचारः । द्वितीये सवनीयपुरोडाशान्तिस्तत् न तु
सवनीयपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्निर्णीतौ न प्रकृतिः
कन्वारम्भांशीया विजतिष्वपि स्थात् न तु प्रकृतावेवे-
त्यादिविचारः । तृतीये तन्त्रावापौः ससञ्चयः । आवाप-
गतान्त्रजुल्यस्तत्त्वादीनां ससञ्चय इत्यादिकं प्राधान्येन
यवत्रीक्षोर्विकल्प इत्यादिकं ससञ्चयपादत्वेनेत्युभयं
चिन्तितम् । चतुर्थे चैन्द्रावाहस्यवाङ्मलवाकाशुगन्धयो-
र्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन साज्वातुवाकयोः सस-

अथ इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षट्संख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थः संगृहीताः । ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽप्यर्थः वक्ष्यस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । “उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः । तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसङ्गवेत्” “यथोक्तपादातिपाद्यादप्येवेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उच्येतः” । जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा तज्ज्ञानस्वरूपे च वज्रपातभयवारणं यथा “जैमिनिश्च सुमनुश्च वैशम्पायन एव च । पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः” शब्दकल्पद्रुमद्वयपुराणवाक्यात् “सुनेः कल्याणमित्यस्य जैमिनेऽपि कीर्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठिति च नृहोदरे” इत्युक्तेरपि तत्कीर्तनस्य विद्युदग्निभयनिवारकता । तत इदमर्थं ह । जैमिनीय जैमिनिप्रणीतशास्त्रादौ । “जैमिनीये च वैयासि विरुडाथो न कचन” सांख्यप्रवचनभाष्यद्वयपुराणरोपणम् । “जैमिनीयन्यायमात्रा लोकेः संगृह्यते स्फुटम्” भाष्यम् । जैव लि० जीवस्त्वदम् अण् । १ आत्मसम्बन्धिनि २ दृष्टस्त्वित्सम्बन्धिनि ३ तत्त्वत्वे धनूराशौ भीमराशौ तदधिदेवताके ४ पुष्यनक्षत्रे । ५ तदीये पाते च “क्षताद्रिचन्द्राः जैवस्य त्रिखाट्वाच्च नृगोस्तथा” सू० सि० । जैवन्तायनं पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ् । जीवन्तार्थः गोत्रापत्ये । स च यजुर्वेदप्रचारकवैशम्पायनः । यथाह “जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः” शत० ब्रा० १४।७।३।२६ पक्षे इज् । जैवन्ति तत्त्वार्थे स्त्रियां लोप् । जैवन्तायनि लि० जीवन्तास्यादूरदेशादि कर्णः चतुरर्थ्यां फिज् । जीवन्तस्यादूरदेशादौ । जैवन्ति पु० जीवन्तस्य राज्ञोऽपत्यम् इज् । जीवन्तपापत्ये प्रवाहणे “तं ह प्रवाहणो जैवन्तिरुवाचानवहै किल ते शाखावत्य ! सास” आ० उ० । जैवात्क पु० जीवयत्यनेन लोके जीवति वा आह-फन्-द्विज् । १ चन्द्रे २ कर्पूरे अमरः । ३ पुत्रो संक्षिप्तशब्दः । ४ औषधे हेमः ५ दीर्घायुष्को लि० जेदि० । “जैवात्क ! ननु अयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रहारयन्ती-सीत्” दशकु० । [जीवन्तादूरदेशादौ । जैवि लि० जीवन्तादूरदेशादि सुतक्रमा० चतुरर्थ्यां जि ।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्व गुरोरपत्यं शुभ्रा० ढक् । जीवस्वा-पत्ये कचनमके सुनौ । जीवाया मौर्ध्वा इदम् स्त्री-त्वात् ढक् । २ ज्ञासम्बन्धिनि लि० । जैह्वाग्निनेय पुंजिह्वाग्निनेऽपत्यं शुभ्रा० ढक् दाण्डिना-नि० टिखोपः । जिह्वाग्निनेऽपत्ये । जैह्व न० जिह्वस्य भावः षप्रज् । कौटिल्ये । “जैह्वस्य मैथुनं पुंसि जातिभ्यश्चकार स्तृतम्” मनुः । “निषिद्ध-भक्षणं जैह्वस्यैव वचोऽनृतम् । रजस्वलाश्चास्मादः सुरापानसमानि तु” याज्ञ० । जोङ्ग न० जुङ्गते वर्ज्यते जुगि-वर्जने कर्मणि अण् प्रभो० । कालीयके गन्धद्रव्यभेदे हारा० । जोङ्गक न० जुगि-खुल् प्रभो० । अयुरुचन्दने अमरः । जोङ्गट पु० जुगि-अटन् प्रभो० । गर्भिण्या अभिजाते दोहदे (साद) हारा० । जोटिङ्ग पु० जुट-इन् जोटिं गच्छति वा० उ खिज् । १ महादेवे २ महाव्रतिनि च त्रिका० । [दि० कौ० । जोड पु० जुड-वन्धने षज् । वन्धने । बहिजोडम् जीन्ताला स्त्री जु-विच् तस्यान्तमात्राति आ+ला-क । देव-शान्ते हेमच० । जोष पु० जुष-भावे घञ् । १ प्रीतौ २ सेवने च “को वां जोष उभयोः” सू० १।२०।१ । ३ सुखे न० शब्दः । जोषण न० जुषी-प्रीतिसेवनयोः भावे ल्युट् । १ प्रीतौ २ सेवने च । स्वार्थे णिच्-भावे युच् । तत्त्वार्थे स्त्री “उत्तरे निगमाः यथेष्टं जोषणा नृतेः” कात्या० श्रौ० ५।१।१।६ । जोषस् अयञ्-जुष-वा० अस् । १ तृणीमित्यर्थे “इति जोष-वस्थितं द्विषः” साचः । २ सुखे च अमरः । जोषा स्त्री जोषयति जुष-णिच्-अच् । १ योषिति शब्दः “चन्द्रेण जुषातोः रुमलयानायाऽयं व्युत्पादितः” उज्ज्वलदत्तः । [२ योषिति च । जोषिका स्त्री जु-स संज्ञायां कन् । १ जातिकायां शब्दः । जोषित् स्त्री जुष “हृष्टरुचिर्लु(पि)शुभिभ्यः” उवा० इति । स्त्रीभावे शब्दः । हृन्तत्वात् वा टाप् । जोषिता-ऽपि तत्त्वार्थे शब्दः । जोष्टु लि० जुष-टच् वेदे वा० इडभाष्यः । सेवके । “उभेनमस्युर्जोषारः” ऋ० ४।१।६ । “जोषारः सेवकाः” भा० । लोके तु जोषित् इत्येव । जौमर न० जुमरेण निर्दत्तः अण् । १ जुमरनन्दिते संवि-प्रसाराख्ये व्याकरणे २ तदध्येतरि लि० ।

जौलायन पुं जुलसापत्यम् इज् तत् इजन्तत्वात् यूनि फज् ।
जुलस यूत्यपत्ये । ततः ऐपकायां विषयार्थे भक्तल् ।
जौलायनभक्त तदोवविषये लि० ।

जौहव लि० जुहामवदाने योग्यम् जुह-अण् । जुहपदार्थे-
ऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु “हृदयं जिह्वां क्रीडं सय-
सकथिपूर्वनङ्कं पात्रे” यजुह्वौ गुदमध्यं दक्षिणा
ओष्णिरिति जौह्वानि” कात्या० श्रौ० ६।७।६। “जुह्वा-
मवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि” कर्कः ।

ज्ञ पु० ज्ञा-क । शुभ्रपद्ये “युगे सूर्य्यज्ञयुक्ताणां खचतुष्कर-
दार्णवाः” सू०सि० २पण्डिते “क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-
मासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः” प्रश्नो०। ३ब्रह्मणि
४मङ्गलपद्ये च धरणिः । सुपि उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-
तरि लि० । “आदेशं देशकालज्ञः” रघुः “विधिक्षो
विधिमाख्याय” ति० त० । स्वार्थे क । ज्ञञ् ज्ञातरि लि०
स्त्रियां वा अत इत्त्वम् चक्रा चक्रा ।

ज्ञप मारणे, आलोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा०
उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति-ते अलिप्तपत्-त ।
ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठचुरादिरभयपदीति
मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः ।
वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमनेनैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-
ष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव प्रच्छौ श् चोप्से
इत्यत्र असौय सननस्य निष्पादितेन चोप्सशब्देन ज्ञात-
मिच्छा प्रतिपाद्यते । एवं ज्ञानपर्याये “प्रतिपज्ज्ञप्तिचेत-
ना इत्यमरः” प्रति दुर्गादासः । ज्ञप ज्ञाने च इति
पाणिनिः । अक्षिज् ज्ञाधातौ वक्ष्यते ।

ज्ञपित लि० ज्ञप-ज्ञाने क्त नि० वा इट् । ज्ञाते अमरः ।
इडभावे । ज्ञप्नोऽप्यत् ।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप-भावे क्तिन् । शुद्धौ अमरः २मारणे
३तोषणे ४तीक्ष्णीकरणे ५स्तुतौ च ।

ज्ञा बोधे क्प्ता० पर० सक० अनिट् । जानाति अज्ञासीत् ।
जज्ञौ । ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जज्ञिवान् ।

अनु+अनुमतौ अनुमतिश्च स्वयंप्रवृत्तस्य निषेधनाभावेन
स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्तनम् । “तं देवासी अनुजानन्तु
कालम्” तैत्ति० ब्रा० । “अनुप्रवेशे यद्वीर क्षत-
वांस्तं समाप्रियम् । सर्वं तदनुजानानि” भा० व्या० २।१५०
अप+निष्कृते आत्म० । आत्मानमपजानानः शशमालोऽभय-
द्दिनम्” भट्टिः ।

अभि+सम्यग्ज्ञाने “अज्ञाता मामभिजानाति आवान् यथास्मि

तत्त्वतः” गीता । “अभिज्ञांश्चेदपातानाम्” कुमा० अभिज्ञा
च आद्यज्ञानम् अनुभवमात्मकम् ।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसं-
स्कारोत्पन्ने स्रुतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः
इत्यादि ज्ञानम् । “तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं
दृष्टवत्यसि” हरिवं० १७६ अ० ।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने “इन्द्रसेनां सह भ्रात्रा समभिज्ञाय
वाञ्छकः” भा० व० ७५ अ० ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । “अवजानासि मां यथात्
ततस्ते न भविष्यति” रघुः । “अदेयकाले यद्दानमपालभ्ये च
दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्” गीता ।
“वस्त्रानि देशांश्च विर्त्तयिष्यन् राम” ऋषः संगिरमाण
एव । तयावजज्ञे” भट्टिः ।

आ+सम्यग्ज्ञाने नियोगे च “न हि मनसा ध्यायतः
कथनाजानाति” शत० ब्रा० ४।१।७।९ । “नियोगश्च
निरादृशश्च त्यागेः प्रवर्त्तनम् । स्वार्थे णिच् तत्त्वार्थे ।
“आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्” कुमा० । ज्ञा-प्रेरणे
चौरादिकस्तेदं रूपमित्यन्ये ।

उप+आद्यज्ञाने “उप तज्जानीत यथा वयमिहाप्यसामेति”
शत० ब्रा० ६।२।१।७ । “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्” अमरः ।
निसु+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने । “विदुह विदुष्य दृष्टिगन्तु-
प्रविशति सान्निधीयते तां न निर्जानन्ति” शत० ब्रा० ।
परि+परितो ज्ञाने “इन्द्रो दत्तं परिक्रानादहीनम्” ऋ० १०।
१३८।६ । “अनुवन्तं परिक्राय देशकालौ च तत्त्वतः” मनुः ।
प्र+प्रकटज्ञाने । “यथा धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमिव च ।
अयथावत् प्रजानाति” “तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” गीता ।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्देशे आत्मकर्त्तव्य-
त्वेन कथनभेदे च आत्म० । “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा”
गीत० सू० । साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञेति वदर्थः ।
“प्रतिज्ञे बधं चापि सर्वज्ञस्य भारत !” भा० व० १।१७
अ० ।। “प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः” रामा० २।१०८
अ० । “तस्मै निशाचरैश्चर्य्यं प्रतिज्ञो रघूत्तमः” रघुः ।
“कश्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमुदासु च । प्रति-
जानन्ति पूर्वाह्ने व्यवंध्यसृजं तव” सा० स० ५५० ।
आर्षत्वात् पर० ।

वि+विशेषण ज्ञाने “ज्योतिर्दृशीत तमसो विजानन्” ऋ०
६।१।३८।७ । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः”
शत० ब्रा० १४।७।२।१६ । “कथमेतद् विजानीयां त्वं

मादौ प्रोक्तवानिति” गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च “मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः” अमरः । ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धाः ।

सम्+सस्यग् ज्ञाने संज्ञायां चैतन्ये च व्यात्म० । संज्ञानानान् परिहरन् रावणावुचरान् बहून्” भट्टिः । “रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुल्लस्यैः” भा० शा० १२७६७ । प्रतिज्ञायाम् व्यात्म० । “संज्ञानीज स्वमीशा” च सुग्ध-
बोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा ज्ञपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति ते ज्ञा प्रेरणे चुरा० उभ० सक० सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त । अस्त्वैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि । “आज्ञापय ज्ञात-
विशेष । पुंसाम्” कुमा० ।

ज्ञात ति० ज्ञा-कर्मणि क्त । विदिते “ज्ञाततत्त्वोऽपि “खल्लेकः सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि” साधः । “ज्ञाता-
ज्ञाताः कुले सम” वायुपु० । भावे क्त । २ ज्ञाने न० । यावा०
सार्धे कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हद्भेदे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द-ल्यु ३त० ।
ज्ञातल ति० ज्ञातं ज्ञानं लाति ला-क । ज्ञानयुक्ते तस्या-
पत्यं शुभ्रा० शतलेख्यत्वं ज्ञातलेति पाठान्तरात् ढक् ।
ज्ञातलेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [नन्ने अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-
ज्ञाति पु० जानाति छिद्रं कुलस्थितिं वा संज्ञायां क्तिच् ।
ज्ञा-कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १ पितरि २ पितृवंशे सपि-
ण्डसकुलसमानोदक्रमगोलजहमे एकगोलोत्पन्ने पितृ-
व्यादौ अमरः “ज्ञातिभेदो न नः कार्यः साक्षी त्वं सम
नारद !” हरिवं० १२८७० । ज्ञातिश्च चतुर्विधः “सप्तमपुत्र-
पर्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुत्रपर्यन्तं सकुलः । तत-
श्चतुर्षुपुत्रपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामसुतिपर्यन्तमपि
समानोदकः । ततः परं सगोलजः । ज्ञातिद्रोहे दोषो
यथा “वानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि
च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति मोक्षणीम् ।
“भर्तृभ्रातृपितृज्ञातिभक्ष्यश्च गुरुरेवरेः” । “ज्ञातिभैर्य”
सर्वकानामाप्नोति प्राबुधः कदा” इति च याज्ञ० । “ज्ञा-
तिव्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः” लघुः । ततः
परस्य इजमब्दस्य समासे वाद्युदात्तता ।

ज्ञात ति० ज्ञा-तृन् । १ ज्ञानशीले २ वेत्तरि च ज्ञातृर्भावः
अण् । ज्ञात ज्ञातृत्वे न० “संविज्ञं ते ज्ञातं च जे”
यजु० ८७ । “ज्ञातं विज्ञानमामर्थ्यम्” वेददी० ।

ज्ञातेय न० ज्ञातेर्भावः कर्म वा ढक् ॥ ज्ञातित्वे २ ज्ञातिकर्त्तृणि
च । “ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयांक्षावस्तु राघवम्” भट्टिः
ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञाः अनिति अनः कर्म० ।
१ जीवे । भावे ल्युट् । २ बोधे न० । ३ विशेषेण सामा-
न्येन चावबोधे । वेदान्तिमते ४ षडार्थप्राप्तिकार्या मनो-
वृत्तौ, तच्च ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुषाव-
द्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकता-
दनेकधा । संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चयाः ।
जहोऽनध्यवसायश्च तथाप्येऽनुभवा अपि” । इत्यादिभेदे-
नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५ सस्यग्बोधे । न्यायस्ते
६ बुद्धिमात्रे “बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृति-
चैव” भाषा० । तच्च प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा “अप्रमा
च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तद-
तिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्ययः
संशयोऽपि प्रकीर्तितः । व्याधौ देह व्याधुर्बुद्धिः
शङ्खादौ पीततामसिः । भवेन्निययरूपा सा संशयोऽपि
प्रदर्श्यते । किंस्त्रिन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिवुद्धिस्तु संशयः
तदभावाऽप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । ४ संशयो
भवेद्या धीरेकत्वाभावभावयोः । साधारणादिधर्मज्ञानं
संशयकारणम् । दोषोऽप्रमायाजनकः प्रमायास्तु शुभो
भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः ।
प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेषणयता समम् । सन्निकर्षो
गुणस्तु स्वादय त्वनुनिर्गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च
परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यवुद्धिस्तु भवेदुपनिर्गुणः ।
गुणः स्याद्, अमभिन्नस्तु ज्ञानमतीत्यते मया । कथं वा
तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् । ज्ञानं यद्विदिक-
ल्याख्यं तदमीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि
ज्ञानं यद्विदिकल्पकम् । प्रकारत्वादिन्द्रियं हि सम्बन्धान-
वगाहि तत्” इति भाषा० । ७ बुद्धिचित्तिनिरोधरूपे योगे
“एकत्वं बुद्धिजनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः । आत्मनो व्यापि-
नस्तात ! ज्ञानयेतदनुष्ठानम्” इति भा० शा० गोक्षपर्वः । एक-
त्वं बुद्धिमात्रेणाद्वैतानम् बुद्धिचित्तिनिरोध इति यावत् ।
एदेवताध्यानादौ एविवेकविज्ञाने शास्त्राचार्योपदेशे पर-
मात्मदिपये साक्षात्कोषफले १० आत्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने
वेदान्तिमते ११ जीमेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्य-
स्वप्नकाये सज्जिज्ञानन्दरूपादितीये परमार्थसत्त्वे,
चैतन्ये । करणे ल्युट् । १२ आत्मानात्मसर्वपदार्थाव-

शेषेने विवेकसामर्थ्ये । १५ अहं ब्रह्मेत्युपासने ।
 श्रुतौपासनम् "ब्रह्मैवाहं सप्तः शान्तः सच्चिदानन्दलक्षणः ।
 नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः । निर्विकारो
 निराकारो निरवयोऽहमव्ययः । नाहं देह इत्यादि ।
 निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाह-
 मित्यादि । निरुणो निष्क्रियो मित्यो नित्यसुतोऽहम-
 च्युतः । नाहमित्यादि । निर्मलो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽह-
 मलोऽमरः । नाहमित्यादि । देदानशास्त्रोक्तं बोध्यम् ।
 १४ अद्वयशक्तिव्यामात्मनियमे । "अमानित्वमदन्वित्वमहंसा
 क्षान्तिराजवम् । आचार्योपासनं शौचं स्वर्यमात्म-
 विनिग्रहः । इन्द्रियाथेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदंष्ट्रादुदर्शनम् । असक्तिर-
 नभिवङ्कः पुनर्दारुणहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमि-
 दानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभि-
 चारिणी । विविक्तदेशसैवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्या-
 त्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति
 प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति गीतोक्तार्थेषु १५ ज्ञानसा-
 धनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा "सर्व-
 भूतेषु वेनैकं भावसम्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्-
 ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छिन्ति-
 कारणम्) । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
 पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
 सम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् काये" सक्तमहेतु-
 कम् । प्यतत्त्वार्थवदस्य तत् तामसमुदाहृतम्" ।
 (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः
 श्रवणमननाभ्यां परिनिष्पन्नो प्रमाणजन्त्यचेतोऽव्यभि-
 व्यक्तसच्चिद्रूपे १६ परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वस्याव-
 गमे आत्मसाक्षात्कारे "लोकवासनया जलोः शास्त्र-
 वासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ।
 ज्ञानसत्ययुते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः" "यथादर्शत-
 लप्रस्थे पश्यत्यात्मानमात्मनि" इति ब्रह्मसाक्षात्काररूप-
 ज्ञानहेतुरक्तः । १७ साङ्गवेदतदर्थविषयेऽवबोधे । महावा-
 क्यजन्याखण्डाकारायां १८ बुद्धिदोषाः १९ स्वस्वरूपस्फुरणे ।
 सांख्यमते गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपे २० व्यध्यवसाये ।
 ज्ञायतेऽनेन । ज्ञा-करणे ल्युट् । २१ वेदे २२ शास्त्रादौ च ।
 तत्र प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन निरूप्यते । तत्र
 नैयायिकैः "आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं
 विषयेण तस्मादध्यक्षम्" इत्युक्तं दिशा प्रत्यक्षं जायते ।

ध्यामिज्ञानपरामर्शोत्तरमनुमितिर्जायते । वृत्तिज्ञानसङ्क-
 तपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधो जायते । गवादौ
 गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यादिना व्यतिदिष्ट-
 वाक्यार्थस्य स्मृतौ गवयो गवयवाच्य इत्यादि रीत्या उप-
 मितिज्ञानं जायते इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धभेदाः
 बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदार्थाकारतयावभास इत्यङ्गी-
 चक्रुः" यथोक्तं सर्वद० स०

"बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यत एव विकल्पादुपपत्तेः ।
 अर्थोज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अतुल्यज्ञो वा, न
 पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः अतुल्यज्ञासत्त्वात् ।
 अथ मन्येष्टाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति
 तदपि बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रिया-
 देरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपो-
 ऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पा-
 दिना तन्निर्गाकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् पट्केन
 युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "पट्केन युगप-
 द्योगात् परमाणोः पङ्कशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः-
 स्यादनुमात्मकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्त-
 दात्मिका बुद्धिः सायनेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति
 सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या
 नातुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैभुष्यात् स्वयं सैव प्रका-
 शते" इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदज्ञानमातव्यः यद्वेद्यते
 येन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते
 तैश्च नीचादयः । भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सन्न-
 भित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्ते-
 रनियामकत्वात् यथायं ग्राह्यग्राहकसंविचीनां पृथगव-
 भासः स एकस्मिन् चन्द्रमसि द्विधावभास इव भ्रमः । यत्ना-
 यनादिरपिच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम्
 "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च आन्तिवि-
 ज्ञानैर्दृश्येतेन्द्राविवाहय" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा
 विपर्ययसितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंविच्छिन्नभेदवानिव
 लक्ष्यते" न च रसगौर्यविपाकादिस्मानमाशानोद-
 कोपाजितभेदकानां स्यादिति वेदितव्यं यस्तुतो वेद्यवेद-
 काकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्तुपरिज्ञानानुरोधेन
 विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिरादुपह-
 ताख्यां केनेन्द्रनाडीज्ञानभेदवदनादुपप्लववासनासामर्थ्या-
 द्वायस्योपपत्तेः पर्यवस्योगायोगात् । यथोक्तम् "कवेद्य-
 वेदकाकारा यथा भ्रान्तौ निर्नीरुष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

माहकारविज्ञा । तथा कृतव्ययस्येयं केशादिज्ञानभेदश्च । यदा तदा न सञ्ज्ञेया माहप्रमाहकलक्षणमिति । तस्माद्वृद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम् ।”

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा । “अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं बाह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्लक्षितया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्वित्दनिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययादाव्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या वह्निर्वज्ज्देन प्रतिभासत इति न च तत्राहसङ्गोऽस्ति इति । यथोक्तम् “परिच्छेदान्तराद्योऽयं भानो वह्निरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वह्निर्वदवभासत” इति च । तदयुक्तं बाह्यप्राप्ताभावे तदुत्पत्तिरहिततया वह्निर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तैः न हि वस्तुमित्रो वन्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्तराप्रसङ्गाच्च । अविश्ववादाङ्गीलतादिकमेव संविदानां बाह्यमेवोपाददते जनत्युपेक्षनेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदवाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत् अतोवह्निर्वेदिति वदता बाह्यं प्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाच्यो भवन्तं प्रहरेत् ।”

“ननु ज्ञानाभिन्नकालस्थार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् नदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकटस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्थार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समर्प्याह्यताम् “भिन्नकालं कथं माह्यमिति चेत् माह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति” । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया हेतुः, यथा वा सम्यग्मेव ज्ञेयः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम् “अद्वेन घटयत्नेनां न हि सङ्गाहं रूपताम् । तस्यात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूप-

तेति” । न हि वित्तिसत्त्वे तद्भेदना युक्ता तस्याः सर्वताविशेषात् तान्तु साहचर्यमाविशत् सारूपयित्वा घटवेदिति च । तथाच बाह्यार्थसङ्गावे प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्काः ते सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षन्ति, अजिगमिपति सति वचनगमनप्रतिभासा विवक्षुजिगमिषुपरूपान्तरसन्तानसापेक्षाः तथा च विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यव्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तत्रालयविज्ञानं नामाहसास्पदं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम् “तत् स्यादालयविज्ञानं यदुभवेदहमास्पदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यच्चीनादिकसङ्गोऽस्ति” । तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाह्योऽर्थो माह्य एव न वासनापरिपाकप्रभवः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।”

वेदान्तिभिरिति । “वृद्धिचित्तिचिदाभासो द्वैवेतो व्याप्तो घटश्च । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात् घटः स्फुरेत्” इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षस्थले इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणविषयदेशगत्या तदाकारेण परिणामरूपवृत्तौ सत्यां विषयगताज्ञाननाशे अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषयस्फुरणरूपं पौरुषेयज्ञानं जायते । वृत्तिरूपज्ञानमनुभवमिति भेदः । यथोक्तं वेदा० प० १परिच्छेदे “यथा तद्भागीदकं छिद्राद्विषयं कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजस जन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अतुमित्रादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वज्ज्यादिदेशगमनं वज्ज्यादेवचक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेशादकारवृत्तेश्च वह्निरिव देशे समवस्थानात् तदुभवावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् ।”

प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्रैवोपरिदर्शितो यथा “सा चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेऽत्येकं मतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिमानप्रसक्तौ घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानं मूढाविद्यापरतन्त्रमवस्थापदयाच्यमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति न सर्वदा घटादेर्भाजनप्रसङ्गः अनाहतचैतन्यसम्बन्धस्यैव भावप्रयोजकत्वात् । तस्य चावरणस्य सदातनत्वे कदाचिदपि

घटभानं न स्यादिति तद्भङ्गे वक्तव्ये तद्भङ्गजनकं न चैतन्यभावं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नापि वृत्तपु-
हितचैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्विवृत्तपुत्तेरिति परोक्ष-
व्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य तदुपहितचैतन्यस्य वा व्यावरण-
भङ्गकत्वमित्यावरणाभिभवार्था वृत्तिरुच्यते । सम्बन्धार्था
वृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्वाविद्योपाधिको जीवोऽपरि-
च्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-
परोक्षवृत्तिरिह दशायां न घटादिकमवभासयति घटा-
दिना समं सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु
भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य
जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बन्धस्य वृत्ति-
विरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम्, व्यसृज्यतत्त्व
दृष्ट्वा सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्तपुनरन्तरमपि सम्बन्धो
न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां
जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधासः
किन्तु हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च
सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता
लक्ष्यः कादाचित्कस्तत्तदाकारवृत्तिनिवन्धनः । तथा हि
तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभि-
व्यञ्जनसमर्थं, घटादिस्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् ।
स्वाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्तपुम्भिभूतजाड्यधर्मकतया
वृत्तपुत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च वृत्तपु-
दयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे “अन्तः-
करणं हि स्वस्वाङ्गव स्तसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्या-
भिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति” । दृष्ट्वास्वच्छद्रव्यस्यापि
स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिविम्बस्याहित्वं यथा कुञ्जादे-
र्जलादिसंयोगदशायां सुखादिप्रतिविम्बस्याहिता । घटा-
देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिविम्बस्याहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्त-
त्वञ्च तत् प्रतिविम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्धपु-
र्यमेतद्वृत्तेरपरोक्षस्थले वह्निर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्ष-
स्थले तु वज्रप्रादेर्दृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जक-
तया नापरोक्षत्वम् ।”

सांख्यादिमते अर्थाकारेण परिणताया बुद्धिदत्तेत्येतने
प्रतिविम्बनात् विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तत्र पौरुषेय-
बोधे वृत्तिः करणं, वृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति
भेदः । यथोक्तं सां.प्र.सू. भाष्ययोः ।

“इयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा तत्वा-
धकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ।” सू. “असन्निकृष्टः

प्रमातयनाहोऽनधिगत इति यावत् । एवंभूतस्यार्थस्य
वस्तुनः परिच्छिन्निरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरु-
षयोर्बभूवोरेव धर्मो भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभययैव
तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं
तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतित्या-
वर्तनायानधिगतेति । अत्रमव्यावर्तनाय वस्तुति । संगय-
व्यावर्चनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि प्रमाकूपं फलं
पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि
च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तत्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव
प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्यैव न प्रमातेति । यदि च
पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिस्योभयमपि प्रमोच्यते तदा तत्त-
त्तममेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु
प्रमाणव्यवहारः परस्परयैव सर्वथेति भावः । पातञ्जल-
भाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः पुरुषा-
र्थमेव कारणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवौ-
चित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च
पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम्
केवलस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति ।
अत्रेवं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निधेयं लिङ्ग-
ज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्र-
ियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशेषबुद्ध्याश्रिता नय-
नादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारवृत्त्युदयादिति विशेषः ।
सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषाहोऽसती
भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वा-
सम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यस्य
दुर्बलत्वादिति । तदेतद्वक्ष्यति “कुसुमवच्च शणिः” जपा-
स्तिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं
च “वृत्तिसाहचर्यमितरत्नेति” । स्मृतिरपि । “तस्मिन्निर्दुर्षणे
स्कारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति
सरसीव तटद्रुमाः” इति । योगभाष्यञ्च “बुद्धेः प्रति-
संवेदी पुरुष” इति प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदन-
प्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां कूट-
स्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः
असङ्गतस्य स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां
विना च संयोगभावेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले
बुद्धावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धितीनामेव
प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलवत्तात् कल्पते । यथा
रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं नेतरत्वेति ।

रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रतिविम्बप्रयोजकं शब्द-
स्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् । न च शब्द-
जन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौ-
हित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्ब-
मिथ्यात्वसिद्धान्तत्वेरिति । प्रतिविम्बश्च बुद्धेरेव परि-
णामविशेषो विन्वाकारो जलादिगत इति मन्यम् ।
केचित् तु वृत्तौ प्रतिपिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं
प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्य-
विषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिविम्बोऽस्तीत्याहुः ।
तदसत् उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयो-
जकत्वात् विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्य-
विषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बसि-
द्धेः । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्या-
ऽऽप्नोरेऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्या-
च्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते
ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं
ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु ता-
र्किका अन्यैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थनाहुः ।
तदस्य सत् अनुभूयमानानामर्थाकारतां विहाय विषय-
तान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि स्वलोपाधि-
वृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु लोपाधि-
वृत्तित्वेनैवानुगमादलम्बाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न
प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात् । स्वत्वं हि
स्वभुक्तवृत्तिवासनावच्यम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा
च विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनालम्बाश्रयः ।
तस्मादचैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्न-
न्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्य-
मिति दिक् । अत्रार्थं प्रमात्रादिविभागः । 'प्रमाता
चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमार्थाकारवृत्तीनां
चेतने प्रतिविम्बनम् । प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेव
उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ।
अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्ष्येव चेतनः ।
विष्णवादेः सर्वसाक्षित्वं गोचं लिङ्गाद्यभावतः ।'
“ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे” देवीमां ।
“कृपाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते” वेदा० । २४ पर-
ब्रह्मणि च “सद्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म” नृतिः । २५ विष्णौ
“सर्वज्ञः ज्ञानसुत्तमम्” विष्णुः ।

ज्ञानकृतं वि० ज्ञानेन कृतम् । बुद्धिपूर्वकते तत्तत् पापस्य

बुद्धिपूर्वकतत्वे विशेषः प्रा० त० लङ्को यथा “गोवधस्य
बुद्धिपूर्वकत्वं तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एनां हन्तो-
तीक्ष्णया हन्ति तदा कामनाद्वारेण ज्ञानस्य प्रवृत्त्यु-
त्पात्” “इत्यञ्च गवयादिभ्यसेण योगोवधस्तत्र गोवधस्य
न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन ज्ञानद-
धन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचादिना गां हन्ति तदापि न
ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वाराभावात्” ।

ज्ञानगम्यः पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानवर्ध-
न्याम् । ज्ञानमात्रगम्ये परमेश्वरे ; “उत्तरो गोपति-
गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः” विष्णुः ।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिव ।
शास्त्रावबोधेन सर्वार्थप्रकाशयुक्तो कर्म० । विदुषिः शास्त्ररूपे
नेत्रे च “सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा” मनुः ।

ज्ञानदग्धदेहः पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य । चतुर्धात्रिमि-
भिर्द्यौ तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् स्तम्भं न
दाहान्तरं कार्यं यद्योक्तं शौनकेन “सर्वसङ्गनिवृत्तस्य
ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोद-
कक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विद्ये भिक्षोः कठेरम् ।
प्रोक्षणं खननद्वयं सर्वं तेनैव कारयेत्” । [त्रिका०]
ज्ञानदर्पणः पु० ज्ञानं दर्पण इवास्ति । पूर्वजिने मङ्गु बोधे
ज्ञानदं वि० ज्ञानं दर्पात् दा-क । इगुरौ २७ पदेति
च शरस्वत्यां स्त्री ।

ज्ञानदातृ वि० ज्ञानस्य दाता । उपदेष्टरि गुरौ “पितृर्दं
गुणा माता गौरवेत्येति निश्चितम् । मातुः शतमुचः
पृच्छो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो !” तन्त्र० । २ ज्ञानस्य दादक-
मात्रे वि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञाननिष्ठ वि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य । ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि ।
ज्ञानपतिः पु० इत० । ज्ञानस्रोतपदेष्टृत्वात् खामिनि गुरौ
२ परमेश्वरे च । ततः अक्षयपञ्चा० अपत्यादौ ऋषे ।
ज्ञानपते तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम् । तीर्थभेदे “ततो गच्छेत्
राजेन्द्र ! ज्ञानपावनमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति
सुनिलोकञ्च गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट् । १ परमेश्वरे परब्रह्मणि २ शिवे च ।
ज्ञानसुद्रा स्त्री “तर्ज्ज्वन्यङ्गुष्ठौ सक्तावपतो विन्यसेदुद्धरि ।
यामहस्ताम्बुजं यामजातुसूत्रं नि धिन्यसेत् । ज्ञानसुद्रा
भवेद्देवा रामचन्द्रस्य मेयसी” तन्त्रसारोक्ते रामार्च-
नाङ्गे सुद्राभेदे ।

ज्ञानयज्ञ ए० ज्ञानं यज्ञ इवाख्य । तत्त्वज्ञे । “ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति” इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञ-रूपत्वसङ्गतम् । अर्थः । अपरे कर्मयोगिनीं विलक्षणं संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वंपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । “महापापयतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रवेधो जायते स्तः” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।

ज्ञानयोग ए० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज्-करणे षज् ज्ञानमेव योगः । ब्रह्माप्राप्तिसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे । “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मर्षाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम्” गीता ।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः । न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनय-शब्दे १२१५ ए० विवृतिः । मथुरानाथेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा “न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञान-लक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, यावच्चक्षुः कार्यतावच्छेदकावटकत्वेऽपि विनिगमना-धिरहेण सकलघटभानम् । समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रका-रकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः । घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्य-त्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारक-घटादिमुख्यविशेषकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्यता-वच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकारित्वञ्चालौकिकं पाह्यं तेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादि-विशिष्टबुद्ध्यालकघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्व-सामान्यलक्षणया जायमाने यावद्बुद्धिविशेषकप्रत्यक्षेः ऽलौकिकसन्निकर्षमर्यादाया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः । न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादि-प्रकारकबुद्ध्यालकगवादिविशेषकसमवायसंसर्गकद्रव्यत्व-

प्रकारकस्मरणोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जाय-माने यावद्बुद्धिसुखविशेषकप्रत्यक्षे उपनयमर्यादाया समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम् । यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधक-त्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात् । घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण गोत्वादि-जात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातित्वरूपेण घट-त्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे व्य-भिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारि-ताविशेषणं, यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चिदपि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात् । कालिक-सम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणोत्तरं जाय-माने विशेष्ये विशेषणमिति रोत्या समवायसम्बन्धेन घटा-दिप्रकारकघटवदित्याद्युपनीतमाने व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः । उपनीतमाने च घटो न मुख्यविशेष्यः बहिरिन्द्रियस्थले उपनीतं विशेषणतया भासते इति नि-यमात् । मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकं पाह्यं तेन कालि-कसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिस्मरणलौकिकसन्निकर्षां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशाख्यं वट इति घटमुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारक-स्मरणज्जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमुख्यवि-शेषकमानसोपनीतमाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेष-णतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रका-रकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतमाने व्यभि-चारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिल-घटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्र-त्यासत्तत्वात् इति चेन्न जावत् यथोक्तरूपेण कार्य-कारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादिर्न मुख्यविशेष्यः किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वपुटितो भवन्नेव भासत इत्येव कल्पते यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुप-नीतमानान्वत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतमाने उपनीतं व्यवश्यं मुख्यविशेष्यतया भासते इति नियमा-भावात् । असति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्व-विशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात् । एवं दृग्दृ-शो दृग्दृग्प्रोभयविषयकसमूहालम्बनस्मरणानन्तरं जा-

यमाने दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांगे मुख्यविशेषतया भासते अपि तु चक्रव्यूहवत् दण्ड-
पुटितः पुरुषः पुरुषपुटितश्च दण्डो भांसते इति कल्प्यते ।
न च तथापि योगजधर्माधीनविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषण-
ज्ञानस्याहेतुत्वमेव सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामा-
न्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेषप्रत्यक्षे व्यभिचारः ।
योगजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमेवऽपि
योगजधर्मेण सामान्यतदाश्रये उभयविषयकनिर्विकल्पकं
जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यवि-
शेषप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यता-
वच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्वत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात् । ता-
दृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयमुख्यविशेषप्रतया भाते
मानाभावाच्च । अपि च चक्रव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसा-
मान्ये प्रकारीभूयेव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात् । अत
एव कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्वरूपानन्तरं
विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव
घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतभानं जायते न तु
समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकद्वयं तत्त्वावेव व्यभिचार-
वारणसम्भवात् किं जात्यादिसामान्यलक्षणायाः कार्य-
तावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितमुख्यविशेषप्रत्य-
क्षेण । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेषप्रत्यक्षर-
णोत्तरं जायमाने विशेषप्रति विशेषणमिति रीत्या घट-
वदित्वाद्यापनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदवश्यं
निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति-
स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया
तादृशस्वरूपोत्तरं तादृशोपनीतभानासम्भवात् घटत्वत्व-
घटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानभ्युपगमेन व्यभिचार-
स्यापि विरहादित्यस्तत्कृतपूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । घट-
वदिति स्वरूपोत्तरं जायमाने परस्परसम्बन्धेन घटत्व-
प्रकारकमानसोपनीतभाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये
घटत्वप्रकारकघटविशेषप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय
तत्पूर्वविशेषावश्यकत्वात् । एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिह-
यसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यातः
जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानञ्च न प्रत्यासत्तिरिति
सामान्यपदार्थनिर्वचनावसर एव प्रतिपादितं नन्वेवंरूपेण
कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञाना-
नन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिखिलजात्या एव
प्रत्यक्षं कथं स्याज्जात्यन्तराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजाति-

व्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य
कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वरूपेण जातिप्रका-
रकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनतो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि
परस्परसम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादघटकौभूताभा-
वत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव
सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिसत्त्वरूपेण निखिल-
जात्याश्रयस्य साक्षात्कारः जात्यन्तराश्रयस्यापि परस्पा-
सम्बन्धेन तदाश्रयत्वात् । यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चित्
जातिप्रकारकशाब्दत्वादिधोक्तत्वापि मध्ये परस्पा-
सम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतभानानन्तरमेव
जातिरतः सर्वस्य प्रत्यक्षाश्रयपगमात् क्षणविलम्बे क्षति-
धिरहात् । न च परस्पासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिकज्ञान-
स्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यात्
न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेष-
सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनिवनादिति वाच्यं विशेष-
ज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सत्त्व-
जातिविशेषप्रत्यक्षज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणदेव जाति-
मदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेष्टत्वात् । एवं
तद्व्यक्तित्वादिरूपेण घटत्वादिज्ञानानन्तरं जायमाने तत्त-
द्व्यक्तित्वरूपेण घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पर-
स्पासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो
घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्यदिशि तदसंप्रको न
दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

“ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकत्वं सामान्यतः
संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादि-
प्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादि-
प्रकारकोपनीतभानोदयात् । विनश्यदवस्थलौकिकसत्त्व-
जन्यवटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकार-
कप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्न इति विषयताविशेष-
णम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञा-
नत्वं कारणतावच्छेदकं न चेवं विनश्यदवस्थलौकिकसत्त्व-
जन्यद्वयत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पादपि
प्रत्यक्षापत्तिरतिवाच्यम् इष्टत्वात् सर्वांगे निर्विकल्पकस्यैव
प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदसत् तथापि सर्वांगे
निर्विकल्पादपि इष्टापत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके
सप्रकारकत्वस्य उपदानस्य वैवर्थात् । सविशेष्यकतसंसर्ग-
कविषयतताशालित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य-
कारणभावस्यापत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

कन्तु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षत्वं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिसुखविशेषकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपह्णाय प्रकारिताप्रवेशः । प्रकारिता चालौकिकी ग्राह्या तेन निर्विकल्पकजन्यप्राधमिकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । न चैवं ज्ञानलक्षणासन्निकर्षो लौकिकसन्निकर्षद्वयमेव यत्न वर्तते तत् कीदृक् ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत् लौकिकालौकिकोभयतत्प्रकारितानाकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः सादृश्यस्यादोषत्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे दत्तज्ज्ञानवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना यं गजधर्मेषां तत्प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकाजनकत्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसङ्कारेण योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् तत् निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकिकप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः । न चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकावे चक्षुःसंयोगादिनाशे तन्निर्विकल्पकसङ्कारेण योगजधर्मात्तत्प्रकारकसाक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः । न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्तिज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवेऽपि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिविशिष्टधीकारणसत्त्वेन यत् कुलचिद्वर्णिनि शुक्तिप्रकारकत्वनियमात् । शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञानसामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्र्योपस्थाताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात् । न चेदं रजतमिति शुक्तिविशेषकमानसम्भवे न शुक्तिप्रकारकत्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत् तस्याः योगप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेषकतादृशमानसम्भवे तादृशदोषे मानाभावात् लावबाधयोक्त्यपेक्षया ज्ञानलक्षणायाः कार्यकारणभावकल्पने फलत्वेन तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनीतभावे उपनीतस्य सुखविशेषप्रतया भावे मानाभावः । सुखविशेषप्रकृत्यस्य कार्यतानवच्छेदकतया सामग्र्यास्तत्

मानवासम्भवात् इति वाच्यं सुखविशेषप्रतयस्य कारणानियम्यतया बाधकासत्त्व एव सुखविशेषप्रतया मानसम्भवात्, न चैवं मानसोपनीतमानवत् वहिरिन्द्रियजोपनीतभावेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वसुखविशेषप्रतयलक्षणद्विविधविषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणालौकिकसन्निकर्षजन्यातिरिक्तस्य वहिरिन्द्रियजनितसुखविशेषप्रकृत्यलक्षणाभवासिद्धतया अलौकिकतया यावद्विशेषसामग्र्योबाधादेव तदुत्पादात् मानसस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्याद्युपनीतविशेषकभ्रमस्य उपनीतशुक्तादिसुखविशेषप्रकृत्यमनुभवसिद्धमतोनालौकिकत्वं न च तथापि घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादिविशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेषप्रतयापत्तिः लौकिकसन्निकर्षरूपविशेषमानसोत्त्वादिति वाच्यम् तथाप्यसति बाधके घटाद्यंशे घटत्वादेः प्रकारत्ववन्मुख्यविशेषप्रतयस्यापीदृशत्वादिति । केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयतागालिज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्माजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्विषयता । चालौकिकी ग्राह्या तेन तल्लौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवञ्च तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं रजतमिति शुक्तिमुख्यविशेषप्रकृतमानसम्भवेऽपि न शुक्तिज्ञानं विना वहिरिन्द्रियजोपनीतभावे उपनीतस्य सुखविशेषप्रतयनिरासोक्तक्रमेणेत्याहुरिति संक्षेपः ।

मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम् । यथोक्तं वेदान्तम्, “न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः” इति । अस्यायमाशयः वज्रिध्याप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य अनुमितिहेतुतायाः सर्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च वज्रिधियकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वज्रिमान् पर्वत इति ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव साक्षात्तुमिति न च समानविषयस्थले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमितिर्भविष्यतीति चेत् तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञानमनिर्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्यानुभूतरजतविषयकमुपनयमर्थ्यादया ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काशीस्थे वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भावदि

कथा काशी० १३ क० ।

“घटोद्भव !, महाप्राज्ञ ! ब्रह्म पापपनोदिनीम् ।

ज्ञानवाण्याः ससुत्पत्तिं कथ्यमानां मयाऽधुना ।
 अनादिषिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! । प्राप्तेः कृत-
 सिद्धीशानश्वरन् खैरमितस्ततः । न वर्षन्ति यदाऽभ्याणि
 न प्रावर्त्तन्ति निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा ज्ञान-
 पानादिकर्म्मणि । क्षीरसाद्रूपोरेव यदाशीज्जल-
 दर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् ।
 निर्वाणकमलक्षेत्रे श्रीमदानन्दकाननम् । महाश्वशानं
 सर्वेषां वीजानां परम्परम् । महाशयनसुप्तानां जन्तूनां
 प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्त्तपतञ्जन्तुतरण्डकम् ।
 यातायातातिसंखिन्नजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेक
 जन्मशुणितकर्मफलच्छिन्दचरम् । सच्चिदानन्दनिखयं
 परं ब्रह्म रसायनम् । सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधन-
 सिद्धिदम् । प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा ।
 लसन्निभूलविमलरश्मिजालसमाकुलः । आलुलोके
 महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाह्रस्वमहाकायां
 प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्मयीभिर्मांसाभिः परितः
 परिवेष्टितम् । इन्दैर्हन्दारकधीणां गणमाञ्च निर-
 न्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्तोमैरर्चमानं निरन्तरम् ।
 गीयमानञ्च गन्धैः स्तूयमानञ्च चारणैः । अङ्गहारे-
 रप्सरोभिः सेव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं
 नागोभिर्मणिदीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्तिकालं
 कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमित-
 न्ततः । तस्मै शानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वा हृषभवत्तदा ।
 स्तपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः । च
 खान च त्रिशूलेन दक्षिणांशोपकण्ठतः । कुण्डं
 प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवर्धरः । पृथिव्यावरणास्मांसि
 निष्क्रान्तानि तदा मुने ! । भूपमाणाद्दशयुगैर्यैरियं वसुधा
 वृता । तैर्जलैः स्तपयाञ्चक्रे दुष्पृष्टैरन्यदेहिभिः ।
 तृपारैर्जाड्यविविधैर्जपकौचहारिभिः । सक्मनोभि-
 रिवात्यच्छैरनच्छैर्व्योमवर्त्मवत् । ज्योत्स्नावदुज्ज्वल-
 च्छायैः पावनेः शम्भुनामवत् । पीयूषवत् खादुतरैः
 सुखस्पर्शैर्गन्धवत् । निष्पापधीरकुम्भीरैस्तारलैः पापि-
 शर्म्भवत् । विजिताजस्रहागन्धैः पाटलाभोद-
 मोदिभिः । अदृष्टपूर्वलोकानां मनोनयनहारिभिः ।
 अज्ञानतापसम्पन्नप्राणिप्राणैकरक्षिभिः । पञ्चामृतानां
 कलसैः स्तपनातिफलप्रदैः । अक्षोपस्पर्शिहृदयलिङ्ग-
 त्रितयहेतुभिः । अज्ञानतिमिराकांभैर्ज्ञानदाननिदा-
 नकैः । विश्वभर्तुर्मासर्गसुखातिमुल्लेखकारिभिः ।

महावभ्रयसुज्ञातमहाशुद्धिविधायिभिः । सङ्क्षधारै-
 कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! । सङ्क्षल्लवः स्तपया
 मास सङ्क्षेपमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विशाला
 विश्वलोचनः । तस्यैव तद्देशानं रुद्रं रुद्रवर्धरम् ।
 तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्मणानेन सुव्रत ! । गुरुणान्य-
 पूर्वेषु समातिप्रोत्तिकारिणा । ततस्त्वं जटिलेशान वरं
 ब्रूहि तपोधन ! । अर्चयं न तवास्त्यल मज्जोदमपरा-
 यण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोगो-
 ऽस्म्यहं यदि । तदेतदतुल्यं तीर्थं तव नाम्नास्तु गङ्गा ।
 श्रीविश्वेश्वर उवाच । तैलोक्यां यानि तीर्थानि भू-
 भुवःस्वःस्थितान्यपि । तैभ्योऽस्मिन्नेत्यतीर्थेभ्यः शिव-
 तीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दाद-
 चिन्तकाः । तच्च ज्ञानं ब्रवीभूतमिह मे महिमोदयान् ।
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थेनैतल्लोक्यविद्युतम् । अथ
 दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्श-
 दक्षमेघफलं लभेत् । अर्चनाचमनाभ्याञ्च राजसूयान-
 मेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्नर्थं च पिता-
 यज्ञान् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र आङ्गकर्मणा ।
 गुरुपुत्रप्रसिताष्टव्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदात्र
 आङ्गकर्मणाहयाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति
 पितृन् सन्नर्थं पुष्करे । तत्फलं कोटिशुणितं ज्ञानतीर्थे
 तिथोदकैः । सच्चिदहत्वां कुर्वन्नेतत्तमोयसो विवस्वति ।
 यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड-
 निर्धनं येषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतम् । मोदन्ते शिव-
 लोके ते यावदाहृतसंस्तवम् । अष्टव्याञ्च चतुर्दश्यासुप-
 धाशीं नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाऽन्नस्तनलिङ्गं
 मयो भवेत् । एकादश्यासुपोप्राथ प्राग्देव यजुर्गुण-
 तयम् । हृदये तस्य जायते तीणि लिङ्गान्यसंशयम् ।
 ईशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषात् सोमवासरे । सन्नर्थं
 देवर्षिपितृन् दत्त्वा दानं स्वयत्कृतः । ततः समश्चरं
 श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरे । तत्रापि दत्त्वा नाना-
 र्थान् कृतकान्यो भवेन्नरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत्
 पापं काललोपजम् । क्षणेन तदपाक्य ज्ञानवान्
 जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं
 शुभम् । तारकास्थमिदं तीर्थं मोक्षतीर्थमिदं स्मृतम् ।
 अरुणादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात्
 स्पर्शनात् स्नानात् पानादसौ दिसम्भवः । डाकिनी-
 शाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । मङ्कश्याण्डखेटाङ्गाः

कालकपींशयुयहाः । च्वरापसारविस्फोटतृतीयक-
चतुर्थकाः । सर्वे प्रथममायानि शिष्यतोर्थजलोक्षणात् ।
ज्ञानोदतोर्थपानीयेर्लिङ्गं यः स्नपयेत् सुधीः । सर्व-
तोर्थोदकैस्तेन ध्रुवं संक्षपितं भवेत् । ज्ञानरूपोऽह-
मेवाह द्रवमूर्तिः विधाय च । जाड्यविध्वंसनं कृत्या-
कृत्यां ज्ञानोपदेगनम् ” इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तत्तैवा-
नरधीयत । कतकन्यमिवात्मानं सोऽप्यमस्त त्रिशूलभृत् ।
देशानो जटिलो रुद्रस्तत्पीत्वा परमोदकम् । अथाप्र-
वान् परं ज्ञानं येन निर्द्वितीमाप्रवान् ।

ज्ञानसाधन न० ६३० । इन्द्रिये शतत्त्वज्ञानसाधने अथ-
सनननिदिध्यासनादौ च ।

ज्ञानापीड पु० ६३० । ज्ञानजसंस्कारनाशके विस्मरणे ।

ज्ञानाभ्यास पु० ६३० । ज्ञानसाधनप्रवणाद्याद्युक्तौ “तच्चिन्तनं
तत्कथनमन्योन्व” तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-
भ्यासं विदुर्बुधाः ” इत्युक्तलक्षणे शसननादौ च । बोधा-
भ्यासादयोऽप्यत्र । “सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव
तत्सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम् ”
वेदान्तशा० ।

ज्ञानासन न० “अथान्यदासनं कृत्वा सर्वव्याधिविनाशनम् ।
योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-
रुमूले तु वासपादतलं तथा । दक्षपादतलं दक्षपात्रे सं-
योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-
शकम् । गिरन्तरं यः करोति तस्य अन्विः क्षया भवेत् ”
इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमस्त्यस्य इति । ज्ञानयुक्ते ब्रह्मसाक्षात्
कारयुक्ते “चतुर्विधा भजन्ते माम्-आर्त्ता जिज्ञासुरर्था-
र्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ।” । “ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्भ-
तेनान्तरात्मना” गीता श्रवणयुक्तभावे त्रि० ज्ञानिनो
मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि
ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमुगादयः देवीमा० ज्ञान+अस्त्यर्थे
मत्पुं मस्य वः । ज्ञानवदप्यत्रार्थे “वङ्गनां जन्मनामन्ते
ज्ञानवान् मां प्रपद्यन्ते” गीता । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा-करणे ल्युट् ज्ञान
साधनमिन्द्रियम् कर्म० । ज्ञानसाधने इन्द्रिये श्रोत्रादौ
“ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-
न्द्रियाणीं विप्रयाः” शा० त्रि० । इन्द्रियशब्दे विवृतिः ।
“एतान्याकाशादीनां सात्विकाग्नेयो व्यक्तेभ्यः पृथक्
क्रमेणोत्पन्नानि यथोक्तं देवीभागवते । “पञ्चभूतस्य-

त्वांशैः श्रोत्रादीनां सप्तद्वयः । ज्ञानेन्द्रियाणां
राजेन्द्र ! प्रत्येकमिति निश्चितम् ” । क्रमशो दिग्मातार्क-
प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विप्रयाः ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा-णिच् ल्यु । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा-णिच्-ल्युट् । बोधने ।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञप-सन्-भावे अ । ज्ञातुमिच्छायाम् ।

ज्ञीप्समान त्रि० ज्ञप-सन्-कर्मणि शानच् । ज्ञातुनि-
मित्यमाणे । “ज्ञाप्यन्तु, ज्ञप्स्यामि ज्ञीप्समानः” पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा-कर्मणि यत् । बोद्धव्ये । यथा व्याकरणादि
पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि शा० भा० । ज्ञातुं योग्ये
ब्रह्मणि च । “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽह-
तमश्नुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिगिरौमुखम् । सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वश्रेष्ठैव निर्गुणं गुण-
भोक्तृ च । वहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मात्मा तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-
भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च
तज्ज्ञेयं असिष्णु प्रभविष्णु च । ज्योतिषामपि तज्ज्यो-
तिस्तमसः परमुच्यते ” । “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि-
सर्वस्य धिष्ठितम्” गीता ।

ज्या जरायां क्वा० पा० पर० अक० अनिट् । जिनाति अ-
ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतुः । जिनः ।

जग स्त्री ज्या-अग्रा० यक् नि० । श्वधुर्गुणे अनरः
तस्य निरन्तराकर्षणेन धनुषो जराकरणात्तथात्वम् ।
श्वधुधायां तस्याः प्रतिक्षणं जीयमाणत्वात् तथात्वं
श्मातरि स्वप्नसवेन तस्याः ययोहानेस्तथात्वम्
मेदि० । गोलक्षेत्रान्तर्गते धनुषाकारक्षेत्रस्य केन्द्रस्थानात्
उभयपार्श्वसंलग्ने ४ सरलरेखाभेदे । क्रमजग्राशब्दे २३०२
पृ० जीवाशब्दे ३११५ पृ० दृश्यम् । ताश्च चतुर्विंशतिसंख्य-
कास्तत्र क्रमज्याशब्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यामानसंख्या-
ह्वाय सू० सि० उक्ता यथा “सुनयोरन्वयमलारसपट्का
सुनीचराः । इष्टैकारूपप्रदुत्ताः सागरार्थज्जताशनाः ।
खट्वेदानपाद्गर्थादिङ्गनास्तर्धकुञ्जराः । नगास्वरवि-
यञ्जद्रूपधरणिगङ्गराः । शरार्णवज्जताशैकाभुजङ्गाश्च
शरेन्दवः । नवरूपमहीप्रेकागजैकाङ्कनिशाकराः । शु-
णाश्चिरूपनेत्राणि पावकाग्निगुणाश्विनः । वस्त्रार्थार्थ-

मलासुरङ्गतं नगाश्विनः । नयादनवनेत्वाणि पावकैकय-
मानयः । गजाग्निसागरगुणा उत्क्रमज्वाह्वापिण्डकाः”
जग्राघातवारण न० ज्याया आघातं वारयत्यनेन वारि-
करणे ल्यु । गोधारां ज्याघातवारणार्थं धान्विनं
हस्तनिवद्धे चर्मभेदे अमरः । [लि० मेदि० ।
जग्राणि स्त्री ज्या-नि । १वयोहानौ २तटिन्याम् ३जीर्णे
जग्रायस् ति० अतिशयेन प्रशस्यो दृढो वा प्रशस्य+दृढ+वा
इयसुन् ज्यादेशः इयसुनि आदेरात्त्वम् । १यतिदृढे
२जीर्णे ३प्रशस्ते च । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्-
रीक्षाज्जग्रायानेभ्यो लोकेभ्यः” छा० उ० । स्त्रियां ङीप् ।
“ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनाह्नः !” गीता
जगु गतौ भा० आत्म० सक० अजिह्व । ज्यवते अज्योष्ट
जुजुवे । [अज्युतत् अज्योतीत् । जुज्योत ।
जगुत दीप्तौ भा० पर० सक० सेट् । ज्योतति इति ।
जगुत दीप्तौ भा० आत्म० अक० सेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट ।
जुज्युते । ऋदित् । अजुज्योतत् त । जगोतिः ।
ज्येष्ठ लि० अतिशयेन दृढः प्रशस्यो वा दृढ+प्रशस्य+वा इष्टन्
ज्यादेशः । १यतिदृढे २प्रशस्ये ३अयजो भ्रातरि ४अयज-
भगिन्यां स्त्री । ५अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपं दि अक्षे पाशब्दे ४८७ प्र० दृश्यम् । ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अण् ज्येष्ठी सास्त्रिन् मासे पुनरण्
संज्ञात्वात् ह्रस्वः । इज्येष्ठ ज्येष्ठमासे मेदि० । गौरा-
ङ्गीप् । ७मृगशिरायां स्त्री शब्दरत्ना० ।
तस्याः दिग्भेदे रतफलं ति० त० उक्तं यथा
“वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते हताशे
भयं यास्यामग्निभयं सुरहिपि कलिर्लाभः ससुद्रालये ।
वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे ऐशान्यां
मरणं ध्रुवं निर्गदितं दिग्लक्षणं खड्गने । ज्येष्ठीरुते
क्षुतेऽप्येवमुचुः केचिच्च कोविदाः” अधिकं मृगशिरायां
२६५७ प्र० दृश्यम् । मध्यमाङ्गुली स्त्री हेमच० । ६गङ्गायां
स्त्री राजनि० तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्वम् । १०परिणीते भर्तुर्भक्तिहृभाजने नाथि-
काभेदे रतिमञ्जरी । लक्ष्म्याः प्रथमोत्पन्नायां ज्येष्ठभ-
गिन्याम् ११अलक्ष्मीदेव्यां स्त्री । तदुत्पत्त्यादिकथा पद्मपु०
उत्त० ख० उक्ता यथा “मां प्रणम्य पुनर्देवा समन्वुः जीर-
सागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने तु मया देवैश्च भाविनि । ।
ज्येष्ठा देवी सद्यस्त्वया रक्तस्रग्वाससावता । उत्पन्ना सा-
ज्ज्येष्ठी देवान् किं कर्त्तव्यं श्रेयते वै । तामब्रुवन्सदा

देवीं सर्वे देवगणा मृगम् । येषां मृगहानरे नित्यं
कलहं संप्रवर्तते । तत्ते स्थानं प्रयच्छामो वासस्तत्र
शुभानने । । यस्य गेहं कपालास्थिभक्षकेशादिचिह्नितम् ।
भाषन्ते पुरुषं नित्यं वसन्त्यन्दतवादिनः । सम्प्राप्तावे
च ये पापाः स्वपन्ति मलचेतसः । तेषां वेश्मनि
संतिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभक्ष्यास्त
तुषाङ्गाराणि यत्र तु । तत्र ते वसतिस्थानं भविष्यति न
संशयः । अक्षत्वा पादयोः शौचं यस्त्वाचामति दुर्धतः ।
तं भजस्व सदा देवि ! कलुषेणावृता मृगम् । दृष्ट्वाङ्गार
कपालाश्लवालकायसचर्मभिः । दन्तधावनकृतीरो
भविष्यन्ति नराधमाः । रमस्व मलिना देवि ! तेषां
वेश्मसु नित्यशः । तिलपिष्टञ्च नक्तञ्च कानिङ्गुषिपु
मृगजनम् । कृत्वाकं विड्वराहञ्च यित्वकोपातकीफनम् ।
अलावुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां मृगे
तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिश्च मृगाः
सर्वे ते ज्येष्ठां कलिवक्त्रभासम् । पुनश्च मन्यन् चक्रुः
क्षीराब्धिं सुसमाहिताः” । १२नादजातायां ब्रह्मप्रकृति-
भूतायां देव्यां स्त्री “रौद्री विन्दोक्ततो नादाज्ज्येष्ठा
बीजादजायत । वामा, ताम्यः सद्यस्त्वया रुद्रब्रह्मभा-
क्षिपाः” शां० ति० । १३परमेश्वरे पु० “ईशानः प्राचदः
प्राणो ज्येष्ठः अष्टः प्रजापतिः” विष्णुसं० । १४प्रादे
“प्राणो वा ज्येष्ठश्च अष्टश्च” छा० उ० । काशीस्ते
१५ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विहितः ।
ज्येष्ठतात पु० तातस्य ज्येष्ठः राज० पूर्वनि० । पितरपत्ने
भ्रातरि (जेटा) । [राजनि०]
ज्येष्ठवला स्त्री ज्येष्ठं वलं यस्याः । सहदेव्यां लतायां
ज्येष्ठवर्णं पु० वर्णाभां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा ।
ब्राह्मणे तस्य सर्ववर्णं अष्टत्वात् तथात्वं । २४वे
वर्णे च । [स्थानशब्दे विहितः ।
ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्यज्येष्ठस्थानस्ये वापीभेदे ज्येष्ठ-
ज्येष्ठश्वयू स्त्री ज्येष्ठा मान्या श्वयूरिव संज्ञात्वात् पुं-
जावः । पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (वृद्धगाली) हेमच० ।
ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तच्च साम
“मूर्ध्नि दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरस्यै अजातस-
ग्निम् । कविं सञ्जाजमतिथिं जनानामासन्नः” पातं
जनयन्त देवाः” सामार्चि० । प्र० । अ० । २८० । ५० ।
इत्यस्यां गीयमानम् “वामदेव्यं दृष्ट्वा साम ज्येष्ठशाम-
रथनरम् । तथा पुरुषसूक्तं च रुद्रसूक्तं ततः परमम् ।

आजप्रदोहानि सामानि शान्तिकं भारुडानि च ।
पश्चिमे द्वारपालौ च पठेतां सामगौ तथा । इति
दानपारिजातधृतवाक्यम् ।

जरीष्ठस्थान न० । काशीस्थे तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि
कथा काशीख० ६३ अ० ।

“यमनेहंमारभ्य मन्दरादौ विनिर्यये । कङ्क्रीन्द्र-
सुतया सार्द्धं रुद्रेणोत्तेन्द्रगामिना । तं वासरं पुर-
स्कृत्य जयाह्वयं नयमं ददम् । जैगीषव्या महामेधाः
कुम्भयोने ! महाकृती । विषमेक्षणपादाजं समीक्षित्वे
यदा पुनः । तदास्त्रविप्रुधमपि भक्षयिष्यामि चेत्तच्छो ।
कुतश्चिद्वारणायोगादथ वा शम्भुमुपहात् । अनञ्जनिपवनं
योगी जैगीषव्यः स्थितो मुने ! । तं शम्भुरेव जानाति
नान्यो जानाति कचन । अतएव ततः प्राप्तः प्रथमं
प्रमथाधिपः । ज्यैष्ठ्यशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुराधयोः ।
तत्पूर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्यैष्ठ-
स्थानं ततः काश्यां तदाभूदतिप्रसन्नम् । तत्र लिङ्गं
समभवत् स्वयं ज्यैष्ठेश्वराभिधम् । तत्किङ्कददर्शनात्
पुंसां पापं जन्मशताज्जितम् । तमोऽर्कोदयमाप्येव तत्-
क्षणादेव नश्यति । ज्यैष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा तर्प-
यित्वा पितामहान् । ज्यैष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो
जायते भुवि । व्याधिरासीत् स्वयं तत्र ज्यैष्ठेश्वरसमीपतः ।
सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्यैष्ठा नाम समन्ततः । ज्यैष्ठे
मासि सितारस्यां तत्र कार्यो महोत्सवः । रात्रौ
जागरणं कार्यं सर्वसम्पत्सम्पदये । ज्यैष्ठां गौरीं
नमस्कृत्य ज्यैष्ठवापीपरिषुता । सौभाग्यभाजनं भूयाद्
योषा सौभाग्यभागपि । निवासं कृतवान् शम्भुः कश्चिन्
स्थाने यतः स्वयम् । निवासेश इति ख्यातं लिङ्गं
तत्र परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्व-
सम्पदः । निवसन्ति गृहे नित्यं नित्यं प्रैति पदं पुनः ।
कृत्वा आर्द्रं विधानेन ज्यैष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्यैष्ठां
हविर् ददात्येव पित्रभ्यो मधुसर्पिषा । ज्यैष्ठतीर्थेश्वरे
काश्यां दत्त्वा दानानि शक्तितः । ज्यैष्ठान् स्वर्गान-
वाप्नोति नरोभोक्तञ्च गच्छति । ज्यैष्ठेश्वरोऽर्च्यः प्रथमं
काश्यां श्रेयोऽर्थिभिर्नरैः । ज्यैष्ठा गौरी ततोऽभ्यर्च्यार्त्तं
सर्वज्यैष्ठमभीषुभिः ।

तत्रत्यं ज्योतिःस्वरूपलिङ्गन्तु ज्यैष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य
नितम्बभूतम् यथोक्तं काशीख० ३३ अ० ।

“सर्वेषामपि लिङ्गानां मौलित्वं कृत्तिवाससः । ओङ्का-

कारेशः शिखा ज्ञेया लोचनानि त्रिलोचनः । गोकर्ण-
भारभूतेशौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वरावि-
सृक्तौ च हावेतौ दक्षिणौ करौ । कर्णेशमणिकर्णौ गौ
द्वौ करौ दक्षिणेतरो । कालेश्वरकपर्दीगौ चरणा-
वतिनिर्मलौ । ज्यैष्ठेश्वरो नितम्बश्च नाभिर्वै मध्यमेश्वरः ।
कपर्दीऽस्य महादेवः शिरोभूषा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेणो
हृदयनस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य त
केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः । अन्यानि यानि लि-
ङ्गानि परःकोटिमितानि च । ज्ञेयानि नखलोमानि
वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्यं
निर्वाणदौ हि तौ । जलनूनाममयं दत्त्वा पततां
मोहसागरे” ।

जरीष्ठामूलौय पु० ज्यैष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमा-
स्याम् ६ । ज्यैष्ठे मासि तन्मासीयपौर्णमास्यां हि ज्यै-
ष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भवात्तस्य तथात्वम् । यथा च
तस्य तथात्वं तथा कार्त्तिकशब्दे १६४८ पु० दर्शितम् ।
जरीष्ठस्य न० नि० कर्म० । तच्छुल्लप्रचालने जले वैद्यकप०
तस्यातीव श्रेष्ठगुणत्वात्तथात्वम् ।

जरीष्ठश्रम पु० ज्यैष्ठ आश्रमो यस्य । “यस्मात् तयोऽप्या-
श्रमिणो ज्ञानेनाज्ञेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते
तस्मात् ज्यैष्ठश्रमो गृही” मनूक्ते १ गार्हस्थ्यश्रमयुक्ते
कर्म० । गृहस्थश्रमे च “गृहस्थो ब्रह्मचारी च वान-
प्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वारश्चाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे
गार्हस्थ्यमूलकाः इत्युक्तेस्तस्य सर्वाश्रमपोषकत्वेन श्रेष्ठ-
त्वात्तथात्वम् । ततः इति । गृहस्थश्रमौल्यत्वं ।

जरीष्ठ पु० ज्यैष्ठो पूर्णिमास्मिन् मासे अण् । ज्यैष्ठानक्षत्र-
युक्तयोगार्द्धपौर्णमासीघटिते हषस्थरव्यारब्धे शुक्लप्रतिप-
दादिदर्शान्तरूपे १ चान्द्रे मासे “ज्यैष्ठे मासि क्षितिस्तु-
टिने जाङ्गली मर्त्यलोके” ति० त० । तथाभूतेऽर्द्धमासा-
त्तके २ पक्षे । ज्यैष्ठामूलानक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्वान्त-
काले गुरोरुदयास्तोपलक्षिते श्वार्हस्थत्ये वर्षभेदे च का-
र्त्तिकशब्दे १६४८ पु० विवृतिः । “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव
ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठो
प्रकीर्त्तिता” राजभार्त्त० । ज्यैष्ठसंवत्सरश्च । “ज्यैष्ठा-
मूलोपगो जीवे वर्षं स्यात् शाकदैवतम्” विष्णुधर्मोत्त-
रोक्तः याज्ञः” ति० त० । हषस्थरविके सौरे ४ मासभेदे च ।

जरीष्ठो स्त्री ज्यैष्ठानक्षत्रेण तत्समीपस्थमूलानक्षत्रेण वा
युक्ता पौर्णमासी अण् ङोप् । १ ज्यैष्ठामूलानक्षत्रान्य-

तरनक्षत्रयुक्तपौर्णमास्याम् ज्येष्ठे च स्वार्थे अण् ङीप् ।
२४ गणोधिकयाञ्च । वल्लीशब्दे दृश्यम् ।

ज्यैष्ठेनेय पुंस्त्री ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् ढक् इन्ङ् ।
ज्येष्ठाया अपत्ये । “ज्यैष्ठो ज्यैष्ठिनेयः सुवीत” ता०
ब्रा० २।१।२। “कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयो विवा-
सितः” मट्टिः ।

ज्यैष्ठ्य न० ज्यैष्ठ्य भावः ध्वञ् । १ अष्टत्वे २ वयसा अग्र-
जत्वे च । “विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणाम्नी वी-
र्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः” मनुः
ज्यो नियमे उपनये व्रतोपदेशे च भ्वा० आत्म० सक० अनिट् ।
ज्यवते अजग्रास्त । जुज्ये ।

ज्योक् अय्य० ज्यो-वा० उकुन् । १ कालभूयस्ये २ प्रश्ने ३ शी-
घ्राथे ४ सम्प्रत्यये शब्दाद्येचि० ५ उज्ज्वलत्वे च “सर्वमायु-
रेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति” ङा०
उ० “ज्योगुज्ज्वलं जीवति” भा० ।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य । सूर्यादौ “यथाज्ञायं
ज्योतिरात्मा विवस्वान्” श्रुतिः ।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सावित्रे मण्डले आदित्यः ।
परमेश्वरे “आदित्यो ज्योतिरादित्यः” विष्णुसं०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इगि-गतौ अच् ।
खद्योते शब्दरत्ना० युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यल अमरः ।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः । १ परमेश्वरे
“रुद्रः साङ्गः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः” विष्णुसं० ।
“तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भाति” इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य
प्रतिपादनात्तथात्वम् । [अन्यः । ज्योतिःशास्त्रे ।

ज्योतिर्गन्ध पु० ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां गत्यादिसाधनं
ज्योतिर्मय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राचुर्ये वा मयट् ।

१ ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ ज्योतिःप्रचुरे च ।
“अपोन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः”

कुमा० “न भौमान्येव धिष्ण्वानि हित्वा ज्योतिर्मया-
ग्यपि” रघुः ।

ज्योतिर्विदु पु० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विदु-
क्षिप् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे । “दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वै-
द्यान् दद्याद्गानं काञ्चनं महीम्” याज्ञ० । ज्योति-
र्विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसा-
धनं विद्या । ज्योतिःशास्त्रे । [१ खद्योते त्रिका० ।

ज्योतिर्वीज न० ज्योतिषो गगने प्रकाशस्य बीजमिव ।
ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः आश्रयः । कालचक्र-
प्रवर्त्तकभुवलोके २ तदधिपे परमेश्वरे च तत्त्वोक्तसि-
वर्थनं भाग० ५।२ अ० ।

“अथ तस्मात् परतत्त्वयोद्गमक्षययोजनात्तरतो वक्ष-
द्विष्णोः परमं पदमभिवर्त्तन् । यत् महामागवतो
भुव औत्तानपादिरग्निनेत्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मैश्च
च समकालयुग्मभिः सहवृद्धभानं दक्षिणतः क्रियमाण
इदानीमपि कल्पजीविनामाजोव्य उपाक्षे तस्य महा-
नुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां
ग्रहनक्षत्रादीनाम् अनिमिषेणाव्यक्तं हसा भगवता कालेन
भ्रातृमाणाणां स्थाणुरिवावष्टम् ईश्वरेण विहितः शब्द-
द्वभासते । यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संवोजिता-
स्त्रिभिः सवनेर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं
भगवता अहादय एतस्मिन्नलवर्त्तयोर्योगेन कालचक्र आदो-
जिता भुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकलयन्
परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादौ
वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणः
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न
पतन्ति । केचिदेतन् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन
भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । वक्ष
पुष्काम्येवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य भुव उपकल्पितः
तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छ-
मूले धाता विधाता च कक्षां सम्प्रप्यः यस्य दक्षिणार्धे
कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणार्धे नक्ष-
त्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये दद्या
शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसंज्ञेयस्य पार्श्वयोर्भयोरथ-
वयवाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा
चोदरतः । पुनर्वसुपप्रौ दक्षिणवामयोः ओण्वोराष्ट्री-
क्षेपा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे
दक्षिणवामपार्श्वविधियु युञ्जीत । तथैव ऋगथीर्दीन्यु-
दगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोभ्येन प्रतियुञ्जीत ।
शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्त-
राह्नावगस्त्यः अधराह्नौ यमः सव्ये चाङ्गारकः
शनिश्चर उपस्थे वृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये
नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुगनास्तनयोरश्विनौ
बुधः प्राण्यापानयोरारुह्ये, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमस्य
सर्वे तारागणाः । एतदुच्यैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवता-

भयं रूपम् अहरहः सन्त्रायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्ष्य-
माण उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनाय
अनिमिषां पतयो महापुरुषाभिधीमहीति ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री “हस्तं शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं
तथा । ज्योतिश्च पञ्चनक्षत्रं ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता”
देशीय० ४५ अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम् ।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिर्भिन्नक्षत्रैर्घटितं चक्रम् । १ भचक्रं
“सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदर्कांशो
भवेद्वाग्निर्नक्षत्रचरणोद्भूतः” ति० त० उक्ते अश्विन्यादि-
भिन्नक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायु-
गमित्यनेन तस्य नाशः पतनमात्रं विवक्षितं न गत्यभावः
प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं प्रत्यगगतेः स्वर्यं सिद्धान्तादा-
वृत्तत्वात् खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(शास्त्र)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादि
ज्ञापकं शास्त्रम् वा शस्त्रम् । सूर्यादिपञ्चगत्यादिबोधके
कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । “वेदाङ्गाव्युत्पत्तिर्न प्रवृत्ता-
यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण । शास्त्रादस्मात् काल-
बोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ।
शब्दशास्त्रं सुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोतृशक्तं निरुक्तं च
कल्पः करौ । या तु शिवाय वेदस्य सा नाशिका पाद-
पद्मद्वयं कन्द आर्यैर्बुधैः । वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं
ज्योतिषं सुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते । संयुतोऽपो-
तरैः कर्षणासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ।
तस्माद्दृष्टिजैरध्यनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च
तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सत्यं धर्मार्थकामान्
लभते यशश्च” । “ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्” ६० स०
१ अ० । अस्य भेदादि अङ्गशब्दे ७२ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतया-
ऽस्यस्य अच् । १ ज्योतिःशास्त्रे “ज्योतिषं नयनं विदुः”
शिक्षा । ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा० “ज्योतिषभागमशास्त्रं
विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्” ६० स० ७ अ० । २ तारायां
स्त्री गौरा० डीप् । ज्योतिषं ज्ञेयत्वेनाख्यस्य इति ।
ज्योतिषिन् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे ति० स्त्रियां डीप् ।
ज्योतिषिक ति० ज्योतिरधीते उक्थादि० ठक् संज्ञा-
पूर्वकविधेरनित्वात् न वृद्धिः । ज्योतिःशास्त्राध्येतारि ।
ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै-क । १ चित्कण्ठचे
“एतान्येवावाय चारकल्पेन निश्चुते पालाशे चारे ततो
विपाच्य फाणितमिव सञ्जातमवतार्य उपयेत् । ज्यो-

तिष्क फललाभाभिरिचपिप्लोचमनःपुत्रैर्वा” सुश्रु० ।
२ मेयिकावीजे च राजनि० । ३ गणकारिकाष्टके रत्नमा० ।
४ यज्ञतारानक्षत्रादी व० व० “तदीयभागे तस्याष्ट्रेः गृह-
मादित्यसन्निभम् । यत्तत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशु-
पतेः प्रियम्” इत्युक्ते एमेरोः गृहभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतीर्षि लिष्टादयः स्तोमायस्य पत्वम् ।
१ स्तनामख्याते अग्निष्टोमस्य स्यात् रूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि
ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।६ ।

“यज्ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञसुखनदाभ्युवन्ति यदुक्थो
यज्ञक्रतोरनन्तरयाय यद्वातिः सर्वस्याप्र” सू०

“अथ षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, ऋग्वेदो ज्योति-
ष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति । अथ तद्वृत्तिरिक्ता-
भिस्तिष्ठभिः संस्थाभिरवयुज्य स्तूयन्ते । यद्यपि सर्वेषा-
मपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथापि उक्थानिरात्रसंस्थयोः
पृथग्व्यवसायत्वात् अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमशब्दे-
नोच्यते । ज्योतीर्षि लिष्टादयः स्तोमा यस्य स
ज्योतिष्टोमः । तथा च तैत्तिरीयकं लिष्टस्य दश सप्तदश
एकविंश एतानि ज्योतीर्षि यत एतस्य स्तोमा इति ।
यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्यो-
तिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था सख्या, “एष वाव प्रथमो
यज्ञानामिति” सुतेः । तत्तेन यज्ञसुखं यज्ञानां सुखभूतम-
ग्निष्टोमं प्राप्य आभ्युवन्ति सविणः सगृह्णा भवन्ति तथा
तस्मिन्नतिरात्रे उक्थः पञ्चदशस्तुतयस्तुसाध्यः क्रतुरन-
र्भवन्निति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनन्तर-
याय अपरित्यागाय भवति उक्थसंस्थायां । हि क्रतुः
संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश
स्तात्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसङ्ख्यात् । अग्नि-
ष्टोमस्य संपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्” भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताच्चेत-
रुक्तो यथा “यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कै-
तेषां सप्तप्राप्तिरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टो-
मेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्या-
ग्निष्टोमस्य लिष्टस्य हिष्यमानं तद्व्रतस्य शिरः, पञ्च
दशसप्तदशा उत्तरौ पयसानौ तौ पक्षौ, पञ्चदशं होत-
राजत्रं सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत् पुष्कम्”
शत० ब्रा० १०।१।२।७ । “अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योति-
ष्टोमाग्निष्टोमं महाव्रतयज्ञात्मना स्तोत्रं तत्तैवाग्निचय-
नादित्यस्योपादानाद् ब्रह्मवादिपञ्चोत्तराभ्यां दर्शयति ।

सह युगपत् इरुपापानि आप्नुमशक्यानि सर्वेषां महाव्र-
तयज्ञानुष्ठाने प्रयोगवाङ्मयेन कृत्विकसम्पादनादेः दुष्कर-
त्वेन चानधिकारात् तत्त्वान्निर्दोष इति प्रदेनाग्निस्तव-
नोक्तेरग्निचयनसक्तमिति मन्यम् । पञ्चाकारस्य महा-
व्रतसाम्नो हि शिरःपक्षमध्यपुष्पात्मकाः पञ्चावयवाः
शिरो यायत्नं, रथनरं दक्षिणः पक्षः दृष्टदुर्जरः पक्षः
भद्रमस्य पुच्छं राजनसाम ह्यात्मेति तत्सर्वमग्निदोमे
अस्मादयति तस्य वा इति अकृत्वयात्मकमेकं सृक्तं ताड-
यानि त्रीणि सृक्तानि त्रिष्टतोऽवयवावयस्य स्तोमस्य तदिदं
त्रिष्टद्वं बहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तच्च सृक्तत्वयात्मकं
बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहिष्पवमान-
मपि गायत्रीच्छन्दस्त्वैकसृचैर्गातव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदश
स्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रिया-
त्मकः आर्भयः पवमानः पक्षस्थानीयौ होत्रानुशंसनीयं
प्रथममाजप्रस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं
होतुः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मरूपम् । एकविं-
शत्वाष्टत्तिरूपं “यज्ञायज्ञा वो अन्नयः” इत्यलोत्पन्नं साम
पुच्छस्थानीयम्” भा० २ सोमयागे च “जप्रोतिष्टोम
धर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्” कात्या० श्रौ०
१२।१।१ “जप्रोतिष्टोमशब्देन उपांश्चादिहारियोजनप-
र्यन्तो यज्ञयज्ञाभ्यासोऽभिधीयते जप्रोतीति यस्य
स्तोमाः स जप्रोतिष्टोमः स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति ते च
सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् जप्रोतिष्टोमशब्देन सोम-
यागोऽभिधीयते” कर्कः ।

जप्रोतिष्ठत् त्रिं जप्रोतिरस्त्यत सतप् । १ जप्रोतिर्युक्ते
२ प्रकाशयुक्ते श्रुताभेदे स्त्री । सा च (मालकाङ्गनी)
इति ख्याता उता । “जप्रोतिष्ठती कटुस्तिक्ता सरा कफ-
ममीरजित् । अत्युष्णा वामनी तोष्णा बह्विबुद्धिस्मृतिप्रदा”
राजनि० ४ रात्रौ राजनि० ५ योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने
चित्तवृत्तिभेदे च । “विशोका या जप्रोतिष्ठती” पात० सू० ।
“प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निवन्धिनीति वाक्यशेषः ।
जप्रोतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो
भूयान्तिशयश्च विद्यते यस्याम्” भोजवृत्तिः “प्रसी-
दतु ते विशोका जप्रोतिष्ठती नाम चित्तवृत्तिः” महावी०
“जप्रोतिष्ठतः पथो रक्ष धिया कृतान्” ऋ० १०।५।३६
“जप्रोतिष्ठतो दीप्तिमतः” भा० ६ अग्निपुर्याम् अर्चिष्मत्त्वां
तत्कथा अग्निभोक्तृशब्दे ५६ पृ० दृश्यम् । यो-
ऽयमस्य यथाऽनेन प्रापि जप्रोतिष्ठती पुरी” काशी० ।

७ सूत्र्ये” सूत्रदीपस्थे उपर्वतभेदे च शब्दार्थचिन्तामणिः ।
जप्रोतिस् पृ० द्योतते द्युत्यतेऽनेन वा द्युत-इत्यन् आदेर्द्वि-
जः जप्रुत-दोषौ वा इत्यन् । १ सूत्र्ये” श्यमो, मेदि-
१ श्मेथिकाष्टके राजनि० च । नेत्रकनीनिकामध्यस्थे
४ दर्शनसाधने, पदार्थे, शब्दार्थचिन्तामणि, ६ प्रकाशे,
शब्दच० ७ स्वयंप्रकाशे, सर्वावभासके चैतन्ये च न० ।
द्व्यग्निदोमयागस्य संख्याभेदे यथोक्तं तायत्प्र० ब्रा० ४।१।७
“स एतान् स्तोमानपश्यत् जप्रोतिर्गौरायुरिति वै
लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरवा-
वुत्तम आयुः” सू० ।
“स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन
त्रिष्टदादिस्तोमवन्त्यहानि लक्ष्यन्ते । तानि ज्योतिर्गौ-
रायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निदोम-
संस्थः गौरायुपी कुक्ष्यसंस्थे जप्रोतिष इयं स्तोमकृपिः ।
त्रिष्टद्वबहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध-
न्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भ-
यकविंशोऽग्नीदोमसमेति । अथ गोदोमस्य पञ्चदशो
बहिष्पवमानः त्रिष्टदाज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवन-
मेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुदोमस्य त्रिष्टद्वबहिष्-
पमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेक-
विंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका
वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति बुभुक्षायामाह
अयमेव लोको जप्रोतिः । अयममध्यमः अन्नरीक्षोको
गौः असावुत्तमसृतीयः स्वर्लोक आयुः । स्तोमवदस्य
लोकत्वयेण सह संख्यासाध्यात् तच्छब्दता एतैः त्रिभिः
स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषः” भा० ।
६ विष्णुः “विहायसगतिजप्रोतिः सर्वविद् कृतभुग् विभुः”
विष्णुसं० स्वयंद्योतनात् तस्य तथात्वम् । “अथ यदतः परो
दिवो जप्रोतिर्दीयते । विद्यतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु
क्षयेषूत्तयेषु लोकेषु । इदं वाव नद्यदिदमनःपुरं
जप्रोतिः” छा० उ० । एतामधिकृत्य “जप्रोतिःशब्दस्य
परब्रह्मपरत्वं शा० सू० भा० व्यवस्थापितं यथा “जप्रोति-
श्चरणभिधानात्” १।१।१२ सूत्रभाष्यप्रादौ दृश्यम् । “चतु-
र्द्धात्ते निर्दोषकं शार्वरादिकं तमः । तस्मा एवावुपाहृतमा-
दित्यादिकं जप्रोतिरिति” शा० भा० । १० तेजोद्वयमात्रे
तस्य प्रकाशवत्त्वात्तथात्वं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम् ।
“जप्रोतिषामपि तज्जप्रोतिस्तमसः परसंज्ञते” । “वानं
ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिहितम् । सोऽन्तःस्थो-

ऽनुरारामस्तथानज्रोतिरेव यः । स योगी ब्रह्मनिर्वाणं
ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति" गोता । "हिमं हि देवः परं ज्रोति-
स्तमःपारे प्रतिष्ठितम्" कुमा० । ज्रोतिःसारः ज्रोति
स्त्वत्त्वम् ज्रोतिःसिद्धान्तः ।

ज्रोतिरथ पुं ज्रोतिषां स्त्रियादीनां रथ इवाधारत्वात् ।
ध्रुवनक्षत्रे त्रिका० तदाधारतयैव ज्रोतिश्चक्रस्य सम-
वस्थानात् तस्य तद्व्यत्वम् ।

ज्रोत्स्ना स्त्री ज्रोतिरस्यस्याम् न उपधाभोपथ । १कौस-
द्याम् चन्द्रकिरणे अमरः श्रेणुकानामगन्धद्रव्ये
रत्नमा० । २दुर्गायां "प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्रोत्स्ना
चन्द्रार्कमालिनी" देवी० पु० ४५ अ० । "रौद्रायै
नमो नित्यायै गौत्र्यै धात्र्यै नमो नमः । ज्रोत्स्नायै
चेन्दुहृदिग्यै सुखायै सततं नमः" देवीमा० । ततः सत्वर्थं
अण् ज्रोत्स्ना तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ज्रोत्स्नी ।

ज्रोत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुष्कर-
पत्न्याम् "एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्कारः पुष्करेक्ष्णः ।
रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्रा इतः पतिः । ज्रोत्स्ना-
कालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः त्रियम्" भा० उ० ६७ अ०
ज्रोत्स्नादि पु० सत्वर्थं अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० स्त्र०
पठिते शब्दगणे स च गणः "ज्रोत्स्ना तमिस्रा कुण्डल
कृतप विसर्प विपादिका" ।

ज्रोत्स्नाप्रिय पुंस्त्री ज्रोत्स्ना प्रियास्य । चकोरे स्त्रियां
जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् ।

ज्रोत्स्नावृत्त पु० ज्रोत्स्नाया दीपप्रकाशस्याधारः वृत्तः ।
दीपाधारे (पिलसुच) त्रिका० ।

ज्रोत्स्नी स्त्री ज्रोत्स्नाऽस्यस्य अण् संज्ञापूर्वकटङ्गेरनि-
त्यत्वात् न ङीप् । १ज्रोत्स्नायुक्तरात्रौ (भिङ्गा)
२पटोलिकायाञ्च अमरः । श्रेणुकानामगन्धद्रव्ये शब्दच० ।
स्त्रार्थे क । ज्रोत्स्निका तत्त्वार्थे ।

ज्रोतिपिक्क त्रि० ज्रोतिपमधीते वेद वा उक्थादि० ठक् ।
१ज्रोतिपशास्त्राभिज्ञे २तदध्योतरि च अमरः ।

ज्रोत्स् त्रि० ज्रोत्स्ना अस्यस्य अण् । १ज्रोत्स्नायुक्ते
स्त्रियां ङीप् सा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायसकुटः ।

जि अभिभवे भ्वा० पर० सक० अणिट् । जयति अज्रैषीत् ।
जिजाय जिज्रियत् "आ भातुना पार्श्विवाणि जयांश्चि
महत्तोदस्य धृपता ततन्व" ऋ० ६।६६ । "जिगाडपज-
यति धोरपीच्यं पदं यदस्य सतथा अजीजनन्" ६।७।१५ ।

ज्री वयोहानौ वा चुरा० उभ० पक्षे क्त्वा० पा० प० अक०
अणिट् । जाययति ते जिजायति अजिज्रयत् त अज्रैषीत् ।
ज्वर रोगे भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वरति अज्वारीत् ।
मित् । ज्वरयति ते ।

ज्वर पु० ज्वर-भावे य । स्त्रनामख्याते रोगभेदे । ज्वरशोद्धव
निदानादि भावप्र० उक्तं यथा ।

"दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्धनिःश्वाससम्भवः । ज्वरोऽपधा

पृथगद्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः । अस्यायमर्थः । दक्ष-
कर्तृको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्धस्य यो निः-
श्वासस्तस्मात्सम्भव जल्पतिर्यस्य स ज्वरः । क्रुद्धरुद्धनिः-
श्वाससम्भूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते ।
यत उक्तं चरकेण, क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेषु
पित्तोपशमकारिणो चिकित्सा कर्तव्या अतएव वाग्भटः
"उष्णा पित्तादते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्णता विना ।

तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्" रुद्ध-
सम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजाहेतुं चोपदर्शि-

तम् अतएव वैदेहः "ज्वरः संपूजनैर्वापि सह-
सैवोपशम्यतीति" । मूर्तिरस्यशोक्ता सुश्रुतेन "रुद्ध-

कोपाग्निर्भूतः सर्वभूतप्रतापनः । त्रिपाङ्गप्रहरणस्त्रि-
शिराः सुमहोदरः । वैयाघ्रचर्मवसनः कपिष्ठो माल्य-

विग्रहः । पिङ्गेक्ष्णो ह्रस्वजङ्घो बीभत्सो वलवान्-
हान् । पुरुषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः ।

तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्वानां परिकीर्त्यते । जन्मादौ
निधने चैव प्रायोविशति देहिनम् । ऋते देवमनुष्याभ्यां

नान्यो विपद्यते हि तम्" तस्य ज्वरस्य संख्यारूपां संपा-

ग्निमाह ज्वरोऽपधेति । अतएव विद्वणोति पृथगिति
वातिकः पैत्तिकः क्षैणिकश्चैति त्रयः । द्वन्द्वजाश्च त्रयः

वातपैत्तिकः वातक्षैणिकः पित्तक्षैणिकश्चेति । सङ्घातजः
अक्षिपातिक एकः । "ह्रस्वपैकोल्लवणैः षट् शुहीनमध्या-

धिकैश्च षट् । समश्चैको विकारास्ते सक्षिपातास्तयोदश"
इति चरके तयोदश सक्षिपाता उक्तास्ते यथा ।

वातोल्लवणः पित्तोल्लवणः । कफोल्लवणः । वातपित्तो-
ल्लवणः । वातक्षैणोल्लवणः पित्तक्षैणोल्लवणः । एवं षट् ।

अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः । अधिकवातो मध्य-
कफो हीनपित्तः । अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति

षट् । त्र्युल्लवण एकः एवं तयोदश । अत एव निदोष-
जत्वेन साध्यात्साक्षिपातिक एक एव गणितः । आगन्तुज

इति । अत्रागन्तुशब्देनाभिधातादयो हेतव उच्यन्ते ।

कुलचिद्विधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आग-
न्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथा-
प्यागन्तुजत्वेन सास्यादागन्तुजोऽप्यत्रैक एव मणितः ।
नन्वागन्तुजोऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं
दोषजाङ्गितः उच्यते, उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा
च चरके “आगन्तुजो हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाद्भि-
न्नेदौपैरनुवध्यते” इति । अथ ज्वरस्य विप्रकटकारणक-
थनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह “मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा
ह्यामाशयाश्चयाः। वह्निर्गिरस्य कोटाग्निं ज्वरदाः सूर-
सानुगाः” । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचिताहारचे-
ष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशया-
श्चयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसद्रूपकाः वह्निर्गि-
रस्य कोटाग्निं कोटगताग्नेरुष्माणम् न तु समस्त-
मग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । वह्निः प्रक्षिप्य
ज्वरदाः सुर्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य
सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वरूपमाह “अमोऽरतिर्विवर्णत्वं
वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषो मुहुश्चापि शीतवाता-
तपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्हो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः ।
अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवन्युत्पत्तिरिति ज्वरे । सामान्यतो
विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तजनयनयोर्दाहः
कफाद्वाभिनन्दनम् !” अमो व्यापारं विनैव, अरति-
रस्वस्थचित्तत्वम् विवर्णत्वं स्नानगात्रता । वैरस्यं मुख-
स्याऽप्रकतरसता । नयनप्लवः नयनयोरनुपूर्णत्वम् ।
शीतवातातपादिषु मुहुर्निच्छाद्वेषौ । आदिशब्दाज्ज्वलने
जले च । यत उक्तं चरकेण “ज्वलनातपवातेषु भक्ति-
द्वेषावनिश्चिताविति” । शयनादिष्वित्यन्ये । अङ्गमर्होऽङ्ग-
मोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाञ्चता ।
अरुचिर्भोज्ये, तमः तमोमग्नस्येव ज्ञानम् । अप्रहर्षः
हर्षाभावः । शीतं लगति चकारादल्लहानिः उपदेश-
द्वेषादयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्यम् सामान्यत इति
पूर्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्प-
त्त्यति भविष्यति अत्रादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः ।
उत्पत्त्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तदभाव आर्षत्वात् । वि-
शेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्त्यति अतिशयेन
जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थनयनयोर्दाहो
भवति । कफज्वरे उत्पत्त्यति अत्यर्थेन नाच्चाभिनन्दनम्
अस्माकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामा-
न्यधर्माज्ञानो विशिष्टो धर्मो भवति । इन्द्रजपूर्वरूपमाह,

“रूपैरन्यतराभ्यां तु संवृष्टैर्दृष्टं विदुः । अन्यतराभ्यां
जृम्भानेतदाहाभ्याम् । जृम्भाक्षारचिभ्यां नेतदाहादा-
रुचिभ्यां वा संवृष्टैरूपैः अमादिभिः इन्द्रजं हिरोषजं
पूर्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्वरूपमाह, “सर्वलिङ्गसमा-
वायः सर्वदोषप्रकोपजे । सर्वरूपजे सर्वरूपे सर्वलिङ्गसमा-
वायः । अतिशयितजृम्भानेतदाहाक्षारचिचिह्नानां
अमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षण-
माह, “खेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा ।
युगपद्व्यथ रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति
वक्तव्ये सन्नापमिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्नापवोदना-
र्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । “देहेन्द्रिय-
मनस्तापीति” । तत्र देहसन्नापो देहेन्द्रियोप्यता । इन्द्रि-
यसन्नाप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् “इन्द्रियाणां तु
वैकल्यं यत्र सन्नापलक्षणम् । वैचिन्त्यमरतिग्लानिर्भवः-
सन्नापलक्षणम् इति” । सर्वाङ्गग्रहणम् सर्वेषामङ्गाणां
वेदनया ग्रहणं सर्वाङ्गग्रहणानि स्तम्भनमृहीतानीव वा
भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रलेक्य
व्यभिचारात् । यथा खेदावरोधः कुष्ठपूर्वरूपे । तथा
सन्नापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गरो-
गाख्यवातव्याधौ । प्रखेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह ।
“रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्जरातरः । भवन्-
त्युष्णगात्रश्च स्निद्यते न च सर्वशः । तस्माज्जरात्र
भवति सर्वशः स्निद्यते न च” ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा
“कृते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विपद्यते तु तम् । कर्मणा
लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः सर्गा-
न्मातुषप्रमनुवर्त्तते । तस्मात्ते देवभागेन सहन्ते मानुषा
ज्वरम् । शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तेर्यग्योना ज्वरादिताः ।
खेदावरोधः सन्नापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । विकारा
युगपद्व्यथिन् ज्वरः स परिकीर्तितः । दोषैः पृथक् सम-
स्तैश्च इन्द्रजगन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः स्रुतस्रष्ट-
विधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्तेषु कालेषु स्त्रैः प्रबो-
धनैः । व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । इहाः
स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्णान् । संहिता रसमागन्त्य
रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमाहृत्य मन्दोक्तं
हृताशनम् । निरस्य वह्निरुष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवचम् ।
शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ
हृदिञ्च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्याऽतिशुक्लैरपि च

क्षौद्रादौः कर्मभिर्दृष्टान् । विविधादभिघाताच्च रोगो-
त्थानात् प्रपाकतः । अमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात्
सात्त्यक्तुं पर्ययात् । ओषधीष्यगन्धाच्च शोकाच्चल-
पीडनात् । अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिश्चक्षुष्या ।
स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः । स्तन्याव-
तरणे चैव ज्वरो देवैः प्रवर्तते । तैर्वेगवर्जितैश्च
समुदभ्रान्तैर्दिमार्गकैः । विक्षिप्तमाणोऽनरग्निर्भवत्याशु
वह्निश्चरः । रुणद्धि चाप्यपान्नातं यस्मात्तस्माज्ज्वरा-
तरः । भवत्यत्युष्णगात्रं न च स्निग्धति सर्वशः ।
अमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ
सुहृदापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाङ्गमर्दो गुरुता
रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अमर्हर्षश्च शीतञ्च भवत्यत्युष्मि
ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्ताक्षयनयोर्दाहः कफाक्षान्नाभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-
समावायः सर्वदोषप्रकोपजे । द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संस्पृष्टं
द्वन्द्वं विदुः । वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठसखशोषणम् ।
निद्रानाशः क्षयः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरो-
हृद्वातस्त्वक्त्वैरस्यं वद्विद्वक्ता । जृम्भाध्मानं तथा
मूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्रा-
ल्यत्वं तथा वमिः । कण्ठोष्ठसखनासानां पाकः स्वेदश्च
जायते । प्रलापः कटुता यक्ते मूर्च्छा दाहो मदक्षृपा ।
पीतविण्मूलनेत्रत्वं पैत्तिके अभ एव च । गौरव-
शीतसत्त्वक्षो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । श्रोतारोधो रुग्-
न्यत्वं प्रसेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता च्छर्दिरङ्ग-
सादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽ-
क्ष्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः दासस्तन्द्रा सुप्ता-
ङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं
हृदि व्यथा । पक्लिश्चिरेण दोषाणास्तन्मादः श्यावद-
न्ता । रसना परुषा कृष्णा सन्निभमूर्द्धास्थिजा रुजः ।
निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ । प्रलापः
श्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्वेदमूलपुरीषा-
णामभ्रशः सुचिरात् स्मृतिः । सर्वजे सर्वलिङ्गानि विशेष-
ज्ञात मे शृणु । नात्युष्णशीतोऽत्यसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी
हतस्वरः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूलवर्जितः ।
साम्निर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः । असन् निप-
तितः शेते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिन्यासमित्याङ्ग-
हृतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं लक्ष्मसाम्प्रत्यये विदुः ।
निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् । संन्यस्त-

गात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वोत्तमे ज्वरे । ओजोविश्रंसते
यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् । स गात्रस्तम्भशीताभ्यां
शयने स्यादचेतनः । अपि जाग्रत् स्वप्नं जन्तुस्तन्द्रालुश्च
प्रलापवान् । संहृष्टरोमा कृष्णाङ्गो मन्दसन्तापवेदनः ।
ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्तमे
दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरौ भूत्वा
प्रशमं याति हन्ति वा । द्विदोषोष्णायलिङ्गास्तु हृन्तजा-
स्त्रिविधाः स्मृताः । जृम्भाध्मानमदोक्तमपर्वमेदपरि-
क्षयाः । तृट्प्रलापाभितापाः स्युज्वरे मारुतपैत्तिके ।
मूलकासकफोत्क्रेशशीतवेपथुपीभसाः । गौरवारुचि-
विदम्भा वातक्षेपसप्तज्वरे । शीतदाहारुचिस्तम्भोद-
मोहमदभ्रमाः । कासाङ्गसादहृद्वासा भवन्ति कफ-
पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरसुक्तानां मिथ्याहारविहारि-
रिणाम् । दोषः स्वलोऽपि संहृष्टो देहिनामनिलेरितः ।
सन्ततान्ये दुषत्वप्राप्त्यचातुर्यान् सपलेपवान् । कफस्थान-
विभागेन यथासङ्गं करोति हि । अहोरात्रादहो-
रात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चाभाशयं प्राप्य
घोरं कुर्व्याज्वरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणं
प्राणनाशनः । दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकटो घातशोष-
कः । कफस्थानेषु वा दोषक्षिप्तं द्वित्वचतुर्थं वा ।
विपर्ययास्थानं कुरुते विषमान् लक्ष्मसाधनान् । परो
हेतुः स्वभावो वा विषमे कैचिदीरितः । आगन्तुशत्रु-
वन्मोहि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति
तज्ज्ञासृतीयकश्चापि चतुर्थकश्च । औपात्यके मद्यसमु-
द्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति । प्रलेपकं वातवल्गा-
सकश्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छातुवन्वा
विषमज्वरा ये प्रायेण ते हन्तसमुत्थितास्तु । त्वक्स्थौ
क्षेपानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशान-
नयोः पित्तमन्ने दाहं करोति च । करोत्वादौ तथा
पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ
कुरुतः शीतमनतः । दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संस-
र्गजौ स्मृतौ । दाहपूर्वकयोः कटः लक्ष्मसाध्यतमः
स्मृतः । प्रसक्तवाभिघातोत्पद्येतनाप्रभवस्तु यः । रा-
त्रिज्ज्ञो षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसक्त
विषमोऽभ्येति मानवं वृद्धा ज्वरः । स चापि विषमो
देहं न कदादिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरवकाशेभ्यः स
यस्मात् प्रमुच्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति
लज्ज्यते । धातुनरस्थो क्षीनत्वाच्च शोक्षप्रादुर्भवत्येति ।

अत्यदोषेभ्यः क्षीणः क्षीणेभ्यश्च इवानलः । दोषोऽ-
त्योऽनिलसंभूतो ज्वरोत्पद्यते वा पुनः । धातुमन्यतमं
प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्ततं रसरक्तस्य सोऽन्येद्युः
पिथिताश्रितः । मेदोगतस्मृतीयेऽङ्गि त्वस्थिमज्जगतः
पुनः । कुर्यात्त्रासार्थकं घोरमनकं रोगसङ्करम् । केचिद्
भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम् । सप्ताहं वा दशाहं
वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात्
सन्ततः स निगद्यते । अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालायतु-
वर्तते । अन्येद्युष्मत्सहोरात्रादेककालं प्रवर्तते । तृतीय-
कस्मृतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थकः । वातेनोद्धूयमानस्तु
यथा पूर्यते सागरः । वातेनोदीरितास्तद्दोषाः कुर्वन्ति वै
ज्वरान् । यथा वेगागमे वेलं छादयित्वा महेदधेः ।
वेगहानौ तदेवास्मत्तत्त्वैरान्निधीयते । दोषवेगादये
तद्दुदीर्यते ज्वरोऽस्य वै । मेघानौ प्रशस्येत यथास्मः
सागरे तथा । विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्तते ।
यथा दोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम् । श्लाघास्तता
विषकते दाहतीसारहृदुपहाः । अभक्तश्चक्षुपिपासा
च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः । ओषधोगम्यजे मूर्च्छा शिरो-
रुक्त्वथुस्तथा । कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्त-
रुक् । हृदये वेदना चाशु गात्रञ्च परिशुष्यति ।
भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः । अभिचारा-
भिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते । भूताभिषङ्गादु-
द्वेगहास्यकम्पनरोदनम् । अमलयाभिघातेभ्यो देहिनं
कुपितोऽनिलः । पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्-
ष्टशम् । रोशाणां तु ससुखानाद्विदाहागन्तुस्तथा ।
ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः । दोषाणां स
तु लिङ्गानि कदाचिच्चातिवर्तते । गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो
ज्ञानदाहेन तृणया । आनङ्गत्वेन चात्यर्थं श्वास-
काशोद्भवेन च । हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुप-
द्रुतम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्तं ज्वरितं परिवर्जयेत् ।
हीनमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तादशाहिकः । ज्वरवेगो भवे-
त्तीव्रो यथापूर्वं सुखक्रियः । इति ज्वराः समाख्याता
कर्मेदानीं प्रवक्ष्यते ।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुश्रु० ७० तं० उक्तो यथा ।

“ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वत्समानेषु बुद्धिमान् । पाययेत् घृतं
स्त्रक्कं ततः स लभते सुखम् । विधिमांरुतजेष्वेव
पैत्तिकेषु विरेचनम् । मृदु प्रच्छेदनं तद्वत्कफजेषु विधी-
यते । सर्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत् ।

अस्नेहनीयोऽशोध्यश्च संयोज्यो लङ्घनादिना । हृष-
प्राप्त्युपयोर्विद्यादानात्वं वङ्गिधूमयत् । प्रबलरूपेषु
हितमेकान्तोनापतर्पणम् । आमाशयस्यो दोषे तु सोत्-
लेशे वमनं परम् । आनङ्गः स्तिमितैर्दोषैर्यायनं शब्-
मातुरः । कुर्यादशननं तावन्ततः संसर्गमाचरेत् । न
लङ्घयेन्मांरुतजे ज्वरजे मानसे तथा । अन्तर्वाचानि
ये पूर्वं द्वित्रिणीये प्रकोर्त्तिताः । अन्वस्थितदोषान्नेर्लु-
ङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरज्ञं दीपनं काङ्क्षारचिवावर-
कारकम् । सृष्टमांरुतविषमूलं क्षुतिपाशासह-
लक्षम् । प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम् ।
बलक्षयस्तृषाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमल्लभाः । उपद्रवाश्च
श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात् । दीपनं कफविच्छेदि
पित्तवातासुजोमनम् । कफवातज्वरार्तैर्भ्यो हितहृषाम्
तृट्च्छेदम् । तद्धि मादंयक्ष्णोपक्षोतसां शीतमन्त्रः ।
सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन यर्जते । पित्तमद्यविशे-
त्येषु शीतलं तिक्तकैः श्रुतम् । गाङ्गेयनागरोशीररं-
टोदीच्यचन्दनैः । दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्तानां
ज्वरापहा । अन्नकाले हिता पेया यथास्माचरैः
ज्ञता । वज्रदोषस्य मन्दाम्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे ।
लङ्घनान्तो यवागूभिर्दोषो न पच्यते । तदा तं हृष-
वैरस्तृणारोचकनाशनैः । कपायैः पाचनैर्हृदौर्जस्त्रैः
समुपाचरेत् । पञ्चमूलीकषायान्तु पाचनं पवनज्वरे ।
सचौद्रं पैत्तिके सुस्तकटुकैर्द्रव्यैः कृतम् । पिप्पल्यादि-
कषायान्तु कफजे परिपाचनम् । हन्त्रजेषु तु संसृ-
दद्यादथ विवर्जयेत् । पीताम्बुर्लङ्घितोमुक्तो जीर्णो
क्षीणः पिपासितः । मृदो ज्वरे लघो देहे प्रचरेत्
मलेषु च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम् ।
दोषप्रकृतिवैकल्यादेकेषां पक्वतत्त्वम् । हृदयोद्देहनं
तन्द्रालालासुतिररोचकम् । दोषाप्रवृत्तिरावस्थं
विवन्धो वज्रमूलता । गुरुदरत्वमस्त्रेदो न पक्तिः शक-
तोऽरतिः । स्नापः स्नम्भो गुरुत्वस्य श्लाघायां वङ्गिमा-
र्दवम् । सुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसङ्गी बलवान् ज्वरः ।
लिङ्गैरेभिर्विजानीयाज्वरमात्रं विचक्षणः । सप्तरात्रात्परं
केचिन्नान्यन्ते देयमौषधम् । दशरात्रात्परं केचिद्वातव्य-
निति निश्चिन्ताः । पैत्तिके वा ज्वरे देयमलकालसु-
स्थिते । अचिरज्वरितस्यापि देयं स्यादोषपाकतः । सेव्यं
क्षामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । शोषनं शमनीयन्तु
करोति विषमज्वरम् । व्यवमानं ज्वरोत्पद्यते मर्च्चं

यदा । अतिप्रवर्तमानश्च पाथयेदतिसारवत् । यदा
कोष्ठानुगाः प्रकाशिवद्वाः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरि-
तस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वोद्भिन्नार्द्धतोदोषो
देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्व्याद्वल-
व्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्यं दोषाणां वमना-
दिभिः । प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्यापनं तथा ।
विरेचनं तथा कुर्व्याच्चिरसञ्च विरेचनम् । क्रमेण
बलिनं देयं वमनं क्षैणिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु
कार्यः प्रशिथिलाशये । सृजेऽनिलजे कार्यं सोदा-
वर्ते निरुहणम् । कटोष्ठयवृत्तस्य दीप्ताग्नेरनुवा-
सनम् । शिरोगौरवशूलप्लम्बिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभि-
पन्ने शिरसि कार्यं मूर्ध्वविरेचनम् । दुर्बलस्य समाध्मा-
तमुदरं सृजं दिहेत् । दारुहैमवतीकुशगताङ्गाचिह्नुः
सैन्धवैः । अन्नपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने ढर्द्धमागते ।
रूक्षमूलपुरीषाय शुदे वर्त्ति निधापयेत् । पिप्पलीपि-
प्पलीमूलयथानीचव्यसाधिताम् । पाययेत् यवागूं वा
मारुताद्यनुलोमनीम् । शुद्धसोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं
न गच्छति । सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् ।
जगच्चैवात्यदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्वलस्यन्तु
ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्षिप्वां यवागूं मन्दान्निं तृपार्त्तं
पाययेन्नरम् । तृच्छर्दिदाहधर्मात् मद्यपं लाजतर्प-
णम् । सञ्चोद्रममसा पश्चाज्जीर्णे यूपरसौदनम् । उप-
वासश्चमकते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीप्ताग्निं भोजये-
त्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् । सुप्तयूपौदनञ्चापि हितं
कफसुखिते । स एव सितया युक्तः शीतः पित्त-
ज्वरे हितः । दाडिमामलसुद्धानां यूपशानिलपैक्तिके ।
हृषमूलकयूषेण भोजयेत्कफशायिके । पटोलनिम्बयूपस्तु
पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्दियुतं क्षामं निरन्नं
तृष्णयार्दितम् । सिताज्जीव्युतं लाजतर्पणं पाययेत् च ।
कफपित्तपरीतस्य योष्येऽसृक्पित्तनक्षया । मदनित्यस्य
न हिना यवागूस्तमुपाचरेत् । यूपैरन्तैरनन्तैर्वा जाङ्गलैर्वा
रसैर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दान्नेर्यवाक्षोपहितं हि-
तम् । सव्योषं वितरेक्तं कफारोचकपीडिते । जशोऽल्य-
दोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः । विवक्षः सृष्टदोषश्च
रूक्षः पित्तानिलज्वरी । पिपासातः सदाहे वा पयसा
स सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मा-
नवम् । सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावद्भोजनं हितम् ।
वेगापायेऽन्यथा तद्भि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् । ज्वरितो

हितमग्नीयाद्यद्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले हृष्टभुञ्जानः
क्षीयते म्रियतेऽथ वा । शुषैभिष्यन्दप्रकाले च ज्वरी
नाद्यात्कथञ्चन । न तु तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय
वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं
संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् । सुद्धान्मृच्छरांश्च-
णकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् । व्याहारकाले यूषांश्च
ज्वरिताय प्रदापयेत् । लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान्
शरभान् शशान् । कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमा-
तृकाम् । मांसार्थं मांससात्मप्रानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसकौशुशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरीक्षया । गुरुष्ण-
त्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्स्वकाः । ज्वरितानां प्र-
क्षीपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते
मात्वाकालोपपादिताः । परिधेकावगाहंश्च स्नेहान्
संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्नप्रशीतव्यायामयो-
षितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावच्च चलवान् भवेत् ।
त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो
दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः । तस्मात्कार्यः परीहारो
ज्वरसुक्तेन जन्तुना । यावच्च प्रकृतिस्यः स्यादोषनः
प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति सख्यैरप्यवचेष्टितैः ।
निषण्णं भोजयेत् तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् । अरो-
चके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमलादिषु । शान्तज्वरोऽपि
शोध्यः स्यादनुबन्धमयाक्षरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः
सहसा ज्वरकर्षितम् । तेन सन्दूषितो ह्यस्य पुनरेव भवे-
ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वांश्चिन्तितानां विष-
यैः । अमलयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् ।
स्त्रीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः । तत् संश-
सनं कुर्व्याद्यथादोषं विधानवित् ।

अत्र विशेषो गरुड पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा ।

“ज्वरोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽनकः ।
क्रोधाद्वाधरध्वंसी रुद्रोर्जनयनोद्भवः । तत्सन्नापो
मोहमयः सन्नापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो
नानायोनिषु वर्तते । पाकलो गजैश्चभितापो बाजिष्-
लकः कुक्कुरेषु । ईन्द्रमदो जलदेऽपसु नीलिका ज्योति-
रौषधिषु भूम्यामूषरो नाम । हृत्तासम्बर्द्धनं काशः
सम्भः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिडकाभातो
दर्दः कफोद्भवे । काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्ह्यविरेव
वा । निदानोक्तानुपययो विपरीतोपशायिता । अरु-
चिश्चाविपाकश्च सम्भमाद्यस्यमेव च । हृदाहश्च विपा-

कथं तन्द्राङ्गलस्य मेघ च । वस्तिर्विसर्गविलया दोषा-
 षामप्रवर्तनम् । लालाप्रसेको हृत्तासः क्षुत्ताशो रसदं
 सुखम् । यच्च सुष्ठु गुरुत्वञ्च गात्राणां वज्रमूलता । न
 विजीर्णान् न वा ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् । क्षुत्-
 क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरसार्धम् । दोषप्रवृत्ति-
 रटाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्त्रलिङ्गं संसर्गे ज्व-
 रसंसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्तिमूर्च्छावमिदेहदाहकण्ठास्य
 शोषारुचिपूर्वभेदाः । उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा जृम्भाति
 वाक्त्वं पयनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपूर्वशिरो-
 रुक् पीनसञ्चसनकासविवन्धाः । शीतजाद्यतिमिर-
 भ्रमितन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतस्तम्भ
 स्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
 मोहस्तन्द्रालिपितक्तास्यता च श्रेयं रूपं श्लेष्मपित्त-
 ज्वरस्य । सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च सुष्ठुसङ्गः ।
 तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा
 नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्तन-
 हास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्तनम् । सान्द्राणी कलुषे रक्ते
 मग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिका पार्श्वमूर्ध-
 पर्व्यास्थिरुग्भ्रमः । सखनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति
 नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्तक्ताङ्गसन्निभा ।
 रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिहट् । कौटानां
 श्वावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्गत्या मलसंसर्गः
 प्रवृत्तिरत्यशोऽति वा । क्षिग्धास्यता वलभ्रंशः स्वरसादः
 प्रलापिता । दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् ।
 सन्निपातमभिन्यासं त्वं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना
 कफरुद्धेन पित्तमलः सुपीडितम् । व्याधित्वाञ्च
 सौख्याच्च वह्निर्मागं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेतत्वं
 सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विद्वज्जे नष्टेऽग्नौ सर्व-
 संपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा लक्ष्णे भवे-
 द्वैकल्यदोऽपि वा । अन्यस्य सन्निपातोत्थो यत्न
 पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं
 विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादि-
 र्दुस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे सन्धित-
 शोषिते । शीते शान्तेऽप्ये मूर्च्छा मदस्रुणा च
 जायते । दाहादौ पुनरन्ते सुस्तन्वास्वेदवमिक्रमाः ।
 व्यागन्तुरभिघाताभिपङ्गशापाभिचारतः । चतुर्धा त
 क्तच्छेदो दाहाद्यैरभिघातजः । असाच्च तस्मिन् पयनः
 प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोकवैवर्ण्यं सरुजं

कुरुते ज्वरम् । यहावेगौषधिविपक्रोधभीशोककापजः ।
 अभिपङ्गादु यहेणास्त्रिककम्पान्नासरोदने । औष-
 धी गन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्भ्रमशुः क्षयः । विधात् मूर्च्छा-
 तिसारास्यश्वावता दाहहृद्भ्रमः । क्रोधात् कम्पः
 शिरोरुक् च प्रलापो भयशोकजे । कामादुग्धोऽर-
 चिर्दाहो ह्नीनिद्राधीष्टतिक्षयः । यहादौ सन्नि-
 पातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य
 यौ त्वं शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ धोरौ तार-
 सद्यतमौ मतौ । तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हृदयानस्य
 तप्यते । पूर्वज्ञेयस्ततो देहस्ततो विस्कोटतृद्भ्रमैः ।
 सदाहमूर्च्छैर्पित्तस्य प्रत्यहं वर्जते ज्वरः । इति ज्वरो-
 ऽप्यथा वृष्टः समासाद्विविधस्तु सः । शारीरो मानसः
 सौम्यस्तोऽग्नौऽनर्वाहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्यो
 ऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्वं शरीरे शरीरे तापो
 मनसि मानसे । पयने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते
 भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रोऽन्यः संश्रये पुनः ।
 ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरनःक्षोभो मलपङ्कः ।
 वहिरेव वहिर्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः । वमं
 शरद्वसन्तेषु वातादौः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः
 रुद्धः साध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् । वर्षांतु मारुतो
 दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्यात् पित्तश्च शरदि
 तस्य चानुबलः कफः । तत् प्रकृत्या निसर्गाच्च तत्र
 नानशनाङ्गयम् । कफो पसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु ।
 वलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्वथाविकृत
 ज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानि-
 र्वज्रमूलता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णान् क्षुत् सामज्वरा-
 कतिः । ज्वरवेगेऽधिका तृष्णा प्रलापः शसनं भ्रमः ।
 मलप्रवृत्तिरुत्क्रेशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णता-
 मविपर्यासात् सप्रलापञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः
 प्रोक्तोमलकानुबलावलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसा
 ऽप्युपद्रव्यते । सन्नतः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
 धातुमूलशकट्वाह्नितोसाव्यापिनो मलाः । तापयन्-
 स्तनूं सर्वां तुल्यदृष्ट्यादिवर्जिताः । बलिने गुरुवस्तद-
 द्विगेषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिहन्ता ज्वरं कुर्याः
 सुष्ठुसङ्गम् । मलं ज्वरोपा धातुन् वा स शीघ्रं क्षये-
 ततः । सर्वाकाररसादीनां शुद्धाऽशुद्धापि वा क्रमात् ।
 वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुवाति
 मर्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः सृतिः । द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च ज्वर्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय च । गुह्यगुह्यै ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्तते । ज्ञानां व्याधियुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम् । अल्पोऽपि दोषो दुष्टादेर्लब्धान्यतमतो बलम् । स प्रत्यनीको विप्रमं यस्माद्वृद्धिर्जन्यते । सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्याद्विप्रमज्वरद्विभागम् । दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली । निवर्तते पुनर्यैव प्रत्यनीकबलावलः । चीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते । लीनत्वात् काश्यैवैवर्ण्यजाद्यादीनादधिति सः । आसन्नविहतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् । आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते । सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात् । विप्रमो विप्रसारम्भः क्षपाकालेन सङ्गयान् । दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्ततं ज्वरम् । अहेरातस्य सन्धिः स्यात् सकदन्येदुराश्रितः । तस्मिन्नासवहा नाडी मेदेनाडी तृतीयके । पाहीपित्तानिलान् मूर्ध्नि स्त्रिकस्य कफपित्ततः । स पृष्ठस्थानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्रुतः । चतुर्थको मलेर्मेदोमज्जास्थान्यतरस्थिते । मज्जामूलरैत्यपरः प्रभावमनुदग्गयेत् । द्विविधं कफेन जङ्घाभ्यां सपूर्वगिरसोऽनिलात् । अस्थिमज्जोरूपगते चातुर्थकपिपर्ययः । त्रिधा तत्रहं ज्वरयति दिनमेकञ्च सृजति । बलावलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्यनाम् । पक्तानामविपर्ययात् सप्तरात्रन्तु लङ्घयेत् । ज्वरः स्यात् मनसस्तद्वत् कर्मणश्च तदा तदा । गम्भीरधातुचारित्वात् सन्निपातेन सम्भवात् । तल्लो भूयिष्ठदोषाणां दुश्चिकित्साचतुर्थकः । सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरास्तेषु दूरादूरतरेषु च । दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पक्षरेण यत् । याति देहञ्च नाशेपं सन्नापादीन् करोत्यतः । क्रमो यत्नेन विच्छिन्नः सन्नापो लक्ष्यते ज्वरः । विप्रमो विप्रसारम्भः क्षपाकालानुसारवान् । यथोत्तरं मन्दमतिर्मन्दशक्तियथाययम् । कालेनाग्नौति सृष्टान् सरसादींस्तथा तथा । दोषो ज्वरयति क्रुद्धिश्चिराच्चिरतरेण च । भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते । अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा । वेगं कृत्वा विधं यद्वदशये नीयते बलम् । ज्वर्यत्याप्रवर्त्तं भूयः काले दोषविधं तथा । एवं ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विप्रसाः सन्ततादयः । उत्कृष्टो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम् । अरोचको वमिः श्वासः सर्व-

स्मिन्सगे ज्वरे । रक्तनिवीवनं तृष्णा अल्पोऽसु पिङ्गकोऽमः । दाहरागभ्रमपदप्रलावो रक्तसंश्रिते । तृङ्गलानि-सद्यर्चस्त्वमन्तर्हीहो भ्रमस्तथा । दीर्घ्यं गात्रविषेपो मांसस्ये मेदसि स्थिते । स्वेदोऽतितृष्णा वसनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता । प्रलापो श्लानिरुच्चिरस्थिते त्वस्थिभेदनम् । दोषप्रवृत्तिरुद्धाधःश्वासाङ्गक्षेपकृजनम् । अनर्हीहो वह्निःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे । तमसो दर्शनं मर्मच्छेदनं स्तब्धमेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्नित्यं च जायते शुक्रसंश्रये । उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ये ते विपर्यये । प्रलिम्भश्चिब गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च । मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः । नित्यं मन्दज्वरो रुद्धः शीतः कच्छेण गच्छति । स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः । हरिद्रामेदवर्णाभसद्वक्षेपः प्रमेहति । स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽनकः स्रुतः । कफशतौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः । तीक्ष्णोऽथ वा दिश मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः । दिवाकरापीतबले व्यायामाच्च विप्रोपिते । शरीरे नियतस्याता ज्वरः स्यात् पौर्वरात्रिकः । व्यायामये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते हृद्यःस्थिते । तदार्द्रं शीतलं देहे त्वर्द्रं चोष्णं प्रजायते । काये पित्तं यदा दुष्टं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः । रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः । अस्थिमज्जागतः कच्छस्तैस्तैः साङ्गैर्हृतप्रभः । वि-संज्ञो ज्वरवेगार्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते । सदोष्णशब्दश्च शकटद्वं सृजति वेगवत् । देहो लघुर्व्यपगतकृममोहतापः पाको सुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् । स्वेदः क्षयः प्रकृतिगामिमनोऽज्जलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि पित्तज्वरलक्षणानि ।

माधवकरनिदाने वातिकादीनां लक्षणभेद उक्तस्तत्र वातिकस्य लक्षणं यथा

“वेपथुर्विप्रमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षयः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरोहृद्वातस्त्वक्तावैरस्यं गाद्विपकता । शूलान्ध्राने जृम्भणञ्च भवत्यनिलजे ज्वरे । पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगस्तौक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठसुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो सदस्तृषा । पीतविष्णुसूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च ।

कफनिमित्तजस्य साधवकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा
“स्तैमित्यं क्षिप्तितो वेग आलस्यं सधुरास्यता । शुक्ल-
मूलपुरीषत्वं स्तम्भस्तप्तिरथापि च । गौरवं शीतसुतुक्ते दो-
रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजे-
ऽच्छोश्च शुक्लता” ।

वातपैक्तिकस्य लक्षणं यथा “दृष्ट्वा मूर्च्छां भ्रमो दाहः
स्वप्ननाशः शिरोरुजा । कण्ठाश्लेषो यमधूरोमहर्षो-
ऽरुचिस्तमः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः ।

वातक्षैणिकस्य लक्षणं यथा

“स्तैमित्यं पर्दणं भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोपहः
प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम् । सन्नापो मध्यवेगश्च
वातक्षैणज्वराकृतिः” ।

पित्तक्षैणिकस्य लक्षणं यथा

“लिप्तिक्तास्यता तन्द्रा मोहः काशोऽरुचिस्तृषा । रुद्ध-
दीर्घो रुद्धः शीतं पित्तक्षैणज्वराकृतिः” ।

साम्निपातिकस्य लक्षणं यथा

“क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्त्रिभन्विशिरोरुजा । साक्षावे
कलुषे रक्ते निमग्ने चापि लोचने । स्वप्ननौ
सरुजौ कण्ठौ कण्ठः शूकैरिवाहतः । तन्द्रा मोहः
प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः । परिदग्धा खर-
स्पर्शा जिह्वा तस्माद्भ्रता परम् । धीवनं रक्तपित्तस्य
कफेनोन्मिश्रितस्य च । शिरसो लोटनं दृष्ट्वा निद्रा-
नाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूलपुरीषाणां चिराद्दर्शन-
सत्यशः । कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठज्वरम् ।
कीटानां श्रावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । सूक्तं
स्रोतसां पाको गुरुत्वसुदरस्य च । चिरात् पाकश्च
दोषाणां साम्निपातज्वराकृतिः” ।

असाध्यस्य साम्निपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा

“दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः । साम्नि-
पातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे
प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरभूत्वा प्रशमं
प्राप्तिं हन्ति वा । सप्तमो द्विगुणा (चतुर्दशी) चैव
नवस्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमय्यादा मोक्षाय च
वधाय च । साम्निपातज्वरस्थान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।

शोथः रुंजायते तेन कश्चिदेव प्रकुच्यते” ।

जीर्णस्य लक्षणं यथा

“त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरोयस्तनुतां गतः । स्त्रीहृग्नि-
स्त्रादं कुरुते स जीर्ण इति उच्यते” ।

आग्नौर्लक्षणं यथा “अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गा भ-
शापतः । आग्नन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्” ।

विषमक्षयजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा

“श्रुत्वास्यता विषकृते तथातीसार एव च । भक्तारुचिः
पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया” ।

ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा

“ओषधीगन्धजे मूर्च्छां शिरोरुग्धमधुस्तथा । कामजे चित्त
विभ्रं शस्तन्द्रालस्यमभोजनम्” ।

भवादिजस्य लक्षणं यथा “भयात् प्रलापः शोकाच्च
भवेत् कोपाच्च वेपथुः । अभिचाराभिशापाभ्यां मोह-
स्तृष्णा च जायते । भूताभिषङ्गादुद्वेगो हासरोदन
कम्पनम् । कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो-
मलाः । भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः” ।

विषमज्वरस्य संप्राप्तिर्यथा

“दोषोऽस्रोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः । घात-
मन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्” ।

सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतं घातबोद्धव्यास्तथा हि
“सन्ततो रसरक्तस्यः सोऽन्येदुः पिशिताश्रितः । भेदो गत
स्तृतीयोऽङ्गि तत्स्थिमज्जगतः पुनः । कुप्याश्चातुर्थे
घोरमनकं रोगसङ्करम् । सप्ताहं वा दशाहं वा द्वाद-
शाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्तः
स निगद्यते । अहोरात्रे सन्ततको द्वौ कालावतुव-
र्त्तते । अन्येदुष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते । तृतीय
स्तृतीयोऽङ्गि चतुर्थोऽङ्गि चतुर्थकः । केचिज्जूताभिषङ्गोलं
ब्रुवते विषमज्वरम् । कफपित्तात् एकपात्री पृष्ठाहात
कफात्मकः । वातपित्ताच्छिरोऽप्याही त्रिविधः स्यात्
तृतीयकः । चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां क्षैणिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसम्भवः । विषम-
ज्वर एवान्यथातुर्थकविपर्ययः । सध्ये अहनी ज्वर-
त्वादावन्ते च सञ्चति” ।

वातवलासकलक्षणं

“गित्यं मन्दज्वरो रुद्धः शून्यकस्तेन खीदति । कृष्णाङ्गः
क्षेष्णभूयिष्ठो नरो वातवलासकी” ।

प्रलेपकलक्षणं यथा

“प्रलिप्सद्विव शात्राणि चर्मेण गौरवेण वा । मन्दज्वरो
विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः” ।

विषमज्वरविशेषाः ।

“विदग्धोऽज्वरसे देहे क्षेष्णपित्ते व्यवस्थिते । त्रेगार्धं

शीतलं देहे चार्द्धशोणं प्रजायते । काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः” अत्र मतान्तरम् । “काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः” ।

शीतपूर्वो ज्वरो यथा ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिचौ शीतमादौ जनयते ज्वरे । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च” ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते हीतरौ कुरुतः शीतमनतः । दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ ।

दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कच्छसाध्यतमश्च सः” ।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्यतया रसादिगतदोषज ज्वराणां लक्षणानि

“गुरुता हृदयोत्क्रोशः सदनं कर्ष्यारोचकौ । रसस्येव ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चासोपजायते” १ । रक्तनिषीवनं दाहो मोहश्चर्दनविभ्रमौ । प्रलापः पिडका तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे तृष्णा २ । पिण्डकोष्ठेष्टनं तृष्णा दुष्टमूलपुरीषता । ऊष्मान्दाहविच्छेदौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ३ । श्वशं स्वेद स्तूपा मूर्च्छा प्रलापश्चर्दिरेव च । दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्भेदःस्थे चासहिष्णुता ४ । भेदोऽस्यां कूजनं श्वासे विरेकश्चर्दिरेव च । विक्षेपणञ्च गात्राणां भेददस्यगते ज्वरे ५ । तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा । अन्तर्दाहो महाश्वासे मर्मच्छेदश्च मज्जगे ६ । मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७ । शेषसः स्तब्धतामोक्षः शुक्रस्थे तु विशेषतः” ।

छद्मभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृताऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः । वर्षासु आकृतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कृत्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चातुबलः कफः । तत् प्रकृत्या विदध्याञ्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदहम् । काले यथासं सर्वेषां प्रवृत्तिर्ह्येव वा । अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्”

“अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । सन्ध्यस्थिः शूलमसौ दोषदोषद्वौ विनिग्रहः । अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्ष्येत्” ।

वह्निर्वेगज्वरलक्षणम् “सन्नामोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च सार्धवम् । वह्निर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च” ।

आमज्वरलक्षणम्

“लालाप्रसेको हृत्सासहृदयायुद्धारोचकाः । तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । लुब्धो बद्धमूलत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् । पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्रोशः पच्यमानस्य लक्षणम्” ।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

“लुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमादवम् । दोषप्रवृत्तिरुत्क्रोशो निरामज्वरलक्षणम्” ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः” ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

“हेतुभिर्विच्छिन्नमिर्जातो बलिभिर्विच्छिन्नलक्षणः । ज्वरः प्राणान्तकदुयश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः । ज्वरक्षीणस्य शूलस्य गम्भीरो दैर्घ्यं रात्रिकः । असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तज्वरः” ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहो न तृष्णया । आनन्दत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्भवेन च । आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घ्यं रात्रिकः । क्षीणस्य चातिरुक्ष्य गम्भीरोयस्य हन्ति तम् । विसंज्ञस्तान्यते यस्तु श्वेते निपतितोऽपि वा । शीतादिताऽनुरूपश्च ज्वरेण चिद्यते नरः । यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातश्चलवान् । वक्षोण चैवोच्छसति तं ज्वरो हन्ति मानवम् । हिक्काश्वासतृषाशुक्तं भूर्ध्विच्छानलोचनम् । सन्ततोऽक्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः । हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचकनिपीडितम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्” ।

ज्वरस्योपद्रवा रक्षितोक्ताः यथा

“श्वसोमूर्च्छाऽरुचिश्चर्दिस्तृष्णातीसारविड्महाः । हिक्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश” ।

ज्वरस्योपद्रवरूपम् । “दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भिसंज्ञिता । कूजनश्चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे” ।

“ज्वरस्यलक्षणं स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाकोष्ठस्य च । ज्वरस्यलक्षणं च ज्वरस्यलक्षणम्” ।

सुसुप्तगारुडायुक्ताद् विशेषज्ञापनाय पृथगुपन्यासः ।

ज्वरितस्य वर्ज्यावर्ज्यानि भावप्र० उक्तानि यथा
 “सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वाते निलये वसेत् । निर्वात-
 मायुषो दृढिमारोग्यं कुरुते यतः । व्यजनस्थानिल
 स्तृष्णास्त्रेदसूक्ष्माश्रमापहः । तालवेतमयो वात-
 स्त्रिदोषशमनो मतः । वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्त
 प्रकोपनः । चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेतजस्तथा ।
 एते दोषजिता वाताः क्षिप्त्वा हृद्याः सुपूजिताः ।
 नयज्वरी भवेद्यत्नाद्गुरुष्णवसनादृतः । यथहं पक्वपानीयं
 पिबेत् किञ्चिन्नियारयन् । विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव
 निवर्तते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि ।
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः “परिपेकान् प्रदे-
 हांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । दिवास्त्रं व्यवायञ्च
 व्यायामं शिशिरं जलम् । क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जये-
 त्तरुणज्वरी” । परिपेकः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपना-
 यङ्गादिः । परिपेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव

“शोषं कर्तुं मदं सूक्ष्मं श्रमं तृष्णामरोचकम् ।
 प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिपेकादिसेवनात्” । आदि-
 शब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते । हारीतेन प्रत्येकं सेवने
 फलसक्तञ्च “व्यायामज्वरसंघट्टिव्यवायात् स्तम्भसूक्ष्मम् ।
 स्तित्त्वं स्नेहपानाद्यैर्मूर्च्छा कर्तुं दोषरुचिः । शुष्कभो-
 जनात् स्त्रिदोषशमनो दोषकोपनम् । अग्निसादः खर-
 त्वञ्च स्त्रोतसां च प्रवर्तनम्” । स्तित्तिरिति व्यवायादित्यत्र
 संबध्यते । स्त्रिदोषादिवापात्, ज्वरसंज्ञावपि वर्ज्यमाह ।
 “सज्वरो ज्वरसंज्ञो वा विदाहोनि गुरुणि च । असा-
 त्मप्राज्ञानि पानानि विरुद्धाध्यशनानि च । व्यायाम-
 मतिचेष्टां वाऽप्यङ्गं स्नानञ्च वर्जयेत् । तेन ज्वरः शमं
 याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्” । ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह
 चरको वाग्भटश्च “आमाशयस्यो हृत्वाग्निं सामो
 मार्गान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तङ्घन-
 माचरेत्” । तथा “ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये
 तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्वरसंज्ञे विरे-
 चनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्त्वमीदृशं प्रयोजयेत् ।
 दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते
 शोभनं तच्च मूलादुन्मूलयेन्नान्” । चक्रदत्तश्च “तरुणं
 तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन क्षयं नयेत् । आमदोषमलङ्घनाद्वा
 लङ्घयेत् यथाविधि । अन्यञ्च “वातः पचति सप्ताहात्
 पित्तं तु दशभिर्दिनैः । स्नेहा द्वादशभिर्दिवसैः पच्यते
 वदतां वर !” । “लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरुपतः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निर्वात-
 सेवनात् स्नेहादङ्घ्रिनादुष्णवारिणः । पानादामज्व-
 रलोणे पथादौषधमाचरेत्” । आलोयेणोक्तम् “ज्वरादौ
 लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्वरसंज्ञे विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्षमने
 सन्मुच्यथा च । लङ्घितव्याप्यदोषश्चेत् यवागूपावका-
 चरेत् । शालिपट्टिकसुदुगानां यूपं वा शस्तमाचरेत्
 पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागू मध्यलङ्घने । कन्दं
 लङ्घितं दद्यात् तस्य सन्तर्पणे हितम् । द्वात्रिंशदङ्घ्रि-
 खजूरपियालैः सपक्षपकेः । तर्पणाहंस्तु कर्तव्यमप्यं
 ज्वरशान्तये” । अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । दत्त
 आह सुश्रुतः “आनङ्गः क्षिमितैर्दोषैर्व्याप्तः कालमात्रः
 तावच्चनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्” । आनङ्गः क्षिमि-
 तैर्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गं औषधाच्चादिप्रसङ्गम् । दत्त
 आह चरकः “चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासातो-
 मारुतो । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।
 चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वसनञ्च विरेचनम् । निरुहणं च-
 क्षिप्तं शिरोविरेचनं तथा । नत्वनुवासनं कार्यं दृढ-
 हं हृणत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा चतुर्वि-
 दं “शरीरलाघवकरं यदुद्भव्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्घ-
 नमिति ज्ञेयं हं हृणं तु पृथग्विधम्” । लङ्घनात्कर्षणादन्त-
 शरीरपोषकमित्यर्थः । ननु “आनङ्गः क्षिमितैर्दोषैर्व्याप्तः
 पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात्स्यामाज्यतो ज्वरेणा यथाऽनशनं
 लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि
 चरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं सर्वज्वरिभिः कर्तव्यं
 क्रियते । तत्रोच्यते वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते
 नतु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः “सोत्क्रोशे वमने देवं
 वमनं क्षौद्रिकज्वरे । पित्तपाये विरेकस्तु कार्यः प्रहि-
 थिलाशये । सरुजे नीरुजे कार्यं सोदायर्त्ते निरुहणम् ।
 कफाभिपक्षे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम्” । अपिच
 सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहो न कार्यः । यत आह
 हारीतः । “तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविना-
 शिनी । तस्माद्देयं तृष्णाक्षीय पानीयं प्राणधारणम्” ।
 अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासासहनं ज्वरिभिर्मारुतसेवनं
 न कार्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य सर्वथा निषिद्ध-
 त्वात् । अतो मारुतसेवनमप्यवस्थाविशेष एव युक्तम् ।
 लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तु
 सुखवैरस्यदृष्टारोचकानाशनैः । ज्वरप्रैः पाचनैर्दोषैः

कपायैः समुपाचरेत् इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट
एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिनिषिद्ध-
त्वात् अथस्याविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः
सोऽपि कर्तव्यः तस्याक्षतः प्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके
लङ्घनपदं कर्शनपर्यायमिति निर्णीतम् । अनशनरूपस्य
लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन ज्वरं नीते दोषे सम्बु-
द्धितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुत्त्रैवास्त्रोपजायते” ।
लङ्घनेन अनशनेन प्रवृत्ते दोषे क्षयश्चीते । यत आह
“आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः” । पचतीति
सम्बुद्धितेऽनले आच्छादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यद्यो-
क्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवा-
भावेन लघुत्वम् । क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः ।
अन्यत्राह सुश्रुतः “अनवस्थितदोषान्नेर्लङ्घनं दोष-
पाचनम् । ज्वरं दीपनं काङ्क्षारुचिन्नाघवकारणम्” ।
अनवस्थितदोषान्नेः स्वस्थानादितो गतोदोषोऽग्निश्च
यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अन्नाभिलाषः, रुचिः लङ्घने-
नामपाकान्मुखशोषादिनाशे सुखस्य यत्प्राप्तत्वं सेव
रुचिः शोभा । “रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्था-
भिलाषयोरिति” मेदिनीकारः । सम्यक् तस्य लङ्घनस्य
लक्षणमाह “वातमूलपूरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठस्य शुद्धौ तन्द्राक्लमे गते । स्वेदे जातेऽ
रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये । कृतं लङ्घनमाहृष्यं
निर्व्यथे चान्तरालनि” । हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गार-
शुद्धिः सधूमन्तोद्गाराभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफानव-
लिप्तत्वम् । आस्यशुद्धिः सुखस्य प्रकतरसत्वम् । तन्द्राक्लमे
तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिन्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः ।
क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये,
अन्तरालनि मनसि । एतानि लक्षणानि भिलितान्येव
सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नत प्रत्येकम् । हीनस्य
लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्लेशः सहृत्तासष्टीवनं
च सङ्घर्षः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीन
लङ्घने” । उपस्थितवमनत्वमिव कफोत्क्लेशः कफस्य
वमनयोपस्थितिः । सहृत्तासष्टीवनं हृदयात्कफनिर्गमः ।
अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्वमेदोऽङ्गमर्दश्च
कासः शोषो सुखस्य च । क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा
दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः । मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्ध्वात-
स्तमो हृदि । देहाग्निर्वलहानिश्च लङ्घनेऽतिवृत्ते भवेत् ।
अरतिर्वलहानिश्च लङ्घनेऽतिवृत्ते भवेत्” । कर्णनेत्रयोः

दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम् । मनसः संभ्रमः
भ्रान्तिः । मूर्ध्वातः उद्गारवाङ्मयम् । हृदि तमः
अन्धकारप्रविष्टस्वेवाज्ञानम् । वलरञ्चनेन लङ्घनं कार-
येदित्याह “बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः” । अयमर्थः ।
एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा
लङ्घनेन उपपादयेत् कुत इति चेत्तत्राह । यदर्थ-
मस्य आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः ।
तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः । केषा-
ञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः “तद्धि मारुततृष्णा-
क्षुत्सुखशोषभ्रमान्तैः । न कार्यं शुर्विणीवालढइ
दुर्बलभीरुभिः । न क्षयाध्वश्चक्रोधकामशोषचिर-
ज्वरी” । तत् अनशनम् उल्लेखमारुतयुक्तेन ज्वरिणा
न कार्यं मारुतोऽत्र निरामोद्वयः । सामे मारुते
लङ्घनं कार्यमेव यत आह तन्त्रान्तरे “अथशमेव
कुर्वीत ज्वरी सामे समोरणे । लङ्घनं ह्यामपाकार्यं न
तदूर्ध्वं यथा कफे” । तदूर्ध्वं आमपाकादूर्ध्वम् । अत-
एवाक्तम् “कफपित्ते द्रवौ धातु सहते लङ्घनं वद्ध ।
आमक्षयादूर्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्” । आमस्य
लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पकोऽग्नि-
लाघवात् । आमसंज्ञाञ्च लभते वद्धव्याधिसमाश्रयः” ।
तन्त्रान्तरे तु “आममन्त्रसं केचित् केचित्तु मल-
सञ्चयम् । प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदासं प्रचक्षते ।
अविपक्रमसंसक्तं दुर्गन्धं वद्धपिच्छलम् । सादनं सर्व-
गात्राणामामइत्यामगच्छितः । तेनामेन समायुक्ताः दोषा
दुष्याश्च तादृशाः । तदुद्भवा आमयाश्च साम इति बुधैः
स्रताः” । तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह, “वायुः
सामो विवर्जानिः सादतन्द्रान्तकूजनैः । वेदनाशोथ
निस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पोडयेत् । विचरेदुयुगपत्त्रापि
गृह्णाति कुपितो भृशम् । क्षो हाद्यैर्दृष्टिमायाति मेघः
स्फुर्योदये निशि” । विचरेद् युगपत् वायुरामचैककालं
विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन
गृह्णात्यङ्गानोत्थः । वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षण-
माह “निरामो विषदो रूचो निर्गन्धोऽत्यल्पवेदनः ।
विपरीतयुगैः शान्तिः क्षिग्नैर्जातिविशेषतः” ।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं
भवेदन्तं दुर्गन्धं हरितं शुभ्रम् । अम्बिकाकण्ठहृदाहकरं
श्यावं तथा स्थिरम्” । अम्बिका अम्बिलता (कुकीति)

कोके । पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । “निरामं पित्तमाताम्रमत्युष्णं कटुकं सरम् । दुर्गन्धिं रुचिकद्विज्वलवर्द्धनमीरितम्” ।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह “आलस्यतन्द्राहृद-
याविशुद्धिर्दोषापहृत्या विह्वलताभिः । गुरुदर-
त्वारुचिमुपप्रताभिरामान्वितं व्याधिसुदाहरन्ति । आम-
ज्वरेऽङ्घनकोष्णपेयालव्णस्रस्रपौदनतिक्रयूषैः । विरुल-
णस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरुद्धं मधुस्तथैव । तद्वि मारु-
तदृष्ट्यायां लङ्घनं कार्यमेव च” । तथा सुखशोष-
अमावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्ऽङ्घनं
कार्यमेव, सुविषयीबालदृष्टादिभिरपि निरामैरेव नैव
लङ्घनं कार्यं” सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्यमेव ।
“क्षये धातुक्षये राजयच्छाणि च वातजी ज्वरे लङ्घनं न
कार्यम् । ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः ।
“हृषिता मोहमायाति मोहात् प्राणान्विमुञ्चति । अतः
श्वसिखवस्थासु न कचिद्धारि वर्जयेत्” । चारीतेनाक्तम्
“दृष्ट्वा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी । तस्मा-
द्देयं तृषात्तय पानीयं प्राणधारणम्” । अवश्यं पेय-
मपि जलं ज्वरी किञ्चिद्धारयन् पिबेत् । यत आह सुश्रुत
एव । “जीविनां जीवनं जीवा जगत्सर्वं” इति तन्मयम् ।
अतोऽत्यन्तनिपेधेन न कचिद्धारि वारयेत्” । जीवनं जलं
कचिन्न वारयेदेव तथा च, “ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे
मन्देऽग्नावदरे तथा । अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ
क्षये । त्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्” ।
सुखप्रसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत् । यत
आह “अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति क्षेपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः” । तच्च जलं
नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः “नवज्वरे
प्रतिश्याये पार्श्वशूलं गलग्रहे । सद्यःशुद्धौ तथाऽऽ-
श्राने व्याधौ वातकफोद्भवे । अरुचिपहृणीशुल्भश्वास-
कासेषु विद्रवौ । हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं पारि-
विषर्जयेत्” । अन्यच्च वर्ज्यमाह स एव “सेव्यमानेन शीतेन
ज्वरस्तोयेन वर्द्धते” । अत्र शीतं जलं अकथितं निषिद्धम् ।
तथा सति कथितमायातम् । तत्र कथितस्य विधियु-
क्तं “काय्यमानं तु निर्वेगं निष्केनं निर्मलं च
यत् । ततोयं कथितं ज्ञेयं देहपन्नं पाचनं लघु” ।
जनैः कथितस्य विधानमाह सुश्रुतः “वातक्षेपज्वरार्ताय
हितसुष्णाम्बु तृप्यते । द्रोपनं स्यात्तु कफजे वातपि-

त्तातुलोमनम् । तद्वि मार्दवलोपस्रोतसां शीतम-
न्यथा” । यागभट्टश्च “तृष्णायां प्राप्तसुष्णाम्बु
पिबेद्वातकफज्वरे । तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णायां
निवर्त्तयेत् । उदीर्य चान्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशो-
धयेत् । वातपित्तकफस्वेदशकण्मूत्राणि सारयेत् ।
अथोष्णोदकस्य लक्षणं गुणश्च “काय्यमानन्तु निर्वेगं
निष्केनं निर्मलं तथा । अर्द्धविशिष्टं यत्तोयं तद्रूपो-
दकमुच्यते । ज्वरकासकफश्वासपित्तवाताममेदसाम् ।
नाशनं पाचनञ्चैव पय्यसुष्णोदकं सदा” ।

अथर्तुभेदे जलस्य पाकभेदः । “त्रिपादशेषं सलिलं
शीघ्रं शरदि शस्यते” । “अन्ये तु निदाघे तद्विपादोऽनं
पादहीनन्तु शारदम् । हिमोऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा
वर्षावसन्नयोः । शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशेष-
मितम् । अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते ।”
ज्वरविषये कश्चिदस्यावर्ज्यार्द्धभेदः चक्रदत्त उक्तो यथा

“ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेत्तु । ज्ञेय-
क्षये विद्वद्भ्या बलवाननलक्षदा । सुर्वभिषगन्द्रकावे
च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्तं
आयुषे वा सुखाय वा । लङ्घनं स्वेदनं काये यथाव-
स्तित्तको रसः । पाचनान्यविषक्तानां दोषाणां तद्वशे
ज्वरे । आसन्नरात्रं तरुणं ज्वरमाहर्षमनीषिणः । मध्यं
द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम् । पाचनीयं शमनीयं
कषायं पाययेत् त्वं तम् । ज्वरितं षड्विंशतीते
लव्णं प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽस्त्रावे सामे
स्यात् पाचनं ज्वरे । निरामे शशनं लब्धे सामे नौषध-
माचरेत् । लाभाप्रसेको हृत्तासहृदयाशुद्धरोचकाः ।
तन्त्रालस्याविपाकास्त्वैरस्यं शुरुगातता । क्षुद्राशो बद्ध-
सूत्रं च स्तब्धता बलवान् ज्वरः । आषज्वरस्य विह्वलानि
न दद्यात् तत्र भेषजम् । भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो
ज्वल्यति ज्वरम् । रुद्धौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु
च । पक्वं दोषं विजानीयाज्वरे देयं तदौषधम्” ।
तेन ज्वरो नानाविधः ऐकाहिकादिः नवज्वरः जीर्ण-
ज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योच्यते ।
नल्लभभेदे ज्वरोत्पत्तौ मृत्युतल्लोगकालभेदाः सुहृत्तैचिं
पी० घा० उक्ता यथा

“स्वातीन्द्रपूर्वाश्रिवासांभे मृतिज्वरेऽन्यथैति स्थिरता
भवेद्रुजः । यास्यश्रवोवारुणतन्त्रमे शिवाघक्षा हि पंचो ह्य-
धिपार्कवासवे । मूलाग्निदास्ते नव पितृभ्यो नखा बुध्या-

यमेज्रादितिधाहमे नगाः” मासोऽज्जैस्वेऽथ यमाहि
मूलमे मिश्रे शपित्त्रे फणिदंशने मृतिः । सु० चि०

“स्वातीनि । इन्द्रो जग्नेषा पूर्वास्तिस्रः शिव आर्द्रा
 सर्पभम् व्यङ्गोषा । एषु मेघु ज्वरेषु षष्ठः स्निग्धो वा ज्वरो-
 त्यक्तौ मृतरिव स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन” “पूर्वालयस्वाति-
 भुजङ्गरौद्रहरेश्चर्येषु च यस्य रोगः । स्याद्रज्जित् देव-
 चिकित्सकोऽपि क्षितावशक्तः खलु रोगिणं तम्” देव-
 चिकित्सको देववैद्यो घन्वन्तरिः । अथान्यमैत्रे रेवत्य-
 नुराघयोर्ज्वरोत्यक्तौ रज्जो रोगस्य स्थिरता भवेत् वङ्क-
 कात्वेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिन-
 ज्जलचतुष्के शिवा एकादश घञादिवशाः रोगस्थैर्यं
 स्यात्तदनन्तरं रोगमुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इति ध्रुव

विशाखा चर्को हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु तिषु भेषु
पक्षः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदासो
मूलकृत्तिकाश्विनीषु तिषु नव दिवसाः पितृभ्रमे सघायां
नखा विंशतिर्दिवसाः नाभैकदेशे नासग्रहणमिति न्या-
येन वृषप्रोऽर्चिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा चर्यमोत्तरा-
फाल्गुनी । ईजप्रादितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु
भेषु नगाः सप्त दिवसाः । अजवैश्वे सृगोत्तराषाढयोर्द्वयो-
भौसखिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह
“कच्छ्रात् स्फुटं प्राणिति मितपौष्णे धिष्णे च सासाच्छ-
गिविचक्षिष्णो । रोगस्य सक्तिः पितृदेवधिष्णे च वारैर्भवे-
द्दिंशतिभिश्च नूनम्” प्राणिति जीवतीत्यर्थः । “पक्षाहसृद्धो-
ग्रकरेषु भेषु मूलाश्विनाग्नितितये नवाहात् । तोवेश
चित्त्वान्तकविष्णुभेषु नैरुजप्रमेकादशभिर्दिनैश्च । उपप्रो-
त्वर्चिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च ब्रध्नप्रार्यमर्क्षेषु च सप्तरात्रात् ।

अथ गीघ्रं रोगविस्तृतये संक्षिप्ता शान्तिरथभिहित्वा
वसिष्ठेन "अक्षरेश्वरं कनकेन कृत्वा तस्मिन्मन्त्रे च सु-
गन्धिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपनैवेद्यताम्बूल-
फलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्याभयनाशनाय द्विजाय
दद्यादह्नवं शिवाय" ध्याम्यो रोगः । अह्नवमपरिमित-
द्रव्यम् प्रत्येकनक्षत्रशान्तिर्विशदा नक्षत्रशान्त्यध्याये वसि-
ष्ठेनोक्ता सा तत एव सम्यवधार्थी" ।

भैषज्यर० अन्यथा तद्भोगकाल उक्तो यथा

“क्षत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पन्नो भवति स्वयम् । नवरात्रं
भवेत् पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च । ऋताग्नेर्धे पञ्च-
रात्रमाद्र्द्रायां सृच्यतेऽस्तुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्त-
रात्रेण भोचनम् । नवरात्रं तथाऽह्नेषे श्रुत्मानान्

मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यासुत्तरासु त्रिपञ्च-
कम् । हस्ते च सप्तमे मोक्षत्रितयायामर्द्धमासकम् ।
मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः । मित्ते
चैव दशाह्नि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलेन जायते
मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ
मासौ श्रवणे तथा । धनिष्ठायासर्द्धमासो वारुणे च
दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरान् ।
त्रिपञ्चाङ्गाहिमघ्नौ च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं
तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः । एवं क्रमेण जानी-
याच्चक्षत्रेषु यथोचितम्” ।

रोगिणस्ताराशुद्धिप्रशुद्धिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि मृत्यु-
रुक्तो यथा ।

“रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैववस्त्रग्निषु पाप-
वारे । रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्भोगि-
जनस्य मृत्युः” सु० चि० ।

“रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः स्तूयभौम-
शनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कन्ददिनं पथी
एतास्तिथयः एवंविधे विधिष्टयोगे यस्य रोगोत्पत्ति-
र्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् । उक्तं च देवज्ञ
मनोहरे “उरगवरुणरुद्रावासवेन्द्रतिपूर्वायमदहनवि-
शाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषष्ठीद्वादशी
वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः” इति
चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं मत्वा मूले रिक्तायग्रहणं
लतम् अतएवाह वसिष्ठः “अस्तेषां त्रिपूर्वायमवरुणम-
रुच्छक्रतारानलाः स्युर्द्वादशां स्कन्दरिक्तातिथिषु च
रविजाकारवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुर-
मचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्याष्टवन्सु व्ययभवन-
गते मृत्युलम्ने च राशाविति” यो० धा० !

अस्य प्रतिप्रसवः “यद्यत्त चन्द्रस्यैव गोचरे चागुभप्रदः ।
तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंसिक्तदेहिज्जि” । इति दीपि-
काटीकादृतवाक्यम् ।

२ज्वराघिष्ठाहदेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन
युद्धादिकथा हरिवं० १८१ अ०

“मज्झमानेखनीकेषु त्वाप्तकामः समभ्ययात् । ज्वरस्ति-
षादस्तिशिराः षड्भुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो
रौद्रः कालानकयमोपमः । नदन्नेषसहस्रस्य तृत्यो नि-
र्वातनिस्त्रनः । निम्बसु अम्भषाणस्य निद्रान्विततटस्थ-

शम् । नेत्राभ्यामाकुलं यत्नं स्रुतः कुर्वन् भ्रमन्मुहुः ।
संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्रचित्त इव श्वसन् । हलायुध-
मभिक्रुद्धः साक्षेपसिद्धमव्रीत् । तेन बलरामस्याभिभवे
ततस्तस्य कण्ठेन सह युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“मृत इत्यभिविज्ञाय ज्वरं शतुनिस्तदनः । कण्ठो
भुजबलात्तनु चिक्षेपाथ महीतले । सक्तमात्रस्तु बाहुभ्यां
कण्ठदेहं विवेश सः । अस्त्रज्ञा विप्रहन्तस्य कण्ठस्याप्रति-
मौजसः । स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
कण्ठः स्वलव्धिव स्रुतः क्षिप्रौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते
दृसते चैव स्वलवते च पुनः पुनः । रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु
निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थिर्यं समालम्ब्य कण्ठः
परपुरञ्जयः । विक्रवाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः ।
ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्वर-
मन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् । घोरं वैष्णवमन्युषं सर्वप्रा-
प्तिभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमवि-
क्रमः । कण्ठज्वरो ज्वरं पूर्वं गृहीत्वा स्नेन तेजसा ।
कण्ठाय हृष्टः प्रायच्छत् जप्ताह ततो हरिः । ततस्तं
परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । स्रगात्रात् स्वज्वरेणैव
निरक्रामयन् वीर्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा
कर्तुंमुद्यतः । व्याघ्रोपयज्वरस्तत्र भोः परित्वातमर्हसि ।
आविध्यमाने तस्मिंस्तु कण्ठेणामिततेजसा । अशरीरा
ततो वाणी तमुवाचान्तरीक्षगा । कण्ठ ! कण्ठ ! मचा-
वाहो ! यदूनं नन्दिवर्द्धन ! । मा वधीज्वरमेतं तुरन्त-
णीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं समोच हरिः
स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कण्ठस्य
यादयोर्नृणां शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषी-
केशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द !
विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु
महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो
भवेत् । तत्प्रसादाद्दि देवेश ! वरमेतं दृणोम्यहम् । देव
उवाच । एवमवतु मर्दं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे ।
वरार्थिनां वरो देवो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो
लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मध्ये-
वैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने
ज्वरं प्रति महायशः । कण्ठः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्य-
मुवाच ह । कण्ठ उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा
लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्द्यस्तथा स्थावरजङ्गमे ।
त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्प-

दान् भजेकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्च ते
भागो मातृप्रेषपत्स्यते । त्रिधाभूतं ययुः कृत्वा पक्षिपत्
भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते भुवम् ।
एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकश्चतुर्थकः । मातृप्रेषेकपादेन
वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं
शृणुष्व मे । दृक्षेयुः कीटरूपेण तथा सङ्कोचपक्षकः ।
पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्यमेव च । पद्मिनीपु-
हिंसं भूत्वा पृथिव्यामपि चोपरः । अपान्तु नीलिकां
भूयाः शिखोद्गोदश्च वह्निणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्-
प्रसादाज्जविष्यति । गोक्षपक्षारको भूत्वा खोरकश्च
भविष्यति । एवं विविधरूपेण भविष्यति महीतले ।
दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेव प्रसिद्धं । अतः देव-
मनुष्याश्च नान्यस्त्वं विषयिष्यते” ।

ज्वराच्च नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं १६८ अ० “पिता-
महसृष्टोद्गता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजा-
स्यैव ज्वरा वै वैष्णवादयः” “स्वेद्यमामज्वरं प्राप्तिः बो-
ऽम्भसा परिषिञ्चति” माघः ।

ज्वरकालकोतुरसं पु० ज्वरस्य कालकोतुरिव कर्म० ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकञ्च मनःशिलास्फुरताव-
कञ्च । विमर्द्वा वज्रोपयसा समंशं गजाङ्घ्रयं तत्र
पुटं विदध्यात् । द्विगुञ्जनस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्य-
एविधं महोपयम् । पुरा भवान्ये कथितो मयेन नृपां
हिताय ज्वरकालकोतुः” भैषज्यरत्न उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः
सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यरत्न उक्ते
ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा
“मूर्च्छितं रसकैर्धैकं तदर्जं जारिताम्रकम् । तारं तापञ्च
रसजं रसकं ताम्रकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं
गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलाशञ्च पृथक् पृ-
थक् । क्षीरावी सुरवल्ली च शोधनी गणिकारिका । फाटा-
मला जप्तोत्क्षिका च सतिक्ता तु सुदर्शना । अग्निजिह्वा
पूतितैला न्यूर्पण्णी प्रसारिणी । गत्येकस्वरसं दत्त्वा
मर्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्णस्रग्धने चतुर्गुणा-
प्रमाणतः । महाग्निकारको रोग सङ्हरणः प्रयोगराट् ।
सततं सन्नतान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वान्
निहन्त्याशु भास्तरस्तिमिरं तथा । काशं श्वासं प्रमेहञ्च
सशोथं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणो ज्वररोगञ्च सर्वोप-
द्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य केशरीव हनृत्वात् ।
 “शुद्धतं विषं व्योषं गन्धं त्रिफलमेव च । जयपाल-
 समं कृत्वा भृङ्गतोयेन सहयेत् । गुग्गुलुमात्रा वटी काय्या
 बालानां सर्षपाक्षतिः । सितया च समं पीता पित्त-
 ज्वरविनाशिनी । सरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरा-
 यहा । पिप्पलीजीरकाभ्याश्च दाहज्वरविनाशिनी ।
 ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः” भैषज्यर०
 उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन-अमनुष्य कर्त्तरि टक् । १ शुद्ध्याम्,
 श्वास्तूके श्वरनाशके त्रि० शब्दार्थः । ४ मञ्जिष्ठायां स्त्री
 ङीप् । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरिव दाहकत्वात्
 कर्म० । “भवेत् समं सूतसमुद्रफेनं हिङ्गूलगन्धं
 परिमर्द्य यत्नात् । नवज्वरे यत्नमिति त्रिषप्तमाह्वास्व-
 नाऽयं ज्वरधूमकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्णं न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर
 इव हिंसकत्वात् कर्म० ।

“लौहाभटङ्गनं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च । शुद्ध-
 स्तं गन्धकञ्च शिपुयीजं फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा
 पाठा वचा च रजनीद्वयम् । उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च
 सपटोलकम् । जीवर्षभकाजाजृप्तालीशं वंशलोचना ।
 कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम् । गुडूची
 सत्वधन्याकं कटुका चोत्पर्पटी । सुस्तकं बालकं विल्वं
 यषीमधुसमं समम् । भागाञ्चतुष्टयं देयं क्षणाजीरस्य
 चूर्णकम् । तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभ-
 वम् । कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम् ।
 एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्षमितं
 खाद्यं युक्तं वा रुचिर्वर्द्धनम् । सन्ततादिज्वरं हन्ति-
 साध्यासाध्यं न संशयः । जयोद्भवञ्च घातस्य कामशो-
 कोद्भवं ज्वरम् । भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम् ।
 दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्यादिविपर्ययम् । जीर्णञ्च
 विषमं सर्वं श्लोहानसृदरं तथा । कामलां पाण्डुरोगञ्च
 शोथं हन्ति न संशयः । भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च मूला-
 नाहौ ज्वरं तथा । यत्नतं गुल्ममूलञ्च व्यामवातं निहन्ति
 च । त्रिकष्टकटीजातुपान्नां मूलनाशनम् । क्लृप्तपानं
 शीतजलं न देयमृषवारिणा” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे
 ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक० । भैष-
 ज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

“ज्वरामयट्टहीतस्य सट्टिभिर्नवभिः कृतम् । तण्डुलै
 रोदनं तेन कुर्यात् पुत्तलकं शुभम् । तं हरिद्रावलि-
 प्राङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णभिः
 पुटिकाभिस्तत्तृभिः । मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य
 विसर्जयेत् । एवं दिनत्रयं कुर्यात् ज्वररोगोपशान्तये”
 (ओदनेन पुत्तलं निम्नाय वीरणचाचिकायां संस्थाप्य
 हरिद्राभिरवल्लिप्य चतुःपीतपताकाभिरलङ्कृत्य मन्त्र-
 पुष्पाद्यैरवकीर्य हरिद्रारसपूर्णान्वितस्यः पुटिकाचतुः-
 कोणे संस्थाप्याः) । पुटिका अश्वत्थपत्ररचितठोक्का ।
 अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः ।

ज्वरभैरवचूर्णं न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म० ।

“नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्द्दी डुरालभा । पथ्या
 सुस्तं वचा दारु व्याघ्री शङ्करी शतावरी । पर्पटं पिप्प-
 लीमूलं विशाला पुष्करं शटी । मूर्धा क्षणा हरिद्रे द्वे
 लोभचन्दनसुष्ककम् । कुटजस्य फलं वल्कं यटीमधुक-
 चित्रकम् । शोभाञ्जनं वला चातिविषा च कटुरोहिणी ।
 मूषली पद्मकाष्ठञ्च यमानी शालपर्णिका । सरिचं चा-
 ष्टता विल्वं बालं पङ्कस्य पर्पटी । तेजपत्रं त्वचं घाती
 पुश्चिपर्णी पटोलकम् । गन्धकं पारदं लौहमभ्रकञ्च
 मनःशिला । एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।
 तदर्द्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम् । मातामस्य प्रयु-
 ज्जीत दृष्टा दोषबलावलम् । चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान्
 हन्ति न संशयः । पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान्
 विषमज्वरान् । हन्तवान् सन्निपातोत्थान् मानसानपि
 नाशयेत् । प्राकृतं विलतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
 अन्तर्गतं वहिःस्थञ्च निरामं साममेव च । ज्वरमटविषं
 हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः । नानादेशोद्भवञ्चैव वारि-
 दोषभवं तथा । विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति ।
 अग्निमान्द्रं यत्नं श्लोहा पाण्डुरोगमरोचकम् । उद-
 रागन्धन्मृद्विञ्च रक्तपित्तं त्वगामयम् । श्वयधुञ्च शिरः-
 मूलं वातामयरुजां जयेत् । ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं
 शुभम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म० ।

“त्रिकटु त्रिफला टङ्गविषगन्धकपारदम् । जैपालञ्च समं
 मर्द्यं श्लेष्मण्योरसैर्दिनम् । ताम्बूलेन समं खादेदर्द्धगुग्गा-
 मितां वटीम् । सुद्वयुषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः ।
 नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम् । दिनैकेन
 निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस उ० ज्वर एव मातङ्गो गजस्तल केश-
रीव कर्म० ।

“पारदं गन्धकं चैव हरितालं समालिकम् । कटु-
त्वयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य
विषसृष्टेः वीजं चित्तकमेव च । एषां मापमितं भागं
प्राज्ञं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विभाषं कानकफलं विषञ्चापि
द्विभाषिकम् । निगुण्डीखरसेनैव शोधयेत्तत् प्रयत्नतः ।
सार्द्धं रत्तिप्रमाणेन वटी कार्या सुशोभना । सर्वज्वरहरी
चैषा भेदिनी दोषनाशिनी । आमार्जीर्णप्रशमनी कामला
पाण्डुरोगहा । वज्रिदीप्तिकरो चैषा जठरामयना-
शिनी । उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरमुरारिरस उ० ज्वरो मुर इवामुरभेदस्तस्मात्तः कर्म० ।

“शुद्धस्त्रुतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक् । कर्षप्रमाणं
कर्षार्द्धं लवङ्गं मरिचं पलम् । शुद्धं कनकवीजञ्च पल-
द्वयमितं तथा । त्रिहृता कर्षमेकञ्च भावयेद्दुनिकाद्रवैः ।
सप्तधा च ततः कार्या गुड्डीगुञ्जामृता शुभा । ज्वर-
मुरारिनामायं रसोज्वरकुलान्तकः । अत्यन्ताजीर्ण-
पूर्णं च ज्वरे विटम्भसंयुते । सर्वाङ्गग्रहणीशुल्मे चा-
मवातेऽक्षपित्तके । कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वस-
म्भवे । गदग्रस्तं सन्निवमज्जस्ये याते शोथे च दुस्तरे ।
यक्षति स्त्रीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते । अष्टादश
कुष्ठरोगे विद्धो गुहविनिर्म्मितः” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे ।

ज्वरशूलहररस उ० ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हृ-अच् कर्म० ।

“रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् ।
तत्पाधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्य शोधयेत् । पादाकुष्ठ-
प्रमाणेन चूर्णां ज्वातेन तां दहेत् । यामद्वयं ततस्तत्स्यं
रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्वृत्तियुगलं तृतीयं वा
विचक्षणः । ताम्बूलीदलयोगेन दद्यात् सर्वज्वरेष्वसम् ।
जीरसैन्धवसंलिप्तवत्त्वाय ज्वरिणे हितम् । खेदोद्भूतो
भवत्येव देवि ! सर्वेषु पाप्मसु । चातुर्थकादीन् विष-
मान् नवमासामिनं ज्वरम् । साधारणं सन्निपातं जय-
त्येध न संशयः । ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं सुसुदा-
हृतः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरसिंहरस उ० ज्वरस्य तद्वपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात्
कर्म० । भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे । तल्लक्षणं यथा

“पारदं गन्धकं तालं भस्मातकमधैव च । वज्रीक्षीर
समायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् । मृत्तिकाभाजने स्थाप्यं
सुद्वितव्यं विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वय
संख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते ।
भृङ्गराजरसेन गण्डदूर्वाभवै रसैः । चित्तकस्य रसे-
नापि भावना दीयते पुनः । पश्चात्तच्चूर्णयेद् यत्नात्
कूपिकायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चारे
पुनः । मापैकञ्च रसं देयं तत्तृत्वाद्याशयेज्वरम् ।
ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं सुप्तौदनः पथः । ज्वरसिंह-
रसो नाम सर्वज्वरविनाशनः” ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्-हच् । ज्वरनाशके
स्त्रियां ङीप् । सा च श्मश्लिषायां राजनि० । [हाराः]

ज्वराग्नि उ० ज्वरः अग्निरिव सन्नापकत्वात् । आधिमन्तौ
ज्वराङ्कुशरस उ० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रति-
रोधकत्वात् कर्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च
नानाविधो यथा

“शुद्धं स्त्रुतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्थीं द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जामृदयं हितम् । जम्बीरस्य
च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसेर्युतम् । ज्वराङ्कुशो रसो
नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै । (व्योषं मिलित्वा
द्विगुणम् ।) (अयं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः ।)
अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा “रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्ध-
तल्लव्यञ्च दण्डनम् । रसतल्लव्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा
विधात् । कट्फलं दन्तिवीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् ।
ज्वराङ्कुशो रसोऽहोप चूर्णयेदतिचिक्कणम् । मापैकेन
निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं तिदोषजम्” । अत्रातुरूपमात्रं
शर्करादीनां निपीय गलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ।
अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

“ताम्रकाटु द्विगुणं ताम्रं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रष्टेद्
भूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् । प्रष्टेत् भूधरे पश्चात्
पञ्चगुञ्जामितं भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनि-
लनः । ऐकाहिकम् द्विहाहिकञ्च त्रिहाहिकं चातुरा-
हिकम् । विषमञ्चापि शीताद्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः”
अन्यविधोऽपि तत्रैव “शुद्धस्त्रुतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद्
बुधः । सहैपधं दण्डनञ्च हरितालं तथा विषम् ।
रसार्द्धं मर्दयेत् खल्ले भृङ्गराजरसेन तु । त्रिदिनं भा-
वनां दत्त्वा चतुर्थे वटिकां ततः । कुर्याच्चपकमात्राञ्च
प्रिप्लीमधुसंयुताम् । एष ज्वराङ्कुशो नाम विषम-

ज्वरनाशनः” सहोपधादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसा-
र्जम् । अन्यविधोऽपि “मरिचं टङ्गनं शङ्खचूर्णं पारदग-
न्धकम् । शोधितं ब्रह्मपत्रञ्च भागमेकं विनिःक्षिपेत् ।
गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह । ज्वराद्गुशो
रसोद्घोषे ज्वरमपविधं जयेत्” अन्यविधोऽपि “ति-
भागतालेन हतञ्च ताज्जं रसञ्च गन्धञ्च समीनमायुः ।
विषं समं तद्विगुणञ्च ताज्जं तिस्रवारञ्च दिवाकरातमे ।
समर्थं निम्बुखरसेन चूर्णं गुञ्जामात्रां सितया समे-
तम् । ज्वराद्गुशोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहन्त्यपविधं
समयम्” भीनमायुः भृत्सपित्तम् । [राजनि०]

ज्वराङ्गा स्त्री ज्वरकटुवाधनमङ्गमस्याः ङीप् । भद्रदलिकायां
ज्वरातिसार ५० । ज्वरयुक्तोऽतिसारः । ज्वरयुक्ते अति-
साररोगे तत्सखरूपादि भैषज्यर० उक्तो यथा । “पित्तज्वरे
पित्तभयोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात् ।
दोषस्य दुष्यस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिष-
ग्भिः” । “ज्वरातिसारयोरुक्तमन्योन्यं भैषजं पृथक् । न
तन्मिलितयोः कुर्यादन्योन्यं वर्जयेद् यतः । प्रायोज्वर
हरं भेदि, स्तम्भनन्वतिसारतृत् । अतोऽन्योन्यविरुद्ध-
त्वादु वर्जनं तत्परस्परम् । ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात्
लङ्घनपाचने । प्रायस्तावामसत्त्वं विना न भवतो
यतः । ज्वरातिसारे मेयादिक्रमः स्यात्तुल्ये हितः ।
ज्वरातिसारी मेयां वा पिबेत् सान्नां ग्रहतां नरः” ।

ज्वरान्तक ५० ज्वरस्थान्तक इव ज्वरमनयति वा अन्ति-
शुल् वा इत० कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (सो० दाल)
राजनि० । ज्वरान्तकरसः ।

ज्वरान्तकरस ५० ज्वरस्थान्तकः कर्म० ।

“भास्करोगन्धकः सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
शोणितं गगनञ्चैव पुष्करञ्च महेश्वरम् । भूनि-
म्बादिगणैर्भाव्यं मधुना शुडिका दृढा । चातुर्थकं
तृतीयञ्च ज्वरं सन्तकं तथा । आमज्वरं भूतकृतं सर्व-
ज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अत्र
सर्जोरसः, देवी सौराष्ट्रस्तिका, विहङ्गं स्वर्णमालिकं,
पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम् ।
ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिद्राघेन भाषयेत् ।
भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं
काथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य
अनुरूपं लिहेत्”

ज्वरापहा स्त्री० ज्वरमपहन्ति अप+हन्-डु इत० (बेलशुठ)

१ विलगुण्डग्राम्, २ विलपत्रग्राम् । ३ ज्वरनाशके त्रि० ।
शब्दच० ।

ज्वरार्थे ५० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“अभ्रं ताज्जं रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
समम् । द्विगुणं धूर्तवीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम् ।
जलेन घटिकां कुर्याद् यथा दोषानुसारतः । अभ्रं
ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पैत्ति-
काञ्चैव शुष्मिकान् सान्निपातिकान् । विषमाख्यान् इन्ध-
जाञ्च घातस्थान् विषमज्वरान् । नाशयेन्नात्र सन्देहो
हृत्तमिन्द्राशनिर्यथा । श्लोहानं यत्नतं शुल्भमग्निमान्धं
सशोथकम् । कासं श्वासं तृषां कम्पं दाहं शीतं वमि-
भ्रमिम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिरस ५० ज्वरस्थारिः कर्म० ।

“दरदवलिरसानां शुल्बनागाभ्रकाणाम् शुभ-
विटकशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम् । विपिनन्दपद-
लोत्थैर्भावितं शोषयेत्तम् दिवसदशसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च
कुर्यात् । एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसेयुताम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते । सर्वशूल-
विनाशी च कफपित्तविनाशनः” । भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । सर्वं (सो० दाली) पत्ररसेन दशदिनं
भावयित्वा गुञ्जामात्रमाद्र्द्रकरसेन देयम्” ।

ज्वराशनिरस ५० ज्वरस्थानिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।

“रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताज्जं समं भजेत् । सर्व-
चूर्णसमं लौहं तत्पुष्पं चूर्णमभ्रकम् । लौहे च लौह-
दण्डे च निर्गुण्डग्रामः खरसेन च । मर्दयेत् यत्नतः
पश्चान्मरिचं सूततुल्यकम् । पर्येन सह दातव्यो रसो
रक्तिकसन्धितः । कासं श्वासं महाघोरं विभ्रमाख्यं
ज्वरं वमिम् । घातस्थं प्रवलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम् ।
यत्नदुशुल्भोदरश्लोहश्चयथुञ्च विनाशयेत्” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । [ज्वरशब्दे उदा० ।

ज्वरित त्रि० ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच् । १ ज्वरयुक्ते
ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्यस्य इति । ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।
ज्वल दीप्तौ चलने च भ्वा० पर० अक० सेट् । ज्वलति
अज्वालीव । घटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वलः
ज्वालः । “जज्वाल लोकस्थितये स राजा” मट्टिः ।
“जागर्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति
कोतकेन । सङ्कर्षमात्रं कुश नाथ ! सैव्यं दुभुजितः
किं द्विरेण भुङ्क्ते” उद्भटः ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।
ज्वल त्रि० ज्वल-दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।
ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल-वा० वुन् । अग्निशिखायां
ज्वलति पु० ज्वल-भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । “भा-
जते” इत्याद्युपक्रम्य एकादश ज्वलतिकर्माणः निघ०
२।६। उक्तम् ।

ज्वलन त्रि० ज्वल-ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वज्रौ
३चितकद्वये च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म० । सूर्यकान्तमणौ राजनि० ।
ज्वलित त्रि० ज्वल-क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।
ज्वलिनो स्त्री ज्वल-वा० इति ङीप् । सूर्यालतायां राजनि०
ज्वाल पु० स्त्री ज्वल-ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्ति-
युक्ते त्रि० । ३दग्धान्ते स्त्री शब्दच० । भावे घञ् ।
४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद् पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जाल-
गर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाहप्रवस्तुलेह-
नसाधनत्वात् । १वज्रौ हेम० तन्नामनामके चित्रके च ।

ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽख्यस्य इति
ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा “ओं
नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिहृते ! ऊं
फट् स्वाहा” । तत्तादृग्यासः । “ओं नमो हृदयं प्रोक्तं
भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा
गृध्रगणपरिहृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जाति-
युक्तं न्यासेत्तनौ । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम
इत्यादि “अभुक्तो नियतश्चैव जमेन्नान्नं जपाज्जयी ।
जपेदृषहस्तन्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने
सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै मन्त्री
रिपून् सर्वान् विनाशयेत्” ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । “ज्वालामुख्यां महाजिह्वा
देव ! उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाग्नी सनौ
जालम्बरे ममेति” तन्त्रम् । २विद्याभेदे “ज्वालामुखीक्रमं
वक्ष्ये सा पूजया मध्यतः शुभे । नित्यारुणा मदनान्तरा
मदमोहापलप्रसिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी
महेन्द्रपि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी विष्णवी
तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चासुरहृति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता ।
राम्भनी जयनी पूजया कालिका पद्मवाह्यतः । ज्वाला-

मुखी च संपूजया विषादिहरणं भवेत् । गारुड० पु ।
२०४ अ०

ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन पु० ज्वल-णिनि । १शिवे “शिखी मुखी जटी
ज्वाली मूर्त्तिजोमूर्द्धगो वली” भा० अष्ट० १७ अ० ।
२शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालेश्वर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्मिते
वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

भ

भकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्यस्तस्यो-
च्चारणस्थानं तालु आन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन ता-
लुनः स्पर्शः । वाह्यप्रयत्नाः संवारादवोषामहाप्रा-
णश्च । मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता ।
अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा “भकारं
परमेशानि ! कुण्डलीं मोक्षरूपिणीम् । रक्तविदु-
क्ताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
पञ्चप्राणात्मकं सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्ति-
सहितं तथा” वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवतारूपं
यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
सन्प्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् । रक्तचन्दन-
लिप्राङ्गीं रक्तमालाविभूषिताम् । चतुर्दशभुजां देवीं
रत्नहारोज्ज्वलां पराम् । ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां
तन्मन्त्रं दगधा जपेत्” । तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभि-
धानतन्त्रे उक्ता यथा “ओ भङ्गारी युहो मागीं भर्भरो
वायुः सखनः । व्यजेशो द्राविणी नादः पाणी जिह्वा
जलं स्थितिः । विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशः
नादजः कुङ्कः (कुजः) । दीर्घबाह्वरसोरूपं ह्याकस्मितसुच-
ञ्चलम् । दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुच-
मण्ड (ङ्ग) लः । कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसु-
पर्वकः । दक्षहासोऽष्टहासश्च पागल्यात्मा व्यञ्जनस्वरः
मात्रावृत्ते तस्य प्रथमविन्यासे फलसुक्तं ६०००० “प्रीतिं
जो मितलभां भयमरणकरौ भजौ ठठौ खेददुःखे” ।
भ पु० भट-संहतौ ड । भञ्ज्यायाते २०८ ३जलवर्षणे
शब्द० ४भिण्टीशे ५देवशुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे
८उज्जवाते च भेदि० । [परमेशानि !] कामधेनुत० ।
भकारं पु० भ+स्वार्थे कारप्रत्ययः । अस्वरूपे वर्णे “भकारं
भगभगायमानं त्रि० भगभग+चभूततद्भावे भृशा० क्यङ्-
शानच् । देदीप्यमाने । “मयूरवरगामिनीं सुरदशुब्रव-
र्णोत्कटां रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्य-
ताम् । प्रभानिकररश्मिभिर्भगभगायमानांशुकां नमामि
युहसम्भवां त्रिदशशतुनिर्णयिणीम्” देवी० पु० ।
भगति अव्य० भटिति+प्रपो० । शीघ्राद्यै शब्दार्थचि० ।
भङ्गार पु० भमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् । भ्रमरादि-
शब्दे । “मन्दं संहितपांशुलः परिपतन् भङ्गार-

भङ्गामरुत्” अमरश० । ततः तार० इतच् । भङ्गारित
तच्छब्दयुक्ते त्रि० । २जलकणवर्षणे च शब्द० ।
भङ्गारिणी स्त्री इत० । गङ्गायां भिण्टीशशब्दे उदा० ।
भङ्गृता स्त्री तारादेवतायां “भर्भरी भङ्गृता भिल्ली भरी
भर्भरिका तथा” तारासहस्रनाम ।
भङ्गृति स्त्री भम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कतिः क-क्तिन् ।
कांस्वादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि० ।
भञ्ज्या स्त्री भनिति क्त्वा भटति भट-ड । १ध्वनिभेदे,
तथाध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिले च शब्द० ।
भञ्ज्यानिल पु० भञ्ज्यायुक्तोऽनिलः । प्राटपिजातवाते
त्रिका० भञ्ज्यामरुदादयोऽप्यत्र भङ्गारशब्दे उदा० ।
भट संहतौ स्वा० पर० सक० सेट् । भटति अभाटीत्-अभ-
टीत् । जभाट ।
भटा स्त्री भट-अच् । १शीघ्रे । २भूम्यामलक्यां शब्दार्थचि०
भटि पु० भट-इन् । लुङ्गृणभेदे । (भाटि) शब्दार्थ० ।
भटिति अव्य० भट क्तिप् भट् इण-क्तिन् इत० खरादि ।
१शीघ्रे अमरः । “त्यक्त्वा गेहं भटिति यत्तनामञ्जु-
कुञ्जं जगाम” पदाङ्गदूतम् ।
“भटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते” “मनः
सान्द्रानन्दं स्पृशति भटिति ब्रह्म परमम्” सा० द० ।
भटका पुंस्त्री अन्यजवर्णभेदे “प्रपास्वरण्ये भटकस्य कूपे
द्रोग्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च” अत्रिसं० ।
भणभणा अव्य० भणत् डाच् द्विच पूर्वपदटिलोपः ।
१अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते “सर्वं भणभणाभूतमा-
सीत्तालवनेष्विव” भा०भी० १६४० । ३भणत्कारशब्दभेदे च ।
भण(न)त्कार पु० भन(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् ।
कङ्कणादिध्वनौ । “उह्वलुदुभुजवर्णिकङ्कणभण(न)-
त्कारः क्षणं वार्यताम्” कालिदासः । “उह्वजयति
दरिद्रं परसद्भाग्यनभणत्कारः” उज्जटः ।
भम भच्चे स्वा० पर० सक० सेट् । भमति अभमीत् । ज-
भाम । उदित् भमित्वा-भान्त्वा । भान्तः ।
भम् पु० लप्+प्रपो० (भापदिया पडा) लप्ते खेच्छाधीने
संपातपतने जटाधरः । भावे च । तत्त्वार्थे स्त्री “पुच्छा-
स्फोटदलत्ससद्भविवरैः पातालभम्पाश्च ताः” महावीर०
भम्माक पुंस्त्री भम्मेन आकायति आ+कै+क । १वानरे
शब्दच० । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
भम्माशिन पु० भम्मेन जले खेच्छया पतनेनाश्रिति क्षण-
णिनि । मत्सररूपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां डीप् ।

भस्मिन् पु० भस्म+अस्यर्थे इति । वानरे शब्दः ।
 भस्म पु० भस्म+अच् । निभरे उत्पन्निरिते जलप्रवाहे ।
 “स तदुच्चैर्भयन् प्रभाभरचक्रभ्रमिमतनोति यत्”
 नैप० । तस्य स्त्रीत्वं भरत व्याहृततः दाप् गौरा०
 डीप् वा । “विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतज-
 भरासृष्टिगतशिलाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः”
 प्रबोधच० । रतारिण्यां स्त्री डीप् भङ्गृताशब्दे उदा० ।
 भर्च उक्तौ भर्चने च तदा० पर० सक० सेट् । भर्चति
 व्यभर्चति । जभर्च ।
 भर्च्छ उक्तौ भर्चने च तदा० प्र० सक० सेट् । भर्च्छति
 व्यभर्च्छति । जभर्च्छ । [व्यभर्चति । जभर्च्छ ।
 भर्भ उक्तौ भर्चने च तदा० पर० सक० सेट् । भर्भति
 भर्भर पु० भर्भ-करच् । (भाज) इति ख्याते श्वाद्यभेदे
 श्पटहे, श्कलियुगे, श्चनदभेदे च । श्वाद्यभेदे स्त्री
 डीप् मेदि० । इवेतिनिर्मितदण्डभेदे पु० “काञ्चनोष्णीपि-
 णस्तत्र वेत्तभर्भरपाणयः” भा०भी०६८ अ० । ७वेष्ट्यायां
 स्त्री त्रिका०टाप् । दतारादेव्यां स्त्री भङ्गृताशब्दे उदा० ।
 श्वाद्यभेदे स्त्रीशब्दः गौरा० डीप् । १०पाकसाधने लौह-
 मये (भाभरा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नमा० । भर्भरः
 तद्वाद्यं शिल्पमस्य वा ठक् । भाभरिक तद्वादनशीले त्रि०
 पञ्चे अण् । भाभर तत्पार्थे त्रि०स्त्रार्थे क । भर्भरिका
 तारिण्यां भङ्गृताशब्दे उदा० ।
 भर्भरक पु० भर्भर+संज्ञायां कन् । कलियुगे त्रिका० ।
 भर्भरावती स्त्री भर्भरः शब्दभेदोऽस्यस्य सत्प० मस्य वः
 संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां भिग्टीशब्दे उदा० ।
 भर्भरिन् पु० भर्भरोऽस्यस्य इति । शिवे “त्वं गदी त्वं
 शरी चापी खट्वाङ्गी भर्भरी तथा” भा० शा०२८६ अ० ।
 भर्भरीक पु० भर्भ-ईकन् फर्भरीका० नि० । शरीरे
 उज्ज्वलद० । [णास्फालने शब्दार्थचिः
 भल्लभला स्त्री ज्वलनं ज्वलति अच् प्रथो० । हस्तिक-
 भला स्त्री भरा-प्रथो० । १कन्यायाम् श्वातपोष्मै च मेदि०
 भल्ल पुंस्त्री भर्छ किप् तं लाति ला-क रस्य लः । “भल्लो-
 मल्ल राजन्याद् ब्राह्मन्निच्छिविरेव च” मनुक्ते सव-
 ण्यां ब्राह्मणविराज्जाते जातिभेदे । “भल्लासल्लानटा-
 चैव पुरुषा शस्त्रहृत्तयः । द्यूतपानप्रसक्ताश्च जवन्या
 रजधी गतिः” । मनुना तस्य शस्त्रहृत्तत्त्व (नेटाली)
 सुक्तम् “तत्र भल्ला यत्प्रिहरणाः कुल्लूक० । “तत्र
 सल्लानटा भल्लाः स्त्रता वैतालिकास्तथा” भा०स०४अ० ।

भल्लक न० भर्छ-किप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः ।
 वाद्यभेदे कांस्त्रनिर्मितकरताले “शिवगारे भल्लकञ्च
 स्त्रयांगारे च शङ्खकम् । दुर्गांगारे वंशियाद्यं मधुरीं च
 न वादयेत्” ति० त० । तत्पार्थे स्त्री शब्दार्थचि० ।
 गौरा० डीप् ।
 भल्लकण्ठ पु० स्त्री भल्लस्तत्स्वरः इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य ।
 पारावते हारा० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
 भल्लरा स्त्री भर्भति भर्ज-अरन् प्रथो० । १भर्भराद्यो
 वाद्यभेदे श्छङ्ङुक्ते श्वालककेणे मेदि०४गुडे, ५कृते च
 व्यजयपालः । गौरा० डीप् । भल्लरीत्यप्यपार्थे ।
 भल्लिका स्त्री भर्भ-खुल् प्रथो० । उद्धर्तनमले श्द्योते श्दीप्तौ
 च शब्दार्थचि० ।
 भल्लीपक न० हल्लीपक+प्रथो० । न्यत्यभेदे “भल्लीपकन्तु सव-
 सेव कण्ठः सुवंशघोषं नरदेव ! पार्थ !” हरिवं०१४८ अ० ।
 भल्लील पु० भर्छ-किप् तथा सन् लोलः प्रथो० । तर्जुलाश्चे
 (टंजुयार वाटुल) हारा० । [जभाष भषः ।
 भष वधे भ्वा०पर० सक० सेट् । भषति व्यभाषीत् व्यभषीत् ।
 भष ग्रहणे पिधाने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । भषति-
 ते व्यभाषीत् व्यभषीत् व्यभषिष्ट । जभाष जभषे ।
 भष पु० स्त्री भष-कर्मणि घ । सत्स्थे, व्यसरः स्त्रियां जाति-
 त्वात् डीप् “वंशीकलेन वडिसेन भषीरिवास्मान्”
 व्यानन्ददण्डायनचम्पूः २भकरे जलजन्तुभेदे “भषानां
 मकरश्चास्मि” गीता शमीनराशौ च “कासु कनौलिककन्या
 युग्मलवे भषगे वा” सु०चि० । ४भकराराशौ “कासुर्कं तु
 परित्यज्य भषं संक्रमते रविः” मल०त० । भावे क । ५तापे ।
 कर्त्तरि अच् । इच्छिते, ७वने च न० । दनागवलावां
 स्त्री शब्दार्थचि० । [शब्दार्थचि० भषकेतनादयोऽप्यत्र ।
 भषकीत् पु० भषो बीनो मकरो वा केतुर्द्वय । सदेने
 भषाङ्ग पु० भषोऽङ्गोऽस्य । १कन्दर्पे उपचारात् शत-
 पुत्रे अनिरुद्धे च हेम० । [स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
 भषाशन पुंस्त्री० भषमश्नानि अण-ल्यु । शिशुभारे त्रिका०
 भषोदरी स्त्री भषस्योदरं जन्मस्थानतयास्यस्या अच् गौरा०
 डीप् । सत्स्थगन्वायां व्याससातपरि सत्यवत्याम् त्रि-
 काण्डशेषः । सा च उपरिचरन्त्यस्य युक्तेषु ब्रह्मणः
 शापेन सत्स्थयोनिमाप्तायामद्रिकायापसरोभेदस्य ग्रभा-
 ज्जाता तत्कथा भा० व्या० ६३ अ० ।
 “सत्प्रियार्थमिदं सौम्य ! युक्तं मम गृहं नय । गिरि-
 कायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्चयमद्य वै” । “दहीला तु

तदा श्येनस्तूर्णमुत्पत्य वेगवान् । जवं परमसास्याय
प्रदृष्टाव विहङ्गमः । तमपश्यदथायानं श्येनं श्येनस्त-
थापरः । अथ्यद्ववच्च तं सद्यो दृष्ट्वाभिप्रेषण्डया । तुण्ड-
युद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतः । युध्यतोरपतद्रेतस्त-
च्चापि यमुनामसि । तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मणापा-
दराप्सराः । मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी ।
श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्यमथ वासवम् । जप्ताह तर-
नोत्पत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी । कदाचिदथ मत्स्यी तां
ववन्मुर्म्तस्यजीविनः । मासे च दशमे प्राप्ते तदा
भरतसत्तम ! । उज्जह्नु रुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मा-
नुषौ । आश्चर्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काये मत्स्या इमौ राजन् ! संभूतौ मानुषाविति । तयोः
पुमांसं जप्ताह राजोपरिचरस्तदा । स मत्स्यो नाम
राजासीद्वार्मिकः सत्यसङ्गरः । साप्सरा सुक्तापा च
क्षणेन समपद्यत । पुरोक्ता सा भगवता तिर्यग्योनिगता
शुभे ! । मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि ।
ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना । सन्त्यज्य
मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च । सिद्धिचिचारणपथं
जगामाथ वराप्सराः । या कन्या दुहिता तस्या मत्-
स्या मत्स्यसगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्ये-
यन्ते भवत्विति । रूपसत्त्वसमायुक्ता सयैः समुदिता
शुभैः । सा तु सत्यवतो नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात् ।
आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता ।
भाङ्कृत पुं भासित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन । चारभेदे
धरणिः । तत्रार्थे भाङ्कृत इति पाठः प्रामादिकः ।
भाट पुं भट-णिच्-अच् । १ निकुञ्जो, २ कान्तारे, ३ शृणा-
दीनां मार्जने च मेदि । ३ भूय्यामलक्याम् स्त्री अमरः
४ युथिकावाञ्च शब्दच० ।
भाटल पुं भट-णिच्-अलच् । घण्टापाकलौ अमरः ।
भाटामला स्त्री भट-अच् न मला अमला कर्म० । भू-
य्यामलक्याम् "भ(भा)टामला भटा ताली" इत्यत्र भाटा-
मलेत्येकपदमिति केचित् व्यतण्य "भाटामला ज्योत्स्निका
च सतिक्ता तु सुदर्शना" भैषज्यर० उक्तम् ।
भाटिका स्त्री भाटा स्वार्थे क । भूय्यामलक्याम् शब्दच० ।
भामक न० भम-कर्मणि खुल् । (भामा) व्यतिशयपके-
टकायाम् शब्दार्थचि० । [शब्दर० ।
भामर पुं भम-भावे घञ् तं राति हा-क । तर्जुणाये ।
भालि पुं "आक्षमासफलं पितं राजिकालवणान्वितम् ।

भट' हिङ्गयुतं पूतं चोलितं भानिरुच्यते । भालिर्ह-
रति जिह्वायाः कुण्डलं कण्ठगोधिनी । मन्दं मन्दं
निपीता सा रोचनी वज्जिरोधिनी भावप्र० उक्ते पदार्थे
भावु पुं भा-इति याति गच्छति वा-डु । (भाउ)
दृढभेदे अमरः स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दर० । [शब्दार्थचि०
भिक्षाक न० लिगि-आकन् प्रथो० । (भिक्षा) फलभेदे ।
भिक्षिनी स्त्री लिगि-णिनि प्रथो० । १ जिह्मिनीदृष्टे भावप्र०
२ उल्कायाञ्च शब्दर० । [भावप्र०
भिक्षी स्त्री० लिगि-अच् गौरा० डीप् । जिह्मिनीदृष्टे (भिक्षा)
भिक्ष्मी स्त्री० भिक्ष्मा अस्त्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।
भिक्ष्याम् (भिक्षिपो का) शब्दार्थचि० ।
भिक्षी स्त्री भिमिति रटति अच् प्रथो० गौ० डीप् ।
(भाटि) पुष्पप्रधानदृष्टे अमरः ।
भिक्षीशं पुं शिवे "भिक्षीशवन्द्या भङ्गारकारिणी
भर्मा रावती" काशीपुं गङ्गास्तवः ।
भिरि स्त्री भिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः वा० इन् । चिल्लुगं
वा डीप् । तत्रार्थे शब्दर० । [भिक्ष्याम् शब्दर० ।
भिरिका स्त्री० भिरीति कायति शब्दायते कै-क ।
भिक्षि पुं भिरिति शब्दं लिङ्गति वा० ङि । वाद्यभेदे "घण्टा-
शब्दस्तथा भेरी शब्दज्ञो भिक्षिरेव च । पञ्चानां पूज्यते
वाद्यं देवताराधनेषु च" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ।
भिक्षी स्त्री० चिल्लति चिल-अच् प्रथो० गौरा० डीप् ।
(भिक्षिपो का) कीटभेदे । संज्ञायां क । : व्यातपरुचौ
३ चर्त्याञ्च मेदि० । ४ तारिण्यं च भङ्कृताशब्दे उदा० ।
भिक्षीकण्ठ पुं स्त्री भिक्षी तद्रव इव कण्ठः कण्ठसरोऽस्य ।
शब्दकपोते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
भिक्षिका स्त्री भिरित्यव्यक्तं रीति वा० रु-कक् । भिक्ष्याम्
शब्दरत्ना० । [च शब्दक० ।
भुष्ट पुं लुण्ट-अच्-प्रथो० । अकारण्डे १ दुमे, २ स्तम्बे, ३ गुल्मे
भुमरि स्त्री रागिणीभेदे प्रायः शृङ्गारवज्जला माध्वीक
मधुरा शब्दः । एकैव भुमरिर्लोकैः वर्णादिनियमो-
ज्झिता । अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषतः ।
इदं हि शालिगं सूत्रं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम्" सङ्गीत० दा०
भूलि पुं १ क्रसकभेदे २ दुष्टदेवशुतो च मेदि० । [जभार भरः
भृ वयोहानौ दिवा० पर० अक० सेट् । भौर्यति व्यभारीत्
भौड पुं शुवाकभेदे भूरिप्र० । [जुभुरे ।
भ्यु गतौ स्वा० आत्म० सक० क्निट् । भावते व्यभरोट् ।
इति वाचस्पत्ये भकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ज

“जकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः तस्यो-
त्पत्तिस्थानं नासिकागुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे
जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः ।
संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाद्यप्रयत्नाः । मातृका-
न्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यास्यता । वर्णाभिधानेऽस्य
वाचकशब्दा उक्ता यथा

“जकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदोवियत् । कौमारी
नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः । सर्वेशशूर्णितो-
वुद्धिः स्वर्गात्मा वर्धरध्वनिः । घमैकपादः सुमुखो
विरजा चन्दनेश्वरी । गायनः पुष्पधन्वा च वागात्मा
च विरक्षिणी” । एतदधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा “चतु-
र्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णास्वरविभूषिताम् । नानालङ्कार-
संयुक्तां जटासुकुटराजिताम् । ईशद्वारासुखीं नित्यां वरदां
भक्तवत्सलाम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “सदा ईश्वर
संयुक्तं जकारं शृणु सुन्दरि ! रक्तविद्युलताकारं या
स्वयं परकुण्डली । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा ।
विशक्तिरहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधेनु-
तन्त्रम् । तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम्
अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् । [५ वाममतौ च मेदि० ।

ज पु० १ गायने २ घर्घरध्वनौ एकाक्षरको० । ३ दृष्टे ४ शुक्रो
जकार पु० ज + स्वरूपे कारप्रत्ययः । जस्वरूपे वर्णे
“जकारो बोधनी विश्वा” वर्णाभिधानम् ।

इति वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते

वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-

सङ्कलनं समाप्तम् ।

ट

टकारो व्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्यः अस्यो-
च्चारणस्थानं मूर्ध्नि । अस्योच्चारणे मूर्ध्निस्थानेन जिह्वा
मध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासाघोषा वाद्य-
प्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्त्रिचि न्यास्यता वर्णा-
भिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “टकारश्च कपाली
च सोमेशः खेचरी ध्वनिः । सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वै-
ष्णवी वारुणी नरः । दक्षस्त्रिगर्ज चन्द्रश्च जवा भूतिः पुन-
र्भवः । दृढस्यतिर्धसुहृस्तः प्रमोदा विमला कटिः । राज-
गिरिर्भृङ्गाधनुर्ग्राणात्मा सुमुखी मरुत्” । अस्य स्वरूपं यथा
“टकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । कोटि-
द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणयुतं वर्णं पुष्पध-
नसन्वितम् । विशक्तिरहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वरं
सदा” कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्धिनि ! । मातृती-
पुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षयाम् । दशबाहुसमायुक्तां
सर्वालङ्कारसंयुताम् । परमोच्चप्रदां नित्यां सदा शेरमुखीं
पराम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्”
वर्णोद्धारतन्त्रम् । मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः-
फलम् । अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

ट पु० टल-ड । १ वामने २ पादे ३ निःस्वने च मेदि० ।

टक वम्बे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । टङ्कयति-ते षटट-
ङ्कत्-त । “टङ्कितेनोऽतिपाटने” काशी० गङ्गास्तवः ।
“नाकटं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम्
स्थानतः” महाना० । उट् + उल्लेखे । उट्टङ्कितम् ।

टकार पु० ट + स्वरूपे कारप्रत्ययः । टस्वरूपे वर्णे टकारश्च
कपाली च वर्णाभिधानम् ।

टक्वा पु० टकि-वा० कक् पृष्ठो० उपधाजोपश्च । देशभेदे ।

टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः क् । १ वास्तूकयाके तिका० ।

२ तद्देशभवमात्रे ति० ।

टगण पु० मात्रावृत्ते षाण्मासिकप्रस्तावे त्रयोदशभेदात्मके
गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाश्च कन्दोपन्योक्ता यथा

“(१११) १ शिवः ॥ १११ शशी २ (११११ दिनपतिः) ३
(११११ सुरपतिः) ४ (१११११ शेषः) ५ (११११ कङ्किः) ६
(११११ सरोजम्) ७ (११११ धाता) ८ (११११ कविः) ९

(॥५॥ चन्द्रः) १० (॥५॥ ध्रुवः) ११ (॥५॥ धर्मः) १२
(॥॥॥ शालिकरः) १३ ।

टगर पु० टः टङ्गनो गर इय । टङ्गनचारे (सोहागा)
२हेलाविलासविधये शकैकराचे च त्रि० मेदि० ।

टङ्ग पु० टकि-घञ्-अच् वा । १कोपे, २कोपे, ३खङ्गे
४पाषाणभेदेनेऽस्त्रे च । ५जङ्गायां मेदि० । ६चतुर्मासक-
रूपे परिमाणे वैद्य० । ७नीलकपित्थे, ८खनिते, ९दर्पे च
पु०न० हेमच० । १०परगौ ११राजाज्ञे च शब्दार्थेच०
“दार्ढ्यानां चैव टङ्गोद्यैः खनितैश्च पुरी द्रुतम्” हरिवं-
६०क० । “टङ्गैर्मनःशिलगुहेषु विदार्यमाणा” मृच्छ० ।
“हिमाद्रिद्विडादिव भान्ति यस्याम्” भट्टिः । “रुद्रो धरामं
मङ्गवी टङ्गच्छिन्नमनःशिलः” रघुः । [सारसुन्दरी ।

टङ्गक पु० टङ्गते घञ् सज्ञायां क । (तङ्गा) रजतसुहायाम्
टङ्गकपति पु० इत० । रूपकाध्यत्वे (टाकशालेर व्यध्यत्वे)
सारसुन्दरी । [गृहे सारसुन्दरी ।

टङ्गकशाला स्त्री इत० । (टाकशाल) ख्याते रूप्यकनिर्माण
टङ्गटीक पु० टङ्ग इय टीक-टीक-क । शिवे त्रिका० ।

टङ्गण(न) न० टकि-ल्यु प्रथो० वा णत्वम् । (सोहोगा)
ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे । उपरसभेदाद्य भाव०प्र०
उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं
टङ्ग(न)णम् । राजावर्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः
खटो गैरिकम् । कासीधं रसकं कपर्दसिकतायोलाद्य
कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता व्यनी उपरसाः स्ततस्त्र
किञ्चिद्गुणैः” । “तद्यथा लयणेन सुवर्णम्” छा०
उ० भाष्ये “लवणेन क्षारेण टङ्गनादिना, खरेषु मृदुत्व-
करं हि तत्” भा० । “टङ्गणं वाङ्मलद्रव्यं कफ-
यातिकृपित्तहृत्” भावप्र० । भावे ल्युट् । (टाकादेशोया
पानिदिया भाला) २घातनां योजनभेदे । दन्त्यानः ३अश्व-
भेदे पु०स्त्री “टङ्गनखरनखरखण्डितहरितालपांशुलेन”
काद० मूर्द्धन्यान्ः ४देशभेदे स च देशः ८०स० १४अ० ।
कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः ॥ “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
पक्रमे “कङ्कटटङ्गनवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा-
भीराः” इत्युक्तेः ।

टङ्गवत् पु० टङ्ग+अस्त्वर्थे मत्तप् मस्य वः । १पर्वतभेदे “टङ्ग-
वनं शिखरिणं वन्दे मत्तवणं गिरिम्” रामा० ३५५अ०
टङ्गा स्त्री टकि-अच् । १जङ्गायां मेदि० । २तारादेव्यां
टङ्गारकारिणीशब्दे वृश्यम् ।

टङ्गानक पु० टङ्गं कोपमानयति उद्दीपयति अन-णिच्

ण्वुल् । १त्रिदाशुद्धे (वामनगाढा) शब्दच० ।

टङ्गार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः क-घञ् । १ध्वनिभेदे
घनुव्याकर्षणजे शब्दे २विषयहेतुके शब्दे च । ३गिञ्जिनी-
ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । क-णिनि । टङ्गारिन्
१टङ्गारयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्यम्
टङ्गारकारिणीशब्दे वृश्यम् ।

टङ्गारकारिणी स्त्री क-णिनि ङीप् इत० । तारादेव्याम् “ट-
ङ्गारकारिणी टीका टङ्गा टङ्गारिणी तथा तारासङ्गनाम ।

टङ्गारी इ० स्त्री टङ्गमृच्छति क्-अण् गौरा० । (टकारी)
वृक्षभेदे “टङ्गारी वातलोपप्रक्षी शोफोदररुजापहा । तित्ता
च दीपनी लब्धौ भिषग्भिः परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

टङ्ग पु०न० टङ्ग+प्रथो० । १खनिते (टांगि) २परशुभेदे च
३जङ्गायां मेदि० । (सोहागा) ४टङ्गने शब्दच० । ५चतु-
र्मासकमाने वैद्य० ।

टङ्गण पु०न० टङ्गण+प्रथो० (सोहागा) टङ्गणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि-णिनि प्रथो० । (आकनादी) पाठायाम् ।
शब्दच० । [ज्येष्ठ्याम् त्रिका० ।

टट्टनी स्त्री टट्टेति शब्दं नयति नी-ङ गौरा० ङीप् ।
टट्टरी स्त्री टट्टेति शब्दं राति रा-क गौरा० ङीप् १पटह-
वाद्ये २लम्भावाद्ये ३मृष्टावादे च मेदि० ।

टट्टर पु० भेरीशब्दे हेमच० ।

टल विभवे (टला) भ्वा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-
लीत् टटाल टेलदः । ज्वला० टलः टालः ।

टवर्ग पु० ट+प्रतिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः । ट ठ ड ढ ण
रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थे छ । टवर्गीय टादौ वर्णे ।

टा स्त्री टल-ङ । प्रथिव्याम् एकाक्षरकोपः ।

टाङ्ग न० टङ्गेन तद्रसेन निर्वातम् । टङ्गरूपनीलकपित्थ-
रसेन निर्वाते मद्यभेदे । “पानसं द्राक्षमाधूकं खाज्जुरं
तालमेखवम् । साध्वीकं टाङ्गं साध्वीकमैरेयं नारिके-
लजम् । सामान्यानि द्विजानीनां मद्यान्येकादशैव च ।
द्वादशन्तु सुरा मद्यां सर्वेषामधमं स्मृतम्” । पुनस्त्वेन
तत्पानं निषिद्धम् । अक्षयत इति व्यासयो मद्यानाम-
वस्थाविशेषः सदाःकृतसन्धानेन सञ्जातमद्यभावः यम-
धिकतल इदं पुलस्तोक्तं प्रायश्चित्तम् । “द्राक्षेक्षुटङ्ग-
खज्जूरपनसादेश यो रसः । सद्योजातन्तु पीत्वा तं
तत्राहच्छुध्येद् द्विजोत्तमः” । [नागवीटे वृक्षभेदे त्रिका० ।

टाङ्गर पु०टाङ्गं तत्तुल्यरसं राति रा-क टाङ्ग+कुञ्जा० र या ।

टार पु०स्त्री टां प्रथीमृच्छति क्-अण् उप० स० । चोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २२ङ्गे २३ङ्गे च हेमच० ।
 टिक गतौ भ्वा० धा० सक० सेट् । टेकते अटोकिट टिटिके ।
 क्कदित् अटिटेकत् त ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अव्यक्तशब्दं भणति भण-ङ । को
 यटिके(टिटिरि)स्त्रियां ङीष् स्वार्थे क तत्पार्थे अमरः ।
 टिटिभ पुंस्त्री० टिट्रीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ङ । (टिटिरि)
 कोयटिके खने अमरः स्त्रियां ङीष् । “अनिर्दिष्टां-
 चैकशफाटिडिभांश्च विवर्जयेत्” मनुना तन्मांसमक्षणं
 निषिद्धम् । “टिटिभं तदुपेतं राज्यध्यानमिवाहुरः”
 भा० शा० १११ख० । कोयटिकशब्दे २२६६ पु० तन्मांस-
 गुणा उक्ताः । टिटिभक स्वार्थे क । तत्पार्थे पुंस्त्री० ।
 टिण्डिनिका स्त्री अश्वशिरीषिकायां (जैक) भावप्र० ।
 टिण्डिश पु० रोमशफले (ढाडश) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० ।
 “टिण्डिशो रुचिकत् भेदी पित्तक्षेप्राश्वरीप्रणुत् ।
 सुग्रीता वातला रुक्षा मूलला च प्रकीर्तिता” भावप्र० ।
 टिप नोदने चुरा० उभ० सक० सेट् । टेपयति-ते-अटीटिपत्-त ।
 टिप्पनी स्त्री टिप-क्लिप् टिपा पठ्यते स्तूयते पन-वजर्थे क
 गौरा० ङीष् । टीकायाम् । सा च टीकाव्याख्यारूप-
 तयैव व्यवहियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितिव्या-
 ख्यायाः टीका जगदीशकता गदाधरकता च । यथा
 शारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भामती च ।
 सहाभाष्यव्याख्या कैयटकता इत्यादि । प्रथमव्याख्याया-
 मपि कचित् प्रयुज्यते यथा “श्रीमत्ज्ञाननं नत्वा-
 लीलावत्याः सुटिप्पनी । भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते
 यदुद्योः श्रुतम्” “टिप्पनी दायभागस्य श्रीगणेशेन
 विधीयते” । [क्कदित् । अटिटीकत् त ।
 टीक गतौ भ्वा० धा० सक० सेट् । टीकते अटोकिट ।
 टीका स्त्री टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया । टीक-करणे
 घञ् घञर्थे क वा । विषमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे ।
 “अपटीको लडो मावे श्शं जाडोने ताड्यते । स च
 किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवल्गुभः” उद्भटः ।
 “नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थबुद्धये । कुरुते
 दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः” “करोति टीकामिह
 दायभागग्रन्थावबोधाय सदेकरस्याम्” श्रीकण्ठतर्का० ।
 टुण्डुक पु० स्त्री टुण्डु इत्यव्यक्तं कायति कै-क । (टुण्डुनि)
 १पक्षिभेदे शब्दर० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २शोणा-
 कण्ठे अमरः । ३कण्ठसदिरे शब्दच० । तयोः तत्खग-
 प्रियत्वात् तत्रात्वम् । ४कण्ठे त्रि० भेदि० । ५कूरे

त्रि० विश्वः । इटङ्गिनीटङ्गे स्त्री शब्दच० ।

टुनाका स्त्री तालमूलीवृक्षे शब्दच० ।

टेरक त्रि० केकर+घृषो० (टेरा) केकरनेत्ते । शब्दार्थविग

टोट त्रि० त्रोट+घृषो० । १अल्ले २हीने च । स्त्रियां
 गौरादिपाठात् ङीष् ।

टोडलतन्त्र न० तन्त्रभेदे ।

[इन्द्रः टाडः ।

टूल विज्ञवे भ्वा० पर० अक० सेट् । इलति अङ्गानीत् ज्वरा०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः । ठवर्गीयः मूर्धन्यः अर्द्धमात्रा-
 कालोच्चार्यः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्ध्नि स्थानस्य
 स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । विकारश्चासावोषा महाप्राणश्च
 बाह्यप्रयत्नाः । मातृन्यासेऽस्य दन्तजातुनि न्यस्यता वर्षा-
 भिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ठः न्यूनो मङ्गरी
 जीवः पाणिनी लाङ्गलं क्षमा । वनजो नन्दनो जिह्वा
 सुनन्दाघूर्णकः सदा । वर्तुलः कुण्डलो वज्रिरन्तं चन्द्र-
 मण्डलः । दन्तजानूहभावश्च देवभक्तो वृहदुधनिः ।
 एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्तकः । वृणो नविनी
 विष्णुर्भृशो ग्रामणीः शशी” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं
 यथा “ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! ।
 पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणां । सुन्दरीं
 घोडशमुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
 ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” वर्षाङ्गारतन्त्रम् ।
 अस्य ध्येयरूपं यथा “ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली
 मोक्षरूपिणी । पीतविद्युत्क्षुताकारं सदा त्रिशु-
 संयुतम् । पञ्चदेवात्मकं वर्षं पञ्चप्राणमयं सदा ।
 त्रिविन्दुसहितं वर्षं त्रिशक्तिरहितं सदा” इति काम-
 सेतुतन्त्रम् । मातावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे उःखं मूलम्
 अशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

४७ ट+प्रपो० । शिवे शमहाध्वनौ श्चन्द्रमण्डले एका-
क्षरकोषः । ४मण्डले ५ शून्ये ह्लोकगोचरे च मेदि० ।
शून्यश्चात्त विन्दुरूपवर्णभेदः । “स्मितसखि ! तदघष्ठयम्
योजयित्वा” कपूर्वस्तवः (उद्भयं स्वाहा) । “द्विमेव चेत्स्य
व्याख्यायां द्वि” विसर्गस्तस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्ग-
शब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लक्ष्यते स्वा-
हाशब्देनैव वक्ष्यौ त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्याय-
त्वात् “इत्ये” रघुनन्दनादिस्मदायविदः । [कामधेनुत०]

ठकार उठ+कार । ठस्वरूपे वर्णे “ठकारं चञ्चलापाङ्गि !”
ठकुर पु० १ देवप्रतिमायां, २ द्विजोपाधिभेदे च । यथा गोविन्द-
ठकुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता । श्वेवतायाञ्च । “सुदासा नाम
गोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुरः” व्यननसंहिता ।

इति वाचसत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इकारो व्यञ्जनवर्णभेदः मूर्धन्यः चर्द्धमात्राकारोच्चार्यः
टवर्गीयः । तस्योच्चारणे जिह्वा मध्येन मूर्धंस्थानस्य स्पर्श-
व्याभ्यन्तरयत्नः । संवारनादघोषा अलापणश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्यामिऽस्य दक्षपादगुल्फे न्यस्यता ।
अस्य वाचकशब्दा यथा “ङः स्मृतिदार्ढ्यका नन्दि-
रूपिणी योगिनीप्रियः । कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्त्रो
व्यापकोध्वनिः । डुरुहो जटिली भीमा द्विजिह्वः
ग्रन्थिवी सती । कोक्लगिरिः क्षमा शान्तिनाभिः
स्वाती च लोचनम्” वर्णमिधानम् । तदघोषा-
तदेवतारूपं यथा “ध्यानस्य प्रवक्ष्यामि शृणु-
ष्वावहिता मम । जवासिन्दूरसङ्काशां वरामयकराप-
राम् । त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोत्तप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” इति वर्णौ-
च्चारतन्त्रम् । अस्य ध्येयरूपं यथा “ङकारं चक्षुषा-
प्राप्तिं ! सदा त्रियुगसंश्रुतम् । पञ्चदेवमयं वर्षं पञ्चप्राण-

मयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्यं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
चतुर्ज्ञानमयं वर्यमात्मादितत्त्वसंयुतम् । यीतविद्यु-
ल्लताकारं ङकारं प्रणमाम्यङ्गम्” इति कामधेयतन्त्रम् ।
तस्य मात्मादित्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् “ङः शोभां
दो विशेषां भ्रमणमथ च गच्छस्व खं यस्तु युद्धम्” व०
२० टी० छतवाक्योक्तेः ।

ह पु० डी-ड । शिवे शब्दे श्वासे च एका० को० ।
 ४वाहवाग्नौ षडाक्तियां स्त्रो मेदि० ।

उकार पु० उकारप्रत्ययः । उस्वरूपे वर्णे ।
 उगण पु० ऊन्दोऽग्रन्थोक्ते चतुर्मात्रकप्रस्तावे पञ्चभेदमिदं
 गणभेदे तत्स्वरूपमिदं यथा (५५ गजः १) (॥५ रघः २)
 (॥५ गजः ३) (५॥पदातिः ४) (॥५ पत्तिः ५)
 इति ।

डङ्करी स्त्री ङं तासं गिरति गृ-व्यच् प्रथो० गौरा-ङीप् ।
 दीर्घकर्म्याम् (काकडी) राजनि-व्यण् । डङ्करीत्वथत्वायै ।
 डप् संचाते (राशिकरणे) चु-आत्म-व्यङ्क-सक-सेट् । डाप-
 यते अङीडपत । चुरादित्वेऽपि डित्करणदम्बत्वत्-
 कर्त्तर्यपि आत्म० । तेनास्य जित्करणसामर्थ्यात् पात्ति-
 कचुरादित्वम् पक्षे भवादित्वम् । डपते अङपिष्ट ।

उप संहतौ उत्तौ उपवत् इदित् । डम्पयते अडिडम्पत ।
पक्षे भ्वा० डम्पते अडम्पित ।

डव लोक्ने चुरा० उभ० सक० सेट् । डम्बयति अडडम्बयत्
 शब्दलोमे अस्स वा चुरादित्योक्तिः प्रामादिकी । [त ।
 डभ संघे चुरा० इदित् उभ० सेट् । डम्बयति अडडम्बयत्
 डम पु० डं तासं माति मा-क । चाण्डाल्यां नेटाज्-
 जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु० । स्त्रियां-जाति-
 त्वात् डीष । [पलायने हारा० ।

डमरु ण० डमेति शब्दं राति रा-वञर्थे क । भीत्या
डमरु ण०डमिति शब्दसृच्छति कृ-सृगया० कु०नि०।१वाद्यभेदे
जीयमध्ये प्रान्ते दीर्घे, एटिकादयल्ल्विते कापालि-
कयोगिवादे अमरः। तत्त्वार्थे हारा०न०। ‘दत्त्वा डमड्-
डमरुडाङ्कुतिङ्गतभूतवर्गान्तु भर्गट्टहिणी रुधिरैर्धि-
नोमि” प्रबोधच० । (डमत् डमेति शब्दं कूर्वत्) ।

हमरुका स्त्री “सृष्टिश्च शिथिलां बद्धा दैष्टदुर्जितमध्यमम् ।
दक्षिणां लब्ध्वंसन्नस्य कर्णदेशे प्रधारयेत् । एषा सद्वा
हमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी” तन्त्र० उक्ते सद्वाभेदे ।

ह्रस्वर पु० ङपि-संहतौ वा० व्यरन् । १ समूहे व्याङ्ग्वरे २ आयो-
जने 'अजायुजे कृषिआजे मभाते मेघह्रस्वः' चाणक्यः ।

श्वाहदत्ते कुमारानुचरभेदे । “डम्बराडम्बरो चैव ददौ
धाता महात्मने” भा० श० ४७ अ० ।

डयन न० डी-भावे ल्युट् । खगानां नभोगतौ (ओड़ा)
करणे ल्युट् । २कणीरिथे हेमच० ।

डल्लक न० वंशनिर्मितपात्रभेदे (डाला) “लिशतश्च षट्प्रधिकं
डल्लकं वस्तसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतश्च सोपहारं
मनोहरम्” ब्रह्मवै० ।

डविय पु० “डित्यः काष्ठमयो हस्ती डवित्यस्तन्ययो मृगः” ।
सुपद्रोक्ते काष्ठमये ? मृगे २द्रव्यवाचिसंज्ञाशब्दभेदे च
“द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्यडवित्यादयः”
सा० द० । शब्दकल्पद्रुमेऽयं वर्ग्यमध्यतया निवेशितस्तन्मूलं
चिन्त्यम् ।

डहु(ङ्) पु० दह उ वा ऊङ् मृगख्यादि० नि० । नकुचे
(मान्दार) “डहुर्गुरुच विदम्भी त्रिदोषयुक्तदोषहृत्”
भावप्र० तद्गुणोक्तिः शब्दरत्नावलप्राप्तं दीर्घान्ततया
तदर्थे पठितः ।

डाकिनी स्त्री डस्य त्वासाधर्म्यं अकृति अक-वक्रगतौ णिनि
डोप् । ?देव्या अनुचरीभेदे । “साङ्गं च डाकिनीनां
च विकटानां त्रिकोटिभिः” ब्रह्मपु० (डान) इति ख्याते
दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे । “डाकिनी
शाकिनी भूतप्रेतवेतालराक्षसाः काशीख० ३० अ० ।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी प्र० । दीर्घकर्मटग्राम् (काङ्गड़ी) राजनि०
डामर पु० शिवप्रोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च षड्विधं तेषां
मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा

“डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र
त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिविंशतिः सह-
स्राणि श्लोकाश्चैव हि संख्या । एकादशसहस्राणि
सङ्ख्याताः शिवडामरे । श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरे-
णैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि
च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च । नव
श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वतेऽ
तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । शरसंख्यसह-
स्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्या-
नि शिवेन तु पठिताः । श्लोकसहस्राणि गान्धर्वेऽङ्क डामरो-
ज्जमे । श्लोकाश्च षड्विंशत्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिर्नेति” ।

डालिम पु० दाडिम+प्र० । खगामख्याते फलप्रधाने
वृक्षे भरतः ।

डाहन पु० लिपुर्देशे त्रिका० ।

डाहक पुंस्त्री-डेति ह्यते ड्-वा० डूक प्र० । दाहूहखो
जटा० स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।

डिङ्गर पु० डङ्गर+प्र० । ?डङ्गरशब्दार्थे २क्षेपे श्वने
४धूर्त्ते ५सैवके च शब्दर० ।

डिडिका स्त्री यौवनकान्तजाते पलितताम्रचक्रे रोगभेदे ।
“यौवने डिडिकास्त्रेव विगेषाच्छर्दनम् हितम्” सुश्रु० ।

डिडिमा पु० स्त्री सुश्रुतोक्ते प्रतदे खगभेदे स्त्रियां जाति-
त्वात् डोप् । प्रतदशब्दे तङ्गोदा दृष्ट्याः ।

डिण्डिम पु० डिण्डेति शब्दं भाति । ?वाद्यभेदे (टै डरा)
अमरः । “आर्यवाल्चरितप्रस्तावनाडिण्डिमः” वीरच०
“भेरीवाद्यजनं हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः” भा० द्रो०
१६६ अ० । २लघुपाकफले पानीयामलकौ शब्दच० ।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे । [हेमच० ।

डिण्डिर पु० हिडि-वा० किरच् आदेर्हस्य डः । समुद्रफेने
डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इय मोदकः मोदयति
मोदि-ण्डुल् । मृच्छने (गाँजा) ख्याते मादक
द्रव्यभेदे राजनि० ।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+प्र० । (डाँडश) इति ख्याते
रोमशफले वृक्षभेदे । “डिण्डिशो रुचिकण्डे दो पित्तघ्ना-
पहः कृतः । सुश्रोतो वातलो रुचो मूलत्रयाश्मरीहरः ।
निःशेषवीजं स्निग्धस्वगुणं सहिष्णुकम् प्रोक्षित-
चण्डशब्दम् । स्नेहप्रतप्तं चलदं दण्डं रुचिप्रदं
डिण्डिशकं सपिण्डम्” वैद्यक० ।

डिण्डीर पु० हिडि-ईरच् आदेर्हस्य डः । समुद्रफेने हेमच० ।

डित्य पु० डवित्यशब्दोक्ते काष्ठमये ? हस्तिनि एकव्यक्तिमात्र-
बोधके २संज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च ।

डिप संहतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० धात० अक० सेट् ।
डेपयति-ते डेपते ऋदित् आडिडेपत् त ।

डिप प्रेरणे वा चुरा० उभ० पक्षे तृदा० पर० सक० सेट् ।
डेपयति-ते अडोडिपत्-त कुटा० डिपति अडिपीत् ।
दिवादित्वमपीच्छन्ति डिप्यति इरित् अडिपत् अडेपीत् ।

डिप संहतौ वा चुरा० उ० पक्षे भ्वा० धात० अक० सेट् इति ।
डिम्पयति-ते डिम्पते । अडिडिम्पत्-त अडिडिम्प ।

डिव संघे प्रेरणे च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
इदित् । डिम्पयति-ते अडिडिम्पत् डिम्पति अडिम्पीत् ।

डिभ हिंसे संहतौ वा चुरा० उ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
इदित् । डिम्पयति-ते अडिडिम्पत्-त डिम्पति अडिम्पीत् ।

डिम हिंसने सौ० पर० सक० सेट् । डेमति अडेमीत् ।

डिम पु० डिम-क । दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे । “मायेन्द्रजाल-
संयामक्रोधोद्विभ्रान्तादिचेष्टितैः । उपरागैश्च भूयिष्ठो
डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः” सा० द० तल्लक्षणसूक्तम् ।
डिम्ब पु० डिबि-घञ् अच् वा । १भये, २कतले, ३फुफुसे च
हारा० ४डमरे, अमरः ५भयध्वनौ ६अण्डे, ७झीहनि,
दविप्रवे च मेदि० ।

डिम्बाहव न० डिम्ब' भयध्वनियुक्तमाहवम् युञ्जम् ।
युञ्जभेदे तस्य नृपतिशून्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथा-
त्वम् । “डिम्बाहवहतानां च विहितं पार्थिवेन च”
मनुना तद्वयुञ्जन्तस्य सद्यःशौचसूक्तम् । जटाधरे
पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आहवशब्दान्तात् इन्द्रतत्पुरुषयोः
परवर्जित्वाविधानात् स्त्रीत्वौचित्यात् । “डिम्बा-
हवर्दितानाञ्च अमराणां परायणम्” भा० व्या० २१ अ० ।
डिम्बिका स्त्री डिबि-एबुल् । १कासक्यां २जलविष्वे
३शोषाकट्वे च शब्दरत्ना० । अच् गौरा० डीप् ।
डिम्बीत्यप्यत्र ।

डिम्भ त्रि० डिभि-अच् । १गिशौ अमरः २मूर्खे मेदि० ।
डिम्भक पु० डिम्भ+स्वार्थे क । १वालके शब्दर० २शालदेशपति
ब्रह्मदत्तसूतभेदे । तत्कथा हरिवं० २६५ अध्यायादौ दृष्ट्या
“हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽननरोऽभवत्”
“हंसश्च डिम्भकश्चैव तपश्चरतु” महाभारते ! ।

डिम्भचक्र न० सरोदयोक्ते शुभाशुभस्फुचके चक्रभेदे
चक्रशब्दे २८३० पु० दृश्यम् ।

डी नभोगती (ओड़ा) आ० व्या० अक० सेट् । डयते अडयिष्ट
डिष्टो डोनः । प्रादुपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे
२४१४ पु० दृश्यग्राः ।

गतौ दिवा० आ० सक० निधगट् । डीयते ।
डीतर त्रि० डी-क्लिप् तत्सरप् । नभोगतियुक्ततरे “तस्मादि-
मा अजा अरा डीतरा व्याक्रममाणा इव यन्ति” शत०
ब्रा० ४।५।१।५ ।

डीन न० डी-भावे क्त । पक्षिगतिभेदे जटा० । खगगति-
शब्दे २४१४ पु० दृश्यम् । २आगमशास्त्रविशेषे च यथा
“डामरं डमरं डीनं नृतं कालीविलासकम् । सप्त-
कोटिमिता ग्रन्था सम वक्तात् विनिर्गताः” सुण्ड० तं ।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पु०
दृश्यम् । [दृश्यम् ।

डीनावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पु०
दृश्यम् ।

डुण्डुभ पुंस्त्री० डण्डु इत्यनुकरणशब्दं भणति तेन भाति

वा भण-भा-वा ड । (डोँडा) इति ख्याते सर्पभेदे
अमरः । स्त्रियां जातित्वात् डीष् । “शयानं तत्र चापश्यत्
डुण्डुभं वयसान्वितम्” भा० आ० ६ अ० । पृथो० अन्त्य-
लोपे डुण्डुरपि तत्कार्ये पुंस्त्री० त्रिका० ।

डुण्डुल पुंस्त्री० डण्डु इति शब्दं लाति ला-क । लुङ्-
मेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् डीष् ।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क । मेचकभेदे ततः
वरणा० चतुरर्थ्यां य । डुल्य तत्सन्निकटदेशादौ त्रि० ।

डुलि स्त्री डलि+पृथो० । कमयाम् डलौ रायसुष्ठुः ।
डुलिका स्त्री डुलिरिव कारयति कै-क । खड्गनाकारे खगभेदे
जटाधरः ।

डोडिका स्त्री (करेह्या) इति प्रसिद्धे फलशकविशेषे ।
“डोडिका पुष्टिदा दृष्ट्या रूच्या वङ्गिप्रदा लघुः ।
हन्ति पित्तकफांशंसि क्षमिगुल्मविषामयान्” । “वल्गं
डोडोफचमविकलं श्लेष्मणीपत्रं तोये स्नेहे हिङ्गु-
प्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं
कथितनिहितं साधितं रागठेन खादन् खादन् निभृत-
ममृतं निन्दितं भोक्तृभिस्तत् । सम्भूय शुष्कं तरणैः प्रता-
पात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिशकम् । ससैन्धवं रागठ-
दत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि । डोडिका
वातला रूक्षा शीता शुर्वी विषापहा । सुक्षिन्ना
रोचना हृद्या अस्त्रिन्ना कण्ठकर्चरी” शब्दार्थचि०
धृतवाक्यम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डोडिकायां लुपभेदे राजनि० । डोडिकाशब्दे
डोम पु० स्त्री खनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां डीष् ।
तस्यासृग्प्रत्ययसूक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३६ पटले

“चण्डालश्चैव डोमश्च खानकश्च तथा यतिः । दण्डीरश्चैवं
भण्डीरो भूषण्डश्च दृष्याश्रमी । दृष्या सुण्डी लिङ्गधारी
समा एते यशस्विनि ! । स्पृष्ट्वा प्रसादतः स्नात्वा गाय-
त्र्यष्टशतं जपेदिति” ।

डोर न० दोष्+रा-ड पृथो० । हस्तवाह्यादौ बन्धनस्त्रले
“कोऽनन्त इत्युदीर्याथ हत्वा तत्करपल्लवम् । हस्ता-
दाक्षप्र तड्डोरं क्षिप्रवान् पायकोपरि” भविष्य० पु०
स्वार्थे क तत्कार्ये न० । तत्रैव “चतुर्दशमन्वियुक्तं कुङ्क-
माक्तं सुडोरकम् । स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बन्नीयात् वान-
दक्षिणे” । [राजनि० ।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा० डीष् । दृष्टव्याम्
डुल मित्रीकरणे लु० अभ० सक० सेट् । डालयति ते अडि-

डुनत् त । कात्या० श्रौ० १६।१२० स्तुतभाष्ये “मिथयति
आङ्गालयतीत्यर्थः” कर्कः । “मेत्यतिराङ्गालनार्थः”
कात्या० श्रौ० १०।४।७ । कर्कः “पार्श्वेनाज्यं वसं च
मिथयत्याङ्गालयति” ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यप्रविरचिते
प्राच्यसत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गमात्राकालोच्चार्यः मूर्धन्यः
टवर्गोऽयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्धः स्पर्शः
आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्र-
यत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता ।
वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा “ढो ढका
निर्णयः शूरो यज्ञेशो धनदेश्वरः । अर्द्धनारीश्वरस्तोयमो-
श्वरस्त्रिगिखो नरः । दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विना-
यकः । प्रह्लासस्त्रिपुरा सन्धिनिर्गुणो निधनो धनी । विघ्नेशः
पाणिनी तङ्कधारिणी क्रोडपुच्छकः । एलापुरं च दुर्गात्मा
विशाखा भ्रामणोरतिः” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णो-
च्चारतन्त्रे उक्तं यथा । “रक्तोत्पलनिभां रस्यां रक्त-
पङ्कजलोचनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महामोज-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दण्डधा-
जयेत्” । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

“ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुण-
संयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युत्प्रताकारं ढकारं
प्रणमाम्यहम्” । माताहस्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशोभा
फलम् ङगङ्गे प्रमाणं दृश्यम् ।

ढ पु० १ ढकायां २ गुणि शब्दलाङ्गूले च सेदि० । तस्य तदा-
कृतित्वात् तथात्वम् । ढनिर्गुणे ५ ध्वनौ च एकाक्षरको०
ढकार पु० ढ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ढस्वरूपे वर्णं
“ढकारं प्रणमाम्यहम्” कामधेनुत० “ढकारस्य ढकारे
परे लोपः” सि० कौ० ।

ढका स्त्री ढगिति कायति कै-क । यशःपट्टे (ढाक) ख्याते
वाद्यभेदे स्मरः । “न ते ङङ्कुने न सोऽपि ढकाया
न मर्द्दलेः सापि न तेऽपि ढकाया” नैपधम् ।

ढकानादचलज्जला स्त्री ढकाया नाद इव चलज्जनं
तद्रवो यस्याः । गङ्गायाम् । “ढकानादचलज्जला”
काशी० गङ्गास्तवः ।

ढकारवा स्त्री ढकाया रव इव रवो यस्याः । तारिणोदे-
व्याम् “ढकारवा च ढकारी” तारसहस्रनाम ।

ढकारी स्त्री ढगिति शब्दं करोति ङ-अण् उपप० ष०
शौरा० ङीप् । तारिणोदेव्याम् “ढकारवा च ढकारी
ढकारवरवाढ्रका” तारसहस्रनाम ।

ढगण पु० माताहस्ते त्रिसात्विकप्रस्तावभेदे तद्देवाय त्रयः
“तत्स्वरूपादिकं यथा (५) १ ध्वजः । (१५) २ तावः ।
(॥) ३ ताण्डवम् ।

ढण्टी स्त्री वाक्यभेदे “ढण्टीवाक्यस्वरूपा च ढकाराचर-
रूपिणी” रुद्रया० अक्षपूर्णासहस्रनाम ।

ढामरा स्त्री हंसाम् शब्दार्थचि० ।

ढाल न० खनामख्याते चर्ममयादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य
इति ढालिन् तद्युक्ते लि० । “ढालिपञ्चजयरो
ढकारवर्णरूपिणी” अक्षपूर्णास्तवः । स्त्रियां ङीप् ।

दुण्ड अन्वेषणे भ्वा० सक० पर० सेट् । दुण्डति अदुण्डोत् ।
डुण्ड । दुण्डिः ।

दुण्डि पु० दुण्ड-इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिर्गुण-
दिकं काशीख० ५७ अ० उक्तं यथा “अन्वेषणे दुण्डिरव-
प्रथितोऽस्ति धातुः सर्वार्थदुण्डिततया भव दुण्डिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव वि-
नायक ! दुण्डिराज !” तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा “दुण्डे
प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह
काशिवासी । तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशमि तत्कि-
ञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन । यः प्रत्यहं नमति दुण्डि-
विनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहतास्त्रिलोचनसंघः । नो
तस्य जात जगतीतलवर्त्तिनस्तु दुष्प्रापमत च परत च
किञ्चनापि । प्रष्टुमं दुण्डिराजोऽसि मम दक्षिणतो-
ऽङ्गनाक् । आदुण्ड्य सर्वभक्तेभ्यः सर्वार्थान् संप्रयच्छसि” ।
तस्य यात्राविधानसक्तं तत्रैव यथा “माघशुक्लचतुर्थ्यां
नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वां दुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽङ्गाः सु-
रसुरद्विषाम् । विधाय वार्धकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्सु
तापसीम् । शुक्लां शुक्लतिथौऽङ्गान् प्राप्सीयात्तदङ्गान्

प्रती । कायां यात्रा प्रयत्नेन चेतसिद्धिमभीप्सुभिः ।
तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै दुग्धे ! सर्वोपसर्गहृत् । तां
यात्रां नात्र यः कुर्याच्चिद्वेद्य तिललड्डुकान् । उपवास
सहस्रान्तु स हन्तास्मिन् सम्राज्या । होमं तिलाज्यद्र-
व्येण यः करिष्यति भक्तितः । तस्यां चतुर्थ्यां मन्त्रज्ञस्य
मन्त्रः प्रसिद्ध्यति ।

ढोल पु० गले दोलायमानतया वादनीये स्तनामख्याते
वाद्यभेदे । “ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रभोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलगङ्गस्वरूपिणी” इति रुद्र-
जामले अक्षरपूर्णसहस्रनामस्तोत्रम् ।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः ।
अक्षरपूर्णायाम् ढोलगङ्गे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

ढौक प्रेरणे गत्याच्च भ्वा० आत्म० सक० सेट् । ढौकते
अढौकित् ङुढौके । “तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना यान्”
वने रात्रिचरी ङुढौके” भट्टिः । “शकुन्तला वक्ता
ढौकते” शकु० । णिचि ढौकयति ते “राक्षसोऽतर्जयत्
सूतं पुनश्चाढौकयद्भयम्” भट्टिः । ऋदिद् अङुढौकत् त ।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ण

णकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽङ्गं मात्वाकालोच्चार्यः मूर्धन्यः
टवर्गीयः । अस्थोच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्ध्निः स्पर्शः
लासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषाः
अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्ग-
त्यये न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दावर्णाभिधाने उक्ता यथा
“णो नियुग्मं रतिर्ज्ञानं जम्भलः पक्षिवाहनः । जया जम्भो
नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः । द्विमुखं कोटयो
श्रोत्रं सन्दृष्टिर्बोधनी मता । त्रिनेत्रो साधुषी व्योम
दक्षपादाङ्गुलीस्रस्रम् । माधवः शङ्खिनी वीरो नाराय-

णश्च निर्णयः” । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं
यथा “ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् प्रहसु ।
द्विभुजां वरदां रस्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम् । राजीव-
लोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । एतत्स्वरूपं काम-
धेनुतन्त्रोक्तं यथा “णकारः परमेशानि ! या स्वयं परब्रु-
ण्डली । पीतविद्युलताकारः पञ्चदेवमयः सदा । पञ्च
प्राणमयं देवि ! सदा त्रिगुणसंयुतम् । आत्मादितत्त्वसं-
युक्तं । महामोहप्रदायकम्” । मातादत्तेऽस्य प्रथमोप-
न्यासे मरणं फलम् मूलं उभयवद् दृश्यम् ।

शु पु० णख-गतौ ङ प्रथो० णत्वम् । १ विन्दुदेवे, २ भूषणे,
३ गुणवर्जिते, ४ पानीयनिलये मेदि० । ५ निर्णये, ६ ज्ञाने
च न० एकाक्षरको० ।

णख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । णोपदेशत्वात् सति निमित्ते
णत्वम् । नखति प्रणखति । अनखीत्-अनाखीत् ।
ननाख नेखतुः । एवं णादिधातूनां गणपाठे णादि-
त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम् ।

णट् नट्ये साभिनये नटकाद्ये हिंसायामयं न णोपदेशो
भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत् अन-
टीत् । ननाट नेटतुः । हिंसायात् प्रनटति । नटः
नाट्यम् ।

णट् नटक्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत्-
अनटीत् ननाट नेटतुः घटा० । नटयति अनीनटत् ।

“नट नट्ये । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं
विवेकः । पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यप्र-
देशो वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नटत् नट्यं
चार्थो यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नट्यम्
गात्रविक्षेपमात्रं नट्यम् । केचित्तु घटादौ णट् नटाविति
पठन्ति । मृतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्य-
कृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव” सि० कौ०

णट् अव्यक्तशब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नटति प्रणटति
अनाटीत् अनटीत् । ननाट नेटतुः नटः । नाटः नटन्
नटितुम् । सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्तिनः न्युपसर्गस्य
णत्वम् । प्रणिनटति परिणिनटति ।

“वासवश्चानन्दहोरम् रुधिरश्चाभ्यवर्षत” हरिवं० १८३५० ।
“नटति महो गम्भीरम्” द० सं० ५४५० । “शब्दं घोरं
नटन्ति” भा० व० २६७५० “शिवाश्चैवाशिवाच्चादाचदने”
हरिवं० १८३५० । आर्षस्तु । णिचि नाटयति “नटय-

चेति प्रथिगीसुत व्याम्” ऋ०६।६७।१२ । “आ साह-
युर्नन्दयन् प्रथिव्याः” ऋ०७।७।२ । आन्दसो ह्रस्वः ।
लोके तु न ह्रस्वः । “नादयन्प्रथिव्येण सर्वाः सविदिशो
दिशः” भा०व० २५३२ श्लो० । अन्तर्भूतपथ्यर्थे तु अस्स
सकर्मकता “नृत्वावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां
नय पञ्च वारान्” शब्देन्दुशेखरधृतवाक्यम् ।

अनु+नादेनानुकरणे सक० । “तथा च तेषां रुदतां महा-
त्मनां दिशं च खञ्जाह्वननाद निखनः” रामा० २।१११० ।
अभि+आभिमुख्येन शब्दकरणे । “पुलेति तन्मयतया तर-
वोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ ।

उद्+उच्चैःशब्दकरणे । “कालमेघद्रव्योद्गदन्” भा०श्लो० ६८।४
प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक० । “ययं प्रति नदन्तान्”
भा० भी० ४५।८ ।

णद् भावे चु० उभ० सक० सेट् । नादयति ते प्रणादयति
अनीनदत्-त । ननाद नेदतः ।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । नभते प्रणभते लृदित्
अनभत् अनभिट् । नेभे । “नभन्तामन्यकेषां ज्याका
अधिधन्वन्” ऋ० १०।१६३ । “नभन्तां हिंसयन्ताम्”
भा० आर्षस्तब् “नामाकस्य प्रशस्तिभिः” निरुक्तधृता
कृक् । वेदेऽस्य कचित् तुम् । “उच्चमभय प्रथिवीं भिन्वीदं
दिव्यं नभः” तैत्ति०स० २।४।८।२ ।

णभ हिंसे दिशा० क्त्वा० च पर० सक० सेट् । नभयति
प्रणभयति नभ्याति । अनाभीत्-अनभीत् । ननाभ नेभतः ।

णम शब्दे अक० नतौ सक० भ्वा० पर० अनिट् । नमति
प्रणमति अनं सीत् । ननाम नेमतः नेमिथ नमन्थ ।
नतः नतिः नामः नत्वा नन्ता नस्यः आनास्यः । अस्स
अमनत्वेन घटादित्वे प्राप्तेऽपि अहपसर्गादिति नियमात्
वा तथात्वम् । नमयति नामयति उपसर्गात्तु उच्चमय-
तीत्येव । नतिश्च स्वाकर्षणबोधकव्यापारभेदः स च करशिरः
संयोगादिः स्नापकर्मबोधशालिनः कर्मता । नमति गुरुम्
दुग्धशब्दे उदा० गत्यभावे (नोया) अकर्म० । ततः
कर्मकर्त्तरि न यक्विण्यौ नमते अनन्त । “सुम्नेभिरस्ते
वसवो नमध्वम्” ऋ० ७।५६।१७ । “एवे द्यूने युवतयो
ऽनमन्” १०।२०।६ । न्यग्भावे “अनंसीद्भूर्भरेणस्य” भट्टिः ।
“उच्चमति नमति वर्षति गच्छति मेघः करोति तिमि-
रौघम् । प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपागलनेकानि”
मृच्छं “नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उज्जटः “पुष्पभारनता
लता” रामा० २।६६ अ० । “तवाभिधानाद् व्यथते

नताननः” किरा० । यङि-ननस्यते । “ननस्यमाना
फलदित्तयेव” भट्टिः ।

अभि+आभिमुख्येन नमने । “देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”
अव+न्यग्भावे अधोभवने (नीचे नोओया) अक० । “त-
व्यादात् जलमवनते” मेघ० । णिच् अवनमयति
“अवनमितमेदृश मेदे” सुश्रु० । “शिरः सुश्रुणो
जप्राह खहस्तेनावनास्य च” हरिवं० ६६ अ० ।
केचिच्छराक्षेपभयाक्किरांस्त्वयननामिरे” भा० आ० १२४ अ० ।
आर्षो न ह्रस्वः आत्वभावश्चाधः ।

उद्+उच्चैर्गतौ उच्चभवने-उत्थाने च अक० । “उच्चस्रोक्ष्य
तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः । हृदयेषु विनीयन्ते विष-
वास्त्रीक्ष्णायिव” पञ्चत० । “स्थितः सर्वोच्चतेनोर्ध्वम्” रघुः
अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चतौ अक० । “अभ्युच्चताहृष्ट-
नखप्रभाभिः” कुमा० । “अभ्युच्चता परस्तादगादा
जघनगौरवात् पश्चात्” शकु० ।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयमुपस्थितौ अक० । “यं सति या
दीचोपनमेत” । “अभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा
या च गच्छेयुरूप च नमेयुः” छा० उ० । “यदा तु पर-
वाधयान् आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो० ।
“मत्संयोगः कथमुपनमेत् स्वप्नोऽपि प्रियायाः”
मेघ० । “परलोकोपनतं जलाञ्जलिम्” कुमा० ।

परि+तल्ल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म० । यथा
दुग्धपरिणामः दधि ऋतुपरिणामः घटादिः । “तवा
तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं
गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताकार्यो
त्यादः परिणामः इति” वेदा०प० । कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्ये “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमवतिष्ठन्ते” सा०त०कौ० । गजानां तिर्यग्गदन्प्रहारे
सक० । “विष्क्रे नागः पर्य्यंसीत् स्व एव” साध० । पर्य्यं-
सीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थः । “तिर्यग्गदन्प्रहारैस्तु गजः
परिणतो मतः” वैजयन्ती । शेषताप्राप्तौ अक० ।
“दिवसाः परिणामरमणीयाः” शकु० । “ता एवोपघयः
कालपरिणामात् परिणतवीथ्या भवन्ति” सुश्रु० । परि-
पाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुश्रु० सम्यक्नमने
सक० । “यस्तं परिणमेत् तत्” भा० उ० ११०७ ।

प्र+प्रकर्षेण नतौ । “प्रणमेद्दण्डवज्जुनौ” भाग० ६।१६।६।
“प्रणमेद्भुवि मूर्धभिः” भाग० ३।३२८ । “उरसा
शिरसा दह्या वचसा मनसा तथा । पञ्चानां कराभ्यां

जातुभ्यां प्रणामोऽप्यङ्ग इत्यते” नृसिंह ५० उक्ते
नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतौ ।

वि+विशेषेण नतौ ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० व्याक्त० “घटभावविकारा
भवन्तीति वाङ्मयिणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्जते
अपक्षीयते नश्रुतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्व-
स्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रत्ययमानस्य तत्त्वाधिकारं,
वर्जत इति स्थाङ्गाभ्युच्चयं, संयौगिकानां वाङ्मयानां, वर्जते
विजयेनेति वा, वर्जते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्ये-
तेनैव व्याख्यातः प्रतिलोभं, विनश्रुतीत्यपरभावस्यादिमा-
चष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” निरु० १।२।

अन्यविभक्तान्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्तान्ततया
परिकल्पने “कर्त्तरि शब्दित्यतः कर्त्तृपक्षेण समुपवर्तते । तच्च
प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात्
विभक्तेर्विपरिणामः” परिभाषा ।

सम्+सम्यग्नतौ । “धीरः संनमेत बलीयसे” भा० उ०
१।१० । “संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः”
रामा० व्या० ३।१६ अ० । [अनयीत् । ननाय नेयतः ।

एय गतौ रक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति
नर्ह शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नर्हति अनर्हीति । ननर्ह
प्रणर्हति । नर्हन् नर्हति ।

“दुःशासनस्य रुधिरं यदा पात्यति पाण्डवः । आनर्ह
नर्हतिः सम्यक् तदा सत्यं भविष्यति” भा० उ० १४० अ० ।

“उदपानाय नर्दन्ति यथा गोष्ठवभास्तथा” १४२ अ० ।

“नर्दमानो महानादं प्रादधीय बलाहकः” भा० भी०
१०१ अ० । “मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः” रामा० २।१०५ अ० ।

एल वन्ने भ्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति ।
अनालीत् । ज्वला० नलः जालः ।

एश अदर्शने ध्वंसे च दिवा० पर० अक० सेट् । नश्यति प्रणश्यति
अनेशत् पा० अन्यमते नशत् अशान्त्ये न एतत्त्वम्
ग्रनटः । “फलभोग्यो न नश्यति” “ग्रनटस्त्रामिकं द्रव्यम्”
याज्ञ० । “चेदा व्यनेशच्चिखिलास्तदास्याः अरेषुपातैरिवता
विधूताः” नैषध० । “एतेन लुङ्गन्तमपुरुष एव नेशदेशोक्ति-
चिन्त्वा “ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च”
हितो० “आ पाप ! स्वयं नष्टः परानपि नाशयितु-
मिच्छसि” प्रबो० च० ।

एस कौटिल्ये भ्वा० व्याक्त० अक० सेट् । नसते प्रण-
सते । अनसिष्ट । नेसे

एह वन्ने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नहति-ते प्रणह-
ति-ते । अनात्सीत् अनह ननाह नेहे । नह्ना नहः नह्नी ।

“यथा युगं वरत्रया नहन्ति” ऋ० १०।६०।८ “खर्जूरी-
स्त्वन्मज्जानाम्” रघुः । “अमृततोत्पादने नहो भुज-
गेनेव मन्दरः” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+वारणे वा आदेरक्षोपः । पिनहति अपिनहति ।

“वितल शार्ङ्गं कवचं पिनह” भट्टिः । “आमुच्य

कम्बूपरिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह कुण्डले”

भा० वि० ११ अ० । विशेषेण वन्ने निवन्ने च ।

“पिनह्नां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः” भा० व० ६८ अ०

“वह्ना तु पिनह्नाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव” भा० व्या०

१८५ अ० ।

अव+समनाद्वन्ने । “चर्मावनह्नां दुर्गन्धिं पूर्णं मूलपुरी-
पयोः” मनुः ।

आ+सम्यग्वन्ने “वरत्रयां दार्यानिह्य मानः” ऋ० १०।१०२।८

“आनह्नावरणैः कामैः” भा० भी० ११६ अ० । “आनहते

यस्य विधूयते च पापम्यते क्लिद्यति चापि नासा” सुश्रु०

परि+आ+परितो वन्ने सक० । “सोमपथ्याणहनेन पथ्या-
णहति” शत० ब्रा० १।३।४।६

उट्+उत्तोल्य वन्ने । “अस्यत्रयवोऽस्त्रिमध्यमनुप्रविश्य

मज्जानमुत्तहति” “सास्त्रावमुत्तहति मांसपिण्डम्”

सुश्रु० अतिवन्ने च । “ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं

वीर्योच्चिताः क्षतवैरास्तथा ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उट्+समुग्वन्ने । “वल्लभीकवत् समुत्तहन्नलः कुर्वन्ति

विद्रुधिम्” सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अतस्त्रिषु

समुत्तहो पण्डितस्मान्यगर्वितौ” अमरः । तत्र पाण्डित्यमाने

“अश्रुतश्च समुत्तहो दरिद्रश्च महामनाः” भा० उ० ३२ अ० ।

गर्वे “अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ।

विचरत्यसमुत्तहो यः स पण्डित उच्यते” भा० उ०

३२ अ० । समुत्तवे च “परोक्षेण समुत्तहप्रणयौत्कण्ठ्य

कातरः” भाग० १।१५।४

उप+उपरिवन्ने । “विस्त्रावयेत् स्त्रिप्तमन्त्रितश्च शुङ्गं ग्रथं

चाप्युपनाहयेत्” सुश्रु० । उपानह् कृपि पूर्वस्वरदीर्घः ।

नि+निवन्ने । “इषधिः पृष्ठे निनहः” ऋ० ६।७५।५

परि+परितो वन्ने । “न तां बध्नी परिणहेक्षतचर्मा

महातहम्” भा० व्या० २६ अ० । विस्तारे “परिणाहो

विशालता" अमरः । "कपाटवद्धाः परिणतकम्बरः"

रघुः । किपि घञि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः ।

सम्+सम्यग्वन्धने कवचादिधारणे च ।

"लघुदुर्लभं कवरीं च विच्युतां संनहृती" वामकरेण
यल्लुगुना" भाग० ८।१२।१६ । "कवचेन महाहैण सम-
नहृद्दृहल्लाम्" भा० वि० १७ अ० ।

णास ध्वनौ आ० आत्म० अक० सेट् । नासते प्रणासते
अनासित ननासे । ऋदित् अननासत्-त ।

णिच् चुन्वने आ० पर० सक० सेट् । निचति प्रणिचति ।
कृत्सु वा णत्वगिति पाणिनिः । सर्वत्र वा णत्वम् सुगन्ध०
"निच दर्भं सपत्नान् मे" अथ० १६।२६।१ आर्षगणपदयो-
र्वात्यागः । "याः पात्रे" उपर्धन्त्यनुनिचन्ति पुष्टीः"
अथ० ६।८।१५ "प्रणिचिष्यति नो भूयः प्रनिन्द्रा-
स्यान् मधून्ययम्" भट्टिः । "किमीदिनं प्रत्यञ्चमर्चिषा
जातवेदो विनिच्छ" अथ० ८।१।२५

वि+नागने "शिशीते षट्के रक्षसे विनिच्छे" ऋ० ५।२।६
"विनिच्छे नाशाय" भा० आर्षस्तुट् ।

णिज शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित् । निज्-क्ते
प्रणिज्-क्ते अनिज्जिष्ट निनिज्जे । युञ्जौ अक० ।
"अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयाससुत्तमः" अथ० ।
३।५।२।(निजः युञ्जः)"यस्य नास्ति निजा प्रजा केवलं तु
वज्जन्तः" भा० सं० ५४ अ० । "बुद्धिः सततमन्वेति
आयेव पुरुषं निजा" भा० व० ३० अ० । "सुज-
न्मनस्तस्य निजेन तेजसा" रघुः । निजेन युञ्जेन ।

णिज शोधने सक० युञ्जौ अक० जु० लभ० अनिट् । नेनेक्ति
प्रणेनेक्ति । नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम्
अनेनिक्त इरित् अनिजत् अनेचीत् अनिक्त ।

"शाल्मली फलके लक्षणे नेनिज्यान्नेजकः शनैः" मनुः
"स्त्रो निनिक्त रश्मिभिः अ० १०।१२।६

अव+समन्तात् जलप्रोक्षणेन शोधने । "यद्वृक्षै क्रूरमभूत्
तद्वृक्षा एतदहापीतफात् पाणी अयनेनिक्ति" । शत०
ब्रा० १।२।५।२३।

"अथोदपातसादायावनेजयति । असाववनेनिच्छेत्येव
यजमानस्य पितरमसाववनेनिच्छेति पितामहमसाव-
वनेनिच्छेति प्रपितामहं तद्वृक्षा शिष्यतेऽभिपिच्छेदेवं
तत्" शत० ब्रा० २।४।२।१६। "अवनेनिच्छ दास्यमानं पिण्डं
भोक्तुमात्मीयौ पाणी शोधयेति" भा० । पिण्डदानार्थ-
मस्मृतकुशे जलप्रोक्षणे तत् प्रकारः आ० न० उक्तो यथा

"प्रागप्येष्वथ दर्भेषु आद्यसामन्त्रं पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्
मूलदेशेऽवनेनिच्छेति निस्तिनाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च
मध्यदेशापदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणयुक्तदोग-
परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निस्तिनत्वाभिधानेनाभ्य-
स्तिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । "सपुष्पं जलसादाय
तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अप्रदक्षिणं नेनिच्छाद्गोत्र-
नामानुमन्त्रितम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपसलवि
पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि "अप-
सल्यं वा तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यतट्ट्या-
न्तरात् अपसल्यशब्देन पितृतीर्थस्यच्यते असादेव
वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसल्य-
मतन्विषा" इत्यादि तत्र तु मण्डलोपरि असाविति
अभ्युधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम्
अतएव प्राशुक्तदोगपरिशिष्टे आद्यसामन्त्रं पूर्व-
वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् "गोत्रनामभिरामन्त्रं
पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्" इतिवत् । पितृरवनेजनं मूलदेशे
पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशापदेशयोः
द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इति दोग-
परिशिष्टात् मातामहादीनारूपेषुम् । "मातामह-
प्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः" इति दोगपरिष्ठात् ।
एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम् । अन्यत्र
तु दक्षिणतः कर्तुर्वर्गोपचारत्वात् । अतएव पार्श्वे
प्राशुक्तब्रह्मपुराणे "अप्रदक्षिणं नेनिच्छादित्युक्तम् । तेन
स्तिलपुष्पोदकपातं वामहस्ताह्वाक्षिणहस्तेन वामान्ता-
रब्धेन गृहीत्वा असृक्तगोत्रम् । पितरसृक्देवशर्मन्व-
नेनिच्छ ये चाल त्वामनु यंश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति
पितृतीर्थेनावनेजयेत् । "अप उपसृष्टं जलं सृष्ट्वा
एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-
दानसूत्रं जलस्यर्शनसूत्रञ्च पूर्ववत् व्याख्येदम्" । पिण्ड-
पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१० उक्तो यथा
"उदपातेशावनेजयत्यपसल्यं सल्येन वोद्धरणसाध्या
दसाववनेनिच्छेति यजमानस्य पितृप्रभृति तीन्" इ० ।
"उदकस्य पातसुदपातं पूर्णयात्रादि तेनाभ्यु-
यजमानस्य पितृप्रभृति पितृरारभ्य तीन् पुरुषान्
पितृपितामहप्रपितामहान् अपसल्यं यथा साइकस्य
स्यप्रदेशाह्वाक्षिणैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात्
तथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरावेन अवनेजयति अवनि-
क्तान् युचीन् करोति पिण्डदानाय । असाविति

सम्बुद्धान्तगोत्वनामादेशपूर्वकम् असकगोत्व ! यजमानस्य
पितरसकशर्मज्ञवनेनिच्छेति रेखायामूलमध्याग्रप्रदेशेषु
दक्षिणसंस्थमवनेजनं कार्यम् । अग्रेण देवानां होमः
कनिष्ठिकाप्रदेशेन सनुव्याणाम्, उडरणं परिवेषणापर-
पथ्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालमेव पितृणां परिशिष्यते
अत इदमाह अपसव्यमिति कर्कः । “अवनेज्य पूर्ववद्दीविं
विश्वं स्य नमो व इत्यङ्गुलिं करोति” कात्या० श्रौ० १५।
निजेः सुङ्गार्थकस्य णिचि अवनेज्यतीति । अवनेज्येति
प्रयोग इति बोध्यम् । शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति
अवनेजने च न तन्त्रता यथाह छन्दोगप० “अध्ये
ऽल्लयोदको चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावाचन एव च” अवनेजनशब्दे ४२६ पृ० काल्य
प्रदीपोक्तं साष्टपत्नीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम्
अन्यत्रेदनामाभ्युदयकार्त्विधयश्चेति बोध्यम् ।

निर्+निःशेषेण जालनेन शोधने “पात्राणि निर्णोनिजानि”
शत० ब्रा० १।३।१२ “पात्राणि निर्णोनिक्ते” तैत्ति० स० ।
“अष्टमङ्गिर्निर्णोक्तं” यच्च वाचा प्रशस्यते” सनुः “तोय-
निर्णोक्तपाणिः” रघुः “तेषामपेतदृष्टानां निर्णोक्तानां
शुभात्मनाम्” भा० शा० २७१ अ० ।

णिट् सन्निधाने अक० निन्दने सक० भ्वा० उभ० सेट् ।
नेदति-ते प्रणेतति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे ।

णिट् कृत्यने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रणि-
न्दति अनिन्दीत् । कृत्यु वा णत्वमिति प्राणिनिः ।

सर्वत्र वा णत्वम् सुगम् ।

“निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती” कुमा० । “निन्दन्स्तव
सामर्थ्यम्” गोता । “अनिन्द्रं निन्दते यो हि”
भा० व० २५२ अ० । आर्षस्तङ् । “न निन्दा निन्द्रं
निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति” भीमांश ।

णिल इवोघे तदा० पर० सक० सेट् । निनति प्रणिनति ।
अनेलीत् निनेल ।

णिव सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । इदित् । निनति ।
अनिनीत् । निनिन । [अनेशीत् निनेश ।

णिश समाधौ भ्वा० पर० सक० सेट् । नेशति प्रणेशति
णिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । नेषति प्रणेषति अनेषीत् ।

निनेष ।

गिप्स चुस्वने व्यटा० आत्म० सक० सेट् इदित् । निंस्ते प्रणिंस्ते
अनिंसिष्ट निनिंसि । कृत्यु वा णत्वमिति प्राणिनिः ।
सर्वत्र वा णत्वम् सुगम् । निंस्ते दन्तच्छदं न व० भट्टिः ।

“अभि च्नुचः क्रमते दक्षिणादित्ये वा अस्य धाम प्रथमं
ह निंसते” ऋ० १।१४४।१ “अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिण्यो
राजानस्य भुवनस्य निंसते” ६।८५।२

णी प्रापणे भ्वा० उभ० द्विक० अनिट् । नयति प्रणयति
अनेषीत् । प्रधाने कर्म्मणि लादयः । अला प्राप्तं नीयते ।
अनेष्ट निनाय निनयिष्य निनेष निन्ये नेता न्येष्टति ते
नेतव्यः । नेयः नीतः नीतिः नीत्या विनीय ।

“सर्वाङ्गेष्ट्यामि वः सदा । वृजिनात्तारविष्ट्यामि” भा०
व्या० ६०५२ श्लो० “गमनाय मतिं चक्रे ताश्चैनं निन्यु-
रङ्गनाः” रामा० वा० ६ अ० । “नयिष्यामि च वाहि-
नीम्” रामा० ५।६१ अ० । आर्ष इट् । “दैवेन
किलयस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते” भा० वि० २० अ० ।
यापने च “निनाय सात्यर्थाहिमोत्किरानिलाः । सहस्र
रात्रीरुदवाचतत्पराः” कुमा० ।

सम्मानने आत्म० “शास्त्रे नयते शास्त्रस्यं सिद्धान्तं शि-
ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्” सि०कौ०
ज्ञाने निचये आत्म० । “तत्त्वं नयते निश्चिनोति” सि०कौ०
अति+अतिक्रम्य नयने । “न खर्गं लोकमतिनयेत्” छा०उ०
वि+अति अपवाहने सक० । “व्यतिनीय कालसुप्तसदां
चतुर्थम्” आश्व० श्रौ० १२।८।३५ । “व्यतिनीय अषोढा” नारा०
अनु+स्वाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्वकाद्यादिप्रयोगे सक० । “भयतो-
ऽनुनयास्येवं पुरुषराज्येऽभिषिच्यताम्” भा० व्या० ८४ अ० ।
“प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च सहायशाः । ऋत्विजो-
ऽनुनयासास” भा० व्या० २२२ अ० । आर्ष आनुः ।
“अनुनीता त्वमस्माभिश्चिरं सान्त्वेन सैषलि !” रामा०
सु० २५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्वनयने “यत्र संसप्तकाः पार्थमपनिन्यू-
रणाजिरात्” भा० व्या० ५३० श्लो० ।

अभि+२६२ पृ० अभिनयशब्दोक्तार्थे सक० । “गीतानि
रस्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि”
हरि० ८४४८ अ० । “तदुक्तमभिनीयाभियुक्तैः” वेदा०शा०
आभिसुख्येन नयने च । “दृष्टा शरं ज्यामभिनीयमानम्”
भा० व० ७६६ श्लो० । प्रधाने कर्म्मणि शानच् ।
अव+अधोनयने । “मन्ये सम्पातमवनयेत्” छा० उ० ।
“ऋवोघे अलिमवनीतसन्निवधुः” ऋ० १।११६।८ ।

आ+दूरस्थस्थानिकप्रापणे । “दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन” ऋ०
७।२१।२ “रथमन्वानयत्तस्यै सुपर्णोच्छ्रितकेतनम्” भा० द्रो०
१४७ अ० । “प्रतीयता तेन वराङ्गनाभिरानाय विहाय

क्रतुषु क्रियावान्" (पुरीष्टप्रशङ्कः) संयोजने च
 "तस्मै पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" स्मृतिः
 अभि+आ+आभिमुख्येन नयने "दक्षिणधुसर्पिरातपवधर्मा
 आपोऽभ्यानीय" ऐत० ब्रा०
 परि+आ+परित आनयने । "पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा
 रणमुद्धनि । पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परम-
 दक्षिणा" भा० आ० १२८ अ० ।
 प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने "प्रत्या-
 नेप्रति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयन्त्रियम्" कुमा०
 एटु+जङ्घ् नयने "किं स्विदादित्यसुन्नयति" भा० व० १७३
 अ० । "रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव ! यमन्त्रयात्"
 भा० आ० ७४ अ० । उल्लावने लिङ्गदर्शनेनानुमाने च
 "नीचासन्तमुदनयः परावृजम्" ऋ० २।११।१२।
 उत्सङ्गने उत्क्षेपे आत्म० । "दण्डसुन्नयते उत्क्षिपती-
 न्यर्थः" सि० कौ० ।
 उप+उपस्थापने "उपनिन्युर्मेहाभागं दुहितृत्वेन जाङ्ग-
 वीम्" हरिवं० १४२। "महत्या सेनया राजा दमयन्तो-
 मुपानयत्" भा० व० ३०६३ श्लो० । द्विजानामसाधारणे
 संस्कारभेदे आत्म० । आचार्यः शिष्यमुपनयते । "गर्भा-
 एमेऽएमे वाऽवदे ब्राह्मणस्योपनायनम्" "उपनीय ददद्
 वेदानाचार्यः स उदाहृतः" मनुः । "आचार्य उप-
 नयमानो ब्रह्मचारिणम्" अथ० १।१।५।१ "तथेति तं
 होपनिन्ये" शत० ब्रा० १।१।५।१।११। "समिधमाह्वर
 उप त्वा नेप्रो" छा० उ० । स च संस्कारः वेदाहृता
 प्रयोजकः । तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते
 सम्मानोत्सङ्गनाचार्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः ।
 "न हि उपनयनमात्रेणाचार्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन
 "उपनीय ददद् वेदान् आचार्यः स उदाहृतः इति
 स्मृतेः" इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उप
 नेतरि आचार्यत्वं क्रियते इति" सि० कौ० उक्तम् । "यस्य
 प्रपितामहादेनोत्सृज्यते उपनयनम्" आपस्तम्बः भृतिदानेन
 समीपप्रापणे आत्म० । "कर्म्मकराहुपनयते भृतिदानेन
 स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः" सि० कौ० ।
 नि+उत्सर्जने । "उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके
 पुनः" मनुः । "निनयेत् उत्सृजेत्" कुल्लू० । "ओष-
 धिभ्यो दृष्टिं निनयति" तैत्ति० २।४।८२१। नितरां
 नयने च "पूर्णपात्रमन्वेदि निनयति" तैत्ति० १।७।५।१
 "दासी कुम्भं बहिर्गामाक्षिन्नयेयुः स्ववान्मवाः । पतितस्य

बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु चैव तम्" "चरितव्रत आयाते
 निनयेरक्ष्वं घटम्" याज्ञ० ।
 निरु+निचये व्यवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्
 प्रकारके ज्ञानभेदे । "देवः पतिर्विदुषि ! नैषधराजगत्या
 निरणीयते न किम्, न प्रियते भवत्या" नैष० "पुरावृत्तकषो-
 ङ्कारैः कथं निरणीयते परः" हितो० ।
 परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे "पुनः क्त्वा
 क्त्वाकते हस्तगृह्य पराणय" अथ० ५।१४।४ ।
 परि+परितो नयने "तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यपाद्रेषु
 तच्चरैः" मनुः । प्रदक्षिणीकरणे "तौ दम्पतीः त्रिः
 परिणीय वङ्गम्" कुमा० । "अष्टह्नां यच्च ते पाणिमनिं
 पर्यणयं च यत्" रामा० अथ० ४२ अ० । विवाहस्य
 संस्कारभेदे च "वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परि-
 णीय च" भा० आ० ६।१४ श्लो० । "सर्वाः परिणयेद्
 विप्रः" स्मृतिः "परिणेष्यति पार्वतीं यदा" कुमा० ।
 वि+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च "प्रणीतः
 संस्कृताग्रौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्त्रियाम् । त्रिषु चिप्रोप-
 सम्पन्नविहितेषु प्रवेशिते" मेदि० । तत्र क्षेपे "तेन
 सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः" भा० भी० ८०३।
 विधाने "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० ।
 "सुकुन्दं सञ्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते" सुश्व० "स एव
 "धर्मो मनुना प्रणीतः" रघुः "यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा
 दण्डे क्षतन्वितः" मनुः ।
 अग्निसंस्कारभेदे । "अग्निप्रणयनं कृत्वा" ऋ० त्रिः ।
 अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम् "ब्रह्मध्वरे वङ्गरभिप्रणीतः" भट्टिः ।
 उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः । प्रणयः । प्रणयिजनः । "प्रणवस्य
 यथाश्रद्धं राजन् ! किं कारवाणि ते" भा० व० २।६ श्लो० ।
 "सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते । संवोने
 च वियोगान्ते को ह्यविप्रणयेन् मनः" भा० शा० १८६।
 श्लो० "भक्तिप्रोतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतम्" उद्ब०
 प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्रैव पुनर्नयने ।
 "प्रतिनेतुमयोध्याम्" रामा० २।८० अ० । "तैश्च
 एनान् प्रतिनयामि बद्धा" अ० ८।८।१० "भद्रं न सर्व-
 सेतद्विच्छं गृहं प्रतिनेतुं युज्यते" पञ्चत० ।
 वि+अपसारणे "अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धाभितः परम्"
 भा० उ० ३४७५ श्लो० । भारभेनं विनेष्यामि पाण्ड-
 वानां महात्मनाम्" भा० भी० ५० अ० । शिवादिशेषे
 "विनितैस्तु व्रजेक्षित्यमायुगैः" "नाविनितैर्ब्रजेक्षितैः"

मनुः । “तपस्त्रिसंस्मर्गविनीतसत्त्वे” (तपोवने) “वन्यान् विनेषप्रक्षिप दृष्टस्तवान्” रघुः । “स्वधर्माञ्जितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि” याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः । ऋणादेर्निर्यातने आत्म० । करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः” सि० कौ० । व्यये विनययोगे आत्म० । शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ० । अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म० । क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् “स्वरितजितः” इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि न तद्ध । कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव । सम्+संयोजने । “ब्रह्मण्यात्मानं संनयन्” भाग० ६।१०।१ “ओषधिम्योऽध्यात्मन् समनयन्” तैत्ति० ब्रा० २।५।३१३स्यापने च “कंसं प्रपदाच्यं संनीय” बृह० ७।१४।२४ मित्रये “दधिमधुहविषा हतं संनीय” बृह० ७० वैदिकहविः । संस्कारभेदे संनाय्यं हविः “नासोमया संनयेत्” तैत्ति० ४०२।५।५।१।

णील नीलताकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । नीलति प्रणीलति अनीलीत् । निनील

णीव सौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट् । नीवति प्रणीवति अनीवीत् निनीव ।

णु स्तुतौ अदा० पर० सक० डेट् । नौति प्रणौति अनावीत् अनौषीत् तुनाव तुनुविष्य तुनुविष । नोता नविता नविप्रति नोषप्रति नोतव्यं नवितव्यं तुतः । तुतिः तुत्वा प्रणुत्य । “येन तुवल्लमहिंसं पिणक्” ऋ० ६।१७।१० । “द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्निधुनं तुनाव” कुमा० । “सादरं नौमि तं भक्त्या श्रीगोपीजनवल्लभम्” स्क० पु० । “सैन्यं नीलं तुनाव च” भट्टिः । णिच् नावयति णिच् सन् । तुनावयिषति सन् तुणुप्रते यङ् नोनुयते ।

आ+सस्यगस्तवने आत्म० । “पतन्निणः शुभामन्दमातुवानास्त्वजिह्वदत्” भट्टिः ।

प्र+प्रकर्षेण स्तवने “एददेवं विद्वानक्षरं प्रणौति” छा० ७० ।

णु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् निघण्टुः । गवते नवते इत्यादि गतिकर्मसु मिरुक्तोक्तेः नवते । “अभीनवन्ते अद्भुतः प्रियमिन्द्रस्य काव्यम्” ऋ० ६।१०।१ । “अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति” भा० । “हरिं नयन्ते अवता

उदम्यवः” ऋ० ६।८६७२७ “नवन्ते गच्छन्ति” भा० । “गावो न धेनवोऽनवन्” १०।६।६

णुद प्रेरणे तदा० उभ० सक० अनिट् । नुदति-ते प्रणुदति अनौत्सीत् अनुत्त । नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति-ते नोदनम् नोत्तुम् । नुवः नुतः । “मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चातुक्ष्णो यथा त्वाम्” मेघ० । खगुडने अपसारणे च नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः” नैष० । अद-स्त्वया नुन्नमनुत्तमं तमः” माघः । “प्रणुद्यान्ने वृजिनं देवदेवः” हरिवं १३१ अ० । “विधिना संप्रणुदितः” भा० व० १ अ० । अनुदात्ते चोऽपि इट् आर्षः । नोदं करोतीति णिच् । नोदयति नोदितः नोद्यमानः । “ते नोद्यमाना विधिवत् वाङ्मकेन ज्योत्तमा” भा० व० ७१ अ० । “अङ्गुशाङ्गुष्ठानोदिताः” भा० १६ अ० । धातुपाठे स्वरित् णुद प्रेरण इति पाठेऽपि पुनस्तथैवोत्तरत्वं पाठः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मै-पदार्थः” सि० कौ० ।

अप+अपसारणे “जरां रोगमपनुद्य शरीरात्” साङ्ग्रा० ८० “आच्छाद्या च महावाङ्मवैलोक्यणानपानुदत्” भा० आश्व० ६२ अ० । “अलक्ष्मी व्यपनोत्स्यथ” भा० व० ११५ अ० । “अभिद्रवार्जुन ! क्षिप्रं क्रुहन् द्रोणदापानुद” भा० द्रो० १६० अ० ।

परा+अपसारणे “तत्र पराणुद विभो ! कश्चलं मानसं महत्” भाग० १।७।७ श्लो० ।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च । “स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य” भा० वि० ६४ अ० । अपसारणे “ततोऽन्वकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः” भा० व० ३२ अ० ।

वि+विशेषणे नोदने । “चोदयामास तानश्चान् विनुच्चाङ्गीश-सायकैः” भा० भी० ४८४६ श्लो० । णिजनस्त्व उःस्वा-दापसारणे “लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी” रघुः । मुक्तिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह ।

“पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरस्व । विनोदयिष्यन्ति नवाभि-पङ्गादु” रघुः । “कथं वा देवी सरजत्वात् विनोदयते” भातविकामि० । “बोलं विनोदय मनः सुमनोबताम्” । सा० द० ।

णु स्तुतौ त्वं कु० सक० प० सेट् । नुवति प्रणुवति अनुवीत् तुनाव “समिन्द्रगर्दभं वृष तुवल्लं पापयासुया” ऋ० १।२६।५ “महामनूपतं नुतम्” ऋ० १।६।६ “अनूपतं स्तुनवन्तः आर्षः इडभावः । अयं तुखान्त इति वररुचिः । तुव-

मानाश्च मर्त्ताः” अ० १।१६०। नवमानास्तुवानाः” भा०
वेदे आत्म० गणव्यात्यासच ।

येद् सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते ।
अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेद ।

येषु गतौ स्वा० आत्म० सेट् । नेषते प्रणेपते । अनेपिष्ट
अदिष्ट अग्निनेपत्-त ।

एते घातवः नादिका अपि सति हेतौ णत्वार्थं गणे
णोपदेशितया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः
प्रादियोगे णत्वसुपयान्ति । नन्द्नायनाघनक्त्वं न्दनाटिघात
वस्तु णोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न णत्वसुपयानीति भेदः

स्य पु० ब्रह्मलोकस्थे सरोवरभेदे

“अथ यद्गणायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदस्व ह
वै गयश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम-
दीयम्” का० उ० । “तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अस्व ह वै प्रसिद्धो
गयश्चार्णवौ ससद्गौ । ससद्भावपामेव सरसी तृतीयस्याम्
भुवमन्तरिक्षापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितो-
ऽस्याल्लोकादारभ्य गणयमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरं
इराञ्च तन्मय रोरो मण्डलेन पूर्णमैरं मदीयं तदुप-
योगिनां मदकरं हृषीत्पादकं सरः” शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धमात्राकालेनो-
च्चार्यः अलोच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वापक्षे स्पर्श आभ्य-
न्तरप्रयत्नः । विवारश्चाचोषा बाह्यप्रयत्नाः । मातृका-
न्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यस्यता । अस्य वाचकशब्दा वर्णा-
भिधाने उक्ता यथा “तः पूतना हरिः शुद्धिःशक्तिः
शुक्तिर्जटी ध्वजी । वामस्फिग्वात्मकश्चौ च कामिनी
सुध्यकर्षकः । व्यापाटी तण्डुलश्च कामिकाष्टपुष्पकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा । सुगतोर्ब-
सुखाबूर्ज्जातश्च क्रोष्टुपुष्पकः । रामो विश्वा मरुच्छलः

चातुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भ्रान्तिरनङ्गमद-
नाहारा” । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं वर्णोच्चारतन्तोक्तं यथा
“ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां
महाशान्तां महाभोक्षप्रदायिनीम् । सदा षोडशवर्षीयां
रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषायां सर्वसिद्धि-
प्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारान्तु तन्मन्त्रं दशधा
जपेत्” । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपसूक्तं यथा “तकारं
चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं
वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णं
आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिविन्दुसहितं वर्णं पीतविदुत्
समप्रभम्” “तोव्योमानलघुर्धनापहरणम्” इति इ०
र० टी० तस्य व्योमदेवत्वं सात्वाढ्यत्वे प्रथमोपन्यासे
धनापहारः फलञ्चोक्तम् ।

त पु० तक-हसने सहने वा छ । १चौरे २चमृते ३पुच्छे
४क्रोडे ५च्छे च मेदि० । इगर्भे ७गठे गृध्र०
दरले ऽसुगते देवे १० गौरविवर्जिते ११क्रोष्टुपुच्छे
च एका० को० । १२तरुणे १४पुण्ये क्ली०स्त्री० मेदि० ।
त्रिवर्णप्रस्तावे व्याद्यगुरुद्वयके अन्यलघुके (ऽऽ) १२
गणभेदे “सोऽन्यगुरुः कथितोऽन्यलघुस्तः” छन्दोग० ।
तंसु पु० तसि-उन् । पौरवे सतिनारसुते न्यपभेदे “सतिना-
रसुता राजञ्चत्वारोऽमितपिक्रमाः । तंसुर्महान्तरिणो
दुष्टाश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महावीर्यः पौरवं
वंशसद्वहन् । आजहार यथो दीप्तं जिगाय च
वसुन्वराम्” । भा० व्या० ६४ अ० । स च सरस्वती-
पुत्रः यथा तत्रैवोक्तम् ६५ अ० । “तंसुं सरस्वती पुत्रं
सतिनारादजायत । ईलिनं जनयामास काञ्चिद्गुप्तं
तंसुरात्मजम्” ।

तक हासे अक० सहने सक० स्वा० पर० सेट् । तस्मिन्
अत्राकीत्-अतकीत् । ततः तकेतुः । निरुक्ते अयं
गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । यत् न गतम् ।
तक्यं सहनीयम् । [ङीत् ततङ्क तङ्का आतङ्का ।
तक दौष्ट्ये कच्छजीवने पा० इदित् प० स्वा० सेट् । तङ्कित अत-
तक त्रि० तं गौरववर्जितं यथा तथा कायति कै-क ।
१निन्दिते । “इत्यत्तकः कुम्भकस्तकं भिनङ्गप्रशतनी” अ०
१।१६१।१५ । “तकं कुत्सितम्” भा० । तक-अच् ।
२सहनीये च । “तका वयं ज्ञवामहे इदं मधु” कात्या०
श्रौ० १।१।२।२१४ । २स्त्वलिते च । “सुतं गायत्रं तक-
वानस्य” अ० १।१२।१। “तकयानस्य स्त्वलितगनेः” कर्कः ।

तकत् अथ० तक-वा० अति । अत्यल्पे । २तत्सुते मना-
यति तकत्सुते मनायति” ऋ० १।१३।१। “तकदिति
मनायति अत्यल्पभिदमिति सुष्ठु मन्यते” भा० । तदु-टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे त्रि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्
तकरी स्त्री तं कृत्स्नितं करोति क-ट डीप् । कृत्स्नितकारिण्यां
स्त्रियां “ते भिनद्धि तकरोम्” तैत्ति० सं० १।१।१०।१
तकार पु० त+कार । तस्वरूपे यथे “एवं ध्यात्वा तकारन्तु”
कामधेनुत० [१धूते] २यौपधे च ३यौपधौ स्त्री उज्ज्व०।
तकिल पु० तक-कच्छ जीवने उष्णादि० इलच् नलोपश्च
तकु त्रि० तक-गतौ निरु० उन् । गामुके “पुरमेधश्चित् तकवे
नवं ददत्” ऋ० ६।५।७।५ “तकवे तकतिर्गतिकर्मा औष्णा-
दिक उन्प्रत्ययः सोममभिगच्छते” भा० ।

तकन् न० तक-कनिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तन्च-रक् न्यङ्का० कृत्वम् । चतुर्थांशजसयोगेन
दक्षिमन्यनजाते दक्षिविकारभेदे (बोल) अमरः । तक्रोदा-
दिकं भावप्रका० उक्तं यथा

“बोलन्तु मथितं तक्रसुदक्षिच्छिकापि च । ससरं
निर्जलं बोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्त-
सुदक्षिद्वैवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्थात् स्वच्छा
प्रचुरवारिका । बोलं तु शर्करायुक्तं शुष्कैर्द्रव्यं रसाल-
वत्” । मथितं (मज्जया) इति लोके । छच्छिका (छाच्छ)
इति लोके । “वातपित्तहरं क्ष्मादि मथितं कफपित्तहृत् ।
तक्रं स्नाहि कषायान्त्वं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्योष्णं
दीपनं हृष्टं प्रीणनं वातनाशनम् । सहृण्यादिमतं
पथ्यं भवेत्सुक्ष्माहि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपा-
कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं हृष्टं
प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्वाच्याञ्चापि
कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा
नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदन्तिकफकटुबल्यभामन्नं
परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तघ्नमतृपा-
हरी । वातहृत् कफहृत्स्वा तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्भूतघृतस्तोकोद्भूतानुद्भूतघृतानां तक्राणां गुणाः
“ससुद्भूतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्भूत-
घृतं तस्मादुत्तुर् हृष्टं कफापहम् । अनुद्भूतघृतं सान्द्रं
गुरु पुष्टिकफप्रदम्”

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।

“वातेऽन्ते शस्यते तक्रं गुण्डीसैन्धवसंयुतम् । पित्रे

स्वादुसितायुक्तं सव्योषमधिके कफे । हिङ्गुजीरयुतं
घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शो-
ऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं यस्मिन्नुज्ज्विना-
शनम् । मूलकच्छे तु सगुडं पाण्डुरोगे चचित्तकम्” ।

अथामपक्वतक्रगुणाः

“तक्रमांसं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । योनश्च
श्रासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्रसेयननिमित्तानि ।

“शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वाताभयेषु च । अरुचौ
कोतसां रोधे तक्रं स्वादुष्टतोपमम् । तत्तु हन्ति
गरुच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोपहृग्यर्शौ मूल-
ग्रहमगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं मूत्रघ्नीहोदरा-
रुचौ । श्लेष्मकोष्ठगनव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकनीन्” ।

तक्रस्याविषयाः “नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न
उर्वले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे” ।

अथ गव्यादीनां विशिष्टाः गुणाः “यान्युक्तानि दध-
न्यसौ तद्गुणं तक्रमादिषु” । भावप्र० ।

अधिकं कृताञ्जशब्दे २१८५ पृ० दृश्यम् । “मन्यनादि-
पृथग्भूतक्षेपमधोदकं तु यत् । नातिसान्द्रत्वं तक्रं
स्वादुत्वं तुवरं रसे” सुत्र० । “स्त्रुतकार्पावकिण्वानां
गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य
तण्डुस्य च” मनुः । “तक्रनिस्त्रायवृद्धं दक्षिमण्डार्श-
सृत्तिकम्” हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पृ० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते
तक्रपिण्ड पु० “दध्ना तक्रेण वा दुष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते
(क्षाना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० कृताञ्जशब्दे २१८३ पृ० उक्ते तक्रेण पाक-
तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अत्यन्तत्वात् वाम+विच्-लु-
ङ् । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति अट-अच् ।
मन्यानदण्डे हारा० ।

तक्रारिष्ट पु० “यमान्यामलकं पथ्या मरिचं [लिपलांशकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकल चूर्णयेत् । तत् कंसासुतं
जातं तक्रारिष्टं पिवेच्चरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-
मेहोदरापहम्” चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्त्र त्रि० तक-गतौ वा० व । गमनशीले । “तक्त्रो नोता
तदिदं पुः” ऋ० ८।६।१३ “तक्त्रो गमनशीलः” भा० ।

तत्तन् त्रि० तत्तक-गौ वनिप् । १ गतिशीले "तत्ता न भूर्ध्वर्धना
सिपत्ति" ऋ० १॥६६॥ १ तत्त-सङ्घने वनिप् । २ चोरे च ।
"निचु च उपसस्तकधोरिव" ऋ० १॥१५॥ १५ "तत्तवीः
तत्ता स्तेनस्तस्य वीः गतिः" भा० ।

तत्तवी त्रि० तत्तानां चौराणां वीः । चौराणां गतौ ।
"भगमीष्टे तत्तवीये" ऋ० १॥१३८॥ ५ "तत्तवीये त-
स्कराणां यत्तविघातिनामन्यत्र गमनाय" भा० छान्दस
इयङ् दीर्घश्च ।

तच्च काश्ये तनूकरणे (चाँचा छोला) व्यापारे वा भ्वा०
पञ्चे स्वा० प० सक० षेट् । तच्चति तच्चणोति तच्चन्ति
तच्चण्वन्ति अतच्छीत् अताच्छीत् ततच्च । तच्चिप्रति
तच्च्यति । तच्चा तच्चणम् तटः तच्च्य तच्चा प्रकाशतट् ।
"दारवाणाञ्च तच्चणम्" मनुः "चघालं ये अश्वयूपाय
तच्चति" ऋ० १॥१२२॥ ६ "वाह्वाशकलमपतच्चण्वन्ति" शत०
ब्रा० १॥७॥ १८ ।

तच्च त्वचो यङ्घणे संवरणे भ्वा० प० सक० षेट् । तच्चति
कायं वर्ष्मणा योधा । अतच्छीत् ततच्च ।

तच्च पु० रामानुजस्य भरतस्य १ पुत्रभेदे । "तच्चः पुष्कर
इत्यास्तां भरतस्य मङ्गीपते !" भाग० ६॥११॥ ७ ।
"स (भरतः) तच्चपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।
अभिप्रेत्याभिप्रेकाङ्क्षौ रामान्तिकमगात् पुनः" रघुः ।
२ तन्नामके राजधानीभेदे च । तच्च भावे घञ् । ३ तनूकरणे
कवचादि संवरणे । "उभौ कश्चां सुपाश्वे" त्व तच्चवन्तौ च
शिक्षितौ" भा० स० २२ अ०

तच्चक पु० तच्च-एवुल् । १ विश्वकर्माणि शब्दर० । २ दुग्धभेदे
हेमच० । "सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तच्चक उच्यते ।
उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (कुतार) शृङ्खलधारे कद्रु-
गर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ४ नागभेदे "अनन्तो
वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तच्चकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो
ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" ति० त० । "काद्रवेयाश्च बलिनः
सहस्रममितोजसः । सुपर्णयशगा नागा जज्ञिरेऽनेक-
मस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितच्चकाः"
हरिदं ३३० । "योऽसौ दृष्टस्य तातस्य तथा कच्छ-
गतस्य ह । क्खन्धे मृतं समास्त्राक्षीत् पद्मं राजकि-
त्तिणी । तं पापमतिस्मृङ्क्षुस्तच्चकः पद्मेश्वरः । आशी-
विपस्तिष्मतेजा मदाक्यवलचोदितः । सप्तरात्रादितो नेता
यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमन्तारं कुङ्कुणामयश-
स्करम्" भा० आ० ४१ ।

तेन च परीक्षितोद्देशनकथा भा० आ० ४३ अ० दृष्ट्वा यथा
"अथ शुश्राव गच्छन् स तच्चको जगतीपतिम् । मन्त्रै-
र्गदैर्विषहरेरव्यमाणं प्रयत्नतः । स्मृत उवाच । स
चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वक्ष्य-
यितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तापसहृषेण
प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य रात्रौ
नागोऽथ तच्चकः । तच्चक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यपा-
राजानं कार्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिपाह-
यित्वं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तच्चकसमादिद्राक्षवा
चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा रात्रौ दर्शनयः
फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजयाह वीर्य-
वान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्याणि गम्यतामित्युवाच तान् ।
गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छृङ्खलपिपु । अमात्रान्
सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै
स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि
सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादात्-
मेच्छत । विधिना सम्ययुक्तो वै ब्रूयिवाक्येन तेन त्व ।
यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवामभक्षयत् स्वयम् । ततो भव-
यतस्तस्य फलात् क्षमिरभूदणुः । हृषिकः कृष्णवदन-
स्ताम्रवर्णोऽथ शौनक । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवा-
निदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादय न मे
भयम् । सत्यवागस्तु स मुनिः क्षमिमां दशतामयम् ।
तच्चको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैव-
मन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स
राजेन्द्रो श्रीवायां संनिवेश्य ह । क्षमिकं प्राहसत् त्वं
सुमूर्धुर्नृपचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तच्चकेणान्वेष्टत ।
तस्मात् फलाद्विनिष्कन्य यद्वाचो विनिवेदितम् । वेद-
यित्वा च वेगेन विनय्य च महास्ननम् । अदशत् पृथि-
वीपालं तच्चकः पद्मेश्वरः" अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम्
"मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेघगते रवौ । क्षति-
रोधान्वितस्तस्य तच्चकः किं करिष्यति" ति० त० ।
तच्चकनागशब्दस्य सखा खाण्डववनवासी खञ्जु-
नेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्कृत्वा
"निवृत्तेष्वथ देवेषु वायुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं स-
माभाष्य महागम्भीरनिस्सना । न ते सखा स निहन्-
स्तच्चको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरक्षेत्
गतो ह्यसौ" भा० आ० २२८ अ० । ५ काशादितच्चककृ-
माते ति० ।

तच्चकीय तिम्रत्वा अत्यन्त नडा० छ-कुक् च । तच्चवि-
गिष्टे तस्मिन् भवः अण् विल्लकां छमत्वा लुक्
न कुको लुक् । ताच्चक तत् भवे तिम्र ।

तच्चण न० तच्च भावे-ल्युट् । (चाचा) (छोला) व्यापारे
“तच्चणं दारुण्यकाश्यां गोवातफत्तसम्भुवाम्” या०
“दारवाणाञ्च तच्चणम्” मनुः ।

तच्चणी स्त्री तच्चतेऽनया तच्च-करणे ल्युट् ङीप् । वाश्याम्
(वाडस) काष्ठतच्चणसाधने अस्त्रभेदे शब्दर० ।

तच्चन् पु० तच्च-कनिन् । शतरि, वड्कौ, “आग्नेन
तच्छा भिषजेश तच्चणम्” साधः । “तच्चोभयथा”
शा० सू० । श्विचकर्मणि, च अमरः । शचितानञ्चत्वे
तस्य त्वटृदेयताकत्वात् नयात्वम् । तच्चणकर्तृभावे तिम्र
स्त्रियां ङीप् उपधातोपे तच्छो । ततः शिवा० अपत्ये
अण् वलनत्वादुपधातोपः । ताच्छ तच्छोऽपत्ये पुंस्त्री ।

तच्चशिला स्त्री भरतपुत्रतच्चन्दपस्य राजधान्यां तच्चशिला-
नगरी अभिजनोऽस्य तच्चशि० अञ् । ताच्चशिल पितृ-
दिक्रमेण तच्चगवांसिनि तिम्रतच्चशिलाया अदूरभवादिः
वरणा० चतुरर्थ्या० अजो लुक् । तच्चशिला तच्चगर्था
अदूरभवादौ व० व० । अनद्यान्तु चतुरर्थ्या० मध्वा०
मत्तप् मस्य यः । तच्चशिलायत् तत्पुत्रस्यादूरभवादौ
नदीभिर्दे देशादौ तिम्र स्त्रियां ङीप् ।

तच्चशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहितान् प्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० छ० उक्ते शब्दगणे स च गणः “तच्चशिला
वत्सोद्धरण कैर्मेदुरक प्यामणी छगल क्रौटुकर्ण सिंहकर्ण
संकुचित किन्नर काण्डहार पर्वत अवसान वर्धर कंस” ।

तग स्त्रलने कम्पे च अक० गतौ सक० भ्वा० सक० सेट्
इति । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गतः ।

तगण पु० छन्दोऽन्यप्रसिद्धे अललुचुके आदिरुद्रयके
विषण्णात्मके गणभेदे । “सोऽल्लगुरुः कथितोऽल्ललुचुक्तः”
छन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः गृ-अच् । (टगर) इति शब्दे
शब्दर० । शमदनवत्ते राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्ड-
तगर) ख्याते, शब्दे न० रत्नमा०, तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये
न० । “काळानुसार्य” तगरं कठिनं लघु तन्मत्तम् ।
अपि पिण्डतगरं दण्डहृत्ति च वहेणम् । तगरद्वयवृणं
स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्रुतम् । विषापसारमूर्द्धाचिरो
गदोष्ठवयापहम्” भावप्र० “प्रियङ्गुचन्दनाभ्यःश्च विल्लेन
तगरेण च” भा० अतु० १०४ अ० । “तुल्यैः पत-

तुरस्त्रवालतगोगन्धः खरोदीपनः” इ० सू० ७७ अ० ।
तगरं पण्यमस्य लसरा० ठन् । तगरिक तद्वन्धद्रव्य-
विक्रेतारि तिम्र । ४आडल्लकवत्ते राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमस्यत्वं गन्धद्रव्ये
ठन् । नन्द्यावत्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदः पादेऽमूलेऽस्याः जाति-
त्वात् ङीप् । तगरवत्ते शब्दार्थचि० ।

तङ्ग पु० तकि-भावे अच् । शङ्क्रेण जीवने श्रियचिद्धे
शताये ४भये भरतः । कर्मणि-घञ् । परिधानवसने
रमानायः ।

तङ्गन न० तकि-भावे ल्युट् । लङ्क्रेण जीवने ।

तच्छील तिम्र तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया
प्रवर्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् ।
ताच्छीलिक तच्छीलार्थे पा० विहितप्रत्यये । “आ को स-
च्छीलतद्वर्तमानाधुकारिषु” पा० ।

तज्ज तिम्र ततो जायते जन-ड । तज्जात् जाते ।

तज्जलान् तिम्र ततो जायते जन-ड तस्मिन् लीयते लो-ड
तेनानिति अन्-विच् द्वन्द्वात् पूर्व श्रुतस्य तच्छब्दस्य
प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्त्यन्ततयान्वयः । तज्जालान्ते
तस्मिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म
तज्जलानिति शान्त उपसीत” छा० उ० । तज्जलान्,
तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेति” शाङ्करभा० ।

तज्जी स्त्री तं निन्दितं जवते जु-क्तिप् गौरा० ङीप् ।
हिङ्गुपत्रां राजनि० । [टोत् । तताट तेतत्तः । तटम् ।

तट उच्छ्राये भ्वा० पर० सक० सेट् । तटति अताटोत् अत-
तट आहतौ चु० उभ० सक० सेट् । ताटयति-ते अतीततट् त ।

तट तिम्र तट-अच् । शङ्क्रे नद्यादेकीरे अमरः । तीरभूमेच
नद्याः प्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । “सिन्धोः कोटा-
वोष इव प्रवृद्धः” कुमा० । स्त्रियां ङीप् । “माचञ्चल
श्लुशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा” सा० द० । शब्दचि०
न० मेदि० । “निःशेषव्युत्तचन्दनं स्तनतटं निर्द्वेष्टरागो-
ऽधरः” सा० द० । स्तनः तटमिव उप० सू० । शिवे
पु० तस्य सर्वोच्छ्रितत्वात् तथात्वम् “नमस्तथाय तस्याय
तटानां पतये नमः” भा० शा० २८१ अ० । उच्छ्रिते तिम्र ।

तटग पु० तडागतृष्टयो० तडागे द्विरूपको० ।

तटस्थ तिम्र तटे समीपे तिष्ठति स्या-क । समीपस्य
श्वादिगतिवादिभावानापक्षे उदासीने च “तटस्थः शङ्कते”
जागदीशदादौ भूरिप्रयोगः । श्लेषविशेषे यावत्तत्त्व-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्तके विशेषणं यथा
पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रलये च
लक्ष्यस्थितावपि तत्काले गन्धस्थानवस्थानात् तथात्वम् ।
यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिकम् तस्य प्रलयादौ
लक्ष्यकाले अन्वयस्थानात् तथात्वम् । “स्वरूपं तटस्थं
द्विधा लक्षणाभ्याम् । स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात् ।
यथा काकवन्नो गृहाः खं विचक्षुः” वेदान्तकाः ।

वेदा० प० अस्य विवर्तित्यथा

“तल लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षण-
ञ्चेति । तल स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । नतु स्वस्य
स्वरूपत्वभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वामेक्षया
धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तं विवरणे
“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः अपृ-
थक्त्वेऽपि चेतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति” । तटस्थ-
लक्षणं नाम यावत्तज्ज्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्याव-
र्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम् । महाप्रलये
परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धभावात् । प्रकृते
च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अतः जगत्प्रदेन कार्यजातं
विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नाति-
व्याप्तिः । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानवि-
कीर्षाक्षतिमत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानसद्भावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ।
तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते” इत्यादिश्रुतिर्मानम् ।
तादृशचिकीर्षासद्भावे च “सोऽकाशयत वक्तुं स्यां प्रजायेयेति”
श्रुतिर्मानम् । तादृशगतौ च “तन्मनोऽक्षरुतेत्यादि” वाक्यम् ।
ज्ञानेच्छाक्षतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम्
अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः । अतएव जन्मस्थितिभ्रंसा-
नामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः । एवञ्च लक्षणानि नव
सम्पदान्ते । ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत्
प्रयन्त्यसि संविशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम् । यद्वा निखिल-
जगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । उपादानत्वञ्च जग-
दध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानसायाधि-
ष्ठानत्वं वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं
यदयमात्मा सञ्चासञ्चाभवत् वक्तुं स्यां प्रजायेयेत्यादि” श्रुतिषु
ब्रह्मप्रपञ्चयोक्तादात्म्यव्यपदेशः” तटस्थिते लि० । [शब्दर०]

तटाक ५० तट-वा० आकन् । तडाने पद्मादियुक्तसरसि

तटाघात ५० तटे आघातः । दृष्टादिभिः शृङ्गादिभिर्भूमा-
गोत्खननरूपवप्रकीडायाम् शब्दार्थवः । “अभ्यर्हन्ति
तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः” कुमा० । “कैलाश-
तटाघातधातुधूलिपटलनिव हरदृषभम्” काद० ।

तटिनी स्त्री तटमन्थस्या इति ङीप् । नद्याम् अमरः ।
तट ५० तटमुच्छ्रायमर्हति यत् । शिवे “नमस्तटाय तस्याय”
भा० शा० २८६ अ० शिवसहस्रनाम ।

तड दीप्तौ व्यक० व्याहृतौ सक० चु० उभ० सेट् । ताडयति
ते अतितडत् त । “लाजयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि
ताडयेत्” चाणक्यः “शिष्टार्थं ताडयेत्ततः” मनुः
ताडना । ताडनम् ताडितः । “श्रोतुर्वितन्नीरिव ताड-
साना” कुमा० । “दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ” वेणीसं० ।

तड व्याहृतौ भा० व्यात्म० सक० सेट् इदित् । तण्डते अत-
ण्डित । ततण्डे ।

तडाक ५० तड-व्याहृतौ पिनाकादयश्च उणा० आक ।
१तडागे । तड-दीप्तौ आक । २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद० ।

तडाग ५० जलैराहन्यते तड-आघाते “तडागादयश्च”
उणा० नि० आग १यन्तकूटके शब्दार्थचि० २जलाधारभेदे
पद्माकारे अमरः । अर्द्धचा० प्रशस्तभूमिभागसो वल्लवंत-
सरोपितः । जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रो-
विदाः” शब्दार्थचि० । ३पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये
च यथा “चतुर्विंशानुलो हस्तो धनुस्ततश्चतुस्ततम् ।
शतधन्वनरञ्चैव तावत् पुष्करिणो शुभा । एतत्
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः” नववर्षमानधृतो
यष्टिष्ठः । तडत्वर्गविधिः सत्सु ५०५८ अ० उक्तो यथा
“प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे । एण्डे-
ऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । माशुदकप्रवणे
देशे तडागस्य समीपतः । चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुर्धा
चतुर्हस्त्याम् । तथा षोडशहस्ताः स्यान्मण्डपश्च चतु-
र्हस्तः । वेद्याश्च परितो गतां रत्नमालास्तु मेखलाः । नव
सप्ताथ वा पञ्च नातिरिक्ता न्यात्मज ! । वितस्तिमाला
लोनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता । गतांचतस्रः शलाः
स्युस्तिपर्वोऽङ्कितमेखलाः । सर्वतस्तु सवर्णाः (चोकाश-
वर्णाः) स्युः पताका ध्वजसंयुताः । अश्वत्थोदम्बरद्वज-
वटशाखाकृतानि तु । मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि
काश्येत् । शुभाक्षलाष्ट होतासो हारपाशा क्षबाह
वै । अष्टौ तु जापकाः काव्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
सर्वलक्षणसम्पूणो मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः । जलभीर-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्विजोत्तमः । प्रतिगच्छेत् कलशं
यज्ञोपकरणानि च । व्यजनश्चामरे शुभे ताम्रपात्रे
सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्णाः सुचरवः प्रतिदेयतम् ।
आचार्यः प्रक्षिपेद्भुजामुमन्त्रं विचक्षणः । तत्ररत्नि-
मात्रो यूपः स्यात् क्षीरहृत्विनिर्मितः । यजमानप्रमाणो
वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालङ्कारिणः कात्याः
पञ्चविंशती चत्विजः । कुण्डलानि च हेमानि केयूर-
कटकानि च । अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विवि-
धानि च । पूजयेत् समं सर्वान् आचार्यं द्विगुणैः पुनः ।
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्ण्यं कूर्म-
मकरौ राजतौ मत्स्यद्वन्द्वौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूका
वायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्वमादावेव विशा-
म्भते । शुक्लाम्ब्याम्बरधरः सर्वेष्वधुदकैस्ततः । संपूर्णैः
कक्षसैस्तत्र स्तपितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्न्यः
पुत्रपौत्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्याग-
मण्डपम् । ततो मङ्गलगच्छेन भेरीणां निष्पन्नेन च ।
अङ्गसा मण्डनं कुर्यात् पञ्चयणेन तत्त्ववित् । षोडशा-
रन्तश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् । चतुरस्रञ्च परितो दत्तं
मध्ये सुशोभनम् । वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा मङ्गलान्
लोकपतीकृतः । सन्ध्यासेनान्ततः सर्वान् प्रतिदिक्षु विच-
क्षणः । कूर्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः ।
ब्रह्माण्डं शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विना-
यकञ्च विन्ध्यस्य कमलामन्त्रिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व-
लोकानां भूतप्राप्तं न्यसेत्ततः । पुष्पमक्षफलैर्युक्तमेवं
कृत्वाधिवासनम् । कुम्भान् सजलगर्भान्छान् वासोभिः
परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः ।
पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचौ
पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदौ । सामगौ पश्चिमे
तद्दुत्तरेण त्वथर्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान
उपाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद् हौतविकान्
पुनरेव तु । उत्कटान् मन्त्रजापेन तिरध्वमिति जाप-
कान् । एवमादिष्ट्य तान् सर्वान् ययुज्याग्निं स मन्त्र-
वित् । जुहुयाद्धारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधस्तथा ।
अतिगन्धसाय हौतव्यं वारुणैरेव सर्वतः । महेभ्यो
विधिवद् कृत्वा तथेन्द्रावेक्षराय च । मरुद्भ्यो लोक-
पात्रेभ्यो विधिवद्विचक्षण्ये । रात्रिचक्रञ्च रौद्रञ्च पाव-
मानं समङ्गञ्चम् । जपेयुः पौरुषं स्रक्तं पूर्वतो बह्वृचाः
पृथक् । प्राक् रौद्रञ्च सौम्यं च कृष्णण्डं जातवेदसम् ।

सौरस्रक्तं जपेन्मन्त्रं दक्षिणेन यजुर्विदः । वैराज्यं
पौरुषं स्रक्तं सौपर्ण्यं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्च नि-
धनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च । वामदेव्यं दृष्टुसाम
रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोमं
वयसस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वार-
माश्रिताः । अथर्वणश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
जपेयुर्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्वोदुरभितो
रामावेवं कृत्वाधिवासनम् । गजाश्चरय्यावल्भीकान्
सङ्गमाङ्गदगोकुलात् । ऋदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेत्त्व-
रास्तथा । रोचनाञ्च ससिद्धार्थां गन्धं युग्गुलुमेव
च । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्ग(पञ्चय) समन्वितम् ।
प्रत्येकन्तु मङ्गलमन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामति-
वाह्य विधियुक्तेन कर्मणा । ततः प्रभाते विमले
सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्टिश्च
वा पुनः । पञ्चाशद्वाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ ।
ततः सांवत्सरप्रोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च
गान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा
जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय
विशाम्भते । पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादीन्सर्वैः सर्वशः । धृतां चतु-
र्विधैर्विप्रैर्वेदेवेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोपेतां दध्य-
क्षतसमन्विताम् । उत्तराभिसुखीं धेतुं जलमध्ये तु
तारयेत् । आथर्वणेन स्नातां पुनर्गामेतिथयेति च ।
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षिप्वागत्य च मण्डपम् । पूज-
यित्वा सरस्तत्र बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि
हौतव्यं चत्वारि सुनिसत्तमाः । चतुर्थीकर्म कर्त्तव्यं
देया तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशार्दूल ! वरुण-
क्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि
च । अतिगन्धस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः ।
हेमपात्रेभ्यः शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सहस्रं
विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति
पञ्चाशद्वाथ विंशतिः । एवमेव पुराणेषु तद्वागविधि-
रुच्यते । कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ।
एष एव विधिर्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः
स्यात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अथन्वशक्तावर्जैर्न विधि-
र्दृष्टः स्वयम्भुवा । अल्पेष्वेकात्मिवत् कृत्वा वित्तशाला-
द्वते नृणाम् । प्राष्टकात्रे स्थिते तोये हविर्देमफलं
चतम् । अर्त्तकात्रे स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम् । वाजपेयातिरात्राभ्यां क्षेमन्ते शिशिरे स्थितम् ।
अश्वमेधसमं ग्राह वसन्तसमये स्थितम् । अश्वेऽपि तत्
स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्टम् । एतान् महाराज !
विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः । स याति
रुद्रालयाभाशु पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ।
अनेकलोकान् समहस्तपादीन् भुङ्क्ता परार्द्धदयमङ्गनाभिः ।
सहैव विष्णोः परममदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन
भूयः” ।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि सु० चि० पी० उक्तं यथा
“मितार्कप्रभुववासवाम्बुपमघातोयान्यपुष्यन्दुभिः पापै-
र्हर्निवलेस्तनौ सुरशुरौ ज्ञे वा भृगो खे विधौ । आप्ये
सर्वजलाशयस्य खननम्” सु० चि० ।

“मितोऽसुराधा अर्को हस्तः भुवं रोहिण्युत्तरात्रयं
वासवं धनिष्ठा अम्बुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढा
अन्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्हृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः
सर्वेषां जलाशयानां वापीकूतङ्गागनान्नां तोयाधाराणां
खननं शुभसक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे “आप्याम्बुपान्य
पिहमित्वंसूत्तरार्ककेन्द्रीज्यभेदु खननं सलिलान्नयाणा-
मिति” । कः ब्रह्मा तद्देवताकत्वेनाभेदात् रोहिणी ।
अथ जलाशयखनने लग्नविचारः पापैः पापखगैर्वल-
रहितैः सङ्गैः, तनौ लग्ने सुरशुरौ दृष्टस्यौ ज्ञे बुधे
स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगौ शुक्रे, आप्ये
जलचरराशौ विधौ सति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च
रत्नमालायाम् “लग्ने जीवे ज्ञेऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः
शुक्रे चापि मेदूरण्ये । आप्ये चन्द्रे सर्वतोयान्नयाणा-
मारम्भाः स्युः सिद्धये निर्विकल्पम्” । कश्यपेनाप्युक्तम्
“शुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ । आप्यभे
जलकार्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः” इति । दीपिका-
यान्तु विशेषः “पुष्ये मितकरोत्तरस्वरूपब्रह्माम्बुपि-
त्रेन्दुभिः शक्तेऽर्के शुभवारयोगतिथिषु क्रूरैश्चवीर्ये” पु
च । पुष्टेन्दोः जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये
प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदोजीवेन्दुपुत्रोदये । स्वं ध-
निष्ठा । अन्ये तु वापीकूतङ्गागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं
भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र वापीखननमाह
अज्ञोच्चयः “स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ ।
रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते” । कूटारम्भमाह
श्रीपतिः “हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च सैत्रं पितृ-
क्षीणि चैवोत्तराणि । प्राजापत्यञ्चापि नक्षत्रमाहुः कृपा

रम्भे अष्टमाद्या सुनीन्द्राः” । तद्भागारम्भमाह वसिष्ठः
“मैत्रेन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेन्द्रशरीश्वरवारिभेदु ।
प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन्द्रशक्यारम्भम्” ।
अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तद्भाग-
रम्भार्थमिदं वचनमवसीयते वल्लभचनमाश्रयाभिप्रायेण
सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूतङ्गागनचलेषु
सदृशनक्षत्राणां वा वशिष्ठानां मेलने तयोदश नक्षत्राणि
भवन्ति तत्र संक्षेपेण कालेन व्यवहारतत्त्वकतां सर्वजला-
शयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयत्वसाध्यादेतानि
तयोदश भान्युक्तानि तान्येव च अन्यत्वेनोक्तानि । तत्र
वापीकूपतद्भागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वशि-
ष्ठेनोक्तं “शशाङ्कतोयेशकरार्थमित्थं वाम्बुपितृषु वष-
ट् रेवतीषु । उद्यानवायादितद्भागकूपकार्याणि विश्रान्ति
जलं भुवं स्यात्” । तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तार्थे
प्रारम्भणपदोपादानाच्च नूतनखननविषयमिति पुनरुक्ति
परिहारः” पी० धा० ।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७१ प्रष्टादावुक्तम् । अत्र
राजसाम्बुखनिषेधः सु० चि० पी० उक्तो यथा “देवान्ये
गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः ।
मीनार्कसिंहाकर्कटगार्कतस्त्रिभे खाते सखात् प्रवर्तिद्
शुभा भवेत्” । सु० चि० ।

“देवालये इति । अत्र यथासङ्गं सम्बन्धः । देवा-
लयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्वस्थिते स्युः
ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्यादिषु
राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेघदृष्टराश्वस्थिते स्युः
राहोर्मुखम् ऐशान्याम् । मिथुनकर्कटसिंहराश्वस्थिते
स्युः वायव्यां राजसुखम् । कन्यातुलादृष्टिकस्ये स्युः
नैर्ऋत्यां राजसुखम् । धनुर्मकरकुम्भराश्वस्थिते स्युः
आग्नेयां राहोर्मुखम् इत्यर्थः । एवं गृहप्रारम्भेऽपि सिं-
हार्कतस्त्रिराश्वस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राजसु-
खम् । दृष्टिकादित्ये वायव्यां कुम्भादित्ये नैर्ऋत्याम् ।
दृष्टादित्ये आग्नेयां राजसुखं स्यात् । जलाशयारम्भे-
ऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्वस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां
राजसुखं स्यात् । जेष्टादितः त्रिभिर्वायव्यम् । कर्कादि-
तस्त्रिभिर्नैऋत्याम् । तुलादितस्त्रिभिः आग्नेयां राज-
सुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह खात इति । देवालया-
दिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राजसुखा-
क्रान्तिदिशः सक्तायात् प्रवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवानयविप्रये मीनादितिराशिस्थितस्त्वयत्वेन ऐशान्यां
राजसुखम् । तत्पृष्ठविदिक् आग्नेयी तस्यां प्रथम-
खातपारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशित्वस्थे
स्त्वयै राजसुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगैशानी तस्यां
खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ
अपि राजसुखं कस्यां दिश्यस्ति इत्यवधार्य तत्-
पृष्ठविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः ।
सर्पेण विदिक् व्याप्ता । यथा । ऐशान्यां सुखम् ।
वायव्यामुदरम् । नैर्ऋत्यां पुच्छम् आग्नेयां पृष्ठम् ।
अतः खाते आग्नेयी सत्यक् । एवमन्यत्राप्युहनीयम्
यदाह विश्वकर्मा “ईशानतः सर्पति कालसर्पौ विहाय
सृष्टिं गणयेद्विदिक्षुः । शेषस्य वास्तोर्मुखमध्यपुच्छं
त्रयं परित्यज्य खनेत्तुर्थम्” इति । ज्योतिषिन्नामणौ
“दृषाकादितिकं वेद्यां सिंहादि गणयेदुष्टहे । देवालये
च मीनादि तडागे मकरादिषु” । तदारम्भतदुत्सर्गौ च
समयागुहौ न कार्यौ कालागुहिशब्दे तत्प्रमाणं द-
श्यम् “एतेनाखानि शाखानवनिवह हरित्यर्णपूर्णद्रुमाली
व्यालीहोपान्तशालव्यथपथिकडशां दत्तरागस्तडागः” नैप्र०
तडाघात पु० “उच्चैः करिकराक्षमे तडाघातं विदुर्बुधाः”
इत्युक्ते तडाघाते वप्रक्रीडायाम् शब्दकलद्रुमः ।
तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तडाघातमित्येव पाठः तड्हेति पाठः
लिपिकरप्रमादकृतः । [वि० ।
तडि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । आघाते २तत्कर्त्तरि
तडित् स्त्री ताडयत्यभ्रम् चुरा० तड-इति नि० ह्रस्वः ।
विद्युति अमरः । “जनदास्तडित्तु लितकालकात्त-
स्त्रराः” “घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव” भावः ।
“योगस्तडित्तोयदयोरियास्तु” रघुः ।
तडित्सम्भवादिस्तु “सुजलजलधिमध्ये वाङ्मोऽग्निः
स्थितोऽस्मात् सन्निभभरनिमग्नादुत्थिता धूममालाः ।
वियति पयननीताः सर्वतस्ता द्रवन्ति द्युमणिकि-
रणदीप्ताविद्युत्तत्तत्स्फुलिङ्गाः” । “अकस्माद्देवतैजः
पार्थिवंशकमिच्छितम् । वात्यावदुभ्रमदाघाते प्रतिजूला-
सकूचयोः । वायुस्तत् पतति प्रायो ह्यत्रकालप्राज्य-
वर्षणे । यतः प्राद्विभ नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तत्
त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तडिदुत्थितम् । ततो निर्भे-
रदाहैव भूमिस्थैरनुभूयते” सि० शि० टीका । २चान्तिके
निघण्टुः ३हिंसायां निघण्टुः “तडित् आखण्डनेत्यु-
पक्रमे “त्रयस्त्रिंशत्तद्वधकर्माणाः” इति तदुक्तेः

तडित्प्रभा स्त्री तडितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुच-
माहभेदे । “केशयन्त्री त्रुटिनामा क्रोशनाऽय तडित्-
प्रभा” भा० शल्ल० ४७अ० कुमारानुचरमाहगण्योक्तौ ।
२तडित्तुल्यदीप्तिर्युते लि० ।
तडित्वत् पु० तडित् विद्यतेऽस्य सतृप् मस्य यः तान्तत्वेन
अपदान्त्यात् न तस्य दः । १मेघे “चलिताचन-
वर्षमाणा गम्भीरविराविणस्तडित्वन्तः” छ० स० २० अ०
२सुक्तके च अमरः । २तडिद्विशिष्टे लि० स्त्रियां ङोप्
“समुदितन्निचयेन तडित्वतीम् । लघयता शरदम्बुदस-
हतिम्” किरा० ।
तडिर्गर्भ पु० तडितो गर्भेऽस्य । मेघे “तडिर्गर्भं ऋतवः
समुद्राः” श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।
तडिन्मय लि तडिदात्मकः तडित्+मयट् । तडित्स्वरूपे
“तडिन्मयैरन्निपितैर्विलोचनैः” कुमा० ।
तण्ड पु० तडि-अच् । १अभिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा०
यङ् । तण्डु तण्डोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् ।
तण्डुप्रायन तदीये यून्त्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्डुशब्दस्य
वतण्डुशब्देन समं द्वन्द्वे कीर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृति-
स्तरः । भावे अ । २आहतौ स्त्री ।
तण्डुक पुंस्त्री० तडि-एवल् । १खञ्जने, स्त्रियां ङोप् । २फेने,
२समासप्राये वाक्ये, ४गृहदारुणि, ५तत्स्वरूपे च न०
मेदि० इमायावञ्छले, उपघातके लि० परिष्कारे पुंन०
शब्दार्थवि० ।
तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० आह०
१५ अ० । “अपिरासीत् कते तात ! नण्डिरित्येव विद्युतः
दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोभू-
ज्ज्जनेन तस्योदकं निशामय” इत्यादिका । महादेववराञ्च
तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिनशाखाभेदे कल्पसूत्रकट-
तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा “अक्षयचाव्ययस्यैव भविता
दम्भवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसम-
न्वितः । ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव ।
अत्प्रसादादुद्दिज्यते ! भविष्यति न संशयः” “सूत्रकर्त्ता
ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्त्तेति”
नीलकण्ठः । [नन्दिनौ नन्दिकेश्वरः] मन्त्रिनायकतजोषः ।
तण्डु पु० शिवद्वारपालभेदे नन्दिकेश्वरे “नन्दी भृङ्गरित्तण्डु
तण्डुरीण पु० तण्डा+अस्यर्थे उरश्च तत्र भवः ख ।
१कोटमात्रे २वर्वरे लि० तण्डुले भवः ख रस्य लः ।
३तण्डुलोदके न० मेदि० ।

तण्डुल पुं० तडि-उलच् । निस्तुपधान्ये । “शस्य-
क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतृषं धान्यक्षयते । निस्तुपक्षण्डुलः
प्रोक्तः खिन्नमक्षसदाहृतम्” आ०त० । “शालितण्डु-
लप्रस्थस्य कुर्यादक्षं सुसंस्कृतम् । सूखीय चरुकं
दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः । यावन्तस्तण्डुलास्तस्मि-
न्नेवेद्ये परिसंख्यया । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके
महीयते” ति० त० । “तण्डुलो मेहं जन्तुघ्नः स नय-
स्त्वतिदुर्जरः” । वैद्य० “अष्टसु तण्डुलो रुचो सुगन्धिः
कफनाशनः । पित्तकारी स विज्ञेयः” राजव० । तस्य
क्षणशब्देन सभा० राजद० पूर्वनि० । हीरकस्य २मानभेदे
“सितसर्पपादकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या”
ह० स० ८० अ० ।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा । दिव्यभेदे तद्विधानं
वीरमि० उक्तं यथा पितामहः

“तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विविक्कणचोदितम् । चोख्ये
त तण्डुला देया नान्यत्वेति विनिश्चयः” इति । चोख्य-
ग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् “तदर्थार्थस्य तण्डुलाः” इति
स्मनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात् । पूर्वोद्युत्कर्त्तव्यं तत्
एवाह “तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेनीयस्य
कस्यचित् । मृगमये भाजने कृत्वा आदित्यस्यापतः
शुचिः । ज्ञानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः” इति । शुचिः
प्राङ्विपाकः सूर्यस्थाने घर्मावाहनादिहोमानं सर्व-
दिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यज्ञानोदकेन शुक्लान्
शालितण्डुलानाम्नाय्य रात्रावेव कृत्वा तथैव प्रातःकाल-
पर्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः । ज्ञानोदकं देवताया इत्याह
कात्यायनः “देवताज्ञानपानीयं दिग्धतण्डुलसंख्ये”
इति । प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह “प्रभाते कारिणे
देया आदित्याभिसुखाय त्विति” । कारिणे शोभ्याय ।
देयाः तण्डुला इत्यनुपङ्गः । भक्षणञ्च सोपवासेन सूर्यार्-
लयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह बृहस्पतिः “सोपवासः
सूर्यगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति” । शोभ्यानुष्ठेय-
मनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः “प्राङ्मुखोपोषितं
ज्ञातं शिरोगोपितपत्रकम् । तण्डुलान् भक्षयित्वा त
पत्रे निगीवयेत्ततः” इति । भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा
हेतुमतोऽपि जनस्य भक्षेरयं प्रयोगः । पत्रे विशेषं स
मुवाह “भुञ्ज्यैव त नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति” ।
शुद्धपुष्ट्यवधारणोपायं स एवाह “शोणितं दृश्यते यस्य

हनुक्तालु च शीर्यते । गालञ्च कम्पते यस्य तमगुदं
विनिर्दिशेत्” इति । बृहस्पतिरपि “शुद्धः स्याच्छु-
क्लनिगीवी रक्तमिश्रे त दोगभागिति” । कात्यायनोऽपि
“शुक्लनिगीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति” ।
“अपोग्निरुदकञ्चैव विषह्मोपस्तथैव च । तण्डुलाश्चैव
दिव्यानि सप्तमस्तप्तमापकः ।” इति पितामहकृतिः ।
“तण्डुलाश्चैव कोपस्य शङ्काश्चैव न संशयः” इति
मिताक्षराष्टतस्तुतिः ।

तण्डुला स्त्री ताडि-उलच् नि० हट् ह्रस्व । २महासम-
झायाम् २विडङ्गे च राजनि० । ३तण्डुलीयशाके यव-
तिक्तायां स्त्री ४शशाण्डुल्याम् स्त्री राजनि० गौरा० ह्रीष् ।

तण्डुलाम्बु न० तण्डुलच्छालितमम्बु-शा० त० । तण्डुल-
च्छालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र ।
“जलमष्टशुणं दत्त्वा दत्त्वा पत्रं कण्डितण्डुलात् । भाव-
यित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्माणि” वैद्यकपरिभाषा ।

तण्डुलिकाश्रम पु० न० तीर्थभेदे जम्बूमागंदापठत्य गच्छे-
त्तण्डुलिकाश्रमम् । न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च
गच्छति” भा० व० ८२ अ० । तण्डुलिकाश्रममिति तीर्थ-
पाठः काचित् कः, स च लिपिकरप्रमादजन इत्यन्ये ।
तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+प्रपो० यलोपः । तण्डुलीयक
शाके शब्दरत्ना० ।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तद्वक्षणाय हितं क । (सुद्रुनटे)
(चापानटे) १शाकभेदे २विडङ्गे च । स्वार्थे क ।
तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः ।

“तण्डुलीयो मेवनादः केन्द्ररन्तण्डुलेरकः । भाण्डी-
रक्तण्डुलीवीजो विषमश्चात्ममारिषः । तण्डुलीयो
लघुः शीतो रुचः पित्तकफाक्षजित् । सूक्ष्मत्वमनो
रुच्यो दीपनो विषहारकः” । तद्वेदः जलतण्डुलीयं
शास्त्रे कञ्चटमिति प्रासङ्गम् । पानीयतण्डुलीयो
यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम् । कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्ता
निवृहणं लघु” भावप्र० स्वार्थे के कापि अत इत्त्वम् ।
तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि० । तण्डुलीवीजो-
ऽप्युक्तशाके पु० भावप्र० ।

तण्डुलु पु० तण्डुल+प्रपो० । विडङ्गे शब्दर० । [हेमच० ।
तण्डुलेर पु० तण्डुल+स्वार्थे वा० ढ्र । तण्डुलीयकशाके
तण्डुलीय तण्डुलात् तच्छालनादुत्तिष्ठति उट्+स्था-क ।
(चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि० । तण्डुलाम्बुः
शब्दे दृश्यम् ।

तच्छुल्लोघ पु० तच्छुल्लानामोघ इव । (वेडवाँस) श्वेदवंशे
शब्दच० ६३० । २तच्छुल्लसमुदाये च । [परीतत् सुगंध० ।
तत् त्वि० तन+क्तिप् अन्यलोपे लृक् । विस्तारके अमरः ।
तत न० तन-क्त । शीष्णादिवाद्यो अमरः २विस्तारिते
श्व्याप्ते च त्वि० । ४वायौ पु० अदि० । भावे क्त ।
५विस्तारे इत्यनेन च न० । तन्यते अन्वयोऽस्मात् तन-
नाम्नि अपादाने कर्मणि वा क्त तक् वा । ऽपितरि एष्व
च पु० । “कारुरहं ततो भिपक्” ऋ० ८।१२।३ तत इति
सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः
पुत्रो वा” भा० इमाश्चमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य
नाम पितृवां पुत्रस्य वा” निरु० । “सततवृषभक्षीनं
मिद्वकीकृत्य षड्जम्” भाषः । “सततं वीणादिवाद्य
सहितम्” म० । “सहोवाच पितरं तत ! कस्यै मां
दास्यसीति” कटो० । “हे तत ! हे तात !” भा० “यस्य
निश्चितं वेदा येम सर्वमिदं ततम्” भाषवः । ततं
विस्तारितं व्याप्तं वेत्यर्थः ।

सतनुष्टि पु० ततं धर्मसन्नतिं नुदति षट् कामयते कामान्
वा नुद-डु वश-क्तिच् कर्म० शक० । धर्मसन्नतिनोदकधर्म-
सन्नतिष्ठासुक्ते । “अपाप शक्रस्तुतनुष्टिमूहति” ऋ०
५।३।१ ततं धर्मसन्नतिं नुदति षट् कामयते कामान्
ततनुष्टिः” भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा “शक्र-
क्षितनिषु धर्मसन्नानादपेतमलङ्करणम् ६।१८ । तेन
२तदर्थे च । [कदल्याम् शब्दच० ।

ततपत्नी स्त्री ततं पत्नं यस्याः जातित्वात् ङीष् ।
ततम त्वि० तेषां मध्ये एकस्य निर्धारणे तद्+ङमच् ।
तेषां मध्ये निर्धारिते एकस्मिन् “एतमेव पुरुषं
ततममपश्यत्” ऐत० ७० । [मध्ये निर्धारिते एकस्मिन् ।

ततर त्वि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्धारणे तद्+ङतरच् । तयो-
स्तस्य अर्थः तद्+सार्धविभक्तिस्तसि ल् । तस्मादित्याद्यर्थे
“ततस्तस्या विनियन्तुमन्मत्ताः” भाषः । प्रथमार्थे ततो
भवान् । द्वितीयांशे तत्तभवन्तम् । सप्तम्यर्थे ततस्तस्या
द्वितीयांशे “यतोयतः षट्चरणोऽभियर्त्तते ततस्ततः
प्रेरितवासलोचना” शकु० । हेतुभूतयो र्द्वयोर्मध्ये एक-
स्यातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विग्रहोक्तार्थे हेतु-
भूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आसु तमप् च ततस्त-
साम् विग्रहोक्तार्थे अर्थः । [विनियन्तुमन्मत्ताः” भाषः ।

ततस्य त्वि० ततस्तत्तत् भवः ल्यप् । तत्त भवे “ततस्ततस्तस्या
ततामह पु० ततस्य पितुः पिता “पितरि डामहः” इत्यत्र

पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे “अस्माकं
तावकानमवनतानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानवद्
हृदयनिगडानाम्” भाग० ६।८।१८ कचित् पुस्तके तता-
महेत्यत्र तततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।
तति स्त्री तन-क्तिन् । श्वेयौ हेमच० । २समूहे च ।
“विश्वं क्रियतां वराहततिभिः सुज्ञाक्षतिः पञ्चले” शकु० ।
“विभक्तिं जनयन्नयसुदमपामपायधवला वलाहकततोः”
भाषः । “तत् हेतिततिहेतिश्रान्ता अमात्याः” दशकुमा०
तत् परिमाणं येषां इति । २तत्परिमाणे त्वि० व० व०
अयञ्च षट्संज्ञकत्वात् त्विप् समः । “श्रान्ताः षट्” इति च
पा० तस्य षट्संज्ञा विहिता “षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्म-
दस्मिन्लब्ध्याः” अमरः । “वज्रगणवत् इति च संख्या”
पा० अस्य संख्याकार्यातिदेशः । ततः जसः शस्य लुक्
तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे
धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अर्थः “तावत्तेजस्ततिधा
वाजिनानि” अथ० १२।२।३।२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+ङट् तिथुडागमः
ङीप् वेदे अवशब्दलोपः । तावतीनां पूरणीभूतस्त्रियाम्
“स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नाव-
स्यकल्पप्रोपासाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १।८।१।५ । यावतिथीं
तावतिथीमिति प्राप्ते आन्दसोऽवशब्दलोपः” भा० ।

तत्तुरि त्वि० त्वर्-ह्रिंसायाम् कि-हित्वं षुपो० । शिंहिके
“सद्यो द्युम्ना तिरते तत्तुरिः” ऋ० ६।६।७ । “तत्तुरि
र्हिंसकः । तृ-कि हित्वं षुपो० । २तारके च “ददुर्भित्ता
वरुणा तत्तुरिम्” ४।२८।२ । “तत्तुरिं तारकम्” मा०
तत्त्वर त्वि० तत् करोति तद्+अहेत्वादावपि क्तः ङः । तत्-
पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले शतदात्वे अमरः ।
२तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । शतकालवृत्तौ त्वि० ।
“युचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिषेधेषु
कल्प्या श्रुतिः । “प्रतिनिधौ तत्कालात्” कात्या० श्रौ०
१।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः
प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव
कालो यो सत्यव्यवस्थाभावः” कर्कः । “प्रायश्चित्तं तत्-
कालम्” कात्या० श्रौ० १।१।२२ ।

तत्कालधी त्वि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अनिष्टादि
निवारणाय भ्रष्टिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।
तत्क्रिय त्वि० वेतनं विना स्तभावतः सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्मकरे अमरः ।
तत्त्वण पु० स चासौ क्षणः कालः । सदोऽर्थं हेमच० ।
“विवक्षितामर्थविदन्तत्त्वणप्रतिसंछृताम्” “आप्तेन तत्त्वणा
भिषज्ये तत्त्वणम्” भाषः “सैकान्ते सुनिकन्याभित्तत्त्वणो
ज्झिततद्वक्तव्यम्” रघुः ।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्लिप् त्वक् ततो भावो वा त्व या
तलोपः । १याथार्थ्ये, २स्वरूपे, ३ब्रह्मणि च अमरः ४अना-
रोपितस्वरूपे, परमात्मनि, “तदिति सर्वनाम सर्वं” च ब्रह्म
तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमाने-
ऽपि तद्वाधाधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं
तत्त्वमिति विवरणकाराः । ५विलिखिते न्यत्ववाद्यादौ,
६चेतसि, ७वस्तुनि, ८साङ्ख्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ
पदार्थेषु त्रिका० । “वेदान्ता वज्रतर्ककर्ममतिप्रस्ताः
परं मायया भाट्टाः कर्मफलाकुला हतधियो ह्येते हि
वैशेषिकाः । अन्ये भेदरता विवादकलहास्ते तत्त्वतो
वञ्चितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावकसूतं धीरः परं
संशयेत्” । ९सत्त्वरजस्तमःसु । तत्र याथार्थ्ये इत्यष्टा-
विंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” रघु० । अतत्त्व-
चिन्तामणिः तत्त्वविवेकः । तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका ।
प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे “तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसाधिगमः”
गो०सू० “कार्यं सोऽपेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च
तत्त्वतः” मनुः । “सतञ्च सङ्गावोऽसतञ्चासङ्गावः । सत्
‘सत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं
भवति । असत् ‘असत्’ इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति” । याज्ञ० प्रस्तायना । प्रकृत्यादिप-
दार्थे । “एवं तत्त्वाभ्यासाच्चास्मि न मे नाङ्गित्य-
परिशेषम्” सां० कौ० । “तत्त्वप्रतिषेधार्थं तत्त्वा-
भ्यासात्” पात० सू० । १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा
इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुन० केचित् । “यस्यापि देवस्य गुणान्
समयांस्तत्त्वांचतुर्विंशतिमाहुरेके” हरिवं० २७६ अ० ।
ब्रह्मणि “वदन्ति तत्त्वत्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दप्रते” भाग० १।१।११
अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे ।
“शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्य”
सां० सू० । सतभेदे पदार्थभेदा यथा
“सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं” शून्यमेव
तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः । पृथिव्यादीनि
अत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः । जीवा

जीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्याहंताः । जीवाकाशधर्माधर्म
पुद्गलास्तिकायाः पञ्चतत्त्वानीत्याहंताकदेशिनः । जीवा
जीवास्त्रयवन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे
आहंताकदेशिनः । सतन्त्रासतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्व-
मिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्याः । चिदचिदी-
श्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशु
पाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः
नकुलीशाचार्याः शैवाश्च । महदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वा-
नीति सांख्याः । ईश्वराधिकानि तानि चेति, शङ्खु-
शतस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः । ब्रह्मैकमेव परमार्थ-
तत्त्वं तदुभिन्नाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो
वेदान्तिनः ।

तत्त्वज्ञान न० इत० । १याथार्थ्यज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च ।
“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदहान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वाद्जल्यवितण्डाहेत्याभासच्छलजातिनिपहस्यानां
तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसाधिगमः” इति गौ० सू० । ३अना-
रोपितवस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदा-
नन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् सृष्टेय आत्मैकः
परमार्थसत्यः सचिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने ।
५यथार्थ्यज्ञाने । यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति
ज्ञानम् असति च शशशङ्कादावसदिति ज्ञानम् ।
“निखिललोकविमोक्षसुखोपायं मननोपायमात्मन-
स्तत्त्वज्ञानमात्मननि” । यथा आत्मा शरीरादिभ्यो
भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति । नैयायिकाः । इतरनिवृत्ति-
पूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति ।
भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादसंश-
यनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्या-
त्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः । परमानन्दावाप्तिरुप-
सोक्तः तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने
तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने महत्तिः स्यात्
इति तदालोचनं मोक्षार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वन्यास पु० तन्त्रोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्त-
न्त्रसारे यथा

“भादिकान्तानयार्थांश्च जीवाद्येकैकशो वदेत् । नमः
परायेत्युच्चार्य ततस्तत्त्वात्मने नमः” इति गौतमीय
यचनात् सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः । यथा सं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः । भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः । एतदुभयं सर्वगात्रे । तथा च गौतमीये “जीवं प्राणं हयश्चोक्ता सर्वाङ्गेऽपि प्रविन्यसेत् । ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयञ्च विन्यसेत्” । वं नमः पराय सतितत्त्वात्मने नमः । फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः । पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः । इति त्वयं हृदि । मं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः । मक्तके । घं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने नमः । सुखे । दं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः । हृदि । धं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः । शुद्धे, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । यं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः । कर्णयोः । ठं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः । त्वचि । डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः । नेत्रयोः । ठं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः । जिह्वायास् । टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः । घ्राणयोः । जं नमः पराय याक्तत्त्वात्मने नमः । वाचि । भं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः । पाणयोः । जं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । लं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः । शुद्धे । चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः । लिङ्गे । लं नमः पराय व्याकाशतत्त्वात्मने नमः । मूर्ध्नि । घं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः । सुखे । गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः । हृदि । खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः । लिङ्गे । कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः । पादयोः । तथा न्यासेऽभिहितः क्रमदीपिकायाम् । “इत्यच्युतीकृततनुर्विदधीत तत्त्वस्यासं मपूर्वकपराक्षरनल्पमेतम् । भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च मत्तन्मसुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेण । सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यसतु मतिमहङ्कारतत्त्वं मनस । कसुखहृदयगुह्याङ्गं प्रव्यथो शब्दपूर्वगुणगणमथ कर्णादिस्थितम् श्रोत्रपूर्वम् । वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि नमेदाकाशपूर्वं गणं मूर्ध्नि हृदये शिवे (लिङ्गे) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि । शं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः । हृदि । ङं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवज्रमण्डलतत्त्वात्मने नमः । हृदि । घं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो मक्तके । यं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो सुखे । लं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्यु-

म्नाय नमो हृदि । वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽनि-
रुद्धाय नमो लिङ्गे । लं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने
नारायणाय नमः । पादयोः । खं नमः पराय कोप-
तत्त्वात्मने ऋसिंहाय नमः सर्वगात्रे । हृत्पुण्डरीक-
तत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा विम्बानि द्विषड्दृक्-
युग्युगदशकलाव्याप्तानीति, । गौतमीये “शं वीजं
हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । हं वीजं सूर्य-
मण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत् । सं वीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं
तत्त्वं प्रविन्यसेत् । रं वीजं वज्रमण्डलतत्त्वं तत्त्वं प्रवि-
न्यसेत् । यं वीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवञ्च मूर्ध्नि ।
यं वीजमथ पुंस्त्वत्सङ्कर्षणमथोसुखे । लं वीजं विश्वतत्त्वं
प्रद्युम्नञ्च हृदि न्यसेत् । वं वीजं निवृत्तितत्त्वं अग्नि-
रुद्धस्यन्यसेत् । लं वीजं सर्वतत्त्वं पादे नारायणं न्यसेत् ।
खं वीजं कोपतत्त्वं ऋसिं सर्वगात्रके । एवं तत्त्वानि
विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत्” अन्येऽपि तत्त्वन्यासाः
श्रीविद्याताराकालीनामपि पूजाङ्गं तन्त्रसारोक्ता दृष्ट्या
तत्त्वरश्मिः ५० तन्त्रोक्ते (स्त्री) वधूमीजे “नादविन्दुसमा-
क्रान्तस्तत्त्वरश्मिसमन्वितः” इत्यस्य व्याख्यायां “तत्त्वरश्मि-
वधूमीजमिति” तन्त्रसां ।

तत्त्वविद् त्रि० तत्त्वं वेत्ति विदुः-किप् । पदार्थानां याथार्थ्यं
ज्ञातरि “तत्त्ववित्तु मङ्गावाहो ! गुणकर्मविभागशः”
गोता । २ परमेष्ठरे ५० “तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जल-
मृत्युजरातिगः” यिष्णुसं । “तत्त्वं स्वरूपं यथाव-
हेतीति तत्त्वविद्” भा० । [हिङ्गुपत्रां शब्दार्थचि० ।

तत्पत्नी स्त्री तन-किप् तत् पत्रमस्याः डीप् ।

तत्पद न० तदिति पदम् । तच्छब्दे “तत्त्वमसि श्वेतकेतो
इत्यादिवाक्यस्य तत्त्वत्वं स आत्मेतित्यादि” श्रुति-
स्यञ्च तत्पदं पाठ्यम् ।

तत्पदलक्ष्यार्थः ५० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादि-
समद्युःप्राप्युपहितधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये चिदेकरस
रूपिणि । [पदाभिधेये ।

तत्पदवाच्यः त्रि० इत० । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदार्थं तत्
तत्पदवाच्यार्थं ५० इत० । तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य
वाच्यार्थं अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादि-
विष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत् त्वयं तन्नायः-
पिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थं भवतीति
व्युत्पादितेऽर्थे ।

तत्पदार्थः ५० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदस्यार्थः । जगत्

कारणे परमात्मनि । “यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्-
पदार्थः स उच्यते” । एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं
त्वंपदार्थो निरूप्यते” वेदान्तशां । तत्पदत्वं पदवाच्य-
योर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि लक्ष्यार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा
विवेकचू न्यरूपि यथा

“तत्त्वम्पदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदी-
त्यम् । श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक् एकत्वमेव प्रति-
पाद्यते सङ्गः । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न याच्योर्निग-
द्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मयोः । खद्योतभानोरिव राज-
भृत्ययोः कृपाश्वराभ्यां परमाणुमेवौ । तयोर्विरो-
धोऽयस्यपाधिकल्पितो न यास्तवः कश्चिदुपाधिरयः ।
ईशस्य माया महदादिकारणं जीवस्य कार्यं शृणु
पञ्चकोपम् । एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यग्निरासे
न परो न जीवः । राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयो-
रपोहे न भटो न राजा । अघात आदेश इति श्रुतिः
स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम् । श्रुतिप्रमाणानु-
सृष्टीतबोधोक्तयोर्निरासः करणीय एवम् । नेदं नेदं
कल्पितत्वाच्च सत्यं रज्जुर्दृष्टा व्यालवत् स्वप्नवच्च । इत्थं
दृश्यं साधु युक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ।
ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसङ्गये ।
नालं जहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तु भयायीत्तिकयैव
भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांश-
मपास्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये विरुद्ध-
धर्मानुभयत्वं हित्वा । संलक्ष्यचिन्मात्रतया सदात्मनो-
रखण्डभावः परिचीयते बुधैः” ।

तत्पदाभिधः लि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यतत्पदस्याभिधा-
वत् । तत्पदवाच्ये । “मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादि
लक्षणः । परोक्षश्रवणः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः” ।
वेदान्तकारिका ।

तत्पर लि० तत्परस्तत्तत्तं यस्य । १ तज्ज्ञते, २ तदासक्तौ च
अमरः । ५ त० । तस्मात् परे श्यस्तु नि च । परता च
कालिकी दैशिकी च । तत्र कालिकी “परन्वस्तत्परे-
ऽहनि” अमरः दैशिकी । “गण्डो कपोलौ तत्परे हनू”
अमरः । “परः पूर्वेण सङ्ख्यस्तत्परस्तेन तेन च”
लौला । “अच्छोर्निमेषस्य स्वरान्(३०)भागः स तत्परस्त-
त्त्वतभाग उक्तः” सि० शि० निमेषस्य त्रिंशद्भाग-
तमे ४४८८८कालभेदे पु० ।

तत्परायण लि० तदेव परमयनं यस्य यत्त्वम् । तद्भाष्ये ।

तत्पुरुष “तत्पुरुषः” इत्यधिकृत्य पा० विहिते ऽसमासभेदे
“उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं
प्रायिकम् अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधा-
न्याभावात् अव्याप्तिः पूर्वपदप्राधान्याव्याव्ययीभावत्वा-
पत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं वाक्यपदीये “समासस्तु चतु-
र्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः । योऽयं पूर्वपदार्थोऽहं
प्राधान्यविषयः स च” “अयमर्थः समासः अव्ययीभावतत्पु-
रुषद्वन्द्ववस्तुब्रीहिभेदात् चतुर्द्धा । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो-
ऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदां-
प्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो वस्तुब्रीहिः इत्यादि
लक्षणमपि प्रायिकम् । उत्तमगङ्गां रूपमिति अर्द्ध-
पिप्पली द्वितीयाः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्याप्तिचा-
रात् । तथाहि उत्तमगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थ-
प्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्वस्तुब्रीहिश्च
क्षणातिव्याप्तिश्च “अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति”
(अव्य०) समासात् । रूपमतोऽव्ययीभावे उत्तरपदार्थ-
प्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च ।
“रूपः प्रतिना सात्त्वार्थे” इति (अव्य०) समासात् ।
अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययी-
भावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च “अर्द्धं नपुंसकमिति”
(तत्पु०) समासात् । एवं पूर्वकाय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।
द्वितीया इति वस्तुब्रीहौ उभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्वाति-
व्याप्तिवस्तुब्रीहौ व्याप्तिश्च । कुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समा-
हारान्यपदार्थप्राधान्याद्वस्तुब्रीहौ तत्प्राप्तिर्द्वन्वाव्याप्तिश्च
स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्-
त्वव्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं द्रष्टव्यम्” वै० भू० शां ।
शब्दशक्तिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तल्लक्षणसङ्गता तत्र
पदार्थयोरन्वयबोधकारो दर्शितो यथा
“यदीयेन सुवर्धेन युतयदुबोधनक्षमः । यः सप्तासक्तस्य
तत्र स तत्पुरुषः उच्यते” । यदर्थगतेन सुवर्धेन विधि-
स्य यदर्थस्थान्यबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स
तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः । न तु यस्माभौत्तरं यस्मान्
यदर्थगतसुवर्धेन विधिस्तस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तस्मा-
ज्ञेयं तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादाव-
व्याप्तेः । स्तोकपञ्चेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय
एव महाकविर्महाविच्च इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृते-
ऽथे कनामार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबो-
धकतया तथात्वसम्भवात् । स्तोकं पञ्चेत्यादौ अमसादात्म-

वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषणैः
समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं “सोऽकनन्ना सना-
भ्यामित्यादेः कालिदःषादौः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये
च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो
गोणः । विभजते । “द्वितीयादिस्तुवर्धस्य भेदादेव च
वर्धिवः । क्रियान्वयो द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः”
“प्रासगतः चैवनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैवधनं
मैत्रगतिः गृहस्थित इत्यादौ द्वितीयादिस्तुवर्धस्य कर्मत्व
कर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन
षड्भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाथार्थच्छिन्नापरपदा-
र्थबोधकसमासत्वादेर्षष्टकस्य सुवचत्वात् । इयंस्तु
विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वयेव द्वितीयादेरर्थः प्रायो
घटकः प्रोठं परितः पुण्येन सुखं शमाय विद्या दण्डा-
वृष्टः गवां कृष्णा सम्पन्नजीरा तिलेषु तैलमित्यादिभिर्यद्दे
तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी गिरिकाणः कुण्डल-
हिरण्यं घटान्यः कुबेरवलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु
तत्तद्देशेणविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः । ननु प्रासगत
इत्यत्र गतो प्रासकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे
राजसम्बन्धस्यावगमो न आमादिपदभ्यो लुप्तपुषः शर-
णात्, तद्धोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् सृष्ट्वा प्रासगत
इत्यादितः सृष्ट्वाप्रासयोरभेदान्वयधीप्रसङ्गाच्च सम्पन्नं
दधि पयोऽत्यादाः विष तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधो-
पयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिपत्त्यन्वयाविशिष्ट-
त्वात् । नापि आमादिपदस्य प्रासकर्मकत्वादिलक्षकत्वात्
अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यक्षकृतस्य
नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य
वा गत्यादावसत्त्वात् । नच आमादिपदलक्षितस्य प्रास-
कर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति सास्त्र-
दायिकानाम्मतमेव सास्त्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमान-
पदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः प्रासं
गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविपर्ययस्य समासतुल्यार्थकत्व-
हान्यापत्तेरिति चेन्न प्रत्ययान्ततत्त्वामार्थस्यैव भेदेनान्व
यबोधं प्राप्तिं तत्तद्वामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन
प्रासगत इत्यादौ आमादिपदलक्षितप्रासकर्मत्वादेर्गत्यादौ
भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतो प्रासेत्यत्रापि
प्रासदपलक्षितस्य प्रासकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोध-
प्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतत्त्वामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसा-
हचान्यं प्रत्ययोत्सर्गस्तत्तादृशतत्त्वामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य

हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अतएवाहोपिप्यन्तीच्छेद इत्यादौ
पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्तर्पदार्थानां
पिप्यन्तीप्रभृतीनाम् अर्थादर्थे वटपटमठानामित्यादौ च
सर्वपदप्रधानत्वेन हन्वस्थानन्यपदार्थानां घटादीनां सुवर्धे
अन्वयः तथा वज्रगुह्यो द्राक्षेत्यादौ गुह्यादीनामपि वज्रजर्थे
प्रत्ययार्थस्य पदसमाप्तौ नान्नः प्राग्वच्छि विधानादिति ।
ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि
प्रासगत इत्यादौ कर्मत्वादिद्विसंशर्गेण प्रासादेरेव गत्यादा-
वन्वयोऽस्तु कृतं प्रासादिशब्दस्य प्रासकर्मकत्वादिलक्षणयेति
चेत् सत्यं विपर्ययवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय
तत्र लक्षणास्वीकारात् । माऽस्तु वा आमादिपदस्य तत्कर्म-
कत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिद्विसंशर्गेणैव प्रासादेर्गत्यादावन्व-
यसम्भवात्तथापि न क्षतिः प्रासं गत इत्यादिविपर्ययस्यापि
कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसम्भवनवशादेव कर्मत्वादिद्विसंशर्गेण
गत्यादौ प्रासादान्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भ-
वात् प्रासमित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन
द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात् । अतएवाघटः पट इत्या-
दावन्यस्य अक्षुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शर
इत्यादौ सङ्गस्य, अत्राह्मणो वार्धुं पिक इत्यादावपक्षस्य,
अनुदररुदरन्तरुगत्या इत्यादौ स्वल्पस्य, वाचकेन नञ्-
निपातेन स्मार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनु-
भावेनेऽपि तत्त्वतस्तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव
इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्ते
नापटं वर्जते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपद-
लिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः । प्रसज्यनजाप्यपद
इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाञ्चयीभावः नञस्तत्पुरुषविधे-
स्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः
किरणावल्यादौ पुंषि प्रयोग इति तु पक्षधरमिच्छाः ।
युज्यते चोत्तरः कल्पो नचेदेवं “दशैते राजमातङ्गास्तस्यै-
वामी तुरङ्गमाः । चैतो प्रासगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुते-
ऽधुना” इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदलक्षप्रत्ये
तदेकदेशस्य राजादेशदा परामर्शो न स्यात् विशेषप्रविधया
वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिश-
ब्दानाम् “नहि प्रजापतीयं मे त्वं तस्मै देहि कन्व-
क्षम् । नीलो मणिर्पुणः षोऽत्र भ्रातादिर्वैश्वते तदा” ।
नन्वेवम् “अनयेव कृत्वा निषादस्यपतिं याजयेदिति”
श्रुतौ निषादानां स्यपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः
अस्तु निषादः स्यपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याहृत्येत तत्पुरुषे भक्तिभिरा हि तत्र कर्मधारय-
स्त्रीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च क-
ल्पते कल्पते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधि-
बाधात् “स्त्रीभूहो नाधीयेतामिति” श्रुतौ तत्तदध्ययने-
तराध्ययनपरत्वं धातोः, गूढपदस्य त्वैवर्णिकान्योपलक्षक-
त्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा
तदा तत्पुरुष एव तत्त्वोचितस्त्वैवर्णिकस्यैव निषादीय
स्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तोस्तन्मूलकनिषेधविधि-
सङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽपि
किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न तु तत्पुरुषः
निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदा-
न्निषादसम्बन्धत्वेन स्थपत्यनुभवसहस्य सर्वसिद्धत्वेन
तदनुरोधात् लक्षणायाः कृत्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भ-
वात् न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया
स्थपत्यादिवोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव
तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापक्षेऽज्ञातकतयोपन्यासानौ-
चित्यात् । अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां
प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्ष्यार्थे मुख्ये
शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति
चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविधयैव वेदानां प्रा-
माण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविधया कर्म-
धारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव
प्रतिपत्तेरित्यपि किञ्च रोचयेः । तत्पुरुषाद्वृद्धीहे-
र्जघन्यत्वमित्यत्राप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि वृद्ध-
व्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम् ।
एकपदमात्रलक्षणायापि वृद्धीहेर्व्ययस्याप्यत्वादित्याक्षां
विस्तरः” ।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधि-
करणपदघटित संज्ञानवबोधकसंख्यावाचकपदघटितमे-
दात् । तत्र संज्ञानवबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघ-
टितस्तत्पुरुषो द्विगुः “द्विगुसंख्ये संज्ञायामिति
स्त्रित्वेण विहितपञ्चाद्यादिकर्मधारयादिष्वितिप्रसङ्गवार-
णाय संज्ञानवबोधकेति “संख्यापूर्वोद्विगुरिति स्त्रित्वाच्च
संख्यापूर्वकेति । द्विगुद्वौदन्यपदार्थे तथात्ववारणाय
तत्पुरुषेति । द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः कर्मधारयः “तत्पुरुषः समानाधिकरणः
कर्मधारयः” इति स्त्रित्वात् । इति तद्विज्ञोव्यधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि । “द्वन्द्वो द्विगु-

रपि चाहं सततं मदृष्टे व्ययीभावः । तत्पुरुष कर्म-
धारय येन स्यां मदा वृद्धीहिः” उद्धटः

स प्रसिद्धः पुरुषः । श्रुद्धभेदे धरणिः तस्य पुरुषः ।
इतदधिष्ठातृदेवे च । “तत्पुरुषाय विद्महे” इति गावती
तत्फलं पुं तनोति किप् तत् विसीर्थं फलति विज्ञाते
व्यच् । पुष्पमात्रविकाशनि कुवलये, शृङ्गणौषधौ श्चोर-
णामौषधौ च शब्दार्थः ।

तत्र धारणे चुं ध्यात्वं सकं सेट् इदित् । तन्वयते
अतितन्वत इदित्करणं वेदे स्वरविशेषार्थम् ।

तत्र कुटुम्बधारणे भ्वां प० चक० सेट् चान्द्राः । तन्वति
अतन्वीत् ततन्व । “इतराभ्योऽपि ढ्यङ्गन्ते” पा० इत्युक्तेः
प्रथमाद्यर्थे तल् । तत्र भवान् तत्र भवन्मित्यादि ।

तत्र अव्य० तस्मिन् तल् । तस्मिन्नित्यर्थे “तत्रापि तत्रभवतो
भृशसंशयातोः” नैष० । “कथं तत्र विभागः स्यादिति
चेत् संशयो भवेत्” मनुः ।

ततत्य त्रि० तत्र भयः अव्ययात् ल्यप् । तत्र भवे त्रि० ।

“मूर्च्छामाप्रोत्युरुक्ते शक्तत्वैः क्षुधितैर्जने” भाग० ॥११

तत्रभवत् त्रि० पूज्यार्थे नित्य० सं० । पूज्ये तत्रशब्दे उदा०

“यद्य तत्रभयांस्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात्” रामा०
अयो० ॥१२ अ० ।

ततसाधुकारिन् तत्साधु यथा तथा करोति क-एनि
सहस्रपेति समासः । तस्य साधुकारिणि “आक्तेस्तद्धीव
तद्वर्त्ततत्साधुकारिणु” पा० ।

तथा अव्य० तेन प्रकारेण तदु+प्रकारे णाल् विभक्तित्वात् ।

इतेन प्रकारेणेत्यर्थे २ साय्ये च अमरः । श्रुत्युपगमे

४ पूर्वप्रतिवचने ५ सप्तम्ये, द्वितीये च भेदि० तत्र साय्ये

“यथा नदोनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-

वान्मणिः सर्वे मृदुस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

सप्तम्ये । “विषयो भुक्त्येपं तु यज्ञयेपं तथास्तम्”

“ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे” मनुः ।

तेन प्रकारेणेत्यर्थे “कथञ्चाना तथा सत्यं सप्ताष्टदृष्ट्य मां

गतः” भा० व० ११ नलोपाख्यानम् । “यथा क्रतु-

रस्मिन् लोके भवति तथेत्य भवति” छा० उप० ।

“यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति” शत० ब्रा०

१४।७।२।७।७ सत्ये च ।

तथाकारम् अव्य० तथा+क-निन्दितप्रतिवचने णसल् ।
कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कृत्येत्यर्थे । “तथाकारमहं
भोक्ष्ये” सि० कौ० ।

तथागत पुं तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-
र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः सहस्र-
मेति समासः । १ बुद्धसुनो सुगते अमरः । “यथा गतास्ते
सुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः”
सर्वदं बौद्धागमः । २ पूर्वोक्तप्रकारेण गते लि० । “नलं दृष्टा
तथागतम्” भा० व० ७७ अ० । “अयं तथागतां दृष्टा
ज्वलनीभिव पाण्डवे” भा० स० १६ अ० ।

तथाच अव्य० तथा च च च द्वन्द्वः । उक्तस्य दृढीकरणार्थे
“निरिन्द्रियाहमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्तर्मिति स्थितिः । तथा
च श्रुतयो बह्व्रो निगीता निगमेष्वपि” मनुः ।
“एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह । विप्राः
प्राहुस्तथाचेतदो भर्ता सा सृताऽङ्गना” हितो० ।

तथात्व न० तथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । “तथात्वं चेदि-
न्द्रियाणामुपधाते कथं सृतिः” भाषाण० । “स्वरूपा-
नन्दस्य तथात्वम्” सांख्य० सू० ।

तथापि अव्य० तथा च अपि च द्वन्द्वः । यद्यपीत्यनेनाक्षिप्रस्य
समाधानार्थे “तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः”
उद्भटः । “यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभ-
चरति । अस्मज्जसमिति मत्वा तथापि तरेलायते चेतः”
उद्भटः । “सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारनीला-
विधौ” काव्यप्र० ।

तथाभूत लि० तेन प्रकारेण भूतः भू-कर्त्तरि क्त । तादृशेन
रूपेण भूते । “तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदस पाञ्चालतनयाम्”
वेणी० । “अस्मत्तथाभूतमयुष्मन्नेतम्” कुमा० ।

तथाराज पुं तथेति राजते राज-अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०
तथाविध लि० तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे “तथाविध-
क्तावदशेषमस्तु सः” कुमा० । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथा-
विधे” । “श्रुत्वा तथाविधं श्रुत्युं कैकेयीतनयः पितुः” ।
“प्राप्य चाशु जनस्थानं श्वरादिभ्यस्तथाविधम्” इति च रघुः
“तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः” मनुः

तथाहि अव्य० तथा च हि च द्व० । निदर्शने प्रसिद्धमेवे-
त्यर्थे शब्दार्थचि० । उक्ताय दृढीकरणे ।

तथैव अव्य० तथा+सादृश्ये सप्तम्ये वा तस्यावधारणम् ।
तद्देवेत्यर्थे तत्सप्तम्यावधारणे च शब्दार्थचि० । “अस्मि
पुनो वशे यस्य भाव्यां भर्तुस्तथैव च” चाणक्यः ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-
वान्धमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” मनुः ।

तथ्य न० तथा+साधु यत् । १ यदस्तु यथाभूतं तथारूपावस्थाने

सत्ये २ तद्युते लि० अमरः । “काणं वाययं वा
खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्
दायोदण्डं काष्ठीपणावरम्” मनुः । “अनन्यभाजं पति-
माप्नुहीति सा तथ्यमेवामिहिता भवेन” कुमा० ।
“भूय एव त्वं मां तथ्यैर्वचोभिरुपष्टं हय” भा० द्रो०
५५ अ० । “यद्वर्जुनमुष्णांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम !”
भा० द्रो० १५६ अ० ।

तद् लि० तन-अदि द्विज् । १ पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे, २ परामर्शयोग्ये
श्विप्रकटविषये । ३ ब्रह्मणि न० । “अतस्तदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः सृजतः” इति गीता । “यदसस्तु विप्रकटं
तदिति परोक्षे विजानीयात्” इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् ।
बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावस्थितेऽस्य शक्तिः । बुद्धिस्थत्वं च
पूर्वाभूतसंस्कारवत्तया, तेन सृतिविषयत्वेन तथात्वं
बोध्यम् । तदर्थं एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथा-
त्वम् । अतएव “एतत्तदोः सुलोपेऽकोरनञ्समासे हलि”
पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात् । सर्व-
नामकार्यञ्च त्वदादीनामः जसादौ श्रीभावादि हृत्तिमात्रे
पुंवङ्गावादिषु । स तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन्
इत्यादि । तस्य च टेरकच् सकः तसौ इत्यादि च ।
“स किं सखा साधु न शक्ति योऽधिपम्” किरा० ।
“तौ गुरुयोरुपलो च” रघुः । “ते तत्र हादूर्ध्वमाख्याय
चेरुशीरपरिपङ्गाः” “ते हिमालयमामन्यन्” कुमा० ।
“तस्मै शंसस प्रणिपत्य नन्दी” कुमा० । “वस्मिन् मघो-
नस्तिदशान् विहाय” कुमा० । तस्मात्तान्यत्र वापयेत्”
सृतिः । दृष्टसंज्ञत्वात् क्व “तदीयमातङ्गवटाविघट्टितैः”
माघः । ततः तत्र तर्हि तदा इत्यादि । ५ हेतौ अव्य०
स्वरादेराकृतिगणत्वात् स्वरादि । “सन्तप्तानां त्वमसि
शरणं तत् पयोदः प्रियायाः” मेघ० । “तदङ्गमप्यत्र
मघयन् ! महाक्रतोः” रघुः । अहेतावपि ६ सर्व-
नामसमानार्थे न० । “इन्द्रियदोषात् संस्काराज्ञाविद्या”
“तद्दुष्टज्ञानम्” का० सू० । “तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमा-
नार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभि-
चारिज्ञानमतस्मिन्तदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्न
विशेषप्रकम्” उप० हृत्तिः । ८ तदेत्यर्थे च “ज्यायसी
चेत् कर्माणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ! तत् कर्माणि घोरे
भाम् । गीता ८ प्रसिद्धे लि० सर्वनामकार्यञ्च । “तं
केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युः” कुमा० । तत्र ब्रह्मणि
“तदित्यनभिसन्वाय फलं यत्ततपःक्रियाः । दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियुन्ते मोक्षकाङ्क्षभिरिति" गीता ।
तदिति ब्रह्माभिधानस्यार्थं अनभिसन्धाय च कर्मणः
फलमित्यर्थः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
इ० ७० । तत्पदवाच्यार्थश्च तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तः
शरदा० अथ्यो० अथ समासान् । तस्य समीपम् उपतदम् ।
तदर्थं त्वि० स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्य-
समासो विशेष्यनिष्पत्ता चेति" वार्त्ति० समासो वा । १ तत्-
प्रयोजनके २ तदुद्देश्यके "अन्तेवासी वार्ध्यास्तदर्थेषु धर्मक-
त्वेपु योजयेद्देहिता वा" दाथ० त० आपस्तम्बः ।
३ तस्याभिधेये ४ तत्प्रयोजने च ततो भावे ष्यञ् । तादर्थ्यं
तत्प्रयोजनकत्वे । "तादर्थ्यं चतुर्थी" स्रग्ध्र वी० ।

तदनन्यत्व न० तयोरनन्यत्वम् । तयोर्भेदाभावे "तदनन्यत्व
मारम्भशब्दादिभ्यः" शा० सू० ।

तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गः ७० तदन्यः वाधितार्थस्य प्रसङ्गः ।

प्रमाणवाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणवाधितार्थप्रसङ्गा-
परपर्याये तर्कभेदे । तत्स्वरूपेति "स चायं तर्कः
पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणवा-
धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभक्त्य आत्माश्रयादीन् लक्ष-
यित्वा जगदीगेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः
प्रमाणवाधितार्थप्रसङ्गः । सोऽपि द्विविधो व्याप्तिव्याहको
विषयपरिशोधकश्च तत्त्वाद्योः यथा धूमो यदि वज्रिव्यभि-
चारी स्यात्तदा जन्मो न स्यादिति । द्वितीयस्तु पर्यतो
यदि निर्वज्रः स्यान्नर्धमः स्यादित्यादि" । विषयस्य व्यभि-
चारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम् ।

तदर्पण न० तस्य स्वस्मिन् निक्षिप्तस्वार्पणं प्रत्यर्पणम् । नि-
क्षिप्तद्रव्यस्य निक्षेपुर्दर्पणे । ६ त० । तस्यार्पणे च ।

तदा अथ्य० तस्मिन् काले तदु+दाच् विभक्तित्वात् अ ।
तस्मिन् काले इत्यर्थे । "तदा विधिः कुण्डलनां
विधोरपि" नेप० ।

तदात्मनः ७० स आत्मा यस्य । १ तत्स्वरूपे २ तदभिज्ञे च ।

तस्य भावः प्रपञ्च । तादात्म्य अभेदे "क्रमिकं यन्नाम-
शुगमेकार्थेऽन्यार्थयोधकम् । तादात्म्येन भवेदेषः समासः
कर्मधारयः" शब्द० प्र० ।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः ।

असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम् । एकमात्रवृत्तित्वञ्च
स्वसामानाधिकरण्यप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेद-
विशिष्टं यत्तदन्यत्वम् । इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषण-
विभक्त्यर्थः । वृत्तिश्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गस्यार्थादया

आधारादीनां सख्यकालीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्र-
स्योत्कर्षे तदुक्तं भाविनां स्वतत्वाकसंवाकादीनां सख्यकाली-
धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुक्षेयत्वमेव । अभेदस्य
संसर्गतामते येतादृशानुगतभेदस्यैव तथात्वसिद्धितम् । तत्त-
द्वृत्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशेषप्र तथात्वे घटो
न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावावस्थी-
हृत्त्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावा एव भासेरन् नीलादिवृत्तिप्रति-
योगिताकैकैकाभावः । तथा सति तादृशैकैकावभाव तात्-
पर्येण प्रयुक्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य
प्रामाण्यं स्यात् व्युत्प० गदा० "सत्यैक्ये मिथोभेदस्ता-
दात्मम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावाः" वेदा० प०
"तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे तद्विषेधात्मके तदात्मनि
जगत्प्रवेशात् । न हि घटः पटात्मत्वेनेन घटस्वरू-
पादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामा-
भेदाख्यो धर्मः कश्चिद्विप्रते स घटपटाद्याधिकरणतया
निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात् । तस्माद्विशेषण
तदात्मानभूतं जगदिति कोच्यन्तराभाव इति" । श्रीह-
र्षखण्डने० अन्योन्याभावखण्डने उक्तम् ।

तदात्व न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्व । तत्काले अपरः ।
"तदात्वायतिसंयुक्तः सन्निर्घोः द्विलक्षणः । "तदात्वे
चालिकां पीड्यं तदा सन्निर्घोः समाश्रयेत् "आयत्तं
गुणदोषसत्तादात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः ।

तदादितदन्तन्याय ७० न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्तव्यत्वे शा-
स्त्रतः प्राप्ते व्यादिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे ।
स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा ।
अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "तिष्ठन्" पशुं प्रयजन्तीति" ।
अथ प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविषप्रासादिते
पश्चात् प्रयुजादय इज्यन्ते इति विद्वताविहापि पशु-
मारणानन्तरं हविषप्रासादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च
तिष्ठन्मिति वचनात् जीवत्येष पशौ अपकपत्रने ।
तथा सवनीयपशौ अनुयाजानास्तुर्ध्वः श्रूयते यथा अग्नि-
लाभादूर्ध्वं मनुवाजैश्चरन्तीति । अत्र संशयः । प्रयाजशा-
लस्योत्कर्षः प्रयाजाद्याङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्या-
ङ्गकलापस्योत्कर्षो वा इति । श्रुतयोरेव प्रयाजानुया-
जयोरपकर्षोत्कर्षौ नतु तदाद्यान्कलापयोस्तदङ्गप्रयाजा
पूर्वभाविनामाधारसामधेयादीनां तदाद्यापकर्षेऽत्यन्तव्यव-
हितत्वेन प्रधानकालीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भासते । तादृशश्च धर्मस्तद्वृत्तित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्ति-
निष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ज्ञातृमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्ति-
मत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तद्वृत्तिभाविनां सूक्त-
वाक्सम्यक्तादीनामन्तर्गतत्वं प्रधानसंज्ञिधर्मे विलुप्यते
तस्मात् प्रयाजमात्रोत्कर्षः तथा च सूक्तम् “अङ्गानां
सूक्तकालत्वात् यथोक्तसूक्तधर्मः स्यात्” । अङ्गानां सूक्त-
कालकर्त्तव्यत्वानुरोधत्वं यथोक्तस्यानुयाजमात्रोत्कर्ष-
इति प्राप्तौ ब्रूमः । प्रकृतियागे सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य
कृत्तृत्वात् विज्ञतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात्
क्रमरूपाङ्गवाचस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदा-
र्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदन्तर्गतम् पूर्वोप-
स्थितं कार्यसुत्तरं कर्मचोदनात् । प्राप्तं तदन्यथा
भावे क्रमलोपादिलुप्यते” । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्ग-
कलापस्यापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्याङ्गकलापस्योत्-
कर्षः, इति तत्त्वबौ० । अनया दिशा मासिकानां
सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अव्य० तस्मिन् काले-तद्-तदानीम् विभक्तित्वात्
च । तदेत्यर्थः । “तदानीमपि पार्श्ववर्तिनाम्” भाग०
५।८।११। तत्र भवः श्रुत्वा तद् च । तदानीन्तनं तत्र भवे
ति० स्त्रियां ङीप् ।

तदाप्रभृति लि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्य तदा-
शब्दस्य सम्प्रत्ययवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत्
कालादिके “तदाप्रभृत्येव विसृज्यसङ्गः” कुमा० ।

तदामुख लि० तदा मुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् लि० तदेति इण-किप् तुक् । तद्विषयके स्त्रोते ।

“वयस त्वा तदिदं” ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्त्रोतं
तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्” भा० ।

तद्वत् लि० तत् गतः । १ तत्परे २ तदासक्तौ च । तद्वत्तेनैव
जनसा” रामा० वा० २४०। “शुचिस्तद्वत्तजानसः” गीता

तद्गुण लि० तस्य गुण इव गुणोऽस्य । १ तत्तुल्यगुणके
२ यथांलङ्कारभेदे पु० ३६६ पु० लक्षणादि दृश्यम् । इत० ।
१ तस्य गुणे पु० । “तद्गुणसारत्वात्” शा० सू० । तत्र
प्रधाने गुणः विशेषणम् । ४ प्रधानविशेषणे तद्गुण-
संविज्ञानः ।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र वज्रव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य
विशेषणस्य संविज्ञानं विशेषप्रपारतन्त्येण बोधनं यत् ।
ध्याकरणोक्ते वज्रव्रीहिसमासभेदे । भवति च लम्बकर्ण-
मानवेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्णस्याप्यागयने प्रारतन्त्येणा-

न्यवबोधः । शब्द० प्र० सूत्रे तत्तल्लक्षणादिकसङ्गा
प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा “तदतद्गुणसंविज्ञानौ
हौ भेदौ तदादिमः । विपश्चस्य विशेषप्रो यस्त-
द्विशेषप्रकबोधकत्” । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुण-
संविज्ञानस्य वज्रव्रीहेहौ भेदौ । तत्र विपश्च-
वाक्यस्य विशेषप्रविधया प्रत्याख्योयोऽर्थस्तद्विशेषप्रक-
बोधकद्विवज्रव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्य
स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विविशेषप्रविधया विज्ञानं यस्मा-
दिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञकत्वात् । तद्विज्ञानात्तद्गुण-
संविज्ञानस्वरमः इत्यर्थोद्गम्यते । घटस्वरूपः पदार्थः इत्या-
दितोहि घटः स्वरूपं यस्येति विपश्चस्ये स्वरूपपा-
भिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन
वा विपश्चविशेषप्रं कलसमेव विशेषप्रविधया बोध्यते
घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विपश्चे च विपश्चस्य यद्विशेषप्रं
ततोऽन्यदेव सजन्मस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । कुटादि-
गण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटा-
भिन्नस्य स्वधर्मेकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन घात्व-
न्तरमिव कुटमपि बोधयंसद्गुणसंविज्ञान एव वज्र-
व्रीहिः । प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानवज्रव्रीहिम-
न्यथा निर्वृति । “यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि
बोधने । अस्तुब्रूते वज्रव्रीहिः स तयोरथवादिमः” ।
यो वज्रव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकार्थार्थ-
• सान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञा-
नयोरादिमः । लम्बकर्णमानय हारपीव पश्येत्यादौ
हि वज्रव्रीहिर्लम्बस्वरूपसम्बन्धिनः स्वपीवावृत्तिहार-
सम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकी-
भूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्त्र्येणान्वय-
बोधने समर्थ इत्येवविध एव तद्गुणसंविज्ञानसङ्गिज्ञ
एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः । यथा दृष्टसागरमानय
इत्यादाविति

तद्दिन न० कर्म० । “तस्मिन् दिने । तद्दिनं स्यादनध्यायं
व्रतं तत्र न कारयेत्” मल० तं । १ दिनमध्ये २ प्रतिदिने
च मानम् अव्य० शब्दार्थ चि० ।

तद्वन लि० तदेव घनं यस्य । १ कपणे हेमच० स हि
सर्वमेव घनमपथ्याप्रतयावधार्य व्यात्मनि तद्वनत्वमेवाभि-
मन्यते कर्म० । २ तस्मिन् घने न० ।

तद्वर्त्मन् लि० स धर्म यस्य अनिच् समा० । तथाभूतधर्म-
युक्ते । “आके सच्छीलतद्वर्त्मन् तत्साधुकारिण” पा०

तद्वित लि० तस्यै हितम् । इतस्यै हिते । 'श्रव्याकरणोक्ते
प्रत्ययभेदे पुंन० । 'तद्विताः ४।१।७६ पा० कृत्वेणा-
धित्वं "युनक्तिः" इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं
यावदो प्रत्यया विहितान्ते तद्वितसंज्ञकाः ।

शब्द० प्रका० तल्लक्षणादिकसक्तं यथा

"विभक्त्यादित्कादन्यः प्रत्ययसङ्गितं मतम् । नामप्रक-
तिको नैवमतिव्याप्तादिदोषतः" । "विभक्तिधाल्यं शब्द-
ज्ञोऽन्यः प्रत्ययसङ्गितः । इच्छक इत्यादौ ह्युच्चार्यार्थकः
कादिरपि तद्वितमेवेति । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषय-
न्यन्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्वितस्य लक्षणं
विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरा-
माद्यव्याप्तेः" । विभजते । "तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्वक्ष्येण
युतेन्दुमान् । कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽयं वेत्ति
तत् । अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथायथम् ।
बोधयद्विविधानर्थोऽस्तद्वितं स्यादनेकधा" तेनास्य क्लीबत्व-
मपि "तद्वितस्याचामादेः" । "तद्वितस्यासर्वविभक्तिः"
पा० । "समासतद्वितकृतं यत्किञ्चिदपदर्शकम् । गुणप्र-
धानभावे च तस्य दृष्टो विपर्ययः" हरिकारिका । स च
तद्वितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्यिकश्चेति भेदात् ।

तद्वल पु० तस्मिन् वलं यस्मात् । इवाणभेदे "लुरप्रतद्वलार्हे-
न्दुतारासुखाश्च तद्विदः" हेम० । अस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामा-
दिकी "पुमान्" इत्यधिकारे "देवास्तारात्मस्वर्गगिरिसुहृन्नख
केश दन्त स्तन मुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि"
पा० "पुंस्त्वे सभेदास्तुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्विमेवाव्युक्तकालावधिरारयः" अम० च पुंस्त्वोक्तेः
तद्भाव पु० तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । इतस्यासा-
धारणे धर्मे यथा वटे घटत्वम् । गोगौत्वम् । इतद्रूपप्राप्तौ
च "अभूततद्भावे चिः" "पयसस्तद्भावात्" कात्या० श्रौ०
४।१।२२ सू० । ७त० तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने
"सदा तद्भावभावितः" गीता ।

तद्ग्राज पु० तस्य राजा टच् । इतस्य नृपतौ इतदर्थविहिते
तद्वितप्रत्ययभेदे च । "ते तद्ग्राजाः" पा० ते अजादय-
स्तद्ग्राजसंज्ञकाः स्युः "अजादयस्तद्ग्राजाः" पा० "पूगात्
जग्र इत्यारभ्य उक्ताः तद्ग्राजसंज्ञका स्युः" सि० कौ० ।
तद्ग्राजस्य बहुषु अस्त्रियाम् लुक् ।

तद्ग्न अवसादे मोहे च सौ० पर० अक० सेट् इदित् । तन्द्रति
अतन्द्रीत् । तन्द्रा

तद्ग्राश्च(च्) लि० तद्वृत्ति गच्छति पूजयति वा-अनुच्-गतौ

पूजायां वा क्तिप् टेरद्ग्रादेशः पूजार्थत्वे न नञोपः ।
इतद्ग्राभिनि इतत्पूजके च ।

तद्वत् अव्य० तेन तल्लं या तल्ल्या सा चेत् क्रियेत्यर्थे वति ।
इतत्सदृशक्रियावति । तस्येव तल्लेव वा इत्यर्थे वति ।
इतत्तल्ल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्ति-
रित्यादि । "तद्वत्तादृशि च स्थितम्" शाङ्खलक्षणम् ।
"चित् यथाश्रयसृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा क्वावा ।
तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्" "पुरुषस्य
मोक्षार्थं प्रवर्तते तद्वदव्यक्तम्" सा० का० । "लृत्तुवैदे-
हकौ तद्वत् प्रातिलोभ्येऽपि जन्मनि" मनुः । तद्वत् अस्त्वर्थे
मनुष्यं मस्य वः । इतद्विगिष्टे लि० "तद्दानपोहो वा
शब्दार्थः" काव्य० प्र० "द्वयाणि तद्वन्नि पृथक्त्वसंस्थे" ।
"अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विद्येष्टप्रकम्" भाषा०
स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तत् । तद्वत्ता तद्विगिष्टत्वे
स्त्री "पदार्थे" तत् तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता भाषा०
तद्विध लि० सा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे "धर्मावै-
यत्न न स्यातां युष्मद्वा वापि तद्विधा" मनुः । "क तद्वि-
धाल्यं क च पुण्यलक्षणा" कुमा० ।

तन विस्तृतौ तना० उभ० सक० सेट् । तनोति तनुते अतानीत्
अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतः तेने । उदित्
तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । "तनोति भानोः
परिवेषकैतयात्" नैष० । "आचार्यस्तनुते विद्वतिभिर्नां
दायभागस्य" । दायभागटीका "ततान् सोपानपरम्परा-
मिव" रघुः । "यस्य तस्य विना पथीं तेनेति करणं
विना" उद्भटः । "तेनितरेऽभिरुचिषु तरुण्यः" माघः
"स तर्फी तमोभिरभिगम्य तताम्" माघः "तन्वता
प्रथमतादृशि रागम्" माघः ।
अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । "तन्ततोऽतितता-
तितत्" माघः ।

वि+अति+व्यतितहारेण विस्तारे आत्म० "वियति व्यत-
न्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी" भट्टिः । [५।१।१५। ७० ।
अधि+आरोप्य विस्तारे । "धनुरधितनोति" शत० ब्रा०
अनु+सन्ततयिस्तारे पश्चाद्विस्तारे च "परिपाल्यानुतनुयादेश-
धर्मः सनातनः" भा० शा० ११२ अ० ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।

अव+सन्ततविस्तारे "विशालमूलावततं पवनान्मोदधारिणम्"
हरिवं० ८८ अ० ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (टाना देओया) वसन्त-

विस्तारे च “सौवीं धनुषि चातता” रघुः । यदुत
पुनरात्मानुसृतिमोषणं सायामयमोगैश्वर्यमेवातनुत”
भाग० ५।२४।२२ “इदं ते लोभान्मय्य चेदितं चेतसि
चमत्कारमातनोति” प्रबोध० च० । [किरणावली ।
वि+धा+विशेषेण विस्तारे । “व्यातेने किरणावलीसुदयनः”
उदु+कर्तुं तो विस्तारे उत्तानः ।

प्र+प्रकर्षेण विस्तारे । “फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः
प्रतायते” भा० शा० ६।१२ श्लो० । “तदुरीकृत्य क्षति-
मिवाचक्षत्य” प्रतायते” भाष्यः । पक्षे प्रतन्यते ।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (पङ्कान् देवोया) “यथा लूता
आतानवितानाभ्यामिति” वेदान्तप्र० ।

सम्+सम्यग्विस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् “सन्तता
शुशुभे भूमिः” रामा० स० १४ अ० ।

तन उपकारे श्रद्धायां व्याघाते च या०चुरा० उभ० पक्षे आ०
सकं शब्दे अकं सेट् । तानयति ते तनति अतीतनत् त
आतानीत् अतनीत् । व्युपसर्गात् दैर्घ्ये अकं दीर्घीक-
रणे सकं । वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति
वा । “वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः” कवि-
रहस्यम् “अयं वेदे गणव्यात्यसात् दिया० घोषा घोषा-
दिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः” ऋ० ६।१८।२ । “तन्यति
शब्दं करोति” भा० । चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तन-
यितुशब्दार्थे माधवः तनयितुशब्दे दृश्यम् ।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन-कयन् । १५ले । २६हृतरि,
श्चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४८तकुमायांश्च
स्त्री टाप् । “अथैनमद्रेस्तनया शुशोच” कुमा० । तन-
याशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंवत् । तनया
जाता अस्या तनयाजातः इत्यादिः ।

पुलम्नावधिकपञ्चमस्थाने पु० । “जनयति तनयभवनसुप-
गतः” ह० स० ।

तनयितु पु० चु० स्तन-शब्दे इलु प्रथो० सलोपः अदन्तचुरा०
तन-शब्दे इलु माधवः । १अशनौ “अग्निं पुरा तन-
यितोरचितात्” ऋ० ४।१।१ । “तनयितुरग्निः” भा०
२मेघे च “एकपात्तनयितुरर्णवः” ऋ० १०।६।१।१ । “तन-
यितुर्मेघः” भा० ।

तनस् पु० तनोति वंशम् तन-असुन् । पौत्रादौ “मा शेषसा
मा तनसा” ऋ० ५।७०।४ । “तनसा पौत्रादिना” भा०

तना स्त्री तन-अच् टाप् । धने निघण्टुः ।

तनादि पु० पा० घातपाठोक्ते घातगणे । स च घात-

पाठे वोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठितः ।

“तनादिज्ञज्युषः” । “तनादिभ्यस्तथासोः” पा० । तनादौ
गणे पठितः ठक् । तानादिक तदुगुणपरिते धातौ ।

तनिका स्त्री तन्यते घातनामनेकार्थत्वात् बध्यते अथवा
करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम् । वन्धन-
रन्वौ शब्दार्थम् ।

तनिमन् पु० तनोर्भावः तनु+इमनिच् । १तनुत्वे, २काश्वे
च । “विरलातपस्तनिमानमभजत” काद० । तनयति तनुं
करोति तनु+णिच् इमनिच् डिङ्ङावे टिलोपः ।
इयकति । “अथ पार्श्वयोरथ तनिन्त्रोऽथ वृक्षयोः” शत०
ब्रा० १।८।१।७ । “तनिन्नः यज्ञतः” भा० तस्य तनु-
करणात् तथात्वम् ।

तनिष्ठ लि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इठन् डिङ्-
ङ्गावः । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ । वेदे
वृक्षयोर्निर्वाणेषुऽपि इठन् । २वृक्षनां मध्ये एकस्मिन्,
अतिशयेन तनौ च “एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोक-
स्तनिष्ठः” शत० ब्रा० ७।१।२।२० । लोके तु तत्पार्थे
इयसुन् तनौयानित्येव ।

तनीयस् लि० वृक्षनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः इयसुन्
डिङ्वत् । वृक्षनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ
“पक्षपुष्कानि तनीयांसीव” शत० ब्रा० ८।७।१।१ स्त्रियां
ङीप् ।

तनु स्त्री तनोति कर्म काश्ये वा तन-उन् । शरीरे अमरः
स्त्वचि राजनि० । “तनुभिरवतवस्ताभिरदाभिरौशः”
शकु० । “तनौ मनुस्तत्र न कैटभद्विषः” “वभार वाय्वैर्हि-
गुणीकृतं तनुः” भाष्यः । वा ऊङ् । तनूः इत्यपि तत्पार्थे
तनूजः । १कथे ४अख्ये ५विरले च लि० मेदि० । “तनुलोभ-
केशदशनं वृद्धङ्गीसद्वहेत् स्त्रियम्” मनुः । स्त्रियां वा ङीप्
तन्वी । “तव तन्वि ! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ” उज्जटः ।
सा च इक्ष्णुभाय्यांभेदे “शैव्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणा-
प्सरसां समाम्” हरिवं० १।१८ अ० । “भूततनूनिर्भयति-
रिह भतनामतभौ भतनाश्च यदि भवति तन्वी” ह०र०
उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ऽरुन्धोभेदे च तनोर्भायः तन्
तनुता काश्ये स्त्री “तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्षयति” कुमा०
“सर्वाणि तनुतां यान्ति जहानि जलदक्षये” हरिवं०
१८२।१। तनुत्व तत्पार्थे न० । योगशास्त्रोक्तेषु दग्धवीजभा-
षेषु अपरोहापक्षेषु दक्षिणादिषु “अविद्या जलसत्तरेषां
प्रमुत्तनुविच्छिन्नोदाराणाम्” पात० सू० । “दग्धवी-

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः
 भौक्तस्या नपात् पौत्रं दत्तम् गोः पयो जायते पयस-
 आच्यमिति दत्तं तनूनपादा” वेददी० निरुक्ते अथ
 निरुक्तिर्दर्शिता यथा “तनूनपादाच्यं भवति नपादित्यन-
 नन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्वं
 तनूच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस
 आच्यं जायते । अग्निरिति शाकपृथिरापोऽत्र तन्व
 उच्यते तता अग्निरिति, ताभ्य ओधधिवनस्यतयो जा-
 यन्त ओधधिवनस्यतिभ्य एष जायते । तस्यैषा भवति ।
 “तनूनपात् पथ अतस्य यानात् मध्वासमञ्जलस्यदया
 मुजिह्व” निरु० ८।६। अग्न्यद्देश्यको षप्रयाजभेदे च ।
 तनूनपाद्यागश्च वसिष्ठशुनकातिवध्रप्रश्नराजान्यभिज्ञानं
 प्रयाजेषु द्वितीयः वसिष्ठादीनां तु नरांशभो द्वितीय इति
 भेदः यथोक्तं आश्व० श्रौ० १।५।६ “प्रयाजैश्चरन्ति” पञ्चैते
 भवन्ति” पञ्चयचनं नरांशस्यः तनूनपादा ह्यसुध्यायण-
 स्यापि पञ्चैव भवन्ति न षडेत्येवमर्थम् । एत इति वचनम्
 अत्र पठिता एवैते तनूनपादराशंसयोरन्यतरणं सह पञ्च
 भवन्ति नापठितेन सहैत्येवमर्थम्” नारा० । ये यजामहे
 इत्युपक्रमे “समिधः अग्न आच्यस्य ध्यन्तु २ वी१५-
 दिति वषट्कारः १५ सू० । “इति प्रथमः” १६ सू० ।
 “अयं प्रथमः प्रयाजः” नारा० “तनूनपादग्न आच्यस्येति
 वेत्विति द्वितीयोऽन्यत्र वसिष्ठशुनकातिवध्रप्रश्नराजान्येभ्यः” ।
 २१ सू० । “नरांशभो अग्न आच्यस्य वेत्विति तेषाम्” २२।
 सू० “वसिष्ठादीनामयं द्वितीयः” नारा० “इडो अग्न आ-
 च्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः” । २३ सू० । “सर्वेषामिति शेषः”
 नारा० “वर्हिर्ग्न आच्यस्य वेत्विति चतुर्थ आगूर्थं पञ्चमे
 स्वाहाऽसु स्वाहासुमिति” २४ सू० इत्यादि । वसिष्ठादिभि-
 दानां समिद्यागतनूनपाद्यागः इडोयागः वर्हियांशः स्वा-
 हाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्युधेयम् । वसि-
 ष्ठादीनां तनूनपात्स्थाने नरांशस इति भेदः । अतएव
 श्रुतौ “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो
 यजति वर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः
 वसिष्ठादिभिन्नपरतया व्यवस्थाप्याः । “वभार वाष्पैर्हि गुणो
 क्तं तनूस्तनूनपाद् धूमवितानमाधिजाः” माघः । “तनू
 न पातयति जाठररूपेण धारयतीति” मज्जि० ।

तनूमसृ न पातयति नप्ता इत० । वायौ तनोति तनूः
 परमात्मा आकाशस्तस्य पुलो वायुस्तस्य नप्ता पौत्रः
 वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् तन्मपौत्रः “तस्यादा

एतस्यादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः” इति
 श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । “तनूमसृ रेव शाकरस्येति
 यो वा अयं पवत एष तनूनपाच्छाकरः सोऽयं
 प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्त्वाविमो प्राणोदानौ” शत० वा०
 १।४।२।५ “तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनप्ता
 अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुलः तत्
 पुलो वायुरिति तनूनप्ता वायुः स च शाकरः शक्तः सर्वं
 कर्तुम्” । भा०

तनूपा पु० तनू पाति पा-किप् । इत० १ जठराग्नौ
 जठरानले “तनूपा अग्नसि तन्व मे पाहि” यजु०
 १।७ जठरानलेन भुक्ताच्चे जीर्णे रसवीर्यादिपाके
 सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम् । तन्वमिति
 छान्दसः प्रयोगः । २ देहपालकमात्रे च “असन्न उपो-
 ऽविता तनूपाः” ऋ० ४।१६।२० “तनूपाः इन्द्रः” भा०
 तनूरुह न० तनौ रोहति रुह-क । १ लोमनि २ पलिष्ठां पले
 च मेदि० । “तनुस्तुफुल्लतनूरुहीकतामिति” नैषधम् ।
 ३ पुले ४ गुरुति ५ लोमनि च पु० हेमच० । “कुक्कुटस्तनु
 तनूरुहाङ्गुलिः” ह० स० ६३ अ० । “तस्य तद्वचनं
 श्रुत्वा सम्पूह्यतनूरुहः” भा० आ० १०० अ० । “वक्ता-
 हकाञ्जननिभं वराहकतनूरुहम्” हरिवं० ४३ अ० ।
 तनूर्ज पु० मनुभेदोत्तमपुल्ले नृपभेदे । “औत्तमेयान्
 महाराज ! दश पुलान् मनोरमान् । इष ऊर्जस्तनूर्जश्च
 मधुर्माधव एव च” हरिवं० ७ अ० ।

तनूरुहविस् न० वैदिकेषु तनूरूपेषु हविःषु । “द्वादशा-
 हान्ते तनूरुहवींषि निर्वपति” कात्या० श्रौ० ४।१०।७।
 “तनूरुहवींषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति” कर्कः
 तानि च “अग्नये पवमानाय प्रथमा” ८ सू० “अग्नये
 पावकायाम्नये शुचये च द्वितीया” ९ सू० “अदित्यै
 चरुस्तृतीया” १० । इत्युक्तानि

तनूच गतौ आ० पर० सक० सेट् । तञ्चति अतश्चोत् । ततश्च
 ततश्चतुः तक्तः । तच्यते । उदित् । तञ्चित्वा तक्त्वा ।
 तनूच सङ्कोचे रुघा० पर० सक० सेट् । पाणिनीयगणे अन्ज
 साहचर्यादयं वेडेव वोपदेवगणे उदित्करणं प्रासादि-
 कम् किन्तु ऊदिदेव । तनक्ति अतश्चोत् अतश्चोत् ।
 ततश्च । “तनचमि व्योम विसृत्तम्” भट्टिः ।

आ+आतश्चनयन्दोक्तार्थेषु (दम्बजदेवोया) “इन्द्रस्य त्वा भागं
 सोमेनातनचमि” यजु० १।४ । “उद्वासातनक्ति प्राग्वत-
 शेषेणन्द्रस्य लेति” कात्या० श्रौ० ४।२।२३ “तां दुग्धस्यासीद्यत्त-

रत उदास्य प्रागुद्यतशेषेण पूर्वदिने कृतास्मि होलशेषेण दध्ना
दुग्धमातनक्ति अवशिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति
दधित्वसम्पत्त्यर्थम् कर्कः । श्रमहेतुकसङ्कोचे च न्यङ्गा
कुत्वम् आतङ्कः । आतङ्कम् ।

तन्ज सङ्कोचे रुघां परं सकं । पाणिनीयगणे (तन्चू)
इत्यत्र तन्ज इति पाठान्तरम् अयमदिहत्वात् वेडेव ।
तनक्ति अतङ्गीत् अताङ्गीत् । ततञ्ज । विखीत् अतन्नीसीत् ।

तन्तस् दुःखे कण्डूः । अकं परं सेट् । तन्तस्यति अतन्त-
तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनलोपा-
भावौ । श्रदीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । “यत्सानां
न तन्तयस्त इन्द्र” ! ऋ० ६।२४।४। “तन्तिनाम दीर्घ-
प्रसारिता रज्ज्वः” भा० लोके तु ततिः तातिरित्येव
क्वचिदाप्तेऽपि तथा । “साऽसज्जत शिचस्तन्त्यां मरुद्दधी
कालयन्त्रिता” भाग० ७।२।५२ । श्रगां मातरि च
तन्तिपालः । वा ङीप् तन्ती गवां मातरि “तन्तीं
प्रसार्यमाणां वक्ष्यत्सां चानुमन्त्येतेयं तन्ती गवां
मातेति गोपथब्रा० २।६।७

तन्तिपालः ५० तन्ति गोमातरं पालयति पालि-अण्
उप० सं० । श्रगोमातरपालके । अथ “गोतन्तियं पाले”
पा० आद्युदत्तता । श्रसहदेवे च “तेषां गोसंख्यं व्यासं
वै तन्तिपालेति सां विदुः” भा० वि० १० अ० । अत्र
तन्तिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्तिं वशीभूततां
पालयतीति विपक्षेण तन्तिपालं वचनकरमिति
नीलकण्ठेनोक्तम् “तन्तिपाल इति ख्यात नाम्नाऽहं
विदितस्तथा” भा० वि० २६ अ० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु ५० तन-तन् । श्रस्त्रे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामन-
पर्वणोः” नरसिं० पु० “तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव
तन्तुषु” भाग० ६।६।७। “तिरस्क्रियन्ते कस्मिन्तन्तुजालैः”
रघुः । श्रपाहे हेम० । श्रसन्नाने “तेषांस्तन्तुतन्तूनामपत्यं
दायमर्हति” मनुः । “संवेष्टमानं वज्रभिर्मोहात्तन्तुभिरा-
ल्लजेः । कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे” भा०
शा० ३३।५० । [गौरा० ङीप् ।

तन्तुक ५० तन्तुनेव कायति कै-क । श्रसर्पे श्रनाद्यां स्त्री
तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम् । (तातेर काटि) तन्तु-
वायोपकरणे तन्तुकाष्ठभेदे शब्दर० । [जटाधरः ।

तन्तुकीट ५० तनोः तन्वर्थं कीटः । (शुटीपोका) कीटभेदे
तन्तुन ५० तन-वा० तनन् । श्रपाहे (हाडोर) ख्याते जल-
जन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाग ५० तन्तुनाग इव । श्रहृद्पाहे त्रिका० ।

तन्तुनाभ ५० तन्तुनाभायस्य अच् समा० । (माकडसा) लुतायाम्
तन्तुनिध्यास ५० तन्तुरिव निध्यासो यस्य । तानुहृष्टे ।
शब्दर० ।

तन्तुपर्वन् न० तनोः यज्ञोपवीतस्त्रयस्य दानरूपं पर्वं यव ।
चान्द्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि यामनाय यज्ञोप-
वीतदानोत्सवः स्रुतौ विहितः । राघवमष्टमनारसिंह
वचनम् । “शिष्यस्त्रिजन्मादिवसे संक्रान्तौ विदुषायने ।
सत्तीर्थेऽर्कविधुषासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां
प्रकुर्वीषो मासर्चादीन् शोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेष्ठुरोप-
वीतदानतिथिः आश्विनी पूर्णिमा” रघुनन्दनः ।

इयं तिथिः रक्षास्रुतवन्वर्णपोतृसवदिनत्वात्तद्येति तथा
च तस्यां रक्षास्रुतवन्वर्णप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यदा
“अथैव रक्षावन्वर्णस्रुतं हेमाद्रौ भविष्ये” संप्राप्ते आश्वि-
स्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये । आनं कुर्वीत मतिमान् वृत्ति
स्रुतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तस्रुतीणां चैव तर्पणम् ।
श्रुद्राणां मन्दरहितं आनं दानं च शस्यते । उपाकर्मादि
कर्तव्यस्रुतीणां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोट-
लिकां शुभाम् । कारयेद्वृत्तैः शस्त्रैः सिद्धार्थैर्हेममूर्धितै-
रिति” अतोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णमासीतिथौ वारिकस्यात-
वादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमादोगा
च्छ्रुद्रादौ तदयोगाच्च । तेन परेद्युपकरणे पूर्वद्युरपराह्णे
तत्करणं सिद्धम् । इदं भद्रायां न कार्यम् “भद्रायां हे न
कर्त्तव्ये आश्विनी फाल्गुनी तथा । आश्विनी मृपतिं हनि
प्यामं दहति फाल्गुनीति” संप्रहोक्तेः तत्त्वत्वे तु रात्रा-
वपि तदन्ते कुर्व्यादिति निर्णयास्ते । इदं प्रतिपद्युतायां न
कार्यम् नन्दायादर्शने रक्षावलिदानं दशाष्ट च । भद्रायां गो-
कुलक्रीडा देशनाशाय जायते” इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्
भविष्ये “उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् ।
पीठे तत्त्रोपविशेद्राजालालैर्युतश्च लुप्तज्ज्ञे” । तदहं पुरीषा
नृपते रजां वशीत मन्त्रेण” । इदं रक्षावन्वर्णं नियतका-
लत्वात् भद्रावर्जं पञ्चदिनेऽपि कार्यं होलिकावत् ।
पञ्चसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् “सर्वेषामेव वर्षानां
स्रुतकं राह्णदर्शने” इति तत्कालीनकर्मपरमेव न त्वन्यत्र ।
अन्यथा होलिकायां का गतिः । अतएव “नित्ये नैमित्तिके
ज्ये होमयज्ञक्रियास्तु च । उपाकर्माणि चोत्तमं पञ्चवेधेन
विद्यते” इति नियतकालीने तदभाव इति दिक् । उपाक-
र्माणीति तद्दिनभिन्नपरं तत्तन्निषेधादित्युक्तं प्राक् । मन्त्रसु

“येन वडो वलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः । तेन त्वामपि
वध्नामि रक्षे ! मा चल मा चल ।” “ब्राह्मणैः जत्रियै-
र्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्तव्योरक्षणाचारो द्विजान्
संपूज्य शक्तिः” इति ।

तन्तुभं पु० तन्तुना सन्त्या भाति भा-क । शर्पणे २वत्वे च
जटाधरः । “मरीचं पिप्पलं कोषं जीरकतन्तुभं तथा ।
संस्कारे च समक्षे च महादेव्यै निवेदयेत्” कालि-
पु० । “तन्तुभं सर्पपम्” रजुनन्दन ।

तन्तुवर्द्धन लि० तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति
क्षिन्ति वा वृद्ध-वृद्धौ णिच् ल्यु वर्द्धं क्तेने ल्यु वा ।
शततुवर्द्धके शततुष्टेदके च । शपरमेष्टरे पु० । “शुभाङ्गो
लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः” विष्णु स० । “तन्तुं
सन्ततिं संसारं वर्द्धयति क्तेदयति वा ज्ञानदानेन” भा० ।
तन्तु(रे)ल न० तन्तुर्विद्यते इत्य् र-लच् वा । ऋणाले । हेमच०
तन्तुवाप लि० तन्तून् वपति वप-अण् उप०स० । (ताति)
तन्तुवाये जटाधरः ।

तन्तुवाय लि० तन्तून् वयति वे-अण् उप०स० । शततुवयन-
कर्त्तरि (ताति) २जुतायां कीटभेदे च अमरः । शसङ्की-
र्णजातिभेदे पुंस्त्री । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । सा च
जातिस्तद्वृत्तिश्च मानवोक्ता यथा “नृपायां वैश्वसंसर्गा-
दायोगव इति ऋतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वस्तुकांश्चोप-
जीविनः । शीतकाः केचित्तैव जीवन् वस्त्रनिर्मितौ”
“तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्” मनुः ।

तन्तुवायदण्ड पु० तन्तोर्वायस्य दण्डः इत० वायते अनेन
करणे-घञ् वा कर्म० । वेमनि तन्तुवायसाधने
दण्डे । (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः । कदल्याम् त्रिका० ।
तत्त्वाच्च हि वज्रसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति ।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला । (तातधर) तन्तु-
वयनृष्टे हेम० । [(सिञ्जोयान) अमरः ।

तन्तुसन्तत लि० तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम् । स्यूतवस्त्रे ।

तन्तुसार पु० तन्तव इव सारो मञ्जास्य । पुवाकट्टचे । त्रिका०
तन्त्र न० तन्त्यते तनोति वा कर्त्तादौ यथायथं द्युन तन्त्रि-
कृतस्वभरणे घञ् वा । शकटस्वभरणादिकृत्ये २सिञ्जान्ते
श्चौषधे ४प्रधाने ५परिच्छेदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ दण्डभ-
वार्यैकप्रयोगे । इति कर्त्तव्यतायाञ्च जेदि० । १०तन्तुवाये
शब्दमात्रा ११राज्ञे १२परच्छन्दानुगमने १३स्वराङ्गचिन्ता-
याम् हेमच० । १४प्रवन्ते शब्दरत्ना० १५शपथे, धरणिः

१६धने १७मृष्टे १८ययनसाधने (तात) १९कुले च ना-
नार्थमङ्गरी । २०शिववाद्युक्तशास्त्रभेदे तन्त्रक्षणभेदादिकं
यथा “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च
संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् । तथैवाश्वमधर्मश्च विप्र
संस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव
निर्णयः । उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तद्वर्णां कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च । कोपस्य
कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम् । शौचाशौचस्य चा-
ख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् । हरचक्रस्य चाख्यानं
स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म-
स्तथैव च । व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते” । तस्य प्रशंसा ।
“विष्णुर्वरिष्ठो देवानां हृदानामुदधिर्यथा । नदी-
नाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । अन्त्यः सर्व
वृक्षाणो राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा
यथानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्र
शास्त्रमनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेद
सम्मतम् । कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं अद्धानानामिह लोके परत्र च” । तस्य लोक
संख्या यथा “न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद्वा प्रवक्ष्यामि लोककल्पोक्तवर्त्मना । दिवि
देवि ! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने । लक्षमात्रं भारते
च क्षितौ तन्त्राणि यानि च । आगमं त्रिविधं प्रोक्तं
चतुर्थमेश्वरं ऋतम् । कल्पस्तद्विधः प्रोक्त आगमो
डामरस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक्
पृथक् । सुक्तकाव्यं सप्तपञ्चम् सारदाख्यञ्च नारदम् ।
यच्चार्य्यश्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः । अन्त
गुह्यवीर्यश्च सिद्धसंवरणस्तथा । प्रथमोऽपसहस्रन्तु
श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः । द्वितीयोसुक्तकस्तत्र षट्सहस्राणि
संख्यया । श्लोकाः शतार्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिंश-
हस्रकः । शतद्वयं साधकश्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः । त्रिंशो,
त्तरसहस्राणि श्लोकानां भातुसंख्यया । प्रपञ्चः प्रथमे
तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया । सहस्राणि तथा श्लोकाः
सप्तविंशतिसंख्यया । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽविसहस्र-
कम् । शतद्वयं षड्ङ्क्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्तथा ।
कला १६संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः ।
पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे । विंशतिश्च
सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया । वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्यया । त्रयोदश सहस्राणि कलौत्तर
शतत्रयम् । श्लोकसंख्या सप्तद्विष्टा योगे कथ्ये च सं-
ख्यया । वाणसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया । श्लोकाश्च
भासु १२ संख्याता सन्तेऽपि च कपिले । अष्टतशुद्धौ
सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र
संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि
परिसंख्यया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु
यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामष्टसंख्यया ।
सिद्धसंवरणोक्तानि ईश्वरेण यथा पुरा । डामरः पडिधो
ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत्
तथा पञ्च शतानि च । त्रिंशत्सहस्राणि श्लोकानि
चेह संख्यया । एकादश सहस्राणि संख्यया शिवडामरे ।
श्लोकाः सप्तैव निश्चित्य ईश्वरेणैव भाषिताः । तावच्छ्लोक-
सहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया
डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकश-
तानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकी-
र्तिताः । खरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे ।
पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षष्टिः श्लोक-
सहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षट्संख्याता ब्र-
ह्मणाऽप्यक्तयोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तन्वादावा-
दियामले । द्वाविंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च ।
द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिश्च संख्यया । सहस्राणि
शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि
शतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च
विष्णु यामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि
च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले । नव श्लोक-
सहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वाविंशतिस्तथा श्लोका
गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि व्यादित्याख्ये
तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च
च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे । त्रयोदश
सहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । श्लोका न्यत्युज्जये तन्त्रे
संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्या-
शतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्थोत्तमे ।
दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । मायाख्ये
च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि
तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षि-
णामूर्तिस्तन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि

च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके ।
कालेश्वर्यास्तन्त्रवरेण हस्तुतित्रयं महत् । श्लोकानां संख्यया
चात्र तन्त्रराजे च संख्यया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोक-
शतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि हरगोव्याख्यतन्त्रके ।
तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्तिताः ।
अर्कसंख्यसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंश-
तिश्च श्लोकाः संख्यातान्तन्त्रनिर्णये । कुलिकाख्ये महातन्त्रे
श्लोकाश्च दशसंख्यया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि-
मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धं कनिष्ठे ।
अर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्कुशशतानि च । तावदेव
महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वाविंशतिः
सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । काल्यायन्यास्तु तन्त्रस्य
संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव
शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च निश्चितानि यथार्थतः ।
भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महाब्रह्मा
स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि
श्लोकका सप्तसंख्यया । त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः
परमार्थिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया कृतं ।
पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविं-
शतिः सहस्राणि व्यादौ तन्त्रोत्तमोत्तरे । रुद्र-
संख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सह-
स्राणि तथा नव शतानि च । द्वाविंशच्च तथा श्लोका
योगिन्यास्तन्त्रराजके । द्वितीये षट्सहस्राणि तथा च
त्रिंशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराहस्तन्त्र
उत्तमे । अर्कसंख्यासहस्राणि तत्संख्यशतानि च ।
गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोका हि तत्संख्यया । वर्ष
संख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्तत्र
संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि
तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिः संख्याता रुद्रागौ
तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिंशतानि कनि-
ष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याताज्ञानव्यास्तन्त्रवे-
दिभिः । वराहोत्तमः

उपतन्त्राणि यथा “सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि
यानि च । अङ्गुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि
च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो-
भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्योभृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पति-
श्चैव अन्ये ये स्मृतिस्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि
उपतन्त्राणि यानि च । विंशत्यातानि तान्यत्र धर्मविद्भि-

महात्मभिः । सारात् सारतराख्येव संख्यातानि
निबोधत । वाराहीतम् ।
शिवोक्तं चतुःषष्टिसङ्ख्यकं तन्त्रं यथा “सिद्धीश्वरं महा-
तन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं
फेत्कारोतन्त्रसुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं
सिद्धियामलम् । सत्सुखं सिद्धसारं सिद्धिसाराङ्ग्यं
तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रसुत्तमम् ।
गणेशविमर्षणीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चासु-
खं महेशानि ! सुखमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहे-
श्वरं तन्त्रं निरुत्तरसुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि !
कल्पं गाथात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निवन्माख्यं स्तुतन्त्रं
तन्त्रसुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा-
शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलसुत्तमम् ।
हृदयं श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुसुदिनि ! । विशुद्धेश्वर
तन्त्रं मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रं
भैरवीतन्त्रसुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं पर-
मेश्वरि ! । मन्त्रकुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरं देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणि-
तन्त्रं भावचूडामण्यौकम् । मन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्या-
नामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतढामरसञ्चकम् ।
मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्म यामलम् । विश्वसारं
महायन्त्रं महाकालं कुलान्तम् । कुलोद्गीशं कुलि-
काख्यं चन्द्रचिन्तामण्यौकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि
सकलानि युगे युगे । कालीविलसकादीनि तन्त्राणि
परमेश्वरि ! । कालकल्ले सुसिद्धानि अश्रकालान्तं भूमिपु ।
महाचीनादितन्त्राणि अविक्लये महेश्वरि ! । सुसिद्धानि
वाराही ! रथक्रान्ता भूमिपु इति महासिद्धिसार-
तन्त्रम् । “चतुःषष्टि तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति ।
सकलानीह वाराहे विष्णुक्रान्ता भूमिपु । कल्प
भेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्ड
मोहनायैव विफलानीह सुन्दरि ! ” विश्वसारतन्त्रम् ।
अन्यत्र च “देवानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्”
तत्र खराष्ट्रचिन्तायां औषधे च “तन्त्रावापविदा योगैः”
प्रायः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रसुत्तरसुत्त-
मम्” सुश्रुतः अनेकोद्देन सङ्गतप्रयोगे “हौ देवे प्राक् त्वयः
पित्रे उदगैकैकमेव वा । मातामहानामर्थे तन्त्रं या
वैश्वदेविकम्” याज्ञ० । “पितृभ्यां मातामहभ्यां च वैश्व-
देविकं तन्त्रेण कार्यमिति” मिता० । २१विध्यन्ते अङ्ग-

समुदाये “दर्शयौर्मासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य
तन्त्रान्नातत्वात्” व्यास० श्रौ० १।१।१। तन्त्रमङ्गसंहतिः
विध्यन् इत्यर्थः स चावस्थानादिसंस्कारपानः
प्रधानस्य तन्त्रण्यात् तन्त्रमित्युच्यते कर्कः । तन्त्रल-
क्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा “कर्मणां युग-
पङ्गावस्तन्त्रम्” कात्या० श्रौ० १।७।१।
“यत्न प्रधानकर्मणां युगपङ्गावः सह प्रयोगः तन्त्रा-
दुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सङ्गदुष्टानं भवति । न
प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्वि सङ्गत् कृतं बह्वनासुप-
करोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बह्वनां मध्ये कृतः
प्रदीपः । कृतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां त्वीन् हेतु-
नाह” कर्कः । “शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवाय
स्तुतिभ्यः” २२० । “प्रधानकर्मणां सह प्रयोगे सति तद-
ङ्गानां सङ्गदुष्टानसुत्तम् । तत् कृतः शक्यत्वात् सङ्गद-
ुष्टितैरारादुपकारकैरङ्गैर्वह्वनामपि प्राधानानासुप-
कारस्य कर्तुं शक्यत्वात् शक्यवन्ति ह्यारादुपकारकाणि
बह्वनासुपकर्तुम्, अष्टह्यमाणाविशेषत्वात् प्रदीपवत्
यथा एक एव प्रदीपो बह्वनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषा-
सुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव
विनियोगस्तथापि विधिना तावदुष्टानं सङ्गदेवोपकारकं
भवति यद्येव हि षट्सु भावनासु लिङ्गपदेनैव कथम्भाव-
मपेक्षमाणास्तपि सङ्गदाम्नाता एवाङ्गविधयः प्रस्थामपि
प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्याचित् प्रधानो-
त्पत्तिविधिसिद्धिधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्वाध्यते तथैव
संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्तृदेशकालैक्याच्च
युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानं प्रारब्धेषु सङ्गत्कृतमेवाङ्गं सर्व-
चिकीर्षया कृतत्वात् सन्तमपि केनचित् संनिधिं वाधित्वा
प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति
त्वयाणां युगपदुष्टानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गे-
ष्वनुष्ठायमानेषु वाध्यते तस्मात् सङ्गदेवाङ्गानामनुष्ठान-
म् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यतः सङ्गदुष्टितैरप्यङ्गैः
पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं
फलम् तद्वि आग्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते ह्यारा-
दुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां
सङ्गदेवोपकर्तुं सङ्गत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति ।
तथा एकार्थसमवायस्तुतेषाङ्गानां तन्त्रं भवति एको-
ऽर्थो यस्य एकार्थ एकफलो यः प्रधानानां समवायः
सङ्गः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थे समवाये एकफले

प्रधानसमूहे अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सङ्गदत्तुष्टानं
 श्रूयते यतः । तथाहि “ता एकविंशतिराहुतयोद्वावा-
 धारौ पञ्च प्रयाजा हावाज्यभागावान्नेयः पुरोडाशस्त-
 द्वाग्नीषोमीय उपान्युयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः
 स्त्रिष्टकदिडा त्रयोऽनुयाजाः स्रक्तवाकश्च शस्योर्वाक्-
 चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रष्टह्नाति समिष्ट
 यजुश्चेति तत्त्वान्नयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षण एक-
 फले प्रधानसमवाय आहुतीवामेकविंशतिसंख्या श्रूयते
 सा चाङ्गानां सङ्गत्करणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं
 ग्रथगनुष्ठानपक्षे । तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सङ्ग-
 देवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रति-
 प्रधानमावृत्तिरिति तु मायुक्तमेव । अथ प्रधानानां सह
 प्रयोगे कारणान्याह कर्कः । “फलकर्मदेशकालद्रव्य-
 देवतागुणसामान्ये” ३२० । यत्नैकेन वाक्येन वङ्गनि
 प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषा-
 मितरेतरापेक्षाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः
 तद्यथा मित्राविन्दाश्चोराद्रुमित्रायुष्कामस्येति वैश्वदेवेन
 प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन समुदाय-
 वचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च
 समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम् । सूत्रार्थस्तु सामान्य
 शब्दः प्रत्येकं सन्वध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये
 देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः
 सामान्य इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि
 फलादिषामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति
 फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता तत्रनुयाजतेत्यादि । देशः
 समप्राचीनप्रवणादिः । कालः पूर्वाह्णापरार्द्धादिः । द्रव्यं
 दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु
 तज्ज्ञेदस्यावश्यत्वात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः । तद्गुण
 उपान्युत्वाभ्याव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव
 भवति न पृथक् कर्कः “तज्ज्ञेदे भेदः” ३२० । तेषां
 फलादीनां भेदस्तज्ज्ञेदः तज्ज्ञेदे तेषां फलादीनां सह
 प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो
 भवति तत्र प्रयोगवचनभेदानुमितविन्दाप्रीतिकामा-
 ग्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराद्रुकाम-
 मित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः । कर्म-
 भेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रया-
 जता कस्यचिन्नवप्रयाजता यथा च ऋद्धिनीया महा-
 हविषोस्तन्त्रसहत्वे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति ।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रयासेषु
 भारुत्याः ऋद्धिनीमहाहविषोश्च ऋद्धिन्याः समर्थः
 महाहविषस्तु प्राचीनप्रवणः । कालभेदेऽपि सह-
 प्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च “पौर्ण-
 मास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्या दजे-
 तेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात् । यथा वा आनी-
 कवतीशान्तपनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्र-
 भेदः । दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा
 राजसूये त्रयाणां त्रिपंशुक्तानां येषां मते च
 त्रिपंशुक्तानां त्रयाणामथेकस्मिन्नेवाह्वन्यनुष्ठानम्
 तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथग-
 नुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च
 त्रयाणां वासनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां वधुरिति
 तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तज्ज्ञेदात्तत्कृतस्य स्वरूपस्य
 भेदः वासनानतैर्हि पूर्व कर्म कर्तव्यम् श्यामानतै-
 रुत्तरम् तन्त्रत्वे तुभाभ्यामानता उभयं कुर्युः । तत्र
 दक्षिणाव्ययस्या गम्यमाना बाध्येत । तस्मात् प्रतिदक्षिणं
 तन्त्रभेदः । अत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देश-
 कालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः । देवतावा
 देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्मा
 देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सम-
 दशप्राजापत्येषु राजमेये प्रजापतेर्देवतायाः समानता-
 द्गुणस्योपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेषो-
 उच्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति । तथा च
 प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकातुवाक्या भवत्वे-
 याज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच्च क्षागानां
 हविषोऽनूब्रूहोति अत्रातुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं
 हेतुं ब्रुवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्श-
 यति । दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च
 देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चाभ्याव्यत्वस्य समानतात्त-
 न्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति । देवतायां समानाया-
 मपि देवतागुणस्योपांशुत्वाभेदे सति सहोच्चारणं न
 भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुजापान्नीषोमयोः पुरोडाश-
 ग्नीषोमयोश्च । इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य
 तन्त्रेणानुष्ठानस्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये
 तन्त्रेण यागातुष्ठानस्यपजीव्य भेदो यागस्य भेदानु-
 स्थानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य
 इति न पुनरुक्तिदोषादि । कर्कः ।

तत्त्वज्ञानविषयादिकं जैमिनिना एकदशाध्याये व्यक्तं तत
एवागन्तव्यं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे साधवेनोक्तं ११४।
४० दर्शितम् । तत्र शास्त्रे “आद्यरिरपि पञ्चशिखाय
तेन वक्ष्यते कृतं तन्त्रम्” “सप्तत्यां किञ्च येऽर्थास्तोऽर्थाः
षट्पतन्त्रस्य” सा० का० । २२नीत्यवयवे । “तन्त्रैः पञ्चभि-
रेतञ्चकार मनोरमं शास्त्रम्” पञ्चत० । तदवय-
वाश्च भित्तभेदमित्यप्राप्तिकाकोलूकीयलब्ध्याप्रणयपरीक्षित-
कारकाख्याः । तन्त्रं वेत्ति ठक् । तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरि त्रि० ।
तन्त्रं विहितः ठक् । तान्त्रिक तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां
ङीप् “वेदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथातुक्रमयोः गत”
तन्त्रसा० तान्त्रिकी दीक्षा २३वये च स्ततन्त्रः परतन्त्रः ।
तन्त्रक त्रि० तन्त्रात् अचिराद्भूतम् कन् । अभिने वस्त्रे
चमरः पटे पु० शाखां स्त्री इति भेदः । “वसानस्तन्त्र-
कनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वचौ” भट्टिः ।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य काष्ठम् । तन्त्रस्ये काष्ठभेदे (तांतेर
काटि) प्रथमतो त्रिका० ।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तत् । अनेकोद्देशेन सङ्गतप्रवृत्तौ
यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्माद्देशेन सङ्गच्छाने कृते सर्व-
कर्माङ्गज्ञानसिद्धिः । तद्विषयोदाहरणं प्रा० त० उक्तं यथा
“यान्ते यादकपालेन्द्रद्व्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणा-
मान्ते यादकपालोपांशुयागानीषोमीयैकादशकपालया-
गानां त्रयाणां सङ्गत् सङ्गदुष्टितेन प्रयाजाद्यङ्गे-
नोपकारः सिद्ध्यति तथा मानावज्ञावधसत्त्वे सर्वो-
द्देशेन सङ्गत् प्रायश्चित्ते कृते सर्ववज्रवधजन्यपापनाशः ।
तन्त्रतायाहेतुश्च अद्वैतार्थकजातीयकर्मणः कालदेश
कलादीनां प्रयोगादुपविवेकहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य
विशेषापहः” इति । एवञ्च “ज्ञातोऽधिकारी भवति देवे
पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जायते दाने च
विधिदर्शिते” इति विष्णुस्मृत्युक्तम् “अज्ञात्वा माचरेत् कर्म-
जपहोमादि किञ्चनेति” दत्तोक्तञ्च, क्रियाङ्गज्ञानं
कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्तृव्याशेषकर्तृमर्थमेकमेव
न तु प्रतिकर्म कर्तव्यम्” इति रघुनन्दनः अधिकं
तन्त्रशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रधारक पु० तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिमन्त्रं धारयति
धारि-एवञ्च इत० । “एकस्तत्र नियुक्तः स्वादपरस्त-
न्त्रधारकः । तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्”
शृङ्गपरिचोक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके । “तन्त्र-
धारकः पुस्तकधारकः” स० त० रघुनन्दनः ।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आद्युर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः ।
सुश्रुतोक्ते द्वाविंशद्भेदे युक्तिभेदे । ताश्च यथा
“अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । द्वाविंश-
त्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा । अतिकरणं योगः प-
दार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशः प्रदेशोऽ-
तिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गएकान्तो-
ऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावे-
क्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम् । संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदा-
हरणं निर्वचनं निर्दर्शनं नियोगो विकल्पः सङ्ख्य जज्ञ-
मिति अत्राद्यां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते । वा-
क्ययोजनमर्थयोजनञ्च । भवन्ति चात्र लोकाः । अथवादि-
प्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिहेतुनम् । स्ववाक्यानां सिद्धिरपि
क्रियते तन्त्रयुक्तितः । व्यक्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये
चाप्यनिर्भलाः । लेशोक्ता ये कश्चित्तन्त्रे तेवाद्यापि प्रसा-
धनम् । यथाव्युज्वनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।
प्रबोध्यस्य प्रकाश्यार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः । यमर्थम-
धिकृत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा । येन
वाक्यं युज्यते स योगः २ । यथा तैलं पिबेन्नामृतवह्नि-
निस्सृष्टिं चाभयाद्वक्तृकपिप्पलीभिः । सिद्धं वक्ष्याम्यस्य
सदेवदारु हितस्य नित्यङ्गलग्नगुणरोगी” । सिद्धं पिबेदिति
प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेव दूरस्थाना-
मपि पदानामेकीकरणं योगः । योऽर्थोभिहितः स्तत्र
पदे वा स पदार्थः ३ । अपरिणिताश्च पदार्थाः । यथा
क्षेत्रे हस्ते दाक्षिणेष्वादि निर्दिष्टेषु द्वयोस्तयागामर्थानामुपप-
त्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स पक्षी-
तथ्यो यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दि-
ह्यते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायस्यत्तिं विवक्षुरिति ।
अथवेदादयस्तयोवेदास्तत्र पूर्वापरयोगस्य प्रत्यक्षं विद-वि-
चारणे विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति
पश्चात्प्रतिप्रतिर्भवति । आद्युर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येव
पदार्थः । यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः ४ ।
यथा नृत्तिपण्डोऽङ्गिः प्रह्लियते यथा मापदुग्धप्रभृति-
भिर्त्रयः प्रह्लियत इति । समासकथनसद्देशः ५ । यथा
गल्यमिति । विस्तरवचनं निर्देशः ६ । यथा । शरीरमा-
गन्तुकं चेति । एवमित्युपदेशः ७ । यथा “तथा न जाद-
याद्वालो दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत्” अनेन कारणेनेत्युपदेशः ।
यथोपदिश्यते मधुरेण ज्ञेयाभिवर्जत इति । प्रगतस्या-
तिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः ८ । यथा देवदत्तस्थानेन शब्द-

सुदुतं तस्मादुपचदत्तस्याप्ययमेवोद्धरिष्यतीति । प्रकृत-
स्थानागतेन साधनमतिदेशः ६ । यथानेनास्य वायुवर्द्ध-
सपनिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अग्निव्याप्यापकर्षण-
मपवर्गः १० । यथा स्वेद्या विषापस्तृष्टा कन्यत्व कीटवि-
घादिति । येन पदेनाहुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्य-
शेषः ११ । यथा शिरःपाणिपादपाश्वर्युद्धोदरोरसामित्युक्ते
पुरुषपङ्कजमपि मृते पुरुष एवोक्त इति । यदकीर्ति-
तमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः १२ । यथोदनं भक्ष्ये इत्युक्ते ऽ-
र्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यद्व्याप्याभि-
हितं तस्य प्रातिशोभ्यं विपर्ययः १३ । यथा कृशास्यप्राण-
भीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते वृद्धा-
दयः सुचिकित्स्या इति । प्रकरणान्तरेण समापनं
प्रसङ्गः १४ । यथा प्रकरणान्तरितोयमर्थोऽसकृदुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः महाभूतशरीरसमवायः पुरुषस्तस्मिन्
क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां
पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः
पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषचिकित्सायासधिकृतः
सर्वत्र । यद्वधारेणोच्यते स एकान्तः १५ ।

“यथा तद्वद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति । कश्चि-
त्तथा कश्चिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः १६ । यथा केचि-
दाचार्या ब्रुवते इत्थं प्रधानं केचिद्भूतं केचिद्दीर्घं
केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः १७ ।
यथा कफवातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा कषाध्या
भवन्तीति । तस्मिन्तरं निर्ययः १८ । यथा शरीरं प्रपीड्य
पश्चादधोगत्वा यस्मिन्मेदोमज्जाविवर्द्धं मूलं प्रवृजति यात
एवमसाध्या वातजा इति । तथाचोक्तम् “कृत्स्नं
शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जावसायुतः । अधः प्रकुप्यते वायु-
क्तेनासाध्यास्तु वातजाः” । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम् १९ ।
यथान्यो ब्रूयात्प्र रसा इति । प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं
विधानम् २० । यथा सकृद्यमस्माग्लेकादशप्रकरणानु-
पूर्व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनाग्रतावेक्षणम् २१ । यथा
लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वपक्षं
तदतिक्रान्तावेक्षणम् २२ । यथा चिकित्सेषु ब्रूयात् लोक-
स्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः २३ । यथा
तल्लहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राण-
हरमिति । तत्प्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम् २४ । यथेह
पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेद-
तन्त्रेषु भूतादिप्रज्ञाचारव्यचिन्ता । अन्यशास्त्रासा-

मान्या स्वसंज्ञा २५ । यथा सिधुनमिति सधुसर्पिषोर्द-
यम् । लोके प्रथितसदाहरणम् २६ । यथोष्णभयाच्छीतम-
रुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम् २७ । यथायुर्विद्यतेऽ-
स्मिन्नेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । हेतुलानार्थः प्रसाध्यते
यत् तद्विदर्शनम् २८ । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे
वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफजोडुद्वय इति । इदमेव
कर्त्तव्यमिति नियोगः २९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति ।
इदं वेति विकल्पः ३० । यथा रसोदनः सद्यता यवागूर्वा
इदञ्चेदञ्चेति ससंशयः ३१ । यथा मांसयगे रेषरिच-
त्वावतिचिरिभारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता
तदूह्यम् ३२ । यथाभिहितमज्ञपानविधौ चतुर्विधश्चाक्षु-
पदिश्यते । भक्ष्यं भोक्ष्यं लेह्यं भेषमेवश्चतुर्विधं वक्तव्यं
द्विविधमतिहितमलोद्यामिति । अक्षपाने विशिष्य
द्वयोर्पङ्क्तौ कृते चतुर्णामपि पङ्क्तं भवति किञ्चा-
न्यत् । अक्षेन भक्ष्यमवर्द्धं त्वक्षसाध्यात् । येन
लेह्यं द्रव्यसाध्यात् । चतुर्विधश्चाहारः प्रायेण द्विविधः
प्रसिद्ध इति । हातिंशद्युक्तयो ह्योतास्तन्वसारगवेषवे ।
मया सम्यग्निनिहिताः शब्दन्यायार्थसंयुताः । योद्यता
विधिवद्भेत्ति दीपोभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजार्हो
भिषक् अथ इति धन्वन्तरेर्भेदम् ।

तन्त्रवाय(प) पु० तन्त्रे तन्त्र-कर्म्मणि इत्तु तन्त्रं
सूत्रं वयति वपति वा वे-वप-वा अण् उ० स० ।
(ताति) ख्याते ऽसङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां जातितात्
लोष् योपधस्य ठ टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः परा-
शरपञ्चतावुक्ता यथा “ताम्बुलुङ्गाच्छङ्कुकायां मणिकारच
जायते । मणिकारात् ताम्बुलुङ्गां मणिवन्तोऽत्र जायते
मणिवन्वान्मणिकार्या” तन्त्रवायाश्च जप्तिरे । मन्त्र-
स्वस्माद्भिन्नः । आधारे षञ् इत्त० । २० तन्त्रे (तात)
पुन० शब्दरत्ना० ।

तन्त्रहोम पु० तन्त्रेण होमः । परिशमूहनवर्हिषाक्षरप
युक्ते होमे क्षिप्रहोमशब्दे उच्यते । तन्त्रमथ ।
“अङ्गहोममनितन्त्रं शोषन्त्याख्येपु कर्मसु” इन्द्रोप०
तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे अ । ईषक्षिद्रायां तन्त्रायां द्विरूपको० ।
तन्त्रायिन् पु० तन्त्रे कालचक्रे एतिर्गच्छति णिनि ७त० ।
कालचक्रगाभिनि च्छ्रयादौ । “तन्त्रायिणे नमोद्या-
वाष्टविबीभ्याम्” यजु० १८।१२ तन्त्रेऽनेन तन्त्रं पट-
रचनाय शलाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नमसि
कालचक्रमपि तन्त्रस्यते” वेददी० ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्रयते तन्त्रि ई ततः स्त्रायै क पूर्वाणो
ह्रस्वः । शुद्ध्याम् । अमरः ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि-इ । तन्त्र्याम् तन्त्र्यायां च “व्यपेततन्त्रि
धर्मात्मा यन्त्रा सत्समयाश्रितः” भा० आनु० १४२ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । आ-
लस्ययुक्ते “घार्मिको नित्यभक्तश्च पितृनिर्णयतन्त्रितः”
भा० शा० १२७१२ । “गव्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनात-
न्त्रितेन च” भा० आनु० १६२ अ० । “अतन्त्रिता सा
स्त्रयमेव वृक्षकान्” कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० सहृदेवे तन्त्रिपालशब्दे वृक्षम् ।

तन्त्रिपालक पु० जयद्रथराजे शब्दम् ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि-ई । १वीणागुणे २शुद्ध्यां ३देहसिरायां
मिदि० । “स ददर्श श्रमांसस्य कुतन्त्रीं पिततां सुनिः”
भा० शा० १४ अ० । ४नदीभेदे ५नाद्यां ६युवतीभेदे शब्दर० ।
अथ डीवन्तत्वाभावेन वज्रवीही साङ्गे माडीतन्त्र्योः
पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः । वज्रतन्त्रीर्षीवा
वज्रतन्त्रीधर्मनी” सि० कौ० । साङ्ग इत्युक्तेः वज्रतन्त्रीका
वीणेतादो कप् । “सप्ततन्त्रो प्रथिता चैव वीणा”
भा० व० १२४ अ० । असाङ्गत्वेऽपि चार्पत्वात् न कप् ।
७रज्जौ “न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं” मनुः “यस्य वाचा प्रजाः
सर्वा गायन्तन्त्र्येव सुन्विताः” भाग० १।१५।८ । ८वीणा-
याञ्च “कण्डूयमानः सततं लोकानटति चञ्चलः । घट्ट-
यानो नरेन्द्राणां तन्त्रीर्वैराणि चैव ह” हरिवं० ५७ अ० ।
तन्त्र्य न० इत० । तन्त्रूनामप्ये ततो गृह्य० छ । तन्त्र्यपीय
तद्भावादौ लि० ।

तन्त्री (स्थी) अव्य० तन-वा थी । उभ्यादिगणे तस्थीत्यत्र
पाठान्तरम् पृष्ठो० स्त्रीकारे अव्युपगमे । गतिसंज्ञकत्वात्
समासे तन्त्री (स्थी) क्तव्य ।

तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे अ । १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च
हेमच० “तमोधातकफात्तन्त्रा” इति वैद्यकम् तन्त्रक्षयश्च
“इन्द्रियाण्येवसंविच्छिन्नैरिव जृम्भणं क्लमः । निद्राक्षयेव
यस्येहा तस्य तन्त्रां यिनिर्हिशेत्” माधवः
“युचिर्गुरुचोदक्षस्तन्त्रानिद्राविवर्जितः”
“विषयेन्द्रियसंशोषस्तन्त्रालस्यविवर्जनम्” याज्ञ० । निद्रायां
प्रवृत्त्य क्लमाभावः । तन्त्रायां तु प्रवृत्त्यापि क्लम इत्य-
नयोर्भेदः । तन्त्रा च ह्रस्वस्य आर्या निद्रायाः कन्या
प्रोतेर्भगिनी यथाह “निद्राकन्या च तन्त्रा सा प्रोति-
रन्या सुखप्रिये । आर्या व्याप्तं जगत्सर्वम्” शब्दार्थचि०

धृतवाक्यम् ३पङ्क्तिवृत्तिरिति न० । “तन्त्रं वृत्तिः”
यजु० १५।५ । तन्त्रि सादे मोहे च तन्त्रति सीदति
स्थानसंकोचेनेति तन्त्रं त्रेणी “पङ्क्तिर्वै तन्त्रं
वृत्तिः” इति श्रुतेः” वेददी०

तन्त्रयु लि० तन्त्रामालस्यं याति या-ङ्ग पृष्ठो० । आलस्ययुक्ते
“नो पु ब्रह्मेव तन्त्रयुर्भूयो वाजानाम्” ऋ० ८।८२।१०
“तन्त्रयुरालस्ययुक्तः” भा०

तन्त्रवाप पु० तन्त्रवाप+पृष्ठो० । तन्त्रवाये शब्दार्थचि० ।

तन्त्रालु लि० सौ० तन्त्रि-आलुच् । १ईषन्निद्रायुक्ते २आलस्य-
युक्ते च जटाधरः ।

तन्त्रि स्त्री सौ० तदि-क्रिन् । १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च
चणादिको “विभक्तनक्तान्द्रिवमस्ततन्त्रिणा” किरा० तन्त्रि-ई
तन्त्रीत्यपि तन्त्रायै अयं न डीवन्तत्वेन न सुशोभः । तन्त्रीश्च
अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाग्रभुत्वम् । सर्वाङ्गेन्द्रिय-
निमीलनापाङ्गत्वात् तथात्वम् । “सुषा च तन्त्रा च
विपक्षतां गतः” रामा० अयो० ८० अ० । “गततन्त्री-
क्लमो वापि क्षणेनैतो महारथो” २८८ अ० । जिततन्त्रीः
गततन्त्रीः इत्यादौ डीवन्तत्वाभावाच्च ह्रस्वः न वा कप् ।
तन्त्रिज पु० यद्वंश्ये कनवकत्पपुलभेदे “तन्त्रिजस्तन्त्रिपालश्च
सुतो कनवकस्य तु” हरिवं० १५ अ० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जातालस्ये “य
इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्त्रिताः” “अतन्त्रिता सा
स्त्रयमेव वृक्षकान्” कुमा० । अतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।
तन्त्रिपाल पु० यद्वंश्ये कनवकत्पपुलभेदे तन्त्रिजशब्दे वृक्षम्
तन्त्रि स्त्री तन्त्रयति नी-वा० डि । (चाकुल्या) चक्रकुल्यायां
रत्नमाला । तन्त्रिरित्यपि पाठः । पृष्ठो० ।

तन्त्री स्त्री तनुः कन्या स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा डीप् ।
१लशाङ्कृतां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० “अप्रभूतमतनीयवि
तन्त्री” माघः । २शालपण्यां (शालपान) राजनि०

तन्त्रय लि० तदात्मकम् तदु+मयट् । तदात्मके “तन्त्रयं विद्धि
मां विप्र ! धृतोऽहं येमैयां च ते” हरिवं० १६८ अ० ।
तन्त्रात्र न० तदेव एवार्थं मालच् सा माला यस्य वा । सांख्या-
दिष्विष्टेषु शब्दादिषु नत्वेषां शान्तादिर्विशेषोऽस्ति । यथोक्तं
विष्णुपुराणे “तस्मिं तस्मिंस्तु तन्त्रात्मास्तेन तन्त्रात्माता
सृता । तन्त्रात्माप्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते । न
शान्ता नापि घोरास्ते न भूदाश्चाविशेषिणः” इति ।
“तन्त्रात्माप्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते
भूता विशेषाः शान्ता घोराश्च भूदाश्च” सा० का० ।

तन्यतु उ० तनोति शब्दं तनो वा तन-यत्तुच् । १वायौ
२रात्रौ च उज्ज्वल० । स्तन-शब्दे वा० यत्तुच् सलोपश्च ।
शर्जिते ४अशनौ च साधवः । “न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्”
ऋ० १।८०।१२ भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिः । तन्यता गर्जितेन
छान्दसः उत आच् । “आयिष्कृणोमि तन्यतुर्दृष्टिम्”
हृ० उ० । “तन्यतुः पर्जन्यः” भा० ।

तन्यु लि० तन+वा० ल्यु न अनादेशः । विसृते ‘रजांसि
चित्ता वि चरन्ति तन्यवः’ ऋ० १।६१।५ ।

तन्विन् उ० तामसमनोरपत्यभेदे । “तपोरतिरकल्माषस्तन्वी
धन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ अ० ।

तप उपतामे सक० ऐश्वर्यं अक० दि० व्या० अनिट् । तप्यते अतप्त ।

तेपे तप्ता तप्यते तप्तः तप्तिः ।

अव-अधस्तासे । अवतप्तेन कुलस्थितम्” सि० कौ० ।

आ+सम्यक्तामे । आतप्तजाम्बूनदभूषिताङ्गः” हरिवं० ६ अ०

अतु+सन्तततामे अतुशोचने च । “अतुतप्ये भृशं तात ! तव
घोरेण कर्मणा” भा० व० १३७२० स्तो० । “अन्वतप्यत

घर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्” रामा० अयो० ४ अ० ।

“वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत इमेतिः” भा० व० २७ अ०

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट् । तपयति-ते अतीतपत्-त ।

“संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति”

उद्भटः । “न हि तापयितुं शक्यं सागराभ्यस्तृणोल्कया”

हितो० “कोऽत्र भूमिवलये जनान् सृष्ट्वा तापयन् सुचि-

रमेति सम्पदम्” भावः ।

अव+अधोभागे तापने “अथागताय पृथिवीं पूषा दियससं-
क्षये । जगात्मास्तं सहस्रांशुः” भा० उ० १८० अ० ।

तप दाहे भा० उभ० सक० सेट् । ज्वलने निरु० तपति-ते

अतापोत्-अतपीत् अतपिष्ट । तताप तेपे तपिष्यति ते

“वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः” भा० अतु०

१४ अ० । “त्वमेकैकस्तपसे जातवेदाः” भा० आ० २३२ अ०

“तपास्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च” गीता

“तमस्तपति घर्मांशौ” शकु० । तपःकर्मकत्वेऽस्य

कर्त्तर्यपि यक् तङ् च तप्यते तपस्तापसः ।

अभि+पथ्यालोचने “पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं ताक्षो का-
नम्यतपत्” ऐत० ब्रा० अभ्यतपत् पथ्यालोचितवान् ।

उद्+दीप्तौ अक० आत्म० स्नाङ्कर्मकत्वे सक० आत्म० “उत्त

पते दीप्यते इत्यर्थः” सि० कौ० । पाण्डित्यपते ।

स्नाङ्केत्युक्तेः प० मैत्रेय पाण्डित्यपति” अन्यकर्मणि तु

प० । उत्तपति सुवर्णं विद्यापयतीत्यर्थः” सि० कौ० ।

“तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः” भट्टिः ।

“करणं कुसुमेषु रक्तपति यद्विशिखः” भावः ।

उप+पीडाजन्यतामे “आहिताग्निश्चेदुपतपेत्” आश्व० ऋ०

४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुत्पीडितेत्यर्थः ।

नि+नितरां तापे । “तदाहर्निशोचति नितपति वारिष्यति
वा” आ० उ० ।

निस्+निःशेषेण तापे पौनः पुन्य न तापे पत्यम् । “दग्धै-

कदेशा बहवो निदप्राच तथापरे” भा० आ० २२६ अ० ।

निदपति सुवर्णम् आसेवने तु नद्य त्वं निदपति सुवर्णं

सुवर्णकारः । “यस्तु सूर्य्येण निदपन् गाङ्गेयं पिबते

जलम्” भा० आतु० २२६ अ० । पत्ये उभयतया पश्यम् ।

प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च “भासस्तपोपाः

प्रतपन्ति विष्णोः ।” गीता “सूर्य्यः प्रतपतां ब्रह्मः”

भा० वि० ४२ श्लो० “भास्करात् प्रतपिष्यतः” भा० १०

१६० अ० “द्वितीयस्यैव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः” भा०

व० २२ अ० ।

वि+उत्तापयत् सर्वम् । “रविर्वितपतेऽत्यर्थम्” भट्टिः दीप्यते

इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रेय पाणिं वितपति सुवर्णं

वितपतीत्यादि । “वितपन्नरातिम्” अथ० १२।२।४५

सम्+सम्यक्तामे । “दत्त्वापि च घनं काले सन्तप्यु-

कारिण्ये” भा० शा० १६४ अ० ।

तप उ० तप-अच् । १पीप्ते ज्यैष्ठाभादात्मके ऋतौ अमरः ।

“तमेन वर्षाः शरदा हिमागमः” भावः । “तपत्पुष्पा-

वपिमेदसाभराः” नैष० “तपात्यये वारिभिरुक्षिता-

मवैः” कुमा० । किञ्चित् कर्मोपपदे तापेः खच् तुल्यश्च

२तत्तापके परन्तपः भावे अच् । इतपसि च “कस्त-

कुट्टा निरशना दग्धपञ्चतपा इमे” हरिवं० ४६ अ० ।

तपः(स्त)कार लि० तपः करोति अच् वा विषर्गश्च सः ।

इतपःकारके (तपसी) २मत्स्यभेदे उ० स्त्री शब्दरत्ना० ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तपःक्लेशसह लि० तपसः क्लेशं सहते सह-अच् । इन्द्रि-

यसंयमादिकारके तपस्त्रिणि अमरः ।

तपःस्थली स्त्री ङीत् । १काश्यां त्रिका० । २तपस्यास्यलमात्रे च

तपती स्त्री । सूर्य्यस्य कन्यायां संवरणन्दपस्य भाष्यायां कुहरा-

जमातरि । “ततः संवरणात् सौरो तपती सुषुप्ते कुहम्”

भा० आ० ६४ अ० । “संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं

मानोपयेसे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः” ६५ अ० । १७। अ० ।

तत्कथा “अर्जुन उवाच तापस्य इति यद्वाक्यसंज्ञा-

नसि सामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापसार्थविनि-
ययम् । तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितम् ।
वैगस्यायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धन-
ञ्जयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् ।
गन्धर्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनो-
रमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतांवर ! ।
उक्तशानसि येन त्वां तापत्या इति यद्वचः” ।

“य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य
तपती नाम बभूव सद्यो मुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्य-
वरजा धिभोः । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ।
न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नापसुरा
न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्ताऽन-
वद्याङ्गी स्वसितायतनोचना । स्वाचारा चैव साध्वो च
सुवेगा चैव भामिनी । न तस्याः सद्यं किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु भारत ! । भर्तारं सविता मेने रूपशीलशुण-
श्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनं पश्यन् देयां दुहितरन्तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् । अथर्जुनः
कौन्तेय ! कुरुणामृषभो बली । सूर्यमाराधयामास
ऋषः संवरणस्तदा । अर्घ्यमाल्योपहारद्वैर्गन्धैश्च
नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि ।
शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवणन्दनः । अंशुमन्
समुद्यन् पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं
रूपेण सद्यं भुवि । तपत्याः सद्यं मेने सूर्यः
संवरणं पतिम् । दातुमेच्छततः कन्यां तस्मै संवरणाय
ताम् । ऋषोत्तमाय कौरव्य ! विश्रुताभिजनाय च” ।
भा० व्या० १७१ अ० ।

तपन पु० तप-ल्यु । १ सूर्ये २ भक्तातकटके । ३ अग्न्यादौदाह
युक्ते नरकभेदे ४ पीप्पे च हेम० । ५ अर्कटके
६ कुद्राग्निसन्धटके ७ सूर्यकान्तामणौ च राजनि० ।
“पञ्चसः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्” भाषः ।
स्त्रीणां यौवने ऽसत्वजातावङ्कारभेदे न० सा० द० ।
“यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशन्निषत्यकाः । अल-
ङ्काराः इत्युपक्रमे “विहृतं तपनं सौमध्रम्”
इत्यादिना विमल्य “तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावे-
शोऽथ चेष्टितमिति” लक्षितम् । ८ अग्निभेदे पु०
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः
शोषणश्चैव तपनश्च महावज्रः । स्वाहाकारस्य विषये

विख्याताः पञ्च वज्रयः” हरिवं १८० अ० । १० गिवे पु० ।

“यज्ञवाहाय दान्ताय तस्याय तपनाय च” भा० गा०

२८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११ तापेन० धरणिः ।

तपच्छद् पु० तपनप्रियः ऊदोऽस्य । दमनकटके राजनि०

तपनतनय पु० इत० । १२ ये २२ सुनायां, ३३ मीटके च

स्त्री राजनि० । ४ कर्णे ५ सुपीप्पे च पु० तपनसुतादयोऽस्यत् ।

तपनमणि पु० तपनतेजस्तो मणिः । सूर्यकान्तामणौ राजनि०

तपनात्मजा स्त्री इत० । १ गोदावरीनद्यां हेम० । २ सुनायां

च । ३ ये ४ कर्णे ५ सुपीप्पे च पु० । [नद्यां हेमच० ।

तपनी स्त्री तप्यते पापमनसा तप-ल्युट् ङीप् । गोदावर्यां

तपनीय न० तप-अनीयर् । १ स्वर्णे कनकधुस्तूरे च अमरः ।

“भव्यानि तु तपनीयसंक्रमस्य” भाषः । “असंस्पृगन्तो

तपनीयपीठम्” रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णं राजनि० ।

तपनेष्ट न० इत० । ताम्बे घातौ राजनि० । तद्घातोः स्त्र-

र्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् न० तप-असुन् । आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अल-

र्याभिप्रायानामपेक्षं दृश्यम् । २ लग्नावधिक-

नवमस्थाने ज्यो० । ३ स्वात्मविहितकर्मणि ४ वैधक्त्ये शजनके

कर्मणि । “तपोनानशनात्परम्” । ५ क्षुत्पिपा-

साशीतोष्णादिद्वन्द्वसङ्घने । इचित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनिय-

मोपासनादिकर्मणि । ७ नौनादिव्रते” ऽकावेन्द्रियमनसां

समाधाने ८ शास्त्रीयमार्गेण कावेन्द्रियमनसां शोषणे ।

१० लच्छचान्द्रायणप्रजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११ शास्त्र-

विहिततपप्रशिक्षारोहणादौ । १२ वानप्रस्थस्यासाधरणधर्मे ।

तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “देवद्विजगुरु-

प्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च

शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं

प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यासनं चैव वाङ्मयं तप

उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं सौमनात्मविनिष्पन्नः ।

भावसंशुद्धिरित्येतत् तपोमानसमुच्यते” गीता । तदपि

सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह “अद्वया परया तप्तं

तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तं सात्त्विकं

परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढप्राज्ञेणा-

त्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्त्रोत्सादनार्थं वा

तत् तामससदाहृतमिति” गीता । १३ मनस्त्रिद्वयाणामै-

काग्र्ये “मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च स्वीकाग्र्यं परमल्पः”

इत्युक्तेः १४ जनलोकादुर्ध्वस्थे लोकभेदे । “तस्योपरि तपो-

लोकस्तेजोमय उदाहृतः । वैराजा यत्न ते देवा वसेयुर्देव
पूजिताः । बाह्यदेवे मनो येषां बाह्यदेवाऽर्पितक्रियाः ।
तपसातोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः । ते तपो-
लोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः । शिलोच्छ्रुतयो
ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये । येऽश्मकुट्टाश्च सुनयः शीर्ण-
पर्णशिखरश्च ये । शीघ्रो पञ्चाग्नितपसो यषांसु स्थण्डि-
लेशवाः । हेमन्ते शिशिरे वा ये क्षपन्ति सलिले क्षपाः ।
कुशाग्रनीरविन्दूश्च तपिता यतयोऽपिवन् । वाताग्नि-
नोऽतिक्षुधिताः पाटाकुशाग्रभूसृग्गः । ऊर्ध्वहस्ता
रविदशस्तेकाक्षिस्थाननिचलाः । ये वै दिवा नि-
रुक्तासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे । मासोपवासं कुर्वन्ति
चातुर्मास्यव्रताश्च ये । नृत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मा-
सोपवासकाः । ये च वर्षानिमेवा वै वर्षधाराभ्युत्-
पकाः । स्थानुसास्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिसौख्यदाः ।
जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये । प्रहृष्ट-
बलभीकाङ्गाश्च स्नायुनद्धास्थिसञ्चयाः । कृताप्रतानैः
परितो वेष्टितावयवाश्च ये । शस्यानि च प्रहृष्टानि
यदङ्गेषु महीपते । इत्येतैर्नियमैर्ये तु क्षिप्रान्नानस्तपो-
धनाः । ब्रह्मायुपस्तपोलोकै ते वसन्त्यकुतोभयाः । १५ माघे
मासि “तपाश्च तपस्यश्च शैशिरादृतः” यजुः २७।२४
“तपसे त्वा” यजुः ७।१० । तपसे मावाय । तपति सूर्यो
यत्न असन् तपाः” वेददी० । तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः
प्रखरकरता क्षतएवाह “मकरे प्रखरो रविः” । १६ भस्मे
“दिनायस्मदलं भूषणुरिज्ज्यायै तपसः सुतः” माघः १७ नि-
यमे “समाधिमास्याय तपोभिरात्मनः” निशस्य चैनां तपसे
कृतोद्यमाम्” “तपः क वत्से क च तावकं वपुः” क्रमा०
“तपसा कित्तिप्रं हन्ति विद्यायाऽमृतमश्नुते” वेदान्तप० ।
“तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा
नाशकेन” श्रुतिः । “ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपःक्षयस्य
रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपोवाक्तां तपः शूद्रस्य सेवनम्” मनुः
तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात० सू० भाष्य-
विवरणे “तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः”
सू० । “नातपस्विनो योगः सिद्धयति अनादिकर्मलेशवा-
स्त्रनाचिता प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः मान्तरेण
तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपपादासं तत्क्षुत्तप्रसादन-
प्रवाधमानमनेनासेव्यमिति मन्त्रते” भा० । “व्यतिरेक-
मुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-
ऽवान्तरव्यापाररुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि

कर्मोति । अनादिभ्यां कर्मलेशवासनाभ्यां चिता क्षतएव
प्रत्युपस्थितसुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता ।
अशुद्धीरजस्तमःसहृद्को नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते
सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननुपादोयमानमपि
तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं
तदुपाय इति । अत आह । तच्चेति तावन्मात्रमेव
तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यापद्यतइत्यर्थः”
विवरणम् । १८ अग्नौ तपोजाः ।

तपस पु० तप-असच् । १ सूत्र्ये २ चन्द्रे तिका० । १६ गे सि० श्री०
तपसोमूर्त्तिं पु० चतुर्थमन्त्रनरे आङ्गिरसे सप्तर्षिभेदे तपोधति
शब्दे दृश्यम् । [तस्य इतरतपस्याहे पित्वात् तयात्वम् ।
तपस्तत्त पु० तपस्तत्तति तत्त-अष् उप० सं० । इन्द्रे हेमच० ।
तपस्य तपः करोति तपस्+क्षतौ क्यच् अक० सेट् ।
तपस्यति अतपसीत् अतपसीत् तपस्या । “स्वापुं
तपस्यन्तमधित्यकायाम्” कुशा० ।

तपस्य पु० तपसि साधु यत् । १ फाल्गुने मासि अमरः ।
“तपाश्च तपस्यश्च शैशिरादृतः” यजुः १५।५७ “तपस्यावता”
७।१० । २ अर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तयात्वम् । भावे च
तपस्या । ३ तपश्चर्यायां स्त्री । तपसि भयः यत् । ४ तपोभवे
त्वि० “स्त्रियाश्चेत् तपस्याभ्योऽङ्गुः स्त्राङ्गा” बाला०
श्रौ० २५।११।२८ । तपस्य-भावे घञ् । ५ तपश्चरत्वे ङ ।
“अथास्य युद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ” भा० आहु० ६ च० ।
तामसस्य मनोः ६ पुलभेदे पु० “पुलांश्चैव प्रपच्छामि तामस्य
मनोर्द्धप । अतिक्षिप्तस्यः सुतपास्तपोऽलस्तपोऽशनः ।
तपोरतिरकल्माषस्तन्वी घन्वी परन्तपः” हरिवं० ७ च० ।

तपस्यामत्स्य पु० स्त्री (तपसी) । मरुत्सुभेदे यजुः ।
तपस्विन् त्वि० तपस्+अस्त्वर्थे विनि । १ तापसे, २ चान्द्रायणा-
दिब्रतधारिणि, ३ अशुक्लपत्रे, ४ दीने ५ प्रशस्ततपोयुक्ते च ।
स्त्रियां ङीप् “किं किं व्यस्यति न वेद्मि तपस्विनी
सा” सा० द० । “नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी”
क्षेप० । “कस्तपस्विविशिखेषु चादरः” किरा० ।
“पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युदयातैस्तपस्विभिः” रघुः त-
पस्विभ्योऽधिको योगी” गीता ६ नारादे पु० शब्दरत्ना०
७ तपस्यामत्सुभेदे शब्दर० । ८ वतकरङ्गहणे पु० ९ चटके
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । १० जटा-
मास्यां ११ कटुरोहिण्यां स्त्री हेमच० गौ० ङीप् । १२ घ-
हाध्यायणिकायाः स्त्री भावप्र० हरियंशोक्ते चतुर्थमन्त्र-
न्तरे काशप्रये १३ ऋषिभेदे तपोधतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

भागवतोक्तो द्वादशमन्त्रान्तरे १४सप्तमिभेदे तपोमूर्तिशब्दे
प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्त्रिपत्न पु० तपस्त्रिप्रियं पत्नमस्य । दमनकवृत्ते राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य श्रीश्रृङ्गात्ययोऽवसानं यत्न काले ।

१वर्षाकाले “तपात्यये वारिभिरुक्षिता नयैः” । कुमा० ।

“तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श” भा०

व० २४ अ० । ६त० । २श्रीश्रृङ्गावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्न । १वर्षाकाले “यवर्षं शरवर्षेण

तपान्ते जलदो यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२श्रीश्रृङ्गावसाने च ।

तपित लि० भ्वा० तप-दाहे क्त । तप्ते द्विरूपकोधः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ लि० अतिशयेन तप्ता तप्तु+इष्टन् ढणोऽलोपः ।

अतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराघाः”

ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु लि० तप-वा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । “मह-

ता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना सूर्येणोक्तस्तथाऽनघ !” भा० शा० १२० अ० ।

तपीयस् लि० अतिशयेन तप्ता तप्तु+ईयस्नु ढणोऽलोपः ।

१भृगं तप्तरि २तपस्याकारके “अतप्यतास्मिन् किल लोका-

तापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः” भाग० २।६।६।

तपु लि० तप-उन् । १तापके “तपोष्पवित्तं धिततं दिवस्यदे”

ऋ० ६।८।२। “तपोः शत्रूणां नापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते १तप्ते च । “तप्ययुस्तु चरुरग्निं वा इय” ऋ०

७।१०।४।२ तपुस्तप्तः” भा०

तपुषि लि० तप-उषिन् देदे नेकारस्य इत् । तापके ।

“ब्रह्महिमे तपुषि हेतिसस्य” ऋ० १।१०।१७;६।५।२।१।

“तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः” निरु० ६।२ स्त्रियां क्ति-

कानत्वात् वा ङोप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उषि । १सूर्ये २अग्नौ च उषा० । ३तापयुक्ते

४तापये च लि० । “तपुर्जन्म ! यो अस्मद्भुक्” ऋ० १।

२६।१६ हे तपुर्जन्म ! तथ्यमानरश्मियुक्त ! अग्ने !” भा०

“तपुरग्राभिर्हृदिभिः । १०।८।७।२। “तपुरग्राभिरुप-

नशोलाग्राभिः” भा० “तपूषि तस्मै हजिनानि सन्तु”

ऋ० ६।५।२।२

तपोज लि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन-उ । १तप-

स्याजाते २अग्निजाते अस्मद्भु स्त्री । “ऋषीस्तपस्ततो भ्रम

तपोजा अपि गच्छतात्” ऋ० १०।१५।५ “वाचो

बन्धुस्तपोजाः” यजु० १०।६ “वाचो बन्धुः वाण्डा

बन्धुभूताः “यावद्दे प्राणेष्वपो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुतेः “आपोमयी वागिति” सामश्रुतेः । तथा तपोजा

तपःशब्देनात्वाग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः

अग्नेर्वा धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्दृष्टिरग्नेर्वा एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजाः” इति श्रुतेः “वायोरग्निरग्ने-

राप” इति शत०ब्रा० ५।१।५।१७। श्रुत्यन्तरात् वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “पुण्यतीर्थेषु

कलिङ्गं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्तितम् । सिन्धूत्तमस्तपोदानं

जम्बुसार्गमथापि च” भा० आनु० १६५ अ० ।

तपोधन लि० तपोधनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्त्रिनि ।

“तपोधनाभ्यागमसम्पत्त्यासुदः” भाषः तत्प्रियत्वात् २दम-

नकवृत्ते पु० राजनि० । ३सृष्ट्योरीदृष्टे स्त्री भेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “यत्तु तावदतिक्रान्तं

धर्मद्वारं तपोधनम्” । भा० आनु० ५२ अ० । तपोधनं मूल्यं

यस्य । ५तपसा लभ्ये स्वर्गादौ लि० । “सर्वरत्नवरः स्वर्गे

पारिजातस्तपोधनः” हरिवं० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिःसन्तोषो यस्य । १तपोरते तपस्त्रिनि

चतुर्थमन्त्रान्तरे २भागवे सप्तमिभेदे “चतुर्थे चैव सायणं

वृक्षेण सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “दातिर्वसिष्ठपुत्रश्च

आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्त्री

काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च

तपोरविः । भागवतः सप्तमस्तोत्रं विद्येपस्तु तपोधृतिः”

हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-आधारे

कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्त्रिनि “विद्येः सायन्तनस्थान्ते स ददर्श तपोनिधिम्”

रघुः । “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः” भाषः ।

तपोभृत् लि० तपो विभर्त्ति भृ-किप् लृक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः”

हरिवं० ८ अ० ।

तपोमय लि० तपःप्रचुरः तपःस्तद्व्यपदार्थालोचनं

तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्तद्व्यपदार्था-

लोचनात्मके परमेश्वरे पु० । “तयोत्तयोधर्ममय-

स्तपोमयः” भाग० २।४।१६। स्त्रियां ङीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यां रुजिजुष्टां तपोमयीम्” हरिवं० २६४ अ० ।

“उपयुपरि तत्वापि गतिस्तव तपोमयी” ७६ अ० ।

तपोमूर्ति ५० तपः आलोचनभेद एव मूर्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्तिरस्य वा । १ परमेश्वरे २ तपस्विनि च । इन्द्र-सावर्णिख्यतामसमन्वन्तरे सप्तर्षिसंध्ये ३ ऋषिभेदे च “ऋषयश्च तपोमूर्तिस्तपस्त्रयीप्रकादयः” भाग० ८।१२।१३ तपोमूल त्रि० तपो मूलमस्य । १ तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २ पुत्रभेदे ५० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि० तपसि रतिरस्य । १ तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे ५० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि ५० तपसा रविरिव । १ सूर्यात्तुल्यतेजोयुक्ततपस्को चतुर्थमन्वन्तरे पौलहे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक ५० तपोनाम लोकः । ऊर्ध्वस्थेषु सप्तसु लोकेषु भूयनभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तत्कोटि योजनोपरि वर्तते । “चतुःकोटिप्रमाणं तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्ठात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरिमम्” काशीख० २३ अ० उक्तेः । स च विराट्-पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २।४। ३६। “भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवोलोकोऽस्य नाभितः । हृदा खर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः । योवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्ध्नि सत्य-लोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः” ।

तपोऽवट ५० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका० ।

तपोवन न० ६त० । १ तापससेव्ये वनभेदे, “वधूर्भक्तिमती चेनामर्चितामातपोवनात्” तपोवनावृत्तिपदं गताभ्याम्” रघुः । २ तन्नामके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन ५० चतुर्थमन्वन्तरे सप्तर्षिसंध्ये पौलख्ये १ ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् । २ तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य शब्दे दृश्यम् ।

तप्त त्रि० तप-क्त । १ दग्धे २ तापयुक्ते च हेमच० । “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति” श्रुतिः । “स तप्तकार्तस्वरभास्वरास्वरः” भाषः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निसंयोगभेदेन विमले काञ्चने । “तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्” दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ ५० तप्तः कुम्भो यत् । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा “द्यतः परं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्त-कुम्भो वज्रज्वालासमावृतः । ज्वलद्ग्निययोरुत्त तैलाययूर्णपूरितः” मार्क० ५० ।

तप्तकच्छ न० “पट्पलन्तु पिवेदम्बस्त्रिफलन्तु पयः पिवेत् । पलमेकं पिवेत् सर्पिस्तप्तकच्छं विधीयते” षड्युक्ते व्रत-

भेदे, “पयोद्वतस्रदकं वायुं तप्तं प्रतिवृत्तं पिवेत् स तप्तकच्छ इति गौतमोक्तेः प्रस्त्वमपि ।

“तप्तकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरहतानिलान् । प्रति-वृत्तं पिवेदुष्णान् सकृत्स्नायो समाहितः” मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतद्वाद्वाह साध्यम् । जलादिपरिमाणसक्तं ब्रह्मपुराणे “तप्त-कच्छं व्रतं कुर्वन् तप्तं सायं पिवेच्छुचिः । पट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते क्षीणि दुग्धस्य सुतप्तस्य पिवेत् तप्तम् । पानं हतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिवेत् । वायुमन्त्रस्य चान्यं निर्देहेत् पातकं द्विजः” याज्ञवल्क्यः । “तप्तक्षीरहतामूना मेकैकं प्रत्यहं पिवेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकच्छं साधनः” एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकच्छम् प्रा० त्रि० ।

तप्तपाषाणकुण्ड ५० नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष ५० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत् ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमितोदवे दर्शितो यथा तत्र पितामहः “तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिसंज्ञरूपे शुभम् । कारयेदायसम्पत्तां तावत् वा धोडुगाङ्गुम् । चतुरङ्गुलस्तातन्तु ऋण्यं वापि मण्डलम्” । कर्ष-धोडुगांशप्रमितं मण्डलं स्वर्गमण्डलाकारं वक्तुं ल-मिति यावत् । एतादृशं पात्रं हततैलाभ्यां पूरयेद-त्याह स एव “पूरयेदुदृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिमितु तत् । सुवर्णं माषकन्तिष्ठान् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन तप्तमाषकसुद्वरेत्” इति । सुवर्णमाष-कङ्कर्षधोडुगांशप्रमाणम् । सुवर्णमण्डलं ह्ययमापनिवृ-त्तयेत् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं तावत् वा पिण्डी-कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूलेन अङ्गुष्ठतर्जनीम-ध्यमाभिरित्थर्यः । इदञ्च तप्तमाषोद्वरणम् प्राड्वा केन हततैलयोस्तापे समारब्धे घर्मावाहनादिशोधयितः पत्वारोपणान्नं सर्वसाधारणं कर्म विधाय “त्वमग्ने । वेदाश्चत्वारः” इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-णाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोधयितुं याज्ञवल्क्योक्तेन “त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि” मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्त-माषसुद्वरेत् । अतएव दृश्यतिः “ससुद्वरेत्तैलहतात् सुत-प्राक्तप्तमाषकमिति” । कल्पान्तरमाह स एव “सौवर्णे राजते तावत् वायसि ऋण्यमयेऽपि वा । गव्यं हतमुपा-दाय तद्ग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं तावी-मायसीं वा सुशोभनाम् । खल्वेन सलह्वीतां प्रविषे-

तत्र सद्रिकां । भ्रमदोचितरङ्गाद्ये ह्यनखस्सर्गोवरे ।
परीक्षेदाद्वेषेण चटत्कारसवोपकमिति । ततः
प्राङ्गिको धर्मावाहनादिपत्वारोपणान् साधारणं
कर्म कृत्वा द्रुतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत-
श्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रमस्तु
द्वत । त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिसृषीतो
भवेति च । ततः प्राङ्गिकाः शोध्यन् “त्वमग्ने !
सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा
सुद्रिकां आह्वयेदित्याह स पय “उपोषितमन्तः स्नात-
मार्द्रवांसःसमादृतम् । आह्वयेत्सुद्रिकान्तां द्रुतमध्यग-
तान्ता । प्रदेहिनीं च तस्याय परीक्षेयुः परीक्षकाः”
इति । अथ तर्जन्यैव सुद्रिकोद्धरणं कार्यं तस्यां
परीक्षाभिधानात् पञ्चदशेऽपि शुद्धप्रधारणोपायं ब्रह्म-
तिराह “कराय” योन ध्रुव्यात् विस्कोटो वा न
जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवधौ यथेति ।
कालिकापुराणेऽपि “न ध्रुवेयुः करापन्तु यस्य रक्तं
न जायते । विस्कोटाद्यैस्तथा दीपैः स शुद्धो यस्य
नोद्भवति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य करापं विस्को-
टाद्यैर्नोद्भवति त्वन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्को-
टका न स्युः शुद्धोऽसावन्वयाऽशुचिरिति” ।
तण्डुलपरीक्षाशब्दे अधिकं दृश्यम् ।

तप्तमुद्रा स्त्री वैष्णवेः शरीरधार्येऽस्मिन्तप्रधातुमयसुद्राजतभग-
वदायुधचिह्ने तद्विधिः हरिमक्तिविलासे १५ विलासे ।
“आपादशुक्लहादग्नां हरो शिशयिषौ सति । वैष्णवः
धारणं कृत्वा तप्तमुद्रां धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितर्ज्ये । कुर्वन्तार्पणं तप्तमुद्राभि-
र्देहसङ्गयेत्” । तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे
“चक्रादिधारणं पुंसां परं सन्वन्ववेदनम् । पातिब्रह्म-
निमित्तं हि बलयादिविभषणमिति” । तप्तमुद्रा-
धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र-
मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसालोक्य
सिद्धये” । ब्राह्मण्डे “कृत्वा घातमर्थी सुद्रां तापयित्वा
स्त्रिकां तनूम् । चक्रादिविहितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः” ।
नारदीयपञ्चरात्रे “हादशरन्तु षट्कोणं बलयत्नय-
संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु विचक्षणः ।
सौपर्णे च श्रीभगवद्गुरुसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे
“गुरुतद्विशेषेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा
क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाद्मे “अग्निहोत्रं

यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं
तप्तचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री
शिवोपासनादि “शङ्खचक्राङ्गनं कुर्याद्ब्राह्मणो वाङ्म-
नूतयोः । ऊताग्निनैव सन्त्य सर्वपापापतुत्तये” । “चक्रं
या शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
विधियद्वृत्तकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव
“अष्टत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राप्तो भवेत् ।
न तस्य किञ्चिदप्रीत्यादपि क्रतुसहस्रिणः ।
सर्वेदविदोवापि सर्वशक्तविशारदः । अष्टत्वा
विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तप्ते-
नैवाङ्गनं कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि
सिद्धयर्थं मन्त्रसिद्धौ तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं
चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्य सिद्धयर्थं भक्ति
सिद्धयै विशेषतः । उपवीतादिवज्रार्थाः शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” ।
श्रुतयश्च “यो ह वै सुगो तमोर्ध्वस्मान्मुनिवसानोऽग्निना
चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्ज्ञेयः
तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं
विभक्तिं वपुषामितप्तं बलं देवानामस्तस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय विगन्ति यदुदयतो वीतरागाः”
इति । ऋक्परिशिष्टे “अतप्ततनुर्नतदामो अच्युतेऽच्युता
सह इह हलस्तत् समासतेति” यजुषि ऋग्वेदीयाश्चलायन
शाखायाश्च । “प्रतद्विष्णोरलक्षक्रे सुनप्ते जन्मान्मोहिं
वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्ध्वधतेऽन्ये पुराणानिह्ना-
न्यन्ये तप्तान्यायुधान्यर्पयन्ते” इति । ऋक् ऋक् परि-
शिष्टे “सहोवा च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्महिताय
प्रेम्णा हरिं भजेत् । सुगोकभं मोर्ध्वस्मान्गव्यङ्गेऽग्नि-
नाधत्ते” इति । शतपथी श्रुतिः अथर्वपरिशिष्टे
तप्तचक्रादिप्रकरणे “देवास्तो एवैतेन बाह्वना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “येनाङ्गिता
मनयो लोकवृद्धिं वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वह-
न्तीति” । पाद्मे तप्तमुद्राप्रसङ्गे “विष्णुचक्राङ्गितं
विप्रं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णुचक्रविही-
नन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तप्तमुद्रा
प्रसङ्गे “बीजवृक्षचक्राङ्गविहीनगात्रः प्रशान्ततल्यः
पुरुषोऽथ नारी । दृष्ट्वा नरस्तं नृपते ! समासाः
स्नात्वा समर्चयेद्हरिमङ्ग सदाः” इति । ब्रह्मसंहिताचार्य
पादप्रभृतिभिर्बुधैः । श्रुतयः स्मृतयोह्यत्र विख्याता

लिखिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पादो
 “तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य
 सुखं तेषां आदित्यमवलोकयेत्” । अग्निपुराणे च दशरथं
 प्रति हतपुत्रयिप्रविलापे । “शिलाबुद्धिः कृता किंया प्र-
 तिमायां हरेर्भया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य
 कर्हि चित् । तन्मुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः ।
 येन कर्मविपाकेन पुत्रगोको ममेदृशः” । अथ तप्तमुद्रा
 धारणमाहात्म्यं सौपथ्ये “अयुचिर्वायनाचारः
 सर्वधर्मवह्निष्कृतः । प्रतप्तगङ्गचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्ति-
 पावनः” । वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे “स्तेच्छदेशे
 शुभे वापि चक्राङ्को यत् तिर्यगिति । योजनानि तथा
 त्रीणि मम केवं यमुन्वरे ! । ब्रह्माण्डे “आयुधै-
 र्वैष्णवैः सर्वैस्तापितैः स्ततुं यति । चिह्नप्रेक्ष्यैष्यते यस्तु
 स याति परमां गतिम्” । पादो च “अग्नि-
 तप्तं पथितञ्च धृत्वा तु वाङ्मूलयोः । त्वक्त्वा यमपुरं
 घोरं याति विष्णोः परं पदम् । कृतान्ततप्तचक्रेण
 शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते
 नात्र संशयः । अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो वाङ्मू-
 लयोः । अङ्गुलित्वा जपमन्त्रं संसारान् मोक्षभागभवेत् ।
 अग्नितप्तेन चक्रेण वाङ्मूलेषु लाङ्कितः । ते सर्वे
 पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम्” ।
 किञ्च “अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाङ्कितः ।
 विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति
 अत्र निषेधवचनं निर्मूलं सद्भिरनादृतम् । समूलं यच्च तत्
 ह्यस्यग्विध्यभावादिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः
 “तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारेस्तु पञ्चभिः । कण्ठमध्यक्षत्रं
 संपूज्य चक्रशङ्खौ तथा तपेत् । तत्र मन्त्रः “सुदर्शन ! नमस्ते
 ऽस्तु पाञ्चजन्य ! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमध्यस्थं मूलेन
 कृत्वा चाज्याहुतीः कृता । चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्रा-
 गण्यन्तौ प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैरथावाह्यं तान्यभ्यर्च्य
 प्रणम्य च । गुरुं कण्ठञ्च संयन्त्य भक्त्या विज्ञापयेद्विदम् ।
 अचिह्नो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्र-
 गदादीनि तवाङ्कानीश धारये” इति । अथ चक्रादीना
 भावाहनादिमन्त्रः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय
 निर्णयितसकलरिपुञ्जजाय भगवच्चारायणकराम्भो रुह-
 स्यशङ्कुलिताय । “एहोहि त्वं सहस्रारचक्रराज !
 सुदर्शन ! । यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय गङ्गीरधीर-

ध्वन्याकुलीकृतकौरवगाहिनीनाथाय त्रिरेखादक्षिणावस्थाय
 त्रिप्रयस्ताय । एहोहि पाञ्चजन्य ! त्वं नारायणकर-
 स्थित ! । यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमो नमः ।
 ओं रं णं मं नं पाञ्चजन्याय नमः । ओं भगवते
 खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय जयिने सच्च-
 सुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलाञ्जिताय । एहोहि खड्ग-
 राज ! त्वं नन्दकाख्य सुराञ्जित । यज्ञभागं प्रगृह्णस्व
 पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं
 नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भगवद्भट्टारकवासुदेववाहि-
 ताय । एहोहि त्वं गदे ! देवि ! कौमोदक्यायुधेश्वरि ! ।
 यज्ञभागं प्रगृह्णस्व पूजाञ्चैव नमोनमः । शराय
 शङ्काय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन !
 महाध्वान ! सूर्यकोटिसमप्रभ ! । अज्ञानान्धस्य मे निर्व-
 विण्णोर्मार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य ! निजध्वानध-
 स्तपातकसञ्चय ! । पाहि मां पापिनं घोरं संसारान्ध-
 पातिनम् । इत्यसुद्धारयन् मन्त्रं दक्षिणादिप्रदेशे
 तु । भुजयोश्चक्रपूर्वाणि कण्ठमध्यस्थानि धारयेत्
 कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्वान् वैष्णवः । भगव-
 त्पथयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्गयेत्” । तथा च वाराहे ।
 “अङ्गुले तप्तचक्रादौ रात्मनो वाङ्मूलयोः । कलत्रापद-
 म्बलेषु पश्चादिषु च सम्पदे” “किञ्च आयुधं विधिवन्
 कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रः
 प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । कलाटे च गदा धादौ
 मूर्ध्नि चापं शरन्तथा । नन्दकञ्चैव हनुमध्ये शङ्खचक्रे
 भुजद्वये” । किञ्च । “दक्षिणे तु मुजे विप्रो विष्टगोहै
 सुदर्शनम् । सव्ये च शङ्खं विष्टयादिति ब्रह्मविदो
 विदुः” । अथ चक्रादिप्रतिकृति इवम् । नयप्रपञ्च-
 रात्रे “सौवर्ण्यं रजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा ।
 चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति ।
 एवमेव प्रबोधन्यां हादृश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रा प्र-
 धायार्थं हारकायां विशेषतः”
 तन्निषेधकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्त्रे
 आर्त्तास्तु स्तुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् एतत् नास्तुतिर्गति
 विस्तरमयात् तन्निषेधवाक्यानि भोक्तृतानि ।
 तप्तवालुक पु० तप्ता वालुका यत्र नरकभेदे नरकगण्डे इहम् ।
 तप्तरहस न० कर्म० अच् सभा० । तप्ते रङ्गस्थानभेदे ।
 तप्तरूपक न० नित्यकर्म० शुद्धरजते राजनि० ।
 तप्तशूर्मिकुण्ड पु० तप्ता शूर्मिः लौहप्रतिमा यत्र

तादृशः कुण्डो यत् । नरकभेदे नरकगङ्गे दृश्यम् ।
 तमशूर्मी पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुः भाग० ५।२६। यथा
 “यस्मिन् ह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषि-
 दभिगच्छति । तावत्तु कथया ताडयन्स्त्रिगमया श्रुम्या
 लोहमया पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया
 श्रुम्या” २६ तिगमया तमया श्रुम्या प्रतिमया” श्रीधरः
 तमसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकगङ्गे दृश्यम् ।
 तमायनी स्त्री तमेन चयतेऽत एव-आधारे ल्युट् लोप् ।
 भूमिभेदे “तमायनी मेऽसि” यजु० ५।६। तमं पुरुषमयति
 प्राप्नोतीति तमायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्तरहितोऽह-
 मिति सन्त्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोति इत्यर्थः । यद्वा
 तमः सन्नरो यस्यामयति सा तमायनी ममासि” वेददो-
 तयतु त्वि० तप-यतु । तापके सूर्यादौ । “सूर्यस्तपति
 तयतुर्वा” ऋ० २।२४।६ ।
 तम खेदे अक्तं इच्छायां सक० दिवा० शमा० पर० सेट् ।
 ताम्यति । इरित् अतमत्-अतमीत् । तताम तेमत्तुः षडित् ।
 तमित्वा तान्त्वा तान्तः । “यस्ताम्यति विसंज्ञश्चेति”
 सुशु० । “ताम्येयुः प्रच्युताः पृथग्ना यथा पूर्णां नदीं
 नराः । अयगादाहविद्वांसः” भा० शा० ६०३० लो० ।
 “यदा वै तान्तः प्राणं लभतेऽथ संजिहीते” शत० ब्रा०
 ४।२।२।१ । “न मा तमज्ज अभोजत तन्द्रत्” ऋ०
 २।२०।७ लुङि रूपम् ।
 उट्+उत्कर्षेण खेदे । “तस्योत्ताम्यतो वाणसुज्जहार
 बलादहम्” रामा० अयो० ६५ अ० ।
 नि+अतिशयार्थे धक्० । नितान्तम् । “नितान्तदोर्ध्वैर्जनिता
 तपोभिः” “गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे” कुमा० ।
 परि+भृशं खेदे । “संतप्रवक्षाः सोऽत्यर्थं दूयनात् परिता-
 म्यति” सुशु० ।
 तम न०ताम्यत्यनेन तम-करणे घञर्थे संज्ञायां व । अन्वकारे
 शब्दरत्ना० । २पादाय शब्दच० । २तमोगुणे राजनि०
 ४राज्ञौ पु० ज्यो० ५तमालट्ठे पु० शब्दच० ।
 तमक पु० ताम्यत्यत तम वा-वुन् । आसरोगभेदे “हृत्खेद-
 यमधुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने
 ताम्येत् आसः स्यात्तमकोमतः” सुशुतः । “जुहः साध्यत-
 मक्षेपं तमकः लच्छ उच्यते । तयः आसा न सिध्यन्ति
 तमको दुर्बलस्य च” सुशुतः ।
 तमत त्वि० तम-काङ्क्षायाम् अतच् । लृष्णापरे उज्ज्वल० ।
 तमस् न०तम-करणादौ-अचुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे

“सत्यं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः” भाग० १।४।
 भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिकसक्तं यथा
 “ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमहद्भूतं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् ।
 नयद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एका
 दशपरिच्छेपं मनोव्याकरणः तत्तमम् । बुद्धिस्त्वानिकमित्ये-
 तत्पुरमेकादशं भवेत् । त्रीणि कोतांसि यान्यस्मिन्ना-
 प्यायन्ते पुनः पुनः । प्राणेश्वस्तिष्ठ एवैताः प्रवर्तन्ते
 गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान्
 प्रचक्षते । अन्योन्यमिधुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानु-
 जीविनः । अन्योन्यापाश्रयाद्यापि तथाऽन्योन्यानु-
 वर्तिनः । अन्योन्यव्यतिपत्ताय त्रिगुणाः पञ्च धातवः ।
 तमसो मिधुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिधुनं रजः । रजस-
 चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिधुनं तमः । नियम्यते
 तमो यत्न रजस्तत्न प्रवर्तते । नियम्यते रजो यत्न
 सत्त्वं तत्न प्रवर्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं
 मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु ।
 प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं
 सर्वभूतेषु दृश्यसत्त्वचित्तलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं
 अद्विधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधु-
 सम्भितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
 समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतत्त्वानि बोधत । संमोहो-
 ऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः सन्मो भयं
 लोभः शोकः स्वप्नतद्रूपणम् । असृतिशविपाकश्च
 नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्वत्वं जघन्यगुण-
 वृत्तिता । अलते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता ।
 अमेली विकृतीभावोद्भवा मूढभावना । अनाह्वय-
 मसङ्गत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमश-
 शित्वमयागर्गतः । सर्व एते गुणादृष्टास्तामसाः संप्र-
 कीर्तिताः । ये चान्ये विहिताभावा लोकोऽस्मिन्
 भावसंज्ञिताः । तत् तत् नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा
 गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मण
 निन्दकाः । अत्यागश्याभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽ-
 क्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । दृष्टा-
 रम्भा हि ये केचिद्दृष्टादानानि यानि च । दृष्टा
 भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽ-
 तितिष्ठा च सात्त्विक्यमतिमानिता । अश्रद्धानता-
 चैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिन्नोके-
 ऽस्मिन् पापकर्मिणः । सनुषा भिन्नमर्यादास्तै सर्वे

तामसाः स्मृताः । तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः
पापकर्मिणाम् । अवाङ्मनिरयभावाय तिर्यङ्मनिरय-
गामिनः । स्यादराणि च भूतानि पशवो वाहनानि
च । क्रव्यादा दन्दशूकाश्च क्षमिकीटविहङ्गमाः ।
अण्डजा जलवश्चैव सर्वे चापि चतुष्पदाः । उन्मत्ता
वधिरामूका ये चान्ये पापरोगिणः । मग्नास्तमसि
दुर्हृताः स्वकर्मकतल्लक्षणाः । अयाक्नोतस इत्येते
मग्नास्तमसि तामसाः । तेषास्तत्कर्षसङ्केतं वक्ष्या-
म्यहमतः परम् । यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते
पुण्यकर्मिणः । अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृष्टा ये च
कर्मिणः । स्वकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभै-
षिणाम् । संस्कारेणोर्ध्वासयानि यतमानाः सलो-
कताम् । स्वर्गे गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विवृष्टाः स्वेषु कर्मसु । पुनरा-
वृत्तिधर्माणस्ते भवन्तीह सातुषाः । पापयोनिं
समापन्नाश्चाण्डालासूकचूचुकाः । वणान् पर्यायश-
चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये
चान्ये तामसा गुणाः । श्रोतोमध्ये समागम्य
वर्तन्ते तामसे गुणे । अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह
इति स्मृतः । ऋषयो मुनयो देवास्तृणान्तेऽत्र सुखेप्-
सवः । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोध-
संज्ञितः । मरणं त्वन्मतामिहस्तामिस्रः क्रोध इत्युच्यते ।
वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः । सर्वमेत-
त्तमो विषादः । कीर्तितं वो यथाविधि ।
सांख्ये अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्याख्यास्तस्य धर्माउक्तायथा
“अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।
सात्विकजेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्यस्तम्” सां० कां०
“रजस्तु चलतया परितस्त्वैगुण्यं चालयद्गुरुणा दृष्टवता
च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्यते
इति ततस्ततो व्यावर्त्य तमोनियामकसक्तं गुरु वरणक-
मेव तमः” सां० कौ० । अयमर्थः त्रयोगुणास्त्वैगुण्यं
सत्त्वादीनि परितः स्वकर्मकरणाय चालयत् प्रवर्त्यत्
रजः गुरुणा गौरयान्वितेन दृष्टवता यत्र यत्र कार्यजन-
नाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा कचिदेव
कार्ये प्रवर्त्यते कर्मजम् क्रियते इति । तथा च तस्मात्
तस्मात् कार्यात् व्यावर्त्य रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो
नियामकमिति । अन्योऽपि विशेषस्तत्त्वोक्तो यथा
“प्रीत्यपीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्याः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनदृत्तयश्च गुणाः” “गुणा
इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्ता-
दयः क्रमेण निर्देष्टव्यन्ते । तदनागतानेवक्षणेन तत्र-
युक्ता वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम् । एत-
दुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अदी-
तिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः
विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति
दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्याभावादत्य-
दिति तान् प्रत्यात्मपङ्कजम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः
अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिराका-
भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।
भावरूपता चेपामस्तुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परान्तरापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः ।
स्वरूपमेपासुक्ता प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्याः
आत्मापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्तकत्वात्सर्वत्र लघु
सत्त्वं प्रवर्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमो-
नियतन्तु कचिदेव प्रवर्तयति इति भवति तमोनियामकम् ।
प्रयोजनसङ्गा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमि-
धुनदृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्पद्यते ।
अन्योन्याभिभवदृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतान्द-
दभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसो अभिभूय शान्ता-
मात्मनो वृत्तिं प्रतिबलभते एवं रजः सत्त्वतमसो अभि-
भूय घोरासु, एवं तमः सत्त्वरजसो अभिभूय मूढा-
मिति । अन्योन्याश्रयदृत्तयः । यद्यप्याधाराधेयभावेन
नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स
तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्त-
मसो प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य
प्रवृत्तिमतिरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्तौ आश्रित्य नियमेनेत-
रयोरिति । अन्योन्यजननदृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं
जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः
अतएव न हेतुसत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् ।
नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिधुन-
दृत्तयः अन्योन्यसङ्घर्षाः अविनाभाववर्तिन इति
यावत् चः ससङ्घर्षे भवति चात्मागमः “अन्योन्यमिधुनाः
सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । रजसोमिधुनं सत्त्वं सत्त्वस्य
मिधुनं रजः । तमसश्चापि मिधुने ते सत्त्वरजसो
उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिधुनं तम उच्यते । नैपा-
मादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत” इति । सां० कौ०

“गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः” । “जडं
सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः” । सा० का० ।
“सत्त्वज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्” ।
मनुः । चक्षुर्बुद्धिनिरोधके शर्वरादिके अन्वकारे
“अदस्त्वयानुत्तमनुत्तमं तमः” “आसादितस्य तमसा
नियतेर्नियोगात्” माघः । तच्च स्वरप्रकाशकतेजः सामा-
न्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्वकारशब्दे २०६ वृत्तम् ।
काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च औलुक्चशब्दे १५८ वृत्तम्
दर्शितम् । वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतपेदरे यथा विवरणोप-
न्यासे । तमः प्रकाशवहिरुत्तमभावयोरिति शा० भाष्यव्या-
ख्याने “ननु तमः प्रकाशवृत्तान्ते भावाभावरूप-
त्वसुपाधिः । आलोकभावरूप इति नैयायिकाः । रूपद-
र्शनभावरूप इति प्राभाकरा इति चेत् मैवं उपचयाऽप-
चयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलभ्यमानत्वेनाभावत्वायोगात्
नीलरूपवत्त्वेन ब्रह्मत्वाच्च । ननु भावत्वपक्षे वस्तुता
लोकवति देशे निमीलितमयनस्य कथं तमःप्रतीतिः
वस्तुतालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् सहावस्थानं तु
मन्दालोकेनैव पूर्वसक्तमिति चेत् न गोलकान्त-
र्वर्त्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्थान्तर्वर्त्तिवस्तु-
प्राप्तकत्वासम्भयः पिहितकर्णस्थान्तरशब्दप्राप्तकत्व-
दर्शनात् । न चैवं गोलकान्तरस्थाङ्गनादेरपि
निमीलितमयनेन पश्यणप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्त-
रूपिण आलोकसहितचक्षुर्पाह्यनियमात् । अथ
मतं ब्रह्मत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालो-
कापगमे ह्यटिति नोत्पत्तिः कार्यब्रह्मणां वृत्त-
कादिप्रमेयैवारम्भादिति तच्च विवर्तवादितां क्रमान-
मेक्षणात् कारणं तु भूलाविद्यैव । अद्यापि तमो न
रूपवद् ब्रह्मं स्पर्शगुणत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न
स्पर्शवान् रूपगुणत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोग-
क्षेमत्वात् प्रयत्नविरोधस्य तत्त्वत्वात् । अथालोकभावे
समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्ष-
स्थान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः
रूपवद्ब्रह्मस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शगुण-
त्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्यैवोऽनुद्भूत इति
चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सत्त्वेव सर्वत्वानुद्भूत
इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । नच सतः सर्वत्वानुद्भवोऽ-
सम्भावितः । आकरजे सुवर्णादौ सतएव स्वरप्रकाशक-
भावरूपस्थोऽस्पर्शस्य च सर्वत्वानुद्भवदर्शनात्तदेव भाव-

रूपतमोवादे न कोऽपि दोषः । नन्वभाववादेऽपि तथा
उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात्
नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् मैवं दुर्ध्वरूपत्वात्
तथाहि किमालोकाभावाभावस्तमः उत त्रैकालिकाऽ-
भावः सर्वालोकाभायो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव
इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्मेयं
सविहकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा
प्रदीपे दीपनाथे वा । तमोवृत्तभावात् । तृतीये
सर्वालोकसन्निधानमन्तरेण न निवर्त्तते । रूपदर्शना-
भावरूप इत्यप्ययुक्तं वस्तुतान्त्रकारसंवृतापवरकमध्यस्थ-
तस्य वहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात् ।
तथासाभावरूप इति वृत्तान्ते नास्त्युक्तोपाधिः” ।
२२ तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां “सह देवः परं
ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्” कुमा० । “आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्” श्रुतिः । “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञात-
मलक्षणम्” “महाभूतादि वृत्तोजाः प्रादुरासीत्
तमोवृत्तः” मनुः ।

सांख्योक्ते अविद्यायां २१ अटविधे भेदे च । “भेदस्तमसो-
ऽटविधः” सा० का० । “तमसोऽविद्यायाया अटविधो
भेदः । अटस्य विधाः अष्टमसहस्रारपञ्चतन्मात्रेषु
अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अटविधविषयत्वादट-
विधत्वम्” सा० तत्त्वकौ० । २४ राहो ४० न० । तस्य भूत्वा-
या रूपत्वात् तथात्वम् । अष्टमसहस्रारम् । “तमोवृत्ते
चेत् सद्यहा तत्तस्या” नीलं ता० । २५ विशेषदर्शनविरो-
धिदोषे २६ कार्यकार्याविवेके च न० शब्दार्थचि० ।
समस्यार्थकाण्डशब्दे परे कक्षां विवर्गस्य सः । तमकाण्डः
“क्षपातमस्त्राण्ड मलीमसं नभः” माघः ।

“अवसमन्वेभ्यस्तमसः” पा० अच् समा० । अवतमसं स-
न्तमसम् अन्वतमसम् । तृतीयान्तेनानेन ज्ञानस्य समासे
तृतीयाया अलुक् । तमसाजतः तमसाच्छन्न इत्यादि ।
तमसाकतस्येदं व्यण् । तामसाजत तमःसम्बन्धिनि
वि० स्त्रियां ङीप् ।

तमस ४० तम-असच् । १ श्रुते २ अन्वकारे च संक्षिप्तसारः
३ अन्वकारे ४ नगरे न० त्रिका० । ५ नदीभेदे स्त्री “संप्राप्य
तीरं तमसापगायागङ्गासु सम्पर्कविशुद्धिभाजः” । “विगा-
हितं यासनमन्वु पुण्यम्” भट्टिः । “यस्याः अर-
णात् ताम्यति पापं सा तमसा” जयमङ्गलः । गङ्गासु स-
म्पर्कैर्बुक्तेः सा गङ्गासङ्गता यस्या चास्याः सन्निव-

दृष्ट्या । सेयं बालभीकसुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा०
आदि० २६ अ० “जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः” ।
“स तु तीरं समासाद्य तमसाया सुनिस्तदा । शिष्यमाह
स्थितं पाद्वे दृढा तीर्थमकर्मसम् । अकर्ममिदं तीर्थं
भरद्वाज ! निगमय । रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्य
मनो यथा । न्यस्ततां कलसस्तात ! दीयतां यत्कलं मम ।
इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थसुत्तमम्” । “दृष्टे तमसा
तत्र वारयन्तीव राघवम् । ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्वि-
सृज्य आनान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम् । पीतोदकां-
स्तोयपरिहृतान् स्नानचारयद्वा तमसाविदूरे” रामा० अर०
४५ अ० । “ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः”
४६ अ० ।

तमस्काण्ड पु० इत० । कस्का० विसर्गस्य सः । तमः
समूहे “क्षपातमस्काण्डमलीमसं नमः” माघः ।

तमस्तति स्त्री इत० । अन्वकारसमूहे ।

तमस्वत् लि० तमस्+अस्वर्थे मतप् मस्य यः सान्
त्वात् मत्वर्थे न विसर्गः । तमोयुते स्त्रियां डीप् सा च
२रात्रौ स्त्री निघण्टुः २हरिद्रायाञ्च ।

तमस्विन् लि० तमोऽस्तीति विनि सानत्वात् मत्वर्थे न
विसर्गः । १तमोयुक्ते स्त्रियां डीप् । सा च २रात्रौ
२हरिद्रायाञ्च अमरः । “अदृश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्या-
मनिन्दिते” । भा० षि० २२ अ० ।

तमाल पु० तम-कालन् । खनामख्याते वृक्षभेदे अमरः ।
“तमालो मधुरो बल्यो हृद्यश्च शिथिरो गुचः । कफ-
पित्तदृषादाहश्चमन्त्रान्निहरश्च सः” राजनि० ।
तत्पत्वाकृतित्वात् २तिलके २खड्गभेदे ४वरुणवृक्षे च
मेदि० । ५लण्डदिरे शब्दच० ६वृंशत्वचि भरतः” ।
७पत्रके (तेजपात) राजनि० ।

“यत्तत्तालतमालशालसरलव्यालोत्तवल्लीकता” गङ्गास्रवः ।

“अनन्तानेकतमालतालम्” “तेनोपसीयेत तमालनीलम्”

माघः । “एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्तोतस्तमाला
कुलम्” सा० द० । तमालदले तु पर्युपितत्वदोषो नास्ति
यथोक्तं व्या० त० योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं च माध्यञ्च
तमालामलकीदलम् । कङ्कारं तुलसी चैव पद्मकं
सुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युपितं न स्यात् यज्ञान्यत् कलि-
कालकम्” । स्वार्थे क । तमालक तत्पार्थे वंशत्वचि च
तमालवृक्षे पु० न० शब्दरत्ना० ।

तमालपत्र नः तमालपत्रस्य वाकारोऽस्त्वस्य अच् । १तिलके

अमरः २पत्रके (तेजपात) ३तमालवृक्षे च पु० मेदि० । इत०

४तमालवृक्षपत्रे न० । “तमालपत्राक्षरणासु रत्नम्” रघुः ।

तमालिका स्त्री तम-कालन् संज्ञायां क्तु कापि अत
इत्त्वम् । १ताम्रयङ्गां २भूष्यामलक्यां च राजनि० ।
(तमलुक) ३देशभेदे त्रिका० ।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहुवः सन्त्यत्र पुष्करा० देशे
इति डीप् । १तमोलिप्रदेशे (तमलुक) हेम० । तमाला-
कृतियुक्तपत्रत्वात् २भूष्यामलक्यां राजनि० ।

तमाली स्त्री तम-कालन् गौरा० डीप् । १ताम्रयङ्गां
(पान) २वरुणवृक्षे च राजनि० ।

तमि(मी) लि० तम-इन् वा डीप् । २रात्रौ अमरः ।
“स तमीं तमोभिरधिगम्य तताम्” माघः । २मोक्षे च
तमिषीचिः ।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिच-इन् संज्ञायां
घत्वं वृषो० दीर्घः । १अप्सरोभेदे । “याः कृन्दाक्षिणी
अयोऽक्षकामा मनोसुहृः । ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्यो-
ऽप्सरोभ्योऽकरं नमः” अथ० २।२।५ २वल्गवति लि० “नि-
रतसन् तमिषीचीरभैषुः” ऋ० ८।४।११ । “तमिषीषी-
लवत्यः” भा० छान्दसः जसः शसु ।

तमिस्र न० तमोऽस्त्वत्त्व ज्योत्स्नेत्यादि० नि० तमिस्रा रात्रिरा-
श्रयत्वेनास्त्वस्य अच् वा । १अन्वकारे २क्रोधे च मेदि० ।
३तमः प्रधानरात्रौ स्त्री अमरः ४दर्शरात्रौ
वाचस्पतिः । ५अन्वकारततो स्त्री मेदि० । “सूयं
तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेते लोकस्य कथं त-
सस्त्रा” रघुः । “अनभिज्ञातमिस्राणां दुर्दिनेष्वमिस्रा-
रिकाः” कुमा० “उज्ज्वलतो युचमिवाशु तमिस्रा” किरा० ।

तमिस्रपक्ष पु० तमिस्रास्यस्य अच् तादृशः पक्षः । कण्ठपक्षे
“तमिस्रपक्षालु टिकूटमक्षितम्” नैष० । “तमिस्रपक्ष
तिथौ भृगोः सुतः” इ० स० ६अ० । “प्राज्ञेशमापाद तमि-
स्रपक्षे क्षपाकरेणोपगतं समीक्ष्य” २४अ० । [स्त्रुतभेदे ।

तमुष्टुहीय न० तस्य दुष्टि इत्यादिकर्चमधिकृत्य प्रवृत्तः गङ्गा० ह ।
तमेरु लि० ताम्पति तम-एरु । १ग्लानियुक्ते “अतमेरुर्द्वयो-
ऽतमेरुर्वज्रसानस्य प्रजा भूयात्” यजु० १।१२३ “द्वयो
यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात् । तस्य मनौ ताम-
तोति तमेरुः औषादिकपरप्रत्ययः न तमेरुः
अतमेरुः । भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवति । यज-
मानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरहिता भूयात्
यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः” वेददी० ।

तमोघ्न पु० तमोऽन्वकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन-टक् ।
 १छय्ये, २चक्रौ, ३चन्द्रे, ४बोधे, ५विष्णौ, ६गिबे च
 मेदि० । मनुष्यकर्तृके तु न टक् किन्तु अण् । तमो-
 वात अमनुष्ये तमोनाशके लि० तत् स्रय्ये
 “आयुगामी तमोघ्नश्च हरिदश्वश्च कीर्त्यसे” भा० व०
 १ अ० । “यथा तमांस्तुभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वां प्रतिज्ञां
 समवाप्य वीरः” भा० द्रो० १४६ अ० । [कीटे शब्दरत्ना० ।
 तमोज्योतिस् पु० तमसि अन्वकारे ज्योतिरस्य । खद्योते
 तमोनुद पु० तमोनुदति खण्डयति नुद-किप् । १छय्ये
 २चन्द्रे ३चक्रौ ४दोमे च शब्दरत्ना० । अन्वकारनाशके लि०
 “एवमुक्तस्तदाऽतिर्वै तमोनुदभवच्छशी” भा० आ० १५६ अ० ।
 तमोनुद लि० तमोऽज्ञानमन्वकारं वा नुदति नुद-क ।
 १अन्वकारनाशके २अज्ञाननाशके ३द्वन्द्वे पु० ।
 “वायोरपि विजृम्भणात् विरोचिष्णु तमोनुदम्” महा-
 भूतादि दृष्टौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः” मनुः ।
 तमोऽपह पु० तमोऽपहन्ति अण्+इन-ड । १छय्ये २चन्द्रे
 ३चक्रौ ४बोधे च मेदि० । तमोनाशकभावे प्रदीपादौ लि०
 “यस्यते हि तमोऽपरं सुद्धः” माघः । “पुत्रं तमोऽपहं
 वेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः” रघुः । ६मोहनाशके “आग-
 नादिव तमोऽपहनादितः” किरा० । बुद्धेरज्ञाननाशक-
 तात् तथात्वम् “तत्ताज्ञानं धिया नश्येत्” वेदान्तका० ।
 तमोभिद् पु० तमो भिनत्ति भिद-किप् । १शर्वरतमोभेदके
 खद्योते शब्दर० २तमोभेदकभावे लि० क । तमोभिदो-
 ऽप्युक्तार्थे लि० ।
 तमोमणि पु० तमसि मणिरिव । १खद्योते त्रिका० । २गो-
 भेदके मणौ राजनि० ।
 तमोमय लि० तमयात्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+
 मयट् । १अन्वकारात्मके २अज्ञानात्मके ३तमःप्रचुरे च ।
 ४राज्ञौ पु० “तमोमयं सैहिकेयाख्यम्” ह० स० ५ अ० ।
 राज्ञौ यथा तमोरूपत्वं तथा अगुशब्दे ४८५ उक्तम् ।
 “विषसर्जात्मनः कायं नाभिनन्दन्तमोमयम्” भाग० १ ।
 २०।२१ तमोमयमन्वकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः ।
 तमोऽरि पु० इत० । १छय्ये २चन्द्रे ३चक्रौ ४ज्ञाने च “तमो-
 ऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी रुराव काले । पयनाशनाशः”
 सुन्दरसमस्यापूरणम् । तमःशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र ।
 तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽल्यं लिप्यते अ करणोपपदे लिप-क्त
 उप० स० डीप् । देशभेदे । (तमलुक) शब्दरत्ना० ।
 तमोविकार पु० इत० । तमसो विकारे निद्राज्ञादौ

तमःशब्दे दृश्यम् । तमसेव विकारो यत्र । २रोगे
 राजनि० । ३तमिच्छाराज्ञौ शब्दार्थचि० ।
 तमोवृध् लि० तमसि शब्दारे, तमसा आवरणेणाज्ञानेन
 वा वर्द्धते वृध्-किप् ७त० इत० वा । १तमसि राज्ञौ
 वर्द्धमाने प्रचुरसञ्चारिणि राजसादौ । “न्यर्पयतं
 वृषणा तमोवृधः” ऋ० ७।१४०।१ २अज्ञानवृद्धे च ।
 तमोहन् लि० तमोहन्ति हन-किप् । अज्ञाननाशके
 “ज्योतीरयं युक्त्वर्णं तमोहन्म्” ऋ० १।१४०।१ तमो-
 हन्तिरिच्छय्ये ३चन्द्रे च “तमोहा यदि पापेन त्वयेषैव
 हि योचितः” ज्यो० त० ।
 तमोहर लि० तमोहरति हृ-अच् इत० । १अन्वकारनाशके
 २अज्ञाननाशके च ३छय्ये ४चन्द्रे च पु० शब्दर० “निर्युषं
 वामभागे च सव्यभागेऽङ्गुता निजा । मध्येनाथ स्वयं
 ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमोहरम्” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्
 तम्पा(स्वा) तम्ब-अच् प्रथो० वा । सौरभेय्याम् हेमच० ।
 तम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तम्बति अतम्बीत् । ततम्ब
 तम्बिका स्त्री तम्ब-एवल् टाप् कापि अत इत्त्वम् ।
 सौरभेय्यां हेमच० ।
 तम्बीर पु० तम्ब-वा० ईरन् । “वली राश्लगोऽन्यर्थागामी
 दीप्तांशकैर्छिः । दत्तेऽन्यस्यै कार्यं करस्तम्बीरोत्तम-
 कार्ययोः” नी० ता० उक्ते योगभेदे ।
 तम्ब लि० तास्यत्यनेन तम-करणे र । ग्लानिसाधने
 “प्रतप्त्वा अथपत्तमांसि” ऋ० १०।७१।५ । [तिथे ।
 तय गतौ रक्षणे च भ्वा० ष्या० सक० सेट् । तयते अतयिष्ट-
 तर पु० तृ-भावे अण् । १तरणे “पणं यानं तरे दायं
 पौरुषोऽर्द्धपणं तरे” “ब्राह्मणाणिङ्गिनश्चैव न दायास्ते
 पणं तरे” मनुः कर्त्तरि अच् । २अयानौ पु० मेदि० ।
 तरत्यनेन करणे अण् । २आतरे पण्यादौ । “दीर्घाध्वनि
 यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्” मनुः ।
 तरक्षु पु० तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति मितङ् ० डु । शृगा-
 दने क्षुद्रव्याघ्रे अमरः । “आ लण्णकर्णौ गर्दभस्तर-
 लुक्ते रक्षसामिन्द्राय” यजु० २४।४० । अश्वमेधे राज्ञ-
 सेन्द्रदेवताकपशुकथनम् । “तरक्षून्धवानरान्” हरिवं०
 १६५ अ० ।
 तरङ्ग पु० तृ-अङ्गच् । (डेव) जम्भौ वायुना जलस्य सञ्चा-
 लनेन तिर्यग्गूर्वादिङ्गवने अमरः । “समीरणोत्थेव तरङ्ग-
 लेखा” रघुः २वक्त्रे ३हयादीनां ससत्प्राप्ते उणादि० ।
 ततः तारका० इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे लि० । “साग-

रमितं घोरं वाहनोर्ध्वतरङ्गितम्' भा० भी० ८८ अ० ।
 पुष्करा० देशे इति डीप् तरङ्गितम् तरङ्गयुक्तदेशे लि० ।
 नद्यां स्त्री डीप् ।
 तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इति डीप् ।
 नद्याम् अमरः । "तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः"
 भाषः । "गजवाजिभक्त्याणां शोणितानां तरङ्गिणी"
 भा० भी० ८४ अ० ।
 तरङ्गित लि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । जाततरङ्गे
 २चञ्चले च । तरङ्गशब्दे उदा० इयम् ।
 तरण पु० तृ-करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । श्रुवे (भेदा)
 २स्वर्गे । श्रुवने ४देशान्तरगमने १पारगमने च
 न० शब्दार्थचि० "भवति भवार्णवतरणे नौका"
 मोहचक्रः । "स्वप्नदीतरणाववर्णनाभ्युद्गर्शनप्रयाणेपु
 त सङ्कालद्रव्यैकार्थत्वात्" कात्या० श्रौ० १।७।११
 तरणि पु० तृ-अनि । श्रुत्ये, २भेदके, २चर्कच्छे, च अमरः
 ४किरणे हेमच० इताच् च । नौकायां, दहतकुमा
 र्याम् स्त्री मेदि० । वा डीप् नौकायां २तारके १०श्रीम-
 गनरि लि० । "येवा घूर्णं तरणीन् यो वहन्ति" ऋ०
 ७।६।८। "तरणींस्तारकान् श्रीमगन्तृन् वा" भा०
 १।१३।३। १ श्रुतुतीर्थं वर्त्तमाने "युत्त तरणिनांवा" ऋ०
 १।४।१ श्रुतुतीर्थं वर्त्तते इति तरणिः" भा०
 "सोऽयं व्याकरणाण्यैकतरणिः" वोपदेवः ।
 तरणिपोत पु० तरणेः पोत इव । काठाम्बुवाहिन्यां जटा० ।
 तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । सूर्यप्रिये १माणिक्ये राज-
 नि० तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पश्यन्नशब्दे २७।११४० इयम् ।
 तरणी स्त्री तरत्त्वनया तृ-करणे ल्युट् डीप् । १नौकायां
 शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीलतायां शब्दच० । श्रुतकुमार्यां
 राजनि० ।
 तरण्ड पु० न० । तृ-अण्डच् । श्रुडिशीलवस्त्रनकाष्ठे, (छिप)
 २श्रुवे पु० । १नौकायां स्त्री मेदि० स्त्रीत्वपक्षे गौ०
 डीप् । ४कुम्भस्त्रीरन्नादिजतश्रुवे शब्दरत्ना० ५देशभेदे
 पु० शब्दर० ।
 तरण्डक न० तरण्ड+संज्ञायां कन् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेत
 राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
 यच्छेन्द्रस्य महात्मनः" भा० व० ८२ अ० । २वडिशस्त्र-
 मध्यवस्त्रधुकाभेदे (फाता) न० । "संसारसागरावर्त्त
 पनञ्जन्तुतरण्डकम्" काशीख० ११ अ० । ३नौकायां स्त्री
 गौ० डीप् शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात्
 यस्याः । नौकाभेदे शब्दरत्ना० ।
 तरण्य तरण गतौ कण्डू० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तर-
 ण्यति अतरणीत् अतरण्यीत् ।
 तरत्सम लि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र यच् । पावमान-
 स्त्रक्ताहर्गते स्त्रक्तभेदे तरत्समन्दीयशब्दे इयम् । "गृह-
 वल्योऽथ कुप्याण्डगः पावमान्यस्तरत्समाः" हेमाद्रि
 आहकल्पधृतवाक्यम् ।
 तरत्समन्दीय न० पावमानस्त्रक्ताहर्गते स्त्रक्तभेदे । "वपं
 स्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्यङ्गात्" मनुः । "तरत्सम-
 न्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोऽपनू" कुल्लू० । ताच ऋचः
 ऋ० ८।५।८। प्रभूतययतसुः ।
 तरतम लि० तरेति तमेति प्रत्ययार्थो बोध्यतयाऽस्त्वत्र कच् ।
 नूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूना-
 धिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम् । "तरत-
 मयोगयुक्तांश्च भावानतिरुद्धानतिसिग्धानलुप्युपानति-
 शीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्" दुशु० । तस्य भावः
 प्यज् । तारतम्य न्यूनाधिकभावे न० "तारतम्येन वर्त्त-
 मानः" शा० भा० ।
 तरद स्त्री तृ-करणे अदि । श्रुवे भेदके । कर्त्तरि अदि ।
 २कारणवस्त्रगे च मेदि० ।
 तरदी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्ड्यते दो-खवने
 घञर्थेक गौरा० डीप् । कण्टकयुक्तद्वयभेदे । राजनि० ।
 "तरदी मधुरा तित्ता शुर्वी बल्या कफापहा" राजनि० ।
 टाप् तरदाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम् ।
 तरद्वटी स्त्री पकाजभेदे "द्वतेन मर्दितां दध्ना फेनिका मेव-
 येत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या द्वते मन्दाग्निना पचेत् ।
 प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कपूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः
 समरिचाक्षरद्वयस्तु ताः सूताः । बल्या पुरीकरी
 हृद्या दृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदा श्वर्ध्व
 किञ्चित् सन्धानलक्षिता" शब्दार्थचि० वाक्यम् ।
 तरन्त पु० तृ-अच् । श्रुचष्टे, २श्रुवे, १भक्तौ, ४राक्षसे च
 ५नौकायां स्त्री गौरा० डीप् । उणादिको० ।
 तरन्तुक न० कुरुक्षेत्रस्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकोर्यद्वर-
 रामहृदानां च सचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमनपङ्क्तं
 पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८२४ अ० ।
 तरपण्य न० तरण्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुब्दम् ।
 नद्यादेः पारयानार्थे देये शुब्दे आतरे (भाङ्गा) अमरः ।

तरवालिका स्त्री करपालिका+प्रपो० । खड्गभेदे हेमच० ।
तरव्युज न० मध्यजलके फलभेदे कालिङ्गशब्दे २६७ प्र०
तद्गुणादि दृश्यम् ।

“ज्यैष्ठे मासि महेशानि ! पौर्यमाखां निगार्द्धके ।
दृष्ट्वातरा महाकाली भ्रमणी पितृकानने । तज्ज्ञात्वा
ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरव्युजम् । तत्फलमक्षणा-
क्षुप्ता वरदापि हरप्रिया । यो मे दद्यात् फलं रस्यं
स चिरायुश्चतयुगम्” । उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

तरल ५० तृ-अलच् । १ हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २ हारे, ।
३ तले मेदि० । ४ चपले, ५ काष्ठके, ६ विस्तीर्णे, ७ भाखरे,
८ मध्यमन्ये-द्रव्ये, ९ द्रवीभूते पदार्थे च लि० हेमच० ।
१२ हीरके रत्ने १० यवाग्वाम्, ११ सुरायाञ्च स्त्री धरणिः
तत्र भाखरे “तारावितानतरला इव यामवत्यः” किरा०
“व्याधानुसार्यमाणतरलताराभृगा” काद० । “लृक्-
श्लिष्टतासि ! तरले” सा० द० । “तारापतिस्तरलविद्युदिया
भट्टन्दम्” रघुः । “वेरायितारस्तरलाः” माघः । हार-
मध्यमणौ “प्रवालसुक्तास्तरलाश्च हाराः” भा० क० ६४ अ०
१४ अ० । “हारांस्तरलविज्ञाञ्च सूर्यभासा पिभूषिताः
हरिवं १५२ अ० । भृगा० अमृततद्भावे क्यङ् । तरलायते
“तथापि तरलायते चेतः” उद्भटः ।

तरललोचना स्त्री तरलं चञ्चलं लोचनं यस्याः । चञ्चलनय-
नायां स्त्रियां हेमच० २ चञ्चलनेत्रयुक्तभावे लि० कर्म० ।
३ चञ्चले नेत्रे न० ।

तरलित लि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+किप्-णिच्
वा क्त । १ आन्दो लिते, २ कम्पिते, ३ धूते, ४ लुलिते च हेम० ।

तरवारि ५० तरं शत्रूणां गतिं वारयति छ-णिच्-इन् ।
खड्गभेदे । (तरवार) इति भाषा । हेमच० अस्मिंशब्दे
५५१ प्र० तन्त्रक्षणादिकस्य युक्तिकल्पतरावत् विशेष उक्तो
यथा “अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानादकं शुभम् । अभिज्ञे
दृश्यते यादृक् विभिन्ने घटिते तथा । यदेव दृश्यते
चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूप-
मित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जप्रोति-
रिति गद्यते । अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्नाहात्योप-
सृचकम् । तज्ज्ञेयमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशा-
रदाः । अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुद्धत्वोपसृचकम् ।
तदरिष्टमिति प्राङ्भूमिरङ्गादिधारणम् । यः खड्गे
जायते शब्दो दण्डदन्तादिना हते । स ध्वनिस्तुलना

मानं ज्ञानमरविधन्विदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे
सम्भाव्यन्तेऽपि कृतिमाः । अन्त्यावकृतिमौ चो यौ
तावेव सञ्जाविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि
जातयस्तथा । त्रिंशद्वेत्वाणि जानीयादरिष्टानां तदेव
च । भूमिश्च द्विविधा चो या ध्वनिररविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संपद्यो मतः” । खड्गस्य
शताङ्गनामानि लौहार्णवे “रूप्यस्वर्णगजोरुवृकद-
मनस्य लङ्गक्षणाक्षणे ताम्रोजगदातिमानलक्षणापन्थि-
स्थिरातैत्तिराः । मालाजीयकपट्पदोर्ध्वमरिचव्यालाद्यव-
हार्ज्जनक्षौद्रक्षुद्रकमलिकातृपयवत्रोद्दिष्टमासर्पपाः । सिं-
हीतण्डुलगोशिराशिवनखपाहाक्षिकेशोपलद्रोणीकाकक-
पालपलतयरीविम्बीफलीसर्पपाः । नीलीरक्तवचारसोनसु-
मनाजिह्वीशमीरोहितप्रोष्ठीमारिषभार्गवीखुरताडिन्नेवाद्रि-
गुञ्जाराः । दृव्याविलम्बमृदुष्टकण्ठीमाष्कारिकाके-
तकीमूर्ध्नावज्जकलायचम्पकवलाभ्यपोधवंशासनाः । ज्येष्ठी-
जालपीपलिकानलरजःकुम्भाण्डरोमस्तुहीकर्कश्यकुला-
रनालमहिषस्त्वज्जुयक्रा इति । प्रोक्ता लौह-
विशारदेन सुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्” ।
तस्य चत्वारि रूपाणि । “नीलः क्षणश्च
पिङ्गश्च धूसश्चेति चतुर्विधः । वर्णप्रकर्षः खड्गानां
कथितो सुनिपुणैः” । चतस्रो जातयः । “ब्राह्मणः
क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः । जातिभेदे विनि-
र्दिष्टः खड्गानां सुनिपुणैः” । त्रिंशद्वेत्वाणि ।
“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्धरहरद्वयः । क्लृप्तं
पताका धीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दयः । कुम्भः शूलश्च
शाङ्खः सिंहः सिंहघसनं गजः । हंसो मयूरो
जिह्वा च दशनः खड्ग एव च । पुलिका चामरं
शूलः पुष्पमाला भुजङ्गमः । त्रिंशदेतानि नेत्राणां
खड्गानां कथितानि वै” । त्रिंशदरिष्टानि “क्षिद्रं
काकपदं रेखाभिन्नं भेकश्च सूपिकः । पिङ्गलः शर्करा
नीली मशको भङ्गलक्षिके । त्रिविन्दुः कालिका दारी
कपोतः काक एव च । खर्परः शकली क्रोडी कुशपलक
जालिके । करालकङ्कखजूरशङ्खपुच्छखनिलकम् ।
लाङ्गलं वडिशाल्यश्च सुनिना तत्त्ववेदिना । प्रोक्तान्ये-
तान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि” । द्विविधा
भूमिः “द्विभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्” ।
अष्टधा ध्वनिः । “हंसकांक्षाभट्टकानां काकतन्त्री
खराशसनाम् । ध्वनयोऽरविधाः प्रोक्ता नागार्जुन

सुनेमताः” । द्विविधं मानम् । “उत्तमाधमभेदेन मानं तदुद्विविधं भवेत् । इति प्रोक्तानि सूत्राणि खड्गानां ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः” सूत्राध्यायः । “तत्र प्रथमतोऽङ्गानां लक्षणाणि निबोधत” । लौहदीपे “रूपपत्र-समा भूमिरङ्गं श्वेतं प्रतीयते । ऊर्ध्वं तत्तु महा-मूल्यं रूपयज्ञस्यति तम् । एष खड्गवरो दद्या-ल्लक्ष्मीमायुर्यशो वलम् १ । स्वर्णरेखावली तन्वी यद्-भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्रमिति प्राङ्गारायुर्लक्ष्मी-जयप्रदम् २ । गजगुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्ग-सम्भवं । गजवज्रमिति प्राङ्गरक्तस्यर्णं तु तद्विशेषः । च्चरादिव्याधिशमनं तस्य प्रचालनात्मिका । व्यपि-क्षीणोपि भूपालस्तद्दीर्घात् साधयेन्महीम् ३ । एरण्ड-बीजप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा । उर्वारकमिदं नान्ता शत्रुदर्पक्षयङ्करः । एतस्य स्वर्णमात्रेण नरः सम्यग्विबुध्यते । मणिपाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनी-षिणः ४ । अङ्गं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते । विद्यादमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः । नीला शुभा भवेद्भूमिसूत्र नीला गरीयसी । तस्मिन् पथ्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् । तत्प्रभावान् महोपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत्” ५ । शार्ङ्ग-धरीये “एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्नीला दृष्टा यदि । स्थूलाङ्गमङ्गं वज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् । एतत्क्षते भवेच्छोषः स्थूलश्चिरतरस्थितिः । एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६ । दृष्टायां दृश्यते भूमौ अङ्गञ्च प्रतिविम्बितम् । अङ्गयज्ञं भवे-त्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे “निरङ्गं रूपपत्राभमोपनुमण्णिनिभञ्च यत् । दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते । कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्गसंज्ञता । कृष्णवज्रमिति प्राङ्ग-स्तत्क्षते मोह उच्यते । कृष्णा भूमिः सुवर्णभमी-षच्छुक्ताङ्गसंज्ञतम् । डाडलीवज्रकं विद्यात् काल-संज्ञमथापरे ८ । अरुणं सृष्ट्वामूर्ध्वेदङ्गं भूमिः सितेतरा । अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिस्तदनम् । सृष्ट्यां गुस्पर्शमात्रेण वङ्गिरूपां यहेत् शिखाम् । तस्य स्वर्णममात्रेण पद्मकोषः स्फुटेक्षिणि । दुर्लभं तन्मह-ध्याणां भाग्यैः कृत्वापि लभ्यते । तद्व्योजनसहस्रस्य-रिदं नाशयति भुवम् ९ । श्वेताक्षिणो यदा रेखा

व्यामूलादुपलक्षिताः । श्रोताङ्गमिति तद्विद्याद्वयशोचक्षी
बलप्रदम् १० । अम्भोजदलसङ्काशमङ्गं भूमिः सिते-
तरा । अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं सुनिपुणैः ११ ।
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा । गदावज्रमिदं
ब्रूयात् तत्क्षते शूलसम्भवः १२ । अङ्गं कृष्णतिळा-
कारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । तिलवज्रमिदं ज्ञेयं
खण्ड्यीवल्लयशःप्रदम् । तत्क्षते तिलतैलाभा वशा
प्रचप्रवृत्तेऽधिकम् १३ । धूम्रवर्णी भवेद्भूमिरङ्गं
वज्रशिखीपमम् । अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शूलपां दाह-
कारकम् । अत्र शोतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च
क्षणात् । शाणे वज्रं वसेद् यस्तु तथा स्थांशु
सङ्गमात् । तत्क्षते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो
भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ ।
भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गञ्चेत् पिप्पलीप्रभम् ।
कणावज्रमिदं ज्ञेयमनर्दाहस्तु तत्क्षते १५ । कणा
भूमिर्यदीयाङ्गे दृश्यते पत्न्यसञ्चयः । पत्न्यवज्रमिदं
ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् । तत्क्षते बलवान् दाह-
स्तृषा च ज्वर एव च १६ । शालपर्णी दलाकार-
मङ्गं कृष्णासिपुलिका । स्थिरावज्रमिदं प्राङ्मुखे तत्क्षते
वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्गं भूमिः
सितेतरा । एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्क्षते वज्र-
धैर्याकम् १८ । वनमालासमा यस्मिन् माता खड्गे
प्रदृश्यते । मालाङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्क्षेयं गन्धवद्भवेत् ।
अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् । एष
दाहपरीतानामतिपित्तहृतात्मनाम् । भवेत् परमभैषज्यं
भाग्ये नैतद्वि लभ्यते १९ । यदा जीवकसङ्काशमङ्गं
भूमिः सिताऽसिता । एतज्जीवकवज्रं स्यात् तत्क्षते
तत्क्षणाज्ज्वरः २० । भूमिः सिताऽसिता चेत्ये स्वाङ्गं भ-
ङ्गाभिमिष्यते । तत्र चेद् सधु विन्यस्तं शोषामाप्नोति जैव-
लम् । एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्क्षते स्याद्विस्फिका २१ ।
ऊर्ध्वगं कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । ऊर्ध्ववज्रमिदं
प्राङ्गविपवेगनिस्सदनम् । लौहप्रदीपे 'ऊर्ध्वगं
कपिलाभासमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । लाङ्काङ्गु
तद्विद्यात् स्वर्णे तस्याऽहिनाशनम् २२ । अङ्गं मरीच-
सङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा । सरिचाङ्गमिदं वज्रं
तत्क्षते कटुरक्ताता । तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यति
पीनसादयः २३ । यदा सर्पफणाकारमङ्गं भूमिस्तु
निर्मला । भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्क्षते विषवद्भुजा ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते । एकस्यास्य प्रसादेन कृत्स्नां शक्ति महीं न्यपः २४ । यदाऽश्वत्थुर-सङ्काशमङ्गं भूमिस्तु निर्मला । अथाङ्गमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् । तस्य संयोगमात्रेण वाजी-मन्दोऽपि धावति । तस्य ज्वालनतोयेन ज्ञानां रोग-नाशनम् । एतत्तत्ते भर्तुं मूर्च्छां दाहय भ्रम एव च २५ । मयूरपिच्छसदृशमङ्गं भूमिः सितेतरा । बर्हिङ्गमिति तं विद्यात्तत्तत्ते वान्तिरिष्यते । सर्पाणा-मिह सर्वेषामस्य स्पर्शासहिष्णुता । एतदेव न्यपतिभि-भाङ्ग्यैः कुत्रापि लभ्यते २६ । भूमिरञ्जनसङ्काश-धारा चास्य सिता भवेत् । अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व-दैवोपलभ्यते । लौहप्रदीपे “धारा शुभ्रा भवे-दास्य भूमिः कज्जलसन्निभा । कण्ठमङ्गैश्चितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम् । मधुवर्णसमा भूमिरङ्गं वा मधुविन्दुवत् । क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जय-लक्ष्मीयशःप्रदम्” । शार्ङ्गधरीये “निम्नकक्षो भवेद् यत् रात्रिन्दिवविलेपितः । मधुरो मधुवर्णः स खड्गो देववल्गवः । विशेषाज्ञात् रज्यन्ति सततं मज्जिकादयः” । “आसीमकोणिका यस्य क्षुद्राङ्गं कुण्डलीकृतम् । क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः । इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्णवे मुनिः । अस्य क्षतेषु बलवान् दाहो मदविशेषितः २८ । यदङ्गं मज्जिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । स्नेहं शुष्प्रति चैवात् मज्जिकाङ्गं तमादिशेत् ३० । अङ्गं यदा तृपाकारं या च भूमिः सिताऽसिता । तपवज्र-मिदं स्थातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ३१ । अङ्गं यव-फलकारं भूमिः कण्ठा सिता तथा । यवाङ्गश्चितं तं विद्यात्तत्तत्तत्तत् कण्डुसम्भवः । एष खड्गघम-स्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२ । अङ्गं त्रीहि प्रसूनाभं भूमिर्भूत्वा क्षते ऽतिरुक् । तद्व्रोहिर्वज्रं जानीयाच्छूल्यां भयवर्द्धनम् ३३ । अतसीफलसङ्काश-मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । अतसीफलसङ्काशं तत्क्षते शिरशोरुजा ३४ । यदा सर्पपवीजाममङ्गं भूमिः सिताऽसिता । खरधारः खरस्पर्शः सर्पपाङ्गः सङ्-कृतः ३५ । सिङ्गाकारं भवेदास्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता । सिङ्हीवज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षते प्रलयेन्दुरः । एतज्जावन-तोयेन कासरोगापनाशनम् ३६ । अङ्गं तण्डुल-सङ्काशं भूमिर्भूत्वा सिताऽसिता । तण्डुलसङ्काशं

विद्याद्यशःश्रीवल्लवर्द्धनम् । एतत्पयुषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् । अस्य प्रभावान्महजोभट्टं हि लभते त्रियम् ३७ । अङ्गं द्वेदुगोक्षुराकारं भूमि-राघातनिःसङ्गा । खड्गघममिदं विद्याद्भोवज्रं नाम नामतः ३८ । स्थूला दीर्घाः सिराः कण्ठा भूमि-श्चैव सिताऽसिता । सिराङ्गमिति तं त्रयादेन खड्गघमं बुधाः ३९ । शिवलिङ्गाकृतियाङ्गे धारा-चैव सिताऽसिता । शिवाङ्गमिति तं त्रयाच्छूलपक्ष-निस्तदनम् ४० । यदा व्याघ्रनखाकारमङ्गं भूमिस्तु पिङ्गला । नखवज्रमिदं विद्यात् तत्क्षते श्रयधुर्भवेत् । एतदामिपसंस्पर्शात् प्रविशेत् क्षयमेव हि ४१ । पाह पुच्छोपमन्वङ्गं भूमिर्भूत्वा खराकतिः । पाहाङ्गमिति जानीयाच्छूल्युपनाशनम् । अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मत्स्या जहत्यस्त्रम् ४२ । यदा मत्तजनेनाभ-मङ्गं भूमिः सिताऽसिता । नेत्राङ्गमिति जानीयात् संपाने विजयप्रदम् । एतज्जावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ४३ । अङ्गं केशसमं यस्य भूमिर्भूत्वा सिताऽ-सिता । केशाङ्गमिति जानीयात् क्षेपदुःखभया-पहम् ४४ । निरङ्गं स्थूलप्रकृतिसुपलाङ्गं विदुर्बुधाः । एतज्जि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तमम् । ४५ । पद्म-पुराणे “निरङ्गा निशिता धारा शाये वज्रं वम-त्यपि । द्रोणीवज्रमिदं ज्ञेयं पृथिव्यां मातिदुर्लभम् ४६ । अङ्गं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसङ्गा । एष खड्गघमस्याज्यो काकाक्षो भूतिमिच्छता ४७ । यदा कपालमङ्गेषु दृश्यते स्पर्शतः खरम् । एतज्जि दुःख-जनकं कपालाङ्गं बुधस्यजेत् ४८ । तन्वी पत्ता बलीतल्या सुवर्णाङ्गाऽसिपुलिका । पत्तवज्रकमाङ्गसमा सुर्वेदविदो जनाः” । लौहार्णवे “सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्गं कालं प्रतीयते । तत् पत्तवज्रं काकस्य सुपर्णसुपजायते ४९ । त्वरीदलसङ्काशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । त्वरीदलसङ्काशं तत्क्षते शिरसो भ्रमः । एष खड्गघमस्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५० । विम्बीदलसमा भूमिरङ्गं विम्बीपाक्षोपमम् । विम्बी-वज्रन्तु तद्विद्यात्तत्क्षले तिलसन्ध्यते । पित्तशुभ्रविका-राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१ । प्रियङ्गुसदृशमङ्गं भूमिस्तु कपिलाकतिः । फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाये धूमं वमत्यपि ५२ । अङ्गं सर्पपञ्चामं भूमिश्चैव सिताऽ-सिता । एतत् सर्पवज्रं स्यात् शाये वज्रं वमत्यपि ।

अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् । एतत्-
प्रसादात् क्षितिपः क्षत्त्रां साधयते महीम् ५२ ।
नीलोत्तमसमा भूमिरङ्गं नीलोत्तरङ्गवत् । नीलोत्तम-
मिदं दृष्टं शाण्डे वज्रशिखां वसेत् । एष खड्ग-
वरोऽष्टाभिरुपभयनाशनः ५३ । रक्ताक्षिणो महारेखा
भूमिश्चैव सिताऽसिता । रक्ताङ्गमिति जानीयाद्द्वैरिपक्ष-
विनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वसते
शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निजलति ।
क्षतेऽस्य रक्तश्चयुक्तृषा दाहश्च जायते ५४ । अङ्गं
वचादलसमं भूमिश्चैव सिताऽसिता । वचावज्जमिदं
ज्ञेयं तत्क्षताद्विषनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साध-
नीयः प्रयत्नतः ५५ । रसोनादुत्तमं ह्यङ्गं भूमिस्तस्य
दलोपमा । रसोवज्जं जानीयात् शाण्डे वज्रं
वसत्यपि । अस्य धायनतोयेन धामवातविनाशनम् ५६ ।
निरङ्गा निर्मला भूमिर्द्वारा तीक्ष्णा खरः खरः । समना
वज्रमेतत् स्यादुभवि नात्यन्तदुर्लभम् ५७ । जिह्विणी
सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिह्वीवज्जमिदं
नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५८ । अङ्गं शमीपत्रसमं
भूमिर्धूवा सिताऽसिता । शमीवज्जमिदं ज्ञेयं शनैश्चर-
सदावहम् । शाण्डे वसते वज्रं सहते वज्रिणी-
नम् ५९ । रोहितशल्कसदृशमङ्गं भूमिः सिताऽसिता
वापि । धूवा गम्भीरखरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता
भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्वारिष्टविनाशनम् ।
वज्रसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिन्निमिषमायते । इत्ययं
दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ६० । शफरीवल्क-
लाकारमङ्गं भूमिः सिताऽसिता । मोठीवज्जमिदं प्रोक्तं
न्यक्तं तरति वारिणि । एष खड्गोत्तमो राज्ञां
विपक्षकुलनाशकः । कदाचिच्छस्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै
मही ६१ । अङ्गं सारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विषम-
च्छविः । इत्ययं सारिषाङ्गः स्यात् प्रथिव्यां नाति-
दुर्लभः ६२ । शङ्कराजस्य पुष्पाभमङ्गं भूमिर्दलप्रभा ।
आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६३ । धारा
तीक्ष्णा खुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । आघातं सहते
घोरं शाण्डे वज्रं वसत्यपि । खुराङ्गमिति जानीयात्
प्रथिव्यां नातिदुर्लभम् ६४ । निर्मला सरला भूमिर्भवे-
च्चैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्वारा तडिद्वज्जस्य
लक्षणम् ६५ । नीलाङ्गनसमा भूमिरङ्गं जलतरङ्ग-
वत् । मेघाङ्गमिति जानीयाच्छाण्डे शीतं भवत्यपि ।

एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भर्तुः
प्रतापं शमयेद्द्विविधं यथा घनः ६७ । मन्दा धारा
शृङ्गं गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता । पर्वताङ्गमिदं नाम
सर्वत्रैवोपलभ्यते ६८ । अङ्गं गुह्याफलसमं भूमि-
र्नीनदलोपमा । गुह्यावज्जमिदं शुभं तप्तं भवति
घर्षणे । शाण्डे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासक्यम् ।
एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते । यस्य
प्रभावात्तन्नास्ति यच्च साधयते नृपः ६९ । अङ्गं तनु-
शराकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च व-
मति शाण्डे वज्रसमाः शिखाः । शरवज्जमिदं श्रेवं
राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । दूर्वादलनिभा भूमिर्द्वारा
तीक्ष्णा खरः खरः । शाण्डेन वसते वज्रं दूर्वावज्जं
सुदुर्लभम् ७१ । अङ्गं विल्वदलाकारं भूमिश्चैव सिता-
ऽसिता । विल्ववज्जमिदं शाण्डे नीलोपेते वसेच्छिखे ।
एष खड्गवरो प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ७२ ।
मस्तरदलसङ्काशा भूमिरङ्गं मस्तरवत् । मस्तराङ्गमिदं
शाण्डे रजो वमति चारुणम् ७३ । शण्डपुष्पनिभा
रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शण्डाङ्गमिति जानी-
यात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमि-
रङ्गं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्जमिदं प्रायो लभ्यते
गुणवत्तरम् ७५ । मार्जाररोमसदृशमङ्गं भूमिः सिते-
तरा । मार्जाराङ्गमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् ।
एष खड्गाधमस्तप्राज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ ।
केतकीपत्रसदृशमङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतव-
ज्जं तत् वाराणससमुद्भवम् ७७ । लौहप्रदीपे “अङ्गं
सुधातन्तुनिभं भूमिर्धूवा दलच्छविः । शाण्डेन वसते
शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत्ततः । मौर्व्याङ्गमिदं तद्वत्
यशःकीर्त्तिवलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढं
शाण्डे वज्रैर्वमेत् कणम् । क्षिण्यत्यविधं लौहं वज्राङ्ग-
मिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कलायवज्जं जानीयात् तत्क्षते पाद-
इत्यते ८० । अङ्गं चम्पकपुष्पाभं भूमिः क्षणा तथा
सिता । शिखां शाण्डे वसेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् ।
इदं चम्पकवज्जं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं
वलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । वलावज्जमिदं
ज्ञेयं नानाभावं भट्टवेदुतम् । इत्ययं यातरोमाणां नाशने
परमौषधम् ८२ । अङ्गं वटारोहसमं भूमिर्वटद-
च्छविः । वटवज्जमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं दुर्लभम् ।

एतस्य स्पर्शमात्रेण नरोसुच्येत सम्पदा ८३ । वंशनीली
समा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्गमिति
जानीयाद्दृष्टद्विकरं परम् ८४ । भूमिःसालदन्ताकारा
अङ्गं लघु सितासितम् । सालाङ्ग एष खड्गः स्यात्
पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाखे वनेद्विङ्गं धारा
चायथ वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता वापि चङ्गं
ज्येष्ठोसमं लघु । ज्येष्ठोवज्रमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं
वा हितेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । जालवज्रमिदं पूज्यं शत्रूसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि शाखे वनेक्षीलां शिखां वङ्गं वनेक्ष वा । तदैष
दुर्लभः खड्गो हान्यघा भयहेतुकः ८७ । अङ्गं
पिपीलिकाकारं भूमिधून्वा तथा सिता । पिपीलिकाङ्ग
इत्येष तत्क्षते कण्डुसन्धः । स्वयं यदि
भवेद्भूचः शाखे पूज्यतमस्तदा ८८ । नलपत्रसमा
भूमिरङ्गन्तत्कुम्भोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्भूतः
सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दृष्टं
दृष्टं वनेद्रजः । दृष्टा धारा भृगं स्यूला
आघातं सहते न च । रजोवज्रमिदं निन्द्यं शत्रूणां
विजयावहम् ९० । कुशाण्डवीजसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कुशाण्डवज्रं जानीयात्तत्क्षते वेगनि-
यङ्गः ९१ । अङ्गं श्वरोमसदृशं भूमिधून्वा सितासिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्क्षते पिङ्गकोट्टमः ९२ । भूमिः
क्षुब्धोदन्ताकारा अङ्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
रक्ष्मीक्ष्णो लघु मानं खरा स्पृशा । क्षुब्धङ्गः खड्ग
इत्येष तत्क्षते दाहदृष्टभ्रनः । सुखाक्षिकर्णनासाभं
दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-
स्तपरि विश्रुते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोलोठयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कश्वू
दनपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्समम् । कर्कश्वूवज्रं जा-
नीयात् तत्क्षते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमस्याज्यो
जेतव्या यदि विद्विषः ९४ । अङ्गं वकुलपुष्पाभं भूमि-
स्तत्फलसन्निभा । वकुलाङ्गमिदं पुण्यं शाखे सुरभि-
गन्धवत् । तज्जास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ ।
अङ्गं सस्मिन्वितं यस्मिन् किञ्चिदुच्यते नोच्यते । सर्वेषां
दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काञ्चिक-
वज्रः स्यादुद्यत्तादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि यत्नो
जेषाश्चिन्तादयोपि च ९६ । भूमिः क्षणा निरङ्गा चेद्द्वारा
तीक्ष्णा दृष्टापि च । आघातं सहते चोरं रक्तं स्पृशेन या

विशेत् । शाखेन वङ्गं वर्धति ध्रुवं वायव्यतिवर्धयान् या
महिषः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ ।
अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिविम्बितम् । धारा
तीक्ष्णा खरक्षीक्ष्णः खच्छाङ्गं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा वज्रज्यो वज्रवाख्यकं तदा ९९ ।
अस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
च्छतकद्विष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायगो लभ्यते
लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां
हितकाम्यया । इतः परन्तु लोचनानां लक्षणं यत्न
लक्ष्यते । तस्य दाहो भयाव्येष प्रतिज्ञेति कृता मया ।
द्विलिङ्गमिदमालोक्य मित्राङ्गमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां
मङ्गमालोक्य सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् । अङ्गाध्यायः ।
खड्गस्य रूपाणि यथा । “नीलीकलावकुसुमच्छविमङ्ग-
नाभा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च
या मरकतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
वदन्ति । तत्र चेद्भिन्दितान्यङ्गान्यरिटानि वङ्गन्यपि ।
दृश्यन्ते वज्रोदोधाश्च तथापि गुणवत्तरम् १ ।
या कालकान्तुदमसीरसकालसर्पगाढान्वकारकचभा-
रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरवन्मुसमा-
वभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ।
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै चरितान्यशुभाय च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या
प्रादुर्गण्यनभेकसमानवर्णा गोमेदरत्नसदृशी च त्वं यस्य
भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्तु-
र्यशोवलधनजयकारणाय ३ । या मन्दभूमसदृशी च
शिरीषपुष्पतुल्या विभाति सलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं भर्तुर्यशोवल-
धनावलिवर्धनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
प्रवदेद्विषयः । त्रिभिरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् ।
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गमुत्तमम् । रूपाध्यायः
“जातिचतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सख्यत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते । शुद्धाङ्गः
शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुखरश्च यः । सृष्टस्पर्शः सुसन्धेय-
स्त्रीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं
प्राह नागार्जुनो मुनिः । अस्य क्षते भवेच्छोथो घोरः
सर्वाङ्गगोचरः । मूर्च्छा पिपासा दाहश्च च्वरो खड्गश्च
जायते । अष्टदं त्रिफलाकल्कमर्जरातिन्दिगोपि-

तम् । मलिनत्वं न सन्वत्ते निर्मलं कुरुते परम् ।
 तरुणादित्यकिरणस्यार्धेन तथे स्थितः । दहेत् सर्वं
 न तु करं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारमात्रेण
 खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्व-
 मरिष्टं नाशयेदुभ्रुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोक-
 मपि साधयेत् । तस्मादेव मनुष्याणां सुलभो न हि
 भूतले । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशदीपे हिमालये ? ।
 भूस्ववर्णं महासारं तीक्ष्णधारं खरखरम् । सर्वा-
 घातसहं सर्वनेत्रवर्णखराकरम् । खड्गं क्षत्रिय-
 जातिं तं जानीयात् खड्गकोपिदः । अस्य क्षते
 भवेद्वाहस्रपा दाहो ज्वरो भ्रमः । सत्यञ्च जायते शाणे
 वनेद्विक्रयान् वञ्चन् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे
 नैमल्यं तस्य लभ्यते । शाण्ड्यशाणे खरता मूर्ध्नि
 चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेषन्तरमन्तरम् ।
 अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते २ । नील-
 वर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाणेन खरता
 चास्य खाततुल्यं निज्जन्ति । वैश्रजातिरयं खड्गः क्षते
 त्वड्भातदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्र-
 वोपलभ्यते ३ । सज्जलाशोदसङ्काशः स्थूलधारो मृदु-
 खरः । संस्कारे चैव मलिनः शाणे चापि खरेतरः ।
 मृदुजातिरयं खड्गः क्षते नात्याऽपि वेदना । दुरा-
 देषोऽधमस्तप्राब्धो यदीच्छेद्विजयमात्मनः । प्रायशः
 सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपदृश्यते ४ । ह्योर्लक्षणमालोक्य जारजं
 खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्ग-
 मादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर उच्यते ।
 अथ त्रिशङ्केताणां लक्षणाणि "चक्राकारं यदा नेत्रं
 खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात्
 भर्तुः सर्वायसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृतृणां
 साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्म-
 टनोपमम् । यदि या दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं
 समादिशेत् । अयं खड्गवरो यत् तत्रैव कमलालया २ ।
 ऊर्ध्वं स्थिता यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । गदानेत्र-
 मिदं विद्धि सर्वत्रानुसूदनम् ३ । शङ्खाकारं यदा
 नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवाना-
 मपि दुर्लभम् ४ । डमरूपमिदं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वायसाधकं खड्गं तं विद्यात्विजयप्रदम् ५ । धनुः-
 स्वरूपं यत्नेत्रं धनुर्नेत्रसुगन्ति तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण
 मत्तोऽपि प्रसुखायते । अयं त्रिशीथे विजने खड्गो

भनभनायते ६ । यत्नेत्रमङ्गुणाकारं तं विद्यादुपश-
 त्तरम् । खड्गमङ्गुनेत्राख्यं भर्तुः सर्वायसाधकम् ।
 अलक्ष्मीपापरचोन्नं कल्याणवर्निवारणम् ७ । क्वा-
 कारं यदा नेत्रं कृतनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्
 क्षीणोऽपि सानेभौभो महेन्द्रपः । दीनोऽपि च सुखो
 भूयात् सुखी भूयानुमहेन्द्रः । महेन्द्रोऽपि सचिवः
 सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेश्वरस्य भवेद्व न
 संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रञ्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
 पताकानेत्रमाहुस्तं संपादयिजयप्रदम् ९ । नेत्रं
 वीणाकृति यदा वीणानेत्रसुगन्ति तम् । त्रिशीथे विजने
 खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात्
 स्वर्गेश्वरा अपि वश्या भवन्ति हि १० । मत्स्यकृति
 यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात्
 क्षितिपः कृतृणां साधयते महीम् ११ । शिखरकृति
 नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्तुः सर्वायसाधकं शूल-
 नाशनाय च । वामपाश्वे तु यात्रायां धर्तव्योऽयं तवा
 रणे १२ । ध्वजाकारं तु यत्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालः समयां लभते त्रियम् १३ ।
 यस्याङ्गचन्द्रप्रतिमं नेत्रं स त्वङ्गचन्द्रकृत् । तस्य धार-
 खतो भूपोधरां कृतृणां लभते वै १४ । यत्नेत्रं वन-
 साकारं कलसाख्यं तमादिशेत् । तस्य प्रभावात् वन-
 भूमिं भूपो लभेत् वै १५ । शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वायसाधकः सर्वायसाधकः संपादयिजयप्रदा-
 यनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलकृति-
 नेत्रतः । शत्रुश्रेणीविनाशाय संपादये विजयाय
 च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कृतृणां साधयते महीम् १८ ।
 तत् सिंहसननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहसनोपमे । अस्य
 प्रभावात् क्षितिपः कृतृणां साधयते महीम् १९ ।
 गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य
 प्रभावात् क्षीणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं
 हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभा-
 वात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृति
 नेत्रे तत्नेत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावात्
 मनुजः सर्पदर्पाक्षिदयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा
 नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संपादयिजयप्रदं पिपे-
 द्वैरिशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दननेत्रं
 वदन्ति तम् । अयं रिडगणं मूर्ध्नि चर्षयन्ति

भैरवम् २४। खड्गगाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम्। अथ प्रभावानुसुजस्त्रिजोकीं वश्येदपि २५। मत्प्राप्तिकाकारं पुत्रिकानेत्रस्यते। अयं सगैर्नां सहीपां कृत्स्नां साधयते क्षितिम्। न चेयं पुत्रिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम्। तस्मान्नायं अनुपप्राणा-मल्यभाग्येन लभ्यते २६। चामराकृतिनेत्रत्वात्तत्रेव-मिति निर्दिशेत्। अथ प्रभावात् जायन्ते चामरो-द्धृतसम्पदः २७। एकाऽनेकशिखे शैलनेत्रे तन्नेत्र-संज्ञकम्। अपि राक्षभये बुद्धे विषमे वैरिचङ्कटे। स्थिरो-करोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८। पुष्पमाला-समं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम्। अथ प्रभावानु-ष्णानि यथाः सर्वाश्च देवताः २९। भुजङ्गमसमे-नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम्। अयं शत्रूणां हर्षित यथा मर्त्यं भुजङ्गमः ३०। सर्वार्थसमर्थश्च तत् सर्वं द्विविधं भवेत्। सर्वार्थं शान्तिस्मृत्यै रिपुनाशे तथा परम्। द्वयोरेकत्वं पृष्ठे च तत् पुनः द्विविधं भवेत्। एकं लोके सुखं, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः। मूल-मध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम्। अग्रे चाग्र-फलं ज्ञेयं मध्ये मध्यफलं मतम्। मूले फलं जघन्यं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः। एकं द्वे-लोणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः। एकं घर्मं, सर्गकामो द्वे लोणि च त्रिवर्गकम्। तत् फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः। द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः। त्रिनेत्रश्च त्रिभि-र्ज्ञेयं वज्रनेत्रमतः परम्। यथोत्तरं गुणवत्त्वं खड्गमा-ङ्गरुत्तमम्। दृढमात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-यिनाम्। तीव्राणां भङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम्। यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्टस्य लक्ष्येत्। नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः। प्रशस्ताङ्कोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनेकेन निन्दितः। अथ त्रिंशदरि-ष्टानां लक्षणानि “क्षिद्रवृक्षप्रते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते। क्षिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्धीर्यवलापहम् १। यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते कश्चित्। अयं काक-पदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २। रेखाकारं यदा-रिष्टमूढं वा तिर्यगेव वा। रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्तुर्वीर्यवलापहम् ३। भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विद्धिः। भर्तुः कुलं यशो राक्षं नाहत्वा न व्रजेत् स्वयम् ४। यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते

कश्चित्। भेकारिष्टमिदं नाम्ना संपाप्ते भयदायकम् ५। अरिष्टे सुषिकाकारे सुषिकारिष्टस्यते। अयं खड्गा-धमः कुर्यात् पत्युः पातालसङ्गमम् ६। विडालनयना-कारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः। विडालारिष्टमेतत् स्यात् भर्तुः सर्वाधीनाशनम् ७। अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते। शर्करारिष्टमेतत् स्याद्वनबुद्धि-विनाशनम् ८। यदा नीलीरसामासमरिष्टं दृश्यते कश्चित्। नील्यरिष्टमिदं ज्ञेयं यशोलक्ष्मीविनाश-नम् ९। अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टस्यते। भर्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १०। भङ्गम-प्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा। भङ्गमारिष्ट-इत्येष धृतिभ्रतिविनाशनः ११। सूचीरूपमरिष्टञ्चे-दूर्ध्वं वा तिर्यगेव वा। सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलविनाशनम् १२। त्रयश्चेद्विन्दुरो राजन्! पङ्क्तयो विषमेषु वा। उपर्युपरि बाधोऽस्त्रिविन्वाख्यमरि-ष्टकम्। तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः क्षानमाचरेत् १३। कालिकारिष्टमित्येतद्विधीधृतिभ्रतिविनाशनम् १४। एकत्वं यदि नक्षत्रे प्रयत्नेनापि संवृतः। दारोनाममहारिष्टं सर्वाभीष्टविनाशनम्। अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन गच्छते १५। कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्चेत्तदाह्वयम्। भर्तुः कुलं यशो विद्यां वलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६। काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते। अनेन भर्तुः संपाप्ते भङ्ग एवोपजायते १७। अरिष्टे खर्परा-कारे खर्परारिष्टस्यते। भर्तुर्धनो वलं वीर्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १८। यदान्यल्लोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्मणे। शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिस्स-दनः १९। क्रोडीमुखसमाकारं यत्सारिष्टं प्रदृश्यते। क्रोड्यरिष्टमिदं नाम भर्तुः सर्वाधीनाशनम् २०। कुशपत्रसमाकारं यत्सारिष्टं तत् लक्ष्यते। कुशपत्रा-रिष्टमिदं भर्तुर्दुःखाय कीर्तितम् २१। यस्मिन्नि-म्बनिवाभाति मध्ये वा दृश्यते कश्चित्। जला-रिष्टमिदं नाम भर्तुः कुलघनापहम् २२। एकैक-रेखा दीर्घाया यदा पल्लविनी भवेत्। स्पर्शे नखे करे-ण्डे करालारिष्टस्यते। अयं हि क्षितिपालानो दृष्टियोग्यो भवेत्त हि। दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मी जयादयः २३। अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते। अथ स्पर्शनमात्रेण नशप्रत्यायुर्यशो वलम् २४। खर्जूररक्षप्रतिमं सदाऽरिष्टन्तु लक्ष्मणे। खर्जूरारिष्ट-

मेतत् खाङ्गत्तुः कुलधनापहम् २५ । गोशृङ्गाभ-
मरिष्टश्चेत् शृङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तृनृपश्रुति
लक्ष्मीवलकुलादयः २६ । गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे
अरिष्टं संप्रवीक्ष्यते । पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्तुः
सर्वार्थनाशनम् २७ । खनिताभमरिष्टश्चेत् खनिता-
रिष्टमुच्यते । श्रृणामपि संप्रामे भङ्गमेतत् प्रय-
च्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अयमायुः
श्रियं हन्ति विद्यां वलमशेषतः २९ । अरिष्टं वड्डिगा-
कारं वड्डिशारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भर्तुः
कुलनिखलनम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नाना-
तन्त्रात् प्रयत्नतः । विचार्येतानि मतिमान् खड्गं
कोशे निधापयेत् । दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हिता-
त्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् ।
अरिष्टमेकमेव स्वादुहिरिष्टं शुभावहम् । अन्योन्य-
मशुभं हन्याद्विषयं हि विषं यथा । एकसारभ्य
सप्रान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यद्योत्तरं द्विगुणितं
फलमाहुर्मनीषिणः । अरिष्टाध्यायः । अथ द्विवि-
धभूमिः । “दिव्यभौमविभागेन सभूमिर्वा द्विविधा
मता । दिव्या दिवि ससृङ्गता भौमा भूमिसृङ्गता ।
तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तद्विबोधत । देवदान-
ययोर्मध्ये खड्गगृह्णतिभूत् पुरा । ते खड्गाः
पुण्यदेशेषु केपु केपु प्रतिष्ठिताः” । दिव्यलक्षणं यथा
“ये खड्गाः स्थूलधारा भृशमतिलवधो निर्मलाङ्गाः
सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कार-
योगात् । दुर्भेदा दुर्घटाश्च ध्वनिगुणशूरवो यत्तुते
दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽभी कुलधनविजयश्रेयशो
बुद्धिमाशु” १ । अथ भौमलक्षणम् । वृहद्भारीते
“पूर्वं महेषेण विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु
विन्दवः । पुरास्मृतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संवृद्धा
पपुः सुरेन्द्राः । तदिन्द्रो यत्न निपेतरेण शुद्धायसा
साकरतां जगाम । ये विषोल्या भृशं कालाः खराङ्गाः
सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहृक्का
यभीकराः । येऽस्मृतोल्याः कर्बुराङ्गा मन्दाङ्गाः
सम्भवन्ति च । वलीपलितमालिन्यजराव्याधिविना-
शनाः । यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः” । तद्यथा
“वाराणसीमगधसिंहलभूभिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्ग-
कलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रिकैः न्यतमधन्यपक्षीविभागे शुद्धायसां

कतिवराः प्रवदन्ति जन्म” । तथा । “वाराणसेयाः
सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसन्धेया
क्षेयाश्चभेद्यशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा
गूढतराङ्गिनः । शूरवो दुःखसन्धेयाः खड्गा देवा
विचक्षणैः । नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निचलाश्च ये ।
क्षेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः । कानिङ्गा
शूरवः स्वक्षा व्यक्ताङ्गास्तनुहेतवः । सौराष्ट्रा निर्मलाः
स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः । सिंहलद्वीपजातानां
चतुर्धा भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा शूरवः कर्कशाः
स्निग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा
स्थूलधारिणः । एषां रूपेण मिश्रेण क्षेया हि द्विज-
जातयः । सामान्यात् द्विगुणद्वौढं कलिदेशगुणस्ततः ।
कलेः शतगुणं भद्रं भद्राङ्गं सहस्रधा । वज्रात् षट्-
गुणः पाण्डुर्निरविर्देशमिर्गुणैः । ततः कोटिषड-
शेण ह्ययस्कान्तः प्रशस्यते । आगन्तु लौहजा-
तीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्त्रीङ्ग-
धारा भृशमतिशूरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित्
साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्मलाः केचिदेव । ते
भौमाः कुर्वतेऽभी धनविजयवलं षड्गुणा निर्गुणा ये
ते दुःखं शोकसुम्पं दधति वलकुलश्रेयशोनाशनान्” ।
अथादधा ध्वनिः । “ध्वनिरिष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व-
स्त्वसंयुक्ते । तेषामपि लिखाम्यत्र सगुणं लक्षणपदम् ।
तद्यथा । “पूर्वं चत्वारः शुभदाः परे निन्दास्पदास्तथा ।
विचार्य खड्गमानञ्च कर्तव्यं खड्गकोविदैः ।
धीरस्तार इति ख्यातो द्विविधः खड्गकोविदैः ।
धीरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः । यत्न
हंसरयस्त्रेव खड्गे नखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं
खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १ । कांस्यशब्द इवा-
भाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांस्य-
ध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ ।
मेघशब्द इवालयो यत्न खड्गे हते ध्वनिः । मेघ-
ध्वनिरयं खड्गो भर्तुः सौभाग्यदायकः । ठङ्गा
शब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । ठङ्गा
ध्वनिरयं खड्गः सर्वशत्रुनिहृदनः ३ । काकसर
इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकसरोजं
खड्गः स्यात् श्रेयशः कुलनाशनः ४ । तन्नीखरसरो
यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्नीध्वनिरयं
खड्गः कुलश्रीधननाशनः ५ । खरसरो ध्वनिर्हते

खरध्वनिरयं मतः । श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजो
विनाशनः ७ । प्रसरत्येव यत्ने हृतस्य ध्वनिरुद्धवेत् ।
प्रसरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणम् । गभीरतार-
ध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता
खड्गस्य शुभलक्षणम् । व्यङ्ग्यनेत्रहीनोऽपि खड्गः
क्षुब्धनिरुत्तमः । ध्वजः कुरुषो मनुजो यथा भुवि सुगा-
यनः । सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः । स
निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः । नखेन
वाऽप्यदन्तेन तथा लौहशलाकया । लोटेन शर्कराभिर्वा
ध्वनिविज्ञानमुच्यते । अथ द्विविधमानम् । “यन्मानं
द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते । उत्तमाधमभेदेन भेदो
हि द्विविधो मतः । उत्तमं यद्विशालं स्यात्तुष्टमानं
प्रकीर्तितम् १ । अधमं तच्च यत् खर्वं गुरुमानं प्रकी-
र्तितम् २ । तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्त-
भेदतः । यो सुट्टिविंशतिसमायततोत्रधारो भर्तु-
र्भवेत् प्रसरतोऽपि पङ्क्तुर्लोभिः । मानेन चाटपलिकः
स हि खड्गमध्योनातिप्रलटमतिकटफलं ददाति । यो
हाट्टाट्टनयसुट्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसर-
तोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽ-
धिको वा खड्गधाधो धनयशःकुलनाशनाय । नागा-
र्जुनोऽपि “यावत्सो सुट्टयो दैर्घ्यं” तदङ्गकुलयो यदा ।
प्रसरे तच्चतुर्थांशमिति वै मानमुत्तमम् । यावत्सो सुट्टयो
दैर्घ्यं प्रसरे तन्निर्भागिकः । पलैस्तदङ्गैस्तुलितः स
खड्गो मध्य उच्यते । यावत्सो सुट्टयो दैर्घ्यं तृथांशः
प्रसरे तत् तत् । अधमः कीर्तितः खड्गस्तत्समोधाधिकः
पलैः । भौमानामिदमुद्दिष्टं दिव्यास्तु लघुगो मताः ।
भोजस्तु “दीर्घता लघुता चैव खड्गयिस्तोर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुघटता खड्गानां गुणसंघट्टः । खर्वता गुरुता
चैव मन्दता तनुता तथा । सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां
दोषसंघट्टः । इति निखिलसुदारसुक्तमत्र पञ्चतन्त्रेषु
निरूप्य खड्गगण्यते । नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां त्रियसंस्क्रितां लभेत्” युक्तिरुत्तरतः ।

तरस् न० तृ-करणादौ यथायथम् व्यस्यन् । श्वले श्वेगे, श्तीरे,
श्वानरे च । प्ररोगे शब्दार्थचिन् । “वन्माय चिच्छिदु-
रिमास्तरसात्मनेव” “कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम्”
“तरसाकलय करोति काश्चन” इति च माघः । “कैलास-
नाथं तरसा जिगीषुः” रघुः ।

तरस न० तृ-असच् । सांसे अमरः । “तरसमयाः पूर्वोक्त-

भागाः” कात्या० श्रौ० २४।५।२० । “तरसमयाः
सांसमयाः” कर्कः । तरस्+अस्यर्थे असच् । श्वेगयुक्ते त्रि०
तरसत् पुंस्त्री० तरस इवाचरति तरस+किप् शट् । मृग-
भेदे स्त्रियां ङीप् । “अपस्मत्तरसनी न भुज्युः”
ऋ० १०।८।५।८ । “तरसक्षाममृगस्तस्य पत्नी” मा० ।
तरसान् पु० तरत्यनेन तृ-आनच् सुट् च । नौकायां उच्चनद०
तरस्थान न० इत० । आतर(पारेर भाङ्) यङ्गस्थाने जटा०
तरसत् त्रि० तरोऽस्त्वत् या मतप् मस्य वः मत्वर्थे । सान्-
त्वात् श्वेगयुक्ते भत्वम् श्तीरेण च । स्त्रियां ङीप् ।
श्चतुर्थमनोः पुत्रभेदे । “तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्तातुम् एव
च” हरिवं० ७४० ।

तरस्विन् पु० तरस्+अस्यर्थे विनि सान्त्वात् भत्वम् । श्वायौ
श्वरुद्धे राजनि० श्वेगवति, श्वरे च त्रि० अमरः ।
“असकदेकरथेन तरस्विना” “निर्जितेषु तरसा तर-
स्विना” रघुः । स्त्रियां ङीप् । “कौमोदकी विष्णुगदा
तरस्विनी” भाग० ८।१०।३३ । [यहिले त्रिका० ।
तरान् पु० तरे तरणे व्यञ्जयि गभीरत्वात् । नौकाभेदे
तरालु पु० तराय तरणाय व्यञ्जति पर्याप्नोति अल-उन् ।
नौकाभेदे हारा० ।

तरि(री) स्त्री तृ-करणे इ । शौकायाम्, श्वसनपेटके, श्वस-
नदशायाञ्च हेमच० । “जोषां तरिः सरिदतोव गभीर-
नीरा” उद्भटः । “संसारसागररवावर्त्ततरिकाशाय विष्णवे”
भा० अतु० ४७४० । वा ङीप् । “तरीषु तत्त्वमफलशु
भाण्डम्” माघः ।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः वा० ठन् । श्वे त्रिका०
शौकायां स्त्री हारा० । तरे तरणार्थं देयशुल्कम-
हणेऽधिकतः ठन् । श्तरणशुल्कमहणाधिकारिणि ।
“तरिकः स्थलजं शुल्कं मृत्तङ्गं दाथः पणान् दय”
याज्ञ० । “तीर्थतेऽनेन तरो नावादिस्तज्जन्यम्
शुल्कं तदुपहणेऽधिकतस्तारिकः” मिता० ।

तरिणी स्त्री तरस्तरणं कार्यं तयाक्यस्याः इति ङीप् । नौका-
याम् हेमच० ।

तरिण्य तरिण+गतौ कण्डा० यक् प० सक० सेट् ।
तरिण्यति व्यतरणी(णी)त् ।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्याः तारका० इतच् । श्तीर्जन्यां
शब्दच० शब्दज्ञे । (गंजा) तन्त्रम् “संविदा काल-
कूटश्च ताम्रकूटश्च धुस्तरम् । अहिमेन खर्जुरसक्ताङ्किता
तरिता तथा” कुलार्थवतन्त्रम् ।

तरित्र न० तरत्र्यनेन तृ-इण् । तरणसाधने नौकादौ ।

“अतरित्रानिव जले वाङ्मभिर्मात्रा रणे । पश्यन्तस्ते परांस्तत्र” भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । धरित्रे हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । इतरिशब्दार्थे २ध्मे च त्रिका०
इद्गोण्यां जटाधरः । ४वस्तदशायां मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता इत्यसन् ङणो लोपः ।

अतिशयेन तारके “स नभस्तरीयानिधरः परिज्मा” ऋ०
५।४।१।२ । स्त्रियां ङीप् इठन् । तरिष्ठोऽप्युक्ताये त्रि० ।

तरीष पुंन० । तृ-इण् । इशुष्कगोमये २नौकायाञ्च उच्चलद०
इशोभनाकारे भेले इव्यवसाये उष्णा० ५ससुष्टे इसमर्थे च
संक्षिप्तसा० । ७सुर्गे पु० दइन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीषन् पु० तृ-इण् । छन्दसि नकारस्य नेत्वम् । तरणे
“विश्वा आशास्तरीषणि” ऋ० ५।१०।६ “तरीषणि तरणे”
भा० “वङ्गलवचनातृनानोऽङ्गोपः” साधयः ।

तर् पु० तरन्त्यनेन नरकमारोपकाः तृ-उण् । इच्छे अमरः ।
“तरवोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२ “सुनिवनतरुच्छायां देव्या
तथा सह शिश्विरे” रघुः ।

“तरु चुचुवुरुचैः पक्षिणस्तनुकृजाः” भट्टिः । “उप-
रिजतरुजानि याचमानाः” माघः । २तारके त्रि०
“भूर्भुवःस्तस्तरुस्तारः” विष्णुस० भूर्भुवःस्तस्तरुः लोक-
त्रयतारकः” भा० इतरुविकारे च । “संजर्भुराणस्तस्तरुभिः
सुते गृभम्” ऋ० ५।४।४।५ “तरुभिस्तस्तरुविकारैर्यज्ञैः” ।

तरुकूणि पु० तरौ कूणयति कूणि-इण् ७त० । वाग्गुद
खगे त्रिका० ।

तरुक्ष त्रि० तृ-वा० उच्चन् । इतारके २गवाश्चादीनां पालना-
धिकृते च । “विप्रस्तस्तरुक्ष आददे” ऋ० ८।४।१२ । “तरुक्षे
गवाश्चादीनां तारके गवाद्यधिकृते वा” भा० ।

तरु(ष)खण्ड पु० तरुणां समूहः । तरु+ख(ष)ण्ड । हृद्यसमूहे
एवं हृद्यख(ष)ण्डादयोप्यत्र । “द्रुम(ष)खण्डवनं” दृष्ट्वा
रामः सुग्रीवमब्रवीत् । एष मेघ इवाकाशो हृद्यख-
(ष)ण्डः प्रकाशते” रामा० क्रि० १२ अ० । “तरुख(ष)-
ण्डमध्ये” पञ्चत० । कदलीख (ष)ण्डः । भा० वा०

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव-करणे ल्युट् इत० ।
हृद्यमूले शब्दच० ।

तरुण न० तृ-उणन् । इकुञ्जपुष्पे (सेधोति) मेदि० २स्थूल-
जीरके इण्डण्डहृत्ते पु० राजनि० । इयूनि पुनवे च त्रि०
मेदि० “स चचार गदापाणिर्द्वौऽपि तरुणो यथा”

भा० वि० ३३ अ० । “तरुणं सर्पपशाकं नवोदनं पिच्छ-
लानि च दधीनि” छन्दोम० । “वासो वसाना तरुणार्क-
रागम्” कुमा० । “स्मृताऽपि तरुणातपं वरुणदा
हरन्ती नृणां” रसगङ्गा० । “तरुणगलमिन्दोर्नि-
भ्रतो शुभकान्तिः” सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः
इमनिच् । तरुणिमन् तरुणभावे पु० । “यतेन्दुदश-
तनौ तरुणिभोद्गमो मेदते” काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० ।
तत् तरुणता स्त्री ध्वञ् ताऋण्य न० तत्त्वार्थे । “ताऋ-
ण्यस्य विलासः” सा० द० ।

तरुणज्वर पु० कर्म्म० । “आसप्ररात्रं तरुणं ज्वरमायुर्भो-
षिणः” इति चक्रद० उक्ते सप्ररात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म्म० । सद्योजाते दधनि । “शुक्लं
सांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तर्णं दधि । प्रभाते भैदुनं
निद्रा सद्यःप्राणहराणि पट्” चाणक्यम् ।

तरुणाय अतर्णस्तर्णयो भवति भृगा० अभूततद्भावे कृद्
अतर्णस्य तर्णताप्राप्तौ अक० व्यात्म० सेट् । तर्णायते
अतर्णायिष्ट । “उडुस्वररसं पीत्वा दृष्टोऽपि तर्णायते”
सुश्रुतः । “वसुदेवो जरां त्यक्त्वा दृष्टोऽपि तर्णायते”
हरिवं० २७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यसवयोयाचित्वात् ङीष् । इयुवतां
स्त्रियां “व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः” ।
“स्तनौ तरुण्यः परिवव्रजुरेनम्” माघः । २हतकुमारं
इदलीहृत्ते इच्छिडानामगन्धद्रव्ये ५कुलहृत्ते (मेवती) च
राजनि० ।

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला इव
प्रियत्वात् । इतिलकहृत्ते राजनि० । इत० । २तरुणी-
कटाक्षाणां श्रेणौ च स्त्री ।

तरुतल न० इत० । इहृद्यमूले । “नोच्चैर्यदा तस्तलेषु म-
स्तदानीम्” साधः । २तरुसखमे च ।

तरु(रू)ल त्रि० तृ-लच् “प्रसितस्त्रुभिर्तेत्यादिना” पा० नि०
उट् जट् वा । तारके । “सहाबालं तरुतारं रथानाम्”
“तरुतारं तारयितारम्” निरु० १०। ८ । “यो विप्र-
वर्जं तरुता” १।१२।२ ।

तरुतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति टोलयति वा तनुम्,
तुल-उन्मितौ दुल-उत्क्षेपे वा खलु टाप् कापि क्त-
इत्त्वम् पृषो० । (यादुड) खगभेदे हारा० । तस्य हवे
खदेहस्य तो(दी)लनात् तथात्वम् ।

तरुत्र त्रि० तृ-वा० उल । तारके । “साहवास्तस्ते

अत्यन्तलघोः” ऋ० ४।२।१२ “तर्कस्तारकः” भा० ।
तर्कनख पु० तरोर्नख इव क्षतसाधनत्वात् । कण्टके हारा०
तर्कभुज पु० तर्क भुज्ज्ते भुज-किप् इत० । (परगाढा)
वन्दाके राजनि० ।

॥ तर्कग पु० स्त्री तरौ ऋग इव तत्त्व धायकत्वात् । यानरे
शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [हारा० ।

तर्कराग न० तर्कणां रागोरक्तता यस्मात् ५०० । नवपञ्चवे
तर्कराज पु० तर्कणां राजा उच्यत्वात् टच् सभा० ।

१तालट्टे राजनि० । २तर्कश्चेष्टछमात्रे च । “देवोप-
भोग्यमेतद्वि तर्कराजसंज्ञवम्” हरिवं० १२६ अ० ।
आर्षे कचिच् न टच् । “पारिजातस्य भद्रं ते तर्क-
राजोमहात्मनः” हरिवं० १२६ अ० ।

तर्करुहा स्त्री तर्कपु रोहति रुह-क । १वन्दाके (परगाढा)
राजनि० । २छत्रोहिमात्रे त्रि० ।

तर्करोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह-णिनि ङीप् । १वन्दाके
२छत्रोहिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

तर्कवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।
तर्कविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमल्लिकायाम् ।
तर्कश् त्रि० तर्कः अख्यत्वं लोमा० श । तर्कयुक्ते [स्त्रियां ङीप्
तर्कशायिन् त्रि० तरौ गते शी-णिनि । खगमात्रे हारा०
तर्कप् त्रि० त-वा० उपन् । तारके । “भूर्यः पतस्थान्तरस्य
तर्कः” ऋ० ६।१५।३ । “तर्कस्तरीता” भा० ।

तर्कप् हिंसायां वधकर्म्मसु “वधुष्यति तर्क्यति” निघण्टूक्तेः
दिवा० प० सक० सेट् । तर्क्यति अतरोपीत् । “त्वं त्वर्थं
तर्कप्रतः” ८।६।५ । “तर्कप्रतो वाधकान्” भा० ।
“वधुष्यतिः हलिकर्म्म तर्कप्रतिरथ्येव कर्म्म” निरु० ५।२
“इन्द्रेण युजा तर्कप्रेम दृत्तमित्यपि निगमो भवति”
निरुक्तप्रतश्चुनिः वेदे गणव्यत्ययः ।

तर्कप् न० तर्कप्रति हिनख्यत्वं तर्क-आधारे किप् । युञ्जे
“तर्करुचा तर्कयि यत् लण्वैते” ऋ० ६।२५।४ “तर्कयि
युञ्जे” भा० । [ऋ० १।२।३ “तर्कस्तारकः” भा०
तर्कस् त्रि० त-उसि । तारके । “कृत्वा दग्धश्च तर्कः”
तर्कसार पु० इत० । १कर्पूरे हारा० । इत० २छत्रसारमात्रे
च । “सुवर्णरजतताम्रायोरोतिदन्तशङ्कमणितर्कसार-
मयाणि” सुशु० । [राजनि० ।

तर्कस्या स्त्री तरौ तिष्ठति स्था-क । वन्दाके (परगाढा)
तर्कट पु० तरौ उट इव । उत्पलकन्दे “तर्कटो गुरविष्टम्भी
शीतलश्च मतो दुधैः” राजवज्रभः ।

तर्कषस् त्रि० त-वा० उपन् । १तरणकुशले २आपदुद्धारके
च । “त्वं न इन्द्र राया तर्कषसोऽयम्” ऋ० १।१२।६।१०

“तर्कषसा तरणकुशलेनास्मानापद्रुप उत्तरीतुं शक्तेन” भा०
तर्क दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाञ्च वितर्के सक० चुरा० उभ० सेट् ।
तर्कयति ते अतितर्कत् तर्कयति चक्रवाकहृदयाश्वा-
साय” प्रसन्नरा० । “तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रद्वजि-
तेन भवितव्यम्” मृच्छ० । “दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण
स्त्रिदक्षति । इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति
शत्रवः” भा० वि० ६१ अ० ।

वि+उत्प्रेक्षायां “तच्चूनं नृत्युमाप्स्यतीति वितर्कयामि”
पञ्चत० ।

तर्क पु० तर्क-भावे अच् । १आकाङ्क्षायां २व्यभिचारशङ्कानिव-
र्त्तके जहभेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थे
जह्ने ३व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसङ्गने । ४आगमा-
विरोधिन्याये ५आगमार्थपरोक्षणे ६मीमांसारूपविचारे ।
७मानसज्ञानभेदे । दस्युद्धरोहिमात्रे “अचिन्त्याः खलु ये
भावाः न तान्तरकेण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भी-
रार्थस्य निश्चयः” वेदान्तप्र० । “आर्षं धर्मोपदेशञ्च धर्मशा-
स्त्राविरोधना । यस्तर्केणानातुसम्बन्धे स धर्मं वेद ने-
तरः” मनुः “तर्काप्रतिष्ठानात्” शा० सू० । करणे वञ् ।
द्वन्यायशास्त्रे “प्रायस्तर्कमधीते तनुते कुतर्काच्चिन्त्यम-
प्यत्वं दीधितिः “सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्य मे” कुल्लू० ।
“यत्काव्यं मधु वर्धधर्मितपरस्तर्केषु यस्तोक्तयः” नैष० ।
“तर्के वा श्चकर्मणे सम समं लीलायते भारती” प्रसन्नरा० ।
“गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतकांठयी” गदा० ६मीमां-
साशास्त्रे १०अर्थवादे कर्कः । “अक्ताः शर्करा उपदधातीति
विधिः अयते । तत्वाङ्गनसाधनं द्रव्यं तैलं वा तन्मध्ये के-
नाक्ता इति संशये तेजो वै द्रवमित्यर्थवादात् द्रवतेनाक्ता
इति निश्चीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसिति
कल्पतरुकारः तर्कलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं
यथा “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञा-
नार्थमूहस्तर्कः” गौ० सू० ।

“अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीये-
ममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मौ
विभागेन विभज्यति किं स्त्रिदित्यमाहो स्त्रिदित्यमिति
विभज्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुज्ञानाति सम्भ-
वत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या
स्यादेवमेतद्वेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञात्वा

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा,
 स किञ्चित्तिवर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विस्तृत-
 मानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुप-
 पद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वक-
 तस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यप्रवृत्ति-
 दोषमिव्याजानानामुत्तरसत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणसत्तरो-
 त्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसाराप-
 वर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु
 ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्तेदं
 स्वकतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नस्य भूत्वा न भवतीति तस्या-
 विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकतकर्मणः फलोपभोगो
 नास्ति, तदेवमेकस्थानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोग-
 चालनं न स्यादिति । यत् कारणमनुपपद्यमानं पश्यति
 तत्त्वानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षणं जहृस्तर्कं इत्युच्यते ।
 कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति व्यनय-
 धारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या
 न त्वयधारयति न व्यवस्थिति न निश्चिनोति एयमेवेद-
 मिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञा-
 लक्षणानुपपत्तिहोलावितात् प्रसङ्गादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्
 तत्त्वज्ञानसमुत्पद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं
 तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात्
 प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजाना-
 तीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्यय
 यथातथ्यम्” वात्स्यायनभाष्यम् ।

विद्यनायट्चौ चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा

“तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तिरुह इति
 लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजन-
 कथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् जहृ
 आरोपः अर्थाद्व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन
 निरणीते व्याप्यस्याह्यारोपाद्योव्यापकस्याह्यारोपः स
 तर्कः । यथा निर्वह्निवारोपात्तिर्धूमवारोपः निर्वह्निः
 स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि । हृदो निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः
 स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निरणीत इति ।
 निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्येति
 तद्व्याप्यारोपाधीनकदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति ।
 न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कव्यर्थ इति वाच्यम् अपयो-
 जकत्वादिशङ्काकलङ्घितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्य-
 त्वात्तदेतदुक्तमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्व-

निर्ययार्थमित्यर्थः । यत् नाप्रयोजकत्वाद्यामङ्गा तव
 नापेक्ष्य एवेति भावः । परेतु जहृ इत्येव लक्षणं जहृ-
 त्वञ्च मानसत्वव्याप्योजातिविशेषकर्तृयामोत्वमुभयविद्भिः ।
 तर्कः किं स्वत एव निर्यायकः परस्परया वेत्यत आह
 कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनहारेणेत्यर्थः
 तथाच धूमो यदि वह्निर्व्यापिचारी स्यात् वह्निज्जन्तो न
 स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्ति-
 ज्ञानेनानुमितिरिति परस्परयैवास्त्रोपयोग इत्याहुः । स
 चायं पञ्चविधः व्याप्ताश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था-
 दन्यवाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेनिरप्रसङ्ग
 व्याप्ताश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिप्रतिज्ञाद्वारा त्रिधा दद्या
 यद्ययं घट एतद्वृत्तजन्यः स्यात्तदेतद्वृत्तानधिकरणवृत्तोर-
 वर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्वृत्तवृत्तिः स्यात् एतद्वृ-
 त्तव्यापो न स्यात् यद्ययं घट एतद्वृत्तज्ञानाभिन्नः
 स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्वृत्तभिन्नः स्यादिति
 वा सर्वथापाद्यम् तदपेक्षापेक्षित्वनिवन्धनोऽनिरप्रसङ्गो-
 ऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्त्रेधा । तदपेक्षापेक्षापेक्षि-
 त्वनिवन्धनोऽनिरप्रसङ्गः चक्रकं चतुःकवादावपि द्रव्य
 स्वापेक्ष्यापेक्ष्यापेक्षित्वसत्त्वान्नाधिक्यम् । अस्यापि पूर्व-
 वत्त्रेविध्यम् । अव्यवस्थितपरस्परारोपाधीनानिरप्रसङ्गो-
 ऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपा-
 लसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् । तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो
 यदि वह्निर्व्यापिचारी स्याद्वह्निज्जन्तो न स्यादित्यादि ।
 प्रथमोपस्थितत्वोत्पत्तिनिगमनार्थिरुहलाघवगौरवादिक्तु
 प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसङ्कारि-
 त्वरूपसाधर्म्यतथा व्यवहार इति संक्षेपः” ।
 तर्कगन्ये जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा ।
 “स चायं तर्कः पञ्चविधः व्याप्ताश्रयान्योन्याश्रयचक्र-
 कानवस्थाप्रमाणवाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तव
 स्वापेक्षापादकः प्रसङ्गः व्याप्ताश्रयः । अपेक्षा च
 ज्ञानवृत्तौ स्थितौ च साक्षा तत्वाद्या, यथा एतद्वृ-
 त्तानं यद्येतद्वृत्तजन्यं स्यादेतद्वृत्तज्ञानभिन्नं स्यादिति ।
 द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्वृत्तजनकः स्यात् एतद्वृ-
 त्तभिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्वृत्तवृत्तिः
 स्यत्तथात्वेनोपलभ्येतेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिवन्धनः
 प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्वृत्तजन्यः
 स्यादेतद्वृत्तभिन्नः स्यात् इति उपचौ स्थितौ च स्वयमुदा-
 हार्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसपेक्षित्वनिवन्धनः

प्रसङ्गचक्रकः पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भावोदा-
हरणम् । अपेक्षा त्वत्वात्परस्परसाधारणी आद्या ।
अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः ।
यथा घटत्वं यदि यावदुपघटहेतुवृत्तिं स्यात् घटजन्य-
वृत्ति न स्यादित्यर्थः । उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाण-
वावितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपाहको
विषयपरिशोधकश्च तत्वादौ यथा धूमो यदि वज्रं
व्यभिचारी स्यात्तदा वज्रजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु
पर्वतो यदि निर्वाङ्गः स्याच्चिधूमः स्यादित्यादिः ।'

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिर्वृत्तिद्वारा विषयस्य वज्रप्रादेः
निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम् ।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः
तदनुसारेण सर्वे संचक्रुः संचक्रुः संचक्रुः संचक्रुः
अथेतरेतराभ्यचक्रकानवस्थाप्रतिबन्धकत्वनानाधवकत्वनाना-
गौरवोत्सर्गपवादैजात्यभेदात् इति व्याघातादीना-
मप्रसङ्गनिरूपणात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविध-
त्वमिति नव्याः । एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां सख्य-
तर्कत्वनिरासेन भाक्तवर्कत्वसुक्तम् द्रष्टव्यम् ।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतयातुमानाङ्गत्वं तच्च
खण्डनखण्डखाद्ये निराकृतं यथा

“नापि विपक्षे बाधकस्तर्का वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-
भ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमे मूल-
शैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ मूले न शक्यमिदं
वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽय-
मभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः
स्यात् न स्यादेव वा स चायमतुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां
व्याघातापत्तेः । तदेव दृष्टान्तस्ते यद्यपि शङ्कामाने ख-
क्रियाव्याघातादयोदोषा नायतरन्तीति लोकमन्यादा
एवं सर्वानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् भैषम्
किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्वैतफलभाष एव न भविष्यति ।
एवं तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरय-
सुदृश्यतीति । न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैक-
जातित्वं न स्यादिति कश्चिदिन्द्रियजन्यत्वे कश्चिदनु-
मानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवयवदुपपत्तेः । तत्रे-
न्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयो-
जकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वसाकामिकत्वपरि-
हाराय तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं यत्तव्यत्वात् ।
धूमेऽपि वज्रे विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितं शक्य-

त्वात् । न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष
इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो
हेतुनरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पित्वा
दुपपत्तेः । यदा तु हेतुनरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो
द्रव्यते तदासौ विकल्पित इति सम्भावनायादुर्निवा-
रत्वात् । अस्यात्मनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्-
पत्ताविति चेन्न यद्यात्मनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं
स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदविवि-
शेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभासो वा
तत्त्वानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्वापि वज्र-
व्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्क-
ितम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् अस्तु दृष्टे तन्निरयः अत्रापि व्यभिचारो न द्रव्यत
इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्कित्यते एवं शङ्कमानस्य
भयतो न कश्चिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमाना-
दिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्युपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त-
व्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति
चेन्न धूमवद्वज्रेऽपि वज्रकारणविशेषातुमानस्यैव सति
सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाध्येन प्रमाऽप्रमावैचि-
त्यप्रानुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनानां
सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानु-
दयात्परप्रतिपत्त्युत्पादानार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्ति-
सामग्रीसत्तादयितुं यतमानस्य भयतोऽपि स्वक्रियाव्याघात
स्तुल्यः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तदर्थनेन शङ्कासाम-
ग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तद्वि-
न तावत् व्याख्यायिकाकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूट-
विषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटभिन्नः प्रसङ्गकः
प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कायसरे निरस्यत्वात् ।
तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्ष-
भूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्त-
व्यम् तर्काद्वा । यदि प्रथमः शङ्कास्ति त्वनपि तेनैव प्रमाणे-
नोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि
व्याघातः तदा शङ्कमानाशङ्कमानयोर्व्याघातस्य साम्यं
सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता
प्रथमोपजातशङ्कानवयवत्वावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेष-
स्य दर्शनात् शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघात-
सत्त्वकावे तदवयवत्विकया शङ्कयैव शङ्कमानव्यभिचारता
तस्याः शङ्कायाव्युपरमे च तदवयवत्विनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्खानलोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम्
 मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्वगमस्तदाहितो
 वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषावगमस्तद्वगमस्तदाहितो वा
 शङ्खाविरोधिनौ । ननु स्वरूपेण कचिदपि विशेषस्याव-
 स्थानं तदेति चेन्न कदावाद्वाच्यभाविनो विशेषस्य पूर्व-
 स्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे
 तत्प्रतिषर्गसंशयविरोधित्वे अवयवविपाकपक्षे कुम्भस्य
 परमाणुपाकपक्षे परस्परया तदारम्भकस्य परमाणोः
 पूर्वं ग्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भवितया कस्य
 पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च
 शङ्खायां व्याघातस्तदा शङ्खावयवस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य
 दर्शनाच्छङ्खायां शङ्खान्तरं मा भूत् । यदि तु व्यभिचारा-
 न्यस्तदा व्यभिचारः स्वादेव व्याघातावयवस्य व्यभिचार-
 स्यापि प्रमित्यापत्तेः । अनादिसिद्धव्याप्तिरुक्तौ तर्कौ
 इति चेन्न तदुक्तं प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्म-
 प्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धे-
 र्बोध्यत्वाविशेषात् । नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्खोत
 तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः
 व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वा-
 पातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेः
 साध्यं शक्यत एव तर्काभासाद्भवतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।
 अथ तर्कस्य व्याप्तिरूलभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-
 शङ्खायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्य-
 नवस्थैव । “तस्मादज्ञाभिरप्यखिन्नये न खलु दुष्प्रज्ञा ।
 तद्वादेवान्यथाकारमचराणि कियन्त्यपि । व्याघातो
 यदि शङ्खास्ति न चेच्छङ्खा ततस्तस्मात् । व्याघाता-
 वधिराशङ्खा तर्कः शङ्खावधिः कुतः ।” व्यभिचार-
 यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्त्यः समकालदृष्टे नटे-
 ऽदृष्टः शङ्खोत इत्याहुः ।
 तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अतु० चि०
 पूर्वपक्षीकृत्य न्यरूपि यथा
 “अतोचरते व्यभिचारज्ञानविरहसङ्गतं सहचार-
 दर्शनं व्याप्तिपादकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्खा च सा च
 कचिदुपाधिसन्देहात् कचिद्विशेषादर्शनसहितसाधा-
 रणधर्मदर्शनात् तद्विरहस्य कचिद्विपक्षवाधकतर्कात्
 कचिद् स्वतः सिद्धस्य । तर्कस्य व्याप्तिरूलभूतकत्वेनानव-
 स्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च
 व्याघातेन शङ्खैव भावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिरहः

तथाहि धूमो यदि वज्रप्रसमवद्विताज्जल्ये सति
 वज्रप्रसमवद्विताज्जल्यः स्यादतोऽत्रः स्यादित्यत्र किं धूमो-
 यक्तेरेव भविष्यति कचिद्वज्रं विनापि भविष्यति वज्रेतु-
 कएव बोधयत्यत इति शङ्खा स्यात् सर्वत्र सक्रियाव्या-
 धातः स्यात् यदि हि नष्टहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना
 कार्योत्पत्तिं शङ्खेत तदा स्वयमेव धूमार्थं वज्रेः, तृप्तायं
 भोजनस्य, परमपरित्यक्त्यर्थं शङ्खस्य चोपादानं निवर्तनः
 कथं कुर्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तदुपादान-
 मेव तादृशशङ्खाप्रतिबन्धकं, शङ्खायां न नियतोपादानं,
 नियतोपादाने च न शङ्खा तदिदमुक्तं “तदेव दृष्टावक्यते
 यस्मिन्नाशङ्क्यमाने सक्रियाव्याघातो न भवतीति” नहि
 सम्भवति स्वयं वज्रादिकं धूमादिकायां निवर्तन
 उपादत्ते तत् कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति एतेन
 व्याघातो विरोधः सच सहानवस्थाननियत इति तत्राद-
 नवस्थेति निरस्तं सक्रियायाएव शङ्खाप्रतिबन्धकतात्
 अतएव “व्याघातो यदि शङ्खास्ति न चेच्छङ्खा ततस्तस्मात् ।
 व्याघातावधिराशङ्खा तर्कः शङ्खावधिः कुतः” इति सखन-
 कारमतमयपास्तम् । नहि व्याघातः शङ्खावधिः किन्तु
 सक्रियैव शङ्खाप्रतिबन्धकेति न वा विशेषदर्शनात् कचिद्
 शङ्खानिर्दिष्टरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावधारो भूयोदर्शनं
 विनैति भूयोदर्शनादरः नतु स स्वतएव प्रयोजकः कत-
 एव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्
 तत्र न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शङ्खानुमा-
 नाभ्यां तदुपहात् । नतु सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनव-
 द्व्यभिचारशङ्खाविरहादुक्ततर्कयोक्तानं व्यभिचारसाधा-
 रणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूप-
 तोरेव तद्योर्व्याप्तिरूपकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिरमा तदाभा-
 सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव ।
 अतरे तु यत्र तर्कं व्याप्तिरुक्तमवोक्तं तत्र तर्कान्तरा-
 पेक्षा यत्र तु व्याप्तिरुक्तं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति
 नानवस्था अस्ति च ज्ञातमात्राणामिदानीदृष्टावधनता-
 मितिहेतुव्याप्तिरुक्तं तदानीं व्याप्तिरुक्तभावकाभावात्
 तन्मूलानुभवमूला चाप्येऽपि व्याप्तिरुक्तपरम्परातः ।
 यत्त्वनादिसिद्धकार्यं कारणभावाविरोधादिमूलाः केचित्तर्का
 इति तत्र तत्र प्रमाणातुपयोगेऽनुमान एव पर्यवसानात् ।
 नच व्याप्तिरुक्तान्यथातुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्ति-
 कत्वज्ञानमिति वाच्यम् अतुपपत्तेरप्यनुमानत्वात् । कथं
 तु विपक्षवाधकतर्कादनौपाधिकत्वमह एव तदधीनो

व्याप्तिपक्ष इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात् । व्यभि-
चारादिगङ्गानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिमङ्गकारी स इति
चेन्न व्यनवस्थाभवेन तर्कं विना व्याघातात् यत्न शङ्का-
विरहस्तत्र व्याप्तिपक्षे तर्कस्य व्यभिचारात् । यत्तु
योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावपक्षः अयो-
ग्यानास्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावपक्ष
इत्यनौपाधिकत्वं सुप्रसङ्गमिति तत्तुच्छम् अनुमानेन
तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणात्तरस्याभावात् । ये चानु-
कूलतर्कं विनैव सङ्गचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिपक्षं
यदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वपक्षेऽनुमान-
मात्रसुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरानो-
पाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि यद्युपाधित्वेन तस्य
दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे
साध्यव्यापकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य
वज्रलेपाच्च । अपि च करयज्ञसंयोगः शक्त्यतिरिक्ताती-
न्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वाच्च साधकं
तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम ? तस्माद्विपक्ष-
साधकतर्काभावाच्च तत्र व्याप्तिपक्ष इत्यप्रयोजकत्वमिति ।
तर्कं वेत्यधीते वा ठञ् । तार्किक तर्कवैतरि तर्कशास्त्रा-
ध्येतरि च । “तार्किकशिरोमणिस्तुते” दीधितिः ।

तर्कक वि० तर्क-एषुल् । १ तर्ककारके । २ याचके हेम० ।

“कामैः सन्तर्पयामास कपण्यांस्तर्ककानपि” भा० शा० ४५ अ०
तर्कग्रन्थ पु० तर्काधिकृतः पन्थः शाक० त० कर्म० वा ।
तर्कप्रधाने पन्थे “तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव गृह्यत्वप-
ण्डितः” सुश्रुतः ।

तर्कण न० तर्क-भावे ल्युट् । तर्कशब्दार्थोक्ते ऊहभेदे
“परक्रौर्यात्तदोपाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्” सा० द०

तर्कमुद्रा स्त्री “तर्जन्यङ्गुष्ठयोरपे भिद्यः संयोज्य चाङ्गुलीः ।
प्रसार्यवन्धनं प्राञ्चस्तर्कमुद्रेति तान्त्रिकाः” इत्युक्ते मुद्रा-
भेदे “वाञ्छं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया” भाग०
४।६।३२ ।

तर्कविद्या स्त्री इत० । गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां
षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदा-
र्यादिविद्यायाश्च । “आन्वीक्षिकी तर्कविद्यामहुरक्तो
निरर्थिकाम्” भा० अनु० २७ अ० ।

तर्कारी स्त्री तर्कव्यतिरिक्त-अण् ङीप् । जयन्तीष्टचे । अमरः ।
तर्किन(ल) तर्क-वा० इन(ल) वा । चक्रमर्दष्टचे रत्नमाला
तर्किन् वि० तर्क-णिनि । तर्ककारके पण्डितभेदे । “निवेद्यो-

हैतुककर्त्री नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयश्चायमिणः पूर्वं
परिषत् स्थाह्णावरा” मनुः । [स्त्रार्थे क । तर्किक तत्त्वार्थे ।
तर्कु पु० कृत-उ नि० (टेको) इति ख्याते यन्त्रभेदे । त्रिका० ।
तर्कुट न० कृत-च्छेदने वा० भावे उट प्रयो० (काटनाकाटा)
छत्तकर्त्तनभेदे त्रिका० । करणे उट । २ तर्कौ स्त्री
हारा० गौरा० ङीप् ।

तर्कुपिण्ड पु० ७त० । तर्कुस्थितम्पिण्डे (टेकोर वाटुल)
जटाधरः । [हारा० ।

तर्कुपीठी स्त्री स्त्रल्यः पीठः ङीप् पीठी इत० । तर्कुपिण्डे
तर्कुलासक पु० तर्कुलासयति चालयति लस-णिच्-एषुल् ।
तर्कुचालके यन्त्रे (चरका) । हारा० ।

तर्कुशाण पु० इत० । (टेकोरशाण) सामके त्रिका० ।

तर्कु पु० तरक्तु-प्रयो० । शृगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना० ।

तर्क्य पु० त्वक्ष-यत् वा० गुणः । यवचारे रत्नमा० ।

तर्ज भर्त्तने भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्जति व्यतर्जोत् ततर्ज ।

तर्ज भर्त्तने चुरा० धा० सक० सेट् । तर्जयते व्यतर्जत । तर्जा

तर्जना “सीतामभ्यर्थ्य तर्जितः” “तथा तु तर्जिताः सर्वा मुखे-

भीमा यथागतम्” । “राक्षसोऽतर्जयत्पुनश्चाक्षौक-

यद्रथम्” भट्टिः । बालं पुनर्गात्रमुखं गृह्णीयाच्च चैनं तर्ज-

येत्” सुश्रुतः । आर्षत्वात् पदव्यत्ययः ।

तर्जन न० तर्ज-भावे ल्युट् । भर्त्तने “तरुलताङ्गुलतर्जन-

विश्रमाः” माघः । चु० तर्ज-युच् । २ भर्त्तने स्त्री

“यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः” माघः । “मधुर-

वचनैः सन्म भङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः” सा० द० ।

तर्जनी स्त्री तर्क्यतेऽनया तर्ज-करणे ल्युट् ङीप् । प्रदेशिन्यां

दृष्टाङ्गुलसमीपस्थे अङ्गुलिभेदे । “तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यं

पिहतीर्थं प्रचलते” अतः । तर्कमुद्राशब्दे उदा० ।

मुद्राशब्दे भूरि उदा० ।

तर्जनीमुद्रा स्त्री “वाममुष्टिं विधायाय तर्जनीमध्यमे ततः ।

प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा षूलपाणिना” तन्त्रोक्ते

मुद्राभेदे ।

तर्जिक पु० तर्जस्तर्जनमस्त्यत्र ठञ् । देशभेदे हेमच० ।

तर्ण पु० त्वण-अच् । वल्गे । एषुल् । तर्णक गोवल्गे, अमरः

“जण्यसनाया तर्णकपङ्क्ति” छन्दोम० । सद्विजाते २ गिर्यौ

च हेम० । [२ गवे (भेला) शब्दार्थकल्पतरुः ।

तर्णि पु० तरव्याकाशपङ्क्तिं तू-नि करणे नि वा । १ छर्थे

तर्तरीक न० तू-करणे ईक फर्फरीका० नि० । २ गौकाभेदे

कर्त्तरि ईक । २ पारगे वि० मेदि० ।

तर्ह हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्दति अतर्हीति ।

ततर्ह । “सेहे कपो रथायांश्च रिपोस्तर्ह शाखिना” ।

“सुपीवः प्रवसं नेभे वङ्गनामस्तर्ह च” मट्टिः ।

तर्ह स्त्री तर्द-हृद्-वा ज । काठनिर्मितायाम् दव्याम् अमरः ।

तर्हन् ५० तर्ह-तृद् वा मनिन् । इचपालच्छिद्राग्रवेधे “ह्यङ्कुलं
तर्हन् वा तर्हति क्रान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।१।१० ।

“तर्हति क्रान् चषालच्छिद्राग्रवेधादति क्रान्” कर्कः ।

आधारे मनिन् । २तर्दनप्रदेशे च ।

“तर्हसमूते पञ्चाङ्गवतस्तर्हमावेव” शत० ब्रा० १।२।१२

तर्हसमूते इति यथोभयोर्मांसप्रदेशयोः सम्बन्धी भवति

यथा च तर्दनप्रदेशेषु पञ्चाङ्गागे जते परस्परं खूते भवतः

तस्यैकस्योपर्यपरमाकृणुयात्” भा०

तर्पण न० तृप-णिच् वा ल्युट् । इतृप्नौ २पीणने च अमरः

श्यञ्जकाष्ठे हेमच० । स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्तव्यं पञ्चमहा-

यज्ञान्तर्गते षमहायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः । पितृणां तृ-

प्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा

“तद्विद्विधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्पादमाह शातातपः

“तर्पणन्तु शुचिः कुर्वाणं प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” । विध्वामधि-

कृत्य काशीखण्डम् “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः

कुशतिलोदकैः । तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादि-

पूर्वकम्” । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् “नित्यं

नैमित्तिकं कास्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवे-

त्तस्य अङ्गत्वेन व्ययस्थितम्” । तर्पणाकरणे दोषमाह

योगियाज्ञवल्क्यः “नास्तिक्यभावादुपस्थापि न तर्पयति

वै सुतः । पिवन्ति देहं रुधिरं पितरो वै जलार्थिनः” ।

तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “तस्मात् सदैव कर्त्तव्य-

मङ्गवर्त्तनं महतेनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् पित्र्यमेत-

द्विभक्तिं हि” । शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते

स्थाने पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् “यच्च

सर्वाय नोत्सृष्टं यज्ञाभोज्यनिपातजम् । तद्वर्ज्यं

सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि” । विष्णुः “स्नात-

श्चार्द्रवासा देवपितृतर्पणमन्त्रः स एव कुर्वाणः । परि-

वर्त्तितवासाद्ये तीर्थसुतीर्थ” । आत्मापि तीर्थे विशेष-

माह मत्स्यपुराणे “तिलोदकाञ्जलिर्देवो जलस्यै-

कतीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे आङ्गं

शमिष्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जल-

स्थत्वं नियम्यते । ततश्च “अनरुदक आचान्तोऽनरेव

पूतो भवति । अरुदके आचान्तो अरुदेव पूतो भवति

तस्मादनन्तरं अरुदेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र

शुद्धो भवति” इति पैटीनसिधचनात् जलस्यैक-

चरणकृताचमनेनोभयकर्माहत्वात् तर्पणकाले तीर्थे

जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां

जले तर्पणमनिपिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेय-

पुराणम् “प्रागप्येषु सुरांस्तृष्यन्मनुष्यांचैव मध्यतः ।

पितृंश्च दक्षिणाम्नेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्” । अथ-

चिदंशे तु विष्णुः “यत्प्रागुचित्यं वा स्नादुदके देवता-

पितृन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्यस्य सर्वं प्रतिष्ठितम्” ।

बृहस्पतिः “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं विद्याश्चाध्यात्मिकी

जपेत् । जप्त्वाथ प्रणवं यापि ततस्तर्पणमाचरेत्” ।

एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कन्दोगेतरपरम् । तेषान्

वैश्ववण्याय चोपजाय इत्यनस्तृष्योपस्थानानन्तरं गोत्र-

लेन तर्पणाभिधानात् । “आङ्गवने तु संप्राप्ते तर्पणं

तदनन्तरम्” । “गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव

शक्तिः” । आङ्गवने तु संप्राप्ते गायत्री जपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव दद्यात् भवेत्” रूद्र-

गोभिलीयवचनाभ्याञ्च । दक्षः “प्रादेशमात्रं तु जलं

सलिलं प्रादुक्षुषः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तृष्येत

पितृन् दक्षिणतस्तथा । अथैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्

कुशमध्यतः । पितृंस्तु कुशमूलाग्र्ये विधिः कौशो

यथाक्रमम्” । एषञ्च “गोशृङ्गमालसङ्कुलं जलमध्वे

जलं क्षिपेत्” इति यमवचनस्य गोशृङ्गपदं प्रादेश-

मालपरम् । उद्भूतोदके तु हारीतः “पात्राद्वा

जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपुण्येऽथ वा

गच्छेत् न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यदि बहुपत्रञ्च

श्रुतं यच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तल्लेवाङ्गं नान्य-

दिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्समभिव्याहारप्रकरणाभा-

मिति मोतमस्त्वत्वात् तेन पञ्चपुराणीयस्नाने तदङ्गमेव

तर्पणम् । “तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रूद्रं

प्रजापतिम् । देवायक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसो-

सुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्बगाः खगाः ।

विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च

ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषामाप्यायनायैतद्दीयते

सलिलं मया” । एतेनैकाञ्जलिरिति सर्वेषां मतम् ।

“जतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्या

स्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रान्दर्पितस्तथा । अनकश्च अनन्दश्च

हतीयश्च सनातनः । कपिलशास्त्रिश्चैव योदुः पञ्च-
 शिखस्तथा । सर्वे ते हस्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना
 सदा । मरीचिमत्प्रफ़िरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वशिष्ठश्च षष्ठुं नारदमेव च । देवान् सर्वान्द-
 धीन् सर्वान्स्तर्पयेदक्षतोदकेः । अपसव्यं ततः कृत्वा
 सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हवि-
 श्मतस्तथोष्णान् । रुक्माग्निं बर्हिषद व्याज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ।
 दर्भपाणिस्तु विधना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः । अथ केचित्
 पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्वदानम् ।
 तदसत् कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्थमणन्तथा । अग्नि-
 ष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सक्तु सक्तु” इति
 छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पिता-
 दीन्नामगोत्रे च तथा मातामहानपि । सन्त्यर्प्य भक्त्या
 विधिवदिभं मन्त्रमुदीरयेत् । येऽवाभ्यवा वाम्भवा वा
 येऽन्यजन्मणि वाम्भवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये
 चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः” । अथ ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्र-
 योगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्माहाः ।
 स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृथ-
 तामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना” । अन्वारब्धेन
 पञ्चाङ्गमेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिन्नाये प्रणवा-
 दित्वं तृथतामिति च लभ्यते । ततश्च यो ब्रह्मा तृथ-
 तामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गा-
 देकाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैका-
 ञ्जलिः एवं पुनरपि । “एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु
 सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैक-
 मञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात् । नतु
 द्वौ हाविति वीप्साश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलि-
 रिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ ससदायपक्षे तृप्तिप्र-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रायुक्ता-
 न्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वै-
 कल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादपक्षे । पितृपक्षे तु “तौ
 युतावञ्जलिः पुमान्” इत्येतत्परं पञ्चपुराणीयतर्पणपक्षे
 तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः ।
 अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेताः
 “माहसुख्यास्तु यास्तिस्त्रस्ताषां दद्यात्तिरञ्जलीन्” ।
 इति । पराशरमाध्वे सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं
 सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं

तथा च परिशिष्टतं सामवेदीयषट्त्रिंशदुवाङ्मणं
 “मनुष्याणामेपा दिक् या च प्रतीचीति” । तथा च
 ज्योतिष्टोमे श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्, दक्षिणं
 पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदोचोमसुराः अपरेषामु-
 दीचीं मनुष्याः” । यत्तु “ततजप्योऽन्तर्जातुदङ्मुखः ।
 दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
 लिखितसूत्रं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
 विरोधात् शाख्यनरीयम् अग्रज्जाविषयकम् । उदकेनेति-
 श्रवणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा ।
 यत्तु “निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य
 मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखः” लघुविष्णुनाहन्त-
 प्रयोगेण जलदानसूक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा
 “सनकस्तृप्यतां तस्यैतदुदकं हन्” इत्यादौ न तु पद्म-
 पुराणीयमिन्निततर्पणे “दत्तेनाम्बुना” अनेन दत्तस्य
 पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन
 “प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्” इति
 विष्णुपुराणीयैकयाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषितर्पणस्तु
 अङ्गुल्यपेण “अङ्गुल्यपमर्षम्” इति यमवचनात् एव-
 श्रुतं देवतीर्थयोरङ्गुल्यपेकदेशत्वसाधन्येण । मरी-
 च्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव
 योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिनि
 विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशे-
 षणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः “सौवर्णेन
 तु पात्रेण ताम्बूल्यमयेण वा । औदुम्बरेण खड्गेन
 पितॄणां दत्तमक्षयम् । विना क्लृप्तवर्णेन विना
 ताम्बुलयेण वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोप-
 तिष्ठते” । एतच्च सम्यग्भावे बोध्यं नतु एकस्याभावे
 शङ्कः । “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौ-
 दुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना वायुदकं
 पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात्” । शङ्कुः सुवर्णकीलकः ।
 “अक्षतोदकैर्वयाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृस्तथा”
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्र-
 विधानात् । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् ।
 अपसव्यं प्राचीनाधीतित्वम् । उपधीतित्वम् प्राचीना-
 धीतित्वञ्चाह गोभिलः “दक्षिणं बाहुमुदृत्य शिरो-
 ऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं
 भवति एवं यज्ञोपधीती भवति । सव्यं बाहुमुदृत्य
 शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं

भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति । प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि “उपवीतं यज्ञस्त्रत्नं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्रीमन्यसंयुक्तं उपवीतं तथाच्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीमन्यरिति वदन्ति प्रयरसंख्यया वेदितमन्यरिति लौकिकव्यवहारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” । इत्यादिवाक्यात् उत्तरोपमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्म्यं विद्यतं शुद्धितत्त्वे । पितादीत्यादिना मातामहादित्यपरिग्रहः । तथाच विष्णुपुराणे “त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चपि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् । मातामहाय तत् पितॄ तत्पितॄ च समाहितः । दद्यात् पितॄण तीर्थेन कास्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे” । स्मृतिसारे धृतम् “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । स्नानसाध्यञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुतचित्” । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संख्याय सुद्वारहितदक्षिणहस्ततर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अतएव मरीचिः “सक्तहस्तञ्च दातव्यं न सुद्रां दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला आह्वा सक्तहस्तञ्च दक्षिणम्” । सक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् ! एवं सुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दृग्दृश्यः । सक्तहस्तञ्च दक्षिणम्” इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्वात् इति नैयतकालीनकल्पतरुः । तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्थोतरस्थितान् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्” । देवलः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरं सलेन च” । वृष्टिजलसम्पत्ते तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् “मेघे वर्षति यः कुर्वात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद्भुवम्” । तथा “गूढोदकेन कृशेन तथा मेघादिनिःसृतैः” इति मेघादि दर्शनादिति कौस्तुभे । योगियाज्ञवल्क्यः “यदुद्धृतं जलञ्चेतु

तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला-
आह्वा विचक्षणैः” । अत्र शेषार्थं मदनपारिजाते
लिखितम् । “अन्यथा वामहस्तेन” ततस्तर्पणमाचरे-
दिति । वायुपुराणम् । “तिलदर्भैस्तु संयुक्तं चक्षुषा
यत् प्रदीयते । तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणास्तपितवते” ।
स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आश्वयसरे ।
सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्वात्तिलतर्पणम्” । मत्स्य-
पुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने
तथा । आर्द्रे जन्मदिने चैव न कुर्वात्तिलतर्पणम्” ।
आर्द्रे आभावास्यातिरिक्ता आर्द्रे “नीलपण्डविमोक्षेण
आभावास्यां तिलोदकैः । वर्षांतु दीपदानेन पितॄणा-
मगृणो भवेत् । अभावास्यान्तु ये मर्याः प्रयच्छन्ति
तिलोदकम् । पात्रभौजुन्वरं प्राप्य मधुमिश्रं तपो-
धनाः ! । कृतं भवति तत् आर्द्रं रज्जुस्य सदा भवेत् ।
विशेषतश्च जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काव-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” । बौधायनः “न
जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां
रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च” । स्मृतिः “निषिद्ध-
दिनसासाद्य यः कुर्वात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्गृहे-
ततोऽं दाता च नरकं व्रजेत्” । प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः
“अयने पिप्लवे चैव संक्रान्त्यां ऋष्यश्रेष्ठे च । उपाकर्माणि
चोत्सर्गं युगादौ स्मृतवासरे । स्मृत्यं शुक्रादिवारेऽपि न
दीपस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्यं प्रेते च
सर्वदा” । स्कन्दपुराणम् “तोर्यमात्रे तु कर्तव्यं
तर्पणं सतिलोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विषाया
भवेत् कृमिः । विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत्
पितॄन्” । एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् ।
“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि
दिने कुर्वात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” इति मदन-
पारिजातविद्याकरराजपेयिधृतमरीचिवचनम् । तिला-
भावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् “तिलाना-
मप्यभावे तु रुधिरं रजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धेस्तु
दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा” इति याज्ञवल्क्यात् । रुधिरं-
रजतान्वितं रुधिरं रजतस्य चम् । अतएव “सुलभं
सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च
सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्” इति भविष्यपुराणे
गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वसक्तम् न च तदभावात्तर्पणभावः
ज्ञातातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिद्धयथो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः । गोभिलः “गोत्रं खरान् सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सृजति । सर्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितरक्षय्य-काले तु अक्षयं तृप्तिमिच्छता । शर्मन्त्यर्थादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तसक्तयम्” । काष्ठाजिनिः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्त्येदूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्यपोऽञ्जलिम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “नाम-गोत्रस्वधाकारैस्तथाः स्युरनुपूर्वशः” । तेन असक्तगोत्रः पिता असक्तदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं नातामहादौ । एष चासम्बु-द्विप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः । तेषान्तु सम्बुत्पन्नता-माह ब्राह्मणसर्वस्वे जातृकर्मणः “प्रभीतपितृकस्तू-शन्वस्तेत्यावाहा नामगोत्रसुदाहृत्य यावता पितृका-र्यमसावेतत्ते षडकमिति पितृन् पितामहान् प्रपि-तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुत्पन्नता प्रतीयते तस्य सम्बु-त्पन्नमानात्मयाचित्वात् । असम्बुद्विप्रथमान्तत्वेऽनन्व-यापत्तेः । ततश्चासक्तगोत्र ! पितरसक्तदेवशर्मा सृष्ट्य-स्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं नातामहानामपि । ततो मातादीनां षण्णं तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विज्ञाय दृष्टप्रपिता-महादीन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रजिते पतिते च । ततो विमातृज्येष्ठभ्रातृपितृभ्यामनुलादींस्तर्पयेत् । शङ्खः “वाग्वानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णां जलं न देयम् । “सवर्णैभ्यो जलं देयं नान्यवर्णैभ्य एव च” इति याज्ञवल्कीयात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माटस्यां तर्पणं कार्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णाददुर्भीषाय नो जनम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैयात्रपदागोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम् अन्येन पितृतर्प-णात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णज्येष्ठमिति हलायुधः । अपसव्येन दक्षिणासव्येन सतिलोदकेन सक्तं कर्त्त-व्यम् । ततः कृताञ्जलिः “भीष्मः शान्तनवोवीर” इत्यादि पठेत् । ततो येऽवान्धवा वाग्ववा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । तथा “अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पी-डनम् । अन्नप्रकरवत् आङ्गोच्छिष्टसमीपान्निविकरणयत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाश्वान्तु दातव्या षट्दक्षिणो विगु-ञ्जये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये षट्दानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः “वस्त्रनिष्पी-डितं तोयं स्नातृषोच्छिष्टभागिनः । भागधेयं युतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो ष्टताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम्” । अशक्तौ शङ्खः । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-क्रमात् । अञ्जलित्वितयं दद्यात् एतत्संक्षेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनान्नोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

जन्माटस्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयात्राहं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्म खण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्याणां जन्माञ्जलिदानेन तृप्तिस्मादनम् । यथा “एवं स्नात्वा पितृन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेत्तरः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्त्ये-दूर्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्यपो-ऽञ्जलिम् । त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्त्रीर्ण-वर्हिषि । विधिक्षास्तर्पणं कुर्यान् पात्रे तु कदाचन । यदपां क्रूरमध्यं तु यदमेध्यन्तु किञ्चन । अशान्तं मलिनं यञ्च तत्सर्वमपगच्छतु । गृह्णीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । मन्त्रिपेद्भिर्हविर्नैर्ऋत्यां रक्षोप-हतये द्रुतम् । अनाङ्गिकन्तु यद्भुक्तं पापाद् यञ्च प्रतिग्रहम् । दुष्कृतं यञ्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायक-र्मभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स बृहस्पतिः । सविता च भगव्यैव सनयः सनकादयः । आब्रह्म स्तम्ब-पर्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ० । तर्पण विशेषस्तु गारुडे २१६ अ० वाङ्मपुराणे नित्याङ्गक स्नानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यः । जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा “दर्शज्ञानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पण-
मेव च । न जीयत्पितृको भूप ! कुर्व्यात् कृत्वाधमा-
प्नुयात्” कालिकां पु० ८६ अ० ।

कर्त्तरि ल्यु । ५ तृप्तिकारके लि० । “सुरभिर्भाणतर्पणः”
अमरः । “सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः” भट्टिः ।
तर्पणी स्त्री तृप्-णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । गुरुस्त्वन्दष्टचे
शब्दमा० ।

तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इप उ० नि० २ न० । १ भीष्मे
शब्दर० । २ तर्पणेच्छुमात्रे लि० ।

तर्पिन् लि० तृप्-णिच्-णिनि । १ तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां
ङीप् सा च २ पञ्चचारिणीलतायाम् स्त्री शब्दच० ।

तर्पिली स्त्री तृप्-वा० इल गौरा० ङीष् । पञ्चचकारि-
गत्याम् । कपिलका० रस्य वा लः । तल्लिनीतिरूपान्तरं
तत्त्वार्थे । स्वार्थे क । तर्पिलिका तत्त्वार्थे । तत्वापि वा
रस्य लः । तल्लिलिकापि तत्त्वार्थे ।

तर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्वति अतर्वीत् । ततर्व ।
तर्वट् पु० तर्वति सततं गच्छति तर्व-अटन् । १ वत्सरे २ चक्र-
मर्दष्टचे च राजनि० ।

तस्मिन् न० तृ-मनिन् । यूपयभागे अमरः ।

तर्प्य पु० ऋषिभेदे । “सदाष्टणो यजते वि द्विपो वधीद्वाष्टष्टतः
श्रुतविचर्यः” ऋ० ५।४४।१२ “सदाष्टणादयः पञ्चर्षयः”
इति भाष्योक्तेः ।

तर्प्य पु० तृप्-भावे घञ् । १ अमिलापे २ तृष्णायाञ्च अमरः ।
“निवृत्ततर्पैरुपगोयमानात्” भाग० १।८ तर्प्येदो न भवति
पुरुषस्येह कल्मषात् । निवर्त्तते तदा तर्पः पापमन्तर्गतं
यदा” भा० शा० २०४ अ० । तृ-कर्मणि करणे-वा स ।
१ ससृष्टे ४ भेलके च उज्जल० ।

तर्पण न० तृप्-भावे ल्युट् । पिपासायां जटाधरः । [लिका० ।
तर्पित लि० तर्पे जातोऽस्य तार० इतच् । तृपिते पिपाधौ
तर्पुल लि० तृप्-वा० उलच् । तृष्णायुक्ते “ज्ञानेन्द्रियाणी-
न्द्रियार्थान् नोपसयन्त्यतर्पुलम्” भा० २।१२ अ० ।

तर्प्यावत् लि० तृप्भावत् वेदे प्रथो० । तृष्णायुक्ते । “निरुद्ध-
चिन्नाहिषस्तप्रावान् गोधा” १०।२८।१०। “तर्प्यावान्
तृप्पावान्” भा० ।

तर्हि अव्य० तद्+र्हिल् । तस्मिन् काले इत्यर्थे । “रक्षांसि
वा एनं तर्ह्यान्निभन्ते यर्हि न जायते” ऐत० ब्रा० ।
“यर्हि वाव वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरा-
गन्तामि” तै० स० ।

तल प्रतिष्ठायां वा चुरा० उभ० पक्षे स्वा० पर० अक० सेट् ।
तालयति ते तलति । अतीतलत् त अतानौत् ।

तालयाम् वभूय आस चकार । तताल तेलतुः तलम् ।
तल पु० न० तल-अच् । स्वरूपे “शैलेयनक्षेपु शिलातलेषु”
कुमा० । “हिमधास्त्रि दर्पणतले च सुष्ठुः” माघः ।
“विदाङ्गुर्वन्तु महत्तलं विद्विषदम्भसः” “तलं स्वरूपं
प्रमाणं वेति” मल्लिना० । २ ज्ञाघातवारणे । ३ कानने
४ कार्य्ययीजे न० मेदि० । ५ गते पु० तिका० । ६ पादतलस्य
मध्ये हेमच० । “इदं रसातलं नाम सप्रभं पृथिवी
तलम्” भा० वि० ३६० अ० । “भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्
व्योमेव भूतलम्” रघुः । ७ तालवृक्षे पु० ८ चपेटे (चड़)
८ त्सरौ १० खड्गमुष्टौ ११ सव्यहस्तेन तन्त्रोवादाने पु०
मेदि० । १२ गोधायां पु० हेमच० ।

तलक न० तल-वा० वुन् । पुष्करिण्याम् (तलायो) हारा० ।
तलकीट पु० वृक्षभेदे “तलकीटस्य यीजेषु पचेदुत्कारिकां
शुभाम्” सुश्रुते आसचिकित्सायाम् ।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड-कर्मणि घञ्
उस्य लः । करतलेन वादनोद्ये वाद्यभेदे “आलेटवन्
खेलयन् तलतालं च वाद्यन्” भा० व० १७८ अ० ।

तललाण न० तलं करतलं लायते तै-ल्यु करणे ल्युट् वा ।
करतललाणकारके करतलरत्नके चर्ममये गोधाभेदे
“यत्नैते सतललाणाः सुयोधनपुरोगमाः” भा० द्रो० १।१८
अ० । “विवद्वासितललाणः क्षात्रधर्ममनुव्रतः” भा०
व० ६७ अ० ।

तलप्रहार पु० तलेन चपेटेन प्रहारः प्र+हृ-घञ् १ शो (चापड़-
मारा) चपेटाघाते । “तलप्रहारमग्नेः सदृशं भीमनिस्स-
नम्” रामा० ल० ७६ अ० । [नलमीने अमरे पाठान्तरम् ।

तलमीन पु० तले जलनिम्बे स्थितो मीनः । (चिङ्गुडि)
तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम् । चपेटाघातेन युद्धे
(चड़ाचड़ि) “बालानां तलयुद्धे संपातः सतृयुद्धे वा”
ह० स० ४७ अ० तलशब्दे इति पाठान्तरम् ।

तललीक पु० तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः । पातावे
“स्वर्लोकपालान् खगलोकपालान् लोकपालांस्तललोक-
पालान्” भाग० २।४६।४२ अ० ।

तलव लि० तलं हस्तादितलं वाति निहन्ति ताडयति वा-
गतिर्हंसनयोः क । तलवाद्यवादके । “ताद्रूपायान-
न्दाय तलवम्” यजु० ३०।२० । “तलवं तलवाद्यवाद-
नम्” वेददी० ।

तलवकार ए० सामवेदशाखाभेदे “छान्दोग्ये तलवकारा-
(तलवकारा) दिशाखाभेदेपु विलक्षणागीतिहेतवोऽक्षर-
विकारादय आम्नायन्ते” वा० स० भाष्यम् । तलवो-
पनिपत् “केनेपितं पततोल्यादि” ।

तलवारण न० तले वाङ्मतले वारदति ज्वाघातम् वारि-
ल्यु । ज्वाघातवाणार्थे हस्ततले वक्षे (चामाटी)वर्मभेदे

तलसारक न० तले वक्षःस्थलाधोभागे सारोबलं यस्मात् कप् ।
अत्रस्य यक्षोऽधोभागे वक्षरज्जुभेदे (तङ्) हेमच० ।

तलहृदय न० तलस्य हृदयमिव । पादतलस्य मध्यस्थाने हेम०
तला स्त्री तलं ज्वाघातवारणार्थत्वेनाक्षप्रस्थाः अच् ।
ज्वाघातवारणार्थे हस्तवक्षे चर्ममये पदार्थे (चामाटी)
अक्षरे पाठान्तरम् तलाऽक्षप्रस्थ इति । शोधायुक्ते त्रि० ।
“ततः कयचधारी च तली खड्गी शरासनी” भा०
उद्यो० १५७ अ० ।

तलाची स्त्री तलमश्नति अन्वच-क्लिप् डीप् अश्नतेरलोपे
पूर्वाणो दीर्घः । मलनिर्मितकटे (दडमा) हारा० ।

तलातल न० सप्रसृ अधोभुवनेषु पातालभेदे “ततोऽधस्ता-
त्तातले मयोनाम दानयेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-
रिणा त्रिलोक्याः संचिकीर्षुणा निर्दग्धस्त्रिपुरतल्यस्तत्
प्रसादाद्ब्रह्मपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परि-
रक्षितो विगतसुदर्शनमयो महीयते” भाग० ५।२४।१८
“अतलं पितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-
तलं पातालभिति” भाग० ५।२४।११ । पातालकथने ।

तलिका स्त्री तलं वक्षःस्थलतलं यस्मिन्स्थानत्वेनाख्यस्य
वा० ठन् । अत्रहृदयस्थरज्जुभेदे(तङ्)हेमच० ।

तलित् स्त्री तडित्+डल् लः । विद्युति शब्दार्थचि० ।

तलित न० तल+तारका० इतच् । श्टसंभेदे । यथा “शुद्ध-
सांसिधानेन सांसं सत्यम् प्रसाधितम् । पुनस्तदाज्ये
संभटं तलितं प्रोच्यते बुधैः । अस्त्र क्षणाः । “तलितं
बलमेधाग्निसांसोजःशुक्रवृद्धित्व । तर्पणं लघु सु-
स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्” भा०प्र० ।

तलिन न० तल-इनन् । शय्यायां हारा० । श्विरले
श्लोके शस्त्रच्छे त्रि० भेदि० ५३वर्ले त्रि० हेम० ।

तलिम न० तल-वा० इमन् । शकुटिमे (जात) शय्यायां
श्चङ्गे ५वितानके च भेदि० ।

तलुन ए० तल-उनन् । श्वायौ श्युनि त्रि० स्त्रियां डीप् ।
तलेक्षण ए० स्त्री तले ईक्षणस्य । शूकरे शब्दार्थकल्प-
स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

तलोदरी स्त्री तलं निम्नसुदरमस्या वङ्गचक्रेऽपि
नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्तेः डीप् । लशोदर्थं भाष्यां
शब्दार्थकल्पतरुः । [हारा० ।

तलोदा स्त्री तले उदकं यस्या उदकस्य उदादेशः । नद्यां
तल्क न० तल-वा० कन् न कित्त्वम् । यने त्रिका० ।

तल्प ए० न० तल-पक् । शय्यायान्, शय्यालिकायां, श्दारेषु
च अक्षरः । “क्षग्विष्णं तल्प आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा”
मनुः । “अौदुम्बरस्तलो भवति” तैत्ति० १।२।६।५ “मपदि
विगतनिद्रस्तल्पसुज्जाह्वकार” रघुः । “यत्नातमे दात-
मिवाधितल्पम्” माघः । “सख्युः एतस्य च स्त्रीपु
श्रुतल्पसमं विदुः” । “श्रुतलोऽभिभाष्यैनस्तप्ते
सुष्यादधोमवे” मनुः । “श्रुतल्यं तल्यं कलत्रं यस्य”
प्राय०वि० । “आचार्याणीं स्त्रां च सुतां गच्छंस्तु श्रु-
तल्यगः” याज्ञ० । “पितृव्यदारगमने भ्रातृभाष्यार्गमे
तथा । श्रुतल्यव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते” संवर्तः
“स गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्यादस्य तल्पजः” “वस्तल्यजं
प्रभीतस्य क्षीयस्य व्यधितस्य वा” मनुः । तल्ये भवः यत्
तल्पप्र रूढभेदे पु० “नमस्तल्पप्राय गेह्याय” यजु० १६।४४ ।
तल्ये साधुः यत् । तल्य शय्यासाधौ त्रि० “शतं तल्य
राजपुत्रा व्याशापालाः” शत ब्रा० ११।१।६।२ ।

तल्यकीट ए० तल्ये खट्वायां जातः कीटः शा० त० । (हार-
पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि० ।

तल्यक ए० तल्ये तत्संस्कारेऽधिकृतः वा० कन् । शय्या-
रचनायामधिकृते दासभेदे । “रूपव्यञ्जनकर्तारस्तल्यका
व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका
अपि” कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने ।

तल्यन न० तल्य एवाचरति, तल्य+क्लिप्-कर्त्तरि ल्यु ।
शक्तिपृष्ठे २पृष्ठवंशस्य मांसे च हारा० ।

तल्यल न० तल्यं तथाकारं लाति ला-क् । करिपृष्ठवंशे
“शान्द्रत्यक्कास्तल्यलाक्षिष्टकक्षाः” माघः “तल्यलाः
पृष्ठवंशाः” मल्लि० हारावल्यां तल्यनेत्यत्र तल्यलेति वा
पाठः माघे तल्यनेति वा पाठः । अन्यतरपाठः लिपिकर-
प्रसादकत इत्यवधेयम् ।

तल्ल त्रि० तल्लिन् लीयते ली-ड । शतल्लिन् लीने “तल्लला-
निति शाल उपसीत छान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये
“तल्लत्वात् तल्लत्वात् तदनस्यात्वेत्युक्तम् श्विरले त्रिका०
शजलाधारविशेषे (तलायो हिन्दिभाषा) भेदि० ।

तल्लज ए० तत् प्रसिद्धं यथा तथा लजति लज-कालौ अच् ।

प्रशस्ते अयन्त उत्तरपदस्यः “प्रशंसावचनैश्च” पा० कण्ठ-
सर्पन्नित्यं समस्तः अजहृल्लिङ्गश्च कुमारीतल्लज इत्यादि ।
तल्लिका स्त्री तस्मिन् लीयते ली-ङ संज्ञायां कन् कापि
अत इत्त्वम् (ताली) कुल्लिकायां शब्दार्थचि० ।
तल्ली स्त्री तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसति लस-ङ गौरा०
लीप् । १तर्क्याम् मेदि० ।

तल्वकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तल्वकारशब्दे दृश्यम् ।
तवचीर न० त्व-अच् नित्यकर्म० । (तिखुर) ख्याते
पदार्थे “तवचीरन्तु मधुरं गिरिं दाहपित्तहृत् ।
जयकासकफश्वासाद्गदोर्ध्वं हन्ति सेवनात्” २गन्धलतायां
स्त्री राजनि० । [यवामशर्कराभेदे राजनि० ।

तवराज पु० त्व-अच् तवः पूर्णः सन् राजते राज-अच् ।
तवराजोद्भव पु० तवराजादुद्भवति उद्+भू-अच् । यथा-
मशर्कराजाते खण्डभेदे । “तवराजोद्भवः खण्डो दाह-
तृष्णाविनाशनः । मूर्च्छाभोहस्य तापस्य श्वासस्य च
निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च”
राजनि० ।

तवर्ग पु० त+वर्ग । त य ट घ न कृनेषु वर्णेषु । तल भवः
वर्गान्तत्वात् छ । तवर्गोय तल भवे वर्णः ।

तवस् न० त्व-असुन् । १ट्टे २सहति ३बले च निघण्टुः ।
“अल्पादचिन्तं तवसा जवन्यः” ऋ० १।१०।८ “तवसा बलेन”
भा० । “तवस्तमस्तयसां वज्रवाहो !” ऋ० २।२१।२ ।
“प्रवाहिनां तवसं जम्भुरप्रम्” ऋ० १०।२८।७ ।

तवसे बलाय हितं-यत् । तवस्य बलहिते बलसाधने
च लि० “तस्यै तवस्यमनुदानि” ऋ० २।२०।८ तयोऽस्त्यस्य
महत्प मस्य वः सान्त्वत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः । तवसत्
बलयुक्ते लि० “वीर उगते तवसान्” ऋ० ६। ६७।४६ ।
पक्षे विनि तवस्मिन् तत्पार्थे लि० उभयतल स्त्रियां डीप् ।

तवागा लि० तवसा बलेन गीयते गै-कर्मणि क्तिप् प्रुपो० ।
प्रहृष्टबलयुक्ते “सृष्टिः स सुव स्यविरं तवागाम्” ऋ०
४।१८।१० “तवागाम् प्रहृष्टबलम्” भा० ।

तविपुला स्त्री चतुर्थवर्णात् परं तगणपूर्वके विपुलाद्धन्द्भेदे
“तोऽब्धे स्तत्पूर्वाभ्यां भवेत्” ट० २०। अच्चेत्यतर्थाजरात्
परं तगणश्चेत् तपूर्वा तविपुलानाम ऋन्दः इति तदर्थः ।

तविष पु० सो० तव-“तवर्षिणा” उणा० टिप् । १खर्गे २समुद्रे
च “तविषताविषावश्च” तिदिवं चाहृतः कचित् । “३देव-
कन्यायां ४भूमौ ५नद्याश्च स्त्री उज्ज्व० टित्त्वात् डीप् ।
६ट्टे ७महति लि० निघण्टुः । दशकौ ८व्ययसाये पु०

सि० कौ० १-बलवति च लि० । “घनो दृढाणां तविषो
बभूव” ऋ० ८।६६।१८ “तविषः प्रहृष्टो बलवान्” भा०
“अहं ह्युपस्तविषस्तुविष्णान्” १।१६५।६ मेदिन्यां
तवीयेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रमादकृतः हृस्वम-
ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तयैव व्युत्-
पादितत्वाच्च । [४गुणिते च ।

तष्ट लि० तक्ष-क्त । १तनूकते २द्विधाकते, च । ३ताडिते
तष्टि स्त्री तक्ष-क्तिच् । तक्षणे ।

तष्टृ पु० तक्ष-तृच् । १तष्टरि (कुतार) २जातिभेदे
३विश्वकर्मणि ४आदित्यभेदे च रमानाथः ।

तस अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
इदित् । तंसयति-ते तंसति अततंसत्-त अतंसीत् ।
ततंस “प्रतिजानामीति ते पिता गर्भं सृष्टिमंसयत्” यजु०
२१।२४ अयतंसः उतंसः । आदित्यपक्षे अस्स आत्माने-
पदित्वं केचिदिच्छन्ति तंसते अतंसिष्ट ।

तस उत्क्षेपे दिशा० पर० सक० सेट् । तस्मति ररित्
अतसत् अतसीत् अतासीत् । तथाश्च तेसतः । उदित्
तसित्वा तस्मा । तस्तः “यस्य तस्य विना षठी
तेनेति करणं विना” उद्भटः ।

तसर पु० तन्-कसरन् । (गुटिपोकार सुता) छलभेदे उणा०
तस्कर लि० तत् करोति क्ष-टच् “तद् हृतोः करप-
त्योः” पा० सट् दक्षोपस्य । १चौरे २प्रकाशाके
(पिड्डिङ्) शाकभेदे पु० रत्तमा० । ३मदनष्टके पु० जटा०
४अत्रयणे “व्याहृता यत् परस्त्रेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता”
रघुः “तस्करः कर्णचौरयोरिति” रघुटीकाधृतकोण-
नरं सज्जिनाथेन तु अस्स न कर्णार्थकतां स्त्रीचकार
किन्तु तस्य श्लोकस्यार्थान्तरमाह स यथा “तस्करता
चौर्यं परस्त्रेभ्यः परधनेभ्यः सविषयभूतेभ्यः व्याहृता
सनी श्रुतौ पाचकशब्दे स्थिता प्रहृता अपहृतायां-
भायात् तस्करशब्द एव अपहृतः इत्यर्थः” । ५कोपनायां
नाथ्यां स्त्री शब्दार्थकत्वं टित्त्वात् डीप् ।

तस्करसायु पु० तस्करस्य प्रकाशाकस्यैव सायुरिय नाडिका
अस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।

तस्थिवस् लि० स्या-कसु । स्थितयति “स पाटलायां गवि
तस्थिवांसम्” “तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राह्णाकमधि-
तस्थुमि” रघुः ।

तस्यु लि० स्या-वा० क्त हित्वञ्च । स्यावरे “देहञ्च सर्व-
संघातो जगत् तस्युरिति द्विधा” भाग० ७।७२।हो० ।

तस्युम् पु० व० व० स्या-वा० कुसि द्वित्वम् । मानवे निघण्टुः ।

तात्तल्य पु० स्त्री तच्छोऽपत्यं कारित्वात् ल्य । तच्छोऽपत्ये ।

पक्षे “तच्छोऽण उपसंख्यानम्” पा० अण् पूर्वत्वादनो-
ऽङ्गोपः । तात्तल्य तत्त्वार्थे पु० स्त्री ।

ताच्छीलिक पु० तच्छीलार्थे विहितः टञ् । तच्छीलार्थ-
विहिते प्रत्यये । “ताच्छीलिकेषु वा स्रुपविघिर्नास्ति” पा०

“ताच्छीलिकेषोऽण छतानि भवन्ति” व्या० प० । [स्त्रभावे ।

ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः प्रपञ् । नियततत्-

ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षलग्नज्ञानादिनिरु-
पके ज्योतिषग्रन्थभेदे । “न स्याच्छुभं कचन ताज(जि)-

कशास्त्रगीतम्” नील० ता० । [श्रोत्रे निघण्टुः ।

ताजत् लि० तनुज-सङ्कोचे वा० अदि दृङ्निगोपी ।

ताट(ड)ङ्क पु० ताटते ताडः घृष्टो वा डस्य टः तथाभूतो-
ऽङ्कः चिह्नं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपको० ।

ताटस्थ न० तटस्थस्य भावः प्रपञ् । श्रौदासीन्ये २ नैकश्चे च

ताड पु० चु० तड-भावे व्यच् । १ ताडने २ गुणने च कर्मणि
व्यच् । १ शब्दे ४ सुट्टिमयत्तणादौ मेदि० ५ पर्वते हेमच० ।

ता(ट)ङ्का स्त्री । राजसोभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा०
वा० २५ अ० ।

“पूर्वमासीन् महायज्ञः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् । अथपत्यः

शुभाचारः स च तेपे महत्तपः । पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य
यज्ञपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम ! ताड(ट)कां नाम

नामतः । ददौ नागसहस्रस्य वलं चास्याः पितामहः ।
न त्वेव पुत्रं यज्ञाय ददौ चासौ महायशः ।

तान्तु वालां विवर्धनीं रूपयौवनशालिनीम् । जन्म
पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् । कस्य

चिन्तय कालस्य यज्ञी पुत्रं व्यजायत । मारीचं नाम दु-
र्धर्षं यः शापाद्वाञ्छसोऽभवत् । सुन्दे तु निहते

राम ! अगस्त्यवृषिसत्तमम् । ता(ट)ङ्का सह पुत्रेण
प्रधर्षयितुमैच्छत । भक्तार्थं जातसंरम्भा गर्जनी

साभ्यधावत । आपतनीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवा-
नृषिः । राजसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार

सः । अगस्त्यः परमासर्षस्ता(ट)ङ्कामपि शप्नयान् ।
पुरुषादी महायज्ञी विजता विजितानना । इदं रूपं

विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृता-
ऽमर्षा ता(ट)ङ्का क्रोधमूर्च्छिता । देशसर्वसादयत्येन

मगस्त्याचरितं शुभम् । एनां राजव । दुर्धर्षां यज्ञीं
परमदारुणाम् । गोमाञ्जणहिताश्वीयं जहि दुष्टपरा-

क्रमाम्” । “ताडका चक्रपालकुण्डला” रघुः ।

“तां ताडकाख्यां निजघान रामः” भट्टिः । [रत्नमा० ।

ताडकाफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य ड । दृष्टदेहायां

ताडकारि पु० इत० । रामचन्द्रे तस्य ताडकाहननकथा ।

रामा० अयो० २६ अ० । “तामापतन्तो वेगेन विक्रान्ता-

मशनीनिव । शरेणोरसि विव्याध पपात च समार च” ।

ताडकेय पु० ताडकाया अपत्यम् ढक् । मारीचे “मारीचः

सुन्दपुत्रश्च ताडकायां व्यजायत” हरिवं ३ अ० ।

ताडकायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “महान्दपिच कपिल-

स्तार्थिस्ताडकायनः” भा० आत० ४ अ० । विश्वामित्र

पुत्रकथने ।

ताडघ पु० तालं हलि हन+टक् नि० उप० स० । तालवादके

शिल्पिभेदे अशिल्पिनि तु व्यण् । ताडघात इत्येव ।

ताडन न० चु० तड-भावे ल्युट् । श्लाघाते । “ढाकने वङ्गो

दोपास्ताडने वङ्गो गुणाः” चाणक्यम् । “अथतंसोत्

पलताडनानि वा” कुमा० । २ दीक्षाङ्गे दीक्षणीय-

मन्त्रसंस्कारभेदे च । “मन्त्रयणान् समालिख्य ताडयेच्च-

न्दनाम्भसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तदुदाहृतम्”

शार० ति० । वायुना यंबीजेन । १ गुणने च ।

ताडनी स्त्री ताडतेऽनया ताडि-करणे ल्युट् ङीप् ।

अश्वादेस्ताडनसाधने कशायां (चावुक) अमरः ।

ताडपत्र न० तालस्य पत्रमिव लस्य डः । कर्णभूषणभेदे

ताडङ्गे हेमच० ।

ताडाग लि० तडागे भवम् व्यण् । तडागभवे जलादौ अप्सु

स्त्री “ताडागं वातलं स्वाड कषायं कटुपाकि च ।

हेमन्ते सारसं ताडागं वा सेवेत” सुश्रुतः ।

ताडि स्त्री चु० तड इव । (ताडियात) १ पत्रप्रधाने दृष्टे

मरतः वङ्गीप् तत्त्वार्थे स्त्री मेदि० । २ आभरणभेदे

दुर्गसिंहः । “प्रक्रीडितचपलकपिलकपिकुलकरतल

ताडनतरलितताडिपुटैः” काद० ।

ताडुल पु० चु० तड-उल । ताडके संचिप्रसा० ।

ताडमान लि० चु० तड-कर्मणि शानच् । १ ताडमकर्मणि

“श्रोतुर्वितन्नीरिव ताडमाना” कुमा० । २ प्रट्टे पु०

लिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।

ताण्ड न० तण्डिना मुनिना कृतम् व्यण् । नृत्यशान्ते

ताण्डव न० तण्डिकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादक-

तयास्त्यस्य व, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् व्यण् इति

चीरस्वामी । नृत्ये अमरः “पुंनृत्यं ताण्डवं प्रोक्तं”

स्त्रीमृत्यो लास्यस्यते” शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ते २५-
नृत्ये च “गण्डोड्डीनालिमालासुखरितककुभस्ताण्डवे
मूलपाणेः” मालतीमा०। २७ उद्धृतमृत्ये शृङ्गभेदे च मेदि०।
ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तद्वान् शिल्पसस्य ठञ् ।
शिवद्वारपालके मन्दीश्वरे तिका० । [प्रियमाले तिम० ।
ताण्डवप्रिय पु० ताण्डवं प्रियसस्य । शिवे शब्दमा० २ नृत्य-
ताण्डवित तिम० ताण्डय+कृतौ जि कर्म्मणि क्त । नर्त्तिते ।
“अतिप्रसंग्यं शकाण्डताण्डवितधौ तसितस्त्रुल्लास्वरसह-
सम्” “यिकटललाटतटाण्डवितभ्रूकुटिना क्रुद्धेन
महामोहेन” प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० व० व०। ताण्डिने प्रोक्तमधीयते नैशम्पायना-
न्नेवासित्वात् इति-यलोपः । तण्डिन्निपुणताण्ड्य
प्रोक्तशाखाध्यायिपु । तस्य छात्रः ध्यप् संयोगपूर्वाङ्गेनो
न टिलोपः । ताण्डिन तस्य छात्रे । स च यजुर्वेदस्य
कल्पसूत्रकर्त्ता तण्डिशब्दे ०७ पु० दृश्यम् ।

ताण्ड्य पु० तण्डिन्नेरपत्यम् गर्गा० यञ् । तण्डिन्नेर-
पत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ताण्ड्यी ।

तात पु० तन-क्त दीर्घश्च । पितरि अमरः । “क्षिपदी-
पदनधीतविद्यया तातमाहसुदमाविषर्जयन्” कुसुमाञ्जली
हरिदासः “हा तातेति क्रान्दितमाकर्ण्य विप्रश्चः” रघुः ।
२ अतुक्कम्प्रे मेदि०। “नाहं गृह्णामि वस्ताता ! दृष्टीर्नास्ति-
रूपान्विताः” भा० व्या० १७६ अ० । “स तात इति वि-
प्रियं वशिष्ठं प्रत्यभाषत । मातुः समक्षं कौन्तेय ! अप-
श्यन्त्याः परन्त्य ! । तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं
वचः । अपश्यन्त्यश्च पूर्णाङ्गी शृण्वती तमुवाच ह ।
मा तात ! तात ! तातेति ब्रूद्धेनं पितरं पितुः ।
रत्नसा भक्षितस्तात ! तव तातो वनान्तरे । मन्यसे
यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ ! । आर्य्य एष पिता
तस्य पितृस्त्वयशस्विनः” भा० व्या० १७८ अ० । “ज्येष्ठ-
स्तातो भवति वै ज्येष्ठो सुवृत्ति कच्छतः” भा० व्या०
२३२ अ० । ३ पूज्ये तिम० शब्दरत्ना० । “तस्मान्मुच्ये यथा
तात ! संविधातुं तथार्हसि” रघुः । पूज्यं वशिष्ठं प्रति
दिक्षीपसम्बोधनम् ।

तातशु पु० तातस्यैव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्त्वत्वात्
गौण्ये छुञ्चः । पितृभ्रातरि पितृव्ये । २ जनकहिते
शब्दार्थचि० तिम० ।

ताततुल्य पु० १ त०। पितृसमाने ह्येवच०। तातसमादयोऽप्यत्र
तातन पु० स्त्री तातं प्रशस्तं नृत्यति नृत-ड । खड्गनखगे

त्रिकाण्डशेषः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् तातनी ।

तातल पु० तापं लाति ला-क टपो०। १ रोगे २ पाके ३ जौह-
कूटे ४ मनोजवे च ० मेदि०। ५ तत्प्रमाते तिम० यज्यपालः ।
ताति पु० ताय-क्तच् । १ पुत्रे जटाधरः । ताय-भावे क्तिन् ।
२ दृष्टौ स्त्री “तद्वत्त्वभयता निष्पन्नाशिषां काममरिहतात्म
व्याशास्महे” धी० च० । तातिलप्रत्ययान्तः अरिहताति
शब्दइत्यन्ये ।

तात्कालिक तिम० तस्मिन् कावे भवः काश्या० आप-
दादिपूर्वकात्कालान्तात् ठञ् जिट् वा । तत्कालभवे
तत्र ठञि स्त्रियां ङीप् जिटि टाप् इति भेदः “कर्त्तु-
ष्वात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” शु० त० शङ्खः ।
“भवेत् तात्कालिको ग्रहः” ज्यो० । तात्कालिकग्रह-
क्रमस् चक्रमशब्दे दृश्यम् “अहर्गणोत्पन्नग्रहस्य तात्का-
लिकत्वात्” सू० सि० रङ्गना० ।

तात्पर्य्य न० तत्परस्य भावः यञ् । १ वक्तुरिच्छावाम्,
२ अभिप्राये इतत्परतायाञ्च । तात्पर्य्यशब्दार्थनिरूपणेन
तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं
यथा “तात्पर्य्यधीनं शब्दप्रामाण्यम् । तत्र तत्परत्वं न
तत्साध्यकत्वम् । पदार्थतत्संस्वयोः शब्दासाध्य-
त्वात् । अथ तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं
तच्च भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य
प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य
लक्षणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत्
न तत्परत्वे ङङ्गीकृते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्त्तकत्वं
तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्परान्वयात् लाच-
णिकस्थाननुभावकत्वेऽपि लक्षणीयपरत्वात् काव्यादेः
स्वरूपाख्यानमात्रपर्य्यवसानाच्च । ननु तद्वृद्धिजन-
कत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-
स्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तच्च ज्ञानं प्रशक्ते सर्वः
प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनि-
वृत्ती जनयतीति तत्परस्येत्यत इति चेत् न गौणलाच-
णिकयोरनुभावकत्वात् । तद्वृद्धिजनने तत्परत्वमित्य-
न्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तदैकलोका-
रणेन नामार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च तत्स्वार्थपरत्वं
स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपादकत्वं तात्-
पर्य्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् प्रशंसादिवाक्यस्य प्रव-
न्याद्यप्रतिपादकत्वात् लाक्षणिकस्थानप्रतिपादकत्वाच्च ।
अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न मञ्जाः क्रोगनीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे
तात्पर्यात् गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं सुख्यतीरपरश्च स्यात्
कविनाभावस्य तदेव स्यात् सुख्ये वाधके सतीति चेत् ।
तर्हि सुख्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छरी-
त्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं
तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च । प्रयोजनत्वञ्च
न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये स्वविष-
यत्वं यस्य यदिच्छाविषयत्वं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थ-
साध्यसाधनत्वेनेष्टानियम इति चेत् । न इह घूम इत्यत्र
जन्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्
पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविष-
यत्वं तत्परत्वं यः शब्दे पञ्जा यदिच्छया प्रयुक्तः स
तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः
तत्परत्वं मानार्थात् छिटादनेकपदार्थान्वितैकक्रियाप-
राग्न्युल्लासिकपदादमाहृत्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न
त्वेकदेव सङ्गदर्शपरत्वनियमेनैकलोच्चारणेऽनेकपरत्वाभावा-
दिना सकलतान्त्रिकैवाक्यतया यदस्ति तत्र ब्रूमः ।
अनेकार्थप्रतीतीच्छयैकसुच्चारणं भवत्येव पुमिच्छाया नि-
यन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा व्यावृत्ति-
रपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमाहस्तिकत्वात् ।
अन्यथैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणसोभयपर-
तायामाहस्तिकत्वं, तस्मात्तुल्यवदनेकार्थोपस्थितौ तात्प-
र्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव सामप्रत्यक्ष-
त्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यश्चेति नियन्तु-
मशक्यत्वाच्च ।

“याक्काङ्गा यत्तु रिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्” भाषा-
“तात्पर्यं निर्वर्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञानं
कारणं न स्यात् तदा सैव्यमानयेत्यादौ कचिदत्रस्य
कचिल्लवणस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यमाहक-
प्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति । तात्-
पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
लाघवात् कारणमस्तु । इत्यञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्य-
ज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकभावात्
न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम्
प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् । इत्यञ्च शुक्वाक्येऽपि ईश्व-
रोयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुक्वाक्ये तु
शिवविस्तरेव तात्पर्यस्य ज्ञानं कारणम् । अन्ये तु

नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् । तथा च
शुक्वाक्ये विनैव तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे तु अना-
दिमीमांसापरिधोषिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः । मुक्ता-
“ननु सामूदायिकत्वस्य निश्चयात्तुरोधेन सिद्धसाधनं
तात्पर्यस्य तु स्यात् तच्चिन्त्यस्यान्वयबोधेत्तत्वात् अन्यथा
घटककर्मत्वादिपरत्वाभावस्य । घटककर्मत्वाद्यन्यमात्रपर-
त्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वं
घटीयमित्याद्यन्वयबोधोपापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मि-
कघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादि
प्रकारेण घटककर्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म-
त्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटाद्यन्वयबोध-
परत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्यधियस्तस्यां कारण-
त्वेन वाक्यार्थस्य तत्त्वानिवेशात् । वस्तुतः समानानु-
पूर्विकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमन्तर्भाव्य
घटीयकर्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवा-
क्यव्यक्ताविदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा
घटीयं कर्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादाद्विशिष्टैव
तसद्वाक्यव्यक्तिधर्मिकस्य घटककर्मत्वादिपरत्वनिश्च-
यस्य तत्तदन्यबोधहेतुत्वमुपेयं तथा च तत्तद्वेतुभू-
तानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव विज्ञानव्यक्तीनान्तर्भा-
वमुचितम् अवश्यं क्लृप्तपूर्ववर्तिताकत्वात् । अतएव
सैव्यमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्य-
न्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजना-
दिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः” शब्दः प्र० ।

तादर्थ्यं न० तदर्थं+चतुर्व० पञ्च । तदुद्देश्यकत्वे ।

तादात्म्यं न० तदात्मनोभावः पञ्च । अभेदे तदात्मशब्दे दृश्यम् ।

तादीक्षा अव्य० तदानीम्+पृषो० । तदानीमित्यर्थे “आत्च्छर्थ्यं

जनयन् द्यासुषासं तादीक्षा शत्रुम्” ऋट १।२।४

“तादीक्षा तदानीमित्यस्य पृषोदरादिताद्वर्णविपर्ययः ।

तादृच त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-कृस् सर्वनामटेर-
त्त्वम् उप० स० । तत्तुल्यदर्शने ।

तादृश त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-ट उप० स० । तत्तुल्य-
दर्शने “क तद्विधं प्रेम पतिश्च तादृशः” कुमा०
“निजुज्जुवे तादृशमेव हंहितम्” साधः । स्त्रियां
ङीप् । “यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी”
उद्भटः ।

तादृग् त्रि० तस्यैव दर्शनमस्य तद्+दृश-क्तिप् उप० स० ।
तत्तुल्ये “तादृग्गुणा सा भवति समुद्देश्येव निम्नगा”

“तादृशो हति तत्तस्मिन् बीजं खैर्व्यङ्गितं गुणैः” मनुः ।
तान ए० तन-वञ् । इतिस्तारे अवतानः सन्तानः । “सूर्या
गुडचीतानैरासीव्येत्” सुश्रुतः । २ ज्ञानविषये शब्दार्थकल्प-
शानान्दभेदे । “विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेष-
सञ्चयाः । तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः ।
तस्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक् ।
ते स्युः पञ्च सहस्राणि स्त्रियस्त्रिंशत् शतानि च”
सङ्गी० दा० “तानप्रदायित्वमिषोपगन्तुम्” कुमा० ।
“गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्”
नङ्गनाथधृतम् । “गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा०स०४अ० ।
तानव न० तनोर्भावं पृथ्वा० पक्षे व्यञ् । तनुत्वे “तानव”
तनुता गाले दौर्बल्यभ्रमणादिकृत्” उज्ज्वलमणिः “य-
ज्ज्ञानामतितानवं कथमिदं कम्पं च कक्षात् कुतः” अमरः ।
तानव्य ङ् स्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ् । तनोरपत्ये स्त्रियां
लोहिं० ष्फ पिप्वात् डीप् । तानव्यायनी ।
तानूनप्ल न० तानूनप्ता देवताऽस्य व्यञ् । तनूनमृदेवताके
पृथदाज्ये “तानूनप्लं गृह्णामि कांश्चे चमसे वा” मा-
नवसू० । “तानूनमृमेतत्” कात्या० श्रौ० ८।१।२४ ।
“एतदाज्यं तानूनमृसुं भवति” कर्कः । “तदेतत्तानूनमृ-
निदानेन” शत० ब्रा० १।४।२।८ “तानूनप्ता च प्रजा-
पतिः वायुर्वा” तनूनमृशब्दे दृश्यम् । [त्रिका० ।
तानूर् ए० तन-वा० उरण् । पयसां स्वतोभ्रमे व्यावत्ते
तान्तं लि० तम-क्त । इच्छाने श्लान्ते च । शब्दार्थकल्प० ।
“वृद्धतानन्ततानन्तलोकयत्” “रतिरभसविलासाभ्याम-
तानन् न यावत्” भावः । “व्यलसतानन्तारकेण” दश-
कुमा० ।
तान्तव न० तनोर्विकारः व्यञ् । वस्त्रे “मण्डितान्ताप्रवाहानां
लोहानां तान्तवस्य च” “सर्वञ्च तान्तं रक्तं शाण्डौ-
माविकानि च” मनुः ।
तान्तव्य ङ् स्त्री तनोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ् । तनो-
रपत्ये स्त्रियां लोहिता० ष्फ पिप्वात् डीप् । तान्तव्या-
यनी ।
तान्तवायि ङ् स्त्री तन्तुवायस्यापत्यं “उदीचामिञ्” पा०
इञ् । तन्तुवायस्यापत्ये । अन्यमते सेनान्तलक्षणका-
रिभ्यः” पा० ख्य । तान्तवाय्य तदर्थे ।
तान्तिक लि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्त्या
ठक् । इज्ञातसिद्धान्ते शास्त्राभिज्ञे च “एवं प्रयत्नैर्विध्य-
तान्तिकैः परिकीर्तितम्” भाषा० तन्त्रे विहितः ठक् ।

इतन्मविहिते ति० स्त्रियां ङीप् 'वैदिकी तान्त्रिकी
सन्द्या यथासुक्तश्रयोगतः" तन्मम् । इदमर्थे ङ् ।
४गात्रसम्बन्धिनि च । यथातो धर्म्म" व्याख्यास्यमः
श्रुतिप्रमाणको धर्म्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी
च" हारीतः ।

तान्दुर न०तन्तुरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्दिष्टम् अण् । तन्तूर-
पक्ते मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतपाक्ये यथा
“अङ्गारपूर्णगते” यदलम्बनमवलम्बितम् । संकृतं
पिहितं मांसं पक्कं तान्दुरमुच्यते” सुखादु तान्दुरन्तु ।
“पचेद्भक्षे”ऽन्तरीक्षस्थं लम्बि सम्भारसम्भृतम् । चतुर्दि-
गण्डलाकारं पाश्चैप्रज्वलितानले । विपक्वं सुग्भि खादु
तान्दुरमिति कीर्तितम् । अन्यञ्च । “कोषिकायां
सुसम्भारमलम्बनमवलम्बितम् । मांसं पिपाय बाह्याग्नि-
ज्वालया खेदितम् वरम् । तान्दुरं रुचिदं बल्यं लुडु-
पय्यतमं शृतम् । सदोहृतं नवं स्थूलमन्यथा दोष-
कारणमिति” ।

तान्त्व पु० तन्वाः प्राण्याधितित्वात् प्राण्यत्वत्वा अदम्
 “प्राणिरजतादिभ्योऽञ्” पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वात् वेदे न गुणः । तनूजे पुल्ले । “न जामये तान्वा-
 रिक्थम्” ऋ० १।१।२ । तनुनामकस्य अपरेषदम्
 प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद्गुणाभावः । २ ऋषिभेदे । “सद्यो वि-
 दितं तान्वः” ऋ० १०।६४।१५ । तान्वो मामर्षिः” भा० ।
 तनु दशापवित्त्वयस्त्वम् तस्वेदम् अण् पूर्ववद्गुणाभावः ।
 १२ दशापवित्त्वयस्त्वसम्बन्धिनि “जहृल्लर्भाणि तान्वा” ऋ०
 ८।१४।४ । “तान्वा तान्वानि हान्दध आच्” भा० । स्यादै
 अण् । ४ दशापवित्त्वयस्त्वे च । “गृध्मणाति रिप विरह्य
 तान्वा” ऋ० ८।७८ । “तान्वा स्वकीयेन वक्ष्णेण” भा०
 पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच् ।

ताप पुं तप-वञ् । ह्ये गजनको चप्पादिस्पर्शजन्ते इत्यने
 २४४हे च जेदिं । “निदावकाकोल्लतापये”
 कुत्तां । “करस्सवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च
 दारुणान्” मनुः ।

तापक वि०तापयति तापि-एबुल् । १तापकारके शब्दे ५०
शब्दर० । शरजोगुणे च तथ्यं सत्त्वं तापकं रजः शा०
शास्त्रे प्रसिद्धम् । “सत्त्वं तथ्यं बुद्धिभावेन वृत्तं
आवाये वा राजसात्तापकास्ते । तदा भेदप्राहिणी
तामसी या वृत्तिस्तस्यां तथ्य इत्युक्तं चाम्नेति” सर्व० ।

तापस्य पुं स्त्री तपत्याः स्वर्यकन्यायाः व्यपत्यम् क्षत्रियतात्

गद्य । कौरवे तपत्यप्यथे तपतीगञ्दे दृश्यम् । तपत्या
उपाख्यानं पत्रज् । २तपत्युपाख्याने न० । तापत्यमथ
वाशिष्ठमौर्वे चाख्यानसुतमम् भा० व्या० १२० । तदा-
ख्यानं च भा० व्या० चैत्ररघुपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम् ।
तापतय न० इत० । आध्यात्मिकाधिदेविकाधिभौतिकरूपे दुः-
खत्रये । “आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्” विष्णु पु०
तापदुःख न० तापरूपं दुःखम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे
“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव
सर्वं विवेकिनः” सू० । “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्य-
हेतुकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला
इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिज्ज्वालात्मकं एवं विषय
सुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिज्ज्वालात्मकं योगिनः ।
कथं तदुपपद्यते” । “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानु-
विद्वद्ये तनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति । तत्रास्ति
द्वेषजः कर्माग्नयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः
कायेन याचा मनसा च परिस्सन्दते ततः परमनु-
गृह्णात्युपहृन्ति वेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मा-
वुपचिनोति स कर्माग्नयो लोभान्मोहाश्च भवती-
त्येषा तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति
यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभाषितया
तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविन-
स्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्त्ता-
तामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्यन् नन्वपुण्यहेतुका जा-
त्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु हेयाः प्रतिज्ज्वलेदनी-
यत्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतयस्त्यज्जन्ते सुखफलाः
अतुक्कचवेदनीयत्वात्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुक्कूलता
शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुं, न च ह्लाद-
परितापो परस्परविनाभूतो यतो ह्लाद उपादीयमाने-
नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतु-
कत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्यत आह यथाचेदस्मिन्” विवरणम् ।
तापन न० तप-णिच्-भावे ल्युट् । (तापान) १तापकरणे
हेमच० । तापि-कर्त्तरि ल्यु । २सूत्र्य ३कासवाणभेदे पु०
जटाध० । ४सूत्र्य कालमणौ राजनि० । ५अर्जनामनामके
थर्कद्वये च । ६तापके लि० । “ततोऽम्बराश्विन्निन्तमात्र-
मागतं महाप्रभं चक्रममित्रतापनम्” भा० व्या० १८२० ।
“ततस्तु राजानममित्रतापनं समीक्ष्यते तस्य नृपस्य
मन्त्रिणः” ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषच्छब्दे १२२२ पृ० दृग्गमम् ।
गोपालतापनीयः ऋषिंहतापनीयः । तपनीयस्य स्वर्णस्य
विकारः अण् । २ स्वर्णमये त्वि० “तापनीये तथा घट्टे
कञ्जोपरिविलम्बिते” हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः
परिमाणे अण् । ३ स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।
तापश्चित न० तपसि चीयते चि-क्त स्वार्थे अण् । सत्त्वभेदे
तद्विधानादि काल्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा
“तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरस्तपसदश्च तथा सुत्याः”
सू० “तापश्चितमिति सत्त्वनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं
भवन्ति तपसदः सुत्याश्च” इदानीमहान्याह अत्र
सुत्या आह कर्कः “गवामयनेनेयुः” २ सू० । गवामय-
नमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः । “अग्निष्टोमेन वा” ३ सू० “इयुः
अपूर्वयायमग्निष्टोमः नैकाहिको न द्वादशाहिकः संस्था-
भातिपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं
कर्त्तव्यम्” कर्कः । शत० ब्रा० १०।२।५।३ तन्निरुक्तिर्दर्शिता
यथा “एतदुह्य यत्ने तपः । यदुपसदस्तपो वा तपसद-
स्तपश्चितमपि चीयते तस्मात् तापश्चितस्तद्वै यावदेवोपसद्भि-
श्चरन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्स-
रप्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदः क्षुत्पानावह्नयः प्रवर्ग्ये चरि-
तव्यम् तपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंनिताः” भा० ।
तापस त्वि० तपस्तत्त्वरणं शीघ्रमस्य कृत्वा०ण । १ तपस्वरणशीघ्रे
क्षियां टाप् । तपोऽस्त्यस्य “अण् च” पा० अण् । तपो
विशिष्टे त्वि० । “तापसेष्वेव विप्रेषु याविकं भैक्षमा-
चरेत्” मनुः । “सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि”
ह० सं० १८ अ० । क्षियां ङीप् “यत्रवीक्ष खरामीति
कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० व्या० ७४ अ० ।
तापसतत्त्वं पु० तापसहितस्तत्त्वं या० त० । इहोदीदृष्टे
क्षमरः । तापसदुसादयोऽप्यत्र ।
तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण तुल्या निभा० नि०
श० । गर्भदात्रीक्षुपभेदे राजनि० ।
तापसपत्नी स्त्री तापसप्रियं पत्नमस्याः जातित्वात् ङीप् ।
दमनकडले राजनि० ।
तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः आयाप्रदत्वात् । १ पियाक्ष-
डले राजनि० । २ तापसप्रियमात्रे त्वि० ।
तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा । १ इष्टाक्षायां राजनि०
२ तापसाभिचक्षिते त्वि० ।
तापस्य न० तापसस्य धर्माः ऋजुः । तापसधर्मे “स्त्रीधर्म-
योगं तापस्य मोक्षं संन्यासमेव च । रासुस धर्मसिखलं

काव्याणां च विनिर्णयः” मनुः। “पुरा रामभयादेव तापसं
समुपाश्रितः” भा० व० २७६ अ० ।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ-ट । तापनाशके । स्त्रियां
ङीप् ङीवन्तः । २४३३ नभेदे (ताहरी) भाव० प्र०

“हते हरिद्रासंयुक्ता मांसानां भर्जयेद्वटीः । त-
ण्डुलांश्चापि निक्षीतान् सद्यैव परिभर्जयेत् । सिद्धि-
योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत् । क्षयणार्द्रक-
हिङ्गूनि सात्वया तत्र निःक्षिपेत् । यथा सिद्धिं समा-
याता प्रोक्ता तापहरी बुधैः” । अस्या गुणाः । “भवेत्
तापहरी बल्या हृप्राज्ञे प्राणमाहरेत् । हृहणी
तर्पणी रुच्या गुधी तत्र गुणाः स्मृताः”

तापिक त्रि० तापे तापकाले भवं ठञ् । योऽप्यभवे जलादौ न० ।
तापिच्छ (ञ्) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-
वा ड प्रथो० । १ तमालहृत्ते अमरः । “अच्छोर्निक्षि-
पदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्” गो० गो० “प्रफुल्ल-
तापिच्छनिभैरभीषुभिः” साधः । २ धातुमात्रिके राजनि०
तापिन् त्रि० तापयति तापि-णिनि । १ तापके तप-णिनि ।
२ तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । ३ बुद्धदेवे पु० त्रिका०
तापी स्त्री तापयति कच् गौरा० ङीप् । विन्ध्याचलस्थे
पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि० । सा च मात्तिकधातु-
ङ्गवर्धनसन्निहता । २४३४ नायां त्रिका० ।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे व्याकरभेदे जायते जन-
ड । मात्तिकधातो “एवञ्च मात्तिकं धातुं तापीजम-
वृत्तोपमम् । मधुरं काञ्चनाभासमन्त्रं वा रजत-
प्रमम् । पिवन् हन्ति जराकुष्ठमेहानाहामयक्षयान्”
सुश्रुतः तापीसम्भवताप्यताप्युद्भादयोऽप्यत्र ।

तापिखर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु० ।

ताम पु० ताम्रवर्णेन तम-करणे घञ् । १ भीषणे २ दोषे च
अजयपालः । ३ ग्लानिकारणे त्रि० भावे घञ् । ४ ग्लानौ पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रवते हिनस्ति रुङ्-वधे वा० ड
ऽजले २ हते च भरतहृतरुद्रः ।

तामरस न० तामरे जले सक्ति सस-ड । १ पद्मे, ताम्रते-
ऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म० । २ स्वर्णे ३ तावन् च भेदि० ।
४ धुक्तूरे, अमरः “इह वद तासरसं नजजायः” ह० र०
उक्ते ५ द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च । “तामस्यतस्ताम-
रसान्तराभासम्” “स्त्वमवता नवतामरसाननः” “विकच-
तामरसा गृहदीपिकाः” रघुः । “नवरतममन्दराग-
तामरसद्वयः” साधः । ५ पद्मिन्यां स्त्री ङीप् । “यथा

गजस्तामरसीं मदोत्कटः” भारते विराटपर्वणि ७ अ० ।

तामलकी स्त्री तम णिच्-क्लिप् तान् कर्म० । भूम्यामलक्याम् ।

अमरः । “कटुकोन्द्रयवोशीरसिंहीतामलकीवनेः” सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक) देशभेदे त्रिका० । साधे क ।
तत्त्वार्थे । स च देशः छ० स० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्या-
सुक्तः “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “एकपादतामलिप्त-
ककोशलकावर्जमानस्य” । गौरा० ङीप् तत्त्वार्थे स्त्री ।

तामस त्रि० तमोऽस्त्यस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्यस्य वा कण् ।
१ तमोगुणयुक्ते २ तमः प्रधानगुणके स्त्रियां ङीप् । ३ तमे
पुंस्त्री० जातित्वात् ङीप् । ४ खले त्रि० भेदि० ५ उक्तं
पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीप् । ६ चतुर्थे मनौ पु० “मन्दा
देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः । पुतांश्चैव प्रवक्ष्यामि
तामसस्य मनोर्द्वयम् । द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूचस-
योऽशनः । तपोरतिरकलसापस्तनी धन्वी परत्नपः ।
तामसस्य मनोरेते दश पुता महाबलाः” हरिवं० ७३० ।
“चतुर्थे उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः । पृथुः भा-
तिर्नवः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः । सत्यका हरदो
धीरा देवास्त्रिशिखरेश्वरः । ज्योतिर्धामादयः सप्त
वृषयस्तामसोऽन्तरे । देवा वैष्टतयो नाम विष्टतेस्तनवा
वृष ! । नष्टाः कालेन यैर्वेदा विष्टताः स्वेन तेजसा ।
भाग० ८। १२४ । भागवते अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम् ।
तमोऽधिष्ठत्य प्रवृत्तम् धृण् तमसा कृता या अण् ।
७ तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे तमसाकृते च
स्त्रियां ङीप् । तामसशास्त्राणि च पद्मपुराणे
पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा
“शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।
येषां श्रवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि
मयैवोक्तं शैवं पाशुपताभिधम् । मच्छक्रप्रावेशितैर्विधैः
संप्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सस्योक्तं शास्त्रं
वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपि-
लेन वै । द्विजम्बना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरी-
श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् । धिषणेन च संप्रोक्तं
चावर्कमतिकर्तितम् । दैत्यानां नाशनाशाय विष्णुना
बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादि-
कम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव
कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं श्रुति-
वाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र
च प्रतिपाद्यते । सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैर्प्राप्त्यं तत्र

चोच्यते । परात्मजीवयोरेक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
णोऽस्य परं रूपं निरूप्य दर्शितं मया । सर्वस्य जगतो-
ऽप्यस्य नाशनाथं कलौ युगे । वेदार्थवन्महाशास्त्रं माया-
वादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात्”
कूर्मपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वसूक्तं यथा
“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां तु तामसी ।
करालभैरवस्यापि यामलं याममाश्रितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनाथानि तानि तु । मया वृट्टानि
चान्यानि मोहयैषां भवार्थवे” । तामस पुराणानि यथा ।
“मातृस्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च ।
आम्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक
पुराणानि यथा । “वैष्णवं भारदीयञ्च तथा भागवतं
शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ! ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस
पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्ते मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने !”
पद्मं उ० ख० ४३ अ० । “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां
व्यष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवा-
करे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम् ।
यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते । सात्त्वि-
केष्वधिकं महद्भिषोर्माहात्म्यसूक्तम् । तथैव योगसं-
निष्ठा गमिष्यन्ति परां गतिम्” मत्स्य पु० ।

तामससुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कणादो
गौतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च ऋकण्ड्यश्च
भार्गवश्च दृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते सुनयस्तामसाः
स्मृताः” । तामससुनयस्तत्त्वबोक्ता यथा “वार्हस्पत्या
गौतमी च सांवर्त्ती यमनिष्किता । शाङ्गी चौशनसी
चैव तामसाः स्मृतयः स्मृताः” । तामसचर्चादिकं गीतायां
१७ अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्वि-
कीराजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । यजन्ते सा-
त्विका देवान् यज्जरांशं राजसाः । प्रेतान् भूतागणां-
चान्ये यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिक-
मपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयामं गतरसं
पूतिं पथ्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं
तामसप्रियम्” । “विधिहीनमस्मृताजं मन्त्रहीनमद-

क्षिणम् । अज्ञाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ।
“मूढपात्रेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्-
सादनार्थं वा तत्तामससुदाहृतम्” । “अदेगकाले यद्वा न
मपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञानं तत्तामससुदा-
हृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपप-
द्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ।
“यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सत्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थ-
वदल्पञ्च तत्तामससुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हिंसा
मनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामस-
सूच्यते” । “अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नैकतिकोऽलसः ।
विषादो दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते । अधर्मं
धर्ममिति या मन्यते तमसाहता । सर्वार्थान् विपरी-
तांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी” । “यथा स्वप्नं भयं शोकं
विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुष्मैर्धा धृतिः सा
तामसी मता” । “यद्यपि चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालसप्रमादोऽप्यं तत्तामससुदाहृतम्” । ८ अ० । राजसता-
मसकर्मणि यथा “यत् शैवं देयतं पैलं यौपदेयं तथा-
ध्वरम् । शाक्तं शैवं गाणपत्यं यागहोमादिकं तथा ।
पौरहित्यं याजनञ्च दैवत्यं यामयाजनम् । विष्णुसेवा-
पराधश्च तथा नामापराधकः । असत्प्रतिमहो देवि !
सङ्कल्प आभिचारिकः । पशुजीवादिहननं पातकञ्चोप-
पातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा । एतद्
यदपरं कर्म गृहीतञ्च वरानने ! । राजसं तामसं प्रोक्तं
मया च सुनिभिः वदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण कृत्विग्भिस्तामसै-
स्तथा । तामसं भावमाख्याय तामसो यज्ञ उच्यते ।
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म
चेदाहर्हर्षि विद्याञ्च तामसीम्” । “तामसी दृष्टिस्तेच्छा-
धिपत्य रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राज्ञोरपत्यम्
अणु । दराहृतं तामसकीलः ।

तामसकील पु० तामसः राहृतः कील इय । उ० स० १२ अ० उक्ते
राहृतं केतुभेदे । तन्निमित्तोत्पातभेदस्ततोक्तो यथा
“तामसकीलसङ्ज्ञका राहृतताः केतवस्तुयस्त्रिंशत् ।
वर्णस्थानाकारैस्तान्द्राकै फलं त्रयात् । ते चार्क-
मण्डलगताः पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्गा-
कवन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि । तेषामदये
रूपाण्यम्भः कलुषं रजोहतं व्योम । नगतरुशिख-

रविमदीं सशर्करो मारुतश्चण्डः । ऋतुभिपरीतास्त-
रयो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशं दाहः । निर्घातम-
हीकम्पादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः । न पृथक् फलानि
तेषां शिखिकीलकरास्तद्दर्शनानि यदि । तदुदयका-
रणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात् । “यस्मिन् यस्मिन्
देशे दर्शनमायान्ति स्वर्यविन्वस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन्
व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् । क्षुत्प्रवृत्तानशरीरा
सनयोऽप्युत्प्रेक्षधर्मश्चरिताः । निर्मांसवाल्लङ्घनाः
हृच्छ्रेणायानि परदेशम् । तस्करविलुप्तविक्ताः प्रदी-
र्घनिःश्वासाकुलितान्तिपुटाः । सनः संज्ञशरीराः शोको-
द्भववाप्यरुद्धशः । क्षासा जुगुप्समानाः खण्डपतिपर-
चक्रपीडिता मनुजाः । खण्डपतिचरितं कर्म च
पराकृतं प्रब्रुवन्त्यन्ये । गर्भेष्वपि निष्पन्ना वारि-
सुचो न प्रभूतवारसुचः । सरिनो यान्ति तनुत्वं
क्वचित् क्वचिज्जायते सख्यम् । दण्डे नरेन्द्रस्तुव्या-
धिभयं स्यात् कवन्वसंस्थाने । ध्वाङ्गे च तस्करभयं
दुर्भिक्षं कीलकोऽर्कस्ये । राजोपकरणरूपैस्त्वत्तद्धजचा-
मरादिभिर्विशः । राजान्यत्वजदकैः स्फुलिङ्गधूमादि-
भिर्जनहा । एको दुर्भिक्षकरो ह्याद्याः सुनैरपते-
र्विभाशाय । सितरक्तपीतकण्ठैस्त्रैर्विज्ञोऽर्कोऽनुवर्णनः ।
दृश्यन्ते च यतस्ते रविविन्वस्थोत्थिता महोत्पाताः ।
आगच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन ।
स्वार्थे क तत्तापे । त्रिंशत्त्रयप्रकाराहोक्ते तामस-
कीलका इति ख्याताः ८० स० ११ अ० ।

तामसध्यान न० वटुकभैरवस्य ध्येयरूपभेदे । “तस्य ध्यानं
त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः” इत्युपक्रमे सात्त्विक-
राजसे उक्त्वा तामसध्यानसूक्तं तन्त्रसारे यथा

“ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिभक्तकाश्वरं चण्डमालं
महेष्टं दिम्बस्त्रं पिङ्गलामं डमरुपथं स्त्रियं शङ्खपुला-
भयानि । नागं वट्टां कपालं कररसिरुचैर्विभूतं भीम-
दंष्ट्रं सर्पाकल्पं विनेत्रं मणिसयधिलसत्किङ्किणीनपुरा-
ट्टम्” “तामसं शत्रुशयनं कल्याभूतगदापहम्” तन्त्रशा० ।

तामसिक त्रि० तपसा निवृत्तं ठञ् । तप्तोगुणकार्थे त्रि०

तामसी स्त्री तनांघ्रि भूस्त्रा सन्त्यस्यां प्रश्ना० धृष्णं डीप् ।

अन्वकारवज्रलायां रात्रौ २महाकाक्षां मेदि० । ३जटा-
मांक्षां राजनि० । ३तप्तोगुणवत्त्वां स्त्रियाञ्च ।

तामालेय त्रि० तामालवृक्षस्यादूरदेशादि सख्या० ठञ् ।

तामालवृक्षस्यादूरदेशादौ ।

तामिस्र पु० तमिस्रा तमस्ततिरुच्यते अण् । नरकभेदे ।

“तामिस्रो ह्यन्वतामिस्र इत्युपक्रमे । तन्निदानरूप्यादि
भाग० । ५।२६ उक्तं यथा “यस्तु परिव्रज्यापत्यकन-
त्वाग्न्यपहरति स हि कालपाशवद्धो यमपुरुषैरतिमदान
कैलासिच्छे नरके वलान्निपात्यते” “स पय्यीयेण याती-
मान् नरकानेकविंशतिम् । तामिस्रमन्वतामिस्रं महा-
रौरवरौरवौ । नरकं कालस्त्रयञ्च महानरकमेव च ।
सञ्जीवनं महायोधिं तपनं सस्यतापनम् । संघातञ्च
सकाकोलं कुड्मलं प्रतिस्तुतिकम् । लोहशङ्खमुज्जीपञ्च
पन्थानं शाल्मलीं नदीम् । अक्षिपत्यवनञ्चैव लोहदा-
रकमेव च” मनुः अक्षोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धा-
पेक्षतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्वं स्पष्टं द्विती-
याम्बन्धाच्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्तैव नरकविशेष-
वधाचित्वात्तस्य पुंस्त्वात् । शब्दकल्पद्रुमे क्लोवतोक्तः मनु
यचने द्वितीयानन्तामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वभ्रान्त्येति
बोध्यम् । तमिस्रया साध्यमण् । २ द्वेपे । “भेदज्ञमसो-
ऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः । तामिस्रो-
ऽष्टदशधा” सा० का० । “तामिस्रो द्वेपोऽष्टदशधा
शब्दादयो दशविधया रज्जुगीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्यं
त्वणिसादिकं न स्वरूपतो रज्जनं किन्तु रज्जुनीयशब्दा-
द्युपायाः । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परैषोपह-
न्यमानास्तदुपावाद्याणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया
भवन्तीति । शब्दादिभिर्दर्शभिः सङ्गाणिमाद्यादष्टदशेति
तद्विषयो द्वेबस्तामिस्रोऽष्टादशविधव्यादष्टदशेति”
तत्त्वज्ञौ द्वेपसूत्रत्वात् भोगेष्वाप्रतिघातरूपे श्लोके
भाग० टी० श्रीधरः ।

तामु त्रि० तम-उण् । ज्योतिरि निघण्टुः ।

ताम्बूली स्त्री ताम्बूली+पृथो० (पान) ताम्बूल्यां “सुखका
शताम्बूलीरसानाः” गोप० ब्रा० २।१०।७ ।

ताम्बूल न० तम-ऊलच् वुगागमः दीर्घश्च गौ० डीप् तस्याः
पत्वमण् । (पान) ख्याते १नागवल्लीदले । २क्रुष्टके च मेदि० ।
“ताम्बूलं कटूतिक्तगुणधरं चारं कषायान्वितं वातघ्नं
क्षमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम् । वल्लभाभरणं
विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सुखे । त्रयो-
दश गुणाः खर्गोऽपि ते दुर्लभाः” कपि चाहुः “ताम्बूलं
विशदं रुच्यं तीक्ष्णं त्वरं सरम् । रसं तिक्तं
कटु चारं रक्तपित्तकरं लघु । वल्यं क्षेप्राखदौर्गन्ध्यमल-
वातश्रमापहम्” भाव० प्र० । “अग्निघाय सुखे पथं पूर्णं

खादयते नरः । सतिभ्रंशो दरिद्रः खादन्ते न स्मरते
हरिम् राजनिम् । भावप्र० दिनचर्यायास्तुतं यथा
“भूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः । पूगकर्पूर
कस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः । फलैः कटुकषायैर्वा सुख-
वैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा
विचक्षणः । भूमेन ध्यगुर्वादिभूमेन । व्यपोह्य कफं
दूरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलव-
ङ्गादिभिः पूगैः क्रसुक्तैः सुमनःफलैः जातोफलैः
एलाहरीतक्यादिफलैः । रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते
वान्ते च सङ्करे । सभायां विदुषां राज्ञां कृत्यान्ताम्बूल
चर्वणम् । ताम्बूलसुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं
सरम् । तिक्तं क्षारोपणं कामरक्तपित्तकरं लघु ।
वश्नं श्लेष्मास्रदौर्गन्ध्यसलवातश्रमापहम् । सुख
वैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् । हनुदन्तमल-
ध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । सुखप्रसक्तशसनं गला-
मयविनाशनम् । नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं शुभ्र ।
वलासजननं प्रायः पलशकगुणं स्मृतम् । वङ्गदेशो-
द्भवं पर्यं परं कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकसुष्णं
कफहरं स्मृतम् । पर्यं पुराणमकटु खुल्लकन्तु पाण्डु-
रम् । विशेषाद् गुण्यवद्दामन्वद्दीनगुणं स्मृतम् ।
खदिरः कफपित्तघ्नचूर्णं वातवलासहृत् । संयोगत
स्त्रिदोषं सौमनस्यं करोति च । सुखवैशद्यसौगन्ध्य-
कान्तिसौष्ठवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने
खदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत्
सदा । आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मोर्मध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मादयं तथा मूलं मध्यं पर्यस्य वर्जयेत् । पर्यमूले
भवेद्वापिः पर्याग्रे पापसत्तावः । जीर्णं पर्यं हरत्यायुः
सिरा बुद्धिविनाशनी । आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं
भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्यं सुधातुल्यं रसाय-
नम् । ताम्बूलं नातिस्निहेत न विरिक्तो बुभुक्षितः ।
देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णवल्गवयः । ओषः पित्ता-
निनाशं खादतिताम्बूलचर्वणात् । विषमूर्च्छामदा-
त्तानां क्षयिणां रक्तपित्तिनाम् ।
“विना पर्यं सुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि । तावद्भवति
चण्डालो यावद्दङ्गां न गच्छति” कर्मलोचनम् ।
“ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचरारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विप्रैर्नृ ! गोसांससदृशं भुवम्” इति ब्रह्म-
वे० ब्र० ख० । मार्कण्डेयः “भूयोऽप्याचस्य कर्तव्यं

ततस्ताम्बूलमक्षणम्” वशिष्ठः “सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णं न
समन्वितम् । अदत्त्वा हि जदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्विदुषः”
“ताम्बूलहृदयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेचरात्” नैष०
“ताम्बूलान्तं दगनमसकदर्शयन्तीह चेटो” सा० द० ।
२५०००० स्त्री गौरा० डोप् । “ताम्बूनीनां दलेस्तत्र
रचिताः पानभूमयः” रघुः । [हेमच० ।
ताम्बूलकरङ्क पु० इत० । (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे
ताम्बूलद ति० ताम्बूलं ददाति दा-क । १रात्रां ताम्बूल-
दाने अधिष्ठते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च
शुबुत् । ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र “जलताम्बूलकुसुम-
गन्धमाल्यादिदायकाः” कामन्दकीये ।
ताम्बूलपत्र पु० ताम्बूलमिव पत्रमस्य । पिण्डालौ राजनि० ।
कर्म० । ताम्बूलीपत्रे न० ।
ताम्बूलपेटिका स्त्री इत० । ताम्बूलकरङ्के
ताम्बूलराग पु० ताम्बूलकृतो रागः शाक० त० । (पानेर
बोव) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो
रक्तता यस्य । २सङ्करे हारा० ।
ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलान्ध्या वल्ली । (पान) नागव-
ल्गाम् धमरः । स्वार्थे क अल्लैवार्थे ।
ताम्बूलिक ति० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य । ताम्बूलर-
चनाधिष्ठते “आदिगन्धात् मालाकररजकताम्बूलिक-
गान्धिकादयः” सा० द० ।
ताम्बूलिन् ति० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इनि । १ताम्बूल-
विक्रेतेरि (ताम्रलि) ख्याते २जातिभेदे पुं स्त्री स्त्रियां डोप्
ताम्बू न० तम-रक् दीर्घः १चातुर्भेदे (तामा) धमरः २कुष्ठ-
भेदे कर्मविपाकः । ३रक्तवर्णं हेमच० । ४तद्वति ति० ।
धातुभेदस्त्रोत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
“अथ ताम्बूल्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च । “शुक्रं यत्
कार्तिकेयस्य पतितं घरणीतले । तस्मात्ताम्रं ससुप्त्य-
मिदमाहुः पुराविदः । ताम्रमौन्दुवरं शुल्लसुदुस्वर-
मपि स्मृतम् । रविप्रियं श्लेष्मसुखं स्वर्यपर्यायनाम-
कम् । जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं स्फुटघनलसम् । लो-
हनागोऽज्झितं ताम्रं मारणाय पश्यते । ज्ञप्णं रुच-
मतिरुच्यं चेतश्चापि घनासहम् । लोहनागयुतश्चेति
शुल्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् । एको दोषो विधे ताम्रे
त्वस्यगमारिते पुनः । दाहः खेदो रुचिर्मूर्च्छा
हृदो रेको वमिर्भ्रमः” (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-
धिसंज्ञोक्तो यथा

“सहस्राणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संखेदेदुबुधः । वास-
रत्नयमन्त्रेण ततः खाते विनिःक्षिपेत् । पादांशं स्रुतकं
दत्त्वा याममन्त्रेण मर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपये-
द्विदुषेण च । गन्धकेनाम्बुवेष्टेन तस्य कुर्याच्च गोल-
कम् । ततः पिंदा च मौनार्चीं चाङ्गुरीं वा पुनर्न-
वाम् (चाङ्गुरी चतुष्पत्रास्त्रालोचिकाभेदः ।) तत्कलकेन
वह्निर्गोलं लेपयेद्विदुषोन्मितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे
सरावेण च रोधयेत् । बालुकाभिः प्रपूयथ विभूति
लवणाम्बुभिः । दत्त्वा भाण्डसुखे सुद्रां ततश्चूलां विपा-
चयेत् । क्रमद्वद्वाग्निना सम्यग्यावद्यामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गशीतं सस्रजं मर्दयेच्छूरणद्वैः । यामैकं
गोलकं तच्च निःक्षिपेच्छूरणोदरे । सदा लेपस्तु कर्त्तव्यः
सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः । पाच्यं गजपुटे क्षिप्तं स्रुतं भवति
निश्चितम् । वसनं च विरेकं च भ्रमं श्वासमथारु-
चिम् । विदाहं खेदस्रुतेदं न करोति कदाचन ।
एवं सारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च
तिक्तमन्त्रं पाके कटु सारकञ्च । पिप्तापहं क्षेपहरञ्च
शीतं तद्दोषणं स्नाह्वं लेखनञ्च । पाण्डूदराशोर्ज्वर
कुष्ठकासश्वासस्रुयान् पीनसमन्तपित्तम् । शोथं कृमिं
शूलमपाकरोति प्राङ्मुखं वा दृग्दृष्टमन्त्रमेतत्” ।
“ताम्रमन्त्रेण शुद्धप्रति” मनुः । ताम्रपत्रशब्दे भोजननि-
षेधः हतेतरोद्धृतसारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्त-
वर्णविशिष्टं “ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य” “तपस्विने
ताम्ररुचा करेण” कुमा० “प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा” रघुः ।
५ द्वीपभेदे पु० । स्वार्थे क । तत्कार्थे अमरः ।
ताम्रकर्णं त्रि० ताम्रो कर्णौ यस्य । श्रुतकर्णयुक्ते स्त्रियां
ङीप् । ङीपन्तः २पश्चिमदिग्दृष्टिन्याम् अमरः ।
ताम्रकारं पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति क-अण्
उप० सं० । ताम्रोपजीविनि सङ्कीर्णजातिभेदे । “आ-
योगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः” कंसकार-
शब्दे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
ताम्रकुट्टं पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट-अण् उप० सं० ।
ताम्रकारे (कासारि) संकीर्णजातिभेदे । एबुल् । ता-
म्रकुट्टकं तत्कार्थे अमरः ।
ताम्रकुण्डं न० कुण्ड-ड किञ्च ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये
देयजलाधारे पात्रभेदे “देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्ड-
सुखा स्रुताः” “शाश्वतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्” उज्ज्व-
ताम्रकूटं पुंन० ताम्रस्य कूटमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (ता-

माक) क्षुपभेदे “संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च
धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जूरसक्त्याङ्गिका तरिता तथा ।
इत्यष्टौ सिद्धिद्वयाणि यथा स्त्र्यष्टौकं तथा” कुला० तग
ताम्रकृमि पु० कर्म० । इन्द्रगोपकीटे हारा० ।
ताम्रगर्भं न० ताम्रं गर्भं इत्येतत्स्थानमस्य । तस्ये (तुंते)
राजनि० । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तस्यशब्दे दृश्यम् ।
ताम्रचूडं पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूडा यस्य । १कुक्कुटे (कुक्कुडा)
ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीप् । तद्गुणविशेषफलं दृश्यं
८८अ० यथा “भीता खनि कुक्कुकिं ताम्रचूडास्त्रज्ञा
रुतानि भयदान्यपराणि रात्रौ” । कुक्कुटश्च द्विविधः नारि-
केलाकृतिः प्राचत्रवाटः, बलाकाकृतिश्च प्रतीचत्रवाटः । तत्र
प्राचत्रवाटः बलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारे ताम्र-
चूडयुद्धाधिकारे । “कथमिव नारिकेलजातेः प्राच-
वाटकुक्कुटस्य प्रतीचत्रवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाका-
जातिस्ताम्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्यैवं प्रति विस्मृत इति ।
“प्रायुध्यत चातिसंरज्यमनुप्रहारप्रवृत्तस्य पञ्चस्रुतकण्ठी-
रवरवं विहङ्गमद्वयम् । जितचासौ प्रतीच्यवाट कुक्कुटः”
दशकु० । २कुक्कुटश्च (कुक्कुसिमा) राजनि० । तस्य रक्त-
शिखत्वात्तथात्वम् । “द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं
चान्येन पाणिना । अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन
सः । महाकायसुपस्मितं कुक्कुटं बलिमां वरम्” भा०
२२४अ० तत्रैव “अरुणस्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधम्” ।
३कुमारानुचरमात्रगणभेदे स्त्री “सुभगा लम्बिनी
लम्बा ताम्रचूडाविकाशिनी” भा० श० ४७ अ० ।
मात्रगणौक्तौ ४रक्तशिखायुक्ते त्रि० ताम्रचूडभैरवः ।
ताम्रजातं पु० सत्यभामायां जन्माज्जाते पुत्रभेदे । “जज्ञिरे
सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमां-
श्चैव ताम्रजाचो जलान्नकः । भान्दभीमरिका चैव ताम्र-
पक्षा जलन्वभा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारौ गर-
दध्वजात्” हरिवं० १६२ अ० ।
ताम्रवपुजं पु० ताम्रञ्च तपु च ताम्र्यां जायते जन-ड ।
कांक्षे भावप्र० । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।
ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः । गोरच
दुग्धायां राजनि० ।
ताम्रद्वीपं पुंन० । कर्म० । दक्षिणदेशस्य द्वीपभेदे ।
“द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिमिङ्गवञ्च
स नृपं वणे कृत्वा महामतिः” भा० सं० ३० अ० । सह-
देवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपक्षा स्त्री सद्यभामानुतायां ताम्रजाजगन्ते दृश्यम् ।
ताम्रपट्ट न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे
“दद्याद्भूमिं निवर्त्तन् वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आ-
गामिभद्रन्टपतिपरिचिन्ताय पार्थिवः । पटे वा ताम्र-
पट्टे वा स्वसूत्रोपरिचिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो
वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिपन्नपरीमाणं
मानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं
कारयेत् स्थिरम्” याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशाके राजनि० ।
२रक्तवर्णपत्रके वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखन-
पत्रे । ४रक्ते टले नयपत्रवे च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेगस्थे नदीभेदे ।

“ताम्रपर्णी तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां यदणु
यत् देवेस्तपस्तप्तं महद्दृक्छिद्राश्रमे । गोकर्ण इति
विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विद्युतः । गीततोयो वज्रजनः
पुण्यस्तात ! शिवः शुभः । हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैर-
क्षतात्मभिः । तत्र वृक्षरूपादौ च सम्पन्नफलमूलवान् ।
आश्रमोऽगस्त्यगिण्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्यं
पर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रम-
स्यैव वज्रमूत्रफलोदकः” भा० व० ८८ अ० । तस्याः सिन्धु-
सङ्गमस्थाने सुक्ताजन्म यथोक्तं “ताम्रपर्णी तमेतस्य सुक्ता-
सारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव
मञ्जितम्” रघुः “सिंहलकपारलौकिकमौराष्ट्रकताम्र-
पर्णी तपारणराः” कौवेरपाण्डुरवाटकहैमा इत्याकरा
क्षरौ” ह० स० ८१ अ० सुक्ताकरोक्तौ । २शिलाभेदे च ।
“ताम्रपर्णी शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः” भा०
भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे
राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षमात्रे च । कर्म० । ३रक्ते
पल्लवे अस्ती ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः
अस्यस्य इति । गर्दभाण्डवृक्षे । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये
पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । “गृहीत्वो-
ज्ज्वरं पात्रम्” इत्यादि स्मृत्या तस्य संकल्पपात्रतोक्ता
तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा “ताम्रपात्रे न भु-
ञ्जीत भिक्षकांश्चैव मलावले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही-
भुक्तेन्दवं चरेत्” । तत्र हतेतरोद्भूतसारगव्यादिभोजन-

निषेधमाह स्मृतिसागरे स्मृतिः “नारिकेलजलं कांश्ये
ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मदा-
तुल्यं दत्तं विना । ताम्रपात्रदत्तं मांसं यच्च गव्यं हतेत-
रत् । आमिषन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ।
द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्रुत-
सारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” उत्तराह्निनुसारात् “तत्र
संस्कृते यज्ञौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अक्ष्णेण क्षालिते
पात्रे नवे ताम्रमयादिके” शारदानि० याक्यम् अनुद्रुत-
सारक्षीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात्
पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः “दद्यात्
ताम्रमये पात्रे सुभीतं सुगृह्यतं पयः” । “जलपात्रं तु
ताम्रस्य तद्भावे स्मृतो हितम्” भावप्र० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः डीप् । हंस-
पद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्यैव रक्तमूलत्वात्तत्त्वम् ।
ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमि-
चम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे त्रि० । “ताम्रपुष्पैश्च
शिखरैर्दीप्यमानः सुतेजसा” हरिवं० २१७ अ० ।
कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि व्यत
इत्त्वम् । रक्तविवृति (लालतेडि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः डीप् । १धातकी
वृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अक्षोक्तवृक्षे । राजनि० ।
२रक्तफलयुक्ते वृक्षमात्रे त्रि० कर्म० । ३रक्ते फले न० ।
ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्या व्यज्रादेराकृतिगण-
त्वात् टाप् । १दुरालभायां २लज्जालौ च राजनि० ।
३कच्छुरावृक्षे (खिराड) रत्नमाला । ४रक्तमूलके वृक्षमात्रे
त्रि० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तत्रोक्तं
यथा “स्याख्यां संमर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ । नख-
क्षुण्णं तदुपरि तण्डुलीयं हिमाषिकम् । ततो नैपाल-
ताम्रादि पिषाय सुकरालितम् । पांशुना प्रयेद्वृद्धं
सर्षपं स्थालीं ततोऽनलः । स्याद्विधो नालिकां याव-
द्देयस्तेन स्मृतस्य च । ताञ्चो ताम्रस्य रत्येका
त्रिफलाचूर्णरत्तिका । त्र्यूषणस्य च रत्येका विड-
ङ्गस्य च तन्मधु । हतेनाजोष्ठ लेदव्यं प्रथमे दिवसे
ततः । रत्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्या ताच्चादिषु त्रिषु ।
स्थिरा विडङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवक्षितः । तदा

विदुङ्गन्त्वधिकं दद्यात्तु द्वयं पुनः । द्वादशाहं योग-
दृष्टिस्ततो ह्यसकमोऽप्ययम् । अहणीमस्तपित्तञ्च क्षयं
गूलञ्च सर्वदा । ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्धनः ।

ताम्रसायनी स्त्री ताम्ररसस्य रक्तनिर्याससायनी । गो-
रजदग्धायां जटाधरः ।

ताम्रलिप्तः प्रदेशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा व्यण् ।

तद्देशवासिनि तद्गृहे च वडपु व्यणो लुक् । स च देशः
प्राचीत्यः । “ताम्रलिप्तञ्च राजानं कर्षटाधि-
पतिं तथा” भा० स० २६ अ० । भीमप्राचीदिग्विजये ।

“वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः” भा०
स० ११ अ० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे “किराताः कर्षराः सिद्धाः
वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः” भा० भी० ७ अ० । जनपदोक्तौ ।

ताम्रवर्णः पु० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य । १ पक्षिवाहृष्टे लक्ष्मभेदे
राजनि० । २ जटायां स्त्री शब्दच० । ३ ताम्रवर्णयुतमात्रे
लि० । कर्म० । ४ रक्ते वर्णे पु० ।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म० । १ मञ्जिष्ठायास् शब्दच० । २ चित्त
कूटदेशप्रसिद्धे लताभेदे राजनि० । ३ रक्तलतामात्रे च ।

ताम्रवीज पु० ताम्रं बीजं यस्य । १ कुलत्वे राजनि० । २ रक्त-
बीजके वृक्षमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते बीजे न० । ४ कुलत्वि-
कायां स्त्री शब्दार्थचि० । [३ रक्तवर्णके वृक्षे पु० ।

ताम्रवृक्ष पु० कर्म० । १ रक्तचन्दनवृक्षे २ कुलत्वे च रत्नमा०

ताम्रवृन्त पु० ताम्रं वृन्तमस्य । १ कुलत्वे, स्त्रीत्वमपि टाप्
विका० । २ रक्तवृन्तके वृक्षमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
वृन्ते न० ।

ताम्रशिखिन् पु० ताम्रा रक्ता शिखास्त्यस्य इति । कुक्कुटे
जटाधरः । व० व० । ताम्रशिख इत्यपि तत्र । ताम्र-
शिखायुक्ते च लि० ।

ताम्रसार न० ताम्रं रक्तं सारमस्य । १ रक्तचन्दनवृक्षे ।

रत्नमाला । २ रक्तसारके वृक्षमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
सारे पु० न० ।

ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप् । १ खदिरे
राजनि० । २ रक्तचन्दनवृक्षे च । ३ तत्कारणे न० शब्दार्थचि० ।

ताम्रसारिक पु० ताम्रः सारोऽस्यस्य ठन् । १ रक्तखदिरे,
२ रक्तचन्दने च शब्दार्थचि० ।

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप् । १ मैत्रिल्यां २ ताम्रवृक्षां शब्दमा० ।

ताम्राख्य पु० उपहीपभेदे शब्दमाला । ताम्रहीपे ।

ताम्राक्ष पुंस्त्री ताम्रो अक्षिणी यस्य षच् समा० । १ कोकिले
विका० स्त्रियां पितृत्वात् जातित्वाच्च ङीप् । २ रक्ते क्षण-

युक्ते लि० स्त्रियां पितृत्वात् ङीप् । ३ विशाला यत्र ताम्राक्षैः
पूर्णचन्द्रनिभाननैः । यर्षाभूः कीर्यते” भा० क० ४६ अ० ।

ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेवाभा यस्य । १ रक्तचन्दने शब्दच० ।

ताम्रा रक्ता आभा यस्य । २ रक्तवर्णाभायुक्ते लि० । “रुवि-
रोक्षितमर्षाङ्गैस्तैस्तदायोधनं वभौ । कव्यैः संवृतं सर्वं
ताम्राभैः स्वमिवावृतम्” भा० द्रो० ११६ अ० ।

ताम्राक्षण न० तीर्थभेदे “ताम्राक्षणं समासाद्य ब्रह्मचारी
समाहितः । अथनेधमयाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति”
भा० व० ८४ अ० ।

ताम्राई पु० ताम्रस्यार्द्धांशभेदे इत्यादिकोऽस्य । कांक्षे विका०
ताम्रावती स्त्री ताम्रसाधेयत्वेनाऽस्त्यस्य मत्तुप् मस्य । १
संज्ञायां दीर्घः । ताम्राकरे नदीभेदे “ताम्रावती वेत्तयती
नद्यास्तिमोऽय कौशिकी” भा० व० २२१ अ० ।

ताम्राश्मन् पु० नि० कर्म० । पद्मरागे “ताम्राश्मरश्मिश्चरितै-
र्नखायैः” माघः । “ताम्राश्मनं पद्मरागाणाम्” मत्तिना० ।

ताम्रिक लि० ताम्रं तत्प्रात्वादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रक्षेत्रं
वा ठञ् । १ कांक्षकारे २ सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां
ङीप् । ३ ताम्रसम्बन्धिनि लि० । “कार्तिके ताम्रिके पणः”
अमरः । “कार्पापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्तिकः पणः”
सनुः । “निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्तिकस्ताम्रिकः पणः”
साज्ञ० । ४ युञ्ज्यायां स्त्री टाप् राजनि० । ५ वाद्यभेदे शब्दार्थ-
मात्र० ।

ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः व्यण् ङीप् । वाद्यभेदे विका० ।

ताय पालने विस्तारे च स्वा० व्यात्म० सक० सेट् । तावते
अतायि-अतायिष्ट । तताये । ऋदित् । णिच् अतता-
यत्-त । तायितः तातिः “उभौ मायां व्यातायेताम्”
भट्टिः । “सरसि संतायमाने” यजु० ३६।५। षञ् । तावः
टपा० व्याद्युदात्तः । ल्युट्-तायनम् “वृत्तिसर्गायनेषु
क्रमः” पा० ।

तायिक लि० ताये वृद्धौ साधु ठञ् । तज्जिक्ताभिधदेशे हेमच०
तायु पु० ताय-उण् । चौरै स्तेने निचराटुः “अपत्ये
ताययो यथा नक्षत्रा” ऋ० १।५।२ ।

तार पु० तारयति स्वजापकान् संसारार्णवात् तृ-णिच्-अच्
तार्थ्यतेऽनेन वा तृ-णिच्-करणे अच्, तृ-णिच्-भावे अच्
वा । १ प्रणवे चोङ्कारे “तारयेद् यद्वाग्योधेः स्वजापक-
मानसम् । ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्”
काशीख० ७३ अ० । २ वानरभेदे शृगुल्लभौक्तिके ४ वृक्षा
विशुद्धौ सेट् । ५ देवीप्रणवे कूर्चबीजे (ह्रीं) तन्त्रमा०
६ तारणे विश्वः ७ महादेवे “काश्यां विश्वेदरोऽहं गिरि-

पतितनयासंयुतो वामभागे शुण्डादण्डेन दक्षे विपथ-
गतटिनीतीरशुण्डान्वभागे । मायावीजञ्च कर्णे सुर-
सुनिसिंहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात्
सुरसुनिगणकैरुच्यते तारनामेति" शब्दार्थचि० छतवाक्यम्
दृश्ये न० राजनि०। एनचक्षे न० स्त्री० मेदि० "विपत्तारे शुण्डं
दद्यात्" तारावनादिन्दुरघेन्दुशीर्यात्" ज्योति० त० सां०
त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १० गौणसिद्धिभेदे । "जहः
शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च
सिद्धयोऽदौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गु शस्त्रिविधः" सा० का० ।
"विहन्यमानस्य दुःखस्य त्वित्वात् तद्विघातास्त्रय
इति इमा सुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया
त्वितरा गौणः पञ्च सिद्धयस्तत्तापि हेतुमत्तया तिस्रः
हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः । तास्माद्या अध्ययनादिलक्षणा
सिद्धयो हेतवः सुख्यास्तु हेतुमत्तयः । विधिवद्गुरुसखाद-
ध्यातृविद्यानामचरस्वरूपपञ्चगणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तार-
सुच्यते" त० कौ० ११ विष्णौ पु० "अशोकस्तारणस्तारः शूरः
शौरिज्जिनेश्वरः" भा० अयु० १४८ अ० सहस्रनामकथने ।
१२ उच्चशब्दे पु० १२ तद्वति वि० मेदि० १४ स्फुरितकिरणे
१५ निर्मले वि० धर० । दिक्शब्दात् परम् तीरस्य
तारादेशः । १६ तीरे । दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः
१७ उच्चैस्तरे वि० १८ नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० "सत्तयेव
धूर्णितमन्दतारया" काद० । "तारैर्बभूवे परभागनाभतः"
सावः शुद्धसुक्ताफले । "तारहेमसहचारत्नविमानगत-
शोभितम्" भाग० ४। ६। २७ । प्रणवे "तारो मायारमा-
योगो मनोदीपनसुच्यते" । (ओ० श्रीं ह्रीं) दी० त०
"तारं व्योमान्निमनुशुग्दण्डो ज्योतिर्मनुर्मतः" दी०
त० । "हारममलं तरलतारसुरसि दधतम्" जयदेवः ।
"उरसि निहिततारोहारः" अमरः । "तारलोलवलयेन
करेण" सा० द० ।

तारक वि० तारयति तृ-णिच्-खृल् । १ तारयितरि । "तत्
हि जनोः प्राणोऽमृतक्रमभागेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे"
जाबालोप० । स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् । २ दैत्यभेदे
तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या । ३ कर्णे ४ भेलके च मेदि० ।
तारैव स्वार्थे क । "तारका ज्योतिषि" पा० अजादि०
टाप् न अत इत्त्वम् । तारका । एनेत्रकनीनिकायां स्त्री ।
इच्चक्षुषि न० स्त्री० मेदि० । "तस्मिन् विपक्षताः काले
तारकेण दिवौकसः" कुमा० । "अभिभाव्यतारकम-
दृष्टिर्मद्युतिविश्वमस्तमितभानु नभः" साघः "कुमार-

स्तुतिपु तारकोद्धारणम्" काद० । न दण्डप्रानां नेत्रो-
त्पाटनमिति ध्वन्यर्थः । "पतनं तारकादोनाम्" सुश्रु०
"तनुप्रकाशेन विचेयतारका" रघुः । "तारकावर्षमिव
धर्मविनाशपिण्डम्" "कापि विह्वल्य दियावसाने
लोज्जिततारका" काद० । "तुप्रधिकदग्यतिर्ननौ शौ
भवेतां ररौ तारका, हृत्तरत्नाकरोक्ते अटादगाक्षरपा-
दके ७ छन्दोभेदे च । [तत्कथा शिवपुर० दृष्ट्या ।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि-किप् । कार्तिकेये
तारकाच्च पु० तारकासुरस्य ताराक्षः परपथ्याये पुत्रभेदे
"निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराक्षः
कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव !" इत्युपक्रमे "का-
ञ्चनं तारकाक्षस्य चित्तमाशोन्महात्मनः । राजतं कम-
लाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्" भा० क० इत० ।
२ कुमारानुचरभेदे "महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षश्च
भारत !" भा० ग० ४६ अ० ।

तारकब्रह्म न० कर्म० । रामस्य (यो० रामाय नमः)
पङ्कजरे मन्त्रे । "पङ्कजरं महामन्त्रं तारकब्रह्म-
उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि पङ्कजरम्"
इति अन्योऽपि मन्त्रः पञ्चपुर० उक्तो यथा । "सुमूर्धो-
र्धनिकण्ठांस्तु अर्द्धोदकनिवासिनः । अहं दिशामि ते
मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम् । ओ० श्रीरामरामेत्येत-
न्मन्त्रं तारकसुच्यते । अतस्त्वं जानकोनाथ ! परं ब्रह्म
विनिश्चितम्" ।

तारकादि संज्ञातार्थे इतच्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू०
उक्ते शब्दगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीप, क्षण,
सूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार,
कुक्षल, कण्टक, सुसल, सुकुल, कुक्षम, कुलहल, सवक,
किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, सुद्रा, बुभुक्षा,
भेनुष्या, पिपासा, अज्ञा, अस्त्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक,
द्रोह, दोह, छत्र, दुःख, एतकण्ठा, भर, व्याधि,
वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक,
अभ्यकार, गर्व, सुहृत्, हर्ष, एतर्ष, रण, कुवलय,
गर्भ, लुब्ध, सोमन, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा,
कल्लल, दण्ड, कोरक, कल्लोल, स्पष्ट, फल, कञ्जुक,
शृङ्गार, अङ्गूर, शैवाल, वज्रल, श्वभ, धाराल,
कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूच्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिविम्ब,
विम्ब, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि)" "तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्' पा० इतच् तारकित अथ्य
आर्त्तातिगणत्वात् अथ्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमत्वावभेदाः।

तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "औदुम्बरा ह्यविष्णोता-
स्तारकायणचञ्चुलाः" हरिवं० २७ अ० । विश्वामित्र-
पुत्रकथने । [तथोऽप्यत्र ।

तारकारि पु० इत० । कार्तिकेये हेमच० । तारकशत्रु प्रभृ-
तारकित न० तारका संजाता अथ्य तार० इतच् ।
नक्षत्रयुक्ते व्याकाशे "सितनिशादृषदि स्फुटनिष्पतत्क्षणग-
णाधिकतारकितस्वरः" नैष० ।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इति ङीप् । नक्षत्रयुक्तायां
रात्रौ राजनि० २ तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तारकीपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि-ण्युल् ।
तारिका उपनिषत् । उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारक्षिति पु० तारा उच्चा क्षितिर्बल । देशभेदे स च देशः
ह० स० १४ अ० प्रतोच्यासक्तः "अपरस्थां मणिमान्"
इत्युपक्रमे "पञ्चनदमठपारायततारक्षितिश्चैव शक्रन-
कशकाः" कर्म्म० । २ उच्चभूमौ स्त्री ।

तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट् । भेलके रत्ना० । कर्त्तरि ल्युट् ।
२ तारयितरि त्रि० श्विष्णौ पु० । "अशोकस्तारणस्तारः"
विष्णुस० । ४ भात्रे ल्युट् । ५ तारणकरणे इडङ्गारणे
च न० "तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै" भा०
अ० १३ अ० । भावे युच् । तारणा ७ तरणप्रापणे स्त्री
"तारणा पारणं चैव तद्भ्रतं सर्वकामिकम्" हरिवं० १४०
अ० । षट्पदसम्यगे अष्टादशे दशमभेदे । "अति-
दृष्टिश्च जायेत धान्यस्थाय प्रपीडनम् । शस्यं भवति
सामान्यं तारणे सुरवन्दते !" ज्यो० त० । "तारणं तदनु
भूरिवारिदं शस्यद्विस्तुदितञ्च पार्थिवम्" ह० स० ८ अ०

तारणि(णी) स्त्री तार्थतेऽनया तृ-णिच्-अणि । १ नौकायां
हारः वा ङीप् । ङीवन्तः २ काशप्रपत्नीभेदे याजोप-
याजयोर्वर्द्ध्योर्मातरि तस्या अपत्यम् ढक् । तारणेय
तदपत्ये । "तथैव च महाभागः सोऽपशुच्छं सितव्रतौ ।
याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शस्यन्तौ परमेष्ठिनौ । संहिता-
ध्ययने युक्तौ गोव्रतश्चापि काश्यपौ । तारणेयौ युक्त-
रूपौ ब्राह्मणादृषिसत्तमौ" भा० आ० १६७ अ० ।

तारतण्डुल पु० तारः शुद्धमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य ।
धवलवयनान्ते राजनि० ।

तारतम्य न० तरतमयोर्भायः छज् । १ न्यूनाधिकत्वे "निर्धनं
निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिसुक्तचेतसाम् । बोधनाय

विधिना विनिर्म्मितारेण एव जयवैजयन्तिका" इत्युक्ते ।

"अहो तारतम्यं नराणाम्" मृच्छक० तरतमशब्दे उदा० ।

तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम् ।
सं० त० उक्ते गौणतृतीयासङ्गिभेदे तारशब्दसङ्गिते "जहः
शब्दोऽध्ययनम्" इत्यादिवाक्ये "जहस्तर्कः आगमावि-
रोधिन्यायेनागमार्थपरोक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणे-
नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः ।
सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते" त० कौ० ।

तारदी स्त्री तरद्वेव स्वार्थे अण् ङोप् । तरदीद्वे
राजनि० तारदीति पाठान्तरं तत्त्वार्थे । [राजनि० ।

तारपुष्प पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य । कुन्दशब्दे ।

तारमाञ्चिक न० तारं रूपमिव साञ्चिकम् उपधातुभेदः ।
रजततुल्ये उपधातुभेदे । "तारमाञ्चिकमन्यत् तद्वे-
द्रजतोपमम् । किञ्चिद्भ्रजतसाहित्यात् तारमाञ्चिकम-
रितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः ।
न केवलं रूपगुणावर्त्तन्ते तारमाञ्चिके । द्रव्यानुरूप
संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः । स्यात् तारमाञ्चिकं
स्वादु तिक्तं दृष्यं रसायनम् । चाक्षुष्यं वस्तिरङ्गु-
पाण्डु नेहविषोदरम् । अर्घः शोथं क्षयं कण्डू वि-
दोषमपि नाशयेत् । मन्दानलत्वं बलहानिसुप्तां विट-
म्बितां नेत्रगदान् सज्जवान् । तथैव मात्स्यं व्रणपरिहाडु
करोत्यशुद्धं रजताख्यमाञ्चिकम्" । शोधनन्तु । "कौटो-
मेपशब्दगुण्यैर्द्रवैर्जन्वीरजैर्दिनम्" । भाववेदान्ते तीव्रे
विमला शुद्धति ध्रुवम् । विमला तारमाञ्चिकम् । मार-
भान्तु "कुलस्य कपायेण दृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन
वाऽजमूलेण नियते तारमाञ्चिकम्" भावप्र० ।

तारल पु० तरल एव अण् । १ तरले श्विटे च शब्दार्थिच० ।

तारवायु पु० कर्म्म० । अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने ।

तारविमला स्त्री तारोरजतमिव विमला । तारमाञ्चिके
उपधातुभेदे शब्दार्थिच० ।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात्
जातमलशुद्धिरोति छ-ट । सीसके तत्त्वस्पर्कादि
रजतस्य मलशुद्धिर्लौकसिद्धा राजनि० ।

तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारहार पु० तारनिर्मिता हारः । १ स्थूलसुक्ताहार "सं-
विर्द्धितोरःस्थूलतारहारः" रघुः ।

तारा स्त्री तारयति संसारवशात् भक्तान् तृ-णिच्-अच् ।
१ दशमहाविद्यानर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे । २ नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा “हस्ता स्वाती
 अवस्था अक्षीवे मृगशिरा न पुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसु-
 पुष्यौ मूलं त्वक्षो स्त्रियः शेषाः” अक्षिकम्पुजशब्दे १४०० पृ०
 दृश्यम् । “काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी”
 इत्यादि तन्त्रसां “तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षपदा-
 यिनी । उद्यापत्तारिणी यस्मादुपतारा ततः स्मृता”
 तन्त्रसां तन्त्रामनिरुक्तिः । श्वेददेवताभेदे षडहस्यतिभा-
 र्यायाम् भेदि० । ५ सुपेणयानरकन्यायां वालिभार्यायाश्च
 द्विचिदानामगन्धद्रव्ये ७ सुक्तायाश्च राजनि० ।
 “हहस्यतेः स वै भार्या” तारां नाम यशस्विनीम् ।
 जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुताम् । स (चन्द्रः)
 याचप्रमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह । नैव व्यसर्जयत्
 तारां तस्माद्याङ्गिरसे तदा” “ददायङ्गिरसे तारां स्वय-
 मेव पितामहः । तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह हह
 स्यतिः । मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्यः कथ-
 न्चन । अयोनावुत्सृजत् वै कुमारं दस्युहन्तमम् । दैपो
 कास्तम्भमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् । जातमात्रः
 स भगवान् देवानामक्षिपदपुः । ततः संशयमापन्नास्ता-
 रासुतुः सरोत्तमाः । सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोम-
 स्याथ हहस्यतेः । पृच्छप्रमाना यदा देवैर्नाह सा सा-
 ध्वसाधु वा । तदा तां शम्भुमारब्धः कुमारो दस्युह-
 न्तमः । तं निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम् ।
 यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे ! कस्य सुतो ह्ययम् । सा
 प्राञ्जलिस्थाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः । सोमस्येति महा-
 त्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्” हरिवं० २५ अ० । “सुपेणा
 दुहिता चेयमर्थस्तुष्टविनिश्चये । औत्पातिके च विविधे
 सूर्यतः परिनिष्ठिता । यदेषा साध्विति द्रूयात् कार्यं
 तन्मुक्तसंगमम् । न हि तारा मतं किञ्चिदन्यथा परि-
 यत्तते” रामा० किं० २२ अ० । सा च पश्चात् वालिनो
 मरणानन्तरं सुप्रीवभार्या “तारया सहितः कामी सक्तः
 कपिष्ठपस्तदा” २१ अ० “अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा
 मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातक-
 नाशनम्” तत्र सुक्तायां “तारायलीविकरणैर्व्यरुचन् नि-
 यासाः” भावः कनीनिकायां “लुलितनयनताराः क्षाम-
 वक्त्रेन्दुविम्बाः” भावः ।
 ताराश्च अश्विनादयः । ज्यो० त० ताः तद्विशेषादिक-
 श्लोक्तं यथा
 “अश्विनी भरणी चैव क्षत्तिका रोहिणी तथा । मृग-

शीर्षं तथा चार्द्रां पुनर्वसुकपुष्यकौ । अश्लेषा च मघा
 पूर्वफलगुन्युत्तरफलगुनी । हस्ता चित्रा तथा स्वाती
 विशाखा चानुराधिका । ज्येष्ठा मूलं तथापादे पूर्वो-
 त्तरपदादिके । अवस्था च धनिष्ठा च गतभिषाद्यभा-
 द्रिका । उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्र-
 मात्” । “अश्विनमदहनकमनजगशिगुलभट्टदितिजी-
 वफणिपितरः । योन्यर्थमदिनकृत्त्वणपवनगक्रान्ति-
 मित्राः । शक्रोनिर्घृतिस्त्रोयं विश्वविरञ्ची हरिर्वसु-
 र्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतोश्वरा भानाम्”
 विशाखायाः शक्रान्योर्भिलितदेवतत्वम् अभिजितोभिन्न-
 त्वेन अष्टाविंशतिरिति तच्च वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः
 “उपः पूर्वमघानका म्रुवगणस्त्रीग्युत्तराणि खभर्वाता-
 दित्यहरितयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः । चित्रा नि-
 त्यस्तगान्त्यभं मृदुगणस्त्रीग्योऽहिरुद्रेन्द्रयुक् । मित्रोऽग्निः
 सविशाखभः शुभकराः रुर्वे स्रक्तत्वे गणाः” “शशाङ्कतारयोः
 शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्माव । पञ्चाणामपि सर्वेषां तच्छुद्धौ
 फलदाहता” श्रीपतिससुद्धये “ताराचन्द्रवले प्राप्ते दोषा-
 न्याये भवन्ति ये । ते सर्वे विनश्यं यानि सिहं दृष्ट्वा
 गजा इव । जन्मसम्पत् विपत्तौ च प्रत्यरिः साधको-
 वधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाञ्च पुनःपुनः । सर्व-
 मङ्गलकार्याणि त्रिपु जन्मसु कारयेत् । विवादश्चाङ्ग-
 भेषज्ययात्राजौरादि यर्जयेत् । यात्रायां पथि वन्धनं
 क्षत्रिविधौ सर्वस्व नाशोभवेत् । भेषज्ये मरणं तथा सुनि-
 यतं दाहोऽहोरात्रम् । जौरे रोगसमागमोवड्विधः
 आङ्गैर्धनागस्तथा वादे बुद्धिविनाशनं युधि भयं प्राप्नो-
 त्ययं जन्मभे । पापाख्या तत्र त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशति-
 स्त्रियुता । सिद्धिफला दृष्टिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात्
 कथिता” । “जन्माद्यं कर्म ततोपि दग्धं सांघातिकं
 षोडशकम् । समुदयमष्टादशं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ।
 आद्यान्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः पट्टञ्चः स्यात् ।
 नवनक्षत्रोत्पत्तिः स्वजातिदेशाभिप्रेक्ष्यैः” । जात्यर्चन्तु ।
 “पूर्वात्यं सानलमपजानां रात्रान्तु पौष्णेन सहोत्त-
 राणि । सपौष्णमित्रं पिष्टदेवतञ्च प्रजापतेर्भञ्ज लपिव-
 क्षानाम् । आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि तान्यन्यजातेः-
 प्रभविष्णुतायाम्” । (देशभं देशनामर्चम्) । नाडीनक्ष-
 त्राणि । “देहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्चं उपतापिते ।
 कर्मर्चं कर्माणां हानिः पीडा मनसि मानसे । मूर्च्छिद्र-
 विषयभूनां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते सासुदयिके

मित्तभ्यर्थासंज्ञयः । वैनाशिके विनाशः स्यात् देह-
द्रविणसम्पदाम् । नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिभे कुल-
नाशः स्यादुवन्धनञ्चाभिप्रेक्ष्ये । देशभे देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । यस्मिन्नाजाभिप्लुतोभवति तदाभि-
प्रेक्षनिकम् । अ इ उ ए लृत्तिका व्यो यवि बु रोहिणी-
त्यादिदेशम् (चक्रगण्डे १२४८ प्र० शतपदचक्रे दृश्यम्) ।
उच्चादिगणादिकार्यभेदः सु० चि० चक्रो यथा

“उत्तराश्विनोऽहो भास्करश्च भुवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं
वोजगेहशान्त्यारामादिसिद्धये । स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि
चन्द्रायपि चरं चलम् । तस्मिन् गजादिकारोहो वाटि-
कागमनादिकम् । पूर्वार्त्तयं याम्यमये चयं क्रूरं कुज-
स्तथा । तस्मिन् घाताग्निग्राह्यानि विषगस्तादिसिध्यति ।
विशाखाग्नेयमे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्रुतम् । तत्रा-
ग्निकार्यमिश्रं च वृषोत्सर्गादिसिद्धये । जस्ताश्विपुष्याभि-
जितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा । तस्मिन् पण्डरतिज्ञानं भूपा-
शित्यकलादिकम् । मृगान्त्यचित्राशित्यमृदु सैवं भृगु-
स्तथा । तत्र गीताम्बरं क्रीडा मित्तकार्यं विभूषणम् ।
मूलेन्द्राद्रौहिमं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् । तत्राभि-
चारघातोपभेदाः पशुदमादिकम् । मूलाहिमिश्रोयमधो-
मुखं भवेद्वर्ष्वास्त्रमात्रेऽप्यहरितयं भुवम् । तिर्यङ्मुखं
भैरवकरानिलादित्योऽष्टाश्विनानीहगन्तव्यमेव” ।

ताराकूट न० दम्ब्योर्विवाहशुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उप-
यमशब्दे १२४८ प्र० दृश्यम् । “वर्णो यशस्तथा तारा
योनिश्च यजमैवकम् । गणमित्त्वं भकूटञ्च नाडी चेते
गुणाधिकाः” उ० चि० । [भेदे तारकाक्षगण्डे दृश्यम् ।

ताराक्ष ५० तारकाक्षपरपर्यायके तारकाक्षरस्य पुत्रे दैत्य-
ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दौलणोयमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्र-
भेदे तत्संस्कारादि चक्रशब्दे २८०६ प्र० नक्षत्रचक्रे दृश्यम् ।

ताराचमन न० तारायाः पूजाद्यङ्गमाचमनम् शा० त० ।
तारादेवीपूजाद्यङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
यथा “ताराभेदेस्त्रिभिः पीत्वा मायया चालयेत् करम् ।
उ० औषो तु हिरन्मृत्त्यु फट्कारैः चालयेत् करम् ।
आस्यं नासे दृशो श्रोत्रे नाभिवक्त्रः शिरोभुजान् ।
वैरोचनादिभिः स्मृद्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । आचम्य
भैरवो भूत्वा वत्सरात्तं प्रपश्यति” । ताराभेदैरिति ।
उपतारैकजटानीलसरस्वतीभेदैः । वैरोचनादयस्तु ।
वैरोचना, शङ्ख, पाण्डुर, पद्मनाभ नामक, सामक,
प्राणव, तारकाऽसिताङ्ग, यमोन्मत्त, विघ्नात्तक, नरा-

नकाः, सचतुर्थीप्रियावादिनमोऽनकाः” कृष्णानन्दतन्त्रा० ।

ताराधिप ५० इ० ११ चन्द्रे २ शिवे ३ दृश्यस्य ४ वालिवानरे ५ सुयोने
च । “ततार ताराधिपखण्डधारी” कुमा० । “ताराधिपे
बालिनि लग्नगतेऽण्य वास्मिन्” ज्यो० त० । तारापतितारा-
नायादयोऽन्यत्र । “कठोरतारापतिलाञ्छनश्चविः” भाषः ।
इनक्षत्राधिपेषु अश्विनीकुमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम् ।

तारापथ ५० ताराणां पन्थाः अच् समा० । आकाशे हुला०
तारापीड ५० ताराणामापीडः भूषणमिव । चन्द्रे त्रिका० ।
ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपावेदकसंख्या-
विशेषे स च व० स० ६८ अ० सप्रयोजनसुक्तो यथा

“शिखिगुणरसेन्द्रियानलगशिखिप्रयगुणतु पञ्चसु-
पन्थाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विमुदङ्गनाः ।
भूतशतपञ्चदशयो हातिं शङ्केति तारकामानम् । क्रम-
शोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणम् । नक्षत्रजसङ्गाहे
फलमद्दैस्तारकामितैः सदसत् । दिग्धैर्ध्वरस्य नामो
व्याधेरन्यस्य वा वाचस्पतिः” ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः । रात्रौ राजनि० ।

ताराभ्र ५० तारो निर्मलः जलमूल्याः अथो मेघ इव शुभ-
त्वात् । कर्पूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणां मौक्तिकानां मण्डलं यत् । ईश्वर-
मण्डपभेदे शब्दरत्ना० । इ० १२ नक्षत्रमण्डले च ।

तारामृग ५० तारारूपः मृगः मृगशिरः । मृगशिरोनक्षत्रे
“अन्वधापन् मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा” भा० व० २७७
अ० “तारारूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं
मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽस्मिन् तदेव
मृगशिरो नक्षत्रम्” नीलक० । “एष चैव मृगः श्रीमान्
यश्च दिव्यो नभसरः । उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारा
मृगमहीमृगौ” रामा० अ० ४१२ । स० ।

तारारि ५० इ० । विटमार्त्तिके उपधातुभेदे हेमच० ।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्यायां मनोन्मथिनां लातायां
दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिवावतारचन्द्रेश्वरपत्न्याम् ।
तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा ।

“काकुत्स्थो भार्याया सार्द्धं सत्यनृपदितोऽभवत् ।
सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा । वष्टे
मन्दिरे तस्य वर्धास्त्रिव सुरापगा । तेनैव हारविज्ञेन
तस्यास्तारावतीति वै, नामाकरोत् पिता काले यथोक्ते
नृपसत्तमः” । “पतिं पूर्ववरं पुत्री राजस्तारावती सती ।
स्वयं सा पावती देवी वने च चन्द्रेश्वरम् । वैशाखे

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः । तारावतीं तदा
भायर्त्तां ककुत्स्थन्वपतेः सुताम् । संख्यत्य ज्ञापयामास
देवेभ्यो वैदिकैर्मन्त्रैः”

ताराषोढा स्त्री ६त० । तारापूराङ्गे षोढान्यासभेदे
तन्त्रसारे तारात्रक० दृश्यम् । “इति षोढा च कथिता
तारायाः सर्वसिद्धिदा” तन्त्रसा० । [ताडिकाशब्दे दृश्यम् ।
तारिका स्त्री ताडिका उच्यते । तालरसजाते मद्यभेदे ।
तारिन् त्रि० तारयति तृ-णिच्-णिनि । १ तारके । स्त्रियां
ङीप् । सा च दशसु महाविद्यासु २ द्वितीयविद्यायाम्
तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा “तारा चोष्ठा सङ्कोपा च
वजा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चासृष्टा इत्यष्टौ
तारिणी गणाः । अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्व-
सिद्धिदान् । येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः”
इत्युपक्रमे तासामभिधानम् । श्वेददेवताभेदे त्रिका० ।
तारुण्य पु० तरुण्यर्पेण्यत्वं गगौ० यञ् । तरुण्येण्यत्वे ।
स्त्रियां लोटिता० ष्फ । तारुण्यप्रायणी । यूनितु
तारुण्यप्रायण फक् । यूनितु तदपत्ये स च गोत्रप्रय-
रालग्नतः । [स्त्रियां ङीप् ।

तारुण्य पुंस्त्री तरुण्यस्यापत्यम् उत्सा० अञ् । तरुण्यस्यापत्ये
तारुण्य न० तरुण्यस्य भावः प्यञ् । यौवने अमरः । “स-
रात्रा गाढतारुण्याः यमस्तारुण्यकोविदाः” सा० द० । ततः
स राजा तारुण्यप्रादौरेकेन बलेन च” भा० शा० १२५-अ० ।
तारेय पु० ताराया अपत्यम् उक् । अङ्गदे १ बालिपुत्रे । “करि-
ष्यत्येष तारेयस्तोजस्वी तरुणोऽङ्गदः” रामा० कि० २२ सर्गः ।
२ दृष्टव्यमिति भार्यायास्तारायास्तन्त्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्कव त्रि० तर्कविकारः कोपधत्वात् अण् । तर्कविकारे
सि० कौ० । [२ तर्कशास्त्राभिज्ञे च ।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ठञ् । १ तर्कवेत्तरि
तार्क्ष पु० दृष्ट एव स्वार्थे अण् । कश्चपे ऋषौ । “प्रमथ्य तरसा
रात्रः शास्त्रादींश्चैव पञ्चगान् । पशुप्रतां सर्वलोकानां
तार्क्षपुत्रः सुधामिव” भाग० । २ पातालगरुडलतायां
स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।

तार्क्ष्य पु० दृष्टस्य गोत्रापत्यं गगौ० दृष्टेत्यत्र दृष्टेति पाठान्-
रात् यञ् । १ दृष्टस्यनेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां लोटि० ष्फ ।
तार्क्ष्यायणी । २ गरुडपुत्रे अरुणे श्वरुडे ४ अथ ५ सर्पे
पुंस्त्री० । ३ रसाञ्जने च भेदि० । ७ शालदृष्टे दक्षिणे च
शब्दर० दक्षिणार्धे दृष्टे १० खन्दने हेमच० । ११ पर्वतभेदे
१२ विहगमात्रे । “अथ सत्तरात् संयद्गुणस्य तार्क्ष्य-

धारितनेमिश्च सेनानीपाभण्यौ” यजु० १५ । १८ । “तीक्ष्णे-
ऽन्तरीक्षे क्षिपति पक्षौ तार्क्ष्यः” वेददी० प्रथो० । तत्र
गरुडे “आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले” भाषः “भवन्ति
निर्विधाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्” पञ्चत० ।
“तस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन” रघुः । “दशराज-
सुपयुज्य सर्वं तरति किल्बिषं तार्क्ष्यदर्शनसुपयुज्यते”
सुश्रुतः । तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः ।
सर्पे “क्षिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्राः विषाणिनः”
भा० भी० १ अ० । [शब्दार्थचि० ।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन-ड । रसाञ्जने
तार्क्ष्यध्वज पु० तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुडध्वजे विष्णो हेमच०
तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पु० ६त० । गरुडे राजनि० तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र
तार्क्ष्यप्रसव पु० तार्क्ष्यः शैले प्रसवोऽस्य । अश्वकर्णदृष्टे राजनि०
तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अण् । रसाञ्जने राजनि०
“सिन्धूद्वीपं चक्रमर्दस्य बीजमिन्द्रातं केशरं तार्क्ष्यशै-
लम्” । “लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलं तृत्याः कात्याः
क्षणावर्णास्तिताय” सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे लाभ्या० १ । ६ । १८ ।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री० दृष्टस्य ऋषेरपत्यं युवा गगौ० दृष्टेत्यत्र
दृष्टेति पाठान्तरात् यञ् यूनितु फक् अनातीत्युक्तेराप-
त्यस्य यस्य लोपो न । तृक्ष्येयून्यपत्ये । [शब्दरत्ना० ।
तार्क्षी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अण् । वनवताभेदे
तार्क्ष्य त्रि० तृण्येदं शिवा० अण् । १ तृणसम्बन्धिनि २ तृण-
जन्ये वङ्गौ पु० । “तार्क्ष्यातार्क्ष्यभयं नास्तीत्यत्र
तार्क्ष्यत्वमतायेत्वञ्च वङ्गित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्य
नैयायिकाः । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः व्यायस्थान-
त्वात् शुण्डिका० अण् । २ तृणविक्रयरूपार्थस्थानजे करे त्रि० ।
तार्क्ष्य त्रि० तृणानि सन्त्यस्मिन् कृष्णं कुक् च तार्क्ष्यकीयास्तस्मिन्
भवः विल्लिका० अमात्रस्य लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्क्ष्यकर्ण पुंस्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण् । तृणकर्ण-
स्यर्पेण्यत्वे । [नामकर्णेर्गोत्रापत्ये ।

तार्क्ष्यायन पुंस्त्री० तृणस्यर्णेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-
तार्क्ष्य त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण् । तृतीये “प्रथमस्य
हत्तरस्याङ्गस्तार्क्ष्यं तृतीयं सवनम्” आश्व० श्रौ० १ । १ । ४
तार्क्ष्यीयिक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक् । तृतीये
“तार्क्ष्यीयिकं पुरारेस्तद्वत्तु मदनशोषणं लोचनं वः” भाव०
तीमाधवम् ।

तार्थं त्रिं तृ-कर्मणि गत्यत् । तरणीये । “नौतार्थां तां नदीं तरेत्” भा० शा० १२४६ लो० “नाव्यं त्रि-लिङ्गं नौतार्थम्” अमरः । तरे देयम् ष्यञ् । २तर-णार्थे देवे शुल्के च । “भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थां दाप्यानि सारतः” मनुः ।

ताल ५० तल एव ष्यञ् । १करतले शब्दार्थचि० । ताद्यते तड-आघाते कर्मणि व्यच् डल्य लः । १हरिताले २तालीशपले न० राजनि० ३दुर्गाधिहासने न० हेमच० तालस्थोदम् अण् तस्य लुक् । ४तालफले न० । कल्लुषमध्य-मभ्यां मिते ५परिमाणे ह्कारास्फालने ७कांस्थनि-र्मितवाद्यभेदे (करताल) पत्वारो खड्गमुष्टौ च ५० मेदि० ६स्त्रनामख्याते छलभेदे भावप्र० ।

“पक्कं तालफलं पित्तरक्तलोभविषज्जनम् । दुर्जरं वज्र-भूतञ्च तन्द्राऽभिष्यन्द्युकदम् । तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्नादकरो लघुः । स्नेहलो वातपित्तघ्नः सज्जे हो मधुरः सरः । तालमज्जा तालफलयोजमज्जा । तालजं तरुणं तोयमतीव मदकन्मतम् । अस्त्रीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृतहातदोषहृत्” भावप्र० । “तालो द्वादशभिर्जातु-परिणाहपरिभ्रमैरिति” उक्ते १०मानविशेषे । हस्तेन जातुमण्डपपरिभ्रमणं यायत्याकालमात्रया क्रियते ताव-तीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशो ज्ञेयः इत्यर्थः ।

११गीतकालक्रियामाने । अयं स्वर इत्यत्कालं गेयः इत्य-त्कालं विलम्बित इत्यत्कालं द्रुतम् इत्यत्कालं मध्य-मिति बोधयितुं ईदृशैर्हस्तैरङ्गुल्याङ्गुलानुप्रसारणाक्रिया-भिर्नर्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः । इदमियत्कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याङ्गु-लानादिक्रियामानं ताल इति यावत् । “कालस्य एकद्वि-त्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मि-कायाः परिष्केदहेतस्तालम्” इति मधुसू० । “कालेन नर्त्तनं गलवादनक्रियाणां मानं तालः ताराद्येककालमेघां विरामस्ताल इत्यन्ये” इत्यमरटीकायां भरतः । तन्निर्गन्तिस्तु गौरीहरयोर्दत्त्वेन तालो बभूव । तथा हि । हरन्दत्यस्य ताण्डवं गौर्ध्यान्दत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषन्दत्यस्य ताण्डवं नाथ्या-न्दत्यस्य लास्यमिति नियमात् । ताण्डवस्याद्याज-रेण लास्यस्याद्याजरेण च मितित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति’ संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा “चर्चत् पुट १ श्वर पुटः २ श्वट्टितापुलकस्तथा । ४उद्धट्टकः

५सन्निपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः । पटाजकोलाहलो ८रङ्गविद्याधरः ९गञ्जीप्रियौ । ११पार्वतीशोचनो १२राज-चूडामणि १३जयन्त्रियौ १४वादकाकल १५कन्दर्प १६न-लकृवर १७दर्पणाः । १८रतिवीनो १९मोघगतिः २०श्रीरङ्गः २१सिंहविक्रमः । २२दीपको २३मल्लिकार्जुनो २४गजलीलय २५चर्चरी । २६कुङ्कु २७विजयानन्दो २८श्रीरविक्रम २९ट्टेङ्गिके । ३०रङ्गाभरण ३१श्रीशक्ति ३२यननालि ३३चतुर्खाः । ३४सिंहनन्दन ३५नन्दीप ३६चन्द्रविम्ब ३७द्वितीयकाः । ३८जयमङ्गल ३९गङ्गा ४०मकरन्द ४१लिभङ्गयः । ४२रतितालो ४३वसनच ४४जगन्मो ४५य मारुतिः । ४६ कविशेखर ४७घोषौ च ४८हरवल्लभ ४९भैरवौ ५० । गतप्रत्यागतो ५१मल्लतालो ५२भैरवमस्तकः ५३ । सरस्तीकण्ठाभरणः ५४क्रोडा ५५निःसारव च । ५६सुक्तावली ५७रङ्गराज ५८भरता-नन्दा ५९ऽऽदितालकाः ५९ । सम्पकोटक ६० इत्यादि तावा भरत, संमताः । संक्षेपतो निगदिता अधेषां लघुसं तथा । अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम् । द्विमात्रान्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रान्तु द्रुतं मतम् तावे चर्चत् पुटे ज्ञेयं गुरु द्वयं लघुः श्रुतः १ । गुरुर्लघुः श्रुतश्चैव भवेच्चारुपटाभिधे २ । गलागन्गलाद्यैव षट्पटा पुलके मताः ३ । उद्धट्टके तु गमनाः ४ सन्निपाते गुरुर्मेतः १ । चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६ । पूर्वः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते । लघुतुष्कं गञ्जी पूर्णं खण्डे विन्दुद्वयं गुरुः । यगणस्तु समे द्वेव स्तगणो विषमे भवेत् । खचतुष्कं सयत्यनं गुरुर्दिन्दु चतुष्टयम् । सयत्यनं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लघुतुष्कं सयत्यनं खल्यं खल्यं लघुः । लघुर्दिन्दु-द्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८ । खद्वयं हो श्रुतो यत् रङ्गविद्याधरः स तु ९ । लघूनि त्रीणि यत् सुगु-रुणि त्रीणि यत् वै । श्रुतद्वयञ्च यत्वास्ति स तावः स्थाष्कञ्जीप्रियः १० । खद्वयं गुरुद्वौ विन्दुर्गौ श्रुतो गौ श्रुतो पुनः । यत् तालः स विज्ञेयः पार्वतीशोचना-भिधः ११ । राजचूडामणौ विन्दुर्लघुं विन्दुर्लघौ मतौ १२ । रगणोनो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३ । श्रुतौ लघुचतुष्कञ्च भौ नौ द्रुतयुगं लघुः । लघुतुष्कं विना-शब्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४ । द्रुतद्वयं वकारश्च कन्दर्पोऽपि प्रकीर्तितः १५ । चत्वारो गुरवो यत् चत्वारः श्रुतका अपि । लघुचत्वारि चत्वारि तालोऽयं नलङ्ग-

वरः १६ । विन्दुद्वयं गुरुचैव भवेद्वयम् स दर्पणः १७ ।
 रतिबोले विधातयं लघुद्वयं गुरुद्वयम् १८ । आदौ
 षोडशं गुरुवो द्वाविंशत्संज्ञकः । चतुःषष्टिर्द्रुता यत्
 सोऽयं भोजपतिर्मतः १९ । श्रीरङ्गसंज्ञके ताले भगणाल्लः
 झुतौ मतौ २० । सिंहाधिक्रमताले तु भगणो नखगाः
 खगौ २१ । झुतो नख झुतयैव ताले दीपकनामनि २२
 ताले स्यान्मङ्गिकाभेदे लघ्वयं खचतुष्टयम् २३ । लघुत्वं
 विरामान् गजलीले प्रकीर्तितम् २४ । अष्टकत्वस्तु चर्चय्य
 विरामान्ते द्रुतौ लघुः २५ । द्रुतद्वयं भवेत्ताले कुङ्कु-
 म्नाख्ये लघुद्वयम् २६ । भवेच्च विजयानन्दे लघ्वयं लघुत्व-
 यम् २७ । वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लग्नौ ततः झुतः २८ ।
 टेङ्गिका रणणेन स्यादेकैव कतास्पदे २९ । भगणो ग
 झुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३० । श्रीकीर्त्तिं संज्ञके ताले
 गुरुद्वयं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्द्रुता लघु द्वौ तु द्रुतो गो
 वनमालिनि ३२ । चतुर्ध्रुवाभिधे ताले यगणानन्तरं झुतः
 ३३ । भयं झुतो लग्नौ विन्दुद्वयं गौ नः झुतस्तथा ।
 लघुः झुतो द्रुतयैको लघुद्वयमपि च । निःशब्दं ल
 चतुष्टयं ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४ । गो लघुगौ लघुः
 झुतताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो द्रुतौ नौ झुतद्वयं
 चन्द्रविन्द्वे प्रकीर्त्तितम् ३६ । द्रुतद्वयं लघुचैकस्ताले
 स्यात् द्वितीयके ३७ । सकारस्य यकारस्य जयसङ्कल-
 नामनि ३८ । चत्वारो गुरवो विन्दुचत्वारश्च झुता अपि ।
 विन्दुवो दश षट् लाच ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९ । मकरन्दे
 द्रुतद्वयं लघुद्वयमथो गुरुः ४० । गुरुर्लघुः झुतयैव
 त्रिभङ्गः परिकीर्त्तिता ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वयं रतिताले
 प्रकीर्त्तितम् ४२ । वसन्तताले कर्त्तव्यो भगणो भगण
 स्तथा ४३ । जगन्मयो गुरुचैको विरामानलश्च खद्वयम् ४४ ।
 गझुतौ लौ द्रुतौ लघु झुतो मारुतिनामनि ४५ । कविशे-
 खरे झुतः शून्यं नगौ लघु ततो लघुः ४६ । खचतुष्टयं
 विना शब्दं यत्तु बोधः स उच्यते ४७ । हरपञ्चमताले च
 झुतो लो गौ च खद्वयम् ४८ । भगणः झुतौ गणौ गयौ
 झुतौ लघुश्च भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ
 प्रकीर्त्तितौ ५० । चतुर्लघु पञ्चताले विरामान् द्रुतद्वयम् ५१ ।
 लग्नौ गौ भो नगौ गश्च खद्वयं लघ्वयं पुनः । नचतुष्टयं
 विना शब्दं ताले भैरवसंज्ञके ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ
 लघुश्च द्रुतद्वयम् ५३ । एक एव झुतो यत्तु क्रीडातालः
 स उच्यते ५४ । द्रुतद्वयं विरामान् ताले निःसारके
 मतम् ५५ । खद्वयं सविरामान् नौ पुनः खद्वय-

नथा । झुतो गः खयुगं गश्च यत्तु सङ्गायली तु सा ५६ ।
 लग्नौ विन्दुयुगं गौ लो रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७ ।
 खद्वयं सविरामान् गुरुः झुतद्वयं लघुः । यत्तु ताले स
 विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८ । आदिताले लघुचैक
 इत्याह भरतो मुनिः ५९ । भगणश्च झुताद्यन्तःसंज्ञके-
 टकतालके ६० । एकाधिकगते ताले षट्पञ्चत्यतया इमे ।
 अथ झुतादिमात्राभेदेन तालवातनम् । “ताले निष्णात-
 हस्तः झुतमनुचयेद्वातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च घातौ
 निनदविरहितौ दर्शयेद्द्वौ तोऽधः । गुन्यत्वात् पञ्चता-
 लाविति जगति पुनः स्तब्धसङ्घो सनन्दा वित्त्वं घातद्वयं
 तत् त्रिफलतत्तुवर्द्धिर्बुद्धेर्दुर्लभकारणम् । एको घातः स-
 शब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः सोऽप्युच्यते
 याति लीलावल्यवल्यितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः । किञ्चो-
 चैकैकमात्रा सप्तद्वयिनि लघौ घात एको निनादी घात्यो
 मासार्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्धनादेन घातः” ।
 संगो दा० शस्तवकः ।

“आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दशः । दशावतारचन्दा-
 दिन्दव्यनाट्यं ततः परम् ।”

अथाष्टतालभेदाः । “आडः १ दोजः २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखरः ४
 गङ्गानं ५ पञ्चतालः ६ रूपकं ७ समतालः ८ ।”

तत्र रुद्रतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः १ । विषमसप्तद्वयः २
 धरणः ३ वीरदशकः ४ मण्डूकः ५ कन्दर्पः ६ डांशपाङ्कजः ७
 ध्रुवचरणः ८ दशकोणी ९ गजेन्द्रगुरुः १० कुटका ११ ।

अथ ब्रह्मतालभेदाः “ब्रह्म विरामब्रह्म षट्कला सप्तमात्रा ४
 अथेन्द्रतालभेदाः “देवधारः १ देवचाली २ मदनदोला ३ गुरु-
 गन्धर्वः ४ पञ्चाली ५ इन्द्रभाषः ६ ।”

अथ चतुर्दशतालभेदाः “चिह्नतालः १ चन्द्रमात्रा २ देवमात्रा ३
 अर्द्धज्योतिः ४ स्वर्गधारः ५ क्षमाटः ६ धराधारा ७ वस-
 न्त्वाक् कालकला ८ कीरशब्दा ९ ताण्डवी १०
 हर्षधारिका १२ भाषा १३ अर्द्धमात्रा १४ ।”

क्रमेणैष लक्षणादि तत्वापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा
 “एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे । सङ्गीते
 प्रथमः सार आडतालः प्रकीर्त्तितः १ । एकतालश्च
 शून्यश्च क्रमेणापि विधा भवेत् । शेषशून्यं कलाभेदे
 दोलाख्यं भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं
 एक एकस्तथा परे । कलाभेदे गानमेवं ज्योतिष
 परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रचन्द्रस्तथा शुक्लं तथा चन्द्र-
 स्तथा परे । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् श्रेष्ठः क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषगुण्यं गञ्जनञ्च सर्वतो मुनिभाषितम् ५ । प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परन्वेक-गुण्यकम् । शेषे च युगलं तलं रूपकं परिकीर्तितम् ७ । एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८ ।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि “एकतालं तथा गुण्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः १। युग्मतालं तथा गुण्यं तत्परं द्व्यतालकम् । शेषे च युगलं तालं सप्तद्विविधं स्मृतम् २ । युग्मतालञ्च गुण्यञ्च एकतालञ्च तत्परे । शेषैकत्र द्विगुण्यं च विधमं धरणं भवेत् ३ । एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४ । प्रथममेकतालञ्च तत्परं गुण्यमेककम् । शेषैकत्र त्रितालञ्च षण्डूकस्य गतिर्यथा ५ । समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । समताले भवेत् गुण्यं कन्दर्पे नास्ति, तत्पुनः ६ । पञ्चतालात् परं गुण्यं ङाशयाङ्गिष्ठसुत्तमम् । अत्यर्द्धञ्च भवेत् तत्तं स्यामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा गुण्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत् । शेषैकत्र त्रितालञ्च प्रवचरणभाषितम् ८ । एकतालं एकगुण्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालञ्च वाग्भेदे दशकोपिका ९। युगलं युगलं पश्चात् तदन्त्येकतालकम् । शेषे च युग्मं गुण्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० युग्मगुण्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे । कुटकाख्यानकं धीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि । “युगञ्च तत्तं प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम् । ब्रह्माख्यतालञ्च सुगीतमध्ये यथा कपोती हि करोति शब्दम् १ । युग्मतालं भवेदुत्तमं एकतालञ्च तत्परे । शेषे द्वितीयगुण्ये च विरामब्रह्मतालकम् २ । प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मगुण्यं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे । सप्तमात्रा भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४।”

इन्द्रतालभेदलक्षणानि “सविरामं त्रितालञ्च एकगुण्यन्तथा परे । शेषे तत्तं त्रितालञ्च देवधार इतीर्यते १। द्वितीयगुण्यं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि । शेषेण द्विगुण्यमित्येवं देवचाली २ । प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेक

गुण्यविरामे । शेषे त्रितयतालं भवतीति मृदु दालेति । युग्मतालं समारम्भ पञ्चतालं भवेत्तथा । अत्यर्द्धञ्च तथा तत्तं गुरु गन्धर्वं देरितः ४ । चावपस्य यथा धारा तथा तालो भवेद्वनः । पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितयं गुण्यमन्ततः । मेघारम्भे यथा लोका रुयने इन्द्रभाषितः ६ ।”

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः । शेषे चतुष्टयं तत्तं चिह्नताल इतीर्यते । एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्तयम् । शेषे तीर्थे च गुण्यानि चन्द्रमात्रा भवेत्परा २ । प्रथमं षट्कतानञ्च अत्यर्द्धन्तु भवेत् क्रमात् । शेषे युग्मं तथा गुण्यं देवमात्रा च सोव्यते ३। चन्द्रगुण्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण त । अत्यर्द्धन्तु भवत्येवमर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४। एवैकतालान्तरयुग्मतालात् गुण्यत्वं तत्परमेकतालम् । कलाभिदा गुण्यभिदा सप्तमात्रा स स्वर्गसाराख्यानवीनतालः ५। युग्मगुण्यं विरामेण देवतानमिति क्रमात् । क्षमाटाख्योऽन्तरे गुण्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवान्तरासिनि शीघ्रयानं तथा सुसंबद्धसुतानभावनम् । युग्मं सत्तत्तं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७ । एकतालञ्च गुण्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तालत्रयञ्चैव यस्मिन्वायुदाहृता ८ । सविरामं ह्यं तालं युग्मतालं तथा परे । शेषैकत्र त्रितालञ्च भवेत् काकलेति सा ९ । त्रितालञ्च भवेदुत्तमं तत्परं त्रितालकम् । शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कीरशब्दा प्रचक्षते १०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्वेकं भवेत् क्रमात् । शेषे गुण्यं कलाभेदे ताण्डवीति भवेत् पृथक् ११ । सविरामं द्वयं तालं युग्मगुण्यञ्च तत्परम् । शेषोर्द्धन्तु त्रितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्तिता १२। चन्द्रगुण्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । अत्यर्द्धन्तु भवेदुत्तमं भाषास्त्रं तालसुत्तमम् १३। अत्यर्द्धन्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरामकम् । इत्यर्द्धमात्रा विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः १४ सङ्गीतदामोदरे ४स्तवकम्”।

तालस्येदम् उक्त्वा ॥ “पानसं द्वाचमाधुनं खार्जुरं तालमैक्ष्वम्” प्रा० वि० पुनरुक्तं ११ मद्यभेदे न० तालकं न० च० तड-घञ् संज्ञायां क ङक्ष लः । हरिताले राजनि० २ द्वारकपाटरोधनयन्त्रे (ताला) हेमच० । शतविकारायां (अरहर) शब्दर०। सार्धं क १४ताले वचादौ

ताल(लि)कट्ट ५० देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ०
कूर्मविभागे दक्षिणस्यासुक्तः । अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे “का-
लाजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटाः” ।

तालकन्द न० तालस्येव कन्दमस्य । तालमूल्याम् “कसेरु
कोविदारश्च तालकन्दं तथामिषम्” प्रा० त० वायुपु० ।
“तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्” रघु० ।

तालकाभ ५० तालकस्येवाभा यस्य । १हरितवर्णे हेम०
२तद्वति लि० ।

तालकी स्त्री तालकस्येव अण् ङोप् । तालजमद्यभेदे(ताड़ी)
तालकेतु ५० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य । भीष्मे । “तासां
प्रसूततो भीष्मस्तानकेतुर्व्यरोचत” भा० उ० १४६ अ० ।

तालक्षीर ५० तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि)
शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । तत्त्वार्थे ।
तालगर्भ ५० इत० । (तालेर मेति) तालमज्जनि । “अप
पितृगन्धश्चस्तदुद्गः करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भः” वृ०
स० ५० अ० ।

तालङ्ग ५० ताडङ्ग+ङस्य लः । ताडङ्गे भूषणे शब्दार्थचि० ।
तालचर ५० देशभेदे २तद्देशवासिषु २तच्चृमेप व० व० ।
अन्नास्तालचराश्चैव चुचुपा रेणुपास्तथा” भा०
उ० १२६ अ० ।

तालजङ्घ ५० ताल इव जङ्घा यस्य । देशभेदे २तद्देशवासिषु
२तच्चृमेप च व० व० । “स हैहयान् ससुखाद्य तालजङ्घांश्च
भारत !” भा० व० १०६ अ० । “हैहयानासुदावर्त्तो
नीपानां जनमेजय ! । वङ्गस्तालजङ्घानां क्रथाना-
सुदतो वसुः” भा० उ० ७१ अ० । “तालजङ्घं महा-
जलमौर्वेणैकेन नाशितम्” भा० अनु० १५१ अ० । ४मङ्-
भेदे “निर्मांसास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः”
इत्युपक्रमे “एते पृङ्गाश्च सततं रजन्तु मम सर्वतः”
हरिवं० १६८ अ० । “कण्ठपृष्ठीवाजङ्घश्च” पा० अस्या-
द्युदात्तता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि० ।

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव । तालवृक्षस्य जटाकारे पदार्थे
तालध्वज ५० तालः ध्वजोऽस्य । बलदेवे “सरस्वत्या-
जटे ज्ञातं नगं तालध्वजो बली” भा० श० १८ अ० ।
“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली” ५५ अ० ।
“अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति” पद्मपु०
क्रियायोगसारीकौ २पुरीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त० । भाद्र-
शुक्लनवम्यां “मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी वज्रवेतरा ।

तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्” । संवत्सरकौ०
धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता
तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । १कर्णभूषणभेदे ताडङ्गे ।
अमरः । इत० । २तालस्य पत्रे च । “कश्चित् विधवयेव
उन्मत्ततालपत्रया” काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् संज्ञायां
कन् हुस्वः । तालमूलीवृक्षे राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् । सूधिकपण्यांम्
राजनि० । “अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला” सुश्रु०

तालपर्यं न० स्त्री० ताल इव खड्गमुष्टिरिव पर्यमस्य ।
१सुरानामद्रव्ये शब्दच० । स्त्रीत्वपक्षे पाककर्णेति ङीप् ।
सा च २मधुरिकायां जटाधरः ।

तालपुष्पाक न० तालः खड्गमुष्टिरिव पुष्पमस्य कप् । १प्रपौ-
ण्डरीके शब्दर० । इत० । २तालवृक्षकृष्णे च ।

तालप्रलम्ब न० ताले वृक्षे प्रलम्बते प्र+लम्ब-च् । ताल-
वृक्षस्य जटायां राजनि० । तथा “तालप्रलम्बश्च भङ्ग-
जतरुजापहम्” राजनि० । [बलदेवे लि० ।

तालभृत् ५० तालं ध्वजरूपेण विभर्त्ति भृ-क्लिप् इत० ।

तालमर्दूल ५० तालस्य तालार्थं मर्दूल इव । १वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ङीप् । सुषल्याम् ।
स्वार्थे क । तालमूलिका २दोर्धकन्दायायाम् ।
सुषल्याम् । “तालमूली तु विद्वद्भिर्घृषणीति निगद्यते ।
सुषली मधुरा वृष्ट्या धीर्योष्णा वृङ्गणी गुरुः । तिक्ता
रसायनी हृन्ति गुदजान्यनिबलं तथा” “क्रौञ्चोद्गरासभा-
स्थोनि शब्दद्रातालमूलिका । अजमोदा कदम्बस्य
मूलं नागरमेव च” सुश्रु० ।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थं यन्त्रभेदे ।

“तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कर्षनासानाडीगल्यानामाहरणार्थम्” सुश्रु० ।

तालरेचनक ५० तालेन रेचयति चु० रिच-ल्यु स्वार्थे क ।
नटे शब्दर० । तालवेचनकेति तत्र पाठान्तरम् तत्त्वार्थे ।

ताललक्षण ५० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य । बलरामे हेमच०

तालवन न० इत० । वृन्दावनस्य तालपत्रे वनभेदे “गो-
वर्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । दृढशान्ते ततो
वीरौ रम्यं तालवनं मङ्गत्” हरिवं० ७० अ० । २तालानां
वने च । “सुण्डतालवनानीव स चकार रथप्रजान्”
भा० भी० ११७ अ० ।

तालवृन्त न० ताले करतले वृन्तं वन्धनमस्य, तालस्येव वृन्त-

मस्य वा । व्यजने हेमच० (पाका) “तालवृत्तेन किं कार्यं”
लब्धे मलयसारुते” उद्धृतः । अस्य वायोर्युष्णा यथा ।
“विदोषमनोवायुर्लघुरः अकीर्तितः” भावप्र० “ताल-
वृत्तभवो वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः” राजनि० “न याति
वायुस्तत्प्राग् तालवृत्तानिलाधिकम्” कुमा० स्वार्थे क व०
व० कप् या । तालवृत्तक तत्प्राग् अमरः ।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत् । तालू-
ञ्चाय्येषु “इचुयशानां तालु” इत्युक्तोऽप्यु वर्णभेदेऽप्यु ।

तालाकट उ० दक्षिणस्थे देशभेदे । तालाकटस्य राजा
अण् सोऽभिजनेऽस्य वाऽण् । २ तद्देशवासिजने शतस्रुपे
च वहुषु अणो लुक् । “ततः शूर्पारकं चैव तालाकटम-
थापि वा । वशेचक्रं महातेजा दण्डकांश्च महाबलम्”
भा० सं० ३० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अयमेव देशः
तालकटत्वेन वृ० सं० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः ।

तालाख्या स्त्री तालं तत्पत्रविधाख्यायते आ+ख्या घञर्थे
कर्म्मणि क । सुरानामगन्धर्व्ये शब्दच० । [अमरः ।

तालाङ्ग उ० तालस्तालचिह्नितः अङ्गः ध्वजोऽस्य । बलदेवे ।
तालादि उ० “तालादिभ्योऽण् वा” पा० विकारार्थे अण्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दसमूहे । स च गणः पा० गणघ्० उक्तो यथा
(तालाङ्गनुषि) वाहिण इन्द्रालिङ्ग इन्द्रादृश इन्द्रायुध
चय, श्यामाक पीयूषा । तालं घटुः पक्षे अज्मयटौ ।
तालं तालमयं वा मद्यम् ।

तालावचर उ० तालेनावचरति अय+चर-अच् । नटे त्रिका०
तालि स्त्री तल-प्रतिष्ठायां णिच्-इन् । भूम्यामलक्यां वा
ङीप् । तत्प्राग् (ताडियात्) २ ख्याते वृत्ते भरतः । “व-
र्गभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः” रघुः ।

तालिक उ० तालेन करतलेन निर्दत्तः ठक् । चपेटे (चापड)
(हाततालि) । ताली+स्वार्थे क । २ तालमूल्याम् स्त्री
हेमच० । श्लिखितस्य निवन्धने च शब्दर० । ४ चपेटे
स्त्री शब्दर० । ५ ताव्यवल्यां स्त्री राजनि० । “स्वैरं
हसन्त्यद्या विधाय तालिकाम्” काशी० ५ अ० ।
“उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभि-
रेषः” नैषधम् । [भाण्डे शृणुषे च अजयपालः ।

तालित न० चुरा० तड-क्त डस्य लः । १ तलितपटे २ वाद्य-
तालित् उ० व० व० । तलेनर्पिणा प्रोक्तमधीयते शौनका०
णिनि । तलोक्ताभ्येऽप्यु । तालो वाद्यत्वेनाख्यस्य इनि ।
२ दत्तताले त्रि० शशिवे उ० “वैष्णवी पण्वी ताली खली
कालङ्कटः कटः” भा० अरु० १७ । शिवनामोक्तौ ।

तालिश न० चु० तल-श न शित्त्वम् । पर्वते उष्णादिभ्यो ।
ताली स्त्री तालेन तन्त्रियांसि निर्दत्ता अण् । (ताडो)

१ तालजातसुरायाम् । तल-ण्यन्तात् अच् गौरा० ङोप् ।
(ताडियात्) २ वृत्तभेदे, अमरः । ३ तालमूल्याम्,
(भूदन्नामला) ४ वृत्तभेदे राजनि० । ५ आदिक्याम्
(अहर) शब्दरत्ना० । ६ तालीशपत्राख्ये वृत्ते, रत्नमाळा ।
७ तालकोट्टाटनयन्ते (काटि) कुल्लिकायाञ्च । हेमच० ।
८ ताम्रवल्यां ९ त्र्यक्षरपादके वृत्तभेदे यथा “ताली वृद्ध
निर्दिष्टा । उद्दिष्टो मो यत्” यथा “ज्ञानी ते जानीते ।
साख्यं वैख्यम्” वृन्दोमञ्जरीम् । अस्य नारोर्वादि
संज्ञोक्ता ।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।

तालीश न० तालीय रोगान् श्यति शो-ड । स्नानमख्याते
वृत्ते राजनि० “तालीशं लघु तिलोष्णं श्वासकामहृद-
निलान् । निहन्त्यरुचिगुल्फामवज्जिमान्द्रुचयामवान्”
भावप्र० २ भूम्यामलक्यां मेदि० ।

तालीशपत्र न० तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य । १ स्नानम-
ख्याते वृत्ते, २ भूम्यामलक्याञ्च राजनि० ।

तालीशाद्यमोदक उ० चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा “ताली-
शपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली गुभा । यथोक्तमंग-
वृद्धा त्वगेले चार्द्धभागिके । पिप्पल्यट्टगुणा चात्र प्रदेया
वितगर्करा । श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम् ।
हृत्पाण्डुपहृणीरोगघ्नी हृशोपञ्चरापहम् । कर्दवीसार-
कासघ्नं मूढवातातुलोमनम् । कल्पयेद् गुडिकां चैतदूर्ध्वं
पक्वासितोपलाम् । गुडिका ह्यग्निसंयोगाद्गुणाद्बुधवरा
सृता । पैतके पाह्यन्येके शुभाय यंशोचनम् ।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्णाः तृ-जुण् रस्य लः । जिह्वे-
न्द्रियाधिष्ठाने (तेजो) स्थानभेदे । “सुखतन्त्रानु
निर्भिन्नं जिह्वा तलोपजायते । ततो नानारसो
जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते” भाग० । “निर्भिन्नं
तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्वरेः । जिह्व-
यांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते” भाग० १६॥१७०॥
तालुनि चैकमस्य तच्च कपालाकारं यथोक्तं वृद्धे
अस्थिनीत्युपक्रमे “एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा
कपालरुचकतरुणवल्लयनलकसंज्ञानि । तेषां जातुनित्वां-
सगण्डतालुशङ्खशिरस्य कपालानि” अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च
तत्रैव । तालुनि चैकमित्युपक्रमे । “हृषा महला परिपु-
ष्कतालवः” वरतुसं० स्वार्थे यावा० कन् । तालुकमप्यत्र अमरः ।

तालुचय पुंस्त्री० तालुचयेर्गौत्रापत्यं गगां० यञ् । तालुच-
येरपत्ये स्त्रियां लोहिं० फ्र पित्वात् डीप् । तालु-
चयायणी ।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यञ् । शकुन्तीरे हेम० ।
तस्य जिह्वाम्बुन्यत्वेऽपि तालुनैव रसास्वादनात्तथात्वम् ।
स्त्रियां टाप् ।

तालुपाक पुं० सुश्रुतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गलगुण्डिका तुन्दिकैर्युष्मदो मांसकच्छ-
पोऽवुदं मांससङ्घातस्तालुपुष्पटस्तालुशोषस्तालुपाक
इति । “श्लेष्मासृग्स्थानां तालुमूलात्प्रवृत्तो दीर्घः शोफो
ध्मातवस्तिप्रकाशः । तस्याक्तासश्चासक्तत् सम्प्रदिष्टो व्याधि-
वैद्यैः कण्ठगुण्डोति नाम्ना । शोफः स्थूलस्तोददाहप्र-
पाको प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु । शोफः स्तब्धो
लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्जन्तः सोऽभ्रुपोरुग्ज्वरादप्युः ।
कृमोत्सृज्योऽवेदनोऽशीघ्रजन्ता रक्तो ज्ञेयः कक्षपः
श्लेष्मणा स्यात् । पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्या-
द्रक्तादवुदं प्रोक्तलिङ्गम् । दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरु-
जञ्च तालुलस्यं मांससङ्घातमाहुः । नीरुक् स्यायी कोल-
मात्रः कफात्स्थान्ने दोयुक्तात्पुष्पटस्तालुदेशे । शोफोऽ-
त्ययं दीर्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः
स पित्तात् । पित्तं कुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येन
तालुपाकं वदन्ति” तेषां लक्षणान्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुष्पट पुं० सुश्रुतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकशब्दे
तालुशोष पुं० सुश्रुतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम् ।
तालूर पुं० चु० तल-बा० ऊर । व्यात्ते हेमच० ।

तालूपक न० तल-बा० ऊपक । तालुनि । “अक्षतालूपके
योगीफलके च विनिर्दिशेत्” याज्ञ० “तालूपकं ककु-
दम्” मिता० ।

तावक लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः । त्वत्-
सर्वस्विनि स्त्रियां डीप् । “सृगं तत्ते तावकेभ्यो
रधेभ्यः” ऋ० १।६४।१४ । “तपः क वल्मे ! क च
तावकं वपुः” कुमा० । [त्वत्सर्वस्विनि ।

तावकीन लि० तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः ।
तावच्छस् अय्य० तावत्+संख्यासंज्ञत्वात् वीप्सार्थे+शस् ।
तावत्तावत्प्रकारे “यावच्छो वै रसः विक्तस्य त्वष्टा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते” तै० स० ।

तावत् अय्य० तद्+वा० डावत् । १साकल्ये २अवधौ ३शाने
४अवधारणे अमरः ५प्रशंसायाम् ६पक्षान्तरे शब्दरत्ना०

७संपाप्ते दयधिकारे च मेदि० । एतदेत्यर्थे शब्दार्थचि० ।
“भर्तापि तावत् क्रयकौशिकानाम्” रघुः तावत् तदेत्यर्थः ।
साकल्ये “तावत्प्रकीर्णोभिनवोपचारम्” अवधौ “वल्गुं
न सम्भावित एव तावत्” रघुः “तावत् आलोकमार्ग-
प्राप्तिपर्यन्तम्” मङ्गि० । मानार्थे “त्वमेव तावत् परि-
चिन्तय स्वयम्” कुमा० तावत् इति मानार्थे “यावन्मात्रं
विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः” मङ्गि० । अवधारणे
“इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः” माघः ।
“मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः” मङ्गि० । तत्-
परिमाणस्य तद्+वल्गुप् “आ सर्वनाम्नः” पा० व्या । १०तत्-
परिमाणविशिष्टे लि० । “यावानर्थ उदपाने सर्वतः
संलुतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजा-
नतः” गीता “जम्बुद्वीपोऽयं तावत्परमाण्विस्तार-
स्तावता क्षीरोदधिना वेदितः” भाग० ५।२०।२ ।
क्रियाविशेषणत्वे न० । “पुरोऽस्य यावच्च भुवि
व्यनीयत । गिरेस्तडित्वागिव तावदक्षकैः” माघः ।
स्त्रियां डीप् “यावती संभवेद्दृष्टिस्तयाती दातुमर्हति”
मनुः । अस्य वत्त्वन्त्वात् संख्यावत् कार्यं तावच्छः ता-
वत्कः तावतिकः ।

तावतिक लि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् “वतोरिड्
वा” पा० वा इट् । तत्परिणवता क्रीते । पक्षे इडभावे
तावत्क तत्त्वार्थे ।

तावतिथ लि० तावतां पूरणः ङट् । “वतोरिथुक्” पा०
इथुक् । तावतां पूरणे । “यावत् सामिधेनि वेदेदमहं
तावतिथेन वज्रोणेति” कात्या० श्रौ० १।१।६ ।

ताविष पुं० “तवेर्णिह्वा” ङणा० ङिष् । स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे
तविषशब्दे दृश्यम् ।

तावुरि पुं० हपराशौ कौर्षगन्दे २२७८ पुं० दृश्यम् ।

तासुन पुं० तस-बा० उनण् । शण्डश्चे । तस्येदम् अण् ।
तासुन तत्सर्वस्विनि स्त्रियां डीप् । “सुभ्रकाशतासुन्यो
रसनाः” ज्यो० त० गोमिलः । “सुभ्रः शरः तासुनः
शण्डस्तद्वशा रसना मेखला तासुनी” ।

ति अव्य० इति+वेदे प्रथो० । इतिशब्दार्थे । “सहोषाचा-
स्तीह प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति”
शत० ब्रा० १।१।१।१ । का प्रायश्चित्तिस्ति इति प्रश्नः ।

तिक गतौ ब्वा० व्यात्म० सक० सेट् । तेकते व्यतेकित ऋदित्
णिच् व्यतितेकत् त । तितेके । [व्यतेकीत् । तितेक ।

तिक आस्कन्दे वधे च ब्वा० पर० सक० सेट् । तिकोति

तिक्त पु० तिक्त-क । अग्निभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिक्तां
फिज् । तैकायनि तन्नोत्रापत्ये पुंस्त्री० । तस्य तिक्त-
कितवादिवात् इन्वे गोत्रापत्यस्य लुक् वङ्त्वर्थे । तिक्त-
कितवाः तिक्तकितयोर्गोत्रापत्येपु । उत्कर्षा० चतु-
रर्थ्यां छ । तिक्तीय तत्त्वज्ञानपदेशादौ लि० ।

तिक्तकितवादि पु० “तिक्तकितवादिभ्यो इन्वे” पा० उक्ते इन्वे
वङ्त्वे गोत्रापत्यलुग्निति शब्दगणे । स च गणः
पा० गणसू० उक्तो यथा “तिक्तकितवा वङ्गरभण्डीरथाः ।
उपकलमकाः । पफनरकाः वकनखगुदपरिणदाः
उजककुभाः लङ्गानलमुखाः उत्तरप्रलङ्कटा क्षणाजिन-
क्षणमुन्दराः भट्टककपिल्लाः अग्निवेशदशेरुकाः” ।

तिकादि पु० गोत्रे फिज् प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च
गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा “तिक्त, कित, संज्ञा, बाला,
शिखा, उरस्, शब्द, सैन्धव, यमुना, हृष्य, मास्य,
नील, अमित्र, गौकक्षत्र, कुरु, देवरथ, तैतल, औरस,
कौरव्य, भौरिक, भौलिक, चौपयत, चैटयत, शोक
यत, क्षैटयत, पाजवत, चन्द्रमस, शुभ, गङ्गा, परेण्य,
सुपामन्, आरक्ष, वक्षका, खल्लका, हप, लोमक, उदन्न,
यत्त” । “तिकादिभ्यः फिज्” पा० उक्ते “तिक्त इत्येव
मादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक्त पु० तेजयति तिज-वा० कर्त्तरि क्त । रसभेदे
(तेज) अमरः । २पर्वटकोपधौ न० हेमच० । ३गुग्मे
मेदि० । ४कुटजवृक्षे पु० शब्दच० । ५वरुणवृक्षे शब्द-
आला । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम् । इतिक्तरस-
युक्ते अमरः । “पड्विधस्तु रसस्तत्र” भाषोक्तेर्वैद्यपि
तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपपत्त्यवशादेव पा-
र्थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् सुच्यते न्यह्यप यथा
“आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरि-
वृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाद्यो रसः परस्परसं-
सर्गात्परस्परानुपपत्त्यात् परस्परानुपवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां
साक्षिभ्यमस्युत्कर्षापेक्षककर्षात्तु पश्यन् । स खल्लाथो
रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः घोटा विभज्यते । तद्यथा ।
मधुरोऽस्ती लयणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति । ते च
भूयःपरस्परसंसर्गान्निपटिधा भिद्यन्ते । तत्र भूयस्व-
गुणवाङ्मयान्धुरः । भूयस्विगुणवाङ्मयादन्तः ।
तोवाग्निगुणवाङ्मयात्त्वणः । वाय्वग्निगुणवाङ्मयात्क-
टुकः वाय्वाकाशगुणवाङ्मयात्तिक्तः । पृथिव्यानिलगुण-
वाङ्मयात्कषाय इति । तत्र मधुरान्धुराणां वातघ्नाः ।

मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः । कटुतिक्तकषायाः त्रे-
घ्नाः । तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमानेयं त्रेघ्ना
सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिरवर्जना अन्ययोनिप्रग-
मनाश्च । केचिदाह्वरग्नोद्योमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः
सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः ।
कङ्कल्लवणणा आग्नेयाः । मधुरान्धुराणाः क्षिप्वा
शुरवश्च । कटुतिक्तकषाया रुक्षा लघवश्च । सौम्याः
शीता आग्नेयाश्चोष्णाः” ।

“स्वस्वरुचिस्वरशिगिरलघुविशदे स्पर्शवङ्गलभीपत्ति”
विशेषतः कषायमिति वायव्यं तद्वै शब्दलाघवगुण-
विह्वलणविचारणकरमिति” ।

तिक्तरसलक्षणं तलोक्तं यथा “द्यौ गले चोपसृतादधति
सुखवैशद्यं जनयति भक्तवृचिं चापादयति हर्षश्च स
तिक्तः । ‘तिक्तः शीतसृष्टामुष्माञ्ज्वरपित्तकफान्
जयेत् । रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठलान्मासुषेनः ।
वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो हृक्षणो लघुः” । रघुः
अन्येपु वस्तुपु रुचिस्तदादयति । स्वयमरोचिष्णुः वधा
भिम्यः स्वयन्न रोचते । अन्येपु रुचिं करोति (कति-
युक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्या-
स्तम्भप्रमात्ति कृत् । कम्पमूर्च्छाशपाकारी वलशुक्लवपदः”
भावप्र० “तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुटुव्वरापहः ।
दीपनः पाचनो रुचः कण्ठु लमिहरो लघुः” आङ्गि-
कत० “पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुश-
वतंस !” नैप० गुग्मे । “नादाहमन्यकरिचक्षुमदाह-
तिक्तम्” रघुः तिक्तं सुरभि “कटुतिक्तकषायास्तु
सौरभेऽपि प्रकीर्तिताः” केशवः मल्लि० “सूताङ्गुराद-
कषायकण्ठः” मधुरकण्ठ इत्यर्थः । “तस्यास्ति त्रैवर्ग-
मदैर्वासितं वान्मृष्टिः” जेष्म० । “तिक्तैः सुगन्धिभिस्ति-
रसवद्भिश्च” मल्लि० । “तोयक्रोडानिरतयुवती प्राणति-
क्तैर्भरद्भिः” जेष्म० ।

तिक्तक पु० तिक्त+मञ्जायां कन् । १पटोले अमरः २चिरतिक्ते
(चिराता) शब्द० । ३क्षणखदिरे शब्दमा० । ४इक्षुदी-
वृक्षे भावप्र० । एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् साधे व ।
तिक्तरसे पु० तद्वति त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्त्वम् तिक्तका
तिक्तकन्दिक्ता स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्त्वम् ।
गन्धपत्रायां राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै-क । कटुदन्त्र्यां
तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो वेगोऽपि यथाः । वराह०

क्रान्तायाम् अमरः । तस्याः सर्वत्र तिक्तत्वात् तथात्वम् ।
तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता० । करञ्जे हारा०
तिक्तवृत्त न० चतुर्थोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्तोक्तो यथा

“विफलापटोलपिचुमर्द्धाट्ठककटुरोहिणीडुरालभावाय
माणपर्पटकाश्चैतेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे
प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कल्कपेष्याण्योमानि
भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायामाणासुक्ष्मेन्द्रियवचन्दनकि-
राततिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि द्रव्यस्यै समाधाय
विषचेदेततिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्माशौ-
खहृणीदोषगोफपाण्डुरोगविषसर्पपाण्डुशसनं चेति ।

“त्र्यहात् त्र्यहाद्याप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तथोस्तिक्त-
घृतं प्रशस्तम्” सुश्रु० । तिक्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न० ।

तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्ततण्डुलोऽन्नः शस्यं यस्याः । पिप्प-
ल्यग्राम् राजनि० ।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बीलतायां राजनि० ।

तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बग्राम् (तितलाल) रत्नमा० ।

तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं नियामो यस्याः । शोरीरण्याम्,
राजनि० । स्मर्यार्णोर्ध्याम् जटा० ।

तिक्तधातु पु० कर्म० । पित्ते धातौ राजनि० ।

तिक्तपत्र पु० तिक्तं पत्रमस्य । (काकरोल) शकरोटके । शक्ति-
पत्रके वृक्षमात्रे त्रि० कर्म० । शक्तिपत्रे न० ।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्वं पन्थिर्यस्याः । शपन्थिदूर्वायाम्
जटा० । शहिलभोव्यां शगुड्यां शयष्टिमधुलतायाञ्च मेदि० ।

तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाण्यस्याः । (आकनादी) शपाठा-
याम् राजनि० । शक्तिपुष्पके वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म० ।
शक्तिपुष्पे न० ।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि अस्य । शकतकटके (निर्माल्य)
राजनि० । शयवतिक्तायां शब्दार्थचि० । शक्तिफलके वृक्ष-
मात्रे त्रि० । शवात्ताक्यां शपड्भुजायाञ्च स्त्री टाप्
राजनि० । कर्म० । शक्तिफले न० ।

तिक्तभद्रक पु० भद्रं करोति णिच्-एवुल् तिक्तोऽपि भद्रकः
कर्म० । पटोले शब्दच० ।

तिक्तमरिच पु० तिक्तः मरिच इव । कतकटके राजनि० ।

तिक्तयवा स्त्री तिक्तः यव इन्द्रियवरसोऽस्त्यत्र अच् ।
शङ्खिन्यां परस्करगृह्यम् ।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहित रुह-णिनि कर्म० ।
कटुकायाम् (कटुको) स्वार्थे क ह्रस्वः । तिक्तरोहिणिका ।
तत्तार्थे राजनि० ।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म० । शृङ्गलतायाम् रत्नमा० । शक्ति-
लतामात्रे च ।

तिक्तबीजा स्त्री तिक्तानि बीजानि यस्याः । शकटुतुम्बग्राम्
राजनि० । शक्तिबीजके वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म० ।
शक्तिबीजे न० ।

तिक्तशाक पु० तिक्तः शाकोऽस्य । शवरुणद्रुमे, शखदिरवृक्षे
शपलसुन्दरवृक्षे च मेदि० । कर्म० । शक्तिशाके न० ।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो नियामोऽस्य । शखदिरे रत्नमा० ।
शदीर्घरोहिण्यस्य न० रत्नमा० । शक्तिसारके वृक्षमात्रे
त्रि० । कर्म० । शक्तिसारे अस्ती ।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्त्यस्य अच् । शकटुरोहिण्यां मेदि०
शपाठायां रत्नमा० शयवतिक्तालतायां शपड्भुजायां
राजनि० । शङ्खिन्यां भावप्र० ।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति आख्या यस्याः । कटुतुम्बग्राम्
राजनि० । तिक्ताङ्गयेत्यत्र । [याम् राजनि० ।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्त्यस्य अच् । पातालगङ्गोलता-
तिक्तिका स्त्री तिक्ता स्वार्थे संज्ञायां याक् ह्रस्वे अत इत्त्वम् ।
कटुतुम्बग्राम् शब्दार्थचि० ।

तिग्ग हिंसायाम् आस्तन्दे च भ्वा० पर० सक० सेट् । तिग्गोति
अतेगीत् । तिगेग । “अग्निं जंभैस्तिगितैरत्ति” ऋ०
१।१४३।५ । “तिगितैर्निशितैः” भा० ।

तिग्म न० तिज-मक् जस्य गः । शतोच्चे स्वर्गे शतहति त्रि० ।
अमरः । शवजे निघण्टुः । “तिग्मगीर्यं विषाद्योते
दन्दशूका महाबलाः” भा० आ० २० अ० ।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजयाज्ञो वाऽस्य ।
शस्ये त्रिका० । शय्यराजयाज्ञके नृपे च । कर्म० ।
शतिग्मे करे पु० ।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य । तिग्मांशौ स्येत् ।

तिग्ममन्यु त्रि० तिग्मो मन्युरस्य । शय्यक्रोधके । शयि-
पु० “अहश्चरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः” भा०
अनु० १७ अ० ।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मारश्मयोऽस्य । शस्ये । शखररश्मिके
त्रि० । कर्म० । शखरे रश्मौ पु० ।

तिग्मांशु पु० तिग्मांशवो यस्य । शस्ये जटाधरः
“तिग्मांशुरस्तंगतः” जयदेव० । “तिग्मांशुरश्मिच्छ्रि-
ताम्यदूरात्” भट्टिः । शखरकिरणके त्रि० । कर्म० ।
शखरे किरणे पु० । [तिग्मे च ।

तिघ घातने क्वा० पर० सक० सेट् । तिघोति अतेगीत् ।

तिज तीज्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते
अतीतिजत् त । “कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः” रघुः
“तेजयित्वा तु तत्सेव्यम्” रामा० अर० ११ स० ।
“तेजिता वलदर्पाभ्याम्” हरिवं० ५२०८ । “सा मयोक्तेन
तेजिता” ८६४४ श्लो० । तेजः ।

तिज चानौ क्षमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् स्वा० व्यात्म०
सक० सेट् । तितिचते तेजते । अतितिचिष्ट अतेजिष्ट ।
“आगमापायिनो नित्यास्तंस्तिचिख भारत ।” गीता
“हिमं धृणिं तितिचिष्यते” शत० ब्रा० १।१२।१४ ।
“अतिवादांस्तिचिचते” मनुः “आपस्ते पादं तितिचन्ना-
मलमापस्तिचिचिष्य” भा० शा० ८।७० अ० “तिति-
चन्ते अभिशस्तिं जना नाम” ऋ० १।१०।१ ।

तिजिन पु० तिज-इनच् किञ्च । चन्द्रे उणा० ।
तिणिश पु० तिल्वकट्टे लोभद्रु मे । “न्यमोधांश्चत्यतिल्वक-
हरिद्रुमयोः” कात्या० श्रौ० सूत्रे “तिल्वकस्तिणिशः”
कर्कः ।

तिण्टी स्त्री तिष्ठति (तेओडो) शब्द० ।

तितउ पु० तन-उड सन्च उड इति निर्देशात् न सन्धिः ।
१चालन्त्याम् अमरः । २छले न० उज्ज्वलदत्तः । “लुद्रच्छिद्र-
समोपेतं चालनं तितउ स्रुतमित्युक्तेरस्य क्लीबत्वमपि ।
“सक्तुमिव तितउना पुनन्तः” ऋ० १०।७।२। “इमाश्च-
मधिकृत्य” निरु० ४।८। “तितउ परिपवनं भवति तत-
वद्वा तुल्यवद्वातिलमातुल्यमिति वा” धन्यथा निरुक्तिरुक्ता
क्लीबत्वञ्चोक्तम् ।

तितिच त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-अच् । १शीतोष्णादिद्वन्द्वो-
र्दार २द्वयभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गर्गां यज् । तै-
तिव्य तद्वोत्रापत्ये यून्यपत्ये यजनत्वात् फक् । तैति-
चप्रायण तद्वोत्रजे यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

तितिच्चा स्त्री तिज-स्वार्थे सन् भाये अ । १क्षमायां शीतो-
ष्णादिद्वन्द्वसहने “सहनं सर्वदुःखानासप्रतीकारपूर्वकम् ।
चिन्ताविलापरहितं सा तितिच्चा निगद्यते” विवेकचू० ।
सा संजानाऽस्य तार० इतच् । तितिचित चान्ते
सोढरि जटाधरः ।

तितिचु त्रि० तिज-स्वार्थे सन्-उ । तितिच्चाशीले । “शान्तो
दान् उपरतस्तिचुः अज्ञावान् समाहितो भूत्वा व्यात्म-
न्यात्मानमवलोकयेत्” वेदा० सा० ४।२। २। “अक्रोधनः
क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिचुरतितिचोर्विशिष्टः”
भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु० तितीति भणति भण-ङ् । इन्द्रगोपकीटे सुद्योति
हेमच० । [स्त्रियां जातित्वत् डोप् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+प्रथो० । तित्तिरिखगे रात्रि०
तितिल न० तिल-क वा० द्वित्वञ्च । १नन्दके (नान्दा) मृगभेदे
पात्रभेदे २तैतिलकरणे इतिलपिञ्जटे च अजयपात्रः

तित्तिर पुंस्त्री० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० ड ।
(तितिर) खगभेदे शब्दर० स्त्रियां जातित्वात् डोप् ।
“कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कलपिञ्जाश्च सर्वशः” “तन्नाहन्ना-
हिनिष्येतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव ।” भा० उ० ८८५ ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु-वा० डि । (तित्तिरि)
खगभेदे अमरः । स्त्रियासमनुष्प्रजातित्वात् “इतोऽमनु-
ष्प्रजातेः” पा० डोप् । तित्तिरिः कण्यवर्णः स्यात् व तु
गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्वर्णदो याज्ञो डिङ् ।
दोषत्वयापहः । आसकासञ्चरहरस्तस्माद्गौरोऽर्थः
गुणैः” भाव० प्र० । तित्तिरिरूपपक्षणेन याज्ञवल्क्यः
वान्ययजुर्माहिणि सुनिभेदे तत्कथा “वैशम्पायनस्य
वै चरकाध्वर्ययोऽभवन् । यज्ञे रुद्रं ह्यहत्याऽहचर्यं
खयुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आह्लाङ्गो भवत् ।
कियत् । चरितेनात्मसाराणां चरित्येऽहं सुद्वरम् ।
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञात्वं त्वया । विप्र-
मन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजादिति । देवरातकुनः
सोऽपि हर्षित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ सुन्दरो
ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजुषि तित्तिरा भूत्वा तद्वो-
लुपतयाऽऽदृष्टः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा क्षान्
सुपेशालाः । भाग० १२।६५८ ।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कण् । तैत्तिरीयं तित्तिरिप्रो-
च्छन्दोब्राह्मणाध्येतु व० व० । तित्तिरिणा अशीता
अण्, डोप् । तैत्तिरी कण्ययजुःशाखायां स्त्री ।

तित्तिरीक न० तित्तिरेः पक्षदाहेन जातम् वा० ईङ् । तित्ति-
रिपक्षदाहेन जाते अङ्गनभेदे । “अङ्गनं तित्तिरीङ्
नलदं पतस्रत्पलम्” सुश्रु० । अत्र तित्तिरीङ्कमिति पाठ-
नरम् । दग्धतित्तिरीङ्कजातेऽङ्गने इति तदर्थः ।

तिथि पु० तिज-थक् नि० जलोपः । १वज्रो २क्षामे च सि० शो०
३काले त्रिका० । ४प्राष्ट्रमासे संचिप्रमा० ।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत-इधिन् प्रथो० वा डोप् । १प्रवृत्त
चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २पञ्चदश
सङ्ख्यायाश्च । अथ निरुक्त्यादिकं कालमाधारीये उक्तं दवा
“अथ तिथयोनिर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दज्ञानेति०

त्रिष्वन्तः । तनोति विस्तारयति वृद्धमानं चौयमाणं
वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । यद्वा
यथोक्तकलया तन्वत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्त-
शिरोमणौ “तन्वते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः
स्रुताः” इति । एतद्देवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते “अमा-
षोडशभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा
माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यान्ता
या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने !” इति । अयमर्थः । या महामाया
आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा
चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-
ण्यमानान्ती महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या
तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-
हारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति
तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वस्मि-
न्नेवार्थे पञ्चनिर्णय एवोदाहृतः ; “तस्य रात्रयः पञ्च-
दश कला ध्रुवैषास्य षोडशी कलेति” । एवं सत्यत्वं सा-
मान्यविशेषरूपेण तिथिर्हैविध्यसूक्तं भवति । तत्र
येयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला
नशुक्ताः कालस्तिथिनासान्यन् । यास्त्वविष्टा वृद्धिण्यो-
पेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विष्टाः कालविभागास्तिथि-
विशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वज्रप्रादयः
प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र
वज्रिना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तथा
युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छन्द्रेनाभि-
धीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशानां तिथीनां
नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः कृष्णपक्षतिथयो
भवन्ति । पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्
पात्यवज्रप्रादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ।
ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपद्या-
स्तिथयो भवन्ति । वज्रप्रादिदेवतानां कलापानं सोमो-
त्पत्तौ पठ्यते । तथाहि “प्रथमां पिबते वज्रिर्द्वितीयां
पिबते रविः । विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सज्जिला-
धिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीं सपथो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं
कृष्णपक्षस्य यमः प्राञ्जाति वै कलाम् । दशमीं पिबते
वायुः पिबत्येकादशीमहमा । द्वादशीं पितरः सर्वे
समं प्राञ्जन्ति भागवतः । तयोर्दशीं धनाध्यक्षः कुबेरः

पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजा-
पतिः । निपीतः कलया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला-
षोडशिका या सा त्वपः पिबति सदा । अमायान्तु सदा
सोम औषधोः प्रतिपद्यते । ततोऽध्विगतं गावः पिब-
न्त्यन्वुगतञ्च यत् । तत्चीरममृतं भूत्वा मन्वृतं
द्विजानिभिः । कृतमग्निषु यज्ञेषु पुनरावायते शशी ।
दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते” । ज्योतिः-
शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता ।
“अर्काद्विनिस्तृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।
तच्चन्द्रपानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति” । अय-
मर्थः । सूर्यमण्डलस्य अयःप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी
चन्द्र ऊर्ध्वप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तयो-
र्गतिविशेषवशात् दशैः चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं
सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-
रश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीशदपि न
दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिस्तृतः शशी
प्राचीं याति । त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्य-
सल्लङ्घ्य गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-
भागो दर्शनयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-
भिधीयते । तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रति-
पत्तिर्भवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति ।
तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विस्मृतमभिहितम् “चन्द्रार्कं
गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः
प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगणेन समयेण
ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशंश्च तथा राशेर्भाग
इत्यभिधीयते । आदित्याद्विषणुस्तु भागद्वादशकं यदा ।
चन्द्रमाः स्यात्तदा राम ! तिथिरित्यभिधीयते” इति । सेयं
द्वादशभिर्भागैः सूर्यसल्लङ्घितवती प्रथमा चन्द्रकला षडङ्ग-
द्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यभीषदुपयाति । उत्तरो-
त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ल्य-
मुपचीयते । अतएव रोत्या सन्निकर्षतारतम्येन सेच-
कत्वमुपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “उप-
चयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोऽस्यजत इनं व्रजतश्च सेच-
कत्वम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-
विषाणरूपताऽस्येति” । सूर्याचन्द्रमसोर्द्वौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ
तयोरेवसानं दर्शपूर्णमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिलः
“यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी ।
यः परः सन्निकर्षः साऽमावासेति” नन्वत्र चन्द्रकलानां

सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेव-
तासु । नायं दोषः अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य
प्रवृत्तत्वात् । सोमोत्पत्तौ तु वज्रप्रादिदेवतानां तत्तत्कला-
प्रयुक्ता तन्निर्विचिता । यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ
यदि वा वज्रप्रादिदेवतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव
प्रतिपदादित्ययः । ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च
निर्णयसम्पेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति
चेत् । सन्देहसङ्गावादिता ब्रूमः । न खलु सौरसावना-
दिदिवसयोः सन्देहसङ्गावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात् ।
तच्च ब्रह्मसिद्धान्तोऽभिहितम् “सायनं स्यादहोरात्र-
सदयादोदयाद्वेः । रवेस्त्रिंशत् राश्यां शक्तिविषययोग
रेन्द्वमिति” । एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रवि-
वर्त्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः
तिथिरेका कला तत्सम्भोग इन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते
तदैन्दवं दिनम् । न चात्र सौरसावनयोरियं चान्द्रोऽपि
दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्यासदृश्विशेषेण सन्देह-
सङ्गावात् । ह्यासदृश्वी च गर्गेण दर्शिते “खर्वो
दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम् । धर्माधर्मयथा-
देवं तिथिस्तेषां विवक्षितेति” । खर्वो समतिथिः । दर्पो
दृष्टियुक्ता हिंसापक्षयुक्ता । तस्यैतस्य त्रैविध्यस्य विप-
रियर्तनविशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्य-
भापयते । तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता “प्रतिपत्-
प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्वेः । संपूर्णा इति
विख्याता हरिवासरवर्जिताः” इति । हरिवासर एका-
दशी । या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः । तत्र
संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः । खण्डतिथौ
तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः । “निमित्तं काल-
मादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके । तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठान-
योग्यता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते” इति ।
एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्येतव्यं भवति ।
तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चमश्रयन्तास्तिथयः क्रमेण
निर्णीयन्ते ।”

कालमाधवीयग्रन्थे यिक्तोद्भवः । कारिकाभिश्च
माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषग्राह्यता प्रसङ्गाग-
तभासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा
“व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानघ । तदनु-
ष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः । अर्थोऽनुक्तस्य ते

श्लोकैरखिलो निर्णयनीयतः । तावतैवावृत्तिषां निर्णय-
न्देहं प्रवर्त्तताम् । ततो मीमांसुचितस्य समा-
धानाय तत् पुनः । विवरिपत्रे यथान्यायं वृत्तिवृत्ति
वचोवलात् । पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घातवत्सरौ ।
प्रतिपच्छ्रित्ययो नक्षत्रादिरिति क्रमः । उपोद्घाते
कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता । ईश्वरो नित्यका-
लात्मा चिन्तनीयः स कर्मसु । जन्यकालेऽवदस्यत्यत्र
सक्तमेतच्चतुष्टयम् । अयदायनचतुर्मासाश्च पञ्चः प्रकर-
णान्तरे २ । अयदः पञ्चविधस्यन्दो व्रतादौ तिलका-
दिके । सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्वादिषु सावनः ।
तथोप्याचार्यसेवादौ विकल्पान्ते निजेष्वेव । आशुदावे
तु नाक्षत्रो वाहस्यत्योऽधिवत्सरः । चान्द्राणां प्रभवादीनां
पञ्चके पञ्चके युगम् । संपरीदादन्वित्येवदपूर्वास्तु
वत्सराः । तिलो यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।
उभे कर्मणि शान्ते च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे । वसना-
दृतयो द्वेधा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । चेत्वाद्या
अथ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः । तेषामाधानादय-
स्तद्वत् षण्मूर्त्तिव्रतपूजनम् । मासास्तु सावनः सौर-
स्यन्दो नाक्षत्र इत्यमी । दर्शानः पूर्वमानो वा चा-
न्द्रोऽसौ विप्रवेष्टयोः । सौरोरात्रः सावनस्तु यज्ञे
ज्योतिषिके परः । माघादिमासभेदेषु तिलदानादयः
स्मृताः । चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽनर्भवति चोत्तरे ।
असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत्संस्पृष्टादिमः । ज्येष्ठासौ
हिंसक्रान्तः स आहर्पतिस्त्रयः । एतौ त्याज्यौ विवा-
हादौ संस्पृष्टर्पणी उभौ । शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्ते
मलमासौ विविच्यते । काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे
विवर्जयेत् । आरब्धं मलमासात् प्राक्कृच्छ्रसत्वादिकं
च यत् । तत्समाप्यं सावनस्य मासस्थानतिलङ्घनात् ।
आरम्भस्य समाप्तेऽप्येव मध्ये चेत् स्यात् मलिच्छुचः । प्रवृत्त-
मखिलं काम्यं तदावृत्तेयमेव तु । कारीयादि तु यत्
काम्यं तत्सारम्भासमापने । कार्यकालविलम्बस्य प्रती-
क्षाया अशम्भवात् । अनन्यगतिकं नित्यमग्निहो-
त्रादि न त्यजेत् । गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि
वर्जयेत् । अगति पक्षेणान्नं जातेऽपि, गर्तिसंयुतम् ।
द्वयं नैमित्तिकं तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता । शुद्धमास
वृत्तानां स्थानुमलिने प्रथमावृत्तिकम् । मलमासवृत्ता-
नान्तु मले स्यादाविद्वान्तरम् । देवे सुखः शुक्लपचः
क्षणः पितृषु विशिष्टते । तृतीये तु ३ प्रकरे

वर्णिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य
प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विज्ञेयं कृष्णपक्षे विनिः-
सरेत् । शुद्धा विज्ञा तिथिः शुद्धा हीनातिथ्यान्वयाहनि ।
उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते तिसृङ्कर्तकैः । सायननूत्तर-
या तद्वत्तू नया तु न विध्यते । वेध्यापि तिसृङ्कर्तैव
न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो देवे पितृ-
च कर्माणि । उपवासश्चैकभक्तं नक्तं चायाचितं
व्रतम् । दानञ्च षड्विधं देवं क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं
पार्वणञ्च पितॄन् द्विविधमीर्यते । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा
कृष्णे विज्ञा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले सख्या
स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परि-
गृह्यताम् । प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमि-
त्यसौ । अत्राह्ना पञ्चभा भागो सख्यो द्वित्रादिभागतः ।
अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरप्यते । तिथिस्त्रिया-
व्रतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वज्रपुत्रस्य च
पूर्वेद्युरपवासवदाचरेत् । सख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशे-
षोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु कृष्णापि पूर्वा संपूर्ति-
संभवात् । यहीतया त्वेकभक्ते मध्याह्न्यापिनी तिथिः ।
परेद्युरेव पूर्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयतोभयत्वांशे
साम्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ
मैवाल गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्ताव्याप्तौ चैक-
देशतः । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैषम्ये त्वधिकेऽप्युपपत्ताम् ।
अन्याङ्गस्यैकभक्तस्य कालस्तुल्यपुत्रस्यारतः । उपवास
प्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते
तिथिव्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्विषयंशेन व्याप्तिः स्यात्
सर्वथोत्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्न्यापिनी न प्रदो-
षगा । अयाचिते तु तिथयः स्त्रीकार्याः उपवासवत् ।
सोदयतिसृङ्कर्तृयां कुर्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र
तथात्वे तु पूर्वेद्युस्तदनुष्ठितः । परत्वेव तथात्वं चेत्
पूर्वा याह्ना तिथिज्ञेये । तिथेः साम्ये च वृद्धौ च
गृह्यतां तिथिरुत्तरा । कस्यर्गे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव
गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न्युक्ता स्यादेकभक्त-
वत् । एकदेशे समव्याप्तौ ज्येष्ठे पूर्वाऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्य
पराह्णस्य व्याप्तिरावृत्तिरुत्तरा । तदभावेऽपराह्णस्य
व्याप्तिका गृह्यतां तिथिः । ज्येष्ठे पूर्वेत्तरा वृद्धौ व्याप्ति-
दपराह्णयोः । न याह्नातिथिगौ वृद्धिज्ञातृर्द्वितीयेस्तु
तौ । साम्ये त्वर्द्धतिथेर्चाह्ना परविज्ञैव वृद्धिबत् । न
सृष्ट्यपरान्तौ चेत् पूर्वा स्यात् कुतपो वृथा । वैष-

म्येचैकदेशस्य व्याप्तौ याह्ना सहचरतः । साम्येन चेत् ज्ये-
ष्ठे पूर्वा परा स्याद्वृद्धिसाम्ययोः । वृद्धिसाम्यज्ञया याह्ना
तिथिगा नोर्द्धगा इह । द्वितीयाद्यास्तु पर्यान्तास्तुर्य-
प्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रति-
पन्नयः । कचित् कचिद्विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते ।
पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्तिसृङ्कर्तगा । सा द्वितीया
परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा । सम्भाहतीया पूर्वा-
स्यादन्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽङ्ग नास्ति चेत् पूर्व-
विज्ञाप्यस्तु व्रतान्तरे । सृष्टर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरी-
व्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ।
चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथव्रतस्य तु । मध्याह्न्या-
पिनी पूज्या तद्वत्तागचतुर्थ्यापि । परेद्युरेव मध्याह्न-
व्याप्तौ विप्रस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्वविज्ञैव मातृयोग-
प्रशस्तितः । पूर्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्यते । गौर्याः
शुद्धाजयायुक्ता, नागविज्ञा निषिद्धते । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा
याह्ना स्तुन्दव्रते परा । नागविज्ञा स्तुन्दपरी सा निषिद्धा
व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविज्ञापि गृह्यताम् ।
विनाशाह्ना परेऽभावात् नागविज्ञा न दोषकृत् । सप्तमी
पूर्वविज्ञैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्वविज्ञायाः पर-
विज्ञापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽपि कृष्णा पूर्वा शुक्ला-
पि परा । दूर्वापि तु शुक्लापि पूर्वविज्ञा विधीयते ।
पक्षद्वयेऽप्युत्तरेव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठर्चयोगे पूर्वैव
याह्ना ज्येष्ठव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्ध्वं चेतु परे-
द्युः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्चमातुवाराभ्यां युक्ताऽस्मति-
दुर्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्मापि व्रतात् ।
शुद्धा च सप्तमी विज्ञेत्येवं जन्मापि द्विधा । सप्तमी
चेद्विधीयात्प्राग्विज्ञा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च विविधेष्वते । निशीथयोगः पूर्वेद्युः
परेद्युर्वा द्वयोरुत । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परेद्योत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा
शुद्धाधिकेत्येवं विज्ञाविज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि
विज्ञायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां
योगः स्यादेकस्मिन्ना दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो
द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पश्चाद्वैद्युत्तमो
मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्वेद्युः सम्पूर्णत्वादुपो-
षणम् । विज्ञाधिकायामप्येकदिनयोगे न गृह्यताम् ।
द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्वृत्ति-

दिन एकस्मिन् भयोर्नैभयोरिति । एकस्मिन्नेव तद्दिनं
 स्यात् पक्षयोरन्त्ययोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेद्दारे
 सातिपक्षपदा । तिथ्युच्चयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं
 भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुत्तरान्तेऽधमं सूतम् ।
 यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्मादमी तदा । अन्त-
 र्भूता जयन्त्यां स्यादुच्चयोगप्रशस्तितः ।
 नवमी पूर्वविज्ञैव पक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी
 पुनर्वसुसमन्विता । आह्ना नैवादमीयुक्ता सनत्तत्वापि वै-
 ष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशस्येव व्यवस्थिता । जय-
 न्तोन्नतवर्जित्यं कास्यं चैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्र
 वेधः सूर्योदये तथा । उक्तौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णव-
 आर्चयोः क्रमात् । कलाकाठादिवेधोऽपि आह्नोऽत्र ति-
 स्तुहूर्त्तवत् । वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तौ हि वै-
 ष्णवः । विज्ञा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाभ्याधिक्यसम्भवे । एका-
 दशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं त्याज्य
 सूत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेत्यु-
 भयं वर्ज्यते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं आर्त्तैर्मोह्यं
 परं दिनम् । एकादशीमात्रद्वौ गृह्यत्योर्ध्ववस्थितिः ।
 उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिरुत्तरा तिथिः । द्वा-
 दशीमात्रद्वौ तु शुद्धाभिवे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वो-
 त्तरा विज्ञा आर्त्तनिर्णय ईदृशः । अथेन युता चेत्
 स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । आर्त्तैश्चोपोषणीया स्यात्-
 त्यजेदेकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते सार्जसङ्कर्त्तकैः
 सप्तभिर्दशमीविज्ञामेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्व-
 विज्ञैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लतयोदशी पूर्वा परा
 कृष्णतयोदशी । अग्रमे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गत्वयोदशी ।
 या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापराह्णिकी ।
 चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये द्विसृ-
 क्तापि आह्नाग्नव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता
 स्याद्वैतत्यादणभासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्या-
 दापराह्णिकी । प्रदेहे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति
 सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते ।
 तदभावे निशीथेकव्याप्तापि परिगृह्यताम् । तस्याश्वास-
 न्मवे आह्ना प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं
 यासन्नयादर्शकं समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्य-
 तिथ्युपवासवत् । पूर्वविज्ञैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः ।
 भादोऽष्टादश भूतस्य सुखं तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि
 सर्वाणि परेऽहन्त्येव सर्वदा । आह्नेऽपराह्णकालीनो दर्श

आवृत्तिकवन्तः । दिनद्वयेऽप्येकदेशद्वौ पाह्नो
 महत्त्वतः । तल्लयत्वं चेदेकदेशचये पूर्वोऽन्यथोत्तराः ।
 कृतज्ञव्याप्तौ द्वयोरङ्गोत्तरस्तिथिद्वितः । साम्नग्न-
 व्यवस्था स्यान्न चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वोदुः सा-
 ग्निकः कुर्यादुत्तरेदुर्निरग्निकः । पर्वप्रतिपदोः सन्धि-
 ध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः
 सन्धिदिने भवेत् । जङ्घं मध्याह्नतः सन्वावन्वाधानं
 तु तद्दिने । इष्टं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः ।
 यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काच-
 न्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिचेत्
 सङ्गवाद्द्वै प्राक्चेदावर्त्तनाद्भवेः । सा यौर्णमासी विज्ञेया
 सद्यस्काखविधौ तिथिः । दृष्टिः प्रतिपदोयास्ति तद्द्वै
 पर्वणि क्षियेत् । क्षयस्याह्निं तथा हित्वा सन्धिनिधो-
 यतां तदा । बौधायनमते दर्शनाह्ने चेष्टिर्विगच्छते ।
 द्वितीया तिसृञ्चर्त्ता चेत् प्रतिपदु चापराह्णिकी । अन्वा-
 धानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शनाह्ने तथा
 कार्यमिति बौधायनोदितम् । इष्टादिविज्ञातिः सर्वा
 पर्वण्येवेति निर्णयः” ५ प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तर-
 भयाच्च दर्शितः ।

दर्शादिनाह्नेऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्पराह्णं स्पृशति स दिवसः आह्नकारोद-
 योश्चेद्यानल्यो यदासौ यदि भवति सप्तः क्षीयमाषे
 तु पूर्वः । दृष्टौ सान्ये त्वनग्नेर्युधतिदृष्टयोरथ च
 एवाहिताग्नेः पूर्वो न कापराह्णं स्पृशति कृत-
 पसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायनन्यपरत्र चेन्मृ-
 ततिथिः सैवावृत्तिके मासिके आह्ना सा ह्यपराह्ण-
 योर्यदि तदा यत्ताधिका सा मता । तस्या चेदुभवाप-
 राह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्गये पूर्वैव त्रिसृहूर्त्तगात्र-
 समये नो चेत् परैवोचिता” ।

तिथिविशेषप्रकरणे खण्डतिथिविशेषग्रहणं तत्तच्छब्दे उक्तं
 यच्चत्रते च । तिथितत्त्वादौ दृश्यम् ।

प्रतिपदातिथिविशेषाणां भवदिनव्याप्तादौ निर्णयः
 निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

“शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा आह्ना युक्ता-
 क्वात् प्रतिपत्सन्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकीति”
 स्नान्दोक्तः “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्
 सापराह्ण्ये भवेदिति” दीपिकोक्तेश्च । अपराह्ण्ये
 पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्ना-

पिनी याज्ञा “तदभावे तु सायाङ्गव्यापिनी परिगृह्यता-
मिति” साधयोक्तेः कृष्णा तु परा “कृष्णा तुत्तरतो-
ऽखिलेति” दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्ववेत्यनन्तभट्टाः ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा इति हेमाद्रिः, कृष्णा
द्वितीयादिमा “पूर्वाह्णे यदि सा सिता तु परतः सर्वा” इति
दीपिकोक्तेः साधवानन्तभट्टमते तु सर्वापि द्वितीया परा
तथा च साधवः “पूर्वेदुरसती प्रातः परेद्युस्त्रिचङ्गता ।
सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा” इति

तृतीया तु सर्वमते रम्भात्यतिरिक्ता परैव तेन युग्म-
वाक्यं रम्भाव्रतविषयम् “रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां
द्विजसत्तम ! अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यत
इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषसाह साधवः
“सङ्कर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधि-
कायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति” ।

चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवा-
क्यात् “एकादशी तथा षष्ठी अमायास्या चतुर्थिका ।
उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेषु संयुताः” इति साध-
योये वृहद्वसिष्ठोक्तेः

नागचतुर्थी तु मध्याङ्गव्यापिनी पञ्चमीयुता च याज्ञा
इति निर्णयान्ते साधयोये चोक्तम् “युगं मध्यदिने यत्
ततोपोष्य फणीचरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्र-
यतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति प-
द्मजाः” इति साधयोये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी । पूर्वत्र
मध्याङ्गव्याप्यो पूर्वा अन्यपक्षेण परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः
गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी “चतुर्थी तु तृतीयायां
महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या व्रतिभिर्भक्त ! गणनाथ
सुतोपिणी” इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । साधयोये तु
गणेशव्रते “मध्याङ्गव्यापिनी सुख्या” चतुर्थी गणनाथस्य
सातृयिज्ञा प्रशस्यते । मध्याङ्गव्यापिनी चेत् स्यात् परत-
योत् परेऽहनि” इति वृहद्वसतिवचनात् “प्रातः शुक्ल-
तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तृप !” इति “तत्कालेऽभि-
धानाच्च तेन परदिने तथान्ये परा अन्यथा पूर्वेष्वुक्तम् वस्तु-
तस्तु यत् भाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याङ्ग-
पूजोक्ता तद्विषयागमेव प्रायुक्तवचनानि न तु सार्वत्रि-
काणि । संकटचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकालानां बाधापक्षेः
तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्वैवेति सिद्धम् । संकटचतुर्थी तु
चन्द्रोदयव्यापिनी याज्ञा दिनद्वये तथात्वे सातृयोगस्य
सत्त्वात् पूर्वैवेति केचित् । अन्ये तु सङ्कर्तत्वयादिरूपस्य

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने साधयोक्तमध्याङ्गव्यापिस-
त्त्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव ।
गौरीव्रते तु पूर्वैव । “गणेशगौरीवृत्तनाव्यतिरिक्ताः प्र-
कीर्त्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविज्ञा देवतान्तरयोगतः” इति
मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु साधवमते सर्वापि पूर्वा “चतुर्थीसं-
युता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे कर्मणि
पितृ च शुक्लपक्षे तथा सितेति” हारोतोक्तेः
हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा “कृष्णा पूर्वयुता
सिता परयुता स्यात् पञ्चमी” इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु
हारोतोक्तिरुपवासविषया “प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री-
भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्याः परसंयुताः”
इति ब्रह्मवैवर्तात् यत्तु “पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता
तु नारद !” इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् “स्क-
न्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसंयुता” इति वाक्यशेषा-
दिति साधवः तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयान्तेता-
दयः । चमत्कारचिन्तामणौ च “पञ्चमी नागपूजायां
कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु तृपिता नागा इतरा
सचतुर्थिका” इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदन-
रत्नदिवोदासीययोः आवणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वेष्वुक्तं
“आवणे पञ्चमी शुक्ला संभोक्ता नागपञ्चमी । तां परि-
त्यज्य पञ्चम्यचतुर्थीसंहिता हिताः” इति संप्रज्ञोक्तेः,
“गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाच्चागः शुभाशुभः । मिता-
मित्वे तयोः पत्ने नागानामाखुर्वर्हिणौ” इति पट्विंश-
न्मताच्च आवणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याचतुर्थीयुत-
त्वसक्तं तदुपवासादिषियम् । पत्ने वाहने ।

षष्ठी सर्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात्
“नागविज्ञा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन” इति स्कान्दाच्च
निर्णयान्ते “षष्ठी च सप्तमी चैव वारचदेगुमान्निनः ।
योगोऽयं पद्मको नाम सूर्यकोटिपद्मैः समः” ।

सप्तमी पूर्वैव युग्मवाक्यात् “षष्ठा युता सप्तमी च
कर्तव्या तात ! सर्वदा” इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा “व्रत-
मात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा शुक्लाष्टमी परा” इति
साधयोक्तेः “परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्वयुक् कृष्णा” इति
दीपिकोक्तेः शिवशक्तपुत्रत्वे तु कृष्णाप्युत्तरा
“पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः” इति साध-
योक्तेः दिवोदासीये भविष्ये “यदा यदा सिताऽस्यां

बुधवारो भवेत् कश्चित् । तदा तदा हि सा याज्ञा
एकमन्ताशने नृप ! । सन्ध्याकाले तथा चैत्रे पशुघ्ने च
जनार्दने । बुधशमी न कर्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्”
अन्त्यं पदं हेमाद्रौ न दृष्टम् ।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् “न कुर्या-
न्नवमीं तात ! दशम्या तु कदाचन” इति स्कान्दाच्च ।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः “क्षणा पूर्वोत्तरा
युक्ता दशम्येवं व्यवस्थिता” इति भाष्यः वस्तुतस्तु
सुख्या नवमीयुतैव याज्ञा “दशमी तु प्रकर्तव्या
सदृशं द्विजसत्तम !” इत्यापस्तम्बोक्तेः यत् “संपूर्णा
दशमी कार्या पूर्वया परयाऽथ वा” इत्यग्निरसोक्तं
तन्नवमीयुक्ताऽलाभे औदयिकी याज्ञोत्थेवं नेयम्” ।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीशब्दे
१४८८ पृ० उक्तः । महाद्वादश्यादिनिर्णयः नि० नि० यथा
“अथाष्टौ महाद्वादशः तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी
उन्मीलितोऽं सञ्जा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत्सा
वज्रकीर वासरतयस्पर्शनी तिस्रुशाश्च अग्रे पर्वणः संपू-
र्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४। पुष्पैर्युता जया५ अयणयुता
विजया६ पुनर्वसुयुता जयन्ती७ रोहिणीयुता पापनाशिनी८
यताः पापक्षयस्तुक्तकाम उपवसेत् । अत्र सूत्रं हेमाद्रौ ज्ञे-
यम् । एकादशीद्वादश्यादौरेकाहे तन्त्रेणोपवासः, पार्थक्ये
तु शक्त्योपवासद्वयम् “एकादशीसुषोपैव द्वादशीं ससु-
षोपयेदिति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव
“एवमेकादशीं त्यक्ता द्वादशीं ससुषोपयेत् । पूर्ववासरजं
पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंगयमिति” तत्रैवोक्तेः । यदा त्वत्सा
द्वादशी तदोक्तं सात्स्थे “यदा भवति स्वत्सापि द्वादशी
पारणादने । जयःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा ।
नारदीयेऽपि “अस्यायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये ।
ज्ञानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः” इति सङ्कटे
तु माधवीये देवन्तः “सङ्कटे विपन्ने प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्-
कथम् । अङ्गिस्तु पारणात् कुर्यात् पुनर्भुक्तं न दोष-
कदिति” । सङ्कटे त्रयोदशीश्चाहप्रदोषादौ । अत्र केचिदाहुः
अपकर्षवाक्यान्यनाङ्गिताग्निविषयाणि अग्निहोतादीनां
श्रौतत्वेनापकर्षयोगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादम-
तिक्रम्य पारणं कार्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-
वासरसंज्ञितः । तस्मात्क्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णु तत्परः”
इति निर्णयाश्रिते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः । अत्र
केचित् सङ्गिरन्ते यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्छ-

हर्तव्ये पारणं कार्यम् “सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि
पारणमिति” वचनादिति । अथाङ्गुरवस्तु वज्रनां कर्मा-
कालानां विना कारणं बाधापक्षेः प्राग्दृश्यत्वेनैव अस्-
द्वादश्यानेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्यम् । प्रातः
शब्दस्तु “सायं प्रातर्हि जातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति”
वदपराह्णार्थात्त्वेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुन-
र्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वात्तस्येत्याहुः । प्रमादेन एका-
दश्युपवासातिक्रमे अपराह्णे वाराहे “एकादशी विष्णुना
चेद्द्वादशीपरतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र वदो-
च्छेत्परमं पदमिति” कैश्चित्तु वैष्णवं पदमिति पठि-
तम् अत्राधिविरोधेनो नियमाः सर्वत्रनेषु बोद्धव्याः ।
अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति सूक्तम् ।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् द्वादशी तु प्र-
कर्तव्या एकादश्या युता प्रभो !” इति स्कान्दाच्च ।

त्रयोदशी तु सर्वमते युक्ता पूर्वा, क्षणोत्तरा “तदो-
दशतिथिः पूर्वः सितोऽद्याऽसितः पश्चादिति” दीपकोक्तेः
“युक्ता त्रयोदशी पूर्वा परा क्षणा त्रयोदशीति” भाष्येनाह
चतुर्दशी सर्वमते क्षणा पूर्वा, युक्लोत्तरा, उपवासो
तु ह्यपि परेति मदनरत्ने ।

पौर्णमास्यमावाख्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे पादौ
“भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णं कदाचन । वर्जयित्वा
सुनिश्चेष्ट ! सावित्रीव्रतसुतसमिति” ब्रह्मवैवर्त्तम्
“अमायां योगविशेषमाह्वाऽपराह्णे प्रातातपः “दमा-
यस्यां भवेद्धारो यदा भूमिस्तुल्य वै । जाङ्गमीक्षान-
मात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्” ।

“अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौम-
वारेण विषुवत्सङ्गं फलम्” तत्रैव व्यासः “सिनीवासी
कुङ्कुमापि यदि सोमदिने भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात्
ज्ञानं वै भौमिना कृतम्” । हेमाद्रौ वृहस्पतिः “अवचादि
धनिष्ठाद्गङ्गागद्देवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्रतो
पातः स उच्यते” । नागदेवतम् अश्वेण मस्तकी सुग-
शिरः । प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्” ।

सर्वतिथिषु वज्र्यान्त्याह सुहूर्देदीपिकायाम्
“कुशाण्डं वृहतीफलानि जघनं वज्र्यं तिलाखं तथा
तैलं चामलकं दिवं प्रयसता भीषं कपालान्नकम् । निद्रा-
यां च मस्तरिकान् फलमथो हलाकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीम-
मनं क्रमात् प्रातिपदं दिष्ट्वेवमापोदगात्” “शीर्षं नारिके-
लम् कपालम् अक्षानु, अन्तं पटोलकम् भूपालः “कुशाण्डं

वृहतीक्षारं मूलकं पनसं फलम् । धात्री शिरः कपालान्तं
नखचर्मैर्तिलानि च । क्षुरकसार्ङ्गनासेषां प्रतिपदाभित्ति
त्यजेत् । नखं शिखी चर्म सहरिका प्रतिपदातिथिषु
कुशाण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे खल्व्या यथा

“कुशाण्डे चार्थहानिः स्याद्वृहत्यां न खरेक्षरिम् ।
वज्रशतुः पटोले स्याद् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्को
जायते विले तिर्यग्योनित्य निम्बके । ताले शरीर-
नाशः स्यात् नारिकेले च सूखता । तुम्बी गोमांसतुल्या
स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिखी पापकरी प्रोक्ता
पूतिका वज्रघातिका । वाताकौ सुनहानिः स्यात्
चिररोगी च मापके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ।

प्रसङ्गात्तिथिसाधनप्रकारः सि० शि० उक्तो दशमंति यथा
“रवि १२ रसे क्षीरवीन्दुलवाहताः फलमितास्तिथयः
करणानि च । करहितानि च तानि ववादितः शक-
नितोऽसितभूतदलादनु । यहकलाः सरवीन्दुकला
हृताः खखगजे ८०० य भयोगमिति क्रमात् । अथ
हृता खगतैव्यविलिप्ताः खगतिभित्ति गतागतनाडिकाः”
मू० । “व्यकेन्दोर्भागा द्विष्टाः । एकत्र रवि १२भिर्भा-
ज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः । अन्यत्र रसेर्भाज्याः ।
फलं गतकरणानि । तानि त्रिकोनानि ववादितो
भवन्ति । कणचतुर्दश्यादिपरि यान्यवशिष्यन्ते त्रीणि
चतुर्थं प्रतिपदप्रथमार्धे च । एतानि चत्वारि शकुनितः ।
शकुनिचतुष्यादनागकिन्तु (किन्तु) ज्ञानीति शेषः । यस्य
यहस्य नक्षत्रं चातुर्भिष्यते तस्य कलाः काय्याः । तथा
चन्द्रार्कयोगस्य कलाः काय्याः । उभयत्र शताष्टकेन ८००
हृते प्रथमस्थाने गतमानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः ।
अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि । तानि खखह-
रच्युतानि गम्यानि स्युः । तेषां गतानां सन्वन्धिन्यो
विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः । यल्लभ्यते ता गतघ-
टिका भवन्ति । यद्येषाणां विकला भक्तास्तदैव्या
घटिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । यदि व्यकेन्दोश्चक्रांशे
३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदैभिः किमिति ।
अत्र त्रिंशतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हरः । अथ
यदि चक्रांशैः ३६० घटिः ६० करणानि लभ्यन्ते
तदैभिः किमिति । अत्रापि घट्यावर्तिते जातो हरः
घणमितः । अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंश-
तिर्भावि लभ्यन्ते योगा वा तदैभिः किमिति । अत्रापि

सप्तविंशत्यापवर्तने कते जातोऽष्टगती हर उभयत्र ।
अथ घटीकरणार्थमनुपातः । यदि गतिकलाभिः घटि-
घटिका लभ्यन्ते तदा गतेष्वभिः कलाभिः किमिति
फलं गतेष्व घटिकाः । अथ कलाः घट्या गुणिता
विकलाः स्युरित्यतः उक्तम् अथ हृताः खगतैव्यवि-
लिप्ता इति सर्वसुपपन्नम्” प्रमि० ।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो दध
“भोगोऽष्टगतीलिप्ताः खाद्यिगैलास्तथा तिथेः । यह-
लिप्ता भोगोपाभा भानि भुक्ता दिनादिकम्” सू० सि० ।
“अष्टगतिमिताः कला नक्षत्रभोगः । प्रसङ्गात् तिथि-
भोगमाह । खाद्यिगैला इति । तिथेर्विश्वव्यधिकस-
प्तगतिमिताः ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य यहस्य
नक्षत्रज्ञानमिष्टं तस्य यहस्य रागयस्त्रिंशद्गुणा
अंशा योज्यास्ते घटिगुणिताः कला योज्या इति परि-
भाषया कला नक्षत्रभोगभक्ताः फलं यहस्य गतन-
क्षत्राणि शेषं वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्यात् तस्य
गतदिनाद्यानयनमाह भुक्ता इति । यहस्य कलात्मिकया
गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषो-
नाड्योगादिकला भागेनैव्यदिनादिकं साध्यम् । अत्रोप-
पत्तिः । भक्षभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यवशिष्यादीनि
यहो भुनक्तुतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः
घट्यतयुक्तैर्विंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदै-
कनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टगतिमिताभोगः । एवं
तिथेऽष्टगतिमितास्त्रिंशतांशान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्तरेक-
भगणसिद्धत्वाच्च । त्रिंशत्तिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः
क इत्यनुपातेन विश्वव्यधिकसप्तगतिमिताभोगः ७२० ।
अथाष्टगतिमिताभिरैकं नक्षत्रं तदा यहकलाभिः कि-
मित्यनुपातेन फलमवशिष्यादीनि यहभुक्तानि शेषकला
यहाघटितनक्षत्रस्य गतं भोगाहीनं तस्यैषम् । यदि
यहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य
गतेष्वदिवसाद्यं भवति । एवं चन्द्राद्दिननक्षत्रं
ज्ञेयम् रङ्गना० । “रवीन्दुयोगलिप्ताभ्यो योगा भो-
रभाजिताः । गता गम्याश्च घटिना भुक्तियोगाप्ता-
दिकाः” सू० सि० “सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभा-
षया याः कलास्तथाभ्यो योगा विश्वव्यदयो भोग-
भाजिता भोगेन पूर्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति । एतै-
कयोगस्य भोगमितौ भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय
यन्मिताः शुद्धास्तन्मिता योगा गताः । यस्य भोगो

न शुद्धप्रति स वर्त्तमान इत्यर्थः । कला भोगभक्ता
गता योगास्तद्वर्त्तमान इति तात्पर्यम् । तस्य
शेषं गतं भोगात् पतितमेव तास्यां घटिकाद्यानयन-
माह । गता इति । गता एवमाः । चः सञ्ज्ञये ।
कलाः घटिगुणिताः कार्यास्तास्यो भुक्तियोगान्नाडिका
रविचन्द्रकलात्मकगद्योयोगेन भजनाल्लव्या घटिका
गतैषा भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रयोगमि-
तस्य यज्ञस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसञ्ज्ञानि योगो-
त्पन्नत्वाद्योगा कृतस्तदानयनं पूर्वोक्तवत् । अतएव
सूर्यचन्द्रगतियोगस्तुल्यतद्गत्या घटिकावनवटिकास्तदा
गतैषा कलाभिः का इत्यनुपातेन गतैष्यघटिकानयनं
युक्तसक्तम् ” रङ्गना० । “अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिययो
भोगभालिताः । गता गम्याश्च घटिप्रा नाड्यो भुक्तप्र-
न्नरोद्धृताः” सू० सि० । “पूर्वार्धव्याख्यानं पूर्वोक्त-
पूर्वार्धरीत्या ज्ञेयसुत्तराहं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः ।
“तिथिभोगकलाभिरैका तिथिस्तदा सूर्योर्नचन्द्रकलाभिः
का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैष्ये
शेषशेषेनभोगकले तास्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतै-
ष्यटिकाः पूर्ववत् ” रङ्गना० ।
कले तिथिमानसक्तं सि० शि० यथा
“विधिदिने दिनकद्विवसाः करोन्द्रयशरेषुभयोऽर्बुद
संयुगाः । नवनवाङ्कराभ्वरसेन्द्वः प्रयुतसंयुगिता
विधुवासराः” १६०२६६६००००००० । अत्रोपपत्तिः, रवि-
वर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्वावनः
कले योगास्तावनः किल शशमासाः । ते तु योगा
भगणान्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् ।
अतो भगणान्तरतुल्याः शशमासा भवन्ति । ते त्रिंश-
द्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।
युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा ।
युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह
“चान्द्राः खाटखखल्योमखाविखलु निशाकराः” सू० सि० ।
“अष्टाश्विगजसप्तभूगेनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसा-
वनदिवसाः । चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अशी-
तिशून्यचतुष्कलिखन्तपा एते त्रिंशद्भक्त्याचान्द्रमासा
उक्तप्रायाः । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य-
चन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्व्युगिता इति
स्यटीकताः” रङ्गना० ।
तिथिभेदे देवभेदपूजा पीयू० धा० धृतवाक्येनोक्ता यथा

तत्र नारदः “यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्तिः”
अग्निपुराणेऽपि “प्रतिपद्यग्निपूजा स्यात् द्वितीयावाह
वेधसः । दशम्यामन्तकस्यापि पञ्च्यां पूजा शुद्ध च ।
चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्यास्तत्पूर्ववासरे । सरस्वत्या नव-
स्याञ्च । सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्दशमेका-
दश्यां शिवस्य च । द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेच मदनस्य
च । शेषादीनां फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत् । पूर्वो-
न्दोस्तिथिष्वपि पञ्चदशम्यास्तुपीति” ।

पञ्चदशसंख्यायां सू० सि० उदा० ।

स्त्रीलो “वैवाहिकीं तिथिं घृष्टास्तत्क्षणं हरवन्मुना”
कुमा० । पुंस्त्वे “निखिलान् निशि पूर्वैर्मा तिथीतुपस्थे-
ऽतिथिरेकिका तिथिः” नैप० ।

तिथिस्तु न० ७त० । तिथिविहिते कार्ये “तिथिद्वये च
लष्णादिर्वर्ते शुक्लादिरेव च । विवाहादौ स्मृतः सौरः
शेषेपु सावनो मतः” मल० त० । तिथिविशेषे लक्षानि
च तिथितत्त्वे कालमाधवीयनिर्णयसिन्धुपुस्तकप्रतिनिव-
न्धेषु दृष्टानि ।

तिथिभेदेपु लक्षालक्षानि पी० धा० वशिष्ठोक्तानि वदा
“नोद्वाह्यात्रोपनयप्रतिष्ठासोमन्तचौलाखिलवास्तुहर्षम् ।
गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्यं हि मासाद्यतिथौ
कदाचित्” । मासाद्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि चतुर-
लष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कक्षाणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः ।
यद्येषोऽभिप्रायोऽसम्मतः स्यात्तदा पञ्चाद्यतिथिविति-
त्रूयात् । “सप्ताङ्गचङ्गानि नष्टस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठासिच-
मङ्गलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्यं द्विती-
यादिवसे सदैव । सङ्कीर्तविद्याखिलशिल्पकर्माधीमन्-
चौलाङ्गद्वहप्रवेशम् । कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं वदा
गृतीयादिवसेऽपि कार्यम् । रिक्तास्तु विद्युद्वधवस्वस्त-
विषाग्निघातादि च याति सिद्धिम् । यन्मङ्गलानां कृतं
विमूढैर्विमाशमायाति तदाशु नूनम्” । रिक्तास्तु चतुर्थीन-
वमीचतुर्दशीपु ४।६।१४। “शुभानि कार्याणि चरस्त्रिणि
चोक्तान्यस्तुक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयान्याशु रूप-
प्रदानं विनाशदं नागतिषौ विधेयम् । अथ्यङ्ग्याता-
पितृकर्मदन्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि । षष्ठ्यां
विधेयानि रण्योपयोग्यशिल्पानि वस्तुस्वरभूषणानि ।
द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि । तानि
सिध्यन्ति कार्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि । वंद्यामगो-
ग्याखिलवास्तुशिल्पनष्टप्रमोदाखिललेखनानि स्त्रीत्व-

कार्याखिलभूषणानि कार्याणि कार्याणि महेगत-
याम् । द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतियौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा । व्रतो-
पयासाऽखिलधर्मकृत्यं सुरोत्थयाद्याऽखिलवास्तुकर्म । सं-
ग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म विश्वे तियौ सिध्यति शि-
लकर्म । पृथिव्यां यानि कर्माणि धर्मपुटिः शुभानि
च । चरस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवम्यङ्गं विना ।
विधाहगौरीभुजगभान्नकदिनेषु च । उक्तानि तानि सि-
ध्यन्ति तयोदश्यां विशेषतः । यज्ञक्रियापौष्टिकम-
ङ्गानि संप्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहशिल्पाऽ-
खिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम् ।
सदैव दर्शे पितृकर्मसुक्ता नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम् ।
सूतेः कृतं तत्र शुभोत्थयाद्यां विनाशनायात्यचिराद्भूतं
तत्प्रीतिं वसिष्ठवचनम् ।

तिथिचय पुं तिथीनां तिथ्यपलक्षितचन्द्रकृतानां जयः क्षया-
रम्भो यस्मिन् । दर्शे अमावास्यायाम् शङ्काधकल्यं ।
इतः तिथीनां नागे अयमे अवसशब्दे ४३१ पृष्ठश्लो-
दिनक्षयादयोऽप्यत्र । “कौर्भे पादोऽपि “हो तिथ्य-
न्नावेकवारं यत्र स स्थाद्दिनक्षयः” वशिष्ठः “एकस्मिन्
सावने त्वङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” । साहस्रिकं फलमिति
साहस्र्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिमसे दिनपाते धनुषि
रथौ भातुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कृत्यान्मो मा-
ङ्गल्यं विवाहश्च” इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिनक्षये
रघुः तिथिचयानयनश्च सू० सि० उक्तं यथा
“सावनाहानि चान्द्रभ्यो दुभ्यः प्रोज्झ्य तिथिचयाः”
सू० सि० । “चान्द्रभ्यो दुभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः
सक्ताशदित्यर्थः । तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावन-
दिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम् । यद्वा तिथिग-
ब्देन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति
स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्” रङ्गना० ।
युगे तत्संख्या सू० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे
“तिथिचया यमार्थाश्चिह्नद्वयोमगराश्विनः” १५०८२१५३
एतन्मिता इत्यर्थः ।

तिथिपति पु० तिथिविशेषाणां पतयः । तिथीनाम-
धिपतौ स च सु० चि० उक्तो यथा
“तिथीशावङ्गिको गौरी गणेशोऽहिर्युहोरविः । शि-
वोदुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी” सु० चि०

एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवसिष्ठवचनं यथा

“वङ्गिर्विधाताद्रिमुता गणेशः सर्पो विगाखोऽटितिको
महेशः । दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शर्वो निगेशश्च
पुराणदृष्टाः इति स्नानिन इति शेषः” ।

तिथिपतयश्च वृ० सं० ६६ व्य० अन्यथोक्ता यथा “कमल-
जविधाहृरियमशशाङ्कपङ्कजगङ्गायामुभयजगः । धर्मेश-
सविष्टमन्त्रयकलयो विश्वे च तिथिपतयः । पितरोऽमा-
वास्यायां संज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्याः । नन्दा
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधाः । यत्र कार्यं
नञ्चो तद्देव्यासु तिथिषु तत्कार्यम्” । वसिष्ठवराह-
वचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तिथिषु पञ्जेति न विशेषः ।

तिथिप्रणी पु० तिथिं प्रणयति प्र+नी-क्तिप् । चन्द्रे त्रिका०
तिथियुग्मं न० तिथ्योक्तिविशेषयोर्युग्मम् । द्वितीयादितिथि-
सप्तकयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि
यथा “युग्मानियुग्मभूतानां षण्मुहूर्तैर्वसुरन्त्रयोः । रुद्रेण
द्वादशोयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा । प्रतिपदाप्यमा-
वास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतद्वृत्तं महादोषं
हन्ति पुण्यं पुरातनमिति” । युग्मं द्वितीया । अग्नि-
स्तृतीया । युगं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षष्ठ्यं षष्ठी ।
सुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी । रन्त्रं नवमी । रुद्र
एकादशी । अत्र युग्मान्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथि-
रुत्तरविद्धा याह्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेयुक्ता भवति ।
वेधश्चात्र त्रिसूक्तयोरेव तदुक्तं कालमां “अत्र तिथीनां
वेधः पैठोनसिना दर्शितः । “पञ्चहृषेऽपि तिथ्यास्तथिं
पूर्वां तथोत्तराम् । त्रिभिर्महूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं
विधिः स्मृतः” इति पूर्वद्युर्दयानन्तरममावास्या त्रिसहूर्ता
चेत् सा प्रतिपदं विध्यति । परेद्युरस्तमयात् प्राक्
द्वितीया त्रिसहूर्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति
त्रिसहूर्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यां तिथिं
सप्तप्राप्य यात्यस्तं पङ्क्तिनीमियः । सा तिथिस्तद्दिने
प्रोक्ता त्रिसहूर्ता च या भवेदिति” । शिवरहस्यसौर-
प्राणयोरपि “या प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्
त्रिसहूर्तिका । धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णानां विदुर्बुधाः”
इति । दृढहस्तिषोऽपि “यस्यां तिथावस्तमियात्
स्वर्ग्यसु त्रिसहूर्तकैः । यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपक्र-
मेत्तिथिमिति” । एवं पैठोनस्यादिवाक्ये त्रिसहूर्तत्वमेव
वेधस्थितेः वङ्गानां योगमात्रेणैव वैधोक्तः साहस-
नाम् । वेधकतिथेस्त्रिसहूर्तत्वेऽपि विद्वतिषेस्त्रिसहूर्ता-

दिव्यापित्वेऽपि याज्ञता कालमाधमीये निर्णीता यथा ।
 “देवलः “यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्वरः ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिवृत्तिः” ।
 व्यासोऽपि “उदयक्षेत्रे सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्थितिः” ।
 भविष्योत्तरपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे घटिकैका
 यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृार्थे चाऽप-
 राद्धिकीति” पद्मपुराणेऽपि “व्रतोपवासनियमे
 घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता
 तु पैटके” इति स्कन्दपुराणेऽपि “व्रतोपवासदा-
 नादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्गङ्गा
 विपरीता तु पैटके” इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “व्रतो-
 पवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्गङ्गा आङ्गादावस्तगाभिनीति” बौधायनोऽपि
 “आदित्योदयवेलायां यात्रापि च तिथिर्भवेत् । पूर्ण
 इत्येव मन्त्रा प्रभूता नोदयं विनेति” नन्वस्त्वेवं कृत्स्न-
 दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविज्ञायास्तियेर्हृष्ये कियत्-
 परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र
 बौधायनेनात्रापि लब्धभिधानात् निमेषमात्रं प्रति-
 भाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति “उदयक्षेत्रे-
 त्यभिधानात् । भविष्योत्तरपुराणादियचनेषु घटिका-
 मात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधा-
 यनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते । तथा च पठ्यते
 “उदिते देवतं भानौ पितृं चास्तमिते रवौ । द्विसृङ्गं
 विरङ्ग्य सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति” । अस्मार्थः ।
 भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽङ्गो सृङ्गद्वयं देवतम् ।
 तस्मिन्चास्तमिते ततः पूर्वकालो नमङ्गो सृङ्गद्वयं पितृ
 देवत्वम् । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति
 सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्गङ्गा । अत्रोच्यते । पौर्वा-
 ण्णिकी इति वचनेन देवे पूर्वाह्णव्याप्तप्रभिधानात् ।
 पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वावुदिते भानौ
 त्रिसृङ्गतां तिथिर्गङ्गीतव्या । यत्तु दक्षेणोक्तम् । त्रिसृ-
 ङ्गतां न कर्त्तव्या या त्रिथिः क्षयगाभिणी “त्रिसृ-
 ङ्गतां कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनीति” । तत्र त्रिसृ-
 ङ्गतां व्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपेक्षकमेव । तथा हि प्र-
 तियेषः सर्वत्र प्रसक्त्यर्थकः प्रसक्त्यात्र यथोक्तरीत्या
 पौर्वाह्णिकयाक्यात् त्रिसृङ्गतां विधायिपेठोनसिवाक्याद्वा
 भवति । तत्र प्रसक्तं त्रिसृङ्गत्वं समतितयो बाधका-

भावात्तथैव व्यवतिष्ठते । तिथिज्ञेये त्रिकव्याप्तिविधित्-
 सया प्रतिपिध्यते । अतस्तत्र चतुर्ष्वसृङ्गतां तिथि-
 र्गङ्गी । तिथिसाम्यवर्त्तिविद्वद्वापि सृङ्गद्वयमेव
 मुख्यम् । सृङ्गद्वयं त्वनुकल्पः । अतएव सूत्रेण
 द्विसृङ्गतां पीत्यपिशब्दः पठ्यते । “अत्राद्येक सृङ्गतां व्याप्ति-
 निरुद्धेत्यर्थसिद्धम्
 “द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु” व्यासः । कत्र
 प्रतिसवः । “भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गानां याः क्रियाः ।
 रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” । “युगाद्या वद-
 द्द्विथ सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न
 तत्र तिथियुग्मता” ति० त० ।

तिथिसन्धि पु० तिथयोः सन्धिः । तिथयोः पूर्वापरयोः
 सन्धौ तन्मानानयनं सि० शि० यथा “गणिततुङ्गि-
 लाभ्यचन्द्रभुक्तेन्दुभावोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एता-
 भिरिव । ग्रथगथ गतियुक्त्या नाङ्गिका सन्धिरात्रा
 तिथिकरणयोगानां फलं तत्र भिन्नम्” ।
 एवं गणितविन्वकलाभ्यो या घटिका उत्पद्यन्ते ता व-
 तिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्युः । सन्धौ भिन्नघट-
 मित्यर्थः । अत्र सन्धिरुभयतोऽपि विन्वस्य स्थितत्वात् ।
 उपपत्तिरप्यत्र सुगमा” । प्रमिता०

तिथ्यर्धं न० इत० । करणे । करणशब्दे १६६० पु० इहम् ।
 तिनाशक पु० तिनिश+प्रपो० । तिनिशब्दे शब्दत्वात् ।
 तिनिश पु० अतिशयेन नेशति अति+निश-क प्रपो० कतेर-
 कारलोपः । (सादन) ख्याते इत्ये अमरः । “तिनाः
 श्लेषपित्ताश्लेदःकुष्ठप्रमेहजित् । तुवरः श्विदाहो
 व्रणपाण्डु लमिप्रणुत्” भावप्र० । [२दैत्यभेदे पु० हेमच० ।
 तिन्तिड पु० तिलिङ्गी+प्रपो० । १३३३ (ते तुल) इतिः
 तिन्तिङ्गी स्त्री तिन्तिङ्गीक+प्रपो० । (ते तुल) इत्यभेदे
 राजनि० स्वार्थे क । तिन्तिङ्गीक तत्त्वार्थे शब्दत्वात् ।
 “अन्धिका चुक्रिकाण्डौ च चुक्रा दनयठापि च । वृक्षा
 च विचिका चिञ्चा तिलिङ्गीका च तिलिङ्गी । अन्धि-
 काऽन्धा गुरुर्वातहरी पित्तकफाक्षतम् । पक्वा तु दोषो
 द्ध्या सरोष्णा कफवानतुत्” भावप्र० । “अन्धिकावाः
 फलं पक्वं मर्दितं वारिणा इहम् । श्वेता
 भरिवोन्मिश्रं लवङ्गेन्दु सुवासितम् । अन्धिकाफल-
 संभूतं पानकं वातनाशनम् । पित्तक्षेपकरं विहित्
 सुरुच्यं वज्रबोधकम्” भावप्र० । [इमरः ।
 तिन्तिङ्गीक पु० तिम-ईक अनीका० नि० (ते तुल) इत्यभेदे

तिन्तिडीयूत न० तिन्तिद्या तद्वीजेन द्यूतम् । तिन्तिडी-
यीजेन क्रीडने (काद्वीजेरखेला) त्रिका० ।

तिन्तिड़ि(लि)का स्त्री तिन्तिडीः+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य
लः । (तत्तल) तिन्तिद्याम् शब्दमा० । काभावे तिन्ति-
लीत्यप्यल ।

तिन्दिश पु० दिशिङ्गदृष्टे (दाङ्ग) राजनि० ।

तिन्दु पु० तिज-क-सृगयादि० नि० । (तँ दु) ? ख्याते दृष्टे
संज्ञायां कन् । तिन्दु क (गाव) इति ख्याते रदृष्टे पुंस्त्री
शब्दरत्ना० स्त्रीत्वे गौ० डीप् । शकर्ममाणे वैद्यकशरिभाषा
पुंन० । “स्यादामं तिन्दुकं स्याद् वातलं शीतलं
लघु । पक्वं पित्तप्रमेहान्नस्त्रे श्लेष्मन् मधुरं गुरु । तत्कारं
तु भवेद् हृद्यं कर्पुलं चिररोगजित् । विश्वतिन्दुकमप्येवं
विशेषात् स्याद् शीतलम्” राजनि० ।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+प्रथो० ह्रस्वः । तिन्दुके दृष्टे शब्दर०
तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकभृदाकारः फलेऽस्त्यस्या इनि
डीप् । आवर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ दृश्यम् ।

तिन्दुल पु० तिन्दुल+प्रथो० कस्य लः । तिन्दुकदृष्टे शब्दर०
तिप रक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तेपते अतेपिष्ट अतिप्र ।
तितेपे । अदित् अतितेपत्-त । [तितेम ।

तिम आर्द्धीभावे भ्वा० पर० अक० सेट् । तेमति अतेमीत् ।
तिम आर्द्धीकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । तिम्यति अतेमीत् ।
तितेम । “वानरान् तिम्यतोऽपलोक्य” हितो० “ति-
मिताद्याभयन् सर्वे तत्र ते हरिश्चपाः” रामा० सुन्द०
१ स० । “नद्याश्च तिमितोदकाः” रामा० अर० ५४ स० ।
तेमनम् ।

तिमि पु० तिम-इन्-तम-इन्-इच्च वा । १ ससुद्रे
त्रिका० । तद्वत्त्वे रमत्सुभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा डीप् ।
“अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम शतयोजनविस्तृतः” भरत-
धृतवाक्यम् । “अस्ति मत्स्यस्तिमिनाम तथा चास्ति
तिमिङ्गलः । तिमिङ्गलगोलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
नक्षत्राणः” शब्दार्थचि० धृतारामा० वाक्यम् । “अमी
शिरोभिस्तिमयः सरम्भैरुद्धं वितन्वन्ति जलप्रयाहान्”
रघुः । “अत्र नानाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिणः” भा० उ०
६८ अ० । शब्दकल्पद्रुमेऽस्या स्त्रीयोक्तिः प्रामादिकी
अमी तिमय इति नैकरूपिण इति उ० सेव प्रयो-
गात् कदिकारान्तात् वा स्त्रियां डीप् । रतज्जाति-
स्त्रियां स्त्री भेदः ।

तिमिञ्जीष पु० तिमेः कोष इव । ससुद्रे त्रिका० ।

तिमिङ्गल पु० गिरति-गु-मूलवि० क रस्य लः “गिरेऽगि-
लस्य” पा० सप्तम् । मङ्गामत्स्यभेदे । तिमिङ्गले उदा० दृश्यम् ।
“तिमिङ्गलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गलाः” भा० व०
१६६ अ० ।

तिमिङ्गलगिल पु० तिमिङ्गलं गिलति गु-मूल० क रस्य लः
अगिलस्येति पर्यादासात् न सप्तम् । अतिदृढमत्स्यभेदे
तिमिङ्गले उदा० ।

तिमिङ्गलाशन पु० तिमिङ्गलो मत्स्यः अग्रते यत्र अग्र-
आधारे ल्युट् । दक्षिणस्ये देशभेदे “वलदेवपट्टनं दण्ड-
कावनतिमिङ्गलाशनामद्राः” दृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे
दक्षिणस्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् ।
तस्य वड्डपु लुक् । रतदेशवासिषु रतचू मेघ च व० व० ।
एकवचने तु तैमिङ्गलाशन इति भेदः ।

तिमिज न० तिमितो जायते जन-ड ५ त० । सुक्ताभेदे
“तिमिजं मत्स्याक्षिनिभं दृढत्ववित् वड्डगुणश्च” दृ० स०
८१ अ० । सुक्ताभेदकथने ।

तिमित त्रि० तिम-कर्त्तरि क्त । १ निचले, धरणी । २ क्लिप्ते
(भिजे) अमरः । “हुद इव तिमिनागसंघतः स्तिमि-
तज्जोमणिशङ्खशर्करः” रामा० अयो० ८१ स० ।

तिमिर पुंन० तिम-किरच् अर्द्धचौ० । १ सम्भकारे रनेत्ररोग-
भेदे च । “तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः । कृष्णश्चि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतः परम्” माधवः अक्षपटलशब्दे
४३२० दृश्यम् । “सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः
कृतः” । “पतिते घनतिमिरमुषिः” माघः ।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं लुदति खण्डयति लुद-किप् इत० ।
सूत्र्ये “तिमिरलुदो मण्डलं यदि स लेङ्” दृ० स० ५५ अ० ।
तिमिरभिदादयोऽप्यल । रश्मिस्कारनाशके त्रि० ।

तिमिररिपु पु० इत० । १ सूत्र्ये हला० । तिमिरारिप्रभृत-
योऽप्यल “तिमिरारिस्तिमोहनि प्रातःस्ववधभीरवः ।
ययं काका ययं काका इति जल्पन्ति वायसाः”
उद्भटः । रश्मिस्कारनाशके त्रि० ।

तिमिरि पु० तिमोति शब्दं वाचकत्वेन राति रा-वा० डि ।
तिमिमत्स्ये राजनि० ।

तिमिष पु० तिम-इसक् । १ आस्यकर्कश्याम्, त्रिका० रनाटान्ते
च शब्दार्थचि० । [स्त्रियाम् ।

तिरश्ची स्त्री तिर्यक् जातिः स्त्री डीप् । पर्युपक्षणां
तिरश्चीन त्रि० निर्यगेय स्वार्थे ख । तिर्यग्भूते । “गतं
तिरश्चीनमनूसारथेः” माघः “तिरश्चीनो विततो

रक्षितरेणमधः" ऋ० १०।१२।५। २वक्रो च "इक्षमाणः
पादेन तिरघीनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।४।

तिरस अय्य० तृ-यसुन् खरादि । १अनङ्गाने २तिर्यग्र्थे च
अमरः । ३तिरस्कृते क्षीरस्वामी । अय्य कजि वा
७प० स० । तिरस्कृत्य तिरः कृतेति "तिरस्कृत्योच्चरेत्
काष्ठेत्यादि मत्तः" "तिरस्क्रियन्ते कर्मन्तुजालैः" भाषः ।
तिरस्करोति णिच्-सन्तोषः । तिरयति आच्छादयती-
त्यर्थः । "सुरारिमुखास्वुजद्युतिरयं तिरयन्नपि वेद-
नाम्" जयदेवः ।

तिरस्कर ति० तिरःकरोति क्-ट । आच्छादके । स्त्रियां
ङीप् । "अहो वत स्वयंशस्तिरस्करो कुशस्थली
पुण्ययशस्करो भुयः" भाग० १।१०।२८ ।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति क्-णिनि संज्ञापूर्वकविधे
रनित्यत्वात् ढङ्प्रभावः ङीप् । (परदा) (काणात) । पट-
मये आच्छादकपदार्थे अमरः । "तिरस्करिण्यो जलदा
भवन्ति" कृमा० । २आच्छादकमात्रे ति० "सोऽत्यासा-
द्यत तद्देशं तिरस्करिणमनरा" रामा० अयो० १५ स० ।

तिरस्कार पु० तिरस्+क-भावे घञ् । १अनादरे हला० ।
कर्त्तरि अण् । २अवज्ञाकारके ति० । "लोहस्तिरस्कार
इवात्तमन्युः" किराता० ।

तिरस्कारिन् ति० तिरः करोति क्-णिनि इत० । १आच्छा-
दके (कानात) २पटभेदे स्त्री ङीप् । ३अवज्ञाकारके ति०
तिरस्कृत ति० तिरस्+क-कर्मणि क्त । १अवज्ञाते अनादरे
२आच्छादिते च अमरः "अविचक्षितवाच्यो यत्नत वाच्यं
भवेद् ध्वनौ । अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृ-
तम्" काव्यप्र० । ४तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे पु० "यस्य
मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्ध्नि द्विधा । अस्त्रं तिष्ठति
मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते" ।

तिरस्कृत्या स्त्री तिरस्+क-भावे ण । १अनादरे २तिरस्कृते
अमरः ३आच्छादने च "अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि
जनातिरस्कृत्यां लभते" पञ्चत० । "द्विपद्विपः प्रत्युत
सा तिरस्कृत्या" साव० । [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)त् ।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्डा० यक् अनङ्गाने सक० सेट् ।

तिरिट् पु० तृ-वा० इटक् । इक्षुप्रन्यौ शब्दमा० ।

तिरिम पु० तृ-वा० इमक् । शाबिभेदे राजनि० ।

तिरिष पु० तृ-वा० इषक् । शाबिभेदे राजनि० ।

तिरीट न० तृ-ईटक् । लोभ्रह्मे उज्ज्वलद० ।

तिरीटक पु० तिरीट+संज्ञायां क्तु । लोभे अमरः ।

तिरोधान न० तिर+धा-भावे ल्युट् । १अनङ्गाने भावे
अङ् । तिरोधायित्व स्त्री ।

तिरोभाव पु० तिरस्+भू-भावे घञ् । १गुप्तभावे २अनङ्गाने ।

तिरोहित ति० तिरस्+धा-क्त । १अनङ्गिते गुप्ते २आच्छा-
दिते च "अतिरोहितमन्यत्" तत्त्वकौ० "एष ह वै पुरो-
हितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत० ब्रा०
"न चामारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः

तिर्यक्पातिन् ति० तिर्यक् पतति पत-णिनि । वक्र-
प्रसारिते कुटिलवृत्तौ शब्दार्थचि० ।

तिर्यक्प्रमाण न० कर्म० । विस्तारप्रमाणे ।

तिर्यक्क्षोतस् पु० तिर्यक् क्षोतो आहारसङ्घारो यस्य ।
पशुपक्ष्मादौ तेषामभिताम्यस्य तिर्यक्त्वात् उदरे सङ्घा-
रात् तथात्वम् । तद्भेदाभागाः । १।१०।२१

"तिरश्चामटमः सर्गः सोऽटा विंशद्विधोमतः । अविदो
भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः । गौरजो मङ्गिः
क्षणः शुकरो गययोदरः । द्विगफाः पशवश्चेमे अवि-
द्रव सत्तम ! । खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरो
तथा । एते चैकशफाः क्षतेः ! षट्पशु पञ्चनखान् पशून् ।
श्वा षट्गालो ढको व्याघ्रो माज्जारः शशश्चकौ । सिंहः
कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कटप्र
वकश्येन भासभङ्ग कवर्हिणः । हंससारसचक्राङ्गकाशो-
लूकादयः खगाः ।"

"तिर्यक्क्षोतसं सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्ट-
विंशतिभेदः । तिरश्चं लक्षणम् अविदः अस्तनादिज्ञान-
शून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिवाः । घ्राणज्ञाः
घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धान-
शून्याः । तथा च श्रुतिः "अधेतरेणं पशूनाम् अशनापि
पासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं यदनि न विज्ञातं पश्यति
न विदुः अस्तनं न लोकालोकाविति" । अष्टाविंशति-
भेदानाह गवादय उड्गान्ताः द्विगफाः द्विचुरा नव
गवादयः चमर्थ्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयो गोधानाः
पञ्चनखाद्वादयः । एवमेते म्चराः सप्तविंशतिः, मकरा-
दयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः । अम्बूरत्वेनैकी-
कथं गृहीताः । तदेवमष्टाविंशतिभेदान् यदनि ।
तेषु कृष्णरुगौराः षट्गविशेषाः अन्ये ग्रामपि तिर्यक्
प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमनर्भावः ।"

तिर्यग्योनि स्त्री तिरश्चं योनिः पशुपक्ष्यादिजातौ
"स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्यग्योनौ च जायते" मठः ।

“अवध्याश्च स्त्रियं प्राङ्गस्त्रियं ग्योनिगतामपि” ति० त० ।

तिल गतौ भा० पर० सक० सेट् । तिलति अतेलीत् । तिलेत् ।
तिल स्नेहे तु० पर० अक० अनिट् । तिलति अतेलीत् ।
तिलेत् । [तिलत् त ।

तिल स्नेहे चुरा० उभ० अक० सेट् । तिलयति ते अती-
तिल पु० तिल-क । स्ननामख्याते शस्यभेदे । भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं
यथा “तिलः क्षणः सितो रक्तः सवर्णोऽल्पतिलः स्मृतः ।
तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके क-
टुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । वल्यः केशयो
हिमस्पर्शस्तचक्रस्तन्योव्रणे हितः । दन्त्योऽल्पमूलकदु-
याही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । क्षणः श्रेष्ठतमस्तेषु शु-
क्रलो मध्यमः सितः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञे-
रक्तादयस्तिलाः” ।

तिलप्रतिपक्षनिषेधमाह ब्रह्मपुराणम् “ब्राह्मणः प्रति-
गृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अव्ययमपि सातङ्ग-
तिललौहांश्च वर्जयेत्” तिलदाने फलमाह विष्णुः ।
“तिलप्रदः प्रजाभिष्टां दीपदश्चक्रुस्तमम्” । महाभारते
“कल्युप्तया यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा । तिल-
पात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” । शु० त० स्मृतिः
“प्रेतसृष्टिश्च यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान् पृथुः । याव-
न्लक्ष्मि तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते” । सप्तम्यादिवर्जं
तिलैः सदा स्नानं कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः “सर्वकालं तिलैः
स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं
कुर्वीतामलकेनरः । रुप्रभी नवमीं चैव पर्वकालश्च वर्ज-
येत्” जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्याः षड्व्यापाराः कार्याः
यथाह ति० त० “तिलोदनीं तिलस्नायी तिलहोमी
तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट् तिली नावसी-
दति” कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा
निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्यता च तर्पणशब्दे ३५८
श्रु० उक्ता । रात्रौ तिलसंवज्ञवस्तुमात्रस्याभिव्यक्ता “सर्वञ्च
तिलसंवज्ञं नाद्यादस्मिन्ने रवौ” काशी० “तिलाश्चम्पकसं-
ज्ञेष्वात् प्राप्नुवन्त्यधवासताम्” कामन्दकी० “विक्रीणाति
तिलैस्तिलान्” पञ्चत० । २ तिलतुल्ये स्तुत्यप्रमाणे च
“तिलं तिलं समादाय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलो-
त्तमेति तत्तस्या नाम चक्रं पितामहः” भा० व्या०
७६६६ स्तो० । इतिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते
तिलकालके च “देवशुरुप्रसादेन जिह्वाये मे सरस्वती ।
तेनाहं नृप ! जानामि मातुमत्यास्तिलं यथा” कालिदासः ।

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनियामे तिलस्नेहे
तिलसदृशवस्तुजाते स्नेहे च “अदृष्टं सार्धपं तैलं यत्तैलं
पुष्पावसितम् । अदृष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यगः”
तिथित० । पर्वणि तद्विषेधमाह “स्त्रीतैलमांससंभोगी-
विष्णुमूलनरकं व्रजेत्” ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः
कृतौ दृश्यः ।

तिलक न० तिल-कुन् तिल+इवार्थे स्वल्पे वा कन् वा ।
१ श्लोमनि २ क्षणसौवर्चले अमरः ३ सौवर्चले मेदि० ।
४ तिलवृत्ते, पु० राजनि० । ५ अश्वभेदे, पु० स्त्री० मेदि० ।
६ रोगभेदे, अमरः । ७ मरुवके च हेमच० । स्नानाख्याते
नासादौ धाथे दचन्दनादिशेषके पु० न० । तस्य
धारणप्रकारो यथा “द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं
हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं
क्षणनामभिः । वामे वक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽंसे शङ्ख-
चिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्याद्द्विरेचक्राङ्कितं सुने ! ।
ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामबाहौ
वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा । नाभौ नारायणश्चैव
साधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पाश्वे वामे चैव
त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसू-
दनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरेर्दा-
दशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्याद्वैष्णवो
नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलग्नतुलसीभव-
काष्ठमाला ये द्वादशाङ्गहरिनामकतोर्द्धं पुण्ड्रः । ये क्षण-
भक्तिमुदङ्गा पृष्ठशङ्खचक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित-
यन्ति । तिलकनूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! ।
यदि कुर्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । आनासा-
मूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं सुने ! । हरिपादाङ्गतं ना-
सामूहमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाधावल-
भीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ।
यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यमुरङ्कितम् । यदूर्ध्वपुण्ड्रं
तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखश्च श्रीम-
द्रामानुजं विदुः । श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्ध्व-
पुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये सविन्दु स्थादु यदि विप्र ! मनो-
हरम् । हरेः सर्वाङ्गनारायाणां मत्स्यादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्या-
नान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाङ्कति । अक्षिद्रमूर्ध्व-
पुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं

शुनः पादो न संशयः । दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्र-
मूर्ध्नि पुण्ड्रकम् । कार्ण्यः क्षणिकदृष्टिं कृत्वा यस्त्रेणाच्छा-
दयेन्मुखम् । ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः ।
मध्ये विष्णुर्वैसेन्द्रियं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् । वर्तुलं
तिर्यग्च्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं तत् न तम् । पञ्चलक्षणसंयुक्तं
तिलकं यन्निरर्थकम् । खनितयष्टिकुङ्कुनतिगुलसुकुरा-
कृतिः । त्रिपुण्ड्रमर्जचन्द्रश्च तिलकं यन्निरर्थकम् ।
प्रमाणलूङ्घपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिर्वर्द्धनम् । चानासा-
मूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्येकाङ्गलं प्रोक्त-
मायतं द्वाङ्गलं विधिः । क्षत्रिये त्र्यङ्गलं तद्वद्राङ्गणे
चतुरङ्गलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो
भवेत् । श्रुवोर्भ्रूयादधः स्थानं मूलमाङ्गमणीपिण्डः ।
ब्रह्मचारी षट्स्थस्य वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्वात्
यदूर्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा
भूपाश्चेत् वैश्यशूद्रान्यजाश्रमाः । यदूर्ध्वपुण्ड्रं विभ-
युक्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवाप्यथ वा नारी यदि
क्षणापधं लभेत् । यत्नस्तुलसीमाला सन्ध्यायां हरिम-
न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्वात् यस्तिलकं यदि वैष्णवः ।
श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा । दण्डाकारं हि-
रेखं यस्तिलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्पाङ्क-
जूर्ध्वपुण्ड्रं मनोहरम् । अधोऽस्रालकलिकाकारं
तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं शुम्भरेखमूर्ध्वपुण्ड्रं प्रकी-
र्तितम् । तीर्थस्त्रु यत्तकाष्ठश्च विलोमलयसम्भवम् ।
अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोप्पदस्य च । जाङ्गली मृत्-
महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फल्गु-
सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चायुर
गोमयम् । धात्रीमूलस्य मृदुगन्धो हरिद्रा गोष्ठहस्य
च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाश्रान्तथैव च ।
एतानि तिलकान्याङ्कः सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ।
“गङ्गातुलसीमूलमृत्तिका मलयोज्ज्वलम् । साधोश्चरण
संलग्नं रजोमृदुगोप्पदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृदुगोपी
चन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवा-
हृतमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्राशुरुचन्द-
नम् । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पद्मकं हरिचन्दनम् ।
गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका । शुरुपादरजो
वारिष्ठसाध्विज्जुरजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमे-
तेर्गन्धमृदादिभिः । चारुं यस्तिलकं ग्राह्यं तन्नाम्ना
वैष्णवैर्भुज्यम् । काश्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित्

कर्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं
यिना । कर्म वर्णाश्रमाणां स्यात् देवं पैतृ न तत्फल-
लम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैतृ होमादिकर्म यः ।
विना तिलकदम्भाभ्यां कुर्यात्तन्निष्फलं भवेत् । इति
पद्मोत्तरखण्डम् “वीक्ष्यादर्शं जले वापि यो विदध्यात्
प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्”
पाङ्गे पातालखण्डे “शिवगमे दीक्षितैस्तु धार्य-
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्” । इति नागोजीभट्टधृतसूतसंहिता ।
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे “ललाटे केशवं ध्यायेन्नायस्य
मथोदरे । वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च
दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्दरे
तु वामनं वामपादके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशम्
कन्दरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कटप्रां दामोदरं न्यसेत् ।
तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्धनि” । किञ्च “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव
धारयन्तु विधीयते” इति “एवं न्यासं समाचार्य स्व-
दायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्ध्नि सर्वदे-
सिद्धये” अथ किरीटमन्त्रः “ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-
शकरकुण्डलचक्रगङ्गागदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्सा-
ङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्त्रालम्ब्योतिर्दीप्तिकराय नमः-
सादित्यतेजसे नमो नमः” हरिभक्तिलिलासे ४ विलासः ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रगण्डे अधिकं दण्डम् । अधुवकभेदे द्वा
“पञ्चविंशतिवर्णाङ्गुलिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इष्टवस्त्र-
पुटे ताले रसे वीरे अङ्गुलैः ५ पि वा” सङ्कीर्तदा । “उष्टे
मधुश्रीस्तिलकं प्रकाशय” कुसा । तिलक इय उत्तरप-
दस्यः १० अष्टे “अथ तिलको तिलकः स एव” ।
“लोभ्रचूर्णतिलकाकृतिः” माघः । सार्धं क । ११ तिलहवे
राजनि । “न तिलकस्तिलकः प्रमदाभिव” रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटच् । तिलरजसि ।

तिलकल्ल ५० तिलस्य कल्कः । १ पिण्याको (खलि) क्षमः
“कषायेण ज्योतेनोदकमादाय तिलकल्लमधुसर्पिःप्रगाढा-
मौषधयुतां वर्त्ति” प्रणिदध्यात्” “तिलकल्लः समधुको
हताक्तो वृणरोपणः” सुशु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै-क । हारभेदे
जटा० “सगणद्वितयं भवतीह यदा रसयुक्तं पदा तिल-
केति तदा” उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादके शब्दोभेदे च ।

तिलकालक ५० तिल इव कालकः क्षणः । १ देहस्य शिवा

कारे चिह्ने, श्लेष्मभेदे च अमरः “कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्” सुश्रु० ।

तिलकाश्रय पु० इत० । ललाटे शब्दार्थक० ।

तिलकिट्ट न० इत० । तिलपिण्याके “तिलकिट्टं तु कृच्छं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकत् । विष्टम्भकारणं तद्वि भि-
षग्भिः परिकीर्तितम्” भावप्र० ।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्यर्थे इति । तिलकधारिणि-
“शिखी तिलकी कर्म्म कुर्यात्” स्मृतिनिबन्धे कल्पश्रुतिः ।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप् । तैल-
कन्दे दृक्भेदे राजनि० ।

तिलचूर्णं न० इत० । चूर्णीकृतमित्ये (तिलकुटा) शब्दाद्य-
भेदे । शतिलकलके च राजनि० ।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै-क ।
श्यालिङ्गने शब्दमा-श्यालिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् सञ्ज्ञे-
पयुक्तत्वात् तथात्वम् । इत० । शतिलस्य तण्डुले नि-
स्तुपतिले पु० (माजातिल) ।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज-अच् ।
लताभेदे “कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीखर्जिकचित्रकाः” सुश्रु०

तिलनुद त्रि० तिलं नुदति नुद-खग् सप् । तैलिके तिल-
पीडके । [दशीभेदे व्रतशब्दे दृश्यम् ।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी । द्वा-
तिलधेनु स्त्री० तिलनिर्मिता धेनुः श्रा०त० । विधानेन
दानार्थं तिलहतायां धेनौ । तद्विधानं यथा ।

“विधानं तिलधेनोस्तं ब्रूहि श्रीं ब्रूहिजोत्तमम् ।। सुनिः
प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ! । धोड्वाडक-
कैर्धेनुचतुर्भिर्वत्सको भवेत् । इन्दुदण्डमयाः पादादन्ताः
पुष्पमया शुभाः । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी
तथा । स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वसोभिवर्षितां शुभाम् ।
स्त्रेण वासितां हत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् । सर्वैर्धि
समायुक्तां लब्ध्वा तान् दापयेत् । अन्नं मे जायतां
सद्यः पानं सप्त रसास्तथा । कामं सन्वापयास्माकं तिल-
धेनुमुपास्मिताम् । गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटु-
म्बार्थे विशेषतः । कुटुम्बकामं कुरुतां तिलोधेनो ! नमो-
ऽस्तु ते । एवंविधां नरोदत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तमम् ! ।
सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः” प० पु० सू० ख० ।

तिलपुष्पं पु० तिलस्येव पुष्पमस्य । श्रुतीवेष्टे दृक्भेदे राजनि० ।
शब्दने न० राजनि० । इत० । तिलदृक्भेदे शब्दे न० ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः डीप् । रक्तचन्दने ।
अमरः शनदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० । तिलपर्णीनदी
आकरत्वेनाख्यस्या अच् गौरा० डीप् । शिखीके
गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच० । स्त्रार्थे क । तिलपर्णिका
रक्तचन्दने हेमच० ।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्कलस्त्रिलः तिल+पिञ्ज । निष्कलिते
“वस्त्रोरजुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाय्या तिलस्य तिल-
पिञ्जरा” अथ० २।८।३ ।

तिलपुष्पक पु० तिलस्येव पुष्पमस्य कप् । विभीतकदृक्चे पार-
स्करने० त० । इत० । शतिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात्
शनासिकायाम् तन्त्रसा० ।

“पद्मं दृष्ट्वा तथा विम्बं खञ्जनं शिखरनया । चामरं
रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिगूलं वीक्ष्य जम्बा
च शतशः शुद्धभावतः । “पद्मं सुखं विम्बमधरं खञ्जनञ्जलुः
शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं
नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिगूलं त्रिवलीम्” ।
तन्त्रसारः ।

तिलपेज पु० निष्कलस्त्रिलः तिल+पेज । निष्कले तिले अम० ।

तिलभार पु० देशभेदे “तिलभाराः समीराद्य मधुमत्ताः
सुकन्दकाः । भा० भी० ६३ अ० ।

तिलमय त्रि० तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट् । तिल-
विकारे संज्ञायां तु अण् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त० ।
(तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

तिलरस पु० इत० । तिलतैले ।

तिलशस्त्रं अव्य० तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थ-
त्वात् वीप्सायां कारकार्थे शस्त्रं तिलं तिलं त्वत्वेव-
माद्यर्थे । “तिलशस्त्रद्वयं चक्रं साश्वध्वजपताकिनम्”
हरिवं० १८६ अ० ।

तिलशैल पु० दानार्थं कल्पिते दशह्रस्वचलेषु अचलभेदे ।
तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलश्च द्विविधः तिलमय-
प्रधानमेव, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भ-
गिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

“प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः । गुडा-
चलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्
षष्ठः कापीसपर्वतः । सप्तमो हतशैलश्च रत्नशैलस्तथा-
ष्टमः । राजतो नवमस्तद्विशमः शर्कराचलः । दशमे
विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वगः । अयने विषुवे पुण्ये

व्यतोपाते दिनक्षये । शुक्रपक्षे तृतीयायास्तपरागे शशि-
क्षये । विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः ।
शुक्रायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः । धान्यशै-
लादयोऽपि देयाः शास्त्रं विजानता इत्युपक्रमे ।
“यतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः । यत्प्रदाना-
च्चरोयाति विष्णुलोकं सनातनम् । उत्तमो दशभिर्द्रोणै-
र्मध्यमः पञ्चभिः स्रुतः । त्रिभिः कनिष्ठो विमेन्द्र ! तिल-
शैलः प्रकीर्तितः । पूर्ववच्चापरां सर्वान् पिष्कम्भा-
नमितोगिरीन् । दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनि-
पुङ्गव ! । यस्मान् मधुवधे विष्णोर्देहस्ते दसहज्जवाः ।
तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छन्नो भवत्विह । हव्ये
कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम् । भवादुद्धर शैलेन्द्र !
तिलाचल ! नमोऽस्तु ते” । इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्
तिलाचलमनुत्तमम् । स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्ल-
भम् । दीर्घायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते । पितृ-
भिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” मत्स्यपु० ८६ अ० ।
विष्णुस्मृत्युपतिलाचलस्तु यथा । “पञ्चाक्षितिलाचलमनेकसुग-
न्धिपुष्पसौवर्ण्यपिप्पलाहिरण्यमयहंसयुक्तम् । आकारयेद्भ-
जतपुष्पवनेन तद्वज्रान्वितं दक्षिणतोदसरस्तथाग्ने”
मत्स्यपु० ८२ अ० ।

तिलक्षेह पु० इत० । तैले शब्दार्थक० । [राजनि० ।
तिलाङ्कितदल पु० तिलेनाङ्कितं दलमस्य । तैलकन्दे
तिलान्न न० तिलमिश्रितमन्नं शा० त० । तिलमिश्रितेऽन्ने क्षर-
हेम० । [जीरके शब्दार्थचि० ।

तिलापत्या स्त्री तिलक्षेव क्षुद्रः क्षपत्यं वीजमस्याः । कण-
तिलित्स पु० तैलनं तिलिर्गतस्तत् स्वरति कृद्गना गच्छति
स्वर-ड । अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्
तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे “तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो
योषिदुत्तमा । तिलं तिलं ससृज्जृत्वा रत्नानां निर्मिता
शुभा” भा० अहु० १४१ अ० । तस्यास्तथानामकरणं यथा
“तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति
तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ० ।

तिलोदक न० तिलमिश्रितसुदकम् शा० त० । तिलमिश्रिते
उदके “तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्वं तिलोदकम्”
मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्”
भा० अहु० १२६ अ० । “आवाहयिष्ये तान् सर्वान्
दर्भशृङ्गे तिलोदकैः” वायुपु० ।

नतिलोद पु० न० तिलमिश्रितः ओदनः । क्षर-
हारा० ।

“द्विहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलो-
दनं पाचयित्वा” शत० ब्रा० १४।८।१६ । “तिलमिश्रितो-
दनं क्षरमित्यर्थः” भा० ।

तिलपिप्पल पु० तिल+पिप्पल-वेदे ङिञ् । बन्धुतिष्ठे “द्रोणां
जरतीमिहा तिलपिप्पलं दण्डनं नष्टम्” अथ० १२।२।३।

तिल्य न० तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत् । तिलभवनयोष्ये क्षेत्रे
तिलाय हितं यत् । २ तिलहिते तिल० ।

तिल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तिल्लते अतिह्वीत् । तितिङ् ।
तिल्व पु० तिल-क्षे हे “उल्लादयच्छेति” उषा० नि० । रोध्रे
अमरः २ श्वेतलोध्रे सुमतिः २ रक्तलोध्रे चौरस्त्रासो सार्ध-
क । तत्रार्थे राजनि० “न्यग्रोधान्नतिलकहृदि स्फु-
र्जविभीतकपापनामभ्यर्थ” कात्या० श्रौ० २।१।२० “तिलकः
तिणिशः” कर्कः ।

तिल्विल तिल० तिल-क्षे हे वा० क्तु तिलुः स्निग्धा इलाभमिर्वाण्ड
देवयजने स्थाने “भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा” इ० ।
६२।७ “है व तिष्ठ निर्मिता तिल्विलास्त्रामिरार्तो
मध्ये पौषस्य तिष्ठन्तीम्” आ० गृ० २।८८ । “तिल-
लायध्वसुपसो विभातीर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः”
ऋ० ७।७८।५। “तिल्विलायध्वं तिलुरिला भूमिर्वक्ष्यन्
क्षुरन्” भा० ।

तिष्ठद्गु अव्य० तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गु प्रभृतितादृ-
नि० अव्ययीभावः । दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु उपर-
सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः ।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनाङ्गशब्दसमूहे ष च
गणः पा० गणसू० उक्तो यथा

“तिष्ठद्गु वृहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेवुसम्
लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृत-
यवम् संहृत्यमाणयवम् । संहृतवसम् संहृत्यमाण-
वसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् । दुःषमम्
निषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम्
पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रभृत्सम् प्रदक्षिणम् क्षर-
दक्षिणम् सस्यति असस्यति इच्छप्रत्ययः समासान्” ।

तिष्ठद्गोम स्त्री तिष्ठता होमो यत् । यजतिरूपे यागभेदे
“यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।१
“यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं
को विशेषः को भेद इति प्रश्नः । तत् यजतीनां विशेष-
माह” कर्कः “तिष्ठद्गोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापरो-
ऽनुवाक्यावन्तो यजतयः” इ० । उच्यन् इति शेषः । “तिष्ठता

होमो येषु ते तिष्ठहोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावनतः पुरोऽनुवाक्यावनत ये ते यजतय उच्यन्ते” कर्कः ।

तिथि पु० तृष्यन्त्यस्मिन् तृप-क्यप् नि० । १५ष्यनचत्वे । त्विप्र-दीप्तौ यक् अन्नप्रादि० नि० । २कलियुगे न० । तिप्रो नचत्वे जातः अण् तस्य लुक् । ३५पप्रनचत्वजाते त्वि० । तिप्रं नचत्वमस्यत्व पौणमास्याम् अच् । ४पौषमासे शब्दरत्ना० स्वार्थे क । पौषमासे शब्दा० । तत्र पुपप्रनचत्वे ।

“यदा सूर्यश्च चन्द्रश्च तथा तिव्यवृहस्यती । एक-राशौ समेपप्रान्ति प्रवत्यति तदा कृतम्” भा० व० १२० ६६ हो० कलियुगे “ततस्तप्रेऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुर-स्कृते । एकपादस्थितो धर्मो यत्र तप्रे भविष्यति” भा० शा० ३४२ अ० । “सत्सम्प्रदायप्रयनाय तिव्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः । उक्तो वृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्करा-चार्यगुरुं तस्मीडे । “तपस्ताडक् क्व वा तिप्रो तिप्रो योगः क्व ताडशः । क्व वा व्रतं क्व वा दानं तिप्रो मोक्ष-स्ततः कुतः” काशीख० १५ अ० ५ । माङ्गल्ये त्वि० । [शब्दर० ।

तिथिपुष्पा स्त्री० तिप्रं माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः । आमलक्याम् तिथिफला स्त्री तिप्रं माङ्गल्यं फलमस्याः । आमलक्याम् अमरः । “नित्यमामलके लक्ष्मीः” सप्ततैस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम् । [क्याम् शब्दरत्ना० ।

तिथ्या स्त्री तिप्रं मङ्गलं हेतुत्वे नास्त्यस्या अच् । आमल-तिसृधन्व न० तिसृभिरिष्टुभिर्युतं धन्व धनुः वेदे अच् समा-सान्तः अधिभक्त्यावपि वेदे तिस्रादेशः । तिसृभिरिष्टु-भिर्युक्ते धनुषि “तिसृधन्व दक्षिणां ददाति” शत० ब्रा० ११।१।५।१० । “स तिसृधन्वमादायापचक्राम” १४।१।१।७ । [४सङ्गावे च संक्षिप्तारः ।

तिहन् पु० तुह-अर्दने कनिन् नि० । १व्याधौ २त्रोहौ ३धनुषि तीक्ष्ण गतौ भा० पर० सक० सेट् । तीक्ष्णे अतीक्ष्ण तितीक्षे क्कट् अतितीक्षत् त । शब्दस्तोमे याचनार्थं तोक्तिः प्रातिदिकी पा० गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तेः ।

तीक्ष्ण न० किञ्-कृन् दीर्घश्च । १खरे स्थर्षे २विषे श्लौहभेदे (इत्यात्) ३युद्धे अमरः ५मरणे ६शस्त्रे ७शीघ्रे इति सारसु० । ८सासङ्गलवणे ९सुष्यके मेदि० । १०चव्यके राजनि० । ११मरके हेमच० । १२तीक्ष्णतायुक्ते त्वि० “तीक्ष्णयैव नृद्वय स्यात् कार्यं” धीक्ष्य महीपतिः” मनुः । “तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्” साधः “शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम्” मनुः । “प्रतिभायां

हीरके कटाक्षे दुर्व्याक्ये नखे लवणे रविकरे” इति कथिकल्पवृतायां तीक्ष्णत्वसूक्तम् ।

१शयवचारे पु० मेदि० । १४श्वेतकुगे १५ कुन्दरुके राजनि० । नचत्वविशेषगणे न० यथा “शक्राहिंशिवमू-लाय मन्दाहस्तीक्ष्णदारुणे” ज्योतिषम् । १६आत्मन्याग्नि त्वि० मेदि० । १७निरालस्ये सुबुद्धौ त्वि० धरणीः १८यो-गिनि पु० अजयपालः । [राजनि० ।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन् । १गौरसर्पे, २सुष्यके च तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य । ३धुस्तूरे २वसुरे, ३इन्द्रदीप्त्ये, ४वंशे च जटाध० । ५कन्यारीप्त्ये स्त्री टाप् । राजनि० । ६तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्वि० कर्मा० । ७तीक्ष्ण कण्टके पुंन० ।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य । पलाण्डौ राजनि० । तीक्ष्णकर्मन् त्वि० तीक्ष्णं कर्मास्य । १तीव्रकार्यकरे व्यायः-श्रुतिके त्विका० । कर्मा० । २तीव्रे कर्माणि न० ।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य । तुम्बुवृक्षे राजनि० । तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्मा० । तारादेव्याम् उपतारायाम् ।

“पीठे दिक्किरिवाशिन्या द्विरूपा वसते शिवा । तीक्ष्ण-कान्ताह्वया त्वेका योऽप्रतारा प्रकीर्तिता” । “पुरा लब्ध-तकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप ! । कृष्णा लम्बोदरी या तु सा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्” कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य । १शोभाञ्जनवृक्षे जटा० । वा कप् । अत्रैवार्थे राजनि० । २रक्ततल्लयाम् शब्दा० कुन्दरुनामशम्भद्रव्ये अमरः ।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः । १वचायां, २राजि-कायाम्, ३कन्यायां, राजनि० । ५जीवन्याञ्च शब्दच० । ६श्वेतवचायां मेदि० । ७स्रक्षौलायाम्, रत्नमा० । [रत्नमा० । तीक्ष्णतण्डुला स्त्री तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः । पिप्पल्याम् तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्त्री हः तैलच् । १क्षुहीचीरे, २स-र्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना० ।

तीक्ष्णदंष्ट्र पुंस्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य । १व्याघ्रे राजनि० । श्वित्यां ङीष् कर्मा० । तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री । २तीक्ष्ण-दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” वृ० स० ६७ अ० ।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य । १खड्गे “सर्वविश्वसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीमर्भो विजयश्चैव धर्म-पाठो नमोऽस्तु ते । इत्यष्टौ तथ नामानि” खड्गपूजा-

मन्त्रः । २तीक्ष्णधारायुक्तमात्रे लि० । “नवमीतं हृदयं
ब्राह्मणस्य वाचि चुरो निशितस्तीक्ष्णधारः । तदुभय-
मेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्मन्यनीतं हृदयं तीक्ष्णधार-
मिति” भा० आदि० ३ अ० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । १तुम्बुरुवत्ते राजनि० ।
२तीक्ष्णपत्रयुक्ते लि० कर्म० । ३तीक्ष्णे पत्रे न० ।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य । १लवङ्गे । २कोतक्यां स्त्री
टाप् । राजनि० । ३तिग्मपुष्पयुक्ते लि० । कर्म० । ४ति-
ग्मेपत्रे न० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य । १तुम्बुरुवत्ते राजनि० ।
२तिग्मफलयुक्ते लि० कर्म० । ३तिग्मे फले न० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य । १शोभाञ्जने २कुलञ्जने च
राजनि० । ३तिग्ममूलके लि० । कर्म० । ४तिग्मे मूले न० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य । तिग्मांशौ १स्थे
“शरत्पञ्चलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोधयन्” हरिवं०
७३ अ० । २तिग्मरश्मियुक्ते लि० । कर्म० । ३तिग्मे रश्मौ पु०

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य । १यवचारे रत्नमा० ।
२तिग्मरसयुक्ते लि० । कर्म० । ३तिग्मे रसे पु० ।

तीक्ष्णलौह न० नि० कर्म० । (इस्पात) लौहभेदे ।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽयं यस्य । १यवे । २खरशूक-
युक्ते लि० । कर्म० । ३खरे शूके पु० न० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः । १शिंशपा-
याम् (गिणु) राजनि० । २तिग्मसारयुक्ते लि० कर्म० ।
३खरे सारे पु० न० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप् । १वचायां २सर्पकङ्कालिकायाम्
रत्नमा० ३कपिकच्छां ४महाज्योतिष्मत्याम् ५अत्यन्तपक्खां
जटा० । ६तारादेव्याम् च । उपतारोपक्रमे

“हे भगवत्येकजटे विद्महे पदमन्ततः । विकटदंष्ट्रे
धोमहि तच्चस्तारा प्रचोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा
गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्तिता” । “पानेषु मदिरा
शक्ता नरो बलिषु पार्थिव ! । भोदको नारिकेलञ्च
मांसं व्यञ्जनमेज्यवम् । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः
परिकीर्तिताः १ । कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णाय न० नि० कर्म० अच् समा० । लौहभेदे (इस्-
पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम क्लेदने दिवा० पर० अक० सेट् । तीम्यति अतीमीव ।

तीर पारगतौ कर्मसमाप्तौ च अट् चुरा० उभ० अक० सेट् ।

तीरयति ते अतितोरत् त ।

तीर न० तीर-अच् । नद्यादेः १कूले । २सोमके पु० अ-
सरः । ४वाग्ने पु० त्रिका० । ५लवङ्गि पु० सेट् ।

“साई हस्तगतं यावत् गर्भतस्तोरसुच्यते । भाद्रहस्त-
चतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम् । तावदुगर्भं विजानी-
यात् तदन्यत्तीरसुच्यते” प्रा० त० उक्ते ६गङ्गाकूटभेदे न०
“गङ्गातीरतरङ्गसङ्गतजलैः स्नात्वा हरो नाशितः”
सा० द० । “अग्न्यतीरां सुनिसन्निवेशैः” रघुः । १व-
काशेषु चोच्चोषु नदीतीरेषु चैव हि” मनुः ।

तीरग्रह पु० देशभेदे “तीरग्रहाः स्वरसेनाः ईजकाः कन्याः
गुहाः” भा० भी० ६ अ० जनपदोक्तौ ।

तीरभुक्ति पु० (लिङ्गोत्) देशभेदे त्रिका० ।

तीर पु० तृ-वा० क्तु । शिवे “नमस्तेभ्योपहृत्ताय तोर-
भीरुहराय च” हरिवं० २७८ अ० । शिवस्तुतौ ।

तीर्णं लि० तृ-क्त । १ उत्तीर्णं, २ अभिभूते, ३ आश्रुते च ।
“तीर्णो हि तदा भवति” श्रुतिः । “तीर्णाः पूर्णाः इति
न सरितो लङ्घिताः केन शैलाः नाक्रान्ता वा कति वन-
भुवः क्रूरसञ्चारघोराः । पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो
नास्ति कष्टं यदुदृष्टास्ते धनमदमशोभानवक्ता दुरीशः”

तीर्णपदी स्त्री तरतेः कर्तरि क्तः । तीर्णः पादो मूलमक्षाः
अन्यत्वेपः कुम्भपद्या० डीपि पद्मावः । तालमूल्याम् गच्छ०
तीर्णा स्त्री प्रतिग्राह्यवृत्तिविशेषे यथा “यस्मिन् दत्ते कर्षः
कर्षः वेदैर्बर्णैः सा स्यात् तीर्णा” अस्याः कन्येत्यपि
संज्ञा । “भूमी चैतु कन्येति” लज्जणात् ।

तीर्थं न० तृ-थक् । १शास्त्रे २यज्ञे ३स्त्रोत्रे ४उपाये ५नारीरजवि-
ह्वयवतारे ७वृषिजुष्टजले ८पात्रे ९उपाध्याये १०मन्त्रि-
च मेदि० । ११योनौ १२दर्शने १३पट्टे हेमच० । १४शि-
वे १५ व्यागसे १६निदाने १७वज्रौ च संचिप्रसा० ।
तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं । मानसं २ स्थावरं ३ च ।
तथा हि “ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम् ।
येषां वाक्योदकेनैव शुद्धानि मलिनाजनाः । अगति
रुवाच । शृणु तीर्थाणि गदतो मानसानि समानवे ! ।
येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सर्वं
तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया-
तीर्थं सर्वज्ञानमेव च । दानं तीर्थं दक्षकीर्णं
सन्तोषस्तीर्थसुच्यते । ब्रह्मचर्यं परं तीर्थं तीर्थं
प्रियवादना । ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थं
सदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्नरः
परा । एतत्ते कथितं देवि । मानसं तीर्थलक्षणम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा
शरीरस्योद्देशः केचिन्नेष्यतमाः स्मृताः । तथा पृथि-
व्यास्योद्देशः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः । प्रभावादद्भु-
ताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहान् सुनी-
नाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्माद्भूमेः तीर्थेषु
मानसेषु च नित्यगः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति
परमां गतिम् तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा
सुनय ऊचुः । “पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्या-
यतनानि च । वक्तुमर्हन्ति धर्मज्ञ ! श्रोतुं नो वर्तते
मनः । रोमहर्षणे उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ
च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचांयम-
स्त्रिन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि
स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमनर्गतं दुष्टं तीर्थ-
स्नानं न शुध्यति । शतशोऽथ जलेधौतं सुराभाण्ड-
मिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न
चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनर्नि व्यथितेन्द्रियम् ।
इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्नं तत्नं वसेद्धरः । तत्नं तस्य
कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुष्व वक्ष्यामि
तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण सुनिश्चेष्टाः । पृथिव्यां
यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षश-
तैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च ।
प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ! । मेरुका
चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं
श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलनया । भृगुतट्टं हिर-
ण्यराजं भीमारण्यं कुण्डल्यनी । लोहार्गलं सकेदारं
मन्दारारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुक्षेत्रं सर्वपापहर-
नया । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् ।
योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं
कोकासुकं पुण्यं वदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं
तड्कूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमनया । सूर्यप्रभं रामतीर्थं
सप्रसादकं तथा । धर्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाध-
प्रणयनम् । गङ्गाहारं पञ्चकुलं मध्यकेशवमेव च ।
चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुण्डलञ्च विभुतम् । दंष्ट्राकुण्डं
विष्णुतीर्थं सर्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमलिनञ्चैव
वदरीप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वज्रकुण्डं तीर्थं सत्य-
पदनया । चतुःश्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशवारकम् ।
मानसं स्यूतशृङ्गं स्थूलदण्डं तथोर्वशी । लोकपाली

मरुतकं सोमाद्रिशैलमेव च । रुद्राप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं
सोमामिषेचनम् । महागोमं कोचवकं पञ्चधारं त्रिधार-
कम् । सप्तधारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । गाल्यामं
चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । विन्दुप्रभं देवद्वटं तीर्थं
विष्णुप्रभनया । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं
तथा । अग्निप्रभं सुपुष्पागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं
सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मण्या कृतम् । तीर्थञ्च लोक-
पालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापदं दारुचनं
छायारोहणमेव च । वटायटं भद्रवटं कोपाक्षी च
दिवाकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजनया ।
सारवं गोप्रतारञ्च गाचरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं
प्रयागञ्च शुद्धं विष्णुपदनया । कन्याश्रमं विष्णुपदं
जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा वयाति
पतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकाशवनं तथा ।
नर्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथावृन्दम् । पिङ्गुतीर्थं
सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम
तथा पिङ्गरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं
कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनदं रेणुकातीर्थमेव च ।
पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्यञ्च
कामाख्यं लण्णतीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव
तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्याभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं
तथोत्तरम् । दीर्घसलं हंसपदं तीर्थञ्चानशननया ।
गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि
शङ्खमानं तीर्थं शक्रावनामितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं
ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चस्रव
पृथूदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिदं विषयानिकम् ।
कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं पल्लिणीहृदम् । पुण्डरीकं
सोमतीर्थं मञ्जुवाटं तथोत्तमम् । वदरीधनमासीनं रत्न-
मूलकमेव च । लोकहारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव
च । सूर्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं
च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं मात-
तीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । श्वानहोमायनञ्चैव मांस-
मग्नकं तथा । दशाश्वमेघं केदारं ब्रह्मोद्भुस्वरमेव
च । सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सजम्बुकम् ।
इडासदं कोटिकूटं किन्नरं किंजपं तथा । कारण्डवञ्च
विन्ध्यञ्च त्रिपिटपमथापरम् । पाणिचारं मिश्रकञ्च
मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च क्षण-
मोचनम् । दिव्यञ्च तृणमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपदनया ।

श्रीकृष्णं शालितीर्थं नैमिषेयं विभुतम् । ब्रह्मस्थानं
सोमतीर्थं कन्यतीर्थं नथोत्तरम् । ब्रह्मतीर्थं मन-
स्तीर्थं तीर्थं लावनन्तथा । सौगन्धिकवनञ्चैव मणि-
तीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं तवरं पाणिनं पाञ्च-
यज्ञिकम् । त्रिशूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् ।
शाकम्भरी देवतीर्थं खर्णख्यं कालियं हृदम् । क्षीरे-
श्वरं विष्णुपात्रं मृगुतीर्थं कुशोज्ज्वलम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्म-
योनिं नीलपर्वतमेव च । कुजाभ्रकं भद्रवटं वशिष्ठ-
पदमेव च । धूमावर्त्तं तथा मेकं वारुणं कपिलञ्च
यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च ।
रुद्रावर्त्तं सगन्ध्याञ्च कपिलावनमेव च । भद्रकर्णं
हृदञ्चैव शङ्खुकं हृदकं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थ-
मौशनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काश्य-
कम् । तत्र सासुद्रिकञ्चैव शतिकाञ्च सहस्रिकाञ्च ।
रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमद्यौजसम् । विश्वेश्वरं वाम-
नकं कर्चं नारायणाश्रमम् । गङ्गाहृदं वटञ्चैव वटरी
पचनन्तथा । ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरिकाराममेव च ।
सोमतीर्थं दारवञ्च श्रुततीर्थञ्च भोदिजा ! । कन्याश्रमं
सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पुनर्दी । कोटितीर्थस्थलीञ्चैव
भद्रकालीहृदन्तथा । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तन्तयो-
त्तमम् । अश्ववेदी कुञ्जवनं यमुनाप्रभवं तथा । वीर-
प्रभोचं सिन्धुख्यं शमीकुल्या सप्तिका । उर्वशी-
क्रमणञ्चैव सायाविद्योज्ज्वलन्तथा । महाश्रमो वेतसिका-
रूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु वैश्रासं गङ्गोद्भेदं
सरस्वती । अरुणोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालु-
कम् । तीर्थञ्चैवाविसृक्ताख्यं नीलकण्ठहृदन्तथा ।
स्वर्गद्वारं किष्कुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाच
मोचनञ्चैव सुभद्राहृदमेव च । कुण्डं विमलदं तस्यां
तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । अष्टस्थानहृदञ्चैव हरिकेश-
वनं तथा । अजासुखवनञ्चैव चण्डाकर्णहृदन्तथा ।
पुण्डरीकहृदञ्चैव वापीकङ्कोटिकन्तथा । कुण्डं घर्घ-
रिकाशयं श्यामाकं पञ्चपुण्ड्रदम् । इशानशुभ्रकुण्डञ्च
विनायकहृदन्तथा । कूपं सिद्धभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसर-
न्तथा । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोमकम् ।
शृङ्गतीर्थं महातीर्थं अष्टा चैव महानदी । दिव्यं
ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षान्वयं वटम् । दक्षिणञ्चोत्तर-
ञ्चैव गोमयं रूपशान्तिकम् । अपिहृदं गृध्रकूटं
सावित्रीहृदमेव च । प्रभासनं शीतवनं योनिद्वारञ्च

धेनुकम् । रम्यकं कोकिलाख्यञ्च मन्त्रहृदमेव च ।
पितृकूपं रङ्गतीर्थं शक्रतीर्थं सुमालिनम् । ब्रह्मस्थानं
सप्तकुण्डं मणिरत्नहृदन्तथा । सुहृन्त्याश्रमञ्चैव सुहृन्त्या-
हृदमेव च । तीर्थं जनककूपाख्यं वैष्णवं विनयन-
न्तथा । आद्यं विनाशतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा ।
देवपुष्करिणी रम्या पर्यङ्कूपमेव च । जातिशरं वाम-
नकं वटेश्वरहृदन्तथा । कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं
अष्टात्मिका तथा । विश्वेश्वरं कल्पशतं कन्यासाधुञ्च-
मेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं रवं-
तीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी ।
कुमारधारा श्रीधारा गौरीगिखरमेव च । कुम्भकर्म
पदञ्चैव कौशिकीहृदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं
तीर्थसुहातकं तथा । दण्डा विमालिनी तीर्थं तीर्थ-
ञ्चैव नरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कारतीर्थं कपिडा
लोहितार्णवम् । सोमोज्ज्वलं वंशगुल्मसम्भवं शान-
तीर्थकम् । पुण्यतीर्थहृदं तीर्थं तीर्थं वटारिकाश्रमम् ।
रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेय-
वनञ्चैव क्षणतीर्थं तथा वटम् । ध्रुवं स्वरूपं प्रवर-
भिन्द्रद्युम्नसरस्य यत् । सानुगर्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं
श्रीवनन्तथा । द्रुपतीर्थञ्चैव कावेरीतीर्थमेव च ।
कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । संस-
स्यापिनी स्थानं सप्तगोदावरीहृदम् । वटरीहृदमेव
ब्रह्मदृष्टाविकर्त्तनम् । जातिहृदं वेदहृदं कुशप्रवचमेव
च । सर्वदेवव्रतञ्चैव कन्याश्रमहृदन्तथा । तथान्यत् वा
लिखिलानां सप्तर्षीणां तथा परम् । तथान्यञ्च महर्षि-
णामखण्डितहृदन्तथा । तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् स्नानं
अङ्गाश्रमन्वितः । स्नानं करोति यो मर्त्यः सर्वपापैः
प्रमुच्यते । अथञ्च देवतास्तत्र स्थित्वा च रत्नो-
त्तमम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतिष्ठितं भो दिजा ! ।
प्राप्नोति हयमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंगमम् । यस्मिन्
शृणुयाच्चित्त्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् । पठेच्च आचक्षते
सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

पद्मपुराणे आङ्गे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कस्मिन् वासरभागे तु आङ्गं यात्री
समाचरेत् । तीर्थेषु केषु वै आङ्गं कृतं बहुफलं
भवेत् । पुलस्त्य उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं
अष्टतमं स्मृतम् । सर्वेषां द्विजसुख्यानां मनोरथस्ततः
तथा । यत्र दत्तं कृतं सर्वमनन्तं सुनिरव्रगीत् ।

पितृणां वल्लभं नित्यष्टपीणां परमं प्रियम् । नन्द्यु-
ल्ललिता तद्वतीर्थं सावापुरी तथा । शुभं मितपदं
राजंस्ततः केदारसुत्तमम् । गङ्गासागरमित्याहुः सर्व-
तोद्यमेयं शुभम् । तोर्थे ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिला-
हृदः । तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतोर्थफलप्रदम् । गङ्गे-
दस्तु गोमत्यां यवोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराहस्तु
देवदेवश्च शूलधृक् । यत्न तत् काञ्चनहारमष्टादशभुजो-
द्भरः । नैमिस्तु धर्मचक्रस्य शीर्षो यत्नाभवत् पुरा ।
तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वतोर्थनिधेयितम् । देवदेवस्य
तत्तापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
नारायणपुरं व्रजेत् । कोकासुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्त
जन्मनः । पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्न देवः पितामहः ।
विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम् । कृतं तेन
महापुण्यं सर्वपापनिस्तृदनम् । यत्नाद्यो नरसिंहस्तु
स्वयमेव जनार्दनः । तीर्थमिच्छन्मती नाम पितृणां
वल्लभा सदा । तस्यनि पितरो नित्यं गङ्गायसुनसङ्गमे ।
कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत्न मागोऽपि लब्धते । अद्यापि
पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति
ख्यातं पितृतीर्थं नराधिप ! । तथा मद्रसरः
पुण्यं सरोमानसमेव च । मन्दाकिनी तथाच्छेदो विपा-
शाय सरस्वती । पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महासुखम् ।
गोदावरी तथा पुण्या तथा कालझरं शुभम् । वंशोद्-
भेदं हरोज्जेदं गङ्गेज्जेदं महालयम् । मद्रेश्वरं वि-
ष्णुपदं नर्मदाहारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समा-
न्याजमर्हप्रियः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि
च । स्मरणादपि लोकानां किञ्च आह्वयप्रदायिनाम् ।
ओङ्कार पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम् । कुरुक्षे-
त्राच्छतयुगम् तस्मिन् सुखादिकम्भवेत् । शक्रतीर्थन्तु
विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं श्रुतम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं
फलं कोटिशताधिकम् । आह्वे दाने तथा होमे स्वाध्याये
जपसन्निधौ । व्याघरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः ।
अथवारं रोचयानो ब्राह्मणावसथे शुभे । जातं तत्
सुमहापुण्यं तथा चर्मण्वती नदी । नदी च वरणा
तद्वतीर्थं हौताशनं परम् । भैरवं अशुतङ्गञ्च गौरी-
तीर्थमनुत्तमम् । तीर्थं वेनायकं नाम वज्रोद्भरमनुत्तमम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्तवती नदी । शूलतापी
पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पदेनापि
नागतीर्थमवल्लिका । तथा वेष्वा नदी पुण्या महाशा-

लम्पथैव च । महारुद्रो महालिङ्गो दशाणी च महा-
नदी । शतरुद्रागता वापि तथा पितृपदं परम् । युद्धः-
वाराहिकं तद्वन्नदी द्वौ शोणवर्धरो । कालिका च नदी
पुण्यं पितरा च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि
शस्यन्ते स्नानदानयोः । आह्वयेतेषु यद्वत् तदनन्तफलं
स्रुतम् । शनीचाटनदीधारा शयनीरनदी तथा ।
हारका क्षणतीर्थञ्च तथाप्युन सरस्वती । नदी मणिमती
नाम तथा च गिरिकर्णिका । ध्रुतपापं तथा तीर्थं
समुद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णो गणकर्णश्च तथा च
पुरुषोत्तमः । श्रीगैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम् ।
महेन्द्रश्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि
सदा आह्वयनफलमश्रुते । दर्शनादपि पुण्यानि श्रुतः
पापहराणि च । तङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम
नदी सरित् । भीमेश्वरं क्षणवेष्वा कावेरी वङ्गुरा नदी ।
नदी गोदावरी पुण्या तिस्र्यन्या तीर्थसुत्तमम् ।
तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्तुतम् । यत्नास्ते भग-
वान् भीमः स्वयमेव तिलोचनः । आह्वयेतेषु तीर्थेषु
दत्तं शतयुगं भवेत् । स्मरणादपि पापानि वृजन्ति
शतधा नृप ! । श्रीपणी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु-
त्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च ।
भयतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यातीर्थञ्च शाकतम् । पुण्यां रामे-
श्वरं तद्वदेलापुरमनुत्तमम् । अङ्गारभट्ट्यं विख्यात-
मातृदर्शननायुधम् । तीर्थं वृत्तेश्वरं तद्वत्तथा कोकासुखं
परम् । गोवर्द्धनं हरिचन्द्रं पृथुचन्द्रं पृथूदकम् । सह-
स्राक्षं हरिणपालं तथा च कदली नदी । नामाधि-
पापि च तथा तथा सौमित्रसङ्गतम् । इन्द्रनीलं
महानादं तथा च प्रियमेलकम् । एतान्यपि सदा आह्वे
प्रशस्तान्यधिकानि च । एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं
पश्यते यतः । दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम् !
वाङ्मदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं
पाशुपतञ्चैव नदी पर्पटिका तथा । आह्वयेतेषु सर्वेषु
दत्तं कोटिशताधिकम् । तथैव पर्वतीर्थञ्च त्रिपुरं स्वाण्डवं
नदी । ध्रुता लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलायहा । जाम-
दग्नस्य सतीर्थं वेदायतनसुत्तमम् । प्रतीकस्याभया
सिद्धा यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यक्तव्याना-
मपसुरोगणसंयुतम् । आह्वयादिदानकार्यञ्च तद्वत् कोटि
शताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गञ्च राववेश्वरसुत्तमम् ।
सेन्द्रफला नदी पुण्या यत्न दुःखाहतः परम् । निमेष

प्रवृत्तिमितं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः
 आइमनन्तफलदं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शाल-
 यामं तथैव च । शौनपातश्च विख्यातो यत्र वैशा-
 नरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव
 च । मनन्दुरा नदी पुष्पा कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 विदर्भा चाप्यवेषाथ पयोष्णी प्राङ्मुखी परा । कावेरी
 चोत्तरागा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु आइती-
 र्थेषु आइमानन्त्यमश्रुते । लौहदण्डं तथा दण्डं चित्त-
 कूटनथैव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कुजाभवश्च तथा तीर्थसुवर्णोपलिनं तथा । संसारमो-
 चनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् । एतेषु प्रिष्टतीर्थेषु
 आइमानन्त्यमश्रुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्व-
 रमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् ।
 ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डार-
 कञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च । खाण्डेश्वरं विश्व-
 कञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च वटरीतीर्थं रामती-
 र्थं तथैव च । जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ।
 एतेषु आइदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तीर्थं
 मातृदहं नाम करधीरपुरं तथा । सप्तगोदावरी-
 तीर्थं सप्ततीर्थेश्वरेश्वरम् । तत्र आइ प्रदातव्यमनन्त-
 फलमिच्छुभिः । कीकटेऽप्य गया पुष्पा पुष्पां राजगृहं
 वनम् । जयन्त्यायमं पुष्पां नदी पुष्पा पुनः-
 पुनाः । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्त्तिता ।
 एष्टव्यावहयः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् । यजेत-
 वाश्वमेधेन नीलं वा दृष्टुमुच्छजेत् । एषा गाथा विच-
 रति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे सनुषां राजेन्द्र ! की-
 र्त्तयन्तः समागताः । किमस्याकं कुले कश्चिद्व्यां यास्यति
 मत्सुतः । प्रीणयिष्यति ताङ्गत्वा सप्त पूर्वांस्तथा
 ऽवरान् । मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी ।
 गङ्गायाञ्चास्थिनिचयं गत्वा क्षेप्स्यति मत्सुतः । तिलैः
 सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्य-
 तितये चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करा-
 रण्यं नैमिषनटनन्तरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य
 आइ भक्त्या प्रदास्यति । गयायां धर्मपृष्ठे वा सरसि
 ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षवटे चैव पितृणां दत्तमजयम् ।
 व्रतं कुर्यान्नरो यस्तु अध्वानं परिसर्पति । नरकस्थान्
 पितृस्तद्वत् स्वर्गं नयति सत्वरः । कुले तस्य न राजेन्द्र !
 प्रेतो भवति कथन । प्रेतत्वमोक्षभावञ्च पिण्डदादाञ्च

गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य नान्यज्ञानं विधिप्रवृत्ते ।
 एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते सोलगाग्निनः । धान्यप्रदानं
 प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा सुनोद्गाः । तोदञ्च
 तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्वर्त्तते प्रवरं प्रदिष्टम् ।
 सर्वांश्च सुरचिरा महाबला महानदी । ये तु पश्यन्ति
 तां गत्वा सानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजमुल्लेखः
 प्राप्तं तेजन्मनः फलम् । यद्युदित्ति वै सत्यं सत्तन्
 प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संपन्नो
 भवति । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किञ्च मा-
 नुषाः" पुराणसर्वस्वे ।

आइ तीर्थभेदस्य प्राशस्त्यं विष्णुसंहितायास्तु यथा
 "अथ पुष्करेषु आइम् जयन्त्योमतपसि च ।
 पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । ए-
 मेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते
 यत्र कचन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्त्ते वि-
 ल्वके नीलपर्वते कनखले कुजाम्ने ऋगुत्तरे केदारो महा-
 लये नङ्गलिकायां सुगन्ध्यायां शाकम्भ्यां फल्गुतीर्षे
 महागङ्गायां त्रिधालिकायाम् कुमारधारायां प्रभासे दक्ष
 कचन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गा-
 सागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः
 अगस्त्यायाम् कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषवाच
 सङ्गमे । श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे वडगावां मत-
 ङ्गवाण्यां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावल्यां गोमत्यां
 वेत्तावल्यां विषाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभा-
 गायाम् इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे क्षौमनसे ।
 एषमादिष्वयान्येषु तीर्थेषु सरिहरासु सर्वेष्वपि स्वभावेऽप्यु
 पुलिनेषु प्रसवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोम-
 योपलिनेषु मनोज्ञेषु"

तीर्थगमने दोषो यथा "अनुषोष्य तिरातापि
 तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गावुर्दरिद्रो
 नाम जायते" प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

"अग्निदोषादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न त्वं
 फलमाप्नोति तीर्थभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुसरन्
 धीरः श्रद्धावानः समाहितः । कृतपापो विशुध्यते त्रिं
 पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेषे
 न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपा-
 यञ्च विन्दति" ब्रह्मवै० पु० ।

दोषसम्बन्धफलभागिनो यथा "यस्य हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च
स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपाहृतः सन्तुष्टो येन
केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ।
अदात्मिको निरारम्भो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैर्धैः स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽ-
मलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु
स तीर्थफलमश्नुते । अग्रहृद्धानः पापात्मा नास्तिकोऽ-
स्त्विन्द्रसंगयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्च ते न तीर्थफलभागिनः ।
इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिग्रहे दोषोऽयम् ।

“तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा ।
स्वकार्ये पित्रकार्येऽपि देवताभ्यर्चनेऽपि वा । नि-
ष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वनमश्नुते” । “तत्र नारा-
यणचैत्रे कुरुचैत्रे हरिः पदे । वाराणस्यां वद-
र्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करचैत्रे प्रभासे
रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्याञ्च
कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं
प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं
प्रमाति च” इति ब्रह्मवै०प्र०ख० । शङ्खः “तीर्थं प्राप्तानुप-
ङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति
तीर्थयात्राफलं न तु” । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च
मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफल-
मश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संक्षयः ।
यद्योक्तफलदं तीर्थं भवेच्छ्रद्धालानां नृणांम् । हस्तसंयमो-
ऽत्र निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्य-
देशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनि-
वृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलयोगकसच्छास्त्रवेदाद्यधिगम-
रूपा । तपः आत्मिपादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थ-
गमने धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं सत्यगति शेषः ।
एतच्च हस्तसंयमनादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थ-
यात्रासुपक्रम्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्मङ्गञ्च, श-
ङ्खेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति
सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसिः
“षोडशगंशं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अर्द्धं
तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” । परार्थेन वेतना-
दिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । “तथा प्रतिकृतिं
कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेन्नु यस्मिन् कष्ट-
भागं लभेत सः” ।

तीर्थयात्राविधानं यथा “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु
गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्ने । जतोपवासः
शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् । देवान्
पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् विसृज्य प्रा-
प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन्
ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्याद्वात सन्देह एव” इति ब्रह्मपुराणम् ।
एतदधिकारे प्रा०त० ।

“सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने
जतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं यद्वा निवृत्तदेवताञ्च संपूज्य
वृद्धिश्चाङ्गं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने
यात्रां कुर्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवास-
दिने सुखद्वयमभि । “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमाह-
वियोगतः । कचानां वपनं कार्यं न दृष्ट्वा विकचोभ-
वेत्” इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थया-
त्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु आङ्गं
कुर्यात्तु सर्पिणा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च
न संग्रहः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली ।
वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशे इत्येव वक्त-
व्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्या-
गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतचापीति प्रायुक्तत्वात् व्यक्त-
माह हलायुधव्रतं कूर्मपुराणवचनम् “तीर्थयात्रास-
मारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्चाङ्गं प्रकुर्वीत
वज्रसर्पिःसमन्वितम्” । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण
आङ्गमात्रं समुच्चितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति ।
एवं देवान् पितॄन् नित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्यं
नतुपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं
स्यात् । मत्स्यपुराणम् “तिलोदकाञ्जलिर्देयोजलस्यै-
स्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तो नैकेन गृहे आङ्गं समि-
प्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं
नियम्यते । तथा हि “अन्नरुदके आचान्तो अन्नरेव
शुद्धो भवति । तस्मादनन्तरं बहिर्रेकञ्च पादं कृत्वा
आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति पैठीनस्युक्तेन जलै-
कचरणकृताचमनेन उभयत्र कस्माद्देवात् तर्पणकाले
तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः ।
तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति
स्थलोपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथ वा काले
तीर्थं आङ्गं तथा नरैः । प्राप्नोरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं

विज्ञातैर्वै तेषां चारुः "भा० सं० ५५०। "तेषां नि
मन्त्रिभ्योऽन्येष्टादश यान्यवगात्त राजा कृतकृत्यो भवति
तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्रोऽपरोहितश्चैव युव-
राजश्च भूपतिः ४ पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोऽन्वेषिक-
स्तथा ६। कारागाराधिकारी ७ च द्व्यसञ्चयकस्तथा ८। क-
त्याकृत्येषु चार्थानां नयमो विनियोजकः ९। प्रदेष्टा १०
नगराध्यक्षः ११ कार्यनिर्माणकस्तथा १२। धर्माध्यक्षः १३
समाध्यक्षो १४ दण्डपालस्तथा १५। षोडशो दुर्गपा-
लश्च १६ तथा राजान्पालकः १७। अष्टमीपालकानां १८
तीर्थान्येष्टादशैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्व-
त्ननश्च परस्व च। पापगुणादीन् विज्ञातानन्योन्य-
मितरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजश्च हित्वा स्त्रेषु पुरोहि-
तमिति" एषां तीर्थशब्दवाचप्रत्ये हलायुधः "यो नौ
जनावतारे च मन्त्राष्टादशस्तथा। पुण्यत्रये तथा
पाले तीर्थं स्थादृशनेष्वपि"। इति परेषामेष्टादशसु स्वस्य
मन्त्रिपुरोहितयुवराजयजं पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारा-
नन्यैः परस्परं चाविज्ञातां स्त्रीं स्त्रीन् प्रयुज्य तत्त्व्यां
वाक्तां सर्वचारसंज्ञादे तस्यां जानीयात्" नी० क०।

२० जलाशयादरत्नमात्रदेशे आदित्यपुराणे "अरत्नमात्रं
जलं त्यक्त्वा कुर्यात्स्त्रीचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थ-
मन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्त्तव्यं
यन्मादरत्नमात्रव्याहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जल-
समीपत्वात्" आ० त०।

"तीर्थं भ्रमवनारणप्रगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती
च पुरीति दश कीर्तताः" महाणि० तन्त्रोक्ते २ सन्यासि-
नामुपाधि भेदे। तल्लक्षणं तत्रैव "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं
तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तत्तीर्थभावेन तीर्थनामा स
उच्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्राप-
र्यादौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि
काशीमाग्निकराणि च। काशीं प्राप्यैव भोजने नान्यथा
कल्पकोटिभिः" नीलकण्ठधृतवाक्यम्।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ट। १। जिने हेमच०।
२ शास्त्रकरे लि०। ३ विष्णौ पु०। "मनोजवस्तीर्थकरः"
विष्णुसं०। "चतुर्दशविद्यानां ब्राह्मसमयानां च प्रणेता
प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयग्रीवरूपेण मनुकैटभौ हत्वा
विरञ्जये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपदि-
शत् ब्राह्मविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति
पौराणिकाः कथयन्ति" भाष०।

तीर्थकाक पु० तीर्थं काक इव लोलुपत्वात्। तीर्थं काक-
सदृशव्यवहारिणि लोलुपे। तीर्थध्वङ्गादयोऽप्यत्र।

तीर्थकृत् पु० तीर्थं करोति क-किप् इत०। १। जिने देवे
हेमच०। २ शास्त्रकरे लि०। [हेमच०।

तीर्थकर पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ख सन् च। जिने देवे
तीर्थदेव पु० तीर्थमिव अष्टः देवः तीर्थं दीव्यति वा दिव-
द्यच् वा। शिवे शिवसहस्रनाम।

तीर्थमहाकृद् पु० तीर्थरूपो महाकृद्ः। स्वनामख्याते
तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाकृद्ः"
भा० अनु० १६५ अ०। नानातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थं मुद्दिगत्र यात्रा। १। तीर्थोद्देशेन यात्रा-
याम्। तद्विधिः मत्स्यतन्त्रयात्राव्यादिपञ्चमो दृश्यः।
भारतान्तर्गते २ वनपर्वतान्तरपर्वभेदे। "तीर्थयात्रा ततः
पर्वं कुराजस्य धीमतः" भा० व० १३०। तच्च वनपर्वणि
८० अध्यायावधि ५६ अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिगच्छे उदा०

तीर्थराज पु० तीर्थानां राजा ध्वंसमा०। प्रयागे तीर्थे।
तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र। व्यवसृक्ते
काग्रां त्रिका० वा डीप्। निन्दनात्तादृशतिथीना-
मानयनात्तथात्वम्। यथोक्तं काशी० ६८ अ०।

"सर्वैरत्नमया रम्या साटपटिर्भूदिह। भूर्भुवःस्वस्वते
यानि शुभान्यायतनानि हि। सुक्तिदान्यपि तानोह मयाऽऽ
नीतानि सर्वतः। यतोयच्च समानीतं यत्नयच्च कृतास्तदम्।
कथयिष्याम्यहं नाथ। क्षणं तदवधीयताम्। स्थाणुनाम
महालिङ्गं देवदेवस्य मोक्षदम्। कुरुक्षेत्रादिहोद्भूतं
कलाशेषोऽस्ति तत्र वै। तदप्ये सच्चिद्विद्याख्या महापु-
ष्करिणी शुभा। लोलाकपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्य लो तु
सा। तत्र स्नातं कृतं जपं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः।
कुरुक्षेत्राद्भवेत् सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषार्द्धे
देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तनं संयुतः। तत्रांगमात्रं संस्थाप्य का-
श्यामाधिरभूद्भिर्भो!। दुर्गहराजोत्तरे भागे सिद्धिदं
साधकस्य वै। लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदप्ये कूप उत्तमः।
ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातः पुनरावर्त्तितकृत्याम्। तत्कूराद्भिः
कृतमनो देवदेवं समञ्चर्त्त च। तत्पुण्याक्षैर्मिषार-
ण्यात् कोटिकोटिगुणं स्मृतम्। गोकर्णायतनादत्र
स्वयमाधिरभून्महत्। लिङ्गं महावलं नाम शास्त्रा-
दित्यसमीपतः। दर्शनात् स्पर्शनाद्यस्य क्षणादेनो
महावलम्। वाताहतस्तुलराशिरिव विद्वाति दूरतः।
कपालमोचनपुरो दृष्ट्वा लिङ्गं महावलम्। महावल-

सवाप्नोति निर्वाणनगरं व्रजेत् । षष्ठमोचनतः प्राच्यां
प्रभासात् चेतसम्भवात् । शशिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र
प्रतिष्ठितम् । तल्लिङ्गं सेवनान्मर्त्यैः शशिभूषणतां व्रजेत् ।
प्रभासचेतयात्वायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिहत् । उज्ज-
यिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः । यक्षामस्मरणा-
देव न भयं कलिकालतः । प्रणवाख्यान्महालिङ्गात्
प्राच्यां कलुषागमम् । महाकालाभिधं लिङ्गं दर्श-
नान्मोक्षदं परम् । योगेश्वरलिङ्गं पुष्करात्तीर्थ-
सम्भवात् । आविरोसोदिह महत् पुष्करेण सदैव तु ।
मत्स्योदयुत्तरे भागे दृष्टाऽयोगश्चरुत्तमम् । क्षात्वाऽ-
योगश्चरुण्डे तु भवात्तारयते पितृन् । महानादेश्वरं
लिङ्गमदृष्ट्वासादिहागतम् । त्रिलोचनादुदीच्यान्तु तद्-
दृष्टिर्मुक्तये सताम् । महोत्कटेश्वरं लिङ्गं मरुत्कोटा-
दिहागतम् । कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धि-
दम् । विश्वखानादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम् ।
स्वर्गीतात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । महाव्रतं
महालिङ्गं महेन्द्रादिह संस्थितम् । स्कन्देश्वरसमीपे
तु महाव्रतफलपदम् । इन्दारकपिष्ठन्दानां सुवतां प्रथमे
युगे । उत्पन्नं यन्महालिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्भेदाम् ।
महादेवेति तैरुक्तं यन्महोरधपूरणात् । वाराणस्यां
महादेवस्तदारभ्याभवच्च यत् । मुक्तिचेतं हतं येन
महालिङ्गेन काशिका । अविमुक्तो महादेवं यो द्रष्टु-
म्वत्मानवः । शम्भुजोके गमस्तस्य यत् तत् स्मृतस्य
हि । अविमुक्ते प्रयत्नेन तत् संसेव्यं सुसुचुभिः ।
कल्याणरेऽपि न त्यक्तं कदाप्यनन्दकाननम् । येन लिङ्ग-
स्वरूपेण महादेवेन सर्वथा । तत्प्रसादोऽयमत्रुलः सर्व-
रत्नमयः शुभः । हिरण्यगर्भतीर्थाच्च प्रतीच्यां चेत-
रक्षिका । वाराणस्यामभिषात्री देवता साभिलापदा ।
महादेवेति संज्ञा वै सर्वलिङ्गस्वरूपिणी । वाराणस्यां
महादेशो दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक् । तेन त्रैलोक्यालिङ्गानि
दृष्टानीह न संशयः । वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य
सकृद्भरः । आहूतसंपुत्रं यापच्छिष्यलोके वसेन्मुदा ।
पवित्रपर्वणि सदा आवाणे मासि यत्नतः । लिङ्गे
पवित्रमारोप्य महादेवेन गर्भभाक् । पितामहेश्वरं लिङ्गं
गयातीर्थादिहागतम् । फल्गुप्रभृतिभिस्तीर्थैः सार्द्धं
कोशदृष्टस्मितैः । धर्मेण यत्नं वै तप्तं युगानामयुतं
गतम् । साक्षीकृत्य महालिङ्गं श्रीमद्भैरवाभिधम् ।
पितामहेश्वरं लिङ्गं तत्प्राभ्यर्च्य नरोमुदा । त्रिःसप्त-

कुलसंयुक्तो मुच्यते नात्र संशयः । प्रयागतीर्थराजस्य
शूलटङ्को महेश्वरः । तीर्थराजेन सहितः स्थित आगम्य
वै स्वयम् । निर्वाणमण्डपाद्व्यादवाच्यामतिनिर्मलः ।
प्रासादो मेरुणा यस्य स्पर्द्धते काञ्चनोज्ज्वलः । देवैव-
वरो दत्तो तत्र पूर्वयुगान्तरे । पूज्यो महेश्वरः काश्यां
प्रथमं कलुषापहः । यः प्रयाग इह क्षातो नमस्मति
महेश्वरम् । समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविभक्तैः ।
प्रयागस्नानजात् पुण्यं शूलटङ्कविलोकनात् । स
प्राप्नुयाच्च सन्देहः पुण्यं कोटिशुभोत्तरम् । शङ्ख-
कणांमहाक्षेत्रात् महातेज इतीरितम् । लिङ्गमावि-
भूदत्र महातेजोभिद्विदम् । महातेजोनिधेस्तत्र
प्रासादोऽतीव निर्मलः । व्यालाजटिलिताकाशो माषि-
क्यैरेव निर्मितः । तल्लिङ्गदर्शनात् स्पर्शात् क्षयनाच्च
समर्चनात् । प्राप्यते तत् पुरं धाम यत्नं गत्वा न
शोचते । विनायकेश्वरात् पूर्वं महातेजःसमर्चनात् ।
तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पदम् । रुद्रकोटि
समाख्यातात्तीर्थात् परमपावनात् । महायोगेश्वरं लिङ्ग-
माविचक्रे स्वयं परम् । पार्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे
सर्वसिद्धिदम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसं कोटिलिङ्गफलं
लभेत् । तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटि-
स्थिता । प्रासादरम्यसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्तिभिः ।
काश्यां रुद्रस्थजो सा तु पठन्ते वेदादिभिः । रुद्रस्थलां
स्मृता यो वै क्षमिकीटपतङ्गकाः । पशुपतिमृगमर्चा
श्लेच्छा वाऽप्यथ दीक्षिताः । तेषां तु रुद्रीभूतानां पुन-
रावृत्तिरत्र न । जन्मान्तरसङ्क्षेपे यत् पापं सप्तश-
जितम् । रुद्रस्थनीं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम् ।
अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा । रुद्र-
स्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात् । स्व-
मेकाध्वरात् क्षेवात् क्षत्तिवासो इहागतः । क्षत्तिवासि
लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यस्यतः । अस्मिन् लिङ्गे सप्तज्ञानां
साध्वः सर्पिण्यो विभुः । स्वयञ्चोपदिष्टेदुर्बल इतो
श्रुतिभिरीरितम् । चेतोऽत्र सिद्धिं प्राप्तयन्तीशो
मरुजाङ्गलात् । प्रचण्डपापसंघातं खण्डयेत्क्षतधे-
क्षणात् । पाशपाणिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति ।
चण्डीश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम् । काल-
झरानीलकण्ठसिधेदत्र स्वयं विभुः । गणेशात् ब्रह्म-
दन्ताख्यात् समीपे भवनाशनः । नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं
काश्यां यैः परिपूजितम् । नीलकण्ठाक्षय सुकृण्व

शशभूषणाः । काशीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजय-
संज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेणः समर्च-
नात् । ऊर्ध्वरेतास्त्रिदण्डायाः संप्राप्नोऽत्र स्वर्गविभुः ।
कुशाखकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्वा व्यवस्थितः । ऊर्ध्वं
गतिमवाप्नोति योजनार्द्धूर्ध्वरेतसः । ऊर्ध्वरेतसि ये
भक्ता न हि तेषामधोगतिः । मण्डलेश्वरतः क्षेत्वा-
लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुण्डसंज्ञादुत्तरस्थं
दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ये भक्ताः श्रीकण्ठा एव
ते नराः । नेह श्रिया विद्युज्ज्वले न परत्र कदाचन ।
छागलाण्डान्महातीर्थात् कपर्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाच
मोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्भिभुः । कपर्दीयं समभ्यर्च्य
न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति कृत्वाऽ-
त्राप्यवसुत्तमम् । व्याघ्रकेश्वरात् क्षेत्वा लिङ्गं
सूक्ष्मशंसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चात्र क्षेत्वे वै श्रेयसां
पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा
लिङ्गेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभामवाप्नुयात् । संप्राप्तसिह
देवेशं जयन् सधुकैशवात् । लज्जोदराङ्गणपतेः पुरस्ता-
त्तदवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले
शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्वत्र विजयी भवेत् ।
प्रादुशकार देवेशः श्रीशैलान्निपुरान्तकः श्रीशैलशिखरं
दृष्ट्वा यत् फलं ससुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्-
फलं हेनयाप्यते । विश्वेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तक-
मोक्षरम् । संपूज्य परया भक्ता न नरो गर्भमावि-
जेत् । सोम्यस्थानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः ।
वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्वर्णनादञ्चै-
नाञ्च करस्याः सर्वसिद्धयः । जलेश्वरान्निशुक्ली च स्वय-
मीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्चितः सर्व-
कामदः । त्रिषन्ध्रक्षेत्रतो देवस्त्रिषन्ध्रकोऽस्ति समागतः ।
त्रिषन्ध्रात् पूर्वादिगभागे पूजितस्त्रिषन्ध्रकत्वकत् । हरेश्वरो
हरिश्चन्द्रात्क्षेत्वादत्र समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वर-
पुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्वः समायातः
स्थानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो
वायव्यस्थितम् । सर्वलिङ्गं समभ्यर्च्य काश्यां परम-
सिद्धिदत् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् कापि
मानवः । स्थलेश्वरान्महालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्त्रिह ।
यत्र यज्ञेश्वरं लिङ्गं सर्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं
समभ्यर्च्य महाशङ्कासमन्वितः । महतीं श्रियमाप्नोति
लोकेऽत्र च परत्र च । इह लिङ्गं महास्वास्थ्यं सुख्या-

ख्यात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः
प्रजायते । शैलेश्वरादशचक्रान्तु सहस्राक्षेश्वरं विभुम् ।
दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां शतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिता-
हर्षितं चात्र प्रादुरासीत्तमोक्षरम् । लिङ्गं हर्षप्रदं
पुंसां दर्शनात् स्मर्शनादपि । महेन्द्रेश्वरसमीपे तु
प्रासादो हर्षितेशितः । तद्विकोकनतः पुंसां निर्व्यं
हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहा-
लयात् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोके नराः स्फुटम् ।
यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्चितम् । ते
रुद्ररूपिणो मर्त्या विज्ञेया नात्र संग्रयः । त्रिपुरेण
समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रास्त एव विज्ञेया
जीवन्तोऽपि मृता अपि । व्यागादिह महादेवो वृषेशो
वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृषदः
सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत्
दृष्टव्यं प्रतीच्यां च लिङ्गं प्रह्लादकेश्वरात् । ईशा-
नेशं समभ्यर्च्य स्नात्वा तु वरणाश्रमि । वसेदीगान-
नगर ईशानसदृशप्रभः । भैरवाङ्गैरधीमूर्त्तिरत्नायाता
मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः ।
पूजनात् सर्वसिद्धौ स प्राचर्यां खर्वविनायकात् । संहार-
भैरवः काश्यां संहरेदघसन्तितम् । उग्रः कनखलात्तीर्था-
टाविरासीत् सुविद्धितः । तद्विकोकनतो नृणां सुपं पापं
विनश्रति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राचर्यां खर्वविनाय-
कात् । अत्युपा कपि नश्रे युरूपसर्गास्तद्वर्णनात् । वस्त्रा-
पधान्महाक्षेत्राङ्गो नाम स्वयं विभुः । प्राचर्यां दण्डीश्वरः
पूज्यः स देहलिनिनायकात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न
पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः ।
भवेन्महेश्वरं समभ्यर्च्य भवे नाविर्भवेन्नरः । प्रभुर्भवति सर्वेषां
राज्ञासाज्ञाज्ञतामिह । देवदारुवनादण्डी दण्डयन्
पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाक्षति-
र्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलिनिनाय-
कात् । तस्यार्चनेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्र-
कर्णं हृदादुदण्डो भद्रकर्णं हृदान्वितः । शिवः साक्षादि-
हायातः सर्वेषां शिवदोऽर्चितः । उदण्डाख्याङ्गणपतेः
प्राच्यां तत्तीर्थं सुत्तमम् । भद्रकर्णं हृदे स्नात्वाऽभ्यर्च्य लिङ्गं
शिवाङ्गयम् । सर्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भयविनाशकम् ।
शृङ्गयात् सर्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । शङ्करश्च
हरिश्चन्द्रात् तत्पुरः प्रतिभासते । तत्पूजनाज्जनानां न
जननीजठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् काललिङ्ग-

मिह स्थितम् । कचशेष इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन
तु । यमतोर्थे नरः सत्त्वा मित्रावरुणदक्षिणे । काल-
लिङ्गं समालोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भौम
चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तश्च
यमयात्रां न यास्यति । नेपालाच्च महाक्षेत्रादायात्
पशुपतिस्त्वह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिना
किना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विमुक्तये । तस्य सं-
दर्शनादेव पशुपाशैर्विमुच्यते । करवीरकतीर्थाच्च कपा-
लीश इहागतः । कपालभोचने तीर्थे द्रष्टव्यः स
प्रयत्नतः । तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते ।
उभापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतेः
प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरक्षे-
त्रादिह दीप्येति संज्ञितम् । उपोभापति तिष्ठेत्तु
दीप्यते चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीप्येति
काशिमध्यगम् । छायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुली-
श्वरः । शिष्यैः परिहृतस्तिष्ठेन्महापाशुपतव्रतैः । द-
क्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । अज्ञान
नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंस्तुतिहेतुकम् । गङ्गासागरत-
त्यागादमरेण इतीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्नं
हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्देवोभीमेश्वरः प्रभुः ।
प्रकाशते लिङ्गरूपी भुक्त्यै सुक्त्यै नृणां मिह । नकुली-
शात् पुरोभागे दृष्टा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि
पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भस्म-
गात्रः प्रादुरासीदिह स्वयम् । भीमेशाद्वक्षिणे भागे
तद्व्यञ्ज्यं प्रयत्नतः । सम्यक् पाशुपताद्योगादभ्यस्ताच्च
समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माद्भस्मगात्रविलो-
कनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भुरिति विश्रुतः ।
आत्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गावतिर्हरः । स्वयम्भु-
लिङ्गं संपूज्य सत्त्वा सिद्धिहेतुः नरः । महालक्ष्मीश्वर-
पुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा
प्रासादो विद्मः प्रभुः । वाराहस्य महानेप वरणी नाम
एव हि । विन्ध्यपर्व ततः प्राप्नो देवं श्रुत्वा समागतम् ।
सगणं सर्पिर्देवश्च मन्दराद्रुत्तकन्दरात् । काश्यां धरणि
वाराहोद्भवः स प्रयत्नतः । व्यापत्समुद्रसंमग्न-
सुदरेच्छरणागतम् । कर्णिकाराङ्गनाभ्यक्षः कर्णिकार
प्रसूनरुक् । समञ्जोऽयं गदाहस्त उपसर्गसहस्रहृत् ।
तस्माद्धरिणिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूज-
यित्वा गणाध्यक्षं गणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटाद्विष्-

पात्रं लिङ्गमत्राधिरास ह । महेश्वरादवाच्यं न
दृष्टं संसारतारकम् । गङ्गाद्वाराद्विमुखं लिङ्गं हि-
मसमप्रभम् । ब्रह्मनालात् प्रतीच्यां च दृष्टव्यं हि-
सिद्धिदम् । गणाधिपय कैलासात् गणा अन्ये महावराः ।
कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! । दुर्गां च
तैः कृतानीह सप्त खगेषमानि च । सहाराणि मय-
न्त्राणि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटा-
द्यानि सर्वैर्हि संहितानि च । सुवर्णरूपताम्रैश्च कण्ड-
रीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कालानि रत्नान्य
लिहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः कागी परितः
कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मत्स्योदर्या जहा-
विना । मत्स्योदरी दिवा जाता वहिरलश्वरो पुनः ।
तच्च तीर्थं महाख्यातं मिलितं गाङ्गावरिभिः । दृष्ट
संहारमार्गं गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी
तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । स्त्रियांचन्द्रमसोः दृष्ट-
तदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपक्षाणि तत्रैव सर्वतोर्ध्वं
तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी दृष्टः ।
मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्सापि मानवाः हत-
पिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेवशाः । अविमुक्तमिदं चेत्
मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो
परि वीज्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते वतो-
त्तमाः । कृत्वापि वज्रपापानि नेचलन् भास्करेः पुरो
किं स्नात्वा वज्रतीर्थेषु किं तप्त्वा दुस्करं तपः । दृष्ट
मत्स्योदरोद्घाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि
लिङ्गानि नृदेवपि कृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य ह-
स्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्येकानि भूर्भुवःसर्व-
तान्यपि । न समानि परन्तानि कोशं धेनापि निवृतम् ।
इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिनः । गणा-
धिपेन सुमहत्सु महोदरकर्मणा । भूर्भुवःसंज्ञकं लिङ्गं
पर्वताङ्गनादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राञ्च
गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःसर्वहः
परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ।
हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपाता-
लतत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवासिकुक्षौ च
तत्प्रासादो महानिह । मणिमणिक्करत्रोऽर्च्यैर्नरैर्माहि
प्रयत्नतः । तस्मिन् हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् ।
ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽप्यहं
तस्मिन् नरः सर्वः समृद्धिमान् । ज्ञा भोगभुवनसंज्ञ-

तानन्ते निर्वाणसृच्छति । आकाशात्तारकं लिङ्गं
ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाण्याः पुरोभागे तल्लिङ्गं
तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमध्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् ।
ज्ञानवाण्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । क्षतस-
न्ध्यादिनियमः परित्यज्य पितामहान् । धृतमौनव्रतो
धीमान् यावद्विङ्गविलोकनम् । सच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं
प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञाना-
द्विसृज्यते । किराताञ्च किरातेः इह चाविर्भव इह ।
किरातरूपो भगवान् यत्र देवोऽभवत् पुरा । तत्किराते-
श्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादहम् । नमस्कृत्वा नरो जातु
न मातुरुदरेण्यः । लङ्कापूर्याः समागच्छन्मरुतेश्वरसंज्ञकम् ।
पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं
जनप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्यलादपि । आयातं तच्च
गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो
मध्येगङ्गां निरोध्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः
शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यप्रसन्नभारगौरवात् ।
श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटि-
लिङ्गेज्जपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणात् । श्रेष्ठं श्रेष्ठे-
श्वरात्पश्चात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । वडुवास्यात् सञ्जुतं
लिङ्गमात्मानलेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसि-
द्धिदम् । आगत्य विरजस्तीर्थाद्देवदेवस्त्रिलोचनः ।
लिङ्गे त्वनादिसिद्धे ह्यवतस्ये त्विष्टपदे । पुण्ये
पिलिम्बिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविश्यक्रे स्वयं
देव ओङ्कारोऽमरकण्ठकात् । तदाद्यं तारकज्जलं यदा
गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्घ-
रणाय वै । तदोङ्कृति महालिङ्गं स्वयमाविरभूततः ।
महिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभोर्द्धते । एतान्या
यतनानीश ! आनिनाय महान्नि च । शेषयित्वांशमात्रञ्च
तस्मिन् जले निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि
सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रम्या अभ्यं-
लिङ्गा विभो ! वडुधातुमयाश्रितः सर्वरत्नमहोज्ज्वलाः
येषां कलसमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्यते । श्रुत्वा च नाम-
चैतेषां लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः
जीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र मयासु-
ष्ठेयं दैशितः ! प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्त्रव्य-
यं हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं
देवदेवेश्वरो हरः । सदा प्रसाद्य शैलादिभिर्दं प्रोवाच कु-
म्भज ! श्रीदेवदेव उवाच । साधु जतं त्वया नन्दिन !

सदानन्दविधायक ! । विधेहि मे निदेशं च चण्डी-
व्यापारयाधुना । नव कोट्यस्तु चासृष्टायायात्र निवसन्ति
हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेताजभैरवैः । ताः
पुरीरक्षणायां सवाहनवलायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्ग-
रूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं
स निदेश्यापि सृष्टान्या सहितो सृष्टः । ययौ त्वेष्टिर्दं
क्षेत्रं सक्तिबीजपुरोद्गमम् । शिलादतनयोऽप्येभौ मूर्ध्-
न्याक्षां विधाय च । आह्वय सर्वज्ञा दुर्गाः प्रतिदुर्गं
न्यवेगयत् । निशम्याध्यायमेतच्च पुण्यप्रायतनगर्भितम् ।
नरः स्वर्गपयगैर् च प्राप्नुयात् शुद्धया क्रमात् । श्रुत्वाष्ट-
पष्टिमेतां वै महायतनसंभयाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो
जनन्या जठरीदरीम् । [प्रगंसीयत्वात् । केशे हेमच० ।

तीर्थवाक पु० तीर्थस्यैव वाको वचनमस्य उक्ताङ्गस्थित्या
तीर्थशैच न- तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादि-
परिष्कारे । "सैतवन्वरता ये च तीर्थं शौचरताश्च ये ।
तडागकूपकर्तारो सचप्रान्ते ते तृषाभयात्" । आदित्यपु०
तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे । "माधवी शुभवक्त्रा च
तीर्थसेनिश्च भारत !" भा० शल्य० ४७ अ० ।

तीर्थसेविन् पु० स्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं
सेव-णिनि । १३के राजनि० स्त्रियां ङीप् । २तीर्थसेवके त्रि०
तीर्थ्य पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमस्तीर्थ्याय च !
कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् ।
सतीर्थ्य एकपुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्त्रील्ये स्था० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।
तीवर पु० त-ध्वरजनः नि० । १सप्तद्वे, २व्याघ्रे, ३वर्णसङ्करजा-
तिभेदे(तेजोर)पु० स्त्री० जातिशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् ।
तीव्र न० तीव-रक् तिज-वन् दीर्घः जस्य यो वा । अतिशये
ऽतद्वति त्रि० अमरः । १तीक्ष्णे ४लौहभेदे (रसात) ५
तीरे इत्यपि च उणा० ७लौहमात्रे राजनि० ।
८अल्युष्णे टकटौ १०नितान्ते च त्रि० उणा० । ११शिवे
पु० शब्दः । "विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः" रघुः । "तीव्रो-
त्थितास्तावदधरं हसः" "तीव्रं महाव्रतमिवात्र
चरन्ति वप्राः" माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च
तीव्रत्वं पात० सू० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा
"ते खलु नव योगिनोऽमृदुमध्याधिमालोपाया भवन्ति ।
तद्वयथा, मृदुपायोमध्योपायोऽधिमालोपाय इति । तत्र
मृदुपायोऽपि त्रिविधः मृदुसंवेगोमध्यसंवेगोतीव्रसंवेग

इति । तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति, तत्राधि-
मात्रोपायानाम् भा० “तीव्रसंवेगानामसन्नतमः” पात० सू० ।
“समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति” भाष्यम् ननु
अज्ञादयश्चेद्वोगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्-
फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचिद्विद्विः कस्यचिदसिद्धिः कस्य-
चिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्क्षि-
प्रमित्यत आह, “ते खलु नवयोगिनः” इति । उपायाः
अज्ञादयोऽष्टदुःसध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादवशाद्
येषां ते तद्योक्ताः संवेगोवैराग्यं तस्यापि सृष्टु मध्यतो-
व्रता प्राग्भवीयवासनादवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपी-
यसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, “तीव्रसंवेगानामा-
सन्नतमः इति सूत्रम्” विषयः ।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५ व० । सेवनेन कण्ठ-
पीडके श्मरणे (ओल)रत्नमा० तस्य सेवने हि कण्ठोद्दे-
जिता लोकप्रसिद्धा ।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य । श्मरणे राजनि० ।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः । यवान्यां राजनि० ।

२तीव्रगन्धयुक्ते त्रि० । कर्म० । श्तीव्रे गन्धे पु० ।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति उद्देजयति
सेविनम् ज्वल-णिच्-अच् । श्धातक्याम् राजनि० ।
तत्सर्गने हि गाते व्रणजन्म लोकप्रसिद्धमिति तस्यास्त-
थात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते त्रि० । कर्म० । श्तीव्रायां
ज्वालायां स्त्री ।

तीव्रदारु न० कर्म० । श्तीव्रे दारुणि । तस्य विकारः
रजता० अच् । तीव्रदारुव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां डीप् ।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात् । तामसयुगे “देवी सम्पद्-
विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता” गीतायां तामसका-
यांसुरसम्पदोवन्धहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म० । घोरायां यातनायाम् अमरः ।

तीव्रसंवेग पु० कर्म० । तीव्रवैराग्ये तीव्रशब्दे दृश्यम् ।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप् । शृणुद्वयं २कटुरोहिण्यां शरा-
जिकायां (राइसरिसा) मेदि० । ३नदीभेदे शब्दर० ।
५महाज्योतिष्मत्यां इतरदीप्ये ७तलस्याञ्च राजनि० ।
८तीव्रवेगयुक्तस्त्रीमात्रे च ।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य । शिवे शिवसहस्रनाम ।

तु वृत्तौ (वृद्धौ पा०) अक० हिंसायां पूर्वौ च सक० अदा० पर०
अनिट् । तौति तवीति । अतौपीत् । अत्र “नाथस्तस्याच-
पिति सार्वधातुके” ७।३।८७। “सूत्रतः सार्वधातुके इत्य-

स्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि “तुरुस्तुगम्यमः सार्वधातुके” ७।३।८७।
पा० सूत्रे “पुनः सार्वधातुक्यङ्गणमपि दर्शयति” सि० को० ।
तेन “उतो वृद्धिर्लु किं वृत्ति” ७।३।८८पा० सूत्रात् वृत्तौ वृत्त-
“वृवईट्” ७।३।८९पा० सूत्रात् “ईटः यङो वा” सू० वेदस्य
चातुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन त्ववीतः त्वतः त्ववीथः त्वथः ।
अचि तु न । त्ववन्ति । सुग्वधो धलतु वृत्तौ त्वस्यानुवृत्तिवत्
पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति वक्ष्याम” तेन तन्मते त्वत इत्येव
इति भेदः । तृताव । वेदे तृजादि० व्यस्यसदीर्घः । “स तृताव
नैनमस्योत्तं हतिरग्ने !” ऋ० १।८।१२ “वृक्षा ततोदिदो
गातुमिहान्” ऋ० २।२०।५। तृ वृक्षावित्यस्य लङि वृद्धं
छन्दसि विकरणस्य श्लुः । अडागमाभावश्च” भा० ।

तु अव्य० तद-मितद्रु० डु । श्पादपूरणार्थं निरर्थके । “निर-
र्थकं तृहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः । २भेदे
श्वयधारेण अमरः । ४सप्तम्ये ५पञ्चान्तरे इत्ययो ७प्र-
सायां ऽविनिप्ये शब्दर० तत्र पञ्चान्तरे “आचारेण त्वसंयुक्तः
संपूर्णफलभाक् भवेत्” मनुः । सप्तम्ये “उद्ययानं समारब्ध
खरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्रा-
णायामेन युध्यति” मनुः । पूजायामेतद्वोगे “तृप्य
पशुताहैः पूजायाम्” पा० तिङ्गन् न निहन्त्ये “आदह
सुधाम त्व पुनर्गर्भस्तु मेनिरे” सि० को० छता वृत्तिः ।

तुकाक्षीरी स्त्री तुगाक्षीरी+ट्रपो० । वंशरोचनायाम् द्वेप० ।

तुक्ष त्रि० तृष-वा० क्स् । तोषयुक्ते नतः पचा० चत-
रर्थ्यां फक् । तोक्षायण तत्सन्निलपदेशादौ त्रि० ।

तुखा(षा)र पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । “ये चान्ये विन्ध्यवि-
लतास्तुखा(षा)रास्तुम्बरास्तथा । अधर्माश्च यस्तान् ! विहि
तान् वेणुसम्भवान्” हरिवं० ५ अ० ।

तुगा स्त्री तुज-वा० घ किञ्च । वंशरोचनायां राजनि० ।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगैव क्षीरी । वंशरोचनायाम् राजनि० ।

तुय न० तुज-रक् न्यङ्गा० जस्य सः । अग्निनीकु-
मारयोः शिष्ये राजर्षिभेदे । “तुपो ह भुज्यु मन्विरोद-
मेवे रयिं न कश्चिन् मन्वा अवाहाः” ऋ० १।१।१२ ।
अत्रियमाख्यायिका । “तुपो नामाश्विनोः प्रियः कश्चि-
द्राजर्षिः । स च द्वीपान्तरर्षिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुप-
द्रुतः सन् तेषां जयाय स्तुतं भुज्यु” सेनया सह
नावा प्राहृषीत् । सा च नौमध्ये सहस्रमतिदूरं गता
वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमग्निनौ
तृताव” भा० । “ता भुज्यु” विभिरङ्गः सहस्रात् उपस-
हस्रमुहधूरजोभि” ऋ० ६।६।६। “ता तौ अग्निनौ युगं

तुङ्गस्य स्वरुं भुज्यं भुज्यु नामकं सप्तद्वयं भग्ननावम्” भा०
तुङ्गा स्त्री तुङ्ग-रक् न्यङ्गा० क्तः स्वार्थे यत् । १जले नि-
चण्डुः । “आयः शमं दृषमं तुङ्गासु” ऋ० १।३१।५ ।
“तुङ्गासु जलेषु” भा० निचण्डुौ वुसं तुङ्गमिति पाठा-
न्तरात् । जले न० । तदनुसारेण “पिब स्वधैनवानासुत
यस्तुपत्रे सचा” ८।३२।२० । वुसं तुङ्गमिदकनामसु
पाठात्” भा० वस्तुतस्तु निचण्डुौ वुसं तुङ्गं तुङ्गावर्-
मित्वेव पाठः सुद्वितपुस्तके तुङ्गमिति पतितम् । तुङ्गस्य
राजपैरपत्यं वा० यत् । तुङ्गपुत्रे भुज्यौ पु० । “अस्तं
वयो न तुङ्गम्” ऋ० ८।३।२३ “तुङ्गं तुङ्गपुत्रम्” भा०
तुङ्गन् त्रि० तुङ्ग-वा० कनिष् न्यङ्गा० जस्य गः । १हिंसके ।
“सुवास्ता अधि तुङ्गनि” ऋ० ८।१६।३७ ।

तुङ्ग पु० तुङ्गि-हिंसायां घञ् न्यङ्गा० क्तः । १पुद्गादृते २पर्वते
३वृषपदे हेमच० । ४नारिकेले ५गण्डके राजनि० । ६उच्च
त्रि० । ७पहविशेषस्य राशिभेदे पु० । ८उच्चगन्धे ९उष्ट्रं
दृश्यम् “अजदृषमस्तगाङ्गनाकुलीरा अघवणिजौ च
दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथोन्द्रयांशैस्त्रि-
नवकविंशतिभिश्च तेऽस्त्रनीचाः” । “सूर्याद्युच्चान्
क्रियदृषमस्तगोलीरान्ययूके दिग्वक्त्रोन्द्रयतिथिशरान्
सप्तविंशत्यं विंशान् । अंशानेतान् वदति यवनशान्य
तुङ्गांस्तुतुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान्-
सुनीचानिति” ।

तुङ्गस्य प्रभेदफलम् “तुङ्गेऽक्षैः शुभसंयुतः शुभकरै
र्मिलैश्च दृष्टो यदा देवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरा-
नेकं द्विकं वा त्रिकम् । विचिंशः प्रथितो विमर्द्दितरिपुः
क्षौणीशमान्योऽथवा क्ष्मापालार्चितपादपद्मयुगलो राजा
त्रिकोणे यदा” । २० । “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि
ब्रह्मादनदद्युतौ प्रख्यातोऽरिर्विमर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो
रूपवान् । क्ष्मापालार्चितपादपद्मयुगलो वा धर्म-
गोलो मङ्गान् सौख्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमेर्दृष्टे त्रि-
कोणेऽपि च” । २० । “यदि भवति मृगस्यो भूमिपुत्रस्तदा
वै न दिनकरमयूखादुभयतरिपुर्नरेन्द्रः । अगदतनुरभीतः
शत्रुदपापहारी प्रणतरिपुनरेन्द्रः स्थात्रिकोणेऽपि जातः” ।
म० । “कन्यास्यः शशलाञ्छनस्य तनयस्त्रिभुक्तैः संयुतो
दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्जातस्तदा भूपतिः ।
यात्रायां तरुगोष्ठमत्तकरिणां यानैर्मही कम्पते स
क्ष्माभृद्वरणीरुहाविगलिता यानि त्रिकोणेऽपि च” । वु० ।
“तुङ्गे गुरौ मित्स्वगेन दृष्टो राजा भवेद्विन्दुमान-

मूर्तिः । गजान्वनौकार्षणवर्णलक्ष्मीः पृथ्वीपतिः स्वस्य
त्रिकोणगोऽपि” । वृ० । “तुङ्गे भृगो युभसुहृत्प्रयुते च
दृष्टे देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्संचान् । भूपा-
धिपो भवति कीर्तिकरः प्रधानो दौर्घास्त्रसुभृ-
भृगुजे त्रिकोणे” । यु० । “तुङ्गे शनौ मित्स्वगेन दृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । न दृश्यते दिग्गमने च
शुभौ त्रिकोणे चापि नरेन्द्रमूर्तिः” । श० । “भवति धर-
णीपालो नीचवृद्धिः प्रतापी हयगजधनपूर्वो जाति-
वर्गो विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः” । रा० । “मृग-
पतिदृषकन्याकर्कटस्थे च राहौ भवति विपुललक्ष्मी
राजराजाधिपो वा । हयगजनरौकामाखिलतः
सार्वभौमो नृपतिरमरपूज्यो राक्षसहो चिरायुः” ।
रा० । “अरिनिधनव्यतुङ्गे कीर्तितमेतत्फलं व्यर्थं
केन्द्रे त्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम्” इति
कोटीप्र० । ६किञ्चलके न० शब्दार्थचि० । १०उच्ये ११५धाने
१२उच्यते त्रि० शब्द० । “तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं
सिन्ध्यावगाधता” भावः । १६शिवे पु० तुङ्गशीजशब्दे दृश्यम् ।

तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पुद्गाग-
दृते शब्द० । २तुङ्गजशब्दार्थे श्वरगणरूपे तीर्थभेदे न० ।
“तुङ्गकारणमासाद्य वज्रचारी जितेन्द्रियः । वेदानध्या-
पयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेर-
ङ्गिरसः सुतः । ऋषीणासुत्तरीयेषु स्तपविद्यो यथासु-
खम् । ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं सप्तपस्यतम् । ऋषयस्तत्र
देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणस्तत्र
महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह
महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महा-
द्युतिम् । ततः स चक्रे भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आज्यभागेन
तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवाः स्वभवनं याता
ऋषयश्च यथागतम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राज-
सत्तम ! । पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा”
भा० व० ८५ अ० । तत्कथा दृष्ट्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्गं कूटमस्य । उच्चशब्दे पर्वतभेदे ।

तुङ्गनाभ पु० तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गीनासशब्दे
दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराश्यादयोऽप्यत्र ।

तुङ्गभ न० कर्म० । सूर्यादीनामुच्चारणौ मेघादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र ५० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोक्तकरिणि दक्षिणस्ये
२नदीभेदे स्त्री भेदि० । “शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्राक्षणे
त्यादि” भा० ५।१६।१८ श्लो० भारतस्यनदोक्तयने ।
“तुङ्गभद्राजलं खाडं क्षिप्रं प्रोक्तं तथा गुरु ! ।
कण्डूपित्ताम्रदं प्रायः सात्प्रं मेधाकरं मतम्” राजनि०
तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गबीज न० तुङ्गस्य शिवस्य बीजम् । १पारदे । “तुङ्गबीज-
समायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत्” सू० सि० “तुङ्गो महादेव-
स्तस्य बीजं वीर्यं पारद इत्यर्थः” रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे “तुङ्गवेणा क्षणवेणा कपिला शोण
एव च” भा० व० २२१ अ० । “विनदीं पिङ्गलां वेणां
तुङ्गवेणां महानदीम्” भा० भी० ६ अ० ।

तुङ्गरस ५० तुङ्गः श्रेष्ठो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे “काला-
गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च” भा० आ० १२७ अ० ।

तुङ्गशेखर ५० तुङ्गस्यशेखरमस्य । १पर्वते शङ्खमा० । २उच्चशेख-
रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३उच्चं शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् । १वंशलोचनायां २शस्याञ्च राजनि० ।

तुङ्गिन् त्रि० तुङ्गं मेधादिकं स्थानमाश्रयत्वेनाख्यस्य इति ।
उच्चस्थिते ग्रहे ३महाशतावर्त्ता स्त्री डीप्-राजनि० ।
४प्रधानस्थानस्य त्रि० । [३रात्रौ शब्दार्थचि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा० डीप् । १हरिद्रायां २वर्षरायां भेदि० ।

तुङ्गीनास ५० तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे ।

“तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको बाहकस्तथा । कोष्ठा-
गारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्ध-
पिकोऽवलुगुली शम्बुकस्तथा । अग्निक्वीटश्च चोराः सु-
हृद्दश प्राणनाशनाः” सुश्रु० ।

तुङ्गीपति ५० तुङ्गप्राः रात्रेः पतिः । निशापतौ चन्द्रे त्रिका०
तुङ्गीश ५० कर्म० । १शिवे २कृष्णे ३सूर्ये च शङ्कर०
तेषां प्रधानस्थानस्थित्या तथात्वम् । इत० । रात्रौशे ४चन्द्रे ।

तुच् ५० त्वच-किप् वा० संप्रसा० तुज-किप् वा प्रथो० जस्य
चः । १अपत्ये निघण्टु । “तुचे तनाय तत्सु” ऋ० ८।
१८।१८ । “तुचे पुत्राय” भा० । “तुचे तु नो भवन्तु”
८।२७।१४ । “तोजयति पितुर्दुःखादिकमिति तुच् पुत्रः
तस्मै” भा० । प्रथो० जस्य चः इति भेदः । हेमचन्द्रे तु
जान्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तद-सम्भ० किप् तदा व्यथया छाति लो-क ।
१पुत्राके (तुष) २हीने, उष्णा० । ३मृत्यु च अमरः ४अल्पे
हेमच० । ५मृत्यु च त्रि० । “किमेतैरात्मनस्तुच्छैः सह देहेन

नश्वरैः । अनर्थैरर्थसङ्घातैर्निर्वानन्दधरोदधेः” भा० ७।७।

३८।८५ नीलोदधेः तुल्यायाञ्च भावप्र० । ७मन्दे अनीके च त्रि०

तुच्छद्रु ५० कर्म० । एरण्डवृक्षे शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म० । (भुक्ती) पुलाकु अमरः ।

तुच्छ न० तुच्छ-वेदे स्वार्थे इयार्थे वा यत् । १तुच्छगर्द्धाद्ये० तुच्छ-
कल्पे च “तम आसीत्तमसागूढमयः प्रकृतं सत्त्वं सर्वमा
इदम् । तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्तपसज्जनुषहिना
जायतेकम्” ऋ० १०।१२।१३ अयमर्थः । ननुक्तप्रकारेण
यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ?
जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कार-
कं च कारणावान्तरविशेष इति कारकस्य सतो
नियतपूर्वक्षणवर्तित्वस्यावश्यम्भावात् । अथैतद्दोषपरि-
जिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते
कथं तस्य जन्म ? अत आह । तमसागूढमय रूपे
सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-
गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति
तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वान् मायापरसंज्ञं भावरूपा-
ज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संज्ञं
कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । आदकात्तत्त्वमसो
नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते ।
एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्यसत्पद्यत इत्यवस्थादि-
नोऽसत्कार्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-
कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत् इदं
नासीद्भज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति ।
तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् ।
यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिद्धत
इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवायता-
ज्जगत् कर्म । कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् ।
तत्राह अप्रकृतमिति । अप्रकृतमप्रज्ञायमानम् । स्व-
मर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्मकर्तृभावोयौक्त्वो न
विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां
नामरूपाभ्यां विस्मृतं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् ।
अतएव मनुना स्मर्यते “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातम-
लक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसृष्टमिव सर्वतः” इति ।
कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम् । सल-गतौ ।
औष्णादिक इत्युच्यते । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सत्त्वं
कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अस्तेर्वाह
तिपि वृद्धं छन्दसीतीडभावे हलङ्ग्रावस्थ इति

तिलोमे तियनस्तेः पा० इति पर्युदासादकाराभावः ।
यद्वा सलिलमिति लुप्रोपमम् । सलिलमिव ! यथा जी-
रेणाविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाऽविभा-
गापन्नं जगत् शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । ननु विविधविचित्रं
रूपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतिवृत्त्येन तमसा चोरेण
नीरस्येवाविभवः । तथा तमोऽपि चीरवद्वलवदित्ये-
वोच्यते । तर्हि दुर्वलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवस-
म्भव इत्यत आह तुच्छेनेति । आसमन्ताद्भवतीत्याहु
तुच्छेनेन । कन्दसो यकारोपजनः । तुच्छेने तुच्छ-
कल्पेन सदसद्विलक्षण्येन भावरूपाज्ञानेनापिहितं आदि-
तमासीत् भाव्यम् ।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । तुज्जयति-ते अत-
तुज्जत् । तुज्जते ।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च स्वा० पर० सक० बले अक० सेट्
इदित् । तुज्जति अतुज्जीत् । तुतुज्ज तुतुज्जतुः । “तुज्जे
तुज्जेय उत्तरे स्तोमाः” ऋ० १।७।७ । इमाश्च समधिष्ठत्
“तुज्जेतेर्दानकर्म्मणः तुज्जे तुज्जे दाने दाने” इति ६।१७
निरुक्तोक्तेः । दाने च ।

तुज हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् । तोजति अतोजीत् ।
तुतोज । वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः । तुतुजानः ।
प्रेरणे च “आ वां तोके तनये तुतुजानाः” ऋ० ७।६।७।
६ । “प्रायत्तोके तनये तुतुजाना” ७।८।५ । “तुतु-
जानाः प्रेर्यमाणाः” भा० “अस्मा इह प्रभया तुतुजानः”
निरु० ६।२० धृता ऋक् ।

तुज्ज पु० तुलि-बले अच् । वज्रे निघण्टुः ।

तुट कलहे तदः० कुटा० पर० अक० सेट् । तुटति अतुटीत्
तुतोट । [च० हरिवं० २७७ अ० ।

तुटितुट पु० शिवे । “नमस्तुण्डाय तुष्टाय नमस्तुटितुटाय
तुटम पुंस्त्री० तुट-वा० उभ० । उन्दुरौ त्रिका० ।

तुड भेदे त्व० कुटा० पर० सक० सेट् । तुडति अतुडोत् तुतोड ।
तुड निष्पीडने स्वा० आ० सक० सेट् इदित् । तुडते अतु-
ण्डित । तुडण्डे । तुडण्डते ।

तुड द्विधाकरणे स्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडोत्
कदित् । अतुतोडत्-त ।

तुडि स्त्री तुड-इन् किञ् । तोडने ।

तुड्ड अनादरे स्वा० पर० सक० सेट् । तुड्डति अतुड्डोत् ।
अयं दोष इत्यन्ये तन्मते किपि तुड्ड-डोषत्वे तुड्ड-
इति भेदः ।

तुण कुटिलीकरणे त्व० पर० सक० सेट् । तुणति अतोणीत् ।
तुतोण ।

तु(ठ)णि पु० तुण+सङ्कोचे इण् वा० ष्यो० । १ कुण्डिरोने
अमरटीकायां चीरस्त्राभौ २ नन्दिहस्ते राजनि० । “तुणी-
हस्तः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः । तिलो याही
हिमो हृद्यो व्रणकुशाक्षपितहृत्” भावप्र० ।

तुणिक पु० तुणि-स्त्रार्थे क । नन्दिहस्ते राजनि० ।

तुण्ड न० तुडि-तोडने अच् । १ सुखे अमरः । “अयस्तुण्डै-
रलुखलैः” हरिवं० २४५ अ० । “स तेन पतगेन्द्रेण
पञ्चतुण्डस्तुल्यतः” भा० आ० ३२ अ० । “दीर्घनख्या
दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत !” भा० श० ४७ ।

२ शिवे पु० तुटितुटशब्दे दृश्यम् । ३ राक्षसभेदे । “तुण्डेन
च नलस्तत्र पटुघ्नः पनसेन च” भा० व० २८४ अ० ।

तुण्ड(ण्डि)केरी स्त्री प्रशस्तं तुण्ड(ण्डिः) कन् तदु-दैर-
यति ईत्ते वा दैर-अण् १ कापांस्याम् तस्याः फलसुख-
विदारे हि विस्तीर्णस्त्रलहेतुकापांसीत्युत्तिः । २ विस्विका-
याम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि सुखाद्गोष्ठसादृश्यादा-
नात् तथात्वम् । स्त्रार्थे क तुल्यः । तुण्ड(ण्डि)केरि-
कायल अमरः । संज्ञायां कन् । विस्विकायां राजनि० ।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव-अच्
वा । नृपभेदे तस्य विषयो देशः ऐयुक्ता० भक्तल् । तुण्ड-
देवभक्त तदीये विषये देशे पु० ।

तुण्डि पु० तुण्ड-इन् । १ सुखे, २ चञ्चौ च । ३ विस्विकायां,
४ वन्दायां, उणा० । ५ नाभौ स्त्री शब्दरत्ना० वा
ङीप् । स्त्रार्थे कन् उत्कार्येण । ६ तुन्दौ माधवः तुण्डिभ-
शब्दे दृश्यम् ।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृशप्रमस्त्वस्याः ठन् ।
१ विस्विकायां तत्फलस्यास्यावयवाधरसादृशप्राप्तयात्वम् ।
स्त्रार्थे क । नाभौ शब्दरत्ना० ।

तुण्डि(ण्ड)केरी स्त्री तुण्डे (ण्डौ) सुखे कायति कै-क
तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत्र ईदं तत्तुल्यशोभाधारणात् ईश-
अच् गौरा० ङीप् । विस्विकायाम् (तेलाकुचा) । शब्दच० ।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ सिध्दा० लच् वा ।
१ तुन्दिवे (भुङ्गि)युक्ते । अमरः । “तुन्दि(ण्डि) वलिव-
टेभः” पा० ऋ० । मूर्धन्योपवोऽयमिति माधवः । लानो
२ सुखरे उणादि० ।

तुण्डेल पु० गर्भोपद्रावके असुरभेदे । “उपेयन्तुडुस्त्रलं तुण्डे-
लसत शालुडम्” अथ० ८।६।१७ ।

तुतात पु० मीमांसकभेदे । तेन प्रोक्तं ठक् । तौतातिक तत्-
प्रोक्तमीमांसादर्शने । तन्मतञ्च दिङ्मात्रम् अहंछन्द्रे
३८२ पु० दर्शितम् । “नैत्रायावि गुरोर्मतं न विदितं
तौतातिकं दर्शनम्” सा० द० ।

तुतुर्वणि पु० त्वर्णोर्वनिर्भजनस्य वेदे प्रथो० । ?तुर्णभजने ।
“यज्ञायज्ञावः समानां तुतुर्वणिः” ऋ० १।१६।१ “तुतुर्वणिः
त्वरमाणः संभजमानः” भा० । [त्वत्-त ।

तुथ स्तुतौ अद० चु० उभ० सक० सेट् । तुथयति ते अतुत-
तुथ पु० तुद-थक् । ?यावणि उणः० । २अनौ संक्षिप्तसा० ।
(तंते) ३अञ्जनभेदे न० । ४नील्याम्, ५खल्लौलायाञ्च
स्त्री हेमच० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे । रसनाञ्जनस्य गु-
णादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“तुथं तास्त्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्नेण तद्ववेत् ।
किञ्चित्ताम्नयुणं तस्मात् वक्ष्यमाणयुणञ्च तत् । तुथकं
कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं
चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विषाशकुष्ठकण्डूघ्नं खर्पर-
श्चापि तद्गुणम्” भावप्र० अस्य शोधनम् “विषाशं मर्दये-
त्तुथं माजार्ककपोतयोः । दणशं टङ्गनं दत्त्वा पचेत्
लघुपुटे ततः । पुटं दध्ना पुटं क्षौद्रैर्देयं तुथविशुद्धये”
भावप्र० “कासीसं रोचनां तुथं हरितालं मनः-
शिलाम्” सुश्रुतः । [२भयूरकण्ठे च राजनि० ।

तुथाञ्जन न० कर्म० । ?अञ्जनभेदे (तंते) । तद्वर्णत्वात्
तुथ पु० तु-थक् तुद-वधे थक् प्रथो० वा । ?जननकर्त्तरि
“तुथोऽसि जनधारयो नभोऽसि” ताण्ड्यब्रा० १।४।३।
“तुथतेर्वधकर्मणः तुथः रक्तः प्रवृत्तीनां हृत्ना”
भा० । २ब्रह्मणि । “तुथोऽसि विश्ववेदाः” यजु० ५।३१ ।

“हे ब्राह्मणं त्वं त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि । ब्रह्म
वै तुथः” इति श्रुतेः । ब्रह्मरूपोऽसि । विश्वं वेत्ति विश्व-
वेदाः सर्वज्ञः । ब्रह्मा तुथशब्देन देवान् प्रति दर्शयितुं
विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते तदाह तत्तिरिः “तुथो ह
स्व वै विश्ववेदा देवानं दर्शयितुं विभजतीति” । “ब्रह्मा
वै तुथः” शत० शा० ४।३।४।६ । श्रुतेः । ३दर्शयितुं
भाजके ब्रह्मरूपे शब्दविभजने ।

“तुथो वै विश्ववेदा विभजति ब्रह्म वै तुथशब्देना
ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च
वेद तुथो ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नाद-
क्षिणीयाय” । “रूपेण यो रूपनामभ्यां तुथो यो
विश्ववेदा विभजतु” । यजु० ७।४५ “किं च तुथो ब्रह्म-

रूपः प्रजापति र्वा युष्मान् विभजतु यथायोन्यसृतिगृथो
विभज्य ददातु “ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः” वेददी० ।

तुद व्यञ्जने तुदा० उभ० सक० अणिट् । तुदति ते अतौत्तुत् ।
अतुत्त तुतोद तुतुदे “तुतुदे गदेयाचचारोन्” । “अतौत्-
चीत् गदेयाङ्गदम्” भट्टिः । “इष्टुभिरिव मानसं कामिनां
तुदति कृत्तुनचापः” ऋतु० । “यथा तुदति मर्मापि”
भा० सू० २५३० ।

तुदादि पु० शप्तत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविच्छे-
शात्तुवञ्चने पठितः । “तुदादिभ्यः शः” पा० ।
आप्तसंख्यग्व्यञ्जने । “प्रतोदेनातुदन् ष्यम्” मनुः । “ष्युः
कोटप्रातुद्य कर्णेन वीरम्” भा० आ० १ अ० ।
निस+निष्पीडने । “सृष्टिभिरिव निस्तुद्यते दग्धत इव
पिपीलिकाभिः” । [३य तदपत्वे पुंस्त्री० ।

तुद लि० तुद-क । व्ययके । तस्यापत्यं तुधा० ठक् । तौ-
तुन्द न० तृण अर्द्धने अद्दा० नि० । उदरे धमरः ।
तुन्दकूपी स्त्री ह्रस्वः कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव । ?मानौ
लिका० । स्वार्थे क । २तुन्दकूपिकायत्व हेमच० ।

तुन्दपरिमृज पु० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-ञ्ङ ।
?अलसे २मन्दे । अण् । तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानावः ।
तुन्दमृज लि० तुन्दसदरं मार्ष्टि मृज-ञ्ङ । ?अलसे २मन्दे
च हेमच० ।

तुन्दादि पु० “तुन्दादिभ्य इलञ्” पा० । अलक्षणे इलच्प्रत्यय-
निमित्ते शब्दप्रयोगे स च गणः । पा० ग० सू० उक्ते दत्त
“तुन्द उदर पिचण्ड यवत्रोहि (स्वाङ्गादिहृद्) विज्ञो
कणौ यस्य स्रः फणिलः” । चादिनिठनौ मत्पू च
“तुन्दिचः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दान्” सि० को० ।

तुन्दिक(ल) (भ) लि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठक् । तुन्दि+
तुन्द+इलच् वा । तुन्दिशुक्ते (मुँडि) शुक्ते ।

तुन्दिकार पु० तुन्दिं करोति ङ-अच् । (मुँडि) शुक्ते तुन्दिं
लिका० । [स्त्रियां डोः ।

तुन्दिन् लि० तुन्दोऽप्यस्य इति । तुन्दशुक्ते (मुँडि) शुक्ते
तुन्दिलफला स्त्री तुन्दिचं बृहत्फलमस्याः । तदुपान्
(गशा) राजनि० ।

तुन पु० तुद-क्त । ?तुन्दिच्छे (तुंद) अमरः । २अक्षि-
शब्दो च लि० । स्वार्थे क । स्वार्थे धा० ।

तुनधाथ पु० तुन्नं क्षिप्तं वयति वे-अण् । ?फोचिजे,
=रुच्याजीविनि (दरजी) अमरः । “शैलूतुनवावा
क्षतक्षुद्राक्षमेव च” मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम् ।

तुम्बसेवनी स्त्री तन्नं छिन्नं सीव्यतेऽनया सिव-करणे ल्युट्
डोप् । सूचीभेदे 'प्रवेय्य तन्नमेयस्या सुम्बौ सीव्येत् ततः
परम्' सुश्रुतः । [तुत्तुम्बतुः तुत्तुम्बय ।

तुन्प वधे भ्वा० सक० पर० सेट् । तुम्पति अतुम्पोत् । तुत्तुम्ब
तुन्प वधे सक० क्लेशे अक० तु० पर० सेट् । तुपति-तुम्पति
अतु(पी)म्पोत् । तुत्तु(प)म्ब तुत्तु(प)म्बतुः तुत्तुपिथ तुत्तुम्बय
तुन्फ वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तुम्फति अतुम्फोत् ।
तुत्तुम्फ तुत्तुफ(म्फ)तुः । तुत्तुम्फय ।

तुन्फ वधे सक० क्लेशे अक० तुदा० पर० सेट् । तुफति तु-
म्फति अतु(ह)म्फोत् । तुत्तु(ह)म्फ तुत्तुफ(म्फ)तुः तुत्तुफिथ
तुत्तुम्बय ।

तुप वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोपति अतोपीत् । तुतोप ।
तुप वधे सक० क्लेशे अक० तुदा० सुचादि० पर० सेट् । तुम्पति
अतोपीत् । तुतोप । पारस्व० सेट् । प्रस्तुम्पति ।
तुप अर्द्धने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित् । तुम्पयति ते
अतुतुम्बत्-त् । तुम्पयते । [अतोफीत् । तुतोफ ।

तुफ वधे सक० क्लेशे अक० तु० सुचा० पर० सेट् । तुम्फति
तुफ वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोफति अतोफीत् । तुतोफ ।
तुव अर्द्धने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर०
सेट् इदित् । तुम्बयति-ते तुम्बति अतुतुम्बत्-त अतु-
म्बीत् । [लृदित् । अतुतुम्बत् अतोभिष्ट । तुतुमे ।

तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लङि उभ० सक० सेट् । तोभते ।
तुभ हिंसायां दिवा० क्त्वा० च पर० सक० सेट् । तुम्बति
तुम्भाति अतोभीत् । तुतोभ "संक्रुद्धो सृष्टिनातुम्भाद-
ङ्गदोऽनु सङ्गोदरम्" "अद्यान् विभीषणोऽतुम्भात्" भट्टिः ।

तुम प्रेरणे आह्वनने च तुम्बगङ्गे माधयः । सक० भ्वा०
पर० सेट् । तोमति अतोमीत् तुतोम तुम्बः । तोमरः ।

तुमुर न० तुमल+लस्य रः । तुमुले अमरटोका ।

तुमुल पुंन० सौ० लृ-ल्लन् । १ परम्परसंवातेन सङ्गुले युद्धे
फलवृत्तौ जेदि० श्रव्याकलयुद्धे न० त्रिका० ।

"बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोः" रघुः ४८ कुलमात्रे त्रि० ।

"उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्त्तरेण वेजिताः" रघुः
तुम्ब पुंस्त्री० तुम्बति रुचिं तुवि-अर्द्धने अच् । १ अलावृषाम्
भरतः । २ हृत्फलायाम्, राजनि० । ३ श्यामलक्यां,
४ गवि च स्त्री । स्वार्थे क तत्त्वार्थे शङ्करत्वा० । स्त्रीगव्यां
अलावृषां स्त्री त्रिका० टाप् ।

तुम्बर न० तुम्बं तदाकारं राति-रा आदाने क । (तानपूरा)
१ वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम् । २ तुम्बुरुगन्धर्वे च ।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्योक्ते चक्रभेदे चक्रगङ्गे २८०४
पृ० दृश्यम् ।

तुम्बर् पु० गन्धर्वभेदे । "सुप्रिया चातिपाण्डव विख्यातौ च
हाहाः हृहः । तुम्बरयेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वस-
त्तमाः" भा० आ० ६५ अ० ।

तुम्ब(प)वन न० देशभेदे स च देशः वृ० सं० दक्षिणस्यासक्तः
"अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे" तुम्ब(प)वनकार्मण्येयक या-
स्योदधितापसायना ऋषिकाः" १४ अ० ।

तुम्बि(स्वी) स्त्री तुवि-इन् । १ अलावृषां (लाड) शङ्करत्वा०
वा डोप् तत्त्वार्थे अमरः । "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्"
ति० त० नवम्यां तद्वचननिषेधः । स्वार्थे क । तुम्बिका
तत्त्वार्थे कटुतुम्बग्राञ्च राजनि० ।

तुम्बिनी तुवि-णिनि डोप् । कटुतुम्बग्रां राजनि० ।

तुम्बिपुष्प न० तुम्बेरिव पुष्पमस्याः । लताम्बुजे हारा०
इत० । अलावृष्ये च ।

तुम्बुक न० तुवि उक् । अलावृष्ये हृड्डचन्द्रः ।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्ये जातिभेदे । "ये चान्ये विन्ध्यनि-
यास्तु(पा)खारास्तुम्बुरास्तथा" हरिवं० ५५ अ० । [नेदि० ।

तुम्बुरी स्त्री तुवि+वा० उर० गौरा० डोप् । १ शस्यां २ घन्याके च
तुम्बुरु पु० १ गन्धर्वभेदे जटा० । २ अर्द्धपासकभेदे हेम० ।

"गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः" भा०
आ० १२३ अ० १२४ चभेदे । "तुम्बुरुः सौरभः सौरोवनजः
सावजोऽन्धकः । तुम्बुरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत्
कटु । रुच्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च ।
वातक्षेप्राक्षिकर्णौष्ठशिरोरुक्गुरुताक्षीन् । कुड्मश्च
रुचिश्चासल्लीहलच्छ्राणि नाशयेत्" भावप्र० ।

तुम्ब त्रि० तुम-प्रेरणे आह्वनने च रक् । १ प्रेरके २ हिंसके च
"सत्वाह्वणं दाष्टिं तुम्बमिन्द्रम्" ऋ० ४।१७।८ । "तुम्बं
प्रेरकम्" भा० "आगत्या तुजो हृषभो मरुत्वान्" ऋ०
१।५।१ । तुम्बः आह्वना तुमिराह्वननार्थः" भा० ।

तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट् । तुतोर्त्ति अतोरीत् ।
तुतोर । वैदिकोऽयम् धातुः । "अपावि वेदूर्मयस्तर्तुराणाः"
ऋ० ६।६५।१ । ताच्छीत्ये चानश् । अभ्यासस्यातोऽत्त्वं च
"सहिष्ठे तुरतस्तुरस्" ऋ० ६।१८।४ । "अर्को वा यत्तुरते" तै०
स० २।२।१२।४ । वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययः । अस्यादल-
चुरादित्यमपि । तुरयति । "तुरयत्तु जियः" ऋ० ४।३८।७ ।

तुर त्रि० तुर-फ । वेगवति । "प्र तव्यसो नम उक्तिं तुरस्या-
हम्" ऋ० ५।४१।६ । "नहि त्वा शूरो न तुरो व धृ०

णुन" ॥ ६॥ २५॥ ५॥ । घञर्थे भावे क वा । २वेगे तुरगः ।
 तुरग पुंस्त्री तुरेण वेगेन गच्छति गम-ड । घोटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "तुरगशताकुलस्य परमेकतुर-
 ग्जन्मनः" । "उल्लङ्घ्य गन्तुं तुरगास्तदोषुः" भाषः
 २चित्ते मेदिनिः । सुगन्धो धे तुरां वेगं गच्छतीति यावत् ।
 तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्याः । अश्वगन्धायां राजनि०
 ६त० । अश्वस्य गन्धे ण० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा० ।
 तुरगदानव ण० तुरगाकारो दानवः शा०त० । कैशदानवे ।
 "यत्नास्ते स हि दुष्टात्मा कैशी तुरगदानवः" "कृतं तु-
 रगदैत्येन सवान् गोपान् जिघांसता" हरिवं० ८१५० ।
 तुरगव्रजचर्य्य न० तुरस्येव व्रजचर्य्यम् । स्त्रिया अलाभे
 तत्त्यागरूपे व्रतभेदे त्रिका० । [संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।
 तुरगलीलक ण० "दूतं दन्वं विरामान् लघुसुरगलीलके"
 तुरगात् त्रि० तुरेण गातुः गम-वेदे वा० डातु । १त्वरया
 गमनकारके । २तृणगमने च "अनच्छये तुरगात् जीव-
 मेजदुधुवम्" ॥ ११६४१० । "तुरगात् खव्यापाराय
 गमनम्" भा० ।
 तुरगानन पु० तुरगस्थानननिवाहनमस्य । १किञ्चरभेदे तुरङ्ग-
 वदने । देशभेदे स च देशः ण० स० १४ अ० उत्तरस्या-
 सक्तः । "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "विगर्ततुरगा-
 ननाश्चसुखाः" ।
 तुरगिन् त्रि० तुरगो वाहमत्वेनाख्यस्य इति । अश्वारो-
 हिणिष् मच० । तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिभिर्य-
 त्निरुद्धवेगाः" भाषः ।
 तुरगी स्त्री तुरगस्तद्वन्मोऽस्यस्या अच् गौरा० ङीप् । १अश्व-
 गन्धायाम् मेदि० । तुरग+जातौ ङीप् । २तुरगजाति-
 स्त्रियाञ्च ।
 तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम-ख सप्त वा ङिञ् । १घोटके
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २चित्ते न० शब्दरत्ना० ।
 "नियोज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे" रघुः । तुरगशब्दे उदा० ।
 तुरङ्गक ण० तुरङ्ग इव कायति कै-क । १हस्तिघोषावृत्ते
 रत्नमाला० । स्त्रार्थे क । २घोटके । [महिषां राजनि० ।
 तुरङ्गविषणी स्त्री तुरङ्गोद्विष्यतेऽनया वा० क्यु-ङीप् ।
 तुरङ्गप्रिय ण० ६त० । यवे राजनि० ।
 तुरङ्गम पुंस्त्री० तुरं गच्छति गम-ख सप्त । १घोटके अमरः
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । "अवेहि मां प्रीतस्मृते तुर-
 ङ्गमात्" रघुः । "रसातलं संक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः ।
 तुरङ्गवक्त्र ण० तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य । अश्वकारस्ये किञ्चरे

जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ ।
 तुरङ्गारि ण० ६त० सेवनेऽश्वनाथके १करवीरे हृत्ते, जाल्ता
 तद्द्वेषिणि २महिषे च रत्नमा० । [तथायाम् राजनि० ।
 तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽस्यस्याः ङन् । देशादी-
 तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्तद्वन्मोऽस्यस्याः अच् गौरा० ङीप् । १अश्व-
 गन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातौ ङीप् । २घोटकजाति-
 स्त्रियाञ्च । [णी(ङी)न् ।
 तुरण त्वरायां कण्डा० पर० अक० सेट् । तुरण्यति क्तर-
 तुरण न० जु० तुर-वा० भावे क्यु । चिप्रगमने "हरेतसुरा-
 तुरण्युः" ॥ ११२१५॥ "तुरणे चिप्रगमने" भा० ।
 तुरण्य पु० तुरण्य-कण्डा० भावे घञ् । त्वरायाम् । "उच्च-
 सुरण्यसत्" ॥ ४१४०१२ । "तुरण्यसदुत्तरया दी-
 तोति" भा० ।
 तुरण्य त्रि० कण्डा० तुरण्य-ङन् । त्वरायुक्ते । "तुभ्यं युक्ता-
 स्तरयसुरण्यप्रवः" ॥ ११२४५॥ "तुरण्यप्रवः त्वरायुक्तः" भा० ।
 तुरम् अख्य० अद० चु० तुर-वा० अस् । त्वरायाम् । "तुरं
 यतीषु तुरयन्तृ जिष्यः" ॥ ४१२८७० ।
 तुरम् न० अद० चु० तुर-असन् । त्वरायाम् । "शावह-
 सुरस्ये" ॥ १०८६१८ ।
 तुरायण न० तुर-क तस्यायनं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" शा-
 यत्वम् । १यज्ञभेदे सि०कौ० । २असङ्गे अमरः तस्मिन्
 हि गमनमसङ्गवृत्ततीति तस्य तथात्वम् । २यज्ञभेदे
 "तुरायणं यैशाखशुक्लपञ्चम्याम्" "चैत्रस्य वा" काला०
 २४।८।१२ । "तुरायणं सत्तनाम" कर्कः तद्विधानं
 तत्रैव उत्तरतो दृश्यम् । अत ऊर्ध्वमिष्टप्रयानि
 आ० औ० २।१४।१ । उपक्रमे । "सावत्सरिकाणि"
 २४० । "इष्टप्रयानि संवत्सरेण संवत्सरैव साध्यानि"
 नारा० । तुरायणम् ४छ० तद्विहितं दृष्टिभिरयनं
 "तुरायणं हि व्रतमप्यष्टमक्रुधनोऽकरवं त्रिंश-
 तोऽवदान्" भा० आनु० १०२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदभाव-
 र्त्तयति ठञ् । तुरायणिक तद्व्यञ्जकारके ।
 तुरासाह ण० तुरं त्वरितं साहयति अभिभवति चु० शारेः
 किप् पूर्वपददीर्घः । १इन्द्रे अमरः अथ हलादौ षिप्
 हस्य ठत्वे पत्वम् । तुराषाट्-अजादौ तु न षत्वं
 तुरासाहमित्यादि "तुरासाहं पुरोधाय घाम स्वायम्भुवं
 ययुः" कुमा० । "कावेनारिवधात् प्रीतः तुराषाडिव शा-
 र्ङ्गिणम्" रघुः । "तुराषाट् विश्वमूर्ते" सुरायज । हरिवं०
 २५६ अ० । इन्द्रस्तुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर-इत् “इगृधात् कित्” उणा० किञ्च वा
 डीप् । तन्त्रवायस्य काडादिनिर्मिते वयनसाधने (माकु)
 द्रव्ये “तद्भटचातुरीतुरीति” नैप० तुरीतन्त्रसंयोगः जग-
 दीशः श्रवरायुक्तमात्रे । “रुचा नृपतीव तुर्ये” ऋ० १०।१०।६।
 “तुर्ये त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै” भा० ।

तुरीप त्रि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप-क प्रथो०। तूर्ण
 व्यापके । “तटा तटा तुरीयोऽङ्गुत इन्द्राग्नी पुटिवर्जनी”
 यजु० २१।२० । तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः” वेददी० ।
 “तत्तत्तुरीपमद्भुतम्” १।१४२। “तुरीपं तूर्णं व्यापि”
 भा० संहितपुस्तके तुरीयमिति पाठः सद्वादोषात् भाष्य-
 व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्य बोधितत्वात् । [अतुरीयोत् ।

तुरीय गतौ भ्वा० सक० सेट् गतिकर्म्मसु निघण्टुः । तुरीयति
 तुरीय त्रि० तुरीय-अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+अच् आद्य-
 लोपश्च । १ गतियुक्ते २ चतुर्णां पूरणे च । शतारके ।
 “तन्त्रस्तुरीयमध पोपयितुः” ऋ० १।४।८ । “तुरीयं तार-
 कम्” भा० । “गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति” “तुरीयं
 वाचो मनुष्या वदन्ति” ऋ० १।१६।४५ । अस्मार्थः भाष्ये
 वज्रधा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतु-
 र्योति निष्कृष्टार्थः तथा हि

“परा प्रश्रुन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादा-
 लिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य
 च सूक्ष्मत्वेन दर्शितत्वात् सैव हृदयगामिनी पञ्चमली-
 ल्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां
 प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान्
 मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता नात्वोष्ठादिव्या-
 पारेण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि
 वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्था-
 मिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणो-
 ऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः ।
 जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुह्यानिहितानि
 हृदयान्तर्बहिर्त्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं
 मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ४ सवर्णधारभूतेऽनुपहितचेतन्ये
 परब्रह्मणि “वनवृजतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गत-
 प्रतिबिम्बाकाशयोर्था आधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञान-
 तदुपहितचेतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचेतन्यं तत्
 तुरीयमित्युच्यते” वेदान्तसा० । आधारशासौ अनुपहितशासौ
 आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य
 यनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्त्रेण तयोः स्थित्यनुपपत्तिस्तदाधारत्ववचन-
 मिति द्रष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजस-
 मात्राप्रोक्षया द्रष्टव्यम् । “शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते”
 वेदान्त सारधृता श्रुतिः

“तुरीयो यज्ञो यत्तु हव्यमिति” । यजु० १।७। ५७ तुरीयः
 चतुर्थः “आदौ यजुर्जपः ततो होवा ऋचां पठनम्
 ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च
 श्रुतिः “अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चा-
 दहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव
 तुरीयो यज्ञ” इति वेददी० । “तुरीयः ब्रह्महत्यायाः
 क्षतियस्य वधे स्थितः” मनुः स्मार्थे क । तत्रार्थे ।
 “भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांश्च तुरीयकम्” याज्ञ० ।

तुरीयवर्णं पु० कर्म्म० । शूद्रे हला० ।

तुरुष्क पु० तुर-उसिक् स्मार्थे क इत्युच्यते पत्वम् ।
 १ गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः २ शब्दच्छातिभेदे मेदि०
 ३ पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४ श्रोत्रासहस्रे विश्वः ।

तुर्फरी त्रि० त्रिफ-हिंसायाम् वा० अरि । हनरि ।

“सृष्टयेव जर्भरी तुर्फरीतु नैतोभेव तुर्फरी पर्फरीका”
 ऋ० १०।१०।६। “तृफ तृफ हिंसायाम् । अस्मात्तृजनस्य
 तुर्फरीतारावित्यस्य प्रपोदरादित्वावर्णविकारः । यद्वाक्का-
 द्वाङ्मलाकादीणादिकोऽरीतुप्रत्ययः । उक्तं चात्र
 नि० १२।५। “द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथा
 द्विनौ चापि भर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतु
 हन्तारावित्यादि । जर्भरिशब्दे ३०।२२ पु० दृश्यम् ।

तुर्फरीतु त्रि० त्रिफ-वा० अरीतु प्रथो० । हनरि तुर्फरीशब्दे
 दृश्यम् ।

तुर्य त्रि० चतुर+पूरणे यत् च भागस्य लोपः । चतुर्थे ।

“एक एवेश्वरस्तुर्यः भगवान् स्थापयः परः” भाग० ६।५।१२ ।

“तुर्यशब्दस्य वा एकदेशिसमासः तुर्य” भिच्चायाः तुर्य-
 भिच्चा पक्षे षष्ठोसमासः भिच्चातुर्यम् ।

तुर्यगोल पु० सि० । “दन्तोजनं चक्रसुशानि चापं कोदण्ड-
 खण्डं खलु तुर्यगोलम्” शि० उक्ते कालज्ञानार्थं यन्त्रभेदे

तुर्यवाह पु० तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह-ष्वि । चतु-
 र्वर्षं पशो । “तुर्यवाट् वयोऽनुष्टुप् छन्दः” यजु० १४।१८
 “तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पशुः अनुष्टुप्
 छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽ-
 पहीत् । तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् भूत्वा तुर्यवाह
 उच्चक्रुरिति” शत० ब्रा० ८।२।४।१५ श्रुतेः” वेददी० ।

तुर्व हिंसायां आ० पर० सक० सेट् । त्वरति अतर्हीत् । तुर्वतुः
“हत्वं यादिन्द्र तूर्वसि” ऋ० ८।६८।६ । “तूर्वणे
सहस्रच्छेडमन्विनोरवः” ऋ० ८।६।१३ । तूर्वणे ।
हिंसने”भा० ।

तुर्वणि लि० तूर्णं वहुते वन् संभक्तौ इन् प्रपो० । तूर्ण-
संभक्तिरि “तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः” ऋ० १।१३०।६ ।
“तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता तुर्वणिस्तूर्णवनि-
रिति निरुक्तम् (६।१४।) भा० ।

तुर्वश पु० न्प्रभेदे । “त्वमायिष्य नय्यं तुर्वशं यदम्” ऋ०
१।५४।६ । “नय्यादीन् हि राक्षः”भा० । “उत त्या तुर्व-
शायद्व्यञ्जातारा शचीपतिः” ऋ० ४।३०।१७ ।

तुर्वशे अव्य० अलिके निकटे निघण्टुः ।

तुर्वसु पु० ययातिनृपपुत्रभेदे । “अन्वष्टह्नात् प्रजां सर्वां यया-
तिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे ससुदितायुधैः ।
देवयान्यां महाराज ! शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्या-
मजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च । दुह्युश्चातुश्च पूरुश्च शर्मि-
ष्ठायां प्रजिज्ञिरे” भा० आ० ७५ अ० तस्मै ययातिशपकथा
यथा । “तुर्वशो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! । पूर्णे वर्षसहस्रे तु
पुनर्दास्यामि यौवनम् । खञ्जैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं
जरया सह । तुर्वसुश्वाच । न कामये जरां तात !
कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणिं बुद्धिप्राणप्र-
णाशिनीम् । ययातिस्वाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो
वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वशो !
तव यास्यति । सङ्कीर्णचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशिषु चान्येषु मूढ ! राजा भविष्यसि । गुरुदार-
प्रसक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्मिषु पापेषु
क्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि” ८४ अ० । [ऋ० १।३६।१८]

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । “वृहद्ग्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः” ।
तुल उन्माने वा चुटा० उभ० पक्षे आ० पर० सक० सेट् ।
तोलयति ते तोलयति अतुलत् त । “पतिष्यति क्षितौ-
भानुः पृथिवीं तोलयिष्यते” भट्टिः । तुलयतीति तु तुला-
शब्दात् णिच् । “अन्तःसारं घनतुलयितुं नानिलः शक्यति
त्वाम्” “अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रलिहायाः
प्रासादास्त्राघन ! तुलयितुमलं यत् तैस्तैर्विशेषैः” मेघ० ।
“तुलयति अ विलोचनतारकाः” माघः । “नक्तान्दिनैस्तुलि-
तल्लिखमभक्तिशोभाः” रघुः ।

उट्+उत्+ल्यि तोलने । उत्तोलयति ।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा-ड रस्य लः । आशुवकी-
वीसंघभेदे । ततः दामन्या० स्वार्थे ङ । तुलभीव तद्वं ।
तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति स्त-णिनि ङीप् ।
तृणे शब्दसा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं सति सो-क गौरा० ङीप्
शकन्ध्वा० । स्तनामख्याते दृढभेदे । “यस्या देव्यास्तुला
नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता”
शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तनिरुक्तस्तुलास्तथातम् ।
“तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तहृत् । दीपनी
कुष्ठकृच्छ्राक्षपात्रार्क्कफवातजित् । शुक्ला कृष्णा च तुलसी
युग्मैस्तुल्या प्रकीर्तिता” भावप्र० तद्रूपा उक्ताः

तुलसामाहात्यं यथा । “ब्रह्मोवाच । तुलसाः द्रव्य
माहात्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं
तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः । सन्नाम्रं कार्तिके दृढा निवेगेन
जनार्दनः । पूजनीयो महद्भिन्न कोमलैस्तुलसीद्वयैः ।
दृष्टाश्च स्मृष्टाश्च तथा ध्याताश्च कार्तिके नमिताः पश्चिंताः ।
रोपिताश्च सेचिताः सन्निपातं पापं हन्ति युगाजितम् । चरन्त
तुलसी यैस्तु सेविता दिजसत्तन ! । युगकोटिसङ्घर्ष
ते वसन्ति चरेर्दृष्टे । रोपिता तुलसी यावत् कुरते
मूलविक्षृतिम् । तावद्युगसङ्घर्षाणि तनोति सुकृतं हरिः ।
तुलसीदलपुष्पाणि योदद्याद्वरये सने ! । कार्तिके हवन्
पापं सोऽलं जन्मार्जितं ददेत् । रोपिता हवती
द्रावत् वर्जते वसुधातले । तावत्कल्पसङ्घर्षाणि विष्णु-
लोके महीयते । यत्फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्रैश्च दत्त-
फलम् । तुलसास्तद्वह्नाङ्गेन पुण्यं स्याद्विष्णुपुत्रे ।
तुलसीगन्धमादाय यत्न गच्छति मारुतः । दिगोदर
पुनात्याशु भूतपामांस्तुर्विधान् । तुलसीकानोद्भूता
काया यत्न भवेन्मुने ! । तत्त आङ्गं प्रदातव्यं पितृणां
दृष्टिहेतवे । तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै सने ! ।
तत् स्थानं परमं ज्ञेयं पितृणां प्रीतिवर्जनम् । दक्षिन्
गृहे दिजश्रेष्ठ ! तुलसीतल्लक्षिका । तत्रैव नोपवर्षन्ति
भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीलक्षिकालिप्ते यदि प्राप्यान्
परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं शक्नो सक्तः पापघर्षेण ।
तुलसीलक्षिकालिप्ते ललाटं यस्य दृश्यते । कुत्र
स्मृति नो तस्य कलिर्भूतिरयरोत्तम ! । यः कश्चित्तुलसी-
मूले कार्तिके केशवप्रियः । दीपं ददाति विभेन्द्र !
स लभेद्वैष्णवं पदम् । तुलसीकाननञ्चैव गृहे वसार्वादि-
ष्ठते । तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायानि यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च । तुलसीवनसं-
सर्गं सममेतत्त्रयं स्मृतम् । रोपणात् पालनात् सेवा-
दर्शनात् स्पर्शनादृणाम् । तुलसी दहते पापं वाङ्मनः
कायसञ्चितम् । तुलसीमञ्जरीभिर्यः कृत्याङ्गरिहरार्चनम् ।
न स गर्भद्वन्द्वं याति सुक्तिभागी भवेच्चरः । पुष्करा-
द्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । वासुदेवाद-
योदेवा वसन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु
प्राणान् विसृजति । यमोन वीजितं शक्तो युक्तं पाप
शतैरपि पादोत्तरखण्डम् । “यत्कस्तुलसीदलसिद्धति
द्विजसत्तम ! । तत्रैव त्रिदशः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
केशवः पद्ममध्ये पद्मपत्रेषु प्रजापतिः । पद्मदले
शिवसिद्धे तुलस्याः सर्वदेव हि । लक्ष्मीः सरस्वती चैव
गायत्री चण्डिका तथा । शची चान्या देवपत्न्यस्तत्
पुष्पेषु वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरु-
णस्तथा । पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी ।
आदित्यादिप्रजाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसवो
मनवश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः । विद्याधराश्च गन्धर्वाः
सिद्धाश्चाप्सरसस्तथा । तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा
निवसन्ति वै । चिन्वन्ति लज्जजातानि तुलसीमूलजानि
वै । तद्देहस्या ब्रह्महत्याशिनोति तत्क्षणाद्वरिः ।
यीशुकावे द्विजश्रेष्ठ ! सुगन्धैः शीतलैर्जले । तुलसीसेचनं
कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् । चन्द्रातपं वा जलं वा
तुलस्यै यस्तु यच्छति । विशेषतः निदाघेषु स सक्तः सर्व-
पातकैः । वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्यस्तुलसीं जनः ।
सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः । कदाचि-
न्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद् यो नरोत्तमः । तस्य वेश्मनि
विप्रधे ! लक्ष्मीर्भवति निश्चला । गोमयैस्तुलसीमूले यः
कृत्यादल्लेपनम् । सम्मार्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं
मृदु । रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने ! ।
तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह । यत्सर्वकर्म
कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना
च । तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र ! पद्मेक्ष्णोऽपि न
हि तृष्यति देवदेवः । यस्य स्यात्तुलसीपत्रं सुखे शिरसि-
कर्णयोः । मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ ! तत्र स्वामी न
भास्करिः” पादोत्तरखण्डम् । “स स्नातः सर्व-
तीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं
समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः ।
तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति ! । तुलसीतोय-

कणिकां मृत्युकाले च यो लभेत् । रत्नयानं समारुह्य
यैकुण्ठं स प्रयाति च । त्रिकालं तुलसीपत्रं शुष्कं पथ्यु-
षितं सति ! । आङ्गे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरा-
र्चने । भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति ! । शुद्धं
तुलसीपत्रं स्नानादन्यकर्मणि” पार्वतीं प्रति शिववाक्यम् ।
तुलसीचयननिषेधकालो यथा । “पूर्णिमायाममायाञ्च
द्वादश्यां रविसंक्रमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने
निशि सन्ध्ययोः । अशोचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्विते-
ऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ।
हरिभम् । तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च
दोषोत्पत्तिः । “तुलसीं स्पर्शं कृत्वा स्त्रीकारं यो न रक्षति ।
स याति कालसूत्रं यावच्चन्द्रदिशकरो । करोति
मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः । स याति कुम्भी-
पाकञ्च यावदिन्द्राक्षतर्दश” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डम् ।
तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा । “मातस्तुलसि ! गोविन्द-
हृदयानन्दकारिणि ! । नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां
नमोऽस्तु ते । कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः ।
त्वया विना नैव त्वमिं चिनोमि त्वामतः शुभे ! । तथा
विना महाभागे ! समस्तं कर्म निष्फलम् । अतस्तुलसि !
देवि ! त्वां चिनोमि वरदा भव । चयनोद्भवदुःखं यद्देवि !
ते हृदि वर्त्तते । तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि ! त्वां
नमास्य हम् । कृताञ्जलिर्बिभान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो
जनः । करताललयं दत्त्वा चित्तुयात्तुलसीदलम् ।
शनेः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम् । यथा न कम्पते
शाखा तुलस्याद्विजसत्तम ! । पत्राणां चयने विप्र !
भग्नशाखा यथा भवेत् । तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते
तुलसीपतेः” । पादोत्तरखण्डम् ।
तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा । “तुलसीकाष्ठनिर्माण-
मालां गृह्णाति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते
निश्चितं फलम्” ब्रह्मवैवर्ते प्रकम् । “सात्यतै-
स्तुलसीकाष्ठमाला कुञ्जसञ्जवा । धार्यां नित्यं प्रय-
त्नेन त्वेत्तद्गतस्य लक्षणम्” । हरिभक्तस्य तुलसीकुञ्ज-
काष्ठसञ्जवा । चिद्धार्यमात्मनो माला पुरा लप्तेन
दर्शिता” पादोत्तरखण्डम् । “काष्ठमालाधरं विप्रं यतिनं
यानरोहिणम् । खड्गास्यां विधयां दृष्ट्वा सचेलं जलमा-
विशेत्” इति वचनस्य साकरत्वे तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविष-
यत्वमिति वैष्णवाः । आर्त्तास्तु विप्रेतरपरत्वं पादोत्तर-
खण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति । तन्मूलञ्च “तुलसीपत्रजातेन

माख्येन भव भूपितः । विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां
गलगतां कुरु" इति वाक्यमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति ।
अस्य तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारण-
निषेधः । विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति । गणेशपूजने
तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम् "पुष्पाणां
सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे ! । कलांशेन महा-
भागे ! स्वयं नारायणप्रिया । प्रिया त्वं सर्वदेवानां
लक्षणस्य च विशेषतः । पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या
च सर्वदा" ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डम् । "अक्षतैर्ना-
र्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेद्दु-
र्गम् धुसुरेण न भास्करम्" राघवभट्टतम् ।

तुलसीमहणविधिः वायुपुराणे । "अस्नात्वा
तुलसीं क्षित्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽप-
राधी भवेत् सत्यं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्" । तच्चयने
मन्त्रान्तरं स्कान्दे "तुलस्यस्तजन्मासि सदा त्वं केशव-
प्रिया । केशवार्थं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने" ।
"त्वदङ्गसम्भवैः पत्नैः पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु
मवित्ताङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि" । गारुडे च ।
मोक्षैकहेतो ! धरणीप्रगल्भे । विष्णोः समस्तस्य गुरोः
प्रियेति । आराधनार्थं वरमञ्जरोक्तं लुनामि पत्नं
तुलसि ! जमख । इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिण-
पाणिना । पत्नाग्न्येकैकशोन्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरी-
रपि । तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे । "मन्त्रेणानेन यः
कुर्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य लज्ज-
कोटिफलं लभेत्" । किञ्च "शालग्रामशिलाञ्चार्थं प्रत्यहं
तुलसीक्षितौ । तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपद्मजाः" ।
इति । संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः
कृतौ । परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेपथ्ये
हरिभक्त्युत्तरे तुलस्यवचयनिषेधकालः । विष्णुधर्मोत्तरे
"नोच्छिन्त्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः कश्चित्" ।
गारुडे "मानुवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं
विना । जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्मवित्" ।
पाद्मे च श्रीलक्ष्मणसत्यासंवादीयकार्तिकमाहात्म्ये
"द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्तिके । लुनाति
स नरो गच्छेच्चिरयानतिगर्हितान्" । अतएवोक्तम् ।
"देवार्थं तुलसीच्छेदो होमार्थं समिधान्तथा । इन्दुलये
न दुष्येत गयार्थं तु तृणस्य च" । "एवं कृत्वा महा-
पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः । क्रमाद् यथा सम्प्रदायं

तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्" । हरिभक्तिविनाशे उचि-
लाभे । तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः "श्रीवैष्णव-
उवाच । विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा" । "कादाचैव
वने वाप्य तुलसीं खण्डहेऽपि वा । वणतयेष पूज्यं न
ततो यजनमारभेत् । सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुगुक्रो-
दये तथा । अथ वा कार्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च ।
वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः । मण्डपं कार-
येत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः । शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं
मातृणां स्थापनं तथा । मातृआह्लादिकं सर्वं विवाहद्व-
समाचरेत् । ब्राह्मणाञ्च शुचिः स्नातान् वेदेदाङ्ग-
पारगान् । ब्रह्मा चादेशकश्चैव चत्वारश्च तर्पितव्यः ।
वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत् । मण्डपं
कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम् । पञ्चमं पुनः
कृत्वा मातृणां यजनं तथा । कृत्वा नान्दीमुखं प्रा-
प्तौ वैष्णवं स्थापयेद्भरिम् । कृत्वा रोधं च तुलसीं नम्ये
त्वत्तमिते रवौ । वासःशतेन मन्त्रेण यक्षदुम्भे
वेष्टयेत् । यदा वध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिद्वये ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिप्राहो विधीयते । ततः
कुण्डे समागत्य आचार्यः सहस्रं हिजे । आचार्यो
वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः । विवाहक्रमस्तु हं
वैष्णवं देशिकोत्तमैः । कर्त्तव्यञ्च ततो होमो-
विधिर्वादिधिपूर्वकम्" । "यजमानः सपत्नीको हन्ते
ये गोतृवान्भवाः । प्रदक्षिणाय कर्त्तव्याश्चतारो
विष्णुना सह । तुलस्याः पाणिपद्मणे वेदिशक्तं
विभावसौ । शातकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विदेष्टः ।
तथैव शान्तिकाध्यायम् । नवसूक्तीं तथैव च । जोष-
सूक्तं पुनर्जम्भा तथा वैष्णवसंहिताम् । गङ्गाधर-
निर्वापैर्भैरीतूर्यस्य निखनैः । गायन्ति मङ्गलानाञ्च
माङ्गल्यं विधिमाचरेत् । दद्यात् पूर्णाहुतिं पद्म-
दभिषेकविधिं ततः । ब्रह्मणे उपमं दद्यादाचार्यं
परिधाय च । गां पटञ्च तथा शय्यामाचायाय प्रदा-
पयेत् । ऋत्विग्भ्यो दापयेद् वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षि-
णाम् । एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्पिता
आजन्तोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति । रोषेत्तुलसीं
यस्तु सेचयेच्च प्रयत्नतः । प्रतिष्ठाय यथोक्तेन विष्णुना
सह मानवः । स मोक्षं लभते जन्तुविष्णुलोकं तदा
वनम् । प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

भोदते" हरिभक्तिविलासे । "तुलसी ब्राह्मणभावेण कृता भवति सुन्दरी" तन्त्रमा० । [अण् । वर्ष्यां] (वायु४) रत्नमा० तुलसीदेवा स्त्री तुलसीं द्वेष्टि तत्पुत्रगन्धत्वात् स्पर्शते द्विप- तुला स्त्री तुल-भिटा० अड् । १ साङ्ग्ये २ माने च षट्हाणां ३ टाकृत्वन्वार्थपीठिकायां ४ पलगतमाने ५ भाण्डे च भेदि० । राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य ६ सप्तमे राशौ स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१० पर्यन्तः चित्राशेषार्द्धस्त्रातिविशाखान्तिमपादयत्तत्तकः । अस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः । अस्य दोगतारादिकम् अश्लेषागण्डे उक्तचतुर्गण्डे च विशेष उक्तः । "तौली- ना कथितस्तुलाधरः" जातकपद्धतिः । "पुमांश्चर- शिवसमोदयोमतः प्रत्यक् मरुत् क्षिप्रवोऽय वन्यः । स्वल्पप्रजासङ्गमशूद्र उग्रस्तुला द्युतीर्थो द्विपदः समानः" जातकपद्धत्युक्तस्वभावः । वादिप्रतिवादिनोर्लौकिकप्रमा- णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्तव्ये धृष्टापर- नामके उपरीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यगण्डोक्तसामान्यविधिपूर्वकं सर्वं कृत्वा कर्तव्या । तद्विधिय वीर- मितोदये दर्शितो यथा

पितामहः "विशालासुच्छ्रितां शुभ्रां धृष्टशालान्तु कारयेत् । यत्स्थो नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः । कपाटवोजनयुक्तां परिचारकरजिताम् । पानीयादि समायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः" इति । वीजानि यव- ब्रोह्मादीनि । धृष्टार्थानि काष्ठानि नारद आह "खादिरं कारयेत्तत्र निर्वर्णं युष्कवर्जितम् । शांशुपलद- भावे वा सालं वा कोटरेविना । "अर्जुननिन्दुको सारनिर्णिमो रक्तचन्दनम् । एवंविधानि काष्ठानि धृष्टार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलकः शाकस्तिणिसो रक्तचन्दनम्" इति । साधवीये पाठः । शांशुपमिति शिशुपादक्षसन्धिवि । "देविकाशिशुमेति" पाणिनिस्म- रणादिकारखाकारः । एवंविधानीत्यन्यस्याप्योदुच्चरा- देर्यक्षिणस्य काष्ठस्य सखारस्य ग्रहणम् । अतएव पितामहः "क्षित्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्धन- पूर्वकम् । प्रणय्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्यां मनी- प्रभिः । मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति" । यूपवन्धनपूर्वकमित्यनेन यो योपधे त्वायस्वैन- मित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकसूक्तम् । वानस्पत्यः "वन- स्पते शतवल्गुविरोहेति" मन्त्रः । छेदने कृते इति शेषः । वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशा-

स्त्रिंशेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सोमदैवत्येनानि देशिकस्य तस्य वाधनिवृत्तार्थम् । अत्र जप्य एव चेति चण्डस्य वानस्पत्येनान्वयात् तस्य च मनुज्वद्योत- कत्वात्समुच्चय इति केचित् सोम्यवानस्पत्ययोरेकार्थ- त्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरेक्षित्वेन" मातृशेषे ब्रीहि यवादिभ्यः" इत्यपरे । पितामहः "पाङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचो देगे घटः सदा । इन्द्रस्थाने सभावां वा धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणप्रकारान्तप्रमाण- ज्ञाह पितामहः, "चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ । अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव चेति" । पादौ तुलाधारकाज्ञानामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अन्तरं मध्यम् । अर्धार्धं सार्धं हस्तद्वयम् । अलकावस्थ प्रमाणस्यादस्तममध्य- प्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपपन्नम् । अन्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमनुकाठं कर्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशादुपस्था वज्रिने निःसरति तथा अलकावस्थार्यमिति स्मृतिचन्द्रिका- याम् । अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतु- र्हस्तत्वाभिधानं हेतुम् । अतएव पितामहः "हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं सुण्डकयोर्द्वयोः । पङ्कजस्तनु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति सुण्डकौ पादस्तम्भौ । हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानान् सुण्डलै- रेकमङ्गुलञ्चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तचतुर्विंश- तिरङ्गुलैः" । इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तियेगयवोदरागलटा जह्वांशा ब्रीहयस्तयः । प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित- स्तिर्द्वादशाङ्गुलः" । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाय" हस्तान्तर्विदो विदुः । यवानामष्टभिः कृष्णं माना- ङ्गुलमतीरितमिति । हस्तो वितस्तिर्द्वादशयः चतुर्विं- शत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः । "यवानान् सुण्डलैरिति" स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः "चतुरस्ता तुला कार्या दृढा ऋज्वी तथैव च । कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति । कटकानि लोहमयानि वन्यानि । त्रिषु स्थानेषु अन्त्य- योर्मध्ये । कटकप्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्ताना- मुपलक्षणम् । नारदोऽपि "ऋज्वी धृष्टतुला कार्या खादिरी तैन्दुकी तथा । चतुरस्ता त्रिभिः स्थानैर्धृष्टक- र्कटकादिभिरिति" । धटो धटमध्यम् । कर्कटको अन्यौ । पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावद्वि

स्यौल्ये दार्ढ्यमभवति तावत्येव कार्यम् । शिष्टाचारा-
द्विज्ञेयो ज्ञेयः । पादस्तम्भादुदगदक्षिणसंस्थानौ कृत्वा
तुला प्राग्भारा कार्यम् । “पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नृन्य-
स्मिन् मृत्तिकां शुभामिति” पितामहस्मरणात् । पूर्व-
पश्चिमसंस्थानौ कृत्वाद्भारा वा कार्यम् । “धारयेदुत्तरे
पात्रे” पुरुषं दक्षिणे शिलामिति” नारदस्मरणात् ।
धटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्यमित्याह पितामहः
“तोरणे तु तथा कार्ये” पात्रयोरुभयोरपि । धटाङ्गत्वेन
स्थातान्नित्यन्दशभिरङ्गुलैः । अवलम्बौ तु कर्तव्यौ तोर-
णाभ्यामधोमुखौ । मृण्मयी स्तवसम्बद्धौ धटमस्तक-
चुम्बनाविति” । धटारोहणमाह नारदः “शिक्यद्वयं
समासज्य धटकर्कटयोर्द्वम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र
तोलयेच्छिलाम्” । “धारयेदुत्तरे पात्रे” पुरुषन्दक्षिणे
शिलाम् । पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापङ्गुलोपकैरिति” ।
इष्टकामिषाग्निभिः पाङ्गुभिर्लोटेर्वैत्यर्थः । मापराशि-
भिरपि पेटकम्पूरयेत् । “मापराशिमथापिवेति” सत्य-
न्तरयचनात् । पितामहोऽपि “शिक्यद्वयं समासज्य
पात्रयोरुभयोरपि । प्राग्ग्यान् कल्पयेद्भर्मास्तत्र विप्रः
समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नृन्यस्मिन्मृत्तिकां
शुभाम् । इष्टकामिषापाणकपालास्थिविवर्जितामिति” ।
अत्र इष्टकापाषाणयोर्वैज्यं त्वोक्तिः समुच्चयनिराकर-
णार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारद-
वचने तयोरपि विधानात् । “एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां
सम्भूय तोलनकट्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्ट-
कादीनामेकार्थत्वात् “तुल्यार्थास्तु विकल्पेर्ज्ञिति” न्यायेन
विकल्प इति भिताक्षरायाम् । विष्णुरपि “अत्रैकशिक्ये
पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति” ।
समतानिरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोज्यः । तथा
च पितामहः “परीक्षका नियोज्यस्तुलामान-
विशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव-
चेति” । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः । “सुव-
स्कारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलाम-
न्वेक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः इति” । निरीक्षणं प्रत्याह
पितामहः “कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो
धटः । उदकञ्च प्रदातव्यं धटस्योपरि यच्छिडते ।
यस्मिन् प्रवते तोयं स वित्तियः समो धट” इति ।
अवलम्बसमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृत्तोयाववलम्बौ
तयोः समः । नारदोऽपि “प्रथमारोहणे याज्ञं

प्रमाणद्विपुणः सह । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरस्य-
स्तलक्षणमिति” । तोलनानन्तरं कर्तव्यमित्याह
याह “तोलयित्वा नरं पूर्वं पञ्चात्तमवतार्य तु ।
धटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्” । तत आवा-
हयेद्देशान्विधनानेन मन्त्रवित् । वादितृव्यं विवोद-
गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राङ्गुलिर्भूत्वा प्राङ्-
विवेकस्ततोवदेत्” इति । विवादातुल्यं प्रथम्य-
तीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट् चासौ विवेकश्च
प्राङ्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य
धर्मांशज्ञानादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रवन्धनानं वाध-
रणविधिं कुर्यात् । धटपजायाङ्गमादिविशेषनारद-
याह “रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्युपाकतादृभिः ।
अर्चयेन् धटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति” । इति
नवशिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रवन्धनानन्तरं मन्त्रेण प्राङ्-
विवेक इत्याह पितामहः “धटमामन्त्रेणैव विधानेन
शास्त्रवित्” । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्विधेः ।
मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः” “त्वं धट ! ब्रह्मणा सृष्टः रत्ने-
लार्थं दुरात्मनाम् । धकाराङ्गमूर्तिस्तुल्यं सत्
कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्वटको नानिर्ज-
यसे । त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुहृन्नि-
त्यमेव देव ! जानीषे न विदुष्यन्ति मानवाः । ब्रह्म-
राभिशक्तोऽयं मातुषः शुद्धिमिच्छतीति” । गोहृ-
भिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्यः “तुलाधारणविट्-
रभियुक्तस्तुलाञ्चितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां हन्-
वधारितः । तन्तुले । सत्यधामासि पुरा देवैर्निर्मिता ।
तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयानां विमोचय । दद्वि-
पापकृन्तात ! स्ततो मां त्यमधो नय । शुद्धचेद्वन्दे-
र्ह्यस्मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति” । तुलाञ्चितः तुल-
माहः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन सदादि-
समीकृतः । रेखां कृत्वाऽवतारणे साम्यचिह्नं हन्-
व्यभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्यं स वधारित इति
क्तदर्शनात्ततः प्राङ् विवेकः तुलाधारकं शपथेर्निर्द-
शिरोगतपत्रकं पुनर्धटमारोपयेत् । अतएव नारदः
“समयैः परिहृत्वा पुनरारोपयेन्नरम् । निर्वर्तते इति-
रहिते शिरस्यारोप्य पत्रकमिति” । समयैः शपथैः परि-
हृत्वा नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । “मृद्वो
ये स्युता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधार-
ते लोकास्तुलाम्भारयतो मृपेति” पुनरारोहणकार्येऽपि-

मन्त्रणमाह नारदः “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि
सृजतानि च । त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुर्गानि मा-
नवाः । व्यवहाराभिगच्छोऽयं मानवकोल्यते त्वयि ।
तदेनं संशयारूढं धर्मतस्मात्तमर्हसि । देवाश्चरमनुप्राणं
सत्ये त्वमभिपिच्यसे । सत्यमन्त्रोऽसि भगवन् ! शुभाशुभ-
विभावेन । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो
हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्त्ये धर्मश्च
जानाति नरस्य वृत्तमिति । मन्त्रोच्चारणानन्तरकर्तव्यं
पितामह आह “ज्योतिर्विदुर्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्यात्काल-
परीक्षणम् । विनाशः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोवि-
देः । साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवर्दिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽनुष्ठा नियोक्तव्या नृपेण तु । शंसन्ति
साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्धशुद्धौ नृपे तदा” इति ।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः
“तुलितो यदि वज्रेतं विशुद्धः स्यान्न संशयः । समो वा
हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इति वज्रेतं उपरि
गच्छेत् । हीयमानः अधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं
पितामहेन “तुलितो यदि वज्रेतं शुद्धो भवति धर्मतः ।
हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः । अत्य-
पापः समो ज्ञेयो बद्धपापस्तु हीयते” इति । अत्यल्पं
व्यभिचारे क्षमाक्षिप्तनादिना” चौथे” तद्देशगमनादिना
तत्र एकेषामिति पूजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वदो-
तनार्थम् अत्यपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान-
समयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तथो-
दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति
वचनम् । “अत्यपापः समो ज्ञेयः” इति वचनं साध्ये संशय-
परमेयेत्युक्तान्तु क्लिष्टकल्पनया वाक्यानाज्जवनैरुपेक्षणी-
यम् । यत्तुक्तम्, वृहस्पतिना “धटेऽभियुक्तस्तुलितो
हीनश्चेद्भानिनाम्नयात् । तत्समस्तु पुनस्तौल्यो वर्जितो
विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्यसहितं
सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो
न प्रथमतोलनपर्याये कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य
समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कैश्चित्क्षिप्तैव प्रयोगे तोलन-
सूक्तं तन्मन्दं प्रधानादृष्टावक्लावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य
फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गाना-
मप्यावृत्तेरेवोचितत्वात् । शिष्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीक्ष्य
तोलनीय इत्याह कात्यायनः “शिक्ष्यच्छेदे तुलाभङ्गे

तथा चापि शुणस्य वा । शुद्धेस्तु संगये चैनं परीक्षेत
पुनर्नरमिति” शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः “तुला-
शिरोभ्यामुदुभ्मानं विचलं न्यस्तलक्षणम् । यदा वायुप्रणु-
ञ्चं वा तदा नैकतरं वदेत्” इति । अयमर्थः । यदा
तुलान्तो तिर्यक्चलितो यदा च समताज्ञानार्थन्यस्तं
चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वमधश्च
कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति । व्यासोऽपि
“कचच्छेदे तुलाभङ्गे धटककटयोक्तया । रज्जुच्छेदेऽक्ष-
भङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः” इति । कचं शिष्यात्वं
ककटो तु लोपान्तस्यो शिष्याधाराधीपदकौ ककटदृष्ट-
सन्निभौ लोहकीलकौ । अक्षः पादस्तम्भयोरुपरिनिहित-
स्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा । दाढ्यप्रयोजकः की-
लक इति हलायुधः । यत्तु वृहस्पतिवचनम् “कचच्छेदे
तुलाभङ्गे धटककटयोक्तया । रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च
तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽक्षिककचच्छेदादिविष-
यम् । कात्यायनवचनान्तु दृश्यमानकारणकश्चिच्छेदादि-
विषयमिति विज्ञानेश्वराचार्यादयः” वीरमि० । तुलापु-
रुषाङ्गतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे दृष्ट्या । मत्तत
तततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृष्ट्या ।
एतोलने मिता० । “तुलाः स्त्रियां पलशतं मारः स्याद्दि-
शतिस्तुला इत्यमरोक्तेः पलशतमानं तुला । तत्र सप्तदशे
“तुलां यदा रोहति दन्तवाससा,” कुमा० “कामया-
नसमस्यया तुलाम्” रघुः । तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्येव
साधु न तु तृतीया “अतुलोपमाभ्याम्” पा० तृतीयाविधाने
तयोः पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सहाय्यशब्दाध्याहारेण
तद्योगे इति मञ्जि० । तुलाराशौ । “कन्याकं च तुलार्कं
च पितृणां आश्रमिपुत्रं” स्मृतिः “तुलायां लोलया सच”
ति०त० । “सहभ्रमस्तुलया” ज्यो०त० । तोलनदण्डात्मके माने
“अथ स दक्षिणादूरोरुल्लय स्वमांसपेशीं तुलया धारयन्
शुस्तर एव कपोत आसीत्” भा०व०१८६ अ० । “तुला-
मानं प्रतीमानं सर्वज्ञं स्यात् सुलक्षितम् । षट्सु षट्सु
च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्” मनुः “तुलामानं सुवर्णादीनां
परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रत्यङ्गोष्ठादि
तत्सर्वं स्वरूपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु
पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्” कुल्लू० “आ-
षाढ्यां तुलया बीजतोलने भाविशस्यहानिदृष्टिज्ञापनम्
ह० स० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनाङ्गतुलानिर्मा-
णप्रकारस्तौल्योक्तौ यथा

“आपादप्रां समतुलिताधिवासितानाम् अन्येद्युर्द-
क्षिकतासुपैति वीजम् । तद्वृद्धिर्भवति न जायते यदूनं
सन्तोऽस्मिन् भवति तुलाभिमान्तरणाय । स्रोतव्या सन्त-
योगेन सत्या देवी सरस्वती । दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये
सत्यव्रता स्मृति । येन सत्येन चन्द्रार्कौ यथा ज्योतिर्ग-
णास्तथा । उत्तिष्ठन्तीह पूर्वेण पश्चादस्तं व्रजन्ति च ।
यत्सत्यं सर्वदेवेषु यत्सत्यं ब्रह्मवादिषु । यत्सत्यं त्रिषु लो-
केषु तत्सत्यमिह दृश्यताम् । ब्रह्मणो दुहिता चासि त्वमा-
दित्वेति कीर्तिता । काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो वि-
श्रुता तुला । जौसं चतुःस्रलकसन्निवद्धं पङ्कजं शिख-
कवस्त्रमस्याः । स्रलप्रमाणं च दशाङ्गुलानि पङ्के कञ्चो-
भयशिक्षमध्यः । यास्ये शिख्ये काञ्चनं सन्निवेश्यं
शेषद्रव्याण्युत्तरेऽस्मूनि चैवम् । तोयैः कौष्यैः स्यन्दिभिः
सारसैश्च दृष्टिहीना मध्यमा चोत्तमा च । दन्तैर्नागा
गोह्याद्याश्च लोम्ना हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः ।
तद्वद्देशा वर्षमाशा दिग्गश्च शेषद्रव्याण्यस्मरूपस्थितानि ।
हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खदिरेण कार्या ।
विद्धः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्वि-
नस्ति । हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य दृष्टिस्तुल्येन तुल्यं
तुलितं तुलायाम् । एतत्तुलाकोशरहस्यसूक्तं प्राज्ञेनयोगे-
ऽपि नरो विदध्यात्” ।

तुलाकूट न० इत० तुलामानस्य कूटे प्रकृतमानापेक्षया न्यून-
तापादने । तुलायां कूटं यस्य । २ तत्कारिणि पुरुषे च
“मानकूटं तुलाकूटं कण्टमोहं निपीडय” काशी० ८८५०
स्वकिङ्करं प्रति यमवाक्यम् ।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कुट-परि-
तामे-इन् वा डनेप् । नूपरे, “तुलाकोटिकाणैः कुसुमश-
रसुज्जागरयति” उद्भटः । “स्वतत्तुलाकोटिनिनादको-
मलः” माघः ।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव । तुलायां भाविशस्यहानिदृष्टि-
ज्ञापनार्थतुलारूपे मानदण्डभेदे दृ० सं० वाक्यं तुलाशब्दे
दृश्यम् । २ तुलया परीक्षणे च भिता० ।

तुलादान न० तुलया खदेहमानेन दानम् । तुलापुरुषसंज्ञके
महादाने मत्स्यतुलादानादिपञ्चतौ तत्प्रयोगो दृश्यः ।

तुलाधट पु० तुलायै तोलनाय धटः । तुलाधारदण्डे त्रिका०

तुलाधर त्रि० तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-अच् । १ वाणिज्यके,
२ तुलाराशौ, ३ तुलादण्डधारके त्रि० सेदि० ।

तुलापुरुष पु० षोडशम महादानेपु आद्यो महादाने तत्-

प्रकारः मत्स्यपु० २७१५० उक्तो यथा “अथातः सस्यवक्त्रा वि
महादानानुकीर्तनम्” इत्युपक्रमे । “आद्यन्तु सर्वदा-
नानां तुलापुरुषसंज्ञकम्” महादानानि विभज्य उक्तं दवा
“मत्स्य उवाच । यानि नीत्तानि गुह्यानि महादानानि
षोडश । तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वम् ।
तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते । अयने विधे
पुण्ये व्यतीपाते दिनत्रये । युगादिपूराणेषु तथा
मन्वन्तरादिषु । सङ्क्रान्तौ वैधृतिर्दने चतुर्द-
शमीषु च । सितपञ्चदशीपर्वदादशीष्वेकासु च ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःखप्रादुर्भूतदर्शने । द्रव्यवाङ्म-
लाभे वा अद्धा वा यत्न जायते । तीर्थं वायतने यदि
तद्भागे रुचिरे तथा । महादानानि देशानि संसार-
भयभीरुणा । अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातोऽ
चञ्चलम् । कोशेष्वेव गृहीतः सन् सत्युना धर्मा-
चरेत् । पुण्यं त्रिधिमयासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
षोडशारत्नमात्रान्तु दश हादश वा करान् । मण्डपं कार-
येद्द्विद्वान् चतुर्भद्रासनं बुधः । सप्तहस्ता भवेद्देवो मध्ये-
पञ्चकरा तथा । तन्मध्ये तोरणं कुर्यात् सारदारुदं
बुधः । कुर्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिन विचक्षणः ।
समेखलायोनियुतानि कुर्यात् सम्पूर्णकुम्भानि सहा-
सनानि । सुताञ्चपातद्वयसंयुतानि मयज्ञपात्राणि
सुविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपडा-
राणि सुगोभनानि । पूर्वोत्तरे हस्तमिताय वेदी पडा-
दिदेवेश्वरपूजनाय । अर्चनं ब्रह्मशिवायुतानां तत्रैव
कार्यं फलमात्यवस्तुः । लोकेशवर्णाः परितः पताका-
मध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । हारेषु कार्याणि
च तोरणानि चत्वार्यपि क्षीरयनस्ततीनाम् । हारेषु
कुम्भाद्वयमत्र कार्यं स्रग्गन्धधूपान्वररत्नयुक्तम् । शवेकुटो
चन्दनदेवदारुश्रीपर्णिलिलिप्रयकाञ्चनोत्थम् । समृद्धं
हस्तयुगायखातं कृत्वा ददं पञ्चकरोच्छ्रितम् । तदनरं
हस्तचतुष्टयं स्यादथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव । समानजातिच
तुलावलम्ब्या हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता । दैव्यैश्च
सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि ।
सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्या सा लोहपाशद्वयदृष्ट्वाभिः ।
युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यविशेषनाभ्याम् ।
चक्रं लिखेद्धारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकौ-
र्थम् । वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पक-
लोपशोभम् । अधर्त्विजो वेदविदश्च कार्याः सुहृदश्च-

शान्दयशालयुक्ताः । विधानदत्ताः पटवोऽनुकृता ये चा-
र्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुच वेदानविदार्यवंशस-
ङ्गवः शीलकुलाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कण्डलहेमसूत्र
केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्वेण ऋग्वेदविदायथास्तां
यजुर्वेदो दक्षिणतश्च शक्तौ । स्याथौ द्विजौ सामविदौ
तु पश्चादाथर्वणावुत्तरतस्तु काथ्यौ । विनायकादिप-
हलोकपालवस्त्रकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युते-
शार्कनस्मृतीनां स्वमन्त्रतोहोमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
होमावसाने कृतकृत्यनादो गुरुर्द्विजौ वलिपुष्पधूपम् ।
आवाहयेत्तो कपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्ताः ।
एहोहि सर्वाभरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतोवज्रधराऽमरेश ! ।
संयोज्यमानोऽप्सरसाङ्गणेन रक्षाध्वरजो भगवन्नमस्ते
(इन्द्रश्च) । एहोहि सर्वाभरस्यवाह ! सुनिप्रवीरैरभितोऽ-
भिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष
कवे ! नमस्ते" (अग्नेः) । एहोहि वैवस्वत ! धर्म्मराज !
सर्वाभरैरर्चितदिव्यमूर्त्ते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीश ।
शिवाय नः पाहि सखं नमस्ते" (यमश्च) । एहोहि
रजोगणनायकस्व सैस्तु वेतालपिशाचसङ्घैः ।
ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्व भगव-
न्नमस्ते (नैर्ऋतश्च) । एहोहि यादोगणवारिधीनाङ्ग-
णेन पर्जन्यमहापुसरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान !
पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणश्च) । एहो
हि यज्ञे मम रक्षणाय ऋगाधिरुदः सह सिद्धसङ्घैः ।
प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते
(वायोः) । एहोहि यज्ञेश्वर ! यज्ञरक्षां विधत्स्व नजल-
गणेन सार्द्धम् । सर्वैर्धूमिभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां
भगवन्नमस्ते (सोमश्च) । एहोहि विश्वेश्वर ! नस्त्रिभूल
कपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्धौ
गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (इशश्च) । एहोहि पाताल-
धराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ! । यक्षोरेन्द्रा-
भरलोकसङ्घैरेनन् ! रक्षाध्वरमस्मदीयम्" । (अनन्तश्च)
एहोहि विश्वाधिपते ! सुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः ।
सर्वस्य घाताख्यमितप्रभाव ! विशाध्वरजो भगवन्नमस्ते
(ब्रह्मणश्च) । त्वैलोक्ये यानिभूतानि स्थावराणि चराणि च
ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे । देव-
दानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः । ऋषयो मनवोगावो

देवमातर एव च । सर्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदा-
न्विताः । इत्यावाह्यं चरान् दद्याद्वित्वग्न्यो हेमभूष-
णम् । कण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च ।
अङ्गुलीयपवित्त्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं
गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिका-
ध्यायं जापकाः सर्वतोदिगम् । तर्कोपितास्तु ते सर्वे
क्षत्रैवमधिवासनम् । आदायले च मध्ये च कुर्वाद्-
ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलगन्धेन स्नापितो वेदपु-
ङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणसावर्त्यं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
युक्तमाख्याम्वरोभूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते
सर्वदेवानां शक्तिस्तु सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जग-
द्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्वस्यानि
तथान्ततश्चतानि च । धर्म्माधर्म्मक्षतां मध्ये स्थापितासि
जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ-
तत्त्वाधिपोदेवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽविष्टितो-
देवि ! त्वयि तस्मात्प्रमोदमः । नमोनमस्ते गोविन्द !
तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वास्मान्महा-
संसारकर्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य क्षत्रैवमधिवा-
सनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः ।
सखङ्गचर्मकवचः सर्वाभरणभूषितः । धर्म्मराजमथा-
दाय हैमं सूर्येण संयुतम् । कराभ्यां वज्रमसृष्टिभ्या-
मास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसे-
युर्हिजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चाति-
निर्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षण-
मात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व-
भूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि !
त्वं निर्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्वं सृष्ट-
स्थावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्ये ! नमस्ते विश्वधा-
रिणि ! । ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमर्द्धं निवेदयेत् ।
ऋत्विग्न्योऽपरमर्द्धं तु दद्यादुदकपूर्वकम् । गुरवे याम-
रत्नानि ऋत्विग्न्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु
तथाग्न्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाघविशिष्टादीन् पञ्च-
येदुन्नाह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गृहे सुवर्णं प्रोक्षितं
बुधः । तिष्ठज्ज्यावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् ।
शीघ्रं परस्त्रीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः । अनेन
विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने
प्रतिसम्बन्धं वसेत् । विमानेनाकर्षणेन किङ्किणीजाल-

मालिना । पुञ्यमानोऽपसरोभिश्च ततो विष्णुपुरं वृजेत् ।
कल्पकोटिगतं यावत्तस्मिन् लोके महीयते । कर्मच-
यादिह पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जित-
पादपीठः । अङ्गान्वितो भवति यज्ञसहस्रयाजी दीप्त-
प्रतापजितसर्वमहीपलोकः । यो दीयमानमपि पश्यति
भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके । यो
वा षड्णोति पठनीन्स्वमानरूपः प्राप्नोति धाम सपुरन्द-
रदेवजुष्टम् । अन्यविधानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत्
प्रयोगस्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ दृश्यः ।
२ व्रतभेदे । तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिन-
साध्यञ्च यथा ।

“पिन्याकाचमतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्य-
व्यवहारास्तुलापुरुषः” । विष्णु० सं० । “पिन्याका-
चामतक्रास्तु सक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासञ्च
कच्छः सौख्योऽयमुच्यते” इत्युपक्रमे “एषां तिरात-
मभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः
पञ्चदशाहिकः” । एषां पिन्याकादीनां पञ्चानां क्रमे-
नैकैकस्य तिराताभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः
कच्छो वेदितव्यः । अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुप-
वासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष
उक्तः “आचाममथ पिन्याकं तक्रोदकसक्तूकान् । तत्रहं
तत्रहम्ययुञ्जानो वायुमचस्त्रहद्वयम् । एकविंशति-
रात्रान्तु तुलापुरुष उच्यते इति” ।

तुलाप्रग्र(या)ह पु० प्र+ग्रह वा घञ् पठे अम् इत० । तुला-
सूत्रे सि० कौ० । [ल्युट् ।] तुलादण्डे शब्दांशचि० ।
तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं मीयतेऽनेन सा-करणे
तुलायष्टि स्त्री इत० । तुलादण्डे । “स्तोकेनोद्धतिमा-
यार्ति स्तोकेनावात्यधोगतम् । अहो सुसदृशी चेष्टा
तुलायष्टेः खलस्य च” पञ्चत० ।

तुलाबीज न० तुलायाः तोलनस्य बीजं मूलम् । गुञ्जायाम्
तदारभ्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा “दर्शार्थगुञ्जं
प्रवदन्ति सापदिमि” लीला० [दण्डस्थितसूत्रे प्रमहे अमरः ।

तुलामूल न० तुलायां तोलनार्थं सूत्रम् । तोजनार्थं तुला-
तुलि(ली) स्त्री तुरि(री)+रल्ल लः । तुर्यां शब्दरत्ना० ।

तुलिका स्त्री तुल-वा० क्युन् । खड्गनिकायां त्रिका० ।

तुलित वि० तुला+तत्करोति णिच्-कर्मणि क्त । परिमिते
“वेऽपीन्द्रपाणिस्तुलितायुधलूनपक्षाः” साधः । २ सदृशीकृते
तु० तु० लिनी स्त्री तूलं विद्यतं फलेऽस्या इति डीप् वा

पृथो० ह्रस्वः । शाल्मलिहृत्वे रत्नमाला ।

तु(तु)लिफला स्त्री तुलि तल्लयुक्तं फलमस्याः वा पृथो० ।
शाल्मलीहृत्वे रत्नमाला ।

तुल्य वि० तुलया सम्मतं यत् । सदृशे अमरः । “सकामं
दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयाच्चरः” । “सकामं दूषयं स्तु-
ल्योनाङ्गलिच्छेदमाप्नुयात् मनुः” । “कुमकर्णः कपोद्रे च
तुल्यवस्थः स्तुतः कृतः” रघुः । [वृद्धिभिरैकत्र पाने अमरः ।

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम् । सजातीये-
तुल्ययोगिता स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कार-
शब्दे ३६६८ पृ० दृश्यम् । [“विम्बिलौटाञ्च तुल्यशः” रुद्रः ।

तुल्यशस् अय्य० तुल्य+शीप् सार्थे शम् । तुल्यं तुल्यमिदं ।
तुल्वल पु० कर्धभेदे । तौल्लिगशब्दे दृश्यम् ।

तुवर पु० तवति हिनस्ति रोगान् सौ० तु-वरच् नि० गुप्ता-
भावः । श्रान्त्यभेदे श्फपायरसे च इतद्वति ति० शब्द-
क्याम् पृथौराश्रुत्तिकायाञ्च स्त्री पिच्छात् डीप् सार्थे
क तुवरिकायत्वेव । रसभेदे पुंस्त्री तद्वति ति० अमरः ।
दृक्शब्दहीने नरे उणा० ।

तुवरयावनाल पु० कर्म० धान्यभेदे राजनि० । “तुवरो
यावनालस्तु कपायोष्णो विरेचकः । संपाही वातदमने
विदाहो शोषकारकः” राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्तप्रस्थाः ठन् । शौराश्रुत्तिकायां
(फट्किरि) अमरः । २ आढक्या (अरहर) भरतः ।

तुवरी स्त्री तु+वरच् पिच्छात् डीप् । आढक्यां शौरा-
श्रुत्तिकायाञ्च (फट्किरि) राजनि० । (तोरी) इति
श्रान्त्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तलोक्ता यथा “तुवरो
याहिणी शीता लब्धी कर्षयिषासजित् । तीक्ष्णश्च
वज्रिटा कण्डूकुष्ठकोठकामिषणुत्” । [चक्रमर्दने शब्दर० ।

तुवरीशिश्व पु० तुवरीया आढक्या इव शिखा यस्य । रत्न-
तुवि स्त्री० तुम्बो+पृथो० । तुन्वप्रां । तु-पूतौ इन् विद् ।

२ वज्रशब्दार्थे निघण्टुः । “तुविकूर्मिर्वाशावान्” छ०
३।२।३। छ-मि वेदे गुणे अकारस्योत्तम “तुविपादं
तुविकूर्मिं रभोदाम्” छ० ६।२।५ । “पहेरप्
तुविमामं वज्रप्राङ्कम्” भा० “तुविशुभ्र ! तुवि-
क्रतो !” ऋ० ८।६।२ वा डीप् । “सहस्रेषु तुवीष्व”
छ० १।२।१ । तुवीमघ कथञ्चन “य इहायं तुवीष्वम्”
छ० १०।६।६ ।

तुविस् न० तु-वृद्धौ पूतौ वा इति क्विप् । वृद्धौ २ प्रज्ञावत्
इत्येव च । “यः सप्तारश्नर्द्धं पभस्वविज्ञान्” छ० २।१।१ ।

१२। “तुविष्मान् वृद्धिमान् वल्लवान् वा” भा०। “भीमस्तु-
विष्मान् चर्षणिभ्यः” १।५।१। “तुविष्मान् प्रज्ञावान्
वल्लवान् वा” भा०। वलेन प्रज्ञया च वृद्धेः पूतं च सम्भ-
वात् वल्लप्रज्ञयोस्तयात्वम् ।

तुवीरवत् लि० तुवी सत्वधीयारः ततो मतुप् सस्य वः ।
वृद्धस्योद्युक्ते । “रथा कविस्तुवीरवान्” ऋ० १०।१६४।
४। “तुवीरवान् वृद्धस्योद्युक्तो भवति । सत्वधीयप्रत्यया-
वृत्तिः । यद्वा तुविष्मदस्य रो सत्वधीयः । वाङ्मय्यु-
क्तदेवैः सहितो भवति” भा० ।

तुश वधे स्वा० आ० सक० सेट् । तोशते अतोशिष्ट तु तुगे ।
“इन्द्रिन्द्राय तोशते नितोगते” ऋ० ६।१०।६।२२ “इन्द्रः
सोम इन्द्रायेन्द्राय तोशते” तोशते हन्यते अभिपूयते ।
नितोगते नितरामभिपूयते । तोशतिवधकम्भा भा०
कर्मकर्त्तरि तङ् । यगभावच्छान्दसः । “सत्वात्
पुरुषु त एको वृत्ताणि तोशसे” । ऋ० ८।१।१।१। तोशसे
हिर्नाम्भा भा० ।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० लृटिन् अक० सेट् । तुष्यति
अतुषत् । तुतोष । जीदित् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः ।
तुष्टिः । तोषः “तुष्य द्रौपदि ! मा क्रुध” भा० व०
११०६ श्लो० “तुष्यन्ति च रमन्ति च” भा० आनु०
१२७६ श्लो० “तुतोष पश्यन् विद्वान्नालालाः” भट्टिः ।

तुष पु० तुष-क । १। विभीतकष्टे (वयङ्) २। धान्यत्वचि खनाम-
ख्याति द्रव्ये च अमरः । “श्रीहोन् जिहासति
सिनोत्तमतण्डुलाद्यान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान्
हिताधी” प्रबो० च० । “तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररो-
हन्ति तण्डुलाः” हितो० “सतुषं धान्यमुच्यते” आ० त० ।

तुषग्रह पु० तुषेण नृहते अह-कर्मणि अप् । वङ्गो लिका०
तुषज लि० तुषे जायते जन-ङ । तुषजाते वङ्गादौ ।
अस्य “दोर्धकाशतुषवटं जे” पा० आद्युदात्तता ।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा० त० । तुषावृते सतुषे
धान्ये । “तुषधान्यतोष्णमन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः” । “पर-
धनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजय” । ङ० स० १५ अ० ।

तुषसार पु० तुषं सरति अतुसरति स्तृ-अण् । वङ्गो शब्दमा०
तुषानल पु० तुषस्थानलः । तुषजाते अन्तौ । तुषान्नाद-
योऽप्यत्र ।

तुषास्व न० तुषोदकशब्दार्थे “तुषास्व दीपनं पाण्डु
हृमिरोगगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्ररक्तवृद्धि-
शूलहृद्” भावप्र० ।

तुषार पु० तोषयति तुष-अन्तर्भूतग्लयार्थत् आरन् किञ्च ।
१। देगभेदे । (तुखार) शब्दे दृग्प्रसू तत्र तुखारा इत्यत्र
तुषारा इति पाठान्तरम् । २। हिमकणभेदे नीहारे
हेमच० । ३। शीतलस्पर्शे अमरः ४। तद्वति लि० ।

“अपां हि हृत्प्राय न वारिधारा स्नातुः सुगन्धिः स्मृते
तुषारा” नैष० “प्रपतत् तुषारो जेमनकालः” ऋतुस०
५। कर्पूरभेदे राजनि० । “जनस्तुषाराञ्जनपर्वतादिव”
“क्षपनवारितुषारभृतस्तनाः” माघः । “आचचाम सतु-
षारशोकरः” रघुः । “पदं तुषारक्षुतिधौतरक्तम्”
कुमा० । “लघुतुषारतुषारजलच्युतम्” किरा० ।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽस्य । १। हिमकरे चन्द्रे
तुषारकिरणादयोऽप्यत्र । “कलया तुषारकिरणस्य
पुरः” माघः । २। कर्पूरे च ।

तुषारगिरि पु० इत० । १। हिमालये “तुषारगिरिकूटाभं
सिताम्निखरोपमम्” भा० अनु० १४ अ० । तुषाराच-
लादयोऽप्यत्र ।

तुषित पु० तुष-वा० कितच् तुष-सम्प० क्तिप् ततः
तारका० इतच् वा । १। गणदेवताभेदे ते च द्वादश । किन्तु
मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा “चाल्पस्थान्तरे पूर्वमासन्
ये तुषिताः सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
सृताः” हरिवं० ३५० । तथा च आदित्यरूपा द्वादश २
“प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च । चक्षुः
श्रोत्ररसाग्राणस्पर्शं बुद्धिर्मनस्तथा । द्वादशैते तु तुषिताः
देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे” सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वा-
दश २ “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृश्यतिः ।
इध्मः कविर्विभुः स्नाहा सुदेवो रोचनो द्विषट् १२। तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” शब्दार्थचि० धृत-
वाक्योक्ता द्वादश इति पट्विशत् । ये च द्वादशेति
मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरामेक्षया द्वादशेति वर्णयन्ति ।
समष्टप्रभायेण घट्विशदिति विवेकः । तदभिप्रायेणैव
“घट्विशत्तुषिता सताः” इत्युक्तम् । २। विष्णो पु० । “तु-
षित ! महातुषितेत्यादि” भा० शा० १४ अ० । विष्णुस्तुतो ।

तुषोद्य न० तुषादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क ३त० । १। तुषोदके
राजनि० ।

तुषोदक न० तुषमिश्रितसुदकं शा० त० । १। काञ्चिकभेदे
हारा० । तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा “तुषो-
दकं यवैरामैः सतुषैः शफडीकृतैः” । यवैरुदकसहितैः
सन्धानवर्गीकृतात्” । तुषास्वशब्दे तद्व्यादि दृश्यम् ।

तुष्टि त्रि० तुष्ट-कर्त्तरि क्त । १ सन्नोपयुक्ते । “तस्मिँस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत्” पुरा० । २ विष्णौ पु० “परङ्गिः परमस्तुष्टुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः” विष्णुस० “परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा० । तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो वि-
षयानुभवो नित्यत्वञ्च सन्ति धर्मा अष्टयत्वेऽपि प्रथमि-
वावभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु दुःखाभावस्यैवा-
नन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्त्येवेति भेदः ।

तुष्टि स्त्री तुष्ट-भावे क्तिन् । १ तोषे २ भोगेष्वाभावतामिति बुद्धौ ३ अधिगतायादन्यत्वं तच्छत्वबुद्धौ “तुष्टिर्तुष्टता-
यस्य कृतार्थोऽस्मितीति या मतिः” इत्युक्ते ४ वृद्धिभेदे सा
च नवविधा इति सांख्याचार्याः यद्योक्तं सा० का० त०
कौ० च ।

“तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति । “आध्यात्मिक्य-
श्रुतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्याविषयो-
परमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः” का० ।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवग-
मनादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतो यो न
प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृति-
व्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्या-
त्मिक्यः, कास्मा इत्यत आह प्रकृत्युपादानकाल-
भाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र
प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्-
कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च प्रकृतिरेव करोतीति
कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवासुखेति)। सेयमुप-
देष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ
इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृति-
मात्राङ्गवति सा भूत्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्य-
विशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाद-
दीयाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः
सोपादानाख्या सन्निलस्यते । ‘या तु प्रव्रज्यापि न
सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्नो
विधास्यति अलसुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा
कालाख्या मेघ उच्यते । “या तु न कालात् नायु-
पादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव सदा लसा-
पत्यानि अतिवाचानि सातुरूपदेशमात्रादेव विवेकख्याति-
मन्ति सुक्तानि वभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युप-
देशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते । बाह्या

दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात् पञ्च, याः सन्नता-
त्मनः प्रकृतिमहदङ्कारादीनाम्बोध्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये
सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानभावेऽनात्मानमविष्टञ्च
प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति
वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वा वैराग्याख्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वान्
तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विष्टा-
दुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पद-
उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्जुनरक्षणचक्रभोग-
हिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तदा
हि सेवाद्यो धनोपाजोपायास्तो च सेवकादीन् दुःखा
कुर्वन्ति । दृष्टदुःखीश्वरहाः स्युस्तद्वचनं चण्डाई चण्डा-
वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते । एवमे-
ऽप्यर्जुनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे वा तुष्टिः सैव
पारस्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजनै-
षादिभ्यो विमङ्ग्यतीति तद्वचने मङ्गदुःखमिति भाव-
यतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारस्यते ।
तथा मङ्गतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति
तत्प्रसज्यं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया
पारपारस्यते । एवं शब्दादिभोग्यासाङ्गाने
कामास्तो च विषयाप्राप्तौ कामिनः दुःखयतीति भोर-
दोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी
अनुत्तमाम्भ उच्यते । एवं नानुपहृत्य भूतानि विष्टो-
भोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनादुपविषयोपरमे वा
तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते । एवमाध्यात्मिकी-
भिर्यतस्तुभिर्वाङ्माभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमतः ।
भाष्यप्रकृता अन्यथा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा”
सा सू० “आध्यात्मिक्यादिभेदाक्षवधा तुष्टिः” भा० ।
“इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्यत्वादि
व्याख्यानमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वृत्तेन
इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा ।
साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च
प्रकृतिरेव करोत्यहं त कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात्
परितोषः । इयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते । तत्र प्र-
व्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सन्निलसिचु-
च्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां वज्रकालं समाप्यतुष्टयेन वा
तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते । तद्वत्
प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेष्टमभाधौ सति वा तुष्टिः
सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिक्यः ।

वाक्ताः पञ्च तृट्यो वाक्तायिषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जन-
क्षणचयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । तस्य
तृट्यो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमान्म
उत्तमान्म इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां
कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा विवेकसाक्षा-
त्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं
दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तृटिः सा प्रकृत्याख्या ।
प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तृटिः सोपादानाख्या । कृतसत्त्वप्राप्त्यापि कालेनैव
मोक्षो भविष्यत्यलसद्देहेनेति या तृटिः सा कालाख्या ।
भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेव
कृतकं या तृटिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तत्र ।
तद्व्याख्याततृटीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरि-
भाषानौचित्यादिति ।

तृप-कर्त्तरि क्तिच् । ५ गौर्यादिषु षोडशसु मात्रेषु
मध्ये मात्रभेदे । कुलदेवताशब्दे १२० प्र० दृश्यम् ।
६ अन्ननन्देवपत्न्याञ्च । “अन्ननन्देवपत्नी तृटिय पूजिता
वन्दिताऽभवत् । यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे
लोकाश्च सर्वतः” देवीभा० । “या देवी सर्वभूतेषु तृटि-
रूपेण संस्थिता” देवीसाह्या० । “आचारश्चैव साधूना-
मात्मनस्तृटरेव च” मनुः ।

तुष्टिमतु त्रि० तृटिरक्षत्रस्य मतुप् । तोषयुक्ते । स्त्रियां
ङीप् । २ उपसेनात्मजे कंसभ्रातरि पु० “कंसः सुनामा
न्यपोषः कङ्कः शङ्कुः सुहृत्तथा । राष्ट्रपालोऽथ
सृष्टिय तृष्टिमानुषमेनजाः” भाग० ६।२४।१४ ।

तुष्टु पु० तृप-वा० तुक् । कर्णस्थमणौ शब्दच० ।
तुथ्य पु० तृप-कर्त्तरि क्यप् । मन्त्रादेवे तृटितृटशब्दे दृश्यम्
तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तोसति अतोषीत् ।
ततोष ।

तुस पु० तृप+पृथो० । तृपे धान्यत्वचि रमानाथः ।
तुस्त न० तृप-क्त वा० इङ्भावः । श्रेणौ वसरे वुस्तेत्यत्र
तृक्तेति पाठं मत्वा सारमुन्दर्यां व्याख्यातम् ।
तुह अर्द्धेने वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोहति । इरित्
अतृहत् अतोहोत् । । ततोह ।

तुह(हा)र पु० तृह-वा० करन् कारन् वा । कुमारपारिषद-
भेदे । “तृहरश्च तृहारश्च चित्तदेवश्च वीर्यवान्” भा०
सं० ४६ अ० । कुमारपारिषदोक्तौ ।

तुहिन न० तृहतेऽनेन तृह-इनन् चुसश्च । १ हिमे असरः

२ चन्द्रतेजसि उज्ज्वल० “तृणालनम्नेस्तुहिनेः पतद्भिः”
कटुसं० “मान्द्रक्तहिनालरितः” प्रबोधच० ।

तुहिनकर पु० तृहिनं करोऽस्य । १ चन्द्रे तृहिनांशुप्रभृत-
योऽप्यत्र । २ कर्पूरे च ।

तहिनांशुतैल न० इत० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तृहिनाचल पु० इत० । हिमानये तृहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

तुहुगुड पु० दनुवंग्रे दानयभेदे । “अश्वपीवश्च सूक्ष्मश्च
तुहुगुडश्च महावनः । एकपादेकचक्रश्च विष्णुपात्रमङ्गो-
दरौ । निचन्द्रश्च निजुम्भश्च कपटः कपटस्तथा । गरभः
शलभश्चैव सूक्ष्मश्च चन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दम्भो-
र्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः” भा० आ० ६५ अ० ।
२ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “नन्दको बाहुगाली च तुहुगुडो विक-
टस्तथा” १८६ अ० ।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तूडयति अतूडोत् ।
तूड । कटित् । गिच् अतूडत् त ।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते ।
अतूणत् त ।

तूण सङ्कोचे चु० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते अतूणत् त ।

तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूणयते, अतूणत् त ।

तूण पु० तूणयते पूर्यते वाणैः तूण-पूरणे कर्मणि चञ् ।
इषुधौ वीणाधारे अमरः ।

तूणक न० “तूणकं भवेद्विदं रजौ रजौ ततश्च रः” वृ० र०
टीकोक्ते पञ्चादशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

तूणधार पु० तूणं धारयति धारि-अण् उप० सं० । तूणधा-
रिणि घातुक् । अस्या नियुक्तत्वात् “अणि नियुक्ते” पा०
न आद्युदात्तत्वम् । किन्तु तत्पुरुषस्वरः ।

तूणव पु० तूणसदाकारोऽस्त्रस्य केशा० व तूणं नदाकारं वाति
वा-क वा । तूणाकारे वाद्यभेदे । “सैषा वाग् वनस्स-
तिषु वदति या इन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्” तै०
सं० ६।१।४।१ । “वीणावादं क्रोगाय तूणवध्ममवरस्स-
राय” यजु० ३०।१६ । “तूणवं वाद्यभेदं धनति तथा-
भूतम्” वेददी० । “वीणावादं पाणिनं तूणवध्मं ता-
वृत्तायानन्दाय” यजु० ३०।२० ।

तूणवत् त्रि० तूण+अस्यर्थे मतुप् मस्य वः । १ तूणयुक्ते
घातुक् “सायुधा वज्रनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः संमार्गणाः”
भा० व० ६ अ० । ठन् । तूणिक इति तूणिन् तत्वाथे
त्रि० इत्यनस्य स्त्रियां ङीप् । तूणिन् । नन्दिहचे पु०
राजनि० ।

तूणी स्त्री तूणप्रते पूर्यते शरैः तूण-पूरणे वज् गौरा०
डीप् । १५५धौ २तूणे ३नील्यां शब्दार्थचि० । ४तूणे
स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूणीक पु० तूणीव कायति कै-क । नन्दिबले राजनि० ।
तूणीर पु० तूणप्रते पूर्यते शरैः तूण-पूरणे वा० ईरन् ।
१तूणे इपुधौ अमरः ।

तूतक न० तूत्य+प्रथो० । तूत्ये (तूतिया) शब्दच० ।
तूतुजान पु० तूजि-बले कानच् तूजा० अभ्यास-
दीर्घः नलोपः । १क्षिप्रं निवण्टुः । २प्रोथ्यमाणे च तूजधातो
दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तूजि-बले दाने वा कि द्वित्वे तूजा० अभ्यास-
दीर्घः नलोपः । १क्षिप्रं निवण्टुः । २दातरि च ।
“जत्तेतूतुजि” चित्तूतुजिरशित्वं ऋ० ७।२८।३ ।
“तूतुजिदाता” भा० ।

तूतुज्यमानास पु० तूजि-बले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यास-
दीर्घः वा० नलोपः तथाभूतः असति दोष्यते अस-
दीर्घौ अच् कर्म० । क्षिप्रं निवण्टुः ।

तूतुम लि० तूज-अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः प्रथो० । १तूणे
माधवः “सवना तूतुमा लघे” ऋ० १०।५०।५ । “एता
विश्वा सवना तूतुमा लघे” ऋ० १०।५०।६ । “तूतुमा तू-
यानि” भा० ।

तूद पु० तूद-वजर्थे कर्मणि क प्रथो० । १तू लघ्वे राजनि० ।
अद्यत्याकारे (पार्श्वपिप्लव) ख्याते वृत्ते भावप्र० “तूदं
पक्” गुरु स्तम्भि हिंसं पित्तानिलापहम् । तदेवामं सुम-
धुरं संशोपि रक्तपित्तहृत्” ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ढक् । तौदेय पिता-
दिक्रमेण तूदीदेशवासिनि लि० ।

तूपर पु० शृङ्गहीने १पशौ । स्त्रियां टाप् । तस्य शृङ्ग-
हीनत्वकारणं यथा

“तासान्वेव वाऽन्नुवन्नासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ
सं संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु माःसु शृङ्गाणि
प्रावर्त्तन् ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन्ता एतस्मिन् परास्तस्मात्ताः
सर्वांन् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमाप्नुवन्”
ताण्ड्यप्र० ब्रा० ४।१२ । “तृशब्दो वैलक्षण्यप्रदीतनार्थः, तासां-
गवां मध्ये काश्चिदनु यन् किमित्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वाद-
शसंख्यापूरकावेव शिष्टावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ आ-
सामहा एव अनुष्ठायैव अनुष्ठाय प्रारब्धं संवत्सरसाध्यं
समापयामेति व्यवहिताच्चेति समित्यस्य व्यवहितेन

सम्बन्धः, तासां गवां जातानि शृङ्गाणि द्वादशसु माःसु
मासेषु पूर्णेषु प्रावर्त्तन् प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गाणि-
लक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरश्वद्वया यतो मासद्वयमन्तिष्ठन्
यतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः,
तथा चैतरेयकम् “अथ समापयिष्यामः संवत्सरमन्नाद्य-
तासामश्वद्वया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति” । एतास्मिन्
इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वान् भवमन्नाद्यमन्-
नीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तु पराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते
तस्मात्ताः सर्वांन् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रवर्त्तन्
ईर गतो शीतयातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथादृष्टं
गच्छन्ति शृङ्गिणो मणिषादयस्तु लघा भवन्ति, तद-
दित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्य-
माप्नुवन् तस्मात् सर्वान् पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-
यकम् “जङ्गलमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरवृत्ति-
न्तीति” भा० । “प्राजापत्यांश्च सप्तदश श्यामवर्णान्
वस्तान्” कात्या० श्रौ० १४।२।१३ “अथस्तूपरो गौर्द्धो
गस्ते प्राजापत्याः” यजु० १२।४।१ ।

तूवर पु० स्त्री० सौ० तू+किप् तूः वृ-वृत्ता कच् ऋ० ।
तूपर+प्रथो० पस्य वो धो । १तूपरे कालेऽजातशृङ्गे ईरौ
२कालेऽजातशृङ्गके पुरुषे श्वव्यक्तपुरुषलक्षणे च “वर्द्धि
तूवरकं क्षिप्रं कर्णस्य वलमादधत्” भा० श्रौ० १।१३८०
“तच्च तूवरकं बालं बह्वाग्निमविद्यकम्” भा० श्रौ०
१।५६ अ० । २कषाये रसे पु० २तद्वति लि० । ३चादृक्
५सौराष्ट्रवृत्तिकायां स्त्री गौरा० डीप् ।

तूय न० तोय+प्रथो० । १जले निवण्टुः । तू-जले
सम्भ० किप् तां याति या-क वा । २क्षिप्रं न० “हृ-
हरिभिर्याहि तूयम्” ऋ० १।४१३ “तूयं चिन्त-
भा० । ३क्षिप्रतायुक्ते लि० । “अद्रिणा ते मदिन इन्द्र
तूयान्” ऋ० १०।२८।३ । “तूयानविलम्बितान्” भा०
तूर हिंसे, सक० वेगे अक० दिवा० आत्म० सेट् । तूर्यं हि
अतूरिष्ठ । तूतूरे ।

तूर् लि० तूर-कर्त्तरि किप् । १वेगयुक्ते । भावे सम्भ० हिन् ।
२वेगे स्त्री “पूर्भिर्भयेन विहिताभिरदृश्यतुर्भिः” भा० श्रौ०
७।३८ । “अदृश्यतुर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः” श्रीधरः ।

तूर न० तूर्यते ताद्यते सुखमारुतेन तूर-वजर्थे कर्मणि क
१याद्यभेदे (सानाद) हेमच० । २ताद्यमाने पटकारौ
शब्दार्थचि० । [धूसूरे भावप्र०]

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्यस्याः अच् गौरा० डीप्

तूष्मं न० त्वर-संभ्रमे भावे क्त पक्षे इडभायः कट् तस्य नः ।
 १गीमे कर्त्तरि क्त । २त्वरायुक्ते लि० अमरः । “अभ्या-
 जतोऽभ्यागतत्वर्यतर्णकान्” माघः । “चूर्णमानीयतां
 तूष्णं पूर्णचन्द्रनिभानने !” पण्यनि स्वर्यवर्णानि सीद-
 न्त्वाकर्णलोचने !” उड्डटः ।

तूष्णीय न० तूष्णमश्रुते अश्र-अच् । १उदके । “प्रतिश्रुताया
 वो वृषत्तूष्णीगं न गिरेरधि” ऋ० ८।३।३ । “तूष्णीग-
 सुदकं भवति तूष्णमश्रुते” निरु० भा० ।

तूष्णि पु० त्वर-नि नि० कट् । १मनसि उज्ज्वलदत्तः शब्दकल्प-
 द्रुमे मन्थार्थोक्तिः नकारस्थाने लकारभ्रमात् । भावे-
 नि । २त्वरयां हेमच० । ३ल्लोके संक्षिप्तसारे उणा०
 ४क्षिमे निघण्टुः । ५तद्वति लि० । “प्र यतत्स्वोता
 जरिता तूर्ण्यर्थः” ऋ० ३।५।५ । “तूर्ण्यर्थः त्वरित-
 गमनाः” भा० । “विगाहं तूष्णिं तविधीभिरावृतम्” ऋ०
 ३।३।५ । “तूष्णिं क्षिप्रगामिनम्” भा० ।

तूर्त न० त्वर-क्त कट् वेदे न तस्य नः । १क्षिमे “यद्वै क्षिप्रं
 तूर्त्तमद्य यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्तूर्त्तम्” शत० ब्रा०
 ६।३।२ ।

तूर्य न० तूर्यते ताडयते तूर-यत् । वाद्यभेदे “होमावसाने
 कृततूर्यनादः” मत्पु० तुलापुरुषदानविधौ “तल भुज्जा
 पुनः किञ्चित् तूर्यघोषैः प्रहर्षितः” मनुः । एतत्परस्य
 मानस्य गिरिनद्यां न गत्वम् तूर्यमानम् “सतूर्य-
 मेनां क्षपयाम्बभूवुः” कुमा० ।

तूर्यखण्ड पु० इत० । वाद्यभेदे डगडवाद्यो हारा० ।

तूर्व न० तूर्व अच्-रेफे प्रयोगो दीर्घः । १क्षिमे तूर्णे “तूर्व-
 याणो गूर्त्तवचस्तमः” ऋ० १०।६।२ । “तूर्ययाणस्तूर्व-
 गमनः” भा० । “रक्षो अग्निमगुधं तूर्ययाणम्” ऋ०
 १।१७।३ । [ऋ० ६।४।३ ।

तूर्वि न० तूर्व-इन् दीर्घः । १क्षिमे “वाहधनाय तूर्वये”
 तूल पूरणे चुरा० आ० सक० सेट् । तूलयते अतुलतल ।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्काशने आ० पर० सक० सेट् ।
 तूलति अतलीत् । तुल ।

तूल न० तूलयति पूरयति तूल्यते वा तूल-अच् । १सर्वव्या-
 पके आकाशे मेदि० २अश्रयत्ताकारे तूदे वृज्जे भावप्र०
 नूदशब्दे ढग्यम् । कापीसादिवीजजाते (तूला) । ख्याते
 पदार्थे । “सर्वं दहति गङ्गाभ्रसूत्रराशिनिवानलः” प्रा०
 त० । अव्ययीभावेऽस्य “कूत्रतोतूलेत्यादिना” पा० व्यादा-
 दात्तता उपतूलम् । तूलशब्दे परे दैविकाशब्दस्य षष्ठी-

तत्पुरुषे छत्रः । दैविकतूलं सञ्जोषीकृतम् । “कञ्चकं
 तूलगर्भञ्च तूलिकाम् स्रपवीतिकां मञ्जिष्ठाकूपवासांश्च
 तथा तूलवतीं पटीम् । कर्णामयानि वासांसि यतिभ्यो-
 ऽपि प्रदापयेत्” काशी० ४ अ० ।

तूलक न० तूल-स्वार्थे क । तूले हेमच० ।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम् । तूलस्फोट-
 नार्थं घट्टपि (धुनखरा) तूलचापादयोऽप्यत्र शब्दच० ।

तूलनालि (ली स्त्री० तूलनिर्मिता नाली । पिङ्गिकायाम्
 (पादज) स्वार्थे क । अल्लवार्थे स्त्री त्रिका० ।

तूलपिचु पु० पिच-मर्दने कुन् तूलप्रधानः पिचुः । तूल-
 वृक्षे (तुलारगच्छ) भरतः । [राजनि० ।

तूलवृक्ष पु० तूलसाधनं वृक्षः शाक० त० । शाल्मलि वृक्षे ।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव । कापीसवीजे रत्ना० ।

तूलसेवन न० इत० । तूलस्रवकर्त्तने (काटनाकाटा) शब्द-
 मा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः ।

तूलि (ली) स्त्री तूल-इन् वा डीप् । चित्तसाधने खनाम-
 ख्याते पदार्थे सि० कौ० ।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क । १नील्यां २यत्तौ च शब्दर० ।

तूलीशब्दार्थे ३लेख्यकूर्चिकायां ४वीरणादिगुलाकायाम् ।

५आवर्त्तितसुवर्णादेर्द्रवाधारपात्रभेदे (सुचि) । तूल अस्थस्य
 ठन् कापि अत इत्त्वम् । ६(तोषक्) शय्याभेदे तूलशब्दे
 उदा० । “उन्नीकितं तूलिकयेव चित्तम्” कुमा० । “तूलिका
 कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः” विश्वः । तूल-
 पुरितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः ।

तूलिनी स्त्री तूलोऽस्थस्या इनि डीप् । शाल्मलीवृक्षे
 भावप्र० । २लक्ष्मणाकन्दे राजनि० । ३तूलयुक्ते लि०
 स्त्रियां डीप् तूलिफला । [रत्नमा० ।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः । १शाल्मलीवृक्षे
 तूवर पु० सौ० त्व-वा० वरच् दीर्घः । १तूपरशब्दार्थे २कषाये
 रसे अमरः । ३तद्वति लि० अमरः ।

तूवरिका स्त्री सौ० त्व-वा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि
 अत इत्त्वम् । १आढक्याम् (अहरहर) २सौराष्ट्रवृत्ति-
 कायाञ्च भरतः । [कायाञ्च (फिट्किरि) भरतः ।

तूवरी स्त्री तूवर+गोरा० डीप् । १आढक्याम् २सौराष्ट्रवृत्ति-
 तूष तटौ आ० पर० सक० सेट् । तूषति अतूषीत् । तुतूष ।

तूष्णीशीलः लि० तूष्णीं शीलं यस्य । १सौनावलस्विनि ।

तूष्णीक लि० तूष्णीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् सलोपश्च ।
 सौनावलस्विनि अमरः ।

तूष्णीकाम् अव्य० तूष्णीम्+अकचपकरणे तूष्णीमः काम्
वक्तव्यः” पार्ति० काम् मिच्छादन्यादचः परः । तूष्णीं
शब्दार्थे । “तूष्णीकामास्ते” सि० कौ० ।

तूष्णीङ्गङ्ग अव्य० तूष्णीं गङ्गा यत् “अन्यपदार्थे च संज्ञा-
याम्” पा० वङ्गोच्चार्ये अव्ययी० । १२१भेदे । “अपां-
हृदं च पुण्याख्यं भृगुहृदं च पर्वतम् । तूष्णीं गङ्गे
च कौन्तेय ! सामात्यः ससुपस्पृश” भा० व० १३५ अ० ।
तूष्णीङ्गङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न व्यस ।

तूष्णीम् अव्य० तूष्णीं वा० नीम् खरादि । ११मौने (चुपकरा) अमरः ।
“यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी । भुज्य-
मानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति” मनुः । “परैर्वा
कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः” भा० शा० १०३ अ० ।
तूष्णीं शब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः” ज्ञाणसूक्तौ तूष्णीं-
भूय तूष्णीं भावम् । “तूष्णींभूय भयादासाञ्ज्जिरे मृगप-
क्षिणः” भट्टिः । ज्ञा च इति” पा० वा समासाभावे तूष्णीं भूत्वा ।

तूष्णीभावः पु० तूष्णीम्+भू-वञ् । तूष्णीम्भवेन मौनावल-
म्बने “अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयन्तल” सा०
द० “तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा०
शा० १०३ अ० ।

तूस्त न० तृप्त-वा० तन् दीर्घश्च । १२१शौ । २जटायाञ्च मेदि०
१५पे ४ सूक्ष्मे च गङ्गच० ।

वि+तूस्त-णिच् । तूस्तस्य हनने । वितूस्तयति तूस्तं केश
इत्येके जटीभृताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि० कौ० ।
तृहण न० तृहि-भावे ल्युट् । हिंसने । [या तत्र पाठः तत्रार्थे ।
तृकन् पु० स्तेने निघण्टुः । रिकेत्यत्र पाठान्तरम् तृका त्रिकेति
तृच गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तृचति अतृचीत् ततृच ।
तृच पु० तृच-अच् । काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गतां यज् ।
तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहगमात्रे च तार्क्ष्यं शब्दे दृश्यम्
तृचाक पु० तृच-आकन् । ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।
तार्क्षाक तदपत्ये ।

तृक्षि पु० तृच-इन् । तृप्तदक्षोः पुत्रे ऋषिभेदे । “येभि-
क्षुर्त्विं वृषणा त्रासदस्यवम्” ऋ० ८।२२।७ । “त्रासद-
स्यवं तृप्तदक्षोः पुत्रं तृक्षिमेतच्चात्मकम्” भा० ।

तृख न० तृप-क प्रथो० । जातीफले ।

तृ(वृ)च न० तिमृणामृचां समाहारः तिस्र ऋचो यत्र वा
अच्समा० वा सम्यसारणम् । समानदेवताकानां समान-
कन्दस्कानामृचां त्रये २तद्युक्ते अतृवाकस्तृतादौ त्रि० ।
“मधुवाता तृचं जपेत्” हेमाद्रिआङ्गकस्यः । “याव्योष-

धोरिति तृचैर्षपत्युदपात्रवत्” कात्या० श्रौ० १७।१।८।
सूक्तपरत्वे न० “गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते”
निरु० १२।४० । वा संप्रसारणाभावे तृचमव्यय ।

तृण भवे तना० उभ० सक० सेट् । तृणोति तृणोति तृणते-
तृणते । अतृणीत् अतृणीष्ट । उदित् तृणीत्वा-तृण्ट ।
तृण न० तृह-नक् हलोपच । १नडादौ, खटे (खड़) ।
अमरः । “तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते” नैप० । “तृषु-
र्वङ्गतृणं नरः” माघः । तृणस्यायं शिवा० अण् ।
तार्ण तृणजन्ये वङ्गौ पु० “तार्णोतार्णोभवं नास्तीति”
जगदीशः । तृणसम्पत्तिमात्रे त्रि० । घोषादि० उत्तर-
पदस्ये तृणशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । यामतृणमिच्छादि०
समूहार्थे पाशा० य । तृण्या तृणसमूहे स्त्री तत्र
भवः । उत्तरा० मत्वर्थे ङ नडा० कुक् च । तृणोव
तृणभवे त्रि० ।

स्वल्पं तृणं कन् । तृणक स्वल्पतृणे “क्रोषीषेतासृच-
केनापि राजन्” भा० आ० ६३ अ० । स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य । ऋषिभेदे ततः शिवा०
अपत्यादौ अण् । तार्णकर्णं तद्गोत्रापत्ये । यस्मात्तृण-
अणो लुक् । तृणकर्णोस्तद्गोत्रापत्येषु व० य० ।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः द्वर्वा० काण्डश्च । तृणशब्दे
तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम् । सुगन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । “तृणकुङ्कुमं कटूणां कफपित्तविना-
शनम् । वातशोकपामकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम् । परं
भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्तितम्” राजनि०
तद्गुणा उक्ताः ।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा० त० । तृणाच्छादि
गृहे त्रिका० । तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (कुङ्कुमे) ।

तृणकूर्म पु० तृणमयः कूर्मः । तूष्ण्यां शब्दा० ।
तृणकेतु पु० तृणेषु केतुरिव ओष्ठत्वात् असारत्वाद् वा । १३-
हृच्चे, २बालहृच्चे, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र । राजनि० ।
स्वार्थे क । तत्रार्थे ।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य । उच्चिहृटे (उच्चिहडा)
कीटभेदे मेदि० । [२तृणजलोकावाङ् ।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा । गोधाकलावे मेदि०
तृणगौर न० तृणमिव गौरं पीतम् । तृणकुङ्कुमे राजनि० ।
तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य । स्वर्णजीवन्त्याम् राज०
तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति यद्ग्र० णिनि इत् । नीवपशौ
राजनि० ।

तृणचर पु० तृणेषु चरति चर-ञच् । गोमेदमणौ
२तृणचारिमात्रे लि० ।

तृणजम्भन् लि० तृणं जम्भो भक्षत्रमस्य तृणमिव जम्भोद-
नोऽस्य “जम्भा सुहृरित तृणसोमेध्यः” पा० कृतसमासान्तः
नि० तृणभक्षके तृणतुल्यदन्तयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे च द-
नोक्तिः प्रामादिकी पा० स्मृ० नान्ततयैव निपातनात् ।

तृणजलायूका स्त्री० तृणाकारा तृणजाता वा जलायूका
जनौकाभेदे । “तद्यथा तृणजलायूका तृणस्थानं
गत्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निह-
त्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसंहरति” शत० ब्रा०
१४।७.२।३। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री “यथा तृणजलूकैर्यं
नापयान्वपयति च” भाग० ४।२६।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजनौकायाः यथा अपरदेशसंयोगान-
न्तरं पूर्वदेशविधेयगतस्तुल्ये जीवस्यापरदेशसंयोगेन पूर्व-
देशपरित्यागरूपे न्याये । स च नैयायिकानां तृणजन-
यूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः । तदेतन्मतं शा०भा०
आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्शयित्वा छा० उ०
पञ्चान्निविद्युक्तोऽश्रुतेः अन्यपिध एव संस्मरणप्रकार उक्तः ।
यथा “नन्वन्या श्रुतिः तृणजनौकायत् पूर्वदेशं न सृजति
यावच्च देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा
तृणजलायूकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता)
तत्प्राप्यपरिवर्तिष्ठत्येव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त-
व्यदेशविषयभाषनादीर्घाभावमात्रं तृणजलूकयोपभोयत
इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे
सति याः पुरुषमतिप्रभयाः कल्पनाः” इत्युप-
क्रमे ‘ताः सर्वा एवमादत्तव्याः श्रुतिविरोधात्’ ।
“नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽङ्गिः सहगतस्य पञ्चादेहान्तरप्राप्ति-
रित्युक्तम् । यथा तृणजलायूका तृणान्तरं गृहीत्वा
पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं
त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति गङ्गुते नन्वेति । इहैव
कर्मावस्यभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभाषनया गृहीत्वा
पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति
समाधत्ते, तत्प्रापीति भाषनाया दीर्घभावो भाविदेह-
विषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः स्वरूपोपाधि-
गत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तहि-
रोधादन्याः कल्पनाः अनादत्तव्या इत्यन्वयः” रत्नप्र० ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः । उलपादौ (खड्ग) ।

तृणज्योतिस् न० तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मत् । रात्रौ

प्रकाशवत्त्वं ज्योतिष्मत्त्वं लतायाम् शब्दार्थचि० ।

तृणता स्त्री तृणमिव तावते ताव-क्रिप् । १घट्टपि तृणस्य
भावः तत् । २तृणत्वे च भेदि० ।

तृणद्रुम पु० तृणमिव द्रुमः असारत्वात् । १नारिकेले, २ताले,
३गुवाके, ४तान्त्र्यां, ५केतक्यां, ६खजूरे, ७हिमाले,
८खजूर्यां । “फलसुहृगमेते च हिमालयसहिताम्बयः
(तालनारिकेलगुवाकाः) खजूरः केतकी ताली खजूरी
च तृणद्रुमाः” अमरः ।

तृणधान्य न० तृणमिव धान्यं अकटोत्पन्नत्वात् शाक० त० ।
१नीधारे, अमरः २श्यामाकादौ च ।

तृणध्वज पु० तृणेषु ध्वज इव । १तान्द्रुमे २वंगद्रुमे च अमरः
तृणनिस्व पु० तृणाकारः निस्वः । नेपालनिस्वे किरात-
तिक्ते (चिराता) राजनि० ।

तृणप पु० तृणं पाति -पा क । गन्धर्भेदे । “युगपस्तृणपः
कार्णिकेन्द्रचित्तरथस्तथा” भा० व्या० १२३५० । गन्धर्वोक्तौ ।
तृणपञ्चमूल न० तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कशेरुगररा-
सवाणककटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि० ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्येव पत्रमस्त्वस्याः ठन् । इक्षुदभायां
तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । गुण्डा-
गिन्यां राजनि० ।

तृणपदी स्त्री तृणस्येव पादोऽस्याः चान्यलोपः कुम्भप० ङीपि
पङ्गावः । तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम् ।

तृणपीड न० तृणस्येव पीडा यत् । शुभ्रभेदे “तृणपीडं यथा-
कामं पूणेयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युष्टानि प्रकुर्वन्तो
परस्परम्” भा० सं० १२३५० ।

तृणपुष्प न० तृणजातं पुष्पम् । तृणकृद्गुमे । गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । तृणमिव पुष्पमस्याः ङीप् । २किन्दूरपुष्पीष्टचे
स्त्री राजनि० । [स्त्रार्थे क । तृणपुलिकाऽप्यत्र स्त्री भेदि० ।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली । चञ्चायां (चाच) हारा०
तृणमणि पु० तृणपादको मणिः शा० त० । तृणपादमणि
मणिभेदे हारा० ।

तृणमत्कुण पु० प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका० ।

तृणमय लि० तृणस्य विकारः शरा० मयट् । तृणविकारे
“कृत्यात् तृणमयं चापं शयीत स्तृगशायिकान्” भा०
व्या० १४५ थ० । स्त्रियां ङीप् । [तान्द्रुमे अमरः ।

तृणाराज पु० तृणेषु राजते राज-ञच् इत० टच् समा० वा ।

तृणवल्ज्जा स्त्री तृणरूपा वल्ज्जा । वल्ज्जायां राजनि० ।

तृणविन्दु ऋषिभेदे “जयद्रथेन पापेन यत् कृष्णं क्षोभिता

वने । यातेषु ऋगयाज्ञैव तृणविन्दोरधाम्भम्” भा०
श० ६२ अ० । “तृणविन्दुप्रसादाच्च पौन्यस्य च महात्मनः”
भा० वि० १२ अ० । “द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दो-
रनुज्ञया” भा० व० २६२ अ० । “चरतः किल दुश्चरं
तपः तृणविन्दोः प्रतिशङ्कितः पुरा” रघुः ।

तृणविन्दुसरः इतः । तृणविन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्-
स्थानं भारते उक्तं यथा “मरुभूमेः शिरः स्थानं तृण-
विन्दुसरः प्रति” भा० द० २५७ अ० ।

तृणवीज न० इतः । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणशीत न० तृणेषु शीतम् । एकतृणे गन्धतृणे रत्नमा० ।
२ जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणशून्य न० तृणमिव शून्यं फलरहितम् । केतकीपुष्पे म-
ल्लिकायाञ्च मेदि० तयोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन
शून्यम् । शहररहिते ति० ।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव नीक्ष्णायं यस्याः गौरा० डीप् ।
लताभेदे । “तृणस्यास्तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च”
(पुष्पाणि) सुशु० ।

तृणशोषक पुं स्त्री तृणमपि शोषयति शुष्क-णिच्-अण् उप०
स० । राजिमत्सर्पभेदे । अहिगर्ध्दे ५८१ पृष्ठे दृश्यम्
तृणशौण्डिका स्त्री तृणेषु शौण्डिका । लघुकेतकीवृक्षे ।
पारस्करनिघण्टुः । [हारा० ।

तृणषट्पद पुं तृणमिव षट्पदः । (बोलता) वरोले
तृणसारा स्त्री तृणस्यैव सारोऽस्याः । एकदल्लाम् हारा० ।
तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंह पुं तृणे-सिंह इव । कुठारे शब्दार्थक० ।
तृणसोमाङ्गिरस पुं दक्षिणदिक्स्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे
“उन्मुचुः प्रमुचुश्चैव स्वस्वात्वेयस्य वीर्यवान् । ददव्य-
शोर्द्धवाञ्छस्य तृणसोमाङ्गिरास्तथा । मित्वावरुणयोः
पुलस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजत्विजः सप्त-
दक्षिणां दिग्भास्थिताः भा० अतु० १५० अ० ।

तृणस्कन्द तृणमिव स्कन्दति स्कन्द-ञच् । तृणवृक्षलन-
सभावे “तृणस्कन्दस्य तु विशः” ऋ० १।१७२।२ ।

तृणहर्म्य पुं तृणव्याप्तो हर्म्यः । तृणव्याप्तो हर्म्यो हारा०

तृणांज्रिप पुं तृणरूपोऽंज्रिपः । मन्थानतृणे राजनि० ।

तृणाग्नि पुं तृणजानोऽग्निः शा० त० । तार्णे वज्रौ त्रिका० ।

“ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शास्यति” मनुः ।

तृणाञ्जन पुं तृणमियाञ्जनः । लकलासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी । तृणमये वने हेम० ।

तृणाव्य न० तृणेषु आढ्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।
तृणादि पुं चतुरर्थ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः
पा० ग० सू० उक्तो यथा

“तृण, मड, मूल, वन, पर्ण, वर्ष, वराण, विल, पुत्र,
फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, वल, चरण, वसु, ।”

तृणास्त्र न० तृणेषु अस्त्रम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणिन्याय पुं तृणस्वारणेच वज्रजनने यथा परस्पर-
निरपेक्षतया कारणत्वमेव स्नानन्वयेण कारणतासूचके
न्यायभेदे ।

तृणावर्त्त पुं तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+वृत्-णिच्-अण् ।
श्रवात्कारूपे वातसमूहे(घूर्णा) २ तद्वज्जनभ्रामके कचुरभेदे पुं

तृणासृज् न० तृणेषु अस्त्रमिव रक्तत्वात् । तृणकुडुमे राजनि०
तृणेषु पुं तृणमिच्छुरिव मधुरसत्त्वात् । वज्रजायां राजनि०
तृणेन्द्र पुं तृणमिन्द्र इव । तृणराजे ताले वृक्षे । “इली-
बल इति ख्याता भविष्यति धराधरः । त्रिशिरास्तस्य
देवस्य ग्रातकुम्भमयोद्भुतः । भजस्तृणेन्द्रो देवस्य भवि-
ष्यति रथाश्रितः” भा० आतु० १४७ अ० ।

तृणोत्तम पुं तृणेषु उत्तमः । उच्छले तृणे राजनि०
तृणोद्भव पुं तृणेषुद्भवति उद्+भू-ञच् । शीवारे धान्यभेदे
राजनि० । २ तृणजाते वज्रौ च शतव्यातमात्रे ति० ।

तृणोलका स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायास्तलकायाम्
“न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोलकया” इति०
“तृणोलकया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारोऽपि
साधुः” भा० उ० १४ अ० । [घर] । हेमच० ।

तृणौकस् न० तृणनिर्मितभोकः । तृणनिर्मिते गृहे (खडेर
तृणौषध न० तृणात्मकनौषधम् । एलवालुकास्ये गन्धद्रव्ये
शब्दच० ।

तृण्या स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।
तृतीय ति० त्रयाणां पूरणः त्रि+तीयत्वेः संप्रसारणञ् । त्रयाणां
पूरणे । “वाग्दण्डं प्रथमं कुर्वीत धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्” “मातुः
प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पिण्ड-
स्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पिण्डः” मनुः ।

तृतीयक पुं तृतीयेऽङ्गि भवः रोगः कन् । तृतीयदिनभवे
ज्वरभेदे स च “दिनमेकमतिश्रस्य यो भवेत् स तृती-
यकः” इत्युक्तलक्षणः । “वाताधिकत्वात् प्रवर्द्धितं तज्ज्ञा-
स्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च” सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

मेक्षया तृतीये प्रकारे नपुंसके अस्मरः । तत्र तृतीया-
प्रकृतिरिति व्यस्तं पदं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव
स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्द-
व्ययनं प्रामादिकम् ।

तृतीययुगपर्ययः ५० तृतीयस्य युगस्य द्वापररूपस्य पर्ययः
परिवर्त्तयत् काले । द्वापरयुगस्य परिवर्त्ताधारे कलिसम्ब-
रूपे काले “द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्यये” भाग०
१।४।१५ श्लो० । इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्देहे
जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः ।

तृतीयसवनं न० स्रयते सोमोऽस्मिन् कर्म० । कालत्रये सवन-
त्रयोपेताग्निहोमादेः तृतीये सवने । तद्विधानादि
ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा
“तृतीयसवनारम्भमादित्यमहमाचरेत् । आर्भवेण स्तु-
ताथ पञ्चङ्गैः प्रचरत्यथ । सावित्रवैश्वदेवाख्यौ ग्रहौ
सौम्यचरुस्तथा । पालीवतमहादूर्ध्वं यज्ञायज्ञायसं-
स्तवः । अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् ऋत्नीयात् हारियो-
जनम् । समाप्ते सवने पश्चात् कुर्याद्विभृष्टं ततः ।
कुर्यादुदयनीयेष्टमनूबन्ध्यां यजेत गाम् । देविकानिर्व-
पेद्देवसुवामपि यजूष्यथ । उपोष्य वेदिमाग्नेयमिष्टा-
ग्निष्टोमसंस्थितिः” “प्रातः सवने नोञ्चैः कर्माणि”
कात्या० श्रौ० ६।६।१८ “प्रातः सवने वान्युञ्चैः कर्माणि
प्रौषोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्याणि
“मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीनि” शाखान्तरात् । अतश्चा-
ग्नीदग्नीन्यहरेत्यादयः प्रौषा आश्रावणादयश्च प्रथमस्वरे-
णैव प्रयोक्तव्याः” कर्कः । “मध्यमेन माध्यन्दिने” १६ छ०
“माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचैर्यानि चोच्चैस्तान्यु-
भयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्याणि शाखान्तरे तथा
अवणात्” कर्कः । “उत्तमेन तृतीयसवने” २० छ० “तृतीयसवने
यानि नीचैर्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्नुवन्ति तानि
सर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्याणि तथैव शाखा-
न्तरे श्रुतत्वात्” कर्कः ।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप् । १ चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकला-
क्रियायां २ तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र व्रतादिकालव्यव-
स्थादि तिघिशब्दे ३२६० पृ० दर्शितम् । जन्मनक्षत्रामेक्षया
३ तृतीयद्वादशैकविंशत्यक्षकनक्षत्ररूपविपत्तारायाञ्च ।

तृतीयाकृतं लि० तृतीय+डाच्+क-कृत । १ त्रिगुणं कृष्टे
त्रिवारकृष्टे चेत्वादौ ।

तृतीयाश्रम पुंन० कर्म० । वानप्रस्थाश्रमे । “उधित्वैव

ऋद्धे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम् । बलीपलितमंयुक्त
स्तृतीयन्तु समाश्रयेत्” संवर्त्तसं० ।

तृतीयिन् लि० तृतीय+अस्त्वर्थे इति । तृतीयभागाहे ।
“सर्वेषामर्द्धिनो सुख्यास्तद्वर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिन-
स्तृतीयांशाच्चतुर्थांशाच्च पादिनः” मनुः । दक्षिणागोमत-
विभागे ।

तृत्सु लि० तृद्-वा० सुक् । हिंसके । “गव्या तृत्सुभ्यो अज-
गन्धुधा नृन्” ऋ० ७।१८।७ । “तृत्सुभ्यो हिंसकेभ्य” भा०
२ राजर्षिभेदे “व्यानस्य तृत्सुवे गयम्” ऋ० ७।१८।११
तृत्सुं राजर्षिभेदम्” भा० । [प्रतर्द्दनः ।

तृद् हिंसायां भ्वा० प० सक० सेट् । तर्द्दति अतर्द्दीत् ततर्द्द ।
तृद् अनादरे रु० उभ० सक० सेट् । तृणति तृत्ने । इरित् अत-
र्द्दीत् अतर्द्दत् अतर्द्दीट् । उदित् तर्द्दित्वा-तृत्त्वा । “भूतिं
तृणञ्च यज्ञायाम्” भट्टिः “कृतस्य श्लोको वधिरा
ततर्द्द” ऋ० ४।२२।८ “ततर्द्द तरसा विष्णुर्वाण्येः
शत्रुवल्हार्द्दनः” हरिवं० १२४ अ० । “सेहे कपोरयाश्वाञ्च
रिपोस्ततर्द्द शास्त्रिणा” “अतर्द्दीञ्चैव शूलेन कुम्भकर्षः
लवङ्गमान्” भट्टिः ।

तृदिलि लि० तृद्-वा० किलच् । १ भेदके २ भिन्ने च । “तृदिना
अतृदिनासः” ऋ० १०।६४।११ “तृदिना भेदकाः
अतृदिना अभिज्ञाः” भा० ।

तृत्प(म्प) प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति तृप्ति अ-
तृप्तीत् अतृपीत् । ततृप् ततृप ।

तृत्फ(म्फ) प्रीणने तृ० प० सक० सेट् । तृफति तृम्फति
अतृम्फीत् अतृफीत् ततृम्फ ततृफ ।

तृत्ह हिंसे तृ० प० सक० सेट् आ वेट् । तृहति तृदित्
अतृहत् । ततृह ततृहत् ततृहत् ।

तृप प्रीणने स्वा० पर० सक० सेट् । तृप्ति अतर्पीत् । ततर्प ।
तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर०
सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अततर्पत् त अतृपत् त ।
अतर्पीत् । ततर्प ततर्पय ।

तृप प्रीणने दि० पर० सक० वेट् इरित् । तृपति अतर्पीत् अत्वा-
प्सीत्-अतर्प्सीत्-अतृपत् । ततर्प ।

तृप प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति अतर्पीत् ।
“तृपत्सोमं पाहि” ऋ० २।११।१५ ।

तृपत ५० तृप । चन्द्रे उष्णादि० । [संक्षिप्तसा० ।

तृपाना स्त्री तृप-कानच् । १ लतायाम् २ उष्णा० ।

तृपल न० तृप-कलच् । १ उपले प्रसरे । “अपां तमन्युस्तृपलप-

भर्मा" ऋ० १०।८६।५ । तृपलप्रभर्मा यावादिभिः क्षिप्र-
प्रहारी" भा० । २लिफलायाञ्च ।

लस लि० तृप-क्त । १तृप्रियुक्ते । "नित्यं तृप्रा गृहेयस्य
देवायज्ञस्य धर्मतः" भा० ५०।८५० । "स्वागतेनाग्नयस्तृप्रा
आसनेन शतक्रतुः । पितरः पादगौचेन स्निग्धानेन गृही
यतिः" पु० ।

लसि लि० तृप-क्तान् । भोजनादिना आकाङ्क्षितानिष्टतौ
"वाधीणस्य मासेन तृप्रिर्द्वादिशवाधिकी" मनुः । "तस्या-
लमेया क्षुधितस्य तृप्रै" रघुः ।

लसिमत् लि० सुखा-अस्यर्थे इनि तृप्रमनेन इष्टादि० इनि वा ।
१तृप्रियुक्ते स्त्रियां ङीप् । २उदके निघण्टुः ।

लप्पु लि० तृप-क्तु । तृप्रिणीले ।

लप्पु पु० तृप-रक् । १पुरोडाशे उज्ज्वलद० । २तर्पके लि० "न यं
युक्तो न दुराशीर्न तृप्राः" ऋ० ८।२।५ "तृप्रास्तर्पकाः" भा०
३दुःखे न० ततः असहने आलु । तृप्रास्तु तदसहने । "तृप्रां
दुःखमिति साधवः" सि०कौ० । ४हते न० उणादि० ।

लफ प्रीणने तृदा० पर० सक० सेट् । तृफति अतर्फीत् ।
ततर्फी । तृफतेरपि कलच् इत्युज्ज्वलदत्तः । दुर्गादासस्तु
अयं सुचादित्वभ्रान्त्या तृप्तीत्युदाजहार । तच्चिन्त्यं
पा० सुचादिमध्ये तृफधातोरनुक्तीर्त्तनात् उज्ज्वलदत्तेन
तृफते रिति निर्देशाच्च । सुचादयश्च सि०कौ० १५।६२ आदौ
दृश्याः । तृप्तादिशब्दे दृश्याः ।

लफला स्त्री तृफ-कलच् । लिफलायाम् उज्ज्वलद० ।

लफ् स्त्री तृफ-क्तु । र्पजान्तौ उणादि० ।

तृप्तादि "तृत्फ तृत्फ तृत्फ इत्फ तृत्फ गुत्फ उत्फ
गुत्फ" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।

तृप तृप्यायां दिश० पर० सक० सेट् । तृपप्रति इरित् अतृपत्
अतर्पीत् । ततर्प । "तृ पितृवानिशं स्वादु पिवन् स रितां
पयः" । "समूर्च्छुर्वधमूरक्तं तत् पुत्रोभये भटाः" "रक्त-
मश्नोतिपुः क्षुधाः क्षताश्च कपयोऽतृपन्" भट्टिः ।

लप्(पा) स्त्री तृप-सम्प० क्तिप् वा टाप् । १आकाङ्क्षायां २पि-
पासायां ३कामकन्यायाश्च शब्दर० । ४लाङ्गलीदृशो शब्दच०
"लोभो जनयते तृपां तृपात्तो दुःखमाप्नोति" हितोप० ।
"लपा हि मे समहती त्वां दृष्ट्वा तृप्समाश्रितम्" भा०
आश्व० ५।५ अ० । "न हनि मण्डूककुलं तृपाकुलः" ऋतु० ।

तृपाम् स्त्री इत् । तृप्याधारे लोभनि शब्दच० तृप्याशब्दे चर-
कवाक्ये लोभस्तत्स्थानत्वं दृश्यम् । [(मौरी) स्त्री शब्दच०

लघाह न० तृपां हनि हन-ड । १जले २समुद्रिकायां

तृषित लि० तृपा जातास्य तार० इतच् । १तृप्यान्विते हेमच०
"तृपितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि वै भृगस्" हरिवं
६० अ० । [शब्दच० ।

तृषितोत्तरा स्त्री तृषित उत्तरः यस्याः । अशनपण्यं
तृषु न० तृ-तृ-वा सुक् घृपो० । १क्षिप्रे निघण्टुः । २तद्वति
लि० स्त्रियासुदन्तगुणचलनत्वात् ङीप् । "तृषीमनु
प्रसितिं दृष्ट्वा नोऽस्मासि" ऋ० ४।४।१ । "तृषिति क्षिप्र-
नाम भरतेर्वा त्वरतेर्वा निक्" भा० । "तृषु यद्वत्ता
तृषुणा" ऋ० ४।७।११ ।

तृष्ट लि० तृष्ट-क्त वेदे वा० । इडभायः । १दाहजनके
"तृष्टमेतत् फटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४ । "तृष्टं दाह-
जनकम्" भा० ।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं दाहमभवति गमयति अम णिच्-अच्
१नद्याम् "तृष्टामया प्रयमं यातवे" ऋ० १०।७५।६ ।
"तृष्टामया नद्या" भा० ।

तृष्णज् लि० तृष नजिक् । १लुब्धे अमरः । "अविर्द्धुत्वं
गोतमाय तृष्णजे" ऋ० १।८५।११ ।

लघा स्त्री तृप न किञ्च । १पिपासायां, २लोभे, ३क्षमाप्राप्ति-
लापे च अमरः ४रोगभेदे । तच्चिदाभादि भावप०
उक्तं यथा

"भयश्चमाभ्यां बलसङ्ख्यादा उर्ध्वं चितं पितृविवर्ध-
नैश्च । पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जमयेत्
पिपासाम् । क्षोतःस्त्रिपांश्चिदु दूषितेषु दोषैश्च तृष्टं सम्भ-
वतीह जलोः । तिष्ठः कृतास्ता क्षतजा चतुर्थी क्षया-
त्तथान्यामससङ्ख्या च । भुक्तोद्धवा सप्रसिक्तेति तासां
निबोध लिङ्गान्यतुर्पुत्रस्तु" । नराणां चितं सस्यान
एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्धनैः कृद्गन्धोष्णादिभिः
कुपितम् । भयश्चमाभ्यां बलसङ्ख्यादुपवासादेश्च वातः
कुपितः । तदुद्धयं उर्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां
जमयेत् । न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति
किन्तु जलवाहिक्षोतःस्त्रिपि । अत आह । क्षोतः
स्त्रित्यादि । नन्वत्र बलपचनमयुक्तम् । यतो जलवहे
हे क्षोतधी सुशुतेनोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकप्रता-
नयोगाच्च दोषः । अर्पांश्चिदु क्षोतःस्त्रिति जिह्वादे-
रप्युपलक्षणम् । यत आह चरकः । "रसगाहिनीश्च
धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुलोम च । संशोष्य नृपां देहे
कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति" । सङ्ख्यामाह
तिष्ठ इत्यादि । तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह ।

‘सततं यं पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति । सुष्ठुः
काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णाह्नितादिशेत् । वातजायालक्ष-
णमाह । जामास्यता मारुतसम्भवायां तोदस्तदा शङ्ख-
शिरःसु चापि । स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्तां शीताभि-
रङ्गि च विटङ्गिमेति । शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च ।
स्रोतो निरोधः । पित्तजामाह “मूर्च्छां विटङ्गिप्रविलाप-
दाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः । शीताभिनन्दो मुख-
तिक्ता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च” । विलापः प्रलापः
प्रततश्च शोषः अधिरतश्च शोषः । शीताभिनन्दः शी-
तेच्छा । परिधूपनं कण्ठाद्भूमिर्निगम इव । कफजामाह ।
“वास्यावरोधात् कफसंहतेऽग्नौ तृष्णा वलासेन भवेच्चरस्य ।
निद्राशुक्लं सधुरास्यता च तयार्दितः शुष्यति चाति-
मात्रम्” । अग्नौ जठराग्नौ । कफसंहते स्कारण
कुपितेन कफेनोपरिटादाच्छादिते । वास्यावरोधात् अग्ने-
रुष्णावरोधात् । अवरोधानलोप्यमान्बुवहस्रोतःशोषणात्
वलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्णया
अर्दितः पीडितः शुष्यति कशो भवति । क्षतजामाह ।
“क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा
भता तु” । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा । क्षय-
जामाह । “रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तयाभिभू-
तस्तु निशादिनेषु । मेपीयतेऽन्धः स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केचिदाहुः । रसक्षयोक्तानि च लक्ष-
णानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यस्येत्” । रसक्षयलक्षणानि
सुश्रुतेनोक्तानि “रसक्षये हृत्पीडा कम्पः शोषः शून्यता
तृष्णा चेति” । व्यस्येत् जानीयात् । आमजामाह ।
‘विदोषलिङ्गामससङ्गता च हृच्छूलनिष्ठो वनसादकती’ ।
भुक्तोद्भवामाह । “स्निग्धं तथास्त्वं लवणञ्च भुक्तं शुर्वच्च
सेवासु तृषां करोति” । लवणञ्चेति चकारात् कटु च ।
उपसर्गजामाह “क्षीणस्तरः प्रताप्यं दीनाननहृदय-
शुष्कगलतालुः । भवति खलु उपसर्गात् तृष्णा सा
शोषिणी कटा” । शोषिणी धातुशोषिणी । उपसर्गानाह ।
“ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्यं कास एव च । वह्नि-
निर्गतजिह्वत्वं सप्तैते तदुपद्रवाः” । तदुपद्रवाणां अरिप-
त्वञ्चाह “ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम् ।
सर्वास्त्वितिप्रसक्तारोग कशानां वसिप्रसक्तानाम् । घोरो-
पद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय पित्रेयाः” । आदिशब्दादती-
सारदीनां ग्रहणम् । अतिप्रसक्ताः निरन्तराः । घोरो-
पद्रवयुक्ताः अतीव सुखशोषादियुताः ।

तृष्णाशब्दस्य वस्त्रीगन्धेन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकृतिस्तरः ।
तृष्णाक्षय ५० तृष्णायाः क्षयो यत् । शान्तिशुभे हेमच० ।
इत० । शिपपासानाशे च ।
तृष्णारि ५० इत० । शिपये राजनि० । शतृष्णानाशके च ।
तृष्णालु लि० तृष्णा+अक्षप्रथे आलु । तृष्णायुक्ते । “तृ-
ष्णालुर्भवति पूतनामृहीतः” सुश्रु० ।
तृष्य लि० तृष-कृदपधत्वात् क्यप् । श्लोभ्ये शपथीये । भावे
क्यप् । श्लोभे न० तृष्यप्रसक्तस्य सतपि वेदे दीर्घः ।
तृष्यावत् । तृष्णायुक्ते । “अध्ययणीत्तृष्यावतः प्राट्-
प्रगतायाम्” ऋ० ७।१०।१। तृष्यावतस्तृष्णायतः” भा० ।
तृहृ हिंसे तृ० पर० सक० वेट् । तृहृति अतर्हीत् अतृक्षत् ।
तृहृ हिंसे या चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट् ।
तर्ह्यति ते तृष्येति अततर्हत् त अतीतृहत् त अतर्हीत्
अतृक्षत् । “तृष्येदु रामः सह लक्षणेन” भट्टिः ।
तृ तरणे लवने अभिभवे च भ्वा० प० सक० सेट् । तरति अ-
तारीत् । ततार । “तरति ब्रह्महत्यां योऽन्धमेधेन
यजतं” तरति शोकमात्मविदु” श्रुतिः शत० ब्रा० १४।७।१। १२
“ततार ताराधिपखण्डधारी” कुमा० “क्रमेण
तस्मिन्नेव तीर्थद्वक्पथे” नैष० । तेरहृः । तरीरिता
तरि(री)ष्यति । तीर्यात् । तरीहृं तरिहृं तीर्त्वा
तीर्थ्यते । तारयति तितीर्षति । “तितीर्षुर्दृष्टरं
मोहात्” रघुः । “ताञ्च तर्तुं प्रयच्छामीमित्यन्तार्थः इहभावः ।
अति+अतिक्रम्य गमने । “स्वर्गानतितरन्ति ते” हितो० ।
“न यस्य कथातितितर्त्ति मायाम्” भाग० ८।५।१०। यङ्-
लुङोरूपम् ।
वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे । “यदा ते मोहकलिलं बुद्धि-
र्व्यतितरिष्यति” गीता । [नीम्] भा० द्रो० २८० ।
अभि+उल्लङ्घने । “कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकि-
अव+अवनमने । “अथोरुदेगादयतार्थं पादम्” कुमा० ।
अयतारः । “अयतरतः सिद्धिपरं शब्दस्य मनोरथस्य वा”
मालविकाग्नि० ।
उट्+उत्थाने अक० । “सपत्न्यलोत्तीर्णवराहयूथम्” रघुः ।
उल्लङ्घने सक० । “उदतारोडदन्वन्म्” “उदतारिषु-
रम्भोधम्” भट्टिः । [१५५६६ श्लो० ।
निस्+निःशेषेण तरणे । “कथञ्च निस्तरयास्मात्” भा० व०
वि+दाने । “तडिक्तेखालच्छीर्वितरति पताकावलिहियम्”
“ज्योत्स्ना शङ्कामिह वितरति” १ किरा० ।
सम्+सम्बन्धे तरणे (सतार देओया) ।

ते अथ्य० तम-वा० डे । १ त्वयेत्यर्थे त्रिका० । २ गौय्यां तेन शब्देऽङ्गप्रसू-
तेगा स्त्री तेज-पुंसि च जस्य गः । अप्रसिद्धदेवताभेदे । “शादं
दङ्गिरयकां दन्तमूलैर्दं वस्त्रं स्तेगां दं द्राभ्याम्” यजु०
२५।१ । “देगां देवतां शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदि-
त्यादयः प्रसिद्धाः देवाः” वेददीपः । [अतेजीत् । तितेज ।
तेज निशाने पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । तेजति
तेजःफल न० तेजसे फलमस्य तेजः फलति-फल अच् वा ।
(तेजवत्) वृक्षभेदे “तेजःफलः कटुस्त्रीकणः सुगन्धिदी-
पनो मतः । यातश्चेन्नारुचिन्नश्च बालरक्षःकरः स्मृत
इति” भावप्र० ।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रमग्निं वा तिज-णिच्-ल्यु । १ वंशे
२ शस्त्रे च अमरः संज्ञायां कन् । ३ शराभिधे तृण्ये, करण्ये
ल्युट् । डीप् । ४ सूत्रायां, ५ ज्योतिषायाञ्च स्त्री डीप् ।
राजनि० । ६ शस्ये अमरः ।

तेजपत्र न० तेजयति तिज-णिच्-अच् तेजं पत्रमस्य । (तेज-
पात) ख्याते वृक्षभेदे । “तेजपत्रं वराहं स्यात् त्वचं
चोचं तथोक्तम् । त्वचं लघुण्यं कटुकं खादु तिक्तञ्च
रुचकम् । पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् ।
हृदस्तिरोगवातार्शःक्षमिपोनसमुक्तहृत्” भावप्र० ।

तेजस्त पु० तिज-करणे कलच् । कपिञ्जलपक्षिणि राजनि० ।
तेजस् त० तिज-भावे करणादौ असुन् । १ दीप्तौ २ प्रभावे
३ पराक्रमे ४ रेतसि च भेदि० । ५ देहजकान्तौ ६ नवनीते
७ वज्रौ च हेमच० । ८ सुवर्णे ९ मज्जनि १० पित्ते च
राजनि० । सा० द० उक्ते सात्विके अधिलेपापमानादेर-
सहनरूपे ११ नायकगुणभेदे यथा

“शोभा विज्ञासो माधुर्यं क्षाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी ।
जलितौदार्यं नित्यतो सत्वजाः पौरुषा गुणाः” इत्युद्दिशत्
“अधिलेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणान्त्ययेऽथ-
सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्” सा० द० लक्षितम् । १२ सारे
“रसादीनां युक्तान्तां धातूनां यत्परं तेजस्तत् सत्वो-
जस्तदेव बलमित्युच्यते” सुश्रु० १३ प्रागल्भ्ये १४ पराभिभव-
क्षामर्थ्ये । १५ परैरभिभाव्यत्वे । १६ अतिहताज्ञत्वे ।
१७ चैतन्यात्मके ज्योतिषि । १८ स्त्रीबालकादिभिर्भूदैरभि-
भाव्यत्वे । १९ सत्वगुणजाते लिङ्गदेहे । २० हयवेगे ।

“तेजोनाम द्यौःपरानामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तः
सारविशेषः । यथाह भोजराजः “तेजोनिर्गमजं
सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः । क्रोधस्तम इति श्रिया-
स्त्रयोऽपि सहजा गुणाः” । तत्र द्विविधम् । सततोत्थितं

भयोत्थितञ्चेति । यथाह स एव “धारासु योजिता-
नाञ्च निस्सर्गात् प्रेरणं विना । अवाच्छिन्नमिवामाति तत्
तेजःसततोत्थितम् । कथापादादिधातैर्यत् साध्वसात्
स्फुरितन्तु तदिति” । शब्दसर्गस्तन्मात्र सच्चिदाद्रूपतन्मा-
त्रादुत्पत्ते शब्दसर्गरूपगुणे २१ तृतीये महाभूते । यथा
“तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्मसुच्यते । अधिभूतं ततो-
रूपं सूर्यं सत्त्वाधिदैवतम्” भा० व्याख० उष्णसर्गवत्तेजः ।
“तद्द्विविधम् । नित्यमनित्यञ्च । नित्यं परमाणुरूपम् ।
अनित्यं कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविष-
यभेदात् । शरीरमादित्यलोके । इन्द्रियं रूपरसगन्धं चक्षुः
क्षणतारापवर्त्ति विषयसत्त्वविधः । भौमादित्योदयार्करजभे-
दात् । भौमं वज्रादिकम् । अविभक्तं दिव्यं विद्यु-
दादि । भुक्ताक्षस्य परिणामहेतुरौदर्यम् । आकरजं
सुवर्णादि” तर्कसंग्रहः “सूर्यं उष्णस्तेजसस्तु साद्रूपं
शुक्लभास्वरम् । भौमस्तेजः द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्व-
वत् । इन्द्रियं नयनं वङ्गिस्त्वर्णादिर्विषयोमतः” इति
भाषापर० ।

उपचारात् २२ तेजस्त्रिणि च । “त्रीणि तेजां वि-
नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन” “अग्निं गां ब्राह्मणं
चैव” भा० आनु० ५०।१७ श्लो० । स्वपरप्रकाशकं तेजः
अन्वकारविरोधि तल्लक्षणञ्च शुक्लभास्वररूपसमानाधि-
करणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । तेजसो गुणादिक-
मग्निशब्दे ४८ पु० दृश्यम् । “सामानाधिकरण्य” हि
तेजस्त्रिमिरयोः कृतः भाघः । भुक्ततेजसः कार्यञ्च का०
८० दर्शितं “तेजोऽग्निं त्वेधा विधीयते तस्य यः
स्वविधो धातुस्तदस्य भवति यो मध्यमं स मज्जा यो-
ऽग्निष्ठः सा वाक् । “अन्नमयं हि सौम्य । मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वागिति च” तेजोभूतञ्च वायुकार्य-
मपां कारणञ्च । यथोक्तं “अग्निः सौम्य ! शुक्लेन तेजो-
मूलमन्विच्छ” का० श्रुतिः २३ रजोगुणे तेजसशब्दे दृश्यम्
तेजसा निर्दृष्टः अणु तेजोजन्ये त्रि० । तेजस+अस्त्वर्थे
विनि । तेजस्त्रिन् मत्तृप् मस्य वः तेजस्त्रत् । तेजोविशिष्टे
त्रि० स्त्रियां सर्वत्र डीप् । तेजसो तेजस्त्रिनी तेज-
स्त्रती । २४ वीर्यं च । [इत्ये स्त्रियां डीप् ।

तेजस्तर त्रि० तेजः करोति क्त-हेत्वादौ ट । तेजोहेतो
तेजस्य त्रि० तेजसि साधु यत् । तेजःसाधने “यावामिन्द्रा-
वरुणा सहस्रा रक्षसा तेजसा तनूः” तै० सं० २।१।११ ।
तेजस्त्रत् त्रि० तेजस+अस्त्वर्थे मत्तृप् मस्य वः । तेजोयुक्ते

“तेजस्वस्तु सुखम्” तैत्ति० १।७.७।३। स्त्रियां ङीप्
सा च २गजपिपल्यां शब्दरत्ना० २चविकायां रत्नमाला
४महाज्योतिष्यां राजनि०। अत्र संज्ञात्वेन सानत्वात्
सस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे।

तेजस्विन् लि० तेजस्+अस्तप्रथे विनि। तेजोयुक्ते “तेज-
स्विमध्ये तेजस्वी दधीयानपि गण्यते” माचः। स्त्रियां
ङीप्। सा च २ज्योतिष्यतीलतायां शब्दर०। २महा-
ज्योतिष्यतीलतायाम् राजनि०। “तेजोस्विनी कफ-
दासकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता-
चिचिप्रदोपनी” भावप्र०।

तेजित लि० तिज-णिच्-क्त। शाणिते नीक्षणीकते अमरः
तेजिष्ठ लि० तेजस्विन्+अतिशये इठन् विनेर्लुकि ङिङ्गावः।
अतिशयेन तेजस्विनि। “तेजविद्या तिथिग्वस्य वर्तनी”
छ० १।५३.८।

तेजीयस् लि० तेजस्विन्+अतिशये ईच्छन् विनेर्लुकि ङि-
ङ्गावः। अतितेजस्विनि। “तेजीयसां न दोषाय यज्ञैः
सर्वभुजो यथा” भाग० १०।३३।२८। स्त्रियां ङीप्।

तेजेषु पु० रौद्राश्वपस्य पुलभेदे। “रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्-
सरसि सम्भवाः” इत्युपक्रमे। “तेजेषुर्वलवान् घीमान् स-
त्येषु चन्द्रविक्रमः” भा० आ० ८४ अ०।

तेजोनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम्। [रत्नमा०।
तेजोमय्य पु० तेजो मय्याति मन्त्र-अण्। गणिकारिकायाम्।
तेजोमय लि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट्। १तेज-
प्रचुरे २तेजोविकारे ३ज्योतिर्मये च। स्त्रियां ङीप्।
“तेजोमयी वाक्” इति छा० उ० श्रुतिः। “तस्य तेजोमया
लोका भवन्ति ब्रह्मावादिनः” मनुः।

तेजोमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांऽयः। इन्द्रियेषु
भूतानां सात्विकांशेभ्य एव तेषामुत्पत्तिः सांख्यसिद्धा।
तेजोमूर्ति पु० तेजस्तेजस्वती मूर्तिर्यस्य। १सूत्र्ये २तेज-
आत्मके ३तेजःप्रचुरे च लि०। “स गच्छति परं स्थानं
तेजोमूर्त्तिपथजुना” मनुः।

तेजोरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य।
ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि “अशरीरं विमलवदि-
न्द्रियवदतीन्द्रियम्। यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमा-
स्यहम्” ब्रह्मवै० पु०। ६त०। २तेजसो रूपे च अग्नि-
शब्दे तद्रूपं दर्शितम्।

तेजोवत् लि० तेजस्+अस्तप्रथे मत्प्र मयवः वा० न पदत्वम्।
तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च (तेजस्वत्)गन्धोक्तार्थे पु०।

“तेजोवता लोकगणेन सार्धम्” मत्प्रपु०। अग्निसावाहनमन्त्रः।
तेजोविन्दु पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्। [राजनि०।
तेजोवृक्ष पु० तेजोयुक्तः वृक्षः शा० त०। बुद्धाग्निमन्त्रवृक्षे
तेजोवृक्ष न० तेजसः वीर्यस्यातुरूपं वृक्षम्। वीर्यादुरूप-
चरिते। “इन्द्रास्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृक्षं नृपचरेत्” मनुः।

तेजोह्वा स्त्री तेजः ह्वयते स्रज्जते ह्वे-क। तेजस्विन्यां लता-
याम् भावप्र०। “कम्पितकं ससिन्दूरं तेजोह्वा तृत्व-
काह्वये” सुश्रु०। [२। “तेदनीं देवतां प्रीणामि” वेददी०।
तेदनी स्त्री देवताभेदे “तेदनीमधरकण्ठेनापः” यजु० २५।
तेन अ० तद्+वा० एन। १तज्जेतनेत्यर्थे भरतः। ते इति न इति
शब्दौ यत्र। २गानाङ्गभेदे पु०। “तेनेति शब्दस्तेनः
स्यान्मङ्गलानां प्रदर्शकः। तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्दे-
नोच्यते हरः। तेन माङ्गलिकशायं शब्दस्तेन इति
सूत्रतः” सङ्गी० दा०।

तेप कम्पे, च्युतौ च भ्वा० आ० अक० सेट्। तेपते अते-
पिष्ट। तितेपे। ऋट्। अतितेपत् त।

तेम पु० तिम-घञ्। आर्द्राभावे। अमरः।

तेमन न० तिम-ल्युट्। १आर्द्रीकरणे। कर्मणि ल्युट्। २व्यञ्जने।
अमरः। आधारे ल्युट् ङीप्। ३चूलीभेदे हेमच०।

तेलु पु० नृपभेदे ततः राजन्या०विषये देये युज्। तैलवक तैलु-
नृपविषये देये। [तितेवे। ऋदिन् अतितेवत् त।

तेव क्रीडने भ्वा० आ० अक० सेट्। तेवते अतेविष्ट।

तेवन न० तेव-भावे लुट्। १क्रीडायाम्। आधारे लुट्।
२केलिकानने हेमच०।

तेडः पु० तिङ्गां व्याख्यानः सन्धः अज्। तिङ्गां व्याख्यानं सन्धे
तैजस न० तेजसो विकारः अण्। १इष्टे, २घातद्वयभावे च।

साङ्ख्योक्ते ३रजोयुक्तोत्पत्ते लि०। वैकारः सात्विको नाम
तेजसः राजसः सूतः। भूतादिस्वामसक्तेऽपि पृथक्
तत्त्वान्यवाहजन् पदार्थादर्शष्टतयाक्यम्।

“सात्विक एकादशकः प्रवर्तते वैजतादहङ्कारात्। भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामसस्तेजसादुभयम्” सा० का०। “ननु यदि
सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमकिञ्चित्करेण
रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं
गणद्वयं भवति। यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति
तथापि सत्त्वतमसो स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्यं
कुरुतः रजसु चञ्चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्व-
कार्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं
 रज इति तत्कौ०। तज निशाने इत्यस्मादसुन् तेन तेज-
 सा हतः तैजसः रजसश्च सत्वतमसोः स्वस्वतेजकार्यसम-
 र्थत्वकरणरूपतैत्तिरूपकरणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता
 इति तदाशयः “तैजसादिन्द्रियाग्रासन्” शा० ति०। सत्त्व-
 गुणस्य प्रकाशकत्वात् “तैजसमन्तःकरणमिति” वेदान्तप०।
 ४तीर्थभेदे न०। “तैजसं नाम तत्तीर्थं यत् तीर्थे ह्यपां
 पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वैरुणो भरतर्षभ !” भा० श० ४७
 अ० एतद्वाङ्मयं पवित्रं चैतन्यं तैजसो भवति। तेजोम-
 यान्तःकरणोपहितत्वात् “वेदान्तसारोक्ते ५ चैतन्यभेदे ५०।
 तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धातुद्रव्यमावर्त्य तैजसं व्या-वृत्त
 णिच्-आधारे ल्युट्-ङीप्। मूषायाम्। (सुंजी) अमरः
 तैतल पु० ऋषिभेदे ततः तिका० अपत्ये फिज्। तैतला-
 यनि तदपत्ये पुंस्त्री।
 तैतिच त्रि० तितित्ता शीलमस्य ऋतादि० ण। तितित्ताशीले।
 तैतिच्य पुंस्त्री० तितित्चस्य ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा-
 यज्। तितित्चर्षिगोत्रापत्ये तस्य ऋताः कषा० अणि
 यजो लोपः। तैतिच्चाः तैतिच्यस्य ऋते पु० व०।
 तैतिर पुंस्त्री० तैत्तिर पृथो०। (तितिर) खगे राजनि०।
 स्त्रियां ङीप्।
 तैतिल पु० १गण्डकपशौ। २यवादितत्त्वार्थे करणे न०
 भेदि०। ३देवे च। “शक्तिसदृशेन दानेनावधितधर-
 णीतलतैतिनगणः” दशकु०। तैतिलशब्दस्य कद्रुशब्दे-
 न समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः।
 तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकधर्मगणस्य प्रवरभेदे।
 तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूहं अण्। तित्तिरखगसमूहे।
 तित्तिर+स्वार्थे अण्। (तितिर) खगभेदे पुंस्त्री राजनि०।
 गण्डकपशौ च भेदि०।
 तैत्तिरि पु० कुकुरवंशस्य भेदे। “कुकुरस्य सुतो धृष्णु-
 र्धृष्णोऽस्तु तनयस्तथा। “कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरि-
 स्तनयोऽभवत्”। हरिव० ३८ अ०। २ऋषिभेदे। आद्याः
 कठस्तैत्तिरिच वैशम्पायनपूर्वजः” भा० शा० ३३८ अ०।
 २ऋणयजुःप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।
 तैत्तिरीय पु० व० तित्तिरिणां प्रोक्तमधीयते अण्। १ तित्ति-
 रिप्रोक्तशास्त्राध्येतृषु स्वार्थे ऋ। तैत्तिरीयकास्त्रार्थे।
 यजुःशास्त्राभेदे। तन्नामनिश्चितः यथा।
 “देवरातस्ततः सोऽपि ऋदित्वा यजुषां गणम्। ततो
 गतोऽथ सुनयोददयुक्तान् यजुर्गणान्। यजुंषि तित्ति-

राभूत्वा तल्लोपतया ददः। तैत्तिरीया इति यजुः
 शास्त्रा व्यासन् सुपेशलाः” भाग० १२।
 तैत्तिडीक त्रि० तिलीङ्गिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण्।
 तिलिङ्गिकसंस्कृतव्यञ्जनादौ। तस्य विकारः कोपधत्वात्
 अण्। २ तिलिङ्गिकविकारे च।
 तैमिर तिमिरमेव अण्। नेत्ररोगभेदे “रुमं हन्यान्नेन-
 क्ताभ्यकाचान् नीलीरोगं तैमिराञ्जनेन” सुश्रु०।
 तैमिरो रोगोऽस्थस्य ठन् तैमिरिकः। तिमिररोगक्ते।
 “न वामयेतैमिरिकोर्द्धवातगुल्मोदरप्लीहकमिश्रमात्तान्”
 सुश्रु०। “तैमिरिका इयाद्वरदर्शनम्” काद०।
 तैर न० तीरे भवः अण्। कूलस्थे राजनि०।
 तैरणी स्त्री तीरे नमति नम-वा० ङ ततः स्त्रीर्थे अण् गौरा-
 ङीप्। कुनील्यां रागदे जुपभेदे। [तिर्यग्जातिसम्बन्धिनि
 तैरश्च त्रि० तिरश्चाभिदम् तिर्य्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः।
 तैर्य्य त्रि० तीर्थे दीयते कार्यं वा व्युटा० अण्। १ तीर्थे देवे
 २ तीर्थकार्ये च तीर्थे वा व्याख्यानादागतः शुण्डिका०
 अण्। तीर्थरूपायस्थानादागते द्रव्यादौ च।
 तैर्य्यक त्रि० तीर्थे देशे भवः धूमा० वुज्। तीर्थदेशभवे।
 तैर्य्यिक त्रि० तीर्थं सिद्धान्तनिश्चयं निश्चयार्हं त्रि० ङ।
 १ तीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं
 वेत्ति ङ्ङ् वा। २ सिद्धाभिज्ञे। तीर्थे भवः ङ्ङ्। ३ तीर्थभवे।
 “तैर्य्यिकाभुञ्जते यस्तु मणिनागरु” भा० व० ८५ श्लो०।
 तैर्य्य त्रि० तीर्थं+चतुरर्थ्यां सङ्का० ग्य। तीर्थसमीपदौ।
 तैर्य्यगयनिक त्रि० तिरश्चाभयनं सत्वभेदः तदेव ङ्ङ्।
 सत्वभेदे। “अष्टादशभिर्ज्यायानादित्यः संवत्सर एव
 तैर्य्यगयनिको भवति। आदित्यः खलु शब्देकदा ण्य-
 सासानुदङ्ङेति नव चाङ्गानि तथा दक्षिणा” श्रुतिः।
 तैर्य्यग्योन त्रि० तिर्य्यग्योनेरिदम्+अण्। तिर्य्यग्योनीनां
 पञ्चादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे।
 “अष्टविकल्पो देवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मातृष-
 चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः” सा० का० तैर्य्य-
 ग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुसृगपक्षिसरीसृपस्यावरातकः
 त० कौ० तल भवः अण्। तद्योनिभवे। “निन्दन्त्यवमता
 मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च” मनुः।
 तैल न० तिलस्य तत्त्वद्रव्यस्य वा विकारः अज्। तिलवर्षादि-
 जनिते स्नेहद्रव्यभेदे। तल्लक्षणादिकं भाष्य० उक्तं यथा
 “तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्त्वैलमुदाहृतम्। तत्तु
 वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। अथ तिलतैलगुणाः

“तित्तैलं गुरु स्थैर्यं यत्नवर्णकरं सरम् । दृढं विक्रागि
विशदं सधुरं रसपाकयोः । सूक्ष्मं कषायातुरसं
तिक्तं वातकफापहम् । वीर्यं शोणं हिमं स्रग्गं दृढं
रक्तपित्तकृत् । लेखनं वद्धविण्मूलं गर्भाशयविशो-
धनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यायि व्रणमेहहृत् ।
ओलयोगिरिः शूलनाशनं लघुताकरम् । त्वयं
कैयश्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा । क्षिप्रमिन्द्रियु-
तोत्पिष्टमथितक्षतपिष्टे । भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्ध-
विक्षिप्तदारिते । तथाभिहितनिर्भुजं मृगव्याघ्रादि
विघ्नते । यस्तौ पानेऽक्षसंस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे ।
मेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते । ननु दृढं
लेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यामित्यत आह । “रूजा-
दिदुष्टः पवनः श्लोतः सङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यक्वहन्
कार्यं कुर्याद्रूजाद्यवर्जयन् । तेषु प्रवेष्टुं सरता सौख्यं
क्षिप्रत्वमादधैः । तैलं क्षमं रसं नेतुं क्षणानां तेन-
दृढं हृणम् । व्यायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्ण सरत्वं मेदसः क्षयम् ।
शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम् । द्रुतं पुरीषं
वध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् । पाचकं सारकञ्चापि
तेन तैलमुदीरितम् । दृढमवदात्परं पक्वं हीनवीर्यं
प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् ।
सर्पपतैलगुणाः । “दीपनं सार्पपं तैलं कटुपाकरसं
लघु । लेखनं स्पर्शवीर्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रद्रूपकम् ।
कफमेदोऽनिलागोष्ठं शिरःकर्णमयापहम् । कण्डूकुष्ठ-
क्षमिश्रितकोटुदृक्कमप्रणुत्” ।

राजिहातैलगुणाः “तद्वद्भ्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूलकच्छ-
लत्” । राजिकयोः (क्षणादाई) (आरक्रादाई) द्वयोः ।
तुषरी (तोरी) तैलगुणाः “तीक्ष्णोष्णं तुषरीतैलं लघु पाचि-
कफान्नजन् । वृद्धिद्विषतुल्यगुणकुष्ठकोठक्षमिप्रणुत् ।
मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्” । अतसीतैल-
गुणाः “अतसीतैलमाग्नेयं क्षिप्रोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपक्वमचक्षुष्यं वल्यं वातहरं गुरु । मलकद्रुसतः
स्नादु पाचि त्वग्दोषनुदघनम् । यस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे
नस्ये कर्णस्थ पूरणे । अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं
यातशालये । वररोः तैलगुणाः “कुष्ठमृतैतमम्लं स्नादुष्णं
गुरुविदाहि च । चक्षुष्यमिन्द्रितं वल्यं रक्तपित्तकफप्र-
दम् । अथ (खाखस) वीजतैलस्य गुणाः । “तैलं तु
खसवीजानां वल्यं दृढं गुरु स्रुतम् । वातहृत्कफहृच्छीतं
स्नादुपाकरसं च तत्” । एरण्डतैलगुणाः “एरण्डतैलं

तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु । दृढं त्वयं वयः-
स्थापि मेधाकान्तिवन्नप्रदम् । कषायातुरसं सूक्ष्मं
योनिगुणविशोधनम् । विशं स्नादु रसे पाके सतिक्तं
कटुकं सरम् । विषमच्चरुहृद्रोगघृष्टगुहादिगुलहृत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुल्माक्षीलाकटीपहान् । वात-
शोणितविह्वलव्रणशोथामविद्रधीन् । आमवातग-
जेन्द्रस्य गरीरवनचारिणः । एक एव निहन्तायमेर-
ण्डक्षे हृकेगरी । रानतैलगुणाः “तैलं सर्जरसोद्भूतं
विस्फोटव्रणनाशनम् । कुष्ठपासकमिह्वरं वातक्षेपामयाप-
हम्” । सर्वतैलगुणाः “तैलं स्वयोनिरुणहंहाग्नेनाखिनं
मतम् । अतःशेषस्य तैलस्य गुणाज्ञेयान्नयोनिवत्” ।
“प्रातः स्नाने व्रते आह्ने द्वादश्यां च हृण्ये तथा । मद्य-
लेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्” कर्मलोचनम् ।
“दृढञ्च सार्पपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वं
तैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यम्” तिथ्या० त० वारवि-
शेषे तैलपहणफलं यथा ।

“अर्कं नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिनाभश्च सोमे भौमे
मृदुर्भयति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः । अर्धग्लानि-
भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गान्नयमरणं
सूर्यजे दीर्घमायुः” ज्यो०त० । “दृतादृष्टगुणं तैलं मर्दयेच्च
तु खादयेत्” वैद्यकम् । अल्पे कन् । तैलक सत्यतैले न० ।

तैलकन्द प० तिलस्थायम् अणु तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव
कन्दोऽस्य । तिलचित्तपत्रके हृत्तभेदे “तैलकन्दः कटूष्णश्च
लौहद्रावकरोमतः । सारतापसारविषशोफनाशकरश्च
सः । रसस्य बन्धकारी च देहगुहिकरस्तथा” राजनि०

तैलकल्कज प० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन-
ह । तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि० ।
तैलकार प० तैलं करोति क-अण् (तेली) (कलु) इति
प्रसिद्धे वर्णसङ्करे चाक्रिके तैलिनि । स च कोटकस्त्रीगर्भं
कुम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०

तैलकिट्ट न० इत० । तैलमले (काट) इति ख्याते ।
तैलकीट प० कीटभेदे राजनि० ।
तैलक्य न० तिलकस्य भावादौ पुरोहि० यक् । तिलकभावे ।
तैलङ्ग प० “श्रीगैलं तु समारस्य चोलेशान्नाध्यभागतः । तैलङ्ग-
देशो देवेशीत्युक्ते । देशे । इत्यस्ये जने व० व० । शब्दरत्ना०
तलचोरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर-युल् प्रथो० । तैल-
पायिकायाम् (तेलापोका) । प्रथो० । तैलचौरिकास्त्रे ।
तैलद्रीणी तैलपूर्णा द्रीणी शा०त० । “कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं

तैलपूर्णं काष्ठादिनिर्मिते पात्रविशेषे । अत्रावस्थिति-
गुणाः । वातरोगव्याधिकुरोगपङ्कवाधिर्यप्रमिन्मनगद्गद-
हृन्मृत्तमृत्प्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीपीथामङ्गाप-
तन्त्रययुद्धिरभवसूत्रकच्छरिरोगेषु हितत्वमिति”
राजभट्टभः ।

तैलधान्यं न० तैलोपयोगि धान्यं सतृषं गत्यम् । “तिलोऽ-
तसी च तोरी (डी) च त्रिविधस्यापि सर्वपः । द्विधा
राजो स्वस्यैव धीर्जं कौसुमसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु ।

तैलपकं पु० तैलं पिबति पा-कं स्वार्थे क । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटे । तैलहरणे तज्जातिप्राप्तिर्भुनोक्ता यथा
“मांसं मद्योपपां मद्गुप्तैलं तैलपकः खगः” [भावप्र०]

तैलपर्णकं पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कम् । ग्रन्थिपर्णद्वये
तैलपर्णिकं न० तैलपर्णो गिरिभेद उत्पत्तिस्थानत्वेना-
ख्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्यस्य ठन् वा । १हरिचन्दने
अमरः । तिलपर्णः वृक्ष उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ठन् ।
०चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णो गिरिस्तत्र भयः अण् डीप् । १चन्दने
२चीवासे शिञ्जै च भेदि० । स्वार्थे क । तैलपर्णिका
तत्पार्थे । “कान्तिकाडुकाय हिङ्गवसौलपर्णिकाः”
हरिवं० ३११ख० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा-क । (तैलापेका) कीटभेदे ।
तैलपायिका स्त्री पा-एव लु० इत्० । (तैलापेका) (आर-
सुला) कीटभेदे अमरः ।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा-णिनि । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटभेदे । “तैलहृत् तैलपायी स्यात्” याज्ञ० ।

तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेव पिपीलिका । पिपीलीकाभेदे
तैलपीतं त्रि० पीतं तैलं येन आहि०परनि० पीततैलके ।
तैलफलं पु० तैलं फले यस्य । इङ्गदीवले राजनि० ।

तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू-णिनि डीप् ।
तैलवारुके जातीपुष्पद्वये राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन मासः सम्बन्धो यस्याः गौरा०
डीप् । वर्त्तिक्यायां दीपदशायां शब्दमाला ।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽत्र ज नि०सुम् च । १खधा-
याम्, २तदुपलक्षिते आद्ये च अमरः ।

तैलयन्त्रं पु० तैलमर्द्दनाथं यन्त्रम् । तिलादिनिष्पीड-
नार्थं यन्त्रभेदे (कलुरवाणि) “अमीमांस्यानि शौचानि
तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः” अतिः “रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-

चक्रवत् भ्रमत्” भागवते ५।२।१।१६ श्लोकः ।

तैलवकं पु० तैलुन्टपस्य विषयो देशः राजन्या० युज् । तैलु-
न्टपविषये देशे । [रनि०]

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेव वल्ली । लघुशतावर्थां पारस्व-
तैलसाधनं न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध-णिच्
साधि-ल्यु । कङ्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच० । [नेदे हेमच०]

तैलस्फटिकं पु० तैलाक्तः स्फटिक इव । तन्मस्यो गो-
तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द-अच् । १श्वेत-
गोकर्णं २काकोल्यां पारस्करनिघण्टुः ।

तैलागुरुं पु० तैलाक्तमिवागुरु । दाहागुरौ राजनि० ।
तैलाटी स्त्री अटति अटं तैलेनाटं विषमस्याः गौरा०
डीप् । वरटायां तैलस्यै तद्विषनाशात् तस्याः तघात्वम् ।

तैलावुका स्त्री तैलमवु इव मेयमस्याः । तैलपावि-
काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिकं त्रि० तैलं पण्यं यस्य तैलं गिल्यमस्य वा ठक् ।
० तैलार्थं तिलनिष्पीडने (कलु) “खञ्जमलिनमीच-
तैलिकविहीनसत्त्वोपहतपुंस्ता” ड०च० १६ख० । २तैव-
विक्रोतरि च “ससद्गामी वन्दो च तैलिकः ब्रूट-
कारकः” मनुः तिलविक्रोतरपाङ्क्तोयस्यकम् ।

तैलिनं त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनाख्यस्य इनि । १तैलारे
हेमच० २तैलयुक्ते त्रि० । स्त्रियां डीप् डीवन्तः । ३तैव-
कीटे राजनि० ४दशायां वच्नै शब्दमा० । [हेम०]

तैलिशाला स्त्री इत्० । तैलनिष्पीडनार्थं मृदे (वाणिधर)
तैलीनं तिलानां भवनं क्षेत्रं खज् । तिलभयनयोग्ये क्षेत्रे
अमरः । [इसम्भन्नि स्त्रियां डीप्]

तैव्रदारवं त्रि० तीव्रदारुणदृढम् रजता० खज् । तीव्रदा-
तैव पु० तिष्यनजलयुक्ता पौर्णमासी अणि यलोपे डीप् ।

तौपी सा०स्त्रि० मासे अण् । १पौषे मासि धनुःस्वरव्याख्ये
युक्तपतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदीव
पौर्णिमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यशब्देन तत्समीप-
नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्त्वम्भाभावेऽपि न
क्षतिः । २तदीयपौर्णमास्यां स्त्री “सास्त्रिन् पौर्णमासी”
पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पौर्णिमायामेव तद्योगे साधुत्वेन
पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम् । “तैव्या नधीतपूर्वा-
याम्” आश्व० श्रौ० ८, १४।२२ ।

तोकं न० सौ० तृ-क तस्य नेत्त्वम् । १अपत्ये पुने, २-
हितरि च अमरः । “नित्ये तोके दीदिशंसम्” १।२।११
“पञ्चे तोकाय तनयाय जीवसे” छ० १०।१५।१२ “तोके

जीयहरणं यदलूकिकायास्ते मासिकस्य च पदा शक-
टोऽपहृतः भागः २।७।२८ ।

तोक्म पु० तक स प्रपो० अत ओत्त्वम् । हरिद्वये अपक-
यवे अमरः । २ हरिद्वये हेमच० । ३ कर्णभले न० हेम० ।
४ मेघे पु० अजयपालः । ५ नवप्रहरे यवे यवाङ्कुरे न० ।
“प्रायणोयस्य तोक्मानि” यजु० १६।११ । “तोक्मानि नव-
प्रहृदयवाः” वेददी० । “पलपुष्पफलव्यायाभलवल्लकदा-
रभिः । गन्धनिर्यासमस्त्रास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते
भागः १०।२२।२५ “तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः” श्रीधरः तेन
इतदर्थेऽपि च ।

तोक्मन् न० तक-मनिन् प्रपो० अत ओत्त्वम् । नवविहृदयवे
२ अथर्व्ये न० निघण्टुः । “मेघजं तोक्मभिः” यजु० २१।
२० । “तोक्मभिर्लाजैर्महःस्ननः” यजु० २१।४२ ।

तोटक न० दादगाक्षरपादके छन्दोभेदे । “इह तोटकमन्तु-
भिसेः प्रथितम्” इ०र० । [कृदित् । णिच् अततोडत् त ।
तोड अनादरे भा० पर० सक० सेट् । तोडते अताडोत् ।
तोडल न० तन्त्रभेदे ।

तोतस् अञ्च० तु-वा० तसि । १ कलत्रे २ त्वयीत्यर्थे च । “मा
ययं रायस्योपेणवियौष्म तोतो रायः” यजु० ४।२२ । तोतः
शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो
धमानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामने-
कार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पयर्थायः । तोतः त्वयि रायः
सन्तु” वेददी० ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । १ भेदने २ दारणे ३ हिंसने च ।
तोडो(रो) स्त्री तुड-अच् गौरा० डोष् वा डस् रः । स्त्र-
नामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । गवादिताडने दण्डे
तोद पु० तुड-भावे अच् । व्यथायां रत्नमाला । “हीनदग्धे
तोदकण्डूजाद्यानि व्याधिवृद्धिश्च” सुश्रु० । “दंभे तोद-
कण्डूपादुर्मावैर्जातीयत्” सुश्रु० । कर्त्तरि अच् । २ व्यथके
त्रि० । “तोदो पातस्य ह्यर्थोरीशानः” ऋ० ४।१६।११ ।
“तोदतोदकः” भा० ।

तोदन न० तुडतेऽनेन करणे ल्युट् । १ तुण्डे सुखे अमरः । भावे
ल्युट् । २ व्यथायाम् नेदि० । कर्त्तरि ल्यु । ३ व्यथके त्रि० । “क-
षायं मधुरं क्लृप्तं तोदनं कफघातजित्” सुश्रु० । ४ चोरिद्वन्द्वभेदे
पु० । “चोरिद्वन्द्वफलव्याम्वराजादनतोदनतन्दुकवकुलघन-
नाश्लतकाश्वकर्णफल्युपरूपकगाङ्गेरुक्षीपुष्करयर्त्तिविल्व-
विम्बीप्रभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि

च । संपाहकाणि कृत्वाणि कषायमधुराणि च” सुश्रु० ।
तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० डोष् । कुत-
सिते धान्यभेदे ।

“कोरद्वृषकश्यामाकनीवारशालतुतवरकोद्वालकप्रियङ्गुम-
सूतिकागान्दीसुखकुर्विन्दगवेधकवरकतोदपर्णी सुकुन्द-
कवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः” सुश्रु० ।

तोमर पु० न० तु-विच् तौगंतो जियतेऽनेन स्त-करणे अच् ।
१ हस्तक्षेपे शल्यापे दण्डाकारेऽस्तभेदे (रायपाश)
अमरः । तोमरलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा ।
सौगनसधनुर्वेदे । “शुक्रो भगवातुवाच जमदग्निं प्रति
यत्सु ! निबोध यथापन्नसुच्यमानम् तत्त्वं दण्डान्वितं
सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तच्च तोमरं
सदृशं लक्ष्म्यायतं भवेत् तोमरं सवोयसं तद्वाय्वं
प्रयोजयेत् । तच्च निकटमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमा-
णतो भवति तत्त्वं चतुर्हस्तप्रमाणं निकटं सार्द्धं चतुर्हस्तं
मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां
चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा इद्रकुलमध्ये इद्रकुल-
कलितमेकं स्थान्मध्यात्पूर्वं तद्रङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् ।
मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्थानकलनया तृतीयं स्यात् ।
सार्द्धमेकं निकटं, त्रयोमध्यमं षडङ्गुलं कलनायास्तथा
तोमरास्तस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्द्धं प-
ञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां
देशानां त्रयः छन्दाः । छादनात्तथा आवन्त्योभागधो दाक्षि-
णात्यश्चेति । तत्रावन्त्यतोमरं तत्क्षणसंस्थानं भवति
भागधं तोमरं योनि संस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं
वृत्तं भवति । तेषां सुखानि तद्देशाच्छन्दतः इति इत्यादि ।
२ नवाक्षरपादके छन्दोभेदे “प्रथमं सकं विनिधाय
जगण्द्वयञ्च निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराज-
वक्त्रविहारि” तल्लक्षणम् । [मराठ्ठपाहिणि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति यच्च-अच् न अच् । तो-
तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच् । वङ्गौ शब्दार्थकं
तोमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आढक्याम् शब्दर०
तोय न० सौ-तु-विच् तवे पूर्व्यै याति या क । १ जले २ पूर्वा-
षादान्तले च । “जडृत्य मेघैस्ततः एव तोयम्” भाषः ।
“स्ततोयैः शुष्यते शोष्यं नदीवेगेन शुष्यति” मनुः ।
पूर्वाषादान्तलस्य जनदैवतत्वात् तथात्वम् । ३ शम्ना-
वधिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चिन-
नीयत्वात् तथात्वम् ।

तीयकर्मन् न० तोयेन कर्मन् । तर्पणे “तीयकर्मणि चारब्धे-
राष्ट्रासदकदानिके” भा० आ० १५० ।

तीयकाम पु० तोयं कामयते कश्चिच् । १ जलवेतसे जटा-
धरः । २ जलाभिलाषुके लि० ।

तीयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैवालै पारस्करनिघण्टुः ।

तीयकच्छ न० जलमात्रपानरूपे माससाध्ये व्रतभेदे ।

“यदा तु वित्तानि फलानि प्रत्येकं कथितानि मास-
स्मियन्ते तदा फलकच्छादिव्यपदेशं लभते । यथाह
मार्कण्डेयः ‘फलैर्मौसेन कथितः फलकच्छो मनीषिभिः ।

श्रीलच्छः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनाम-
सकैरेव श्रीलच्छमपरं स्मृतम् । पत्नैर्मतः पत्नलच्छः
पुण्यैस्तुलच्छ उच्यते । मूललच्छः सप्ततमूलैस्तोयलच्छो
जलेन तु” इति । “इति पर्णलच्छमेकादशविधम्” मित्ता० ।

तीयडिम्ब पु० तोयस्य डिम्ब इव । १ मेघोपले करकायां
हारा० ।

तीयद पु० तोयं ददाति दा+क । १ मेघे, २ सुस्तके च । ३ हते
न० मेदि० । ४ विधिना जलदातरि लि० । “तोयद-
त्प्राप्तिमाप्नोति” पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दान-
धर्मो यथा

“अक्षे दत्ते नरेण्येह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानादि
परमं न दानमिह विद्यते । अक्षं वापि प्रभवति पानीयात्
कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संभव-
र्तते । अन्नोपध्मो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः । यतः
प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशात्म्ये ! । तस्मात् पानीय-
दानाद् न परं विद्यते कश्चित् । तच्च दद्यान्नरोनित्यं
यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । धन्यं यश्चक्षुमायुषम् । जल-
दानमिहोच्यते । गत्वाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति
तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शान्धतीम् ।
प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुज
व्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति
लोकानित्यब्रवीन् मरुरिति” ।

तीयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १ मेघे मेदि० । २ सुस्तके
च “नीला इवातपात्यये तोयं तोयधरा घनाः” रामा०
वा० ८२ अ० ।

तीयधार पु० तोयानां धारा यत्न । १ मेघे २ सुस्तके च ।
धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३ जलवर्षणे
पु० । “घनवत्तोयधारेण वर्षणं कनकासुभिः” हरिवं०
११५ अ० । ४ त० । ५ जलसन्ततो स्त्री । “शरान् व्यसृजतां

शीघ्रं तोयधारा घना इव” भा० वि० ३२ अ० । “गिरिः
प्रस्रवण इव तोयधारा” रामा० आ० ३५ स० ।

तीयधि पु० तोयानि धीयन्ते ऽल धा-कि उप० स० । १ सुहृदे
जलधिप्रवृत्तयोऽप्यल । २ चतुःसंख्यायाञ्च । “समनाकृ-
मध्यात् तु त्वयोभागेषु तोयधेः” सू० सि० ।

तीयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीणाति प्री-क । १ नवज्ञे शब्दच० ।

तीयनिधि पु० तोयं निधीयते ऽस्मिन् नि+धा-कि उप० स० ।
१ सुहृदे २ चतुःसंख्यायाञ्च । “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाश्च”
कुमा० ।

तीयनिवी स्त्री तोयं सुसुद्रोदकं नीवीव यस्याः कार्यं न
कप् । १ पृथिव्यां “तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यर्षिषु इत-
द्भवे” भाग० १।१५।१८ लोके तु कप् तोयनीविका
तत्कार्ये । [नाङ्गल्याम् अपरः ।

तीयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीव । (काचडा) शकभेदे

तीयपुष्पी स्त्री तोयेन वज्जजलदानेन पुष्पाग्नयस्याः । १ पाटना-
वृक्षे शब्दमाला ।

तीयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-पिच्-
ल्यु । १ कतके (निर्माङ्गि) । फलपरत्वे न० रत्नमाला
“तोयप्रसादकान् प्रसादकादयोऽप्यल “फलं कतकवृक्ष
यद्यम्बुप्रसादकम्” मनुः ।

तीयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः । १ हयग्रीवै कर्कटीभेदे
राजनि० । [२ सुस्तके च ।

तीयमुच् पु० तोयं मुञ्चति मुच-किप् इत० । जलमुचि मेदे
तीययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थे घटीयन्त्रभेदे
घटीयन्त्रशब्दे २७८१ घ० दृश्यम् । (फोचारा) इति
ख्याते २ जलयन्त्रभेदे च ।

तीयरार्ज पु० तोयेषु राजते राज-किप् । १ सुहृदे “यदीच्छेत्पुं-
गरः किञ्चिदुत्सृष्टुमिह तीयरार्ज” हरिवं० २२६ अ० । २ वरुणे च

तीयरार्शि पु० तोयानां रार्शिरिव । १ सुहृदे । इत० ।
२ जलसमूहे च “तीयरार्शिगन्धर्वापि तृष्णां संश्र-
यति” काद० । [रत्नमाला स्वार्थे क । तोयवृत्तिभावव ।

तीयवल्ली स्त्री तोयसन्निहितस्थाने वल्ली । १ कारवेले (उक्ते)
तीयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा० त० । जलशुक्ति-
कायां राजनि० ।

तीयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैवालै पार० नि० ।

तीयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षं सूचयति रवेण सूच-
ण्वल् । १ मेके शब्दार्थक० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
२ जलवर्षणसूचके योगभेदे लि० । जलशब्दे २०६५ घ० दृश्यम् ।

तौलिन् पु० तुलैः तौलं तत् विद्यतेऽस्य इति । तुलारागौ
“तौलिनि चित्तान्धार्यं स्वातिः पादत्रयं विगाखायाः”

हंस० १०३५० । अस्य क्लीबत्वमपि “शक्रे तौलि कुतागनेऽ-
लिधनुषी यास्ये सृगो नैवृते” ज्यो० रात्रिलग्ननिर्णयः ।

तौल्य लि० तुलया परिच्छिन्नम् ष्यञ् । तुलया परिच्छिन्ने
त्रिका० । तल्यमेव स्वार्थे ण् । २०७५० न० ।

तौल्वलि पु० तुल्वलस्यापत्यम् इज् । तुल्वलार्पेः पत्ये “सर्वेभ्य
एव निपुणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्” आश्व०
औ० २।६।१७ “अभक्षणाभितरेषां तौल्वलिः कृता-
र्थत्वात्” ५।६।२४ । ततः इज्जनत्वात् यूनि फक् तौल्व-
ल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्वतायन-यूनि
नटपत्ये ।

तौल्वल्यादि पु० “न तौल्वलिभ्यः” पा० सूत्रोक्ते युवप्र-
त्ययस्य लुकि पत्युर्दस्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू०
उक्तो यथा

“तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि,
दैवति, वार्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयजि, चाफट्टकि,
वैल्वकि, वैड्ढि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरो-
हति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिन्नि, प्राडाहति, वा-
न्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नै-
मिपि, आसिवन्धकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वै-
रकि, वैहति ।

तौवरक लि० तुवर्या इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीस-
स्वन्निनि १०३५० दौ “वृते भक्तातकस्तेहात् स्तेहा-
तौवरकात्तथा” सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क ।
२०७५० । “आयुक्तरं तौवरकं कपायं कटुपाकिकम् ।
उष्णं क्षमिज्वरानाहमेहावर्त्तविनाशनम्” सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ऽवेलयावाय-
मैव ऐनयोत्” अथ० ६।१६।२ ।

तौषायण लि० तृष्यादूरदेशादि पक्षां चतुरर्थ्यां फक् ।
तृष्यादूरदेशादौ ।

तौषार लि० तृषारस्तेदमण् । तृषारसस्वन्निनि जले
राजनि “तत्त्वान्तरिचं धारं कारं तौषारं हैममिति”
आन्तरिज्जनविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तल्लक्षणादि
उक्तं यथा “अपि नद्याः समुद्रान्ते वज्रिरापद्य तल्लवाः ।
धूमायवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः स्रुताः । अपथ्याः
प्राणिनां प्रायो भूराहणान्तु ता हिताः । तृषारान्वु-
हिमं कृत्वा स्थावातलमपिचलम् । कफोरुक्षम्”

कण्ठाग्निमेदोगण्डादिरोगनुत्” । नदीभारभ्य समुद्र-
पर्यन्तं वज्रिरास्ते तल्लवा वज्रिभवाः धूमायवनि-
र्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

तन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि “तन्मूर्जं न
विद्यध चरध्वै” ऋ० १।६।१८ । तन्मात्मानम् ।
“आडोऽन्यत्वापि छन्दसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपवादीर्षां
भावः” भा० । “तन्ने तोकाय तनयाय वृड्” ऋ०
१।११।६ । “उप तन्त्या वनस्पते” ऋ० १।२८।२ ।
“तन्त्या आत्मना” भा० । तृतीयास्थाने या । “वृद्धो
वृतेन तन्त्या” यजु० २८।१० । “वनस्पतिरवृद्धो न
पाशैः तन्त्या” २०।४५ ।

त्यक्त लि० त्यज-कर्मणि क्त । कृतव्यागे उत्तुष्टे समुच्चिते
अमरः “अट्टाद्यत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिपद्यः” नूनपाणिः
त्यजधातौ उदा० २।त्यक्तु सुद्यते च “मदर्थे त्यक्तजीविताः”
गीता “इत्युक्तः कर्णं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः,
रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति
अत्याचीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं लब्धं
त्यागी । “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे यामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्माद्ये पृथिवीं त्यजेत्” चाणक्यः
“योऽत्याचीत् संयुग्मं भयात्” भा० द्रो० ८५ अ०
“तं तत्याजाहितं पुत्रम्” रामा० २।३६ अ० । “नैव
नीलिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते” पञ्चत० । (मूराः) “मदर्थे
त्यक्तजीविताः” गीता “प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्नि-
वोद्भूतिस्तथा” मनुः “न माता न पिता न स्त्री न
पुत्रस्त्यागमर्हति” मनुः “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राड्-
मनीषिणः । यत्तदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे”
गीता “ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः” मनुः
“चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु” हंस० ६० अ० ।
वेदे तु नि० । णलि तित्याज “यस्मित्याज सचि विदं सखा-
यम्” ऋ० १०।७।१६ । त्यागस्य स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारः न
ममेदमित्याकारः । स च मूर्त्तद्रव्याणामेव भवति अमूर्त्त-
जीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयो-
त्यार्थयुक्तव्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० त्यज-भावेऽसुन् । १।त्यागे “इन्द्रश्च न त्यजसा नि
हृणाति” ऋ० १।१६।१२ । “त्यजसा त्यागेन” भा० कर्त्तरि-
असुन् । २।त्यागकर्त्तरि लि० “चिद्धारयातेमहि ! त्यजः” ऋ०

१०।१४४।३। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिम्रं
चन त्यजो न” ऋ० ८।४७।७। करणे असुन् । ३क्रोधे च
क्रोधात् प्रयुज्यमाननायुधं सृज्यते इति तस्य तथात्वम् ।
त्यद लि० त्यज-“त्यजितनियजिभ्यो ङित्” उ० अदि
ङिङ् । १प्रसिद्धे । अस्व सर्वनामतया त्वदादिकार्यम्, स्यः
त्वौ त्वे त्वस्मै त्वस्मात् त्वेषां त्वस्मिन् । स्त्रियां स्या त्वे
त्याः । क्लीबे त्यदु त्वे त्वानीनि भेदः । २सर्वदा परो-
क्षाभिधानाहं वस्तुनि ।
“हे वाव व्रज्जगो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चासृत्तञ्च
स्थितञ्च यञ्च सञ्च त्वञ्च । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वाद्योद्या-
नरीक्षाञ्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यै-
तस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष
तपति सत्यो ह्येष रसः । अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं
चैतदसृत्तमेतदसृत्तमेतत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यासृत्तस्यैतस्य यत
एतस्य त्वस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य
ह्येष रस इत्यधिदैवतम्” इ० उ० । “ते एते हे वाव
वावगज्जोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । व्रज्जगो पर-
मात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमव्रज्जाविद्याध्या-
रोपणाभ्यां के ते हे । मूर्त्तञ्च एष मूर्त्तमेव च । तथा
अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतिस्वात्मविशेषणे
मूर्त्तामूर्त्ते हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेष-
णानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मर्त्यं मरण-
धर्म्यसृत्तञ्च तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
यत् स्यात्तु । यच्च यातीति यद्वाप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
विपरीतम् । सञ्च सदित्यन्वये विशेष्यमाणासाधारणध-
र्मविशेषवत् । तच्च तद्विपरीतं त्वदित्येव सवेदा परोक्षा-
क्षाभिधानाहंम् । अथामूर्त्तमयाधुनाऽमूर्त्तसृज्यते । वायु-
श्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदसृत्तममूर्त्तत्वा-
दस्थितमतोऽविरूप्यमानं केनचिदसृत्तममरणधर्मं तदात्
स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादादेतदन्येभ्योऽप-
रित्यज्यमानविशेषमतस्तत्प्रत्ययदिति परोक्षाभिधानाहंमेव
पूर्ववत् । तस्येतस्यामूर्त्तस्यैतस्यासृत्तस्यैतस्य यत एतस्य
त्वस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः
प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं
हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयमिव्यक्तरव्याकृता-
त्तस्मात्तादर्थ्यात्तत् सारं भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येष रसो

यस्माद्यो मण्डलस्यः पुरुषो मण्डलवद्ग मृत्तसारय
भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्वेषा-
दानं त्वस्य ह्येष रस इति” पा० भाष्यम् “सूतो
वा सूतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवास्यहम्” वेगी० ।
अव्ययीभावे शदरा० अच् समासानाः । उपत्यदम् ।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे । स च गणः
“त्यदु तदु यदु एतदु इदम् अदम् एक द्वि युष्मदु अस्मदु
भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अन्तर्विधौ
द्विपर्यन्तस्यैव पक्षगणमिति भाष्यकारेणः ।

त्याग पु० त्यज-भावे घञ् । उत्सर्गे मूर्त्तद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसा-
त्तत्कूनव्यापारे न समेदमित्याकारे । “न माता न
पिता न स्त्री न पुत्रस्तप्रागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं
क्लीवमधीरं पापरोगिणम् । न त्यागोऽस्ति द्विप-
न्याच्च न च दायापवर्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्रव्यस्य ३वि-
योगमात्रे च । त्यागश्चात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः ।
यथाह गीता “नियतस्य तु सन्नप्राप्तः कर्मणो नोपप-
द्यते । भोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ।
दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स
कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमि-
त्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा
फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” । विशेषणाभावात्
विशेषप्राभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्तप्रागः
त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः । स च सात्त्विकत्वा-
दादेयः । सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः ।
स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्ययासेन कृतस्ता-
मसः इति भेदः । द्विविधोऽपि हेयो भवति । फलाभि-
सन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । स च कर्मानधि-
कारिकर्तृको नैरुण्यरूपः । सोऽपि साधनफलभेदेन
द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मासु-
ष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धानःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य
व्यात्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिस-
न्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः
स एकः साधनभूतो विविदिषासन्नप्राप्त उच्यते ।
जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदा-
वेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकत्वस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः
कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्नप्राप्त इत्यु-
च्यते । “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वायलोकनात् । त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो भोजनमयो यतः । त्यागेन युक्ता दिवसत्यतन्नि त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति” शब्दार्थचिं. धृतवाक्यम् ।

त्यागिन् त्रि० त्वज-घणुन् । १ दातरि, २ मुरे, ३ वर्जनी-शीले, ४ कर्मफलत्यागिनि च “न द्वेष्टकुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो जेधाधी च्छिन्नसंगयः । न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण-शेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते” गीता “आत्मनस्त्यागिनां चैव निवर्ततोदकक्रिया” मनुः । त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमन् । त्यागेन निर्दत्ते ।

त्याज्य त्रि० त्वज+ण्यत् कृत्वाभावः । १ वर्जनीये “तीरे प्रतिपहस्त्याज्यस्त्याज्यो धमेत्य विक्रयः” प्रा० तं । २ दातृ योग्ये च । “त्याज्यो दष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवो-रगच्छता” रघुः । “सा तवायान्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी । महापातकदुष्टा च पतिगर्भविना-शिनी” व्याससं ।

तत्र गतौ स्वा० आत्म+सक+सेट् । त्रकते अत्रकिष्ट । तत्रके । तत्र गतौ स्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । तत्रति अत्र-खोत् अत्रासीत् । तत्राख । [अत्रङ्गीत् । तत्रङ् । तत्र गतौ स्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । तत्रति अत्रङ्गीत् । तत्र गतौ स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तत्रति अत्रङ्गीत् । तत्रङ् । अयं दिवा० धातुपाठः । तत्रङ्ति ।

तङ्क पुंस्त्री त्रि०-अच् । पुरभेदे हरिचन्द्रपुरे सौभे उङ्कङ्गे पतिमार्गके त्रिका० ।

तद् चेष्टायां स्वा० पर० अक० सेट् इदित् । तन्दति अत्र-न्दीत् । ततन्द ।

तप लज्जायां स्वा० आ० अक० वेट् । तपते अत्रपिष्ट अत्रप त्रि० । णिच् वा घ० । तपयति त्रापयति । पित् तपा । “कान्त्या कान्तसंयोगे किमकारि नद्योदया । अत्रापि च क्रिया प्रयोत्तरा गुप्ता न बुध्यते” विदग्धसुख० । “अपेक्षाभिज्ञायामपि किमपि चेतस्त्रपयति” शान्तिश० । अय-अन्यतो लज्जायाम् “तस्माद्वलैरपत्ने मे” भट्टिः । “लज्जा सापत्न्यान्तः” अमरः ।

तपा स्त्री तप-भावे अङ् । १ लज्जायाम् अमरः । कर्त्तरि अच् । २ सलज्जे त्रि० । ३ कुलटायां स्त्री मेदि० । ४ कुले पुंस्त्री च शब्दच० ।

तपाक पुंस्त्री० तप-आक । स्नेच्छजातिभेदे उणादि० । तपारण्डा स्त्री तपायां रण्डा । लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा० शब्दक० वस्तुतः तपारण्डेति नामद्वयं मेदिनी तपागण्डस्य वेश्यार्थकत्वात्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थमभि-ज्ञेयत्समानार्थकत्वाच्चित्यात् ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तपः अतिशयेने दृष्टन् प्रवादि० तपादेशः । तपतरे । [स्त्रियां डीप् ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तपः इत्यसुन् तपादेशः । तपतमे तपु न० अग्निं दृष्ट्वा तपते लज्जते इव तप-उन् । १ सीसके २ रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण्यत् तपुजतुः सुक् च पा० सुक् च । त्रापुष तद्विकारे त्रि० । “तात्त्रायाः कांक्षुरे-त्यानां तपुणः सीसकस्य च” मनुः । “तुवर्णस्य मलं कृष्यं कृष्यस्यापि मलं तपु । ज्ञेयं तपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्” भा० उ० १८ अ० । [कृताभेदे ।

तपुकर्कटी स्त्री तप इव शुभा कर्कटी । (मसा) इति ख्याते तपुटी स्त्री तप-वा०-उटक् गौरा० डोष् । रुद्रालायाम् । रत्नमाला ।

तपुल न० तप-वा० उल । रङ्गे द्विरूपकोपः ।

तपुष(स) न० तपुष्याः (प्राः) फलम् अण्य फले तस्य लुप् । तपु-यी(सो)फले । “तपुसं(पं) लघु नीलञ्च नवं दृष्टकमदाह-जित् । खादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम् । तत्-पक्षमस्तुषण्यं स्यात् पित्तलं कफघातनुत् । तद्दृष्ट्वा त्वं शीतं कृत्वा पित्तासक्तञ्च जित्” भावप्र० ।

तपु(ष)स उ० तप-वा०-उस(ष) । १ रङ्गे द्विरूपकोपः । गौरा० डीप् २ माहेन्द्रवारुणां कर्कटीभेदे (मसा) कृताभेदे । सा च पीतपीष्ठा काण्डालुः वडुफला तुन्दिलफला कण्टकफला सुधावासा च ।

तप्सा स्त्री घनीभूतक्षोणादौ । “क्षमिकीटपटलेपैर्दूषिता यत् मेदिनी । तपसया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दृष्टां व्रजेत् । नखदण्डतनूजत्वक्पुष्पांशुरजोमलैः । भृष्टपङ्कजैर्वैपि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्” “तप्सा घनीभूतक्षोणादि” शु० त० ।

तप्सा न० घनेतरदर्शनि अमरटीकायां विद्याविनोदः ।

तय न० स्त्री तयाणामययम् अयच् । त्रितये १ त्रितयसंख्यायाम् “वेदत्रयं निरदृष्टत् भूर्भुवः स्वरितीति च” मनुः । स्त्रीत्वपक्षे डोष् ; “व्याघोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखिलयी” माघः त्रयोऽवयवा अय्य अयच् । २ त्रितय-संख्यान्विते त्रि० स्त्रियां डीप् । “प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । तयं सुविदितं कार्यं धर्म-

शुद्धिमभीप्सताः” मनुः डीपनः “अग्न्यजुःसामरूपे
श्वेदवये त्वत्संख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः “एत-
द्विद्वन्निविदांसस्त्वयीमिष्कर्मन्वहम्” “विद्येभ्यस्त्वयी
विद्यादृण्णनीतिञ्च शाश्वतोम्” मनुः । “ब्रह्माऽथ पुरुषो
रुद्रस्त्वयमेतत् त्वयीमयम् । सर्गादादृङ्मयो ब्रह्मा
स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः । रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात्
तस्याशुचिर्ध्वनिः” मनुः । ४८ पुराण ५ सुमती स्त्री विद्वः
इसोमराजीवले स्त्री शब्दच० । ७ भवान्याम् दुर्गायाम् ।
यथा “अग्न्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या । त्वयीति
पञ्चते लोके दृष्टा दृष्टार्थसाधनीति” देवीपु० ।

तयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिंशदस्य तय
आदेशः । (तिपात्र) त्र्यधिकापञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्या-
न्विते च वज्रत्वेऽप्येकत्वम् । एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रय-
स्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रष्टयः त्र्यधिकादशादिसंख्यायां
तत्संख्ये ये च । इयांसु भेदेः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-
दादौ वा तय आदेशः । तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि
तत्तार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः ।

तययाय्य पु० त्वयं जन्मत्वयं याति या-वा० आय्य । जन्म-
त्वयप्राप्ते “स्त्रुर्नु तययाय्यः” ऋ० ६।२।७। “तययायो
जन्मत्वयं प्राप्नोति । जन्मत्वयं स्मर्यते । मातुरग्रेऽधि-
जननात् द्वितीयं मौञ्जिवन्मनात् । तृतीयं यज्ञदीक्षाया
इति जन्मत्वयं स्मर्यते” तादृशः पुत्र इति भा० ।

तयस्त्रिंश त्रि० तयस्त्रिंशत्+पुरणे डट् । त्र्यधिकात्रिंशत्-
संख्यापुरणे स्त्रियां डीप् ।

तयस्त्रिंशत्पति पु० तयस्त्रिंशतो देवानां पतिः । इन्द्रो
हेमच० । २ प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकात्रिंशतो देवानां
पतित्वात् तथात्वम् । देवानां तयस्त्रिंशत्त्वं तु

“अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव
द्यावाः पृथिवी तयस्त्रिंशौ तयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-
पतिश्च त्रिंशद्वेन प्रजापतिम्” शत० ब्रा० ४।५।६।२ ।
“कतमे ते तयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्यास्त एकात्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च तयस्त्रिंशाविति”
शत० ब्रा० ११।६।१।५ । तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-
र्द्धारणसम्प्रदायसमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-
क्तोपां मध्ये अष्टत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम् ।
“आदित्याश्च वसूश्चैव रुद्राश्चैवाश्विनावपि” रामा० ३।
२० । अन्यथा संख्योक्ता ।

तयस्त्रिंशस्तीम पु० तयस्त्रिंशत् स्तीमा अस्य पृथो० । यज्ञ-

भेदे । “तयस्त्रिंशस्तीमेन शोणः सात्वासाहः पाञ्चको
राजा । तदेतद्वाचयाऽभिगीतम् “सात्वासाहे यजमाने
अश्वमेधेन तोडगाः । उदीरते तयस्त्रिंशाः षट् मृच्छाणि
वर्मिणाम्” शत० ब्रा० १३।५।४।१६ ।

तयस्त्रिंशिन् न० तयस्त्रिंशत् षट्चः सन्त्यस्मिन् इति
डिङ् । तयस्त्रिंशदभिगीयमाने सामभेदे । “तयस्त्रिंशि
नाम साम साध्यन्दिने पयमाने भवति” तैत्ति० १।२।१३

तयीतनु पु० तयी वेदा एव ततुरस्य । इत्यर्थे हला० ।
“स्वर्गद्वारं तय्या विद्यया भगवन् तयीमयं सूर्यमात्मानं
यजन्ते” भाग० ५।२०।७। तस्य तयीमयत्वोक्तात्तथात्वम् ।

तयीधर्म पु० तय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक० ।
वैदिके धर्मे ज्योतिषोमादौ अमरः ।

तयीमय पु० तय्यात्मकः मयट् । इत्यर्थे तयीतनुगन्ते उदा०
२ तयीधर्मात्मके त्रि० । “एवं सुहृत्तेन चतुस्त्रिंशत्तु-
योजनान्यदृशताधिकानि सौरो रथस्त्वयीमयोऽसौ चत-
सृष्टु परिवर्त्तते पुरीषु” भाग० ५०१।१७। “तयीमयं
रूपमिदञ्च शौकरम्” इत्युक्ते वाराहे श्रुते न० तद्रूपवि-
वर्तितत्वेनैव “स्रुक्तुण्ड आसीत् सुवर्दग ! नासयोरिडो
दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे । प्राणितमास्ये यस्येन गहास्तु ते
यज्ञवर्णं ते भगवच्चग्निहोत्रम् । दीक्षातुजन्मोपसदः
शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयणीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्य सव-
शीर्षकं क्रतोः सत्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव ! धातवः ।
सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरितिवन्धनः ।
नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने”
भाग० १।११।४० । ४ परमेश्वरे च पु० । “स एव कात्मात्म-
वतामधीश्वरस्त्वयीमयो धर्ममयस्तपोमयः” भाग० २।४।१६।

तयीमुख पु० तयी मुखेऽस्य । विप्रे हेमच० ।

तयोदशन् त्रि० तयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० तय
आदेशः । त्र्यधिकादशसंख्यायां २तत्संख्यान्विते च ।
“क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सराः क्वचित् त्रयोदश मासाः”
श्रुतिः मन्त० । ततः पुरणे डट् । तयोदश तत्पुरणे त्रि०
“ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशदिनात् परम्” ज्यो०
स्त्रियां डीप् । सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके
तिथिभेदे सा च अरतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः । “तयो-
दशी पञ्चदशी च मासे” मन्वादिग्रन्थे “वरुणेन समायुक्ता
मधौ कृष्णा त्रयोदशी” वारुणीकथने च त्रि० त० ।

तय्यारुण पु० सान्वातृवर्षे त्रिधर्मयः सुते नृपभेदे “राज-

स्तिर्धर्मण्यधीत् विहांस्यारुणः सुतः” हरिवं० १२ अ० ।
तस गतो यहे निष्ठे च चुरा० उभ० सक० सेट् । तसयति
ते अतितसत् त ।

तस भासे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्
इदित् । तसयति ते तसति अतितसत् त अतिसीत् ।

तस भये वा दिवा० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् । तसति अत्वा-
सीत् अतसीत् तत्वास् फणा० त्वेसतुः तत्सतुः ।
इदित् तसतः । तस्य दिवादित्वे सार्धधातुके श्यत् ।
तस्यति । “तस्यन्ती चलणफरीविघटितोरुः” माघः “तस-
त्तुराद्रिमुतासंभ्रमस्त्रयं गृह्णात्तेषुस्त्रेन निष्क्रियाम्”
“सुहृत्तसङ्गिरपि यत्न गौरवात्” माघः । “तस्यन् वै जा-
यमानेभ्यः” भट्टिः । “ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः
परिदिदेविर” भट्टिः “कपेरत्वासिधुनादान् सृगाः
सिंहध्वनेरिय” भट्टिः । “राक्षसस्य न चात्वासीत् प्रनष्टु-
मयतिष्ठ च” भट्टिः ।

उट्+उत्कटत्वासे । “वालासुत्तासयन्ति ह” हरिवं० ३३७ ।

तस त्रि० तस-भये आधारे घञर्थे क । १५ने त्रिका० तस-
गतौ अच् । २३ङ्गमे त्रि० अमरः । तसरेणुः ।

तसदस्यु ५० मान्वात्पौतभेदे । “तस्यासत्पादयाभास मा-
न्वात् द्वौ सुतौ न्यप । । पुरुकुत्सश्च धमेज्जं सुतुकुन्दश्च
धार्मिकम् । पुरुकुत्ससुतत्वासीत् तसदस्युर्महीपतिः”
हरिवं० १२ अ० । [त्वासयुक्ते त्रि० ।

तसन न० तस-भावे ल्युट् । १५भये २३ङ्गे कर्तरि ल्यु ।

तसर ५० तस-अरन् । तन्तवायोपकरणभेदे (तासनी) अमरः

तसरेणु ५० चसः चलो रेणुः कर्म० । “जालान्तरगते भानौ
सूक्ष्मं यदृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणानां तसरेणुं
प्रचक्षते” मनुक्ते गवाक्षान्तर्गतसूक्ष्मकिरणेषु । दोषयमाने
रजसि २५परमाणुषट्कात्मके द्रव्यकलयात्मके रजसि “पर-
माणुद्वयेनाणुसरेणुस्तु ते त्वयः” ब्रह्मवै० । “जालान्तरगते
सूक्ष्मं करे ध्वंसी विलोक्यते । तसरेणुस्तु विज्ञेयः
विंगतां परमाणुभिः” इति वैद्यकपरिभाषया श्लिंशत्-
परमाणुरूपे रजसि च । ४सूक्ष्मपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ।

तसुर त्रि० तस-उरच् । भीरौ संक्षिप्तसारः ।

तस्त त्रि० तस-क्त । १५भेते २३ङ्गिते । ३१०घे न० । “तस्तौ
समासन्नकरेणुसक्तात्” “तस्तः समस्तजनहासकरः
करेणुः” माघः “जुगोपात्मानमत्तस्तः” रघुः ।

तसु त्रि० तस-क्तु । भीरौ त्वासगीले अमरः । “सीतां
सौमिलिणां त्यक्तां स भीचीं तसु मेकिकाम्” भट्टिः

“अत तसु भिर्युक्तेधुरं हरङ्गे” रघुवंशकाव्यम् ।

त्वा पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदोश्चरः । त्राते

अत्वात् । “कान्तारे ब्राह्मणान् गाव यः परिव्राति
कौशिकः !” भा० अरु० ७३ अ० । आर्धत्वात् पदव्यत्ययः ।

त्राण न० त्रै-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा । १२रचणे ।

कर्मणि क्त या तस्य नः । २२रचिते त्रि० श्लायमाणालतायां

न० मेदि० तत्त्वार्थे स्त्री राजनि० । “न कुर्यादात्मनस्त्राणं
गोरक्षत्वा तु युक्तितः” मनुः । [भावे क्त । २२रचणे न० ।

त्रात त्रि० त्रै-कर्मणि क्त या तस्य नत्वाभावः । १२रचिते

त्रापुष त्रि० त्रपुषा निर्वृत्तम् अण् सुक् च । रङ्गमये पात्रादौ ।

त्रामन् त्रि० त्रै-पालने मनिन् । १२रचके “तव त्रामभिरिन्द्र !
तुभ्ययानम्” ऋ० १५३१ ।

त्रायन्ती स्त्री त्रै-सम्भ० भावे क्तिप् त्राः तामयति गच्छति

भ्वा० इ गतौ शट्-डोप् । त्रायमाणालतायाम् अमरः ।

“त्रायन्ती तुवरा तिक्षा सरा पित्तकफापहा । ज्वर-

हृद्रोगगुल्मास्त्रभ्रमशूलविप्रमथुत्” भावप्र० । “कलसी
वहती द्राक्षा त्रायन्ती निम्बगोचुरी” सुश्रु० ।

स्वार्थे क । त्रायन्तिका तत्त्वार्थे “प्रियङ्गुनलायुषिका

पञ्जात्रायन्तिकालो हृत्तिकास्त्रादाङ्गमत्तकशालपर्णीश्वेत-

ङ्गकेशरधातकीवकुलशालम्बोत्रीवेटकमोचरसेज्जिरिहानय-
स्वतीर्षेहानासवान् कुर्वीत” सुश्रु० ।

त्रायमाण त्रि० त्रायते त्रै-कर्मणि शानच् । १२रक्षमाणायं

(वान्ना)ख्यातायां श्लतायाम् अमरः । स्वार्थे क । तत्रार्थे

स्त्री राजनि० । [दशोभवे ।

त्रायोदय त्रि० त्रयोदश्यां भवं सन्निवेला० अण् । त्रयो-

त्वास ५० त्रस-भावे वज् । १५भये “त्रासाकुलः परिपतन् पारितो
निकेतान्” माघः । २२रणिदोषभेदे च मेदि० ।

त्रासन न० त्रस-णिच् भावे ल्युट् । १५भयोत्पादने कर्तरि ल्यु ।

२५भयोत्पादके त्रि० ।

त्रि त्रि० व० व० तृ-ङि । त्रित्वसंख्याविशिष्टे । “इति

वेदास्त्रयस्त्रयी” अमरः “न्यायैस्त्रिभिस्त्रिदोरणम्” कुमा०

“त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादत्रयमद्वयहृत्” मनुः । स्त्रियां

गौग्ये सुस्थे च विभक्तौ परतः त्रिसादेशः । त्रिषः

अतित्रिसा कैश्चित् प्रियत्रिसेल्युदाहृतम् तद्विज्यम् “त्रि-
भिस्तमयस्याभिर्मेहिमानसुदीरयन्” कुमा० । त्रयाणां

वेदे तु कचित् त्रीणाभिति रूपं “महि ! त्रीणामनो-

ऽस्तु दुजं मितृस्यार्थमृणः” ऋ० १० । १८५ । १ ।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे ङट् । त्रिंशत्पूरणे, त्रिंशत्तमे

“त्रिंशंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।
त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः पुनर्द्विज्ज । त्रिंशत्संख्यान्वित-
द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि० । त्रिंशत्संख्य-
ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत् संख्येये “निमेषा दश
चाटौ च काष्ठाः त्रिंशत् ताः कलाः । त्रिंशत् कला मुहूर्तः
स्यादहोरात्रन्तु तावतः” “त्रिंशद्वर्षे वहेत् कन्यां हृदां
हादशवर्षिकीम्” मनुः “संख्यायां “तत्रिंशता भवे-
न्मासः” सू० सि० ।

त्रिंशत्स्व त्रि० त्रिंशत्परिमाणमस्य कन् । त्रिंशत्परिमाणे
अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् “अमावास्याः पृथक् तेषां
त्रिंशत् परिचक्षते” कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पृथो० । त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये
च । “पञ्चकं मण्डलं जय्यं त्रिंशत्याञ्च मनीषिभिः” काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप् । त्रिंशत्संख्यापूरणे
स्त्रियां ङीप् । “ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्”
शत० ब्रा० १०।४।२।२३ ।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्प-
मस्य । त्रिंशदे गज्जमाला ।

त्रिंशंश पु० त्रिंशत्स्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे
भागे षट्कलात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे
तेषामंशविशेषाणामभिपत्तयः ज्यो० उक्ता यथा

“पञ्च पञ्चाङ्गाद्विवाणा विषमे त्रिंशदंशकाः । साहे-
यशनिजीवज्जगुक्राणां व्युत्क्रमात् समे” । विषमराशौ
कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंश-
शकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां
विषय्येण त्रिंशंशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः
तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-
शपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्य षाडशांश-
पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-
पर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिं-
शांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशंशाः क्रमात् ज्ञेयाः ।
निष्ठुर्नसिंहतलाधनुःकुम्भोऽथर्वस्य । समराशौ व्युत्-
क्रमाद्यथा । दृष्टे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः ।
ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांश-
पर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः
कुजस्य त्रिंशंशाः । एवं कर्ककन्यादृश्चक्रमकरमीनेष्वपि
बोध्याः । त्रिंशदंशका इत्यत्र दृष्टौ त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि० त्रिंशत् प्रमाणमस्य इति द्विज्ज । त्रिंशत्प्रमाणे
स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न० त्रयाणां संघः कन् । त्रित्वमङ्गत्रायाम् २पृष्ठवंशाधो-
भागे, ३कटिभागे, ४त्रिकलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्या-
फलत्रये) ५त्रिकटुनि, (गुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-
तादिषु भिलितेषु त्रिषु कायति कै-क । इगोलुरे पु०
अमरः । ७त्रिपयसंस्थाने हेम० । द्रव्यमदे “गुडुची-
सारसंयुक्तात् त्रिकतयसमन्वयात् । वातरक्तं नि-
हन्त्याशु सर्परोगहरन्त्वयः” सुखबोधः त्रिकतयं त्रिकटु-
त्रिभद्रम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः । “युगं सद्यत्कारवि-
वर्तिनत्रिकः” माघः । “व्यपोदपाञ्चैरपवर्तिनत्रिका”
किरा० । “त्रिफला तु फलत्रिकम् “कश्चिद्विद्वत्त्रि-
कभिन्नहारः” रघुः । “एकं द्विकं त्रिकं चैव
चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । तृतीयेण रूपेण
पच्यं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । दृष्टीयके
त्रि० । त्रयः अधिकाः शुल्कं लाभो दृष्टिर्वा यत् शतादौ
१०त्रयधिकलाभादियुक्ते शतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य दृष्टिं गृह्णीयात् वर्णाना-
मनुपूर्वशः” मनुः । (शतकरा तिनटाका सुद) “स्निग्धस्थोः
पृष्ठवंशास्थोर्यः सन्निस्तुलिकं स्युतम्” इत्युक्ते
११सन्निभेदे न० ।

त्रिककुट्ट पु० त्रीणि कुट्टतुल्यानि शृङ्गाण्यस्य कुट्टदस्य
अन्यलोपः समा० । त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत
एवास्य अन्यलोपः नान्यत्र । तत् त्रिककुट्ट तदुयुक्ते
त्रि० । २विष्णावपि पु० वा अन्यलोपः । “तयैवासं
त्रिककुट्टो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत् तेन विख्यातः
शरीरस्य प्रमापणात्” भा० शा० ३४४ अ० । ३दशरात-
साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्यलोपः । “त्रिककुट्टा यथ
यज्ञो यद्दशरातः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्तय-
स्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरातेण यजते त्रिककुट्ट यथ
समानानाम्” तै०स० ७।२।५।२ । “चतुष्टोमात् समूढा
त्रिककुट्टः शस्त्रम् व्यथ मजात्रिककुट्टश्च, ऊन्दोमत्रिककुट्टश्च”
शा० त्रौ० १।१२।१४ । “यत् वा ऊन्दो वृत्तमहंसास्य
यदव्यासीत् गिरिं त्रिककुट्टमकरोत्” शत० ब्रा० ३।१।३।
१२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुट्टाम ते पिता” अथ० ४।१।८
त्रिककुम् पु० त्रेधा कं पीतसदकं स्फुत्तानि स्फुत्तम् किप्
ऊन्दः सलोपः । उदाने वायौ “उदानो वै
त्रिककुप्ऊन्दः” शत० ब्रा० ८।१।२।४ । २नवरातसाध्ये यज्ञ-

भेदे । त्रिककुभोऽप्यत्र । त्रिककुवध्यर्जः पृष्ठः । महात्रिक-
कुप् व्यूढो नवरात्रिः । समुद्रत्रिककुप् समुद्रः ” आश्व० श्रौ० १० ।
१।२१ नवरात्रि इत्यनुवर्त्तते, नारा० “चतुष्टोम त्रिककुवध्य-
र्जोऽभिप्लवः एतेचतुर्भिः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत ।
२२ एतैस्त्रिककुम्हात्रिककुप् समुद्रत्रिककुप् चतुष्टोमत्रिक-
कुम्भिः स्नानां श्रौष्ट्रकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्व-
नर एव भवति । कामयतेषामेकैकेन सम्बध्यते ” नारा० ।

त्रिककुवधामन् पु० मूर्द्धाधोमध्याभेदेन त्रिस्थूणां कुकुभां
दिशां समाहारः त्रिककुव तत् धाम आश्रयो यस्य ।
विष्णौ विष्णुसं० । [गोनुरद्वजे शब्द० ।
त्रिकटु पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आदृणोति अच् ।
त्रिकटु न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । मिलितेषु
गुणोपिप्लीमरिचेषु हेम० । “विश्वोपकुल्यामरिचं
त्रयं त्रिकटु कथ्यते । त्रूपणं दीपनं हृत्नि श्वासकास
त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्य मेदह्नीपदपोनसान्”
भावप्र० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य । गोचुरे २स्तुही-
द्वजे, च रत्नमा० (टङ्करा) १मत्स्थभेदे शब्द० । ४पलपुहे
शब्द० । दृढवृत्तिदमनीदुःस्पर्शात्मके ५द्रव्ये राजनि० ।
त्रिकण्टक पु० स्त्री लघुगर्गमत्स्थे त्रिका० समा० द्वि० ।
२कण्टकत्वे स्त्री । ततः परिमाणे रजताञ्चञ् । त्रैक-
ण्टक तत्परिमाणे । त्रयः कण्टका अस्य । गोचुर-
कदम्बे पु० हेमच० । ४कण्टकत्वयान्ति त्रि० ।

त्रिकटुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिप्लवाहृत्तिके
“अभिप्लवतृहं पूर्वं त्रिकटुका इत्याचक्षते ” आश्व० श्रौ० ११ ।
१।१।१ त्रिकटुकेषु पाहि सोममिन्द्र ! ऋ० २।१।१।७ “त्रिकटु-
केषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिप्लविकेष्वहः स्युः
भा० “त्रिहार्धे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकटुकाः ” कात्या०
श्रौ० २४।१।६ त्रिकटुक इति ज्योतिरादीनां समुद्रितानां
संज्ञा संव्यवहारार्थां कर्कः “त्रिकटुकाः पृष्ठवल्बस्त्र
इति पशुकामस्य ” आश्व० श्रौ० १०।१।१६ ।

त्रिकर्मन् पु० त्रीणि कर्माण्यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्मा धर्मभाग्
द्विजः ” भा० अनु० १३१ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्मसु
मध्ये दृढ्यर्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिश्चादृढ्यर्थदाने-
न्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे । “तैविद्यो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो
सैत एव स्रुतः द्विजः ” भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिकाश न० त्रिस्थूणां कशानां तदाघातानां समाहारः । कश-
घाततये । कशाघातत्रिकाश्च कशशब्दे १८३६ पृ० दर्शितम् ।

त्रिकशूल न० इत० । वातजन्ये त्रिकस्थे व्यथाभेदे । “स्नि-
गस्थोः पृष्ठवंशास्थोर्धः सन्निस्तत्रिकं स्रुतम् । तत्र
वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ” भावप्र० ।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्थे जलोद्धारवे
त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमि-
वर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने
अमरसिंहकृते १कोपभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुर-
पोत्तमकृतः यथा च तदुपोद्घाते “अनौकिकत्वादमरः स्वकोपे
न यानि नामानि ससुक्लित्वेन । विलोक्य तैरप्यधुना प्रच-
रमयं प्रयत्नः पुरपोत्तमस्य” । २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं
तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा “आद्यं नैवगटु कं
काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समा-
स्नायस्त्रिधा मतः” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङोप् ।
त्रिकाण्डो ३काण्डतये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण-
मस्य सातृच् द्विगोक्तस्य लुकि चेतपरत्वे ङोप् त्रिकाण्डो
चेतमृक्तिः । त्रिकाण्डमिति रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् २-
अपवादने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्थिक न० कर्णाय हितम् ठक् त्रयाणां वातपित्तक-
फानां कार्थिकम् । नागरातिविषासृक्कारूपे भिलिते
औषधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समा-
हारः । १भूतभविष्यद्वर्तमानकालतये २प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालतये च । “त्रिकालं पूजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम् ।
त्रिकालज्ञः । त्रयः काला अस्य । ३कालतयवर्तिनि-
ति० । साम्प्रतकालं वाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्
सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालानुद्गादिस्थापनत्वं
यथा “नदीपुरभेदादभूदृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नग-
निकुञ्जे, असत्यु पधातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्विषयति
दृष्टिरिति । तदनुस्यूतस्य सङ्ख्याभिमानाध्यवसाया
भवन्ति” सां० को० ।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्त्तिपदाधीन् जानाति ज्ञा-क ।
१सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र । २भूतभविष्यद्वर्त्तमान-
कालाभिज्ञे त्रि० । “युद्धं यथा यदा या भविष्यदादि-
श्यते त्रिकालज्ञः” इ० सं० १७ अ० । त्रिकालवेत्ताप्युभयत्र ।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तदतिवस्तु पश्यति दृश-णिनि ।
१३५ पौ हारा० । २ त्रिकालज्ञे त्रि० “प्रध्वंसिन्यपि काले
त्रिकालदर्शी कलौ भवति” इ० सं० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः । “तैरुहे केसरिकान्त-
त्रिकूटशिखरोपमा” भावः “स सागरमनाष्टमतिक्रम्य
सहावलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः खस्थो ददर्श
ह” रामा० सु० २ अ० । स आकरत्वे नास्त्यस्य अच् । २ तद्भवे
सासुद्रलवणे न० । ३ सुमेरुसुते क्षीरोदसमुद्रतीरस्थे
पर्वते च तत्कथा वामनपु० “सर्वरत्नमयः क्षीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
द्युतेः । क्षीरोदजलवीच्या यो धौतामलशिलातलः ।
उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः” इत्युपक्रमे
“तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्विवाकरः । नानाषड्य-
ममायुक्तं नानागन्धाधिशसितम् । द्वितीयं राजतं
शृङ्गं सेवते यद्विगाकरः । पाण्डुराब्जदंकाशं
तृणारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन्
दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकटं शृङ्गमुत्तमम् । न
तत् कतन्नाः पश्यन्ति न दृग्भासा न नास्तिकाः । नातप्र-
तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य साधुमतः
शृङ्गे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहं-
सोपशोभितम् । गजोत्तचलसंकाशो मदाञ्जलिमलो-
चनः । तृपितः पातुकामोऽसावयतीर्णश्च तज्जलम् ।
संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् । गृहीतस्नेन रौद्रेण
याहेणाव्यक्तमूर्त्तिना । गरुडस्थो जगन्नाथो लोका-
धारस्तपोधन ! । याहपस्तं गजेन्द्रं तं तच्च याहं
जनाशयात् । उज्जहाराममेयात्मा तरसा मधुसूदनः ।
स्थलस्थं दारवामास याहं चक्रेण साधवः । मोक्षया-
मास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम्” ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सासुद्रमिव लवणम् । द्रोणी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य सतृप् मस्य वः । त्रि-
कूटपर्वते । “हिमवान् पारिपालञ्च सहाः सल्लस्त्रिकूट-
वान्” भा० आश्वमेधिकप० अष्टपर्वतकथने ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ प्र०
दृश्यम् । “विशेषेण बालवृद्धकुमारभोरुनारीणां राज्ञां
राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन पित्राययेत्” सुश्रु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पदार्थे
“विन्दुत्रिकोणवसुकोणदगारयुग्मम्” तन्त्रे श्रीचक्रोक्ते ।
ज्योतिषोक्ते लग्नात् २ नवमपञ्चमस्थाने न० । “त्रिकोणं
नवपञ्चमम्” दोषि० “त्रिकोणगान् गुरुयैव पश्यन् पूर्ण-
फलप्रदः” ज्यो० त० । ३ भोजे शब्दकल्पतरुः । ४ त्रिभुजे
क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३६१ प्र० समत्रिकोणविषमत्रिको-
णादिस्वरूपादिकसूक्तम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोषां समा-
रभ्य यावद्विक्रवाभिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च
कतिचित् कविकल्पलतायां संचिष्य दर्शिताः । “हल-
हरनेत्रकामाख्यावज्रिमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनि-
रूपाः” ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य । १ शृङ्गाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफले “लम्बयुगं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे
फलं भवति” लीला० । [काचारययचारटङ्कणचारेण ।
त्रिचार न० त्रयाणां चाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-
त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवापण्यस्य । कोकिलाख्यहले रत्ना० ।
त्रिख न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः फलेऽत्र । त्रुपे शब्दच० ।
त्रिखट्ट न० त्रिखण्डं खट्टानां समाहारः । खट्टावये । ततः
वा डीप् । तत्पार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि “तामेतान्निखर्वो उपा-
सते तस्मात्ते स्पृष्टमाना न वीर्यन्ते” ताण्ड्यब्रा० २।६।३।
“तामेतां दशसप्राख्यां विदुति त्रिखर्वाः शाखिन उपा-
सते प्रयुज्यते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्गा कव्य० त्रिस्तो गङ्गा नद्यो यत्र वज्रवीर्ये “नदी-
भिश्च” पा० व्ययी० । १ तीर्थभेदे । “सप्रगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत्
भोक्तुं यो नरो जायते पुनः” भा० अयु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० इत० । १ त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः
“न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्” किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १ त्रि-
जातके त्रि० नैषण्डुपारस्करः । त्रिगुणगन्धकमयत् ।
त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरणे सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः
शिशुः शुभः” काशी० ११ अ० । उक्ते शुभलक्षणयुक्ते
“त्रिषु विषुजो गम्भीरस्तिष्ठेव पडुक्षतचतुर्लखः” इत्युप-
क्रमे “नाभिः स्वरः सत्वमिति प्रादिष्टं गम्भीरमेतच्चित्तयं
नराणाम्” इ० सं० ६८ अ० ।

त्रिगर्तं पु० त्रीणि गर्तानि यत् । १ जालम्बरे देशे जेमच० ।

स च देशः ढ० स० १७ अ० कूर्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः “उत्तर-
रतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्दीपत्रिगर्ततुरगा-
ननाश्वसुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा
अण् । त्रिगर्तं पितृादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्मृगे च
बहुपु अणो लुक् । २ तत्त्वार्थे व० व० । “द्रविडास्वर्षत्रिगर्त-
सौराष्ट्रान्” ढ० स० ६ अ० । “सुगर्मां च नरव्याघ्र !
त्रिगर्तः प्रस्यन्नाधिपः” भा० ढ्रो० १७ अ० । आर्षत्वात्
एकत्वेऽपि अणो लुक् । “मद्राजश्च बलवान् त्रिगर्ताना-
धीश्वरः” हरिवं० ६१ अ० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे त्रिका० ।

त्रिगर्तपष्ठ पु० व० व० त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो यस्य । १ आयु-
जीविसंघभेदे स च संघः सि० कौ० उक्तो यथा “आङ्ग-
स्त्रिगर्तपष्ठस्तु कौण्डोपरपदाण्डकी । क्रौटु किञ्चिन्न-
भालिच ब्रह्मयुगोऽथ जालकिः” “दामन्यादित्रिगर्तप-
ष्ठाच्छः” पा० स्वार्थे तेभ्यः छ । कौण्डोपरथोय इत्यादि ।

त्रिगर्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्ताः अस्याः । कासक्यङ्गनायां
भेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या सैयुनाचरणे त्रि-
योनिकतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुण न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समा-
हृता वा त्रयो गुणाः, त्रयो गुणा अस्या वा । सांख्यमतसिद्धे
सांख्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १ प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकि-
विषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सा० कौ० “त्रिगुणं
त्रयो गुणाः सुखदुःखभोहा अस्थेति त्रिगुणं तदनेन
सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकतम्” त० कौ० “शब्द-
स्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्यो-
निरनादिप्रभववाच्यम्” विष्णुपु० “सत्त्वरजस्तमसां सांख्य-
वस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च
तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष
इति पञ्चविंशतिर्गणः” सा० सू० “सत्त्वादीनि द्रव्याणि
न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वा-
दिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे जुह्यादौ च गुण-
गजः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुवन्धकतिगुणात्मकमह-
दादिरज्जुनिर्माहत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां
या सांख्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनधिकभावेना-
संहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अका-
र्यावस्थोपलब्धतं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते
वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम
इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संहतिर्जनोरस्याः पारे

परं पदम्” इत्यादिप्रकृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च ।
सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तेनाय
गुणेति । सहदादिव्यावर्तेनाय चोपलक्षितान्तर्भाति ।
सहदादयोऽपि हि कार्यं सत्त्वादिद्रव्याः पुरुषोपकरण-
तथा गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्
भाष्यम् २ सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० “सहान्तमेव चात्मानं
सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां यद्हीतृणि शनैः
पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण-पञ्चै
क । ३ त्रिभिर्गुण्यते त्रि० “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि
तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” रघुः “व्रताय
सौङ्ग्रीं त्रिगुणां वभार याम्” कृमा० “एतच्छौचं
मृद्वस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्यादन-
स्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्” मनुः । त्रयो गुणा अस्याः ।
४ मायायां स्त्री ५ तन्नामके (ह्रीं) बीजभेदे च “वेदाद्यं त्रि-
गुणां रमासय वदेत् कामेन संसेविताम्” तन्त्रसा० श्री-
विद्यामन्त्रभेदोक्तौ ६ त्रिगुणस्त्वेति त्रिगुणपरि-
वारप्रहरणः” किरा० । “त्रिगुणः त्रिगुणः परिवार
आकारो यस्य” मल्लि० । कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे
दीर्घत्वम् त्रिगुणो कर्णो अस्या । त्रिगुणाकर्णं तथा
लक्षणयुक्ते त्रि० “पदैस्त्रिभिर्वर्णैर्विज्ञो रागादि विपदाय
वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता”
देवोप० ४५ अ० उक्तोः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुणं कृत्वा कष्टं डाच् छ-क्त । त्रिधा-
हलेन कष्टे क्षेत्तादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणाः तेजोवज्ररूपा आत्मानोऽस्य ।
अज्ञाने । “गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येऽपु तेजो-
वज्रेष्वथान्नरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्यगत-
त्रिरूपेण कारणमध्यज्ञानमव्यक्तात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा
रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयो गुणान्तद्युक्तमज्ञानं गुणगुणो-
रभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणितः । त्रिराष्ट्रं ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्नेऽस्याः गौरा० । वित्तद्वे
तस्य पत्नस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धार्यं” त्रि-
गुणाः सवितरि विगुणे, क्षीरिकासूलभिन्दौ ज्यो० “त्रि-
गुणी श्रीफलवृक्षः” प्रसिद्धा० ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विनीकुमारयोः रथे ।
“अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीवाश्चो अश्विनो
यातुं सृष्टुनः” ऋ० १।१५।३ ।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षुष्यम् । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षुः
शम्भुरेकस्त्व विभुर्दामोदरोऽपि च” भा० गा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे वक्षुं डच्
समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते (तिन वा चार)
अर्थे । “सदाः पुरीपरिसरे च शिरीषस्तृही गत्वा जयात्
त्रिचतुराणि पदानि सीता” सा० द० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+च्यन्तीन् चिनोति स्म चि-भूते क्तिप् ।
अतीतान्तिनयचयनकर्तरि ।

त्रिचित् पु० त्रिभागोत्प्रेक्षाभिरिष्टाकाभिः चितः । गार्ह-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमित्येके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत् च त्रिभागोत्प्रेक्षा
इष्टका इति सम्प्रदायः । अस्मिन् च पक्षे प्रथमचितिः लोक-
पृष्ठानां पुराणं नृग्यम्” कर्कः । “उपर्येव चितितयात्मकं
चिनोति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निः सोऽस्यावाङ् प्राणाः
तं हेके त्रिचितं चिन्वन्ति” शत० ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः ।
स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “तस्यां शिवस्त्रिजगतो
जनको जनन्याः” भाग० ८।८।१६ श्लो० । त्रिजगत्-
पत्य स्त्री “अनुराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्”
भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिस्तो जटा यस्याः । रावणालयस्थे सीतापक्ष-
पातिराक्षसीभेदे “सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां
तदा । राक्षसी त्रिजटा दृष्ट्वा प्रवृद्धा वाक्यमब्रवीत्” ।
“एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षसः क्रोधमूर्च्छिताः” रामा० २७
अ० “हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीता-
यास्त्रिजटायाश्च राक्षसानाञ्च गर्जितम्” ३० अ० ।
“सीतां भावेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२ शिवे पु० । “त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिभूलायुधपा-
णिने । तत्रस्वकाय त्रिनेत्राय त्रिपुररत्नाय वै नमः” भा०
च्यु० २८६ । शिवस्त्रिजट्टे पु० । “शृणु देवि !
प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । पत्वं ब्रह्ममयं देवि !
अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीगैलशिखरे जातः श्रीफलः
श्रीनिकेतनः । विष्णु प्रीतिकरश्चैव सम प्रीतिकरः सदा ।
ब्रह्मविष्णु शिवाः पते हन्ते च शक्तिरूपिणी । हनन्मूले
तु वज्रं स्यात् पत्वं ब्रह्म त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पत्वं हिरं वा हरिमर्त्ययेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्ति-
पूजा विशेषतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६ प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं

संज्ञात्वात् कर्म० । तद्व्यभागे त्वगेलापत्यरूपे मिलिते-
सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्त्वार्थे “त्वगेला-
पत्यकैस्तुल्यैस्त्रिगुणैस्त्रिजातकम् । नागकेसरसंयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० “एलादिभिः चसृष्टिं त्रिजातं
त्रिगुणैकम् । चतुर्जातं सनागञ्च द्वयं वातकफापङ्कजम्”
“गीतं त्रिजाताक्तमथो विष्टय योगानुरूपा गुटिकाः
प्रयोज्याः” “व्योषं त्रिजातकं सुप्ता विडङ्गामन्त्रके
तथा” सुशु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशेनां ज्या-
३४३८ संख्यारूपे ज्याङ् रूपे पदार्थे “लम्बज्यात्र-
त्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः” सू० सि० । “त्रिज्य-
या गजाग्निवेदराम ३४३८ सितया भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिजप्रादयोऽप्यत्र । “तच्छेषं विवरेणाथ हन्यात् त्रि-
जप्रात्यकस्योः” सू० सि० “त्रिज्यान्त्यकस्योस्त्रि-
राशिज्याद्वितीयशीर्षकस्योः” रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रय+प्रथो । त्रयशब्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रयश-
ब्दव्युत्पत्तौ रेफेकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति
उज्ज्वलद० । “उत्क्षिप्तत्रिणपत्रप्रांशुविहङ्गः सौम्यस्वनः
पूजितः” वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् ।
३ धनुषि त्रिका० । २ त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां
न णत्वमिति भेदः । “स्वगुणैराफलप्राप्तेराक्षय गणिका
इव । कासुक्तानिव मालीकांस्त्रिणताः सहसाऽसुचन्”
माघः । वेश्यानां मध्यधूषु त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
त्रिणतत्वं श्लेषे णनकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रि-
णस्य भावः तत् । शृणुभावे तृणत्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्तानय उच्चसमां संज्ञात्वात् णत्वम् ।
सप्तविंशावृत्ते सामस्तोमभेदे । “त्रिणवत्तुयस्त्रिंशौ स्तोमौ
हेमन्तशिशिरावृत्तः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवस्तोम एव
मान्नातः “नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स
एकया” नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
पञ्चभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-
भिर्विजो ये त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमां
त्रिगांयेत् मध्यमां पञ्चकत्वः उत्तमां सकृत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमां सकृद्वायेन्मध्यमां त्रि, उत्तमां पञ्चकत्वः, तृतीयपर्याये
प्रथमां पञ्चकत्वो, मध्यमां सकृद्वायेत्, उत्तमां त्रिगांयेत् सोऽयं
त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः”
वेददी० । “त्रिणवान्युक्त्यानेकविंशानि पृष्ठानि पट्-

विंशाः" शतपथब्राह्मणे १३।५।४।२० । अध्यायादि ।
 त्रिणाचिकेत पुं लिःकत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्धेन प्रपो०
 संज्ञात्वात् णत्वम् । कध्ययुभेदे "आयातपौ ब्रह्मदिदो
 वदन्ति पञ्चान्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुतिः
 "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिपुण्यः पङ्कजवित्" मनुः ।
 त्रित पुं १४६६।६७ प्र० एकतशब्दोक्ते व्याप्तेः देवभेदे ब्रह्म-
 णो मानसपुत्ररूपे ऋषिभेदे च त्रिपु क्षित्वादिस्थानेषु
 तायमानः ताय-ड । त्रिपु विस्तीर्णतमे प्रख्यातकीर्त्तौ च
 लि० "यस्य त्रितो व्योजसा दत्तं विपर्वमर्हयत्" ऋ० १।
 १८७।१। [तच्छां त्रितये । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।
 त्रितत्त न० स्त्री त्रयाणां तच्छां समाहारः अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥
 त्रयशब्दार्थे १ त्रितयसंख्यायाम् "ब्रह्महत्याघ्नतं वापि
 वत्सरत्रितयं चरेत्" याज्ञ० "उद्वृत्तलोकत्रितयेन साम्प्र-
 तम्" माघः । "वरमाप स दिष्टपिष्टपन्नितयानन्यसदृग्-
 शुणोदयाम्" नैष० । स्त्रियां ङीप् । २ तत्त्वज्ञान्विते
 लि० । "पतिश्चश्रुता ज्येष्ठे पतिदेवरतासुजे । इतरेषु
 च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिपु" उद्भटः । "त्रितयं
 ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघुः । "प्रणवव्याहृतिभ्यां च
 मायत्रा त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्
 प्रतिष्ठितः" यो० याज्ञ० । [धर्मौ तिकाधिदैविकरूपे दुःखतये ।
 त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १ चतुरङ्गल्लो-
 बालवेष्टनादन्योन्यसंबन्धे यतर्दण्डतये । २ बाहुमनःकाय-
 दण्डतये च । तदस्यास्तीति अच् । ३ संन्यासाश्रमे पुं ।
 त्रिदण्डशब्दे इत्यम् । "यस्त्वसंहृतपङ्कवर्गः प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति" भाग०
 त्रिदण्डिन् पुं त्रिदण्डमस्यस्य इति । सन्यासाश्रमे । "या-
 ग्दण्डोऽय मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते नि-
 र्जिता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते । त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य
 सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ ह संयस्य ततः सिद्धिं
 नियच्छति" मनुः । "त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अह्न्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते"
 लिखि० सं० तस्यापि पार्वणं आङ्गं विहितम् ।
 त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपन्नं यस्याः । (गो-
 लान्निया) १ गोधापदोलतायाम् जटा० । २ विल्वद्वये पुं ।
 त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपन्तेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्वम् । चर्मकसालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पुं त्रिंशो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु दृष्टि
 परिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति
 वा दश-धर्जये संज्ञायां कर्त्तरि को वा । १ देवे अमरः ।
 अथ वा त्र्यधिकास्त्रिराष्टत्ताश्च दश परिमाणेनां डच्
 समा० शाक० अधिकाष्टतशब्दलोपः एकस्यैव त्रिगण्ड-
 तन्ततयोच्चारणात् उभयार्धपरत्वम् । त्र्यस्त्रिंशन्मुख-
 गणवत्सु २ देवेषु अयमेव पत्नः शुन्यतुगुणः त्री च दश
 चेति आन्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकाष्टतपरताद्योतन-
 तार्थं त्री चेति द्विवचनान्ततया निर्देशः । ते च देवाः
 "अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसयोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 विति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिचेति वा
 द्वाभ्यां पञ्चान्तरे संख्यापूरणं त्र्यस्त्रिंशत्पतिशब्दे कूनं
 इत्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा० ।
 "त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । त्रिंशो दशा जायदाद्यवस्था
 यस्य । २ जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे इत्यम् ।
 त्रिदशगुरु पुं ६त० दृढस्तौ । "धूमाभेऽनाष्टद्विदशगुरौ
 नृपवधो दिवा दृष्टे" वृ० सं० ८ अ० ।
 त्रिदशगोप पुं त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रत्नकोऽस्य
 तस्य वर्णभवात्वात् । इन्द्रगोपकोटे "अर्द्धे त्रिदशगोपभा-
 त्रके" रघुः । [यादवोऽप्यत ।
 त्रिदशदीर्घिका स्त्री ६त० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-
 त्रिदशपति पुं ६त० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत ।
 त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात्
 न कप् । तुल्यसाम् राजनि० ।
 त्रिदशबधू स्त्री ६त० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽयत
 "केलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः" मेघ० ।
 त्रिदशवर्त्मन् न० ६त० । नभसि शब्दार्थचि० । [नैष० पारस्करः
 त्रिदशसर्पण पुं त्रिदशप्रियः सर्पणः । १ देवसर्पणे सर्पभेदे
 त्रिदशाङ्गुश पुं ६त० वजे शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 त्रिदशाचार्य्य पुं ६त० । दृढस्तौ हलायु० ।
 त्रिदशाधिप पुं ६त० । शक्रे ।
 त्रिदशाध्यक्ष पुं विष्णो "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः" विष्णुसं० ।
 अस्य व्युत्पत्तिर्मांख्ये दर्शिता यथा "गुणावेगेन संजाता-
 स्त्रिंशो दशा अयस्याजायदाद्यवस्थासामध्यक्ष इति
 त्रिदशाध्यक्षः । त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी" ।
 त्रिदशायन पुं त्रिदशानामयनं यत् । विष्णो "नारायणावा-
 त्मभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरि० १५४ अ० ।
 त्रिदशायुध न० ६त० । १ वजे त्रिकाण्ड० । २ इन्द्रधनुषि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिङ्गुणसं-
युतम्” रघुः ।

त्रिदशारि इतः । असुरे शब्दरत्ना० ।

त्रिदशालय इ० इतः । १ स्वर्गे अमरः । २ सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास इ० इतः । १ स्वर्गे हला० । २ सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । अमृतं सुधायां हलायु० ।

त्रिदशेश्वर इ० इतः । १ इन्द्रे २ दुर्गायां स्त्री डीप् । “स-
राज्ञास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न-
न्दिनी नन्दी रैगत्वात् त्रिदशेश्वरी” देवीपु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्य इ० त्रिदिनं स्युः शतं स्युः—किन् । १ त्रयस्त्रिंशत्
क्षयाहे अवमदिनभेदे यथा “तिय्यन्तद्वयमेको दिनवारः
स्युः शतं यत् तद्वयव्यवमदिनम् । त्रिदिनस्युः दिनव्य-
सर्गनादङ्गः” इति ज्यो० त० । अयनशब्दे ४३१ पृ०
तदानयनादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् भलि पदान्ते
च कृत्वम् ।

त्रिदिव इ० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे व्याधारे क,
त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्ते इति दिव—क वा
तृतीया द्यौः दृष्टिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात्
पृषो० । लोकात् पुंस्त्वम् । १ स्वर्गे, अमरः २ आकाशे,
हेमच० । ३ नभसि ४ सुखे न० शब्दार्थचि० । ५ नदीभेदे
स्त्री भेदि० । “न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः” । “त्रि-
दिवस्तेष्वपि निस्पृहोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघुः । “असूँ किल त्वं त्रिदिवाद्वातरः” माघः ।

त्रिदिवाधीश इ० इतः । १ इन्द्रे हेम० । २ देवमात्रे च । त्रि-
दिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश इ० इतः । १ देवे अमरः ।

त्रिदिवोज्जवा स्त्री त्रिदिव उज्जवो यस्याः । १ स्थूलैलायां
राजनि० । २ गङ्गायाञ्च । ३ स्वर्गभवमात्रे लि० ।

त्रिदिवौकस् इ० त्रिदिव औको यस्य । १ देवे अमरः । “यस्या-
खेन सदाश्रानि हव्यानि त्रिदिवौकसः” मनुः पृषो०
त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे ।

त्रिदृश् इ० त्रिचः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश—कर्त्तरि क्तिप् वा । १ त्रिनयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः ।
१ वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत् ।
२ त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज लि० त्रिदोषात् जायते जन—ड । दोषत्रयजाते
वातादिषष्ठिपातजे रोगभेदे “चिरञ्चरे वातकफोत्पत्ते

वा त्रिदोषजे वा दृशमन्त्रिचः । किराततिक्तादिगणः
प्रयोज्यः शुद्धार्थिने वा त्रिदृतात्रिचः” चक्रद० । अस्य
पूर्वरूपं “सर्वलिङ्गसमवायः” भावप्र० । ज्वरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् इ० सुधन्वनः एतभेदे “सुधन्वनः सुतयासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दनः । राज्ञस्त्रिधन्वर्णयासीद्विहङ्गस्यारुणः
सुतः” हरिवं० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० लि+प्रकारे.धाच् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्ति-
विभिदे त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु इ० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्पाति धा—तृन् ।
१ गण्ये त्रिका० । समा० द्विगुः । २ धातु-त्रये न० ।

त्रिधामन् इ० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजानि
सत्त्वादीनि वा यस्य । १ शिवे, २ विष्णौ, ३ अग्नौ च ।
शब्दार्थकल्पतरुः । समाहारद्विगुः । ४ धामत्रये न० स्त्री स्त्री-
त्वपक्षे वा डीप् । “स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसम्प्राप्तवुक्तं
वहते वै त्रिधाम” भा० आनु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपंस्तत्र अरन् विष्णुं सनातनम्” हरिवं० २७१ अ० ।
इतः । ५ त्रिसंख्यान्विते लि० ताति च कतिचित् संक्षिप्य
“त्रिगुणोक्तसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी । प्रसूते”
इत्युपक्रमे “त्रिपुष्करं खरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । वज्रिकावलयं शक्तित्रयं दत्तित्रयं महत् ।
नाड्योत्रयं त्रिवर्गं सा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” शा०
ति० उक्तानि । अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति इ० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । ब्रह्माविष्णुमहेश्वररूप-
मूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे ।

त्रिधार लि० त्रिचो धारा अपाणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्र-
वाहा अस्य यस्या वा । १ धारात्रयान्विते २ गङ्गायां स्त्री
तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३ क्षुही-
रुचे च शब्दार्थचि० । तस्य अपत्रयवत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारक इ० त्रिचो धारा अपाणप्रस्य कप् संज्ञायां कन्
वा । गुणद्वये राजनि० ।

त्रिधारक्षुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म० ।
(तेकांटासिजु) क्षुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः इ० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । सूक्ष्मादित्य-
रूपे विशेषे “सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः
त्रिधा विशेषाः स्युः” सां० का० । “सूक्ष्मशरीरमेकः साता
पितृजो द्वितीयः महामूतानि तृतीयो विशेषः । तेषां

मध्ये सूक्ष्मानियताः सातापितृजा निशर्तन्ते कीटान्ता
वा भस्मान्ता वा विडुन्ता वेति" तं कौ० ।

त्रिधासर्गं पु० त्रिकारः सर्गः । १भूतादिसर्गं । "अष्टविकल्पो
देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समा-
सतोऽयं त्रिधासर्गः" सं० का० । "ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः
पैतृः गात्र्यः याज्ञः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो देवः
सर्गः । पशुष्टगपक्षिसरीसृपस्यावरा इति पञ्चविधस्तैर्य-
ग्योनः सर्गः । मानुषश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यावानरजातिभेदा-
विवक्षया संस्थानस्य चतुर्विधं विधेयं विशेषात्" सं० तं कौ० ।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञाया मगः"
पा० ण्यत्वे प्राप्ते लुभ्ना० पाठात् न ण्यत्वम् । १महादेवे
"योग्यस्य त्रिनयनलोचनाङ्घ्रिः" "शोभां शुभत्रिन-
यनदृष्टोत्थातपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पर्वत्वां स्त्री
"लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तद्वृत्ताने तस्या
नेत्रत्रयोक्तेः । ३लोचनत्रयसंयुक्ते त्रि० । "विभ्राणां विंगदप्रभां
त्रिनयनां वागदेवनामाश्रये" मातृकासरस्वतीध्यानम् ।
त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य
महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् ण्यत्वे प्राप्ते गिरि-
नद्या० वा नत्वम् । अन्यत्र न ण्यत्वमिति । शिवस्य
तृतीयनेत्राविभावकया भा० अन्तु० १० १४० । यथा

"सेवनी हिमवत्पार्श्वे हरपार्श्वसपागमत् । ततः
स्वयनी पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना । हरनेत्रे शुभे
देवो सहसा सा समावृणोत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां
तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वपट्कारं जगद्वै स-
हसाऽभवत् । जनश्च विभनाः सर्वो भयत्वाससमन्वितः ।
निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य इवाभवत् । ततो वित-
मिरो लोकः जग्गेन समपद्यत । ज्वाला च सहती दीप्ता
ज्वालाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादि-
त्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उभोवाच । "भगवान् सर्वभूतेश !
श्रुतपाणे ! महाव्रत ! संगयो मे सहान् जातस्तन्मे
व्याख्यातमर्हसि । किमर्थं ते ज्वालाटे वै तृतीयं नेत्र-
संस्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः ।
किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसं-
च्छन्नः कतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे
संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा
लोकः जग्गेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते
नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता
प्रजाः । तस्य चाक्षो महातेजो येनायं मन्वितो गिरिः ।

त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्त्वः पुनः कृतः" । दुर्गावाः
त्रिनयनाशब्दाच्चत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं
सम्पार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० ।
"पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वाव-
तरत्वबोधिकां" नैप० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं
मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रावृष्ट-
सृत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जरामरणवर्जिताः । कामं
सृजन्मर्त्यांस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा
भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० तं० । १त्र्यधिका-
नवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे इट् । त्रि-
नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तनप् वा । त्रिनवतितम तत्-
संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियासुभयतो डीप् । पक्षे त्र्य-
धादेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्राद्यं भेदः "संख्या"पा०
त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्त्ररः । त्र्यधादेशोऽनो-
दात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति धकं इःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः ।
तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च । "यत्नानुकामं चरणं त्रि-
नाके" ऋ० ६।१।३।८ । "तावन्निनाकं नष्टपः शशाव"
भाग० ६।१।३।३ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णो
"त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० पा
१७।० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् ।
त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठाञ् उत्तरपदस्य इङि ।
त्रिनिष्कक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० इत० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् ।
तृतीये पक्षे "पक्षे मासि त्रिपक्षे वा" आ० तं० ।

त्रिपञ्च त्रि० व० य० । त्रिशुश्रिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते
"त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चादशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तद-
ङ्गानि च "यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकान्ता ।
आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च इहस्थितिः । प्राणसंयम-
नञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रो-
क्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा०त० । १त्र्यधिक-
पञ्चापत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । ततः पूरणे ङट् ।
३त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि० पञ्चे तमप् । त्रिपञ्चाश-
त्तम तस्मिन्नर्थे स्त्रियासुभयतो ङीप् । पञ्चे त्रय आदेशे ।
त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु ।

त्रिपटु पु० काचे पारस्करनिघण्टुः ।

त्रिपताक न० तिस्रः पताका इव यस्मिन् । पताकाकारवलि-
तयान्विते १ललाटेः चारा० मध्यमानामिकासङ्कोचेना-
वशिष्टाङ्गनित्योक्ततत्वेन २त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताकं करं हत्वा” इत्यादि सा० द० जनान्तिकशब्द-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत्त पु० त्रीणि त्रीणि पत्ताणि प्रतिपत्तं यस्य सप्रच्छदवत्
संख्याशब्दस्य दृष्टौ वीप्सार्थत्वम् । १वित्त्वद्वये । तदीय-
पत्तेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा “ऊर्ध्वपत्तं हरो
ज्ञेयः पत्तं वामं विधिः स्वयम् । अहं दक्षिणपत्तं च
त्रिपत्तदलमित्युत” इहङ्गम् पु० ११ क० । २पुत्रतययुक्ते
त्रि० । समा० द्विगुः । ३पत्तत्रये न० ।

त्रिपत्तक पु० त्रिपत्त+संज्ञायां कन् । १पलाशवृक्षे राजनि० ।
त्रयाणां पत्ताणां समाहारः संज्ञायां कन् । “तुलसी
कुन्दमालूरपतागयास्तुत्रिपत्तकम्” देवीपु० उक्ते २तुल-
स्यादिपत्तत्रये न० ।

त्रिपथ न० त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा० । “पथः
संख्याव्यवादेः” पा० क्लीबता । १मार्गाणां त्रितये । त्रयः
पन्थानो यत्र अच् समा० । २त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा
पथ) इति ख्याते स्थाने । “मून्यागारे श्रृङ्गाने वा नि-
र्जने वा चतुष्पथे । विल्ववालीद्रुमस्यान्तस्त्रिपथे वा
भजेक्षिणि । स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः”
गुप्तसाधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः कच् समा० तेन
गच्छति गम-ङ । गङ्गायाम् । त्रिमार्गादादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाभ दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता” रामा० वा० ४४
अ० “तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्” ४५
अ० “तन्वी शरन्त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले हशौ
रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ” अमरुत० “त्रिषिखं भुक्नुटि-
व्यास्य ददृशुर्दानवा रणे । ललाटस्यां त्रिकूटस्यां गङ्गां
त्रिपथगामिव” हरिवं० २३५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन प्रावयेन्नो कपावनी । कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता

सरिदुत्तमा । त्रिपु लोकेषु धर्मज्ञ ! कर्मभिः कैः सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा०
अ० ३६ अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । णिनि ङीप् ।
त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्यलोपः समा० ङीपि पङ्कायः ।

१त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्रीच्छन्दविच तस्या अष्टा-
क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूह-
मस्य पांसुरे” ऋ० १।२२।१७ । “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पदपदसि न हि पद्यमे” शत० ब्रा० १।४।८
१५।१० । ३इस्तिनां पादवन्वनार्थरज्जुभेदे “नाक्षसत्-
करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४अव्याधारपात-
भेदे(तेपाद)तन्त्रसा० ५गोधापदीलतायां रत्नमा० स्त्राद्यै क
त्रिपदिकापि तत्पार्थे । भाषाकवितायां ह्नुन्दोभेदे तन्त्र-
क्षयं यथा “पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिण-
तमात्वा किञ्चरगोतिस्रदिति नीवितिः स्यात्समाक्षर-
गात्वा । (स्यःपदान्तः) । यैषा सङ्गीतके नित्यं निवीतिः
किञ्चराख्यिका । सैव स्यात् प्राकृते गाने त्रिपदीति
परिश्रुता” इति काव्योदयः । “ढाढाचि” पा० टापि
भत्वात् पङ्कायः । त्रिपद ७गायत्र्याम्बुचि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ-
न्दस्के ऋङ्मात्रे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं
ब्रह्मणो मुखम्” मनुः । “द्विपदा याचतुष्पदास्त्रिपदा
याच षट्पदाः” यजु० २३।३४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्याः “इतिपदशब्देन समासः” वेददी० ।
त्रिविक्रमे ऽपरमेश्वरे पु० त्रीणि पदानि विचक्रमे
इति श्रुतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः
हतान्तकत्” यिष्णु स० ६अरत्नेर्देशमभागरूपपदत्रययुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशा-
ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१।६।८।२१ “पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-
नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो
भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वा-
दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिषु वृत्त्यर्थं कर्मेषु परिक्रान्तः चेटमानः ।
याजनाध्यापनप्रतिपहृरूपजीविकात्रयनिरते ब्राह्मणे ।
“त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रि-

कर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष सुतो द्विजः” भा० च्यु०
१४१ अ० ।

त्रिपर्ण ५० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्वं पर्णान्यस्याः । शिंशुके ।
२वनकापीक्षां स्त्री राजनि० टाप् डीप् वा ।
३शालपगर्वाम्, लतायां ४पृथ्वीपृथ्वीभेदे च स्त्री डीप्
भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दालौ “त्रि-
पर्णी मधुरा शीता श्वासकासविपन्नयान् । पिनाशयति
सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिहृत्” राजनि० । समा० द्विगु० ।
५ पर्णत्रये स्त्री डीप् ।

त्रिपाठ ५० इत० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।
त्रिपाठिन् ५० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपग्रन्थान् पठति
पठ-णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःशतः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ
सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःशतःपायिते
१सूत्रभेदे २वलकले च “तार्प्यं परिधापयति”
कात्या० श्रौ० १५।४।७। “तार्प्यं शब्दं स्वयमेव व्या-
करोति “लौकिकम्” ८। जुमा अतस्ती तस्य विकारः ।
“त्रिपाणम्” ६ । त्रिःशतः पायितं वा सकृदिति
विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यद्वयते
सूत्रम् तत्तृष्यम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिः पायितैस्तनु-
भिर्व्युत्तमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं यत्कलमित्याहुः” कर्कः ।

त्रिपाद् ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्
विधेरनित्यत्वान्त्राण्यलोपः । १परमेश्वरे “पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” का० उ० । भाष्य-
कारस्तु “त्रिपात् अस्यामृतः दिवीति” छित्त्वा त्रिपाद्
त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति हलन्तमाह ।
“नमो द्विशीष्णे” त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रे” भाग०
८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पञ्चावः । २ज्वरे च “ज्वर-
स्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८।१५०

त्रिपाद् ५० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादनन्तलोपः । त्रि-
क्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा “भूयश्चैवाव्रवीदेनं
वामनं यदुरुपिणम् । सत्यैः सत्यमते ! किन्ते पादैस्त्रि-
भिरनुत्तमम् । कृत्स्नां ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरे-
र्हताम्” वामन उवाच “न पृथ्वीं कामये कृत्स्नां
सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव रुचिपत्रो मे वरो
दानवसत्तम !” वैशम्पायन उवाच “तथाऽस्त्विति
बलिः प्रोच्य स्वशयामास दानवः । पदानि त्रीणि
देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते

वामनोऽभूद्वामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः ।
भूः पादौ द्यौः शिरस्यास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषौ । पा-
दाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुल्फकाः” हरिवं०
२६२ अ० “तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्नान-
न्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादभूले व्यवस्थितौ । वि-
ष्णोरमितवीर्यस्य वदन्तः पदेन द्विजातयः” २६३ अ०
“क्षितिं पदैकेन वलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिग्ध
बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिपटपं न वै तृतीयाय
तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्थाङ्गुरूपार्थ्युपार्थ्यथो महजे-
नाभ्यां तपसः परङ्गतः” भाग० ८।२०।२६ “वजि-
रुच “यद्युत्तमलोक ! भवन् ममेरितं वचो व्यचीकं
सुरवर्त्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं
तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्” ८।२२।११ “इदं विष्णु-
विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समुद्रमस्य पांसुरे” का०
१।२२।१७। १परमेश्वरे च त्रिपादशब्दे का० उ० वाक्यं
दृश्यम् । ४तृतायुगधर्मरूपे द्रुपे “राघवः शिविजं
तस्यौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव” रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । इ-
सपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पितादित्यो-
द्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे “ततः प्रभृति संक्रान्ता-
वुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं
मृताहनि” आ० त० मत्स्यपु० । समाहारद्विगुः डीप् ।
२पिताद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिव ५० त्रिभिः कर्त्ताभ्यां जिह्वा च पिवति सृगति
जलं पा-क । वाधीनसे लम्बकर्णे छागभेदे यथाह
निगमे “त्रिपिवन्त्रिन्द्रियवीर्यं श्वेतं दृढमजापतिम् ।
वाधीनसन्तु तं प्राज्ञैर्याजिकाः पितृकर्मणि” । “नद्यादौ-
पयः पिवतो यस्य त्रीणि जलं सृशन्ति कर्णौ जिह्वा च
त्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः” कुल्लू० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातालमेतथा तृतीयं पि(वि)ष्टपं
भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् पूरणार्थता । १सर्गे
अमरः “तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्यं व्यरोचत” भा०
व्या० २०६ अ० । २व्याकाशे शब्दर० । [ह्रस्वः ।

त्रिपिष्टप(व)सद् ५० त्रिपिष्टपे(व) सीदति सद-किप् । देवे
त्रिपु ५० स्तोत्रे निषण्डुः । तदुपरिष्ठत्वात् पाठान्तरम् ।

त्रिपुट ५० त्रीणि पुटान्यत्र । (खेसारी) १कलायभेदे २गरे,
३तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ह्यगोचुरवहे

रत्नमा० । ७मल्लिकायां दक्षिणैलायां । ६तिष्ठति
(तेथोडि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटनतायां ११स्थ-
लैलायां १२रक्तविवृति च स्त्री राजनि० । १३देवी-
भेदे च स्त्री “अपिः सम्मोहनश्चन्दो गायत्री देवता
पुनः । त्रिपुटाख्या द्विकृतैस्तैर्जीरङ्गानि षट् क्रमात्”
तन्त्रमा० तस्याध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४तिष्ठति एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् । १६त्रयाकार-
भेदे “तत्रायञ्चतुरस्रो वृत्तिपुटक इति सर्वत्रणसमासः”
सुश्रुतः । त्रिपुट+स्त्रार्थे क संज्ञायां कन् वा । तिष्ठति
वैदले “सुह्रवनसुह्रफलायमकुठमसूरमङ्गल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेण्वादीप्रभृतयो वैदलाः” सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य ङनि । एरण्डवृक्षे शब्दमा०
त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० डीप् ।
तिष्ठति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृक्षे हारा०
त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां इत्युदाकाराणां समाहारः ।
१ललाटस्थे तिर्यग् रेखात्रयात्मके, “वक्राः ललाटगा-
स्तिष्ठो भस्मरेखास्तिपुण्ड्रकम्” इत्युक्ते तिलकभेदे “विना
भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महा-
देवो न स्थान्तस्य फलपदः । तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्” ति०त० ब्रह्माण्डपुराणम् । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः
कुर्यात् चन्द्रेण यदृच्छया । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात्
क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्तुल
शूद्रयोनिजः” व्या० त० । “त्रिभागमे दीक्षितैस्तु धार्यं
तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुगमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्” इति भागोजीभट्टवृत्तसूत्रसंहिता
“मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं धिन्दुसंयु-
तम् । ललाटे तिलकं कुर्याद्वायव्यावड्कुलनलः” इति
महानिर्वाणतन्त्रम् “येषां वपुर्भुवःप्राणां त्रिपुण्ड्रेण
विना स्थितम् । श्मशानसङ्गं तत् स्थानं प्रेक्ष्य पुण्य-
क्षेत्रैरिति” देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति
नारायणवाक्यम् “त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव
ते । तिर्यग् रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् ।
तथापि मानवा मूर्खा न कुर्यान्ति त्रिपुण्ड्रकमिति” ।

त्रिपुर स्त्री त्रिपुण्ड्रिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे

न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरगच्छे न पुरतये
दृश्यम् । “ददाह तेन इभेद्या हरोऽय त्रिपुरो नृप !”
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १पुर-
त्रये । तत्पूरकया भा० क० प० ३३ अ० ।
“ततस्ते संहिता राजन् ! संप्रधार्यामकद्वद्ध । सर्वलोके-
श्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं
देव ! प्रयच्छेमं पितामह ! । ययं पुराणि त्रीण्येव
समास्थाय महीमिमाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् स्तु-
प्रमादपुरस्कृताः । ततो वर्षमहच्छे त्वं समेष्वामः परस्पर-
रम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चेत्तत् त्वं यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा
देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु लब्धवराः प्रीताः
संप्रधार्य परस्परम् । पुरत्रयविष्टपृथं मयं वब्रुर्म-
हासुरम् । विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् ।
ततो मयः स्तपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं काष्णायमं तथा । काञ्चनं
दिवि तत्रासीदनीलो च राजतम् । आयसश्चाभव-
ज्जौमं चक्रस्यं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनगतं विस्तार-
यायमस्मिन्मतम् । गृह्णाद्वालकसंयुक्तं वृहत्प्राकारतोर-
णम् । गृहप्रवरसंवाधमसन्वाधमहापयम् । प्रासा-
दैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चामवन्
राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य
चित्तमासीन्महात्मनः । राजतं कनकाक्षस्य विद्युन्मा-
लिन आयनम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्तो लोकाणां
तेजसा । आक्रम्य तस्युच्छुच कश्च नाम प्रजापतिः ।
तेषां दानवसुख्यानां प्रयुतान्वर्जुदानि च । कोशश्चा-
प्रतिवीराणां समाजग्नस्ततस्ततः । सांसादाश्च सुदृग्नाश्च
सुरैर्विनिहताः पुरा । महदैश्वर्यमिच्छन्स्त्रिपुरं दुर्ग-
भाविताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः ।
तमाश्रित्य हि ते सर्वे यत्तयन्त्यकुतोभयाः । यो हि
यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं
मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो
हरिर्नाम महाबलः । तपस्ते मे परमकं देनात्पयं
पितामहः । सन्तुष्टमदृणोद्देवं वापी भवत नः पुरे ।
शस्त्रैर्विनिहता यत्न क्षिप्ताः क्षुब्धवन्तराः । स तु
लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । सख्ये

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो ! । येन कृपेण
दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह । मृतास्तस्य परिचिन्ता-
स्ताड्येनैव जजिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तास्तु सर्वान्
लोकान् ववाधिरे । महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयव-
र्जनाः । न तेषामभवद्वाजन् ज्यो युद्धे कथञ्चन । "संगी-
यमानस्त्रिपुरावदानः" कुमा० । "गङ्गेय त्रिपुरद्विषः" रघुः
"त्रिपुरदाहसमापतसेविनः" किरा० । त्रीणि पुराणि
येषाम् । शतारकाक्षतहर्म्यादिषु असुरभेदे पु० व० ५० ।
तीन् धर्माधिकामान् पिपत्तिं पृ-क । श्देवोभेदे स्त्री ।
"वैष्णव्याः मन्त्रसुखेषु त्रिपुरायास्ततः शृणु"
तन्त्रसारः । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्तेः कामाख्या-
यास्तु पूजनम्" कालिकापु० ६२ अ० । शतदिनगर्वा
त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री डीप् हेमच० ।

त्रिपुररुद्र पु० त्रिपुरं हन्ति हन-टक् । महारादे तस्य
त्रिपुरहननकथा भा० क० ३१ अ० ।

"मूर्ति" सर्वां समाधाय त्रैलोक्य ततस्ततः । रथं
ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर ! महौजसम् । तथैव बुद्ध्या
विहितं विश्वकर्माकृतं महत् । ततो विबुधशार्दूलस्तं
रथं समकल्पयन् । विष्णुं सोमं ऊताशञ्च तस्येषुं
समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्वभूवास्य भल्लः सोमो विशा-
म्यते ! कुक्षलञ्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निधुरे तदा । बभूवुरं
प्रथिर्षीं देवीं विशालशरमालिनीम् । सपर्वतवनहीपां
चक्रभूतधरां तदा । मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य
महानदी । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह ।
इषा नक्षत्रवंशश्च युगः क्षतयुगोऽभवत् । क्रूरश्च रथ-
स्यासीद्वाक्किर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठानं हिम-
वान् त्रिभ्यपर्वतः । उडयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः
सुरोत्तमाः । ससृष्टमक्षमृजन् दानवालयस्तमम् ।
सप्रर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् प्ररिष्करः । गङ्गा सर-
स्वती सिन्धुर्धुर्माकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नायः
सर्वाश्च निम्नगाः । अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च
मृतवस्तथा । अतुर्कर्म यज्ञा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः ।
धर्माधिकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुवन्धनम् । ओषधीषीं
रुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमसौ हत्वा
चक्रौ रथवरोत्तमे । पक्षौ पूर्वापरौ तत्र हते रात्रप्रहनी
गुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रसुखान् दृष्टान् । द्यां
युगं युगचर्माणि संवत्सैकवलाहकान् । सभ्यां धृतिञ्च
नेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च । अहनक्षत्रताराभिश्चर्मा

चित् नभस्तलम् । सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतीहो-
केश्वरान् हयान् । कालपृष्ठोऽथ नक्षत्रः कर्कोटकधन-
ञ्जयो । इतरे चामवन्नागा हयानां बालवन्धनाः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव रथस्यो रथवाजिनाम् । वषट्कारः
प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षवन्धनी । सिनीवालीमनुमतिं
कुक्षं राकाञ्च स्रजताम् । योक्ताणि चक्रुर्वीहानां
रोहकांस्तत्र कण्टकान् । कर्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहि-
तास्तत्र रथस्य । अधिष्ठानं मनयासीत् परिरय्या
सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्वाश्च पताकाः पवनेरिताः ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नक्षत्रं रथं दीप्तं व्यदोपयन् । यो यत्ने
विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः । संवत्सरो धनु-
स्तद्वै सावित्री ज्या महास्त्रना । दिशश्च वर्मा विहितं
महार्हत्तमभूयितम् । अनेद्यं यिरजस्तं वै कालचक्र-
वह्निभूतम् । ध्वजयष्टिभूम्नेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः ।
पताकाश्चामवन्धनास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्यु-
मध्यस्था ज्वलन इव पायकाः । कृपन्तु तं रथं दृष्ट्वा
विस्मिता देवताभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्मानि
मारिष ! युक्तं निवेद्यामासुर्देवास्तस्यै महान्ने ।
एवं तस्मिन् महाराज ! कल्पिते रथसत्तमे । देवैर्मातु-
जशार्दूल ! द्विपतामभिमर्दने । स्वान्यायुधानि दिव्यानि
न्यदधात् शङ्करो रथे । ध्वजयष्टिं वियत् क्षता
स्यापयामास गोष्ठयम् । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्र-
शङ्कस्तथा ज्वरः । परिरिष्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशश्च-
दाता । अथर्वोङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः ।
ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा । इतिहास-
धनुर्वेदो पृष्ठरक्षौ बभूवतः । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
परिपार्श्वचराः स्थिताः । स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र ! वष-
ट्कारस्तथैव च । ओं कारश्च सुखे राजन्निति शोभा-
करोऽभवत् । विचित्रस्तम्भिः पङ्क्तिभिः क्षता संवत्सरं
धनुः । क्षायामेवात्मनश्चक्रौ धनुर्ज्यामक्षयारणे । कावो
हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः । तस्माद्रौद्री
कालरात्रिर्ज्यां हत्वा धनुषोऽजरात् । इष्टुश्चास्यामवद्विष्णु-
ज्वलनः सोम एव च । अग्नीशोमं जगत् क्षत्वा
वैष्णवञ्चोच्यते जगत् । विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्या-
मिततेजसः । तस्माद्भुज्यांसंस्पर्शं न विषेद्धर्षेण ते ।
तस्मिन् शरे तिग्ममन्युर्भुजोचाविषहं प्रभुः । भृग्वि-
रोमन्युर्भवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम् । स नीललोहितो
धूमः क्षत्तिवासा भयङ्करः । आदित्यायुतसङ्काशस्तेजो-

ज्वालाढतोऽज्जलत् । दुश्प्रायश्चावनो जेता जन्ता
ब्रह्मद्विषां हरः । नित्यं त्वाता च जन्ता च धर्माधर्मा-
श्रिताक्षरान् । प्रसाधिभिभीमवलेभीमरूपैर्मनोजवैः ।
विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि
समान्त्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गमं
राजन् ! शुशुभेऽङ्गुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं
कञ्ची स शरासनी । वाणमाटाय तं दिव्यं सोमवि-
ष्णुग्निसम्भवम् । तस्य राजंस्तदा देवाः कल्ययाञ्चक्रिरे
प्रभोः । पुण्यगन्धर्वहं राजन् ! श्वसनं देवसत्तमम् ।
तमास्याय महादेवस्त्यासयन् देवतामपि । आरुरोह
तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुक्तुं देवेशं
तदुतुः परमर्षयः । गन्धर्वो देवसंघाश्च तथैवाप्सर-
साङ्गणाः । ब्रह्मर्षिभिःसूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः ।
तथैवाप्सरसांष्टन्दैर्व्यङ्गिर्द्वैत्यकोविदेः । स शोभमानो
वरदः खड्गी वाणी शरासनी । हसन्निवाब्रवीद्देवान्
सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान्
संनियोष्यते । स भविष्यति देवेश ! सारथिस्ते न
संशयः । तानब्रवीत् पुनर्देवो सत्तः अष्टतरो हि
यः । तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यसुक्तं महात्मना । गत्वा
पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा
तत् कथिता देव ! त्रिदशारिविनिमये । तथा च कृतम-
स्माभिः प्रसन्नो नो हृषध्वजः । रथश्च विहितोऽ-
स्माभिर्विचित्रायुधसंहतः । सारथिश्च न जानीमः कः
स्यात्तस्मिन् रथोचमे । तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथि-
दैवसत्तम ! । सफलं तां गिरं देव ! कर्तुमर्हसि ।
नो विभो ! एवमस्मात्तु हि पुरा भगवच्चक्रवानसि ।
हितं कर्तास्मि भवतामिति तत् कर्तुमर्हसि । स
देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्राघणः शात्रवाणाम् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽस्त्र योद्धा विभीषयन् दानवातु-
द्यतोऽसौ । तथैव वेदाश्चतुरो ह्यामप्रा धरा सशैला
च रथो महात्मनः । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो
हि योद्धा सारथिर्नाभिजित् । तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्वै-
रैतैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव ! हरो योद्धा
तथैव च । कवचानि सशस्त्राणि कार्मुकञ्च पितामह ! ।
त्वामते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम् । त्वं हि
सर्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो ! । स रथं त्वर्णमा-
रुह्य संयच्छ परमान् हयान् । जयाय त्रिदशेशानां

वधाय त्रिदशद्विषाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिलो-
केशं पितामहम् । देवाः प्रसाद्यामासुः सारथ्यायेति
नः श्रुतम् । पितामह उवाच । “नात्र किञ्चिन्मृषा
वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । संयच्छामि हयानेष
युध्यतो वै कपर्दिनः” ।

इत्युपक्रमे “तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् प-
श्चिमार्षवे । एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाद्याप्यशेषतः ।
महेश्वरेण क्रुद्धेन तौलोक्यस्य हितैषिणा” भा०क०३४अ०
भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्ध्यौ च कत्वा वंशध्वजौ हरः ।
पृथ्वीं ससागरवनां रथं कत्वा तु शङ्करः । अक्षं
कत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः । चक्रे
कत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकधृक् । अर्षीं कत्वैव
पञ्चशुष्पदन्तश्च त्र्यम्बकः । युगं कत्वा तु मलयम-
वनाहश्च तक्षकम् । योक्ताङ्गानि च सत्त्वानि कत्वा
शर्वः प्रतापवान् । वेदान् कत्वाथ चतुरचतुरोऽश्वात्मा-
हेश्वरः । उपवेदान् खलीनांश्च कत्वा लोकतृपेश्वरः ।
गायत्रीं प्रमहं कत्वा सावित्रीश्च महेश्वरः । कत्वो-
द्धारं प्रतोदश्च ब्रह्माण्डेष्वेव सारथिम् । गाण्डीवं
मन्दरं कत्वा गुणं कत्वा च वासुकिम् । विष्णुं शरो-
त्तमं कत्वा शल्यमग्निं तथैव च । वायुं कत्वाथ
वाजाभ्यां पुच्छे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कत्वाथ निर्याणं
मेरुं कत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
वमयं शिवः । त्रिपुरस्य वधायाय स्थाणुः प्रचरतां
वरः । असुराणामनलकरः श्रीमानतुलविक्रमः । सूय-
मानः सुरैः पार्थ ! कृषिभिश्च तपोधनैः । स्थानं महे-
श्वरं कत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः
स सहस्रं परिवत्सरान् । यदा त्रीणि समेतानि अन्त-
रीक्षे पुराणि च । त्रिपूर्वणा त्रिशल्येन तदा तानि
विभेद सः पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितम् ।
शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम् । पुराणि
दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्म० । त्रिपुराख्यदेवी-
भेदे “आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजमाद्यं प्रकीर्तितम्” इति
“चिन्मयेहरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्” इति च तन्त्रवा०
त्रिपुरमल्लिका स्त्री त्रीणि पुराणीव पूर्याणि वस्याः कर्म० ।
त्रिपुरमल्लिकापुष्पदन्तभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पुं त्रिपुरखान् करोति अल-णिच् ण्वल् ।
शिवे अमरः ।

त्रिपुरारि पुं इतं । शिवे “त्रिपुरारिशिरधारि” गङ्गास्तवः ।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । इति त्रिपु-
पुरुषत्वये । “क्रमान्त्रिपुरुषागता” स्मृतिः । त्रयः
पुरुषाः पितादयो भोक्तारो यस्य । २ भोगभेदे पुं । त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः “प्रपितामहेन यज्जुक्तं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स
विज्ञेयः त्रिपुरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्तेक-
पुरुषः” व्यव०त० । त्रयः पुरुषाः परिसाणमस्याः उन् तस्य
लुक् । इति पुरुषत्वपरिमिते त्रि० “अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते” शत० ब्रा० १०।२।१२ । वा छीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्पाति पुष-क ।
कण्यतिष्ठति (कालतेऽथोडि) गल्डच० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । इति पुष्करत्वये
ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिपु पुष्क-
राभिधच्छेदेषु । ३ नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पुं । “वाराः
क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् । जातेऽत्र जारजो
योगो मरणोऽत्र त्रिपुष्करः” ज्यो०त० । स्वार्थे न चण् ।
तत्रैषुषकरोऽप्यत्र पुं “भद्रातिथोरविजभूतनयार्कवारे
दीशार्थमाजचरणादिति वज्रिचैवे । त्रैपुष्करो भवति
मृत्युविनाशद्वौ त्रैगुण्यदो द्विगुणलक्ष्यतर्जचान्द्रे”
कु० चि० ।

“अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह
भट्टेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी
तथा शनिभौमसूर्यवारेषु तथा द्वीशं विशाखा अर्धमो-
त्तरः फाल्गुनी अजचरणः पूर्वाभाद्रपदा अदितिः
पुनर्वसुः वज्रिः कृतिका विश्वसत्तरापादा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रजादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । मृत्युविनाशद्वौ-
त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चिन् श्रियेत तदा तदोयास्तत्
संहितास्तयो श्रियेरन् यदि किञ्चिदस्तु विनष्टं तदा
तस्तु वस्तुनयनाशः तथा किञ्चिदस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-
तदस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन । “रविरविज
भौमवारे भद्रायां विषमपादमृच्छेत् । त्रैपुष्कराख्य-
योगः त्रिगुणफलो यमलभैर्द्विगुणः” । नारदेनापि ।

“अर्कौर्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमपादमृच्छेत् । त्रिपुष्करः
त्रिगुणदो द्विगुणो यमलाङ्गुभे” । अत्र यस्मिन्नक्षत्रे
प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिक्षेत्र-
मपादमृच्छस्यते तदेव स्पष्टं दीशार्थमेत्यादिनोपनिबद्धम्
अथ वासवो धनिष्ठा तच्चा चित्वा चान्द्रं मृगः एतानि
भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि
विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामायोगो भवति तत्फलं
मृत्युविनाशद्वौ द्वैगुण्यदत् स्मृते नष्टे द्वौ द्विगुणतां
करोतीत्यर्थः “द्विगुणो यमलाङ्गुभे” इत्युक्तेः यच्चक्षत्रे
द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिक्षेत्रमलाङ्गुभं तत्र मृग-
चित्वा धनिष्ठारूपमेव । अथ देवान्त्रिपुष्करादिके त्रिवि-
यारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भ-
स्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः “त्रि-
तयं गवां हि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । इतरे
द्विपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रसुखैर्भ्यः” । इतरे गदा-
मिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्गु-
भे यमलाङ्गुभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः “प्रदद्याद्दोषनाशाय गोवर्षं
मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे इयं दद्याच्च दोषस्तु क्षमाततः”
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे कांचिदुद्दृष्टसति वारो-
ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः “भद्रा तिथिः शनीज्ज्वारवारे
चेद्द्विपुष्कराङ्गुभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्वि-
ङ्गुभे मृताविति” इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाथ उक्तम् ।
“विषमचरणं धिष्णुं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरु-
निष्ठापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुतिभिर्कृतः सोऽयं
योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो द्वौ नष्टे हृते
च मृतेऽपि वा” । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः
कर्तुमर्हन्ति । कश्यपवाक्ये मृताविति पदोपादानाक-
रण एवायं विचारो न तु नष्टे द्वौ च यदुक्तं ब्रह्म-
पुराणेऽपि “धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेत् भुवम् । तर्दिन-
मविनाशार्थं विधानं सुसुदीरयोदिति” पी० घा० ।

त्रिपुष्ट पुं त्रयः धर्मार्थकामाः पुष्टा अस्तु । इमाजपले
राजभेदे हेमच० । [स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकानां पुष्टः समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपौरुष त्रि० त्रीन् पितादीन् पुरुषान् व्याप्नोति कश्च
उत्तरपदद्विष्टः । पितादिक्रमेण पुरुषत्वव्यापके
भोगादौ । त्रिपुरुषगन्धे दृश्यम् । स्त्रियां लीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सृजा त्रिपौरुषी स वै दुर्वा-
ह्मणः" कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १ दिग्देश-
कालानां प्रश्ने शतम्बूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधि-
कारेण सि० शि० उक्तं यथा "जगुर्विदोऽदः किल
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नान्नि प्रचुरोक्तिधानि" । सू० सि० "शिलातलेऽम्बु-
संशुद्धे" इत्यादिभोक्ता "इति त्रिप्रश्नाधिकारः" इत्युक्तम्
'दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिनाम्नि-
त्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोणयास्योत्तरशङ्कनां साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियताणि । पलमालम्बादि साधनं देश-
निरूपणं नियतम् । अथाचरादि साधननियतम् ।
कालसाधनं तद्वच्छायादि साधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः" रङ्गना० ।

त्रिप्रश्नुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रश्नुतः मेढ्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु क्षरितमदे सत्तगजे 'गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा
प्रसूयतां मदम्" भा० आ० २२१ अ० । "त्रिप्रश्नुतमदः
श्रुत्वा पटिवर्षोमतङ्गराट्" १५१ अ० । "करात् कटाभ्यां
मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदश्नुतिः" । पालकाव्ये तु मद-
प्रस्तावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं
बोध्यम् ।

त्रिप्रश्न पु० देशभेदे तद्देशविहितः । "सर्वभूतमभ्यवयन्ति
यसुनां त्रिप्रश्नावहरणं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।२६ ।
"यथा त्रिप्रश्नावहरणस्याज्येन यसुनामवभ्यथमभ्युपैति
तत्र च यसुनां प्राप्य त्रिप्रश्नावहरणे देशे त्रिप्रश्नं नाम
जनपदं प्राप्य तत्रैव यसुनायामवभ्यथमभ्युपैति तत्रैव
हि देशे दृष्यते मनुष्येभ्यस्त्रिभिरुभवति । बहुदूकापि
सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः" कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
"पथ्या विभीतघालीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा"
इत्युक्ते हरीतक्यादिवये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
"फलत्रिकञ्च त्रिफला सा यरा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा शरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या
विषमज्वरनाशिनी" ।

त्रिफलाष्टत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं द्रवम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते द्रवभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा
"त्रिफलाष्टतमहौषधमध्याज्यन्मागपयसि गोमूत्रे ।

नागं सप्तनिधित्तं करोति गरुडोपमञ्जुः" अन्यदपि
"त्रिफलाकाथकलकाभ्यां सपयस्कं द्रवतं द्रवम् । त्रिभि-
राण्यचिराज्जलि पीतमेतन्निशासुखे" ।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्याङ्गे लौहभेदे यथा
"त्रिफला सुस्तकं व्योषं पिङ्गं पुष्करं वचा । चित्रकं
मधुकञ्चैव पलाशं क्षण्डचूर्णितम् । अयश्चैव पलान्यष्टौ
शुग्गुलोत्सायदेव हि । आलोह्य मधुनोपेतं पलद्वादश-
केन च । प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन् जयेद्रुजः ।
दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णांश्च
सम्भवं गूलं श्वयथुं विषमज्वरम्"

त्रिफलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते द्रवभेदे तदपि लघुमहद्विभेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा

"फलत्रिकं भीरुकपायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य
युक्तम् । सर्पिः समं चोदृचतृथभागं हन्यात् त्रिदोषं
त्रिभिर्गृह्यम्" महत् यथा

"त्रिफलाया रसप्रस्यं प्रस्यं शृङ्गरसस्य च । दृषमस्य
रसप्रस्यं शतावय्यांश्च तत्समम् । अजाजोरं शुद्ध्याश्च
आमलकारसन्ध्या । प्रस्यं प्रस्यं समाहृत्य सर्वैरभि-
घृतं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रि-
फला नीलसुतलम् । मधुकं चीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
वन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्त-
द्रुते च रक्ते चातिक्षुतेऽपि च । नक्तान्ये त्रिभिरे
फाचे नीलिकापटलावुदे । अभिपण्ड्रेऽधिमन्ये च
पलकोपे सुदारणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु
च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्रवतो
वातपित्ताभ्यां सकण्डू सचन्द्ररहक् । गृध्रदृष्टिकरं सद्यो
बलवर्णाग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं
महद्विष्टम्" ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः विद्वषीकृतः ।
त्रिधा विद्वषीकृते तण्डुलादौ । "दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
ण्यभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिदोषताम्यः प्रक्षालयेत्"
गोभिलः "त्रिःफलीकृतान् त्रिधा विद्वषीकृतान् सं० त०
रघुनन्दनः ।

त्रिबन्धन पु० हृद्यं शपोले ऽष्टभेदे । "हृद्यं शक्रतृप्तस्या-
सीदुरगोऽथ त्रिबन्धनः" भाग० ७।४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । रजापदाद्यवस्थाययुक्ते जीवे पु० ।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)वलिः । १ उदरस्थे वलीत्ये “त्रिवलीवलीयोपेतां भुक्ततीभीषणाननाम्” इगोऽध्यानम् । त्रिमृणां वलीनां समाहारः । २ त्रिवलि तत्त्वार्थे न० उज्ज्वलदन्तः । [तस्य वलीत्यवत्त्वात्तत्त्वम् ।

त्रिवलीक न० तिस्रो वल्यो यत् कप् । पायौ हेम० ।
त्रिबाहु पु० त्रयो बाह्वोऽस्य । १ रुद्रानुचरभेदे “त्रिबाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रयुक्तः सिताननः” हरिवं० २७७ अ० । २ अश्विमुखाकारभेदे । “त्रिबाहुस्तुङ्गबाहुश्च” हरिवं० ६१६ अ० । खड्गशब्दे २४६० दृश्यम् ।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशेनां समाहारः । १ लग्नादि-राशित्वे । “त्रिभं त्रिभं लग्नमतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रातिदिनेषु तेषु” नील० ता० । २ राशितयमात्रे च । “वृत्तिभयहजक्रान्तिभागघ्नाः क्षेपलिपिकाः” सू० सि० । त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत् । ३ नक्षत्रतययुक्ते “कात्ति-क्याटिषु संयोगे कत्तिकदि द्वयं द्वयम् । अन्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं मासतयं स्मृतम्” सू० सि० । “यत् कार्ति-कस्यादित्वेन यहादन्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः । मासतयं त्रिभिः स्मृतम् । रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रतयसम्बन्धादाश्विनः । शततारापूर्वोत्तराभाद्र-पदेति ऋक्षतयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति ऋक्षतययोगात् फाल्गुनः” रङ्गना० ।

त्रिभङ्गी स्त्री “प्रथमं यदि दशमं वदति विरामं तदसु-निकामं यस्तु कम् । वसुविमलतरङ्गममतिहृदयङ्गमहृषि-तभुजङ्गमनृपतिलकम् । त्रिंशद्विकलासुविहितनि-वासं सततविलासं हृदयसुदेति मदसुदितभुजङ्गी मोहन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः” इत्युक्ते मातावृत्ते-रुन्दोभेदे ।

त्रिभजीवा स्त्री इत० राशितयधनराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम् । “शङ्खुः सत्रिभजी-वाघ्नः” सू० सि० । त्रिभज्यायत् । “त्रिभज्याया भवे-च्छङ्खुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्” सू० सि० ।

त्रिभङ्गी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड-परि-भाषणे अण् । त्रिष्टति (तेत्रोङि) अमरः ।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत् । सुरते त्रिका० ।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः तृचौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थ-त्वम् । तृतीये भागे “त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्” कुमा० । “अथयुक्लक्षणपक्षे त्रयाङ्गं कुर्यात् दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पञ्च वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव या” ११४० ब्रह्मपु० । त्रिभानु पु० त्वर्वचुवङ्ग्यो नृपभेदे । “त्वर्वचोस्तु सुतो वज्रिङ्गे-भर्गोऽथ भानुमान् । त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करम्भ उदारधीः” भाग० ६।२३।४ ।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य । त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ् । त्रैभाव्य तद्भावादौ न० । त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य । (तोरुद्धत) देशभेदे त्रिका० । त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत् । त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम् । “त्रिभुजे भुजयोर्थे गस्तदनरगुणो भू-वा हृतो लब्धः” “स्वष्टं त्रिभुजे फलं भवति” लोना० । “योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः” अथ० ८।६। अथ योनिं त्रिभुजमिव कृत्वैत्यर्थः तेन न स्त्रीत्वम् । अतः त्रिभुज इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पाता० न डोप् । त्रिचोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु । “त्रिभुवनजये सा पञ्चदोः करोति सहायताम्” सा० द० । “त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डोच्चरस्य” मेघ० ।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्ध्वार्धोमध्यस्था अथ अ-समा० । (तेताला) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे “लूतास्तु द्विविधा सृताः” “तासा-मष्टौ लच्छसाध्यावज्यास्तायत् एव तु । त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पित्तिका तथा । व्यालभूतविषा रक्षा कमला चाष्टमी सृता । ताभिर्दृष्टे शिरो दुःखं कण्डू-र्दंशे च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः द्वैषिक वातिकाः” । “त्रिमण्डलया दंशेऽच्छक् कृष्णं स्रवति दीर्यते” इति च सुश्रु० ।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संज्ञात्वात् कर्म० । “विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्नानां त एव हि सतां दमाः” १ इत्युक्ते गर्वत्ये “नूनं नृपाणां त्रिमदोत्-पथानां महीं छुल्लालयतां चमूभिः” भाग० ३।१।४३ । २ सुस्ताचितकविदुङ्गेषु च वैद्यकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संज्ञात्वात् कर्म० । “उग्धं विता माजिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्वयम्” इत्युक्ते १ इग्धादित्वे । २ ऋग्वेदेकदेशे पु० इतद्वृत्तभेदे तदाचरणेन इतद्वेदाध्या-यिनि पु० मिता० “मधुवाता इति त्रयः मधुशब्दा यत् । मधुवाता इत्यादिके पृक्तत्वे पु० । “वेदार्धवित् व्येठ-सामा त्रिमधुस्त्रिपुष्यकः” याज्ञ० । “त्रिणाचिकेतस्त-मधुस्त्रिपुष्यः पृङ्गवित्” मनुः । ३ मधुशब्दत्वे च

“गायत्रीं त्रिः स्रज्वापि जपेद्वाहतिपूर्विकाम् । मधु-
वाता इति त्वचं सध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” इति पार-
स्करः । ७ अञ्जमधुसितातये न० “कमलैश्च त्रिमध्वकै-
र्द्धनेदोत्तरं शतम्” तन्त्र० ।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म० । दुग्ध-
सितामात्रिकरूपे मधुरतये त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेणाध्यक्ष्येद्वागान्” वृह० ४८ अ० ।

त्रिमाह त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्माता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विद्येषु स्रष्टा” ऋ० ३।५।५ अ० ।

त्रिमात्र पु० त्रिः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य । मूतसरे
“एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
त्रस्तु मूतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्” शिञ्जा० “प्रणवस्य
अर्धित्रिंशद्वा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्रश्च भवेच्छन्दो
नियोगः सर्वकर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे
सर्वकर्मणाम्” संवर्त्तः । भोजदेवेन तु तस्य सार्द्ध-
त्रिमात्रकतोक्ता यथा “तज्जपस्तर्द्धभावनम्” पा० सू०
“तस्य सार्द्धं त्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः” वृत्तिः । युक्त-
श्चैतत् श्रोकारस्य मूतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वादार्द्धमात्रत्वेन सार्द्धं त्रिमात्रत्वं संवर्त-
वचने त्रिमात्रपदं सार्द्धं त्रिमात्रे लाल्पणिकमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धं त्रिमात्रत्वम् अहस्वरान्तत्वे
त्रिमात्रत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया
जपफलं प्रश्नोपनिषद्युक्तं तच्च श्रुत्वा शब्दे १५६० पु०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-ड । १ गङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गगावीचिविमर्दशीतः” रघुः । “अन्-
धसंज्ञैव परं त्रिमागेगा” भाषः । गम-णिनि । त्रिमार्ग-
गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । १ गङ्गायां “त्रिमार्गयेव
त्रिदिवस्य मार्गः” कुमा० । (तेमाता) २ पृथि । “त्रयाणां
मार्गाणां समाहारः । ३ मार्गत्रये स्त्री ङीप् । [हेमच०]

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य । त्रिमुकुटपर्वते
त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्य । १ शाक्यसुनौ त्रिका० ।
गायत्रीजपाद्वा चतुर्विंशतिमुद्रान्तर्गते मुद्राभेदे तद्वत्त्वम्
विधानपारिजाते उक्तं यथा “संस्तुतासक्तयोः पाण्ड्योः
कनिष्ठाद्वययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् मुद्राः
शुद्धिस्तुष्टादयः” “संस्तुतासक्तपाण्ड्योः कनिष्ठाद्वय-
योगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुलद्वयमारभ्यानाभि-

कान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखाः मुद्राः
स्युः” तद्व्याख्या । तथा चाङ्गुलतर्जनीनां वैरल्ये त्रि-
मुखमुद्रा । २ बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां सुनीनां समाहारः । पाणिनिकात्या-
यनपतञ्जलिरूपे सुनितये । त्रयो सुनयो वंश्याः “संख्या
वंशेन” पा० सू० । पाणिन्यादिमुनित्वप्रणीते व्याकरणे
विद्यातद्वतामभेदविषयतया तस्य तथात्वम् “वंशश्च जन्मना
विद्यया वा तत्र भवः वंश्यः” इति सि० कौ० ।

त्रिमूर्त्ति पु० त्रिस्तो मूर्तयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्व-
ययुक्ते परमेश्वरे । “नमस्त्रिमूर्तये तृभ्यं प्राक्कष्टेः केव-
लात्मने” कुमा० । त्रिमूर्तयः सर्गस्थितिविजयकर्माणि
तनुते” चिन्तामणिः २ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काव्यु-
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहामातरोऽस्मि ताम्”
शब्दार्थचि० पु० वाक्यम् । ३ बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य प समा० । मूर्द्ध त्रययुक्ते ।
“वह्ममूर्धो हिमूर्द्धा च त्रिमूर्द्धा चाहतां ऋधे” भट्टिः ।

त्रियम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य । “छन्दस्युभयया”
पा० वा इयङ् । त्रिनेत्रे । कचिच्छोकेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बकं संयमिनं ददर्श” कुमा० तद्व्याख्यायां मन्त्रिनाथेन
महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतयोक्तः ।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणस्य । लण्णत्वे “सर्वपाः षट्-
यवो मध्यस्त्रियवं त्वेकलण्णम्” मनुः ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात् ।
(क्षेत्पापङ्गा) । क्षुपभेदे रत्नमा० । त्रिस्तो यष्टयो यस्य ।
२ त्रिगुच्छे चारभेदे पु० । [एबुल्] । पाप्मे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतचर्ये यम-
त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयो-
च्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । १ निगायाम् अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राञ्जल्यक्तायान्चतुष्टयम् । नाङ्गीनां,
तदुभे सन्ध्ये दिवसायान्संज्ञिते” ति० त० । “इतिष्ठेन
लण्मिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” मेघ० । “कचिदसमेत-
परिच्छदस्त्रियामा” रघुः । “ज्योतिर्भिर्बुद्धिरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायां अमरः । लण्णत्वात् श्यञ-
नायां ङीष्त्वां ५ लण्णत्विति च उणादिको० ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य । १ यज्ञपुरवे
तस्य कृतयुगे आविर्भावाभावात् कलौ कृतत्वात् वा ।
“इत्यं ऋतयिर्गृष्टिदेवभूषावतारैर्बोक्तान् विभावयसि

हंसि जगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पाप्मं युगा-
नुत्तं कृत्तः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्” भाग-
७।६।२८ “कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं कृत्तोऽ-
भवः यतस्त्रिज्वेय युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकाल-
तये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १२।७५ “युगगन्धः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।
वेददी० ।

त्रियूह पुंस्त्री कपिलाश्चे हेमच० स्त्रियां डीप् ।

विराट् न० त्रिदृष्टां रात्रीणां समाहारः अच् समा० ।

“अङ्गाहानाः स्तेडभेदाः रात्रानाः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् लीवता । १रात्रित्वये २तदुप-
लक्षिते दिनतये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे विराट् लपणं
स्तृतम्” “अतिक्रान्ते दशाष्टे तु विराट्समुच्चिर्भवेत्”
मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्धत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्वि-
तार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनतयोवाससाध्ये व्रतभेदे
न० । “एकरात्रं विराट् वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा०
वि० धृतवचनम् । रात्रित्वसाध्ये ४गर्गवेदादौ यज्ञभेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे विराटे” कात्या० श्रौ० १३।४।१५ ।
गर्गविराट्शब्दे २५४५५८० दशग्रम् । [शब्दे दशग्रम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपायस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-
त्रिरूप पु० त्रिलो रेखा यत् । १शङ्खे हेमच० । समा० द्वि० ।
२रेखातये न० । [“त्रिलोकोऽष्टौ” दृ० २० ।

त्रिल पु० त्रयां लाः लघुवर्णां यत् । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलसु त्रि० त्रयो लघवः यत् । छन्दोमन्त्रप्रसिद्धे नगणे
“त्रिलघुय नकारः” छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षण-
भेदान्विते स्थानत्रयक्षेत्रे पुरुषे “त्रिष्टुलघुगम्भीर”
इत्युद्देशे “श्रीवाजङ्गामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽयमीडितः”
काशी० १।१५० । दृ० म० ६८५०८ चतुर्ह्रस्वस्यैव शुभत्वसक्तं
यथा “ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं श्रीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत् ह्रस्वे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्रा० न
डीप् त्रियुगितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवश्च विडश्चैव रुचकं च तृतीयकम् । मिलित्वैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणतये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादिलिङ्गत्रययुक्ते
शब्दे । समा० द्वि० डीप् । २लिङ्गत्रये स्त्री “त्रिलिङ्गां

त्रिष्विति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्त्वादीनि लिङ्गानि
अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० “रजःप्रधानान्क-
रतस्त्रिलिङ्गो देवनोदितात् जातः ससर्ज्जं भूतादिर्विद्य-
दादीनि पञ्चगः” भाग० ३।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजै
रोगे च त्रि० सुच्यतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ-सम्भ०
भावे क्तिप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनाहङ्कृतप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णु स० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगु-
षटितस्तत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसङ्गागोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्न्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुषटितस्तत्पुरुषो वा ।
१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिङ्गा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः डीप् । स्वर्गमं-
त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैप्र० । “अथ त्रिलोकीतिलकः स एव” साधः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुषटित-
स्तत्पुरुषः । १परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णुः ।
२स्त्रुथे शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलो-
चनैकांशतया दुरामदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तादुपचक्रं
मे च” कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तन्माहात्म्यं च तत्रैव दशग्रम् । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः” साधः । ४दुर्गायां स्त्री ।
“लोचनत्रयसंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठ्येष्ट्याम् “ज्यैष्ठ्य-
मासि नष्टपञ्चमे । कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संयत्तरकोसदीपतमविष-
पुराणम् । “ज्यैष्ठ्ये मास्यसिते पक्षे अष्टम्याञ्च महेश्वरि ! ।
शिवार्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलीहक त्रि० त्रीणि लोहानि धातवो यत् कपसंज्ञायां
कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमये पात्रादौ ।

विलौही स्त्री लोणि लौहानि साधनत्वेनाख्यस्याः
गौरा० डी० । सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते
सुद्राभेदे “अथ मन्त्रिणां हितायां विलौही सुद्रा
निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सूर्यणां लौहत्वयं
तथा । रौप्यमिन्द्रः स्मृतो हेम सूर्यसाधो
हताशनः । लौहभागाः सप्तहिंटाः स्वराख्यर-
संख्यया । तैर्लोहेः कारयेन्मुद्रामसङ्कलितसङ्कताम् ।
यद्गु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः ।
आग्नेया व्यापकाः सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वराः
धोदृश विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश
ते कामधनधर्मप्रदायिनः । साष्टं सहस्रं संजय्य स्मृद्वा
तां जुहुयात्ततः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्व-
संख्यया । निःक्षिप्य कुम्भे तां सुद्रामभिषेकोक्त
वर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः । अभि-
षिच्य विनीताय दद्यात्तां सद्रिकां गुरुः । इयं सुद्रा
क्षुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी । व्यालचौरवृगादिभ्यो
रक्षां कुर्याद्विघ्नेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन् मनुजो नित्यं देवतस्यो भवेद्भुवि” तन्त्रसा० ।
विवत्स पु० । तयो यत्ना यत्नरा वयोयस्य पृषो० । त्रिपर्ष
ययस्के हृषे । स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा । “त्रिवत्स्य मे
त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा
यस्य स त्रिवत्सः त्रिपर्षो हृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा”
वेददी० । “सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः” कात्या० श्रौ०
२१।२।४० । “त्रिवत्सस्त्रिपर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त
कृषभः” कर्कः ।
विवर्ग पु० । तयाणां धर्म्मार्थकामानां वर्गः । धर्म्मार्थकामरू-
पेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २ त्रिफलायां, शकटलिके, मेदिनिं
साङ्गोक्ते ४ सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये । “लयः स्थानं च
द्विद्वयं त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्” अमरोक्ते राज्ञामायव्यय-
द्विद्वयेषु ५ पदार्थेषु च । “त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्मन्”
भट्टिः । “धर्म्मार्थाश्चतुर्ते अथः कामार्थो धर्म एव च ।
अर्थ एवेह तु अथस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः” । “तं
राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभियर्जते” मनुः ।
विवर्णक न० । तयो वर्णाः पुष्पेभ्यः कम् । शोचुरे । २ त्रि-
फलायां, शकटौ । समा० द्वि० पात्वा० सार्धे कन् ।
४ ब्राह्मणचक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न० । मेदि० ।
५ श्वामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ।

विवर्त्तु न० । त्रिषु वसन्तादिषु ऋतुषु वर्त्तते दृढ-उन् । वस-
न्तादिके ऋतुत्रये प्रातरादिकाले अतिगयेन वर्त्तमाने
आदित्यतेजसि । “लोणि वा आदित्यस्य तेजसि वसन्ते
प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्वपराह्णे” इति श्रुतेस्तस्य वस-
न्तादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिगयेन वर्त्तमानत्वान् तथा-
त्वम् । “विवर्त्तु ज्योतिःस्वभिद्युः को” ऋ० ७।१०।१२
“विवर्त्तु त्रिष्वृत्तुष्वतिगयेन वर्त्तमानम्” भा० ।

विवर्त्मन् पु० । त्रीणि वर्त्मान्यस्य । देवयानपिष्टयानदक्षि-
णायानरूपमार्गतययुक्ते जीवे “स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रि-
वर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः” श्वेता०
५।७ । त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्तेति
त्रिवर्त्मा धर्म्मार्थमज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा” भा०
२ गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्म । ३ स्वर्गमर्त्यपातालस्ये
मार्गे “ऊर्ध्वगतौ महापुण्यां मधुवतीं त्रिवर्त्मगाम्” ।
भा० आनु० २६ अ० ।

विवर्ष त्रि० । तयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिपर्षयस्के १ प्राणिनि ।
“न त्रिवर्षस्य कर्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया” मनुः । २ त्रिहा-
यण्यां गवि स्त्री “त्रिहायणो त्रिवर्षा गौः” अमरः ।
स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्पर्ये । त्रिगुणितो वर्षः शा० त० ।
३ वर्षतये पु० न० “न सिद्धयर्त्तुर्द्वितं वाटं त्रिवर्षं वपनस्य
च” सुश्रुतः ।

विवर्षीय त्रि० । त्रिवर्षे भयः गङ्गा० छ । त्रिवर्षमवे “एकैकं
वै त्रिवर्षीयं तेन पीवान् शुना सह” भा० आनु० ८३ अ०
त्रिवार त्रि० । त्रयो वारा अस्य । १ वारतययुक्ते । २ गरुडात्मजभेदे
पु० । “त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्दीपकस्तथा” भा०
८० । १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० । त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य । १ विष्णो
अमरः त्रिक्रमयन्दे दण्डम् । “आनन्दो नन्दनानन्दः
सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः” विष्णुस० । “त्रयो विक्रमास्त्रिषु लो-
केषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः” लोणि पदानि
विचक्रमे” श्रुतेः त्रयो लोकाः विक्रमाः क्रान्ता येनेति
वा । “त्रिरित्येवं त्रयो लोकाः कीर्तिता स्तुतिस्तस्यैः ।
क्रमसे तांस्तथा सर्वास्त्रिविक्रमो जनार्दन !” विष्णुसं०
भाष्यधृतहरिवं०वाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता । इतः ।
२ लोकत्रयक्रमणे पु० “त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदेववधे
पुरा” रामा० ल० ७८ अ० ।

त्रिविद्य पु० । त्रिस्तो विद्याऽस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।

त्रिविध त्रि० । त्रिस्तो विधा अस्य । त्रिप्रकारे “अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां. सू० । “त्रिविधदुःखञ्चाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम् । “देवत्वं सात्त्विकं यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः । तिर्यक्तां तामसा नित्यमल्पेया त्रिविधा गतिः” मनुः । परब्रह्मैवमिध्यानं मनसाऽनिरुद्धचित्तनम् । त्रिविधाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः । नित्यं नैमित्तिकं काश्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्टम्” दत्तसं० । सात्त्विकादिभेदेन अज्ञादित्रैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति अज्ञा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सत्त्वात्तुष्ट्या सर्वस्य अज्ञा भवति भारत । अज्ञामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः । अशास्त्रविहितं घोरं तथ्यन्ते ये तपो जनाः । दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागवल्गान्विताः । कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतयाममचेतसः । मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विवश्रासरनिश्चयान् । आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिदं शृणु । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रक्षाः क्षिप्वाः स्थिरा हृद्या आचाराः सात्त्विकप्रियाः । कटुश्चलवशात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपय्युपितं च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् । अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यद्यप्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः । अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् । विधिहीनमदृष्टाच्च मन्त्रहीनमदक्षिणम् । अज्ञाधिरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते । अचुद्देगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायःभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते । अज्ञया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते । सर्वकारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढादृष्ट्यात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्मै-

सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् । दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । यन्तु प्रत्युपकारार्थं फलसुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्रिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् । अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतपञ्चातं तत्तामसमुदाहृतम् । यो तत्सुदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् । तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च त्रिविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः । सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते । प्रशक्ते कर्मणि तथा सच्छ्रद्धः पार्थ ! युज्यते । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते । अथज्ञया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् । अथदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७ अ० ।

“सञ्ज्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्वगस्य च हृषीकेश ! पृथक् केशिनिसूदन ! भगवानुवाच । काश्यानां कर्मणां न्यासं सञ्ज्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राङ्मुख्यानां धिचक्षणाः । त्वाज्जं दोषवदित्येके कर्म प्राङ्मूर्खनीघ्रिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे । निश्चयं शृणु मे तत् त्वत्वागे भरतश्रेष्ठ ! त्वागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः । यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्त्तव्यानीति मे पाथे ! निश्चितं मतमुत्तमम् । नियतस्य तु सञ्ज्यासः कर्मणो नोपपद्यते ! मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्तुजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् । कार्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! । सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः । न ह्येष्टकुशलं कर्म कुशले नापुज्यते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी विद्वंसंशयः । न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माणिशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते । अनिरुद्धमिदं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्याशिनां कश्चित् । पञ्चेमानि महाबाहो ! कारणानि निबोध मे । सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अविष्टानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
 पृथक् चेदा देवं चैवात् पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
 र्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते
 तस्य जेतवः । तत्त्वं सति कर्तारमात्मानं केवलन्तु यः ।
 पश्यत्यक्षतनुवित्वाच्च पश्यति स दुर्मतिः । यस्य नाह-
 ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । इत्वापि स इमा
 लो कान् न हन्ति न निबध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
 त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः
 कर्मसंग्रहः । ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
 मोक्षप्रते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि । सर्वभूतेषु
 येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
 विद्धि सात्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
 पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
 सम् । यत्तु क्षत्तुवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
 अतत्त्वार्थवदस्य तत्तामसमिति स्मृतम् । नियतं सङ्ग-
 रहितमरागद्वेषतः क्षतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्
 सात्त्विकसुच्यते । यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
 वा पुनः । क्रियते वज्रलायासं तद्वाजससदाहृतम् ।
 अनुग्रहं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् । मोहादार-
 भ्यते कर्म यत्तत्तामससुच्यते । सक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यु-
 त्साहसमन्वितः । सिद्धप्रसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
 उच्यते । रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
 हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः । अयुक्तः
 प्राकृतः स्रग्धः शठो नैकतिकोऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री
 च कर्त्ता तामस उच्यते । बुद्धेर्भेदं धृतेर्यैव गुणतस्त्रि-
 विधं शृणु । मोक्षप्रदानमयेप्रेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ! ।
 प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्याकार्ये भयाभये । बन्धं मोक्षञ्च
 या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । यया धर्ममधर्मञ्च
 कार्यश्चाकार्यमेव च । अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः
 सा पार्थ ! राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
 तमसाहता । सर्वार्थान् विपरोताञ्च बुद्धिः सा पार्थ !
 तामसी । धृत्या यया धारयते मनःप्रायेन्द्रियक्रियाः ।
 योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ।
 यया तु धर्मकामाधीन् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! । प्रसङ्गेन
 फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी । यया रूढं
 भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा
 धृतिः सा पार्थ ! तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
 शृणु मे भरतर्षभ ! । अभ्यासादभते यत्तु दुःखानञ्च

निगच्छति । यत्तदप्ये विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
 तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् । विषये-
 न्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽमृतोपमम् । परिणामे विष-
 मिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् । यदप्ये चानुबन्धे च
 सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालसप्रसादोत्तं तत्तामस-
 सदाहृतम् । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
 सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्थास्त्रिभिर्गुणैः १८४० ।
 त्रिविविधं विष्णुक्तोऽर्थशब्दे ३६७ पृ० उक्तः ।
 अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
 उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम् । तस्य भावः पृज् ।
 त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाय
 रक्षते” भाषा० । “त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
 विधा मता” सा० द० ।

त्रिविष्टप न० विषयस्मिन् सुकृतिनः विष्ट-कपन् लट्-
 पत्वञ्च । “विष्टपविष्टपविशिपोलपाः” उणा० उज्ज्वल-
 दत्तेन विष्टपेत्यत्र विष्टपेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
 ष्टादितया मेढुः । “यत्र ब्रह्मस्य विष्टपमित्यादि-
 प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरग्रन्थे विष्ट-
 पेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च । ततोयं
 विष्टपम् दत्तो त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ।
 १४४० अमरटीकायां स्वामी । “त्रिविष्टपस्येव पतिं
 जयन्तः” रघुः । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो बुधि-
 चिरः” भा० स्व० १४४० । समा० हि० । २ त्रिभुवने न०
 त्रिविष्टपसदृ ५० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद-किप् । देवे
 हला० ।

त्रिविष्टप न० त्रीणि विष्टजानि यत्र । त्रिदण्डरूपे अथ-
 रम्भतये “य इमां कुण्डिकां भिन्द्यान्निविष्टपं च यो
 हरेत् । वाससापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्” ।
 “त्रयीञ्च नाम वाचाञ्च त्र्यङ्गा पुत्रान् व्रजन्ति ये । त्रि-
 विष्टपञ्च वासञ्च प्रतिदहन्त्यनुद्वयः” भा० शा० १८ अ० ।
 त्रिविष्टप त्रि० त्रीणि पिस्तानि स्त्र्येकधर्ममूलान्यनर्हेति ठक्
 तस्य वा लुक् । स्त्र्येकधर्मत्वमूल्याहे । लुगभावे त्रैविष्टिक
 तत्त्वार्थे त्रि० ।

त्रिविष्टीर्ण ५० त्रिभिः विष्टीर्णः । शुभलक्षणभेदान्विते
 पुरुषे । “त्रिपृथुलघुगम्भीरो हातिं शङ्खलक्षन्ति” ऊप-
 क्रमे “लघाटकटिवक्षोभिस्त्रिविष्टीर्णो यथाद्यादौ ।
 सर्वतेजोऽतितीगैश्च” तथा प्राप्स्यति नान्यथा” काशी०
 ११४० । त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र ट० स० ६८ अ० त्रि “उरो

खलाटं यदनञ्च उंसां विस्तीर्णमेतच्चित्तयं प्रशस्तम्”
विस्तीर्णचतुष्कप्रशस्ततयोक्तमिति भेदः । [माके राजनि० ।
त्रिवीज उ० त्रीणि त्रीणि बीजानि प्रतिफलं यस्य । ग्रा-
त्रिवृत्(ता) उ० त्रीन् अवयवान् दृष्योति दृ-किप् लिभिरय-
यवैर्हता वा । १(तेचोडि) औषधिभेदे, अमरः “श्वेता
त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरूपा समीरहृत् । रूक्षा
पित्तज्वरक्षेपपित्तशोथोदरापहा । श्वेतकृष्णप्रभेदेन
द्विविधा त्रिवृदुच्यते । ग्रामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा
तीव्रा विरेचिका । सूक्षादाहमदभ्रान्तिकरुहोत्कर्षण-
कारिणी” भावप्र० । वर्तनं दृत् त्रिः तिस्रः दृतो यत् ।
एकस्य त्रिशब्दस्य त्रिवारे त्रिसंख्यान्विते च दृत्तिः
तन्त्रोच्चारणात् । २ त्रिविधात्रिगुणिते त्रि० “विप्रस्योर्द्ध्वतं
त्रिवृत्” इति मनुः त्रिगुणितस्त्वत्तयस्यैवोपयोरुत्पत्त्या-
त्तयार्थता । त्रिवर्त्तते दृत्-किप् । मिश्रितेषु श्वेतोजलाक्षेषु
च । “तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणि” छा० उ०
४ त्रिगुणिते “यजेत वाश्वमेधेन खर्जिता गोधवेन वा ।
अभिजिह्विजिह्व्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा” मनुः ।
त्रिभिर्हृग्यजुःसामभिर्वर्त्तते दृत्-कर्तरि किप् । ५ यज्ञे
पु० । “यः सुपर्णो यजुर्नाम हन्तो गालस्त्रिहृक्स्त्रिः”
भा० शा० ४७ अ० । “त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य” नीलक०
त्रिभिर्वर्त्तते सुजग्भस्य त्रिशब्दस्य बीप्सार्थत्वम् ।
हृक्त्वशेषाणां नवके । यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

“लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः । उभौ
विध्यर्थवाक्ये कथाक्यत्वाद्स्त्रिहृहान्तिमः । “त्रिवृदुवहृष्य-
वमानम्” इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धो-
ऽर्थः वाक्यशेषादक्-तयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां वहि
ष्यवमानात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्षमायाम् “उपास्मै गा-
यता नरः (उ १ प्र० १२, २६०) इत्यादीनामृचां नय-
क ऋथः तत् धर्म निर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थ-
निर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावधौ विक-
ल्पेन गृहीतव्यौ, इति चेत्—मेयम्, लौकिकार्थ-स्त्री-
कार पक्षे विधिवाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
स्तोत्रियाणां नयकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधि-
करण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तो-
त्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः” ।

त्रिवृत्करणं न० इत० । तेजो जलाक्षानां त्रिप्रात्मककरणे
तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकां करवाणीति सेयं देवते-

मास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरोत् । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोद्यथा
तु खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
तन्मे विजानहीति । यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदक्षस्यापागादग्ने रगित्वं वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदक्षस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचः-
रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।
यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां,
यत्कृष्णं तदक्षस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् । यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदक्षस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ।

“सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थौ बीजभूतेऽ
व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिसृणां
देवतानामेकैकां त्रिवृत् त्रिवृत् करवाणि एकैकदाः
त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोरुपभागेऽ
न्यथा हि रज्जा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु
तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोवद्भानां
पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा व्यापोऽन्विद-
मिति च । प्रथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यव-
हारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा सेयं देवते
मास्तिष्ठो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूख्यं विभ-
वदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च
पिण्डाननुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौ-
मामायमिदं रूपं इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन
त्रिवृत् त्रिवृत्तमेकैकामकरोत् कृतवती देवता । त्रिवृत् ताव-
द्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तोजोवद्-
भयत्वेन त्रिधात्यं यथा तु खलु बहिरिमाः
पिण्डेभ्यस्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम
निगदतो विजानीहि विस्मयमवधारयोदाहरणतः ।
यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणसक्तं तद्वैददाहरणसुच्यते ।
उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धार्थसदास्त्वयत
इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं
प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि ।
तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवान्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या च त्रिवृत्कृ-
ताया इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्वव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्यमे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप्पु पतयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासी-
त्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान
रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति
शब्दबुद्धोः प्रयोजको भवति प्रायुपधानस्फटिकयोर्विवेक
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तते
तद्विवेकविज्ञानात्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप्पु पतयविवेकरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं
रोहितादिरूपविवेकरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्वपकर्षणे पटाभावः । मैवं बुद्धिशब्दात्तमेव ह्यग्नि
र्यत आह वाचारम्भणमग्निनाम विकारो नामधेयं
नाममात्रमित्यथोऽतोऽग्निबुद्धिरपि सृष्टैव । तर्हि किं तत्
सत्यं ? तोषिण रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपतय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येमास्तिष्ठो देवतास्त्रिष्टुप्तिष्टदेकैका भवति
नन्वे विजानीहीत्युक्ता तेजस एव चतुर्भिरेषुदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नावन्नयो रुदाहरणं दर्शितं
त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अवयवविषयाख्येषुदाहर-
णान्येवमेव च दृष्टव्यानेति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदा-
हरणमुपलब्धार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्य-
ग्न्यादिवत्तोषिण रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागा-
ज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽन्नस्यापि अणुशुक्लत्वादाप
इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम् । तथापामपि तेजः-
शुक्लत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सच्छुक्लत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्यथोऽर्थो
विवक्षितः । ननु वायुनरिच्छे त्वत्त्रिवृत्कृते तेजःप्रभृति-
ष्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्यते । एवं गन्धरसगन्धस्पर्शाश्वा-
वशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञातं
भवेत्तद्विज्ञाने या प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपव-
द्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्द्रूपवति शब्द-
स्पर्शयोरप्युपलब्धाद्वायुनरिच्छयोस्तत् स्पर्शशब्दगुणवतोः
सङ्गावोऽनुमीयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान-

भावं इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽवन्नानां त्रिवृत्करण
प्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वाच्चीग्येव रूपाणि
विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं
प्रत्याख्याय वायुकाशयोस्तद्गुणयोग्यस्वरसयोर्वा पक्ष-
मस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते तोष्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य
सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्तदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति भाष्यम् ।

क्षित्यादितयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयादिस्य पुन-
र्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांगार्द्धयो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् “द्विधा वि-
धाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांगैर्यो-
जनात् तत्रात्मकाश्च ते” इत्युक्तीत्या कल्प्यम् ।

त्रिवृत्कर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोष-
ज्ञम् पण्यमस्याः । (हेलङ्गा) हिलभोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिरावृत्ता । त्रिवृत्ति अमरः । त्रि-
रावृत्ते त्रिगुणे त्रि० “त्रिवृत्ता (मेखला) मन्थिनैकेन
त्रिभिः पञ्चभिरेव वा” मनुः ।

त्रिवृत्तिका स्त्री तिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । त्रिवृत्ति
राजनि० । त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिवृद्दे पु० ऋगाद्यात्मना त्रिवर्त्तते त्रिवृत् कर्म० । त्रय्यां
वेदत्रये तदुत्पत्ते २ प्रणवे च । “कृचो यजूंषि चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्देदो
यो वेदेनं स वेदवित् । आद्यं यत् त्र्यचरं ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स शुद्धोऽन्यस्त्रिवृद्देदोयस्तं वेद स
वेदवित्” मनुः ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः सं-
युक्ता वा यत् ततः इदन्तत्वात् वा ङीप् । गङ्गा-
यमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे ऽदक्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २ प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च
यथा “प्रद्युम्नस्य हृदात् यास्ये सरस्वत्यास्तघोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता” प्रा० त० ।
त्रिवेण्या इदम् शिवा० अण् । त्रैवेण । तदोये त्रि० ।

त्रिवेण पु० त्रयो वेणवी यत् । रथसुखस्येऽवयवभेदे शब्दार्थ-
चि० । “अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पञ्च तिलशोष्यधमच्छरेः”
भा० व० २४१ अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सन्त्यस्य च वा । श्वेदतृयवेत्तरि । “नाय
न्द्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वांगी सर्वविक्रयी” मनुः ततः
स्वार्थं ब्राह्मं ष्यञ् । त्रैवेद्या तदर्थं “त्रैवेद्याः शुच-
योदानाः” गीता । त्रिगुणितो वेदः शा०त० । श्वेदतृये
श्तद्विहितकर्मणि च “त्रिवेदसंयोगाच्च” कात्या० श्रौ०
२५।१४।३७ । “वेदतृयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः” कर्कः ।
त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सोमानोऽस्याम् । त्रिवृति (तेचोड़ि)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः । १कालीतारात्रिपुरारूपे
तन्त्रोक्ते देवीतृये “त्रिशक्तिविषये देवि ! क्रमदीक्षा
प्रकीर्तिता” तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे २शक्तित्वये
प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां ३शक्तित्वये । व० ब्री० ।
४विगुणात्मके प्रधाने च । [१परमेश्वरे २विजिगीषुष्टपे च ।
त्रिशक्तिधृत् पु० त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्वयं धरति धृ-किप् ।
त्रिशङ्कु पु० त्वयः शङ्कुव इव यत्न । १माळारि २शलभे
मेदि० । ३चातकखगे शङ्खच० । ४खद्योते शब्दमा० ।
५सूर्यवंशे नृपभेदे । तस्य नामनिर्गुक्तिः हरिवं० १३अ०
दर्शिता यथा

“अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः । सर्वका-
मदुघान्दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः । तां वै क्रोधाच्च
मोहाच्च अमाच्चैव लुघादितः । दशधर्मगतो राजा
जगान जनसेजय ! । मत्तः प्रमत्त उत्तमः आत्मः क्रुद्धो
बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश ।
तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् । भोजया-
मास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुद्धस्तु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर ! तव शङ्कुसंशयम् । यदि ते ह्यायिभौ
शङ्कु न स्यातां वै पुनः कृतौ । पितृश्चापरितोषेण गुरो-
र्दोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यति-
क्रमः । वैशम्पायन उवाच । एवं त्रीण्यस्य शङ्कुनि तानि
दृष्ट्वा महातपाः । त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन
स स्मृतः” । तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा० आ० ५७स०

“सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः । अत्रवीत्
स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः । शरणं वः प्रपन्नोऽहं
शरण्यान् शरणं गतः । प्रत्याख्यातो हि भट्टं वो
वशिष्ठेन महात्मना । यदु कामो महायज्ञं तदनुज्ञा-
तमर्हथ । गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान् । ते मां
भवन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः । सशरीरो
यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिमन्यां तपोधनाः ! । गुरुपुत्रान्दते सर्वान्नाहं
पश्यामि काञ्चन । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो देवतं मम” ।

“ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधममन्वितम् । अवि-
पुत्रगतं राम ! राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽपि
दुर्मेधो ! गुरुणा सत्यवादिना । तं कथं समतिक्रम्य
शाखान्तरमपेयिवान् । इच्छाकृणां हि सर्वेषां पुरोधाः
परमा गतिः । न चातिक्रमिहं शक्यं वचनं सत्य-
वादिनः । अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवान्दृष्टिः ।
तं वयं वै समाह्वयं क्रतुं शक्ताः कथञ्च न । वानि-
शस्त्वं नरथोष्ठ ! गम्यतां स्वपुरं पुनः । याजने भगवान्
शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ! । अयमानं कथं कर्तुं तद्य
शक्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपय्याङ्गना-
खरम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि । अन्यां गतिं
गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ! । अङ्गिपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोरामिसंहितम् । शेषः परमसंक्रुद्धा-
श्चण्डालत्वं गमिष्यमि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः
स्वं स्वमाश्रमम् । अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा
चण्डालतां गतः । नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो धूम्र-
मूर्ध्निजः । चितामाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा सन्निवृत्तः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ।
प्राङ्मुखं सहिता राम ! पौरा येऽस्मानुगामिनः । एको
हि राजा काकुत्स्थ ! जगाम परमात्मवान् । दहमानो
दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा
राजानं विफलोक्तम् । चण्डालरूपिणं राम ! मुनिः
कारुण्यमागतः । कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परम-
धार्मिकः ! इदं जगद् भद्रं राजानं घोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्यं नो राजपुत्र ! महावच ! । अयोध्या-
धिपते ! वीर ! शापाञ्चण्डालताङ्गतः । अथ तहाकृमा-
कण्यं राजा चण्डालताङ्गतः । अत्रवीत् प्राङ्मुखो वाक्यं
वाक्यं वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽपि गुरुणा
गुरुपुत्रैस्तथैव च । अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्नो
विपर्ययः । सशरीरो दिवं यावामिति मे सौम्यदर्शन ! ।
मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तद्वाप्यते फलम् । अन्तं

नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कच्छेऽपि गतः
सौम्य ! क्षत्रधर्मेण ते शपे । यज्ञैर्वैद्धिधैरिष्टं प्रजा-
धर्मेण पालिताः । शूरयश्च महात्मानः शीलवृत्तेन
तोषिताः । धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ।
परितोषं न गच्छन्ति शूरयो मुनिपुङ्गव ! । देवमेव परं
मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रस्यते सर्वं । देवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्थस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रत्वे देशोपहतकर्मणः । नान्यं
गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । देवं पुरुषकारेण
निवर्त्तयितुमर्हसि ॥ ५८ ॥

“उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ! अत्र-
धीत् सधुरं वाक्यं साक्षात्कण्ठालताङ्गतम् । इत्थाको !
स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भैषीर्ऽपपुङ्गव ! । अहमामन्त्रये सर्वान्-
न्महर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाक्षात्करणं राजंस्ततो
यज्यसि निर्द्वितः । गुरुशपकृतं रूपं यदिदं त्वति
वर्त्तते । ध्येन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यत्त्वं कौ-
शिकमागम्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः
पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । सर्वान् शिष्यान् स चाह्वय
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्वान्द्रपीन् सवाशिष्ठानानयध्वं
ममाज्ञया । सशिष्यान् मुहूर्दस्यैव सर्वाजः सुवह्नुस्तान् ।
यदन्यो वचनं ब्रूयान्महाक्यवलयनोदितः । तत्सर्वमखिले-
नोक्तं ममाख्येयमगाढतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाज्ञया । व्याजसुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्म-
वादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । जक्ष्य वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा
ते यचनं सर्वं समायाजि द्विजातयः । सर्वदेशेभ्य व्याग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्वं
क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ! । क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ।
ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्ता चण्डालभोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचन-
जैष्ठ्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल !
सर्वं सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि-
पुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोपमिदमब्रवीत् । यदुप-

यन्यदुष्टं मां तप उच्यं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरा-
त्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपात्रेण नीता
वैश्वतच्छयम् । सप्त जातिशतान्येव नृतपा सम्भवन्तु
ते । श्रमसंनियताङ्गारा सृष्टिर्ना नाम निर्दृष्टाः ।
विक्रियाच्च धिरूपाच्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च
र्द्धुर्द्धिममिदुष्यं ह्यदुपयत् । दूषितः सर्वलोकेषु निपा-
दत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोश-
ताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयि-
ष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो सहातपाः । विर-
राम महातेजा ऋषिमध्ये महासुनिः ॥ ५९ ॥

“तपोवलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अय-
मिच्छाकुदायादस्तिशङ्कुरिति विवृतः । धर्मिष्ठश्च वदा-
न्यच्च मां चैव शरणं गतः । स्नेहानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ।
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः । जक्षुः समे-
ताः सहसा धर्मज्ञा धर्मसंहितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सख्य-
गेतत् कार्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान्
शपं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्यतां यज्ञः सश-
रीरो यथा दिवि । गच्छेद्विच्छाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समभितिवृत ।
एवमुक्त्वा च ऋषयः संजहुस्ताः क्रियास्तदा । वाज-
कश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानु-
पूर्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वा-
मित्तो महातपाः । चकारावाहनं तत् भागार्थं सर्व-
देवताः । नाभ्यागमस्तदा तत् भागार्थं ताञ्च देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महासुनिः । सुव-
स्यस्य सक्रोधस्तिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण
नयामि स्वर्गभोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः
फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ।
उक्तवाक्ये सुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! सुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं
गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नास्ति
स्वर्गलोकतालयः । गुरुशापहतो मूढ ! पत भूमिमयाक-
शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः ।
विक्रोशमानस्ताहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा
वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत्
तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी
प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षी-
नपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः ।
दक्षिणं दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशः । रुद्रा
नक्षत्रवंशं क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करि-
ष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैतान्यपि स क्रो-
धात् स्रष्टुं समुपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पि-
सङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं
वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशापपरिजितः ।
सगरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं
श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं
कौशिकः सर्वदेवताः । सगरीरस्य भद्रं वस्तिगङ्गोरस्य
भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नादृतं कर्तुं सत्सहे ।
स्वर्गोऽस्तु सगरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि
च सर्वाणि माम्कानि भुवाग्युत । यावन्नोका धरि-
ष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे
तदनुज्ञातमर्हय । एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युचुर्मुनि-
पुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रमे तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ।
गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथादुवर्हिः । नक्षत्राणि
मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् । अवाकशिरास्त्रि-
शङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अतुयास्यन्ति चैतानि
ज्योतीषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तिमन्तश्च स्वर्गलोक-
गतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ।
ऋषिरूपे महातेजा वाढमित्येव देवताः । ततो देवा
महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जम्भुर्यथागतं सर्वे
यज्ञस्थाने नरोत्तम ! । ६० सं

त्रिशङ्कुरपतम् अण् । त्रिशङ्कव हरिचन्द्रे "तस्य (त्रिशङ्कोः)
सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास
हरिचन्द्रमकलमपम् । स वै राजा हरिचन्द्रस्त्रैशङ्कव
इति स्मृतः" हरिवं० १३५० । (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन-ड । हरिचन्द्रे नृपे
त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज-णिनि ।
विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ;
"चतुर्विंशतिर्भूयुक्तं मण्डलं त्रिशतं स्रष्टम्" कामन्दकी ।
"नरकं त्रिशतं प्राप्य स विद्यासुपजीवति" भा० अनु०
१०१ अ० । समा० हि० डीप् । शततये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।
त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त० । मिलितगुडो-
त्पन्नाहिभोत्या मधुरेति मधुरादिके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।
त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अस्याणि यस्य । शिखाकाराप-
लययुते । "कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे" भा०
कर्ण० ८५ अ० । [बिल्हे राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य ।
त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा ऋणं
तस्य वा लुक् । त्रिशाणपरिमिते शतक्रीते च । पक्षे न
लुक् । त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्रार्थे एवं
दिशाणदिशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यना-
भाख्ये वास्तुभेदे तत्फलदिकं दृ० सं० ५१ उक्तं यथा
"उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धनम् ।
प्राक्शालया विभुक्तं सुचेत्" दृष्टिदं वास्तु । यस्याहीनं
चुक्ती त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पक्षप्लवपरवा-
वर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्" ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । त्रिशिखे अस्त्रभेदे शकिरीटे
च हेमच० । शिशिखायुक्ते त्रि० ।

"त्रिशिखां भ्रुकुटिश्चास्य ददृशुर्दानवा रणे" हरिवं०
२२५ अ० । "त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दृश दृशन-
च्छदम्" भा० आ० १६३ अ० । ४ रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु०
त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इति तादृशं
दलमस्य । शालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । शिखरे हेमच० । श्राव-
णपुत्रभेदे श्रवणेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्ते ४ ज्वरे च ।
"त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येत ते मज्जराङ्गयम्" भा० ग०
अ० वाणयुक्ते । अस्य अदन्तत्वमपि "सर्वे शान्ता अदनाः
स्युः" इत्युक्तेः "श्रवणत्रिशिरदूषणस्य वन्धून्" भा० ग० ६।
१०१० "ज्वरक्षिपादक्षिशिराः पङ्कजो नवलोचनः"
हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीय यस्य ।
५ ज्वरे रथे पु० । "सर्वभुरास्तस्य रक्षक्षिचक्रक्षिष्टक्षिरा-
क्षिशिराश्च त्रिनाभिः" भा० आनु० १८८ अ० । नील-

कण्डसु “हृहृच्छिराश्चतुरश्रस्तिनाभिः” इति पठित्वा
“चतुरश्रः कालाहट्टेश्वरेच्छास्त्रसंकल्पाश्चतारोऽश्वा अ-
स्येति” व्याचख्यौ । “अतोव हि त्रिगिरसं समुच्छिन्द्यात्
कतत्वरः” कामन्दकी । त्रिगोर्षकादयोऽप्यत्र । तच्च
त्रिशूले न० हेमच० ।

त्रिशुच् पु० तिस्रः शुचो दीप्तयः शोकायाऽस्य । स्वर्गान्तरिज-
प्रथिवीस्यदीप्तिप्रययुते धर्मे । “धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-
राजा” यजु० ७८।२७ । “ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा “या ते धर्मा ! दिवा शुभ्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा
त आप्यायतां निष्टायतां तस्यै ते स्नाह्वा । या ते धर्मा-
न्तरिक्षे तस्याः त्रिदुभ्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामित्यादि
या ते धर्मे प्रथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या । सा त आ-
प्यायताम्” इत्यादि । २ आध्यात्मिकादिशोकप्रययुक्ते च ।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अपाणि यस्य । स्तनामख्याते
अस्त्रभेदे हेमच० । “त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं
क्रमादधः” दुर्गाध्यानम् “त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृत्तिं
वसानम्” शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे “त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पि-
तृदेवार्चने रतेः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न सं-
शयः” भा० भ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्रप्रस्थाः कर्म० । मुद्राभेदे
“अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु वङ्गा शिष्टाङ्गुलीतयम् । प्रसारये-
त्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्तिता” तन्त्र । तल्लक्षणमुक्तम्
त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमस्त्रस्य इति । शिवे “त्रिशूलोऽभेद्यस्त्रि-
शूली च हृषिकेतुर्महाबलः” स्कन्दपु० शिवस्तवः । २३-
मायां स्त्री डीप् । “त्रिशूलिनीं नमस्यामि महिषासुर-
घातिनीम्” हरियं० १६६ अ० ।

त्रिशुङ्ग पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य । त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना० ।
“त्रिशुङ्गः पञ्चतयैव कुमारी च सरिहरा” हरिवं० २३७
अ० । २ त्रिकोणे । “कुरङ्गेण हीनस्त्रिशुङ्गस्तदनः” सा-
रमसञ्चयः । [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः ।

त्रिशुङ्गिन् पु० त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इति । रोहित-
त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिका ज्ञेयः शोका अस्य । १ जीवे
२ कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च । “अत्र त्रिशोकः शतमावह-
दृन्” ऋ० १०।२६।२ । त्रिशोको नामर्षिः” भा० । “या-
भिस्त्रिशोक उग्रिवा” ऋ० १।१।२।१२ “कण्वपुत्रस्त्रिशोक
ऋषिः” भा० ।

त्रिपयुक्त त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति छन्दसीति
चातुष्टयौ “पूर्वपदात्” पा० वा वेदे पत्वम् । त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते इतिभेदे । “ऐन्द्रवैष्णवं चक्रं, वैष्णवं त्रिक-
पालं वा पुरोडाशं चक्रं वा तेन त्रिपयुक्तेन यजते”
शत० ब्रा० ५।२।५।१ । “त्रिपयुक्तेषु” कात्या० श्रौ० १५।
२।११ । “त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिपयुक्तम्” संय०
व्याख्या । २ त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । “दक्षिणेऽग्नौ
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपयुक्ताभिः” शत० ब्रा० १२।६।
२३।१२ । लोके तु न पत्वम् ।

त्रिपवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य वेदे वा
पत्वम् । त्रिवर्षसाध्ये सत्त्वभेदे । “त्रिपवत्सरं षट्पिदी-
चम्” कात्या० श्रौ० २५।५।१।२ “त्रिपवत्सरं सत्त्वं तच्च
षट्पिदीचं भवति” सं० व्या० त्रिगुणितः संवत्सरः । २ त्रिवर्षे
च । “महातापचितं त्रिपवत्सररोपसक्तम्” कात्या० श्रौ०
२५।५।६ । “त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र” कर्कः । लोके
तु न पत्वम् । ३ त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य वेदे वा पत्वम् । १ त्रिषन्धियुक्ते
“चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि तस्मादिमानि
पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि” शत० ब्रा० ११।५।
२।७ । “त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चतारश्चतारो मासा
येषां तानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तस्तानि सुनासीरीयैश्चदेव
योः फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
ढ्यैणाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि म-
न्त्रिणानि पादतलादधस्तनोपरितन सन्धोरुभयोः प्रत्यास-
न्नत्वाद्विषमस्तत्वम्” भा० । [पाठान्तरम् ।

त्रि(ह)षम त्रि० हस्ते निघण्टुः माशुपेत्यत्र तथा, हृषमेति च
त्रिषवण न० स्रयते सोमोऽत्र सु-आधारे ख्युट् “पूर्वपदात्” पा०
वा पत्वम् । त्रिकात्रे प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले “उपसृ-
शंस्त्रिषवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् । दान्स्त्रिषवणस्त्रायी
निहतश्च प्रतिपहात्” “कथ्यात् त्रिषवणस्त्रायी कच्छं
चान्द्रायणं तथा” याज्ञ० । पत्वाभावे लोके च त्रिषवनमप्यत्र
त्रिषष्टि स्त्री बहुत्वेऽपि एकवत्प्रधिका षटिः शा० त० । इतु-
प्रधिकाषटिसंख्यायां २ तत्संख्येये च । “चतुःषटिस्त्रिषष्टिर्वा
वर्णाः सम्भवतो मताः” शिवा । पक्षे त्रय आदेशे त्रयः षटि-
रप्यत्र । त्रयश्च षटिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे । “संख्याः”
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्रर इति भेदः । इयंस्तु
भेदः त्रय आदेशे क्लृप्तात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि
ड । त्रिषष्टि त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि० ततः पूरणे तमप् ।

त्रिपठितम् त्रयःषष्ठितम् तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां
डोप् । पूरणे डट् । त्रिपठ त्रयःषष्ठ त्रिपठि पूरणे
त्रि० । स्त्रियां डोप् ।

त्रिपु(सु)पर्णं पु० त्रयः सुपर्णास्तडाचकशब्दा यत् । १वहृ-
चवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्यो-
गात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे “त्रिणाचिकेतः पञ्चा-
ग्निस्त्रिपु(सु)पर्णः षड्ग्नित्वित्” मनुः । वा कप् ।
तत्रार्थे “वेदार्थवित् ज्योष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिपुपर्णकः” याज्ञ० ।

त्रिष्टुम् स्त्री त्रिपु स्थानेषु सुभ्यते सुभ्-किप् पत्वम् ।
एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते कन्दोभेदे “गायत्र्युष्णिगनु-
ष्टुप् च दृहती षड्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव”
ह० र० । प्रस्तावे तस्याः २०४८ भेदाः । “एकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप् गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुप्” शत० ब्रा० १।३।५।५। “तथैव
माध्यन्दिनं सवनमतन्वत” इत्युपक्रमे “एकादशाक्षरा
त्रिष्टुम् तस्मादाहस्त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति”
शत० ब्रा० ४।३।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च ।
“इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्” यजु० ६।३० ।
“इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण कन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्
कन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्” वेददीपः । प्रसङ्गात्
कन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्तमणिकायां ४ च० उक्ताः
प्रदर्शने । “अथातश्चन्द्रोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुष्णिगः सविताऽनुष्टुभः सोमोदृहत्या दृहस्सतिः, षड्-
क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो
मित्रः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो
वायुर्हि पदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
ऋचः आग्नेयः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मरम्भे
मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां
ततो हविर्ह्वयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुपन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः
सोऽमुष्मिन् लोके देवैरपीक्षते । तस्माच्च देवता वेद्या
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थम-
धिगच्छति” । शब्दब्रह्मात्मनः सांसात् तस्या उत्पत्तिः
भाग० ३।१।२६ श्लो० उक्ता यथा “तस्मिन्निगासील्लोमभ्यो
गायत्रौ च त्वचो विभोः । त्रिष्टुभ्मांसात् क्षुतोऽनुष्टुप्-
त्वस्यः प्रजापतेः । मज्जातः षड्क्तिरुत्पन्ना दृहती
प्राणतोऽभवत्” ।

त्रिष्टोम पु० त्रयः सोमा यत् पत्वम् । क्षत्रधृतिरयस्य उ-
भयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “क्षत्रधृतिः” कात्या० श्रौ० १।५।६।
२४ सू० “तमुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ” २५ सू० ।
“एके तं क्षत्रधृतिमुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति”
सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिपु चक्रेषु तिष्ठति स्या-क अस्मान्मेत्यादिना
पत्वम् । चक्रत्वस्थिते रथे । “त्रिष्ठं वां सरे दुहितार-
हृदयम्” ऋ० १।३४।५ । “त्रिष्ठं चक्रत्वस्थितं
रथम्” भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिपु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्या-वा० इति
सुषामः० पत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । “उत्कू नविकू-
र्यास्त्रिष्ठिन्” यजु० २-१३४० । “त्रिपु विद्यादिषु सितं
शीलवन्म” वेददी० ।

त्रिस् अय्यं त्रि+शारे सुच् । त्रिशारे “येन त्रिःसप्तत्वे नृप-
हृलयशामांसस्तिष्ठपङ्केति” प्रबोधच० । “अनेन विधिना
आहं त्रिरव्दस्य हि निर्वपेत्” मनुः । “त्रिजपेदपमर्षणम्”
स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्धयोऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः ।
(फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा मिता-
ऽमिता रक्ता च । समा० हि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्र न० समाहारहि० । प्राह्वपराह्वमध्याह्नरूपे स-
न्ध्रात्रये । “साजिध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्रं कुरुनन्दन”
भा० व० ८२ अ० । “करैस्त्रिसन्ध्रं त्रिदशैर्दिशे नमः”
माघः । “त्रिसन्ध्रव्यापिनी या त्व सैव पूज्या सदा
तिथिः । न तत्र युष्मादरणमन्त्रं हरिवासरात्” ति० त०
पराशरः । कुतुम्बे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्रकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्रं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-
त्रिसप्तति स्त्री एकयन्त्रप्रधिका सप्ततिः शा० त० त्रयश्च सप्ततिश्च
द्वन्द्वसं० वा । १त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पञ्चे वा

त्रयस्यादेशे त्रयःसप्तति तत्त्वार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्रः
त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् ।
त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां डोप् ।
पूरणे डट् । त्रिसप्तत तत्त्वार्थे त्रि० स्त्रियां डोप् ।
“भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्रभिः शरैः” भा० ग० २१३० ।

त्रिसप्तत्या युतं शतादि ड । त्रिसप्तत तद्युते शतादौ त्रि० ।
त्रिसप्तन् त्रि० व० व० त्रिपुष्टिताः सप्त । १पञ्चविंशतिसंख्यायाम्
२तत्संख्येये च । “विह्वा चैनं त्रिसप्तभिः भा० ग० १३३० ।
“त्रिसप्तत्वः पृथिवीं योजिगाय भगूत्तमः” हरिव० ३०४ अ० ।

तिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरगुडरूपे
पदार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २वर्षत्रये न० ।

तिसर पु० कसर+प्रपो० । कसरे हेमच० ।

तिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपा-
नानां समाहारः पाठा० न डीप् वा । त्रिवारे मधुपाने
“प्रातिभं तिसरकेण गतानाम्” माघः ।

तिसर्ग पु० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां
सर्गे । “यत् तिसर्गो मृगा” भा० १।१।१ ।

तिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य ।
१परमेश्वरे । “तिसामा सामगः साम त्रिवर्णो भेषजं
भिषक्” श्विणु सं० । “त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तै-
स्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा” भा० वेदव्रतसामानि च ।
“अधिपताइ भित् ! पताइ सुरपताइ” इत्येवमादीनि
त्रीणि सामानि । २महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप्
शब्दार्थचि० । “अपि कुल्या तिसामा कौशिकी इत्यादि”
भाग० ५।१६।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

तिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणस्य अणु-
उत्तरपदद्वयः । त्रिभिः सहस्रेः १परिमिते । स्त्रियां
डीप् । “तिसाहस्रमुत्तमा” कात्या० श्रौ० १७।७२३ ।
“उत्तमा चितिः तिसाहस्री लोकस्मृत्यानां भवति” कर्कः ।
तिसिता स्त्री त्रिशुण्णिता सिता शा० त० । त्रिशर्कराशब्दार्थे
राजनि० । [सीतया कष्टक्षेत्रे अमरः ।

तिसीत्यं न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकलः
तिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । “त्वगे-
लापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्” इत्युक्ते तुल्य-
भागे एलादित्रिके राजनि० । “पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं
वा सितामधूकतिसुगन्धियुक्तम्” सुश्रुतः ।

तिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे व्यवनरूपे वज्रौ “अग्निराङ्गिरस-
श्चैव चप्रवनस्त्रिसुवर्चकः” भा० व० २१६ अ० ।

तिसौपर्ण न० त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् वृत्तौ त्रिशब्दस्य
सुजर्थता उत्तरपदद्वयः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।

“सुपर्णे नाम तमृषिः प्राप्नवान् पुरुषोत्तमात् ।
तपसा यै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परि-
क्रान्तवानेतत् सुपर्णे धर्मसुत्तमम् । यस्मात्तस्मादुव्रतं
ज्ञोतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठपठितं
व्रतमेतद्वि दुश्चरम् । सुपर्णाज्ञायधिगतो धर्म एष
सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जलदायुधा ।
वायोः सकाशात् प्राप्नश्च ऋषिभिर्विवशाग्निभिः । ततो

महोदधिश्चैव प्राप्नवान् धर्मसुत्तमम् । अन्तर्दधे ततो
भूयो नारायणसमाहितः” भा० शा० १५० अ० ।
सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत् ।
ऋग्वेदे १० । ११४ । ३ । ४।५ । मन्त्रविके । ते च
मन्त्राः “चतुष्कपदा युवतिः सुपेशा दृतप्रतोका
वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा दृष्ट्या निषेदतुल्यं
देवा दधिरे भागधेयम्” । २ “एकः सुपर्णः स मरुद्-
माविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा
पश्यमन्त्रितस्तं मातां ह्वि स उ रेह्नि मातरम्” । ४ “सुपर्णे
विप्राः कवयो वसोभिरेकं सन्तं वज्रघा कल्पयन्ति ।
हृन्दांसि च दधतो अध्वरेषु यज्ञान् सोमस्य मिमते
द्वादश” । ५ सुपर्णैपदघटिते मन्त्रे विदितं अण् उत्तर-
पदद्वयः । १परमेश्वरनामभेदे “तिसौपर्णं तथा ब्रह्म
यजुषां शतरुद्रियम्” भा० शा० २८६ अ० । “तिसौपर्णे विदितं
नाम तिसौपर्णमिति तदर्थः” श्रीधरः । त्रिसौपर्णेति
पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्तम्ब न० त्रयः स्तम्भा इवावयवा यस्य । ज्योतिःशक्ते
ह० स० १ अ० तस्य स्तम्बत्रयसंज्ञं यथा
“ज्योतिःशक्तेरनेकभेदविषयं स्तम्बत्रयाधिष्ठितम् तत्-
कार्त्तुप्रोपनयस्य नाम रुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता ।
स्तम्बेऽस्मिन् गणितेन या यज्ञगतिस्तन्नाभिधानस्तसौ
होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्तम्बस्तृतीयोऽपरः” ।
तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्तम्भाः ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत् । तद्वशाभ्ये यज्ञे
प्रथमायासुपसदि दोह्यत्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे “त्रिस्तनं
प्रथमायां दोह्यति” कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना
अस्या डीप् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री “त्रिस्तनी-
मेकपादाश्च त्रिजटामेकलोचनाम्” भा० व० २७६ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिशुण्णिता तावती वेदिः । “द्विस्तावा
त्रिस्तावा वेदिः” पा० अच् समा० टिलोपः
समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिशुण्ये-
ऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः
इत्येव सि० कौ० ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समा-
हारि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थलविके । तदधिकृत्यैव
त्रिस्थलीसेतनामा अन्यः अन्नमन्त्रेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १स्वर्गमर्त्यपातालस्ये
परमेश्वरे २जापदाद्यावस्यात्रयसाक्षिणि जीवे च ।

त्रिस्रोतस्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः । गङ्गायाम्
“त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्यौ” कुमा० । “कृताभिषेकै-
र्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्रभिः” रघुः ।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा०
डोप् । स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे “तथा सप्तद्राक्षत्वारः ।
नदी भागीरथी च सा” इत्युपक्रमे “लघ्वनी गोमती
चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा” भा० सं० ६७० । वरुण-
सभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिसृष्टा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने
दिने सृष्टति सृष्ट-क । एकादशीभेदे “यदा
पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी खल्पा ततो द्वादशी
रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिसृष्टा” रघु०
“एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र
क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्” एका० तं धृत
वचनम् । “एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी ।
त्रिसृष्टा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति” संयत्त-
वचनम् । अष्टम मङ्गाद्वादशीषु वासरत्रयस्यर्शिन्यां
द्वादश्याश्च द्वादशीशब्दे दृश्यम् ।

त्रिज्ञान न० त्रिषु कालेषु ज्ञानमत्र । त्रिकालज्ञानाङ्गे
व्रतभेदे । तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यं
कामन्दकीनोतिशास्त्रे उक्तं यथा “वनवासः पयो-
मूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिपह्निवृत्तिश्च त्रिज्ञानं
व्रतचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-
वासिनः” द्वितीयन्तु त्रिष्ववशब्दे दर्शितम् । [चेत्त्रे अमरः

त्रिहृत्य न० त्रिः हलेन कटं चेत्तम् । त्रिवारं हलेन कटं
त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य णत्वम् । त्रिवर्षं
गवादी “अथ संस्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायणान्”
भा० व० २३१ अ० । स्त्रियान्तु डोप् । “त्रिहायणी
त्रिवर्षा गौः” अमरः । “वत्सतयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः
पञ्चवर्षा राजीवष्टयश्च नवनीतष्टयश्चोऽरुणाः पिङ्गवः
सारङ्गवः” कात्या० श्रौ० २२।६।१२ । २३ोपद्यां ब्रह्मवै०
“कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-
दी च्छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी” जन्मखण्डम् ।

त्रीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणस्य कन् तस्य लुक् । १।६पुत्रय-
मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत्र कप् । २।वाण्यत्रययुक्ते
धनुषि न० । “त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा” कात्या० श्रौ० २५।४।
४७। अस्यां त्रिहविष्कायामिष्टौ त्रिभिरिष्टुभिरुपेतं धनुर्द-
क्षित्यर्थः” सं० व्याख्या ।

त्रीष्टक पु० त्रिस्तः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-
भेदे “स एष त्रीष्टको अग्निः । ऋगेका यजुरेका सामैका
तद्यां कां चानर्चोपदधाति रुक्म एव तस्या आयतन-
मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना
पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रीष्टकम्” शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

तुट छेदने वा दिवा० पञ्चे तृदा० कु० पर० अक० सेट् । तुटति
तुटति अतु(लो)टोत् । तलोट । छेदनात् अथयवद्विधा-
भाव मात्वम् “यावन्मे दन्ता न तु अन्ति” हितो० “तुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय” सा० द० । “तुटित इव
सुक्तामणिसरः” उत्तर० ।

वि+विस्वीजीकरणे सक० । “कण्टकैरेना विस्वीज्युः” कात्या०
श्रौ० २३।१।२२ । “विस्वीज्युः विस्वीज्युः” सं० व्याख्या ।

तुट छेदने चुरा० आ० सक० सेट् । त्रोटयते अतुटत ।

तुटि(टी) स्त्री कुटा० तुट-इन् या डोप् ।
?स्त्रुत्सौलायां २अत्ये ३संगये ४कालभेदे च अमरः
स च “योऽज्ज्योर्निमेषस्य खराम०भागः स तत्परज-
च्छतभाग उक्ता । तुटिर्निमेषेर्धृतिः पश्चि काठा तन्नि-
यता सङ्गणकैः कलौक्ता” सि० शि० उक्तेः तत्परस्य
शतभागकालरूपः । “क्षणद्वयात्मकः कालस्तुटिरिति”
’भरतः तन्मूल्यं मृग्यम् । तदमेजवा क्षणस्य भाग०
अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा
हि “प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्तुटिराद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः”
श्रु० सि० “तुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राचा-
न्तर्गतस्तुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवचारायोग्यत्वे-
नास्यामूर्त्तयम् । माग० ३।१।५५ । ६। अन्यथा मानसक्तं
यथा “अणू द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्तयः स्रुतः ।
ज्वालाकारश्चतुस्रयुगलः स्रमेवानुपतच्चगात् । त्रसरेणुतयं
भुङ्क्ते यः कालः सः तुटिः स्रुता । शतभागस्तु वेशः
स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लयः स्रुतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय
व्याम्नातस्ते लयः क्षणः” । “मरुतः सह पञ्चत्वाः
कलास्तुटिलवक्षणाः” हरिवं० १।६८अ० । “युक्तस्त्रं वज्रवस्तु
कला काठा तुटिस्तथा” सा० व्या० २५ अ० । “प्राण-
त्वुटितु अथयवाद्यकालस्य चेत्तस्य च वेत्ता” ह० सं० २७० ।
२कुमारानुचरमाहभेदे “केशयन्त्री तुटिर्नाम क्रोशना
तु तडित्प्रभा” भा० ग० ४७० माहगणोक्तौ । भावे
इन् । ३अथयवादिहीनतायाम् ।

तुटिवीज पु० तुटिरत्नं योजनस्य । कचौ मूलभेदे शब्दमा०

तुटिगस् अथ० तुटि+वीपसार्थे शम् । तुटिस्तुटिरित्या-
द्यर्थः । “तुटिशोचवशापि गगयते कालनिश्चयः” भा०
उ० ११८ अ० ।

तुन्प(म्प) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्पति अतु-
म्पोत् । नोपधत्वे क्तिपि तुप् तुपौ नोपधत्वे तुन् तुम्पौ इति
भेदः ।

तुन्फ(म्फ) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्फति अतु-
म्फोत् । नोपधत्वे क्तिपि तुप् तुपौ नोपधत्वे तुन्
तुम्फौ इति भेदः । [(फी) त् । तुलोप (फ)

तुप(फ) वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुपो(फ)ति अलोपो-

वेता स्त्री त्वत्प्रतिता प्रयोगे । दक्षिणाग्निगार्हपत्याह्वनीया-
त्मके ससृदिनेऽग्नित्रये, सत्ययुगामन्तरवर्त्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रोडासाधनस्याक्षस्य यस्मिन् पाशे तयोऽङ्गा-
स्य पाशस्य उत्तानतया श्पतने, द्यूतविशेषे वराट-
कानां मध्ये त्रयाणामुत्तानतया श्पतने च “वेताया
हृतसर्वस्वः” इति मृच्छकटिका । अथगच्छे ३३४ष्ट० दृश्यम्
“वेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ
सन्ध्या ३०० । अन्ते सन्ध्यांगः ३०० मिलिताः
३६०० । वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२६६००
वर्षाः । यथाह मनुः “चत्वार्यङ्गः सङ्घाणि वर्षा-
णान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यां-
शश्च तथाविधः । इतरेषु ससन्ध्याेषु ससन्ध्यांशेषु च
त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सङ्घाणि शतानि च” । सि-
ग्निं “खखाभ्रदन्सागरैर्युगाग्निशुभभूयुग्मैः । क्रमेण
स्वर्ग्यवत्सरैः कृताद्योयुगाङ्गुयः । ससन्ध्याकातदंशकै-
र्निजार्कैः १२भागसम्मितैः । युताश्च तद्युता युगं रदाव्यो-
ऽयुताहृताः” । खखाभ्रदन्सागरैः ४३२००० अङ्गुलिभि-
र्युगितैस्तन्मिता वर्षा वेतामानं तत्रापि तेतादौ सन्ध्या-
मानं १०८००० वेतामानं १०८०००० वर्षाः । वेताल्ले
सन्ध्यांशमानम् १०८००० । मिलित्वा १२६६०००
वर्षाः वेतामानम् । स्पष्टमुक्तं ब्रह्मवे० प्र० ख० “दि-
ष्टं लक्षपरिमितं पञ्चवत्सहस्रकम् । वेतायुगं परि-
मितं कालविज्ञः प्रकीर्तितम्” ।

“दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थमंश-
स्तुह्येत तदा वेता प्रवर्त्तते । अष्टमस्य चतुर्थांशस्त्री-
नंशाननुवर्त्तते । छट्पथ्यैव पृथिवी भवन्त्योषधय-
स्तथा” । “राजा कृतयुगच्छदा वेताया हापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य

कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । वेतायाः कारणा-
द्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते” भा० शा० ६६ अ० । तद्वर्षांश्च
“वेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः । अत्य-
क्लेशान्विता लोकाः केचित्, केचिद्व्यागयाः । विष्णुध्यान-
रता लोका यज्ञदानपरायणाः । वर्षांश्चमाचाररताः
सुखिनः सुस्यचेतसः । क्षत्रा भूमिस्मृगः शूद्राः सर्वे
ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाय महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-
रगाः । प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः । तपो-
व्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः । कालवधीं तडि-
त्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुधरा च गच्छाट्टा
पुत्राश्च पित्रसेविनः” इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः ।

“अत्राहाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा । कृते
व्यतीते वेतायां दृष्टा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभि-
र्मत्यां न शक्ताः स्वेष्टसाधने । ब्रह्मलोकशरं कर्म वैदिकं
भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमा-
नसाः । त्यक्तुं कर्तुं न चाहन्ति सदा कातरचेतसः ।
वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले । तदा त्वं
प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्वलान् । लोकानतारयः
पापात् दुःखशोकमयप्रदात् । त्वां विना कोऽस्ति जी-
वानां घोरसंसारसामरे । भर्ता पाता सृजति पितृवत्
प्रियकृत् प्रभुः” इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारण-
हेतवे सदाशिवं प्रति जगन्नाथः वाक्यम् । तस्मिन्
युगे पुरुषायुषकालश्च त्रिशतवर्षे मनुनीतो यथा “चतुष्पात्
सकलो धर्मः सत्यश्चैव कृते युगे । नाधर्मेनागमः कश्चि-
न्नुद्यमान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वामाङ्गमः पादशस्त्रव-
रोपितः । चौरिकान्तमायाभिर्धर्मचापैति पादशः ।
अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षगतयुषः । कृते वेता-
दिषु होषामायुर्हृसति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नामाशिशयैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभा-
वश्च शरीरेणाम्” ।

पुराणान्तरे व्युत्तवर्षास्तत्काल उक्तः अतएव “दश-
वर्षसङ्घाणि रामो राज्यमकारयत्” इत्यादि सङ्गच्छते ।
तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न सन्तुष्टविरोधः इति
तु न्यायम् ।

“धर्मादो हि यथा वेता वज्रिस्त्रेता तथैव च । तथैव
पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाक्षयः” भा० आश्व० ६०
अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा “त्रिधा
प्रणीतो ज्वलनो हनिभिर्वेदपारगैः । अतस्त्रेतात्वमा-

हति पञ्च । ऋगादिवेदसम्बन्धिहोताध्वर्य्वोद्गाताहं
ज्योतिषोमादौ काम्यकर्मणि ।

त्रैधातवी स्त्री उदयसानीयाख्ये इष्टिभेदे “तस्य योनि-
राशय आस । तमनु परासृज्य संलप्याच्छिन्तु सैपेरि-
भवत् तद्यदेतस्मिन्नागये त्रिधातुरिवैषाविद्यामेत तस्मा-
न्त्रैधातवी नाम” गत० ब्रा० ५।५।५।६। “सर्वं इष्टी-
रपि दर्विहोमान्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा एषे-
रित्यत्रैधातवी” ११ । “त्रैधातव्युदयसानीयासावेव
बन्धुः” गत० ब्रा० ११।६।१।७ । “त्रैधातव्युदयसा-
नीया सर्वत्र” कात्या० श्रौ० ११।४।८ ।

त्रैधातवीय न० त्रिधातवी+गङ्गा० ङ । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे
“सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयम्” तैत्ति० स० २।४।११।२ ।

त्रैधातुक त्रि० त्रिभिः धातुभिः स्पर्शरौप्यताम्रैः निर्दत्तः
ठञ् । स्पर्शादिधातुत्वनिष्पाद्ये ।

त्रैनिष्किक त्रि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क कथ्यत्व ।

त्रैपारायणिक त्रि० त्रिः पारायणमावर्तयति ठञ् । त्रि-
वारं वेदपारायणकारके ।

त्रैपुर पु० त्रिपुर+स्त्राद्यै घञ् । त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा घञ् । २पितृादिक्रमेण
तद्वासिनि त्रिपुराधीशे च बह्व्यु घञो लुक् । “मेल-
कैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छलैश्च समन्वितः” भा० भी० ८८ अ० ।
आर्षत्वात् बह्व्यु घञो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्वयमस्यस्य
घञ् । त्रिपुरस्त्रामिषु ४असुरभेदेषु त्रिपुरशब्दे ङस्यम् ।
“येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै दम्बाघोरेण वितथान्ताः
शरेण” हरिवं० १२१ अ० ।

त्रैपुरुष त्रि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति घञ् आर्षे पूर्वपद-
द्विजिः । त्रिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् !
हन्युस्त्रैपुरुषं कुक्षम्” भा० आनु० ८० अ० । लोके तु
चत्तरपदद्विजिः त्रिपौरुष इत्येव ।

त्रैफल म० त्रिफलानां तदाद्यद्रव्याणामिदम् घञ् ।
चक्रदत्तोक्ते हतभेदे । यथा “त्रिफलं तूपपथं
द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौष्टुरोक्तं सूक्ष्मैर्नां
विहङ्गं नागकेशरम् । नीलोत्पलं शारिरे द्वे चन्दनं
रत्ननीहयम् । कार्ष्णिं पयसा तल्यं त्रिगुणं त्रिफला-
रसम् । हतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररजापहम् । ति-
मिरं दोषमास्त्रावं कामनां काचमर्बुदम् । वीर्यं
प्रदरं कण्डू रक्तं श्रयथुमेव च । खादित्यं पचित-

श्रैव केशानां पतनन्तथा । विषमज्वरमर्माणि शुक्र-
श्चायु व्यपोहति । अन्ये च बहुधो रोगा नेत्रजा ये च
वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्यायु भास्करास्तिमिरं
यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिद्विषमिः काण्डपादिभिः ।
इष्टिप्रसादनं इष्टं यथा स्यात् त्रैफलं हतम्” ।

त्रैवलि पु० ऋषिभेदे “दामोष्णीपस्त्रैवलिश्च पर्णादौ वर-
जातुकः । मौञ्जान्वो वायुभक्षः पारागर्थश्च शारिकः”
भा० स० ४ अ० ।

त्रैमातुर पु० तिसृषां मातृणामपत्यम् घञ् मातृत्वात् ।
तिसृषां कौशल्यलोकयोस्तुमित्राणां स्नेहभाजनत्वेन
तदीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे “त्रैमातुरः
लक्ष्मजितास्त्रयस्तः” भट्टिः । “सहि सुमित्रया,
स्त्रांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याश्च जनितः” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायसं प्रति-
गृह्णीथाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः
पायसाङ्गं ददौ तदा । अङ्गादङ्गं ददौ चापि सुमि-
त्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टाङ्गं ददौ पुत्रार्थ-
कारणात् । प्रददौ चावशिष्टाङ्गं पावसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्तु सुमित्रायै पुनरेव महामतिः । एवन्नाशं
ददौ राजा भाव्याणां पायसं प्रथक् । ताश्चैव पायसं
प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सन्धानं जेनिरे सर्वाः
प्रहर्षो दितचेतसः । ततस्तु ताः प्राप्य तमुत्तमस्त्रियो
महीपतेरुत्तमपायसं प्रथक् । सुताशनादित्यमानतेज-
सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा” आ० १६ अ० ।

त्रैमासिक त्रि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वसत्तया मासः
“तमघीष्टो भूतो भावी” पा० ठञ् हतौ त्रिशब्दस्य पुरया-
र्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुल्यं तेन “द्विगो-
क्तुं गनपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीय-
मासव्यापके त्रिमासवयस्ते “तोकेन जीवहरश्च यदु-
ल्लुकितायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः” भाग०
२।७ २८ । २ त्रिमासभवे च ।

त्रैमास्य न० त्रिमास+स्त्राद्यै घञ् । त्रिमासे “अङ्गमास-
वासत्रैमास्यण्मास्यो चैके” का० श्रौ० २०।१।६ ।

त्रैयम्बका त्रि० त्रियम्बको देवता स्य । “त्रयम्बकदेवताके
१पशुभेदे । “पुषन्तस्त्रैयम्बकाः” यजु० २४।१८ । “विंशे
यूपे त्रियम्बकदेवताकाः पुषन्तः” वेददी० । २ होमभेदे पु०
“त्रैयम्बकान् यज्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१।१० । “निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

रुद्रदेवताके ३ भुवविद्याभेदे च । “वेदं षडङ्गं वेदाह-
मर्थविद्याञ्च मानवीम् । त्रैयम्बकमथेवस्त्रमस्त्राणि
विविधानि च” भा० द्रो० १७ अ० । ४ रुद्रदेवताके
ब्रह्मादौ त्रि० “निशायां नैत्यिकं चैवैशं त्रैयम्बकं
बलिम्” भा० द्रो० ७६ अ० ।

त्रैयाहावक त्रि० त्रैयाहावे देशभेदे भवः धूमा० बुज् । “न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्” पा० वृद्धिनिर्णयात्
ऐच् । त्रैयाहावदेशभवे ।

त्रैराशिकं त्रि० त्रीन् राशीन् अधिष्ठत्य प्रष्टव्यम् ठञ् ।
लीलावत्युक्ते राशितयाधिकारेण व्युत्पातकृते गणित-
भेदे तत्प्रकारस्य क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा
“त्रैराशिके करणसूत्रं दत्तम् । प्रमाणमिच्छा च
समानजाती ध्यातुमयोक्तः फलमन्यजाति । मध्ये,
तदिच्छाहतमाद्यहृतं स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिविधौमे ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्र-
मलवैस्त्रिभिर्द्यदि । प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर ! ब्रूहि
निष्कनयकेन तत्किंयत् । न्यासः ३/७ । ५/२ । ८/१ ।
लब्धानि कुङ्कुमपलानि । ५२ । कर्षौ । २ ।
अपि च प्रष्टव्यपूर्वपलविषयत्वा चेत्तद्व्यतिरेक-
युक्तम् । शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचल्य
सखे ! विचिन्त्य । न्यासः ६३/१ १०४/१ ४६/४ ।
इच्छागुणितम्फलम् । ५०६६/४ । छेदभक्तम् । १२७४ ।
व्याद्येन । ६३ । हृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् ।
१४ । षोडशगुणितम् । २२४ । व्याद्येन भक्तं जा-
ताद्रुमाः । ३ । एवं पणाः । ८ । काकिण्यः । ३ ।
वराटकाः । ११ । भागाश्च १/६ । पुनश्च ।
द्रुमद्वयेन साष्टांशा शालितण्डुलखारिका । लब्धा चेत्-
पणसप्रत्या तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेच्छयोः
सजातीयकरणार्थं द्रुमद्वयस्य पण्युक्तस्य न्यासः
३३/१ । ६/८ । ७०/१ । लब्धे स्वाथ्यौ । २ । द्रोणाः ।
७ । आटकाः । ११ । प्रस्यौ । २ । इति क्रमत्रैराशिकम् ।
अथ व्यस्तं त्रैराशिकम् । इच्छादृष्टौ फले ह्रासो ह्रासे
वृद्धिश्च जायते । व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणित-
कोविदैः । यत्र इच्छादृष्टौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले
वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां
वयसोमौल्ये तोल्ये वर्षस्य हेमनि । भागहारे च
राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् । जीववयोमूल्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वावि-

शतं विंशतिवत्सरा किम् । द्विधूवेहो निष्कचतुष्कसुखा
प्राप्नोति धूःषट्कवत्सदा किम् । न्यासः । १६ । १२१/० ।
लब्धं २५/२/५ । द्वितीयन्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं
१/१/२ । वर्षयिषुवर्णतोल्या उदाहरणम् । दशवर्षं
सुवर्णं चेद्दद्यानकमवाप्यते । निष्केण तिथिवर्णान्तु तदा
वद कियन्मिदम् । न्यासः १०/१ । १५ । लब्धं २३/२/१ ।
राशिभागहरणे उदाहरणम् । सप्तादकेन मानेन
राशौ शस्यस्य मापिते । यदि मानशतं जातं तदा
पञ्चादकेन किम् । न्यासः ७ । १००० । ५ । लब्धम् १४० ।

“अस्ति त्रैराशिकं वीजं पाटी च विमला मतिः ।

किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थसूच्यते” लीला० ।

त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः षण् । त्रिरूपे “चात् यत्
तेन त्रैरूप्यम्” सि० कौ० ।

त्रैलिङ्ग न० त्रीणि सत्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीलीङ्गरूपाणि वा
लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा व्यण् । त्रिलिङ्गप्रधानकार्ये ।
“पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम् । न वा-
ऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्गीत्यभिधीयते” भा० शा० २०७ अ० ।

त्रैलोक्य न० त्रिलोकोऽयं स्वार्थे षण् । स्वर्गमर्त्यपाताल-
लोके । “तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्”
भनुः । “त्रैलोक्ये यानि रत्नानि मास्मृतं भानि ते गृहे”
देवीमा० । “प्रकृतिं चक्रमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्”
रघुः । व्यर्थे तु कश्चित् स्वार्थे व्यण् । त्रैलोक्यं तत्रार्थे ।
“तत् प्रोक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोक्येनापि दुर्जयम्” भा० शा०
२८२ अ० ।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति मुह-णिच्-ल्यु ।
तन्त्रोक्ते ताराकवचभेदे । “तारापूजा श्रुता नाथ !
विद्याश्च सकलास्ततः । साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कथंच मन्त्र-
विमलम् । त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापह्निवारकम् ।
पुरैव सूचितं नाथ ! कृपया मे प्रकाशय” भैरव उवाच
“देवदानवविद्याष्टकपूजिते ! प्राणवद्धमे ! । त्रैलोक्यमो-
हनं नाम कवचं श्रूयतां वरम्” । इत्युपक्रम्य दर्शितम् ।

त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते सेवने स्वाधीनं
करोति वि+जि-व्यच् । भङ्गायास्म (भाङ्) शब्दच० ।

त्रैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा० व्यण् त्रिवणस्य-
न्निनि शोऽस्यास्तीति उत्करा० छ । त्रैवणीय तद्युक्ते त्रि०

त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य ऋक्षरपत्यम् इज् । त्रिवणस्यैर-
पत्ये । “त्रैवणेस्त्रैवणिः” शत० ब्रा० १४ । ५ । १२ ।

त्रैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं वा० ठञ् । १ धर्मार्थकाप-

साधने कर्मादौ । “मंथ्यां विज्ञाय संन्यस्य कर्म त्रैवर्गिकञ्च यत्” भा० ग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । “विद्वि-
स्त्वैवर्गिकी यतः” भा० ग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रकृतः
ठञ् । त्रिवर्गगते । “त्रैवर्गिकास्तो पुरुषा विमुखा हरि-
सेधसः” भा० ग० ३।३२।१४ ।

त्रैवर्ग्यं त्रि० त्रिवर्गे साधुः प्रपञ् । त्रिवर्गसाधने धनादौ
“त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं हतानभयसंयुतः” भा०
४।२।१२२ ।

त्रैवर्णिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । त्रिणाङ्गणा-
दित्यरूपद्विजातिधर्मे । स्त्रार्थे ठञ् । त्रिजातौ च
“त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-
दिजनिते स्त्रीसङ्गरादौ प्रामे” कुल्लू० । “त्रैवर्णिकाना-
मधिकारः” ककेः ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
पा० नोत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि “त्रैवर्षिकं
तापश्चितं तस्य सौम्यं संवत्सरः” आश्व० श्रौ० १२।५।
१२ । अभिषिप्यति तु त्रैवर्षिक इत्येव ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभिषिप्य-
त्वात् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षभूते तत्र भवति वा ।
“यस्य त्रैवर्षिकं भक्तं पर्याप्तं सत्यवृत्तये” मनुः ।
“त्रैवर्षिकाविकान्तोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः” याज्ञ० ।

त्रैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । त्रिविक्रमसम्बन्धिनि ।
“त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रगलुः” रघुः २ त्रिविक्रमावतारे
च । “वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा”
हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्य पु० त्रिस्तो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपा-
स्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अण् । त्रैवेदत्रयाभिज्ञे ।
“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयशास्त्र-
भिज्ञः पूर्वे परिणत् स्याद्दृष्टावरा” व्य० त० नारदः ।
“स्त्वारां वेदधर्मज्ञाः पर्यटु त्रैविद्यमेव वा” “राजा
हत्वा पुरे स्थानं त्राङ्गणान्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्ति-
भट्टयूयान् स्त्रधर्मः पाल्यतामिति” याज्ञ० । त्रिस्तोषां
विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्त्रार्थे अण् । त्रिस्तोषु
विद्यासु । “धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणान्वयम्”
भा० ग० ६।२।२४ । तासु त्रिस्तो नानारूपाः “ऋचो यजूंषि
शामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति” सा० ग० ६। “स्त्राध्यायेन
व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया व्रतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च
ब्राह्मणैश्च क्रियते तनुः” मनुः “कर्षकाणां हविर्हृत्तिः

पण्यं विपणिजीविनाम् । गात्रोऽस्माकं परा वृत्तिरेत-
त्रैविद्यमुच्यते” हरिवं० ७१ अ० । “त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदा-
स्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः” हरिवं० १६८ अ० । “त्रयो
लोकस्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पायकत्रयम्” माकेश्वर्येय० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टमे वसति अण् । त्रैवे गज्जार्थचि० ।
“त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भा० ग० १।१७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टमे वसति वा० ठञ् । त्रैवे “गन्धर्व-
मिन्द्राक्षरयज्ञचारणत्रैविष्टमेयादिषु नानुविन्दत” भा०
८।८।१२ ।

त्रैवृण पु० त्रिवृणस्यापत्यं वा० अण् । राजभेदे “त्रैवृणो
अग्ने दशभिः सहस्रं नानर ! त्र्यरुणद्विकेत” ऋ० ५।
२७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठञ् । वेद-
त्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । “षट् त्रिगदावृद्धिं चर्य”
गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्” मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-
त्रैशोक न० त्रिशोकेन वृषिणा वृष्टं साम । “विश्वामृतना,”
इत्यादिकायामृचि गेये ब्रह्मक्षोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० त्र्यसुवर्ग्ये गोभानुसुते ऋषभेदे “गोभानोस्तु
सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करन्धमस्तु त्रैदानो-
र्मरुत्तस्तस्य चात्मजः” हरिवं० ३२ अ० ।

त्रैस्वर्यं न० त्रिस्वर+चतुर्वं० स्त्रार्थे प्रपञ् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितरूपस्वरलिके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्ता-
नुदात्तगन्ध्योरुक्तं स्वरितगन्धे वक्ष्यते च तस्याप-
वादः एकश्रुतिगन्धे १४८४७ उक्तः ।

त्रैहायण त्रि० त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । त्रि-
वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे अण् । तत्रावे न० ।
त्रोटक त्रि० त्रोटयति चु० त्रुट-ण्वल् । त्रोटके । “सप्ता-
दनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राङ्गः
प्रत्यङ्गं सविद्वपकम्” सा० द० उक्ते २६४४ काव्यभेदे
प्रत्यङ्गं सविद्वपकत्वात् षड्भारोऽत्राङ्गीति बोध्यम् । तत्र
सप्ताङ्गं साम्प्रतरम्भम् । पञ्चाङ्गं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट-इ वा ङीप् । त्रोटके.
२ चक्षुषाम्, (पञ्चिर ठोठ) २५ चभेदे ४ मत्तभेदे च
मेदिनि० । [खगे गन्धर्व० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

त्रोटिहस्त पु० स्त्री त्रोटिहस्त इव ग्रहणसाधनं यस्य ।
त्रोतल न० त्रोटकतन्त्रे (त्रोटका) २ स्त्रोतलदाक्ये त्रि० ।
त्रोत्र न० त्रायतेऽनेन त्रै-उत् । प्राजने त्रोटने गृहादेः

मेरुसाधने ऽदण्डभेदे (पाचनी) अमरः। २ अस्ते सि-
कौ०। ३ अक्षरप्रक्रियायाम् ४ व्याधिभेदे च संक्षिप्तमा०।
लौक गत्यां चुरा० व्या० सक० सेट्। लौक्यते ऋदित्
चतुर्लोकतः।

तत्र ५० तृतीयोऽंशः। १ तृतीये अंशे। “सर्वस्मिन् विधु-
पापयुक्तमुक्तवावर्द्धं निशाङ्गोर्ध्वटीतत्रं वै कुनपांशकं
अहणतः पूर्वं दिनानां त्वयम्” सुद्ध०। २ त्रिगुणितेऽंशे च
“तत्रं दयादु हरेद्विप्रो द्वावशौ क्षतियामृतः” मनुः
तत्र ५० त्रीण्यकीण्यस्य ष सभा०। त्रिनेत्रे शिवे त्रिका०
“तत्रपत्न्या समादितः सट्शः सज्जनः पतिः” हरिवं०
१७६ अ०। २ नेत्रतययुक्तमात्रे त्रि०। “चेदिराजकुले
जातस्त्वच एष चतुर्भुजः। रासभारावसट्शं ररास च
ननाद च” भा० सं० ४२ अ०। स्त्रियां डीप्। “द्वर्ची
तर्ची ललाटार्ची दीर्घजिह्वामज्जिह्वाम्” भा० व०
२८६ अ०। राक्षसीभेदोक्तौ। आर्धे कचित् न ष
समा०। तत्र चि शिवे। “तत्रक्षे पूष्णे दत्तभिदे वाम-
नाय शिवाय च” भा० आश्व० ८ अ० शिवस्तुतौ।

तत्र ५० त्रीणि अकारोकारमकाररूपाणि अक्षराणि
यत्। १ प्रणवे “आद्यं यत् तत्रचरं ब्रह्म तयो यत्
प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्”
मनुः। त्रीण्यक्षराणि वर्यां यत्। मध्यानामके
२ छन्दोभेदे न०। “विष्णुस्त्रचरेण (छन्दसा) त्रीको-
कात्तदजयत्” यजु० ६।११। “विष्णुस्त्रचरेणाक्षर-
तयः तत्केन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्”
वेददी०। त्रिवर्णात्मके तन्त्रोक्ते श्मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरि-
प्रयोगः। ४ विद्यायां स्त्री गौरा० डीप्। ५ वर्णतययुक्त-
मात्रे त्रि०। “तदेतत् तत्रचरं सत्यमिति स इत्येक-
मक्षरं त्रित्वेकमक्षरमसत्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे
सत्यं मध्यतोऽन्ततं तदेतदन्ततं सत्येन परिगृहीतं सत्य-
भूयमेव भवति नैवविद्वांसमन्ततं हिनस्ति” शत० ब्रा०
१४।८।४।२। इष्टकके त्रिका०। [१२] श्वरे ५० हेमच०।

तत्र ६० (कृ)ट न०। १ गिक्यभेदे २ धौताञ्जने च भेदि०।
तत्र ६० त्रीणि अङ्गान्यस्य। सौविष्टिकते हविषि “अध्यं
जुह्वं द्वेधा कृत्वाऽथ दान्यणिम तत्र ६०” शत० ब्रा०
३।८।१।८। “तत्र ६० स्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावदति
तत्र ६० यै ओणेरथ हिरण्यशकलाववदधाति” १८।
तत्र ६० यद्वितं यत् तत्र ६० तत्साधनद्रव्ये।

तत्र ६० त्रि० त्रिकोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्वितार्थदि० द्वयसच्

तस्य लुकि अच् समा०। १ अङ्गुलितयमिति “द्व्यङ्गुलं
तत्र ६० वा तद्वितार्थान् यूपस्य” कात्या० श्रौ० ६।
२।१३। २ तयामृतखातान्ति च स्त्रियां टाप् सा च भोम-
यक्षस्य वेदिः। “तं खनन इवान्धीपुस्तं तत्र ६० खनितं
स्त्रियात् तत्र ६० वेदिः स्त्रियात् हापि पाद्विस्त्र ६० खनितं
सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्र” शत० ब्रा० १।२।१६।
“पाद्विः सोमयागस्यापि वेदिं तत्र ६० खनितमेव मेने” भा०
तत्र ६० न० समा० द्वि०। कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे
मिलिते अञ्जनतवे राजनि०।

तत्र ६० (लि) न० तयास्यामञ्जलीनां समाहारः वा टच्।
१ समाहृते अञ्जलितये “त्रिभिरञ्जलिभिः क्रोतः तद्विताये-
द्विगो तु तद्वितलुकि न टच्। तत्र ६० इत्येवेति
भेदः सि० कौ०।

तत्र ६० त्रीणि मनोवाक्परीराणि अधिष्ठानान्द्व-
तिष्ठणां जायदादीनामधिष्ठानं वा इत०। १ जीवे तत्पुष्प-
पक्षे न० “तस्येह त्रिविधस्यापि तत्र ६० अधिष्ठानस्य देहिगः”
मनुः जायदाद्यधस्यातयसाक्षिणि कूटस्थे २ चैतन्ये न०।
तत्र ६० स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम-इत०। गङ्गायाम्
त्रिका०।

तत्र ६० त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि क्षणीकानि गुण-
अस्य। संवत्सराभिमानिदेवभेदे “त्रिपाजस्तो हृषभो विश्व-
रूप उत त्रुधा पुरुष प्रजावान्। तत्र ६० पत्नते ना-
हिनावानुत्तरेतोधाहृषभः शश्वतीनाम्” ऋ० १।५।११।
“तत्र ६० कस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैरुत्तरेतः” भा०।
२ हस्तप्रश्नरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री।

तत्र ६० त्रयाणां त्रिधियारण्यतयासमस्ततत्त्वो-
योगः। त्रिधिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे। स च योगः
ज्यो० उक्तो यथा “नन्दा भौमार्कवारे अवश्यशतभिषाङ्गान्द-
चित्वाग्निमूलासायैर्भेदा समेता, शशिनि भृगुसुते फल्-
गुयुग्माङ्गयुग्मैः। सोम्याद्ये वै जया स्थान् गुरुहरेर्भेदा-
श्चियास्याभिजिह्विजिह्वैर्विरक्ता च विश्वादित्रिरुणविषा-
खातुराधामघाभिः। सौरं पुण्या धनिष्ठाकरकमञ्जक-
युक्ता यदि स्यादु योगं प्राप्नुवन्ति” इत० शुभकरं चा-
स्तुताख्यं सुनीन्द्राः”।

तत्र ६० त्रीणि अश्वकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां
लोकानां अश्वकः पितेत वा, त्रीन् वेदान् अश्वते
शब्दायते वा अवि-शब्दे ओष्ठोपधः कर्मण्यप्
संज्ञायामिति कः त्रिषु लोकेषु कावेषु वा अश्वः

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः।
तयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः
वाचका वा अस्येति वा, तीणि ग्रथिव्यन्तरीक्षद्युलो-
काख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा । शिवे
अम्बरः “तृप्स्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्” यजु० २।६०
“जडोक्तस्त्रप्स्वकवीक्षणेन” महेश्वरस्त्रप्स्वक एव ना-
परः” रघुः । २३र्गायां स्त्री “सोनस्युनलाक्षित्वात्
तृप्स्वका सा स्मृता बुधैः” देवीपुरा० ।

तृप्स्वकसख पु० इत० टच् समा० । कुबेरं अम्बरः कुबेर-
शब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम् । [क्यादिकं दृश्यम् ।

तृप्स्व पु० लिट्यण्युत्वे राजर्षिभेदे त्रैलोक्यशब्दे ऋ० वा-
तृप्स्व ति० तीणि अरूपीणि रोचमानानि शुभ्राणि
कृत्वापृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य । रोचमानशुभ्रपृष्ठा-
दित्ययुक्ते गवादौ । “तृप्स्वपीणां दश गवां सहस्रा”
ऋ० ८।४६।२२ ।

तृप्ति पु० पण्यमासात्मकः कालः अविः तिस्रोऽवयोऽस्य ।
अटादशमासवयस्को पशौ । “तृप्तिर्वयस्त्रिष्टुप् चन्द्रः”
यजु० १४।१० । त्रीन् लोकान् अवति अय-रक्षणादिषु
इत् । वेददी०। “तस्यै तृप्तिं रेरिहाणा” ऋ० १।५५।१४।
“तृप्तिं सार्द्धं संवत्सरवयस्को वत्सस्त्रिष्टुप् विरुच्यते तत्
प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्ततेजसा व्याप्नो-
तीति वा” भा० उक्तेः २ त्रैलोक्यव्यापके च ।

तृप्ति न० समा० द्वि० पात्वा० । उपेतये “तृप्तिं चरेद्वा नियतो
जटी ब्रह्महण्यो व्रतम्” मनुः । तयोऽवदावयोमानं यस्य
तद्विधायिद्विषयः आर्होऽयं अर्घ्यार्होऽयं पा० तस्य
लुक् । २ त्रिर्वयस्को त्रि० ।

तृप्ति शीति स्त्री तृप्तिश्रीतिः श्राक् त० तृप्तिश्च अशीतिश्च
समा० द्व० वा । (तिराशी) तृप्तिश्रीतिः संख्यायां
२ तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । तृप्तिश्च तत्पूरणे
ति० । स्त्रियां डीप् तमप् । तृप्तिश्चित्तम तत्पूरणे
ति० । तृप्तिश्रीत्या युतं गतादि ड । तृप्तिश्चित्तम तद्युतगतादौ ।

तृप्ति न० सुष्ठुतोक्ते जलनिक्षेपणस्थानभेदे । पञ्च निक्षेप-
णानि भवन्ति । तद्यथा फलकं तृप्तिं सञ्ज्वल्य उदक-
महिचका शिक्वाश्चेति सुष्ठु० ।

तृप्तिन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट । १ चतुर्विंशति संख्यायां २ तत्-
संख्येये च । “तृप्तिर्षोऽष्टवर्षीयां धर्मो सीदति सत्वरः”
मनुः ।

तृप्ति न० तिस्रः अक्षयः कोणा यस्य अच् समा० । १ त्रिकोणे

राजनि० । “प्रथमतृप्तिं द्वितीयतृप्तिं इत्यादि” काशी-
पूजापद्धतिः ।

तृप्ति पु० तृप्तिणामङ्गां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात्
नाङ्गादेशः । “अङ्गाङ्गाः पुं विः” पा० पुं स्त्वम् । दिनतृप्ति ।
उत्तरपदद्विगो तु अङ्गादेशः तृप्तिप्रिय इत्यादि । “तृप्तिं
न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च स्तुते” “तृप्तिं
प्रातस्तृप्तिं सायं तृप्तिमद्यादयाचितम् । तृप्तिं परञ्च
नाञ्जीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः ।

तृप्तिस्पर्श पु० तृप्तिं चान्द्रदिनतृप्तिं स्पृशति स्पृश-अण् ।

तिथितृप्तिस्पर्शिन्येकसावनदिने तृप्तिस्पर्शिन २ दिनज्ये च

तृप्तिस्पर्श पु० “एकं दिनं यत् तिथितृप्तिं च स्पृशेत्तमाङ्गुल-
योऽवमाख्यम् । एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् स्पृशेत्त-
माङ्गुलदिनस्पृशन्तु” इत्युक्ते सावनदिनतृप्तिस्पर्शिन
एकस्मिन् तिथौ “तृप्तिस्पर्शं नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्नः
कृतिभिर्विधेयः । विवाह्याताशुभपुष्टिकर्मसर्वं न कार्यं”
त्रिदिनस्पृशेत् त्रि० ज्यो० त० । किन् । तृप्तिस्पर्शं किञ्च
नत्वात् अणि पदान्ते च क्तः । तत्रार्थे “तिथिवार-
तृप्तिं चैका तृप्तिस्पर्शं सप्तदाहता” । “एकादशी द्वा-
दशी च रात्रिष्वेते तृप्तिदशी । तृप्तिस्पर्शं तदहो रात्रि-
सुषोप्ता सा सदा तिथिः” स्मृतिः । [क्रतुभेदे ।

तृप्तिहीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्दत्तः ख । त्रिदिनसाध्ये

तृप्तिहैहिक त्रि० ईहा चेष्टा तस्यां भवंठण्यैहिकम् धनादि-
तृप्तिप्रयत्नमैहिकं धनं यस्य । दिनतृप्तिनिर्वाहोचितधन-
शालिनि । “तृप्तिहैहिको वापि भवेद्वैद्वान्निष्क एव वा” मनुः ।

तृप्तिचायण पु० तृप्तिश्च युवाऽपत्यम् फज् ऐहकारिण्यो

“तृप्तिचायण तृप्तिचायणेति निर्देशात्” न व्याभ्यां पदा-
न्ताभ्यां पूर्वी ताभ्यामैच् पा० स्त्वोक्तं कार्यं न । तृप्तिश्च
शिशुपालहारादेर्युन्यपत्ये । तस्य विषयो देशः ऐहका-
भक्तम् । तृप्तिचायणभक्त तद्विषये विषये ।

तृप्तिशुष न० तृप्तिणां बाल्ययौवनस्याविराणाभायुषां समाहारः

वेदे अच् समा० । बाल्याद्यायुस्त्वये । “तृप्तिशुषं जमदग्नेः
कक्षपस्य तृप्तिशुषम्” यजु० ३।६२ ।

तृप्तिर्षय पु० तृप्तिः आर्षेयाः ऋषयः यत् । तृप्तिपरे १ गोतृभेदे

आर्षेयशब्दे दृश्यम् । ऋषेरयम् टक् आर्षेयः ऋषि-
धर्मः तृप्तिः आर्षेया धर्मावेष्टा । २ अश्वधरभूकेषु
तेषाञ्च यथा ऋषिधर्मवत्तथा समर्थितं तत्त्वगोपित्याम्
यथा एतन्नृपायभूतक एव तिर्यक्पक्ष्ण्यार्षेयदेवतानां
यागेषु नाधिकार इति प्रवादः । तृप्तिर्षेयास्तय ऋषि-

धर्मा अन्वयवधिरत्वमूक्तानि येषां ते ऋषीणां हि पर-
ब्रह्मदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिप्रभायनया चक्षुर्नि-
मीलनेनाम्बन्धं, परनिन्दाश्रवणगङ्गाया ओलनिरुहेण
वधिरत्वं मित्याकथनगङ्गाया वाक्यसंयमनाम्नौक्यम्” ।
अन्वादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च “मनुष्याणां वा आर-
म्भसामर्थ्यात्” ४ “अङ्गहीनाश्रितियपण्डित्युद्बर्जम्” कात्या-
यनौ० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कष्याख्या
“अङ्गहीनाश्रितियपण्डित्युद्बर्जम्” वर्जयित्वा मनुष्याणा-
मधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्वपङ्कमूकवधिरादयः
अश्रितिया अनधीतवेदाः पण्डा नपुंसकाः शूद्राश्च
नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्रानु-
वर्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्माख्यं कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्व आज्यावेक्षणं कर्तुं
शक्नोति मूकश्च मन्त्रोच्चारणम्, पङ्क्यश्च विष्णुक्रमम् ।
वधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रितिय इत्युच्यते
स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति पण्डो नपुं-
सकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादब्रह्मत्वादशुचित्वाच्च नाधि-
कारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः । आज्यावेक्षणा-
भिश्च विना कर्मणो वेगुण्यं भवत्येव । ननुक्तम्
अग्न्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षणं इत्यादीन्यङ्ग-
याख्यानि स्नातन्त्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-
शेषत्वात्तेषाम्, तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः
क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिज्ञायते तेनान्वयः क्रतुरेवाविहितो न स्वाज्या-
वेक्षणमेषाविहितमितरश्च विहितमिति मन्त्रव्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वधिकारानिश्चयात् विशेष-
भायादि सर्वधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-
सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत् त्व प्रधान-
वाक्यविरोधो यावच्छीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-
प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वोद्बर्ज-
कर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव
गयादीनामिवान्वादीनामप्यधिकाराभावश्चिह्नः । किमर्थं
पुनरङ्गहीनादिवर्जनमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-
मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव
न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि
क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एव-

मन्वादिरपि यद्योषधिशस्त्रादिनाम्बत्वादिकं स्तोत्रयितुं
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वा-
स्यायामाहिताग्निश्रेत् पञ्चाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
काव्योत्पत्तिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कर्तुं
अधिक्रियते एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव”
तृतीया आर्षेयाणि यस्य । श्रितिगोत्रोत्पत्ते माधवः ।
अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् तत्रार्थेयशब्दाद्वादि-
परत्वकल्पनं स्वल्पमात्रपरिहृतम् । तथाहि “अङ्गहीनव-
तश्मा” ६।१।६। जै० सू० “अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-
हीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति ।
तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः
शक्नोतिद्विमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तद्वर्मा । किं धर्मा अद्वयधर्मा” श्र० भा० ।
“उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जै० ६।१।१२ “यस्य तु
अप्रतिषमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-
क्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्तप्रभावात्
न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यदुम्, तस्मात्
तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति चक्षुर्विक्रान्तो विना आज्यावेक्षणेन,
विना विष्णुक्रमेः पङ्क्यः, विना प्रैषादिश्रवणेन च वधिरः,
एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विक्रान्तादीनामधिकारः इति
यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विक्रान्तोऽप्यधिक्रियते
क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् इत्येष
च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वा संयोगान्तरात् (१।४।१२) इत्यत्र । तेषु विना
विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य
अनधिकारः” भा० । “अत्रार्थेयस्य स न स्यात्” जै० ६।१।१२
“दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, “आर्षेयं हृणीते एकं हृणीते
द्वौ हृणीते त्रीन् हृणीते न चतुरो हृणीते पञ्चाति
हृणीते इति । तत्र सन्देहः किम् अत्रार्थेयस्य अधि-
कारः उत न इति किं प्राप्तम् । अत्रार्थेयोऽप्यधि-
क्रियते” इति कुतः आर्षेयं हृणीते इति सामान्यवचनम्
तस्मात् एकं वरिषप्रति द्वौ वा तच्च दर्शयति एकं
हृणीते इति तथा प्रतिषेधेति न चतुरो हृणीते इति ।
न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्प्यते । तस्मात् अत्रार्थे-
योऽप्यधिक्रियते ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न तत्रार्थेयः स न अधिक्रियते ।

वेदार्थमाह । त्वत्त्वा एकस्मा अपि तन्वमात्मीयं शरीरं
वि सञ्चे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । अस्या
एष ऋचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपहादे माधवः त्वग्व्यस्य
अन्याधेतामभिलेत्ताह, यथा "त्वः अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय
व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि सीमांसाराहित्यादेनां
वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयार्थेता

"विश्वं सृशन्तीमभिरूपां विराजं पशन्ति त्वे न त्वे
पशन्त्येनाम्" अथ० ८।६।६ । सर्वनामत्वात् जसः सीभावः

त्वक्कण्डुर ५० त्वचः कण्डुं राति रा-क । व्रणे हारा० ।

त्वक्क्षीरी स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्यस्याः व्याकरत्वेन
अच् । ११ वंशरोचनायां । १२ त्वार्थे गौरा० ङोप् राजनि० ।

"सिताजगम्भा त्वक्क्षीरी विदारो विवृता समा" सुश्रु०

त्वक्छद् ५० त्वगेव छदोऽस्य । क्षीरीशब्दे (क्षीरकञ्चुकी)
प्रसिद्धे वृत्ते रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग ५० त्वचस्तरङ्ग इव । कण्डुपदार्थे पार० निघण्टुः ।

त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । "न्यपोधोऽध्वराश्वत्यशि-
रीषञ्चपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्-
पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यपोधादिवल्कले । कैचित्तु
शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिशम् वदन्तीति शेषः "त्वक्-
पञ्चकं हिमं ग्राहि त्रयशोधविसर्पजित् । विष्टम्भा-
भ्रानजित् तिक्रं कपायं लघु लेखनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १ गुडत्वचि (दारचिनि)
२ तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्दनागुरुसख्यानि त्वक्-
पत्राणां वनानि च" भा० शा० १७० अ० । ३ हिङ्गुपत्रग्राम्
स्त्री गौरा० ङोप् अमरः ।

त्वक्पाक ५० त्वचः पाको यत् । शूकदोषनिमित्ता
दृश चाटौ च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः
शोणितारुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तकतो
त्रेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते
व्याधिभेदे ।

त्वक्पाकस्य न० त्वचः पाकस्य कठोरता । त्वचः काठिन्ये
"तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पाकस्य सकृन्नात् रोमहर्षः" सुश्रुतः ।
त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १ रोमाश्चे त्रिका० २ किलासे
(कुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा०
ङोप् । ३ किलासे स्त्री जटा० स्तार्थे क । त्वक्पुष्पिका
किलासे त्रिका० ।

त्वच्च तनूकरणं भा० पर० सक० सेट् त्वच्चति अत्वचीत् । "त्वटा
हर्षमश्रुते इति नैरुक्तास्त्रिषेवां स्यात् त्वच्चतेवां स्यात्"

निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते ।

"प्रत्वक्षाणो अतिविश्वो महोसि" अ० १०।४४।१ । "प्रत्-

"क्षाणः प्रकर्षेण तनूकृतम्" भा० ।

त्वच्चस् न० त्वच्चतेऽनेन त्वच-करणे अश्रुत् । वले निघण्टुः ।

"सप्रविक्षा त्वच्चसा क्षीरो दिवश्च" अ० १।१००।१५ ।

"त्वच्चसा वलेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्वि० अतिगमेन त्वक्षिता देयश्रुत् लक्षो लोपः । दीप्ते

"मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाप्रमानम्" अ० २।३३।१ ।

"त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार ५० त्वचि सारोऽस्य । १ वंशे अमरः । त्वगेव सारो-

ऽस्य । २ गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच० ।

३ शोणवृत्ते ४ रन्मप्रधानवंशे (तलतावांश) राजनि० ।

"त्वक्साररन्मपरिपूरणलब्धगोतिः" माधवः । "चण्डा-

लात् पाण्डु सोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मनुः । "पि-

श्रुनां शतभीकृणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्-

सारादिचतुर्वर्गं ज्ञेये भेदो च बुद्धिमान्" सुश्रु० ।

त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्याः अच् । ५ वंशरोच-

नायां स्त्री राजनि० । [ङोप्] । सुद्वचञ्चु वृत्ते राजनि० ।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद-षिनि

त्वक्सुगन्ध ५० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे

(नेव) भेदे भावप्र० । २ एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री

शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि०]

त्वक्खादी स्त्री त्वचि खादी । (दारचिनि) ख्याते गुड-

त्वग गतौ स्वा० सक० पर० सेट् कर्त्तव्यं । त्वङ्गति अत्वङ्गीव

तत्वङ् ।

त्वगङ्गुर ५० त्वचः अङ्गुर इव । रोमाश्चे हारा० ।

त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः व्याक्षीरं सत्वक्षीरं यस्याः गौरा०

ङोप् । वंशरोचनायाम् जटा० ।

त्वगन्ध ५० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०

त्वगज न० त्वचो जायते जन-ङ । १ रोमणि २ शिरे च

राजनि० ।

त्वग्दीप ५० त्वचं दूषयति दुष्-णिच्-अण् । कोठरोते

राजनि० "श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दीपनविपाचिताम्"

सुश्रु० । "प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दीपेण प्रहृषितः" भा०

उ० १४८ अ० । ततः अख्यर्थे इति तदुक्ते त्रि० । "देशासु

महातेजास्त्वग्दीपो राजसत्तमः !" भा० उ० १४८ अ० ।

त्वग्दीपापहा स्त्री त्वग्दीपमपहन्ति अप+हन्-ङ । पाङ्ग-

चराम् राजनि० ।

त्वद्दीपारि ५० इत० । हस्तिकन्दे राजनि० त्वग्दीपानो-
ऽप्यत्र । [अत्वचीत् । तत्वाच । त्वक् ।

त्वच संवरणे तु० पर० सक० सेट् । त्वचति अत्वाचीत्
त्वच्(चा) स्त्री त्वचाते संत्रियते देहोऽनया त्वचति सं-
दृश्योति वा देहम् त्वच-किप् । ?गुडत्वचि
(दारचिनि) २ वल्कले २ चर्मणि च मेदि० । ४४ सर्गप्याहके
वाहोन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता कृष्णा-
यायोः सत्त्वांगेनोत्पन्ना वाताघिष्ठाहदेयताका" वेदा०
शा० इत्यम् । तत्र "उद्भूतसर्गवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि
च त्वचः । रूपान्यच् चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-
णम् । द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्"
भाषा० चर्म्मन् शब्दे २६०२ पृ० इत्यम् ।

चर्मणि "त्वचं समेध्यां परिधाय रौरशीम्" रघुः
"आयूषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः ।
"त्वगुत्तरासङ्गवतीमवीतिनीम्" कुमा० । वल्कले "भुजत्वचः
जङ्गरविन्दु शोभाः" कुमा० । गुडत्वचि "त्वगेलापलकै-
स्तुल्यैः त्रिभुगन्धि त्रिजातकम्" राजनि० । हजलत्वात्
वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचापलम् । "सुक्तत्वच
इवोरगः" भा० शा० २५० अ० । "श्रीवत्साङ्कोऽरविन्दाच्च
जङ्घरोमा महत्त्वचः" हरिवं० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच-अच् । वल्कले "त्वचवेष्टितगस्त्रिपञ्चरम्"
उज्ज्वलद० गुडत्वचम् इत्यादि । प्रशस्ता त्वगस्यस्य अच् ।
२ त्वक्पत्रे न० । "त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च
रूक्षकम् । पित्तलं कफघातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम् ।
हृदस्तिरोगघातार्थः क्षमिपीनसमुक्तहृदिति" । [त्वचयति ।
त्वच त्वचं करोति सत्वपाशेत्यादि० पा० स्त्रार्थे-णिच् नामधातुः ।
त्वचस् न० त्वच-असुन् । त्वचि । त्वचसि क्तितम् यत् । त्व-
गिन्द्रियङ्गिते "यक्ष्मं त्वचस्यं ते ययम्" अथ० २।२१।७ ।
त्वचापत्र न० त्वचा त्वक् पत्रमिवाक्ष । (दारचिनि) त्वक्-
पत्रे शब्दार्थचि० ।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिशयेन त्वत्वानु इष्टन् मतपो लुकि न
पदानकार्यम् । अतिशयत्वग्युक्ते । ईयद्युन् त्वचोयस्
तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार ५० त्वचि सारोऽस्य हजलत्वात् वा सप्रम्या न
लुक् । वंशे क्षमरः । [लायाम् चारा० ।

त्वचिभुगन्धा स्त्री त्वचि भुगन्धोऽस्याः अलुक् सभा० । शुद्धे-
त्वच्य त्रि० त्वचि क्तितं यत् भत्वात् न पदानकार्यम् । त्वचि-
ङ्गिते । "त्वच्यं वृष्यं मधुरविपाकम्" सुश्रु० ।

त्वत् त्रि० तन-किप् अनो वः लृक् च । अन्यार्थे वदनामा-
यम् । त्वग्न्ये इत्यम् । सवनामत्वात् टेरकच् लकत् ।
इति बोध्यम् । [काशादित्याद्यर्थे "त्वत्तः सर्वं प्रवर्तते" ।
त्वत्तस् अय्य० एकार्यङ्गितेः युग्यदः तस्मिन् त्वदादेशः । त्वत्त-
त्वदीय त्रि० तव इदम् त्वदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः ।
एकवचनार्थवृत्तियुग्यदर्थश्चस्त्वन्नि । "पितृस्त्वदीयस्य मया-
ऽपहारितः" रघुः ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अत्वञ्चीत् ।
त्वत्वञ्च । उदित् । त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा । त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० वेट् । त्वनक्ति अत्वा-
ङ्गीत् मतान्तरे उदित् । क्त्वा वेट् । अन्त्यात् सेट् । त्वक्तः ।
त्वद्विध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वत्तद्वगे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ ५० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अज्ञानादि-
व्यञ्जुपाध्युपहितधारभूते अनुपहितप्रत्ययानन्दरूपे
तरीयचेतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः "वेदान्तप्र०
त्वम्पदवाच्य त्रि० इत० त्वम्पदाभिधे । "देहादिभिः परिच्छिन्नो
त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वमृग्यार्थे अज्ञानादिव्यटिः एतदुपहि-
तात्सत्त्वादिभिर्गिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचेतनञ्च ।
यत्तन्नयं तन्नायः पितृवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति" वेदान्तशा० ।

त्वम्पदाभिध ५० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदवाच्ये जीवे
"आलम्बनतया भाति योऽज्ञातप्रत्ययमन्द्योः । अन्तः-
करणसम्भिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः" इत्युक्तेः ।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् प्रथो० त्वया दत्ते इत्यर्थे "मग इन्द्र !
त्वयताया इमे" ऋ० ७।२०।२० । "त्वयतायै इमे त्वया
दत्तायै इमे अन्नाय" भा० अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः ।

त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरिष्ट ।
घटा० । णिच्-त्वरयति । पितृ त्वरा । जीत् त्वरितो-
ऽज्जि । "गच्छावः सहितौ तत्र समापि त्वरते मनः"
रामा० आर० ७८ स० । "यस्य वा त्वरते बुद्धिः"
भा० स० १५५ श्लो० "दूता हि त्वरयन्ति माम्" रामा०
वा० "अतस्त्वरञ्च तान् योडुम्" भट्टिः ।

त्वरा स्त्री त्वर-अङ् । वेगे, २ अमीटलाभायें विलम्बावहने
च "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना
हिवा" रत्नावली ।

त्वरायण त्रि० त्वरा अयनमस्य अत्वम् । त्वरावक्ते क्षमरः
त्वरायस् त्वरणे कण्डू० आकृतिगणः पर० अक० सेट् ।
त्वरायसति ।

त्वरि स्त्री त्वर-वेगे भावे इन् । त्वरायां हेमचन्द्रकोपः ।
त्वरित न० त्वर-क्त । शीघ्रे । २तद्वति लि० । “पथोऽभि-
ससु स्तरितं चमूचराः” भाष्यः “त्वरितगतिर्त्रैजयवतिः”
छन्दोम० । ३देवीभेदे स्त्री “अथाभिधास्ये त्वरितां
त्वरितं फलदायिनीम्” इत्युपक्रमे तन्त्रसां तद्वप्राणादिक-
सक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै-क ।
ब्रीहिभेदे (तोरी) कण्वब्रीहीत्याद्युपक्रमे “त्वरितक-
कुक्कुटाण्डकेत्यादि” सुचु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगेः” छ० म० उक्ते
दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । [वचसि अमरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितसदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरस्ते
त्वल्लग पु० जल्लग+प्रथो० । जल्लसर्पे पारस्करनि० ।

त्वष्ट्र लि० त्व-तनूकरणे क्त । तनूकृते तदृशङ्कार्थे अमरः
त्वष्टि पु० “मत्स्याघातो निषादानां त्वष्टिस्त्रायोगवस्य च”
मनुक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहोऽस्त्यस्याः सतृप् प्रथो० ।
त्वष्टुरनुग्रहोपेतायां स्त्रियाम् “स्त्रीपुरुषमिदुनरूपाणां
पशुमनुग्रहादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च अग्र-
पस्थानम० श्रूयते “यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते” तादृशस्य
त्वष्टुरनुग्रहोपेता” भा० ।

त्वष्टृ पु० त्व-तृच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो
विष्णु रूचते” भा० आ० ६५ अ० उक्ते द्वादशादित्य-
मध्ये आदित्यभेदे । “निर्मिते अक्षिणी त्वष्टा लोक-
पात्रोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्ति-
र्यतो नृणां” भाग० ३१६१४ श्लो० । उक्तेस्तस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २देवशिल्पिभेदे अमरः “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं वज्रं” हरिवं० ३१६ अ० ।
“आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च” रामा०
वा० ६१ स० । “त्वष्टा तथैवोर्जितविश्वकर्मा” हरिवं०
२४३ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्या-
यता । ३ तद्देवताके चित्तानक्षत्रे । ४ स्रुतधरे
तच्चक्रे वर्णमङ्कुरभेदे च । ५ तच्चणकर्तारि लि० स्त्रियां
ङीप् । ६ पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःस्थरेतोरूपविकारकारके
देवभेदे त्वष्टीमतो गच्छे दृश्यम् ।

त्वष्टृमत् लि० त्वष्टृ+अस्यर्थे सतृप् । वीर्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते
“त्वष्टृमन्स्त्वा सप्रेम” यजु० ३७।२० । “त्वष्टा रेतसामधि-

ष्ठाता तत्सहिताः । मैथुनार्योपसर्गं वीर्याधिष्ठाता-
मेक्षितोऽत एतद्व्युताः” वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते कम्-णिङ् अण् वेदे द्विती-
यायाः न लुक् । त्वामभिलषन्त्याम् । “अन्ते ! त्वांका-
मया गिरा” ऋ० ८।१।७ । लोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु लि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्त्वदादेशे क्वाच्-
न्दसि” पा० उ । आत्मनः त्वां मयमाने । “सुता
इमे त्वावयः” ऋ० १।३।४ ।

त्वावत् लि० तवेव दर्शनमस्य युष्मदु+वतृप् प्रकरणे “युष्मद-
स्मद्भ्रां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्” उक्तेः सादृश्ये
वतृप् त्वादेशः “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । तत्सदृश्ये
“आ च त्वावान् त्वानाम्नः” ऋ० १।३।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं बहुव्यापिकोऽस्य त्वादेशः वेदे प्रथो० आ ।
त्वया व्याप्ते । लोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

त्वाष्टी स्त्री दुर्गायाम् । “तृप्तुर्दुर्गा स्मृतो धातुस्तस्य दुर्गा-
निपातने । सृजत्येषा प्रजास्तुष्टी त्वाष्टी तेन प्रकी-
र्तिता” देवीपु० ४५ अ० ।

त्वाष्ट्र लि० त्वष्ट्र देवता अस्य अण् । त्वष्ट्रदेवताके आद्यादौ
श्चित्तानक्षत्रे स्त्री । त्वष्टुः आदित्यभेदस्य रूपम् कण् ।
श्चित्तरूपे षष्ठ्यासुरे च । “त्वाष्ट्रस्य चिद्विषयस्य गोना-
माचक्राणः त्रीणि शीर्षांपरायकं” ऋ० १०।८।६ । “विद्वान-
र्यं मा पूषा त्वष्टाय सविता तथा” इत्युपक्रमे विष्वक्दासीनां
दंशमभिधाय । “त्वष्टुर्देव्याभवत् भार्या रोचना नाम
कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जन्ते विश्वरूपय वीर्यवान् ।
तं वज्रिरे सुरगणाः स्वकीयं द्विपतामपि” भाग० ६।६६
३३ श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च
“हृत्पुत्रस्तत्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो !
यिवर्द्धस्व मा चिरं जाहि विद्विषम्” इत्युपक्रमे तदुत्-
पत्तिरुपपत्त्यर्थं “वेनावृता इमे लोकान्तमसा त्वाष्ट्र-
र्तिना । स वै वृत् इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः”
भाग० ६।६ अ० दृष्ट्या । त्वष्टुः स्त्रपत्वम् अण् ङीप् ।
संज्ञानामनि षष्ठ्यर्थपत्त्यां स्त्री शब्दरत्ना० । आयागच्छे
२६८५ प्र० दृश्यम् । ५ चतुर्दशे त्रिका० । ६ सामभेदे ।
“इन्द्रो वृत्राद्विभ्यङ्गां प्राविशत् तं त्वाष्ट्रेऽनुवन् जन-
यामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चमीप्रश्ना० ।

त्विष दीप्तौ भा० उभ० व्यक्० अनिट् । त्विषति ते । कति-
ञत् अत्विञत् । तित्वेय तित्वये । त्विचीष्ट । “ओजस्त-
दस्य तित्विये” ऋ० ८।६।५ । “समचत्रल वृजनाति

त्वचन यत्" ऋ० ५।५४।१२। "अग्निरिव मन्यो !

त्वपितः सङ्ख" ऋ० १०।८३।२।

त्विष(पा) स्त्री त्विप्-सम्भवे क्तिप् । दीप्तौ । "निशीथ-
दीपाः सङ्घा हतत्विषः" रघुः । "रुचिधानि भर्तारि
परलोकमन्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेत-
रथा" "चयस्त्रिपामित्यवधारितं पुरः" माघः । ज्वलन-
त्वात् वा टाप् । ततार्थे शब्दगता० ।

त्विषामीश पु० इत० अलुक् समा० । इत्यर्थे हेमच० २ अर्क-
हस्ते च । [हस्ते च ।

त्विषाम्पति पु० इत० अलुक् स० । इत्यर्थे अमरः २ अर्क-
त्विषि पु० त्विष-इन् । किरणे हेमच० ।

त्विषित ति० त्विष् जातास्य तार० इतच् । ज्वलिते ।
"अग्निरिव मन्यो त्विषितः" ऋ० १०।८३।२ ।

त्वेषथ त्वि० त्विप्-अथच् । दीप्ते । "अस्तेष्वे त्वेषथदीप्ते
वयः" ऋ० १।१४।१८ । [अथः" ऋ० १।६।१११

त्वेषम् ति० त्विप्-असुन् । दीप्ते । "अस्तेष्वे त्वेषमारन्त नि-
त्वै अथ्य० त्वच-वा० डै । विशेषे रयितर्कं च शब्दार्थचि० ।
त्वोत ति० त्वया जतः वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थे ।

"त्वोनासो न्यवेता" ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वदूत इत्येव
त्सर छद्मगतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वरति त्वारीत् ।
"यस्मा त्वपनीं त्वरति यस्मा दिप्सति जायतीम्" अथ०
८।६।८ । "यो हैनं पाप्मा मायया त्वरति न हैनं सो-
ऽभिभवति" गत० ब्रा० १।१।६।१२ ।

त्वर पु० त्वर-छत् । खड्गमुद्यो । "मा मां पद्येन रपसा
विदत् त्वरः" ऋ० ७।५०।१ । "खड्गं च कनकत्वरम्"
भा० व० १।२७ स्तो० । "गृहीतखड्गचर्माणस्ततो
भूयः प्रहारिणः । त्वरुमागान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वांस्तु
भूमिषु" भा० आ० ५।२४६ स्तो० ।

त्वारुक ति० त्वरौ तद्युद्धे निपणः आकर्षणं कन् ततः स्वार्थे
अण् । अमिश्रुद्धनिपुणे । "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्वारुकौ
यमजायुभौ" भा० आ० १।२२-अ० ।

त्ववृद्धसृग् पु० त्ववृद्धं जैववर्षत्यं सृगति सृग् किन् जैव-
वर्षत्ययुक्ते लुप्रसंवत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविष्वे
सौरवर्षद्विबायसानं चेत् । त्ववृद्धसृग्मेवमेनं यिलुप्रवत्सरं
प्राङ्कः" यशोधरजतन्त्रम् । "युरुवर्षयुग्मवत्समा गदिता सा
चत् मुप्रसंज्ञिता" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

य

यकारः तत्रगीर्ध्रितीयवर्णो व्यञ्जनवर्णविशेषः अक्षो-
च्चारणस्थानम् दन्तमूलं तद्वोच्चारणे दन्तमूलेन सङ्घ-
जिह्वाप्रत्यक्षः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्पर्शवर्णता ।
वाह्यप्रयत्नास्तु विवारश्वासाद्योपामहाप्राणश्च । अस्य
वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा

यस्त्रिषासी महाप्रत्ययान्वित्याहो भयानुकः ।
शिलो शिरसिजो दन्तो भद्रकाली शिलोच्चयः । कण्ठो
बुद्धिर्विकर्षा च दक्षिणाशाधिपोऽमरः । वरदा भोगदा
केशो वामजङ्घाऽलसोऽनलः । नोज्ज्विनी पृथुर्पुङ्खः
शरच्चन्द्रो विदारकः" । मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां
न्यासः । अस्याधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा "नीलवर्णां
विनयनां षड्भुजां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां
सदा मित्रिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा यकारान्तु तन्मन्त्रं
दशधा जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
तरुणादित्यगङ्गां यकारं प्रणमाम्यहम्" अस्य
स्वरूपं यथा "यकारं चञ्चलापाङ्ग ! कुण्डली मोक्ष-
रूपिणी । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्य-
गङ्गां यकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुतन्त्रम् । का-
व्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे युङ्गं फलम् "यस्तु युङ्गम्"
ह० र० टीकोक्तेः ।

य पु० युङ्-युर्व वा ड । इति २ भयत्वायके ति० २ मङ्गले
४ भये रक्षणे न० सेट् । [पाङ्क्ति !] कामधेनुत० ।
यकार पु० य+स्वरूपे कार । यस्वरूपे वर्णे "यकारं चञ्चला-
युर्व चरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । वर्धते अयनीत् ।
तथैव "यङ्गीरसो नः पितरो नयन्वा अथर्वाणो भृगवः
सौम्यमः" निघण्टुधृता श्रुतिः "अथर्वाणोऽचरन्सर्व-
तिचरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः" निरु० १।८ । लोकेऽपि
गतिनून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।

युङ् संहतौ तु० कु० पर० सक० सेट् । युङ्ति कथुङ्गीत् ।
तथोड । [कल्पे शब्दभेदे ।

युत्कार पु० युत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः । निष्ठीवनत्याधानु-
युयुक्तं युयु इत्यव्यक्त शब्दात् निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दात्
चि-कञोत्तुप्रयोगः । युयुकरोति । "युयुक्त्य वमङ्गि-
रध्वगजनेः" स्तुतिकर्णस्यतम् ।

युयुक्तत् स्त्री युयु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् क-वा०
आधारे क्तिप् । होवाकायां पारस्करनिघ० ।

शुर्वं वधे भा० पर० सक० सेट् । धूर्तति चधूर्ति । तधूर्त् ।
 धैधै चव्य० धै-धै इत्यव्यक्तशब्दात्तुकरणशब्दभेदे संगीतदामो० ।
 धो(धु)ङ्गन न० धुङ्-भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि वा० गुणः ।
 संवरणे । वस्तुतः धुङ्गनमित्येव तत्त्वार्थे साधु शब्दकल्प
 द्रुमे धोङ्गनशब्दकल्पनं प्राप्तादिकमेव । [शब्दार्थचि० ।
 धीणिय लि० स्पर्णायां हितादि टक् षष्ठो० । स्पर्णाहितादौ

इति वाचस्पत्ये धकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यङ्ग्यवर्णभेदः अस्यो-
 च्चारणस्थानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-
 येण स्पर्शनादस्य उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णता । अस्यो-
 च्चारणे बाह्यभयत्नाः संवारनादघोषा व्यत्सप्राणश्च । तस्य
 वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

“दोऽद्रीशोधातकि धाता दाता त्वासः कलत्वकम् ।
 दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरायहनी धरा । सुपुम्णा
 योगिनी सदाःकुललो वामगुल्फकः । कात्यायनी श्रिया
 दुर्गाऽनङ्गनामा त्रिकण्टकी । खस्तिकः कुटिलारूपः क्षणः
 श्यामा जितेन्द्रियः । धर्मलक्ष्मणदेवश्च समरेहः सुचञ्चला ।
 हरिद्रापुरवेदी च दक्षपाणिस्त्रिरेखकः” अस्याधिष्ठातृदेवता
 ध्यानादि यथा “ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते गृह्ये पार्वति ! ।
 चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंश्रिताम् । अनेकरत्न-
 षटितहाररत्नपूरशोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारं नृ-
 तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिवि-
 न्दुसहितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-
 स्य हम्” वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा “दकारं
 गृह्ये त्रार्वङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
 पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दु-
 सहितं यदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वरं परमकुण्डली ।
 रक्तविद्युत्प्रताकारं दकारं हृदि भाषयेत्” कामधेनुतन्त्रम् ।
 काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं
 सुदं नः” वृत्त० र० टी० उक्तेः । मातृकान्यासेऽस्य
 वामगुल्फे न्यासः ।

द पु० दैप्-गुञ्जौ दा-दाने दो-खण्डने वा क दद-दाने
 वा० ड वा । १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि० ।
 ४कलत्वे न० एकाक्षरकोपः । दो-खण्डने सम्भ० भावे
 क्तिप् । ५खण्डने ह्रस्वणे च स्त्री मेदि० ।
 “दाददोडददहादोदादोदूददीददोः । उहादं ददरे डहे-
 ददाददददोऽददः” माघः अस्य भक्तिनाथशास्त्रावामये
 विशेषा बोध्याः । “स्मरणापावधिदां सरस्वतीम्” कुमा०
 “करिणां मुदे सनलदा नलदाः” किरा० । “स्वादका-
 नलदं विना न दलने तापस्य कोऽपि क्षमः” “दे!
 वःपतिविदुषि नैषधराजगत्याः” नैषधम् । हे विदुषि
 विद्वज्जने दाति ! वो वरुणः दति वरुणपत्ने क्लेदः ।

दंष्ट्र पु० दन्त-अच् भावे घञ् वा । (डाग) प्रसिद्धे कीट-
 भेदे २सञ्चदहने (वर्मणि) ३दंशने च मेदि० । ४दोषे
 ह्रस्वर्णते च विश्वः करणे घञ् । ७दन्ते पु० हेमच०
 “सर्वज्ञ दंशमशकं स्यावरश्च पृथग्विधम्” “खेदजा दंश-
 मशकं युक्तामल्लिकमत्तकुणम्” मनुः । “कण्डूयनेदंश-
 निवारणैश्च” रघुः । गौरा० डीप् जुद्रोदंशः कल्याणं
 डीप् वा । ८जुद्रदंशे (मशक) भेदे स्त्री क्षमरः ।

दंशक पु० दन्त-खुल् । (डाग) १मल्लिकाभेदे हारा० ।
 २दंशनकर्तारि लि० ।

दंशन न० दन्त-भावे ल्युट् । (कामङ्गान्) (ह्रस्ववाच)
 १दन्तादिना खण्डने । “दष्टाय दंशनैः कालं दासीकुर्वन्ति
 योप्रितः” सा० द० २वर्मणि न० । “घृष्टदन्तमङ्गता त
 न विभोज्यामि दंशनम्” भा० क० ५७ अ० ।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि-षिनि-डोर् ।
 तैलकीटभेदे राजनि० ।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।

दंशमूल पु० दंशते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य । शिपो
 (सजिना) राजनि० ।

दंशित लि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । १तवन्नाहे
 घृतवर्मणि “स्त्रियां यत्र च सौवर्णास्त्रयो भागानि
 दंशिताः । तेजसा प्रच्छलन्तो हि कस्यैतद्गुह्यतन्त्रम्” सा०
 वि० ४२ अ० “छत्राणि च विराजन्ते दंशितानि शि-
 तानि च” हरिवं ५४५४ श्लो० ।

दंशूक लि० दन्त वा० ऊक । दंशनशीले । “तस्मात् ङीवाः
 दन्दंशूका दंशूकाः” तैत्ति० ब्रा० १७।८।२ ।

दंष्ट्रा स्त्री दंश-एन् गौरादिषु मातामहशब्दस्य पाठात्
 पिच्छात् ङीभोऽनित्यत्वात् टाप् । १स्थूलदन्तभेदे । दन्-

पङ्क्तिद्वयप्रान्ते चत्वारो दलभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।
द्विगुणाकृतदलावलिखित्येके "दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि"
गोता । "दंष्ट्रायां धरणिर्नखे दितिसुताधीशः पदे रो-
दनी" सा० द० । "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः
दंष्ट्रानखविष ५० दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य ।

माज्जारादौ यथाह सुश्रुतः ।

"तत्र दृष्टनिश्चासं दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुक्रलालाक्षयसुख-
मन्दशविशर्द्धितगुदास्थिपित्तशूकश्वानीति" विषस्यानो-
पक्रमे "माज्जाराश्वानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधा-
शम्बूकप्रचलाकटहगोभिकाचतृप्पादकीटास्तृणान्ये दंष्ट्रा-
नखविषाः" ।

दंष्ट्रालि० दंष्ट्रा+अस्त्वर्थे चूडा० लं । दंष्ट्रायुक्ते "धूचकेशो
हरित्स्मृष्टदंष्ट्रालौटपुटाननः" हरिवं० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष ५० दंष्ट्रायां विषमस्य । भौमे सर्पे "भौमास्तु
दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

"विषन्तु लालानखमूलदंष्ट्राः पुरीषैरेण चेन्द्रियेण ।
सप्रकारं विष्टजलि लूतास्तदुपमध्यावरणीयं युक्तम् ।
सकण्डूकोटं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
गोफश्च कण्डूश्च पुलानिका च धूमायनं चैव नखापदंशे ।
दंशन्तु मूत्रेण सलक्षणमध्यं सरक्तपर्यालमवेहि दीर्घम् ।
दंष्ट्राभिरुपं कठिनं विषयं जानीहि दंशं स्थिरमण्डूकञ्च" ।
लालापिपादयोऽप्यत्र । [युधादयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त ५० स्त्री दंष्ट्रास्त्रिविधास्य । वराहे शब्दार्थचि० । दंष्ट्रा-
दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्त्रार्थे क कापि हस्ते स्यात् इत्यम् ।
दाडिकायां दंष्ट्राशब्दार्थे । दंष्ट्रा+ब्रीह्या० वा ठन् ।
दंष्ट्रायुक्ते लि० ।

दंष्ट्रिन् ५० दंष्ट्रा अक्षप्रथे ब्रीह्या० इति । शूकरे अमरः
२४४ शब्द० । शदंष्ट्रायुक्ते लि० "दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि
हताम्बुच्छेद्यस्तृकरैः" शु० त० अग्नि५० ।

दंसना स्त्री चु० दन्स-भावे युच् । कर्मणि निरुक्ते दंशस्
इति शब्दस्य कर्मपर्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम् । "तव क्रत्वा
तव तद्वचनाभिः" ऋ० ६।१।७।६ । "दंसनाभिः कर्मभिः"
भा० । "शची यस्तव दंसना" ऋ० १।२।८।२ ।

दंसस् न० दन्स-अश्रुन् । कर्मणि निघण्टुः "चारुतम-
गति दंसः" ऋ० १।६।२।६ । "अयज्यो बलिनो वस्य
दंससा" १०।१२८ । "दंससा कर्मणा" भा० । "सजोषा-
वश्विना दंसोभिः" यजु० १२।७४ ।

दंसि ५० दन्स-इन् । कर्मणि । "कुत्साय मन्त्रद्वयस्य दं-

सयः" ऋ० १०।१२८।१ । "दंसयः कर्मणि" भा० । "दं-
सयः कर्मणि दंसयत्येनानि" निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ लि० दन्स-इन् दंसयिता अतिशयेन सः इवन्
तृणो लुकि णिञोपः । शब्दन्तकर्मकर्त्तरि । "दंष्ट्रा
दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ० १।१८।२।२ । "दंसिष्ठा अति-
शयितकर्मण्यौ" भा० औस्त्राने आच् । दर्शनीयतमे
शब्दतिशयेन शब्दो हिंसके च । "येना दंसिष्ठ ! कवने"
ऋ० ८।२४।२५ । "हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! यदा शब्दोऽपि
लपयितः !" भा० । अत्र दृश्ये दंसि वी धातोरुपं प्रयो० ।
दकं न० उदक+प्रथो० दैप्-शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा ।
जले त्रिका० दकोदरम् । दकार्गलम् ।

दकोदर न० दकं जलस्कीतसुदरं यत्र । सुश्रुतोक्ते
जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा "यः स्नेहपीतो-
ऽथनुवाशितो वा बालो पिरित्तोऽप्यथ वा निरुदः ।
पिवेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्नातांसि दुष्यन्ति हि तद-
हानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववद-
भ्युपैति । स्निग्धं महत्सम्परिहृत्तनाभि भ्रगोक्षतं
पूर्णमिवास्तुना च । यथा इतिः क्षुब्धति, कम्पते च शब्दा-
यते चापि दकोदरं तत् । "नाभेरधश्चरङ्गुले सेवत्या
यामपाश्वे दकोदरे" वैध्याः शिरा वज्रविधा मूलवृद्धि-
दकोदरम्" सुश्रु० ।

दक्ष द्वौ शीघ्राथे च भा० आत्म० अक० सेट् । दक्षते अद-
क्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । "त्वमिनो शतह्रमांसि दक्षसे"
ऋ० २।१।११ ।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ वधे च) भा० आत्म० सक० सेट् । दक्षते
अदक्षिष्ट ददक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अक्षुपघाया
अपि दीर्घे णिणि अदाक्षि अदक्षि अक्षि
दक्षं दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं भित् भावे च । दक्षा ।
दक्ष ५० दक्ष-कर्त्तरि अच् । शताक्षपूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि
२४३भेदे शशिवदभेदे ४८८भेदे ५४३नौ च विश्वः ।
इमेश्वरे शब्दरत्ना० । ब्रह्मणो दक्षिणाकृष्टजाते ७३३जा-
यतिभेदे । दक्षतरे ज्ञेयेषु कर्त्तव्येषु चोपस्थितेषु
सद्य एव ज्ञातव्यं कर्त्तुं च समर्थं पटौ लि० भेदः ।

"दक्षस्त्वजायताकृष्टाहुदक्षिणाङ्गवान् ऋषिः । ब्र-
ह्मणः प्रथिवीपात्र ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजा-
यताकृष्टाङ्गाय्यौ तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः
स एवाजनयन् सजिः । ताः सर्वास्त्वनयाक्षत्रः कन्याः
कमललोचनाः । श्रुतिताः स्थापयामास नृपश्वरः । राजा-

पतिः” भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनाशकया दक्षसुत
शब्दे दृश्यम् हरिवंशे २ अ० तस्य प्राचेतसत्वसक्तं यथा

“उपगम्यात्रयीदेतानय सोमः प्रजापतीन् । कोपं
यच्छत राजानः । सर्वे प्राचीनवर्हिषः । दक्षमूल्या कृता
पृथ्वी शस्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता च कन्येयं
हृत्पाणां वरवर्षिणी । भविष्यं जानता तत्त्वं धृता
गर्भेण वै मया । मारिषा नाम कन्येयं हृत्पाणामिति
निर्मिता । भार्यावोऽस्तु महाभागा सोमवंशविर्वाङ्मनी ।
युष्माकं तेजसोऽङ्गेन मम चाङ्गेन तेजसः । अस्मात्पु-
त्रस्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः । स इमां दध्मभू-
यिषां युष्मात्तेजोमयेन वै । अग्निनाऽग्निममो भूत्वा
प्रजाः सर्वङ्गयिष्यति । ततः सोमस्य वचनाच्छब्दोऽस्ते
प्रचेतसः । संहृत्य कोपं हृत्पथः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ।
मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः । दशभ्यस्तु प्रचे-
तोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः । दक्षोजज्ञे महातेजाः
सोमस्यांशेन भारतः । पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविव-
र्जनान् । व्यचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ।
स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पञ्चादयस्सृजत् स्त्रियः । ददौ स
दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टाः सोमाय राज्ञे-
ऽथ नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः । तासु देवाः खगा गावो
नागा दितिजदानवाः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव जङ्गिरेऽन्याश्च
जातयः । ततः प्रभृति राजेन्द्र ! प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
संकल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा” ।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदादविरोधः भङ्ग्य
तत्रैव समाहितो यथा

“जनमेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरग-
रक्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ।
अङ्गुष्ठाद् ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ !
वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत । कथं प्राचे-
तसत्वं स पुनर्लभे महातपाः । एतन्मे संशयं विप्र !
सम्यगाख्यातमर्हसि । दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुर-
ताङ्गतः” । वैशम्पायन उवाच । “उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ
भूतेषु पार्थिव ! । ऋषयोऽत्र न सह्यन्ति विद्वांसश्चैव
ये जनाः । युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृपाः ।
पुनर्यैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न सह्यपि । ज्यैष्ठ्यं कानि-
ष्टमस्तेषां पूर्वं नासीज्जनाधिप ! । तप एव गरीयोऽभूत्
प्रभावश्चैव कारणम्” हरिवं० २ अ० । दक्षोऽपीनरपुत्रवृत्त-
भेदे “प्रविर्वलः क्षमिर्दक्षत्वरापीनरात्मजाः” भाग० ६ ।

२३।४ । दक्षिणभागे “वामतो जानकी यस्य दक्षभागे च
लक्ष्मणः । मारुतिः पुरतो यस्य” रामकवचम् । १०।विष्णौ
“उग्रः संवत्सरो दक्षः” विष्णु स० । “जगद्रूपेण सर्वमा-
नत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः” भा०
तत्र कुगले “दक्षमिष्टमधुवासरसारम्” “उपवनपवनानु-
पातदक्षैः” मावः “रश्मान्नेपणदक्षाणां द्विषामासिपतां
ययौ” रघुः । “मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे” कुमा० ।
दक्ष-हिंसे करणे घञ् । १।३।३ निघण्टुः ।

“स दक्षाणां दक्षपतिर्वभूव” ऋ० १।६।६ । दक्षाणां
बलानाम् मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिः”
भा० । १३।वीथ्यं न० “स्वैर्देवैर्दक्षपतिर्ह मीद देवा-
नाम्” यजु० १४।३ । “स्वैर्देवैः वीथ्यैः सामर्थ्यैः
सह, दक्षशब्दोऽत्र वीथ्यर्थः । दक्षपिता दक्षं वीथ्यं
पातीति पालयिता” वेददी० ।

दक्षकन्या स्त्री इत० । दक्षस्य सुतासु तासु पटिः । यथाह
मत्स्यपु० ५ अ० ।

“ततस्तेषु विनष्टेषु पटिं कन्याः प्रजापतिः । वै-
रिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा । प्रादात् स दश
धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्रविंशतिं सोमाय चतस्रो-
ऽरिष्टनेमये । हे चैव श्वशुरपुत्राय हे कशाश्वाय धीमते ।
हे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तः सान्नामानि विसृतात्” । “तांचैव
नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः । पटिं ततो-
ऽसृजत् कन्यां वैरिण्यामिति नः श्रुतम् । तासुदा प्रति-
जप्याह भार्याधिं कश्यपः प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरवः
तथैवान्यो महर्षयः । ददौ स दश धर्माय कश्यपाय
त्रयोदश । सप्रविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने । हे
चैव बलपुत्राय हे चैवाङ्गिरसे तथा । हे कशाश्वाय वि-
दुषे तासां नामानि मे श्रेणु” हरिवं० २ अ० । २३।गीता-
म्नत्रां भवपत्न्यां दुर्गायाञ्च तत्कथा “प्रसूतिं मानवीं दक्षः
उपयेमे ह्यजात्मजः । तस्यां ससर्ज उद्भिदः षोडशम-
ललोचनाः । त्रयोदशाऽदाहर्माय तथैकामग्नवे विभुः ।
पिष्टभ्य एकां युक्तोभ्यो भवायैकां भवच्छिदे” भाग० ४।१ ।
“अथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भयपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविच्छेदहेहा कुमा० दक्षसुतादयोऽप्यत्र ।

दक्षक्रतु पु० इत० । दक्षप्रजापतिवृत्ते निरीश्वरभागे वज्र-
भेदे । तद्यज्ञकथा काशीः ८७ अ० यथा

“अहं वियक्षुर्गुणं ये यज्ञसाहायकारिणः । भवन्तु
यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वरान्विताः । श्वेतद्वीपमधो गत्वा

चक्रं चक्रिणमच्युतम् । सहाक्रतुपदेष्टारं यत्तत्प्रप-
मेव च । तस्यार्त्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मणादिनः ।
प्रावर्त्तत ततस्तस्य दत्तस्य च महाध्वरः । दूरादेय
निकायाच्च तस्मिन् दत्तमहाध्वरे । धनीश्वरात्ततो
मेधा व्याजं कृत्वा गृहं ययौ । दधीचिरथ संवीज्य सर्वो-
न्मेलोक्त्यामिनः । दत्तयज्ञे नियातान् सतीश्वरविव
र्जितान् । प्राप्नोसम्मानसम्भारान् वासोऽनङ्गं तत्पूर्वकम्
इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दत्तस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तत्त्वार्त्विज्यं भजन्ति ये । एको
रुद्रो न द्वितीयः संविदानाद्यपीति हि । प्रावर्त्तन्तर्षयो-
ऽन्योऽपि गौरवात्तत्र च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्य कं
ष्ठणोपि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलधीशं विश्वेशं
तं समाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकसाक्षिणि । तवापि
चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जडानि वी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा गृहाः
दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं
यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा
मन्त्रा तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जप्त्वाह
वचनं न तत् । दत्तो दत्तोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायावि-
भोहितः । प्रोवाच च भृशं क्रुद्धः का चिन्ता तव
मे क्रतोः । क्रतुमुख्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह ।
अथयथार्थविधानेन सिद्धये कर्माणि नेशितः ।
स्वकर्मसिद्धये वाथ सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः
कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्याच्च कुलचित् । जडानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्वाप्यहो दृष्टान्ता-
भ्यहम् । जडान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य चात्मना ।
अङ्कुरयन्ति कालाच्च पुष्पानि च फलानि च । विना-
ऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलत्यहो । किमीश्वरेण ते-
नात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिरवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धमपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्रातिकृत्याच्च

सिद्धमेवायु नश्यति । ईश्वरेच्छावन्तात् कर्म कृतमप्यविधा-
नतः । संसिध्येत्तदधीनाच्च कथं सर्वं दृष्टेश्वराः । सामा-
न्यसाक्षिवक्षेगः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदस-
न्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिस्वरूपेण विद-
ध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत्
स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्ता महेशिता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेषां तथ्यमेव तत् । किमीश्वरेण
तेनात्र महामङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्तेऽव ये
च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किन्नैरत्र
तवान्तिके । उत्तरादुत्तरश्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीचौ चुक्रुपेऽन्यत् दत्तो गर्भो हतश्चिया । व्यादिदेश
समीपस्थानालोक्य परितस्त्विति । ब्राह्मणाप्रसदं चासुं
परिदूरयतायु वै । अक्षप्रादध्वरश्चेष्टादनादिष्टात्मनाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां
दूरयसे मूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च
सर्वैरेभिः समं ध्रुवम् । अकारुणे क्रोधजो दण्डस्तव
मूर्त्तिं पतिष्यति । महेशितस्त्वजंगतीऽरीशास्तुः प्रजा-
पते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाय यत्तवाटात् ततो द्विजः ।
तस्मिन्नयति निर्वातो दुर्वासाश्च प्रवर्त्तनो महान् । उत्तङ्ग
उपमन्युश्च ऋचीलोहालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च
गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदोऽन्योऽपि दत्त-
यत्ताद्विनिर्ययुः । दत्तयज्ञादयोऽप्यत्र । दत्ताः कुश-
लाः क्रतवः संकल्पायेषाम् । रचजुरादीन्द्रियरूपेषु
प्राणेषु “वे देवा मनोजाता मनोयुजो दत्तक्रत-
वन्ते नोऽवन्तु” यजुः ४११ । “ये देवा ईदृशाः दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चजुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः ।
“इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्राव-
रुणौ चजुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति” शत-
ब्रा० १।२।१।१२ श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः
दर्शनश्रयणादीष्कारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पन्नौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपा-
दिप्रतिभासाभावात् । यथा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुजः । तथा दत्तक्रतवः दत्ताः कुशलाः क्रतवः
संकल्पाः येषां ते सङ्कल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
नोऽस्मानवन्तु यजानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः
प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं चीरं हृतमसु” वेददी० ।

दत्तक्रतुर्ध्वंसिन् पु० दत्तक्रतुं ध्वंसयति ध्वंस-णिच्-

णिनि । १ महादेवे तदंशाविर्भूते २ वीरभट्टे च तत्कथा
क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पु० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन-इ । सतीरूपायां १ दक्षक-
न्यायां महेष्कलले दुर्गायाम् २ अश्विन्यादौ च । दक्षजा-
तादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० इत० । १ शिवे २ चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री इत० । दक्षप्रजापतेर्दक्षितरि १ अश्विन्यादौ
२ दुर्गायाम् । श्वेदिरूपायां भूमौ च । “अदितिर्ह्यजनिष्ट
दक्ष ! या दुहिता तव” ऋ० १०।७।५ । दक्षस्य भूमि-
जलेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।१२ ।
समाहितं यथा “अदितेर्दक्षो अजायत” “दक्षादितिं
परीति” च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामि-
त्यपि वा देवधर्मण्येतररजन्मानौ जेतररप्रकृती ।
पृषो० दक्षतनायत् “दक्षस्य पितरं तना” ऋ० १।२७।८
“दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया” भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य स-
साक्षान्तविधेरनित्यत्वात् न कम् । दक्षप्रजापतिजातमा-
याभिमानदेवे “ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः
दक्षपितारको नः पान्तु” तैत्ति० १।२।१।१ । दक्षपितार इत्यत्र
गौणत्वात् ङिङि । चक्षुरादिमायाभिमानिनो ये देवाः सन्ति
तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बर्हिच शुद्धि-
सम्पादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले
मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते ।
अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सच्चिद्विधविषयाणामप्यनव-
गमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः
कुशलाः । दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः”
भा० । लोके तु कम् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री ।
दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । श्वीर्योत्पादके दक्षशब्द-
शेषे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १ गीतिकाभेदे । “ऋग्गाथा पाण्डिका
दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणा-
न्मोक्षसंज्ञितम्” याज्ञ० । “ऋग्गाथाद्याद्यतस्तो गीतिकाः”
मिता० । २ दक्षकृते वि० ।

दक्षस् न० दक्ष-करणे अस्तुन् । बले । “दृषणा दक्षसे ययुः”
ऋ० २।२५।२ । “दक्षसे बलाय” भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे तृणमे मनो । “नवमो दक्षसावर्णि
मर्तुर्वक्षसम्भवः । षट्केतुर्दीपिकेतुरित्याद्यास्तुतुता
ऋष । परे मुरीचिगर्भाया देवा इन्द्रः शतः स्मृतः । द्युति-

मत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्तृप्रयस्ततः । आयुस्तोऽम्बुधा-
रायाष्टप्रभो भगवान् किल । भविता येन संराजं
त्रिलोकीं भोज्यते ऽङ्गुतः” भाग० ८।१२।८ । “दक्षसावर्णि
दक्षसावर्णि १० ब्रह्मसावर्णि कस्ततः । ११ धर्मसावर्णिको २
दक्षपुत्रो १२ रौच्यश्च १३ भौत्यकः” पुराणान्तरम् । हरिवंशे
तु नवमस्य रौचिस्तत्सुतं यथा । “व्यवनश्चैव नापि
आत्तैयो हव्यवाहनः । पौत्रहः सत्य इत्येते सुनयो
रौहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ।
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्तो रौहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो
षट्केतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिषाणा
अवर्णकोऽष्टहो गयः । प्रथमस्य तु प्रावर्णेनैव पुत्रा म-
हौजसः” ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० इत० । १ देवे शब्दार्थचि० ।

देवस्य दक्षसृष्टत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिषाधर्मेण
दक्षायामादितावुत्पत्त्येन तस्य पुत्रिकाशुलत्वाच्च तत्सुतः
त्यम् यथाह हरिवं० २ अ० ।

“प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः सयन्मुखा । यथा
ससर्ज्जं भूतानि तथा षट्पुत्रं सृज्यते ! । मनसा चैव
भूतानि पूर्वमेवास्मज्जन्तु प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्व-
सुरानप्य राक्षसान्” । २ हर्ष्यश्चादिषु तत्कथा “दक्षस्य
पुत्रा हर्ष्यश्चा विवर्द्धसिधवः प्रजाः । समागता महा-
वीर्या नारदस्तातुषाच ह । वानिशा वृत दूवं
वै नास्मा जानीय वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुमाया वै
प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्नरुद्धं मधुचैव कथं स्रष्टुम
वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्ष्य-
शेष्यश्च तृटेऽपु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव
पुत्राणां स्रष्टुमस्मज्जन्तु प्रभुः । विवर्द्धसिधवस्ते तु शव-
लाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव वो
दिताः । अन्योन्यमुचुस्ते सर्वे सव्यगाह महाश्रिताः ।
आवृणां पदवीं ज्ञातुं तन्मयं नात्र संशयः । ज्ञाता
प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रष्टुमामहे प्रजाः । एकायाः
स्रष्टुमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण
प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य
इवापगाः । नष्टेषु शवलाश्चैव दक्षः क्रुद्धोऽज्रवीडवः ।
नारदं नाशमेहीति गर्भवासं यसेति च । तदा प्रभृति वै
आता आतुरन्नेपथे नष्ट ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तस्य
कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विनाशय पुत्रान् दक्षः

प्रजापतिः । षट् ततोऽसृजत् कन्यां वैरग्यामिति न
श्रुतम् ।

३५ त्रिन्वादी च स्त्री “तमोऽपहं दक्षमुता इवावभुः” रघुः ।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षसाध्वरं ध्वंसयति ध्वंस-णच्-
ण्वल् । १ गिवे २ वीरभट्टे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र ।

दक्षाथ्य ३० दक्ष-व्याथ्य । १ गरुडे २ मृगश्रुते च उणादिष्टौ
सिंकोः । दक्ष-वृद्धौ अन्तर्भूतगण्ये ण्वल् । ३ वर्द्धको
वि० । “मित्रो दक्षाथ्यो अर्थनेवासि सोम !” ऋ० २।८२।२।
“दक्षाथ्यः सर्वेषां वर्द्धकः” भा० ।

दक्षिण वि० दक्ष-इनन् । १ परच्छन्दानुवर्तिनि पराभिप्रा-
यानुवर्तिनि २ सरले । ३ दक्षभागस्थे च मेदि० ।
४ अश्वमेधे अपशव्ये देहभागभेदे (डाहिन्) ख्याते भागे
क्षेमच० । “एषु त्वनेकमङ्गिलासु समरागो दक्षिणः
कथितः” सा० द० उक्ते ५ भायकभेदे यथा “स्नाता
तिष्ठति कुलवेश्वरमुता वारोऽङ्गराजसमुद्युतै रात्रि-
रियं जिता कमलया, देवी प्रासाद्याद्य च । इत्यन्तः पुर-
सुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिप-
त्तिमूढमनसा दिवाः स्थितं नाङ्किताः” । स्नापेक्षया मेरु-
गिरितो विप्रकटायां इदं विस्तीर्ण्य ७ तद्वर्तिनि वि० ।
८ यज्ञदानान्ते दाने ९ प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञा-
द्यन्तदक्षिणानामनिरुक्तिः” शत० ब्रा० २।२।२।२।
“स एष यज्ञी हतो न ददक्षे । नं देवा दक्षिणाभिरद-
क्षयंस्तद्यदेनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदे-
न्नात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिरदक्षयत्यथ
समुद्भूत एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति” । दक्षि-
णाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे “अदक्षदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।
विफलं तद्विजानीयाद्भस्मनीयं व्रतं हविः” । षट्त्रिंश-
न्मतात् “अज्ञायुक्तः शुचिर्दानीं दानं दद्यात् स-
दक्षिणम् । अदाक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं
भवेत्” । सैत्रायणीयपरिशिष्टम् “दक्षिणालाभे मूचानां
भस्माणां ददाति न त्वेवं यजेत्” । तथा शतपथ-
श्रुतिः “तस्मान्नादक्षिणं हविः स्यादिति” । भविष्योक्ते
“कास्यं यद्दीयते किञ्चित्पुत्रमयं सुखायहम् । अश्व-
मयन्तु दोषाय भवतीह परत्र च । तस्मान्न दक्षिणा-
हीनं विधानयिष्ये न च । देयं दानं महाराज !
समयफलकाङ्क्षया । अन्यथा दीयमानं तदपकाराय
क्षेपवत्” । मूल्यवृत्तार्थहानिर्न स तत् फलदं भवेत्” ।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं
दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणे-
ष्यते ।” एतच्च, विशेषयिहितगोवक्त्रादिदक्षिणकदान-
वर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि
परा श्रेष्ठमेति प्रायस्त्वं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां
निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वादक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृतत्वात्
सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतित्वचनार्थः, अन्यदपि
पुरुषस्याहारौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं
यत्तु श्रूयते “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा
श्रुता । सुवर्णं दीयमाने तु रजतं दक्षिणेऽप्युतं”
इति तदेतच्छ्रौतज्ञैर्न्यं परिज्ञाय अज्ञातव्यम् । “सुवर्णं
रजतं तावत् तण्डुला धान्यमेव च । नित्यत्राहं
देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्” । स्कन्दपुराणे । “देव-
द्वयतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् । अनुक्तदक्षिणे
दाने दगांशं वापि शक्तितः” । वल्गापुरादिदानानि
अधिकृत्य लिङ्गपुराणे “दक्षिणा च शतशार्ङ्गं
तद्वर्जं या प्रदापयेत् । फलत्वज्ञाञ्चैव सर्वेषां दश
निष्कान् प्रदापयेत्” । भविष्योक्ते “त्रेयं निष्कगतं
पार्थ ! दानेषु विधिरुतमः । मध्यमस्तु तद्वर्जं न तद्वर्ज-
नाधमः श्रुतः । मेघप्राञ्च कालपुराणे तथाप्येव महत्-
त्वमपि । एवं वृत्ते तथा हे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ।
अशक्तस्यापि क्लृप्तोऽयं पशुधौवर्णिको विधिः । अतो-
ऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः । प्रतिगृह्णाति या
तस्य दुःखशोकावहं भवेत्” । जयाभिषेकसदाहृत्य लिङ्ग-
पुराणे “अष्टषष्टिपञ्चोन्मानं दद्याद्दक्षिणां गुरोः ।
चोतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पञ्चसदाहृतम् । अथ्योतृणां
तद्वर्जं न हारपानां तद्वर्जितः” । एतेनान्यत्रापि, गुरो-
रर्द्धम्, फलज्जां तद्वर्जं, जापकानां तद्वर्जं हारपा-
नानां तद्वर्जमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः । अन्या
अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः । यज्ञभेदे दक्षि-
णाभेदः कात्या० श्रौ० सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः
विशेषतोऽदृश्यः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे
च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिरुचिता उक्ता यथा ।
“कार्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रात्रे राधासहोत्सने । आवि-
र्भूता दक्षिणांवात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा” । यज्ञो दक्षि-
णया शार्ङ्गं पुत्रेण च फलेन च । कर्मिणां फलदात्री
चेत्येवं वेदविदो विदुः । ज्ञत्वा कर्म च तस्यैव तृणं दद्याच्च
दक्षिणाम् । तत् कर्मफलमाप्नोति वेदेद्वक्तृमिदं मुने ! ।

कृत्तां कर्मणि पूर्णं च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम् । न
दद्याद्वाङ्मणेभ्यश्च देवेनाज्ञानतोऽथ वा । सङ्गर्हं
समतीते तु द्विगुणा सा भवेदुभयम् । एकराले व्यतीते
तु भवेत् शतगुणा च सा । त्रिराले तद्दशगुणा सप्ताहे
द्विगुणा ततः । मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च
वर्द्धते । संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा
भवेत् । कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत् । स च
ब्रह्मस्वापहारी न कर्माहोऽयुचिर्नरः । दरिद्रो
व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातको । तद्दृष्ट्वा दुयाति
लक्ष्मीं शप्यं दत्त्वा सुदारुणम् । पितरो नैव गृह्णन्ति
तदन्नं श्राद्धतर्पणम् । एवं सुराश्च तत्पूजां तदन्ता-
नग्निराहुतिम् । दाता न दीयते दानं पहीता च न
याचते । उभौ तौ नरकं यातम्बुद्धरज्जुयुथा घटः ।
नार्पयेद्यजमानश्चेदुयाचितृषु च दक्षिणाम् । भवेदुब्रह्म
स्वापहारी कुम्भीपाकं ब्रजेदुभयम् । वर्षलक्षं वसेत्तत्र
यमदूतेन ताडितः । ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधि-
युक्तो दरिद्रकः । पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त-
जन्मतः । ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । प्राणिरूप-
दक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राणिद्रव्य-
ग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू०
५।१३।५ । “क इदं कस्मा अदात् कामायादात् कामो
दाता कामः प्रतिपहीता कामं ससृद्रभाविश कामेन त्वा-
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते दृष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु प्रथिवी
प्रतिगृह्णात्वित्यतीतास्तनुमन्त्रयेत् प्राणि” । सू० “वि-
हारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणि-
द्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते” नारा० । “अभिमृशेदप्राणि”
सू० “तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमृशेत् नारा० । सा च
यज्ञपत्नी तथाह “दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा
सर्वत्र पूजिता । यथा विनापि विश्वस्य सर्वं कर्म
तु निष्फलम्” भाग० २६।१।२।२। १० नाथि-
काभेदे स्त्री यथा “या गौरवं भयं प्रेम सङ्गावं
पूर्वनायके । न सञ्चत्यन्यसक्तपि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः”
इति विष्णुपु० टीकायां स्वाामी ११विष्णुपु० । “अक्रूरः
पेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणास्वरः” विष्णुपु० । अस्य
दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा-
यकाः अन्यत्र दक्षिणाः (कुशलाः) इत्येव । “दिशः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः” रघुः “दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिगः
पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् । दक्षिणः क्षितिपति-

व्यगिभ्यदक्षिणाः सदसि राजसूयकोः” माघः ।
अन्ततादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं पराशरो विधत्ते । “सुते
निडीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽन्ते । पतिताग्राह
सम्भापे दक्षिणं श्रवणं स्मृजेत् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
सोमः सूर्योऽनलस्रथा । ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णं
विप्रस्य दक्षिणे” । १२आचारभेदे दक्षिणाचारगदे
दृश्यम् । १२दक्षिणाग्नौ पु० “दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्
आश्व० गट० ४।२।३ ।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका । शिवहृदये लक्ष-
दक्षिणपादायां कालिकायाम् ।

दक्षिणगोल पु० कर्म० । विपुवरेखातो दक्षिणस्थिते
तुलादिराशिषटके यथाह सि० शि० “ससौम्यगोलो भटनं
यदाद्यं यास्योऽपरं सायनभागभानोः” दक्षिणावनगदे
रङ्गनाथ व्याख्या दृष्ट्या ।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा-तसिन् सर्वनाम्नोदृष्टिमात्रे
पुं वद्भावः ११दक्षिणस्यां दिशि । २दक्षिणभागे च “पिथ्यो
बलिशेषन्तु सर्वेदक्षिणतो हरेत्” मनुः ।

दक्षिणतस्तपई ति० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे क-
देयूडा यस्य । दक्षिणभागचूडायुक्ते “शिवज्ञो वा
दक्षिणतस्तपई” ऋ० ७।३३।२ । चूडाकर्मणि दक्षिणतो
वशिष्ठानामिति स्मर्यते” भा० । [दक्षिणस्थितेरे ।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः । नद्यादे
दक्षिणत्वा स्त्री दक्षिण-वेदे नि० त्वा । दक्षिणभागदौ ।

“धिष्व यज्ञं हस्त या दक्षिणताभिः” ऋ० ६।२।६ ।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक् । स्वामेजया मेरुतो दि-
प्रकटदिशि । तदधिपः भौमः यथाह

“सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः संहिकेयः शनिः शशी ।
सौम्यस्त्रिदशमन्त्रो च प्राच्यादिदिग्धीश्वराः” ज्यो०त० ।
तत् बलिनो पहीतो भास्करभूमिजो यथाह
तत्तैव “प्राच्यां भौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्करभूमि-
जौ । प्रत्यक् सौरिन्द्रीकां तु सितेन्दु दिग्वर्तान्वितौ”
तद्विक्रपतिः शक्रः “इन्द्रो वज्रिः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो
मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्”
इत्युक्तेः । तद्विगलिनो राशयश्च व्यजहपस्त्रगर्हिहाः ।
“ऐन्द्रे साधुपराशयस्तु पशवो यास्ये सवीर्षावर्षि-
वर्षरूपां बलयुक् तथैव बलिनः पानीयजानोत्तरं” ज्यो०
त० उक्तेः । तद्विक्रपतिराशवः हपकन्यामकरराशवः
यथाह ज्यो० त० “प्रागादिककुम्भां नाषां दधारंस्त्रे

प्रदक्षिणम् । सेपाद्वारागयो ज्ञेयास्त्रिराष्ट्रत्वा परि-
भ्रमात् । । तद्विद्वत्सुखनक्षत्राणि च मघादिसप्तकम् ।
“क्षत्तिकाद्यास्तु पूर्वदौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्”
ज्यो० त० उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्या देशाच्च कूर्मवि-
भागगच्छे ह० सं० १४७० उक्ताः “अथ दक्षिणेन लङ्का”
इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् अथ दक्षिणस्याः परायाश्च दिग्ः अन्तराला-
दिक् वङ्ग० आति परस्य पश्चादेशः । प्रथमापञ्चमी
सप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशङ्कार्थे नैर्ऋतकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिगोऽन्तराला-
दिक् । “दिग्नामान्यन्तराले” पा० वङ्ग० पुं वत् । १ नै-
र्ऋते कोणे । “जम्बुभरतशार्दूल ! दिग्ं दक्षिण
पश्चिमां” भा० मङ्गाप्र० १७० । २ तद्देशवर्तिनि त्रि०
“दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० ११२।१३ ।

दक्षिणपूर्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिगोऽन्तराला दिक्
वङ्ग० पुं वत् । १ अग्निर्कोणे २ तद्दिग्भागस्थे त्रि० “दक्षि-
णपूर्वे उद्धृतान् आह्वयनीयं निदधाति” आश्व० ग्ट० ४।२।१३

दक्षिणमानस न० यथास्थिते तीर्थभेदे “तस्य दक्षिणभागे
तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थतय-
सदाहृतम्” वायुपु० गद्यामा० ।

दक्षिणमार्ग पु० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे २ पितृयागे मार्गभेदे
“निर्विस्त्रोऽहं दक्षिणमार्गेण गतागतलक्षणेन”
देशोपनिषद् भाष्यम् । [लवणान्वधौ ।

दक्षिणसमुद्र पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे
दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्था-क ७त० ।
१ दक्षिणभागस्थिते २ सारथौ पु० अग्ररः ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । तपसा-
द्यध्ववृत्तिके दक्षिणाशङ्कार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति
रमणीयं वा “अयं दक्षिणा विश्वकर्मा” यजु० २३।५५

दक्षिणांसत्राणि पु० दक्षिणांसे दक्षिणस्थे त्रयोऽक्षरस्य
रनि । दक्षिणस्थस्य त्रयोऽक्षरस्युक्ते “पितृस्त्रिभिर्गमनात्
दक्षिणांसत्राणी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या अजा-
दानेन शक्तितः” पराशरः ।

दक्षिणाग्नि पु० दक्षिणोऽग्निः । कन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञा-
ग्निमध्येऽग्निभेदे । “कन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिभ्रयति”
कात्या० श्रौ० २।५।२७ “हीनं यज्ञस्यान्वाहरतीत्यन्वा-
हार्यः अध्वर्युरन्वाहार्यसंज्ञकं दक्षिणार्धं तण्डुल-
रूपमोदनं दक्षिणाग्नावधिभ्रयति चतुर्णांष्ट्रतिजं

तृप्तिर्वायता सम्भाव्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं
वान्वाहार्यमोदनं कुर्यात्” कर्केः ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमा-
नीय विट्कुलाद्विचित्रतो वैक्योनय इत्येके प्रियमाणं
वा प्रज्वाल्यारण्यमन्नं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहव-
नीयं ज्वलन्सुद्धरेत्” आश्व० श्रौ० २।२।१ “उत्सर्गे
अजस्त्रीत्यर्गे अग्निहोतृहोमार्थं विद्धरेत् नाजकेषु ।
होमस्तजस्त्रेऽपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरण-
सहितमग्निहोतृहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्त-
वान् । अत्रापराह्णगच्छेन अङ्गद्वयभागो गृह्यते ।
विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षि-
णाग्निं वैश्वगृह्यादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य
द्रव्यवतो वा गृह्यात्, गार्हपत्याद्वा । धार्यं चेतु प्रज्वल-
येत् । काले काले यदि निर्मन्त्रः तदा मन्येत् । एषां
प्रकाराणास्तत्पत्तिवशाद्भवस्या । तेषामन्यतमप्रकारेण
दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्मग्नि-
माहवनीयार्थमुद्धरेत् पातान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः”
नारा० । तस्य स्थापनञ्च नैर्ऋतकोणे “दक्षिणपश्चिमे
दक्षिणम्” आश्व० ग्ट० ४।१३ । उक्तेः ।

दक्षिणाय पु० दक्षिणस्यामयमस्य । दक्षिणदिग्भागस्याग्रे
कुशादौ “अथ वान्यमूल्यादीचीनायाणि तृणानि भवन्ति
दक्षिणायाणि तानि करोति पितृदेवत्वमेवेनत्तत्करोति”
शत० ब्रा० १२।५।१।१२ । “उदगम्यान् दक्षिणाप्यान्
करोतीति श्रुतेः” कात्या० श्रौ० ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचल पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेमच०
दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचार पु० कर्म० १ तन्त्रोक्ते आचारभेदे । “स्वधर्मनि-
रतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः
शिवो भूत्वा शिवं यजेत्” आचारभेदतन्त्रम् । इयंस्तु
तत्र भेदः मद्यस्थाने विजयारसः । “चतुर्भकाराः
सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः” इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षि-
णस्यां चारो गतिरस्य । २ दक्षिणदिग्गतिशालिनि
त्रि० । “दक्षिणां दक्षिणाचारो दिग्ं देनाजयत्-प्रभुः”
भा० वि० ५७० ।

दक्षिणान्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य ।
पञ्चोदने आगभेदे । “योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणान्यो-
तिषं ददाति” अथ० ६।५।२२।२३।२४।२५।६ । तद्वा-
क्लसक्तम् ।

दक्षिणात् अथ्यं दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति ।
प्रथमाद्यर्थस्तौ दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आ-
गच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “वड्यिषमेऽष्टौ सप्ते कलास्ताश्च सप्ते
सुनोर्निरलराः । न समात् पराश्रिता कला वैतानीयेऽन्ते
रलो गुरुः” इत्युपक्रमे “तृतीययुग्मदक्षिणान्तिका
समस्तपादेषु द्वितीयलः” ८० २० उक्तलक्षणे वैतानीयभेदे
मातादत्तभेदे । “समस्तपादेषु द्वितीयलः यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमातातृतीयमाताभ्यामेको गुरुयेत् शेषं
वैतानीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम च्छन्द इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ ए० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा० ।
देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६१ अ० यथा

“एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम् । अथ-
नीष्टक्षवन्तश्च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्रो महा-
शैलः पयोष्णी च ससृङ्गा । आश्रमाश्च महर्षीणां
वहुमूलफलान्विताः । एष पन्था विदर्भाणामभी ग-
च्छन्ति कोशलाम् । अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि-
णापथः” । “दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरा-
न्मृकाः । गुहाः पुलिन्दाः शवराश्चुका मद्रकैः सह”

भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजेन दिवसं
नकुलानुजः । तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० स० १० अ० । “तथापरे जनपदा दक्षिणा-
पथवासिनः । पाण्डुराश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव
च । सेतुका मुख्यकाश्चैव कुपथाचारवासिकाः । नवराष्ट्रा
साहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कालेराश्च सहैषी-
कैराटव्याः शवरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्रमृषिका वेदर्भा-
दण्डकैः सह । कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः
सह । तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्नरनर्मदाः । भानुकच्छाः
समाहेयाः सह मारस्त्रतैस्तथा । कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च
आनन्ताश्वार्जुदैः सह” मत्स्यपु० । २दक्षिणास्थितमार्ग-
मात्रे पु० । “क्षणाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं
यान्ति” आश्व० श्रौ० ५।१।१२ । दक्षिणापथोऽस्यस्य
ज्जामित्वेन व्यावासत्वेन सम्बद्धत्वेन वा ठन् । दक्षिणा-
पथिक तद्देशस्थे तत्र वासिनि तत्सम्बद्धे च । “एते
चान्ये च बहवो दक्षिणपथिकान् पथः” हरिवं० ११० अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽनरात्रा दिक्
नैर्ऋतकोणे “दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणपरस्यां वा”

आश्व० श्रौ० ४।१।६ । २तत्संस्थिते त्वि० “युनदेक्षिणापरे-
ऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः” कात्या० श्रौ० ८।५।१८ ।
दक्षिणायां परः । ३यज्ञपूर्त्यर्थद्वयदानरूपदक्षिणा
तत्परे त्वि० ।

दक्षिणाप्रवण त्वि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं
निम्नम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने आह्लादिभेदे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्रौ० २२।१।६ । “दक्षिणाप्रवणं
देवयजनं भवति” कर्कः “युचिदेशं विविक्तं च गोमदेनो-
पलेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” मनुः ।
“दक्षिणाप्रवणमप्यत्र परिच्यते युचौ देशे दक्षिणाप्रवणे
तथा” याज्ञ० आह्लादेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि ए० ध्रुवामेक्षया प्रकटं देशमन्त्रोति प्रश्न-
क्तिच् प्रयो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः बाहुः । ध्रुव-
मध्ये दक्षिणस्थे पुष्टाङ्गे प्रकटदेशस्थे वा अक्ष-
भेदे “दक्षिणाप्रष्टिं जयो यस्त इति” कात्या० श्रौ०
१४।३।८ । “रथे तृतीयमश्वं युनक्ति ध्रुवामेक्षया प्रकटं
देशमन्त्रोतीति प्रष्टिर्वाङ्मो युग्यः” सं० व्या० । दक्षिणस्यां
स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिसदृशे च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा” शत० ब्रा०
५।१।४।८ । “प्रष्टिर्नाम पादत्रयोमेतो भोजनपात्रादिका-
धारः” (तेपाद) भा० ।

दक्षिणावन्ध ए० दक्षिणायां वन्धः अनुवन्धः । गृह-
स्थादीनां दक्षिणानुवन्धभेदे यथा “दक्षिणावन्धो नाम
गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां कामनोहोपहतचे-
तसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्ध इत्यु-
च्यते” तत्त्वसारः ।

दक्षिणाभिमुख त्वि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखस्य ।
दक्षिणदिङ्मुखे । “दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सम्प्रयोज
यथा दिवा” याज्ञि० त० । दक्षिणासुखादयोऽप्यत्र ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते वयस्यं दक्षिणासुखः” ।
“उदकेनैव विधिना निर्गमेत् दक्षिणासुखः” मनुः ।
“यदेष्टितशिराभुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः” मनुना
आह्लादिप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां
मुखम् । दक्षिणदिक्स्थे मुखे न० । “यमात्राद् गया-
आह्लां दक्षिणासुखभोजनम् । न जीयन्ति तृकः कुषात्
कृते च पितृहा भवेत्” त्वि० त० ।

दक्षिणामूर्ति(क) ए० दक्षिणा अतस्तु वा मूर्तिरस्य ग
कप् संज्ञात्वात् न पुंवत् । शिवमूर्तिभेदे तद्व्यानादि

यथा "प्रोद्यच्छास्त्रमङ्गावट्टु सतले योगासनस्य प्रभुं प्रत्यक्-
तत्त्वबुभुक्षुभिः प्रतिदिशं प्रोद्दीक्ष्यमाणाननम् । स्रष्टां
तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं हृद्यलः कलये
स्फुरन्तमनिगं त्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "नित्यगो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः । शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं
लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम् ।

ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा-
ऽयनं रवेः । रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १ दक्षिण-
दिग्गमने २ दक्षिणगोलरूपतलादिराशिषट्के गमने
तदुपलक्षिते ऋतुतयात्मके ३ कालभेदे च तत्तादृशं
"ऋतुतयञ्चायनं द्वे अयने वर्षसंज्ञिते । कर्कटादिस्थिते
भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मल० त० विष्णुपु० ।
द्वितीयाद्यं "देवे रात्रिपञ्चमी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
अहस्ततोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनु० ।
अयनशब्दे ३५३ पु० उत्तरायणशब्दे ११०४ पु०
खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि
दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकृतमोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः
सम्भवति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च
दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । "सौरेण द्युनिशोर्वाभं
पटुशीतिसुखानि च । अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः
पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तः "यान्
मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासान् उत्तरादित्य
एति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
र्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति
षण्मासान् उत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेः आदित्यगतिरुपजी-
व्यं वायनशब्दप्रवृत्तेश्च । तेनादित्यगतिनिष्पन्नत्वात्तस्य
सौरत्वम् । उभयविधदक्षिणायनस्य किमवधिकस्य मनूक्तं
रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र "मेघादौ देवभागस्यो
देवानां याति दर्शनम् । असुराणां तुलादौ तु सूर्यलङ्घा-
गसञ्चरः" सू० सि० ।

"जम्बुद्वीपलवणसमुद्रसन्धौ परिधिदत्तं भूगोलमध्ये तत्त्व-
महत्वेणाकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिदत्तं षड्भा-
न्तरेण स्थानद्वये लभन् तन्नेष्टतलास्थानं प्रवहवायुना
विषुवदृत्तमार्गे भ्रमति मेघस्थानात् कर्कादिस्थानं विषुव-
दृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तर उत्तरतः । मकरादिस्थानं विषुव-
दृत्ताच्चतुर्विंशत्यंशान्तरे दक्षिणतः । तत् स्थाने प्रवह-

वायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिदत्तप्रदेशाः स्वस्थस्थाने प्रवह
वायुना भ्रमन्ति । तत्र मेघादौ देवभागस्यः "जम्बुद्वीपं च
तत्रापि देवासुरविभागलक्षिति" पूर्वोक्तेः । तद्वत्त्वज्ञाने मेघा-
दिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः । तत्रस्यः सूर्येणा मेघादौ
मेघादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायणवर्तिनां दर्शनं षण्मा-
सानन्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुव-
दृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात् । एवं दैत्यानां मेरोरदक्षिणाय-
वर्तिनामित्यसुराणामित्युक्तेनैवोक्तम् । तद्भागसञ्चरो
दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्यास्तुलादिमीनान्ता रा-
शयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यद्येते तादृशसूर्य-
स्तुलादिप्रदेशे तुकारादर्शनानन्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नो-
तीत्यर्थः तेषामपि विषुवदृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना० ।

"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । पद्मलत्र-
न्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षमे" सू० सि० ।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्यं क्षितिजस्य पश्यन्ति
विषुवदृत्तस्य तयोः स्वस्थानाङ्गुलमध्यस्थत्वेन क्षितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षमे दिवसरात्रौ भवतः ।
अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
रदक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यगावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां
क्रमेण दिनरात्रौ । देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तर-
गोलौ दैत्यानां दिनरात्रौ । अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये
इत्यनयोः सङ्गताशुपपत्तेः । अतएव पूर्वं मेघादा-
वित्याद्युक्तमिति" रङ्गना० । अथ पूर्वोक्तोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्वं गङ्गया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां
पिशयति ।

"मेघादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदयुत्तरम् । सञ्चरन्
प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् । कर्कादीन् सञ्चर-
न्तदहः पश्चार्धमेव सः । तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च
तदहदेव सुरहिषाम्" सू० सि० ।

"मेघादौ विषुवदृत्तस्य क्रान्तिदत्तभागे रेवत्यासन्न उदितो
दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं यद्योत्तरं क्रमेणेति यावत्
लीन् राशीनुदयुत्तरभागस्थान् मेरुप्रमिथुनान् सञ्चरन्-
तिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं
दिनसार्धं पूरयेत् पूर्णं करोतित्यर्थः । मिथुनान् सूर्यं मेरु-
स्थानां मध्याह्नं स्यादिति फलितार्थः । कर्कादीन् लीन्

राशीन् कर्कसिंहकन्यास्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः । अतिक्रामन्
सन् स सूर्यो दिवसस्य पञ्चार्धमपरदलम् । एवकारोऽन्य-
योगव्यवच्छेदार्थः । पूरयेत् । कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां
सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह ।
तुलादीनि । सुरहिषां मेरोर्दक्षिणायवर्तिनां दैत्यानां
मित्यर्थः । तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलादृष्टिकधुराख्यान्
मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणाति-
क्रामन् सूर्यः । चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वपरार्ध-
मित्यर्थकः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं
पूरयतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मोनान्ते
सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । रङ्गना० ।

“अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरा-
त्रप्रमाणं च भानोर्मग्नपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषाम-
यनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति
सुरासुराः” सू० सि० ।

“एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसम्बन्धौ विपर्ययाद्युत्था-
साहिनक्षपार्धं दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां
मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने
यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धं तत्र देवानां क्रमेण
रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः । अत्र हेतुमाह ।
उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणायवर्तिनोऽन्योन्य-
मात्मानं स्वसुपरिभागं जङ्गभागे कल्पयन् प्रक्रीकुर्वन्ति ।
वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तल्यत्वाच्चिरपेक्षोर्ध्वो-
भागयोरनुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यामेक्षयोर्ध्वस्थत्वं
मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्थाना-
मेक्षयोर्ध्वस्थं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः ।
एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानाद्दिनरात्र्योर्विपरीत्यं
युक्तमेवेति भावः” रङ्गना० ।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेपादिराशिषट्कस्थरविकालस्य
देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्थरविक
कालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिन-
रात्रिकालतोक्तिः अतस्मात्तत्कर्मोपयोगिनी रवेः स्वा-
भिहितस्थानामेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यव-
ह्रियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा
“दिनं दिनेष्वस्य यतोऽत्र दर्शने तमो तमोऽह्नुरदर्शने
इति । कुष्ठगानां युनिशं यथा नृणां, तथा पितृणां
शशिषट्ठवासिनाम्” । इदानीं संहितोक्तस्याभि-
प्रायमाह । “दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत्

सांज्ञितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव
तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इद्वान्महा-
रोहति यैः क्रमेण तैरेव उत्तरवरोहतीनः । यत्रैव
दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विनोक्त्यते किम् ?” ।
“सांज्ञितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेपादेरुर्ध्वं विपु-
नान्तं यावदौ उत्तरैवारोहणं कुर्वन्पि देवैर्दृष्टौरेव
पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यत इति” प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपल्लवः यथा

“मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् पट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो
वसन्तः । योऽप्यत्र वर्षां च शरश्च तद्वज्रमन्तनामा कथितोऽत्र
पठः ॥ शिशिरपूर्वमृगतलयसुत्तरं ह्ययनमाहुरह्य तदाम-
रम् । भवति दक्षिणमन्यद्वतुल्यं निगदिता रजनी प्रस्तां
च सा । मृहप्रवेशतिदशप्रतिष्ठाविषाहचौन्नव्रतवत्
पूर्वम् । सोम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्वर्हितं तत् सन्
दक्षिणे च” ।

एतदभिप्रायेणैव च सत्यव्रतः—“देवतारामवाधादि-
प्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फल-
मयाम्नायात्” सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठायै
विधिनिषेधावाह । अतएव सू० सि० “भानोर्मकरसं-
क्रान्तेः पञ्चमासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तद्यैव सात्
पञ्चमासादक्षिणायनम्” इत्युक्तम् । अतः स्मार्तैश्च
दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भावो
दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम् । तेन
भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये प्रागुक्त-
सत्यव्रतवाक्यैकवाक्यत्वात् । विषाहव्रतवन्वादिचूडासंस्कार-
दीक्षणां । यज्ञमृहप्रवेशादिदानार्चनप्रतिष्ठनम् ।
पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने” मन्त० भविष्य-
पु० । तत्रावपादः कालमा० वेदानसंहितायां यथा
“मातभैरववाराहनरसिंहविष्णुक्रमाः संहिषासुरहन्त्री
च स्यात्वा वै दक्षिणायने”

इतदभिमानिदेवताभेदे च “धूमो रात्रिस्तथा ज्ञस्यः
पञ्चमासादक्षिणायनम्” गीता । “आतिवाहिकास्तत्रि-
ङ्गात्” शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वसम्ब-
न्धात् । ५ दक्षिणभागस्थे प्राणे च “दक्षिणस्यो यदा
प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम् । पञ्चभूतात्मज्ञान-
हृत्ताः पञ्चोदयन्ति वै” पदार्थादर्श धृतप्रयोगशार-
वाक्यम् ।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणस्थमरण्यम् । अरण्यभेदे ।

दक्षिणारुस् पु० दक्षिणे भागे अरुत्रं मस्य । व्याधकृतदक्षि-
णाङ्गके ऋगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्हं पु० दक्षिणामर्हति अर्ह-अण् उ० स० । दक्षिण्ये
दक्षिणावत् ति० दक्षिणा+अस्यर्थे मत्पुं मस्य वः । दक्षि-
णायुक्ते अन्वाहार्यं गन्ते २२० पृ० दृगप्रम् ।

दक्षिणावर्त्तं ति० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत्-अच् ।
?दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “मृत्कुम्भवालुकारम्भपिधान-
रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशब्दोऽयं हन चूर्णीकृतो मया”
सा० द० । दक्षिणा दक्षिण्यां वर्त्तते वृत्-अच् ।
२दक्षिणदिक्स्थे ति० । “दक्षिणावर्त्तं आदित्य एतन्मे
मनसि स्थितम्” भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै-क
गौरा० डीप् । दक्षिणावर्त्तं राजनि० । [दक्षिणानिने ।
दक्षिणावेह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह-अच् ।
दक्षिणावृत् ति० दक्षिणा आवर्त्तते वृत्-क्विप् । दक्षिणा-
वर्त्ते । “तस्मादिदं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पथ्येति”
शत० ब्रा० ७।१।११ ।

दक्षिणाश्रपति पु० इत० । ?यमराजे २भौमे यहे च ।
दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे
दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृथो० । दक्षिणस्यामित्या-
द्यर्थे । “प्रदक्षिणिद्वरिवो मा वि वेनः” ऋ० ५।३६।४।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति अ । दक्षिणाहे ऋत्विजि ।
“ऋतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणा-
श्रोमवर्त्तन्तां यथार्थं सतयाजिनाम्” हरिवं० ४६ अ० ।
दक्षिणेन अव्य० दक्षिण+एनप् । मप्रस्यर्थवृत्तौ ?दक्षिण्यां
दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीवाधिका
द्वितीया । “तत्वागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनाश्रमी-
यस्” मेघ० । “जम्भतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परलपौ”
भा० व० २७८ अ० ।

दक्षिणैर्मन् पु० दक्षिणे ईर्मन् प्रणं यस्य नि० अनिच् ।
व्याधकृतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्गके ऋगे अमरः । “ऋगयुमिव
ऋगोऽय दक्षिणैर्मन्” भट्टिः ।

दक्षिण्य यि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणाहे ऋत्विगादौ
“दक्षिण्यदिष्टं कृतमात्विजिनैः” भट्टिः ।

दक्षिणेश्वर न० काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा
“यत्त्वया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य
संसेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्दे-
हस्तस्मात् पूजयिदं जनैः” काशीख० ८६ अ० ।

दगा(का)र्गल न० दक्ष्य जलद्वाररोधस्यार्गलमिव गमध्य-
पाठे पृथो०कमध्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहि-
तोक्ते निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा
“धर्म्यं यशस्यं च वदान्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन
जलोपलब्धिः । पुंसं यथाङ्गेषु सिरास्तथैव क्षितावपि
प्रोक्षतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्षेन रवेन चाम्भश्च त्रुतं
नभसो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं वसुधैव कुटुम्बकम्
गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुषतानन्वयमनिर्णयति
वरुणपवनेन्दुगङ्गरा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमगः
प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिमज्जाय सिरा
नयनी मध्ये महासिरानानी । एताभ्योऽन्याः गतगो
विनिःसृता नामभिः प्रयिताः । पातानादूर्ध्वसिराः
शुभाद्यतर्दिक्षु संस्थिता याच । कोणदिगुत्था न शुभाः
सिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरक्षिते
देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्धं पुरुषे तोयं वहति
सिरा पयिमा तत्र । चिद्भ्रमपि चार्द्धपुरुषे मण्डूकः
पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पापाणो
भवति तोयमधः । जम्बाशोदग्धस्तैस्त्रिभिः सिराशो
नरद्वये पूर्वा । मृद्धोहगम्बिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र
मण्डूकः । जम्बूद्वयस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् सनी-
पस्यः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्नातु ।
अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पापाणः ।
मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बद्ध च तोयम् ।
पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धं । पुरुषे
सितोऽहिरश्मप्रज्ञानोपमोऽधः सिरा मुजन्वा । उदगर्जु-
नस्य दृशप्रो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्वक्ष्ये । त्रिभि-
रम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता
गोधाधनरे पुरुषे मृद् सिरा ततः क्षणा । पीता सिता
ससिकता ततो जलं निर्दिशेदसितम् । वल्मीकोप-
क्षितायां निगुण्णां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये
सपादे स्नातु जलं भवति चाशेषम् । रोहितमत्स्यो-
ऽधनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता
सशर्कराय क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेण यदि
वदयी वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभि-
रादेश्यं श्वेता मृद्गोधाधनरे । सपनागा बदरी
चेदु दिशप्रपरस्यां ततो जलं भवति । पुरुषद्वये सपादे
पुरुषेऽत्र च दुण्डुभिश्चिद्भ्रम् । विलोदुम्बरयोगे विहाय
हस्तत्रयं तु यास्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् क्षणो

ऽर्धनरे च मण्डूकः । काकोदुम्बरिकायां वल्मीको
 दृश्यते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्वये सपादे पश्चिमदिक्स्था
 वहति सा च । व्यापाण्डुपीतिका मृदु गौरसवर्णश्च
 भवति पाषाणः । पुरुषार्धे कुसुदनिभो दृष्टिपथं भूपिको
 याति । जलपरिहीने देशे दृष्टः कस्मिन्नको यदा दृश्यः ।
 प्राच्यां हस्तक्षितये वहति सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
 मृत्नीलोत्पलवर्णा कापोतो चैव दृश्यते तस्मिन् । हस्ते-
 ऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽस्थं च सञ्चारम् । शोणा-
 कतरोरपरोत्तरे सिरा द्वौ करावतिक्रम्य । कुसुदा
 नाम सिरा सा पुरुषत्वयवाहिनी भवति । व्यासन्नो
 वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि । व्यध्यर्धे
 तस्य सिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि गन्ध्याम् । तस्यैव पश्चि-
 मायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्वस्ते । ततोद्गम्भवति
 सिरा चतुर्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः । श्वेतो विश्वम्भरकः
 प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्वा । अपरस्यां दिशि च
 सिरा नश्यति वर्षत्वयेऽतीति । सकुशासित ऐशान्यां
 वल्मीको यत्र कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमे
 स्तोयमक्षोभ्यम् । प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदर-
 सन्निभो मही रक्ता । कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि
 वाच्यानि । यदि भवति सप्तपर्णे वल्मीकदृष्टस्तदुत्तरे
 तोयम् । गन्ध्यां पुरुषैः पञ्चभिरत्वापि भवन्ति चिह्नानि ।
 पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूय ।
 पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च सिरा शुभाश्ववृत्ता ।
 सर्वेषां दृष्टानामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः । तस्मा-
 द्भस्ते तोयं चतुर्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
 भकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता । दर्दुरसमान-
 रूपः पाषाणो दृश्यते चात्र । यदाहिनिलयो दृश्यो
 दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य । हस्तद्वये तु यास्ये
 पुरुषत्वितये तु सिरा सार्धे । कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं
 चोद्भियते सिरा पूर्वा । उदगन्या स्वाडुजला हरितो-
 ऽश्वाधस्तस्तोयम् । उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः
 पश्चिमे तरोस्तोयम् । परिहृत्य पञ्च हस्तान् अधोऽपम-
 पीरुषे प्रथमम् । अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धातो
 कुलस्यवर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा वहति स-
 केनं सदा तोयम् । वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिल-
 कस्य सकृदूर्ध्वञ्चेत् । पुरुषैः पञ्चभिरन्धो दिशि वारुण्यं
 सिरा पूर्वा । सर्पावासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षि-
 नेन जलम् । परतो हस्तक्षितयात् पङ्क्तिः पुरुषैस्तुरी-

योनैः । कौवेरी चात्र सिरा वहति जलं लोहगन्धि
 चाक्षोभ्यम् । कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे हस्तिका
 पीता । वल्मीकसंज्ञतो यदि तालो वा भवति नास्ति-
 केलो वा । पश्चात् पङ्क्तिर्हस्तैर्नरेचतुर्भिः सिरा यास्या ।
 यास्येन कपिलस्याहिसंश्रयश्चोदगजलं वाच्यम् । सप्त
 परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च । कर्तुरदो-
 ऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटमिदपि च पाषाणः । श्वेता
 मृत् पश्चिमतः सिरा ततश्चोत्तरा भवति । अश्विनकक्ष
 वामे वदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा । पङ्क्तिर्मृदु
 तस्य करैः सार्धे पुरुषत्वये तोयम् । कूर्मः प्रथमे पुरुषे
 पाषाणो धूमरः सप्तिकता मृत् । आदौ सिरा च
 यास्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च । वामेन हरिततरो-
 वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्वं । हस्तक्षितये पुरुषैः सप्तर्षेः
 पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतो-
 पमद्याश्वा । कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी सिरा दक्षिणे-
 नान्या । जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चि-
 ह्नानि । वीरणादूर्ध्वं मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ।
 भागीं त्रिदता दन्ती सूकरपादी च लक्षणा चैव ।
 नवसालिका च हस्तद्वयेऽभ्यु यास्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
 स्निग्धाः प्रलम्बशाखाः वामनविटपटुम्भाः सप्तोपजगाः ।
 सुपिरा जर्जरपत्ता कृन्ताश्च जलेन सन्त्यक्ताः । तिष्ठ-
 काच्यातकवरुणकभङ्गातपविलितन्दुकाङ्गोलाः । पिण्डा-
 रशिरीषाङ्गनपक्षपावङ्गलातिवलाः । एते यदि स्निग्-
 धा वल्मीकैः परिदृतास्तस्तोयम् । हस्तैस्त्रिभिरन्तर-
 तश्चतुर्भिर्धेनं च नरस्य । व्यतृण्य सतृणा यस्मिन् सतृपे
 तृणवर्जिता सही यत्र । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं
 वा धनं तस्मिन् । कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽभ्यु-
 स्तिभिः करैः पश्चात् । खात्वा पुरुषत्वितये त्रिभागयुक्तं
 धनं वा स्यात् । नदति मही यम्भीरं यस्मिन् चरणाहता
 जलं तस्मिन् । सार्धेऽस्त्रिभिर्धुपैः कौवेरी तत्र च
 सिरा स्यात् । दृष्टस्यैका शाखा यदि विनता भवति
 पाण्डुरा वा स्यात् । विज्ञातव्यं शाखातवे जलं
 त्रिपुरुषं खात्वा । फलकुसुमधिकारो यस्य तस्य पूर्वं
 सिरा त्रिभिर्हस्तैः । भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽपः
 क्षितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते
 सितैः कुसुमैः । तस्यास्तलेऽभ्यु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्ध-
 पुरुषे च । खजूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविश्रजिते
 देशे । वस्त्राः पश्चिमभागे निर्देश्य त्रिपुरुषे शरि ।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुशुमः स्यात्पलाशवृक्षो वा ।
 सख्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वये भवति । जम्भा
 यस्यां धात्रां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे-
 दव्या च सिरा मङ्गता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेत्तो-
 द्वेगे जातं सख्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं
 वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा
 यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । श्रीवा करभाणामिव
 भूतलसंस्थाः सिरा भान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोर्ध्वदि
 वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा
 विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दर धादौ स्तु
 कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्वा
 तस्य तले वारि निर्देशम् । पीलोरेव प्राच्यां वल्मीको-
 ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तेः । दिशि यास्याथां तोयं वक्तव्यं
 सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्त-
 मातृमूर्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा सचारं भूरि
 प्राणीयम् । उत्तरतश्च करीरादङ्घ्रिनिचये दक्षिणे जलं
 स्वाड । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ।
 रोहीतकस्य पश्चादङ्घ्रिवाचोत्तिभिः करैर्याम्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा सचारं पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो-
 र्वल्मीकः प्राग्दशभिः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा
 सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गवृक्षम् । हस्तद्वये तु
 याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽत्र नकुलो
 ऽर्धमानवे ताम्रसन्निभयाश्वा । रक्ता च भवति वसुधा
 वहति सिरा दक्षिणा तत्र । वदरीरोहितवृक्षौ
 सम्युक्तौ चेद्दिनापि वल्मीकम् । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्
 घोडगमिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा
 सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिटनिभः पाषाणो
 स्तच्छेता दृष्टिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्वदरी त्रिभिः
 करैः पश्चिमेन तत्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुयजेता वदरी हस्तद्वय-
 सन्निभे दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणां वशोऽ-
 त्राम्भोऽत्र सचारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतो यत्र
 ककुभविल्वो वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चात्तैर्भवेत्पञ्चविंशत्या ।
 वल्मीकमूर्धनि यदा दूवीं कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।
 क्षूपो मध्ये देयो जलजल नरेकविंशत्या । भूमिः कदम्बक-
 युता वल्मीके यत्र दृश्यते दूवी । हस्तद्वयेण याम्ये
 त्रैर्जलं प्रवृत्तिंशत्या । वल्मीकत्वयमध्ये रोहीतक-

पादपो यदा भवति । नानादृशैः सहितस्त्रिभिर्जलं
 तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् घोडगमिश्चाङ्गुलै-
 र्वदवारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाऽश्वातः सिरा
 भवति । यन्विप्रचुरा यस्मिन्मही भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।
 पश्चात्पञ्चकरान्ते शताधिसङ्ख्यानैः सखिलम् । एकस्याः
 पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छेतः । तस्मिन् सिरा
 प्रदिष्टा नरपट्टा पञ्चवर्जितया । सपलाया यत्र गमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः पट्टा । अर्धनरेऽङ्घ्रिः प्रथमं
 सवालुका पीतवृत्त् परतः । वल्मीकेन परिहतः श्वेतो
 रोहीतको भवेदुयस्मिन् । पूर्वेषु हस्तमात्रे सप्तत्या
 मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकवज्रला यत्र गमी दक्षिणेन
 तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहर्नराधे च ।
 मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बू-
 वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूक्षिप्रता
 मूर्धो गिगुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधवो
 वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । ह्यकरिकामाष-
 पर्णव्याघ्रपदाश्चेति यदाहेर्निचये । वल्मीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनुमे वाच्यं जाङ्गल-
 भूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे
 सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही दृश्यतस्त्वल्-
 मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति
 श्रित्वां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 खानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतरुणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं
 प्रभूतं च । तरुगह्वनेऽपि हि विज्ञतो यस्तस्माच्चद्वेय
 वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्धं पुरुषेऽम्बु जाङ्गला-
 नूमे । कीटा वा यत्र विज्ञालयेन वज्रवोऽम्बु तत्रापि ।
 सप्ता शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
 इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मी-
 कानां पङ्क्त्यां यदोकोऽभ्युच्छितः सिरा तदधः ।
 गुण्यति न रोहते वा सख्यं यस्यां च तत्राम्भः ।
 त्रयोधपलाशोऽम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वट-
 पिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं सिरा चोदक् । आग्नेये
 यदि कोशे यामस्य पुरस्य वा भवति क्षूपः । नित्यं
 स करोति भयं दाहं च सनातुषं प्रायः । नैर्कत-
 कोशे बालक्षयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्षयमेत्यद्वा
 शेणसु शुभावहाः क्षूपाः सारस्वतेन सनिना दगा(का)-
 गलं यत्कृतं तदवलोक्य । आग्नीभिः क्षतमेतद् वृक्षैरपि

मानवं वक्ष्ये । क्षिग्धा यतः पादपगुल्मवल्गो नि-
 श्चिद्रूपत्वाच्च ततः सिरास्ति । पद्मचुरोरीरकुलाः स-
 गुण्डाः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खजूर-
 जम्बुर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्गोः ।
 कृत्वेभनागाः शतपत्नीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः ।
 विभीतको वा मद्यन्तिका वा यत्नास्ति तस्मिन् पुरुष-
 त्वयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्वापि मूले
 पुरुषत्वयेऽम्भः । या मौञ्जकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला
 च मृदु यत्त ससर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
 कृष्णाथवा यत्त च रक्तमृदा । ससर्करा ताम्रमहो
 कषायं चारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्च-
 कर्णार्जुणविल्वसर्जाः श्रीपथ्यरिटाधवशिंशपाश्च । छिद्रेषु
 पथैर्द्रुमगुल्मवल्गो कृत्वा च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
 सूर्याग्निभस्मोद्गुह्यराजवर्णां या निर्जला सा वसुधा प्र-
 दिष्टा । रक्ताङ्गुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा
 चेज्जलमग्नौऽधः । वैदूर्यसुह्राम्बुदमेचकाभा पाको-
 न्मुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाश्च वा या
 क्षीया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतचौद्रहतोपमा
 वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तल्लवण्यं । या सोमवल्गुत्रायैः
 समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽन्धयं च । ताम्र-
 बमेता घृणतैर्विचित्रैरापाण्डुभस्मोद्गुह्यरादरूपा । भृङ्गो-
 पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्कटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनील-
 मणिहिरङ्गुलुकाञ्जनाभाः । सूर्यादियांशुहरितालनिभाश्च
 याः स्युक्ताः शोभना सुनिवचोऽत च दृक्तमेतत् । एता
 ह्यभेदाश्च शिलाः शिवाश्च यज्ञैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।
 येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामवष्टिर्न भवेत्कदा-
 चित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः
 सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वा नलमग्निवर्णां सुधा-
 म्बुसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृणुं भोजकमग्नना वा
 यत्प्रकृत्यः परिषेचनं तत् । कार्यं शरचारयुतं शिलायाः
 प्रस्फोटनं वज्रिवितापितायाः । तक्रकाञ्जिकसुराः सक्ता-
 लत्या योजितानि वदराणि च तस्मिन् । सप्ररातस्यपि-
 तान्धमितप्रां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैस्त्वं पत्नं
 त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची ।
 गोमूत्रेण स्थापितः चार एषां घटकलोऽतस्तपितो
 भेद्यतेऽश्वा । आर्कं पयो ह्रुद्विषाणमधीषमेतं पारा-

वताखुगता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमयितस्य ततो-
 स्य पानं पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः । चारे
 कदल्या मयितेन युक्ते दिनोपिते पायितमायमं यत् ।
 सम्यक् शितं चाश्वसि नैति भङ्गं न चान्यकोऽपि
 तस्य कौण्डर्यम् । पाली पागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते
 न यांस्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः
 प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावार-
 येत् पाषाणादिभिरैव वा प्रतिचयं क्षुप्तं हिपाश्वादिभिः ।
 ककुभवटान्मल्लकदम्बैः सनिचलजम्बुवेतसनीपैः । कुर-
 वकतालाशोकमधूकैर्वकुलविभिश्चैवावृततीराम् । द्वारं च
 नैवाहिक्मेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितशरिमाणम् ।
 कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिराव-
 पेक्षम् । अञ्जनसुक्तोगोरेः सराजकोशातकामलकचूचैः ।
 कतकफलसमायुक्त्यैर्वागः कूपे प्रदातव्यः । कतुपं कटुकं
 लवणं विरसं सलिलं यदि वायुभगन्नि भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं ससृग्मिन् गुणैरपरैश्च युतम् । हृत्तो
 मघानुराधापुष्पधनिष्ठोत्तराण रोहिण्यः । शतभिर्गन्ध-
 रम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य वनिं
 घटवेतसकीलकं सिरास्थाने । कुसुमेर्गन्धैर्धूपैः सृज्य
 निधापयेत् प्रथमम् । मेघोज्झवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं
 ज्येष्ठामतीत्य वलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)मेव
 मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहभिर्हिरेण सुनिप्रसादात् ।

दग्ध लि० दह-क्त । कृतदाहे ऽभस्मीकते "दृष्ट्वा दग्धं
 मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः" सा० द० । "द्वे-
 स्याद् दग्धमामिषम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाह-
 भेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्ध्वं भितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र
 क्षिग्धं कृत्वा वा अथैव द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निमनग्नो
 हि क्षेहः स्रक्क्षसिरातुसारित्वात्त्वगादीनमुपविश्यात्
 दहति । तस्मात् क्षेहदग्धेऽधिका रुजो भवति । तत्र
 सुष्टं दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्र यद्विषणं मृष्यतेऽतिमात्रं तत्सुष्टम् ।
 यत्लोत्तिष्ठति स्फोटोत्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाशिरा-
 क्षोपशास्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगादं ताव-
 फलवर्णं संसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसा-
 वलम्बनं गात्रविक्षेपः सिरास्त्रायुसम्यस्यिष्यापादनमति-
 मात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोषद्रवा भवन्ति व्रणदास्य
 चिरेण रोहति रुद्धश्च विषणो भवति । तदेतद्दुर्दग्ध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकमप्रसाधकं भवति । भवति चात् ।
अग्निना कोपितं रक्तं श्वं जलोः प्रकुप्यति । ततस्ते-
नैव वेगेन पित्तमस्याभ्युदीर्यते । तत्त्ववीर्ये उभे ह्येते
रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीन्द्राः प्रकृत्या च
विदह्यते । स्फोटः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च
वर्ज्यते" सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते श्चन्द्राश्चित्रराशौ पु० । "मृगसिंहौ
तृतीयायां प्रथमायां तुलान्त्यौ । पञ्चम्यां बुधराशौ द्वौ
च प्रम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकोटाख्यावेकादश्यां
शुभेर्गृहे । दृष्टमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्तमी
गृह्णाः । दग्धसंज्ञानि यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्रति"
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "यास्यं
स्वाष्ट्रं वैश्रदेवं धनिडार्यं मृगं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं
स्यात्" ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री "एकादशी
चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी दृष्टस्तेवारौ तृतीया
बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । प-
ञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्तिताः" नारदः । "द्वा-
दश्यां कादशी नागशरीरौ स्कन्दवसुधपि नवम्यां दग्धयोगा-
ख्या भातुवारदितः क्रमात्" वसिष्ठः । "सूर्यश्चन्द्राक्रान्त-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमासं गृहे "द्वितीया
जीनधनुषोचतुर्थी दृष्टकुम्भयोः । मेघकर्कटयोः षष्ठी कन्या-
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी दृष्टिके सिंहे द्वादशी मकरे
तुले । चान्द्रा धनुःपु शफरीपु परा द्वितीया एकान्तरे
दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे
मेघे युग्मे हरौ चटे । एषु युक्ता द्वितीयाद्याः दग्धाः
ज्येष्ठा भगदिपु । राशयोचन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेघादिषु च
राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे ज्येष्ठाः प्रकी-
र्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।
विषाहे विषया नासी यात्रायां सरणं भवेत् । निष्फलं
क्षपिवाणिज्यं विद्यारम्भे च सूर्यता । गृहप्रवेशे भङ्गः
स्वाच्चूडायां सरणं ध्रुवम् । कृष्णदाने फलं नास्ति
ज्वरदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्या-
द्विचक्षणः" । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तव-
न्त्या "षष्ठी मेघकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे
दृष्टिकराशिगे च दशमी तौलौ गृहे द्वादशी । चापे
चापे भग्रे द्विका यदि दृष्टे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्या-
स्तिथयो वदन्ति सुनयस्याज्या सदा कर्मसु" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यस्वांगभेदे फलभेदः सु० चि० उक्तो यथा

"वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राजस्य
मध्यत्रयंगता नरास्तु सदृशे पाद्वे च मध्यंगयोः ।
दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पद्मादिलिप्ते न स-
ङ्गकोऽंशे, नृशुरांगयोः शुभमसत् सर्वांगके प्रान्ततः" त-
दुक्तं श्रीपतिना "कर्दमकञ्जलगोमयलिप्ते वासवि दग्ध-
वति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्ट-
मनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे
रुजुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अग्रेऽपि च रक्षसां
त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिदे-
यतांशे, नरांगे पुत्राप्तिः, स्नाह्राक्षसांगे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वांगेऽनिष्टं तथा स्यात् झुष्टे वस्त्रे नूतने साध्व-
साधु" । इत्युक्तं धिष्ठितदिशि स्त्री । ७ दग्धरुहायां वृक्षे
च स्त्री संततं ति० । [स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।

दग्धकाका पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच०
दृश्यमन्त्र पु० नित्यकर्म० । "वर्जिषां युसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्य
मूर्ध्नि । अप्रधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्र-
शारेक्ते मन्त्रभेदे । [२६४६ पु० तद्रथदाहकथा दृश्या ।
दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथमन्त्रे चित्ररथगच्छे
दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह-क । शितलकटुक्षे,
२ भस्मरोहायाञ्च स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुलिता दग्धा कुलिने कन् । (पोडामात)
१ दग्धान्ने भरतः । दग्ध+सार्थे क । अतदन्त्यम् ।
२ दग्धरुहाद्वे राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म० । भामके (भामा) हारा० ।
दग्ध त्यागे पालने च भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्कति
अदङ्कित् । ददङ्क ।

दग्ध वातने स्वा० पर० सक० सेट् । दङ्कति अदाधीत्-अद-
चीत् । ददाप्र देघतः । गतौ दिवा-निघण्टुः । दध्यति
इति भेदः । "पश्चा स दध्या यो व्यवस्य" ऋ० १।१२३।
५ । "दध्याः गच्छत पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पश्चाद्ध्य-
रथो विभागे" ऋ० ७।५६।२१ ।

दग्ध दण्डपातने दमने च अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । दण्डयति
ते अददण्डत्-त । दण्डः दण्डः दण्डनीयः दण्डितः ।
अङ्गपूर्वकाशने द्विक० । "प्रजाः शतं दण्डयति
राजा । दुहा० शोणे कर्मणि लकारादयः । गगर्गः
गतं दण्डाने । दण्डशब्दे उदा० "अदण्डान् दण्डयन्
राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन्" मनुः ।

दण्ड पुं० दण्ड-अच् कर्त्तरिणि पुंसि च वा दमेडौ वा ।

१लण्डे (लाटि) ख्याते पदार्थे २विप्रदण्डोद्यमे लक्ष्म
नतिकृच्छं निपातने । “परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् कुडो
नैव निपातयेत्” मनुः । दण्डधारणगुणाः “शूलनतः
संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् । अवटम्भनसायुष्यं
भयघ्नं दण्डधारणम्” वैद्यकम् ।

भिन्दिपालाङ्गदण्डलक्षणं हेमा० य० लक्षणरत्न-
योक्तं भिन्दिपालगण्डे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि
दण्डो विधेयः । अत्राङ्गदण्डस्तु “समवृत्तदण्डयुक्तम्” इ०
ब० ७४ अ० उक्तः । चामराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२ अ०
उक्तो यथा “अध्वर्जं हस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ
वा रत्नसमोऽथवान्यः । काष्ठाच्छुभात् काष्ठानुरूप्यगुणाद्
रत्नैर्विचित्रं च हिताय राज्ञाम्” ।

ब्रह्मचारिधार्थे काष्ठमये लघुङ्गाकारे २पदार्थे, वर्णभेदेन
तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा “ब्राह्मणो वेल्लपालाशौ-
क्षत्रियो वाटस्त्रादिरौ । पैलवौदुम्बरौ वैश्वप्रो दण्डा-
नर्हन्ति धर्मतः । केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । ललाटसन्निधौ राज्ञः स्यात् नृणां नासान्तिको
विशः । अजयस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्यचो नाग्निदृषिताः । प्रतिगृह्यो-
पसितं दण्डस्यस्याय च भास्करम् । प्रदक्षिणं परी-
त्याग्निं चरेद्भुजं यथाविधि” ।

संन्यासिनां दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्तो यथा

“हारीतः कुटीचको वज्रदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परमो हंसो यो यः पथात् स उत्तमः” । आद्यः
शुद्धादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषाय
वासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् वस्त्रेषु खगृहे वा
भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतदत्यन्ताशक्तपरम् द्वितीयस्तु
वस्त्रं द्वित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेधः
स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेधोऽप्येकदण्डः “एकान्तु वैश्वं दण्डं
धारयेन्नित्यमादरादिति” खान्दात् विष्णुरपि “यज्ञोप-
वीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । तावान् परि-
ग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः” । चतुर्थोऽपि
खान्दे “परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जु” गोवालनिर्मि-
ताम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत् ।
अयमप्येकदण्डः एव । ये तु शिखोपवीतादिस्वाग-
निषेधास्ते कुटीचकादिपराः । यत्तु मेधातिथिः
“यावच्च सुस्त्रयो दण्डास्तावदेकेन वर्त्तयेदिति”

तदपि तत्परमेव । यच्चातिः “चतुर्धा भिक्षुः प्रोक्ताः सर्वे
भैव त्रिदण्डिनः” इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यद्विपरम्
“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । वक्ष्यते
नियता दण्डाः स त्रिदण्डोति चोच्यते” मनुक्तेः । तस्मात्
परमहंसस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि
नास्ति “न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति
परमहंस” इति मन्त्रोपनिषदुक्तेः “ज्ञानमेवास्त्रं दण्ड” इति
वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः “काष्ठदण्डो धृतो येन मवांगी
ज्ञानवर्जितः । य याति नरकान् धोरान् महारौरव-
ज्जकानिति” तद्वाग्यं विना जीयनः यत्तु तस्यैव परम्
“एकदण्डं समाश्रित्य जीयन्ति बह्व्यो नराः । नरके
रौरवे धोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते” इति स्मृतेः दण्ड-
मेधिके “एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखासुखित एव वा ।
काषायमात्राहारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरैरिति” तद्वापि
पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया” ।

भावे अच् । १दमने “वाग्दण्डस्य मनोदण्डः कायदण्ड-
स्तथैव च” मनुः । “शरणागतसंतापं भूतानामप्यर्ह-
नम् । वज्रिवेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते” मा०
शौचधर्मोक्ते ४शरणागतत्वाणादितिके । दण्ड इवाच
रति दण्ड+किप् ततो भावे वच् । ५दण्डहस्त्यास्तौ
(दाडान) सारसुन्दरी दण्ड-यथायथं कर्मभावकरादौ
अच् । ६प्रकाण्डे ७अथ दकोणे ८मन्वने १०हेन्ये ११भूमि-
मानभेदे (काठा) “हस्तयत्तुभिर्भवतोच्च दण्डः” लीला ।
गोचर्मण्डले २६६५८० इत्यम् “दण्डस्तेन दण्डेन”
इति पाठान्तरम् । १२स्त्र्यर्थपरिप्रदभेदे १३यमे १४अभि-
माने च भेदि १५दण्डाकारे अहभेदे हेमच० पञ्चदण्डा-
टकगण्डे २७६६८० इत्यम् । १६दस्ताकुचपत्रभेदे ।
तत्कथा जनस्थानगण्डे ३०२४८० इत्या । खाटं क ।
तत्पार्थे । “धृष्टा कशास्वरीपथ दण्डकश्चेति ते त्रयः ।
वयश्चार महात्मा वै दण्डकारण्डमुत्तमम्” हरिवं० १०३० ।

पट्टिपन्नात्मके दिनपट्टिभागरूपे चटिकापरपथार्थे
१७कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च चटीयन्त्रगण्डे उक्तप्रायः ।
श्रीपतिनाम्नोक्तो यथा

“शुल्कस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् पट्टुनोच्चद्विगुण-
यतास्यम् । तदम्भसा पट्टिपलैः प्रपूर्य पात्रं घटा-
प्रतिभं घटी स्यात् । सत्प्रशमापत्यनिर्मिता या
हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात् । विज्ञं तया प्राक्तनम्
पात्रं प्रपूर्य ते नाङ्किकावाप्नुनात्” “पट्टिदण्डात्मिका-

याश्च तिथेर्निष्क्रमणं परे”। “दण्डैकरजनीयोगः” ति० त०।

१८०० हभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

“मण्डलासंज्ञतो भागो दण्डास्ते वज्रधा शृणु ।
तिर्यग्भृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्या हस्तिरेव च ।
मण्डलः सर्वतो हस्तिः पृथग्भृत्तिरसंज्ञतः । प्रदरो दृढ-
कोऽसहाः चापो वैजृजिरेव च । प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च
शत्रो नो विजयसञ्जयो । विगानो विजयः सूचो स्थूणा-
कर्णचमसुखौ । सर्पासो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कल्याण्याश्चैकक्षपक्षतः । अति-
क्रान्तस्तु पक्षाभ्यां तयोऽन्यो तद्विपर्ययः । पञ्चोरस्यैरति-
क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः । स्थूणापक्षो धनुःपक्षो
द्विस्थूणो दण्ड ऊर्ध्वगः । द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षो-
ऽन्यस्य विपर्ययः । द्विचतुर्दण्ड इत्येते स्त्रिया लक्षणतः
क्रमात् । गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा”
१६ राजासुपायभेदे चतुर्थोपाये । ते चोपायाः सामदा-
नभेददण्डाः सन्ति त्रिधाः तु अग्निपु० २४० अ० ।
अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयास्तोक्ता यथा

“साम दानं च भेदश्च दण्डोऽनेन्द्रजानकसु ।
साधोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान् । चतुर्विधं
सूतं साम उपकारानुकीर्तनात् । मिथः सम्बन्धकथनं
सूदपूर्वं च भाषणम् । आयाते दर्शनं वाचा तवाह-
मिति चार्पणम् । यः स्यात्प्रधनोत्तुर्ग उत्तमाधमम-
ध्यमः । प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम् ।
द्रव्यदानमपूर्वं च स्वयंवाहप्रवर्तनम् । देयश्च प्रति-
भोजश्च दानं पञ्चविधं सूतम् । स्नेहरागापनयनं संह-
र्षोत्पादनं तथा । मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः
सूततः । वज्रोऽर्थहरणं चैव परिक्रमशस्त्रिधा दमः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः” । “दण्डस्य
दर्शनाद्दुष्टान्, दुष्टभ्रातृणां, सामतः । दानभेदेऽनूचस्त्वान्
अध्वान् जनपदादिकान् । सामन्तादधिकान् भेददण्डा-
भ्यामपराङ्मनान् । देवताप्रतिमानान् पूजयान्गर्तैर्नरैः ।
पुमान् स्त्रीवस्त्रसंघीतो निशि चाङ्गुतदर्शनः । वेतालो-
कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता । कामतो रूपधा-
रित्वं शस्त्राग्निशस्त्राभ्युपार्पणम् । तमोऽग्निर्लोऽनलो
जेष इति माया ह्यमानुषी । जघान कीवकं भीम आ-
स्थितः स्त्रीस्वरूपताम् । अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्या-
निवारणम् । उपमेक्ष्यं सूता भ्रातोपेक्षितश्च हिङ्गि-
म्बश । मेघान्धकारदृष्टिर्निर्गताङ्गुतदर्शनम् । दरस्यामं

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् । द्विजपाटितमि-
न्द्रानां संवृतानां च दर्शनम् । इतीन्द्रजालं द्विषतां भी-
त्यर्थमुपकल्पयेत्” । २० विष्णौ पु० “धनुर्वीरो धनुर्वीरो दण्डो
दमयिता दमः” विष्णु सं० १२ शिवे “गन्तुन्माय दण्डाय
पर्यचीरपटाय च” भा० शा० २८६ अ० । २२ दण्डाकारे
मृजौ स्वर्यपरिवेपभेदे “परिधिस्तु प्रतिस्वर्योर्दण्डस्तु जु-
रिन्द्रचापनिभः” वृ० सं० १६ अ० । २३ दण्डवत्स्थिते
रविकरादेः संघाते “रविकिरणजलदमस्तं सङ्घातो
दण्डवत्स्थितो दण्डः । स विदिकस्थितो नृपाणाम-
गुभो दिक्षु द्विजातीनाम् । शस्त्रभयातङ्करो दृष्टः
प्राङ्मध्यसन्निधु दिनस्य । युक्ताद्यो विप्रादीन् यदभि-
मुखस्तां निहन्ति दिग्म्” ३० अ० ।

२४ राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्संस्कारादि भा० शा० १२१ अ०

“शृणु कौरव्य ! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः ।
यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः । धर्मसंस्था
महाराज ! व्यवहार इतीर्यते । तस्य लोपः कथं न
स्यात्तुल्यवर्जितात्मनः । इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्व-
मिष्यते । अपि चैतत् पुरा राजन् ! मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना । प्रजा रक्षति
यः सम्बन्धं धर्मं एव स केवलः । यथोक्तमेतद्वचनं
प्रागेव मनुना पुरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र ! ब्रह्मणो
वचनं महत् । प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं
विदुः । व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ।
दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्तते । दैवं हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरित्युच्यते । नीलोत्पलदल-
श्यामसुतर्द्वचतुर्भुजः । अष्टपात्रैकनयनः शङ्खकर्णो-
र्ध्वरोमवान् । जटी द्विजिह्वास्त्रास्त्रो नृगराजतनु-
च्छदः । एतद्रूपं विभक्तुं यं दण्डो नित्यं दुराधरः ।
असिर्जनुर्गदा शक्तिस्त्रिभुजं रुद्रः शरः । सुपलं परशु-
चक्रं पाशो दण्डर्षितो मरः । सर्वप्रहरणीयानि सन्ति
यानीह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा लोके
चरति मूर्तिमान् । भिन्दन् बिन्दन् वज्रं क्षलन्
दारयन् पाटयंस्तथा । घातयन्निभधावं च दण्ड एव
चरत्युत । असिर्विशसनो धर्मस्त्रीक्ष्णवर्मा दुराधरः ।
श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः । शास्त्रं
ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर ! । धर्मपातोऽचरो
देवः यत्तु नित्यगोऽपजः । असङ्गो रुद्रतनयो मनु-
ज्योतिः शिवशूरः । नामान्येतानि दण्डस्य कीर्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारा-
यणः प्रभुः । शत्रुद्रूपं महद्विभक्त्याहापुरुष उच्यते ।
तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्दत्तिः सरस्वती । दण्ड-
नीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बलविग्रहः । अर्थानर्थौ
सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलावले । दौर्भाग्यं मागधेयश्च
पुण्यापुण्ये गुणगुणौ । कामाकामादृत्तर्मासः शर्वरी
दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो-
दमः । दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भवाभये । हिंसा-
हिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्त्यादिश्च
मध्यञ्च कल्याणाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयो । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ
व्याव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! ।
अन्तर्ज्ञानिता सत्यं अज्ञानाञ्च तथैव च । क्षीवता
व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता
मृदुरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्यौ-
कार्यौ बलावले । अस्तया चानस्तया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपत्यपानपत्ये क्षीश्च सम्प्रतिपत्यम् ।
तेजः कर्माणि पाण्डित्यं वाक्छक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं
दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बलरूपता । न स्याद्यदीह
दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । * मयादण्डस्य नान्योन्यं
जनि चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन राज्यमाणा हि राज-
क्षहरहः प्रजाः । राजानं वर्जयन्तीह तस्मादण्डः
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिदं लोकं नरेश्वर ! ।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्वातिष्ठते । धर्मयुक्ता
द्विजश्चेष्टा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुष्टुप्क्षमाः
प्रजाः । प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ।
तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तासु च ।
एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः
स जागर्ति नित्यं स्वर्हितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः
प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं
नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददहण्डमेवास्मै प्रुवमैश्वर्यं
मेव च । बलेन यश्च संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं
बलधनामात्याः प्राप्ताः प्रोक्ता बलानि ह । आहार्य-
मदकैर्द्रव्यैर्वैलमन्यद्युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः
पत्तिगावो विटिस्तथैव च । दैशिकाश्चापिकाश्चैव तद-
ष्टाङ्गं बलं स्मृतम् । अथ वाङ्मनस्य युक्तस्य रथिनो

हस्तिनायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रथ-
दाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विकाश्च सौहृतां दैवचिन्तकाः ।
कोपो मित्राणि धान्यश्च सर्वोपकरणानि च । सप्त-
प्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्ड-
मेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः सम्भनात्मा दण्डो
हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्मः
प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षां स्वधर्मस्थापनाय च ।
महर्षिप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः
सुहितो हृष्टो महर्षिप्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । मौल्य नरशार्दूल ! शस्त्रोक्तश्च
तथाऽपरः । उक्तो यथापि दण्डोऽसौ महर्षिप्रत्यय-
लक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययलक्षणः ।
दण्डप्रत्ययहृष्टोऽपि व्यवहारः सत्तमः । व्यवहारः
स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स
धर्मो गुणदर्शनः । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृता-
त्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! ।
तीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्धनः ।
यश्च दण्डः स हृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यव-
हारश्च हृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः
स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्ययः । ब्रह्मा पितामहः
पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्वेषां
समुदासुररक्षमात् । समनुद्योरगवतां कर्ता चैव स
भूतकृत् । ततोऽन्यव्यवहारोऽयं महर्षिप्रत्ययलक्षणः ।
तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता
च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यः स धर्मेण तिष्ठति ।" तत्रैव १९७० ।

“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्वुधाः । धर्मं
संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते
दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं
घनं दण्डेन रक्ष्यते । एवंविद्वक्षुपादस्व भावं पश्यस
लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते ।
यनदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके
पापाः पापं न कुर्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्वं
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न सादृति
परस्परम् । अन्ते तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पात-
येत् । यस्माददानान्दमयत्यथिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नादृदण्डनाच्चेय तस्मादृदण्डं विदुर्बुधाः । याचा
दण्डो ब्राह्मणानां चान्तिदायां भुजार्पणम् । दान-
दण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंभो-
हाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता
लोके दण्डसंज्ञा विद्यामते । यत् श्यामो लोहिताञ्चो
दण्डश्चरति स्मृततः । प्रजास्तत्र न सुज्ञाने नेता चेत्-
साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च
भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति ।
नीभतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति । नाच्छित्त्वा
परममार्गिण नाकृत्वा कर्म दुष्करम् । नाकृत्वा मत्स्य-
घातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् । नाग्नतः कीर्त्ति-
रक्षीह न वृत्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो हत्वधनेनैव
महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हनारक्षान् लोको-
ऽर्चयते ऋगम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्नि-
र्वरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्वायुवैश्रवणो
रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! ।
यतान्देवानामस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं
न धातारं न पूषां कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु
दानान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित्-
प्रशस्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवनं लोके
कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्वल-
वत्तराः । नकुलो मूषिकान्ति विडालो नकुलं तथा ।
विडालमन्तिश्च राजज्ज्ञानं व्यालवृगस्तथा । तानन्ति
पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथामतः । प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं दैवविहितं तत्र
विद्वान्न सुहति । यथा वृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितु-
मर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनस्पताः ।
विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके
बह्वयः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न
तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सूक्ष्मबोनीनि भूतानि
तर्कागस्याणि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां
स्यात् स्तम्भपर्ययः । यामाक्षिष्कस्य सुनयो विगत-
क्रोधभस्तराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमो-
हिताः । भूमिं भित्तौपधीष्णत्वा वृक्षादीनण्डजान्
पश्यन् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञास्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः कौन्तेय !
सर्वभूतानां तत्र मे नरसि संशयः । दण्डश्चेन्न भवेन्नोके

विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वसक्तं दण्डः प्रजा
रक्षति साधुनीतः । पशुपान्नयश्च प्रतिशम्य भीताः
सन्तर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्धन्म इवेदं
स्यान्न प्राप्तायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेन्नोके विभजन्
साध्वसाधुनी । योऽपि सन्निधौमर्यादा नास्तिका वेद-
निन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाग्रे निपी-
डिताः । सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्त्य-
प्रभेदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधाता विहितो
धर्मायां विभरक्षितम् । यदि दण्डाच्च विभ्येयुर्वयांमि
श्वापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि
हवींषि च । न ब्रह्म चाप्यधीयीत कल्याणीं न दुहेत
गाम् । न कन्योद्वहन् गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् ।
विश्वलोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसंतपः । समत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्तामि
तिष्ठेयुरकुताभयाः । विधिवद्विष्णोर्वन्ति यदि दण्डो
न पालयेत् । श्वरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमा-
श्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पालयेत् । न चोद्गा न वलीवर्हा नाश्वाश्चतुर्गर्दभाः !
युक्ता वहेयुर्यानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या
वचनं कुर्युर्न वाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्पितृ-
मतो धर्मं यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वे विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो
मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र क्रूरा पापं
वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चर-
त्यरिबिनाशनः । हविः श्वाऽपि निहेदुदहा दण्डश्चे-
न्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पालयेत् ।

मनुनाप्युक्तं यथा दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभि-
रक्षते । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ।
समीक्ष्य स हतः सम्यक् सर्वो रक्षयति प्रजाः । अस्मीक्ष्य
प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणयेद्वाजा दण्डं
दण्डोऽस्ततन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान्
बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वाऽवलिह्या-
वलिस्था । सायञ्च न स्यात् कश्चिद्विद् प्रवर्त्तेताध-
रोत्तरम् । सर्वे दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचि-
र्जरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वे जगदुभोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः । दुष्प्रेयुः सर्ववर्णांश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः । सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विध्यमात् । यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा । प्रजास्तत्र न सुहृन्ति नेता चेत् साधु पथप्रति । तस्याहुः सम्मणेतारं राजानं सत्त्वादिनम् । समीप्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् । तं राजा प्रणयन् सस्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्जिते । कामात्मा विधमः क्षुद्रो दण्डेनैव निह्न्यते । दण्डो हि सुमहातेजा दुर्जरश्चाकृतात्मभिः । धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवायवम् ।” तस्य स्थानानि च मनुक्तानि

“दण्डं स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्ततो ब्राह्मणो ब्रजेत् । उपस्थसुतरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पद्मम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अनुवर्त्य परित्राय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डोऽपि पातयेत् । अवर्मदण्डनं कोके यथोन्नं कौर्त्तिनाशनम् । अस्त्रग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परि-वर्जयेत् । अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् । अयथो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति । वाग्-दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् । वधेनापि यदा त्वे ताक्षिण्यहीतं न शक्नुयात् । तदैव सर्वमप्येतत् प्रशु-ज्जीत चतुष्टयम् ।”

तत्सोत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनुक्ता यथा “पणानां द्वे गते साङ्गे प्रथमः साहसः स्रुतः । मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सङ्गुहन्तेव धोक्तमः ।

विषादभेदे तज्ज्ञेदाः स्रुतुक्ताः क्रमशो दर्शने ।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निज्ज्ञे निज्ज्ञुतद्रव्यतुल्यम् । वादिना मिथ्याभिवोने अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दम् । “निज्ज्ञे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत् समम् । मिथ्याभियोगीद्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्” याज्ञः । मनुनाम विशेष उक्तः यथा

“ऋणे देवे प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपञ्चके तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ।

“यः साधयन्तं कन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे । स राजा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तदनम्” मनुः ।

प्रतिपन्नार्थस्य राजा दापने अधमर्णस्य निज्ज्ञ-

वाभावे दण्डकं शतं साधितद्रव्यस्य दण्डमभागो दण्डः ।

“राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधितादण्डकं शतम् याज्ञः ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नागभेदे दण्डभेदो याज्ञः उक्तो यथा

“भ्रेषश्चेत् नार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डः च तत्समम्”

आजीवन् स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तच्चापि सोदयम् ।

वाचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिकेष्वयं विधिः” ।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा “यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिच्छिप्य याचते । तादृभौ चौरवक्त्राक्षौ दाप्यौ वा तत्समं दम् । निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दम् । तस्योपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्श्वैवः” ।

अथाना उक्तोचमरणे मनुनोक्तो यथा “उपचाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः । समहायः संहन्त्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः” । “करचरणशिरश्छेदादिभिर्ना-नावधैः यधोपायैः स दस्यः” कुल्लू ।

कौटसाङ्गे मनुनोक्तो दण्डो यथा

“लोभान्कोहाङ्गयान् मैत्र्यात् कानात् क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानादुनालभावाच्च साध्यं वितव्यमुच्यते । एषामन्-

तमे स्थाने यः साध्यमन्तं वदेत् । तस्य दण्डपिण्डांस्तु

प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । लोभात् सहस्रं दण्डास्तु भोडात्

पूर्वन्तु साहसम् । भदाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्यात् पूर्व-

चतुर्गुणम् । कामादुदगुणं पूर्वं क्रोधान् द्विगुणं

परम् । अज्ञानात् द्वे गते पूर्णे चाग्निष्याच्छतमेव तु ।

एतानाहुः कौटसाङ्गे प्रोक्तान् दण्डान् मनीर्षिभिः ।

धर्मस्वाय्यभिचारार्थमधर्मनिधनाय च । कौटसाङ्गन्तु

कुर्वीणान् त्रीन् वर्णान् धार्मिको नृपः । प्रवासयेद्दण्ड-

यित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्” । अत्र विशेषमाह याज्ञः

“यः साध्यं आवितोऽन्येभ्यो निज्ज्ञेते तत्तमो वृतः ।

स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्” ।

साङ्ख्यादाने दण्डमाह याज्ञः । “यज्रवन् हि नरः साङ्ख-

ऋणं स दण्डवन्धकम् । राजा सर्वं प्रदायः स्वात्

पट्चत्वारिंशद्विंशति । न ददाति च यः साङ्खं जान-

क्षपि नराधनः । स कौटसाक्षिणं पापैस्तुल्यो दण्डेन

चैव हि” ।

नटस्वामिकद्रव्यविषये दण्डो मनुनोक्तो यथा “ममेदमिति वो

ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि । संवाद्या रूपसंस्थादीन्

स्वामी तद्रव्यमर्हति । अवेदयानो नटस्य देयं कानश्च

तत्त्वतः । वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति” ।

“हृतं पनटं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् । अग्नि-

वेद्य नृपे दण्डः स तु पश्यवतिं पणान्” मनुः ।
 “आगन्तेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चवन्धो
 दसत्तल राज्ञे तेनाविभाविते” याज्ञ० । “पञ्चवन्धः
 पञ्चसंगः” मिता० ।

अस्मान्निविक्रये मनुनोक्तो दशो यथा “अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः
 षट्शतं दमम् । निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्वाचौर-
 कित्विपम्” । “एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्राता-
 दिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणगतानि
 धनवह्न्यर्थो दमनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न
 भवति अनपसरस्य स्यात् अपसरस्यनेनास्मात् सकाशाद्वन-
 मित्यपसरः प्रतिपहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धि-
 पत्वादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वह-
 मनीय इत्यर्थः” कुल्लू० “नान्यदन्ये न संस्पर्शरूपं विक्रय-
 भर्हेति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्”
 मनुः । “कुड्मुमादिद्रव्यं कुसुमादिना मिथीकृत्य
 न विक्रेत्येव न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुला-
 दिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिना-
 स्थापितरूपम् अस्मान्निविक्रयसादृश्यादस्मान्निविक्रय-
 दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दशो यथा । “यस्तु दोषवतीं
 कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान् नृपो दण्डं
 स्वयं पश्यवतिं पणान् । अकम्पेति च यः कन्यां ब्रूया-
 दुद्देशेण मानयः । स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमद-
 र्शयन्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दशो यथा “मृगाल्यदेयं यो लोभाद्
 यथादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रती-
 च्छकः” । तत्सममित्यर्थः ।

अभ्युपेत्यागुभूषायां “शिक्षयन्ममसन्नुष्टं य आचार्यं” परि-
 त्यजेत् । बलाहासयितव्यः स्यात् वधवन्धौ च शीर्षहेति
 नारदः । “वधोऽत्र ताडना दोषशाल्यत्वात्” मिता० ।

संविद्व्रतिक्रमादौ “गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यच्च नक्षतेत् ।
 सर्वस्वरूपं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “ययञ्च
 दण्डोऽनुवन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः । अहवन्धाद्यत्यये तु
 “यो यामदेशसङ्ख्यानां कृत्वा सत्येन संविदम् । विस्वदेव-
 रो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निवृत्त्या दापयेदेकं समय-
 व्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं पश्यिष्यत् शतमानञ्च
 राजतमिति” मनुः । निवासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां
 चतुर्धामन्यतमो जातिशक्तप्रादुपेक्षया कल्पनीयः” मिता० ।

वेतनादाने “भृत्यो नात्तो न कुर्याद्यो दपित् कर्म यथोदितम् ।

स दण्डः कृष्णालान्यतो न देयं तस्य वेतनम्” मनुः ।

द्यूतसमाह्वये “राज्ञा सचिह्नं निषीद्याः कूटाक्षोपधिदेविनः”

याज्ञ० “कूटाक्षदेविनः पापान् राज्ञा राष्ट्राद्विवासयेत् ।

कण्ठोऽक्षमालामासज्य स ज्ञोषां विनयः स्मृतः” नारदः

यानि च मनुयचनानि द्यूतनिषेधपराणि । “द्यूतं
 समाह्वयञ्चैव यः कुर्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान्
 घातयेद्राजा नृपंश्च द्विजलिङ्गिनः” इत्यादीनि तान्यपि
 कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषय-
 तया च योज्यानि” मिता० ।

स्वामिपालविवादे मिताचरोक्ता दश यथा “माधानटौ तु म-
 हिषी सस्यवातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौ-
 स्तदर्द्धं मजायिकम्” याज्ञ० । परस्वयिनाशकारिणी महिषी
 यद्यौ मापान् दण्डनीया । गौस्तदर्द्धं चतुरो मापान्
 अजामेपञ्च मापद्वयं दण्डनीयम् । महिष्यादीनां घन-
 सम्बन्धाभावात्तस्वामी पुरुषो लज्जते । मापश्चात्
 ताच्चिरपणस्य विंशतितमो भागः “मापो विंशतिमो
 भागः पणस्य परिकीर्तितः” इति नारदस्मरणात् ।
 एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पणस्य पादौ
 द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा । तथाऽजाविक-
 वत्मानान्पादौ दण्डः प्रकीर्तितः” इति स्मृत्यन्तरोक्तं
 द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “मापङ्कान्दापयेदुदण्डं
 द्वौ मापौ महिषीं तथा । तथाजाविकवत्मानां दण्डः
 स्यादर्द्धमाधिक” इति । तत्पुनः प्ररोहवोग्यमूलावशेष-
 भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन कचिद्दण्डहेतुगुण-
 साह “भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदमः” याज्ञ० ।
 “यदि पशवः परस्मै सस्यभक्षयित्वा तत्रैवाभिवारिताः
 शेरते । तदा यथोक्ताद्विगुणाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।
 “वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सप्तसमानाश्चतुर्गुणं” इति वचनात् ।
 स्त्रैवान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह “समनेषां विधीतेऽपि
 खरोष्ट्रं महिषीसमम्” याज्ञ० । विधीतः प्रचुरदण्डकावो-
 रक्षमाणः परस्मैहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्-
 दण्डसमन्दण्डमेपां महिषप्रादीनां विद्यात् । खरा-
 चोष्ट्राश्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत् यादृशेन
 दण्डेन दण्ड्यते तत् तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि
 प्रत्येकं दण्डनीयम् । सहोपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः
 प्रत्येकं महिषीद्वयत्वादुदण्डस्य अपराधावहारित्वात्
 खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः । परस्वयिनाशे

अस्मिन् कलहे सप्तदाहृतः । अभिधाते तथा च्छेदे भेदे
कथावप्रातने । पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिन्नह्यं तथा ।
दंकोत्यादि गृहे द्रव्यं लिपन् प्राणहरत्तथा । षोड-
शदाहृतः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम् । दुःखे च
शोणितोत्पादे आखाङ्गच्छेदने तथा । दण्डः सुदृपगू-
नाश्च द्विपणप्रभृति क्रमात् । लिङ्गस्य च्छेदने ऋतुौ
मध्यमो मूल्यमेव च । महापशुनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो
दमः । प्ररोहितास्त्रिणां शाखास्तत्सर्वविदारणे । उप-
जीव्यद्रुमाणाश्च विंशतेर्द्विगुणो दमः । चैत्यश्रृगानसी-
माश्च उग्रस्थाने मुरालये । जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो
हृत्पथे विद्यते । गुल्मगुच्छेषु पलतामृतानौषधिवीरुषाम् ।
पूर्वशृतादर्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तव्यम् ।

विक्रयाद्यभदाने “वसानस्त्रीन् पणान् दण्डो नेजकस्तु
परांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दण्डः ।
पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः । अन्तरे च
तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः । तुलाशासनमानानां
कूटकजाणकस्य च । एभिय व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो
दण्डमुत्तमम् । अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यथाप्यकूटकम् ।
अनाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम् । भिषङ्-
भिध्या चरन् दाप्यस्त्रिर्यजुः प्रथमं दमम् । मातृपे-
जमध्यं राजमातृपेयूत्तमं दमम् । अवन्ध्यं यश्च वध्नाति
वन्ध्यं यश्च प्रसृजति । अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो
दण्डमुत्तमम् । मानेन तुलया वापि योऽंशमदमकं
हरत् । दण्डं स दाप्यो द्विशतं दृष्टौ हनौ च कल्पि-
तम् । मेघजले हलवणगन्धधान्यगुडादिषु । पण्येषु
मन्थपन् ह्रीन् पणान् दाप्यस्तु षोडश । ऋक्षस्य मणि-
हृत्तायःकाष्ठवल्कलपाशसाम् । अजातौ जातिकरणे
विक्रयाद्यष्टगुणो दमः । समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारमाण्डञ्च
अत्रिमम् । आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ।
भिद्रो पणे तु पञ्चाशत् पण्ये तु शतमुच्यते । द्विपण्ये
द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ च दृष्टिज्ञानं याज्ञ-उक्तो दमः ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं पाऽदुष्टवद् यदि । वि-
श्रीणोति दमकल मूल्यात् द्विगुणो भवेत्” याज्ञ० ।

साहसं याज्ञ-उक्तो दमो यथा “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं
कृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निज्ञे तु चतुर्थः ।
यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् । यश्चैव-
मुक्ताऽहं दाता कारयेत् स चतुर्थः । अर्घ्याक्रोशाति-
क्रमलदुष्प्राहभार्याप्रहारकः । सन्दिह्याप्रदाता च

समुद्रदृष्टमेदकत् । सामान्यतुलिकाटीनामपकारस्य हा-
रकः । पञ्चाशत्पण्यिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः ।
स्वच्छन्दं विषयागामी विक्रोटेऽनाभिधावकः । अकारणे
च विक्रोटा चण्डालसोत्तमान् सृशन् । गूहः प्र-
जितानाश्च देवं पितॄन् च भोजकः । अयुक्तं शयनं
कुर्वन्नयोग्योऽवोन्मकर्मकत् । दृष्टव्यदृपगूनाश्च पंक्तस्य
प्रतिघातकत् । साधारणस्यापलापी दासोगर्भविनाश-
कत् । पितृपुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्यश्रियकाः । एषा-
मपतितानां तु त्यागो च शतदण्डभाक् ।

चौर्ये दण्डो मनूक्तो यथा । “यस्तु रज्जुं घटं कुगारे-
ज्जिन्याश्च यः प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयात् माघं तत्र
तस्मिन् समाहरत् । धान्यं दण्ड्यः कुक्ष्यो हतो-
ऽभ्यधिकं वधः । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद-
भम् । तथा हरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः । सुषं
रजतादीनामुत्तमानाश्च पाशसाम् । पञ्चाशत्सत्यधिदे
हस्तच्छेदनसिध्यते । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं
प्रकल्पयेत् । पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विवे-
धतः । सख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति । महा-
पशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च । कालसाहाय्य
कार्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत् । गोषु ब्राह्मणसंख्या
च्छुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्यो-
ऽर्द्धपादिकः । कृतकार्पासकिशानां गोमयस्य गुह्यस्य
च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य दृष्टस्य च ।
देणुवैदलभाण्डानां लवणानालथैव च । सुषमवा-
नाश्च हरणे रुदो भस्मन एव च । मत्स्यानां पक्षिणा-
ञ्चैव तैलस्य च द्रवस्य च । मांसेऽभयवैव यश्चान्द्र
प्रशुगन्धवम् । अन्येषाञ्चैवसादीनां मदानामोदनस्य
च । पक्वान्नानाञ्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डः ।
पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवस्त्रोन्मेषेषु च । अन्धेष्वग्नि-
पूतेषु दण्डः स्थात् पञ्चलक्षणः । परिपूतेषु धान्येषु
याकतूलफलेषु च । निरग्नये शतं दण्डः सान्यवेऽर्द्धशतं
दमः । स्थात् साहसं त्वन्यवत् प्रथमं कर्म यत्कृतम् ।
निरग्नयं भवेत् स्त्रियं हत्वापञ्जयते च यत् । वस्त्रेताम्बु-
मल्लामानि द्रव्याणि स्त्रियेचक्षुरः । तलाव्यं दण्डवेदना
सथान्निं चोरयेदुष्टहात् । येन येन यथाज्ञेन स्त्रियो
दृष्टु विचेष्टते । तत्तदेव हरत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ।
अन्यत्र च चौर्यादिनानाविषये मनुनोक्तो दमो यथा ।

“त होदेन विना चोरं घातयेद्भार्मिस्तो नृपः । स-

त्यये” “चौर प्रदायापहृतं वातयेद्विषमैर्वैः । सचिञ्ज
ब्राह्मणं कृत्वा साराङ्गादिप्रवासयेत्” या० । अङ्ग-
विशेषो मनुनोक्तो यथा “सुचतल्ले भगः कार्यः सुरा-
पाने सुराध्वजः । सोये च त्रपदं कार्यं ब्रह्महण्यगिराः
पुमान्” । “एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षतां द्रष्टव्यम् । यथाह मनुः “प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः
सर्वं वर्षां यथोदितम् । नाङ्गा रात्रा ललाटे तु दाया-
स्तूतनसाहसमिति” मिता० । “वातितेऽपहृते दोषो
ग्रामभर्तुरनिर्गते । विधीतभर्तुस्तु पयि चौरो-
द्धर्तृरवीतके । स्वसीञ्ज दद्याद् ग्रामस्तु पदं वा वल
गच्छति । पञ्चग्रामो वहिःक्रोशाद्दृश्याम्यथ वा पुनः ।
वन्दिष्याहंस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः । प्रसह्य-
घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान् । उत्क्षेपकप्रन्विभेदौ
करसन्दंशहीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैत-
हीनकौ । जुद्धमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतोदमः ।
देगकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्म्मणि । भक्ताव-
काशान्युदकमन्त्रोपकरणव्यानात् । दत्त्वा चौरस्त-
हन्तुर्वा जानतो दम उत्तमः । शस्त्रावपाते गर्भस्त-
पातने चोत्तमो दमः । उत्तमो वाऽधमो यपि पुरुष-
स्त्रीप्रमापणे । विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषज्ञोभगर्भिणीम् ।
सेतुभेदकरीक्षापसु गिलां यत्ना प्रवेशयेत् । विभान्निदां
पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम् । विकर्णकरनासौर्दी कृत्वा
गोभिः प्रमापयेत् । अविज्ञातहतस्त्राय कलहं नृन-
वात्मयाः । मृदव्या योषितस्यास्त परपुंसि रताः दृघक् ।
स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वार्य गतः सप । स्त्र्यु-
देशसमासन्नं दृष्ट्वेहापि जनं जनैः । स्त्रेवैश्वमनयाम-
विधीतखलदाहकाः । राजपत्न्याभिगमो च दग्ध-
व्यास्तु कटाग्निना”यज्ञः० “दणं वा यदि वा काठं एष्यं
वा यदि वा फलम् । अनापृच्छन् हि स्त्रहानो हस-
च्छेदनमर्हति” मिता० धृतयचनम् ।

श्रीसंयज्ञे ननुनात्तो दमो यथा "परदारभिक्षेण प्रवृत्तान् ननु
महीपतिः । उद्धेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रयासेत् ।
परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः । पूर्वमात्मा-
रितो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परस्त्रियं योभि-
यदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनामपि संभेदे स सं-
यहणमाप्नुयात् । उपचारक्रियाकौलिः सार्धो भूषणवा-
ससाम् । सह खट्वासनञ्चैव सर्वं संयहणं तथा ।
क्षिप्तं स्पृष्टेर्देशे यः स्पर्शो वा सर्वयेत्तथा । परस्परस्वा-

लभते सर्वं संपन्नं सत्तमम् । अत्राज्ञाः संपन्नं
प्राप्तान् दण्डनहेतुः । न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रति-
षिद्धः समाचरेत् । निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्ड-
नहेतुः । नैव चारणदारेषु विधिनालोपजीविषु । सज्ज-
यन्ति हि ते नारीर्निगूढाचारयन्ति च । किञ्चिदेव तु
दायः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत्
कन्यां ससद्यो वधमहेति । सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं
प्राप्नुयाच्चरः । कन्यां भजन्तीस्तुल्यं न किञ्चिदपि
दापयेत् । जघन्यं सेवमानान्तु संयतां वासयेदुदृष्टे ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमहेति । शुल्कं दद्यात्
सेवमानः समाभिच्छेत् पिता यदि । अभिसृज्य तु यः
कन्यां कुर्थाद्वर्णेण मानवः । तस्यागु कर्त्तुं दण्ड्यो
दण्डश्चाहेति पट् शतम् । सकामां दूषयंस्तुल्यो नाहु-
बिच्छेदमाप्नुयात् । द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृ-
त्तये । कन्यैव कन्यां या कुर्थात् तस्याः स्याद्विशतो दमः ।
शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाच्चैवाप्नुयाद्दण्ड । या तु कन्यां
प्रकुर्थात् स्त्री सा सद्यो मौल्यमहेति । अङ्गुल्योरेव च
केदं खरेणोद्वहनं तथा । भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु
स्त्री चातिगुणदर्पिता । तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने
चङ्गसंस्थिते । पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्तं व्यायसे ।
अभ्यादध्युच्च काष्ठानि तत्र दहते पापकृत् । संवत्-
सराभिगच्छत्युदस्य द्विगुणो दमः । ब्राह्मया सह
संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु । शूद्रो शुभ्रमशुभ्रं वा डे-
जातं वर्णमावसन् । अशुभ्रमङ्गसर्वस्त्रीशुभ्रं सर्वेषु हीयते ।
वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः । सहस्रं
क्षत्रियो दण्ड्या मौल्यं मूल्येण चार्हेति । ब्राह्मणीं
यद्यशुमान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यं पञ्चशतं
कुर्थात् क्षत्रियन्तु सहस्रमिदम् । उभावपि तु तावैव
ब्राह्मण्या शुभ्रया सह । विष्णुतौ शूद्रवद्दण्डो दण्ड्यो
वा कटाग्निना । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो शुभां विप्रां
बलादुव्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादच्छ्रम्या सह
सङ्गतः । मौल्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधी-
यते । इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत् ।
न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राट्पा-
देनं बहिः कुर्थात् समप्रधनमक्षतम् । न ब्राह्मणवधादु-
भयानधर्मो विद्यते भुवि । तस्मादस्य वधं राजा मनसापि
न चिन्तयेत् । वैश्यश्चेत् क्षत्रियां शुभां वैश्यां वा क्षत्रियो
व्रजेत् । यो ब्राह्मणमशुभायां तादृशो दण्डमहेति ।

सहस्रं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो शुभ्रे तु ते व्रजन् । शूद्रायां
क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः । क्षत्रियायामशुभायां
वैश्यो पञ्चशतं दमः । मूल्येण मौल्यमिच्छेत् क्षत्रियो
दण्डमेव वा । अशुभ्रे क्षत्रियावैश्यो शूद्रां वा ब्राह्मणो
व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यात् सहस्र-
न्यजश्चियम् ।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे
द्वयोर्दण्डो यथा संपन्नं तथा । स्वजातावृत्तयो दण्ड
व्यातुलोभ्ये तु मध्यमः । प्रातिहोभ्ये वधः पुंसः स्त्रीणां
नासादिकर्त्तनम् । अलङ्कृतां हरन् कन्यासुत्तमस्तुल्य-
धमम् । दण्डं दद्यात् सवर्णां प्रातिहोभ्ये वधः कृतः ।
स्वकामः स्वतुलोभाच्च न दोषस्तुल्यथा दमः । दूषणे तु
करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा । शतं स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे
तु मिथ्य भिर्गमने । पशून् गच्छन् शतं दाप्यो ह्रीनां
स्त्रीं गाञ्च मध्यमम् । अवयवज्ञां दासीषु मुनिष्ठां
तथैव च । गम्यास्त्रिंशु पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पञ्च
दमम् । प्रसङ्गं दास्यभिगमे दण्डो दण्डणः कृतः ।
वह्नां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक् । षट्हीतवे-
तना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अष्टहीतं इमं
दाप्यः पुमानप्येवमेव च । अयोनी गच्छतो योषां पुंसं
यापि मोहतः । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजिता-
गमे । अन्याभिगमने त्यङ्गः कुबन्धेन प्रवासयेत् । शू-
रस्तथान्य एव स्यादन्यस्याख्यागमे वधः” ।

राजशासनकूटकरणादी मनुनोक्तो दमो यथा

“ऊनं वाप्यधिकं यापि निखेदु यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा सञ्चतो दण्डं उच्यते । अक्षय-
द्विजं दुष्यन् दण्ड्यो उत्तमसाहसम् । क्षत्रियं मध्यमं
वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम् । कूटकर्णव्यवहारी विपांसु
च विक्रयी । तत्रङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दास्योत्तम-
साहसम् । चतुष्पादकृतो दासो नापैहीति प्रजलतः ।
काष्ठलोष्टेषु पाषाणवाञ्छशुष्यकतस्तथा । किञ्चनसेव
यानेन तथा भग्नशुगादिना । पञ्चाङ्गैवापसरता किञ्चने
स्वास्थ्यदोषभाक् । शक्तो क्षमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां
शङ्कणां तथा । प्रथमं साहसं दद्याद्द्विगुणे द्विगु-
ततः । चारं चौरस्यभिधदत् दाप्यः पञ्चशतं दमम् ।
उपजीव्य धनं सञ्चरुदेवाद्युणीकृतम् । राक्षोर्विद-
मवत्तारं तस्त्वैवाक्रोशककारिणम् । तत्कन्धश्च भेत्तारं
जिह्वां क्षिप्त्वा मवासयेत् । अताङ्गस्यनिरिक्ते तृणो-

स्नाह्यितस्तथा । राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसा-
हसः । द्विनेत्रभेदिनो राजद्विपादेशकस्तथा । विम-
त्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽपगतो दमः । दुर्दृष्टस्तु पुनर्दृष्टा
व्यवहारान्नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्डप्रा वि-
वादाद्विगुणं दमम् । यो मन्येताजितोऽस्मीति न्याये-
नापि पराजितः । तमायान् पुनर्जित्वा दापयेद्विगुणं
दमम् । याज्ञवल्क्यवचनानि अनुपदमेष्टां मानवत्वोक्तिः
प्रामादिकी ।

सामान्यतोदमविधिः “पिताचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः
पुरोहितः । नादण्डो नाम राजोऽस्ति यः स्वधर्मे न
तिष्ठति । कार्पापणं भवेद्दण्डो यत्नान्यः प्राकृतो जनः ।
तत्र राजा भवेद्दण्डः सहस्रमिति धारणा । अष्टापादयन्तु
शूद्रस्य स्तेये भवति कल्पितम् । जोडुशैव तु वैश्यस्य द्वा-
विंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्विगुणविद्धि सः ।
यानस्तन्युं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च । तदण्डं
गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुव्रवीत् । योऽदत्तादायिनो
हस्ताक्षिप्येत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि
यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविजु द्वे
च मूलके । व्याददानः परचेलाश्च दण्डं द्वातमर्हति ।
असन्वितानां सन्वाता सन्वितानाञ्च भोजकः । दासाश्च-
रथहत्तां च प्राप्नः स्याच्चौरकल्पितम् ।

“क्षत्रिजं यस्य जेदाज्यो याज्यञ्च त्वेत् त्वजेदादि ।
शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्तत्रागमर्हति । त्यजन्नपतित-
नेतान् राजा दण्डः शतानि पट्” सनूक्तो दमः ।

अग्निपु० २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

“चौरैरभूधितो यस्तु भूपितोऽस्मीति भाषते । तत्प्रदा-
तरि भूपाले स दण्डस्तथावदेव तु । यो यावद्विप-
रीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् । तो नृपेण
ह्यधर्मज्ञो दायौ तद्विगुणं दमम् । कूटसाध्यं तु कुर्वा-
णां स्त्रीन् वर्णांश्च प्रमापयेत् । विवासयेद्ब्राह्मणन्तु
विधिवेधेन न हीतरः । निक्षेपस्य समं मूल्यं
दण्डो निक्षेपभुक् तथा । वस्त्रादिकस्य धर्मज्ञ ! तथा
धर्मो न हीयते । यो निक्षेपं घातयति यचानि-
क्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्डौ वा
द्विगुणं दमम् । अज्ञानाद्याः पुमान् कुर्यात् परद्रव्यस्य
विक्रयम् । निर्दोषो, ज्ञानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डप्रा एव सः ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन् नृपः । भर्ति नृप
न कुर्याद्यः कर्मादौ क्षणना दमः । अकाले तु
त्यजन् नृप्यं दण्डः स्यात्तावदेव तु । क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चिदाख्येहातुगथो भवेत् । सोऽन्तर्दण्ड-
हात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च । परेण तु दगाहस्य
नादद्यान्नैव दापयेत् । व्यादद्वि ददच्चैव राजा
दण्डः शतानि पट् । वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां
वरयेद्विह । दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राजा दण्डः शत-
हयम् । प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तं सम्प्रयच्छति ।
दण्डः कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । सत्व-
हारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंग्रहम् । लुब्धोऽन्यत्र
च विक्रेता पट्शतं दण्डमर्हति । दद्याच्चैव न यः
पालो नृहीत्वा भक्तवैतनम् । स तु दण्डः शतं
राजा सुवर्णं वाप्यरक्षिता । धनुःशतं परीणाहो
ग्रामस्य तु समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । इति तत्र प्रकुर्वीत यास्यो नावलोक-
येत् । तत्रापरिहते धान्ये हंसिते नैव दण्डनम् ।
नृहन्नाडागमारामं क्षेत्वं वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्यादज्ञानात् द्विगतो दमः । मर्यादा-
भेदकाः सर्वे दण्डप्राः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
माक्रुश क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विगतं
राम ! शूद्रस्तु वधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो
दण्डः क्षत्रियस्याभिषंसने । वैश्ये चाप्यर्धपञ्चाश-
च्छूद्रे द्वादशको दमः । क्षत्रियक्षेपको वैश्यः
साहसं पूर्वमेव तु । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्वेच्च
दण्डभाक् । श्रुतदेशादिवितथी दायो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमः साहसस्तस्य यः पातैरुत्तमान् क्षिपेत् । प्रमा-
दाद्यैर्भयात् प्रोज्झ्य प्रीत्या दण्डार्जमर्हति । मातरं पितरं
ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आकारयञ्छतं
दण्डः पण्यानं चाददद्गुरोः । एकजातिर्द्वाजातस्तु
येनाङ्गेनापराधुयात् । तदेव छेदयेत्स्य क्षिप्रमेवावि-
चारयन् । अवनिष्ठोयतो दपाद् हाथोष्ठौ छेदयेत्पुनः ।
अपमृत्यतो भेदमपगर्हयतो गुदम् । उत्कटासनसंस्थस्य
नीचस्थाधोनिक्षलनम् । यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गस्य
कर्त्तयेत् । अर्जपादकराः कार्या गोगजाश्वोदघातकाः ।
वृक्षान् विफजं क्षत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापयेच्छिन्ने पथि सीम्नि जलाशये । द्रव्याणि यो
हरेदस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्य
तद्विन्तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जुं वटं
कृपाद्वरेच्छिन्याच्च वा प्रपाम् । स दण्डं प्राप्नुयान् मापं
दण्ड्यः स्थात् प्राणिताडने । धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो
हरतोऽभ्यधिकं वधः । श्रेष्ठेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं
प्रकल्पयेत् । सुवर्णरजतादीनां नक्षत्रीणां हरणे वधः ।
येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृपु विचेष्टते । तत्तदेव
हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः । ब्राह्मणः शाकधान्यादि
कृत्यं गृह्णन् दोषभाक् । गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्या-
ददुष्टं वधोद्यतम् । गृह्णेत्वापहर्तारं तथा पत्न्य-
भिगामिनम् । अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्यु-
द्यतायुधम् । राजगल्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता-
यिनम् । परस्त्रियं न भाषेत प्रतिपिड्यो विशेषेण हि ।
अदण्डा स्त्री भवेद्वाजा वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
उत्तमं सेवमानः स्त्रीं जघन्यो वधमर्हति । भर्तारं
लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम् । सवर्णदूषितां
कुर्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम् । न्यायसा दूषिता
नारी सुण्डनं समवाप्नुयात् । वैश्यागमे तु विप्रस्य
क्षत्रियस्यान्यजागमे । क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्ड्यः
शूद्रागमे भवेत् । गृहीत्वा वेतनं वेश्मा लोभादन्यत्र
गच्छति । वेतनद्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा ।
भार्यां पुत्राच्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
कृतापराधास्ताड्याः स्त्रूरज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठे, न
मस्तके हन्याच्चौरस्याभोति किल्बिषम् । रक्षासधिकृतै-
र्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
कुर्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ताः स्वकार्येषु हन्युः
कार्याणि कर्मिणाम् । निर्दोषाः क्रूरमनसस्तान्निःस्नान्
कारयेन्नृपः । अमात्यः प्राङ्निवाको वा यः कुर्यात्
कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवास-
येत् । गुरुतले भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
स्तेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महत्याशिरः पुमान् । शूद्रा-
दीन् घातयेद्वाजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत् । महा-
पातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत् । यामेष्वपि च
ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः । भाण्डारकोषदाश्चैव
सर्वज्ञानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् साम-
नान् पापिनो हरेत् । सन्निं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ
कुर्वन्ति तस्कराः । तेषां क्षित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे

शूले निवेशयेत् । तडागदेवतागारभेदकान् वातवेन्नृपः ।
ससुत्सृजेद्वाजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स हि कार्श-
पणन्दगङ्गास्तममेध्यञ्च शोधयेत् । प्रतिमासङ्क्रमभिदो
दद्युः पञ्च शतानि ते । समेषु विप्रसं यो वा चरते
मूल्यतोऽपि वा । समान्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव
वा । द्रव्यमादाय वर्णिजामनर्घेणायस्त्वताम् । राजा
पृथक् पृथक् कुर्याद्दण्डउत्तमसाहसम् । द्रव्याणां
दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम् । कलहापहृतं देयं दण्ड्य
द्विगुणस्ततः । अभ्युच्चभजे विप्रे वा शूद्रे वा कुम्भो
दमः । तुलायासनमानानां कूटकृत्ताणकस्य च ।
एभिय व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दमस्तुतमम् । विग-
ग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम् । विकर्षकरा-
सौष्टीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत् । क्षेत्त्रेश्चवनयामि-
दाहकास्तथा नराः । राजपत्न्यभिगामी च दग्धबालु
कटाग्निना । जनं वाप्यधिकं वापि निखेद्यो राज-
शासनम् । पारजायिकचौरौ च सुज्जतो दण्ड उत्तमः ।
राजयानासनारोहदण्ड उत्तमसाहसः । यो मन्त्रे-
ताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायानं
पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम् । आह्वानकारी वधः
स्थादनाहृतमयाङ्गयन् । दाण्डिकस्य च यो हृष्टाद-
भिसुक्तः पलायते । हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद्-
दाण्डिको धनम् । “दण्डो दमयतामस्मि” गीता ।
“दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
कुलालचक्रार्थं “कलसे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभङ्गि-
कारिता गुणः” नैप० । दण्डप्रतोऽनेन करणे ३३ ।
२५देहे दण्डपारुष्यशब्दे मितो । २६हापरोहरे
नृपभेदे । “क्रोधहन्तेति यस्तस्य वभूवावरजोऽसुरः ।
दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्नुजर्षभः” भा० शा०
६७ अ० । “वधः पारुष्यश्च तथा अश्वत्याम्ना महा-
त्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा” सा०
आ० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-अच् । २७दमे
दण्डनीतिशब्दे कामन्द० । यस्य शब्दस्य शब्दकलत्रम्
दृष्ट्वा शरणागतत्वायायतोक्तिः । ग्रामादिकी तद्विप्रभा-
णवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः । विपि-
करप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
दत्तशब्दे दृश्यम् ।

दण्डक ५० दण्ड+सार्धं क । १इत्याहु राजपुत्रभेदे । दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी ।
जनस्थानगच्छे दण्डम् । ह्रस्वो दण्डः अत्यार्थं कन् ।
२ ह्रस्वलगुणे (सो टा) । ३ पङ्क्तिश्रवणध्वनिपादके चण्ड-
प्रयासादौ कन्दोभेदे । “वदिह नयुगलं ततः सप्त-
रेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ० र० । ४ दण्डनृप-
कृते सन्निवेशे पु० । “दण्डकानध्यवात्तां यौ” भट्टिः
पुंस्त्वेन वल्लवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ । “परा-
क्रमात् जिगमिषुरेव दण्डकान्” रामा० अयो० २१ स०
६४ श्लो० । “प्राप्ताग्निं दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघुः ।
तद्गमिषरत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्तां
यौ” इति पपाठ उदाजहार च “कायोध्यायाः पुनरुप-
गमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम् । तच्च वनं वृ०
स० १४० अ० कूर्मवि० दक्षिणस्यासुक्तं यथा “वलदेवपट्टन-
दण्डकावनतिमिङ्गिनाशना भट्टाः” । [कन्दे राजनि०]

दण्डकन्दक पु० दण्डः प्रकाण्डः कन्दोऽस्य कप् । भूमि-
दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव क्षणत्वात् काकः ।
(डाड) काकभेदे हेमच० । [यक्षिणी] भा० व० ४३ अ० ।
दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “एवंगी मिश्रकेशी च दण्डगौरी
दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति यद्द-अण् उप० स० ।
दण्डधारके ततः रेवत्या० अपत्यादौ ठक् । दण्डग्राहिक
तदपत्यादौ पुंस्त्री० ।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन-क । देहेन घातिनि
दण्डपाक्ष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा
शक्रलोकभाक्” मनुः । [वाद्यभेदे त्रिका० ।
दण्डटक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा टक्का । (दासामा) ख्याते
दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्दना अण् डीप् दण्डा प्र-
काण्डा ताम्री । ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर० ।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः । दण्डद्रव्यदाना-
सामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे
“ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणैः । पैतृको
दण्डदासश्च संप्रैते दासयोनयः” मनुः । “दण्डादिधन-
युद्धार्थं स्वीकृतदासभायः” कुल्लू० ।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लघुङं वा
धरति धर-अच् इत० । १ यमे अमरः २ न्टमे । ३ लघुङ-
धारके त्रि० । “अमनुदं मनुदण्डधरान्वयम्” रघुः ।
“इशो दण्डस्य वरुणो राजा दण्डधरो हि सः” मनुः ।
“नाहं दण्डधरस्त्वं” भा० शा० २३ अ० ।

दण्डधार पु० दण्डं धरति ध-अण् उप० म० । १ यमे २ न्टमे

च मेदि० । ३ लघुङङङ्गे त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव य-
स्वन्यः परिकीर्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स आ-
सीन् नृपतिः चित्तो” भा० आ० ६७ अ० उक्तं ४ न्टपभेदे पु०
५ धतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवची निपङ्क्ती दण्डी दण्डधारो
धनुर्पङ्कः” ६७ अ० धतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-ण्वल् इत० । १ सेनान्याम्
हेमच० । दण्डप्रणेतारि २ न्टमे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे क्तिन् । वि-
द्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः ।
तस्यान्तु सर्वविद्यानामारम्भाः सप्तदाहृताः” । “दभो दण्ड
इति ख्यातस्तात्स्त्र्याद्दण्डो मङ्गीपतिः । तस्य नीति-
दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
विषयविभागादि भा० शा० ५८ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे खड्गद्विजम् । यत्
धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः । त्रिवर्ग इति
विख्यातो गण एष खवम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव
पृथगर्थः पृथग्गुणः । मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
सत्त्व रजस्तमः । स्थानं दृष्टिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव
दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ।
सङ्गायाः कारणञ्चैव पङ्क्तौ नीतिजः श्रुतः । तयो
चान्वीक्षिकी चैव वात्तां च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च
विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः । अमात्यरक्षा प्रणिधी
राजपुत्रस्य लक्षणम् । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
पृथग्विधः । साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ! ।
उपेक्षा पञ्चमी चाल कार्त्तुस्त्रेनैवमुदाहृता । मन्त्रश्च
वर्णितः कर्त्तृक्षया भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
सिद्धिसिद्धौ यत् फलम् । सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो
मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्तुस्त्रेन परि-
वर्णितम् । यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव
विजयस्तथा कार्त्तुस्त्रेन वर्णितः । लक्षणं पञ्चवर्गस्य
त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽयं परि-
शब्दितः । प्रकाशोऽपिधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरः ।
रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विटर्षावच-
राश्चैव दैशिका इति चाष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्य !
प्रकाशानि वलस्य त । जङ्गमाजङ्गमाचोक्तायुर्णयोगा
विषादयः । ख्ये चांस्यवहाय्ये चाप्युपांगुस्त्रिविधः
श्रुतः । अरिर्मितमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।

कृत्स्ना मार्गगुणार्थैव तथा भूमिगुणश्च ह । आत्म-
रक्षणमाश्वासः सर्गाणाञ्चान्वेक्षणम् । कल्पना विविधा-
श्चापि नृनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या
विचित्रा युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुप-
लायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतप्रभ ! ।
बलव्यसनसुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीडातापदकालश्च
पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा स्वातन्त्र्यविधानञ्च योगसञ्चार
एव च । चौरैराटविकेष्टोपैः परराष्ट्रस्य पीडनम् ।
अग्निदैर्गरेटैश्चैव प्रतिरूपककारकैः । श्रेणीसुखोपजा-
येन वीरध्वंस्तेनेन च । भूधणेन च नागानामातङ्गा-
जननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रेत्ययोपाज्जनेन च ।
सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्यसष्टद्वी समञ्जसम् । कृतसाम-
र्थ्ययोगाच्च राष्ट्राश्च च विवर्द्धनम् । अरिमध्यस्थमित्थाणां
सत्यम् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव
बलीयसम् । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् ।
अमो व्यावामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संप्रहः । अष्टता-
नाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्वेक्षणम् । अर्थस्य काले दानञ्च
व्यसने चाप्रसङ्गिता । तथा राजगुणार्थैव सेनापति-
गुणश्च ह । कारणञ्च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ।
दुष्टे प्रसितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनाम् । शङ्कित-
त्वञ्च सर्वस्य प्रसादस्य च वर्जनम् । अलम्बलाभो, लब्धस्य
तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विरुद्धस्य पात्रेभ्यो विधि-
वन्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमुच्यते ।
चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्मानुवर्णितम् । क्रोधजानि
तथोप्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुष्वेष्ट !
व्यसनान्यत्र चैव ह । नृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भर-
तप्रभ ! । कामजान्याहाराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा ।
वाक्पारुष्यं तथोप्यत्र दण्डपारुष्यमेव च । निप्रहो-
ऽथात्मनस्त्वागमर्थदूषणमेव च । यन्त्राणि विविधान्येव
क्रियास्तोषाञ्च वर्णिताः । अवमर्दः प्रतीघातः केतना-
नाञ्च भञ्जनम् । चैत्यदुभावमर्दश्च रोधः कर्म्मविशसनम् ।
अपस्त्रोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्णिताः । पणवान-
कशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपार्जनञ्च द्रव्याणां
परिमर्दश्च तानि पट् । लब्धस्य च प्रशसनं सताञ्चैवाभि-
पूजनम् । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता ।
भङ्गबालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । व्याहार-
योजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च
यथोत्थं सत्यत्वं मधुरं गिरः । उत्सवानां समाजानां

क्रियाकेतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधि-
करणेष्वथ । वृत्ते भरतशाङ्ख ! नित्यञ्चैवान्वेक्षणम् ।
अदण्डात्पञ्च विप्राणां युक्ता दण्डनिपातनम् । अनु-
जीविस्वजातिभ्यो गुणैश्च ससङ्गः । रत्नञ्चैव पौराणां
राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मण्डलस्या च वा चिन्ता
राजन् ! द्वायशराजिका । हासप्रतिविधा चैव शरीरस्य
प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्माः समनुवर्णिताः ।
धर्मश्चाथश्च कामश्च मोक्षचात्मानुवर्णितः । उपायार्ध-
लिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्मक्रिया चात्र
मायायोगश्च वर्णितः । दूषणं स्त्रोतसाञ्चैव वर्णितं च
स्त्रिरात्मसाम् । यैर्वैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्थवर्त्मनः ।
तत्सर्वं राजशाङ्ख ! नीतिशास्त्रेऽभिर्वर्णितम् । एतत्
कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवाह्वाच
संहृतः सर्वाङ्गकुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रि-
वर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या वृद्धिरेषा प्रभा-
विता । दण्डेन सहिता हेतुपा लोकरक्षणकारिका ।
नियन्त्राण्यहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते
चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता
तीर्त्तलोकानतिवर्तते । पाङ्गुण्यगुणसारैषा स्यात्सत्यमे-
व मङ्गलम् । धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकृन्ना ह्यत्र
शङ्किताः । ततस्तान् भगवाच्चीति पूर्वं जयाह गङ्गः ।
वज्ररूपो विशालाक्षः शिवः स्यान्नुत्तमापतिः । प्रजा-
नामायुषो ह्यसं विज्ञाय भगवान् शिवः । मञ्जिषेप
ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । विशालाक्षमिति
प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मणो
महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं सञ्जिषेप पुरन्दरः ।
सहस्रैः पञ्चभिस्त्रात ! यदुक्तं बाहुदनकम् । अध्या-
यानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः । सञ्जिषेपेश्वरो
बुद्ध्या वार्हस्पत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः
संचेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रमष्टमन्त्रो योगाचार्यो महा-
यशः । एवं लोकाहुरोघेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ।
संज्ञप्रमादुर्विज्ञाय सत्यानां ह्यसमेव च ।
२३०१यास् “नयानयगता लोके विकल्पनिवृत्तामना ।
दण्डनाहुनयनादापि दण्डनीतिरिति स्मृता” देवीपु० ४५ अ०
भावे तिन्नु । २३०२प्रणयने स्त्री ।

दण्डनेष्ट न० दण्डं नयति अपराधिनम् नी-हृच् इत० ।
दण्डप्रणायके नृपे । “सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेष्टमेव
च” मनुः ।

दण्डपु पु० दण्डेन पाति पा-क । दण्डेन पालके नृपे
तस्यापत्यं नडा० फक् । दण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री ।
दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः व्यधमः ।
हारपाले शब्दर० ।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे “विश्वेशं माधवं दण्डं दण्ड-
पाणिञ्च भैरवम्” स च पूर्णभद्रयन्त्रतो हरिकेशनामा
आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वम-
वाप । यथाह काशीख० ३२ अ० “इति श्रुत्वा वचः
पत्न्याः पूर्णभद्रः स यजराट्” इत्युपक्रमे “अन्तर्वत्प्रथ
कावेन तत्पत्नी सुपुत्रे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्र
हरिकेश इति द्विजः” इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य
शिवाराधनसुपवर्ग्यं तपसाप्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं
यथा “भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्देवो हरो वराणां निकरं
तदा सुदे । जेतस्य यज्ञस्य मम प्रियस्य भो भवाधुना
दण्डधरो वरान्मम । स्थिररत्नमद्यादि दुरात्मदण्डकः
सुपालकः पुण्ड्रकताञ्च मत्प्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् आधि समाजयोत्कटान् ।
त्वत्सात्कृतस्तेष्वरेऽयं यजराट् कस्त्वामनाराध्य सुसु-
क्तिभाजनम् । समाजनं प्रागत एव ते चरेत् ततः समञ्चां
मम भक्त आदरात् । मङ्गल्युक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसतिं लभेत् । गणेषु देवेषु हि मान-
वेऽपि तदपमान्यो भय दण्डपाणे” । काश्यां तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्त्वोक्तं यथा “त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्ड-
पाणे ! सदैव मे नेत्रसमन्वितम् । त्वं दण्डयन् प्राण-
भृतो दुरीहानिहास निखानभयं दिशन् वै” ।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम् । व्यवहारविषय-
भेदे “तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् “परगात्रेष्वभिद्रोहो
हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो दण्ड-
पारुष्यमुच्यते” इति । “परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मक-
द्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिप्रहणादुपावादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदि-
प्रहणादु रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संसर्गनिरूपं
मनोदुःखोत्पादनानुभवं दण्डपारुष्यम् । दण्डतेऽने-
नेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्ग-
मादेर्द्रव्यस्य, तद्दण्डपारुष्यम्” मिता० ।

तद्देवादिनां वीरभिः उक्तं यथा

“तस्य त्वैविध्यमाह नारदः । “तस्यापि दृष्टन्तैविध्यं

हीनमध्योत्तमक्रमात् । व्यवहारोपनिःशङ्कपातनञ्चत-
दर्शनैः । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् ।
लीग्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकगोधनमिति । अ-
वगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रह-
रणम् । लीग्येव साहसानि लिपिकाराग्येव सहसा-
कृतानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाञ्च
परिशिष्टकारः । “दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदन-
नथा । कुर्याद्दुयः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । स्यादरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनखा-
दिना छेदनादिभ्यं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्य-
मुच्यते इत्यर्थः । व्यासोऽपि “भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च करादिना । आवेदनञ्चांगुकाटौर्दण्डपारुष्य-
मुच्यते” । आदिप्रहणादुदुःखकरं कर्तव्यपांशु-
मलादि द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषा-
णैकायुधादि द्रव्यम् । अंगुकाटौरित्यादिशब्देन रज्जु-
शङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिताः । “विधिः पञ्चविधस्तूक्त
एतयोर्द्वयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वक्षते । पूर्ववमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पचाद्याः सोऽप्यसत्कारी पूर्वं तु विनयो गुरुः । द्वयो-
रापन्नयोस्तु त्वमनुवन्नाति यः पुनः । स तयोर्दण्ड-
माप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरेः । पारुष्यदोषाहतयो-
र्युगपत्सम्पृक्तयोः । विशेषश्चेन्न लज्ज्यते विनयः स्यात्
समस्तयोः । श्रपाकपण्डचाण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु ।
हस्तिपत्रात्यदासेषु गुर्वाचार्यन्दपेषु च । मर्यादातिक्रमे
सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्ते
सनञ्जनं नृपु । स एव विनयं कुर्यात् न तद्विनय-
भाङ्गन्तपः । मला ह्येते मनुष्याणां धनमेवां मलात्म-
कम् । अतस्तान् घातयेद्वाजा नार्थदण्डेन दण्डये-
दिति” । अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोर्द्वयोरपि
द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं
दण्डाभाव एव किन्तु पुण्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे
प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च हृद्भैरानुसन्वातरेव
दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषपरि-
ज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्रपचादिभिरार्याणामप-
राधे कृते सज्जना एव दण्डेन अधिकांशस्तेषा-
मशक्यत्वे तान् राजा घातयेद्देव नार्थं गृह्णीयादिति ।

यत्तु दृष्टस्यतिवचनम् “आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं
ताडितः प्रतिताडयन् । हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी
भवेन्नरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात्
प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरञ्च तु दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्य
स्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः “अस-
त्किञ्चिद्विचित्रं किञ्चित्किञ्चित्प्रमाणेन च । द्रष्टव्यो व्यव-
हारस्तु कूटचिह्नकतो भयादिति” । यदा कश्चिद्दृष्ट-
हमनेनाहत इति रात्रौ निवेदयति तदा चिह्नैर्ब्रह्मा-
दिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लङ्काः युक्तिभिः कारणप्रयोजन
पर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन च शब्दा-
दिव्येन वा कूटचिह्नकतसम्भावनभयात् परीक्षा
कार्यत्वार्थः ।

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणत्वात् पालि-अण्
उप० स० । (डाडिकोणा) मत्स्यभेदे चारा० तद्गोजिनो
रोगिणो देहस्यास्थिजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां
कन् । दण्डपालक शकुलमत्स्यभेदे चारा० । उभयमपि
दण्डनायकौ ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्थदेशभेदे
“उत्तरतः कैलासः” इत्युपक्रमे व० स० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवकवचदारुदण्डपिङ्गलकाः” उक्तः ।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर० ।
तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु ति० दण्ड इव बाहु रस्य । १दण्डाकारबाहुयुक्तौ
२कुमारानुचरभेदे पु० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभृत् ति० दण्डं यष्टिं लोकादमनं वा विभर्ति भृ-
क्षिप् । यष्टिधारके २यमे त्रिका० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे शकुलमत्स्ये ।
“दण्डमत्स्यो रमे तिलः पित्तकं कफं हरेत् । वात
साधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धन” राजव० ।

दण्डमान(ण) व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्वप्रत्ययान्त-
शब्दात् “दण्डमान(ण)बालोयासिषु” पा० न० वुञ् ।
दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दण्डमातङ्ग पु० पिण्डतगरे पारस्करनिघण्टुः ।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पन्थाः शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमाथं धावति ठक् । दण्डमाथिक तत्प्रधावके णि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तानोर्द्ध्वं दृष्ट्वा मध्या

सरला वज्रमुष्टिका । दण्डमुद्रा समाख्याता” तन्त्रसा-
रोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाशना वा
यात्रा । १जिगीषोर्वायायां २सम्यग्गमने ३वरयात्रा-
याञ्च मेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम-वा० कर्त्तरि यम-घञ् ।
१यमे २दिने । दण्डे ३न्द्रियदमने यामः संयमो यस्य ।
३यगच्छे सुनौ च मेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा-क गोरा-
डनीष् । (डङ्गरा) इतिनामके वृक्षे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद-
णिनि । १द्वारपाले चारा० २दण्डवक्त्रार प्राड्विकादौ च ।
दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस-
णिनि । १द्वारपाले त्रिका० । २एकपाददण्डनेऽधिष्ठते
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्यानदण्डं विष्कम्भाति वि-
स्कम्भ-अण् उप० स० । (बोलमत्रोयार खुँटि) तत्र-
मन्यनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्यानवन्धनहेतौ
स्त्वम्भेदे अमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पलादिहीनत्वात् वृक्षः । सुही-
वृक्षे । स्वार्थे क । सुहीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
शून्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डवृद्धे
दृश्यम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शक्यतेन वा”
मनुः । “दण्डाक्षतिरचनो दण्डव्यूहः” कुल्लू० । “वत्सः
बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्समीपे घोटाक्षततः पदातयः इत्येवं क्रतरचनो
दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन वा-
तव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तदर्थः ।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः । दुष्टनिपह्नादौ राज्ञा
सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सहवृत्त-
माराटविकाः सामन्तकाद्याश्चेति” सा० द० उक्तः ।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे विष्वक्सेनस्य
पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः” हरिवं० २० अ० । शाप-
रयुगीये नृपभेदे च । “वधः पाण्डस्य च तथा चन्द्रताम्रा
महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा”
भा० व्या० १ अ० ।

दण्डस्थान न० इति । मनुक्तेषु दशसु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दण्ड स्थानानि दण्डस्तेत्यादिवाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।
दण्डहस्त पु० दण्ड इव हस्तो दन्तमस्य । तगरण्ये राजनि० ।
दण्डाक्ष न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । “तथा चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाक्षमभिगम्यैव
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० य० ८५ अ० । दण्डार्त्तमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न० दण्डयाजिनञ्च समा० इ० । १ दण्डचर्मणोः
समाहारे । तत् कलेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् ॥ २ शठत्रे
शब्दार्थचि० ।

दण्डादण्डि अव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रकृत्येदं प्रकृतं युद्धम्
“क्रियाव्यतिहारे इच् समा० पूर्वपददीर्घः । परस्पर-
दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रकृते युद्धे ।

दण्डादि न० “दण्डादिभ्यो यत्” पा० अर्धार्थे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० सू० उक्तो यथा “दण्ड,
ससल, मधुपर्क, कशा, अर्ध, मेघा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग” ।

दण्डापूप पु० दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्धार्धसङ्गे तत्सम्बद्धापूपस्या-
कर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा
“भुञ्जीतामरणात् चान्तेति” वचनेन जाताधिकारायाः
पत्न्या अभवे अतुत्पन्नाधिकारपत्न्यभाशोक्तानां पूर्वधन-
स्वामिदायमाहिणां दुहित्वादीनां घनाधिकारस्य
दमितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहित्वादीर्हितयोरधिकारे
दण्डापूपन्यायमिद्वोऽयमर्थः “स्वावरपदादण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य घनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-
दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणां च तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा० ।
“यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्र-
संक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
वाहधनावशिष्टत्वविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः” श्रीकृष्णः ।

दण्डार लि० दण्डस्तृच्छति क्-अण् उप० स० । दण्डप्राप्ते ।
२ मतहस्तिनि शब्दर० । ३ शुभकारचक्रे ४ यन्त्रभेदे
५ वाहने पु० मेदि० ।

दण्डार्त्त न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे “अथ चम्पां
समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
गोसहस्रफलं लभेत्” भा० य० ८३ अ० । दण्डाक्षमिति वा पाठः

दण्डावतानक पु० सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्वितो
श्वशं वायुस्त्रास्त्रेय यदि तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भव-
वति कच्छो दण्डापतानकः” ।

दण्डासन न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहत न० दण्डेन मन्थानयञ्चाऽऽहतम् । (घोच) मन्थन-
दण्डेनालोडिते तत्रो अमरः ।

दण्डिक लि० दण्डोऽस्त्रस्य ठन् ॥ १ दण्डधारके (डाडिकोणा)
२ नत्स्यभेदे राजनि० ३ हारभेदे स्त्री जटाधरः । ४ रज्ज्वां
सुपद्मव्या० वृत्तिः ।

दण्डिन् पु० दण्ड+अस्त्रार्थे इनि । १ यमे, हेमच० २ द्रुमे,
३ द्वारपाले, ४ मञ्जु धामे, ५ रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि०
६ जिनभेदे, त्रिका० ७ दमनकटले, राजनि० ८ चतुर्थांश-
मविशिष्टे, काव्यादर्शमन्थकर्त्तरि ण्कविभेदे च । “जाते
जगति वाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो
व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि” उज्जटः । १० दण्डधारके
लि० । स्त्रियां ङीप् । ११ महादेवे पु० । “दण्डिने सोमक-
र्णाय दण्डदण्डाय वै नमः” भा० शा० २८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि शिवे “युक्तकेशनखप्रसूतः पात्नी दण्डो
कुसुम्भवान्” १२ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु० दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा० इमनिच् ।
दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न० दण्डयुक्तसत्पलमिव । १ द्रुचभेदे, (डानिकोणा)
२ नत्स्यभेदे राजनि० । तत्तार्थे स्त्री रत्नमाळा ।

दण्डत्र लि० दण्ड-कर्मणि यत् । १ दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । २ दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्
दत् पु० दन्+प्रथो० । १ दन्ते शब्दरत्ना० । “दत् दन्तो
दतः नासाकस्मृदतो भङ्गे” मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दन्तशब्दस्य शसादौ दत् आदेशे तत्सिद्धेः
शुद्धादेः परतः दन्तस्य दत् आदेशे “शुद्धदन्तं बोद्धकुण्डलः”
भट्टिः । “सुदतीजनमज्जनार्तितः” नैष० ।

दत्त लि० दा-कर्मणि क्त । १ दत्ते कृतदाने उत्सृष्टे
“सहस्रदत्ते सुनिमासने सुनिम्” भाषः । दत्तं च
सम्प्रविष्टं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २ अत्रे रनस्ययागर्भ-
जाते दत्तात्रेयापरनामके विष्णुवताररूपे पुत्रभेदे पु० ।
आत्रेयशब्दे ३६२ प्र० तत्सम्भवकथा दृष्ट्या “कपिलो
नारदो दत्तो योगेशः सनकादयः” भाग० ४।१।२।६ ।
३ अग्निशिंहनन्दने जिनभेदे हेमच० । ४ सात्वतवंश्ये भज-
मानान्वये राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिनौ शो-
णाश्वः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तशत्रुश्च
गन्तुजित् । अश्विना च अविष्ठा च स्वसारौ सन्वभूयतुः”
हरिवं० २६ अ० । भावे क्त । १५ दाने न० “दत्तभुक्तफलं धनम्”
दायभा० भारतवाक्यम् । “शरणागतसंत्वाणं भूतानां चा-
प्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते”
भा० शा० उक्तेः । शरणागतादित्येकै चत्न दण्डमिति
निषिक्तप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दण्डशब्दस्य
शरणागतत्वाद्यर्थकतोक्ता तद्दृष्ट्वास्माभिः दण्ड-
शब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकृतैव अर्थपर्यालोच-
नया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव संसृचित-
त्वात् हादशपुत्रान्तर्गते ७ गौणपुत्रभेदे । स च
कलियुगेऽपि कर्तुं शक्यते “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्र-
त्वेन परिग्रहः” कलिवज्जत्रे” आदित्यपु० “दत्तपदं
कलिमस्याप्युपलक्षणं “यौरसः चेतजस्यैव दत्तः कलिस-
एव च” कलिधम्मे” पराशरः इति दत्तकमीमा० ।
अन्यैस्तु चेतजपदस्य यौरसविशेषणत्वं कलिस-
पदस्य दत्तकविशेषणत्वं सत्त्वा द्वयोरेव कलौ पुत्र-
त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्पार्थे । तद्व-
क्ष्यं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्” मनुवरपि “माता पिता वा दद्यातां वयद्विः
पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिसः सुतः”
इति । “आपद्यद्गृह्णादनापदि न देधो दातुरयं प्रति-
षेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वेति” वसिष्ठस्मरणत्वात् । तथानेकपुत्रसङ्गा-
वेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री
भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे सुख्यत्वात्”
मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं
तच्चेह प्रदर्शिते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।” अत्रिश्च
“अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदक-
क्रियाहेतोर्न्यात्तत्त्वात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
पुत्रेण मृतपुत्रेण वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं
समुपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
“ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणाम-
नृण्यैव स तस्माद्विष्णुमर्हतीति” मनुवचनावगते वृण-

परीहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्र-
करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युप-
लक्षणम् तयोरपि पिण्डोदकत्ववृत्तशरणाविशेषणम् ।
अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
ग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
संवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषण-
तया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नैकः प्रति-
ग्राह्य इति तु न देख्यं द्वापुत्राव्यापणस्य द्वाभ्यां परि-
ग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तुं रनुत्तया तदधि-
कारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यत्वा नुत्तानाङ्गु रिति” । प्रतिनिधि-
रिति । स च चेतजादिकेकादशविधः । यथाह मनुः
“चेतजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रति-
निधीनाङ्गः क्रियालोपान्मनीषिणः” । वृहस्पतिः
“पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सनान-
कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आच्छं विना
यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामनु-
ज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्देवैः पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तिहीनैरिदमनैरिति” वचनात् ।
“दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिप्राय-
“इमान् धर्म्मान् कलियुगे यज्जत्रानाङ्गुर्म्मनीषिण” इति
दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिविचिन्ते ।
तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः
पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
कारयेत्” । सपिण्डेऽस्ति सामान्यश्रवणात् समाना-
समानगोत्रेऽस्तिवर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकवः
“सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको
द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च माहस-
सुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्म-
णातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको वा-
र्त्त्यते” यदाह मनुः “माता पिता वा दद्यातां वयद्विः
पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तिसः
सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतरपुत्रत्वे सदृशं स-
जातीयम् । यत्तु “सदृशं न जातितः किन्तु कुलानु-
रूपैर्गृह्यैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिसन्धिः औरसा-
सत्त्वे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्ह-
त्वेऽपि नामसंकीर्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वसुतयुते
एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वस्योपकारतया आसाच्छादनमात्र-
भागित्वं यदाह कात्यायनः “असवर्णास्तु आसा-
च्छादनभागिनः” इति । तथा शौनकः “यदि
स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः कश्चित् । अंग
भाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ।”
याज्ञवल्क्येनाऽपि पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वभावे
परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः ।
सजातीयस्य पिण्डदातृत्वांशहरत्वे विहिते न तु
विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृहस्पति-
वल्क्यः “सजातीयः सुतो आहः पिण्डदाता स
रिक्त्यभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः
“आसाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदक्थिन” इति । वस्तु-
तस्तु सुनिषचने सदृशपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता
परत्र तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च वि-
भागासम्भवात् । “दौहित्रो भागिनेयश्चेति” दौहित्र-
भागिनेयनिषेधः श्रुत्यातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः
“क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु । सर्वेषामेव
यर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च
शूद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेयः
सुतः कश्चित्” । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां
प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः “पौरोहित्यान्
राजन्यविशं प्रवृणोति इति” सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र-
भागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः
सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्त-
कात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु
सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः
“सर्वेषामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुव्रवीत्” । वृहस्पतिः
“यद्वेकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि
सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः” इति । अत्र वचन-
द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भ-
वति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्यं इत्यवगम्यते । न
चापत्यसत्पादयितव्यमिति नित्योद्घातं विधिः स यथा
कथञ्चित् पात्रनीयस्तत्र भ्रातृव्यो पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुन-
स्तत्र प्रवृत्तिरत एवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
“अपुत्रस्य पित्रव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृलो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीत आहपिण्डोदकक्रियामिति” वृहस्पतिगण-
परणात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
साधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितवंशकरत्वात्तुपपत्त्या तदर्थं
ननुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आह-
दिकतृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
स्तेनपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । “अकृता वा कृता
वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन
दद्यात् पिण्डं हरेन्नमिति” वचने दौहित्रेऽपि पौत्रा-
तिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तका-
द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तका-
द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे “बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव
विधिः स्मृत” इति वृहस्पतिवचने “सर्वाणामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत्” सर्वाणां स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती-
र्म्मत्तुरिति” मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन
सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा “तन्ने
पर्यसि दध्यान्यति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
वाजिनम्” इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यभूतामिक्षापचारे
व्यामिक्षा पुरुषं प्रयत्नयति न तु वाजिनम् अतुद्देश्यत्वेना-
प्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः कथाहे पितृादित्येकस्य
पार्षणे कृते मातामहादिब्राह्मण्य न पुनः पार्षणारम्भः
तस्य पितृब्राह्मणाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्तृरनुज्ञा-
श्राद्धेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायुक्तपुत्राभाव एव
तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदु-
पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
ऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुवृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नी-
पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारब्राह्मणपादकं, भर्तृ-
वंशजनरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं
चेत्ततः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति म-
पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वा-
भावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान्
परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
वश्यकत्वादेव यत्रैक एव भ्रातृपुत्रस्तत्र तदसम्भवः ।
“नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेषामिति" वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य द्वापराध्याय-
यन्तेतरविषये सावकाशत्वात् द्वापराध्यायणे च हेतुवन्नि-
गददर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्र-
पुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा "ततः
कदाचिदुर्वेश्यां भैरवो भैरुन गतः । तस्यां स जनया-
मास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेता-
लाऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्गां गति-
मवापहरति" ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः

"नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । वज्रपुत्रेण
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः" इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह वज्रपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ, प्रोषिते सृते वा
तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । "न तु स्त्री पुत्रं
दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्वाद्युक्तानाङ्गत्वरिति" ।
अनुमतित्वं अप्रतिषेधेऽपि भवति "अप्रतिषेधं परमत-
मनुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञ-
वल्क्यः "दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्त्रयोरन्यतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः "शौनको-
ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयहसुत्तमम् । अपुत्रो सृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं ससुपोष्य च । संयहं संयहणविधिम् ।
उपोष्य यज्ञेणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । दृढगोतमः
"वाससी कुण्डले दत्त्वा उपोष्याङ्गुलीयकम् । आ-
चार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण
सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्" । राज्ञो विप्रकृष्टत्वे
ग्रामस्वामिनम् "वभूनाह्वय सर्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव
च" इति स्मरणात् । द्विजानिति वज्रत्वं हित्वपर्यवसितं
कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां पूजमं याचनार्थम् । "वर्हिः
कुशमयश्चैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाहृत्य वभून्
ज्ञातीनाह्वय यत्नतः । वभून्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च
विशेषतः । अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्नकम् ।
टातुः समन्त्रं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने
समर्थो दातास्ते "ये यज्ञनेति पञ्चभिः" (१) । दद्यादिति
शेषः । वभूनाह्वयमातृपितृवभून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् ।
तदाह्वानं दृष्टार्थम् वभूनाह्वयान् ब्राह्मणान्, पूर्व-
द्विजान् । चकारात् आह्वयान्, ज्ञातींश्च सम्पूज्येत्यर्थः ।

तथा "देयस्त्विति" (२) मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।
अङ्गादङ्गेत्युचं (३) जपत्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि । वस्त्रा-
दिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसा-
दृश्यं नियोगादिना (४) स्वयमुत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् ।
तथा "नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृह-
मध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्युचं (५)
चैव हृद्यमग्रेत्युचं चैक्या (६) । सोमोऽददद्विद्येताभिः (७)
प्रत्युचं पञ्चभिस्तथेति" ।

(अथ प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स-
रूपज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्शने ।
(१) "ये यज्ञेन दक्षिण्या समन्ता इन्द्रस्य सख्यमम-
तत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
गृह्णीत मानवं सुमेधसः" ऋ० १०।६२।१ । "य उदाजन्
पितरो गोमयं वस्त्रं वनाभिन्दन् परिवहन्ते वल्गुम् ।
दीर्घायुस्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं सुमे-
धसः । २ । य ऋतेन सूर्यमारोहयन् दिव्यप्रथमं
पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृह्णीत मानवं
सुमेधसः । ३ । अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देव-
पुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन । सुव्रज्जगदमङ्गिरसो वो अस्तु
प्रतिगृह्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विश्वपास इष्टयस्य
इक्ष्मीरवेधसः । ते अङ्गिरसः सूनयसो अग्नेः परि-
जज्ञिरे" ५ । (२) "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽद्विभोर्वा-
ह्यां पुण्यो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि" यजु० १।२ ।
(३) "अङ्गादङ्गं सम्भविष्य हृदयादधिजायसे । आत्मा
वै पुत्रनामासि संजीव्य शरदं शतम्" । (४) "निवो-
गादिनेति आदिना विवाहसंयहः । उचितृभगिनी-
प्रभृतोनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्विशौ
विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणादर्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यता-
भावसूचनार्थं श्रुत्यादेर्दोषितादिप्रतिसम्भवाद्विज्ञातत्वेन
पृथग्यहणमिति बोध्यम्" । (५) ("वस्त्रा हृदा
कीरिणा मन्यमानोमर्त्यं मर्त्यो लोहवीमि । जात-
वेदो यशो अस्मात्तु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत-
मानश" ऋ० ५।४।१० । (६) "हृद्यमग्रे पर्यवहन्त्युचं
वहन्तना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया
सह" ऋ० १०।८५।१८ । (७) "सोमोऽददद्विद्ये गन्धर्वो-
ऽदददग्ने । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्महामथो इमाम्" ऋ०
१०।८५।४१ । "इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व-
जुतम् । क्रौञ्चनो पुत्रैर्नमृभिर्नोदमानो स्ते गृहे" ४२ ।

“आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसाय समनक्तयमा ।
अदुर्मङ्गलीः पतिनोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं
चतुष्पदे” ४३ “अधोरचतुरपतिप्ररोधि शिवा पशुभ्यः
सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूदेवकामा स्त्रोना शं नो भव
द्विपदे शं चतुष्पदे” ४४ “इमां त्वमिन्द्रसीदः सुपतां
सुभगां क्षण ! दशास्यां पुत्रानाघेहि पतिमेकादशं
कवि” ४५ ।

दृङ्गौतमः । “पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च
होमयेत् । “प्रजापते न (८) त्वदेतामित्युद्दिष्टं प्रजा-
पतिमिति” । (‘प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा
रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयोरधीणां’ (८) यजु० १०।२५।)
वशिष्ठः । “पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बभूनाह्वय राजनि
निवेद्य निवेशनस्य सध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वा अदूर-
वान्धवं बन्धुसन्निहतमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने
दूरवान्धवं गृह्णन्निव स्यापयेत् विज्ञायते हेतुकेन वड-
जायते इति” । (सुद्विप्तपुक्ते बह्वं स्त्रायते इति पाठस्तु
संहिताऽसंवादी अन्वितचेत्युपेक्षितः । बह्वं स्त्रायते”
मीमांसाधृतपाठः । एकेन पुत्रेण बहवः पितादय-
स्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं
सत्वा वडरिति जसः स्थाने सुप् इति त्रायते इति
वचनव्यत्ययः “मीमांसागयः) । निवेशनं गृहम् । सन्देहे
इति दूराधस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना
कलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न
व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविधिराव-
शप्रकः । ततश्च धौनकः “दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा
शक्तिं द्विजोत्तमः । ऋषो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्वो
वित्तगतत्वयम् । गृहः सर्वस्वमेवापि अगस्त्ये दु-
ययावलम्” । राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षेयद्रव्यम् ।
“प्रदद्यादर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षाहृतं धनमिति” दृङ्गौतम-
स्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजत-
ताम्राणामिति ज्ञेयम् । “शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ
राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति”
दृङ्गौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षमिति ज्ञेयमिति यावत् ।
तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः “अथ
पुत्रपत्न्यविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्पुत्रपत्न्ययते
द्वे वाससी हे कुण्डले चक्रुलीयकम्, आचार्यञ्च वेदपारगञ्च
क्रगमयं वरिचिः, पर्यसयन्निष्प्रमित्वथ बभूनाह्वयनिवेशनस्य

मध्ये राजनि निवेद्य परिधिं वागारमध्वे ब्राह्मण-
वागालम्बेन उपविष्टः पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाच-
यित्वा यद्देवयजनोक्तेषु प्रभृति व्याप्रणीताभ्यः कृत्वा
दातुः समन्त्रं गत्वा मे पुत्रं देहोति भिक्षेत ददानीती-
तर आह तं परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि
सन्तत्ये त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलादिभि-
रलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुत्सृज्य कृत्वा पक्वा जुहोति
यस्त्वाहृदा कीरिणाः सन्धमान(६) इति” पुरोऽनुवाक्या
मनूय “यस्मै त्वं सुकृते जातवेद” इति (१०) यान्यथा
जुहोत्यथ व्याहृतीकृत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धना-
धेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले
एतच्चाङ्गुरीयकं य एवं त्वौरस उत्पद्यते त्वरीयभागे
सम्भवतीति आह अ बौधायनः” इति । (६) प्राग्वत्
(१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने ! क्षणवः
स्त्रोन्सु । अश्विनं पुत्रिणं वीरन् गोमन् रविं नशते
स्वस्ति” ५।४।११ । एवमुक्तविध्यभावे परिगृहीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंगभागित्वमिति
वक्ष्यते तथा मनुः । “गोत्रिक्ये जनयितुर्न हरेद्दक्षिणः
सुतः । गोत्रिक्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” ।
एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिर्वाहद्वारा दक्षिणस्य
स्वत्वनिर्वाहोत्तरीयगोत्रनिर्वाहस्य भवतीत्युच्यते । तथा च
गोत्रादिनिर्वाहोत्तरीयदर्शनात् “संस्तुयात् स्वसुतान् पितेति”
स्मरणात् यद्दण्डानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य सं-
स्काराः प्रतिग्रहीत्वा कार्यं न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा
अपि आवर्त्तनीयाः “एवमेनः शमं याति वीजगर्भ-
सुष्ठ्वयमिति” । “चित् कर्म यथानेकैरङ्गैरुत्प्रेष्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति” मनुवच-
नबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मणया-
धानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा
“अष्टौ संस्कारकस्मांणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता
कुथार्त्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यनेन पुं-
वनमीमन्नोद्भयनयोरपि करणपक्षेः । तच्चायुक्तं असा-
ध्यदायकत्वात् । किञ्च यद्दण्डानन्तरमेव पितृत्वेन
संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीत-
रधिकार एवायाति कालाभावात् । यदि च तत्-
पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा वीजगर्भ-
दोषनाशायशक्यत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्वैव ते
समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीत-

दत्तकपुत्रसिद्धिः । “अन्यशाखोज्ञो दत्तः पुत्रसौधोप-
नायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाख-
भागिति” वशिष्ठस्मरणात् । एतच्चाष्टमाव्दरूपतन्मुख्य-
कालाभ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा मुख्यकालेऽधि-
कारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारात् तत्सिद्धि-
रिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि पुत्राभि-
सम्बन्धे सति दत्तकस्य द्वापुत्रप्राप्यत्वेनोभयगोत्र-
भागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यन्तु पुराणनाम्ना
यदिति । “पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! ।
आचूडानं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तन-
यास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो
यदि वातीतशैवः । अहणे पञ्चमाहर्षात् पुत्रेऽपि
प्रथमं चरेदिति” । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि यज्जन-
कगोत्रेण चूडानसंस्कारसंस्कृतस्य न अहीतः पुत्रत्वं
अहीतैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृत-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा आहूतो भवति न तदास्य पुत्रत्वं
सम्भवतीति च विदुष्वन्ति तन्न असुवादापत्तेः । पञ्च-
वर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलश्रिता-
भोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं अहीतरि सृते
तच्छास्त्रानधिकारापत्तेः । किन्त्वयं वचनार्थः जनक-
गोत्रेण कृतचूडानसंस्कारस्य पुत्रत्वं निमित्तं प्रति-
अहीता पुनश्चूडादिकरणे तत् प्रतिपद्यते । ततश्च
कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च अहीता चूडादिकरणात्
पूर्वं दासत्वाच्चेपात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् ।
अकृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव
तत्प्राप्तं तच्च पितृतम् । अथवा जनकेन चूडानं सं-
स्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च
पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च
चूडाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानवज्जरीहिणा द्विजातीना-
मुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । “अन्यशाखो-
ज्ञो दत्तः पुत्रसौधोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्त-
विधिना स स्वशाखभागिति” प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्च-
माहर्षादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थविप्राभिप्रायं “ब्रह्मवर्चस-
कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” इति मनुवचने तत्कामस्य
पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ।
तदनर्चिनस्त्वाष्टमाव्दादिति । अन्वितादेरप्युपनयनतत्-

न्मुख्यकालादरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकारायोग्यत्वस्यैव
गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्तप्रायम् । चूडायां
गौणकालादरस्तु वचनबलादेव । पुत्रेऽपि तत्र वर्ण-
त्यस्यैवाधिकारः तेन पुत्रेऽपूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं
सम्पाद्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति
सर्वमनवद्यम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भावैव
पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य सतःसिद्ध-
त्वात् । अथैवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूडस्य दत्त-
कस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निमित्तं अन्यतश्च पुत्रत्वं
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतसाधारण्यं लब्धम्
उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरुभयोरपि
पुत्र इत्यभिसम्बन्धे सति बोध्यम् । अयमेव द्वापुत्रा-
यस्यो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च । ननु क्षेत्रजस्यैव
द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, “जोवति क्षेत्रज-
माहुरस्वातन्त्र्यान्मृते द्वापुत्रायायणं अशुप्रवीजत्वात्”
जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः,
“क्रियाभ्युपगमात्त्वे वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनो दृष्टौ वीजी क्षेत्रिक एव चेति” । अशुप्रवीज-
क्षेत्रिकयोर्मम क्षेत्रं तव वीजं यदपत्यं तदावधोरित्यदं
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगो-
पादितः सुतः । उभयोरप्यसादृक्ये पिण्डदाता च
धर्मतः” इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत “गो-
त्रिक्ये जनयितुर्न हरेद्दत्तमः सुतः” इति प्रागुक्तमनु-
वचनं तद्विपरीतार्थप्राप्तमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि
“सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कुर्यादेकरूपा हि ते सृताः” इति बौधायनवचनेन
क्षेत्रजधर्मलाभात् । “द्वे आद्वे कुर्यादेकप्राज्ञे वा पृथग-
नुद्दिश्य एकपिण्डे वा दावनुकीर्त्तयेत् प्रतिपहीतारं
चोत्पादयितारम् वा तृतीयात् पुरुषादिति” शास्त्रावगम-
राध्याये सामान्यतोदर्यनाञ्च दत्तकस्यापि द्विपितृक-
सिद्धिः । अतएव सत्याषाढोऽपि “नित्यानां द्वापु-
त्रायायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वापुत्रायायणानां
क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धज्ञा दत्तकादीनां द्वा-
पुत्रायायणवदिति सूत्रेण तद्वर्गोऽपिदिष्टः । विदुष्वेत-
द्भाष्यकारैः “नित्यद्वापुत्रप्राप्यणप्रसङ्गेनानित्यानाह
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरसन्ततो प्रथमेनैव
संप्रहीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वोक्तोक्तैव उत्तरेति” ।

एतद्वाप्यार्थस्तु जेतजवत् उभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभ-
यगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारकरणे जन-
कगोत्रभागित्वं न गृहीतृगोत्रभागित्वं ग्रहीतां सं-
स्कारकरणे तु उत्तरस्य ग्रहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
उत्तरसन्तर्गतमिति । तथा च पैठीनसिः “अथ दत्त-
कक्रीतकृतिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्पणं येऽत्र
जातास्तेऽसङ्गतकुलीना इत्याद्युपप्रायणा भवन्तीति” ।
अपि केषुपुत्रेण परिग्रहेण जनकग्रहीतोः स्त्रीका-
रेण इत्याद्युपप्रायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तसुक्तम् “इत्याद्य-
प्रायणका ये स्फुटतक्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वयेऽप्यनू-
द्वाहः शुद्ध्यैश्वर्योदयेति” । न च दत्तकस्य इत्याद्युपप्रा-
यणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानुपायेन “माता
पिता वा दद्यातामिति” दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् ।
“सामान्यं सर्वभूतेभ्यो यथोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु
सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनाः” इत्यादौ स्वमात्रस्वत्व-
नाशकसर्वभूतोद्देशकत्वागादेयं नद्यादिवत् साधारण्योक्तं
जले स्नानिनांऽपि उद्दिश्यतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभि-
सन्धिपूर्वकादेयं दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरि-
त्यास्तां विस्तारः ।

अथ दत्तककर्तृकस्याङ्गनिरूपणः । तत्र पितुः सपि-
ण्डीकरणान्नपोड्यश्चाङ्गे दत्तकस्य पूर्वगृहीतवत्ऽपि
सत्यौरसे नाधिकारः । “औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु
ज्येष्ठं न विद्यते” इति देवलेन ज्येष्ठत्वातिशे-
धात् । “पिण्डोऽंशहरथैषां पूर्वाभावे परः परः” इति
याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यत्र सर्वत्रौरसवत् । “क्षयाद्दे
तु विशेषमाह जातकर्णः, “औरसज्जेतजौ पुत्रौ वि-
धिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता
दश” । इतरे दश दत्तकादयः” । तथा पराशरः
“पितृगतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्वानेक-
गोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षयेऽहनीति” अनेकगोत्राणां द्वि-
गोत्राणाम् । औरसज्जेतजयोरपि सामान्योरेव पार्वणा-
धिकारः “पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेत”
जाबालमत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । औरसज्जेतजव्यतिरि-
क्तानान्तु साग्ननिरग्निसाधारणानामेकोद्दिष्टमिति सि-
द्धम् । इत्याद्युपप्रायणस्यैतिकर्तृव्यतायां विशेषमाह
साङ्ख्ययनस्वत्वम् “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय
उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे” इति । पितृभेदे एक-
स्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः ।

प्रवराध्याये, “पितृव्येण चैककार्यजातास्ते परिगृहीतु-
रेव भवन्ति अथ यद्येषां भाव्यास्यत्वं न स्यात् तदा
रिक्थं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः तैर्पुरुषिणं दद्यात् यद्यापि
स्यादुभाभ्यामेव दद्यादित्याचार्यवचनं द्वे आङ्गे कुर्यादि-
कस्याङ्गे वा पृथगनुद्दिष्ट्य एकपिण्डे वा द्यात्कीर्त्तयेत्
प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं आ तृतीयात् पुरुषा-
दिति” । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च
तस्यैव क्रियानियमे अपत्यसङ्गावे च न द्विपितृकत्वमव्यर्थः ।
अत्र आङ्गभेदाभेदोर्विकल्पः । न चेदं जेतजपिण्यं
सत्यापादेन दत्तकादीनां इत्याद्युपप्रायणवदिति स्वत्वेण
दत्तकेऽपि तद्वर्त्मत्वातिदेशात् । तथा हारीतः, “तेषां सुत-
पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निवेपेत्
एकपिण्डे वा द्यात्तुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः
लेपिनस्त्रीन् वाचक्ष्णां आ सप्तमादित्येके” इति । तेषां
पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्पणं चोत्पिण्यो द्वितीय-
मिति द्विप्रवरा । एकपिण्डे वेत्यत्र वीप्साध्याहारः ।
“यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्यावुपलक्षयेत्” इत्या-
पस्तम्बवचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे इत्याद्युपप्राय-
णस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे इत्याद्युपप्रायणस्य पौत्रः
इति । यदि ग्रहीता प्रथमं नृतः तदा तथैव तद्यात् अथ
यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय
पश्चादुपगृहीते दद्यादित्याह मरीचिः, “सगोत्रादन्य-
गोत्राहा यो भवेद्विधवाश्रितः । पिण्डं आङ्गविधानञ्च
चोत्पिण्ये प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः पश्चात्
क्षेत्री जीयति चेत् कश्चित् । वीजिने दद्यादादौ तु
नृतं पश्चात् प्रदीयते । उभौ यदि नृतौ स्यातां वीजि-
न्यादौ ततो ददेत् । चोत्पिण्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने
नोपतिष्ठते” इति । एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य
पार्वणं दर्शितम् । तथा तल्लयन्यायेन मातृभेदेऽपि इत्या-
द्युपप्रायणदत्तकस्य “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
भुवम्” इत्यनेन प्राप्तमातामहस्याङ्गे जननीपितृणां प्रथमं
निर्देशस्ततः प्रतिग्रहीती या माता तत्पितृणाम् ।
शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतया एव मातुः पितादिपिण्ड-
दानं तस्य तन्मात्रस्वधाकरत्वादिति । एवञ्च “स हि सन्ना-
नाय पूर्वेषामिति” हेतुवज्जिगदस्तरसाज्जैकं पुत्रं दद्या-
दिति निषेधो इत्याद्युपप्रायणातिरिक्तविषयः सन्तान-
विच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

अथास्य सापिण्ड्यम् । जनकजले अवयवान्वयेन

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह
 काम्णाजिनः “यावन्ः पितृवर्गाः सुस्तावद्भिदेत्त-
 कादयः। प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः
 सह। द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्-
 समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेव त्रिपौरुपीति”।
 अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीतादीनां
 पितृणां सौरसत्वे दत्तकत्वे द्वास्तुप्रायणत्वे वा
 यावन्ः पितृवर्गाः त्रयः पट् या तावद्भिः सह तेषां
 योजनं सपिण्डनं कुर्युः तत्र प्रतिग्रहीतादीना-
 मौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्त-
 कत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्वास्तु-
 प्रायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीतादयस्त्रय
 इति पट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्तृके पार्वणे येषां देव-
 तात्वं स्वपुत्रकर्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व-
 मिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं
 तत्प्रतिग्रहीता तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च
 सह कुर्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रही-
 तृभ्यां यहीतः पितृणां त्रयाणां मध्ये एकेन यहीतः
 पितृतेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं
 कुर्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् स-
 पिण्डीकरोति स तत्पितादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति
 चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्या-
 रम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सा-
 पिण्डव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेवेति। एषा
 सपिण्डता। तथाच “लेपभाजचतुर्धाद्याः पिताद्याः
 पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तोषां सापिण्ड्यं
 साप्तपौरुषमिति” मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य
 सामान्यस्यानेन विशेषेण बाध एव। अतएव हारी-
 तेन “लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः सा सप्तमादित्वेके”
 इति पञ्चान्नरसुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संगृह्यान्वतो-
 क्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्थान्निपौरु-
 षम्। जनकस्य कुले तद्वद्वयहीतृरिति धारणेति”।
 यादृच्छमयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वास्तुप्रा-
 यणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात्।
 शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न हरेद्दन्निमः
 सुतः। गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति”
 प्राशुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुलं
 सापिण्ड्यमिति। यत्तु वृद्धगोतमीयम् “सगोत्रेषु

कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विविना गोत्रतां
 यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते”। सगोत्रेषु मध्ये
 कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु
 तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्या-
 नुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति।
 तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रसक्तौ निषेधकं
 सापिण्ड्यप्रत्युक्तदशाहाशौचादिति निषेधकम् वा न तु
 सामान्यतसापिण्ड्यनिषेधमुक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकागौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले परस्परमगौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या
 अगौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् द्वास्तुप्रायणस्य तु
 उभयत्वैवागौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकश्च स्व-
 न्तः कृत्विनः क्रीत एव च। अपविज्ञाय ये
 पुत्रा भरणीयाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक्
 पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव
 तत्रहाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिन्नगोत्रः
 स्वगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया। जनने मरणे
 तस्य तत्रहाशौचं विधीयते”। तथा “यौरसं वर्जयित्वा
 च सर्ववर्णेषु सर्वदा। जेतृजादिषु पुत्रेषु जातेषु च
 स्मृतेषु च। अगौचन्तु तिरात्वं स्यात् समानमिति
 निश्चयः”। सर्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्र-
 स्यापि विविना जनकगोत्रपिच्छित्तिपूर्वकप्रहीतृगोत्र-
 प्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् तत्रहाशौचमुक्तं युक्त-
 मेव। तथा दत्तके व्यक्तोद्वाहे पञ्चाज्जातसौरसस्य
 विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्यापजसोदरात्
 पूर्वं विवाहकरणेऽपि ह्यतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य
 जनककुले सापिण्ड्यविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः
 प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वास्तुप्रायणस्यापि त्रिपुष्पा-
 नन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया, विवाहः, मैवं “सप्त-
 पिण्डा च या सातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रसक्ता
 द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”। अनुवचने चकारात्
 पितरसपिण्डा च इति यहीतृमातृगोत्रस्यापि दत्त-
 कस्य जनकस्यापि सपिण्ड्यासगोत्रावर्जनाय पितुरिति
 पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्त-
 कत्वे तत्त्रिपुष्पानन्तरितकन्यासन्ततेर्विवाहः केन सार्थते
 पितृसापिण्ड्यसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो
 विवाहे नैतत् सापिण्ड्यप्रत्युज्यते किन्तु सर्वसाधारणं
 परिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्च-

पौनपत्येति न काव्यनुपपत्तिः । तत्पञ्चस्तु तत्र तत्र
द्रष्टव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वृहस्पतिः “एक एवौ-
रसः पुत्रः पितृस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानुशङ्क-
स्यार्थं पदद्यात्तु मजीवनम्” । शेषाणां ये तत्तांश-
भागित्वेन निपिडास्तेषाम् । आनुशङ्कं दद्यात् । प्रजो-
वनं भरणम् । तथा यमः “पुत्रास्तु द्वादश प्रोक्ता
सुनिमित्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां पञ्चवन्मुदायादाः पञ्चदायाद-
वान्मवाः । सप्तदश्यादितस्तेको द्वितीयः जेजजः स्मृतः ।
तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भववत्त-
र्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ उत्पन्नः पडेते
पिण्डदायिनः । अपविष्टः सहोदय दत्तः कृत्स्न एव
च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रो यद्योपनयते स्वयम् । दत्तेते
सङ्कोत्पन्नाः पञ्चदायादवान्मवाः” नारदः । औरसः
जेजजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदय
गूढोत्पन्नश्चैव च । पौनर्भवोऽपविष्टश्च दत्तः क्रीतः
कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।
तेषां पञ्चवन्मुदायादाः पञ्चदायादवान्मवाः । पूर्वः पूर्वः
स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रव-
र्त्तन्ते स्मृते पितरि तद्धने । ज्ञायसो ज्ञायसोऽभावे
जघन्यो यो य आश्रयात् । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
द्विषाहर्त्तवित्त्वर्थः । औरसजेजजपुत्रिकापुत्रपौनर्भव-
कानीनगूढोत्पन्नसहोदयदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविष्टयत्न
कचनोत्पादितानभिधाय विष्णु “तेषां पूर्वः पूर्वः
अथान् स एव दायहरः स चान्यान् विभ्रवात्” । और-
सपुत्रिकापुत्रजेजजगूढकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्स्-
नस्वयंदत्तसहोदयपविष्टानभिधाय याज्ञवल्क्यः “पिण्ड-
दोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” मनुः “न
भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः” तथा
“अथसः अथसोऽभावे यथीयान्कथमर्हति । बहवश्चेत्तु
सदृशाः सर्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरस-
त्वजेजजत्वाद्युपाधिना वा । अथस औरसादेः । यथीयान्
न्यूनः जेजजादिरित्यर्थः । तथा “औरसजेजजौ पुत्रौ
पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशपरे च क्रमशः पितृरि
क्थांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्वय-
सुतुपादितः जेजजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो
गूढोत्पन्नश्चेति वन्मुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविष्टः
सहोदयः स्वयमुपागतः सहसादृष्टश्चेत्यवन्मुदायादाः” ।

मनुः “पुत्रान् द्वादश यानाञ्च नृणां स्त्रायन्मुधो मनुः ।
तेषां षट् वन्मुदायादाः पञ्चदायादवान्मवाः । औरसः
जेजजश्चैव दत्तः कृत्स्न एव च । गूढोत्पन्नोऽपविष्टश्च
दायादवान्मवास्तु षट् । कानीनश्च सहोदय क्रीतः पौन-
र्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च गौद्रश्च पञ्चदायादवान्मवाः” ।
वैधायनः “औरसं पुत्रिकापुत्रं जेजजं दत्तक-
त्सौ । गूढश्चैवापविष्टश्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानी-
नश्च सहोदय क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषा-
दश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्र-
मात्रभागित्वकथनमौरसीनां मध्ये कस्यापि सम्भवेऽंश-
हरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोदयदत्तकक्रीतस्वयमुपागताप-
विष्टगौद्रानभिधाय औरसादीन् परास्मृष्य पुनर्विशिष्टः
“यस्य तु सर्वेषां वर्यानां न कश्चित् दायदः स्यादेते तस्य
भागं हरेयुः” । औरसपुत्रिकापुत्रजेजजकानीनगूढोत्-
पन्नापविष्टसहोदयपौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभि-
धाय देवलः “एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थसदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव जन्मा यादृक्ककास्तथा । तेषां
पञ्चवन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितरेव षट् । विशेषस्यापि
पुत्राणामातृपूर्व्यां विधिप्रते । सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा
दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठः न
पित्यते । तेषां सवर्णां ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तुपजीवेयुषां साच्छादनसम्भृताः” कात्यायनः,
“उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णां
असवर्णास्तु यासाच्छादनभागिनः” । चतुर्थींशहराः
स्मृता इति द्वितीयचरणे कश्चित् पाठः । विशिष्टः,
“तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थ-
भागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रति-
गृहीतपुत्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविध-
सुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहार्थमेवं व्याख्यायते
वृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां
भरणमात्रकथनञ्च असवर्णजेजजदत्तकादिविषयं, देवलका-
त्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च और-
सादाभावे जेजजदत्तकादीनामृत्पक्षगृहणविधिरपि सर्व-
धनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्-
पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशिष्टो दत्तकविषये ज्ञेयः ।
तस्य देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्यु-
क्तगुणदत्तकविषयो वाक्यः । “उत्पन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो

यस्य हि दत्तमः । स हरेतैव तद्विषयं संप्राप्तोऽप्यन्य-
 गोत्रतः" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्या-
 चारैः । "समप्रधानभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः ।
 त्रिभागं ज्ञेयजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः" इति ब्रह्म-
 पुराणदर्शनात् । ज्ञेयजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि
 सुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन वादायादत्वसुक्तम्
 तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितरिव बन्धूनां स-
 पिण्डानामपि दायादत्वाद्वन्धुदायादत्वं पितृमातृदा-
 यदत्वात् अवन्धुदायादत्वं "तेषां षड्वन्धुदायादाः
 पूर्वेऽन्ये पितरेव पट्" इत्यत्र पितरेवेत्येवकारश्चव्याणात् ।
 एवं दत्तकस्य धनप्रवृत्त्यादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं
 गुणगुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रातादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना संवन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव
 सवन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवसुचितांशभाग-
 त्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य
 दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंशभागित्वं तदसत्त्वे
 सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश-
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे
 तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वादुदत्तकपौत्रः पितृ-
 व्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे
 चतुर्धांशः पौत्रस्य तु तद्यात्वे समानांश इति
 वैप्रसङ्गात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितृयादृशंशः शास्त्र-
 सिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
 रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्तव्येति । ननु ज्ञेयजदत्तकादीनां
 सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते ।
 यथा "औरसः ज्ञेयजस्यैव दत्तः कृत्विम एव च ।
 गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हस्तनया इमे । कानीनश्च
 सहोदश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च ष-
 डिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभि-
 धेचवेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्" ।
 तथा "न ज्ञेयजार्हस्तनयान् राजा राज्येऽभिधेचयेत् ।
 पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीति" उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव ला-
 घवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं
 हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तानारदादिवचनैकवाक्यतया समप्र-
 राजांमेव विषयीकरोति परवचनञ्च सत्यौरसे ज्ञेयजदत्त-
 कादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णज्ञेयजदत्तकादिविषयं
 या । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्वीकारेऽपि नानेन

वचनेन ज्ञेयजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वसोचितंशो नि-
 पिध्यते किन्तोरससत्त्वे तेषामभिप्रेकं निपिध्यौरसस्य
 राज्येऽभिप्रेको विधीयते तथा च ज्ञेयजदत्तकादयः
 सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् ।
 न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव "भा-
 गार्हस्तनया इमे" इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टी-
 कृतम् । राज्यतिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं
 राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभा-
 वेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति ।
 एतावता प्रवन्धेनाभिहितोऽयं ज्ञेयजदत्तकादीनामौ-
 रसेन सह विभागप्रकारः । स तु श्रुद्रस्य न सम्भवति तस्य
 तु "दास्यां वा दासदास्यां वा यः श्रुद्रस्य सुतो भवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः" इति मनुवचनेन
 "जातोऽपि दास्यां श्रुद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । सुते
 पितरि कुर्यात्सुं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको ह-
 रेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते" इति याज्ञवल्क्येन च
 दासीपुत्रस्याथौरसेन समांशभिधानेन पितरनन्तरं
 भ्रातृरहितस्य तस्यैव दोहित्वेण सह विभागदर्शनेन
 दण्डापूर्पायितः सति पितरि ज्ञेयजदत्तकादीनामौरसेन
 समांशः असति तु तद्वर्द्धांशः । अन्यथा यत्नं च ज्ञेयज-
 दत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत् तदपेक्षया अत्यन्त-
 विप्रकटस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति सहद्वैषम्यं
 स्यात् । एवं सत्सु ज्ञेयजादिषु सत्यौरसपौत्रोक्त्ययोर्दो-
 हित्वाधिकारे क्लृप्ताधिकारविधिविधापापत्तिः । तेन दौहि-
 त्वपर्यन्ताधिकारिष्टङ्गलायां तदेकतमे सत्यपि न दासी-
 पुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव "दत्तपुत्रे
 यथा जाते कदाचित्चौरसो भवेत् । पितृवित्तस्य सर्वस्य
 भवेतां समभागिनौ" इत्यपि वचनं श्रुद्रविषय एव यो-
 जनीयम् । तथा "श्रुद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्योर्गद-
 श्यते । तस्यां जाताः समांशाः सुवर्णं पुत्रशतं भवेत्"
 इत्यत्र वचने श्रुद्राणां भार्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभि-
 धाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि
 समांशता प्रतिपादिता । औरसमातृपरत्वे पूर्वैतत्-
 प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्वास्तथायदत्त-
 कस्य तु जनकप्रतिग्रहीतोऽभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्-
 हरत्वं सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं षड्भा-
 नन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्वं
 ग्रहीतृसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः तद्वै-

हरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः । “यद्येषां स्नातृ भा-
र्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्त्यं हरेयुरिति” । तथा
गारदः “ह्यस्यप्रायणका ददुर्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
रिक्त्यादङ्गां शमादद्युर्वीजोत्तिकयोस्तथा” । वीजोत्ति-
क्त्वपदयोर्जनकप्रतिपत्तीन्मयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभि-
हितम् ।

अथान्वपह्नप्रवृत्तिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौ-
रसत्वेतजयोरेव पितामहधनभागित्वस्युत्तेर्न तदुत्तही-
तदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः । किन्तु भरणमात्रम्
अन्वादिभार्याणां भरणविधानेन तद्वरणस्य दण्डापूर्वा-
धितत्वात् । तथा हि, “अन्वपह्नादीननधिकारिपुत्रा-
नभिधायाह “औरसाः चेतजस्त्रेषां निर्दोषा भाग-
हारिणः । अपुत्रा योपितृशेषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः ।
सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावच्च भर्त्तुं स्यात् कृता” याज्ञ० । एवं
अह्नानन्तरस्यतदौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात्
सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधा-
नं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह
“तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं
तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितरङ्गमा” । तथा मनुः “अ-
विधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विदाह-
विधिभाजं तं न कुर्यात् धनभाजनम्” इति । अन्य-
जातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह “यदि स्नादन्य-
जातीयो गृहीतोऽपि कृतः कश्चित् । अंशभाजं न तं
कुर्यात् शौनकस्य मतं हि तत्” ।

दत्तकमीमांसीक्तो विशेषो दिङ्मात्रमलोदाह्रियते ।
“पुत्रानुमत्या पुत्रवतोऽपि पुत्रमहणेऽधिकारः “यज्ञः
पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे ययम् । पुरस्तात्
सर्वं कर्म्महे त्वामन्वञ्चो ययं स हीति” औतलिङ्गात्” ।
“अपुत्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाहोमप्रति-
पह्नमन्त्रानधिकारेण तदुपह्नानधिकारः इति वाच-
स्पतिमतं तदुपह्नयित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होमसन्त्रपाठेन
भर्त्तुञ्जया तासामप्यधिकारः इति” व्यवस्थापितम् ।
“एकत्वविवक्षया ह्यभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्रो न स गृहीत-
शक्यते ह्यस्यप्रायणविधिश्च जनकपरिगृहीतद्वयविषयकः
न प्रतिपह्नीतद्वयविषयक इत्यविरोधः” इति । अत-
श्चन्द्रिकायामात् वैलक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्रस्य पुत्री-
करणे बहूनामपि मिलितानां युगपदेवाधिकारः ।
“तदयं निर्गन्धितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः

तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । यद्यप्यसमानगोत्रः स-
पिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तत्त्वकज्ञौ एकै-
कविशेषणराहित्यादुभयोक्त्यापि गोत्रपर्यन्तकपुरुषात्
सपिण्डप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यहितत्वं तेन
चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव याज्ञो मातामहकुचीनः
सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि समानोदकः आ-
चम्यैवास्त्वमानगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असमानोदकः
सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्ड-
श्चेति तदाह याज्ञिकः “सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रज-
मथापि वा । अपुत्रको हिजो यस्मात् पुत्रत्वे परि-
कल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्”
इति । सगोत्र इत्यनेन सोदरसगोत्रौ गृह्यते । अत्र
च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासन्नप्रतिशयेन निर्देश इति तदेवाह
वशिष्ठोऽपि “अदूरवान्ववं वन्मुसन्निहृष्टमेव प्रति-
गृह्णीयात्” इति । अस्मादर्थः अदूरवासौ वान्वव-
श्चेत्यदूरवान्ववः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सन्नि-
ध्यश्च द्विवा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति ।
तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे
वह्णपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमा-
नगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे वन्मुसन्निहृष्टः सपिण्डः
वन्मुनां सपिण्डानां सन्निहृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः
सोदक इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्रापि सन्निकर्षो द्वि-
विधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपि-
ण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां स-
पिण्डो मुख्यस्तदभावे वह्णपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः स-
पिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकास-
म्भावे समानगोत्र ऐकविंशात् याज्ञः । “तदभावेऽसमान-
गोत्रोऽसपिण्डोऽपि याज्ञः । “तदभावेऽसपिण्डो वेति” शौ-
नकोयात् “सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्ववं नूहृमिव स्थाप-
येत्” इति वशिष्ठलिङ्गाच्च । “दूरे वान्ववा यस्यासौ
दूरवान्ववः गोत्रसपिण्डाभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । स-
न्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डोऽस-
गोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुज्ञायते” ।
सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्युक्तं यथा
“तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनुः ।
“भ्रातृणामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे
ते तेनपुत्रेण पुत्रियो मनुवन्तीत्” इति । अत्र भ्रा-
तृणां प्रतिपह्नीतत्वप्रतिपादनात् याज्ञिकत्वाभावेऽवश्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पिता एकस्यां मातरि जातानामेव
ग्रहोत्पत्त्यं न भिक्षोदराणां भिक्षपितृकाणां वेति गम्यते ।
आतृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च
भिक्षोदराणां आतृभगिनीनामपि परस्परपुत्रग्रहीतृ-
त्वाभाधोऽवगम्यते । तदाह वृद्धगौतमः “ब्राह्मणादि-
तृये नास्ति भागिनेयः सुतः कचिदिति” भागिनेयपदं
आतृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या आतृपुत्रो न
आहूत इत्यर्थः सिद्धयति ।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि
निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव ।

“एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्र-
दानं न कार्यम् “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्देति”
वशिष्ठशरणात् । अतः स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनस्य दानपदार्थात्वात् परस्वत्वापादनस्य च
परप्रतिग्रहं विनानुपपत्तेश्चमप्याक्षिपति तेन प्रतिग्रह-
निषेधोऽपि अनेनैव सिद्धयति । अतएव वशिष्ठः “न
त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिग्रहणीयाद्देति” उक्त्वा तन् हेतु-
माह “स हि सन्नानाय पूर्वेषामिति” सन्नानार्थत्वाभि-
धानेनैकस्य दाने सन्नानविच्छिन्निप्रत्ययायो बोधितः । स
च दातृप्रतिग्रहीतोरुभयोरपि उभयशेषत्वात्” ।

मातापितृोर्मध्ये पितृनिरपेक्षतया स्त्रियास्तु भर्त्तृ-
नुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारौ ततोक्तौ यथा

“बह्वपुत्रेणेति पुंस्त्वश्रवणात् स्त्रियाः पुत्रदान-
प्रतिषेधः । “न स्त्री पुत्रं दद्यात्” नैरपेक्ष्यश्रवणात्
भर्त्तृनुज्ञाने तस्या अय्यधिकारः । तथा च वशिष्ठः
“अन्यत्रानुज्ञानाङ्गत्वं” इति । यत्तु “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति यच्च “माता पिता वा दद्या-
तामिति” मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि
भर्त्तृनुज्ञानविषयमेव । न चैवं विधवाया व्यापद्यापि
पुत्रदानं न स्यात् भर्त्तृनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहवदिति
वाच्यम् । मानयोयल्लिङ्गदर्शनेन तयाकल्पनात् नैरपेक्ष्यक-
त्वश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्त्तृनाधिकारः ।
“दद्यात् माता पिता यं वा” । “माता पिता वा
दद्यातामिति” मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशात्, बीजस्य प्रा-
धान्यात् “अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्” इति बोधाय-
नीयहेतुदर्शनाच्च । भारतेऽपि “माना भक्ता पितुः पुत्रो
येन जातः स एव हि” इति । श्रुतिरपि “व्यात्मा वै
जायते पुत्र” इति । मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकता-

श्रवणाच्चोभयाधिकारौ मुख्यः । अतएव वशिष्ठः “गु-
क्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदान-
धिक्रयपरित्यागेऽपि मातापितरौ प्रभवतः” इति । बोधाय-
नोऽपि “मातापितरौरेव संसर्गसाध्यात्” इति । अतएव
“माता पिता वा दद्यातामिति” मनूना मातृभर्त्तृनुज्ञान-
साधेयत्वात् जघन्यत्वं स्त्र्यनुज्ञाननैरपेक्ष्यात् पितृर्भक्ष्यम-
त्वं जनकतासाध्यात् उभयोर्मुख्यत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वाश्र-
रसादुत्तरोत्तरसमिहितम् । न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवच-
नान्तैकक्रियाश्रवणादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पासङ्गतेः
तस्मात् कल्पतयमेव । अतएव योगीश्वरः “दद्यान्माता
पिता यं वा” इति प्रत्येकमेकवचनानामेव क्रियापदरुदा-
जहार । तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति । प्रकटो
यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न व्यापत्कालस्तेन चापत्काव
एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः” ।

पञ्चवर्षातीतस्वनुज्ञाता ततोक्ता यथा

“कालिकापुं “दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण
संस्कृताः । आयाति पुत्रतां सम्यगन्वद्रीजसमुद्भवाः ।
पितृगोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते । आच-
ङ्गान् न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्या-
स्तनयास्ते स्मरन्त्यथा दास उच्यते । ऊर्ध्वं
पञ्चसाहस्रां न दत्ताद्याः सुता नृप ! । नृहीत्या पञ्च-
वर्षीयं पुलेष्टिं प्रथमद्वारेत् । पौनर्भवन्तु तनयं जात-
मात्रं समानयेत् । कृत्वा पौनर्भवदोमं जातमात्रस्य
नस्य वै । सर्वास्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादि-
कान् नरः । कृते पौनर्भवदोमे ततः पौनर्भवः सुतः
इति” । अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया
निजगोत्रेण प्रतिग्रहीता स्वगोत्रेण सम्यक् स्वसूतो-
क्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रति-
ग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः । तदाह
वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनावितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” दत्ताद्या
इत्यादिपदेन कृत्विमादीनां ग्रहणम् । औरसः क्षेत्तृज-
श्चैव दत्तः कृत्विम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविहच
भागार्हस्तनया इमे । कानीनश्च सहोदय क्रीतः
पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च पङ्क्तिमे पुत्रपांशुनाः
अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्व-
न्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति” पूर्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भावादीनां राज्यनियोजनाभावः स सौरस-
व्यतिरिक्ताभाव एव “अभावे पूर्वपूर्वामित्यस्यैवानेनापवा-
दात् ससौरसे तु राज्याभावस्य न चेतृजादींस्तनयान्
राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितृणां साधवेन्नित्यसौरसे तमये
सतीत्यनेन” प्रागेवाभिधानात् । ससौरसे चेतृजादीन्
राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितृणां नित्यं आह्वादि च
नैव साधयेत् न कारयेदित्यर्थः । गोत्रेणेति यद्यपि जात-
कस्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य करणता न श्रूयते तथापि
तदङ्गभूते वृद्ध्याह्ने तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि
तत्सम्बन्ध इति । चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः ।
“शिखा अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्यार्पणसङ्ग्रहेति”
स्मरणात् । संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-
तिरेकाभ्यामाह पितृगोत्रेणेति । यः पुत्र आचूडानं
चूडानः संस्कारैः पितृर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः
सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति । अयमत्राभिसन्धिः ।
कृतचूडस्य परिग्रहीतृः पुत्रताभावप्रतिपादनम् असाधा-
रणपुत्रतां विप्रयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा गृ-
हीत्वा पञ्चवर्षीयमिनेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतृपुत्र-
ताप्रतिपादनविरोधात् । गृहीत्वैतस्य च कृतचूडविषय-
त्वावश्यम्भावः स्पष्टमिष्यते ततश्च चूडानसंस्कृतस्य परिग्रहे
इत्यासिद्धायणता भवति गोत्रहृयेन संस्कृतत्वात् तस्य
च फलं गोत्रहृदसम्बन्ध इत्यस्ये वक्ष्यते । अनेन जात-
कस्मादीनां चूडानानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वसक्तम् ।
आचूडमिति यत्कस्ये यदन्यत्र हणं तदकृतार्पणसङ्ग्रह-
शिखस्य पुत्रीकरणस्यतृप्तानार्थं प्रदाननिष्पत्त्या पुत्र-
ताहेत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । अकृतजातक-
स्मादासम्भवे कथमित्यत्र आह चूडाद्या यदीति । यदि
चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण
कृता वैशब्देऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-
न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति । चूडा आद्या येषां
ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेषु पौन-
रुक्तप्राप्तात् । अनेन जातकस्मादाद्यप्रमाणानानां
जनकगोत्रेणानुष्ठानेऽपि न विरोधः । तथा च अकृत-
जातकस्मादिर्मुक्त्यः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धमिति ।
दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-
मपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा
दास उच्यते इति विपक्षवाधकात् । अन्यथा चूडाद्या-
करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति न तु

पुत्रत्वमित्यर्थः अस्य पुत्रत्वस्य रूपत्वादिवत् संस्का-
रजन्यत्वात् । असंस्कृतः पुत्रोक्त्यर्थ इति स्थितम्
तत्राध्यपेक्षायामाह ऊर्ध्वमिति । असंस्कृतोऽपि
पञ्चमाहूर्ध्वं न याद्यः कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः ।
अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाला इत्युक्तं
भवति तद्वृत्तिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि
कालो नास्तीति प्रतिपादनाय । अन्यथा “सका-
लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तित” इति न्यायेन
पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः । ततश्च जनन-
मारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य सुखकालता
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षादित्युपसंहारे वर्षत्रयस्याह्ने अत्रापि
चूडाशब्दस्य तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते । अन्यथा
उपनीतिष्वहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहा-
पत्तिः । नचेष्टापत्तिः “ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षादित्यनेन
विरोधात्” । तस्मादाचूडानमित्यत्र चूडाशब्दस्तृतीय-
वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः ऊर्ध्वन्तु
गौणोऽपि नेति स्थितम् ।

“यत्तु कात्यायनस्मरणम् । विक्रयश्चैव दानञ्च न
नेयाः स्युरनिष्कवः” । दाराः पुत्राय” इत्यनिष्कृतां
दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्धिकस्यैव नाधिकस्येति
व्याख्येयम् । यच्च “सदृशन्तु प्रकृत्यात् यमिति” वाक्ये
गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु
वाचमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्धिकमेव ।
विचक्षणं चातुर्यविशेषेण न तु वाचम् “वाच आ घोड-
शाद्वर्षात्” इति लक्षणविशिष्टं न कृत्यादित्यर्थ इति
व्याख्येयम् । वृद्धसंस्कृताभावे कथमित आह
महीत्वेति । पञ्चवर्षीयं चूडानसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः ।
ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत्र आह
पुत्रेष्टमिति । अयमत्राभिसन्धिः “अग्नये पुत्रवते
पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-
शमेकादशकपालं प्रजाकाभोऽग्निरेवासौ प्रजां प्रजन-
यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति” वाक्ये प्रजाफलकत्वमिष्टेः
श्रूयते तत् यत्राहुस्मन्ना प्रजा तत् तदुत्पत्तिरेव
भाष्या यत्र हृत्पक्षा परिगृह्यते ततोत्पत्तेरभावात्तस्याः
प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यानुप-
पत्तेः । तच्च दासत्वापनोदनमृते न सम्भवतीति
तदपनोदोऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा प्रजात्वमात्रसम्मा-
कले पुत्रपरिग्रहमात्रे स्थात् । यदि च संस्कारै-

रेव तत् पुत्रत्वोत्पत्तेर्न तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि
तुल्यं प्रथमपदेनात् तत्सूचनात् । “सर्वास्तु कुर्यात्
संस्कारान् जातकर्मादिकाक्षरः” इत्यन्तेऽभिधानाच्च ।
तस्मात् पुत्रेऽपि पूर्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व-
कप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति
स्थितम् । यदेवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्च-
वर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति
नियमार्थत्वात् नियमसाक्षरग्रहणपूर्वकप्रज्ञवर्षसफ-
लकोपनयनप्राप्तरर्थः । नचायक्षयमः पूर्ववाक्येनैव
सिद्ध इति वाच्यम् तस्यालतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन
प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात् । प्रथममिति संस्कारेभ्यः
प्रागित्यर्थः । ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो
नेपथ्ये, गृहीत्वेति साङ्गाया ग्रहणभावनायाः
क्ताप्रत्ययेन पूर्वकालतावगमात् । पुत्रेऽपि पूर्वसंस्का-
रापनोदेन संस्कारान्तरावगमापेक्षणाच्चेति” ।

पुत्रच्छायावहमित्यस्यार्थकत्वौक्तौ यथा

“पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयसु-
पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य,
नचासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः “वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चि-
द्वेनेनोपनिमन्त्यतामिति” स्मरणेन निमन्त्रणसम्भवात् ।
ततश्च भ्रातृपितृव्यमातृलदौहित्यभागिनेयादीनां निरासः
पुत्रसादृश्याभावात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तमग्रे तेनैव “दौ-
हित्यो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः । ब्राह्मणादि-
त्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चिदिति” । अत्रापि
भागिनेयपदं पुत्रासदृश्यानां सर्वेषामुपलक्षणं विरुद्ध-
सम्बन्धस्य समानत्वात् । विरुद्धसम्बन्धश्च नियोगादिना
स्वयसुत्पादनायोग्यत्वम् । यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाह-
गृह्यपरिशिष्टे च वर्जितः । “दम्पत्योर्म्मियः पितृमातृ-
साम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्यास्त्रिहृदिता
पितृव्यपत्नीस्त्रिसा चेति” । अत्रार्थः यत् दम्पत्योर्वधू-
वरयोः पितृमातृसाम्यं बध्ना परः पितृस्थानीयो भवति
वरस्य वा वधूमातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो
विरुद्धसम्बन्धः तत् यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्यास्त्रि-
हृदिता श्यालिकामुत्तरी पितृव्यपत्नीस्त्रिसा पितृव्यपत्न्या
भगिनी चेति । तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो वर्ज-
नीय इति यतो रतियोगः सम्भाति तादृशः कार्य
इति यावत् ।

“परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह मनुः । “अविधाय

विधानं यः परिग्रह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं
तं कुर्याच्च धनभाजनमिति” । परिग्रहविधिं विना
परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्यं न धनदानमित्यर्थः
किन्तु तत् पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य
पुत्रत्वानुत्पादात् । अतएव वृद्धगौतमः “सगोत्रेण
कृता ये सुदेतक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां
यान्ति न सापिण्ड्या विधीयते” इति विधिनैव गोत्रतां
यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादिलक्षणान-
र्गतत्वेन स्वरूपनिर्वाहकत्वात् यथोक्तं “यमङ्गः पुत्र-
मापदि” । अत्रग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च
प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति” ।

“मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्व-
साह “सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिगण्डवक्त्रोक्तोऽर्थातिशयात्
शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्व-
व्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिसम्बन्धसन्दर्भेण” । तस्मात्
दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम् ।
दानप्रतिग्रहहोमादन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति” ।

दत्तकस्य जनकप्रहीतोर्मध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश-
निर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः
“ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तापि प्रतिग्रहीतृगोत्र-
प्राप्तौ किं मानमित्यत आह वृद्धमनुः । दत्तक्रीतादि-
पुत्राणां वीजयम्नः सपिण्डता । पञ्चमी सप्तमी तद्वत्
गोत्रं तत्पालकस्य वेति” । दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीज-
यम्नर्जनकस्य सपिण्डतास्यैव दानादित्यापि सा न निव-
र्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दूरपनेव-
त्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय
इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य “व्यपैति ददतः स्त्रवेति” अप-
गमावगमात् । सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षाया-
माह पञ्चमी सप्तमीति । पञ्चानां पूरणो पञ्चमी पञ्च-
पुरुषव्याप्तेत्यर्थः एवं सप्तमी । गोत्रभोगेऽपि “जडं
सप्तमात् पितृवन्मुभ्यः वीजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्च-
मादिति” । अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्व-
ेषामपि संप्रहार्यं न केवलं चेतृजोत्पादकस्यैव “य
एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः । यस्य ते
वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति” मनुस्मरणात् ।
तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्य-
प्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं “पुत्रान् हादय
यानाह” इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतृत्वर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यानां प्रतिग्रहेण गोतृवत् सापिण्ड्याणां पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्त-
क्रीतादयः सुताः । विधिना गोतृतां यानि न सापिण्ड्यां विधीयते” इति वृद्धगौतमस्मरणविरोधात् । ये दत्ता-
दयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोतृतां सन्तित्वं यानि परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यां न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः । सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्ति-
रुक्ता । युक्तञ्चेत् पितृरव्यत्वेन भर्ता सहैकशरीरारब्ध-
कत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यां सिद्धयति न तथा दत्तके पितृरव्यत्वेऽपि प्रतिग्रहीता सहैकशरीरारब्ध-
कत्वाभावात् । तत्र चायमर्थः धर्माय स्वस्यालोकता-
परिहारकधर्मसम्बन्धार्थं तत्तद्गोत्रेण जनकामेजया भिन्न-
गोत्रेणापि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्रप्रतिनिधितया परि-
गृह्या ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसापिण्ड-
विभागित्वमेव न सापिण्ड्यामिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यां किन्तु जनककुल एव सांप्रपौर-
षिकं सापिण्ड्यामिति सिद्धम् ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्वगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु स-
गोत्रत्वसापिण्ड्यद्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचन-
सुपलभामहे प्रत्युत “साधिलीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकत्” इत्याद्यनुक्तमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः
अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति । अत्र कैश्चिदुच्यते “अस-
पिण्ड्या च या मातृरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रगस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि सैद्युने” इति अनुवाक्ये स्वस्या-
सपिण्ड्येति वक्तव्ये यत् पितृरसपिण्ड्यावचनं तद्दत्त-
कस्य प्रतिग्रहीतृसापिण्ड्याया विवाहो सा प्रसाङ्गीदित्वेव-
मर्थम् अन्यथा पितृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषाददमस्य वरस्य, मातृदारके सापिण्ड्ये मूलपुरुषात् पश्चाः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्ड्यत्वेन असपिण्ड्यताऽ-
भावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृ-
तस्तथा” इत्यादिसकलकुलतिनिवन्धशिष्टाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अदमस्य तस्य पश्चाः

कन्यायाः पितुः सपिण्ड्यत्वेन अविवाहप्रत्ययसङ्गादिति वाच्यम् “सपिण्ड्यता तु पुरुषे सप्तमे विनियतते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितृमूलपुरुषसापिण्ड्य-
त्वेन पश्चाः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन पश्चाः सप्तमस्य च पितुः सपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति कानुप-
पत्तिः ७ । नदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरस-
योरुभयोरिति । नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्त-
कविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्य-
निर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चेहोभयमप्यस्ति अनुपलम्भात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे अत्रत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नाप्यन्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां मीनघापावि-
त्यत्वेव वृत्त्यन्तरतात्पर्यग्राहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वमिति” वचनान्तरेकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरस-
परत्वे कूटस्यात् अदमस्य वरस्य पक्षीकन्यायाश्च अनु-
ज्ञातत्वप्रसङ्गः पितृरसपिण्ड्यत्वाभावादित्युक्तमेव दूषण-
मिति वाच्यम् तस्य पितृरिति पञ्चम्यां पक्षीभ्रमनि-
वन्धनत्वेन अदूषणत्वात् । अतएव योगीश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकस्तमित्युपयोग आ-
दत्तः । तस्यापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् “ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृवन्मुभ्यो योजिनश्च मातृवन्मुभ्यः पञ्चमादिति” गौतम-
वाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधान-
मिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तत्रापरे आहुः “जेत-
जादीन् कृतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधी-
नाहुः क्रियालोपान्मनोपिणः” इत्यत्र वाक्ये जेतजादीनां पुत्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् “प्रतिनिधिसङ्गमां स्यादिति” न्यायेन सकलौरसधर्मा प्राप्ता प्रतिग्रहीतादिपितृम-
पिण्ड्यावर्जनं सेतुं सतीति । तत्र “न सापिण्ड्ये विधीयते” इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेना-
प्राप्ता तदवर्जनासम्भवात् । एतेन पुत्रनाम्ना औरसधर्मा-
तिदेशात् प्रतिग्रहीतादिपितृसापिण्ड्यावर्जनसिद्धिरित्यपा-
स्तम् “न तौ पशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अस्त्युपगन्त-

व्यभिक्ति । चेदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अययवान्येन पिण्डान्वयेन चेति तत्राययवान्यसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यक्षव्यवहितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवतिष्ठपत् ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अथौचाविवाहत्वादिप्रयोजिका त्रैपौरुष्येव सपिण्डता, न‘लेपभाजयतृयाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साम्नपौरुषमिति’ मातृस्याभिहितं साम्नपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” । “एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संप्रहकारेण “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वदुपहीतुरिति धारणेति” । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्वास्तुप्रायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साम्नपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सपिण्डतावत् गोत्रमपि बीजवपुर्जनकस्य न केवलं जनकस्य अपि तु तत्पालकस्य च दत्तकादीर्यः पालकस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सपिण्डतावलक्षणं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोऽपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्वास्तुप्रायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यवद्द्वास्तुप्रायणा अनित्यवद्द्वास्तुप्रायणाश्चेति । तत् नित्यवद्द्वास्तुप्रायणं नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामाययोरयं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यवद्द्वास्तुप्रायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनयादिभिश्च प्रतिग्रहीता, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्वास्तुप्रायणत्वं परन्वनित्यं जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां द्वास्तुप्रायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्वास्तुप्रायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धकत्वा तमेवानित्येष्वप्यतिविशति “दत्तकादीनान्तु द्वास्तुप्रायणवदिति” सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् शबरस्वामिभिः द्वास्तुप्रायणप्रसङ्गे नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसन्तौ प्रथमेनैव संस्काराः परिग्रहीता चेत् तदा उत्तरस्य

पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वं । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्षेण ये जातास्ते परिग्रहीतरेवेति” । अस्य भाष्यस्यायमर्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो नोत्तरसन्तः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चूडान्ताः । “पितृगोत्रेण वः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यत्रः” इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किन्तु द्वास्तुप्रायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिग्रहीता चेदिति । परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चूडादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतरेव गोत्रम् तत् हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्वास्तुप्रायणसन्तौ दत्तकसन्तौ चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्तर्गतमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीतरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीतृवैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिक्षे जनयितृर्न भजेद्दत्तमः सुत इति तत्परिग्रहीतृवैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यद्वास्तुप्रायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्वास्तुप्रायणका ये स्युर्दत्तकक्रोतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुवाहः शुक्रैः शिरयोर्वथेति” पारिजातधृतस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्वास्तुप्रायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्वास्तुप्रायणानामिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमङ्गलान्मन्थनेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तक्रोतकान्मपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति । शाखायां विशेषस्तत्रोक्तो यथा

“शाखापि प्रतिग्रहीतरेवेत्याह वशिष्ठः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । सगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” । स्वस्य प्रतिग्रहीतः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म तद्वज्जतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखीयमेव कर्म तेन कर्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि प्रतिग्रहीतो या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

सातामहेत्वपि समानत्वात्" दत्तकमीमांसाकृतम् ।

आज्ञीयद्रव्यग्रहणनिषेधे विशेषस्ततोक्तो यथा

"एवं प्रतिपद्यीतृकुलआज्ञीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिपद्यी-
तृजनककुलआज्ञीयद्रव्यञ्च द्वयसुप्रायणाय न दातव्यं
"सपिण्डाय सगोत्राय आज्ञीयं नैव दापयेत् । न
भोजयेत् पितृआज्ञे समानप्रवरं तथेति" हेमाद्रि-
पारिजातधृतवचनात् । आज्ञीयं आज्ञे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहिताऽपि यहीतुं शक्यते यद्योक्तं तत्तैव

"औरसपुत्रस्त्वेव औरसपुत्रा अप्यपचारे चेत-
जाद्याः पुत्राः प्रतिनिधयो भवन्ति । "मुख्यापचारे
प्रतिनिधिरिति" न्यायात् । मुख्यत्वज्ञात्या दानादि-
विधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना
साधिताया द्रव्याज्जनविधिना अर्जितस्य त्रीणादेः
ऋतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्त्वन्यायेन "ऋत्वि-
यात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वयात् प्रजां विन्दते"
इत्याद्यर्थवादोच्चीते "ऋतादुपेयात् तस्मिन् संविशेत्"
इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्यः
श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते ।
प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुं-
सयोरेव प्रजाशब्दाव्यवत्वात् न नपुंसकस्य, तस्य शुक्र-
शोणितसाध्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव
"अनधोत्वं द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्टा
विविधैर्यज्ञैर्भोजमिच्छन् पतत्यधः" इति तादृश्या
एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्यते । संतनोत्वं
न्यत्रमिति सन्ततिः प्रजापत्यार्थ एव । "प्रजा स्यात्
सन्ततौ जने" इति कोषात् । एवम् "अपत्यार्थं स्त्रियः
सृष्टाः स्त्री चेतं वीजिनो मराः । चेतं वीजवते
देयं नाधीजी चेतमर्हति" इत्यत्र अपत्यशब्दो
व्याख्यातः "अपत्यं कस्मादपतनं भवति नानेन
पततीति" यास्कस्मरणात् । "आत्मजस्तनयः स्रुतः
स्रुतः पुत्रः स्त्रियान्तर्भो । आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं
तोकं तयोः समे" इति कोषाच्च । यद्यत्र "पुमान्
शुरुमना भवति पुंसतेर्वेति" यास्कोक्त्या पुंसदं वज्र-
जपरं तदा पुंसतेर्वेति" तदुक्त्यैव प्रसवकर्तृमिथुन-
परमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः "मिथुनाः
पितृप्रदायादौ" इति । तदेतादृक्, श्लोकाभ्यामप्युक्तम् ।
"अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजीवसे । आत्मा वै
पुत्रनामासि स जीव श्रदां शतमिति" । "अविशेषेण

पुत्राणां दायो भवति धर्मतः । मिथुनानां विष-
गांदौ मनुः स्त्रायम्बुवोऽम्रवोत्" इत्यत्र पुत्रपदं मिथु-
नपरं दर्शितवान् । नचात्र मिथुनपदं पुत्रपद-
परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्या-
सङ्गतेः । "न दुहितर इत्येके पुमान् दायदोऽदा-
यादा स्त्रीति विज्ञायत" इत्येकीयमते दुहितृनिरा-
कारणासङ्गतेश्च । यच्च "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ
पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । "आतृपुत्रौ स्वसृदुहितृ-
भ्यामिति" पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकजपस्मरणात् ।
एतेन "अपुत्रेणैव कर्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा" इत्यादा-
वपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरण-
लिङ्गमप्येव वक्ष्यते । अतएवोक्तम् "तत्समः पुत्रिकासुत"
इति । "अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवदुहिता नृणामिति"
च । यदि च अदृष्टवैकल्येन कन्यानुत्पादः तदा
क्षणप्रतिपक्षाद्वादिना तत्सम्पादनं कार्यं क्षणचतु-
र्थीआङ्गादिना पुत्रादृष्टेव । यत्तु गमनकरणिकाया-
मेव भावनायाम् "एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति" पुत्र-
स्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुं-
सयोर्मध्ये पुत्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवष्ट-
त्वात्वादः पुत्रार्थिप्रवृत्त्यर्थः । गुणाश्च युग्मनिशाशुक्रा-
धिक्यस्त्रीक्षामतेन्दुसौम्यपुंसवनापूपादयो योगिमन्वा-
दिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः । आश्रयलायने-
नापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रोयुष्णफलत्वं प्रकटितम् ।
"गृह्णामि ते सौभगताय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात्
यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्त्रित्व-
ङ्गुलीरेव, स्त्रीकामोरोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमवकाम
इति" । एतेन "स्त्रियोऽयुग्माश्च रात्रिपुं" इत्यपि व्याख्या-
तम् । तस्मात् पुत्रस्यैव आङ्गकर्तृत्वेन परलोकसा-
धनतया च पुत्रा अपि दानआङ्गादिविविधसाधनत्वेन
सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव ।
"दुहिता डरहिता दूरे हिता दोग्धा" इति निरुक्ता
दुहितृद्वैहितद्वारापि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः
मनुरपि "पौत्रदौहितयोर्लौके विप्रेषो नोपपद्यते ।
दौहितोऽपि ह्यसुत्रेन सन्नारयति पौत्रवदिति" ।
महाभारते गान्धार्थ्युक्तिश्च "एका शताधिका बाला
भविष्यति गरीयसी । तेन दौहितजाज्ञो कान् प्राप्नु-
यामिति मे मतिः" । अन्यत्रापि "दुहितर एव साता-
पितोः किमोरसाः पुत्राः । निपतन् दिवो यथा-

तिदौहित्रैरुद्धृतः पूर्वमिति” । दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्भागधोपुत्रैः । एवंचौरसदुहितभावे दौहित-
कतलोकप्रामाण्यं चेत्तज्जादिदुहितृणामपि प्रतिनिधि-
त्वेनोपादानं सिद्धमेव । न च ब्रीहिप्रतिनिधित्व-
इव वचनमस्ति । यद्येवं तर्हि भर्तृपचारे देवरस्येव
भार्यापचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्नैवम् नहि श्वशुरशरी-
रावयवान्वयेन भार्यापादानं किन्तु तस्याः संस्कृत-
स्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति । यत् च
कनिष्ठादौ तदस्ति तत् भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रति-
निधित्वम् । यथाह व्यतिरेकमुखेन योगेश्वरः ।
“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् । सव-
र्णास्तु विधो धर्मो ज्येष्ठया न विनेतरेति” । तस्मात्
सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम् ।

“दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपल-
ब्धन्ते । तत्र दत्तकाया रामायणे बालकण्डे दशरथं
प्रति सुमन्त्रस्य सन्तुक्मारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम् ।
“इत्थां कृष्णं कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः । नान्ना
दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः । सख्यं तस्या-
ङ्गराजेन भविष्यति महात्मना । कन्या चास्य महा-
भागा शान्ता नाम भविष्यति । अणुलस्वङ्गराजो वै
लोमपाद इति श्रुतः । स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति
भूमिपः । अणुपत्योऽस्मि धर्मज्ञ ! कन्येयं मम दीय-
ताम् । शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थे वरवर्णिनी ।
ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च । दास्यते
तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः । प्रतिगृह्यतु
तां कन्यां स राजा विगतज्वरः । नगरं यास्यति क्षिप्रं
प्रहृष्टेनान्तरात्मना । कन्यां तामृष्यप्रहङ्गाय प्रदास्यति
स वीर्यवान्” इत्यादि” ।

“तत्रैव ऋष्यप्रहङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम् । “अयं
राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् । अपत्यार्थं
ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी । याचमानस्य मे ब्रह्मन् !
शान्ता प्रियतमा मम । सोऽयं ते श्वशुरो धीर ! यथै-
वाहं तथा नृपः” इत्यादि । अत्र दीयतां दास्यते प्रति-
गृह्यतु दत्ताशब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव । तथा पुत्र इत्यु-
पक्रमस्य पुत्रार्थ इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्रप्रति-
पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते” ।

एवं कलिमादिपुत्रीकरणमपि शुक्लजादीतिहासादौ दृश्यम् ।

“दत्तकागौचनिर्णयः । तच्च जगत्कुले परस्परं ना-
स्त्येव । “गोत्रिकथे जनयितुर्न भजेद्विप्रमः सुतः ।
गोत्रिकथानुगः पिण्डो व्यपैत ददतः स्वधा” इति
मनुवचनात् । अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अगौचादि-
सकलपितृकर्मापलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्र-
रिक्त्ययोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेशागौचपूर्वका-
लत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अगौचनिवृत्तिरर्थ-
सिद्धेय । “असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा
पुमान् । प्रथमेऽहनि योः दद्यात् स दगाहं समाप-
येत् । प्रयाहिणान्तु नैव स्यात् कर्तुः स्मृतिरथापि
च । यावदगौचमुदकं पिण्डमेकञ्च दद्यात्” इत्यादिवाक्य-
पर्यालोचनया पिण्डागौचयोः समव्याप्तिरिति तस्मात्
दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नागौचादि । यत्
“वैजिकादपि सख्यन्वादनुस्मृत्यादृशं त्रुडमिति” तदपि
“व्यपैति ददतः स्वधा” इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तत्वे
तस्य सावकाशत्वात् । किञ्च अगौचोदकदानादौ गोत्र-
सापिण्डयोर्भिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतराणां
न तन्निमित्तमगौचादि । तथा च शङ्खलिखितो “व-
पिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तागौची । पिण्डयोद-
कदानञ्च गौचागौचं तदानुगमिति” ।

प्रतिपक्षीतृपितादीनान्तु दत्तकादिभरणे विराट्म-
गौचम् । तदाह दृष्टमिति । अन्याश्रितेषु दारेषु पर-
पत्नीसुतेषु च । स्मृतेष्वामृत्यु श्रुतानि विराट्म-
द्विजोक्तमाः” । इदञ्च विराट्मगौचविधानं वत्-
प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव । विपक्ष-
नन्तरवर्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः
“स्मृतके स्मृतके चैव विराट् परपूर्वयोः । एकाहसु
सपिण्डानां विराट् यत्र वै पितुः” इति । अद्यपि
दत्तकादीनामुत्पन्नानामेव स्त्रीकारात् परिपक्षीतक-
दुत्पत्त्यागौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्यागौचं
घटत एवेति स्मृतकनिर्देशः । इदमपि समानजाती-
यानामेव पुत्राणाम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
“औरसं वर्ज्यं त्विवा तु सर्ववर्णेषु सर्वदा । चेत्तज्जादिषु
पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । अगौचन्तु विराट् स्यात्
समान इति निश्चयः” इति । सर्वदा सर्वकावे उपनयना-
न्तरमपि । “अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्त्वविद्” इति ।
यद्यपि प्रतिपक्षीतृभरणे दत्तकस्य दगाहागौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रत्वयोर्भिनितयोरभावात् अगौचविशेषा-
ह्य नोपपन्न्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्य पितृ-
मेधं समाचरन् । प्रेतहारेः समं तत्र दशरात्रेण
मुद्धृतीति” मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्यकरण-
निरुद्धदशाहागौचसक्तमभवति । अत्र गुरुशब्द आचा-
र्यादिरूपः । गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात् ।
ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरण एव दशरात्रा-
गौचं सिद्धमिति अन्यथा त्रिरात्रमेव पूर्वोक्तवचनात् ।
एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृस्तिगुरुपानन्तरवर्तिसपिण्डभरणे
एकाहः “एकाहस्य सपिण्डानाम्” इति पूर्वोक्तमरीचि-
वाक्यात् । सोदकसगोत्रयोर्भरणे स्नानमात्रम् । “अन्या-
श्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च” इति पूर्वोक्तप्रजापति-
वाक्यात् ।

अन्येऽपि मीमांसदौ विशेषाः सन्ति ते च तत
एवावगन्तव्या विस्तरभवात् न लिखिताः ।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता मीमां-
सानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्यदेशप्रचलितेति भेदः ।

वीरमितोदये अज्ञातानुजे भर्त्तरि ऋते स्त्रिया दत्तको
अङ्गीहं शक्यते इति व्यवस्थापितम् यथा
“न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा न्यतानुज्ञाना-
ङ्गत्तरिति” । अत्र भर्त्तृज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रति-
ग्रहनिषेधाददत्तानुजे भर्त्तरि ऋते विधवया कृतः
पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तत्र अपुत्रस्य गत्यभावात्-
पुत्रकरणस्यावश्यकत्वप्रवण्याच्छ्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्वाप्य-
कृतः । न चैवमनुज्ञानादन्यत्वेति व्यर्थम् व्यावर्त्या-
भावाच्छ्रमोयानुमतः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।
समुच्चोः, पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवाज्जाय्यां
अदि स्त्रपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात् । तथा हि “सर्वा-
कामेकपत्नीनामेका चेतुपुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पु-
त्रेण प्राह पुत्रवतीर्भनुरिति” । पुत्रकार्यं आज्ञादेः सपत्नी-
पुत्रेण सिद्धेर्भर्त्तृज्ञां विना तादृशप्राः पुत्रो न कार्यः ।
उभयोरपि तत्र कार्यस्य तेन निषेधः । भर्त्तुर्हि स
औरस्य एव सख्यः तस्या अपि दत्तपुत्रौ इति तादृशप्रा
सर्वत्रुभर्त्तृमनन्तरेणेतरो न प्रतियाहृत् इति तात्प-
र्यार्थः । वस्तुतस्तु “भ्रातृणामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान्
भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणो ननु रघवीदिति”
वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तपुत्रत्वादिसम्भ-
वेऽन्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य इत्यर्थकतया मिताचरा-

मृतिचन्द्रिकादो व्याख्यातत्वाङ्गत्तरि जीयति भार्यया
स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणीय इति भर्त्तरि-
ज्ञानादन्यत्वेत्यस्यार्थः । ऋते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम्
तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवामेक्षितम् । एवं सति
दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य । तस्माददत्तानुजे ऋतेऽपि
भर्त्तरि भार्यया दत्तकादिकरणमभिरुद्धम् । अनुवचनह-
यस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताचरादावेयोक्ता ।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्यकदेशे प्रचलिता ।

द्वैतस्योपाधिभेदे “गर्भा देवश्च विप्रस्य यमां त्वाता च
भूभुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्वस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्”
उद्वा० तं । [हरिवं० १६ अ० दत्तगङ्गे दृश्यम् ।

दत्तशत्रु पु० अधिदेवचपुत्रभेदे दत्तगर्भापि तत्पुत्रभेदे
दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयं-
दत्तः” याज्ञ० । “मातापितृविहीनस्ताभ्यां सुक्तो वा तत्राहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० । “स्वय-
मेव स्वात्मानमन्यमानो दत्तवांस्तत्राहं पुत्रो भवामीति स्वय-
मुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वर्णो-
ऽपतितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो
यस्यक्तो वा स्वादकारणात् । आत्मानं स्वर्गयेद्यस्तु स्वय-
न्दत्तस्तु स सुतः” इति । अकारणात् पातित्यादिकार-
णमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापि-
तृभ्यामन्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि० ।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञकः आत्रेयः । योगाचार्ये यनुसूया-
गर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवदवतारभेदे । आत्रेयगङ्गे
तस्योत्पत्तिकथा दृश्यते “षष्ठमत्वेरपत्यत्वं कृतः प्राप्नो-
ऽनुसूयया । आन्त्रिकीमलकाय प्रह्लादादिभ्यः स
जन्निवान्” भाग० १।१।२। तेन च स्वर्गहितायां योगो-
ऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्याय च तेन दरो दत्तः कार्त्तवीर्य-
गङ्गे दृश्यः ।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “भीष्मकेशवना-
मासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम् । दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आ-
दिगदाधरः” काशीख० ३३ अ० ।

दत्तानपकस्मिन् न० दत्तस्य न अपकर्मा यत्र । दत्ताप्रदानि-
काख्ये व्यवहारविषयभेदे ।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्भक्तया दत्तत्वात् पुन-
राप्रदानं ग्रहणमसम्भक्त्युक्तम् । अष्टादशविंशदान्तर्गते व्यव-
हारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं धी० सि० उक्तं यथा
नारदः “दत्ता द्रव्यमसम्भक्त्या पुनरादातुमिच्छति ।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदे हि तदिति” । अस्म्यक् अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः । दानप्रकारस्या-
 देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव । “अदेयमथ देयञ्च
 दत्तं वाऽदत्तमेव च । व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
 चतुर्विधः” इति । तत्र तावदुद्देश्यस्य स्वरूपभेदानाह
 वृहस्पतिः “सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वत्यासयाहि-
 तम् । प्रतिश्रुतमयान्यस्य न देयं त्वदधा स्मृतमिति” ।
 सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम् । नारदोऽपि
 “अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
 पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्वये सति । आपत्स्वपि हि
 कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याह्वराचार्या
 यज्ञान्यस्यै प्रतिश्रुतमिति” । साधारणं वञ्छस्वाभिकं
 रिक्त्यादिकं न त्वविभक्तस्वाभिकं सुवर्णादिकं तस्या
 मस्मत्तौ देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र पुत्रदानेनैक
 पुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात् । अतएव
 विष्णुः, “शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिभि-
 त्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेऽपि मातापितरौ प्रभवतो
 नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय
 पूर्वेषामिति” । अतश्च “सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्वचु-
 शासने । विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः”
 इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
 दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि । अनेकपुत्रेष्वपि
 मातापितृवियोगसहजक्षम एव देयः । अतएव कात्या-
 यनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
 दाराः पुत्राश्चेति” यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्ता
 न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगा-
 निच्छवो न नेया इत्यर्थः उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।
 न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापह्निपथम् । “आपत्काले
 तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तेत
 इति शास्त्रविनिश्चयः” इति तानेवाधिक्षत्य तेनैवाभि-
 धानात् । सात्वापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णुः
 “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयादन्यत्वाचुज्ञानाङ्गुर्त-
 मिति” । अन्वाहितादियत् स्त्रीधनमप्यदेयम् । अतएव
 दत्तः “सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
 अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति । आपत्स्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स
 मृदात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” इति । अदेयदाने प्रतिग्रहे
 च दण्डमाह मतुः । अदेयं यश्च गृह्णाति यथादेयं

प्रयच्छति । तावुभौ चौरवच्छासौ दायाौ चोत्तमसाहस-
 मिति” । अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम् । अतएव
 नारदः । “गृह्णात्यदत्तं यो मोहाद्यादादेयं प्रयच्छति ।
 दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति” । अदत्तादेय-
 ग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते ।
 अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्धभावात्परस्वत्वात्तत्पत्ते-
 रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम् । देयस्वरूपमाह स एव ।
 “कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते । तद्देयमुप-
 हृत्यान्यत्र तद्दोषमवाप्तुं यादिति” । अन्यदुपहृत्य भक्त्य
 कुटुम्बमनवरुद्धेत्यर्थः । उपरोक्षश्च भोजनाच्छादनादि-
 राहित्यनिवन्धनतोऽत्ताभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधन-
 वैकल्यनिवन्धनः । अतएव वृहस्पतिः । “कुटुम्ब भक्त-
 वसनाद्वेयं यदतिरिच्यत इति” । भक्तं भोजनं वसनम्
 आच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः ।
 याज्ञवल्क्योऽपि” स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारुता-
 दिते” इति । कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बात्तुपरोधेन कुटुम्ब-
 रणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः । स्यावरविषये देयमाह तः
 प्रजापतिवृहस्पती “सप्रागमाद्गृह्णेत्वाद्यद्यत्वे
 प्रदीयते । पितॄं वाय स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं वि-
 क्षितमिति” । सप्रागमात्पूर्वोक्तप्रविधागमयुक्तात् ।
 ज्ञेयग्रहणसुपलक्षणम् । पितॄं वंशपरम्परायातम् ।
 स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम् । पितॄं स्वयंप्राप्तयोरुपादानं
 क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम् । पितॄं वा स्वयंप्राप्तं वा
 यद्गृह्णेत्वादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमात्त्वाद्गृह्णेत्वा-
 दुद्धृत्य दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । अत्र सप्रा-
 गमाद्गृह्णेत्वादित्यभिधानं गृह्णेत्वादित्दानं कुटुम्ब-
 पर्याप्ते सागमके गृहे ज्ञेत्वाद्यान्तरे सत्येव नान्य-
 थेत्येवमर्थम् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् “सर्वस्वं गृह-
 वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम् । यद्द्रव्यं तत् स्वकन्देय-
 मदेयं स्यात्ततोऽन्यथेति” । तद्गृहाद्यान्तराभावविषयम् ।
 स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत् ।
 स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम् ।
 “स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्” इति
 वृहस्पतिस्मरणात् । स्वेच्छादेयं भ्राताद्यनुज्ञामन्तरेणापि
 देयम् । बन्धकं बन्धाचारेणाधिकरूपेण देयमित्यर्थः ।
 यत्तु तेनैवोक्तम् “विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्यावे
 समाः । एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये” इति ।
 तत् समानाधिकाविभक्तस्यावरविषयम् । आधमन-

धीकरणं विभक्ता अपि स्वावरे समाः किञ्चुताविभक्ता
इति दण्डापुपन्यायेन व्याख्येयम् । अन्यथा विभागो
निरर्थकः स्यात् । अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे “एकोऽपि
स्वावरे कुर्याद्दानाधमनधिक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे
धर्मार्थे च विशेषतः” इति । तत्क्रमायातविभक्तस्वाव-
रविषयं सप्तानधिकस्वावरविषयं धेति मन्वव्यम् । स्वा-
जितमपि किञ्चित्प्राप्तव्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुम-
त्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः । “स्वावरं
द्विपदञ्चैव यद्यापि स्वयमजितम् । असम्भूय सुतान्
सर्वाञ्च दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्यजाताश्च
ने च गर्भे व्यवस्थिताः । हस्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति
न दानञ्च च विक्रयः” इति । अलोत्तरपद्यं पूर्वपद्या-
दर्शितवृत्त्यतिवचनार्थस्य दण्डापुपन्यायप्रदर्शनेन वृद्धी-
करणार्थम् । किञ्चिद्भर्ता पत्न्यनुज्ञातमेव देयम् ।
किञ्चिन्मुखेनापि भ्राताद्यनुज्ञातमेव देयम् । तथा
च वृत्त्यतिः “सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्तं
च यद्धवेत् । स्त्रीजातिस्वाम्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नु-
यादिति” । सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने
लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम् । क्रमायातस्मिन्
पितामहादिक्रमायातम् । स्त्रीजात्यनुमतं न सकलन्दे-
यम् । “वैवाहिकं क्रमायाते सर्वदानञ्च विद्यते” इति
तैत्तिरीयसंहितायाः । देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं
दर्शयति याज्ञवल्क्यः “प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्वा-
वरस्य विशेषतः” इति । प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति
यावत् । पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वसिष्ठेन ।
“पुत्रं परिग्रहीष्यन् वन्धूनाह्य राजानि चापेक्ष निवे-
शनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हृत्वाऽदूरवान्धवमसन्निहणमेव
भट्टणीयादिति” । अदूरवान्धवं सन्निहितमातुलादिबान्ध-
वम् अकस्मिन्काले कस्मिन्काले भगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव
मतिरुक्तीयादित्यर्थः । प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञ-
वल्क्यः “देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” इति ।
इदमेव दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतनदवशम् तस्मै दातव्यं
यदि धर्मप्रच्युतो न भवति । प्रच्युते पुनर्न दातव्यं
“प्रतिश्रुत्याधर्मसंयुक्ताय न दद्यादिति” गौतमस्मरणात् ।
“दत्त्वा नापहरेत् पुनः” । न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्त-
विधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमि-
त्यर्थः । यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति दत्तं वाऽपहरेति
तस्य दोषमाह हारीतः “प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य वेद-

नेन च । विविधाचरकान् याति तिर्यग्योनौ च
जायते । वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।
कथं तद्धर्मसंयुक्तमिह लोके परत्वं च” इति । यद्धर्म-
धर्मसंयुक्तं प्रतिश्रुतहीतुः प्रवृत्तधर्मसम्पत्त्यर्थं यात्रा
प्रतिज्ञातञ्च पश्चादप्येतं तदिह परत्वं च कथमवपापेती-
त्यर्थः । प्रतिश्रुतमदङ्गाज्ञा तद्वाप्यो दण्डश्रुत्याह का-
त्यायनः “स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्यादण्ववहायः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्” इति । मत्स्य-
पुराणेऽपि “प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेत्तृपः”
इति । अनयोर्दण्डयोरपराधात्सारेण व्यवस्था ।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

“दत्तं सप्तविधं नोयमदत्तं षोडशात्मकम्” इति । तत्
दत्तमेदानाह स एव । “पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्
प्रत्युपकारतः । स्त्रीशुलकाद्युपहारार्थं दत्तं दानविदो विदुः”
इति । पण्यमूल्यं क्रीतव्यस्य मूल्यम् । भृतिस्तुष्ट्यं काल्या-
यनेन दर्शितम् । “अभीप्सितोपलब्धार्थं दानं यत्न निरूपि-
तम् । उपलब्धिक्रियात्मकं सा भृतिः परिकीर्तिता” इति ।
प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः । तदप्रा-
परितोषेण वन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेषः । स्नेहात्
प्रीत्या दुहितृदिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय
प्रत्युपकारिणा दत्तम् । तत्प्रदर्शनार्थमाह । कात्यायनः
“भयलाणोपरक्षार्थोत्तथाकार्यप्रसाधनात् । अनेन विधिना
लब्धं भयलाणादिकं धनम्” । उपकारकरणेन लब्ध-
मिति यावत् । स्त्रीशुलकं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो-
दत्तम् । अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्तव्य इति विधिवला-
द्यात् कुलाप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति
दर्शयितुं नारद आह “मातापितृगुरुौ मिले विनोते
चोपकारिणि । दीनानाद्यविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलम्-
वेदिति” । उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशयो-
मेतमित्यर्थः । तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दान
विदोविदुः अपरावर्तनीयं विदुरित्यर्थः । वृत्त्यतिरपि
“भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुलकप्रकारिणे । अङ्गाद्युपह-
संप्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति” अदत्तानि दर्श-
यति नारदः “अदत्तन्तु भयक्रोधशोकपेगदृग्मत्तैः ।
तथोक्तांच परीक्षासव्यत्यासच्छलयोगतः । बालमूढा
सुतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममायं कर्मैति
प्रतिभाभेच्छया च यत् । कृपात्वे पात्रमित्युक्ते कार्ये
वा धर्मसंहिते । यद्धत्तं स्वाद्विज्ञानाददत्तमिति

तत्समृत्तमिति” । रुक् उपतापः भयादिहृतोय उपताप-
स्तदन्वितैरित्यन्वयः । अपवर्जितं दत्तं बालादिभिरप-
वर्जितमित्यन्वयः । एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि-
पाङ्गादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां
पुत्रभ्रातादीनां भयं कर्तृमितरेभ्यो दत्तम् । पुत्रादि-
वियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति
तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम् । उल्कोचेन राजकीया-
दिभ्यो दत्तम् । उपहासेन दत्तम् । व्यत्यासेन एकः
स्वद्रव्यमन्यसौ ददाति अन्योऽपि स्वीयन्त्यसौ ददातीति
दानव्यत्यासेन दत्तम् । कुलयोगतः शतदानमभिसम्भाय
सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम् । बालेनाप्राप्तव्यवहारेण
दत्तं मूढेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम् । व्यस्ततन्त्रेण
दासादिना दत्तम् । क्वात्तेन रोगोपहतेन दत्तम् ।
मत्तेन भुक्षुरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् । उन्मत्तेन
वातपित्ताद्युद्देकादिना चक्षितधिया दत्तम् । अयं मदीयं
कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्वन्नाय
दत्तम् । अपात्रायायोग्याय योग्योऽहम् इत्युक्तिमात्रेण
दत्तम् । यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा दूता-
दिकर्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोडशप्रकार-
मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यते इत्यर्थः ।
पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः “काम-
क्रोधास्त्रन्तार्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः । व्यत्यासपरि-
हाराय यदत्तन्तत्पुनर्हरेत् । या तु कार्यप्रसिद्धयर्थ-
स्तत्कोचा स्यात्प्रतिक्रिया । तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया
स्यात्कथञ्चन । अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदायस्ततो-
बलात् । दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गागौयमानवाः”
उल्कोचस्वरूपमाह स एव । “स्तेयसाहसिकोद-
हत्तपारदारिकशंसनात् । दर्शनादुदत्तनष्टस्य तथाऽ-
सत्यप्रवर्त्तनात् । प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुल्कोचाख्यं
तदुच्यते । न दाता तत्र दण्डः स्वान्नाभ्यस्तस्यैव दोष-
भागिति” एतदुक्तं भवति यदि मद्भावं न प्रयच्छसि तदा
त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिस्तत्पाद्य स्तेयादि-
कर्तुः सकाशाद्भनमादत्ते । तथा त्वं यदि धनं मद्भावं
प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वं दर्शयामीति भीतिस्तत्पाद्य
पलायिनः सकाशाद्व्यक्तिञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि
स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तद-
उल्कोचाख्यं तद्भाषा दात्रे दायम् उल्कोचापादकपाङ्कौ
च दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति वृहस्पति-

रण्याह प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशुद्ध्या । कार्ये
वाधर्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति” । अर्तदत्त-
स्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च कात्या-
यनः “स्वस्थेनात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दायस्तत्सुतो नात्र संगयः” इति ।
मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह “योगाधमनधिक्रान्तं
योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य बाष्पपधिमप्यश्वेतत्वं विनि-
वर्त्तयेदिति” । योग उपाधिः येनागामिनोपाधिविदे-
पेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते
सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्वित्यर्थः ।

दत्तामित्त्र पु० सौवीरे नृपभेदे । “दत्तामित्त्र इति स्थातं
संप्रामे कृतनिचयम् ! सुमित्त्रं नाम सौवीरमर्जुनोदय
यक्षरैः” भा० व्या० १२८ अ० । [दत्तिभिः] रघुः

दत्ति स्त्री दा-क्तिन् ददादेशः । दाने “अनुगृह्णीव निवाप-
दत्तिक त्रि० अत्यो दत्तः ठक् । अत्यदत्ते । दत्तान्नगृह्णात्
मनुष्यनान्नः घन् इलच् ठ क वा । देवदत्त+यज्ञदत्त+
स्वाद्यार्थे घाटौ पूर्वपदलोपे दत्तिय, दत्तिय दत्तिक
दत्तक देवदत्त यज्ञदत्त सोमदत्तादौ ।

दत्तेय पु० स्त्री० दत्ताया अपत्यम् ठक् । दत्ताया दत्तकन्याया
अपत्ये २२८ पु० हेमच० दन्तेयेति वा तत्र पाठः ।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यसुनौ विष्णु पु० ।

दत्त न० दा-वा० कलन् । धने “इन्द्र ! यत्ते माह्वं
दत्तम्” ऋ० १।३।६ । “दत्तं धनम्” भा० । “दत्ते
विश्वे अधिष्ठा इन्द्र ! कष्टीः” ऋ० ४।१०।६ । “दत्ते
धने” भा० । १२ हिरण्ये निरु० “यो दत्तवा उपशो न
प्रतीकम्” ऋ० ६।५०।८ ।

दत्तिस त्रि० दानेन निर्हृत्तः दा-क्ति-क्तेर्मप च । दान-
निर्हृत्ते । “निष्ठां गते दत्तिससभ्यतोषे” भट्टिः ।
“माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि । वरुणं
प्रीतिसंयुक्तं स ह्येयो दत्तिसः सुतः” इत्युक्ते २२८ क-
पले पु० ।

दद दाने धृतौ च स्वा० व्या० सक० सेट् । ददते अर्द्धदट्
दददे । “विटविटपससु” ददस्व तस्यै” माघः । [तत्तावत्] ।

दद त्रि० दा-वा० श । दातरि । पक्षे आदानगवात् णः दाव
ददन न० दद-भावे लुट् । दाने शब्दर० ।

ददि त्रि० दा-कि हित्यम् । दानकर्तरि । [विदारणशीले ।

ददत् त्रि० दीर्यति दृ-किप् छस्वः हित्वं तुकम् । दीर्यति ।

ददृशान त्रि० दृश-शानच् । दृष्टे “अस्य शुभासो दृशानपवे-

जं हमानस्य" ऋ० १०।३।३। "दृशमानपवेः दृश्यमानायुधस्य"

भा० अत्र दृश्यमानेति विवरणं कालाविवक्षयेति बोध्यम्
दक्षि(ग्धि)यव्य० याचजायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ये।
दद्गु पु० ददन्ते कण्डू दद-रु। रोगभेदे। "सकण्डू रागपिङ्गं
दद्गु मण्डलसुद्धतम्" भावप्र०। उद्धतं उच्छूनम्
कुवण्डे २१५४ पु० दृश्यम्। स्वार्थे क। दद्गु तत्वाथे
शब्दर०। [अमरः २३।कुचेरत्तमा०।

दद्गु पु० दद्गुं हन्ति हन-टक्। १।चक्रमर्दके (दादमर्दन)।
दद्गुण लि० दद्गु+पामा० अकथ्ये न हस्तय। दद्गु रोग-
युक्ते अमरः। [भेदे (दाद्गु)।

दद्गु स्त्री दरिद्रालनयाङ्गम् दरिद्रा-क नि०। त्वग्रोग-
दध दाने धारणे च आ० स्वा० सक० सेट्। दधते अदधिट्।
दधन्वत् लि० दधि-मत्प वेदे नि० दधन्नादेशे मस्य वः।
दधिविशिष्टे। "अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः"
ऋ० ६।४८।१८। "दधन्वतः दधिमतः" भा०।

दधि लि० धा-कि द्वित्वम्। १।धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वे न
तद्योगे न कर्त्तरि पठ्यते "सृष्ट्वा दधिं सारुकमेतदर्चकान्"
सुगन्ध०। दध-इत्। २।दुग्धविज्ञातिभेदे, (दद) ३।धन्ये
च न० हेमच०। दधियुगभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु।
पाकेऽन्तं श्वासपित्ताश्लेथमेदःकफपदम्। मूलकच्छे
प्रतिश्याये पीनसे धिपमज्वरे। अतीसारोऽरुचौ
काशे शस्यते वल्लगुक्रकत्। अथ दधिभेदाः।
"आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वन्तश्च ततः
परम्। अन्तश्चतुर्थमत्यन्तं पञ्चमं, दधि पञ्चधा।
अथ सन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं
यदव्यक्तरसं किञ्चिद्भनं भवेत्। मन्दं स्वात् सृष्ट-
विण्मूलं दोषत्रयविदाहकत्। यत्प्रस्यग् वनतां यातं
व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्तास्तरसं तत्तु स्वादु विज्ञै-
रुदाहृतम्। स्वादु स्वाद्वन्तमिष्यन्दि दृष्टं मेदःकफा-
पङ्गम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्।
स्वाद्वन्तान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वन्तस्य
गुणा ज्ञेया सामान्यदधिवज्जनैः। यत्तिरोहितमाधुर्यं
व्यक्तान्तत्वं तद्वन्तकम्। अन्तन्तु दीपनं पित्तरक्तक्षेप
विधर्जनम्। तदव्यन्तं दन्तरोमर्धकण्ठादिदाहकत्।
अव्यन्तं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्। गोदधियुगाः
"गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वन्तश्च रुचिपदम्। पवित्वं दीपनं
हृद्यं पृष्टिकत् पवनापङ्गम्। उक्तं दध्नामशेषाणां

मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिपदधियुगाः।
माहिपं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मणं वातपित्तनुत्। स्वाद-
पाकमभिपृच्छन्दि दृष्टं गुर्वस्नदृपकम्। छागीर्दधि
गुणाः "आजं दध्युत्तमं माहि लघु दोषत्रयापङ्गम्।
शस्यते श्वासकार्गःक्षयकार्ग्येषु दीपनम्। पङ्कदुग्ध-
दधियुगाः। पङ्कदुग्धमव रूच्यं दधि स्निग्धं गुणो-
त्तमम्। पित्तानिलापङ्गं सर्वधात्वग्निवल्बर्जनम्।
निसरदुग्धदधियुगाः। असारं दधि संपाहि शोतनं
वातघ्नं लघु। विटस्नि दीपनं रूच्यं पङ्कशीरोग-
नाशनम्। गालितदधियुगाः "गालितं दधि सुस्निग्धं
वातघ्नं कफहृद्गुरु। वल्लपुटिकरं रूच्यं मधुरं नाति-
पित्तकत्। शर्करादिसहितदधियुगाः। मधुरं दधि
श्रेष्ठं तृष्णापित्ताहृदाहृजत्। मधुरं वातनुदृष्टं
हृत्क्षयं तर्पणं गुरु।" अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः।
न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यहतशर्करम्। नामुद्धस्य
नाजौर्दं नोष्णं नामलकैर्विना। अयमर्थः। रात्रौ
दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अहतशर्करमसुद्धस्य
जौर्दस्य विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन हत-
शर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च।
शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तश्चाव्युहतान्वितम्। रक्त-
पित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदव्युहता-
न्वितमपि। अथर्तुविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते
शिशिरे चापि वर्षातु दधि शस्यते। शरदृशीर्गवसन्तेषु
प्रायशस्तद्विगृहितम्। अथाविधना दधिसेवने दोष-
माह ज्वराद्वृत्तिपित्तवीर्यज्वरपाण्डुमयभ्रमान्।
प्राप्नुयात् कामलाञ्छेयां विधिं हित्वा दधिप्रियः।
अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नस्तूपरि यो
भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तो
दध्नोमण्डस्तु मस्त्विति। सरः स्वादुगुरुर्दृष्टप्रो वात-
वज्जिपणाशनः। सान्द्रोवस्तिप्रशसनः पित्तक्षेप-
विधर्जनः। मस्तु ह्रमहरं वल्यं लघु भक्ताभिलाषकत्।
स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफटृष्णानिलापङ्गम्। अष्टपत्रं
प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति सल्लसञ्चयम्।

"दधि सुक्तेषु भोक्तव्यम् सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मतुः।

"विना लवणतोयाभ्यां दधि मासेन जीर्यतिः" "कफ-
पित्तकरं दधि" इति वैद्यः।

दधिगन्धस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीबत्वेन तदर्थे उक्त-
पुंस्त्वभावात् टादावचि न पुंस्त्वावः। धारणकर्त्त-

रूपार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाध्यात् उक्तप्रस्तावत्
होत्वैऽपि वा पुं वद्रूपं दधये दधिने कुलाय इत्यादि ।
अस्य उरःप्रवृत्तिषु पाठात् वङ्गव्रीहौ नित्यं कप् वङ्ग-
दधिको यच्च इत्यादि ।

दधिकूर्चिका स्त्री “दध्ना सङ्ग पयः पक्वं यत् स्यात् सा
दधिकूर्चिका” इत्युक्त्वक्षणायामभिचायाम् ।

दधिका ५० दधिः दधन् धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट्
अन्तस्यात् । १ अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे “दधिकासु
दकटुर्विचकटिम्” ऋ० ४।१८।२ । उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये
दर्शिता । “आ दधिकाः श्वसा पञ्च कटीः” १०।१२ अथ
निष० । तन्नामनिरुक्तिः २।२७ । तत्र दर्शिता यथा “तत्र
दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति
वा दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च
निगमा भवन्ति” । अतो देवार्थतापीति गम्यते “स चाग्नि-
रूपः दधिकावन् शब्दे माधववाक्ये दृश्यम् ।

दधिकावन् ५० दधिः दधत् क्रामति क्रम-वनिप् अन्तस्यात् ।
अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे । “दधिकावणो अकारिषं
जिष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो सुखाकरत् प्राण
व्यायूँषि तारिषत्” ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ । “दधिः दध-
धारयन् क्रामतीति दधिकावा क्रमेर्वनिपि विङ्गनोरु-
नासिकस्यादिति” मकरास्याकारः, तस्य दधिकाव्यः
एतत् संज्ञकस्याश्वरूपस्य देवस्य” भा० अत्र द्वाह्यायणः,
“आग्नीध्रीयं गत्वा दधिमक्षं भक्षयेयुरससृपहूय दधि-
क्राव्य इति । अत्र यद्यप्यग्निं मन्त्रे दधिकाव्य इति
अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि
दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिमक्ष्ये विनियोग इति
दृष्टव्यम्” भा० । एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि
दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम् ।

दधिवर्म्म ५० दधिसंस्कारके वैदिके कर्म्मभेदे । “दधिवर्म्मेण
चरन्ति प्रवर्ग्यवांचेतु” आश्व० औ० ५।११।१ दधिवर्म्मी
नाम कर्म्मविशेषः” नारा० । स च कात्या० औ० उक्तो
यथा १०।६।२० । “सप्रवर्ग्ये” दधिवर्म्मः” सू० दध्या-
हरेति प्रेषितो दधिवर्म्मार्थं दध्याहरति तच्च यागार्थ-
त्वात् साक्षात्प्रवर्म्मेण वत्सापाकरणादिना संस्कार्यं
तत्र दध्ना द्रव्यसाध्यत्वात् पूर्वस्त्रिचहनि प्रातःसवनिक
दध्यर्थदोहानन्तरं दधिवर्म्मः दध्यर्थमपि रात्रौ दोह आत-
ञ्जनान्तः कर्त्तव्यः । तत्प्रवर्म्मेणो वत्सापाकरणादयो-
ऽयनेनैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवत्येवायं दधिवर्म्मः”

कर्कः । तत्करणप्रकारमपि तदुत्तरस्त्वैराह यथा “उप-
विश्य सदसः पुरस्तात् सपवित्रायामग्निहोत्रहवर्ग्यं
महर्षं यथोक्तम्” २१ सू० । तत् प्रतिप्रस्थाताहृतदधि
उत्तरवेदेः पश्चादासाद्यालभ्य ततः सदसः पश्चादुपविश्य
सपवित्रायामग्निहोत्रहवर्ग्यं शाखापवित्रेणाग्निहो-
त्रहवर्ग्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा
महर्षं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्ते स्थावीसुखेने-
वान्निहोत्रहवर्ग्यां निनयनं कर्त्तव्यम् । आनयनञ्च नि-
नयनमेव” कर्कः विस्तरः तदुत्तरस्त्वैरेषु दर्शितः । तादृश-
कर्म्मसमुदायश्च दधिवर्म्मशब्दार्थः ।

दधिचार ५० दधि चारयति चालयति चर-णिच्-ञप्
उप० स० । सन्धानदण्डे चारा० । [२दधिजातभावे त्रि०]

दधिज न० दधो जायते जन-ङ । १ नवनीते राजनि०
दधित्य ५० दधीव तद्वर्णवत् द्रवे तिष्ठति स्था-क ष्ठे० ।

कर्पित्ये अमरः तदुद्रवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम् । “दधि-
त्यरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम्” सुश्रु० ।

दधित्याख्य ५० दधिमाख्याति आ+ख्या-क । सरवद्वे
(लोवान) रत्नमाला ।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकृन्मनिर्मिते धेनुभेदे त-
द्विधानं हेमा० दा० स्कन्द५० उक्तो यथा

“दधिधेनोर्भहारज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! । गोवर्म्म-
मातन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम् । कुशैरासीर्यै वृषां
क्षणाजिनकताक्षराम् । दधिकृन्मञ्च संस्थाप्य सप्रधानस्य
चोपरि । चतुर्धाशेन वत्सन्तु सौवर्णसुसंयुतम् ।
प्रशस्तपलश्ववर्णां सुक्ताफलमयेक्षणां । चन्दनागुरुहृद्गीं
च सुखं वै गन्धमालिकम् । जिह्वा शर्करया राजन् !
प्राणं श्रीखण्डकं तथा । फलमूलमया दन्ताः सित-
स्त्वस्य कम्बलाः । ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूतपत्रं
तथा । स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरीं नवनीतमयजनीम् । इन्दु-
पादां सुसंखल्य सर्वाभरणभूषिताम् । आच्छाद्य वल्-
गुष्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् । ब्राह्मणाय कुशेनाव
साधुदत्ताय धीमते । समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्र-
दापयेत् । युच्छदेशोपविष्टाय सद्रिकाकर्णमात्रकैः ।
पादुकोपातहो ज्वत् दत्त्वा मन्त्रमनुश्रुते । दधि-
क्राव्येतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् । एवं दधिमयीं
धेनुं दत्त्वा राजपिसत्तम ! । एकाहारो दिनं तिष्ठेद्भ्रा-
च नृपनन्दन ! । यजमानो वसेद्भ्राजन् ! निदिवं च

द्विजोत्तमः ! दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वांश्च दश परानात्मानश्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहुतसंश्रवम् । दाता च दापकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत्न मधुवद्वा नद्यो यत्न पायसकर्हनाः । ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या आवयेद्वापि मानवः । सोऽश्चमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति । एतधेनु-विधिवत् सर्वमत्र कर्म ।

दधिपयस् न० द्वि० व० । दधि च पयश्च । “जातिरप्राणिनाम् पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते” “न दधिपय आदीनि” पा० तन्निषेधः दधिपयसी ।

दधिपयश्चादि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगण-भेदे । स च गणः पा० ग० सूत्रे उक्तो यथा “दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परित्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ गुल्लकण्यौ इध्मापर्किणी दीक्षातपसी अक्षातपसी मेधातपसी आध्ययनतपसी उलूखलसुसले आद्यावसाने अक्षामेधे नृकृषामे वाङ्मनसे” ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्त्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । कोलशिखरां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपक्कः पूपः । अपूपभेदे । “शालिपिटं युतं दध्ना मदयित्वा हते पचेत् । वेष्टयेत् पक्खण्डेन सुवृत्तं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्हृष्यो ढङ् हृष्योऽग्नि-लपित्वा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् रुचिकारकः” पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्रुद्रवस्य दधितुल्यास्तरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमाला । दधिमण्ड पु० इत० । दध्नः मस्तुनि (मात) स्वाते पदार्थे । दधिमण्डोद(क) पु० दधिमण्ड इवोदकमत्र उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः” हेमा० ब्र० तन्त्रग्रन्थम् । “उत्तरेषु च कौरव्य ! द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ! ब्रुवतश्च निबोध मे । एततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो जल-सागरः” भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० । रामसेनापतिवानरभेदे “श्रीमान् दधिमुखो

नाम हरिहृष्टोऽतिवीर्यवान्” भा० व० २८२ अ० । १ नागभेदे “सुरासुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः” भा० आ० २५ अ० सर्पनामोक्तौ दधियुक्तादयोऽप्यत्र ।

दधिवत् लि० दधि अक्षत्रत्वं मत्तु वेदे मस्य वः । दधि-युक्ते “अपूपयान् दधिवांश्चरेषु सीदतु” अथ० १८ । ४।१७ । लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप् दधिवामन न० । शालग्राममूर्तिषु वामनमूर्तिभेदे ब्रह्मैव प्रकटितम् । तल्लक्षणसक्तं यथा । “अतिचुद्रं द्विकक्ष्णं । नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं नृदृष्ट्याश्च सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २ दध्योदनेन हवनीये वामनभेदे पु० । “दध्योदनेन शुद्धेन कृत्वा सत्येन दुर्गतः । स्मृत्वा त्वैविक्रमं रूपं जपेन्नान्वयन-न्यधोः” तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न० इत० । दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० । दधिवाहन पु० अङ्गनामकनृपपुत्रे “अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिवि-रयोऽभवत्” हरिवं० ३१ अ० । दधिवामनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्तु त्वं भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशीण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय्य पु० दधि स्यति सो-आय्य घत्वम् । १ हते उज्ज्वल० । “दधिषाय्यः” उणा० सू० सि० कौ० टत्तौ “दधातेराय्यः हित्वमित्त्वं सुक्च इत्युक्ता “मिलावसो दधिषाय्य” इत्यु-दाजहार” ।

दधिसक्त पु० व० व० । “दध्युपसिक्ताः सक्तवः “अग्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । “कन्दु-पक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः” ति० त० कूर्म० पु० ।

दधिसार पु० इत० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिक्षेह पु० इत० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगात्रेण दधीच्छति क्यचिक् अक्ष सुक् वा । अतिगात्रेण दधीच्छायायां प० अक० सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिखेद पु० दध्नः खेद इव । तक्रो (घोल) जटाधरः ।

दधी(च)चि पु० अयस्यसुनेरौरसे कर्हमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्नां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्रा-णं स्थत्वा स्वदेहास्थीनि दत्तानि इन्द्रेण च तैर्वज्रं निर्माय दत्तासुरो निहतः तत्कथा

“अस्तेऽस्थिभिर्दधीचक्ष न हन्तुं त्विदग्निषः । तस्मा-

इत्वा ऋषिश्चेतो याच्यतां सुरसत्तमाः । दधीचास्थीनि
देहीति तैर्बधिरासहे रिपून् । स च तैर्याचितोऽस्थीनि
यत्नादपिवरस्तदा । प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ ! चकारैवा-
पिचारयन् । सलोकानक्षयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।
तस्यास्थिमिरधो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयानास
दिव्यानि नानाप्रहरणानि च । वज्राणि चक्राणि
गदा गुरून् दण्डांश्च पुष्कलान् । भा० श्लो० ५२ अ० ।
“गते शतधृतौ क्षत्तः ! कर्हमस्तेन चोदितः । यथोचितं
सुदृढितः प्रादात् विश्वदृजां ततः” इत्युपक्रमे “अथ-
र्वणेऽददाच्छानि यथा यज्ञो वितन्यते” भाग० ३।२४।२४
अ० । “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे यन्माभेद्यं सदात्मकम्”
भाग० ६।१५।१ । तस्यार्थवर्णकर्मसुदृढशान्तिजातत्वा-
दाथर्वणत्वविशेषणम् । “ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः
सुमनास्तदा” अग्निपु० दध्यन्चगृहे व्युत्पत्तिर्दशत्रा ।
दधीचास्थि न० इत० । तज्जातत्वात् १वज्रे २तज्जामनामके
हीरके च त्रिका० ।
दधृष् ति० धृष-क्तिन् नि० । १धृष्टे किञ्चलत्वात् अलि पदान्ते
च क्तवम् । २धृषके च । “वाजेषु दधृषं कवे” ऋ० ३।४२।६ ।
“दधृषम् शलूणासमिभावकम्” भा० ।
दधृष्णि ति० दधृगिवाचरति दधृप्+क्तिप् ततो वा०
वनि । धर्षके । “सासहिमधृष्टं चिदु दधृष्णिम्”
छ० ८।६।१३ । [लाय परमेष्ठिने यमतर्पणमन्त्रः ।
दधृष् पु० दध-वा० न । यमभेदे । “औडुम्बराय दध्राव नी-
दध्यन्च् पु० दधिं धारकमञ्चति अन्च-क्तिप् । अथर्वणिपुले
दधीचौ मुनिभेदे “दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे” भाग० ६।१५।१ ।
“स या अधिगतो दध्यङ्ङाश्चिभ्यां ब्रह्म निष्कनम्”
भाग० ६।१५।१ । “यामथर्वा मनुष्यिता दध्यङ्ङधियमन्त
इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते तु १।२।३ अन्या निरुक्तिरुक्ता
“दध्यङ्ङप्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति
वा” । “दध्यङ्ङ ह यन्मध्वाथर्वणो यामन्वस्य ग्रीष्णां प्र य-
दीसुवाच” ऋ० १।११।१२ । आथर्वणः अथर्वणः पुलो
दध्यङ्ङ एतत्संज्ञ ऋषिरन्वस्य ग्रीष्णां युष्मत्सामर्थ्येन
प्रतिहितेन शिरसा वा युवाभ्यामीभिर्मां मधुविद्यां यदु
यदा खलु पोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमन्वस्य शिरसः
सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिषन्धानलक्षणं
च यद्वयदीयं कर्म तदाविष्कणोभोत्यर्थः । अत्रैयमा-
स्यायिका “इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां
चोपदिश्य यदीदामनश्मै वक्ष्यसि शिरस्ते ह्येतस्यामी-

त्युवाच । ततोऽश्विनावन्वस्य शिरस्त्वित्वा दधीचः शिरः-
प्रच्छिदान्यत्र निधाय तत्वाद्यं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च
दध्यङ्ङ ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि
मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास ।
तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ
तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तमिति । गाश्चायन-
वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम् । तस्य टादायजादौ दधीचः
दधीचा इत्यादि । ततः स्वार्थं अण् इज् वा पृथो
वृहत्रभावे । दधीच दधीचि इति रूपनित्यवधेयम् ।

दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम् “अन्नेन व्यञ्जनम्” पा० समासः ।
दध्युपसिक्ते अन्ने “दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समो-
दकम्” याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु० । दध्योदनं हविशूष्मं
याज्ञ० मन्त्रवल्गुतौ ।

दध्याकर पु० इत० । दधिससृहे शब्दार्थकल्पतरुः ।
दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसमानवति आ-नी-क गौरा-
लीप् । (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला ।

दध्युत्तर न० इत० । दधिक्षेपे शब्दच० । “पयसः सर्पि-
यैव दध्नेदध्युत्तरस्य च” हरिश्च० ७।२३ अ० ।

दध्युत्तरग न० दध्नु उत्तरं गच्छति गम-ड । दधिक्षेपे
रत्नमाला । [जटाधरः ।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवाव्य वा उदादेशः । दधिससृहे
दनायुस् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कन्यापत्नीभेदेः दनुगृहे
दक्ष्यम् । “दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च
परिजम्बहत्तत्तन्माह्वानव इत्याहुः” शत० ब्रा० १।१।ता८
“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः । विज्ञो
बलवीरो च वृत्तयैव महाशुरः” भा० आ० ६।५० ।

दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कन्यापत्नीपत्नी दानवमाता ।
“प्रजज्ञिरे महाभामा दक्षकन्यास्त्रयोदश । सदिति-
र्हि तिर्हनुः काला दनायुः सिंघिका तथा । क्रोधा प्रधा
च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रूच मनुज-
व्याम्र ! दक्षकन्यैव भारत । एतासां वीर्यसम्पदं
पुत्रपौत्रमनन्तकम् । “चत्वारिंशद्दुनोः पुत्राः स्वाताः
सर्वत्र भारत । तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्ति-
महायशाः । सन्वरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्वतः ।
असिलोमा च केशो च दुर्जयश्चैव दानवः । अयः
शिरा अश्वशिरा अशङ्कुश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्ध्नि च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्गानुरागो-
ऽश्वपतिर्दक्षपत्नीजकक्षथा । अश्वग्रीवश्च सृञ्जश्च वृज-

युद्धं महाबलः । एकपादेकवक्रश्च विरूपाक्षमहो-
दरो । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुजटः कपटस्तथा ।
शरभः शलभश्चैव सूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता
दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्तिताः । अन्यौ तु खलु
देवानां सूर्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवसुखानां
सूर्यचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सन्त्य-
वन्नो महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज ! दश दानव-
वंशजाः । एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि ।
वातापिः शक्रतपनः शठश्चैव महामुरः । गविष्ठश्च
वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः स्मृता-
स्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत ! ” भा० का० ६५ अ० । दनो-
रपत्यन् अण् । दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दशप्रभु । अयं शब्दः दना-
युम् शब्दात् प्राक् पाठ्यः ।
दनुज पु० दनोजायते जन-ङ । दनोरपत्ये अचुरे अमरः ।
दनुजहिप् पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विप्-किप् । देवे हेम० ।
दनुजारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दनुसूनु पु० इत० । दानवे जटाधरः ।

दन्त पु० अन्तर्भाषितगद्यर्थे दम्-तन् । सुखान्तःस्थचर्चण-
साधनेऽस्मिन्भेदे (दात) शकुन्ते, शपर्वतनितन्वे ४ सान्नि,
५ हातिंशत्संख्यायाञ्च मेदि० । अत एव नैषध० दन्तानां
द्विगुणितघोडशपदारूपत्वेन भङ्ग्या हातिंशत्त्वं
वर्णितं यथा । “उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधो-
दितैः घोडशभिः पदाद्यैः । आन्विलिकीं यद्दहनहिमालीं
तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः” । ६ शैलशृङ्गे त्रिका०
(१५५) रूपे ७ पञ्चमात्राप्रभेदे छन्दोप० सदन्ततया जन्मनि
जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो० त० उक्तं यथा
“जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु
मासे । अस्त्वां द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभका-
रकः स्यात् । निराश्रमोजी सुभगः सुताख्ये ५ पष्ठे सुखी
पण्डितकल्पबुद्धिः । ततोऽधिकः स्यात् बलवान् द्युनाख्ये ७
मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः । सुरप्रतापी नवमे मृत्युश्च
दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् ।
अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धैर्गन्धकैस्तथा । श्रोतःसु
संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपद्मकैः । स्नानं संक्र-
मणस्याधः शम्भोर्दर्शनमन्ततः । होमं विप्रार्चनञ्चैव-
अशुभे दन्तदर्शने” । “स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्ण-
दंष्ट्राः समाश्च शुभाः” इ० स० ६७ अ० । दन्तमूलप्रादुर्भाषश्च

गर्भोपनिषदि गर्भे सप्तमासे जायते इति प्रतिपादितम् ।
दन्तक त्रि० दन्ते दन्तमार्ज्जने प्रसृतः कन् । १२ दन्तमार्जनप्र-
सिते । दन्त इव कन् । १२ शैलशृङ्गे गिरेः प्रदेशादुत्पत्तिर्नि-
र्गते शपायाणभेदे च हेमच० । स्त्राये क० १८ दन्तशब्दाद्ये पु० ।
दन्तकर्षण पु० दन्तान् कर्षति कृप्-ल्यु । जम्बीरे शब्दर० ।
दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम् । १२ दन्तधावने काष्ठे ।
तत्काष्ठमस्तत्र साध्यतया अच् १२ विकड्वतद्वे पु० राजनि० ।
सफलतत्काष्ठभेदाः इ० स० ८५ अ० उक्ता यथा

“यत्नीलतागुल्मतरुप्रभेदेः स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रगो-
यैः । फलानि वाच्यान्यतितत्प्रसङ्गे मा भूदतो यच्चस्य
कामिकानि । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यान्
पत्नैश्च समन्वितानि । न युग्मपथोणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा । वैकड्वतश्चीफल-
काश्चरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुंदाराः । वृद्धि-
र्वटेऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधुके ककुभे
प्रियत्वम् । लक्ष्मीः शिरोमे च तथा करञ्जे मृत्तेऽर्थ-
सिद्धिः समभीप्सिता स्यात् । मान्यत्वमायाति
जनस्य जात्यां प्राधान्यमश्नत्यतरो वदन्ति । चारो-
ग्यमायुर्वदरीवृक्षयोरेवैवृद्धिः खदिरं सविल्ले । द्रव्याणि
चेष्टान्यतिसुक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे ।
निम्बेऽर्थाग्निः करवीरेऽन्नलक्ष्मिर्पाण्डुरीरे स्यादित्येव
प्रभृतम् । शस्यां शतूनपहृत्यजुर्ने च श्यामायां
च द्विपतामेव नाशः । सालेऽश्वकर्णे च वदन्ति
गौरवं । सभद्रदारावपि चाटूरूपके । बाल्मिक्यायाति
जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसज्ज्वदाङ्गिमैः । उदङ्-
मुखः प्राङ्मुख एव वावटं कामं यथेष्टं हृदये
निवेश्य । अद्यादनित्यं च सुखोपविष्टः प्रजान्य
जह्याच्च युचिप्रदेगे । अभिसुखपतितं प्रशान्तदिकस्य
युभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत् । अयुभकरमतोऽ-
न्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्” ।

आ० त० नरसिंहपुराणे च “दन्तकाष्ठस्य वज्र्यामि
समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः
क्षीरिणश्च यशस्विनः” । महाभारते । “तिलं
कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्ष-
गुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने” । निषिद्धकाष्ठानि यथा
“गुवाकतालङ्गिलास्ताया ताड्यौ च केतकी । खजूर-
नारिकेलौ च सप्रैते तण्डराजकाः । तण्डराजमिरा-
पत्न्यैः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्भवति चाण्डालो याव-

दङ्गां न पश्यति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः
 “कनिष्ठाम्रसमं स्थौल्यं सक्कुरं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा
 च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्” मरीचिः द्वादशाङ्गु-
 लञ्च वैश्यानां मूढाणाम् पञ्चङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन
 नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रमथानाञ्च पञ्चङ्गुलसदा-
 हृतम् । दन्तधावनदन्तपवनगण्डेऽधिकं दृश्यम् । [राजनि०
 दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमस्मात् । व्याख्येयवृत्ते
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमस्रमिव चर्व्यत्वात् यत् । संपामे
 नीलकण्ठः “माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान-
 जयद्दन्तकूरे” भा० उ० २२ अ० । “अयं कपाटेन जवान
 पाण्डुरं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द” ४७ अ० ।
 दन्तकूर पु० दन्ताः कूरा यत् । देशभेदे शतशृङ्गे च नीलक० ।
 “ब्रह्मविषाञ्चाय तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनर-
 न्यानि जम्पाह दन्तकूरं जवान ह” भा० द्रो० ७० अ० ।
 दन्तघर्ष ५० इत० । दन्तानां परस्परघर्षभेदे । “यस्य वै भुक्तमा-
 तस्य हृदयं बाधते लुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः
 मृतो नृपैः” मार्क० पु० ।
 दन्तचाल पु० दन्तानां चालचलनमव । सुश्रुतोक्ते आत-
 रोपद्रवभेदे (दातनङ्ग) । आतरोपद्रवोपक्रमे “नेत्रस्तम्भं
 निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् । लभन्ते दन्तचालञ्च
 तान्मानन्यानुपद्रवान्” ।
 दन्तच्छद पु० दन्ताभ्याम्यन्तेऽनेन छद-णिच्-व ह्रस्वः ।
 ओङ् (ठो ट) हलायुवः । “निस्ते दन्तच्छदं न वा”
 भट्टिः । “दन्तच्छदैः सद्रणदन्तचिह्नैः” ऋतुसंहारः ।
 दन्तच्छदोपमा स्त्री दन्तच्छद ओङ् उपसीयतेऽनया अङ् ।
 विश्वीलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलेन हि
 ओङ्सादृश्यं प्रसिद्धम् ।
 दन्तजात लि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः ।
 १ जातदन्ते । “दन्तजातेऽनुजते वा लतचूडे च संस्थिते”
 मनुः । दन्तजननं तज्जननयोऽप्यकालश्चोभयमपि दन्तजात-
 गण्डे चोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्तमभासे दन्तजननकाल-
 श्लोक्तत्वात् तत्र देवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकाल-
 त्वात् दन्तजनन इवाशौचनिमित्तिता” युजित० ।
 दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्णां जाह । दन्तमूले ।
 दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृग्-णिच्-ल्युट् । युद्धस्यादौ
 योधानां प्रतियोधं प्रति खदन्तान् बहिष्कृत्य दर्शने
 (दातस्मादृष्टि) “दन्तदर्शनमारयन्ततो युद्धं प्रवर्त्तते”
 भा० व० उ० ७ । अ० ।

दन्तधावन पु० दन्तान् धावयति शोधयति धाव-ल्यु ।
 १ खदिरवृत्ते, २ गुञ्जकरञ्जे, राजनि० श्वकुषे गट्टच० ।
 एतेषां तत्साधनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४ दन्त-
 मार्जने तत्प्रकारो यथा “प्रातर्भुङ्क्ता च मृद्वपं कणवं
 कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यवाधनम् ।
 तस्य काष्ठानि यथा “केऽप्यत्र करवीराञ्चकरञ्जवृक्षलास-
 जान् । दन्तकाष्ठार्थमन्ये तु सर्वान् कण्टकिनोऽभ्यधुः ।
 खदिरश्च कटुश्च करञ्जश्च यटस्तथा । तिन्दिनी वेणु-
 पृष्ठञ्च आम्बनिम्बौ तथैव च । क्षपामार्गश्च शिल्प-
 व्यर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावन-
 कर्मणि” । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा “गुवाकतावहि-
 न्नालखजूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलेन ताद्या च न
 कुर्याद्दन्तधावनम्” । तस्य दिग्भेदसङ्ख्येदे शुभाशुभफलं
 यथा “मृत्पुः स्वाद्विजिण्णास्थेन पश्चिमास्थेन चामयः ।
 पूर्वस्थेनोत्तरास्थेन सम्पदो दन्तधावनात्” । तस्य तिदि-
 पिशेषे निषेधो यथा “प्रतिपद्वैश्विष्णु नवस्येकादशीषु
 च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्वासप्रमं कुतम्” । दन्त-
 घर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तानुर्द्धमधो दृष्ट्वा
 प्रातः सिञ्चेद्वा लोचने । तोयपूर्णस्रवस्तेन दृष्टिराशु
 प्रसीदति” । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा “शर्दितः
 कर्णशूलो च दन्तरोगी नवचपरी । शोभी काशी च
 मूर्च्छार्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्” । तस्य गुणा यथा
 “निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं सलम् । आरोग्यं
 रुचिमाघत्ते मद्यो दन्तविशोधनम्” इति राजवह्मभः ।
 “लतशौचस्ततः प्राञ्चः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया
 मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दन्तिनाभिदशो
 भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्यात्
 कुर्याच्चेन्नारकी भवेत् । मध्यमानामिकाभ्याञ्च दृष्ट्वा
 ठेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्यात् तर्ज्या न
 कदाचन । अथत्यश्टविल्लानां धावन्तः कारिकाया नृपः ।
 न दन्तधावनं कुर्यात्तच्छेन्द्ररसस्य च । नित्यक्रिया-
 फलं प्रेषुस्त्वस्या दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राञ्चः
 मूर्ध्नोऽयविधर्जिते । सूर्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्याद्दन्त-
 धावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्वमेव विनश्यति ।
 यः स्नानसमये कुर्यात् जैमिने ! दन्तधावनम् ।
 निरायाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरर्षयः ।
 दन्तस्य धावनं कुर्याद्यो मध्याह्नापराह्नयोः । तस्य
 पुण्यं न मृच्छन्ति देवताः पितरो जन्म । स्वावकावे

पुष्करिण्यां यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेयः स
चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति । भगवन्मुदिते
सुखे यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तकार्पी पितरो
भुक्ता गच्छन्ति दुःखिनः । उपवासदिने विप्र ! पितृ-
श्राद्धदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावन
कृत्तरः । प्रभाते मार्जशेह्णान् वाससा रसनां तथा ।
कुर्याद्वाद्य विप्रेन्द्र ! कवलानि जलैर्बुधः । उपवासि
पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ! । दन्तधावनकर्मण्यः
संपूर्णं लभते फलम् । पाश्चे क्रियायोगसारः ।
“जपःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथावत् ।
ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् । सुखे पयु-
षिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन भजयेद्दन्तधावनम् । कदम्बविल्वखदिरकर-
वीरवटार्जुनाः । तगरं वृहती जातीकरञ्जाकांति-
मृत्तकाः । जम्बू मधूकापासार्गशरीषोडुम्बरासनाः ।
चौरिकण्टकिष्ठवाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्त-
कषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुक्त्वा च
शुची देशे त्यक्त्वा तदाचमेत् । अमावास्यां तथा पक्षां
नवम्यां प्रतिपद्यपि । वर्जयेद्दन्तकाष्ठान्तु तथैवार्कस्य
वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा त्रिथौ ।
अपां द्वादश गण्डपैः कुर्वीत सुखशोधनम्” इति
गारुडे २१४ अ० “मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्ज-
नम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” मनुः ।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमिव । दन्ताकरपत्रयुक्ते कर्ण-
भूषणभेदे गण्डर० । “विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्” रघुः
“कर्णावसक्तमन्तदन्तपत्रम्” कुमा० दन्तः गजदन्तः तन्नि-
र्मितं पत्रम् । गजदन्तनिर्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे
च “अच्छदये ! गृहाण निषितितं दन्तपत्रम्” काद० ।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभं पत्रं दलं यस्य कप् । कुन्दपुष्पे
शब्दच० । स्वत्पार्थे लोपि अत इत्थम् । दन्तपत्रिका
स्वल्पे तत्पार्थे स्त्री विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका” भावः
दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन पु-करणे ल्युट् । १ दन्त-
काष्ठे । भावे ल्युट् । २ दन्तधावने च । तत्प्रकारो भावप्र०
उक्तो यथा

“तदादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिका-
परीणाहन्त्ययधितमत्रयम् । अयुष्मयन्थि यश्चापि
प्रत्ययं यक्षभूमिजम् । अवेक्ष्यन्तुं च दोषश्च रश्च
वीर्यञ्च योजयेत् । कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं मात-

स्थितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः कषावे अदिर-
काया । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा ।
चौद्रव्योपतिवर्गाक्तं सतैलं सैम्बवेन च । चूर्णेन
तेजोवर्त्या च दन्ताजित्यं विशेषयेत् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं
सुदुना कूर्चकेन च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसाभ्य-
वाधयन् । तद्दुर्गन्धव्योपदेहौ तु लोभाणं चापकर्षति ।
वैद्यमन्त्राभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादद्द-
न्तालोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे । अथास्यपाके शशि च
कासहिक्कावभीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छानै-
मदपीडितः । शिरोरुगार्तस्तृपितः आन्तःपानकृमा-
न्वितः । अर्दितः कर्णशूलो च दन्तरोगी च वर्जयेत्”

दन्तपात ५० इत० । १ दन्तानां पतने । २ वर्षभेदे अस्मानां स्तनो
दन्तविशेषपतने च तत्कालश्च व० सं० ६६ अ० उक्तो यथा
“भङ्गभिर्दन्तैः सिताभैर्भवति ह्यशिशुलैः कषायैर्द्विवधः
• सन्दर्शयैर्धमन्त्यैः पतितससुदिर्बेस्त्रवदपञ्चादिकोऽश्वः ।
सन्दर्शातुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतयुक्ताः
काचा माचोक्ताश्चावटचलनतो दन्तपातश्च विद्वि”

दन्तपाली स्त्री इत० । दन्ताये “तालोष्ठदन्तपालीजिह्वा-
नेतान्तापायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तशारा वङ्गदुश्च-
यनितार्थपुत्रयुताः” व० सं० ६८ अ० ।

दन्तपुष्पक ५० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।
दन्तपुष्प न० दन्त इव शुभं पुष्पमिव । १ कुन्दे, २ कतकफले
च शब्दच० ।

दन्तफल न० दन्त इव शुभं फलमिव । १ कतकफले शब्दच०
दन्तवत् शुभं फलमिव । २ कपिले ५० ३ पिप्पल्याम्
राजनिं स्त्री टाप् ।

दन्तभाग ५० दन्तसम्बन्धी भागः । गजस्य सखात् स्तम्भ-
पर्यान्ते अयमभागे अमरः ।

दन्तमल न० इत० । दन्तलग्नछेदे हारा० ।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसे (मेढ्रे)
ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे ढगम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभं मूलं यस्याः कप् । दन्ती-
वृक्षे राजनिं । [७३२ अ०]

दन्तमूलीय ५० दन्तमूले भवः उ । तवर्गादौ । दन्तशब्दे
दन्तरोग ५० इत० । सुखरोगान्तर्गते दन्तदन्तपूजगते रोग-
भेदे स च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

“अथातो सुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । रुच-

रोगाः पञ्चषष्टिः सप्तस्वायतनेषु तत्वायतनान्योऽथौ
दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः “सर्वाणि
चेति । तत्वाष्टावोऽष्टयोः । पञ्चदश दन्तमूलेषु, षष्टौ
दन्तेषु, इति चोपक्रम्योक्तं यथा ।

“दन्तमूलगतास्तु शीतादोः दन्तपुष्पटकोऽ दन्तवेष्टकः३
शौपिरो ४ महाशौपिरः ५ परिदरः ६ उपकुशो ७ दन्तवेष्टको
वर्द्धनो ८ ९ अधिमांसो १० नाड्यः ११ पञ्चेति” इत्युद्दिष्टं “शोणितं
दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकक्षात् प्रवर्तते । दुर्गन्धोनि सकृन्नानि
प्रकृतेर्दीनि मृदूनि च । दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति
च परस्परम् । शीतादो नाम स व्याधिः कफशो-
णितसम्भवः । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः स रजो
महान् । दन्तपुष्पटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः २ ।
स्त्रयानि पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च । दन्तवेष्टः
स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ३ । श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजा-
यान् कफरक्ततः । लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डू-
मान् शौपिरो गदः ४ । दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्य-
वदीर्यते । दन्तमांसानि पचन्ते सुखञ्च परिपी-
यते । यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौपिरसंज्ञकः ५ ।
दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् षीवति चाप्यष्टक् ।
पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ६ । वेष्टेषु
दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च । आघटिताः
प्रक्षर्वन्ति शोणितं मन्दवेदनाः । आघ्रायन्ते स्मृते
रक्ते सुखं पूति च जायते । यस्मिन्नुपकुशः स
स्यात्पित्तरक्तकतो गदः ७ । वेष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो
जायते महान् । भवन्ति च चलादन्ताः स वेष्टर्भो-
ऽभिवातजः ८ । मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्र-
वेदनः । वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाति रुक्च प्रशा-
स्यति ९ । हातव्ये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महा-
रुजः । लालास्रावो कफकतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः १० ।
दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ११ । “दन्त-
गतास्तु दालनः १ क्रिमिदन्तको २ दन्तहर्षो ३ भञ्जनकः ४
दन्तशर्करा ५ कपालिका ६ श्यावदन्तो ७ हनुभोज्यश्चेति ।
दाल्यन्ते वृद्धा दन्ता यस्मिन्स्त्रीव्रतगन्विताः ।
दालनः स इति ज्ञेयः सदागतिनिमित्तजः । कण्ठ-
निष्ठद्वी चतुः स्रावी संसंरम्भो महारुजः १ । अग्नि-
मित्तरजो वाताद्विज्ञेयः क्रिमिदन्तकः २ । दशनाः शीत-
सुष्णञ्च सहन्ते स्पर्शनं न च । यत्नं तं दन्तहर्षन्तु
व्याधिं विद्यात्समीरणम् ३ । वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्मिन्

दन्तभङ्गश्च तीव्ररुक् । कफवातकतो व्याधिः स भञ्जन-
कसंज्ञितः ४ । शर्करेव स्थिरीभूतो मकोदन्तेषु यथ्य
वै । सा दन्तानां गुणघ्नी तु विज्ञेया दन्तशर्करा ।
दन्तानि दन्तपल्कानि यदा शर्करया सह । ज्ञेया
कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी ५ । योऽस्मान्-
श्रेण पिप्तेन दग्धो दन्तस्त्वग्रेषतः । श्यावतां नीनतां
वापि गतः स श्यावदन्तकः ७ । यातेन तैस्तेभ्यो
हनुसन्निर्विसंहतः । हनुभोज्य इति ज्ञेयो व्याधि-
र्दितलक्षणः ८ ।

दन्तलेखक वि- दन्तान् लिखति जीविकार्थम् निष-
“संज्ञायाम्” पा० खण्डे “नित्यं क्रीडाजीविकयोः”
पा० नित्यसं । दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते । “बहे-
जीविकार्थे” पा० पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

दन्तवक्र पु० कण्ठपाधिमे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्यकशिपोर-
ताररूपे न्यभेदे “हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोभवत्
पुरा । पृथुकीर्त्यां तु संजने तनयो वृद्धशर्मणः । कण्ठ-
पाधिपतिर्लोरो दन्तवक्रो महाबलः” हरिवं० ३५ अ० ।
“अधिराजाधिपञ्चैव दन्तवक्रं महाबलम् । जिगाय क-
दञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्” भा० सं० ३० अ० । सहदेव-
दक्षिणदिग्विजयोक्तौ “द्वारवत्यां निवसता यदुर्मिहेन तेन
वै” इत्युपक्रमे “दन्तवक्रश्च कारूपो निहतो दक्षिणापदे”
हरिवं० १७३ अ० । द्वारकायासकाले कृष्णेन बधो वर्णितः ।
“भाटप्लक्षेयव्यशैद्यो दन्तवक्रश्च पाण्डव ! । पार्श्वद्वारौ
विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ” भाग० ७।१३२ इत्युपक्रमे
हिरण्यवाचादिजन्मनाशोक्तप्रनन्तरम् “तावैव क्षत्रियो
जातौ भाटप्लक्षात्मजौ तव । अधुना शापनिष्ठौ
कृष्णचक्रहतां हसौ” । ४४ “कृष्णोऽपि तमहन् गुर्वां
कौमोदक्या स्तनान्तरे । गाढनिर्मिच्छहृदय उदमन् रुधिरं
सुखात् । प्रसार्य केशान् बाह्वङ्गुनीन् धरण्यां न्यपतद्गुहः ।
ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्” भाग० १०।७७।७

दन्तवल्क पु० दन्तस्य वल्कमिव । दन्तावरकचर्मालके मांस-
भेदे “दन्तानि दन्तपल्कानि यदा शर्करया सह” सुब्रतः ।
दन्तवर्त्ति स्त्री दन्तनिर्मिता वर्त्तिः । “दन्तैर्हस्तिवराहो
गवाश्चाजखरोद्भवैः सशङ्खभौत्तिकाभ्योधिमेनैर्नरच-
पादिकैः क्षतशुक्रमपि व्याधिं दन्तवर्त्तिर्निवर्त्तयेत्”
चक्रदत्तोक्ते वर्त्तिकाभेदे । [खोठे, हेम० ।

दन्तवस्त्र न० दन्तस्य वस्त्रमिव च्छादकत्वात् । दन्तवाषि
दन्तवाससं न० दन्तस्य वास इवाच्छादकत्वात् । खोठे लिङ्गा०

“तृणां यदारोहति दन्तवाससा” कुमा० । [राजनि० ।
 दन्तवीज(क) पु० दन्त इय बीजमस्य वा कप् । दाडिभीष्टे
 दन्तवेष्ट पु० सुष्ठुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तवेदर्भ पु० सुष्ठुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तशङ्कु पु० “बडिगो दन्तशङ्कु शानताये तीक्ष्णकण्टकप्रथम-
 यवपत्रसुखे” सुष्ठुतोक्ते व्यस्तभेदे ।
 दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ-चच् । शज्जीरे
 २कपित्थे शकर्मरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्गेय्यां
 इचुक्रान्तिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अङ्गे हेमच० ८जुद्रा-
 न्तिकायाम् स्त्री राजनि० ।
 दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेय । दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे
 दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।
 दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिक्षणताहेतुत्वात् (मिथि)
 दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । “शोर्ष-
 रोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गल्यगहे” भा० शा० १०५ अ० ।
 दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर व्याधे)
 राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।
 दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत् । (मेढ्रे) ख्याते दन्ताधो-
 दन्तहर्ष पु० सुष्ठुतोक्ते दन्तारोगभेदे दन्तारोगशब्दे दृश्यम् ।
 दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष-णिच्-खुल् । जम्बीरे
 जटाधरः । [दन्तापीय तद्भावादौ त्रि० ।
 दन्ताग्र न० इत० । दन्तस्याग्रे ततः गङ्गा० भवादी ल् ।
 दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति घा+हन्-अण् उप० सं० ।
 १निम्बके । भावे घञ् । २दन्तैराहनने राजनि० ।
 “दन्ताघातविदारितारिखिरैः सिन्दूरभोगाकरम्”
 गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा “स्ननयो-
 गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्तव्यः
 कामिनीनां सुखावहः” कामशास्त्रम् ।
 दन्ताद पु० “केशरोमनखादाद्य दन्तादाः चिक्षणा-
 स्तथा । कुष्ठजाय परोसर्पाज्जेयाः शोणितसम्भवाः”
 सुष्ठुतोक्ते दन्तखादककर्मिरोगभेदे । “दन्तादानां सस-
 हिष्टं विधानं सुखरोगिणाम्” सुष्ठु० ।
 दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रहृत् युद्धम्
 इच् समा० पूर्वाणोदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण
 प्रहृते युद्धे “कचाकचि युद्धमासीदुदन्तादन्ति नखानखि”
 भा० कर्ण० ४६ अ० । [जातित्वात् ङीप् ।
 दन्तायुध पु० स्त्री० दन्ता युधमिवास्व । शूकरे त्रिका० स्त्रियां
 दन्तार्बुद पु० दन्तस्यार्बुदमिव । दन्तारोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् ध्वनति भूषयति, तेभ्यो वा पय्यो-
 भेति अच्+एवुल् । वन्शायाम् । (नागाम) त्रिका० ।
 “दन्तालिकाधरण्यनिचलपाणियुक्तम्” । (वक्त्रपालम्)
 माधः । अण् गौ०ङीप् दन्ताली तत्पार्थे देजय० । [अमरः ।
 दन्तावल पु० दन्त+अन्तप्रथे यञ्च् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि
 दन्तिका स्त्री दन्त-तन्+गौरा० ङीप् स्त्रार्थे क ह्रस्वः ।
 दन्तीष्टे अमरः ।
 दन्तिजा स्त्री दन्तिका+प्रथो० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।
 दन्तिन् पु० दन्त+अन्तप्रथे इनि । हस्तिनि अमरः “अनि-
 वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “पिष्टाद्रिष्टवाक्तरसा च
 दन्तिनः” माधः । [दन्तीष्टे राजनि० ।
 दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽन्तप्रस्थाः मूले इनि ङीप् ।
 दन्तिमद इत० । हस्तिमदे गन्तव्यभेदे शब्दार्थचि० ।
 दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः
 कप् कापि अत इत्त्वम् । दन्तीष्टे राजनि० ।
 दन्ती स्त्री दन्त-तन् गौरा०ङीप् । १उदुम्बरपत्र्यां, प्रत्यक्-
 पत्र्यां भोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्यस्याः
 अच् गौरा०ङीप् । २स्वनामख्याते हृत्ते भावप० “लघुदीर्घ-
 पभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च
 कटु दीपनम् । गुदाङ्कु राक्षसूनाचकण्डुकुडविदाहनुत् ।
 तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन्” भावप०
 तद्गुणा उक्ताः ।
 दन्तीवीज न० दन्त्या इय बीजमस्य । जयपाले राजनि० ।
 दन्तुर त्रि० उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य टन्+उरच् । १उन्नत-
 दन्तयुक्ते, उन्नतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० ।
 “शूकरे निष्ठते चैव दन्तुरो जायते नरः” शाता० तथा-
 भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । “कदाचिदुदन्तुरो भूषः
 कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् तृन्दिलो दुःखी कदा-
 चिच्चञ्चला सतीति” सातद्रकम् । “अमलमणिशलाका
 दन्तुराभिः फिरीटकोटिभिः” काद० । “करयन्त्यदन्तु-
 रान्तरे” नैष० ।
 दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः वृ० सं० १४ अ० कूर्मवि-
 भागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे “मिथिलसमभटोद्भाञ्च-
 वदनदन्तुरकाः” । पूर्वस्यासक्तः । [राजनि० ।
 दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उन्नतानतः ऊदो यस्य । बीजपूरे
 दन्तोलूखलिका पु० दन्ता एव लूखलः कण्डनसाधनं
 विद्यतेऽस्य ठन् । वानप्रस्थभेदे स हि दन्तैरेव व्रीह्यादीन्
 कण्डयित्वा खादति । “दन्तोलूखलिकः कालपक्वाणौ

वाशकृष्टकः" याज्ञ० । "अशकृष्टो भवेद्वापि दन्तोलूख-
निकोऽपि वा" मनुः । इति । दन्तोलूखलीत्यथ ।
दन्तौष्ठ न० दन्ताय ओष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तौष्ठानां
समाहारे । ततः शरीरावयवत्वात् भयादौ यत् । दन्त्योष्ठ
तड्ज्ञायते दन्त्यवकारे "दन्तोष्ठोवः स्मृतो बुधैः" शिञ्जा०
दन्त्य ए० दन्ते दन्तमूले वा भयः यत् । दन्तदन्तमूलयोजांते
ऽतवर्गादौ वर्णः । "लृत्तलसानां दन्ताः" सि० कौ० । "दन्त्या-
लृत्तलसाः स्मृताः" पा० शि० । शेखरादौ दन्तशब्दस्य
दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः
दन्तेभ्यो हितः यत् । २दन्तहितकारके त्रि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यत्तौषधे । चक्रद-
त्तोक्ते व्यर्थोक्ते औपधभेदे ।

‘दन्ती चित्तकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । त्रिपलं
त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् । तृणां शुद्धस्य
तत्तिष्ठेन्मासाद्’ इतभाजने । तन्मात्रया पित्रेन्द्रित्य-
मर्थोभ्यो विप्रसृज्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्ज्यं-
ऽनुलोमनम् । दीपनञ्चारुचिह्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः ।

दन्त्यशूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्त्य-गर्हायै यङ्-ऊक ।
श्रावसे, "दन्त्यशूकान् जिघांसौ" भट्टिः २सरीसृपे,
३सर्पे च मेदि० । "दन्त्यशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-
ऽथवा कृमिः" याज्ञ० ।

दन्त्यस्यमाण त्रि० दम्-यङ्-शानच् । कुटिलगतिशुक्ते ।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दन्भोति अदम्भीत् ।
दम्भित्वा दम्भा । दम्भः । सनि वेट् इङ्भावपक्षे नलोपे
धीप्सति धिप्सति दिदम्भित् ।

दन्भ संघाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अदम्भत ।
दन्भ हिंसने रदकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामङ्गान)
आ० पर० सक० अनिट् । दशति अदाङ्गीत् ददंश । "करौ
निरोद्धुर्दशति स केवलम्" "कटुकीटान् दशतः सतः
कचिन्" नैष० । इट् दंष्ट्रा ।

दम्भ प्रेरणे च० उभ० सक० सेट् इदित् । दम्भयति ते अद-
म्भत ।

दम्भ न० दन्भ-रक् । १अल्पे २तद्वति त्रि० अमरः ३ससृष्टे
पु० उणा० । "अदम्भदम्भमभिधाय स स्थलीम्" किरा० ।
४उत्तरस्यां दिशि स्त्री निघण्टुः । "असिदम्भस्य चि-
ह्नधः" ऋ० १८१२ ।

दम् अय्य० दम्-विच् । कलत्रे शब्दार्थविच् ।

दम् शमे दण्डे च दिवा० शमा० अक० सेट् । दास्यति

अदमत्-अदभीत् ददाम देभतः । णिच् दमयति ते
अदिदमत् त टित् दमथुः दमितः दानः । उदित्
दमित्वा दान्त्वा । "यमो दास्यति राजसान्" "जातु-
स्यामदमञ्चान्यान्" "दमित्वाप्यरिं संचातान्" "अदानां
स्त्रिदशैरपि" भट्टिः । दमः दस्यः दसनः ।

दम् पु० दम्-भावे घञ् । १दण्डे, २वाहोन्द्रियाणां सख-
विषयेभ्यो निवर्त्तने, "निग्रहो बाह्यदृष्टीनां दम्
इत्यभिधीयते" इत्युक्ते वाहोन्द्रियव्यापाररोधे, विका-
रहेतुसन्निधानेऽपि श्मनसः स्थैर्ये, "कुक्षितात् कर्मणो
विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कोर्त्तितो दम्"
इत्युक्ते ४कुक्षिभ्यो मनसो निवारणे, ५कर्मणे, मेदि०
इदमने च । ६भीमन्टपुत्रभेदे दमयनीशब्दे दण्डम् ।
७विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दण्डम् ।

दमघोष पु० श्वतस्त्रयोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे
"ततः संजनयानास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुनीव
पाण्डोर्महिर्भी देवतामिव भूचराम् । भार्याञ्च दमघोषस्य
चेदिराजस्य सुप्रभाम्" हरिवं० ६५ अ० ।

दमघोषज पु० दमघोषज् जायते जन-ड । शिशुपाले "दमो
दमघोषजः" माघः ।

दमघोषसुत पु० इत० । शिशुपाले "दमघोषसुतो वीरः
शिशुपालो महानतिः" भा० आ० १८० अ० दमघोष-
तनयादयोऽप्यत्र । [क्लेशसङ्गे च ।

दमथ पु० दम्-भावे उणा० अथच् । १दण्डे २तपः-
दमथु पु० दम्-भावे अथु । १दमे दमने अमरः ।

दसन न० दम्-भावे ल्युट् । १दण्डे २इन्द्रियादीनां बाह्यदृष्टि-
निरोधे । कर्त्तरि अच् । (दोना)ख्याते ३शृण्वचामरे शुण्व-
प्रधाने दृक्भेदे "दसनस्तु रसे तिलो हृद्यो हृद्यः शुण्व-
म्विकः । ग्रहणीविषकुष्ठस्रक्चेदकण्डूनिदोषजित्" भावप्र० ।
दसनारोपणोक्तवच्च नि० सि० उक्तो यथा "चैतशुक्लदंशान्
दसनोक्तवः" द्वादश्यां चैतमासस्य शुक्लायां दसनोक्तवः ।
बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति रामा-
चनचन्द्रिकोक्तेः "ऊर्जे व्रतं मधौ दोला आवणे तनु-
पूजनम् । चैत्रे च दसनारोपमकुर्वाणो ब्रजत्यधः" इति
तत्रैव पाञ्चवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ
कार्यः "तत्र स्यात् स्त्रीयतिथिषु वज्रादेर्दसनारोपणम्"
इति तत्रैवोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि "सखदेवप्रतिगाथां
मन्त्रसंयुक्तं तथा । पवित्रदसनारोपे स्याद्या तत्तत्तिथि-
बुधैः" । तिथयस्तु "वज्रविचित्रिर्गिरिजा गणेशः

फणो विशाखो दिनकन्महेः । दुर्गान्तो विश्वहरिः
स्मरन् शर्वः शशी चेति तिथीषु पूज्याः” इत्युक्ताः
व्यागमोक्तदीक्षावतो दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रिका-
याम् । तद्विधिसूत्रैव दृश्यः । ४ उपशान्ते ५ वीरे शङ्करं ।
६ कुन्दहृत्ते राजनिं । ७ ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् ।
“यद्वात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः ।
“दमनादमानाक् प्रसेदुपस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
वरमाप” नैष० । दमयति-दम-णिच्-ल्यु । ८ शासनकर्त्तरि
ति० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । ९ विदुर्भाषिपभीम-
नृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । स्वाधिकारात्-
प्रजाद्वयान्तिः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच् । १० परमेश्वरे ।
“मरीचिर्दमनो हंसः” विष्णु स० । “वैवस्वतादिरूपेण दम-
यितृत्वात् वा” भाष्योक्तेस्तथात्वम् । भावे ल्युट् । ११ दमने
न० “न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम्” मावः ।

दमनक पु० स्त्राद्ये क । १ दमनहृत्ते “द्विगुणनगणमिह वित-
नुहि । दमनकमिति गदति युचि हि” इत्युक्ते २ यङ-
क्षरपादके छन्दोभेदे ३ एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।
“द्विजयर ! युगलममलं तदनु कलय नलघुगुरुकम् ।
फणपतिवरपरिगदितं दमनकमिदमलिलितम्” दृ० र० टी०
दमनी स्त्री दम्यतेऽग्निरनया-करणे ल्युट् ङीप् । अग्निद-
मनीहृत्ते राजनिं ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन-क्यच् वेदे अन्यलोपः
दमनकर्तृत्वव्याचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदम-
न्यीत् । “यङञ्” लिशीर्षाणं दमन्यत्” ऋ० १० । ६६ ।

दमयन्ती स्त्री विदुर्भाषिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा
भा० व० ५५ अ० यथा

“तथैवासीद्विदुर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्वगुणै-
र्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः । स प्रजार्थं परं यत्नमकरोत्
सुसमाहितः । तमभ्यागच्छद्व्रज्जपिर्दमनो नाम भारत !
तं स भीमं प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । महिष्या
सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसजो
दमनः सभायार्थं वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारं च त्रीच-
टारान् सहायशाः । दमयन्तीं दमं दानं दमनञ्च सुव-
र्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् ।
दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येषु
च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा” । भा० व० ५ त० अ० ।
सा च पु० ल्यङ्लोकनचराजकचत्वम् यथोक्तं तत्रैव ५७ अ०

“सा समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यलोकञ्च भारत ! ।

नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ! । विलज्जमाना
यस्त्रान्ते जयाहायतलोचना । स्वस्वदेगेऽस्तुजत्तस्य स्रजं
परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वो वरवर्णिनी”
“पार्थिवाश्चातुभूयास्य विवाहं विष्मयान्विताः । दमय-
न्याश्च सुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् । गतेषु पार्थिवे-
न्द्रेषु भीमः प्रीतो महाभानः । विवाहं कारयामास
दमयन्त्या नलस्य च । उपय तत्र यथाक्रमं नैषधो द्विपदां
वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्” ।
“त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं
किल” नैष० । [“दण्डो दमयिता दमः” विष्णु स० ।
दमयितृ ति० दम-णिच्-तृच् । १ शासनकर्त्तरि २ विष्णौ पु०
दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्-आत्मशोदमनेच्छायां पर०
अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “शृण्वो वीर ! उग्र-
स्रपं दमायन्नन्यमन्य मतिने नीयमानः” ऋ० ६ । ४७ ।
१६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १ । ४ । २ ।

दमित ति० दम्यते अ दम-णिच्-क्त वा दान्तेत्यादि
इट् । कृतदमने दृपादौ ।

दमिन् ति० दम-शमा-शीलार्थे घिणुन् । १ दमनशीले स्त्रियां
ङीप् । २ सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न०
इतत्प्रवर्त्तकार्थभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य
भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपाहृत्य गच्छेत् भरत-
र्षभ ! । तीर्थं कुरुवरश्चेत् ! त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् ।
दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मा-
दयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा
च रुद्रदेवगणैर्हृतम् । जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य
प्रणशति । दमी चात्र नरश्चेत् ! सर्वदेवैरभिदुतः ।
तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हयमेधमवाप्नुयात्” भा० व० ८२ अ० ।

दमु(सू)नस् पु० दम-जनसि दृषो० वा ह्रस्वः । १ अग्नौ, अमरः
२ युक्ताचार्ये उणा० निरुक्ते ४ । ५ । “जुष्टो दमूना क्षति-
यिर्दूरोणाः” ऋचमधिकृत्य अस्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा
“दमूना दममना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृह्य-
नाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः” । ३ दमयितरि ति० ।
“दमूना गृह्यपतिर्दम ई” ऋ० १ । ६ । ४ । “दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः” भा० ।

दमि अथ० दम-वा० के । गृहे निघण्टुः ।

दम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जाया-
गच्छस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः ।
“तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जगत्तराश्रमम्” रघुः ।

“भुञ्जीयातां ततः पश्चादयशितं तु दम्भती” मनुः ।
 “दम्भलोर्मध्यगं धनम्” दायभा० । तयोरिदं पत्यन्तत्वात्
 यक् । दाम्भत्य तत्सम्बन्धिनि लि० ।

दम्भ पु० दन्भ-वञ् । १कपटे २शास्त्रे अधार्मिकेणात्मनो
 धार्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोमवञ्चनाभ्यां विहितकर्मनुष्ठाने
 ५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने । “हेषं दम्भं च मानं
 च क्रोधं तैश्चैषां च वर्जयेत्” मनुः । “सत्कारमान-
 पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्” गीता । न्यायसूत्रवृत्तौ
 तु दम्भस्य रागविशेषेच्छाभेदरूपत्वसक्तं यथा
 “तद् त्वैराश्रयं रागहेषभोहान्भवात्” गौ० सू० । “तत्
 रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः”
 इत्युक्त्वा “कामो विरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-
 गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः
 स्वप्रयोजनप्रतिस्वन्नं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा
 राजकीयादुदपानान्नोदकं पेयम् इत्यादि । एवं परशुण्य-
 निवारणेच्छाऽपि । स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा
 इदं मे न क्षियतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धन-
 रक्षणेच्छारूपं कार्यगम्यमपि तृष्णाभेद एव । धर्मविरोधेन
 परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-
 कात्वादिना स्तोत्रकर्षख्यापनेच्छा दम्भः” गौ० व० ४।३
 कामादिकदम्भान्नामानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे
 अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते ।

दम्भक पु० दन्भ-खुल् । प्रतारके । “धर्मध्वजी सदा लुब्ध-
 ष्छाङ्गिको लोकदम्भकः” मनुः ।

दम्भन पु० दन्भ-भावे ल्युट् । १दम्भे २मोहने च । “व्रतेन
 पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशुद्ध्यदम्भनम्” मनुः ।

दम्भिन् लि० दन्भ-णिनि । दम्भकर्त्तरि । “दम्भिर्हेतुक-
 पापण्डवकटुक्षींश्च वर्जयेत्” याज्ञ० ।

दम्भोद्भव पु० १सर्वभौमे नृपभेदे । “राजा दम्भोद्भवो नाम
 सर्वभौमः पुराऽभवत्” भा० उ० ६१ अ० । इत्युपक्रमे
 तस्य नरनाम्ना ऋषिणा गर्वो निहतस्तत्कथा तत्त्वै-
 वाध्याये दृश्या । “दण्डको नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-
 भेजयः । लोभादेवस्तु राजर्षिर्वातापिर्हर्षतोऽसुरः ।
 पौलक्यो राजसो मानात् सदादुदम्भोद्भवो नृपः । प्रयाता
 निधनं ह्येते शत्रुपङ्क्त्यर्गमाश्रिताः” काम० । दम्भ लज्जयो
 यश्च । २दम्भसमुत्थो कम्पादौ लि० । [२हीरके अमरः ।

दम्भोति पु० दम्भोति खेदयति दन्भ-ओलि । १वज्जोऽस्ते ।
 दम्य लि० दम्भ-पवर्गान्तत्वात् यत् । १प्राप्तभारवहनयोग्यावस्थे

वस्तुतरे २अनङ्गि च अमरः । २दम्भनीये ४दम्भनाहं
 लि० । “अप्राप्तदम्यावस्थः” प्रा० त० । “धुर्येष दम्यः
 सदृशं विभक्तिं” रघुः ।

दय गतौ वधे, दाने पालने च भा० व्यास० सक० सेट् ।
 दयते अदयिष्य अदयिष्यम् अदयिष्यम् अदयिष्यम् । दयाम्
 बभूव व्यास चक्रो । “न वा पलायाञ्चक्रो विद्याञ्चक्रो
 न राजसः” भट्टः दया ददितः । “व्रजन्ति तेषां दयम् न
 कस्मात्” । “स चापि रुधिरैर्मर्त्तः स्वेपामप्यदयिष्य न भट्टः”

दया स्त्री दय-भिदा० भावे अङ् । १दुःखितेषु भूतेष्वनुक-
 म्पायाम् । २परदुःखाऽसङ्घने करुणाशब्दे दृश्यम् । ३पर-
 दुःखप्रहरणेच्छायाम् । “यत्नादपि परकेशं हतं वा
 हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्चैव । सा
 दया परिकीर्त्तितेति” । व्यासवत् सर्वभूतेषु यो
 हिताय शुभाय च । यतंते सततं हृष्टः क्रिया श्रेष्ठः
 दया स्रुता । प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-
 पि ते तथा । व्यासोपस्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति
 साधवः” । इयं मोहपत्नी यथा । “मोहपत्नी दया
 साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया । सर्वलोकाश्च सर्वत्र
 निष्कलाश्च यथा विना” देशीभागवते ६स्क० १अ० । दय
 मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाद्या मोहपत्नीति “अहिंसा
 परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः । दया सर्वत्र कर्त्तव्या
 ब्राह्मणेन विजानता । यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र ! न हिंसा वा-
 जिकी मतेति” देवीभागवतम् । यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या
 यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याजिकी हिंसा हिंसा
 भवति । “अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” इति श्रुतेः ।
 “या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसा
 मेव तं विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निवेभाविति” मनु-
 स्मृतेः । “तस्य वाप्यपिज्ञानेन खेदेन कदाचनेति”
 कुलार्णवोक्तेः । ४दयकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे
 तदपत्यम् अयमयम् धर्मशब्दे दृश्यम् । “धनुर्भूतोऽयस्य
 दयार्द्रभावम्” रघुः । “तव धर्मः सदयोदयोऽयम्”
 नैष० सा च शान्तिरस्य व्यभिचारिभावः यथाज्ञ सा
 द० । शान्तिरस्योपक्रमे “रोमाञ्चाद्याः स्नानुभावास्तथा
 स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः” ।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव । बुद्धे हेम० ।

दयालु लि० दय-यालुच् । कृपायुक्ते । “दयालुरपि स
 हृण्यः” इत्युज्जटः । “यशःशरीरे भय मे दशजुः”
 “निरीक्षमाणः सुतरां दयालुः” रघुः ।

दयावीर पु० दयया वीरः । १ दयावर्जिते वीरे रसे शतद्युक्ते
नायकभेदे च सा० द० वीररसलक्षणसूत्रा “स च
दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितस्तदा स्यात्” स च
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
इति विभज्य “दयावीरो यथा जीमूतवाहनः ।
“गिरासुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे सम मांस-
मज्जि । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं
भक्षणात्” विरतो गुरुत्न” । एषापि विभावादयः
पूर्वोदाहरणवद्गृह्याः” लडाजहार ।

दयित पु० दय-कृत । १ प्रत्यो व्यसः । २ प्रियमात्रे लि० ।
३ भाव्यायां स्त्री । “दयिता दयिताननाम्बुजं दर-
भीलक्षयना निरीक्षते” रसग० । “न गजा नगजा
दयिता दयिताः” भट्टिः ।

दयितु लि० दय-इत् । दयाशीले ।

दयू लि० देव-किप् जठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर व्य० टु-भये व्यप् । १ इन्द्रदेव । २ भये, शक्तौ च पुंन० ।
व्यसः “दरादराभ्यां दरकस्मिन्नी पमे” नैषधम्
“दरभीलक्षयनानिरीक्षते” रसगङ्गा० । “न जात-
हार्देन न विद्विषादः” किरा० । ४ कन्दरे पुंस्त्री०
स्त्रीत्वे ङीप् । “दरीष्टहोत्सङ्गनिपक्तमासः” । “दरीसुखो
त्यिक्तेन समीरणेन” कुमा० । ५ शब्दे शब्दार्थचि० । “स
उच्चकाये धवलो दरोदरोयुः रुक्मस्यधरशोणशोण-
मेति” भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक लि० दर+भये “कजादिभ्यो वुन्” पा० वुन् । भीरौ
दरकण्टिका स्त्री दर ईप्त् कण्ठो यस्याः कप् कापि व्यत
इत्तम् । शतावय्याम् राजनि० ।

दरणि पुंस्त्री टु-अनि । नद्यादेः कूटभङ्गे (भाङ्गन)
शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० टु-विदारे “टुगमिदमिभ्यश्च” उज्ज्वलदत्त-
सूत्रात् व्यथ । १ दिलु प्रसरणे शक्तौ च उज्ज्वलदत्तः ।

दरट् स्त्री टु-विदारणे “शृट्भसोऽदिः” उणा० आदि ।
१ हृदये २ कूले च उज्ज्वलद० । टु-भये आदि । ३ पर्वते
४ प्रपाते ५ भये च पु० मेदि० । ६ स्त्रोच्छजातौ व्यसटीका ।

दरद् लि० दरं भयं ददाति दा-क दर ईप्त् दायति शुध्यति
दैप-शोधे-क वा । १ भयदायके २ हिङ्गुले पु० न०
भावप्र० तङ्गेदादिकृत्तं यथा “हिङ्गुलं दरदं
स्त्रोच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम् । दरदस्त्रिविधः प्रोक्त-
वमीरः शुक्लपण्डितः । हंसपादतृतीयः स्यादुग्रप-

वाहनरोत्तरम् । चमीरः शुक्लवर्णः स्यात् सपोतः शुक्-
लपण्डितः । जवाकुसुमसङ्कायोः हंसपादो मङ्गोत्तमः ।
तिल्लं कषायं कटुहिङ्गुलं स्याच्चेत्तामयज्ञकपित्तहारि ।
हृत्सासकुसुमरकामलांश्च ग्रीहामवातो च गरुडिहनि ।
जङ्घपातनयुक्तग्राह उभययन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य
सूतन्तु शुद्धमेवं न शोधयेत् । २ देशभेदे पु० च देशः टु० स०
१४ व्य० देशान्यासकः देशान्यामित्युपक्रमे अभिधार-
दरदतङ्गणकुलूतसैरिन्द्रवराष्ट्राः” “शूद्राभीराश्च दरदाः
काश्मीराः पत्तिभिः सह” भा० भी० ८ व्य० । प्राच्यो-
दीच्यदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा व्यथ ।
दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तच्चृमे च । वङ्गपु-
व्यथो लुक् । “मृहीत्वा ह वलं सारं फाल्गुनः पाण्डु-
नखनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः ।
प्रायुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति
यने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः” भा० स० २६ व्य० ।
व्याघ्रे कचिदेकत्वेऽपि व्यथो लुक् । “शालराजश्च दरदो
विदेहाधिपतिस्तथा” हरिवं० ८१ व्य० । ४ स्त्रोच्छ-
जतिभेदे । ५ भये शब्दरत्ना० । ६ यनैः क्रियालोपात् शूद्र-
त्वापन्ने चत्त्रियभेदे च । “शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः
चत्त्रियजातयः” इत्युपक्रमे “पारदापङ्गवाद्योनाः कि-
राता दरदाः खडाः” मनुः ।

दरवर पु० दरेषु शब्देषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शब्दे
श्रीधरः । “दध्मौ दरवरं तेषां विषादं शमयन्निव” भाग०
११११२ ।

दरसान पु० टु-विदारणे व्यसानच् । द्योते उज्ज्वलद० ।

दरि(री) स्त्री टु-विदारे इन् वा ङीप् । १ कन्दरे शब्द-
रत्ना० । २ तत्तत्कुलजे सपभेदे पु० “पूर्णाङ्गदः पूर्णस्यः
प्रहासः शकुनिर्दरिः” भा० व्या० ५७ व्य० ।

दरित लि० दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।

दरिद्र लि० दरिद्रा-क । १ दुर्गते २ निःस्त्रे व्यसः । “प्रणीय
दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष० । “स्त्रीवालोन्यत्तद्वान्
दरिद्राणाञ्च रोगिणाम्” मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः
“अनुपोष्य तिराताणि तीर्थान्यनभिगम्य च । कदत्त्वा
काञ्चनं गात्रं दरिद्रो नाम जायते” प्रा० त० । “दरिद्रो
यस्त्वस्तुष्टः क्षणो योऽजितेन्द्रियः” भाग० । “अयं
पटः स्रजदरिद्रतां गतः” मृच्छ० ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० सपा० पर० व्यक० सेट् । दरि-
द्राति जषा० दरिद्रति अदरिद्रौ-अदरिद्रासौ । दरि-

द्राभास बभूव चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्येके ।
दरिद्रिता दरिद्रात् । दरिद्रिषति । दरिद्राणः ।
वनि । द्दिरिद्रिषति द्दिरिद्रासति । [श्रीले च ।

दरिन् त्रि० दृ-भावे विदारे वा इनि । भीरौ श्विदारण-
दरोदर ५० दरोदर+प्रषो० । पाशके “आश्रित्य डगं
गरिकन्दरोदरं क्रीडन्प्रसन्नं सततं दरोदरम्”

“यमकात् दरोदरो निरुकारः इति गोवर्धनः” उज्ज्वलद०
दत्तृ त्रि० दृ-विदारे वेदे इडभावः । दारयितरि “स
व्रजं दत्तां पार्थे अथ द्योः” अ० ६।६।८ । “दत्तां
दारयिता” भा० । लोके तु दरी(रि)ता इत्येव ।

दत्तु ५० दृ-विदारे वा० तु इडभावश्चान्दसः । दारके ।
“यत् पुरा दत्तुमारत्” अ० ६।२०।१ “दत्तुं दारकम्” भा०
ददर ५० दृ-यङ् अच् प्रषो० । १पर्वते । २द्विषन्नभाजने
च मेदि० ।

ददर्दरं न० व्यञ्जनभेदे शब्दच० ।

ददर्दरीक न० दृ-विदारे फर्फीका० नि० । १वाद्यभेदे ।

ददुर न० दृणाति कथं शब्देन उरच् नि० । १भेके २भेचे
१वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे “शैलस्य ददुरपुटानिव वाद्यनलः”
भावः “कौषेयं तित्तिगिहृत्वा क्षीमं हृत्वा तु ददर्दरः”
मनुः “क्षनाविव दिग्गस्तस्याः शैलौ मलयददर्दरी” रघुः ।
“हिमवान् पारिपालश्च विम्वरकैलासमन्दराः । मलयो
ददर्दरश्च महेन्द्रो गन्धमादनः” भा० स० १० अ० ।
“निर्याय मखाडुद्देशात् पश्यामो लवणाम्भसः । समीपे
सञ्जमलयौ ददर्दरश्च महागिरिम्” भा० य० २८१ अ० ।
“मलयत् ददर्दराश्चैव चन्दनागुरुसञ्जयान्” ५१ अ० ।
ददर्दरः पर्वतः सञ्जिह्वतयाक्ष्यस्य अच् । ५तत्सञ्जिह्व
देशभेदे च । स च देशः “अथ दक्षिणेन लङ्का” इत्यु-
पक्रमे “गिरिनगरवनाददर्दरमहेन्द्रमालिञ्जमरुक्म्याः”
ह० सं० १४० अ० दक्षिणस्यासत्तः । ६राक्षसभेदे संलिप्त-
सारः । ७चण्डिकायां स्त्री मेदि० ।

ददुरक ५० ददर्दराय कायति ददर्दर इव कायति शब्दायते वा
कै-क । १वाद्यभेदे शब्देन मेचसूचके २भेके । स्त्रार्थे
क । ३ददर्दरशब्दार्थे । [रक्षरनिघण्टुः ।

ददर्दरच्छदा स्त्री ददर्दर इव छदो यस्याः । ब्राह्मणां पा-
ददृ(दृ) ५० दरिद्रा-दरिद्रातेर्यालोपश्च उणा० क उवा इका-
राकारयोर्लोप” उज्ज्वलदत्तः । १ददुरोने भोजदेवशब्दा-
नुशासने तु “दरिद्रातेर्यालोपश्चेति तिपाणिर्देगात्
रिच आशेति संहितापाठेयं शब्दलोमे ददृ रित्यपि

साधितम् । तथा रच इच आशेत्यन्यस्यदेशद्वितीयेरेक-
लोपेन ददर्दरित्यपि साधितम् । एवञ्च रूपचतुष्टयमिति ।
सि० कौ० ।

ददृ(दृ)घ ५० ददृ(दृ) हन्ति हन-ठक् । चक्रमर्दके शब्दर० ।
ददृ(दृ)नाशिनी स्त्री ददृ(दृ)नाशयति नश-णिच् णिनि
ङीप् । तैल्लिनीष्टके राजनि० ।

दर्प ५० दृप-भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा । १अहङ्कारे पराव-
धीरणाहेतौ गुरुव्यपादातिक्रामके शक्तिवृत्तिभेदे । गर्व-
भेदे २हर्षजन्यगर्वे ४मृगमदे मेदि० । ५जघ्नाणि त्रिका० ।
६उच्चङ्गुलत्वे ७धम्ममय्यादातिक्रमे नीलकण्ठः दर्पश्च
णविषयभेदादिकं व्रज्जैव जन्मस्य उक्तं यथा

“अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजमङ्गलम् । ब्रह्मा-
खण्डेषु च सर्वेषां गर्वपर्यन्तसृजतिः । येषां येषां भवेत्तौ
ब्रह्माखण्डेषु परात्परे । विज्ञाय सर्वं सर्वोत्तमं तेषां
शान्ताहमेव च । सुद्राणां महताश्चैव येषां गर्वो भवेत्
प्रिये ! । एवंविधमहं तेषां चूर्णीभूतं करोमि च ।
चकार दर्पमङ्गलं महाविष्णोः पुरा विभुः । ब्रह्मणश्च
तथा दिष्णोः शेषस्य च शिवस्य च । धर्मस्य च वमस्यापि
शाम्भस्य चन्द्रस्यार्थयोः । गरुडस्य च यज्ञेश्वरोर्दुर्वाय-
स्तथा । दौवारिकस्य भक्तस्य जयस्य विजयस्य च ।
सुराणामसुराणाञ्च भवतः कामशक्रयोः । सङ्गसङ्गा-
र्जुनस्यापि वाणस्य च भृगोस्तथा । सुमेरोश्च सप्तर्षाणां
वायोश्च वरुणस्य च । सरस्वत्याश्च दुर्गायाः पद्माश्च
भुवस्तथा । सावित्र्याश्चैव गङ्गाया मनसायास्तथैव
च । प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोर्गपि च ।
प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा । इत्या
दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः” ।

दत्ताहं मल्लिना० “तेजो विहीनं विजहाति दर्पः”
किरा० “दर्पं दत्ताहः” मल्लि० ।

दर्पक ५० दर्पयति दृप-हर्षमोहनयोः णिच्-ण्वल् । मोहका-
रके १कन्दर्पे अमरः । २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि० ।
दर्पण ५० चु० दृप-सन्दीपने ल्यु । १आदर्शे (आयना) ।
सङ्करे अमरः २नेत्रे न० जटा० ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च ।
“ततः पूर्वं महाराज ! दर्पणो नाम पर्वतः । कुपेरो
यत्नं वसति धनपात्रैः समं सदेति । वक्षिज्ञास्ते मध्य-
भागे रोहिण्यो रोहिताकृतिः । वक्षिन् मोहादिकं
सृष्टं स्वर्णतां याति तत्क्षणम् । तन्नातिदूरे स्तवति
दर्पणो नाम वै नदः । हिमाद्रिप्रभवो नित्यं रोहित

सदयः फले । ससुत्पन्नं हि लौहित्यं सर्वदेवगणै-
र्हरितः । सर्वतीर्थोदकैः सम्यक् स्नापयामास तं सुतम् ।
तस्य स्नानसम्पन्नतः पापदर्पस्य पाटनः । तेनायं दर्पस्यो
नाम पुरा देवगणैः कृतः । अस्मिन् स्नात्वा नदपरे
योऽर्चयेद् दर्पणाचले । कुबेरं प्रतिपत्तिप्यां कार्तिके
युक्तपक्षतः । स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिशतैर्युतः”
इति कालि० पु० ८१ अ० । “दर्पणनिर्मलासु पतिते
वनतिमिरसिभिः” भा० ।

“भूयो वभौ दर्पणमादधाना” कुमा० । “लोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति” चाण० ।
दर्पणस्य विम्बस्य स्वगतत्वव्यत्यक्तसुखत्वादिभोजनक-
त्वात् दर्पणत्वम् ।

दर्पद लि० दर्पं ददाति दा-क । १।गर्वदायकपदार्थे । २।विष्णौ
पु० “दर्पहा दर्पदः दप्पः” विष्णुसूत्रं । “वर्मेवर्त्तनि
वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः” भा० ।

दर्पहन् लि० दर्पं हन्ति हन-किप् । १।गर्वहारके २।विष्णौ
पु० दर्पदण्डे इत्यम् । [१४१ पु० उक्तम् ।

दर्भ पु० दभ-घञ् घञ् वा । कुशभेदे तल्लक्षणादिकं कुशगच्छे
दर्भट न० दभ-संदर्भे वा० अटन् । मिश्रतण्डले लिङा० ।

दर्भपत्र पु० दर्भस्यैव पत्रमस्य । काशे राजनि० ।

दर्भपुष्प पु० सर्पभेदे अहिगच्छे सुसुतवाक्यं दण्डम् ।

दर्भमय लि० दर्भात्मकः शरा० मयट् । कुशनिर्मिते ब्राह्मणादौ
दर्भमूला स्त्री दर्भस्यैव मूलमस्याः पाककर्णेति ङीष् ।

दर्भधीभेदे । [दूरदेशादौ ।

दर्भर लि० दर्भस्य सञ्जलदृष्ट्यादि दर्भ+अग्रङ्गा० रः । दर्भा-
दर्भानूप पु० दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि कुम्भादिपाठात्

पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम् । दर्भप्रचुरोऽनूपे देगभेदे ।

दर्भाद्वय पु० दर्भमाह्वयते सादृश्यात् आ+ङ्गे-ग । सङ्गे
तृणभेदे राजनि० । [भा० व० ८१ अ० ।

दर्भि पु० अग्निभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्मितं यथाह
“अर्द्धकीलस्य तलैव तीर्थं कुरुकुलोदह” । “विप्रा-

णामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्मितं पुरा । व्रतोपनयनाभ्या-
स्त्रायुपवासेन चाप्युत । क्रियासन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः

स्यान्न संशयः । क्रियासन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा
नरर्षभ ।। श्रीव्रतो भवेद्दिहान् दृष्टमेतत् पुरातनैः ।

समुद्राद्यापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा । तेषु स्नात्वा
नरर्षभ न दुर्गतिमवाप्नुयात् । फलानि गोसहस्राणां

चतुर्णां विन्दते तु सः ।

दर्भं लि० दृ-विदारे वा० म । दारके । “पुरां दर्भो अया-
मजः” ऋ० १।४५।२ । मनि दर्भान् तत्राचं “दर्भा
दर्भीष्ट विवृतः” ऋ० १।१२।६ ।

दर्भ्य लि० दरस्य हितम् गवा० यत् । दरहिते भयसाधने ।
दर्ब पुंस्त्री दृ-व । १।राजसे उज्ज्वलद० । स्त्रियां ङीष् ।

२।उशीनरपत्नीभेदे स्त्री “उशीनरस्य पत्न्यासु पञ्च राजर्षि-
वंशजाः । सुगा लभिर्नवा दवीं पञ्चमी च दयहती”

“नवायास्तु नवः पुत्रो दीयाः सुप्रतोऽभवत्” हरिवं०
११ अ० । २।हिंसे लि० घञ् । ३।हिंसायां पु०

दर्बट पु० दर्वाय हिंसायै अटति अट-अच् यक० । दण्डवा-
दिनि हारा० । [श्वाद्यभेदे संक्षिप्तम् ।

दर्बरीक पु० दृ-विदारे फर्फरीकादि० नि० । १।द्वे २।वाते
दर्बि(र्वी) स्त्री दृ-विन् वा ङीष् । व्यञ्जनदारके (हाता)

ख्याते पदार्थे खजाकायाम् ।
“रुष्मजातीयमिध्माहं प्रमाणं मेक्षणं भवेत् । दत्तं

चाकुलपृष्ठपुत्रदानक्रियाक्षमम् । एषैव दर्बी यक्षत्र
विशेषस्तमहं ब्रूवे । दर्बी द्रुकुलपृष्ठपुत्रा तुरीयोऽनृत

मेक्षणम्” कात्या० स० । “मासस्य दर्वीपरिवर्तनेन”
भा० व० यक्षप्रश्ने । २।अहिफण्यायां यक्षरत्ना०

दर्वीकरः । [तत्रार्थे हिरण्यकोषः ।

दर्विका स्त्री स्त्रार्थे क । दर्वायां रायसकुटः । दर्बक पु०
दर्बि(र्वी)होम पु० इत० । दर्वीषाधने होमभेदे “दर्वीहोमादु-

पादाय दर्वां नृ वः प्राप्नुते क्रतुर्नृ” भा० स० १२ अ० ।
दर्वीकर पु० दर्वी फणा कर इवाख्य । सर्वे अहिगच्छे दण्डम् ।

दर्वीसंक्रमण न० तीर्थभेदे । “दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं
लौकोक्यपूजितम् । अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकाद्

गच्छति” भा० व० ८४ अ० ।
दर्श पु० दृश्यते यास्मद्वद्व्या सूर्यचन्द्रौ एकत्र स्थितौ यत्र ।

दृश्य-साधारे घञ् । १।सूर्येन्दुसङ्गमकाशे अमावास्या-
तिथौ “एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्यौ दर्शनात् दर्शं उच्यते”

मत्स्यपु० कुरुगच्छेऽस्य विवर्तितः । स निमित्ततत्वा-
ऽख्यस्य अच् । २।दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे । आञ्जये-
द्यापात्रेन्द्रदध्यैन्द्रपयोरुपयागलयात्मको दर्शयागः । कातो-

यगच्छे तदितिकर्त्तव्यता इत्यादि । “सर्वेभ्यो दर्शयोर्षे-
मासौ” श्रुतिः भावे घञ् । दर्शने श्वाकुपश्याने ।

दर्शक लि० पश्यति दृश्य-एतुल् दर्शयति दृश्य-णिच् एतुल्
वा । १।इष्टरि २।प्रधाने ३।निपुणे भेदि० । ४।हारपात्रे

पु० अमरः स हि श्वारदेष्टे समागतान् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् ५ दर्शयितरि च । “कस्य धार
इवापारे भगवान् पारदर्शकः” भाग० १।११।१८ । त्वमर्थे
शुक्ल । इन्द्रमित्यर्थे । अग्निमन्त्रितो न गच्छेत् यज्ञं गच्छेत्
दर्शकः” भा० अतु० १०४ अ० । दर्शकः इन्द्रमित्यर्थः
एतद्योगेन कर्माणि न षठीत्यतः यज्ञमित्यत्र द्वितीया ।
दर्शत ए० दशप्रतेऽसौ दिवि दश-कर्माणि अतश्च । १ छये
२ चन्द्रे च सि० कौ० । ३ दर्शनीये ति० । “स दर्शतश्चीर-
तिथिर्दृष्टे दृष्टे” ऋ० १०।६१।२ । “दर्शतश्चीः दर्शनीयवि-
भूतिः” भा० ।

दर्शनं न० दश-भावकरणादौ ल्युट् । १ नेले २ स्वप्ने ३ शुक्लौ
४ धर्मे ५ दर्शने इत्याह मेदिनि० ७ इत्यायास् अजयपा०
८ वर्थे त्रिकाण्ड० ९ निभालने जटाध० । दशप्रते यथार्थतया
ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट् । अध्यात्मावेदके १० शास्त्र-
भेदे तानि च नास्तिकवैजैनवैष्णवास्तिकादिमत-
भेदेन नानाविधानि । तानि च सर्वदर्शनसंघट्टे तत्तन्मत-
प्रदर्शनावसरे दर्शितानि । तत्तास्तिकदर्शनानि षट् तत्र
गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं,
पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाव्यासेन वेदा-
न्तदर्शनम् प्रणीतम् । तच्च वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि
बहुभिर्विद्वद्भिः । हैताहैतविशिष्टाहैतशुद्धाहैतप्रभेदेन
नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्थोपदेशकत्वेऽपि विनियानां बुद्धि-
वैचित्र्यात् स्वस्वबुद्धिप्रकारिपदार्थकल्पनया योगाचारमा-
ध्यमिकादिभेदा उपजाताः । एवं वेदान्तस्यापि “षड्दर्श-
नानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः । तेषु भेदन्त-
यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः । एतान्येव कुलस्यापि षड्
ङ्गानि भवन्ति हि । तस्मान्मदात्मकं कौलमहं कौलात्मकः
प्रिये !” तन्मशास्त्रम् । पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा
“नन्द उवाच । “येषाञ्च दर्शने ! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने ।
तत्सर्वं वद सर्वेश ! श्रोतुं कौतुहलं हि मे । श्री भगवान्
उवाच । सुब्राह्मणानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने ।
देवताप्रतिमादर्शात् तीर्थस्नानी भवेन्नरः । स्नानस्य
दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा । सन्नप्राणिनां यती-
नाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम् । भक्त्या गवाञ्च वज्रीनां
गुरुणाञ्च विशेषतः । गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेता-
श्वानां तथैव च । शूकानाञ्च पिकानाञ्च खड्गनानां
तथैव च । हंसानाञ्च मयूराणां चासानां शङ्खपक्षिणाम् ।
वत्सप्रयुक्तधेनूनामश्वत्थानां तथैव च । पतिपुत्रवती-
नाञ्च नराणां तीर्थयात्रिणाम् । प्रदीपानां सुवर्णानां

मण्योनाञ्च विशेषतः । सक्तानां हीरकाणाञ्च माणि-
क्यानां महाशय ! । हलसीशुक्लपुष्पाणां दर्शनं पाप-
नाशनम् । फलानि शुक्लधान्यानि हतं दधि मधूनि च ।
पूर्णकुम्भाञ्च लाजाञ्च राजेन्द्रं दर्पणं जलम् । मा-
लाञ्च शुक्लपुष्पाणां दद्याद् पुण्यं लभेन्नरः । गोरो-
चनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम् । पुष्पोद्यानं पुष्पि-
तञ्च दद्याद् पुण्यं लभेन्नरः । देवान्प्रितं देवघटं सुगन्धि-
पवनं तथा । शङ्खञ्च डन्डुभिं दद्याद् सद्यः पुण्यं लभेन्नरः ।
शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा । कर्तूरी
कुङ्कुमं दद्याद् नन्द ! पुण्यं लभेन्नरः । पताकामञ्जवट
तत्र देवोत्थितं शुभम् । देवालयं देवस्थातं दद्याद् पुण्यं
लभेन्नरः । शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुम्भलक्षम् ।
गङ्गाकटं कुशं ताम्रं दद्याद् पुण्यं लभेन्नरः । पुराण
पुस्तकं शुद्धं सवीजं विष्णुयन्त्रकम् । स्निग्धद्रुवातं
रत्नं दद्याद् पुण्यं लभेन्नरः । तपस्विनं सिद्धमन्त्रं
समुद्रं क्षणसारकम् । यज्ञं महोत्सवं दद्याद् पुण्यं
लभते नरः । गोभूतं गोमयं दुग्धं गोघृतं गोष्ठ
गोखदम् । पद्मशयान्त्रितं जेतुं दद्याद् पुण्यं लभेन्नरः ।
रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्ययोधपरिमण्डलाम् । सु-
वेशिकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम् । वेश्यां चेमह्वरीं
गन्धं सद्रुवाततण्डुलम् । सिद्धान् परमाज्ञञ्च
दद्याद् पुण्यं लभेद्भुवम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च रा-
धिकाप्रतिमां शुभाम् । संपूज्य दद्याद् नत्वा च करोति
जन्मखण्डनम् । हिङ्गुलायां तथाष्टम्यामिषे मांसि हिते
शुभे । श्रीदुर्गाप्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
शिवरात्रौ च काशप्राञ्च विश्वनाथस्य दर्शनम् । हत्तो-
पवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम् । जन्माष्टमी-
दिने भक्तो दद्याद् मां विन्ध्यमाधयम् । प्रणम्य पूजां हत्वा
च करोति जन्मखण्डनम् । उपोष्य ब्रजभूमौ च
भाग्योदरे भालतीवने । संपूज्य राधां मां चैव करोति
जन्मखण्डनम् । पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्वे
नरः । पद्मायाः प्रतिमां दद्याद् करोति जन्मखण्डनम् ।
सप्तजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौलो धनेश्वरः । उपोष्यैकादशीं
स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने । दद्याद् काशप्रामन्नपूर्णं
करोति जन्मखण्डनम् । दत्त्वा विष्णुपदे पितृं विष्णुं
यत्र बिलोकयेत् । पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्म-
खण्डनम् । प्रयागे सुखेन हत्वा यत्र पितृन् प्रतर्पयेत् ।
उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम् । एषोष्य

पुष्करे स्नात्वा किं वा वदरिकाश्रमे । संपूज्य दृष्ट्वा
 मामेव करोति जन्मखण्डनम् । सिद्धां कृत्वा च वदरीं
 भङ्गके वदरिकाश्रमे । दृष्ट्वा मत्प्रतिमां नन्द ! करोति
 जन्मखण्डनम् । दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने
 च माम् । दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् ।
 भाद्रे दृष्ट्वा च मञ्जुस्थं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य
 नत्वा भक्त्य करोति जन्मखण्डनम् । रथस्थञ्च जग-
 द्बाधं यो द्रव्यति कलौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा
 च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे
 स्नानमाचरेत् । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्म-
 खण्डनम् । कार्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां
 शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्ड-
 नम् । चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नमेत् शनैः ।
 राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । रामे-
 श्वरं सेतुबन्धे व्याषादपूर्णमादिने । उपोष्य दृष्ट्वा
 संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं
 लोलाकं चोत्तरायणे । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति
 जन्मनः क्षयम् । ऋषिकोष्ठे सुवसने कलविद्धे सु-
 लहरे । विखण्डके राजकोष्ठे नन्दके पुष्पभद्रके ।
 पार्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं
 शङ्करं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । त्रिकूटे मणि-
 भद्रे च पश्चिमोदधिसिद्धौ । सप्तोष्य दधि प्राश्य
 मां दृष्ट्वा सक्तिमाप्नुयात्” ब्रह्म० वै० जन्म० ख० । शकुन-
 भेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे दृश्यम् ।

दर्शनप्रतिभू पु० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे “दर्शने प्राति-
 भाव्ये च विधिः स्यात् पूर्वोक्तः” “यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत्
 दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वध-
 नादणम्” मनुः । वीरमि० विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा
 “अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासाद्यं
 पुरुषान्तरेण सह समयः । तद्भेदानाह दृष्टस्मतिः
 “दर्शने प्रत्यये दाने ऋषिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः
 प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः” । प्रथमो
 विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋषिद्रव्या-
 र्पणम् ऋणिनो यदुद्रव्यं गृह्योपकरणादि तदर्पणम् ।
 चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं
 दर्शयति स एव “आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरो-
 ऽब्रवीत् । दाताहमेतदुद्रविषमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्” ।
 एको दर्शनप्रतिभूरहमेनं मत्वायनप्रवृत्तं दर्शयि-

ष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेवः साधुर्न त्वां प्रता-
 रयिष्यति यतोऽयं श्रेष्ठियुलोऽस्य सर्वगस्यसम्पन्नो
 पामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति ।
 दानप्रतिभूर्यदायं न ददाति तदा सृष्टिर्नष्टमचं
 दातेति । अपरः ऋषिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यदायं न ददाति
 तदाहमेतदीयगृह्योपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथय-
 तीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूवा यदु धनिकस्य धारणिकदर्शना-
 मेवा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः “दर्शनप्रति-
 भूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्” । यस्मिन् देशे काले
 च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् अधमर्पमिति
 शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स मो-
 क्तव्य इत्युत्तराङ्गेनाह स एव । “यदासौ दर्शयेत्
 तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्” । एवं प्रत्ययादिप्रातिभूयोऽपि
 तद्विषयादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकन्देयं धनं
 दाया इत्याह तः कात्यायनदृष्टस्ततो “यो यस्य प्रतिभू-
 स्तिष्ठेद्दर्शनावेह मानवः । अदर्शयन् स तन्तस्मै प्रयच्छेत्
 स्वधनादणम् । आद्यौ तु वितथे दाया तत्कालावेदि-
 तं धनम् । उत्तरो तु विषयादे तौ विना तत्क्षतौ
 तथा” । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवान्त्रैविध्यमेवोक्तम् ।
 “दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते” तद्दानार्पण-
 योरनतिभेदाभिप्रायेण । “आद्यौ तु वितथे दाया
 वितरस्य सुता अपि” । वितथे दर्शनप्रत्यये वि-
 संवादे इतरस्य सुता न दायाः । सुता इत्यभिधानाच्च
 पौत्रा इत्युक्तमभवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्प-
 णन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्व-
 धनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव स्वच्छभेदविवक्षया
 पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभूवो हारीतेनोक्ताः । “अभवे
 प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्तेषु प्रकारेषु
 पाह्यो हि प्रतिभूबुधैः” अभयसुपद्रवधारणम् । उप-
 स्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं
 तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्त्वित्यनन्वयाच्च । व्यासस्तु
 सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभुवमाह । “लेख्ये कृते
 च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । गृहीतवन्तोपस्थाने
 ऋषिद्रव्यार्पणे तथा” । प्रतिभूर्पाह्य इत्यत्र प्रकृतम् ।
 कात्यायनोऽपि “दानोपस्थानवादेषु विश्वासस्यपथाय च ।
 लग्नकङ्कारयेदेवं यथायोग्यं विपर्यये” । वादोविवादस्तत्र
 प्रतिभूपाह्यम् । “उभयोः प्रतिभूर्पाह्यः समर्थः कार्य-
 निरर्थक इति । योगीश्वरेणाप्युक्तञ्च प्रागेव व्याख्या-

तम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथायथं सर्वेषामन्तर्भावसम्भव इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवे नष्टधारणिकान्वेषणाय कालावधिर्देय इत्याह । दृष्टसतिः “नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनो । देशान्तरूपतः पक्षं मासं सार्द्धमथापि वा” । सार्द्धमासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः “नष्टस्यान्वेषणार्थं देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्षत्रयः प्रतिभूर्भवेत् । काले प्रतीति प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रीते चैव विधिः स्मृतः” । परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रीते चैव विधिरिति धारणिके स्मृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः कालावधिविधेस्तत्त्वान्वयवाधात् । एतदपि देवराज-लतप्रतिवन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः “दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले न दर्शयेत् । निवन्धमावहेत्तत्र देवराजलतादते” । निवन्धमृणम् । देवकतो दीर्घरोग-सरणादिरूप अणदानप्रतिवन्धः । राजलतो वन्धनासेध-दण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन स्वस्माह नारदः “ऋणि-ज्जतिर्कुर्वतु प्रत्यये वायुं हापिते । प्रतिभूस्तद्वर्णं दद्या-दनुपस्थापयंस्तथेति” । ऋणिप्रधर्मणे ज्ञप्रतिभूर्वत्स्वसाध्येषु निष्कृतादिना ऋणमप्रत्यर्पयत्स्विति दानप्रतिभूविषय-यम् । प्रत्यये विद्वासे हापिते विसंवादिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयन्नृणिमदर्शयन्नृ-णिनः सकाशादादिष्टुणं पर्याप्तं तद्धनं वोत्तमणीयान-प्रेयस्त्विति दर्शनद्वयार्पणप्रतिभूविषयमिति विवेकः” ।

दर्शनीय ति० दृश-कर्मणि अर्हद्वा वा अनीयर् । १ मनोहरे, दर्शनयोग्ये च धरणिः । “दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्” भा० सं० ७५ अ० ।

दर्शप पु० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा-क । दर्शन-मात्रेण पाह्यु देवेषु “न वै देवा अन्नमिति पिबन्ति एत-देवास्तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” छा० उ० दर्शनमात्रेण तेषां तृप्तिहेतुपानसम्भवस्योक्तस्तथात्वम् । “शुद्धाश्च नि-ष्पाणरतास्त्वदेवाः स्वर्गाशना दर्शपा आज्यपाच” भा० अनु० १६ अ० । [रात्रौ हेमच० ।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शयेव यामिनी । अन्वकारयुक्तायां दर्शयित् ति० दृश-णिच्-लृच् । १ दर्शनकारके दर्शके “पथः श्रुतदर्शयितारः ईश्वराः” रघुः २ प्रतीहारे द्वारपाले पु० दर्शविपट् पु० दर्शे अभावास्त्रायां विपट् नाशोऽदर्शनमस्य । उन्ने ति० का० । [दिते च हेमच० ।

दर्शित ति० दृश-णिच्-क्त । १ प्रकटिते २ प्रकाशिते ३ प्रतिपा-दिते ति० दृश-णिनि । १ दृष्टि २ विवेचके ३ सा-क्षात्कारके च । “तद्दर्शनसुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः” कुमा० । “तस्यै सुनिर्दोहदलिकुदशी” रघुः । मन्त्र-दर्शिभिरुच्यते” मनुः । स्त्रियां ङीप् । प्रतीपदर्शिनी । दर्शिवन् ति० दृश-“अन्येऽपि दृश्यन्ते” इति पा० इषनिप् । दृष्टि । “कुक्ष्यां पाण्डवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्” भा० व्या० ६ अ० । “अन्यो न त्वामृते ज्ञेता विदते सर्वदर्शिवम्” स्क० सि० । “अत्र दर्शिवस्” इति शब्दकल्पनमतीव प्रामादिकम् ।

दल भेदे स्वा-पर-अकं भेदेने सकं सेट् । दलति अदानीत् णिचि वा घटादलयति दालयति । ददाल देलुतः दलितः । दला “ददाल भूर्भोरक्तं गोप्यदमं ववर्ष च” ददाल भूः पुपूरे दौः कपीनामपि निखनैः” “अदातिषुः शिलादेहे चूर्णं भूवन् महादुमाः” भट्टिः “दलति शतधा यत्र हृदयम्” अमर० ।

दल भेदने चुरा० उभ० सकं सेट् । दालयति-ते अदीदलत् त । “सुदित्तादालयत्तस्य” “दालयत्यदौ कुञ्जस्थाधतः” अनधेरा० । भेदये ह द्विधाकरणं विकसनञ्च तत्तविकसने । “दरविदलितमल्लीवज्जिचक्षुत्परामे” गीतगो० ।

दल न० दल-अच् १ उत्सृजे २ खण्डे ३ पत्रे च्छेदे मेटि० ४ धने शब्दर० ५ तमालपत्रे राजनि० ६ अर्धे लीलाश्री “प्राप्तापराधास्ताद्याः सूरज्वा वेषणदलेन वा” मनुः “ताम्बूलीनां दलेस्तत्र रचितापानभूमयः” रघुः “वा-पीपललीनिमहानोलदलात्” माघः । “यक्षिः स्वर्ग-युक्तः सनिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ” लीला० ।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य । कुन्दपुष्पदले शब्दमा० तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलल ति० दल-वा अलृच् । द्विधाकारके । तेन निर्दलं करो० वुज् । दालितक तन्निर्दलादौ ति० ।

दलनिर्माक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्माक इव यस्य । भूर्जपत्रदले शब्दमाला । तस्य हि वल्कलस्य निर्माका-कारत्वात्तथात्वम् ।

दलन न० दल-करणे ल्युट् । १ दलनकरणे (डेल) श्लोके स्त्री० ङीप् रत्नावली । तथाभूतस्त्रियां स्त्री “प्रति-पक्षपक्षदलनी” विद्वन्मनो० ।

दलप न० दल-कपन् । १ प्रहरणे उज्ज्वलद० । २ विदारक-जाले ति० ३ खण्डे उणादि० । दलं पाति पा-क । ४ दलपते

दलाधिपदलपत्यादयोऽप्यत्र पु० । [हि दलाकार पुष्पा]
दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि० सा
दक्ष (मा)शाली स्त्री दलेन मलति सम्बध्नाति मल-णिनि
मलते मल-णिनि या । कञ् कञाके पारस्का० नि० [रत्नमा०
दलसारिणी स्त्री दले पत्ने सारोऽस्यस्या इति । केसके
दलसूचि (ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके हारा० ।
दलस्रसा स्त्री इत० । पतसिरायाम् हेमत्त० ।

दलाढक पु० दलेनाढक इव । श्रयंजाततिलदले, शृङ्गाम्,
शैरिके ४ फेने, पूषातके, इनागकेशरे, ७महत्तरे, मेदि०
पञ्चन्दे, एकरिकणे, १० गिरीषे, ११ वात्यायाञ्च हेमच० ।
दलाढ्य पु० दलेन द्वैभेनाढ्यः । पङ्ककर्वटे (दलदलिया) कर्द-
मभेदे त्रिका० । [३२मनदले च पु० शब्द० ।

दलामल न० दलेनामलम् । श्रमरुपके मेदि० । २मदनदले
दलामल न० दलेनामलम् । चुके (चुकापालङ्ग) राजनि० ।
दलि स्त्री दल-इन् । श्लोष्ट्रे उज्ज्वल० तत्पार्थे पुंस्त्री
रत्निदेवः । संज्ञायां कन् । दलिक शकाष्टे हेमच० ।

दलित त्रि० दल-क्त । श्रविकशिते । श्रवण्डिते श्रवणीकिते ।
“व्येका दलिता विभाजितेष्टेन” “दलिता वाधे तयोः
स्याताम्” लीला० । [डीप् ।

दलिन् त्रि० दल-सुखा० मत्वर्थे इति । दलयुक्ते स्त्रियां
दलितगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् ।
सप्तच्छददले (कातिम गः) त्रिका० ।

दलोद्भव त्रि० दलाद्भवति उद्भू-भू-अच् ५त० । दलजाते
२मधुभेदे न० । “रुद्भिमेहप्रशमनं मधु रुजं दलोद्भवम्”
सुशु० ।

दलभ पु० दल-भ । श्रविकभेदे श्रविके च उज्ज्वल० ततो गगां
अपत्ये घञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । “तेन तं ह वको
दाल्भ्यो विदाञ्चकार” छान्दो० ।

दल्लि पु० दल-मि । १५न्द्रे श्रवणे उज्ज्वलद० । ततो
मत्वर्थे भ्रतृप् यवादि० शोषकत्वेऽपि न मस्य वः । दलमि-
मत् वज्रयुक्ते इन्द्रे । [दलस्यादूरदेशादौ ।

दल्य त्रि० दलस्यादूरदेशादि दल+चतुरर्थ्यां बला० य ।
द्व गतो भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दन्ति अदन्तीत् ।
ददन् । त्रिप् दन् ।

दव पु० दुनोति ड-अच् । १वने, श्रवणने च अमरः । भावे
अप् । ३उपतापे । “व्यतिमात्रं दववद्दक्षपि” माघः ।
दवशु पु० ड-उपतापे भावे कधुच् । उपतापे । “स दवशु
वपुर्वचोविषम्” माघः । “केचिद्वैमथुमासेदुरन्ये दवशु-

सुत्तमम्” भट्टिः ।

[रोहिषदले राजनि० ।

दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै-क ।

दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले ।

“सरःसव्येऽसव्ये दवदहनदाहव्यतिकरः” उज्जटः । “कि-

श्चात्मजविलोपज्वरदवदहनशिखाभिः” भाग० ५। ८। २० श्लो०

“दवाग्निप्रभृतयोऽप्यत्र” दशम उज्ज्यापि विना दवाग्निः
रघुः ।

दवि दूरीकरोति दूर+णिच्-स्यूलदूरेत्यादिना दवादेशः
नामघातः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदी(द)दवत् ।

“दवयदतिरयेण प्राप्तसुखीं विभागम्” भट्टिः ।

दविष्ठ त्रि० इदमेवामतिशयेन दूरम् इव दवादेशः । दूर-

तमे । इयस्य दवीयसु तत्पार्थे त्रि० “तेजस्त्रिमध्ये
तेजस्वी दवीयानपि गण्यते” माघः स्त्रियां डीप् । “नैव
सुक्तिरपि दवीयसी” किरा० । [शत-त ।

दश दीप्तौ चु० उभ० व्यक्त० सेट् इदित् । दंशयति ते अदद-

दश दंशने चुरा० आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत

दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ग्राम् ।

“धृतिः क्षमा दमोऽस्त्रोयं शौचमिन्द्रियनियमः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्” । “रुगया

ऽहो दिवाक्षत्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं

दथाट्ठा च कामजो दशको गणः” मनुः ।

दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । श्रावणे हेमच० ।

दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि-क्लिप् । श्रावे

त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र “दशकण्ठारिगुरुं

विदुर्बुधाः” रघुः ।

दशकम्बर पु० दश कम्बरा यस्य । श्रावणे हेमच० । शृष्टो०

रत्नोमे दशकम्बोऽप्यत्र “दशकम्बराजसूक्तोक्त्या युद्ध

मभून्महत्” भा० व० २८८ अ० । [त्रिका० ।

दशकम्बरजित् पु० दशकम्बरं जयति जि-क्लिप् । रामे

दशकम्बन् न० दशविधम् कर्म । गर्भाधानादिप्रशान्तान्ते

दशविधे संस्कारकर्म्मणि । दशकर्म पञ्चत्यादौ तद्विहित-

दृष्ट्या ।

दशकुलवृक्ष पु० दशगुणितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा०

वा व० व० । तन्त्रोक्ते कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च

तन्त्रसारोक्तं यथा “क्षेत्रातकः करञ्जश्च विस्वाश्वत्य-

कदम्बकाः । निम्बो वटोदुम्बरौ च घाली चिञ्चा

दश स्मृताः” साधकः प्रातरुत्थाय कुलवृक्षं प्रणम्य च” ।

दशचीर न० दशविधं चीरम् । मृगीगर्भोचीरवहिते

“नञ्मनां तथा चौड्माविकं माहिषस्य यत् । अन्धा-
याश्चैव नायांश्च करेणूनां तथैव च” इत्युक्ताष्टविध-
क्षीररूपे क्षीरदशके “एनः पचेत् दशक्षीरं सिता-
मधुकचन्दनौ समुतः ।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विषुः ।
दशग्रामाध्यक्षे । तद्वियोगादि मनुनोक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दशग्रामपतिं तथा । विंश-
तीशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च । ग्रामे दोषान् समुत्-
पन्नान् ग्रामिकः शनकैः खयम् । शंसिदुग्रामदेशेऽथ
देशेऽथ विंशतीशिनम् । विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय
निवेदयेत् । शंसिदुग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये खयम् ।
यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः । अन्नपाने-
ननादीनि ग्रामिकस्तान्यशत्रुयात् । दशौ कुलन्तु भुञ्जीत
विंशौ पञ्चकुलानि च । ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्रा-
धिपतिः पुरम् । तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् का-
र्याणि चैव हि । राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि
पश्येदतन्द्रितः” ।

दशग्रामिक लि० दश ग्रामा अधिपतत्वेन सन्त्यस्य ठन् ।
तस्यादूरदेशादि कक्षां चतुरर्थ्यां षच् वा । दशग्रामाधिपे
अतस्यादूरदेशादौ । स्त्रियां ङीप् चतुरर्थान् काश्या०
ठन् जिठे वा । दशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ
लि० ठन् जिठे ङीप् जिठे टाप् इति भेदः ।

दशग्रामिकलि० पु० दश ग्रामा अधिपतत्वेन सन्त्यस्य इति ।
दशग्रामाधिपतौ । “दशमीन् दद्यात् ग्रामस्तु पदं
या यद्वा यच्छति । दशग्रामां बहिः कोशात् दशग्राम्यथ
या यद्वा यच्छति” ।

दशमीव इ० दश मीवा अस्य । श्रावणे ।

“पुण्योक्तटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राजसेश्वरौ । कुम्भ-
कण्ठदशमीवौ वनेनाप्रतिभौ भुवि” । “दशमीवस्तु सर्वेषां
अथो राजसपुङ्गवः । महोत्साहो महावीर्यो महा-
सत्त्वपराक्रमः” भा० व० २७४ अ० । २ अक्षरविशेषे “दश-
मीवश्च वाली च मेघवासा दशारवः । टिट्ठिभो विट-
भूतश्च संहृदश्चेन्द्रतापनः” भा० व० ६ अ० । १ दशमोपस्य
पुत्रभेदे । “शिशुपाको दशमीवो रैभ्योऽथोपदिशो वली ।
सर्वाक्षकुशला वीरा वीर्यवान्नो महाबलाः” हरिवं० ११७
अ० । ४ एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रशतुभेदे तदुपक्रमे गरु०
पु० ८७ अ० “एकैकस्मिन्कक्षेपां गण्याश्चेन्द्रश्च वै हृषः ।
दशमीवो रिपुकस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति” ।

दशज्योति(स्) पु० सुभ्राजः पुत्रभेदे । “सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः
प्रजावन्तो बहुश्रुताः । दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-
ज्योतिरेव च । दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतिर्महात्मनः”
भा० व्या० १ अ० ।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति । दशानां पशो-दशके दश-
सङ्ख्यायाम् । “स वै दक्षिणा नयन् । खन्यन्वा
दशतो नयेद्यक्षा एकां दास्यन् स्याद्दशभ्यस्तेभ्यो दशत-
सुपावर्त्तयेद्यक्षै द्वे दास्यन् स्यात् पञ्चभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै तिस्रो दास्यन् स्यात्त्रिभ्यस्तेभ्यो दशतसु-
पावर्त्तयेद्यक्षै पञ्च दास्यन् स्याद्वाभ्यो तभ्यां दशतसुपावर्त्तये-
देवमा शतात्तयो ह्यस्यैषान्यूनं विराडसृष्टिं लोके काम-
दुघा भवति” शतब्रा० ४।५।८।१६ । “या प्रथमा दशद्वयं स
लोको या द्वितीयान्तरिचं तद्या तृतीया द्यौः सप्तमेव
लोकं प्रथमया दशतारोहक्षन्तरिचं द्वितीयया द्वि-
तृतीयया तथैवेतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता
रोहक्षन्तरिचं द्वितीयया द्वि तृतीयया” ८।५।१२।१५ ।
“एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै वीर्यं
विदुर्विन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावच्छेदा एकादश दशत कार-
भते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राचरेत
पशुनृत्यमर्हयति” शत० ब्रा० ११।२।५।४ ।

दशतय लि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः
अवयवे तयप् । दशसंख्यायां २ तत्संख्यानिते लि० स्त्रियां
ङीप् । “अथास्य संज्ञाविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः
पर्जन्य अतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संज्ञाविकी दश-
तयीषु विद्यते” निरु० ७।८ । “तदेकमेव जातवेदं
गायत्रं त्वचं दशतयीषु विद्यते” २० ।

दशति स्त्री दशाहत्ता दश नि० दशाहत्तदशके शतसंख्यायां
“कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश । जनवा-
मास विप्रेन्द्र !” भा० व्या० १६ अ० । यथा “दशाहत्ता
नव नवतिः तथा दशाहत्ता दश दशतिः शतमित्यर्थः ।
दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः नीलक० । तत्संख्यायाश्च
“ओङ्कारस्याथ जायन्ते स्रुतयो दशतिर्दश” भा० उ० १।७ अ०

दशदशिन लि० दशाहत्ता दश परिमाणमस्य डिनि । शत-
गुणिते स्त्रियां ङीप् । [धर्मभेदे दशकशब्दे दशग्राम ।
दशधर्म पु० दशविधो धर्मः । सर्ववर्णसाधारणे मनुक्ते
दशधा अयम् दशानां प्रकारः धाच् । दशप्रकारे “गाढर्त्तौ
दशधा जग्मा ततः सन्ध्यां समाचरेत्” मनु० त० । “इदं
सर्वं रित्तजातं दशघ्ना परिकल्प्य च” मनुः ।

दशनं लि० दनुश वा—कनिन् । संख्याविशेषे १ द्विगुणितपञ्चके
२ तत्संख्यान्विते च । तत्संख्यावाचकाय एकादिगण्डे
उक्ताः “दिगो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहर्दशपूर्णं
गतानि । दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशैरेका
दश दाशा दशाहः” भा० य० १३४ अ० । आसमन्नादी
रयन्ति उपदिशन्ति एरका उपदेष्टारः दशोप-
निषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन
तेषां दशत्वम् ।

दशन न० दशतेऽनेन वा दनुश—भावे करणादौ वा ल्युट् नि०
नलोपः । १ कवचे वर्षणि २ शिखरे पु० मेदि० । ३ दन्ते पु० न०
अमरः । “वभौ सदशनज्योत्स्ना सा विभोर्वदभोज्जवा”
रघुः । “तनुलोभकेगदगनां मृदङ्गीमृदङ्गेत् स्त्रियम्” मनुः ।
“ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द० ।

दशनच्छद पु० दशनान् दन्तात् आदयति आदि—घञ् ह्रस्वः ।
ओष्ठे “दशनो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ० ।

दशनपद न० दशनस्य दशनक्षतस्य पदम् । दशनक्षतस्थाने तदङ्गे
“दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०
दशनवासस् न० दशनस्य वाच इयाच्छादकत्वात् । ओष्ठ-
माले अमरः ।

दशनवीज पु० दशन इव वीजमस्य । दाडिमीदृचे पारस्करनि०
दशनाङ्ग पु० इत० । दशनक्षते । [(चुकापालङ्) शब्दच० ।
दशनाब्जा स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात् । चुक्रिकायां
दशनीच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत् । अधरादिचुम्बने
“रेवतीदशनीच्छिष्टपरिपूतपटे दशौ” माघः । २ निश्वासे
पु० इत० । ३ दनोच्छिष्टे लि० मेदि० ।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा—क । दशग्रामी
रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे । तद्वियोगादिकं भा० शा०
८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः । द्वि-
गुण्यायाः शतस्यैव सहस्रस्य च कारयेत् । ग्रामेयान्
ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावेत् । तान् ब्रूयाद्दशपा-
यासौ स तु विंशतिपाय वै । सोऽपि विंशत्वधिपतिर्हन्तं
जानपदे जने । ग्रामाणां शतमानाय सर्वमेव निवेदयेत् ।
यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाग्रीयात् ।
दशपक्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः । ग्रामं ग्राम-
शताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः । सज्जालं भरतश्चेष्ट !
सुस्तीतं जनसङ्कुलम् । तत्र हानेकपायत्तं राज्ञो भवति
भारत ! । शाखानगरमर्हसु सहस्रपतिकृतम् । ग्राम्यं

हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रीयसङ्गतः । तेषां संग्राम-
क्षयं स्याद् ग्रामक्षयश्च तेषु यत् । धर्मज्ञः सचिवः कश्चित्
तत् प्रपश्येदतन्द्रितः” ।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु वज्रिषु च तपो
यस्य । इन्द्रियजयपूर्वकपञ्चाग्निपञ्चारिणि । “अवमज्जो
वायुमज्जश्च दनोलूखनिकस्तथा । अश्रुशृङ्गो निरग्नः
दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ० । [बुद्धे । हेमच०
दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्वलैः पारमितोऽध्वरो येन ।
दशपुर न० दश दिशः पिपत्ति पृ—क । १ कैवर्त्तीसृक्ते अमरः ।
दश पुरो यत् अच् समा० । २ मालवदेशे कश्चण्डे मेदि०
स च देशः इ० सं० १४ अ० अथ दक्षिणेन लङ्घेत्युपक्रमे
“दशपुरगोनर्जकोलकाः” दक्षिणस्यामुक्तः । “पालीकुर्वद्
दशपुरवधूनेतकौतुहलानाम्” माघः ।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः । स्वजनकायधिरुपपदशके ।
“यो माहृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां
पुण्यैश्च कर्मभिर्येषांभयतो नात्राङ्गण्यं निनयेयुः”
आश्व० श्रौ० ६।१।२० । “येषां माहृतः पितृतश्चोभयतो ये
दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्याया तपसा पुण्यैः प्रति-
पिबुवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्था-
नम्, अपि च अत्राङ्गण्यं न निनयेयुः निश्चयेना
ब्राह्मण्यं न गमयेयुः । अत्राङ्गण्यगमनं नाम शूद्राया-
मपत्योत्पादनमित्युच्यते । विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तद-
र्थज्ञानश्च । तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानम् । पुण्य-
कर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम् । तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रस-
र्पयेयुः, एतदुक्तं भवति—माहृतः पितृतश्चोभयतः पूर्वं
दश ये पुरुषाः ते, षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च
श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः
शूद्राग्रामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवं-
विधान् पुरुषाननुप्रसर्पयेयुः । दशपुरुषमिति दशपुरुषा
इत्यर्थः । नारा० । “मातापितृवैश्च वश्यः श्रौतियो
दशपुरुषः” सा० अनु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यात-
श्रौतियाणां महाकुलम्” अतिः ।

दशपूर न० दश दिशः प्रयति पूर—कण् । कैवर्त्तीसृक्ते
अमरे पाठान्तरम् ।

दशपेय पु० दशभिः पुरुषैश्चमसं पेयमत् । यागभेदे । “संक्षे-
पेभिरित्वा दशपेयेन यजेत” आश्व० श्रौ० ६।१।१७ ।
“संक्षेपेय्यो नाम संप्रेषयः आग्नेयादयः, ताभिः
संप्राहं चरित्वा दशपेयेन यजेत । दशपेयो नाम यज्ञ-

ऋतुः" नारा० । "तत्र दश दशैकैकं चमसं भक्षयेयुः"
१८. "तत्र दशपेये एकैकं चमसं दशपुरुषा भक्षयन्ति"
नारा० ।

दशबल पु० दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च
बलानि "दानशीलत्वमायीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च ।
उपायः प्रणिधिज्ञानं दश बुद्धबलानि वै" । [वाङ्मयुक्ते लि०
दशबाहु स्त्री दश बाह्वोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश-
दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिवृत्तं पुरा
कल्पे मनोः स्त्रायम्बु वेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी
देवहिताय वै" कालिकापु० ५६ अ० ।

दशभूमिग पु० दशसु भूमिषु दानादिवलेषु गच्छति गम-ड ।
बुद्धे हेमच० । [लि० ।

दशभूमिग पु० दशानां दानादीनां भूमिनामीशः । बुद्धे
दशम लि० दशानां पूरणे ङटि नान्तत्वात् मट् । दशसं-
ख्यायाः पूरणे । "दशमस्तमसि" वेदान्तपरिभाषा । "नवमे
दशमे मासि प्रवर्तते स्मृतिमास्यैः" याज्ञ० । "आददो
ताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगताचूषः । दशमं द्वादशं वापि
सतां धमेमनुस्मरन्" । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यपु-
त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमादृष्ट्याच्छूद्रापुत्राय
धमेतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतायुर्वै पुरुषः"
इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतमख्यकतया तस्य दश-
भिर्विभागे नवतेरुद्धं दशवर्षावच्छिन्ने २काले पुरुषाव-
स्यादौ स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि
दशर्षी गतः" । "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः
स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च" मनुः ।
चन्द्रस्य दशमकलाक्रियाकूपे तदुपलक्षिते वा काकभेद-
रूपे इति धिभेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु
नवम्या युता माह्वरा । "सम्पूर्णं दशमी काव्या पूर्वया
परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतो
सुखी" । यथा सम्पूर्णं दोषरहिता तथा विज्ञापीति
विकल्पे व्यवस्थापयन्ति त्रिणुधर्मात्तरीयम् । "शुक्लपक्षे
तिथिर्माह्वा यस्यामभ्युदितारविः । कृष्णपक्षे तिथिर्माह्वा
यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्"
तिथितः । "कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः ।

दशमभाव पु० कर्मो जन्मवर्षादिब्रह्मणांशविशेषानीतेषु तन्वादि-
द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा ।
"पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविही-
नम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्व-

परं नतं स्यात् । तत्काले सायनाकस्य भुक्तभोग्यांश-
गुणात् । सोऽद्यात् खान्निखण्डं यत् भुक्तं भोग्यं रवे-
रुपजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगस्यान्निजोऽद्यात् । शेषं
खलप्राप्तं भुक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धं शुद्धं
हीनयुक् तत्तुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तभोग्यं
शोध्यं पलीकतात् । पूर्वपश्चात्तदादयत् प्राग्वत्तद्वर्गं
भवेत्" । जातकोपयोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थिच-
उक्तं यथा

"दशमात् प्रवृत्तिमाज्ञां कीर्त्तिं दृष्टिं प्रवासपुतादीन् ।
मानं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्दीमान् । कर्मा-
धिमे हीनवले सपामे कर्मादिवैकल्यस्यन्ति तज्ज्ञाः ।
कर्मेणवागीशगणशङ्कपुत्रावीर्यान्विता यत्नकरा भवन्ति ।
शुभमप्यहर्दृष्टिममन्वितास्ते वीर्यान्विता यत्नविशेषमाहुः ।
दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुक्लाः पापेक्षिताः कर्मविनाश-
माहुः । नाशयितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरविषाच
नागम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागोऽयं
स्नानस्यन्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा सौम्ये
भौसान्विते वा भविता च सुक्तिः । जलचर्गे पूणेशाङ्गोऽपि
मानस्थिते गाङ्गाजलादिपुतः । माने सुरौ शुक्रयुते च
केन्द्रे खोच्चस्थिते तादृशतोयपुतः । माने धने शुक्रयुते
सजीवे केन्द्रे च तादृशतोयपुतः । बुधे व्यये वा यदि वा
तदीये खोच्चान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये
जलराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुष्पभाक् स्यात् । शुभे-
श्वरे केन्द्रे युते जलर्क्षे सौम्ये च तादृशतोयपुतः । बुधे
सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकन्यागणपगोपरादीन् ।
मानस्थिते तदुष्टहनाथयुक्ते करोति जीर्णोद्धारमादि
तत्र । करोति क्षुपादितटागभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभागयुक्ते ।
खट्वंशके वा शुभदृष्टियुक्तभागे श्वरेणापि निरीजिते वा ।
चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीये भाग्यस्थिते पापविरजिते-
ऽस्मिन् । सौम्ये चिते शोभनभावयुक्ते यत्नस्य कर्त्ता स
भवेत् तदानीम् । कर्माधिमेऽस्मिन् यदि सोमयुते खोच्च-
स्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्याच्छिखराङ्ग-
पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् । कर्माधिमे खोच्चगते
सपामे नीचांशे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विज्ञो भवत्येव
मखस्य तस्य क्रूरादिप्रवांशगतेऽपि चैवम् । तद्वस्थिते
सोमयुते तदीये खोच्चान्विते सोमयुतेन दृष्टे । शुभे-
चिते वा सवधे खराशौ यत्नस्य कर्त्ता स भवेत्तदानीम् ।
आज्ञास्यानाधिमे सौम्ये शुभदृष्टियुतेऽपि वा । शोभनांश-

गते वापि जातस्त्राज्ञाधिपो भवेत् । आज्ञास्थानगते स्त्र्ये
भूमिपुत्रेऽथ वा युते । केन्द्रान्विते तदीयेऽपि क्रूरामाज्ञां
करोति सः । आज्ञाधिपे मन्दयुते रन्ध्रनाथेन संयुते ।
क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरामाज्ञां करोति सः । माना-
धिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेष्वितेऽपि वा । क्रूरपङ्कश-
संयुक्ते सौम्यामाज्ञां करोति सः । राज्ञमन्दयुते माने
रन्ध्रे राशौ ध्वजेऽपि वा । नीचस्थे धर्मभावेऽपि क्रूरा-
माज्ञां करोति सः । शशाङ्के कर्किसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरी-
जिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् ।
तदीये शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभग्रहाणा-
मङ्गे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कान्तिस्थानाधिपे
सौम्ये स्त्रीसमिप्लवर्गगे । सौम्यपङ्कशके वापि सत्-
कीर्त्तिसंहितो भवेत् । तदीये देवलोक्तस्थे सिंहङ्गे शुभ-
नायके । बलपूर्णं धिलग्न्ये सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् ।
पापग्रहाणां सन्ध्वे माननाथे बलक्षये । क्रूरपङ्क-
शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसंहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः
कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापाङ्गके पापदृष्टे पापमध्य-
गतेऽपि तत् । शुभग्रहाणां सन्ध्वे मानतन्त्रायकेऽपि
वा । स्त्रीक्षे वा स्वष्ट्ये वापि जातो मानो दृढव्रतः ।
द्विजतन्त्राऽपि मानो स्थान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीये
शुभसन्ध्वे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे
तदीये नीचराशिगे । पापराशुङ्गके वापि मानहीनो
भवेन्नरः । मानाधिपे चराङ्गस्थे सञ्चारसंहितो भवेत् ।
स्थिराङ्गस्थे कर्मस्थे सुदृष्टे मृगयात् द्विदेहगे । षष्ठ्ये कर्म-
राशिस्थे कर्मङ्गे मन्दसंयुते । केन्द्रत्विकोणगे वापि दासी
दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्याङ्गपतौ शनिसन्ध्व-
संयुते । षष्ठाधिपस्य सन्ध्वे वज्रदासान् विनिर्दिशेत् ।
शुभग्रहेण सङ्घटे कर्मराशौ तदीश्वरे । भानुपुत्रेण वा
युक्ते वज्रदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-
प्रप्ते पूर्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जानुदौर्व-
ल्यमादिशेत् ।

• वर्षलग्नात् दशमभावफलादिकं नील० ता० उक्तं यथा

“सर्वलक्ष्मणो खल्वे रात्र्यार्षसुखकीर्त्तयः । स्था-
नान्तराग्निरन्ध्रस्मिन् केन्द्रे मृदुसुखाग्रयः । इत्यं
बली रविः खल्वः पूर्णार्जितपदाम्भित् । एकादशेऽस्मिन्
वर्षे स्थान्तराग्निरन्ध्रस्मिन् । रविस्थानेन्येहा लग्ने
स्त्रे वा रात्र्याग्निरन्ध्रस्मिन् । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते भूपा-
दुर्वलवधं दिशेत् । सिंहे रविर्वली खल्वः स्थानलाभदपा-

त्रयः । स्थानान्तराधिकाराग्निः इन्दुः सारपदे वली ।
खेगलग्ने शर्षणेऽथेगलो राज्यदायकः । वर्षङ्गे राज्य-
सङ्घर्षेऽर्केऽथेगले महादुःखः । गनिस्थाने कुजः पश्यन्
सुग्रहां पापकृन्ततः । नृपभीतिं वित्तनागं दद्याद्दशमगो
यदि । ईदृशे त्रिनवस्थेऽस्मिन् दग्धे नष्टेऽथमसुखः ।
मन्दोऽवृद्धोऽधिकारी त्रिधर्मगे धर्मद्विदः । तस्मिन्
दग्धेऽपि नष्टे च पापकृन्तनानन्दकः । ईदृशीदृक्फलं
स्त्र्ये गुरावित्यं नयार्थभाक् । तत्रस्था सुखदा प्रग्या-
गमपापं खलाययात् । स्त्रौ खेगे रवौ खल्वे वर्षे-
सुग्रहाङ्गं यदि । लग्नाधिपेन रात्र्याग्निरन्ध्रं वीर्यानुमा-
नतः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यलयावहौ ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाष्टा महाविद्या । “कालो तारा
महाविद्या पोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी क्षिप्रमस्ता च
विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च सातङ्गी
कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-
र्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्तिभेदेषु ।

दशमालिका पु० १२ देशभेदे ३२ तन्त्रे ३२ द्वाविजने च व० व० ।

“तथैव रमणाशीनास्तथैव दशमालिकाः” भा० भा० ६३० ।

दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान्
व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय
पाठपुस्तकत्वं च० दर्शितं यथा ।

“यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्वतः । एवा
ते गर्भे एजतु निरैत दशमासः” ऋ० ५।७।७ । “यथा
वातो यथा वनं यथा सस्र एजति । एवा त्वं दशमासः
सहावेहि जरायुणा” ८ । “दश मासाञ्छ्यानः
कुमारो अधिमातरि । निरैत जीवो अक्षतो जीवो
जीवन्त्या अधि” ९ । “एतदावृत्तयं गर्भस्त्राविण्युपनि-
यत् । “एतदावृत्तयेणासौ सप्तवर्षिः स्वयोधितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु सुतवानश्चिनाष्टपिः” । “यथा वातः पुष्करिणीं
सर आदिकं सर्वतः समिद्धयति सम्यक् चालयति
एवैवं तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतस्ततः सञ्चरतु ।
दशमासो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु” । निर्गच्छतु
“वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा
सुदृशलति चाल्यते वाय वायुना । स्थित्वा द्यौव मासांस्व
गर्भोत्पन्ने सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातृजरायुज-
स्ततः पतेत् । दशमासानुपित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु” भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतेरुद्धं दशमी सावस्थाभेदोऽस्यस्य

पूरणाधीनं रनि । नवत्यूर्ध्वयस्के अतिष्ठे व्यसरः ।

दशमौख त्रि० दशम्यामयस्यायां तिष्ठति स्था-क ।

अतिष्ठे दशमशब्दे उदा० । २स्वरक्तानां कामिनां

दशानां मध्ये नाशरूपां दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु० दश मुखान्यस्य । १रावणे "गत्वा चोर्ध्वं दश-

मुखभुजोक्ता नितप्रस्थसन्धेः" मेवम् । २महाकालीरूपे-

देवीभेदे स्त्री "नीलाश्रमद्युतिमास्यपाददशकां सेवे महा-

कालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वा-

त्तयात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु० इत० । रामे 'सीतां हित्वा दशमुखरिपु-

नौपयेमे यदन्वाम्" रघुः ।

दशमूलक न० दशानां मूलाणां समाह्वारा । दशानां

प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोध्रमानुषमानु-

षीणां मूले । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूलं कटुतीक्ष्णोष्णं सञ्चारत्वाच्च वातलम् । लघ्व-

ग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफघातजित् । शूलगुल्मोदरा-

नाह्विरिकास्यापनादिषु । मूलप्रयोगसाध्ये च श्रग्व्यं मूलं

प्रयोजयेत् । दुर्गामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आ-

नाह्वीफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम् । कासश्वासा-

पहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वितं क्षागश्मी-

षन्मातृकोपनम् । कासश्मीहोदरश्वाशोषघ्नोऽप्यहं हि-

तम् । सञ्चारनित्तकटुकसृणं वातघ्नमाधिकम् । दीपनं

कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्व५ कफहरं

मूलं कृमिदहृषु शक्यते । सतिक्तं लघुणं भेदि वातघ्नं

पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं मूलं

प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं यक्ष्णिरोगनुत् ।

दीपनं गर्दभं मूलं कृमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-

दरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं मूलं

मानुषनु६ १०विषापहम्" ।

दशमूल न० दशसंख्यकानां मूलानां समाह्वारः पात्वा० न वा

ङीत् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "विल्लिख्योनाकगाम्भारी

पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफघातघ्नं पञ्चमूलमिदं

महत् । शालपर्णीष्टश्लिपर्णीद्वहतीद्वयगोक्षुरम् । वात-

पित्तहरं दृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलान्तु

सन्निपातज्वरापहम् । कामे शप्ते च तन्दायां पार्श्व-

शूले च शक्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृदयघ्ननाश-

नम्" । अत्र वा ङीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद० ।

दशमूलघृत न० चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने हतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सञ्जीरे पञ्चकोलकैः । सञ्जारे-

हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफ-

व्याधीन् श्लोहानं चापि पाण्डुताम्" । २ततोक्ते कास-

घ्ने हतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भागीकलकं पचेत्

घृतम् । दक्षितित्तिरिनिर्गृहे तत्परं वातकासनुत्" ।

दशमूलतैल न० चक्रदत्तोक्ते बाधिर्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कक्वं

प्रदायैव बाधिर्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने हतभेदे ।

"दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः । सञ्जारेः

पञ्चकोलैस्तु कलकितं साधु साधितम् । कासहृत्पाण्डू-

लघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कलकं षट्पलमेवात्र पाह-

यन्ति भिषग्वराः" ।

दशमूलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते कासनाशके हतभेदे

"दशमूलादके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुकराङ्ग-

शटीविल्लिखुरसव्योषहिक्कुभिः । पेयातुपानं तत् देयं कामे

वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफघातात्मकेषु च"

दशयोग पु० दशानामङ्गानां योगः । विषाद्यादौ पञ्चं

दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिक् उपयमशब्दे १२६८

पृ० दृश्यम् । अयं दशयोगभङ्ग इत्यन्ये । २दशहराशब्दे

वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु० सूर्यवंश्ये अजन्मपातजे रामचन्द्रपितरि दशभेदे

मेदि० "अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन् महावचः ।

अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत्" हरिवं० १६७।

दशरथसुत पु० इत० । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरथश्मशत पु० दश रश्मिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्ये

"दशरश्मिशतोपमद्युतिम् । यशसा दिव्यदशस्रपि श्रुतम् ।

दर्शपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशरात्र पु० दशभिः रात्रिभिर्निर्दिष्टः ङञ् तस्य बुद्धि

तद्वितार्थदि० अच् समा० । १दशरात्रसाध्ये यागभेदे

स च यागः कात्या० ३५।११।१७ औ० उक्तः । दशानां

रात्रीणां समाह्वारः । २रात्रिदशके न० । अथ रात्रात्

त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् स्त्रीवता । "प्रतिभेदेः

संभं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्छेदं दशरात्रस्य ताव-

देवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेद्दशरात्रं सदिपतेत्

आद्यं दशरात्रम्" शु० त० ।

दशरूपक न० दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-

त्येन सन्त्यत्र अच् । नाटकादिचक्षणप्रतिपादकपदभेदे ।

दशरूपभृत् पु० दश मत्स्यादीनि रूपाणि विभक्तिं भृ-
किप् । मत्स्यादिदशाक्षतिधारके विष्णौ शब्दार्थकं ।
दशवतारशब्दे तद्रूपाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कप् । धर्मो "दश लक्षण-
को धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यम-
क्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । ऽचन्द्रे हेमच० ।
"दशाश्वं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदैवतम्" चन्द्रध्या० ।
दशवार्षिकं लि० दशस्र वर्षेषु भवः ऽठञ् उत्तरपदद्विजिः ।
दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप् । "पश्यतोऽब्रुवतो हानिभू-
जैर्विशतिवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवा-
र्षिकी" याज्ञ० ।

दशविधं लि० दश विधा प्रकारा यस्य । दशप्रकारे "भेदस्त-
मसोऽष्टविधो दशविधो महाभोजः" सा० का० । दश-
विधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत् । सत्वभेदे । "तदेतच्छास्त्राणां
दशवीरमेवां दश वीरा जायन्ते य एतदुपयन्ति" ता० ब्रा०
२५।७।४ । "तदेतदुक्तं सत्वं शस्त्राणां दशवीरं वीरयन्त्य-
मित्रानिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो
ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा ।
जायन्ते" भा० । [भिर्विशं दशव्रजम् " ऋ० ८।८।२०]

दशव्रज पु० ऋषिभेदे । "याभिः कण्वं मेधातिथिं यज्ञं या-
दशशत न० दशगुणितं शतम् । ऽसहस्रसंख्यायां २तत्सं-
ख्येये च । "गवां दशशतं धनम्" भा० व० ६८ अ० ।

दशशतरश्मि पु० दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सूत्र्ये हेमच० ।
दशशताङ्गि स्त्री दश शतमङ्गुल्योऽस्य । शतमूल्यां २शता-
वर्थ्याम् पारस्कारिण० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां विद्युतौ । सान्नो
विन्यासभेदेन विद्युतिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा०
भाष्ये दर्शितं यथा ।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्तास्या विद्युतिः । सा
हिःप्रकारा । सप्तास्थितेत्यपरा सा च हिःप्रकारा ।
ततः पञ्चभ्यस्तिष्ठभ्यो नवभ्यश्चेत्येकः । तत उद्यती
ततो भस्त्रेति दशसप्तसप्तास्थितयोर्भेदेन सहेत्येवं सप्त
विद्युतयः । तद्यास्यां दशसप्तास्यां विद्युतिं दर्शयति" भा० ।
"पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया,
पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया,

सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
र्दशसप्ता सप्तदशस्य विद्युतिः" ता० ब्रा० २।७।३ । "स्युष्टार्यः ।
आदितो द्वाभ्यां पञ्चभ्यां हिङ्करोति पर्यावाभ्यां दश ।
उत्तरे सप्तेति दश च सप्त चास्यां विद्युताविति दशसप्ते यं
सप्तदशस्तोमस्य विष्णुतिः" । तदुत्तरस्य खण्डादौ
उद्यती सप्तास्थिताभस्त्राणां प्रकारो वर्णितस्तत्रैव दृश्यः
दशसाहस्रं न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणमस्य अथ
उत्तरपदद्विजिः । ऽदशगुणितसहस्रमिति अयुते २तत्-
संख्येये च "भूतानां दशसाहस्रं परिधेयं समाहृतम्"
हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिकं लि० दश सहस्राणां प्रमाणमण् ऽठञ् उत्तरपद-
द्विजिः । अयुतमितभागादौ । "दशसाहस्रिको भागश्चेत्
धाता प्रकल्पितः" हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य लि० दशं दानमिच्छति यक् षक् च नामधातुः दाने-
च्छायां प० अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत् । "एवा नो
अन्ने यिच्छा दशस्य" ऋ० ७।४३।५ । "इरावती धेनुमतौ
हि भूतं "स्त्रियवसिनी मनुष्ये दशस्या" ७।६६।३ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ-ट् । गङ्गाजन्मदिने
ज्यैष्ठ्यशुक्लदशस्याम् ।

"ज्यैष्ठ्ये मासि क्षितिस्तुतदिने शुक्लपक्षे दशस्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां
हरति च त्रिषौ सा दग्नेत्याहुःकार्याः पुण्यं दद्यादपि
शतगुणं वाजिमेघायुतस्येति" शङ्खः । अपि च "अदत्ता-
नामुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च
कायिकं त्रिविधं कृतम् । पारुष्यमन्ततं चैव पैशुन्य-
ञ्चापि सर्वशः । अशस्वद्वप्रलापच वाङ्मयं स्यात् चतु-
र्विधम् । परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वित-
थाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं कृतम् । एतानि दश-
पापानि हर त्वं मम जाङ्गवि ! । दशपापहरा यस्यात्
तस्याहशहरा कृता । "ज्यैष्ठ्ये मासि सिते पक्षे दशस्यां
बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे हृषे
रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति
स्कन्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र कुजबुधयोः कल्पभेदेन
व्यवस्था ज्ञेया । श्वेतवन्धुरामेश्वरयोः प्रतिष्ठादिने
यथोक्तं स्कान्दे सेतुमाहात्म्ये "ज्यैष्ठ्ये मासि सिते
पक्षे दशस्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्या-
चन्द्रे हृषे रवौ । दशयोगे सेतुमध्यो जिह्वरूपधरं हरम् ।
रामो वै स्थापयामास शिथिलह्रन्मनुजतमम् । अतो-

इसां तु विशेषेण पूजा कार्या हिताधिभिः। अत्र
ज्ञानाङ्गसङ्ख्य उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा । “अद्य
हस्ते तु नक्षत्रे दशस्यां व्यष्टके सिते । दशपापहरा-
वाञ्च अदत्तादानकल्मषम् । विरुद्धाचरणं हिंसा पर-
दारोपसेवनम् । पारुष्याहृतपैशुन्यमसम्बन्धं प्रभाषणम् ।
परद्रव्याभिधानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् । एतद्दशावघा-
ताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति” ।

दशा स्त्री दनुश-अङ्ग नि० नक्षोपः । श्रवस्यायां २ दीपव-
त्याम्, चेदि० “अमेक्षन्ते न च क्षो हं न पात्रं न दशान्त-
रम् । परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः” इत्युद्भटः ।
श्चित्ते, अलयपालः । ४ कालकृतविशेषरूपायां ५ गर्भवास-
जन्मादिबाल्ययौवनादिरूपायामवस्थायाञ्च । ताञ्च “गर्भ-
वासः १ जन्म २ बाल्य ३ कौमार्य ४ पौगण्ड्यम् ५ यौवनं ६ स्या-
विरता ७ जरा ८ प्राणरोधः ९ नाशः १०” नीलकण्ठोक्ताः
दश वेद्याः । १५ कामकृते विरहिण्यां नेत्ररागाद्यवस्थादशके,
ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन
६ भोग्यकाले च । तत्र अरकतदशाय “नयनप्रीतिः प्रथमं
चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्ख्यः । निन्द्राच्छेदस्तनुता विषयनि-
वृत्तिस्त्रपानाशः । उन्मादो मूर्च्छां मृतिरित्येताः अरद-
शादग्रेव स्युः” । ग्रहाणां स्वस्वस्वचितफलविपाककाल-
भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र “कलौ नाक्षत्रिकी-
दशा” इत्युक्तेः नक्षत्रस्वचितैव दशा याज्ञा साऽपि
नानाविधा षट्त्रिंशदधीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो-
त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा । विंशोत्तरी-
यवर्षात्मिका सूर्यादिनवग्रहैर्विषयमानफलान्तिका च तत्र
योगिनीदशा तु “गुणं संयोज्य जन्मर्त्तं वसुभिर्भागमाह-
रेत् । मङ्गलाद्यास्त्रिराष्टता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः” ।
“मङ्गला पिङ्गला घन्या भावरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्”
इत्युक्तानुसारेण ज्ञेया । तदानयनञ्चान्यत्र “आर्द्रां
दिभिस्त्रिराष्टत्या ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमादमूः । मङ्गला
पिङ्गला घन्या भावरी भद्रिका तथा । उल्का
सिद्धा सङ्कटा च एकैकोत्तरवत्तरा । अश्विन्यादित्वं
तत्र आमन्यादित्वेऽधिकम् । सिद्धायां रोहिणी शेषे
सङ्कटायां मृगः परः । मङ्गलायाः पतितन्द्रः पिङ्ग-
लाया रविस्तथा । घन्यायास्तु बुधः स्वामी भावमन्या
धरणीस्ततः । भद्रिकायाः पतिर्जीव उल्काया रवि-
नन्दनः । सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु दानवः”

इत्येवं क्रमात् दशाज्ञेया । तासां मुखेन ज्ञानाय
योगिनीदशाचक्रम् ।

दशानाम्	अ	पि	ध	भा	म	उ	वि	सं०
तदीयाः	च	र	वु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
तानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
नक्षत्राणि ।	१	२	३					

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपचाय प्रकृतदशा-
लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं
सर्वत्र ।

विंशोत्तरीयदशा तु “रविचन्द्रस्तथा भौमो
बुधजीवौ शनैश्चरः । बुधः केतुः भृगुश्चेति कृत्तिकादौ
त्रिधा भवेत्” । दशावर्षाञ्च “षट् सूर्या दशा वर्षाः
दिङ्मिता रजनीपतेः । कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरश-
दग्रेव तु । शुरोः षोडश विज्ञेयाः शनैरेकोनविंशतिः ।
विदः सप्तदश ज्ञेया केतुनां सप्त कीर्तिताः । भगोर्विश-
तिरुद्दिष्टा सूर्यादीनां महादशाः” ।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम् ।

दशेशाः	र	च	म	रा	जी	श	वु	के	पु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	२	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९

त्रैराशिकेन प्राप्तं भुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पम् ।

एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामण्युक्तानि यथा

“दशातुरोधेन फलं वदन्ति सुनीश्वरा जातगुणगुणं
तत् । सारं सङ्ख्यं तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो
दशानाम् । दीपः १ स्वस्थः २ सुदिनः ३ शान्तः ४ हीनः ५-
ऽतिदुःखितः ६ विकलः ७ खलः ८ कोपी ९ नवधा खचरो
भवेत् । उच्चस्थः खचरो दीपः १ स्वस्थः २ खलः ३ गो मतः ।
सुदिनो ३, मितभे ४ शान्तः समगो हीनको ५ धरः । शुभे
दुःखसंयुक्तो ६ विकलः ७ पापसंयुतः । खलः ८ पराजितो-
ज्ञेयः कोपी ९ स्यादर्कसंयुतः । ग्रथक् ग्रथक् फलं तेषां दशा-
काले विशेषतः । तत्र नामातुरोधेन परिपाके वदन्ति
हि । पाके प्रदीपस्य धराधिपत्यसम्बाहं शौर्यं ४ वराह-
नञ्च । स्त्रीपुल्लभां सुखवन्तुपूजां चित्तोद्यमानां सुप्रेति

विद्याम् । स्वस्थस्य खेटस्य दशाविपाके स्वस्थो नृपा-
 ल्पञ्चधनादिसौख्यम् । विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताश्च
 दारार्थभूत्यात्मजधर्ममेति । सदान्वितस्यापि दशाविपाके
 वस्त्रादिभूगन्धसुतार्थधैर्यम् । पुराणधर्मश्रवणादिगान-
 दानादियानाम्बरभूषणाग्निम् । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
 शान्तस्य भूपुत्रकलत्रयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
 शास्त्रं वल्लभदेशाधिपपूज्यताश्च । स्थानच्युतिर्वन्मुवि-
 रोधिता च हीनस्य खेटस्य दशाविपाके । जीवत्वसौ-
 कुलितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
 दुःखान्वितस्यापि दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति
 नित्यम् । विदेशगो वन्मुजनैर्विहीनस्योरादिभूषैर्भयमाप-
 न्नः । वैकल्यखेटस्य दशाविपाके वैकल्यतां याति
 मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विषेपात् स्त्रीपु-
 त्रयानाम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
 खलस्य खेटस्य पितृवियोगम् । शत्रुञ्जनानाम्नभूमि-
 नाशमुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि
 दशाविपाके पापं समायाति वज्रप्रकारैः । विद्यायशः
 स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञाश्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी ।
 अथ परमोज्ञादिगरविदशाफलानि । भानोर्दशायां परमो
 ज्ञस्य भूयर्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
 सकाशादुपैति सञ्चारविनोदगोष्ठीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
 र्दशायां गोष्ठिधान्याथपरिभ्रमश्च । संसारयुगवन्मुजनैर्वि-
 रोधं देशाद्विदेशश्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेष्ट्यागमनं क्षि-
 तीशादुपैति हर्षं रतिकेलिमानम् । सदङ्गभेरीरवयुक्तया-
 नमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः । आरोग्यिणी वासरनाय-
 कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
 रभूमिगोवाजिमातृङ्गलपिक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
 नायकस्य क्षपिक्रियावित्तमहेष्टनाशम् । चोरान्निपीड्यं
 कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
 स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपालकोपात् ।
 स्ववन्मुनाशं सुतमित्रदारैः पितृादिकानामपकीर्त्ति-
 मेति । अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति गृह-
 च्युतिश्च । विदेशयानं मरणं गुरुणां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
 क्षपेर्विनाशम् । मूलत्रिकोणस्थरवेर्विपाके चेतार्थदारात्मज-
 वन्मुसौख्यम् । राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं स्वस्थानया-
 नादिकमेति राज्यम् । स्वर्गलगापि रवेर्दशायां
 स्ववन्मुसौख्यं क्षपिवित्तकीर्त्तिम् । विद्यायशःप्रार्थित
 राजपूजां स्वभूमिलाभं संप्रैति विद्याम् । दशाविपाके

ज्ञाधिगत्वस्य रवेः प्रनटार्थकलत्रपुत्रः । गोमित्रपित्रा-
 दिगरीरकटं शत्रुत्वसायाति जनैः समन्तात् । सपत्न-
 राशित्स्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपान्नि
 चोरेर्विपदं विषादं पित्रोर्विरोधश्च दशान्वमेति । स्वमि-
 त्तराशित्स्थितसूर्यदाये स्वष्टत्वमित्रात्मजराजपूजाम् । स्वने-
 हवासं स्वजनस्य सङ्गाद् यानादिभूषाम्बरताम्रलाभम् ।
 अत्यन्तमित्रर्त्तगतस्य भानोर्दशाविपाके क्षातिमौख्यमेति ।
 स्त्रीपुत्रधान्याथमनोविलासतटागयानाम्बरभूषणानि । म-
 मर्त्तगस्यापि रवेर्दशायां समञ्जनैः स्यात् क्षपिभूमिधान्यम् ।
 गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीडितः
 स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचावृत्त्या कुन-
 खी कुशीलः । स्त्रीपुत्रधान्याथपशुक्रियादिमनोविकारं
 संप्रैति हेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
 लभते स्ववृत्त्या । तीर्थाभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
 कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य दुःखवेर्विपाके नित्यं
 मनः क्षिण्यति हेयवृत्त्या । कुभोजनं कुक्षितवस्त्रपानं
 कुशीलवृत्त्या त्वधनं क्षयत्वम् । दिनाधिनायस्य शुभान्वि-
 तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । दृष्टैर्विलासं
 स्वजनैः समाजं कल्याणवाग्जालविनोदगोष्ठीम् ।
 पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु
 दुःखम् । पित्रोर्विनाशं सुतदारकटं चोरान्निभूषालगतं
 क्षयत्वम् । करोति भानुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशस्वी
 सुतवाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकेलिसौख्यं
 पित्रोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
 दिवाकरस्य दशाविपाके नृपदण्डदुःखम् । स्थानच्यु-
 तित्ववन्मुवियोगमेति भङ्गः क्षपेर्वित्तपरिभ्रमश्च । त्रिकोण-
 संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमाननञ्च । सौख्या-
 दिहानि निधनं पितृश्च कर्म्मोदिवैकल्यमुपैति कावे ।
 उच्चान्वितस्य च दशा विदधाति हर्षं नित्यं प्रतापजनितं
 महतीं श्रियश्च । नानाविनोदललितं रतिकेलिसौख्यं
 स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्गनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
 रवेर्दशायां भार्याभूषणविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्वन्मु-
 विकृतिस्तस्य मनोविकारं ज्वरमेहचरोगम् । खादो सूर्य-
 दशायां दुःखं पितरोगकृतक्षयश्चाधिः । मध्ये पशुधन-
 हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च । दशाविपाके धनहानि-
 मेति पृथग्भानोरतिदुःखजालम् । शुभसंयोज्ज्वल-
 पवितरोगं मूलादिङ्गलं त्वथवा प्रमेहम् । रन्ध्रस्थभानो-
 रपि वा दशायां देहस्य कटं त्वथवाग्निचिह्नम् ।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्यु-
तिश्च । भानोर्द्वादशस्य चेद्यादि दशा क्लेशार्थहानिं कथं
स्त्रीवन्धुत्सजभूमिनाशमथ वा पितृर्विनाशं कलिम् ।
स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विप्लवतं राज्ञोभयं पादरुक्
विद्यावादिनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् ।
पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत् कुरुते भानोर्धनस्यस्य वा क्लेश-
वन्धुवियोग दुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्री-
नाशं धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाश-
सुपैति तत् शुभयुक् याच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्वि-
क्रमयुक्तस्य दशा धैर्यं महत् सुखम् । नृपमाननम-
यांप्तिं भ्रातृवैरं विपत्तया । सुखस्थितस्यापि रवेर्दशायां
भोगार्थभूत्यकलहानिम् । जेत्वादिनाशं स्वपदच्युतिं
वा यानच्युतं चोरविषाग्निशस्त्रैः । दारास्वितस्यापि
रवेर्दशायां कलत्ररोगस्तथ वा नृतिर्वी । कुभोजनं कुत्-
सितपाकजातं क्षीरादिदध्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थि-
तस्यापि रवेर्दशायां राज्ञ्यार्थलाभं सुमुपैति धैर्यम् ।
उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च ।
आयस्थितस्यापि दशा विपाके भानोर्धनाप्तिं शुभकर्म-
लाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूपा-
म्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यदुद्रव्यसुक्तं कर्मा
जीवे यस्य यक्षोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च
तत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्ये स्थानबलाधिके
क्षत्रिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसु माननं पर-
धनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते
सर्वोपकारं महाकीर्तिं भूषणमिष्टवन्धुसहितं तीर्थभि-
षेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तत्पाककाले
बलमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशादिदेशं
समुपैति दुःखम् । दिग्वीर्ययुक्ते दिशसेश्वरे तु दिगन्त-
राक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्नोत्यथोऽर्थभूमिर्नो
चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तदुते बलिष्ठे
रवौ विपाके क्षत्रिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च
हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वमुपैति
कालरयौ तु नैसर्गिकवीर्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेह-
सौख्यं हीने रवौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टा-
धिकवीर्ययुक्ते स्वचेष्टितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य
मानं सुतदारसौख्यं कल्यादियानाम्बरमत्र हीने ।
रवौ खगानां बलदृष्टयुक्ते तद्विचिन्तयित्वा सकलं च
सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने

सकलं विनाशम् । क्रूरादिषष्टांशरिवेर्दशायां स्थान-
च्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरजं
च पितादिनाशं त्वथवा तदीयम् । नृद्वंशषष्टांशरि-
वेर्दशायां नृद्वंशपानाम्बरभूषणाप्तिम् । नामद्वयं राजसु
पूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यं-
युतस्य भानोर्दशाविपाके महतीञ्च कीर्तिम् । बन्धु-
देशाधिपमाननं च पुत्रादिर्मित्वकलत्रलाभम् । स्त्री-
दिजन्यं फलमाह्वरादौ पयात् फलं खेचरदृष्टिजन्यम् ।
मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापस्यहाणाभिह्नं योज-
यन्ति । भुजङ्गमत्प्रशयुतस्य भानोर्दशाविपाकेऽहिर्धनं
विषाहा । नृपाग्निपातित्यमनेकदुःखं पाशादिभूतप्रश-
युतस्य चैवम् । स्त्रीजस्योऽपि दिनेशो नीचांगे चेतन-
धनहानिः । स्वकुलजवन्धुविरोधः पितादीनां तथैव
सुनियाम्यम् । उच्चांशकयुतो भानुनीचस्योऽपि महत्-
सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं हयाम् ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि “अत्युच्चस्यापि निशा-
रस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति बल-
लाभं धनायतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि
निशाकरस्य प्राप्नो दशायां सुतदारवित्तम् । निशा-
पानाम्बरभूषणाप्तिं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । कारो-
हिणी चन्द्रदशा प्रपञ्चा स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्तिम् ।
करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्जनं भूवरतपणञ्च ।
निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमिताम्बरसौख्यहा-
निम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूयैः पतनं
तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्नो दशायां
विविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनो-
विकारं समुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदावे
नृपाङ्गनं भूमिस्तुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमान-
लाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोभम् । स्वचेष्टगस्यापि
निशाकरस्य नृपाङ्गनप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डश्रेया-
गमनं क्षितीशात् संमाननं स्त्रीसुतवन्धुसौख्यम् । निशा-
करस्याप्यतिशतुराशिं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् ।
कुयस्वतां कुत्सितभोजनञ्च जेत्वाथेदारात्तजतापयानम् ।
यानाम्बरालङ्कारादिहानिं विदेशयानं परिचारकतम् ।
देशान्तरे आस्मति बन्धुहीनो दुःखी परिक्रियति शत्रु-
गेहे । मित्वर्जगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं रति-
पालभेत्तुम् । उद्योगसिद्धिं जलवस्तुलाभं चित्ताम्बरा-
भूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमिशराशिं गतस्य

दाये त्वित्तौख्यमिति । विद्याविनोदाङ्कितराजपूजां
 खेलात्मदारात्मजकामनामम् । दशाविपाके समरागस्य
 कलानिधेः काञ्चनगमिनामम् । किञ्चित्तुल्यं वाञ्छराग-
 पीडां विदेशयानं लभते मनुष्यः । नीचास्थितस्य हि दशा
 विपदं नहर्षि । कोशार्थदुःखवशात्समुपैति काले ।
 कारागृहं निगडुपादङ्गगात्रहीनसौराग्निभूपतिभयं
 सुतदारभेपम् । जीर्णोन्मुपाके सकलं विहीनं राज्ञार्थ-
 भूपत्यकचत्वमितम् । उन्मादचित्तं खजनैर्विरोधमृगित-
 मायाति कुशीलवत्या । पूर्णोन्मुपाके परिपूर्णमिति विद्या
 विनोदाङ्कितराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमनोविलासं
 विशेषतः शोभनकर्मलाभम् । केनापि स्त्रीपुत्रवियञ्चरेण
 युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं
 स्त्रीपुत्रभृत्यादिविनोदगोष्ठीम् । पापान्वितस्यापि नि-
 शाकरस्य पाकेऽग्निचोरक्षितिपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्री-
 सुतवन्मुहानि विदेशयानं त्वशुभादिकर्म । चन्द्रस्य सौख्य-
 सहसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्मलाभम् । गोभूहि-
 यस्वरभूषणानि तीर्थभिषेकं परदारसौख्यम् । प्राप्ते-
 क्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म ।
 कोपाधिकं कुक्षितभोजनञ्च साहर्वियोगं त्वथवा तदी-
 यम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं
 च कीर्तिम् । इष्टार्थवन्मुगमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमनो
 विनासम् । मूलविकोणगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुवङ्ग-
 कोशः । वङ्गपुत्रान् विनीतो वन्मुविरोधं प्रधानतां
 याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य साहर्वियोगं सुख-
 यानभूमिम् । लपेक्षनाम्नि गृहकर्मलाभकीर्तिं स्वना-
 माङ्कितपदजालम् । दारान्वितस्यापि निशाकरस्य पाके
 कलत्राग्निसदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनास्वरञ्च प्रसे-
 हमत्वादिकर्म मनोरुक् । कर्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना
 चन्द्रस्य कीर्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्माग्निमनेक-
 सौख्यं भूपत्ययानास्वरवन्मुपूजाम् । नीचांगस्यापि दशा
 ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाक्षिरोगपीडां युद्धेषु
 प्रराजवं गतोत्थाहम् । उज्ज्वलगस्यापि दशा ददाति
 सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपति-
 बन्धानदेहशुचिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसम्मानन-
 कीर्तिमसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाथं गृहधनसौख्यास्वरं
 चान्ते । वृद्धस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं
 वियोगम् । चोराग्निभूपात्रभयं जलेन मूत्रादिकच्छं
 सवनामसाहः । रत्नस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य

काशप्रं जलभीतिदुःखम् । विदेशयानं सकलैर्विरोधं
 कुभोजनं माजनेषु नाशम् । रिपुफगचन्द्रदशायां प्राप्नो-
 भ्यतिनाशनं कुरुते । रात्रोऽन्तधनभाग्यं स्थानविनाशं
 महत्तरं दुःखम् चन्द्रस्य वित्तस्थितिपाककाले वित्तात्मज-
 स्त्रीसुखभोगभाग्यम् । मिटाक्षपानं रतिकेतिशौख्यं
 धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयरात्रिस्थनिशाकरस्य
 दशा महत्सौख्यमनेकवित्तम् । मनो इदं भ्रातृजनादि-
 सौख्यं लघुप्रज्ञयानास्वरभूषणाग्निम् । लाभस्थितस्यापि
 निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । गृहस-
 पानास्वरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् ।
 दिनेश्वरेणाङ्कितचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं खजनैर्विरोधम् ।
 भावार्थं भूपत्यपाग्निचोरैर्मातृवियोगं क्षयिष्यनाशम् ।
 चन्द्रे स्थानवलाधिके धनसुखं कीर्तिञ्च विद्यागमं देव-
 ब्राह्मणतर्पणं नृपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । स्त्रीरत्ना-
 स्वरभूषणं क्षयिधनं गोविक्रियासेवनं मिटाक्षादिरसायनं
 फलसुतं ध्याज्वलाख्यास्वरम् । निशाकरे स्थानवलेर्हि-
 चोने स्थानार्थनाथं स्वपदच्युतिञ्च । स्ववन्मुनाथं त्वथ
 वा वियोगं क्षयैर्विनाशं समुपैति काले । निशाकरे दिग्-
 वलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चितम् । विद्यागमं
 भूपतिमित्रताञ्च स्ववन्मुपूजां गजवाजिभूमिम् ।
 चन्द्रे तथा कालवलान्तिरेऽस्मिन् तरङ्गयानं क्षयिगो-
 महीञ्च । विद्यादिषोषं नखकेशदन्तचर्मस्वराजङ्गुतवा-
 हनञ्च । निर्वर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निर्वर्गतस्यापि करोति
 सौख्यम् । जयलतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां वङ्ग-
 वाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्वलवीर्ययुक्ते क्षपाकटाक्षेण
 नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं समुपैति सौख्यं परोपकारं च
 मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिपठंगशमन्वितस्य दाये
 गशाङ्गस्य वङ्गत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाथं क्षितिपालकोपं
 विद्याविवादं कलहं जनैश्च । गृहसंघटांगशमन्वितस्य
 चन्द्रस्य दाये वङ्गपुत्रलाभम् । भृत्यार्थलाभं विजयं
 सुखं च कीर्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावतादां-
 शमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्तिम् । विद्या-
 विनोदं लभते च सौख्यं देशार्थं पुण्यजलाभिषेकम् ।
 क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तचन्द्रो ददाति रोगिताम् । काशं
 पापसमायुक्तं गोब्राह्मणनिपीडनम् । खादौ भाव-
 फलं प्रोक्तं स्थानजन्तं ततः फलम् । अशोद्धं फलं
 पञ्चादुपहजातफलं तथा ।

अथोच्चादिगमौदशाफलम् । “अथोच्चादिगमौदशाफलम् ।

काले क्षेत्वाध्वनामं समरे जयञ्च । आधिक्यमन्वेति नरेश-
मानसहोदरस्त्रीसुतवाग्विनासम् । उच्चङ्गतस्य हि दशा
धरणीसुतस्य पात्रोत्तराख्यमथवा क्षितिपाञ्च वित्तम् ।
भूलेध्यदारसुतवन्धुसमागमं च यानादिरोहणविशेषविदे-
शयानम् । आराधित्यो भू'सुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यन-
नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतान्वैर्यमनोऽभिलाषं मान्योत्तरं
गोगजवाजिभङ्गम् । धरासुतस्याप्यथरोहकाले स्थानार्ध-
नाशं फलिकापदुःखम् । विशेषवासं खजनैर्विरोधं चो-
राग्निभूषैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य
दाये कुष्ठत्या खजनानादिरक्षाम् । कुभोजनं गोगजवाजि-
नाशं खवन्धुनाशं नृपशङ्खचोरैः । मूलत्रिकोणस्थित-
भौमदाये मिष्टान्नपानान्तरभूषणाग्निम् । पुराणधर्म-
व्यवर्णं मनोघ्नं आत्मादिसौख्यं क'पलाभमेति । खजेत-
मस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्धभूमिम् । स्था-
नाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं आद्यसुखं सुखा-
ग्निम् । धरासुतस्याप्यतिशयराशिं गतस्य दाये कलह-
दिदुःखम् । नरेशकोपं खजनैर्विरोधं भूस्वर्षदारात्मज-
मितरोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशगस्य दशाविपाके
समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूषाविवैः प्रमादं पी-
डातिक्कच्छादिगुदाक्षोभम् । सितजगस्यापि कुजस्य
दाये सितत्वयायाति सपत्न्यह्वैः । चोराग्निमान्द्याजि-
विनादभूमिं क्षपेर्विनाशं कालिकोपदुःखम् । कुजस्य
दाये त्वतिमितराशिं गतस्य भूषासुतार्थभूमिम् ।
वस्त्रादियन्त्रादिविपाहदीनासुपैति देशान्तरलब्धमाभ्यम् ।
धरासुतस्यापि सप्तर्षस्य नृहोपकार्यं स्वधनप्रमाणात् ।
स्त्रीपुल्लभ्यात्मसहोदराणां शत्रुत्वमाप्नोति नृपाग्नि-
पीडाम् । नीचपद्मेणापि समन्वितस्य धरासुतस्याति-
मगोविकारम् । प्रेक्ष्यत्वष्टिं परकीयमन्त्रं स्त्रीपुल्लनाशं
नृपशङ्खचोरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कच्छेण
वृत्तिं नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य
दाये सुतदारपीडाम् । पापीन्यतस्यापि कुजस्य दाये
पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजानां पशुदे-
वतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गदृष्ट्या । शुभान्वितस्यापि
कुजस्य दाये केचित् सुखं देहलगाङ्गारोगम् । भूपैर्विवादं
समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षित-
धरासुतनोदाये भूस्वर्षनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते
त्वत्यन्तं शोभनं भवेत् । आरस्य पापसङ्घीकृतस्य प्राप्नो-
दशायां बह्वदुःखकष्टम् । जनैः परित्यक्तकलमिलो देशा-

नरस्यः क्षितिपानकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चोरविषा-
भ्यासुपैति दुःखानि । कलहोवासविरोधं लभते देशान्तरं
याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं वन्धुविरोधि-
ताञ्च । चोराग्निपीडां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुर्गपदे
प्रयाति । कलत्रयुक्तस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिगुदमत्त-
कच्छम् । अगोचरस्यस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत्
फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कर्मादिवैक-
ल्यसुपैति दुःखम् । उद्योगमङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्या
सुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगतभौमदशायां दधाति शोकं
स्त्रिया विरोधं च । राज्याञ्च्युतिं विपचाद्देशादेशान्तरं
याति । वित्तगभौमदशायां संप्राप्तौ तस्य वृद्धिमुपवाति ।
खकुलाढ्यत्वं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोनञ्च । आ-
तस्थानमतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं
वित्तसुतार्थदारसङ्घैः सङ्गं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्वान-
गतस्य पुत्रभरणं बुद्धिभ्रमं जाड्यतां शत्रुचेतगतस्य भूमि-
सङ्घर्षैर्दुःखं महारोगभाक् । पञ्चमस्यधरासुतनोदाये
कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव
वा । मरणपदस्यो भौमः करोति दुःखं मङ्गल्यं पाके ।
स्त्रीटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नव-
नस्यधरासुतनोदायापाके पदच्युतिम् । गुरुणा च
तथा कष्टं तपोविषं मङ्गल्यम् । आयस्यभौमदाये
करोति राज्यार्थभूषसम्मानम् । समरे जयप्रतापं श-
युपकारं मनोजयं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्नो-
धनहृतं नृपाङ्गीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृप-
विदेशवासञ्च । उच्चान्वयसंयुक्तधरासुतस्य मनोप्रियां
विजयं सुखञ्च । प्रचण्डदासीगमनं नृपस्य प्रधानतां
याति सुगन्धपदाम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽनन-
कर्मयैकल्यम् । धनहानिभूषदण्डः शिरोदरपराधो-
ऽशीलः । भौमदशायांमादौ लभते विविधार्थमान-
हानिं च । मध्येऽग्निभूषचोरैर्भीतिं तत् विनि-
दिशेन्नतिमान् । अन्ते आश्रययोगं सुतधनदाराभि-
गुल्लभत्वादिसम् । भौमेऽथैवं न भवेद्गोचरयुक्ते विशेषतः
कथयेत् । भौमस्य संस्थानवजान्वितस्य दशाविपाकेऽर्ध-
कलस्यसौख्यम् । स्थानादिनामं सुखकीर्त्तिभौम-
सुद्योगविधिं त्वनयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनसु कुरते
स्वपदच्युतिम् । कुजः कुसीददृष्ट्या च जीवनं भवति
ध्रुवम् । दिव्यीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखार्थ-
रणप्रतापम् । गोभूमिलस्यम्वरयाननामं दिगन्तारा

प्रानयशः प्रतापम् । कालवीर्ययुतभौमदगायां काव्य-
नञ्चिरिति सौख्यमुपैति । पट्टास्तमसिभौतिकलाभं
चित्तवृत्तकपणं गजनाभम् । निरगरीयां न्वतभौमदाये
कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समकामाग्यात्मजमित्त-
वन्धुगोभूमिभूपास्वरदेहसौख्यम् । निरगतः स्थान-
धनाक्षिणायं पिताधिकं कुलनभोजनम् । कुजस्य
दाये कुनखी पित्रः सौदराणामपि देहपीडा ।
यक्रान्तितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम् । चौराग्नि-
सर्पपीडां च वनवासं पदच्युतिम् । दग्धवीर्ययुक्तस्य
कुजस्य दाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समक-
माग्यात्मजमित्तवन्धुगोभूमिभूपास्वरदेहसौख्यम् । क्रूर-
पठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम् । कारागृहप्रवेशश्च
समस्तविभवचयम् । सौम्यपठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं
भवेत् । पिताहृदीकायज्ञं च खरैर्पाकपकारकम् ।
पारायतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम् । भूय्यर्थादर-
मस्यतिधनवाहनभोजनम् । क्रूरदेहाण्यसंयुक्तकुज-
दाये मनोव्यथा । निगडं विपभीतिं च पाशवन्धनमेव
च । उच्चस्थोऽपि धरास्तुर्नीचांशकसमन्वितः । तत्-
थाक्ते आतृमरणं नृपयज्ञिपिपाडयम् । भूमिपतोऽपि
नीचस्यः स्त्रोत्रभागसमन्वितः । तत्पाके भूमिदाराद्य-
पुत्रमित्तविवर्द्धनम् कृजदशा ।

अथ बुधदशा । “अत्युच्चनोमात्मजदायकाले धनान्वितः
ख्यातिमुपैति सौख्यम् । ज्ञानञ्च कीर्तिं जननायुक्तं
स्त्रीपुत्रभूय्यमहोत्सवम् । उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-
नोदेशा महत्त्वं कर्तुं शक्यं सौख्यम् । देहस्य पुष्टि-
धनधान्यपुत्र गोधाजिनस्ते भन्ददङ्गनादम् । प्यारोहिणी
सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोदपवाजिसङ्घम् । नृद्वज्र-
भूषणस्वरयानलाभं वाणिज्यभूय्यपरोपकारम् ।
शशाङ्कनोस्त्वपरोहिणी या दशा महत्कष्टतरङ्गः
दुःखम् । विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भय-
मत्त कष्टम् । नीचस्य चन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन
हीनं स्वजनैर्विमुक्तम् । पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च
विदेशयानं वनवासदुःखम् । मूलविकोणान्वितसौम्य
दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्तिम् । विद्याविलासं
निगमार्थशीलं पुराणधर्मश्रवणादिपुत्रः । स्वलेखग-
स्यापि शशाङ्कनोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत् ।
वाणिज्यगोभूमिस्त्रुताथेदारनृद्वज्रपानास्वरभूषणाग्निः । य-
शाङ्कनोस्त्वरिराशिरास्य शलोर्भयं भूमतिकोप-

जातम् । विद्याविहीनं कुलहीनसैवां कुमोजनं दार-
सुतार्थनाशनम् । शशाङ्कनोरतिगत्वराशिं गतस्य
पाके विपदं च दुःखम् । उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं
यज्ञादिविघ्नं शुभकर्मनाशम् । मित्तलेनदगायां शशाङ्क-
नोर्धननायतिः सौख्यम् । नामद्वयसंप्राप्तिः स्वनामा-
द्वितगद्यपद्यानि । अतिमितराशिराशिरा दशा प्रपन्ना
महत्त्वतां याति । भूपतिमैत्रं सौख्यं धनसुतदाराद्य
बन्धुसम्मानम् । समर्चगस्यापि शशाङ्कनोर्देशा सुखं
धान्यसुतास्वराशिः । करोति राज्यच्युतिमत्तविधुं
विज्ञानहीनं पिटकादिरोगम् । नीचस्वचरसंयुक्त सौम्य-
दायेऽतिकष्टताम् । पदभ्रंशं बन्धुनाशं कर्मनाशं मनो-
रुजम् । उच्चस्वचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम् ।
भाग्योत्तरं सुविद्यां च वाणिज्यं लोकप्रक्रियाः ।
विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च । स्त्रोत्रार्थ-
दारपुत्रादिकृपणोभूमिनाशनम् । विदः सौम्ययुत-
स्यापि परिपाके महत् सुखम् । राज्ययोगं सुखं कीर्तिं
दारपुत्रादिप्राप्तात् सुखम् । सौम्ये चित्तस्यापि शशाङ्कनो-
र्देशविपाके महतीं च कीर्तिम् । विद्याविलासोद्भव
राजपूजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम् । पापेचित्त-
स्यापि शशाङ्कनोर्धान्यलयं बन्धुजनैर्विमुक्तम् । विदेश-
यानं स्वपदच्युतिं च प्रेष्यानुष्ठत्या कलहोऽतिलक्षम् ।
केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्तवन्ध-
नधान्यकलत्रपुत्रान् । यज्ञादि कर्मनृपमानयशःप्र-
लब्धिं नृद्वज्रपानशयनास्वरभूषणानि । लभन् गतस्य
हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं लघिलम्बभाग्यम् ।
भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थाभिषेकचक्रवा-
जगति प्रसिद्धम् । वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं
महत्त्वकीर्तिञ्च । भूपतिभाग्यसमानो राज्यस्थाने प्रधनतां
याति । तृतीयराशिस्थितचन्द्रनोर्देशाविपाके कष्टतां
समेति । उदुगानमाजीवनशुक्लमरोगमन्त्रातिबोगे नृप-
माननञ्च । शशाङ्कनोर्हिबुकस्थितस्य दशा प्रपन्ना
नृद्वज्रधान्यनाशनम् । सौख्यादिहीनं हिबुकेशस्त्यु-
द्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा । पञ्चमस्यशशिनन्दनस्य
या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत् । हीनहस्तिरपि राज-
मेवया लक्ष्मणवधनमेति सम्पदम् । पठाटमान्यस्थितं
सौम्यदाये त्वग्दोषजातं बहुरोगमेति । विद्वत्किंवा
पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्भरणं कष्टत्वम् ।
देहाग्निवैकल्यकलत्रबन्धुविदेशं भूपतिदत्तकोपम् । काल-

स्त्रिकं नृपुत्रं प्रसादं रिपुस्थितस्यापि शशाङ्क-
स्त्रनोः । दारस्थितस्यापि शशाङ्कनोर्दशा विपाके
सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलान्वरं च नाम-
द्वयं भूपतिमित्रताञ्च । भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्क-
स्त्रनोर्भाष्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थाभिषेकं जप-
होमदानं यज्ञादिकर्माणि लभेन्ननुपपन्नः । कर्मस्थितस्यापि
शशाङ्कनोर्दशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वना-
माङ्कितगद्यपद्यं नामद्वयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं
देवमहीरुहाणां साच्च ज्यलाभं जननायकत्वम् । कवित्व-
मार्गं ससुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विशेषात् । उपा-
न्यराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तसुपैति काले । दा-
नेन वा भूपतिमाननादा लभेच्च वाणिज्यविचारतो वा ।
उच्चांशसंयुक्तशशाङ्कनोर्दशाविपाके सुतभूषणाग्निः । मनो
विलासं नयनाभिराममुत्साहधैर्यं च जलाभिषेकम् । नी-
चांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम् । प्रेयस्त्वं परि-
हारं च दशायाञ्च करोति तत् । सौम्यदशायामादौ लभते
धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्त्ये स्वजनविरोधं मृध्ये दाये
नरेशसम्मानम् । अर्कसौम्यदशायां लभते विविधापदं
मनोदुःखम् । खलुलजन्तुपविरोधं निन्दामयं वाञ्छिकर्ण-
रोगञ्च । स्थानवीर्यं युते सौम्ये तत्पाके कीर्तिराज्य-
दम् । मनोधैर्यं मनोव्याहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् ।
तद्विहीनबुधे स्थानदारपुत्रमहङ्गयम् । विदेशवासं दुःखं
च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्यसहिते सौम्ये
दिग्गन्ताङ्कनिकः सुधीः । सामन्तराजमित्त्वं गन्ध-
मात्यस्य लेपनम् । कालवीर्यं युतसौम्यदशायां देहसौख्य
कलहादियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोय-
परिपूततनुः स्नात् । निसर्गवीर्यान्वितसौम्यदाये निसर्गत-
स्यापि शुभादि कर्म । विद्याविषादं स्वजनैर्विरोधं मातु-
र्वियोगं त्वयवा तदीयम् । यक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्य-
दारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिसमुद्रस्नानमाचरेत् ।
दम्बलेन युते सौम्ये सर्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रति
केचिच्च राजप्रभाग्यसम्पत्तम् । क्रूरपठांशसौम्यस्य
दशापाके महङ्गयम् । चोराग्निभूषेभीतिः स्थाञ्छुभटग-
योगवर्जिते । नृदंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं महत्
सुखम् । मार्दवं सर्वभूतेषु लपिपुत्रार्थसम्पदम् । सौम्ये
वैशेषिकांशस्य विशेषप्राज्ञपूज्यताम् । सुगन्धस्वरमाल्यं
च विद्यागोपीरहस्यताम् । क्रूरद्रेष्ठाणसंयुक्तसन्द-
ष्टसुर्वदा तदा । चोरान्निभूपतिभयं स्थाननाशं मह-

ङ्गयम् । उच्चांशगतः सौम्यो जीवभागगतो यदि ।
राज्यं सुखं मङ्गलीर्तिम् विनाशयति तत्क्षणात् ।
चन्द्राब्जोऽपि नीःस्थः स्तोत्रभागसम्पत्तः । अशुभं
फलमादौ तु शुभमन्त्ये प्रयच्छति ।

अथ गुरुदशा “गुरोर्दशायां परमोद्गमस्य राज्यं
महत्सौख्यसुपैति कीर्तिम् । मनोविलासं गजयाजिसङ्घं
नृपाभिषेकं स्वकलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्द-
शायां भाग्योत्तरं भूपतिमाननादा । विदेशयानं मह-
दाधिपत्यं दुःखैः परिक्षिप्ततनुर्मनुपपन्नः । आरोहिणी
देवशुर्भहृत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुनेऽर्धभूमिम् । गानक्रिया
स्त्रीसुतराजपूजां स्वधीर्यतः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशा-
यामारोहिण्यामीशो मण्डलादिनाथो वा । द्विजभूषा-
लक्ष्मणो मेधावो कान्तिमान् विनीतज्ञः । देवेन्द्रपूज्यस्य
दशावरोहा करोति सौख्यं सखदेव नाशः । सखदशः
कान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सखदेव याति । क्षतिनीच-
भागभाजो गुरोर्दशायां प्रमनन्तहृष्टज्ञः । अन्त्योन्मूढ-
यवैरं क्षिपनाशं याति परश्वरः । मूलविक्षोभनिबलस्य
गुरोर्दशायां राज्यार्थं भूमिसुतदारविशेषसौख्यम् । यागा-
धिरोहणमपि स्ववलाप्तिवित्तं यज्ञादिकर्मजनपूजितपाद-
पीठम् । गुरोर्दशायां खण्डहं गतस्य राज्ञोऽर्धभूषा-
सुखाम्बरञ्च । मिष्टान्नगोराजिमनोविलासं काव्यादि-
पुण्यागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्दशायामतिशतुराशिं गतस्य
दुःखं ससुपैति शोकम् । विषादभूष्यर्धकलत्रनाशं नृपा-
ग्निचोरेवैरुदुःखपीडाम् । गुरोर्दशायामरिराशिगस्य
क्षेत्रादिवित्तं शयनाम्बरञ्च । नरेशसम्मानसुपैति निव्यं
स्त्रीपुत्रभृत्यात्मसहोदरार्तिम् । माप्तौ दशायामतिमित्र-
राशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । नृदङ्गभेरोरव-
यानबोधं दिगन्तराक्रान्तसमस्तभाग्यम् । मित्रक्षेमस्यापि
गुरोर्दशायां नरेशमैत्रीं ससुपैति कीर्तिम् । विद्याविषादे
जयमञ्चसौख्यसुगन्धस्वदक्षप्ररोपकारम् । समर्कनस्यापि
गुरोर्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । जपार्घगो-
भूमिमनोविलासं मित्राम्बरालङ्कृतिभूषणाग्निम् । नीच-
खेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमपद्मपद्मादङ्क-
पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उच्चखेचरसंयुक्तगुरुदाये बहव-
सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पा-
पान्तिनस्यापि गुरोर्दशायां करोति पापं नृदयान्त्र-
स्थम् । गूढं बहिः पुण्ड्रफलं विशेषात् भूष्यर्धदारा-
त्मजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्दशायां नरेशवानं

ष्टदुःखं च । दानेन वित्तं नृपमाननाद्वा यज्ञादिभिरा-
र्गविशेषलाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं
किञ्चिदुपैति धैर्यम् । क्वचिद् यगः कृत्वाचिदाप्रसौख्यं
क्वचिन्नं नाशमुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरो-
र्दशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवार्चनं भूतुर-
तर्पणञ्च तीर्थाभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये-
राज्यं भूदारराजसम्मानम् । विविधभुजानन्दकरं
वज्रजनरक्षां प्रधानतां याति । लग्नकृतस्य हि दशा-
पुरुषं करोति जीवस्य सौख्यममलास्वरभूषणाग्निम् ।
यानाधिरौहणसदङ्गणारवैश्च सन्ते भवाजिभटसङ्कयुतं
करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्वयं भूपतिमिव-
भावम् । भूपालयोगो यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्त्वङ्गं
करोति । कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं
प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परब्रह्मणि
पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याग्निमाहु-
र्नयत्तदानीम् । भूपालयोगे त्वय्यार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसु
राजयोगम् । पञ्चमस्य गुरोर्दाये सन्तोषाप्तिर्भूतसुखम् ।
सुताग्निं राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम् । त्रिकोणसं-
स्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम् । द्वादश-
पानास्वरपटुवस्त्रयानादिलाभं नभसे तु सौख्यम् । उच्च-
गसंयुक्तगुरोर्दशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति ।
शवालसुक्तामणिरत्नलाभं सर्वेषु सख्यं सद्यपैति सौख्यम् ।
नीचांगसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाङ्गयं गुल्मविचर्चि-
कादीन् । स्थानच्युतिं वन्धुविरोधिताञ्च नृपान्निचोरैः
खज्जलोद्भवैश्च । अर्कगजीवदशायां सहसा ज्वरपीडितो
भवेत् क्षीणः । ऊर्ध्वारोगतप्तो दुःशोकत्वप्रभग्नसंसारः ।
आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये
स्त्रीपुत्रलाभाद चान्ते कष्टं दिनिर्दिशेत् । धनस्थित-
स्यापि गुरोर्विपाके धनयातिं भूपतिमाननञ्च । विद्या
विवादाङ्गिराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च ।
नृपकृतवज्रमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुतविजनेर्वा
दत्तगोभूमिवित्तम् । कशनयसनभूषणम्वनाख्यास्वराणि
परकृतसुपकारं शुद्धतामेति शौचम् । तृतीयस्य गुरो-
र्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं
गन्धमाख्यास्वरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं
लग्नाद्रिपुण्यस्य गुरोर्दशायाम् । आदौ भवेद्देवमथान्य
पाके दारार्थचोरादिभयं सरोगम् । जीवोभरण-
यदस्यः करोति सौख्यं खवन्धुजनहानिम् । स्थान-

च्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभ
गजीवदशायां संप्राप्तो राज्यलाभमुपयाति । वज्र-
दारपुत्राङ्गुपरिरोधं खवन्धुविद्वेषम् । व्ययगतजीव-
दशायां प्राप्तौ वाहनादि समुपयाति । लभते विदेशयानं
नानाकौशेय परिभूतः । पाके स्थानवलाभितस्य च
गुरोः स्त्रीवार्धदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकं
चित्रास्वरं भूषणम् । दिग्धीर्दान्वितदेवनायकगुरो
लोकं प्रसिद्धं तथा जीवे कालवलाधिके नृपवधसम्प्राप्ति
तां याति सः । निसर्गधीर्दान्वितजीवदाये निसर्गत-
यातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं
भागीरथीतोयकृताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां
महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपति-
भित्तां च सुगन्धजातास्वरवाग्दिलासम् । दिग्धीर्द-
युक्तस्य गुरोर्विपाके हपाकटाक्षेण मञ्जीपतीनाम् ।
समस्तभाग्यं समुपैति नित्यं देशान्तरे भ्रम्यति किञ्चि-
देव । क्रूरपटंगसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राज-
कोपायमानादीन् लभते नात्र संशयः । सौख्यपटंग-
संयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यताम् । वाहनं वन्धुसम्मानं
यज्ञवैवाहिकं शुभम् । पारावतांगयुक्तस्य गुरोः पाके
महत् सुखम् । द्वादशपटुवस्त्रञ्च हेमविभूषणम् ।
पापद्रेक्षाणयुक्तस्य गुरोर्दाये च वन्धनम् । काराट्ट-
प्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुर्नीच-
राश्वशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणा-
देव नश्यति । नीचस्थो देवपुण्योऽपि स्त्रीशङ्कसम-
न्वितः । भाग्यत्रये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः ।

अथ शुक्रदशा । “अत्युच्चशुक्रदशायां सत्तविलास-
प्रियार्थभोगी स्यात् । सात्याच्छादनभोजनशयनस्त्री-
पुत्रधनयुक्तः । स्त्रीस्थितस्यापि भृगोर्दशायां स्त्रीसङ्ग-
दार्थविरुद्धधर्मम् । पित्तोर्विनाशं समुपैति दुःखं शिरो-
रुजं भूपतिमाननञ्च । चारोहिणी शुक्रदशा प्रपञ्चा
धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिविधिं सज्जनै-
र्विरोधं नात्मादिनाम् परदारसङ्गम् । भृगोः सुतस्याश्व-
वरोहकाले प्रचण्डवैश्यागमनं धनाग्निम् । स्त्रीपुत्रवन्धा-
र्त्तमनोविकारं हृत्पूज्यलोगं मदनार्त्तिमेति । उद्देगरो-
गतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः । क्षतिनीचग-
तस्य दाये शुक्रस्यात्मावर्धदारपुत्रार्त्तिम् । मूलत्रिकोण-
भाजो भृगोर्दशायां मह्यधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकुश-
लधनवान् कीर्त्यन्वितो विधिज्ञश्च । खर्चगशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्थमन्यथैवम् । नित्योत्साहं द्वेषं परोप-
कारं महत्त्वञ्च । अगोर्दशायां मतिशतुराशिं गतस्य
उत्तार्यकलहानिम् । प्रभन्नसंसारविशीर्णदेहं गुल्मा-
चिरोमं महत्प्रकोपम् । शत्रुचेतदशायां अगोरप-
त्त्यार्थदारुणानिः स्थात् । भूपतिरोषं कुरुते मत्तविद्याया-
र्थपापकर्मणि । मित्तलेन दशायां परोपकारी कलवि-
धित्तञ्च । पूगारामकृतिः स्याद्देवमनुष्येश्वरोद्भूतार्थञ्च
अतिमितशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधन-
वाजिस्मेतं गजकरसङ्घैः निरुद्धदेवैश्च । समर्चगस्यापि
अगोर्विपाके प्रमेहगुल्मादिगुदरोगः । किञ्चित् सुखं
भूपतिविक्रिचोरैः भयं खनामाङ्कितगदपदम् । नीचखे-
चरसंयुक्तअगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते
पापकर्मभिः । स्त्रीर्क्षित्येन सहितस्य अगोर्विपाके
राज्यं महत्त्वमराधिपतित्वमेव । हेमास्वरादिमणि-
भूषणयानलाभं भेरोद्दङ्गपुष्पवानकवाद्यधोवैः । पापा-
न्वितस्यापि अगोर्दशायां स्थानच्युतिं यन्मुजनेर्विरोधम्
आचारहीनं कलहप्रियत्वं लब्धमभ्यात्मजदारुणशम्
शुभान्वितस्यापि अगोर्दशायां सौभाग्यप्रतितात्मजधाम्य-
लाभम् । नरेशपूजां गजवाजिपङ्क्तुं प्रवालसुक्तामणि-
यानलाभम् । पापेक्षितस्यापि अगोर्दशायां मानार्थहानिं
समुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च वि-
देशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि अगोर्विपाके
धनाम्बरं भूपतिपूजनञ्च । जनाधिपत्वं स्वशरीरकान्तिं
कलत्रमितात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा
अगुनन्दनस्य यानास्वरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । रा-
ज्यार्थभूमिकविवाहनवस्त्रसङ्गदुर्गादियानवनवासजलाभि-
षेकम् । लम्बगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमाननं लभते
मणिगोधनकपिलाभं परापवादं महोत्साहम् । चतुर्थ-
राशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यमुपैति यानम् ।
कपिक्रियावित्तपशुप्रजानां हृदि प्रतापान्वितकीर्तिजा-
लम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा
विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिगरीररोगं प्रभन्नवितात्मजवस्तु-
राज्यम् । कर्मस्यशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनप्राप्तिनरेश-
पूजे । भाग्योत्तरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः
प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तअगोर्विपाके विद्याधनप्राप्ति-
नरेशपूजा । प्रवालसुक्तामणिशङ्खशुक्तिगोभूमियानास्व-
वस्त्रनाभम् । पञ्चमस्यअगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् ।
कीर्तिञ्च राजपूजाञ्च सर्वेप्राप्तपकारकम् । त्रिकोणस्य-

गतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यत्तकर्मदिवाभञ्ज
शुक्रपित्तोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमा-
ल्लघ्वनायति चापि । अक्षसुखं याग्यकारं परोपकारं नरे-
शसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोत्साह-
मदीनसत्त्वम् । चित्रास्वराजसङ्घट्टिताहमाग्निं सहोदरायां
वज्रभागप्रलाभम् । अगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्या-
र्धवज्रात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं क-
शलोर्भयं भूपतिविक्रिचोरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि अगोर्वि-
पाके शस्त्राग्निचोरक्षतमित्तवित्तम् । कश्चित् सुखं
किञ्चिदुपैति वित्तं कश्चिच्छ्रेयाप्रयशः प्रतापम् । लाभस्थि-
त्यापि अगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बरराज्यपूजाम् ।
पुत्रार्थसौख्यं कपिविक्रयसङ्घट्टनं खनामाङ्कितपद्याजम् ।
ज्यगत्शुक्रदशायां लभते धान्यार्धराजसम्मानम् । स्थान-
च्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मन्त्रोविद्यासङ्घं । जीवर्जगतस्य
अगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विप्रो
जननीकेशान्वितो मनोदुःखी । अर्कमशुक्रदशायां वी-
र्यवृद्धवासः शुभावरोधश्च । लभते दारविवाहं भ्रातृ-
वियोगञ्च कलहञ्च । सिंहगशुक्रदशायां लभते शिविवा-
पदं मनोदुःखम् । उद्योगरोधतप्तः कर्मसु विफले व सर्व-
दाभिरितः । शुक्रे स्थानबलाधिके परपतेः सम्माननं भूषणं
विद्यावादविवादगोष्टिरसिकं नाभयं संभयम् । तस्मिन्
दिक्प्रबलान्विते क्लृप्तयशःपुत्रार्धदारास्वरं शुक्रे कालव-
लान्विते सुखधनं कीर्तिः खनामाङ्किता । निषण्णवीर्य-
युक्तस्य अगोर्दाये महत् सुखम् । कपिगोभूमिनिर्माट
भ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि अगोः सुतस्य
दशाविपाके त्वतिराजपूजाम् । अदङ्गभेरीरं वयुक्तयानं
विचित्तवस्त्राभरणानि राजपूजम् । दिग्धीर्ययुक्तस्य अगो-
र्विपाके यज्ञादिकर्मणि करोति काले । विद्याविवाहं
शयनाम्बरञ्च नृपाभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरपश-
शयुक्तस्य अगोर्दाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभीतिः
स्यात् कपिगोभूमिनाशनम् । शौचपश्यांशयुक्तस्य अगो-
र्दाये महत् सुखम् । कृपारामतटागानां निषाणं देश-
पूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तअगोर्दाये महत् सुखम् ।
याहनं भूषणमालां भ्रातृस्त्रीधनसम्पदः । क्रूरद्वेषाश-
संयुक्तअगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारावृद्धमहत्कृतमन्त्रं
चोरपीडनम् । उच्चलेनेऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽति-
कष्टः । करोति राजपूनाशञ्च स्थाननाशमपि वा ।
उक्षांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कपिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्धनम्" शुक्रमहादशाफलम् ।

अथ गनिदशा । "मन्दात्युच्चदशायां यामसमा-
मखल्लाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं
वन्धु कलहं च । खोच्चदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं
दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं क्षयिहानिं नृपविरोधश्च ।
आरोहिणी वासरनाथस्तुनोर्दशा विपाके नृपलब्धभा-
गम् । वाणिज्यलाभं क्षयिभूमिनाभं गोवाजियानं सुत-
दारलाभम् । दिनेशस्तुनोस्त्वरोहकाले राजप्रच्युतिं
दारसुतार्थनाशम् । भागप्रच्युतं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यस्व-
मायाति शुदाक्षिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशस्तुनो-
र्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां क्षयिं
च नीचातुष्ट्या सप्तपैति वृत्तिम् । मूलत्विकोपनिज-
यस्य शनेर्दशायां देशान्तरादिवनवाससप्तपैति काले । नाम-
हयं यदि समानगराधिपत्यं विहेषणं सुतकलत्रजनादि-
भिर्वा । खल्लेखस्य च दशा दिवसेशस्तुनोर्दशं करोति
वन्धुपौरुषकीर्त्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमि-
नाभं धैर्यं खनामसदृशातुष्टुं च सौख्यम् । शने-
र्देशायामतिशयस्य स्थानच्युतिं वन्धुविरोधिताम् ।
चोरादिभूषैर्भयमत्र विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति ।
दिनेशस्तुनोस्त्वरिराभिगस्य वैश्याद्धनं प्राप्य तु भूमिना-
शम् । लघेर्विनाशं स्वपदच्युतिश्च वैरं समायाति
शरीरकलङ्कम् । मितलोलदशायां मन्दस्य त शिल्पकर्म-
जसा । ज्ञानवत्तं प्रतापं ददाति दुःखं महत्त्वञ्च । अधि-
मितमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतधन-
दारविशेषात् पशुकृषिमहिषादिवाणिज्यम् । समर्च-
गस्यापि शनेर्दशायां समानबुद्धिः सुतदारमिते । भृत्या-
पटं वन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं क्षयवातपित्तैः । नीच-
खेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च
नीचहत्यातुजीवनम् । खोच्चखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत्
सुखम् । किष्किट्राज्यं लघेर्लाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् ।
पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति
काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चोरादिनीचैः कलहं
विदारम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञान-
सप्तपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभागम् लब्धानि धा-
न्यान्वयसाश्च लाभम् । पापेजितस्यापि शनेर्दशायां भृत्या-
र्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं
कुभोजनं कुत्सिगन्धमाल्यम् । शुभेजितस्यापि शनेर्द-
शायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थसप्तपैति काले । पञ्चादशैत्यत्र मह-

त्त्वकष्टं गोभूमिवाणिज्यप्रकरोर्विनाशम् । केन्द्रान्वितशने-
र्दाये कलहायासपीडनम् । पुत्रमित्रार्थदारादिवन्धुनां
मरणं प्रवृत्तम् । लम्बगतशनेर्दाये देहकलङ्कसप्तपैति च ।
स्थानच्युतिं प्रयामश्च राजकोपं गिरोरुजम् । चतुर्थस्य-
शनेर्दाये मातृतद्दर्शननाशनम् । गृहदाहं पदभ्रंशं चो-
रार्त्तिं नृपपीडनम् । दारराशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरि-
पीडनम् । मूलकलङ्कं महाहृषं स्त्रीहेतोर्मरणम् वा ।
दशमस्यशनेर्दाये कर्मनाशसप्तपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं
निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्यशनेर्दाये वित्तनाशमघाति-
रुक् । राजकोपं मनस्तापमद्येषं मनोरुजम् । तृतीय-
स्यशनेर्दाये क्षयिगोधनसम्पदः । मनोजादामनुत्साहं
भ्रातृतद्दर्शननाशनम् । पञ्चमस्यशनेर्दाये पुत्रनाशं मनो-
रुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं वन्धुस्त्रीवित्तविश्रम् ।
षष्ठस्यरविस्तुनोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याघ्रचोर-
विषैर्वाधां महत्क्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्यो मन्दः
करोति नित्यं सुतार्थदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां ग्ले-
महिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पित्रोर्गार्थं
गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं खल्लजजातैर्विनाश-
सप्तपैति । लाभगमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्य-
सम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविद्यां कपेच
लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूष-
स्तैश्च । विविधापटं च दुःखं विदेशयानं स्ववन्धुनाशम् ।
अर्कगमन्ददशायां स्वजनहृषं परस्त्रियं लभते । भृत्या-
पत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशिमन्ददाये
नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धन-
सुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । चङ्गांशिमन्ददाये विविध-
सुखानन्दभोगभागप्रादीन् । कुरुते विदेशयानं यामसमा-
मखल्लाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायासतिदुःखं मातृ-
नाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परगृहवासं पराचमुक्-
चान्ते । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिस्तु-
पैति । चोरशत्रुनृपवज्रिभयं वा वन्धुनाशमघातिशुदा-
र्त्तिम् । मन्दस्य दिग्धीर्ययुतस्य दाये दिगन्तरादाप्तस-
खार्थकीर्त्तिम् । मूर्खार्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं वन्धु-
जनैर्विरोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां कालकूटविष-
भीतिस्तपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिक्षयि-
वाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलं
क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् ।
कूरपठांशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं कारागृहनिवेगनम् । सौख्यपदभ्रंशसंयुक्त-
चनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते वन्धु-
विग्रहम् । वैप्रेषिकांशसंयुक्तः शनिःसौख्यं करोति
च । विशेषाद्वाजसम्मानं विचित्रास्वरभूषणम् । क्रूर-
श्रेष्ठाण्यसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । उद्ध्वन्नं विषा-
ह्रीतिं नृपचोराग्निजन्मयम् । नीचराशिगतो मन्दः
स्त्रीजांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमापाद्य दशान्ते
कष्टो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसम-
न्वितः । दशादौ सुखमापाद्य दशान्ते कष्टो भवेत् ।

अथ राहुदशा । “राहोर्दशोऽत्र केतोस्तु
दक्षिणस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलतिलोणं कुम्भाय क्रियो
मित्रभयच्यते । एतत्प्रमराशितु केतोर्मूलतिलोण-
भम् । प्रष्टारिपफगो राहुस्तदाये कष्टो भवेत् ।
उच्चस्थः सैहिकेयस्तु तत्पाके सुखो भवेत् । राज्यं
करोति मित्राग्निं धनधान्याभिवर्धनम् । राहुनीच-
स्थितोदाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्ध्वन्नं विषा-
ह्रीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ
नृपचोराग्निपीडनम् । विदेशयानं दुःखार्तिं वनवास-
ज्ञयं ध्रुवम् । लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विषाग्नि-
शस्त्राद्यैः । वन्धुविनाशं लभते दुःखार्तिञ्च पराजयं
सजरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च चित्रं
हरते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनो
विकारं त्वन्दतं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराहुकाले
पुत्रार्थदारात्तजसोदराणाम् । सुखं जपेर्वन्धनसाधपत्यं
विदेशयानं नरपालपूजां । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले
सातुर्विनाशन्त्वथवा तदीयम् । ज्ञेयार्थनाशं नृपतेः
प्रकोपं भार्यादिपातित्यसनेकदुःखम् । चोराग्निवन्धार्ति
मनोविकारं दारात्तजानामपि रोगपीडा । चतुर्थ-
राशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धि-
भ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् ।
कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्यस्य दशा-
विपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूष-
भयमाप्नोति । प्रमेहशुल्मज्वरपित्तरोगं त्वगदोषरोगं
त्वथवा मृतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं
समुपैति शीघ्रम् । विदेशयानं क्षपिभागप्रहानिं सर्पा-
ज्ञयं मृत्युसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य
यमालयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूषैः स्वकुलो-
द्भवैः भयं मृगैर्वा वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां

नवस्थितस्य पितोर्धिनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं
गुरुवन्धुनाशं ज्ञानं ससुद्रस्य सुतार्थनाशम् । मान-
स्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रहतिं लभते मनुष्यः ।
पुराणधर्मेयवशादिभिर्यथा शङ्केयतोयैरपि युद्धदेहः ।
सौख्यस्यैवोत्पन्नमेवमेव पापक्षेत्रेण तथा भवेद्भि ।
भोक्तं फलं यत्कलं तदेव सौख्यस्यैवोत्पन्नमन्यधान्यम् ।
पापक्षेत्रगतो राहुः कर्मस्यः पापसंयुतः । अभिगत-
स्तदाकाले पुत्रदारास्त्रिपीडनम् । आचराशिगतो राहु-
स्तत्पाके नृपमाननम् । धनाग्निः दारनामश्च गृह-
ज्वालादिसम्पदः । व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनो-
रुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं क्षपिगुधनं धान्य-
सम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेपयुतस्य राहोर्दशाविपाके
धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रहत्या-
लभुखं प्रयाति । पाथोजमीनाद्ययुतस्य राहोर्दशाविपाके
सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने
सकलं विनाशम् । पापक्षेत्रसंयुक्तफलोन्मदाये देहस्य
कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाङ्गयं वञ्चनतोऽरिभीतिः
प्रमेहकासज्वरमूलकच्छम् । शुभदृष्टियुतो राहुः करोति
सफलक्रियाम् । राजमाननसर्वाग्निं वन्धूनां मरणं
ध्रुवम् । पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च ।
उद्योगभङ्गं देहार्तिं चोराग्निनृपपीडनम् । उच्चैर्ह-
युतो राहु राजप्रतापं करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं
वस्त्राभरणलेपनम् । नीचमहयुतो राहुनीचद्वन्द्वानु-
जीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा ।
दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते
स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।”

अथ केतुदशाफलम् । “भार्यापुत्रविनाशनं नरपते-
र्भ्रातृनिर्बन्धाकृतां विद्यावन्धुधनाग्निमित्ररहितं रोगा-
ग्निमिलैर्भयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रा-
दिभिर्वा भयं देशदेशविवासनं कलिस्त्रिं वज्रादि-
भिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् ।
राजकोपं मनस्तापं चोराग्निजघिनाशनम् । केन्द्रस्य
दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राजार्थसुत-
दाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि
केतोर्दाये महद्भयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च स्यासकादि
विषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम् ।
वाक्पाकृष्यं मनोदुःखं कुत्सितान्नं मनोरुजम् । तृतीय-
राशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

भायाति भ्रातृभिर्द्वेषणं परम् । चतुर्थराशिगस्यापि
केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभग्नदारापलादिन्दहे धान्य
प्रहर्षितः । पञ्चमस्यस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् ।
बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्त्वरि-
गतस्यापि दशाकाले महङ्गयम् । चौराग्निविषभीतिः
स्याद्देशाग्निं सप्तपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये
महङ्गयम् । दारपुत्रार्थनाशञ्च मलकच्छं मनोरुजम् ।
केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महङ्गयम् । पितृमृत्युश्चास-
क्रामपह्णप्रादिलयान्वितः । नवमस्यस्य केतोस्तु दशा-
पाके पितृविपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म-
विनाशनम् । कर्मस्य केतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति
च । मानहानिं मनोजाद्यमपकीर्तिं मनोरुजम् ।
लाभस्यकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृ-
वर्गादिसौख्यञ्च यत्तदारादिवर्धनम् । रिःफस्यकेतोः
संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च
राजपीडाक्षिणाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये
महङ्गयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाद्यमघापि
वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च ।
राजप्राथं गृहशान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापे-
क्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमे-
हंश्च त्वग्दोषं राजपीडनम् । इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।
अष्टोत्तरीयदशा ज्योत्सं उक्ता यथा ।

“षट् सूर्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च ।
अष्टाङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश ऋताः । शनैश्चरे दश
प्रोक्ता गुरोरेकानविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगो-
रथेकविंशतिः । दिनु त्वयं त्वयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ।
कृत्तिकादित्रये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये
भौमोबुधोऽस्तचतुष्टये । अशुराधात्रये सौरिर्गुरुः
पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राज्ञः श्रेष्ठे युक्तः प्रकी-
र्तितः । सूर्योपप्लवभौमाकिं दशातिकष्टदा नृणाम् ।
गुरुश्चन्द्रयुक्ताणां यथेष्टसितफलप्रदा” । वराहः
“स्वशाकहीनशकान्दात् प्रत्यवदं पञ्च यासरान् ।
तिथीश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च क्षताश्विनौ । दण्ड-
पलविपलान्यनुपलानि च सावने । यद्व्यतिवा कृत्तशेष-
भोगप्राप्तु गणनक्रमात्” । अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्व-
दशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु लिंशता । अङ्गैर्हत्वा दिनं

लभ्यं तच्छेषे पटिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया
दण्डास्तदन्तरे । रवेः पञ्चवर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा
रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिक्दिनं पञ्च मासकाः ।
कुजस्य, ज्ञस्य रुद्रास्तु मासा दिक्दिवसाः शनेः । ऋतु-
मासाद्युविंशच्च गुरोर्वर्षां द्युविंशतिः । राहोर्मासाटका
ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं पञ्चाणामन्येषामुद्धा-
सैवान्तरोदयाः । यदुपहस्यन्तरे यस्तु यत्संख्यं काल-
माप्नुवान् । तत्संख्यं खान्तरे तस्मै स दद्यादिति
निश्चयाः । खान्तरपहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ।
दशाफलान्तु । “उद्दिग्धचित्तपरिखेदितचित्तनाशकेश-
प्रवासगदपीडितपक्षघातैः । संक्षोभितस्वजनवन्धु वि-
योगदुःखैर्मानोर्दशां भवति कष्टकरी नराणाम्” । र ।
“सौख्यं विभक्तिं वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिं प्रतापवल्गवीर्य-
शुभान्वितञ्च । मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री
ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” । च । “शस्त्राभिघात-
वधवन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति ।
चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिं प्रतापधनञ्च च
दशा कुजस्य” । म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजघटपदत्वं
लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवा-
गमकोपवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ।
बु । “मिथ्यापवादवधवन्धनकार्यं हानिमातृसख्यं युक्-
प्रियसुखद्वयिणैर्विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवान्ध्रति
वैरयुक्तः कष्टासु पापददशासु शनैश्चरस्य” । श । “रस्यं
गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यवि-
भूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगवचूपयुक्तं यावत्
दृष्टसतिदशा पुरुषोक्तिं तावत्” । इ । “बुद्ध्या वि-
हीनमतिनाशवियोगदुःखं नटार्थसिद्धिभयभङ्गविघाति-
रोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा
भवति जीवनसंशयाय” । रा । “मन्त्रप्रभाषनिपुणः प्रम-
दाविलासः श्वेतातपत्रपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वा-
लाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्रो दशा भवति निश्चल-
राजलक्ष्मीः” । यु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयाक्षोक्तम् ।
“सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्वेतायां योगिनी मता ।
द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा” अग्निपुराण-
नाम्ना पठित्वा गौडा अष्टोत्तरीयदशाभिः नाक्षत्रिकी
दशेयाङ्कः । वराहेण तु नाक्षत्रिकी दशमनाहत्यैव दृष्ट-
ज्जातके वलिष्ठलग्नकेन्द्रस्यादिदशा प्रतिपादिता यथा

“उदयरविशशाङ्गमाणिकेन्द्रादिदश्याः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः
केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपत्तिः पूर्वमापोक्तिमे-
ऽपि । आद्युः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा
प्रबलस्य पूर्वम् । सास्ये बहूनां बलवत्पदस्य तेषां च
सास्ये प्रथमोदितस्य । एकैर्लङ्गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति त
स्वन्यशं त्रिकोणं चह्रगः स्वरगः स्वरंशम् । पादं फलस्य
चतुरस्त्रगतः स होरास्त्रेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति ।
स्थानान्त्वयैतानि स्ववर्णयित्वा सर्वाण्यधश्चेह विवर्जि-
तानि । दशावदपिण्डे गुणका यथांशं छेदस्तदैक्येन
दशाप्रभेदः ४ सू० ।

“उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषा-
स्यरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्वलवशा
त्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् ।
तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्काल-
योगादधिकं बलं यः) विभति तस्यादिदशोप्यते सा शेषा-
स्ततः शेषबलक्रमेणेति” उदयस्य रविश्च शशाङ्कश्चोदय
रविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरवि-
शशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थास्योदयरविशशाङ्कप्राणि-
केन्द्रादिसंस्थाः एवमेषां मध्यादीन प्रथमा दशा दत्ता
तस्यैवं केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्तिमेषु स्थिता
यद्वाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशा-
ङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या
ततस्तस्य ये केन्द्रस्थाः तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्यैः
प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव
ये पणफरस्यास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि
फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्तिम
स्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं
भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः
फलानि तथा च यवनेश्वरः “पूर्वं तु केन्द्रोपगताः
फलानि मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्तिमस्थाः
फलदावयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं ससृपैति पूर्वम्” । अथ
यदि केन्द्रस्थाः यद्वाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि
फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि
केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां यद्वाणामभावे व्यसम्भवे
एति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो
हौ नजौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे
मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति
यदा केन्द्रस्था यद्वा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्व

फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्तिमस्थाः अथ केन्द्रस्थान
भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वसिद्धेव
वयसि आपोक्तिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं
भवति हि फलपत्तिः पूर्वमापोक्तिमेऽपि इति एवमापो
क्तिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः
पणफरस्थाः । आपोक्तिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्थाः
स्तदा सर्वसिद्धेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ।
एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांसस्य
प्रथमं दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां
कल्पनीया तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां ततः परिक-
ल्पनीयास्ततः परमापोक्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं
दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपो-
क्तिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामभावे
आपोक्तिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पण-
फरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्तिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्र-
स्थानां परिकल्प्य पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ
केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्तिमस्थाश्च
भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्तिमस्थाना-
मेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा
तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा
पणफरगानामेव कल्पनीयाः । अथाऽपोक्तिमगा एव भवन्ति
तदा तेषामेव कल्पनीयाः । तथा च स्वत्यजातके उक्तम् ।
लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांसस्य भवेत् प्रथमा । तत्-
केन्द्रपणफरापोक्तिमोपगानां बलाच्छेषाः १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगानामपि दशाक्रमज्ञानमि-
न्द्रजयाह “आद्युः कृतमिति शोधलेपविशुद्धमायुर्वा-
हर्षप्रमाणं येन यज्ञेण दत्तं तस्य यज्ञस्य सम्बन्धिनी
दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत् “लग्नार्कशशाङ्कानां
यो बलवान् तद्दशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं
कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तेषां च
केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्व
प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्माद्बलस्य एवं क्रमेण यथा
यथा जनबला भवन्ति तथा तथा पञ्चात्तदीयदशाः
कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः
पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपो-
क्तिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । सास्ये बहूनामिति
केन्द्रगानां बहूनां यद्वाणां बलसास्ये सति बलवत्पदस्य
बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । नन्वत्र कथं पञ्चाणां वलसास्यं भवति यदि
 द्वावपि खसुहृत्त्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण
 बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्
 चेष्टाकालवलपङ्कदर्शनादिवलानि यावद्गणितविधिनैकी
 क्रियन्ते तावद्वलसास्यं भवति पञ्चाणां यथा सा-
 मान्ये नोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्वेण संयुक्तो
 भवति भौचो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबल-
 वत्ताद्वलसास्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च
 सास्यं प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां सास्येऽपि वर्षत-
 ल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कम-
 ण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसास्यं न भवति
 तदा वज्रवर्देऽपि यद्दे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते
 बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसास्ये
 प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं, चक्रभ्रम-
 वशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रक-
 र्षेण उदयो गणितस्कन्धोक्तकालांशकपञ्चाङ्गेयः अत्र
 च भगवान् गार्गिः “बली लग्नेन्दुसूर्याणां दशमाद्यां
 प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु ।
 तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्सास्ये वज्रादायकाः । तत्सास्ये-
 ऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविविच्युताः” २ भट्टो० ।

“एवं दशाव्यवस्थायां जातायामनन्दशायाञ्च पङ्कजानं
 पसन्तिलकेनाह एकर्त्तगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैक-
 र्त्तगोपङ्कः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्ता-
 नन्दशाकालस्य वटर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य खैरात्मीयैः दशा-
 गुणैः परिपाचयति । त्र्यंशं त्रिकोणगट्टगः दशापतिस्त्रि-
 कोणगट्टगो मध्यपञ्चमे स्थाने स्थितो दशापतिदत्तानन्दशा-
 कालात् त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य खैरात्मीयैः दशागुणैः
 परिपाचयति । खरगः खरंशमिति दशापतेः खरगः
 सप्तमस्थानगः दशायतिदत्तानन्दशाकालात् खरंशं सप्त-
 मभागमपहृत्य खैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य
 चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्यो
 दशापतिदत्तानन्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य खै-
 र्देशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तथा
 परिहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः खैः
 खैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः
 सकाशादेकर्त्तादिगो यद्दे यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति-
 तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिक-
 ल्पनं कृत्वा पञ्चादेकर्त्तादिगतानां कर्त्तव्याः यस्याद्दशापतेर्यौ

भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धोदयो भागाः । परिग्रेषाणां
 भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो पङ्का भवन्ति
 तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति
 नान्ये । कथमेतद्व्यत्ये उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्त्त-
 गोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु खमित्याद्येकवचनात् न केवलं
 मिहिराचार्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् खल-
 जातकेऽपि तथा चोक्तम् “एकर्त्तेऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिको-
 णयोः सप्तमे तु सप्तंशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति
 गतो पङ्कः खगुणैरिति” गार्गादीनामप्येकवचननिर्देशो-
 ऽस्ति तथा च भगवान् गार्गः “एकर्त्ते संगतयार्द्धं”
 त्रिभागान्तु त्रिकोणगः सप्तमस्यः खरंशान्तु पादन्तु
 चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे ह्यन्योन्यं फल-
 दायकाः” यवनेश्चरयाधेवम् “कालोऽर्द्धं भागैकपङ्का-
 श्रितस्य तदर्द्धं भागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रि-
 कोणसंसात्तदर्द्धं भागं स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे
 सप्तमभागभागी स्थितो पङ्कश्चारवशात् पङ्कस्य” । एवं सर्व-
 त्रैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांगहारो
 भवति न सर्वे इति तथा च सत्यः “अर्द्धं तृतीयमर्द्धं”
 तयार्द्धं खोच्चसप्तमं भागम् । एकर्त्ते नवपञ्चमचतुर्थनिध-
 नास्तसंस्थानम् । ददुर्गद्वा पङ्काणां खदशाखनन्दशा-
 ख्यानाम् । फलकालान्तरविधिक्रमेण भेदाच्च तेष्व्ये-
 वम् । एकर्त्तगेषु बलवान् भागहारो मिलतो रिपोर्वापि
 मिलञ्च” । एकलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च
 सयः “एकर्त्तोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण ।
 एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र श्रिता विहृगाः” । इति
 लग्नेऽपि यत्तांशपङ्कारत्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा
 पङ्कः स्थितो भवति तदा लग्नपङ्कयोर्द्वौ बलवान् स
 एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगा-
 नामनन्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं
 गृह्णीत्वा तं भागमेकर्त्तगानां भागीकृत्य तद्भागांश-
 मिच्छन्ति” ३ भट्टो० ।

“अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह स्थाना-
 नीति अर्द्धादिका भागाः स्थानशब्देनोच्यन्ते तेषां चा-
 र्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्या सवर्णना सदृशच्छे-
 दतो ततः सवर्णयित्वा छेदसांख्यसुताद्य ततस्तानि
 सर्वाणि स्थानानि अथः खैः छेदैः विवर्जितानि कार्याणि
 छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगताराशयो यथांशं
 प्रत्यंशं गुणना कार्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

केदो भागहारो भवति । कस्मिन् शुणके को भागहार इत्याह दशावदपिण्डे दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशावदान् पृथक् पृथक् संशुणकारैः संशुण्य केदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति ४ भट्टो० ।

“सम्यग्बलिनः स्वतङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ सू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो यः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः संयुक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णान्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोज्ञभागगतस्यैव संपूर्णा नान्नी भवति सम्यग्बलिनइत्युक्ता पुनः स्वतङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोज्ञगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णायां दशायाभ्यन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यधनद्विभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदूनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोज्ञगतस्य च । संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशितस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी । खोज्जराशितस्याथ किञ्चिदुबलगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनद्विकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्यस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो० ।

“अथ तङ्गाद्वरोहि संज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेष्वधमा भवेत् सा” ६ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह अथस्येति तङ्गात्परमोज्ञादुभ्रष्टस्य च्युतस्वारोहि संज्ञा दशा परमोज्ञभागान्नादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिपट्कं तत्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणी संज्ञा भवति यस्मात्परमोज्ञादुभ्रष्टः प्रत्य-

हमधोऽवतरतीति यः कल्पते यावत्परमनीचमिति अवरोहि संज्ञा दशाऽधमफला भवति । यस्मादुच्यते “संज्ञानुरूपानि फलान्यधैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्नोऽयं भवति एवं यत्र तत्र राशौ अर्थादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ खोज्जनवांशकस्थेन दशा मध्यैव । आरोहिणीति । निम्नाक्षीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहसारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्नाभागादारभ्य यावत् परमोज्ञभागादि तत्त्वान्तरे यद्वाशिपट्कं तत्वावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचादुभ्रष्टः प्रत्यहं तावदारोहतीति यः परिकल्पते यावत् परमोज्ञमिति । आरोहिणी च अधमफला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ खनीचराश्यां शोषगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिणीशत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवात्यमिति एवमवरोहिणी संज्ञा यदाधम संज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफल संज्ञा लभते आरोहिणी यदा मध्य संज्ञा भवति तदा सैव पूर्णैति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्यस्य दशा स्वाद्वरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं लोकाच्छुभं नरः । मित्रोज्ञस्वांशकस्यस्य मध्या अधमफला तु सा । नीचोज्ञमध्यगस्याक्ता अष्टा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यां शकस्य तु । अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णा परिकीर्तितेति” ६ भट्टो० ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शक्ते गृहे मित्रफला प्रदिष्टा । संज्ञानुरूपानि फलान्यधैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ सू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शस्तानि गृह्याणि खोज्जमूलविकोणात्मन्नेति चोत्तराणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यां शकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशके समवस्थितेन वा यद्दृष्टे दत्ता या दशानर्दशा वा-
सा मिश्रफलानाम्प्रोव मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति व्याधिसमेतमथांगममेवमादिगेत् अर्थादेवाशस्त-
राशितेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्वेन खोज-
मित्त्वमूलविक्रोणात्मवर्गेऽन्तमनवांशकगेनापि दत्ता मिश्र-
फलैव भवति संज्ञारूपाणि नामसदृशानि फलानि
दशाखलर्दशासु च ज्ञेयानि । तद्यथा संपूर्णाऽत्यन्त-
श्रेष्ठफलप्रदा । पूर्णा श्रेष्ठफला । अधुमाऽशुभफलदा
अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्त-
मशुभफलकारी । मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रय-
च्छति । अधैषां दशास्त्विति अथशब्दः आनन्त्ये
एवमादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम्
उत्तरत्वं यज्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा
तत्कथयिष्यामि कस्यानर्दशायां किं फलमुपयुज्यते” ७भट्टो०
“उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेष्काण्यैश्चरभेपु चोत्-
क्रमात् । अशुभेऽसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता
दशा” ८भू० ।

“अथ लग्नदशायां शुभाशुभज्ञानं वैतालीयेनाह उभये
इति । उभये द्विस्त्रभावे राशौ लग्नगते द्रेष्काण्यक्रमे-
णाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेष्काणे जात-
स्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेष्काणे मध्यमा-
मिश्रफला तृतीये द्रेष्काणे पूजिता श्रेष्ठफला । चरभेपु
चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेष्काणे
जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला
अशुभेऽसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथम-
द्रेष्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेष्काणे इष्टा श्रेष्ठा तृतीये
द्रेष्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः
परिकल्पिता उक्ता इति” ८भट्टो० ।

“एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिरुक्ती पञ्चाशदेपां क्रमाच्च-
न्द्रादेन्दुजशुक्रजीवदिनक्रदैवाकरणीणां समाः । स्त्रीः
स्त्रीः पुष्टफला निसर्गजनितैः पत्तिर्दशायाः क्रमादन्ते
लग्नदशा शुभेति यवनानेच्छन्ति केचित्तथा” ९भू० ।

“अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शास्त्रलविक्री-
डितेनाह एकमिति । एकाद्याः समाः एकादीनि
पक्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा
जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः
परं द्वावारस्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य
चतुष्वस्य एवं द्वादश । ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वा-

विंशत् । ततः परं धृतयः अष्टादश जीवस्य पुरोः एवं
पञ्चाशत् ततः परं क्षतिसंख्या विंशतिः दिनक्रतः सूर्यस्य
एवं सप्ततिः । ततः परं पञ्चाशत् देवाकरैः सौरैः, एवं
विंशत्यधिकं वर्षयतम् १२० । एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु
वल्लवत्पचयशब्दितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशा-
फलानि भवन्ति ह्रीनत्रलेखतुपचयस्येष्टशोभनानि । एतच्च
सर्वथा चिन्त्यम् । यतो निसर्गदशास्त्विसंवाद् इति तथा
च यवनेश्वरः “स्तनोपभोगः शशिनो वयः खम् भौमस्य
विद्याहृगनानुजन्म । बौधन्तु शिलापदकालमाङ्गरभैरुनेच्छा-
ललितप्रवृत्तिम् । शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमादेव-
शुरोर्वदन्ति । रवेर्वयोऽर्धात्परमन्यमस्मात् सौरैर्जरा दुर्भग-
कालमाङ्गरिति” नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह
स्त्रीः स्त्रीरिति तत्र वस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना
क्षता दशानर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्ग-
कथितवर्षैः स्त्रीः स्त्रीः व्याप्तीयैः युज्यते स्वदशा-
कालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशावय-
वस्यैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशानर्दशा वा यदि
भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपत्तिः पाको भवति
क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्त्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः । अत्र
केचिददन्ति “यथा पूर्वविधिना ज्ञाता शुभा तदा शुभ-
फलमत्यर्थं प्रयच्छत्यशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति” एत-
च्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः “स्त्रेष्टा दशा स्त्रे वयसि
ग्रहस्येति” तथा च सत्यः “एकावृत्तिकः शशी त्रिवृत्तिकः
कुजो द्वादशावृत्तिकः सौर्यः द्वाविंशद्वृत्त्युत्तो शुरुस्तु
कथितः शतस्रावृत्तिः ५० । सप्तवृत्तः सूर्यो विंशत्यधिकः
शनेश्वरोऽवृत्तः । वयसोऽन्यराशिषु चैषां स्वदशा नैसर्गिकः
कालः । स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम् ।
भक्षणपोषणचेष्टास्त्रभावदाः सूर्यथासंख्यम्” । अथ लग्न-
दशानैसर्गिककालं पुराणयवनसतेनाह अन्ते लग्नदशा इति
विंशत्यधिकावृत्तशतादूर्ध्वं यदि कस्याचिदायुषः कालो
भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिको दशा ।
कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां सतेन
लग्नदशा शोभना भवति । विंशत्यधिकावृत्तशतादूर्ध्व-
मित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदर्थं कालस्यान्यग्रहपरि-
गृहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव । अथ वान्यः कश्चिदाह
यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यस्यायुर्नास्ति
किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति । उच्यते
नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षसप्ततैरत्यधिकं नास्ति यस्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरसम्बन्ध नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एतन्मन्त्रमपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्ध्वं जीविताभावात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः तैराशिकाधर्मश्चादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकाले च कश्चिज्जातो भवति सर्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रतास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदान्यानि द्वादशवर्षाणि ग्रहचक्रो मीनांशकालं गत्वा द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्वयानि आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेघे धन्वंशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षष्ठां शतद्वयं षोडशाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्विंशतिः । एतन्मेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति । नन्वेतावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्थातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्याः श्रुतिकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति नो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्मादवलम्बे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशान्नोक्तं द्वेष्कारणवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्मादवलम्बेहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्वेष्कारणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्या व्यन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु किमागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्याः व्यन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमान् त्यक्त्वा यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतिकीर्त्तिः “व्यन्ते लग्नदशा शुभेति” यवनानैतदुबह्वनां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये सास्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतिकीर्त्तिना कारणमुपन्यस्तं तच्च उच्यते नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तर्दशा शुभेत्यवगन्तव्यम्” भट्टो० ।

“पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गस्थसौख्येऽपि वा प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्भाभेपु वा पाकके । मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्-

फलबोधनानि कुर्वते पापानि चातोऽन्यथा” १०५० ।

“अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभज्ञानं शास्त्रं कविक्रीडितेनाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि च त्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनाकोभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां घटिकापञ्चदशकेन साहेन भवति । सावनसुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवाकोदयः सावनमहोरात्रं तच्च घटिघटिकमहोरात्रं अहोरात्रं त्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं त्रिभिर्भोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रये चतुर्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षसप्ततच्च “रव्यंशोऽहोरात्रः सौरचान्द्रमसस्त्रिभिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः । स सावनो ग्रहर्क्षाणासुदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । शेषमानेषु निर्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः” इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्या यस्माच्छोध्यच्छेषविशुद्धमायुः कर्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन शंक्रान्त्यधिको मासः सावनस्त्रिंशत्त्रात्रः चान्द्रोऽमास्थानिकः, नाक्षत्रो रेवत्यनिकः । सौरमधिसासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमधमरात्रोऽनं सावनं भवति चान्द्रं सावद्नाक्षत्रम् उक्तञ्च “युगवर्षमासपिण्डं रविमानं साधिसासकं चान्द्रम् । अथमविहीनं सावनमैन्द्वमवदान्वितं वर्षमिति । एवं शोध्यच्छेषविशुद्धं सावनमानेनायुर्दाविधिः तथा च मयूरचित्तकगगवान् गार्गिः “आयुर्द्वयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्पाणामप्युपासनम्” । नन्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुनश्च शतान्ते सौरमहोरात्रं पठ्यते । “अष्टाच्चैवसप्तषष्ट्यनवसुनिनगतिथयः शतगुणाश्च सौरयेति” एतच्च पुलिष एव जानाति यस्मात् पुलिशतान्नं वर्ज्ययित्वा सर्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमानमधिसासकयुक्तं चान्द्रमधमरात्रोऽनं सावनं भवति एवं शोध्यच्छेषविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्वसंहितासु

चाकोदयादारभ्याकोदयं यावद्यदहोरात्रं तत्सावनमहो-
रात्रमिति संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च
“सावनेन षष्ठो मासस्त्रिंशद्वर्णकरोदयः” तथा
त्रोभट्टप्रह्लादगुप्तः “सावनमुदयादुदयमिति” एवं पुरुषस्य
जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि-
च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा
दशानर्हं शावसाने कर्त्तव्याः तत आगामिदशाफलं वक्त-
व्यम् । कथञ्च प्रते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का-
लिकं कृत्वा ततस्तत्तान्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य
योजयेद्दशाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य
त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि लिपेत् । एवं कृते
दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा-
हर्गणे सविकले सविकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्वाद्यो
यद्वटिकादिः कालो भवति तस्यातोतार्द्धरात्रात्परतो
गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूर्येण
द्युगणोऽधोभवशुणितो द्विनवरसाप्तावधिकचान्द्रः चा-
न्द्रोऽधरत्वेदानाग्राप्तः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ
वह्नुगणविरात् सुनिशुणितः द्विनवरसरसाप्तः पृथक्सख-
दिग्भिः लब्धं खरामशुणितं शुद्धाप्तात् सेककोरविद्युगणः
यत् खण्डनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण
इत्याह शाकोऽगवह्नुशरोनोऽर्कगुणः चैवादिमासयुक्तः
त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति । अस्य षष्टप्रधिकेन शतत्रयेण
भागमपहृत्यावाप्तं करणाव्दाः शेषास्त्रिंशद्भक्तायैतसि-
ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तथयः कर-
णाव्देष्वगवह्नुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन्
शाके तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव
दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन्
योजयेत् एवं यावत्सोऽन्तर्दशा भवन्ति तावत्सोऽनेनैव
प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत्
अथ वानेन प्रकारेण कालानयनम् “आदित्ये क्रियमाणे
यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य
गताव्दाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक-
कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का
भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्यभगणानीतात् युक्त-
बलं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते
एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्थानार्हं शाप्रवेशः
स पाकस्वामी तावद्वांसौ पाकस्वामी यावत् तस्यान्त-
र्दशामेव । स च पाकस्वाम्यन्तर्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य सन्ध्विन्वन्तर्दशा प्रारब्धा शुभदा
शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वामि-
नो यत् संहृन्मित्रं तस्मिन्नापि दशा प्रवेशकाले लग्नगे
शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो
यो वर्गः तस्मिन्नापि लग्नगे शोभना । अथवान्यस्मिन्
सौम्ये शुभग्रहे तत्काललग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनेव ।
अथवा पाकमे दशाधिपतौ पक्षे तात्कालिकलग्नान्त्रिदश-
पङ्क्षाभेयु ततोयष्टदशमेकादशस्थानानामन्यतमस्यो शो-
भनेव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा
शुभदा दशा तथापि “अधिशत्रुदशां शत्रोः प्राप्नो-
ऽनितफलप्रदः । अधिभित्तोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्नो-
ऽतिशोभनः । समः समदशमेत्य यथोक्तफलदो हि सः” ।
एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला-
न्तर्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ-
फलयाप्तमन्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ-
फलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्विषये एवमशुभाया-
मन्तर्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहव्युदासार्थ-
माह भित्तोज्ञोपचयेत्यादि पाकेन्द्रस्य दशापतेः प्रति-
राशौ सञ्चरतः तत्काले यो पक्षे मित्रं तत्क्षेत्रस्थित-
चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न
केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि लिप्येका-
दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्यात्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्च-
मस्थानगतोऽपि तथा सदनस्यः सप्तमे च स्थितः एतेषु
निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलयां दशायां
सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य-
त्तोऽज्ञोपचयत्रिकोणसदने यस्मिन् स्थाने पाकेन्द्रस्य
चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि योभाव आसीत्तदु-
द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित-
मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु
पक्षे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय-
चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्यो भवति तदा
शुभफलयां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति
स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति वि-
शेषेण दशापठितमपि अनेनैवैककवर्गोद्भूतं च मि-
त्रदशायां मित्रोज्ञोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते
शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान्
गार्गिः “यद्वाशिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः ।
स राशिर्यन्मकाले तु यो भावस्तत् कृतञ्च तत्” । शरीरादि-

कृतं सौख्यं वक्तव्यं बलयोगतः अनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति” १० भट्टो० ।

“दशासु शक्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंज्ञास्तु शुभानि चैवम् । मिथ्यासु मिथ्याणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्” १६ सू० ।

“अथैकस्मिन् दृष्टे दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्गलमूर्त्तयः स्पष्टगतयस्य ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्या हता रूक्षाः खल्वमूर्त्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः “निशाकरादित्यविलम्बमानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । विभर्त्ति तस्यादिदृश्यते सा शेषास्त्वतः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमाङ्गतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकश्चेद्यदि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषासु यथा प्रदिष्टः । अथैषा दशा स्त्री वयसि ग्रहस्य स्त्रीश्चित्रतात्कालबलाश्चित्रताच्चेत् । मूलविकोणात् खण्डहास्य मध्या भित्ताश्चित्रताज्जगत्हाश्चित्रताद्वा । नीचारिभांशोपगताज्जिता” हा गृह्णात् परिध्वस्तविवर्णरूक्षा । जन्मेशगतोर्निधनारिभेदाद्वा या वाप्यते सा बद्धदोषदा स्यात्” । एवं शक्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलदृष्टे यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंज्ञास्तु शुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मिथ्यासु दशासु मिथ्याण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिस्मृतमस्माभिस्तु व्याख्यातं तथा च सत्यः “जन्मन्युपचयभूनेषु संस्थिताः सव्यगाः सुमूर्त्तिधराः, अथैषां फलं विदध्वुर्महाः क्रमात् स्नां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता रूक्षास्त्यमूर्त्तयो ह्युपचयर्त्तसंस्थाश्च स्वदशाभिहितं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति” होरायाः लग्नस्थानदर्शाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं त्वल्यम् वक्तव्यं यथा सेपलग्नजातस्य भौमदशाफलं दृष्टलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रष्टव्यं यथाशुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभायामशुभम् मिथ्यायासुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् “प्रवेशे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौस्याधि-

मितवर्गस्थो मृत्युर्लुत् न भवेत् तदा । अन्तर्दशाधिनायस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्यात् तदा भङ्गो न बाध्या तस्य च भ्रुवस् । युद्धे च विजयी तस्मिन् ग्रहयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्त्रीश्चादिषु च संश्रिते इति” १८ भट्टो० ।

“संज्ञाध्याये यस्य यद्वृद्धवृत्तं कर्माजीवो यच्च वक्षोपदिष्टः । भावस्थानालोकयोगोद्भवश्च तत्तत्त्वं तस्य योज्यं दशायाम्” २० सू० ।

“अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशं साधयित्वा संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्वृद्धवृत्तं तान् स्थानान्निहेमेत्यादिना, अन्ये नोक्तं कथितं तस्य तद्वृद्धस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः । वच कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकौ अभिहितः “अर्थाग्निः पिष्टपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदनर्दशायामेवाग्निर्भविष्यति । भावफलं वदति “नृरक्षत्र” इत्यादि स्थानफलं राशिफलं “मथितचतुरोऽटन” इत्यादि तथा “मेघे सस्वस्तिमिरनयन” इत्यादि । आलोकनफलं दृष्टिफलम् “चन्द्रे भूपवधौ” इत्यादि योगोद्भवं नामस्योगानुक्ता “सर्वयोगेषु योगकर्तव्यो ग्रहेभ्यो मध्याद्वा वलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति” नामस्योगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च “इति निर्गदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभवाः नियतफलदाश्चिन्वा ह्येते समस्तदशास्वपोति” । एवमादि यद् यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति” २० भट्टो० ।

“छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशासमाप्य । कम्बुग्निवाय्वस्वरजान् गुणान्च नासाखण्डं त्वक्चवणानुमेयान्” २१ सू० ।

“अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानसिद्धवज्रयाह छायां महाभूतकृतामिति पूर्वमुक्तम् “शिखिभूखपयोसरूपाणां वशिणो भूमिस्तुतादयः क्रमेणेति” तत्वादिन्यचन्द्रौ वज्रग्रसु प्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामालीयदशामात्रं महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायाऽयं विच्छायाऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमालीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कम्बुग्निवाय्वस्वरजान् गुणान् कुः पृथिवी वायुर्वरुणः अग्निः कृताग्रः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना सा
 छाया तद्गुणान् करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्य
 दृक्त्वक्श्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभि-
 व्यञ्जयति नासानुमेयं घ्राणेनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं
 रसमभिव्यञ्जयति तस्मान्नानुमेयम् आस्यगन्धेनेह जिह्वा
 ज्ञेया तथा रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र दत्तानु-
 रोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति
 दृष्टानुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्व-
 गनुमेयं स्पर्शेनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभि-
 व्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णेनोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति
 यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी-
 च्छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रगु-
 णकृताप्या छाया ज्ञेया । यदातीव रूपवान् सुकान्तः पुरुषो
 भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा
 स्पर्शेन स्फुटं भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया ।
 यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता
 नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्येण सं-
 हितायामभिहितम् तथा च “छाया शुभाशुभफलानि
 निवेद्यन्ती लब्ध्या मनुष्यप्रशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजो
 गुणान् वहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नवट-
 स्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्मखरोमकेशा छाया सुगन्धा च
 भङ्गीसस्रता । त्वष्टर्धलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य
 चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नय-
 नाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वा-
 र्क्षसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभूतां शुभ-
 माददाति । चण्डा धृष्टा पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजो
 विक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्वाज्ज्या-
 य क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । नलिनपरुषकृष्णा
 पापमन्त्रानिलोत्था जनयति वधव्रत्तं व्याध्यनर्थार्थनाशम् ।
 स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तान्युदारा निधिरिव सग्नोत्था
 श्रेयसां स्वच्छवर्णा” २१ भट्टो० ।

“शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(स्या) बद्ध जनयति
 पुंसां सौख्यमर्थगमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कवेद-
 नानां परिणमति फलाग्निः स्वप्रचिन्तास्ववीर्यैः” २२ भू०
 “अत्र च वायवी छायां वर्जयित्वा सर्वास्त्रेव
 छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलेयसशुभ-
 फलेयमिति तद्दशा ज्ञायते तत्संज्ञानमन्तरात्मनः स्व-
 रूपं मालिन्याह शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः

स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम्
 अन्तरात्मा स्वदेहस्यः परमात्मा चित्सवरूपः तादृगेव
 शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितप्रवृत्तदशाकाले
 बद्धविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थगमं धननाभं
 च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरा-
 त्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितप्रवृत्तदशायां सूचिता
 तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थगमञ्च बद्धप्रकारं जन-
 यति मित्रायां मित्रा च । यात्रायाञ्च यज्यति “निमि-
 त्तानुचरं सूक्ष्मं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्य
 त्रिकालफलवन्नृणाम् । प्रीतये न मनो नार्थेनासिद्धा-
 वमिनन्दति । तस्मात् सार्थमना यातरनुमेयं यथा मनः।
 शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च
 मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा” इति कथितफलविपाकै-
 रिति ग्रहाणां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि
 कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य
 तदुपवृत्तदशा वर्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं
 फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य
 दशायां पठितं सा तस्य दशा नरस्य वर्तते इति ज्ञेयम् ।
 एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेत्तत्त्वयेदित्यर्थः । एवं छायाव-
 शेनान्तरात्मवशेन फलपक्षिवशेन वा गणितस्य जात-
 कस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां
 व्यङ्ग्यत्वसक्तं न च शुभावामघ नैकध्यं व्यङ्ग्यत्वं दृष्टम् ।
 शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा ।
 तदर्धमाह परिणमति फलाग्निरिति अवीर्यैः बलहीनैः
 ग्रहेः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्-
 फलाग्निः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्रावस्यायां परिणमत्यनु-
 भूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु “शुभफल-
 ददशायां तादृगेवान्तराख्येति पठित्वैवं व्याचक्षते
 यथा शुभायां दशायामन्तराख्यान्तर्दशा शुभापि
 भवति तदा पुंसां बद्ध जनयति सौख्यमर्थगममिति
 अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्तर्दशा असौख्यमनर्थग-
 मञ्च बद्ध जनयतीति” अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च
 शुभाशुभानि भवन्ति मित्रफलं प्रायच्छन्ति । न चैतदि-
 ध्यते यस्मादुक्तम् “एकैर्धनोऽर्द्धमपहृत्य ददाति त्व स्वमिति”
 अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं
 ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति
 तस्मात्पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमाद-
 पाठेन विना छायां दृष्टाया दशायाः शुभाशुभत्वमानेतुं

न शक्यत इति" २२भट्टोत्पलकतं तद्व्याख्यानम् ।

"एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्वां स्वां दशासुपगतः स्वफलप्रदाः स्युः" २२भू० ।

"कथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्षिरेव भवतीत्येतद्वसन्तिल्लेकेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्द्रुयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्युच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्ता दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यथा युक्ता अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभावफलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेणैति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरोधे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापहानिरिति यदधिकं परिपच्यते तत एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोः मध्यादुषदधिकं तत्परिपच्यते । यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वाज्ज्ञानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारीप्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव । अथवा सुवर्णापहारी रूपदृष्टं तथापि द्वे अष्टदृशे अष्टदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूपदृष्टं भवति इति कश्चित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनश्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यस्य सुवर्णापहारी तदा तत् सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति । यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समप्रजन्मान्तरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वाम्नात्मीयां दशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशासुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयिष्यामः इति" २२भट्टोः

ताजकोक्तवर्धदशा हीनांशदशाख्या तु नील० उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः "सप्तान् सलग्नान् खचरान् विधाय राशीन् विनाऽन्यत्पचवं तु पूर्वम् । निवेद्य तन्नादधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽवदे । जनं विशोभ्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विगुणांशकशेषकैक्यम् । सर्वाधिकांशोन्मत्तमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितस्तु भाज्या । गृह्णांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं भ्रुवाद्ने भवेद्दशायाः । मानं दिनाद्यं खलु तदुग्रहस्य फलान्यथे पां निगदेत्तु शास्त्रात् । गृह्णांशसाम्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साम्येऽत्यगतेऽस्तु पूर्वा । साम्ये बिलम्नस्य वने चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्" ।

तत्फलादिकं 'दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते' इत्यादिना तत्रोक्तं दृश्यम् । पाश्चात्त्यैः वर्षकाले सद्दा दशा व्यवहियते सा तु "वर्षोन्मितिर्जन्मभसंयुताङ्गता क्रमेण रयितो दिनानि । विशोत्तरीयातुष्टतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः" यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विधोः १०वर्षां वर्षे १० दिनानि । कुलस्य ७वर्षां वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८ वर्षां वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षां वर्षे ४८ दिनानि । शनेः १६वर्षां वर्षे ५७ दिनानि । बुधस्य १०वर्षां वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षां वर्षे २१ दिनानि । शुक्रस्य २० वर्षां वर्षे ६० दिनानि । एवं १६० दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्वे तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्धिकी ३नाक्षत्रिकी ४सामिनी ५सुहा ६विंशोत्तरा ७विंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरमवादिह तदानयनादिकं नेक्तम् ।

"सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । हापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इति समयास्तम् वराहसु दृष्टज्जातके एतदनादुल्लेखं कलौ लग्निकी दशा दर्शितेति बोध्यम् । अन्नदशाशब्दे विंशोत्तरीयदशानर्था ज्ञयने "स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशभिर्भागमाहरेदन्वेव पाठः । तत्र वस्तुभिरिज्जप पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम् ।

अष्टादशावर्षाः	रह	च७	म१०
ख०१३१८	ख०१०१०	ख०४२७	
च०६१	म०७१०	रा११०१८	
म०४१६	रा११६१०	जी०१११६	
रा०१०१२४	जी११४१०	श१११८	
जी०६१२८	श११७१०	बु०११२७	
श०१११२	बु११५१०	के४१२७	
बु०१०१६	के०१७१०	शु११२	
के०४१६	शु११८१०	र०४१६	
शु११०१०	र०१६१०	च०१७	

अष्टादशवर्षाः	६	१०	७
सहादशावर्षाः	रा १८	जी १६	ग १८
	ख२।८।१२	ख२।१।१८	ख२।०।२
	जी२।४।२४	श२।६।१२	बु२।८।८
	श२।१०।६	बु२।३।६	के१।१।८
	बु२।६।१८	के०।१।६	शु२।२।०
	के१।१०।८	शु२।८।	र०।१।१२
	शु२।१०।०	र०।८।१८	च१।७।०
	र०।१०।०	च१।४।	म।१।१८
	च१।६।०	म०।१।६	रा२।१०।६
	म१।०।८	रा२।४।२४	जी२।६।१२

अष्टादशवर्षाः	१८	१६	१८
अष्टादशवर्षाः	बु १७	के ७	शु २०
	ख०२१४।२७	ख०१४।२७	ख२१४।
	के०११।२७	शु१।२।	र१।०।०
	शु२।१०।०	र०।४।६	च१।८।
	र०१०।६	च१।५।०	म१।२।
	च१।५।०	म०।४।२७	रा१।०।०
	म०११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०
	रा२।६।१८	जी०।११।६	श२।२।
	जी२।३।६	श१।१६।६	बु२।१०।०
	श२।८।६	बु११।२७	के१।२

अष्टादशावर्षाः	१७	७	२०
अष्टोत्तरीयान्तर्दशामानं ज्योतिषज्ञोऽस्तीति ज्ञात्वा प्रदर्शितम् ।			

पूर्वमुक्तत्वात् योगिम्यामन्तर्दशाचक्रमत्र प्रदर्शयते

योगिन्यन्तर्दशाचक्रम् ।

अष्टादशावर्षाः	म११	पि२१	व२१	म१४	म१५	उ१६	वि१७	स१८
अन्तर्दशामानम् ।	म१०	पि११०	व२१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०
	पि२०	व२१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०
	म१०	म१२१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०
	म११०	म१२१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०
	म१२१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०
	म१३१०	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०
	म१४१०	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०
	म१५१०	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०
	उ१६१०	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०
	वि१७१०	स१८१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०
	स१८१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०	म१२१०
अन्तर्दशावर्षाः	११	२१	३१	४१	५१	६१	७१	८१

दशाकर्ष ५० दशया तैलादिकमाकर्षति व्या+क्षप-क्षप् ।

१प्रदीपे २वस्त्राक्षवे ५०स्त्रीं ५०स्त्रे व०व० । हारा० ।

पिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा० ।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽन्त । १पङ्क्तिनामके

अन्तोभेदे । "वरुणो दशाक्षरेण विराजस्रदजयत्" यजु०

८।१६। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि० । स्त्रियां टाप् ।

"दशाक्षरा वै विराट्" श० ब्रा० १।१।१।२२। ३तन्त्रोक्ते

स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र अर्थं व्याख्या गौरा०डीप् ।

"एषा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी" तन्त्रशा० ।

दशाङ्गधूप ५० त्रिदोषघ्ने अथपहपिशाचादिनाशके धूप-

विशेषे यथा "वास्येद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम् ।

नश्यन्ति यस्य घ्मेन अथपहपिशाचकाः । पञ्चांशा

गन्धपाषाण्यात् तावन्नाह्निपुग्गुलुः । चतुरंशं चन्दनञ्च

जटामांसी च तावती । त्रिभागः सर्जकः सारस्ताव-

देव हि रालकम् । उशीरन्तु द्विभागं स्यात् हते भट्ट

नखं समम् । कर्पूरी मृगनामिष एकभागौ प्रकीर्तितौ ।

एष दशाङ्गधूपस्तु रुद्रस्यापि मनोहरेदिति" शब्दार्थचिं-
ष्टतवाक्यम् । उपदानोत्तरं देवाय दीयमाने ३धूपविशेषे यथा
"मधुसुक्तं दत्तं गन्धो गुग्गुलुगुरुशैलजम् । सरलं सिक्त-
सिद्धार्थं दशाङ्गधूप उच्यते इति" । अन्यस्य । कर्पूरं
कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्भल्लयोद्भवम् । केशरं बालकं पत्रं
त्वक् जातीकोपसुत्तमम् । सर्वमेतद्दत्तयुतं दशाङ्गधूप
देरिते" इति ।

दशाङ्गुल न० दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच् ।
१खर्वुजे फलभेदे भावप्र० तस्य फलोपरि अङ्गुलाकारदश-
सिरासत्त्वात् तथात्वम् । तद्गुणाः खर्वुजशब्दे २४६६
ग्र० उक्ताः । दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्वितार्थद्विगोः
ठञ् तस्य लुक् अच्समा० । २दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते
ति० । "निःक्षेपोऽयोमयः शङ्खुज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः"
मनुः । सहस्रशोर्धेत्वादि "अत्यतिष्ठदशाङ्गुलम्" ऋ०
१०।६०।१ "दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत्
कतिक्लम्य व्यवस्थितः" भा० ।

दशाधिपति ५० इत० ज्योतिषोक्ते १दशापतौ रव्यादियहे
दशानां पदातीनामधिपतिः । दशपदात्यधराजे राजनियुक्ते
२सैन्यभेदे च (जमादार) "समानाशनपानास्ते काथ्या
द्विगुणवेतनाः । दशाधिपतयः काथ्याः शताधिपतयस्तथा ।
ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छूरमतन्द्रितम्" भा० शा० १०० अ० ।

दशानन ५० दश आननान्यस्य । रावणे शब्दर० "दशानन
किरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रयः" रघुः । "ध्वंसितोद्भूत
दशाननाम्" (लङ्काम्) माघः । दशास्यादयोऽप्यत्र ।

दशानिक ५० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे
आनिकः । दलीष्टले शब्दच०

दशान्त ५० इत० । १वार्द्धके २वर्त्तिकान्ते च । "निर्विष्ट-
विषयस्ते हः स दशान्तमुपेयिषान् । आसीदासन्ननि-
र्वाणः प्रदीपार्चि रिवोपसि" रघुः ।

दशामय ५० दशमया यस्मात् । रुद्रे हेमच० ।

दशापवित न० दशा वस्त्राञ्चलं पवितमिव । आङ्गादिदेये
वासःखण्डे । "दशापवितनामको यो वस्त्रखण्डो नो-
द्गतो द्रोणकलशमूलमध्ये विलभागान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः
शोधयेत्" "दशापवितस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां स्त्रुव" सोम
धारास्त्रावणार्थं यजमान आब्रूनाति, सा नाभिरित्युच्यते ।
उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवितं कृत्वा
द्रोणकलशयोपरि उड्गात्वादयस्ततो वितनुयुः । वितन्य
च दशापवितस्य कोणान् धारयेयुः" ता० ब्रा० १।२ भा० ।

"यथ दशापवितस्य सृष्ट्रं हिङ्करोति" शत० ब्रा०
४।२।२।११

दशारुहा स्त्री दशस दिक्षु आरोहति आ+रुह-क ।
कैवर्त्तीसुक्तके राजनि० ।

दशार्ण ५० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा
यत्र "प्रवत्सेत्यादिना" पा० टडिः । १देशभेदे स च
देशः दृ० सं० कूर्मविभागे १४ अ० आग्नेयासक्तो यथा
"आग्नेयां दिशि कोसलाः" इत्युपक्रमे "निषादराष्ट्राणि
परिकदाशार्णाः" । स्वार्थे अण् । "तुलाधरेऽवन्त्यपरान्त्य
साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च" ५ अ० । "दश-
व्याधा दशार्णेषु" आङ्गे पाठ्यपिठगाथा । तद्वाचकशब्दो
यत्नानुवाकेऽध्याये अस्ति विसृक्ता० अण् । दशार्णं दशार्ण-
शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । सोऽभिजनोऽस्य तस्य
राजा वा अण् । दशार्णं पितादिप्रसूतेन तद्देशवासिनि
तन्नृपे च "तत्र दशार्णको राजा सुधर्मा लोमहर्षणम् ।
कतवान् भीमसेनेन सह द्युद्धं निरायुधम्" भा० सं० २८ अ०
भीमप्राचीजये । अत्र स्वार्थे क । वङ्गपु अणो लुक् ।
"पूर्वभागस्कृतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः" भा० आ०
१।१२ अ० । "विजित्यात्मेन कालेन दशार्णानजयत प्रभुः ।
प्रतीचोऽस्योऽपि तन्नामा देशोऽस्ति "तान् दशार्णान्
स जित्वा च प्रतस्ये पाण्डुनन्दनः" भा० सं० ११ अ० ।
नकुलप्रतीचीजये । अतएव भा० भी० ६ अ० "अतर्द्ध-
जनपदाक्षिबोध गदतोमम" इत्युपक्रमे "उत्तमाश्च दश-
ार्णाश्च मेकलाद्योत्कलीः सह" इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्व-
पूर्वदर्शयस्याम् दशार्णानुक्ता 'जठराः कुक्कुराश्चैव
सदशार्णाश्च भारत ! । पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश
उक्तः । परस्ताच्च "वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-
न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-
दोऽस्तीति गम्यते । "सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्यापि
हंसा दशार्णाः" मेघ० ।

दशार्णयु ५० पौरवरौद्राद्यष्टपस्य एतभेदे "दशार्णयुज्वे-
युश्च स्थलेयुश्च सहायलः" हरिवं० ११ अ० ।

दशार्ज न० दशानामर्जम् । १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्येये च
"अण्वगोमाता विनाशिन्यो दशार्जानान्तु याः कृताः"
मनुः । "क्षिद्रेण यन्नस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्वानव-
रैर्दशार्जैः" भा० आ० १८५ अ० । दश वज्रानि ऋद्धोति
कृध-अण् । २दशवले बुद्धे त्रिका० दशवलयशब्दे दृश्यम् ।
दशार्ह ५० क्रोष्टृवंसष्टपस्य एतभेदे "दृष्टस्य जज्ञिरे एनातयः

शीम् । कः प्राप्य कार्शीं दुर्मेधास्यजेन्नोच्छुष्यप्रदाम् ।
 सत्यलोके कृतं सौख्यं क सौख्यं वैष्णवे पदे । यत्
 सौख्यं लभ्यते काश्यां निमेषार्द्धनिमेषणात् । वारा-
 णशीगुणगणाक्षिणीय द्रुहिणस्त्विति । व्याख्य
 मन्दरगिरिं न पुनः प्रत्यगान्मुने । स्तन्द उवाच ।
 भिलावरुणयोः पुत्र । महिमानं ब्रवीमि ते । काश्यां
 दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः । दशाश्वमेधिकं प्राप्य
 सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तद-
 न्यमिहेरितम् । स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो
 देवतार्चनम् । सन्त्रोपास्तिसर्पणञ्च आङ्गं पितृसम-
 र्चनम् । दशाश्वमेधिके तीर्थं सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः ।
 दृष्ट्वा दशाश्वमेधेन सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठे मासि
 सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके
 स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठ्यशुक्लद्वितीयायां
 स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव
 मुच्यते । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायाच्चरोत्तमः ।
 व्या शुक्लदशमीं यावद्दशजन्मावसुत्सृजेत् । तिथिं दश-
 हरां प्राप्य दशजन्मावहारिणीम् । दशाश्वमेधिके
 स्नातोयामीं पश्येच्च यातनाम् । लिङ्गं दशाश्वमेधेन
 दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैश्च ज्यते
 नात्र संशयः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेत्किङ्क-
 रसुतमम् । भक्त्या दशाश्वमेधेन न तं गर्भदशा स्मरेत् ।
 ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे पक्षं रुद्रसरे नरः । कुर्वन्
 वार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते । दशाश्वमेधावष्टदैर्यत्
 फलं सस्यगायते । दशाश्वमेधे तदूनं स्नात्वा दशहरा-
 तिथौ । खड्गुन्याः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् ।
 न दुर्दृशमवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित् । यत्
 काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गहस्य कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मेदं
 दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते । इति ब्राह्मणवेगेन वारा-
 णस्यां महाधिया । द्रुहिणेन स्थितं तावद्यावद्विश्वेरा-
 गमः । दिवोदासोऽपि राजेन्द्रो दृष्ट्वा ब्राह्मणरूपिणे ।
 ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वर
 समीपे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तत्तावद्वज्रोम
 ब्रह्मघोषैर्निनादयन् ।”

दशाहं पु० दशानामह्नां समाहारः टच् समा० समाहारत्वात्
 नाह्रादेशः “अह्रानाः षं” पा० पु० स्तम् । दशदिन-
 समुदाये । “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”
 “श्रुतिक्रान्ते दशाहे तु विराज- मशुचिर्भवेत्” मनुः ।

दशिन् ति० व० व० दश संख्याः सन्ति वेपाम् डिनि ।
 १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या यामाः अधिगतत्वेन सन्त्यस्य
 डिनि । २राज्ञा नियुक्ते दशयामाधिकते च “दशो कुलान्तु
 भुञ्जीत विंशो पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः
 प्रमाणं वेपाम् डिनि । ३दशसंख्याप्रमाणके ति० । “तां
 दशभिः प्रायुङ्क्त” शत० ब्रा० ११।१४।२। दशा वृत्तिका
 वस्त्राञ्चलं वा व्यस्तस्य इति । ४दशायुक्ते दीपे ५दशे
 वस्त्रे च ति० ।

दशोविदर्भं पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपदा
 इत्युपक्रमे “दशोविदर्भाः कान्तिकास्तङ्गनाः परतङ्गनाः”
 भा० भी० ६ अ० ।

दशेन्धनं पु० दशा वृत्तिकेव इन्धनं यस्य । प्रदीपे तिका० ।

दशेर ति० दशश्च-एरक् । हिंसे तिका० ।

दशेरक् पु० दशेर+संज्ञायां कन् । १मध्येदेशे सोऽभिजिगोऽस्य
 तस्य राजा वा अण् । दाशेरक पितृादिक्रमेण तद्देश-
 वासिनि तद्गृहे च । वज्रपु अणो लुक् । २देशेरक
 तत्त्वार्थे व० व० । हेमचन्द्रे दशेरक इति पाठान्तरम् ।

दशेश पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिपदे । दशानां
 यामाणामीशः । २राज्ञा नियुक्ते दशयामाधिकते च “गं-
 सेदु यामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकाशिक ति० एकादशाधत्वादेकादश वस्तुतो दश ये
 दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपात-
 नात् समासान्नोऽकारः । “प्रयच्छति गृहम्” पा०
 दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे “कुषीददशैकादशात् इन्डचा
 विति पा० षच् । शतं प्रति दशकल्पां दृष्टिं यज्ञोत्तरि
 वाङ्मुपिकभेदे स्त्रियां पितृत्वात् ङीप् ।

दशोणि पु० दश बहवः उण्योऽस्य । वज्रहविष्के “दशोण्ये
 कवये तर्कसातौ” ऋ० ६।२०।४ दशोण्ये वज्रहविष्कात् कवये
 मेधाविनः पञ्चस्यर्थे चतुर्थी भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० दशविधे
 औषधकाले स च सुसुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा
 “अत ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं
 प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्यभक्तमनराभक्तं समक्तं वा
 सक्तं सक्तसंज्ञकं पासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः ।
 तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधमुपयुज्यते । वीर्याधिकं
 भवति मेघजमज्जहीनं हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव ।
 तद्वाचदृष्टयुवतीरुद्वीपथी पीत्वा ग्लानिं परां सप्तप-
 यानि बलजयञ्च । प्राग्भक्तं २नाम यत्तु प्राग्भक्त-

स्योपयुज्यते । शीघ्रं विपाकमुपयाति बलं न हिंसा
दत्तादृतं न च सुद्धर्दनाच्चिरेति । प्राग्भक्तसेवनमथो
बलमादधाति दद्याच्च हृद्गिगुभीरुवराङ्गनाभ्यः । अधो
भक्तं श्नाम यद्भुक्तान्ते पीयते । पीतं यदन्नमुपयुज्य
तदूर्ध्वकाले हन्यादृष्टान् वल्लुविधांश्च बलं दधाति ।
मध्ये भक्तं ४ नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु
पीतमुपहृत्यविशारिभावाद्यो मध्यदेहमभिभूय भवन्ति
रोगाः । अन्तराभक्तं ६ नाम यदन्तरा पीयते पूर्वोपर-
योर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरन्त्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च
सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् । सभक्तं ७ नामौषधेषु यत्-
साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमवलबलयोर्हि नित्यं तदुद्दे-
षिणामपि तथा शिशुहृदयोश्च । सासुद्धं ८ नाम यद्भक्त-
स्यादावन्ते च पीयते । दोषे द्विधा प्रतिष्ठते तु ससुद्ध
संज्ञमादान्तयोर्दशनस्य निरेव्यते तु । सुद्धर्द्धर्द्धासिद
सभक्तमभक्तं वा यदौषधं सुद्धर्द्धरूपयुज्यते । श्वासे
सुद्धर्द्धरतिप्रसूते च कासे हिक्कावमीषु च वदन्त्युप-
योक्तमेतत् । ग्रामं ९ नामकवलनम् (फलमस्य सुद्रितपुस्तके
पतितम्) यासान्तरं १० नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । यासा-
न्तरेषु वितरेहमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितहृदयुगांश्च
लेहान् । एवमेते दशौषधकालाः ।

दस उत्तमे उपक्षेपे च उपक्षेपे अकं दि० पर० सक० सेट् ।
दस्यति । इति अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् ।
दसित्वा दस्ता । “तेषां दिशोऽदसन्” ते० स० १।६।१
१।३ “त्वां क्षारी दसमानो भगमीष्टे तक्षीये” ऋ० १।
१२४ ५। व्यापसङ् गणव्यत्ययश्च “मा ते प्राण उप-
दसन्” अथ० ५।३।१।५ “अन्नक्षतादिदसाम” यजु० १०।२२
दस दर्शने दंशने च चु० व्या० सक० सेट् इदित् । दंश-
यते अदंसत दंशगच्छे दश्यम् ।

दस पु० दस उपक्षेपे वेदे भावे अच् । उपक्षेपे “मनुं चक्रु-
रुपरं दसाय” ऋ० ६।२।१२१। दसाय शत्रूणामुपक्षेपाय”
भा० लोके तु घञ् दास इत्येव तत्कार्ये उत्तमे च ।

दसेरक पु० दशेरकशब्दार्थे मरुदेशे “दसेरकाः केकयाः
सकैकेयाः ह० स० ४३० । सोऽभिजनोऽस्यस्य तस्य राजा
वा अण् । दसेरक पितादिक्रमेण तत् वासिनि तच्च मे
च वल्लुपु अणो लुक् । तत्कार्ये “आयन्यान् दाक्षिणा-
त्वांश्च पार्वतोयान् दसेरकान्” भा० द्रो० १।१५० । दसेरक
पृष्ठो० २ गङ्गे भे पुं स्त्री० । “यास्तिष्ठन्त्यः प्रमेहन्ति यध्वोद्ग
दसेरकाः” भा० क० १०५० । अयं तालव्यमध्यश्च त्रिका० ।

दस त्रि० दस उपक्षेपे मक् १ उपक्षेपके “पुरुषि दस्यो निरि-
णाति व्यजस्रैः ऋ० १।१४८।४ “दस्य उपक्षेपयिता” भा०
दस दर्शने कर्मणि मक् । २ दर्शने “राजेव दस्य ! निप-
दोऽधिपहिंषि” ऋ० १०।४३।२ “हे दस्य ! दर्शनीयेन्द्र !”
भा० । “दस्यत् क्षणोप्यध्वरम्” १।७३।४ । दस्यत्
दस दंशनदर्शनयोः इपियुधीन्वीर्त्वादिना मक् । “दस्य-
मित्त्व मकारस्य यणव्यत्ययेन तकारः” भा० “एतेनास्य
तान्त्वकल्पनम् प्रामादिकम् । “जुजोर्षदन्द्रोदस्य-
वर्चाः ऋ० १।१७३।४ “दस्यवर्चाः दर्शनीयतेजाः” भा०
श्यजमाने ४ चौरै ५ उद्धताग्ने च मेदि० । स्वार्थे यत्
दस्य दर्शनीये त्रि० । “दुपुक्षाय दस्यं वचः” ऋ० ८।
२४।२० ।

दस्य पु० दस-युच् अतुनाधिकत्वात् नानादेशः । १ महासाहसिके
(डाकादत्) २ खले च गच्छार्थिचि “श्वभिर्हृतस्य यन्नामं
शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्विश्रुतस्थान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः । “सुखवाचुरूपज्जानां या लोके
जातयो वहिः । श्वेच्छवाचचार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः
सृताः” मनुक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिन्ने रजातिभेदे
च । “प्रसाधनोपचारजसदासं दासजीवनम् । सैरिभ्यं
वागुराहति स्मृते दस्युरयोग्ये” मनुः । ४ कर्मवर्जिते च ।
“गङ्गे ते दस्युज्जाय सवान्” ऋ० १।६।२४।८ ।
“दस्युज्जाय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय” भा० ५ उपक्ष-
पके त्रि० इत्यसुरे पु० “चेतने दस्युतर्हणा” ऋ० ८।४७।२
“दस्युनामसुराणां तर्हणा” भा० “स वज्रभृद्दस्यु-
हा भीम उयः” ऋ० १।१००।१२ दस्युहा “दस्युनामुपक्षप-
यित्वामसुराणां वहन्ता” भा० ।

दस्युसात् अव्य० दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा
साति । तस्कराधीने भूतादौ “अन्ताद्याकाल एव
स्युर्लोकोऽयं दस्युसाज्जवेत् । पतेशुर्नरकं घोरं यदि
राजा न पालयेत्” भा० शा० ६८ अ० ।

दस्य पुं स्त्री० दस्यति पांक्षन् दस उत्तमे रक् । १ गङ्गे भे
क्षिप्यां जातित्वात् ङीष् । दस्यति रोगान् क्षिपति दस
उपक्षेपे । २ अश्विनीजुमारयोर्द्वयोः द्वि० व० । तत्तुल्य-
संख्यत्वात् इदित्वसंख्यायां ४ तत्संख्येये च तदधिष्ठातृ-
कत्वात् ५ अश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । “अनुसङ्गत-
स्तमथ दस्ययोः सुतो” साधः । तयोर्मध्ये विशेष
वाचित्वे एकवचनान्तोऽयं “नास्त्वयैव दस्युश्च सुतो
दावश्विनामपि । सार्त्तण्डस्तामजावेतावदस्य महा-

तनः" भा०शा०२०८ । "देवो तस्यामजायेतामश्विनौ
भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्यश्च सृष्टौ द्वावश्विनाविति"
हरिव० ६ अ० । नासत्यदस्योर्द्वन्वचारित्वात् द्विषच-
नान्तता इहिंस्ते त्रि० । अशिशिरे न० संक्षिप्तसारः ।
दस्यदेवता स्त्री० दस्यौ देवता अस्य । अश्विनीतारायां हेम० ।
अश्विमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्यदेवत्वमनुसन्धेयम् ।
दस्यसू स्त्री० दस्यौ सूते सू-किप् । सूर्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां
संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारशब्दे दशग्रम्
दह दोषौ अक० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दं हयति
ते अददं हत् त ।

दह दाहे भस्मीकरणे सक० भ्वा० प० अयिङ् । दहति अधाक्षीत्
ददाह देहत् । दग्धा दह्यात् वक्ष्यति । दग्धः
दग्धिः दग्ध्वा दग्ध्वः दहनीयः दाह्यः । दाहः
दहनम् । दाहयति अददीहत् दिधक्षति
"उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः क्षणायते करम्"
हितो । "क्रुद्धं कुलं ध्वक्षति विप्रवज्जिः" भट्टिः वृक्षान-
ङ्गारकारीव सैनान् धाक्षीः समूलकान् भा०स० ६० अ०
"दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः" सा०द० "देहं
धारणयान्तेत्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग०
"दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" सनुः । "कर्माणि दहते
अदाहि देहे । "दहते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे
लङ्का मत्तेश्वरा" भट्टिः दंदहते । "दंदह्यमाना शोकेन"
भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे "ख्याता दहदहा चैव
तथा धमधमेति च" भा० श० ४७ अ० दह दहेति वक्ति
मयूरव्य० कर्त्तारं चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः
एवं धमधमेत्यत्रापि बोधग्रम् ।

दहन पु० दह-ल्यु । अग्नौ, "ददहनस्तुहिनदीधि-
तिस्तस्य" सा०द० "दह दहनं ! तदैतत् पापमङ्गं मदीयम्"
सीतोक्तिः । २चित्रकटक्षे, ३भस्मातके, ४दुष्टचेनसि च ।
५कपोते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । इदा-
हकमाले त्रि० लोकदहन ! मनो दहन इत्यादि । ७रुद्र-
भेदे पु० "एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः ।
सृगव्याधश्च सर्पश्च निर्वर्तितश्च महाययाः । अजैकपा-
दहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽष्टेश्वरश्चैव
कपाली च महाद्युतिः, स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा
एकादश सुताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात्
पक्षित्तिमान्क्षले "दहनविधिशताख्यामैलमं सौम्यवारे"

ज्यो० त० । भावे ल्युट् । ददाहे न० । "अपरो दहने
स्वकर्म्मणां वष्टते ज्ञानमयेन वज्जिना" रघुः ।

दहनकेतन पु० न० दहनस्य केतन इव । धूमे हेमच० ।
दहनमुष्ट त्रि० दहनादिव मुष्टं श्लोषणं यस्यात् । वैद्यकप्रसिद्धे
(वेलेस्तारा) पदार्थे अग्निमुष्टादयोऽप्यत्र । तत्पदाने
हि देहे वज्जेरिव श्लोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।
दहनप्रिया स्त्री इत० । स्नाह्यायामग्निभायांयाम् त्रिका०
दहनर्त्त न० इत० । कृत्तिकानक्षत्रे "यदा विशाखासु महेन्द्र-
मन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्त्तयातः" वृ० स० १० अ० ।
दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु० इत० । वायौ । "दक्षिणदहनसारथिरवाह-
तचञ्चलचूतकलिके" दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।
दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुणि राजनि०
दहनाराति पु० इत० । जले राजनि० । तस्य बहुवृत्त-
कत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनीपल पु० दहनाय वक्ष्ये हितः उपलः (शातही)
सूर्यकान्तमणौ हेम० । सूर्यकिरणसम्पर्केण हि ततो
वज्जेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनील्का ६० । विष्कृलिङ्गरूपायास्तुलकायाम् त्रिका०
दहर पु० दह-यर । १मूत्रिकायां २स्त्रले ३भ्रातरि ४वाचने
च मेदि० । ५अतिगुल्मे ६दुर्बोधे च "अथ यदिदं दहरं
पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् दहन-
स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" ब्रा० उ० ।

तत्र स्वल्पे "नेष्टा पत्नीमानेपत्रन् कौशं वासः परिधाप-
यति चण्डातकं दहरं वा" कात्या० श्रौ० १४ । १ । २
"परिधापयतीति कारितत्वाद्धेप्रपणत्वं भवति चण्डा-
तकं चलनक उच्यते एवं ह्यग्निभयुक्तोपदेशः अशौचकं
धिलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः" दहरं तु कौशेनम्
दहरशब्दस्याल्लवाचकत्वात्" कर्कः । २नरके ३वश्ये च
उणादि० ।

दहराकाश पु० कर्म० । चिदाकाशे दहरे ।

दह्र पु० दह-रक् । १दावाग्नी २जठरे च । "सोऽन्यजानि
दह्नाग्निर्विश्रवाश्च महातपाः" भाग० ४ । १ । २ "दह्नाग्निः
जठराग्निः" श्रीधरः स्वल्पार्थस्यैवाल कर्मधारयः जठरस-
स्याग्नेः स्वल्पत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भ्वा० पर० सक० सेट् ण इत् । यक्षति प्रविशयति
अदात् । ददौ ददत् । देयात् । दास्यति । देयम्
दानीयं दातव्यं दत्तः दातृम् दत्त्वा ।

दा दाने जज्ञो० उभ० सक० सेट् । ददाति दत्ते प्रणिददाति ।
 दद्यात् ददीत । ददातु ददातु देहि दत्ताम् दत्तम् ।
 अदद्यात् अदत्त । अद्यात् अदित । ददौ ददित्-ददाय
 ददिव । ददे ददिपे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति ।
 कर्मणि दीयते अदायि अदायिपाताम्-अदिपाताम् ।
 दासीष्ट-दायिषीष्ट दास्यते-दायिष्यते । दापयति ।
 दि०सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता ।
 दानं दायः दत्तं प्रतम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय ।
 ददत् ददानः । ददिवान् । “यो ददाति स कुक्कुदः”
 अमरः । “मूर्ध्नि मूर्ध्नाभिपिक्तस्य ददति स विधानतः”
 रामा० अथो० २६७० “दद्याच्चैवाशनं स्वकम्” “सोऽन्त-
 र्दशाहात् तदुद्रव्यं दद्याच्चैवादीत वा” मनुः । “देहि
 युद्धं नरपते ! समाद्य रणमूर्धनि” भा० उ० १८३३०
 “ददौ स दग्ध धर्माय” मनुः । “अथकाशं किलोदन्वान् रामा-
 याम्यर्चितो ददौ” रघुः । “पाण्डवानां सभामधेऽदुर्योधन
 उपागतः । तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च” विदग्धम् । “न दा-
 स्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्” भा० आ० ३४४०
 “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “देयं
 दारसुतादृते” याज्ञ० । “दत्तभुक्तफलं धनम्” दाय-
 भागवतभारतम् “दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः” मनुः “सुता
 ददे तस्य सुताय मैथिली” भट्टिः । “आददानः परस्तेत्वात्”
 न दण्डं दातुमर्हति” “स ज्ञेयः दत्तमः सुतः” मनुः
 “तेषां दत्त्वा तु तप्तेषु सपवित् तिक्तोदकम्” ऋतिः ।
 “अदित्वन् दापयति प्रजानन्” यजु० ८।२४ । “दायादानपि
 दापयेत्” मनुः । “तेषामशीतिं यानानि रत्नपूर्णानि
 दापय” रामा० अथो० १२ स० । “स दायः प्रथमं दमम्”
 याज्ञ० “अस्मभ्यमिदं दिवसि” ऋ० १।१७०।२ “दित्वन्
 भूयो यजमानश्चित्ते” ऋ० २। १४।१० ।
 अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । “न जीवन्मति-
 ददाति” कात्या० ४।१।२७ । “अतिदाने बलिर्वद्धः” चाण०
 अनु+पचाहाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । “न
 दूटेऽनुददासि वामम्” ऋ० १।१८०।५ । “सूरसिदस्मा अनु
 दादपस्याम्” ७।४५।२ “यः शर्धते नानुददाति ऋध्याम्” २।
 १२।२०
 अभि+आभिमुख्येन दाने “तथैव चैनकुक्ष्या वामपाणिमभ्य-
 दात्” भा० व० १८७३० गद्याम् ।
 अथ+अधोदाने अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः
 यथाह सि० कौ० “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति वे० प्रते” चगज्जाद्याद्याप्राप्तम् ।
 आ+अहणे “दद्याच्चैवादीत वा” । “गुभां विद्या
 माददीतावरादपि” मनुः । “स्वं चादास्यामि भूयोऽहं”
 पापमानं जरया सह” भा० आ० ८४३० । “गरीरमात्तं
 मृत्युना” छा० उ० “आददानः परस्तेत्वात्” मनुः ।
 अप+आ+अपेक्ष्य अहणे । “मृतपिण्डमपादाय महाः
 धीरं करोति” गत० ब्रा० १४।१।२।१७
 उद्+आ+उदस्य अहणे “उदादौय पृथिवीं जीवदानुम्”
 यजु० १। २८ । [रघुः ।
 उप+आ+सामीप्येन अहणे “उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणाधी”
 परि+आ+परिवर्त्य अहणे “पथ्याददानं चास्त्राणि भीम-
 धन्वानमर्जुनम्” भा० उ० ४८३० “तस्मिन्निधीनादधीत-
 प्रज्ञां पथ्याददीत च” भा० शा० ८६४० ।
 प्रति+या+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनरग्रहणे च । “गुभागुभं
 कर्मजतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददेते स्वदेहे” भा० शा० २०२
 अ० “न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्” भा० आ० ३४०
 वि+आ+अङ्गादेः प्रसारणे व्यात्म० स्नाङ्गप्रसारणे तु पर० । “व्या-
 दयास्यं महारक्षसौ दृष्ट्वाऽथ ह्यधावत” हरिवं० ३१७
 अ० । “भक्षयत्येष मां रुद्रो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः”
 भा० व० ६४३० । “नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं
 दीप्तविशालनेत्रम्” गीता ।
 परि+उपरिस्थापने । “लिते दुःखप्रः सर्वमाप्ते परिदद्वसि”
 ऋ० ८।४७।१५ “परिदद्वसि उपरि दद्वसः ययं तिताः
 परित्वजामः इत्यर्थः । अथवा लिते मयि यदुद्वप्रः
 इष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्वसि
 अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तथोरुपरि स्थापयामः” भा०
 प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । “प्रदानं स्वाभ्यकारणम्”
 मनुः । “प्रत्तं जलं द्रुज्जलमलिकेऽपाम्” भट्टिः ।
 “नष्टं विनष्टं लमिभिः श्रुतं विपमे स्थितम् । हीनं
 पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालयन् तु” मनुः ।
 अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । “एते श्वासानुप्रदाना अत्रोपाच
 विवृण्वते । कण्ठम्” शिवा ।
 प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनरर्पणे “राज्यं प्रतिप्रदा
 स्यामि” भा० उ० ५५२५ ज्ञो० ।
 सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । “तदहं मासनं तस्मै सम्प्रदाय
 यथाविधि । गं चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्थं मेव च” भा०
 स० ५५३० । “अहन्यहनि चाप्येव” याचतां सम्प्रदीयते” भा०
 व० ८५३१ ज्ञो० । अविच्छेदेन शिष्टानामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति+प्रतिरूपदाने प्रत्यर्पणे च । “सत्यङ्कारकतं द्रव्यं
द्विगुणं प्रतिदापयेत्” याज्ञ० । “प्रतिदास्यामि भगवन् !
उल्लिङ्गं तव सुव्रत !” भा० उ० १६३ अ० ।

“शिव्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य शुररागतः । अगपत्
पततां देहो निमि ! पण्डितमानिनः । निमिः प्रति-
ददौ शपं शुरवे धर्मवर्जिते । तवापि पततां देहो
लोभाद्धर्मभजानतः” भा० ६।१२।५

दा लवने अदा० प० सकं अनिट् पित् तेन न घुसंज्ञा ।
दाति अदासीत् दायात् । “अग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः”
ऋ० १०।६५।४ “दाति क्षिनन्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो
लुक्” भा० । “कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदाया दान्यस्तु-
पूर्वं विव्यूय” १०।१३।२ “स हि आ धन्वाक्षितं दाता न
दात्या पशुः” ५।७।७ “अहिंसन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्”
अथ० १२।१।२१ “वर्हिर्देवसदनं संदामि” कात्या० श्रौ०
कर्कष्टतस्तुतिः । [उच्चलद० ।

दाक्ष पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा-क न कित् । यजमाने
दाक्ष त्वि० दक्षस्येदम् अण् । दक्षसम्बन्धिनि मखादौ “भागी-
यसां भागमादात्तमिच्छन् महो दाक्षो येन कृतोऽन्यथा-
वत्” हरिवं० १३१ अ० । दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्ष्यं
वा इज्जनात् अण् । २ दाक्षिससदाये इतदङ्के च पु०
४ तल्लक्षणे न० । “परस्मैरासंवङ्कोऽङ्कः साक्षात्तु लक्ष्यम्”
सि० कौ० । दाक्षेः छात्राः “इज्ज” पा० अण् । ५ दाक्षेः छात्रेषु
ब० व० । दाक्षेरागतः अण् । ६ दाक्षेरागते त्रि० । गोत-
चरणात् वुञ्जि प्राप्ते “न दण्डमानवान्नेवासिषु” पा०
पंथ्युदासात् अण्वेव । ७ दाक्षेः दण्डप्रधानमानवेषु दक्ष-
न्नेवासिषु च तेन तद्विज्ञेपु दाक्षकः । तेषु तु दाक्षा-
दण्डमानवाः शिष्या वा” सि० कौ० ।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोतचरणात् वुञ्ज् । १ दण्डमान
वान्नेवासिभिर्ज्ञे तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अण्वेव । दाक्ष-
शब्दे दृश्यम् । दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्ज् ।
= दाक्षेर्विषये पु० ।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज्ज “यज्जिजोश्” पा०
अनि फक् “इज्जः प्राचामिति” पा० विशेषणात् न युव-
प्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति” सि० कौ०
१ दक्षस्य अग्नि गोत्रापत्ये । दाक्षायणस्य विषयो देशः ऐषु
कार्याभक्तल । दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु० ।
दक्षस्येदम् दाक्षं तच्च तदन्यञ्चेति । २ सुवर्णादावल्ङ्कारे
च् । “दाक्षायणं दक्षिणा” कात्या० श्रौ० ४।४।२८ ।

“दाक्षायणं सुवर्णसूच्यते” कर्कः । “यो विभर्त्सि दाक्षायणं
हिरण्यम्” यजु० ३४।५।१ “दाक्षायणशब्दोऽलङ्कारार्थः”
वेददी० उक्तेः ३ भूषणे च । तत्र दक्षस्य यून्यपत्ये “यदावभान्
दाक्षायणा हिरण्यम्” यजु० ३४।५।२ । स्त्रियां ङीप् ।
“भोः कश्चपस्य एतोऽहं माता दाक्षायणी च मे”
भा० शा० १७० अ० “दाक्षायणोऽश्विनीत्याद्याः” अमरः ।
दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कृतो यज्ञभेदः संज्ञात्वात्
पूर्वपदास्यत्वम् । ४ दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत० ब्रा०
२।४।४।२ उक्तो यथा

“प्रजापतिर्हं वा एतेनाग्ने यज्ञेनेजे प्रजाकामो वज्रः
प्रजया पशुभिः स्त्रां श्रियं गच्छेयं यशस्तेष्वमवादाः
स्यामिति । स वै दक्षो नाम । तदादनेन सोऽ-
यजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम” तर्हि धियैवा
“दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययज्ञश्चामस्य” कात्या० श्रौ०
४।४।१ इत्यादिपु १० सूत्रेषूक्तः । “तत्रैवं प्रथमं पौर्णमास्यां
आङ्गान्वारम्भाणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुद्धृत्य
सांनाथ्यवदुपक्रमः । प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेने-
न्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैश्वधः । मांसमैदुन
वर्जनसङ्कल्पः । पुनरुद्धृत्य तस्मिन् प्रतिपदुद्दिन एवेन्द्रा-
वनयागः पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः ।
प्रातर्हि तोयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागो यथोक्त
पक्षे आदित्यश्चरुः तदानीमेव पुनरुद्धृत्याग्नीषोमीय
यागः । ततः पुनरुद्धरणादिदधियागप्रक्रमः । प्रातस्त-
तोयायामाग्नेयसांनाथ्ययागः पक्षे वैश्वधः । तदानी
जेयोद्धृत्यैन्द्राग्नयागः । पुनरुद्धृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः
तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवम्प्रकारेण संवत्सरं यावत्
प्रत्यहं कर्त्तव्यम्” कर्कः । तत्पद्धतिश्च तत्र भाष्ये
दृष्ट्या । “क्वचोऽप्रापयणश्चैव चातस्मैस्थानि चाहरेत् ।
उत्तरायणश्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च” मनुः ।
सुवर्णे “दाक्षायणी प्रह्वलती वेणुमानं सकमलहनुः”
याज्ञ० “दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति इति । दाक्षा-
यणी” मिता० ।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य स्त्रपत्यम् इजि फक् ङीष् ।

१ अश्विन्यादितारासु २ सत्यां दुर्गायाम् मेदि० “सापि दक्षाय
सुशोणी गौरी दक्षाश्च ब्रह्मणा । दुहित्वे पुरा याहि
रुद्रेणोढा महात्मना । सा च दाक्षायणी देवी पुनर्भूत्वा
नृपोत्तम !” वराह० पु० । ३ रेवतीनक्षत्रे हेम० । ४ दन्तीष्टके
रत्नमा० ५ अदित्यां कश्यपपत्याम् “दक्षश्च तेषामारम्भ प्रजाः

सम्यग्विवर्जिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-

सवासवाः । यस्योऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्यामरुतस्तथा ।

दाक्षायणीपति पु० इत० । शिवे श्चन्द्रे च त्रिका० ।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः वा०यत् । आदित्ये-

“प्रभोभतस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य

स्तथादित्यो मनुयादित्यस्तथा” भा० अ० १४७ अ०

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इज् । दक्षस्यापत्ये घोषादिषु

परेषु अस्म्य आद्युदात्तात्ता दाक्षिवोषः दाक्षिकन्या दाक्षि-

हृद् इत्यादि । संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वकन्यायास्तत्पुरुषे

“तत् पुरुषे शालाया नृपुंसके” “कन्या च” पा० क्लीब-

त्वप्राप्तावपि “संज्ञायां कन्योऽशोनरेषु” पा० उशीनरत्वाभावात्

न क्लीवता । उशीनरदेशकन्यायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदा-

त्तात् । “कन्यापक्षदग्नरग्रामहृदोत्तरपदात्” पा० एतत्पूर्वक-

कन्यादिभ्यः भवादौ ङ । दाक्षिकन्यीयं दाक्षिनगरीयमि-

त्यादि । “कूलसूदस्थलकर्षाः” पा० आद्युदात्तात् अस्मात्

परस्यकूलादीनामादिरुदात्तः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः ।

एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ । अस्म्य वृद्धत्वात् प्रत्ययञ्

परे नाद्युदात्तात् । दाक्षिप्रत्ययः ।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अण् । ऋतुग्रहाङ्गहोम

भेदे स च “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति”

शत० ब्रा० ४।२।४ इत्युपक्रमस्य दर्शितः “इडां भक्षयित्वा

शालाहार्ये दाक्षिणहोमः” कात्या० श्रौ० १०।२।४ “ततः

शालाहार्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति

संज्ञा “अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति”

श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम् कर्कः ।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ ब्रह्मदानरूपायां क्रि-

यायां प्रसूतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा

बुज् । १दक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन श्चन्द्रलोकगामिनि च

उपचारात् दक्षिणमार्गगामिनो श्वन्वे च । “विप-

र्ययादतत्त्वज्ञाना दध्यते वस्त्रः स च त्रिविधः प्राकृति-

कोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे “इष्टापूर्त्तेन-

दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी

कामोपहतमनावध्यत इति” सा०कौ० । [लायां भवे ।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भवःञ । दाक्षिणशा-

दाक्षिणात्य त्रि० दाक्षिणा भवः “दक्षिणापचात्पुरसस्यक”

पा० ल्यक् । १दक्षिणाभवे श्चनारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः भूमा० बुज् ।

दाक्षिणापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः घञ् ।

१द्यानुकूल्ये २पटुतायाम् । “नारदो मत्प्रियं कुर्वन् मुनि-

रक्षितकर्मकृत् । दाक्षिण्यादनुरोधाच्च दत्तवाचात्त संगवः”

हरिवं० १२६ अ० । “तस्य दाक्षिण्यरुदेन नास्मा मगव-

वंशजा” रघुः । “दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचि-

त्तानुवर्त्तनम्” सा०द० उक्ते श्नाटकलक्षणभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्रूपत्यम् इज् । “इतो मनुप्रजातेः”

पा० ङीप् । १दक्षस्य स्त्रूपत्ये २पाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० इत० । पाणिनिमुनेर्हेमच० ।

दाक्षेय पु० दाक्ष्या व्यपत्यम् । पाणिनिमुनेर्हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म्म वा घञ् । १कौशले सहसा-

प्रत्युत्पन्नकार्येषु व्यव्याभोहेन प्रवृत्तौ “शक्तिं चा-

वेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्” मनुः । “दाक्ष्यं

सदाःफलदं यदग्रतः” माघः ।

दाघ पु० दृङ्-भावे घञ् न्यङ्ना० क्तः । दाहे शब्दार्थचि० ।

दाडक पु० दक्ष-एबुल् लस्य डः । दन्ते शब्दार्थक० ।

दाडिम त्रि० दक्ष-विशरणे भावे घञ् दाडेन निर्दत्तः भावात्

इमप् लस्य डः । स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि०

“तत् फलं त्रिविधं खादु खादुन्तं केवलान्मृकम् । तत्र

खादु १तिदोषघ्नं तृड्दाहंज्वरनाशनम् । हृत्कण्ठसूच-

रोगघ्नं तर्पणं युक्तं लघु । कषायानुरसं स्याद्द्विगुणं

मेघावृत्तायहम् । खादुन्तं श्दीपनं रुच्यं किञ्चित्

पित्तकरं लघु । अस्मन्तु श्पित्तजनकस्य वातकफापह-

मिति” भाव० प्र० । २एलायां मेदि० । अस्म्य स्त्रीणि गौरा०

ङीप् । “वियोगिनीमैलनं दाडिमीमसौ नैष०” रक्ता दन्ता

भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः” देखी० । एतत् स्थिता

दुर्गा रक्तदन्ती । अमरे पुंस्त्रोक्तिः प्रायिकी उदाहरण

वृष्ट्या मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वस्रोक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् ।

रोहितकवृक्षे श्राजनि०

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । १रोहितक

वृक्षे इत० । २दाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । १युक्तखणे

२दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना०

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । १युक्त-

खणे शब्दच० । २दाडिमफलभक्षके त्रि० भक्ष-भावे

ल्युट् इत० । ३दाडिमफलस्य भक्षणे न०

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे । “हे

पले दाडिमादरौ खण्डाद् व्योषं पलत्रयम् । त्रि
सुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । तच्चूर्णं मातृया
भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्वात्
पीनसञ्चरकासजित्” वैद्यः ।

दाडिमादक पुं दाडिमस्य तत्त्वचः चटकं पलादकं यत् ।
दाडिमफलत्रयादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्पोन्मिता तृगाक्षीरी
चातुर्जातं द्विकार्पिकम् । यमानी धान्यका जाटी
यन्त्रिव्योषं पाचांश्चकम् । पलानि दाडिमादरौ सिताया
चैकतः कृतः । गुणैः कपित्थादकवच्चूर्णोऽयं दाडिमा-
दकः” चक्रदं । कपित्थादकञ्च १६६० पुं उक्तम् तद्वत्गुण
युतोऽयमिति बोध्यम् ।

दाडिमौरस पुं “दाडिमं दृढसन्तम् तत्र पात्रे विनिः-
क्षिपेत् । ततः पक्वः पटेषूत इति स्वाहाडिमौरसः”
इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पुं दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् ।
दाडिमदृष्टे राजनि० । [दृष्टे शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पुं दा-वा० डिम्ब इत्यनेत्त्वम् । (डाडिम) । ख्याते
दाडि स्त्री दल्यते फलेऽसौ दल-कर्मणि घञ् गौरा-
डीष् लस्य डः । दाडिमे पा० । तस्याः फलम् ।
अण् तस्य हरितक्यां लुपि “हरितक्यादि चेति”
प्रकृतिनिष्कृत्वात् शतत्फलैऽपि स्त्री ।

दाढा स्त्री दैप् शोषे दा-दाने सम्पदाभावे किप् दे शुद्धौ
दानाय वा ढौकते ढौक-वा० ड् । इदमभेदे दंष्ट्रायाम्
हेम० । दानाय प्रेरणे श्रमार्थनायां श्रमूहे च शब्दा-
थेकल्य० । स्वार्थे कं कापि अत इत्त्वम् । दाडिका
तत्त्वार्थे हेम० । दाढायै केशशमूहाय प्रभवति ठक् ।
दाडिका (दाडि) श्मश्रुणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ
हेदयेद्विचारयन् । पादयोर्दाडिकायां च” मनुः ।
“दाडिकायां श्मश्रुणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पुं स्त्री दण्डस्य दक्षाकुपलभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् ।
दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० ।
वा अण् । दण्डभावे न० । श्वायुधंजीविसङ्घभेदे ।
दण्डानां समूहः अञ् । दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्ड)कि त्रि० “आङ्गिगर्तपठांश्च कौण्डोपर-
यदाण्ड(ण्ड)की । क्रोष्टु किर्जालमालिखं प्रह्णपुण्डोऽय
जालकिः” वि० कौ० उक्ते विगर्तपठे आयुधजीविसङ्घभेदे
ततः स्वार्थे ङ् । दाण्ड(ण्ड)कीय तत्त्वार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “सास्यां क्रिया-

याम्” पा० सूत्रेण संज्ञायां जः । दण्डमात्रस्यतिविभेदे ।

दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थान्वि-
च्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा० ठञ् । माया-
विनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पुं दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्ड-
गोत्रापत्ये तस्य स्थलं दाण्डनायनस्थलम् । यामभेदे
“कूतसूदस्यलकषाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्य-
लशब्द आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् ।
दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दा-
ण्डिक्य तद्भावे न० । [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पुं व० व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।
दाण्डिनायन पुं स्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक्
दाण्डिनायनेत्यादिना टिञोपाभावः । दण्डिनो-
त्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लघने कर्मणि क्त । शून्ये, शब्दिते । दैप्-शोषे
कर्त्तरि क्त । शृङ्गे च । दो-खण्डने इत्यस्य तु
दितः दा-दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री० दैप् शोषे दाप् लघने भावे क्तिच् । शृङ्गौ शब्देने
दा-दाने वा० ति । श्दाने षदत्ते च “मरुतो दातिवारः”
ऋ० १।१६७, ८ । “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीय-
क्षपिर्लक्ष्यधनो वा” भा०

दातु न० दा-भावे लृत् । श्दाने “कत्तस्य दातु श्वसो व्युत्तौ”
ऋ० १०।८८।१ “कटु दातु किं दानम्” भा० “वृद्ध
दातु पशुमङ्गिरगल्यत्” ऋ० ८।७२।८ । दातरि त्रि० ।

दातृ त्रि० दा-दाने लृच् । श्दानकर्त्तरि श्दानशीले च दाता
मे भूतानां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति कुमा० “कामो
दाता कामः प्रतिपक्षिता कामैतत्ते” यजु० ७।१८ द्विधां
ङीप् । शीलार्थे लृचि तु न कर्मणि घने “स हि द्वा
धन्वाक्षितः दाता न दात्या पशुः” ऋ० ५।७।७ । दात-
धर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातृह पुं स्त्री० दाप्-लघने क्तिन् दातिमूढते जह-घञ्
दो-खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह-क ऊठ् दिताहः
ततः स्वार्थे अण् देविकाशिशपेत्यादिना आत्त्वम् ।
शकालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । रजलकाके राजनि० ।
श्चातके भेदि० षमेघे पु० शब्दर० जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां
ङीप् । “सारसं रज्जुवालं च दातृहं शुकरादि”
मनुः “क्रव्यादपक्षिदातृहशुकप्रतदटिष्ठिमान्” वाङ्म० ।

दात्वौह उंस्त्री दात्वूह+उपो०। दात्वूहे खगे शब्द०
दात्त न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे पुन०। छेदने
साधने लविते (दा) अस्त्रभेदे अमरः। “सुरैः सुरप्रैर्भ-
क्षैश्च दातैरञ्जलिकैस्तथा” हरिवं० २१७ अ० “दात्तेण
धान्यं लुनाति” व्या०। दा-दाने कर्मणि ल। २दातव्ये।
“दात्वं यत्नोपदस्यति” ऋ० ८। ४१। १२ “दात्वं दातव्यम्”
कर्त्तरि ल। २दानकर्त्तरि “सोमस्य दातव्यमि”
यजु० १०। ६ “दात्वं दानकर्त्तृ” वेददी० दा दाने भावे ल।
४दाने “तद्वां दात्वं महि कीर्त्तन्यम्” ऋ० १। ११। ६। ६
“दात्वं दानम्” भा०।

दात्व पु० दा-दाने ल्यन्। १दातरि २यज्ञकर्त्तृणि च उज्जल०।
दाद् पु० दद-भावे घञ्। दाने “दत्त्वा च विविधान् दादान्
पुजयित्वा च वै द्विजान्” भा० शं० १७ अ० “तत् दत्त्वा
बहून् दादान् विप्रान् संपूज्यमाधवः” ४० अ०।

दाधिक लि० दक्षि दक्षा वा संस्कृतः दक्षा चरति दक्षा
संस्कृष्टं उपसिक्तं वा ठक्। १दक्षि संस्कृतद्रव्ये २दक्षाचा-
रिणि ३दक्षा संस्कृष्टे ४दक्षोपसिक्ते च “वीजपूररसोपेतं
सर्पिर्दक्षि चतुर्थ्यम्। साधितं दाधिकं नाम गुल्म-
हृत् श्लेष्मशूलजित्” सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके पूज्यो-
पधभेदे न०।

दाधित्य न० दाधित्यस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् अञ्।
दाधित्यस्य कपित्यस्य विकारे। तस्य परिमाणम्। तत्-
प्रत्ययात् पुनरञ्। २दाधित्यपरिमाणे न०।

दाष्टवि स्त्री ष्वि-यङ् लुक् इन्। धरित्वां साधवः
“पुत्रा यांश्च नु दाष्टविभरध्वै” ऋ० ६। ६। ३। “दाष्टविध-
रिती” भा०।

दाष्टपि लि० ष्वि-यङ् लुक्-इन्। अत्यन्तधर्षके “ब्रह्मणा
यामि सवनेषु दाष्टपिः” ऋ० २। ७। ७ “दाष्टपिर्धर्षकः”
भा० “सत्वाह्वं दाष्टपिं त्वस्मिन्द्रम्” ऋ० ४। १। ६। ८ “दाष्ट-
पिमत्यन्तधर्षकम्” भा०।

दान आर्जये ऋजूकरणे सक० उभ० स्वा० स्वार्थे सन्।
छेदने तु न सन्। दीदांसति ते अदीदांसीत् अदीदां
मिष्ट छेदने तु दानति ते। अदानीत् अदानिष्ट दीदां-
सयाति दानयति। दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः
दानति काष्ठं क्षिन्तीत्यर्थः।

दान न० दा-दाने दो-खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट्।
१गजमदजले २दीयमाने लि० ३धने न० “दानं ददत्यपि
जलैः सहसाधिरुद्धे” माघः “सेवाचरीभवदिभाननदान-

वारिवासेन यस्य जनिता सुरभीरण्योः” नैष० “आसी-
दनायिष्कृतदानराजिः” रघुः। ४पातने पृच्छेदने ६गुडौ
च स्वस्वत्वत्यागादकृतव्यापारभेदे स्वत्वाभिषम्बाना
पूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च
गुडि० त० यथा

देयलः “अर्थानामुदिते पात्रे अङ्गया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते” अर्थो-
द्रव्यम्। उदिते शास्त्रकथिते अङ्गा देवचोक्ता यथा
“सर्वकृतिचानस्य च सदा अङ्गेति कीर्त्तिता”। अतएव
भगवद्गीतासु “अङ्गया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतम्
यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नेह
च”। हरिवंशे वनिं प्रति भगवद्वाक्यम् “अत्रो-
त्थितं आङ्गमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमन्त्रत्वज्ञा कृतम्।
अङ्गया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः पङ्केते तव दैत्य-
पङ्कव!”। प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति
यावत्। तेन शास्त्रोक्तसम्मानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो
दानम्। ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति
तदा सोपाधित्यागविशेषस्यानिर्वाहान्न दातुः स्वत्वं
निवर्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः। वस्तुतस्तु “प्रदानं
स्वास्थ्यकारणमिति” मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्मानस्य
तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वसत्ययुते पितुः
स्वत्वोपत्पन्नत्वेने गर्भस्थस्येव। तेन शास्त्रोक्तसम्मान-
दानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागोदानम्। तथाच दत्तस्य
प्रतिपक्षो न तु प्रतिपक्षघटितं दानमिति। व्यक्तमाह
कान्यायनः “पित्रा दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्राम-
यति” आदाय प्रतिगृह्य ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः। “दत्त्वान्ते स्वस्तिवाच-
येत्” इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति। अतएव मरीचिः
“बहुगोषु यथा नष्टं मातरं लभते सुतः। मनसा
यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते”। नचैतत्तर्पणमात्रपरं
बहुगोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामा-
न्याभिधानेन होलाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन
आज्ञादावपि तथा। “एकत्व निर्णीतः” इति न्यायाच्च।
अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्वन-
स्वामिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिधृतधौस्यः “परोक्षे
कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोतज्येष्ठस्य
दद्यात् तदभावेऽस्य वस्तुपु”। दानकल्पतरौ नारदः
“ब्राह्मणस्य च यद्दत्तं सान्वयस्य न चास्ति सः।

सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य वन्नुप । यदा तु न सकुल्यः स्याच्च सन्वन्निवास्ववाः । दद्यात् सजाति-
शिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निःक्षिपेत्” अतएव आर्क्षीया-
क्षस्य पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्र-
सहिष्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो
दानस्थानो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दाना-
नन्तरमेव स्त्रीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत् तत्
पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत् दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात्
तदधीनसंस्मदानविशेषनिरूपितस्वत्वं त्यागादेव जायते ।
तत् प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं
धारयेद्देहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठज्ज्यापहं यस्मात्
शोकव्याधिकरं दृष्ट्वा । शीघ्रं परस्त्रीकरणाच्छ्रेयः
प्राप्नोति पुस्तकम्” । “संप्रोक्षितं पात्रसहिष्य त्वत्कमिति”
हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे “तस्मात् सयात्मना
पात्रे दद्यात् कनकसुत्तमम् । अपात्रे पात्रयेदत्तं सुवर्णं
नरकार्षेव । प्रसादतस्तु तद्वत् तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्वैभ्रतदत्ते विनाशिनः” । तज्जैम
ब्राह्मणाद्योत्सृष्टं ब्राह्मणसादकतम् यदि चौरा-
दिनापह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति
दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात्
याजवेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाह-
चर्यात् प्रतिगृह्यस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न
विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वादिति
दायभागः । नतु प्रतिगृहात् स्वत्वं प्रायुक्तमनुभूय-
नारदीयवचनविरोधात् । संस्मदानस्त्रीकारात् पूर्वं
त्यक्तद्रव्यस्यान्येन भक्षण्ये ब्रह्मस्नानपहारापत्तेश्च ।
एवञ्च दाने संस्मदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, नत्वनु-
मतिद्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुदृष्ट्येत्यत्र
व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाज्जिह्वतमपि दातुः स्वत्वं
संप्रदानायहणादसंभ्यक्त्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः
स्वत्वमुच्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसंभ्यग्यः
पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं
हि तत्” असंभ्यक्त्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा व्य-
यर्थदानाद्वा संस्मदानान्त्यादिना वा पित्राद्यसम्पत्त्या-
दिना वा दातुरेवायुष्ट्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाच-
स्पतिमित्राः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिगृहीता च
अह्ना देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्ये-
न्नानि षड्विदुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच

विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं
तथा । यदुदत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम्” ।
प्रतिगृह्णभावे प्रतिगृहीतद्रव्याङ्गाभावादसंभ्यक्त्वम् ।
दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति
विज्ञानेश्वरः । अतएव यज्ञाद्यर्थं याचकाय धनं दत्त-
मपि तेन तदकरणे पुनस्तदुपहणमाह मनुः “धर्मार्थं
येन दत्तं स्यात् कस्मैचिदुयाचते धनम् । पञ्चाक्ष च तथा
यत् स्याच्च देयनस्य तद्वदेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्त-
स्यापि पुनरादानश्रुतेः स्मृतरां पात्रस्थोपेक्षयां तथेति ।
उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः “प्राप्तमात्रं
येन भुक्तं स्त्रीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् विशि-
माप्नोति हानिञ्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिगृहीत-
स्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारोतः “प्रति-
श्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान् नरकान्
याति तिर्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं
कर्मणा नोपपादितम् । तज्जनं षण्मसंयुक्तम् इह लोके
परत्वं च” । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिगृहीत-
दानविक्रयादिकं विना छेदं बलात् स्वीकरणं नतु
तद्विक्रीनादेर्पहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्वणि युधि-
ष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता मद्वा ताञ्च भूमिं
ददास्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वम्
ते यतः” इति कात्यायनः “तुल्येनात्तं वा दत्तं
आवितं धर्मकारयात् । अदत्त्वा तु मृते दायस्वत्-
सुतोनात्वं संशयः” । आत्तेन जन्मप्रभृति महारोगि-
व्यतिरिक्तरोषिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां
मध्ये तु यः कुक्षी गृहीतः सर्वकर्मसु” इति प्रायुक्त-
मविध्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च सुभूषुर्दत्तस्य यदुदागो-
पसर्गत्वाभिधानं तज्जम्भार्थेतरदानपरम् । स्मृतिः
“स्नात्वा शुद्धे सजे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसिता
वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र दाह-
वस्त्रोपेतदेशाभिधानात् “यज्ञोदानं तपोजयं
आज्यञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु जतं सर्वं कोटि-
कोटियुगं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गा-
तीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाश्चात् “शिवस्य
विष्णोरग्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्” । लिङ्गपुराणे
“शालग्रामशिला यत् तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्
दानञ्च होमश्च सर्वं कोटियुगं भवेत्” । यत् भूर्भोक् ।
भूर्भोक्ताह विष्णुपुराणम् । “प्रादगस्य यत् किञ्चि-

द्वस्तुति पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विज्ञा-
रोऽस्य मयोदितः” पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च शाल-
पामस्य पात्राद्यवस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव केवलभूमौ
शालपामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचरणमेव ।
शङ्खलिखितौ “आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले
विवर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिपत्तौ” ।
श्रुतिः “गत्या यदुदीयते दानं तदनन्तफलं कृतम् ।
सहस्रगुणमाह्वय याचिते तु तदर्द्धकम्” । विष्णुधर्मो-
त्तरम् “सीदते द्विजसुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” । यमः “आशां
दत्त्वा हृदातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यते
यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । मातृगो “अनित्यं जीवितं
यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केरोष्विव गृहीतस्तु
भृशना धर्ममाचरेत्” । भारते “एकां गां दशगुर्दद्या-
दृश दद्याच्च गोशती । प्रतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं
ब्रह्मगोधनः” । व्यासः “ग्रामादर्द्धमपि ग्राममर्थिभ्यः
किञ्च दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भवि-
ष्यति” । तथा “मुक्ता दानं न शस्यते” । अतएवा-
ग्निपुराणम् “वाससुष्टिं परगमे साक्षं दद्यात्तु यः
सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति” ।
देवलः “अपापरोगी धर्मात्मा दित्तुरव्यसनः शुचिः ।
अनिन्द्याजीवकस्मां च यद्भिर्दाता प्रशस्यते” अनिन्द्या-
जीवकस्मां अगर्हितजीवनोपायः । तथा “अपरवाध-
मक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि
देयमित्यभिधीयते” अपरावाधं परपीडारहितम् अक्लेशं
पात्रकोगाजनकम् । तथा “यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं
यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हं देशकालौ तौ
स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा” देवलः “इदं दत्तमधोतं वा
विनश्यत्यनुकीर्तनात् । स्नात्वा नुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो
विभियते । तस्मादात्मकतं पुण्यं कृत्वा न परिकीर्त-
येत्” इदं यजनं अनुकीर्तनं कथनं स्नाघा प्रशंसा
अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनन-
शक्तिहीनं कृत्वा रत्नादिप्रयोजनं विना । देवलः
“पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनयेच्छ प्रयोजनम् । केवलं
धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्ष्यते” । प्रयोजनमिह
लौकिकमभिहितम् । याज्ञवल्क्यः “न विद्यया
क्षेत्रज्ञया तपसा वापि पातता । यत् वृत्तमिमे चोभे
त्रिद्विपात्रं प्रचक्ष्यते” । वृत्तमाजारः । विष्णुधर्मोत्तरे

“पतनात् लायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते” ।
महाभारते “पात्राणांमपि तत् पात्रं शूद्राच्च यस्य
नोदरे” । अत्र साक्षाच्छूद्रदत्तवृत्ततत्तुलाद्यनुपयोगीति
दानसागरः । शूद्रस्त्वान्यान्नाभोजीति रत्नाकरः ।
वस्तुतस्तु रुमूर्धुप्रकरणाभिहितशूद्रानुपयोगोत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु
विशेषतः” । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु ।
वृद्धमनुः “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।
कर्म आद्यादिकञ्चैव तथा मन्त्रनरादिषु” । विवादचिन्ता-
मणौ वशिष्ठः “शुक्रशोणितसन्नावः पुत्रो मातापितृ-
निमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ
प्रभवतः न त्वेकं पुत्रं दद्यात् । प्रतिगृह्णीयात् वा स हि
सन्तानाय पूर्वंपाति” । कात्यायनः “विक्रयश्चैव
दानञ्च न नेदाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व-
स्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काष्ठे तु कर्तव्यं दानं
विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थ-
निश्चयः” । एवं भरणसामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः
“क्षत्रं पित्तगमाधस्यां दायोन्नाभः क्रयोजयः । प्रयोगः
कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद् एव च” । दायोऽन्वयागतः लाभो
निध्यादेः । जयः संप्रामादेः । प्रयोगः कुशीदं, कर्मयोगः
क्षत्रिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । वृहस्पतिः “कुटुम्बभक्षणसना-
हेयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दार्ढ्यमोऽ-
न्यथा भवेत्” । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्याप-
दादमाह स एव “कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय
महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चाक्षमात्मनोभूतिमिच्छता” ।
अतएव भविष्यपुराणे “खले महति वा तुल्यं फल-
सः यदरिद्रयोः” । विष्णुधर्मोत्तरे “यस्योपयोगि
यदुद्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्” । हारीतः “तामसेन
तु द्रव्येण कृत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमा-
स्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन
तपसा तथा । निरये जन्म चेदाहुर्द्विं विद्याञ्च ताम-
सोम्” । तामसो वृद्धिर्लोकाधिपत्यरूपा इति रत्ना-
करः । “राजसेन तु द्रव्येण कृत्विग्भीराजसैस्तथा ।
राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन तु
यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गयोजनं क्रूर-
राज्यं श्रिया युतम् । सात्विकेन तु द्रव्येण कृत्विग्भिः
सात्विकैस्तथा । सात्विकं भावमास्थाय सात्विको
यज्ञ उच्यते । सात्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा । देवल्लोके भुवं वासो देवसायुज्यमेव च ।
 मत्स्यपुराणञ्च “येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
 योरुषेण विना तेषां केषाञ्चिदुदृश्यते फलम् । कर्मणा
 प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कच्छ्रेण कर्मणा
 विद्धि तामसस्य तथा फलम्” इत्याणामपि तत्तद्देमाह
 नारदः “पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहचैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यदुत्तत् कच्छ्रं सद्यदाहृतम् ।
 पार्श्विकः पाततया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः ।
 आर्त्त्यां परपीडया, प्रतिरूपकैण कलिभरत्नादिना, साह-
 सेन सद्यद्व्यानगित्यारोहणादिना, व्याजेन ब्राह्मणवेगेन
 ऋषादिना । कच्छ्रं तामसं इति रत्नाकरः । “कुशीद-
 क्षमिवाण्यगुल्कशालातुष्टिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च
 राजसं सद्यदाहृतम्” अतुष्टिः सेवा । “श्रुतशौर्य-
 तपःकन्याशिष्याज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुद्धं
 सुनिभिः सद्यदाहृतम्” । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्येण
 जयादिना तपसा जपहोमदेवाङ्गनादिना कन्यागतं
 कन्यया सहागतं श्वशुरादर्लव्यं शिष्यागतं गुरुदक्षिणा-
 दिना, याज्यागतं आर्त्तिज्यलव्यम् अन्वयागतं दायादि-
 भ्योलव्यं शुद्धं सात्त्विकम् । अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपा-
 र्जनगणे चौर्यस्यापि निर्देशाच्चौर्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्ट-
 विनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयते
 भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः । यत्तु “द्रव्यमस्मानिविक्रीतं
 पूर्वस्वामी समन्त्रयात्” इति याज्ञवल्क्येन चौर-
 विक्रीतस्यास्मानिविक्रीतत्वसक्तं तत्तास्मानिपदमप्रशस्त-
 स्मानिपरं “अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजार्थाः षट् प्रकी-
 र्त्तिताः” इति प्रागुक्तत्वान्नतस्मानित्वाभावपरं प्रागुक्त-
 नारदवचनविरोधात् । “ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण
 कदाचन । दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तमर्हति”
 इत्यनेन चौरस्वत्वाभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्यः
 बुभुक्षितस्त्रहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणादरेत्” । मनु-
 रपि “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षड्विंशति । अश्व-
 स्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः” इत्याद्यां तत्र हो-
 पवासषडुपवासानन्तरं धान्यचौर्येण जीवनाभिधाना-
 त्तदन्नस्य बलिधैश्वदेवाहृता प्रतीयत इति । (अहोरात्रे
 भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवास षड्भोजनस्य सम्भ-
 वेन वाक्ययोरेकवाक्यत्वया त्रिरात्रोपवास एव सिद्धयति ।
 अतः षडुपवासस्य पाञ्चिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला) । व्यक्तं हरि-
 वंशीयसप्तव्याप्नोपाख्याने “ते नियोगादुगुरोस्तस्य गां

दोग्ध्रीं समपालयन् । क्रूरा बुद्धिः समभवत्तां गां वै
 हिंसितुं तदा । पितृभ्यः कल्पयित्वैनासुपभुञ्जीत
 भारत ।। सृष्टिः प्रलयवर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्” ।
 अत्र गुरोर्गां हत्वा आर्त्तेन चौराणामपि जातिस्मृत-
 दर्शनाच्चौर्येण स्वत्वं प्रतीयते । एतत्तु अत्यन्ता-
 शक्तानां शक्तानां तु मत्स्यपुराणे “गामग्निं ब्राह्मणं
 शास्त्रं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः । मातरं पितरञ्चैव वै
 निन्दन्ति नराधमाः । न तेषामूर्ध्वगमनमेवमाह
 प्रजापतिः । परस्वं हरते यस्तु पश्चाद्दानं प्रयच्छति ।
 न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः” इति
 सात्त्विकराजसिकवत् फलाभावपरम् । अन्यथा प्रागुक्त-
 हारीतादिवचनविरोधापत्तेः । शातातपपराशरी
 “सन्निहृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
 चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” वशिष्ठव्यासपराशराः
 “यस्य चैकगृहे मूर्खो दूरे चैव वद्व्युतः । वद्व्युताव
 दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः” । शातातपः “मन्त्रपूर्व-
 यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातारिन्निष्क्रिय हस्तं तद्गो-
 क्तुर्जिह्वां निहलति । न ददस्वैति यो ब्रूयात् देशानौ
 ब्राह्मणेषु च । तिर्यग्योनिशतं गत्वा चास्त्रावेवमि-
 जायते” । वशिष्ठः “परिभुक्तमवज्ञातमपथ्यापन्नसं-
 स्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भक्षयतिष्ठते” । रूप-
 यार्त्तिं स्वकार्यार्त्तमम् । यमः “सुवर्णं रजतं ताव-
 द्यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव
 परिवर्त्तते” । अत्रैव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादिकच-
 माप्नोतीत्यर्थः । महारभारते “पञ्चस्वधिरामकाव्याधि-
 नोपहृताश्च ये । भर्त्तव्यास्ते महाराज ! न तु देवः
 प्रतिग्रहः” । व्याधिना यच्छादिना । व्यासः “माता-
 पितृभ्यां यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृवन्धुषु । आत्मजेषु च
 यद्दत्तं सोऽनन्तस्वर्गसंक्रमः । पितुः शतगुणं दानं
 सहस्रं मातरेव च । अनन्तं दुहितृदानं सोदथे
 दत्तमक्षयम्” । विशेषयति नारदः “साक्षित्वं प्राति-
 भाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ता भ्रातरः कुर्षु-
 र्नाविभक्ताः परस्परम् । योऽसङ्गः प्रतिदद्यापि पुनः
 सङ्गः प्रयच्छति । आत्मानं संक्रमं कृत्वा परांस्तारवते
 हि सः” धनस्वामिनसात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति ।
 शेषार्द्धं स्कान्दे विशेषः । गोतमः “अनजानु करं हत्वा
 सङ्गुशन्तु तिलोदकम् । फलांशमभिसन्वाय प्रदद्याच्छ्रद्धा-
 न्वितः” । उदकस्तु तिममिधायाह हारीतः “तुष्पादहिर-

वीज्यैतद्दद्यादानम्य एव च' इति अथोच्य प्रोच्येति रत्नाकरः । अत्र यद्यपि "उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं सप्तदाहृतम् । न्युजोनाभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं सृष्टम्" इति वर्जमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुशभा-
 'ञ्जकौ प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि "यस्य यदुदीयते वस्त्रमनङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां देव-
 तसृज्यार्थं कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृज्य मूलमन्त्रेण प्रतिनाम्ना प्रतर्पयेत्" इति कालिकापुराणादप्राख्याने-
 ऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्यिकम् । अत्रापि पाणिना सृष्ट्वा । आपस्तम्बः "सर्वाण्युदक-
 पूर्वाणि दानानि यथान्युति वीहारे" इति । अन्वाहार्य-
 दानादौ यथान्युति यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्यात् वीहारे
 यज्ञे नोदकपूर्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ । अन्वा-
 हार्यममावस्यान्नाहं एवञ्चापस्तम्बस्त्वैकवाक्यत्वात् यथा-
 न्युति वीहारे इति जैमिनिस्त्वैऽपि न्युतिरुत्पत्तिवाक्यं
 शाब्दी व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथा-
 न्युतः स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति स्मृतार्थः । नतु
 न्युतैरेव शब्दवाच्यरचना कार्यत्वार्थः मूलभूतश्रुत्यन्तर-
 कल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च । ततश्च सङ्ख्यादियाक्ये
 सङ्ख्याविषयोभूतसार्थस्याभिलष्यमानत्वादभिलाषे तु तद्वा-
 चकसर्वशब्दानां सामर्थ्यात् न्युतशब्दस्य नियमो नास्ति
 अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलाषो
 न स्यादश्रुतत्वात् तथा "कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गाक्षानं
 विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदान-
 जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुसन्ताभिलाषो
 न स्यात् । अतएव यहादीनां नानासुनिभिनानामान्यु-
 क्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नान्नैवोक्तेष्वपि । तथाच मत्स्य-
 पुराणम् "सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता यहालोकहितवहाः" । याज्ञ-
 वल्क्यः "सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रः बृह-
 स्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति यहाः सृष्टाः"
 यत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादनं
 तत्र ततएव तान्येवाभिलष्यानि न तु नामानराणि
 एवं यत्र बहुभिर्भूमिभिर्यन्त्रामाभिधीयते तत्र तदेव
 यत्तव्यं तथाभिधानेन न्युतिस्तत्रैव तात्पर्यं प्रतीयते ।
 एवञ्च विश्वशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि
 विश्वशब्दस्य विश्ववाक्यस्य देवताप्रतिपादकभावस्य मन्त्र-
 सम्पादकत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन 'मितोधाता-

भगवत्तदा पूषार्थमांशुरेव च । यथायनामभिधेय एक-
 एव निगद्यते" तथा । "वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव
 प्रसिद्धि" इत्युक्तम् । अतएव मनुः "वाग्देवत्वैश्च चर-
 भिर्यजेरस्ते सरस्वतीम् । अन्तस्तेनमस्तस्य कुर्वाणा
 निष्कृतिं पराम्" । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुते-
 र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्देवत्वचरुणा सरस्वती
 यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं
 स्यात् । तेऽसत्यवचने सम्भाव्यमाने न्युद्विग्नचित्तविविप्रवध-
 विषयान्तादिशान्तिः । स्मृतिः "नामगोत्रे समुच्चार्य
 प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्तान्ते
 स्तस्ति वाचयेत्" । देवकीर्तनादिति त्व्यन्तोमे पञ्चमी
 देवकीर्तनं कृत्वैत्यर्थः । ततश्च दातासकदेवतं विष्णुदेवतं
 वा वक्तव्यमिति ।

देयद्रव्यदेवा विष्णुधनुः उक्ता यथा "अभयं सर्वदेवत्व" भूमिर्देव विष्णु-
 देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्ताः ।
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्त्रिगोयमदैवतः । तथा चैकशर्फं
 सर्वं कथितं यमदैवतम् । महिषश्च तथा याम्य
 उष्ट्रो वै नैर्वातो भवेत् । रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ज्ञाग
 आग्नेय उच्यते । मेघन्तु वारुणं विद्याहराहो वैष्णवः
 स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदेवताः ।
 जलाशयानि सर्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् । कुम्भञ्च
 करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । सप्तर्ष्यानि रत्नानि
 सासृष्टाणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व-
 लोहानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वानामपि
 च द्विजाः । ज्ञेयानि सर्वगन्धानि गान्धर्वाणि विश्वचयैः
 वार्षस्त्वम् स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पञ्चि-
 षश्च तथा सर्वे वायव्याः परिकीर्त्ताः । विद्या ब्राह्मी
 विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि
 पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्व-
 कर्मा तु देवतम् । द्रुमाखामघ पुष्पाणां शाकानां हरितैः
 सह । फलानामपि सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसं विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । ऊतं
 क्षणाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानहौ तथा
 यानं तथा यत् प्राणवर्जितम् । औत्तानाङ्गिरसं त्वे
 तत् प्रतिगृह्णीत मानवः । पार्थिवञ्च तथोशीरं वर्म-
 शस्त्रध्वजादिकम् । व्रनोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदैवतम् ।
 गृह्णन्तु सर्वदैवत्यं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः । तज्ज्ञेयं
 विष्णुदेवत्यं सर्वं वा विष्णुदेवतम् । देवकीर्तनादित्यत्र

देयकीर्त्तनादिति षट् लिङ्गन्तते पाठः व्याख्यातश्च हेमा-
द्रिणा “देयकीर्त्तनोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि “द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।
तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः” । व्यासः
“नामगोत्रे सप्तञ्चार्यं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन
भावेन तुभ्यं सम्प्रददे” इति । सम्प्रदानवाक्येऽहं-
प्रयोगमाह कात्यायनः “अहमस्मै ददानीति एव-
माभाष्य दीयते” एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः
स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले
ददानीति उभयपदितात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्या-
त्मने पदं दृश्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति
भाषिनिस्तरसात् । अतएवात्मनेपदं परस्मैपदम् इत्येत-
योरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते । ददानीत्यस्य
दद इतिवत् वर्त्तमानार्थेति । अतएव “सकदाह ददा-
नीति” मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सकृत्त्वाभि-
धानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ फलभागिनां गोत्रा-
द्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्वापि तथोक्तेखाचारः ।
हारीतः “अथासदुद्रव्यदानमस्त्वर्ग्यं यञ्च दत्त्वा परि-
तप्यते तज्ज्ञानमफलं यज्ञोपकारिणे ददाति तन्मात्रं
परिक्रिष्टं यज्ञोपधं ददाति अन्यथावितमत्वं यज्ञा-
पात्राय ददाति अनिष्टदानं स्ववति यज्ञादत्त्वा प्रकी-
र्त्यते स्यादानं यज्ञान्नक्षया ददाति क्रोधाद्वाचं
यज्ञाक्रुश ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अस्वतृप्तं प्रैशाचं
यज्ञावज्ञातं ददाति दत्त्वा वावजानीते समूर्ध्वेस्तामसं
यज्ञाप्रकृतो ददाति एते दानोपसर्गायैरुपसृष्टं दानमप्र-
सिद्धमस्त्वर्ग्यं मयशस्यजन्तुवफलं भवत्यल्पफलं वेति” । तर्हि
त्यागानन्तरकाले, हस्तार्पणसम्भवेऽप्यदानमवसर्पणम् ।
उपकारिणे व्यसनोपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तः ।
“मावापितोर्युरो मित्वे विनीते चोपकारिणे । दीना-
नाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्” । तन्मात्रं यथोक्तोप-
करणरहितम् । सोपधं सङ्गम्य अन्यथावितं लोकसम्भाव-
नार्थं प्रकाशितम् । अनिष्टदानं शत्रवे दानं, अयोमान-
भेदः अप्रकृतोभयादिभान् । तथाच नारदः “अदत्तन्तु
भयक्रोधकामशोकगन्धितैः । बालमूढास्तन्नार्त्तमन्तोन्म-
त्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्म” इति प्रतिज्ञाभेच्छया च
यत् । “प्रतिज्ञाभेच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धौ” इति विवाद-
श्चिन्तामणिः । एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम् ।
हेमाद्रौ दानं दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा

“अथ दानाङ्गनिरूपणम् । तानि च प्रतिग्रहीतृ द्रव्य-
कालदेशप्रज्ञासंज्ञकानि । तदुक्तं भविष्यपुराणे “प्रति-
ग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः । अथा च
सात्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्” ।

तत्र प्रतिग्रहीतृपात्रनिरूपणम् । स्कन्दपुराणे ईशं
प्रति देववरचनम् “श्रुतीनामाकराद्येते रत्नावा-
मिव सागराः । विप्रा विप्राधिपसुखे ! पूजनीयाः प्रव-
त्ततः” । विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा
तथा देवीसम्बोधनमेतत् । “यत् वेदविदो विप्रा न
प्राप्नन्त्युत्तमं हविः । न तत्र देवा देवेशि ! हविरर्त्तनं
कर्त्तुं चित्” । तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः “यावतोब्र-
ह्मदेवतास्ताः सर्वां वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि” ।
“वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापणे स्मृतः । दिवं
सम्प्रापयन्त्येते दानान् विप्रास्ततः स्मृताः । अपि
नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी । तद्-
दानं गामिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः । देशं
प्रयादसुलभमायुधैर्भूमिः सुखं धनम् । श्री-र्यशःसर्ग-
वासश्च तान् विप्रांश्च वेदबुधः” । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभग-
वानुवाच “ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न
संशयः । निर्भर्त्सितैश्च निर्भर्त्स्ये तैरहं सर्वकर्म्मसु ।
विप्राः परा गतिर्मह्यं यस्तान् पूजयते नृप ! । तमहं
स्वर्गे रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर ! । कायाः कुण्डाश्च
घण्डाश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये । एवंरूपाश्च ये विप्राः
पश्य रूपं ममेव ते” । एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रसुति-
परम् । याज्ञवल्क्यः “तपस्तपत्वास्वजङ्गन्ना ब्राह्म-
णान् वेदगुण्ये । तप्यर्थं पिबदेवानां घर्मेरंल्लयाय
च” । मत्स्यः “नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्र-
समो गुरुः । नास्ति विप्रात् परः शत्रुर्नास्ति विप्रात् परो
विधिः” । वज्रपुराणम् “न जातिर्न कुलं राजन् !
न स्वाध्यायः श्रुतं न च । कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव
तु कारणम् । किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः ।
हमयः किं न जायन्ते कुक्षुमेघे सुगन्धिषु । नैकमेकान्ततो
प्राज्ञं पठनं हि विशास्यते ! । वृत्तमन्विष्यतां तात !
रज्जोभिः किं न पश्यते । वज्रना किमधीतेन कृत्स्नेव
दुरात्मनः । तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति ।
कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः । दृष्टं
स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम् । तस्मादिह
सहाराज ! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम् । चतुर्वेदोऽपि उक्तः

श्रुद्वादत्तरः स्मृतः । सत्यं दम-स्तपोदानमहिंसेन्द्रिय-
निरपहः । दृश्यन्ते यत्न राजेन्द्र ! स ब्राह्मण इति
स्मृतः । वशिष्ठः “यं न सन् न चासन् नाश्रुतं
न वञ्चश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स
ब्राह्मणः” । सन्, वशिष्ठः असन्, तद्विपरीतः । अत्र
चात्कोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्-
पर्यमिति । यमः “अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो
जातवेदसम् । स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण
उच्यते । श्रुतं प्रज्ञातुं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतातुगा ।
असन्निधाय मर्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते । आशिषोऽ-
पार्थि-पूजाञ्च प्रसङ्गाच्च करोति यः । निवृत्तो लोभ-
मोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं पिदुः” । ‘आशिषः’
आशीर्वादान्, ‘अपार्थि’ धनलाभाय । प्रसङ्गः अत्या-
सक्तिः । “सत्यं दानं क्षमा शीलमान्दण्डं दया दृष्ट्या ।
दृश्यन्ते यत्न लोकेऽस्मिन् देवा ब्राह्मणं विदुः” ।
यमशतातपौ “तपोधर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं
दृष्ट्या । विद्याविज्ञानमास्तिक्य-मेतद्ब्राह्मणलक्षणम्” ।
बौधायनः “विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणलक्षणम् ।
विद्यातपोभ्यां योहीनो जातिब्राह्मण एव सः” ।
वशिष्ठः “ये ज्ञानदानाः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः
प्राणिबधे निवृत्ताः । प्रतिपद्ये सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते
ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः” । यमः “विद्यावल्लभ्ये
विमाः सुव्रताश्च तपस्विनः । सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यान-
युक्ता जितेन्द्रियाः । पुनर्निर्दग्धं न प्राप्ताः किं पुनः
संगतं गताः । तेषां दत्त्वा च संभोज्यं प्राप्नुयुः
परमां गतिम् । दत्त्वा हिजाय शुद्धाय दाता याति शुभां
गतिम् । विद्यातपःशीलयाश्च स च तारयते नरः” ।
कूर्मपुराणे “स्वाध्यायवन्नो ये विमा विद्यायन्नो-
जितेन्द्रियाः । सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् हिजो-
त्तमाः । । ओत्तियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम्” । संवर्त्तः
“ओत्तियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः । यद्दानं
दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्” । ओत्तियस्तु, यमे-
नोक्तः “आंकारपूर्विकास्तस्मै सावित्रीर्यश्च विन्दति ।
चरितव्रज्ज्चर्यश्च स वै ओत्तिय उच्यते” आंकारपूर्विका
महाव्याहृतोरिति शेषः” । याज्ञवल्क्यः “सर्वस्य
प्रभवो विमा श्रुताध्ययनशालिनः । तेभ्यः क्रियापराः
श्रेष्ठस्तोभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः” । पद्मपुराणे “यथाहि

सर्वदेवानां ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः । तथा ज्ञानी
सदा पुण्यो निर्ममो निष्परिपहः” । मत्स्यपुराणे
“शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा
संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते” । भविष्य-
पुराणे “ज्ञानि-स्मृद्वा-दया-सत्य-दानं शीलं तपः
श्रुतम् । एतदष्टाङ्गसहितं परमं पात्रलक्षणम्” । वशिष्ठः
“स्वाध्यायाद्यं योनिमूलं प्रशान्तं वैतानस्य पापभीहं
यञ्ज्यम् । स्त्रीषु ज्ञानं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः
ज्ञानं तादृशं पात्रमाहुः” । योनिमान् प्रशक्तकुलो-
द्भवः । वैतानस्यः अग्निहोत्रादिकर्मपरः । स्त्रीषु
ज्ञानः स्त्रीविषये ज्ञानः । गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः” ।
यमः “विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः ज्ञानोदानः
सत्यवादी जतज्ञः । हृत्किंलानो गोहितो गोशरण्यो
दाता यच्चा ब्राह्मणः पात्रमाहुः । स्वाध्यायवान्
नियमवांसपस्त्री ध्यानविद् यः । ज्ञानो दानः
सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते” महामारते
“साङ्गांस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै हिजर्षभः ।
षडभ्योऽनिहतः कर्मभक्तं पात्रमप्युच्यते” । “पात्रं”
पात्रतममित्यर्थः । वशिष्ठः “किञ्चिद्देमयं पात्रं
किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत् पात्रं
श्रुद्वाच्च यस्य नोदरे” । बृहस्पतिः “किञ्चिद्देमयं
यात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम् । आगमिष्यति यत् पात्रं
तत्पात्रं तारयिष्यति । ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं
वेदस्य पारगः । पात्राणाञ्चतस्रं पात्रं श्रुद्वाच्च यस्य
नोदरे” । व्यासः “किञ्चिद्देमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं
तपोमयम् । असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयि-
ष्यति” । असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम् ।
याज्ञवल्क्यः “न विद्याया केवलया तपसा वापि
पात्रता । यत्न हृत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्ति-
तम्” । देवचः “मात्रं ब्राह्मणश्चैव ओत्तियश्च
ततः परः । अनूचानस्तथा भ्रूण-वृद्धिकल्प कृषि-
मुनिः । इत्येतेऽपि सप्तहिंसा ब्राह्मणाः प्रथमं स्तुतौ ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्याहस्तविशेषतः । ब्राह्मणानां
कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् । अश्रुपेतः क्रिया-
हीनो मात्र इत्यभिधीयते” । अश्रुपेतः उपनयन-
रहितः । “एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवान्भुजुः ।
स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यपागृहणी” । एक-
देशमतिक्रमः वेदस्य किञ्चिद्भूतस्याध्ययनम् । निभृतः

शान्तः । “एकां शाखां सकलां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मेवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रिय-वत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञ-स्वाध्यायमन्त्रितः । भूषणदत्तुचरुते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञान-मवाप्य यः । आश्रमस्थो यशी नित्यमृष्टपिकल्प इति स्मृतः । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । “जड-रेतास्तपस्युषो नियताशो न संशयी । शापानुपहृतोः शक्तः सत्यसन्धो भवेद्विप्रः । निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः काम-क्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दानस्तुल्यमृष्ट-काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकास्यकर्मभ्यः । निष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः । “एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च ससञ्चिताः । त्रिगुक्ता नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु । सवनादिषु यज्ञादिषु । “प्रतिग्रह-समर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दाता-रमात्मानञ्च स्वतेजसा । समर्थोऽपि, समर्थएवेत्यर्थः । “न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अश-क्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु त्रिगुको ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टञ्च नेष्यते । अभिभूतः अपहृतः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः “पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धानस्तथैव च । अल्पं वा वृद्धं वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम् । दक्षः “समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फल-विशेषः स्थाङ्गिंसायामेवमेव हि । शतमब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्यं अनन्तं वेद-मारगे । “अब्राह्मणः, राजभृतादिः । यदाह शाता-तपः । “अब्राह्मणास्तु षट्प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्र-वीत् । आद्यो राजभृतास्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो वृद्धयान्वः स्थात् चतुर्थो यामयाजकः । वह्वी यान्वा यस्य स वृद्धयान्वः । “पञ्चमस्तु भृतस्तेषां यासस्य नगरस्य वा । यामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । “अना-गतान्तु यः पूर्वां सादिद्याञ्चैव पश्चिमा । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः । “ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते । आचार्यस्तु महाभारते “अध्यापयेत्तु यः शिष्यं जतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्रव-

दन्ति मनोप्रियः । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थं स पाध्यायः स उच्यते । निषे-कादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ! । सम्भावयति चाक्षेपेन स विप्रो गुरुचरुते । आगमप्राप्तं पाक्यत्ता नग्निष्टोमादिकं तथा । यः करोति वृत्तो, नूनं स तु स्थावृत्तिजो द्विजः । यमः “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । ‘प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः । “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूता-नामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद-दपारगः । वृहस्पतिः “शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राङ्गः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्यं द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि । विष्णु-धर्मोत्तरे “अमानुषे समं दानं गोपु ज्ञेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा त्रैवर्ण्यसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्राह्मणञ्चैव तदेव तु ! द्वाविंशद्विंशं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतमन्तं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते नच-सन्ततम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे । एतेषु, केषाञ्चिद्ब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवङ्गवादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । “मन्त्रपूर्वञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकल्य इत्थं तद्गोक्तुर्जिह्वां निकलन्ति” शातातपवचनात् । “उपरदन्ति दातारं गौरम्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं वृद्धा निराकृतेरिति” वशिष्ठवचनाञ्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनाम् पात्रत्वनिरूपणम् अक्षदानविषयम् । “क्षताक्षमितरेभ्यः” इति गौतमवचनात् “अक्षं सर्वत्र दातव्यमिति” वज्र-माणवाञ्च । दक्षः “व्यसनापहणार्थञ्च कुकुम्भादञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । “स्नापत् दुर्भिक्षादिपीडा । “आद्योऽर्थशब्दो, निवृत्तिवचनः । मनुः “सानानिकं यज्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थं पिष्टमात्रं स्वाध्यायार्थं पतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद-ब्राह्मणान् धर्मेभिर्भुक्ता । “सानानिकः, सनान-प्रयोजनविवाहार्थोत्थः । “अध्वगः अत्र धर्मार्थं प्रचलितः । सार्ववेदसः सर्वस्वदक्षिणयज्ञकत् । “उप-तापी, व्याधिपीडितः “निःस्त्रियो देयमेतेभ्यो दानं

विद्याविशेषतः । एतेभ्यो हि द्विजापेभ्यो देयमक्षं
सर्वाक्षयम् । इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताक्षन्तु प्रदीयते ।
विद्याविशेषत इति अत्यविद्याय अक्षं वक्ष्यविद्याय
वक्ष्यत्वर्थः । बोधायनः सुब्राह्मण-श्रौतिय-वेदपारगोभ्यो
सुर्वर्ध-निर्वैशौषधार्थ-वृत्तिक्षीण-यक्ष्यमाणायध्यायनाध्वसंयोग
वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो यथाशक्ति कार्यो बहिर्वेदि
भिक्षमाणेषु कृताक्षमितरेषु । निर्वैशः, विवाहः ।
वैश्वजितः, सर्वस्रदक्षिण्या कृतविश्वजिद्यागः । बहि-
र्वेदिपुण्यादेतेभ्यो बहिर्वेद्यापि धनमवश्यं देयम् । अन्ये-
भ्यस्तु अन्यर्वेद्येव धनदाननियमः । बहिर्वेदि तु कृताक्ष-
स्यैव । आपस्तम्बः “भिक्षमाणो निमित्त-माचार्यो
विवाहो यज्ञो मातापितृबुभूषां हृतं नियमादिहोपः ।
तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रतीत्यर्थं तु
भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्वियेत” । “बुभूषां भरणेच्छा ।
अर्हंतय नियमादिहोप इति, अधिकारिण्यवश्यक-
कर्मविधिलोपप्रसङ्गः । यमः “वेदेभ्यः स्रष्ट्वेषु कृतं
विप्रस्रष्टाग्निषु । सन्नारयति दातारं महतः किल्बिषा-
दपि” । पद्मपुराणे “एकं वेदान्तं विप्रं भोजयेत्
अर्हयान्वितः । तस्य भुक्त्वा स वै कोटिविप्राणां नात्र
संशयः” । शातातपः “वेदपूर्णस्रष्टं विप्रं सुभुक्तमपि-
भोजयेत् । न तु मूर्खं निराहारं पट्ठाक्षपवाशिनम्” ।
व्यासः “यत् सिद्धं वेदविद्भुङ्क्ते षट्कर्मनिरतः
शुचिः । दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम् ।
वेदविद्याव्रतज्ञाते श्रौतिये गृह्यमागते । क्रीडन्यौषधयः
सर्वा यास्यामः परमां गतिम्” । ‘औषधयः, अक्षानि ।
महाभारते “तद्भुक्ताक्षज्जनाराजं स्रष्टुः कृताक्षद्वयपात्रयाः ।
अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्” । अत्र तच्छ-
ब्देन पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च परावृण्वन्ते । अथवा
तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तद्वना-
दिशब्दा अपि । “तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयात्तां
शुधिष्ठिर ! । अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महा-
फलम् । हृतस्त्रा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंभवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । चारित्र्य-
नियता राजन् ! ये कृशाः कृशवृत्तयः । अर्थिनश्चोपग-
च्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् । अयुर्वृत्तान्ताः स्वधर्मेषु
पापखण्डसमयेषु च । कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं
महाफलम् । तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्षचराश्च ये !
अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्” ।

आदित्यपुराणम् “अक्रोधना धर्मपराः शान्ता दमदमे
रताः । तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
हृतसर्वस्वहरणानिर्दोषाः प्रभविष्णुभिः । सृष्टयन्ति सुभ-
क्तानां तेषु दत्तं महाफलम्” । शातातपपरांशुरौ
“सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् । भोजने
चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” । भविष्यपुराणे
यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते । दूरस्थं
भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् । तस्मात्प्रातिक्रमेत्
प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्” । प्रातिवेशिकान्
स्वगृहाददूरवर्त्तिगृहान् । “सम्बन्धिनस्तथा सभान्
दौहित्वं विट्पतिं तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा वन्तु
धराधिप ! । नातिक्रमेच्चरस्वेतान् सुमुखानपि गोपते ! ।
व्यतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” । विट्पतिः
जामाता । सुमुखानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अक्षदान-
विषयम् । हिरण्यादिदाने तु, सन्निकृष्टमूर्खव्यतिक्रमे
दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबोधायनशातातपपरा-
शरैः “यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि वक्ष्यते ।
वक्ष्यताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः । ब्राह्म-
णातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते । ज्वलन्मग्नि-
स्रष्टृच्छ न हि भस्मनि ज्वयते” । महाभारते “यदि
स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिर्भिर्युतः । तस्मै यत्नेन
दातव्यमतिक्रम्यापि सन्नधिम्” । विष्णुः “पुरोहित-
स्त्वात्मन एव पात्रं स्रष्टुर्दृष्टुं पुत्रजामातरथेति” ।
“यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता
अपि पुरोहितादित्येनैव पात्राणि । व्यासः “माता-
पितृषु यद्वत् भ्रातृषु स्वसृतासु च । जायापत्न्योस्तु
यद्वत् सोऽनिन्द्यः स्वस्तिंस्कमः । पितुः शतगुणं दानं
सहस्रं मातृरुच्यते । अनन्तं दुहितृदानं सोऽर्थो
दत्तमक्षयम्” । विष्णुधर्मोत्तरम् “आत्मनस्तु भवेत्
पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः । पुरोहिते तु स्वे दत्तं
दानमक्षय्यस्रष्टृते । उपाध्यायार्त्विजोश्चैव गुरावपि च
मानवैः । वसुधैव कुटुम्बकम् आमातरं पितरं प्रति” ।
उपाध्यायादयस्तु, पूर्वमेव व्याख्याताः तथा ।
“मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा । मातामही
भागिनेयी भागिनेयस्तथैव च । दौहित्वो विट्पतिश्चैव
तेषु दत्तञ्च अक्षयम्” । श्रीभट्टे यत्तथा दत्तं तदक्षय-
स्रष्टृते । मातापितृशरीरे मित्वे विनीते चोपकारिण ।
दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता । अदत्त-

दीनाजायन्ते परभाग्योपजीविनः” । उपकारिणि परोपकारपरे । विविष्टाः सुष्णातिशयशालिनः । ब्रह्मपुराणे “यत् कन्यासु पिता कुर्व्याद्दानं पूजनमर्चनम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यात्तासु दत्तं तदक्षयम् । यदुत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च” । कालिकापुराणम् “यदुत्तं वेदविहिमे यदुत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिधेस्तु यदुत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्वमक्षयं दानं वै मानेन विधाय यत्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि । अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेण वै द्विज ! । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि सुष्णावहम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं भङ्गाफलम्” । तथा “दत्त्वा नृपतिभीतानामृष्टिनाञ्च तथा धनम् । तत्क्षरेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमुच्यते यियत्ततः तथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् । विवाहमेखलावस्त्रप्रतिष्ठादिषु कर्मसु । आपन्नेषु तु यदुत्तमक्षयं तदुदाहृतम्” । संवर्त्तः “दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्वशः । दीनान्मृकपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेण धीमता” । पद्मपुराणे “दीनान्मृकपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्येषु जडवामनपङ्कषु । रोगातेषु च यदुत्तं तत्स्याद्दण्डफलं धनम्” । अथ अपात्रनिर्हणम् । तत्र मनुः “गोरक्षकान् बाणिककांस्तथा कारुकशीलवान् । प्रेष्यान् वाङ्मूत्रिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नान्दगन्नाङ्गणो भवति न बणिग्ग कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्वन्न स्तेनो न चिकित्सकः । अन्नता ह्यनधीयाना यत्र भैक्षचरा द्विजाः । तं यामं दण्डग्रेद्राजा चौरभक्तप्रदोहि सः” । वसिष्ठः “उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिद्वनग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः” । अन्वासते कर्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः “न दानं यशसे दद्यान्न भयाक्षोपकारिणि । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चयः” । उपकारिणि आलोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । ब्रह्मभारते “यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्भयकव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वेदिकीयं तथा श्रुतिः” । यमः “अन्नतानाममन्त्राणां जातिपात्रोपजीविनाम् ।

नैषां प्रतिपद्योदेयो न शिला तारयेच्छिलां । अपविद्वाग्निहोत्रस्य गुरोर्विप्रियकारिणः । इविषं नैव दातव्यं सततं पापकर्मणः । न प्रतिपद्यमर्हन्ति दण्डाध्यापका द्विजाः । शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः” । तस्मा “राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः । यथा कुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे” । वसिष्ठः “यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्यक्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्विद्वांसो येषु राद्रेषु भुञ्जते । अथनार्हदमिच्छन्ति मज्जहा जायते मयम्” । व्यासगतातपो “नृपशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्वन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । कुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः । ऊपरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि द्रव्यते । क्रियाहीनेषु यदुत्तं त्रिषु नाशोविधीयते । प्रसरे पतितं वीजं भिन्नभाग्ये च दोहनम् । भस्मपि कुतं द्रव्यं तद्दुदाहमसाधुम्” । पूर्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाग्यजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः “पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिपद्यम् । अस्तु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कृते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तत्क्षरमर्चयेत्” । अस्तुसु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दचः “विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिपद्यम् । न वेवन्न हि तदाति शेषमप्यस्य नश्यति” । मनुः “अनर्हते यदुदाति न ददाति यदर्हते । अर्हान् हर्षपरितानाङ्गनाङ्गमांश्च हीयते” । यमः “यस्तु लिङ्गप्रचितां वृत्तिमलिङ्गिभ्यः प्रयच्छति । चोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः” । भविष्यपुराणे “नात्रह्मणाय दातव्यं न देवब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्गाङ्गणे धनम्” । व्यासः “ब्रह्महीजससुत्यज्ञो मन्त्र-संस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेद्ब्राह्मणः स तु । गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्मविज्ञवाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः” । वराहपुराणे “अन्नतो वैश्वराजन्यौ शूद्राब्राह्मणास्तयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः” । यमः “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्गाङ्गणो नाम यश्चैव दण्डोपपतिः” । कूर्मपुराणे “न वार्यपि प्रयच्छेत् नास्ति क्वेतेर्केऽपि वा । न पाषण्डिषु सर्वेषु नावेदविदि धर्मविद ।

नास्तिकः, परलोकवासनाशून्यः। हेतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्युः। मनुर्विष्णुश्च “न वार्यं पि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे। न वक्रव्रतिके पाप्मे नावेदविदं धर्म्मपित्। तिष्यत्येतेषु दत्तं हि विधिनोपाजितं धनम्। दातुर्भवत्यनर्थाय परत्वादातुरेव च”। अनर्थः प्रत्यवायः। “यथा ज्ञवेनौपसेन निमज्जत्युदके तरन्। दाहप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः”। यमः “यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते। पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम्। अर्थञ्च विपुलं गृह्य दत्त्वा लिङ्गं विवर्जयेत्। आश्रमान्तरितं रक्षेदुतैडालं नाम तद्व्रतम्। यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्थेत्तु यः पुनः। यतिधर्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम्”। विष्णुः “धर्म्मध्वजी सदा लुब्धः शूद्रिको लोकदम्भकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वभिसम्भकः। यश्च धर्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः। प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम्। अधोदृष्टिनैकतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः। ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च माजौरलिङ्गिनः। ते पतन्यन्वतामिच्छे तेन पापेन कर्मणा”। चतुर्विंशतिसमत् “रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम्। अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतः”। कात्यायनस्वन्यायाह “यः स्वाध्यायाग्निमालस्याद्देवादीन्मिरिष्टवान्। निराकर्त्ताभिरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति”। शातातपः “नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिपद्य वाहुषौ। यश्च वाणिज्यके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो दृष्टं दत्तः “धूते” वन्दिनि मल्ले च कुवेद्ये कितवे शठे। चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्”। स्कन्दपुराणे “देवपत्न्यविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते। दत्त्वा तु कीर्तितं यश्च देवाग्निहोत्रिणा तया। अन्यायोपाजितधनेर्देवमब्राह्मणे च यत्। गुरवेऽन्तवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च। कृतप्रायश्च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मविहिमे। याजकाय च सर्वस्य वृषत्याः पतये तथा। परिचाराय श्रव्याय सर्वस्य पिशुनाय च। इत्येतानि च राजेन्द्र! वृथादानानि षोडश। गर्भस्योऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने। तदुदत्तस्यैव नाप्नोति सर्वथा रिपुहृदनं”। तदीयफलमिति शेषः। विष्णुधर्मात् “परस्थाने वृथा दानं सदोषं परिकीर्त्तितम्। आरूढपतिते चैव अन्यायात्तेर्जनैश्च यत्। व्यर्थं हि ब्राह्मणे

दानं पतिते तस्करे तथा। गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतमेवामयाजके। वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपतिर्दृष्टे। स्त्रीभिर्जितेषु यदुदत्तं व्यावपाहे तथैव च। ब्रह्मवन्धो च यदुदत्तं यदुत्तं वृषलीपतौ। परिचारके च यदुदत्तं वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पञ्चभूषधिरा मूका व्याधिनोपहृताश्च ये। भर्त्स्यन्ते महाराज! न तु देवः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीतरूपणम्। अथ द्रष्टव्यं दानाङ्गमुच्यते। तत्र देयनिरूपणम्। भविष्यपुराणे “यद्यदिष्टं विनिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्वैतम्। तत्तद्गुणवते देयमित्येतदुदानकक्षणम्”। यज्ञिपुराणे “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः। अनन्तं फलमाप्नोति सङ्गलोऽपि यथा पुरा”। शुभोपात्तेन न्यायोपाजितेन। लघुमा स्वल्पेन द्रव्येणेति शेषः। देवीपुराणे “न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम!। तानि देयानि देव्यास्तु कन्यकायोपितां सदा। तद्गुक्तेषु च वित्तेषु अपरेषु च नित्यशः” विष्णुपुराणे “यदुदत्तमं लोके यज्ञास्य दयितं गृहे। तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता”। महाभारते “विशेषतो महाराज! तस्य न्यायार्जितस्य च। श्रद्धया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्नो न विद्यते”। गौतमः “स्वामी अक्षय्यं स विभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यगृह्योरिति”। अग्रप्रतिवन्धः दायएव कक्षम्। संविभागः सप्रतिवन्धो दायः। परिग्रहः, जलदणकाठादेरनन्यपूर्वस्य स्वीकारः। अधिगमः निध्यादेः प्राप्तिः। एषु निमित्तेषु स्वामी भवति, अधिकम् असाधारणम्। निर्विष्टम् कण्ठादिनां द्विजगुणूपादिना च यत्कक्षम्। “निर्वेशो भृतिभोगयोरिति” स्मरणात्। मनुः “सप्त वित्ता गमा धन्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च”। प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः। कर्म्मयोगः कर्त्तव्यञ्चम्। नारदः “धनमूलाः क्रियाः सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः। रक्षणं यत्नं भोग इति तस्य विधिः क्रमात्। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं गुणं शवलमेव च। कण्ठश्च, तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः। एकैकस्य गुणादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः। “श्रुतशौच्यं तपःकन्यायान्धशिष्टान्यायागतम् धनं सप्तविधं गुणद्वयोऽप्यस्य तद्विधः”। आगतशब्दः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। कन्यागतम् आर्षविवाहे

वराहृहीतं गोमिथुनादि । याज्यगतम् आर्त्विज्या-
दिव्यम् । शिष्यागतम् । गुरुदक्षिणादि । अत्र च
यथाधिकारं गुणत्वमवधेयम् । उदयः फलं तदप्यस्य गु-
णमित्यर्थः “कुशीदक्षविवाणिज्यशिल्पगुल्लकानुवृत्तितः ।
कतोपकारादां प्रज्ञं शबलं समुदाहृतम्” । न्यायोपचयार्थं
द्रव्यप्रयोगः कुशीदम् । शिल्पं कारकादिकर्म । व्याक-
रादिभ्योऽप्युदयः गुल्लकम् । अनुवृत्तिः सेवा । “पार्श्वक
द्रुतचौर्यांतिं प्रतिरूपकसाहचैः । व्याजेनोपार्जितं
यत्तत् सर्वेषां लक्षणमुच्यते” । पार्श्वकोपार्जितं उत्कोचादि-
लक्ष्यम् । आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लक्ष्यम् । प्रतिरूपकं
मणिसुवर्णादिः प्रतिरूपकरणम् । साहचं स्वप्राणान्यया-
ङ्गीकारेण पश्यतोऽहरत्वादिकम् । व्याजः दम्भेन तपः
प्रभृतिः । “तेन क्रयो यिक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च । यथावि-
धेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः । तथाविधमवाप्नोति
स फलं प्रेत्य चेह च” । यथाविधेन गुणेन लक्षणेन
शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति,
गुणेन गुणं दुःखरहितम्, शबलेन, मिश्रम्, लक्षणेन
लक्षणोदयम् । पद्मपुराणे “गुणेन वित्तेन कृतं
पुण्यं बहुफलं भवेत् । शबलं मध्यमफलं लक्षणं हीन-
धनं फलम्” । ब्रह्मप्रोक्ते “गुणवित्तेन यो धर्मं
प्रकुर्यात् अक्षयान्वितः । तीर्थं पालं समासाद्य देवत्वे
तत् समश्नुते । राजसेन च भावेन वित्तेन शबलेन च ।
दद्याद्दानमतिथिभ्योमानुषत्वे तदश्नुते । तमोऽहस्तस्तु यो
दद्यात् लक्षणवित्तेन मानवः । तिर्यङ्क्ते तत्फलं प्रेत्य
समश्नाति नराधमः” । नारदः “तत् पुनर्द्वादशविधं
प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम् । साधारणं स्वात्तिविधं शेषं
नवविधं स्मृतम्” । धर्मप्रमिति शेषः । प्रतिवर्णाश्रयाज-
यविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः ।
“क्रमगतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्यया । अवि-
शेषेण सर्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं
त्रेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । प्रतिपदेण संलब्धं
याज्यतः शिष्यागतया । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राङ्गैश्व-
रिकं धनम् । बुद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः” ।
कारः वत्यादिः । “वैशेषिकं धनं त्रेयं वैश्यस्यापि त्रि-
लक्षणम् । क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शुद्धस्यैस्त्वह्वरात्” ।
एतयः ब्राह्मणादिभ्यः । “सर्वेषामेव वस्त्रानामेव चर्या-
धनागमः । विपण्यादाधर्मः स्याच्च चेदापहरीयसी” ।

एवंधर्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तच्च कियद्देयं किं
देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः “स्वं कुटुम्बाविरो-
धेन देयं दारस्तदाहते । नान्ये सति सर्वस्वं यज्ञान्वक्तुं
प्रतिश्रुतम्” । अन्ये सन्नाने । प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो वृहस्पतिना “कुटुम्बभक्त-
वचनाद्देयं यदतिरिच्यते । भध्वास्त्रादो विषं पचाहात-
र्द्धमोऽन्यथा भवेत्” । भक्तं यज्ञम् । वसनं वस्त्रम् ।
(यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रमन्नं संपद्यते तदतिरिक्तं
देयं, इतरक्तुं न देयमित्यर्थः) । मनुः “शक्तः परजने
दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापानो विधास्तादः स
धर्मप्रतिरूपकः” । कात्यायनः “सर्वस्वं गृहवर्जं तु
कुटुम्बभरणधिकम् । यच्च द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतो-
न्यथा” । तथा “सम्राज्ञाद्गृहेणात् यदात् सेवं
प्रचीयते । पित्रा वाप्य स्वयं प्राप्तं तदातव्यं विवक्षितम्” ।
सम्राज्ञादिभ्यो यत्प्रचीयते, अधिकं भवति, तदुदात्त-
व्यमिति विवक्षितमित्यर्थः । शिवधम्मोत् “तस्मान्नि-
भागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्माव-
मनित्युं जीवितं यतः” । अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं
परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्माय
कल्पयेदित्यर्थः । महाभारते “एकां गां दशगुर्दद्याद्-
दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वं तस्य
फलाः स्मृताः” । नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोशब्दयो-
रुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वादिप्रसङ्गपरिकल्पनं
विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां द-
द्यादिति वचनाद्दशगुरगोर्द्वाविनोऽपि गोदानानधिकारः
स्यात् दशधेनुर्योग्यधनिपरत्वे तु उपलक्षणपक्षा-
ङ्गीकारादिरोधतादवस्थं तस्माच्चरुनाधिककल्पयोः लक्षणो-
दाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति सस्यम् । कुटुम्बा-
विरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादसाहच्येः
“कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं
भिक्षवे चाक्षमात्मनो भूतिमिच्छता” । यत्तत्तथादिवि-
षयमेतत् । कात्यायनः “स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं
बन्धाचारेण बन्धकम् । वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न
विद्यते” । बन्धक व्याधिः तद्वन्धाचारेणाधिकरणेन दे-
यम् । यद्विवाहलक्ष्यं तत्तस्यां भार्यायां सत्यां सर्वदेयम् ।
यच्च पितामहादिकमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम् ।
“सौदायिकं क्रमायातं शौर्यं प्राप्तञ्च यज्ञवेत्” । स्त्रीज्ञाति-
स्वास्थ्यनुज्ञातं दत्तं सिद्धिमवाप्नुयात्” । सौदायिकं

विवाहलब्धं तद्भार्ययानुज्ञातम् । क्रमायातम् अविभक्त-
धनैर्ज्ञातिभिरनुज्ञातम् । भृत्येन सता युद्धेन लब्धं स्वा-
मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः “देयं प्रतिश्रुत-
ञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः” यमः “यञ्च वाचा प्रति-
ज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनमृष्यसंयुक्तमिह
लोके परत्वं च” ऋणसंयुक्तम् ऋणासमर्पणजन्यदोषसं-
युक्तमित्यर्थः । “सम्राजाताचरो हन्यादत्तमानांस्तु सप्त
च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् ।
प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत्
पुण्यं तत्सर्वं संशयश्रुति” । महाभारते “ब्राह्मणं
स्वयमाह्वय भिक्षार्थं क्षयवर्त्तिनम् । पश्चाद्वाप्नोति यो
ब्रूयात्तं विद्यादुग्रह्णघातकम्” तथा “संशुल्य यो न
दिक्षते याचित्वा यस्य नेष्यति । उभायन्दित्कावेतौ
मृषा पापमवाप्नुतः” तथा “यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य
स्वल्पं वा यदि वा बहु । आशास्तस्य हताः सर्वाः
क्रीवस्वैव प्रजापचम् । यं निरोक्षेत् संक्रुद्ध आशया
पूर्वजातया । प्रदहेत् हि तं राजन् ! कङ्कमचयभुग्यथा ।
तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य बुधिविर !” । नारदः “ब्रा-
ह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य
निनयेत्तदभावेऽस्य वन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्याच्च
च सन्ध्वन्वि-वाञ्छवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तद-
भावेऽप्यसु निक्षिपेत्” । गौतमः “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-
युक्ताय न दद्यात्” । कात्यायनः “प्राणसंशयमापन्नं
यो मासुत्तारयेदितः । सर्वस्वलो मदास्वामीत्युक्तेऽपि
न तथा भवेत्”

अथ फलानि श्रुतिप्रतिपादनाद्ये पालविशेषेण देयविशेषाः । भवि-
ष्यपुराणे “गोभूतिलहिरण्यादि दद्यान्नित्यमनन्दितः ।
तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पालविशेषतः । आर्त्तानामन्न-
दानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां
क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णे याज्ञिकानाञ्च विद्याञ्चैवोर्द्ध-
रेतवाम् । क्रत्याञ्चैवानपत्यानां दत्तानां गतिरुत्तमा” । विष्णु-
धर्मोत्तरात् “युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये हिजपुङ्गवाः ।।
पण्योपयोगि तद्देयं शूद्रे शिल्पोपयोगि च । यक्षोपयोगि
यदुद्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् । येन येन च भाण्डेन
यस्य वृत्तिरुदाहृता । तत्तत्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन
धीमता । दण्डं क्षत्राजिनञ्चैव तथा विप्राः ! कमण्ड-
लम् । धीरं पुण्यमवाप्नोति दत्त्वेतान् ब्रह्मचारिणे ।
वस्तुं शय्यासनं धान्यं वेश्मं नेष्यपरिच्छदम् । गृह-

स्थायं तु तद्दत्तं चैव बहुफलं सदा । नीयारं वल्कलं
शाकं फलं मूलञ्च गोरसम् । वानप्रस्थाय यदुदत्तम-
नन्तं परिकीर्त्तितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं
तथा हितम् । गन्धमाङ्गल्यताम्बूलरक्तवस्त्रादिकं स्त्रियः ।
स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्तुः हस्ते तु नान्यथा । प्रोक्तं
संयद्दणं क्षेत्तद्गुप्तं भर्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रुत्य-
ञ्चैव पान्ये दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले
तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-
मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं
भवेत् । बाले क्रोडनकं दत्त्वा भट्टमन्नं तद्वै च । फलं
मनोहरं वापि अग्निदोमफलं लभेत् । भट्टान्नं
मानवो दत्त्वा भट्टाक्षानि तु काङ्क्षताम् । अक्षयं
फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविहीने तथा
दत्त्वा भोजनं दिजसृत्तम् ! । वस्तुं शुभं वा धर्मज्ञः
पुण्यं महदुपाप्नुते । क्षपास्थानं परं विप्रा विच्युताः
पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्तव्या सतां वर्त्तानि
तिष्ठता । काव्ये सलुद्यमं कृत्वा परेषां सत्पत्स्यते ।
अक्षयं फलमाप्नोति नात्र काव्या विचारणा । यवसानां
प्रदानेन धेनुमत्सु हिजातिषु । लवणानाञ्च धर्मज्ञाः !
फलमक्षयमप्नुते । प्रसवेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु
च । नदुदानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा
ब्राह्मणशार्दूल ! जलपालमथाधिने । फलमक्षयमाप्नोति
नात्र काव्या विचारणा । अङ्गिराः “देवतानां गुरुणाञ्च
मातापितृस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं
नोदितं क्वचित्” नन्दिपुराणे “पापदः पापमाप्नोति
नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतगोऽथ
सहस्रशः । तथा पालविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
पितृमातृशुरुज्जवादिनां दीयते तु यत् । तल्लक्षगुणतं
विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा” वज्रपुराणे “हाविमौ
पुरुषौ लोके स्वर्गमण्डलभेदिनौ । दाताञ्चस्य च दु-
र्भिक्षे सभिक्षे हेमवस्तुदः”

अथ अर्धेयनिरूपणम् । देवलः “अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां
पृथिवीमपि । अद्वावर्जमपालाय न काङ्क्षिष्येतिमाप्नु-
यात्” । वज्रपुराणात् “अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा
यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमप्नुते ।
धर्मवैतंसिको यस्य पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं
विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो
धनं लब्ध्वा निरंशकः । रागमोहान्वितस्त्वान्तः

कलुषं योनिमाप्नुयात् । अर्थसञ्चयबुद्धिर्हि लोभमोह
वशगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः ।
एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च ।
स पापकर्माणां तेन न विन्दति परां गतिम्” तथा ।
“एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते
क्रिया यास्तु पिशाचास्तत्र दैवतम्” । उद्धृतातपः “द्रव्ये-
षान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् । न स तत्फलमा-
प्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्” स्कन्दपुराणे “देवद्रव्यं
गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं
दानलङ्घनमक्षणात्” । यमः “अपहृत्य परस्यार्थं
दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्तार्थ-
रुक्ष तत्फलम्” तथा । “परिभुक्तमवज्ञातमपर्याप्त-
मसंस्तुतम् । यः प्रयच्छति विप्रैर्भ्यस्तुल्यमन्यवतिष्ठते ।
परिभुक्तं गृहीतोपयोगं वस्त्रादि । अपर्याप्तं स्वकार्या-
क्षमं जरद्गवादि । शातातपः “वेदविक्रयनिर्दिष्टं
स्त्रीषु यज्ञार्जितं धनम् । अर्धेयं पितृदेवेभ्यो यज्ञं स्त्री-
वाडुपागतम्” वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्र
तत्तथा निर्विदमिति पाठे वेदविक्रयान्त्वमित्यर्थः । स्त्रीषु
यज्ञार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीयनेन यत्त्वम् । स्त्रीषु
विक्रीतास्त्विति केचित् दक्षः “सामान्यं याचितं न्यास
आधिदैवराद्य तद्वनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्वस्वज्ञा-
न्ये सति । आपत्स्वपि न देयानि न व भक्षूनि प-
ण्डितैः । यो ददाति स सूटात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः” ।
सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं
याचित्वानीतं यस्त्रालङ्कारादि । गृहस्वामिने अर्ध-
शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहस्वामिने अर्पणीयमिति गृह-
जनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः ।
दाराः कलत्रम् तदनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं
सुनुना “अध्याग्न्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्” । अध्याग्नि
अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवा-
हकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्मणि स्त्रीषु सम्बन्धेन
भर्त्रापितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् ।
याज्ञवल्क्योऽप्याह “भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्यु-
पागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्”
दारान्तरमिच्छता भर्त्रा यदुदत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवं-
प्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य
हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनु पश्चादन्यस्य हस्ते

स्वामिने देहीति निहितम् । गृहस्वामिसमक्षं स्था-
पितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः “विक्रयञ्चैव दानञ्च
न मेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्रौ च सर्वस्वमात्म-
नैव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय
एव वा । अन्यथा न प्रवर्तन्ते इति शास्त्रस्य नियमः” ।
“आपत्काले तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव नेति” स्त्रीय-
दानविक्रयेच्छु दारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् “आपत्-
स्वपि न देयानीति” दक्षेणादेयत्वसक्तं तत् स्वदानविक्रया-
निच्छु दारादिविषयम् । यशसः “शुक्रशोणितसम्भवः
पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यतानान्पुत्रान्जन्तुः” । उद्धृतिः
“कश्चैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यज्ञवेत् । पश्चाद्
न तथा तत् स्याच्च देयं तस्य तद्वेत्” । धर्मं कर्तुं याच-
क्षानाय यदुदत्तं तेन चेदसौ धर्मं न कुर्यात्तदा तत्तस्यै-
व देयमित्यर्थः । अङ्गिराः “बहुभ्यो न प्रदेयानि
गौर्द्वे हं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणाद्येता दातारं
तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः बहु-
ञ्चन । दातार्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्रभं कुलम्” । वि-
क्रमे तु रेवैतदुदोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातरिति । औप-
कायनः “कन्याशय्या गृहञ्चैव देयं यद्वोस्त्रियादिकम् ।
तदेकस्यै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन” सायः
“न स्त्र्यङ्गां रोगिणीं वस्त्रां न लघ्वां मृतवत्सिकाम् ।
न वामनां वेहतञ्च दद्याद्दिप्राय गां नरः । वेहत्
शर्भोपघातिनी । देवचः “विवक्षां रोगिणीं रुधं
स्वविरां शृङ्गशीषणाम् । क्षीणक्षीरगरीराङ्गां दत्त्वा
दोषमवाप्नुयात्” । कात्यायनः “न चोषरां न निर्दग्धां
सर्हीं दद्यात् कथञ्चन । न श्लेशानपरीताञ्च न च
पापनिषेविताम्” । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रादयः ।
विष्णुधर्मोत्तरे “शोशीरां तस्कराकीर्णं तथा व्याव-
वर्तीं भुवम् । न दद्यान् द्विजश्रेष्ठो या च सन्निपु-
संस्थिता” । स्कन्दपुराणे “पापदः पापमाप्नोति नरो
लज्जयुषं सदा । तस्याञ्च दद्यान्ने धायी पातकं जातं
कस्यचित्” । महाभारते “दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो
मृत्युरोगजरादिभिः । भूवः को दुःखमपरं सरथो
दातमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य भुवः दुःखं स
विन्दति । तस्याञ्च कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखशीरणा” ।

“अथ पात्रविशेषे अदेयमुच्यते । यमः “सुवर्णं रजतं ताञ्च यतिभ्यो यः प्रयच्छति । न तत्फलमवाप्नोति तत्रैव परिवर्तते” । परिवर्तः विपर्ययः एवमन्तः अर्थः तेन तत्र तस्मिन् दातव्यंपि परिवर्तते धर्म्म-विपरीतं धर्म्मं जनयतीत्यर्थः । तथा चोक्तम् “यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति” । देवलः “पङ्कमञ्जं गृह्णस्य वानप्रस्थस्य गोरसः । वृत्तिश्च भिक्षु-वृत्तिभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता” । वृत्तिः भिक्षातिरिक्तवर्तनम् । तथा “न शूद्राव हविर्दद्यात् स्वस्ति क्षीरं तिलान् मधु । न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नक्षि-देयेत् । गोरसं काञ्चनं चोत्तं गाक्षिला मधुसर्पिणी । तथा सर्वान्सांश्चापि चण्डालेभ्यो ददेत न” । स्वस्ति न दद्यादिति प्रणाममन्त्रेण शूद्रस्य स्वस्तीति न ब्रूयादित्यर्थः । तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यत्तद्व्यं निवेदयेदित्यर्थः । शङ्खलिखितौ “कृशरं पायसं याव दधिमधुकृष्णाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात्तोषाकृतं किञ्चित्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भुवं धेनुमथाश्च रत्नानि कनकनद्या । तिलांश्च कुङ्करं दद्यान्नाविज्ञातगुणायुषान्” अतः परं श्राद्धाभ्याहृत्यो विस्तरेणोक्ते ते च श्राद्धाभ्याहृत्ये प्रायेण दर्शिते ।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथमसप्तकत्वेव । भविष्यपुराणे “तिथीनां प्रवरा यस्मादुब्रह्मणा सप्तदा-हृता । प्रतिपादिता पदे पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते । ज्ञानं दानं शतगुणं कार्तिके या तिथिर्भवेत्” । स्कन्दपुराणे “आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लपक्षगा । दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते” । मत्स्यपुराणे “वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा । अनन्तफलदा दातुः ज्ञान-दानादिकर्मसु” । भविष्यपुराणे “शिवो शान्तो सुखो राजञ्जयो विविधा हृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवो लोकेषु पूजितः । तस्यां ज्ञानं तथा दानं उप-वासो जपस्तथा । भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दुर्लभो नृपः । साधमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! । सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्तदेव हि । ज्ञानदानादिकं सर्वस्यसामन्वयमुच्यते । यदा शुक्लचतु-र्थ्यान्तु वारो भोमस्य वै भवेत् । तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्तिता । ज्ञानदानादिकं सर्वस्यसामन्वयमुच्यते” । स्कन्दपुराणे “शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी । ज्ञानदाने बहुफला नाग-

लोकप्रदायिनी” । भविष्यपुराणे “वेयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ! । ज्ञानदानादिकं सर्वस्यसामन्व-यमुच्यते” तथा “शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो भवे-द्यदि । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् । शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नवमं पञ्चतारकम् । यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी । ज्ञानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो ! । पञ्चतारकमितिः रोहिण्य-क्षेपामघाहस्तस्य । “या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर ! सर्वानन्दकरी कृता । ज्ञानदानादिकं सर्वस्यसामन्वयमुच्यते” । आदिपुराणे “देवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत् । तद्दानं शत-साहस्रमिति प्राह दिवाकरः । भविष्यपुराणे “पौषे मासि यदा देवि ! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् । तदा तु सा महापुण्या महाहृद्रेति कीर्तिता । तस्यां ज्ञानं महा-दानं तर्पणं विप्रभोजनम् । सत्प्रोतये कृतं देवि ! शत-साहस्रिकं भवेत्” । महरभारते “अष्टकासु च यदुदत्तं तदनन्तमुदाहृतम्” । आश्वलायनः “हेमन्तशिथिरयोश्च-तुर्थांमपरपक्षाणामष्टमीषट्का” इति । तथा शातपथ-श्रुतिः “द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशमावास्या” इति । द्वादशापि क्षणादस्य इत्यर्थः । देवीपुराणे “आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा । जायते कीटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप !” । गरुडपुराणे “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरसुखी कृता । तस्यां ज्ञानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः । “एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षे यत्र सत्तम ! । तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी । दानं यद्दीयते किञ्चित् सप्तद्विंश-जनादनम् । होमो वा क्रियते तस्यामन्वयं कथितं फलम् । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासो महाफला । फलं दत्त-कृतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्” । विष्णुधर्मोत्तरात् “भाग्यार्जसंयुता चैव द्वादशी स्थान्महाफला । भाग्यार्जं पूर्वफलगुनी । “हस्तशुक्ला तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वाभि-संयुता । ज्येष्ठया च तथापाठे मूलोपेता च वैष्णवे वैष्णवे श्रावणे मासि । “तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता । आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्यार्जसंयुता । आर्जर्क्षः पूर्वभाद्रपदा । “कार्तिके देवतीयुक्ता सौम्ये क्षत्तिकया तथा” । सौम्यः मार्गशीर्षः । “पौषे नृग-शिरोपेता मासे चादित्यसंयुता” । आदित्यः पुनर्वसुः ।

“फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा । नक्षत्र-
युक्तास्तेषां स्नानं दानमुपोषितम् । सकृत्कृतं मनुष्या-
णामक्षय्यफलदायकम्” । स्कन्दपुराणे “यस्तु चैतन्ययो-
दश्यां स्नानं दानं समाचरेत् । फलं शतगुणं तस्य
कर्णयो लभते नरः” ज्योतिःशास्त्रे “क्षयपक्षे त्रयो-
दश्यां महास्निन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया
आङ्गे पुण्यैरवाप्यते । चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला आवण-
प्रोष्ठपादयोः । माघस्य या क्षयपक्षे दाने बहुफलं
हि सा ।” विष्णुधर्मोत्तरात् “वैशाखो कार्तिकी माघी
पूर्णिमा तु महाफलदा । पौर्णमासीषु सर्वास्तु मासार्च-
सहितास्तु च । स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं
भवेत् । यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः ।
पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमा । स्नानं
दानं तथा जाप्यमक्षय्यं तत्तदा श्रुतम् । ब्रह्मपुराणे
“आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति कश्चित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ।” आग्नेय-
ऋक्षं कत्तिका । “यदा यास्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ
कश्चित्” । तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परि-
कीर्तिता । यास्यऋक्षं भरणी । “प्राजापत्यं यदा ऋक्षं
तिथौ तस्यां नराधिप ! । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता
देवानामपि दुर्लभा ।” प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी ।
व्यासः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी
भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम् । शङ्खोऽपि “अमा-
वास्या तु सोमे तु सप्तमी भातुना सह । चतुर्थी
भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी । चतस्रस्त्रिययस्तेता
सुह्याः सुपर्णहणादिभिः । सर्वमक्षयमतोक्तं स्नान-
दानजपादिकम् । “महाभारते “अमा सोमे तथा
भौमे शुरुवारे यदा भवेत् । तत् पर्व पुष्करं नाम सूर्य-
पर्वशताधिकम् । शातातपः “अमावस्या सोमवारे
सूर्यवारे च सप्तमी । अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा
चतुर्दशी । तत्र यः कुरुते कर्म शुभं वा यदि वा-
ऽशुभम् । षट्पर्वसहस्राणि कृत्वा तत्फलसञ्भुते” ।
विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा मैत्र ! विशाखा-ऋक्ष
योगिनी । आङ्गे पितृगणसंस्तुतिं तदाप्रोत्यष्टवर्षिकीम् ।
अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ । द्वादशाष्टदी-
नया तस्मिन् प्रयान्ति पितरोऽर्क्षिताः” । रौद्रर्क्षम् आर्द्रा ।
“वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तस्मिन्निच्छता । वारुणे
वाऽऽश्वदैवत्ये देवानामपि दुर्लभा” । वासवः धनिष्ठा । अजै-

कपादः पूर्वाभाद्रपदा । वारुणं शततारका । आश्वदैवत्यं
पूर्वाषाढा । “माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं
यदि वारुणेन । ऋक्षेण कालः स परः पितृणां
न ह्यक्षयपुण्यैर्नृप ! लभ्यतेऽसौ” । वारुणः शततारा ।
अथ युगादिप्रभृतयः । तत्र स्कन्दपुराणे “नवम्यां गुरु-
पक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् । तेषां सितहतीयायां
वैशाखे समपद्यत । दर्शं तु भावमासस्य प्रवृत्तं ह्यपरं
युगम् । कलिः क्षयत्रयोदश्यां नभस्य मासि निगतः ।
युगादयः कृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः” । ब्रह्मपुराणे
“युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्तिताः । फलं
दत्तज्जतानाञ्च तास्तेनन् प्रकीर्तितम्” । तत्र एता-
द्यतस्त्रिस्तययो युगाद्या दत्तं ज्ञतञ्चाक्षयमाशु विन्द्यात् ।
युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत् ।
तथा “सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्नः कृतयुगस्य च । तथा
हृषिकसंक्रान्त्यामन्नस्तेतायुगस्य च । देयस्तु हृष-
क्रान्त्यां ह्यपरान्तश्च संख्यया । तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-
मन्नः कलियुगस्य च ।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगानेषु
स्नानदानजपादिकम् । यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगानां
फलसाक्षिणः” । आदित्यपुराणे “दिनर्क्षे रेवती वन
गमनञ्चैव राशिषु । युगान्नादियसं विद्धि तत्र दान-
मन्नकम् । ग्रहोपरागे विषुवे सोम्ये वा मिहिरोपदिः ।
सप्तमी शुक्ला क्षया वा युगान्नादियसं विदुः” । मिहि-
रोपदिः सूर्यमहः । मनुः “सहस्रगुणतं दानं
भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म आङ्गादिकञ्चैतत्तथा मन्त्ररा-
दिषु” । मत्स्यपुराणे “अथक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्ति-
कस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा । आवण-
स्याष्टमी क्षया तथापादस्य पूर्णिमा । आपादस्य तु
दशमी माघमासस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुने चैत्रौ
ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दशसंख्य-
कारकाः । स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृ-
तर्पणम् । सर्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु ।
अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्वाः शुक्ला एव । पुरा-
णान्तरेण तु आपणस्यामावस्या भाद्रपदस्य क्षयाष्टमी
मन्वन्तरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा “आश्विने गुरु-
नवमी द्वादशी कार्तिके तथा । तृतीया चैत्रमासस्य
तथा भाद्रपदस्य च । आवणस्याप्यमावस्या पौषस्यैका-
दशी तथा । आपादस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

जमस्यसाष्टमी लक्षा तथापादौ च पूर्णिमा । कार्तिकी
फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठौ पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादय-
स्यैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।”

अथ व्यतीपातादिकालाः । याज्ञवल्क्यः “शतमिन्दु-
क्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं
व्यतीपाते त्वनन्तकम्” । वराहपुराणे “दर्शं शतगुणं
दानं तच्छततन्त्रं दिनक्षये । शततन्त्रं तस्य संक्रान्तौ शततन्त्रं
विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहतम् ।
सोमपक्षे तच्छततन्त्रं तच्छततन्त्रं रविपक्षे । असंख्येयं
व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शततन्त्रं शतगुणमित्यर्थः ।
तथा “उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु ।
अर्बुदगुणितं पतने जपदानाद्याक्षयं पतिते” । उत्पत्त्यादि-
मानसक्तं ज्योतिःशास्त्रे “विंशतिर्द्वियुतोत्पत्तौ भ्रमणे
चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः ।
व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशो योगः ।
हृदयमनुना तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः ।
“अवश्यान्विधनिष्ठाङ्गीनागदैवतमस्तके । यद्यपि रवि-
वारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अक्षोषा ।
मस्तकं प्रथमचरणः । मस्तक इति अवश्यादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात
उक्तः । “पञ्चाननस्यो गुरुभूमिपुत्रौ मेघे रविः
स्याद्यादि युक्तपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता
तिथिव्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमि-
हिरण्यवस्तुदानेन सर्वं परिहाय पापम् । शूरत्व-
मिन्द्रत्वमनामयत्वं मन्वाधिपत्यं लभते मनुष्यः” । पञ्चा-
ननः “सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ वृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभि-
धाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिः-
शास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिषास्ये सूर्य्यो वैधृत-
व्यतीपातो दर्शितौ । तदाह गालवः “चन्द्रार्कयो-
र्नयनबोद्धव्यजातमूर्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽस्ति
रौद्रः । अस्त्रोद्यतो भुवि पतन्त्रं निरीक्षमाणः कं घात-
येऽहमिति च व्यतीपातयोगः” । आह शृगुः “क्रान्ति-
साध्यसमयः समीरितः सूर्य्यपर्वसदृशो समीश्वरैः ।
तत्र दत्तञ्जतजपपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भागवतः” ।
अथमर्थः सूर्य्याचन्द्रमयोः क्रान्तिषास्ये पुण्यकालद्वयं
सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैधृताख्यः ।
तत्र क्रान्तिषास्यक्षयस्य व्यतीपातस्य गण्योत्तराङ्गं
दारभ्य क्रमशः सार्द्धं सप्तसु योगेषु सम्मोऽस्ति

वैधृतसंज्ञस्य तु शुक्रयोगादारभ्य सार्द्धं द्विषु योगेषु स-
म्मोऽस्ति “वैधृते व्यतीपाते दत्तमक्षयकृद्भवेत्” । भरद्वाजः
“व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्थानो न विद्यते । व्यतीपाते
विशेषेण स हि सूर्य्यः प्रकीर्तितः” । सूत्रप्रकारेण
प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भानो
राहणा सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्त्वानन्-
फलं स्मृतम् । इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्देशगुणं भवेत् ।
गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्देश” । रवेर्देश-
गुणमिति लक्षगुणाद्देशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तराङ्गापि
तथा । “रविवारे रवेर्पाशः सोमे सोमपक्षस्तथा । चूडा-
मणिरिति ख्यातस्तत्त्वानन् फलं स्मृतम्” । भरद्वाजः
“चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत्कर्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेम-
मयं दानं सर्वं ब्रह्मसमा हिजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
राहपक्षो दिवाकरे” । ऋषयः “राहपक्षो यदा
सूर्य्यो यस्तु आङ्गं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी
दत्ता विप्रस्य वै करे” । शांतातपः “अयनेषु सदा देवं
विशिटं स्मृष्टेषु यत् । पङ्कशीतिसुखे चैव विमोक्षे
चन्द्रसूर्य्ययोः । विमोक्षे वर्तमाने न तु विमुक्तयो-
रित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” अरण्यात् ।

आह शांतातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि
दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि ।
रविचक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः । सप्त-
जन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत्” । हृदयविषयः
“अयने द्वे च विषुवे चतस्रः पङ्कशीतयः । चतस्रो
विष्णुपद्याश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः । अफकर्कटसंक्रान्त्यो
द्वे तदगदक्षिणायने । विषुवे च तुलामेघे गोलमध्ये
ततोऽपराः” । अफः मकरः । गोलः राशिचक्रम् ।
“कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । पङ्कशीति
सुखा मोक्षा पङ्कशीतिगुणा फलैः । हृषदक्षिककुम्भेषु
सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवा-
दधिकं फले” । गालवः “मध्ये विषुवति दानं विष्णु-
पदे दक्षिणायने चादौ । पङ्कशीतिसुखेऽतीते तथोद-
गयने भूरि फलम्” । एतेषु फलाधिक्यप्रतिपादनार्थ-
सक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “पङ्कशीत्यान्तु यद्दानं
यद्दानं विषुवद्वये । दृश्यते सागरस्थानस्तत्त्वानो नैव
विद्यते” । विष्णुपदादिस्मृततमं पुण्यकालमाह
गालवः “स्मिरमे विष्णुपदं पङ्कशीतिसुखं हिततुभे तुला-

मेवे । विषुवन्तुये दत्तायणं सौम्यकं सूर्ये ।” पूर्व-
 स्त्रीकैर्वाख्यातमेतत् । “अयनांशकतुल्येन कालेनैतत्
 स्मृतं भवेत् । सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा ।
 मृगशिरादिगे सूर्ये यास्योदगयने सति । तदा संक्रान्ति-
 दाने सुरुक्ता विष्णुपदादयः ।” अयमर्थः राशिं प्रति
 त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्यश्च प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते
 तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्यस्य भोग्य-
 कालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च
 यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रा-
 न्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति अस्मिन् च तत्-
 संक्रान्तिनिमित्तं दानादिकं कर्तव्यमिति । एवं न्यूनातिरि-
 क्तेष्वपि बोद्धव्यम् । न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये
 पुण्यप्रकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे
 पुण्यप्रकालो भवतीति । तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्र-
 राश्याोरविसंक्रमे सूर्यर्वाक् परत्वापि रसेन्दुनाद्यः ।
 पुण्यप्राप्तयेन्दोस्त्रिधरापलैर्युक्ता एकैव नाडी मुनिभिः
 शुभोक्ता । नाड्यस्तत्तः सपलाः कुजस्य बुधस्य तिस्रः
 पलविंशयुक्ताः । साङ्गान्ध्रिनाड्यः पलसप्तयुक्ताः । गुरोस्तु
 शुक्रे सपलाश्चतस्रः । दिनगनाड्यः पलसप्तयुक्ताः । शनैश्च-
 रस्याभिहिताः सप्तपुण्यः । आद्ये तु मध्ये जपदानहोमं
 कुर्वन्वाप्नोति सुरेन्द्रधाम ।” अस्यार्थः आदित्यस्य
 राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्य-
 प्रकालः । तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका-
 पलानि तयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यप्रकालः । एवं
 मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकञ्च पुण्यप्रकालः । तथा
 बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यप्रकालः । बृह-
 स्पतेरपि साङ्गान्ध्रघटिकाः सप्त पलानि पुण्यप्रकालः ।
 शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यप्रकालः । शनैश्च-
 रस्यापि द्वात्रिंशतिघटिकाः सप्त पलानि पुण्यप्रकाल इति ।
 अथ प्रकीर्णकालाः । आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो
 ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः । मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्ति-
 वैधृतिस्तथा । दिनचयं दिनच्छिद्रमवमञ्च तथा परम् ।
 द्वयने विषुवदुत्थं षड्शीतिमुखलया । चतस्रो
 विष्णुपदाश्च एतज्जन्मादि चापरम् । आदित्यादिग्रहा-
 णाञ्च नक्षत्रैः सह मङ्गलमः । विज्ञेयः पुण्यप्रकालोऽयं
 ज्योतिर्विज्ञेयश्चार्थश्च । तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः
 पुण्यवृद्धये ।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि । दिनचय
 उक्तः पद्मपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स सा-

दिनचयः ।” वशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् सायने त्रिंश-
 तिधोनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साह-
 सिकं फलम् ।” दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः “तिथ्यर्वा-
 धियोगर्वाद्धेदादी शशिपर्वणः । सङ्गौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ
 प्राह भागवतः । अयमर्थः तिथ्यर्वा करणं करणतिथिवो-
 गनक्षत्राणामन्ते आदौ च पूर्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स
 च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति । छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव
 “छेदादिकालः कथितस्त्रिधिव्योर्घटीद्वयम् । नागवर्ज-
 पलोपेतं तद्धे तत्त्वपलैर्युक्तम् । पलैः षोडशभिर्भुक्तं
 नाडिकाद्वितयं युतेः । छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-
 फलप्रदः ।” इतिः करणम् । नागः अष्टौ । वज्रवः
 त्रयः । भं नक्षत्रम् । तत्त्वं पञ्चविंशतिः । बुधः
 योगः । तदयमर्थः सिद्धो भवति । तिथिग्रहणो-
 राद्यन्ते घटिकाद्वयमष्टविंशत् पलानि पुण्यकालः । नक्ष-
 त्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम् । योगस्यापि
 षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति । अथमक्षय-
 माह विष्णुः “तिथित्वयं सूर्यशब्दो वारः स्वादशमे
 हि तत् । त्रिवारस्यैव तिथिर्यत्र दिनस्यैव च तदु-
 च्यते ।” अत्र दिनचयावमयोरियान् भेदः । यत्र तिथि
 द्वयावसाने वारावसानं स दिनचयः । यत्र तिथिद्वयाव-
 सानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति । ब्रह्मप्रोक्ते
 “एकादश्यामावस्या पूर्णिमा एतज्जन्म च । वैधृतिश्च व्यती-
 पातो भद्रा चावमवसरः । युगमन्वाद्ययोस्तुन्दु-
 पर्वसमानकाः । क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भग-
 मस्तथा ।” भगमः राशिनक्षत्रेषु गमनम् । देवी
 पुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षड्शीतिमुखलया ।
 क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः । संक्रा-
 न्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिद्विदिनचयः । इत्यादिः पुण्य-
 प्रकालस्तु होमदानादिकर्मणः । स्कन्दपुराणे “ग्रहणं
 चन्द्रसूर्याभ्यामुत्तरायणसत्तमम् । विषुवं सव्यतीपातं
 षड्शीतिमुखलया । दिनच्छिद्राणि संक्रान्तिर्वा
 विष्णुपदं पुनः । इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्य-
 विवर्धनः । अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमनृपादि
 च । अमन्तफलदानि स्युः स्वर्गभोगप्रदान्यपि । साह
 ज्यवनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवयमव-
 शीतिमुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणानि स एव पुण्य-
 प्रकालः ।” अयने षड्शीतौ च चन्द्रसूर्यपदे तथा ।
 • युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति फलप्रदम् । आह

शातातपः “अयनेषु तु यद्वैतं पङ्कशीतिष्ठेषु च ।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्” । नारदः
“विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः । स
योगः पञ्चको नाम पुष्करेण्वतिदुर्लभः” ।

अथ निषिद्धकाः तत्र शङ्कलिखितौ “आहारं सैद्युनं निद्रां
सन्ध्याकाले तु वर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा
दानप्रतिग्रहौ” । स्कन्दपुराणे “रात्रौ दानं न
कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् । हरन्ति राजसा यस्मात्
तस्माद्दातुर्भयावहम् । विशेषतो निशीथे तु न शुभं
कर्म शर्मणे । अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महा-
निशाम् । तथा “स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायान्तु न
तर्पणम् । प्रथमेऽव्दे न कुर्वीत मन्त्रायुनिपातने” ।
आह ज्योतिःपराशरः “अग्न्याघेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानाद्य
भिषहान् । साङ्ख्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।
वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाश-
मुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात् । बाले वा यदि वा
वृद्धे शुक्ले वास्तुपागते । मलमासद्वैतानि वर्जये
द्यततः सदा” ।

अथ निषिद्धस्यापि धर्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते ।
देवलः “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नान-
दानादिकं कुर्युर्निशि काश्यपव्रतेषु च” । बृहवसिष्ठः
“प्रहणोद्वाहसंक्रान्तिवात्वादप्रसवेषु च । दानं नैमि-
त्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” । विष्णुधर्मोत्तरे
“पूजनन्ततिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम् । तच्च रात्रौ
तथा ज्ञेयं गवामुक्तञ्च पूजनम्” । महाभारते “रात्रौ
दानं न शंसन्ति विना त्वमयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
द्विजश्रेष्ठा ! दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” । श्रीमार्कण्डेय-
पुराणे “महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् ।
स्नानं तत्र न कुर्वीत काश्यपनैमित्तिकादृते” । विश्वामित्रः
“महानिशा द्वे षट्के रात्रौ मध्यम्यामयोः । नैमि-
त्तिककथा कुर्याच्चित्त्यन्तु न मनागपि” ।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः । विष्णुधर्मोत्तरे
“कालः सर्वोऽपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वसदाहृतम् । अमयस्य
प्रदाने तु नात्र कार्या विचारणा । तदैव दानकालस्तु
यदा भयमुपस्थितम्” । तथा “न कालनियमो दृष्टो दीव-
साने प्रतिश्रये । तदैव दानमस्योक्तं यदा पान्थसमागमः ।
न हि कालं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते । अत्रोदकं
सदा देशमिच्छाह भगवान्मनुः” । स्कन्दपुराणे “अर्द्ध-

प्रसूतां गां दद्यात् कालादोनविचारयन् । कालः स
एव यज्ञे यदा सा द्विसप्ती तु गौः” । व्यासः
“आसन्नमृत्युना देया गौः सप्तसा तु पूर्ववत् । तदभावे
तु गौरेव नरकोद्वरणाय वै । तदा यदि न यत्नोति
दातुं वैतरणीन्तु गाम् । यत्नोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा अयो
दद्यान्मृतस्य च” । वराहपुराणे “अतोपातोऽय
संक्रान्तिस्तथैव यज्ञे रवेः । पुण्यकालाक्तदा सर्वे यदा
मृत्युरुपस्थितः । तदा गोभूहिरेण्णादि दत्तमक्षयता-
मियात्” । तथा “यावत् कालं मुने जाते न नाड्यो
ल्लिख्यते नृप ! । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं
समम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “अच्छिन्ननाद्यां यद्वैतं एवे
जाते द्विजोत्तमाः ! । संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षयं
प्रकीर्त्तितम्” । मत्स्यपुराणे “यदा वा जायते वित्तं
चित्तं अद्वाचमन्वितम् । तदैव दानकालः स्याद्यतोऽ
नित्यं हि जीवितम्” । इति कालनिरूपणम् ।

अथ देशाख्यं दानाङ्गसुपवर्णयते । तत्र देवीपुराणे “सर्वे
गिवाश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्याः शुभप्रदाः । दानस्नानो-
पवासादिफलदाः सततं नृणाम्” । आह विष्णुः
“चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । स
क्षेत्रदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः” । भविष्यपुराणे
“न हीयते यत्र धर्मश्चतुष्पात् सकलो द्विज ! । स देशः
परमो नित्यं सर्वपुण्यतमो मतः । विद्वद्भिः सेवितो
यस्य यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते । शास्त्रोक्तस्यापि विमूढ ! स
देशः परमोमतः” । याज्ञवल्क्यः “यस्मिन् देशे नृगः
क्षयस्तस्मिन् चर्माक्षिष्यते” । श्रीमार्कण्डेयपुराणे
“सहस्रस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी । पृथिव्या-
मपि कृतस्त्रायां स प्रदेशोऽतिपावनः” । व्यासः “गङ्गा-
हारे प्रयागे च अविशक्ते च पुष्करे । नगरे चाट्टहासे
च गङ्गासागरसङ्गमे । कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे वाऽमर-
कण्ठके । एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात् ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्” । स्कन्द-
पुराणे “वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषागरकण्ठकम् । श्रीपर्वतमहा-
कालं गोकर्णं वेदपर्वतम् । इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः
सुरसिद्धनिषेविताः । सर्वे शिखोद्भवाः पुण्याः सर्वा नद्याः
ससागराः । गोसिद्धसुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकी-
र्त्तिताः । एषु तीर्थेषु यद्वैतं फलस्नानन्यलङ्घयेत्” ।
पद्मपुराणे “गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र प्राची सर-

स्वती । तत्र क्रतुशतं पुण्यं ज्ञानदानेषु सुव्रतम् ।
लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुलचित् । तत्
सर्वं पुण्यं याति दानेषु च महाफलम् । ब्रह्मप्रोक्ते
“नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि । दत्तं
शतगुणं प्राञ्जल्यमादित्यसन्निधौ । शिवस्य विष्णोर्विश्वेभ्य
सन्निधौ दत्तमक्षयम् । तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे
वेदघोषपवित् । शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते ।
तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्राणुभावतः । मत्स्यपुराणे
“शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्गमण्डिता । यत्र
तिष्ठति वसुधे । तत्क्षेत्रं योजनत्रयम् । द्वारवत्याः शिला
देवि ! छद्मिता मम सुद्रया । यत्रापि नयेयते तत्प्रा-
चीर्धं द्वादशयोजनम् । तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु
पुण्यप्रायतनेषु च । दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्य-
वनेषु च । आयतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्य-
पुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः ।
प्राणिनां तत्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम् । फलं दत्त-
कृतानाञ्च अन्नं परिकीर्तितम् । मनुजैः स्थापिते
लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्मृतम् । स्वयम्भुवि सृष्टं
स्यादायै चैव तदर्कम् ।

अथ अज्ञास्यं दानाङ्गसूचयते । स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात्
प्रयत्नेन अज्ञातमन्त्रितः । अज्ञातं स्वल्पमपि
दानमानान्यमश्रुते । अज्ञयापि यद्वत् सर्वस्वमपि
सत्तमम् । न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत् ।
देवतः “प्रदाय शाकसिद्धिं वा अज्ञाभक्तिसमुद्यताम् ।
नहते पात्रभूताय सर्वस्युद्यमाप्नुयात् । महाभारते
“अज्ञया साध्यते धर्म्मो महर्जिर्नार्थराशिभिः । निष्कि-
ञ्चनास्तु सुनयः अज्ञावनो दिवं गताः । धर्मार्थकाम-
भोक्षाणां अज्ञा परमकारणम् । पुंसामअद्विधानां
न धर्म्मो नापि तत्फलम् । वज्रपुराणात् “अज्ञापूर्वाः
सर्वधर्म्माः अज्ञामध्यान्संस्थिताः । अज्ञानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च
धर्म्माः अज्ञैव कीर्त्तिताः । श्रुतिमातरसाः स्मृत्याः
प्रधानपुरुषेश्वराः । अज्ञामात्रेण गृह्णन्ते न वाक्येन न
चक्षुषा । कायक्लेशैर्न वदन्ति चैवार्थस्य राशिभिः ।
धर्मः सस्याप्यते स्मृत्याः अज्ञाहीनैः सुरैरपि । अज्ञा
धर्मः परः स्मृत्याः अज्ञा ज्ञानं कृततपः । अज्ञा स्वर्गश्च
मोक्षश्च अज्ञा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्य जीवितञ्चापि
दद्यादअज्ञया यदि । नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् अद्विधा-
नस्ततो भवेत् । वेदव्यासः “अज्ञा वै सात्विकी देवी

स्वर्गस्य दुहिता नृपे ! । सपत्नी प्रसवित्री च जीव-
विश्वामिनी तथा । वाग्दुष्टं त्रायते अज्ञा मनोदुष्टञ्च
भारतम् । महाभारते “क्रियावान् अद्विधानश्च दाता
प्राज्ञोऽनसूयकः । धर्मधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुस्त-
रम् । स्कन्दपुराणे “अज्ञा मातेव जननी ज्ञानस्य
सुकतस्य च । तस्माच्छ्रद्धां ससत्पाद्या ज्ञानं सुकृतमर्जयेत्
मनुः “अज्ञेयैश्च पूर्वैश्च नित्यं कुर्यात् प्रयत्नतः । अज्ञा-
कृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्जनैः । याज्ञवल्क्यः
“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः । वाचि-
तेनापि दातव्यं अज्ञातमन्त्रितः । दृष्टसतिः “मन्वा
ज्यदोपाद्भोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः । न्यूनता स्वा-
दाने तु अज्ञायुक्ते भवेत् कश्चित् ।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादायैव प्रपञ्चितम् । इह तु
पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव
प्रदर्शितम् । न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके
निरूपणमात्रे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगतुपादन-
मिति शङ्कनीयं दानस्य दातव्यतिरेकेणानुपपत्तौ नैव
तदाक्षेपात् । एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात् ।
“अथ सामान्ये नैव तदाक्षेपेऽपि ब्रह्मावर्त्तादिविशेषलाभार्थं
तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषला-
भार्थं निरूपणीयः स्यात् । उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगत-
ख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तदनिरूपणं नत्वाक्षेपात्, शुचि-
त्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तव्यमिधानपक्षे
तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवासाधारणेन तदाक्षेपाच्च देश-
दिसास्यम् । एवमादिक्लेशपर्याचोचनया षडङ्गं दान-
मिति वदता देवदेव तु निरूपयत एव तथा हि
“दाता प्रतिग्रहीता च अज्ञा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ
च दानानामङ्गान्येतानि षड्विद्वदिति । तल्लक्षणं
प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे । न तु अज्ञा-
दिवदितकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयं
यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं अज्ञास-
मन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ।
इति उपायः इतिकर्त्तव्यता ।

अथ दानसामान्यविधिरुचयते । तत्र दातृधर्माः । भविष्य-
पुराणे “सत्यं संसाधनं कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।
निष्कामेण महावीरः ! कास्यं कामान्वितेन च । आचार
युक्तः अज्ञावान् प्राज्ञोऽप्यात्मवित्तमः । कर्मणं
फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः । समाक् प्रथम

कल्पादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधि-
कारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्म-
वित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् ।
न्यायार्जितधनः स्वदृष्ट्यर्जितधनः । आपक्षम्बः
“प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्तृति स्वर्गनरकफलेषु भागि-
नः यो भूय चारभते तस्मिन् फलविशेषः” । याज्ञवल्क्यः
“विधिदित्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं
न किञ्चिदप्नोति कुशलात्तं हि तस्य यत्” । मनुः “प्रभुः
प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्प्रदायिकं
तस्य दुमतेर्विद्यते फलम्” । साम्प्रदायिकं पारलौकि-
कम् । योगियाज्ञवल्क्यः “अज्ञाविधिसमायुक्तं कर्म यत्
क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते ।
विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्वरन्द-
सुरास्तस्य मूढस्य ह्यजतात्मनः” । भविष्योत्तरे “काव्यो-
दानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय
मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भवावहः” । गारुडपुराणे
“प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मा-
र्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो
यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सदो
सुक्तिमेष्वृत्ति” । देवीपुराणे “शुचिना भावपूतेन
ज्ञानिसत्यव्रतादिना । अपि सर्पपमात्रोऽपि दातारं
तारयेदिह” । दत्तः “दानञ्च विधिवद्दत्तं काले पात्रे
गुणान्विते” । यमः “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रुपाकादिष्वपि
स्युतम् । देये काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ।
शुण्वत् उत्तमफलम् । तथा “दानं हि बहुमानाद्यो
गुणवद्भूतः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः
सहानुते । परञ्चादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः ।
सुखोदयं सुखोदकं प्रेत्य वै लभते धनम्” । अतुपहृत्य
पीडामनुत्पाद्य, सुखोदकं सुखोत्तरफलम् । रामायणे
“नावजया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । अथज्ञया
हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत्” । शातातपः “अभि-
नस्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागर-
स्थानस्तस्यान्तो नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि
ज्ञानञ्च निरहंजतम् । तपांसि च सुगुणानि तेषां फल-
मनन्तकम्” । ब्रह्मसूत्रे “गुप्ताधरायी गुप्तादाता
गुप्ताज्जगन्निवृत्तिः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शत-
क्रतुः” । व्यासः “स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय
दीयते । तत् सहस्रगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति” ।

दृष्टव्यः “कृते पदीयते गत्वा त्वेतायं दीयते गृहे ।
दापरे च प्रार्थयति कलौ चातुगमान्विते” । प्रतिपत्ती-
तृष्टं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रति-
पत्तीतारं स्वर्गद्वाराद् यद्दीयते तत् त्वेतायुगे दत्तं
भवतीत्यर्थः एवमुक्तं तत्रापि । वज्रपुराणे “तमो-
दतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानं तु
तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्य एव च । देयमन्युमनाश्चैव
दम्भार्थं चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः
स बालत्वे तदश्रुते । देशे काले च पात्रे च
योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु
तदश्रुते । वैश्वदेवविहीनं च सन्ध्यापासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तत्तु दृष्टकाले समश्रुते” । आह मनुः
“न विस्मयेत तपसा, वदेदिच्छां न चान्तम् । नात्तै-
विप्रवेद्विप्रान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यजोऽन्तेन
चरति तपः चरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन
दानं परिकीर्त्तनात्” । यमः “आशां दत्त्वा हृदा-
तारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्त्यजेत यस्तु
तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” । हारीतः “दानं ज्ञानं तप-
स्यागोमन्त्रकर्म विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः
शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः” । आह प्रचेताः “स्नातोऽधि-
कारी भवति देवे पित्रे च कर्मणि । पवित्रार्थां
तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते” । वायुपुराणे
“क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्ति लभः ।
भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः” । शास्त्रा-
यनः “दानमाचमनं होमं भोजनं देवताङ्गनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसना-
रूढपादस्तु जान्वावां जङ्घयोस्तथा । कृतावसकचि-
कोयश्च प्रौढपादः स उच्यते” । वशिष्ठः “यज्जले मुक्त-
वस्त्रेण स्थले चैराद्रिवाससा । जपोहोमस्तथा दानं तत्-
सर्वं निष्फलं भवेत्” । विष्णुपुराणे “होमदेवाङ्गनाद्यास्तु
क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजवाचनके
जमे” । द्विजवाचनके द्विजस्त्रिवाचनादौ । शातातपः
“सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशभ्रताम्बरः । एकवस्त्रं तु तं
विद्यात् देवे पित्रे च वर्जयेत्” । श्लोकगोतमः “ज्ञाने
दाने जमे होमे देवे पित्रे च कमेणि । वहीयात्तामसं
कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः “परिधानाद्वाहि-
कक्षा निवृद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्मणि विधिद्विर्ज-
नीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कहेत्यर्थः ।

मनुः “न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्मणा मनसा गिरा । आचरन्नभिपेक्षन्तु कर्माण्यन्यथा चरन् । सन्ध्योरुभयोर्ज्ये भोजने दत्तधावने । पितृकार्ये च देवे च तथा मूलपुरीषयोः । गुरुणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः । एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः” । पराशरः “ज्ञाने दाने जपे होमे दैवे पितृ च कर्मणि । सव्यापसव्यौ कर्तव्यौ सपवितौ करौ द्विजैः” । लघुहारीतः “जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे । अन्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः । दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम् । असंख्यतश्च यज्जपं तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्” । हारीतः “देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते सन्नारः सर्वकार्यसाधनानामार्तिभयोपसर्गंभ्योरक्षितारो भवन्ति मन्त्रा देवतास्तदा एवंसिद्धमन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्दाति देवताभिरेव तद्दाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्नामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यत्तन्मन्त्रतः प्रतिपादिता हि देवतास्तुष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि शठा भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्गिर-वोऽप्य दद्यादाद्यथा वा” । अथोऽप्य प्रोक्षणं कृत्वा । आलभ्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्वाण्युदकपूर्वाणि दानानि यथाश्रुति वीचारे” वीचारे यज्ञे अन्वाहार्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्यान्नोदकपूर्वतादिनियम इत्यर्थः । वराहपुराणे “तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं कृतः । सकृशोदकहस्तश्च ददामीति तथा वदेत्” । गौतमः “अनजर्जु-करं कृत्वा सकृशन्तु तिलोदकम् । फलानि चाभिसम्वाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः” पात्रासन्निधाने तु नारदीयप-राणे विशेष उक्तः । “मनसा पात्रसदृश्यं जलं भूष्यौ विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्थानो दानस्थानो न विद्यते” । धौम्यः “दानकाले तु सखाग्रं पात्रं सासन्निधौ जलम् । अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते” । घटलिङ्गन्मतात् “पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् । देशे काले च संप्राप्ते देयमप्य विनिःक्षिपेत्” । उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः “द्रव्यपात्रविकर्षणं परोक्षं दातृस्यतः । तत् ध्यायेद्भै भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदेवतम्” । धौम्यः “परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम् । तद्दानं सोदकं प्राङ्मनस्तत्फलदायकम् । परोक्षे कल्पितं दानं पात्रा-

भावे कथं भवेत् । गोतृजैश्च तथा दद्यात् तद्भावेऽस्य वन्मुषु । परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूर्वेण चेतसा । शुभित्वद्विजातिभ्यस्तु दानमनन्तकम् । परोक्षे खनु यद्दत्तं स्वस्वचरविवर्जितम् । दृश्यते सागरस्थानस्त-स्थानो नैव दृश्यते” । आपस्तम्बः “तस्मादोमित्तदाहू-यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः । तस्मात्तस्य प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्वशः । तिस्रः साङ्गस्तु कर्तव्या मातास्त्वार्थचिन्तकैः । देवताध्यानकाले न श्रुतं कुर्यात् न संशयः” । इ-वशिष्टः “नामगोत्रे ससञ्चार्यं सस्यदानस्य चात्मनः । सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्वयम् । पुंस्त्व-मिति प्रपितामहादिपुरुषत्वमित्यर्थः । तदुक्तं “नान्दी-सुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । नाम सङ्कीर्तयन् विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । तथा दानहोमजपान् कुर्वन्नासीनः कुशसंसरे । एषां फलमनन्तं लभते प्राङ्मुखो नरः” । सत्यन्तरात् “नामगोत्रे ससञ्चार्यं सस्य-अङ्गान्वितो वदेत् । सङ्कीर्त्य देशकालादि त्वभ्यं सख-ददे इति । न समेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त-येत्” घटलिङ्गन्मतात् “प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ कुड-याद्वाहृतितयम् । उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादेत् । प्रागग्रेषु स्वयंस्थित्वा दाता च परमेश्वरम् । ध्यात्वा स्वपुण्यसदृश्यं दक्षिणं प्रतिपादयेत् । समस्ता ब्राह्-मीर्जित्वा तत्रोपरि समापयेत् । ब्राह्मणं प्रणिपत्वा ततः पात्रं विसर्जयेत् । अनेन विधिना दानं दा-तव्यं होमपूर्वकम् । तत् कर्म दक्षिणावर्जं होमवर्जं नाहति” । एतच्च विहितत्वाद्भूतहोमकेषु होमावगाद-पुरःसरस्य दर्शितं तत्तदगुणविधिरस्य । अन्यथा कृतवा-दृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात् । ततः परं प्रतिपहीतधर्मास्तलोक्तास्तै च प्रतिपहीत-शब्दे दृश्याः ।

दातृप्रतिपहीतु भमधर्मास्तलोक्ता यथा वराहपुराणे “देवं वा कर्मा पित्र वा नागुचिः कर्तुमर्हसि । स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं कृ-तम् । अतः स्नातोऽर्हतामेति दाने चैव प्रतिपहे । कृतमस्त्रायिना कर्म राजसत्वाय कल्पते । प्रजापतिः कर्मशुभ्रैः पयित्वमद्वजस्तु रा । रक्षोघ्नेतत् परमं शुनिभिः कल्पितं सवे । तस्मात्कृत्वरयोर्द्वयं ददात प्रतिगृह्णाता । स्नानहोमजपादीनि कुर्वता च विशेषतः । इत्यन्त्य

चैष्णवं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । सकृत् प्रदक्षिणी-
जल्य पवित्रमभिधीयते । वायुपुराणे “दानं प्रतिग्रहो
होमो भोजनं वलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्यम-
सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” । साङ्गुष्ठेन व्यङ्गुलीसङ्कताङ्गु-
ष्ठेन । “एतान्येव च कार्याणि दानादीनि विशेषतः ।
अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं नृप !” । बौधायनः
“भोजनं हवनं दानसपहारः प्रतिग्रहः । वहि-
र्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्” । ब्रह्माण्डपुराणे
“नाधिकारी सुक्तकच्छो सुक्तचूडस्तयैव च । दाने प्रति-
ग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं
हि तच्च पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं
प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भावतः ।
अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-
गृह्णन् च दध्यादहृतमेव च” । वराहपुराणे “सुज्ञातः
सत्यगाचान्तः क्षतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च
पापखण्डस्त्वर्गजितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता
च शस्यते” तथा “प्रभीते गोलपुरुषे स्मृतके वा समा-
गमे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्तुं दानप्रतिग्रहौ ।
पिण्डोदकादि स्मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । आच्छि-
न्नायां तथा नाद्यां दानाहौ स्मृतस्मृतके” । विष्णुधर्मोत्तरे
“शुचिर्वायुशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-
शुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते” । अन्धोगपरिशिष्टे
कालायनः “कुशोपरिनिविष्टेन तथा यज्ञोपवी-
तिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्” ।
आह जातकर्णप्रः “ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च” ।
स्कन्दपुराणे “प्रणवो जगतां बीजं वेदानामादिरेव च ।
एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयसुप्तमम् । तस्मात् प्रणव-
सुज्ञार्थं कार्यं दानप्रतिग्रहौ” यमः “योऽर्चितं प्रतिगृ-
ह्णाति योऽर्चेयित्वा प्रदच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गे
विपरीते विपर्ययः” । लिङ्गपुराणे “दद्यादुदानं यथा
शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-
द्भक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम्” । शातातपः “प्रश्नपूर्वन्तु
यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति
ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-
मनुवाकं वा यदि त्यमस्त्वलितं पठसि तदा तपतावदुद-
दाभीत्युक्ता तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् ।
व्यासः “स्वमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम्” । शातातपः

“कार्यलोभेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् ।
दाताप्ये नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्” । विष्णु-
धर्मोत्तरे “प्रतिग्रहो यो विधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो
यो विधिना गृहीतः । द्वयोः प्रयोगश्चरन्तु कार्यः
त्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र” ।

अथ मिश्रधर्माः । नन्दिपुराणे “दाने विधिमविज्ञाय न हि
तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णीतुरयमन्यते ।
सावज्ञं प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतन्त्यः । किन्तु
वेत्तीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः कश्चित् । सोऽपि पृष्टः
स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्तयेत्” । यदि त्वमेतत्
पठसि तदा त्वभ्यमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र
निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं तदु-
क्तमेव । तदुक्तं यमेन “शीलं संयमनाञ्जयेयं शौचं
संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया लिभिः पात्रं
परीक्ष्यते” । संकथनं शुद्धभावेन विद्याकथा । वराह-
पुराणे “अपि सर्पपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता ।
मनसा ह्यनुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः
प्रतिगृह्णन् यतो लोभमयादिना । नाप्नोति त्रेयसा
योगं निरयं चैव गच्छति” । नारदीयपुराणे “देश-
कालविधानाद्यैर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रही-
तश्च गृहीतमसतः सदा ।” षट्त्विंशन्मतात् नामगोत्रे
समुच्चयं प्राङ्मुखो देयकीर्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय
दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्तनादिति देयकीर्त-
नोत्तरकालं दत्त्वत्यर्थः । “प्राक्प्रत्यगाद्या वोद्वाहे दातृ-
याहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो द्रव्यमेष एव
विधिः सदा” । यत्तु कीर्तयन्ति “प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-
द्विवाहे तु विपर्ययः” इति तस्य समूलत्वे सिद्धे अनुष्ठान-
विकल्पः, तत्राप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यकृतेस्तदेवातु-
रेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे “दद्यात् पूर्वमुखो दानं
गृह्णीयादुत्तरासुखः । आयुर्विवर्धते दातृर्पहीतः
क्षीयते तु तत्” ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमाद्रः ख० दर्शिता यथा तत्र
कपिलायाः सात्ख्ये “कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयावि-
रोहिणि ! । सर्वतीर्थमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे”
शङ्खस्य “पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानामाद्य मङ्गलम् ।
विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
हृष्यस्य “धर्मस्त्वं हृष्यरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधि-
ष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेनः “हिरण्यगर्भगर्भस्य” हेम योजं विभावसोः । अनन्त-
 पुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 पीतवस्त्रस्य “पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वास्तुदेवस्य वल्लभम् । प्रदाना-
 त्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 श्वेताश्वस्य “यस्माद्दिष्णुस्वरूपेण यस्मादस्तसम्भवः । चन्द्रार्क-
 वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 हेनोः “यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्व-
 पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 लोहस्य “यस्मादायस्कर्मणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्ग-
 लाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 छागस्य “यस्मात्त्वं छाग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
 यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 श्वेतवस्त्रस्य “शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।
 सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 रक्तवस्त्रयुगस्य “रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा ।
 प्रदानादस्य मे स्वर्यो हतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 कृष्णवस्त्रस्य “धर्मराजेन विधृतं कृष्णवस्त्रं सुशीभनम् ।
 सर्वक्लेशविनाशाय कृष्णवस्त्रं ददाम्यहम्” ।
 अश्वस्य “अश्वमेव यतो लक्ष्मीरश्वमेव जनार्दनः । अश्वं ब्रह्मा-
 खिलत्वाणमस्तु मे जन्मजन्मनि” ।
 सोपदंशदध्यक्षस्य “चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राम्बुजसमप्रभम् ।
 दध्यक्षं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्मन्
 सोपदंशश्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो
 हि तद्दानान्मम सर्वदा” ।
 संपानीयदध्यक्षस्य “पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् ।
 समर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृह्णाण दध्योदनपात्रकं
 मम” ।
 कसरान्नस्य “सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः ।
 नारायणः प्रसन्नः स्यात् कसरान्नप्रदानतः” ।
 पायसान्नस्य “पायसं परमान्नञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्वदेवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु” ।
 क्षूपान्नस्य “आदित्यतेजसा भक्तं जातिश्रेष्ठकरं परम् ।
 तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीक्षापूषत्तमम्” ।
 सक्तूनाम् “प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तूवो यज्ञकर्मणि ।
 तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः” ।
 रजतस्य “असुरेषु ससृज्जुतं रजतं पिष्टवल्गुभम् । तस्मादस्य
 प्रदानेन रुद्रः समप्रीयतां मम” ।
 ताम्रपात्रस्य “परापवादपैगुन्यादभ्यस्य च भक्षणात् ।

तत्प्रजातञ्च यत् पापं ताम्रपात्रं प्रशस्यतु” ।
 कांस्यपात्रस्य “यानि पापानि कास्यानि कामोत्थानि
 कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा” ।
 स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य “देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफल-
 प्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेरहम्” ।
 दर्पणस्य “दर्शनेन त्वमादर्श ! नृणां मङ्गलदायकः । शौर्य-
 सौभाग्यसत्कीर्त्तिर्निर्मलज्ञानदो भव” ।
 सुक्तानाम् “ताम्रपथ्यं ण्योत्वन्ना वर्यादाकल्पवर्णिताः । सुक्ताः
 शुक्लपुङ्गवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम” ।
 सुवर्णपद्मस्य “त्वदुद्भवो जगत्सृष्टुर्वेधसो हेमपङ्कजः । पद्मा-
 वासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा” ।
 सिंहस्य “कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । सिंहकासु
 न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः” ।
 अङ्गुलीयकस्य “हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् ।
 धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः” ।
 वलयस्य “काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिमुखप्रदम् । विभूषणं
 प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा” ।
 कुण्डलद्वयस्य “क्षीरोदमथने पूर्वसृज्जुतं कुण्डलद्वयम् । त्रिवा-
 सह यदुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतां मम” ।
 तुलस्याः “मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिसुक्तामयानि च । तुल-
 सीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । तुलसीपत्र-
 दानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु
 सर्वं सन्तु मनोरथाः” ।
 दुग्धस्य “अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्धनम् ।
 क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 नवनीतस्य “कामधेनोः ससृज्जुतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नव-
 नीतं प्रदास्यामि वलं पुष्टिञ्च देहि मे” ।
 आज्यस्य “कामधेनुससृज्जुतं देवानामुत्तमं इविः । कावुर्वि-
 वर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्” ।
 तैलस्य “तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । क्षमा-
 कृत्यहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 पादुकायाः “कण्टकोच्छिष्टपापान्घृष्टिकादिनिवारणम् । पादुकां
 सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या मण्ड्यताम्” ।
 चामरस्य “शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर ।
 प्रोत्सारयाशु डरितं चामरामरवल्लभ !” ।
 चन्दनखण्डस्य “चन्दनावासमन्दारसखे ! वृन्दारकार्चित ! ।
 चन्दन ! त्वत्प्रसादान्ते सान्द्रानन्दप्रदो भव” ।
 चन्दनादासुलेपनस्य “श्रीखण्डकाण्डकपूर्कस्तूरीकुङ्कुमा-

नितम् । विलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम” ।
 कस्तूरीयाः “समस्तोभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतांश्च सुरासुरैः ।
 विन्यस्ताऽङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम” ।
 कर्पूरस्य “कन्दर्पदपदो यस्मात् कर्पूर ! प्राणतर्पण ! । अम-
 मात्रभवत्तापस्त्वदानादपसर्पतु” ।
 गोपीचन्दनस्य “यद्भूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जल-
 क्रोडासु गोपीनां द्वारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्द-
 नमित्युक्तं सुनीन्द्रैः किलिषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन
 विष्णुर्दिशतु वाञ्छितम्” ।
 शिवप्रतिमायाः “त्वया सुराणाममृतं पिधाय ज्वालाहलं
 संवृतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरस्य दग्ध
 मेकेपुण्या लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं
 प्रपद्ये मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद” ।
 उमामहेश्वरयोः “प्रसीदतु भवनित्यं कृत्तियासा महेश्वरः ।
 पार्वत्या सहितोद्देशोजगदुत्पत्तिकारकः” ।
 शिवलिङ्गस्य “शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् ।
 तस्मादनेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी
 गौरीशो भगवान् भगनेत्रभिः । चराचरात्मकोलिङ्गरूपो
 दिशतु वाञ्छितम्” ।
 सरकतलिङ्गस्य “इदं सारकतं लिङ्गं रौप्यपोठसमन्वितम् ।
 धान्यद्वौदशभिर्भुक्तमेकादशफलान्वितम् । सम्यदद्यां वि-
 धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे” ।
 काश्मीरलिङ्गस्य “काश्मीरलिङ्गपक्षे तु इदं काश्मीरजं वदेत्” ।
 सस्यभूमेः “सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण ससृजता । अम-
 न्तस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 जर्णयाः “जर्णं मेघसमुत्पन्ना शीतशतभयापहा । यस्मात्तु-
 पारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 जर्णपदस्य “अौर्णपदमनुष्येयं स्वर्णवीजं तव प्रभो ! । दत्तं
 गृह्णाण देवेश ! पापं संहार सत्वरम्” ।
 धान्यस्य “धान्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च ।
 तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 गोधूमानाम् “यस्मादन्नमयोजन्वद्दीपो गोधूमसम्भवः । गान्धर्व-
 सौख्यधनदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 सुहानाम् “सुहृद्बीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिद्धातु मे सदा” ।
 चणकस्य “पुरा गोवर्जं नोद्धारसमये हरिभक्षिताः । चणकाः
 सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी” ।

लवणस्य “रसानामपजं अष्टं लवणं वतयद्भनम् । ब्रह्मणा
 निर्मितं साक्षादतः शान्तिं प्रयच्छतु” ।
 यवानाम् “धान्यराजास्य माङ्गल्या द्विजप्रोतिकरा यवाः ।
 तस्मादेषां प्रदानेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।
 तिलानाम् “तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।
 तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !” ।
 शर्करायाः “अमृतस्य कलोत्पन्नाः इक्षुधाराजशर्करा । सूर्य-
 प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 खण्डस्य “मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य
 प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः” ।
 गुडस्य “प्रणयः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा
 रसानां प्रवरः सदैक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां
 लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा” ।
 मधुनः “यस्मात्पितृणां आज्ञे त्वं पीतं मध्वमृतोद्भवम् ।
 तस्मात्तव प्रदानेन रक्त मां दुःखसागरात्” ।
 उदकुम्भस्य “वारिपूर्णघटोपेतं देवत्वयमयं यतः । प्रीयतां-
 धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन पुण्यदः” ।
 उपानहोः “उपानहौ प्रदास्यामि कण्टकादिनिवारणे ।
 सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतुम्” ।
 व्यजनस्य “सुविता सर्वजनानां शैलानन्दकरी शुभा । पि-
 तृणां हृदिप्रदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 शालग्रामस्य “महाकोपनिषामेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्य
 देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः” ।
 शिवनाभस्य “महाकोपनिवासी ते महादेवो महेश्वरः ।
 प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 वैतरण्याः “यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी ।
 तान्तर्कामोयच्छामि उत्तारय सुखेन माम्” ।
 धेनोः “यस्मात्तु पृथिवी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा
 नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।
 उत्क्रान्तिधेनोः “मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखक्रान्तिविद्वये ।
 त्वय्यं सम्यग्देवा नाम्ना गां समुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्” ।
 मेघाः “वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत्
 सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्” ।
 शूलस्य “भगवन् ! शूलहृत्कोश ! दत्ताध्वरविनाशन ! । तवा-
 युधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा” ।
 लोहपातस्य “वानि पापान्यनेकानि मया कल्पितानि च ।
 लोहपातप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा” ।
 रौप्यपातस्य “कगस्यागमनं चैव परदारभिमर्शम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।

सहिरण्यतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः । विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी" ।
सहिरण्यतिलपात्रस्य "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामकराः शुभाः । शुक्ताश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसद्भवाः । यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च । तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा" ।

कुम्भाण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
कुम्भाण्ड ! बद्धधीजात्मनः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
फलस्य "इदं फलं मया विप्र ! प्रभूतं पुरतस्तव । तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनिजन्मनि" ।

मण्डकानाम् "आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः ।
मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।

स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया ।
स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे" ।

आरोग्यार्थाज्यस्य "या याऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता ।
तत् सर्वं शमयाज्यं त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय" ।
पापक्षयार्थाज्यस्य "आज्यं तेजः सहृदिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् । आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः प्रतिष्ठिताः" ।

आयुधस्य "त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा" ।

भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्माकृतपिदाः ।
पृथिविधापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्" ।

काष्ठानाम् "सोमोज्ज्वानि दाक्षिणि जातवेदःप्रियाणि च ।
तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो !" ।

कुलस्य "अग्निवर्णोज्ज्वो नाम बलकीर्तिप्रवर्द्धनः । कुलस्यः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

कटक्षेत्रस्य "सदा रोहन्ति धीजानि काले कटे महीतले ।
तव प्रदानात्फलं मम सन्तु मनोरथाः" ।

संक्रान्तिशूलस्य "सर्वग्रहक्षतारोह ! सर्वेश ! त्वं हि भास्कर ! । संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर !" ।

पुस्तकस्य "सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम् ।
पुस्तकं सम्यग्ध्यामि प्रिया भवतु भारती" ।

तण्डुलानाम् "अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम् ।
तण्डुला वैश्वदेवत्याः पात्रेनान्नं भवन्ति ये । पायनाः सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्माणि । तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयतां विश्वदेवताः" ।

पुष्पाणाम् "आश्रयन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः सृताः । दत्ता ददतु मे नित्यमव्याहृदयतां श्रियम्" ।
जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्माणि । तस्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम" ।

ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुश्रियात्मकम् ।
अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्" ।
ताम्बूलकरङ्गस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम् । पुष्पेन पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च । सपूगखण्डनं दिवं गन्धर्वपुष्करां प्रियम् । करङ्ग ! त्वं गुणाधारन्तु प्रदानात् कुरुष्व माम्" ।

हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवदुवसनप्रिया ।
सौभाग्यकहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे" ।

सौभाग्यवस्तुयुग्मस्य "कञ्चुकीवस्तुयुग्मं च तथाकर्णावतंसकैः ।
कण्ठस्त्रले च भूषाभिः प्रीयतां निमिनिन्दीनी" (सीता) ।
शूर्पस्य "रामपत्नि ! महाभागे ! पुण्यमूर्ते ! निरामये ! ।
गृहाणेमहि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि !" ।

कमण्डलोः "कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्गोत्तमः सुनक्षत्रः ।
अर्पितस्ते महासेन ! प्रसन्नश्च सदा भव" ।

यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मस्त्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम् ।
ब्राह्मं जन्मास्तु मे देव ! ब्रह्मस्त्रसमर्पणात्" ।

अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्गोविता मया ।
अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक !" ।

स्वर्णनागस्य "विधुन्तु ! नमस्तुभ्यं सिद्धिकानन्दनाव्य ! ।
दानेनानेन नागस्य रत्नं मां वेधजातयात्" ।

इक्षुदण्डस्य "इक्षुदण्डं महापुण्यं रसालं सर्वकामदम् ।
तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः" ।

गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कटकीभूतो देवदेवप्रियः सदा भाग्योत्तमो
नृपाणाञ्च तद्दानात् सुखमश्नुते । जटामांसुङ्गां देवीमग्निनाभिसुङ्गवम् । भक्तप्राहं संपदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः" ।

सूत्र्यसूतेः "ददाति भानुर्भवनं सर्वोपस्करसंयुतम् । मनोऽग्नि-
लपितावाप्तिं करोतु मम भास्करः" ।

गणेशप्रतिमायाः "यसामनन्ति विश्वेशं विश्वनाथपुत्रास्तु ।
विज्ञेशं तं विप्रवर ! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्" ।

गोमातस्य "गवासङ्घेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्
तस्माच्छिवं मे स्याद्विह लोके परतः च" ।

श्यायाः "यस्मात्शून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च । श्यायाः
समायशून्यास्तु तस्माज्जन्मनिजन्मनि" ।

रत्नस्य “यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः । तथा
गान्निं प्रयच्छन्त रत्नदानेन मे सुराः” ।

भूमे: “यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे गान्निर्भूमिदानाङ्गवत्विह” ।

दास्याः “इयं दासी मया तुभ्यं श्रीयत्सु ! प्रतिपादिता ।
तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे” ।

रथस्य “रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्माणे । विश्वभूताय
नाथाय अरुणाय नमोनमः” ।

ऊनस्य “इहासुतोभयलापं कुरु केशव ! मे प्रभो ! । ऊनन्त्य-
प्रोतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्” ।

शिविकायाः “देवदेव ! जगन्नाथ ! विश्वात्मन ! दत्तयानया ।
प्रभो ! शिविकया देव ! प्रीतो भव जनार्दन ! ।

गृहस्य “इदं गृहं गृह्णाण त्वं सर्वोपस्कारसंयुतम् । तव
विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

आश्रयस्य “समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगन्निधे !” ।
तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्” ।

कन्यायाः “गौरीकन्याभिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं विप्र ! त्वं तां समाश्रय” ।

महिष्याः “चन्द्रादिनोक्तपालानां या राजमहिषी शुभा ।
महिषीदानमाहात्म्यप्रादस्तु मे सर्वकामदम् । धर्मा राजस्य

साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः । महिषासुरस्य
जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा” ।

मृत्स्य महिष्याः “महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
रत्नवस्त्रेण पुष्पेण दत्त्वा मृत्युञ्जयेच्चरः” ।

मेघस्य “रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः । जगतः,
सम्पदकोऽसि त्वामतः भार्द्ये शिवम्” ।

अजायाः “देवानां योत्सवं हव्यपाहनः सर्वपूजितः । तस्य
त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः । अग्निमान्द्यं

पूर्वकर्मविपाकोत्पन्तु यन्मम । तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठ-
राग्निं विषर्जय । त्वं पूर्वं ब्रह्मणा गृह्णा पवित्रा भवती

परा । त्वत्प्रसूत्युत्पिता यज्ञाः तस्माच्छान्तिकरी भव” ।
तुनापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे दृष्ट्याः ।

अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् कचिदुक्ता अनुसन्धेयाः ।
दानकृ न० कृत्वितं दानम् “दानं कृत्वितं” पा० ग० सू० यावा०

कन् । कृत्विते दाने ।
दानकामं वि० दानं कामयते कम-स्वार्थं शिङ् अण् ।

दानशीले “गौतमस्तोमेन यदीच्छेद्दानकामा मे प्रजा
स्यादिति” आश्र० श्रौ० ६।१।१४ ।

दानच्युत उ० स्त्री गोत्रप्रवरदिभेदे कान्तकौ० बाभ्रवशब्देनास्य
इत्थे पूर्वपदे प्रकृतिसरः बाभ्रवदानच्युताः ।

दानधर्म उ० दानरूपो धर्मः । दानात्मके धर्मे स च भारते
आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६८ अध्यायान्तेषु

विस्तरेणोक्तः । अन्यत्र “अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्म-
मनुत्तमम् । अर्थानामुचितं पाले अद्वया प्रति-

पादनम् । दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ।
न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत् । अध्यापनं याज-

नञ्च उत्तिविप्रे प्रतिग्रहः । रक्षणं विजययैव क्षत्रवृत्ति-
रुदाहृता । कुसीदं क्षत्रिवाणिज्यं वैश्यवृत्तिः सुभावजा ।

यद्दीयते च पालेभ्यस्तद्दानं परिकीर्तितम् । नित्यं ?
नैमित्तिकं २ कास्यं ३ विमलं ४ दानमीरितम् । अहन्यहनि

यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तत् स्थात्
ब्राह्मणाय तु नित्यकम् । यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते

विदुषां करे । नैमित्तिकं २ तदुद्दिष्टं दानं सङ्गिरतुवि-
तम् । अपत्यविजयेत्यर्थं स्वर्गायं यत् प्रदीयते । दानं

तत् कास्य(३)माख्यातस्यैर्धर्मिर्धर्मचिन्तकैः । ईश्वरप्रीण-
नाथाय ब्रह्मवित्तं प्रदीयते । चेतसा सत्वयुक्तेन दानं

तत् विमलं ४ स्मृतम् ” इत्युपक्रम्य गारुडे ५।१ अ० उक्तः ।
“दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते” तत्रैवाध्याये

दानपति उ० इत० । १ अक्रूरे यादवभेदे । “गच्छत्ययं
दानपतिः क्षिप्रमानयितुं ब्रजात् । नन्दगोपञ्च गो-

पांश्च करदानं मम शासनात्” हरिवं० ७६ अ० ।
“शंसङ्गिः खन्दनेनायुः प्राप्नोति दानपतिर्ब्रजम्” ८२

अ० । २ वज्रपदे, वि० “यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा ना-
न्योऽस्ति कचन” भा० आ० २२३ अ० । ३ अक्षुरभेदे उ० ।

“रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसी कुलाकुलः” हरिवं० २४०
अ० अक्षुरोक्तौ ।

दानपात्र न० इत० । दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्
दानफल न० इत० । दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कति-

चित् फलभेदा वङ्गि० पु० उक्ता यथा
“गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पाले विधानतः । तद-

नन्फलं विद्धि अवस्थानितये नृप ! । तमोवृत्तस्तु यो
दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च । नृप ! दानन्तु तत् सर्वं

भुङ्क्ते गर्भस्य एव तु । ईश्वरान्मनुमनाचैव दन्मार्थं
चारुकारणात् । यो हृदाति हिजातिभ्यः स वाल्ये तु

तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनञ्च सन्धोपासनवर्जितम् ।
यद्दानं दीयते तस्मै वृद्धकाले तदश्नुते । वृथाजन्तानि

चत्वारि वृथा दानानि षोडश । तान्यहं संप्रवक्ष्यामि
यथावदनुपूर्वशः । अपुत्रस्य१ वृथाजन्म धर्मवाद्या नराः२
सदा । परपाकं सदान्ति३ परतापरताश्च४ ये । देव
पितृविहीनः१ यत् ईश्वरेभ्यः स्वदोषतः२ । दत्त्वातुकीर्त-
नाच्चैव३ वेदाग्निव्रतत्यागिने४ । अन्यायोपार्जितं दानं५
व्यर्थं ब्रह्महृणो६ तथा । गुरुवेन्दुतपक्ते७ यत् स्तेनाय-
पतिताय८ च । कृतज्ञाय१० च यदुदत्तं सर्वदा ब्रह्मवि-
हिधे११ । याचकाय१२ च सर्वस्य वृषण्याः पतये१३ तथा ।
परिचारकाय१४ श्रुत्याय१५ सर्वत्र पिशुनाय१६ च ।
इत्येतानि तु राजेन्द्र ! वृथा दानानि षोडश ।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण् । कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य
दनोरपत्ये । १ दानवाश्च भा० आ० ६५ अ० उक्ता यथा "चत्वा-
रिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ! । तेषां प्रथमतो
राजा विप्रचित्तिर्महायशः । शंवरौ नम्रचिश्चैव पुलोमा
चेति विश्रुतः । असिहोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः ।
अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्खश्च वीर्यवान् । तथा
गगनमूर्ध्नि च वेगवान् केतुमांश्च सः । स्वर्भातुरक्षोऽश्व-
पतिर्हृषपर्वजकस्तथा । अश्वपीवश्च कृच्छ्राश्च तुल्यण्डश्च
महाबलः । एकपादेकवक्त्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ।
निचन्द्रश्च निगुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शल-
भश्चैत स्तूर्यचन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनोर्वंशे दान-
नवाः परिकीर्तिताः । "दानवांश्च विबुधा विजिग्यरे"
माघः । दानवस्येदम् अण् । २ दानवसम्बन्धिनि लि०
स्त्रियां ङीप् । "मायाश्चास्मै ददौ सर्वाः दानवीः काम-
मोहिता" हरिवं० १६१ अ० ।

दानवगुरु पु० इत०। युक्ताचार्ये

दानवज्ज पु० दैवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे । "दैव-
गन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनीजवाः । क्षीणाक्षीणा
भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः । पुरा कृतं महेन्द्रस्य
वज्रं वृत्तनिवर्हणम् । दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्त-
मूर्धनि । ततो भागोक्ततो देवैर्वज्रभाग उपास्यते ।
लोकै यशोधनं किञ्चित् सां वै वज्रतनुः सृजता । वज्र-
याणिर्वाह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं सृजतम् । वैश्या वै
दानवज्राश्च कर्मेज्जा यवीयसः । क्षत्रं वज्रस्य भागेन
अवध्या वाजिनः सृजताः । रथाङ्गं वज्रा सृते मूरा-
श्चाश्चेष्टु ये मताः । कामवर्णाः कामजवाः कामतः सस-
पस्थिताः । इति गन्धर्वजा कामं पूरयिष्यन्ति ते हयाः"
भा० आ० १७० अ० ।

दानवारि पु० इत० । १ देवे २ विष्णौ च । दानं गजमदरूपं
वारि । ३ गजमदले न० । "सेनाचरीभवदिभाननदान
वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रणत्रीः" नैष० "कटस्थञ्च
प्रोषितदानवारिभिः" माघः ।

दानवीर पु० १ वीररसभेदे तदाच्ये २ नायकभेदे च । "य च
दानधर्मयुद्धे दैयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" । स च वीरः
दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः
तत्र दानवीरो यथा परशुरामः । "त्यागः सप्तसमुद्र-
सृष्टितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य
त्यागे उल्लाहः स्याथी भावः । सस्यदानब्राह्मणैरा-
लाम्बनविभावैः सत्वाध्यवसायादिभिश्चोदुदीपनविभावैः
विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभाषितो हर्षधृत्वादिभिः
सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द० ।

दानवेय पु० दन्वाः अपत्यं दनु-स्त्रियां मनुप्रजातित्वात् ऊङ् ।
ततः "स्त्रीभ्यो ङक्" पा० ङक् । दनुनाम्ना दक्षकन्याया
अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्"
हरिवं० २२१ अ० "विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु ते हताः"
भा० क० ७३ अ० ।

दानशील लि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य । वज्रदातरि
"यत् फलं दानशीलश्च क्षमाशीलश्च यत् फलम्" भा०
मी० १२० अ० ।

दानशीलं लि० दाने शौण्डः दक्षः । वज्रप्रदे क्षमरः
"निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरो-
ऽभवत्" माघः ।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोड-
शानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देशद्रव्यभेदे ।
"यः कश्चित् कुरुते दैवि ! यच्छ्रे दानसागरम् । वृणो-
तु सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत०
२५ पटले । दानानां सागर इव प्रतिपादकतया साधार
इव । २ तुलापुरुषादिमहादानानां विधानप्राप्तके स्म-
तिनिबन्धभेदे ।

दानयोग्य लि० इत० । दानशब्दोक्ते दानस्य पात्रे ।

दानीय लि० दीयतेऽस्मै दा-वा० सम्प्रदाने अनीयर् । १ वस-
दाने । "दानीयः प्रभवो लयः" सुग्व० । दानमर्हति यत् ।
२ दानयोग्ये दानपात्रे च ।

दानु लि० दा-दाने दो-खण्डने वा कर्त्तरि तु । १ दातरि
२ विक्रान्ते भेदि० । श्यायौ ४ सुखे च संक्षिप्तशः उवा० ।
५ दानवे च । "दानुं श्यानां च जगाम इन्द्रः" अ०

२१।२।११। “दानं दानवम्” माघवः भावे तु । इदानीं
७वर्षेण न० “यवं न हृदिर्दिव्येन दातुना” ऋ०१०।
४२।७ “दातुना दानेन वर्षेण वा” भा० “आदित्या दातु-
नस्यतो” ऋ० ११।२६।२। “दातुनः दानस्य” भा० क-
र्मणि तु । ८देये घने च । “करत्तिस्त्रोमघवा दातुचित्राः”
ऋ० १।१७४।७ “दातुभिर्देयैर्घनैश्चित्राः” भा०

दान्त लि० दम-कर्त्तरि क्त । श्रुतिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि
“शान्तोदान्त उपरतस्तिष्ठतिः चद्रापान् समाहितो भूत्वा-
त्मन्यात्मानमवलोकयेत्” वेदान्तसारधृता श्रुतिः । दम-
णिच्-क्त नि० २दमिते शिञिते वलीवदादौ लि०
४दमनकष्टञ्चे पु० राजनि० । [न्द्रियनिग्रहे च ।

दान्ति स्त्री दम-क्तिन् । शतपःकृशादिर्षहिष्णु तायां २वाञ्छो-
दापित लि० दा-णिच्-कर्मणि क्त । २साधिते २दण्डिते
दापितघनके २प्रतिवाद्यादौ च ।

दाप्य लि० दा-णिच्-कर्मणि यत् । १दण्ड्ये २दापनीये च ।
दाम न० दो-खण्डने वा० करणे मन् । १पञ्चदिवन्धनरज्ज्वो
“स्रग्दामैरिव चित्रिता” भा० भौ० ५७अ० । “सलानमा-
ल्यदामं च तैरेव कुसुमैः कृतम्” हरिवं० १४५ अ० ।
भावे मन् २सन्धाने । दस्यते अनुशिष्यप्रते दम-कर्मणि
चञ् वा० दीर्घः । लोके विश्वसंधारे दामोदरशब्दे दृश्यम् ।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकविभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् ।
दामकण्ठ तदीये यून्यपत्ये ततः उपका० इन्वे अङ्गत्वे
च वङ्ग्यु युवप्रत्ययस्य लुक् । कलसीकण्ठदामकण्ठाः
दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामयन्त्रि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे “अथ मत्-
स्योऽत्रभीष्टा राजा गनानीकं जवन्त्यजम् । कङ्कवल्गुभगोपा-
लादामयन्त्रिश्च वीर्यवान् । युध्येशुरिति मे बुद्धिर्वि-
र्त्तते नात्वं संशयः” भा० वि० २१अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदचन्द्रस्य पुत्रभेदे “धृष्टद्युम्नः शिखण्डो
च दौर्ध्रखिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिवर्मा
भ्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-
जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्” भा०
द्रो० १५८ अ०

दामन् न० स्त्री दो-खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन
काले पञ्चादिपादवन्धनरज्ज्वो (कादनदङ्) २मानायां
२रज्ज्वो माले अमरः वङ्गप्रमृद्ध्युक्तो एकस्मिन् यत् पशवो
बध्यन्ते (दोका) ख्याते ४पदार्थे च “भाति स दामाप्रपदी-
नमस्य” माघः स्त्रियां नान्तत्वेऽपि मनन्तत्वात् न ङीप् ।

दामानौ दामानः किन्तु वा डाप् । दामे दामा इत्यादि
दामनपर्वन् न० दमनस्येदमण् दामनं पर्वं यत् । दमन-
मञ्जनतिथौ १चैत्रयुक्ताचतुर्दश्याम् २तन्मासीयद्वादश्या-
दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । “सत्तीर्थैः क्विपुण्यां
तन्तुदामनपर्वणोः” नरसिंहपु० तन्तुपर्वणशब्दे दृश्यम्
दामनि पु० दमनस्थापत्यम् इज् । १दमनस्थापत्ये २आयुष-
जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० ङ् । दामनीय
तत्कार्ये वङ्ग्ये तु तद्राजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव
दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नञोपः
ङीप् । पशुवन्धनरज्ज्वौ अमरः “दामनीदामभारैश्च
केचित् कायावलम्बिभिः । कीलैरारोप्यमाणैश्च दाम-
नीपाशपाशितैः” हरिवं० ६६अ०

दामन्यादि पु० “दामन्यादित्तिगर्त्तघटादेः” पा० छप्रत्यय-
निमित्ते पा० ग० सूत्रोक्ते शब्दगण्ये स च गण्यः
“दामनि औलपि वैजयापि औदकि औदङ्कि आच्यु-
तनि आच्युतदनि शाकुन्तकि आकिदनि औडवि काक-
दन्तकि शाकुन्तपि सार्वसेनि विन्दुवैन्दवि तुलभ मौञ्जा-
यन काकान्दि सावित्रीपुत्र” ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक्) हेम०
दामलिह् पु० दाम-लेटि लिह्-क्तिप् । १दामलेहके । तमा-
त्मन इच्छति क्यच् दामलिहति ततः क्तिप् । २आत्मनो
दामलेहकेच्छौ “दादेधातोर्घः” पा० उपदेशे दादेरिति
विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न चः सि० कौ० ।

दामाञ्जन न० दाम्नः अञ्जनम् । अञ्जारेः पादवन्धन-
रज्ज्वो (पिष्ठाङ्) हेमच० दामाञ्जलमयत्कार्ये चारावली
“दामाञ्जलस्त्रलितलोचपदं तरङ्गाः” माघः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेनवत् दामा सुदामा नगः स
एकदेशत्वेनाख्यस्य “सञ्जायां मन्माभ्याम्” पा० इनि
ङीप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम वन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-
नन्दने कण्ठे तत्कथम् “ततो यशोदा संक्रुद्धा कण्ठं
कमललोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-
पुनः । दाम्ना चैशोदरे वद्धा प्रत्यवभ्राडदूखले । यदि
शक्रोपि गच्छेति तस्यङ्गा कर्म साऽकरोत्” इत्युपक्रमे
“स च तेनैव नाम्ना तु कण्ठो वै दामवन्धनात् । घोषे
दामोदर इति गोपिभिः परिगोयते” हरिवं० ६४अ०
“विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सङ्घः” विष्णु० स० ।
शाङ्करभाष्ये तु अस्यान्यापि व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

“दमादिषाधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्यौ तथा गम्यत इति दामोदरः । “दमाहामोदरं विदुरिति” महाभारते य-
शोदया दाम्नादरे वज्र इति वा “दामानि लोकनामानि-
तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरस्त्वेषः श्रीधरस्त्वित्प-
मान्त्रितः” इति व्यासवचनात् वा दामोदरः । “दमो व-
हिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्योदमित्यण् क-
गताविति धातोर्भावे “वृद्धोरप्” पा० अपि गुणे रपरत्वे
च चरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-
सुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत्
उत्कृष्टः चरः अवगतिः साक्षात्काररूपास्येति दामोदरः ।
उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिमपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिषा-
धना अस्य सगुणस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः । “तवैर्म-
ध्यगतं वज्र दाम्ना गाढं तथोदरम् । ततश्च दामोदरतां स
यथो दामवन्धनादिति” ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः ।
२ अतीते अर्हद्भेदे हेमच० । वज्रमानपुरसन्निकृष्टे शनदभेदे
च । ४ शालयाममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा
“स्यू लो दामोदरो ज्ञेयः सृज्यचक्रो भवेत्तु सः । चक्रे
तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा” । ब्रह्माण्डपुराणे
“दामोदरस्तथा स्यू लो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः” प्रतिष्ठित
इत्यत्र प्रकीर्तित इति कश्चित् पाठः । “द्वर्गभं
हारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्” । “पीतरेखा तथैव
चेति” ब्रह्मपुराणे पाठः । ब्रह्मपुराणे “उपर्यधश्च चक्रे
द्वे नातिदीर्घं सुखे विलम् । मध्ये च रेखा लम्बैका
स च दामोदरः स्मृतः” । अन्यत्र “स्यू लो दामोदरो
ज्ञेयः सृज्यरन्ध्रो भवेत्तु यः । चक्रे तन्मध्यदेशस्य
पूजितः शुभदः सदा” । ब्रह्मवैवर्तप्रतिखण्डे “द्विचक्रं
स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्” । मत्स्यसूक्ते
“विश्वक्सेनमतिस्फुलं लघु दामोदरं स्मृतम्”

दामोष्णीष पु० गोत्रव्यावर्तकप्रवरर्षिभेदे “दामोष्णीपस्त्रै-
बलित्वा पर्णादो वरजानुकः” भा० स० ४ अ० । युधिष्ठिर-
नभामभ्योक्तौ । तस्यापत्यं कुर्वी० ग्य । दामोष्णीपत्र
तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक् । १ दम्पति
सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २ दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च
“ब्रह्मर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम्” इत्युपक्रमे “वि-
द्याकामस्तु गिरिशं दम्पत्याद्युभयां सतीम्” भाग० २।१।८।

दाम्भिक वि० दम्भेन चरति धर्मं ठक् । लोकेषु कीर्त्यादि
ख्यापनार्थं धर्मचारिणि शैवालव्रतिनि, २ दम्भयुक्ते

च । “पापरोम्यभिगन्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी”
मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम् ।
“दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सहशो भवेत्” भा० व०
२।५ अ० । ३ वक्त्रपक्षिणि पुंस्त्री० राजनि० ।

दाय दाने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । दायते कदापि कदा-
पिदम् कदापिध्वम् । क्वदित् णिच् क्वददायत-त ।

दाय पु० दा-दाने भावे वज् । १ दाने “मियोदायः कृतो
येन गृहीतो मिथ एव वा । मिथ एव प्रदातव्यो यदा
दायस्तथा यजः । शुक्लामिना कृतो यस्तु दावो विक्रय
एव वा” मनुः । दीङ्ज्ये भावे धज् । २ लये कजयणः
स्थाने मेदि० । दो-खण्डने भावे घज् । ४ खण्डने गङ्-
रत्ना० ५ सौकुण्डनभाषणे मेदि० । तस्य परोक्षस्य खण्ड-
नरूपत्वात् तथात्वम् । दा-दाने कर्मणि वज् । इदं
धनादौ “ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेन्द्राः”
भा० आ० १८४ अ० । “संस्थाः स्युश्चारणस्थित्यै दत्त-
दायाः शुभाशयाः” काम० नीति० । “दायन्तु विविधं तस्यै
ज्जगु मे गदतोऽनघ । यज्ञार्थं राजभिर्दत्तं महानं धन
सञ्चयम्” भा० स० ५।१ अ० । ७ विवाहकाले कन्यायै दीव-
माने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामातादिभ्यो ददे
धने व्रतानभिचादौ समावृत्तब्रह्मचारिभ्यो हदीयमाने
धने च १० विभागार्हपत्नादिधने च दायभागश्च
दृश्यम् ।

दायक वि० दा-दाने ण्वल् । १ दातरि “तावतां गोषहृत्तायां
फलं प्राप्नोति दायकः” भा० व० १८३ अ० । “चौराणां भक्ष-
दायकाः” मनुः । दो-खण्डने ण्वल् । २ खण्डने च ।
दायेन धनेन कायति कै-क । ३ दायदे “गृह्णा इति
समाख्याता यजमानस्य दायकाः गृह्णाम् दायका दादा
इत्यर्थः ।

दायवन्धु पु० दाये वन्धुः । भ्रातरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु० दायस्य सम्बन्धिभिर्भागो यत् । अष्टादशविधा-
लग्ने विवादपदभेदे तद्विरूपणं जीमूतवाहनकते दायभागे
यथा “अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः “विभागो-
ऽर्थस्य पितृस्य पुत्रैर्यत् प्रकल्प्यते । दायभाग इति प्रोक्तं
तद्विवादपदं बुधैः” । पितृवत् स्वागतं पितृ तच्च पितृ
भरणोपजातस्त्वसृच्यते । पितृस्येति पुत्रैरिति च
द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्-
बन्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव
दायभागं विवादपदसुप्रक्रमस्य नारदोऽपि मातादिधन-

विभागमप्युपदर्शितवान् तथा मनुवरपि पित्रादिपद-
मदत्तैव "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रमस्य
यावत्सम्बन्धिधनविभागसूक्तवान् । दीयत इति
व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गोणः सृ-
तमन्त्रजितादिस्त्वनिष्ठत्तिपूर्वकपरस्त्वोत्पत्तिफलसाम्यात्
न तु सृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । ततश्च पूर्वस्वामि-
सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत् द्रव्यं स्वत्वं तत्र
निरुद्धो दायशब्दः । ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता
वयवत्वं ? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं ? न तावत्
पूर्वः दायविनाशापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न
ममेदं विभक्तं स्वं भ्रातरिदमिति प्रयोगात् । न च
सम्बन्धविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पत्तस्य स्वत्वस्य द्रव्य-
विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्धनर-
मद्भावप्रतिपत्तस्य सम्बन्धस्वावयवेऽप्येव विभागव्यङ्ग्य-
सुत्वापादकत्वात् कृतस्त्वपि तदधनगतस्त्वोत्पादविनाश
कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-
गाच्च । उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्प-
न्नस्य वित्तगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा
नहेतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-
भागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ।
यत्रापि चेकं दासीगवादिकं वज्रसाधारणं तत्रापि
तत्तत्कालविशेषे वहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते ।
तदाह वृहस्पतिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथा-
धीनं गृहे गृहे । उज्ज्वलं कूपवायमभस्वतुसारेण गृह्णाते ।
युक्त्या विभजनीयं तदन्वयात्तर्कं भवेत्" । इदं लोका-
र्जित्यं नानास्थानस्य न तु क्रमिकम् । ननु "पित-
र्युजं गते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितरिति" नारदवच-
नात् पितृजनं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागत्वं पूर्व-
न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता
असम्बन्धधनेऽप्यतिप्रसङ्गात् । उच्यते पित्रादिनिध-
नानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च
विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धिधनमेव स्वत्व
कारणमतो नातिप्रसङ्गः । नन्वर्जयित्वापारोऽर्जनम्
वर्जनाधीनस्वामिभाववर्जयिता तेन पुत्रव्यापारो-
जन्मैर्गर्जनं युक्तम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां
तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अतएवोक्तं "क्वचिज्जन्मनैव
यथा पितरे धने" । नेतत् मन्वादिविरोधात् । यथा

मनुः "ऊर्जं पितृच मातृच समेत्य भ्रातरः समम् । भजे-
रन् पैत्र्यकं रिक्त्यमनीशास्ते हि जीवतोः" जीवतोरपि
पितोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं
तदानीमस्त्वामित्यादिति । न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवत्
अस्मातन्त्रप्राप्तिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणा-
भावात् भार्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति
स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्मातन्त्रप्रवर्णनम् । किञ्च स्त्रीपात्ते-
ऽपि तेषामस्त्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् नृति
विरोधः स्यात् । देवत्वश्च पितृधने अस्त्वाम्यमेव स्पष्ट-
यति यथा "पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्जनं पितुः ।
अस्त्वाम्यं हि भवेद्देवां निर्दोषे पितरि स्थिते" । किञ्च
जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितृ-
रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-
माणाभावाच्च अर्जनरूपतया जन्मनः सृतावनधि-
गमात् । क्वचिज्जन्मनैवेति च जन्मनिवन्धनत्वात् पिता
पुत्रसम्बन्धस्य पितृभरणस्य च स्वत्वकारणत्वात् परम्प-
रया वर्णनम्" ।

अस्य मते च पुत्राणां पित्राद्युपरमादावेव तदने स्वत्वं
तच्चैकदेशनिष्ठम् ।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने
स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः ।

तदेतत् प्राचीनमतं धीरमित्रोदये जीमूतवाहनमत-
निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

"यत्र मन्वादिचनव्याख्यातु वज्रधा वुषाः । विषदन्ते
दायभागः स प्रवन्धेन वर्णयते" । तल्लक्षणमाह नारदः
"विभागोऽर्घ्यस्य पितृस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्पयते । दायभाग
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति" । पितोरयं पितृस्य
इति कृतैकशेषात्पितृशब्दाद्यत् अग्रे मातृधनस्यापि
विभागकथनात् । पितृस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि
सम्बन्धिसाम्योपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भर्ता-
दिधने तन्निरूपणात् । अतएवोपक्रमे मनुना पित्रादि
पदकोपात्तम् । "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति
संहितः । आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति" ।
"दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे उच्यते
कथनपूर्वकचिन्निरूपणात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुंसयो-
र्विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात् । अतए-
वाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः । दाय-
शब्दचायं स्वामिसम्बन्धमात्रं लक्ष्यस्त्ववदु द्रव्यं वदति ।

तथा च निघण्टुकारः “विभक्तव्यं पितृद्वयं दाय-
माहुर्मनीषिणः” इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धि-
मात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं
विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभा-
गाभावाद्दायशब्दाव्यव्यता न स्यात् । यत्तु जीमूत-
वाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयो-
गश्च गोणः स्तुतप्रव्रजितादिस्त्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्त्वो-
त्पत्तिफलसाम्यात् । न तु स्तुतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति ।
तच्च पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाभ्योपरमे यत्र द्वयो-
ऽन्यस्य स्वं तत्र निरुद्धोदायशब्द इत्युक्तं, तच्च सुन्द-
रम् निरुद्धत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोगैरण्वो-
पन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरु-
द्धत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवो-
पन्यासात् गोणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य
निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याम्यत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च ।
तत्स्वाभ्योपरम इति च । जन्मनापि स्वत्वहोपपादयिष्य-
माणत्वादव्यापकम् । विभागशब्दस्त्वेकस्वाम्यानां
द्वयसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः ।
अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाभ्ये विभागशब्दा-
प्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि
चैकं दासीगवादि वस्तुसाधारणं तत्रापि तत्तत्काले विशेष-
नियतदास्यदोहनादिना तस्य तस्य सुत्वव्यञ्जनादस्त्वेक-
देशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अत-
एव “एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे” इति
“उद्धृत्य कूपवाप्यम्भस्त्वनुसारेण गृह्यते” “युक्त्या विभ-
जनीयं तदन्यथानर्थक्यम्भवेदिति” च दृष्टव्यत्वादिवचनेषु
वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायोद्विधोऽ-
प्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्र-
त्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वो-
त्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धोदायः स्वामिसङ्गावस्थाप्रति-
बन्धकत्वात् । यस्तु विभक्त्यासंस्कृष्टिनोऽपुत्रस्य स्तुतस्य
आत्मादीनां तद्वन्नरूपोदायः स सप्रतिबन्धः स्वामि-
सङ्गावस्थ प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु
सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसङ्गावे पुत्रा-
दीनामपि जन्मान्वालेण स्वत्वस्य वस्तुमशक्यत्वात् ।
तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं
स्यात्तच्चतुर्त्यन्तमात्रस्य पुत्रादेशत् साधारणमिति तदनु-
मतिं विना द्रव्यसाध्वेष्वाधानादिषु पित्रादीनामनुधि-

कारापत्तो "जातपुत्रः कण्णकेशोऽग्नीनादधीतेति" नृति-
विरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्वादिसाद-
लब्धस्याविभाव्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तद्वि पित्ता
पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभाग
प्राप्तप्रभावादेव प्रतिषेधोऽनर्हकः । अननुमत्या तु
साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्तादि
प्रीतिदत्तत्वादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमति
अन्तरेण स्यादीनानामपि भर्त्तादिभिः प्रीतिदानस्वात्म-
वात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । "भर्ता प्रीतेन बहून्
स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममग्नीवाह-
द्याद्वा स्यावराहते इति" वचने यथाकाममग्नी-
याह्याह्वेत्यनेनापिभाव्यत्वं भर्तृ प्रीतिलब्धस्य यदभिहितं
तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं
तस्य चाविभाव्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्यावराहते
यदत्तमित्यन्याद्विभागोत्तरमपि भर्ता स्त्रियै स्यावरत्न
प्रीत्या देयमज्ञानादत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभ-
जनीयमस्यापरन्तु न प्रत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम्
स्यावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्येण बोध-
यतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनप्र-
सङ्गेनायुक्तत्वात् । स्यावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रता समर्प-
कत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्यायिचापद्यते ।

अथ “मणिसुक्ताप्रदानानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः।
 स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः” । तथा
 “पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राख्याभरणानि च । स्थाव-
 रन्तु न भुज्येत प्रसादे सति प्रेतक इति” वचन-
 मयस्यं विभागप्राक्तालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेध-
 परं वाच्यं मणिसुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं
 तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन
 वैयर्थ्योपपत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्विष-
 यस्तु तदनुमतिमन्त्रेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् ।
 स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य
 वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, भैवम् तस्य पितामहो-
 पात्तस्थावरविधयत्वात् । उच्यते पितामहे तत्स्वाभ्य-
 नाशात्मितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि
 स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिसुक्तादौ तु नेति तदभावात् ।
 यत्तु गौतमवचनम् “उत्पत्यैवार्धस्वामित्वं लभते इत्या-
 चार्याः” इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षरात्मना
 प्रमाणत्वेनीपत्यस्तत्तद्वायभागदायवत्प्रकृता व्याख्यातमेव ।

पितृस्त्वोपरमे तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रसम्बन्धे-
नान्यसम्बन्धाधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वात्तद्वनं
पुत्रोत्पत्तेरनेनान्यः सम्बन्धोऽपि नान्यत इति । न
तु पितृस्त्वत्वे विद्यमानेऽपि तत् पुत्रस्त्वमिति तदर्थः ।
नारददेवस्तु वचनविरोधात् । “पितर्युध्वं गते पुत्रा
विभजेयुर्धनमिहोरिति” नारदः पितृर्धनमित्याह ।
अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावश्यम् । “पितर्युपरते
पुत्रा विभजेयुर्धनमिहोरिति” अस्माभ्यं हि भवेदेषां
निर्दोषे पितरि स्थिते इति । देवलोऽपि पितृर्धन-
मित्युक्तोत्तराद्धेनास्माभ्यं हीति स्वप्नमेव तेषामस्त्व-
न्तत्वे हेतुत्वेनोक्तवान् । निर्दोषे पातित्यादिस्त्वत्वापग-
मकदोषरहिते । मरुरपि “ऊर्ध्वं पितृश्च मातृश्च समेत्य
भ्रातरः समम् । भजेरन् पैहकं रिक्त्यमनीशास्ते हि
जीवतोरिति” जीवतोऽस्मात्पातितोक्तत्वेन पुत्राणाम-
स्माभ्यं व्यक्तमेवाह । यत्तु शङ्खलिखितावाहृतः “न
जीवति पितरि पुत्रा रिक्त्यमभजेरन् । यद्यपि स्माभ्य-
मप्यादधिगतन्मैरनर्हं एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्या-
दिति” स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम् । यद्यपि
“तैः पुत्रैः स्वीयजनानः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वा-
भ्यमधिगतं प्राप्तमपि जीवति पितरि तद्वनं तद्विच्छां
विना न विभजेरन् अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादित्यपारतन्त्र्या-
द्विभागकरणेऽनर्हः पुत्रा” इति । तेनानेन वचनेन
जनना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्त्वमिति तदपि
न मन्वादिवचनानां वङ्गनामस्माभ्यप्रतिपादकानामनु-
रोधेनास्मान्यथार्थस्य वर्णनीयत्वात् । वर्णितश्च कस्ततरौ
“यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्या-
दिभिरुपात्ते धने स्माभ्यनपि तत्वाप्यस्माभ्यं जीवति
पितरि, किञ्च पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीव-
त्यस्वातन्त्र्यादिति । किञ्च स्त्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्
च रिक्त्यक्रयादिवज्जनानः स्त्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जनना
स्त्वमप्रमाणकमेव । अतएव यथा भाष्येऽदिवचनम्
“भाष्यं पुत्रश्च दासश्च त्वय एवावनाः कृताः । यत्ते
समधिगच्छन्ति यस्मै तस्य तद्वनमिति” । पारतन्त्र्य-
मात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्माभ्यवचनान्यपीत्यपास्तम् । भा-
ष्येऽदिवचनान्नादिवचनैः कर्त्तृनादिमाधनकत्वेन स्वा-
मित्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा श्रौतादिषु
धनसाध्येषु पुराणादिश्रुतान्तेषामधिकारित्वमपि विरु-
द्यते । अतः तु प्रत्युत जननः स्त्वहेतुत्वे प्रमाणा-

भावादव्यर्थमेवान्यथानेकवचनवर्णनम् । किञ्च यदि स्त्वत्वं
लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् “स्वामी
रिक्त्यक्रयसंविभागपरिपञ्चाधिकारेषु ब्राह्मणस्याधिकं
लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विदं वैश्यशूद्रयोरिति”
गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादमात्रत्वाच्च हि पाकादो-
दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र-
सूच्यते । तस्य हि वचनस्यायमर्थः । रिक्त्यं दायः
क्रयः प्रसिद्धः । संविभागो दायस्यैकदेशनिष्ठस्वामित्व-
व्यञ्जकोविभागः । परिपञ्चः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादि
साधारणप्रदेशसम्बन्धिनस्तृणजलकाठादेः स्वीकारः ।
अधिकमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु
स्त्वहेतुषु सत्त्वं स्वामी भवति । जातेषु च जायते ।
ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिपञ्चादिप्राप्तमधिकमसाधारण-
रिक्त्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । अधिकमित्युत्तरत्वं सर्वत्र
सम्बध्यते । क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्त-
मसाधारणम् । वैश्यस्य निर्विदं क्षत्रिगोरक्षणादिभूति-
लब्धम् । शूद्रस्य द्विजशूद्रादिभूतिलब्धम् । निर्विदस्य
विशेषभूतिवाचकत्वम् “निर्विदोभूतिभोगयोरिति”
त्रिकाण्डाभिधानात् । वैश्यशूद्रपक्षिण्योपलक्षणत्वा-
दन्येषामन्यतुलोमजप्रतिबोमजातानां “सूतानामश्व-
सारथ्यम्” इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्वि-
दशब्देन संवृत्तं सर्वस्य भूतिरूपत्वात् । किञ्च
“योऽदत्तादायिनो हस्तालिपसेत ब्राह्मणोधनम् ।
याजनाध्यापनेनापि यथा स्नेनस्तथैव सः” । इत्यदत्ता-
दायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिस्त्वत्वापि धनमर्ज-
यतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्त्वस्य लौकिकत्वे ।
स्त्वत्वाज्जयतो निरपराधत्वात् मन्त्रते तु शास्त्रैक-
समधिगम्यत्वात् स्त्वस्य चौरदाहकयाजनादावेतद्वचनादेव
स्त्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम् । अपि च सम स्त-
मनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्त्वस्य लौकिकत्वे
अपहृतुरेव तत् स्त्वत्वात् । मन्त्रते त्वपहारस्य निषिद्ध-
त्वेन स्त्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः । यदि च
मुपपत्त्यादिकमिव तत् स्त्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकमर्हि
मुवर्णत्वादौ यथा न मन्देहस्तथास्य स्त्वमिदमस्य वेत्यपि
मन्देहो न स्यात्प्रणीतित्वात् । इदमेवोक्तं संप्रहकारेण ।
“वर्त्तते यस्य यद्वस्ते तस्य स्वामी स एव न । अन्य
स्त्वमन्यहस्तेषु चौर्यादौः किञ्च दृश्यते । तस्माच्छास्त्रत
एव स्यात् स्वाम्यं नातुभवादपि । अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं वक्तुमन्यथा । विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽवर्ण्यं
 पृथक् पृथगिति । शास्त्रे “स्वामी रिकृद्यक्रयेत्यादौ” साधा-
 रणासाधारणरूपोऽर्थागमः स्वतोपायः पृथक् पृथग्वर्ण्य-
 तस्तथा विदितो लौकिकत्वे तच्चास्तानर्थक्यं स्यात्तो-
 कविदितत्वादित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् यथावर्ण्यमिति सृष्टि
 चन्द्रिकायां पाठः । पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः । अथ
 यदयस्य यथेष्टं विनियोज्यं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धे-
 यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गकत्वं
 चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्द्विनियोगकाले त्वासादि-
 दर्शनात् । अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादित्य-
 त्वाभावात् स्वत्वस्य । सैवम् असम्भवात् । शास्त्रेण सर्वस्य
 कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमादैच्छिकविनियोग-
 विषयत्वस्य कुत्वाप्यप्रसिद्धेः । तदस्याह संप्रहकारः श-
 ङ्खोपन्यासपुरःसरम् “न च स्वसृज्यते तदात् स्वेच्छया
 विनियुज्यते । विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-
 म्यते इति” । अत्र पूर्वाद्धे शङ्खोपन्यास उत्तराद्धे
 तत्परिहारः । न च रिकृयादिवदुत्पत्त्यै वार्थस्वामित्व-
 मिति गौतमवचने उत्पत्तेरपि जन्मापरपर्यायायाः स्वत्व-
 हेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-
 धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमक्षतमेवेति
 वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-
 त्वात् । इदमेवाभिषन्वाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैक-
 समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम् । अपि च । जीव-
 त्वपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्वने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया-
 मपि पुत्रादौच्छयेव विभागः स्यात् । अस्वातन्त्र्यवचना-
 न्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं
 भवेद्व्यवहारस्तु सिद्धोदेव । यथा पित्रादिभिः सह
 पुत्रादिभिश्चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः
 अथोपघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थं
 इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्वापि स्यात् । अस्त्विति चेन्न
 सकलनिवन्धविरोधात् । कचिच्छन्ननैवेति प्राचीनपन्य-
 लिखनमपि जन्मनिवन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-
 मरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वे न परम्परया वर्णनीयम् ।
 किञ्च । ऊर्ध्वं पितृचेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां
 स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वास्ये तदि-
 च्छया विना न विभागः ऊर्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषे-
 धार्थं तदिति वाच्यं तन्नान्याथ्यम् अस्वास्यपरत्वापत्तेः ।
 न च पितरुपरमकालविधानार्थमिति युक्तम् दृष्टार्थ-

त्वादिभागस्योभयस्याप्यनुपपत्तेः । नापि नियमविधि-
 विभागस्य “एवं सह वसेयुषां पृथग् वा धर्मकाम्यया” इति
 मनुना विकल्पाभिधानात् । कालविधौ च पितृपर-
 मानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य-
 बाधोऽयं स्यात् । जातिविवक्षातप्राणवियोगापत्तिस्वरूप
 विशेषविरोधस्यात्वाभावात् । अतो जीवतोः पितृस-
 त्वने स्वास्यं नास्ति किन्तु परतयोक्तयोरिति तत्कालीना-
 स्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्त-
 त्कालीन इच्छाप्राप्तेऽनूद्यते । तथा चैतद्वचनविरोधादपि
 न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम् । उपरमयत्पतितत्वादि-
 कमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं वक्ष्यते । तस्मात्
 पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्वने पुत्रादीनां स्वास्यं न तत्-
 स्वत्वसमकालीनमिति स्वास्यादिप्रज्ञावस्य सर्वत्र प्रति-
 वक्ष्यकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिवक्ष्य एव दाय इति द्वैविध्य-
 सनुपपन्नमिति । अत्रोच्यते । यदि स्वत्वापगम एव
 पुत्रादीनां तद्वने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति
 तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे “जातपुत्रः
 क्षणिकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि” श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-
 कपोलकल्पितहेत्वाभाससमर्थितस्त्वर्थानुरोधेन श्रुति
 सङ्कोचोऽयुक्तः । आहिताम्नाविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ
 जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति ननुप्रवृत्त्यविशेषात् । सहव-
 याक्षिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च । जातपुत्रस्य
 केशपदाभ्यां वयोदृष्टानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयो-
 रवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यमार्ति-
 कादौ स्थितत्वात् । न च यथा पुत्रानुमत्या पितृभवं-
 न्मते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-
 दानुमत्येति वाच्यम् । यतो द्वयोरपि मते पितुः
 स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वव्यागुरूपप्रधाननिष्प-
 त्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्वैवाभावादनु-
 मते च स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम् ।
 वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-
 न्त्र्यात् । पित्राद्यनुमतस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्या-
 दित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधनेनापीष्टा
 पूर्त्तादिप्रतादौ भर्तादेरनुमतिस्त्वारतन्त्र्यवचनात् ।
 अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैशुण्यं वा कर्मण न
 तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः । पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पाद-
 कत्वञ्चैतदनुरोधात्कल्पमानमलौकिकमशास्त्रीयञ्च । त-
 स्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे कथञ्चिज्जन्मनोऽपि

रिक्तादिचिन्नादधिगमादिपदेन संपन्नं व्यावश्यकः श्रुति
 स्मृतिपुराणशिष्टाचारसिद्धस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ
 पुत्रादियज्ञाद्यनुष्ठानाधिकारस्यानुरोधात् । वस्तुतस्तु
 लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्राणामेव पुत्रादीनां
 पित्रादिधने स्वाभ्यव्यवहारोऽन्येषामपीति साधयि-
 ष्यामः । यच्च पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिषाधारण-
 स्वत्वे कथमनुमतिसमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तं न दत्त-
 मतियोग्येऽपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न
 तदनुमत्यमेवा किमुतानुमत्ययोग्येऽपि परिहृतप्रायमेव
 तद्विधिवलादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विज्ञानेश्वरा-
 चार्यः । अतश्चोक्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमयचनस्य
 यज्जीसूतवाहनरघुनन्दनाभ्याम्परिस्मृतिस्वत्वहेतु-
 त्वेन व्याख्यानं कृतं न दपि व्यथेमेव । यत्तु शङ्खवचन-
 न्नस्यापि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी । कल्प-
 तहृत्तव्याख्यायान्तु विद्याद्युपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयः-
 पदाध्याहारः प्रसज्येत । जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वा-
 द्याजेपस्थितेरत्याध्याहाराच्च नायुक्तः । तेन श्रुत्युप-
 षङ्गमृतोपादान्मनुनारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्य-
 परत्ववर्णनमुचिततरम् । यदप्युक्तं 'मीतिदत्तस्यावि-
 भाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्ना-
 नीति । तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्यावरमीति-
 दानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः । स्वातन्त्र्याद्वा पि-
 तृरनुमतिसमन्तरेणापि तेन दत्ते स्यावरव्यतिरिक्ते
 पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते । अतएव स्यावरे विशेष-
 वचनम् 'स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् ।
 असम्भूय सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः' इति ।
 मणिसुक्ताप्रबालानामित्यादिचनन्तु जन्मना स्वत्व-
 पक्ष एवोपपन्नतरम् । न च पितामहोपात्तस्यावर-
 मात्रविषयत्वमिति युक्तम् । न पिता न पितामह
 इति द्वयग्रहणात् । पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे
 पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वङ्ग-
 मयति । यथा परमते मणिसुक्ताप्रबालादीनां पैता-
 महानामपि पितृरेव स्वत्वन्तस्मरणोपात्तथास्मिन् मते-
 ऽपि पुत्रादीनान्तत्वं जन्मना स्वत्वे साधारणेऽपि पितृ-
 र्दानाधिकार इत्यविशेषः । तस्मात्पैतृके पैतामहे च
 द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितृ-
 रावश्यकेषु धर्मलक्ष्येषु वाचनिकेषु च प्रसाददानकुटुम्ब-
 भरणपद्मिनीर्त्वादिषु च स्यावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे

स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम् । स्यावरादौ तु स्वार्जितेऽपि
 पित्रादिपरम्पराप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यं तत्त्वमेव ।
 "स्यावरं द्विपदस्यैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय
 सुतान् सर्वांश्च दानञ्च च विक्रयः । ये जाता येऽप्य-
 जाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । इति च तेऽभिका-
 ङ्गानि न दानञ्च च विक्रयः" इत्यादि वचनात् । अस्या-
 व्यपवादो वक्ष्यते यच्च स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा-
 न्नास्ते च जन्मनः कापि स्वत्वहेतुतानमिधानात्
 कथञ्जन्मना पुत्रादीनामपि पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्यु-
 क्तम् । तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमा-
 दिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक् । वस्तु-
 तस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम् ।
 सर्वथा शास्त्रज्ञानगन्धर्वहितानां प्रत्यन्तवासिनां स्वेच्छा-
 दीनामपि यम स्वमिदं नान्यस्य स्वमिति व्यवपदेशकत्वा-
 जतश्च क्रयविक्रयादिव्यवहारो दृश्यते । तेनान्यव्यति-
 रेकाभ्यां क्रयाद्युपायकं स्वामित्वमपि तैर्यथेष्टविनि-
 योगार्हत्वरूपं पदार्थान्तररूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
 देवावगतमित्यवश्यं वाच्यम् । एतत्तर्कोपपत्त्योऽनुमान-
 वाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं
 लौकिकार्थक्रियासाधनत्वादुन्नीह्यादिवम् इत्यन्वयवदालः ।
 आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकि-
 कार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकवदालः । तेना-
 न्वयव्यतिरेको हेतुः । यद्यथाहवनीयादीनामपि यागा-
 दिलौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । तथापि तल्लौक-
 प्रमाणकान्त्रादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपे-
 येति न व्यभिचारः । इह तु सुवर्खादिरूपेण न
 क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्खादिना
 भरणार्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथालौकिकं रूपमेवं स्वत्व-
 मपि सुवर्णगतं लौकिकमेव नह्यस्वत्वेन क्रयादि
 क्रियानिर्वाहो लोके । न चैवं स्वामी रिक्थेत्यादि
 स्मृतीनां लोकविज्ञार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति
 वाच्यम् । धर्माधर्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावना-
 द्याचकत्वतदभावस्य साधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तस्यो-
 पपत्तेः । सधुशब्दाधिकरणे ह्येतदवस्थितं यत्तद्वीर्य-
 व्यवहारिणां लोकानामविभक्तं लौकिकमेव साधुत्वं
 शास्त्रेण विविच्यते । नत्वलौकिकसाधुत्वं साधुभि-
 र्भाष्येतेत्यादिविधायन्योन्याप्यप्रसङ्गादित्यादि । एवमत्रापि
 तथा च नयविवेके भवनाद्यः "लौकिसिद्धाजलञ्ज-

न्नादि अतएवानिन्द्यं प्रथमलोकधीविषयव्यवस्थितं
तच्चिबन्धनार्थं स्मृतिव्याकरणादिस्मृतिवदिति । जन्मा-
दीत्यादिपदेन क्रवादिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादि-
पदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षासासुद्रिकाणां ग्रहणम् ।
रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति
विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे
व्याचार्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव
व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संवि-
भागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां
विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु
रिक्थं पितादिवने पुत्रादीनां स्वाभित्वापादकं जन्मने-
वेति व्याख्याय संविभागः पितादिघने विशेषनिष्ठ-
स्वाभित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दे व्याख्या-
तस्तत्र स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रति-
पादनानौचित्यात् । एकदेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य
विभागेन क्रियते । सख्यासख्यहेतुत्वग्रहणे स्वाभिपदे
वैकल्यापत्तेः । अतएवाह मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरा-
चार्यः 'विभागशब्दश्चानेकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो-
नान्यदीयविषयो न ग्रहीयविषय इति' । लोके पुत्रा-
दीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी
दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वाभिसम्बन्धनिबन्धना-
नेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोह-
निरासार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धा-
र्थतुल्यपादकत्वमिति सकलनिबन्धभिरभिधानात् । नियतौ-
पायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोयुरोरपि संम-
तम् । लिप्सानये हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां
क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति
पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाध-
नत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च
द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न
संवर्त्तते । प्रलपितमिदञ्चेनापि । अर्जनं स्वत्वं नापा-
दयतीति विप्रतिप्रसिद्धमिति अन्येन । अस्वार्थहीका
कृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्व-
र्थत्वन्ता नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोध-
यति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रति-
ग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादखेन च
स्वत्वत्यागात्मकयागासम्भवात् कस्येह द्रव्यार्जननियमा
भवेयुरिति पूर्वपक्षासम्भव इति शङ्कार्थः । प्रलपित-

मित्याद्युत्तरस्तस्यार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्वाव्यापाराच्चियमानां क्रत्वर्थ-
तैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्य-
श्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमे-
नैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः
पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्वार्थार्थ एव विवृतः । यदा
द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्ता नियमार्जितेनैव क्रतुर्न
नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य निय-
मातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्व-
त्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्र-
व्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष
इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगत-
मन्यथा क्रतुसिद्धिप्रतिधानविरोधात् । तत्रैवाधिकरणे
कुमारीस्वामिनोऽप्यत्रभवतः स्वत्वं लौकिकमित्येवाभिमत-
मिति । तत्त्ववार्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव ।
अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः राग-
प्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषवर्तया
प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषस्मीययत् पुरुषार्थं
विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वकथेयतया शक्यं विज्ञा-
तम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्य-
णामन्यतम इति कार्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्ये-
तावान् विशेषः । नतु तस्यैवाङ्गं तथा सति जीवको-
पात् क्रतुरेव न प्रवर्त्ततेति प्रधट्टकेन । अत्रार्जनञ्च
शास्त्रीयत्वच्चिरस्थतां स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्ध-
स्यदतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरु-
षार्थेन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थमभवति । नियमस्तु दृष्टा-
भावात्काममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जन-
विषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेना-
सावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवेतीति गम्यत इति । ततश्च
स्वामी रिक्थेत्यादिवचसां लौकिकमेव रिक्थदीनां
स्वत्वोपायत्वमनूय तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्यं द्वि-
मविधयेति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनाश्रित-
दिङ्गियमवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारो
दाहरणच्चियमस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव
ततोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौक-
िकत्वं तुभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तच्च दूषणभूषणादि
तु तन्त्राभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगा-
दिह नोच्यते । एतेन चौर्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

स्यादिति यत्संप्रहकारधारेभ्यः स्तवस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौथ्यादिषु स्वत्वो-
पायत्वस्य लोकप्राप्तिसिद्धेरन्यस्य स्वमिदृशाख्येवं व्य-
हारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य
वान्यस्य वेत्याकारो नानुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति
न ब्रूयादपहृतेव स्वत्वादिति च यत्स्वत्वस्य लौकिकत्वे
दूषणमभिहितं तदप्येतेनामूलविशीर्णम् । यज्ञोक्तं
संप्रहृता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणा-
द्यधेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वासम्भवः इच्छया कापि
नियोगासम्भवादिति । तदप्यापाततः न हि वयमे-
च्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूयोऽपि तु तदहंत्वमात्रम् ।
अन्यथा राजादिभ्यादिच्छाप्रतीतिरपि तत्र विनि-
योगेच्छानिच्छादशयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-
याताम् राजादिनियन्त्रणादिव शास्त्रनियन्त्रणादन्य-
त्वेच्छिकविनियोगाभावेऽपि तदहंत्वस्यानपायात् । अतएव
दुष्टं तेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति ।
प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिव्रतात् । तदहंत्वं च तद-
र्जितत्वप्रयुक्तमस्यैव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् ।
“तच्च तस्य तदहं यद्येनार्जितमिति” । तदहं यद्येष्टवि-
नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्गुरमजनयतोऽपि कुम्-
लस्य वीजस्य वीजत्वप्रयुक्तमङ्गुरोत्पादनाहंत्वमिव । वस्तु-
तस्तु वीजत्वाङ्गुराहंत्वयोरिव स्वत्वत्वयद्येष्टविनियोगार्हं-
त्वयोरपि भेद एव । अन्यथाहंतावच्छेदकाऽपरिचयेऽहं-
ताया दुर्भिरूपत्वात् । तेन ब्राह्मण्यमिव स्वत्वमपि
तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवेत्यस्ति विनाशशालि ।
ब्राह्मण्यन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः ।
इदञ्चाकरे व्यक्तं लीलायत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां
स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनसक्तं शास्त्रैक-
समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यद्वर्जितेनार्जयन्ति कर्मणा
ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्कर्षेण शुद्धानि दानेन तपसैव
च” इत्यादिस्मरणदसत्प्रतिपत्त्यादि यस्य यदज्ज्ञो-
पायत्वेन निषिद्धन्तर्जितं तस्य स्वत्वाभावाच्चौथ्याद्यर्जित-
वत्तत्पुत्राणामपि तदपि भाव्यमेव । लौकिकत्वे तु
स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-
त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयित्वरेव प्रतिप्रेषातिव्रतमिति-
तत्प्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्मो-
पायतत्तत्त्वमिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तागमा
धर्म्या दायो ब्रामः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च

सत्प्रतिपत्ति एव चेति” मनुस्मरणात् । प्रयोगो
दृष्टार्थव्यप्रयोगः कर्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम् ।
तत्र दाय्यादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य
जित्वं प्रति, योगस्य स्वयं कृतस्य वैश्यं गृहं च प्रति धर्म्य-
त्वम् अस्वयंकृतस्यापि च स्वयंकृतस्यापि सर्वान्
प्रति । कर्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति ।
अत्र मदनरत्नकरो दूषणमाह “स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-
धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिपत्त्यादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता-
न्तेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-
रथा “आपहृतः सम्यग्दण्डं भुञ्जानो वा यतस्ततः ।
न लिप्येतेन सा विप्रो ज्वलनाकंसमो हि सः । कुनोदं
क्षयिषाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयङ्कृतम् । आपत्काले स्वयं
कुर्व्यान्नेन सा युज्यते द्विजः” इति वचनैरेतेन सा न युज्यत
इत्यभिधानेनापि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदिप्रत्यवाय-
स्यैवावगमात् प्रतिप्रेषप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वो-
चिन्तात् । अतएवानापि तत्र द्रव्यपरित्यागपूर्वकं जप-
तपोरूपं प्रायश्चित्तमेव विदधाति । न चौथ्यादिब्रह्म-
दण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिपत्त्यादौ । तेनासत्प्रति-
पत्त्यादेः पूर्वपक्षमिद्वान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-
कत्वाविशेषात्तद्वर्जितस्य पुत्रादिविभाव्यत्वमपि तुल्यमिति
नेतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति । अत्र वदामः ।
शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्वशादिनो मते यथा चौथ्यादि-
निषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य
युक्तमिति अत्र कर्तुः प्रायश्चित्ताहंताप्रयोजकत्व-
रता । तथाऽसत्प्रतिपत्त्यादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-
दुपाधिना “तद्यैव सप्रमे भक्तो भक्तानि पठुनञ्जता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः । आख्यातव्यश्च
तत्तस्यै पृच्छते यदि वृच्छतीत्यादि” प्रतिप्रसववलाच्चौथ्यं
तन्निवृत्त्याभावस्तथाऽसत्प्रतिपत्त्यादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-
त्वापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यानिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे
स्वत्वस्याप्रसक्तचौथ्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् ।
अधिगमान्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेऽनेनावश्यवक्तव्य-
त्वात् अपरथा प्रतिप्रेषानुपपत्तेः । शास्त्रमात्रप्रतिप्रे-
षे च विकल्पापत्तिभिरा “दीक्षितो न जुहोतीत्यादि-
ज्ञाप्यकारमतेन पर्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-
निषेधसामान्यविध्योर्वाध्यवाधकभावोऽपि वा मतान्तरे-
णेत्यपि स्वीकार्यमेवागत्या । प्रतिपत्त्यादेस्तु प्रसक्ति-
ब्राह्मणादेरस्य वेत्यापत्तदभावोपाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

वेधावप्युपपन्नतरौ । तर्ह्यसत्प्रतिपक्षस्वयंकृतवाणिज्या-
दावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न
दृष्टापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः
कस्यापि सम्मतः । स च कश्चित् सामान्यरूपेणोक्त एव
गृह्यते कश्चिद्विशेषादास्नात इत्यन्यदेतत् । अतएवालौ-
किकस्वत्ववादिन इदमप्यपरद्रष्टव्यम् । चौथ्यादिनिषेधस्य
वित्तयप्रयोजकतागौरवम् । पर्युदासत्वादिसौकारगौर-
वञ्च लौकिकस्वत्ववादिनस्तु दण्डप्रत्यवायमात्रपरत्वम् ।
तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोकसिद्धत्वादिति रागप्राप्तिनिषेधे
पर्युदासादिसौकारानापत्तिश्चेति लाघवमिति । तस्मा-
च्छास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽसत्प्रतिपक्षद्वारेणानुपायत्वात्त-
दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौथ्याद्वर्जितपि-
तृधनविभागवदसत्प्रतिपक्षद्वारेणानुपायत्वविभाज्यत्वम् ।
लौकिके तु तस्मिन् लोके तेषामपि तदुपायत्वात्
सिद्धं तद्विभाज्यमिति भित्ताचरोक्तं साध्वेव प्रयो-
जनम् । इदञ्चोपलक्षणम् । पूर्वपक्षे चौथ्याद्वर्जित-
पितृधनसौकारे यथा पुत्रादीनामपि दण्डप्राप्त्युत्त-
भवत्येव तथाऽसत्प्रतिपक्षद्वारेणानुपायत्वोऽपीत्यपि
प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो-
चितत्वात् । इदन्तिह विचार्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे
चौथ्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या-
पदि यच्चौथ्यमनुमतत्वेन चोरिते स्वत्वस्यत्यदत्ते न वा ।
नाद्याः लोकेऽनुपायत्वे नावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तु-
मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि
जलादेर्दधिजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः अस्त्रेण
पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः । न च कुतः प्रतिवात-
मात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् ।
शिष्टाचारविरोधात् न हि “शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य-
ज्जत्वा तदुपयुज्यते” “यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य
देवताः” इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व-
जावनीं श्वपचट्टहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा
भोक्ष्यामीति मनसिष्ठस्य यदा यथादैवतन्नागांस्त्वक्तुं
प्रवृत्तस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्दृष्टिः सृष्टा गच्छञ्च तत्-
क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु स्मर्यते ।
शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे यथाशास्त्रचौथ्यादेरपि
स्वत्वोत्पादकत्वतदभावो न विरुद्धो । लौकिकस्वत्वतद-
ुपायवादिनस्तुभूयतः पाशारब्धुरियमिति । अत्र प्रति-
विदधुः । यद्यपि चौथ्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वञ्च लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव समभक्तानशनकाले षड्भक्तानगिनो
विधानाद् गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु-
द्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रियादिसत्त्वाध्यव्यवहारानुप-
पत्तेः । अतश्चौथ्यनिषेधोदण्डपापमात्रबोधक एव ।
चौथ्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तोर्न तदभावपरः । यथा
ब्राह्मणस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री-
यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् ।
यथाह्यराचार्याः “एतावन्मात्रान्विहागमिकं प्रत्य-
तव्यम् न ह्ययं पुरुषेयत्तानियमोलोकप्रमाणगम्य
इति” । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराराज्यव्यक्तौ ब्राह्मण-
मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय
व्यञ्जके ज्ञानपतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव
व्यक्तिप्रत्यक्षप्रसूखजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादित्यपि व-
दन्ति । इह तु चौथ्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत-
यहात्तादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते ।
न च प्रत्यक्षविरोधः । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रे-
णापि बोध्यते । शक्यमिति वाच्यम् न ह्यनुत्पादकत-
मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादुपयव्यतिरेक-
गम्या स्वत्वस्य चौथ्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् ।
तथा च पुत्रेणादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता
यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतावामपि,
तथेहाप्यस्तु । स्वर्गाहवनीयादीनामलौकिकमात्ररूपाणां
दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धप्र-
तिबन्धदाहादिजनकता यथोक्ते जकमन्त्राणां यथादि
शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उक्ते जनकतायाच प्रति-
बन्धकप्रतिबन्धकार्यजनकतातिरिक्ताया अनिवार्यत्वात् ।
शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जनना
स्वत्वचिराकुर्वता जीभूतवाहनेन ‘कचिज्जन्मैवेति
जन्मनिबन्धनत्वात्प्रतापुत्तस्य सस्वन्मस्य पितृपरस्य
च कारणत्वात्परस्परया वर्णनसिति’ प्राचीनविखनाभि-
प्रायस्तुक्ता कथमुत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्व-
त्वोत्पत्तिरित्याशङ्कोक्तं ‘अन्यव्यापारेणाप्यन्यस्य स्वत्वम-
विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि
चेतनोद्देश्यकत्वागादेव दातव्यापारात् सम्प्रदानस्य इत्ये-
वास्मिन् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं स्वीकर्तुंैव
दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तत्र
फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन ज्ञानं
कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तस्यैव यागस्य

होमाभिधाननिमित्तभूतस्मृतेषु कर्तृवृत्तिगेषु होतेत्यु-
च्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । मनसा पातसहि-
ष्येत्यादिशास्त्रे स्त्रीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् ।
ननु ग्रहणं स्त्रीकारः अतस्तत्प्रागे चिप्रयोगादस्त्रं स्त्रं
कुर्वन् व्यापारः स्त्रीकारो भवति कथन्ततः प्रागेव सत्यम् ।
उच्यते । उत्पन्नमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेद-
मिति ज्ञानेन यद्येष्टव्यवहाराहं क्रियते इति स्त्रीकार-
शब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमज-
नयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणा-
दानादेव स्वत्वात् । पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा
पुत्रस्यार्जनम्भविष्यति । किञ्च । आत्मादिधने तन्मर-
णात्तन्मरणकालीनजीवनाद्वा भातन्मरणादेः स्वत्वम-
काशेनापि वाच्यमनद्विहायस्त्विति । तदेतदुक्तानमिति
विलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वादस्येति तावत्
स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निराकृतम् । यदपि दृष्टस्य
लोकेऽपीत्यादि तदस्यापातस्तुष्टम् । न हि प्रतिग्रही-
तस्य स्त्रीकर्तृत्वमपि तस्य स्वत्वस्य द्यते । पातविशेषोद्देशेन
त्यागे तेनास्त्रीकृतोऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रति-
पादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्त्रीकर्तृरेव दातृत्वापत्ते-
रिति तदप्युक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दान-
त्वात्सम्प्रदानस्त्रीकारानुक्तानुमानादिव्यापारस्य दान-
पदार्थत्वात्तत्फलनोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्त्रीकार-
मन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तुष्टकः । न तु
स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा हीत्यादि तदपि
न यजमानकर्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात् ।
यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते ।
चरुवत्तस्य प्रक्षेपोऽर्घ्यादिभिस्तत्वापि विविक्तकर्तृक-
त्वादयथास्त्रान्नद्वयवहाराविरोधात् । अन्यत्तस्य प्रक्षेपपर-
होमशब्दाच्चरता नास्ति । स तु त्यागः सुकर्तृकोऽ-
न्यकर्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिदोषः ।
अतएव यागस्य न प्रक्षेपामेज आत्मलाभो होमस्य तु
नदमेज एव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतव्यापारसामेक्षतेव
तदभावे दानपदार्थानिष्यत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि ।
तदपि यत्किञ्चित् उत्सर्गस्यैव तत् विधानात् न तु
दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा
नष्टानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावा-
प्रसङ्गेऽस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेष स्यात् । अत-
स्वत्वं जलप्रक्षेपरूपः पातोद्देशक उत्सर्ग एव ददातिना

विवक्षितोदानत्वनिष्पत्तिस्तु तस्य सम्प्रदानकर्तृकस्त्रीकारे
सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सर्गे इत्येव तत् सङ्ख्य-
वाक्यं शिष्टानाञ्चत दास्ये इति सम्प्रददे इति वा । अतः
प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति
प्रतिग्रहस्यार्जनरूपत्वमविरुद्धम् । स्वत्वजनकोहि
व्यापारोऽर्जनशब्दार्थः । अतएवाह प्रभाकरः 'प्रव-
पितमिदं केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्र-
तिषिद्धमिति' । अस्य ग्रन्थः प्रागेव सिद्धतः । किञ्च ।
प्रतिग्रहस्य ममेदमिति ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारमा-
त्रोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थतामात्रसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य
तत् गौणता स्यात् । अन्यस्यै तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च
पूर्वसङ्गता । तदस्त्रीकारे प्राशुत्यन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः
स्यात् । न च दातृव्यापारात्तत्स्वत्वनाशात्साधारण्य
सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवग्राभ्युपेया त्वयापि । अपरञ्चै-
तत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्वत्वानुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परि-
ग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य कस्यापि वनगतास्त्राभिकतृण
काष्टादाविव तत् स्वत्वं स्यात्परिपालनाप्रसङ्गश्च । तथा
मन्त्रेऽपि पातविशेषोद्देशककृत्यागे पातविशेषस्यो-
त्पन्नमपि स्वत्वनदस्त्रीकारे नश्वरान्यस्य स्त्रीकारात्तत्स्वत्व-
द्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासा-
धारणस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत् साधारण्य
स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रमाणिकी नैव स्त्रीक्रियते
गौरवाच्च । किन्तु दातरेव यद्येष्ट विनियोगाहं स्वत्वाप-
गमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलभावे दानशब्दार्थानिष्यत्ते-
र्विधिगिरस्कफलाधिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयत्व-
रूपं स्वत्वमस्यैव । यथा क्लृते हविषि भस्मसाक्षात्वा-
वधि अस्य शृणुस्यर्शादिनिषेधान्नयणनिमित्तदोषश्चानु-
रोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरि-
ग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परि-
पालनरूपस्तन्मूलक एव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत् त्वया
वश्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरण्येन स्यादिति वाच्यम् ।
तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्यर्थविषयत्वात् । होमस्येऽ-
न्यन्यथा भस्मसाक्षात्वादानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापन
साहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमे-
वार्जनत्वमिति । तदप्युच्यते । तत् हि ये ये हिज
प्रभृतीनाम्नागास्तेपान्तेपान्तेभ्यो भर्तृरूपेणैव दक्षिणा-
काले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽप्यत एव
'स्त्राभिकर्म परिक्रयः' इति जैमिनिस्त्रादौ विस्तरेण

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । कर्मकरानतिज-
निका भूतिरेव हि परिक्रयः । एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽ-
ध्यापकायाध्यापनभूतिमेव तत्सन्तोषजननोमध्ययनान्तोऽ-
र्पयन्ति । नियतभूतिकरणे तु भूतकाध्यापनमुपपातकम् ।
अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिपद्वाङ्मृतिशब्दवाच्यनिर्वे-
शाच्च पृथगभिधानमुभयमिश्रितत्वात् । तेन तयोरपि
सुख्यमेवार्जनत्वम् । दक्षिणात्वव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्वि-
गध्यापकदेये । यदपि भ्रातादिधने भ्रातृन्तरादि स्वलो-
त्पादकत्वन्निधनस्य तत्कालीनभ्रातृन्तरादिजीवनस्य वा
कृत्रिमिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनन्तत्कालीनजीवनं
वा स्वलोत्पादकमस्तु नत्वकृत्रिमं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम् ।
तदपि जन्मनोऽपि स्वलोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव
परिहृतम् । यच्चोक्तं ऊर्ध्वस्मितश्चेत्यादि अनुवचनमपि
जन्मनः स्वलोत्पादकत्वे न घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे
तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधान-
कालविधानयोरसम्भवात् । विभागस्य पक्षप्राप्तस्य निय-
मार्थत्वे सहवासविधिविरोधाद्यापत्तेः । तस्मात्पितरि
सति मातरि च सत्यान्तङ्गनस्त्राभ्याभाव उपरतयो-
रेव तयोः पुत्रादेस्तङ्गनस्त्राभ्यामिति प्रतिपादनार्थमेव
तद्वाच्यमिति । तदनुत्तानाभिधानम् अस्वार्थविधाना-
पत्तेस्तुल्यत्वात् । प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे-
बाधकाभावात् । इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहार-
शास्त्रत्वेनाविरोधात् । एतेन जातेष्टवच्छेदिविरोधादि
निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितृपरमानन्तरक्षणएव विभागः
प्रसज्येतैत्यथपास्तम् । कालविधानेन पितृपरमस्य
निमित्तत्वाबोधनाच्च । अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिक-
स्यावश्यकत्वात्पितृरूढं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि
प्रसज्येत । पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्य-
धिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव । पातित्ये तु प्रायश्चित्ताना-
चरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च । अन्यथा द्रव्य-
साध्यं प्रायश्चित्तमपि पितोः सद्रव्येण न स्यात् । अत-
एव मातृनिष्ठे रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव । न
तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः । स तु लोकेत एव
विभागनिषेधाच्च भ्रातादाविवेत्यादि वक्ष्यते । किञ्च ।
तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरस्थानपगत एव
पितृस्वाय्ये पितृरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्ता मध्ये मिता-
चरोक्तं विभागकालद्वयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनि-
सृष्ट्वोपरमेः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरस्य

सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहर-
ता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां
विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणांस्मितृधने स्वलोत्पादः
कथम् । कथञ्च जीवतोः प्रितोरस्त्राभ्यामितिपादकवचनैः
सह न विरोधः । अस्त्रस्य विभागासम्भवात्कथनेषां
विभागः । पितृस्वत्वापगमएवोर्ध्वं पितृश्चेत्यनेन विव-
क्षितोऽतएव भूतपदस्मरित्युक्तोर्ध्वमित्युक्तम् । पितृ-
स्वत्वापगमोर्ध्वमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तद्विधानादि-
तस्य यतितत्वनिस्सृष्टत्वाभ्यामपीत्यादि स्वपक्षे पूर्वापर-
विरोधश्च न कथम् । अत्राप्युपरतस्य हत्वादिना पुत्राणां
स्वत्वस्मितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकःकाल इति वक्तुम्
तत्राप्युपरतस्य हत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमस्य यदि
विवक्षितस्तर्ह्यनपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्य-
भिधानं विरुद्धम् । पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिजीवन-
स्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारास्मितृस्वत्वे सति पुत्राणां
न्तङ्गने स्वत्वस्वीकारः कथम् । नञ्जनाश्रितित्वमातृलोनि-
ष्टत्विमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्त्राभिसम्बन्धाधीन-
न्तत्स्वाय्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरुद्धोदावशब्द-
इति स्वीकृतायशब्दायांभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभाग-
स्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुष्य इत्यादि वक्तुं व्याकुली-
स्यात् । जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमिच्छादि-
सुधीभिरुच्येयम् । अतएव मिताचरादौ पूर्वस्त्राभि-
सम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र धने तदेव दायशब्दवाच-
मित्युक्तञ्च तु पूर्वस्त्राय्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः । तद्विधं
द्विविधो दाय इति ।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताचरोक्तम् विभागो-
नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्त्राभ्यामानन्देकदेशे
व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः । न च सम्भवावि-
शेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्था-
पनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्धनरसङ्गाव-
प्रतिपक्षस्य सम्बन्धस्यावयवेष्टेव विभागव्यङ्ग्यत्वा-
पादकत्वात् । कृत्स्नपितृधनगतस्वलोत्पादविनाशकल्पना-
गौरवात् । यथेष्टविनियोगफलभावेनानुपयोगाच्चेति
दूषयित्वा उच्यते । “एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरणा-
दावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन देशेष्टिक-
व्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना
व्यञ्जनं विभागः । विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा
विभाग इति व्युत्पत्त्येत्युक्तम् । तद्वायतत्वज्ञतोपन्यस्य

दूषितम् “यत्नास्य स्वत्वन्तैव शुटिकापात इति कथं
वचनाभावाच्चित्तव्यम् । यत्नं हि पितृनिधनानन्तर-
दीयाश्चोरेकमादाय भ्राता यदर्जितनत्तार्जकस्य द्वौ
भागवपरस्यैकः सर्वसम्पत्तः । तत् यदि प्राचीनधनवि-
भागकाले शुटिकापातादर्जकेन स एवाश्वः पञ्चाब्जव्यसदा-
प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्जकस्यैव सोऽश्व इति
तेनार्जितधने कथं भ्रातृनरस्य विभागः । तत्रैवा-
स्वत्वेन तदुत्पन्ने सुतरां स्वत्वाभावादश्वस्य चाविभाज्य-
त्वात् । यदि वर्जकेतरेण सोऽश्वोऽलव्यसदा तेनार्जित-
धनस्य समभाग एव युक्तः । एकस्य स्त्रियासेनापरस्या-
श्वासेनार्जकत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात्
सर्वसम्बन्धिनं सर्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य शुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । कर्तृधनगतस्व-
त्वात्पादविनाशव्यगत्या कल्प्यते । संसृष्टतायां प्रादेशि-
कस्वत्वात्पादकर्तृधनस्वत्वात्पादविनाशाविधौ । तच्च “वि-
भक्तो यः पुनः पित्वा भ्राता यैकत्र संस्थितः । पितृव्ये-
णाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते” इतिहृत्स्वति-
वचने येषामेयं हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता-
महोपाजितद्रव्येणाविभक्तं स्वसुत्तितः सम्भावति ।
तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागः
एव यत्तव धनं तन्ममापि यन्मम धनन्तत्तवापीत्येकस्मिन्
कार्ये एकरूपतया स्थितास्ते संसृष्टाः नत्वेवंरूपाणा-
न्धनसंसर्गमालेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसर्ग-
त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमालेण । प्रीति
पूर्वकतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि
स्वहृत्स्वितम् । साधारणस्वत्वादेव हि “बन्धूनामविभ-
क्तानाम्भोगद्वैव प्रदापयेत्” इति कात्यायनवचनं यथा
श्रुतमेव सङ्गच्छते । यावद्भुक्तधनमाले स्वस्वत्वापि
सत्त्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्यमपि नास्ति ।
एतच्च ।

“सालित्वस्यातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च । विभ-
क्ताभ्रातरः कृत्युर्चाविभक्ताः परस्परम्” इति नारद-
वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक-
एव । दानादेः पूर्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीतादेः स्वत्व-
सत्त्वादानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि-
भक्तद्रव्येण यत्कृतं दृष्टादृष्टार्थं कर्म तत्र सर्वेषां फल-
भागित्वम् । तथा च नारदः “भ्रातृणामविभक्तानामेको
धर्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्” । व्यासोऽपि “स्वावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधार-
णस्य च । नैकः कृत्यात्क्रयन्दानं परस्परमतं विना” ।
अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् कर्तृधनगतमेव
प्रत्येकं स्वत्वं स्वीक्रियते । तस्मात्तुल्यधनसम्बन्धनरसत्वेन
सम्बन्धिसकाशात् संक्रान्त्यन्यं यत्तव ममापीति स-
म्बन्धिनं प्रतीयते तद्विमतौ दानादिकं प्रतिषिद्धं
स्वार्थम् । अतो नैकदेशगतं स्वत्वमिति । इदञ्च द्रव्य-
समुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं
विभाग इति वदतो मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति ज-
ह्यते । इदन्तिह विचार्यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं
स्वामिगतं स्वाम्यम् स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये
स्वत्वं व्यासज्यवृत्तिं प्रत्येकवृत्तिं वा । नाद्यः एकैक-
स्वामित्वस्वत्वान्नयनाशे तन्नाशस्यावगिष्टसमुदायगततद-
त्यक्तेषु कल्पनायामतिगौरवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक-
द्रव्ये दानक्रयादियथेष्टविनियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा-
रविस्वादापत्तेः । न द्वितीयः विभागे सति तावता-
न्नाशोत्पादकत्वेनापत्तेः । स्वस्य सतोविभागो न तु वि-
भागात् स्वत्वमिति अन्यविरोधाच्च । अत्र ब्रूमः ।
प्रत्येकवृत्तीनि सम्बन्धाविशेषात् स्वाम्यानि च सन्त्येव ।
परस्परविभागगते परस्परस्यान्यान्यदीयद्रव्ये तानि
नश्रुन्ति परमते मरणपारिव्रज्यादिनेवेति न काप्यनु-
पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यधैकदेशे उत्पादन-
मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमालोक्यना न तु स्व-
त्वान्तरोत्पादकत्वेना । जीमूतवाहनमते च कुल
वास्तवं मम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी-
नश्रौतस्मात्तलौकिककर्मेच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर
कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्त्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदु-
त्पादविनाशकत्वेनागौरवं यत्तया मिताक्षरमतं प्र-
त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारा-
नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यसा
साथ्येकदेशगत स्वत्वस्थपगमे तल्लयेति कृतमतिदूरंगत्वा” ।
अनयोश्च मतयोर्दुःश्रायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्
“देयानां जातिसंघस्य धर्मो यामस्य यो भृगुः । उदितः
स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्” भृगुवचनम् भृगु-
राज्ञेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्वत्र व्यञ् ।
जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके अन्ये ५० ।
दायभागप्राहिक्रमश्च उत्तराधिकारिण्यदे १०६६ पृ०
उक्तः ।

दायाद् पु० दायं विभजनीयघनमादत्ते आ+दा-क । दाय-
मत्ति अद्-अण् उपपदसमासो वा । १सापिण्डे २पुत्रे च
अमरः । “न तं भजेरन् दायादाः” मनुः । “भृञ्जीता-
मरणात् ज्ञाना दायादा जह्ममाप्नुयुः” कात्या० । १दाया-
धिकारिणि लि० “तेषां षट् वन्मुदायादाः” मनुः स्त्रियां
टाप् “पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री” निरु० कप्रत्य-
तान्तस्यैवेदं रूपम् सुधवोधमते षण्णत्वात् ङोप् स्यात्
दायादीति भेदः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्या० पुत्रे
“त्वया दायादवानस्ति त्वं मेवंशकरः सुतः” भा०आ०
७५अ० ।

दायाद्य न० दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ध्वज् । १सापिण्डे
दायरूपमाद्यम् । २सापिण्डेन निवन्तने घने च “दा-
यादस्य प्रदानञ्च” मनुः “स एष पाण्डोदीयाद्यं यदि
प्राप्नोति पाण्डवः” भा०आ० १४१ अ० । “स्त्रीणां स्वपनि
दायाद्यस्य भोगफलं कृतम्” भा०अनु० ४७अ० ।

दायित लि० दायं दानं करोति दायि-कर्त्तृणि-क्त ।
कृतदाने दापिते भरतः एतन्मूलं मूल्यम् ।

दार पु० व०य० दारयति भ्रातृन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि
अच् । भार्यायां “दारांश्च कुरु भर्मेण मा निमज्जीः
पितामहान्” भा०आ० १०३अ० “दाराणां सरवैरिणो
रतिपतेर्मातृस्त्रिलोकजितः” धनञ्जयवि० । “पाणिग्रह-
णिकां मन्त्रा द्रियत दारलक्षणम्” मनुः । “सदृशा-
नाहरेत् दारान्” यमः । करणे घञ् । २औषधभेदे । भावे
घञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक लि० दृ-ण्वुल् । १विदारके श्वालके “चाण्डालदारके-
यानुगम्यमानम्” काद० “एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्व-
त्तैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दार-
कान्” भा०आ० १२६ अ० । “सदृशरांश्च महाघोरान्
समरे शत्रुदारकान्” भा०द्रो० १५६अ० २पुत्रे “कुमारो
अर्त्तदारकः” अमरः । ४कन्यायां स्त्री “सन्तानसन्धिर्वि-
चोयः दारिकादानपूर्वकः” कामन्दकी० “पूतनां दैत्य-
दारिकाम्” हरिवं० ४२अ० १यामयूकरे पु० स्त्री राजनि० ।
तस्य भूमिबिदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकर्मन् न० दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्यात्व
सम्पादके ज्ञानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० “सा प्रशस्ता
द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” । “सवर्णाग्रो द्विजातीनां
प्रशस्ता दारदर्माण्य” मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री “पुन-
रारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च” मनुः “दारक्रिया

योग्यदणञ्च पुत्रम्” रघुः । “क्षीवे दारक्रिया यावत्
भा० स० ३६अ० ।

दारग्रहण न० दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं ज्ञानम् ।
दारत्वसम्पादके ज्ञानरूपे विवाहे “तेन भार्यात्वसम्पा-
दकं ग्रहणं विवाहः । तस्य स्त्रीकाररूपज्ञानविशे-
षस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्तृत्व
कर्मत्वे अतएव “कन्यापुत्रविवाहेऽपि” विष्णुपुराणोक्तं
संगच्छते । भार्यात्वस्य स्वरूपपदविशेषणत्वेन नेतरे-
तराश्रयदोष इति उद्वा० रघु० “तद्वारग्रहणे यत्
सन्तत्यां च मनः कुरु” भा० आ० १३अ० दारपरिग्रहा
दयोऽप्यत्र “अतः परं समाहृतः कुर्याद्धारपरिग्रहम्” मनुः

दारण न० दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले
शब्दर० । तस्य जलकालुष्य दारणात्तथात्वम् २दारवभावे
लि० “समाधत्त शितं वाणं गिरीणामपि दारणम्” भा०
क० ४६अ० करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ लि०
स्त्रियां ङीप् । “नमस्ये शुम्भहन्तरीं निशुम्भ हृदि दार-
णीम्” हरिवं० १६६अ० भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने
“दारुदारणपथैः समाहृतम्” “तद्दारुदारणपथेषु
चतुर्षु किं स्यात्” कौला० । द्वैधीकरणे व्रणादिस्कोटव-
साधके ५औषधभेदे तच्च सुश्रुतेऽप्युक्तं यथा
“चिरविलोऽग्निको दन्ती चित्तको हयमारकः । ऋते
गृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । चारुव्याधि
वा यानि जारो वा दारणं परम्”

दारद न० दारदि देशभेदे भयः क्षिप्रधा० अण् । १विषभेदे अमरः
२पारदे शिङ्गुले च भेदि० दारदे देशस्य सन्निहः
अण् । ३समुद्रे चारा० ।

दारबलिभुज् पु० दारेण चक्रपुटेन विदारणेन बाधं मुञ्चते
भुज-क्तिप् । वकपक्षिणि त्रिका० ।

दारव लि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारविकारे
काष्ठमये पदार्थे “दारवाणां च तल्लणम्” मनुः ।
“अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्” कृ०वि०

दारि लि० दृ-णिच्-ङ् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्त्वम् । कन्यायाम्
जटाध० दारकशब्दे उद्वा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ध्वज् । दरिद्रतायां दुर्गती
धनादिराहित्ये “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०
दारिद्र्यवर्णनं सूक्तकटिकायां यथा

“सखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते ज्ञानानुकारेण दीप

दर्शनम् । सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरी-
रेण मृतः स जीयति । दारिद्र्यमननकं दुःखम् ।
इत्यस्य ! न समर्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य “एतत्तु मां
दहति यदुद्वहमस्मदीयं क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्ज-
यन्ति । संशुष्कमान्द्रसद्वेखमिव भ्रमलः कालात्यये
मधुकराः करिणः कपोलम्” । सत्यं न मे विभवनाश-
कतास्ति चिन्ता, भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति
यानि । एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौह-
दादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्धियमेति
स्त्रीपरिगतः प्रभ्रग्नते तेजसो, निस्तेजाः परिभू-
यते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते । निर्विषयः शुचमेति,
शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो
निधनता सर्वपदामास्यदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य ।
निवासस्थितायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा
मितायां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धि-
भवति च कलत्वात् परिभवो, हृदिस्थः शोकाग्निर्न च
दहति सत्तापयति च” । तत्रैव अन्यत्र स्थाने “दारि-
द्र्यात् पुरुषस्य वान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा
विस्मयीभवन्ति सुहृदः स्मारोभवन्त्यापदः । सत्त्वं
क्ष्माससुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते, पापं
कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सद्गं नैव
हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाव्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृह-
सुखेषु धनिनां सायन्मालोक्यते । दूरादेव महाज-
नस्य विहरत्यलच्छदो लज्जया मन्ये निधनता प्रकाम-
मपरं पठं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भव-
न्नेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युशित्वा । विपन्नदेहे मयि
लब्धभाग्ये, ममेति चिन्ता क गमिष्यसि त्वम्” ।
तत्सूचकसोगभेदा जातकपञ्चतावक्ता यथा “समस्तपाप-
क्षेत्रैर्युतेक्षितं धनाभिषम् दरिद्रताविधायकं वि-
शेषतः कुशानुना” । “बुधगुरुकवयचोदितगा वित्तनाशं
विदधति यदि वृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “ज्योषः शशी
जनेन विलोक्तितोऽर्थे पूर्वजितार्थस्य विनाशदः स्यात्” ।
“नवीनवित्तागमरोधकोभवेत् रविर्धनेऽत्यदिमिते कुजोऽङ्के
पङ्क्तिं शके ज्ञे धननाशदः स्यात्” । नाभनयोगशब्दे वक्तव्य-
लक्षणमूलयुगगोलकयोगैर्दरिद्रताभिः दृष्टव्याऽप्युक्ता यथा
“विधनश्च शूले” “धनविरहितः पाषण्डी वा युगे त्वण गो-
लके पिधनमालिन” इत्यादि “पुण्यवलाकियोगे स्थानमूर्खो
धूर्त्ता धनोज्झितः” । तपनारार्कपुलायां योगे निःस्त्रोऽति

दुःखितः” । “नृपतेर्वंशजातोऽपि केमद्रुमभवो नरः ।
मलिनो दुःखितो नीचो निःस्त्रोदासः खलो भवेत्” ।
अस्य अपवादः “लग्नादिधोवां वृद्धिस्थैः शुभैः सर्वैः शुभं
फलम् । द्वाभ्यां मध्यं तथैकेनास्य चेद्वास्ति दरिद्रता” ।
जातकपञ्चतिः ।

दारित्तिं त्रिं दृ-णिच्-क्त । विदारिते अमरः ।

दारी स्त्री दारयति दृ-णिच्-इन्-ङीप् । जुद्धरोगभेदे ।
तत्सूचकं सुश्रुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायु-
रत्यर्थरुचयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तत्र
सञ्चिताम्” ।

दारु पुंन० दीर्यते दृ-जण् । काठे अमरः “प्रतिगृह्यन्न
विदांसु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्पत्यं मूलफलं
दार्वाग्न्यर्थं तथैव च” मनुः “शैक्यं कमण्डलुश्चैव द्विदलं
दारुमेव च” हरिवं० २०।अ० । १पित्तले २देवदारुणि
मेदि० । १शिल्पिनि ४दारके त्रि० धरणिः । दा-दाने
दो-खण्डने वा रु । ५दानशीले ६खण्डनशीले च त्रि० ।
दारुका न० दारु+कार्थे क । १देवदारुणि राजनिः । दारु+
संज्ञाया कन् । २लण्यस्य सारथौ पु० । “रथेष्वतिरथो
यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं० ११।अ० । “रैवतश्च
गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं
ग्रहायेहैव दारुक !” १२।अ० । “उत्कम्बरं दारुक
इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिज् । दारुकि तदपत्ये
“शिक्षितो दारुकिस्तदा” भा०व०१।अ०

दारुकच्छ पु० देशभेदे तत्र भवः कच्छान्देशयाचित्वात् रुज् ।
दारुकच्छक तद्भवे त्रि० । [२यनकदल्यां च राजनिः ।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १काठकदल्यां
दारुका स्त्री दारुका कायति कै-क । दारुणः प्रतिक्रितिवं
इवार्थे क । काठमयपुत्तलिकायाम् शब्दरत्ना०

दारुकावन न०वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु०

दारुकेश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे शिवपु० । [भेदे राजनि०]

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः । (चोड़ा) गन्धद्रव्य-

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काठकदल्यां हारा०

दारुचिनी स्त्री खनामस्यातायां गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुचीर्णका न० गुडत्वचि शब्दार्थचि० ।

दारुज त्रि० दारुणो जायते जन-ड । १काठजाते २मर्दने
वाद्यभेदे पु० शब्दरत्ना०

दारुण पु० दारयति भीषयते चित्तं दृ-भये णिच् “कृतदा
रिभ्य उतन्” उणा०उनन् । १चित्तदृष्टे २भयानकरसे

अमरः । शतवृत्तिभयानके दुःसहे भीषणे ४ भयहेतो त्रि०
“हृदयकुक्षमशोषी दारुणो दीर्घशोकः” सा० द० । उज्ज्वल
दत्तस्तु द-विदारो इत्यस्यैव णिजन्तस्य रूपमिदमित्याह ।
५ रौद्रसंज्ञकनक्षत्रगणे ज्यो० । “उमेन्द्र ! वज्रादपि दारु-
णोऽसि” गीत० । “दारुणा कण्डुरा रुक्षा केशभूमिः
प्रजायते” सुश्रुतः । “वाचा दारुण्या चिपन्” मनुः ।
६ विदारके त्रि० । ततः भृशा० अभूततद्भावेऽर्थे कण्डु दारु-
ण्यायते “वियोगिहृद्दारुणि दारुण्यायसे” नैप० ७ विष्णौ
पु० । “सुधन्वाखण्डपरगुदौरुणोऽविष्णुप्रदः” विष्णुस० ।
“सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः”
भा० ।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते जुहुरोगभेदे जुहुरोगशब्दे २३८३४०
दृश्यम् । “शिरां दारुणके विद्धा क्षिप्रमिन्द्रस्य भूर्बनि”
सुश्रु० ।

दारुणा स्त्री तृतीयाऽज्यसंज्ञा या दारुणा सा प्रकीर्तिता”
इत्युक्ते श्रुतिभेदे । २ नर्मदाखण्डाधिष्ठातृदेवीभेदे च
शब्दार्थचि० ।

दारुतीर्थ न० दारुणभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा । दारुहरिद्रा-
याम् रत्नमा० । [हिक्कपत्रायाम् राजनि० ।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्नमिव पत्नमस्याः स्त्रीप् ।

दारुपाल न० दारुणः पालम् । काष्ठमये जलाधारादिपाले
“अलावुं दारुपालञ्च स्नग्मयं वैदलं” तथा । एनानि
यतिपालाणि मनुः स्नायम्भुवोऽब्रवीत्” मनुः ।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता । दारुहरिद्रायां
राजनि० । [हारा० ।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका । काष्ठपुत्तलिकायाम् ।

दारुमुखाक्षया स्त्री दारुमुखमाक्षयते आ+हृ-श । गो-
धायां राजनि० । आ+हृ-क । दारुमुखाक्षयाऽप्यत्र
शब्दार्थ० । [ओषधिभेदे शब्दार्थचि० ।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा । (दारुमूषीति) ख्याते
दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम् । काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे “अस्त्रतन्त्रो
हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत् । केचिदोश्चरनिर्दिष्टाः
केचिदेव यदृच्छ्या” भा० उ० १५८ अ० ।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा ।
१ काष्ठपुत्तलिकायां २ काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाञ्च । “जल-
विन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम्” भावः । “इन्दुमणिः चन्द्र-
कान्तशिखा सैव दारुवधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा”

मञ्जि० दारुस्त्रीदारुपत्नीदारुपुत्तलिकादयोऽप्यत्र ।

दारुवह न० दारु वहति वह-अच् “इको वहेऽपीत्यादिभ्यः”
पा० पील्वा० न पूर्वपददीर्घः । दारुवाहके जलादौ ।

दारुसार पु० दारुस्य सारः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दार्थचि० ।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेय (दारुचिनीति) ख्यातायां
गुडत्वचि । “जेया दारुसिता स्वादौ तिक्ता चाग्निवर्षित
हृत् । सुरभिः शुक्रवाक्खण्डसुखशोषतृषापहा” भाव०
तदुगुणा उक्ताः । [हरिद्रायाम् रत्नमाना ।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा । स्तनामख्यातायाम्
दारुहस्तक पु० दारुषोहस्त इव “इवे प्रतिलतौ” पा०
कन् । काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः ।

दार्घसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् “देविकाशिशमेत्या” पा०
आद्यच आत् । दीर्घसत्रे भवे ।

दार्घ्य न० दृश्य भावः अण् । दृश्ये “उत्साहो वाग्मिता
दार्घ्यमापत्केशसहिष्णुता” कामन्दकी० ।

दार्तेय त्रि० दतौ भवादि ढञ् । श्रुतिभवे शतस्ये च ।

दारुर् पु० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्त्वस्य प्रज्ञा-
य । श्रुतिपात्रवर्तकशब्दभेदे शब्दार्थचि० । दर्दुर
खेदम् अण् । २ दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० क्षिवां
ढीप् । “चाक्षितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ।
प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनाष्टिं चकार ह” हरिवं०
४१६१ अ० । दर्दुरश्च ह राजसः तेन दार्दुरी राज्ञी

दारुर्दुरिक त्रि० दर्दुरः ऋत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ढञ् । ऋत्पात्र
भेदकारके (कुमार) कुलात्वे ।

दर्भ त्रि० दर्भस्येदम् अण् । कुशसम्बन्धिनि ।

दर्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् ङञ् । दर्भर्षिगोत्रापत्वे
आचार्यणे त तस्मिन् फक् । दर्भायण इत्येव ।

दार्भ्य त्रि० दर्भे भवः कुर्वा० ण्य । दर्भभवे ।

दार्वं पु० देशभेदे स च देशः ङ० स० कूर्मविभागे १४ अ०
ऐशान्यासक्तः “ऐशान्यां मेरुकनटराज्येत्पक्रमे ब्रह्म-
पुरदार्वंडाभरवनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्दाः” । “बोवि-
सर्पाः समहिषा दार्वांशोलाः सकेरलाः” हरिवं० १४
अ० । शतस्ये २ नदीभेदे च तस्या इदम् नद्यादि० ढञ् ।
दार्वेय तदीयजलादौ त्रि० दार्वेय भवः बहुवचनार्थे
बुञ् । दार्वेक दार्वेजनपदेषु भवे त्रि० ।

दर्वाट न० दारु इव निश्चलतया निरूपणीयविषयनिश्चयार्थ-
मटन्त्यत्र अट-अजुर्थे क । श्रुतिना गृहे, २ मन्त्रगृहे च ।
हारा० ।

दावेण्ड पुंस्त्री दारु-इव कठिनोऽण्डोऽस्य । मयूरे शब्दार्थ-
कल्पः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दावीघाट पुंस्त्री दारु आहन्ति आ+हन्-अण् “दारावा
ह्नोऽण् अन्त्यस्य च टः संज्ञायाम्” वार्त्ति-अण् नस्थाने
टः । (काटठोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “पुरुषस्य गन्धर्मसो गोधा-कालका-दावी
घाटाक्षेपनस्यतीनाम्” यजु० २४।१५ । असंज्ञायां तु
न टान्तादेशः । दावीघात काष्ठाघातमाले लि० । स च
दावीघातखगे शब्दरत्ना० अत्रार्थे टान्तत्वमेव युक्तं
वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दावीका स्त्री दारयति दृ+उल्तादित्वात् साधुः ङीप् दावीं
दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दावीं अभेदोपचारात् स्त्रार्थे
क । १ दारुहरिद्राकाषोद्धवे तस्ये अमरः २ गोजि-
ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दावीपत्रिका स्त्री दाव्या दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-
स्यस्याः ठन् संज्ञायां ऋस्वः तेत् तदाकारः पत्रेऽस्यस्या
या ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दावी स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारणस्य अथय-
विभागरूपत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीप् दृ+उल्ता० नि०
ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दावीकाषोद्धव न० दाव्या दारुहरिद्रायाः काषाडुद्धवति उटु+
भू-अच् । १ रसाङ्गने राजनि० २ लक्ष्मिरसाङ्गने रत्नमा०
दार्श लि० दर्शं भवम् अर्थे ठञ् बाधित्वा अण् । १ दर्शभवे
“दार्शमस्कन्दयन्पर्वपोर्णमासञ्च योगतः” मनुः । लोके तु
कालात् ठञ् । दार्शिक इत्येव । दृशि नेले भयः अण् ।
२ नेत्वभवे लि० ।

दार्शपोर्णमासिक लि० दर्शं पोर्णमासां च भवः ठञ् ।
दर्शपोर्णमासीभवे । “दार्शपोर्णमासिकेतिकर्त्तव्यता”
काल्या० श्रौ० ५।६।११ स्त्रुते कर्कः ।

दार्षद लि० दृषदि पिष्टः शेषिकः अण् । दृषदि प्रक्षरे
पिष्टे सक्तु प्रभृतौ

दार्षद्वत न० दृषद्वत्या नद्याक्षीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्वभेदे
तद्विधानादि यथा “दार्षद्वतमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य
गा रक्षेत् संवत्सरम्” काल्या० श्रौ० २४।६।१२ इत्या-
दिभिः “एतच्च दृषद्वतीतीरेण” इत्यन्तैः स्त्रुतैरुक्तैः तस्याव
भ्यविशेषस्तत् उत्तरस्त्रुतेषु दृश्यः । “दार्षद्वतमेतत्संज्ञं
सत्वमभिधीयते” कर्कः ।

दाष्टान्तिक लि० दृष्टान्तेन युतः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये

“स्नापस्य दाष्टान्तिकत्वेन विवक्षितम्” वृ० उ० शङ्करभाष्यम्

दाल न० दले सञ्चितम् अण् । पुष्पात् पतिते दलसञ्चिते
मधुभेदे भावप्र० उक्तलक्षणादि मधुशब्दे दृश्यम् इन्द्रनी-
लदलाकारस्त्रुतमल्लिकोत्पन्ने २ दलकोटरान्तर्भवे मधुनि
च राजनि० । ३ कोट्टवे धान्यभेदे पु० हेमच० ।

दालन पु० दालयति दल-णिच्-ल्यु । दलगतं रोगभेदे रोग-
शब्दे ३४६६ पु० दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-उन् तस्यायम् अण् । स्वावर-
दाला स्त्री दल्यते दल-कर्मणि-घञ् । महाकाले किम्पाके
दले भावप्र० स्त्रार्थे क । दालिका तत्रार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाल) इति ख्याते दलिते १ शमीधान्ये
शब्दार्थचि० । दाडि उल्लेखः । २ दाडिम्वशब्दार्थे च स्त्री
त्वात् वा ङीप् तत्रार्थे सा च श्वेदालीलतायां राजनि० ।

दालिम पु० दाडिम+उल्लेखः । दाडिमदले भरतः

दालभ पु० व० व० । दालभ्यस्य दलभगोलजस्य आत्माः अण्
यचोपः । दालभ्यस्य आत्मेषु

दालभ्य पुंस्त्री दलभस्य गोत्रापत्यम् गगां० यञ् । दलभर्षि-
गोत्रापत्ये वके सनिभेदे । “वकोदाम्भः स्थूलशिराः
लघुह्रैपायनः शुक्रः” भा० व० ४४० दलभशब्दे आन्दो०
वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल-
भ्यायनि दलभ्यस्य यून्यपत्ये । २ पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे ।
“दालभ्यघोषय दालभ्यध धरणीस्यो महात्मनः । कौ-
न्तेयानन्यशशः सुव्रतस्यामितोजसः । आश्रमः ख्या-
यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विवृतः” भा० व० ६०४०

दालिम पु० दल-णिच् वा० भि । इन्द्रे त्रिका० ।

दाव पु० इनाति इ-कर्त्तरि ण । १ वने २ वनभवेऽनले च
अमरः । “ददृश दावं दद्वलं महलं गहने वने”
भा० व० २६० श्लो० “वनमिव दावपरीतम्” वृ० व० २४४० ।
“इदमिन्द्रः सदा दावं खाण्डव परिरक्षति” भा० व०
२२२४० “दावं दध्वा यथा शालं पावकं शिशिरा-
त्यये” भा० द्रो० २८४२ श्लो० “अधिपत्यधन्वा विचचार
दावम्” रघुः । भावे घञ् । ३ उपतामे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभाववादौ उणा० वनि । १ देये २ दाने च
“नियुत्वता रथेनावाहि दावने वायो मधुस्य दावने”
ऋ० १।१२४।१ “दावने दातव्याव हविषे तत्स्त्रीकाराय
पुनः किमर्थं दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । अभयत्वं
ददातेः कर्मणि भावे च क्रमेणौणादिको वनिः ।
आन्दसः नोपधातोपः” माधवः । लोके त दाव् इत्यादि ।

“अतो मनिन्कजिबनिपय” पा० सुप्युपसर्ग उप-
पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि वहुदातरि । अयं
छन्दस्वेव लोके तु न पाणिनिः सुग्वबोधे तु लोके-
ऽपीत्युक्तम् ।

दावप पु० दावं वनवङ्गिं पाति पा-क । पुरुषभेदे “अर-
ग्याय दावपम्” यजु० २०।१६ पुरुषभेदे एकादशयुगे
आलस्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अङ्गिरसो सुनौ पञ्चभाष्यत्रा० ।

दावाग्नि पु० इत० । वनानले दावानलादयोऽप्यत्र । “दा-
वाग्निषडशो मेऽद्य दन्दहीति शुभां तनुम्” हरिवं०
१५२२० “जज्वाल चान्निमदनो दावाग्निरिव निर्दयः”
भा० वि० १४२० ।

दाविक लि० देविकायां नदीभेदे भवः अण् “दाविकाशिशमे-
त्यादिना” आद्याच आत् । देविकानद्यां भवे । एयं
देविकाकूले भवः अण् । दाविककूले तत्कूलभवे
शाल्यादौ ।

दाश(स) हिंसने स्त्रा० पर० सक० सेट् । दाशो(स्त्रो)ति
अदाशी(शी)त् अयं वैदिकः । “यस्ते दाशोति नम
उक्तिभिः” ऋ० ८।४।६ “दाशहासुषे हन्ति वलम्”
ऋ० २।१।६४ “यस्मै त्वं सुइविशो ददाशो अनागास्त-
मदिते !” ऋ० १।६४।१५

दाश दाने चु० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते ऋदित् अदिदा-
शत्-त । “स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-
डाशः” शत० ब्रा० १।६।२।५

दाश दाने स्वा० उभ० सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदा-
शित् ऋदित् णिष् अदिदाशत्-त । “यस्तुभ्यं दाशाच्च तमं
हो अश्ववत्” ऋ० २।२३।४ “तभ्यं दाशतः स्यामः” ७।१४।२

दाश(स) पु० स्त्री दाशो(स्त्रो)ति मत्स्यान् दस(श)ति मत्स्यान्
वा घञ् नि० नलोपः दाश(स्य)ते दीयते मत्स्यस्य मूल्यमसौ
घञ् वा । १ मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात्
ङीप् । “दाशानां भुजवगेन नद्याः स्तोतो जयेन च । वायुना
चातुक्येन त्वयं पारमवाप्नुयात्” भा० आ० ५८७५ स्त्रो०
“स्नेहात् संभोहमापन्नो नापि दाशो यथा तथा”
भा० आ० १२६५ स्त्रो० । “एष नौयायिनामुक्तो व्यव-
हारस्य निर्णयः । दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति
नियमः । यन्नावि किञ्चिद्दाशानां विशीर्येतापराधतः ।
तद्दुदाधैरेव दातव्यं समागम्य स्ततोऽंशतः” । “निषादो
भार्गवं स्मृते दा(श)सं नौकर्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं

प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः” इति च मनुः स्वार्थे क ।
तत्पार्थे । ततः परं पुत्रशब्द आद्युदात्तस्य पुत्रस्ये दाश-
पुत्रः । दाशस्ये ऋतिरस्यै । २२२० (चाकर) पु० रमानाय ।

दाशग्राम पु० दाशग्रामानो ग्रामः । धीवरग्रामानो ग्रामे ततः
चतुरर्थ्यां कुसुदादि० ठञ् काशगादि० ठञ्जिठौ वा दाश-
ग्रामिक तस्य सन्निधत्तद्देशादौ लि० स्त्रियां ठञ्जि ङीप्
जोठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी लि० दश अवयवा यस्य तयप् दशतयः ततः
स्वार्थे प्रज्ञा० ण । दशावयवके ऋगभेदसंहितायां स्त्री
तस्याः दशमखण्डलात्मकत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नदिनी स्त्री इत० । व्यासमातरि सत्यवत्यां धीवर-
कन्यायाम् । कालीशब्दे २०२१ पु० दशग्राम् ।

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(हा)न् कैवर्त्तान् पिपूर्त्तं पाव
यति पू-क । पूरयति पूर-अण् वा । कैवर्त्तपुस्तके
धीरस्वामी [धिभेदे शब्दार्थात्] ।

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रियं फलमस्याः ङीप् । औष-
दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः ङ० ष० १४२० उत्तरतः
कैलास इत्युपक्रमे “यौधेय दाश(स)मेय श्यामाकाशे
मधूर्त्तश्च” उत्तरस्यासुक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण् । श्रीरामे “प्रदीयतां दाश-
रथाय मैथिलीति” महानाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-
दम् अण् । ३ दाशरथिष्वन्विनि लि० “अजीगणदाशरथं
न वाक्यम्” भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इज् । दशरथस्यापत्येषु
श्रीरामादिषु चतुर्षु । “जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः”
“एष दाशरथिभूयमेव च” “अरक्षदोदाशरथि-
र्भवन् भवान्” माघः । “सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रघु-
मेवलिखामम्” रघुः ।

दाशराज लि० दशानां राजासिद्धं तद्विषयार्थदिशोः अण् ।
उपधालोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरात्रिक लि० दशरात्रेण निर्दत्तः ठञ् । दशरात्र-
साध्ये १५०० भेदे २२ दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रस्यैव
“दाशरात्रिकाग्याहानि ह्यहादिभेदोक्त्येन” कात्या० श्रौ०
२३।१।५ “देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पुगम्”
शत० ब्रा० १२।१।२।२

दाश लि० दाश-दाने ङ् । १ दातरि २ दत्ते च “अं पुं
दाशध्वराय देवाः” ऋ० ६।६८।६ “दाशध्वराय दक्षहि-
व्याय” भा० ।

दाशुरि लि० दाश हिंसने उरिन् । हिंसके । “सद्यं चित्त
मन्यते दाशुरिः” ऋ० ८।४।१२। “दाशुरिर्दाशान्” भा०
दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवय्या अपत्यम् ठक् । धीवय्या
अपत्ये । स्त्रियां ङीप् । सा च व्यासमातरि सन्ध-
वत्यां शब्द० “अभिगम्योपसंगच्छ दाशेयीनिदमन्नुवन्”
भा० उ० १७३ अ० । [स्त्रियां टाप् ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या अपत्यम् चुडा० ठक् । धीवय्या अपत्ये
दाशेरक पु० दाशेरप्रधानः देशः संज्ञायां कन् । श्मावदेशे
श्तदधिपे ऋषे पितादिक्रमेण शतदेशवासिषु व० य० ।
“दाशेरकगणैः सह” भा० भा० ५० अ० ।

दाशौदनिक पु० दश योदना यत् यज्ञे तस्य व्याख्यानो
पन्थः ठक् । दशौदनयज्ञव्याख्याने पन्थे । दशौदन-
यज्ञस्य दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ठक् । शतदास्ययज्ञ-
दक्षिणायां स्त्री ङीप् ।

दाश्व लि० दश-क दशस्य दंशकस्यादूरदेशादि सङ्ज्ञायां
चतुर्थ्यां गत्य । दंशकादूरदेशादौ ।

दाश्व लि० दाश-वन् बा० इडभावः । दातरि जटाघ० ।
तत् दाश्व इत्येव पाठो न्यायः ।

दाश्वस् लि० दाश-दाने कसु “दाशान् साहजानित्यादिना” पा० नि०
श्तद्वति । दाश-हिंसने कसु । शिंसितवति । दाश
घातौ (दाशुषे) इत्युदाहरणम् । “पीपरो दाश्यांसम्” ऋ० ४।
२।८ “दाश्यांसं हविर्दत्तवन्तम्” भा० “तस्मै सुनिर्दोरद-
त्तिकृदशौ दाशान् सुपत्वाशिममित्युवाच” रघुः । “पुंसां
पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुच्छेद्य दाशुषे”
भाग० २।४।१२

दास-दाने स्वा० उभ० गक० सेट् । दासति ते कदासीत् कदा-
सिष्ट । अद्दि शिच् अददासत् त । हनने च “यो नः
कदाचिदपि दासति द्रुहः” ऋ० ७।१।०४।७। दासति हन्ति”
भा० “स्त्रादिगणीयोऽप्येष दाशघातौ दण्डः ।

दास लि० दनुष-दशने “दंसेटनौ नक्ष्वात्” उणा०
श्चातात्मनि शस्त्रे श्धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।
दास्यते श्तिरस्मै दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचा-
राय वा दास कच् वा । ४४४ (चाकर) । दास-दाने
सम्प्रदाने घञ् प्रदानपात्ते सम्प्रदाने इगुदाश्यां नामान्त
प्रत्यय्योपाधिभेदे “शस्मान् ब्राह्मणस्य स्वात् वस्मान्
क्षत्रियस्य त्वत् । शुभ्रदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यगृह्योः”
उद्वा० ३०१ । “दासशब्दनिरुक्तिभेदादिकं” वीरभिलोदये
दर्शितं यथा

“गिघ्रान्तेवासिभृतकाधिकर्मकरेभ्यो दासानाम्भेद-
न्दासशब्दव्युत्तिप्रदर्शनसूत्रेनाह कात्यायनः “सतन्त्र
स्यात्मनोदानाहासत्वं दारवद्गुरिति” । “यथा मनुः
सम्भोगार्थं स्वशरीरदानाहारत्वम् । तथासतन्त्रस्यात्मनः
परार्थत्वेन दानाहासत्वमिति भट्टगुराचार्यो मन्यत इत्यर्थः ।
“अनेनात्मनपारार्थ्यमासाद्य शुश्रूषका दासाः । पारा-
र्थ्यमात्ममासाद्य शुश्रूषकास्तु कर्मकरा इति भेदोऽप्युक्त
इत्यवगन्तव्यम् । अत्यन्तपारार्थ्यं तु तेषाम्भवति ये
स्वपुरुषार्थवृत्तिनिरोधेन परार्थत्वमाश्रितमिति अस्ति
चन्द्रिका । दासत्वं ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव “त्रिषु
वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न कचिदिति” तेनैवाभिधा-
नात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रतरे-
ष्वपि दास्यमातुनोत्पन्नेनैव भवति “वर्णानामातु-
लोभ्येन दास्यत्र प्रतिलोमतः । राजन्यवैश्यशूद्राण्यन्य-
जताञ्च सतन्त्रतामिति” तेनैवोक्तत्वात् । सतन्त्रतां त्यज-
ताम् अत्यन्तपारार्थ्यमन्यजतामित्यर्थः । न प्रतिलोमत
इति स्वधर्मपरित्यागिभ्योयतिभ्योऽप्यन्यत्र द्रष्टव्यम् । अ-
तएव नारदः “वर्णानां प्रातिलोभ्येन दासत्वञ्च विधो-
यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवहासता मतेति” ।
“यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णां सवर्णानां भायी भवति न
पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णां तेष्वेव दासोऽपि भवेदित्यर्थः ।
एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभयतोऽप्य-
भिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयञ्च तु ब्राह्मण
प्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वाणत्वाभिधानेन दासत्वा-
भावात् । तस्य निर्वाणत्वं दर्शितं कात्यायनेन “प्रव-
ज्यावसितां यत् तथो वर्णां द्विजातयः । निर्वाणं कारये-
द्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् भट्टगुरिति” । “कारयेद्वाजेति शेषः
क्षत्रञ्च विट् च क्षत्रविट् सर्वोद्भवोविभाषेकवङ्गयतीति वचना
देकवङ्गावः । निर्वाणञ्च श्रपदेनाङ्गित्वा कर्त्तव्यमित्या-
ह तद्वचनारदौ “पारिव्रज्यं गृहीत्वा तु यः स्वध-
र्मे न तिष्ठति । श्रपदेनाङ्गित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-
सवेदिति” । न चैवं सति “राज्ञ एव तु दासः स्वात्
प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिभोकोऽस्ति न विगुहः
कथञ्चनेति” नारदेन प्रव्रज्यावसितोराज्ञ एव दासो नान्य-
स्येत्वभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्वेति यत्तेनैवोक्तं
तद्विधिपर्यायमिति वाच्यम् । यतोऽवेच्छुधिकरणन्यायेन
क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजशब्देनात्र क्षत्रयया प्रजापा-
त्यस्य ग्रहणात् प्रजापालकत्वञ्च राज्याधिकते वैश्यादावपि

सम्भवाद् यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् । केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिर्वासनयोर्विक्त्यमाहुः तच्च पूर्वोक्तप्रकारेण सम्भवत्याहुतौ अष्टदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्यायत्वात् । “दास्यं विप्रस्य न कश्चिदिति” निषेधाच्च । दारवहासतेति वचनादुब्राह्मणस्य सर्वर्णं प्रति दासत्वं प्राप्तं तन्निषेधार्थमाह कात्यायनः । “सर्वर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वज्ञैव कारयेदिति” यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यन्मजते तदाऽसावशुभङ्गमं न कुर्यादित्याह स एव “शीलाध्ययनमप्येते तद्वनं कर्मकामतः । तत्रापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत हिजोत्तमः” इति । “यस्मात्परोपकारः कर्तव्य इति विधिः तत्तस्माद्गुणं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वोक्तस्य । तत्रापि तेऽपि हीनकर्मस्य यदशुभङ्गमं गृहद्वारशोधनादिकं तच्च कुर्यादित्युत्तराहार्थः । क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः “क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च ब्राह्मणोऽहत्तिकर्षितौ । विष्टयादान्दण्डेन स्वामी कर्माणि कारयति” । आन्तर्गणेन अक्रौर्येण । अयमर्थः । हत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यश्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी षोडशेदिति । अत्र स्वामीत्यनेन न सम्बन्धजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन जघन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति । हत्तिकर्षितावित्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति । बलाहासीकरणे दण्डमाह मनुः “दास्यन्तु कारयन्तोभादुब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् । अनिच्छतः प्रभावत्वाद्वाजादायः शतानि षडिति” । “प्रभोः भावः प्रभावस्तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः । साधारणादिभ्यः स्वार्थे अज्वक्तव्य इति वार्त्तिकेदाज् । द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति । अत एवाह “शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा । दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भवेति” । स च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः “गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाकालमृतश्चैव आहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो महतश्चण्डात् शुद्धप्राप्तः पण्ये जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः जतः । भक्तदासश्च विज्ञेय-

स्ययैव बद्धवाहृतः । विक्रोता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः” इति । गृहजातः स्वगृहे दास्याज्जातः । क्रीतो मूल्येन स्वात्म्यन्तरात् प्राप्तः । लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना । दायादुपागतः रिक्तपण्डितेन लब्धः । अनाकालमृतोऽभिज्ञे यो भरणदासत्वावरक्षितः । आहितः स्वामिना अणदातयौधितो नीतः । अणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः । अणदासः । शुद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः । पण्ये जितः दासत्वपण्ये दातादौ जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहन्दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातयुतः । जतः एतावन्नं तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः । भक्तदासः सर्वकालमन्मत्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य यः प्रविरः । भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तान्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिका । बद्धवाहृतः बद्धा गृहदासी तया हृतस्तस्मिन्नेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविरः । यथात्मानं विक्रीणीति असावात्मविक्रोतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः । अनाद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव “तत्र पूर्ववर्तमानो दासत्वान्न विमुच्यते । प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत् दास्यमेवां क्रमागतमिति” । आत्मविक्रोतरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव “विक्रीणीति स्वतन्त्रः सन् य आत्मानञ्चराधमः । स जघन्यतमस्तेषां शोऽपि दास्याच्च मुच्यत इति” अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत् इत्यनुषज्यते । ततश्चायमर्थः । आत्मविक्रोतापि गृहजातादिवत् स्वमिप्रसादं विना दास्याच्च विमुच्यत इति एवञ्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रोतपञ्चमाः स्वामिप्रसादादकालमृता इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोमङ्गलादर्शितमिति मन्यन्मस् । स्वामिप्राणरक्षणार्थगृहजातादयोऽकालमृताश्च सर्वेऽपि दास्यान्मुच्यन्ते इत्याह स एव “यस्यैषां स्वामिनं कश्चिन्नोचयेत् प्राणसंगयात् । दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति” । एषामिति निर्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः । यत्तु “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणौ । पैदको दण्डदासश्च सम्यक्ते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्वसक्ततेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिहर्ष्यार्थम् । ध्वजा गृहदासी । एतच्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दास्यापगमनं प्रव्रज्यावसितभिन्नदासिषु द्रष्टव्यम् ।

तस्य दासत्वोक्तोक्ताभावात् । अतएव याज्ञवल्क्यः
 "मन्त्रव्यावसितोराज्ञोदास आभरणान्तिकम्" इति । राज्ञो-
 दासः पार्थिवस्यैव दासो नान्यस्येत्यर्थः । अनाकाल-
 भूतादीनां मन्त्रव्यावसितात्मविक्रोहव्यतिरिक्तानाञ्चया-
 नान्दास्यापनयनप्रकारमाह नारदः "अनाकाल-
 भूतोदास्यानुसृज्यते गोयुगन्ददत् । आहितोऽपि धनं
 दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् । कर्णं तु सोदयं दत्त्वा कृणी-
 दास्यात् प्रसृज्यते । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः रणे-
 जितः । प्रतिशौर्यप्रदानेन सुचेरंस्तुल्यमर्मणा ।
 कृतकालव्यपगमात् कृतदासो विमुच्यते । भक्तस्योत्-
 क्षेपणात् सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । निपहाद्वृथायास्तु
 मुच्यते वद्ध्वाभूतः" इति । एतदुक्तं भवति दुर्मित्रे पोष-
 णेन कारितो दासो गोयुगमार्षणानुसृज्यते । आहित-
 दासस्तु स्वामिना गृहीते कर्णे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-
 दास्यादिसृज्यते । कर्णदासस्तु स्वकृतकर्णं येनोत्तमर्णाय
 यावद्वनन्दत्वापाकृतं तस्मै तावद्वनं सदृष्टिकं दत्त्वा
 विमुच्यते । तवाहमित्युपगतादयस्त्वयोदासाः स्व-
 निर्वर्त्यस्त्रीयव्यापारनिर्वर्तकदासान्प्रदानादिसृज्यते ।
 कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितकाल-
 स्थानातिक्रमणादिसृज्यते । भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-
 क्षेपणाद्भक्तभक्तमूल्यसमर्पणादिसृज्यते । गृहदासीलो-
 भेन दासत्वं प्राप्तुं तत्सम्भोगत्यागादिसृज्यते इति । व-
 ज्ञात्दासीकृतानान्यागमाह याज्ञवल्क्यः "बलाहासी-
 कृतचौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते" इति । अपिपण्डेन
 दत्ताहितौ गृह्यते । ततश्चायमर्थः । बलात्कारेण यो
 दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो-
 दत्तो वा स यस्तु पात्रं दासभावेन तिष्ठति तेन प्रायुक्त
 मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः । यदि
 तेन लोभादिवशादासी न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य
 इत्याह नारदः "चौरापहृतविक्रीता वे च दासीकृता
 बलात् । राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्ते हि नेष्यते"
 इति । चौरैणापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः ।
 यस्ते कस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-
 रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह ।
 "तवाहमिति चात्मानं योऽस्मत्तन्त्रः प्रयच्छति । न स
 तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति" । अस्मत्तन्त्रः
 परदासत्वेनास्मत्तन्त्रः कामं नूतनस्वामिदास्यं कास्यमानम्
 इतरदासीभवनं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः ।

एवं यदेतद्दासमधिकतोक्तलक्षणं दास्यामपि समानन्याय-
 त्वाद् योजनीयम् । दासीस्वामिनमधिकृत्य विशेषमाह
 कात्यायनः "स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत् प्रसृता च भवे-
 ततः । अवेक्ष्य योजं कायां साददासी सान्वया तु
 सेति" । स्वकृतगर्भाधानमनुसन्धाय सा दासी स्नान
 सहिता दासत्वविमोक्षविधिना स्वकृतगर्भादीसत्परि-
 हारार्थं अदासीत्वेन कायां स्यादित्यर्थः । कः पुन-
 र्दासत्वविमोक्षकोविधिरित्याकाङ्क्षायामाह नारदः
 "स्वन्दासमिच्छेद् यः कर्तुं सदासं प्रीतमानसः । स्वन्वा-
 दादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सङ्ग्रामसा । साक्षतामि-
 सृष्ट्याभिर्भूर्ध्वन्यङ्गिरवाकिरेत् । अदास इति चीक्षा
 त्रिः प्राङ्मुखनमयोत्सृजेदिति" । अत्रापि दासगर्भेन
 दास्या अपि यद्वर्णम् लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन
 अहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात् । एवमुक्त्यर्थे सति
 यद्वर्तते तदाह स एव "ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-
 म्यनुपहृताभितः । भोज्याद्योऽप्यप्रतिपाद्यो भवत्वभि-
 मतः सतामिति" । स्वाभ्यनुपहृतेण दास्यापाकरणरूपेण
 वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परि-
 णीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः
 "दासेनोढा तदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
 यस्माद्भूतो प्रभुस्तस्याः स्वाभ्यधीनः प्रभुर्यतः" इति ।
 दासघनस्यापि तत्स्वामिघनत्वमित्याह स एव "दासस्तु
 तु धनं यत्प्राप्तं स्वामी तस्य प्रभुः स्रुतः" इति । ब्राह्म-
 ण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः "आदद्याद्
 ब्रह्माण्यं यस्तु विक्रीणीत तथैव च । राज्ञा तदकृतं
 कार्यं दण्डप्राः स्युः सर्व एव ते । कामास्तु संश्रितां
 यस्तु कुप्यांदासीं कुलस्त्रियम् । संक्रामयन् तथान्यत्
 दण्डप्रास्तज्ञाकृतमन्वेत् । बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव
 भुनक्ति यः । परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-
 मिति" । तत्कार्यं अकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । तेन
 राज्ञा दण्डप्राः स्युरित्यर्थः । विष्णु रपि "यस्तु उत्तमवर्णं
 दासो नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदण्ड" इति । कवि-
 हासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः "विक्रोशमानां
 यो भक्तां दासीं विक्रोतुमिच्छति । अनापदिस्यः शक्तः
 सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति" । द्विशतं पणानामिति
 शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभावः
 इति दर्शितमिति ।
 "चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ता-

दास्यनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते" कालिकापुरा-
णोक्ते निजगोत्रेण संस्कारं विना गृहीते उदत्तकादौ
च तेषां च दासवद्भरणायतया तथात्वम् दत्तकशब्दे मूलं
दृश्यम् । स्त्रियां ङीप् । दास-उपक्षेपे अच् । उप-
क्षेपके लि० । दृष्ट्वासुरे पु० दासपत्नीशब्दे दृश्यम् । १०-दस्यौ
च दासवेशशब्दे दृश्यम् । दासस्त्रापत्यं नडा० फक् ।
दासायन दासापत्ये पु० स्त्री० । दास+भृश० अमृततद्भावे
क्यङ् । दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः । अदासं
दासं करोत्यर्थे चि कजाद्यनु प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासो करोती-
त्यादि संज्ञायां कन् । दासक गोत्रप्रवर्त्तकविभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अश्वा० फक् । दासकायन तद्गोत्रापत्ये पु० स्त्री ।

दासपत्नी स्त्री व० व० । दासयति दास-उपक्षेपे अच् दासोद-
त्तासुरः पतिर्यासाम् । १०-पु० । "दासपत्नीरहिगोपा
अतिष्ठन्" ऋ० १।२२।११ "दासो विश्वोपक्षपण्यहेतुर्द्वलः
पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । दासपत्नीः
दसु उपक्षेपे दासयतीति दासोद्वलः पचाद्यच् ।
चित इत्यन्योदात्तत्वम् । दासः पतिर्यासां "विभाषा स-
पूर्वस्य" पा० ङीप् तत्संनियोगेनेकारस्य नकारः वङ्ग्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिसंस्कारत्वम्" भा० । "अश्विनाविन्दुसन्तं वृत्तभूयौ
तिरोधत्तामश्विनौ दासपत्नीः" भा० आ० २२० । इत०
दासस्य पत्नीव दासस्त्रिवाञ्च सर्ववचनम् ।

दासमित्र न० इत० । दासस्य मित्रे ततः अदूरदेशादौ
काश्या० ठञ् जिठौ । दासमित्रिक तददूरदेशादौ लि० ।
स्त्रियां ठञ् ङीप् जिठि टाप् । दासमित्रस्त्रापत्यम्
इज् । दासमित्रि तदपत्ये पु० स्त्री० । ततः ऐपुका० विषये
देशे भक्तल् । दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न० ।

दासमीय लि० दशमे देशभेदे भवः, दासं शूद्रं मितमे मान-
यन्ति मैथुनार्थिन्यस्तादासस्यस्तासु भवोवा क् । १०-दशमदे-
शभवे २०-दृश्यशूद्राभिरतस्त्रीजाते च । "ब्राह्मणानां
दासमीयानां वाही कानामयज्वनाम्" भा० क० ४४ अ० ।
नीलकण्ठेनोक्तैव व्युत्पत्तिर्दीर्घता ।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः । दस्युनाशे "प्रक्षेपे च
दासवेशाय चावहः" ऋ० २।११।८ "दासवेशाय दासानां
दस्यूनां वेशाय नाशाय" भा०

दासी स्त्री दास+गौरा० ङीप् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीप् । १०-परिचारिकायां कर्मकथ्यां दासशब्दे दृश्यम् ।

"जातोऽपि दास्यां शूद्रेण काप्तोऽंशहरो भवेत् । मृते

पितरि कुर्युः स्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" याज्ञ० २०-शूद्रैर्वर्त्त-
योर्भाष्यायां २०-तज्जातिस्त्रियाम् । ४०-काकजङ्घायां
५०-नीलाश्वाने ६०-नीलभिरुद्राञ्च राजनि० । ७०-पीतभिरुद्रां
रत्नमा० । ८०-देवां विश्वः । दास्याः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्त्यादित्वाच्चान्यकोपः । दासीपाद दासतत्त्वपादयुक्तो लि० ।
स्त्रियां कुम्भपद्या० ङीप् पादस्य पङ्कावय । दासीपदीलेव
"पतितस्त्रोदकं कार्यं सपिण्डैर्वान्धवा वहिः । निन्दि-
तेऽहनि सायाङ्गे ज्ञात्यृत्विग्गुरुपक्षिधौ । दामो
वटमपां पूर्णं पर्यस्त्रेत् प्रेतवत् पदा" मनुः । अथ शब्द-
कल्पद्रुमे दासीघटे त्वेकपदकल्पनं प्राणादिकं तत्र दास्याः
कर्तृत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन भिन्नपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिसंस्कारनिमित्ते शब्दगणे
य च पा० ग० स० उक्तो यथा "दासीभारः देवकृतिः ।
देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः क्षोपधिचन्द्रमाः ।

दासीसभ न० दासीनां सभा संज्ञातः "सभाऽराजमनुष्य इति"
"अशाला च" पा० क्लीवता । दासीसंज्ञाते अक्षरः दास्या
मनुष्यत्वात् संज्ञातार्थकत्वे एव अशालापत्ये क्लीवता इ-
न्द्रकल्पद्रुमे विषये दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्राणादयो
एकस्याः संज्ञातासम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवताप्रसङ्गः ।

दासेर पु० स्त्री दास्याः अपत्यम् सुदृष्टत्वात् ढक् । दास्या
अपत्ये १०-शूद्रे २०-कैवर्त्ते च । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
दास्यां भवे लि० । दास-वा० एरच् । २०-शूद्रे पु० स्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्वार्थे क । दामेरक
उङ्गे राजनि० । दासीपुत्रादौ च हारा० ।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा षण्ज् । दासस्य १०-कर्मणि
२०-तस्य भावे च । "निवेदनं स्वस्य दास्यं तवधा भक्तिवच-
णम्" ब्रह्मवै० प्रक० "पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्मनाम्" मनुः । दासशब्दे उदा० दृश्यम् ।

दास्य न० दस्यौ देवते अस्य अण् । अश्विनीनचले ।
दाह पु० दह-भावे घञ् । १०-भस्मीकरणे "दाहशक्तिरिव
क्षयवर्त्मनि" रघुः "दाहादूर्ध्वमशौचं स्यात् यस्य वैतानिबो
विधिः" शु० त० स्मृतिः । "पांशुयवे निशां दाहे" मनुः ।
शवदाहप्रकारः कन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

"दुर्बलं स्नापयित्वा तं शवचेलाभिसंघटतम् । दक्षिण-
शिरसं भूमौ वह्निभ्रूयां निवेशयेत् । हतेनाभ्यङ्गमा-
ह्वायं सुवस्त्रमुपवीतनम् । चन्दनोक्षितसंघातं ह-
मनोभिर्विभूषयेत् । हिरण्यशकान्यस्य जित्वा विह्वेषु
सप्तसु । सुखे व्यथ पिपायैर्न गिह्वरेषुः सुगाइवः ।

स्योमपात्रेऽक्षमादाय प्रेतमन्त्रिपुरःसरम् । एकोऽक्ष-
गच्छेन्नसाईमई पय्युत्तुज्जुवि । अक्षमादहनं
प्राप्तं खासीनोदक्षिणासुखः । सव्यं जान्वाचत्र शनकैः
सतिलं पिण्डदानयत्” । “अथ पुत्रादिराहृत्य कु-
र्याद्द्वारुचयं महत् । भूप्रदेशे शुचौ देशे पञ्चाक्षिण्यादि
लक्षणम् । तत्रोत्तानं निपात्यैनं दक्षिणाशिरसं सुखे ।
आज्यपूर्णं क्षुचं दद्याद्दक्षिणासं नसि क्षुचम्” । ह-
ताक्ष्मात्यावने विशेषमाह वराहपुराणम् “दक्षिणा-
शिरसं कृत्वा सचेतन्तु शवं तथा । तीर्थस्थावाहनं
कृत्वा स्नपनं तत्र कारयेत् । गयादीनि च तीर्थानि
ये च पुण्याः शिलोच्चयाः । क्रूरक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च
सरिहराम् । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा ।
जैणवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां
यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा । ध्यात्वा तु मनसा
सर्वं कृतज्ञानं गतायुषम् । देवाद्याग्निमुखाः सर्वे
गृहीत्वा तु हताशनम् । गृहीत्वा पाणिना चैव
मन्त्रमेतत्सदीरयेत्” । योम् “कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म
जानता वायजानता । मृत्युकोलवशं प्राप्य नरं पञ्च-
त्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमाहतम् ।
दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव-
सङ्गा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वनमानं
तथा वङ्गं शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ण्येषु संस्थान-
मेवं भवति पुत्रिके !” । साग्निकदाहप्रकारस्तु नारायण
भट्टकृतान्येतिपद्यतौ दृश्यः ।

२ कुपितपिचेजदेहसन्तापभेदे यथाह पित्तकोपकारणसङ्गा
विदाहिलक्षणे भायप्रः “विदाहं द्रव्यसङ्कारमन्त्रं
कुर्वीततथा तृणम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकक्रकृति
यच्चिरात्” । “असिद्धिमत्तु चैतेषु दाहः परम इष्यते” ।
“अतिदग्धे दाहपाकरामसावाङ्गमर्द्धक्रमपिपासामूर्च्छाः
क्षुभैरणं वा । पाकाले च गलताल्लोष्ठगोप्रदाह-
ज्जनापान् जनयति” इति च सुश्रु०

दाहक त्रि० दहति दह-खुब् । !दाहकर्त्तरि “क्षेत्रवैश्व-
वनस्यामविधीतखलुदाहकः” याज्ञ० स्त्रियां ङीप् अत
इत्वम् । दाहिका “शक्तिर्यथान्नो खलु दाहिका स्विता”
ब्रह्म० वै० पु० । २५३ औ पु० २ चित्तके वृत्ते च ४ रक्तचित्तकवृत्ते
पु० राजनि० । वङ्गौ च दाहिका शक्तिरतिरिक्तेति मोमां-
षकाः । तन्मतं च अनुमानचिन्तामणौ अतिरिक्तशक्तिवाद-

निरासे उक्त्याप्यदूषितं प्रसङ्गादत्र दिङ्मात्रं दर्शयते यथा
“स्यादेतत् देवरवत् कार्ये” चैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा
हि यादृशादेय करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशा-
देय सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्या-
भावस्तद्वद्दावावस्य मेयं तेन विना तदभावात् यत्तद्भा-
वातुपपत्तेर्व्यतिरेकसुखेन शक्तिसिद्धिः । न चादृष्टवैगुण्यं
दृष्टसाङ्गण्ये तदभावात् तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृष्टदण्ड-
द्वन्द्वमपि चक्रं न आस्येत । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो
यथा बन्ध्यास्त्रीप्रयोगे, परमाणुकर्मणि, अध्ययनतुल्यत्वे
एकत्र फलतारतम्यमिति चेन्न अदृष्टविलम्बो हि न तद्भा-
वातुत्पादो मण्यपसारणात्तदं दाहाभावप्रसङ्गात् ।
किञ्च नियमतो मणिसङ्गावे कार्याभावस्तदभावे कार्य-
मिति दृष्टत्वात् मण्यदाभावे एव कारणम् अन्यथा क-
दाचित् मण्यदाभावेऽपि तदभावाच्च कार्यं स्यात् बन्ध्या
संप्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्टविलम्बादेव विलम्बः ।
अदृष्टञ्च कश्चित् साक्षात्कनकम् अन्यथा परम्परया हेतु
रपि न स्यात् । न च समप्रत्ययोः समञ्च निरपवादन्य-
स्यतोरेकप्रगल्भते नापर इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति-
मतामदृष्टं निमित्तं कारणम् अगम्यागमनसाध्ये सुखे
तदभावात् तद्विनाऽधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन
सुगम्यागमनादुत्पाद्यं सुखमप्युक्तं तथा चागम्यागमन-
कारणत्वेन न स धर्मः श्लेनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वेनान-
र्थत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव तदभाव इति चेन्न
तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तल्लन्यत्वे ततश्चतुत्पादकादेव दाहाभाव
इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति-
बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाचम-
नादेश साधारणस्यात्मान्यन्वयः स्यात् । अगुचरेव तदुत्-
पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य
तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अस्मि-
न्काल एव सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात् । अस्तु
तद्भुत्तेजकाभावसहजतत्प्रतिबन्धकाभावस्यान्यव्यतिरेका-
भ्यां हेतुत्वम् एवं च केवलोत्तेजकसङ्गावे उभयसत्त्वे उ-
भयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्यदाभावत्वेन, न
तु प्रतिबन्धकाभावेनेति नान्योन्याश्रयः । एवं प्रति-
बन्धकत्वाभिमतमण्यदादीनामभावकूट एव कारणं तेन
मणिसङ्गावे मण्यदाभावेऽपि न कार्यम् । अनतिरि-

ज्ञाभाववादिते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिप्रेतस्य हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणं, भाववदुपलब्धकतौल्यत् । इदञ्च कुक्ष्ययोगाभावस्य गतौ, अतुल्यत्वस्याभावविज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्राप्त्यर्थे जनकत्वमिति प्राञ्जः । सैवं विशिष्टं हि नाधार्मिकं येन तदभावोऽनुगतः स्यात् किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे कश्चित् विशेषणस्याभावः कश्चित् मण्यभावः कश्चिदुभयं कारणमिति व्यभिचाराच्चैकमपि हेतुः स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्डसङ्गावे, दण्डपुरुषसङ्गावे, हयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽवाधितानुगतव्यवहारवलात् प्रतीतिषिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे हयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेष्योभयाभावव्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु । अथ विशेषणाद्यभावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकशक्तिमत्त्वादिति चेन्न अतुल्यत्वव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेः सातीन्द्रियत्वात् । अथोत्तेजकप्रयोगकाले मण्येः कोऽभावः ? न तावत् प्राग्ध्वंसाभावौ तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च श्रामोऽयमासीदित्यत्र यथा श्रामध्वंसप्रयुक्तश्रामघटत्वेन पक्षघटस्य ध्वंसएव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्तोत्तेजकाभावत्वेन जणध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादिविनाशवान् अवाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकापनयापनयदण्डलायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात् । यदि च संसर्गाभावत्ववैधर्म्योत्तलनानर्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि ह्यप्रविशेषवाचे सामान्यवाधो, विशेषान्नरमादायामि तस्य सम्भवात् अन्यथा ह्यप्रानादिंसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिद्धेत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽयमस्माकं सगोलकलहो न तु शक्तिवादः । अस्तु वा ध्वंसएवासौ संसर्गाभावविभागे जन्याभावत्वेन ध्वंसस्य

विभजनात् न चैवं विनाशवत्त्वेन प्रागभाव एव नः, परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यद्वाऽत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कादाचित्कप्रतीतिकायां नुदयो प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात् प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च तथैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति तच्च यदि प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषणस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणायच्छिन्नत्वेन प्रतिक्षणं घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीतावाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्रामोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इति न्यायेन विशेषणवति श्रामकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः । एतेनोत्तेजकसङ्गावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमण्येरुत्पन्नध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वंसश्च सः कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यप्यास्यं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पन्नाभावस्य विशिष्टप्रत्ययहेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः । तथा हि स एव कश्चित् विशेषणाभावसहितः कश्चिद्विशेषणाभावसहितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदस्य एव विशेषणविशेषणाभावयोः प्रत्यासत्तिव्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेषणाभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्य एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुष्ठप्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तियां जाता तदवच्छिन्नमण्येरभावो न तमेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमण्येरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामनुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः । अथ विशेषणविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत् तदन्तराभावस्तत्र न विशिष्टं यत् विशिष्टं तत्र न तथोऽभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोधस्यानुभवविध-

आदिति चेन्न सहानवस्थाननियमो न परस्परविरुद्ध-
रूपतया विशेषणविशेषप्राभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभाव-
तया तत्प्रत्येकाभावाभावस्य विशिष्टत्वापत्तेः तथा च
विशेषप्रविशेषणयोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य
नत्वात् न चोभयाभाव उभयविशिष्ट एवं द्वाभावद्वयं
विशिष्टाभावो न तु प्रत्येकभावरूप इति प्रत्येकाभावा-
द्विशिष्टव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरुद्धव्या-
प्यत्वं तदान्नेपकत्वं वा विशेषणविशेषप्राभावस्य विशिष्टा-
भावत्वेन तदव्याप्यत्वात् तदनान्नेपकत्वाच्च अभेदे तयो-
रभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वा-
दिनानुगतत्वमपास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेषप्रा-
भावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन
नदव्याप्यत्वात् तदनान्नेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात् ।
विशेषणविशेषप्रान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावा-
भावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तस्माद्विशेषणविशेषप्राभावो
विशेषणवत्किञ्चनविशेषप्राभावो न विशिष्टाभाव इति ।

“अतोचतृते विशेषणविशेषप्रयोः सम्बन्धाद्विशिष्ट-
व्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार-
इति घटतदभावव्यवहाराविव घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम् । न
हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः । न च तदभावे
सति न विशिष्टाभावव्यवहारः । यस्य च यत्न सम्बन्धः
स एव तत्त तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावोविशेषणा-
भावाद्विशेषप्रामाणादाभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकस्तेषां
व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डो
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमात्र-
सङ्गावे दण्डपुरुषसङ्गावे च कैवल्यपुरुषयोः सम्बन्धाभावः
सर्वत्रास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषतो व्यवहारः । एवञ्च प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च
प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसङ्गावे उभयाभावे
चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो ना-
स्तीति प्रतीतेः । नन्वेवं यत्न प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ
तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धा-
भावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धाभावात् सर्वत्र
स्वरूपसम्बन्धादेवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव, स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च
प्रतिबन्धकाभाय उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभया-
भावे उत्तेजकसत्त्वे परं दाहः स्यात् उत्तेजकवति च
प्रतिबन्धको दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणाभावावेव

स्वरूपसम्बन्धतयोर्घटवद्भूतलक्षत्वीयतदभावयोर्विगटप्र-
त्ययजननयोग्यत्वमस्ति घटवति कटापि घटाभावप्रत्यया-
दुदयात् तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विगटप्र-
त्ययजननयोग्यत्वः स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति
प्रतिबन्धके चत्वीयोत्तेजकाभावविगटप्रत्ययापत्तेः ।
तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धको-
त्तेजकसङ्गावे उभयाभावे चाविगट एव । यद्वा अदण्ड-
पुरुषस्याभावे दण्डो पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वा-
भावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डिसङ्गावेऽपि
दण्डमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविगट इति । तस्मात्
केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः तदुक्तं न हि दण्डिनि-
सति अदण्डानामन्येषां नाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति
युक्तम् अन्यथा तत्रान्येषामिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः । तथा
केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्गततः प्रतिबन्धको न
तु प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तद-
न्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसङ्गतप्रतिबन्धक-
सत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे विगटः इति
नानुगतमः उत्तेजकापनये केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न
तदभाव इति दाहो न भवति । ननु न प्रतिबन्धका-
भावः कारणम् एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योत्पत्त्यात्
न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्येऽपि
कार्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेत न हेतुत्वं अन्यो-
न्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मष्टाद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वे-
ऽपि वा घटे दण्डसन्निधादिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतु-
त्वात् । यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवा-
भावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-
बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्या-
भावेऽपि न कार्यम् अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारण-
त्वयोर्पक्षे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात्
अन्यथा सामयीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च
कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावा-
भावे व्याघातात् । किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे शक्ति-
रस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योभावमादाय शक्तिरूपप्रसङ्गः ।
न च स दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनानुगतमव्यभिचारो ।
प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गमारोप्य यो निषेधः स
संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गो नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य

संसर्गो नारोप्यते किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्
प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधागमः स संसर्गा-
भावः यत् चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य
निषेधावगमः (सोऽन्योन्याभावः भूतत्वं न घट इत्यत्र
भूतत्वस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम् ।
आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् मा भूत्तावदन्यथा,
इदमिह, नेदमित्यबाधितविलक्षणव्यवहारस्यैव तत्
मानत्वादिति । ननु प्रतिबन्धकाल्यन्ताभावो न हेतुः
तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात् न हि करादौ मण्य-
त्यन्ताभावः तत्संयोगाल्यन्ताभावो वा मण्यः स्वावयव-
वृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्-
प्रध्वंसप्रागभावो हेतुः तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्म-
देश प्रतिबन्धकत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्मानामव्यत्ययेन तत्
तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्ग-
वच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकौऽन्तर्भावात्
न च समयवच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथै-
वान्वयव्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रागभावप्रध्वंस-
स्थले समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
‘सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकत्व भावाभावे
कचिद्देशोऽवच्छेदकः कचित्काल इति चेन्न तत् विद्या-
मानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिवैल-
क्षण्यात् न त्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः । अन्ये तु
भविष्यति घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्य-
न्ताभावनैकेन समयितुमशक्यत्वात् अन्य एवायं संसर्गा-
भाव इत्यप्याहुः । एतेन विशेषणाभावविशेषप्रभावतदु-
भयाभाववटितसामय्यत्वमेवास्तु हेतुः दाहे च जाति-
त्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अतुल्यतद्देशसत्त्वात् दाहवैजा-
त्यस्य योग्यानुपलब्धिविधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जाति-
योग्यत्वे मानं योग्योऽयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात्
न च संकल्पविषयकालविशेष एव तत् प्रतिबन्धकः
संकल्पनाशसमयस्य स्वतोऽविशेषात् । न च मन्त्रपाठजनि-
तनष्टमेव तत् प्रतिबन्धकं तत्कालदाहप्राप्तिकफल
नाश्यत्वेनाग्रे दाहप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक-
स्याविहितत्वेनानिषिद्धत्वेनादृष्टजनकत्वात् । तदाचार-
स्याविशीतत्वेन स्वाद्याहभावकत्वादिति चेत् मैवम् उद्दे-
शप्रज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वात् न शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रा-

दीनां प्रतिबन्धकत्वमतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानु-
त्पाद एव प्रतिबन्धः तज्जनकमेव प्रतिबन्धकमिति वाच्यं
कार्यानुत्पादो हि तत् न प्रागभावो न वा तदुत्तरकाश
संसर्गः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वात् इति चेन्न मन्त्रदीक्षाप्र-
तिबन्धकत्वात् तत्प्रयोज्योक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चि-
त्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारणोपचारात् स्वार्थिकफल-
प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः । प्रतिबन्धकस्य शास्योविरहः
मन्त्राद्यभाववटितसामय्योविरहः स च मन्त्रादिरेव तदभा-
वाभावस्य तत्त्वात् । नव्यास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं
न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति
तत्तत्कालप्रतिबन्धोत्तरवज्ज्ञेः कारणत्वमिति प्रतिबन्धका-
भावः कारणतावच्छेदको न तु कारणं दण्डत्ववत्
आद्याशादौकव्यक्तिकेन यथा कारणत्वं कश्चित् प्रतिबन्ध-
ोप्यन्यत्र शब्दोत्पत्तेः किन्तु भेद्योऽस्तथा कारणत्वमिति
तत्प्रतिबन्धे शब्दोत्पत्तिर्नैत्याहुः । तच्च वज्रप्रति-
बन्धकाभावयोरन्यव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारण-
त्वात् न त्वेकमवच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च
यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्य कारणत्व-
सायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्योऽयोग्यव-
च्छेदः कारणत्वं किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तच्च सहकारि-
विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्युपपत्तम् । अन्यथा चक्रवर्तिनः
दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यदर्थ-
मवगत्यैव नियतपूर्ववर्ति त्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-
मिव । सहकारो तु न तथा । ननु मा भूत् कर्षापत्तिः
शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् । तदाहि स्थिरोऽवयवी
जनकदशाविशिष्टवज्रिरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान्
जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तौल्यकुठारवत् दाह्यासंयुक्तवज्रे-
दाह्यासंयुक्तवज्रत्वादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशा-
व्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि
शक्तेर्भावेहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्त-
विशिष्टाया सख्यत्वम् यदा धर्मोऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न
च दृष्टान्तासिद्धिः तत्त्वधारत्वेऽपि लौहविशेषवटित-
कुठारे विलक्षणच्छिदाक्रियारूपकार्यवत्तादतीन्द्रियत्व-
सिद्धेः । अथ वा तथाभूत एव वज्रः कार्यानुत्पन्न-
विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत् । अती-
न्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्कारविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं
वा परं खं वा प्रत्यक्षिज्ञेः संयोगादिपञ्चकजन्यज्ञाना-

विषयत्वमैन्द्रियकाणामपि । तथापि संयोगाद्यन्तर-
प्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वसमयवादिचिदम् अन्य-
तरञ्च तदन्यान्यत्वं न चाभावातीन्द्रियत्वं तस्यासिद्धेः ।
न च वज्रो स्थितिस्थापकेनार्थान्तरं तत्र तदभावात्
क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगे वा उत्पत्तेः, नचात्मत्वं
नित्यत्वं वोपाधिः स्वैकत्वादिति ह्यणुके साध्या-
व्यापकत्वात् यदा पिण्डीभूतोवज्रः दाहादुक्तगती-
न्द्रियभादभूतधर्मवान् दाहजनकत्वात् व्याप्नोवत् । नचा-
र्थत्वसुपाधिः अदृष्टस्य दाहानुक्तत्वेनादृष्टसाध्याव्यापक-
त्वात् । अथ वा करवज्रसंयोगः कार्यानुक्तगतीन्द्रिय-
धर्मसमवायी जनकत्वात् व्याप्नोवत् ह्यणुकवञ्च । न
चात्मत्वं द्रव्यत्वं वोपाधिः ह्यणुकैकत्वस्यार्थो साध्या-
व्यापकत्वात् । यदा प्रतिबन्धकदशायां प्रत्यक्षसकल-
दाहहेतुसमवहितोदाहाजनकोवज्रजनकदशादृष्टिकार्या-
नुक्तभावभूतधर्मस्यः अजनकत्वात् तीक्ष्णात् कुण्डवत्
यदा तथाभूतोवज्रः दाहजनकदशादृष्टिदाहानुक्त-
भावभूतधर्मस्यः दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवज्रः
वत् अनुक्तत्वञ्च कार्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्व
कारणतदवच्छेदकसाधारणं दृढदृढत्वेन कारणत्वदृ-
ष्ट्याभावादपि कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं
विनाप्युभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
वात् विपक्षबाधकामावेनानुमानानासप्रयोजकत्वं यदि च
सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनेोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-
प्तिप्रवृत्तदा शक्तिश्चिद्वान्तरं तेनैव हेतुना शक्तप्रति-
रिक्तत्वप्रत्येयं शक्तप्रतिरिक्तदाहानुक्तगतीन्द्रियधर्म-
सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रत्येयत्वेनैव हेतुना जनन-
तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः । द्वितीयादितादृशधर्मं वि-
नापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वाद्युपपत्तेः न तादृश-
नन्तसिद्धिरिति चेत् हन्तैव शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः
किं शक्त्या । यत्प्रीतिरानन्त्यवन्न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं
तदवोघात् कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं नत्वी-
श्वरत्वेन विकृतृकत्वादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः
समाजः । एवञ्च जनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं
न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्य-
मात्रस्य समवायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात्
शक्त्यानुक्तगतीन्द्रियधर्मस्य समवायिकारणे मन्त्रा एवं
सापि समवायिकारणजन्येऽपि तदनुक्तशक्तिस्वीकारे
शक्त्यनवस्था । किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूप-

योग्यत्वं वज्रो कुठारे च तदभावात् किन्तु कार्यानुप-
धानं तथा च तदुपधानदशायामपि वज्रो शक्तिः कुठारे
तैश्चर्यामिति बाधोदहान्तादिचिद्वि । लौहयिमेवाणामेव
सातिशयच्छिदाजनकत्वभूतोनातीन्द्रियतैश्चर्यासिद्धिः । अ-
ग्निमचतुर्षु वह्निरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वसुपाधिः तल्लययोगक्षेप-
त्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषकत्वात् । अपि च जनक-
त्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी-
न च जनकत्वाभावस्य शक्तावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात्
न च शुरुचनपरम्परातएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः
अन्ये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात् । न च परार्थसंख्यायां
साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः शब्दैक-
वेदायास्तस्याः प्रत्यक्षेण साध्यहेतुव्यतिरेकयोर्हीत-
मशक्यत्वात् । एतेन पण्ड्यापूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपाप्ता ।
स्यादेतत् तृणारणिमण्योनां वज्रो कारणत्वादेकशक्तिमत्त्व-
सुखेयमेकता एकजातीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनिय-
मात् । वज्रवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति
चेन्न वज्रजातीयत्वसाक्षात्कृतापत्तेः कारणगतैकरूप-
मपहाय कार्यगतवज्रतररूपकल्पने गौरवात् तृणा-
रणिमणिप्रभववज्रित्वावान्तरजातेरनुपलब्धबाधितत्वाच्च ।
यस्य च तत्तद्विषयप्रयोज्यं प्रदीपदाहदहनौ वैजात्य-
मनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिसत्त्वमपि नास्ति, किञ्च
गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-
वृश्चिकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-
ष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-
कार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैको वृश्चिको
बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्या
शक्तिः समवेयात् न कार्यविशेषात् कारणविशेषः तद-
भावात्तदभावः काप्यनुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-
मतोऽन्यथादपि तत्त्वापत्तिरसम्भवादिति चेत् वज्रवृश्चि-
कादावेवमेतन्निरूपितनियतवज्रादिकारणत्वे घूमादौ
कुतो न तदनुमानम् अन्यथा कार्यवैजात्येऽपि तृणस्य
वज्रविशेष इव वज्रित्वेन घूमविशेष एव कारणत्वं न
तु घूममात्रे तृणादिप्रभवत्वपहानन्तरं वज्रवान्तर-
जातिप्रवृत्तवज्र-तदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं घूमावान्तर-
जातिप्रवृत्ते भविष्यतीत्यप्याशङ्कते । बाधकं विना घूम-
त्वमेव वज्रकार्यतेति चेत्तर्हि बाधकं विना घूमं प्रति
वज्रित्वेन कारणतेत्यपि तल्लयम् । यत्तु तृणत्वेन कार-
णत्वप्रवृत्त्योपजीव्यत्वात्तद्वार्थं वज्रो जातिविशेष एव

कल्पते इति तत्र वज्रित्वेन कार्यत्वमहात्तद्व्याप्तं
तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् । यथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
तृणफुत्कारयोः परस्परसहकारित्वं तथैव तच्छक्त्योरपि
परस्परसहकारित्वेन वज्रतुक्कृतत्वं तथैव कार्यदर्शनात्
एवं तृणारणिमणिफुत्कारनिर्भन्यनतराणिकिरणानां
वज्रतुक्कृतशक्तित्वेन कारणत्वेऽपि फुत्कारेण तृणा-
देव, निर्भन्यनेनारणेरेव प्रतिफलिततराणिकिरणैर्मणे-
रेवान्युत्पत्तिः न तु मणिफुत्कारादिभ्यो, मणिफुत्कार-
शक्त्योः परस्परसहकारित्वविरहात् । यत्तु तृणफुत्-
कारादिस्तोमत्वये विशिष्टे शक्तिरिति तत्र तृणत्वेन
अहीतकारणतामङ्गप्रसङ्गादिति । उच्यते । तृणारणि
मणिफुत्कारादिव्यक्तीनामान्वयेन प्रतिव्यक्ति भावहेतु-
जानन्नशक्तिसोकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यावान्तर-
वज्रव्यक्तिषु जातित्वकल्पने लाघवमिति तदेव कल्पते
न च जातो योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिक-
प्रभववृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् तृणजन्यनानावज्रिषु तृणजन्यत्वज्ञानान-
न्तरं मणिजन्यव्याहृत्याऽनुगतबुद्धिरस्ति । जातिविषया
तृणजन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगत-
बुद्धेस्तद्वज्रजातिविषयत्वनियनात् न च । गोमयवृश्चिक-
प्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनुगतजात्यापत्तिः गोमय-
जन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वज्रिभावे च दाह-
स्पर्शवानवयवः तत्संयोगः सेवनादिषु कारणानि न तु
तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामपीमादा-
यैव सा, साध्यसामप्रयोजनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वज्रौ कारणत्वग्रहे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पनं
तद्व्यवस्थान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् । व्यथारणि-
मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वज्रव्यतिरेकः
तृणान्वयवज्रित्वान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव स्तोमे तदि-
तरहेतुसकलसमवधाने तृणान्वयेऽवश्यं वज्रिरिति नियता-
न्वयेन रासभादिव्याहृतेन तृणादिकारणत्वग्रह इति
चेन्न तृणं विनापि वज्रिरिति ज्ञाने सति नियतपूर्ववर्ति-
त्वस्य कारणस्य पक्षीतमशक्यत्वात् । तृणजन्येवज्रौ मणेः
कारणत्वग्रह इति चेत् व्यभिचारेण वज्रौ तृणजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याप्यपहात् वज्रिभात्वस्यैव उपजन्यत्वाच्च । न च
मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रह इति, अन्योऽन्याश्रयात् ।
यत्तु यत्र कारणताप्राप्तकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तद-
ग्रहपरिपन्थीति तत्र अवाधितनियतपूर्ववर्तिताभावग्रहे

तद्व्यवस्थान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् तद्व्यवस्थान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् तद्व्यवस्थान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्
उच्यते उक्तम्याहकैर्वज्रिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृणनिष्ठनिरूपितकार्यताव-
च्छेदकरूपवत्त्वं वज्रैर्वज्रकार्यकारणव्याहृतं परिच्छि-
द्यते । न तु तृणत्वेन कारणत्वं वज्रित्वेन वा कार्यत्वं
तज्जोभयथापि सम्भवति वज्रित्वेन कार्यं तथा तदनु-
कूलशक्तिसत्त्वेन तृणादीनां कारणतया वज्रित्वावान्तर-
जातिविशेषेण कार्यं तथा वा अत्र च विनिगमकसक्तमेव ।
अथ तृणारणिमणीनामभावत्वयेण कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्याम् अभावत्वयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति
न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य भावपर्यवसन्नतादिति
चेत् अभावत्वयाभावाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकेऽप्येक-
एव एत तृणादि प्रत्येकमेव । आद्योभावस्य कारणत्व-
मिति किमायातं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य
नारणिमण्यभावताभावत्वं भावाभावत्वतदुभयापत्तेः ।
यतेनाभावत्वये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति पराप्तम् ।
दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य । दाहागुराणि
गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हनै-टक । देहदाहनागहे
औषधादिभेदे तत्र चक्रद० उक्तं यथा ।

“शतधौतहताभ्यक्तं दिद्याद्वा यवसक्तुभिः । कोला-
मलकयुक्तैर्वा धान्यान्तैरपि बुद्धिमान् । आदेयं तस्य
सर्वाङ्गमारनाच्छादं वाससा । लामज्जेनाव युक्तेन
चन्दनेनानुलेपयेत् । चन्दनाम्बु कण्ठाश्लिन्ताघटनोपवी-
जितः । सुष्याद्दाहार्दितोऽस्मोजकदबीदलसंकरे । परि-
षेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने । शस्यते शिशिरं तोयं
तृणादाहोपशान्तये । क्षीरैः क्षीरिकायैश्च सुषोतै-
श्चन्दनान्वितैः । अन्नदाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः ।
कुशादिशालपत्नीभिर्जौंकाद्येन साधितम् । तैलं हतं
वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम् । फलिनीजोषसेवाम्बु-
हेमपत्रं कुटचटम् । काशीयकरषोपेतं दाहे शस्यं
प्रलेपनम् । क्षीरेरपद्मक्षीरचन्दनशोदवारिणा । सं-
पूर्णमवगाहेत श्लोणी दाहार्दितो नरः” ।

दाहज्वर उ० दाहप्रधानो ज्वरः । देहज्वालाविशेष-
रूपदाहकारके ज्वरभेदे “पीतं वृश्चिकमूलान्तु पथुं धित
जलेन वै । साङ्गं विनाशयेद्दाहज्वरञ्च परमेष्ठिनः”
गारुडे १६१ अ० ।

दाहनाशुर् न दाहस्य दाहनाय चयुर् । दाहाशुर्णि
गन्धर्व्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रिंदाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । “तत्र
दाहमयत्वे भूभोक्षः दयः” वा० द० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं स्त्रियतेऽसौ स्त्र-आधारे चप् । श्मशाने
दाहहरणं न दाहो ह्रियतेऽनेन ह-ल्युट् णिच्-कर्त्तरि ल्यु
वा । श्मशरणमूले (वेणारमूल) गज्ज्व० । दाहनाशके त्रिं
दाहाशुर् न दाहस्य दाहार्थमशुर् । स्वनामख्याते गन्ध-
र्व्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात्
तस्य तथात्वम् । [गरदः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रिं दहति दह-णिनि । दाहके “अगारदाहो
दाहक त्रिं दह-वा० ङकञ् । दाहके “नास्माग्निर्दाहको ।
भवतीति विज्ञायते” व्या० ण्ट० २।८।१०

दाह्य त्रिं दह-कर्म्मणि गत्य् । श्दहनीये दग्धव्ये श्दाह्ये
च । “अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमहोऽयोऽशोष एव च” गीता
दिक् पु० दिक्षु कायते कै-क । विंशतिवर्षवयस्के करिशावके
करमे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिग् एव कन्याः । श्दिक् पकन्यायाम् । “दि-
क्कन्याभिः पवनचमरेऽर्ज्यमानः” भारततरङ्गम् । दिग्
एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि
तासां ब्रह्मकन्यात्वेनोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा

“शृणु राजन्वदितः प्रजापाल ! कथामिहाम् । यथा
दिग्ः सस्रत्पद्माः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः
सृजतः सृष्टिमादिसर्गे सस्रस्थिते । चिन्ताभूम्ना हती
को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य
अयकाशं ब्रजत्विह । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या
महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा
तथा । ऊर्ध्वा एव षण्मुख्याः कन्या ज्ञासंस्तदा
वृष । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः ।
याः पशुग्रन्थो महाभाग ! गाक्षीर्थेण समन्विताः ।
ता ऊचुः प्रणयाहेव प्रजापतिमकल्मषम् । अव-
काशन्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे
सर्वा भर्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयश्च महाभाग !
देहि नोऽव्यक्रमम्भ्र ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत्
सुश्रोण्य ! शतकोटिप्रवृत्तरम् । तस्थान्ते स्वेच्छया
तदा उभयतां मा विनम्रय । भर्तृव वः प्रयच्छामि
सृष्ट्वा रूपस्त्रिनोऽनघाः ! । यथेष्टं गम्यतां देशो यस्या यो
रोचतेऽमुना । एवञ्च ज्ञास ताः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तदा ।

ब्रह्मा सप्तर्षे तर्षं तान् लोकपालान् महावज्रान् । वृष्टा
त लोकपालांस्तु ताः कन्याः पुनराह्वयन् । विशाहं
कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । एकामिन्द्राय च
प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्वृताय च देवाय
वरुणाय महात्मने । वायवे च नदेशाय ईशानाय च
सुव्रतः । ऊर्ध्वं स्वयमधिष्ठाय गेयायाधो व्यवस्थि-
ताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा त्रिभिः प्रादात् दिशां
पुनः । दशर्षी भर्तृनाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोऽहरन् प्रभुः ।
ततः प्रभृति ता देव्यः सैन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः ।

दिक्कर पु० । दिग् स्त्रीसुखदंशनं करोति क-टच् । श्वनि
त्रिका० शिषे च दिक्करवासिनीगण्डे वृणुम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिषे वासिनी । देवीभेदे

“एवं दिक्करवासिन्याः कथितः पूर्ववत् क्रमः । यं श्रुत्वा
नाशुभं किञ्चिदाप्नोति अवघे रतः । दिक्करस्तरुणः
प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तस्मिन्नध्युषिता देवी
तस्मादिक्करवासिनी” कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री श्ददीविशेषे । तत् वा “व्यक्ति नाटकशैले तु
सरो मानससच्चिदम् । यत्र सार्धं शैलपुत्रा जल-
क्रोडां सदा हरः । कुर्वते नरगाहून् ! स्वर्णपङ्कज-
शोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तयम् ।
अवतीर्थं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिम
भागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजसेतुसंज्ञाता
तेन दिक्करिका स्मृता” कालि० पु० ८२ अ० । दिक्
दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । श्ववर्त्मा
स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिक्षु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे
“परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्त्ति” माघः । ते च पूर्वा-
दिक्कमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा “ऐरावतः
पुण्डरीको वामनः कुसुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः
सुप्रतीकश्च दिग्गजाः” । दिक्षु स्थिताः गजाः दिग्गजाः
रत्नार्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च
“करिण्योऽश्मकपिण्डापिण्डलातुपमाः क्रमात् । ताश्च-
कर्णी शुभदन्ती चाङ्गना चाङ्गनावती” अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री “दिग् दष्टे वत्तुलाकारे करिका नखरेखिका”
वैजयन्त्युक्तेः दिग्ः वत्तुलाकारा दन्तक्षतभेदा करी च
नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप् । दिक्करः युवा
ततः “वयसि अचरमे” वा० तरुणवयोवाचित्वात् स्त्रियां
ङीप् । श्ववर्त्मा स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति ३० इतः । दिशां पत्न्यौ । इन्द्रादौ दिक्पत्या
शब्दे दृश्यम् । “पवनोदिक्पतिर्भौम आकाशः खचरा-
मराः” संकल्पप्रारम्भमन्त्रः । “वितरसि दिक्षु रथे दिक्-
पतिकमनीयम्” गीतगो० । “सूर्यः सोमः क्षमापुत्रः
सैहिकेयः शनिः शशी सोम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्वादिदि-
गधीश्वराः” इत्युक्तेषु २२ स्वर्यादिपत्रेषु ।

दिक्पाल ३० दिशं पालयति । पालि-अण् उप० स० । दिक्-
पतो इन्द्रादौ “यत्तार्हयन्ति विधिना दिक्पालांश्चैव
कर्म्मिणः” पद्मपु० । कलशशब्दे १७८१ पु० उदा० ।

दिक्शब्द ३० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
रादौ तस्य देशकालादिपरत्वेऽपि भूतपूर्वं गत्या दिग्वा-
चकत्वान्ध्यात्वम् “अन्यानादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा-
जाहियुक्ते” पा० । “दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति” सि० को० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ शूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
गमने निविद्धवारभेदे । “शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
न च कुजे चोत्तरां सन्देशोच दिने न शक्रकुम्भ-
याभ्यां गुरौ न व्रजेत् । शूलानीति विलङ्घ्या यानि
मनुजा ये विलङ्घ्याभाशया भ्रष्टाशाः पुनरापतन्ति यदि
ते शक्रेण तृत्या अपि” ज्योतिःसारसंग्रहः ।
केषाञ्चिन्मते “बोधे गुरौ दक्षिणाम् । दिशाने ज्वलने
चैव नैर्हन्ते मारुते तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
तोच्यां रविशुक्रयोः” इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञान
साधने उपायभेदे तच्च कुण्डलार्कं दर्शितं यथा-

“नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन स्त्रलेण वा वृत्तवरं वि-
लिख्य । रव्यङ्गुलं शङ्खुमस्य मध्ये निवेशयेत् खालि
मिताङ्गुलीभिः । चतुर्मिताभिश्च ऋजुत्तमाभिः संस्पृष्ट-
शीर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्खुभा यत्न विषेदमेयादु-
वृत्ते क्रमात् स्तोवरुणेन्द्रकाष्ठे” नृपाङ्गुलैः परिसृष्टेन
कर्कटेन स्त्रलेण वा वृत्तं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
दृष्टव्यम् स्थापयेत् कीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिश्चतुर्भिः
ऋजुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
वृत्तस्याभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्खुसमत्वं साधयित्वा
तादृशस्य शङ्खोन्म्याया पूर्वाङ्गुले यत्न यस्मिन् प्रदेशे
वृत्ते प्रविशति यत्न वापराङ्गुले वृत्ताद्वाहिरपैति तत्र
चिह्नयोः क्रमात् प्रतीची प्राची च भवत इति
अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् “वृत्तेऽस्मः लुप्तमी-

कतचित्तिगते इत्यादि सि० शि० वाक्यं प्रमाणम् । तत्र
असार्जल्लोकशोपपत्तिः प्रमि० उक्ता यथा “दोःकोक्षोर्नाम
भेदो न स्वरूपभेद इति दोःकोटिवर्गयोगपदं कर्णः ।
वृत्तपरिधिस्य दृदिगन्ताच्छङ्खुपं यावन्दीयमानावततः
शलाकाः कर्णा भवन्ति समे देशे शङ्खुः निखाय शङ्खु
समितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्न शङ्खुपकाया
पतति सा प्राचीति” अत्र शङ्खुसमितयेत्युप-
लक्षणं तेनाधिकर्यापि रज्ज्वा वृत्तं कार्यम् । अ-
न्यथा यत्नाच्चभा षडङ्गुला तत्र षष्ठ्यसंक्रान्तौ द्वादशा-
ङ्गुलशङ्खोन्म्यायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते न स्यादेव तस्माद-
स्याभिः षोडशाङ्गुलस्त्रलेण वृत्तं कारितं तथा वृत्ते
वृत्ते लाववं चैकेनैव वृत्तेन शङ्खुसमत्वसाधनं दिक्साधनं
च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी “शङ्खुमानाधिके
व्यासदले वृत्ते विषेदादि” इत्याह एवं स्त्रुषप्राचीसाधनं
कृत्वा स्त्रुषमपि शालिन्याह । “कर्के कीटे गोमृगे युक्त्या
सा द्वाभ्यां चाल्सा सिंहकुम्भाच्चिकेऽपि । यां वै कारं
भानुमान् याति तस्यां चाल्सा हन्ते कारुके चालनं न ।
सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृत्तिकसंक्रान्तौ वृषभ-
मकरसंक्रान्तौ एकया युक्त्या चाल्सा सूर्यस्यावनवशात्
उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
कुम्भाच्चिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेघसंक्रान्तौ
च द्वाभ्यां युक्ताभ्यां चालनीया व्यवनवशात् मिथुनघटः
संक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वाधो-
त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह “रज्ज्वुं द्विषां
मध्यचिह्नं सपाशां प्राचीं शङ्खौ पश्चिमे चापि दत्त्वा ।
कर्केक्षीमान् दक्षिणे चोत्तरे च तद्विषे खाद्विषा-
चोत्तरा दिक्” । कुण्डलमण्डपयोगोयान् विस्तारस्तद्वि-
गुणकतमध्याङ्कादुभयतः पाशवती रज्ज्वुर्न्यसा तां प्राचीं
प्रचीचोर्दत्तशङ्खोर्विष्यसेत् ततो मध्याङ्के हत्वा
रज्ज्वुं दक्षिणे उत्तरे चाकर्केद्वि विहान्, कर्पाङ्के दक्षिणा
उत्तरा च स्यादिति अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति । अथ
रात्रौ दिक्साधनोपायं वस्तुमालिकयाह “निशि
वा अवणोदये दिगैन्द्रीं शुक्लस्योदयेनेऽथ वज्रमस्य ।
शरवर्जं किवाशुभान्तरावेऽप्युत्ततः साधय पूर्ववत् यास्याम्
अथवा रात्रौ अवणस्योदये प्राचीं अथ वा पुष्यस्योदये
प्राचीं अथवा कृत्तिकोदये प्राचीं अथ शरवर्जं कृत्तिका
वायुस्योर्भे चित्वास्त्रात्रौ तयोर्नन्तरावे प्राची । अतः
प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वोक्तेन तथा यास्यां दक्षिणादि

साधयेदिति "कृत्तिका चरणः उपप्रवितास्त्रातो-
र्यदनरम् । एतत् प्राचया दिशो रूपं युगमातोदिते
पुरः" इति । अथ चित्रास्त्रातोर्द्यदनरे प्राचोद्युक्तं
तन्मध्यस्थं दुर्विज्ञेयत्वात्तदुपायमनटुभाह "चित्रां विद्वै-
कया स्त्रातोमन्यवापि शलाकया । तिर्यकस्यानरचिह्नात्
तु हिमूलेऽन्या स्मृतेन्द्रदिक् । एकया ऋज्वा शलाकया
चित्रां विद्वान्यन्या तादृशैव शलाकया स्त्रातीं विद्वान-
तयोः शलाकयोर्द्वयम् दक्षिणोत्तरा मध्याह्नात् द्वितीयां
शलाकां समतया दद्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्मूलम्
एकोक्त्य तृतीयां मध्याह्नादुभयसंपातं यावत्तृतीयां
शलाकां प्राप्ते रज्जुप्रोतलम्बद्वयवतीं पूर्वापरायतां
दद्यात् यत्न लम्बकौ भूयः पतितौ तत्तादृशयोः पूर्वापर-
स्त्रतदानात् स्रष्टा प्राचीन्यत्वं स्रष्टा युक्तिरिति ।
अथ प्रकरणान्तरेण लघुपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानद्वये सप्ताङ्गुलच्छायापतो हि यत् । शङ्कुमूले नीय-
मानं स्त्रवं स्यादुत्तरा दिशः । तिथिपलादुगणिताह
दिनमानमेतायदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते
दिनाह्ने मध्याह्ने सप्ताङ्गुलशङ्कोर्यत्वं छायायाम् लगति-
तस्माच्छङ्कुमूलं यावन्नीयमानं स्त्रवं दक्षिणोत्तरस्त्रव-
मिति अथ वा सप्ताङ्गुलशङ्कोर्गणितागतमाध्याह्निक-
छायातल्या तस्यैव छाया यदा स्यात्तदप्राच्छङ्कुमूले
भीयमानं स्त्रवं दक्षिणोत्तरेति । अत्र युक्तिसाधनं
समये रविर्दक्षिणोत्तरहस्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परं साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय मण्डपस्य चतुष्को-
णत्वाच्चतुष्कोणसाधनं विपरीताख्यानक्याह "दिगन्तशङ्कु-
द्वयमं द्विपाशं विस्तारतुल्यं तु गुणं दलाङ्के । कोणे प्रकर्षे
दिति वेदकोणेऽप्येवं चतुःकोणमतीव साधु" । दिगन्तयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयोः उत्तरपूर्वयोः
शङ्कुद्वयमं द्वौ पाशौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
स्त्रवं अर्द्धचिह्ने धृत्वा कोणे आकर्षयेत् । एवं चतु-
र्ध्वं पि कोणेष्विति कृते साधु चतुरक्षं स्यादिति तदु-
च्यत्वा । अधिकां दिग्ज्ञानशब्दे दृश्यम् ।

दिक्प्रकृति नः दिक्कोणे । "दिक्प्रकृति पुरुषमात्रं भीयते"
कात्या० श्रौ० २०।१।२।३८ । "दिक्प्रकृति दिक्कोणम्"
संयह व्याख्या ।

दिगंशः पु० ७त० । सि० शि० उक्ते दिक्स्थे अंगभेदे यथा
"चक्रांगकाङ्के क्षितिजाख्यहस्ते प्राक्क्षस्तिकाभीष्ट-
दिशस्तु मध्ये । येऽंशाः स्थितास्तेऽत्र दिगंशकाख्यास्त-

च्छत्रात् दिग्ज्योत्स्नपरे विभागे" सि० शि० "कदाचिदप्य-
भीष्टदिने यस्मिन् काले प्रच्छन्नः पृच्छति तत्र कालेऽङ्को-
परि न्यस्तस्य दिग्मण्डलस्य क्षितिजस्य च सम्पाते या-
भीष्टा दिक् तस्याः प्राक् क्षस्तिकस्य चान्तरे क्षितिज-
हस्ते येऽंशास्तेऽत्र दिगंशका ज्ञेयाः । तेषां ज्या दिग्-
ज्येति एवं पश्चिमभागेऽपि" प्र० सि०

दिगन्तः पु० ६त० । १दिगामन्ते । दिगन्तविद्यानरघोहि
तत्सुतः "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः ।
"शास्त्रीयज्ञानकर्मयुतजनाधिष्ठितमध्यदेशादतिरक्ते देशे च
दिगन्तरं न० दिगामन्तमवकाशः । १दिशामवकाशे "सञ्चा-
रपूतानि दिगन्तराणि" रघुः । अन्या दिक् मयूरः ।
२प्रकृतदिशोऽन्यस्यां दिशि च न० ।

दिगम्बरः पु० दिक्चन्द्रमम्बरं यस्य । १गिबे २जैनभेदे पु०
तन्मन्त्रमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिद्व्याधिसंज्ञकम् । "दि-
गम्बरा मध्यमत्वमाह्वरापादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिर्घट-
रान्ध्यापन्तरेरपि" । अस्य भाषा प्राकृतान्तरभेदमिन्द्रा
मागधी । अस्य स्वरूपं तु गलन्तलपद्मेन पिच्छिलबी-
भत्यदुष्प्रवेष्ट्यदेहच्छविलुक्षितचिह्नो सुकृत्वसुनो वेग-
दुर्दर्शनः शिखिशिखण्डपिच्छिकाहस्तः इति । एतन्मन्त्र-
सिद्धं जीवस्य मध्यमपरिमाणत्वं शा० सू० भाष्ययोर्नि-
राकृतं यथा

"एवञ्चात्माऽकात्स्न्यम्" सू० ।

"शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहंता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां
च सत्यामकृतज्ञोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मैवतो घटादि-
उदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थित-
परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मविपाकेण हस्तिजन्म प्राप्नुवच्च कृत्स्नं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवच्च कृत्स्नं
पुत्तिकाशरीरे सम्प्राप्येत । समान एव एकस्मिन्पि
जन्मानि कौमारयोवनस्याविरेषु दोषः । स्यादेतत्, अन-
न्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे शङ्कु-
चेयुर्महति च विकाशेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावद्ज्ञानन्तावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्प्राप्येरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशतोपपत्तेः
सर्वेषामवयवानां प्रथिमातुपपत्तेः जीवस्यानुमात्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण

हृच्छरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवाद्यवा उपगच्छन्ति
तत्तुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्युच्येत तत्ता-
प्युच्यते" भा० । "न च पर्यायादव्यविरोधो विकारा-
दिभ्यः" सू० । "न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमा-
भ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं
शक्यते" कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात् । अवयवोपगमा-
पगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्थमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य
विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मा-
दिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो
वाध्येत, कर्मादकपरिवर्तितस्य जीवस्यात्मावत्त्वं संसार-
सागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगमित्वं भवतीति ।
किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमोपाधिधर्म-
वत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चाव्यवस्थितः कश्चि-
दवयवो व्याप्नोति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यते
अयमसाविति । किञ्चान्यदागच्छन्त्येते जीवावयवाः
कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्त्यश्च क्व वा लीयन्त इति
वक्तव्यम् । न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीये-
रन् अमौक्तिकत्वाज्जीवस्य । नापि कश्चिदन्यः साधारणो-
ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणा-
भावात् । किञ्चान्यदनवष्टतस्वरूपस्यैव सत्यात्मा स्यात्
आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्,
अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमाप-
गमावात्मन आश्रयितुं शक्यते । अथ वा पूर्वेषु सूत्रेण
शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिप-
त्तावकात्स्न्यं प्रसज्जनहारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः
पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यता
न्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानाम-
वस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विचिचानां (विवसनानाम्)
अपीत्याशङ्कानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते । सन्तानस्य ताव-
दवस्तुत्वे नैरात्मवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विका-
रादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यातुल्यपक्षिरिति" ।
इत्यनेन त्वि० "दिग्म्वरत्वेन निवेदितं वस्तु" । कुमा०
स्त्रियां गौरा० उनीप् । "तथा चैव दिग्म्वरी" काली-
भ्यानम् "होत्रापादपि दिग्म्वरी त्रिजगतां माताऽपि
सद्योवना" कालीस्तवः । दिगेवाम्वरम् । ४दिपूमे अम्वरे
दिक् च अम्वरश्च समा० इ० । ५दिगाकाशसमूहारे च
न० आकाशदितायतदिग्म्वरसमुच्चैर्गां माघः । इतमसि
न० मेदि० स्त्रार्थे क । दिग्म्वरक अपणके हारा० ।

दिगादि पु० "दिगादिभ्योयत्" पा० विहितयत्त्ययभिन्ने
शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "दिक् वर्गं
पूगं गणं पक्षं धाव्यं मित्तं मेधा च्यनरं पथितुं रक्ष-
यन्तीकं उखा साक्षितुं देशं चादि च्यन्तं सुखं जवनं मेघ-
यूथं (उदकात्मज्ञायाम्) न्यायं वंशं वेशं कालं आकाशं" ।
दिगीश्वर पु० इत० । इन्द्रादौ दिक्पाले रक्षय्यादिपक्षे च
"दिगीश्वरा भास्वरयुक्तभौमा राक्षसाकिचन्द्रक्षराचिताः
स्युः" ज्यो० त० दिगीशादयोऽप्यत्र "दिगीशब्दन्तर्गताभि-
रीयिता" नैम० [उदयाचलादौ ।

दिगुपाधि पु० इत० । दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ
दिग्गज पु० दिशि स्थितो गजः । दिक्षु स्थिते ऐरावतादौ
गजे दिक्करिनुशब्दे दृश्यम् । "नदत्वाकाशगङ्गायाः
स्रोतस्युद्गमदिग्गजे" रघुः । "चिरस्य यावार्धमनभि-
दिग्गजैः" माघः ।

दिग्जय पु० दिशां तत्स्थलोकान्तपाणां जयः । जिगी-
युक्ते युद्धेन इदिक्स्थितन्तपजये विद्याया रदिकस्य-
लोकादिजये च । दिग्जयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० इत० सि० शि० उक्ते दिशां प्राचीत्यादिज्ञान-
साधने प्रकारभेदे स च तलोक्तो यथा ।

"हृत्तेऽम्भःसुसमीकृतचित्तिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमा-
ज्ञापं यत्नं विशल्यमैति च यतस्तत्पारंन्द्रौ दिशौ ।
तत्कालापमजीवयोस्तु विवराङ्गार्कमिच्छा हृतात्मन्त्याप्र-
मिताङ्गुलेरयनदिशेन्द्रौ स्फुटा चालिता । तत्कालादप्य-
याम्यसौम्यककुभौ सौम्या भ्रुवे वा भवेदेकस्मादपि मापतो
भुजसिनां कोटीभिर्मां शङ्कुतः । न्यखेदुवटिस्त्रजुं तथा
भुवि यथा यच्छापयोः संयुतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति
कृतं वाङ्मयं याम्योत्तरा" सू० "उदकेन समीकृतायां मूषा-
विष्टप्रमाणं हृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं
निवेष्ट्य तस्य छाया तस्मिन् हृत्ते यत्नं प्रविशति पूर्वाह्ने वा
अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत् पश्चिमपूर्वदिशौ किञ्च
भवतः । परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन्
काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्त्यर्थे साध्ये ।
तयोरन्तरात् तस्याख्यायायाः कर्णेन गुणितात्मन्त्याया
भक्ताद्वयलक्ष्यमङ्गुलादि फलं तेनेन्द्रो दिगुत्तरतश्चालिता
स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि
दक्षिणे तदा दक्षिणतः । एवं स्फुटा प्राची । अन्यथा
स्थलेत्यर्थः । तत्कालाद्वयाम्यसौम्यौ दिशौ । अथ प्रकारा-
न्तरेणाह । भ्रुवमवलम्ब्य हृत्ते विद्धा भ्रुवामिमुसकी-

लकः सौम्या । स्वस्थानकोलको यास्या । तन्मत्स्यात्
पूर्वापरे । प्रथमं भास्वायापदर्शने दिग्ज्ञानमुक्तम् ।
इदानीमथैकस्यादपि भाषतः । तच्चैवम् । अभीष्ट-
काले शङ्कोर्भाषं चिह्नयित्वा तस्यान्वायाया वक्ष्यमाण-
प्रकारेण भुजं कोटिं चानीय भुजकोटिमिते शलाके
गृहीत्वा शङ्कुमुत्ताद्वयथादिगगतं कोटिशलाकां छाया-
याद्वप्रसृजदिगगतं भुजशलाकां च तथा भुवि न्यसेद्वयथा
शलाकाप्रयोः संयुतिः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः
प्राच्यपरा दिग्भवति । बाहुश्च यास्योत्तरा । अतो-
पपत्तिः । अहोरात्रवृत्ते इदानीमुत्ततघटिकानामप्ये
पूर्वाह्णे समनखलेन यावदनरं तावदेवापराह्णे तावती-
नां घटीनामप्ये भवति । अतस्तच्छायापविन्दुभ्यां
दिग्ज्ञानमुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं
तेनान्तरितं भवति । अतस्तत् सन्धेयम् । तच्चैवम् ।
तस्मिन् काले यानि कर्णवृत्ताप्राङ्गलानि पूर्वाह्णे यानि
चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र लाघवाय तत्काल-
क्रान्त्योरेवान्तरं कृतम् । ततोऽप्याकरणायानुपातः ।
यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णसदा क्रान्तिज्यान्तरेण
किमिति । अत्र लम्बज्यान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः ।
यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावदनरं तदा कर्णव्यासार्धे
किमिति । अत्र तुल्यत्वाद्गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे
कृते कल्पपञ्चं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि ।
यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्कोर्भाषं
दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चालनीयम् । अत उपपन्न-
मैन्द्री स्फुटा चालितेति । भुजकोटीनामुपपत्तिरप्ये ।
सन्निवेशमात्रेण दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्" प्रमि०

दिग्ज्या स्त्री दिग्गणशब्दे दर्शिते सि० गि० उक्ते दिशामंशभेदे ।
दिग्दर्शनं न० दिशो दृश्यान्तेऽनेन दृश-करणे ल्युट् ।
१दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे (कम्पास) इत० । २दिशां दर्शने च
दिग्दाह पु० दिशां दाहः । इ० स० २१ च० उक्ते उत्पातभेदे

तच्छुभाशुभादिकं तत्त्वोक्तं यथा

"दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय
हताश्वर्णः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं
स करोति वटः । योऽतीव दीप्रा कुर्वते प्रकाशं छाया-
मपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः । राज्ञो महद्देयते भयं सः
शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेश-
राणां प्राग्दक्षिणे शिल्पिकुमारपीडा । यास्यो सहोपैः
पुरुषैस्तु वैश्या दूताः पुनर्भूमिप्रदाय कोणे । पञ्चान्तु

शूद्राः क्षत्रिजोविनश्च चौरासुराद्वैः सह वायुदिक्स्थे ।
पीडां प्रजन्युत्तरतश्च विमाः पाषण्डिनो वाणिजकाश्च
शार्वाङ्गम् (शिशान्याम्) । नमः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रद-
क्षिणं वाति सदागतिश्च । दिशां च दाहः कनका-
वदातो हिताय लोकस्य सपार्थिवस्य" ।

दिग्देवता स्त्री दिशां तनुमन्यादानां देवता मान्निभूतेव ।
दिशां मन्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् "दिग्देवता अतिर-
जस्रलमतिर्न विजानाति" भाग० ४।१४।६

दिग्ध पु० दिह-क्त । १विषाक्तवाणे अमरः "हृदये दिग्-
दशरैरिवाहतः" कुमा० । २अग्नौ श्लेहे च पु० हेमच० ।
४प्रवन्धे व्यजयपालः । ५क्षिप्ते लि० मेदि० ।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं पहाणाम् बलम् । लग्नादौ
स्थितपहाणां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे
"लग्ने सौम्यसुराचार्यौ कुजाकौ दशमे तथा । द्यूने
सौरिचतुर्थे तु सितेन्दु दिग्बलान्वितौ" । अत्र
कोणदिग्बलित्वनिरासाय लग्नदशमद्यूनचतुर्थपदेः
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादनम् । लग्ने स्थितौ
बुधशुक्र पूर्वदिग्बलिनौ यतो राशीनामुदयो लग्नं उद-
यस्तु पूर्वदिक्षेव भवति । लग्नात् दशमे स्थितौ कु-
जाकौ दक्षिणदिग्बलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव
दक्षिणदिशि तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-
मदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरेव तिष्ठति । अस्त-
पश्चिमदिक्षेव भवति । तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्र-
चन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तर-
दिग्भागे तिष्ठति । तद्वलान्वितौ पहाो दिग्बलीत्युच्यते" ।
एतच्चायुर्दायादिषु वचनगणनोपयोगि । यात्रादिषु
यथास्थितपूर्वांशपेक्षयैव पहाणां दिग्बलित्वं ज्यो० त०
उक्तं यथा "प्राच्यां सौम्यसुराचार्यौ यास्यां भास्व-
रभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिद्वीचप्राणौ सितेन्दु दिग्-
बलान्वितौ" ।

दिग्बलिन पु० दिग्बलमध्यस्थ इति । १दिङ्निमित्तबल-
युक्ते गृहे दिग्बलशब्दे दृश्यम् । २तादृशे राशिभेदे च
"शेन्द्रां मातृपराशयस्तु पशवोयास्ये सवीर्यां क्षत्रिया-
रुणां वल्युक् तथैव बलिनः पानीयजासोत्तरे" ज्यो० त०
दिग्बलन न० दिग्भेदे वदनं यस्य । प्राचप्रादिदिग्भेदेन
तत्रस्थितमुखके राशिभेदे । "लग्ने दिग्बलेऽतिदण्ड-
मनं प्राचप्रादि शूलं विना" ज्यो० त० राशीनां दिग्-
भेदेन सुखसक्तं तत्त्वैव । "मेषाद्यास्त्रिभमात् ज्ञेयाः

प्रागादिदिङ्मुखास्त्वमी" तथा च मेघः प्राग्वदनः, वृषो-
यामीवदनः, निधुनः पश्चिमासुखः, कर्क उत्तरासुखः एवं
सिंहादयः धनुरादयश्च । दिङ्मत्तादादयोऽप्यत्र ।

दिग्विजयः पु० दिग्गुपं वस्त्रमस्य । शिवे रजैनभेदे च
अनन्ते ति० "दिग्वस्त्रावच्छकास्त्रीमणिमयसुकुटाद्यैर्युता-
दीप्रजिह्वा" रक्षाकालीध्यानम् । दिग्वसनादयोऽप्यत्र ।
दिग्वारणः पु० दिक्षु स्थितो वारणः । दिग्गजे ऐरावतादौ ।
"दिग्वारणमदाविबुधम्" "प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा"
कुमा० ।

दिग्विजयः पु० दिशां तत्स्थानपलोकानां विजयः ।
विद्यायायुद्धेन वा दिक्स्थानपलोकजये "पाण्डवदिग्वि-
जयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः" इत्यादि ।

दिङ्गः पु० दिङ् इति कार्याति शब्दायते कै-क । उत्कृष्टादिभ्ये
शब्दकल्पः । तत्स्थोदने हि दिङ् इति शब्दे जायते
इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्मन्त्रः न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं मन्त्रम् । "क्षत्ति-
काद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिग्ग-
यस्य मन्त्रं तत् तस्य शुभं गृहम्" ज्यो० त० उक्ते कच्चभेदे
दिङ्नागः पु० दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां
पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० दिङ्नाग
मदगन्धश्च" कुमा० ।

दिङ्मण्डलः ति० इत० । दिशां मण्डले रमण्डलाकारे तत्त्वमूले
च । "उत्पादास्तु दर्शितास्तन्मसप्रभृष्टदिङ्मण्डले"
उद्भटः ।

दिङ्मातृ न० दिशेव मातृ च । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता० ।

दिङ्मूढः ति० दिशि मूढः । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां
यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्भ्रमः तद्युक्ते दिशामयवार्थ-
ज्ञानयुक्ते ।

दिण्डिः पु० दिण्डि+प्रपो० वाद्यभेदे ।

दिण्डिरः पु० दिण्डिर+प्रपो० । वाद्यभेदे अमरः ।

दितः ति० दो-खण्डने क्त इत्यम् । द्विके द्विधीकृते अमरः ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिच् वा ङोप् । "दैत्य-
मातरिकक्षपपत्न्याम् । "प्रजितरे महाभागा दक्षकन्या-
स्त्रयोदश । अदितीर्दितिः दनुःकाला" भा० व्या० ६५ अ० ।

ताश्च कश्चपस्य पत्न्यः "ददौ च दश घर्माय कश्चप्राय
तयोदश" हरिवं० ६५ अ० । भावे क्तिन् न ङोप् ।
२४ खण्डने च ।

दितिजः पु० दितेर्जायते जन-ङ् । अक्षरे "इक्षेत्र दितिज

संघानाम्" भा० अनु० १४ अ० । "दितिजसहस्रगणैर्निषेव्य-
माणम्" हरिवं० २२ अ० "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यक-
शिपुः स्मृतः" भा० व्या० ६५ अ० । उक्ते रेकस्यैव तत्पुत्रत्वेऽपि
तद्वंशजनानामप्युपचारात् तज्जन्यत्वं दृष्टव्यम् ।

दितितनयः पु० इत० । दैत्ये दितितनन्दनदितिमुतादयोऽ-
प्यत्र । "नखे दितिमुताधीशः पदे रोदसी" सा० द० ।

दित्यः पु० दितौ भवः यत् । अक्षरे गन्धार्थकत्वं । दिति
खण्डनमर्हति यत् । २४ देनाहं-धान्यादौ ति० ।

दित्यवाटः पु० दित्यं छेदनाहं धान्यादिकं वहति वह-एव ।
द्विर्ध्ववयस्के पशौ । "दित्यवाट्यो विराट् छन्दः" यजु० १४
१४ अ० । "दो धवखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति
दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विर्ध्वः पशुदित्यवाट्
विराट् छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं दित्यवाहं पशुं वयसा
यहीत् "दित्यवाहं वयसाप्रो विराट् छन्दः विराह-
भूत्वा दित्यवाह उक्कसः" शत० ब्रा० ८, २१४ १२ । स्तुते,
वेददी० क्ति्यां ङोपि वाङ्मयौः । दित्यौ हीत्येव । "दित्यवाट
च मे दित्यौ ही च मे" यजु० १८ २६ । "द्विर्ध्ववयसो
वृषो दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौ ही वेददी० ।

दित्या स्त्री दातृमिक्षा दा-सन् इत् अभ्यासलोपः भावे च ।
दानेच्छायाम् ।

दित्यु ति० दातृमिक्षुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दित्युः
सुतां योधहरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः कश्चित् अपार्थं तु नाभ्या-
सलोपः "संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्तुरपि जीवितम्"
भा० उ० ७ अ० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिक्षा दृश-सन्-भावे च । दर्शनेच्छा-
याम् । "द्रौपदीं मार्धयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया" भा० व्या०
१ अ० । "एकस्यसौदर्यदिदृक्षयेव" कुमा० ।

दिदृक्षु ति० द्रष्टुमिक्षुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुमिक्षौ "को-
पितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा" रघुः । "व्यवहारान्
दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेण ति० द्रष्टुमेदस्यः दृश-सन् केच । "द्रष्टुमे-
दस्ये । "दिदृक्षेणः परि काष्ठस्य जेत्यः" क० ११ १४ १५ ।

दिदृक्षेय ति० दिदृक्षामर्हति वा० ङक् । दर्शनीये "दिदृ-
क्षेयः स्तनवे भाक्षजीकः" क० ११ १२ । "दिदृक्षेयः
श्रुतेर्दर्शनीयः" भा० ।

दित्यु पु० दित्युत्+प्रपो० । श्वजे निघण्टुः "हजदस्ता घृ-
प्रता दित्युमस्य" क० ११ ७ १५ । "पाहि मा दित्योः" यजु०
२ २ । २ वाणे च "स्तत्राणां क्षत्रपतिरेष्यति दित्युन

पाङ्क्तिं यजुः १०।१७। दो अखण्डने द्यलि खण्डयलि
दिद्यो वाणाः “इप्रवो वै दिद्यव इप्रवधमेवैनमेतदति
नयतीति” शत० ब्रा० १।४।२।२।

दिद्यत् त्वि द्युत-किप् नि०। १दोमिशोषे २वज्रो पु० निघ०।
दिधिषाय्य न० दधात्याह्ण दम् धा-आय्य नि० द्वित्वं पुक्
च । १मद्ये २आरोपितवन्धुभावे ३धारके त्वि०। “मित्त
इव यो दिधिषाय्यो भूददेव” ऋ० २।४।१। “दिधिषाय्यो
धारयिता” भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दिधिषाय्य इति स्तुतं
पठित्वा दधिपूर्वकादस्तैरायः इति व्याचक्षौ ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इप-किप् शकुन्वा०।
हिह्रुढायाः स्त्रियाः पत्यौ पुनर्भू पतौ अमरः

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिष्यते वा धा-धिष-वा ऊ अ-
न्द्ङन् भू इत्यादिना नि० वारहयविवाहितयां स्त्रियाम् ।
“ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायास्तृतेऽस्तृजा । सा चा-
येदिधिषूज्या पूर्वा त दिधिषूः स्मृता” देवकोक्तायां
ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकाडीनविवाहयुक्तायां २कनिष्ठायां
भगिन्याश्च ।

दिधिषूपति पु० इत०। “आतृष्टं तस्य भार्यायां योऽहुरज्येत
कामतः । धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्येष्ठो दिधिषूपतिः”
मनुक्ते विधवायां भ्रातृभार्यायां रते भ्रान्तरे ।

दिधिषू स्त्री दिधिषू-प्रथो० । दिधिषूशब्दादे शब्दरत्ना० ।

दिन पु० न० द्यति तमः दः-खण्डने दी-क्षये वानक् ह्रस्वः ।
१सूर्यकिरणवच्छिन्ने काले तद्देहादिकं अहन् शब्दे ५७६
प्र० दृश्यम् । २पष्टदण्डात्मके मासुषे अहोरात्रे चान्द्रे
इतिधिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैत्र्ये कालभेदे सौ-
रवर्धरूपे ५दैवे कालभेदे ब्राह्मे इत्यरूपे काले च
“अजगोपतियुग्मञ्च कर्कषन्विमृशस्तथा । निशासन्ताः
स्मृताश्चैव शेषाश्चान्ये दिनार्यकाः” इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते
७राशिभेदे । “दिने दिने त्वं तदुरेधि रेऽधिकम्” नैष०
“दिनानि दीनोद्भूतचित्तस्य” “दिनेषु गच्छत्तु नितान्ता-
न्तपीवरम्” रघुः । “प्रौढध्वानं दिनमिह जलदाः”
साधः जीमूतवाहनस्तु सूर्यकिरणवच्छिन्नं चतुर्थां
मात्मकं दिनमिच्छाह “दिनं दिनेषु यतोऽत्र दर्शने
तमो तमोहन्तुरदर्शने सति । कुष्ठशानां द्युनिशं यथा
तथा पितृणां शशिष्टवसिनाम्” सि० शि० दिनमानशब्दे
दृश्यम् “तिथिष्वान्द्रमसं दिनम्” सू० सि०।

दिनकर पु० दिनं करोति क-ट्, दिने करः किरणोवाय ।
१सूर्ये २चक्रेष्टके च “दिनकराभिमुखः बलरेणवः”

रघुः । “अङ्गाण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिन-
करस्य करप्रसारः” सू० सि० ।

दिनकरतनय पु० इत० । अर्कनन्दने १शमौ २यमे च
“चारवशात् द्वितीयगृहणे दिनतनये” प्र० सं० १०४ अ० ।

दिनकरसुतादयोऽप्यत्र १कर्णे ४सुप्रीये ५तपत्यां ६यस-
नायां च स्त्री । [“दिनकर्ता न दृश्यते” हरिवं० १६१ अ०।

दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-ट् च । १सूर्ये २चक्रेष्टके च
दिनकर्तृ पु० दिनं करोति क-किप् । सूर्ये हेमच०।

“शुक्लाः करा दिनकर्ता दिवादिमध्याह्नगाग्निनः क्षिप्वाः”
प्र० सं० १० अ० । २चक्रेष्टके च [शब्द० ।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात् । अन्धकारे
दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः । तिथिक्षये । “एकस्मिन्

सावने त्वङ्गि तिथीनां क्षितयं यदा । तदा दिनक्षयः
प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” मलमा० त० वंशिशठः । तिथि-
क्षयशब्दे दृश्यम् ।

दिनचर्या ७त० । भावप्र० चक्रे दिने कर्तव्यभेदे यथा

“मानवो येन विधिना स्वस्यस्तिष्ठति सर्वदा । तमेव
कारयेद्देवो यतः स्वास्थ्यं सदैवपूजितम् । दिनचर्यां
निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् । आचरन् पुरुषः
स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा” । तत्र स्वस्थस्य लक्षण-
माह सुश्रुतः “समदोषः समान्निध्यं समधातुमल-
क्रियः । प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यनिधीयते” ।
क्रियात्वं कर्म तेन समक्रियः शरीरावुरूपकर्मा । तत्र
दिनचर्यामाह ब्राह्मे सङ्गते बुद्धयेत स्वस्थो
रक्षार्थमायुषः । तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं परेष्टि मधुसू-
दनम् । दध्यन्नदर्शसिद्धार्थवित्त्वगोरोचनास्त्रजाम् ।
दर्शनं स्पर्शनं कार्यं प्रवृत्तेन शुभावहम् । स्वमाननं
हृते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम् । आयुष्यसुखसि
प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम् । तदत्र कूजनाम्नानोदर-
गौरववारणम् । आदिशब्देन वातमूलादीनां यद्वहम् ।
आटोपशूलौ परिकर्त्तिका च सङ्गः । पुरीषस्य तयोर्दे-
वातः । पुरीषमास्यादधवा निरेति पुरीषवेगेऽभिहिते
जरस्य । परिकर्त्तिका गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा ।
पुरीषस्य सङ्गो निरोधः । ऊर्ध्ववातः उन्नाटवाञ्छलम् ।
वातमूलपुरीषाणां सङ्गाध्माने क्लमो रजा । जठरे
वातजाचान्ये रोगाः स्युः वातनिघ्नत्वात् । वस्त्रमेहनयोः
शूलं मूलकच्छं शिरोरजाः । विनामो वङ्गणानाहः
शाल्विह्वं मूलनिघ्नं । विनामः शरीरस्य नञ्जता वङ्ग-

यानाहः वङ्गणस्याकर्षणवत्सीद्धः । न वेगितोऽन्ध-
कार्यः स्नात वेगान् धारयेद् वलात् । कामशोकभ-
यक्रोधान् मनोवेगान्धारयेत् । गुदादिमलमागौष्णं
शौचं कान्तिवलयप्रदम् । पवित्रकरमाख्यानमलज्झीकलि
पापहृत् । प्रक्षालणं मतं पाण्ड्योः पादयोः शुद्धिकार-
णम् । मलम्रमहरं हृष्यं चक्षुष्यं राजसापहम् ।
दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलसायतम् ।
कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वरान्ध तथाऽत्रणम् । एकैकं
घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्त-
मांसान्यबाधयन् । क्षौद्रलिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन
वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्ध्रियं विशोधयेत् । तेजो-
वती (तेजवल्कल) इति लोके प्रसिद्धा । सधूको मधुरे
श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बं स्यात्तिलके श्रेष्ठः
कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषश्च प्रकृतिं
तथा । यथोचितैरसैवीथैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् ।
तेनास्य सुखवैरस्यदन्तजिह्वास्त्रया गदाः । रुचिवैशद्य-
लघुता न भवन्ति भवन्ति च । अर्के दीर्घं वटे दीप्तिः
करञ्जे विजयो भवेत् । मूले चैवार्थसम्पत्तिर्विद्व्यां
मधुराशनम् । खदरे सुखसौगन्ध्यं विल्ले तु
विषुलं धनम् । उद्वरे तु वाक्सिद्धिरास्यं त्वारोग्यमेव
च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढवाक्श्रुतिः ।
शिरीषे कीर्त्तिर्सौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे
धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्यां सुन्दराकारः
ककुभे कुटजे तथा । जातोतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नश्च विन-
श्रति । गुङ्गाकातालहिन्नालं केतकश्च दृढचरः ।
खजूरं नारिकेलञ्च सप्तैते दण्डराजकाः । दण्डराज
समुत्पन्नं यः कुर्याद् दन्तधावनम् । नरन्धराण्डालयोनिः
खाद्यावङ्गकाञ्च पश्रति । न खादेद्दु गलताल्लोठजिह्वा
दन्तगदेषु तत् । सुखस्य पाके शोथे च स्वासकास
वमीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदा-
न्वितः । शिरोरुजातस्त्रुधितः आलः पानक्लमान्वितः ।
अर्द्धितः कर्णशूलो च नेत्ररोगी नवच्वरी । वर्ज्येद्दन्त-
काष्ठन्तु हृदामययुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं
भुक्तं यस्य सः । जिह्वानिर्लेखनं हेमं राजतं ताम्रजं
तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपलमयं तथा । तत्
काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु क्षिग्धं
तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तल्लिह्वामलवैरस्यदुर्गन्ध
जडताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन ययसा

सुद्धः । कफटण्णामलहरं सुखान्तःशुद्धिकारकम् ।
सुखोष्णोदकगण्डूषः कफार्चिमलपहः । दन्त-
जाड्यहरस्यापि सुखलाघवकारकः । विषमूर्च्छागटा-
न्तानां शोषिण्यां रक्तपित्तिनाम् । कुपित्तान्ध्रियमचोष-
रूक्षाणां स न शस्यते । सुखोष्णोदकगण्डूषो यथा
“सुखप्रक्षालणं शीतपयसा रक्तपित्तजित् । सुखस्य पीडि-
काशोधनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्याद्वापि कटूष्णेन
पयसास्यविशोधनम् । कफघातहरं क्षिग्धं सुख-
शोषविनाशनम् । कटुतैलादि नस्यार्थे नित्याभ्यासेन
योजयेत् । प्रातः क्षौद्राणि मध्याह्ने पित्ते शायं समी-
रणे । सुगन्धवदनाः क्षिग्धनिःस्वना विशलेन्द्रियाः ।
निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं
नित्यं हितमच्छोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन
मनोज्ञे स्फुट्यदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरभा) इति लोके
प्रसिद्धम् । सोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विमुद्गं सिन्धुसम्भ-
वम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहलेदरुजापहम् ।
अच्छोण्डपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्रे रोगा न
जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । सोतोऽञ्जनं (क्षणासुरभा)
इति लोके । विमुद्गं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम्
सिन्धुनाम पर्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः
आलः ऊर्द्धितो भुक्त्यास्तथा । ज्वरातुरः शिरःक्षतो
नाच्छोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्राक्षश्चक्षुःशुक्लेशरोमाणि
कर्त्तयेत् । केशशस्त्रुनखादीनां कर्त्तनं सम्प्रसाधनम् ।
पौष्टिकं धनमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । सम्प्र-
साधनम् शोभाजनकम् । उत्पाठयेत् लोषानि
नासायाः न कदाचन । तदुत्पाठनतो दृष्टेर्दीर्घत्वं
त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् ।
केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । चादृशा-
लोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं
बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । लाघवं कर्म-
सामर्थ्यं विभक्तघनगात्रता । दोषजयोऽग्निदृष्टिच
व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याघ्रिर्नास्ति
कदाचन । विरुद्धं वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विप-
स्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं
सहस्राक्षस्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशनेन
किञ्चित् स्थौल्यापकर्षकम् । स सदा शुण्माधत्ते बलिनं
क्षिग्धभोजिनाम् । वसन्ते शीतसमये सुतरां स हितो
मतः । अन्यदापि च कर्त्तव्यो वलाङ्गेन यथावत् ।

हृदयस्थो यदा वायुर्वक्त्रं ग्रीष्मं प्रपद्यते । सुखञ्च गोपं
 लभते तद् वनाहंख लक्षणम् । किं वा जलाटे नासायां
 गात्रसन्निधौ कक्षयोः । यदा सञ्जायते खेदो बलाहन्तु
 तदादिशेत् । भुक्तयान् कृतसम्भोगः कासो श्वासी क्षणः-
 क्षयो । रक्तपित्ती क्षती गोपी न तं कुर्यात् कदाचन ।
 क्षतिव्यायामतः कासो ज्वरः छर्द्दिः श्वसः कृमः । तृष्णा-
 क्षयः प्रतमको रक्तपित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारये-
 क्षित्यं सर्वेष्वाङ्गेषु पुष्टिदम् । शिरःश्वस्वपादेभ्यः तं
 विशेषेण शीलयेत् । सार्धपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्प-
 वासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्प्रति कदाचन ।
 मन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामशुर्वादीनामग्नियोगेन निष्का-
 शितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छमग्निलवणं
 सुखम् । निद्रावर्णस्फुटलायुः कुरुते देहपुष्टिदम् ।
 अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-
 करो हलि शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां वद्धतां
 दाहं स्फुटतां दीप्यतां तथा । क्षणतां कुरुते कुर्या-
 च्छिरसः पूर्णतामपि । न कर्णरोगाच्च मूलं न च संन्या-
 हनुमहः । नोच्चैःश्रुतिर्न व्याधिर्यं खालित्यं कर्ण-
 पूरणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णं भोजनात् प्राक् प्रश-
 स्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपागते ।
 पादाभ्यङ्गश्च तत्स्यैर्यं निद्रादृष्टिप्रसादकम् । पादसुप्ति
 श्रमस्तन्मसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् । व्यायामक्षुब्धपुष्पं पङ्ग्रां
 संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैततेयमिषोरगाः ।
 लोमकूपं शिराजालं धमनोभिः कलेवरैः । तर्पयेत्तल-
 माधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अङ्गिः संसिक्तमूलानां
 तल्लग्न्यास्पृश्यादयः । वर्द्धन्ते हि तथा नृपां स्नेह-
 संसिक्तधातवः । नवच्चरी व्यजोष्णीं च नाभ्यङ्गेत कथ-
 ज्ञन । तथा विरिक्तो बालश्च निरुद्धो यथ मानवः ।
 निरुद्धः दत्तो निरुद्धयस्तिः यस्मै सः । पूर्वयोः क्षुब्धता
 व्याघेरसाध्यत्वमथापि वा । शोषाणां नत्विह प्रोक्ता
 वङ्गिषादादयो गदाः । पूर्वयोः तरुणज्वरिणोऽजीर्ण-
 नश्च । उद्धर्तनहृत्फहरं मेदोन्नं शुक्रदम्परम् । बल्यं
 शोणितकृत्वापि त्वक्प्रसादस्फुटत्वकम् । सुखलेपात् ददं
 चक्षुः पीनोगण्डस्थाननम् । कालमव्यङ्गपिडकं भवे-
 त्कमलसज्जिभम् । दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानभोजो
 बलप्रदम् । कण्डूमलश्रमखेदतन्द्रादृद्धाहपाकनुत् ।
 बाह्यैश्च सेकैः शीताद्यैरुष्णान्याति पीडितः । नरस्य
 स्नातमात्रस्य दीयते तेन पावकः । शीतेन पयसा स्नानं

रक्तपित्तप्रशान्तिकम् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वात-
 कफापहम् । शिरःस्नानमचक्षुष्मस्तुष्येनाम्बुना
 सदा । वातक्षोभप्रकोपे तु हिततन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
 “अशीतेनाम्बसा स्नानं पयःपानञ्च वाः स्निग्धः । उतदो
 मानवा ! पय्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।” हरिश्चन्द्र-
 स्यैतत् । यः सदा मलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् ।
 बल्योपलिननिर्मुक्तो जीवेदुर्वर्षशतचरः । स्नानं ज्वरेऽ-
 तिसारे च नेत्रकर्णां निरातिष्ठम् । आध्मानपीनसाजीर्ण-
 युक्तवत्सु च गर्हितम् । स्नानस्याननरं सम्यग्वस्तेषा-
 ण्यस्य मार्जनम् । कालिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वगदोष-
 नाशनम् । कौशेयौर्णिकयस्त्रञ्च रक्तवस्त्रन्त्येव च ।
 वातक्षोभहरन्तु शीतकाले विधारेत् । कौशेयं
 पट्टास्वरम् तसरयस्त्रञ्च । मेध्यं सुगीतस्मितञ्च कथायं
 वस्त्रमुच्यते । तद्वारयेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते ।
 कथायं (कोसकी) इति लोके कथायरागरक्तं वा । शुक्रान्तु
 शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । नचोष्णञ्च वा
 शीतलञ्च वर्षासु धारयेत् । यशस्यद्वाम्यमायुष्यं श्रीम-
 दानन्दवर्द्धनम् । त्वच्रं वशीकरं रुच्रं नवं निर्मल-
 मस्वरम् । कास्यं कामोद्दीपकम् । कदापि न जनैः
 सङ्गिर्धार्थ्यं स्मलिनमस्वरम् । तत्तु कण्डूहृत्प्रसरं ग्लान्य-
 लक्ष्मीकरम्परम् । अलक्ष्मीः व्यथोभा हरिद्राञ्च ।
 कुङ्कुमचन्दनञ्चापि कृष्णाशुक् च मिश्रितम् । उष्णं
 वातकफध्वं वि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण
 बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतसुष्णकाले
 प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं हृदयेत् । चन्दनं
 घुस्त्रयोपेतं स्तननाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा
 शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुस्त्रयं कुङ्कुमम् । स्तन-
 नाभिः कक्षूरी । अतुलेपस्तृणामूर्च्छादुर्गन्धस्नेद-
 दाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः ।
 स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-
 पुष्पपत्राणां धारणङ्गान्तिकारकम् । पापरक्षोभहृत्
 कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं
 विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं कृतम् ।
 यहरिष्टिहरं पुष्टिकरं दुःखप्रनाशनम् । पापदोर्भाग्य-
 यमनं रत्नाभरणधारणम् । साणिक्यनरण्येः सजात्य-
 ममलं सक्ताफलम् शीतगोमार्देयस्य च विद्रुमो निगदितः
 सौख्यस्य गारुडतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागसमुरा-
 चार्यस्य वज्र, शनेः नीलचर्मलसन्धयोश्च गदिते गोमेद-

वैदुष्यके । वासःशृङ्गाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् । रत्नोन्नमर्थमौजस्य सौभाग्यकरसुतनम् । सततं विद्वन्मन्त्रस्य सहोपध्यास्तथैव च । रोचनासर्पपादीनां माङ्गल्यानाञ्च धारणम् । आयुर्लक्ष्मीकरं रत्नोहरं मङ्गलदं शुभम् ! हिंसादिभयविध्वंसि वशीकरणकारणम् । ततो भोजनवेलायां कुर्यान्माङ्गल्यदर्शनम् । तस्य प्रदर्शनं क्षत्रमायुर्धर्मविवर्द्धनम् । लोकेऽस्मिन्माङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः । पुष्पस्रक्स्पर्शिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः । पादुकारोहणञ्च कुर्यात् पूर्वं भोजनतः परम् । पादरोगहरं दृष्यं चक्षुःप्रज्ञायुषो हितम् । शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा नृणाञ्चतुर्विधा । बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्सा च रतिस्मृहा । भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचिः श्रमः । तन्द्रालोचनदोषं धातुदाहो बलक्षयः । विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्योर्ध्ववेत् । श्रवणस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा । निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम् । अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादज्ञापाक एव च । बुभुक्षितो न योऽस्मात् तस्याहारश्चैनक्षयात् । मन्दीभवति कायाग्निर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः । आहारं पचति शिखी दोषाज्जाहारवर्जितः । पचति दोषक्षये च धातुन् धातुक्षये च प्राणान् । आहारः प्रीणनः सद्यो बलकहेहधारणः । मृत्वायुःशक्तिवर्णैजःसत्यशोभाविवर्द्धनः । यथोक्तं शुणसम्पन्नं नरः सेवेत भोजनम् । विचार्य दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि । उभयोः कालयोः प्रातःप्रायश्च । तथा च । सायं प्रातर्मनुष्यप्राणामशनं श्रुतिबोधितम् । नान्तरा भोजनञ्च कुर्यादग्निहोत्रसमोविधिः । प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादुपरि । तथा च । “याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद् बलक्षयः” । अन्यच्च । “क्षुत् सम्भवति पक्केषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः” । रसादीनां पाकज्ञानमाह उद्धारणद्विहत्याहो वेगोत्सर्गो यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् । स्थानमाह आहारान्तं नरः कुर्यान्निर्हारमपि सर्वदा । उभाभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे होयते श्रियाः । निर्हारो मलमूलोत्सर्गः । आहारनिर्हारविहारयोगाः स देव सद्भिर्विजने विधेयाः । अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे सुश्रुतोक्तः उक्तप्रायः ।

आहारानन्तरं कृत्यजानञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा “एवं भुक्त्वा समाचामेद्रूक्षपचणपूर्वकम् । भोजने दन्तलम्पानि निर्वृत्त्याचमनं चरेत् । दन्तान्तरगतं चात्र शोधनेनाहरेत् शनैः । कुर्यादनिर्वृतं तद्भिः सुखस्थानिदं गन्धताम् । दन्तलग्नमनिर्वृत्त्यै लेपं मन्येत दन्तवत् । न तत्र वृद्धयः कुर्यात् यत्नं निर्हरणं प्रति । आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषी स्मृष्टेत् । भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमङ्गलादीन् सुखावहान् । विष्णुराता तथैवात्र परिणामश्च वै यथा । सत्येन तेन मदभुक्तं जीर्यत्वन्नमिदन्त्या । अगस्तिरग्निर्विद्वानलक्ष भुक्तं ममान्नं ज्वरयत्वशेषम् । सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छन्वरोगं मम चास्तु देहम् । अङ्गारकमग्निस्रवावकं सूर्यमग्निनौ । पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्यायु जीर्यति । इत्युच्चार्य खड्गस्तेन परिमाणं तथोदरम् । अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कम्पाग्नितन्द्रितः । अतन्द्रितः निरन्तरं जायत तिष्ठेन्नत सप्रात् । “भुक्तमात्रस्य तु स्मृष्टाङ्गन्यग्निं कुपितः कफः” इति वचनात् । जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेघते । भुक्तमात्रे कफस्यापि क्रमोऽयं भोजनोपरि । विदग्धं किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वम् । ततः परं भुक्तमात्रे गुष्टातस्य कफस्य प्रतीकारोपायः तास्त्रूलादिभक्षणम् तत्रोक्तं तच्च तास्त्रूलग्न्ये ३२०७ पृ० उक्तम् । खदिरगुणादि च तत्रोक्तं खदिरग्न्ये २४६४ पृ० उक्तम् । ततः क्वचं शेषास्तत्रोक्ता यथा

“भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते । अङ्गुलञ्चातशैथिल्यं पीवाजानुकटीसुखम् । भुक्तोपशितस्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता । आयुश्चङ्क्रममाणस्य सुलुधांति धावतः । चङ्क्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः । आसानष्टौ सद्युत्तानस्तान् द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे । ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वयाद् यथाशुभम् । वामदिशायामनलो नाभेरुर्ध्वेऽस्ति जलनूनाम् । तस्यात् वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम् । त्रिदोषशमनी खड्गा तूली वातकफापहा । भूशया इङ्गुणी दद्यात् काष्ठप्रङ्गी तु वातला । अन्यः पुनराह “भूशया वातलातीव रुद्धा पित्तास्रनाशिनी । भूशया शयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राप्रतिप्रदम् । अमानिलहरं दृष्ट्वा विपरीतमतोन्यथा” । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं परम् । प्रीतिनिद्राकरं दृष्ट्वा कफघातप्रसादकरं

प्रवातरौक्ष्यवैवर्ण्यं सस्मदहाहपित्ततुत् । स्वेदमूर्च्छा-
पिपासान्नमप्रवातमतोऽन्यथा । सुखं प्रवातं सेवेत
श्रीशे शरदि चान्तरा । निर्वीतमायुषे सेव्यमारोग्याय
च सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः क्षिग्धः
पित्तास्रदूषकः । विदाही वातलः आलिकफशोषवतां
हितः । स्वादुः पटुरभिषण्दी त्वग्दोषार्शोविप-
क्षमीन् । सन्निपातं ज्वरं श्वासमामवातञ्च कोपयेत् ।
स्वादुर्भक्ष्यद्रव्येषु वाङ्मयेन मधुररसजनकः । दक्षिणः
पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्येण शीतलो
बल्यश्चक्षुषो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्त्रीक्ष्णः
शोषणो बलहृत्क्षुः । मेदःपित्तकफध्वंसो प्रभञ्जन-
विवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः क्षिग्धो दोषप्रकोप-
कृत् । क्लेदनः प्रजतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
दोषप्रकोपकृत् आतराणाम् । आग्नेयो दाहकद्रव्यो
जैर्कृतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तक्त रेशानः
कटुकः सूतः । विष्वग्वायुरनायुषः प्राणिनां वज्रो ग-
हृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्वात्त शर्मणे । व्यजन-
स्थानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाप्रमापहः । तालवृत्तभवो
वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तृणो रक्त-
पित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्तज-
स्तथा । एते दोषजिता वाताः क्षिग्धाः हृद्याः सप्र-
जिताः । दिवास्वायं न कुर्वीत यतोऽसौ स्वात् कफा-
पहः । शीघ्रवर्ज्येषु कालेषु दिवास्त्रो निषिध्यते ।
उचितो हि दिवास्त्रो नित्यं येषां शरीरेणाम् ।
वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा । व्यायाम-
प्रमदाध्ववाहनरतान् क्लान्तानतीसारिणः शूलश्वास-
वतस्तृपापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्
क्षोणकफान् शिथून् मदहतान् रुजान् रसाजीर्णिनो
रात्रौजागरिताक्षराक्षिरशनान् कामं दिवा स्थापयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा सात्कीकृता तु यैः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जायतां चोपजायते । स्वपतां
दिवा । जायतां रात्रौ । भोजनानन्तरं निद्रा वातं
हरति पित्तहृत् । कफं करोति वपुषः सुष्टिसौख्यन्तनोति
हि । शयनं पित्तनाशाय वातनाशाय मर्दनम् । वसनं
कफनाशाय ज्वरनाशाय लक्षणम् । आसीनं चूर्णितं
यत्तु नाभिषण्दी न रुक्षणम् । अपरानयुदरेऽक्षस्य
संस्थापनहेतुनाह शब्दान् स्पर्शांश्च रूपाणि रसान्
गन्धान् स्पर्शः प्रियान् । भुक्तानपि सेवेत तेनान्नं

साधु तिष्ठति । उदरे इति विमेषः । अन्नस्रोदरे-
ऽस्थितिहेतुनाह शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धो
जुगुप्सितः । भुक्तमप्रयत्नश्चाक्षमतिहास्यश्च यामयेत् ।
अप्रयत्नमपवित्तम् । अन्यदपि यज्जनीयमाह शयनं
श्वासनश्चाति न भजेच्च द्रवाधिकम् । नाग्न्यातपो न
श्वनं न यानं नापि वाहनम् । श्वनं वाङ्मयां जल-
प्रतरणं यानं मार्गं चलनं, वाहनमश्वादि । व्यायामश्च
व्यथायश्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च
सङ्गर्तं भुक्तवांस्यजेत् । परिवर्जनाद्यमजीर्णस्य हेतु-
नाह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्न-
विपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्त्यं लघु चापि भुक्तमन्नं
न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन
रुग्दैन्यनिपीडितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं
न सम्यक् पारिपाकमेति । सन्धारणात् अघोवात-
मलमूत्रादीनाम् । अध्ययनलक्षणमाह अजीर्णं
भुज्यते यत्तु तदध्ययनमुच्यते । तद्विषययन्नाह
प्राग्भुक्ते चानले मन्दे हिरद्भो न समाचरेत् । अस्याय-
मर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णे सति अह्नयेव पुनर्न भुज्जीत
इत्यर्थः । रात्रौ पुनस्तथापि सति भुज्जीतेव । यत
आह सुसुत एव “प्रातराग्रे त्वजीर्णे तु सायमाग्रे तु
उपप्रति । पूर्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुज्जानो हन्ति
पावकम्” । अस्य त्वयमर्थः । पूर्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते
अन्ने विदग्धे किञ्चित् पक्वे प्रातर्भुज्जानः पावकं हन्ती-
त्यर्थः । यत आह “सायमाग्रे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं
विषोषममिति” । सायमाग्रेजीर्णे भोजनोपायमाह
भवेद्यादि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसेववाभ्याम् ।
विचूर्णितां शीतजलेन युक्तां भुज्जीत चात्र मितमन्नकाले ।
आयुःक्षयमयादिवाक्षाद्भि सेवेत कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा शीघ्रवसन्तयोः । अवशः कजितेन्द्रियः ।
आस्था(स्थितिः)वर्णकफसौख्यसौकुमार्यसुखप्रदा । अ-
ध्वा(गतिः)वर्णकफसौख्यसौकुमार्यविनाशनः । यत्तु
चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्वलमेधाग्नि-
प्रदमिन्द्रियरोधनम् । उष्णीषं कान्तिहृत् केश्यं रजोवात
कफापहम् । लघु तच्छस्यते यस्मादुगुर पित्ताक्षि-
रोगहृत् । उपानधारणं नेत्रप्रमायुषं पादरोगहृत् ।
सुखप्रचारभोजस्यं वृषप्रश्च परिकीर्तितम् । पादाभ्या-
मनुपानङ्गां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्य
मनायुषनिन्द्रियवृत्तमहृदिदम् । अन्नस्य धारणं वशीतप-

घातरजोऽपहम् । हिमन्नं हितमज्जोय माङ्गल्यमपि
कीर्तितम् । सत्वोत्साहवकस्यैयं धैर्यं तेजोविवर्द्धनम् ।
अवष्टम्भकरञ्चापि भयन्नं दण्डधारणम् । कर्षाच्छादन
संयुक्ता शिविका सर्ववृक्षभा । तस्यामारोहणं नृणां
विदोषशमकं मतम् । घातश्चेष्टागदात्तानामहिता
भ्रमकत्तरिः । पित्तानिलकरो हृत्को लज्जप्रायुःपुष्टि-
वर्द्धनः । घोटकारोहणं वातपित्तान्निभ्रमकस्तम् ।
जेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्वह्निनां परम् । आतप
स्नेदमूर्च्छास्रपित्तलपणाक्तमश्रमान् । दाहं विवर्णतां
कुथीदेतान् आया व्यपोहति । दृष्टिर्दृष्टा हिमावस्था
निद्रालस्यविधायिनी ।”

दिनज्योतिस् न० ६त० । आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनसृष्टिश्च दुःखितः उत्कण्ठितः ।
चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । रात्रौ हि स्त्रीविर-
हेण दिनार्धसृत्कण्ठायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा-कृ । १सूर्ये चारा० २चर्कटचे
३सूर्यादिषु वारेषु च “दिनावद्भासहोराणामधिपान न
समाः कुतः” इति मयस्य प्रश्ने “मन्दादधः क्रमेण
स्युश्चतुर्था दिवसाधिपाः । वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च
प्रकीर्त्तिताः” सू० सि० । “शनेः सकाशादधः क्रमेण
चतुर्थसङ्ख्याका महा दिनाधिपतयो वारेश्चरा भवन्ति यथा
शनिरविचन्द्रभौमबुधशुक्रशुक्रा इति तत्क्रमः” रङ्ग०
“सूतकानां परिच्छेदो दिनमासाव्दपास्तथा । मध्यम-
ग्रहभुक्तिस्तु सावनेनैव गृह्यते” सू० सि० ।

दिनपति पु० ६त० । १सूर्ये २चर्कटचे च ३वारेणसूर्यादौ
च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र ।
४दिनप्रवेशलग्नेशे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये तत्लग्न
दर्शिनि अधिकवलययुक्ते ५ग्रहभेदे च दिनप्रवेशशब्दे
दृश्यम् । “दिननाथपूर्णशशिनोरसङ्ख्याम्” भाषः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः ।
दिनक्षये “अधिवसे दिनपाते घटुपि रवौ भातुलङ्घिते
मासि । चक्रिणि सुप्ते कुथ्यान् माङ्गल्यं विवाहञ्च”
भौमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० ६त० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी पु० दिनं प्रणयति करोति प्र+णी-क्रिप् । १सूर्ये
२चर्कटचे च ।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते मासप्रवेशवत् वर्षमाससम्बन्धि-
दिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील० ता० उक्तं

यथा “मासार्कस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण सञ्चालनम् ।
कलीकल्यार्कगत्याप्रदिनाद्येन युतोनितम् । तत्
पङ्क्तिस्थं वारपूर्वं मासार्केऽधिकहीनको । तदा-
राद्ये मासप्रवेशे दिवसेऽप्येव सेव तु” । अयमर्थः
मासार्कः वर्षप्रवेशकालीन एव राश्यां शकनाविकलादि-
युक्तः सूर्यः प्रथममासार्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-
भूतार्क एकैकराशिमात्रयुक्तः । तस्य तदासन्नपङ्क्तिर्केण
पाद्यान्त्यदेशप्रचलितमकरन्दानुसारितिथिपत्रिकास्यसद-
ग्रहप्रापकपङ्क्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत्
कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीयरविगत्या तद्विषयीयस्फुट
सूर्यगत्या हरणेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्कः
वारादिना युतमूनितां वा कार्यं तथा सति यदि मा-
सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोत्तरोत्था युते वारादौ
मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति
तदा जनितं कार्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो
भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-
कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् ।
द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्यम् मासार्कस्थाने दिवार्क
इति विपरिणमनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने
द्वितीयादिदिनार्को भवति तस्य पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ
स्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्विषयीया-
र्थगत्या कृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-
रादिकं युतमूनितां वा कार्यं तथा सति यद् अंगादिकं
भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं
कार्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे
वारादि ज्ञेयम् तथा च तादृक्समये यस्य राशेरुदयः
तत् अंशादिसंहितं दिनप्रवेशलग्नम् इति ।

दिनेशायनं च तत्रैवोक्तं यथा
“तत्र मासतनोर्नाथो सूर्यशोजनपक्षथा । विराशिषो
दिननिशोरधीन्दुभपतिलथा । अवदप्रवेशलग्नेश एषु
वीर्याधिकस्तत्तम् । पश्यान् मासपतिर्ज्ञेयस्ततो वाच्यं
शुभाशुभम् । अपरे दिनलग्नेशं तथा प्राचुर्विचक्षणाः ।
मासघ्नश्चेत्योर्वाच्यं फलं वर्षेशवद्विधुः” नी० क० इत्युप-
क्रमे दिनपतिर्निर्णयस्तत्फलं च तत्रोक्तं यथा
“दिनप्रवेशकालेऽपि खेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-
शकाभ्यां तु फलं तत्र वदेद्बुधः । चतुष्कमिन्विहेषादि
दिनमासाव्दलग्नपाः । एषां वली तत् पश्यन् दिनेशः
परिकीर्त्तितः” । इन्विहेषादिचतुष्कम् दिनसूर्येशः जन्म-

लम्नेशः, दिनरात्रिभेदेन दिने दिनप्रवेशे स्वर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे चन्द्रः, एतच्चतुष्कं, दिनसाधारण्यः दिन-
प्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलम्नेशास्त्रयः इति समानां मध्ये
योऽधिकवचनान् दिनप्रवेशलग्नदशी च स दिनपतिरिति
बोध्यम् । इदन्वयप्रवेशं सुखा हि राश्यादिभ्युत्पन्नं
जन्मलग्नमेव सा च एकैकवर्षे एकैकराशिपतिक्रम्य
राश्यान्तरे गच्छति तेन तस्या मासे त्वैराशिकेन सा-
हस्रं श्रमभोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव सु-
खायाः राश्यादिकल्पनया तदधीगनिरूपणम् । “त्रिको-
णकेन्द्रायगताः शुभाशेषेन्द्रात्तनोर्वा बलिनः खलास्तु ।
षड्दरिद्रिफोपगता दिनाब्दमासेन्येहेगाः खलखेट-
युक्ताः । गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः
सुखाम्प्रै । लग्नांशपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा
मित्रदृष्टेन्दुनापि । नैरुज्यराज्यादिशरीरपुटमौक्त-
वहुः खमतोन्यथात्वे । यदंशपः स्वर्ययुगोचितो वा
स्त्रिभेदलगाद्वाजसौख्यकृत् सः । दुःखप्रदः प्रोक्तवदन्य-
थात्वे सर्वेषु भावेऽप्येवमेव रीतिः । षष्ठांशकः सौम्ययुतो
रोगदः पापयुक् शुभः । व्यशांशः शुभयुगदृष्टः सद्ययः
पापतत्त्वसन् । जायांशः सौम्ययुगदृष्टः स्वस्तीसौख्य-
विलासकृत् । पापैर्य हेः कनिर्दुःखं पापान्तःस्थे स्मृतिं
वदेत् । शुभमध्यस्थिते स्त्रांशे वडलं कामिनीसुखम् ।
स्त्रांशं रतिर्गुं रावन्यखगैः न्यासु रति वदेत् । मृत्युंशे
मृत्युगैः सौम्यैर्युगदृष्टे मरणं रणे । मित्रैर्मित्रं
खलैः सौख्यं वर्षलग्नानुसारतः । द्विहादशे खला हानिं
व्यये सौम्याः शुभव्ययम् । कर्त्तरी पापजा रोगं
करोति शुभजा शुभम् । लग्नेऽष्टमे वा क्षीणेन्दुर्दृष्टः
पापदृष्टयुतः । रोगो वा मरणं वापि रिपुतः, शस्त्रभी-
रपि । चन्द्रे सभौमे निघ्ननारिसंस्थे दृष्टां भयं शस्त्र-
कृतं पथोर्वा । पापैः सुखस्थैः पतनं गजाश्वयानात्ततः
स्याद्वडला च पीडा । शुभा द्यूने विजयदा द्यूनादर्धे
सुखावहाः । नवमे धर्मभाग्याश्वराजगौरवकीर्तिदाः ।
दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्यायां तु यादृशि । तदवस्था
तत्त्वमसौ फलं दत्ते न संशयः । विहाय राशिं चन्द्रस्य
भागा द्विधाः शरोद्धृताः । लब्धं गता व्यवस्थाः सुभौ-
ग्यायाः फलमादिशेत् । प्रवासं प्रवासोपगते रात्रिना-
शेऽर्थनाशस्तु नष्टोपगते मृत्युभीतिः । मृतावस्थिते स्त्रा-
ज्यायां जयस्तु त्रिलासस्तु हासोपगते कामिनीभिः ।

रतौ स्नाद्वतिः क्रीडिता सौख्यदात्री प्रसन्ना च निर्द्वं
कचिर्देहपीडाम् । भयं तापराशिः सुखं स्यात्, भुक्ता
ज्वराकस्मितास्तु स्थितास्तु क्रमेण ।

दिनवन्धु पुं इतः । १ स्वर्ये हेमचं । २ स्वर्कदृष्टे च
दिनवल पुंदिने वलं यस्य । १ द्विपदराशिषु । ते च राशयः
दृष्टव्याः भट्टोत्पल्योदृक्ता यथा

“होरा स्वाभिगुरुज्वीक्षितयुता मान्यैश्च वीर्योत्कटाः
केन्द्रस्था द्विपदादयोऽङ्गि, निशि च प्राप्ते च सन्ध्याद्वे”
सू० “वीर्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पद-
कीटाः यथाक्रममङ्गि, निशि, प्राप्ते च सन्ध्याद्वे वीर्यो-
त्कटाः भवन्ति अङ्गि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ
चतुष्पदाः, सन्ध्याद्वे कीटाः । अत्र न केवलं दृष्टिकं
कीटः यावदाप्याः कीटपङ्क्तयेव ज्ञेयाः । तत्र च श्री-
देवकीर्तिः “मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवावला धन्विनश्च
पूर्वाङ्गम् । अजदृष्टसिंहा रात्रौ मृगश्रवणयोः पूर्वपञ्चाङ्गम् ।
दृष्टिकमीनकुलोरा मकरान्याङ्गं च सम्प्रत्यायामिति”
भट्टो० । एवं स्थिते शब्दकं पञ्चपठादिराश्यानां यदि
वल्लसक्तं तन्मूलं चिन्त्यम् । दिने वलं यस्य । २ स्वर्यगुरु-
युक्तेषु ग्रहेषु यथाह दृष्टव्याः “निशि शशिकुजसौराः
सर्वदा क्षोऽङ्गि, चान्ये, वडलपितगताः स्युः क्रूर-
सौम्याः क्रमेण” “शशिकुजसौराश्चन्द्रभौमशनयः निशि
रात्रौ वीर्यवन्तो बलिनः, बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले
निशि दिने च बली, अन्ये परे रविगुरुसिता अङ्गि दिने
बलिनः” भट्टो० ।

दिनमणि पुंदिने मणिरिय प्रकाशकत्वात् । १ स्वर्ये हारा०
२ स्वर्कदृष्टे च “दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखगलन !”
मोतगो० । “महदहः किमहो रजनी तनुर्दिनमणौ
गणकोत्तरगोलगे । ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद
विचक्षण ! दक्षिणदिग्गते” सि०शि०

दिनमयूख पुंदिने मयूखोऽस्य । १ स्वर्ये २ स्वर्कदृष्टे च दिन-
किरणादयोऽप्यत्र ।

दिनमान न० दिनस्य मानम् । स्वर्यदर्शनकालस्य मानभेदे
तन्मानभेदे कारणं सि०शि० उक्तं यथा

“अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुव्यस्त-
मतश्च याम्ये । द्युरात्रवृत्तिं क्षितिजादधःस्थे रात्रिर्व्यस्तः
स्याद्दिनमानमूले” । सदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मूलनं
तत्र कुजाद्व्युत्पद्यते । षष्ठ्यष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा
यत्नाथ तलास्त्रपरो विधेयः । लब्धाधिका क्रान्तिरुदक्

च यावत् तावदुदिनं सन्तमेव तत् । यावच्च यास्यां
सततं तमिच्छा ततश्च मेरौ सततं समाईम् । विष्वदुदत्तं
द्युसदं चित्तिजत्वमितं तथा च देवानाम् । उत्तरयास्यौ
क्रमशो भूर्भुवो गतो भुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले चिति-
जादृष्टं परितो भ्रमन्मादित्यम् । खल्वं त्रिदशाः सततं
पश्यन्त्यसुरा असंख्यं यास्ये । दिनं दिनेष्वयतोऽत्र
दर्शने तमी तमोहन्तुर्दर्शने सति । कुप्टगानां द्युनिशं
अथा नृणां तथा पितॄणां शशिपुष्टवाचिनाम् । दिनं
चुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् साहितिकैः प्रकीर्तितम् ।
दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलजकीर्त-
नाय तत् । इन्द्रानमारोहति यैः क्रमेण तैरेव दृष्टैरव-
रोहतीनः । यत्नैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्नैव तिष्ठन् न
विलोक्यते किम् ? । विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः
सुधादोधितमाभनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्त-
कोर्ध्वं दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं ददेषाम् । भार्गानरत्वाच्च
विधोरधःस्थं तस्माच्चिशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कण्ठे
रविः पक्ष्मदेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् ।
यदतिदूरगतो दृष्टिणः चित्तेः सततमाप्रत्ययं रविमीक्षते ।
भवति तावदयं शयितश्च तद्युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ।
यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्य तिर्यक्स्थितो यात्युदयं
तथास्तम् । सोऽल्येन कालेन य ऊर्ध्वं संस्थोऽनल्येन
सोऽस्मादुदया न तस्याः । य उक्त्रमे यास्यनता नृ-
गाद्याः स्त्रिपमेनापि निरक्षदेशे । यास्यात्ततोऽति-
नतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन नतोऽल्येन । कक्यादयः
सौम्यनता हि येऽत्र ते यान्ति यास्याच्चवशादुत्तमम् ।
कालेन तस्मादुवज्जनोदयन्ते तदन्तरे स्त्रि चरखण्डमेव ।
अचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः पृथक् सप्तद्यान्ति निरक्ष-
देशे । चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पूर्णाग्नि-
शंभितामिरिव । मेघादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्तिथिमितता-
भिर्दृष्टे । लगति कुजे तदधःस्थे प्रथमं ताभिश्चरो-
काभिः । कन्यान्ताद्भुषोऽन्तिथिमितनाडीभिर्द्वलये ।
लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् ताभिश्चराट्टाभिः ।
तद्गृहितविंशद्भिः कन्यान्तो वा भ्रमन्तो वा । चर-
खण्डेऽनन्ताट्टास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्थुः । चित्तिजे-
ऽजादि कृत्वा गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्त-
मनुक्तं चान्यच्छिष्टप्राणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति
समवेन येन तत्प्रमोऽस्तस्यपयाति तेन च । राशि-
खण्डमपमण्डलं गुजादर्धमेव सततं यतः स्थितम् ।

यत्नं लम्बजलवा २४जिनोन्कास्तत्र नोदयचराद्युत्तमम् ।
नान्यसंस्थिततयान्यथोदितं येन नैव विषयो नृगोचरः ।
यत्नं लग्नमपमण्डलं कुजे तदुदहाद्यामिह लग्नस्यते ।
प्राचि पश्चिमकुलेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे ।
दिनमुख न० ६३० । अहर्षं प्रभाते । [त्रिका० ।
दिनमूर्ध्वे ५० दिनस्य मूर्ध्वे पाद्यास्थानत्वात् । उदयाचवे
दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थच०
दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १५४० हेमच०
२४००० च ।
दिनराशि ५०६३० । ज्योतिषोक्ते १५४००० यथास्तमगणा
भ्यस्तो दिनराशिः कुवासरेः । विभाजितो मध्यगता
भगणादिर्ध्वो भवेत् स्त० सि० । २दिनसंज्ञके दृष्टादौ
राशौ च राशिगच्छे दृश्यम् ।
दिनव्यास ५०दिनस्य अहोरात्रात्मककालज्ञापकदत्तस्य व्यासः ।
स्त० सि० उक्ते अहोरात्रदत्तव्यासे "कालौ क्रमोत्-
क्रमव्ये हे कृत्वा ततोत्क्रमव्यया । हीनातिव्या दिन-
व्यासदत्तं तद्दक्षिणोत्तरम्" स्त० "दिनव्यासदत्तमहोरात्र-
दत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग० ।
दिनांश ५०६३० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य १ प्रातर्मध्याह्ना-
याह्नेषु भागेषु राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २ प्रा-
तःसङ्गवादौ च "प्रातःकालो सुचूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवत्तावदेव
त । मध्याह्नस्त्रिचूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । साया-
ह्णस्त्रिचूर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत्" तिघित० ।
दिनागम ५०६३० । प्रभाते "वृषादनुगमकुपः स कदा-
चिदुदिनावगमे" हरिवं० ८१५० ।
दिनादि ५०६३० । प्रभातकाले राजनि० ।
दिनान्त ५०६३० । सायाह्ने "कृत्वा दिनान्ते निवयाव
गन्तुम्" रघुः । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानो-
त्तु कबालवत्सा" रघुः । [त्रिका० ।
दिनान्तक ५० दिनमन्त्यति सन्तः षिच-एवुल । अन्तकारे
दिनारम्भ ६३० । प्रभाते
दिनार्ध ५०दिनस्य सूर्यकिरणप्रकाशात्मककालसार्धम् । दिग-
भागस्याह्ने "एवं विषुवति ज्ञाया स्वदेशे या दिना-
र्धजा" स्त० सि० ।
दिनिका स्त्री दिनं तत्कृतं कर्महेतुतया अस्त्वत्र भूतौ
ठन् । दिने कर्मकरणभूतौ (एकदिनेरमजुरि) रत्नमावा ।
दिनेश ५०६३० । १५४०० हेमच० । २४००० दिनप्रवेश-
ज्योक्ते दिनप्रवेशलग्नो प्रादिषु मध्येऽधिकवचयुते तत्त-

दर्शनि श्यहे ऽसृथादौ वारेणे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।
दिनेशात्मज ए० हत० । श्यनौ श्यमे श्कर्णे ऽसृप्रोवे च
पूतपत्न्यां ह्यसृनायां च स्त्री ।

दिन्म सघाते चु० आत्म० व्यक्त० सेट् । दिन्मयते यदिदिन्मयत
दिप्सु त्वि० दन्म-सन् उ-आन्द्सः न भष् । दम्मेष्चौ ।

“न यं दिप्सन्ति दिप्सवः” षष्ठ्यो॥२५॥१८। “लोके तु
धिप्सन्ति धिप्सुः” इति भेदः । [दिम्भन्-त ।

दिग्भ नोदने च० उभ० सक० सेट् इदित् । दिग्भयति ते अदि
दिग्भ संघते चुरा० उभ० सक० सेट् । दिग्भयति ते अदिदि
अत-त । [८।१।१७]

द्वि त्वि० देय+ष्टथो० । देये “भुवद्वसुर्दियानां पतिः” ऋ
द्विरिपदा पु० कन्दुके त्विका० ।

दिलीप पुं स्वयं वंशे । नृपभेदे । स्वयं वंशे दिलीपौ च हो
जातौ एकः अणुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोड
लिङ्गस्य पुत्रः रामद्विप्रप्रितामहः । यथोक्तं हरिवंशे
१५ अ० “सुतः पञ्चजयस्यासौ दंशुमाद्भाम वीर्यवान्
दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विस्तृतः । येन स्वर्गादि
हामत्य सुहृत् प्राप्य जीवितम् । तयोऽनुसन्विता लोक
बुद्ध्या सत्येन चानघ ! । दिलीपस्य तु दायादो महार
राजो भगोरथः” । “अनमिलसुतो राजा विद्वान् दुर्ल
दुहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रप्रितामहः
दोषिवाङ्मदिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुतः । अयोध्याय
महाराजो रघुरासीन्सहावलः । अजस्तु रघुर्नोज
अजादृशरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जन्ने धर्मात्
समहायशः” हरिवंशे १५ अ० रामस्य प्रप्रितामहः तस्य
द्विप्रप्रितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपतिरि “दिलीप इति
राजेन्द्ररिन्दः क्षीरनिघाविष” रघुः । [क्रिका०

दिलीपराज् ५० दिक्षीय एव राट् राजा । दिक्षीपन्तं
दिलीप गन्धर्व-वाह्निं पृषो० । शिखीम्बे हारा० [न्वीत्

दिव मीतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दिवन्ति छदि
दिव जिगोषायां क्रीडायां च सक० पण्ये व्यवहारे इच्छाय

स्तुतौ च सक०द्वा०पर०सक०सेट् । अथ करणस्य वा कर्म
संज्ञा । अक्षरज्ञान वा द्रव्यवृत्तिव्यतिरेक इति । देवित्व

द्यूता देवनं दिदिवान् इद्यूयान् "अदीव्यद्रौद्रमत्युपम्
भट्टिः । "उयाच दीव्याव पुनर्वह्निवत्तं मयाऽर्जितम्

भा.व.७८६. “दिव्यामि शकुने ! त्वया” भा.स.७४६.
“ततस्तु याते वाष्पो ये प्रगल्भोक्तस्य दीव्यतः” भा.य.६.१४.

“तदाऽदेवीत् माण्ड्योऽजातयत्रः” भा० सं० ६५ अ० व्या०

तु कश्चित् तद्ध। "प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्दातदे-
विनम्" मा० वि० १८२० "अज्ञानात्पुनर्दातमेहि

दीव्यस्य भारत !” भा०स०७४अ० । “के तत्त्वान्ये कितवा
दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः” ५६० श्लो००

“दिवस्तदर्थस्य” पा० व्यवहारक्रीडार्थत्वेऽस्य कर्मणि
षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ग्रन्थान्न दीव्यति ज्ञातो

त्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत आद्यन्ः
जिगीषाम्यून्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देययति ते

अदिदिवत् त । “तेनादुद्युष्यद्रामं मृगेण मृगलोच-
ना” भट्टिः । देदिवीति द्योति

उपसर्ग पूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्वयोर्वाच्यबुक्ते तदर्थे ।

दिव ब्रूजने च० व्यात्म० सक० सेट् । देवयते व्यदिदेवत ।

दिव अहं च० उभ० सक०सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।

दिव् स्त्री दीव्यत्वं दिव-वा. आधारे ङिवि । १ स्वर्गे
२ आकाशे च कमरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युव्याम्

द्युषु । ३दिने “सौरेण द्युनिशोर्वा मम्” छ० सि० “मनीषितं
द्यौरपि येन दुग्धा” रघुः “य इत्यमखास्यप्रमहर्षिः”

दिवः" "दिवीय चक्षुराततम्" अ० १।२२।५

दिव न० दीव्यत्यत्र घञर्थे आधारे क । इत्थं । दिवौकसः
त्रिदिवः । २ व्याकाशे मेदि० । इद्वे ४ घने च हेमच० ।

तत्र स्वर्गे "लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव" भा० व०
१६१ च० दिने "शुशुभेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योति-

नैर्गैरिव" हरिवं० ६३ अ० ।

सुष्ठु । श्रुत्याकाशगाभिनि । "दिशं प्रतिष्ठमानानामस्तु
शब्दो दिवङ्मनः" भा०व० ४८अ० । २स्वर्गगाभिनि च

“दिवङ्गमं हरोधाद्य मार्गं भीमस्य कारणात्” भावः
१४६ अ० ।

दिवन् न० दिव-वा० अग्रतिपूर्वादपि कनिन् उज्ज्वल०।

सुरौ त्रिदिवौकसः । अथ भवे उपधाऽन्तोपस्य दीर्घ-
विधौ स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः दीर्घा दीर्घे इत्यादि ।

दिवस ५० दीव्यलय दिव-असच् क्रिश्च । "नाडीघटितम-
 क्तव सावनो दिवसः स्मृतः । त्रिंशद्भागोऽर्कराशेस्व

दिवसः सौर सचप्रते । शान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो
भपरिधेर्मतः" इत्य केष सावनादिष दिनेष । "दिवसा

परिणामरन्धीयाः" शकु०। "अयोजयत् स धर्मात्मा
दिवसे दिवसेऽत्र च"। भा०च० १८३४०।

दिवसकर ५० दिवसे करोष्य दिवसं करोति ज-अच्

वा । १३४० हेमच० २४कटके च । “दिवसकररुचोऽस्तं
ध्वान्तमनगर्हहेपु” भाषः । क-किप् दिवसकदंथल ५० ।

दिवस्यति ५० दिवः पतिः अलुक्करोः सत्वम् । १३४१
अमरः । “इन्द्राणोमानयिष्यामो यथेच्छसि दिवस्यते !”
भा० उ० ११४० ।

दिवस्युत ५० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुत्र
त्वायते त्वै-क प्रभो०वा । १३४२ लोकप्रिये २३लोकपालके
वा स्ये । “दिवस्युत्ताय स्येयं शंसते” यजु० ४।३५
“दिवस्युत्ताय दुलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय दुलुकाङ्घ्रि स्येयो
जायते दिवः पुत्र त्वायते स इति दिवस्युत्ताय दिवःपाल-
कायेति” वा वेददी० ।

दिवस्युथिवी स्त्री दि० व० द्यौश्च पृथिवी च “दिवसश्च पृथि-
व्याम्” पा० दिव इत्येव चात् द्यावा च आदेशे अका-
रोच्चारणं सकारस्य रुत्वं (कापि) मा भूदित्येतदर्थम्”
सि०कौ० । रोदस्योः द्यावाभूयोः हेमच० “तं देवा
बुधे रजसः सुदंसं दिवस्युथिव्योररतिम्” ऋ० २।२।१
दिवस्युश्रु ५० सृष्टिं सृष्टि-किन् इत० । पादेन स्वर्गं
स्पर्शति १परमेश्वरे “दिवस्युक् सर्वदृग्गव्यासः” विष्णुसं० ।
“दिवःस्पर्शनादिवस्युक्” भा० “पादोऽस्य सर्वाभूतानि
लिपादस्यास्तं दिवि” छा० उ० तस्य पादस्य दिविस्थित्यात्
लिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम् । २आकाशस्पर्शनि
शब्दादौ च ।

दिवा अयं दिव-का । दिवसे अमरः “दिवा मातयुष्म-
च्चरणयुगलध्याननिरतः” कर्पूरस्तवः “पश्चिमान्तु समा-
सीनो मलं हन्ति दिवाहृतम्” मनुः ।

दिवाकर ५० दिवा करोति क-ट । १३४३ २४कटके च “दि-
वाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रगस्यते” ति०त० “दिवा-
कराद्भवति यो गुहासु” “दिवाकराद्भवति भूषणास्-
ताम्” कुमा० ।

दिवाकरसुत ५० इत० । १३४४ २४कटके च “दिव-
स्युत्तायं तपत्यां च स्त्री । अरुणात्मजशब्दे दृश्यम् ।
“गङ्गादिवाकरसुताज्जलचारुहारा” वृ०सं० ४१ अ०

दिवाकीर्ति ५० दिवैव कीर्तिः कथं यस्य रात्रौ क्षुर-
कर्मनिषेधात् । १नापिते अमरः । २चण्डाले हेमच० ।
तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम् । “दिवा-
कीर्तिस्तद्व्याज्च पतितं सूतिकां तथा । शवं तत्स्यु-
दिनं स्युद्वा ज्ञानेनैव विशुध्यति” मनुना तस्यास्युत्प-
त्तम् । दिवाऽकीर्तिर्दिवसः । उलूके मेचके हेमच० ।

दिवा तस्य नामोच्चारणे हि तस्य भव्यद्रव्ये तिष्ठता जायते
इति लोकसिद्धत्वात् तन्नाम्नो न दिवाकीर्तनीयता ।

दिवाकीर्त्य न० दिवा दिवसे कीर्त्यं कीर्तनीयम् । वर्षसाध्ये
गवायनयने शत्रे द्वयोर्भाषणकयोर्मध्ये विषुवद्वामके
यक्षिचक्षुर्हनि गेये सामभेदे तच्च ता० ब्रा० ४।६।१ दर्शितं
यथा “विषुवानेन भवति” पूर्वोत्तरयोः पक्षयोर्मध्ये ऽनुष्ठेयं
गवायनस्य प्रधानभूतं विषुवद्वामकः प्रदर्शयति एष
विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे अक्षिचक्षुः
हनि सामानि विधत्ते” भा० । “दिवाकीर्त्यां सामा भवति”
ता० ब्रा० ४।६।१२ । “दिवाकीर्त्यानि शुक्रियाणि सा-
मानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्यां सामा अयं
विषुवान् दिवाकीर्त्यां सामा कार्यः” भा० । तस्य प्रशंसापूर्वकं
तत्र गेयर्चः प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

“स्वर्भाषणं आसुर आदित्यन्मसाविध्यतस्य देवा दिवा-
कीर्त्यैः तमोऽपपन्नं यद्दिवाकीर्त्यानि भवन्ति तम एवास्मा-
दपपन्नं रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्दिवाकीर्त्यानि
रश्मिभिरिव तदादित्यं साक्षादारभन्ते” ता० ब्रा० ४।
६।१२ “आसुरेण स्वर्भाषुना तमसाविद्वस्यादित्यस्य वा-
धकं तमोऽन्वकारं देवा दिवाकीर्त्यैः सामभिरपपन्नं
व्यनाशयन् अतो यद्दिवाकीर्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन
तम एवास्मादादित्यादपपन्नं । कथमेवं सामानं तमो-
हननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्यां सामानीति
यत् एते आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत
एवं युक्तमेव तमो नाशकत्वं तत्तथासति रश्मिभि-
रेवादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये सतिषो विषु-
वति दिवाकीर्त्यानि प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः । दिवाकीर्त्यं
सामभिरुत्तमोऽपपन्नं सामान्येनोक्तं तदेव विदुषोति”
भा० “भ्राजाभ्राजे पवमानसुखे भवतो सुखत एवास्य
तमोऽपपन्नं” ता० ब्रा० ४।६।१४ । “पवमानसुखे साध्य-
न्दिनाभिवयोः पवमानयोर्मुखे प्रसुखे भ्राजाभ्राजे
सामनी भवतः गायत्रस्य नित्यत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण
भवत इत्यर्थः । अस्य प्रज्ञासुखतमिति उच्ये मातव्यं साम
भ्राजं, तन्माध्यन्दिने पवमानसुखे, “परिखानो गिरिषा
इत्यस्मिन् गेयं साम आभ्राजं तदाभिवपवमानसुखे” भा०

दिवाचर ति० दिवा दिवसे चरति भवार्थम् चर-ट ।
यच्चिभेदे स्त्रियां ङीप् । “दिवाचरो न शर्व्यां न च
नक्तश्चरो दिवा” वृ०सं० द० २४चण्डाले तस्य रात्रौ
सामनगरे चारनिषेजेन दिवसे एव चारस्य मनुनावि-

हित्वात् तथात् यथा “रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु
नगरेषु च । दिवा चरेयुः कात्यायि चिह्निता राज-
शासनैः” श्यामाखगादौ च दिवा सञ्चरन्द्वा दृश्यम् ।
दिवाचारिन् त्रि० दिवा चरति चर-णिनि । दिवससञ्च-
रिणि भूते । “स्वाहेत्यथ बलिहरणम्” इत्युपक्रमे
“सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा” व्याख्येयं ।
१।२।६४० ।

दिवातन पुंस्त्री० दिवाऽटति षट्-ल्यु । १काके गज्जार्थ-
 कल्य० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २दिवागतियुक्ते त्रि० ।
 दिवातन त्रि० दिवा भवः दुर्ग ह्यृच् । दिवाभवे । "गर्गिन-
 इव दिवातनस्य लेखा" कुमा० । स्त्रियां ङीष् । "पद्मजानां
 दिवातनीम्" भट्टिः ।

दिवातर न० अतिगयेन दिवा प्रकाशकस् तरप् । अत्यन्त
काशके दिवसे । “यः सुदृगंतरो दिवातरात् प्रायुषे
दिवातरात्” क०१।१२७,५

दिवान्ध पुं स्त्री० दिवा दिवसे बन्धः । १। मेचके तिका० दिव-
सान्वप्राणिमाले च । “दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्
रात्रावन्वास्तयाऽपरे” देवीमा० श्वल्गुनाखगे स्त्री राजनि०
दिवान्धकी स्त्री दिवान्ध-स्त्रार्थे क गौरा० डीप् । कुङ्कु-
न्द्यामि पुराणम् ।

दिवाभीत पुस्तो दिवा दिवसे भीतः । मेचको "लीन"
 दिवाभीतमिवान्वकारम्" कुमा० । स्त्रियां जातित्वात्
 डीप्र । रकुडदाकरे श्वोरे च पु० भेदि० ।

द्विवाभीति पु० दिवा भीतिरस्य । १पेचके शब्दर० ।

२दिवसभीतियुक्ते त्रि० । [दृष्टे च ।

दिवामणि पु० दिवा मणिरिव । १सूर्ये शब्द० २व्यक्त-
 दिवामध्य न० ६त० । मध्याह्ने हेमच० ।

दिवावसु ७० दिवा वसुः किरणोऽस्य । १४४^४ २४४^४ च
 च दोष्यति दिव-क्षिप् द्यौः व्यावसुः हविरस्य दिव-
 मावसति व्या+वस-उठ् वा । १४४^४ हविरस्य २४४^४ वासिनि वा इच्छे । १४४^४ दिवं यय दिवावसो ! १४४^४ २४४^४

दिव्याशयं पु० दिवा दिवसे श्येते-शी-अच् ७त० । १ दिवास्त्रा-
पयुक्ते रदिवसेऽप्रकाशयुक्ते च “न मे दिवाशयाः एता न
रात्रौ दधिभोजिनः । युर्विष्णीं नादृगच्छति न स्मृशन्ति
रजस्वलाम्” जैमि० भारतम् । “आदरोहं कुक्षदाकरो-
यमां रात्रिजागरपरोदिवाशयः” रघुः ।

द्विवासञ्चरति० दिवा दिवसे सञ्चरति सम्-चर-ट ।
दिवसचारिणि प्राणिभेदे तथाभूताः इ०सं०८८५००कति-

चिद्वक्ता यथा “ग्रामाग्रेनगगन्नयन्नुत्तमिस्त्रिस्त्रीकृत्य
चक्राङ्गयाद्यागण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्गनाः कपोता-
स्तयः । भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतमृदधौ कपिः
फेण्टः कुक्कुटपूष्पकूटचटकाद्योक्ता दिशश्चराः” ।

दिवास्वप्न ए० दिवा दिवसे स्वप्नः । दिवानिद्रायाम् । तदोपा-
दिकं दिनचर्यागच्छे भावप्र० उक्तमस्तम् । सुप्तते च "सर्वज्ञं पृ
दिवास्नापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् । प्रतिषिद्धेष्वपि
तु बालहृद्भस्त्रीकर्णितक्षतचीर्णमद्यन्त्ययानवाहुनाध्वः
कर्मपरिश्चलानामभुक्त्वतां मेदःखेदकफरसरक्तको-
ष्णानामजीर्णनाञ्च सङ्घर्त्ते" दिवास्वप्नप्रतिषिद्धं रात्रा-
वपि जागरितवतां जागरितकाळादर्द्धमिष्यते दिवा-
स्वप्नः । विहर्तिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्मः
सर्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च काशश्वासप्रतिग्रायसिरा
गौरवाङ्गमर्दांसरोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति ।
"मृगयाद्यो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोभदः । तौर्य-
तिकं दद्याट्टा च कामजो दशको गणः" व्यसनोक्तौ
मनुः "रसाभिमुक्तमन्नं वा दिवास्वप्नञ्च सेवते । व्यप-
काग्रगते काले स्वयं दोषान् प्रकोपयेत्" भा० व्याख्या १७५०

दिवांस्त्राप ष० ७त० । ऽदिवसनिद्रायाम् । दिवास्त्रप्रशङ्गे
दृशम् । दिवास्त्रापोयस्य । २७लूकादौ च तेषां रा-
तिचारित्वेन दिवास्त्रापवत्त्वात् तथात्वम् यथोक्तं दृ०मं०
८८अ० “लोमाशिकापिङ्गलाष्किपिकाख्यौ वल्गुल्यलूकौ
यशश्च रात्रौ ।” २७लुगुलीखगे स्त्री राजनि० ।

दिवि पु० दीव्यति दिव-वा० कि । चापस्तगे शब्दमा०

दिविचित् त्रि० दिवि जयति वसति चि-किप् अलुक्स्०।
स्वर्गावाप्तिनि । “स्वर्गमावापिचरन्ता दिविचिता”
क० १०।८२।१२। “दिविचिता दिविवसन्तो” भा०सौ-
स्थान्येवेदे जाच् । “नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो
दिविचिद्भ्यो लोकचिद्भ्यः” छा०उ०

दिविज पु० दिवि जायते जन-उ यलुकुम् । दुलोकजाते
 “तामेवातिदूरे मधूकरीमिव सुमनस उपजिप्रती” दिविज
 मनुजमनोनयनाह्लाददुषैर्गतिविहारविनयावलोचसुखरा-
 ज्जरावयवैः भाग० ५।२।७ “व्युषा खावो दिविजा
 ऋते नाविप्रक्षणा” सू० ७।७५।१ “जे विभाषा” पा०
 पले लक दुलोकस्थत्वं

द्विविधत् दीप्तिमत्+प्रथो० । दीप्तिपुक्ते "महाराये दि-
विधत्ते" ऋ० ४।१।११ "द्विविधत्ते दीप्तिमत्ते" भा०।

दिविता स्त्री दीप-वा० इतच् पृषो० । दीप्तौ 'प्रावाणो

वाचा दिविता दिवित्ता” ऋ० १०।७६।६ “दिवितायां दीप्तिमत्तायाम्” भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युनोकेस्थितानीन्द्रादीन् यजते यज-
क्षिप् अलुक्स० । द्युनोकेस्थितदेवयाजिनि “हेतारो
न दिवियजो मन्दतमाः” ऋ० ६।६७२६ “देवानिन्द्रा-
दीन् सुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युनोकेस्थितानीन्द्रा-
दीन् देवान् यजन्तः” भा० ।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्त्यु सुते नृपभेदे “ततो दिविस्थो-
नाम भूमन्त्योरभवत् सुतः” भा० आ० ६४ अ० २ अङ्गाजपत्न
दधिवाहनपत्ने नृपभेदे च “अङ्गपत्नो महानामीह
राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपत्नस्तु राजा दिवि-
रथोऽभवत् । पत्नो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः”
हरिवं० २१ अ० ।

दिविष(स)द् पु० दिवि सीदति सद्-क्षिप् अलुक्स० वा
पत्नम् । देवे अमरः । “पृथिवीसदं त्वान्निश्चसदं दि-
विषदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ६।२ “सान्द्रानन्द
परन्द्रादिदिविषदुष्टुन्दैरमन्दादराद्” “दृष्टदानवदूषमा-
नदिविषदुष्टुर्वारुःखापदाम्” गीतगो० ।

दिविष्टि त्रि० दिविमिच्छति इष-कर्त्तरि णिच् । द्युनोके-
च्छायुक्ते “इमा उ वां दिविष्टयः” ऋ० ७।७४।१ “दिवि-
ष्टयो दिविमिच्छन्त्यः” भा० ।

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्या-क अलुक्स० पत्नम् । १ इत्त-
रीक्ष्ये २ स्वर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य भुविष्ठस्य सुखीभूतो
मम प्रियः” भा० आ० ६ अ० ।

दिविस्मृश् त्रि० दिवि स्मृतिं किन् “न रपरेति” पा० पर्युदासात्
न पत्नम् । द्युनोकेस्थितिनि “आ हि स्याधो दिविस्मृ-
शम्” ऋ० ४।४६।४ किञ्चनत्वात् भ्रूणि पदान्ते च कृः

दिवी स्त्री दिव वा० ई० । उपजिह्विकाकीटे चारा० ।

दिवेदिवे अयं दिव-भा० के हित्वश्च । दिवसे निरु० ।

दिवोकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओकोयस्य । १ देवे
० चातकखगे च मेदि० ।

दिवोजा त्रि० दिवो जायते जन-ङ । वा० अलुक्स० । द्युनो-
काज्जाते “एषा स्या नो दुहितृता दिवोजा” ऋ० ६।६५।१

दिवोदास पु० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यश्चै । वप्रश्चस्य पत्नभेदे
“वप्रश्चान्मिथुनं वचे मेनकायामिति वृत्तिः । दिवोदासश्च
राजर्षिरहत्या च यगस्त्रिनी” हरिवं० २२ अ० । मनु-
० ६० रिपुञ्जयाख्ये २ नृपभेदे च नत्कथा काशीख० ४७ अ० ।

“नतस्मिन्त्यना स्रष्टा इष्टो राजर्षिमतमः । अवि-

सृक्ते महास्रोते तपस्त्रिचलेन्द्रियः । मनोरन्वयजो वीरः
जवोर्धर्मवोदितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपु-
ञ्जयः । अथ ब्रह्मा तमासाद्य बह्मगौरवपूर्वकम् । एवाच
वचनं राजन् । रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पानय
भूपाल ! मयसुहृद्भिराकाननाम् । नागकन्यां नागराजः
पत्न्यर्थन्ते प्रदास्यति । अनङ्गमोहिनीद्याम्वा यासुचिः
शीलभूषणाम् । दिवोऽपि देवादास्यनि रत्नानि कृश-
मानि च । प्रजापालनवन्तुष्टा महाराज ! प्रतिजणम् ।
दिवोदास इति ख्यातमतो नाम त्वमाप्स्यसि । मत्-
प्रसादाच्च नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यं मस्तु ते । परमेष्ठिवचः
श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बह्मणः सुत्वा
वाक्यञ्चेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महा-
मान्य ! त्विनोकीकरणक्षम ! । कथञ्चान्ये च राजानो
मे क्रथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मोवाच त्वयि राज्यं
प्रकुर्वीषे देवोदृष्टिं विधास्यति । पापनिष्ठे च वै राशि
न देवो वर्धते पुनः । राजोवाच यदाहं पृथिवी-
नाथः सर्वलोकपितामह ! । तदा दिविमदो देवा दिवि-
तिष्ठन्तु सा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भू-
तले । अद्यप्येन राज्येन प्रजा शोख्यमवाप्स्यति ।
तद्येति विश्वच्छक्रोक्तो दिवोदासो नरेन्द्रः । पटहं
घोषयाञ्चक्रो दिव्यं देवा ब्रजन्त्विति । मयि प्रशान्ति
क्षौणीं क्षुराः खस्था भवन्त्विति । नागच्छन्तिह वै नागा
नराः सुस्था भवन्त्विति । इत्युपक्रमे
दिवोदासस्य काशीनो निर्वासनान्कथा तत उत्तरेषु
खण्डेषु दृश्यते । १५ न्वनरेरथतरे काशीराजभेदे
आयुर्वेदशब्दे तत्कथा ७८६ पु० सुसुतगाडुभावे भावः
उक्ता दृश्यते ।

दिवोद्भव त्रि० दिवे स्वर्गे उद्भवति उद्+भू क्च् । आकाश
स्वर्गयोर्जाते । २ एलायां स्त्री शब्दार्थकल्य० ।

दिवोल्का स्त्री दिवा जाता उल्का । दिवसजातानां नभ-
सश्च तायासुल्कायाम् । “सधूना नृपतत् सार्चिर्दिशोल्का
नभसश्च्युता” भा० अ० १० अ० ।

दिवीकस् पु० दिवं स्वर्गं ओकोयस्य दिवा ओकोयस्येति दि-
वनृशब्दे सज्ज्वलदत्तः । देवे “पथि व्यजृम्भन्त दिवौक-
सामपि” । “वचोनिशब्दाधिपतेर्दिवौकसाम्” रघुः ।
“कीर्त्तयन्निव दिवौकसां प्रियम्” भावः “तारकेच दिवौ-
कसः” कुमा० ।

दिवीकस पु० (चोकस) शब्दोऽद्वयोऽप्यस्त्रीलुक्प्रवृत्तौतेः

दिव्यमोक्षोऽस्य । देवे "वसुधामिह संप्राप्तैः सर्वैरेव दिव्यो-
कसैः" हरिवं० २१२५० ।

दिव्यं त्वि० दिवि भवः यत् । १० स्वर्गभवे २५ आकाशभवे ३७ उ-
पातभेदे पु० "संस्तुचयन्ति दिव्यान्लरीक्षभौमास्तदुत्पाताः"
ह० सं० उक्तम् उत्पातशब्दे ११२३४० ह० ग० म० । ४५ मे ५ गुण-
गुणौ च पु० राजनि० । कालीविनासतन्त्रोक्ते ह्वाभावभेदे
"शृणु भावत्ययं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यस्तु
देववत्प्रायो वीरयोद्धतमानसः । सत्यत्वेताडपथेनं
दिव्यभावविनिर्णयः । त्वेताहापरपर्यन्तं वीरभाव
इतीरितम् । मद्यं मत्स्यं तथा मांसं सुद्रां मैथुनमेव
च । श्मशानसाधनं भट्टे ! चितासाधनमेव च । एतत्ते
कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति
कलिकावे सुलोचने !" । ७ नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो
दिव्यनायकाः । ८ लवङ्गे न० मेदि० ६ हरिचन्दने न० राज-
नि० । १० गङ्गाजलादिसर्गपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो
यचनं श्रुत्वा ज्ञानेशो ज्ञानिनां वरः । गङ्गातीर्थं करे कृत्वा
स्त्रीकारञ्च चकार सः । गङ्गातीर्थसपत्न्यस्य मिथ्या यदि
वदेज्जनः । स याति कालसूत्रं यावद् ब्रह्मणो वयः" ।
ब्रह्मवै० प्र० १० । "तथा तद्भोदकं ताम्रं गोमयं गोरज-
स्तथा । सत्यं वा यदि वा असत्यं यदि दिव्यं करोति यः ।
कृत्वा च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयोः
पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्ति-
र्व्यावृत्त्युत्तरयोगिषु । दिव्यं कर्तुः कारयितुर्जपपूजा इत्या
तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकश्चोत्तरोत्तरम्" इति
गायत्रीतन्त्रे ५ पट० व्याहारे प्रतिज्ञातार्थसाधनाय
वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्तव्ये ११ लौकिकसाध्या-
दिप्रमाणासङ्गाये तुलादिपरीक्षाभेदे । तद्भेदादिः तत्र
त्यजामान्यविधिश्च वीरसि० दिव्यमातृकायां दर्शितो यथा
"तत्र दिव्यद्वाम मातुषप्रमाणाभावे यच्चिर्णायकं
यत् तद्व्यते । यत्तु मृत्तितत्त्वे एवकारस्यैव अपिगच्छ-
दत्वा मातुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र दिव्याङ्गीकारकत्वापि
तद्व्यतीति प्रोजनसक्तं तदयुक्तम् "एषामन्यतमाभावे
दिव्यान्यतममिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणं धीने वादे
तु निर्दोषा दैविकी क्रियेति" वदता बृहस्पतिना च "यु-
क्तिव्यवहमर्थांश्च शपथैरेनमर्देदिति" नारदेनापि मातुष-
प्रमाणासत्त्वे एव दिव्यस्य विधानात् । तत्र बृहस्पतिः
दिव्यनिदानाह "धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । षष्ठं तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमस्तमाप्रकम् ।

अष्टमं फालगुण्युक्तं नवममर्जजन्तया । दिव्यान्वेतानि
सर्वान्पि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" । नारदः "युक्ति-
व्यवहमर्थांश्च शपथैरेनमर्देदिति" । अर्धकालवत्तामेव
मन्यन्वुसुक्तादिभिः । धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोशस्तु
पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि विगुह्यार्थं महा-
त्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्म-
नाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यान्वतविगुह्ये" इति ।
अर्धेऽप्युच्येत् । अर्थोपेक्षत्वं मिसाधयिपितार्थसाल्प-
महत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेवमपि शपथानां मातुष-
प्रमाणाभाव एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि
नवेत्यभिधानम् । तथा च शङ्खः "तत्र दिव्यं नाम
तुलाधारणं विषाग्नमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त-
प्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति" । तांश्च शपथानाञ्च
बृहस्पतिः "सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।
देवब्राह्मणपादांश्च पुनर्दारशिरांसि च । एते च शपथाः
प्रोक्ताः स्वत्यार्थं सुकराः सदेति" । नारदेऽपि "सत्य-
वाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापिष्ट-
पादांश्च दत्तानि वृक्षतानि च । सूशेच्छिरांसि पुत्राणां
दाराणां सहृदान्तया । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपान-
मथापि वा । इत्येते शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वत्य-
कारणे" इति । सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णय-
निमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च घटा-
दीनामेव न तु शपथानाल्लेषां कालान्तरभाविनिर्णय-
निमित्तत्वात् । नन्वेवं कोशस्य कथनेषु पङ्कणमिति
चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठो महाभियोगविषयकत्व-
साध्यात् साधकभाभियोगविषयत्वसाध्याच्च । वस्तुतस्तु
शपथानामपि नारदादिवचनानुसारादुगोवलीवर्दन्त्यायेम
दिव्यत्वात्पुनःपुनः नवशब्दस्योपलक्षणत्वात् । तथाच
नारदः "युक्तिव्यवहमर्थांश्च शपथैरेनमर्देदिति" । अर्ध-
कालवत्तामेव मन्यन्वुसुक्तादिभिः । धटोऽग्निरुदक-
ञ्चैव विषं कोशश्च पञ्चमः । उक्तान्येतानि दिव्यानि
विगुह्यार्थं महात्मभिः" । दिव्यं नाम तुलारोहणम् ।
विषाग्नमपस्तु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्तप्रदानमन्यांश्च
शपथान् कारयेत् । मनुः "असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो
विषदमानयोः । अविदकृत्ततः सत्यं शपथेनापि लभ्य-
येत् । अग्निं वाहारेदेनमपस्तु चैनश्चिन्मज्जयेत् ।
पुनर्दारस्य वाथेन शिरांसि स्पर्शयेत् वृषकं । यज्ञा-
देवैः प्रयुक्तानि उक्कारार्थं महात्मभिः । परस्परविगुह्यार्थं

तस्यादिव्यानि नामतः । असाचिकैष्विति मानुषप्रमाण-
रहितेतिव्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि
महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः
“तुलान्यापो विषं कोशो दिव्यानोह पिशुङ्गये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्य ऽभियोक्तारि । रुच्या
वान्यतरः कुर्त्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः” । अत्राग्निशब्देन
तप्तायःपिण्डादयो गृह्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जय-
पराजयनिमित्तो दण्डः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या
इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्तोरन्यतरः । इतरः
शिरोवर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्यादित्यर्थः । ननु “कोश-
मल्लोऽपि दापयेत्” इति खल्याभियोगेऽपि कोशस्य
विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न तस्य तुला-
दिषु पाठोऽवष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु
महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । “अन्यथा कोशस्य शङ्का-
भियोग एव प्राप्तिः स्यात् । “अवष्टम्भाभियुक्तानां
घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य शङ्का-
स्तेतो नियम्य चेति पितामहस्मरणेन । अवष्टम्भः
शीर्षकस्यः । अवष्टम्भोऽत्र निश्चय इति स्मृतितत्त्वे ।
यदा शीर्षकस्योऽभियोक्ता न स्यात्तदा एतानि दिव्यानि
न स्यादिति तथा च नारदः “शिरोवर्त्तौ यदा न
स्यात्तदा दिव्यं न दीयते” इति । दिव्यदाने
नियममाह पितामहः “अभियोक्ता शिरःस्थाने
दिव्येषु परिकीर्त्तयेत् । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं
श्रुतिनिर्दर्शनात्” । कात्यायनोऽपि “न कश्चि-
दभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति” । अभियुक्ताय
दातव्यमित्यस्यापवादं रुच्यावान्यतर इत्यनेनाह याज्ञ-
वल्क्यः । नारदोऽपि “परियोक्ता शिरःस्थाने सर्व-
लोकैः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्त्यादितरो वर्त्तये-
च्छिरः” इति । कश्चिद्विषयविशेषे शिरोविनापि दिव्यं
देयमित्याह याज्ञवल्क्यः “विनापि शीर्षकात् कुर्त्या-
चूषद्गोहेऽथ पातके” इति । शीर्षकादिनापि पराजय-
प्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्मा-
हत्यादौ । कात्यायनोऽपि “पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च
निर्दिष्टानाञ्च दक्षुभिः । आत्मगुह्यपराणाञ्च दिव्यं
देयं शिरो विनयेति” । कालिकापुराणेऽपि “परदाराभि-
शामे च चौखीगम्यागमेषु च । महापातकशस्ते च
स्यादिव्यं नृपसाहसे । विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य
स्यापने कृते । तत्रैव स्यापयेदिव्यं शिरःपूर्वं मही-

पतिः । परदाराभिमर्शे च बह्व्यो यत्न वादिनः ।
शिरोहीनस्त्ववेदिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति” । विप्रति-
पत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे कृणा-
दानादिविषये अवर्णोऽपवादः । परदाराभिमर्शे चेति
चौखीदीनामप्युपलक्षणम् । विष्णुः “राजद्रोहे साहसे
च विना शीर्षप्रवर्त्तनादिति” । विषयविशेषेषु दिव्य-
विशेषानाह संप्रहकारः “घटादीनि विधानानि गुरु-
धर्मेषु दापयेत्” । पितामहोऽपि “अवष्टम्भाभि-
युक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोशस्य
शङ्कास्तेतो नियोजयेत् इति” । कात्यायनः “शङ्का-
विश्वाससम्बन्धे विभागे रिकथितं सदा । क्रियासम्-
हकर्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्” । क्रियासम्ह-
कर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि
“विश्वम्भे सर्वशङ्कासु सन्निधाये” तथैव च । एषु
कोशः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । शिरःस्थापि
विहीनानि दिव्यादीनि विवर्जयेत् । घटादीनि विधा-
नानि कोश एकः शिरः स्रुतः” इति । तण्डुलानां
विषयं स एवाह “चौखे” तु तण्डुला देया नान्य-
त्वेति विनिश्चयः” इति । अन्यत्र स्त्रीसंघादौ न तु
दत्तापह्नवे “तदर्शनेऽस्य तण्डुला” इति वज्रमाण-
कात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदस्य-
चौख्यं शङ्कायां वेदितव्यम् । “चौख्येऽभिगङ्गायुक्तानां
तप्तमापो विधीयते” इति महाचौख्यं शङ्कायां तप्त-
मापस्य तत्रैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्याया दिव्यविशेषा-
नाह विष्णुः “अथ शपथक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-
कामनिक्षेपणस्तेयेष्वर्थप्रमाणादिति” । शपथो दिव्यम् ।
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छानुरोधादिव्यं निक्षे-
पादिषु धनतारतम्यादित्यर्थः । वस्त्रादिविषयविवादे तु
तन्मूल्यद्रव्यपरिमाणं याज्ञम् । बृहस्पतिरपि “विषं
सहस्रेऽपहृते पादोने च क्षुताशनः । लिभागेने च
सलिलमर्जे” देवो घटः सदा । धनुःशताभियोगे तु
दातव्यस्तप्तमापकः । लिशते तण्डुला देयाः कोशचैव
तदर्शके । शतहृतेऽपहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचरस्य प्रदातव्यं सदाः कालावच्छेदनम् । एषा सङ्ख्या
निष्ठानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमा-
नाञ्च कल्पनीया परीक्षकैरिति” । धर्मशोधनम् । धर्मज
दिव्येन शोधनम् । निष्ठानां जातिगुणधर्मैः मध्य-
मत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव । यत्तु “नाहस्ताडयेत् फालज

विषं न तुलां तथेति" याज्ञप्रत्यक्षवचनं तन्मध्यमोत्तम-
 पुरुषविषयम् । यत्तु "सहस्रे तु धटं दद्यात् सहस्राङ्गे"
 तथायसम् । अङ्गं स्याङ्गे" तु सलिलं तस्याङ्गे तु विषं
 स्मृतमिति" पितामहवचनं तदुत्पत्त्यात्मापहारे
 धातित्वं भवति तद्विषयम् । एतत्स्तेयसाहसविषयम्
 दत्तापहारे तु कात्यायनः "दत्तस्यापहरो यत्तु प्रमाणं तत्
 कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ।
 सर्वद्रव्यप्रमाणान्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् । हेमप्रमाण-
 युक्तान्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुव-
 र्णानां शतनाशे विषं स्मृतम् । अशोतेस्तु विनाशेऽप्य
 दद्याच्चैव कुताशनम् । पञ्चा नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् । विंशद्द्विनाशे तु कोशपानं विधी-
 यते । पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदङ्गं देयं तण्डुलाः ।
 ततोऽङ्गं विनाशे हि स्मृतेषुत्वादिमस्तकान् । ततो-
 ऽङ्गं विनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता । एवं
 विचारयन् राजा धर्माधीश्वरं न होयत" इति । अत्र
 सुवर्णशब्दः धोढमशास्त्रकः । नाशोऽपहृतः । विंश-
 द्द्विनाशे त्रिंशद्विनाशन इति स्मृतिचन्द्रिका ।
 पञ्चाधिकस्य पञ्चम्योऽधिकस्य षट्प्रश्नैरिति यावत् ।
 तदङ्गं देयं सुवर्णप्रश्नैः । ततोऽङ्गं देयं अटमाशेन
 सुवर्णप्रश्नैः । ततोऽङ्गं देयं विनाशे सार्द्धसम्प्राप्तौ
 न सुवर्णप्रश्नैः विनाशे । लौकिकाप क्रियाः ।
 अपहृते तव दण्डगुणो द्रव्यनाशो भविष्यतीत्यादिकाः ।
 चशब्दः स्मार्त्तशपथसंयहार्यः । अतएवाह विष्णुः
 "सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कमकं कल्पयेत् । तत्र च क-
 ल्पणेने शृङ्गं द्वौकरं शपथेत्, द्विलक्षणेने तिल-
 करम्, त्रिलक्षणेने जलकरं चतुर्लक्षणेने सुवर्णकरम्,
 पञ्चलक्षणेने सीरोद्धृतमहीकरम्, तत्र सुवर्णप्रश्नैः
 कोशो देयः शृङ्गस्ततः परं यथाहं घटान्युदकविषा-
 णामन्यतमं द्विगुणार्थं यथाभिहिता समयक्रिया ।
 वैश्वस्य त्रिगुणेऽर्थे, राजन्यस्य कोशवर्जश्चतुर्गुणेऽर्थे ब्रा-
 ह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यत्रागमिकालसमयनियन्त्र-
 क्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सीरोद्धृतमहीकरमेव शा-
 पयेत् । प्रागुददोषं स्वल्पेऽप्यर्थे दिव्यानामन्यतम-
 मेव कारयेत् । सत्तु प्रथितं सञ्चरितं न महत्यर्थेऽ-
 योति" । सीरोद्धृतमहीकरं लाङ्गनोद्धृतचोदहस्तमि-
 त्यर्थः । जनपदहणमधिके शापनिवृत्त्यर्थं शापे तु विषे-
 षसाह मनुः "सत्येन शापयेद्विषं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्वस्यं शृङ्गं सर्वैस्तु पातकैरिति" यद्यह-
 मथापहृती स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्कलः
 स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं याचयेत् । एवं क्षत्रिया-
 दीनां वाहनादीनि निष्कलानि स्युरित्यादीत्यर्थः ।
 पादसर्गादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दणितः "निष्के तु
 सत्यवचनं द्विनिष्के पादचम्बनम् । जनविके तु पुष्पं
 स्यात् कोशपानमतः परम्" इति । अत्र निष्कशब्देन क-
 र्धचतुर्थ्यां शो सङ्गासङ्घितः प्रतिपाद्यते कश्चिद्देगे तत्रापि
 निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राज-
 तपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्धधिकत्वात् तत्र सत्यव-
 चनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात् ।
 दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् आद्यामिति
 दृष्टस्मृतिराह "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदा-
 हृता । कार्यापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति" ।
 संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्वसरेणादिका । विनये
 दण्डे । तत्र परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह "लोकासं
 व्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रचिता भुवि । तास्वरूपसु-
 वर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यग्रेतः । जानान्तरगते भानौ
 यत् सृज्यते दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाणान्तरप्रसरे-
 णुस्मचक्षते । त्वसरेणोऽष्टौ विज्ञेया त्रिलोका परि-
 माणतः । ता राजसर्पपक्षिस्ततो त्रयो गौरसर्पपः ।
 सर्पपाः षड्यथो मध्यस्थिश्चतुर्वन्ते कलण्डम् । पञ्चलण्डको
 सापस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पञ्च सुवर्णसत्वारः पञ्चानि
 धरणन्द्य । द्वे कलण्डे समष्टौ विज्ञेयो रौप्यमापकः ।
 ते षोडश स्याद्वरणं उराण्यचैव राजतः । धरणानि
 दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः । कार्यापणस्तु विज्ञेयः
 कार्ष्णिक्ताश्चिह्नः पणः । चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञे-
 यस्तु प्रमाणतः" इति । अत्र तास्वरूपसुवर्णानामिति
 तास्वरूपयोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थः ।
 पञ्चानि धरणन्द्येत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात् ।
 चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूपपरिमा-
 णाभिधानम् । अवशिष्टेन तास्वरूपपरिमाणाभिधानम् ।
 जानान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत् सृज्यते रजो, दृश्यते तत्
 त्वसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्वसरेणुवो विज्ञेया तास्मिन्तः
 राजसर्पपः । त्रयो राजसर्पपाः गौरसर्पपः । षड्गौर-
 सर्पपा मध्यमो यथो न सृज्यते न स्युज इति । मध्यम-
 यस्य परिमाणसक्तं मिताक्षरायाम् मध्यशब्दः पाद-
 पूरणार्थः । तथा च संपूर्णयशपरिमाणसक्तमिति मनु-

भाषे । तयो यवाः कृष्णम् । माषः पञ्च कृष्णानि
सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णस्य त्वारः । धरणन्दश
पलाणि । कृष्णमाषो द्वे कृष्णौ । रजतस्य धरणं
षोडश कृष्णमाषाः । अथ च पुराण इति संज्ञान्तरम् ।
राजतः शतमानः राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञा-
प्यस्य भवति । “शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव त्विति”
याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको
राजतनिष्कः । कार्ष्णिकः कर्पसंमितः तान्त्रिकस्तान्त्र-
विकारः कार्ष्णिको विज्ञेयः । पण इति च संज्ञा अ-
स्यैव विज्ञेयेत्यर्थः । चण्डोऽध्याहार्यः । अतएव दृढ-
सतिः “निष्कं सुवर्णस्य त्वारः कार्ष्णिकस्तान्त्रिकः पणः” ।
तान्त्रिककृता सुद्रा विज्ञेयः कार्ष्णिकः पणः । स एव
चन्द्रिका प्रोक्ता तावत्तस्मिन् धानकाः । ता द्वादश सुव-
र्णस्य दोनारास्यः स एव तु । इति कर्पः पलचतु-
र्थशः । “ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलद्वयचतुष्टयम्
इत्यमरसिंहेनाभिधानात् । ते माषाः षोडशाक्षः कर्प इति
च संज्ञेत्यर्थः । तेनाक्षकर्पशब्दयोः सुवर्णपरिमाणवचन-
त्वमित्यवगम्यते । याज्ञवल्क्यः पले विकल्पमाह
“पलं सुवर्णस्य त्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तितम्” । इति
तस्य चतुर्थोऽंशो विंशतिमाषा तत्परिमितः कार्ष्ण-
िकः । अतएव कात्यायनः “माषो विंशतिभासस्तु ज्ञेयः
कार्ष्णिकस्य तु । काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य
चेति” । राजतोऽपि कार्ष्णिकोऽस्तीत्याह नारदः “का-
र्ष्णिको दक्षिणस्यान्दशि रौष्यः प्रवर्तत” इति । व्यासस्तु
निष्कस्य प्रमाणमाह “पलान्यष्टौ सुवर्णस्य ते सुवर्णाश्च-
तुर्दश । एतत् निष्कप्रमाणन्तु व्यासेन परिकीर्तितम्”

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः “ब्राह्मणस्य
घटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं
शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो
सुनीविभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला
श्रुता” इति । अनित्या चैवं व्यवस्था “राजन्येऽग्नि-
घटं विप्रे वैश्ये तोयं नियोजयेत् । सर्वेषु सर्वदिव्यं
वा विषपर्जं द्विजोत्तमे” इति कात्यायनस्मरणात् । व्य-
वस्थापक्षे वयोविशेषादिना व्यवस्थापनोपपत्तिः तदाह
नारदः “स्त्रीवातरान् सत्वहीनान् परित्यादितान्
रान् । बालवृद्धाद्वरांस्त्रीष्व परीक्षेत घटं सदा । स्त्री-
ष्वान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं श्रुतम् । घट-
कोशादिभिस्तानामनस्तत्त्वं विचारयेत् । नात्तानान्तोय

शुद्धिः स्वात् न विषं पित्तरोगिणाम् । श्वित्प्रसङ्ग-
खादीनां नाग्निर्कर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्री-
बाला धर्मशस्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः सु-
पुमांसो ये च दुर्बलाः । निरुत्साहान् व्याधिक्षिप्ता-
क्षार्तांस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो श्वित्ने मज्जनः
स्वल्पप्राप्ता हि ते सुदृढाः । साहसेऽप्यागतानेताद्वै-
तोये निमज्जयेत् । न चापि हारयेदग्निं च विषेण विरो-
धयेत्” याज्ञवल्क्यः “तुला स्त्रीबालवृद्धान्मपकुत्राङ्ग-
णरोगिणाम् । अभिर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य
चेति” । स्त्रीमातृजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण ।
बाल व्यामोहमादृष्टीं जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽ-
शीतिक्लावरः । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्कः पादवि-
कलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।

एतेषां शोधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु सामेगीष्वेतेष्वै-
शाखेषु स्त्रपादीनां सर्वदिव्यसाधनैः तुल्यैवेति नियम्यते न तु
सर्वकालं स्त्रीणां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्नि-
फालस्तप्तमापस्य क्षत्रियस्य । जलमेव वैश्यस्य । यवा
एवार्थे शूद्रस्य विषस्य शप्तेव यवा उक्तप्रमाणवत्तया
भवन्तीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तुल्यविधानात् अग्निर्जलं
वेति क्षत्रियवैश्यप्रविधयमित्यवगम्यते । अतएव पिता-
महः “ब्राह्मणस्य घटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः ।
वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्” इति ।
कात्यायनोऽपि “न लोहगित्तिनामग्निः सलिलं नाम्बु-
शेविनाम् । मन्त्रयोगविदाश्चैव विषं दद्यात् न क्वचित् ।
तण्डुलैर्न नियुज्यते ब्रतिनं सुखरोगिणाम्” इति ।
ब्रतिनं पयोव्रतादिनियमस्यम् । हारीतोऽपि “कुठिनं
वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तक्षेपवतां
नित्यं विषं च परिवर्जयेत्” इति ।

विष्णुरपि “न क्षेपकारिणां व्याधितानां भीरुणां
श्वासकासिकानामन्त्रुं शेविनासुदकं हेमन्तशिथिरयोश्चेति”
पितामहोऽपि “कुठिनं वर्जयेदग्निं सलिलं श्वास-
कासिनाम् । पित्तक्षेपवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् ।
मद्यपस्त्रीव्यसनिनः कितवानां दग्धैश्च । कोशः प्राप्ते
र्न दातव्यो ये च नास्तिकद्वयः” इति । यत्तु पिताम-
हेनोक्तम् “सज्जतानां वृथात्तानां व्याधितानां तपस्वि-
नाम् । स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषं यदि धर्मस्तुल्यते”
इति तुल्यैतरविषयं तदिति केचित् तदुक्तम् । “घट-
कोशादिभिस्तानामनस्तत्त्वं विचारयेदिति पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोशादेर्विधानात् । तदन्यम्बु-
विषयमित्युक्तं विद्यारण्यश्रीपादैः । विज्ञानेश्वराचार्यास्तु
पुंस्त्रियोर्विधादे रूच्या वान्यतरः कुर्वीदित्यनेन पक्षे
स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पुरुषस्यैव दिव्यं न स्त्रीणा-
मित्येतत्परमिदम् । अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे
धटकोशादिभिस्तासांमनस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः
स्यादिति पाहुः । कात्यायनः “गोरक्षकान् वारिणजकां-
स्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वारुपिकांश्चैव पाह्वे-
च्छुद्रवद्विजान्” । कालिकापुराणेऽपि “वर्णान्त्यस्य सदा
देयं मापकं तप्तहेमजमिति” । वर्णानामन्त्यः प्रत्यन्तः
तस्येत्यर्थः । नारदोऽपि “महापराधे निर्जमे जतन्ने
क्लीवकस्थिते । नास्तिके दृष्टदोषे च शम्भानां तु विव-
जेयेत्” इति । कात्यायनोऽपि “मातापितृद्विज-
शुद्धस्त्रीवालघातिनाम् । महापातकयुक्तानां नास्ति-
कानां विशेषतः । लिङ्गिनं प्रमदाज्ञाच्च मन्त्रयोग-
क्रियाविदाम् । वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्ति-
जाम् । एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रवर्तितः ।
दिव्यं प्रकल्पयेच्चैव राजा धर्मपरायणः । एतैरेव नि-
युक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति । न सन्नि साधवो यत्न
तत्त शोध्याः स्वकैर्नैरिति” । साधूनां दिव्यमर्हति
राजा कल्पयितुमिति शेषः । प्रतिनिधिद्वारा एतैर्दिव्यं
कारणीयमिति दृढयितुमाह स एव “महापातक-
युक्तेषु नास्तिवेषु विशेषतः । न देयं तेषु दिव्यन्तु
पापाभ्यासरते षष्ठ्युः । येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्त-
व्यानि प्रयत्नतः । तारयेत्सर्वज्ञैस्तानि नाभिगस्तं
त्यजेच्चर इति” । तारयेत् शोधयेत् । अभिशोधनं
प्रतिनिधिद्वारा शोधनप्रकारयित्वा न त्यजेदित्यर्थः ।
यत्तु तेनैवोक्तम् “असृग्प्राधसदासानां स्त्रेच्छानां
प्रापकारिणाम् । प्रातिक्षोभप्रसूतानां निश्चयी न तु
राजनि । तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशे-
दिति” । तत्तैर्नियुक्तानां साधूनामभावे विज्ञेयम् । तत्-
प्रसिद्धानि घटादीनि इति स्मृतितत्त्वे । साधूनामप्य-
ज्ञामर्थे प्रतिनिधिसंभ्युपजानाति स एव “काल-
देशविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् । अन्येन हारये-
दित्यं विधिरप विपर्ययः” । ज्ञामर्थ्याभावे सर्ववर्णविषये
विशेषमाह हारीतः, “राजनोऽङ्गिं घटं विभ्रे वैशेऽत्र
लोयद्विजयेत् । न विषं ब्राह्मणे दद्याद्विषं वर्णान्तरे
अतम् । कोशतस्तु लघमांस्तु धर्मसुखमेव च ।

उत्तरादिपथान् सर्ववर्णं प्रयोजयेत्” इति ।
अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः “यो यस्य विहितः कालो
विधिर्यस्य च यो यथा । तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन वादि-
नश्च बलावलम् । चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव
च । एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ।
घटः सर्वकुंकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत् । अग्निः
शिशिरहेमन्वर्षास्तु परिकीर्तितः । शरद्वर्षोऽपि च
सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति” । विष्णुरपि स्त्री-
ब्राह्मणविकलाऽसमर्थरोगिणां न तुला देवान् वाति
वायौ न कुक्ष्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देयः शरद्वर्षोऽप्येष
न कुष्ठपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्रादृषि च । न
क्षेत्रिकाणां व्याध्यार्दितानां भीरूणां श्वासकासिना-
मम्बुजीविनासदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति । हेमन्त-
निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-
ऽपि । मार्गशीर्षस्य “चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत
पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् ।
नारदोऽपि “विचार्य धर्मेनिपुणैर्धर्मज्ञास्तविशारदैः ।
धर्मं सर्वहं प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम् । वर्णं
समये वज्रहेमन्तशिशिरे तथा । योऽपि सलिलमित्युक्तं
विषं काले तु शीतले । न शीते तोयगुडिः स्याद्वोष्ण-
कालेऽग्निशोधनम् । न प्रादृषि विषं दद्यात् प्रयाते न
तुलां तथा । नापराह्णे न मध्याह्नां न मध्याह्ने कदा-
चनेति” । मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः ।
अतएव पितामहः “पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे
च घटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-
प्रसता । दिवसस्तु तु पूर्वाह्णे कोशगुडिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति” । अत्र
विषस्य वर्णं निषेधात् सिंहरवावेव परीक्षामात्र
निषेधाच्च दिव्यान्तरं सिंहेतरवर्णांष्वपि कुर्वन्ति । अतः
“यान्यायने हरौ हस्ते सर्वकर्माणि वर्जयेदित्यस्य न विष-
यः । तथा च ज्योतिषे “सिंहस्ये मकरस्ये च जीवे
चाक्षमिने भगौ । सत्तमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-
काङ्क्षणा” । तथा “रविगुडौ शरौ चैव न शुक्ले-
ऽभ्यागते पुनः । सिंहस्ये च रवौ नैव परीक्षा शक्यते
बुधैः । नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे ।
न परीक्षाधिवासश्च शनिभौनदिने भवेत्” । रविगुडौ
शरौ चेदित्यत्र शक्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम्
“न शुक्लाऽष्टमेऽङ्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेऽव्दे

विष्टौ मासे मन्त्राख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु
चाय । नाडीनक्षत्रहीने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ
प्रातः कार्यां परोक्षा द्वितुचरपङ्कशोदये शस्तबन्ने ।
इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
शिष्टाचारादादित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्ष-
रायाम् । अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः । “प्राङ्मुखो
निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे” इति । धटपङ्कणं
दिव्यान्तराख्यापुलक्षणम् । इन्द्रस्थानपङ्कणञ्च प्रसिद्ध-
देवतायतनान्तराख्यापुलक्षणम् । अतएव दिव्यमात-
स्यपुत्रस्य नारदः “सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे” ।
विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीनां व्यवस्थाप्राह । कात्यायनः
“इन्द्रस्थानेऽभिषेक्तानां मङ्गापातकिनां नृणाम् । नृप-
द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसू-
तानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
मभामध्ये विदुर्बुधा” इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजपूर्व-
स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारदः
“अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च । व्यभिचारं
सदर्थेषु कुर्वन्तो न संशयः” । वासो जननिवासस्तस्मा-
द्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृतानीति यावत् । अतएव
पितामहः “प्रत्यक्षं दापयेद्व्यं राजा वाघिष्ठतोऽपि
वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव चेति” ।
ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चेत्यन्वयः ।
अथ दिनव्यसाधारणविधिस्तत्र दृश्यतिः “क्षोहात्
क्रोधाद्भोमतो वा भेदमायानि साक्षिणः । विधिदत्तस्य
दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति” । विधिं पितामहेन
दर्शितः “दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राङ्बिवाकः समा-
चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः शोपयासो नृपाक्षया ।
तत आवाहयेदुदेवान् विधिनानेन धर्मवित् । वादित्व
तुर्यघोषैश्च गन्धमाख्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलि-
भूत्वा प्राङ्बिवाकस्ततो वदेत् । एहोहि भगवन्मर्म !
अग्निन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्त्रा-
दित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि
विन्यसेत्” । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
च तत्तत्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । धट-
पङ्कणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अग्निन्दिव्य इति
मन्त्रलिङ्गादेतेषां धर्माणां दिव्यमात्रसाम्यस्य । “इमं
मन्त्रविधिं कृत्वा सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्” इत्युपसंहरता तेनैवोक्त-
त्वाच्च । अङ्गानि कानीयाकाङ्क्षायां स एवाह, “इन्द्र-
पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुबेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिकोकपानांश्च
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
वरुणः स्फटिकप्रभः । कुबेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चैव
सुवर्णभः । तथैव निर्वर्तिः श्यामो वायुधूम्रः प्रश-
स्यते । ईशानस्तु भवेद्भक्त एवं ध्यायेत्कृत्वादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पाश्वे वस्त्रनास्यापयेदुबुधः । धरोध्रुव-
स्तथा सोम आपश्चैवान्नोऽग्निः । प्रत्यक्षं प्रमा-
तञ्च यस्योऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशानयोर्मध्ये आदि-
त्वानां तथाऽयमस्म । धातार्यना च मित्वश्च वरुणांशो
भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पृथा च पञ्चन्यो दृगभः
सुतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जवन्त्यजः ।
इत्येते द्वादशादिद्या नामनिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश सुतताः । धीरभद्रश्च
शम्भुश्च गिरिशश्च मङ्गायगाः । अजैकपादहर्षुर्भृगुः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपानी च
विश्वाम्पतिः । स्याणुर्भवश्च सगवान् रुद्रास्त्रैकादश
सुतताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च साहस्यानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराहो
चैव मातृन्द्री चासुगुडा गणसंयुता । निर्वर्तस्त्रै-
भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणलोत्तरे भागे मरुतां
स्थानमुच्यते । पवनः स्यर्गनो वायुरनिन्नो मरुतकथा ।
प्राणाः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । धट-
लोत्तरभागे तु दुर्गायावाहयेदुबुधः । एतासां देवता-
नान्तु स्नानान्ना पूजनं विदुः । भूपावसानं धर्माय दत्त्वा-
चार्यादिकं क्रमात् । अर्घादि पश्चादङ्गानां भूषानवप-
कल्पयेत् । गन्धादिकां निवेद्यानां परिचर्यां प्रकल्पयेत् ।
चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आग्नेन
हविषा चैव समिद्धिहोमसाधनैः । सावित्रा प्रचवे-
नाथ स्वाहानो नैव होमयेत्” । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
दुर्गान्तानाम् अर्घाद्युपकल्पनञ्च न कार्यानुसमयेन ।
तथात्वे प्रयोगपञ्चावगताङ्गसङ्गभाववाधापत्तेः । किन्तु
पदार्थाहुसमयेन तथा च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्नेहा-
दिदुर्गान्तानाञ्च गन्धादिपरिचर्यां विप्रकल्पयेदिति । गायत्रीं
प्रणवादिवासुधैः पुनः प्रणवं स्वाहाकारानुसङ्गाय
समिदाज्यचर्म्मिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात् ।

“अनुक्तसङ्ख्या यत् स्यात् शतमष्टोत्तरं स्मृतमिति” आर-
णादित्यर्थः । होमानन्तरकर्तव्यं स एवाह “यमर्धम-
भियुक्तः स्थासिखित्वा तन्तु पत्रके । मन्त्रेणानेन सहि-
तन्तु कार्यं च शिरः क्रमात्” । मन्त्रं च, “आदित्यचन्द्रा-
वनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च । अहश्च
रात्रिश्च उभे च सम्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति”
एतत् सर्वं पूर्वाह्णे कर्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात्
तथा च नारदः “अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि
मानवे । पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” ।
एतत् प्राङ्निवाकेनोपवासादिनियमपूर्वकं कर्तव्यम् तथा
च नारदः “प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गप्रारगः ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमलरः । सत्यसन्धः
शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः । उपोषितश्चार्द्रवासाः
कृतदन्तानुधावनः । सर्पांश्च देवतानाञ्च पूजां कृत्वा
यथाविधि” । कर्तृरुपवासादिकमाह “तिरातो-
पोषितोयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा । नित्यं देयानि
दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे” इति । याज्ञवल्क्योऽपि
“सचेलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्-
सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधाविति” । अथ सूर्योदय-
पदेन पूर्वाह्ण एव याज्ञः “पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां
प्रदानमनुकीर्त्तितमिति” नारदवचनानुरोधात् । तिरा-
तैकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन वप्रवस्था ज्ञेया ।
दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्य-
प्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलञ्चाह पितामहः “सज्जः
परिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत् । ऋत्विक्पुरो-
हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् । एवं कारयिता
राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् । महर्तो कीर्त्तिमाप्नोति
ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति । अथ च विधिः सर्वदिव्य-
साधारण इत्याह स एव “इमं मन्त्रविधिं कृत्वा सर्व-
दिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च देवानां तथैव परि-
कीर्त्तितमिति” । सर्वदेवावाहनादि संशोध्यशिरसि पला-
रोपणान् सर्वदिव्यसाधारणमित्यर्थः दिव्यमाहका ।
१२जलभेदे । “दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ।
तौषारञ्च तथा हैमं तेषु धारं गुणाधिकम्” भाव० प्र० ।
१३स्नानभेदे न० “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्ताद्यपे-
क्षया । मन्त्रस्नानादितः सप्त कैचिदिच्छन्ति स्वरयः ।
मान्द्रं भौमं तथाम्नेवं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं
मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकीर्तितम् । “आपोहिष्तेति” वै

मान्द्रं, सदांलम्बन्तु पोषिवम् । आम्नेवं भस्मना स्नानं,
वायव्यं गोरजः स्मृतम् । यत्तु स्नात पवर्षेण स्नानं
तद्विद्युच्च्यते । वारुणश्चापगाक्षश्च, मानसं विष्णुचि-
न्तनम् । सप्तस्नानं स्नानसुहृदं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्” योगि-
याज्ञवल्क्यः । दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमयोनि वा
ब्रह्मणि स्वरूपे भवः यत् । “दिव्यश्च देवताप्रायः
शुद्धानःकरणः सदा । इन्द्रातीतो वीतरागः सर्वभूत-
समः क्षमी” इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलकां
स्त्री मेदि० । १६वन्ध्याकौटक्याम् १७शतावर्थांम्
१८महागेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्य लज्जीरके २१श्वेत-
द्वार्याम् २२हरीतक्याम् २३परायाम् २४गन्धवत्याञ्च
स्त्री राजनि० । २५देवे दिने २६तदीये माने च न०
दिव्यदिनदिव्यमानशब्दयोर्द्वयम् । २७द्युलोकान्जाते
२८मनोत्ते २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि० ।
दिव्यकटं न० प्रतीचोस्ये प्रभेदे “कृत्वा पञ्चनदञ्चैव तथैवा-
मरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पु-
रम्” भा० सं० ११च० नकुलप्रतीचीजये ।

दिव्यकुण्डं न० कामरूपपीठस्थलोभकयैवपूर्वभागस्ये कुण्ड-
विशेषे । “यथा तद्दक्षिणे महाशैलः क्षोभकोनामना-
मतः । तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठवक्त्रे देवी व्यवस्थिता ।
पञ्चपुष्करिणी नाम्ना पञ्चयोनिरूपिणी । एकत्र
पञ्चभिर्दुर्गा योनिभिः पञ्चवक्त्रकम् । स्थिता रमयितुं
तत्र नित्यमेव हिमाद्रिजा । तच्छैलपूर्वभागात् काला
नाम महानदी । दक्षिणं सागरं याति प्रथमां चोत्तर-
क्षवा । दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तच्छैलोपत्यकागतम् ।
संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत् । दिव्य-
कुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम् । यः पूजये-
न्महाभागः स योनौ न हि जायते” । कालि० पु० ८८ अ०

दिव्यगन्धं पु० कर्म० । १३मनोत्ते गन्धे । दिव्योगन्धोऽस्य ।
१४गन्धके १५वक्त्रे च न० १६स्य लैलायां महाचक्षुशक्ते
च स्त्री राजनि० ।

दिव्यगायनं पु० कर्म० । गन्धर्वं अमरः ।

दिव्यचक्षुस् पु० दिव्यं चक्षुर्यस्यात् ५३० । १३मर्कटे शब्दमात्रा ।
(चक्षमा) ख्याते २५दार्ढ्ये च २६गन्धभेदे २७लोचने च ।
दिव्यमन्त्रीक्षभूतं चक्षुरस्य । ५४सन्धे त्रि० मेदि० । कर्मधा० ।
५५सौख्यिकपदार्थदर्शनयोग्ये ज्ञेने न० “न च मां शक्ये
द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्" गीता । दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य । ७ तथाभूतनेत्रयुक्ते त्वि० "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्य" विरूपाक्ष ! नमस्ते दिव्यचक्षुषे" नीलकण्ठस्तवः ।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५७० । श्राद्धीलता-याम् । २ अङ्गू ततेजस्ते त्वि० ।

दिव्यदर्शिनं त्वि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश-णिनि । अतीन्द्रियार्थदर्शके । "व्याजहार सभामध्ये दिव्य-दर्शी महातपाः" भा० आश्व० २० अ० । दृश-क्तिप् । दिव्यदृग्गम्यत् ।

दिव्यदिनं न० दिवि भवम् यत् कर्म । देवे दिने "मासैर्द्वा-दशभिर्वर्षं दिव्यं तदहश्च्यते" सू० सि० तन्मानसतमम् ।

दिव्यदोहद न० "यत् दीयते त्वं देवेभ्यो मनोराज्यस्य सि-द्धये । उपयाचितं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधाः" हारा० उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये ।

दिव्यनदी स्त्री कर्म० । व्याकाशगङ्गायाम् ।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु सर्वैश्यायाम् दिव्यस्त्री प्रभृतयो-ऽप्यत् । "दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः कदा" गङ्गास्तवः ।

दिव्यपञ्चामृतम् न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां सभा-हारः कर्म० । मिलितगव्याज्यदधिचीरमधुसितालके पदार्थे राजनि० ।

दिव्यपुष्प पु० दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य । शरवीरे २ महाद्रोणायां राजनि० संचायां कन् कापि अतद्वत्त्वम् । दिव्यपु-ष्पिका रत्नपुष्पकार्कणदृष्टे स्त्री रत्नमाला ।

दिव्यप्रश्न पु० कर्म० । अनागतज्ञापके प्रश्ने । "उच्चावचं देव-युक्तं रहस्यं दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रासुहृताः । जयं महानां क्रूरहृज्जयानां निवेदयन्ते पाण्डवानां जयञ्च" भा० उ० ४७ अ० ।

दिव्यमान न० कर्म० । देवे माने "सुरासुराणामन्योन्य-महोरात्रं विपर्ययात् । यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानो भगवत्पूरणात्" । "युगानां त्विचनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् । प्रोक्तं सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसं-ख्यया" । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्रा प्राजापत्यं गुरो-स्तथा । सौरं च सावनं चान्द्रमार्गं मानानि वै नव" सू० सि० ।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म० । कामरूपपीठस्य दमनिकाया नद्याः पूर्वभागस्थे नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे

गङ्गेव फलदायिनी । साधन्तु सकलं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः । तथा दमनिकायाञ्च परं त्रिवंशं साध्नुयात् । ततः पूर्वं परा देवी नाम्ना सा सरिद-त्तमा । महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा । दक्षिणाद्रिसङ्गता दक्षिणोदधिगामिनी । तस्मान्तु कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि० पु० ८५ अ० ।

दिव्यरत्न न० कर्म० । चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थक० ।

दिव्यरथ पु० कर्म० । व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना० ।

दिव्यरस पु० नित्यकर्म० । शृंगारदे राजनि० । २ मनोज्ञे रसे पु० । दिव्योरसोऽस्य । शरचिररसयुक्ते त्वि० ।

दिव्यलता स्त्री कर्म० । श्रम्वीलतायाम् राजनि० २ मनोज्ञे लतामाले च ।

दिव्यवस्तु पु० दिव्यं वस्तु यस्मात् । शृङ्गप्रकाशे शब्दरत्ना० इत० । २ भास्वरवस्तुयुक्ते त्वि० कर्म० । २ मनोज्ञे वस्त्रे न० ।

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० । व्याकाशगङ्गायाम् "व्योम्नि दिव्यस-रिदम्बुपङ्क्तिः" साधः ।

दिव्यसानु पु० विश्वदेवभेदे "विश्वे चाग्निस्तथा देवाः" इत्यु-पक्रमे "पाणिं ज्येष्ठासुमहस्य दिव्यसानुस्तथैव च" भा० आश्व० ८१ अ० विश्वदेवोक्तौ । २ दिव्यसानुके गिरी च ।

दिव्यसार पु० दिव्यः सारोऽस्य । शालदृष्टे राजनि० ।

दिव्यादिव्य पु० दिव्यचादिव्यच कर्म० । नायकभेदे रसम-ञ्जरी यथा कर्जुनादयः । २ नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रो-पद्यादयः । ३ उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० ।

दिव्यासन न० "अथ दिव्यासनं यज्ये पुष्टं हस्तेन वस्त्रं वेत् । एकहस्तमध्यदेशं भूमिहस्तञ्च नासया" रुद्रजा० उक्ते आसनभेदे ।

दिव्योलक पु० सर्पभेदे "त्वयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्योलकं लोभपुष्पकराजिचित्तिकाः पोटगलः पुष्पाभिकोर्षो दर्भपुष्पोर्वेक्षितकः सप्त तेषामाद्ययोरानिलवत् शेषा मण्ड-लिवत्" सुश्रु० ।

दिव्योदक न० कर्म० । श्रम्वीलमये जले दिव्यशब्दे भावः प्र० वाक्ये तङ्गेदादि दृश्यम् । अम्बुशब्दे विवृतिः ।

दिव्योपपादुक पु० उपपद्यते साहस्रपिप्पलादिदृष्टकारणमनपे-क्ष्यैव अदृष्टसङ्कलतापुम्य एव उत्पद्यते उपपद-उक्तं कर्म० पिप्पलादिदृष्टादृष्टयो दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च साहस्रपिप्पलादिदृष्टकारणमेवाभावेऽपि दिव्यत्वाभावाच्च तथात्वम् । देवे अमरः ।

दिव्योद्य पु० तन्त्रोक्ते गुरुभेदे । "महादेवो महाशक्तिः

पुत्रैश्च भैरवः । दिव्यौघा गुह्यः प्रोक्ताः सिद्धौघान्
कथयामि ते” । इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “यथ तारा-
गुह्यं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदान् । ऊर्ध्वकोशो व्योमकेशी
नीलकण्ठोऽपञ्चजः । दिव्यौघान् सिद्धिदानं वत्स !
शृणुष्वान्वहितो मुदा” । “शृणु वत्स ! महादेव !
गुह्यं दुर्गामनूद्भवान् । परमात्मो परानन्दः परमेष्ठी
शुभोदयः । कृष्णकाल ! कालनाथो दिव्यौघा भैरवादि-
काः” तन्त्रसारे देवताभेदात्तज्ज्ञेदा उक्ता रूचिरौपधौ च

दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म । मनःशिलायाम् शब्दार्थचिं ।
दिश दाने आक्षेपने कथने च तु० उभ० सक० अनिट् । दिशति
ते अदिक्षत् त दिदेश देष्टा दिष्टः दिष्टिः । दिष्टा आदिश्य
“साक्षिणः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्युक्तो दिशेत् यः”
मनुः । दाने “इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा०
आहु० १८४३ लौ० आक्षेपने “महादेवेन दिष्टं ते पुत्रजन्य
नराधिप !” भा० व० १०६ अ० । “दिदेश तस्यै प्रयतां
तनूजाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयसङ्ग्राह्यान्विषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे
१०० प्र० दृश्यम् । “यथाकालोपपाते तद्देवते तद्देवते
कृत्वा तद्वातिदिश्यानेन लुङ्ग्यात्” कात्या० श्रौ० २५।
२।४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः य भगवानतिदिश्यात्मनः
पदम्” भाग० ४।६।२८।

अनु+पश्चात्कथने । “यच्च देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० स०
१।५।४।२ “रामचाप्यनुदिशताम्” रामा० लङ्का० ८६ स०
अप+कलने यथार्थाङ्गवे अपदेशशब्दे दृश्यम् । “पश्चिम-
क्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिशन् मन्त्रिणः ।
सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः” “तस्य निर्देयरतिश्चमा-
लसाः सितकलमपदिशन् पार्श्वगाः” रघुः ।

वि+अप+संज्ञाभेदे “आतरं राजराजानं महेश्वरसखं
प्रभुम् । घनेश्वरं व्यपदिशन्” भा० व० २८० अ० । “मित्रं च
सां व्यपदिशत्यपरं च यासि” सृष्टक० “इश्वर इति
व्यपदिशते” वेदा० सा० “निमित्तसङ्गावाहिनिष्टोऽपदे-
शोऽसृष्टव्यवहारोऽपदेशः” परिभाषेन्दुशेखरोक्तेऽर्थे ।
अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां यामभ्यदिशत् सैन्यकाम-
यत” पञ्चमोष्मत्रा० १२।११।

आ+आक्षेपाम् उपदेशे “अथात आदेशो नेति” ठ० उ०
“आदिक्षद्दोषप्रशान्तुकल्पम्” भट्टिः । आदेशशब्दे
२१६ प्र० उक्ते अर्थे अ “वातोः स्थाने इपादेशम्”
रघुः ।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१६ प्र०
उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे “प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “अनु-
प्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशेन समापमाणा” “अनः
शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता”
रघुः “किमहमेतं जलधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०
वि+आ+विशेषणादेशे । “समोरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिशते केन कृताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूर्भविनी” कुमा० ।
उद्+स्वरूपकथने “उद्देशोलक्षणं विभागः परोक्षः चेति”
न्यायसमयः । उद्देशशब्दे ११० उक्तेऽर्थे च । तच्छब्दे
उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुयासने उपदेशशब्दे १२१० प्र० उक्तेऽर्थे च । “उप-
दिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” सा० द०
“उपदिष्टमिच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा० उ० १७४ अ०
प्रति-उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-
क्ष्यामः” सुश्रु० “यद्यत्प्रयोगविषये भाविकसुपदिशते
मया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीत्य मे
वाला” माल० मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च “अतुल्यं पीठमासद्ये निर-
दिक्ष्य काञ्चनम्” भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यामान-
स्यादेशा भवन्ति” व्या० परिभाषा “अक्षयं निर्दिश्यामा-
नसुच्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निघ्न+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । “तदिति प्रकृतं भाववत्त्वं
प्रतिनिर्दिशते” । येन पदेन उद्देशकत्वेनैव पदेन पुनः-
कथने । उद्देशप्रतिनिर्देशयोरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न
कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भग्नप्रकृत-
तादोषः यथाह सा० द० “एवमुक्तो मन्त्रिसहस्रैरावणः
प्रत्यभाषत” अत्र वचनवातुना प्रकृतान् प्रतिपचनमपि तेनैव
यत्सुचितं तेन आवणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः ।
एवञ्च सति न कथितपदत्वदोषः तस्योद्देशप्रति-
निर्देशप्रत्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-
वचनयोर्द्देशप्रतिनिर्देशप्रत्यत्वं यथा

“उदेति सविता तावन्ताव एवास्तमेति च” इत्यत्र ।
यदि पदान्तरेण स एवास्ति प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव
प्रतिभाषमानः प्रतीतिः स्थगयति । यथा वा
“ते हिमावयमामन्त्र पुनः प्रेक्ष्य च श्रुत्विनम् । सिद्ध-
श्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विस्तृताः सहस्रावुः” अत्र अर्थे

इति इदमा प्रकान्तस्य तेनेव तत्त्वमानाभ्यामेतददेश-
ज्वाभ्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा
“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम्” अत्र
“मिता भूः पत्वापां स च पतिरपामिति” युक्तः पाठः ।
प्रति+प्रतिरूपदेशने । “भुजगगतिप्रतिदेशितात्मकत्वः” भा०
शा० ३६७ अ०

सम्+सस्यक्कथने सस्यक्तयादेशे वाचा कथने च “अभिदूति
काचिदिति संदिदिशे” भाष्यः “ननु सन्दिशेति सुदृशो-
दितया त्वपया न किञ्चन किलाभिदधे” भाष्यः “ददौ
स दयितां आत्मे मालाद्यायत्रां हिरण्मयीम् । राज्यं
सन्दिशत्र भोगांश्च समार व्रणपीडितः” अट्टिः “अथ
विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्” कुमा० ।

दिश स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश-किन् । ?आशायाम्
प्राच्यादिव्यवहारहेतौ काशायाम् । “कल्यैकमवधिं
तस्मादिदं पूर्वेष्ट पश्चिमम् । इति निर्दिशते देशो
यथा सा दिगिति सृतेति” उक्तेस्तस्या दैशिकपरत्वाप-
रत्वा समवायिकारणत्वम् । सा चैका नित्या विश्वी चेति
“कालखात्मदिशं सर्वगतत्वं परमं महत्” भाषा- ।
दिक्परीक्षा च कलाद सूत्रोपस्कारयोर्यथा

“इत इदमिति यतस्तद्विषयं लिङ्गम्” सू० । “काल-
लिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभ-
माण आह । दिश इदं दिशत्र दिगनुभापकम् इतो-
ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधि-
करणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं
संयुक्तसंयोगात्मीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा
दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्त-
संयोगानामत्मीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति
न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्त-
रेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्वि-
शिष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काल एव संयोगोपनाय-
कोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोप-
नायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना-
यान्तु काशोरक्तङ्कुमपङ्कुरागं काणाटकामिनीजुचकलसं-
प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रा-
मकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रा-
मकतयेव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात्
कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चास्मात्

पूर्वमिदम् अस्माद्विज्ञानमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मा-
दुत्तरमिदम् अस्माद्विज्ञानपूर्वमिदम् अस्मादुदक्षिणपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम्
अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्ठादिदम् इत्येते प्रत्यया
इत इदमितीत्यनेन संवृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निर्मि-
तान्तरासम्भवात् । किञ्च नियतोपाध्युन्नायकः कालः
अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो
वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं
नियमः यं प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्स्थाः
प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम्, यदपेक्षया
सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक् सा तदपेक्षया प्राची
यदपेक्षया सूर्यास्ताचलसन्निहिता या दिक् सा तद-
पेक्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगात्मीयस्तं ते
च सूर्यसंयोगा सत्मीयांशो भूयांशो वा दिगुपनेयाः ।
एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवामप्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, ता-
दृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक् दक्षिणा, वामत-
दक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
समवायिकारणकक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिक् अथः ।
अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयोदिग्गुहा ।
एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्गदतिवरूपवायुसोमेशाननागव्रह्माधि-
ष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादि-
व्यपदेशात्” उप० ६० । “द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते”
सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।
“गुणवत्त्वादुद्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः” ६० ।
एकत्वमतिदिशन्नाह । “तत्त्वस्मावेन” सू० । “दिग्लि-
ङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुवि-
धानादेकपृथकत्वम्” ६० । ननु यदोक्तैव दिक् कथं तर्हि
दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । “कार्य-
विशेषेण नानात्वम्” सू० । “कार्यविशेषः कार्यभेदेन
नानात्वोपचार इत्यर्थः” ६० । तमेव कार्यभेदं दर्शय-
न्नाह । “आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताश्च प्राची”
सू० । “प्राक् अस्यां सविता अक्षतीति प्राची तथाच
यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं
संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुर-
षाभिसन्निभेदमाश्रित्य कालत्वोपवर्णनम्, भवति हि
कस्यचित्पूर्वेदुः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं
वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेदुरस्यां
आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्नाय प्राचीव्यवहारः

कक्षिणदिशानीं अस्याम् चादित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभि-
 दन्वाय प्राचीव्यवहारः, भूतादिति आदिकर्म्मणि क्तप्र-
 त्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति
 रात्रौ मध्याह्नादौ तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध्य-
 तीति भावः” उप० ४०। दिग्निरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 यतिदिशज्ञाह “तथा दक्षिणा प्रतीची उदिची च” सू०।
 “तद्वदेव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूत-
 पूर्वाङ्गविषयप्रती भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्यु दि-
 व्योरपि व्यवहार उच्येयः। वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते
 एव” उप० ४०। दिग्निरव्यवहारेऽपीममेव प्रकार-
 यतिदिशज्ञाह “एतेन दिग्निरात्रानि व्याख्यातानि” सू०।
 “प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणाङ्ग्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति
 व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वेत्युक्तम्
 एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा
 दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः” उप० ४०।
 अत्रि पदान्ते च क्तः। दिक्। “दिग्दक्षिणा गन्धर्वहं सखेन”।
 “प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवानम्” कुमा०। सा चोपाधिभेदात्
 दशधा “पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा।
 मायवी चोत्तरैशानी जह्वी चाधोदिशोदशेति” वराह-
 उराणम्। आशाशब्दे तत्पन्त्वे प्रमाणं प्राच्यादिभेदे उपा-
 धिस्वरूपञ्च ८३५ पृ० ४३३। “यथा दिशा धावति वेधमः
 स्मृहा” नैष० “परस्परान्तापमिवमन्त्रा दिशः” किरा०
 भागुरिभते वा टाप् दिशाप्यत्। दिशागज दिशापाल-
 शब्दे दृश्यम् दिशाञ्च यात्राद्युपयोगिसंज्ञाभेदः ज्यो० त०
 उक्तो यथा “अङ्गारिणी दिग्गर्वविप्रयुक्ता यस्यां
 रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति यां
 दिनेशः शेषाः प्रशक्ताः शुभदाय ताः स्युः”। “यत्र
 पूर्वोदिकाद्यायां उपराश्यादिगोरविः। सा दिगस्तमिता
 श्रेया शेषास्तिस्रः सदोदिताः। यात्रा युजं विवादश्च द्वारं
 गासादहर्ष्ययोः। न कर्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशमिसुखं
 जरैः”। “अस्तायायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममश्वरम्।
 स चार्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयोदेवज्ञतो नरः” ज्योति० त०
 दिक्करशब्दोक्ते श्दन्तत्वे च वैजयन्ती श्दशसंख्यायाम्
 ४३३ संख्यान्विते च। “दिग्भिर्युगैरष्टयमैः शरैर्वैः” नील०
 ता०। ५ श्रीलाघिषाट्देवताभेदे “दिग्वाताकर्मचेतोऽन्वि
 ब्रह्मेन्द्रोमेन्द्रस्युकाः” शारदातिलकम्। कः प्रजापतिः
 दिग् भवं दिगां यत्। दिश्य दिग्भवे ति०। दिशा निर्द-
 क्षम् ठञ्। दैशिक दिक्कते ति० दैशिकपरत्वापरत्वे।

दिश ति० दिगिति दिग्-क। १ देगते। २ विष्णौ पु०। “चतुरस्रो
 गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः” विष्णुसू०।

दिशस् स्त्री दिश-वा० कश्चुन्। दिशि रमानाथः।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे “नागान्
 दिशागजसुतान् दिव्यान्पि च भारत!” हरिवं० १४५ अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। “यातवेगो दिशाचक्षु-
 र्निमिषोऽनिमिषस्तथा” भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तो।

दिशापाल पु० दिशां पालयति पालि-अण् उप० ४०। इन्द्रादौ
 शक्तिपात्रे २३ ज्ञानियोजिते वैराजादिप्रजापतिभ्यो दिशां
 पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४
 अ० यथा “एवं विभज्य राज्ञानि क्रमेण स पितामहः।
 दिशापालानय ततः स्थापयामास भारत!”। पूर्वस्थां दिशि
 पुत्रान् वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य
 प्रजापतेः। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत्।
 पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्
 महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तथा हिरण्य-
 रोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्बधं
 राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तैरियं पृथिवी सर्वा ममहीपा
 सपत्न्या। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते”।

दिशोदण्ड पु० दिशमनाहत्य दण्डः अलुक् स०। दिशो-
 ऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य ति० दिशि भवः दिगां यत्। दिशि भवे। “वे
 सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिव्यास्तेभ्य
 इमं बलिमहार्पम्” आश्व० गृ० २। १। ६।

दिष्टि ति० दिश-कर्मणि क्त। १ उपदिष्टे २ कथिते। संज्ञायां
 कर्त्तरि क्त। २ भाग्ये न० अमरः। “न दिष्टमिष्टं कुरुते
 न तिष्ठति तु पौरुषे” विष्णुपु०। ४ कावे पु० अमरः।
 ५ वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। “नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो
 दिष्ट उच्यते” भाग० ८। १। १। १ वैवस्वतमनुपुत्रकथने।
 इन्द्राहुरिन्द्रायां शब्दमात्रा

दिष्टान्त पु० इत०। १ भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते २ मरणे च।

“ततो दिष्टान्तमापन्नः सर्वेषां दुःखमायहन्” भा० आ०

४६ अ० “दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकात्” रघुः

दिष्टि स्त्री दिश-भावे क्तिन् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा।

१ हर्षे २ परिमाणे च भेदि०। ३ कथने उपदेशे

४ उत्सवे “तथाचास्य दिष्टिद्विषमिव शुचाव” काद०।

५ भाग्ये च “राजकुले दिष्टिद्विषमभिमहानभूत्” काद०।

दिष्ट्या चव्यं दिश-सम्पदाभावे किप् दिग् देशनं स्थायति
स्वै-स्वै-वा किप्, अमप्रादि०नि०वा । १८२२ मङ्गले
भाग्याथकदिष्टिगद्व्यं ततोयान्तस्य कृपमित्यन्ये तेन
भाग्येनेत्यर्थः । “अन्योऽन्यगतसौहार्दा दिष्ट्यादिष्टेति
चाब्रुवन्” सा० आ० १२८५०

दिष्टु लि० दा-गिष्णु । दातरि उणादि० ।

दिह लेपने अदा० उभ० सक० अनिट् । दिग्धि दिग्धे अधि-
क्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिहत् । । दिदेह
दिदिहे । दिग्धा धेज्यति दिग्धः । “अदिहंश्चन्दनैः
शुभैः” भट्टिः । “स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः” भट्टिः ।
उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्व्योत्यार्थयुक्तलेपने । प्रणिदिग्धि
“दन्तास्तपसाभिदिग्धाः” अथ० ५।१८।८ “दन्तरजसाव-
दिग्धि” कौ०त०ब्रा० ११ “कवचैः शोणितादिग्धैः” भा०भी०
१३८४ श्लो० “जर्ज वा एतं रसं ग्रथिव्या उपदीक्षा
उद्दिहन्ति यद्वल्भोकम्” तै०आ० ५।१।८ “लोहानां च
संघीनां च मज्जपट्टोपदिग्धता” काम०नी० “शिरोरज-
कपोपदिग्धम्” सुश्रु० “यथाधो भूमौ निदिग्धं तद्वयया
स्यादेवं तत्” शत०ब्रा० १।७।२।१३

दी क्षये दि० आत्म० अक्ष० अनिट् । दीयते अदास्त । दिग्धे
द्योदित् दीनः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्व्योत्यार्थयु-
क्त्यर्थः “अथ श्वेनो जवसा निरदीयम्” ऋ० ४।२७।१ “आपो
नम्रे द्रुतमक्षं वहन्तीः स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यक्षीः”
ऋ० २। १५।१४

दीक्ष मौण्डेय यागे उपनयने नियमव्रतयोरादेशे च स्वा०
आ०सक० सेट् । दीक्षते अदीक्षत् । दिदीक्षे दीक्षि-
मते । “दीक्षस्व मह रामेण त्वरितं त्वरगाध्वरे” भट्टिः
“यज्ञादुह वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते” ऐत०ब्रा० २।२२
“कथं नोमध्येऽदीक्षत्” ऐत०ब्रा० २।१६ “ब्रह्मसत्वेण
दीक्षिष्यमाणः” भाश० १।१।६ क्वचित् वेदे पदत्वयः
“ते ह देवयजनं दिदीक्षुः पञ्चभी०ब्रा० २४।१८ णिच् ।
दीक्षयति “राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्तात्यये तदा” भा०
आ० २०।७ श्लो० ।

दीक्षणा न० दीक्ष-भावे ल्युट् । यज्ञाद्यर्थनिवशभेदे । “बन्ध
मोक्षमखदीक्षणेजपि” राजभास्करः ।

दीक्षणीय न० दीक्षणाय हितार्थः । दीक्षाभावे हवि-
र्भेदे । “यो दीक्षते आग्नावैष्णवं हृदो दीक्षणीयं हवि-
र्भवति” शत०ब्रा० ३।१।४।२१ । इतिभेदे स्त्री “दीक्षणी-
यांप्रायणीयातिथ्यदेवता” कात्या०श्रौ० ५।४।१० “दीक्षणी-

यादीनां सकलानामिष्टीनां सदेवताकानां शुभांशुत्वम्”
कर्कः “वागन्तेन वा दीक्षणीयां, नीचैस्तरां नीचैस्तरा-
मितरे” कात्या०श्रौ० ७।२।२१ “अथ वा वागन्तेन उत्त-
मया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टौ प्राय-
णीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां,
प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरा-
नातिथ्येति” कर्कः । श्रौमिके इष्टिभेदे हेम० । ४वाज-
पेयाङ्गभूते इष्टिभेदे । “वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां
दीक्षणीयाप्रायणीयादीनामादिषु सकृदुद्गृहीतमात्रं
जुहोति” यजु० ६।५। वेददी० ।

दीक्षा स्त्री दीक्ष-भावे अ । १नियमे २उपनयनसंस्कारे
“दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना । तेन दीक्षेति
सा प्रोक्ता सुनिमित्तस्त्ववेदिभिः” इति तन्त्रोक्ते श्रौमिके-
देवमन्त्रप्रयोगे ४तदुपदेशे । यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या
अपरिमिता वा यथाह कात्या०श्रौ० ७।१।२८५० “द्वादश
दीक्षाः” “अत्राग्निष्टोमे भवन्ति” कर्कः । “अपरिमिता
वा” द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा
भवति “अपरिमितं प्रमाणदुभय इति” परिशिष्टकारः
अतश्चत्वारो दीक्षापक्षाः, “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा,
द्वादशदीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति” शास्त्रान्तरादेते
दीक्षापक्षाः । आपस्तम्बः “द्वादशमवधार्य दीक्षितो
भवति मासं संवत्सरं वा यदा क्षणः स्यादित्यपरं विज्ञा-
यते च यदा वै दीक्षितः क्षणो भवत्यथ मेध्यो भवति
यदास्मिन्ननर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य
क्षणं चक्षुषोर्नयत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्त्रि-
संधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीया दीक्षेते क्षणो यजेत यद-
स्याङ्गानां ह्रीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते” इति ।
कर्कः “पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रसव उत्थानम्” १३८०
“तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रसवः सुत्या उत्थानं समाप्तिः
पुण्याहे विष्टिव्यतीपातादिक्रयः शास्त्रनिषेधवर्जिते
सुदिने भवन्ति यतएवं स्मरन्ति “आयुदयिकः प्रदार्थः
पुण्येऽहनि कर्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति” कर्कः ।
तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकावादि कुल०त० उक्तं यथा
“अथ दीक्षाकालः सा च मज्जसासे न कायां यथा-
ऽगस्त्यवर्जितायाम् “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो
अहम् । अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्याताक्रमः । वि-
शुद्धदेशकालेषु शुद्धात्मा नियतो एतः । सकृदप्यो
पेधय कर्त्तव्यमङ्कुरारोपणं मुने ! । कर्त्तव्यान्दीपणं

आज्ञाभादौ च स्वस्तिवाचनम् । स्वयङ्गोक्तप्रकारेण
तदेतद्विधीतम् । मधुमासे भवेद्दुःखं साधये, रत्न-
शङ्खयः । भरणी भवति ज्येष्ठे व्यापादे वसुनाशनम् ।
सम्पत्तिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामा-
श्विने मासि सर्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्तिके
शौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयोः साधये
भवेन्नेषाविवर्जनम् । फाल्गुनेऽपि विद्वद्भिः स्यान्मन्त्रमासं
विवर्जयेत् । गुरौ रवौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसो-
मयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेषु च ।
ज्येष्ठोत्तराश्विनेषु कुर्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
क्षणे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा पञ्चमी चैव
द्वितीया सप्तमी तथा । तथेदंशौ च दशमी प्रशस्ता
शर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ।
शुक्रशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रताराशु-
क्लवे च शक्यते सर्वकर्मसु । सूर्यग्रहणकालेन समानो
नास्ति कश्चन । तत्र यद्युत्पन्नं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिशारादिशोधनं सूर्यपतेषु । द्वादशीं
मृद्वीतिं यत्तज्ज्ञानं काले गुरोर्ह्यपि । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
विनायासेन सेव्यतः । मनुं मन्त्रम् । अङ्कुरारोपणमा-
गमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति मधुमासे इत्यादि ।
पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिशारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे ।
तथाच महाकपिनपञ्चरात्रम् “एवं नक्षत्रतिथ्यादौ
करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभा-
वहः” । सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरशु-
क्लपक्षहिते शुक्रशुक्रोदये गुरुशुक्रान्तमेव । एतत्तु
ममयशुद्धान्तरोपलक्षणम् । (अकालशब्दोक्ते “गुरोर्ह्य-
गोरन्तबाल्ये” इत्यादिके वचने “परीक्षारामश्रृणुष्व पुर-
श्चरणदीक्षणे” इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जित्व-
सक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशशोधिते । ज्ञानमा-
लायाम् “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा” ।
तथा “तत्र लग्नादिकं किञ्चित् विचार्य” कथञ्चन ।
दीक्षातत्त्वे “यदेवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञावरूपतः ।
न तिथिर्न ज्ञतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किञ्चित् खेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ” ।
सद्गुरौ सिद्धिमन्त्रगुरौ ! दीपिकायाम् “भुवम्भु-
नक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सन्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा ।
स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोष्णे शुभे गुरौ प्रभे” ।
भुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । मृद्विति चित्वा-

सुराधाम्नागिरोरेवम् । केन्द्रं लग्नचतुर्दशदशकम् ।
कोष्णं नवपञ्चकम् । धर्मो नयमः । वीरतन्त्रे “रोहिणी
श्रवणादौ च घनिष्ठा चोत्तराश्विम् । पुष्यः गत-
भिषगर्कौ च दीक्षानक्षत्रभिपूते” । अर्कौ हस्तः ।
रत्नावल्याम् “योगाश्च प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः शोभनो-
ष्टितः । दक्षिर्भुवः सुकर्म च साध्यः शुक्रश्च हर्मणः ।
वरीयांश्च शिवः सिद्धौ ब्रह्मा रन्ध्रं चोदय” । तथा ।
शुभाभि करणानि शुद्धीक्षावाञ्छा विशेषतः । शुकन्यादीनि
मिष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्” । शुकन्यादीनि शुकनिना-
गचतुष्पदकिन्तुभानि । क्षणेऽप्यस्यां चतुर्दश्यां पूर्वप-
ञ्चदिने तथा । क्षणे क्षणपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः
सिते सदा” मन्त्रो दीक्षायां प्रतिप्रसवः “राववमदृष्टतवा-
रसंयहे शिपूस्त्रिजन्मदिवसे संक्रान्तौ विपुवायने ।
सत्तीर्थेऽर्कविधुष्यासे तन्तुदामनपर्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्वीणो मासर्जादीन् न गोधयेत्” । तन्तुपर्व परमेश्वरोपधीत
दानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा । दामनपर्व दमनभञ्जनति-
थिश्चैव शुक्लचतुर्दशी । कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् “यानि शास्त्राणि दृग्गन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसो ।
करालभैरवश्चापि यासन् वाममाश्रितम् । एवंविधानि चा-
न्यानि मोहायैषां भवार्थवे” । तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृति-
विरुद्धे वर्त्तन्ति न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् । अर्थादि-
दृष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां काम-
मयापि वा । चित्वा चादौ शिवं दद्यात् तद्गुरुष्व-
विशुक्तये । तारसंघटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति ।
यस्य यत्न भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्धयति । मुषने-
श्वरीपारिजातेऽपि “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायावीजोच्चली-
कतः । मायावीजात् भवेत् प्राणोवीजश्चैतन्यवीर्यवत्” ।
नारदीये “यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं ज्ञानापि हठेन वा ।
प्रवेक्षितं वा गाथाञ्च तनुपेक्ष्य त्वनर्थकम् । प्रविश्य
विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्” । अधिकं तन्त्रवा-
रोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते

तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्वं कलावाच्यप्र-
कृता दर्शिता यथा ।

“दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् प्रथमं सा निरु-
प्यते “दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापस्य क्षन्-

यम् । तस्माद्दीक्षेति सा मोक्षा सुनिमित्तान्तवेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः क्षालनात् पापसन्ततिः । ततो दीक्षेति सा मोक्षा सुनिमित्तान्तवेदिभिः । सर्वाश्रयेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च “दीक्षाशूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परन्तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत् कुलाश्रमे वसन्” । शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे “प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम् । स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्” । नृसिंहतापनीये “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यद्विजानीयात् स नृतोऽधोगच्छति” । लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम् । विशेषमाह वाराहीतन्त्रे “गोपालस्य मनुर्देवो महेशस्यापि पादजे । तत् पत्न्याश्चापि स्त्र्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा” ।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे

“अदीक्षिताये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति श्रिये तेषां शिवायासुप्रयोजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकात् । कल्पे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्त्रनर सहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । अतः सद्गुरोराहृतदीक्षः सर्वकर्माणि साधयेत् । गोविन्दवृन्दावने “अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विद्युच्चति” । नवरत्नेश्वरः “सर्वासामपि दीक्षाणां सक्तिः फलमखण्डितम् । अविरोधाङ्गवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भुक्तयः” । दीक्षा कास्या च यथा कुलार्णवे “उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः । क्षणाद्दहति देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाह्यागमोक्तागमपदार्थमाह गामले “आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । मग्नस्तस्या हृदस्मोजे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चवर्णैर्भवेद्दीक्षा ह्यागमोक्तैः शृणु प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाळे च सर्वभीष्टं नभेक्षरः” तन्त्रमा०

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० दृश्यः ।

अन्यत्र च दीक्षाशब्दव्युत्पत्त्यादिकमुक्तं यथा

रुद्रजामले “ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम् । अतो दीक्षेति संमोक्षा दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः” । लघुकल्पसूत्रे च “दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे स्वार्णमोहं क्षालात्” । योगीनीतन्त्रे तृतीयभागे षष्ठपटलेऽपि “दीयते ज्ञानमत्यर्थं क्षीयते पाशवन्धनम् । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्तत्चिन्तकैः । मनसा कर्मणा वाचा यत् पापं ससुपार्जितम् । तेषां विज्ञेयकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रवेदकैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया लयकारिणी । तृतीया सक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते” । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च “अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । यस्य विज्ञानमात्रेण देवस्य लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात्पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा मोक्षा सर्वतन्त्रस्य मन्त्रता” । अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रजामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले “देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्याच्च तान्त्रिकीम्” पञ्चदशपटले “अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति श्रिये तेषां शिवायासुप्रयोजवत्” कल्पसूत्रटीकाधृतकुलार्णवतन्त्रे “रसेन्द्रेण यथा विद्वन्मयः सुवर्णं तां व्रजेत् । दीक्षाविशुद्धैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये ! दीक्षानिदग्धकर्मसौ पाशाद्विच्छिन्नवन्धनः । गतस्तस्य कर्मबन्धो निर्जोयश्च शिथो भवेत् । गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभवे जातिभेदो न विद्यते । शिवलिङ्गे शिवावुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूयत्वं अरन् तत् पापमाप्नुयात् । दार्षण्येनैव हृष्टद्रवजातिभिर्लङ्घं प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तकम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः” । पञ्चमखण्डे षष्ठोऽपि “गवां सर्पिः शरीरस्य न करोत्यात्मपोषणम् । स्वकर्म चरितं दत्तं पुनस्सामेव पोषयेत् । एवं सर्वशरीरस्य सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना चोपासनाद्देवि ! न ददाति फलं नृणाम्” । परस्परपरस्परसौक्षासे प्रथमपटले “न च दीक्षा-

परं ज्ञानं न च दीक्षापरं तपः । न च दीक्षापरं
कालं तस्मादुदीक्षा गौरवशी”

तत्र देशकालादि तन्त्रसारे निष्पीतं यथा
“दृष्टे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके । चन्द्र-
तारातुकूटे च कृत्यादीक्षाप्रवर्त्तनम् । स्थिरलग्नं
विष्णुमन्त्रे शिवमन्त्रे चरः शुभः । द्विःस्वभावगतं
लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते । लिङ्गडायगताः पापाः
शुभाः केन्द्रा त्रिकोणमाः । दीक्षायान्तु शुभाः सर्वे
रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः” । शुक्लपक्षे भवेदुदीक्षा कृष्ण-
पक्षे पञ्चमाहिनात् । निषिद्धमासेऽपि तत्तद्विशेषो सनि-
भिरुदितः रत्नावल्याम् “षष्ठी भाद्रपदे मासि तथा
कृष्णा चतुर्दशी । कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गं शुक्ल
तृतीयिका । पौषे च नवमी शुक्ला भाषे शुक्लचतुर्थिका ।
फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी” । तयोदशोति
केचित् । “वैशाखे साऽक्षया चैव ज्येष्ठे दशहरा तिथिः ।
आषाढे नवमी शुक्ला आवष्ये कृष्णपञ्चमी । एतानि
देवप्रयाणि तीर्थकोटिफलं लभेत् । अत्र दीक्षा
प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत् । न वारं न च नक्षत्रं
न तिथ्यादिकदूषणम् । न योगकरणञ्चैव शङ्करेण
च भाषितम्” । अन्यच्च । “चैत्रे तयोदशी शुक्ला
वैशाखेकादशी सिता । ज्येष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे
नागपञ्चमी । आवष्येकादशी भाद्रे रोहिणीसंयुता-
ष्टमी । आश्विने च महापुण्या महादम्ययभीष्टदा ।
कार्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे” तथा सिता । षष्ठी
चतुर्दशी पौषे भाष्येकादशी सिता । फाल्गुने च
सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः” । योगिनोतन्त्रे
“अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । रवि-
संक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि ! । मन्त्रनरासु सर्वांसु
महापूजादिने तथा । चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्याष्टमी
तथा । तिथयः शुभदाः प्रोक्ताः” इत्यादिवचनात् चतु-
र्दश्याष्टमीति शक्तिविषयम् चतुर्थीति गणेशविषयम्
तत्तत्कल्योक्तत्वात् “निन्दितेष्वपि कालेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे
शुभा । सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ।
विशेषतो महादेवि ! दीक्षाग्रहणकर्मणि । तत्र यद्यत्-
कृतं सर्वमननफलदं भवेत् । रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य
ग्रहणे तथा । तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य”
कथञ्चन । रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् ।
न वारतिथिभाषादिशोधनं सूर्यपर्वणि” । एवं चन्द्रग्रहणे-

ऽपि तथा च रुद्रवामले “न कृत्यांश्चास्तिर्की दीक्षासुप-
रक्ते विभावसौ । न कृत्यांश्चेष्टी तान्तु यदि चन्द्र-
मसो ग्रहः” । एतच्च गोपालश्रीविद्योतरविषयम् ।
“अन्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोरिति” गौतमी-
यात् । सूर्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्”
इति योगिनीहृदयाच्च । वस्तुतस्तु “श्रीपराकाशीवी-
जानि लोपादौर्गंय यो मनुः । सूर्यस्योपपङ्के लब्धे
नृणां श्रीफलप्रदः” उक्तवचनानुरोधात् पूर्ववचने
शक्तिमन्त्रपदं श्रीविद्याद्यतिरिक्तशक्तिमन्त्रपरमिति
साम्प्रदायिकाः । “अमावास्या सोमवारे शौमवारे चतु-
र्थिका । सप्तमी रविवारे च सूर्यग्रहणतैः समा । शिथ्या-
नाङ्ग्य गुरुणा कपया दीयते यदि । तदा लग्नादिकं
किञ्चिन्न विचार्य” कथञ्चन । तथा “सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे
नक्षत्राणि च राशयः । यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वं
शुभावहः” । योगिनोतन्त्रे “ग्रहणे च महातीर्थं
नास्ति कालस्य निर्णयः” । अथ वक्ष्यामि दीक्षायाः
स्थानं तन्नाह्वयारतः । गोशलायां गुरोर्गेहे देवागारे
च कानने । पुण्यक्षेत्रे तपोद्याने नदीतीरे च मन्त्र-
वित् । घालीविल्वसमीपे च पर्वताग्रगुहासु च । गङ्गाया
स्तु तटे वापि कोटिकोटिगुणं भवेत्” । दीक्षायां नि-
षिद्धदेशमाह “गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते ।
चण्डाले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च । न गृ-
ह्णीयात्ततो दीक्षां तीर्थेष्वेतेषु पार्थिवे !” । वाराहीतन्त्रे
“शुक्रोऽस्को यदि वा ह्रस्वो गुणदित्यो भवेदादि । मेघ-
दृष्टिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते” । महाविद्यासु
सर्वासु कालादिविचारो नास्ति तदुक्तं सुखलमात्रतन्त्रे
“कालादिशोधनं नास्ति न चाभिलादि दूषणम्” ।
५० कर्मणि च “विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् गुरुः” “विवाह-
दीक्षातिलकं चकार” रघुः नियमे “एतावान्याचरेदेव
दीक्षा विप्रो वने वसन्” मनुः ।

दीक्षागुरु ५० दीक्षायां गुरुपदेष्टा । मन्त्राद्युपदेष्टरि ।

दीक्षान्त ५० दीक्षायाः प्रधानयागस्य अन्नः अन्नोपलक्षितः
तत्प्रसापको यागभेदः । अथष्टयज्ञानरूपे यागभेदे अमरः ।

दीक्षापति ५० इतः । दीक्षापालके सोमे । “दीक्षां मे
दीक्षापतिमेत्यतामनु” यजुः ५.१६ । “दीक्षायाः पतिः
पालकः सोमः” वेददी० । दीक्षापालादयोऽस्त्यत्र ।

दीक्षायूप ५० न० दीक्षाङ्गं यूपः । दीक्षाङ्गपञ्चादिमारणाद्यं
काष्ठमये पदार्थभेदे “रण्यग्रदीक्षायूपेन” काद०

दीक्षितं त्रि० दीक्ष-कर्त्तरि क्त दीक्षा जाताऽस्य तार० इतच्
वा । १। सोमादियागाङ्गव्रतभेदधारिणि २ संजाततन्त्रोक्त
दीक्षे च दीक्षायाङ्गे उदा० । “वर्षानां ब्राह्मणस्यासि विमेष
दीक्षितो द्विजः” भा० अतु० ६। ८८० “अवाच्यो दीक्षितो
नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्वकन्वेनम-
भिभाषेत धर्मवित्” “नाक्रामेत् कामतच्छायां बभ्रुणो
दीक्षितस्य च” मनुः । १। काम्पिल्लनगरस्यविप्रभेदे तत्कथा
“आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः । दी-
क्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः । वेदवेदाङ्ग
वेदार्थवेदोक्ताचारचञ्चुरः । राजमान्यो बहुधनो वदान्यः
कीर्तिभाजनम् । अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः”
काशोख० १। ३५० । स दीक्षितः अयनं यस्याः गौरा-
डोप । दीक्षितायनी तत्पत्न्यां स्त्री, “महापतिव्रतां सस्यक्
पत्नीं प्रोवाच तामथ । दीक्षितायनि ! कुत्रासि क ते
युग्मनिधिः सुतः । अथ तिष्ठतु किन्नेन क सा मम
शुभोर्भिका । अङ्गोद्वर्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलितो
हृता । नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे । इति
श्रुत्वा तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी” काशोख०
१। ३५० यज्ञमात्रे ४ संजातदीक्षे च । “संयामाध्वर-
दीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता” वेणिसं० “दीक्षितो
न ददाति” श्रुतिः ।

दीक्षितं त्रि० दीक्ष-शीलार्थं युच् वाधित्वा ढच् । दीक्षायां
दीक्षि स्त्री दीप-क्तिन् वेदे पलोपः । दीप्तौ “सुदीप्तिरक्षा-
दित्येभ्यः” ता० ब्रा० १। ६। ११ “सुदीप्तिः सुदीप्तिरसि” भा० ।
दीप्ति पु० दीप वा० दि-प्रथो० । द्योतमाने । “अश्विना
पिबतं मधु दीद्यन्ती शुचिव्रता” ऋ० १। १५। १० दीद्यन्ती
द्योतमानाग्नियुक्तौ” भा०

दीदिवि पु० दिव-क्तिन् अभ्यासे तस्य दीर्घः बलि वलोपः ।
१। स्वर्गं २ भव्यो च उज्ज्वल० । ३ अन्ने अस्त्री अमरः । पुनः-
पुनर्भृशं वा दीव्यति दिव-यङ्लुक् इन् न गुणः
अभ्यासदीर्घः । ४ पुनः पुनर्भृशं वा द्योतने त्रि० “राज-
न्तमध्वराणां गोपाकृतस्य दीदिविम्” ऋ० १। १। ८ “दीदि-
विम् पुनः पुनर्भृशं वा द्योतकम्” भा०

दीधिति स्त्री दीधी-क्तिन् महादित्वादिट् “वीवर्णयोर्दीधि-
वेभ्योः” पा० इकारलोपश्च । १। किरण्ये “सज्जितमये
शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमोनैशम् । जपयन्ति
दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्थानः” इ० सं० “प्रपोष
वृद्धिं हरिदशदीधितेः” रघुः “अमृतदीधितिरपि विदुर्भजे”

नैष० । “स्वाधःसुधादीधितिमानन्ति” सि० शि० २ रघुनाथ-
शिरोमणिपठते चिन्तामणिटीकाभेदे ३ अङ्गुली निषण्डुः ।

दीधितिक्त्वा पु० दीधितिं क-क्तिप् । चिन्तामणिटीकाभेद-
कारके रघुनाथशिरोमणिपण्डिते

दीधितिमत् पु० दीधितयः भूक्षा सन्त्यस्य मत्तम् । १। र्व्यं
“सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव” । “गरु-
नात् दीधितमानिवोक्ष्यः” कुमा० । २ अकंठचे च ।

दीधी देवने दीप्तौ च अदा० जक्षा० आत्मा० अकं० सेट् ।
दीधीते अदीधित् । दीध्ये दीध्याङ्गुक्ते । दीधिता
दीधियते दीधितिः । “दीधीवेवीसमः कश्चिदुपशृङ्गो-
रभाजनम्” शा० ८० ।

दीनं त्रि० दी-क्त तस्य नः । १। दुःखिते अमरः । २। भीते च ।
३। तगरपुष्पे न० ४। मृषिकायां स्त्री मेदि० । “यद्वाहये-
नादीनमनादीनयधीरितम्” साधः । “दिनानि दीनो-
जरणोचितस्य” रघुः ।

दीनदयालु पु० दीने दयालुः । दुःखिते इत्यालो “दीनद-
यालुतयाऽवनिपालः” नैष० ।

दीननाथ इत० । दुःखितजनभर्त्तरि ।

दीनार पु० दी-आरक् लुट् च । १। स्वर्णभूषणे २। सुवर्ण-
कर्मद्वये ३। निष्कमाने अमरभरतौ । “दीनारोपकैर-
ष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसम्पत्तितमोभागोरोपक
उच्यते” विष्णुश्रुतौ सप्तमांशाधिकष्टमरत्निकादुप-
रोपकैरष्टाविंशत्या परिमिते पद्माति गद्गत्तिकाभिते
छेत्ति च प्राय० त० रघुः ।

दीप दीप्तौ दि-आत्मा० अकं० सेट् । दीप्यते अदीपि-अदीपिष्ट ।
दिदीपे दीप्तः । णिच् अदीदिपत्-त अदीदिपत् त ।
दीप्तिः । दीपनं दीपकः दीपः । “दीप्यमानः स्ततेजसा”
मनुः । “पुनर्दिदीपे मददुर्द्दिनयोः” रघुः “देवाह्वेष-
दीपिष्ट” “सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः” भट्टिः “ततः
प्रकुनयो दीप्ताः स्रगाश्च क्रूरभाषिणः हरिवं० १। ७। अ० ।
“हिंसेषु दीप्तास्त्रधरः कुम्भारः” भट्टिः “यावत् कर्माणि
दीप्यन्ते तावत् संसारवासनाः” कुलार्ण० । उपसर्गपूर्वकस्य
तत्तदुपसर्गदोत्यार्थयुक्ते तदर्थं “आदिचदादीप्प्रकशा-
नुकल्पम्” भट्टिः “यस्य यद्देतवः प्रपन्नसददीप्यत” ऐत० ब्रा०
१। ३४ “क्रुध्यन्ति परिदीप्यन्ति भूमिजस्थाधिपति” भा०
शा० २०३६ जो० आर्षेः पदव्यत्ययः । “ते शराः सुस-
हस्रेण प्रदीप्ताश्चित्तमानुना” भा० उ० १८१ अ०

दीप पु० दीपयति स्वं मरुच्च दीप-णिच्-क्च । सपर-

प्रकाशके तैलादिस्नेहयोगेन श्रुतिंकादाहकशिखान्विते
प्रदीपे कार्तिके तद्दानप्रशंसा पाप्मो उत्तरख०
यथा “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्तिके च हरिप्रिय ! ।
यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् । सूर्यपक्षे
कुक्ष्येन नर्मदायां शयिष्ये । तदादानस्य यत् पुण्यं
तद्वर्जं दीपदानतः । एतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन
वा पुनः । ज्वालयेन्मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ।
तेनेष्टं क्रतुभिः सर्वं कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं
कृतं येन कार्तिके केशवाग्रतः । तावद्वर्जं पापानि
देहेऽस्मिन्मुनिस्तमः ! । यावत् कार्तिकमासे न दीपदानं
कृतं भवेत् । तावद्वर्जं पुण्यानि स्वर्गं मर्त्यं रसा-
तले । यावच्च ज्वलते दीपः कार्तिके केशवाग्रतः ।
अयतेऽत्रापि पितृभिरांघ्रि गीता महासुने ! । भवि-
ष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता भुवि । कार्तिके
दीपदानेयं तोषयिष्यन्ति केशवम् । अपि नस्ते भवि-
ष्यन्ति कुले सुचरिता गुणैः । दीपदानं कार्तिके ये
दीपानि हरितुष्टिदम् । गयायां पिण्डदानेन कृतं
नः प्रीणनं सुते । यैश्चापि कार्तिके दत्तो दीपस्तुष्टि
करो हरेः । दीपं दास्यन्ति ये पुत्रास्तुष्ट्यर्थं चक्रपा-
णिनः । कार्तिके तैर्हनिष्येष्ट ! नरकादुद्धृता वयम् ।
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुद्धिहीनं जनार्दन ! । व्रतं सम्पूर्ण-
तां यातु कार्तिके दीपदानतः । अनेनैव हि मन्त्रेण
दीपं सङ्कलयेन्मुने ! । मधुसूदनस्तुष्ट्यर्थं कार्तिके मुनि
पुङ्गव ! । यामनपुराणे च “दास्यते देवदेवाय दीप-
शुभ्रावुलेपनम् । अपि नः स कुले भूयादेकादृश्यां
तिथौ नरः । करिष्यत्युपवासन्तु सर्वपातकहानिदम् ।
इत्थं पितृणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः । ददौ च
दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः । सुगन्धतैल-
संपूर्णान् दीपान् स्रष्टतैलकान् । सर्वपक्ष सुतैलेन
मधुकातविषमधैः । दीपप्रदानाक्षरकान्धतामिस्रसंघ-
कान् । तीर्त्वा स भार्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः”
ब्राह्मपुराणे दीपं स्रष्टुं ब्रह्मकर्मकरणे दीप उक्तो यथा
“दीपं स्रष्टुं त्वं यो देवि ! सम कर्माणि कारयेत् ।
तस्यापराधाद्भूमे ! पापं प्राप्नोति सानवः । तच्छृणुष्व
अहमाग्ने ! कथ्यमानं मयानवे ! । जायते पटिवर्षाणि
कुञ्जो गाले परिभुतः । चाण्डालस्य गृहे तत्र एवमेव
न संशयः । एवं भुक्त्वा तु तत्कर्म सम क्षेत्ते गृहो
यदि । मङ्गलस्यैव जायेत शुद्धे भागवते गृहे । प्राय-

श्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्मर्शनाद्भुवि । तरलि मनुजा
येन कष्टं चाण्डालयोनिषु । यस्य कस्यापि मासस्य
शुक्लपक्षे च द्वादशी । चतुर्धर्ममाहारमाकाशयने
स्वप्नेत् । दीपं दत्त्वापराधाद्भूमे तरलि मनुजा भुवि ।
शुचिर्भूत्वा यथान्यायं सम कर्मपथे स्थितः । एतत्ते
कथितं देवि ! स्मर्शनात् दीपकस्य तु । संसारयोधनञ्चैव
यत् क्षत्वा लभते शुभम्” । वर्तिस्यज्वलदग्निशिखा हि
दीपः तद्वक्त्रो हादिनियमो यथा वज्रपुराणे “एतं तैलञ्च
दीपार्थं स्नेहान्यन्यानि वर्जयेत्” । दीपभेदास्तद्गामेदाश्च
कालिका० पु० ६८ अ० उक्ता यथा “पुरश्चरणकन्याञ्च दीपं
शृण्विह भैरव ! । दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजो-
मयः स्मृतः । चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्मादुदीर्येज्येत् शिवे”
इत्युपक्रम्य “एतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोज्ज्वलतः ।
सर्वपक्षः फलनिर्यासजातो वा राजिकोज्ज्वलः । दधिज-
स्याणुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्तिताः । पद्मसूत्रभवा दर्भ
गर्भसूत्रभवाऽप्येव वा । शण्डिका वादरी वापि फलकोथो-
ज्ज्वाऽप्येव वा । वर्तिका दीपकल्पे सदा पञ्चभिदाः स्मृताः ।
तैजसं दारवं लौहं मार्तिक्यं नारिकेलजम् । तथ-
ध्वजोद्भवं वापि दीपपालं प्रशस्यते । दीपद्वयाच्च कर्तव्या
तैजसाद्यैश्च भैरव ! । उच्छेप्य दीपोदातव्यो न तु भूमौ
कदाचन । सर्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् ।
अकार्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च । तस्माद् यथा
तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्महादेव्यै
अन्येभ्योऽपि च भैरव ! । कुर्वन् पृथिवीतापं यो दीप
सत्सृजेन्नरः । स तापतापं नरकमाप्नोत्येव शतं शभाः ।
सुदृष्टवर्तिसृष्टे हपालेऽभग्नौ सुदर्शने । सृष्टमये
हृत्कोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः । लभ्यते यस्य
तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गतात् । न स दीप इति स्वातो
द्योषवज्जिस्तु स स्मृतः । नेत्राङ्गादकरः सार्चिर्दूरताप
विवर्जितः । सुशिशुः शब्दरहितो निर्धूमो नाति
हृत्सकः । दक्षिणावर्तवर्तिसु प्रदीपः श्रीविष्टव्ये । दीप-
द्वयस्थिते पाले शुद्धो ह्यप्रूरिते । दक्षिणावर्तवर्त्या
तु चारुदीप्तः प्रदीपकः । उत्तमः प्रोच्यते पुनः । सर्वतुष्टि
प्रदायकः । उच्छेप्य वर्जितो दीपो मध्यमः परिकी-
र्तितः । विहीनः पालतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ।
शायं वा वादरं वास्त्रं जीर्णं मलिनमेव वा । उप-
युक्तान्तु नो दद्यात् वर्तिकावन्तु बाधकः । उपादद्यान्
तूलमेव सततं श्रीविष्टव्ये । कोषजं दोषजं वस्त्रं

वर्तिकार्यं न चाददेत् । न मिश्रीकृत्य दद्यात् दीपं
स्नेहान् वृतादिकान् । कृत्वा मिश्रीकृतं स्नेहं ता-
मिस्रं नरकं व्रजेत् । वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहेः
प्राणवृत्तसम्भवेः । प्रदीपं नैव कुर्यात् कृत्वा पङ्के
विषीदति । अस्थिपालेऽथ वा गव्ये दुग्धमाद्युपवाप्तिनि ।
नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधैः श्रोविट्ज्ञेयः । नैव निर्वा-
पयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः । सततं लक्षणोपेतं
देवार्थमुपकल्पितम् । न हरेज्जनतो दीपं तथा लो-
भादिना नरः । दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको
भवेत् । उद्दीपदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः । विल्वे-
भ्रीङ्गमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत् । उल्लूकं नैव
दीपार्थं कदाचिदपि चोत्सृजेत् । प्रसन्नार्थन्तु तं दद्या-
दुपचाराद्वहिः कृतः । एवं वां कथितो दीपो धूपञ्च
शृणुतं सुतो !” । आङ्गे वस्त्रवर्तियुक्तदीपनिषेधो यथा
“दीपं वर्ज्यं वस्त्रवर्तिप्रत्यक्षं तैलमेव च” । योगिनी-त-
२५ भागे ५ पटलः ।

सुरस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा । “दीपनिर्वापणात्
पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः । अचिरेणैव कालेन
वंशनाशो भवेद्भुवम्” ति०त० । देवदत्तदीपस्य तु निर्वा-
पणम् विधानपारिजाते उक्तं यथा “स्त्रयं निर्वापितं
दीपमाजिघ्रन्ति स्रारयः । तस्माच्चिर्वापयेद्दीपं देवानां
प्राणवृत्तये” । कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां नरकनिवृत्तये
दीपदानं यथा “नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः”
तिथितत्त्ववृत्तलिङ्गपुराणम् ।

“स्नाने धूमे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा । घण्टानादं
प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च । विधानपारिजातोक्तः
दीपदाने घण्टानादोविधेयः । शिवालये दीपोद्दीपनमा-
हात्म्यं काशीख० १३ अध्याये दृष्ट्वा दिङ्मात्रमत्रोच्यते “स
दीपवाचनायोगात् बहून् दीपान् प्रदीप्य वै । अलकायाः
यतिरभूदरत्नदीपशिखाश्रयः” । दीपवर्तिश्च कर्पूरगर्भिणी
कार्यौ “वर्त्यां कर्पूरं गर्भिण्या सर्पिषातिलजेन वा ।
आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैः सौरभशालिनः” शारदाति० ।
तन्त्रशारे “कर्पूरादियुता वर्तिः सा च कार्पास ।
निर्मिता । सप्ताहत्ता सुसंस्कृता दीपः स्यात्तुरङ्गुलः”
कार्तवीर्यप्रियार्थदीपविशेषस्तु कार्तवीर्यदीपशब्दे १८८४
पृ० उक्तः । दीपदानफलदिकम् भा० अष्ट० ८८ अ० उक्तं यथा
“दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् । यथा
येन यदा चैव प्रदेया यावदशयते । ज्योतिस्तेजः प्र-

काशं वाऽप्यङ्गं गच्छापि वगर्थते । प्रदानं तेजसां तस्मा-
त्तेजो वर्धयते नृणाम् । अश्वन्तमस्तमिस्त्रञ्च दक्षि-
णायनमेव च । उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं पश-
स्यते । यस्माद्दूर्ध्वं गमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम् । तस्मा-
द्दूर्ध्वं गतेर्दाता भवेदन्धो निश्चयः । देवास्तोजस्विनो य-
स्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः । तामसा राक्षसाश्चैव
तस्माद्दीपः प्रदीयते । आलोकदानाञ्चक्षुष्मान् प्रभायुक्तो
भवेन्नरः । तान् दत्त्वा नोपहिंसते न हरेन्नोपनाश-
येत् । दीपहर्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः । दीपप्रदः
स्वर्गलोके दीपसालेव राजते । हविषा प्रथमः कल्लो
द्वितीयश्चौपधीरसैः । वसामेदोऽस्थिनिर्यासैर्नैव कार्यः
पुष्टिमिच्छता । गिरिप्रपाते गङ्गेने चैवस्थाने चतु-
ष्पथे । दीपदाता भवेत्स्त्रियं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
कुलोद्योतो विद्युद्वाता प्रकाशत्वञ्च गच्छति । ज्योतिषा-
श्चैव सालीक्यं दीपदाता नरः सदा” दीपस्य शुभाशुभ-
लक्षणम् वृ० सं० ८४ अ० उक्तं यथा

“वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुल्लिङ्गोऽल्यमूर्त्तिः क्षिप्रं
नाशं व्रजति विमलस्ते ह्यवर्त्त्यन्वितोऽपि । दीपः पापं
कथयति फलं शङ्खान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशलभम-
रुदु यश्च नाशं प्रयाति । दीपः संहतमूर्त्तिरायतनमुनि-
र्वेपनो दीप्तिमान् निःशङ्कोरुचिरः प्रदक्षिणगतिर्नैर्दूर्य
हेमद्युतिः । लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति रुचिरं यद्योद्यतं
दीप्यते शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः”

“प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्” निशीथदीपाः सङ्घा-
हतत्विषः” रघुः । दीपयत्त्वर्थांश्च वा । २ प्रकाशके
यथा चित्तदीपादयः पञ्चदश्याम् ।

दीपक पु० ति० दीपयति स्वं परञ्चार्थं दीपि-एषु ल् । स्वपर-
काशके स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम् दीपिका । षट्कर्मादीपिका
ज्योतिषदीपिका २ प्रदीपे पु० ३ अक्षरङ्कारभेदे अक्षरङ्कारशब्दे
३८८ पृ० दृश्यम् । ४ यमान्यां रत्नमाला ५ लोचमस्तके दृष्टे
शङ्करत्ना० अनयोरग्निदीपकत्वात् तथात्वम् इक्षुङ्कुमे
न० । ७ खगयाहिणि(वाज)(सिकरा) प्रसिद्धे खगे पुं स्त्री
हेमच० ८ मालावृत्तभेदे “तुरगैकमुपधाय सुनरेन्द्रमवधाय ।
इह दीपकमवेहि लघुसन्तमवधेहि” तन्त्रचणम् । ८ रागभेदे
पु० स च हनुमन्मते द्वितीयोरागः स्वर्गनेत्राचिर्गतः
प्रहजस्वराश्रयः योषाचौ मध्याह्ने गेयः । जुहोदीपः क्षीप ।
स्वार्थे-क ह्रस्वः । दीपिका जुहोदीपे “स शंभुरारोर्वा-
दीपिका इव” नैष० ।

दीपकलिका स्त्री दीपस्य कलिकेय । १दीपशिखायां शूल-
पाणिहते २याज्ञवल्क्यमंजिताटीकामेदे च ।

दीपकिट्ट न० इत० । कञ्जले शब्दार्थकल्पतरुः ।

दीपकूपी स्त्री दीपस्य कूपीव । दीपवर्तिकायाम् दीप-
दशायाम् शब्दमा० ।

दीपखोरी स्त्री खोर-गल्याघाते णिच्-अच् गौरा० डीप् ।
इत० । दीपवर्तिकायां (शन्ते) शब्दमाला ।

दीपध्वज पु० दीपस्य ध्वज इव । कञ्जले लटाध० ।

दीपन लि० दीपयति वङ्गिम् दीप-णिच्-ल्यु । १तगरभूले
रत्नमा० २कूङ्गुने लिफा० । ३मयूरशिखादृष्टे ४शान्ति-
ज्जशाके च पु० शब्दच० ५कासमर्दे ६पलाशडौ च पु०
राजनि० । ७दीपकमाले लि० । भावे ल्युट् । ८प्रकाशने
न० ९पाद्यमन्त्रसंस्कारभेदे च "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते
संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं
बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाध्यायने
तथा । तर्पणं दीपनं युग्मिदं गैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
"तारमायारमायोगो मनोदीपनस्यते" शारदाति० ।
दीप्यतेऽनया दीपि-करणे ल्युट् डीप् । दीपनी १०मेधि-
कायां ११पाठायां १२यवान्याञ्च स्त्री राजनि० । १३दीप-
नसाधने लि० स्त्रियां डीप् । "लिफला कफपित्तघ्नो
मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी" "निहन्त्यादुदीपनं
गुल्मपीनसाम्बल्यतामपि" । "कटुकोदीपनः पाचनो
रोचनः शोधनः" इति च सुबु० ।

दीपनीय पु० दीपनाय जठरानलोद्दीपनाय हितः क ।
१यवान्यां राजनि० २यौषधवर्गभेदे "पिप्पली पिप्पली-
मूलं चव्यचित्तकनागरम् । दीपनीयः स्रुतो वगेः कफा-
निलगदापहः" चक्रपाणिदत्तः । दीप-णिच्-अनीयर् ।
३ज्वालनीये लि० ।

दीपपादप पु० दीपस्य पादप इव आश्रयत्वात् । (पिलसुज)
दीपाधारे शब्दार्थकल्प० दीपहस्तादयोऽप्यत्र ।

दीपपुष्प पु० दीपः तत्कलिकेय पुष्पस्य । चम्पके राजनि० ।

दीपभाजन न० इत० । दीपपात्रे तज्ज्वालनतैलाधारे
पात्रे "वामनार्चिरिय दीपभाजनम्" रघुः ।

दीपमाला स्त्री दीपानां माला । श्रीष्ठीभूते प्रदीपसंघे "उ-
दबुद्धां च जनङ्गालीं पूजयेद्दीपमालया" ति०त० ।

दीपवत् लि० दीप+अस्यर्थे मत्तप् मस्य वः । १दीपयुक्ते
मृदादौ स्त्रियां डीप् डीबलः २कामख्यापीठस्थे नदी-
भेदे "शाश्वती कथिता या तु नदी मत्स्रध्वजा सिता ।

तस्याः पूर्वे समाख्याता नदी दीपयती मता । यथा
च हिमवज्जाता हिन्दुनी दीपवत्तमः । तेन देवम-
नुष्येण नदी दीपयती स्मृता । दीपवत्याः पूर्वतन्तु
मृदाटोनाम पर्वतः" कालिकापु० ८२अ०

दीपशत्रु पु० इत० । कीटभेदे (जोनाकीषोका) पारस्करनि०
दीपशिखा पु० इत० । १प्रदीपञ्जालायाम् उपचारात् तज्ज्वाले
२कञ्जले च शब्दार्थचन्द्रिका ।

दीपशृङ्खला स्त्री दीपानां शृङ्खलेव । दीवायल्यां हारा०

दीपान्वित लि० इत० । १दीपयुक्ते मृदादौ २प्रशान्तवत्-
रादिषु देयदीपयुक्तायां मुख्यान्वितस्य गौणकार्तिकस्य
२अभावाख्यायाम् स्त्री तत्कर्तव्यादि यथा
भविष्यपुराणे "येयं दीपान्विता राजन् । ख्याता पञ्च-
दशी भुवि । तस्यां दद्याच्च चेद्भूतं पितृणां वै मङ्गा-
लमेव । प्रदीपसमये जल्लो पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
दीपहस्तास्तथा कार्या भक्त्या देवदृष्टेऽपि । चतुष्टये
प्रशान्तेषु नदीपर्वतसानुषु । हजमूलेषु गोष्ठेषु चतुरेषु
मृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रय-
भूमयः । दीपमालापरिचिप्ते प्रदीपे तदनन्तरम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ धिभज्य च बुभुक्षितान् ।
अनङ्गु तेन भोक्तव्यं नवयस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्गन्धै-
र्विदग्धैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह" तिथित० ।

निर्णयसिन्धौ तत्र विशेष उक्तो यथा

कालादर्शे "प्रत्यक्ष अश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।
भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये" अस्य व्याख्याने
आदिशब्दात्प्रत्यक्षयुग्दर्शकस्नानादेरुपसंगहः तदुक्तं पञ्च-
रात्रे "स्नातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्नातिगतो भवेत् । पञ्च-
त्वयुग्दर्शनाय कृताभ्यङ्गविधिनरः । नीराजितो मङ्गल-
क्षीमर्चयन् श्रियमश्नुते । अश्वयुग्दर्श इति दर्शगन्तः
प्रत्यक्षे स्नातियुक्ततिथिपरः तदुक्तं ब्राह्मे "जर्जे
गुरुद्वितीयायां तिथिषु स्नातिक्लृप्ते । मानवो मङ्गल-
क्षायो नैव लक्ष्म्या वियुज्यते" । तत्रैव "दधे भूते च दर्शे
च कार्तिकप्रथमे दिने । यदा स्नातो तदाभ्यङ्गस्नानं
कुर्याद्दिनोदये" । कथ्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रक्रम्य
"इन्दुचयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये । तवाभ्यङ्गो
न दीपाय पातः पापापनुत्तये" इति । स्नातियोगं विना-
श्रम्यङ्ग उक्तः । मातृस्थे "दीपेनीराजनादत्र सेवा दी-
पावली स्मृता" । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये "दिता
तत्र न भोक्तव्यमृते वाचातराज्जनात् । प्रदीपसमये

लक्ष्मीं पूजयित्वा नतः क्रमात् । दीपद्वजाश्च दातव्याः
शक्त्या देवमृष्टेषु च । तत्रैवाभ्यङ्गमभिधाय “एवं प्रभा-
तसमये त्वमावास्यां नराधिप ! । कृत्वा तु पार्ष्णिक्याङ्गं
दधिचोरहतादिभिः । दीपान् दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं
पूज्य यथाविधि । खलङ्कृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशो-
भिना” । अयं प्रदोषव्यापी आह्लाः “तुलासंस्थे सह-
स्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः
पितृणां मार्गदर्शनम्” इति ज्योतिषोक्तेः “दिनद्वये
तस्य सत्त्वे परः “दण्डैश्चरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परे-
ऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽङ्गं सुखरात्रिका”
इति तिथयश्च ज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीये तु प्रदोषस्य
कर्मकालत्वात् “अर्द्धरात्रे भवत्येव लक्ष्म्योरात्रयितुं
गृहान् । अतः खलङ्कृता लिप्ता दीपैर्जापञ्जनोत्सवाः ।
सुग्राधवर्णिताः कायः पुष्पमालोपशोभिताः” इति ब्राह्मो-
क्तेः । प्रदोषार्द्धरात्रव्यापिनी सुख्या, एकैकव्याप्तौ परैव ।
प्रदोषस्य सुख्यत्वादूर्ध्वरात्रेऽनुष्ठेयाभावाच्च । यत्तु “अप-
रात्रौ प्रकर्त्तव्यं आङ्गं पितृपरायणैः । प्रदोषसमये
राजन् ! कर्त्तव्या दीपमालिका” इति क्रमः स सम्पूर्णति-
थावेव प्राप्तेरनुवादो न विधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तिर्वैय-
वच्चात् सम्पूर्णतिथौ प्राप्ता खण्डतिथावप्राप्ता विध्य-
नुवादविरोधाच्च लुक्तम् । अत्रैव दर्शेऽपररात्रेऽलक्ष्मी
निःसारणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये “एवं गते निशीथे
तु जने निद्रार्द्रलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पङ्गि-
शिङ्गमवादनैः । निष्काश्रयते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः खण्डहा-
ङ्गणात्” । दीपावली (देखोदाली) इति ख्याता तत्त्वार्थे
दीपीय त्रि० दीप+अपूर्णा द्वितार्थे पञ्चे ऋ । दीपहिते
पञ्चे यत् । दीप्य तत्त्वार्थे त्रि० ।

दीपोत्सव पु० दीपैरुत्सवः । १ दीपहेतुके उत्सवे उपचारात्
२ दीपान्वितामावास्यायाञ्च भविष्यपु० ।

दीप्त त्रि० दीप-क्र । १ प्रकाशान्विते २ ससज्जलिते च मेदि० ।
“समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा” भट्टिः । ३ स्वर्णे
४ हिङ्गुनि च न० राजनि० । ५ निम्बके पु० ६ सिङ्गे पु० स्त्री०
राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ७ ज्योतिष्प्रत्यां (जा-
तला) स्त्री रत्नमाला दलाङ्गलिटचे स्त्री टाप् । “गुण्यो
पादमिता कण्ठवमिता दीप्तायमान्योः क्रमात्” वैद्यकम् ।
१० नासारोगभेदे पु० “नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-
र्व्याधिन्तु तं दीपमुदाहरन्ति” सुश्रुतः नासारोगभेदोक्तौ ।
“दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्यात् सर्वं स्वादु यच्छी-

तलञ्च” सुश्रुतः स्वार्थे क । दीप्तक स्वर्णे न० राजनि० ।
दीप्तकीर्त्ति त्रि० दीप्ता कीर्त्तिर्वच्य । १ प्रकाशमानयगस्ते
२ कार्तिकेये पु० । “आग्नेयश्चैव खलन्द्वा दीप्तकीर्त्तिर-
नामयः” भा० व० २२१ अ० कार्तिकनामोक्तौ । कमे० ।
३ दीप्ते यशसि स्त्री ।

दीप्तकेतु पु० १ नृपभेदे । “धृष्टदेवर्षे हृत्केतुर्दीप्तकेतुर्निरा-
मयः” भा० आ० १ अ० नानान्दोक्तौ । २ दत्तसारणि-
मनुपुत्रभेदे । “नवमो दत्तसारणिर्भनुर्वरुणसम्भवः । धृष्ट-
केतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप !” भाग० ८।१।६
३ दीप्तः केतुरस्य । ३ दीप्तध्वजके त्रि० कर्म० । ४ दीप्ते
ध्वजे पु० न० ।

दीप्तजिह्वा स्त्री दीप्ताजिह्वा अस्याः । उल्कासुखांष्ट-
गाख्यां हारांतस्या रात्रौ जिह्वातोऽग्नेः खतः स्फुर-
णात्तथात्वम् ।

दीप्तपिङ्गल पु० स्त्री दीप्तं स्वर्णमिव पिङ्गलः जटाशाम् ।
स्वर्णपिङ्गलजटायुक्तत्वात् सिङ्गे राजनि० स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीप् ।

दीप्तमूर्त्ति त्रि० दीप्ता मूर्त्तिरस्य । १ प्रकाशान्वितमूर्त्तिके
२ विष्णवे पु० । “विश्वमूर्त्तिं मेहामूर्त्तिं दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्”
विष्णुसं० “ज्ञानमयी खेच्छया वा तैजसी मूर्त्तिरस्येति”
भा० । [रात्रौ स्वयं ज्वलनात्तस्य तथात्वम् ।

दीप्तरस पु० दीप्तो रसोऽस्य । किङ्कुलके शब्दच० तद्रसस्य
दीप्तरौमन् पु० विश्वदेवभेदे । “जितात्मा सुनिर्वयश्च दीप्त-
रोमा भयङ्करः” भा० अ० ८।१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दीप्तलोचन पु० स्त्री दीप्तं लोचनं यस्य । विडाले राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । [ज्वलिते शब्दे च ।

दीप्तलोह न० नित्यकर्म० । १ कांक्षे राजनि० कर्म० ।

दीप्तवर्ण त्रि० दीप्तं स्वर्णमिव वर्णोऽस्य । १ स्वर्णतुल्यव-
र्णके २ कार्तिकेये पु० । “शिशुः शीघ्रः शुचिचण्डो दीप्त-
वर्णः शुभाननः” भा० व० २२१ अ० कार्तिकनामोक्तौ ।

दीप्तशक्ति त्रि० दीप्ता शक्तिरस्य । १ प्रकाशमानसामर्थ्ये
दीप्ता शक्तिरस्त्वविशेषोऽस्य । २ कार्तिकेये पु० । “दीप्त-
शक्तिः प्रमानात्मा भद्रलक्ष्म्योऽहं कूटमोहनः” भा० व० २२१ अ०
खलन्द्नामोक्तौ ।

दीप्तांशक पु० कर्म० । ताजकोक्ते स्त्रियां दिशंभेदे । “तिथ्य-
कांटनगाङ्गशैलखचराः स्त्रियां दिदीप्तांशकाः” नील० ता०
र१५। च१२। म५। बु७। दृ६। शु७। ग६। स्त्रियां दिः एत-
दंशमध्यवर्तिनि यज्ञान्तरे इत्यशालादियोगः, लिप्ताङ्गी-

नराणे तु पूर्णत्वगानः तदूर्ध्वं त्वैरागिकेन फलकत्वा ना ।

दीप्तांशु पु० दीप्ता अंगवोय । १२२२ "यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा" भा० आ० १७१ अ० । २२२३ अ० च ।

दीप्ताञ्च पुंस्त्री० दीप्ते अक्षिणी चस्य यच् । १२२४ त्विका० स्त्रियां ङीप् । २२२५ दीप्ताञ्चनान्विते नृपराजसादौ त्रि० । "वाङ्मः सुन्दरवंश्यानां दीप्ताक्षाणां पुरुरवाः" भा० उ० ७२ अ० स्त्रियां ङीप् । "एताद्यान्याश्च दीप्ताक्षः करभो-त्कटसूक्ष्माः" भा० व० २७६ अ० ।

दीप्ताग्नि पु० दीप्तोऽग्निरस्य । १२२६ अ० सुनौ त्रिका० तेन भूक्तपीतमात्रेण वातापिसमुद्रयोर्जठरानलेन जारणात् तस्य तथात्वम् । २२२७ दीप्ताञ्चनान्विते त्रि० "बलिनः खर-भक्ष्या ये ये च दीप्तानयो नराः" । "सात्यतोऽल्यतया वापि दीप्ताग्नेस्तृणस्य च" सुशु० कर्म० । २२२८ दीप्ते यङ्गौ पु० "सुधूमदीप्ताग्निरुचिर्न रेजुः" सङ्घः "शब्दान् दीप्ताग्निं सङ्गृह्णाशान्" भा० व० १७३ अ० ।

दीप्ताङ्ग त्रि० दीप्ताङ्गमस्य । १२२९ दीप्तिपुक्तदेहेके । २२३० पुंस्त्री यञ्च० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दीप्ति स्त्री दीप-भावे क्तिन् । १२३१ त्विषि प्रभायाम् "एवं दीप्ता योजनं भाति सन्ध्या" दृ० सं० ३१ अ० २२३२ अ० च ज्ञानाभिव्यक्तिरूपदीप्तेः कारणानि पात० सू० भाष्ययो-क्तानि यथा

"योगाङ्गानुष्ठानदशुद्धिर्ज्ञेयं ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः" सू०

"योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात् पञ्च-पर्वणो विषयस्याशुद्धिरूपस्य ज्ञेयानाशक्त्युत्पत्तये सम्यग्ज्ञान-स्याभिव्यक्त्यर्थे यथा च साधनान्यनुवीयन्ते तथा तथा

तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च-क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्द्धते सा खल्वे-षा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेरा गुण-

पुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वि-योगकारणं यथा परशुः क्षेद्यास्य, विवेकख्यातेस्तु प्राप्ति-कारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यकारणम् । कति चैतानि

कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह तदु यथा "उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणतयाप्रयः । वियोगान्य-त्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्" इति । ततोत्पत्ति-

कारणं मनोभवति ज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरु-षाद्वैता शरीरस्वेवाहार इति अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोक्तथा रूपज्ञानम् । विकारकारणं मनसो

विषयान्तरम् यथाग्निः पाकस्य, प्रत्ययकारणं धूमज्ञान-मग्निज्ञानस्य, प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः अन्यत्वकारणं, यथा सुवर्ण-

कारः सुवर्णस्य, एवमेकस्य प्रत्ययस्याविद्यामूढत्वे द्वेषो, दुःखत्वे रागः, सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृति-

कारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्य महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषाम् । तैर्यथौनमा-

नुपदेवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि" भा०

स्त्रीणां यौवने अयत्नसाध्ये गुणभेदरूपे शस्त्रजैः नृहारे च "यौवने सत्वजाकाशमटाविंशतिसंख्यकाः । अल-

ङ्कारास्तत्र भावहायहेलास्तयोऽङ्गजाः । शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च साधुर्ध्वं प्रगल्भता" इत्युपक्रमे "रूपयौवन-लालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता, सैव का-

न्तिर्मन्त्रायाप्यायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते" सा० द० लक्षित्वा उदाजहार यथा "तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यस्य दोहासः । धरणि तलस्याभरणं युवजनमनसोवशीकरणम्" । दीप-

कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । ४ लाक्षायां ५ कांक्षे च राजनि० । विश्वदेवभेदे पु० "उष्णीनाभो नभोदय वि-श्वायुर्दीप्तिरेव च" भा० अ० ८१ अ० विश्वदेवोक्तौ ।

दीप्ति स्त्री दीप्ता कायति कै-क । उग्रापाण्डवौ राजनि० ।

दीप्तिमत् पु० दीप्तिरस्यस्य मत्प । दीप्तिपुक्ते "तद्विप्रोक्ति-शतधा भिन्नं दृश्ये दीप्तिमन्मुखम्" रघुः । उदक्स्थो दीप्तिमान् स्यूतो जयी याव्येऽपि यो बली" सू० वि०

"दिव्यशत्रुतेर्भूरतिदीप्तिमङ्गिनं क्तं यद्वैद्यैरमलपदीप्तेः" भा० क० ६४ अ० । कण्ठस्य सत्यभासायां जाते २ पुत्रभेदे पु० कण्ठस्थेऽप्युपक्रमे "जजिरे सत्यभासायां भानुर्भौ-

सवरः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजासो जला-लकः" हरिवं० १६२ अ० ।

दीप्तिद न० दीप्तिमुदकं यत् उदकस्योदादेशः । तीर्थभेदे "गच्छ पुत्र! नदीं पुण्ड्रां वधूसरकताङ्ग्याम् । ततोप-सृज्य तीर्थेषु पुनर्वपरापास्त्विति । दीप्तिदं नाम तत्तीर्थं यत् ते प्रपितामहः । अशुर्देवयुगे राम ! तत्रावुत्तमं तपः । तत्तथा कृतवान् रामः कौन्तेय ! वचनात् पितुः" भा० व० ६६ अ० [कान्तमणौ (आतर्षी) राजनि० ।

दीप्तिपल पु० दीप्तिः सूर्यकरसंज्ञात् ज्वलितः उपलः । सूर्य-

दीपत्र लि० दीपत्राय दीपनाय हितम् गवा० यत् । दीपिहिते ।
दीप्य पु० दीपय अग्निदीपनाय हितम् अपूपा० पक्षे यत् ।
१यमान्यां २जीरके च राजनि० । ३रुद्रजटायां अमरः
४प्रदीपहितादौ लि० ।

दीप्यक पु० दीप्य+संज्ञायां कन् स्वार्थे क षा । १अजमोदायां
२यमान्यां ३मयूरशिखायां ४रुद्रजटायाञ्च मेदि० ।

दीपत्र लि० दीप-र । दीपिणीत्वे "हिंस्त्रेण दीप्रास्तधरः कुमारः"
"त्रातीनव्यालदीप्रास्तः सुत्वनः परिपूजयन्" भट्टिः

दीर्घ पु० दृ-विदारे वा० घङ् घञ् नेत्वम् । १आयते (लम्बा)
परिमाणभेदयुते दीर्घत्वञ्च परिमाणभेदे इति क-
णादाः महत्त्वावान्तरभेद इति सांख्याः । तथा हि
कणाद स्रु० उपस्करवृत्तौ च परिमाणसत्तां व्यवस्थाप्य
सकारणं महत्त्वादिकं व्यवस्थापितं यथा
"अणोर्महत्तमोऽपलम्बपलम्बो नित्ये व्याख्याते" स्रु० ।
"नित्ये इति विषयेण विप्रियणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतु-
र्थीध्यायसुपलक्षयति उपलम्बपलम्बो इति यथायोगम-
न्वयः "येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः" न्यायात्
तदेवं स्थूणो नीलः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन
परमाणुपर्यन्तं परिमाणसूत्रीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्य-
प्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि
महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्ष-
कारणत्वेन स्वरूपं प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति
निश्चीयते, यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा
महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथा च प्रैषसंप्रतिपत्ती
विरुद्धोऽयताताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परि-
माणपदादा घट इति । मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं
द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा महत्त्वत्वं
मानव्यवहारोऽत्र हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो न तु पल-
संज्ञादिव्यवहारः । तच्च परिमाणसूत्रविधिं महत्त्वमणुत्वं
दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभु-
चतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्तिनी
अशान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्रव्यगुणवर्तिनी त्वसरेणुमारभ्य
महावयवविषयेन महत्त्वदीर्घत्वे, । एवञ्च सर्वगुण्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति । विलामलकादायणुत्वव्यव-
हारः समिदिन्दुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारोभाक्तः,
भक्तिञ्चात्र प्रकर्षभावाभावः । व्यापलके यः प्रकर्षभावस्त-
स्याभावः कुत्रले, विले यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आस-

लके, स च गोणसुखोभयभागित्वाद्भक्तिपदवाच्यः
दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्तेते इत्येके, परिमाणे एव
ते न भवत इत्यपरे, महत्त्वञ्च दीर्घमानीयताभितिवत्
महत्त्वञ्च वत्तुं त्रिकोणज्ञानीयतामिति निर्धारणवना-
द्वर्तुं लत्यादीनामप्यपत्तेरिति तेषामाशयात् । इदानीं
परिमाणकारणानि परिचक्षते "उप० ४०, "कारणवृत्तत्वाच्च"
स्रु० "चकारोमहत्त्वप्रचयौ ससृज्जिनोति, परिमाणसत्ययते
इति सूत्रशेषः, तत्र कारणवृत्तत्वं केवलं त्र्यणुके मह-
त्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणोऽभावात् तच्च
वृत्तत्वमीश्वरापेक्षावृद्धिजन्यं तद्वृद्धेरनेकविधयत्येव-
दृष्टविशेषोपपन्नोऽनियामकः । एवं परिमाणद्वयगतं हितं
द्रव्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचि-
ताभ्यामारभ्य पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं वृद्ध-
त्वप्रचययोक्तत्वाभावात् । यत्र च द्वाभ्यां तन्तुकपिष्ठाभ्यां
तन्तुकपिष्ठाभ्यामस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः का-
रणं वृद्धत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो-
त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र
कारणं तदा न दोषः तदुक्तम् "द्वाभ्यामेकेन सर्वेषां"
इति । प्रचयस्य आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुख-
किञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसं-
योगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिक्षितसंयो-
गापेक्षः परिमाणजनकः गुणकमोरम्भे सापेक्ष इति
वचनात्" उप० ४० ।

"एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" स्रु० "अणुत्वमहत्त्व-
प्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरिति दिशति । ह्रस्वत्वदीर्घत्वे
अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती । महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वो-
त्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणत्वात्
कथं कार्यभेद इति चेन्न प्रागभावाभेदेन पाकजवदुपपत्तेः
यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र नित्यं ह्रस्वत्व-
मित्यादिनिर्देशार्थः" उप० ४० । "अनित्येऽनित्यम्" स्रु० ।
"इदानीं विनाशकमाह एतत्तत्त्वविधमपि परिमाणं
विनाशिनो द्रव्ये वर्तमानमाश्रयनाशदेव नश्रति न तु
विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परिमाणं विनश्रति
कथमन्यथा कन्वु भङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यमि-
त्रेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशवशप्रकृतात्
न हि परिमाणद्वयसंयोगनाशाद् द्रव्यणुके नष्टे तदा-
श्रितस्य त्वसरेणोक्तदाश्रितस्य चूर्णशर्करादेरविनाश इति
युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यमित्रेति चेत्,

सैवेयं दीर्घकलिकेति प्रत्यभिज्ञानवदुभयान्वितात् । प्रदी-
पप्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमेय, ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परस्मादविनाश-
शालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुप-
पत्तेरुक्तत्वात् । तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपदिवत्
परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्यादिवदाकाशादितं महत्त्व-
मपि नशप्रतीत्यत आह उप० ह० । “नित्ये नित्यम्” सू०
“नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं
तन्नित्यं विनाशकाभावात्” उप० ह० ।

सांख्यसूत्रभाष्ययोस्तु परिमाणद्वैविध्यं व्यवस्थापितं यथा
“न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्” सू० ।
“अणु महदीर्घं” ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति ।
द्वैविध्यं तु वर्त्तत एव द्वाभ्यां तद्योगात् द्वाभ्या-
मेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः ।
महत्परिमाणस्यायान्तरभेदादेव हि ह्रस्वदीर्घौ । अन्यथा
क्रयादिरूपैः परिमाणानन्यप्रसङ्गादिति । तत्वास्तत्त्वेऽ-
णुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वज्रित्वा भूते-
न्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादियुगेषु मनव्यम् । अन्यत्र
यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्परिमाणानि तानि
च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ।

दीर्घत्वे कारणञ्च पार्श्वतोयोजितायवबाहुल्यादिकम् स्थूलत्वे
तु ऊर्ध्वोऽस्थितायवबाहुल्यादिकमिति भेदः । कालस्य
दीर्घत्वप्रजोक्तं तदुपाधेर्वैकालस्यायित्वं तदभिप्रेत्यैव
“दीर्घकालनैरन्तर्यामिदरसेवितान्” योगशास्त्रे “दीर्घं यामा-
त्रियामा” इति काव्ये च प्रयोगः । २ व्याकरणपरिभाषिते
द्विमात्रकालेनोच्चार्ये (व्या ई क) प्रभृतौ यण्ये च ।
“ऊर्ध्वतोऽजह्रस्वदीर्घप्रभृतः” पा० “एकमात्रो भवेद्
ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु त्रुतो
त्रयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्” शिञ्जा । “गुहानिवज्ज-
प्रतिशब्ददीर्घम्” रघौ शब्दस्य गुणत्वेऽपि दीर्घत्वं बह्व-
कालस्यायित्वेन भाक्तम् । एवं “हृदयकृतमशोधी दा-
रुणोदीर्घशोकः” “वा दीर्घं रोदिति विलिपत्यत इतः
क्षामा भुजावह्वरीम्” सा० द० शोकोदनयोर्दीर्घत्वं बह्व-
कालस्यायित्वाद् भाक्तमेव । श्वताशावह्वे ४ इत्युक्ते पु०
रत्नमाला । ५ रामशरे पु० इउक्ते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । “वृश्चिककन्यामृगपतिवर्णिजो दीर्घाः”
ज्यो० त० उक्तेषु उश्चिककन्यामृगवृश्चिकराशिषु पु० ।

दीर्घकणा स्त्री नित्यकर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

दीर्घकण्टक पुं० दीर्घः कण्टको यस्य । ववुरे (वावला) राजनि० ।

दीर्घकण्ठ पुंस्त्री० दीर्घः कण्ठो यस्य । १ यक्ते शब्दच०
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ दानवभेदे पु० ३ आयतक-
शुकमात्रे त्रि० “विजरोदीर्घकण्ठय मदापो मारुताशनः”
हरिवं० २४० व्य० कर्म० । ४ आयते कण्ठे पु० । व कप् ।
दीर्घकण्ठक । यकखगे शब्दच० ।

दीर्घकन्द न० दीर्घः कन्दोऽस्य । १ मूलके । दीर्घः कन्दो यस्याः
कप् अत इत्त्वम् । दीर्घकन्दिका २ मूलस्याम् स्त्री
राजनि० ।

दीर्घकन्धर पुंस्त्री दीर्घः कन्धरोऽस्य । १ वकखगे राजनि० ।
स्त्रियां ङीप् । २ दीर्घकन्धरयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे
कन्धरे पु० ।

दीर्घकाण्ड पु० दीर्घः काण्डोऽस्य । १ गुण्डहणे २ पातालग-
हणीकतायां ३ तित्ताङ्गायां स्त्री राजनि० ।

दीर्घकील पुं० दीर्घः कीलो यस्य । १ अङ्गोटेके वृत्ते वा कप् ।
दीर्घकीलक तत्पर्यायं कर्म० । २ दीर्घे कीले पु० न० ।

दीर्घकूर न० दीर्घः कूरम् । आम्बुदेशोल्लेखे शालिभेदे राजान्ते
राजनि० ।

दीर्घकेश पुंस्त्री० दीर्घः केश इव लोमास्य । १ मूलके राजनि० ।
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ आयतकेशयुक्ते त्रि० स्त्रियां
स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् । “दीर्घकेशी सुमध्या” वृहद्वाटकम्
वृ० सं० १४ व्य० कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिक्स्थे देशभेदे
च यथा “एकविंशोचनगुलिकदीर्घपीवास्त्रकेशाश्च” ।
दीर्घकोशि (पि) का स्त्री दीर्घः को (शो) षो यस्याः कप्
अत इत्त्वम् (भक्तुकु) दुर्णामाशाम् क्षमरः । तालव्यम-
ध्योऽपि भरतः ।

दीर्घगति पुं० दीर्घा गतिरस्य । १ उद्रे राजनि० तस्य पाद-
विक्षेपस्य बह्वदेशान्तरितत्वात्तत्वात् । [राजनि० ।
दीर्घग्रन्थि पु० दीर्घे ग्रन्थिः पर्व यस्य । गजपिपल्याम् ।
दीर्घग्रीव पुंस्त्री० दीर्घा ग्रीवा यस्य । १ उद्रे राजनि० २ नील-
क्रौञ्चे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । ३ पश्चिमो-
त्तरदिक्स्थे देशभेदे पु० दीर्घकेशशब्दे वक्ष्यम् । [माना ।

दीर्घघाटिका पुंस्त्री० दीर्घा घाटाऽस्यस्य ठन् । १ उद्रे शब्द-
दीर्घचक्षु पु० दीर्घा चक्षुरस्य । खगभेदे पारस्करनि० ।
दीर्घच्छद पुं० दीर्घाच्छदा यस्य । १ द्रौ शब्दार्थचि० । २ दीर्घ-
च्छदे त्रि० कर्म० । ३ दीर्घे छदे पु० ।

दीर्घजङ्गल पुंस्त्री० नित्यकर्म० । भङ्गानमत्स्ये (भाङ्गन)
शब्दमाला स्त्रियां ङीप् ।

दीर्घजङ्घ पुंस्त्री० दीर्घा जङ्घा यस्य । १ उद्रे जटाघां

२३के तिकाण्ड० स्त्रियां ङीप् । ३दीर्घजङ्गायुक्ते
चसुरादौ लि० कर्म० । ४दीर्घायां जङ्गायाम् स्त्री
दीर्घजिह्व पुंस्त्री० दीर्घां जिह्वा यस्य । १सर्पे हेमच० स्त्रियां
ङीप् । २दानवभेदे पु० “गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च
दानवः” भा०आ० ६५अ० ४राक्षसभेदे स्त्रियां टाप् ।
“द्वर्षीं त्र्यर्षीं ललाटार्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्”
भा०व० २७६ अ० । ५कुमारानुचरमाह्वयभेदे “जाटा-
लिका कामचरी दीर्घजिह्वा वलोत्कटा” भा०श० ४७अ०
“दीर्घजिह्वी च कन्दर्पि” पा०नि०पुंस्त्रिपि ङीप् इककुरे
च “अप श्वानं क्षथित न सखायो दीर्घजिह्वम्” ऋ०
६।१०।१।१।

दीर्घजीविन् लि० दीर्घं वृद्धकालं जीवति जीव-णिनि ।
वृद्धकालजीविनि । “तत्र कालेन जायन्ते मानया दीर्घ-
जीविनः” मनुः ।

दीर्घतन्तु पु० दीर्घास्तन्त्रः स्तुतयोऽस्य । प्रभूतस्तुतिके देवादौ
“दीर्घतन्तुर्हृदुजा यमग्निः” ऋ० १०।६।६।७ २दीर्घ-
कालव्यापिसन्तानके । कर्म० । ३दीर्घं तन्तौ पु० ।

दीर्घतपस् लि० दीर्घं वृद्धकालव्यापकं तपोऽस्य । १वृद्ध-
कालव्यापकतपस्ते २आयुर्वंशे नृपभेदे पु० “काश्यस्य
काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा । धन्वस्तु दीर्घतपसो
धन्वात् धन्वन्तरिः सुतः” हरिवं० २६ अ० आयु-
वंशोक्तौ ।

दीर्घतमस् पु० उत्तमार्थः पुत्रो गुरुशापात् अन्वतां प्राप्ते
ऋषिभेदे तत्कथा उत्तमशब्दे १०७५ पु० उक्ता दृष्ट्या
“स वै दीर्घतमा नाम शापादधिरजायत । बृहस्पतेर्ह-
ृत्कीर्त्तं बृहस्पतिरिवौजसा । जात्यन्वो वेदवित् प्राज्ञः
पत्नीं लेभे स विद्वया” भा०आ० १०४ अ० “ऋषिर्दीर्घतमा
नाम जात्यन्वो गुरुशापतः । त्वत्प्रसादाच्च चक्षुष्मां-
स्तेन सत्येन मोक्षय” हरिवं० २६३ अ० “दीर्घतमा-
नामतेवो जजुर्वान् दशमे युगे” ऋ० १।१५।६।

दीर्घतरु पु० नित्यकर्म० । तालवृक्षे शब्दार्थकल्प० । २दीर्घं
वृक्षमात्रे च । [शब्दमाला ।

दीर्घतिमिष स्त्री तिम-वा किपन् नित्यकर्म० । कर्कटग्राम्
दीर्घतुण्डा स्त्री दीर्घं तुण्डमस्याः । १कुक्षुर्द्वयां भावप्र० ।

२दीर्घसुखयुक्ते गजादौ पुंस्त्री० । कर्म० । ३दीर्घं तुण्डे न०

दीर्घतण पु० दीर्घं तणमत्र । १पक्षिवाहे राजनि० कर्म० ।

२दीर्घं तणे न०

दीर्घदण्ड पु० दीर्घो दण्ड इव काण्डेन । १एरण्डवृक्षे २गो-

रक्ष्यां स्त्री भावप्र० गौरा० ङीप् । ३गोरक्षीवृक्षे स्त्री टाप्
राजनि० ।

दीर्घदर्शिन् पु० दीर्घं दीर्घात् वा पशुप्रति दृश-णिनि ।

१भाविकार्यार्थे २पण्डिते च व्यसरः । ३गृध्रे पु० गृध्र-

रत्ना० । ४भक्त्युक्ते राजनि० । ५दूरात् दर्शके लि० ।

“स हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम्” भा०स०

४८ अ० [येन ३३० । २दूरवीक्षणो यन्त्रभेदे वृत्ता०

दीर्घदृष्टि पु० दीर्घां दृष्टिरस्य । १पण्डिते । दीर्घां दूरतो दृष्टि-

दीर्घद्रु पु० नित्यकर्म० । १तालवृक्षे शब्दच० कर्म० । २दीर्घं वृक्षे

दीर्घद्रुम पु० नित्यकर्म० । १शालमलिवृक्षे (शिसल) राजनि० ।

दीर्घनाद पु० दीर्घो दूरगामित्वात् विसृष्टो नादोऽस्य

चुष्मा० न णत्वम् । १शङ्खे राजनि० २वृद्धकालस्यायि-

शब्दयुक्ते घण्टादौ लि० । कर्म० । ३आयते शब्दे पु० ।

दीर्घनाल पु० दीर्घं नालं यस्य । १यावनाले हेमच० गुण-

वृक्षे २दीर्घरोहिण्ये न० राजनि० ।

दीर्घनास लि० दीर्घा नासाऽस्य । १दीर्घनासिकान्त्रिते । “वक्त्र-

घाती दीर्घनासो दद्यात् गां धवलप्रभाम्” शातातपेन

तत्कर्मविपाक उक्तः । कर्म० । २दीर्घायां नासायां स्त्री

दीर्घनिद्रा स्त्री नित्यकर्म० । १मरणे कर्म० । २चिरकालव्या-

पिन्यां निद्रायाञ्च “व्यकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्त्रयो दृष्टा

भवान् । रामेपुंभिरितीशसौ दीर्घनिद्रां प्रवेशतः” रघुः ।

दीर्घपक्ष पु० दीर्घो पक्षो यस्य । १कलिङ्गखगे शब्दच० ।

२दीर्घपक्षयुक्ते खगमात्रे पुंस्त्री० ।

दीर्घपटोलिका स्त्री कुशिता पटली कन् कर्म० (धुं धुन)

ख्यातायां लतायाम् राजवल्लभः ।

दीर्घपत्र पु० दीर्घं पत्रं यस्य । १राजपलाण्डौ २विष्णुकन्दे

३हरिदर्भे ४कुन्दरे ५तालवृक्षे च राजनि० ६कुपोक्षौ

भावप्र० कप् संज्ञायां कन् वा । दीर्घपत्रक ७रक्तलघुने

८एरण्डे ९हृज्जले १०वेतसे च राजनि० ११करीरवृक्षे

शब्दच० १२जलजमधुके जटाध० १३लघुने हेमच० कापि

व्यत इत्त्वम् । दीर्घपत्रिका १४श्वेतवचायां १५शालपर्ण्यां

१६वृत्तकुमार्याञ्च स्त्री राजनि० ।

दीर्घपत्रा स्त्री दीर्घं पत्रं यस्याः । १चित्तपर्णिकायां (चाकु-

लिया) भेदे २हृस्त्रजम्बुवृक्षे रत्नमाला ३गन्धपत्रायां

४केतक्यां ५टोरीवृक्षे च राजनि० । गौरा० ङीप् दीर्घपत्री

६पलाशीलतायां ७महाचञ्चु शक्ते स्त्री राजनि० ।

दीर्घपर्णी स्त्री दीर्घं पर्णं यस्याः गौरा० ङीप् । १प्रियप-

र्ण्याम् राजनि० ।

दीर्घपल्लव पु० दीर्घः पल्लवोऽस्य । शृणुवन्ते राजनिःश्रयायत
पल्लवयुक्ते त्रि० । कर्म० । श्रयायते पल्लवे पु० न० ।

दीर्घपाद पु० दीर्घः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० । कङ्कप-
पक्षि शब्दः । समासान्विधेरनित्यत्वात् दीर्घपादोऽप्यत्र

हेमच० । दीर्घपादयुक्ते त्रि० । [कर्म० । शदीर्घे हजे पु० ।

दीर्घपादप पु० नित्यकर्म० । शतान्वृत्ते २पूगे च राजनि० ।

दीर्घपृष्ठ पु० स्त्री० दीर्घः पृष्ठमस्य । सर्वे अमरः स्त्रियां ङीप् ।

दीर्घप्रज्ञ पु० शृङ्गापरयुगीये वृषपर्वशृङ्गावतारे नृपभेदे "वृष-

पर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महाशूरः । दीर्घप्रज्ञ

इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।" भा० आ० ६७ अ०

"अभितौजसे तद्योपायं हार्दिक्यायास्तथाय च । दीर्घ-

प्रज्ञाय नृराय रोचमानाय वा विभो ।" भा० उ० ३ अ० ।

दीर्घदर्शिनि त्रि० "काममूर्तिवरः क्रूरः कालकल्योव्य

वश्रुत । तद्युवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिरः" भा०

पु० ११ अ० ।

दीर्घफल पु० दीर्घाणि फलान्यस्य । शृङ्गाश्वधे (सोन्वाल)

संज्ञायां कन् । दीर्घफलक । अगस्त्यवृत्ते पु० । वा कप्

कापि अत्र इत्त्वम् । दीर्घफलिका । शकपिलद्राक्षायां,

२जलकायाञ्च स्त्री राजनि० । [चमर्यां राजनि० ।

दीर्घवाली स्त्री दीर्घः वालः केशो यस्याः स्नातृत्वात् ङीप् ।

दीर्घबाहु पु० दीर्घौ बाहु यस्य । शृङ्गाश्वधे "तस्याप्ये

मनपदान् भूतसंघाः सञ्चक्ष्यः" इत्युपक्रमे "दीर्घरोमा

दीर्घभुजो दीर्घबाहुर्निरञ्जनः" हरिवं० २७७ अ० ।

२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरः कनका-

ङ्कटः" भा० आ० ६७ अ० । श्रयायतबाहुयुक्ते त्रि० "दीर्घ-

बाहुर्द्विर्लोपस्य रघुनाम्नाऽभवत् सुतः" हरिवं० १५ अ०

दीर्घभुज पु० दीर्घौ भुजौ यस्य । शृङ्गाश्वधे दीर्घबाहु

शब्दे वक्ष्यम् । दीर्घबाहुयुक्ते त्रि० कर्म० । शदीर्घे भुजे पु० ।

दीर्घमारुत पु० स्त्री दीर्घो मारुतो वेगवायुरस्य । गजे त्रिका०

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दीर्घमूल पु० दीर्घं मूलं यस्य । शमोरतालतायां, २वित्त्वभेदे

च राजनि० । श्लामज्जके न० । कर्म० संज्ञायां कन् । ४मू-

लके राजनि० । ५श्यामालतायां शालपण्याञ्च स्त्री टाप्

रत्नमाला । इडरालभायां स्त्री ङीप् शब्दमाला ।

दीर्घयज्ञ त्रि० दीर्घः वज्रकालव्यापको यज्ञो यस्य । श्वज्रका-

लव्यापकयज्ञकारिणि । शृङ्गापरयुगीये अयोध्याधिप

राजभेदे पु० "अयोध्यायान्तु धर्मज्ञं दीर्घयज्ञं महापलम् ।

अजयत् पाण्डवश्चो नृतितीक्ष्णे कर्मणा" भा० २६ अ० ।

दीर्घयात्र त्रि० या-कर्मणि च । दीर्घकालेन यात्रः गन्तव्यः ।

दीर्घकालेन गन्तव्ये "वृथाऽसृजत् पथिभिर्दीर्घयात्रैः"

ऋ० २।१८।३ । "दीर्घयात्रैर्दीर्घकालेन गन्तव्यैः" भा० ।

दीर्घरद पु० स्त्री दीर्घो रदोऽस्य । शृङ्गाश्वधे त्रिका० स्त्रियां

ङीप् । दीर्घरदनयुक्ते त्रि० कर्म० । शदीर्घे रदने पु० ।

दीर्घरसन पु० स्त्री दीर्घा रसना जिह्वायां । सर्वे शब्दच-

स्त्रियां ङीप् । [३ व० हरिद्रावाम् राजनि० ।

दीर्घरागा स्त्री दीर्घो वज्रकालस्याधी रागो रङ्गनं यस्याः

दीर्घरात्र न० दीर्घा वज्रो रात्रयः सन्त्यत्र अर्थशा० अच ।

श्विरकाले त्रिका० कर्म० । सुगन्धोद्यमते च समा० । २दी-

र्घायां रात्रौ "रात्राह्वाहाः पुंसि" पा० उक्तेः पुंस्त्वम् ।

दीर्घरोमन् पु० दीर्घाणि रोमागस्य । शृङ्गाश्वधे शब्दार्थकल्प० ।

शृङ्गाश्वधे दीर्घवाहुशब्दे वक्ष्यम् । शृङ्गाश्वधे पुत्रभेदे

च "प्रमथय प्रमाथो च दीर्घरोमा च धीर्यवान्" भा० आ०

११७ अ० । अत्र सर्वे नाना अदनाः स्फुरित्युक्ते रदनतापस्य

दीर्घरोहिषक न० नित्यकर्म० । कचप्ये सुगन्धवृत्तभेदे राजनि०

दीर्घलोचन त्रि० दीर्घमायतं लोचनमस्य । श्रयायतनेत्रके

शृङ्गाश्वधे दीर्घपुत्रभेदे पु० "एते चान्ये च वज्रो दीर्घांश्च दीर्घ

लोचनाः" हरिवं० २७७ अ० । शृङ्गाश्वधे पुत्रभेदे पु० "अनाष्टयः

कुण्डभेदी विराटो दीर्घलोचनः" भा० आ० ६७ अ० ।

धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ । कर्म० । श्रयायते नेत्रे न०

दीर्घवंश पु० दीर्घो वंश इव । नन्दवृत्ते राजनि० कर्म० ।

२चलते कुले च ।

दीर्घवक्त्र पु० स्त्री दीर्घं वक्त्रमस्य । शृङ्गाश्वधे शब्दार्थकल्प० ।

जातित्वात् ङीप् । श्रयायतमुखयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्नातृ-

त्वेऽपि टाप् कर्म० । श्रयायते मुखे न०

दीर्घवच्छिका स्त्री दीर्घत् दीर्घेण तत्त्वं शीकते सिञ्चति

शीक-क प्रपो० लुङ् । कुम्भीरे शब्दार्थकल्प० ।

दीर्घवर्षाभू पु० स्त्री नित्यकर्म० । श्वेतपनर्षवायाम् पारस्करनि०

दीर्घवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । शृङ्गाश्वधे, २पातालगरुडोत्त-

तायां शमाहेन्द्रवारण्याम् राजनि० कर्म० । श्रयायतायां

लतायाञ्च [स्तरनिचण्टुः ।

दीर्घवृक्ष पु० नित्यकर्म० । शृङ्गाश्वधे शतालवृक्षे च पार-

दीर्घवृन्त(क) पु० दीर्घं वृन्तमस्य । शृङ्गाश्वधे वृक्षे । वा

कप् । तत्तार्थे । २इन्द्रचिर्भट्टां स्त्री टाप् अमरः ।

संज्ञायां कन् अत्र इत्त्वम् दीर्घवृन्तिका । एलापण्यां

स्त्री रत्नमाला ।

दीर्घशर पु० नित्यकर्म० । वादनाले राजनि० ।

दीर्घशाख पु० दीर्घा शाखा यस्य । शाखद्वये संज्ञायां कन्
टाप् अत इत्त्वम् । २१११पण्योम् स्त्री राजनि० । या
कप् अत इत्त्वम् । दीर्घशाखिका स्त्रीलान्त्रासु राजनि० ।
दीर्घशिखिका स्त्री दीर्घा शिखी यस्य कप् छत्रः । छत्रे
(नाकलिकनी) दृक्ते राजनि० ।

दीर्घशूक पु० दीर्घः शूकोऽयमस्य । शालिभेदे संज्ञायां कन् ।
दीर्घशूके राजान्ते राजनि० कर्म० । ३दीर्घे शूके न० ।

दीर्घश्रवस् पु० दीर्घः श्रवोऽस्य । दीर्घतमसः पुत्रे कृष्ण-
भेदे "क्रीशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १।१।२।१।
"उशिकं संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा-
नाम कश्चिद्विरनादृष्टौ जीयनार्थमकरोत् वाणिज्यम्"
भा० २दीर्घकर्णयुक्ते त्रि० कर्म० । ३दीर्घे कर्णे न० ।

दीर्घसत्त्व न० कर्म० । १दीर्घकालिके यज्ञभेदे द्वि० । २तत्कर्मरि-
त्रि० । "हविषे दीर्घसत्त्वस्य सा चेदानीं प्रचेतसः" ऋ० ।
दीर्घाणि सत्वाणि कृतानि यत् । ३तीर्थभेदे "ततो गच्छेत्
धर्मज्ञः । दीर्घसत्त्वं यथाक्रमम् । तत्त ब्रह्मादयो देवाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्त्वसुपासन्ते दीक्षिता नियत-
व्रताः । गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्त्वमरिन्दम ! । राज-
सूयाश्चेन्मघाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत !" भा० व० ८२२२० ।
३यावज्जीवकर्तव्ये अग्निहोत्रे न० "दीर्घसत्त्वं ह वा त
उपयन्ति येऽग्निहोत्रं जुह्वयेतद्वै जरामयं सत्त्वं
यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मानुसुच्यन्ते मृत्युना
वा" शत० ब्रा० १२।४।१।१ ।

दीर्घसत्त्विन् पु० दीर्घसत्त्वमस्यस्य इति । १वृद्धकालिकसत्त्व-
कारके २यावज्जीवकर्तव्याग्निहोत्रिणि च "यदेतस्य दीर्घ
सत्त्वोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाम्नो युक्तं वा विद्या-
यात्" शत० ब्रा० १२।४।१।२ ।

दीर्घसुरत पुं स्त्री दीर्घः वृद्धकालव्यापकं सुरतमस्य । १कुक्षुरे
त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० । २आयते
सुरते न० ।

दीर्घसूक्ष्म पु० कर्म० । पात० सू० । भाष्योक्ते प्राणायामभेदे
तत्सूक्ष्मपादि तत्त्वोक्तं यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणा-
यामः" सू० । "सत्यासनजये बाह्यास्य वायोराक्षमनं
श्वासः । कोष्ठास्य वायोर्निसारणं प्रश्वासः तयोगति-
विच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा० । "बाह्या-
भ्यन्तरस्तम्भद्वन्द्वे शकालसङ्ख्याभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्मः"
सू० । "यत्त प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्याः यत्त श्वास-

पूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भद्वन्द्वे शकालोभ-
याभावः सङ्कल्पयत्नाद् भवति यथा तन्ने न्यस्तसुपवे जलं
सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्वयभाववदिति ।
तयोऽप्येते देगेन परिहृष्टाः, इवानस्य विषयो देशवदिति ।
कालेन परिहृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना
इत्यर्थः । सङ्कृताभिः परिहृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासेः
प्रथम उद्घातस्तद्वत् विगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः
एवं तृतीयः एवं चतुर्थेन मध्य एवं तौघ इति सङ्कृता-
परिहृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० ।
"बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू० । "देशकाव-
सङ्कृताभिर्वाङ्मविषयः परिहृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः
परिहृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमि-
जयात् क्रमेणोभयोरगत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृती-
यस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सङ्कटारब्धय देश-
कालसङ्कृताभिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो-
र्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको
गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्यर्थं विशेषः" भा० ।

दीर्घसूत्र त्रि० दीर्घेण चिरकालेन सूत्रसमीपसितव्यापारो यस्य ।
१चिरकालेन प्रारब्धकर्मात्तुष्टातरि अमरः । "दीर्घसूत्रस्य
व्यापत्प्राप्तिरिति हाससुखेन" भा० शा० १२७३० दर्शिता तथा
"अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिच यः । हावेन
सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति । अत्रैव चेदमव्ययं
शृणुष्वानुसृतमम् । दीर्घसूत्रसुपासित्व कार्याकार्य
विनिश्चये । नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुनास्तयः ।
प्रभृतमस्त्यो कौन्तेय । बभूवुः सहचारिणः । तत्रैको
दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रस्य तत्रैक-
स्त्वयाणां सहचारिणाम् । कदाचित् तं जलाधारं
मत्स्यवन्धाः समन्ततः । निःस्त्रावयामासुरथो निस्त्रेणु
यिविधैर्मुखैः । प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलाधारं भयागमे ।
अब्रवीद्दीर्घदर्शी त्व तावभौ सुहृदौ तदा । इयमापत्
ससूत्रज्ञा सर्वेषां सलिलौकसाम् । शीघ्रमन्यत्त गच्छामः
पन्था यावच्च दृश्यति । अनागतमनर्थं हि सुनयेयः
प्रवाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोचतां भो व्रजामहे ।
दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत् सस्यगुण्यते । न तु कार्या
त्वं तावदिति मे निश्चिता मतिः । अथ सस्यतिपत्तिज्ञः
प्राब्रवीद्दीर्घदर्शनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चि-
दप्रायतः परिहास्यते । एवं श्रुत्वा निरक्रामदीर्घ-
दर्शी सहामतिः । जगाम कोतदा तेन गम्भीरं

सज्जलाशयम् । ततः प्रसूततोयनं प्रसमीक्ष्य जला-
शयम् । वचस्त्वविधेयौर्गैर्मत्स्यान् मत्स्योपजीविनः
विजोक्षमाने तस्मिंस्तु सुततोये जलाशये । अगच्छ-
न्मनं तत् दीर्घसूत्रः सहापरैः । उद्दाने क्रियमाणे
तु मत्स्यानां तत् रज्जुभिः । प्रविशप्रान्तरमेतेषां स्थितः
सम्प्रतिपत्तिमान् । गृह्यमेव तदुद्दानं गृहीत्वा तं तथैव
सः । सर्वानेव च तांस्तत् ते विदुर्न्ययितानिति । ततः
प्रजाल्यमाणेषु मत्स्येषु विपुले जले । सक्ता रज्जुं
प्रसूतोऽसौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान् । दीर्घसूत्रस्तु
मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः । मरणं प्राप्त्वान् भूदो
यथेयोपहृतेन्द्रियः । एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहा-
न्नावबुध्यते । स विनश्रुतिं वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा
भूयः । आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः
पुमान् । स संशयमवाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान् ।
आनागतविधाता च प्रत्यत्युन्नमतिश्च यः । द्वावेव सुखमे-
धेते दीर्घसूत्रो विनश्रुतिं कर्मणः । दीर्घं सूत्रं न० । ६०॥
३ दीर्घतन्तुके त्रि० “दीर्घसूत्रं सकरोत् परिधानम्” माघः ।
दीर्घसूत्रिन् त्रि० दीर्घं सूत्रं कतव्यव्यापारोऽस्यस्य इति ।
चिरक्रियावति । “अयुक्तः प्राकृतः स्रवः शठो नैकतिको-
ऽलसः । विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तावत् उच्यते”
गीता । “यदङ्गा कार्यं तत्काशेनापि यो न सम्पादयति
स दीर्घसूत्री” आ० त० रघु० ।

दीर्घसूत्रं पु० दीर्घः सूत्रः काण्डोऽस्य । तालटले राजनि०
दीर्घा स्त्री दीर्घ+टाप् । अश्विपण्यम् राजनि० ।

दीर्घाध्वग पु० दीर्घमायतमध्वानं गच्छति गम-उ इत० ।
(धाओडिया) ख्याते पतवाङ्कभेदे ।

दीर्घायु त्रि० दीर्घमायुः यस्य । चिरकालजीविनि “जीशतुश्च
दीर्घायुत्वं मे” यजु० १८।६ “दीर्घायुत्वाय प्रति रतं
न आयुः” ऋ० ८।५।७

दीर्घायुध पु० नित्यकर्म० । कुलास्त्रे त्रिका० दीर्घं दन्त-
पमायुधं यस्य दीर्घात् आयुध-क । शूकरे
पुंस्त्री शब्दमा० ।

दीर्घायुथ यु० दीर्घमायुधं यस्य । श्वेतमन्दारकटके श्मा-
कण्डे च राजनि० । श्वायतायुयुक्तेषु चिरजीविशब्दा-
र्थोक्तेषु त्रि० कर्म० । दीर्घं वृद्धकालव्यापके आयुषि तत्-
कारणशक्तं मनुना । “अपयो दीर्घसन्धत्वात् दीर्घमा-
युरवाप्नुयुः” ।

दीर्घायुस् पु० दीर्घमायुरस्य । ३ दीर्घायुशुक्ते २ चिरजीविश-

ब्दोक्तार्थे च । “दीर्घायुस्ते ओषधे ! खनिता” यजु०
१।२।१००

दीर्घालर्क पु० दीर्घोऽलर्क इव । श्वेतमन्दारकटके राजनि० ।
दीर्घास्य त्रि० दीर्घमास्यं यस्य । श्वायतसुखे २ हस्तिनि च
श्विशानुचरभेदे दीर्घलोचनशब्दे दृश्यम् दीर्घमास्यं यत्
देगे । ४ पांशुमोत्तरदेशभेदे ४० सं० १४० वाक्यं दीर्घपीव-
शब्दे दृश्यम् ।

दीर्घाहन् पु० दीर्घाण्यहानि यत् । निदाचसमये इह “हन्-
जपादि” पा० सुलोपे प्रत्ययलक्षण्येन “रोऽसुपि” पा०
रकारनिषेधेन रुक्तासिद्धत्वात् न नान्तलक्षण उपधा-
दीर्घः” सि० कौ० । दीर्घाह्ना इत्यत्र “अङ्गोऽदन्तात्” पा०
नत्वम् कर्म० । “राजाहः सखिभ्यः ठच्” पा० ठच् ।
दीर्घाह दीर्घदिक् पु० ।

दीर्घिका स्त्री दीर्घैव स्वार्थे क कापि अत इत्थम् । १ ज-
लाशयभेदे तत्प्रमाणं जलाशयोत्सर्गतत्वे यथा
नव्यवर्द्धमानधृतवसिष्ठः “शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी ।
त्रिभिः शतेर्दीर्घिका, चतुर्भिर्द्वैष्टेयः पञ्चभिस्तडागः ! ।
द्वौणाहशयुष्मा वापी” इति संहितायामनरपदश्रुतेरन्तापि
तथावगम्यते । तेन चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंशद्विंशतानूपनतायां
द्वादशशतद्विंशतानूपनत्वेन दीर्घिका “गृह्णाहृतं
क्रोगति दीर्घिकाणाम्” रघुः । २ जलाशयमात्रे “स्वर्णदो-
सुरदीर्घिका” अमरः दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्क-
रिणीभिर्हि” भा० आ० १२८४० ।

दीर्घैर्वारु नित्यकर्म० । डङ्करीलताभेदे राजनि० । [४ मये च न०
दीर्णं त्रि० टृ-क्त । १ विदारिते २ भीते च भावे क्त । ३ विदारे
दीस त्रि० दी-लये क्तिप् तां स्थिति सो-क । अयनाशके गवा-
दिगणे दीर्घेत्यत्र दीर्घेति पाठान्तरात् हितादौ वत् ।
दीस्य तद्धितादौ त्रि० ।

दु गतो आ० पर० अक० अनिट् । द्रवति कदौषीत् केचित्तु
वेदयमित्याहुस्तेन अदावीदित्यपि । उदाव वेट् कत्वेऽपि
लिटि नित्ये ट् डडुविव । दूनः । “पित्तेन दूने रसने
सितापि” नैष० ।

दु उपतामे आ० प० सक० सेट् । उपतापः पीडनम् । दुनोति-
अदावीत् कदौषीत् लिटि नित्ये ट् डडुविव । दुतः । “स्व-
इतया इतया” माघः । “दुनोति निर्गन्धतया स चेतः”
कुमा० “स भस्मसाञ्जकारारीन् उदाव च क्षतानवत्” भट्टिः
“मृड दूयेत यदङ्गमर्पितम्” रघुः कर्मकर्तरि रूपं दू-खेदे
देवादिकस्य वा रूपम् ।

दुःक(दुष्क)र्णं ५० वा मत्वम् । धृतराष्ट्रमुनिभेदे “दुर्मन्त्रो दुर्मन्त्रं खञ्ज
दुष्कर्णः कर्ण एव च” भा० आ० ६७ अ० तत्प्रत्येतौ ।

दुःख दुःखकरणे कण्डू० पर० अक० सेट् । दुःख्यति अदुः-
ख्यीत् अदुःखीत् । [अदुदुःखत् त ।

दुःख तत्क्रियायाम् अद-चु० उभ० अक० सेट् । दुःखयति ते
दुःख न० डटानि खानि यस्मिन्, डटं खनति खन-ड,

दुःख-अच् वा । सांख्यादिमतसिद्धे प्रतिकूलवेदनीये रजः

कार्ये १ चित्तादिधर्मभेदे । न्यायमते २ आत्मधर्मभेदे “बुद्ध्या-

दिषट्कं संख्यादिषष्टकं भावना तथा । धर्माधर्माँ गुणा

एते आत्मनः स्युस्तदर्थः । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रति-

ज्ञेयं सचेतसाम्” भाषा० “अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य-

कारणभावः । प्रतिकूलं, दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभा-

विकविषयः प्रतिकूल इत्यर्थः सि० सु० । “इच्छाद्वेषप्रयत्न

सुखदुःखज्ञानान्वात्मनो लिङ्गम्” शौ० सू० “यज्जाती

यस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान् । तज्जातीय

मेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्या-

नेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भवाद् भवति लिङ्गमात्मनः,

नियतविषये हि बुद्धिभेदमाले न सम्भवति देहान्तर-

वदिति । एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसम्भवानादुदुः-

खहेतौ द्वेपः । यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस-

ज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुम् प्रयतते, सोऽयम् प्रयत्न एक-

सनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसम्भवात्तारमन्तरेण न स्यात्

नियतविषये बुद्धिभेदमाले न सम्भवति देहान्तरवदिति

एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः । सुखदुःखस्यैवा

ज्ञायं तत्त्वाधनमाददानः सुखसुपलभते दुःखसुपलभते

सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः” भा० “द्वितीयसूत्रे

भाष्ये च “दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसा-

स्तेयप्रतिपिद्धपरद्रोहं परद्रव्याभोग्क्षा नास्तिक्यञ्चेति

सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय” उक्तम् ।

कणा० सूत्रे उपस्तरवृत्तौ च सुखदुःखयोः परस्परभेदः,

ज्ञानादुभेदश्च साधितो यथा

“इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयो-

रथान्तरभावः” सू० । “आत्मगुणानां कारणभेदव्युत्पा-

दनं दशमाध्यायार्थः, तत्र “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धि-

मनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप्रवर्गास्तु प्रमेयम्” इति

गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखा-

भिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव

प्रथमं भेदमाह । सुखदुःखयोर्निष्ठः परस्परप्रधान-

भावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टा-

निष्टकारणविशेषात् इष्टम् इष्टमायं स्वक्चन्दनवनितादि

अनिष्टमनिष्टमायमधिकशृङ्कादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य

विशेषाज्ज्ञेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं

यतः । भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात्

नष्टोक्तसिद्धात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारा-

दनयोः कार्यभेदं भेदकं सञ्चिनोति, तथाहि अनुपपत्ता-

भिष्वङ्कनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यसुखमालिन्यादि

दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशस्ता-

चार्यैः “अनुपपत्तिलक्षणं सुखं जगाद्यभिमेतविषयसा-

न्निध्ये सति इष्टोत्पन्नधीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्वर्माद्यपेक्षा-

दात्मनसोः संयोगाद्युदयदुपपत्ताभिष्वङ्कनयनादिप्रसा-

दजनकसुप्त्ययते तत् सुखम्” इति, तदिदमतीतेषु स्वक्-

चन्दनादिषु स्मृतिलजम्, यन्मातेषु सङ्ख्यजम्, गौतमीये

सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय, सुखमपि दुःखत्वेन भा-

वयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति” उप० ४० । “नन्वासातां

सुखदुःखे परस्परं भिन्ने, ज्ञानादभिन्ने स्यातां स्मृतनुभ-

ववदित्यत आह उप० ४० “संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञाना-

न्तरत्वे हेतुः” सू० “सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभि-

न्नत्वे संशयनिर्णयवान्तरत्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः,

तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा

स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयानुल्लेखित्वात्, न

द्वितीयः एककोट्यनुल्लेखित्वात्, तथा च यावद्विशेष-

बाधात् सामान्यबाधः, द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषौ सं-

शयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च, सुखे दुःखे च बाधित-

मिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम् । चकारादनुभवबाधं

सञ्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति नानसो-

नुभवो नत्वहं जाने सन्देहि निश्चिनोमोत्याकारोऽनुभव

इति । भेदकान्तरमाह उप० ४० “तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलै-

ङ्गिकाभ्याम्” सू० “तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिस्तु-

पत्तिः प्रत्यक्षाल्लिङ्गाच्च सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षसाधयो-

जन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकं

माजोरथिकम् आभिमानिकमाभ्याधिकञ्च, तत्र तया-

श्यामिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव । प्रथममिन्द्रियार्थस-

न्निकर्षजन्यत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य

कार्यस्य बाजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्तालसाधा-

रण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्नि-

कर्षादुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं

या, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यवि-
शेषणभावेन द्वयोरनाकलनरूपत्वात् । किञ्च सुखदुःखयो-
रवश्यसंबन्धत्वात् ज्ञानस्यावश्यसंबन्धत्वेऽनयस्याप्रसङ्गात् ।
लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैयर्थिकयत् । वृत्तिजनस्तु तयो-
श्चानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिक-
ज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रिय-
जम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति
व्याचक्रुः । उप० ८० । “अभूदित्यपि” सू० “लैङ्गिकज्ञानाद्
सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह इति शब्दः प्रकारे,
अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पर्वते
वज्रिरभूज्जिव्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो-
दृश्यते न चेवं प्रकारं सुखं दुःखं वा सत्यद्वयमानसुपल-
क्यम्” उप० ८० । “मति च कार्यदर्शनात्” सू० “चशब्दः
भेदकान्तरं समुच्चिनोति । सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति
च व्याप्तिपक्षधर्मात्तादिति सम्प्रदाने कार्यस्य सुखस्य दुः-
खस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गि-
कमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न
भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं
वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्निकन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभ-
वाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ वज्राद्यानुमितौ
वा सुखत्वदुःखत्वान्यतरानुभवात् । एवं प्रत्यक्षविशेषेऽनु-
मितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषोऽपीति”
उप० ८० । “एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्” सू० ।
“भेदकान्तरमाह सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति
शकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि, धर्माः, सुखे
रागः, सुखकारणेष्वेका, तदुपादानयत्नः, सक्चन्दना-
दिज्ञानम् । दुःखं प्रति तु अधर्माः, अनिष्टकष्टकादि-
ज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः,
ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापे-
क्षत एव, सयिकल्पकत्वपेक्षते विशेषणज्ञानं तच्च कारणा-
न्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु
साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि स्रुतिः संस्कारमसाधा-
रणपेक्षते तथापि तज्ज्ञेदः स्फुटविज्ञे एवेत्यनुभवमादाय
भेदचिन्तनात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मात्ता-
दिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः । तदयं
प्रमाणप्रयोगः सुखदुःखे अनुभवमिद्वे स्वसमानाधिकर-
णसजातीयासाधारणकारणत्वत्वात् स्मृतिवदाद्यशब्द-
वच्च” उप० ८० ।

सांख्यास्तु तस्य रजःकार्यत्वम् चित्तस्य विषयाणाञ्च धर्मत्वं
तत्तैविध्यस्योत्पत्तिरिति चक्रुः । तथा हि “दुःखत्वाभि-
घातादित्यादि” स० भा० तत्त्वकौमुद्यासुक्तं यथा
“दुःखानां त्वयं दुःखत्वं तत् खलु त्रिविधम् व्याध्या-
त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं
शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यजि-
मितं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेषां विषादविषयवि-
शेषादर्शननिवन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादा-
ध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आ-
धिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानसपशुप-
क्षिपरीरूपस्यावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यत्तराक्षसवि-
नायकपद्मावेशनिवन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं
रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातम् । तदनेन
दुःखतिकेणान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतया-
भिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता प्रतिकूलवेदनी-
यत्वं जिह्वासाहेतुरुक्तः । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं
तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमिदं परिष्ठाद्विद्विपप्रते”

“भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्या-
त्मसुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च
केनचिदप्यन्येन भवितव्यं न चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया
वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्ति-
विरोधात् । तस्याद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयो वा स चात्मेति” सा० प्र० भा० ।

सर्वेषां त्रिगुणात्मत्वात् विषयस्यापि सुखदुःखात्मकत्वं
तत्कौ० व्यवस्थापितं यथा

“यत्न च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वा-
तन्त्र्याणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्प-
यन्ति । तेषां परस्परमभिभाव्याभिभावकभावाद्भावानात्वम् ।
तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं
सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुख-
रूपसुहृत्त्वात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य
हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसहृत्त्वात् । एवं
पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ?
तत् प्रति तस्या मोहरूपसहृत्त्वात् । अनया च स्त्रिया
सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं
सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तदुःखात्मकं रजः यन्मोहहेतुस्त-
न्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवनां त्वेकस्मिन् दुर्गप-
दङ्गतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरपि

विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशसाधनैर्न निमित्त-
भेदा उच्यन्ते एवं दुःखोपलम्भकप्रवर्तकत्वैरेवं मोह-
शुक्तापरपर्यैरिति सिद्धं त्वैगुण्यमिति ।

दुःखादीनाञ्च सा० प्र० भा० विषयगतत्वं यद्वर्णितं तच्च
आनन्दशब्दे ७२२ पृ० दृश्यम् "प्रोत्यप्रतीतिविषादा-
द्यैरुपानामन्योन्यवैधर्म्यम्" सा० सू०

"गुणानां सत्त्वादिद्वयव्यापामन्योऽन्यं सुखदुःख-
विषादाद्यैः साधर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । मोहादिकं
च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वा-
दन्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्रादिशब्दप्राप्ताः पञ्च-
शिखाचार्यैरुक्ताः यथा "सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिप्लव-
प्रोतितितिक्षासन्नोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्म-
कम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो
दुःखात्मकम्" सा० प्रवचनभाष्यम् ।

दुःखस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वम् शङ्करभाष्ये उक्तम् तच्च
अज्ञानशब्दे ६४३ पृ० दर्शितम् ।

कविकल्पलतायाञ्च लोकसिद्धानि कतिचित् दुःखकार-
णानि दर्शितानि यथा

पारतन्त्र्यं १ आधिः २ व्याधिः ३ मानच्युतिः ४ शत्रुः ५
कुमार्याः ६ नैःस्वम् ७ कुपामवासः ८ कुक्षान्निसेवनम् ९
बहुकन्याः १० वृद्धत्वम् ११ परगृहवासः १२ यथाप्रवासः १३
मायाद्वयम् १४ कुम्भत्वम् १५ दुर्हलकरणकक्षमिः १६

वराहपुराणे दुःखतराणि कतिचिदुक्तानि यथा

"दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुधारे ! । उचिते-
नोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम् । अहङ्कारजतो नित्यं
नरा मोहेन चाहताः । ये सां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःख-
तरन्तु किम् । सर्वांशो सर्वविक्रतो नमस्कारविव-
र्जितः । ये च सां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् ।
सर्वान्त्राणि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत् । अवैश्व-
देवं योऽप्याति ततो दुःखतरन्तु किम् । प्राप्नोतु वैश्व-
देवे हृष्टं हृष्टप्रतिप्रियागतम् । अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते
ततो दुःखतरन्तु किम् । असन्तुष्टस्तु वैषम्ये परदाराभि-
मर्दकः । परोपतापी मन्दात्मा ततो दुःखतरन्तु किम् ।
अज्ञत्वायुर्वलं कर्म्म गृहे संवसते नरः । मृत्यु कालवशं
प्राप्नोतु ततो दुःखतरन्तु किम् । हस्तप्रश्रययानानि ग-
च्छमानानि पश्यति । न वै तस्यापतः पृष्ठे ततो दुःख-
तरन्तु किम् । अन्नं पिबितं केचित् हतशालिवम-
न्वितम् । शुष्काच्च केचिदन्नं ततो दुःखतरन्तु किम् ।

वरवस्त्राहतां शय्यां समासेवन्ति भूषिताः । केचित्
दृष्टेषु शेरन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् । विद्वान् हतो
गुणज्ञश्च सर्वशास्त्रविशारदः । केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते
ततो दुःखतरन्तु किम् । विद्यमाने धने केचित् लपणा
भोगवर्जिताः । दरिद्रो जायते दाता ततो दुःखत-
रन्तु किम् । पुरुषस्य तु द्वे भार्ये तयोरेकां प्रशंस-
येत् । एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्तु किम् ।
लब्धा तु मानसीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम् । साधेव
न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम् । लब्धा ब्राह्मण-
भावन्तु तयो वणाः सुमध्यमे ! । पापकर्म्मरता ह्यहं-
स्ततो दुःखतरन्तु किम् । एतत्ते कथितं भद्रे ! दुःखकर्म
विनिश्चितम् । सर्वभूतहिताधीय यत्त्वया परिशु-
च्छते" । "अवाच्यादांश्च वञ्चन् वदिष्यन्ति तदा-
हिताः । निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्तु किम्"
गीता । "मा जीवन्त्यः परायणादुःखदग्धोऽपि जीवति"
साधः । "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते" मृच्छं । दुःख-
मनुभवति दुःख+क्यङ् दुःखायते दुःखमनुभवतीत्यर्थः ।
"दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते" भट्टिः ।

दुःखग्राम पु० दुःखानां ग्रामोऽयम् । संसारे शब्दार्थेच ।
इत० । २ दुःखसमुदाये च ।

दुःखजातं लि० जातं दुःखमस्य परनि० । संजातमुत्ते
"जातिकालसुखादिभ्यः" इत्यादिना पा० व्यसन्नोदात्तता
इत० । २ दुःखसमुदाये न० ।

दुःखत्रय न० इत० । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपे
दुःखत्रिके दुःखशब्दे सा० का० तं कौ० वाक्यं दृश्यम् ।

दुःखद्विर पु० दुष्टः खद्विर वा पत्वम् । महासारे खदि-
रभेदे शब्दार्थेचि० । [हेमच० ।

दुःखदोह्या स्त्री दुःखेन दोह्या । दुःखेन दोह्यायां गवि ।

दुःखशीलं लि० दुःखं शीलयति शील-अण् षण् । दुःखा-
नुभवशीलनकर्त्तरि "कामेकपत्नी व्रतदुःखशीलाम्" कुमा० ।

दुःखितं लि० दुःख+तार० इतच् । संजातदुःखे "दुःखिता
यत्र दृश्येरन् विजिताः पापकारिणः" मनुः ।

दुःखिन् लि० दुःख+लृप्ता० गत्यर्थे इनि । दुःखान्विते

दुःशकुनं न० दुष्टं शकुनं वा रोः शः । अशुभसूचके निमित्त-
तभेदे "बन्ध्याचर्मतुषासि सर्पलवणाङ्गारेभ्यनक्षीवविट-
तैलोन्यसवसौपधारिजटिलमन्त्राट्टणव्याधिताः नमाम्य-
क्तविमुक्तकेशपतित व्यङ्ग्युपाक्षां अष्टकं स्त्रीपुंश्च शर-
टः स्नेहदहनं माजारीरयुजं क्षुत्तम् । कापायोऽप्युज-

तत्कंपद्विधयाः कृत्वाः कुटुम्बे कर्त्तव्यं स्नादेः स्नानं
 लुलापसमरं कृत्वा नि धान्यानि च । कार्पाशं वसनञ्च
 गर्दभरवो दत्तेऽतिरुट् गर्भिणीं सुण्डाशंस्वरद्वयचोम्ब-
 वधिरुदक्या न दृष्टाः शुभाः । कृष्णस्वरा कृष्णविलेपनाद्या
 कृष्णस्रजं मूर्द्धनि धारयन्ती । दृष्टा प्रकोपा यदि कृष्ण-
 वर्णा नारी नरैस्तद्विपदो भवन्तीति । गन्धार्थचिन्तितवाक्यम्
 दिग्भेदादिभिः शकुनभेदे फलभेदेऽष्टांशं च उक्तो यथा
 “अन्यजन्मान्तरकृतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् । यत्तस्य
 शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् । आमारगयाम्भु-
 व्योनद्युनिशोभयचारिणः । रतयातेजितोक्तेषु याद्याः
 स्त्रीपुत्रपुंसकाः । पृथग्जात्यनवस्थानादेशां व्यक्तिर्न
 लक्ष्यते । सामान्यलक्षणोद्देशे श्लोकावप्रकृताविधौ ।
 योनोच्चतविपुलांशः पृथुपीवाः सुवक्षसः । स्वल्पगम्भीर-
 विरुताः पुमांसः स्थिरविक्रमाः । तनूरस्त्रशिरोपीयाः
 स्त्र्यस्त्रास्त्रपदविक्रमाः । प्रसक्तस्तदुभाप्रियः स्त्रियोऽतो-
 ऽन्यत्रपुंसकम् । आमारगयप्रचाराद्यं लोकादेवोपलक्ष-
 येत् । सञ्चिन्तिपुस्रहं यच्चमि यात्रामालप्रयोजनम् ।
 पथ्यात्मानं नृपं सैन्ये पुरे चोद्दिश्य देवताम् । स्वार्थे
 प्रधानं साम्यं स्याज्जानिविद्यावयोऽधिकम् । सक्तप्राप्तैव-
 दकांसु फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारिदीप्रधूमिन्यस्ताश्च
 शालास्ततोऽपराः । तत्पञ्चमदिशां तुल्यं शुभं त्रैकाल्य-
 मादिशेत् । परिशेषयोर्दिशोर्वाच्यं यथासन्नं शुभा-
 शुभम् । शीघ्रमासन्ननिम्नस्थैश्चिरादुच्चतदूरगैः । स्थान-
 दृष्ट्युपघाताच्च तद्वदुन्नयात्फलं पुनः । क्षणतिष्ठुडुवाता-
 कैर्देवदीप्तो यथोत्तरम् । क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वर-
 विचेष्टितैः । दृग्धैवं प्रगल्भोऽपि सौम्यस्त्रणफलाशनः ।
 मांसमिध्याशनो रौद्रो विमिश्रोऽज्ञाशनः स्मृतः । हर्म्य-
 प्रासादमङ्गल्यमनोज्ञस्थानसंस्थिताः । श्रेष्ठा मधुरसन्धीर-
 फलपुष्पद्रुमेषु च । स्वकाले गिरितोयस्था बलिनो दु-
 निशाचराः । क्रीवस्त्रीपुरुषाश्चैवं बलिनः सूर्यधोत्तरम् ।
 जवजातिबलस्थानहर्षवत्स्वखरान्विताः । खम्भावतुलो-
 नाश्च तदूनाः स्युर्विवर्जिताः । कुक्कुटेभपिरिल्यश्च शिखि-
 वज्रुल्लिङ्गराः । बलिनः सिंहनादश्च कूटपूरी च पूर्वतः ।
 क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकचैपिङ्गलाः । कपोतरुदि-
 ताक्रन्दक्रूरगन्धश्च यास्यतः । गोशशक्रीञ्चलोमाश-
 हंसोत्क्रोशकपिङ्गलाः । विडालोत्सवादिगतिहासाश्च
 वारुणाः । शतपत्रकुरङ्गाखुसृगैकशफकोकिताः । चाप-
 शल्यकपुष्पाहधण्टाश्चरवा उदक् । न यास्योऽरण्यगो

याहो नारण्यो यानसंस्थितः । दिशाचरो न गर्व्यो
 न च नक्तचरो दिवा । हन्तरोगान्विततन्त्राः कन्धहा-
 मिककाङ्क्षिणः । व्यापगान्तरिता सप्ता न याद्याः ग-
 कुनाः कचित् । रोहिताश्चानवालेयकुरङ्गोद्गन्धगाः
 शयः । निष्फलाः शिगिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिता ।
 न तु भाद्रपदे याद्याः स्फुरश्चकादयः । शरदाश्चा-
 दगोक्रोद्याः आवण्णे हस्तिचातकौ । व्याघ्रचैवानर-
 द्वीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमन्ते निष्फला ज्ञेया
 वान्ताः सर्वे विमानुषाः । ऐन्द्रानलदिशोर्मध्ये विभागेषु
 व्यवस्थिताः । कोशाध्यक्षानलजोवितपोयुक्ताः प्रद-
 क्षिणम् । शिल्पी भिक्षुर्विवक्षा स्त्री याम्यानलदिगन्तरे ।
 परतच्चापि सातङ्गमोपधर्मसमाश्रयाः । नैर्द्धतीशरुणी-
 मध्ये प्रमदास्तितस्कराः । गौण्डिकः गाकुनी हिंस्रो
 वायव्यपश्चिमान्तरे । विपघातकगोस्त्राभिकुहकज्ञास्ततः
 परम् । धनवानीक्षिणश्च मालाकारः परं ततः ।
 तैष्ण्यश्चरकश्चैव वाजिनं रत्नणे रतः । एवं द्वाविं-
 शतो भेदाः पूर्वदिग्भिः सहोदिताः । राजा कुमारो
 नेता च दूतः श्रेष्ठी चरो द्विजः । गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः
 क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिग्भिः । गच्छतस्तत्ततो वापि दिशि
 यस्यां व्यवस्थितः । विरौति शकुनो वाच्यस्तद्दिग्भेदेन
 समागमः । भिक्षुभैरवदीनार्तपरुषधामजर्जराः । खरा
 नेटाः शुभाः शाला कूटप्रकृतपूरिताः । शिवा श्यामा
 रत्ना कुक्कुः पिङ्गला गृहगोषिका । स्फुरी परपुटा
 च पुत्रामानस्य वामतः । स्त्रोमञ्ज्वा भासमयककपि-
 श्रोकर्णचिक्कराः । शिखिश्रोकरुठपिप्पिकरुग्ग्रेनाश्च
 दक्षिणाः । स्त्रोडासोदितपुष्पाहगीतगङ्गानुनिःस्रवाः ।
 सत्तुर्वाध्ययनाः पुंश्च स्त्रीवदन्त्या गिरः शुभाः । यामौ
 मध्यमषड्जौ तु गान्धारश्चेति शोभनाः । षड्जामध्यम-
 गान्धारा ऋषभश्च खरा हिताः । रतकीर्तनदृष्टेऽपि भार-
 हाजानर्हणः । धन्या नकुलचापौ च सरटः पापदो-
 ऽपतः । जाह्नकाहिशशक्रोडगोघानां कीर्तनं शुभम् ।
 रुतसन्दर्शनं नेष्टं प्रतीयं वानरर्जयोः । ओजाः प्रदक्षिणं
 शक्ता मृगाः मनकुलाण्डजाः । चापः सनकुलो वामो
 मृगुराहापराङ्मतः । क्लिष्टः कूटपूरी च पिरिबो
 चाङ्गि दक्षिणा । अपसव्याः सदा शक्ता दक्षिणः सवि-
 लेशयाः । श्रेष्ठे हयसिते प्राच्यां शवमांसं च दक्षिणे ।
 कन्यकादधिनी पश्चादुदग्गोविप्रासवः । जालश्चरणौ
 नेष्टौ प्राग्यास्यौ शक्तघातकौ । पश्चादा सवप्रखौ च

खलासनहलान्युदक् । कर्मसङ्गमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गणे ।
 यानव्यस्तगता याह्या विशेषज्ञात् वक्ष्यते । दिवा प्रस्थान-
 वदुमाह्याः कुरङ्गरुखानराः । अङ्गश्च प्रथमे भागे
 चापवज्जुलकुकुटाः । पश्चिमे शर्वरीभागे नम्रकोलूक-
 पिङ्गलाः । सर्व एव विपर्यस्ता याह्याः सार्धेषु योपि-
 ताम् । नृपसन्दर्शने याह्याः प्रवेशेऽपि प्रयागवत् ।
 गिर्यरणप्रवेशे च नदीनां चावगाहने । यामदक्षिणतौ
 शक्तौ यौ तु तावत्पृष्ठगौ । क्रियादीप्तौ विनाशाय
 यातुः परिघसञ्ज्ञितौ । तावेव तु यथाभागं प्रशान्त-
 रतचेष्टितौ । शकुनौ शकुनद्वारसञ्ज्ञितावर्धसिद्धये ।
 केचिन् शकुनद्वारमिच्छन्त्युभयतः स्थितैः । शकुनैरेक-
 जातौयैः शान्तचेष्टाविराविभिः । विसर्जयति यद्येक
 एकश्च प्रतिपेक्षति । स विरोधोऽशुभो यातुर्माहुरो
 वा बलयत्तरः । पूर्वं प्रावेशिको भूत्वा पुनः प्रास्थानिको
 भवेत् । सुखेन सिद्धिमाचष्टे प्रवेशे तद्विपर्ययः । वि-
 सर्ज्य शकुनः पूर्वं स एव निरुणद्धि चेत् । प्राह यातु-
 ररेष्टत्युः । उभय रोगमेव वा । अपसव्यास्तु शकुना
 दीप्ता भयनिवेदिनः । आरम्भे शकुनो दीप्तो वर्धन-
 कर्तृव्यङ्करः । त्रिधिव्यवर्कमस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम् ।
 धनसैन्यवलाङ्गोऽकर्मणां स्युर्भयङ्कराः । जीमूतध्वनि-
 दीप्तेषु भयं भवति मारुतात् । उभयोः सन्ध्योर्दीप्ताः
 शक्नोद्भवभयङ्कराः । चित्तिकेशकपालेषु स्तृत्युवन्धवध-
 मदाः । कण्टकीकाष्ठमहास्याः कलहावासदुःखदाः ।
 अपसिद्धिं भयं वापि निःसाराश्चस्यवस्थिताः । कुर्वन्ति
 शकुना दीप्ताः शान्ता यावत्फलस्तु ते । अस्मिद्धिसिद्धिदौ
 ज्ञेयौ निर्हृदाहारकारिणौ । स्थानाद्भुवन् मजेदु-
 यातां शंसते त्वन्यथागमन् । कलहः स्वरदीप्तेषु स्थान-
 दीप्तेषु विग्रहः । उज्जमादौ स्वरं कृत्वा नीचं पञ्चाश्र
 चोपकृत् । एकस्थाने स्वन्दीप्तः सप्ताहादुपलघातकृत् ।
 परदेशनरेन्द्राणास्तत्त्वज्ञानवत्सरात् । सर्वे दुर्भिक्षकर्तारः
 स्वजातिपिण्डिताशनाः । सर्पमूषिकमाजीरपृथुरोमविव-
 र्जिताः । प्रयोनितुं गच्छन्तो भैयुनं देशनाशनाः ।
 अन्यत्र देवरोत्येष्टेष्टां साजातिभैयुनान् । वक्ष्वात-
 भयानि स्युः पादोरुसक्तकान्तिगैः । अग्न्यपिण्डिताह्वा-
 देष्टेष्टमोपपन्नयहाः । क्रूरोपदोषदुष्टैश्च प्रधाननृपहृत्तकैः ।
 चिरकालैश्च दीप्ताद्यास्त्रागमो दिक्षु तन्मृणाम् । सद्रव्यो
 बलवांश्च स्यात्सद्रव्यस्त्रागमो भवेत् । द्युतिमान् विनतमेक्षी
 सौम्यो दारुणहृत्तकृत् । विदिक्स्थः शकुनो दीप्तो वाम-

स्थेनानुवाशितः । स्त्रियाः संयुहणं प्राह तद्दिगाख्यात-
 योनितः । शान्तः पञ्चमदीप्तेन विरुतो विजयावहः ।
 दिग्मरागमकारी वा दोषकतद्विपर्यये । वामसव्यरतो
 मध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम् । मरणं कथयन्त्येते सर्वे
 समविराविणः । वृक्षाम्मध्यमूलेषु राजाश्वरयिकागमः ।
 दीर्घांशसपिताम्येषु नरनौशिविकागमः । शकटेनोन्नत-
 स्थे च छायास्थे कृतसंयुतः । एकतिपञ्चसप्ताहात्
 पूर्वाद्यास्त्रान्तरास्तु च । सुरपतिस्तवहयमनिर्घृति-
 वरुणपवनेन्दुशङ्कराः । प्राच्यादीनां पतयो दिशः पुमांसो-
 ऽङ्गना विदिशः । तरुतालोविदलान्वरसन्निभजशरचर्म-
 पट्टलेखाः स्युः । हातिंशत्प्रभिक्षे दिक्चक्रे तेषु
 कार्याणि । व्यायामशिखिनिक्कृतकलहाश्लोनिगड-
 सन्तगोशङ्गाः । वर्णाश्च रक्तपीतकलपुसिताः कोणगा
 शिखाः । चिह्नं ध्वजो दग्धमथ प्रशगानं दरीजवं
 पर्यंतयज्ञघोषाः । एतेषु संयोगमयात्रि विन्ध्यात् अन्यानि
 वा स्थानविकल्पितानि । स्त्रीणां विकल्पो वृद्धी
 कुमारी व्यङ्गा विगम्भा त्वय नीलवस्त्रा । कुक्षी प्रदीर्घा
 विधवा च ताश्च संयोगचिन्तापरिवेदिकाः स्युः ।
 पृच्छास्तु रूपकनकातुरभामिनीनां मेघावयानमखगोकुल-
 संययास्तु । न्ययोधरक्ततस्त्रोभ्रककीचकाख्याचूतदुषाः
 खदिरविल्वनगार्जुनाश्च ।

अन्यानि शुभाशुभशकुनानि ततोक्तानि तत्तच्छब्दे उक्तानि
 दुः(दुग्ग)शाला स्त्री धृतराष्ट्रकन्यायाम् वा रोः शः । दुग्ग-
 लाप्यत्र “कुण्डजश्चित्तफलैव दुःशला च शताधिका”
 भा० व्या० ६७अ० । [दुःखेन शिष्यमाणे ।

दुःशास त्रि० दुःखेन शिष्यप्रतेऽसौ शास-कर्मणि वेदे खल ।
 दुःशासन त्रि० दुःखेन शिष्यप्रतेऽसौ “भाषायां शिष्ययुधि
 वशिष्ठपिण्डप्रियो युच्” पा० भाषायां युचो विधानात्
 कर्मणि युच् । दुःखेन शिष्यमाणे दुर्धनादिनध्ये
 २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० । “दुर्धनोयुयुत्सश्च राजन् !
 दुःशासनस्तथा” भा० व्या० ६७अ० ।

दुः(शुशी)शील त्रि० दुष्टं शीलमस्य वा रोः शः । दुष्टशीले
 “पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति” भा० स० २०ख०
 दुःशोध त्रि० दुष्ट-शोध-कर्मणि खल । दुःखेन शोधनीये
 प्रतीकार्ये च त्रि० “तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत्
 चारकर्मणा” सुशु० । [वाचः । दुष्टे सन्तौ

दुः(दुष्प)वन्धि पु० दुष्टः वन्धिः दुष्टानां पत्न्ये विमर्गश्च
 दुः(दुष्प)वमस अव्य० दुष्टं समसत् त्रिद्वि० अव्ययोः पत्न्ये

रोवां यः । गङ्गायाम् क्षमरः इव । अपत्यम् । असम-
ञ्जसे विष्कां ।

दुः(दुस्स)सह त्रि० दुःखेन संज्ञातेऽसौ सह-खल् वा रोः
सः । १दुःखेन बोद्धव्यं “यो दुःसहासो वसुधा” क०
६:६१५ “तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्”
भा०व०६५ अ० “दुःसहेन हृदये निशाचरो” रघुः “भव-
त्यनिष्टादपि नाम दुःसहात्” शुभा० । २नागदमन्यां
स्त्री राजनि० । [भवेत्तु । २दुष्टे स्वप्ने न०]

दुःष(सु)प्त त्रि० दुर्+स्वप्-क्त-वा पत्यम् । १दुष्टस्वप्नयुक्ते
दुःप्ति त्रि० इष्टा स्मृतिः । रोवां यः । दुष्टायां स्मृतौ ।
दुः(दुष्प्रे)षिध त्रि० दुर्-सिध-खल् सुषामा० पत्ये रोवां
यः । सेडुमसाधे । [दुष्टसकथियुक्ते ।

दुःसकथ(किय) त्रि० दुष्टं सकथि यस्य वा अच् समा० ।
दुःसाध(ध्य) त्रि० दुःखेन साध्यतेऽसौ खल् तत्कार्यं घञ् वा ।
साधयितुमशक्ये “कन्दोदुष्टत्तिदुःसाधा” साधः “किं नाम
मम दुःसाध्यं शत्रुणा निपद्ये रणे” हरिवं० २६७ अ०
दुःसाधिन् त्रि० दुष्टं साधयति साधि-णिनि । १दुष्टसाधके
२दौवारिके पु० शब्दमाला ।

दुः(दु)स्त्री स्त्री दुष्टा स्त्री प्रा०स० वा विसर्गलोपः । दुष्टायां
स्त्रियां तस्याभावः कर्म वा अण् । दौस्त्रीण तस्याभावे
कर्मणि च न० ।

दुः(दु)स्य त्रि० दुष्टं तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः । १दुर्गते
२मूर्खे ३दुष्टं स्थिते च मेदि० ४लुब्धे शब्दार्थचि० ।
“दुःस्यं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तासि तत् शोधयस्मि”
कमरुणः ।

दुः(दु)स्पर्श त्रि० दुःखेन स्पृश्यतेऽसौ दुर्+स्पृश-कर्मणि
खल् वा विसर्गलोपः । १स्पृष्टुमशक्ये मेदि० । “दुर्माहो
सुष्टिना वायुः दुस्पर्शः पाणिना शयी” भा०व्यास० २३ अ०
२दुरालभायाम् स्त्री अमरः ३लताकरञ्जे राजनि० ४क-
पिकच्छाम् ५आकाशवल्लभां ६कण्टकायाम् च स्त्री रा-
जनि० [१कर्मणि खल् । २दुष्टे व्रणे च अस्त्रादौ हेमच० ।

दुः(दु)स्मोट पु० दुष्टं स्मोटयति स्फुट-अच् वा विसर्गलोपः ।
दुःस्वप्न पु० दुष्टः स्वप्नः प्रा०स० । व्यशुभस्वप्नके स्वप्नभेदे
स च कान्दोग्यो “अथ स्वप्ने कण्ठदलं पुरुषं पश्यति
स एनं हनि” इत्युक्तः ।

कर्तचित्तं दुःस्वप्नभेदाच्च ब्रह्मवैवर्तजन्त्रम् । उक्ता यथा
“सर्वं श्रुतं महाभाग । दुःस्वप्नं कथय प्रभो ! । उवाच
तच्च भगवान् ! न्यूयतामिति तद्वचः । श्रीभगवानुवाच

स्वप्ने हसति यो हर्षोद्दिशाहं यदि पश्यति । नर्त्तनं
गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । दन्ता यस्य विपी-
द्यान्ते विचरन्त्यश्च पश्यति । धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा
चापि गरीरजा । अभ्याङ्गितस्तु तैलेन यो गच्छेद्द्विजाणां
दिग्गम् । खरोद्गमहिषारुढो मृत्युस्तस्य न संशयः ।
स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् । विपत्ति-
स्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति । नग्नां कणां क्लिन्न-
नासां शूद्रस्य विधवां तथा । कपर्दकं तालफलं दृष्ट्वा
शोकमवाप्नुयात् । स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोप-
संयुताम् । विपत्तिश्च भवेत्तस्य लक्ष्मीर्याति मृदाद्भु-
वम् । वनपुष्पं रक्तवर्णं पलाशञ्च सुषुप्तिताम् । का-
पीषं रक्तवस्त्रं च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । गायत्रीञ्च
हृत्सर्णीं वा कल्याण्वरधरां स्त्रियम् । दृष्ट्वा कल्याणञ्च विधवां
नरो मृत्युमवाप्नुयात् । देवता यत्न मृत्युनि गायन्ति
च हसन्ति च । आस्मोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विन-
यति । वानं मूलं पुरोषञ्च रेत्यं रत्नं सुवर्णकम् ।
प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने जीवितं दग्धमासिकम् । कल्याण्वर-
धरां नारीं कल्याणाल्यानुलेपनाम् । उपगूहति यः
स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति । मृतवत्सञ्च सप्तञ्च मृगस्य
वानरस्य वा । यः प्राप्नोत्यस्थिमालां च विपत्तिस्तस्य
निश्चितम् । अभ्याङ्गितस्तु तैलेन हविषा सधुनाऽपि वा ।
तक्त्रोऽथैव गुडेनापि पीडा तस्य विनिश्चितम् । पतितं
मखकेगञ्च नित्राणाङ्गारमेव च । भस्मपूर्णं चित्तं
दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च । मसोञ्च किञ्चित् कणं वा
दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् । पादुकाफलकं रक्तपुष्पमाल्यं
भयानकम् । पापं समूरं सहं वा दृष्ट्वा सदो व्रणं
भवेत् । करटं सरटं काकं भङ्गूकं वानरं परम् ।
पुत्रगात्रमलं स्वप्ने केवलं व्याधिकारणम् । भग्नभाण्डं
क्षतं शूद्रं यक्षतृकुञ्चैश्च रोगिणम् । रक्ताम्बरञ्च नटिञ्च
शूकरं महिषं खरम् । कृत्वाकारं महाघोरं मृत-
जीवं भयङ्करम् । दृष्ट्वा स्वप्ने योनिलिङ्गं विपत्तिं लभते
भुवम् । कुपेग्ररूपं त्वेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् । पाश-
हस्तं पाशशस्त्रं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः । ब्राह्मणो ब्राह्मणो
बाला बालको वा सुतः सुता । विदायं कुरुते कोपात्
दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । कल्याणपुष्पञ्च तन्माल्यं शस्त्र-
स्त्रास्त्रधारिणम् । त्वेच्छाञ्च विकृताकारं दृष्ट्वा मृत्युं
लभेद्भुवम् । नाट्यञ्च नर्त्तनं गीतं गायनं रक्तावास-
सम् । मृदङ्गवाद्यवाहनन्दं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्भुवम् ।

प्राण्यक्तं मृतं दृष्ट्वा मृत्युञ्ज लभते ध्रुवम् । मत्स्यादि-
धारणं यो हि तदुभ्वात्मरक्षणं भवेत् । क्षिप्तं भयङ्करं
वापि विकृतं सुक्तकेशिनम् । क्षिप्तं नृत्यञ्च कुर्वन्
दृष्ट्वा मृत्युं लभेत्तरः । मृतो वापि मृता वापि कृष्णा
स्तेच्छा भयानका । उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्यु
विनिश्चितम् । उपगूहति यं स्वप्ने शृङ्गिणो दंष्ट्रिणो-
ऽपि वा । बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाज्जयम् ।
क्षिप्रतन्त्रं पतन्त्रञ्च शिलाहटिं तपं चुरम् । रक्ताङ्गारं
भस्महटिं दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । यत्नं पतन्त्रं शैलं
वा धूमकेतुं भयानकम् । भग्नं स्तम्भं तरोर्वपि दृष्ट्वा
दुःखमवाप्नुयात् । रथगेहहृत्तयैलगोहृत्तिहृत्तरोऽम्ब-
रात् । भूमौ पतति यत्स्वप्ने विपत्तिस्तस्य निश्चितम् ।
उच्चैः पतन्ति गर्तेषु भस्माङ्गारचितास्तु च । चारकु-
ण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तेषां न संशयः । बलाद्गृह्णाति
इष्टञ्च क्लृप्तञ्च यस्य मस्तकात् । पितृर्नाशो भवेत्तस्य
शुरोर्वपि नृपस्य वा । सुरभी यस्य गेहाञ्च याति तस्मा
स्यत्तिका । प्रयाति पालतस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुध्वरा ।
पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च । यमदूताश्च
ये स्तेच्छास्तस्य मृत्युर्विनिश्चितम् । गणको ब्राह्मणो
वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा । परिरुष्टः शपति यं
विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । विरोधिनश्च काकास्तु कुक्कुरा
भक्तुकास्तथा । पतन्त्यागत्य यद्वाले तस्य मृत्युर्न संशयः ।
महिषा भक्तुका उध्वाः शूकरा गर्हभस्तथा । रुष्टा धा-
वन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत् ।

अथ शान्तिस्तोत्रोक्ता यथा

“रक्तचन्दनकाष्ठानि हृताक्तानि च यो जुहोत् । गायत्र्या
च सहस्रेण तेन शान्तिर्दिधीयते । सहस्रधा जपेद्
यो हि भक्त्या सां मधुसूदनम् । निष्पापो हि भवेत्
सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रो भवेत् । अच्युतं केशवं विष्णुं
हरिं सत्यं जनार्दनम् । हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामा-
ष्टकं शुभम् । शुचिः पूर्वसुखः प्राज्ञो दशकत्वञ्च यो ज-
पेत् । निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुखप्रो
भवेत्” । स्नापनसमयलग्ने दुःस्वप्नस्तत्रकपहयोगभेदः
नीलान्तं उक्तो यथा

“लग्नांशमेकै तदुगोऽथ वाऽस्मिन् दुःस्वप्नभीजेत यथा
कैविस्त्वम् । रक्ताम्बरं वज्रमथापि चन्द्रे इत्येवमादि” ।

“प्रोक्ष्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः । भूतैः
प्रेतैः श्वभिर्द्वैर्गौमायुखरभ्युकरैः । सरभैः करभैः

कीशैः श्येनैरश्वतरैर्हकैः । स्वप्ने स जीवितं लब्ध्वा
वर्धन्ते यमभीक्षते । गन्धगुण्यंशकैः शोणैः स्नान्तुं
भूषिताक्षरः । यः पश्येत् स्वप्नसमये सोऽपि सामाननि-
त्यहो” काशीखण्डाधिकं कालचिह्नगन्धे १८६७ प्र० दृश्यम्
दुकूलं न० दु-जलञ्च कुक् च इष्टं कूजति कूज-आवरणे क
वा प्रपो० । १ क्षौमाम्बरे २ स्तब्धवस्त्रे ३ स्तब्धवस्त्रे च
मेदि० । “गोपवधूटीदुकूलचौराय” भाषा० “अथ सवल्क
दुकूलकुथादिभिः” भट्टिः । “वधूदुकूलं कलहंसच-
णम्” कुमा० ।

दुकूलं न० दुकूल+प्रपो० । दुकूलार्थे पट्टस्ते हेमच० ।

दुग्धं न० दुह-क्त । १ पयसि क्षीरे स्त्रीजातिस्तननिपत्रान्द्रि-
द्रव्ये । कर्मणि क्त । २ कृतदोहायां धेन्वादौ स्त्री १ प्र-
रिते त्रि० मेदिनी० । भावे क्त । ३ दोहने न० क्षीर-
वर्गशब्दे २१७७ प्र० । अस्मि विवृतिः । तत्तादुक्तं भावप्र-
उक्तं किं चिदत्राभिधीयते

“रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्यादुध्ययामाकरणात्तथा । प्राभा-
तिकं तदा प्रायः प्रादोषाद्गुरु शीतलम् । दिवाकरकरा-
घातात् व्यायामानलसेवनात् । प्राभातिकानु प्रादोषं
लघु वातकफापहम्” । अथ दुग्धसेवने समयादिविशेषे
गुणमाह । “दृष्ट्वा दृष्ट्वाग्निदीपनकरं पूर्वाह्णकाले
पयो मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीप-
नम् । बाले हृदिकरं जये जयकरं दृष्ट्वा रेतोवहम्
रात्रौ पथ्यमनेकदोषशमनं क्षीरं सदा सेव्यते । वटनि
मेयं निशि केवलं पयो भोज्यं न तेनेह सहोदनादि-
कम् । भवत्यजीर्णे निशि पीतशर्करा क्षीरात्सपानस्य न
शेषस्तृणजेत् । विदाहोन्मत्तपानानि दिवा भुङ्क्ते हि
यक्षरः । तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पि-
वेत् । दीपानले कृशे पुंसि वातहृत्ते पयःप्रिये । मतं
हिततमं पथ्यं सदा शुक्रकरं यतः” । अथ मथितस्य
दुग्धस्य गुणाः “क्षीरं गव्यमथाजं कोष्णं दण्डा-
हतं पिबेत् । लघु दृष्ट्वा ज्वरहरं वातपित्तकफा-
पहम्” । अथ गोक्षुद्रगुणाः “गोक्षुद्रमभवं किं वा
व्यागीदुग्धसमुद्भयम् । तदुभवेच्च त्रिदोषघ्नं रोचनं वलव-
र्द्धनम् । वज्रिहृदिकरं दृष्ट्वा सदा सृष्टिकरं लघु ।
अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते” । अथ
निन्दितदुग्धम् “विवर्णे विरसं चास्त्रं दुर्गन्धं अपितं
पयः । वर्जयेदन्तुलवणयुक्तं दुष्टादिहृद्यतः” ।
अनादिदुग्धगुणादिभेदादिकं तस्य चन्द्रे उक्तम् ।

“केऽप्यायिकं पय्यतमं शृतोष्णं क्षीरं त्वजानां शृतगीत
साङ्गः । दोहान्तगीतं सङ्घीपयस्यं गव्यन्तु धारो-
ष्णमिदं प्रशस्तम् । दध्नुं दं हणमग्निवर्जनकरं पू-
र्वान्नपीतं पयो मध्याह्ने वनदायकं रतिकरं लच्छय
विच्छेदनम् । वाल्ये सङ्घीकरं ततो वनकरं वीर्यपदं
बाह्यके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा ।
क्षीरं सङ्घर्तितयोधितं यदतप्रमेतद्विकृतिं प्रयाति ।
षण्णान्तु दोषं कुरुते तदूर्ध्वं विप्रोषमं स्यादुषितो दशानाम् ।
जीर्णवरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव त-
रुणे पीतं विषवज्जलि मानुषम् । क्षीरकाथगुणः ।
“चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद् यदावर्तितसुत्तमं
तत् । सर्वमयन्नं वनपुष्टिकारि वीर्यपदं क्षीरमिति
प्रशस्तम् । गव्यं पूर्वान्नकाले स्यादपराह्णे तु माहि-
यम् । क्षीरं सघर्करं पय्यं यदा सात्यञ्च सर्वदा ।
क्षीरं न भुङ्गीत कदाप्यतमं तप्तञ्च नैतल्लयणेन सार्द्धम् ।
पिटाक्षसन्धानकमापसुहृकोशातकीकन्दफलादिकैश्च । तथा

“मत्स्यमांसगुडसङ्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं
पयः । शोकजास्त्ववरसैश्च सेवितं मारयत्यवुषमायु
सर्पवत् । क्षीग्धं गीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् ।
दीप्राग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यनी-
लाग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्पान्ति धातवः
सर्वं वनपुष्टिविवर्जनम् । क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं
नवप्रसूतानाम् । रुक्मञ्च पित्तदाहं करोति रक्ताभयं
कुरुते । मधुरं त्रिदाशशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् ।
लघुणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् ।
गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यम
वयसां सुक्लमिदं दुर्बलन्तु दृष्टानाम् । तासां मास-
त्रयादूर्ध्वं शुष्कीणीनाञ्च यत् पयः । तद्वाहि लघुणं
क्षीरं मधुरं पित्तशोषजत् । दुग्धाच्च गोतलं स्वादु
दध्नुं वर्णकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं दं हणं
वलवर्जनम्” राजनि० ।

दुग्धतालीय न० दुग्धस्य तालाय प्रतिशये हितं कृ ।

१ दुग्धाच्चे २ क्षीरफेने च मेदि० ।

दुग्धपाचन न० दुग्धं पाच्यतेऽनेन पाचि-करणे ल्युट् ।

दुग्धपाकपाले हारा० ।

दुग्धपाषाण पु० दुग्धं निर्यासः पाषाण इव यस्य । (शिर-
गोत्रा) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

दुग्धपुष्पी स्त्री दुग्धमिव पुष्पं पुष्पं मञ्जरी यस्याः गौरा०

ङीप् । (दुधपेया) ख्याते वृक्षभेदे ३ सेवकाको शब्दच० ।
दुग्धफेन पु० दुग्धस्य फेनो यत् । गर्करासङ्घिते क्षीरद्विगुणोरे
राजनि० । गौरा० ङीप् । दुग्धफेनी श्लेषभेदे स्त्री ।
स्वार्थे क तत्त्वार्थे पु० ।

दुग्धवन्ध पु० दुग्धाद्यं वन्धः । दुग्धदोहनार्थं गोवन्धे “पीत-
दुग्धा तु धेनुष्या संस्थिता दुग्धवन्धकैः” हेमच० ।

दुग्धबीजा स्त्री दुग्धमिव बीजं यस्य बीजं यत् । यावना-
लाद्यतण्डुलचिपटे राजनि० ।

दुग्धसमुद्र पु० दुग्धोदके क्षीरसमुद्रे त्रिका० । दुग्धसिन्धु
प्रभृतयोऽप्यत्र । “लवणजनधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तक्षा-
दमृतममृततरङ्गिणं श्रीश्च यस्मात् बभूव” सि० शि०

दुग्धाङ्ग पु० दुग्धमिव शुभ्राऽङ्गः चिह्नभेदोऽस्य । उपल-
भेदे शब्दार्थक० । [वृक्षे राजनि० ।

दुग्धाञ्जन् पु० दुग्धं निर्यासः अस्मा इव । दुग्धपाषाण-
दुग्धास्त्र न० दुग्धपक्कमात्रम् । दुग्धतालीये राजनि० ।

दुग्धिका स्त्री दुग्धं क्षीरमिव निर्यासाऽस्य स्याः ठत् । (दुधि
(क्षीरा) इति ख्याते वृक्षभेदे । “दुग्धिकोष्णा गुरु-
रुक्षा वातना पुलदायिनी । स्वादुक्षीरा कटुक्लृप्ता
वृष्टमूलमना पटुः । साहो विटस्मिनी वृक्षा कफकृष्ट
क्षमिषणुत्” भावप्र० । रगन्धिका इति प्रसिद्धायास्तमफ-
लिन्याम् शुष्मफलायाम् रत्नमा० ।

दुग्धिनिका स्त्री दुग्धमस्यस्य इति दुग्धिनि निर्यासे-
कायति कै-क अलुक्कु० । रक्तापाषाणं राजनि० ।

दुग्धी स्त्री दुग्धमिव निर्यासाऽस्य स्याः व्यर्थं आद्यच् गौरा०
ङीप् । १ दुग्धिकायाम् (दुधि) २ क्षीरावीलतायां मेदि० ।
३ दुग्धपाषाणे राजनि० ।

दुध वि० दुग्धि-दुह-क इत्य घः । दोहनकर्त्तरि “काम-
दुधा गौः” सि० कौ० । अस्य कस्मिंश्चिदुपपदे एव साधुत्वं
नान्यथा । “कामदुधाङ्गुपय” भाग० २।२।१५

दुच्छक पु० दु-सन्नापे सम्भ० भावे किप् तस्यै उपतापाय
तद्विदत्तये शक्नोति शक-अच् । सुरानामगन्धद्रव्ये
विहाराद्यवकाशके च मेदि० ।

दुच्छन् पु० दुष्टः स्या प्रा० स० प्रथो० । दुष्टकुक्षुरे “आरेवांस्य
दुच्छुनाम्” यजु० १८।१८ “दुष्टाश्च ते श्वानश्च तेषाम्” वेददी० ।

दुच्छून वि० दुष्ट उच्छूनः प्रा० स० प्रथो० । दुष्टे उच्छूने ततः
भ्रया० क्यङ् । दुच्छुनायते बाधते इत्यर्थः । “किमद्यान्
दुच्छुनायसे” ऋ० ७।५।५।२ “दुच्छुनायसे बाधसे” भा० ।

दुडि स्त्री दुग्धि+लस्य डः । दुल्याम् रायसकुटः ।

दुण्डु क ति० दुण्डु भ इव कायति कै-क प्रभो० भलोपः ।
दुष्टचित्ते शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुण्डु भ पुंस्त्री० दुण्डु भ+प्रभो० । (ढोडा) सर्पभेदे अमरः ।
“शरमीनां महारौद्रां प्राशशक्तृ टि दुण्डुभाम् । मञ्जा-
मांसमहापङ्कां कवन्नावर्जितोडुपाम्” भा०द्रो० १५६ अ० ।
दुण्डुभि पु० दुन्दुभि+प्रभो० । दुन्दुभि शब्दार्थे “दुण्डुभेर्भू-
पिकाणां च कीदृशानां कल्प एव च” इति स्वतस्याने प्रति-
पत्तय सुश्रुतेन कल्पस्याने दुन्दुभिस्त्रीयाध्याय उक्तः
अतस्तयोरेकार्थता ।

दुत ति० दु उपतामे क्त । पीडितं “दुतया दुतया” माघः ।
दुगतौ इत्यस्य तु “दुगोधश्च” पा० नत्वे दीर्घश्च दून
इत्येव सि०कौ० ।

दुत्योत्पदवीय पु० नील० ताजकोक्ते वर्षप्रवेगे योगभेदे
“वीर्योनिनौ कार्यविलम्बनाथौ स्वर्त्तादिकेनान्यतरो-
युनक्ति । अन्यौ यदा द्वौ वलिनौ तदान्यश्चायतो वीर्यं
सशक्ति सन्तः” तत्त्वचरणम् ।

दुद पु० पर्वतभेदे । “शृङ्गवान् मन्दरो जलो निषधो दुर्दुद-
स्तथा” भा० अथ० १६५ अ० । दुर्दुदस्तथा इत्येव पाठः साधुः
दुदुह पु० अथर्वश्लो नटभेदे । “अनोस्तु श्लोभनोऽभूदुद-
स्तस्यात्मजोऽभवत् । हतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य
चात्मजः” हरिवं० १२ अ० ।

दुदुम पु० दुष्टो दुमः प्रा० व० । हरित्पले पलाण्डौ अमरः ।
दुध हिंसने प्रेरणे च स्ना० पर० सक० सेट् । दोधति अदोधीत्
दुदोध दुधितम् “नेशत्तमो दुधितं रोचत” क० ४।१।१७
“दुधिः प्रेरण कर्मा” भा० ।

दुधि ति० दुधि हिंसाकमेति भाष्यप्रोक्तेः दुध-हिंसायां कि ।
१ हिंसके “सूय गृभे दुधयेऽक ! ते” क० ६।१६।२ “दुधये
हिंसाया” भा० उपचारात् २ दुधरे च “दुधेयुक्तस्य
द्रवतः सहजानसा” क० १०।१०।२६ दुधेर्दुर्द्धरस्य” भा०

दुध्र ति० दुध्र-वा० रक् दुष्टं वा भाष्यति घृ-मूल० क प्रभो० ।
१ हिंसके २ प्रेरके ३ दुधरे ४ दुधर्षे ५ दुदुष्टानां व्यवस्थापके
च । “दुध्र आभूष रामयन्नि दामनि” क० १।५६।३ “दुध्रः
दुष्टानां धर्त्ता व्यवस्थापयिता वा” भा० “दुध्रकतो मरुतो
आजदुष्टयः” क० १।६४।११ “दुध्रकत् इध्रं दुष्टं ना-
न्येर्दुर्द्धर्षं वा आत्मना” भा० “विदधे दुध्रवाचः”
क० ७।१।१२ “दुध्रवाचः दुर्द्धरवाचः” भा० । [शब्दर० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं भणति भण-ड । दुन्दुभिवाद्ये
दुन्दु पु० १ वसुदेवे त्रिका० २ दुन्दुभिवाद्ये शब्दरत्ना० ।

दुन्दुम पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण-ड । दुन्दुभि
वाद्ये शब्दर० । दुन्दुम इति पाठान्तरम् ।

दुन्दुभि पु० दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देनोभति पूरयति उभ-पूरणे
कि शक० । दृढदृढतायाम् अमरः । “दुन्दुभे ! त्वं सप-
त्नानां घोषाद् हृदयकम्पनः” दुन्दुभिपूजामन्त्रः “विजय
दुन्दुभितामयुरर्णवाः” रघुः “दुन्दुभिश्च तदा देवैस्ता-
डितो देवकिङ्करैः” भा० अथ० २६ श्लो० । १ वरुणे २ दैत्य-
भेदे मेदि० ३ राक्षसभेदे पु० शब्दर० ४ विषे हेमन्त० ५ प्राशके
स्त्री अमरः स्वर्णशृङ्गादिभ्यश्च ततः पाश्च विन्दुयुक्ते द्यूतो-
पकरणे (प्राशटी) ख्याते इपदार्थे स्त्री ७ गन्धर्वभेदे स्त्री
वा डीप् । “तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम ना-
मतः । शशास वरदोदेवो गच्छ कार्यार्थासङ्गये । पिता-
सहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः । मन्थरा मानुषे
लोके कुञ्जानामाभवत्तदा” भा० व० २७५ अ० । दुन्दुभि-
र्नामासुरभेदश्च मायाविनामासुरपिता तत्कथा
रामा० कि० ८ सर्गे “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजोऽ-
दुन्दुभेः सुतः । तेन तस्य सहद्वैरं वाकिनः स्त्रीकृतं
पुरा” “यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं सहिषाकृतिम् ।
प्रतिकालयते वाली मलयं प्रतिपर्वतम् । तदा विवेश
सहिषो मलयस्य गुहां प्रति । विवेश वाली वतापि
मलयं तज्जिघांसया” रामा० कि० ४६ अ० ४ श्लो० ।
“दुन्दुभिं नामेति अत्र दुन्दुभि शब्देन तत्पुत्रो
मायाविनामा दानव उच्यते तद्दृष्टान्तस्त्वैवाप्ये वक्ष्यमाण
त्वात् “मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्वजः सुतः”
इति प्रोक्तेस्तस्य तत् पुत्रत्वं पितृसहिषाकारत्वात् तत्-
पुत्रस्य तदाकारत्वमिति च बोध्यम्” तट्टीका

दुन्दुभिक पु० कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम् ।

दुन्दुभिनिर्झदि पु० दुन्दुभे रिव निर्झादोऽस्य । दानवभेदे
स्कन्दपु० । [नटभेदे ।

दुन्दुभिघेण पु० दुन्दुभिः सेनायां यस्य सृष्टामा० पत्वम् ।

दुन्दुभिस्त्रन पु० इत० । १ दुन्दुभि शब्दे दुन्दुभेर्भावभेदस्य
स्यनो यत्न विषयिकित्वायाम् । सुश्रुतोक्ते विषयिकित्वाभेदे
“अथातो दुन्दुभिस्त्रनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः धवाश्व-
कर्णतिनिशपलाशपिचुसर्दपाटलिपारिभट्टकाकोडुस्वरकर-
हाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनक्षेत्रातकाडोटाभलकप्राय-
कुटजशमीकपित्याश्रमलकाकेचिरविल्वमहाडचार्कुरारानु-
मधुकनधुशिशुश्याकगोजीधामूर्वातिलकेलुरकगोपवण्डारि-
भेदानां भस्मान्वाहृत्य गवां मूत्रेण कारकलोने परि-

स्त्राव्य विपचेद्व्याज्ञाव पिपपलीमूलतण्डुलीयकवराङ्ग-
चोचकमिञ्जुकाकरिञ्जिकाहस्तापिपलीमरिचोत्पलसारि-
धाविडङ्गलहृमानन्तासोमसरत्नावाह्निकयुहाकोशश्च-
श्वेतसर्पपक्वणलवणसुलनिचुलकवर्जमानवज्जुलपुलशेणी-
सप्रपर्णदन्द्केनवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुव-
हरिद्रावचाचूर्णानि लोहानाञ्च समभागानि ततः चार-
वदागतपाकसवतार्य लोहकृश्ने निदध्यात् । अनेन
दुन्दुभिं निरमेत् पताकातोरणानि च । अथणाहर्ग-
नात् स्वर्गात् विधात् सम्प्रतिचुच्रते । एष चारगदो
नाम शर्कराश्चसरीपुच । अर्गः सु वातयुल्लेधु कास-
शूलोदरेषु च । अजोर्णे यक्ष्णीदोषे भक्तद्वेषे च दा-
रुणे । एष सर्वविषाक्तानां सर्वधैवोपयुज्यते । तथा तच्च-
कचुल्यानामयं दर्पाङ्कुशोऽगदः ।

दुन्दुभ्य पु० दुन्दुभौ दानवभेदे विषे वाद्यभेदे वा भवः प्रसूतो
वा यत् । १६३५ भेदे “नमो दुन्दुभ्याय वन्याय च” बजु०
१६।२५ दुन्दुभ्ये तद्वादन्याय साधु यत् । २दुन्दुभिवादन
साधने मन्त्रभेदे “ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः”
आत्या०श्रौ० १४।३।१२ “क्षत्रियस्य चक्रारोहणे दुन्दु-
भेवादनमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति” कर्कः ।

दुन्दुमार पु० धुम्भुमार+प्रथो० । धुम्भुमारदेशे शब्दार्थकल्पः ।
दुफानिकुल्य न० नी० ता० उक्ते वर्षप्रवेशे योगभेदे तल्ल-
क्षणं तलोक्तं यथा “मन्दः शुभोच्चादिपदस्थितश्चेत्
पदेनशीघ्रेण हतेत्यशालः । तत्रापि कार्यं भवतीति
वाचं वक्रादिनिर्वोर्पदेन भेत् स्यात्” ।

दुश्चक पु० (दुष्वा) इति ख्याते भेषभेदे शब्दार्थचि० ।

दुर्(स्) अव्य० दु-रुक् रुक् वा । १दुष्टे शनिन्दायां शनिषेधे
४दुःखे च पुरुषोत्तमः ५दैपदर्थे ईक्ष्णुप्रार्थे ७कमे
८असम्पत्तो ९सङ्कटे च गणर० दुर्जीवनः दुर्बलः दुर्दिनम्
“सुदुरोरधिकरणे” पा० दुप्राप्तम् । क्रियायोगेऽस्योपसर्गता
उपसर्गशब्दे १२११४० इत्यम् ।

दुर् स्त्री दृ-क्तिप् । द्वारे “दुरोदूतान्यक्षरम्” ऋ० १।१८८।५
“या दुरः यज्ञमहद्वारः” भा० दुरो मातृषो देव आ च”
ऋ० ५।४५।१ “मातृपीर्महपत्र सखत्विनोर्दुरः द्वारः” भा०

दुर ति० दु-वा० कुर । दातरि “दुरो अश्वस्य दुरे इन्द्र
मोरसि दुरो यवस्य वसुन इक्ष्वातिः” ऋ० १।५।३२ “दुरो
दातासि” भा०

दुरत्त पु० दुष्टोऽयः प्रा० सं० । १कपटपाशके २दुष्टनेत्रे च
“अद्वैतं पुरुषस्यास्ति मशान्ममेति ह साह याज्ञवल्क्यो

दुरत्त इष हास प्रयोहैवास्व दूषीका ते एतदनदृक्-
रोति यदव्यायनक्ति” गत० ब्रा० १।१।१।१० “दुरत्तमेव
अश्वनेन नाशयति” भा० ६५०। दुष्टमस्ति यस्य यच् समा ।
१तद्युक्ते ति० “अश्वः युक्त उ दुष्टस्य इवाथो ह दुरत्तोभाउ
कस्तु” गत० ब्रा० ७।१।२।१४ दुष्टोऽजो यत् । ४दुष्टद्वि

दुरतिक्रम ति० दुःखेनातिक्रम्यतेऽसौ दुर+अति+क्रम-कर्मणि
खल् । १दुःखेनातिक्रमणीये २दुर्लभ्ये “मर्षन्तु तपसा-
साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्” मनुः । ३विष्णो पु० “समा
दृष्टो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः” विष्णु० सं०

“भयहेतुत्वादस्याज्ञा सूर्यादयोनातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः
“भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धवति पञ्चमः” इति मन्त्रव-
र्णात्” भा० “तस्याज्ञाया दुर्लभ्यत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दुरत्यय ति० दुःखेनातीयते दुर+अति+इ-खल् । १दुरतिक्र-
मणीये २दुर्लभे च । “स्वर्गमार्गपरिषो दुरत्ययः” रघुः ।
दुरत्ये तु ति० दुर+अति+इ-कर्मणि-तन् । दुरतिक्रमणीये
“ता भूरि पाशावन्तस्य सेतु दुरत्येह रिपवे मर्त्याय”
ऋ० ७।६५।३ “दुरत्येह दुरतिक्रमणीयौ” भा०

दुरदृष्ट न० दुष्टमदृष्टम् प्रा० सं० दुर्भाग्ये पापे ।

दुरद्वानी स्त्री अद-भावे मनिन् वा डीप् दुष्टा अद्वानिः
(नी) प्रा० सं० दुर्भोजने । “पाहि दुरद्वान्या अविषं नः
पितृम्” यजु० २।२०। “अदनमद्वानी दुष्टा अद्वानी दुरद्वानी
दुर्भोजनम् ततः मां पाहि चतुर्थी पञ्चमर्थे” वेददी०

दुरधिगम ति० दुःखेनाधिगम्यतेऽसौ दुर+अधि+गम-वा०
कर्मणि ङ । १दुष्टप्राप्ते २दुर्लभ्ये च । “दिव्याक्षरैर्दुरधि-
गाचृप । विक्रियाभिः” भाग० १२।१।८ ।

दुरधिगम ति० दुःखेनाधिगम्यते दुर+अधि+गम-कर्मणि
खल् । १दुष्टप्राप्ते २दुर्लभ्ये च । “द्रव्यदेशकालमन्त्रवि-
शद्विज्ञाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्”
भाग० ५।२१।३ “इह दुरधिगमैः किञ्चिद्देवागमैः” किरा०

दुरधीत न० दुष्टमधीतम् प्रा० सं० वर्णानां यथास्यानातु-
ञ्चारणेन यथास्वरातुञ्चारणेन च अध्ययने “दुष्टः शब्दः
स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स
वाग्वज्रो यजमानं हि नस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-
धादिति” दुष्टांश्चन्द्रान्ता मयुच्छहीत्यध्वेयं व्या-
करणम्” महाभाष्योक्तेः “यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव
शब्दप्रते । सोऽनगनाविष युष्कोधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्”
श्रुतेचाध्ययनस्य दुष्टत्वं बोध्यम् । [अध्येतमशक्ये

दुरध्यय ति० दुःखेनाधीयते ङङ्कार्थे दुर+अधि+इ-खल् ।

दुरध्व पु० दुष्टोऽध्वा प्रा०सं०यच् सभा०। दुष्टयत्नानि अमरः।
दुरन्त लि० दुष्टोन्तोऽवसानं यस्य प्रा०व०। १। गगयादूतपाना-
दिषु व्यसनेषु शब्दार्थचि०। तानि हि प्रथमं सुखयित्वा
अन्ते दुःखाकुर्वन्ति। “व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विव-
र्जयेत्” मनुः। दुर्ज्ञेयोऽन्तः परिच्छेदो यस्य। २। दुर्ज्ञेये
३। गभीरे ४। दुरतिक्रमणीये च “नृत्यति युवतिजनेन
समं सखि! विरहिजनस्य दुरन्ते” गीतगो०। कप्।
दुरन्तक व्यसह्यमर्थ्यादे ५। शिवे पु० “दुर्विज्ञेयो महादेवो
दुराधारो दुरन्तकः” भा० अनु० ४१। अ०।

दुरन्वय लि० दुःखेनान्वीयतेऽसौ दुर+अनु+इ-कर्मणि खल्।
दुःखेनानुगमनीये “दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं दुरभि-
क्रमम्। सर्वं वै तपसायेति” भा० अनु० १२२। अ०

दुरभिग्रह पु० दुःखेनाभिसुख्येन गृह्यतेऽसौ दुर+अभि+खल्।
१। अपाभागे २। दुःखेन पाह्यो लि०। ३। दुरालभायां ४। कपि-
कच्छ्राञ्च स्त्री राजनि०।

दुरवग्रह लि० दुःखेनावग्रह्यते निगृह्यतेऽसौ दुर+
अव+ग्रह-कर्मणि खल्। लङ्छेष्टानिमाह्यो “वंशागतो
रिपुर्व्यस्तु विचलेत् दुरवग्रहः” कामन्दकी० [स्यायाम्।

दुरवस्था स्त्री दुष्टा अवस्था प्रा०सं०। दारिद्र्यादौ दुष्टाव-
दुरस्य दुष्ट+अयच् “दुरस्युर्द्विषण्युर्ध्विषण्यति” पा० वेदे नि०।
दृष्टीभवने पर०यक० सेट्। दुरस्यति अदुरस्यीत्।
“अभि पृतन्यन्” तिष्ठाभि योनो दुरस्यति” अथ० १२। २।
लोके तु दृष्टीयति इत्येव। [उष्णादिको०।

दुराक पु० दुर+अक+संज्ञायां कर्तरि घञ्। लङ्छेष्टशब्दे
दुराचर लि० दुःखेन आचर्यते दुर+आ+चर-कर्मणि खल्।
१। लङ्छेष्टाचरणीये “सोऽयं चतुर्णामितेषामाचमार्णां
दुराचरः” भा० शा० ६। ५। ६। स्तो०। आर्षत्वात् कर्तरि षष्ठी।
दुष्टमाचरति अच्। २। दुष्टाचारयुक्ते लि० “समीरणः
त्र्योत्तमोऽन्यथाचरः। समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः।
करोति दोषैश्च यथा अमावृतः स कर्णशूलो कथितो दुरा-
चरः” सुशु०।

दुराचार पु० दुष्ट आचारः प्रा०सं०। दुष्टे आचारे “प्राप्ते
कलिषुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः। दुराचाररताः सर्वे
सत्यवाक्तापराङ्मुखाः” अथात्मरामा०। धार्ष्ट्याभावा-
द्बीडा वदनानमनादिक्त्वं दुराचारात्” सा० द०। दुष्ट
आचारो यस्य प्रा०व०। १। दुष्टाचारयुक्ते लि० “दृष्टानि
दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः” भट्टिः “दुराचारो
हि पुद्गलो लोके भवति निन्दितः” मनुः।

दुरादृक्कर लि० दुःखेन आदृक् क्रियते “कर्तुं कर्मणोष
भूक्तजोः” पा० कर्तृ कर्मणोरोषदादिषु च उपपदेषु भूक्तजोः
खल् स्यात् यथासह्यं नेष्यते कर्तृ कर्मणी धातोर्व्यवधा-
नेन प्रयोक्तव्ये ईषदायस्तु (ईष दुः सु) ततः प्राक्। “कर्तृ-
कर्मणोश्च प्रथयोरिति वाच्यम्” वार्त्ति० सि० को० कर्मणि
उपपदे खल् सप्तम्। दुःखेन अनादृक् आदृक् करणीये
दुरादृक्भव न० दुःखेन अनादृक्नादृक्नेन भूयते दुर+
अव्यर्थे आदृक् कर्तरि उपपदे भावे खल् सप्तम्। दुःखेन
अनादृक्सादृक्भवने!

दुरात्मन् लि० दुष्ट आत्मा अन्तःकरणं यस्य। दुष्टान्तःकरणे
“यस्तु धर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्यान्मराधिपः। आचि-
रात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शतवः”। “यस्तु दोषवर्ती
कन्यामनाख्यायोपपादयेत्। तस्य तत् वितथं कुर्यात्
कन्यादातुर्दुरात्मनः” मनुः।

दुराधन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। “अपराजितः पण्डितो
विशालाक्षो दुराधनः” भा० आ० ६। ७। अ० धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ
दुराधर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। अपराजितः कुण्डगायी वि-
शालाक्षो दुराधरः” भा० आ० ११। ७। अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दुराधर्म पु० दुष्टान् राक्षसान् आधर्षति दुर+आ+धृष अच्।
१। अतसर्पदे तत्क्षेपणे हि वेतालादीनामसर्पणं स्मृतौ
दर्शितम्। दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यम् दुर+
आ+धृष-कर्मणि खल्। २। धर्षयितुमशक्ये लि०।
“जगन्नाथो दुराधर्मो गङ्गां भागीरथीं प्रति” भा० अनु०
५८। अ० “स प्रभावात् दुराधर्मो महाबलपराक्रमः”
भा० व० २०२। अ०। ३। कुटुम्बिनीदृष्टे स्त्री राजनि०।

दुराधार पु० दुःखेनाधार्यते दुर+आ+धारि-कर्मणि खल्।
दुःखेन १। आधारणीये २। चिन्तनीये लि० ३। महादेवे पु०।
दुरन्तशब्दे दृश्यम्।

दुरानम लि० दुःखेनानस्यते दुर+आ+नम-णिच्-कर्मणि
खल्। दुःखेन आनमनीये। “स विचिन्त्य च धनुर्दुरा-
नमम्” रघुः।

दुराप लि० दुःखेनाप्यते दुर+आप-खल्। १। दुष्प्राप्ये।
“स्त्राक्षणां दुरापेऽर्थं त्वदधीना हि विद्मयः” रघुः
“अस्त्रं हरादाप्रवता दुरापम्” रघुः सन्ध्याविवक्षया
कर्तरि षष्ठी। भावे खल्। २। दुष्प्राप्तौ न०।

दुरारिहा पु० दुष्टमियर्त्ति दुर+अरि-णिनि दुरारी दुर्गाभी
अधरः तं हन्ति हन्-क्लिप्। पिप्पौ “दुरावासो दु-
रारिहा” विष्णुसं० भाष्ये उक्तं वै व्युत्पत्तिरुक्ता।

दुरारुह ण्डुःखेनारुहतेऽसौ दुर+आ+वजर्थे कर्मणि क ।
 १ विले २ नारिकेलवृक्षे च । ३ खजूरी स्त्री राजनि० ।
 ४ दुरारोहणीये ति० “सुपण्डितः स्यादफलः फलवान्
 स्यादुदरारुहः” भा० आ० १४० अ०

दुरारोह ण्डुःखी० दुःखेनारुहते दुर+आ+रुह-खल् ।
 १ सरटे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ श्रीसूत्रां स्त्री
 राजनि० ३ शालम्बिवृक्षे स्त्री त्रिका० । ४ दुरारोहणीये
 ति० “दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकेन मखतम्” कामन्द०
 भावे खल् । ५ दुःखेनारोहणे ण् ।

दुरालभा (म्) स्त्री दुःखेनाभ्यते स्मृ श्यते असौ दुर+आ+
 लभ-खल् आगमविधेरनित्यात्वात् या सुम् । (आलङ्करी)
 १ चतायाम् राजनि० । “दुरालभा कटुस्निग्धा चारोण्या
 मधुरास्निग्धा । वातगुल्मप्रमेहाणां नाशिनी परिकी-
 र्तिता” राजनि० । “यवासश्च गुणैस्तुत्या बुधैरुक्ता
 दुरालभा” भावप्र० २ दुःस्पर्शनीयमाले ति० । “चूर्णं
 श्यामा विट्सीची कटुी सक्ता दुरालभा” सुश्रु० “तीक्ष्ण-
 वीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः” भा० अ०
 ६८ अ० । [कल्पतरुः ।

दुरालाप ण्डु इष्ट आलापः प्रा० स० । गालिचने शब्दार्थ-
 दुराव्य न० अथ-गत्यादौ भावे गत्य् इष्टमाव्यं सतिः प्रा० स० ।
 इष्टमतौ “सुविततस्य मनामहेऽतिसेतुं दुराव्यम्” ऋ०
 ६।४।२ “दुराव्यं इष्टमतम्” भा० ।

दुराशय ण्डु प्रा० स० । १ इष्टे आशये “स्फुटनिर्मिन्नदुराशयो-
 ऽधमः” भाषः । दुष्ट आशयो यस्य प्रादि० व० । २ इष्टाशय-
 युक्ते ति० “उभेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदु-
 चाङ्त्रिपथ” भाग० १।२।१५

दुराशा स्त्री प्रा० स० । दुस्सूरायामाशायाम् ।

दुरासद ति० दुःखेनासद्यतेऽसौ दुर+आ+सद-कर्मणि
 खल् । १ दुष्प्राप्ये २ दुग्ध्ये “लिखोचनैकांशतया दुरा-
 सदः” “स बभूव दुरासदः परैः” रघुः । “सृग्ययानमपि
 यदुदरासदम्” भाषः । “पापाटव्या दुरासदाया
 दवतः” नलोदयः ।

दुरित न० इष्टमितं गमनं नरकादिस्थानप्राप्तिरस्मात् । १ पापे
 २ तद्वति ति० अन्तरः । “दुरितैरपि कलमालसात् प्रय-
 तन्ने नृपसूतयो हि यत्” रघुः । “महानदीप्रवाहमिव
 सर्वदुरिततापहरम्” काद० “कामीवाह्रापराजः स दहति
 दुरितं शम्भोवः शरानिः” अन्तरुश०

दुरितदमनी स्त्री दुरितं दम्यतेऽनया दम-करणे ल्युट्

ङीप् । १ गभीरुणे राजनि० २ पापदमनसाधनमाले ति०
 स्त्रियां ङीप् ।

दुरितारि ङीप् । १ दुरितनाशके । २ जैनानां शासनदेयताभेदे च ।
 “चक्रेश्वर्यजिता वाना दुरितारिच काजिका । महाकाकी
 श्यामा शान्ता भ्रुकुटिय सुतारका । आकाशा आनवी चण्डा
 विदिता चाङ्गुली तथा । कन्दर्पनिर्वाणवला धारिणी
 धरणिप्रिया । नरदनाऽय गान्धार्यस्त्रिका पद्मावती तथा ।
 सिद्धादिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः” हेमच० ।

दुरिष्ट न० इष्टमितं यत्नः । अभिचारार्थं यत्ने । “देवद्विज
 पिष्टद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति क्षमिभजे
 वै क्षमीये च दुरिष्टकदिति” विष्णु प०

दुरिष्टि स्त्री इष्टा इष्टिः प्रा० स० । अशास्त्रोये यागे “वाहि
 इष्टिश्चै” यजु० २।२० पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।

दुरीश ण्डु इष्ट ईशः प्रा० स० । निन्दिते प्रभौ

दुरीषणा स्त्री इष्टा ईषणा प्रा० स० । शायं शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुरु ण्डु पर्वतभेदे । “यद्वृक्षान् मन्दरो नीलो निषयोदु-
 र्दक्षथा” भा० अ० १६५ अ० । ददुरिस्तथेत्येव पाठः साधुः ।

दुरुक्त न० इष्टसक्तं प्रा० स० । इष्टवचने “दुरुक्तभाषामिहितैः
 प्राप्नुवन्ति सुदुष्कृतम्” भा० अ० ५०२ श्लो० ।

दुरुच्छेद ति० दुःखेन उच्छिद्यतेऽसौ दु+उद्+छिद-कर्मणि
 खल् । १ दुर्गारे भावे खल् । २ दुःखेन वारणे ण् ।

दुरुत्तर ति० दुःखेनोत्तीर्यतेऽसौ दुर+उद्+तृ-कर्मणि
 खल् । १ दुर्गारे “दुरुत्तरे पङ्क इवाम्बुकारे” भट्टिः ।
 भावे खल् । २ दुःखेन शरणे ण् । दुष्टसत्तरम् प्रा० स० ।
 ४ दुष्टे उत्तरवाक्ये न० ।

दुरुदाहर ति० दुःखेनोदाह्रियते दुर+आ+ह-कर्मणि
 खल् । दुःखेन वचनीये “अनुलिप्ततार्थसम्बन्धः प्रबन्धो
 दुरुदाहरः” भाषः । प्रा० स० । २ दुष्टे उदाहरणे ण् ।

दुरुधुरा स्त्री जन्मकाये चन्द्रात् द्वितीयहादयस्थिते रवि
 भिन्नपङ्कटमे चान्द्रयोगभेदे तत्संख्यपभेदफलादिकं
 वृहज्जा० भट्टोत्पलव्याख्यानयोर्द्वितीयं यथा

“हित्वाकं सुनफाऽनफादुरुधुराः स्नान्योभयस्यैर्षहैः

शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु वज्रभिः केसदुःखोऽन्यैस्त्वसौ ।

केन्द्रे शीतकरेऽय या सङ्गयुते केसदुःखो नेष्यते । केचित्

केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न सा । निश्चलरूपाः

सुनफाऽनफाख्याः प्रदिलयं दौर्धुरे प्रभेदाः । इच्छावि-

कल्यैः क्रमशोगिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः” वृहज्जा०

“अथ सुनफानफादुरुधुराकेसदुःखं योगचतुष्टयं

शार्दूलविक्रीडितेनाह हित्वाकर्मिति । अर्कमादित्यं
हित्वा त्वक्ता यदाऽन्यः कश्चिदप्यहो भौमादिकः शीतांशो
चन्द्रात् खान्त्योभयस्यो भवति द्वितीयस्यो, द्वादशस्यो, वा
द्वितीयद्वादशस्यो वा द्वौ भवतस्तदा सुनफाऽनफादुरु
धुराख्यं योगत्वयं भवति एतदुक्तं भवति अर्कं हित्वा
यदाऽन्योपहः कश्चिच्चन्द्रात् द्वितीयस्थाने भवति तदा
सुनफानामयोगो भवति अथार्कं वर्जयित्वा चन्द्रात् द्वा-
दशगो भवति कश्चित्तदा अनफानामयोगो भवति एव
चन्द्रात् द्वितीयद्वादशगो पृथौ भवतस्तदा दुरुधुरानाम
योगो भवति योगत्वयेऽप्यादित्यो यदि द्वितीये द्वादशे
वास्थाने भवति तदा योगभङ्गलङ्घयति । किन्तु योगक-
र्तृणां मध्ये न गण्यते । एते योगाः वङ्गभिराचार्यैः
कथिताः अन्यथा तु वङ्गभिः केमद्रुमः उक्तः । अ-
थास्य योगत्वयस्याभावे वङ्गभिराचार्यैः केमद्रुमाख्योयो-
गोऽभिहितः एतदुक्तं भवति चन्द्राच्च द्वितीये न द्वादशे
कश्चिदप्यहो भवति तदा केमद्रुमाख्योयोशो भवति
अन्यैस्त्वसाविति अन्येषां गंगादीनामेव मतं केन्द्रे
जन्मलग्नकेन्द्रे शीतकरे चन्द्रे वा भौमादिपृथ्वरहितयोरेपि चन्द्राद्द्वितीयद्वादशस्था-
नयोः केमद्रुमो न भवति केन्द्रे पृथ्वरहिते इत्यत्र कैश्चि-
च्चन्द्रकेन्द्रेणैव केवलं व्याख्यातम् तच्चायुक्तम् चन्द्रकेन्द्रे
पृथ्वरहिते चन्द्रमसोऽपि योगोऽनभ्यति शीतकरे पृथ्वरहिते
इत्येतदपार्थक्यं स्यात् अत्र च भगवान् शार्ङ्गः “व्ययार्थ-
केन्द्रगच्छन्नाहिना भातुं न चेदप्यहः । कश्चित् स्यात् वा
विना चन्द्रलग्नात् केन्द्रगतेऽप्य वा । योगः केमद्रुमो-
नाम तदा स्यादयत्र संहिताः । भवन्ति निन्दिताचारा दा-
रिद्रापात्तिसंयुताः” तथा च शारावल्याम् “सुनफानफा
दुरुधुराः क्रमेण योगा भवन्ति रविरहितैः । विज्ञान्योभ-
यसंस्थैः कैरववनवान्धवादिहृगैः” एतेन “यदा योगाः केन्द्रे
पृथ्वरहितः शशाङ्कच । केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिन च
सर्वपहाडपे” । अन्ये आचार्या नैच्छन्ति बराहमिहि-
रस्तु पुनरिच्छन्तेव अस्मिन्नर्थे तस्यैव तदाक्यम् अन्यथा
केमद्रुम इति एवमुक्ता परमतमुक्तम् अन्यैरसौ इति
“केन्द्रे शीतकरेऽप्यथा पृथ्वरहिते केमद्रुमो नेष्यते” खलपजा
तकेऽपि । तेन सुनफानफादुरुधुराऽभावे केमद्रुम उक्तः
तथा च “रविवर्जं द्वादशगैरनफा चन्द्रद्वितीयगोः सु-
नफा । उभयस्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः” ।
अत्रस्यापि सुनफानफादुरुधुराभावे केमद्रुमः तथा च

“सुनफा त्वनफायोशोदोरुधुरचन्द्रसंस्थितौत्वात् । प्राक्
पृथतो पृथेन्द्रेरुभयगतैस्तेषु रविवर्जम् । केमद्रुमोऽत्र
योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गहितं जन्म” केचित् केन्द्रनवांशके-
ष्विति केचिदाचार्याः केन्द्रेषु केचिच्च नवांशकेष्वेतयो-
गत्वयं वदन्ति यथा चन्द्राद्द्वितीयद्वादशगोभयस्यैः पृथैः
सुनफाद्या योगाव्याख्याताः तथा कैश्चिच्छ्रुतकीर्तिजीव-
शर्मप्रस्थितिभिः केन्द्रवशाच्चनवांशकवशाच्च व्याख्याताः एत-
दुक्तं भवति तारापृथैचन्द्राच्चतुर्थस्थानस्यैः सुनफा
दशमस्थानस्यैरनफा चतुर्थदशमस्थितैः दुरुधुरा अतो-
न्यथा केमद्रुमः तथा च श्रुतकोतिः “चन्द्राच्चतुर्थैः
सुनफा दशमस्थितैः कीर्तितोऽनफा विहृगैः । उभय-
स्थितेर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञतोऽन्यथा योगः” केचिच्चनवांश-
केषु वदन्ति अत्र तत्र राशौ यद्वाशिशम्भ्वनवांशके
चन्द्रमा भवति तस्माद्वागैः यो द्वितीयो राशिः तत्र यदि
तारापृथोभवति तदा सुनफा अथ चन्द्रनवांशकराशे-
द्वादशे तारापृथो भवति तदाऽनफा अथ चन्द्रनवांशक-
राशेः द्वितीये द्वादशे च यदा पृथौ भवतस्तदा दुरु-
धुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः । तथा च चन्द्रनवांशकराशि-
तोद्दिद्वादशराशौ यदि पृथ्वरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः
तथा च जीवशर्मा “यद्वाशिशंज्ञे शीतांशुर्नवांशे जन्मनि-
स्थितः । तद्द्वितीयास्थितेर्योगः सुनफाख्यः प्रकीर्तितः ।
द्वादशैरनफा ज्ञेया ग्रहेर्द्वादशस्थितैः । प्रोक्तो दुरुधुरा
योगोऽन्यथा केमद्रुमः श्रुतः” । उक्तः प्रसिद्धा न सा
येपामेवैयधं मतं तेषामुक्तः लोके न प्रसिद्धा तन्मतं
हृदय्योतिपिकैः नाङ्गीकृतमित्यर्थः । अथ सुनफानफा
दुरुधुराख्यप्रकारज्ञानमिन्द्रवज्रयाह त्रिशङ्कृपा इति
सङ्कृपाः पैकाः त्रिशङ्कृपाश्च सुनफाख्यायोगाः तावन्
एवानफाख्याः पटिलयनशीलविकं शतं दुरुधुराप्रभेदा-
नाम एषां पूर्ववद्विकल्पराणितम् । इच्छाविकल्पैरित्यादि ।
एतच्छ्लोके लोपुकप्रस्तारः पूर्वमेव नामसयोगाध्याये
व्याख्यातः इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाद्याऽन्यत्र लोपु-
कमभिनीय नोति निवृत्तिः कार्या पुनः भूयोऽन्यनीति-
रित्यन्यत्र स्थानान्तरे चालनम् । अथ सुनफादयो भौम-
बुधयुद्धितासितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यान्ते तस्माद्विज्ञानिकत्वाः
प्रश्न तेषां न्यासः अत्र प्राग्वत् पूर्वेषां पूर्वेषां गणितेन
युक्तस्थानं विनान्यं प्रवदन्ति संख्यामिति ज्ञत्वा ज्ञातम्
५ ४ ३ २ १ अथवा प्राग्वत् सैत्र संख्या जाना । एव-
१ २ ३ ४ ५ मेकविकल्पाः प्रश्न, द्विविकल्पा दश, त्रिवि-

कस्या दश, चतुर्विकल्पाः पञ्च, पञ्चविकल्पाः एकः, एव-
मेकविंशत् ५।१०।१०।५।१ तद्यथा द्वितीये चन्द्राङ्गोमः१
बुधः२ वृहस्पतिः३ शुक्रः४ सौरः५ एवमेकविकल्पाः
पञ्च । अथ द्विविकल्पाः भौमबुधो१ भौमजीवो२ भौम-
शुक्रो३ भौमसौरो४ बुधजीवो५ बुधशुक्रो६ बुधसौरो७
जीवशुक्रो८ जीवसौरो९ शुक्रसौरो१० एवं द्विविकल्पाः
दश । अथ त्रिविकल्पाः भौमबुधजीवो१ भौमबुधशु-
क्रो२ भौमबुधसौराः३ भौमजीवशुक्राः४ भौम-
जीवसौराः५ भौमशुक्रसौराः६ बुधजीवशुक्राः७
बुधजीवसौराः८ बुधशुक्रसौराः९ जीवशुक्रसौ-
राः१० एवं त्रिविकल्पा दश १० । अथ चतुर्विकल्पाः
भौमबुधजीवशुक्राः१ भौमबुधजीवसौराः२ भौमजीव-
शुक्रसौराः३ भौमबुधशुक्रसौराः४ बुधजीवशुक्रसौराः५
एवं चतुर्विकल्पाः पञ्च ५ । अथ पञ्चविकल्पः भौमबु-
धजीवशुक्रसौराः१ एवं पञ्चविकल्प एकः । एवमेकविं-
शत् ३१ । सुनफायोगाः उत्थादिता अनेनैव प्रकारेण ।
द्वादशस्यैः अन्तर्भावेदाः एकविंशत् । अथ दूरधरावि-
कल्पाः एषां लोटुकप्रसाराभावात् खबुद्ध्या इच्छाविकल्पैः
क्रमशोभिनीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः । एको द्वितीये,
द्वितीयो (अन्यः) द्वादशे, एको द्वादशे द्वितीयो (अन्यः)
द्वितीये, यथा भौमबुधो१ बुधभौमो२ । भौमजीवो३
जीवभौमो४ भौमशुक्रो५ शुक्रभौमो६ भौमसौरो७
सौरभौमो८ बुधजीवो९ जीवबुधो१० बुधशुक्रो११
शुक्रबुधो१२ बुधसौरो१३ सौरबुधो१४ जीवशुक्रो१५
शुक्रजीवो१६ जीवसौरो१७ सौरजीवो१८ शुक्रसौरो१९
सौरशुक्रो२० । अथैको द्वितीये द्वादशे द्वौ, द्वितीये द्वौ
द्वादशे चैकः तद्यथा भौमः बुधजीवो१ बुधजीवो
भौमः२ । भौमः शुक्रबुधो३ बुधशुक्रो, भौमः४ । भौमः,
बुधसौरो५, बुधसौरो, भौमः६ । भौमः जीवशुक्रो७
जीवशुक्रो, भौमः८ । भौमः जीवसौरो९ जीवसौरो,
भौमः१० । भौमः शुक्रसौरो११ शुक्रसौरो, भौमः१२ ।
बुधः भौमजीवो१३ भौमजीवो, बुधः१४ । बुधः भौम-
शुक्रो१५ भौमशुक्रो, बुधः१६ । बुधः भौमसौरो१७ भौम-
सौरो, बुधः१८ । बुधः जीवशुक्रो१९ जीवशुक्रो,
बुधः२० । बुधः, जीवसौरो२१ जीवसौरो, बुधः२२ ।
बुधः शुक्रसौरो२३ शुक्रसौरो बुधः२४ । जीवः
भौमबुधो२५ भौमबुधो जीवः२६ । जीवः, भौमशुक्रो२७
भौमशुक्रो, जीवः२८ । जीवः भौमसौरो २९ भौमसौरो

जीवः३० । जीवः बुधशुक्रो३१ बुधशुक्रो जीवः३२ ।
जीवः बुधसौरो३३ बुधसौरो, जीवः३४ । जीवः शुक्र-
सौरो३५ शुक्रसौरो, जीवः३६ । शुक्रः भौमबुधो३७
भौमबुधो, शुक्रः३८ । शुक्रः भौमजीवो३९ भौमजीवो,
शुक्रः४० । शुक्रः भौमसौरो४१ भौमसौरो, शुक्रः४२ ।
शुक्रः बुधजीवो४३ बुधजीवो, शुक्रः४४ । शुक्रः बुधसौ-
रो४५ बुधसौरो, शुक्रः४६ । शुक्रः जीवसौरो४७
जीवसौरो शुक्रः ४८ । सौरः भौमबुधो४९ भौमबुधो
सौरः५० । सौरः भौमजीवो५१ भौमजीवो, सौरः५२ ।
सौरः भौमशुक्रो५३ भौमशुक्रो सौरः५४ । सौरः
बुधजीवो५५ बुधजीवो, सौरः५६ । सौरः बुधशु-
क्रो५७ बुधशुक्रो, सौरः५८ । सौरः जीवशुक्रो५९
जीवशुक्रो सौरः६० । एवमेकल जाता ८० । अथैको
द्वितीये, द्वादशे त्रयः, त्रयो द्वितीये, द्वादशे चैकः, तद्यथा
भौमः बुधजीवशुक्राः१ बुधजीवशुक्राः भौमः२ । भौमः
बुधजीवसौराः३ बुधजीवसौराः, भौमः४ । भौमः बुध-
शुक्रसौराः५ बुधशुक्रसौराः, भौमः६ । भौमः जीवशुक्र-
सौराः७ जीवशुक्रसौराः, भौमः८ । बुधः भौमजीवशुक्राः९
भौमजीवशुक्राः, बुधः१० । बुधः भौमजीवसौराः११ भौम-
जीवसौराः बुधः१२ । बुधः भौमशुक्रसौराः१३ भौमशुक्र-
सौराः, बुधः१४ । बुधः जीवशुक्रसौराः१५ जीवशुक्रसौराः
बुधः१६ । जीवः भौमबुधशुक्राः१७ भौमबुधशुक्राः, जीवः
१८ । जीवः भौमबुधसौराः१९ भौमबुधसौराः, जीवः२० ।
एकल १०० । जीवः भौमशुक्रसौराः१ भौमशुक्रसौराः,
जीवः२ । जीवः बुधशुक्रसौराः३ बुधशुक्रसौराः, जीवः४ ।
शुक्रः भौमबुधजीवाः५ भौमबुधजीवाः, शुक्रः६ । शुक्रः
भौमबुधसौराः७ भौमबुधसौराः, शुक्रः८ । शुक्रः भौम-
जीवसौराः९ भौमजीवसौराः, शुक्रः१० । शुक्रः बुधजीव-
सौराः११ बुधजीवसौराः, शुक्रः१२ । सौरः भौमबुध-
जीवाः१३ भौमबुधजीवाः, सौरः१४ । सौरः भौमबुधशुक्राः
१५ भौमबुधशुक्राः, सौरः१६ । सौरः भौमजीवशुक्राः१७
भौमजीवशुक्राः, सौरः१८ । सौरः बुधजीवशुक्राः१९
बुधजीवशुक्राः, सौरः२० । एवमेकल १२० । अथ द्वितीये एको
द्वादशे चत्वारः, चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः तद्यथा
भौमः बुधजीवशुक्रसौराः१ बुधजीवशुक्रसौराः भौमः२ ।
बुधः, भौमजीवशुक्रसौराः३ भौमजीवशुक्रसौराः, बुधः४ ।
जीवः भौमबुधशुक्रसौराः५ भौमबुधशुक्रसौराः, जीवः६ ।
शुक्रः भौमबुधजीवसौराः७ भौमबुधजीवसौराः, शुक्रः८ ।

सौरः भौमबुधजीवशुक्राः ६ भौमबुधजीवशुक्राः, सौरः १० ।
 एवमेकत्र १२०। अथ द्वौ द्वादशे, द्वावेव द्वितीये तद्यथा
 भौ०बु०, जी०शु०? जी०शु०, भौ०बु०२ । भौ०बु०, जी०सौ०२
 जी०सौ०, भौ०बु०४ । भौ०बु०, शु०सौ०५ शु०सौ०, भौ०बु०६ ।
 भौ०जी०, शु०बु०७ शु०बु०, भौ०जी०८ । भौ०जी०, बु०
 सौ०९ बु०भौ०जी०सौ०१० । भौ०जी०, शु०सौ०११ शु०
 सौ०, भौ०जी०१२ । भौ०शु०, बु०जी०१३ बु०जी०,
 भौ०शु०१४ । भौ०शु०, बु०सौ०१५ बु०सौ०भौ०शु०१६ ।
 भौ०शु०, जी०सौ०१७ जी०सौ०, भौ०शु०१८ । बु०जी०,
 भौ०सौ०१९ भौ०सौ०बु०जी०२० । एकमेकत्र १५० ।
 भौ०सौ०, बु०शु०१ बु०शु०, भौ०सौ०२ । भौ०सौ०, जी०शु०३
 जी०शु०, भौ०सौ०४ । बु०जी०, शु०सौ०५ शु०सौ०, बु०जी०६ ।
 बु०शु०, जी०सौ०७ जी०सौ०, बु०शु०८ । जी०शु०, बु०सौ०९
 बु०सौ०जी०शु०१० । एवमेकत्र १६० । द्वौ द्वितीये तयो द्वादशे,
 द्वादशे द्वौ तयो द्वितीये तद्यथा भौ०बु०, जी०शु०सौ०१
 जी०शु०सौ०, भौ०बु०२ । भौ०जी०, बु०शु०सौ०३ बु०शु०-
 सौ०, भौ०जी०४ । भौ०शु०, बु०जी०सौ०५ बु०जी०सौ०,
 भौ०शु०६ । भौ०सौ०, बु०जी०शु०७ । बु०जी०शु०, भौ०
 सौ०८ । बु०जी०, भौ०शु०सौ०९ । भौ०शु०सौ०, बु०जी०१० ।
 एवमेकत्र १७० । बु०शु०, भौ०जी०सौ०१ भौ०जी०सौ०,
 बु०शु०२ । बु०सौ०, भौ०जी०शु०३ भौ०जी०शु०,
 बु०सौ०४ । जी०शु०, भौ०बु०सौ०५ । भौ०बु०सौ०,
 जी०शु०६ । जी०सौ०, भौ०बु०शु०७ भौ०बु०शु०, जी०
 सौ०८ । शु०सौ०, भौ०बु०जी०९ । भौ०बु०जी०, शु०सौ०१० ।
 एवमेकत्र १८० ।

एवं दुरुधुरायोगभेदाः शतमशीत्यधिकं प्रदर्शितम् भट्टो ।
 “सम्पन्नभोगसुखभुग्धनवाहनादप्रख्यागान्वितो दुरुधुरा
 प्रभवः सुभृत्यः । केन ह्यु मे मलिनदुःखितनीचनिःखाः
 प्रोष्याः खलाय नृपतेरपि वंशजाताः” इहच्छां ।
 अथ पुंस्त्वमपि । “प्रचुरधनसमेता भोगसौख्यान्वितः
 स्वाहजहृययसुख्यैर्वाहनैरन्वितश्च । वज्रवितरण
 लज्जाप्रापिताखण्डलदुर्दुरुधुरजनिता ना भृत्यवर्गैः
 प्रपूर्णः जातकपद्धतौ पुंस्त्वोक्तेः । “दधतेव योगसुभय-
 प्रहान्तरस्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना” माघः ।

दुरुधु पु० नी०ता० उक्ते योगभेदे । “तन्वीरकुलौ दुरुधुश्च
 योगाः स्युः षोडशैषां कथयामि लज्जा” इत्युद्दिश्य
 “लज्जात् षडोऽनेऽन्ये रिपुररिन्दुहगो वक्रगो नीच
 गामी क्रूरैर्युक्तोऽङ्गो वा यदि स्यशिली क्रूरनीचा-

रिभस्यैः । अनीचमाणस्तत्तमस्तमागे स्थितः शुभो-
 ज्वादिपदैश्च गन्धः । क्रूरैरराफी न स वीर्ययुक्तः कार्यं
 विधातुं न विभुर्यतोऽसौ । चन्द्रः सूर्याद्द्वादशे दक्षि-
 काद्ये षण्ण्ये नेष्टोऽन्ये तुनायां विशेषात् । राशीगेना-
 दृष्टमूर्तिर्न सर्वैर्दृष्टो ज्ञेयः गूढमार्गः पदोनः । क्षीणो
 भान्ते नो शुभो जन्मकाले पुच्छायां वा चन्द्र एवं वि-
 चिन्त्यः । शुक्ले भौमः क्षणपक्षेऽर्कस्तनुः क्षुद्रदृष्टुः
 वीक्षते नो शुभोऽसौ । शुक्ले दिवा नृदृष्टगोऽर्कस्तनुः
 शशाङ्कं लक्ष्ये कुजो निशि समर्चगतः प्रपश्येत् । दोषा-
 ल्यतां वितर्ततेऽपरथा वज्रत्वम् प्रपश्येत् वा जतुषि
 बुद्धिमतोऽहनीयम्” ।

दुरुह त्रि० दुःखेन ज्ञाते दुर+जह-कर्मणि खल् । दुर्वि-
 त्त्ये । “जानीते जयदेव एव शरणः क्षाव्ये दुरुहद्वुते”
 गीतगो० ।

दुरेर्वा त्रि० दुर+इ-वा० व । दुःखेन गम्ये “प्रादेर्वाभावाः
 सृजते दुरेवाः” ऋ०५।२।६ “दुरेवाः दुःखगमनाः” भा० ।

दुरोक त्रि० दुष्ट लोकः समयायेऽत्र प्रा०वा० दुःखे “दुरो-
 कमनिरायवे शुशोच” ऋ०७।४।१ “दुरोकं दुःखम्” भा०

दुरोण पु० गृहे निषण्णः । “नि दुरोणे अस्मत्तो मल्लानां
 राजा ससाद विदधानि साधन” ऋ०१।१।८ श्यञ्जये
 च । “काव्ययो राजा नेषु कृत्वा दत्तस्य दुरोणे”
 यजु०११।७२ “दुरोणे यज्ञष्टहे” वेददी० “असि दिव-
 स्थायुर्दुरोणयुः” ऋ० ८।६०।१९ “दुरोणयुर्वज्रमान-
 गृहस्थ मिश्रयिता” भा० सु-मिश्रणे वा० कु । “हंसः
 शुचिपद्मसुरन्तरिचसज्जोता वेदिपटु तिथिर्दुरोणसत्”
 कठोप० ।

दुरोदर पु० दुष्टम् वा समन्तादुदरमस्य । शूद्रतकारे २पणे
 मेदि०। इत्युक्ते शूद्राते न० अमरः । “दुरोदरच्छद्मजितां
 समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः” किरा० । “न
 नृगयाऽभिरतिर्न दुरोदरम्” रघुः ।

दुर्ग पुंन०दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर+गम-वा०ङ । (गङ्) (केङ्)
 प्रसिद्धे राजामाश्रणीये शोके । तत्स्वरूपमदादिकं
 मत्स्यपुराणे २१६ अ० उक्तं यथा
 “एवंविधं यथाह्यं राजा विषयनापसेत् । तत्र दुर्गं
 नृपः कुर्वीत प्रख्यामेकतमं बुधः । धनुर्दुर्गं मही-
 दुर्गं नरदुर्गं तथैव च । वार्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरि-
 दुर्गं च पार्थिव ! । सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रप-
 स्यते । दुर्गं च परिशोधयेत् वप्राष्टाककंसंयुतम् । शत-

ल्लोयन्त्रसुख्यैश्च शतशश्च समावृतम् । गोपुरं सकपाटञ्च
तत्र स्थात् सुमनोहरम् । सपताकङ्कजारूढो येन राजा
विशेत् पुरम् । चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्रायतवीथयः ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् । वीथ्यग्रे च
द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्माधिकरणं कार्यं
वीथ्यग्रे च तृतीयके । चतुर्थे, तत्र वीथ्यग्रे गोपुरञ्च
विधीयते । आयातञ्चतुरस्त्रं वा दृष्टं वा कारयेत् पुरम् ।
सक्तिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यं तथैव च । आयातञ्चत-
रस्त्रं वा दृष्टं वा कारयेत् पुरम् । अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति
नदीतीरेषु तद्वसन् । अन्यस्तत्र न कर्तव्यं प्रयत्नेन
विजानता । राज्ञा कोशगृहं कार्यं दक्षिणे राज-
वेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ।
गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वायुदङ्मुखी ।
आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते । महानसञ्च
धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथापराः । गृहं पुरोधसः कार्यं
वामतो राजवेश्मनः । सन्निवेदविदाञ्चैव चिकित्साकर्तु-
रेव च । तत्रैव च तथा भागे कोषागारं विधीयते ।
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभि-
मुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाघ
परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदीपैः
सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानराञ्चैव मर्कटाञ्च विशेषतः ।
घारयेदश्वशालासु सवस्त्रां धेतुमेव च । अजाय धार्या
यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा । गोगजाश्चादिशालासु
तत्पुरोधस्य निर्गमः । अस्तं गते न कर्तव्यो देवदेवे
दिवाकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सा-
रतः । दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः । योधानां
शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामविशेषतः । दद्यादावसथान् दुर्गे
कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यान्श्ववैद्याञ्च गजवैद्या-
स्तथैव च । आहरेत श्वशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः ।
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते । न वज्र-
नामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र
कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः । सहस्रघातिनो राज-
स्तैस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्वाराणि युगानि कार्या-
न्यपि च भूभुजा । सञ्चययात्र सर्वेषामायुधानां प्रश-
स्यते । धनुषां लेपणीयानालोमराणां च पार्थिव ! ।
शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च । लघुशुण्डानां
गुडानाञ्च छड्डानां परिधैः सह । अश्वसनाञ्च प्रभूतानां
सहस्राणां तथैव च । लिङ्गलानां पट्टिशानां कुठाराणाञ्च

पार्थिव ! । प्रासानाञ्च सन्तानानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! ।
परश्वधानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह । कुट्टान्चतुर-
वेलाणां पीठकानान्तयेव च । तपाणाञ्चैव दात्राणामङ्गा-
राणाञ्च सञ्चयः । सर्वेषां शिल्पिमाण्डानां सञ्चययात्र
चेष्यते । यादवाणाञ्च सर्वेषामौपधीनान्तयेव च ।
यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः । शुङ्गस्य सर्व-
तैलानां गोरसानान्तयेव च । वसानामथ मज्जानां स्ना-
यूनामस्थिभिः सह । गोचर्मपट्टाणाञ्च घान्यानां
सर्वतस्तथा । तथैवाभ्रपट्टाणाञ्च यवगोधूमयोरपि ।
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानामथशेषतः । कलायसङ्ग-
मापाणाञ्चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्वशस्यानां
पांशुगोमययोरपि । शणसर्जरसं भूर्जं जतलाद्या च
टङ्कणम् । राजा सञ्चितुयाद्दुर्गे यज्ञान्यदपि किञ्चन ।
कुम्भाद्याशीविषैः कार्या व्यालसिंहादयस्तथा । मृगाश्च
पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्तु च परस्परम् । स्थानानि च
विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्तव्यानि महा-
भाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता । उक्तानि चाप्यनुक्तानि
राजद्रव्याण्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हित-
काय्यया । जीवकर्मभक्ताकोलमामलक्याटवृक्षान् ।
शालपर्णीं पुत्रिपर्णीं स्रग्वर्णीं तथैव च । मापपर्णीं
मदो द्वौ च सारिखे द्वे बलावयम् । वारा श्वसनी वृषा
च वृहती कण्टकारिका । शङ्को शङ्काटकी द्रोणी वषां-
मूर्धभरेणुका । मधुपर्णीं विदार्ये द्वे महाक्षीरा महा-
तपाः । धन्वनः सहदेवाह्वा कटकैरङ्गकं विषः । पर्णीं
शताह्वा मृद्वीका फलशुखजूरयटिकाः । युक्ताति-
शुक्रकाश्रयं कृतातिच्छलवीरणाः । इलुरिल्लुविकाराश्च
फाणिताद्याश्च सत्तम ! । सिंही च सहदेवी च विश्वे-
देवाश्चरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधू-
लिका । शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च । व्याल-
शुभा कटफलाख्या दार्विका राजशीर्षकी । राजसर्षप
घान्याकण्डवप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशाकं पद्मवीजं
गोवल्ली मधुवल्लिका । शीतपाकी कुबेराक्षी काकजिह्वो-
द्वपुष्पिका । पर्यतत्पुष्पौ चोभौ शुक्लातकपुनर्नवे । कसेरु
कारुकाश्लीरी बल्या शालूककेसरम् । तृषधान्यानि
सर्वाणि शमीधान्यानि चैव हि । क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं
मज्जा वसा हतम् । नीपचारिष्टकाक्षौडवातामसोमवाण-
कम् । एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरोगणः । राजा
सञ्चितुयात्सर्वं पुरे निरवशेषतः । दाडिमाज्जातकौ चैव

तिनिडीकास्तवेतसम् । भव्यकर्मन्वुवकुचकरमर्दकरूपकम् ।
बीजप्रककण्डूरे मालतीराजवन्धुकम् । कोलकद्वय-
पर्णानि द्वयोरात्रातयोरपि । पारावतं नागरकं प्राची-
नोलकमेव च । कपित्थामलकं चुक्रं फलं दन्तशठस्य च ।
जाम्बवं नवनीतञ्च सौवीरकरुपोदके । सुरासवञ्च मद्यानि
मण्डितक्रदधीनि च । शुक्रानि चैव सर्वाणि ज्ञेयमास्त-
गणं द्विज ! । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
पुरे । सैन्धवोज्झिदपाठेयपाक्यषासुद्रलोमकम् । कुण्ड-
लौवचलविडं बालकेयं यवाङ्गकम् । और्वं चारं काल-
भक्ष विज्ञेयो लवणोगणः । एवमादीनि चान्यानि राजा
सञ्चिनुयात् पुरे । पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरम् ।
कुवेरकं मरोचकं शिषु भङ्गातसर्पपाः । कुठाजमोदा-
किणिही हिङ्गुमूलकधान्यकम् । कारवीकुञ्चिका याज्या
सुसुखा काकमाचिका । फण्यज्जकोऽथ लघुनं भूकृणं
सुरसन्ध्या । कायस्या च वयस्या च हरितालं मनः-
शिला । अमृता च रुदनी च रोहिषं कुङ्कुमं तथा ।
जया एरण्डकाण्डोरं सल्लकी हञ्जिका तथा । सई-
पित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च । फलानि चैव
हि तथा सृङ्खला हिङ्गुपत्रिका । एवमादीनि चान्यानि
गणः कटुकसंज्ञितः । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन
नृपोत्तम ! सुप्तं चन्दनहृद्वेरजतमानकदारवः । दरि-
द्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम् । दूर्वा पटोलकटुका
दीर्घत्वक् पत्रकं वचा । किराततिलभूतस्त्री विषा चाति-
विषा तथा । तालीशपलतगरसम्पणविकङ्कताः । काको-
दुम्बरिका दिव्या तथा चैव सुरोज्ञया । पङ्क्यन्था रो-
हिणी मांसी पर्यट्याथ दन्तिका । रसाञ्जनं षड्गराजं
पतङ्गी परिपेनवम् । दुःस्पर्शागुरुणी कामा श्यामाकं
गन्धनाकुली । रूपपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गला ।
रम्भा चैवाङ्गु रास्कोता तालास्कोता हरेणुका । वेलाप्य
वेतसस्तुम्बी विषाणी लोघप्रपिणी । मालतीकरज्जणाख्या
वृश्चिका जीविता तथा । पर्णिका च गुडूची च स गण-
स्त्रिकतञ्जकः । एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात्
पुरे । अभयामलके चोमे तथैव च विभीतकम् । प्रियङ्गु-
धातकीपुष्पं मोचाख्या चार्जुनासनाः । अन्नना स्त्री
लवरिकार श्योना च कटुफलं तथा । भूर्जपत्रं शिलापत्रं
पाटलापत्रलोभकम् । समङ्गा लिङ्गतामूलकापीसगैरिका-
ञ्जनम् । विट्पत्रं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुसुदोत्पलम् ।
ज्योतिषोदुम्बराश्वत्थकिंशुकाः शिषुपा शमी । प्रियान-

पीलुकासारिशिरीषाः पद्मकं तथा । विल्वोऽग्निमन्थः
लवण्य श्यामाकस्य वको घनम् । राजादनं करीरञ्च
धान्यकं प्रियकस्तथा । कक्कोलाथोकवदराः कदम्बखटिर-
द्वयम् । एषां पत्राणि साराणि मूत्राणि कुशुमावि च ।
एवमादीनि चान्यानि कापायाख्यो मतो रसः । प्रयत्नेन
नृपश्चेतो राजा सञ्चिनुयात् पुरे । कीटाश्च मारणे
योग्या व्यङ्गतायां तथैव च । वातघ्नमात्र मार्गाणां
दूषणानि तथैव च । धार्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि
वक्ष्यामि पार्थिव ! विषाणां धारणं कार्यं प्रयत्नेन
सहीभुजा । विचित्राद्याङ्गदा धार्या विषस्य शमनास्तथा ।
रजोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिर्धनाः । कालवद्विष
पुरुषाः पुरे धार्याः प्रयत्नतः । भीतान् प्रमत्तान् कुपि-
तांस्तथैव च विद्यानितान् । कुम्भान् पापशीलांश्च न
राजा वासयेत् पुरे । दन्त्यायुधाटालचयोपपन्नं सम-
धान्यौषधिसमयुक्तम् । वणिग्जनैश्च दृतमावसेत दुर्गं
सुगुप्तं नृपतिः सदैव । मनुष्याश्च । रजोघ्नानि विष-
घ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा । अगदानि समाचक्ष्ते
तानि धर्मदत्तां वर ! मत्स्य उवाच । विल्वटकी
यवचारं पाटला वान्तिकोपणाः । श्रीपर्णी शल्लकी-
युक्तो निक्ताथः प्रोक्षणं परम् । सविष्टं प्रोक्षितं तेन
सद्यो भवति निर्विषम् । यवसैन्धवपानीयवस्तग्यासनो-
दकम् । कवचाभरणं क्लृप्तं बालव्यजनवेश्मनाम् । श्वेता
पाटलानि विषा शिषुमूर्वा पुनर्नवा । समङ्गाष्टमूलञ्च
कपिल्यष्टप्रशोषितम् । मङ्गादन्तशठनहत् प्रोक्षणं विष-
नाशनम् । लालापिप्लवङ्गमञ्जिष्ठा सममेला हरेणुका ।
यष्टप्राङ्गा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिता । निखने-
ज्जोविषाणस्यं सप्तरात्रं महीतले । ततः क्वावा मणिं
हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत् । संस्पृष्टं सविष्टं तेन सद्यो
भवति निर्विषम् । मनोह्वया शमीपत्रं तृत्तिका श्वेत-
सर्पपाः । कपिल्यकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्पिताः ।
गुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याच्छिप्रोऽपरोगदः । विष-
जित् परमं कार्यं मणिरत्नञ्च पूर्ववत् । मूषिका जलका
चापि हस्ते बद्धा विषापहा । हरेणुमांसी मञ्जिष्ठा
रजनी मधुका मधु । अक्षतक् सुराषं लाला श्वपित्तं
पूर्ववद् भुवि । वादित्वाणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
शुक्ला दृढा समाधाय सद्यो भवति निर्विषः । त्र्यम्बकं
पञ्चलवर्णं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् । सृङ्खला लिङ्गतापत्रं
विडङ्गानीन्द्रवारुणी । सधुकं वेतसं चोद्वं विषाणे च

निधापयेत् । तस्मादप्याश्वना मातुं प्रायुक्तं योजये-
त्ततः । युक्तं सर्जरसोपेताः सर्षपा एलावालुकैः । सुवेगा
तस्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य तु । धूपो वासगृहे हृन्ति विषं
स्थायरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न विषं दर्दुरा न
शरीरुपाः । न कल्याकर्मणाश्चापि धूपोऽयं यत्न दहते ।
कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्लुकैः । भूतैर्वावागुर-
खानाकुलीतगुल्लीयकैः । काथः स विषकार्येषु काक-
माचीयुतो हितः । रोचनापलनेपालीकुङ्कुमैस्त्रिलोकान्
वहन् । विषेन बाध्यते स्याच्च नरनारीन्दपप्रियः ।
चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिडाकिण्वीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्वि-
पतामेति गात्रं सर्वविषादितम् । शिरीषस्य फलं पलं
पुष्पं त्वङ्मूलमेव च । गोमूलवटं हृत्पदः सर्वकर्मकरः
सुतः । एकवीर ! महोपध्यः शृणु चातः परं नृप !
बन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा ।
शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका । सोमा-
पिण्डा निशा चैव तथा दग्धरुहा च या । स्थले कम्प-
न्निनी या च विशाली शङ्खमूलिका । चण्डाली हस्ति-
प्रगल्भा गोऽजापयोर् करम्भिका । रक्ता चैव महारक्ता
तथा वर्हिगिखा च या । कोशातकी नक्तमालं प्रिया-
लञ्च सुलोचनी । वारुणी बहुगन्धा च तथा वै गन्धना-
कुली । ईश्वरी शिवगन्धा च शामला वंशनालिका ! जल-
फाली महा श्वेता श्वेता च मधुयष्टिका । वज्रकः पारि-
भद्रश्च तथा वै दिम्बुवारकाः । जीवानन्दा बहुच्छिद्रा
नतनागरकण्टका । नालञ्च जाली जाती च तथा च
पटपत्रिका । कार्तिकरं महानीला कुन्दरुहं सपादिका ।
मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयकैः । सर्पांली
लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा । राजापहा वृद्धिकरी
तथा चैव विशल्यदा । पत्रिका रोहिणी चैव नक्तमाला
महौषधी । तयामलकपन्दाकं श्यामचित्रफला च या ।
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । केशिनी
वृश्चिकाली च महानागा शतावरी । गरुडी च तथा
जेगा जले कुसुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च
महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराजी सर्व-
रत्नानि पार्थिव ! । विशेषान्तरकतानि कीटपक्षं विशेष-
ततः । जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः ।
रजोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कल्याणतालनाशनाः । विशेषान्तर-
नागाश्च गोखरोष्ठसुदुभवाः । सर्पतिन्त्रिगोमायुवस्त-
मण्डकजाश्च ये । सिंहव्याघ्रकर्माजैरक्षीप्रियानरसंभवाः ।

कपिञ्जला गजा वाजिमहिषैर्गमवाश्च ये । इत्येवमेतैः
सकलैरुपेतन्द्रव्यैश्च सैवैः स्रपूरं सुरक्षितम् । राजा
वसेत्तत्र गृहं सुगुहं गुणान्वितं लज्जनसंप्रयुक्तम् ।
मनुस्वाच "राजारक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् ।
कारवेद्वा महीभर्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि च । मत्स्य-
उवाच । शिरीषोदुम्बरशमीवीजपूरं दत्तम् । क्षुद्योगः
कथितो राजन् ! मासार्द्धं तु पुरातनैः । कशेरुफल-
मूलानि इक्षुमूलं तथा विसृज्य । द्रुवांक्षीरवृत्तैर्मण्डः सिद्धो
ऽयं मासिकः परः । नरं शस्त्रहतं प्राप्नो न तस्य
मरणं भवेत् । कल्पावधेषुना तत्र जनयेत्तु विभावसुम् ।
गृहे तिरपस्यन्तु क्रियते यत्न पार्थिव ! । नान्योऽग्नि-
ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा । कापांसास्था भुज-
ङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्वासने धूपः प्रशस्तः
सततं गृहे । सासृष्टसैन्धवयवा विद्युद्गन्धा च मृत्तिका ।
तयातुच्छिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दहते नृप ! । द्वा च
दुर्गे रज्ज्वोऽग्नि वांति वाते विशेषतः । विषासु रज्ज्वोऽप-
तिस्तत्र युक्तिं निबोध मे । क्रोडानिमित्तं नृपतिधौर-
येन्मृगपक्षिणः । यच्च वै प्राक् परीक्षेत वज्रौ चान्यतरे
च । वस्त्रं पुष्पमञ्जहारं भोजनाच्छादनं तथा । नाप-
रीक्षितपूर्वन्तु सृष्टेदपि महामतिः । स्याच्चासौ वृक्षफलप्रः
सोद्वेगश्च निरीक्षते । विषदोऽयं विषं दत्तं यच्च तत्र
परीक्षते । स्रक्तोत्तरीयो विमनाः स्रम्भकुलादिभिरुपा ।
प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा । भुवं विनि-
श्चति यीशं तथा चालयते नृप ! । कण्डूयति च
मूर्ध्नि परिलोष्ठाननलया । क्रियासु त्वरितो राजन् !
विपरीतास्त्रपि भुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य
परीक्षयेत् । समग्रैर्विचित्रैर्द्वजैः तद्वत् त्वरयान्वितैः ।
दन्द्रायुधसवर्णन्तु रुजं स्तोतसमन्वितम् । एकावर्तन्तु
दुर्गं च भृशघृष्टचटायते । तद्रूपसेवनाज्जलोः शिरोरो-
गश्च जायते । सविधेऽन्ने विलीयन्ते न च पार्थिव !
मञ्जिकाः । निनीनाश्च विषदन्ते संस्पृष्टे सविधे तथा ।
विरज्यति चकोरस्य वटिः पार्थिवसत्तम ! । विह्वलित
स्त्रो याति कोकिलस्य तथा नृप ! । गतिः स्त्रलति
हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति । क्रोडो मदमथाप्येति
लकृषाकुर्विरौति च । विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका
वसते ततः । चामीकरोऽन्यतो याति मृत्तुं कारण्डव
स्तथा । मेहते वानरो राजन् ! ग्लायते जीवजीवकः ।
हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः पृथक्चैव रोदिति । हर्षमायाति च

शिखी विषसन्दर्शनाक्षुप ! अक्षश्च सविषं राजंश्चरेण
च विपद्यते । तदा भवति निःश्राव्यं पक्षपथुषितो-
पमम् । व्यापन्नरसगन्धश्च चन्द्रिकाभिस्तथायुतम् । व्यञ्ज-
नानान्तु शुष्कत्वं द्रवाणां बहुदोहवः । ससेध्वानां द्रव्याणां
जायते फेनमालिता । सस्यराजिश्च तावत् स्यात् नीला च
पयसस्तथा । कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम !
धान्यास्तस्य तथा क्षणा कपिला कोद्वस्य च । मधुश्यामा
च तक्रस्य नीला पीता तथैव च । दृढस्योदकसङ्काशा
कपोताभा च सत्तनुः । हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च
तथाऽरुणा । फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते ।
प्रकोपश्चैव पक्वानां माल्यानां स्नानता तथा । स्मृदुता
कठिनानां स्यात् स्मृदुनाञ्च विपर्ययः । सूक्ष्माणां रूप-
दहनं तथा चैवातिरक्ता । श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां
वै तथैव च । लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलयङ्कोपदिग्धता ।
अनुलेपनगन्धानां माल्यानाञ्च नृपोत्तम ! । विगन्धता च
विज्ञेया तथा राजन् ! जलस्य तु । दलकाष्ठत्वचः
श्यामास्तनुसत्तास्तथैव च । एषमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि
नृपोत्तम ! । तस्माद्राजा सदा तिष्ठेत् सन्निमन्त्रौषधी-
गणैः । उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः ।
प्रजातरोर्मूलमिहावनीशस्तद्रक्षणाराद्रक्षपैति वृक्षिम् ।
तस्मात् प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्वेषां कार्या रविवंशचन्द्र !
दुर्गं शुभाशुभलक्षणञ्च कालिकापुराणे ८५ अ० यथा

दुर्गांस्तु सततं कुर्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः ।
भूषिताक्षगराद्राजा दुर्गे दुर्गाश्रयं चरेत् । दुर्गं बलं
नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते । शतमेको योधयति
दुर्गस्यायी धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं
प्रशस्यते । जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च ।
अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोज्ज्वलम् । दुर्गं कार्यं
नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः । दुर्गं कुर्वन् पुरं कुर्यात्
त्रिकोणं धनुराकृति । वर्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा
नगरं चरेत् । स्मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम् ।
यथा राजसराजस्य लङ्का दुर्गाजिता पुरा । बलेः पुरी
शोणिताख्या तेजो दुर्गे प्रतिष्ठितम् । यतस्तत् व्यज-
नाकारमतो भ्रष्टः त्रियो बलिः । सौभाग्यं शाल्वरा-
जस्य नगरं पञ्चकोणकम् । दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च
भ्रष्टं भविष्यति । यज्ञायोध्याङ्ग्यं भूप ! पुरमिच्छाकुभू-
मुजाम् । धनुराकृति तस्यापि ततोऽभूद्विजयप्रदम् ।
दुर्गं भूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालाञ्चैव द्वारतः । पूजयित्वा

विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात् । अतो दुर्गं नृपः
कुर्यात् सततं जयद्वये । अधिकं दुर्गकर्मण्यङ्गे दृश्यम्
२५ सुरभेदे तत्कथा काशीख० ७० अ०

“दुर्गेनाम महादैव्यो रुद्रदैव्याङ्गजोऽभवत् । यतस्तदा
तपस्तीव्रं पुंभ्योऽजेयत्वमाप्नवान् । ततस्तेनास्त्रिणा
लोका भूर्भुवःस्वर्गस्वा अपि । स्वसात्कृता विनिर्जित्व
रणे स्वभुजसारतः !” ३६ श्रीभेदे स्त्री

दुर्गासुरहननात् देव्या दुर्गेति नामाभूत् यथाह तत्रैव
७२ अ० “अद्य प्रभृति मे नाम दुर्गेति ख्यातिमेव्यति ।
दुर्गदैव्यस्य समरे घातनादतिदुर्गमात्” दुर्गासुरस्यैव
नामान्तरं दुर्गम इति । “तत्रैव च वधिप्रश्रामि दुर्गमाख्यं
महासुरम् । दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भवि-
ष्यति” देवीमा० । तत्र-याकन्वरीप्रादुर्भावयुगे स च
वैवस्वतमन्वन्तरे चत्वारिंशत्तमयुगकालः यथोक्तं लक्ष्मी-
तन्त्रे वैवस्वतमन्वन्तरसङ्ख्या “तस्मिन्नेवान्तरे शक्र !
चत्वारिंशत्तमे युगे” शताब्दीशाकम्भार्योरवतारसङ्ख्या
तत्रैव दुर्गासुरवधेन दुर्गानामताप्राप्तिरुक्ता । तेन
श्वेतवराहकल्पे साऽद्यापि न प्रादुर्भूता कल्पान्तरे
तस्याः प्रादुर्भावेण तस्या इदानीमर्चनीयतेति बोध्यम् ।
दुर्गाशब्दस्यान्यापि निरुक्तिरन्यत्र दर्शिता प्रसङ्गादि-
होच्यते यथा

“दुर्गे दैव्ये ४ महाविघ्ने ५ भववन्त्रे ५ कुकर्मेणि । ७ शोके
८ दुःखे च ९ नरके १० यमदण्डे च ११ जन्मनि । १२ महा-
भयेऽतिरोगे १३ चाप्याशब्दे हन्तृवाचकः । एतान् ह-
न्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्तिता” । अपिच “देल-
नाशार्थवचनो दकारः परिकीर्तितः । उकारो विघ्न-
नाशस्य वाचको वेदसम्मतः । रेफो रोगघ्नवचनो गघ
पापघ्नवाचकः । भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकी-
र्तितः । स्मृत्युक्तिश्च यणाद् यस्या एते नश्यन्ति निश्चि-
तम् । ततो दुर्गां हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्तिता” ।
“दुर्गेति दैव्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः । दुर्गं नाश-
यते या तु सा दुर्गा परिकीर्तिता” । विपत्तिवाचको
दुर्गेशाकारो नाशवाचकः । तं ननाश पुरा तेन बुधै-
र्दुर्गां प्रकीर्तिता” । अस्याः स्थानं कल्याणेनातङ्गभद्रयो
र्मध्यभागे सद्भाद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धम् । “सर्वस्वरूपिणी
शक्तिः सा दुर्गेति च पठ्यते” यथा सङ्ख्यमालायाम्
“भूतानि दुर्गां भुवनानि दुर्गां नराः स्त्रियश्चापि सुरा
सुरादिकम् । यदुयजि दृश्यं खलु सैव दुर्गां दुर्गासक-

पादपरं न किञ्चिदिति" शब्दार्थचिन्तामणिधृतेषु महा-
विष्ठादिषु च पु० १२शुभगुणौ राजनि० १४दुर्गममात्रे
ति० १५दुर्गेये १६परमेश्वरे पु० "दुर्लभो दुर्गमो दुर्गे
दुरावासो दुराधरः" विष्णु सं० । "अन्तरायप्रतिहतैर्दु-
रायते इति दुर्ग" भा०

दुर्गेकस्मिन् नन्दुर्गार्थं दुर्गे वा कर्म कार्यम् । भा०शा०८६५०

उक्ते दुर्गमाधनकर्मभेदे यथा

'तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः । श्रुत्वा तथा
विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः । षड्विधं दुर्गमाख्याय पु-
राण्यथ निवेशयेत् । सर्वसम्पत्प्रधानं यद्वाङ्मल्यञ्चापि
सम्भवेत् । धन्वदुर्गे महीदुर्गे गिरिदुर्गे तथैव च ।
मनुष्यदुर्गे मृदुदुर्गे वनदुर्गे च तानि षट् । यत् पुरं
दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम् । दृढप्राकारपरिखं
हस्त्यश्वरथसङ्कुलम् । विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निच-
याय सुचिन्तिताः । धार्मिकश्च जनो यत्र दास्यसुत्तम-
मास्थितः । उर्जस्विनरनागाश्च चत्वरापणशोभितम् ।
प्रसिद्धव्यवहारश्च प्रशान्तमकुतोभयम् । सुप्रभं शान्त-
नादञ्च सुप्रशस्तनिवेशनम् । शूरादृजजनसम्पन्नं ब्रह्म-
चोषातुनादितम् । समालोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदे-
वतम् । वय्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमाविशेत् ।
तत्र कोषं बलं मिलं व्यवहारञ्च वर्धयेत् । पुरे जन-
पदे चैव सर्वदोषान्निवर्त्तयेत् । भाण्डागारायुधागारं
प्रयत्नेनाभिवर्धयेत् । निचयान् वर्धयेत् सर्वांस्तथा
भन्वायुधालयान् । काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुदङ्गास्त्रि-
वैणवान् । मज्जास्त्रेह्वसाक्षौद्रमौषध्याममेव च ।
शयं सर्जरसस्नान्यामायुधानि शरांस्तथा । चर्मस्त्रायुं
तथा वेत् । सुस्रवत्वजवन्धनान् । आशयाशोदपानाश्च
प्रभूता सलिलाकराः । निरोढव्याः सदा राज्ञा क्षीरि-
ण्यश्च महीरुहाः । सत्कृतश्च प्रयत्नेन आचार्यत्विक्-
पुरोहिताः । महेष्वासाः स्वपतयः सांवत्सरचिकित्-
सकाः । प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा वज्रश्रुताः ।
कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु । पूजयेद्वा-
मिकान् राजा निम्नस्त्रीयादधार्मिकान् । नियुञ्ज्याश्च
प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु । बाह्यमाभ्यन्तरञ्चैव पौर
जानपदं तथा । चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म
प्रयोजयेत् । चरान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः ।
अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम् । उदासी
नारिमितायां सर्वमेव चिकीर्षितम् । पुरे जनपदे चैव

ज्ञातव्यं चारचक्षुषा । तत्क्षेपां विधातव्यं सर्वमेवा-
प्रमादतः । भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निम्नहृता ।
यत्न्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया । प्रजानां
रक्षणं कार्यं न कार्यं धर्ममाधकम् । कृपणानाश्च-
दृष्टानां विधवानाञ्च योषिताम् । योगक्षेमञ्च दृष्टिञ्च
नित्यमेव प्रकल्पयेत् । व्याघ्रमेव यथाकालं चेलमाजन
भोजनम् । सदैवोपहरेद्वाजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च ।
व्यात्मानं सर्वकार्याणि तापसे राष्ट्रमेव च । निवेदयेत्
प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट सर्वदा । सर्वाध्वान्नागिनां राजा
कुले जातं वज्रश्रुतम् । पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासन-
भोजनैः । तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याश्चिदा-
पदि । तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः । तस्मिन्
निधीनादधीत प्रज्ञां पर्याददीत च । न चापि तीक्ष्णं
सेवेत भृगं वा प्रतिपूजयेत् । अन्यः कार्यः स्वराष्ट्रेषु
परराष्ट्रेषु चापरः । अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ।
तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागश्च कारयेत् । परराष्ट्रा-
दधीक्षेपु यथा स्वविषये तथा । ते कस्याश्चिदवस्थायां
शरणं शरणार्थिने । राज्ञे दयुर्यथाकामं तापसाः संश-
तव्रताः । एष ते लक्षणोद्देशः सङ्क्षेपेण प्रकीर्तितः ।
यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति" ।

दुर्गकारक पु० दुर्गे करोति वेष्टनेन क-एवुल् । १८भेदे ।

२दुर्गकर्त्तरि लि० ।

दुर्गत लि० दुर्गच्छति दुर्ग-गम-कर्त्तरि क्त । १दरिद्रे २दै-
न्यङ्गते च अमरः । "समाश्रयिनि केनाहं कथं प्राप्तिषि
दुर्गतः" भट्टिः । "निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः"
सा०द० ।

दुर्गतरणी स्त्री दुर्गं तीर्थतेऽनया त-करणे ल्युट् इत०
ङीप् । देवीभेदे "सावित्री दुर्गतरणी वीणा सप्रविधा
तथा" भा०स० ११ख० ब्रह्मसभावर्यने । २दुर्गतरणसाधने लि०

दुर्गति स्त्री दुष्टा गतिः प्रा०स० । १नरके अमरः । २दारिद्रे
भेदि० । "न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकश्च गच्छति" भा०शा०

५५६१ञ्चो० दुःस्थिता गतिरस्य प्रा०व० । २तद्युते लि० ।

दुर्गतिनाशिनी स्त्री दुर्गतिं नाशयति नाशि-णिनि इत०
ङीप् । दुर्गादेव्याम् । "ब्रह्माण्डविजयस्यास्य कवचस्य
प्रजापतिः । अष्टिम्बन्धस्य गायत्री देवी दुर्गतिना-
शिनी" ब्रह्मवै०गणे०ख० । २दुर्गतिनाशके लि० स्त्रियां ङीप् ।

दुर्गम् पु० दुःस्थितो गन्तोऽस्य प्रा०व० । १सौवर्चलवर्णे
हेम० । २दुर्गगन्धयुक्ते लि० । ११०स० । ३दुर्गे गन्ते "मांस-

मेदोऽस्थिदुर्गन्धा” हरिवं ५३५० “सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं
दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्” सुश्रुतः ।

दुर्गन्धाङ्गं त्रिदुर्गन्धोऽङ्गे यस्य । पूतिगन्धान्वितदेहके स्त्रियां
ङीप् । शाता० सौगन्धिकपुष्पाहरणेन तथाङ्गतेत्यु-
क्तम् यथा “सौगन्धिकस्य हरणात् दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते”
दुर्गन्धिन् त्रि० दुर्गन्धोऽस्थस्य नित्ययोगे इति “तेन न कर्म-
धारयात् मत्वर्थीयो बह्व्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः” इत्यस्य
न प्रवृत्तिः । १दुर्गन्धयुक्ते त्रि० रायमुकुटः “चर्माव-
नङ्गं दुर्गन्धं पूर्णं मूलपरीषयोः” मनुः । स्त्रियां ङीप् ।
दुर्गपति ५० इत० । १दुर्गरक्षके दुर्गाध्यक्षभेदे । २दुर्गस्वामिनि
च । “वयं जयेम हेलाभिर्दस्सून् दुर्गपतिर्वया” भाग०
३।१४।१८

दुर्गपाल ५० दुर्गे दुर्गं वा पालयति पालि-व्यप् उ० स० ।
१कच्छपालके ‘यक्षोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभि-
पन्त्यैरभिवन्दिताङ्गः’ भाग० ८।२३।५ । २दुर्गरक्षके च
दुर्गपुष्पी स्त्री दुर्गं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । (केशपुष्पा)
ख्याते दृक्षभेदे शब्दच० ।

दुर्गम ५० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्+गम-कर्मणि खल् । १दुर्ग-
नामासुरभेदे “दुर्गमाख्यं महासुरम्” देवीमा० । २दुर्गम-
नीये त्रि० । “कान्तारोवर्त्म दुर्गमम्” अमरः । ३दुर्ग्ये च
४परमेश्वरे ५० दुर्गशब्दे दृश्यम् “दुःखेन गम्यते ज्ञायते
इति दुर्गमः” भाष्ये तन्नामनिवृत्तिः ।

दुर्गल ५० दुःस्थितो गलो यत्न लोकानाम् । देशभेदे “दुर्गलाः
प्रतिमास्याश्च कुललाः कोशलास्तथा” भा० भी० ८५०
जनपदोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य, तस्य राजा वा व्यण् ।
दौर्गलं पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्मृमे च । बह्वपु-
श्रणो लुक् । दुर्गला इत्येव ।

दुर्गलङ्घन ५० स्त्री० दुर्गं लङ्घयतिनेन लङ्घि-करणे ल्युट् ।
लङ्घे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दुर्गसंस्कार ५० इत० । प्रतिपक्षस्य युद्धार्थोद्योगे राज्ञा खटु-
र्गस्य भग्नप्रायस्य पुनर्नवीकरणे “खतो दुर्गसंस्कारे
धारव्यो किं कौसुदीमहोत्सवेन” इति सुहारा०

दुर्गसञ्चार ५० दुर्गे सञ्चर्यतेनेन सम्+चर-करणे व्यप् ।
(सांको) संक्रमे हेमच० चञ् । दुर्गसञ्चारोऽप्यत्र अमर-
टीकायां क्षीरस्वामी

दुर्गसिंह ५० कलापपरिशिष्टकारे विद्वद्भेदे

दुर्गा स्त्री दुर्गशब्दोक्ते १देवीभेदे तच्चिरकृत्तादिकं तत्र दर्शि-
तम् । २नीलीडचे मेदि० । ३अपरराजितायाम्

शब्दच० ४य्यामाखगे राजनि० । ५हिमालयकन्यायाश्च
“सा दुर्गा मेनकाकन्या दैन्यदुर्गतिनाशिनी” ब्रह्मवै० ५०

दुर्गाढ त्रि० दुर्+गाह-कर्मणि क्त । कच्छेणावगाहो “दु-
र्गाढो नयमागोऽयमिन्द्राङ्गस्तद्विदो जनाः” हरिवं० २३६५०
दुर्गाध्यक्ष ५० इत० । दुर्गरक्षके सेनाभेदे “क्षणाहार्यश्च
शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः । दुर्गाध्यक्षः स्रुतो राघ
उद्युक्तः सर्वकर्मसु” मत्स्य५० तद्वक्ष्येण सक्तम् ।

दुर्गानवमी स्त्री दुर्गाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् नवमी ।
कार्तिकयुक्तपक्षीयनवम्याम् । दुर्गाया इयम् व्यञ् ङीप् ।
दौर्गा तत्पूजयाङ्गनयमीतिथौ “आवणो दौर्गनवमी
द्वयां चैव कृताशनी । पूर्वविज्ञैव कर्तव्या शिवरात्रिर्वि-
दिनम्” ति० त० । तत्पूजाविधानादि योगिनीतन्त्रे यथा

“कार्तिकेऽमलपक्षे च नवम्याश्च विशेषतः । उद्बुद्धां

तु जगद्धात्रीं पूजयेद् दीपमालया” तन्त्रान्तरे “त्रिकाचं
पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण (३) व । नानावर्तिविधानेन
गीतवाद्यपुरःसरम् । कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्याश्च
विशेषतः । कृत्वैव साधकश्चेदो लभेद्वाज्यमकण्टकम्”

कुजिकातन्त्रे “कार्तिके युक्तपक्षे तु नवम्यां जगद-
स्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद् भक्त्या धर्मकामावशिष्ये ।
शक्तिसङ्क्रमतन्त्रे “कार्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदी-
श्वरीम् । त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् ।

निर्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः । पूज-
यित्वा परदिने प्रतिमां तां विस्र्जयेत् । एवं कृत्वा चक्र
वर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः । पुत्रपौत्रधनैश्चर्यधंशु-
तास्य भवेत् पुरी । दासदासीगणैर्युक्तो सक्तः स्यात्

पापसङ्कटात् । विशेषतः वसुयुतां नवमीं प्राप्य सा-
धकः । पूजयित्वा मृण्मयीं तां लभते वाञ्छितं फलम्”
भविष्ये “मासैश्चतुर्भिर्वर्षे पुण्यं विधिनाऽऽपुन्यं चण्डि-
काम् । तत् फलं लभते धीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च ।

अधिकं जगद्धात्रीशब्दे ३००४८० दृश्यम् ।

दुर्गास्मरण न० “दुर्गां जगदिदं सर्वं दुर्गां सर्वस्य कार-
णम् । अहञ्च दुर्गेत्येव” यत् तद्दुर्गास्मरणं विदुः
इत्युक्ते चिन्तनभेदे ।

दुर्गाङ्ग ५० दुर्गां व्याङ्गाय । भूमिजगुगुलौ राजनि० ।

दुर्गभि त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+ग्रह-वा० कर्मणि
किं सम्प्रधारणम् वेदे हस्य मः । दुर्गाहो यही-
तमशक्ये “न शृङ्गादविधाय दुर्गभिः” ऋ० १।१४०।६
“इत्यस्य यत्प्रदेशे दुर्गं भिषगः” १।५२।६ “दुर्गं भिषगः

दुर्पह व्यापनः" भा० अथ व्यापनो वा० वन शक० ।
दुर्गोत्सव पु० इत० । दुर्गाया देवीभेदस्य पूजानिमित्तो उत्सव
स च शारदिकः वासनिकश्च ।

दुर्पह त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+पह-कर्मणि खल् ।
दुःखेन याज्ञो २दुर्ज्ञेये २दुरासदे "दुर्गाणि दुर्पहा-
य्यासन् तस्य रोदुरपि द्विषाम्" रघुः । ४अपामार्गे
स्त्री शब्दार्थार्थः ।

दुर्गच्छ त्रि० दुर्+पह-कर्मणि गल् । पहीतमशक्ये दुः-
खेन याज्ञो "जपाह तद्वनूत्तं दुर्गच्छं देवतैरपि"
हरिवं० ८४ख० ।

दुर्घट त्रि० दुर्+घट-कर्मणि खल् । घटयितुमशक्ये दुः-
संपादो । "कोऽन्यथो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्"
भा०ग० ६।६।३४

दुर्घोष पुंस्त्री० दुष्टो घोषोऽस्य । भङ्गूको राजनि० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् । २दुष्टशब्दयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।
प्रा०स० । १दुष्टे शब्दे पु०

दुर्जन पु० दुष्टो जनः प्रा०स० । खलुरूपे "दुर्जनः परिहर्तव्यो
विद्याया भूपितोऽपि सः । मणिना भूपितः सर्पः किमसौ
न भयङ्करः" चाण० "शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपका-
रेण दुर्जनः" कुमा० "पानं दुर्जनसंसर्गः प्रत्या च विरहो
टनम्" मनुः शशाङ्गचूर्णे क्यङ् । दुर्जनायते अदुर्जनो
दुर्जनो भवतीत्यर्थः ।

दुर्जय त्रि० दुःखेन जीयतेऽसौ दुर्+जि-कर्मणि खल् । १जे-
तुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये । २परमेश्वरे पु० "समादृष्टो
निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णुसं० । "क्षेत्रांश्च
विविधांस्तान् नृत्यमेव च दुर्जयम्" मनुः २क्षांत्तवीर्य-
वशे ऽनन्तपुत्रो नृपभेदे कर्मपु०

दुर्जयन्त पु० नृपभेदे । विष्णुपु०

दुर्जर त्रि० दुःखेन जीर्यति जृ-खच् । दुःखेन जीर्यति
"याहिष्यो वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रक्षुर्चिका" सुश्रु०
"कफप्रकोपि तन्मया दुर्जरश्च विशेषतः" सुश्रु० । २ज्यो-
तिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०

दुर्जात न० दुष्टं जातम् प्रा०स० । व्यसने "दुर्जातवत्सुरय-
मृचहरीश्वरोमे" रघुः । २असम्यग्जाते त्रि० भेदि०
३असमञ्जसे त्रि० त्रिका० । "यो न यातयते वैरमल्यस-
म्बोदयः पुमान् । अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जात-
जाविनः" भा०व० ३५ख० "दुष्कुलेयस्तथा मूढो दु-
र्जातः शक्त ! इहते" भा०शा० ८।२०ज्ञो०

दुर्जाति त्रि० दुःस्थिता जातिरस्य प्रा०स० । निन्दितवश्वे
"दुर्जातेः स्रुतपुत्रस्य शकुनेः । सौवन्दस्य च" भा०उ० ४८
ख० । दुःस्थिता जातिर्जन्म यस्य प्रा०स० । २निन्दितजनिके
त्रि० "रुदितशरणा दुर्जातीनां सङ्घस्य रुपां फलम्" अम-
रुश० दुष्टा जातिः प्रा०स० । २दुष्टायां जातो तत्र भवः
छ । दुर्जातीय दुष्टजातिभवे । "दुर्जातयेन येन त्वभो-
दशोजनितः सुतः" हरिवं० ८०ख०

दुर्जीव त्रि० दुःस्थितो जीवो जीवभोपायो यस्य प्रा०स० ।
१परभक्ताद्युपजीविनि । "यथा च मन्ये दुर्जीवमेव" न
सुकरं ध्रुवम्" रामा० २५६ख० । दुर्+जीव-भावे खल् ।
२निन्दितजीवने न० "सुजीवं नित्यशक्तस्य यः परैरु-
पजीव्यते । राम ! तस्य तु दुर्जीवं यः परावुपजीवति"
रामा० २।१०५।५ । दुःखं जीवति दुर्+जीव-खच् ।
३परायत्ततया जीविनि त्रि० "सर्वं परवशं दुःखमिति"
मनूक्तेः जीवनस्य पराधीनत्वे दुःखहेतुत्वात् तज्जीवनस्य
तथात्वदुक्तः ।

दुर्ज्ञेय त्रि० दुःखेन ज्ञायते ज्ञा+कर्मणि यत् । ज्ञातमशक्ये
दुःखेन ज्ञेये "उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामलतात्मभिः" मनुः ।
दुर्ण(र्न)य पु० दुष्टो नयः प्रा०स० । यत्नम् । १दुष्टायां नीतो
दुःस्थितो नयोऽस्य प्रा०स० । २तदुत्ते त्रि० । "चलज्योमम
हृदस्य दुर्णयस्य फलोदयः" हरिवं० ५१०ख० । अत्रायत्त-
मेव न्याय्यम् पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामेव यत्त्वविधानात् दुर्+
नी-यचि तु यत्त्वमेव यत्त्वविधौ दुरः प्रतिषेधात् ।
दुर्णग्र त्रि० दुःखेन नश्यति दुर्+नश-खच् वेदे यत्नम् ।
लक्ष्मणे नष्टे "परएकेन दुर्णश्च चिदवर्क" कथ० ५।
११।७ लोके तु दुर्णय इत्येवाणत्वयुक्तः ।

दुर्णानाम् स्त्री दुःस्थितं नामास्य पूर्वपदात् सञ्ज्ञायां यत्वे
प्राप्ते क्षुम्भादेराकृतिगणत्वात् न यत्त्वमित्येके वेदे तु
यत्त्वमध्यपाठो दृश्यते । दोषकोपिकायां (भित्तुक) ख्याते
१पदार्थे अमरः २अशरीरोमे च राजनि० तद्रोगस्यातिपा-
तकशेषत्वादकीर्तनीयत्वेन निन्दितत्वात् तथात्वम् "अभी
वा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये" ऋ० १०।१६।२।१।
"क्षणोम्यसौ भयजं वजं दुर्णामचातनम्" । "दुर्णामा
च सुनामा चोभा संवृत्तमिच्छतः" अथ० ८।६।१। या डाप्
दुर्णामा उपधातोपित्वात् पक्षे ङीप् उपधातोमे दुर्णाम्नी
दुर्दम त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दम-कर्मणि खल् ।
दमयितुमशक्ये "सङ्कृपाशावकीर्णान्ते न भविष्यन्ति दु-
र्दमाः" भा०शा० ८८ख० । २रोहिणीगर्भजाते वसुदेवात्मजभेदे

“पौरवी रोहिणी नाम गङ्गाकस्यात्मजाऽभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराज ! दयितानकदुन्दुभेः । लेभे ज्येष्ठं सतं रामं शरणं शठमेव च । दुर्दमं दमनं शत्रुं पिण्डारकस्योनरम् । चित्रां नाम कुमारीञ्च रोहिणी-तनयान् दधे” हरिवं० १६ अ०

दुर्दमनं लि० दुःखेन दस्यतेऽसौ वा० युच् दुःखेन दमनं यस्य वा । १ दुःखेन दमनीये २ जनमेजयवंशजे कलियुगीये शतानीकात्मजे नृपभेदे । “तिमेष्टं हृद्यस्तस्याच्छतानीकः सुदासजः । शतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः” भाग० ६। २२। २६

दुर्दर्शं लि० दुःखेन दृश्यतेऽसौ दुर+दृश-कर्मणि खल् । द्रष्टुमशक्ये दुःखेन दर्शनयोग्ये । “सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम” गीता । “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं युष्मापतिं गङ्गरेष्ठम् पुराणम्” कठो० वेदे तु दुःखेन दर्शोदर्शनमस्येत्येव वाक्यम् “भाषायां शासियुधिदृशि-ष्टमिष्टमिष्टो युच्” पा० भाषायामेव युचो विधानात् । भाषायां तु युच् । दुर्दर्शनं तत्पार्थे लि० “विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि” सुशु० ।

दुर्दान्तं लि० दुःखेन दान्तः दमितः दमि-क्त वा नि० । दुःखेन दमनीये १ अशान्ते “एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते” भा० शा० २४ अ० । २ कलहे श्वत्स-तरे च राजनि० ४ शिवे पु० “दोक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तो दान्तनाशनः” भा० शा० २८ अ० शिवनाभोक्तौ

दुर्दिनं न० दुःष्टं दिनम् प्रा० सं० । १ मेघाच्छन्ने २ दिने अमरः दिनस्य प्रकाशकत्वेन मेघावरणेन तथात्वाभावात् तस्य दृष्टत्वम् । “श्चनान्धकारे ४ दृष्टौ च दुर्दिनं कवयो विदुः” साङ्गः । “दिनस्य अहोरात्रपरत्वेन च रात्रे-रपि दुर्दिनशब्दाच्चता । तत्र घनान्धकारे “अनभि-ज्ञास्तमिच्छाणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” कुमा० वर्षणे “द्विषां विषह्य काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनम्” । “न प्रसेहे निरुद्धाकर्मधारावर्षदुर्दिनम्” रघुः ५ दुष्टे दिनभावे “यदच्युतकथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं दुर्दिनं प्रोक्तं मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्” शब्दार्थचि० धृतम् ।

दुर्दुरुटं लि० दुर+दुल-उत्तेपणे कूट प्रयो० गिलोपः लस्य रः । १ नास्तिके जटा० “कुलितानि कुत्सनैः” पा० अस्य समासे परनिपातः बीमांसदुर्दुरुटः नास्तिकमीमांसक इत्यर्थः तस्येश्वरप्रतिषेधेन नास्तिकत्वात् निन्दनीय-त्वेन तद्वाचकशब्दस्य परनिपातः ।

दुर्दुशीकं न० दुर+दृश-वा० कर्मणि ईकच् । दुर्दर्शनीये विषे “अजकायं सुदुर्दुशीकं तिरोदधे” अ० ७। ५। १२ “सुदुर्दुशीकं सुदुर्दर्शनम् विषम्” भा० ।

दुर्दृष्टं लि० दुष्टं दृष्टम् । रागादिदोषेण दृष्टे “दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्टा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणन्दमम्” याज्ञ० “दुर्दृष्टान् कृ-त्याचारप्राप्त धर्मोक्तज्ञानेन रागलोभादिभिरसत्यव्यचारि-तत्वेनाशङ्कमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक् विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसङ्गिताः प्रत्येकं विवादे यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दाप्याः । अप्राप्यजेष्ट दण्डविधिपरत्वाच्चनस्य रागाक्तोभादित्यादिदोषेण अपौनरुक्तम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्ड्याः न जयी नापि सभ्याः यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वन्दासर्व एव राजसङ्गिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । “पादो गच्छति कर्तरि पादः साक्षिणश्छति । पादः सभा-सदः सर्वान् पादो राजानश्छति” इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनम् न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय, यथोक्तम् “कहं सप्तवार्यफन-जननस्वभावत्वादपूर्वस्य” भिना० ।

दुर्देवं न० दुष्टं देवम् । दुरदृष्टे दुर्भाग्ये पाप्मे दुर्युतं न० दुष्टं द्यूतम् प्रा० सं० । १ कपटद्यूतक्रीडायाम् । “भ्रातरं च विगृहेष्व ज्येष्ठं दुर्युतदेविनम्” भा० व० ८० अ० “अहं हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्युतदेविनाम्” भा० व्या० ८ अ०

दुर्द्रिक्ता स्त्री खण्डितलताभेदे जटा०

दुर्दुर्म पु० दुष्टो द्रुमः प्रा० सं० । पलाण्डौ राजनि०

दुर्दुरं लि० दुःखेन धार्यते दुर+धृ-कर्मणि खल् । १ नरकभेदे २ कष्टभौषधौ मेदि० ३ पारदे ४ मल्लान्तके राजनि० “दुर्दुरं दुर्दुर्खञ्च भौ शरैर्निन्ये यमल्लयम्” देगीमा० उक्त ५ मज्झिमा-सुरसेनापतिभेदे पु० ६ परमेष्ठरे पु० “दर्पहा दर्पदो ह्यमो दुर्दुरोऽन्यापराजितः” विष्णु० सं० “न शक्यवारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादतः कैश्चित् दुःखेन हृदये धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावना योगात् तस्माद्दुर्दुरः “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचे तसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवर्जितवाप्यते” भग-वद्ब्रुवचनात् भा० “सुभुजो दुर्दुरो वाक्मी” विष्णु सं० कस्य चान्या व्युत्पत्तिः भाष्ये दर्शिता यथा “प्रष्टव्यादीन्वपि लोकधारकागहन्यैर्दुर्ययितुमशक्यानि धारयन् केनापि

धारयितुं शक्यत इति दुर्द्धरः । दुःखेन ध्यानसमये सुप्त-
क्षुभिर्हृदये धारयत इति वा दुर्द्धरः" भा०। तेन व्युत्पत्ति-
भेदाच्चासमभेदोपपत्तेः सङ्गच्छसंख्यापूर्तिर्दृष्टव्या । "वन्द्य-
भदानानिजगन्धदुर्द्धरा" भावः । "दण्डो हि सुमह-
त्तेजो दुर्द्धराकृतात्मभिः" रघुः ।

दुर्द्धरीतु पु० दुर्+धृ-वा० कर्मणि ईतन् । दुर्द्धरणीये ।
"अग्निमीले भुजां यविष्ठं शासा मित्वं दुर्द्धरीतुम्"
ऋ० १०।२०।२ "दुर्द्धरीतुम् दुर्द्धरणीयम्" भा०

दुर्द्धर्मं लि० दुःस्थितो धर्मो यस्य प्रा० व० समासान्तविधेरनित्य-
त्वात् आर्षे न कश्चित् अनिच्छमा० । दुर्द्धर्मयुक्ते
"कर्कोटकान् पीरकांश्च दुर्द्धर्मांश्च विवर्जयेत्" भा० क०
४४ अ० । लोके तु अनिच्छमा० । दुर्द्धर्मन् इत्येव
तत्त्वार्थे

दुर्द्धर्षं लि० दुःखेन धृष्यतेऽसौ दुर्+धृष-कर्मणि खल् ।
धृषयितुमशक्ये दुःखेन धृषणीये "संशितात्मा सुदुर्द्धर्षं
उभे तपसि वर्तते" भा० आ० ७१ अ० भाषायां तु युच्
दुर्द्धर्षेण तत्त्वार्थे लि० "सहि दुर्द्धर्षेणो वाचो नित्यं सम-
रकर्मसु" रामा० कि० ५५ श्लो० २ राजभेदे पिन्दावुविन्दौ
दुर्द्धर्षः सुवाङ्मनः दुष्प्रधर्षणः" भा० आ० ६७ अ०

दुर्द्धा स्त्री दुर्+धा-भावे च । दुष्टधाने । "दुर्द्धां दधाति
परमे व्योमन्" ऋ० १०।१०६।४ "दुर्द्धां दुर्धानम्" भा०
व्योमन् व्योम्नि सप्रम्या लुकि न नलोपः ।

दुर्द्धाव लि० दुर्+धाव-खल् । दुःशोधनीये ।

दुर्द्धित लि० दुर्+धा-कर्मणि क्त वेदे न धाञो हिः । दुष्टं
स्थापिते "इदमप्ये सुधितं दुर्द्धितादधि" ऋ० १।१४।११
"दुर्द्धितात् दुष्टं स्थापितात्" भा० लोके तु दुर्द्धित
इत्येव तदर्थे लि० ।

दुर्द्धी लि० दुःस्थिता धीर्यस्य प्रा० व० । दुष्टदुर्द्धियुक्ते "अनु-
त्यानवता चापि दुर्द्धिनीतेन दुर्द्धिया" भा० उ० १३४ अ०
अत्र "गतिकारकेतरपूर्वस्य यण् नेत्यते" वार्त्ति० न यण् ।
"प्रादिभ्यो घातुजस्य वा चोत्तरपदलोपः" वार्त्ति० दुःस्थि-
तशब्दस्य उत्तरपदलोपे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वं
नास्ति किन्तु लुप्रस्थितशब्दं प्रति, अतोऽस्य गतिपूर्वक-
त्वाभावात् न यण् इति बोध्यम् । दुष्टं ध्यायति दुर्+
ध्य-किपि दुर्द्धीशब्दस्य गतिपूर्वकत्वात् यण् दुर्द्ध्रां
इत्यादि । अत्र संयोगपूर्वकत्वेऽपि धात्ववयवसंयोग-
पूर्वकत्वाभावात् न इत्यङः प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

दुर्द्धुर लि० दुर्+धुर्व-हिंसने कर्मणि क्तिप् । दुःखेन हिंस्ये

"दृथा गावो न दुर्द्धुरः" ऋ० ५।५६।४ "दुर्द्धुरो दुःखेन
हिंस्याः" भा०

दुर्द्धु रूट लि० दुर्+धुर्व-कट प्रपो० युक्तिं विना युक्त्वाच्य
ममन्यमाने "मीमांसकदुर्द्धुरुट इति पाठान्तरे तत्त्वबोधनी
दुर्द्धुरुट इति च तत्र पाठान्तरे दुष्टकर्मकर्त्तरि रूटोऽयं
शब्द इत्यन्ये ।

दुर्नय पु० दुर्+नी-अच् । नीतिविरुद्धाचरणे दुष्टेष्टायां
"अन्विके ! तव पौतस्य दुर्नयात् किञ्च भारताः । सानु-
बन्धा विनङ्गुलि" भा० आ० १२८ अ० "संचिन्त्य दुर्नयं
घोरं सुतानां द्यूतजन्म यत्" भा० व० ५१० अ० ।

दुर्नामक पु० दुष्टं नामास्य कप् । अर्शोरोगे व्यमरः ।

दुर्नामारि पु० इत० । अर्शोर्नामरूपे राजनि० ।

दुर्निमित्त लि० दुर्+नि+भि-लोपणे क्त । दुष्टं चिन्ने
सम्प्रसादुत्चिन्ने "पदे पदे दुर्निमित्ता गलन्ती" कुमा०

दुर्निमित्त न० दुष्टं निमित्तम् प्रा० व० । भाषिरेष्टस्य चके
शकुनभेदे "हृद्वा तु दुर्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन्"
भा० व० २० अ० ।

दुर्नियन्तु लि० दुर्+नि-यम-तन् । दुःखेन नियन्तव्ये ।
"सूर्यस्यैव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः" ऋ०
१।१३५।६ "दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः" भा०

दुर्निष्प्रपतर न० दुःखेन निष्प्रपतति दुर्+निर्+प्र+पत-
अच् । अतिशयेन तत् तरप् वेदे तकारलोपः । दुःखेन
निष्क्रान्तरे । "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं भवति" ऋ०
उ० । "दुर्निष्प्रपतरमिति तकारणको लुप्रो द्रष्टव्यः" भा० ।

दुर्नीत न० दुर्+नी-भावे क्त । नीतिविरुद्धाचरणे "यस्य
प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्तास्य भरतर्षभ !" भा० वि० २० अ०
दुर्+नी-कर्त्तरि क्त । २तद्युक्ते लि० । भावे क्तिन् ।
दुर्नीति दुष्टे नये स्त्री ।

दुर्बल लि० दुष्टं बलः । यथादेशावन्धनात् दुष्टतया बलं ।
"दुर्बलेनानुभिन्ने च विघ्नेयं भिन्ननेतवत्" सुश्रु० ।

दुर्बल लि० दुःस्थितं बलमस्य प्रा० व० । स्वल्पबलान्विते "श्रुते
मत्स्थानिषापण्यन् दुर्बलान् बलवत्तरान्" "योऽप्यार्थो
दुर्बलेन्द्रियैः" मनुः "तत्र नैव क्षते दद्यात् नोष्णकाचे
न दुर्बले" सुश्रु० । २तये ३शियले च "स्वायौपपत्तिं प्रति
दुर्बलाशः" रघुः । दुःस्थितं बलं यस्याः प्रा० व० । ४अन्तु
शिरीषिकायां स्त्री भावप्र० । दुर्बलस्य भावः ध्वज् । दौर्बल्य
न०, तत् दुर्बलता स्त्री, तत् दुर्बलत्वं न० स्वल्पबलत्वे

दुर्बल लि० दुष्टो बालोऽस्य । दुर्बलरोगयुक्ते २खलतो

शकुटिलकेषु च मेधातिथिः “जटिलञ्चानधीयानं दुर्बालं
कितवं तथा” मनुव्याख्याने तथार्थत्वस्य तेनोक्तत्वात् ।
दुर्वीरणं न० दुष्टं वीरणम् प्रा०स० । दुष्टे वीरणे ढणभेदे
“शून्मूल्योपपत्त्याणि दुर्वीरणानि जायन्ते” शत०ब्रा०
११४।१।६ “दुर्वीरणानि दुष्टवीरणानीवेति” लुप्रोपमा भा०
दुर्वीधं त्रि० दुःखेन बुध्यते दुर+बुध-कर्मणि खल् । बोझु-
मशक्ये दुःखेन ज्ञेये “अतिदुर्वीधगिरः शिरोमणेः”
गदाधरः “निसर्गदुर्वीधमयोधविक्लवाः” किरा०

दुर्ब्राह्मणं पु० दुष्टो ब्राह्मणः प्रा०स० “यस्य वेदश्च वेदी च
उत्सन्ना च विपौरुषी । स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः, इति
भूर्त्स्वामिनोक्ते निन्दितब्राह्मणभेदे तस्य व्यावृत्तकवेद
पाठविहितहोमयोस्त्रिपुरुषसत्सन्नत्वात् दुष्टत्वम् । “प्रह-
ञ्जरादुर्ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चस्कामस्य” आपस्तम्बः “यो
दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपांसति” तैत्ति०स०२।१।१०।१

दुर्भगं त्रि० दुःस्थितो भगो भाग्यमस्य प्रा०स० । दुष्टभाग्यान्विते
“दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः” हरिवं०१२६अ०
पतिस्त्रेहञ्चन्यायां (दुया) ख्यातायां २स्त्रियां स्त्री
“कर्मभिः खल्लतेः सा तु दुर्भगा समपद्यत” भा०शा०१६६
अ० । प्रियादिपु पाठात् एतस्मिन् परे पूर्वस्थितस्त्रीलिङ्ग-
शब्दस्य कर्मधारये न पुंल्लङ्कारः ।

दुर्भाग्यं न० दुष्टं भाग्यम् प्रा०स० । दुष्टभागे पाप्मे । दुःस्थितं
भाग्यमस्य प्रा०स० । दुष्टभाग्यान्विते त्रि०

दुर्भिच्च अव्य० भिक्षायाः अभावः । भिक्षाया अभावे । दुर्लभा
भिक्षा यत्र प्रा०स० । यद्देशे यानि शयानि जायन्ते
तद्देशे तदुद्रव्यालुप्त्यया २तदुद्रव्यालामसमयभेदे न० तत्-
समयभेदसूचकाश्च षट्संयत्तरान्तर्गता यर्षभेदाः ज्योति०
त० भविष्यपु० उक्ताः संवत्सरा दृश्यन्ते यथा

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिच्च तत्कारैरुपपीडनम् । जानी-
याद्विपक्षं घोरं प्रमाथिनिश्च वरामने । । “दुर्भिच्च” जा-
यते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनादृष्टिः समाख्याता
व्यये२० संवत्सरे प्रिये ।” । “क्वचिद्वर्षेति पर्जन्यो देशे सं-
क्षिप्तमण्डलः । दुर्भिच्चं सर्वरोषे ३४ व्यवहारे
विपर्ययः” । “दुर्भिच्चं जायते सर्वां मेदिनी दुष्यति
प्रिये । । सुवे३५ भवन्ति तोयानि पीडिता भानवा भुवि” ।
“दुर्भिच्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् । अन्ले५०
च समाख्याता नात्र कायां विचारणा” । “देशभङ्गः
सुदुर्भिच्चं समासात् कथयास्यहम् । पिङ्गले५१ चारु
पद्माक्षि ! दुर्भिच्चं नर्मदातटे” । “दुर्दिच्चं मध्यमं प्रोक्तं

व्यवहारो न वर्तते । भवेद्द्वै मध्यमा वृष्टिर्दुर्भगौ ५५
समुपस्थिते । “दुर्भिच्चं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीड-
नम् । पापारोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षे५८ मरणवन्दनि” ।
“रोगो मरणदुर्भिच्चं विरोधोपद्रवाकुलम् । क्रोधे५९ त
विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये !” । ५९ “मेदिनी
चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् । देशभङ्गश्च दुर्भिच्चं
क्षये संजोयते प्रजाः । सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे
कोङ्कणे तथा । दुर्भिच्चं जायते घोरं क्षयेऽ० संवत्सरे
प्रिये !” । क्वचिद्वृत्तोत्पातेऽपि दुर्भिच्चं भवति यथा

“मांसास्थिनी समादाय श्लशानाद् गृध्रवायसाः ।
श्वा शृगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् । विक्लि-
रन्ति गृह्णादौ च श्लशानं वा मही भवेत् । चौरैश्च
हन्यते लोकः परचक्रसनागमः । संपानश्च महा
घोरो दुर्भिच्चं मरकस्तथा । अङ्ग तानि प्रसूयन्ते तत्र
देशस्य विद्रवः । अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्”
इति ज्योति०त० । तत्र कालेऽशौचिभ्यो भिक्षापक्षणे
दोषाभाव इति चारुलताप्रभृतयः । कौर्मै “सद्यः-
शौचं समाख्यातं दुर्भिच्चो चाप्युपप्लवे । डिम्बाह्वे
हतानाञ्च विद्युता पाथिवैर्हिजैः । सद्यः शौचं समा-
ख्यातं शापादिमरणे तथा” इति गु०त० “दुर्भिच्चयुक्ताष्ट्रे
च गृहके स्तूतकेऽपि वा । नियमाच्च न दुष्यति दानधर्म-
रतेष्वपि । दीक्षिताश्चाभिपिज्ञाच्च व्रतनीषेपरारुषा ।
दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमग्नन्ते । पूर्वसङ्क-
ल्पिते चापि नाशौचं गृहस्तूतके” इति गारुडे २२६अ०
“शकटः शाकिनी गावो जालमास्तन्दनं वनम् । अनूपः
पूर्वतो राजा दुर्भिच्चो नव वृत्तयः” चाणक्यः “द्वाविमौ
पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । दाताक्षस्य तु दुर्भिच्चो
सुभिच्चो वल्लहेमदः” । “एकपाप्मे चतुःशाले दुर्भिच्चो राड्
विप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरःशुक्रो न दुष्यति”
ज्यो० त० ।

दुर्भिदं त्रि० दुःखेन भिद्यते दुर+भिद-कर्मणि वज्रर्थे क ।
दुर्भेद्यो भेत्तुमशक्ये । “गिरिमासाद्य दुर्भिदम्” भा०
द्रो० ३५अ० खल् । दुर्भिदं तत्तार्थे त्रि० गत्यत् । दुर्भेद्य
तत्तार्थे त्रि० ।

दुर्भिषण्यं त्रि० दुर+भिषज्-कण्डा० यक् कर्मणि गत्यत्
यत्नोपः । दुःखेन चिकित्से । भावे गत्यत् । दुःखेन
२चिकित्सायाम् “दुर्भिषण्यं चास्मै भवति यत्नेन न प्रति-
पद्यते” ड०उ० “तमिन्द्रियद्वारदेशं यस्माद्देशास्तुक्तादाय

प्रसूतस्तमिन्द्रियदेशमेव आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते । कदा-
चिद् व्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति । तत आन्ध-
वाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्मिषत्वं दुःखमिषत्तमतां ह्यासौ
देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ भवतीत्यर्थः भा०
दुर्मित्यु पु० दुष्टोऽसन् भव्यः । भव्यशब्दे वक्ष्यमाणभव्य-
गुणविहीने निन्द्यो भव्यो तत्स्वरूपं शुक्रभीतिशास्त्र-
परिणिष्टे २५० उक्तं यथा

“विपरीतगुणैरेभिष्टं तकोनिन्द्र उच्यते । ये भव्या-
हीनभटिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः । शठाश्च कातरा
लब्धाः समक्षेऽपिवादिनः । मनोव्यसनिनश्चात्तां उत्-
कोचेष्टाश्च देविनः । नास्तिकादात्मिकाश्चैव सत्यवा-
चोऽप्यल्लयकाः । ये चापमानिता येऽसद्वाक्यैर्मर्मणि
भेदिताः । रिपोर्मित्तसेवकाश्च पूर्ववैरातुवन्धिनः ।
चण्डाः साहसिका धमेहीना नैते सुसेवकाः । नीचो
विवर्जितो राज्ञा राज्यनाशाय संभवेत् । वीर्याधिको
नीचकुलो दुःसङ्गेन संवेधितः । महाजनैः सङ्घ-
नानो हन्ति राष्ट्रं सराजकम् । सदर्थवदनर्थं तु सदर्थं
त्वयनर्थवत् । कृत्वा स्ववृद्धिमाज्ञात्प्राप्तं महान-
मपि निन्दति । वञ्चयित्वान्यसर्वज्ञं विश्वासेनाह-
रत्यन्तम् । स नीचस्तु दुष्पुणान् वक्तुं ब्रह्मापि खलु का-
तरः । संक्षेपतस्तु कथितं सदसदभ्युपगमम्” ।

दुर्मातु पु० दुष्टो भ्राता प्रा० स० । दुष्टे भ्रातरि “दुर्मातु-
क्तस्य चोग्रस्य राजन् ! दुःमासनस्य च” भा० व० २७५
तस्य भावः युयां यण् । दोर्मातु तद्भावे न०

दुर्मति स्त्री दुष्टा मतिः । विवेकोत्पत्तिप्रतिबन्धकपायेन १ म-
लिनबुद्धौ “निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि” यजु० ११।
४७। “देशीरपां मतिं दुर्मतिं बाधमानाः” १७।५४
दुःस्थिता मतिर्यस्य प्रा० व० । २तद्युक्ते त्रि० “न साम्प
रायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” मनुः दुःस्था मति-
रत्न प्रा० ७त० । प्रतिवर्षमध्ये श्वत्सरभेदे “दुर्मित्तं मध्यमं
प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते । भवेद्द्वै मध्यमा दृष्टि-
दुर्मितौ ५५ सप्तपस्थिते” ज्योति० त० भवि० पु०

दुर्मदं त्रि० दुरुल्लितो मदो यस्य प्रा० व० । उल्लसते “दुर्मदं
गन्धर्वाप्सरोभ्यः” यजु० १०, ८५ “कुमारान् क्रीडमानां-
भान् दृष्ट्वा राजा च दुर्मदान्” भा० व्या० १२६५। २४त०
राष्ट्रप्रभेदे “दुर्मदो दुःप्रघर्षश्च विवित्तुर्विकटाननः”
भा० व्या० ६७५ तत्पुत्रोक्तौ ।

दुर्मनस् त्रि० दुष्टं मनः प्रा० स० । २दुष्टे मनसि “प्राप्य

दुर्मनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः” रामा० व्ययो० ११।२०
दुःस्थितं मनोऽस्य प्रा० व० । २दुःस्थितमनस्त्वे श्याक्-
लचित्ते त्रि० “नापैति हृदयाद्वाप्तो दुर्मनाः स हयोऽ-
भवत्” भा० व्या० १६६ अ० ततो भयां च्यर्थे क्यङ्
सन्तोषश्च दुर्मनायते । [तस्य नाम] क० १०।१२।६।

दुर्मन्तु त्रि० दुर्+मन-तन् । दुष्टं मन्यमाने “दुर्मन्तुत्वात्-
दुर्मन्तित त्रि० दुर्+मन्त-क्त । १दुष्टं मन्त्रिते मन्त्रणाविप्रे
“त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौख्येन च भारत !” भा० उ० १२।७
अ० । भावे क्त । २दुष्टमन्त्रणायां न० पराभवो द्वैतवने
य आसीत् दुर्मन्त्रिते घोषयात्तागतानाम्” भा० उ० १२।७ अ०
दुर्मन्त्रिन् पु० दुष्टो मन्त्री प्रा० स० । मन्त्रिलक्षणगुण-
रहिते दुष्टे मन्त्रिणि । मन्त्रिलक्षणञ्च व्यभाव्यशब्दे
३३१ पु० उक्तम् । तद्वैपरीत्ये मन्त्रिणो दुष्टत्वम् ।
“सन्नापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः दुर्मन्त्रिणं कष्टप-
यानि न नीतिदोषाः” पञ्चत०

दुर्मरं त्रि० दुष्टो मरोऽमृत्युः प्रा० स० । १दुष्टे मृत्यौ दुःखेन
५ चिद्यते दुर्+मृ-अच् । २यत्तद्वर्षायां स्त्री राजनि० ।
३द्वर्षायां स्त्री जटाध० दुःखेन मरो मरणं यस्य ।
४दुःखेन मृत्युयुक्ते त्रि० “दुर्मरत्वमहं मय्ये नृणां
लक्ष्म्येऽपि वर्तताम् । यत् कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजत्
जीवितं नृपः” भा० क० १५५ । मृत्युः । दुर्मरणमयत् ।
मरणस्य दुष्टत्वं चण्डालादिदुष्टत्वादिना भवति यद्योक्तं
नि० सि०

षड्भिराः “चण्डालादुदकात्पार्श्वान्नाह्नानाद्द्विदुतादपि ।
दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् । उदकं पिण्ड-
दानं च प्रतेभ्यो यत्प्रदीयते । नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्-
त्रित्ते विनश्यति” । षट्त्रिंशन्मतेष्वेवम् ब्राह्मोपि, “षड्त्रिं-
दंष्ट्रिन्खव्यालविषवर्जितक्रियाजलैः” व्यालोगजः । “सदुरा-
त्परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः । नागानां विप्रियं
कुर्वन् हतशाय्यश्च विद्युता । निष्ठहीतः स्वयं राज्ञा
चौर्यदौषेण कुतश्चित् । परदारान् हरन्त्य इषास्तु
मतिभिर्हताः । असमानैश्च सङ्गीर्षेचण्डालादौ च वि-
ग्रहम् । कृत्वा तेर्निहतास्तद्वञ्चण्डालादौ न समान्विताः ।
शस्त्राग्निगरदाश्चैव पाण्डुणा क्रूरबुद्धयः । क्रोधात्-
प्रायं विषं वद्धिं शस्त्रमृग्यन्त्रं जलम् । गिरिद्वजप्रपातं
च ये कुर्वन्ति नराधमाः । कुशल्यजीविनो ये च सून-
वहारधारिणः । सखे भगास्तु ये केचित् क्षीवप्राया
उपसकाः । ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मण्ये

हंताः । महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ।
 पतितानां न दाहः स्नानान्तेष्टिर्नास्त्यसञ्चयः । न
 चाशुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित् ।
 एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः । तप्त-
 कच्छद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा” ।
 तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि तत्तोलं यथा
 “तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादिकार्यं तच्च विश्वप्रकाशादौ
 दर्शितं यथा
 शातातपीये च “व्याघ्रेण निहते विप्रैर्विप्रकन्यां
 विवाहयेत् । सर्पदंटे नागवलिर्ज्ञेयः सर्पश्च काञ्चनः ।
 चतुर्निष्कमितं हेमं गजं दद्याद्गजेर्हते । राज्ञा विनिहते
 दद्यात् पुरुषं तु हिरण्यमथम् । चौर्येण निहते धेनुं
 वैरिणा निहते वृषम् । वृषेण निहते दद्यादुयथा शत्रूणां
 तु काञ्चनम् । शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तृतीसमन्विता ।
 निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समविष्ठिता । शौचहीने
 मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम् । संस्कारहीने च
 मृते कुमारसुपनाययेत् । निष्कत्रयस्वर्णमितं दद्यादथ
 हयाहते । शुना हते क्षेत्तपालं स्थापयेच्चित्रशक्तितः ।
 ह्यकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम् । क्षमिभश्च
 मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्चखारिकाः । वृक्षं वृक्षहते
 दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम् । शकटेन हते दद्याद्द्रव्यं
 सोपस्करान्वितम् । भृशुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम् ।
 अग्निना निहते कार्यसुदपानं स्वशक्तितः । दारुणा
 निहते चैव कर्तव्या सद्ने सभा । शस्त्रेण निहते दद्या-
 न्महिषीं दक्षिणान्विताम् । अश्वना निहते दद्यात्स्वत्वां
 गां पयस्विनीम् । विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेम-
 निर्मिताम् । उद्वम्बनेन च मृते कपिं कनकनिर्मितम् ।
 मृते जलेन वरुणं हेमं दद्याद्द्विनिष्कजम् । विष्चिका-
 मृते खादु भोजयेच्च शतं द्विजान् । वृतधेनुः प्रदातव्या
 कण्ठाक्षकवले मृते । कासरोगेण च मृते अष्टकच्छं
 व्रतं चरेत् । कृत्तिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो
 जपेत् । शाकिन्यादिप्रहमस्ते जपेद्बुद्धं यथोदितम् ।
 विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत् । अन्नरिच
 मृते कार्यं वेदपारायणं तथा । सञ्ज्ञास्त्रपुस्तकं दद्या-
 दसृष्ट्यस्यर्गतो मृते । पतिते च मृते कुत्र्यात् प्राजा-
 पत्यांस्तु षोडश । मृते चापत्यरहिते कच्छाणां
 नवतिं चरेत् । एवं कृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्व-
 देहिक्म्” । अनन्तमृते तु दुर्मरणप्रकाराश्चतुःषष्टि

प्रकारा उक्तास्ते च तत्कृतान्येष्टिपद्धतौ दृश्याः ।
 दुर्मर्षं पु० दुःखेन मृष्टप्रते दुर्+मृष्ट-कर्मणि खल् । दुःखेन
 मर्षणीये दुःखेन सहनीये “यच्छुश्रूया इमं हवं दुर्मर्षं
 चक्रिया उत” ऋ० ८।४५।१८

दुर्मर्षणं पु० दुर्+मृष्ट-भाषायां खलं बाधित्वा युच् । दुः-
 खेन सहनीये रविष्णौ पु० “अजो दुर्मर्षणः शास्त्रा”
 विष्णुसं० मर्षितुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः”
 भा० ३६तराद्रपुलभेदे “दुर्मर्षणो विकर्षय चित्तसेनो
 विविंशतिः” भा०आ०६३० तत्पुल्लोक्तौ

दुर्म(स्त्री)स्तिका स्त्री दृशप्रकाश्यरूपे उपरूपकभेदे सा०द०यथा
 “नाटिका लोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् । प्र-
 स्थानोल्लासकाव्यानि प्रेङ्गणं रासकं तथा । संवा-
 यकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका । दुर्मस्तिका
 प्रकरणी हल्लीशोभाणिकेति च । अष्टादश प्राङ्-
 रूपरूपकाणि मनोप्रियः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म
 नाटकवन्मतम्” इत्युद्दिष्टं तल्लक्षणसक्तं यथा ।
 “दुर्मस्त्री चतुरङ्गा स्यात् कौशिकी भारती तथा । अगभां
 नागरनरा न्यूननायकभूषिता । त्रिनालिः प्रथमो-
 ऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडाश्रयो भवेत् । पञ्चनालिर्द्वितीयो-
 ऽङ्को विद्रूपकविलासवान् । षष्ठांलिकस्तृतीयस्तु पीठ
 मर्दविलासवान् । चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडित
 नायकः । यथा विन्दुमती” ।

दुर्मायुं लि० दुष्टान्यायुधानि भिन्नानि मि-क्षेपे उच्य ।

दुष्टायुषक्षेपके “दुर्मायवोदुरेवामर्त्याः” ऋ०३।३०।१५

दुर्मितं पु० दुष्टं मितम् प्रा०सं० अमितवत् पुंस्त्वम् । विरो-
 धिलक्षणया १अमिते शत्रौ । दुःस्थितं मितं यस्य ।
 २दुष्टमितके लि० । “दुर्मितासः प्रकलविन् मिमानाः”
 ऋ०७।१८।१५ स्त्रियां टाप् । दुर्मिताया अपत्यम् बाह्वा०
 इञ् । दौर्मिति तदपत्ये पुंस्त्री०

दुर्मितियं लि० दुर्मिताय अमितत्वाय साधु च । अमि-
 तत्वेनावस्थिते । “सुमितिया न व्याप ओषधयः सन्तु
 दुर्मितियास्तस्यै सन्तु” यजु०६।१२। “दुर्मितिया अमित-
 त्वेनावस्थिताः” वेददी०

दुर्मिलका स्त्री मातावृत्तप्रभेदे यथा “वातिशन्मात्रं मन्त्र-
 पतिजल्पितसकलविभूषणवृत्तवरम् दशवसुभुवनैर्यतिरत्न
 प्रभवति कविज्ञलहृदयानन्दकरम् । यदावृत्तकव
 गणनिर्मितपदमिति दुर्मिलकानामपरं नरपतिवरतोषण
 वन्दिविभूषणभुवनविदितसन्तापहरम्” ।

दुर्मुखं त्रिदुस्यं सुखं तद्व्यापारो वाऽस्य प्रा० य० । १ अथ
हेमच० । २ यानरभेदे ३ राजसभेदे "रक्षःपतिस्तद्वलोक्य
निकुम्भकुम्भधूम्नाक्षदुर्मुखसुरान्नरान्नकादीन्" भाग० ८।
१०। ८ ४ नागभेदे नेदि० । "नागत्रयो दुर्मुखश्चाश्वरीषः
स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन्" भा० मौ० ४४ अ०
५ महिषासुरसेनानीभेदे "दुर्जरं दुर्मुखं चोभौ शरै-
र्निन्यो यमक्षयम्" देवीमा० ६ शिवे "नन्दिसुखो भीम-
सुखः सुसुखो दुर्मुखोऽसुखः" भा० गा० २८ ६ अ० शिवना-
भोक्तृ । ६ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च
तथा परः" भा० आ० ६७ अ० । ७ नटभेदे । "संपासजिह्व-
दुर्मुखश्च उपसेनश्च वीर्यवान्" भा० स० ४ अ० युधिष्ठिरस-
भागतन्त्रपोक्तौ ८ यज्ञभेदे ब्रह्मपु० । १० अग्निप्रियादिनि त्रि० ।
११ रामस्थानः पुरचारिणि चरभेदे "शुद्धान्तचारो दुर्मुखः
स मया पौरजानपदानपसर्पितुं प्रयुक्तः" उत्तररामच० ।
१२ उत्तरद्वारगृहे ६० वर्षमध्ये १३ वर्षभेदे "तृषधान्यक्षयो
देवि ! सर्वशस्त्रमहार्घता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे
दुर्मुखाः प्रजाः" ज्यो० त० भवि० पु०

दुर्मुहर्त्त अ० निन्दितो सुहर्त्तः प्रा० स० । अप्रशस्ते सुहर्त्ते
"नक्षत्रेष्वासुरेष्वन्ये दुस्त्रियो दुर्मुहर्त्तजाः । संपतन्या-
सुरी योनिं यज्ञप्रसववर्जिताः" भा० शा० १८ अ०

दुर्मुख्य त्रि० दुःस्थितं मूल्यं प्रा० स० । १ दुःस्थिते मूल्ये
२ महाघर्षे यस्य यन्मूल्यं क्लृप्तं तत आधिक्ये मूल्यस्य
दुःस्थितत्वमिति बोध्यम् प्रा० व० । २ तदुक्तं त्रि०

दुर्मधस् त्रि० निन्दिता मेधास्य अधिच् समा० । १ निन्दितमतौ
वित्रेकासनर्थे २ धारणवर्जितबुद्धिके "न किञ्चिदुक्ता दु-
र्मेधास्तस्यौ किञ्चिदशाङ्मुखः" भा० य० १० अ० "प्र-
त्वाख्यातोऽपि दुर्मेधाः" २८ अ० । ३ अर्थे तु समा-
खान्तविधेरनित्यत्वात् कचिन्नासिच् समा० । "त एव वेदा
दुर्मेधैर्धार्यले पुरुषैर्यथा" भाग० ११४। २५ "अब्रह्मा-
नान् निःसत्त्वान् दुर्मेधान् क्षुसितायुषः" भाग० ११४। १८

दुर्मोह पु० निन्दितं सुहृत्तत्वेन सह-करणे घञ् । १ काक-
दण्ड्यां राजनि० । २ काकादन्यां स्त्री शब्दार्थवि० ।

दुर्घ्य पु० दुरं हारं याति या-क दुरि हारे भवः यत् वा ।
१ गृहे "देवी दुर्घे आयुर्मां" शत० ब्रा० १। ५। १। ८
"स्वं गोष्ठमावदत् देवी ! दुर्घे" यजु० ५। १७। १। ७। २ दुर्घ्यशब्दो
गृहपात्री "दुर्घा वै गृहाः" इति श्रुतेः वेददी० । हारे
भवेत्युपे च । "निरेके पञ्चेषु क्षोभो दुर्घ्यो न यूपः"
ऋ० १। ५। १। १४

दुर्घ्यशस् न० निन्दितं यशः प्रा० स० । विरोधिलक्षणया १ अ-
कोक्तौ "त्वदपस्युषीसचिवः स कामिनोर्मनोभवः सो-
व्यति दुर्घ्यशः पटौ" नैप० । दुर्घ्यशतं यशोऽस्य प्रा० व० ।
२ दुर्घ्यशस्ते त्रि०

दुर्घ्योग पु० दुष्टो योगः प्रा० स० । १ दुर्भाग्यद्वयके प्रहयोग-
भेदे २ दुष्टकौशले च "दासीभूतास्मि दुर्घ्योगात् सपत्न्याः
पतंगोत्तम ! " भा० आ० २७ अ० तस्या दास्ये च सर्पाणां
यथा कौशलभेदः तथा तत्तैवाध्याये दृश्यः ।

दुर्घ्योण न० दुष्टा योनिः स्थानमस्त्वस्य अर्थ० अच् संज्ञा-
त्वात् णत्वम् । संपासि "नि दुर्घ्योण आदृष्टाद्दुर्घ्यवाचः"
ऋ० ५। २८। १० "दुर्घ्योणः संपासः" भा० [योधनीवे ।

दुर्घ्योध पु० दुःखेन युध्यतेऽसौ दुर+युध-कर्मणि खल् । दुःखेन
दुर्घ्योधन पु० दुर+युध-भाषायां युच् । १ धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठे
पुत्रे । "कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे मुयि दुर्घ्योधनो नटः ! ।
दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरुणामयशस्करः । जगतो यस्तु
सर्वस्य विहेटा कलिपूरुषः । यः सर्वां घातयामास
पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तक-
रणं महत्" भा० आ० ६७ अ० "स जातमात्र एवाथ
धृतराष्ट्रसुतो नटः ! । रासभारायसदृशं रुराव च ननाद
च । तं खराः प्रत्यभापन्त गृध्रगोमायुवायसाः ।
याताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा । ततस्तु भीत-
वद्भ्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् । समानीय बहून् विप्रान्
भीष्मं विदुरमेव च । अन्यांश्च सुहृदो राजन् ! कुरुन्
सर्वांस्तथैव च । युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठो नः कुल-
वर्धनः । प्राप्तः स्वयणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्य-
मस्ति नः । अयन्त्वनन्तरस्तस्यादपि राजा भविष्यति ।
एतच्च ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता भ्रुवम् । वाक्यस्यै-
तस्य निधने दिक्षु सर्वास्तु भारत ! । क्रव्यादाः प्राणदन्
घोराः शिवाश्चाशिवशंसिनः । लक्षयित्वा निमित्तानि
तानि घोराणि सर्वशः । तेऽब्रुवन् ब्राह्मणा राजन् !
विदुरश्च महामतिः । यथेमानि निमित्तानि घोराणि
मनुजाधिप ! । उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे तु पुरुष-
र्षभ ! । व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितेषु सुतस्तव । तस्य
शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान् । शतमेकोन-
मयस्तु पुत्राणाम्ने महीपते ! । त्यजेन्मेकं शान्तिश्चेत्
कुलस्यैकसि भारत ! । एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जग-
तस्तथा । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे जामदगार्थं कुलं त्यजेत् !
प्राप्तं जनपदस्यार्थे आत्माार्थं पृथिवीं त्यजेत् । स तथा

विदुरेणोक्तस्यैव सर्वैर्हि जोत्तमैः । न चकार तथा राजा
प्रलप्ते हसमन्वितः” भा० आ० ११५ अ० २ दुर्योधनीये ति०
दुर्योनि स्त्री निन्दिता योनिः प्रा० म० । १ निन्दितायां जातौ
दुःस्थिता योनिरस्य प्रा० व० । २ निन्दितजातिके ति०
“न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति” मनुः ।
दुर्लभिका स्त्री दुष्टा लतैव स्वार्थे क प्रा० म० । १ निन्दितायां
लतायां २ छन्दोगे च “वसुभिश्च रश्मिरथ दिग्भिरुदी-
रितसद्व्यतिका विहिता हि सगण्याटकभूषितसञ्चरणा-
ञ्जितदुर्नय ! दुर्लभिकेति तदा । फणभृत्कुलमङ्गलनाम-
कनागवरपथिता सुहतां सुखदा यशवन् ! धराधिप !
गौडकुलोज्ज्वल ! तामवधेहि हृदये सदा” ह० रत्ना० ।

दुर्लभ ति० दुःखेन लभ्यते दुर्+लभ-कर्मणि खल् । १ लभ्य-
शक्ये लक्षणे लभ्ये २ दुष्प्राप्ये मेदि० ३ अतिप्रशस्ते
शब्द० ४ प्रिये हेमच० । “नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र
सुदुर्लभा” सा० द० “अप्रियस्य च पयस्य वक्ता श्रोता
च दुर्लभः” रामा० “दुर्लभं प्राक्तनं वाक्यं दुर्लभः जेम-
कत् सुतः । दुर्लभा सङ्गी भायां दुर्लभः स्वजनः
प्रियः” चाणक्य० एकचूरे पु० मेदि० ६ कचूरे पु०
राजनि० ७ दुरालभायां दृष्टेयकण्टकायां स्त्री रा-
जनि० । ८ विष्णौ पु० “दुर्लभो दुर्जयो दुर्गः”
विष्णुसं० । “दुर्लभया भक्त्या लभ्यत इति दुर्लभः
“जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां
लीलापापानां लभ्ये भक्तिः प्रजायते” इति व्यास-
वचनात् “भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” भगवद्भचनात् भा० “आ-
मृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभास्” मनुः ।
“मत्सरं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया” रघुः “कुसु-
मायुधपति ! दुर्लभस्तु भर्ता न चिराद् भविष्यति”
कुमा० ।

दुर्ललित न० दुर्+लल-इप्सायां भावे क्त । दुष्टेच्छायां दुर्ल
भवन्तु वाञ्छायाम् (आव्दार) तस्या अन्यलाभाविषयत्वेन
दृष्टत्वम् । २ दुष्टेष्टिते च “म शशाप ततो रोषान्नु-
निर्दुहितरं तव । अतिदुर्ललितैः कन्या शत्रुहस्तं
गमिष्यति” हरिवं० १४६ अ० । कर्त्तरि क्त । इतथाविधे
च्छायुक्ते ४ दुष्टेष्टान्विते पृथपले च ति० “वालस्य मे
प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधो-
ऽसौ” वेणी० ।

दुर्लसित न० दुर्+लस-क्त । दुष्टेष्टायाम् ।

दुर्लभ पु० दुर्+लभ-वञ् । दुःखेन लभे । “भीक्षुर्दुर्ल-

भविष्यं वडशसुखसागरम्” भा० शा० ३०३ अ० ।
दुर्लभ्य न० दुष्टं लेख्यम् । गङ्गिते लेख्यपत्रे । “देशान्तरस्ये
दुर्लभ्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिक्षे दग्धे तथा द्विजे
लेख्यमन्यत्तु कारयेत्” नार० सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहारा-
क्षमता विवक्षिता । दुष्टं लिप्यक्षरपरिलोभेनावचकतया
वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लभ्यं, नष्टं सर्वथा नाशमुपगतम्
उन्मृष्टं मसीदोपादिना स्मृतिनिष्यक्षरम् । यद्यपि
दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्रक्षता शीर्णता नष्ट-
पदेनात्र विवक्षिता । पत्नान्तरकरणञ्चाधिप्रत्यक्षिनोः पर-
स्परसम्प्रतिपत्तौ । विमतौ तु देशान्तरस्य पत्नानयनाय
कालो देयोऽध्वामेक्षया, व्यवहारो वाऽप्रवर्तनीयः दुर्ल-
भ्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्नान्तरकरणमन्यथा व्यवहार
स्वामदृष्टिरेवेत्यवश्यं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः” ।
तथाच नारदः “लेख्ये देशान्तरस्ये तु शीर्णे दुर्लिखितं
हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति” वीरमि०
दुर्व वधे स्वा० पर० सक० सेट् । दुर्वति कट्टीत् । ईदित् । दुर्वः
दुर्वच ति० दुःखेन लभ्यते दुर्+वच-कर्मणि खल् । दुःखेन
कथनीये वक्तुमशक्ये । “अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचं
तद्विदधीत विस्मयम्” किरा० । खल्वर्थयोगे कर्त्तरि षष्ठा
निषेधेन सम्बन्धविधत्तयाऽत पठ्यते सौभराजस्येत्याह-
मयोचं दुर्वचं वचः” भा० उ० १७७ अ० ।

दुर्वचस् न० दुष्टं वचः प्रा० म० । गङ्गिते वचने वपसो दृष्टत्वम-
प्रियावेदकत्वेन “असह्यं दुर्वचो ज्ञातेर्भवान्नरितरौद्रवत्”
उद्ग० “नारीं जित्वा विहृत्य लो न च जल्यति दुर्वचः”
भा० द्रो० १४८ अ० । दुःस्थितं वचोऽस्य प्रा० व० । २ दुष्ट-
वचनवक्त्रि ति० ।

दुर्वराह पुं स्त्री० गङ्गितो वराहः प्रा० व० । १ गङ्गिते वराहे
विद्वराहे व्यास्यशूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “तयो ह
वापशयोऽनेध्या दुर्वराहयेडकः स्वा” शत० ब्रा० १२।४।१४

दुर्वर्ण न० निन्दितो हेमामेक्षया निक्षेपो वर्णोऽस्य । १ रजते
अमरः । “दुर्वर्णमिन्निरिह खान्द्रसुधासवर्णां” माघः
१ एलवालुके मेदि० । २ निन्द्यवर्णयुक्ते ति० । “न तत्र
कश्चिदुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते” भा० व० १६६ श्लो०
४ अथेतर्कानि तस्य रजतवर्णशुभ्रत्वात् दुर्वर्णत्वम् । “दु-
र्वर्णः कुनखी कुशी मायायी कुण्डगोलकी” भा० व०
१६६ अ० । दुष्टोवर्णः प्रा० म० । ३ निन्द्ये ब्राह्मादिवर्णे
च । “दुर्वर्णोऽस्य आहव्यः” तैत्ति० ब्र० २।२।४।६ दुष्टे
इत्यक्षरे पु० ।

दुर्वर्त्तुं त्रि० दुर्+वृ-कर्मणि तुन् । दुर्वारे “दुर्वर्त्तुः” आ भवति
भीम ऋजुन्” ऋ० ४।३८।८ “दुर्वर्त्तुः दुर्वारः” भा० ।

दुर्वस त्रि० दुःखेनोपगतेऽसौ दुर्+वस-वा० आधारे खल् ।
लङ्छेण वामयोग्ये वस्तुमशक्ये “तयोदशोऽयं संप्राप्तः
लङ्छात् परमदुर्वसः” भा० वि० १५० ।

दुर्वसति स्त्री दुःखेन वसति । दुःखेनावस्थितौ “रोगोप-
सृष्टतनुदुर्वसति” सुसुचुः” रघुः ।

दुर्वह त्रि० दुःखेनोद्यतेऽसौ दुर्+वह-कर्मणि खल् । दुःखेन
वहनीये वोदुमशक्ये । “न दुर्वहोऽश्वोऽपि यो धरातः”
कुमा० “अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम्” रघुः ।
“दुर्वहो निपहो दण्डो हिरण्यवज्जलस्तथा” भा० शा०
६।१८० श्लो० ।

दुर्वाच् स्त्री गर्हिता वाक् प्रा० स० । १ निन्देत् वाक्ये दुः-
स्थिता वागस्य प्रा० व० । २ निन्द्यवचनान्विते त्रि० “शय्या-
सनमलङ्कारमन्नपानमनार्यताम् । दुर्वाभरं रतिञ्चैव ददौ
स्त्रीभ्यः प्रजापतिः” भा० अशु० ४०५० “अतीथ जल्पन्
दुर्वाचो भवतीह विहेटकः” भा० आ० ३०७६ श्लो० ।

दुर्वाच्य न० निन्द्यं वाच्यम् प्रा० स० । अपवादे १ अकीर्त्तौ
“क्रोडानिमित्तं न श्रुत्वा दुर्वाच्यं न भविष्यति” रामा० सु०
१५२४ श्लो० । २ कटेन वाच्ये च ।

दुर्वाद पु० दुष्टो वादः प्रा० स० । अकीर्त्तौ स्तुतिपूर्वकाप्रिय-
वाक्ये १ अपवादे लटाध० २ निन्दितवाक्ये च ।

दुर्वान्त न० दुष्टं वान्तं प्रा० स० । १ विधानातिक्रमेण वसने
दुःस्थितं वान्तमस्य प्रा० व० । २ दुष्टयमनयुक्ते त्रि० । “दुर्वान्त-
स्य तु सप्तत् किं दोषा व्याप्य शरीरं कण्डूश्चयुक्तुष-
पोडकाज्वराङ्गमर्दनकोदनानि कुर्वन्ति” सुश्रुतः ।

दुर्वार त्रि० दुःखेन वार्यतेऽसौ दुर्+वारि-कर्मणि खल् ।
दुःखेन वारणीये वारयितुमशक्ये “किञ्चायमरिदुर्वारः
पाणो पायः प्रचेतसः” कुमा० “सा दुर्वारं कथममपि
परित्यागदुःखं विप्रेहे” रघुः ।

दुर्वारण त्रि० दुःखेन वारणमस्य । १ दुःखेन वारणीये “संर-
ब्धश्च शरानस्यन् द्रोणं दुर्वारणं रणे” भा० द्रो० १६३५० ।
२ शिष्ये पु० दुर्विषयज्ञे दृश्यम् ।

दुर्वारि त्रि० दुःखेन वारिवारणमस्य । कम्बोजदेशीये
योधभेदे “एते दुर्वारयो नाम कम्बोजा यदि ते श्रुताः”
भा० द्रो० ११२५० । [दुप्रपठ्यौ ।

दुर्वार्त्ता स्त्री गद्गां वार्त्ता प्रा० स० । अभियावेदकवार्त्तायां
दुर्वार्त्तना स्त्री टुषा वासना प्रा० स० । प्रयितुमशक्ये क्वायाम्

दुर्वार्त्तस्य पु० सुनिभेदे स च शङ्कराग्नेनात्रेन स्रष्टव्यमञ्जः ।
तदुद्भवकथा आत्मेयशब्दे ६६२ अ० दृष्ट्या तन्नामनिर्मुक्तिश्च
यथा “निगूढनिचयं घर्मे यं तं दुर्वार्त्तसं विदुः” भा०
अनु० ४७५० । “ममांशस्तु क्षितितले महाभागो द्विजो
त्तमः । दुर्वार्त्ता इति विख्यातः स हि त्वां याजयि-
ष्यति” भा० आ० २२३५० शिववाक्यम् । तस्य रुद्रा-
शजत्वेन क्रोधनत्वं यथाह “दुर्वार्त्ताः क्रोधनः श्येनस्तथा
दीर्घतमा सुनिः” भा० स० ७५० “शिव्यायुतसमोमेतो
दुर्वार्त्ता नाम कामतः । तमागतमभिप्रेक्ष्य सुनिं परमको-
पनम्” भा० व० २६१५० तस्य क्रोधशीलत्वेन विशेषणम् ।
दुःसाध्यं वासः गृहे वासनमस्य इति वा व्युत्पत्तिः ।
गृहे तदीयवासनस्य दुःसाध्यत्वात् दुर्वार्त्तस्य यद्योक्तं
भा० अनु० १५६५० यथा “अवसन्मे गृहे तात ! ब्रा-
ह्मणो हरिपिङ्गलः । चीरवासा विलखण्डो दीर्घशृङ्गः
लगो महान् । दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।
सर्पान् सञ्चरते लोकान् ये दिव्या ये च मातुषाः । इमां
गाथां गायमानश्चरत्वरुपे सभासु च । दुर्वार्त्तसं वासयेत्
को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे । रोषणः सर्वभूतानां सृष्टो-
ऽप्यपकृते कृते । परिभाषाञ्च मे श्रुत्वा कोऽनुदयात्
प्रतिश्रयम् । यो मां कञ्चिद्वासीत न स मां कोपये-
दिति । यस्माच्चिद्वासीत कञ्चित्ततोऽहं समवासयम् । स
स्य भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदाकाल्यकं
भुङ्क्ते न चैवेति पुनर्गृह्णान् । अकस्माच्च प्रहसति
तथाऽकस्मात् प्ररोदिति । न चास्य वयसा तुल्यः पु-
त्रियस्यामभवत्तदा । अथ स्वावसथं गत्वा स शय्यास्तर-
णानि च । कन्याश्चालङ्कृता दग्धा ततो व्यपगतः
पुनः । अथ मामवशीकृत्यः स सुनिः संशितव्रतः ।
लण् ! पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः । तदैव तु
मया तस्य चित्तजेन गृहे जनः । सर्वाण्यन्नानि
पानानि भक्ष्याद्योश्चावचास्तथा । भवन्तु सत्कृतानीह
पूर्वमेव प्रचोदितः । ततोऽहं जायमानं वै पायसं
प्रत्यवेदयम् । तं भुङ्क्ते त्वं स क्षिप्रं ततो वचनमत्र-
वीत् । क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्य पायसेनेति स स ह ।
अपि स्रष्टव्यं च ततः कृतवानस्मि तत्तथा । तेनोच्छि-
ष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यक्षयम् । स ददर्श तदा-
भ्यासे मातरन्ते शुभाननाम् । तामपि अयमानः स
पायसेनाभ्यलेपयेत् । सुनिः पायसदिग्धाङ्गी रथे
तर्पणयोजयत् । तमारुह्य रथञ्चैव निर्ययौ च गृह्णान्-

मम । अविषयोऽन्वयन् धीमान् स द्विजो रथधूर्य-
वत् । प्रतोदेनाहददाहानं रुक्मिणीं मम पश्यतः । न च
मे स्तोकमयासीदुदुःखमीप्राप्तं तदा । तथा स राज-
मार्गेण सहता निर्वयौ बहिः । तदुदहा सहदार्यं
दाशाहं जातमन्यवः । तथाऽजलान् मिथः केचित्
समाभाष्य परस्परम् । ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो
वर्णः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः
प्रमानिह । आशीविषविषं तोच्छं ततस्तीक्ष्णतरो
द्विजः । ब्राह्मणीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिद्विकल्पकः ।
तस्मिन् व्रजति दुर्धर्मे प्राक्कलद्रुक्मिणी पथि । तत्ता-
मर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् । ततः परमसंक्रुद्धो
रथात् प्रस्कन्द्य सहजः । पदातिरुत्यधेनैव प्राद्ववृक्षि-
णासुखः । तद्यत्पथेन धावन्मन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पयसा दिग्धः प्रसीद भगवन्निति । ततो विलोक्य
तेजसी ब्राह्मणो मासुवाच ह । जितः क्रोधस्तया कण्ठ !
प्रकल्पेव महामुज ! । न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि
चम्रत ! । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द ! वृणु कामान् यथेष्-
वितान् ।

दुर्विगाह लि० दुर्+वि+गाह-कर्मणि खल् । १दुःखेन गा-
हनीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “दुर्मदोदुर्विगाहश्च विवि-
तुर्विकटाननः” भा०आ०११७अ० ।

दुर्विदग्ध लि० दुष्टो विदग्धः प्रा०व० । गर्विते “अलीक-
वेगदुर्विदग्धं गरुलान्मू” काद० ।

दुर्विदत्त लि० विद-लाभे विद-ज्ञाने वा बा०कल विदत्तं लभ्यं
धनं ज्ञानं वा ततः प्रा०व० । १दुर्धनके २दुर्ज्ञानके च “आ
रे मन्युं दुर्विदत्तस्य धीमहि” ऋ०१०।१५।४। “दुर्विदत्ता
निर्हर्तिनः” ऋ०१०।१६।२।

दुर्विध लि० दुस्त्या विधाऽस्य प्रा०व० । दरिद्रे अमरः ।
(दमयन्तीचण्) “अपि खञ्जनमञ्जनाञ्जिते विदधाते रुचि-
गर्भदुर्विधम्” नैष० “विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः” भाष० ।
२खले मेदि० ३सूखे शब्दर० । “शास्त्रेऽन्येषु कुवियो
विद्यमानेषु दुर्विधाः । बुद्धिमान्तीक्ष्णिकीं प्राप्य निरर्थान्
प्रवदन्ति ते” रामा० २।१०।६२

दुर्विनय पु० दुर्+वि+नी-भावे क्त्वा । विनयराहित्ये ।

दुर्+वि+नी-कृत्वा । दुर्विनीति तत्तार्थे स्त्री

दुर्विनीत लि० दुर्+वि+नी-कर्त्तरि क्त । १विनयाकर्तरि
विनयशून्ये २अशिक्षिताश्चे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां जाति-
त्वात् स्त्री ।

दुर्विभीचन लि० दुःखेन विभीचनं यस्य । १दुःखेन भीच-
नीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० “चित्तवाञ्छितत्ववर्मा सुवर्मा
दुर्विभीचनः” भा०आ०११७अ० । तत्पुत्रोक्तौ तु ६७अ० ।
दुर्विभीचन इति पाठान्तरम् । सोऽपि तत्पुत्रभेदे

दुर्विवाह पु० निन्दितो विवाहः प्रा०व० । ब्राह्मणादिचतुष्क-
भिन्नेषु आसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु ब्राह्मणादीनष्टौ
विवाहानुक्ता मनुनोक्तं यथा

“ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशत्पूर्वशः । ब्रह्म-
वर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः । रूपसत्त्वगुणो-
पेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्याप्तभोगा धर्मिणा
जीवन्ति च शतं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृपशास्त्रत-
वादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मेद्विधः सुताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितैः
निन्दिता नृणां तस्माच्चिन्त्यान् विषर्जयेत्”

दुर्विष पु० दुःस्थितो विषोऽस्य प्रा०व० । विषकृतविकारान्मन्युं शिवे
“दुर्धर्मे दुष्प्रकाशश्च दुर्विषो दुर्जयोऽजयः” भा०शा०
२८६अ० शिवनामोक्तौ । तस्यामृतमन्थनकाले विष-
पानेऽपि तत्कृतविकारराहित्यात् विषविकारस्य तं
प्रति दुःस्थितत्वात्तस्य तथात्वम् । दुष्टो विषो वा मेयत्वे
नाख्यस्य क्त्वा वा । दुष्टविषपानाद्वा तस्य तथात्वम् ।

दुर्विषह लि० दुःखेन विषह्यतेऽसौ दुर्+वि+ह-कर्मणि
खल् । १सोदुमशक्ये दुःखेन सहनीये “सैषा दुर्विषहा
माया देवैरपि दुरासदा” हरिवं० ४६अ० २शिवे पु०
“दुर्वारणो दुर्विषहो दुष्प्रहो दुरतिक्रमः” भा०शा०२८६
अ० । ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “दुर्विषहो दुर्विषहो दुर्धो
दुष्प्रधर्षणः” भा०आ०१८६अ० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्वृत्त न० दुष्टं वृत्तम् प्रा०व० । १निन्दिते आचरणे “दु-
र्वृत्तं धार्तराष्ट्राणाञ्छक्तवान् भगवान्दधिः” भा०आ०१अ०
दुःस्थं वृत्तमस्य प्रा०व० । २दुर्जने “दुर्वृत्तवृत्तमनः तव
देवि ! शीलम्” देवीमा० “चाटुतस्कर दुर्वृत्तमहासा-
हसिकादिभिः” याज्ञ०

दुर्वेद लि० दुःखेन विद्यते लभ्यतेऽसौ दुर्+विद+लाभे-क-
र्मणि खल् । १लब्धुमशक्ये दुःखेन लभ्ये “ये एव के च
मादृत्यौ स्यातां दुर्वेदे एव वशा प्रम्रियेदं वशां वृत्तिं
न विन्देदपि” शत०ब्रा० ५।१।११२ दुर्वेदो वेदोऽस्य
प्रा०व० । २वेदपाठराहित्ये च । “दुर्वेदा वा सुवेदा वा
प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्तव्या भक्षा
अज्ञा इवामनयः” भा०व०१८६अ०

